JÜRGEN OSTERHAMMEL

DÖNÜŞEN DÜNYA

KÜRESEL 19. YÜZYIL TARİHİ

ÇEVİREN: MUSTAFA TÜZEL

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

"Osterhammel 19. yüzyılın Braudel'idir."

Jonathan Sperber, *Karl Marx: A Nineteenth-Century Life* kitabının yazarı.

"Osterhammel Soğuk Savaş sonrası dönemin en önemli, en etkileyici tarih çalışmalarından birine imza atmış. Haklı olarak çıktığı anda klasik hale gelen bir eser... Bu klasik kitap dünyanın her yerindeki tarihçiler ve siyasi merak taşıyan tüm dünya yurttaşları için vazgeçilmez bir kaynak."

Fritz Stern, *The New York Review of Books*

Dönüşen Dünya. Küresel 19. Yüzyıl Tarihi anıtsal bir tarih eseri. Jürgen Osterhammel, alışılmış Batı-merkezci ve kronolojik bakışları çok aşan, okuyucuyu hem zaman ve uzam içinde, hem de farklı temalar arasında küresel bir yolculuğa, sözcüğün tam anlamıyla "devriâlem"e çıkaran bir çalışma sunuyor.

"Uzun 19. Yüzyıl" boyunca dünyanın şeklini değiştiren ve etkileri günümüze dek uzanan dinamikleri, iç içe geçen karmaşık süreçleri ele alırken, 19. yüzyılın ulus-devlet kavramıyla neredeyse özdeşleştirilmesi türünden pek çok ezberi de bozuyor.

Latin Amerika'dan Çin'e, "Vahşi Batı"dan Osmanlı İmparatorluğu'na, Avrupa'dan Ortadoğu'ya uçsuz bucaksız bir coğrafyada "küresel" bir bakışla dolaşan Osterhammel; insanın doğayla ilişkisinde yaşanan değişim, devrimler, endüstri devriminin dünyayı dönüştürmesi, modern şehirlerin yükselişi, yaşam standartlarındaki değişim, devlet, emek dünyası, göçler, kölecilik ve kaldırılması gibi pek çok tema etrafında dünya çapındaki yakınsamaları ve farklılaşmaları, kesişme noktalarını ve yol ayrımlarını zengin bir karşılaştırmalı perspektiften gözlerimizin önüne seriyor.

Vazgeçilmez bir başvuru kaynağı.

9 786254 059308

THG
0735234
TPG

Kapak Resmi: *The Clermont*. Robert Fulton'a ait dünyanın ilk buharlı posta gemisi Eylül 1807'de ilk New York-Albany yolculuğuna çıkıyor.

Genel Yayın: 5420

Çeviren: Mustafa Tüzel

Mustafa Tüzel, İstanbul doğumlu. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra bir süre İsviçre'de yaşadı. İTÜ Elektrik Fakültesi'nde okudu, İÜ Basın Yayın Yüksekokulu'ndan mezun oldu. 1994 yılında Almanya, Straelen'deki Çevirmenler Evi'nin (EÜK) konuğu oldu. Çeşitli dergilerin yayın kurullarında yer aldı. 30 yıldır düzenli olarak Almanca felsefi ve edebi metinleri Türkçeye çeviriyor. Türkçeye çevirdiği kitaplardan bazıları şunlardır: Friedrich Dürrenmatt, *Midas, Görev, Derinlikler Vadisi*; Thomas Bernhard, *Don, Neden, Mahzen*; Monika Maron, *Animal Triste*; Herta Müller, *Keşke Bugün Kendimle Karşılaşmasaydım*; Alois Hotschnig, *Belki Bu Defa Belki Şimdi*; Stefan Klein, *Zaman, Bir Kullanma Kılavuzu*; Christoph Türcke, *Cinsiyet ve Akıl*; Walter Benjamin, *Çocuklar Gençlik ve Eğitim Üzerine, Alman Romantizminde Sanat Eleştirisi Kavramı*; Jürgen Habermas, *İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim, Sosyal Bilimlerin Mantığı Üzerine, İletişimsel Eylem Kuramı I ve II*. Yayınevimizden çıkan çevirileri: Franz Martin Wimmer, *Kültürlerarası Felsefe*; Arthur Schopenhauer, *Yaşam Bilgeliği Üzerine Aforizmalar*; Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*; Georg Büchner, *Danton'un Ölümü*; Friedrich Nietzsche, *Tragedyanın Doğuşu*; *David Strauss, İtirafçı ve Yazar*; *Zamana Aykırı Bakışlar I-IV*; *İnsanca Pek İnsanca*; *İyinin ve Kötünün Ötesinde*; *Böyle Söyledi Zerdüşt*; *Putların Alacakaranlığı*; *Ecce Homo*.

TARİH

JÜRGEN OSTERHAMMEL
DÖNÜŞEN DÜNYA
KÜRESEL 19. YÜZYIL TARİHİ

ÖZGÜN ADI
DIE VERWANDLUNG DER WELT
EINE GESCHICHTE DES 19. JAHRHUNDERTS

COPYRIGHT © VERLAG C.H. BECK OHG, MUNCHEN, 2013

ALMANCA ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
MUSTAFA TÜZEL

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2014
Sertifika No: 40077

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ/DİZİN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: ŞUBAT 2022, İSTANBUL

ISBN 978-625-405-930-8

BASKI-CİLT
DERYA MÜCELLİT SANAYİ VE TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
MALTEPE MAH. LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/80-81 TOPKAPI
ZEYTİNBURNU İSTANBUL
Tel. (0212) 501 02 72 - (0212) 501 35 91 Faks: (0212) 480 09 14
Sertifika No: 40514

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Jürgen Osterhammel

Dönüşen Dünya

küresel 19. yüzyıl tarihi

Çeviren: Mustafa Tüzel

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar XI
Teşekkür XV
Giriş XIX

YAKLAŞIMLAR

I
Hafıza ve Kendi Kendini Gözlemleme
19. Yüzyılın Ebedileştirilmesi 3
1 Görünürlük ve İşitilirlik 6
2 Hafıza Hazineleri, Bilgi Defineleri, Depolama Mecraları 9
3 Gözlem, Betimleme, "Gerçekçilik" 23
4 İstatistik 36
5 Haberler 41
6 Fotoğrafçılık 55

II
Zaman
19. Yüzyıl Ne Zamandı? 63
1 Kronoloji ve Dönem Karakteri 63
2 Takvimler ve Dönemlendirme 68
3 Dönüm Noktaları ve Geçişler 74
4 Köprü Dönem – Victorianizm – *Fin de Siècle* 81
5 Saat ve Hızlanma 95

III
Uzam
19. Yüzyıl Neredeydi? 109
1 Uzam/Zaman 109
2 Metacoğrafya: Uzamlara Ad Vermek 112
3 "Zihinsel Haritalar": Uzamsal Perspektifin Göreliliği 123
4 Etkileşim Uzamları: Kara ve Deniz 135
5 Uzam Düzenlemeleri: İktidar ve Uzam 149
6 Ülkesellik, Diaspora, Hudut 154

IV

Yerleşik ve Hareketli 165
1 Büyüklükler ve Eğilimler 165
2 Demografik Felaketler ve Demografik Geçiş 175
3 Erken Modern Göçlerin Mirası: Melezler [Kreoller] ve Köleler 181
4 Ceza Kolonisi ve Sürgün 188
5 Kitlesel Göçler ve Etnik Temizlikler 196
6 İç Göçler ve Köle Ticaretinin Dönüşümleri 204
7 Göç ve Kapitalizm 217
8 Küresel Nedenler 232

V

Yaşam Standartları

Maddi Yaşamın Rizikoları ve Güvenli Halleri 237
1 "Yaşam Standardı" ve "Yaşam Kalitesi" 237
2 İnsan Ömrünün Uzaması ve "*Homo hygienicus*" 241
3 Bulaşıcı Hastalık Korkusu ve Önlem 253
4 Hareket Halindeki Eski ve Yeni Tehlikeler 262
5 Doğal Felaketler 280
6 Açlık/Kıtlık 286
7 Tarım Devrimleri 300
8 Yoksulluk ve Zenginlik 308
9 Küreselleşen Tüketim 322

VI

Şehirler

Avrupa Örneği ve Dünya Çapında Direnme 343
1 Kural ve İstisna Olarak Şehir 343
2 Şehirleşme ve Şehir Sistemleri 354
3 Şehirsizleşme ile Aşırı Büyüme Arasında 364
4 Özel Şehirler, Genel Şehirler 376
5 Liman Şehirlerinin Altın Dönemi 391

6 Sömürge Şehirleri, "Serbest Limanlar", İmparatorluk Metropolleri ... 402
7 İç Mekânlar ve Yeraltları ... 422
8 Simgesellik, Estetik, Planlama ... 443

VII
Sınır Bölgeleri
Uzam Üzerinde Tahakküm Kurulması ve Göçebe Yaşama Müdahale ... 457
1 İstilalar ve Sınır Bölgesi Süreçleri ... 457
2 Kuzey Amerika'da "Vahşi Batı" ... 470
3 Güney Amerika ve Güney Afrika ... 493
4 Avrasya ... 506
5 Yerleşimci Kolonyalizmi ... 524
6 Doğanın Fethi: Biyosfer İstilaları ... 534

VIII
İmparatorluklar ve Ulus-Devletler
İmparatorlukların Dayanma Gücü ... 559
1 Eğilimler: Büyük Güç Diplomasisi ve Emperyal Yayılma ... 559
2 Ulus-Devlete Giden Yollar ... 574
3 İmparatorluklar: Onları Bir Arada Tutan Nedir? ... 597
4 İmparatorluklar: Tipler ve Karşılaştırmalar ... 611
5 İmparatorluklar: Merkezi ve Marjinal Örnekler ... 618
6 Pax Britannica ... 642
7 İmparatorluklar: Orada Nasıl Yaşanır? ... 657

IX
Güç Sistemleri, Savaşlar, Ulusötesi Hareketler
İki Dünya Savaşı Arasında ... 669
1 Dünya Devletleri Sisteminin Bol Dönemeçli Yolu ... 669
2 Düzen Alanları ... 678
3 Savaşlar: Barışçıl Avrupa, Barışsız Asya ve Afrika ... 689
4 Diplomasi: Siyasal Aygıt ve Kültürlerarası Sanat ... 704
5 Enternasyonalizm ve Normatif Evrenselleştirme ... 720

X
Devrimler
Philadelphia'dan Nanjing'e ve St. Petersburg'a 733
1 Devrimler – Aşağıdan, Yukarıdan ve Başka Nereden? 733
2 Devrimci Atlantik 745
3 Yüzyıl Ortasının Çalkantıları 774
4 1900'den Sonra Avrasya Devrimleri 795

XI
Devlet
Asgari Hükümet, Performanslar ve Demir Kafes 815
1 Düzen ve İletişim: Devlet ve Siyasal Alan 815
2 Monarşinin Yeni Buluşları 825
3 Demokrasi 845
4 Bürokrasiler 863
5 Seferberlik ve Disiplin 878
6 Kendini Güçlendirme: Periferi Savunması Politikaları 891
7 Devlet ve Milliyetçilik 897

TEMALAR

XII
Enerji ve Endüstri
Prometheus'un Zincirlerini Kim, Ne Zaman, Nasıl Koparttı? 907
1 Endüstrileşme 907
2 Enerji Rejimi: Kömür Yüzyılı 925
3 Ekonomik Geliş(-me)me Yolları 935
4 Kapitalizm 948

XIII
Çalışma
Kültürün Fiziksel Temelleri 955
1 Tarımsal Çalışmanın Ağırlığı 958
2 Çalışma Yerleri: Fabrika, Şantiye, Büro 972

3 Çalışma Dünyasında Özgürleşme Yolları:
Köleler, Serfler, Özgürleşmiş Köylüler 990
4 Ücretli Çalışmanın Asimetrisi 1002

XIV
Ağlar
Genişlikler, Yoğunluklar, Delikler 1007
1 Ulaşım ve İletişim 1009
2 Ticaret 1026
3 Para ve Finans 1035

XV
Hiyerarşiler
Sosyal Alanın Dikey Boyutu 1053
1 Küresel Bir Sosyal Tarih Mümkün mü? 1053
2 Aristokratların (Orta Dereceli) Gerilemesi 1061
3 Burjuva ve Yarı Burjuva 1077

XVI
Bilgi
Çoğalması, Yoğunlaşması, Dağılımı 1101
1 Dünya Dilleri: Büyük İletişim Uzamları 1104
2 Okuryazarlaştırma ve Okullulaştırma 1113
3 Avrupa'nın Kültür İhracatı Olarak Üniversite 1127
4 Bilgi Hareketliliği ve Çeviri 1142
5 Beşeri Bilimler ve Ötekinin İncelenmesi 1149

XVII
Uygarlık ve Dışlama 1167
1 "Uygar Dünya" ve Misyonu 1167
2 Kölelerin Özgürleşmesi ve "Beyaz Tahakküm" 1183
3 Yabancı Karşıtlığı ve "Irk Savaşları" 1208
4 Antisemitizm 1222

XVIII

Din 1233
1 Din ve Dinsellik Kavramları 1234
2 Sekülerleşmeler 1242
3 Din ve İmparatorluk 1252
4 Reform ve Yenilenme 1262

Sonuç
Tarihte 19. Yüzyıl 1273

Notlar 1297
Kaynakça 1395
Dizin 1485

KISALTMALAR

LARR	Latin American Research Review
AES	Archives européennes de sociologie
AER	American Economic Review
AHR	American Historical Review
AJS	American Journal of Sociology
AKG	Archiv für Kulturgeschichte
CSSH	Comparative Studies in Society and History
EcHR	Economic History Review
EHR	English Historical Review
EREcH	European Review of Economic History
GG	Geschichte und Gesellschaft
GWU	Gescichte in Wissenschaft und Unterricht
HAHR	Hispanic American Historical Review
HEI	History of European Ideas
HJ	Historical Journal
HJAS	Harvard Journal of Asiatic Studies
HZ	Historische Zeitschrift
IHR	International History Review
IJMES	International Journal of Middle Eastern Studies
IRSH	International Review of Social History
JAfH	Journal of African History
JAH	Journal of American History
JAS	Journal of Asian Studies
JbLA	Jahrbuch für Geschichte Lateinamerikas
JBS	Journal of British Studies
JEEcH	Journal of European Economic History
JEH	Journal of Economic History
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JGH	Journal of Global History
JGO	Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
JICH	Journal of Imperial and Commonwealth History
JInterdH	Journal of Interdisciplinary History
JLAS	Journal of Latin American Studies
JMEH	Journal of Modern European History
JMH	Journal of Modern History
JPH	Journal of Pacific History

JPS	Journal of Peasant Studies
JSEAS	Journal of Southeast Asian Studies
JTS	Journal of Turkish Studies
JWH	Journal of World History
LIC	Late Imperial China
MAS	Modern Asian Studies
NPL	Neue Politische Literatur
P&P	Past & Present
PHR	Pacific Historical Reviews
VSWG	Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte
WP	World Politics
ZHF	Zeitschrift für historische Forschung

Oğlum
Philipp Dabringhaus'a adanmıştır.

Teşekkür

20. yüzyılın sonuna doğru dünya tarihine ilginin yeniden artmasından bu yana, en azından bu ülkede, Almanya'da, teori pratiğin önüne geçti. Dünya tarihi yazımının olanakları ve ilkeleri üzerinde tartışıldı ve çok çeşitli tarih yazımı geleneklerine güven duyuldu. Yine de henüz çok az sayıda dünya tarihi analizi bulunuyor. Her şeyden önce; analizin tam tersi oldukları, yani sadece ders kitabı bilgilerinin derlenmesiyle sınırlı kaldıkları gibi yanlış bir izlenime yol açmayacak olsa, "sentezler" denilebilecek kapsamlı dönem portreleri eksik. Almanca yazan bir tarihçinin kaleminden çıkma, yüksek talepleri karşılayan küresel çapta biricik yeni dönem anlatımı Hans Heinrich-Nolte'nin 2005 yılında yayımlanan, 15.-19. yüzyıllar arasındaki dönemi kapsayan *Weltgeschichte*'sidir [Dünya Tarihi]. Ben de programatik tartışmalara birkaç katkıyla katıldıktan sonra, kendi reçetelerimi sınama gereksinimini, hatta yükümlülüğünü hissettim.

Bu kitap, zamana aykırı bir tarzda, akademik ve bilimsel çevrelerin dışındaki üçüncü tarafların maddi desteğinin ve beşeri bilimdeki ortak araştırmaların dışında tekil bir girişim olarak ortaya çıktı. Bir kitap dizisi çıkaran bir yayıncının davetiyle yola çıkmadım, bir proje sunmadım, bu yüzden bir denetime de tabi olmadım ve rapor yazma yükünden de kurtuldum. Yine de bu kitap varlığını çok büyük cömertlikle yapılan desteklere borçludur. En çok Aydınlanma dönemini seven meslekten bir tarihçi olarak, şimdiye kadar

19. yüzyıl üzerinde komşu dönemlerden daha az çalışmıştım. Ancak Wassenaar'daki Netherlands Institute for Advanced Study'nin (NIAS) o tarihteki rektörü Henk L. Wesseling'in, 2001-2002 akademik yılını ailemle birlikte bu mükemmel kurumda geçirmek üzere beni davet etmesi, bu gözüpek girişime atılma ve 19. yüzyıl hakkındaki yeni araştırmalar alanına okuyarak adım atma kararını alma cesaret ve ilhamını bana verdi. 2002 yazında NIAS'dan bir notlar yığınıyla ve olası bir kitabın taslağıyla ayrıldım. Ne var ki izleyen dönemde, üniversite çalışmasına devam ederken kitabın yazımında ilerleme sağlamam mümkün olmadı. Ancak 2005 yılındaki, münavebe tarzı bir araştırma serbest sömestri ve Konstanz Üniversitesi rektörü ile "Norm und Symbol" Özel Araştırma Bölümü'nün finanse ettikleri yarım yıllık ek bir ücretli izin çalışmayı yeniden hızlandırdı. Rektör ayrıca bana dört sömestr boyunca haftalık ders saatleri sağladı. Kitabın bitip bitmeyeceği yine de büyük ölçüde belirsizdi. Kitabı kurtaran, beni 2007-2008 akademik yılında Münih'e Fellow olarak davet eden Carl Friedrich von Siemens Stiftung Vakfı'nın misafirperverliği oldu. Orada kitabın elyazması huzur içinde sona erdirildi ve en yeni bilgi düzeyine uyarlandı. Vakfın yönetimine ve özellikle idari müdürü Heinrich Meier'e yürekten teşekkür ediyorum. Bu kitabın doğuşunda, Henk Wesseling'in yanı sıra en büyük yardımı kendisi yapmıştır.

Kitabın ortaya çıkışı sırasında, niyetimi yalnızca küçük kesitler halinde kamusal ortamlarda sınadım. Washington D.C.'deki ve Londra'daki Alman Tarih Enstitülerinin *Annual Lectures*'ü ve Erfurt'taki Max-Weber-Kolleg'de düzenlenen bir konferans bana, fikirlerimden bazılarını sunma fırsatı sağladı. Bu fırsatlar için, söz konusu kurumların (o tarihteki) yöneticileri olan Christof Mauch, Hagen Schulze ve Hans Joas'a teşekkür ediyorum. Çağın gereklerine uygun bir dünya tarihi yazma gibi büyük bir tasarıya yönelik kuşkular doğduğunda, hepsi de bu sanatın mükemmel uygulayıcıları ve kuramcıları olan Sven Beckert, Sebastian Conrad, Andreas Eckert ve Peer Vries beni tekrar tekrar cesaretlendirdiler. Eserin müsveddesi bittiğinde, Konstanz Üniversitesi'ndeki muhteşem küresel ve ulusal tarih çalışma grubumun üyeleri, özellikle Boris Barth, Bernd-Stefan Grewe, Valeska Huber ve Niels P. Peterson bana çok değerli tavsiyeler verdiler. David Bruder tüm elyazmasını son bir redaksiyondan geçirdi ve bazı hatalarımı, sakarlıklarımı

düzeltti. Dizin oluşturmanın en büyük yükünü de o üstlendi. Ilona Tomic metni özenle, güvenilir bir biçimde ve sabırla baskıya hazır hale getirdi.

Bu kitap gibi bir niyet, iyi kütüphaneler olmadan gerçekleştirilemezdi. Konstanz'daki ve yaşadığım Freiburg im Breisgau'daki üniversite kütüphaneleri, ihtiyaç duyduğum kaynakları bulunduruyorlardı, ya da eksik olanların büyük bölümünü temin edebildiler. Çalışmanın erken ve son evrelerinde Den Haag'daki Kraliyet Kütüphanesi, Leiden Üniversitesi Kütüphaneleri ve Bavyera Devlet Kütüphanesi'nin büyük yardımları oldu. Bu kitap, C.H. Beck Yayınevi'nden çıkan beşinci kitabım oluyor. Yayıncı Wolfgang Beck'e, 1988 yılında yayıneviyle bağlantımı kuran Ernst-Peter Wieckenberg'e, Detlef Felken'e, özellikle bu kitabın da lektörlüğünü yapan Raimund Bezold'a yirmi yılı aşan ilgileri için teşekkürlerimi sunuyorum. Jens Malte Fischer'e, Münih'teki dönemimde, E-2 ders salonunda, çarşamba günleri saat 16-18 arasındaki dersleri ve sohbetleri için samimi teşekkürlerimi sunuyorum. Ailem, kitabın sona ermesini sabır(sızlık)la bekledi. Philipp, oluşum halindeki kitaba okuldaki ilk altı yılı boyunca eşlik etti. Başlangıçtan itibaren bu kitabın *kendisinin* kitabı olduğunda diretti. Herkesten fazla da Sabine Dabringhaus'a borçluyum.

Münih, Eylül 2008

Giriş

Her tarih, dünya tarihi olma eğilimi gösterir. Dünya toplumuna dair sosyolojik teoriler bize dünyanın "tüm çevrelerin çevresi," tarihte olup bitenin ve onun anlatılışının mümkün olan son bağlamı olduğunu söylüyor. Yerel olanın aşılması eğilimi tarihsel gelişmenin *longue durée*'sinde [uzun süre/vade] artar. Taş devrini anlatan bir dünya tarihi henüz uzaklarla kurulan yoğun temaslardan söz edemezdi; 20. yüzyıla ait bir dünya tarihiyse sık örülmüş bir gezegensel bağlantılar ağı, John R. ve William H. McNeill'in verdikleri adla bir "insani ağ," daha doğrusu böyle çok sayıda ağ temel gerçeğini hazır bulur.[1]

Tarihçiler açısından dünya tarihi yazmak, özellikle geçmişteki insanların bilinciyle bağlantı kurulabildiğinde meşrulaşır. Günümüzde, uydu iletişimi ve internet çağında bile milyarlarca insan dar, yerel ilişkiler içinde yaşıyor; bu ilişkilerin dışına ne pratikte ne de zihinsel olarak çıkabiliyorlar. Yalnızca ayrıcalıklı azınlıklar "küresel" olarak düşünüp davranabiliyorlar. Oysa sık sık ve haklı olarak milliyetçiliğin ve ulus-devletlerin yüzyılı olarak tanımlanan 19. yüzyılda bile "küreselleşme"nin ilk izlerini ararken, sınırları aşmanın eylemsel –ulusaşırı, kıta aşırı, kültür aşırı– bağlamlarını ilk keşfedenler günümüzün tarihçileri olmamıştır. Genişlemiş düşünce ve eylem ufukları, daha o yüzyılda yaşayanlara bile dönemlerinin özel bir alameti olarak görünmüştür. Avrupa ve Asya'nın orta ve alt tabakalarının mensupları, bakışlarını ve umutlarını çok

uzaktaki vaat edilmiş ülkelere dikmişlerdi. Milyonlarca insan, bilinmeyene yolculuk yapmaktan korkmuyordu. Devlet liderleri ve askerler "dünya politikası" kategorileriyle düşünmeyi öğrendiler. Tarihin ilk gerçek dünya-imparatorluğu, British Empire, Britanya İmparatorluğu, artık Avustralya'yı ve Yeni Zelanda'yı da kapsıyordu. Diğer imparatorluklar hırsla İngiliz örneğiyle yarıştılar. Ticaret ve finans işleri, erken Modern Çağ'ın önceki yüzyıllarından çok daha güçlü bir biçimde, bütünleşmiş bir dünya sistemi halinde yoğunlaştı. 1990 yılında Johannesburg'daki, Buenos Aires'teki ya da Tokyo'daki ekonomik değişiklikler, Hamburg'da, Londra'da ya da New York'ta hemen kayda geçirildi. Bilim insanları dünyanın her yerinde bilgi ve nesne topluyorlardı; en ücra halkların dillerini, geleneklerini ve dinlerini incelediler. Egemen dünya düzeninin muhalifleri, işçiler, kadınlar, savaş karşıtları, ırkçılık karşıtları, sömürgecilik karşıtları da uluslararası düzlemde –çoğu zaman Avrupa'nın çok ötesinde– örgütlenmeye başladılar. 19. yüzyıl oluşum halindeki kendi küreselliğini yansıtıyordu.

Yakın dönemler için –ve özellikle 19. yüzyıl için– dünya tarihinden başka her tarih, eğreti bir çözümden ibarettir. Gerçi tarih yazımı böyle eğreti araçlarla bir bilim haline gelmiştir; işlemlerinin sınanabilir rasyonelliği ölçütüne göre bir bilim olmayı ancak kaynakları yoğun bir biçimde ve mümkün olanın sınırlarını zorlayarak incelemek suretiyle başarmıştır. Bu da 19. yüzyılda gerçekleşmiştir ve bu yüzden dünya tarihi yazımının tam da bu dönemde geri plana düşmesi şaşırtıcı değildir. Dünya tarihi yazımı, tarihçilerin yeni mesleki anlayışlarıyla bağdaşmaz gibi görünmektedir. Günümüzde bu durumun değişmeye başlaması, tüm tarihçilerin dünya tarihçisi olmak istedikleri ya da olmaları gerektiği anlamına gelmiyor kesinlikle.[2] Tarih bilimi sınırlanabilir vakaların yoğun, derinlere inen incelenmesini gerektirir. Böyle bir incelemenin ürünü, hep yeniden daha kapsamlı sentezlere malzeme oluşturacaktır. Böylesi sentezlerin bildik çerçevesiyse, en azından Modern Çağ için, tek bir ulusun ya da bir ulus-devletin, belki de tüm bir kıtanın, örneğin Avrupa'nın tarihidir. Dünya tarihi azınlıktaki bir perspektif olarak kalıyor, ama artık çoktandır aykırı ya da ciddiyetsiz olduğu gerekçesiyle bir kenara itilmiyor. Temel sorular tüm uzamsal ve mantıksal düzlemlerde aynıdır: "Tarihçi tek bir tarihsel fenomeni yorumlarken, kaynaklarla verili olan tikelliği, tekil olanın yoru-

munu mümkün kılan genel soyut bilgiyle nasıl birleştirir ve tarihçi, tarihin daha büyük birimleri ve süreçleri hakkında ampirik olarak doğrulanmış önermelere nasıl ulaşır?"[3]

Tarih biliminin geri dönüşü olmayan bir biçimde profesyonelleşmesi, "Big History"nin, Büyük Tarih'in sosyal bilimlere bırakılması sonucunu doğurdu. Tarihsel gelişmenin büyük meseleleri, zamanın derinliği ve uzamın genişliğine ilgi duyan sosyologların ve siyasetbilimcilerin işi oldu. Tarihçiler, öğrenilmiş tutumlarından dolayı cüretkâr genellemelerden, kullanışlı genel formüllerden ve tek nedenli açıklamalardan ürküyorlar. İçlerinden bazıları postmodern düşüncenin etkisiyle, "büyük anlatılar"ı ya da uzun erimli süreçlerin yorumlarını tasarlamayı, ilkesel olarak olanaksız buluyor. Yine de dünya tarihi yazmak, küçük parçalar üzerinde çalışan meslekten tarihçiliğin elinden bir miktar kamusal yorumlama yetkisi koparmak anlamına gelir. Dünya tarihi, tarih yazımının *bir* olanağıdır, zaman zaman denenmesi gereken bir alandır. Riziko, düşüncesizce yapılmış küstahlıklardan ve şarlatanlıklardan dikkatli bir eleştiri tarafından korunan okur kitlesinden değil, yazardan kaynaklanıyor. Yine de dünya tarihinin neden *bir* elden çıkması gerektiği sorusu yanıtsız kalıyor. Neden "bilginler fabrikası"nın (Ernst Troeltsch) çok ciltli kolektif ürünleriyle yetinilmiyor? Yanıt çok basittir: Dünya tarihi yazımının konstrüktif gereklilikleri ancak soruların ve görüş açılarının, malzemelerin ve yorumların bir merkezden organize edilmesiyle yerine getirilebilir.

Dünya tarihi yazarının en önemli vasfı, her şeyi bilmesi değildir. Hiç kimse, her ayrıntının doğruluğunu garantileyecek, dünyanın tüm bölgelerine eşit adaletle yaklaşacak ve farklı dallardaki araştırmaların her birinin vardıkları seviyelerden, her defasında mümkün olan en iyi toparlayıcı sonucu çıkartacak kadar yeterli bilgiye sahip olamaz. Dünya tarihi yazarının en önemli başka iki vasfı vardır: Bir yandan orantıları, büyüklük ilişkilerini, kuvvet alanlarını ve etkilemeleri iyi hissetmelidir, tipik ve temsili olanı da iyi seçebilmelidir. Diğer yandan bilimsel araştırmayla alçakgönüllü bir bağımlılık ilişkisini korumalıdır. Geçici olarak dünya tarihçisi rolüne giren tarih yazıcısı (her zaman, herhangi bir özel alanda uzman olarak kalması da gerekir), başka kişilerin meşakkatli ve zaman yiyen bilimsel araştırma çalışmasını, dilsel olarak ulaşabildiği sürece, birkaç cümleyle vermekten kendini alıkoyamaz. Onun

asıl görevi budur ve bu göreve olabildiğince sık başvurması gerekir. Üstelik her zaman mutlaka en yenisi olmayan en iyi araştırmaya olabildiğince yakın durmak için çaba göstermezse, çalışmasının bir değeri olmayacaktır. Çoktan çürütülmüş efsaneleri cahilce ve hiç eleştirmeden yineleyen bir tarih yazımı gülünçtür. Sentezlerin sentezi, "*the story of everything*"[4] [her şeyin hikâyesi] olarak, can sıkıcı ve kaba saba bir hal alır.

Bu kitap bir dönem portresidir. İlkesel olarak başka çağlar için de uygulanabilecek anlatım tarzlarını kullanmaktadır. Bir yüz yıllık dünya tarihini eksiksiz ve ansiklopedik bir tarzda ele almak gibi kibirli bir hırsa kapılmadan, malzemeye doymuş bir yorumlama önerisi olduğunu düşünüyor. Bu tavrını, Sir Christoph Bayly'ın *Modern Dünyanın Doğuşu* (*The Birth Of the Modern World*) kitabıyla paylaşıyor; 2004 yılında özgün dilinde, iki yıl sonra da Almanca çevirisiyle yayımlanan, haklı olarak çok övülen bu kitap, *geç* Modern Çağ alanında az sayıdaki başarılı dünya tarihi sentezi örneğinden biridir.[5] Benim kitabım bir anti-Bayly değil, ona akraba bir zihinle oluşturulmuş bir alternatiftir – tıpkı Alman İmparatorluğu'nun ya da Weimar Cumhuriyeti'nin *birden fazla* yorumunun olabileceği gibi. Her iki serimleme de, uluslara, uygarlıklara ya da kıtasal büyük uzamlara göre yerel bölümlendirmelerden kaçınıyor. İkisi de sömürgeciliği ve emperyalizmi çok önemsedikleri için onlara özel bir bölüm ayırmayıp, bu boyutu sürekli dikkate alıyorlar. İki kitap da, Bayly'ın İngilizce alt başlığında "küresel bağlantılar" ve "küresel karşılaştırmalar"[6] dediği şeyler arasında keskin bir karşıtlık varsaymıyorlar. İlişki analizi ve karşılaştırma birbirleriyle rahatlıkla kombine edilebilir ve edilmelidir de; ve tüm karşılaştırmalar katı tarihsel metodolojiyle tam olarak doğrulanmayı gerektirmezler. Çağrışımlarla ve benzetmelerle oynanan kontrollü oyun bazen –asla her zaman değil– titizlikle aşırı doldurulmuş bir karşılaştırmadan daha fazlasını getirir.

Söz konusu iki kitapta bazı vurgu farklılıkları var: Bayly Hindistan'dan yola çıkıyor, bense Çin'den; kitapta bu durum fark edilecektir. Bayly özellikle milliyetçilikle, dinle ve "bütünsel uygulamalar" ile ilgileniyor; belki de kitabının en iyi bölümleri, bu konuya ayrılmış olanlardır. Benim kitabımda göç, iktisat, çevre, uluslararası politika ve bilime daha geniş yer veriliyor. Belki ben Bayly'a göre biraz daha "Avrupa-merkezci"yim, 19. yüzyılın daha

yoğun bir şekilde Avrupa'nın yüzyılı olduğunu düşünüyorum ve ABD tarihinden gitgide daha da fazla büyülenişimi gizleyemiyorum. Teorik bağlantılara gelince, tarihsel sosyolojiye yakınlığım hemen anlaşılabilir. Christopher Bayly ile aramızdaki en önemli fark, başka iki noktada yatıyor. Birincisi, elinizdeki kitap, kronolojik sınırları bakımından Bayly'ın serimlemesinden daha açık tutulmuştur. Yıllarla açıkça işaretlenmiş bir dönemin kapalı iç tarihi değildir. Bu yüzden başlıkta böyle yıllar yok ve bu yüzden özel bir bölüm (2. Bölüm) dönemlendirme ve zamansal yapı sorunlarına ayrılmıştır. Kitap 19. yüzyılı tarih içine, değişen biçimlerde yerleştiriyor ve bilinçli olarak apaçık anakronik bir biçimde, 1800'ün hatta 1780'in gerisine gidiyor, ya da günümüze kadar geliyor. 19. yüzyılın değeri böylelikle uzun süreçlerde adeta nirengiye vuruluyor. 19. yüzyıl bazen bize çok uzaktır, bazen de çok yakın; çoğu zaman günümüzün ön tarihidir, bazen de Atlantis gibi derinlere gömülmüştür. Bu durum her vakaya göre ayrı ayrı belirlenebilir. 19. yüzyıl, keskin dönüm noktası sınırlamalarından ziyade, yaklaşık olarak 1860'larla 1880'ler arasında yer alan, dünya çapında etkisi olan yeniliklerin yoğunlaştığı ve birbirinden bağımsız yürüyen bazı süreçlerin yakınsar göründüğü içsel bir ağırlık noktasından yola çıkılarak düşünülmektedir. Bu yüzden I. Dünya Savaşı'nın başlangıcı da, bu konuda uzlaşıma istisnai olarak uyan Bayly gibi, tarih sahnesindeki perdenin aniden ve beklenmedik bir biçimde düşüşü olarak gösterilmemiştir.

İkincisi, ben Christopher Bayly'ınkinden farklı bir anlatım stratejisi izliyorum. Zaman-yakınsamacı vurgulu denebilecek bir tarih yazımı türü var. Ölçülü yargılama gücüne, muazzam deneyime ve fazlasıyla sağduyuya sahip bazı tarihçiler bu yöntemle dünya tarihinin tüm dönemlerini ana ve yan hatlarıyla dinamik bir biçimde serimlemeyi başarmışlardır. John M. Roberts'ın 20. yüzyıl dünya tarihi bunun en iyi örneğidir. Roberts, dünya tarihi deyince "hikâyeyi bir arada tutan geneli"[7] anlıyor. Bu yüzden her dönemde önemli ve karakteristik olanı arıyor ve arka planda önceden hazırlanmış bir şema ya da büyük bir yön savı olmadan, bunları sürekli bir anlatı akışı şeklinde düzenliyor. Bir nebze Marksist titizlik ve dolayısıyla bir pusulayla donanmış olan Eric J. Hobsbawm, üç ciltlik 19. yüzyıl tarihinde benzer bir şey yaptı.[8] Her sapmanın ardından, sonunda yine döneminin büyük eğilimlerine geri dön-

meyi bildi. Bayly ise ikinci bir yolu, uzam-uzaksamacı yolu izliyor. Bu yol, zamanın akışı tarafından engelsizce sürüklenmeyen, merkezsizleştirici bakış açısıdır. Böyle bir tarih yazımı daha ağır adımlarla ilerler. Eşzamanlılığın ve genel bakışın genişliğinde yol alır, paralellikler ve benzerlikler bulmaya çalışır, kıyaslamalar yapar ve gizli etkileşim bağlamlarının izini sürer. Bu bakımdan kronolojik açıdan pek kesin değildir, daha yüzeysel olarak bile az sayıda yılla iş görür ve anlatısal ilerleyişi toplam dönemi –pek de tutarlılık gözetmeden– evrelere bölmek suretiyle garantiler; örneğin Bayly 1780-1815, 1815-1865 ve 1865-1914 şeklinde üç blok oluşturmuştur. Roberts, temel ve ikincil gelişmeler diyalektiğiyle düşünür ve tarihi her defasında –iyisiyle, kötüsüyle– esas olarak neyin ileriye götürdüğü sorusunu sürekli sorar; Bayly ise tekil fenomenlere yönelir ve onları dünya çapında bir perspektifle aydınlatır.

Örnek olarak milliyetçiliği gösterebiliriz. Bunun bir Avrupa "icadı" olduğunu, daha sonra kabalaştırılmış biçimiyle ve kimi yanlış anlamaların eşliğinde "dünyanın geri kalanı" tarafından benimsendiğini sık sık okuyoruz. İşte Bayly, bir Hindistan uzmanı olarak, kimilerinden daha yakın olduğu "dünyanın geri kalanı"na daha ayrıntılı bakıyor ve milliyetçi dayanışma biçimlerinin birden fazla yerde doğduğuna dair inandırıcı bir sava ulaşıyor: Dünyanın birçok bölümünde, daha Avrupa'dan milliyetçi doktrinlerin ithal edilmelerinden önce, bağımsız "vatansever" kimlik oluşumları vardı; bunlar daha sonra geç 19. ve 20. yüzyılda milliyetçilik olarak yeniden yorumlandılar.[9] Bayly'ın tarih yazımı birincil olarak yataydır –kendisi buna "lateral" diyor–[10] ve uzamla belirlenmiştir; John M. Roberts'ın ya da Eric J. Hobsbawm'un temsil ettiği tarih yazımı ise daha ziyade "dikey"dir ve zaman vurguludur. Bu üç yazar da, yatay ve dikey boyutu birleştirdiklerini iddia ederler. Elbette doğrudur bu, ama anlatısal ve yapısal serimleme arasındaki ünlü gerilimdekine benzer bir belirsizlik ilişkisi hüküm sürer gibidir: Bu iki boyutu birleştirme yönündeki hiçbir çaba mükemmel bir uyum elde edemez.

Elinizdeki kitap Bayly'ın doğrultusunda tasarlanmıştır, ama onun tarzını radikalleştirmekte ve böylece üçüncü bir yola ulaşmaktadır. Bir tarihçinin elindeki bilgi araçlarıyla, bir dönemin dinamiğini bütünlüklü olmayı hedefleyen bir şema halinde özetlemesinin mümkün olabildiğinden kuşkuluyum. Dünya sistemi teorisi, tarihsel materyalizm ya da sosyolojik evrimselcilik bunu başarabi-

leceklerine inanabilirler. Tarihin işi açıklamalar sunmadan önce, değişimi *betimlemek* olduğu için, çok geçmeden inatla dışarıda kalanlara, kendi başına buyruk olanlara, bütünleştirilemeyenlere çarpar. Bayly bunu elbette biliyor ama yine de dönemin alametini belirlemeye çalışırken bu tür duraksamaların ötesine geçiyor: Onun temel savı, dünyanın 1780 ile 1914 arasında daha tek biçimli ama aynı zamanda kendi içinde daha farklılaşmış olduğudur.[11] "Modernliğin Doğuşu" yavaş bir süreç olmuştur, ancak 1890'dan sonra "büyük bir hızlanmayla" (Bayly bunu daha sonra hiç çözümlemiyor) sonuca varmıştır.[12] Bayly tarihsel gerçekliğin kısmi alanları arasında bir ölçüde net sınırlama yapmaktan çekindiği için, onların her birinin kendine özgü mantığını kavrayamıyor. Onun serimlemesinde yalnızca endüstrileşme, devlet oluşumu ve dini canlanış, tekil süreçler olarak, kesin çizgilerle öne çıkıyorlar. 19. yüzyılın dünyası için fazlasıyla genel bir "büyük anlatı," hepsi de çok zekice ve çoğunlukla ikna edici olan tikel gözlemler ve yorumlar evreninden doğrudan doğruya ortaya çıkıyor.

Ben farklı bir çözüm yolu deniyorum: "Büyük anlatılar" meşrudur. Büyük anlatılara yönelik postmodern eleştiri onları gereksiz kılmadı, daha bilinçli anlatılmalarını sağladı. Elbette böylesi büyük anlatılar farklı düzlemlerde kurulabilir: 19. yüzyılda dünya çapındaki endüstrileşmenin ya da kentleşmenin tarihi de yeterince "büyük"tür. İnsanların topluluk yaşamının, henüz çok genel olan ama yine de kavranamayan bir bütünün *kısmi* sistemleri olarak idrak edilebilen düzenlerinin bu düzlemi, kitabın temel yapısını veriyor; bu yapı yalnızca ilk bakışta ansiklopedik gibi görünebilir, ama aslında sonuç belirten bir çerçevedir. Fernand Braudel benzer bir yöntemi betimlemiştir: "Tarihçi ilk önce geçmişin en iyi bildiği kapısını açar. Fakat olabildiğince uzağa bakmayı denediğinde, zorunlu olarak bir sonraki, ardından da ondan sonraki kapıyı çalacaktır. Her defasında karşısında yeni ya da biraz değişmiş bir sahne açılacaktır. [...] Oysa tarih onların hepsini birleştirir, sonsuz etkileşimleri içindeki bu komşulukları, bu sınır ortaklıklarını bir bütünde bir araya getirir."[13] Kısmi olanların her birinde, onun kendi hareket kalıpları ("mantıkları") ve daha ziyade genel gelişimlerle, daha ziyade yerel varyantları arasındaki ilişki araştırılmaktadır. Her kısmi alanın kendine özgü zaman örüntüsü vardır: Özel bir başlangıç, özel bir son, özgül tempolar, ritimler, iç periyotlar.

Dünya tarihi başka her tür naif kültürel özreferans gibi, "Avrupa-merkezciliği" de aşmak ister. Bu da her şeyi bilen bir anlatıcının yanıltıcı "tarafsızlığı"yla ya da sözde bir "küresel" gözlemci konumunu almasıyla değil, bakış tarzlarının göreliliğiyle bilinçli olarak oynayarak gerçekleşir. Bu sırada, kimin kime yazdığı da görmezden gelinemez. Avrupalı (Alman) bir yazarın Avrupalı (Alman) okurlara hitap etmesinin metnin karakterini etkilememesi mümkün değildir: Beklentiler, ön bilgi ve kültürel kendiliğinden anlaşılırlıklar, bulunulan yerden bağımsız değillerdir. Bu görelilik, algının odak noktasının *gerçek* ağırlık ilişkilerinden, yani merkez-çevre yapılarından koparılamayacağı sonucuna varmamıza da yol açar. Bunun bir yöntemsel bir de nesnel yönü vardır. Yöntemsel açıdan bakıldığında, kaynak eksikliği tarihsel adaleti tesis etmeye yönelik iyi niyetleri boşa çıkartır. Nesnel olarak bakıldığında, tarihsel gelişimin uzun dalgalarında dünyanın çeşitli bölümleri arasındaki orantılar değişir. İktidar, ekonomik başarı gücü ve kültürel yenilik ruhu dönemden döneme farklı farklı dağılmıştır. Bu yüzden, Avrupa'nın merkezi yerini görmezden gelen, özellikle de bir 19. yüzyıl tarihi tasarlamak, kaprisli bir keyfiliğin ifadesi olurdu. Başka hiçbir yüzyıl, yaklaşık olarak bile, 19. yüzyıl kadar Avrupa'nın dönemi olmamıştır. Felsefeci ve sosyolog Karl Acham'ın isabetli bir şekilde ifade ettiği gibi, 19. yüzyıl "baskın ve çok baskın şekilde Avrupalı girişimlerin dönemidir."[14] Avrasya'nın batıdaki bu yarımadası, daha önce küremizin büyük bölümlerini böyle egemenliği altına almış ve sömürmüş değildir. Avrupa'dan başlayan değişiklikler dünyanın geri kalanında hiçbir zaman bu kadar etkili olmamışlardır. Avrupa kültürü de hiçbir zaman –sömürgeci müdahale alanının çok ötesinde– böyle iştahla kabul edilmemiştir. Dolayısıyla, 19. yüzyıl başkalarının Avrupa'yı ölçüt almaları nedeniyle de bir Avrupa yüzyılı oldu. Avrupa'nın dünya üzerinde üç etkisi oldu: Çoğu zaman şiddet kullanarak hayata geçirdiği iktidar; kapitalist yayılmanın sayısız kanalı üzerinden garantilemesini bildiği nüfuz ve Avrupa'nın birçok kurbanının bile ayak diremedikleri, örnek olma etkisi. Bu çoklu aşırı güç, Avrupa yayılmasının erken Modern Çağ evresinde mevcut değildi. Ne Portekiz, ne İspanya, ne Hollanda, ne de İngiltere 1760 yılından önce 19. yüzyılda İngiltere'nin ve Fransa'nın yaptıkları gibi güçlerini yeryüzünün en ücra köşelerine kadar yansıtmış ve "ötekileri" kültürel olarak etkilemiş değillerdi.

19. yüzyılın tarihi, ne 18. yüzyıl ne de 20. yüzyıl için söylenemeyecek ölçüde Avrupa'da ve Avrupa tarafından yapıldı; daha önceki dönemlerin sözünü bile etmiyorum. Avrupa hiçbir zaman benzer bir yenileme enerjisi ve inisiyatifi, aynı zamanda da üstün gelme iradesi ve inatçılığı ortaya koymadı.

Yine de, Aydınlanmacılardan Max Weber'e, David S. Landes'e ve Michael Mitterauer'e kadar birçok yazar tarafından ifade edilen "Neden Avrupa?" sorusu bu kitabın odak noktasında yer almıyor. Daha yirmi ya da otuz yıl önce bir Modern Çağ dünya tarihi, "Avrupa'nın özel yolu" varsayımıyla yazılabilirdi. Bugün bu soru Avrupalı (ya da "Batılı") kendini beğenmişliğin ötesinde ele alınmaya çalışılıyor ve özel yol düşüncesinin keskinliği, genelleştirme ve görelileştirme yoluyla törpüleniyor. Michael Mitterauer, "Kültür uzamlarının birçok özel yolu vardır" diyor ve ekliyor: "Avrupa yolu onlardan yalnızca biridir."[15] Bu yüzden bu tartışmada 19. yüzyıl ayrı bir özeni hak ediyor, çünkü karşılaştırmalı tarihçiler arasındaki güçlü bir akım, erken Modern Çağ'da Avrupa ile dünyanın geri kalan kısımları arasındaki sosyoekonomik farkları eski kuşaklara göre daha az dramatik buluyor. Böylelikle yoksullar ve zenginler arasındaki "dünya makası" ve "büyük yol ayrımı" (*great divergence*) sorunu ileriye, zamansal olarak 19. yüzyıla öteleniyor.[16] Kendimizi ona göre ayarlamak zorunda kalacağız. Bununla birlikte tüm kitabın yönlendirici sorusu bu olmayacaktır. Tarihsel malzemeye istisnailik gözlüğüyle yaklaşmak demek, Avrupa'nın diğer uygarlıklarla ilişkisinde en baştan itibaren ortaklıklardan çok farklılıkları görmek demektir. O zaman da *karşıtlaştırıcı* bir *a priori*'ye düşme tehlikesi vardır; bu da, bir o kadar tek yanlı olan ve yalnızca *conditio humana*'yı (insanlık durumu) kabul eden *evrenselci a priori*'nin tam zıt kutbudur.) Kısır "Batı/geri kalanı" ikileminden çıkabilmek ve "Avrupa" (o dönemde ne idiyse) ile dünyanın diğer bölümleri arasındaki mesafeleri her tekil vakada yeniden ölçmek anlamlıdır. Bu da ancak tarihsel gerçekliğin kısmi bölgelerinde gerçekleşebilir.

Bu kitap üç kısımdan oluşuyor. Birinci kısmın ("Yaklaşımlar") üç bölümünde daha sonraki tüm konular için varsayımların, genel parametrelerin çerçeveleri çiziliyor: özdüşünüm, zaman ve uzam. Zaman ve uzam eşit ağırlıklı olarak ele alınmak suretiyle, dünya tarihi yazımının zorunlu olarak zamansal farksızlaştırmaya ve

bir "uzama yönelişe" bağlı olduğu izlenimine karşı çıkılıyor. Daha sonra, sekiz bölümün her birinde bir "panorama," bir gerçeklik alanı gözler önüne seriliyor. "Panorama," dünyanın tüm yörelerinin temsil edilmesine titizlikle uyulmasa da, yine de dünya çapındaki genel bakışta büyük boşluklardan kaçınılması gerektiğine işaret ediyor. Üçüncü kısımda, "Temalar"ın yedi bölümünde panoramik bakışın yerini, tek tek görünümlerin derinleştirici, seçmeci ve daha çok deneme tarzında ifade edilmiş tartışması alıyor; bu tartışmada birçok noktadan bilinçli olarak vazgeçilmiş ve özel örnekler her şeyden önce daha genel argümanları somutlaştırmak amacıyla seçilmiştir. Bu konular "panoramik" bir genişlikte sunulsaydı, bunu yapmak için gereken boyut, hem yazarın çalışma enerjisini hem de okurun sabrını olağanüstü zorlardı. Başka bir deyişle: Bu kitap, ağırlığı sentezden analize kaydırıyor; bu iki inceleme ve serimleme tarzının arasında kesin bir karşıtlık yoktur. Kitabın bölümleri bir bütünün birbiriyle bağıntılı parçalarıdır. Yine de ayrı ayrı okunabilirler. Ve bölümlerin eksik bırakılmaması adına, kesişmeler ve yinelemeler olması göze alınmıştır. Dipnotların sayısı ve kapsamında sınırlamalara gitmek zorunda kalındı. Kaynakçada yalnızca notlarda zikredilen kaynaklara yer verildi. Bu kaynakça konuyla ilgili standart yapıtların bir bibliyografyası olmadığı gibi, yararlanılan malzemenin tam boyutlarını da yansıtmıyor. Dergilerde yayımlanmış çok sayıdaki seçkin makaleden yalnızca birkaçının adı verilebilmiştir. Yazar, yabancı dil bilgisinin sınırlarının maalesef bilincindedir.

YAKLAŞIMLAR

I

Hafıza ve Kendi Kendini Gözlemleme

19. Yüzyılın Ebedileştirilmesi

Günümüzde 19. yüzyıl ne anlama geliyor? Onunla bir tarihçi sıfatıyla, profesyonel olarak uğraşmayanlara kendini nasıl gösteriyor? Bir döneme yaklaşım, o dönemin sonraki kuşaklara gösterdiği çehresiyle başlar. Bu yalnızca *bizim* 19. yüzyıl "imge"miz, onu görmek *isteyiş* tarzımız ve biçimimiz, onu nasıl inşa ettiğimiz meselesi değildir. Bu tür inşalar tamamen gelişigüzel olmadıkları gibi, sadece günümüzün tercihlerinin ve ilgilerinin doğrudan ürünleri de değillerdir. Günümüzdeki 19. yüzyıl algılamaları hâlâ güçlü bir biçimde o dönemin *kendi kendini* gözlemleyişinin izini taşımaktadır. O çağın düşünümlülüğü, yani kendini düşünme tarzı, her şeyden önce yarattığı yeni medya dünyası, bizim onu görme tarzımızı ve biçimimizi sürekli belirliyor. Bu durum daha önceki hiçbir dönem için bu ölçüde söz konusu değildir.

19. yüzyıl henüz kısa bir süre önce tam bir takvim yüzyılıyla günümüzden ayrılarak, kişisel olarak hatırlanabilir olanın ufkunda batmıştır: Daha 1835 yılında Galapagos Adaları'nda genç doğa araştırmacısı Charles Darwin'i tanımış olan Harriet adlı kaplumbağa bile ancak Haziran 2006'da, Avustralya'daki bir hayvanat bahçe-

sinde ebediyete intikal etti.[1] 1900 yazındaki Boksör Ayaklanması'nı, 1899 ile 1902 arasında süren Güney Afrika iç savaşını ya da ikisi de 1901 yılı Ocak ayının sonuna doğru ölen Giuseppe Verdi ve Kraliçe Victoria'nın cenaze törenlerini hatırlayabilecek hiç kimse yaşamıyor artık. Japon Meiji imparatorunun 1912 Eylül'ündeki cenaze töreninin ya da I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 Ağustos'undaki ruh halinin de doğrudan anıları kalmadı. 14 Nisan 1912'de yaşanan *Titanik* faciasından hâlâ hayatta olan iki kişiden biri (felaket yaşandığında bebekti), 2007'nin Kasım ayında vefat etti; I. Dünya Savaşı'ndan sağ çıkmış son Alman askeri de 2008'in Mayıs ayında öldü.[2] 19. yüzyılın anısı artık kişisel hafızaların parçası değil. İletişim araçlarıyla edinilen bilgiler ve okunan kitaplarla erişilebiliyor. Bu izler, bilimsel ve popüler tarih kitaplarında, tarih müzelerinin koleksiyonlarında, romanlarda, tablolarda, eski fotoğraflarda, müziksel seslerde, şehirlerin görüntülerinde ve manzaralarında bulunuyor. 19. yüzyıl çoktandır canlı bir biçimde hatırlanmıyor, artık sadece temsil ediliyor. Bu onun daha önceki dönemlerle ortak yanı. Ne var ki, kültürel yaşamın temsil edilmesi tarihinde 19. yüzyıl, onu 18. yüzyıla oranla bile kendine özgü kılan eşsiz bir yere sahiptir. Böyle bir temsilin biçimlerinin ve kurumlarının çoğu, bizzat 19. yüzyılın icatlarıdır: Müze, devlet arşivi, milli kütüphane, fotoğrafçılık, bilimsel toplumsal istatistik, sinema. 19. yüzyıl örgütlenmiş hafızanın ve aynı zamanda kendi kendini daha fazla gözlemlemenin yüzyılıdır.

Günümüzün bilincinde 19. yüzyılın gerek estetik kanonlar gerekse politik geleneklerin oluşumu açısından bir öneminin bulunması hiç de doğallıkla anlaşılır bir durum değildir. Çin bunun bir karşı örneğini oluşturabilir. 19. yüzyıl Çin için hem politik hem de ekonomik bir felaketler çağıydı ve Çinlilerin genel bilincinde bu değerle yer aldı. Bu utanç verici zayıflık ve aşağılanma yüzyılını kimse hatırlamak istemez; resmi tarih politikası da bu yüzyılın değerini artırmak için hiçbir çaba göstermez. Batı "emperyalizmi"ne yönelik suçlamalar bile günümüzde zayıflamıştır; çünkü yeniden yükselişe geçen Çin, kendini daha eski bir dönemin kurbanı rolünde görmüyor. Kültürel açıdan da 19. yüzyıl dekadan ve steril olarak kabul ediliyor. Bu dönemin hiçbir sanat yapıtında ve hiçbir felsefe metninde bugünkü yargıyla 19. yüzyıl uzak geçmişin klasik yapıtlarıyla birlikte alınmıyor. Günümüzdeki Çinlilerin gözünde 19. yüzyıl, popüler tarih kitaplarında ve tarihi televizyon dizilerinde sürek-

li işlenen 18. yüzyılın büyük imparatorlarına kadar gelen kimi eski hanedanların parlak dönemlerinden çok uzakta kalmıştır.

Japonya ile Çin arasında bu konuda çok büyük bir zıtlık vardır. Japonya için 19. yüzyıl kıyaslanamayacak kadar daha büyük bir prestije sahiptir. 1868 ve onu izleyen yıllardaki Meiji Reformu (Meiji Restorasyonu da deniliyor) yalnızca Japon ulus-devletinin değil, genel olarak kendine özgü Japon modernliğinin kuruluş eylemi olarak stilize edilmiş ve Japon bilincinde bugüne kadar, ancak 1789 devriminin Fransa'daki rolüyle kıyaslanabilecek bir rol oynamıştır.[3] 19. yüzyılın Japonya'daki estetik değeri de Çin'dekinden farklıdır. Çin'de edebiyatta yeni bir yaklaşımdan ancak 1920'li yıllar için söz edilebildiği halde, yeni Japon edebiyatı, ürünlerini 1880'li yıllarda veren "1868 kuşağı"yla başlar.

ABD'deki tarihsel hafıza da Japonya'dakine benzer bir 19. yüzyıl büyüsü altındadır. Bu ülkede 1861 ile 1865 yılları arasında yaşanan İç Savaş, geç 18. yüzyılda birliğin oluşturulmasıyla birlikte, ulus-devletin kurucu eylemi olarak kabul edilir. Muzaffer beyaz Kuzey devletlerinin, yenilen beyaz Güney devletlerinin ve savaş sonunda özgürleşen kölelerin sonraki kuşakları o tarihten bu yana bu olaya tamamen farklı anlamlar atfetmişler ve her biri de kendi "yararlı geçmişleri"ni oluşturmuşlardır. Hemfikir oldukları nokta ise, şair ve edebiyat eleştirmeni Robert Penn Warren'ın yazdığı gibi, İç Savaş'ın ortak bir "hissedilen tarih" oluşturduğudur.[4] İç Savaş, uzun bir süre kolektif travma etkisini sürdürmüştür; ABD'nin güneyinde bugün bile bu travma her yerde aşılmış değildir. Tarihsel hafızada hep olduğu gibi, burada yalnızca doğal bir kimlik oluşumu değil, belirli çıkarların yararına bir araçsallaştırma da söz konusudur. Güneyli propagandacılar, İç Savaş'ta esas olarak köleciliğin ve özgürleşmenin söz konusu olduğunu gizlemek için ellerinden gelen çabayı gösterdiler ve "devlet hakları" savunusunu ön plana çıkardılar. Karşı tarafsa, İç Savaş sırasında devlet başkanı olan ve 1865 yılında öldürülen Abraham Lincoln'ün mitleştirilmesi etrafında toplandı. Sevilmekten çok saygı duyulan Bismarck dahil hiçbir Alman devlet adamına, hiçbir İngiliz ve Fransız devlet adamına, hatta tartışmalı I. Napoléon'a bile, kendisinden sonraki kuşaklar tarafından böyle bir saygı gösterilmemiştir. Daha 1938 yılında Başkan Franklin D. Roosevelt kamuoyuna "*What would Lincoln do?*" [Lincoln olsaydı ne yapardı?] sorusunu yöneltmiştir – sonraki kuşakların yardımına da koşan bir ulusal kahraman söz konusudur.[5]

1 Görünürlük ve İşitilirlik

Sanat Biçimi Olarak 19. Yüzyıl: Opera

Geçmiş bir yüzyıl yeniden canlanışlarda, arşivlerde ve mitoslarda yaşar. 19. yüzyıl bugün, kültürünün yeniden sahnelendiği ve tüketildiği yerde canlılığını korumaktadır. 19. yüzyılın Avrupa'daki en karakteristik estetik biçimi olan opera, böyle bir yeniden canlanış için güzel bir örnektir. Avrupa operası, 1790 yılında Pekin operasında doruk noktasına ulaşacak, Avrupa etkilerinden uzak ve tamamen bağımsız bir gelişmenin başlangıcından, yani Güney Çin kentlerindeki müzikal tiyatronun ilk kez yükselişe geçmesinden sadece birkaç on yıl sonra, 1600'lerde İtalya'da ortaya çıkmıştır.[6] Opera harika başyapıtlara rağmen, İtalya'nın dışında tartışmasız bir kültürel statüye uzun süre sahip olamamıştır. Ancak Christoph Willibald Gluck ve Wolfgang Amadeus Mozart'la en seçkin tiyatro türü haline gelmiştir. 1830'lu yıllarda, genel yargıya göre sanat hiyerarşisinin en üstünde yer alıyordu.[7] Benzer bir durum, eşzamanlı paralel bir örnek oluşturan ve yüzyılın ortasında sanat ve organizasyon bakımından olgunluk evresine giren Pekin operası için de geçerlidir. O tarihten sonra Avrupa operası zaferler kazanmış, ama uzaktaki kız kardeşi Pekin operası gelenekten radikal kopuşlardan ve Batı'nın rengini taşıyan medya kültürünün nüfuz etmesinden sonra, yalnızca folklorist nişlerde bugüne kadar gelebilmiştir.

19. yüzyılda Lizbon ile Moskova arasında inşa edilen opera binaları bugün bile faaliyetteler ve ağırlıklı olarak 19. yüzyıl kaynaklı bir repertuvarı sahneliyorlar. Opera erkenden küreselleşmiştir. 19. yüzyılın ortasında dünya çapında ışıldayan bir odak noktası vardı: Paris. 1830'lardaki Paris müzik tarihi müziğin dünya tarihiydi.[8] Paris operası Fransa'nın ilk sahnesi olmakla kalmıyordu. Paris, bestecilere en yüksek ücretleri ödüyor ve böylece tüm rakiplerini müziğin önde gelen, çekici şehri olma yarışında devre dışı bırakıyordu.[9] Paris'te ünlü olmak demek dünyaca ünlü olmak demekti; orada başarısız olmak –üstelik o sırada ustalığı kabul edilmiş bir besteci olan Richard Wagner'in 1861 yılında *Tannhäuser* operasıyla başına geldiği gibi– derinden yaralayan bir aşağılanmaydı.

Daha 1830'lu yıllarda Avrupa operaları Osmanlı İmparatorluğu'nda sahneleniyordu. Ünlü besteci Gaetano'nun ağabeyi Giuseppe

Donizetti, 1828 yılında İstanbul'da "Muzıka-yi Hümâyun ustakârı" unvanını almış ve Avrupa tipinde bir orkestra kurmuştu. Bağımsız Brezilya İmparatorluğu'nda opera, özellikle de 1840 yılından sonra, II. Pedro'nun yönetiminde, monarşinin resmi sanat biçimi oldu. Vincenzo Bellini'nin *Norma*'sı defalarca sahnelendi, Rossini ve Verdi'nin en önemli operaları sahneye konuldu. Brezilya cumhuriyet olduğunda, çok zengin kauçuk patronları o zamanlar Amazon ormanlarının ortasındaki Manaus'ta 1891 ile 1896 yılları arasında gösterişli bir opera binası inşa ettirdiler. Bina, küresel bir kombinasyonun ürünüydü: Abanozlar yakın çevreden, mermer Carrara'dan, avizeler Murano'dan, çelik Glasgow'dan ve dökme demir Paris'ten gelmişti.[10] Opera, sömürgecilik sayesinde de Avrupa'nın çok ötesine yayıldı. Fransız uygarlığının üstünlüğü, sömürgelerde görkemli tiyatro binalarıyla kanıtlanmaya girişildi. Fransız Hindiçini'nin başkenti Hanoi'de 1911'de açılan opera binası özellikle heybetliydi; başka birçokları gibi bu opera da 1875 yılında tamamlandığında, 2.200 koltukla dünyanın en büyük temsil mekânı olan Paris Garnier Operası'nı örnek almıştı. Hanoi operası 750 koltuğuyla, şehirde yaşayan ve sayıları üç bini bile bulmayan Fransızlar için, Fransa'nın kimi taşra metropollerindeki operaları gölgede bırakıyordu.[11]

Opera Kuzey Amerika'da daha erkenden kök salmıştı. 1859 yılında New Orleans'da açılan French Opera House, uzun bir süre yeni dünyanın en iyi opera sahnelerinden biri olarak kabul edildi. O zamanlar 60.000 nüfuslu bir şehir olan San Fransisco'da öyle bir opera hayranlığı gelişti ki, daha 1860 yılında toplam 217.000 bilet satılmıştı. New York'ta 1883 yılında açılan Metropolitan Opera, yüzyıl dönümünden sonra dünyanın önde gelen operalarından biri oldu, Amerikan sosyetesinin Avrupa'dakilerle hiçbir farkı olmayan biçimlerde kendini sahnelediği yerlerden biri haline de geldi. Kısaltılmış ifadesiyle "Met"in yaratıcıları, mimari ve sahne tekniği açısından Londra'daki Covent Garden'ın, Milano'daki La Scala'nın ve hiç kuşkusuz Paris'teki Garnier Operası'nın unsurlarını birleştirdiler.[12] Nerdeyse tüm repertuvar Avrupa kaynaklıydı, çünkü Amerikalı besteciler George Gershwin'in *Porgy and Bess* (1935) operasından önce kayda değer opera eserleri ortaya koyamamışlardı. Operamanya, umulmadık yerlerde patlak verdi. Şili 1830'lu yıllarda bir Rossini hummasına yakalanmıştı.[13] Hüküme-

tin 1870'li yıllardan beri Batı müziğinin yayılmasını desteklediği Japonya'da, 1894 yılında ilk kez bir Avrupa operası sahnelendi: Charles Gounod'nun *Faust*'undan bir sahneydi bu. 1875 yılında bir İtalyan primadonnası Tokyo'ya uğradığında, gösteriye o kadar az izleyici gelmişti ki, farelerin ciyaklamaları bile duyulabiliyordu; oysa, yüzyıl dönümünden sonra operaya yönelik istikrarlı bir ilgi oluşmuştu, 1911 yılında inşa edilen Batılı tarzdaki ilk büyük opera binası bu ilginin sabitlendiği mekân olmuştu.[14]

Sanatını dünyanın birçok kıtasında icra eden sahne yıldızı tipi de 19. yüzyılda doğdu.[15] Daha 1850 yılında, "İsveç bülbülü" Jenny Lind, 93 kez sahneye çıkacağı bir turnenin başında, New York'ta yedi bin dinleyicinin karşısında şarkı söylemişti. Doğduğu şehir olan Melbourne'a atfen "Nelli Melba" diye anılan soprano Helena Porter Mitchell, 1887'de Avrupa'da ilk kez sahneye çıktıktan sonra, müzik dünyasının ilk gerçek kıtalararası divalarından biri olmuştu; 1904 yılından sonra sesi gramofon plaklarıyla da çoğaltılmış ve görgüsüzlüğüyle ünlenmiş ülkesinin kültürel özgüveninin ikonu haline gelmişti. 19. yüzyıl Avrupa operası bir dünya olayıydı ve öyle de kaldı. O çağın repertuvarı günümüzde de hâkimiyetini sürdürmektedir: Rossini, Bellini, Donizetti, Bizet ve hepsinden önemlisi Verdi, Wagner ve Puccini. Elbette bestelenmiş ve bir zamanlar değer verilmiş toplam opera mevcudundan geriye çok azı kaldı. Kendi dönemlerinin göklere çıkarılan ustaları olan Gaspare Spontini ya da Giacomo Meyerbeer nadiren çalınıyorlar; diğerleriyse geri dönmeyecek bir biçimde arşivlerde kayboldular. Wagner'in yanı sıra ve ondan sonra ortaya çıkan sayısız Orta Çağ operasını bugün kim biliyor? Benzer düşünceler tiyatro oyunları ve 19. yüzyılın bir diğer tipik türü olan roman için de ifade edilebilir. Muhtemelen, okur kitlesi tüm bir Alman gerçekçi düzyazısından şimdi artık yalnızca Theodor Fontane'yi okuyor.[16] Wilhelm Raabe, Adalbert Stifter ve hatta Gottfried Keller bile Alman filolojisinin bakıma muhtaç hastaları oldular, daha küçük çaptaki yazarların sözünü bile etmiyoruz. Başka her ülke için de benzer bir biçimde 19. yüzyılın yüksek kültüründen hâlâ yaşayanlar ve ölmüş olanlar ayrımı yapılabilir. Bu yüksek kültür, beğeni ve kültür endüstrisinin yasalarına itaat eden katı bir seçmeden geçenler halinde, günümüzde de varlığını yoğun bir biçimde hissettirmektedir.

Şehir Manzaraları[17]

19. yüzyılın bizim açımızdan bir diğer görünürlüğü, gündelik yaşamın genellikle arka fonunu ve sahnesini oluşturan şehir manzaralarıdır. Londra, Paris, Viyana, Budapeşte ya da Münih'in fizyonomileri, 19. yüzyılın planlamacıları ve mimarları tarafından, kısmen daha eski modellere dayanan neo-klasik, neo-romantik ve neo-gotik mimari dillerinde belirlenmiştir. Washington D.C.'den Kalküta'ya kadar resmi binalar da bu geçmişe öykünmüşler, bunun sonucunda da 19. yüzyılın mimari tarihselciliği bize Avrupa geleneklerinin genel bir özetini sunar. Buna karşılık Asya'nın bazı metropollerinde 19. yüzyıldan geriye teşhis edilebilir bir mimari varlık nerdeyse hiç kalmamıştır. Örneğin yüzyıllar boyunca (ilkin Edo adıyla) Japonya'nın başkentliğini yapmış olan Tokyo'da depremler, yangınlar, Amerikan bombaları ve sürekli yeni inşaatlar nerdeyse birkaç on yıldan daha eski mimari izleri yok etmiş, hatta Meiji döneminden kalanların birçoğunu bile yıkmıştır. Dünyadaki metropoller, bir ucunda Viyana'daki Ringstraße gibi iyi korunmuş şehir manzaraları, diğer ucunda ise 19. yüzyılın fiziksel olarak silinişinin yer aldığı bir yelpazede sıralanıyorlar. Zamanın dişleri kemirirken elbette seçmeci davranıyor: 19. yüzyılın endüstri mimarlığı Orta Çağ'ın mimari sanatından daha çabuk göçtü. Artık sanayi "devrimi"ne ilişkin duyusal bir izlenim –dar bir vadide birdenbire devasa bir fabrikanın yükselişi ya da kilise kulelerinden daha yüksek bir şeyin olmadığı bir dünyada, upuzun bacaların yeniliği– edinmek mümkün değildir.

2 Hafıza Hazineleri, Bilgi Defineleri, Depolama Mecraları

Arşivler, kütüphaneler, müzeler ve diğer koleksiyon türlerine, ünlü "hafıza mekânları"na atfen, *hafıza hazineleri* denilebilir. Kolektif hayal gücünün kristalleştiği çekirdekler olarak hafıza mekânlarının yanında, böylesi hafıza hazineleri özel bir dikkati hak ediyorlar. Bugün net olan alt kategoriler arasındaki sınırlar ancak zaman içinde oluşmuştur. Kütüphaneler özellikle de büyük elyazması mevcutları barındırıyorlarsa uzun bir süre arşivlerden net bir şekilde ayrılamıyorlardı. 18. yüzyılda Avrupa'da özel kişilerin antik

nesneler hakkındaki her türden çalışmalarına ve aralarındaki düşünce alışverişine mecra oluşturan mekânlara "müze" deniliyordu, tarihsel ve estetik kaynakları tanıtmayı hedefleyen dergiler de buna dahildi. Müzeye kamusal ve herkese açık olma anlamı ancak 19. yüzyılda eklendi. Hafıza hazineleri geçmişi, sanal bir şimdiki zaman olarak korurlar. Kültürel geçmiş *yalnızca* yığılmış bir haldeyken, yani okunmadan ve bakılmadan ölü kalır; yalnızca anlama edimi içinde canlanır. Böyle bir anlamaya hazır olmaya kültür deniliyor.

Arşivler

Arşiv, daha önceki hiçbir yüzyılda 19. yüzyılda kazandığı önemi taşımamıştır. Avrupa'da bu yüzyıl, devletin her yerde hafızayı ele geçirdiği dönemdir. Devlet arşivleri idari eylemlerin kalıntılarının merkezileştirici depoları olarak kuruldu. Onlarla birlikte arşivci ve belgeler üzerinde çalışan tarihçi meslekleri ve sosyal tipleri ortaya çıktı. Tarihçi artık, prenslerin ve cumhuriyetlerin, örneğin Venedik'te, Viyana'da, İspanyol şehri Simancas'ta bulunan daha önceki koleksiyonlarından da yararlanabiliyordu. Anayasal düzenle yönetilen ülkelerde devlet, kamusal arşivler kurulması görevini bir egemenlik işareti olarak üstlendi. Fransız Devrimi, 1790 Eylül ayında henüz mütevazı bir arşiv olan Ulusal Meclis arşivini "*Archives nationales*" ilan etmişti. Özellikle de kilisenin mülklerine yönelik müsadereler devrim sırasında arşivin mevcudunu hızla artırdı. Napoléon büyük çapta bir arşiv politikası yürüttü. Fransız ulusal arşivini Avrupa'nın merkezi arşivi –"*la mémoire de l'Europe*/Avrupa'nın belleği"– haline getirmeyi hedefledi, bu nedenle İtalya ve Almanya'dan inanılmaz miktarda belgeyi Paris'e getirtti. İngiltere 1838 yılında Public Record Office'in yasal temellerini attı. 1883 yılında Vatikan'ın efsanevi arşivleri erişime açıldı.

1820'li yıllardan itibaren önce Almanya, sonra da diğer ülkelerde Leopold Ranke ve öğrencileri çevresinde kristalleşen "yeni tarih bilimi" metne yakınlığı temel prensip olarak kabul etti. Tarih, (çoğu yayınlanmamış) yazılı kaynaklardan yola çıkılarak yeniden kurulabilirdi. Böylelikle tarih bilimsel, yani sınanabilir oldu; mitleri eleştiren bir tavır benimsedi. Aynı zamanda, şimdi tarihçilerin muhtaç oldukları kaynaklara erişimi yöneten hükümetlerin arşiv politikalarıyla belirli bir bağımlılık içine de girdi. Kayıt tutmanın

sistematik bir biçimde örgütlenmesi, yeni bir âlim türünün oluşmasına da katkıda bulundu. Âlimliğin, kişisel hafıza başarımıyla ilişkisi koparıldı, bilgiyi biriktiren "hezarfen"* acınası bir tuhaflık örneği haline geldi, tin bilimciler de doğabilimcilerin peşinden giderek nedenlerin araştırılmasını ana görevleri haline getirdiler.[18]

Gerçi arşivler bir Avrupa icadı değildi, ne var ki 19. yüzyılda başka hiçbir yerde belge malzemelerinin muhafaza edilmesine yönelik, Avrupa'dakiyle kıyaslanabilir bir ilgi yoktu. Çin'de devlet daha en baştan itibaren yazılı geleneğin korunması üzerindeki denetimi elinde tutmuştu; kişisel bir koleksiyon arzusu mevcut değildi. Bu yüzden devlet dışı kurumların, tapınakların, manastırların, loncaların ya da klanların arşivleri çok azdı ve şimdi de çok azdır. Yeni bir hanedanın, kendi resmi hanedan tarihi hazır olduğu anda, selefinin belgelerini yok etmesi âdettendi. 1921 yılında Pekin'deki (Beijing) resmi Tarih Müzesi, 60.000 kilogram arşiv malzemesini hurda kâğıtçılara sattı. Sadece, bibliyofil bilgin Luo Zhenyu müdahale ederek, bugün Tayvan'daki Academia Sinica'da bulunan koleksiyonu kurtardı. 1930'lu yıllara kadar Qing hanedanının (1644-1911) resmi basılı belgeleri ve elyazmaları kâğıt çöpü muamelesi gördüler. Saygın bir tarihyazımı geleneğine rağmen, Çin'de 19. yüzyılda bile henüz bir arşiv bilinci bulunmuyordu. Saray müzesinin 1925 yılında kurulan belgeler bölümü, modern bir arşivin kurallara uyan, muhafaza eden etiğini imparatorluk döneminin mirasına da uygulayan ilk kurumdu.[19]

Çin'deki gibi, idarenin yazıya dayalı gelişmesinin, uçsuz bucaksız bir yüzölçümüne yayılmış devasa bir devletin bir arada tutulmasına çok erkenden katkıda bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda, o kadar büyük çapta belge üretilmiş ve korunmuştur ki, Çin örneğinden farklı olarak, araştırmalar ancak arşiv çalışması biçiminde yapılabilmektedir. Saray ve merkezi idare belgelerinin yanı sıra, imparatorluğun birçok bölgesinden vergi kayıtları ve mahkeme belgeleri (kadı sicilleri) günümüze kalmıştır.[20] 19. yüzyıldan önce Avrupa'da, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve dünyanın başka birkaç yerinde kayıtlar toplanıyordu. Bu kayıtlar ancak 19. yüzyıldan sonra sistematik olarak arşivlenmiş, korunmuş ve değerlendirilmiştir.

---

* "Polyhistor" ya da "Polymath": Çok yönlü bilgi sahibi - ç.n.

Kütüphaneler

Kütüphaneler de kültürel mirasın yönetilen koleksiyonları olarak hafıza hazinelerine dahildir. Avrupa'da 17. ve 18. yüzyıllar kütüphanelerin büyük kuruluş çağı olmuştur. Leibniz 1690 ile 1716 yılları arasında bir kütüphaneci olarak Wolfenbüttel'deki muazzam dükalık koleksiyonunu düzenledi ve bu koleksiyonu âlimlerin hizmetine sunulacak şekilde hazırladı. Kısa bir süre sonra komşu Göttingen'deki Üniversite Kütüphanesi bu yönde daha da ileri gitti. Burası bir dönem dünyanın en iyi düzenlenmiş kütüphanesi olarak kabul ediliyordu. 1753'te kurulan British Museum'un koleksiyonu baştan itibaren milli kütüphane olarak düşünülmüştü. 1757 yılında kraliyet kütüphanesi de buraya dahil edildi ve Birleşik Krallık'ta basılan her kitabın bir nüshasının buraya gönderilmesi yükümlülüğü getirildi. 1851 yılından beri British Museum için çalışan ve 1856 ile 1866 arasında kütüphanenin müdürlüğünü yapan İtalyan bir göçmen olan Antonio (daha sonra Sir Anthony) Panizzi, burada bilimsel kütüphaneciliğin temellerini attı: Eksiksiz bir katalog, kurallı, sistematik düzenleme ve bilimsel kullanıcıların ihtiyaçlarına göre tasarlanmış, kubbeli, yuvarlak biçimiyle dünyanın en görkemli mekânlarından biri olarak kabul edilen bir okuma salonu.[21]

19. yüzyılda tüm kıtalarda, İngiliz örneğine göre milli kütüphaneler kuruldu. ABD, Kanada ve Avustralya'da bu kütüphaneler parlamento kitaplıklarından doğdular.[22] Kimi yerde akademik kurumlarla bağlantılıydılar. Saygın okur kitlesinin ve tüm ciddi araştırmacıların erişimine açık olarak, kendi uluslarının basılı hafızasını korudular, ama genel olarak bilgiyi de topladılar. Evrensel davranmak, tüm halkların ve tüm zamanların bilgisini bir araya toplamak artık en seçkin kütüphanelerin özelliğiydi. Bunun oluşması için en önemli koşullar, dünya çapında iş bağlantıları olan bir kitap ticareti ve antika pazarında özel koleksiyonların satışa çıkmasıydı. Kütüphanelerde Şark bölümleri kuruldu, en nadir dillerdeki kitaplar toplandı, kimi zaman bu iş için özel görevliler yollandı. Kütüphaneler ülkelerin kültürel bakımdan eşit ya da üstün olma iddiasını simgeliyorlardı. Genç Amerikan cumhuriyeti bu iddiasını 1800 yılında Kongre Kütüphanesi'ni kurarak gösterdi. Kütüphanenin 1930'lu yılların başından (Library of Congress) itibaren dünyanın en büyük kitap mevcuduna sahip olması, Yeni

Dünya'nın Eski Dünya'dan özgürleşimini tamamladı. Birleşmekte geç kalan ulusların işi zordu. Prusya Devlet Kütüphanesi milli kütüphane statüsünü 1919'dan önce elde edemedi ve İtalya'da hiçbir zaman kapsayıcı tek bir merkezi kütüphane olmadı.

Şehir kütüphaneleri kültüre aç bir kamuoyuna hizmet ettiler ve şehrin gurur nişanesi oldular. Ne var ki, kütüphanelerin vergilerle toplanan parayı harcamalarının yalnızca hukuken mümkün olabilmesi değil, siyasal açıdan da doğal kabul edilebilmesi için 19. yüzyılın ortasından sonra bir süre daha geçmesi gerekti. ABD'de özel kişilerin mesenliği, başka her yerdekinden daha önemliydi. 1895 yılından beri vakıf kaynaklarıyla kurulan New York Public Library, büyük iddiası olan çok sayıda şehir kütüphanesinin en ünlüsüydü. 19. yüzyılda Batı kütüphaneleri bilgi tapınaklarıydı. Çekirdeğini milli kütüphanenin oluşturduğu Panizzi'nin British Museum'u, anıtsal klasik cephesiyle bunu mimari olarak da açıkça gösteriyordu. Kongre Kütüphanesi'nin yeni binası 1890'lı yıllarda bu simgesel dili devraldı ve onu duvar resimleri, mozaikler ve heykellerle daha da yoğunlaştırdı. Devasa bilgi depoları aynı zamanda hem milli hem de kozmopolittiler: Sürgünler burada komplolarını hazırlıyordu, daha önce Karl Marx'ın kapitalist sisteme karşı mücadelenin bilimsel temellerini attığı yerde, British Museum'un kütüphanesinde, Sun Yat-sen 1896-1897 yıllarında Qing hanedanını devirmek için planlar yapmıştı.

Kütüphane Batı'nın tekelinde değildir. Tarihin derinliklerine bir bakarsak bunu görürüz. Çin'de ilk imparatorluk kütüphanesi Han Wudi'nin (MÖ 141-87 yıllarında hükümdarlık yaptı) sarayında kurulmuştu. Bilginlerin bu koleksiyon için hazırladıkları sınıflandırma sistemi, uzun süre kullanıldı. Yine de Çin kütüphanelerinin durumu müşküldü. MÖ 2. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında imparatorluk kitap ve elyazması koleksiyonları en az on dört kez imha edildi. Her defasında binalar yeniden inşa edildi ve yeni koleksiyonlar oluşturuldu. Özellikle 11. yüzyılda ahşap blok baskının yaygınlaşmasından sonra özel akademiler (*shuyuan*), bilgin çevreleri ve kitapseverler de kütüphaneler kurdular. Qing dönemi için (1644-1911) 500'den fazla koleksiyoncu ve koleksiyonları hakkında ayrıntılı bilgiler vardır. Basılı ve özel kullanımda dolaşan kitapların sayısı o kadar çoktu ki, bibliyografya hazırlamak bilginlerin en seçkin görevlerinden biri haline gelmişti.[23] Çin'de

kütüphane ve kataloğu, Batı'dan ithal edilmiş bir kültür ürünü değildi. Batı kökenli olan, *kamusal* kütüphane fikriydi; bu fikir ilk kez 1905 yılında, Orta Çin eyaleti Hunan'ın başkenti Changsa'da hayata geçirildi. Bugün Çin'in en büyük kütüphanesi olan Pekin Kütüphanesi (*Beitu*) 1909 yılında kuruldu ve 1912'de halka açıldı. 1928 yılında milli kütüphane statüsünü aldı. Çin'de modern kütüphane, geleneğin kesintisiz bir uzantısı değildi. Kamusal kültür mekânı *ve* bilim aracı olarak çift yönlü kütüphane düşüncesi Batı'dan geldi ve erken 20. yüzyılda Çin'de zor dış koşullar altında aktif bir biçimde benimsendi.

Geleneksel Japonya'da devlet, yazılı belgelerin derleyicisi rolüyle çok nadiren ortaya çıkmıştı. Çin açısından karakteristik olan büyük bağlayıcı düzenleme sistemleri burada yoktu. Uzun süre Japon koleksiyonları sadece Çin ile ilgiliydi. Şogunların, Tokugava hanedanından askeri hükümdarların erken 18. yüzyıldan beri inşa edilen ve halka açık olmayan kütüphanesi, öncelikle antika ve Çince kitaplar içeriyordu; o dönemde artan Japon kitap üretiminin ürünleri bu kütüphaneye alınmadı. Çin'de olduğu gibi, ülkenin dışa açılmasından hemen sonra (1853) *Batılı* kitap koleksiyoncuları sahneye çıktı. Avrupa'daki ve ABD'deki muazzam Sinoloji ve Japonoloji koleksiyonları varlıklarını, Batılı bir ilgiyle, o andaki kendi kültür geleneklerine yönelik Asya ihmalciliğinin ve düşük kitap fiyatlarının buluşmasına borçluydular. Kamu kütüphanesi konsepti Japonya'da, 1862 yılında diplomatik görevle Batı'yı gezen yayıncı ve eğitimci Fukuzawa Yukichi tarafından 1866 yılından sonra tanıtıldı. Modernleşmeyi isteyen Japonya'da bile, halka açık kitaplıklar ve araştırma kütüphanesi modellerinin kabul görmesi yüzyılın sonuna kadar sürdü.[24]

Arap dünyası coğrafi olarak Avrupa'ya Çin'den daha yakındı, ama kitap tarihi açısından daha uzaktaydı. Çin'de metinler uzun süredir ahşap baskıyla kopyalanıyordu. Buna uygun olarak yazıcılar ve kopyacılar mesleği, kendi matbaa devrimini ancak 19. yüzyılın başında yaşayan Arap dünyasında olduğundan daha az öneme sahipti; 18. yüzyılın başına kadar Arapça ve Türkçe kitaplar ağırlıklı olarak Hıristiyan Avrupa'da basılıyordu. Bu işe Müslümanların yanı sıra Hıristiyan Araplar ve misyonerler de katılıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda özel ve yarı kamusal kütüphaneler vardı, bunlarda tek tük Avrupa kitapları da bulunuyordu. Türkiye

Cumhuriyeti'nde Latin alfabesinin kullanılmaya başlamasına kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve onun yerini alan Türkiye'de yaklaşık iki yüzyıllık bir zaman diliminde yalnızca 20.000 kadar kitap ve broşür basılmıştı – bunların çoğunun baskı sayısı da çok düşüktü. Osmanlı ve Arap kitap üretiminin çapının nispeten küçük oluşu, kamusal kütüphaneciliğin de Doğu Asya'ya göre daha geç ve daha yavaş gelişmesine yol açtı.[25]

Müzeler

Müzeler de bugüne kadar belirleyici olan biçimlerini 19. yüzyıla borçludurlar. Müze pedagojisi açısından yapılan bazı yeniliklere rağmen günümüzde hep yeniden 19. yüzyılın düzenlemelerine ve programlarına geri dönülmektedir. Müze tiplerindeki, sanat koleksiyonları, etnografik koleksiyonlar, teknoloji müzeleri gibi çeşitliliğin tümü bu dönemde ortaya çıkmıştır. Kimi zaman uyrukların erişimine de açılan kraliyet koleksiyonları, devrim çağında kamusal müzeye dönüşmüştür.

Sanat müzesinde farklı farklı şeyler bir araya geldi: Johann Joachim Winckelmann'ın ilk kez ifade ettiği biçimiyle özerk sanat fikri; sanat eserinin, maddi zanaat niteliğini aşan bir "değeri"nin bulunduğu düşüncesi; sanatçıyı, uzmanı, sanattan anlayan sıradan insanı ve en iyi durumda mesen hükümdarı (örneğin Bavyera Kralı I. Ludwig) bir araya getiren "estetik bir topluluk" ideali.[26] Müze, sürekli farklılaşan bir kamusallık atmosferinde gelişti. Burada, sanatın devlete mi yoksa hükümdara mı ait olduğu sorusu da sorulabilmişti – erken 19. yüzyılda hassas bir soruydu bu, çünkü özel sanat hazinelerine el koyup kamulaştırarak Louvre'u Avrupa'nın ilk kamusal müzesi yapan Fransız Devrimi radikal bir örnek vaka oluşturmuştu. ABD'de durum farklıydı, çünkü burada her şeyden önce, Mark Twain'in "altın kaplamalı çağ" (*gilded age*), diye tanımladığı dönemin zenginleri ve ultra zenginlerinin kişisel cömertliği, 1870'li yıllardan itibaren müzelerin kurulmasını hızlandırmıştı. Binaların çoğu kamusal-özel karma biçimlerle finanse edildiler, sanat koleksiyonlarıysa çoğunlukla özel koleksiyoncular tarafından, piyasadan satın alındı. Amerika'da çok az eski sanat varlığı vardı. Amerika'daki koleksiyonlar Atlantik'in iki yanındaki sanat piyasasının gelişimiyle sıkı bir simbiyoz ilişkisi içinde ortaya

çıkılar. Bu piyasa Avrupa'da da yeni koleksiyonların oluşturulmasını mümkün kıldı.

Müze binalarının, yüzyılın içinde giderek belirginleşen anıtsallığı (Münih'teki Alte Pinakothek, Viyana'daki Kunsthistorisches Museum, Londra'daki Victoria and Albert Museum) şehir görüntüsünde giderek dikkati üstüne çekti. Şehirlerde artık saraylar inşa edilmez olduğundan beri, yalnızca opera binaları, meclisler, tren garları ve parlamento binaları, örneğin 1836 ile 1852 yılları arasında Thames kıyısında neo-gotik üslupta yeniden inşa edilen Houses of Parliament ya da Budapeşte ve Ottawa parlamentoları, müze binalarıyla rekabet edebiliyorlardı. Milliyetçilik de sanatı ele geçirdi. Napoléon'un Paris'e kaçırdığı ganimetlerin çoğu, 1815 yılından sonra zafer kutlamalarıyla geri alındı –o sıralar Louvre, mevcut eserlerinin yaklaşık beşte dördünü kaybetmişti– ve şimdi bu eserlere yaraşan sergi mekânları gerekiyordu. Resim sanatı ulusal eğilimli tarihsel konulara açıldı, özellikle de 19. yüzyılın ortasında, büyük formattaki tarihi resimler Avrupa'daki itibarlarının doruğuna ulaştılar, bugün bile birçok ülkenin ulusal galerilerini süslüyorlar.

Sonunda müzede ve müzenin iç tasarımında, ilk kez profesyonel uzmanlar, yani sanat tarihçileri ve bilgili küratörler tarafından belirlenen bir eğitim programı cisimleşti. Avrupa'da, Çin'de, İslam dünyasında ve başka yerlerde kültürlü uzmanlar ve meraklılar, yüzyıllardır bu programları kendileri ve kendi küçük çevreleri için tasarlamışlardı; sanat ve doğa nesneleri koleksiyoncusu Goethe'yi düşünelim. Avrupa'da uzmanların yükselişiyle birlikte müze, artık uzmanların yönetiminde yapılan sanat tarihinin mekânı oldu. Paris'teki Musée du Luxembourg gibi, kamusal *çağdaş* sanat müzelerinin kurulmasıyla birlikte, ayrıca sanatçılar için, kamunun sanatı himayesinden yararlanmanın ve bununla bağlantılı bir üne kavuşmanın cazibesi doğdu. Müze, yalnızca sanatın ve hayatın birbirinden ayrılması anlamında muhafaza ediyor ve "müzelik hale getiriyor" değildi. Yeni olanı da sergiliyordu.

Tarih müzeleri temel fikirleri açısından, antik eser koleksiyonlarından farklıydılar. Bu türdeki ilk müze olan ve Alexandre Lenoir tarafından 1791 yılında, daha devrim sürerken kurulan Museé des Monuments Français, Lenoir'un ulusal açıdan önemli bulduğu kişilerin heykellerini, anıt mezarlarını ve portrelerini kronolojik bir sırayla düzenlemişti.[27] Napoléon Savaşları'ndan beri tarihsel yöne-

limli yeni müzeler çoğu kez ulusal müzeler olarak tasarlanmıştı: Bir kraliyet koleksiyonu bulunmadığı için, aristokratların bağışlarından yararlanılan Macaristan'da daha 1802 yılında, çok geçmeden de İskandinav ülkelerinde bu adla müzeler kuruldu. İngiltere'de 1856 yılında parlamento tarafından kurulan National Portrait Gallery, ulusal ve emperyal zihniyetin güçlendirilmesi amacına hizmet ediyordu. Tarih müzesi yeni bir "tarihsel nesneler" anlayışına dayanıyordu. Bir nesnenin sadece "eski" olması yeterli değildi. Bir yandan izleyiciye kendiliğinden ilettiği, anlaşılabilir bir anlamının bulunması gerekiyordu, diğer yandan kurtarmaya ve korumaya muhtaç ve değer olmalıydı. 1815 yılından sonra birçok yerde "vatanın" geçmişinin hatırlanması amacıyla tarih ve arkeoloji derneklerinin kurulduğu Almanya'da, bir ulusal müze için henüz vakit vardı. Buna ancak 1852 yılında karar verildi ve bundan sonra Nürnberg'de ("Alman" değil) Cermen Ulusal Müzesi, coşkulu bir yurtseverlik ruhuyla, yoğun bir biçimde Orta Çağ'a odaklanılarak inşa edildi.[28] Başkentte yer alacak bir merkezi müze, 1871 yılında Alman İmparatorluğu kurulduktan sonra bile, hiç düşünülmedi.

Asya'da ve Afrika'da tarih müzeleri genellikle ancak siyasal bağımsızlıktan sonra ortaya çıktılar. Bu tarihte yerli sanat hazinelerinin, elyazmalarının ve arkeolojik kalıntıların büyük bir bölümü genellikle sömürgeci metropollerin müzelerine gitmişti.[29] Mısır'da böyle bir boşaltma daha 1798 yılındaki Fransız işgaliyle birlikte başlamıştı. 1805 ile 1848 yılları arasında Mısır hıdivi olan Mehmed Ali, gerçi 1835 yılında antik eserlerin ülke dışına çıkarılmasını yasaklamıştı ama kendisi böyle değerli parçaları büyük bir cömertlikle hediye ediyordu. Kahire'deki Mısır Müzesi esas olarak 1858 yılında Mısır antik eserlerinin koruyucusu ilan edilen arkeolog Auguste Mariette'nin kişisel inisiyatifiyle kurulmuştu. Dönemin Müslüman iktidar sahipleri, Mariette'inki gibi yeni firavunlar dönemi üslubunda inşa edilmiş bir müzenin kurulmasına karşı ikili bir tavır içindeydiler: Putperest mumyaların dünyası onlara yabancıydı, ama diğer yandan, Avrupalıların İslam öncesi antik çağa duydukları, giderek artan hayranlığın Mısır'ın dünyadaki itibarını düzelttiğinin farkındaydılar.[30] İstanbul'daki (Konstantiniye)[31] müzeler için, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1874 yılında yabancıların himayesindeki arkeolojik kazıların buluntularından yarı yarıya pay alma kararı önem taşıyordu. Çin'de o zamanlar yıkılmaya yüz tutmuş olan devasa eski

imparatorluk sarayı, tek tek tapınaklar, salonlar ve pavyonlardan oluşan bin parçalık yasak şehir 1925 yılında bir bütün olarak müze ilan edildi ve büyük bölümü halka açıldı; ama devlet, ulusal program taşıyan bir tarih müzesini ancak 1958 yılında kurdu.

Etnoloji müzeleri yurtsever ya da milliyetçi çabalarla ara ara ilişkileniyorlardı.[32] Ancak 19. yüzyılın ortasından itibaren gelişmişlerdi; bazıları hükümdarların nadide eşya koleksiyonlarının ve bilginlerin özel koleksiyonlarının devamı niteliğindeydiler. 1886 yılında Berlin'de Kraliyet Etnoloji Müzesi kuruldu, çok geçmeden dünyanın en zengin içerikli etnoloji müzesi kabul edildi. Alman etnoloji araştırmaları sömürgeciliğin ürünü değildi, daha önceki Alman kültür bilimlerinin sömürgecilik öncesi liberal-hümanist geleneğine dayanıyorlardı.[33] Alman seyyahlar ve etnologlar tüm kıtalardan nesneler topluyorlardı. Hedefler baştan itibaren büyük tutulmuştu. Müzenin görevinin, "kitlenin" kaba sergileme zevkini tatmin etmekten ibaret olmadığı söyleniyordu. Nesnelerin bilim malzemesine dönüşmesi müzede gerçekleşecekti; müze aynı zamanda bilimsel araştırmaya ve uzmanların eğitilmesine de hizmet edecekti.[34] Etnoloji müzeleri, Avrupa'nın eline miras yoluyla değil soygunla ya da soygundan farksız satın alma yoluyla geçmiş olan ve ulusal mirasın parçasını oluşturmayan ganimetleri sergiliyorlardı.[35] Burada hedef, –o zaman söylenen şekliyle– "ilkellerin" yaşam biçimlerinin çeşitliğini sergilemekti. Her bir müze, oluşum halindeki ulusaşırı koleksiyon ve sergileme dünyasının bir parçasını oluşturuyordu. Tabloların sergilendiği sanat galerilerinde olduğu gibi, uzmanlar şimdi dünya çapındaki varlıklar hakkında kısa sürede genel bir bakışa sahip olabiliyorlardı. Müzeler birbirleriyle rekabet halindeydiler ve aynı zamanda maddi kültürün temsiline yönelik küresel bir hareketin unsurlarıydılar. Avangard sanatçıların aldıkları esin ölçüsünde, yıkıcı bir etkileri de vardı. "İlkellerin" yenileyici enerjisine maruz kalmak için, ressam Paul Gauguin'in 1891 yılında yaptığı gibi Pasifik Okyanusu'na yolculuk etmek gerekmiyordu.[36]

Yalnızca nesneler değil, insanlar da Avrupa'ya ve Kuzey Amerika'ya kaçırılıyor ve gerek "bilimsel" gerekse ticari amaçlarla, Batılı-olmayanların başkalığını ve "yabanıllığını" göstermek için halka sergileniyorlardı. 19. yüzyılın sonuna doğru bu tür insan sergileri, Batı'nın büyük metropollerinde günlük eğlencenin bir parçasıydı; gezgin sergiler ise Konstanz gibi küçük şehirlere bile ulaşıyorlardı.

Hızlı kültürel dönüşüm çağının bir özelliğiydi bu.[37] 1850 yılından önce böyle şeyler ender görülebilirdi, I. Dünya Savaşı'ndan sonraysa bu türden sergiler üzerinde yeniden insani bir tabu oluştu. Beyaz-olmayan ve engelli insanların ticari amaçla sergilenmesi 20. yüzyılda dünya çapında hor görüldü ve bir suç olarak nitelendirildi. Buna karşılık, etnoloji müzesi *ilkesi* dünya çapında, sömürgeciliğin kaldırılması (dekolonizasyon) döneminde de varlığını sürdürdü ve bir değer değişikliği yaşayarak, "ilkel" yaşam biçimlerinin nesneleştirici yaygınlaştırılmasından, çok etnisiteli bir dünyada ortak kültürel mirasın korunmasına dönüştü. 19. yüzyılın bu müze tipinin kendisi de sömürgecilikten arındırılmış, dekolonize edilmişti.

Dünya Sergileri

Dünya sergileri 19. yüzyıla ait bir yenilikti, panoramik bakışla ansiklopedik belgeleme isteğinin birleşmesinin en belirgin ifadesiydi.[38] Dünya sergileri "sonu gelmez geçiciliğin ve miras yaratan direnme gücü"nün "mecraları" olarak yorumlanabilirler.[39] İlkönce, Londra'daki Hyde Park'ta kurulan ve bir gelenek oluşturan *Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations* (1851) sergisi açıldı; parktaki gösterişli Kristal Saray, 600 metre uzunluğundaki cam ve demir salon, şehrin dışına taşınan kalıntıları 1936 yılında yakıldıkları halde, bugün bile hafızalarda yaşamaya devam ediyor. Bu Büyük Sergi, yeni başlayan demiryolu çağının ürünüydü. 100 binden fazla sergi nesnesinin ve sayıları bir milyona varan izleyicinin taşradan etkinlik yerine taşınması ancak demiryollarıyla mümkün olabilirdi – bu etkinlik, sonraki dönemlerin sergi turizminin habercisiydi. Büyük Sergi, etrafında toplanmış zengin simgesellikle miras oluşturucu bir etkide bulundu: Bir yandan başlamakta olan dünya barışı ve toplumsal uyum çağını, bir yandan İngiliz ekonomisinin ve teknolojisinin uluslar yarışındaki üstünlüğünü, diğer yandan da emperyal düzenin, barbarlığın kaosu üzerindeki zaferini cisimlendiriyordu. Ayrıca bu sergi ayrıntılandırılmış bir taksonomiyle nesneler dünyasını *classes* (sınıflar), *divisions* (bölümler) ve *subdivisions* (alt-bölümler) halinde sunuyordu. Burada, eski doğa tarihi sınıflandırmalarının çok ötesine geçilerek, doğa, kültür ve endüstri büyük bir sistemde birleştirilmişlerdi. Bunun ardında zamansal bir derinlik boyutu gizliydi. Çünkü insanlığın *bir bütün*

olarak aynı mükemmel uygarlık aşamasına varmadığını göstermek için her fırsattan yararlanılmıştı.[40]

1914 yılına kadar çok sayıda dünya sergisi ya da uluslararası büyük sergi, *Expositions universelles, World's Fairs* düzenlendi; bunlardan her biri zaman ve uzamdaki kendi özgül koordinatları içinde özel bir ideolojik programı gerçekleştirdi: Paris (1855, 1867, 1878, 1889, 1900), Anvers (1885, 1894), Barcelona (1888), Brüksel (1888, 1897, 1910), Chicago (1893), Gent (1913), Londra (1862, ayrıca 1886 yılında *Colonial and Indian Exhibition*), Lüttich (1905), Milano (1906), Melbourne (1880), Philadelphia (1876), St. Louis (1904), Viyana (1873).

En çok ziyaret edilen sergi, 50 milyonu aşan ziyaretçisiyle 1900'de Paris'te açılan *Exposition universelle*'di; bugün hâlâ görünür olan ise, Eyfel Kulesi'nin inşasına vesile olan, 1889 Paris Dünya Sergisi'ydi. Dünya sergileri mesaj ileten olaylardı. Örneğin 1876 Philadelphia Dünya Sergisi, Birleşik Devletler'in teknik-endüstriyel potansiyelini ilk kez dünyanın gözleri önüne seriyordu. Şimdiki zamanı somutlaştırmak, dünya sergilerinin daima amacı olmuştu: En yeni kazanımlar, yeni yaratılanlar odak noktasında yer alıyordu. "Yabancı" uygarlıkların ve halkların da cömertçe sergilenmesi bununla çelişmiyordu. Söz konusu uygarlıklar ve halklar egzotik şeyler veya insanlığın gelişmesinin önceki aşamalarından kalan somut kalıntılar olarak sunulabiliyor, dünyanın en ücra köşelerinin ve etnik grupların bile bilginin küresel düzenine dahil edilebildiklerini kanıtlamaya destek oluyorlardı. Dünya sergileri Atlantik'teki "Batı"nın evrensel iddiasını, çağın tüm diğer mecralarından daha açık bir biçimde simgeliyorlardı.

Ansiklopediler

Büyük ansiklopediler, bilinenlerin saklandığı muazzam dolaplar olarak arşivlerle, müzelerle ve hatta dünya sergileriyle akrabadır, aynı zamanda hafıza hazineleri ve bilgi katedralleridir: *Encyclopedia Britannica* (1771'den beri), Brockhaus (1796'dan beri) ve Meyer (1840'tan beri) yayınevlerinin ansiklopedik sözlükleri ve birçok yayınevinin benzer projeleri erken modern dönemde başlayan zengin ansiklopedi geleneğini değiştirerek sürdürüyorlar.[41] Ansiklopediler zaman içinde geliştiler, baskıdan baskıya kendilerini

yenilediler. Milliyetçiler bilimsel enerjilerin toplamı, kültürel anıt, özgüven ve kültürel başarım gücünün uluslararası alanda fark edilen bir işareti olarak ansiklopedinin değerini çok erkenden anladılar. Tarihçi ve politikacı František Palacký bu nedenlerle 1829 yılında bir Çek ansiklopedisi kurulması tasarısını gündeme getirdi; bu plan 1888 ile 1909 yılları arasında 28 cilt halinde yayınlanan ve kapsam açısından ancak *Encyclopedia Britannica* tarafından aşılan büyük bir ansiklopediyle hayata geçirildi.[42]

Yüzyıl dönümünde tüm Avrupa ülkeleri ve ABD böyle en az bir tane, çok ciltli "Realenzyklopedie"ye* sahipti. Bu ansiklopedilerin hepsi de evrensel bir sözlük olma, dünyanın tüm bölgeleri, dönemleri ve halkları hakkında bilgi toplama ve bilimin en son seviyesini belgeleme iddiasıyla ortaya çıkmışlardı. Başvuru eserleri ve orta sınıftan yurttaşların günlük konuşma ya da eğitim bağlamlarında yardımcı araçları olmaktan *fazla* bir şeydiler. Alfabetik düzenleme bir sistematikten kurtarıyor, ama konuyu çizgisel olarak yayma olanağı veriyordu. Yıllarca çaba gösterip ansiklopedileri A'dan Z'ye kadar okumuş okurların varlığından söz edilir. Yüzyılın en tamamlanmış ve bugünden geriye bakıldığında belki de en çekici ansiklopedi başarısı, Pierre-Athanase Larousse'un 1866 ile 1876 yılları arasında 17 cilt halinde yayınlanan *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle* [Evrensel 19. Yüzyıl Büyük Sözlüğü] ansiklopedisiydi. Larousse, para sıkıntısı çeken Paris entelijansiyasına yıllar boyunca küçük bir ek iş olanağı sağlasa da, bu yapıtın sıkışık dizilmiş 24.146 sayfasının büyük bir bölümünü bizzat yazdı. Radikal bir cumhuriyetçi, Fransız Devrimi yandaşı ve İkinci İmparatorluk karşıtıydı, ama yetkili makamlar işine karışmamışlar, hiçbir sansürcü bu dev yapıtı okumayı göze alamamıştı. Larousse burjuvaziyi eğitmek değil, "halk"ı demokrasiye hazırlamak istiyordu; ansiklopedinin ciltleri basit bir kâğıda basılmıştı, az resimliydiler ve bu yüzden ucuzdular. Hiçbir konu Larousse'a dokunulmaz gelmemişti.[43] Ansiklopedilerin ne kadar yıkıcı bulunabileceği, Sultan II. Abdülhamid yönetimindeki Osmanlı devletinin, onları ülke dışında tutma çabalarından anlaşılabilir. Gerçi Türkiye'de de, böylesi yapıtlar biraz beceriyle kitapçılar üzerinden temin edilebiliyordu. Bunu 1890'lı yıllarda başaran biri, daha önce, on yedi ciltlik

* Sadece bir uzmanlık alanını kapsayan ansiklopedi, sözlük - ç.n.

"Larousse"u alacak parayı kazanabilmek amacıyla, 3.500 sayfa polisiye roman –ironik bir biçimde sarayın merakı için– çevirmişti. Başka bir meraklı da Fransız ansiklopedisinin kendisine mektupların içinde parçalar halinde gönderilmesini sağlamıştı.[44]

Diğer büyük ansiklopedi geleneği olan Çin, Avrupa'daki bu yeni gelişmeler karşısında nasıl bir tavır almıştı? En geç 11. yüzyıldan beri sürekli olarak bir araya getirilen ansiklopediler (*leishu*) tüm bilgi alanlarına ait eski literatürün tıpkıbasımlarından ve özetlerinden oluşan –kimi zaman çok kapsamlı– derlemelerdi. Memur adaylarının devlet sınavlarına hazırlanmasına da yardımcı oluyorlardı. Avrupa'da d'Alembert ve Diderot'nun 1751 ile 1780 arasında yayınlanan kolektif eseri *Encyclopédie*'den sonra standart biçim halini alan alfabetik maddeler halinde düzenlenmiş ansiklopedi, kamusal tartışmanın aracı ve bilimsel ilerlemenin forumu oldu; Çin'deyse ansiklopediler, geleneğin kutsadığı bilgi varlığının eleştirel olmayan biçimde, yalnızca yeni dipnot katmanlarıyla bütünlenerek istiflenmesine yarıyordu. Sonra, 20. yüzyılda Çin'de de Batılı tipte evrensel başvuru eserleri ortaya çıktı. Eski *leishu* türü ortadan kalktı.[45] Son olarak: Çin'de Kangxi İmparatoru'nun 1700'de talimatını verdiği büyük sözlükten beri uzun zamandır var olan şeye, tek bir dilin tüm yazılı ifade olanaklarının eksiksiz kaydına, bir kısmına ancak romantizm döneminde değer verilen Avrupa dilleri için 19. yüzyılda başlanmıştı. Böyle bir çalışmaya 1852 yılında *Deutschen Wörterbuch* ile başlayan Jacob Grimm ve bunu İngilizce konuşan kültür çevresi için 1879'dan beri *Oxford English Dictionary* ile yapan James Murray, dönemin etkileri sürekli olan ve saygı gören kültür kahramanlarındandırlar.

Çoğu zaman milliyetçilik çağı olarak tanımlanan bir dönemde, büyük bilgi depolarının evrenselliği nasıl mümkün oluyordu? Bugünden bakıldığında 19. yüzyılın küresel olduğu düşünülebilir, çünkü o yüzyıl *kendisini* böyle düşünmüştü. Kütüphanelerin, sergilerin ve ansiklopedilerin evrenselliği Avrupa'daki bilgi toplumunun gelişiminde yeni bir evre anlamına geliyordu. Dönemin en önemli düşünce akımları –pozitivizm, tarihselcilik ve evrimcilik– bilginin kamusal önemi tasavvuruyla bağıntılı olan, hem birikimsel hem eleştirel bir bilgi kavramı üzerinde hemfikirdiler. Bilginin eğitmesi *ve* yararlı olması gerekiyordu. Yeni mecralar, geleneksel olanı *ve* yeni olanı bir araya getirme olanağı veriyorlardı. Başka hiçbir

uygarlıkta ilim kültürü benzer bir doğrultuda gelişmemiştir. Bu uygarlıkların bazılarındaki, örneğin Japon ve Çin uygarlıklarındaki kültürlü elitler, Avrupalı bu yeni konseptin, onunla bağlantılı kurumlarla birlikte transfer edilmesine etkin bir biçimde katılmaya hazırlardı. Bu transfer 19. yüzyılın son üçte birinde başladı, denizaşırı dünyanın birçok bölümündeyse, ancak yüzyıl dönümünden sonra kayda değer boyutlara ulaştı. 19. yüzyıl, hafızaya özen gösterilen bir dönemdi. 19. yüzyılın günümüzde varlığını sürdürmesinin bir nedeni de budur. Bunu başarmış olan koleksiyoncu ve sergileyici kurumlar, ortaya çıktıkları dönemdeki hedeflerine bağlı kalmaksızın gelişmeye devam ediyorlar.

3 Gözlem, Betimleme, "Gerçekçilik"

19. yüzyılın başka bir ürünü, o sırada yaşayanların gözden kaçırılamayacak bir biçimde günümüze kadar ulaşan büyük betimlemeleri ve analizleridir. Kendi kendini gözlemlemek 19. yüzyılın bir ayrıcalığı ve özelliği değildir. Herodotos, Thukydides ve Aristoteles'ten bu yana, Konfüçyüs ve eski Hint devlet danışmanı Kautilya'dan bu yana birçok uygarlıkta, kendi dönemi üzerinde düşünmek ve bu dünyaya ait kavramlarla anlamaya çalışmak sık sık denenmiştir. *Avrupalı* 19. yüzyılın yeniliği, normatif olarak düzenlenmiş devlet ve toplum felsefesinin ötesinde, kendi nesnelerini betimlemeyi ve fenomenlerin üst yüzeyinin altındaki kalıpları ve yasaları kavramayı kendilerine hedef olarak koyan bilimlerin ortaya çıkmış olmasıdır. Machiavelli'den bu yana, politikanın ve toplumsal yaşamın gerçek işleyiş tarzını anlama çabaları eksik olmamıştır. Daha 17. yüzyılda, en iyi seyahatname yazarları Avrupalı olmayan toplumların işleyişi hakkında derin kavrayışlara varmışlardı. Avrupa'da ise Montesquieu, Turgot ve Fransız fizyokratları; 18. yüzyılın İngiliz, İskoç ve İtalyan iktisatçıları, Alman ve Avusturyalı Kameralistler ve istatistikçiler (o sıralar "istatistik" sayısal olmayan olguların da bir araya getirilmesiydi) somut toplumsal koşulların betimlenmesi için önemli katkılarda bulundular. Devleti ve toplumu, gözlerinin önünde *var olan* halleriyle değil, olması *gereken* halleriyle incelediler. Joseph Alois Schumpeter'in henüz aşılmamış iktisadi düşünce tarihi başyapıtında, "teori" yerine "olgular araştırması" (*factual investigation*) dediği şey, 19. yüzyılda

yeni bir boyut ve yeni bir anlam kazandı.[46] Avrupalılar 19. yüzyılda daha önceki yüzyıllarla kıyaslanamayacak kadar çok kendini gözlemleme ve kendini betimleme malzemesi ürettiler. Toplumsal röportaj ve ampirik verilerle beslenen anket gibi yeni türler ortaya çıktı. Dikkatler alt tabakaların yaşam koşullarına yöneldi. Muhafazakâr yazarlar da radikal yazarlar da çoğu kez kendilerinin de mensup olduğu burjuvaziye eleştiri merceğinden baktılar. Siyasal ve toplumsal gerçekliğin en önemli analizcilerinde –Thomas Robert Malthus, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Alexis de Tocqueville, John Stuart Mill, Karl Marx, Alfred Marshall ve ulusal iktisadın, aralarında genç Max Weber'in de bulunduğu Alman "Tarih Okulu"nun en önemli temsilcilerini düşünelim– teorik bağlantılar arayışı ve olgular araştırması sıkı ilişki içindedir. Dönem açısından tipik olan felsefi pozitivizm akımı, olgular araştırmasıyla kategorik düzenlemenin böyle bir ilişkilenişini program edinmiştir.

Toplumsal Panorama ve Toplumsal Röportaj

Daha yakından bakmanın edebi ifadesini bulduğu özgün bir biçim toplumsal panoramaydı: Daha Fransız Devrimi'nin arifesinde Sébastian Mercier *Tableau de Paris* (1782-1788) adlı eseriyle bu türün belirleyici yapıtını yaratmıştı: Metropolün yaşamının on iki ciltlik devasa bir tablosuydu bu. Mercier şehir üzerinde felsefe yapmıyor, kendi deyişiyle sehir içinde ve şehir hakkında soruşturmalar yürütüyor, cephelerin ve özalgıların ardına bakıyordu. Latin dili ve edebiyatı uzmanı Karlheinz Stierle, Paris'in iç manzaraları hakkındaki kitabında, "Dikkat alanlarının sosyal tarihi gibi bir şey olsaydı, Mercier yeni bir dikkat alanını bulan büyük kâşiflerden biri olarak bu tarihte yerini alırdı" diye yazıyor. Mercier şehri devasa bir sosyal kozmos olarak inşa eden bir "farklılaştırma çalışması" ortaya koymuştu. Rétif de la Bretonne daha sonra *Nuits de Paris ou le spectateur nocturne* (1788) adlı kitabında, Mercier'nin yazınsal yöntemini aldı ve metropolün geceleri hüküm süren karşı dünyasını anlatısal-kurgusal bir biçimde serimledi.[47] İzleyen on yıllarda toplumsal röportaj yazınsal iddialarının birçoğundan vazgeçti. Alexander von Humboldt, 1800-1801 ve 1804 yıllarındaki seyahat izlenimlerine dayanan, ilk kez 1831 yılında (Fransızca) yayınladığı, İspanyol köle adası Küba hakkındaki raporu mesafeli

bir tonda, coğrafi bir araştırma olarak kaleme almıştı. Humboldt tavizsiz kölecilik eleştirisini herhangi bir biçimde dramatize etmekten ya da duygusallaştırmaktan kaçınmış ve olguları konuşturup daha büyük bir etki sağlamıştı.[48] Daha 1807 yılında hekim Francis Buchanan, Güney Hindistan tarım toplumu hakkında, son derece ayrıntılı, gündelik yaşamın mekanizmalarını tam olarak yeniden kuran bir betimleme yayınlamıştı; Buchanan bu çalışmayı alt kıtanın büyük bölümleri üzerinde hüküm süren East India Company'nin [Doğu Hindistan Şirketi] siparişi üzerine hazırlamıştı.[49] Böylece ilk "modern" toplumsal röportaj, sömürgelerde ve (Humboldt'un henüz bir öğrenciyken aşina olduğu) "siyasal rapor" ile etnografik bakışın kombinasyonundan doğmuştu.

Bir fabrikatörün oğlu olan genç Friedrich Engels 1845 yılında, *Kişisel Gözlemlerden ve Birinci Kaynaklardan İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* adlı kitabında, kendi deyişiyle "proletaryanın İngiltere'deki klasik yaşam koşullarını" betimlemişti.[50] Bu amaçla, uzak bir ülke hakkında yazılmış bir seyahatnamenin özellikleriyle parlamentonun siparişiyle yapılan, bugün bile 19. yüzyıl İngiliz toplumsal tarihinin standart kaynakları arasında yer alan, resmi *Blue Books*'un özellikleriyle birleştiren bir biçim seçmişti; özellikle de tek tek yaşam öyküleri Engels'in iddiasına somutluk kazandırıyordu. Daha sonra yazar ve gazeteci Henry Mayhew de benzer bir biçimde, 1861-1862 yıllarında Londra alt tabakaları hakkında dört ciltlik bir ansiklopedi yayınladı: *London Labour and the London Poor* ansiklopedisi, gözlemlere ve bir plan çerçevesinde yapılan röportajlara dayalı on iki yıllık bir çalışmanın ürünüydü. Mayhew'un gururla açıkladığı gibi, bu çalışma "bir halkın kendi tarihini ilk kez kendi ağzından anlatma denemesiydi."[51] Deneyimli bir maden mühendisi olan Frédéric Le Play, 1830'lu yıllardan itibaren Urallar'daki göçerlerden Sheffield'daki bıçakçılara, Avusturya'daki odunkömürcülerine kadar Avrupa'nın birçok ülkesinde işçilerin ve halk kesimlerinin yaşam koşullarını araştırdı ve ayrıntılı bilgilere dayanan etkileyici toplumsal portreler çizdi.[52] Liverpool'lu zengin tüccar ve armatör Charles Booth dinsel-hayırsever güdülerle ve politik reform arzusuyla harekete geçerek, on yedi yıl boyunca yürüttüğü araştırmalar sonucunda 1889-1891 yıllarında yayınladığı Londra'daki yoksulların yaşamının ayrıntılı betimlemelerinin ardında, daha fazla analitik berraklığa ulaşmaya

çalıştı. Büyük eseri *Life and Labour of the People in London*'ın üçüncü baskısı (1902-1903) on yedi ciltten oluşuyor. Booth okurlarını net verilerin bolluğuyla etkiliyordu ama dehşet öykülerinden ve ucuz duygusallıktan kaçınarak daha ziyade geç Victoria dönemi Londra'sının profilini çıkarıyordu. İzlenimci Mayhew'dan farklı olarak Booth, sosyal istatistik yöntemlerini kullandı ve toplumsal sınıflara ilişkin özenle işlenmiş bir modelden yararlandı. Yoksulluk tiplerini ayırdı ve bugün hâlâ kullanılan "yoksulluk sınırı" (*line of poverty*) kavramını ortaya attı. Böylelikle toplumsal görüşmeden ampirik sosyal bilim anketine doğru bir adım atılmıştı.

Edebi Gerçekçilik

Avrupa'da 19. yüzyılın en karakteristik sanat biçimlerinden birini oluşturan gerçekçi roman, toplumsal röportajın akrabasıdır. Gerçekçi roman "gerçek hayat"la, yalnızca resmederek anlamaya çalışmakla kalmayan, hayatın içindeki biçimlendirici toplumsal ve psikolojik enerjileri inceleyen bir ilişki kurmaya çalışmıştır.[53] Honoré de Balzac 1829 ile 1854 yılları arasında yayınladığı *La Comédie humaine* [İnsanlık Komedyası] adlı roman dizisinde, dönemin Fransız toplumunun çok kapsamlı bir teşrih ve teşhisini gerçekleştirmiştir. Wolf Lepenies 19. yüzyılın sosyolojisi hakkındaki kitabında, Balzac'ın "birazcık ironi ve çok fazla özgüvenle" kendini "*doctoeur ès sciences sociales*" [sosyal bilimler doktoru] olarak tanımladığını bildiriyor. Lepenies, *İnsanlık Komedyası*'nın 91 roman ve novellasında "bir toplumsal sistem" buluyor ve edebi biçimindeyse "disiplinin kurucusu olan Auguste Comte'un, sosyolojiyle ulaşmaya çalıştığı şeyin tam bir karşılığını" görüyor.[54] Bilimsel sosyoloji disiplini var olmadan önce (Comte bu tanımı 1838 yılında ortaya atmıştı), toplumsal olanın gerçek uzmanları edebiyatçılardı ve daha sonra da sosyologlarla üretken bir rekabet içinde oldular. Jane Austen'ın *Sense and Sensibility*'sinden (*Akıl ve Tutku*, 1811) Thomas Mann'ın *Buddenbrooks*'una (*Buddenbrooklar. Bir Ailenin Çöküşü*, 1901) ve Maksim Gorki'nin *Mat*'ına (*Ana*, 1906-1907) kadar uzun bir "toplum" romanları zinciri 19. yüzyılı kat eder; bu romanlardan da normlar, davranış tarzları, statü farkları ve maddi yaşam koşulları hakkında sosyal bilimcilerin eserlerinden edindiğimiz kadar bilgi edinmek mümkündür. James

Fenimore Cooper ve Henry James, Charles Dickens, George Eliot ve Anthony Trollope, Gustave Flaubert ve Émile Zola, İvan Turgenyev, Lev Tolstoy ve Theodor Fontane yüzyılın toplum, cemiyet ilişkileri ve zihniyet tarihinin en önemli tanıkları arasındadırlar.

Yaşanılan dönemi betimleyen "gerçekçi" roman, üç temel alanın –Fransız, İngiliz ve Rus edebiyatlarının– ötesinde ne ölçüde genel bir yaygınlık kazanmıştır?[55] Bazı kültürel ortamlara daha 19. yüzyılda adımını atmıştı, bazılarına daha sonra girdi ve hatta kimilerine hiçbir zaman girmedi. ABD'de İç Savaş'ın 1865 yılında bitmesinden sonra, gerçekçi roman, kültürel geleneklere ve bireyciliğin dizginlerinden boşanması sonucu sosyal değerlerin yıkılmasına karşı eleştirel sözün mecrasını oluşturdu.[56] 19. yüzyılda Avrupa'da örneğin İtalyan edebiyatı ve Macar edebiyatı gibi, tarihsel ya da psikolojik romandan farklı olan sosyal gerçekçi anlatısal düzyazının marjinal kaldığı, önemli ulusal edebiyatlar vardı. Diğer yandan, daha az bilinen ulusal edebiyatlarda, zamanın toplumsal sorunlarının enine boyuna düşünüldüğü roman örnekleri vardır. Balzac'ın *İnsanlık Komedyası*'nın hemen ardından Portekizli José Maria Eça de Queiros, *Cenas de vida portuquesa* ("Portekiz Yaşamından Tablolar") adlı bir dizi romanda dönemin Portekiz toplumunun tüm tabakalarının panoramasını çizmeyi tasarladı. Bu tasarının yalnızca çok küçük bir bölümü gerçekleşti, en önemlisi de 1870'lerde Lizbon'un salon yaşantısını anlatan *Os Maias*'tır ("Maia'lar", 1888). Polonya'da Boleslaw Prus *Lalka* (Oyuncak Bebek, 1887-1889) adlı romanında çağın sorunlarını estetik bir biçimde kurgulamayı başardı, özellikle aristokrasi ile burjuvazi arasındaki ilişkiyi keskin hatlarla çizdi. Alexander Killand'ın *Garman & Worse* (1880) adlı romanı, Norveç edebiyatında benzer bir konumdadır. Araya hicviyeler karıştırılarak yazılmış ve bir tüccar ailesini konu alan bu roman, *Buddenbrooks* üzerinde çalışan Thomas Mann'ı etkilemiştir. Şili'de Alberto Blest Gana'nın *Martin Rivas* (1862) adlı romanı, İspanyolca Amerikan edebiyatının ilk gerçekçi romanıdır; bu roman ülkenin tarımsal-patriarkal bir düzenden kapitalizmin belirlediği bir toplum biçimine dönüşmesine ayna tutar. Eduard Douwes Dekker'in 1860 yılında Multatuli mahlasıyla yayınladığı *Max Havelaar* romanının, Hollanda edebiyatında eşsiz bir yeri vardır. Biçim ve üslup açısından ustalıkla yazılmış olan *Max Havelaar* günümüzde, 19. yüzyıl Hollanda nesrinin en önemli örneği olarak kabul edi-

liyor. Hollanda'nın Doğu Hint'teki, günümüz Endonezya'sındaki sömürgecilik politikasını acımasızca teşhir eden bu roman, gerçek bir önem taşımıştır. Multatuli'nin saldırıları kamuoyunda ve parlamentoda büyük ilgi görmüş ve sömürgedeki en kötü uygulamalardan bazılarının sonlandırılmasına yol açmıştır.

Asya ve Afrika'nın 19. yüzyılda Avrupa ile temas kuran kültürel ortamlarında durum nasıl görünüyordu? Büyük Britanya İmparatorluğu'nun dominyonlarında bir yerleşimci edebiyatı oluştu; yerli halk ancak 20. yüzyılda kendi sesini duyurabildi. Güney Afrika'daki yaşam koşulları ilk kez 1883 yılında Olive Schreiner'in *Story of an African Farm* romanında içeriden betimlendi. Avustralya'da 19. yüzyılda yazılan romanlar mahkûmların kaderlerini anlatırlar. Marcus Clarke'ın gerçek olaylara dayanan *For the Term of His Natural Life* (1870-1872) adlı romanı, Avustralya'nın bu konudaki sosyal eleştirel klasiklerinden biri kabul edilir. Sara Jeanette Duncan *The Imperialist* (1904) adlı romanında Kanada'nın ulusal bilincini ele alır. Çin'in Ming ve erken Qing dönemindeki büyük roman geleneği *Honglou Meng* ("Kızıl Odanın Rüyası") adlı romanda zirveye ulaşmıştır; sosyal tarih açısından son derece öğretici olan bu roman, yazarı Cao Xueqin'in yaşadığı dönemde (1715-1764) yalnızca elyazması halinde dolaşıyordu. 1792 yılında basıldıktan sonra Çin'in en popüler romanlarından biri oldu. 19. yüzyıl bunun üstüne pek bir şey eklemedi. Batı'nın ülkeye girmesinin getirdiği yenilikler, roman türü ürünlerde çok sonra yankı buldu. Taiping devrimini ya da Hıristiyan misyonerler meselesini konu edinen büyük Çin romanı henüz yazılmış değildir. Han Bangqing'in *Haishang hua liezhuan*'ı ("Şanghay'daki Çiçeklerin Örnek Biyografileri") yeni koşullara tavır alan ilk metin olarak kabul edilir. Roman, Şanghay'ın Çinli-Batılı melez toplumundaki kibar fahişelerin ve onların patronlarının ortamında geçer. Boksör Ayaklanması nedeniyle Çin için gerçek bir dönüm noktası olan yüzyıl sonundan hemen sonra, günün koşullarının en kasvetli renklerle resmedildikleri romanlar yayınlanmaya başlar. Bunların en ünlülerinden birisi *Henhai*'dir ("Keder Denizi", 1905, o yılların en üretken Çinli romancısı Wu Woyao tarafından yazılmıştır) ve bu başlık o zaman egemen olan yaşam duygusunu sanatsal bir biçimde ifade etmektedir.[57] Çin'de toplumsal-eleştirel roman, esasen Batı'dan ithal edilmiş bir ürün değildi; 16. yüzyılda Avrupa etkisinden ba-

ğımsız olarak ortaya çıkan, Çin nesir geleneği temelleri üzerine kurulmuştu. Gelgelelim, Avrupa'da gerçekçi romanın yazınsal türler arasında oynadığı öncü rolü ancak 1930'lardan sonra oynayabildi. Japonya'da yazınsal türler yelpazesi Çin ve Avrupa'dakinden farklıydı. Burada anlatısal düzyazı daha 11. yüzyılda bazı saray hanımlarının eserlerinde (özellikle de Murasaki Shikibu'nun *Genji monogatari*'si) olağanüstü bir mükemmelliğe ulaşmıştı. Tokugava dönemindeyse şiir ve tiyatro daha itibar gören türlerdi.

Japonya'nın Batı'ya açılmasından sonra, özellikle de modern Japon edebiyatının doğum yılı olarak görülen 1868'den sonra, yerli anlatı türleri Çin'de olduğundan daha hızlı bir şekilde, Batı'dan etkilenen biçimler tarafından bastırıldılar. İlk modern Japon romanı olan, Futabatei Shimei'nin *Ukigomo*'su ("Geçici Bulutlar", 1885-1886), gündelik dile yakın, daha az kültürlü kişilerin de anlayabileceği bir üslupta yazılmıştı. 1894-1895 yıllarındaki Çin-Japon Savaşı'ndan sonra, Japonya'nın zaferine rağmen, belki de tam da bu zafer yüzünden, modernleşmenin içsel çelişkileri daha açık bir şekilde gün yüzüne çıktığında, çok sayıda yazar toplumsal eleştiri konularına eğildi, ama anlatımlarını genellikle dar bir kişisel ya da ailesel alanla sınırlandırdılar. Balzac ya da Zola'dakine benzer bir panoramik analiz, geç Meiji döneminin Japon yazarlarında bulunmaz.[58]

Seyahatnameler

Gerçekçi romanın yanı sıra gezi edebiyatı da 19. yüzyıl için ve bu yüzyılla ilgilenen günümüz tarihçileri için, dünyayı tanımanın vazgeçilmez bir kaynağı olmuştur. Elbette bu edebiyat, dünyanın uzak yöreleri hakkında çoğu kez seyahatnameler dışında hemen hemen hiçbir bilgi olanağının bulunmadığı erken modern döneme göre biraz daha az önem taşıyordu. 19. yüzyılda da bazı gezi metinleri dünya edebiyatı düzeyinde önem kazandılar ve aynı zamanda en büyük bilgi kaynağı mertebesine ulaştılar. Avrupa içi gezilerde Madame de Staël'in olağanüstü etkili Almanya kitabı örnek gösterilebilir (*De l'Allemagne*, 1810); daha uzak ülkeler ve o ülkelerdeki yolculuklar için Alexander von Humboldt'un 1799 ile 1804 yılları arasında yaptığı Güney Amerika seyahatinin değerlendirmesini sayabiliriz; Meriwether Lewis ve William Clark'ın, Başkan Jefferson'ın talimatıyla Mayıs 1804-Eylül 1806 tarihleri

arasında Kuzey Amerika kıtası boyunca yaptıkları keşif gezisinin günceleri; genç Fransız düşünürü Alexis de Tocqueville'in 1831-1832 yıllarında ziyaret ettiği Amerika'dan yazdığı rapor; Charles Darwin'in 1831-1836 yıllarında Galapagos Adaları'na yaptığı gezi; Heinrich Barth'ın Kuzey ve Orta Afrika'dan, 1849-1855 yılları arasında İngiltere adına görev yaparken topladığı izlenimler; Sir Richard Burton'ın 1853 yılında Mekke ve Medine ziyaretini anlatışı; Franz Junghuhn'un 1850'li yılların Cava Adası'nı ansiklopedik bir biçimde betimleyişi; Westfalya'lı Baron August von Haxthausen'in Rusya'nın kırsal kesiminde 10 bin kilometreden fazla yol kat ettiği yolculuğu anlattığı ve Rus İmparatorluğu'nun şehirli entelektüellerini köylü yurttaşlarının yaşam gerçekliğiyle ilk kez yüzleştiren seyahatname (1847-1852 yıllarında yayınlandı);[59] ya da Westfalya'lı Baron Ferdinand von Richthofen'in Çin hakkındaki, henüz nerdeyse hiçbir Avrupalının ülkenin iç kesimlerini görmediği bir dönemde, 1862-1872 yıllarındaki seyahatlerine dayanan beş ciltlik eseri.[60] Tüm bu metinlerin ortak yönü, ilk kez keşfediyor olma duygusudur, bu duygu sonraki seyyah kuşaklarında ortadan kalkacaktır ve bugün bu duyguyu yeniden yaşamak artık mümkün değildir. Bunların (karanlık serüvenci Burton dışında) hepsinin ortak özelliği, katı bir biçimde bilimsel olma yükümlülüğü hissetmeleridir. Bu "büyük" yolculukların birçoğu genç erkeklerin projeleriydi, bunlarla daha sonraki akademik kariyerlerinin temelini atmak istemişlerdi. Humboldt'un Amerika'yı ziyaretinden sonraki yüzyılın öncesinde ve sonrasında Avrupa'daki seyahatler, bilimsel otoriteye bu kadar çok kaynaklık etmemişlerdir.

Erken modern dönemden farklı olarak, 19. yüzyılda Avrupa'ya giderek artan sayıda denizaşırı ziyaretçi gelmiş ve kendi ülkelerinin insanları için burayı betimlemişlerdir: Çinli elçiler, Japon bakanlar, Hintli ve Kuzey Afrikalı bilginler, bugünkü Botsvana'dan bir kral ve nihayet Osmanlı sultanı (Abdülaziz 1867 yılında Paris Dünya Sergisi vesilesiyle, Hıristiyan Avrupa'yı ziyaret eden ilk Türk devlet reisi olmuştur), Avrupa'ya üç kez gelen (1872, 1878 ve 1889) ve bu sırada bir günce yazan ya da yazdıran İran Şahı Nasıreddin gibi, Avrupa'yı ilk kez 1897 yılında ziyaret eden, olağanüstü dikkatli bir gözlemci olan Siyam Kralı Chulalongkorn gibi Doğulu monarklar.[61] 1831 yılında İngiltere'ye gelen ve 1833 yılında Bristol'de ölen Bengalli Ram Mohan Roy, 1876-1877 yıllarında dünya seyahatine

çıkan ilk Çinli unvanını elde eden, bu sırada tuttuğu günlüğü yayınlanan, alt kademeden bir memur olan Li Gui gibi Asyalı bilginler, kendi ülkelerindeki Batı algısını etkilemişlerdir.[62] Doğu Asya'da da önemli bir gezi ve karşılıklı gözlemleme edebiyatı oluşmuştur. Örneğin, Çin hükümetinin görevlendirmesiyle 1887-1889 yıllarında Japonya ve Kuzey Amerika'yı gezen, ardından Savaş Bakanlığı'nda şube müdürlüğü yapan Fu Yunlong, Japonya hakkında üç ciltlik, kapsamlı bir coğrafya kitabı kaleme almıştı. Japonlar da Doğu Asya kıtası hakkında ayrıntılı yazılar yazmışlardır.[63]

Dışarıdan akın akın Avrupa'ya gelen seyyahların arasında en önemli grubu elbette Amerikalılar oluşturuyordu: İster Güney Amerika ister Kuzey Amerika bölgesinden gelsinler, kimileri kendi kültürlerinin kökenlerinin arayışı içindeydiler; kimileri de –başta Mark Twain olmak üzere– daha genç ve daha iyi bir dünyaya ait olmanın sarsılmaz özgüvenini taşıyorlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupalıların, kendilerini tanınamayacak halde ya da alaycı bir tanınırlık ölçüsünde bozulmuş görüntülerde görmek istedikleri zaman, Montesquieu'nün *Lettres persanes*'ı (*İran Mektupları*, 1721) tarzında "yabancı aynalara" ihtiyaçları kalmamıştı. Dünyanın geri kalanı, Avrupa hakkında neler düşündüğünü telaffuz etmeye başlamıştı. Bu durum sömürgeler için de geçerliydi – ilk olarak da Avrupa'dan en güçlü biçimde etkilenmiş bir eğitimli tabakası olan, siyasi ve edebi hayatı diğer tüm sömürgelerden daha canlı olan Britanya Hindistan'ında ortaya çıkmıştı.[64] 19. yüzyılda Avrupa'ya yönelik Asyalı tepkiler, oluşum halindeki Avrupa Şarkiyatçılığının karşısına çıkartılabilecek sistematik bir "Garbiyatçılık" olarak birleşmemişlerdi henüz. Yalnızca Japonya'nın "Hollanda çalışmaları"nda (*rangaku*) bir temeli vardı; bu çalışmalar 18. yüzyıldan beri yalnızca Nagasaki'de ticaret yapmalarına izin verilen Hollandalıların gözlemlenmesi ve onların beraberinde getirdikleri edebiyatın incelenmesi şeklinde yürütülüyordu.[65] Kuzey Amerika coğrafyası Avrupa'yla ilgilenmeye başladığında, bunu *Avrupa* biliminin araçlarıyla yaptı.

Ölçümleme ve Haritalama

19. yüzyılda da Avrupa'nın geniş dünya hakkında bilgi toplayan en büyük kesimini –toplam olarak bakıldığında– hâlâ bilimsel araştırma seyyahları, akademik coğrafyacılar ve diğer coğrafya

yazarları oluşturuyordu. Bu etkinliğin Büyük Güçler'in emperyal ve sömürgeci projelerine gitgide daha fazla bağlanması şaşırtıcı değildir.[66] Coğrafya özü gereği *bir* yanıyla küresel, giderek artan bir biçimde de emperyal bir söylemdi, elbette bir o kadar –örneğin yüzyılın ilk yarısındaki önde gelen Alman coğrafyacılarında, Carl Ritter ve Alexander von Humboldt'ta– Avrupa'nın dünyayı fethetmesine karşı eleştirel olarak da kullanılabilmişti. Aynı zamanda 18. yüzyılın ve 19. yüzyılın büyük bilimsel başarı öykülerinden birini oluşturuyordu: Doğal ve toplumsal gerçekliğin tam bir betimlenişiydi ve Avrupa'nın diğer uygarlıklar karşısındaki belirleyici avantajlarından birini oluşturuyordu. Bilimsel araştırma yolculuklarına çıkanlar, "sahada" olası her türlü irrasyonalizmin ve kuruntunun etkisi altında olsalar bile, faaliyetlerinin toplamı dünya hakkındaki net bilgide muazzam bir kazanç anlamına geliyordu.[67] Bu durumun en belirgin olduğu alan kartografyadır.[68] Dünyanın toplam kara ve su yüzeyinin ölçülmesi ve haritasının çıkartılması, modern bilimin büyük ortak projelerinden biriydi ve dünya denizlerinin Avrupalılar tarafından fethedilmesiyle sıkı sıkıya ilişkiliydi. Portekiz ve İspanyol haritalarıyla başlamış; 1700'den sonra Hollandalıların, dünyayı küresel olarak betimleme niyetiyle devam etmiş ve sonra 18. yüzyılda ölçüm tekniklerinin hassaslaşmasından ve Avrupa denizciliğinin daha da genişlemesinden yararlanmıştı. 1880'lere gelindiğinde, Sahra'nın güneyinde kalan "en karanlık Afrika" bile ana hatlarıyla çizilebilmişti. 18. yüzyılda ölçümleme tekniğinde ve kartografyada bir devrim yaşanmıştı, 19. yüzyıl ise bu araçların dünya çapında kullanıldıkları dönemdi. Seyahatlerin ve sabırlı ölçümlerin sonucunda, dünyanın *tam* bir haritasını çıkarma işine, artık kelimenin tam anlamıyla girişilmişti. 19. yüzyılın sonunda tüm yerkürenin haritası çıkarıldı; uydu haritacılığı ve haritaların bilgisayarda yapılması dönemine kadar, bu harita aşılamadı. Batılı olmayanlar da, Avrupalıların haritalama çalışmalarına bilgi verenler, malzeme sağlayanlar, danışmanlar ve bilim partnerleri olarak katkıda bulunmuşlardı – çoğu zaman resmi olarak daha alt pozisyonlardaydılar ama böyle yerel bir bilgi olmadan gezegenin eksiksiz bir suretinin çıkartılması asla başarıya ulaşamazdı.

Batı dışında, Avrupa standartlarına yaklaşan ölçüde ve netlikte bağımsız ölçümlemeler ile haritalamalar ilkönce Japonya'da –ve

uzun bir süre sadece orada– başlangıçta özel girişimler şeklinde gerçekleşti. 1790'lı yıllarda Rus gemilerinin Japon sahilleri yakınında huzur bozucu bir biçimde belirmeleri buna neden olmuştu. Ancak 1868 yılından sonra, Meiji döneminde kartografi büyük ölçüde devlet tarafından teşvik edilen, ulusal bir proje haline geldi.[69] Avrupalı olmayan bilgi gelenekleri içinde ilkönce Çin geleneği "modern" bir coğrafya bilimi ortaya koyabildi. Yetki bölgelerinin yapısı hakkında ampirik içerikte raporlar vermek tüm ilçe memurlarının yükümlülükleri arasındaydı. Coğrafya, filolojinin geleneksel metinlerin doğruluğunu tam olarak sınamasına benzer bir ampirik bilgi tavrına karşılık düşüyordu; bu tavır 17. yüzyılda başat akademik faaliyet biçimi oldu.[70]

Ne var ki, Avrupa için karakteristik olan, devletin verdiği büyük siparişler 19. yüzyıl Çin coğrafya biliminde yoktu.[71] Çin'deki ülkeler coğrafyası idarenin dar pratik amaçlarından ve tarih yazımının hegemonyasından fazla bağımsızlaşamamıştı, onlara hizmet eden bir alt disiplin olarak görülüyordu; 17. yüzyılda Cizvitlerle birlikte Çin'e ulaşan ölçüm tekniğindeki ve kartografideki yenilikleri unutmuştu. 1920'li yıllardan sonra ortaya çıkan modern Çin coğrafya bilimi, tamamen kendi yerli öncüllerini dayanak alabildi, ama aynı zamanda Batı'nın bilimsel coğrafyasının başlıca unsurlarını da aldı. Bu yüzden baştan itibaren melez bir söylem oluşturdu.[72]

Sosyoloji

Coğrafya hem küresel olarak uzağa bakan hem de yerel kökleri olan bir bilimdi. İktisadi coğrafya olarak Avrupa ve Kuzey Amerika'da endüstrileşme sürecine, sömürgecilik coğrafyası olarak da Batı'nın toprak kazanan genişlemesine eşlik etti. 19. yüzyılda ortaya çıkan sosyal bilimler, toplumun kendi kendini gözlemleyişinin daha önemli bir aracı haline geldiler. Sordukları soruların teorik yönelimleriyle, eski toplumsal röportajları aştılar, ama toplumsal gerçekliğin ampirik betimlenişiyle bağlantılarını hiç yitirmediler. İktisat bilimi bu bağlantıyı Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* hakkındaki çığır açıcı yapıtından (1776) *önce* sunmuştu. Soyut bir model oluşturma eğilimleri daha 1817'de David Ricardo ile ortaya çıktı, ama ancak 1870'ten sonra, öznel yarar ve piyasa dengesi hakkındaki matematiksel teoriler Avusturya, İsviçre ve

İngiltere'de yaklaşık eşzamanlı olarak ortaya çıkınca, belirleyici bir etki kazandı. Bunun yanı sıra, özellikle Almanya'da "ulusal iktisat" şimdiki zamanın ve geçmişin ekonomik faaliyetlerinin tarihsel ve betimleyici bilimi olarak yerleşti. Bu çizgi 1872 yılında Verein für Socialpolitik [Sosyal Politika Derneği] derneğinde örgütlendi, bu dernek toplum hakkında muazzam bir bilgi birikimi oluşturdu.

Sosyoloji, kurucu babaları Auguste Comte ve Herbert Spencer'dan başlayarak, kendini öncelikle teorik bir disiplin olarak görüyordu. Tarihçiliğin ve kaynaklara eleştirel yaklaşan tarih yazımının kalesi olan Almanya'da, *Geschichte der sozialen Bewegungen in Frankreich* (1842) kitabını yazan ve Alman dil bölgesindeki ilk sosyal bilimci olan Lorenz von Stein'dan itibaren özellikle tarih bilimine yakın durdu; dolayısıyla Almanya'da başlangıçtan itibaren Fransa ve İngiltere'ye göre daha az her şeyi kapsayıcı ve daha az spekülatifti. Sonra sosyoloji, yüzyılın sonuna doğru ABD dahil her yerde, o zamana kadar devlet görevlilerinin ve Charles Booth gibi özel sosyal reformcuların alanı olan ampirik toplum araştırmaları sahasını ilhak etti. İngiltere'de reformculuğun etkisiyle London School of Economics and Political Science'da 1895 yılında bir sosyal bilimler fakültesinin kurulması, –"sosyoloji" terimi ancak 1907 yılından sonra "sosyolog" diye tanımlanan profesörler tarafından temsil edilmiş ve disiplinin profesyonelleşmesi kıtaya göre daha az ilerlemiş olsa bile– bünyesinde hem teoriyi hem de olguların araştırılmasını birleştiren bir toplum öğretisinin doğması anlamına geliyordu. ABD'de yeni kurulan Chicago Üniversitesi'nde 1892 yılında bir sosyoloji anabilim dalının oluşturulması da benzer bir dönüm noktasını ifade ediyordu.[73] Akademik sosyoloji ancak 1890'lı yıllardan sonra günümüz toplumlarının ampirik olarak araştırılmasına katkıda bulunmaya başladı. İleri modern toplumların, bir yöntemin kılavuzluğunda kendi kendilerini gözlemlemeleri ancak o tarihte başlamış ve günümüze kadar da gitgide daha çok kurumsallaştırılmıştır. Sosyoloji, en azından Avrupa ve Amerika'nın etkilerinin buluştuğu Doğu Asya'ya hızla yayıldı. Tokyo'daki İmparatorluk Üniversitesi'nde daha 1893 yılında, yani Avrupa'daki "toplum" kavramının Japonca bir eşdeğerinin uydurulmasından birkaç yıl sonra bir sosyoloji kürsüsü kurulmuştu.[74] Çin'de sosyoloji ilkönce yabancılar tarafından

öğretiliyordu; bu kişiler şehirlerdeki meslek birlikleri sistemi, iktidardaki Mançu kabilesinin iç ilişkileri ya da Kuzey Çin tarım toplumunun yapısı konularında bazı çalışmalar da ortaya koymuşlardı. Çin toplumunun Çinli yazarlar tarafından yapılmış ilk sosyolojik betimlemesi 1915 yılında, yani henüz sosyolojinin kurucu kahramanları Émile Durkheim, Max Weber ve Georg Simmel'in yaşadıkları bir tarihte yayınlandı; aynı yıl bu disiplin, Çinli öğretim görevlileri tarafından üniversitelerde, önceleri tek tük de olsa, öğretildi. O tarihten sonra, çoğunlukla Marksist yönelimli Çinli sosyologlar da günümüz toplumuna ilişkin sayısız analiz geliştirdiler.[75]

19. yüzyıldan önce hiçbir yerde toplumlar kendi kendilerini sürekli olarak ve kurumlar halinde kalıcılaşmış bir biçimde gözlemlemek için bir alan yaratmamışlardı. Çok sayıda uygarlığa ait daha önceki kaynaklar bile yalnızca toplumsal gerçekliğin aynı zamanda birer yorum da olan betimlenmeleri olarak kabul edilebilir. Daha sonra "sosyolojik" bağıntılar olarak adlandırılacak olan şeye dair önemli kavrayışlar daha 18. yüzyılda edinilmiştir; Fransız hekim François Quesnay'nin ekonominin tamamına ilişkin dolaşım modeli ya da, İskoç, İngiliz ve Fransız aydınlanmalarının çok yönlü "İnsan Bilimi" buna örnek verilebilir. Ne var ki sosyal bilimsel sürekli bir tartışma ancak 1830 yılından, Avrupa'da hızlanan toplumsal dönüşümden sonra ortaya çıkmıştır; bu tartışma başlangıçta öncelikli olarak entelektüel ve insansever reformcular tarafından yürütülmüş, yüzyılın sonuna doğru da üniversitelere yerleşmiştir. Bunun da Avrupa'ya özgü bir gelişme olduğunun teslim edilmesi gerekir. Yine de, sosyal bilimler kısa bir süre sonra başarılı bir ihracat maddesi olduklarını kanıtlamışlardır; en başta da Kuzey Amerika'nın dışında ilkönce Japonya ve Hindistan'da benimsenen Politik Ekonomi gelmektedir; bu bilimin öncüleri, özellikle de Adam Smith ve John Stuart Mill, tüm dünyada en sık tercüme edilen Avrupalı yazarlar arasında yer alıyorlardı.[76] Politik Ekonomi, radikal versiyonlarında sömürgecilik eleştirisi olarak da işe yaramıştır: Hindistan'dan, devlet görevlisi ve iktisat tarihçisi Romesh Chunder Dutt'un tabiriyle, zorla "servetin boşaltılması"na sadece Hintliler karşı çıkmamış, Avrupalı ve Japon emperyalizm teorisyenleri de yüzyılın sonunda bu sonuca varmışlardı.

4 İstatistik

Nüfus Sayımları

19. yüzyıl *modern* istatistik biliminin kurulduğu dönemdir: Artık az çok plansız bir biçimde bulunan verilerin derlenmesinin yerini, verilerin kesin bir yöntemle, boşluk bırakmamaya çalışılarak toplanması ve matematiksel olarak işlenmesi almıştır. Devlet bu görevleri giderek daha fazla üstlenmiştir ve bu görevler de giderek artan bir biçimde *yalnızca* devletin organize edip başa çıkabileceği ölçüde karmaşıklaşmışlardır. İstatistik 19. yüzyılın ikinci yarısında, bugün hâlâ olageldiği şey, toplumların sürekli *self-monitoring*'inin [kendi kendini izleme] en önemli aracı olmuştur.

İstatistiğin ilk biçimi nüfus sayımıydı. Otoriteler uyruklarını çok erkenden saymaya başlamışlardır. Askeri ve finansal nedenlerle haneler, kişiler ve hayvan varlıkları sayılıyordu. Geniş alanlara yayılan devletlerde bu sayım nadiren ülke çapında gerçekleşiyordu; sonuçların çoğu günümüze boşluklar içerecek şekilde kalmış ya da hiç kalmamıştır. Bir ülkede bugün bile kullanışlı olarak kabul edilen veriler sunan bir nüfus sayımından hangi tarihten itibaren söz edilebileceğini söylemek zordur, ama bu tür kaynaklara muhtaç olan tarih coğrafyacılarının buna acilen karar vermesi gerekir. Avrupa ya da "Batı" bu alanda net bir öncelik iddia edemezler. Çin için, günümüzde tarihsel nüfusbilim tarafından kullanışlı olarak değerlendirilen en erken veriler 1368 ile 1398 yıllarından kalmadır; bu dönemde, Ming hanedanının ilk imparatoru, merkezi gücün yeniden kurulması çerçevesinde halkı saydırmıştı.[77] Japonya'da 8. ve 11. yüzyıllar arasında aile sicilleri oluşturulmuştu; bunlar kural olarak hâlâ mevcuttur. Demografik araştırmalar için bugün bile kullanışlı olan, Japonya'nın tümünü kapsayan ilk nüfus sayımı 1721'de yapılmıştır; günümüze bol miktarda kalmış olan yerel veriler, modernlik öncesi Japonya hakkındaki bilgilerimiz açısından daha da önemlidir.[78] Osmanlı devlet görevlileri, yeni fethedilen bölgelerin nüfusunu düzenli olarak gözden geçirirlerdi; sırf mali ve askeri nedenlerden ötürü bile gerçeğe yakın veriler elde etmeye çalışırlardı. Etnik kimlik değil ama dini aidiyet kaydedilirdi, çünkü 1855 yılına kadar Müslüman olmayan uyrukların, kişi başına bir vergi [cizye] ödemeleri gerekiyordu. 1828 ile 1831 yılla-

rı arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ve Anadolu'daki erkek nüfusunun ilk genel sayımı yapıldı. Osmanlı-Türk demografi tarifi bu sayımla başlar.[79] O tarihlerde resmi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yalnızca bir eyaleti olan Mısır için 1848 yılında yapılan nüfus sayımı belirli ölçülerde kullanışlı kabul edilir.

Avrupa'da öncülüğü İsveç yaptı. Orada ilk ulusal nüfus sayımı 1755 yılında gerçekleşti. 1787 yılında, büyük aydınlanmacı despot kral III. Carlos, İspanya'nın nüfusunu saydırdı. Bu sayım yöntem açısından o kadar gelişmiş araçlarla yapıldı ki, zaman zaman ondan Avrupa'daki ilk "modern" nüfus sayımı diye söz edildi.[80] Daha sonra, Avrupa'nın tüm büyük ülkelerinde, tarih olarak tam yüzyıl dönümünde, nüfus sayımı alanında modernlik dönemi başlar.[81] Modernlik işlem tarzlarında düzenliliği, kurumsallaşmayı ve sınanabilirliği gerektirir. Kurumsal açıdan bakıldığında dört unsur gereklidir: (1) Verileri toplayan, değerlendiren ve yayınlayan bir istatistik kurumu; bu kurum genellikle içişleri bakanlığına bağlıdır. (2) Merkezi devlet düzleminde, yüksek düzeyde memurlardan oluşan, koordinasyonu sağlamakla görevli, kalıcı bir istatistik komisyonu. (3) Hekimlerden, profesörlerden, mühendislerden ve makam sahiplerinden oluşan, istatistik çalışmalarının iyileştirilmesi için lobi faaliyeti yürüten özel istatistik dernekleri. (4) Şehirlerdeki istatistik daireleri; bunlar elbette ancak yüzyılın ikinci yarısında normal bir durum olmuşlardır. Bu dört unsur hepsi bir arada ve hepsi bir günde ortaya çıkmadı. Avrupa'nın tamamında hayata geçmeleri onlarca yıl aldı. İlk genel nüfus sayımının 1801 yılında yapıldığı İngiltere ve Napoléon Fransa'sı açılışı yaptılar. 1810 yılında Avusturya ve Prusya'da eşzamanlı olarak daha düşük kabiliyetli istatistik kurumları oluşturuldu. Çokuluslu büyük imparatorluklarda yaklaşık kesinlikte veriler toplamak çok daha zordu; Hollanda ve Belçika gibi küçük ülkelerdeki istatistik hizmetleriyse 1830 yılından sonra örnek kabul ediliyordu. 1870 yılında Avrupa'nın her yerinde modern istatistik kurumları oluştu ve Uluslararası İstatistik Kongresi'nin (1853-1878) oturumlarında, hiçbir devletin kaçınamadığı kalite standartları ortaya kondu. ABD'de daha 1790 yılından itibaren, yani Avrupa'dan biraz daha önce, son derece modern standartlarda nüfus sayımları yapılıyordu. 1840 yılında yapılan altıncı federal nüfus sayımı, pratikte aksaklıklarla ve hatalarla dolu olsa da, ulusun başarımlarının her yerde kutlanan bir sayımını oluşturdu.

Hindistan'ın nüfusunu istatistik olarak betimlemek, düşünülebilecek en zorlu demografik görevlerden biriydi. Çin, Japonya ya da Burma'dan farklı olarak bu alt kıtada sömürgecilik öncesi hükümetler uyruklarının sayısını pek dert edinmemişlerdi. Buna karşılık Britanyalılar ülkenin ampirik olarak betimlenmesi için çok erkenden çaba göstermeye başladılar. Bu da, büyük şehirler, konumları, siyasal önemleri ve nüfusları hakkında veriler toplanmaya başlanması anlamına geliyordu.[82] 1820 yılında Hindistan'a ait bir *gazetteer*'in [coğrafi fihrist] ilk, henüz dar kapsamlı bir örneği mevcuttu. Burada ne yaklaşık olarak doğru bir toplam nüfus sayısı ne de Hindistan'ın sosyal yapılarının bir dökümü vardı. Avrupa kökenli istatistik ölçüleri Hindistan'a kolaylıkla uygulanamıyordu: Hindistan'da "aile", "hane" ya da "köy" denildiğinde tasavvur edilen ne olmalıydı? Hindistan'da "yetişkinleri" ve "çocukları" birbirinden ayıran yaş sınırı neydi? Bir "kast" her zaman bir meslek dalıyla özdeş miydi? Yoksa hangi kasta ait olunduğu nasıl anlaşılırdı? Onlarca yıl boyunca denemeler yapıldı; nüfus eyaletler bazında, tamamen farklı titizliklerde sayıldı. Ancak 1881 yılından sonra, düzenli olarak her on yılda bir, tüm Hindistan çapında daha titiz yöntemlerle yapılan nüfus sayımlarında, tatmin edici sonuçlar elde edildi.[83] Elbette bu sonuca, kategorik şemanın katılaştırılması pahasına ulaşılmıştı. İstatistik sadece gerçekliği yansıtmıyor, gerçekliğe kendi kurallarının damgasını da vuruyordu. Böylece Hindistan'a *a priori* din tarafından belirlenmiş bir toplum gözüyle bakıldı. Britanya Adaları'ndaki nüfus sayımlarında hiçbir zaman dini inanç sorulmazken, Britanya Hindistan'ında din, belirleyici bir sınıflandırma kıstası olmuştu. Böylelikle cemaatlerin Hint politikasında daha sonra büyük önem kazanmasının önü açıldı. Britanya Hindistan'ından demograflar ve onların etnolojik danışmanları, kastları bir hiyerarşiye sokma fikrine saplanıp kalmışlardı. İşin içine dönemin tipik özelliği olan ırk teorileri de karıştı ve 1901 yılının, bilimsel açıdan özellikle iddialı kabul edilen nüfus sayımı, Hindistan'ın sosyal hiyerarşisinin "ırksal arılık" basamaklarını yansıttığı varsayımına dayanıyordu.

Modern nüfus sayımı yalnızca kafa sayılarının toplanmasıyla sınırlı değildir. İskandinavya, sonradan sorulması doğal hale gelen çeşitli bilgileri de nüfus sayımına dahil eden ilk yer oldu: Doğumlar (meşru/gayrimeşru oluşlarına göre ayrılıyorlardı), annenin doğum

sırasındaki yaşı, evlilik yaşı ve ölüm yaşı. Bunlara dair verilerin var olup olmadığı ve ne zamandan itibaren var olduğu, kiliselerin ve görevlilerin neyi kaydetmeye değer bulduklarına göre değişiyordu. Örneğin, nispeten uzun süre geri kalmış bir Asya ülkesi olan Katolik Filipinler'de, evlilikler hakkında eksik de olsa çok şey söyleyen veriler bulunmaktadır; bu veriler papazların çok gerilere giden kayıtlarında yer alıyor. Herhangi bir yerde medeni evlilik, yani evliliklere devlet tarafından meşruluk verilmesi uygulanmaya başlandığında, demografik verilerin durumu da derhal iyileşmiştir. Evliliklerin özel bir mesele olarak kaldığı Çin gibi bir ülkede bu tür bilgiler eksikti.

İstatistik ve Ulusal Politika

Nüfus sayımı kamusal bir olaydır, otoritenin aldığı bir önlemdir. Devlet, toplumların kendi kendini gözetleme organı olmuştur. Bu noktada 19. yüzyıl daha eski eğilimlere başvurmuştur. Şimdiki zaman hakkında veri toplamak Orta Avrupa'da "polis bilimi" nin (*Polizeywissenschaft*), İngilizce konuşulan alandaysa "politik aritmetik"in göreviydi. 19. yüzyılda yeni olan neydi? Gözlemleme uygulamalarının mükemmelleştirilmesi, kurumsal olarak kalıcılaştırılması, nesnelleştirme ruhuydu. "Popülasyonlar" cinsinden düşünmek 19. yüzyılın özelliğiydi. 1890 yılına kadar iyice gelişmiş, matematiğe dayalı "yeni" bir istatistiğin icadı böyle yeni bir düşünüşün ifadesiydi. Belçikalı astronom ve matematikçi Lambert-Adolphe Quetelet 1825 yılından beri sayısal malzemede ortalamaları ve toplumsal düzenlilikleri saptamaya, farklı toplumsal olguların arasındaki bağlılaşıklıkları (korelasyon) ifade etmeye çalıştı. Salt sayısal malzemenin üstünde yükselecek bir "sosyal fizik" kurmayı denedi ve yeni dönemin en büyük mitsel figürlerinden biri olan "istatistiksel ortalama vatandaşı" (*l'homme moyen*) icat etti.[84] Quetelet 19. yüzyılın en etkili düşünürlerinden biri oldu.

1830'lu ve 1840'lı yıllarda birden fazla Avrupa ülkesinde büyük bir istatistik coşkusu yaşanıyordu. İstatistik o zamana kadar gizli kalmış ya da doğal kabul edilmiş şeyleri görünür kıldı. Yoksullar, sayıldıkları zaman ilk kez bir kitle olarak görünür oldular. Soyut bir büyüklük olan "yoksulluk" ilk kez böyle ortaya çıktı ve ahlaki bir angajmana sevk etti. İstatistik dernekleri ve dergileri kuruldu; verilerin toplanması, değerlendirilmesi ve arşivlenmesi amacıyla res-

mi makamlar kuruldu. Politika her zamankinden daha fazla kesin bilgilere dayanıyordu. Fransa'da daha 1801 yılında, Napoléon'un konsüllüğü sırasında, resmi verilerin vilayet bazında sistematik ve düzenli bir biçimle toplanmasına başlanmıştı. Napoléon devleti burjuva toplumuna derinlemesine nüfuz etmek istiyordu. Bunun için de burjuva toplumu hakkında olabildiğince kapsamlı ve eksiksiz bilgilere ihtiyaç duyuyordu.[85] Bölgesel düzlemde daha az bürokratik olan İngiltere'nin parlamenter hükümeti de, işçi mahallelerindeki sağlık koşullarından ordunun tıbbi durumuna kadar en büyük çapta ampirik olarak toplanmış *facts*'tan yararlanıyordu.[86] Bu verilerin toplanması Royal Commissions'ın [Kraliyet Komisyonları] görev alanına giriyordu; bunlar, parlamento tarafından görevlendirilen, özel olarak tanımlanmış görevlere ve sınırlı görev süresine sahip özel komisyonlardı. Kraliyet komisyonlarının yürüttüğü çalışmaların ürünleri kamuya açıktı ve hem egemenlerin hem de muhaliflerin hizmetindeydi. Charles Dickens *Hard Times* (*Zor Zamanlar*, 1854) romanında Thomas Grandgrind adlı roman kahramanının şahsında veri toplayıcısı ve ıslah olmaz pozitivist tipiyle alay etti. Ne var ki böyle bir pozitivizm, yalnızca iktidar bilgisini üretmekle kalmıyor, Karl Marx gibi bir anti-pozitivistin ve sistem muhalifinin analiz değirmenine de su taşıyordu. ABD'de de istatistik kamusal hayatta önemli bir yer edindi; belki İngiltere ve Fransa'dakinden de önemli bir yerdi bu. Büyük bir sahadaki entegrasyon yalnızca istatistiksel bir bakışla tasavvur edilebilirdi. Birleşik Devletler'in bir bakışta kavranamayan eşsiz boyutlarını ancak sayılar ortaya koyabiliyordu. Benzer nedenlerle, İtalya'nın birleşmesinde de istatistik önemli bir rol oynadı: Hem geleceğin birleşmiş ulusunu önceleyen bir müdahale oldu hem de yeni elitlerin özel bilgisi olarak kullanıldı. Siyasal birlik henüz sağlanmışken, istatistik araştırmaları çoğaldı; liberaller bile nüfusu ve kaynakları kavramakla ve merkezi bir konumda, alt kademelerdeki görevlilerin çalışmalarını denetlemekle ilgileniyorlardı. İtalya'yı istatistik yaratmıştı.[87]

19. yüzyıl saymanın ve ölçmenin yüzyılıydı. Aydınlanmanın, dünyayı tam olarak betimleyebilme ve taksonomik olarak sınıflandırabilme fikri, ancak şimdi sayıların, istatistik olarak işlenmiş verilerin hakikati gösteren gücüne, hatta Aydınlanma'nın parlak geç dönem ışığı Marquis de Condorcet'de olduğu gibi, bir "sosyal matematiğe" duyulan inanca dönüşmüştü. Toplumlar kendilerini

ilk kez 19. yüzyılda ölçtüler ve bu konuda arşivler düzenlediler. Zaman zaman fazla aşırıya kaçtıklarını gösteren işaretler de vardı. Bazı ülkelerde, bilimsel ve idari olarak kullanılabileceğinden daha fazla istatistiksel bilgi üretildi. İstatistik, bugün hâlâ olmayı sürdürdüğü şey, yani bir siyasal retorik üslubu oldu. İstatistikçilerin zorunlu olarak oluşturmaları gereken kategoriler devlet bürokrasilerinin elinde araçlaştılar. Sosyal istatistiğin teknik zorunluluklarından doğan kategoriler –sınıflar, kastlar, etnik gruplar– yönetimde ve kendini algılamada belirleyici bir güç kazandılar. İstatistiğin iki yüzü vardı: Bir yandan betimleme ve sosyolojik açıklama aracıydı, öte yandan büyük bir stereotipleştirme ve etiketleme mekanizmasıydı. 19. yüzyılda her iki açıdan da tüm dünyada toplumsal *imgelemin* merkezi bir unsuru haline geldi. İstatistiğin ikinci yüzü sömürgelerde, başka hiçbir yerde olmadığı kadar belirginleşti: Toplumsal koşulların bildik yakın alandakilere göre daha zor anlaşılır oldukları yerde, Avrupalı gözlemciler ve idareciler –hareketli nüfus topluluklarını sıkıştırıp saymanın içerdiği pratik engellere daha en baştan takılıp kalmadılarsa– yanıltıcı nesnellik ve kesinlik görünümüne teslim oluyorlardı.

5 Haberler

Basın ve Özgürlüğü

19. yüzyılda basın, gerçekçi romandan, istatistikten ve ampirik toplum betimlemesinden daha evrensel bir yaygınlık kazandı. Haftalık ya da günlük yayınlanan gazeteler, dergiler ve magazinler, yerel gazetelerden dünyanın dört bir yanından haberler getiren ve buna mukabil tüm kıtalarda okunan Londra gazetesi *Times*'a kadar, düşünülebilir tüm erişim mesafelerinde iletişim alanları açtılar. Bir yerde basın kök saldığında, siyasal iletişim koşulları değişiyordu. Basın özgürlüğü talebi, yani düşünceleri kamusal alanda cezalandırılmadan ifade etme fırsatlarının kalıcı güvenceye alınması, dünyanın tüm ülkelerinde dönüştürücü bir itki oldu. Yurttaşların fikir alışverişinde bulunup haber alma haklarını kullandıkları kamusal alan gibi bir şeyi ilkönce basın yarattı. ABD'nin kurucu babaları bile, topluluğun yalnızca iyi bilgilendirilmiş bir üyesinin, yurttaşlık sorumluluklarını yerine getirebileceği görüşünü geliştirmişlerdi;

ABD'de ve bazı ülkelerde popüler basının yükselişinden sonra, bu iyimser görüşe çok az insan katılacaktır.[88] Aynı zamanda, basının açtığı alan, başka bir şey olarak, toplumsal düşünümün yeni düzlemi olarak da anlaşılabilir. Farklı basılı basın türleri arasındaki geçişler akıcıydı. Yüzyılın ilk on yılında Avrupa'da "broşür"ler, yani ayrı basılan, dar kapsamlı makaleler önemli bir rol oynuyorlardı; kitaplara ya da gazetelere göre sansürün gözünden kaçmaları da daha kolaydı. Biçimlerin iç içe geçmesini, birçok romanın ilkönce dergilerde tefrika olarak yayınlanmasında da görebiliyoruz; Charles Dickens'ın romanlarının çoğu böyle yayınlanmıştı.

Gazetenin ayırt edici özellikleri şunlardı: (1) Düzenli aralıklarla yayınlanması; (2) "yazı işleri" adı verilen bir grubun ürünü olması; (3) şemalaştırılmış bölümlere ve konulara ayrılmış olması; (4) okurların yerel ve sosyal deneyim ufkunu aşan haberleri alması; (5) güncelliğin giderek önem kazanması; Almanya'da 1856 yılında haberlerin ancak yüzde 11'i, 1906 yılında ise yüzde 95'i bir günden daha eski değildi;[89] (6) en yeni teknik gelişmelerden yararlanılan ve kitlesel dağıtıma sahip basının doğuşuyla birlikte büyük sermaye yatırımları gerektiren, gitgide endüstriyelleşen bir biçimde üretilmesi; (7) gazeteyi, tüketicinin –abone olmamışsa– günlük satın alma kararlarına bağımlı kılan, her gün değişen piyasa.

Gazete, okurunu siyasal açıdan reşit bir özne olarak kabul ediyor, ama yine de onu giderek artan bir biçimde kendi amaçları için harekete geçirmeye çalışıyordu. Yaklaşık olarak 19. yüzyılın ortasından Kuzey Amerika ve Avrupa'da radyonun büyük dinleyici kitlelerine ulaştığı 1920'li yılların sonuna dek olan zaman dilimi, yazılı basının rakipsiz egemenlik çağıydı. Basın sektöründeki sermaye yoğunluğu, henüz kısa süre sonra olacağı kadar artmadığı için, örneğin ABD'ye ilişkin olarak, 1900 yılından kısa bir süre sonra yazılı haber kaynaklarının sayı ve çeşitliliğinin daha önce ve daha sonra hiç görülmediği kadar büyük olduğu söylenebilir. Yüzyılın sonuna doğru birkaç ülkedeki –ABD, İngiltere ve Avustralya– basın "patronu", *sui generis* [nevi şahsına münhasır] bir politik güçtü.

Basının altın çağı ancak basın *özgürlüğü*'yle birlikte başlayabildi. Almanya gibi, üretimin teknik açıdan iyileştiği bir çağda bile sansürün henüz gevşemediği yerlerde, *Gartenlaube* (1853'ten beri) gibi, resimli dergilerin öncülü olan "Aile mecmuaları" tarzındaki, siyasal açıdan daha az rahatsız edici olan dergilerin işi, gazetelerden daha

kolaydı. Alman Birliği'ni oluşturan devletlerde 1819 Karlsbad Kararları'yla aşırı baskıcı bir basın hukuku kurumsallaştırıldı. Yasaları harfi harfine uygulamak çoğu zaman oldukça zor olsa da, sansürcüler yayıncıların ve gazetecilerin gündelik hayatının bir parçasıydı. 1848 Devrimi'nden sonra Karlsbad sistemi yeniden kurulmadı. Her şeyden önce, yayınlanma aşamasından *önce* uygulanan bir sansür artık mevcut değildi. Böyle bir sansür artık gerekli değildi, ama devlet aygıtlarının elinde, basılı sözü kontrol etmek için yeterince başka araç bulunuyordu. Bundan böyle, Biedermeier dönemi* sansürcüsünün işini polis ve mahkemeler üstlenmişti ama bazılarına göre, gelen gideni aratıyordu. Württemberg Krallığı 1864 yılında tam bir basın özgürlüğü getiren ilk Alman devleti oldu. Önleyici sansür genel ve nihai olarak ancak 1874 yılında çıkartılan imparatorluk basın yasasıyla ortadan kalktı. Gerçi hâlâ zorluklar çıkartılıyordu, ama bundan böyle sevilmeyen basın organlarına baskı uygulamak artık mümkün değildi. Ne var ki Bismarck daha sonra da, Katoliklere ve özellikle Sosyal Demokratlara karşı mücadelesinde, basın özgürlüğüne müdahale etmekten kaçınmadı.[90] Bismarck döneminde muhalif gazetecilik her an yasal kovuşturma tehdidi altındaydı; buna karşılık Şansölye, kapalı kapılar ardında muhafazakâr basının bazı unsurlarını kendi amaçları için kullanıyordu. Alman burjuva basını, Anglosakson dünyada uzun süredir bir doğallık haline gelen özgürlük alanına ancak 1890 yılından sonra sahip olabildi – sosyalist basının işi daha da zordu.[91] İngiltere'nin damgasını vurduğu uygarlık çevresinin özel konumu en çok basın özgürlüğü alanında kendini gösteriyordu; John Milton'ın daha 1644'te basılı yayınlar için ön izin alınması sisteminin sona erdirilmesini talep eden *Areopagitica*'sının sonuç alıcı bir etkisi olmuştu. ABD'de 1791 yılında anayasaya yapılan ilk ek (*First Amendment*) Kongre'nin ifade ve basın özgürlüğünü kısıtlamaya yönelik herhangi bir yasa çıkartmasını yasaklamıştı. Elbette bu yoruma açıktı ve 1798 yılında *seditious libel*'ın, yani İngiliz teamül hukukunda bilinen ve belirsizliği yüzünden kötü bir üne sahip olan "kamusal kişiliklere" hakaret etme su-

* Orta Avrupa'da 1815 Viyana Konferansı ile 1848 Devrimi arasında kalan dönemi ifade etmek için kullanılan terim. "Biedermeier" ismi, dönemin şahsiyetlerinin parodisini yapan şiirler yazan Adolf Kussmaul ve Ludwig Eichrodt ikilisi tarafından, bu hicivlerin yayınlandığı Münih gazetesinde kullandıkları Gottlieb Biedermaier takma adından geliyordu - ç.n.

çunun sınırlarının ne zaman aşılmış sayılacağı sorusu yeniden ortaya atıldı.[92] Ne var ki genel olarak ABD 19. yüzyılda bir özgür basın ülkesiydi. Amerikan siyasal kültüründe basının hükümete karşı kurumsallaşmış bir karşı ağırlık (*fourth estate*, dördüncü güç) olduğu düşüncesi gitgide daha sağlam bir biçimde yerleşiyordu. İngiltere'de devletin elinde 1695 yılından itibaren aşırı eleştirel basın organlarına müdahale etmek için bir dayanak bulunmuyordu; yine de basılı ürünlere yönelik *stamp duty* denilen bir vergi, gazetelerin dağıtımının önünde bir engel oluşturabiliyordu, bu verginin son kalıntıları ancak 1855 yılında ortadan kaldırılabildi.

Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'da, ABD ve İngiltere'ye göre küçük bir gecikmeyle, dinamik bir basın ortaya çıktı. 4,3 milyon nüfuslu Kanada'da, 1880 yılında yaklaşık 30 milyon gazete nüshası postayla gönderiliyordu.[93] Avustralya'ya misafir gelen bir İngiliz kadını, 1850'li yılların sonunda Melbourne'da yaptığı bir sabah gezintisinde, her kapının eşiğinde bir gazete görünce çok şaşırmıştı. Seyrek nüfuslu Avustralya'daki basın, sömürge yetkililerinin kayda değer bir engellemesi olmadan, demokratik bir "sivil toplum"un iletişim yoluyla yoğunlaşması için özellikle önem taşıyan görevler yerine getiriyordu. Gazeteler imparatorluğun metropollerinden gelen haberlerle doluydular ama aynı zamanda Avustralya'daki sesleri Londra'da duyulur kılmak için de birer araçtılar. Avustralya'da basın hızla siyasal bir güç haline geldi.[94]

Tek tek her ulus örneğinde basın sansürünün hukuksal ve anayasal olarak ne zaman kaldırıldığını göstermek kolay değildir; gazetecilik ve yayıncılık faaliyetine yönelik teminat yatırma zorunluluğu, polisin yayın bürolarında arama yapması, toplatmalar, dava açma tehditleri gibi idari engellemelerin *ne zaman* asgari düzeye inip, tek tük örnekler haline geldiğini saptamak daha da zordur. Yayından *sonra* cezalandırma tarzı bir sansür her yerde, önleyici sansürden daha geç ortadan kalkmıştır. İspanya gibi basının çok zayıf olduğu, gazetecilerin politik bağlantılarının kendilerine sağladığı ikinci işleri yapmadan geçimlerini sürdüremedikleri yerlerde, en liberal basın yasaları bile pek bir işe yaramıyordu.[95] Avrupa kıtasında basın özgürlüğünün hüküm sürdüğü ilk ülke (1814'ten itibaren) Norveç oldu; ardından 1830 yılında Belçika ve İsviçre geldi. 1848 yılına kadar bu ülkeleri İsveç, Danimarka ve Hollanda izledi.[96] Fransız devrimcilerinin daha 1789 yılında İnsan ve Yurttaş Hakları Bil-

dirgesi'nde "düşüncelerin ve görüşlerin özgürce ifade edilmesinin, en değerli insan haklarından biri" olarak ilan etmiş olmalarının (Madde II) pratikte bir anlamı yoktu. Daha III. Napoléon'un İkinci İmparatorluğu (1851-1870) basını ve kitap üretimini denetleyip politika dışında tutmak için başlangıçta çok büyük çaba gösterdi, ama 1860'larda, kendini yarı parlamenter bir sisteme dönüştürme sürecinde dizginleri açıkça gevşetti.[97] Hiçbir engelle karşılaşmadan işleyen bir kamusal alandan, ancak Paris Komünü'nün ortadan kaldırılmasından (1871) sonra uygulanan ve devlet terörü boyutuna varan baskılar 1878'de Üçüncü Cumhuriyet'le birlikte ortadan kaldırıldıktan sonra söz edilebildi. Örnek oluşturacak ölçüde liberal bir basın yasası 1881 yılında Fransız basın tarihinde yeni bir dönem başlattı: Siyasal basın bu *belle époque* döneminde düzey ve siyasal seslerin çoğulluğu açısından ulaştığı doruk noktasını 1914 yılından sonra bir daha yakalayamadı; bu dönemde ekonomik açıdan gelişti ve cumhuriyetin meseleleri üzerinde büyük bir etkide bulundu.[98] 1881 yılındaki dönüm noktasına kadar Avrupa'nın hiçbir ülkesinde basın özgürlüğü tartışması, siyasal bakımdan derin bir uçurumla bölünmüş olan Fransa'daki kadar keskin bir tarzda yürütülmedi.

Habsburg monarşisinde ancak 1870'ler boyunca liberal bir düşünce iklimi oluşmaya başladı. Yine de I. Dünya Savaşı'na gelinceye kadar gazeteler sık sık toplatılıyordu. Çokuluslu bir imparatorlukta, basının gelişmesi sorunu milliyetlerin dilleriyle daha da karmaşıklaştı: Vatana ihanet maddesi ayrılıkçı olarak yorumlanabilecek görüşlerin üzerinde Demokles'in kılıcı gibi sürekli sallanıyordu; özellikle Çek basını bunu hissediyordu.[99] Çarlık Rusya'sında 1865 yılında çıkan liberalleştirici sansür yasası, "tüm sansüre ve baskılara rağmen nispeten bağımsız bir basının doğuşunu"[100] mümkün kıldı. Buradaki kıyaslama ölçütü aynı dönemde ABD'deki, İngiltere'deki ve İskandinav ülkelerindeki canlı ve engellenmeyen basın hayatı değil, Rusya'nın reform *öncesindeki* durumuydu. Rusya bu reformla, Batı Avrupa'daki, önleyici sansürden yayınlama aşamasından *sonraki* idari denetime geçiş modelini izliyordu. 1905 yılında Rus basını kâğıt üzerinde Batı basını kadar özgürdü, ama uzun bir süre, boyutları açısından Almanya'da veya Avusturya'da hâlâ uygulananları çok aşan kasıtlı zorluklara maruz kalıyordu. Avrupa'nın *tamamı*, başka alanlarda geri kalmış olan dünyada hiçbir şekilde bir basın özgürlüğü kalesi değildi.

Asya ve Afrika'da Gazeteler

Günlük basın bir Avrupa-Kuzey Amerika buluşuydu ama çok geçmeden Kuzey Atlantik bölgesinin dışında da benimsendi. Yerli eğitimli tabakaların bulunduğu ve sömürgeci eğitim kurumunun da yenilerini oluşturduğu yerlerde, bu kesimler seslerini hem yerel dillerde hem de sömürgecilerin dillerinde duyurma şanslarından hızla yararlandılar. Bu durum Britanya Hindistan'ında özellikle net bir biçimde görünür. Burada basın Avrupa'yla nerdeyse eşzamanlı olarak gelişmiştir. Aradaki fark, gazeteyle birlikte yazılı basının da getirilmesiydi: *Çifte* bir iletişim devrimiydi bu. İngilizce ilk gazete 1780'de Kalküta'da, Hindistan'daki dillerden birinde (Bengali) ilk gazete ise 1818'de yayınlandı. 1830 yılında kurulan *Bombay Samachar* gazetesi (Guajarati dilinde) yayınına halen devam etmektedir. Kısa süre sonra Hindistanlıların yayınladığı İngilizce gazeteler de ortaya çıktı. Hepsinin ortak yönü litografi teknolojisini kullanmalarıydı, bu yöntem küçük taşra şehirlerinde hızla yayıldı. Hindistan'da bu yeni mecraya bu kadar hızla, bu kadar hırsla ve başarıyla yönelinmesinin bir nedeni de, zengin bir yerli kültür üzerinde yazılı haberciliğin inşa edilebilmesiydi.[101] 1835-1857 arasında, o dönemde Alman Birliği'nde yaşayanların ancak rüyalarında görebilecekleri kadar liberal koşullarda canlı bir ilerleme Hindistan'da yaşanmıştı. 1857 Hint ayaklanmasından sonra sömürge yönetimi Hint muhalefetine daha hassas tepki verdi ve gazeteler üzerindeki denetimini sıkılaştırdı. Fakat bu denetim hiçbir zaman kamuoyunun susturulması düzeyine vardırılmadı. Genel valilik rejimi basının hem halka mesaj iletme aracı olarak hem de Hint toplumundan haberleri ve tepkileri alma olanağı olarak yararını iyi değerlendirdi. Bu pragmatik düşünüşlere bir de genel olarak Hindistan'daki Britanya devlet gücünü de bağlayan İngiliz hukuk geleneği eklenince, Hindistan'ın neden 19. yüzyılda son derece gelişmiş bir basına sahip ülkeler arasında sayılması gerektiği açıklığa kavuşur. Bu bulguyu diğer Avrupalı güçlerin sömürgelerine uygulayamayız. Örneğin Hollanda da, en az İngiltere kadar demokratik bir ülke olduğu halde, yine de Hollanda Doğu Hindistan'ındaki basın denetiminin ve genel olarak da kamusal hayatın liberalleştirilmesinden, Raj'ın yani Britanya Hindistan'ı rejiminin korktuğundan daha çok korkuyordu.[102]

Çin'deki gelişmenin seyri de daha farklıydı. Hindistan'dan farklı olarak, eski bir baskı/matbaacılık geleneğine sahip Çin'de bağımsız bir gazete basını vardı. Yaklaşık 1730 yılından itibaren *Jingbao* gazetesi yayınlanıyordu ("Başkentten Haberler", Batı'da bilinen adıyla *Peking Gazette*); bu gazetenin öncülü daha yaklaşık bin yıl öncesinden beri vardı. Bu, saray haberlerinin, fermanların, dilekçelerin ve sansür haberlerinin, arada bir yazı işleri müdahalesi olmaksızın yayınlandığı bir resmi gazeteydi. Bu saray gazetesi 1911 yılında monarşinin sona ermesine kadar yayınlandı; 1900 yılından sonra *Guanbao* ("Memurlar Gazetesi") adıyla, bir gazeteye daha fazla benzetilerek yayınlandı. Modern gazeteyse Protestan misyonerler tarafından getirildi; gazetelerini Çin'in 1842 yılında açılmasından önce ülke dışından (Malakka, Batavia/Cakarta), sonrasındaysa Hong Kong, Kanton (Guangzhou) ve Şanghay'da, dinlerine kazanmayı planladıklarına ve himayeleri altındaki kişilere yönelik olarak başlangıçtan itibaren Çin dilinde yayınlıyorlardı. Gazetelerinde Hıristiyan propagandasının yanı sıra Batı hakkında genel kültürel bilgilere de yer veriyorlardı. Gelgelelim burada bir siyasal haber gazeteciliği söz konusu değildi. *Treaty Ports*'ta ya da serbest limanlarda, yani Afyon Savaşı'nın 1842'de sona ermesinden beri adım adım oluşturulan, yabancı yasaların geçerli olduğu hukuki adacıklarda, özellikle de bunların uzak arayla en önemlisi olan Şanghay'da bir yabancı basın gelişiyordu. Bu basın serbest limanlardaki Avrupalı ve Amerikalı tüccarların görüşlerini ve çıkarlarını yansıtıyordu, ama genel olarak Çin'deki olaylar hakkında da çok iyi bilgi sahibiydi. Özel bir Çin basını da, 1861 yılından sonra yine Çin yetkililerinin müdahalesi dışında, Şanghay ve Tianjin gibi serbest limanlarda ve İngiliz sömürgesi Hong Kong'da gelişti.

Shenbao ("Shanghai Daily News") gibi, 1872 yılından (itibar ve kalite açısından kıyaslanabilir olduğu *Berliner Tageblatt*'ın kuruluş yılı da aynıdır) 1949 yılına kadar Şanghay'da yayınlanan, 1909'dan itibaren İngiliz-Çin ortak girişimi olarak sürdürülen bir gazete, 20. yüzyıl başında ciddi Avrupa gazeteleriyle kıyaslanmaktan hiç korkmazdı. Elbette 1911 yılındaki devrimden önce hiçbir zaman günlük tirajı 10.000'in üstüne çıkamadı. Titiz habercilik açısından Londra'da yayınlanan *Times* örneğini izlemeye çalışıyordu ve bunda başarılı da olmuştu. Çin'deki eski politik söylem ve yöneticileri eleştirme biçimlerini, modern başmakale türüne dönüştürmeyi ba-

şarmış, bu tür hem İngiltere'de hem de Çin'de 19. yüzyıl sonunda öneminin doruk noktasına çıkmıştı. Çok geçmeden serbest limanların sınırlarını çok aşan kültürlü okurlar tarafından *Shenbao* gibi bir gazetenin başmakaleleri, yabancı bir ithal ürünü olarak değil, gündemin önemli sorunlarını ele alışta kullanılan eski yolların modern bir adaptasyonu olarak algılanmıştı.[103] Bundan böyle basın alanındaki genel gelişmeler Çin'de de görülür oldu. Basının "Amerikanlaştırılması"na dair yakınmalar I. Dünya Savaşı'ndan sonra, eşzamanlı olarak hem Çin'de hem de Avrupa'da duyuluyordu.

Çin'e özgü bir gelişme, 1894-1895 Çin-Japon Savaşı'nda Çinlilerin yenilmesinden sonra çok farklı politik çizgilerdeki entelektüellerin, Çin'deki ani krize dair analizlerini ve ülkenin geleceğine yönelik düşüncelerini aktardıkları, politik fikir ve ajitasyon basınıydı. Japonya'da ise savaş tam tersine, okur kitlesinin olumlayıcı bir yurtseverlik doğrultusunda mobilize edilmesine yol açtı. Japon okurlar, savaş sırasında tirajı kalıcı olarak en azından dörtte bir oranında artan basın sayesinde, ada ülkesinin dış politikadaki hırslarını onaylıyorlardı.[104] Birçoğu ülke dışında ya da serbest limanlarda yayınlanan muhalif Çin basın organları, büyük günlük gazetelerden daha düşük tirajlarda basılıyor ve sırf iddialı üslupları yüzünden bile geniş bir okur kitlesine ulaşamıyorlardı. Buna rağmen yeni "orta" sınıfların politikleşmesi açısından, ülkenin iç eyaletlerinin şehirlerinde bile olağanüstü büyük önem taşıyorlardı – hatta reformcu gazeteciler "toplumun orta düzleminden" (*zhongdeng shehui*) söz ediyorlardı.[105] Çin basınına yeni bir polemik havası getirdiler. Ne var ki sömürge Hindistan'da nerdeyse özgür bir basının gelişmesine elveren tolerans alanlarını, Çin'de imparatorluk rejimi kabul etmedi. Çince ve İngilizce basın 1911 yılına kadar yalnızca yabancı hukuksal koruma altında, kıyılardaki izole bölgelerde var olabildi. Oralarda Çinli ve yabancı gazeteciler sıkı bir işbirliği içinde, Çin reformunun sorunlarına duydukları ortak ilgiyle, mesleklerine bağlı olarak çalışıyorlardı.[106]

Osmanlı İmparatorluğu'nda da 1870'li yıllar, artık devlet aygıtına bağlı olmayan özel bir basının tereddütle boy gösterdiği yıllardı. İlk yarı resmi haftalık gazete (Arapça) daha 1861 yılında yayınlanmaya başlamıştı ve 1883 yılına kadar dayandı.[107] Elbette Osmanlı İmparatorluğu'nda sansür devam ediyordu; hukuksal temeli ise daha 1867 yılında atılmıştı. II. Abdülhamit döneminde, 1878

yılından sonra kamuoyuna yönelik baskı ağırlaştı: Ülke içindeki matbu basın çok sakıngan davranıyordu. Burada, Hong Kong ya da Şanghay gibi liberal bölgeler yoktu. Muhalefetin gazete ve dergileri Paris'te, Londra'da ve Cenevre'de basılıyor, bir kısmı ülkeye özel mektuplar içinde gizlice sokuluyordu.[108] O sıralar Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece kâğıt üstünde parçası olan Mısır'da durum bunun tam tersiydi. Hıdiv İsmail (salt. 1863-1879) arasını iyi tuttuğu basını kendi amaçları için ustalıkla kullanabilmişti. İsmail, hükümete sadık bir tebliğ basınının işe yaramayacağını biliyordu. Dışarıya karşı bağımsızlık görüntüsünü koruyan ve gizliden gizliye manipüle edilen gazeteler ona daha yararlı görünmüşlerdi. Yerli ve yabancı gazetecilere değerli hediyeler veriliyor, İngiliz ve Fransız haber ajansları el altından maddi olarak destekleniyordu.[109] Böyle göreli bir liberallik, tamamen özel girişimleri de yüreklendirdi. En önemli gelişme, Lübnan kökenli Katolik Selim ve Bişara Takla kardeşler tarafından 1876 yılında *el-Ahram* gazetesinin kurulmasıydı. 1881 yılından itibaren günlük çıkan *el-Ahram*, dünyanın dört bir yanından güvenilir ve güncel haberler veriyor ve belirli ölçüde eleştirel yorumlar sunuyordu. Takla kardeşlerin daha büyük bir serbestlikten *yana* ve ülke dışından gelen müdahalelere *karşı* oldukları herkesin gözünde çok netti. 1877 ve 1882 yılları arasında Kahire ve İskenderiye'de yayınlanan otuz politik gazetenin toplam günlük tirajı (1881 sonbaharı itibariyle) 24.000'di.[110] Kendi ürettikleri haberlerin yanı sıra, Avrupa basınından, örneğin *Times* ya da *Le Débat*'dan çevirilere de yer veriyorlardı. Mısır'da daha 1882'deki İngiliz işgalinin arifesinde Arapça ve Avrupa dillerinde çok yönlü bir basın ortamı vardı. İzleyen dönemdeki fiili İngiliz hükümranlığında (1882-1922) bu ortam devam etti. Baskı tekniğinin yaygınlaşması, okuryazar halk kesimlerinin genişlemesi, gazetecilik mesleğinin profesyonelleşmesi ve İngiliz işgalcilerin liberal tavrı gibi unsurlar bir araya gelince, Mısır, Yakındoğu'da düşüncelerin özgürce ifade edildiği bir ada haline geldi. 19. yüzyılın son çeyreğinde –elbette küçük bir azınlıkla sınırlı– bir okur kitlesi ve onunla birlikte siyasal olarak hoşnutsuz bir kamuoyu ortaya çıktı. Sözlü haber iletme tarzları, toplumdaki okuryazarlıktan daha hızlı büyüyen haber açlığının tatmin edilmesini olanaklı kılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda ancak 1908 yılında gerçekleşen ve mutlakıyete son veren Jön Türk Devrimi, bir sivil toplum basınının enerjilerini açığa çıkardı.[111]

Kitlesel Basının Doğuşu

Basın alanındaki yeniliklerin çoğu Amerika Birleşik Devletleri'nden geldi. Erken endüstri çağında baskı tekniğindeki en önemli yenilikler de oradan gelmişti: İlk rotatif matbaa 1846 yılında Philadelphia'da yapılmıştı. Sonunda, 1886 ile 1890 yılları arasında, bir Alman göçmeni, meslekten saatçi olan Ottmar Mergenthaler, Baltimore'da dizgi hızının düşüklüğü sorununu, bir klavye yardımıyla dizgiyi ve dökümü birleştiren linotip makinesini icat ederek çözdü; bu makine Gutenberg'den bu yana dizgi tekniğindeki en önemli yenilikti.[112] Organizasyon alanındaki çığır açıcı gelişmeler de ilkönce ABD'de ortaya çıkıp oradan Avrupa'ya aktarıldılar. 1830'lu yıllarda ABD'nin doğu kıyısında *penny press*'in [ucuz basın] doğuşuyla birlikte, o zamana kadar görülmemiş yükseklikte tirajlara ulaşıldı: Bunlar kitlelere yönelik olarak hazırlanan, ucuz kötü kâğıda basılan, borsa kurlarını aktarmayan, buna karşılık daha fazla polisiye haber ve diğer sansasyonel haberleri içeren gazetelerdi. Aynı dönemde "araştırmacı" gazetecilik de başladı; cinayet vakaları, işlenen büyük günahlar ve politik skandallar gazetelerin kendi muhabirleri tarafından araştırılıyordu; bu gazetecilik türü on yıllar boyunca, Avrupa'dan gelenlerin Amerikan basınına burun kıvırmalarına neden olmuştu ama sonunda İngiltere'de ve çok geçmeden diğer ülkelerde de gazetecilerin haberleri yerinde araştırmaları yaygınlaştı.[113] Bu basın türü, demokratikleşmenin bir ürünüydü ve ABD bu konuda Avrupa'dan birkaç on yıl ilerideydi. İşçiler oy hakkını kazanınca iletişimsel medya tarafından da ciddiye alınmaya başladılar. Bu tür gazeteler, çağlarını analiz etmekten çok, onu yansıtıyorlardı.

Bu gazeteler başarılı oldular ve dünyada ilk olarak ABD'de yüksek tirajlı basın çağını başlattılar. Bu çağın temel ilkelerinden biri de, gazete okumanın ve –sözlü aktarım dönemlerinde bedava elde edilen– haberler karşılığında para ödemenin, yurttaşlık bilincinin (*civic-mindedness*) bir ifadesi olduğu kanaatiydi.[114] 1835 yılında kurulan, yaygaracı bir tarzda yayın yapsa da, bol haber içerdiği için orta sınıflara da hitap eden *New York Herald*, 1860 yılında günlük 77.000 satış rakamıyla dünyadaki en yüksek tiraja sahipti. Büyük yayıncı Horace Greeley'nin yayınladığı *New York Times*, ciddiyetle popülerliği bağdaştırmayı bilen ilk Amerikan gazetesiydi; muha-

birlerinin arasında Londra'dan yazan Karl Marx da vardı ve 1860 yılında haftalık edisyonuyla 200.000 okura ulaşmıştı.[115] ABD'de ve başka her yerde bunun önkoşullarından biri, geniş alanlara dağıtımı sağlayabilen demiryolu ağıydı. Trenler günlük gazeteleri bir gecede tüm ülkeye dağıtıyorlardı. Fransa'da ilk yüksek tirajlı günlük gazete, Moïse Millaud'un *Petit Journal*'i, 1863 yılında yayın hayatına başladığında, yerleşik gazetelerin ortalama fiyatının dörtte birine satılıyordu.[116] Muhafazakâr ve geleneksel fikir gazetelerinin ABD'den daha uzun bir süredir piyasaya olduğu İngiltere'de dönüşüm ancak Alfred Charles William Harmsworth'un 1896 yılında yayın hayatına giren *Daily Mail* gazetesiyle geldi; Harmsworth, Lord Nortcliffe adıyla Londra'daki Fleet Street'in efsanevi patronlarından biri oldu. Daha 1900 yılında, Boer Savaşı bilgi ihtiyacını artırdığında bu yeni ucuz sabah gazetesi inanılmaz bir tiraja ulaşmış, tirajı 989.000'i bulmuştu. Dünya çapında bundan daha büyük başarıyı yalnızca Joseph Pulitzer'in *New York World* gazetesi 1,5 milyon tirajla (1898) yakalamıştı.[117] *Times* gazetesi prestijinin ve politik nüfuzunun zirvesindeyken bir defasında 30.000 okura ulaşmıştı; yerleşmek istediği tiraj da buydu – daha fazlası değil.[118]

Basının toplumsal hayatta öneminin artmasının başka, rakamlarla da somutlaştırılması gerekiyor: 1870 yılında ABD'de günde 2,6 milyon gazete satılıyordu; 1900 yılında bu sayı en az 15 milyondu.[119] Kendi adına politika yapan bir mücadele basını (*crusading press*), ABD ile İngiltere'de hemen hemen eşzamanlı olarak yaratıldı; Amerika'da Macaristan doğumlu Pulitzer, sahibi ve başyazarı olduğu *New York World*'ü 1880'li yılların başlarından itibaren, gerçekleri ifşa eden bir toplumsal muhalefet gazetesi olarak, ticari açıdan başarılı bir çizgi üzerinde geliştirdi ve böylelikle on beş yıl içinde tirajını on kat artırdı. 1885 yılından itibaren İngiltere'de, röportajın asıl mucidi olan W.T. Stead haber iletimini bir basın kampanyasına dönüştürme yöntemlerini *Pall Mall Gazette* adlı gazetesinde uyguladı. Bu tür gazeteler artık olaylara tepki vermekle kalmıyor, kendileri olay yaratmaya çalışıyorlardı. Hükümetler üzerinde kamuoyu baskısı uyguladılar; istifalara, bazı kararlar ve yasal önlemler alınmasına yol açtılar. Bunun önkoşulu da gazetelerin – kıta Avrupa'sında çoğu kez olduğu gibi– siyasal partilerin ve çizgilerin salt birer basit sözcüsü olmaktan çıkıp, gazete sahiplerinin ve başyazarların kendi düşüncelerini ve tutkularını özgürce açığa vu-

rabilmeleriydi. Paradoksal olarak –reklam ve ilan sektörünün yükselişiyle yeni bir niteliğe bürünen– haberciliğin ticarileşmesi, gazete sahiplerinin bağımsızlığını artırdı: Maliyetlerin yaklaşık yarısını reklamlarla karşılayabilmek, siyasal patronlara ve partilere bağımlılık durumuna oranla daha büyük bir hareket alanı sağlıyordu.[120]

Bugün bildiğimiz haliyle nitelikli basın ve onunla eşzamanlı olarak, ayrıntılı ara basamaklarıyla birlikte yüksek tirajlı basın da 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıktı. Modern gazeteci sosyal tipi de bu dönemde oluştu. 1900 yılında basın özgürlüğüne sahip ve geniş kitlelerin okuryazar olduğu ülkelerde haberlerin toplanması ve sunulması için büyük bir deneyimli uzmanlar grubu ortaya çıkmıştı. Bu ülkelerden biri de Japonya'ydı. Burada, modernlik öncesindeki aktif yayıncılık faaliyeti temelinde, Batı ile aradaki mesafe hızla kapatılarak, 1870'li ve 1880'li yıllarda tam olarak gelişmiş bir basın dünyası oluştu: Teknik açıdan en yeni uluslararası düzeyi yakalayan, 1868'de başlayan Meiji döneminden sonra toplumsal çevredeki değişikliklerden (devlete ait bir eğitim sistemi sayesinde okuryazarlığın artışı, tüm Japonya'yı kapsayan bir posta ağının inşası, parlamenter sisteme geçiş ve partilerin kurulmasıyla kamusallığın yapısal olarak dönüşmesi) destek alan bu basın dünyası yeni tipte gazeteciler ve gazete sahipleri üzerinde yükseliyordu. İlk önemli Japon gazeteleri (Çin'de olduğu gibi) yabancılar tarafından kurulmadı. Japonya Batı'nın kültür unsurlarını aldı ve çoğu zaman yaptığı gibi onlara kendi rengini verdi. Karakteristik bir özellik olarak gazetecilik yüksek eğitimin lider kurumlarına yakın oldu; en önemli üniversitelerden başyazarlık pozisyonlarına bir adımda geçilebiliyordu. Ayrıca basın merkezleri olan Tokyo ile Osaka arasında kalıcı bir rekabet oluştu; bu da, aslında merkezi ve tekbiçimli bu ülkede canlandırıcı işlev gören bir gerilimdi.[121]

Küresel Habercilik

19. yüzyılda basının ayırt edici özelliklerinden biri de, önde gelen organlarının küreselliğiydi. Büyük gazeteler kendilerini "tüm dünyadan haber" vermekle yükümlü hissediyorlardı, daha doğrusu ancak böyle haberler verilebiliyorsa büyükler arasına girilebiliyordu. Yeni bir gazeteci tipi olarak yurtdışı muhabiri ortaya çıkmıştı. Bu tip, başlangıçta savaş muhabirinden pek ayrı değildi. Ülkesin-

deki okurları ayaklanmalardan, işgallerden ve meydan savaşlarından haberdar etmek için olaydan olaya koşturan ilk muhabir, Londra'da yayınlanan *Times*'ın savaş muhabiri William Howard Russell'dı. Russell okurlara Hindistan, Güney Afrika ve Mısır'dan, Kırım Savaşı'ndan, Amerikan İç Savaşı'ndan ve 1871 Alman-Fransız Savaşı'ndan izlenimlerini iletti. Kesinlikle militarist olmayan ve emperyalist faaliyetlere karşı hiçbir sempati duymayan Russell, savaş haberciliği türünü daha sonra ender ulaşılacak bir edebi seviyeye yükseltti.[122] Onun yarattığı muhabir tipi varlığını korudu ve *Times* bu tipi önemli ölçüde teşvik etti. Russell kariyerine başladığında haberlerini henüz postayla göndermek zorundaydı. Daha sonra dünyanın telgraf hatlarıyla donatılması, çeyrek yüzyıl içinde uzaktan savaş haberleri iletiminin koşullarını değiştirdi. 1844 yılından itibaren şehirler arasında elektrikli telgraf kullanılmaya başlandı. 1851 yılında Manş Denizi'ni aşan ilk sürekli çalışabilen denizaltı kablosu döşendi; 1866 yılında Kuzey Atlantik üzerinden kalıcı bir bağlantı sağlandı.[123] 1862 yılında karasal telgraf ağı dünya çapında 150.000 mil uzunluğa ulaşmıştı; 1876 yılında Hindistan ve Britanya Dünya İmparatorluğu'nun tüm sömürgeleri, metropolle ve kendi aralarında telgraf hatlarıyla bağlanmışlardı. 1885 yılında Avrupa'ya denizaşırı hemen hemen tüm büyük şehirlerden kabloyla ulaşılabiliyordu. Telgraf haberleşmesi çok yavaştı, aşırı yüklenme tehlikesi içeriyordu ve henüz "Victoria dönemi interneti" olarak tanımlanamayacak kadar pahalıydı (1898 yılında *Times* yıllık satış gelirinin yüzde 15'ini telgraf faturalarına ayırıyordu) ama tarihte bir örneği olmayan *world wide web*'in en azından temel modeli ortaya konmuştu.[124] Bu model, günümüzün internetinden daha merkeziydi. Hem telgraf hatları hem de dünya çapındaki bu kablo sektörünün, basından çok ticaretin gereksinimlerine hizmet eden finansal hatları Londra'da buluşuyordu.

Yeni teknoloji, haber ajanslarının temellerini attı. Kassel doğumlu Julius Reuter, Londra'daki bürosunu, Manş Denizi üzerinden aktarım süresinin birkaç saate indiği 1851 yılında açtı. Daha önce iki Yahudi girişimci daha, Charles Havas Paris'te ve Bernhard Wolff Berlin'de haber ajansları ya da "telgraf büroları" açmışlardı; ABD'de 1848 yılında "Associated Press" (AP) kuruldu. Ajanslar gazetelerin yanı sıra hükümetlere ve aralarına 1856'dan itibaren Kraliçe Victoria'nın da katıldığı özel müşterilere de haber hizmeti

sunuyorlardı. Reuter öyle başarılı oldu ki, Almanya'dan gelmiş adı sanı bilinmez biriyken, daha 1860 yılında İngiliz kraliçesine takdim edildi. Kırım Savaşı (1853-1856) haberlerin esas olarak telgrafla iletilmediği son büyük uluslararası olaydı. Reuter'in şirketi küresel boyutta çalışan yegâne haber ajansıydı. 1861 yılına kadar tüm Avrupa'nın yanı sıra, Hindistan, Çin, Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika'yı kapsayan bir muhabirler ağı kurmuştu. Henüz telgraf bağlantısının olmadığı yerlerde haber ajansı buharlı gemilerle acele postayı kullanıyordu. Amerikan İç Savaşı (1861-1865) başından sonuna kadar Reuter muhabirleri tarafından Avrupalı okurlar için takip edildi. Haber ajansları giderek artan bir biçimde bilim, sanat ve spor dünyalarından da haberler getiriyorlardı. Julius Reuter'in haber imparatorluğunu kurması ölçüsünde, ajansı da "British Empire'ın bir kurumu" haline geldi.[125] Haber ajansları yorumsuz olarak sundukları haberlerin elde edilmesinin ve iletilmesinin küreselleşmesine katkıda bulundular: "Nesnellik" ideolojisinin güçlü bir ifadesini oluşturuyorlardı. Diğer yandan haberi standartlaştırarak, standart bir gazeteciliğin kurulmasını teşvik ettiler, artık tüm gazetelerde genel olarak aynı haber yer alıyordu. Sadece birkaç büyük gazete, en başta da Londra'da yayınlanan *Times* gazetesi kendi muhabir ağlarını oluşturdular ve böylelikle haber ajanslarına bağımlılıklarını asgariye indirdiler. *Times* gazetesi en azından İngiltere'nin tüm *emperyal* çıkarlarını kendi yöntemleriyle karşılamayı ilke edindi.[126]

Periyodik olarak üretilen basılı medya, azınlıktaki eğitimli bir tabakadan daha fazlasının gündelik yaşamına ulaşan bir güce Gutenberg'den ancak dört yüzyıl sonra erişti. Bugün bildiğimiz haliyle basının temel yapıları, 19. yüzyılın ikinci yarısında yaratıldı. Basın ileri teknolojilerden yararlandı. Piyasa kurallarına uydu ve aynı zamanda siyasal-hukuksal çerçeveye de bağlıydı. Basın özgürlüğü tüm dünyadaki liberallerin temel taleplerinden biriydi. Batı ile Doğu arasında –çok sık olduğu üzere– bir ayrım yapmak burada pek işe yaramıyordu. Büyük Britanya İmparatorluğu'nun bazı sömürgelerinde basın, Orta ve Doğu Avrupa'nın bazı ülkelerinden daha özgürdü. Basınla birlikte yeni bir gazeteci sosyal tipi ortaya çıktı, bu da "entelektüeller"in önemli bir yüzünü cisimleştirdi. Gazeteciler Hindistan ve Çin'e kadar siyasal nüfuz sahibi oldular. Kamusal alana görünürlük kazandırdılar. Aralarından en iyileri, seçkinlerin klasik yazılı dilinden daha geniş, kısmen de yeni okur-

yazar olmuş kesimlerin de rahatça anlayabildiği daha esnek bir dile geçilmesine katkıda bulundular. Basın, medyaya dayalı iletişimin erişim alanının büyük ölçüde genişlemesi koşullarında, "gerçekçi" sanatın, istatistiğin ve betimleyici sosyal bilimin yanında, toplumun kendi kendini gözlemlemesinin bir diğer mecrasıydı. Üstelik teknik tekele de sahipti: Genç İtalyan mühendis Guglielmo Marconi'nin, Sırbistan göçmeni Amerikalı meslektaşı Nikola Tesla'nın keşiflerine dayanarak, 1899 yılında Manş Denizi'nin ve hatta 1901 yılında Atlantik Okyanusu'nun öbür yakasına haberleri radyo dalgaları aracılığıyla iletmesi, radyoyu henüz bir *kitle iletişim aracı* haline getirmemişti. Bu ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşecekti.[127]

6 Fotoğrafçılık

Otantik Olanın Doğuşu

Nihayet, 19. yüzyıl dış gerçeklikteki olayların teknik aygıtlar aracılığıyla, optik ve kimyasal işlemlerle kaydedilmesini keşfetti.[128] Dönemin daha sonra anımsanması açısından bunun muazzam bir etkisi oldu. Otantik olduğunu kabul ettiğimiz görüntülü belgelemenin başlaması, yüzyılda bir dönüm noktası oluşturur. Hiç kimse, 1827'de ölen Ludwig van Beethoven'in gerçekte nasıl göründüğünü bilmez, ama 1849 yılına kadar yaşayan Frédéric Chopin'in görüntüsünü biliyoruz. Franz Schubert'in yalnızca yağlıboya portreleri vardır, oysa ondan beş yaş daha büyük olan Gioachino Rossini, büyük portre fotoğrafçısı Nadar'ın stüdyosunda poz verecek kadar uzun yaşamıştır. 1838-1839 yılında, "daguerreotip"in icadıyla temelleri atılan ve iki yıl sonra ilk fotoğraf atölyesinin açılışıyla başlayan fotoğraf çağına, romantizm ve idealizm döneminin birkaç kültür kahramanı daha yetişebilmiştir. Hegel'in, Goethe'nin ve kardeş Wilhelm von Humboldt'un değil ama Friedrich Wilhelm Joseph Schelling'in ve Alexander von Humboldt'un yaşlılık portrelerini biliyoruz. Kral Friedrich IV. Wilhelm 1847 yılında ilk Alman fotoğrafçısı olan Hamburg'lu Hermann Biow'u Berlin'e davet edip kraliyet ailesinin yeni teknikle resimlerini çektirdiğinde, Daguerre'nin buluşunu daha 1839 yılında, halka ilan edilişinden birkaç ay sonra, devrimci önemiyle birlikte idrak eden ünlü Humboldt da aynı yerde bir portre için poz verdi.[129] 1850'li yılların başlarından sonra fotoğ-

raflar çoğaltılabilir hale gelince, kişisel "ün" yeni bir önem kazandı. Hükümdarların ve politik önderlerin resimleri –Lincoln, Bismarck, Kayzer I. Wilhelm– çok sayıda oturma odasında yerini aldı. Ne var ki basın geniş ölçekli olarak fotoğraf basmadığı sürece –bu da ancak 1880'li yılların başından itibaren yapılabilir olmuştu– kişisel bilinirlik sınırlı kaldı: İç Savaş kahramanı ve Birlik ordusunun en yüksek rütbeli generali Ulysses S. Grant, New York tren istasyonuna geldiğinde, muhabirler yolcu kalabalığı içinde onu ayırt edemediler.[130]

Biow, Hamburg'da, 1842 Mayıs'ında büyük bir yangının yerle bir ettiği Alster mahallesinin yıkıntıları arasında da çok sayıda daguerreotip çekimi yaptı – bir felaket sonrasının fotoğraflarla belgelenişinin ilk örneklerinden biri söz konusuydu.[131] Kırım Savaşı'ndan sonra, Avrupalıların ya da Kuzey Amerikalıların katıldıkları tüm savaşlar fotoğraflarla saptanmıştı. Çin'deki büyük Taiping Ayaklanması'nın (1850-1864) fotoğraf ya da resim şeklinde tasvirleri yoktur; oysa aynı tarihlerdeki Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sonraki kuşakların resimsel hafızasına kazınmıştır. Tek bir fotoğrafçı, Matthew B. Brady, savaş alanlarında ve savaş alanları dışında, kimyasal olarak hazırlanmış yaklaşık 7.000 cam levha fotoğrafı çekmişti.[132] Resim sanatı ve fotoğrafçılık barış içinde rekabet ederlerken, savaş alanlarının, canlı ve ölü askerlerin gerçekliğe yakın fotoğrafları, kahramanlaştırıcı savaş ressamlığının sonu anlamına geliyordu. 1888 yılında ucuz, kolayca taşınabilen ve elle kullanılabilen Kodak makaralı filmli fotoğraf makinesinin bulunuşu, görsel dokümantasyona yeni olanaklar sağladı. 1876-1878 yıllarında Hindistan'da yaşanan büyük kıtlıktan dünya kamuoyuna çok az fotoğraf ulaşmıştı. Yirmi yıl sonra aynı felaket tekrarlandığında, potansiyel olarak her seyyah ve her misyoner bir belgeleyici tanık haline gelmişti.[133] Fotoğrafın ilk döneminde sanat karakterine, bir fotoğrafçının tasarlanmış ürünü olma özelliğine pek önem verilmemişti.[134] Daha önce hiç görülmemiş nesnellikte ve gerçekliğe yakın bir teknik araç olarak büyüleyiciliği vardı. Doğa bilimlerinde, ilkönce de astronomide çok erkenden kullanılmaya başlaması önemliydi; çok geçmeden tıp için de önem kazandı: Röntgen fotoğrafçılığı o zamana kadar bilinmeyen bir alan açtı.[135] 1860'lı yıllardan sonra iş dünyasından resimler çoğaldı. Daha birkaç yıl önce gezi fotoğrafçılığı ve onun bilimsel akrabaları, coğrafya ve etnoloji fotoğrafçılığı, büyük bir önem kazanmışlardı.

Uzaklar Yakınlaşıyor

Arkeolojik alanlara (ilkönce Mısır'a) ve egzotik halklara yapılan fotoğraf gezilerinin sayıları giderek arttı.[136] Tüm denizaşırı imparatorlukların uzak arayla en büyüğüne hükmeden İngiltere'de halk, imparatorluk çatısı altında kimlerin ve nelerin toplandığının ancak şimdi doğru düzgün farkına varabiliyordu. Avrupalılara yüzyıllar boyunca uzak ülkeler hakkında bir duyusal izlenim sunmuş yegâne mecra olan resimli seyahatnameler karşısında, ayrıntıların bilgisi, atmosfer ve somutluk açısından fotoğrafçılık muazzam bir kazanım anlamına geliyordu. Sekiz ciltlik görkemli bir yapıt olan ve 460 fotoğrafa yer veren *The Peoples of India* (1868-1875), Hindistan'ı --daha önce yaklaşık olarak bile başarılamadığı ölçüde– çok yönlü bir biçimde görselleştiriyordu.[137] Bu sırada kamera olağanüstü uzun bir süre, onun emperyal savaşın yardımcı unsuru olarak yararını hemen fark eden, Avrupalıların ve Amerikalıların elindeki bir araç olarak kaldı.[138] Ters yönden yıkıcı bakışlar çok sonraları ortaya çıktı. Ne var ki uzaklarda keskinleşen kimi fotoğrafçı bakışları da daha sonra yakınları daha keskin görmeye yöneliyordu. Dört ciltlik *Illustrations of China and Its People* (1873) belgesel kitabının yaratıcısı John Thomson, ülkeye dönüşünden sonra, belgeleyici kamerasını kendisinden birkaç yıl önce Henry Mayhew'un gazetecilik yöntemleriyle betimlediği yere, Londra'nın yoksullarına yöneltti.

Başka bir açıdan bakılırsa, fotoğrafçılık Doğu ile Batı arasında belirli bir nötr eşdeğerlilik oluşturmuştu. Fotoğraf makinesi kalem ve fırçadan daha az egzotikleştiriyordu. Joseph-Philibert Girault de Prangey daha 1842 yılında Orta Çağ Avrupa ve İslam mimarisi örneklerinin bazı muhteşem daguerreotiplerini çekti ve aralarında estetik açıdan büyük bir yakınlık oluşturdu.[139] 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupalıların imgelemindeki "yabancı"nın yeri, fotografik temsil olmadan anlaşılamaz. "İnsan ırkları fotoğraf müzesi" fikri saplantılı bir biçimde takip edildi. Bunun tamamen farklı sonuçları oldu: Bir yandan, örneğin Çin'deki afyon mağaralarından ya da 1857 Hint ayaklanmasının yerle bir edilmiş alanlarından gelen sefalet resimleri "masalsı" Şark büyüsünün nihai olarak bozulmasına katkıda bulundular. Diğer yandan yabancı olan, soylu ya da o kadar soylu olmayan "yabanıl"ın geleneksel temsillerinin

ötesinde, daha elle tutulur bir hal almıştı ve sömürgeciler yönetimlerinden sahneleri anavatanlarındaki kamuoyuna daha kolay sunabiliyorlardı.

Fotoğrafçılığın ayak bastığı Batı dışındaki ilk ülke Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Daha 1850'li yıllarda, Batı ve Orta Avrupa'dan biraz sonra, büyük şehirlerde fotoğraf stüdyoları kurulmuştu. Başlangıçta bu stüdyoları Avrupalılar ve gayrimüslim azınlık mensupları işletiyordu; ilk müşteriler de yine Avrupalılardı. Gelgelelim, 1900'den önceki son yirmi yılda aile fotoğrafı ya da işyeri önündeki grup resmi Müslüman üst ve orta tabakanın da kültürünün temel bir parçası oldu. Devlet fotoğrafçılıktan, özellikle de askeri amaçlarla yararlanmaya erkenden başlamıştı. Otokratik Sultan II. Abdülhamid, vilayetlerdeki görevlileri daha yakından denetleyebilmek amacıyla fotoğraftan yararlandı. Örneğin fotoğraflar sayesinde devletin imar projelerinin gidişatına dair fikir edinebiliyordu. II. Abdülhamid bu yeni mecradan, ülkesi hakkında bir imajı Avrupa'ya yansıtmak için de yararlandı. Kızlarından birine uygun damat adaylarının fotoğraflarını verdiği de söylenir.[140]

Yüzyılın sonunda fotoğrafçılık birçok toplumun gündelik yaşamına girmişti. Fotoğrafçılığın reklamcılık, fotoğraf ve resimli kartpostal dahil bugün bilinen tüm dallarının kökleri 19. yüzyıldadır. Fotoğrafçılık çok yaygın bir zanaatti; küçük şehirlerin kendi çekim stüdyoları ve laboratuvarları vardı. Herkesin eğitim görmeden ve teknik bilgiye sahip olmadan kullanabildiği 1888 model Kodak kamerası, fotoğraf mecrasını demokratikleştirdi ve sanatsal iddiaları azalttı. Daha hafif ve daha ucuz kameralar, ayrıca makaralı filmin bulunuşu, görüntü üretimini sıradan bir kitlenin kişisel kullanımına açtı. Kutlamaların profesyonel fotoğraf çekimlerinin yer almadığı, kendi çektikleri fotoğraflardan oluşan bir albümün bulunmadığı orta sınıf evi yok gibiydi.

19. yüzyılın mükemmelleştirdiği ya da icat ettiği gözlemleme sistemleri arasında, en büyük nesnelleştirme katkısını yapan fotoğrafçılıktı. Bu mecranın yönlendirilebilirliği ve "öznelliği", böylelikle sanatsal olarak kullanılabilirliğinin bilincinde olunması da bu özelliğini değiştirmez. Elbette fotoğrafların büyük bir bölümü tasarlanmış ve düzenlenmiştir; birçokları dönemin yanlılıklarını ve önyargılarını gösterirler. Fotoğraflar, böyle bir yeniden düzenlemenin işe yarar nesneleri olduklarını kanıtlamışlardır.[141] Yine de

teknik, dünyaya yeni bir görsel erişimi mümkün kılmış, hakikat ve otantiklik hakkında yeni kavramlar yaratmış ve sanatsal yeteneğe sahip olmayanlara, meslek eğitimi almamış olanlara da resim üretmenin araçlarını vermiştir.

Hareketli Resimler

1895, sinemanın doğum yılıydı.[142] 22 Mart'ta Paris'te fabrikatör çocukları Louis ve Auguste Lumière'in ve mühendisleri Jules Carpentier'nin "Cinématographe" adını verdikleri cihaz, ilk kez hareketli görüntüleri yansıtıyordu. Lumière kardeşler her şeyi, kamera, projeksiyon tertibatı ve filmi hemen satışa sürebildiler. Fotoğraftan farklı olarak bu yeni teknik hemen seri halde üretime hazırdı. 1895 yılında, giriş ücreti karşılığında halka açık gösteriler yapılıyordu. Lumière ailesi yeni cihazı kullanmakta eğitilmiş bir grubu dünyanın dört bir yanına gönderdi. Daha 1896-1897'de, Madrid'den Kazan'a ve Belgrad'dan Uppsala'ya kadar bütün Avrupa'da, ayrıca Amerika'nın doğu sahilinin bazı şehirlerinde Lumière filmleri gösteriliyordu. Çar II. Nikola'nın 26 Mayıs 1896'da yapılan taç giyme töreni özellikle rağbet edilen bir konuydu. Sinema, Batı'daki zaferiyle eşzamanlı olarak, dünyanın geri kalanında da yaygınlaştı. 1896 yılında Lumière operatörleri İstanbul, Şam, Kudüs, Kahire, Bombay, Mexico City, Rio de Janeiro, Buenos Aires ve Avustralya'da boy göstermişlerdi. 1899 yılına kadar Şanghay, Pekin, Tokyo ve Yokohama'da da film seyredilebilir olmuştu.[143] Eşzamanlı olarak, nerdeyse her yerde film çekimleri de yapılabiliyordu.

Bu yüzden, 1896 yılında tüm kıtalarda hem kralların tahta çıkışlarının, hem askeri harekâtların, hem de gündelik yaşamın film olarak belgelenmesi adeta birdenbire başladı. İspanyol boğa güreşleri, Niagara Şelaleleri, Japon dansçı kadınlar ve her türde sokak sahneleri belgesel filmlerin ilk konuları arasındaydı. Film, küreselleşmenin peşine takılmış bir röportaj mecrası olarak başladı.

Yeni Fransız teknolojisinin Şanghay'daki ismi bilinen ilk temsilcisi, gösterimlerini bir çayevinde yapan, New Jersey, Maplewood'lu James Ricalton'du; Doğu Asyalı izleyicilerine Rus çarının Paris ziyaretini ve Chicago'daki Dünya Sergisi'nde sahneye çıkan Mısırlı bir oryantal dansözü gösteren film şeritlerini getirmişti.[144] Auguste Lumière'in kendi fabrikasındaki işçiler hakkında çektiği

film birçok ülkede büyük bir başarı kazandı.[145] Bu yeni mecra sahneleme ve belgeleme şeklindeki ikili doğasını çok erkenden açığa vurdu. 1900 yazının uluslararası alandaki en önemli olayını, Kuzey Çin'deki Boksör Ayaklanması'nı yerinde izleyen kameramanlar olmadığı için, sansasyonel dehşet sahneleri İngiliz çayırlarında ve Fransız parklarında taklit edilmiş ve olayın otantik tanıklıkları olarak sunulmuştu; Çinli ayaklanmacıların bir Hıristiyan misyon merkezine yönelik saldırıları özellikle başarıyla yeniden canlandırılmıştı. Gerçek belgesel kayıtları ancak 1901 yılında, kurtarılmış/bozguna uğramış Pekin'den geldi.[146] Elbette, burada otantikliği ve aldatmacayı birbirinden ayırmak çok zordur. Sanatsal sinemanın ilk yaratıcısı olarak kabul edilen Georges Méliès, *Le Couronnement du roi Edouard VII* (1902) [VII. Edward'ın Taç Giyme Töreni] adlı ünlü filmini, bir yıl önce gerçekleşen olayı iyice inceledikten sonra ve bir İngiliz protokol görevlisinin de yardımıyla stüdyoda çekmişti. Dreyfus Davası hakkındaki filmi (1899) öncelikle, gazetelerden ve dergilerden toplanmış röportaj fotoğrafları malzemesinin bir tür hareketli yeniden değerlendirilmesiydi.[147]

Yeni akademik medya incelemelerinin eğilimleri arasında, kitle iletişim araçlarının perspektife bağlı ve öznel karakterini vurgulamak ve onların kendi hakikat ve nesnellik iddialarına genel olarak kuşkuyla bakmak da vardır. Böyle bir güvensizlik, günümüzde kitle iletişim araçlarının biçimlendirilebilirliğine, teknik ve içerik olarak manipüle edilebilirliğine dair deneyimler temelinde son derece haklıdır. Sanatlar da yavaş yavaş sadece tasvir eden bir "gerçekçilik"ten uzaklaşmışlardı; edebiyat ve sinemadaki –19. yüzyılda ortaya çıktıktan sonra– hiçbir zaman kaybolmayan belgeselci akımlar bile, her türlü naiflikten uzaklaştılar. Bu yüzden 19. yüzyılı karakterize eden nesnelleştirme duygusunu ve "pozitiv" bilgiye büyük değer verilmesini günümüzde anlamak kolay değildir. Bu bakımdan 19. yüzyıl, kökleri Francis Bacon'ın erken modern ampirizminde olan gerçeklik tutkusuyla yabancı bir dünyadır; romantiklerden Friedrich Nietzsche'ye kadar, pozitivizmin ve realizmin yanılsamaları karşısındaki uyarıların da eksik olmadığı bir dünya. Diğer yandan 19. yüzyıl günümüzün tarihöncesidir. Televizyonun zengin toplumlarda genel olarak yaygınlaşmasına, hatta 20. yüzyılın sonundaki "dijital devrim"e kadar temelden bir değişiklik yaşamayan toplumsal kendi kendini gözlemlemenin ku-

rumları ve bilişsel formları bu dönemde ortaya çıkmıştır. Küçük bir seçkinler çevresinin dışına çıkan *kitle* iletişimi, bilginin ve nesnelerin devlet tarafından kamu yararına biriktirilmesinin organize edilmesi, toplumsal süreçlerin istatistik ve sosyal araştırma yoluyla *denetlenmesi* ve böylelikle aynı zamanda toplumsal *öz* kavrayışların biçimlendirilmesi, metinlerin ve artefaktların yığınsal basım, fotoğraf baskısı ya da fonografik kayıtlar yoluyla teknik olarak çoğaltılması: Tüm bunlar 1800'lerde hiç bilinmiyordu ve tahmin de edilemiyordu; oysa 1910 yılında artık olağan kabul ediliyorlardı.

19. yüzyıl geçmişle, bize bugün de yabancı olmayan, çift değerli bir ilişki geliştirdi. Bir yandan iyimser bir biçimde geleceğe açıklık, yeni olanın bilinci, teknik ve ahlaki ilerlemeye duyulan güven daha önce ender görülen ölçüde büyüktü ve eski olana vadesi dolmuş gözüyle bakılıyordu; aynı zamanda bu yüzyıl, yalnızca taklit edip sanatsal olarak yeniden kurmakla kalmayan, korumacı bir tarihçiliğin de büyük dönemiydi. Müzelerin ve arşivlerin, arkeolojinin ve metinlerin eleştirel edisyonlarının çağı, biriktirerek, koruyarak ve tasnifleyerek daha eski geçmişle köprüler kuruyordu. Bu köprüleri bugün hâlâ kullanıyoruz. İnsanlığın daha eski tarihi hakkındaki yazılı bilgi 1800 ile 1900 arasındaki atılımda, daha önce hiçbir yüzyılda olmadığı kadar çoğaldı.

Dar anlamıyla bakıldığında bu sadece Batı için, Avrupa ve her bakımdan hızla gelişen uzantısı Kuzey Amerika için geçerlidir. Bir kısmı (telgraf gibi) emperyal gücün ve emperyal sermayenin desteğiyle, bir kısmı da (basın ve opera ve genel olarak Batı tarzı müzikli eğlence gibi) beğeni ihracının ve yerel uyarlamaların karmaşık, emperyal olmayan süreçleri aracılığıyla tüm dünyaya yayılan teknik-kültürel yenilikler, ilk burada ortaya çıktılar. Hiç kimse Mısırlıları gazete kursunlar, Japonları Gounod ya da Verdi dinlesinler diye zorlamadı. Kesinlikle Doğu'dan Batı'ya doğru da kültürel bir hareketlilik vardı ve örneğin Japon ya da Afrika sanatının Avrupa'da yol açtığı ilgi çekici etki bunu kanıtlıyordu.[148] Ne var ki zamanla evrensellik kazanacak ve en geç 1930 yılında dünya çapında bir "modernliğin" ayırt edici özellikleri olarak görülecek yeni düşünce biçimleri, teknikler, kurumlar ve "düzenlemeler"in hepsi de 19. yüzyılda Batı'da ortaya çıkmışlar ve farklılıklar gösteren dünya kariyerlerine orada başlamışlardı. Hafızanın ve gözlemin içerikleri ağırlıklı olarak yerel ya da "kültürel" bakımdan özgündüler ve

öyle kaldılar; buna karşılık mecraları ve biçimleri dünyanın her yerinde Batı etkisindeydi, elbette bu etki tamamen farklı ölçülerdeydi ve kısmen korkulan, kısmen selamlanan Avrupalılaşma karşısında uyum ve direnişin farklı karışımları söz konusuydu.

II

Zaman

19. Yüzyıl Ne Zamandı?

1 Kronoloji ve Dönem Karakteri

Takvimsel Yüzyıllar

19. yüzyıl ne zamandı? Bir "yüzyıl" derken adeta kendiliğinden anlaşılır bir şeyden söz ediyor gibi konuşulur ve bununla herkesin net, hatta belki de tek bir anlamı ilişkilendirdiği varsayılır. Bir yüzyıl 1801'den 1900'e kadar olan bir zaman kesitinin içeriğinden başka nedir? Bu arada, bu zaman ölçüsüne duyusal bir deneyim karşılık düşmez. Bir yüzyılın ne zaman başladığı, günlerin ve mevsimlerin döngülerinin hissedildiği gibi hissedilmez; yalnızca hesaplanabilir. Yüzyıl takvimin bir yaratısıdır, ancak 16. yüzyılda kullanıma sokulan, hesaplanmış bir büyüklüktür. Tarihçiler için, John M. Roberts'ın söylediği gibi, sadece hayatı kolaylaştırıcı bir düzenleme olmaktan başka bir anlamı yoktur.[1] Tarihçiler dönemlerin "nesnel" ayırt edici özelliklerine ve karakterlerine ne kadar az inanır, dönem sınırlarını ne kadar salt düzenleyici uzlaşımlar olarak görürseler, her biri yüzer takvim yılından oluşan krono-

lojik zaman dilimlerinden yola çıkan basit ve biçimsel çözümlere yönelik itirazlar da azalır. Bununla birlikte 19. yüzyıl örneğinde, sınırları oluşturan tarihlerin sönük niteliği, bu işlemin biçimselliğini vurgulamaktadır. Bu yüzyılın takvimsel olarak ne başlangıcı ne de sonu, olaylar tarihindeki derin dönüm noktalarıyla örtüşmez. İki ya da üç sıfırlı yıllar çoğu kez, halkların hafızasında yer eden büyük dönüm noktalarına denk düşmez. Bu örnekte de hafızalara damgasını vuran 2000 değil, 2001 yılı olmuştur.

Tüm bunlar tarih yazarken bir avantaj olabilir. Dar bir çerçeveleme, dikkatleri tablonun kendisinden daha az uzaklaştırır. Bütün bir dönemleştirme sorunsalı, karar vermeci bir tarzda bir çırpıda çözülür. Kör bir adaletle belirlenen uzam ve kültür açısından tarafsız referans çerçevesi, dünyadaki her türlü dönüşümü kapsama olanağı verirken, tarihçiyi de sınır taşları konusundaki zorlu tartışmalardan kurtarır. Yalnızca, bu tarz fotografik bir "çerçeve," farklı tarihsel akışların içeriklerini, birini diğerleri için ölçüt sayıp ayrıcalıklı kılmadan kavrayabilir. Belirli bir yılda –örneğin 1688'de ya da 1800'de– dünyanın çok çeşitli sahnelerinde neler olup bittiğine dair kitaplar yazılmıştır.[2] Zorla elde edilen *biçimsel* eşzamanlılık yoluyla, bazı fenomenlerin *öz bakımından* eşzamansızlığını görünür kılan bir panoramik etki başlar. Tüm bir yüzyılın teker teker sayılan eşzamanlılığının da benzer bir etkisi olabilir. Yüzer yıllık zaman dilimlerine genişletildiğinde, elbette dönüşüm görüntüye girer. Takvimsel bir yüzyılın başındaki ve sonundaki enstantaneler, dünyanın çeşitli yörelerinde her biri farklı olgunluk evrelerindeki süreçleri saptarlar. Bildik Batılı ilerleme öyküsünün yanı sıra, diğer şimdiki zamanlar da ortaya çıkar.

Yine de böyle bir biçimselcilikle kolay kolay tatmin olunmuyor. İçeriksiz dönemleştirmeler, odaklanmalarındaki netliği ancak tarihsel bilgiye hiçbir şey katmamak pahasına sağlıyorlar. Bu yüzden tarihçiler onlardan uzak duruyor. Hatta bazı tarihçiler dönemleştirmeyi "tarih yazımının geçmişe verdiği biçimin çekirdeği" olarak ve böylelikle tarih teorisinin asıl sorunu olarak görüyorlar.[3] Bu kadar ileri gitmek istemeyenler de, en azından "uzun" ve "kısa" yüzyıllar hakkında tartışmaya giriyorlar. Birçok tarihçi 1789'da Fransız Devrimi'nin başlangıcından 1914'te I. Dünya Savaşı'nın çıkmasına kadar uzanan "uzun" bir 19. yüzyıl fikrini tercih ediyor. Başka bazı tarihçiler de, bir takvim yüzyılından daha azını kapsayan, örneğin

uluslararası politika kıstaslarına göre Avrupa'nın 1814-1815 Viyana Kongresi'nde yeniden düzenlenmesiyle ABD'nin 1898 İspanyol-Amerikan Savaşı'yla birlikte dünya politikasına girmesi arasında sınırlanan "kısa" bir yüzyıl fikrinin çeşitli varyantlarını tercih ediyorlar. İçerikle temellendirilmiş bir zamansal çerçevenin seçilmesi, zaten her zaman yoruma ilişkin vurguları açığa çıkartır. Bu yüzden bir yüzyılın uzunluğunu ve kapsamını sorgulamak, kesinlikle ukalalık değildir. Her tarih yazıcısı bu soruyu zaten içkin olarak yanıtlamak *zorunda* olduğu için, bunu önce açık açık yapacaktır. Öyleyse, 19. yüzyıl zamansal süreklilik içinde nasıl konumlandırılabilir? Bu sürekliliğin *yalnızca Avrupa'nın* büyük politik olayları, ekonomik konjonktürleri ve düşünsel eğilimleri tarafından yapılandırıldığı varsayılmıyorsa, bu sorunun önemi daha da artar.

Bir yüzyıl bir zaman dilimidir. Ona ancak kendinden sonraki kuşaklar bir anlam verir. Hafıza zamanı yapılandırır. Zamanı derinlikte kademelendirir, bazen onu şimdiki zamanın yakınına alır, genişletip katlar, bu arada onu durdurur. Dinsel dolaysızlık da çoğu kez kendini zamanın ötesine yerleştirir: Din kurucu, peygamber, din şehidi tamamen şimdiki zamana ait olabilirler. Ancak 19. yüzyılın tarihselciliği onları geçmişe hapsetti. Doğrusal kronoloji bir soyutlamadır, zamanın algılanma biçimine nadiren denk düşer. Batılı olmayan bazı uygarlıklarda, geçmişin olaylarının tam olarak tarihlenmesi sorunu, ancak peş peşe gelen yıllar halindeki bir zaman sürekliliğinin evrensel olarak kabul edilmesiyle birlikte ortaya çıktı. Tarihsel bilgiyi ancak doğrusallık önceye ve sonraya yerleştirir ve tarihi, tarihselciliğin ölçütlerine göre anlatılabilir kılar. "Modern" tarih araştırmaları ve arkeoloji her yerde ilkönce tarihleme sorunlarıyla meşgul oldular. Bu alanda da, Avrupa dışındaki uzamda bir öncü olan Japonya'da zamansal derinliklere giden, tatmin edici bir ulusal kronoloji ancak 20. yüzyıl başından sonra oluşturuldu.[4] Özellikle, Avrupa'dakiyle akran olan zengin bir tarih yazımı geleneğine sahip Çin'de, bunun için, kapsamlı, kaynaklara eleştirel yaklaşan incelemeler gerekliydi; bu incelemelere 1920'lerde başlandı.[5] Eski Çin tarihinin az çok güvenilir bir kronolojisinin çıkarılması onlarca yıl sürdü. Başka birçok toplumda, örneğin Afrika ve Pasifik'teki arkeolojik buluntular gerçi insanların çok yönlü faaliyetlerini kanıtlıyor, ama modern çağ için bile kesin tarihlemelere olanak vermiyorlar. Bu yüzden Hawaii

için, yazılı kayıtların 1795'te başlamasına kadar gelen "tarihöncesi" bir dönemden söz ediliyor.[6]

Bu kitapta kararımı şöyle bir çözümden yana verdim: "Benim" 19. yüzyılım bir A başlangıç tarihinden bir B bitiş tarihine kadar zamansal bir süreklilik olarak düşünülmeyecek. İlgimi çeken tarihler, yüzyıl ve daha fazlası hakkında anlatısal olarak "ve sonra..." kipiyle anlatılabilen doğrusal süreçler değil, geçişler ve dönüşümlere dair olanlardır. Bu dönüşümlerin her biri kendi özel zamansal yapısını, özel hızını, özel dönüm noktalarını, özel uzamsal farklılaşmalarını, belirli bir ölçüde bölgesel zamanları gösterirler. Bu türden zaman yapılarını açığa çıkarmak, bu kitabın önemli bir hedefidir. Bu nedenle pek çok tarihlendirme içerecek ve kronolojik inceliklere sık sık dikkat çekecektir. Tek tek dönüşümler zamanın farklı farklı noktalarında başlar ve biterler. Zaman okunun üstünde her iki yönde de süreklilik içindedirler: Bir yandan, bir önceki dönemin, biz ona "erken modern çağ" diyelim, gelişmelerini tamamen farklı yoğunluklarda devam ettirirler. Büyük devrimler bile önkoşulları olmadan anlaşılmaz kalırlar. Diğer yandan, 19. yüzyıl şimdiki zamanın tarihöncesidir. 19. yüzyılda başlayan ve onun için karakteristik olan dönüşümler, 1914 yılında (hatta 1900'de) nadiren radikal bir kesintiye uğramışlardır. Bu yüzden, bilinçli bir disiplinsizlikle sık sık 20. yüzyılın içlerine, bazen de günümüze doğru bakacağım. Somutlaştırmak ve yorumlamak istediğim şey, 19. yüzyılın yalıtılmış, kendi kendine yeten tarihi değil, bir dönemin daha uzun zaman çizgilerine eklemlenmiş tarihidir: *Tarihteki* 19. yüzyıldır.

Bu amaç, anlatının zamansal çerçevesi açısından ne anlama geliyor? Keskin dönem sınırları karşısında sürekliliklere öncelik verilirse, 19 yüzyıl, yıl olarak net belirlenemez. İki makro dönemleştirme tarzını, esnek bir dönüşümlülükle kullanacağım. Kimi zaman içerik açısından boş, biçimsel zaman parçası (yaklaşık) 1801-1900, yani *takvimsel* yüzyıl kastediliyor olacak. Başka noktalarda ancak bağlamsal analizle belirginleşen, *uzun* bir 19. yüzyıl olacak aklımda. Bu da yaklaşık olarak 1770'li yıllarda başlıyor. Bu yüzyılın simgesi olacak "dünya-tarihsel" bir büyük olay seçseydik, Amerika Birleşik Devletleri'nin kuruluşuna yol açan devrimi gösterirdim. Uzun 19. yüzyılı 1914 Ağustos'unda perdenin birdenbire inmesiyle sonlandırmak kullanışlı, dramaturjik açıdan etkili olur ve kendi içinde de güvenli bir uzlaşıma dayanırdı. Bunu yapmak,

örneğin dünya ekonomisi bağlamlarındaki dönüşümler açısından uygun olur, ama bazı dönüşümler açısından da olmazdı. I. Dünya Savaşı kendi başına muazzam bir geçiş ve etki zincirlerinin yayılması evresiydi. Kuzeydoğu Fransa ve Baltık arasındaki bölgede bir çatışma olarak başladı, sonra Batı ve Doğu Avrupa'ya yayıldı ve ancak sonraki süreç içinde bir dünya savaşı halini aldı.[7] Savaşa katılan devletlerin iç koşulları ancak 1916-1917 yıllarında çarpıcı bir şekilde değişti. 1919, Avrupa, Yakındoğu ve Afrika'da siyasal açıdan yeniden yapılanma; İrlanda'dan Mısır'a ve Hindistan'dan Çin ve Kore'ye kadar da devrimci ya da anti-sömürgeci ayaklanmalar yılıydı. Barış vaatlerinin birçoklarının beklediği ölçüde gerçekleşmemesi karşısındaki hayal kırıklıkları da dünya çapında yaygınlaşmıştı.[8] Daha açıkça ifade edilecek olursa: İnsanlık, artık 19. yüzyılda yaşamadığını ancak savaş bittikten sonra fark edebilmişti. Bu yüzden 1770'li yıllarda başlayan uzun 19. yüzyılı, birçok açıdan, 1920'li yılların başlarında sona erdirmek gerekir; yeni teknolojiler ve yeni ideolojiler "şimdiki zaman" (savaş sonrası) ile "geçmiş" (1914 öncesi) arasında derin bir uçurum açmışlardır.

Dönemler İnşa Etmek

Tarihsel zamanın biçimlendirilişinin birçok olanağından biri de dönemler inşa etmektir. Geçmiş, en azından modern Avrupalı bilince zaman bloklarının art arda sıralanışı olarak görünür. Ancak dönemlerin tanımında kullanılan ölçüler nadiren ham hafızanın billurlaşmasının ürünüdür. Genellikle tarihsel düşünümün ve inşanın ürünüdürler. Çoğu durumda tarihsel dönemleri yaratanlar, önemli tarihçilerdir: "Hellenizm" (Droysen), "Rönesans" (Michelet, Burckhardt), "Geç Orta Çağ" (Huizinga), "Geç Antik Çağ" (Peter Brown). Kimi durumlarda dönemler için akademik olarak ortaya atılmış yeni isimler ancak uzmanlık çevresi tarafından benimsenmiş, ama daha geniş bir kamuoyuna mal olmamıştır. "Erken modern çağ" bunun iyi bir örneğidir. Bu terim 1950'li yılların başında bir dönem adı olarak önerildi ve daha o zamandan Federal Almanya'da bu konuda ilk kürsüler kuruldu; çok geçmeden de tarihçiler loncasının söz dağarcığına alındı, adeta önceki üç dönemin ardına eklenen dördüncü tarihsel dönem olarak kabul gördü – böylece Eski Ahit'teki Danyal Peygamber kitabındaki, dünya im-

paratorluklarını dört kat olarak tasnif eden bakışı da hayata geçirmiş oluyordu.[9] "Modernlik" kavramı ise tamamen aldı başını gitti; enflasyonist bir biçimde yaygınlaşan bu kavram, 16. yüzyıldan itibaren her Avrupa yüzyılına, hatta 11. yüzyılın "orta çağ" Çin'ine uygulandı; toplumsal tarih tarafından yaklaşık olarak 1830'lardan sonraki dönemiçin kullanılırken, kültürel-estetik kuram ise kullanımını en erken Baudelaire, Debussy ve Cézanne ile başlattı.[10] Her yerde ve her fırsatta, nerdeyse her defasında belirli bir kronolojik belirleme bile yapılmaksızın, modernlikten, postmodernlikten ve *çoğul modernlikler*den söz edilmesi açıkçası dönem bilincinin zayıfladığına işaret ediyor. Bu yüzden "erken modern çağ" muhtemelen, üniversitelerde kabul edilmiş son dönem inşasıdır.[11]

Sınırları nasıl konursa konsun, 19. yüzyıl çoğu tarihçinin gözünde adlandırmalara direnen, bağımsız bir dönemdir. Daha erken zamanlar için genellikle birden fazla ("Orta Çağ"da ona kadar, "Erken Modern Çağ"da üç) yüzyıl bir dönem halinde bir arada ele alınırken, 19. yüzyıl adeta tek başınadır. Akla yatkın bir tanım olan "geç modern çağ" hiçbir zaman ciddiyetle önerilmiş değildir. 19. yüzyılın "yeni" ya da "en yeni" veya "yakın" tarihe mi katılması gerektiği hakkında bile Almanya'da bir kafa karışıklığı hâkimdir. Birinci durumda 19. yüzyıl daha ziyade 1800'den önce başlamış gelişmelerin olgunlaşma evresi olarak görülecektir; ikinci seçenekte ise I. Dünya Savaşı'yla başlayan dönemin tarihöncesi olarak kabul edilecektir.[12] Fransız Devrimi'nden bu yana en iyi genel Avrupa tarihlerinden birini yazan Eric J. Hobsbawm, bu yüzyıla –onun nezdinde "uzun" yüzyıldır– kapsayıcı bir isim vermeyip, üç çağa ayırmıştır: Devrim Çağı (1789-1848), Sermaye Çağı (1848-1875) ve İmparatorluk Çağı (1875-1914).[13] Düşünce tarihine ilişkin bakış açıları da, zaman zaman 18. yüzyıl için kullanılan "Aydınlanma" terimine benzer bir bütünlük ortaya koyamamışlardır. Dolayısıyla 19. yüzyıl isimsiz ve parçalara ayrılmış bir yüzyıldır, daha net bilindiğine inanılan durumlar arasında bir geçiş dönemi, belki de bir kararsızlıktır.

2 Takvimler ve Dönemlendirme

1801 ya da 1800 yılında dünyanın büyük bölümlerinde kimse yeni bir "yüzyılın" başladığının farkında bile değildi. Resmi Fransa bunu görmezden geliyordu çünkü yılları Cumhuriyet'in başlangı-

cından itibaren saymaya başlamıştı (1792 = Yıl I) ve 1793 yılında yeni bir yıl düzenlemesi keyfi olarak uygulamaya konmuş, 1806 yılının başında yeniden Gregoryen takvime dönülünceye kadar, bu düzenlemeye giderek artan bir isteksizlikle uyulmuştu. Aylar da yeni bir yönteme göre sayıldıkları için 1801 yılının 1 Ocak gününde, Fransızlar Yıl IX'un 4. ayının (*Nivôse,* "Kar ayı") 11. günündeydiler. Müslüman zaman düzenine göre 1 Ocak 1801, Hz. Muhammed'in 16 Temmuz 622 tarihinde Medine'ye göç ettiği günü (*hicret*) başlangıç noktası olarak kabul eden takvimde 1215 yılının 8. ayının ortasında önemsiz bir güne denk düşüyordu. Müslümanların yeni yüzyılı, 13. yüzyıl daha 1786'da başlamıştı. Siyam'da ve başka Budist ülkelerde Budist dönemin 2343 yılı, Yahudi takvimine göre de 5561 yılı idrak ediliyordu. Çin'de 1 Ocak 1801, İmparator Jiaqing'in hükümdarlığının beşinci yılında On Gökyüzü Gövdesi'nin ikincisi ve On İki Yeryüzü Dalı'ndan sekizincisine denk düşen gündü. Devasa Çin İmparatorluğu'nda bunun yanı sıra başka takvimler de kullanılıyordu: Müslümanlar, Tibetliler ve Yi ve Dai azınlıklarının mensupları, kendi takvimlerini kullanıyorlardı. 1800-1801 dönümü değil, daha önceki bir tarih, muzaffer İmparator Qianlong'un altmış yıllık hükümdarlıktan sonra tahtı beşinci oğlu Yongyan'a bıraktığı, bu imparatorun da kendi adına iktidar adı "Jiaqing"i eklediği 9 Şubat 1796 tarihi yeni bir dönemin başlangıcı olarak hissediliyordu. Vietnam'da, diğer Asya ülkelerinden farklı olarak, ülkenin 1802'de birleşmesiyle birlikte, belirli resmi amaçlara uygun olarak Batı'nın takvimi kabul edildi; bunun yarı sıra 1644 yılında devrilen Çinli Ming hanedanının, Çin'de bile uzun süredir kullanılmayan takvimini kullanmaya devam edildi.[14] Bu örnekler çoğaltılabilir. Böylece ortaya renkli bir takvim çoğulluğu görüntüsü çıkıyor. Bu görüntünün verdiği mesaj çok açıktır: 1800-1801 yüzyıl dönümü büyüsü, Hıristiyanlığın yayıldığı alanla sınırlıydı. "Yüzyıl dönümü"nün idrak edildiği her yerde "Batı"yı bulmak mümkündü. "Bizim" 19. yüzyılımız yalnızca Batı'da başladı.

Papa Gregor'un Takvimi ve Alternatifleri

Bu duruma şaşıranların, takvim birliğine Avrupa'da bile yalnızca adım adım ve çok yavaş ulaşıldığını unutmaması gerekir. 1582 yılında Avrupa'nın Katolik ülkelerinde, çok geçmeden İspanya'nın

denizaşırı topraklarında ve daha 1600 yılında İskoçya'da uygulamaya konulan Gregoryen takvimin İngiltere'de ve böylelikle tüm Britanya İmparatorluğu'nda da geçerlilik kazanması için tam 170 yıl geçmesi gerekmişti.[15] Romanya'da bu takvim ancak 1917'de, Rusya'da 1918'de, Türkiye'de 1927'de resmi olarak kabul edildi. Radikal yenilikte bir zaman düzenlemesi değil, Iulius Caesar takviminin teknik açıdan netleştirilmiş hali olan Gregoryen takvim, modern Avrupa'nın en başarılı kültürel ihraç ürünlerinden biriydi. Karşı reformcu Papa XIII. Gregor (görev süresi 1575-1585) tarafından başlatılarak, Büyük Britanya'nın Protestan dünya imparatorluğu üzerinden, dünyanın en ücra köşelerine dek ulaştı. Sömürgelerin dışında, "başka" uygarlıklara kültür emperyalizmi tavrıyla dayatılmaktan ziyade, gönüllü olarak ithal edilmişti. Bunun bilimsel nedenlerle mi yoksa pragmatik nedenlerle mi gerçekleştiği hâlâ tartışılmaktadır. Örneğin pozitivist filozof Auguste Comte, bir yılı her biri 28'er günlük 13 aya bölen kendine özgü bir takvimi kabul ettirmek için çok uğraşmıştı. Buna göre, bir yıl 364 gün artı, sistem dışı bir tür bonus günden oluşuyordu. Comte'un 1849 yılında yaptığı bu öneride bildik ay isimleri, insanlığa yararı dokunanların isimleriyle değiştirilecekti: Musa, Arşimet, Şarlman, Dante, Shakespeare.[16] Comte'un önerisi takvimsel açıdan hiç de uyduruk değildir. Daha sonraları sık sık üzerinde düzeltmeler yapılmıştır.

Rus Ortodoks Kilisesi günümüzde bile, MÖ 45 yılından kalma, reformdan geçirilmemiş Jülyen takvimini kullanır; bu takvimi Iulius Caesar, sahip olduğu pontifex maximus [antik Roma'da baş rahip] yetkisine dayanarak, Yunan ve Mısırlı astronomi bilginlerinin zengin zaman düşüncesi birikimi temelinde hazırlatmıştı: Yüzyıllar boyunca doğruluğunu gösteren bu takvim, uzun erimde birkaç artık güne yol açmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve daha sonra Türkiye'de durum özellikle karmaşıktı. Hz. Muhammed zaman ölçüsü olarak Ay'ı seçmiş ve Ay takvimini tek geçerli takvim ilan etmişti. Ne var ki bu takvimin yanı sıra Bizans döneminden kalma Jülyen güneş takvimi geleneğinin kalıntıları da duruyordu. Osmanlı devleti güneş takviminin kendisi için daha pratik olacağını gördü ve mali yılı dört mevsime böldü. Ürünlerin vergilendirilme tarihini saptama açısından önemliydi bu. Güneş takvimiyle Ay takvimi arasında doğrudan bir örtüşme yoktu. Sarkmalar, kaymalar ve yanlış hesaplamalar kaçınılmazdı. Bugün bile dünyanın

bazı yörelerinde yerli ve Gregoryen takvimlere bir arada rastlanabiliyor. Bazı İslam ülkelerinde kırsal nüfus uzun bir süre Ay takvimini izlemişken, şehirler çoktan uluslararası (Gregoryen) takvimi kullanmaya başlamışlardı.[17] Dünyanın dört bir yanında yaşayan Çinliler, hatta aralarındaki küreselleşme öncüleri bile, yılbaşını Ay takvimine göre, Şubat ayında bir gün kutlamaktadırlar. "Geleneksel" ve "modern" takvimlerin yanı sıra bayramlara göre yaratılmış yeni takvimler de vardı ve bunlar hâlâ var olabiliyorlar – milli bayramlar, kahramanları anma günleri vs. Yeni ulus-devletler dünyanın her yerinde bu takvimler sayesinde kendi ön tarihlerini ve kuruluş tarihlerini yerleştirmek isterler; bunların yanı sıra eksiksiz yeni zaman düzenlemeleri de görülmektedir. Örneğin İran'da ortaya çıkan Bahai dini 19'ar günlük 19 aydan oluşan yeni bir takvim ve Bahai inancının kurucusunun 1844 yılında aydınlanmaya erişmesiyle başlayan yeni bir zaman hesaplaması ortaya koymuştur.[18]

Tarihsel zaman da her yerde kesinlikle Anno Domini (İsa'nın doğumundan itibaren, yani AD: MS) olarak (bugün genellikle "Common Era" deniliyor) sayılmaz. Günümüzdeki doğrusal, her ânı rakamlarla tam olarak gösteren, uzlaşımsal bir 1 yılından (annus domini) önceye ve sonraya göre hesaplayan tarihleme sisteminin temel fikri 6. yüzyıldan beri biliniyordu; bu fikir 1627 yılında Cizvit Dionysius Petavius (Denis Péteau) tarafından geliştirildi ve kısa bir süre sonra da Descartes tarafından savunuldu.[19] 19. yüzyılda tüm dünyaya yayıldıysa da, alternatiflerinin tümünü bugüne kadar ortadan kaldıramadı. Dünyanın en modern toplumlarından biri olan Tayvan'da, yıllar Çin Cumhuriyeti'nin (*Minguo*) imparatorluk dönemine son verdiği devrimin yapıldığı 1912'den başlayarak sayılmaktadır – günümüzdeki Tayvan rejimi Çin Cumhuriyeti'nin kendisi olduğu iddiasını sürdürmektedir. Buna göre 2000 yılı "*minguo 88*" yılıdır. Çin'de her taht değişikliğiyle birlikte yılların sayımına yeniden başlanır ve Yahudi, Hıristiyan ya da Müslüman takvimlerindeki gibi süregelen bir kronoloji bulunmaz; Japonya'da da hükümdarlık dönemlerine göre sayma yöntemine bağlı kalınmıştır. Bu yüzden 1873 yılı "Meiji 6" yılı olmuştur. Bunun yanı sıra 1869 yılında –uydurulmuş geleneklere güzel bir örnek– hanedan değişikliğiyle kesintiye uğramayan, sürekliliği içeren bir imparatorlar sıralaması uygulanmaya başlanmıştır. 1873 yılında, bu tarih aynı zamanda mitolojik ilk imparator, güneş tanrıçasının torunu

Jimmu'nun tahta geçmesinin 2533. yılı olduğu için, Batı'nın doğrusal zaman düşüncesiyle bağlantı kurulduğuna inanılmıştır.[20] Kulağa arkaik gelen, geriye, kurgusal bir çağ başlangıcı olan MÖ 660 yılına doğru hesaplama, kimi tarihçilerin dikkatle dile getirdikleri itirazlarına rağmen, 1945'ten sonra da Japon milliyetçiliğinin temel bir mitosu olarak kalmıştır; bu tarih son olarak İmparator Akihito'nun 1989 yılındaki tahta çıkış döneminde yanlış anlamaya yer vermeyecek şekilde pekiştirilmiştir.[21] Bu yeni kronoloji, imparatoru yeni ulus devletin zihinsel dünyasının merkezine yerleştirme gibi apaçık bir politik amaca hizmet ediyordu. Japonya 1873 yılında – yani nerdeyse Rusya'dan yarım yüzyıl önce– Gregoryen takvime ve onunla birlikte, o tarihe kadar bilinmeyen yedi günlük haftaya geçti. Ay takviminin 11. ayının 9. gününde çıkartılan bir imparatorluk emri, 12. ayın 3. gününün, güneş takvimine göre 1873 yılının 1 Ocak günü olarak yeniden tanımlanmasını emrediyordu. Ay takvimine bir batıl inanç ve geri kalmışlık işareti olarak saldıran iddialı modernleşme retoriğine rağmen, bu tarihteki ani takvim reformu esas olarak devlet hazinesini iflastan kurtarmak amacıyla yapılmıştı. Çünkü eski sistemde kalındığında tüm memurlar için 13. maaşın ödenmesi gereken bir artık ay daha yaşanacaktı; bu da zaten endişe verici durumda olan bütçeyle finanse edilebilir gibi değildi. Böylece yeni yıl birdenbire 29 gün önceye alınmıştı ve ümitsiz ev kadınları için geleneksel ev temizliğini yapacak zaman kalmamıştı. Japonya'nın dünya çapındaki en etkili takvim standardına dahil olması, artık doğru takvimi belirlemek için bir saray astronomunun istihdam edilmesine gerek kalmadığı anlamına da geliyordu.[22]

Birbirini İzleyen Dönemler

Dönem tanımlarının farklı kullanımları göz önüne getirildiğinde zaman düzenlemelerinin göreliliği daha belirginleşir. Avrupa'da 1680'li yıllardan itibaren yavaş yavaş kullanılan Antik Çağ, Orta Çağ ve Modern Çağ üçlemesinin yaklaşık bir benzeri, aynı şekilde yoğun olarak belgelenmiş bir sürekliliğe geri bakabilen başka uygarlıkların hiçbirinde ortaya çıkmamıştır. Yenilemeler ve Rönesanslar olmuş ama yeni, geçmişten üstün bir dönemde yaşıyor olma tasavvuru Avrupa'yla temas kurulmadan önce nadiren ortaya çıkmıştır. Japonya'da ancak Okuba Toshimichi gibi coşkulu genç asil-

ler tarafından yürütülen Meiji Reformu'ndaki sistem değişikliğiyle birlikte, her "modern" bilincin temel bileşenlerinden olan geleceğe açık bir yeniden başlama retoriği öne çıkmıştır.[23] Buna rağmen, bu retorik kutsanmış bir imparatorluğun yeniden kurulmasının (oysaki Japonya'nın geçmişinde Meiji döneminin politik pratiğinin bir başka örneği yoktu) resmi olarak vurgulanması ve 1868 yılından sonra kendine ait bir "orta çağ" bulup Avrupa'nın prestijli tarih modeliyle bağlantı kurma çabası yüzünden, gelenekselcilik tuzağına düştü.[24] "Ortadaki bir çağ" düşüncesi geleneksel İslam tarih yazımında belirli bir rol oynamaktadır; Çin'de ise söz konusu değildir. Batılı düşünüş tarzlarının ithal edilmesi de bu durumu değiştirmemiştir. "Orta çağ" kategorisi ne Çin Halk Cumhuriyeti'nde ne de Tayvan'da kendi tarihine uygulanmamıştır. Hanedanlara göre dönemlere ayırmayı tercih edenler yalnızca gelenekselci tarihçiler değildir; Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki güncel tarih yazımı ve 1978 yılından beri yayınlanan, Batılı Çin tarihinin amiral gemisi olan *Cambridge History of China* bu ilkeye uymaktadır.

Bu düzenden ilk farklılaşmalar 19. yüzyılla ilgili olarak ortaya çıktı. Marksist ortodoks tavır Çin'in "modern tarih"ini (*jindai shi*) "emperyalist işgal"in başlangıcı olarak anlaşılan 1842 İngiltere-Çin anlaşmasıyla başlattı; bunu, 1919'da antiemperyalist protesto hareketiyle başlayan "yakın tarih" (*xiandai shi*) izliyordu. Buna göre içeriksel olarak tanımlanmış bir 19. yüzyıl ancak 1840'lı yıllarda başlıyordu. Günümüzde Çin araştırmalarına uluslararası çapta öncülük eden Amerikan tarihçileri arasında ve giderek artan bir biçimde Çinli tarihçiler arasında da "geç imparatorluk dönemi Çin'i" tanımı yerleşmeye başlamıştır. Bu tanımla kastedilen imparatorluğun son birkaç onyılı değil (o zaman diliminden "geç Qing dönemi" diye söz edilmektedir), 16. yüzyılın ortası ile "uzun" 19. yüzyılın sonu arasında kalan dönemdir; hatta bazı yazarlar Çin için bir politik güçlenme, toplumsal yeni oluşumlar ve kültürel gelişim dönemi olan 11. yüzyıla kadar geri gidiyorlar. Bu *late imperial China* [Geç İmparatorluk Çin'i] 1911 monarşisinin sonuna dek uzanıyor. Avrupa'daki "erken modern dönem" konseptiyle ya da daha geniş tutulmuş versiyonuyla, daha "Orta Çağ"da başlayan "eski Avrupa" konseptiyle belirli bir biçimsel benzerliği sahiptir; ama bu konseptin 1800 dolaylarındaki zamanı, tarihsel bir oluşumun sonu olarak vurgulamasını görmezden gelir. Genel yargıya göre Çin ta-

rihinin uzun sürekliliklerinde, takvimsel 19. yüzyıl görmezden gelinemeyecek bazı yeni başlangıçlara rağmen, eşsiz kararlılıktaki bir Ancien Régime'in dekadan son evresi olarak görünmektedir. Bu bakımdan Çin, 19. yüzyılın tözsel tanımları arandığında ortaya çıkan varyasyon olasılıklarının yalnızca *bir* örneğidir.

3 Dönüm Noktaları ve Geçişler

Ulusal ve Küresel Dönüm Noktaları

Tek bir "zamanın ruhu"nun (*zeitgeist*) bir dönemde, yaşamın dışavurumlarının *tümünde* dile geldiği gibi mistik bir düşünceye bağlı kalınmadığı sürece, tarihsel dönemlere ayırma işleminin "kültür alanlarının dönemsel farklılığı"[25] sorunuyla baş etmesi gerekir. Politik tarihteki dönüm noktaları vakaların büyük çoğunluğunda aynı zamanda ekonomi tarihindeki dönüm noktalarına işaret ederler; sanat tarihindeki farklı üslup dönemleri ise genel olarak toplumsal tarihte gelişme eşiklerinin görüldüğüne inanılan noktalarda başlayıp bitmezler. Toplumsal tarih çoğu zaman bildik politik dönemlere ayırmayı sessizce benimseyerek, dönemlere ayırma tartışmalarından kendini kurtarsa da, kimileri de olaylar tarihine aşırı bir değer atfedilmesine karşı uyarıda bulunurlar. Kendisi de önemli bir teolog ve düşünce tarihçisi olan Ernst Troeltsch, olaylar tarihinden pek hazzetmiyordu. Hegel, Comte ve Marx'taki, Kurt Breysig, Werner Sombart ve Max Weber'deki olaylar tarihine dayanmayan dönem modelleri hakkındaki bir tartışmadan, "gerçek nesnel bir dönemleme yapmanın" ancak "sosyal-ekonomik-politik-hukuksal temeller" üzerinde ve ancak "büyük birincil temel güçlere" öncelik tanınmasıyla mümkün olduğu sonucunu çıkardı.[26] Troeltsch yine de böyle temel güçlerin, tarihin üst üste çakışmayan dönemler halindeki *net* bir sıralanışını olanaklı kıldığına inanmıyordu.

Ernst Troeltsch'i tek bir ulusun değil, tüm Avrupa'nın tarihi ilgilendiriyordu. Özel bir ulusal tarihin büyük dönüm noktaları hakkında genel bir uzlaşım hâlâ güvenle sağlanabilse de, Avrupa'nın toplamı için, ortak önem taşıyan dönem başlangıç ve sonları hakkında birleşmek daha zordur. Almanya'dan bakmak yanıltıcı olabilir, çünkü yeni Alman tarihindeki gibi keskin dönüm noktaları, kesinlikle tüm Avrupa ülkeleri için karakteristik değildir. Örneğin

1848 Devrimi'nin bile büyük bir rol oynamadığı İngiltere'nin siyasal tarihi öyle bir süreklilik arz etmektedir ki, bir meşruti monarşi kraliçesinden kaynaklanan "Victoria dönemi" (1837 ile 1901 arası) tanımı, popüler bilimsel tarih yazımı dışında da bugün bile kullanılmaktadır. İngiltere de 17. yüzyılın iki devriminde kendi derin devrimci kopuşunu yaşamıştı. 1789 Fransız Devrimi orada asla kıta Avrupa'sının benzeri sarsıntılara yol açmamıştır. 1789 değil 1783, Kuzey Amerika sömürgelerinin nihai olarak kaybedildiği yıl, bugün İngiltere tarihi çalışmalarında çok sevilen bir dönüm noktasıdır. Bu yüzden 1800 yılındaki bir dönem başlangıcına, Fransa, Almanya ya da Polonya'dakinden çok daha az önem atfedilmektedir. İngiltere'de 18. yüzyıl Manş Denizi'nin öte yakasında sürdürülen Napoléon Savaşları'nın türbülanslarından geçerek, daha az dramatik bir biçimde 19. yüzyıla açılmaktadır.

Avrupa tarihinin zaman biçimi bile daha en baştan bu kadar tartışmalıysa, dünyanın tamamı için bir dönemleştirme bulmanın çok daha zor olacağı açıktır. Politik tarihler fazla işe yaramamaktadır. 20. yüzyıldan önce tüm insanlık için dönüm noktası olarak kabul edilebilecek tek bir yıl bile bulunamaz. Fransız Devrimi geriye dönük olarak, gelecekte evrensel etkileri olacak bir olay şeklinde değerlendirilse bile, orta büyüklükteki bir Avrupa ülkesinin hükümdarlarının devrilip idam edilmeleri, kendi güncel etkileri içinde dünya çapında bir olay değildi. Doğu Asya'da, Pasifik'te ve Afrika'nın güneyinde uzun süre Fransız Devrimi'nin farkına varılmadı. Daha 1888 yılında Fransız filozof ve kültür tarihçisi Louis Bourdeau, 400 milyon Çinli için Fransız Devrimi'nin hiç olmadığını not ediyordu; bu yüzden bu devrimin önemi hakkında kuşku duyulması meşruydu.[27] Devrimin programı ve Fransa sınırları içinde hayata geçirilmesi değil, ancak askeri genişleme yoluyla yaygınlaştırılması ülke dışında doğrudan sonuçlara yol açmıştı. Amerika'da –Karayipler'deki Fransız sömürgeleri dışında– ve Hindistan'da hissedilen şey devrimin kendisi değil, Napoléon ile İngilizler arasındaki çarpışmalardı. I. Dünya Savaşı'nın başlaması bile dünyanın bazı bölümlerini ilkönce hiç etkilemedi. Ancak savaşın 1918 yılında sona ermesiyle birlikte dünya çapında bir kriz başladı, küresel bir grip salgını da bu krizin bir parçasıydı.[28] 1929'da dünya ekonomik bunalımının başlaması, gerçekte küresel ağırlıktaki ilk *ekonomik* olaydı. Tüm kıtalardaki üreticiler ve satıcılar, New

York borsasının çökmesinin sonuçlarını birkaç ay içinde hissettiler. II. Dünya Savaşı da yine kademeli olarak: Çinliler ve Japonlar için 1937 Temmuz'unda, Rusya'nın batısındaki Avrupa için 1939 Eylül'ünde, dünyanın geri kalanı için de 1941 yılında Almanların Sovyetler Birliği'ne ve Japonya'nın ABD'ye saldırmasıyla başladı. Latin Amerika ve Sahra-altı Afrika II. Dünya Savaşı'ndan ilkinde olduğundan daha az etkilenmişlerdi. Küresel *siyasal* tarihte, *yakın* etkileri açısından tüm insanlık tarafından hissedilen bir tarih, 1945 yılından önce bulunamaz. Dünyanın ortak olaylar tarihi gibi bir şey ancak bu yıldan sonra başlar.

Şimdi de tek tek ulus-devletlerdeki tarihçilerin (ve muhtemelen onların peşi sıra, geniş anlamda kamuoyunun) "uzun" bir 19. yüzyılda *iç* politikadaki hangi gelişmeleri en önemli dönüm noktaları olarak gördüklerine bir bakalım. 19. yüzyılın takvimsel olarak başladığı yıllar, Napoléon ordularının eski rejimi (*Ancien Régime*) yıktıkları ya da iflah olmayacak biçimde zayıflattıkları her yerde, yeni bir dönemi başlatan bir etki yapmışlardır. Almanya'nın batısındaki devletçiklerin dünyasında, İspanya ve Portekiz'de, sömürge Santo Domingo (kısa süre sonra Haiti olacaktı) Adası'nda ve Mısır'da böyle bir etki söz konusuydu ama örneğin Çarlık Rusya'sında bu etki yoktu. Dolaylı etkiler de söz konusuydu: 1808 yılında İspanyol monarşisi çökmeseydi, İspanyol Amerika'sındaki bağımsızlık devrimleri hemen 1810'da değil *daha sonra* başlayacaklardı. 1789 yılında Osmanlı'nın Mısır vilayetinin Fransa tarafından işgal edilmesi –gerçi kalıcı olmadı çünkü Fransızlar Nil'i üç yıl sonra terk ettiler– Osmanlı İmparatorluğu'nun iktidar elitinde öyle bir şok etkisi yarattı ki, bu etki çok yönlü modernleşme çabalarına yol açtı. Daha uzun bir zaman perspektifinden bakıldığındaysa, Rusya savaşında 1878 yılında [93 Harbi'nde] alınan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en zengin topraklarının kaybedilmesiyle yol açan yenilginin, sultanın ülkesi için daha ağır sonuçları olmuştu: 1876 yılında Balkan Yarımadası'nın yüzde 76'sı Osmanlıyken, 1879'da bu oran yüzde 37'ye inmişti. Osmanlıların geç tarihindeki büyük dönüm noktası, talihlerinin çöküşlerine yol açacak şekilde döndüğü an işte *buydu*. Otokratik sultana "Jön Türk" subayların 1908 yılında yaptıkları devrim ve sultanın 1909'da hal edilmesi, bu dönüm noktasının adeta kaçınılmaz devrimci sonucuydu. Napoléon Savaşları'nın dolaylı etkileri, İngiltere'nin askeri müdahalelerde

bulunduğu yerlerde de kendini gösterdi: Ümit Burnu ve Seylan (Sri Lanka) Hollandalı Napolyoncu devletin elinden çıktılar ve bu devletin çöküşünden sonra da İngiltere'nin elinde kaldılar. Endonezya'da ve en büyük adası Cava'da, kısa bir İngiliz işgali (1811-1816) daha sonra kurulan Hollanda sömürge iktidarında derin bir dönüşüme yol açtı. İngilizler Hindistan'da 1798 yılında, sömürgeci fatihlerin en başarılısı olan Wellesley Markisi'nin yönetiminde, askeri açıdan üstünlüğü ele geçirdiler ve 1818'e gelindiğinde Hindistan artık güvenli bir şekilde ellerindeydi.

Başka ülkelerde en önemli siyasal dönüm noktaları –hemen 1800 yılı civarındakilerden daha önemlileri– 19. yüzyılın ilerleyen yıllarında yer alıyordu. Birçok devlet zaten ancak takvimsel 19. yüzyılda kurulmuştu: 1804 yılında Haiti Cumhuriyeti, 1810 ile 1826 yılları arasında adım adım İspanyol Amerika'nın cumhuriyetleri, 1830 ve 1832'de Belçika ve Yunanistan krallıkları, 1861 yılında İtalya Krallığı, 1871'de Alman İmparatorluğu, 1878 yılında Bulgaristan prensliği. Günümüz Yeni Zelanda'sı, 1840 yılında İngiliz tahtının temsilcilerinin Maori reisleriyle yaptıkları anlaşmayı bir devlet olarak varoluşunun kökeni diye görüyor. Kanada ve Avustralya 1867 ve 1901 yıllarındaki federasyon anlaşmalarıyla, birbirine komşu kolonilerin oluşturduğu topluluklardan birer ulus-devlete dönüştüler. Norveç İsveç'le oluşturduğu birlikten, ancak 1905 yılında ayrıldı. Tüm bu örneklerde ulus-devletlerin kuruluş tarihleri, 19. yüzyılı birliğin ve bağımsızlığın elde edilmesinden *önceki* ve *sonraki* dönem olarak ayırırlar. Bu tür dönüm noktalarının zaman içindeki yapılandırıcı gücü, "yüzyıl" dediğimiz, yaklaşık olarak takvimsel bir zamansal çerçevenin geçerliliğinden daha büyüktür.

Başka örnekler de yok değildir: İngiltere devrim döneminde iç politika açısından sarsılmadı ve 19. yüzyıla aşırı oligarşik bir siyasal düzenle girdi. Ancak 1832 yılında yapılan seçme ve seçilme hakkı reformuyla birlikte, aktif yurttaşlar çevresi kayda değer bir şekilde genişledi ve Ancient Régime'in İngiltere'ye özgü biçimine son verdi. İngiltere'nin 1688 sonrası anayasal tarihinin içsel sürekliliğinde 1832 yılı, en büyük değişiklik sıçramasına işaret ediyor; belki de bu sıçramanın simgesel değeri daha da büyüktür. Macaristan, Napoléon ordularının uzağında kalmıştı ve büyük siyasal bunalımını ancak 1848-1849 devrimiyle birlikte yaşadı; bu devrim burada, Avrupa'nın başka her yerinden daha şiddetli geçmişti. Çin için

1850-1864 Taiping Ayaklanması, devrim niteliğindeki dönemsel bir meydan okumaydı, en az iki yüzyılın ardından ülke içinde yaşanan bu boyutlardaki ilk krizdi. Siyasal sistem değişiklikleri 1860'lı yıllarda yoğunlaştı. En önemlileri –daha sonra gösterileceği gibi, ikisi de özleri gereği birer devrimdi– ABD'de 1865 yılında İç Savaş sonucunda Güney devletleri konfederasyonunun çökmesi ve ulusal birliğin yeniden tesis edilmesi ve 1869 yılında Japonya'da Şogunların yönetiminin iktidardan düşürülüp, bir ulus-devletin inşasına başlanması, yani Meiji Reformu'dur. Sistem bunalımlarının ve reform atılımlarının bu iki örneğinde de, 18. yüzyıldan kalmış iktidar yapıları ve siyasal uygulamalar ortadan kalkmıştır: Bir yanda 1603 yılından beri hüküm süren Tokugava hanedanının feodal federalizmi, diğer yanda Kuzey Amerika'nın Güney devletlerinin kölecilik sistemi. Bir siyasal dünyadan diğer dünyaya geçiş hem ABD'de hem de Japonya'da yüzyılın *ortasında* gerçekleşmiştir.

"Erken Modern Çağ" – Dünya Çapında mı?

Demek ki 19. yüzyılın *siyasal* başlangıcı kronolojik anlamda yakalanamaz. Onu Fransız Devrimi'yle özdeşleştirmek, çok dar bir açıyla Fransa'dan, Almanya'dan ya da Haiti'den bakarak düşünmek demektir. Bütün bir 19. yüzyıl boyunca eski rejimler yıkıldı. Japonya gibi büyük ve önemli bir ülkede siyasal modernlik ancak 1868 yılında başladı. Peki, Ernst Troeltsch'in anladığı anlamda, kıstas olarak temelde toplumsal ve kültürel "temel güçlerin" yer aldığı dönemleştirmelerle ilgili ne yapacağız? Bu soru bizi yeniden "Erken Modern Çağ" kategorisine yönlendiriyor. Erken Modern Çağ'ı tam bir dönem olarak temellendirmek ne kadar ikna edici bir biçimde gerçekleşiyorsa, üstünde 19. yüzyılın başlatılabileceği temel de o kadar sağlamdır. Ancak burada işaretler çelişkilidir. Bir yanda işbölümüne dayalı bilimsel araştırma, entelektüel özgünlük ve akademik politikalardan oluşan bir kombinasyon, birçok tarihçinin bir erken Modern Çağ'ın "varlığını" adeta verili kabul etmelerine ve düşüncelerini 1500'den 1800'e uzanan bir çerçeveye göre ayarlamalarına yol açtı.[29] Dönemleştirme şemaları rutinleşerek apaçık bağımsız bir varoluş kazandıklarında bu sonuç zorunlu olarak ortaya çıkacak, geçiş fenomenleri gözden kaçacaktı. Bu yüzden, büyük olayları –"1789", "1871" ya da "1914"– dönemlerin

kenarlarına değil ortalarına kaydırmak, onları zamansal bir perifeririden, önceden *ve* sonradan bakarak incelemek önerisi akıllıcadır.[30]

Diğer yanda bildik Erken Modern Çağ tanımlamasının iki uç tarihinin en azından süreklilikler için daha geçirgen kılınabileceğine dair işaretler çoğalmaktadır.[31] En azından Avrupa tarihi için uzun bir süre hiç itiraz edilmeyen yegâne dönüm noktası, 1500 yılıdır – bu arada bazı tarihçiler 1450'den 1520'ye kadar uzanan bir geçiş dönemini dikkate alıyorlar. Bu dönemde büyük önem taşıyan çeşitli yenileyici süreçlerin bir araya geldiği apaçıktır: (Geç) Rönesans, Reformasyon, erken kapitalizmin başlangıcı, erken modern devletin ortaya çıkışı, Amerika'ya ve tropikal Asya'ya giden deniz yollarının keşfedilmesi, hatta 1450'li yıllara kadar geri gidilirse, hareketli hurufatla kitap basımının bulunması. Çok sayıda dünya tarihi kitabı yazarı da nirengi noktası olarak 1500 yılını –kimi zaman üzerinde hiç düşünmeden, kimi zaman da gerekçeler göstererek– benimsemişlerdir.[32] Ne var ki 1500 yılının önemi bile yakınlarda tartışılmış ve Orta Çağ'dan modernliğe çok uzun ve yavaş yavaş bir geçiş seçeneği sunulmuştur: Orta Çağ ile Erken Modern Çağ arasındaki sınır silinmektedir. Heinz Schilling Avrupa erken modernliğinin *yavaşlığını* vurguladı ve 1500 yılındaki çağ dönümünün, 1250 ve 1750 yıllarındaki dönüm noktalarına göre ikincil önemde olduğunu öne sürdü. Birdenbire başlayan bir Modern Çağ algısını, 19. yüzyılın bakışında Kolomb'un ve Luther'in kahramanlaştırılmasına dayandırdı: Bu türden mitleri sınamadan tekrarlamaya gerek olmadığını vurguladı.[33] Daha önce Dietrich Gerhard, 1000-1800 yılları arasındaki zaman diliminde Avrupa'nın kalıcı kurumsal yapılarını betimlemişti; bu dönemi "Orta Çağ" ve "Modern Çağ" kategorilerini kullanmaktan kaçınarak "Eski Avrupa" diye tanımlamıştı.[34] *Late imperial China* konseptiyle benzerlikler kolaylıkla görülebilir.

Avrupa için kullanılmasına bile kuşkuyla bakılan, Avrupa-merkezli klasik dönem tanımı "Erken Modern Çağ", şimdi içlerinden gelen bir dürtüyle tam da böyle bir kategoriyle deneyler yapmaya başlayan Avrupalı olmayan uygarlıkların tarihçilerinin desteğini kazanmıştır. Bu tarihçilerin çok azına Asya, Afrika ve Amerika tarihlerine yabancı kavramları zorla sokma niyeti atfedilebilir. Tam tersine, bu tarihçilerin çoğu dünyanın bu bölgelerini genel bir modernlik tarihine eklemenin ve özel tarihsel deneyimlerinin her birini Avru-

pa'dan doğru düşünen birinin anlayacağı bir dile tercüme etmenin yollarını aramaktadır. Bu konudaki hâkim dogmadan en çok uzaklaşan Fernand Braudel olmuştur; 15. yüzyılla 18. yüzyıl arasında kapitalizm ve maddi yaşam tarihinde gerçekten de, en doğal şeymiş gibi, *tüm* dünyayı ele almıştır.[35] Braudel dünya tarihinin dönemlere ayrılmasına ilişkin bir tartışmaya girmeyecek kadar dikkatliydi. Onu teknolojideki büyük dönüşüm hamlelerinden, ticaretin örgütlenmesinden ya da dünya imgelerinden çok, verili bir zaman çerçevesi içinde toplumların ve toplum içi ağların işleyişi ilgilendiriyordu.

Braudel'in panoramik bakışı, şaşırtıcı bir şekilde, çok az taklit edilmiştir. "Erken Modern Çağ" kavramının uygulanabilirliği üzerine son tartışmalar, daha çok tek tek bölgelerden yola çıkılarak yürütülmüştür. Rusya, Çin, Japonya, Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan, İran, Güneydoğu Asya ve elbette sömürge Güney ve Kuzey Amerika için, siyasal ve toplumsal örgütlenmenin eşzamanlı (Batı) Avrupalı biçimlerle benzerlikleri ve farkları sorusu ortaya atılmıştır. Örneğin İngiltere ile Japonya arasında birçok kıyaslama olanağı vardır; aynı şekilde Fernand Braudel'in İspanya hükümdarı II. Felipe dönemindeki Akdeniz dünyası için ve Anthony Reid'ın Güneydoğu Asya'nın aynı dönemdeki benzer bir çokkültürlülük içeren dünyası için betimledikleri süreçler arasında dikkat çekici paralellikler bulunmaktadır: Ticaretin yükselişi, yeni askeri tekniklerin kullanılmaya başlanması, devletin merkezileşmesi ve dinsel karışıklıklar (ancak bunlara Güneydoğu Asya'da *dışarıdan* Hıristiyanlık ve İslam neden olmuştur).[36] Tartışmada kronolojik yer belirleme de söz konusu olduğunda, 1450 ile 1600 yılları arasındaki dönemin Avrasya ve Amerika'nın büyük bölümleri için özellikle derine nüfuz eden bir *big changes* [büyük değişimler] dönemi olduğuna dair belirli görüş birliği ortaya çıkmıştır.[37] Dolayısıyla, dünyanın çok sayıdaki bölgesinden bir Erken Modern Çağ'a hemen hemen eşzamanlı olarak geçildiğine dair bazı göstergeler vardır. Bu geçiş Meksika, Peru ve bazı Karayip adaları dışında, yeni başlayan Avrupa yayılması tarafından henüz çok az belirlenmiştir. Avrupa'nın etkisi ancak 1680'li yıllarla başlatılabilecek "uzun" bir 18. yüzyılda, –yalnızca Atlantik bölgesinde değil– *dünya çapında* açıkça hissedilir hale gelmiştir. Hatta, dışarıya kapalılığını ve her türlü sömürgeleştirme çabasına karşı direncini hâlâ koruyan Çin bile dünya ekonomisinin ipek, çay ve gümüş akımlarına bağlanmıştır.[38]

Böyle muhtemelen evrensel bir Erken Modern Çağ'ın *bitişi* konusundaysa benzeri düşünceler henüz bulunmuyor. Birkaç yöresel örnek için bulgular çok açık görünüyor: İspanyol Amerika'sında İspanyol sömürgeci imparatorluğundaki bazı bölgelerin 1820'li yılların sonunda ulusal bağımsızlıklarını kazanmaları Erken Modern Çağ'ın bitişine işaret ediyor. Bonaparte'ın 1798 yılında Mısır'ı işgali, orada Orta Çağ'dan beri hüküm süren Memlükler yönetimine son vermekle kalmadı, Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinin siyasal sistemini ve siyasal kültürünü de sarstı. Fransızların yarattığı bu şok, Sultan II. Mahmud (salt. 1808-1839) döneminde ilk reformların da başlamasına vesile oldu. Bu yüzden, 1798 ile 1922 arasındaki bir Osmanlı *long nineteenth century*'sinden [uzun 19. yüzyıl] ya da "1808 ile 1908 arasındaki bir Reform yüzyılı"ndan söz edilmesi önerildi.[39] Japonya'da durum tamamen farklıydı. Orada 1600 ile 1850 yılları arasında çok sayıda toplumsal hareket vardı ama ülkenin yüzyılın ortasında dışarıya açılması kadar dramatik bir olayla kıyaslanabilecek, derine işleyen bir dönüşüm gerçekleşmemişti. Bu terim anlamlı olacaksa, *early modern Japan*'ın, 1850'li yıllara kadar uzanması gerekir.[40] Asya'nın nerdeyse diğer tüm bölgelerinde ve Afrika'nın her yerinde, Avrupa varlığının ne zaman gerçekten hissedilebilir olduğunu –elbette genel olarak 1890'dan önce değil– her zaman kolayca saptamak mümkün olmasa da, tamamen farklı tarihlerde başlayan Avrupa sömürgeciliği bir dönüm noktası anlamına gelmektedir. İngiltere'nin Hindistan'ı fethi 1757 ile 1848 arasında; Fransa'nın Hindiçin'i fethetmesi ise 1858 ile 1895 arasında adım adım gerçekleşmiştir; dolayısıyla siyasal-askeri bir dönemleştirme pek bir şey ifade etmeyecektir. Afrika için ise önde gelen uzmanlar "Orta Çağ"ı 1800'lere kadar uzatıyor ve 19. yüzyılın ilk üç çeyreği için "Erken Modern Çağ" tanımını kullanmaktan kaçınıyorlar.[41] Avrupa işgaline kadar geçen yılların bir adı bulunmuyor.

4 Köprü Dönem – Victorianizm – *Fin de Siècle*

Dolayısıyla, 19. yüzyılın biçimsel-takvimsel olarak değil de içeriksel olarak temellendirilmiş bir başlangıcını küresel perspektifte bulmak, sadece Avrupa için bulmaktan daha da zordur. İleriye doğru uzatılmış bir "uzun" 18. yüzyıl ile geçmişe doğru çekilmiş yine uzun bir 19. yüzyıl arasındaki zamansal kesişim kümesine bir

dönem karakterini uygun görmek ve bunun için, Reinhart Koselleck'in başka bir bağlamda oluşturduğu, etkileyici *köprü dönem* kavramını kullanmak için bazı nedenler var.[42] Bu köprü dönem kabaca 1750-1850 (bazen de 1770-1830) arasında sürmüştür ve Koselleck'in ifadesiyle, "geçmişimizin şimdiki zamanımız haline geldiği" bir moderniteye geçiş dönemi söz konusudur. En azından Avrupa için, geriye bakıldığında 19. yüzyıl açısından karakteristik olarak kabul edilen kültür fenomenlerinin yoğunlaştığı bir orta dönemdir bu. Sonra, 1880'li ve 1890'lı yıllarda, dünyada öyle bir "hamle" gerçekleşmiştir ki, bir alt dönemden söz etmek gerekmektedir. Bu alt dönem, o zamanın bir kavramıyla *Fin de Siècle* [Yüzyıl Sonu] olarak adlandırılabilir: *Bir* yüzyılın değil, *o* yüzyılın sonu. Bu dönem geleneksel anlayışa göre I. Dünya Savaşı ile sona ermektedir ama bu bölümün başında irdelendiği gibi, savaş öncesi dönemin potansiyellerini geliştirdiği için, aslında 1914'ten ziyade 1918-1919'da sona ermektedir. 1989 yılında bir grup Alman tarihçisi ise zamansal açıdan daha uzun bir mefhum öne sürerek, zengin biçimde resimlenmiş çalışmalarında 1880 ile 1930 arasına odaklandılar. Bu eserde bilimlere ve sanatlara da çok yer ayrılmıştı.[43] Böyle uzatılmış bir yüzyıl dönümü için 1930 yılı birçok açıdan anlamlı bir bitiş noktasıdır. Böyle bir dönemlemeye özellikle iktisat tarihi alanından da güçlü bir destek gelmektedir.[44] 1945'e kadar da gidilebilir ve 1880'li yıllarla II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadarki tüm zaman dilimi "İmparatorluklar ve Emperyalizm Çağı" olarak tırnak içine de alınabilir; çünkü *her iki* dünya savaşı da hiç kuşkusuz özünde imparatorluklar arasındaki çatışmalardı.

Yersiz bir İngiliz-merkezcilik tehlikesi karşısında, köprü dönem ile *Fin de Siècle* arasındaki, şimdiye kadar adlandırılmamış olan on yıllar, yani "asıl" 19. yüzyıl için "Victorianizm" tanımı söz konusudur. Daha ziyade dekoratif olan böyle bir isim, "birinci kapitalist küreselleşme çağı", "sermayenin parlak dönemi", belki de "milliyetçilik ve reform çağı" gibi daha dar ve içerik temelli adlar arasında seçme yapmanın sıkıntılarından birine çare olabilir. Neden "Victorianizm"?[45] Bu ad, İngiltere'nin bu on yıllar içinde –asla daha önce ve asla daha sonra değil– dünyada sahip olduğu olağandışı ekonomik ve askeri, kısmen de kültürel egemenliği yansıtmaktadır. Ayrıca görece doğruluğu kanıtlanmış bir dönem kategorisidir; yaygın kullanımıyla, Kraliçe Victoria'nın tahtta oturduğu

yıllara tam olarak örtüşmemektedir. G.M. Young 1936 tarihli ünlü dönem portresi *Victorian England*'da yalnızca 1832'den "1880'li yılların derin gölgesinin" düştüğü son noktaya kadar olan dönemle ilgilenmiştir.[46] Başka birçok tarihçi de bu bakımdan onu örnek almış ve 1880'li yılların ortasından I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönemi, "ileri" Victorianizmin başka bir şeye dönüştüğü *sui generis* [nevi şahsına münhasır] bir dönem olarak ele almıştır.[47]

Küresel Bir "Köprü Dönem" mi?

Burada, Koselleck'in ortaya attığı ilk kavramı özgürce geliştirmek için böyle adlandırmaya devam edeceğimiz (handiyse) küresel bir köprü dönemin [*Sattelzeit*] dönemsel bağlamını temellendiren nedir? Rudolf Vierhaus'un, 18. yüzyılı bir önceki "Klasik" Erken Modern Çağ'la sıkı sıkıya kenetlenmişliğinden çözüp, "Modern dünyanın eşik yüzyılı" [*Schwellenjahrhundert*] olarak ileriye doğru açma yolundaki önerisini şimdi artık daha netleştirebiliriz.[48] Dünya tarihindeki hangi dikkat çekici özellikler, 1800 dolaylarındaki elli ya da altmış yıla bağımsız bir dönem karakteri atfetmeye olanak vermektedir?[49]

Birincisi, bu dönemde dünyadaki güç dengelerinin çok etkili bir biçimde değiştiğini, her şeyden önce C.A. Bayly gösterdi. 16. ve 17. yüzyıl bir arada var olan ve birbirleriyle rekabet eden imparatorlukların dönemiydi; bu dönemde Avrupa kökenli en başarılı büyük örgütlenmeler bile –İspanyol sömürge imparatorluğu ile Hollandalı ve İngiliz tekelci şirketlerin kıtalararası ticaret ağı– Çin ve İslam dünyasının *gunpowder empires*'ı [barut imparatorlukları], yani Osmanlı İmparatorluğu, Babürlü İmparatorluğu ve Safevi İmparatorluğu karşısında net bir üstünlük kuramamışlardı. Ancak (bazı) Avrupa devletlerinin örgütlenişlerindeki bir yenilenme; ilkönce İngiltere'de mükemmelleşen, kaynakların rasyonel kullanılmasına dayanan finansal-askeri fetih devleti Avrupa'ya önemli ölçüde artırılmış bir vurucu güç kazandırdı. Bu devlet biçimi farklı görünümlerde İngiltere'de, II. Katerina'nın ve iki halefinin Rusya'sında ve devrimci-Napolyoncu Fransa'da ortaya çıktı. Bu üç imparatorluğun üçü de öyle bir güçle ve öyle bir menzilde genişlediler ki, yaklaşık 1760-1770 ile 1830 arasındaki dönemden "küresel emperyalizmin ilk dönemi" olarak söz edilebilir.[50] Yedi Yıl Savaşı

(1756-1763) bile iki yarıkürede birden sürdürülen bir İngiliz-Fransız hegemonya savaşıydı; bu savaşta Kuzey Amerika'nın yerli kabileleri ve Hint prensleri müttefik olarak önemli bir rol oynadılar.[51] 1793 ile 1815 yılları arasında imparatorluklar arasındaki büyük çatışma Avrupa'yla sınırlı kalmadı. Dört kıtaya taşındı: Güneydoğu Asya'da bile dolaysız sonuçlara yol açan, hatta 1793 yılında Büyük Britanya'nın diplomatik duyargalarını Lord Macartney'nin diplomatik seyahatiyle Pekin'deki imparatorluk sarayına kadar uzatması sonucunda, dolaylı olarak Çin'i de etkileyen gerçek bir dünya savaşıydı bu. 1780 yılından sonra Yedi Yıl Savaşı'nın "faktörler bileşeni"ne iki faktör daha eklenmişti: Bir yandan, İngiltere'nin Kuzey Amerika'sında ve daha sonra İspanya'nın Güney ve Orta Amerika'sında "melez" yerlilerin, ayrıca Haiti'deki siyah kölelerin ayrılıkçı bağımsızlık çabalarının başarıya ulaşması; diğer yandan Asya ülkelerinin, her birinin kendine özgü ve (zorunlu olmasa da) birbiriyle ilişkili içsel nedenlerle açıklanabilir bir şekilde zayıflaması *da* onları Avrupa karşısında ilk kez askeri açıdan ve güç politikası açısından dezavantajlı duruma soktu. Bu güçlerin etkileşiminin bir sonucu olarak dünyanın siyasal coğrafyası değişti. İspanya, Portekiz ve Fransa'nın Amerika kıtasındaki varlıkları sona erdi. Asyalı imparatorlukların büyümesi nihai olarak durdu. Büyük Britanya Hindistan'da bir egemenlik pozisyonu kurup, bunu başka saldırılar için sıçrama tahtası olarak kullandı; bunun yanı sıra Avustralya'da yerini sağlamlaştırdı ve yerküreyi bir donanma üsleri ağıyla kuşattı.

Daha önceki tarihçiler, Cenevre ile Lima arasındaki tüm bölgeyi kapsayan bir "Atlantik" devriminden söz etmişler ve böylelikle Avrupalı ikizler ("İkili devrim"), yani Fransa'daki siyasal devrim ve İngiltere'deki endüstriyel devrim üzerinde çok dar bir biçimde odaklanmayı düzeltmişlerdi;[52] şimdi bir adım daha ileri gidilebilir ve Amerika'nın yerleşimci kolonilerinde ve Balkanlar'dan Hindistan'a kadar İslam dünyasında kendini hissettiren, *genel* bir krizin ve güçlerin yer değiştirmesinin yalnızca bir bölümü olarak Avrupa "devrim çağı"ndan söz edilebilir.[53] 1800 dolaylarındaki on yılların genel krizi aynı zamanda Bourbon monarşisinin, yeni dünyadaki İngiliz, İspanyol ve Fransız sömürgeci egemenliğinin ve Osmanlı İmparatorluğu ile Çin İmparatorluğu gibi bir zamanlar güçlü olan Asya devletlerinin, Kırım Tatar federasyonunun

ve Güney Asya alt kıtasında Babürlü İmparatorluğu'nun devamı olan devletlerin de kriziydi. "Korsan yuvası" Cezayir'in, yani *de iure* [hukuken] Osmanlı İmparatorluğu'nun bir bölümünün 1830 yılında Fransa tarafından işgal edilmesi ve Çin'in 1842 yılında Afyon Savaşı'nda yenilmesi –Qing hanedanının askeri alanda iki yüzyıl sonra yediği ilk darbe– köprü dönemde ortaya çıkmış yeni koşulları iyice belirginleştirdi.

İkinci olarak, batı yarıküredeki (Britanya İmparatorluğu'nda kalan Kanada'nın güneyindeki) Erken Modern Çağ yerleşim topluluklarının geçici olarak tamamlanan siyasal özgürleşmesi, Avustralya'ya eşzamanlı sömürgeleştirme amacıyla yerleşilmesiyle birlikte, genelde "beyazların" pozisyonunun dünyada güçlenmesine yol açtı.[54] Amerika'nın cumhuriyetleri ekonomik ve kültürel açıdan Avrupa'ya bağlı kalırlar ve dünya ekonomik sisteminde işlevsel roller üstlenirlerken, kendi ülkelerindeki beyaz-olmayan avcı ve çoban toplumlarının üstüne sömürgecilik dönemine göre daha da artmış bir saldırganlıkla yürüdüler. ABD'de 1820'li yıllarda, *native Americans*'ın [Amerika Yerlileri] artık bir müzakere partneri değil, yalnızca askeri ve idari baskının nesneleri olarak görüldükleri ve öyle muamele edildikleri bir noktaya ulaşıldı.[55] Avustralya, Yeni Zelanda, Sibirya ve belirli açılardan Güney Afrika da bu toprakları ele geçiren ve sahiplerini uzaklaştıran sömürgeleştirme görüntüsüne uyarlar.[56]

Üçüncü olarak, köprü dönemin en önemli yeniliklerinden birisi, yeni bir devlet yurttaşları eşitliği ideali temelinde, dahil edici dayanışma biçimlerinin yükselmesiydi. Böyle bir "ulusalcılık" biz-topluluğunu stabilize etti ve onu hem komşularına hem de uzaktaki "barbarlara" karşı sınırladı. Bu ulusalcılık, ilk döneminde yaklaşık 1830'a kadar, özellikle zaten mevcut olan bir teritoryal devletin entegrasyon ideolojisini, kapasiteyi artırarak koruyabildiği ve ayrıca misyonerce bir kültürel üstünlük duygusuyla örtüştüğü yerlerde başarılı oldu. Fransa'da, İngiltere'de ve hemen sonra, en geç Meksika'ya karşı zaferle sonuçlanan savaşla (1846-1849) birlikte ABD'de de durum buydu. Ulusalcılık dünyanın geri kalan her yerinde, ilkönce Napoléon'a karşı Alman ve İspanyol direnişinde ve İspanyol Amerika'sının bağımsızlık savaşlarında; daha sonra, 1830'dan sonra adım adım tüm kıtalarda önceleri bir tepki olarak ortaya çıkmıştı – bu durum daha sonra değişecekti.

Dördüncüsü, ilan edilen, devlet yurttaşlarının eşitliği idealine tüm dünyada yalnızca ABD'de, geniş halk kesimlerinin siyasal kararlara ve iktidardakilerin denetlenmesine aktif bir biçimde katılması gerçekliği karşılık düşüyordu; elbette orada da kadınlar, yerliler ve siyah köleler buna dahil edilmiyordu. Birleşik Devletler, 1801 ile 1809 yılları arasında Başkan Thomas Jefferson dönemindeki ilk demokratikleşme adımından sonra, Başkan Andrew Jackson'ın 1829 yılında göreve başlamasıyla uygarlıklarının ayırt edici özelliği haline gelecek anti-oligarşik demokrasi biçimini buldular. 1830 yılından önce *başka yerlerde* demokratik modernlik iyi durumda değildi. Fransız Devrimi, sürekliliğe odaklanmış "revizyonist" bir tarih yazımında gösterildiği kadar zararsız, muhafazakâr hatta gereksiz değildi. Avrupa'da genel bir demokratikleşmeye de yol açmadı ve kesinlikle bir dünya devrimi olmadı. Bu devrimin uygulayıcısı Napoléon, en azından XV. Louis kadar despotik bir yönetim sürdürdü ve restore edilen Bourbon monarşisi (1815-1830) geçmiş zamanların bir karikatürüydü. İngiltere 1832 yılına kadar, hiçbir itirazla karşılaşmadan, büyük aristokratlar tarafından yönetildi. Güney ve Orta Avrupa'nın büyük bölümlerinde ve Rusya'da mutlakıyetçi gericilik hüküm sürüyordu. Ancak 1830'dan sonra yavaş yavaş anayasa devletine doğru bir eğilim değişikliği görüldü ama bu değişim de Avrupalı güçlerin "renkli" kolonilerinin sınırında durakalmıştı. Siyasal açıdan bakıldığında, köprü dönem ne Avrupa'da ne de Asya'da bir demokrasiye geçiş dönemi değil daha ziyade, duruma göre, aristokrasinin ya da otokrasinin son uzantısıydı. Siyasal 19. yüzyıl ancak *bundan sonra* başladı.

Beşincisi, dönemleme toplumsal tarihte, siyasal tarihtekinden daha zor bir işlemdir. Bir zümreler toplumundan, piyasa fırsatları tarafından daha güçlü biçimde tanımlanmış sınıflar toplumuna geçiş Fransa, Hollanda ya da Prusya gibi ülkelerde –birkaç on yıl sonra da Japonya'da– çok net görülebilir. Halbuki, İngiltere'de 18. yüzyıl sonunda bile "zümreler" bulmak kolay değildir. ABD'de ve İngiliz kolonilerinde sadece bir kalıntı olarak, Hindistan'da, Afrika'da ve Çin'de daha da az vardılar. Birçok ülkede ve hatta kıtada Atlantik köle ticareti ve 1834 yılında Britanya İmparatorluğu'ndaki kölelerin özgürleşmesi daha büyük önem taşıyordu. Bunu izleyen beş yılda kölecilik Batı uygarlığından ve denizaşırı güç alanından yavaş yavaş gerileyerek kalktı. Tersinden bakarsak: Yine de,

en azından 1830'lu yıllara kadar, Erken Modern Çağ'daki bu aşırı efendi şiddetinin kalıntısı adeta hiçbir itirazla karşılaşmadan varlığını sürdürmüştü. Toplumsal tarih bakış açısından, köprü dönemin bir karakteristiği de eskiden kalmış toplumsal hiyerarşilere giderek artan biçimde saldırılması ve zeminlerinin kaydırılması olmuştur. Batı ve Orta Avrupa dışında da 1800 civarındaki yılların, tarımsal yapının, kırsal alandaki artan huzursuzluklar eşliğinde değiştirildiği bir evre olduğunun hâlâ kanıtlanması gerekmektedir; ama bunu doğrulayan bazı kanıtlar vardır.[57] Fransa ve Haiti'deki devrimlere rağmen bu dönem, toplumsal gelenekselciliğin genel olarak sarsıldığı ama henüz yıkılmadığı bir dönemdi. Yeni toplumsal güçlerin yükselişi gibi, "burjuvazinin yükselişi" de ancak izleyen dönemde bir avuç ülkeden daha fazlasında gözlemlenebilir. Tam anlamıyla "burjuva toplumları" tüm 19. yüzyıl boyunca dünyanın her yerinde henüz azınlıktaydılar. İster "zümre"lerden, isterse başka bir arka plandan olsun, sınıfların oluşması eğiliminin artışı endüstriyel kapitalist üretim tarzının dünya çapında yavaş yavaş yaygınlaşmasının dolaysız bir sonucuydu ya da onun ikincil bir türeviydi; bu yaygınlaşma da 1830'dan önce başlamamıştı ve Asya'nın en ilerlemiş ülkesi olan Japonya'ya ancak 1870'ten sonra ulaşmıştı.

Altıncısı, iktisat tarihçileri İngiliz "endüstri devrimi"nin dinamiğinin, İngiltere'nin sınırları dışına çıkan bir ekonomik büyümeye ne zaman dönüştüğü sorusu üzerinde düşünmek zorundadırlar. Günümüzün önde gelen dünya tarihsel istatistikçilerinden Angus Maddison, bu soruyu doğrudan yanıtlıyor: 1820'li yılları, dünya çapında bir durgunluktan dinamik ve ekonomik anlamda "yoğun" bir gelişmeye geçiş noktası olarak görüyor.[58] Gerçek gelirin gelişmesi hakkında bir ölçüde güvenilir olarak bilinen az şey, erken endüstrileşmenin öncü ülke İngiltere'de bile ancak 1820'den *sonra* kayda değer bir artışa yol açtığı tezine dayanmaktadır. 1770 ile 1820 arasındaki yıllar 18. yüzyılın ilk yarısında kişi-başına-düşen gelirin yavaş bir büyümesi ile 1820'den sonra daha hızlı bir artış arasındaki krizlerle dolu bir geçiş evresi olarak kabul edilmektedir.[59] Endüstriyel üretim tarzı Kuzeybatı Avrupa dışında nerdeyse başka hiçbir yerde 1830 yılından önce yerini sağlamlaştırmamıştır. Teknik ve çevre tarihçileri, 1820 yılında "fosil yakıtlar çağı"nın başladığına işaret ederek bu dönüm noktasını pekiştiriyorlar. Bu tarihten itibaren enerji kaynakları olarak insan ve hayvan kas

gücünün, odunun, torfun yerini fosil olarak biriktirilmiş organik enerjinin (kömür) almasının sağladığı teknolojik olanaklar, üretim süreçlerinde ekonominin tamamında hissedilir oldu.[60] Kömür buhar makinelerini, buhar makineleri de eğirme makinelerini ve pistonları, gemileri ve trenleri çalıştırıyordu. 19. yüzyılın üçüncü on yılında başlayan fosil yakıtlar çağı bu yüzden yalnızca daha önce görülmedik bir mal üretimi çağı değil, aynı zamanda bir ağlaşma, hızlılık, ulusal bütünleşme ve emperyal denetimin kolaylaşması çağıydı. Buna karşılık, 1820'li yıllara kadar enerji açısından bir Ancien Régime hüküm sürüyordu.

Yedincisi, en az küresel eşzamanlılık kültürel alanda gerçekleşti. Tek tek uygarlıklar arasındaki temaslar ve alışveriş ilişkileri, önemsiz olmasalar da, o zamanlar henüz "dünya kültürü"nün gelişmesinde genel bir ritme yol açacak kadar güçlü değillerdi. Koselleck'in "köprü dönem" kavramının temelinde yatan, adı geçen azınlıkların 1800'lerdeki deneyim alışverişine ilişkin, Batılı-olmayan bağlamlar hakkında çok az bilgimiz var. Dünyayı yorumlama kategorilerine zamanın dahil edilmesi ve hayatın genel bir hızlanışının deneyimlenmesi gibi fenomenlerin Avrupa (ve kolonileri) dışında da var olduğu şimdiye kadar çok zor gösterilebilmiştir. Bu fenomenler ancak yüzyılın ikinci yarısında karakteristik bir yığılma halinde bulunurlar. Michel Foucault'nun 1800'lerde Avrupa doğabilim ve ekonomi düşüncesinde teşhis ettiği derinliğin ve organik sebeplerin keşfi de, Avrupa'ya özgü kalmıştır.[61] Yine de 1830 yılı *Avrupa genelinin* felsefe ve sanat tarihinde apaçık bir dönüm noktası oluşturur: Felsefi idealizmin parlak döneminin (Hegel 1831 yılında küresel kolera salgınına kurban gitmişti) ve katı yararcılığın (Jeremy Bentham 1832'de öldü) sonu; aynı zamanda "Goethe dönemi"nin ve "sanat dönemi"nin de sona erişi; Alman, İngiliz ve Fransız edebiyatında romantik akımların zayıflayışı; 1827-1828'de Beethoven'in ve Schumann'ın susmasıyla birlikte müzikte klasik üslubun sona ermesi; aynı zamanda "Romantik kuşağın" biçimlenmesi (Schumann, Chopin, Berlioz, Liszt);[62] Batı Avrupa resim sanatında realizme ve tarihselciliğe geçiş.

Böylece, "asıl" ya da "Victorian" 19. yüzyılı sıkıştırılmış bir ana gövde olarak ele almak için haklı gerekçeler bulunuyor: Bu, – Alman tarihi için de söylendiği gibi– "1830'lu ve 1890'lı yıllar arasında görece kısa, tartışmasız çok dinamik bir geçiş dönemi"ydi.[63]

1880'li Yılların Eşik On Yılı

1880'li yıllar özel bir dönüşüm evresi, Victorianizmi *Fin de Siècle*'e bağlayan bir eşik dönemdi. 1900 yılındaki takvimsel yüzyıl dönümü de elbette, sadece siyasal-askeri olaylar tarihine bakılsa bile, dünyanın birçok bölümü için derin sarsıntıların yaşandığı bir evreydi. Avrupa'daki ulusal tarihlerin çoğunda bu yıl özel bir dönüşüme işaret *etmese* de, Çin için yüzyılın son yılları derin bir politik dönüm noktasına işaret ediyorlardı: Küçük görülen Japonya karşısında 1895'te alınan beklenmedik askeri yenilgi ağır hükümranlık kayıplarına yol açmış, Çin toprakları uğruna Büyük Güçler arasında emperyalist rekabet gelişmiş ve görülmemiş derinlikte bir ulusal anlam bunalımı doğmuş, bu da 1900'deki Boksör Ayaklanması'na yol açmıştı. İspanya'da 1898 yılında ABD'yle çatışmada alınan askeri yenilgi tamamen benzer tepkiler ortaya çıkardı; İspanya'da bu tarih bugüne kadar ulusal tarihin dip noktası olarak kabul edilmektedir. Her iki örnekte, galip gelenlerse –bir yanda Birleşik Devletler, diğer yanda Japonya– tam tersine kendilerini emperyal yayılma yolunda onaylanmış gördüler. Afrika'nın tamamı, 1882 yılında Mısır'daki İngiliz işgalinden beri sürekli bir kargaşa içindeydi. Sudan'ın 1898 yılında İngiltere tarafından fethedilmesi ve 1899-1902 Güney Afrika Savaşı "Afrika'nın bölüşülmesi"ni esas olarak sonuçlandırmış ve bu kıtanın sistematik olarak sömürüldüğü daha az fırtınalı ve daha az travmatik bir döneme geçilmesine yol açmıştı. Yeni yüzyılın ilk yıllarında dünyayı bir devrimler dalgası kapladı: Rusya'da 1905, İran'da 1905-1906, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908, Portekiz'de 1910, Meksika'da 1910 (bu devrimlerin en kanlısıydı ve 1920'ye kadar sürdü), Çin'de 1911 devrimleri yaşandı. Tüm bu ülkelerde, daha Saraybosna suikastının arifesinde öyle bir siyasal modernleşme hamlesi gerçekleştirilmişti ki, dünya savaşının bunlara ekleyeceği temel bir yenilik yoktu. Avrupa'da Ren Nehri'nin doğusunda kalan monarşiler, I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından çökerlerken, dünyanın başka, Avrupalı bir bakışla "geri kalmış" bölgelerinde zaten çoktan ortadan kalkmış ya da büyük ölçüde güçsüzleşmiş bulunuyorlardı.

Bu süreçler, *Fin de Siècle* adını koyduğumuz dönemdeki diğer krizlere eklendiler. 1880'li yıllarda gerçekleşen bu döneme geçiş, başka bir dizi ayırt edici özellikle karakterize edilebilir:

Birincisi, 1820'li yıllarda olduğu gibi şimdi de dünya tarihi açısından küresel bir eşik aşılmıştı: 1890 yılında dünya çapındaki tahmini enerji kullanımında mineral enerji maddeleri (kömür, petrol) –dünya nüfusunun çoğunluğu bu maddeleri henüz doğrudan doğruya kullanmadığı halde– biokütleyi geçtiler. Fosil yakıtlar çağı yaklaşık olarak 1820'den sonra, bu yakıtların enerji elde etmede yenilikçi eğilim olması anlamında başlamıştı. 1890 civarında bu eğilim dünya ölçeğinde nicelik olarak da üstünlüğü ele geçirdi.[64]

İkincisi, küresel bir fenomen olarak bakıldığında, endüstrileşme yeni bir evreye girdi. Coğrafi olarak yaygınlaştı: Japonya ve Rusya, iktisat tarihçilerinin *take off* ya da kendi kendini taşıyan bir büyümeye geçiş dedikleri şeyi yaşıyorlardı. Hindistan'da ve Güney Afrika'da (1886 yılında burada büyük altın rezervleri keşfedilmişti) henüz bu aşamaya varılmamıştı ama Batı'nın ve Japonya'nın dışında ilk olarak buralarda da endüstriye ve madenciliğe dayalı kapitalist gelişmenin kristalleşen çekirdekleri oluşmaya başlamıştı.[65] Aynı dönemde, Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın endüstrileşmeye erken geçmiş ülkelerinde ekonominin örgütlenme karakteri değişti. "İleri endüstrileşme" teknolojik açıdan "buhar makinesinden sonra ikinci endüstriyel devrim"le ilişkiliydi. O dönemin en önemli, yani en etkili sonuçlara yol açan buluşlarının hangileri olduğu tartışılabilir. Her halükârda bu buluşların arasında elektrikli ampul (1876), makineli tüfek ("*Maxim gun*", 1884), otomobil (1885-1886), sinematograf (1895), radyo yayını (1895) ve röntgenle teşhis (1895) sayılabilir. İktisat tarihi açısından en önemlisi ise elektrik (dinamo, elektrikli motor, enerji santrali teknolojisi) ve kimya alanlarındaki keşiflerin teknolojiye ve endüstriye uygulanmalarıydı. Her iki alanda 1880'li yıllar belirleyici bir yenilenme dönemiydi. Sadece elektrikli motorların seri üretimine geçilmesi bile, buhar makinesinden pek yararlanamayan tüm endüstri ve iş dallarında devrim yaptı.[66] Aynı zamanda bilim ve endüstri, geçmişte olduğundan daha fazla birbirine yakınlaştı. Büyük çaplı endüstriyel araştırma çağı başladı. Bununla bağlantılı olarak, ABD'de ve bazı Avrupa ülkelerinde kapitalizmin büyük bütünlükler halinde yoğunlaşma (o dönemde yaşayan muhaliflerin bakışıyla "tekelci kapitalizm") ve bireysel aile girişimcilerinin/patronlarının yanında maaşla çalışan yöneticilerin de yer aldığı girişimcilerin anonimleşmesi (*corporate capitalism*) evresine geçildi. Eşzamanlı olarak özel

işletmelerde yeni bürokrasiler ve sayıları artan çalışanlar arasında giderek daha ayrıntılı kademelendirilmiş hiyerarşiler ortaya çıktı.[67]

Üçüncüsü, ileri kapitalizmdeki bu yeni örgütlenme küresel sonuçlara yol açtı; çünkü bundan böyle gitgide daha fazla sayıda Avrupalı ve Kuzey Amerikalı büyük şirket denizaşırı pazarlara girdi. Çokuluslu büyük şirketler çağı başladı. Buharlı gemilerin açık deniz trafiğinde çalıştırılmaları ve tüm kıtaların telgraf kablolarıyla birbirine bağlanması dünya ekonomisinde bir yoğunlaşma sıçramasına yol açtı. Atlantik ötesine, Batı ve Doğu Avrupa'dan Güney Afrika ya da Hindistan gibi sömürgelere ve Çin ile Osmanlı İmparatorluğu gibi kâğıt üstünde bağımsız ülkelere kadar büyük çapta sermaye ihracı ancak şimdi başlıyordu; buna dünya çapında işlem yapan Avrupalı büyük bankalar aracılık ediyordu, yüzyıl dönümünde ABD'li kurumlar da bu bankaların yanında yerlerini almışlardı.[68] Yine 1880'li yıllarda Avrupa'dan Yeni Dünya'ya göç edenlerin sayısı olağanüstü arttı.[69] Yeni yaratılan kıtalar arası sözleşmeli çalışma sistemlerinde Asyalı işgücü Kuzey ve Güney Amerika'ya ihraç ediliyordu. 1880'li yıllardan başlayarak, *Fin de Siècle* dünya tarihinde en yoğun göçün yaşandığı dönem oldu. Bu on yıl ilk kez tüm kıtaları kaplayan ekonomi ve iletişim ağlarının ve sistemlerinin ortaya çıkmasını sağlayan bir küreselleşme hamlesini beraberinde getirdi.[70] İşte o tarihlerde uluslararası ticarette büyük bir genişleme evresi başladı ve bu evre 1914'e, bazı bölgelerde (örneğin Latin Amerika'da) 1930'a dek sürdü.

Dördüncüsü, Mısır'ın 1882 yılında İngiltere tarafından işgal edilmesinden sonra yeni bir yoğunlaşmış emperyalist yayılma iklimi hissedilir oldu. Bir yandan finansal kontrol aracı mükemmelleştirilir ve Avrupa hükümetleriyle özel sermaye arasında giderek daha yoğun bir işbirliği kurulurken; diğer yandan denizaşırı bölgelerde toprak iddiasında bulunmak ve bu toprakları olabildiğince etkin bir şekilde yerinde yönetmek ön plana çıktı. "Yeni emperyalizm" ya da "yüksek emperyalizm"in özü buydu. Artık dolaylı yoldan etkilemek ve üslerle sahillerdeki sahipsiz alanlar üzerinden müdahale etmek yeterli bulunmuyordu. Afrika önce kâğıt üzerinde, çok geçmeden de pratikte bölündü, Siyam'a kadar Güneydoğu Asya da aynı şekilde sömürgeci Avrupa imparatorluklarına ilhak edildi.

Beşincisi, sürekli karışıklıkların yaşandığı bir dönemden sonra, dünyanın birçok büyük ülkesinde 1880'li yıllarda siyasal düzen-

ler oturmaya başladı. Süreç hem niteliği hem de nedenleri bakımından farklılıklar gösterdi: İçsel ulus oluşumunun geçici olarak tamamlanması (Almanya, Japonya); daha önceki reform çabalarına yeniden girişilmesi (ABD'de 1877'de *Reconstruction* [yeniden inşa] döneminin sona ermesinden sonra); Çarlık Rusya'sında 1881'de III. Aleksandr yönetiminde ve Osmanlı İmparatorluğu'nda 1878'de Sultan II. Abdülhamid yönetiminde katı otokrasiye geri dönüş; otoriter reform rejimlerine geçiş (Meksika'da Porfirio Díaz, Siyam'da Kral Chulalongkorn yönetimlerinde, Çin'de "Tongzhi Restorasyonu"nda, Mısır'da Genel Vali Lord Cromer döneminde) ya da parlamenter demokrasilerin kurulması (Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet'in iç karışıklıklarından sonra 1880'de, İngiltere'de 1884 seçme ve seçilme hakkı reformundan sonra). Yine de sonuçlar şaşırtıcı bir benzerlik taşıyordu: 1905'te yeni devrimci karışıklıkların başlamasına kadar dünyadaki iktidar düzenleri bir süreliğine daha önceki on yıllara göre daha istikrarlıydı. Bunu, devlet aygıtlarının sertleşmesi anlamında negatif olarak, ama devletlerin hareket etme kabiliyetinin yeniden kurulması ve iç huzurun sağlanması anlamında pozitif olarak değerlendirmek mümkündür. Yine bu dönemde devlet tarafından insan hayatına, kriz yönetiminin ötesinde, sistematik bir biçimde özen gösterilmesinin ilk adımları da görüldü: Almanya, İngiltere ve hatta İç Savaş'ın uzun erimli insani sonuçlarıyla başa çıkılması gereken ABD'de sosyal devletin temelleri atıldı.

Altıncısı, 1880'li yılların Avrupa'da sanatsal yenilenme on yılı olma konumu tartışma götürmez. Gerçi "Klasik Modernliğe" geçiş Avrupa'nın tamamına değil Batı Avrupa'ya, hatta Fransa'ya özgü bir fenomendir. Resim sanatında Vincent Van Gogh'un ve Paul Cézanne'ın geç dönem yapıtlarıyla; edebiyatta Stéphane Mallarmé'nin şiirleriyle, müzikte biraz daha sonra Claude Debussy'nin 1892-1894 yıllarında bestelediği *Prélude à l'après-midi d'un faune*'uyla başlar.[71] Felsefede 1880'li yıllardaki başyapıtlarıyla Friedrich Nietzsche ve Gottlob Frege (ilk kez 1879'da yayınlanan *Begriffschrift*, modern matematiksel mantığın kurucu metnidir) gibi Alman yazarlar hem güçlü etkileri olan hem de çok aykırı yeni adımlar atarlar. İktisat teorisinde Avusturyalı Carl Menger (1871), İngiliz William Stanley Jevons (1871) ve hepsinden önce de İsviçreli Léon Walras (1874) dünya çapında etkili olarak, 1880'li yıllarda

20. yüzyılın temellerini atarlar. Bu dönemde, Batı dışında benzer radikallikte estetik ve felsefi yeni adımlar görülmez. Bu arada, basının gelişme hamlesi tüm dünyada kültürel açıdan tek tipleştirici bir etkide bulunmuştur; bu hamle yüzyılın son yirmi yılında Avrupa, Kuzey Amerika, Avustralya, Japonya, Çin, Hindistan, Mısır ve başka yerlerde de saptanabilir.

Yedincisi, 1880'lerde Batı dışındaki dünyada yeni olan, o zamana kadar görülmemiş olgu, erken bir antikolonyalizm formu ya da Batı karşısında kendi kaynaklarına dayanma konusunda yenilenmiş bir tavır olarak tanımlanabilecek, bir eleştirel özbilinçti. Bu tavır, kendiliğinden ve yabancı düşmanı direniş hareketlerinden farklı olduğu gibi, Avrupa dışındaki reformcu elitlerin Victorian dönemde yayılmacı Avrupa karşısındaki, zaman zaman eleştiriden uzak hayranlıklarından da farklıydı. Böyle, üzerinde düşünülmüş (o tarihte toptan "milliyetçi" diye tarif edilemeyecek) bir özbilinç her şeyden önce Hindistan'da dile geliyordu; burada 1885 yılında İngilizlere sadık, yine de sorunları teşhir eden bir Indian National Congress (daha sonraki "Kongre Partisi") kurulmuştu, bu da kimi açılardan İtalya'yı anımsatan bir Hint "Risorgimento"sunun başlangıcıydı; Vietnam'da da 1885 yılı bugüne kadar Fransızlara karşı tutarlı bir ulusal direnişin doğum saati olarak kabul edilir.[72] Müslüman dünyasında tek tek aydınlar ve aktivistler, örneğin Seyyid Cemaleddin ("El-Afgani"), Avrupa'ya karşı özbilinç kaynağı olarak çağa uygun bir biçimde yenilenmiş İslam düşüncesini savunuyorlardı.[73] Çin'de Kang Youwei adındaki genç bir *literatus* 1888 yılından itibaren Batı'ya karşı kesinlikle savunmacı olmayan, bir tür kozmopolit reformcu Konfüçyüsçülük şekillendirdi; bu anlayış on yıl sonra imparatorun iddialı reform denemesi olan "Yüz Gün Reformu"nda siyasal bir önem kazandı.[74] Bu gibi sömürgecilik karşıtı direniş kıpırtılarının, dünyanın birçok bölgesindeki emekçi sınıflar ve kadınların protestolarının yeni biçimleriyle ve yoğunluklarıyla zamansal bir paralellik içinde olduğunu görmek gerekir. Otoriteye odaklanmış tavırlar delinmiş, yeni protesto vesileleri ve hedefleri tanımlanmış, yeni ve daha etkili örgütlenme biçimleri bulunmuştu. Bu durum, ABD'deki 1880 ve 1890'ların büyük grev dalgaları için olduğu kadar, Japonya'da aynı dönemde ortaya çıkan özgürlük ve siyasal haklar hareketi için de geçerlidir.[75] Kırsal kesimdeki protesto biçimleri de dönüşmeye başlamıştır. Kimi köy-

lü toplumlarında, örneğin Yakındoğu'nun tamamında bu dönemde modernlik öncesi kendiliğinden patlamalar şeklindeki militan ayaklanmalardan (*jacqueries*), güçlü ekonomik çıkar savunusunu yükselten köylü birliklerine ya da örgütlü kira ödememe hareketlerine geçilmiştir.

Hassas Süreçler

Elbette, dönüm noktalarını ve tarihsel değişimleri ararken fazla tek yanlı ve fazla naif olmamak gerekir. Dünya tarihini net bir şekilde bölünmüş zaman dilimlerine ayırmak, ulusal ya da kıtasal tarihsel süreçlerden de daha zordur. Dönem dalgaları çağların nesnel bir "anlam"ını derinden kavrayarak anlaşılamazlar. Ancak çok sayıda hassas zaman filtresinin üst üste konulmasıyla ortaya çıkarlar. Dönem dalgaları bir anlamda üst üste yığılmış bu tür hassas ayrım çizgilerinin kalınlaşmalarıdır; ya da başka bir imgeyle, değişimin sıklık yoğunlaşmalarıdır. Bu yüzden, her mekânsal birlik, her insan toplumu ve iklim tarihinden sanat tarihine kadar her varoluş alanı için yeniden geliştirilmeleri gereken hassas dönemlemeler de kaba dönem ayrımları kadar ilginçtirler. Tüm bu yapılandırmalar birer yardımcı araçtır: Profesyonel olmayan tarih bilincine yönünü bulmakta yardım ederler ve aynı zamanda tarihçilerin analitik araçlarını oluştururlar.

Fernand Braudel zamansallıklar teorisinde, üst üste binen tarihlerin –bir muharebe ya da darbedeki *vaka tarihinin* saatlere kadar inen kesinliğinden iklim ya da tarım tarihindeki buzulların ilerleyişi kadar yavaş dönüşüme kadar– farklı tempolarla geliştiğini gösterir.[76] Bir sürecin hızlı ya da yavaş olarak değerlendirilmesi, bir yargı meselesidir. Yanıt, gözlemcinin argümanının ardındaki amaca göre değişir. Tarihsel sosyoloji ve düşünüş tarzı açısından onun akrabası olan dünya tarihi yazımı, zamana karşı çoğu kez çok serbest davranırlar. Sosyolog Jack Goldstone, böyle bir düşünüş tarzı için tipik olan bir ifadesinde, 1750 ile 1850 arasında yani "çok kısa bir zaman" içinde, Batı Avrupa ülkelerinin çoğunun ekonomik modernliğe ulaştığını söylüyor.[77] Oysaki bu tür doğaçlama önermeler, dünya tarihi analizcilerini, yılların ve ayların dakik kronolojisini, kılı kırk yarıcılık olduğu gerekçesiyle ihmal etmelerine yol açmamalıdır. Zamansal parametreleri esnek bir biçimde kullanmalı, özellikle değ-

şimdeki farklı hızları ve doğrultuları hesaba katmalıdırlar. Tarihsel süreçler yalnızca farklı –kısa, orta ve uzun vade– zaman çerçeveleri içine oturmazlar. Birbirlerinden sürekli ya da süreksiz, eklemeli ya da birikimsel oluşlarına, geriye dönüşlü olup olmayışlarına, kalıcı ya da değişen bir ritimde oluşlarına göre de ayrılırlar. Tekrarlayan süreçler (Reinhart Koselleck "yinelenme yapıları"ndan söz ediyor)[78] olduğu gibi, bir defalık, dönüştürücü karakterde süreçler de vardır. Bu tür dönüştürücü süreçler içinde ilginç bir sınıf, tarihçilerin genellikle ayırdığı kategori alanları arasında birbirini nedensellik açısından etkileyerek gelişenlerdir. Bu noktada tarihçiler örneğin çevrenin sosyal yapılar ya da zihniyet durumlarının iktisadi tavırlar üzerindeki etkilerinden söz ederler.[79] Süreçler paralel olarak işleseler de, birbirleriyle ilişkileri çoğu zaman "eşzamanlı değil"dir: Aynı doğal kronoloji içinde kronoloji dışı evre modelleri ölçütüyle, farklı farklı tasnif edilir ve değerlendirilirler.[80] Tarihin "yüzyıllara" ayrılması, böyle daha hassas zamansal yapılar tanımlamanın güçlükleriyle kıyaslandığında, zorunlu bir kötülükten ibarettir.

5 Saat ve Hızlanma

Çevrimsel ve Doğrusal Tarih

Tarihçilerin kendilerine yardımcı araç olarak düzenledikleri zamansal yapılar, asla tamamen tarihsel öznelerin ispatlanabilir zaman algılarından yola çıkılarak yaratılmış değildir. Yoksa, bağlayıcı bir kronoloji değil, her biri diğerlerine kıyasla kendi içinde yeterli zaman kültürlerinden oluşan bir kaos ortaya çıkardı. Ancak bir yandan astronomik-matematiksel yeniden inşa diğer yandan anlatıların doğrusal peşpeşe sıralanması, güvenilir bir kronolojinin çifte zeminini oluşturunca, zaman algısı tarih ve tarihler içinde bir farklılaşmaya katkıda bulunabilir. Hızı, ivmeyi deneyimleyebilmek için zamansal düzenliliğin sağlanması şarttır.

Dünya tarihi çoğunlukla alışılmadık uzunlukta ardışık etki zincirleri içerir. Örneğin endüstrileşme tek tek Avrupa ülkeleri için birkaç on yıl içine tarihlenebilir. Buna karşılık küresel bir süreç olarak bugüne kadar henüz tamamlanmamıştır. Ulusal ekonomiler içindeki her bir endüstrileşme sürecine özel olarak damgasını vuran sayısız etkiye rağmen, İngiliz "endüstri devrimi"nin itici gücü,

bugün bile bazı Asya ülkelerinde hissedilmektedir; örneğin Çin'de, Avrupa'daki ilk endüstrileşmenin, ekolojik aşırı hasar ve insanın işgücünün korumasızca aşırı sömürülmesi gibi bazı yan etkileri bile yinelenmektedir.

Tarihin doğrusal-ilerlemeci bir biçimde akmadığı, "çember" biçiminde hareket ettiği tasavvuru da kesinlikle modernlik öncesi bir zihinsel durumun ifadesi olarak bir kenara atılamaz. Analitik açıdan da değersiz değildir. İktisat tarihi farklı uzunluklardaki üretim ve ticaret çevrimlerine dayanan modellerle çalışır; bu tür çevrimlerin keşfi, 19. yüzyıldaki iktisat teorisinin önemli bir ürünüydü.[81] Emperyal denetimin ve hegemonyal tahakkümün *long waves*'inin [uzun dalgaları] de küresel güç dağılımını yorumlamakta aydınlatıcı bir model olduğu anlaşılmıştır.[82] Batı, tarihsel hareketin hem lineer hem de çevrimsel kalıplarını biliyordu ama 18. yüzyıldan beri zamansal şablon olarak, ikide bir durdurulsa ve bazen geri döndürülse de, "ilerleme"yi benimsemişti.[83] Diğer uygarlıklar bu ilerleme düşüncesini ancak çok sonra Avrupa'dan aldılar. Kimileri –İslam uygarlığı gibi– kendilerine özgü, kesintisiz olmayan bir lineerlik tasavvurunu da korudular: Tarihi süreklilik içeren bir açınım olarak değil, anların kesintili sıralanışı olarak kabul ettiler.[84] Bu tür yerel tarih ve zaman kavrayışlarının modern tarih *biliminde* yeniden inşa edilebilir gerçekliğe uygun betimlemeler olarak kabul edilip edilemeyecekleri, en azından sınanmaya değer.

Buna bir örnek: Amerikalı Burma tarihi uzmanı Michael Aung-Thwin, 19. yüzyılın ikinci üçte birine kadarki Güneydoğu Asya'nın toplumsal tarihi için bir sarmal biçimini önerir. Onu bu hipoteze –kendisine göre bundan daha fazlası değil– götüren şey, evrimi, ilerlemeyi ve neden-sonuç ilişkilerini adeta sorgulamadan kabul eden tarihçilerin düşünüş tarzıyla, daha ziyade yapılar, analojiler, homolojiler ve de etkileşimlerden yola çıkan antropologların düşünüş tarzı arasındaki çelişkiydi. Tarihçiler çoğu kez, belirli bir zaman diliminde gözlemlenen değişkilikleri *sürekli* dönüşümler olarak kabul etmek gibi yanlış bir çıkarıma yenik düşerler. Aung-Thwin'in yorumu ise tam tersine Güneydoğu Asya'nın tarihini kendi iç ekonomilerine kapalı devletlerin "tarımsal-demografik" çevrimi ile sahillerdeki şehirlerin ve siyasal yapıların "ticari" çevrimi arasında bir "salınım" olarak görmektedir. Örneğin Burma toplumu 18. yüzyılın ortasındaki birçok değişiklikten sonra, 13.

yüzyılın şanlı Pagan hanedanındakilere çok benzeyen bir duruma geri dönmüştür. Bunu mümkün kılan da Burma kurumlarının gücü olmuştur.[85] Burma'nın 1824 ile 1886 yılları arasında adım adım boyun eğdiği İngiliz sömürgeciliği, bu gücü zayıflatmış ama eski hareket modeli ancak 1948 yılındaki devrimle gelen bağımsızlıkla tamamen güçsüz kılınmıştır.

Bu yorumun Burma'nın ve Güneydoğu Asya'nın tamamı hakkında ne derece doğru olduğuna ilişkin bir kanaat oluşturmamız gerekmiyor. Başka bir örnek de aynı açıklayıcı amaca hizmet edebilirdi. Burada daha genel bir argüman söz konusudur: Avrupa tarih felsefesinde yaklaşık 1760'tan sonra, Batı Avrupa'nın dinamik toplumlarının karşısında "durgun" hatta "duraklamış" Asya'nın yer aldığı fikri sabitleşti.[86] Hegel bu görüşü 1820'li yıllarda biraz farklılaştırarak savundu. Kısa bir süre sonra da bu görüşün daha da kaba bir versiyonu yaygınlaştı ve "tarihsiz" halklar görüşü ortaya çıktı; özellikle hoyrat yazarlar, bu kavramla yalnızca yazıları ve devletleri olmayan "vahşi" halkları değil, kesinlikle Asya'nın yüksek kültürlerini ve Slavları da kastediyorlardı. Farklı kültürlerin eşzamanlı olarak ortak bir zaman-mekâna katılabileceğini bu şekilde reddi, haklı olarak kaba bir "ikili basitleştirme" olmakla eleştirilmiştir.[87] Özellikle Asya'nın geçmişini yalnızca hep aynı olanın ebedi geri dönüşü ve hanedan savaşlarındaki yüzeysel çatışmalar şeklinde görmek yanlıştır. Gelgelelim, diğer uca savrulup tüm tarihi –yalnızca "modern" tarih olsa bile– Avrupa'nın ilerleme kavrayışlarının ışığında görmek de bir o kadar yanlıştır. 1960'lı yılların, hâlâ tartışılmaya devam eden modernleşme teorisi bunu yapmıştı ve tarihi bir yarış gibi tasavvur etmişti: Yüksek verimli Kuzey Atlantikliler en önde giderken, arkadan yetişenler ve geç gelişenler olarak en arkadaki diğerleri. En azından doğrusal olmayan tarihsel hareket olanağını açık tutmak, kötü alternatifler olan ikili basitleştirme ve Avrupa merkezli homojenlik varsayımlarından korur.

Zaman Reformu

19. yüzyıl için muhtemelen karakteristik olmuş olan zaman deneyimleri dikkate alınırsa, bu dönemin bir zihniyet tarihine yaklaşılmış olur. Zaman tasavvurları bir "kültürel inşa" örneğidir ve antropologlarla kültür kuramcılarının gözünde, uygarlıkları birbi-

rinden ayırmanın en sevilen kıstasları arasında yer alır.[88] Kültürlerarası karşılaştırma için de daha iddialı ve daha verimli bir çıkış noktası yoktur.[89] Zaman tasavvurları, hem felsefi veya dinsel söylem düzleminde, hem de gözlemlenebilir gündelik yaşam davranışları düzleminde çok farklı yapılara sahiptir. Yine de, 19. yüzyıldaki zaman tasavvurları ve zaman deneyimleri hakkında yeterince genel bir şey söylenebilir mi?

Başka hiçbir dönemde zaman ölçümünde benzer bir standartlaştırma görülmemiştir. yüzyılın başında on binlerce farklı zaman, yerel ve ortama bağlı zaman kültürleri vardı. Yüzyılın sonunda dünya zamanı düzeninde azalmış ama ortadan kalkmamış bir çeşitlilik söz konusuydu. 1800'de dünyanın hiçbir yerinde bir şehrin sınırlarını aşan bir zaman sinyali senkronizasyonuna rastlanmaz. Her yer, ya da en azından her yöre saatlerini kendi güneşin en yüksek noktası tahminine göre ayarlıyordu. 1890'da zaman ölçümünün ülke içi koordinasyonu teknolojide en ilerlemiş endüstri devletleri dışında da sağlandı. Teknolojideki yenilikler olmadan bu mümkün değildi. Saatlerin eşitlenmesi, yalnızca yaşlı İmparator V. Karl'ı değil, genç Einstein'a varıncaya kadar birçok mühendisi ve teorisyeni de meşgul eden bir sorundu. Ancak elektrik darbelerinin telgraf aracılığıyla aktarımının bulunması ve hayata geçirilmesi bu sorunu ilkesel olarak çözülebilir kıldı.[90]

Yirmi beş ülkeden delegenin Washington'da buluştuğu uluslararası bir meridyenler konferansı, 1884 yılında bugün hâlâ kullandığımız dünya saati ya da *standard time* üzerinde anlaştı ve yerküreyi her biri 15 boylam derecesindeki 24 zaman dilimine böldü. Bu çığır açıcı anlaşmanın ardındaki itici güç, İskoçya'dan Kanada'ya göç etmiş bir demiryolu mühendisi olan (Sir) Sandford Fleming'di; bu kişiyi rahatlıkla, 19. yüzyılın gizliden gizliye en etkili küreselleştirmecilerinden biri olarak tanımlayabiliriz.[91] Bir zaman reformunu savunanlar, daha yüzyılın başından itibaren benzer planlar yapmışlardı ama dönemin hükümetleri buna ilgi göstermemişlerdi. Demiryolunun ve sefer tarifelerinin kendi mantığı bir koordinasyon kurulmasını dayatıyordu; ancak bunun gerçekleştirilmesi uzun sürmüştü. Daha 1874 yılında Almanya'da demiryolu saati, karmaşık bir biçimde, her biri tam olarak ölçülen ve resmi olarak denetlenen farklı büyük şehirlerin yerel saatleri temelinde hesaplanıyordu.[92] Yolcuların herhangi bir yere hangi saatte varacakla-

rını kendilerinin hesaplamaları gerekiyordu. 1870 yılında ABD'de 75'in üzerinde farklı demiryolu tarifeleri kullanan 400'den fazla demiryolu şirketi bulunuyordu. Yolcuların gişede saat hakkında bilgi alması gerekiyordu. Standartlaştırma yolunda atılan bir adım, bir demiryolu şirketinin zaman ölçümünün şirket içinde standartlaştırılması için saatlerin elektrikli senkronizasyonuydu.[93] Peki, standart nereden alınacaktı? Denizcilerin profesyonel kullanımında daha 18. yüzyıldan itibaren, Greenwich'teki kraliyet rasathanesinin boylam çizgisinin sıfır meridyen olarak temel aldığı bir normal zaman üzerinde anlaşmaya varıldı. Birleşik Krallık'ta daha 1855 yılında tüm kamu saatlerinin yaklaşık yüzde 98'i *Greenwich Mean Time*'a (GMT) göre çalışıyordu, ama bu saat ancak 1880 yılında resmi olarak zorunlu tutuldu.[94] Dünyada ilk kez Yeni Zelanda 1868 yılında GMT'yi resmi olarak uygulamaya başladı. Başka bir ölçü sisteminin koordinasyon sorunlarıyla uğraşılan ABD'de, Greenwich saati temelinde ulusal bir standart saat uygulanmaya başlandı, coğrafi uzunluk dört zaman dilimine ayrıldı: Bu fikir bir yıl sonra uluslararası düzeyde uygulandı, toprakları geniş bir alana yayılan birçok ülkede zorunlu olarak ayarlamalar yapılmıştı.[95]

Demek ki iki düzlemde standartlaştırma söz konusuydu: ulus-devletlerin kendi *içlerinde* ve birbirleri *arasında*. Uluslararası koordinasyon sık sık ulusal koordinasyondan önce gerçekleşiyordu. Doğu-batı zaman dilimlerinden vazgeçebilecek kadar küçük olan Alman İmparatorluğu'nda ancak 1893 yılından sonra standart resmi bir normal saat ayarı yürürlüğe girdi. Özellikle ordu bu konuda ısrarcı oldu, Feldmareşal Moltke ölümünden beş hafta önce "standart zaman"ı savunan etkileyici bir konuşma yaptı. Fransa GMT'yi ancak 1911 yılında benimsedi. Bu gecikme çok öğreticidir. Bunun nedenleri neydi?

Uluslararası standartlaştırmaya yönelik büyük hareketlerin (ölçüler ve ağırlıklar, para birimleri, posta ve telgraf ulaşımı, demiryollarının ray arası genişlikleri vb. de söz konusuydu) milliyetçiliğin ve ulus-devletlerin güçlenmesiyle paralel ilerlemesi dikkat çekici bir paradokstur. Örneğin Fransa'da Sandford Fleming'in planları şiddetli bir direnişle karşılaşmıştı. 1884 yılında Washington Konferansı'nda Britanya İmparatorluğu'nun Thames Nehri kıyısındaki Greenwich'te bulunan merkez rasathanesi evrensel sıfır meridyen olarak ilan edildiğinde, Paris bu mertebeye kendi Paris

rasathanesinin 17. yüzyıldan kalma "eski" meridyenini layık gördü (bunun yanı sıra başka her türlü seçenek de önerildi: Kudüs, Tahiti vb.). Halbuki Greenwich meridyeni, açık deniz yolculuğu navigasyonunda uzun süredir yaygın olarak kullanılmakla kalmıyordu. Amerikan demiryolları da bölgeler sistemini Greenwich'e göre yönlendirmişlerdi; hiç kuşkusuz bu, İngiliz hegemonyasının bir ifadesiydi ama dayatılmamış, gönüllü olarak kabul edilmişti. Bu yüzden, Fransız iddiasının pratik nedenlerle hiçbir şansı yoktu.

Fransa ile İngiltere arasındaki ilişkiler 1884 yılında özellikle kötü bile değildi. Yalnızca *her iki* ülke de, Batı uygarlığını en yüksek mükemmellikte temsil etme iddiasındaydı. Bu yüzden küresel bir standardın İngiltere tarafından mı yoksa Fransa tarafından mı belirlendiği hiç de önemsiz bir mevzu değildi. Hatta Fransa bir karşılıklılık önerdi: İngilizler karşılık olarak ölçülerde ve ağırlıklarda metrik sistemi benimserlerse, Londra'nın bir banliyösünün ortasından geçecek bir sıfır boylamı gerektiğinde kabul edilebilirdi. Bilindiği gibi bu anlaşma gerçekleşmedi. Fransız Devrimi'nin zamanı da ondalık sisteme göre ölçme denemesi boşa çıkmıştı.[96] Elbette hiç kimse Fransa'yı evrensel saat düzenine girmesi için zorlayamazdı. 1880'li yılların ortasında Fransa'da hâlâ her şehrin kendi güneş konumuna göre ölçülmüş, yerel saati vardı. Demiryolları, göstergelerin GMT'ye göre 9 dakika 20 saniye ileride olduğu Paris saatine göre ayarlanmıştı. 1891 yılında inatçı bir yasa Paris saatini tüm Fransa'da *heure légale* [resmi saat] ilan etti. Fransa 1884 yılının evrensel saat standardına 1911 yılında geçti. Ancak bundan sonra Avrupa'daki saat anarşisi önemli ölçüde ortadan kalktı. Fransız örneği, ulusal standartlaştırmanın ille de küresel standartlaştırmadan önce gelmesi gerekmediğini ve küresel düzenlemelerin de otomatik olarak ulusal farklılıkları ortadan kaldırmadığını gösteriyor. Saat ayarı evrenselleştirilmesine paralel olarak ulusallaştırıldı. En azından bu örnekte uzun erimde dünya çapında standartlaştırma eğilimi ağırlık kazandı.

Dakikleşme

Tüm bunlar, zaten yoğun bir biçimde dakikleşmiş toplumlarda gerçekleşti. Saatlerin her yerde hazır ve nazır oluşları, saat sahiplerinin ve kullanıcılarının mekanik bir saat buyruğuna gösterdikleri itaat, İngiltere ve ABD gibi ülkelerin Asyalı ve Afrikalı ziyaretçi-

lerinin her zaman dikkatini çekiyordu. Saat standardının tekleştirilmesi, yalnızca zamanı ölçmeyi bilen ve bunu alışkanlık haline getirmiş olan toplumlarda, yani saat toplumlarında mümkündü. Ne zaman mekanik saati kullananların yalnızca aydınlardan, rahiplerden ve prenslerden ibaret olmaktan çıktığını, artık tüm bir toplumun dakikleştiğini tam olarak söylemek çok zordur. Muhtemelen bu eşik ancak oturma odası, gece masası ve yelek cebi için zaman ölçerlerin endüstriyel olarak kitlesel üretiminin –ve böylelikle saatlerin büyük ölçüde özel mülkiyetinin– mümkün olmasıyla aşılmıştır. Bu da ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. "Cep saatinin demokratikleştirilmesi" (David Landes), ehven fiyatlı kitlesel ürünün makinelerle üretilmesi sayesinde gerçekleşmiş ve dakikliği herkesin ulaşabileceği bir erdem haline getirmiştir. Dünyadaki yıllık cep saati üretimi 18. yüzyılın sonunda 350-400 bin iken, 1875 yılında 2,5 milyonun üstüne çıktı; üstelik o tarihte *ucuz* saat imalatı henüz birkaç yıllık bir olaydı.[97] Bu saatler ağırlıklı olarak İsviçre, Fransa, İngiltere ve ABD'de üretiliyordu. Bunlardan kaçının Batı dışındaki ceplere girdiği bilinmiyor. Dünya saatinin yüksek kumanda kademeleri gibi, hassas ölçülmesinin aygıtları da beyaz adamların ellerindeydi. Dünya, saat sahipleri ve saatsizler diye ikiye bölündü. Misyonerler ve sömürgeci efendiler yeni saat kaynaklarını kullanıma açtılar ve adeta saat üstündeki iktidarı tekellerine aldılar. Lewis Mumford'un, endüstri çağının en önemli aygıtının buhar makinesi değil saat olduğu saptaması, en azından Batılı-olmayan dünya için doğrudur.[98] Saat, buhar makinesine göre kıyaslanamayacak ölçüde daha yaygındı. Toplumlara düzenleyici ve disipline edici biçimde müdahale etti; bir üretim teknolojisi bunu yapamazdı. Dünyanın, henüz kömürle çalıştırılan bir makine ya da bir lokomotif bile görülmemiş yörelerinde saatler vardı. Gelgelelim, bu prestijli makineyi anlamlı bir biçimde ayarlama sorunu çoğu zaman çözümü zor bir sorun olarak kalıyordu.

Saat Batı uygarlığının lokomotifi gibi bir simgeye dönüştü. Japonya'da giysilerde cep olmadığından, başlangıçta boyna asılıyor ya da kemere takılıyordu. Meiji-Tennō yılın en iyi öğrencilerini –önceleri Amerikan yapımı– cep saatleriyle ödüllendiriyordu.[99] Latin Amerika'da cep saati, 1880 yılında silindir şapka, bağcıklı korse ve protez dişlerin yanı sıra Batılı tüketim kalıplarını örnek alan üst tabakanın statü simgelerinden biriydi. Osmanlı İmpara-

torluğu'nda, Sultan II. Abdülhamid'in 19. yüzyılın son çeyreğinde imparatorluğun büyük şehirlerinde inşa ettirdiği resmi saat kuleleri devletin ve elitlerin Batı örneğine göre modernleşmek arzusunu en somut bir biçimde gözler önüne seriyordu.[100] İngilizler de kendi cihan imparatorluklarında, örneğin 1897 yılında Kraliçe Victoria'nın tahta çıkışının 60. yıldönümü vesilesiyle aynısını yaptılar. Saatle donatılmış kilise kulesinin kültürel açıdan nötr olarak daha da geliştirilmiş ve seküler biçimlerini oluşturan bu saat kuleleri saati kamusal olarak görünür ve çoğu örnekte de aynı zamanda işitilir kılıyorlardı. Çoğu yerde daha 20. yüzyılın ortalarına kadar saatin davul kulesinden ilan edildiği Çin'de, uzun bir süre saf akustik bildirime bağlı kalındı.

Mekanik saat ölçümünün yaygınlaşması, iş süreçlerinin nicel olarak ölçülmesine ve sürekliliğinin sağlanmasına katkıda bulundu. Toplumsal tarihçi E.P. Thompson'ın ünlü bir makalesinde öne sürdüğü gibi, endüstri öncesi iş dünyasında, çalışma düzensiz ve dengesiz akıyordu. 19. yüzyılda giderek artan işbölümü ve üretimin örgütlenmesiyle birlikte ve giderek büyüyen sermaye yoğun işletmelerde girişimciler ve piyasa güçleri daha kesin bir saat rejimini ve daha uzun çalışma sürelerini yerleştirdiler. Tarım ve zanaatten gelip, kendilerini ilk kurulan fabrikalarda bulan işçiler, saatlerle, çanlarla ve cezalarla kendilerine yabancı soyut bir ölçülmüş zaman mefhumuna tabi kılındılar.[101] İngiliz fabrika işçilerinin, daha sonra endüstrileşen ülkelerin işçilerinin ve sömürgelerdeki uyrukların ilkesel olarak benzer bir toplumsal disipline sokulma ve kültürel yabancılaşma durumu içinde olduklarını da gösteren bu yaklaşım inandırıcı görünüyor. Dolayısıyla Thompson'ın modernliği eleştiren tezi evrenselleştirilebilir görünüyor. Her yerde saat bir modernleşme silahı haline geldi. Muhtemelen bu yine de E.P. Thompson'ın düşündüğünden daha geç gerçekleşmiştir. İngiltere'de bile dakik çalışan ve bağlayıcı standart saate göre ayarlanmış saatler ancak 19. yüzyılın sonunda gündelik hayatta genel bir yaygınlık kazanmışlardı.[102]

Bu argümanın niceliksel ve niteliksel yönleri arasında ayrım yapmak yararlı olacaktır. Daha önce Karl Marx, iş gününün önemli ölçüde uzatıldığını öne sürmüştü. Dönemin başka birçok tanığı da, endüstriyel fabrika üretiminin başlamasının çoğunlukla ya da hemen her zaman bireylerin çalışma saatlerindeki artışla el ele gittiğini onaylamaktadırlar. 16 saate varan iş günleri her yerde,

makineli pamuk eğirmeciliğinde olağan bir durum gibi görünüyor. Tarih biliminin kesin ve ayrıntılı tekniklerine, aynı zamanda nicelik ölçüm yöntemlerine rağmen, büyük resmi ortaya çıkarmak kolay değildir. Yine de titiz incelemeler, en azından 1830'a kadar süren İngiliz erken endüstrileşme örneğinde, çalışma süresinin açıkça arttığını saptadılar.[103] Yaklaşık seksen yıllık bir zaman diliminde gerçekleşen bu artışa, saat sahibi olan işçi sayısındaki artış ve bunun sonucu olarak da aşırı çalıştırılmalarına yönelik artan bir farkındalık eşlik etti.[104] Çalışma süresinin kısaltılması mücadelesi, işçilerin de gerçek verimleri hakkında bir tasavvur geliştirmelerini gerektiriyordu. İşçinin kolundaki saat, kapitalistlerin aşırı taleplerini denetleyebilirdi.

Niteliksel açıdan da, saatin gerçekten girişimcilerin elinde bir baskı aygıtından daha fazla bir şey olup olmadığı tartışılabilir. Teknolojik gelişme bağımsız bir değişken olarak ele alınmak istenmiyorsa: İlkönce mekanik saatin icat edilmesi mi zamanın tam olarak ölçülmesine yönelik bir gereksinim yarattı, yoksa daha ziyade ilkönce bu gereksinim vardı da, sonra tatmin olmak için yeni teknik araçlara yönelik bir talebi mi doğurdu?[105] Hiç kuşku yok ki, dakikası dakikasına doğru ölçen saat, dünyada ulaştığı her yerde, üretimin ve sayısız başka yaşamsal süreçlerin mekanikleştirilmesinin, hatta daha yoğunlaştırılmış bir biçimiyle, metronoma uygunlaştırılmasının aracıydı. Doğaya yakın bir köylü yaşam tarzının zaman deneyimlerinden daha tekdüze bir zaman rejiminin simgesiydi.[106] 19. yüzyılda köylüler ve göçebeler, her yerde, şehirlerden kaynaklanan böyle bir zaman rejimiyle kuşatılmışlardı. Bugüne kadar, dünyanın geri kalanı şöyle dursun, Avrupa'nın her yerinde bile kesinlikle aynı kesin dakiklik kavramlarına uyulmadığını bizzat deneyimlemek zorunda kalmış olanlar, insanların zaman rejimi yeteneklerini ve birden fazla zaman düzeni içinde yaşama, yani sürekliliği olmayan somut zaman deneyimleriyle ve soyut saat ve takvim zamanıyla eşzamanlı olarak başa çıkabilme yetilerini küçümsemeyecektir.[107] Antropoloji, astronomiden ve saatten habersiz toplumların da "zamandaki noktaları" ve devam eden süreçleri birbirinden ayırabildiklerine ve etkinliklerini kesinlikle zamana göre koordine edebildiklerine dair birçok örnek bulmuştur.[108] E.P. Thompson'ın İngiltere'nin erken endüstrileşmesi sırasında zaman algılarının kültürel çatışmaların savaş alanı olduğuna dair kolay anlaşılır tezi, başka mekân ve dö-

nemlere ancak sınırlı olarak aktarılabilir görünüyor. Japonya açısından geçerli olduğuna doğrudan karşı çıkılmıştır. Geç Tokugava döneminin (1868 yılında sona ermiştir) Japon köylüleri, birbirleriyle rekabet halindeki küçük işletmelerde piyasa için ağırlıklı olarak yoğun tarım ve zanaat üretimi yaparlarken, kesinlikle doğanın ritimleriyle pastoral bir uyum içinde yaşamıyorlardı; aksine, pahalı bir kaynak olan zamanı akıllıca kullanmak için çaba gösteriyorlardı. Zamanın kötü idare edilmesi ailenin batması anlamına gelirdi. Sonra, 1880'li yıllarda Japonya'nın endüstrileşmesi başladığında, emek güçleri sürekliliği olan, mevsimlerden bağımsız bir iş akışına zaten hazırdılar. Japonya'da fabrikanın –üstelik uzun süre görece gevşek tutulan– çalışma disiplinine geçiş zor gelmemişti. İşçiler sömürü baskısının artmasından da, örneğin çalışma süresinin kısaltılmasını merkezi bir talep olarak öne süren Avrupa ve ABD'deki sınıf yoldaşlarından farklı olarak, pek fazla şikâyetçi olmamışlardı. Japon işçiler için, kardeşçe bir işletme hiyerarşisi içinde idarenin onları manen kabul etmesi daha önemliydi.[109]

ABD'nin Güney eyaletlerindeki pamuk plantasyonlarında, İç Savaş'tan önce durum farklıydı. Tarlalarda, gözcülerin komuta ettiği köle "posta"larının (*gang*) çalışmaları zaten uzun bir süredir yoğun bir ritimde ve büyük ölçüde aşırı şiddet eşliğinde gerçekleşiyordu. Köle sahipleri arasında hızla yaygınlaşan mekanik saatler, kolaylıkla iş denetimi repertuvarına girmişlerdi. Köleler –İngiltere, Japonya ya da ABD'nin köleci olmayan Kuzey eyaletlerindeki– fabrika işçilerinden farklı olarak, amirleriyle çalışma süresi hakkında tartışacak durumda değillerdi. Burada saat, endüstri kapitalizmi çevresinden daha açık ve net bir biçimde tek yanlı olarak kullanılan bir baskı aracıydı, ama son tahlilde köle sahiplerinin hayatını da değiştirmişti: Efendi de köle de, tik takları acımasızca ilerleyen saat kadranının yeni dünyasını paylaşıyorlardı. Saat, aynı zamanda tamamen farklı bir amaca da hizmet ediyordu: Plantasyon oligarşisi saat sahibi olmak yoluyla, daha gelişmiş kuzeyle simgesel bir bağ kurmaya çalışıyordu. Burada olduğu gibi, dünyanın birçok yerindeki başka bağlamlarda da özel mülkiyetteki saat, modernliğin en güçlü simgelerinden biri oldu.[110]

Daha yakından bakılarak, çok yönlü ayrımların yapılması gerekir: Köylülerin ve şehirlilerin zamanı, erkeklerin ve kadınların, yaşlıların ve gençlerin, askerlerin ve sivillerin, müzisyenlerin ve mi-

marların zamanı farklı farklıydı. Kronometrenin nesnel zamanı ile öznel olarak duyumsanan zaman arasında, aile ve iş yaşamındaki "tipik" yaşam çevrimlerinin *sosyal* zamanı yer alıyor. Bu zaman da yine kültürel normların, ekonomik görevlerin ve duygusal gereksinimlerin farklı karışım oranlarının damgasını taşıyor. Sosyal zamanın, kolektif olarak bir kuşağın çevrimi olarak da duyumsanıp duyumsanmadığını ve yeniden inşa edici tarihçiler tarafından böyle görülüp görülmediğini sormak özellikle yararlıdır. Bu çeşitliliği aydınlatmak tarihsel antropolojinin ve sosyolojinin görevidir.

Hızlanma

Hızlanma 19. yüzyıla geçişte özellikle birçok insanın paylaştığı karakteristik deneyim miydi?[111] Buhar makinesinin ve bu makinenin dişli çarklarla ve gemi pervaneleriyle mekanik kombinasyonu sonucunda, 19. yüzyıl hız devrimi çağı oldu. Nakliye hızı ancak 20. yüzyılda havacılık ve kara ulaşımının mükemmelleştirilmesi sayesinde önemli bir yükseliş gösterse de, demiryolu ve telgraf daha önceki tüm tarihle kesin bir kopma anlamına geliyordu. En hızlı atlı arabalardan ve en hızlı posta süvarisinden daha hızlıydılar. İnsanların, malların ve haberlerin taşınması biyolojik hareket gücünün zincirlerinden kurtuldu. Bu gelişmenin tek nedeni teknolojiydi. Demiryolu ulaşımının tüm dünyadaki etkisi de –kültürel olarak belirlenen her bir tepkideki ve kullanım tarzındaki tüm farklılıklara rağmen– esas olarak aynıydı.[112] *Fiziksel* hızlanma deneyimi yeni teknik fırsatların doğrudan bir sonucuydu. Demiryolunun Avrupa'da icat edilmiş olması, tüm kıtaların demiryolları ağıyla örülmesi gerçeğinin gerisinde kaldı. Demiryolu kendisinden yararlanma *olanakları* bakımından kültürel olarak nötrdü. Yararlanmanın kendisi nötr değildi elbette. Aygıtla farklı farklı ilişki kurulabilirdi. Hatta, Rus kamuoyunun, Batı Avrupa'daki trenlerden zaten daha temkinli yol alan demiryollarının hızı karşısında çok az heyecan duyduğu öne sürülmüştür: Yavaşlığın kültürel bir öncelik olmasından, ancak ülke dışına bakıp, bu konuda ne kadar geride kalındığı görüldükten sonra vazgeçilmiştir.[113] Demiryolları, kırsal alana ulaşımın eski yöntemlerinden daha hızlı olduğu gibi, daha rahattı da. Daha 1847 yılında Hector Berlioz, Tauroggen'den (bugün Litvanya'da Taurage) St. Petersburg'a giderken dört gün ve dört gece boyun-

ca buz gibi bir kızağın, kendi anlatımıyla "sıkı sıkıya izole edilmiş bir metal kutunun" içinde "umulmadık eziyetler" çekmişti. Birkaç yıl sonra, trenle yarasız beresiz ve "kar hastalığına" yakalanmadan seyahat edebilmişti.[114] Öte yandan, tren kazaları da yeni bir felaketti: Charles Dickens'ın 1865 yılında sahilden Londra'ya dönerken böyle bir kazadan kıl payı kurtulduğu İngiltere'de; Çar III. Aleksandr'ın 1888 yılında benzer bir duruma düştüğü Rusya'da, Hindistan'da ya da Kanada'da durum aynıydı. Zaman deneyiminin mekanik olarak hızlandırılması ve doğadan kopartılması, en geç 1910'lara gelindiğinde muhtemelen dünya nüfusunun çoğunluğu için en azından kâğıt üstünde bir gerçeklikti.[115]

Aynı şey, dünyayı yorumlamakta kullanılan ve Reinhart Koselleck'in 1800'lerdeki "köprü dönem" ile ilgili olarak Batı Avrupa'da teşhis ettiği yeni zamansal kategoriler açısından o kadar güvenle söylenemez. Tarih deneyiminin hızlanması, yolculuğun ve iletişimin fiziksel hızlanmasıyla yalnızca gevşek bir bağ içindedir. Bunlardan farklı olarak, evrensellik kazanmamıştır. Fransız Devrimi'nin sınırlı *dolaysız* etkilerinden zaten söz etmiştik. Koselleck'in Avrupa için 1800 dolayında gördüğü dönemsel değişimde saptadığı felsefi-tarihi modelin, zaman sürekliliğinin bir devrimin şiddet kullanan mevcudiyetiyle "kırılması"nın"nın,[116] başka yerlerde de görülebileceği kuşkuludur. Dünyanın 1789'dan şoka uğramayan bölümlerinde benzeri olgular var mıydı – varsa ne zaman? Modernlik öncesinin uykusunda mı diretiyorlardı? Yoksa oralarda farklı kırılma deneyimleri mi yaşanıyordu? Daha 1649 yılında bir kralın kafasını uçuran İngiltere bile, Paris'teki olaylardan huzursuzlanmış ama çalkalanmamıştı. Birleşik Devletler 1789 yılında kendi devrimini çoktan güvenli kurumsal raylara sokmuş ve yazılı bir anayasayla toparlamıştı.

19. yüzyılda alışılageldik yaşam çevrelerinde ve geleneksel gelecek beklentilerinde tamamen yeni bir dönemin başladığı algısı, başka nerelerde vardı? Milenyum hareketleri ve kıyameti haber veren peygamberler bu etkiyle yaşıyorlardı. Bunlara Çin'den Kuzey Amerika'ya –yerlilerde olduğu kadar beyazlarda da (örneğin Mormonlarda)– ve Afrika'ya kadar dünyanın çeşitli bölgelerinde rastlanıyordu. Köleciliğin sonu, birçok kanıtın gösterdiği gibi, azat edilen köleler tarafından yeni bir çağın birdenbire başlaması olarak duyumsandı, oysa ki "köleliğin ölümü" aslında çok uzun sü-

ren, meşakkatli ve hayal kırıcı bir süreç içinde gerçekleşti.[117] Yeni olana dair vizyon, Fransız devrimcilerinden 1850'li yılların Çinli Taiping hareketine kadar, "yeni" ile birlikte yeni bir zamansal düzenin gelmesi isteğiyle bağıntılıydı. Gelenekten kopan bir takvim, adeta devrimin ayrılmaz bir parçasıdır. Bunu kesinlikle, o zamana kadarki "hegemonyal" kültürün sözde "Logosantrizmine"* karşı bir isyan ve Mesihçi bir spiritüelleştirme olarak düşünmemek gerekir. Geç Modern Çağ için asıl karakteristik olan, zaman kavrayışını rasyonelleştirmek ve modern dünya düzeyine getirmekti. 1792 yılında Fransa'da, 1868 yılında Meiji Reformu'ndan sonra Japonya'da, 1918 Şubat'ında Bolşevik rejimin ilk önlemlerden biri olarak Gregoryen takvimin getirildiği Rusya'da, Taiping'lerin kurmaya çalıştıkları Çin karşı-devletinde de bu böyleydi. Taiping'lerin takviminin hem apokaliptik hem de son derece pratik göndermeleri vardı. Taiping belgelerinde denildiği gibi "Yeni gök ve yeni yer", geçmişin batıl inançlarını ve yanlış öğretilerini bertaraf edecek ve köylülerin çalışma sürelerini akla uygun bir biçimde düzenlemelerini mümkün kılacaktı.[118] Yeni zaman basit, berrak bir zaman olacak, zaman kaynağını akıllıca kullanacaktı.

* Sözmerkezcilik - ç.n.

III

Uzam

19. Yüzyıl Neredeydi?

1 Uzam/Zaman

Olup bitenler, kronolojik bir dizi, yaşanmış ve anlatılmış bir art arda sıralanış ve nedensel bir bağlantı olarak zamanın içinde gerçekleşirler. Olup bitenin her zaman bir yerinin olması, kendiliğinden anlaşılır bir durum gibi görülür. Tarih yazımı bunu pek dikkate almamıştır. Özellikle tarih yazımının klasik alanlarını oluşturan düşünce tarihi ve siyasal tarih uzun bir süre yer içermediler. "Ahlaki eylemin" doğallaştırıldığına dair kuşku uyandıran her şey, 19. yüzyılın tarihçiliğinde bile dışlanmıştır. O zamandan beri coğrafi ve hatta jeopolitik determinizm, bir tarihçinin işleyebileceği en büyük günahlardan biri olarak kalmıştır. Yalnızca Fransız bilim geleneğinde böyle temas korkuları bilinmiyordu. Almanya'da tarihin somut yer belirlemesine, ayağını bir yere basmasına yalnızca askeri tarih, tarım tarihi ya da bölgesel tarih gibi yan dallarda tahammül ediliyordu. Çevre tarihine ve tarihsel coğrafyaya büyük bir saygı duyulmasından sonra, bu durum değişti. Ulaşımın, göçlerin ve sö-

mürgeci yayılmanın tarihçileri uzam boyutunu zaten hiçbir zaman görmezden gelememişlerdir. Karl Schlögel bu boyutu ısrarla vurgulamıştır: postmodern bir coğrafya biliminin soyutlamaları değil, "tüm korkunçluğuyla" görülen ve yaşanılan bir uzam.[1]

Zaman ve uzam ilişkisi felsefede geniş bir yer tutar. Tarihçiler bu konuya daha iddiasız yaklaşabilirler. Onlara Reinhart Koselleck'in bir değinisi bile yetebilir: "Her tarihsel uzam, ölçülebileceği zaman sayesinde inşa edilir, böylelikle ona siyasal ve ekonomik olarak hükmedilebilir. Tüm zaman imgelerinin metaforik gücü başlangıçta uzamsal deneyimlerden kaynaklansa da, zamansal ve uzamsal sorular her zaman iç içe geçmiş olarak kalırlar."[2] Coğrafyacı David Harvey uzam ve zaman sorununa başka bir yönden yaklaşıp, zaman ve uzamın yoğunlaşmasından (*time-space compression*) söz ediyor.[3] Bu yüzden uzam ve zaman veçhelerinin ayrılması bir anlamda yapay kalıyor. Almancada zamanın genişliğine ve düzlüğüne işaret eden, zor tercüme edilebilir "*zeitraum*" ("zamanuzam") sözcüğü bu anlama geliyor.

Çeşitli iç içe geçmelere rağmen, tarihsel açıdan zamanla kıyaslandığında, uzamın üç önemli farkını gözden kaçırmamak gerekir.

- Uzam, zamana göre duyular tarafından daha dolaysız algılanır. Tüm duyularla deneyimlenebilir. "Doğa" olarak insan ömrünün maddi temelidir: Yeryüzü, su, hava, bitkiler ve hayvanlar. Zaman insanların yaşamını organizmalardaki doğal yıpranma süreçleriyle sınırlar, uzamsa onların karşısına *somut* bir biçimde, her şeye gücü yeten ve öldürücü bir düşman olarak çıkabilir. Bu yüzden insan toplulukları özel *zaman konumlarında değil* ama tamamen somut uzamlarda –doğal çevrelerde– kurulurlar. Zaman, astronomik gün-gece çevriminin, iklimsel yıllık çevrimin ve denizin gelgit düzenliliklerinin ötesinde, kültürel bir inşadır. Buna karşılık uzam öncelikle, insanın hayatta kalmasının hazır bulunmuş bir önkoşuludur, ancak daha sonraki bir zaman diliminde kültürel olarak yorumlanmıştır.
- Uzamın, matematik –ve az sayıdaki uzman– dışında soyut olarak düşünülmesi nerdeyse mümkün değildir. Kronolojik olarak düzenlenmiş ve rakamlandırılmış zamanın şematik düzenliliği uzamda yoktur. Saf bir uzam ya da içinde yaşa-

yan canlı varlıklarla ilişkili olan, ilişkisel bir uzam var mıdır? Tarihçiler uzamı, ancak insanlar onu biçimlendirmeye çalıştıktan sonra, onu mitlerle yükledikten, ona bir değer atfettikten sonra konu edinmemişler miydi? Uzam, yerlerin oluşturduğu bir toplamdan başka bir şey olabilir mi?

- Zaman, astronomik yasaların sınırları içinde keyfi olarak tanımlanabilir ve düzenlenebilir, ama daha sonraki kuşakların izleri takip edecekleri şekilde, maddi olarak değiştirilemez. Emek dünyevi uzamda cisimleşir. Uzama, zamandan daha kolay şekil verilebilir: Uzam, kendi "üretimi"nin ürünüdür (Henri Lefebvre). Uzamı "yenmek," ona boyun eğdirmek, onu fetih yoluyla, maddi olarak tüketerek ve sayısız mülkiyet parseline ayırıp un ufak ederek parçalamak da daha kolaydır. Uzam devlet kurmanın önkoşuludur. Devletler kaynaklarını uzamdan alırlar. Uzam elbette farklı dönemlerde değişen önemlere sahip olmuştur. "Territorium" (vatan toprağı) olarak ancak modern Avrupa'da kendinde bir siyasal değer haline gelmiştir.

19. yüzyıl neredediir? Bir dönem, özü gereği zamansal olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte, o dönemin uzamsal konfigürasyonları da betimlenebilir. Bu tür konfigürasyonlar için en önemli model, merkez-çevre ilişkisidir. Merkezler, daha büyük bir bağlamın içinde yer alan, insanların ve gücün, yaratıcılığın ve simgesel sermayenin yoğunlaştıkları alanlardır. Merkezler etkileyici ve çekicidirler. Buna karşılık çevreler, merkezlerle asimetrik ilişkiler içindeki, daha zayıf kutuplardır. İtkileri gönderen olmaktan ziyade alanlardır. Diğer yandan, çevrelerde hep yeni şeyler ortaya çıkar. Büyük imparatorluklar çevrelerden başlayarak kurulmuş, dinler oralarda ortaya çıkmış, önemli tarihler oralarda yazılmıştır. Böylesi dinamik çevreler elverişli koşullarda bizzat merkeze dönüşebilirler. Merkez ile çevre arasındaki ağırlık merkezi sürekli yer değiştirir. Çoğu zaman, birbirleriyle işbirliği ya da rekabet halindeki birden fazla merkez söz konusudur. Dünya haritası, hangi sistematik bakış açısından bakıldığına göre, farklı farklı görünür. Siyasal coğrafya ekonomik coğrafyayla örtüşmez ve kültürel merkezlerin yeryüzündeki dağılımı, askeri gücün yoğunlaştığı noktaların dağılımından farklı bir görüntü arz eder.

2 Metacoğrafya: Uzamlara Ad Vermek

Coğrafi bilginin gelişmesinde 19. yüzyıl, ikili anlamda bir geçiş konumundadır.[4] Birincisi bu dönemde Avrupa kıtası, diğer uygarlıkların coğrafi dünya kavrayışlarının üzerinde net bir tahakküm kurmuştur. 1900 yılına kadar Avrupa coğrafya bilimi, kendine özgü araştırma yöntemlerine sahip bağımsız bir bilim olarak, kendine özgü bir sistematiği ve terminolojiyi, coğrafyacılarının mesleki imgesini, kendi akademik kurumlarını, ders kitaplarını ve uzmanlık dergilerini yaratmıştır. Profesyonel coğrafyacılar kendilerini artık, ezelden beri daha büyük bir prestije sahip olan tarih yazımının yardımcıları olarak değil, kısmen jeoloji, jeofizik ya da hidroloji gibi kesin disiplinlerle yakın ilişki içindeki doğa bilimciler olarak, kısmen de antropologlara yakın insan-bilimciler ya da antropocoğrafyacılar olarak görüyorlardı. Her ders kitabı ve her haritada, özellikle de bunların ardında resmi makamların damgası varsa, "ad verme gücü"nü kullanıyorlardı.[5] Yeni sömürgeler ele geçirmeye çalışan ya da mevcut sömürgelerini bilimsel ilkelere göre "değerlendirmek" yani sömürmek isteyen hükümetlerin muteber danışmanları oldular. Almanya'da ve Fransa'da ortaya çıkan bu coğrafi bilgi modeli, çok geçmeden diğer Avrupa ülkelerinde ve okyanusun öte yanında yandaşlar ve taklitçiler buldu kendine. Amatörlerin ve çıkar gruplarının temsilcilerinin buluştuğu coğrafya cemiyetleri ve dernekleri bu modelin popülerliğini artırdı. Coğrafya'nın bir "dal" olarak yerleştiği her yerde bu, Avrupa tipinde bir bilimsel coğrafya şeklinde gerçekleşiyordu ve bu modeli ithal eden ülkenin bağımsız olması ya da Avrupa'nın sömürgesi olması hiç fark etmiyordu. Çin örneğinde olduğu gibi, bağımsız bir coğrafya geleneğine sahip bulunan ülkelerde hibrid bilgi biçimleri ortaya çıksa da, 1920 dolaylarında Coğrafya, dünyayı kapsayan standart bir söylem haline geldi.[6] 19. yüzyıl, tek tek coğrafyacıların çoğu zaman mükemmellik derecesindeki bireysel başarımlarının bilimsel bir disipline, yani kurumlarla garantilenmiş bir kolektif girişime dönüştükleri bir dönemdi.

Avrupa Keşiflerinin Son Çağı

19. yüzyılın ikinci özelliği de, coğrafyanın bilimselleştirilmesinin *ilk* evresini oluşturması, aynı zamanda keşiflerin de *son* çağı olma-

sıdır. Daha önce hiçbir Avrupalının ayak basmadığı yörelere giden kahraman seyyahlar hâlâ vardı, haritanın üzerinde hâlâ doldurulması gereken beyaz lekeler duruyordu ve hâlâ çok tehlikeli keşif gezilerine çıkılabiliyordu. 1847 yılında Sir John Franklin ünlü kuzeybatı geçidini ararken, Kraliyet Donanması'nın en değerli subaylarından bazılarıyla ve dönemin en iyi bilimsel aygıtlarıyla birlikte ortadan kaybolmuştu; arama birlikleri, İngiltere'den 133 adamla yola çıkan Franklin'in ekibindekilerin iskeletlerini ve başka kalıntılarını ancak 1857-1859 yıllarında buldular.[7] Son keşifler çağı zamansal olarak uzun bir 19. yüzyılın içinde yer alır. Bu çağ, 1768 yılında James Cook'un deniz yoluyla çıktığı, kaptanı ve biliminsanı refakatçilerini Tahiti'ye, Yeni Zelanda'ya ve Avustralya'ya götüren ilk dünya seyahatiyle başladı; Kraliyet Donanması'nın dünya çapında keşif gezilerinin en etkin gücü olma evresi, Franklin hezimetiyle sonuçlandı ve 1911 Aralık ayında Norveçli Roald Amundsen'in Güney Kutbu'na yürüyüşüyle kesin olarak sona erdi. Bundan sonra yüksek dağlarda, çöllerde ve derin denizlerde hâlâ kahramanca eylemler gerçekleştirmek mümkündü ama artık keşfedilecek pek bir yer kalmamıştı.

Yüzyıl boyunca dünyanın bazı bölgelerine ilk kez gidilmişti ve buralar ilk kez betimlendi:

- Uzun süredir bilinen dar sahil şeritlerinin ötesindeki Sahra-altı Afrika; Güney Afrikalı hekim Andrew Smith, İngilizlerin görevlendirdiği Alman coğrafyacı Heinrich Barth ve İskoç misyoner David Livingstone buralara yolculuk ettiler.
- Kuzey Amerika kıtasının tüm batı bölümü; Thomas Jefferson, ABD başkanı olarak görev yaptığı süre içinde, Meriwether Lewis ve William Clark'ı ünlü keşif gezisine gönderdi (1804-1806) ama bu bölgenin eksiksiz haritası yüzyılın içinde ancak sonraları tamamlandı.
- Avustralya'nın iç kesimleri; Brandenburg kökenli Ludwig Leichradt burayı boydan boya geçerken 1848 yılında hiçbir iz bırakmadan kayboldu ve bölge uzun süre tamamen haritalanmadan kaldı.
- Orta Asya'nın büyük bölümleri; Çin coğrafyacılığı 18. yüzyıldan itibaren bu bölge hakkında Avrupa coğrafyacılığından daha fazla bilgiye sahipti; yaklaşık 1860'tan sonra burası Rus, İngiliz ve Fransız, yüzyıl dönümünde de Alman gezi ve araştırma etkinliklerinin sahası oldu.

Aslında Avrupalılar, erken modern çağdan itibaren dünya coğrafyası alanında iyi bir bilgiye sahipti. Bu durum, İspanyol yayılmasının eski çekirdek bölgesi olan Meksika ve daha sömürgecilik döneminden önce ayrıntılı bilgilerin ulaştırıldığı Hindistan için olduğu kadar Siyam, İran ya da Türklerin yaşadığı Küçük Asya gibi, Avrupalılar tarafından sömürgeleştirilmemiş ülkeler için de geçerliydi. Avrupa'da Asya'nın büyük bölümleri hakkında öyle kapsamlı bilgiler vardı ki, Alexander von Humboldt'un yanı sıra bilimsel ülkeler coğrafyasının iki kurucusundan biri olarak kabul edilen Berlinli coğrafyacı Carl Ritter, bu bilgileri 1817 yılında toplam 17.000 sayfadan oluşan 21 ciltlik devasa bir eserde bir araya getirip eleştirel olarak değerlendirebildi (*Die Erdkunde im Verhältniß zur Natur und zur Geschichte des Menschen*): Avrupalıların yüzyıllar boyunca Asya'dan verdikleri bilgilerin bir toplamıydı bu. Ne var ki çok sayıda bilgi kaynağı eskimişti ve kolay ikna olmayan Ritter, kullanışlı bilgileri derleyebilmek için çok zorlanmıştı. Örneğin Avrupalıların, Çin'in iç eyaletleri hakkındaki bilgisi 1830 yılında hâlâ 17. ve 18. yüzyıllara ait Cizvit raporlarına dayanıyordu; yabancı olan her şeyi reddeden Japonya hakkında, Westfalya'lı hekim Engelbert Kaempfer'in 1690'lı yıllardaki ziyaretinde edindiği bilgilerin ötesinde kayda değer bir bilgiye ulaşılamamıştı.[8] Tüm bu örneklerde yeni tanıklıklar gerekliydi. Bu yüzden yeni seyahatler düzenlendi, bunların birçoğunun esin kaynağı Ritter ve Humboldt gibi, İngiltere'de Sir Joseph Banks ya da Sir John Barrow gibi bilim girişimcileriydi; daha sonra bu geziler ağırlıklı olarak African Association ya da 1830 yılında kurulan Royal Geographical Society[9] gibi kurumlar tarafından düzenlendi. Alexander von Humboldt, Amerika'ya yaptığı seyahatle (Haziran 1799'dan Ağustos 1804'e kadar) tüm bu girişimlere bizzat örnek olmuştu; seyahatinin sonuçlarını çeyrek yüzyıl boyunca, asıl gezi raporunu temel aldığı dallı budaklı bir eserde değerlendirdi.[10] 1900 yılında dünyanın birçok bölgesi hakkında, bilimin güncel seviyesinde genel olarak kabul edilen standart yapıtlar mevcuttu.

Avrupa'nın coğrafi olarak keşfedilmesi, büyük denizaşırı girişimlere paralel gerçekleşti, her zaman onların önünden gitmedi. Alexander von Humboldt'un, Havana'ya doğru yelken açmasından birkaç ay sonra, 1799 Eylül'ünde ağabeyi Wilhelm İspanya'ya yola çıktı. Orada ayak bastığı yeni ülke Alexander'ın Yeni Dünya'da bulduğundan daha az bilimsel ve turistik değildi. Berlin'den ya da Paris'ten

bakıldığında, İspanyol İmparatorluğu'nun Bask eyaletleri Amerika'dakilerden daha az egzotik değillerdi ve aynı şey Avrupa'nın periferisindeki başka bölgeler için de geçerlidir.[11] Bütün bir yüzyıl boyunca, serüven aşkıyla ve bilme dürtüsüyle yola çıkan bireysel seyyahlar eksik olmadı. Bu kategoride kadınlar da yer alıyordu, örneğin, bir bilimsel araştırma seyyahı olmasa da, yabancı gelenek ve görenekleri çok dikkatle gözlemleyen İngiliz dünya gezgini Isabella Bird onlardan biriydi.[12] Ayrıca, başka iki tip de giderek önem kazandı: Amacı, hükümeti için toprakları "ele geçirmek" olan emperyal öncü ve onu izleyen, toprakaltı zenginliklerini, tarımsal olanakları ve ulaşım bağlantılarını araştıran kolonyal coğrafyacı.

Coğrafyacıların vizyonları farklı erimleri kapsar. Seyyahlar ve jeodeziciler kendi yakın çevrelerini görürler. Betimlemelerin ve ölçümlerin bolluğu ancak çalışma masasında büyük ölçekli bir uzam görüntüsü ortaya çıkartır. 18. yüzyılda Asya'nın haritasını çıkartıp çığır açan Fransız haritacılar da, Carl Ritter'in kendisi de biçimini ana hatlarıyla ve ayrıntılarıyla kavradıkları kıtaya hiç ayak basmamışlardı. 19. yüzyıl doğallıkla dünyanın küre biçiminde oluşunu çıkış noktası alıyordu, bu tasavvur, yeni yapılan deniz yoluyla dünya seyahatleri sayesinde ek bir somutluk kazanmıştı. Ancak, havadan fotoğrafçılığın olanaklarından önce, sadece küre biçimine yönelik yer perspektifinin –gezginlerin ya da deniz yolcularının karadan bakışının– söz konusu olduğunu unutmamak gerekir. Uzaydan bakışı bir kenara bırakalım, kuşbakışı perspektif, yalnızca kurgusal ve yaklaşık olarak, iplerle yere bağlı balonlardan mümkündü. Bu yüzden, Alp vadilerinde sorunsuzca işleyen geleneksel manzara ressamlığının anlatım tekniği, Büyük Kanyon gibi jeolojik bir aykırılık karşısında başarısız kalıyordu. Bu cehennem boğazının natüralist tarzda betimlenebileceği bir açı bulunmuyordu. 1857-1858 yıllarında Colorado Nehri'ne düzenlenen ilk bilimsel keşif gezisinin ressamları, natüralist bakışın bu tür sınırlanışını, yeryüzünün bir mil yükseğindeki bir bakış noktasından görülen *hayali* bir hava görüntüsüyle aşmaya çalıştılar.[13]

Kıtaların Adları

Yerlere ve uzamlara isim verenler daima coğrafyacılar ve kartograflar olmuştur.[14] Bir isim nasıl ortaya çıkarsa çıksın, bir küre-

nin ya da iyi hazırlanmış ve bilimsel ve siyasal açıdan yetke sahibi kabul edilen bir haritanın üzerinde belirdiğinde, kamusal bilgi haline gelmiştir. Tekil topografik nesneler –bir dağ, bir akarsu, bir şehir– söz konusu olduğu sürece, yerel isimlerin Avrupalılar tarafından benimsenme şansları vardı. 19. yüzyılda İngiliz Hindistan'ının topoğrafyacıları arasında, yeni işaretlenen bir yerin yerel isminin, yöreyi bilen yerlilere danışıldıktan sonra, mümkün olduğunca geçerli isim olarak korunması kuralı geçerliydi. Bu kuralın ünlü bir istisnasını 1856 yılında Himalayalar'daki "Peak XV" oluşturdu; bu zirveye Hindistan'ın en kıdemli emekli arazi mühendisinin (Surveyor-General of India), George Everest'in ismi verildi – Everest buna, isminin Hintliler tarafından telaffuz edilmesinin zor olduğu gerekçesiyle, mütevazı bir itirazda bulunmuştu.[15] Dünyanın başka kesimlerinde Avrupalı hükümdarların, devlet adamlarının ve kâşiflerin isimleri, insafsız bir cömertlikle dağıtılıyordu: Victoria Gölü, Albertville, Melbourne, Wellington, Rodezya (Rhodesia), Brazzaville, Bismarck Takımadası ve Caprivi zirvesi, uzun bir liste oluşturan örneklerden bazılarıdır.

Yine de büyük alanlar için isim seçmek böyle noktasal adlandırmalardan daha keyfi ve ideolojikti. Bu bağlamda "metacoğrafya"dan söz edilmiş ve bununla, herkesin çoğu zaman neyi kapsadığını bilmeden zihninde taşıdığı, dünyanın uzamsal düzenine ilişkin şemalar kastedilmiştir.[16] Bu şemalar, küreyi kıtalara ve başka "dünya bölgelerine" ayıran çok sayıdaki "zihinsel harita" arasında yer alırlar. Daha 16. yüzyıl başında antik Avrupa, Asya ve Afrika isimlerinin yanına, Martin Waldseemüller'in "Amerika"sı, tüm batı yarıkürenin tanımı olarak eklendi. 19. yüzyılda coğrafi büyük kategoriler henüz kesinleşmemişti ve daha sonraki dönemlerde verilmiş isimler kullanıldığında, bu anakronizmanın bilincinde olunmalıdır. Bugün en azından "İspanyol Amerika"sını ve Portekizce konuşulan bölgeyi birbirinden ayrı görmek isteyenlerin canını sıkan "Latin Amerika" bile çok net bir kendiliğinden anlaşılırlık kazanmamıştır. İngilizce ve Fransızcanın da (yerine göre Kreol) konuşulduğu Karayip Adaları'nın ("Batı Hindistan" da denilir) da Latin Amerika tanımına dahil olup olmayacağı konusunda, günümüzde bile görüş birliğine varılmış değildir. Alexander von Humboldt ve onun izini takip edenler henüz bu tanımı bilmiyorlardı. Humboldt'un Amerika'sı İspanyol İmparatorluğu'nun Yeni

Dünya'daki "gece yarısı"ydı ya da tropik yöreleriydi ve Küba da doğallıkla buraya dahildi. Simón Bolìvar'ın kuşağı "Güney Amerika" diyordu. "Latin Amerika" adı ilk kez 1861 yılında, Fransa'daki Saint-Simoncuların "Panlatinizm"i bağlamında ortaya atıldı ve çok geçmeden siyasal olarak benimsendi. Tam da o sıralar III. Napoléon, Güney Amerika'da bir Fransız İmparatorluğu inşa etmeye çalışıyordu – bu çaba 1867 yılında Fransız birliklerinin Meksika'dan sürülmesi ve Fransızların desteklediği İmparator Maximilian von Habsburg'un kurşuna dizilmesiyle, utanç verici bir başarısızlığa uğradı. "Latin" sözcüğünün stratejik çekiciliği, Fransa'nın ve Amerikalar'ın Latin dillerini konuşan halkları arasında siyasal olarak uygun, "doğal" bir bağ kurabilmesine dayanıyordu.[17]

Yine de "Latin Amerika" nispeten eski bir bölgesel kavramdır. Diğer bazı "dünya bölgeleri" önemli ölçüde daha yeni tarihlidir. Genel bir "Güneydoğu Asya" tanımı I. Dünya Savaşı sırasında Japonya'da ortaya çıktı. Bu tanımın yaygınlaşması, 1943 yılında Pasifik Savaşı'nın ortasında, siyasal nedenlerle *İngiliz* başkomutanları için bir operasyon bölgesi yaratılması gereğiyle oldu; böylece Lord Mountbatten'a bir "South East Asia Command" unvanı verildi.[18] O zamana kadar Batı'da, topografik ve kültürel açıdan son derece heterojen bu bölge için genel bir isim bulunmuyordu. Avrupalılar özellikle toptan bir biçimde "East Indies"den söz etmiyorlarsa, tek tek krallıklar ve sömürge bölgelerinin üstünde, olsa olsa anakarada "Arka Hindistan" (bugünün Burma, Tayland, Vietnam, Kamboçya ve Laos'u) ve "Malay Takımadası" ayrımını yaparlar. Birkaç on yıl öncesine kadar "Güneydoğu Asyalılar" hemen hemen hiçbir ortak kimlik hissetmiyorlardı ve ilk bölge tarihi ancak 1955 yılında yayınlandı.[19]

Daha kuzeyde de benzer bir durum vardı: Erken Modern Çağ haritaları Asya kıtasının ortasında "la Tartarie" [Tataristan] adı altında, sınırları nadiren net olarak çizilen bir uzamı gösteriyorlardı. Bu bölge, bugüne kadar kavramsal bir istikrara kavuşmamış olan, "İç Asya" ya da "Orta Asya" tanımlarına belirsiz bir biçimde karşılık düşmektedir. Rus yazarlar eski Rus Türkistanı'nın ağırlıklı olarak Müslümanların yaşadığı bölgelerini de buna eklemek istediler; daha geniş bir kavram da Moğolistan, Tibet ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin bugünkü Moğol bölgelerini ("İç Moğolistan") de kapsamaktadır. Tibet çoğunlukla dışarıda bırakılır – ve "Güney

Asya"da da olmadığı için hiçbir yere dahil edilmez. 18. yüzyılda genellikle "Tataristan"a dahil edilen Güney Sibirya ve Mançurya da "Orta Asya" kavramının dışına çıkmışlardır. Orta Asya'nın "Doğu Asya" ve "Orta Doğu" ile sınırları uzun süredir tartışılmaktadır ve kimi yazarlar "Orta Avrasya" gibi kendi yarattıkları yeni tanımları önermektedirler.[20] "La Tartarie" ve "Orta Asya" kavramları ne de olsa 1904 yılında Halford Mackinder'ın, çok alıntılanan "The Geographical Pivot of History" makalesinde, Avrasya hakkında, büyük güç politikasının stratejik "*heart-land*"ı haline gelen[21] dünyanın kalbinde yer alan gizemli, sıradan seyyahların ulaşamayacağı bir harikalar diyarı imgesini çağrıştırıyordu; oysa "Şark" [Orient] kavramının teritoryal bağlantıları daha da zayıf tanımlanmıştı. Esasen, kültürel olarak tanımlanmış bir kavram söz konusuydu, Arap, Türk ve İranlı Müslümanların yaşadığı ülkeleri imliyordu ve Avrupalı yorumcular tarafından yüzyıllar boyunca üzerine katmanlar ve anlamlar yüklenmişti. Osmanlı Balkanlar'ı da böyle anlaşılan bir Şark'ın parçasıydı. Moğol İmparatorluğu, Malezya ya da Cava gibi daha uzak Müslüman bölgelerinin de buraya dahil olup olmadığı hiçbir zaman açıklığa kavuşmamıştır. 10. yüzyılın ikinci yarısında "Şarklılar" denildiğinde, çoğu zaman Hintliler ve Çinliler de kast edilirdi. Yine de 19. yüzyılda Batılı gözlemcilerin elindeki yegâne genel kategori buydu. "Yakın Doğu" (Near Eeast, Almancada hemen hemen eşzamanlı olarak: Vorderer Orient [Ön Asya], Rusçada Blizkij Vostok, Fransızcada ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra Proche-Orient) ancak yüzyılın sonlarına doğru diplomatik çevrelerde kullanılmaya başlandı ve Osmanlı İmparatorluğu'yla birlikte, Kuzey Afrika'nın o tarihte artık Osmanlı'ya dahil olmayan (Mısır ve Cezayir gibi) bölgelerini de kapsıyordu. 1916 yılında ortaya atılan "Bereketli Hilal" tanımı arkeologlar arasında yaygındı ve İslam öncesi büyüklüğü ima ediyordu. "Orta Doğu" da İngiliz gazeteci Valenine Chirol ile Amerikalı deniz subayı ve askeri tarihçi Alfred Thayer Mahan'ın 1902 yılında uydurduğu bir kavramdı ve hiçbir kültürel ya da tarihsel yan anlamı yoktu. Bu kavramla, sabık hegemonya sahibinin, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasından ötürü siyasal istikrarsızlık içinde görülen bölge kastediliyordu. Uzamsal bakımdan ise, İngiltere ile Çarlık Rusya'sı arasındaki çatışmanın büyük bir sahnesi olarak görülen Basra Körfezi'nin kuzeyindeki bölgeyi

ifade ediyordu; bazı jeopolitik yorumcular (başkaları tarafından "Orta Asya"da sayılan) Afganistan, Nepal ve Tibet'i de bu kavrama dahil ediyorlardı. İngiliz bakış açısından özellikle Hindistan'ın stratejik olarak zayıf komşuları düşünülüyordu.[22] Uzmanların da, sıradan insanların da bugüne kadar hiç eleştirmeden kullandıkları ve bölgenin yerli seçkinleri tarafından da olduğu gibi benimsenen coğrafi tanımlar varlıklarını çoğu zaman, ileri emperyalizm çağındaki jeopolitik algılara borçludurlar.

"Uzak Doğu" – "Doğu Asya"

Avrupa'nın uzam semantiğinin başkalaşımları, bugün Doğu Asya olarak tanımlanan bölge örneğinde özellikle iyi görülebilir. Bu kavram, Çin, Japonya ve Kore'yi dilbilimsel açıdan bir araya getirmek pek mümkün olmadığı için Asya-bilimsel filolojiler alanından çok coğrafyada ve sosyolojideki *area studies*'te [saha araştırmalarında] kullanılmaktadır. Sonuçta, üç dilin yapıları farklıdır: Sinoloji, Japonoloji ve Korece filolojisi hâlâ ayrı disiplinlerdir ve bağımsızlıklarına inatla düşkünlerdir. Ama 19. yüzyıldaki başlangıçlarından itibaren bu dallar da ortak bir terim olan Doğu Asya'yı herhangi bir zorluk çekmeden kullanmışlardır. Aslında bu kavram muğlak bir biçimde ve ağırlıklı olarak topografik anlamda, 18. yüzyıl sonunda İngilizce, Fransızca ve Almancada ortaya çıkmıştır. Ancak 1930'lu yıllardan sonra, ABD bir Pasifik gücü haline gelince Avrupa merkezli "Uzak Doğu" kavramını kullanmaya devam etmenin saçma gelmesiyle birlikte yerleşti; mantıksal olarak yalnızca (Sibirya için kullanılan) "*Russian Far East*" kavramı inandırıcıydı. O zamandan beri, doğrudan doğruya orada yaşayanlardan ziyade bölgenin dışında, ortak "Konfüçyüsçülük" bağıyla bir arada tutulan bir tür "Çin kültür çevresi" veya "Çin-Japon kültür dünyası" terimi üzerinde anlaşma girişimleri olmuştur: Tarihsel açıdan olduğu kadar din sosyolojisi açısından da sorunlu bir önermedir bu.

Gitgide daha seyrek kullanılan "Uzak Doğu" da, "Yakın Doğu" ve "Orta Doğu" kavramları gibi, emperyalizmin sözlüğünden kaynaklanıyor. Bu terim, yüksek emperyalizm döneminde yani *Fin de Siècle*'de coğrafyacılar ve politikacılar arasında büyük bir popülerlik kazanan, dünyanın coğrafi-stratejik kıstaslara göre meta-coğrafi bir biçimde yeniden bölümlere ayrılması bağlamına giriyor.

Kimi devlet adamları, örneğin Hindistan kral naibi ve daha sonraki dışişleri bakanı Lord Curzon, o zamanlar kendilerini coşkulu amatör coğrafyacılar olarak görüyor ve dünya bölgelerinin yükseliş ve düşüşleri hakkında spekülasyonlarda bulunuyorlardı. "Uzak Doğu" kavramı 19. yüzyılın sonuna doğru ortaya atıldığında, iki şey kastediliyordu. Bir yandan "Şark" hakkındaki, Müslüman ülkelere bakılarak elde edilen genel klişeler, uzamsal olarak doğuya doğru uzatılmıştı. Çin, Japonya ve Kore artık tamamen farklı yapıda olduğu varsayılan Batı'yla taban tabana zıt olan, genelleştirilmiş bir "Doğu"nun özel cisimlenişleri olarak, yani genişletilmiş bir Şark uzamının "Sarı ırk"ın yaşadığı parçası olarak görülüyorlardı. Diğer yandan (ve bu çok daha önemliydi) "Uzak Doğu" jeopolitik bir kavram olarak anlaşılıyordu. Bu kavram, ancak geleneksel Çin merkezli dünya düzeninin büyük ölçüde ortadan kalkmasından sonra ortaya çıkabilirdi. "Uzak Doğu," Avrupalı bir perspektiften bakıldığında, dünya politikası içinde Avrupa nüfuzunun önemli ölçüde ama –Hindistan ve Afrika'da olduğu gibi– sömürgeci el koymaya gerek kalmadan, güvenilir bir biçimde garantilendiği bir alt sistem olarak görülüyordu. Söz konusu ülkelerin kültürel özellikleri böyle bir kavramda ancak ikincil bir rol oynuyorlardı, birincil olarak Büyük Güçler için bir operasyon alanı oluşturuyorlardı. Bu Uzakdoğu'nun jeostratejik çekim merkezi Sarı Deniz'de ve giderek artan bir biçimde Mançurya'daydı; bunlar giderek Büyük Güçler arasındaki rekabetin "mihver ve dönme noktaları" (Mackinder'ın anladığı anlamda *pivots*) olarak tanımlanan bölgelerdi. "Uzak doğu sorunu"nun siyasal çekirdeği, Çin'in devlet bütünlüğünün geleceğiydi. Ama başka bir çokuluslu devletin, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderinin söz konusu edildiği "Şark sorunu"ndan farklı olarak, Uzakdoğu sorunu bölgede yükselen yeni ve bağımsız bir askeri gücü, yani Japonya'yı da kapsıyordu.

Bu arada, Japonya'nın özel konumu meta-coğrafi durumu karmaşıklaştırıyordu. Güç politikası açısından bakıldığında, İngiltere ve Rusya'nın yanı sıra Uzakdoğu sahnesindeki en önemli aktör olmasına karşın, "Doğu Asya" bölgesinin diğer ülkeleriyle ilişkisi ikircimliydi. Tarihsel bakımdan Çin'in en önemli vasal devleti olan Kore, Japonya'yla az sayıda ve ağırlıklı olarak nahoş deneyimler yaşamıştı; Kore, Meiji-Japonya'sında nüfuz bölgesinin potansiyel bir bölümü olarak görülmüş ve çıkan ilk fırsatta, 1910 yılında

ilhak edilmişti. Japonya 19. yüzyılın son üçte birinden itibaren ve özellikle 1890 yılından sonra zihinsel olarak Asya kıtasından uzaklaştı. Fukuzawa Yukichi'nin 1885 yılında "Asya'ya Veda" (*Datsu-a*) adlı makalesinde yazdığı gibi, Japonya coğrafi açıdan öyle olsa da, kültürel açıdan çoktandır Asya'nın parçası değildi; siyasal ve maddi olarak başarılı "Batı"ya yönelmişti ve bir zamanki kültürel öğretmeni Çin'e giderek artan bir küçümsemeyle bakıyordu.[23] Buna karşılık, 19. yüzyıl sonunda Japonya'yı Batı'nın gücüne karşı "Panasya" direnişinin lideri olarak görme eğilimi de vardı. Bu temel çelişki, "Doğu Asya"ya (*Tōa*) ilişkin Japon tavırlarında da görülüyordu: Bir yandan barışçıl bir biçimde ona dahil olmak, ama diğer yandan diğer ülkeler üzerinde tahakküm kurup onları "uygarlaştırmak" istemek. Bu gibi düşüncelerin ilkönce Japon ordusunda, potansiyel operasyon alanını tanımlarken geliştirilmiş olmaları, bu gerilimin önemine işaret ediyor.[24]

Meta-coğrafi Alternatifler

Ritter'in ve Humboldt'un döneminde coğrafya bilimi, "dünya bölgeleri"nin büyük ölçekli haritası sabitleştikten *sonraki* evreye göre daha hassas bölgesel filtrelerle çalışıyordu. 18. yüzyılda özellikle Almanya'da önem verilen ülkeler coğrafyası ve "istatistik"in şematizmi, 19. yüzyılın ilk on yılından sonra geride bırakılmıştı ve araştırmaya temel oluşturacak yeni uzamsal bütünlükler aranıyordu. Burada belirleyici düşünür Carl Ritter'di. Ritter temel birimler olarak devletlere odaklanılmasını reddetti, tümdengelimli sınıflandırmaların ayrıcalıklarına itiraz etti ve eski coğrafya kitaplarında yığılmış bilgiler arasındaki bağıntı eksikliğini eleştirdi.[25] Dünya yüzeyinin fiziksel kıstaslara göre yeni bir bölümlendirilişini tasarladı. Fiziksel olanın önceliğini kabul etmesi, Ritter'i tarihin sahnesi olarak anladığı dünyada yaşayan insan topluluklarının maddi yaşam tarzını ve eylemlerini incelemekten alıkoymadı. Halkların, yani onun için özellikle önem taşıyan "bireyliklerin", "ülke toprağı" ve "ülke doğasıyla" bağıntılı olarak gelişmesini izlemeyi, coğrafyanın görevlerinden biri olarak görüyordu. Bu sırada toplumsal yaşamı ve "tarihsel hareketi" iklim gibi doğa sabitlerine indirgemekten kaçındı. Ritter bir geo-determinist değildi. Doğayı "insan soyunun eğitim yeri" olarak, kolektif kimliklerin ve özel sosyal tiplerin

biçimlenme kaynağı olarak görüyordu.[26] Doğa ile tarih arasında nedenselliklerden çok denklikler olduğunu düşünüyordu. Ritter, coğrafyanın 17. ve 18. yüzyıllarda geliştirdiği, ayrıntılı betimleme söz dağarcığını[27] aldı ve onu büyüme ve eylem "dinamik" metaforlarıyla tamamladı. Kendisine ait, bütünlüklü olarak ele alınmış bir "ülkeler coğrafyası" kavramından yola çıkarak, doğal üst yüzey biçimlerini, özellikle de dağ silsilelerini ve "su sistemlerini", tarihin sahnelendiği alanlarla ilişki içine sokmaya çalıştı. Ritter, "kıtaların bölümlenmesi" sorunuyla tekrar tekrar uğraştı.[28] Bunu bir sorun olarak görmesi bile, Ritter'i daha önceki ve daha sonraki coğrafyacıların üstünde bir konuma yerleştirir. Bu yöntemle, örneğin sığ jeopolitik olarak değil, üç boyutlu belirlenmiş bir "Yukarı Asya" kavramına ulaşmıştır; bu kavram doğanın özellikleriyle orada yaşayanların yaşam biçimlerini de işin içine katar.[29] "Şark" ya da daha sonraki "Yakın ve Orta Doğu" gibi toptan bir kavram yerine, İran dünyasını da kapsayan Batı Asya ile Arabistan ve Fırat ve Dicle sistemlerinin "Basamaklı Ülkesi" arasında ayrım yapmıştır.

Ritter'in kendine özgü terminolojisi kabul görmedi. Yine de, terminolojik yaratıcılığı yüzyılın son üçte birinin, pek ortak yönleri bulunmayan ama çağlarının metacoğrafi basitleştirme ruhuna direnmiş iki önemli coğrafyacısında devam etti. Hem önce İsviçre'de sonra Belçika'da sürgünde çalışan Fransız anarşist ve özgür düşünür Élisée Reclus hem de siyasal açıdan muhafazakâr biri olan, yöntemsel açıdan ise çığır açan Leipzigli coğrafyacı ve etnolog Friedrich Ratzel, dünyanın betimlenişinde yeni dilsel nüanslar bulmak için sürekli çaba gösterdiler. Ratzel'in *Anthropogeographie* (1882-1891) ve *Politische Geographie* (1887) adlı eserleri kendi döneminde yükselişe geçen mega kategorileri aşağılar ve bunların yerine arazi biçimlerinin ve uzamsal "konumlar"ın politik oluşumlarla ilişkisinde, örneğin adaların tartışılmasında daha incelmiş bir yöntem sunarlar.[30] Reclus de son yazdığı ve bir kısmı ölümünden sonra yayınlanan eserinde, dünyanın 19. yüzyıl başından kısa bir süre sonraki güncel durumunu coğrafya perspektifinden analiz eder ve ne geleneksel kıtalara ne de jeopolitik olarak yeni uydurulan kavramlara başvurmadan, dünyanın alışılmamış bir makro bölümlendirmesini yapar. Coğrafi ve siyasal literatürü ancak Ritter'le kıyaslanabilecek kadar iyi bilen Reclus, genel bir Avrupa kavramını kullanmaktan kaçınır. Avrupa'yı, siyasal ve ekonomik

açıdan Avrupa dışındaki dünyaya da bağlanan üç bölgeye ayırır: (1) Onun bakış açısından hepsi de "tamamen kapitalistlere bağımlı olan" tüm Akdeniz kıyısını ve Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere Latin ve Cermen ulusları;[31] (2) toprak temelli olarak tanımlanan ve Polonya'dan Japonya'ya kadar uzanan Avrasya ve (3) Büyük Britanya ve "maiyetindekiler" (*cortège*); Reclus'nün temelden Batılılaşmasını beklediği Hindistan başta olmak üzere, Asyalı parçasıyla birlikte tüm imparatorluk buna dahildir.[32] Son olarak Reclus'nün bakışında, iki Amerika ve Pasifik uzamı (İngiliz sömürgeleri hariç) yeni oluşan bir birimdir. Reclus modern anlamda bir bağıntı düşünürüdür, asla kategoriler halinde şeyleştirilmiş büyük bölgelere göre düşünmez. Bu bakımdan da Reclus'nün yapıtı 19. yüzyılın Avrupa akademik coğrafya bilimini temsil etmese de, bugünden bakıldığında –daha ziyade şematik teorikleştirme eğiliminde olan Ratzel'den daha ağırlıklı olarak– 19. yüzyılın coğrafi bir özeti diye görülebilir.

Ratzel ve özellikle Reclus, yüzyıl dönümünde Almanya ve Avusturya'dan çıkarak moda olan kültür çevresi (*Kulturkreise*) öğretileriyle aralarına büyük mesafe koydular; üstelik Reclus sol mizacından ötürü her türlü jeopolitik büyük bölgeler tanımına zaten uzaktı. Kültür çevresi öğretileri gürül gürül akan etnografik malzemeden yararlanıp, çok geniş kültür çevreleri veya uygarlıklar inşa etmeye çalıştılar. Bu tür inşalar çoğu kez, salt yöntemsel mütevazı yardımcı araçlar olmaktan çıkıyor, kültür çevrelerinin nesnel varlığına inanılıyordu. Böylece temel post-liberal kavram haline gelen "kültür çevresi", Carl Ritter'in kuşağının idealist coğrafya ve tarih görüşündeki "bireysel"in yerini aldı.[33] Daha ileride Samuel P. Huntington'ın eserinde yeniden su yüzüne çıkacak bu fikirler tipik bir *Fin de Siècle* fenomeniydi ve dünyaya bakışın aşırı basitleştirilmesinin ifadesiydi; buna jeopolitik devamcılarının terminolojisinde de rastlanacaktı.

3 "Zihinsel Haritalar": Uzamsal Perspektifin Göreliliği

19. yüzyılın uzam anlayışlarını yeniden inşa etmek için, bugün apaçık diye kabul ettiğimiz şeyleri tekrar tekrar sorgulamak gerekir. En güvenilir kavramlar bile bu sorgulamadan muaf tutulma-

malıdır. Örneğin "Batı" kategorisine, sınırları ilkönce Müslüman "Şark"a karşı "Garp" [*Abendland*] olarak, 1945'ten sonra ilkönce Sovyet çizgisindeki ateist komünizme, sonra yine "İslam"a karşı çekilen, Hıristiyanlığın damgasını taşıyan o "değerler topluluğu"-na, 1890'lı yıllardan önce başat bir düşünce figürü olarak rastlanmamaktadır.[34] Bilindiği gibi garp ve şark, günbatımı ülkesi ve gündoğumu ülkesi karşıtlığı, antik kozmolojilerden ve Pers savaşları deneyimlerinden kaynaklanır. "Batı" kategorisiyse ancak yayılma eğilimindeki *Atlantikaşırı* bir uygarlık modeli fikrinden doğmuştur. Hatta batıdan söz etmek Avrupalılar ile Kuzey Amerikalıların kültür ve dünya politikası açısından eşit kademede olduklarını varsayar. Böyle bir simetri, 19. yüzyıl başına kadar Avrupalı gözlerde garantilenmiş değildi. Bugün "Batı"nın eşanlamlısı olarak yaygın bir biçimde kullanılan "Yahudi-Hıristiyan uygarlığı" eşleştirmesi henüz yeni bir kavramdır, 1950'lerden önce kamusal bir öneme sahip değildi.[35]

"Batı" fikri başlangıçtan itibaren "Şark"a göre ülkelerin topraklarına daha az bağlıydı. Britanya Dünya İmparatorluğu içindeki Yeni-Avrupalı yerleşim kolonileri, yani Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda buna dahil edilecek miydi? Nüfuslarında yüksek bir Avrupa kökenli insan oranı bulunan Latin Amerika ülkeleri, örneğin Arjantin ve Uruguay'dan bu statü nasıl esirgenebilmişti? Uzun 19. yüzyılda "Batı"dan daha çok "uygar dünya"dan söz ediliyordu. Bu büyük ölçüde esnek ve adeta yere bağlı olmayan bir kendini betimlemeydi. İkna ediciliği, kendilerini "uygar" olarak tanımlayanların, gerçekten de öyle olduklarını başkalarına da kabul ettirebilmelerine bağlıydı. Tersten bakıldığında ise, yüzyılın ortasından sonra tüm dünyadaki seçkinler, bu uygar Avrupa'nın taleplerini karşılayabilme çabası içine girdiler. Hatta Japonya'da, uygar bir ülke olarak kabul edilmek, ulusal politikanın hedefi oldu. Bu yüzden Batılılaşma yalnızca Avrupalı ve Kuzey Amerikalı kültür unsurlarını seçerek benimsemek anlamına değil, en hırslı örnekte daha fazlasına: "Uygar dünya"nın bir *bileşeni* olarak kabul edilmek anlamına da geliyordu. Bu olgu aslında uzamsal olarak tarif edilemez ve dünya haritası üzerinde sabitlenemez. "Uygar dünya" ve yaklaşık eşanlamlısı "Batı" uzam kategorileri olmaktan ziyade, uluslararası hiyerarşileştirmenin ölçüm noktalarıydılar.[36]

Avrupa

Hatta "Avrupa" kategorisi bile 19. yüzyılda, bugün zannedildiği kadar net değildi. Elbette Avrupa *bir biçimde* tarihsel bir bütünlük olarak ve ilkesel açıdan daha tek biçimli, ama bu sırada kendi içinde farklılaşmış bir yaşam alanı olarak görülüyordu. Hıristiyanlığın dindar öz tanımlamasının ötesine geçen genel bir "Avrupa bilinci", Aydınlanma sürecinde seçkinlerin arasında tek tük ortaya çıktı; Avrupa'nın tümüneyse en geç Napoléon döneminde yayıldı.[37] 19. yüzyılın ilk yarısında birbirine zıt birden fazla Avrupa tasarımı yapılmıştır ve bunların her biri tasarlayanların kendi uzam vizyonuyla bağıntılıdır:[38]

- Napoléon emperyalizminin Avrupa'sı, Tours'dan Münih'e, Amsterdam'dan Milano'ya kadar uzanan bir çekirdek bölge etrafında organize edilmiş ve düşünülmüştür – geri kalanların tümü "ara bölgeler" ya da imparatorluğun dış çeperiydi;[39]
- Chateaubriand'ın ve Novalis'in karşıdevrimci romantizminin *Europa christiana*'sı;
- Viyana Kongresi'nin ortak Avrupa normlarına ve değerlerine gönderme yapan bütüncül bir ideolojisi olmayan ve istikrarlı, barışı koruyan dengeler yaratmak üzere tasarlanmış güçler sistemi;[40]
- 1815 Rusya-Prusya-Avusturya Kutsal İttifakı'nın Katolikliğin, Protestanlığın ve Ortodoksluğun ileri romantik bir retorikte birleşip, Slav-Ortodoks unsurun yenileyici gücüne özel beklentiler yükledikleri pratik-politik açıdan önem taşımayan Avrupa fantezisi;
- Aralarında en etkili yazar olarak tarihçi ve devlet adamı François Guizot'nun da bulunduğu Batı Avrupalı liberallerin Avrupa'sı; bu liberaller Kutsal İttifak'ın aksine Batı ve Doğu Avrupa arasında keskin bir ayrım yapıyor ve Kuzey Atlantik dayanışmalarını, özellikle de Fransa-İngiltere eksenini, Avrasya'dakilerden daha önemli buluyorlardı.
- Tarihin öznesi olarak halkı keşfeden demokratların Avrupa'sı (Fransız tarihçisi Jules Michelet 1846 tarihli *Le peuple* adlı denemesiyle ve 1848-1853 yılları arasında tamamladığı *Histoire de la Révolution française* adlı yapıtıyla, yazar olarak büyük bir etkide bulunmuştu); demokratlar aynı za-

manda ulusal düşünceleri ve Avrupa uluslarının oluşturduğu bir federasyon fikrini daha güçlü vurguladılar ve Yunan özgürlük idealine gönderme yaptılar;

- Marx ve Engels'in *Komünist Parti Manifestosu*'nun (1848) devrimci karşı-Avrupa'sı; burada çağrı yapılan uluslararası işçi dayanışması fikrinin çekirdeğinde de ilkönce Avrupa vardı.

İngilizlerin kendilerine özgü bir Avrupa tasarımları vardı. Siyasal seçkinlerin arasındaki bir azınlık, serbest ticaretin yorulmaz savunucusu Richard Cobden ya da liberal filozof ve iktisatçı John Stuart Mill gibi insanlar, uluslararasıcı ve bazen özellikle Fransız dostu bir zihniyetteydiler; bu arada, Britanya Adaları'nı kıtaya dahil görmeyen, Avrupa'yı kesinlikle kültürel bir örnek olarak benimsemeyen ve denizaşırı ticarette istediği gibi davranabilmek için kıtadaki güçler dengesinin dışında durma politikasını savunan bir çoğunluk vardı. 1880'li yıllarda ırk doktrini Avrupa'da yayılmaya başladığında, bu durum İngiltere'de Anglosaksonizm şeklinde, yani bir tek Avrupa kıtası dışında, dünyanın her yerinde hükmedici ve kültür yaratıcı şekilde yayılmış bulunan "Anglosakson ırkı"nın yüceltilmesi şeklinde gerçekleşti.[41]

Bismarck'ın 1876 yılında söylediği, Avrupa'nın coğrafi bir kavramdan başka bir şey olmadığı sözü, eski devrimci, liberal ve muhafazakâr dayanışmaların kaybolduğu, Avrupalıların yine savaşmaya başladıkları bir dönemdeki genel Avrupa bezginliğini dile getiriyordu.[42] Fakat bu sözlerin ardında yalnızca siyasi bir teşhis değil, özel bir uzam anlayışı, bir tür büyük güç Darwinizmi de yatıyordu. Büyük Güçler birbirleriyle rekabet halindeydiler ve potansiyel huzursuzluk kaynağı olarak gördükleri küçük Avrupa devletlerine saygı duymuyorlardı. İspanya, Belçika ya da İsveç gibi ülkeler, kültürlü İngilizleri, Fransızları ya da Almanları fazla ilgilendirmiyor ve pek de ciddiye alınmıyorlardı. İrlanda, Norveç, Polonya ya da Çekya henüz bağımsız birer devlet olarak mevcut değillerdi. Hem Aydınlanma'nın barış tasarımlarının hem de 1957'den sonraki Avrupa birleşmesinin temelinde yatan, irili ufaklı her boydan devlet arasında bir Avrupa çoğulculuğu düşüncesi, 19. yüzyıl sonunda henüz mümkün değildi. Şu da var ki, "ulus-devletler çağı" denilen dönemde en büyük ve en önemli aktörler, imparatorluklardı. Bu durum yalnızca İngiliz dış ilişkilerini ve bununla bağımlı uzam görüşünü, Avrupa birleşmecisi bir eğilimden uzak tutmakla

kalmıyordu. Örneğin Fransa'nın Cezayir sahiliyle ilişkileri İspanya ile olanlardan daha sıkıydı: Akdeniz, Pireneler'den daha kolay bir engel olarak görülüyordu. İspanya ve Portekiz denizaşırı imparatorluklarından kalanlara sıkı sıkıya sarılmışlardı ve Hollanda tüm yüzyıl boyunca bugünkü Endonezya'yı Güneydoğu Asya'daki bir sömürge olarak elinde tutmuştu; burası bazı açılardan, tüm Avrupa sömürgeleri içinde İngiliz-Hindistan'ından sonra en önemlisiydi. Çağın insanları ulus-devletler yapısındaki Avrupa'yı sürekli bir diğer emperyal çerçeve içinde de görüyorlardı.

Çağın algılanışında Avrupa'nın iç homojenliği eksik olduğu gibi, dış sınırları da muğlaktı. Kıtanın Urallar diye kabul edilen (ve öyle kalan) doğu sınırı keyfi bir biçimde çizilmişti, politik ve kültürel açıdan büyük önemi olmayan akademik bir inşaydı.[43] 19. yüzyılda bu sınır bir ölçüde Çarlık Rusya'sının ortasındaydı. Bu durum da Rusya'nın Avrupa'ya dahil olup olmadığı tartışmasını etkiliyordu – günümüze kadar Batı Avrupa'nın kendisini anlayışı açısından da büyük önem taşıyan bir soruydu bu. Rusya'nın resmi ideolojileri Avrupa ile Asya arasındaki zıtlığı asgariye indirmeye çalışıyorlardı. Rusya'nın "Asya"ya bakışı da, Batı Avrupa'ya duruma göre bakışının bir sonucuydu. Napoléon Savaşları sırasındaki batıya doğru yeni-Petro'cu atılımı, 1825 yılından sonra Çar I. Nikola yönetimi altında Slav ataların topraklarına zihinsel bir çekiliş izledi. Çarlık Rusya'sı Büyük Petro'dan Viyana Kongresi'ne kadar, Batı Avrupa tarafından tam tersine gitgide "uygar" olarak değerlendirilmişti. "Dekabristler"in 1825 yılındaki ılımlı-meşruti hareketinin bastırılmasından itibaren, beş yıl sonra da Polonya Kasım ayaklanmasının bastırılmasından ve kovuşturulan halk kahramanlarının "Büyük Göç"ünün başlamasından sonra bu yargı tersine döndü ve Rusya Batı Avrupa liberalizminin en büyük umacısı oldu.[44] I. Nikola'nın despotluğu Rusya'nın Batı'daki itibarının uzun süre – belki de bir daha hiç– düzeltemediği bir gerilemeydi. Batı Avrupa kamuoyu Rusya'yı, Avrupa'nın kıyısında tuhaf ve ayrı bir uygarlık olarak görüyordu. Kimi Ruslar bu değerlendirmeyi içselleştirdiler.

Kaybettiği Kırım Savaşı ve büyük güç olma iddialarının 1878 Berlin Kongresi'nde kötü karşılanması, Çarlık Rusya'sını daha da doğuya yöneltti. Sibirya ulusal propaganda ve imgelemde yeniden itibar kazandı ve büyük bir bilimsel çabayla "sahiplenildi." Rusya kendini zihinsel olarak doğuya yerleştirdi, orada ulusal güçleri

geliştirmek için büyük görevler bekliyor gibiydi. Yüzyılın ilk yarısındaki Rusya'nın Batı uygarlığının bir temsilcisi olarak Asya'ya yayıldığı kanaati,[45] ülke içindeki akımlar nedeniyle Batı karşıtı bir yön almıştı. Panslavist ve Avrasyacı öğretiler, Avrupa'nın kıyısında ulusal ya da emperyal bir kimlik kurmaya ve Rusya'nın marjinalliğini ve Avrupa ile Asya arasındaki coğrafi köprü konumunu manevi bir üstünlük olarak yeniden yorumlamaya çalışıyorlardı.[46] Panslavistler, bir önceki kuşağın daha yumuşak ve kendi içine dönük romantik Slavofil'lerinden farklı olarak, Batı Avrupalı güçlerle gerilimi de göze alan agresif bir dış politikadan çekinmediler. Bir eğilim böyleydi. Diğer, zıt eğilimse Kırım Savaşı'ndan sonra, 1860'lı yıllarda Rusya'yı "normal" ve dönemin ölçütlerine göre başarılı bir Avrupa ülkesi kılma çabalarında bazı kazanımlar elde eden "Batıcılar"ı güçlendirdi; Rusya'nın, Çar II. Aleksandr döneminde yaptığı reformlar ülkeyi tekrar "evrensel" uygarlığa bağlamış görünüyordu.[47] Avrupa'ya yöneliş ve Avrupa'dan kaçış konusundaki bu ikilik hiçbir zaman çözülmedi. Dünya gücü İngiltere'den tamamen farklı bir biçimde, onun dünya politikasındaki büyük rakibi Rusya, "Avrupa"ya dahil olmak isteyip istemediğinden emin değildi. Her iki dev de, istikrarlı bir Avrupa-içi, ulus-devlet kimliği taşımayan kıtalaraşırı, dışarıya yönelik imparatorluklardı.

La Turquie en Europe [Avrupa'daki Türkiye]

Avrupa'nın kuzeydoğusu "doğal halklar"ın yaşadığı uçsuz bucaksız Sibirya'yla hem gerçek hem de zihinsel bir cenahı andırırken, güneydoğudaki Hıristiyan Avrupa eski bir karşıtlığı sürdürüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun, çok tartışılan ve Avrupalı tarihçiler tarafından uzun süre dramatize edilen, ya da en geç Osmanlıların Çarlık Rusya'sına karşı 1774 yılında kesin olarak yenilmesiyle birlikte (Küçük Kaynarca Antlaşması) dünya politikasında da artık görmezden gelinemeyecek olan "çöküşü"nün başlamasından sonra da,[48] Habsburglar, güneydeki komşularına karşı geniş bir tampon bölgeyi, sözümona "askeri sınırı" korumayı gerekli gördüler. Adriyatik kıyısından Siebenbürgen'e* kadar uzanan ve 1881 yılına kadar en azından bir kalıntı olarak varlığını sürdüren askeri olarak

* Bugünkü Romanya'nın kuzeydoğusunda, Alman azınlığın yaşadığı bölge - ç.n.

sömürgeleştirilmiş bu yerleşim alanının başlangıçtaki varoluş amacı Osmanlı seferlerinden korunmaktı, gelgelelim zaman içinde bu amaç, Türklerden adım adım alınan bölgelerin ve halkların dahil edilmesiyle değişti. Bu bölge, ortadan kalktığı tarihte bile, 35.000 metrekarelik yüzölçümüyle, bugünkü Almanya'nın Baden-Württemberg eyaleti büyüklüğünde otonom bir askeri devletti.[49] Habsburg monarşisi 19. yüzyılda artık yayılma amacı gütmüyordu ve Avrupa'nın dışına taşmaya çalışmıyordu. Ne var ki Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir "cephe devleti" olarak kaldı. Diğer yanda Viyana bütün yüzyıl boyunca, hızla Rus yanlısı ve Avusturya karşıtı bir renge bürünebilecekleri için, Türk-karşıtı ulusal hareketleri destcklemekte çok dikkatli davranıyordu. Osmanlı devleti 1815 yılında hâlâ Moldova'ya [Boğdan] kadar uzanıyordu. Belgrad, Bükreş ve Sofya Osmanlı toprakları içinde yer alıyorlardı. 1877-78 Rus-Osmanlı Savaşı'nın sonucunda Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'daki topraklarının yaklaşık yarısını kaybetti. 1913 yılındaki II. Balkan Savaşı'na kadar yine de "*la Turquie en Europe*" Avrupa'nın coğrafi sınırları içindeki bir güç olarak kaldı, haritaların çoğunda da bu tanımla kaydedildi.[50] Avrupalı Büyük Güçler yüzyıllardan beri Babıâli ile diplomatik ilişki kurmuş, anlaşmalar yapmıştı ve 1856 yılında imparatorluğu resmi olarak "Avrupa Uyumu"na dahil ettiler; gerçi bu birlik o tarihte artık etkili bir barışı koruma sistemi değil, yaklaşık olarak bugünkü "G8"le kıyaslanabilecek bir sürekli konferans katılımcıları çevresiydi.[51]

Oryantalist klişelerin ve tekçi kültür çevresi öğretilerinin etkisinde kalan tarih kitapları, Osmanlı İmparatorluğu'nu çoğu zaman yalnızca doğudaki bir yabancı ülke olarak görse de,[52] çağın insanları duruma farklı bakmışlardır. Eski Avrupa'nın Türk düşmanlığı ve 1820'lerde gelişmiş saldırgan Hellenizm sevgisinin sonucunda, Avrupa'daki Osmanlı İmparatorluğu'nu gayrimeşru bir işgal yönetimi olarak yargılayanlar bile, bu imparatorluğun giderek küçülse de, Balkanlar'ın geniş alanları üzerindeki hükümranlığını sürdürdüğü olgusunu görmezden gelemezdi. Balkanlar'da ulusal devletler henüz kurulmadığı sürece, çağın insanlarının Güney Avrupa'nın siyasal coğrafyasını somutlaştıracak bir terminolojileri yoktu. 1830 yılında "Romanya" ve "Bulgaristan," yalnızca bir avuç aktivisti ve entelektüeli heyecanlandıran kavramlardı. İngiliz kamuoyu Güney Slavlarını ancak 1867 yılında yayınlanan bir seyahatname

sayesinde keşfetmişti.[53] Kuzeyde, o tarihte bile "Arnavutluk" ve "Makedonya" adlarını duyan yoktu. Hatta, 1832 yılında Büyük Güçler'in yardımıyla, bugünkü topraklarının yaklaşık yarısı üzerinde, çok fakir köylülerin krallığı olarak kurulan Yunanistan bile, uzun süre "uygar" Avrupa'nın coğrafi tasavvur dünyasında bir rol oynayamamıştı; zaten 1820'li yılların Yunan yanlısı büyük ajitasyon hareketi sönümlendikten sonra da hızla unutuldu.

Tüm betimsel uzam kategorilerinin tarihsel açıdan yerine oturtulması gerekir. Yeni sosyal coğrafyanın görüşü, "uzamların", "yörelerin" ya da "bölgelerin" "özleri gereği verili oldukları"na inanmanın bir yanılsama olduğu yönündeki tarihçi bakışını doğrulamaktadır.[54] Tarihselleştirici (ya da "yapı sökümcü") bakış, akademik çalışmalara ve ders kitaplarına, dünya politikasının gazetelerde ele alınışına, tarihsel veya güncel referanslar içeren haritalara, haritaların atlaslar halinde derlenmesine yakından dikkat etmek zorundadır. Özellikle haritalar, coğrafi terimlerin etkili taşıyıcıları ve uzamsal bilinç oluşturma araçlarıdır. Doğru haritalama gereksiniminin ardında farklı niyetler bulunabilir. Uzun süre egemen olan nakliye, savaş ya da sömürgeci denetim gibi pratik amaçlara, 19. yüzyılda kendi ulusunu görünür kılma arzusu da eklenmiştir. Ulusal bilinçle kartografik temsil arasındaki bu sıkı bağ artık çok sayıda örnekte incelenmiş durumdadır.[55] Kompakt bir alan üzerinde kurulmuş ulus-devletlerden daha da fazla, tüm dünyaya dağılmış imparatorluklar görsel somutlaştırmaya ihtiyaç duyuyorlardı. İmparatorluk haritalarının kapsamlı bir biçimde yaygınlaşmasıyla birlikte, yaklaşık 1830 yılından itibaren, imparatorluk alanının kırmızıyla renklendirilmeye başlanmasının İngiliz kamuoyunda bir imparatorluk bilinci yarattığına dair kanıtlar vardır.

Çinli Uzam Ufukları

Zihinsel haritalar her bireyin bilişsel temel donanımına dahildir. Bireylerin ve kolektiflerin uzamsal dünya görüşleri karmaşık bir etkileşim içindedir.[56] Uzam algılamalarının yalnızca statik dünya imgeleri ve sabit kodlar olarak yorumlanmaması gerekir; *bir* Çinli ve *bir* İslam uzam kavrayışı yoktur. Uzam imgeleri her zaman yeniye açıktır, kelimenin tam anlamıyla işitilmedik olanı içlerine almaları gerekir. Bir keresinde tarihçi Daniel K. Richter, Kuzey

Amerika'nın kadim yerlilerinin ülkelerinin doğusuna Avrupalıların gelişini ilkönce nasıl öğrendiklerini tasavvur etmeyi denemişti: İlkönce söylentileri duymuşlardı, belki bunlar birbiriyle çelişen ve mutlaka dramatize edilmiş haberlerdi, sonra tek tük tuhaf nesneler yerlilerin köylerine dolambaçlı yollardan ulaşmaya başlamıştı. Ancak bundan sonra ilk beyazla yüz yüze gelindi.[57] Böylece bu sürede yepyeni bir Amerikan yerlisi kozmolojisi oluştu. Dünyadaki birçok halkta da benzeri olmuştu.

Avrupalı olmayan uzam imgelerinden hiçbiri, 19. yüzyılda Avrupalıların küresel kozmolojisiyle rekabet edemezdi. Başka hiçbir yerde kıtaları ve büyük bölgeleri sistematik bir biçimde ayıran alternatif bir üst coğrafya ortaya çıkmadı. Avrupa'da ortaya çıkan modern coğrafyanın, modernlik öncesindeki tüm uzam kavrayışlarından farklı olan üç merkezi özelliği şunlardı: (1) Uzamların – kültürel ve siyasal (!) değil– doğal olarak eşit oldukları fikri; (2) uzamların tam ölçümleme yoluyla temellendirilmesi; (3) bir bütün olarak dünyaya varıncaya kadar daha büyük, daha kapsayıcı birimlerle bağlantılarının kurulması; tersinden söylersek: Dünyanın yapılandırılmış küresel biçimine ilişkin genel hipotez. Bir de bunlara, coğrafya düşüncesinin uzun bir gelişiminin sonucu olarak; (4) coğrafi söylemin ve bir bilim halinde billurlaşmasının özerkliği eklenmiştir. Örneğin modernlik öncesi haritalar çoğu kez *farklı* anlatıların: Dinsel bir selamet öyküsünün, bir seyahatin betimlenmesinin, bir savaşın resimlenişidirler. Buna karşılık modern coğrafya söylemi metin ve resim halinde kendi kendine yeterlidir.

Çin hakkında görece daha fazla bilgiye sahibiz, bu yüzden onu bir örnek olarak ele alıyoruz. Qing döneminin memur bilginleri, yani imparatorluğun idarecileri ve kültürel aktörleri, imparatorluktan haberlerin toplanmasına büyük değer veriyorlardı. Kartografik yöntemlerden ülke içindeki uzam düzeninin mükemmelleştirilmesi için yararlandılar. Vilayetler ve bölgeler arasındaki iç sınırlara büyük önem veriyorlardı; idarenin, mahkemelerin ve askeri işlerin bölgesel örgütlenmesi ve idaresi, merkezi denetim aracı olarak coğrafi bilgiyi gündeme getirdi.[58] 18. yüzyılın imparatorları, ölçümlemeyi ve kartografiyi teşvik ederek, aynı dönemin Avrupalı monarklarıyla aynı dış politika amaçlarını izliyorlardı: Bu amaç komşu devletlere, özellikle de Çarlık Rusya'sına karşı toprak mülkiyeti durumlarını ve iddialarını açıkça sabitlemekti. Bu sırada

çok gelişmiş Qing hanedanı dönemindeki Çin'de sınır bölgelerinin ötesindeki dış dünyanın uzamsal olarak şekillendirilmesine ilgi duyulmuyordu. Çin, Afyon Savaşı'nın 1842 yılında sona ermesinden önce, uzak ülkelere resmi seyyahlar göndermemişti, kişisel seyahatleri özendirmiyordu ve hatta sarayda bulunan Cizvitlerden, Avrupa hakkında bilgi kaynağı olarak giderek daha az yararlanıyordu. Denizaşırı ülkeler hakkındaki en erken Çinli tanıklığı, ancak Çin'in dışa açılmasından sonraki dönemde ortaya çıktı. Bu tanık, genç bir ticari tercüman olarak 1847 yılında Xiamen'den (Amoy) New York'a giden Lin Qian'dı. Bir buçuk yıl orada kaldıktan sonra 1848 yılında ülkesine döndü ve *Uzak Batı Hakkındaki Gezi Notları* adında bir kitapçık kaleme aldı (*Xihai jiyoucao*). Dolayısıyla, ilk "Batı" izlenimi, Avrupa'dan değil, artık Çin'de de böyle adlandırılan Amerika'dan gelmişti. Bu küçük yapıt, tüm bilgilerimize göre, bir Çinlinin Batılı bir ülke hakkında yayınladığı ilk seyahatnamedir; Avrupalı yazarların hacimli seyahatnamelerine göre kısa tutulmuştur ama Lin Qian'ın Çin'e aktarılmasını savunduğu Amerika'nın maddi kültürü ve teknolojisi hakkında şaşırtıcı ölçüde ayrıntılı bilgi vermektedir.[59] Biçimi açısından ülkeler coğrafyasına girmese de, gerçeğe çok yakın bir rapordur ve yabancı olanın anlaşılmadan reddini içermez. Ne var ki Lin Qian Konfüçyüsçü bilginler sisteminde hiçbir statüsü olmayan, isimsiz biriydi; kitabı o zamanın Çin dünya görüşünü temsil etmediği gibi, çok yaygın ve etkili de değildi, bu yüzden hiçbir etkide bulunmadan unutuldu.

Bilgin ve memur Wei Yuan'ın 1844 yılında bastırdığı *Haiguo tuzhi* ("Denizaşırı Krallıklar Hakkında Resimli İnceleme") adlı yapıtı çok daha büyük bir önem kazandı. Denizaşırı ülkelerin durumlarıyla ilgilenmek, çok yönlü Wei Yuan'ın aklına ancak, henüz yaşanılan Afyon Savaşı sayesinde gelmişti. Savunma politikası dürtüsüyle hareket eden Wei Yuan, Avrupa ve Amerika hakkında pek çok bilgi topladığı halde, asıl ilgisini Çin'in uzun süredir ihmal ettiği denizaşırı Güneydoğu Asya ilişkilerine yöneltmişti. Wei siyasal açıdan muhafazakâr bir hedef güdüyordu; bu da, Güney Çin Denizi'ndeki hiyerarşik olarak düzenlenmiş vergi sisteminde Avrupalı sömürgeci güçlere karşı Çin hükümranlığının savunmacı bir biçimde (yeniden) kurulmasıydı.[60] Ne Wei Yuan ne de Çin'in yabancı ülkeler coğrafyası alanındaki halefi, 1848 tarihli *Yinghuan zhilüe* ("Deniz Bölgeleri Hakkında Kısa Rapor") adlı yapıtı Konfüçyüsçü

bir anlayışla dünyadaki politik durumun ilk kapsamlı betimlenişini oluşturan memur Xu Jiyu, bilimsel bir dünya coğrafyası geleneği kurmadılar. Xu yabancı dil bilmiyordu ve malzeme arayışında, o tarihte Çinceye çevrilmiş az sayıda kaynakla sınırlıydı.[61] Xu Jiyu'nun yapıtı yazarına ilkönce zorluklar getirdi ve ancak 1866'dan sonra kabul gördü, memurlar arasında geniş bir okur kitlesi edindi. Bu tarihte Çin, İngiltere ile (ve bu defa Fransa'yla da) ikinci büyük bir savaş yaşamıştı ve Batı hakkındaki bilgilere acil olarak ihtiyaç duyuyordu. 19. yüzyılda Çinliler, zihinsel olarak bile küresel uzamlara açılmadılar, ama 1890'lı yılların ortasından itibaren kaçınılmaz hale geldiği için, bu uzamlarda yönlerini bulmaya çalıştılar.[62]

Japonya'da dış dünyadaki olaylar ve onların uzamsal veçheleri hakkında Çin'e göre daha keskin bir dikkat buluyoruz. 17. yüzyılın ortasında, Japonya'nın kendini Avrupalılara kapatmış olduğu bir dönemde, özellikle de Çin'in Mançuryalı Qing hanedanı tarafından, 17. yüzyılın 1640'lı yıllarından 1680'li yıllarına kadar uzanan fethi sırasında, Tokugava Şogunluğu kıtadaki dramatik olaylar hakkında bir tür dış istihbarat servisi kurdu.[63] "Barbar Mançular"ın, 13. yüzyılda Moğolların Japonya'yı istila denemesini yineleyeceklerinden korkuluyordu. Daha sonra, 18. yüzyılda "Hollanda çalışmaları" (*rungaku*) kuruldu: Japonya'da, kesin olarak saptanmış koşullarda ve sıkı bir denetim altında kalmalarına izin verilen yegâne Avrupalılar, Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin (Vereenigde Oost-Indische Compagnie) memurlarıydı. Hollandalılara bir acente bürosu verilmiş liman şehri Nagasaki'de, bir çevirmenler ordusu, Hollanda dilinde (daha sonra İngilizce ve Rusça da) yazılmış literatürü, siyasetçiler ve âlimler için değerlendirmekle meşguldü. Böylelikle Japonya'da 1800 dolaylarında, Batı ve Batı'nın Asya'daki sömürgecilik faaliyetleri hakkında, Çin'e göre daha fazla bilgi sahibi olunmuştu. Batı'nın asıl "keşfi" ise ancak ülkenin 1850'li yıllarda dışa açılmasıyla gerçekleşecekti. Ancak bundan sonra dış dünya hakkında sistematik biçimde bilgi edinilmeye başlandı; hem Batı coğrafya bilgisi enine boyuna okundu, hem de ülke dışındaki bilgiler ve izlenimler planlı bir şekilde aranıp bulundu. 1871 yılında aralarında devletin en üst makamlarındakilerin yarısı da bulunmak üzere, yüksek rütbeli ve memur 49 Japon, ABD ve Avrupa'ya bir buçuk yıl sürecek bir bilgi edinme gezisine çıktılar. Denizaşırı ilişkiler hakkında, kitaplardan ve Batılı diplomatlarla yaklaşık yirmi yıl

boyunca kurulmuş temaslardan, zaten bazı şeyler biliniyordu. Yine de, rehberlerinin adıyla İvakura-Misyonu diye anılan bu gezinin katılımcılarını, yabancı bir yaşam tarzıyla eğlenceli karşılaşmaların ötesinde bazı şeyler çok şaşırtmıştı: Japonya'nın birçok alanda geri kalmışlığının boyutu, Avrupa ile ABD arasındaki farklar, Paris ve Londra'dan güneye doğru uzaklaştıkça Avrupa içinde artan uygarlık farklılıkları ve hepsinden önce de, Avrupa'nın sansasyonel başarılarına ancak son on yıllarda ulaşıldığı gerçeği.[64]

19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, birbiriyle çok yönlü bağıntıları olan iki süreç, yan yana ilerliyordu: Birincisi Avrupalı profesyonel ve amatör coğrafyacılar "keşfetme" programlarını her zamankinden daha sistematik biçimde hayata geçiriyor, bu sırada ulusal çizgiler boyunca da rekabet ediyorlardı. Dünya haritasında o zamana kadar betimlenmemiş ve ölçümlenmemiş "beyaz lekeler" doldurulduğu, seyyahlar ve coğrafyacılar doğrudan doğruya sömürgecilik ve emperyal amaçlar doğrultusunda kullanılabilecek iktidar bilgilerini gitgide daha çok üretiyorlardı. Yine de Paris'in bina bina ilk şehir planı ancak 1780'li yılların başında, turistlere hizmet amacıyla değil mülkiyet sorunlarının aydınlatılmasında bir araç olarak hazırlandı.[65] Ortaya çıkan sonuç, dünyanın perspektiften bağımsız, nesnel ve jeodezik ayrıntılarda doğru resmedilişinde yeni bir standarttı – dünya yüzeyinin konuma bağlı, zihinsel değil, bilimsel bir temsiliydi. Bu girişimin daha I. Dünya Savaşı'ndan önce başarıyla tamamlanabilmesi, Avrupa-Amerikan coğrafya bilimlerinin dünya çapında prestij kazanmasına katkıda bulundu. Askeri önderlikler bu malzeme için müteşekkirdiler, 1894-1895 yıllarında Çin'le ve 1904-1905 yıllarında Rusya'yla yaptığı savaşlarda daha iyi haritalardan yararlanan Japonlar da bunların arasındaydı.

İkincisi bu nesnelleştirme, öznel uzam imgelerinin tüm dünyada yeniden düzenlenmesiyle birlikte gerçekleşti. Ufuklar genişliyordu. Bazı merkezler, ademi merkezileştirilmişti; birçok gözlemci artık kendi dünyalarının merkezinde durmadıklarını ve ortaya çıkan daha büyük bağlamların, dünya devletler sisteminin, uluslararası ticaret ve finans ağlarının vb. periferilerine düştüklerini fark ettiler. Yeni merkezler ve referans noktaları belirdi. Örneğin Japonya, 1868 yılından sonra yakınındaki Çin'den uzaklaşıp, uzakta kalsa da askeri ve ekonomik açıdan yakına gelen "Batı"ya yöneldi. Daha çok ülke içine kapanma eğilimindeki toplumlar, deniz ötesin-

den görülmedik tehditlerin geldiğini, ama bu arada yeni fırsatların da belirdiğini fark ettiler. Yeni imparatorluk merkezlerinde yeni umutlar beliriyordu; örneğin Balkanlar'dan adım adım uzaklaştırılan Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi, Arabistan'ın potansiyel yararlarını keşfetmeye başlıyordu.

4 Etkileşim Uzamları: Kara ve Deniz

Tarihsel coğrafya, dünya tarihine ilişkin sorunlarda da işe yarayabilecek, farklı farklı "uzam" kavramlarıyla çalışır. Önerilen kavramların beşi özellikle önemlidir. Çünkü farklı farklı anlatı tiplerine açılırlar.[66]

(a) *Yerlerin* dağılımı olarak uzam – Yer saptama tarihleri

Zamanın farklı noktalarındaki fenomenler uzam içinde nasıl dağılırlar ve böyle bir dizi dağılımın incelenmesinde ne tür düzenlilikler görülebilir? Bu tür sorular, örneğin 19. yüzyılda kentleşmenin uzamsal formunu da kapsayan iskân tarihinde, ortaya çıkarlar. Tarım tarihinde topraklardan yararlanma ve işletme tiplerinin dağılımı sorulduğunda, ya da uzamsal olarak güçlü bir biçimde temerküz etmiş ve yeraltı zenginliklerinin varlığına bağlı olan endüstrileşmenin tarihinde görülürler.[67] Bu yaklaşımın yararlı oluşunun tek nedeni kurumların, tekniklerin ve uygulamaların, örneğin matbaa makinesinin, buharlı makinenin ya da tarımsal kooperatiflerin yaygınlığını ve dağılımını ulusal sınırlar ötesinde de ele alabilmesi değildir. Salgın hastalıkların ya da dil kullanımının uzamsal analizi de buna dahildir. Tüm bunlar zamansal kesitler halinde haritalar üzerinde gösterilebilir.

(b) *Çevre* olarak uzam – Koşullayan ve koşullanan doğa tarihleri

İnsan toplulukları ile doğal çevreleri arasında ne gibi etkileşimler bulunmaktadır? Yer saptama tarihlerinin uzamları, üzerlerinde ilişkilerin, orantıların ve tekabüllerin gerçekleştiği, daha ziyade boş ve biçimsel olarak betimlenmiş yüzeyler iken, çevre tarihinin uzamları etki etme uzamları olarak anlaşılırlar. Toplumsal yaşam doğal koşullara dayanır: İklim, toprağın niteliği, suya ve yeraltı zenginliklerine erişim. Denize yakınlık ve uzaklık da önemli, politikaya ve askeriyeye kadar çeşitli alanlarda önem taşıyan değişkenlerdir. Örneğin, Büyük Britanya'nın ve Japonya'nın birer takımada oluşları tamamen görmezden gelinemez.[68] *Dünya* tarihi yazımında, Felipe

Fernández-Armesto çok kapsamlı bir çevresel yaklaşım önermişti. Çevre koşullarıyla uygarlık tipleri arasında bağdaşımlar bulmaya çalışıyor ve farklı kıstasların bileşimi sonucunda ortaya çıkan bir topluma damgasını vuran çevre biçimleri tipolojisinden yararlanıyor: Çöller, tarıma elverişsiz çayırlar, kıtasal tropik bölge, ılımlı ve yarı rutubetli iklimiyle bataklık araziler, yaylalar, sıradağlar, sahiller ve küçük adalar (*seaboard civilizations*), denizci uygarlıklar.[69] Erken 19. yüzyıl, bu gibi habitatların dünyanın birçok bölümlerindeki toplumsal yaşamı kaçınılmaz biçimde etkiledikleri son dönemdi. Dünyanın çok büyük bir bölümü için ancak 19. yüzyılın ortasından sonra başlayan endüstriyel dönemde, doğaya yapılan müdahaleler, önceki dönemlere göre daha büyük ağırlık kazandılar. Endüstrileşme, toplumların doğayı yeniden şekillendirme yetisinde muazzam bir artış anlamına geliyordu. Nakliye, madencilik ya da tarımsal alan açılması için büyük boyutta teknoloji kullanarak çevre uzamlarının değiştirilmesi, dönemin dikkat çekici bir özelliğiydi. 20. yüzyıl, kimya çağı olacaktı (suni gübre kullanılarak tarımda verimin artırılması, petrol ve kauçuk kullanımı, sentetik malzemeler).

(c) *Manzara* olarak uzam – Doğaya bakış tarihleri[70]

Manzara kavramı kültürel özgünlük alanını açar: Toplumlar, daha doğrusu, toplumların çeşitli bölümleri, manzara-bilincine sahip olup olmadıklarına ve sahipseler bunun ölçüsüne göre ayrılırlar. Paul Cézanne, Provence köylülerinin, ressamın sayısız kez resmettiği, Aix yakınındaki Sainte-Victoire Dağı'nı dağlarını hiç "görmedikleri"ni söylemişti.[71] Bu durum genelleştirildiğinde, tarım toplumlarının doğal çevrelerin içinde ve onlarla birlikte "naif" bir biçimde çalıştıkları ama manzaraları hayranlıkla seyretmedikleri tezine varılır. Gerçi burada tarihdışı, "kültürelci" atıflara karşı bir uyarı yerinde olur. Örneğin Çinlilerin çevreye karşı "tipik" bir tutumu yoktur. Farklı dönemlerde ve farklı sosyal kümelenmeler içinde, doğanın acımasızca sömürülmesi ve yıkımından, kaynakların özenle korunmasına ve hassas manzara şiirine ve resmine kadar *her şey* mümkündür ve de gerçekleştirilmiştir.[72] Ulusaşırı açıdan özellikle, Asya bahçe estetiğinin Avrupa'da kabul görmesi ya da belirli manzara ideallerinin Avrupalı yerleşimciler tarafından ihraç edilmesi gibi aktarım süreçleri ilgi çekicidir.[73] Manzaraların okunmasının da, tehlike altındaki ya da harap edilmiş doğanın ne olduğu hakkındaki yargının da bir tarihi vardır.

(d) *Bölge* olarak uzam – Sınırlı kimliklerin tarihleri

Her uzam açısından, o uzamın birliğini temellendiren ve bütünleşmiş bir bağlamdan söz etmeyi olanaklı kılan etmenler nelerdir, gibi merkezi bir soru ortaya çıkar. Küresel tarih açısından bakıldığında bölgeler, ulaşımın ve göçün, iletişimin ve ticaretin yoğunluğuyla kurulan etkileşim uzamlarıdır. Böyle bir tarih bakışının temelinde, küçük uzamlı, ulus-altı bir birim olarak bölge anlayışı yer alabilir. Çünkü somut tarihsel etkileşimler, uzun mesafeli olduklarında bile, genellikle ulus-devletlerden daha küçük alanlarda gerçekleşmektedir. Ağlar bölgeler arasında kurulur. Bir bölge göçmen gönderir, bir diğeri göçmen alır; bir bölge hammadde üretir, uzak bir kıtadaki başka bir bölge ise bu hammaddenin tüketildiği ya da işlendiği yerdir. Britanya İmparatorluğu'nun ekonomik merkezi "Büyük Britanya" değil, son derece net bir şekilde, Londra ve Güney İngiltere'ydi.[74] Karşılaştırmalar da çoğu zaman yalnızca bölgeler arasında yapıldıklarında anlamlı ve hatta uygundurlar. Bütün bir Büyük Britanya, Çin'le karşılaştırıldığında başka, Orta ve Güney İngiltere, Şanghay ve Nanjing çevresindeki ekonomik açıdan yüzyıllardır dinamik olan bölgeyle karşılaştırıldığında başka sonuçlar elde edilir.[75] Elbette, bölgeleri oluşturan ve bir arada tutanın ne olduğunu saptamak her zaman kolay değildir. Örneğin Doğu-Orta Avrupa'daki Galiçya 19. yüzyıldan önce, genel olarak bağımsız bir bölge olduğu kabul edilen küçük bir uzamdı, uluslar, diller ve dinler açısından çeşitliliğe sahipti; birlikten ziyade zıtlıklarla belirlenen, köprü işlevleri gören ve halkı da aynı zamanda derin uçurumlarla birbirinden ayrılmış bir yerdi.[76] Büyük ölçüde muğlaklık ve istikrarsızlık gösteren ara bölgelerin birçok benzer örneği vardır.

(e) *Temas arenası* olarak uzam – Etkileşim tarihleri

Etkileşim uzamları, farklı türden birden fazla uygarlığın sürekli temas halinde kaldıkları ve kimi gerilimlere ve uzlaşmazlıklara rağmen içinde sürekli melez yeni oluşumların ortaya çıktığı etki alanlarıdır. Hava ulaşımının öne çıkmasından önceki teknolojik koşullarda çokkültürlü çeşitliliğe ve etkileşime özellikle deniz yolculuğuyla ulaşıldığı için, denizler küresel tarihçilerin en sevdikleri uzamlar olmuştur.[77] Ama genellikle erken modern döneme odaklanmışlardır. 19. yüzyılın etkileşim bağlamları bugüne dek yeterince incelenmemiştir.

Akdeniz ve Hint Okyanusu

Akdeniz ve "Akdeniz dünyası", Fernand Braudel'in *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (1949, yeni yazımı 1966) adlı klasik yapıtından itibaren etkileşim uzamı olan bir denizin prototipiydi. Akdeniz havzası, birbirlerinin yerini alan Roma, Arap, Hıristiyan-İtalyan ve Osmanlı egemenliklerine rağmen yüzyıllar boyunca "küçük parçalara ayrılmışlığın eşliğinde, iletişim yolları üzerinde denetim kurma çabasıyla" karakterize edilmiştir.[78] 19. yüzyılda birbiriyle çelişen gelişmeler görüyoruz: Bu dönem, bir yandan Kuzey Afrika'da çıkarları olan Akdeniz sahildarı Fransa'nın, (Kırım Savaşı'ndan sonra yeniden kurulan) Rus Karadeniz Donanması'nın ve Cebelitarık'tan Malta, Mısır ve Kıbrıs'a kadar en önemli stratejik noktalara sahip olan, bölge dışındaki İngiltere'nin temsil ettiği kuzeyin, denizde ve sömürgelerde daha önce örneği görülmemiş varlığını yaşadı. Aynı dönemde bir zamanlar saygın olan Osmanlı deniz gücü ve Cezayir korsanlığı ortadan kalktı. Diğer yandan Balkanlar ve Fransız, İngiliz, İtalyan sömürgesi olan güneyi dahil olmak üzere Akdeniz bölgesinin *tümü*, Alpler'in öbür tarafındaki endüstriyel gelişmeyle kıyaslandığında giderek artan bir ekonomik geri kalmışlık durumuna düştü. Karadeniz'e dek, Orta Çağ'ın Ceneviz'i tarafından kurulan antik ilişkiler güçlendirildi; Odessa büyük çekim gücüne sahip bir liman şehri olarak gelişti; 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı Akdeniz'i dünyanın en önemli transit hatlarından birine dönüştürdü.[79] Birbirinden çok uzaktaki yöreler arasındaki kültürel benzerlikler temel düzleminde ve İslam ile Katolik ve Rum-Ortodoks Hıristiyanlığı arasındaki karşıtlığın ötesinde bütünlüklü bir Akdeniz kültüründen, örneğin bir "namus" kültüründen söz edilip edilemeyeceği, tarihsel olarak düşünen antropologlar arasında uzun süredir hararetle tartışılmaktadır.[80] Bu sorunun asgari haklılıkla sorulabilmesi, Akdeniz bölgesinin entegrasyon derecesinin *görece* yüksek olduğunu gösterir. Okyanuslara odaklanılması, ortadaki bir deniz olarak* genel bir Akdeniz tipinin başka birçok örneğinin, yani yelkenli gemicilik araçlarıyla "açık" denize göre daha kolay başa çıkılabilen ve bir bakışta kestirilebilirliğiyle çok sayıda teması mümkün kılan

* Almancada Akdeniz'e "Mittelmeer" yani "Ortadaki Deniz" denir - ç.n.

deniz uzamlarının bulunduğunu gözlerden kaçırmıştır. Baltık Denizi ve Kuzey Denizi, okyanusların bu tür orta ve yan denizleridir; Gine Körfezi, Basra Körfezi, Bengal Körfezi, Güney Çin Denizi ve hatta etraflarında birçok yerli uygarlığın oluştuğu Kuzey Amerika'nın Büyük Göller'i de bunların arasında sayılabilir.

Kıyıların ve liman şehirlerinin hinterlandlarını genel görüntüye dahil etmeyi de içeren Braudel'ci bir yaklaşım ilkönce *Hint Okyanusu*'na aktarılmıştır; bu yaklaşımı en iddialı bir biçimde uygulayan kişi de, uzak ticareti odak noktasına koyan, daha ziyade geleneksel bir etkileşim tarihinden yola çıkıp, daha sonra dört sahildar uygarlığın muazzam genel görüntüsüne geçen K.N. Chaudhuri olmuştur.[81] 16. yüzyıldaki Hıristiyanların ve Müslümanların, en azından ortak bir yazgı sezgisine sahip oldukları Braudel'in Akdeniz'inden farklı olarak, Doğu Afrika'dan Cava'ya kadar, hatta Chaudhuri'nin daha sonraki vizyonunda Çin'e kadar uzanan bu geniş uzamda, tarihsel öznelerin ait oldukları bir bilinç, minimal ölçüde de olsa ortak bir kimlik bulunmamaktadır.[82] Coğrafi ve kültürel açıdan "yabancı" aktörlerin başlangıçta ticaretteki güçlü konumu, bu etkileşim uzamının bir özelliğiydi. Gerçi Avrupa Doğu-Hindistan Ticaret şirketlerinin 19. yüzyıldan önce Hint Okyanusu'ndaki ve yan denizlerindeki ticarete egemen olduklarına ilişkin eski görüş, artık savunulamaz olmuştur, ancak ayrıntılı nicelik araştırması, bunun zıttı olan, Avrupalıların erken modern dönemdeki Asya ticaretinin yalnızca önemsiz lüks maddeleri kapsadığı yargısını da tashih etmektedir.[83]

19. yüzyılda Güney Asya'daki İngiliz iktidarı, bölgedeki başlıca siyasal olguydu. Hindistan, siyasi-askeri ve ekonomik bir kuvvet alanının merkezi olarak geniş bir etkiye sahipti. Tüm doğunun denetimi için askeri bir üs işlevi görüyordu. Daha 1801 yılında Mısır'a ilk kez Hintli askerler (*sepoy*'lar) yerleştirilmişti. Hint hükümeti, deniz yollarının güvenliğiyle ilgili her şeye nüfuz ediyor ve kendini, Kalküta'nın doğusundaki İngiliz varlığından da sorumlu hissediyordu. İkisi de buharlı gemilerin kullanılması ve Süveyş Kanalı'nın açılmasından destek alan ticaret ve göç, en önemli bütünleyici güçler haline gelmişti. Hint Okyanusu'nun diğer dünya denizlerinden bir farklılığı –Avrupa'dan ve Avrupa'ya deniz yolculuğunun ara istasyonu işlevi gören ama kendi ekonomik yapısı denizciliğe yönelik olmayan Güney Afrika'yı saymazsak– yeni-Avrupa yerleşim

kolonilerinin olmayışıydı. Bu yüzden Hint Okyanusu, kıyılarında (Basra Körfezi de İngiliz himayesindeki emirlikler aracılığıyla, Avrupa egemenliğindeydi) ve önemli adalarında 1880'li yıllardan beri aralıksız süren emperyal varlığa ve denetime rağmen, demografik açıdan 1900 civarındaki on yıllarda seyyahların, hacıların, göçmen işçilerin sürekli gidip gelerek, Atlantik Okyanusu'yla birçok yönden kıyaslanabilir kendine özgü ulusaşırı bir kamusal alan yarattıkları bir Afro-Asya suyu olarak kaldı.[84]

Pasifik ve Atlantik

Okyanusların en genişi ve en çok adası olan Pasifik'te durum farklıydı. 19. yüzyıl burada Hint Okyanusu örneğine göre çok daha büyük değişiklikler yarattı. Pasifik Okyanusu çok erkenden, doğuştan denizci, gemiciliğe ustalıkla hâkim uygarlıkların yaşama alanı olmuştu – klasik Ege Denizi'nin devasa boyutlarda bir versiyonu gibiydi. Özellikle 1650'den önceki yarım yüzyıl, uzun bir adalardan adalara göç ve geniş çaplı iletişim ağlarının daha da genişletildiği bir dönem olmuş olmalıdır.[85] Pasifik Okyanusu daha 1571 yılında, 17. yüzyılın ortasında 50.000 nüfusuyla Viyana'yla aynı büyüklüğe ulaşacak Manila şehrinin kuruluşuyla, dünya ticareti açısından büyük bir önem kazanmıştı; buna yol açan başlıca nedenlerden biri, Çin'in And Dağları'ndaki ve Japonya'daki madenlerden çıkartılan gümüşe yönelik talebiydi. 18. yüzyılda Avrupa imgelemini bir süreliğine, Tahiti'den ve benzer "ada cennetleri"nden daha fazla büyüleyen bir uzak nesne yoktu.[86] Günümüzde *Pacific Rim*'de büyük bir rol oynayan Japonya'da, aynı dönemde denize yönelik tam bir ilgisizlik gözlemliyoruz: Bu dönemde deniz yolculukları yapılmadığı gibi, denizden ticari anlamda da henüz aktif bir biçimde yararlanılmıyordu ve en kültürlü Japonlar bile kendi kıyılarından ötesinin farkında değillerdi.[87] Daha sonra 19. yüzyılda Pasifik uzamında, tüm sahildar ülkeleri etkileyen, devrim niteliğinde dönüşümler gerçekleşti: Avustralya ve Yeni Zelanda'nın Avrupalılar için göç ülkeleri olarak açılmaları, California'nın ve akabinde ABD'nin tüm kuzey sahilinin iskân edilmesi, erken modern çağda denizlere büyük ölçüde yüz çevirmiş ülkeler olan Çin ve Japonya'nın denizaşırı mal ve düşünce alışverişine ve göç hareketlerine açılması, o zamana kadar izole kalmış çok sayıda adanın

uluslararası ağlara dahil edilmesi – diğerleri kadar önemli olan bu son gelişme, söz konusu adaların sakinlerinin biyolojik ve kültürel açıdan karşı koyma yeteneklerinin azlığından ötürü çoğu zaman nahoş sonuçlara yol açmıştır.[88]

Tarihçiler Pasifik'te şimdiye kadar etkileşimlerden ziyade, sahil bölgelerinde ters bir ekonomik gelişme görüntüsünü aramışlardır. Bunun bir nedeni de, Çin'den Amerika'ya yaşanan iş göçünün dışında, Pasifik'te aşırı özel yoğun göç hareketlerinin bulunmamasıdır. Avrupalıların özel seyahatleri bile birer istisna olarak kalmıştır. Ekonomik gelişmenin vurgulanması, aynı zamanda 20. yüzyılın ikinci yarısına ait deneyimi de yansıtır; bu dönemde California, Avustralya ve Japonya, Pasifik'teki işbölümünün dolaysız sonucu olarak değilse bile, dünya ekonomisinin büyüme motorları haline gelmişlerdir.[89] Pasifik "Birinci Dünya"ya terfi etmiş, bir zamanlar baharat, çay ve ipek ticaretinin denizi olan Hint Okyanusu, *göreli* olarak bir Üçüncü Dünya statüsüne düşmüştü. Bir "Pasifik Çağı"nın yaşanabileceğini, Japon iktisatçı Inagaki Manjiro daha 1890 yılında öngörmüştü.[90] Hint Okyanusu'na ise böyle şanlı bir gelecek hiçbir zaman yakıştırılmamıştır.

İslam'ın ne de olsa, Güney Hindistan, Seylan ve "Arka Hindistan"ın Budist ülkeleri dışında her yerde var olduğu, hatta Güney Çin'deki sahil serbest bölgelerinde güçlü bir zamk işlevi gördüğü Hint Okyanusu'nun sahildar ülkelerine göre, Pasifik Okyanusu'na kıyısı olan ülkeleri kültürel olarak bir arada tutan unsurlar daha azdı. Çin ve ABD'nin öncü Batı'sı kültürel olarak iki aşırı uçtu: Büyük uygarlıkların en eskisi ve en yenisiydiler, aynı zamanda kendi bölgelerinde üstünlük iddiasında olan iki güçtüler; Çin, en zayıf olduğu on yıllarda bile bu iddiasından asla vazgeçmemişti. Politik açıdan Pasifik Okyanusu 19. yüzyılda hiçbir zaman açık ve net bir şekilde tek bir gücün egemenliğine girmedi; Hint Okyanusu ise geçici olarak bir İngiliz deniziydi. Avustralya çok erken bir tarihten itibaren asla Londra'nın uşağı değildi; Britanya İmparatorluğu'nun özgüvenli, ele avuca sığmaz bir parçasıydı. 1941 yılından önce hiçbir yabancı güç, ABD'nin Pasifik Savaşı'ndan sonra bölgede sahip olacağına benzer bir üstünlük elde edememişti.[91]

Akdeniz haricinde, denizlerdeki etkileşim uzamlarından hiçbiri hakkında, Atlantik Okyanusu hakkında olduğu kadar çok şey bilinmemektedir. Atlantik'in Kolomb'dan *önceki* tarihi hakkında

bile kalın kalın kitaplar yazılmıştır, sonraki dönem hakkında yazılanlarsa, kütüphaneleri doldurur. 1492 yılında yeni bir dönem başladı ve hiç kimse o tarihten sonra eski ve yeni dünya arasındaki yakın etkileşimlerden kuşku duyamadı. Gelgelelim, bu etkileşimlerin itici güçleri, etki ve tepki dağılımları ve etkileşimin sonuçları çok erkenden tartışmalı hale geldi. Daha Avrupalılara ait, Amerika'nın "keşfi" sözcüğü bile ateşli bir tartışmaya yol açtı. Melez [Kreol] "vatanseverler" 18. yüzyılda Avrupa-merkezci tarih inşalarına karşı çıktılar.[92] Frederick Jackson Turner'ın 1893 yılında Kuzey Amerika tarihini "yerleşim" ve uygarlık arasındaki *sınırın*, siyasal ve toplumsal açıdan da Amerika'ya özgü olanın da orada oluştuğu *sınır bölgesinin* yavaş yavaş ileriye doğru kaydırılması olarak yorumlamasından bu yana, ABD'nin ön tarihi ve tarihi artık sadece Atlantik kıyısından yola çıkılarak tasarlanmamıştır. Trinidad kökenli tarihçi ve kriket uzmanı C.L. James 1938 yılında *The Black Jacobins* kitabıyla, Haiti Devrimi'ni (1791-1804) geniş bir kamuoyu için keşfettiğinde, yeni bir bakış açısı da ortaya çıktı. O tarihten sonra, Atlantik uzamındaki köle ticaretinin ve köleciliğin tarihinde salt kurbanlık söyleminden uzaklaşıldı. Canlı, hareketli bir "Black Atlantic" öne çıktı.[93]

Bir etkileşim uzamı olarak Atlantik Okyanusu'nun da erken modern dönem tarihi, 19. ve 20. yüzyıllara göre çok daha yoğun araştırılmış ve daha renkli betimlenmiştir.[94] İki Amerika, Avrupa ve Afrika'nın oluşturduğu karede insan ve mal ticareti, tahakküm ilişkileri ve özgürlük düşünceleri, devrimler ile yeni sömürgeci kimliklerin oluşması arasındaki ilişkiler belirginleşmiştir. İrlanda'nınki gibi ulusal tarihler, Atlantik ve imparatorluk çerçevesinde yeniden yorumlanmıştır: Kendi kendine yeten bir ada halkının tarihi –kısmen gönülsüzce de olsa– küreselleşme öncülerinin tarihine dönüşmüştür.[95] Atlantik'in Britanya, İber Yarımadası ve Afrika bölümlerinin tarih yazımında bütünleştirilmesi büyük bir görev olarak duruyor: Bu kısmi sistemlerin her birinin özelliği nedir, birbirleriyle bağlantılı olarak ve daha üst bir bütünlükte nasıl görülebilirler?[96] Atlantik Okyanusu tıpkı diğer "dünya" denizleri gibi ve küçük Akdeniz'in ekolojik açıdan nispeten tek biçimli, kapalı kıyı parçasından farklı olarak, *doğal* bir tarih arenası, Carl Ritter'in anladığı anlamda bir "sahne" oluşturmadığına göre, bu bütünlük nasıl bir şey olurdu? Başka soruların da tekrar tekrar

sorulması gerekmektedir: "Atlantik uzamı" kıtaların hinterlandlarında nereye kadar uzanmaktadır? Pasifik Okyanusu'nun hinterlandının dolaysız olarak başladığı Mississippi'ye kadar uzanmakta mıdır? İngiliz imparatorluk perspektifiyle ve Amerika'da "Fransız ve Yerli Savaşı" olarak adlandırılan yedi yıl savaşı için bile, Avrupa'nın ortasındaki ve Kuzey Amerika'daki olayların ne kadar yakın bir ilişki içinde oldukları gösterilmiştir. Yoksa daha geniş kıyı parçalarını kabul etmek ve "denizsel" ile "kıtasal" arasındaki ayrımı korumak, yani dışarıya yönelik ve içeriye bakan bir Fransa (Nantes vs. Lyon) ya da İspanya (Cadiz veya Barcelona vs. Madrid) arasında ayrım yapmak, kozmopolit New England ile içe kapalı Midwest'i birbirinden ayırmak mı gerekir? Sicilya göç tarihi açısından Afrika'dan çok Kuzey Amerika'ya yakın değil midir? İtalya hiç olmazsa, 1876 ile 1914 arasındaki, on dört milyon İtalyanın Kuzey Amerika'ya, Arjantin'e ve Brezilya'ya göç ettiği dönem açısından, Atlantik göç ve sosyalleşme uzamının bir parçası olarak görülemez mi?[97]

19. yüzyılda Atlantik'te, Pasifik'ten farklı eğilimler vardı. "Huzurlu" Okyanus, *tüm* bölgelerinde bir entegrasyon atılımı yaşıyordu; Atlantik Okyanusu'nun iki yakası aynı dönemde fiziksel ve zihinsel olarak birbirlerine doğru sürükleniyorlardı. Erken modern dönemin Atlantik'teki en önemli ticaret ilişkisi olan Atlantik aşırı köle ticareti, 1780'li yıllarda niceliksel doruk noktasına ulaştı ve sonra yavaş yavaş, yaklaşık olarak 1840'tan sonra da birdenbire geriledi. Yaklaşık 1810 yılından sonra köle akınları büyük ölçüde Brezilya ve Küba'ya yönelmişti; ABD ve İngiliz Karayipler'i bu ticaretten çıktılar.[98] Ira Berlin, Kuzey Amerika'da daha 18. yüzyılın ortasında kölelerin yaşam dünyalarının daraldığı ve genişleyen plantasyonlara bağlı kaldıkları için giderek daha azının, Berlin'in "kozmopolit" olarak tanımladığı, daha kapsamlı bir Atlantik dünyasıyla bağlarını koruduklarını tezini ortaya attı.[99] Bir diğer ayırıcı unsur da İspanyol Amerika'nın 1826 yılında İspanya'dan, Brezilya'nın da 1823 yılında (başında Portekiz kralının bir oğlu olsa da) Portekiz'den bağımsızlığını kazanmasıydı. Böylelikle eski imparatorluk bağları kopmuştu. Aynı zamanda Başkan James Monroe'nun, kendi adıyla anılan Aralık 1823 tarihli doktrini, ABD'nin Avrupa'ya reddedici bir ilgisizlik içinde olduğunun işaretini veriyordu. Somut bir dış politika sorunsalından doğmuş

olmasına rağmen, Monroe Doktrini Amerika'nın Atlantik'ten yüz çevirmesinin ve kıtanın batısına doğru yeniden yönlenmesinin simgesi oldu. Avrupa-Amerika ilişkisinin 1890'lara kadarki gelişimine bakıldığında, 1860'lı yıllarda Amerikan İç Savaşı'ndan ve Meksika'ya Fransız müdahalesinde doruğa çıkan büyük bölünmeden sonra, Avrupalıların ve Amerikalıların birbirlerine tereddütle yaklaştıkları izlenimi ağır basar. Yaklaşık 1870'ten sonraki muazzam göç seli ve çağın ulaşım teknolojisindeki yenilikler, 19. yüzyıldaki Atlantik'in son derece karmaşık Devrimler Çağı'ndakine kıyasla katiyen daha dar olmadığı kanısına haklılık kazandırır.

Kıtasal Uzamlar

Kıtasal büyük uzamlar hızlı ve yoğun temasa denizler kadar uygun değildir. Endüstri öncesi ulaşım teknolojisi koşullarında büyük mesafeler deniz yoluyla –mutlaka daha güvenli olmasa bile– at üstünde ya da develerle, arabalarla ya da kızaklarla, yaya ya da tahtırevanda yapılan ulaşımdan daha hızlı ve daha rahat alınıyordu. Avrupa bir istisna oluşturuyordu. Parçalara ayrılmış, doğal limanlar açısından zengin kıyı biçimleri ve gemi ulaşımına uygun çok sayıdaki nehirleri sayesinde burada kıyı ve iç deniz gemiciliği, başka herhangi bir yerden daha büyük bir rol oynuyordu. Karanın ve suyun ulaşım tekniği açısından sağladığı avantajlar birleştirilebiliyordu – bunun başka tek örneği, kıyılarının toplam uzunluğu 28.000 kilometreyi bulan Japonya'ydı.[100] Tarihçiler, Avrupa'nın, diğer (çok farklı olduğu varsayılan) uygarlıklarla ortak yanlarının neler olup neler olmadığına dair hiç gündemden düşmeyen ve kolayca ideolojikleştirilebilecek sorudan çok, kıtanın, sınırları siyasal bölümlendirmelerle nadiren örtüşen çok sayıda bölgeye bölünmüş olmasıyla ilgilenseler daha iyi ederler. Avrupa'nın kendisi hakkındaki bir diğer klişesi, birliği ve çeşitliliği dünyanın başka hiçbir yerinde görülmediği gibi bir araya getirdiğidir. Peki bu çeşitliliği nasıl sınıflandırmak ve unsurlarını nasıl adlandırmak gerekir? Romantik halk tarihinin "Latin-Cermen-Slav" üçlemesi Herder'den ve erken 19. yüzyıldan kaynaklanır. I. Dünya Savaşı propagandası içinde de çok rağbet görmüş ve Nasyonal Sosyalistler tarafından aşırı abartılarak yeniden canlandırılmıştır.

Buna karşılık, ulus-devletlerin bölgesel gruplandırılması sorunsuz gibi görünmektedir. Ne var ki, kulağa çok masum gelen ve yaşlı Plinius'un daha *Historia naturalis*'inde zikrettiği "İskandinavya" ifadesinin bile, 19. yüzyıl için doğal kabul edilen bir bölgesel tanım oluşturabileceği kuşkuludur. Kuzey Avrupa ile Doğu Avrupa arasındaki kavramsal ayrım ancak 19. yüzyılda gerçekleşti. Rusya ancak o zaman "Kuzey"den, "Yarı Asyalı" Doğu'ya ötelendi. Ranke bile hem İsveç'in XII. Karl'ını hem de Büyük Petro'yu "Kuzeyli kahramanlar" olarak anmaktadır. Bir İskandinav kimliğinin oluşmasının önkoşulu, İsveç'in büyük güç olma hırsının nihai olarak çökmesiydi; bu da 1795 yılında Polonya-Litvanya ikili devletinin ortadan kalkması ve Finlandiya Grandükalığı'nın 1809 yılında Çarlık Rusya'sına kaptırılmasıyla gerçcklcşti. Ama küçük siyasal ve entelektüel çevrelerin 1848 yılında ortaya çıkan "İskandinavizm"i İsveçlilerin, Danların ve Norveçlilerin yeni oluşan milliyetçiliklerini tek bir çatı altında toplayamadı. İsveç, 1864 yılındaki Almanya-Danimarka savaşında kesinlikle bir İskandinav dayanışması gösteremedi. 1814 yılında İsveç'in Danimarkalılardan aldığı Norveç de bağımsız bir devlet olmak için çaba gösterdi ve nihayet 1905 yılında bu amacına ulaştı. Diğer üç ülkeden dilsel açıdan farklı, ama ikinci dil olarak İsveç diline alışkın olan Finlandiya ancak 1917 yılından beri bağımsız bir devlet olarak vardır. Kapsamı geniş tutulmuş bir "İskandinavyalı" öz-imgesi ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmıştır. Günümüzde bu dört ülke kendilerini "Kuzeyli" olarak tanımlıyor; dışarıdan bakıldığında ise Finlandiya da İskandinav ülkeleri arasında sayılıyor.[101]

Doğanın bir ölçüde açıkça çizdiği sınırlarla tanımlanan İskandinavya gibi bir bölge bile bu türden zorluklar çıkartırken, diğer gündelik isimlerin kavramsal netliği ve istikrarı ne durumdadır? (Batı) Almanya'nın da dahil edildiği "Batı Avrupa," varlığını 1945'ten sonraki Soğuk Savaş'a borçludur. Almanya'*nın* batısındaki Avrupa olarak bu kavram, 1871 yılında imparatorluğun birleşmesinden *önce* ve Alman ve Fransız milliyetçilikleri sert bir şekilde karşı karşıya gelmeden bir anlam taşımıyordu. Bu kavram, I. Dünya Savaşı'ndan önce var olmayan bir İngiliz-Fransız dayanışmasını varsayıyor. Fransa ve İngiltere dış politika açısından ancak 1904 yılından sonra yakınlaştılar. Anayasal-demokratik değerler bağlamında istisnasız bir ortaklaşmadan da söz edilemezdi.

İngiliz siyasi sınıfı, III. Napoléon'un "despotluğu"na hâlâ büyük bir kuşkuyla bakıyordu. Bu yüzden "Batı Avrupa" 19. yüzyıl için sorunlu bir kendiliktir. Başlangıçta coğrafyacıların siyasal açıdan zararsız bir uydurması olan ve bir Cermen imparatorluğundan ziyade federal bir ekonomik uzamın kastedildiği "Orta Avrupa" kavramı, daha sonra büyük Alman hegemonya iddiaları adına gasp edilmiş ve I. Dünya Savaşı sırasında azami savaş hedefine tahvil edilmişti.[102] Bu kavram, ancak Soğuk Savaş'ın bitiminden sonra, Polonya, Macaristan, Çekya ve Slovakya'nın tanımlanması için yeniden kullanıma girdi. Büyük Alman heveslerinden etkilenmemiş daha kapsamlı kavrayışlar, bugün Almanya ve Avusturya'nın da yeniden bu kavrama dahil edilmesini öneriyorlar.[103] "Doğu-Orta Avrupa" kavramı daha çok yerleşmiştir – ve güçlü bir anti-Rus vurgusu içermektedir.

Macar iktisat tarihçisi Ivan T. Berend, çağdaşlarınca "Batı"nın cazibesi ve örnek model oluşuyla tanımlanan 19. yüzyıl için, daha kapsayıcı bir anlamda, Baltık Denizi'nden aşağıya, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey sınırına kadar uzanan ve tüm bir Tuna monarşisini ve Avrupa Rusya'sını içeren büyük bir bölge olarak "Orta ve Doğu Avrupa"dan söz edilmesini öneriyor. Bu bölgenin 1789-1914 arasındaki genel tarihinin temeline, bu dönemde söz konusu bölgenin onu Batı Avrupa'dan ve dünyanın diğer bölümlerinden ayıran karakteristik bir kimlik ve bir dizi özellik oluşturduğu varsayımını koyuyor.[104] Bu hayali haritada Alman İmparatorluğu *Batı* Avrupa'ya dahildir.

Berend, yaptığı bu bölmeyle, çift kutuplu bir Doğu-Batı karşıtlığı kurmaktan kaçınarak, Doğu Avrupa'yı Avrupa'nın tamamına yönelik tarih akışına dahil eden eski bir eğilimi daha da ileri götürmüş oluyor. Örneğin Polonyalı tarihçi Oskar Halecki 1920'li yıllardan itibaren Avrupa'nın tamamını coğrafi-kültürel bakımdan bir Batı-Doğu ekseni etrafında düzenleyen düşünceler ortaya koymuştu.[105] Macar Orta Çağ tarihçisi Jenö Szücs 1980'li yılların başında, Avrupa'yı üç "tarihsel bölge"ye ayırarak o zamanlar yeni yeni başlayan "Orta Avrupa" tartışmasına önemli bir itilim kazandırdı.[106] Doğu-Orta Avrupa örneğinde "tarihsel bölgelere" ilişkin yeni düşünceler de tasarlanmıştır.[107] 19. yüzyıl Avrupa'sının ulusal olmayan bölgesel kategoriler temelinde tarihsel coğrafyası henüz oluşum halindedir.

Avrasya

Son olarak da, tamamen kurmaca olan uzam tanımlamaları vardır. "Avrasya" da bunlardan biridir. "Asya"nn kendisi bile bir Avrupa icadıdır ve Avrupa-Asya şeklindeki bir ikili kıta için bu durum haydi haydi geçerlidir. "Avrasya" 1920'li yıllardan bu yana (daha 19. yüzyılda da öncülleri vardı) Rusya tarafından, kısmen Rusya'nın üstünlüğü ele geçirmeye başlayan Batı karşısında bir "Asya kartı" oynayabileceği umuduyla, kısmen de Batı Avrupa ile Çin arasında kalmanın sakıncalarından korktuğu için, güçlü bir biçimde ideolojikleştirilmiştir.[108] Yine de iki nedenden ötürü bu kavram yararsız değildir. Bir yandan, kıtalar arasındaki bağlantıyı kanlarıyla canlarıyla deneyimleyen, yani "Avrasyalı" biyografilere sahip insan grupları vardı. Asya'daki "melezler" (Hindistan'da *Eurasian community* olarak bilinirler), özellikle de ilkönce Portekiz-Asyalı, daha sonra da İngiliz-Asyalı birleşmelerin çocukları da bunlara dahildir. Erken 19. yüzyılda çok sayıda Hintli Avrasyalı, düşük ücret almaları ve evlilik piyasasındaki itibarlarının düşük olması nedeniyle Avrupalı kadınlar nezdinde çok az şansları olan İngiliz askerlerinin çocuklarıydı. Avrasyalılar, erken modern dönemde ve daha 1830'lu yıllara kadar, sömürgeci dünyanın vazgeçilmez bir parçasıydılar; hem Asyalılar hem de Avrupalılar tarafından kabul edilen çift kültürlü yetileri ve aracılık yetenekleri nedeniyle sömürgeci sistemlerin işlemesini sağlıyorlardı. Ağırlıklı olarak Hıristiyandılar ve statüleri Ermenilerin ve Yahudilerinkine benziyordu. 19. yüzyılın ikinci üçte birinde bu tür Avrasyalı kimlikler sorunlu hale geldi. Artık içlerinden hiç kimse, değerli süvari komutanı ve Commander of the Bath [Banyo Tarikatı Şövalyesi] unvanlı Yarbay James Skinner (1778-1841) gibi hızla yükselmiyordu. Bu insanların "hibrid" yönü ve sosyal açıdan ara bölgedeki varoluşları artık onaylanmıyordu. Sömürgeci devlet hizmetlerinde yükselme olanakları, Hintlilerinkinden daha azdı ve yüzyıllar içinde daha da azaldı. Yine sınırlı olanakların bir sonucu olan yoksullukları, onları egemen sınıftan dışlıyor ve *poor whites*'ın da altında konumlanmalarına neden oluyordu. Avrupalı ırk öğretilerinin ışığında tam değerli kabul edilmiyorlardı. Tersi yönden, yeni başlayan Asyalı milliyetçiliği tarafından da reddediliyorlardı.[109] Özellikle Hollanda Doğu Hindistan'ında ve İngiliz Hindistan'ında

yerleşimciler ya da memur hanedanları olarak kimi zaman kuşaklar boyunca Asya'yla bağlantılı olan Avrupalı sömürgeci aileler de biyografik yazgıları gereği Avro-Asyalı'ydılar.[110]

Bu sosyal ve etnik "Avrasya" kavramı, bir etkileşim uzamının tanımı olarak ancak çok yakın zamanda ve yalnızca erken modern çağ için kullanılmak üzere yeniden canlandırılmıştır.[111] Avrupalılar o dönemde kendilerini, Asya'yla 19. yüzyılda olduğundan daha yakından bağlı hissediyorlardı. Kaba ve hiyerarşi içerecek şekilde düşünülmüş bir Garp-Şark ikiliği ancak 1830'dan sonra ortaya çıkmıştır.[112] Avrasya dünyasının Moğol İmparatorluğu'nun ve ardıllarının egemenliği altında Çin'den Macaristan'a kadar geçici olarak birleştirilmesi, dünya tarih yazımının standart konularından biri haline gelmiştir. Bu Asya "orta çağı"ndan sonraki yüzyıllarda Asya kıtasının içlerinde yine de çoğul bir devletler dünyası varlığını sürdürmüştür. Bunun önemli bir etmeni, özellikle Türki halklar tarafından taşınan İslam dininin uzun süre korunan bütünleştirici gücüdür.[113] Dünya tarihindeki inisiyatiflerin eski kalbi olan İç Asya, üç önde gelen emperyal güç, Çarlık Rusya'sı, Qing hanedanının Çin-Mançurya İmparatorluğu ve Hindistan'ın egemen gücü Büyük Britanya tarafından adım adım sömürgeleştirilmiştir. İmparatorluklarının 14. yüzyılın ortasında çökmesinden sonra da varlığını sürdüren Moğol askeri gücü, Qing ordusu tarafından 1750'li yıllarda nihai olarak yok edilmişti. Müslüman hanlıklar 1860 yılına kadar kısmen Çin İmparatorluğu'na kısmen de Rus İmparatorluğu'na ilhak edilmişti. Avrasya 19. yüzyılda emperyal fetihler, müdahaleler ve yeni düzenlemelerle, yeni başlayan milliyetçiliklerle, ayrıca Batı Avrupa ve Japonya'nın dinamizmi yüzünden giderek merkezden uzaklaşıp heterojenleşti, öyle ki oradan bir imparatorluklar arası etkileşim alanı olarak söz etmek artık imkânsız gibiydi. Moğolistan'ın iç kısımları hariç, Orta Asya'yı nerdeyse hiç etkilemeyen, Japonların 1931 ile 1945 yılları arasında kıtadaki fetihleri gibi, ya da Elbe Nehri'nden Sarı Deniz'e kadar geçici olarak bir komünist blok oluşturulması (1950-1963) gibi dönemsel olaylar da bu durumda fazla bir değişiklik yaratamadı. Böyle ihtişamlı bir ifade kullanmaktan çekinilmeyecekse, Avrasya çağı Cengiz Han'la başladı ve 1800'den önce bir tarihte sona erdi. 19. yüzyıl için "Avrasya" birinci derecede önem taşıyan uzamsal bir kategori değildi.

5 Uzam Düzenlemeleri: İktidar ve Uzam

Uzam düzenlemesi devletin eski bir görevidir. Gelgelelim, *tüm* devletler uzam düzenlemesi yapmazlar. Toprak sahiplerinin çıkarlarının yukarıdan dayatılan düzenlemelere karşı yerel iktidar ve geleneklerle korunduğu feodal ve patrimonyal sistemler bu düzenlemeyi yapamazlar. Yalnızca despotik ve anayasal devletler yukarıdan aşağıya planlama hedefleri dayatabilirler. Uzam düzenlemesi merkezi bir rasyonelleşme iradesini ve bunu gerçekleştirecek araçları gerektirir. Bu koşullar münhasıran değil ama öncelikli olarak modernlikte bulunurlar. Üç örnek 19. yüzyılda bu konudaki çeşitliliği yansıtmaktadır: Çin, ABD ve Rusya.

Çin örneğinde, uzamsal düzen şemalarının bugüne kadar dünya çapında başka bir örneği bulunmayan direnme gücü çarpıcıdır. İmparatorluğun vilayetlere bölünmesi 13. yüzyıla dayanır. On beş vilayetin sayısı, Ming döneminden (1368-1644) bugüne dek değişmemiş, sınırlarında ise çok küçük değişiklikler olmuştur.[114] Çin'in yüzeyi Batı Avrupa kadar olduğu için, Avrupa'nın toprak yapısında 1500'den bu yana kayda değer bir değişiklik olmadığını tasavvur edin. Çin vilayetleri Avrupa anayasa tarihi anlamında organik olarak gelişmiş "coğrafi bölgeler" değil, idari inşalardır. Çin'in bölgesel düzeninin olağanüstü normatif gücü, kuşaklar boyunca insanların yaşama biçimlerine de damgasını vurmuştur. Bugün bile sabit vilayet kimlikleri, Çinlilerin kendilerine bakışlarını belirlediği gibi, vilayet klişeleri de tıpkı Avrupa içindeki ulusal klişelere benzer bir biçimde birbirlerini yabancı olarak algılamalarını yönlendirmektedir. Modern Çağ'a ait vilayet isimlerinin yanı sıra klasik isimlerin de (örneğin *Shandong* için *Lu*'nun) bugün bile kullanılıyor olmalarından, eski düzenin ayak dirediği anlaşılabilir. Vilayetler, her zaman olmasa da kimi zaman iktisadi ve sosyal coğrafya için de analitik açıdan anlamlı birimlerdir. Tarihsel-coğrafi araştırmada Çin vilayetlerinin, özellikle fiziksel olarak tanımlanmış sekiz ya da dokuz "makro bölge" halinde toplanmaları âdet olmuştur (örneğin Kuzeybatı, Aşağı Yangzi, Yukarı Yangzi); bu makro bölgelerin her biri büyük bir Avrupa ulus-devleti boyutlarındadır.[115] Elbette, daha klasik vilayet adlandırmasında bile vilayetler üstü uzamlar tanınmaktadır; bu uzamlar Qing döneminde sık sık iki ya da üç vilayetten sorumlu bir genel valiye bağlanmışlardır.

Çin kararlı emperyal uzam düzeniyle, tarihsel açıdan normal bir örnekten ziyade bir istisnayı temsil ediyor. Bu örnek yalnızca ABD'nin, sınırları çok sayıda Avrupa ya da Latin Amerika ulus-devletinden daha az değişmiş federe devletlere bölünmesiyle kıyaslanabilir. Çin uzam düzeni 19. yüzyılda değişmeden kalır, imparatorluk sınır bölgeleri üzerindeki denetimini kaybeder ama iç kesimlerdeki vilayet sınırları değişmezken, Birleşik Devletler sürekli olarak büyüdü. ABD daha 1783 yılında kurulduğunda, dünyanın en geniş yüzölçümüne sahip politik oluşumlarından biriydi. 1850 yılından öncc ΛBD yüzölçümü üç kat artmıştı ve bu artış sona erecek gibi de görünmüyordu.[116] Yeni bölgeler farklı biçimlerde, satın alınarak (Louisiana Fransa'dan, New Mexico ve Güney Arizona Meksika'dan, Alaska Rusya'dan), yerli kabilelerle anlaşmalar yapılarak, yerleşimciler tarafından el konularak, kazanılan bir savaş sonucunda ilhak edilerek (Texas) devlet bütününe dahil edildiler. Her halükârda birliğe alınma siyasal açıdan özel bir zorluk taşıyan bir sorun oluşturuyordu. İç Savaş'a kadar, yeni bir bölgede köleliğe izin verilip verilmeyeceği olağanüstü yıkıcı güçte bir sorundu. Sonunda, İç Savaş'a yol açan anayasa meselesi bu sorundan patlak verdi.

Kuzey Amerika'daki beyaz yerleşimcilerin batıya doğru hareket etmesi ilk bakışta ne kadar plansız ve kendiliğindenmiş gibi görünse de, ABD, dünyada –Fransa'nın Napoléon yönetiminde başladığı uzamsal örgütlenmesinden ve eksiksiz olarak kadastrolanmış yapısından daha önce– kendi ulusal uzamını bütünlüklü ve basit bir düzene tabi kılan ilk ülkeydi. Bugüne kadar Amerikan peyzajına, çoğu zaman enlem ve boylam çizgileriyle belirlenmiş karelerden oluşan bir ızgara damgasını vurmuştur; federe devletler arasındaki çoğu zaman doğru çizgi halindeki sınırlar da, siyahların yerleşimlerinin kuruluş planları ve özel arazilerin biçimi de bu modele uyarlar. Afrika'daki sınırların sömürgeci güçler tarafından "yapay" olarak çizildiğinden sık sık şikâyet edilirse de, ABD'nin iç siyasal coğrafyasının da aynı bilinçli yapaylıkla şekillendirildiğini unutmamak gerekir. Ülkenin yaklaşık üçte ikisini kat eden bu *grid* (ızgara), 1784, 1787 ve 1786 yıllarında Amerikan Kongresi'nin komisyonlarınca hazırlanan ve karara bağlanan *Land Ordinances*'a [Arazi Yönetmelikleri] dayanır. Bu ızgara şekli, 16. yüzyılda yaşamış bir kozmograf olan Gerhard Mercator'un hazırladığı, navigasyon kartografisindeki geometrik çizgiler projeksiyonunu

örnek almıştır. Kuzey Amerika'nın "okyanus gibi" geniş ve el değmedik "yabanlığı"nın üzerine kelimenin tam anlamıyla bir ızgara geçirilmiştir; bu ızgaranın denizde yalnızca kurgusal ve astronomik olarak yol gösterici bir özelliği olabilir. Bu *grid,* özellikle İngiltere'deki aşırı karmaşık ilişkilerle tam bir karşıtlık içinde, idari tekniğin rasyonelleştirilmesine ve hukuksal netliğin oluşturulmasına yarıyordu. Toprağın ve arazilerin mülk edinilmesinde başıbozukluğu önlemek için, Thomas Jefferson'ın ve sistemin diğer kurucularının amaçları doğrultusunda, toprak/ülke *ilkönce ölçümleniyor* ve ancak ondan sonra özel kişilere satılıyordu.

Kuzey Amerika kıtasında batıya yayılma çerçevesinde *grid*, "hükümranlık iddialarını mülkiyet sorunlarına, bölgesel iktidar taleplerini ekonomik çıkarlara tercüme eden ve böylelikle toprak ele geçirmede devletin ve kişilerin çıkarlarını birbirleriyle ilişkilendiren bir mekanizma" işlevi görüyordu. Ulus oluşturmanın büyük politikasını da, tek tek yerleşimcilerin yaşamsal kararlarını da planlanabilir kılıyordu.[117] Ayrıca, toprağı özel kişilere dağıtan devlete ilave gelirler getiriyordu. Çin'in imparatorluk yönetimi de 1902 yılında tamamen benzer bir şekilde, elde edeceği gelirlerle bütçe açıklarını kapatmak için Mançurya eyaletlerinde devlet arazilerini bireysel yerleşimcilere satmaya başlamıştı.[118] ABD'nin salt arazi ölçümünün kapsamını aşan pratik-siyasal hedefleri vardı. 19. yüzyılda arazi ölçümü daima büyük alanların bütünlüklü geometrik yüzeyler olarak ele alınmasını gerektiriyor ve sonra fiziksel üst yüzeyin *kesin olarak* kayda geçirilmesine girişiliyordu – örneğin Hindistan'da 1814 yılından sonra, tüm alanlarda nihai ölçümlemeler kartografik kargaşaya son vermiş ve coğrafya bilgisini mükemmelleşme yoluna sokmuştu. Avrupa'da bunun biraz daha eski, kısmen de eşzamanlı olarak gerçekleştirilmiş bir örneği vardı: Britanya devletinin yaptırdığı, İrlanda topraklarının ölçümlenmesi İngiltere'deki ölçümlemeyi bile çok gerilerde bırakmıştı.[119] ABD'de de, yalnızca mevcut durumun olabildiğince net biçimde saptanmasıyla yetinilmemişti. *Grid*, planlama açısından bir gelecek tasarımıydı.

Merkezi uzam düzenlemesinin üçüncü bir tipi Rusya'da görülür: Şehirlerin devlet tarafından kurulması, modern dönem Çin'inde ve erken modern dönem ABD'sinde çok nadir görülen bir uygulamadır. Bunun için gerekli olan otokratik irade Amerikan demokrasisinde ve uygulama yeteneği de yine otokratik bir devlet olan Çin'de 1800'den

sonra yoktu. 1775 ile 1785 yılları arasında II. Katerina yönetimindeki Çarlık Rusya'sında 42 bölge valiliği (daha sonraki *guberniya*'lar) ve bu birimlerin içinde de 481 kaza (*uyezd*'ler) oluşturulmuştu. Bunların her biri bir şehrin etrafında toplanıyordu. Tarihi olarak ortaya çıkmış vilayetlerin ve *oblast*'ların* yerini şimdi 300.000 ila 400.000 nüfusa sahip, sayılara göre oluşturulmuş idari birimler almıştı. Bu merkezi işlevi yerine getirecek yeterince şehir bulunmadığı için çok sayıda köy yerleşimi bu arada şehir mertebesine yükseltilmişti. Güney ve güneydoğu sınır bölgelerinde şehirlerin kurulması için özel bir özen gösteriliyordu. Ne var ki yeni şehirlerin tümü bu mertebeyi hak etmiyordu. 19. yüzyılda artık köylere şehir payesi verilmesinden vazgeçilmişti.[120] Rus toprak idaresi reformu Kuzey Amerikan uzam ızgarası projesinden farklı olarak, yarıda kalmış olmasına rağmen, Çarlık uzamının tarihsel coğrafyasında kalıcı izler bıraktı.

Çin'de Ming döneminde, Rusya ve Kuzey Amerika'da daha geç dönemde gerçekleşen uzam düzenlemeleri, 19. yüzyılın uzamlarına isimlerini verdiler. Bölgesel idari birimler –Federal Devletler, Eyaletler, Valilikler– nerede bulunulduğuna dair hiçbir kuşkuya izin vermezler. Dünyanın başka yörelerinde durum daha karmaşıktır. Normal durum, farklı ilişkiler içindeki yerel ve dışarıdan dayatılmış bölgesel tanımların çokluğudur. Tarihçiler günümüzün ulus-devletleri atlasını, eleştirel olmayan bir tarzda 19. yüzyıla yansıtmak istemiyorlarsa, o dönemin coğrafi adlandırmalarını bulmak için çaba göstermeleri gerekir. Bu, örneğin Hindistan, Afrika ve Batı Asya için geçerlidir. Günümüzdeki ülke tanımlarının 19. yüzyılın terminolojisiyle örtüşmemesi de ender bir durum değildir. Bugün nerdeyse ortadan kalkmış bir tanım olan "Batı Sudan" denilince, Sahra Çölü'nün hemen güneyinde Atlantik Okyanusu'ndan bugünkü Sudan devletinin içindeki Darfur'a kadar uzanan devasa savan şeridinin tümü anlaşılıyordu. "Suriye" sözcüğü 1920 yılından önce bugünkü Suriye, Lübnan, İsrail ve Ürdün devletlerini kapsayan bir coğrafi bölge için kullanılıyordu. Hindistan için, zamanlama açısından kesinlikle örtüşmeyen dört adlandırma tabakası vardır: (a) İngiliz hükümranlığı öncesi, prenslikler halinde var olan siyasal coğrafya; (b) sömürge döneminin İngiliz başkanlıkları (Kalküta, Bombay, Madras) ve eyaletleri; (c) bugünkü Hindistan

* Eyalet, bölge - ç.n.

Cumhuriyeti'nin federe devletleri ve (d) coğrafyacılar tarafından kullanılan doğal bölümlemeler.

"İslam Dünyası" terimi özel sorunlar doğurmaktadır. Din aidiyeti kıstasına göre tanımlandığı için, hiçbir zaman bölgesel kesin bir tanımı yapılamamaktadır. Modern Çağ'da aslında Güney Asya ve Afganistan'ın bazı bölümlerinin ve Malay Takımadaları'nın çok sayıda adasının bu dünyaya dahil edilmesi gerekir. Oysa bu durum uzlaşımlarla açıkça çelişmektedir. Kültür coğrafyacıları daha dar tanımlanmış bir "İslam Dünyası"nda farklı iç bölümlenmeler önermişlerdir; örneğin dil sınırları ötesinde bir arada görülen "Türki-İrani dünya" ve ondan ayrı olarak "Arap dünyası"; bu dünya da kendi içinde "Ortadoğu," Kuzey Afrika ve Sahra bölgelerine bölünmektedir.[121] 19. yüzyılda, Doğu Asya'dan ve Doğu Avrupa/Kuzey Asya'dan farklı olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun idari açıdan belirleyici gücü küçümsenmese de Yakın ve Orta Doğu'da her yeri kapsayan bir imparatorluk bulunmuyordu.

Uzam düzenlemesi, örneğin 1919 Paris Barış Konferansı'nda tasarlandığı gibi, büyük uzamların siyasal olarak yeniden şekillendirilmesinden, demiryollarının bölgesel planlanışına ve tarımsal mülkiyet ilişkilerinin mikro düzenlenişine kadar farklı düzlemlerde işler. Cemaat topraklarının dağıtılması ve özelleştirilmesi kimi zaman çok kaotik ve herhangi bir devlet düzenlemesi olmadan, kimi zaman da planlara uyularak ve resmi makamların kesin kılavuzluğunda gerçekleşmiştir. Devletin toprak vergisini (artık) köy cemaatinden değil tek tek mülk sahiplerinden ya da mülklerden aldığı her yerde, devlet hazinesine *kimin*, *ne kadar* borcu olduğunun bilinmesi zorunluluğu doğmuştur. Bu da tüm dünyada, devlet etkinliğinin yerel düzleme kadar genişletilmesinin en büyük itici güçlerinden biri olmuştur. Ayrıca, bir kişiye ait dağınık yerlerde bulunan tarlaların bir araya getirilerek, rasyonel olarak işlenebilir tarımsal araziler oluşturma çabaları da buna eklenmiştir. 19. ve 20. yüzyıllardaki toprak reformlarından hemen hemen hiçbiri, bu konuda önlemler almayı ihmal etmemiştir.[122] Toprak düzeni, modernliğin temel işlemlerinden biridir. 20. yüzyılda Sovyetler Birliği, Doğu Almanya ya da Çin'deki büyük kolektifleştirmelerde bu uygulama belirgin bir şekilde görünür hale gelmiştir. Yoksa, çoğu zaman tarihçilerin gözünden kaçmaktadır. Yine de şu kural geçerlidir: Kadastrosu olmayan ve gayrimenkulü özgürce kullanma yasal hakkı bulunmayan hiçbir devlet "modern" değildir.

6 Ülkesellik, Diaspora, Hudut

Bölgesellik

Buraya kadar, bu bölümdeki tüm değerlendirmelerde kusursuz bir iki boyutluluk varsayımına dayanıldı. Gerçekten de 19. yüzyılın uzamları büyük ölçüde eşbiçimli ve sürekliliği olan uzamlardı. Devletin uzam şekillendirilmesinin bir sonucu olarak böyleydiler. Devletin bu faaliyeti, ABD'nin *Land Ordinances*'ından birçok ülkedeki (Hollanda'dan Hindistan'a kadar) mülkiyet ilişkilerine ve daha öncesinde idaresi zayıf olan bölgelerde sömürgeci yönetimlerin uygulamalarına kadar, tamamen homojenleştirici bir etkide bulundu. Özellikle 1860'tan sonraki dönemin bir eğilimi, yönetimi salt stratejik merkezlerin denetimi şeklinde değil, bölgesel otoriteler tarafından sürdürülen faaliyetler olarak da anlamaktı. Bunu giderek gelişen "ülkeselleşme" ya da "ülkesellik" (*territoriality*) üretimi olarak tanımlamak da mümkündür; bu sürecin erken modern dönemdeki derin köklerine yalnızca Avrupa'da rastlanmaz.[123] Bu ülkeselleştirme, ulus hakkında tahayyül edilen şekillerin haritalandırılabilir uzam üzerine yansıtılmasıyla ve ulus-devletlerin kurulmasıyla olduğu kadar, imparatorluklarda yaşanan reform ve ilk kez ticaret üsleri üzerinde değil, ülkelerin tamamı üzerindeki denetim olarak anlaşılan sömürgeci düzenin konsolide edilmesiyle de derinden bağlantılıdır. Yaşanabilir toprakların bu şekilde yeniden değerlendirilmesine koşut olarak, yeryüzündeki bağımsız siyasal birimlerin sayısı önemli ölçüde azaldı. Avrupa'da bir ölçüde bağımsız siyasal birimlerin sayısı 1500'lerde 500 iken, 1900'lerde 25'e inmişti.[124] 1803'teki *Reichsdeputationshauptschluss* (İmparatorluk Diet'i tarafından çıkarılan ve kilise topraklarının büyük bölümünü sekülerleştirirken, Almanya'daki orta büyüklükteki devletlere de daha küçük komşularını yutma izni veren yasa), 1871 yılında Alman İmparatorluğu'nun kurulması, yine 1871 yılında Japonya'da prensliklerin lağvedilmesi, Hindistan ve Afrika'nın sömürgeciler tarafından fethedilmesi, çok sayıda yarı özerk iktidar alanının ortadan kaldırılması anlamına geliyordu. Yalnızca Avrupa'nın Avrupa dışındaki yerlerde yayılmasının bir sonucu değildi bu. Örneğin Güneydoğu Asya'da, sömürgecilik öncesi 18. yüzyılda bağımsız siyasal birimlerin sayısı 22'den 3'e inmişti: Burma,

Tayland ve Vietnam.[125] Hanedanların dağınık mülkleri bir araya toplandı. Büyük devletler, ABD gibi, 1867 yılında federalleşen Kanada gibi ve Sibirya'yı ancak şimdi gerçekten eline geçiren ve eşzamanlı olarak Orta Asya'nın güneyine yayılan Çarlık Rusya'sı gibi dev birlikler ortaya çıktı. Soğukkanlı Friedrich Ratzel, "Devletlerin uzamsal büyümesi" yasasını ortaya koyduğunda, yalnızca sosyal-Darwinist-emperyalist düşlerin peşinde koşuyor değildi.[126]

Ülkesellik yalnızca modern devletlerin bir niteliği değil, zayıf biçimiyle monarşik politikanın da bir tarzıydı: Örneğin 19. yüzyıl İran'ında, Batılı etkilere henüz çok az maruz kalmış bir ülkede, hükümdarın başarısının önemli bir kıstası fazladan toprak kazanması ya da en azından ülke sınırlarını başarıyla savunmasıydı. Bunu başaramayışı, yerine geçmeye istekli prenslerin isyan ederek silaha sarılmaları için bir işaret oluyordu. Ülke üzerinde sağlanan denetim "mülk"ün de, daha sonra "millet"in de temeliydi.[127] İran'ın emperyal komşuları karşısındaki zayıflığı düşünüldüğünde, şahların pek de imrenilecek bir durumda olmadıkları söylenebilir.

Sürekliliği Olmayan Sosyal Uzamlar

Bütün uzamların sürekli olduklarını düşünmemiz gerekmez. Toplumsal yaşam 19. yüzyılda da her zaman birbiriyle bağıntılı bir toprak üzerinde geçmiyordu. Sürekliliği olmayan sosyal uzamın en önemli biçimi diasporadır. Diaspora deyince, gerçek ya da tahayyül edilmiş yurdunun dışında yaşayan ama ona karşı sadakat ve duygusal bağlılığını koruyan bir topluluk anlaşılmaktadır. Diaspora ya başlangıçtaki bir vatandan zorla uzaklaştırılmaya ya da iş arayışıyla, ticari faaliyetlerle veya sömürgeci hedeflerle bu vatandan uzaklaşmaya dayanır. Eskiden (tahminen) vatan olan yere ilişkin idealleştirici bir mitos kuşaklar boyunca korunur; kimi zaman iş, söz konusu vatanı yenileme ya da yeniden yaratma planları yapmaya kadar vardırılır. Geriye dönmeye yönelik bireysel kararlar kolektif onay görür. İçine girilen toplumla ilişki hiçbir zaman tamamen sorunsuz değildir, en azından daha az kabul görülme hissini ve bazen de topluluğun başına yeni bir felaket geleceği korkusunu içerir. Kendi etnik grubunun başka ülkelerde yaşayan üyeleriyle empati ve dayanışma içinde olma da diasporanın karakteristik bir özelliğidir.[128]

Her bir diaspora, ortaya çıkış tarzına ve tarihsel deneyiminin özelliğine göre diğerlerinden ayrılır. Kurban diasporası (Amerika'daki Afrikalılar, Ermeniler, Yahudiler), emek diasporası (Hintliler, Çinliler), ticaret diasporası (Çinliler, Lübnanlılar) emperyal diaspora (sömürgelerdeki Avrupalılar) ve kültürel diaspora gibi ayrımlar yapılabilir.[129] Daha eski kökenli olanlar 19. yüzyılda *hâlâ* mevcuttu, diğerleriyse ancak bu dönemde ortaya çıktı. Ermeni diasporası ise I. Dünya Savaşı sonrasını beklemeden, daha 1895 yılında Ermeni karşıtı taşkınlıkların başlamasıyla oluştu. Diaspora durumları, merkez ve çevre ilişkisine göre de ayrılırlar: Bir uzamsal merkezin bulunmayışı (Yahudilerin *aliya*'dan, yani Avrupa'dan Filistin'e göçlerinden önceki durumu); diasporaya karşı koruyucu bir tutum takınan hâkim bir merkez ülkenin varlığı (Çin); sömürgeleştirilmiş bir merkez (İrlanda); diasporaya siyasal bir sürgün karakteri kazandıran, yabancıların denetimindeki bir merkez (19. yüzyılda Polonya, günümüzde Tibet). Diasporalar, ev sahibi kültürlere entegre olma derecelerine göre de ayrılırlar. Genellikle sorun kaynağı olan sınırlı uyum sağlama bazen bir avantaj olabilir. 19. yüzyılda ABD'de ve diğer ülkelerde ortaya çıkan Çin mahalleleri tüm taraflar için kısmi entegrasyonun uygun bir biçimini oluşturuyorlardı.

Kitlesel göçün bir sonucu olarak diaspora oluşumu 19. yüzyılda her yerde görülüyordu, adeta normal bir durumdu. Yalnızca Fransızlar evlerinde kalmıştı. Hiçbir zaman terk edilmesi *gerekmeyen* derli toplu ve kusursuz bir uygarlığın timsali olan Çin bile, denizaşırı toplulukların kaynağı haline gelmişti. Ming dönemindeki ilk göç evresinden sonra şimdi "Greater China"nın temelleri ortaya çıkıyordu. Seyahat etmekten pek hoşlanmayan ve adalarını hiçbir zaman terk etmemiş Japonlar bile, Kuzey Amerika'da yeni bir hayat kurabilmek için hükümetlerinden izin istiyorlardı. 1885 ile 1924 yılları arasında Japonya'dan Hawaii'ye 200.000, Kuzey Amerika kıtasına 180.000 insan göç etti.[130] ABD'de ne kadar çok sayıda Japon bulunduğunu, çevrelerindeki insanlar ancak 1941 Aralık ayındaki Pearl Harbor baskınından sonra sınırdışı edildiklerinde anladılar. Uluslar, etnik ve kültürel açıdan birbirlerine ait olan insanları birleştirmek için oluşturulmuştu. Ne var ki, aynı zamanda uzamsal olarak uzakta bulunan diaspora topluluklarını –bu tür toplulukların varlığından, bulundukları yabancı bölgeyi

anavatana katma iddiaları türetilemese de– kendi ulusunun parçaları olarak kabul etme eğilimi de paradoksal bir biçimde artmıştır.

Diasporaların oluşması, sürekliliği olmayan sosyal uzamların ortaya çıkmasına yol açtı. Bazı örneklerde bu, göçmen gruplarının alıcı topluma entegrasyonu yolunda bir geçiş evresiydi: ABD'deki Almanlar kimi büyük şehirlerde, örneğin New York'ta sıkı bir topluluk oluşturuyorlardı, ama Yeni Dünya'da uzun vadede asimilasyona direnen bir köprübaşı değildiler.[131] Başka örneklerde diaspora varoluşu nostaljinin ve folklorun çok ötesine geçmişti. Alıcı toplumla köken toplum arasındaki "yanal" ağlar denizaşırı köken bölgelerin vazgeçilmez dayanakları haline geldiler: Güney Çin'in ve Hindistan'ın, Sicilya'nın, İrlanda'nın ya da (erken 20. yüzyılda) Yunanistan'ın bazı bölümleri göçmenlerin gönderdikleri paralara bağımlı hale gelmişlerdi. Diasporanın süreklilik taşımayan sosyal uzamı 19. yüzyılda o zamana kadar görülmemiş bir önem kazandı. Bu olgu, ülkeselleşmenin genel olarak yükselişe geçtiği savına farklı bir anlam kazandırıyor. Avrupa'da ulus-devletlerin oluşması, azınlıkların durumunu zorlaştırdı ve onları tam da denizaşırı ülkelerde emek pazarları açıldığı anda göçmeye istekli kıldı. Aynı zamanda iyileşmiş iletişim olanakları, eski vatanla teması sürdürmeyi kolaylaştırdı.

İktidar denetiminin ve duygusal desteğin net bir şekilde tanımlanmış tek bir toprağa odaklandığı ulusal uzamların derlenip toparlanması, toprağa kök salmanın daha zayıf olduğu ama asla eksik olmadığı ulusaşırı uzamların ortaya çıkışıyla atbaşı gitmiştir.[132]

Sınırlar[133]

Uzamlar sınırlarda sona erer. Çok çeşitli sınırlar vardır: Askerlerin, iktisatçıların, hukukçuların, coğrafyacıların sınırları.[134] Bunlar nadiren çakışırlar. 19. yüzyılda bunlara ek sınır kavramları ortaya çıktı ve bu kavramları savunanlar da bulundu. Örneğin erken modern çağda dilsel sınırlar pek az dikkate alınıyordu. Devrimden sonra Fransa'da diller üzerine istatistikler yapıldı ve bunlar çok geçmeden haritalara dönüştürüldü, Almanya'da 1840'lı yıllardan beri böylesi dil haritaları bulunuyordu.[135] Gerçi sınırların eski askeri anlamı da 19. yüzyılda varlığını korudu: Fethedilen toprakların sınırları çiziliyor, sınırlar tekrar ve tekrar savaş nedeni oluyorlardı.

Sınırlarda bir devletin komşularıyla ilişkilerinin tarihi cisimleşir. Devlet egemenliğinin sınırları hemen her zaman, kapılarla, gözetleme kuleleriyle, sınır mimarisiyle simgesel olarak da karakterize edilmiştir. Bu yüzden siyasal sınırlar somuttur: Devletin fiziksel cisimleşmesi ve iktidarın simgesel ve maddi yoğunlaşmasının yeridirler; bir sınırdaki gündelik yaşamda devlet kendini sürekli hissettirdiği için yoğunlaşma diyoruz.[136] Bunun tersi olarak, nerdeyse görünmez olan simgesel sınırlar da vardır, bunlar devlet sınırlarına göre çok daha hareketsiz ve istikrarlıdırlar.

Siyasal sınır kavramı "benmerkezci bir devlet kavrayışını" varsayar, bu kavrayışa göre, güçlü olanın hukuku geçerlidir.[137] Üzerinde anlaşılmış sınırlar –hukukçuların barışçıl sınır kavramı– bunun ardından gelir. 19. yüzyılda ikisi de, dayatılmış sınırlar ve müzakere edilmiş sınırlar vardı. 1830 yılında Belçika devleti kurulurken, Büyük Güçler 1790 yılına ait eyalet sınırlarını yeniden yürürlüğe koydular.[138] Yeni Alman-Fransız sınırı 1871 yılında savaşı kaybedenlere tek taraflı olarak dikte edilmişti; Balkanlar'ın siyasal haritası 1878 yılında yapılan Berlin Kongresi'nde Balkan ülkeleri temsilcilerinin katkısı olmadan yeniden şekillendirilmişti. Afrika'daki sınırlar Avrupalı sömürgeci güçler arasında yapılan çok sayıda protokol ve anlaşmayla çizilmişti. Avrupalı görevliler yerel durumu dikkate alarak sahada işaretlemeler yaptılar. 1884 yılında Berlin'de Bismarck'ın başkanlığında üst düzey bir Batı Afrika Konferansı toplandığında, mahallindeki bölgesel ilişkiler, Batı Afrika'da etkin olan hükümetler tarafından (İngiltere, Fransa, Almanya, Portekiz ve Liberya) zaten geniş ölçüde açıklığa kavuşturulmuştu. İlkönce gümrük sınırları söz konusuydu; ancak 1890'lı yıllarda bu sınırlar tek tek sömürgeler (ve Liberya) arasındaki toprak sınırları halinde sabitlendiler. Bu konferans aynı zamanda, başta Belçika Kralı II. Leopold'un sahip olduğu Kongo Özgür Devleti gelmek üzere, tek bir Avrupalının bile ayak basmadığı topraklardaki sınırları da belirledi.[139] Buna karşılık Latin Amerika cumhuriyetleri arasındaki sınırlar, büyük ölçüde, dışarıdan bir katılım olmadan çizilmişti.[140]

Sınırların belirlenmesinin ve sınır *bölgelerinin* sınır *çizgilerine* indirgenmesinin Modern Çağ ve özellikle 19. yüzyıl için karakteristik olduğu şeklindeki geleneksel görüş, bu toptancı haliyle tutarlı olamaz. Sınırları çizilmiş egemenlik alanları, kişisel hükümlerin kural olduğu bir dönemde bile vardı. "Düz çizgi halindeki" devlet

sınırı da, Avrupa dışındaki dünyaya ancak emperyalizm yoluyla aktarılmış bir Avrupa icadı kesinlikle değildir. Qing İmparatorluğu ve Rus Çarlığı yaklaşık bir güç eşitliği varken, 1689 ve 1727 yıllarında yapılan iki anlaşmayla, Kuzey Orta Asya'daki hükümranlık alanlarının sınırlarını tam olarak belirlemişlerdir. Bu tür sınır çizgilerinin geometrik bir doğrusallıkta olması kesinlikle kural değildi. Bu kural, toplam sınır uzunluklarının yaklaşık dörtte üçünün (Sahra'dan geçen sınırlar dahil olmak üzere) düz çizgi halinde oldukları Afrika için geniş ölçüde, Asya'daysa çok daha az geçerliydi.[141] Avrupalılar Fransız Devrimi döneminden kalma bir dogma olan "doğal" sınırlar ideolojisine Asya'da zaman zaman uydular ve "anlamlı" sınırlar arayışı içinde oldular.[142]

Gerçek yerel güç ilişkilerinin realist bir kavranışı için de farklı bir çaba içine girildi. 1843 ile 1847 yılları arasında, İranlı, Osmanlı, Rus ve İngiliz temsilcilerden oluşan bir komisyon, İran ve Osmanlı yetki alanları arasında tüm taraflarca kabul edilebilir bir sınır çizmeye çalışmıştı. Bu görüşmelerin temeli, toprağın sahipleri olarak hareket halindeki göçebe kabilelerin değil, yalnızca devletlerin kabul edilmesiydi. İki taraf da ayrıntılı olarak belgelenmiş tarihi kanıtlar ortaya koydular. Gerçi İran devleti pratikte, sınırdaki tüm kabileleri kendi otoritesi altına girmeye zorlayamazdı.[143] Yeni ölçüm araçları ve jeodezi işlemleri, sınırların önceden bilinmeyen bir netlikte saptanmasına izin veriyordu. Sınır komisyonları –bir ikincisi 1850'li yıllarda kuruldu– gerçi sorunu tamamen çözemediler, ama her iki tarafın da toprağın değeri hakkında eskisinden daha duyarlı olmasını sağladılar. Böylece –her türlü "milliyetçilik"ten bağımsız olarak– ulusal toprakların oluşturulması süreci hızlandırılmış oldu. Her defasında, örneğin İran ile Afganistan arasındaki sınırların belirlenmesinde olduğu gibi, üçüncü taraflar, çoğu zaman da egemen güç İngiltere'nin temsilcileri, arabulucu olarak devreye sokuluyordu.

Asya ve Afrika'da sömürgeci güçler doğal olarak uygarlık açısından daha üstün buldukları çizgisel ve sabit sınırlar fikrini uygulamadan önce, daha geçirgen, şekillendirilebilir sınırlar düşüncesi hâkimdi. Bu şekillendirilebilir sınırların egemenlik alanlarını işaretlemekle kalmayıp, dil gruplarını ve etnik toplulukları da birbirlerinden ayırması bekleniyordu. Farklı sınır anlayışları müzakere masalarından ziyade, arazideki somut saptamalar sırasında karşı

karşıya geliyorlardı. Bir kural olarak, yerelde güçlü olan taraf kazanıyordu. 1862 yılında Rus-Çin sınırı yeniden çizilirken, Ruslar topografik bir çözüm uyguladılar; böylelikle kimi halkların, örneğin Kırgızların kabileleri birbirlerinden ayrıldı. Rus uzmanlar, Çinlilerin karşı argümanlarını, daha kartografinin başlangıç koşullarına bile vakıf olmayan bir halkın temsilcilerini ciddiye alamayacakları şeklindeki kibirli gerekçeyle reddettiler.[144] Avrupalı bir sınır anlayışı, bir diğer anlayışla karşı karşıya geldiğinde, tartışmanın Avrupalıların yararına çözülmesinin tek nedeni asimetrik güç ilişkileri değildi. 19. yüzyılda İngilizlerin sömürge Burma'yla olan sınırı nedeniyle defalarca görüşme masasına oturdukları Siyam devleti, kolay kolay aldatılması mümkün olmayan, son derece saygın bir muhataptı. Ne var ki Siyamlıların sınır anlayışı, sınır bekçisinin gözetleme kulübesi etrafındaki etkin hareketinin çapından oluşuyordu. Siyamlılar, İngilizlerin bir çizginin saptanmasında neden ısrar ettiğini uzun bir süre anlayamadılar. Böylece Siyam, gereğinden daha fazla toprak kaybetti.[145] Bunun tersine olarak, Siyam'da, başka birçok yerde olduğu gibi, sınırların geçtiği yerlerin belirlenmesi için hep yeni kıstasların bulunması gerekmişti. Emperyal güçlerin, sınırların çizildiği alanda ayrıntılı sınır haritalarıyla boy göstermesi çok enderdi. Sınır çizme doğaçlama yapılan ve pragmatik bir faaliyetti, ne var ki sonuçlarını düzeltmek çok zordu.

19. yüzyılın başlattığı, bıçak keskinliğinde çizilen sınırların, uç örneklerde yalnızca yıkıcı sonuçları oldu. Özellikle Sahra Afrika'sı gibi, göçebe bir nüfusun yaşadığı bölgelerde, bir sınırın birdenbire otlaklara, su kaynaklarına ve kutsal yerlere erişimi engellemesi felaket getirebiliyordu. Çoğu zaman –Sahra-altı Afrika ve Güneydoğu Asya için güzel örnekler bulunuyor– sınırların çevresinde, yani sınır hattının her iki tarafında, özel nitelikleri olan, sınır koşullarına uyum sağlamış, bu koşullardan kendi yaşam koşulları için olumlu bir biçimde yararlanan sınır toplulukları ortaya çıktı. Bu durum, kovuşturmadan korunmak için sınırı araçsallaştırmak anlamına gelebilirdi: Örneğin Tunus kabileleri, Fransız-Cezayirli sömürge ordusunun takibinden böyle kurtulmuşlar, Dahomey'liler Fransız vergi mültezimlerinden kurtulmak için, komşu İngiliz Nijerya'sına yerleşmişler, ya da takip altındaki Sioux'lar, şefleri Oturan Boğa'nın peşinden Kanada'ya çekilmişlerdi. Esas olarak yerel tüccarlar, kaçakçılar ve göçmen işçilerin de belirlediği gerçek sınır

dinamiğinin, çoğu zaman haritaların resmettiğiyle yalnızca gevşek bir ilişkisi vardı. Küçük sınır ticaretinde yeni tarzda geçim olanakları doğmuştu.[146] Yüksek emperyal stratejiler açısından da sınırların başka bir anlamı vardı: Yeri geldiğinde sınır "ihlali" askeri müdahale için güzel bir vesile oluşturuyordu.

Açık ve net olarak belirlenmiş, hükümranlık simgeleriyle donatılmış ve polisler, askerler ve gümrükçüler tarafından korunan devlet sınırı, egemen devletin "çevresel organı" (Friedrich Ratzel) olarak 19. yüzyılda ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır. Bu haliyle sınır, iktidarın ülkeselleşmesi sürecinin bir yan ürünü ve aynı zamanda göstergesiydi: Toprak üzerindeki denetim, insanlar üzerindeki denetimden daha önemli olmuştu. Artık bir kişi olarak hükümdarın değil "devlet"in egemenliği söz konusuydu. Toprakların birbiriyle bağlantılı ve derli toplu bölgeler olması gerekiyordu. Dağınık mülkiyetler, başkalarının toprakları içinde kalmış adacıklar, şehir devletleri (Cenevre 1813 yılında İsviçre'nin bir kantonu oldu) ve siyasal "yamalı bohçalar" artık çağdışı kabul ediliyordu. İsviçre'deki Neuchâtel kentinin, Prusya kralının uyruğu olması 1780 yılında hiç kimseye tuhaf görünmüyordu. Şehrin 1857 yılında İsviçre konfederasyonuna katılmasının arifesindeyse bu durum artık bir tuhaflıktı. Avrupa ile Kuzey ve Güney Amerika ülkesel ilkenin ve devlet sınırının yerleştiği ilk kıtalardı. Eski ve yeni imparatorlukların içinde ilişkiler bu kadar berrak değildi. İmparatorluk içindeki sınırlar kısmen toprak olarak daha derine kök salmamış idari bölümlenmelerin, kısmen de, özellikle "dolaylı iktidar" koşullarında, sömürge öncesi iktidar alanlarının pekiştirilmiş halleriydi. İmparatorluklar arasındaki sınırlar nadiren arazide boşluk bırakmayacak şekilde işaretleniyor ve bir Avrupa devletinin sınırları kadar sıkı denetlenemiyorlardı. Her imparatorluğun yumuşak karınları vardı: Fransa'nın Cezayir Sahra'sında, Büyük Britanya'nın Hindistan'ın kuzeybatı sınırında, Çarlığın Kafkaslar'da. Bu yüzden devlet sınırı tarihsel ânını ancak 1945'ten sonra, sömürgeciliğin kaldırılması çağında, çok sayıda egemen devletin yeniden kurulmasıyla yaşadı. Avrupa ve Kore'nin bir "demir perde"yle ikiye bölünmesi de aynı döneme denk düşüyordu; eşi görülmemiş ölçüde askerileşmiş olan bu sınırın dokunulmazlığı yalnızca dikenli tellerle değil, nükleer füzelerle de garantilenmişti. 19. yüzyılın sınır düşüncesi en gelişmiş haline ancak 1960'lı yıllarda ulaştı.

PANORAMALAR

IV

Yerleşik ve Hareketli

1 Büyüklükler ve Eğilimler

1890 ile 1920 yılları arasında Lübnan'ın tarımla uğraşan nüfusunun üçte biri ağırlıklı olarak ABD ve Mısır'a göç etti. Bunun nedenleri, iç savaşı andıran koşullar, ülkenin yüksek eğitim seviyesiyle çelişen ekonomik durgunluk, Sultan II. Abdülhamid iktidarında düşünce özgürlüğünün bastırılması ve hedef ülkelerin çekiciliğiydi.[1] Bu aşırı göç vakasında bile nüfusun üçte ikisi ülke içinde kaldı. Eski usul ulusal tarih açısından, sınırötesi hareketliliğin pek bir anlamı yoktu; buna karşılık küresel tarihçiler de kimi zaman *yalnızca* hareketliliği, ağ yapıları oluşturmayı, kozmopolitizmi dikkate alırlar. Oysa bizi *her iki* grup da, 19. yüzyılın tüm toplumlarındaki göçmen azınlıklar ve yerleşik çoğunluklar da ilgilendiriyor.

Bunu da sayılar olmadan tartışamayız. Daha 19. yüzyılda nüfus sayıları çoğu zaman büyük ölçüde belirsizdi. Tahiti'nin, o zamanlar özel bir "felsefi" ilgiyle düşünülen dünya cennetinin nüfusuna yönelik, 18. yüzyıl sonu seyyahları tarafından yapılan tahminler, 15.000 ile 204.000 arasında değişiyordu. Kullanılabilir tüm ipuçlarına dayanan yeni bir hesaplama ise yaklaşık 70.000'in üzerinde bir sayı veriyor.[2] Kore'de 1890'lı yıllarda milliyetçi bir hareket ortaya çıktığında, bu hareketin ilk aktivistleri, krallığın uyruklarını say-

mak için hiç kimsenin çaba göstermemiş olmasına öfkelenmişlerdi. Güvenilir olmayan tahminler 5 ile 20 milyon arasında değişiyordu. Ancak 1913 yılına gelindiğinde, Japon askeri gücü 15 milyonluk bir nüfus saydı.[3] Çin'de merkezi devletin zayıflamasıyla birlikte istatistiklerin niteliği de düştü. Bugün en sık kullanılan, 1750 yılı için 215 milyon ve 1850 yılı için 320 milyon sayıları, 1900 yılına ait 437 ile 450 milyona göre daha büyük bir iç rahatlığıyla zikredilmektedir.[4]

Kıtaların Ağırlığı

Asya, her zaman nüfusu en kalabalık kıta olmuş, ancak diğer kıtalarla arasındaki fark hep değişmiştir (Tablo 1).

17. ve 18. yüzyıllarda Asya'nın görcli nüfus ağırlığı arttı. Bu durum, Avrupalı seyyahların Çin ve Hindistan'daki "izdiham" hakkındaki şaşkın ifadelerine yansımaktadır. O dönemde nüfus yüksekliği, refah göstergesi olarak kabul ediliyordu. Asyalı monarkların bu kadar çok uyruğa sahip olmakla övündükleri hep söylenegelmiştir. 19. yüzyılda Asya'nın dünya nüfusundaki payı önemli ölçüde azaldı: Şimdi Asya'nın "durgunluğu"ndan söz eden Avrupalılar bunu fark etmişler miydi? Her halükârda nüfus dinamiği yoktu. Asya, bugüne kadar, 1800'deki oranını aşamadı. Asya'nın görece önder konumunu gölgeye düşüren kimdi? (Tablo 2)

Tablo 1: Asya'nın Dünya Nüfusundaki Payı

1000	%60
1200	%65
1400	%54
1500	%53
1600	%58
1700	%64
1800	%66
1900	%55
2000	%60

Kaynak: Şu kitaptaki bilgilerden yararlanılarak hesaplanmıştır: Massimo Livi-Bacci, *A Concise History of World Population*, Oxford 1997², s. 31, Tablo 1.3.

Tablo 2: Kıtalara Göre Dünya Nüfusu (Yüzdeler halinde)

	Asya	Avrupa	Rusya	Afrika	Amerika	Okyanusya	Dünya
1800	66,2	15,1	5,0	11,0	2,5	0,2	100
1900	55,3	18,0	7,8	8,4	10,1	0,4	100

Kaynak: Massimo Livi-Bacci, *A Concise History of World Population*, Oxford 1997², s. 31, Tablo 1.3.

Tahmini sayılar, Asya'nın niceliksel önem kaybının, Avrupa'nın ve genel olarak batı yarıkürenin yükselişiyle paralel gittiğini gösteriyor.[5] Buna göre, 600 ile 1700 yılları arasında muhtemelen Avrupa'dan daha büyük bir nüfusa sahip olan Afrika hızla geride bırakılmıştı. Afrika'da nüfus durgunlaşmış, Avrupa'daysa hızla artmıştı. Avrupa'nın nüfusu (Rusya hariç) 1700 ile 1900 yılları arasında 95 milyondan 295 milyona çıktı, Afrika'nın nüfusuysa 107 milyondan yalnızca 138 milyona çıkmıştı.[6] 19. yüzyılda, göç alan ülkeler olan Arjantin, Uruguay ve Brezilya'nın da dahil edilmesi gereken "Batı'nın yükselişi" en azından demografik açıdan tartışılmaz bir gerçektir. Demografik büyüme çizgileri, 20. yüzyılın son bölümünden itibaren görülenden daha yavaş artan bir dünya nüfusu içinde farklılaştı. 1800 ile 1850 arasında dünya nüfusu yılda ortalama yüzde 0,43 artış gösterdi. Yüzyılın ikinci yarısında bu artış yalnızca yüzde 0,51'e çıktı ki, 1070'lerde ulaşılan yüzde 1,94'e göre bu oran düşüktü.[7]

Büyük Devletler

19. yüzyılda da demografik açıdan *çok* küçük olan bazı devletler vardı. Yunanistan 1832 yılında kurulduğunda nüfusu 800.000'den azdı, Londra nüfusunun yarısı kadardı. İsviçre, 1900'de 3,33 milyon yurttaşıyla günümüz Berlin nüfusuna eşitti. Yüzyılın başında, devasa Kanada'nın Avrupa kökenli 332.000 nüfusu vardı; milyon sınırı ancak 1830 yılına gelindiğinde aşılmıştı. Avustralya yüzyıl ortasındaki altına hücumla birlikte bir itilim kazandı ve 1858 yılında bir milyon nüfusa ulaştı.[8] Yelpazenin öteki ucunda, en kalabalık ülkeler hangileriydi? Elimizdeki en iyi veriler 1913 yılına

aittir. İmparatorlukların hükmettiği bir dünyada, bugünkü tarzda ulus-devletlerden yola çıkmak biraz anakronik olur. Bu yüzden, daha esnek olmakta ve o zamanın büyük bileşik siyasi yapılarını incelemekte yarar var (Tablo 3).

Bu istatistikte dikkat çekici olan nedir? Büyük devletlerin *tümü* "imparatorluklar" olarak yazılmıştır. Büyük çoğunluğu kendini böyle adlandırıyordu. Bu tanımı resmi olarak kendisi için kullanmayan yegâne büyük devlet ABD'nin de yapısal olarak impara-

Tablo 3: 1913 Yılında Dünyanın En Kalabalık Siyasal Yapıları
(Milyon nüfus olarak)

Britanya İmparatorluğu	441 (Birleşik Krallık: bunun %10,4'ü)
Çin İmparatorluğu	437-450 (Han Çinlileri: bunun %95'i)
Rus İmparatorluğu	163 (etnik Ruslar: bunun %67'si)[a]
ABD	108 (Federasyon: bunun %91'i)
Fransız İmparatorluğu	89 (metropoldekiler: bunun % 46'sı)
Alman İmparatorluğu (sömürgelerle birlikte)	79 (Almanya bunun: %84'ü)
Japon İmparatorluğu	61 (Japon takımadası bunun: %85'i)
Hollanda İmparatorluğu	56 (Hollanda bunun: %11'i)
Habsburg monarşisi	52[b]
İtalya	39 ("Çizme" bunun: %95'i)
Osmanlı İmparatorluğu	21[c]
Meksika	15

[a] 1897 nüfus sayımına göre, daha ayrıntılı olarak: %44 Büyük Ruslar, %18 Küçük Ruslar, %5 Beyaz Ruslar.
[b] 1910.
[c] Mısır hariç, 1912-13 Balkan Savaşları'ndan önce.
Kaynaklar: Angus Maddison, *Contours of the World Economy, I-2030 AD: Essays in Macroeconomic History*; Oxford 2007, s. 376 (Tab. A.1); Bouda Etemad, *La possession du monde: Poids et mesures de la colonisation (XVIIIe–XXe siècles)*, Brüksel 2000, s. 231 (Tab. 21), 236 (Tab. 22), 241 (Tab 23), s. 311 (Ek 4); Jean-Pierre Bardet ve Jasques Dupâquier (haz.), *Histoire des populations de l'Europe*, c. 2: *La révolution démographique 1750-1914*, Paris 1998, s. 493; Jean Bérenger, *Geschichte des Habsburgerreiches 1273 bis 1918*, Viyana 1995, s. 691; Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wisc. 1985, s. 169 (Tab. I.16B); *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, c. 17, Leipzig 1907[6], s. 295.

torluk sayılması gerekir: ABD'nin 1898 yılında egemenliğini denetlemeyi üstlendiği Filipinler, nüfus açısından dünyanın en büyük sömürgelerinden biriydi. İngiliz Hindistan'ının ve Hollanda Güney Hindistan'ının (Endonezya) devasa arazileriyle rekabet edemese de, 8,5 milyon nüfusuyla Filipinler'de, Mısır'dan biraz daha az, Avustralya, Cezayir ya da Alman Doğu Afrika'sından daha fazla insan yaşıyordu. Ne denizaşırı sömürgelere sahip olan ne de mekânsal olarak birbiriyle bağlantılı birçok ülkeden meydana gelmiş en kalabalık egemen ülke ise Meksika'ydı: 15 milyon nüfusuyla Nijerya ya da Vietnam gibi büyük bir sömürge boyutundaydı. 1913 yılında devrim ve iç savaşla parçalanan Meksika da, derli toplu ve istikrarlı bir ulus-devlet örneği oluşturmuyordu. Avrupa'da İsveç (yaklaşık 6 milyon nüfus) sömürgeci olmayanların içinde en büyük nüfusa sahip ülkeydi.

Demografik büyüklük, doğrudan doğruya dünya politikasında bir güç olmaya dönüşmüyordu. Endüstriyel silahlanma çağında mutlak nüfus sayısı tarihte ilk kez siyasal ağırlık için bir garanti oluşturmaktan çıkmıştı. 1750 yılında Avrasya'nın en büyük askeri gücü olan Çin'in, 1913 yılında dış politikada pazarlık gücü çok azalmıştı ve nispeten daha küçük olan Japonya'nın (Çin nüfusunun yüzde 12'si) askeri açıdan gerisindeydi. Hindistan'daki insan zenginliğiyle istatistiğin birinci sırasında yer alan Britanya İmparatorluğu da gerçekte *Fin de Siècle*'in her şeyi belirleyen süper gücü değildi. Yine de bu imparatorluk muazzam insani ve ekonomik kaynak barındırıyordu. Bunları gerektiğinde harekete geçirmeyi bildiğini, I. Dünya Savaşı'nda gösterecekti. Tablo, büyüklükleri doğru bir sırayla yansıtmasa da uluslararası sahnedeki güç ilişkilerinin genel bir görüntüsünü veriyor. İngiltere, Rusya, ABD, Fransa, Almanya ve Japonya, uç bir vaka olarak da Habsburg monarşisi, 1913 yılının yegâne büyük güçleriydi: Doğrudan komşuları olan bölgelerin ötesine de müdahale etme kapasitesi ve iradesine sahip devletlerdi bunlar.

Bazı tekil örnekler göze çarpıyor: Hollanda çok büyük bir sömürgeye sahip çok küçük bir Avrupa ülkesiydi. Endonezya 50 milyon nüfusuyla Britanya Adaları'ndan daha kalabalıktı ve Habsburg monarşisinin tüm topraklarından biraz daha az nüfusa sahipti. Demografik açıdan sömürgeci anavatandan sekiz kat büyüktü. Osmanlı İmparatorluğu'nun alt sıralarda yer alması şaşırtıcı gele-

bilir. Bu sonuç, toprakların küçülmesinin ve nüfusun doğal kendini yenileme oranının düşüklüğünün sonucuydu. Balkanlar'daki seyrek nüfus yoğunluğu nedeniyle, bu bölgenin kaybını çok abartmamak gerekir. 19. yüzyıl boyunca (1914'te İngiliz protektorası ilan edilene kadar) kâğıt üstünde Osmanlı İmparatorluğu'na ait olan, ama hiçbir zaman fiilen İstanbul'dan yönetilmeyen Mısır dikkate alınmazsa, Osmanlı İmparatorluğu, 1878 Berlin Antlaşması sonucunda yaşadığı büyük toprak kayıpları döneminden hemen önce bile yalnızca 29 milyon nüfusa sahipti.[9] Akdeniz havzasının ve Batı Asya'nın erken modern çağdaki süper gücü, sırf demografik nedenlerle bile emperyalizm çağına ayak uyduramayacaktı.

Büyüme Yolları

Daha önce değinildiği gibi, Asya'nın mutlak nüfus değerlerinin yüksekliğinin ardında, *görece* bir demografik zayıflık gizlidir. 19. yüzyılda bu kıtanın hiçbir yerinde, 20. yüzyılın "Üçüncü Dünya" sına ilişkin imgemize damgasını vuran olağanüstü yüksek nüfus artışı oranlarına ulaşılmamıştır (Tablo 4).

Tablo 4: Dünyadaki Büyük Bölgelerde Nüfus Artış Oranları
(Dönemlerin yıllık ortalamaları)

	1500-1820	1820-1870	1870-1913
Batı Avrupa	0,26	0,69	0,77
Rus İmparatorluğu[a]	0,37	0,97	1,33
ABD	0,50	2,83	2,08
Latin Amerika	0,07	1,26	1,63
Hindistan	0,20	0,38	0,43
Japonya	0,22	0,21	0,95
Çin	0,41	-0,12	0,47

[a] SSCB sınırları içinde (Polonya vb. dahil değil)
Kaynak: Angus Madisson, *Contours of the Worl Economy, 1-2030 AD: Essays in Macroeconomic History*, Oxford, 2007, s. 377 (Tablo A.2)'den basitleştirilerek alınmıştır.

Bu istatistikteki en şaşırtıcı sayı, Çin'in "Victoria" dönemindeki eksi büyümesi olabilir. Bu dönem, Avrupa'yla ve Asya'nın başka bölgeleriyle kıyaslandığında ortalamanın üstüne çıkan bir erken modern dönem büyümesinden sonra yer almıştır. Bunu, Çin'in üreme davranışlarındaki anormalliklerle değil, çok büyük ölçüde şiddet kullanımıyla açıklayabiliriz. 1850 ile 1873 arasında Çin'in geniş bölgelerinde, 19. yüzyıl dünyasında eşi bulunmayan ölçüde yıkıcı karışıklıklar yaşanmıştır: Taiping hareketinin devrimi, Nian isyancılarının Qing yönetimine karşı gerilla savaşı ve kuzeybatı ile güneybatıdaki Yunan vilayetinde yaşanan Müslüman ayaklanmaları. Taiping Devrimi'nden en kötü etkilenen Doğu ve Orta Çin vilayetlerinden beşinde (Anhui, Zhejiang, Hubei, Jiangxi, Jiangsu) 1819 ile 1893 yılları arasında nüfus 154 milyondan 102 milyona düşmüştür; ancak 1953 yılında yapılan büyük nüfus sayımında yeniden 145 milyona ulaşılmıştır. Müslüman ayaklanmalarının yoğunlaştığı üç kuzeybatı vilayetinde (Gansu, Shanxi, Shaanxi) nüfus 1819 yılında 41 milyonken, 1893 yılında 27 milyona düşmüştür.[10] Taiping Devrimi ve hükümet tarafından gaddarca bastırılması sırasında gerçekleşen ölümlere dair verilen toptan sayılara büyük bir ihtiyatla yaklaşmak gerekir – çünkü kurbanların arasında doğrudan şiddet etkisiyle ölenler ile devrimin ve iç savaşın yol açtığı kıtlık yüzünden ölenleri birbirinden ayırmak çok zordur. Yine de, önde gelen uzmanlar ölü sayısının 30 milyona vardığını belirtiyorlar.[11]

Asya için nispeten düşük büyüme oranları, yalnızca 21. yüzyılın başından değil, Avrupa'da kök salmış Asya klişeleri arka planından bakıldığında da şaşırtıcıdır. Batı Avrupa ve özellikle de İngiltere'deki 19. yüzyıl öncesi demografik gelişim analizi zamanın sınavından başarıyla çıkmış olan büyük nüfus teorisyeni Thomas Robert Malthus, Asya halklarının ve özellikle Çinlilerin, Avrupalılardan farklı olarak, doğurganlıklarını bilinçli bir biçimde denetleme (*preventive checks*) ve böylelikle besin azlığı sefaletinden kurtulma yeteneğine sahip olmadıklarını öne sürmüştü. Dizginsiz nüfus artışı düzenli aralıklarla, hep aynı kalan tarımsal üretim tavanına çarpıyordu. O zaman ölümcül kıtlıklar biçimindeki *positive checks* dengeyi yeniden kuruyordu. Çinliler üreme davranışlarını rasyonel bir biçimde şekillendirerek (örneğin evlilik yaşını ileriye çekerek) bu şeytani kısır döngüden kurtulmayı başaramamışlardı. Bu yoru-

mun ardında, zorunluluk alanından özgürlük alanına uygarca geçişi başaramamış "Asyalı insanların" daha akılsız ve doğaya yakın olduğuna dair antropolojik ön kabul yatıyor. Malthus'un teorisi 1798 yılında yayınlandıktan sonra iki yüz yıl boyunca hiç sınanmadan tekrarlanagelmiştir. Çinli akademisyenler bile yoksulluk ve açlık mekanizmalarının amansız pençesi altındaki bir ülke olarak Çin imgesini yineleyip durmuşlardır.[12]

Bugün farklı bakılmaktadır. Çin'in 19. yüzyılda olağanüstü düşük bir nüfus artışı oranına sahip olduğu gerçeği değilse de, bunun nedenleri sorgulanıyor. Çinliler hiçbir zaman kör bir dürtüsellikle çoğalıp da, daha sonra düzenli aralıklarla acımasız doğa tarafından ağır kayıplara uğratılmış değillerdir. Yeni araştırmalar, Çin halkının, kesinlikle üreme konusunda kararlar verebilecek durumda olduğunu göstermiştir. En önemli yöntem, çocuğu doğumdan hemen sonra öldürmek ve süt emme yaşında ihmal etmektir. Belli ki Çin köylüleri böyle bir uygulamaya "cinayet" gözüyle bakmıyorlardı; insan "yaşamı"nın ancak (hayattaki) altıncı aydan sonra başladığı kabul ediliyordu.[13] Çocuk öldürme, erkeklerin evlenme oranının düşüklüğü, evlilikteki doğurganlığın azlığı ve evlat edinmelerin yaygınlığı, Çinlilerin sınırlı yaşam koşullarına tepki verdikleri 19. yüzyılın karakteristik demografik kalıplarını oluşturuyordu. 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinin felaketleri sayesinde daha sonra negatif yönde seyreden, düşük "normal" büyüme oranı, azalmaya başlayan kaynaklara bilinçli bir uyum çabasından kaynaklanmıştı. Rasyonel ve özenli Avrupa ile irrasyonel, dürtüsel olarak mahvoluşa sürüklenen Çin gibi bir karşıtlık oluşturmak tutarlı değildir.

Benzer düşünceler Japonya hakkında da geliştirildi. Japonya'da nüfus artışı, iç barış koşullarındaki yüz elli yıllık bir büyümeden sonra, 18. yüzyılın ilk yarısında gerilemeye başladı. Büyümenin yavaşlaması ilk ağızda kıtlığa ve doğal felaketlere değil, ulaşılan yaşam standardını koruma ve hatta yükseltme –ve böylelikle kişinin köydeki statüsünü koruma– arzusuna dayandırılabilir.[14] Çocuk öldürme, Çin'de olduğu gibi Japonya'da da yaygın bir nüfus kontrolü yöntemiydi, ama Japonya'da verili kıtlığa uyum sağlamaktan çok iyimser gelecek planlarına hizmet ediyordu. Japonya, endüstrileşmenin başlamasından kısa süre önce, 1870'lerde kendi "uzun" erken modern döneminin istikrarlı demografik seviyesine ulaştı. 1990'lı yıllara kadar (1943-1945 savaş sonu yıllarında ke-

sintiye uğrayarak) adeta süreklilik içindeki nüfus artışı, ilk evresinde yüksek doğum oranı, çocuk ölümlerinin azalması ve yüksek yaşam beklentisiyle sağlanmıştı. Arka plandaki faktörler yerli pirinç üretiminin ve tahıl ithalatının artırılması yoluyla beslenmenin iyileştirilmesi ve sağlıktaki, tıptaki ilerlemelerdi. Geç Tokugava dönemi Japonya'sındaki demografik istikrar Malthusçu anlamda bir kıtlığın değil, düşük de olsa, dünyanın tümüyle kıyaslandığında saygın bir refah seviyesinin garantilenmesinin ifadesiydi; 1870'ten sonraki yeni artış da modernleşmeye eşlik eden bir fenomendi.[15]

Avrupa'daki şaşırtıcı gelişme, İngiliz toplumunun biyolojik atağıydı. Daha 1750 yılında İngiltere (İskoçya hariç!) Avrupa'nın siyasal açıdan önde gelen ülkeleri arasında demografik açıdan en zayıf olanıydı. Nüfusu 5,9 milyondu. XV. Louis yönetimindeki Fransa 25 milyon nüfusla İngiltere'den dört kat büyüktü ve 8,4 nüfusuyla İspanya bile daha fazla nüfusa sahipti. İzleyen yüzyılda İngiltere arayı hızla kapattı, İspanya'yı geride bıraktı ve 1850 yılında nerdeyse iki katı nüfusa sahip olan (20,8 milyon olan İngiltere'ye karşı 35,8 milyon) Fransa'yla arasındaki mesafeyi azalttı. 1900 yılında İngiltere (37 milyon) Fransa'yla (39 milyon) eşitliği yakalamıştı.[16] 19. yüzyılın tamamında İngiltere, tüm büyük Avrupa ülkeleri arasında açık arayla en büyük nüfus artışı oranına (yüzde 1,23) sahipti. İkinci sıradaki Hollanda'yla (yüzde 0,84) bile arasında muazzam bir fark vardı.[17]

ABD nüfusunun sürekli artması 19. yüzyılın en heyecan verici demografik öyküsüdür. 1870 yılında Almanya'nın nüfusu, Birleşik Devletler'inkinden hâlâ bir miktar fazlayken, ABD 1890 yılında Rusya dışındaki *tüm* Avrupa ülkelerini geride bıraktı. 1861 ile 1914 yılları arasında Rusya'nın nüfusu, aynı zaman diliminde İngiltere'deki gelişmeye paralel olarak iki katından fazla arttı. Rus Çarlığı'nın tümünde benzer bir eğilim söz konusuydu; İç ve Doğu Asya'daki sömürgeci yayılmanın bu artıştaki payı büyük değildi, çünkü yeni ele geçirilen topraklarda yerleşim seyrekti. Rusya yaklaşık olarak Japonya ile aynı tarihte, özellikle de kırsal alanda, hızlı bir nüfus artışı evresine girdi. Rus köylülüğü, Ancien Régime'in son yarım yüzyılı boyunca, dünyadaki en hızlı çoğalan sosyal gruplardan biriydi. Rusya bu dönemde ender görülen, kırsal nüfusun şehirlerin nüfusundan daha hızlı artmasının bir örneğini oluşturmaktadır.[18]

Ülkeler bazında niceliksel bulgulardan hareketle, 1820 ile 1913 yılları arasındaki yaklaşık yüz yıl için niteliksel bir görüntü oluşturmaya çalıştığımızda, kıtalar boyunca üç kategori ortaya çıkıyor:[19]

(1) Ilıman iklim kuşaklarında yer alan ve sınır bölgelerinin büyük çapta dahil edilebileceği bölgelerde nüfus, özellikle çok düşük başlangıç değerlerinden başlayarak ve bu yüzden istatistik üst yüzeyde yanıltıcı bir şekilde, *çok hızlı ve birdenbire* arttı. ABD'nin nüfusu on katına çıktı; Avustralya, Kanada ve Arjantin'in Yeni-Avrupa'larında da (daha önce "beyaz yerleşim kolonileri" denilen *western offshots*'da) benzer şekilde, aşırı bir artış oldu.

(2) Başka bir aşırı uç olarak, *durgunluk* sınırına dayanan yavaş nüfus artışı yalnızca Kuzey ve Orta Hindistan ile Çin'de (ve 1870 öncesi Japonya'sında) değil, aynı zamanda Avrupa'nın ortasında da görüldü: Bu nüfus artışı tipi başka her yerden çok Fransa'da belirgindir. 1750 yılında Fransa nüfus açısından Avrupa'da ilk sırada yer alıyordu. 1920 yılındaysa İtalya'nın bile gerisinde kaldı. Bu gerilemeye yol açan, yalnızca dramatik dış etkiler değildi. Gerçi Fransa 1870-1871 yıllarındaki Prusya-Fransa Savaşı sırasında ani gelişen bir demografik kriz yaşadı; böylesi, 19. yüzyılda büyük Avrupa ülkelerinden hiçbirinin başına gelmemiştir. Savaş, iç savaş ve salgın hastalıklar, yeni doğanlardan yarım milyon daha fazla insanın ölmesine yol açtı; 1939 ile 1944 yılı arasındaki fark daha büyük değildi.[20] Yine de bu tipik olmayan bir kopmaydı ve sürekli krizlerin ifadesi değildi. Bunun ana nedenlerinden birisi doğurganlığın, zor açıklanabilir bir biçimde erkenden gerilemesiydi. Refah artışına paralel olarak adeta istisnasız bir biçimde gözlemlenen bu gerileme Fransa'da daha 1800 yılından önce başlamıştı; İngiltere'de ve Almanya'da ise ancak 1870 yılından sonra ortaya çıktı. "Nüfusun erimesi" sorunu Fransa'da, özellikle de 1871 yılındaki askeri yenilgiden sonra önemi giderek artan bir kamusal tartışma konusu haline geldi.[21] İspanya, Portekiz ve İtalya'da da nüfus olağanüstü yavaş artıyordu. Gelgelelim bu üç ülke toplumsal modernleşmenin öncüleri arasında *değillerdi.* Bu yüzden, demografik hareketsizlik, modernlik için özellikle iyi bir gösterge değildir.

(3) Avrupa (İngiltere, 1860'tan sonra Rusya'nın Avrupa'daki bölümü) ve Güney Amerika'da (Brezilya), Afrika'nın (özellikle 1870'ten sonra Cezayir) ve Asya'nın (Cava, Filipinler, 1870'ten sonra Japonya) bazı bölümlerinde *çok yüksek* bir artış; Almanya

ve Hollanda'da ise *oldukça* yüksek ama İngiliz değerlerine ulaşmayan bir artış görüldü. İnsanlığın 19. yüzyıldaki demografik kaderi –çıkartacağımız başlıca sonuç budur– basit bir Doğu-Batı karşıtlığının ve bir o kadar da kıtaların makro coğrafyasının sonucu değildi. Dinamik Avrupa karşısında durgun "dünyanın geri kalanı" karşıtlaştırması bir soru işaretidir. En azından nüfus tarihi açısından bu denklemi kurmak o kadar basit değildir.

2 Demografik Felaketler ve Demografik Geçiş

Yüzyılın demografik felaketleri de dünyanın tek bir yöresiyle sınırlı değillerdi, ama Avrupa'ya diğer kıtalardan daha az uğradılar. İrlanda 19. yüzyılda Avrupa'nın felaketler ülkesiydi, tüm bir ulusun nüfus azalması yaşamasının Avrupa'daki tek örneğiydi. İrlanda'da 1780 yılında başlayan çok hızlı nüfus artışının ardından, 1846-1852 yıllarında yaşanan büyük kıtlık, eski demografik modeli geçersiz kıldı. Patates hasadının bir mantar türüyle ziyan olmasından kaynaklanan kıtlık, en azından bir milyon insanın ölümüne yol açtı; bu da İrlanda'da yaşayan her sekiz kişiden biri anlamına geliyordu.[22] Zaten bu felaketten önce başlamış bulunan göç hareketi, bir sel gibi büyüdü. 1847 ile 1854 arasında her yıl 200.000 insan adayı terk etti. Bunu izleyen on yıllar içinde İrlanda'nın nüfusu 1841 yılındaki 8,2 milyondan, 1901 yılındaki 4,5 milyona düştü. Ruhban ve büyük toprak sahiplerinin teşvik ettiği, evlilik yaşının yükseltilmesinin de bunda büyük etkisi olmuştur. Yüzyılın ikinci yarısında İrlanda ekonomisi kendini yeniden toparladı; yaşanan göçün de bu sonuçta önemli bir payı vardı. Bir yandan tarım işçilerinin reel ücretleri arttı, diğer yandan İrlanda –örneğin İtalya ve Güney Çin'de olduğu gibi– göçmenlerin yolladıkları paralardan istifade etti.[23] Bu yüzden, yaşanan trajedinin yaraları, birkaç on yıl sonra, bazı açılardan kapanmıştı.

Avrupa'da Napoléon Savaşları'nın sona ermesinden sonra, savaşlar ve iç savaşlar 18. yüzyıla ve sonra yine 20. yüzyıla göre nüfus kaybının önemli bir kaynağı olmaktan çıktılar. Büyük kolektif şiddet taşkınlıkları Avrupa'nın *dışında* gerçekleşti:

- Çin'de 1850 ve 1876 yılları ya da Meksika'da 1910 ile 1920 yılları arasında olduğu gibi, devrimci iç savaşlar şeklinde;

- Yalnızca 1861-1865 yıllarındaki iç savaşın 20.000 askerin hayatına mal olduğu Birleşik Devletler'de ve yüzyıl sonunda Güney Afrika'da yaşananlar gibi, iç savaşlar şeklinde;[24]
- 1825 ve 1830 yıllarında Cava'da (muhtemelen 200.000'i aşkın ölü),[25] 1830 yılında Cezayir'de ve daha sonra Afrika'nın başka birçok bölgesinde, tüm yüzyıl boyunca beyaz yerleşimcilerin ve onların devlet organlarının Amerika'nın yerlilerini yerlerinden uzaklaştırma ve yok etme savaşında olduğu gibi, sömürgeci fetih savaşları şeklinde;
- Nihayet, Avrupa dışındaki büyük güçlerin çatışmasının bir örneği şeklinde: 1904-1905 yıllarındaki, ağır sonuçlara yol açan Rus-Japon Savaşı'yla.

Bu sırada Avrupa'da barış hüküm sürüyordu. 1815 ile Kırım Savaşı'nın başladığı 1853 yılları arasında hiçbir savaş yapılmadı; Kırım Savaşı ile Alman birleşme savaşları bile şiddet açısından Avrupa dışındaki birçok askeri faaliyetin ve özellikle de erken modern dönemin, hele ki 20. yüzyılın büyük savaşlarının gerisinde kalırlar. Büyük Güçler arasında 1500 yılından bu yana gerçekleşen, büyük kayıplara yol açmış en büyük savaşlardan hiçbiri 1815 ile 1914 yılları arasında yaşanmamıştır. 1701-1714 yıllarında, çok sayıdaki muharebe alanında 1,2 milyon canın kaybedildiği İspanyol veraset savaşının bir örneği yoktur. Yukarıda anılan dönemlerdekilerle 1792 ile 1815 yılları arasında tahminen 2,5 milyon *askeri* kurbana yol açan savaşlar muazzam bir kontrast oluştururlar.[26] Avrupa'nın toplam nüfusuyla orantılı olarak 18. yüzyılda, 19. yüzyıla göre toplam yedi kat daha fazla insan savaşlarda ölmüştür.[27]

Mikrop Dehşeti ve Şiddet Taşkınlıkları

19. yüzyılda bütün bir nüfusun bir "mikrop dehşetiyle" yok olmanın eşiğine gelmesi Avrupa'nın dışında hâlâ mümkündü. Ülkeye taşınan bir dizi salgın hastalığın sonucunda Tahiti'nin nüfusu 1881'de 6.000'e inerek dibe vurdu; bu sayı 1760'lı yıllarda Bougainville ve Cook'un ünlü ziyaretlerinin yapıldığı dönemdeki nüfustan onda birinden daha azdır. Fransız Yeni Kaledonya'sındaki Kanakların sayısı da 19. yüzyılın ikinci yarısında benzer nedenlerle yüzde 70 azaldı. Fiji'de sadece 1875 yılında 200-250.000'lik nüfusun dörtte birinden fazlasının bir grip salgını sonucunda öldüğü söyleniyor.[28]

Kuzey Amerika'da birçok yerli kabile çiçek, kolera ve tüberkülozun gazabına uğradı; 19. yüzyılın küresel büyük salgın hastalıklarının çoğu Yeni Dünya'daki yerlilere de ulaştı. California'daki yerlilerin sayısı, hastalıklardan ziyade, "altına hücum"un başlamasıyla birlikte, yaşam tarzlarına yönelik doğrudan saldırı nedeniyle 1840 ile 1860 yılları arasında 100-250.000'den 25-35.000'e düştü. Bu sayıların ardında terör, kitlesel katliamlar ve hatta soykırım yatmaktadır.[29] 1803 ile 1876 arasında Tasmanya nüfusu 2.000'den sıfıra inmiştir. Kanunsuz kuralsız yaşanan dönemin yavaş yavaş sona erdiği 1850 yılından önce Avustralya'da Aborijinlere yönelik kelimenin tam anlamıyla bir sürek avı vardı. Öldürülmeleri cezasız kalıyordu. Aborijinler de buna sık sık karşı koyuyor, küçük çatışma ve baskınlarda beyazlar da ölüyordu. Muhtemelen Aborijinlerdeki "sıra dışı" her on ölümden birisinin nedeni doğrudan şiddetti. Daha 1789 yılında, ilk Avrupalıların kıtaya gelmesinden birkaç ay sonra izine rastlanan çiçek hastalığı, ayrıca maddi yaşam koşullarındaki genel kötüleşme ve kültürel stres, Aborijinlerin sayısının hızla azalmasının sorumlularıydı.[30] Muhtemelen 1788'den hemen önce Avustralya'nın tüm bölgelerinde 1.100.000 Aborijin yaşıyordu, 1860 yılında ise sayıları sadece 340.000'di.[31]

Avrupalıların emperyal yayılmasının toplam olarak yol açtığı insan hayatı kaybının, ciddi bir biçimde rakamlara dökülmesi mümkün değildir.[32] Yine de sömürgeciliğin insani maliyetleri sorununa tahmini olarak yaklaşmayı denemek gerekir. Batı tarafındaki kayıplar, tropik bölgelere gönderilen askeri proletarya da buna dahildir. Cenevreli tarihçi Bouda Etemad 1750 ile 1913 arasında tahminen 280.000 ila 300.000 Avrupalı ve (Filipinler'de) Kuzey Amerikalı askerin denizaşırı sömürge savaşlarında, ya çarpışma sırasında ya da hastalığa yakalanarak hayatlarını kaybettikleri sonucuna varıyor; Avrupalı askerler için en tehlikeli yerler Hindistan ve Cezayir'di.[33] Bunlara sömürgeci güçlere yardım eden yerli birliklerin verdiği 120.000 kaybı da eklemek gerekir. Etemad, beyazlara karşı direnirken ölen Asyalı ve Afrikalı savaşçıların sayısının 800.000 ile 1 milyon arasında olduğunu tahmin ediyor. Avrupalı olmayanların diğer tüm kayıplarını nicel olarak belirlemek mümkün değildir. Etemad, Hindistan'da 1860 ile 1921 arasında görülen olağanın çok üzerindeki ölüm oranını da *kolonyal şokun* sonuçları arasında sayıyor; kıtlıkların ve dış etkenlerden kaynaklanan yeni

türde bir "hastalık ekolojisi"nin kurbanlarının sayısını yaklaşık 28 milyon olarak veren tahminleri kabul ediyor. Hindistan'daki yüksek ölüm oranı sömürgecilerin katliamlarıyla ve İngilizlerin diğer kasıtlı kötülükleriyle açıklanamaz. Etemad'a göre 1860 ile 1890 arasındaki olağanüstü ağır kıtlıklar ek ölüm vakalarının yalnızca yüzde 5'inden sorumludur. Etemad'a göre, bu vakalar daha ziyade, sıtmaya ve diğer yerli –yani dışarıdan getirilmemiş– hastalıklara yeni gelişim olanakları sunan modernleşmenin yan unsurlarından (demiryolu yapımı, büyük sulama sistemlerinin kurulması, hareketliliğin artması, kötü hijyen koşullarında kentleşme) kaynaklanmıştı. Yalnızca Hindistan'a odaklanılması ve geniş bir *dolaylı* sonuçlar yelpazesinin dikkate alınması, Etemad'ın "sömürgeci fetih" hakkında yaptığı toplam 50-60 milyon Avrupalı olmayan "kurban" gibi yüksek bir tahmini temellendiriyor; bu yüksek sayı "sömürgeci soykırım" sonucuna varılmasını da kışkırtıyor ama Etemad akıllıca davranarak bu sonucu çıkartmıyor.[34]

1492 sonrası Amerika'dan, erken modern dönem Seylan'ından ve yukarıda söz ettiğimiz Okyanusya ve Avustralya örneklerinden farklı olarak, dışarıdan getirilmiş hastalıkların bir sonucu olan mikrobik şok, Avrupalıların 19. yüzyıldaki Afrika ve Asya fetihlerinde büyük bir rol oynamadı. Daha ziyade, bunun tersi bir etkisi oldu, çünkü Avrupalılar kimi yerli hastalıklara karşı korunmalı değillerdi. Ne var ki sömürgeci fetihler her yerde siyasal, sosyal ve biyolojik istikrarsızlığa yol açtı. Fetih savaşları ve onları izleyen "pasifleştirme" edimleri, yani direniş hareketlerinin bastırılması çoğu zaman büyük kayıplara yol açtı, yerli üretimde aksaklıklara neden oldu, insanları yerlisi oldukları yörelerden uzaklaştırdı ve bulaşıcı hastalıklara yeni yaygınlaşma olanakları yarattı. Bu yüzden, Avrupalıların işgali, özellikle de 1882 ile 1896 arasında yoğunlaştığı Sahra-altı Afrika'da kaçınılmaz nüfus kayıplarına neden oldu. Afrika'da yüzyıl sonundan sonra başlayan ikinci evrede, büyük savaşların sona ermesi ve yeni bir sömürgeci tıp politikasının uygulanmaya başlaması, genel olarak nüfus artışı açısından elverişli koşulları sağladı.

İşgal krizinin boyutları farklı farklıydı. 1884-1885 yıllarında Berlin'de yapılan Afrika Konferansı'nda, Belçika Kralı II. Leopold tarafından bir tür özel sömürge hakkı tanınan Kongo Özgür Devleti'nde en kötü koşullar hüküm sürüyordu. Burada, yerlilere hiç-

bir sosyal yardım sağlamayan ve onlara katıksız sömürü nesneleri muamelesi yapan olağanüstü gaddar bir sömürge yönetimi vardı; günümüzde uluslararası mecralarda yaygın olan 10 milyon "öldürülmüş" Kongolu sayısının güvenilir bir temeli olmasa da, bu yönetim 1876 ile 1920 arasında nüfusun muhtemelen yarıya inmesine yol açtı.[35] Acımasızca "pasifleştirilmesi" otuz yıl süren Cezayir'de, yerli nüfus 1830 ile 1856 arasında, yılda yüzde 0,8 oranında azaldı. Eziyet çeken Cezayirliler daha sonra da, özellikle kötü yıllar olan 1866 ile 1870 arasında kuraklıkla, hastalıklarla ve çekirge istilasıyla karşı karşıya kaldılar. Sürekli nüfus artışı ancak 1870'ten sonra başladı.[36] Özellikle gaddarca yürütülen ve büyük kayıplara yol açan diğer savaşlar da Sudan, Fildişi Sahili ve Doğu Afrika'da yaşandı. Yerli halkın direnebildiği yerlerde savaşlar yıllarca uzuyordu. Örneğin 1893 ile 1899 yılları arasında 20.000 İngiliz askeri Uganda'da acımasız bir savaş yürüttüler. Makineli tüfeğin de kullanılmaya başlanmış olmasına rağmen bu savaş İngilizler için kolay bir zaferle sonuçlanmadı. Bu savaş, sivil halkın geçim kaynaklarını, özellikle de hayvancılığı yok etmeyi hedefleyen "yakılan toprak" yöntemleriyle sürdürüldü.[37] Alman Güneybatı Afrika'sında yerel Alman "Koruma Birliği" ve Almanya'dan gönderilmiş bir Donanma Keşif Birliği, 1904 ile 1907 arasında Herero'ların ve Nama'ların direnişine karşı olağanüstü zalimce yöntemlerle savaştı. Afrikalılara karşı imha savaşı, onların askeri yenilgisinden sonra da, savaşçı olmayanlara ve savaş tutsaklarına karşı sürdürüldü. Afrikalıların çöle sürülmeleri ve ölümcül koşullarda zorunlu çalışmaya tabi tutulmaları da bu savaşa dahildi. Güvenilir veriler bulunmamakla birlikte, ölü sayısının on binlere çıkmış olması gerekir. Bu yüzden en uygun kavram "soykırım"dır. Güneybatı Afrika'daki imha savaşı alelade bir olay değil, Almanların davranışının dizginsizliği ve sonuçlarının boyutu açısında aşırı bir vakaydı. Sömürgelerindeki uyruklarını öldürmek "sömürgeciliğin mantığı"na uygun değildi. Bu insanlara işgücü olarak ihtiyaç duyuluyordu.[38]

Demografik Geçiş

Dünyadaki demografik gelişme, zamansal farklılıklarla her yerde geçerlilik kazanan bütünlüklü bir modele mi uyuyordu? Demografi bilimi bize bir "demografik geçiş" modeli sunuyor.[39] Bu model,

üreme davranışlarında "modern öncesi" bir düzenin "modern" bir düzene dönüşmesi sürecini betimliyor. Başlangıç durumunu karakterize eden, yüksek ve hemen hemen birbirine yakın doğum ve ölüm oranlarıdır: Çok sayıda insan doğar ve erken ölürler. "Dönüşüm sonrası" denge durumunda, doğum ve ölüm oranları yine birbirine yakındır, ancak önceki durumdan düşüktür; yaşam beklentisi yüksektir. Model başlangıç ve sonuç dengeleri arasında çok evreli bir geçiş varsaymaktadır. Doğum ve ölüm oranları bir makasın açık kolları gibidirler: İlkönce ölüm oranı düşer, bunu hemen doğurganlık oranındaki bir düşüş izlemez. Daha fazla insan doğar ama eskisine göre daha uzun yaşarlar. Nüfus çok hızlı artar. Bu model temelsiz bir spekülasyon değildir. İngiltere, Avustralya ve İskandinav ülkelerindeki gözlemlere dayanılarak oluşturulmuştur ve başka örnekler üzerinde sınanmıştır. Bu modelin tarihsel anlamı şudur: Bir dizi ulusal toplum, farklı zaman dilimlerinde, ailelerin büyümesini, daha az çocuğun ölmesini ve yaşam beklentisinin artmasıyla birlikte zaman ufkunun ve yaşam tasarımlarının ötelenmesini deneyimlemiştir. Bu deneyimlerin *ilkesel olarak* benzer olması gerekirdi; ne var ki böyle bir gelişime yol açan nedenler demeti tek tek örneklerde farklı farklı örülmüştür. Doğurganlık ve ölüm oranları birbirleriyle mekanik olarak bağıntılı değildir, kısmen bağımsız belirleyici faktörlere tabi olmuşlardır.

Özellikle de ölüm oranlarının düşmesiyle başlayan dönüşüm süreci farklı uzunluklarda olmuştur: Bu süreler, İngiltere'de 200 yıl (1740-1940), Danimarka'da 160 yıl (1780-1940), Hollanda'da 90 yıl (1850-1940), Almanya'da 70 yıl (1870-1940) ve Japonya'da 40 yıldır (1920-1960).[40] Yalnızca birkaç Avrupa ülkesinde ve okyanus ötesindeki Yeni-Avrupa'larda bu sürece 1900'den önce girilmişti. ABD'de daha 1790'da bu süreç başlamış ve demografik açıdan "uzun" 19. yüzyılın sonuna kadar sürmüştü. Bütün bu dönem boyunca, daha ölüm oranı gerilemeden önce doğurganlığın sürekli düşmesi elbette ABD'ye özgüydü. ABD örneği bu yüzden Avrupa'daki özel durumu oluşturan Fransa'ya benzer.[41] Dünya çapında "Victoria" 19. yüzyılı henüz ağırlıklı olarak modern öncesi demografik düzen tarafından belirleniyordu ya da demografik geçiş sürecinde bulunuyordu. Doğurganlığın ölüm oranının düşmesine uyum sağladığı dönüm noktası arandığında, karşımıza *Fin de Siècle* çıkıyor. Fransa dışında, bu dönüm noktası istatistiklerde ancak 1870'li yıllarda ya da sonrasında saptanabilir.[42] I. Dünya Sa-

vaşı'nın arifesinde Avrupa toplumlarının çoğu bireysel aile planlamasına yönelmişlerdi. Bunun nedenleri karmaşık ve tartışmalıdır. İnsan deneyimi tarihi açısından da temel öneme sahip bir sürecin söz konusu olduğunu saptamak yeterli olacaktır: "Düzensizlikten düzene ve israftan tutumluluğa geçiş"[43] sürecidir bu.

3 Erken Modern Göçlerin Mirası: Melezler [Kreoller] ve Köleler

Bir "halkı" hatta bir "toplumu" toprağa bağlı, yerleşik, haritalar üzerinde gösterilebilir, net olarak sınırları çizilebilir bir şey olarak tasavvur ederiz. Bu durum tam da 19. yüzyıl için ilk bakışta doğru görünmektedir: İktidarın ülkeselleştiği ve insanların teknik altyapılar yoluyla toprağa kök saldıkları bir yüzyıldır bu. İnsanlar demiryolu rayları döşemişler, kanallar kazmışlar, madenleri tahmin edilemeyecek derinliklere kadar kazmışlardır. Yine de bu yüzyıl aynı zamanda hareketliliğin arttığı bir dönem olmuştur. 19. yüzyılın karakteristik bir hareketlilik biçimi *uzak mesafeli göçtü*: Bu, yaşamın odak noktasının büyük bir uzaklığa ve farklı toplumsal düzenler arasındaki sınırların ötesine uzun süreliğine veya uzun sürecek bir şekilde ötelenmesiydi. Bunu, *öncülerin* göçünden ayırmak gerekir, bu ikincisi, toprağa bağlı bir ileri atılımın mızrak uçları olarak öncülerin, bir "yaban"ın içine doğru ilerlemeleridir.[44] 19. yüzyılda uzak mesafeli göç Avrupa'nın çok büyük bir bölümünü ve Asya'nın çeşitli ülkelerini kapsıyordu. Her yerde belirleyici bir toplumsal faktör olmuştu. İtici motoru da genişleyen kapitalist dünya ekonomisinin işgücü gereksinimiydi. Göç birçok mesleği, birçok tabakayı, kadınları ve erkekleri kapsıyordu. Maddi ve manevi güdüleri bağdaştırıyordu. Göç veren ve göç alan hiçbir bölge etkilenmeden kalmıyordu.

19. yüzyılda ulusal tarih yazımı her yerde ulusun kuruluşunu, adeta mitolojideki Aeneas motifine başvurarak, hareketliliğin sona ermesinde aradı: Troyalı kahraman uzun süre dolaştıktan sonra İtalya'ya yerleşmişti. Kavimler göçü döneminin Cermen kabileleri, Yunanistan'daki Dorlar, daha sonraki dönemde İngiltere'nin 1066'da Normanlaşması ulusal tarih imgelerinde sağlam birer yer buldular. Asya halkları da kökenleri hakkında fikir yürüttüler ve atalarının göçleri hakkında tasavvurlar geliştirdiler – çoğu da ku-

zeyden gelmişti, örneğin ilk Vietnamlılar Çin'den göç etmişlerdi. 19. yüzyılın yerleşik toplumları hareketli göçleri hakkında emindiler; Avustralya toplumu gibi yeni olanlar da güncel hareketliliğin olduğu bir dönemde kurulmuştu. Bugün çok sık bahsedilen "göçmen toplumu" 19. yüzyılın büyük sosyal yeniliklerinden biridir. Göçün, birbirine sıkı sıkıya bağlı üç veçhesi vardı: Göç ve yeni topluluğun kurulması (*Mayflower* motifi); bu topluluğun, daha ileriye göç ederek hayatta kalmayı garantilemesi ve uzamların yayılmacı bir biçimde doldurulması. 19. yüzyılın göçleri birbirinden farklı üç zaman katmanını temsil ederler. Birincisi, erken modern dönemin *tamamlanmış* süreçlerinin devamı olabilirler; ikincisi, daha önceki bir döneme uzanan hareketlere dayanabilirler, örneğin kölelerin zorunlu göçü böyleydi. Üçüncü olarak da, doğrudan 19. yüzyılın ürünü olan, ulaşım devriminin ve kapitalizmin istihdam fırsatlarını yaratmasının yol açtığı göçleri görüyoruz. Bu göç dalgaları her zaman siyasal bir kronolojiyi izlememişlerdir: 1914 yılı birçokları için derin bir dönüm noktasıydı, daha deriniyse 1929'dan sonra hüküm süren dünya ekonomik kriziydi.

Avrupa Göçünün Erken Modern Temelleri

Denizaşırı göç, erken modern Avrupa'nın zaten ayırt edici bir özelliğiydi. Çin ve Japonya'daki yönetimlerin bu ülkeleri terk etmeyi adeta olanaksız hale getirdikleri bir çağda, Avrupalılar dünyaya yayılıyorlardı. Nüfuslarının görece en büyük kesimini denizaşırı ülkelere yollayan iki Avrupa ülkesi İngiltere ve Hollanda'ydı; İngiltere ağırlıklı olarak Yeni Dünya'ya, Hollanda'ysa Asya'ya göç vermişti. İspanya uzak arayla üçüncü sırada yer alıyordu; Çarlık Rusya'sının batısındaki dünyanın en kalabalık ülkesi olan Fransa'dan göçse kayda değer ölçüde değildi. Göçmenlerin çoğu geri dönüyorlardı ve deneyimleri vatanlarındaki toplumsal ve kültürel yaşamı zenginleştiriyordu. 1602 ile 1795 arasında Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin hizmetinde Asya'ya giden 973.000 kişinin (bunların yarısı Alman ve İskandinavdı), üçte birinden fazlası Avrupa'daki vatanlarına geri dönmüştü.[45] Gurbette kalanların hepsi de hayatta kalıp bir aile kurmuş değildi.

Aslında *tropik* bölgelerde kendini yeniden üreten Avrupalı yerleşim çekirdekleri bulunmuyordu. Yeni Dünya'da kalan 750.000

İspanyol, çoğunlukla önemli sağlık sorunlarına maruz kalmadıkları yaylalara yerleşti. Doğal nüfus artışı, yerli kadınlarla *métissage* [melez birliktelikler] ve anavatandan gelip zamanla artan yeni nüfus akımı sayesinde başarıyla yerleşikleşen bir İspanyol toplumu oluşturdular. Portekizlilerse tamamen farklı bir deneyim yaşadılar. Portekiz çok küçük bir ülkeydi; 1800'den önceki hiçbir tarihte nüfusu üç milyon eşiğini aşmamıştı. Portekiz'den 1500 ile 1760 yılları arasında göç edenlerin en fazla 1,5 milyon kişi olduğu, yani İspanya'dan göç edenlerin iki katı olduğu tahmin ediliyor. Portekiz'in, altın çağını yaşadığı 16. yüzyılda Asya'da, Afrika'da ve Brezilya sahillerinde sayısız üssü vardı; ama bunların hepsi de Meksika ve Peru platolarından daha kötü çevre koşullarına sahipti. Portekiz daha ziyade İspanya'dan eğitimsiz işgücü ithal ediyordu (ve bu bakımdan Hollanda'ya benziyordu). Bu temel üzerinde melez toplumlar kurulamadı. Hollandalılar da, tropik bölgelerdeki en sağlıksız yerlere özellikle yabancıları gönderme stratejisini izlediler. Genel olarak tüm sömürgecilik tarihinde sömürgeleştirilenler ve sömürgeleştiren ulusun uyruğuna tabi olanların yanı sıra bir "üçüncü" nüfus grubu vardır. Örneğin 19. yüzyılın sonunda Cezayir'in bazı illerinde Fransızlardan çok İspanyollar yaşıyordu.[46]

18. yüzyıldaki İngiliz göçü de (aynı şekilde) seçmeciydi. Sağlıksız tropik adalar yalnızca çok az sayıda plantasyon girişimcisine çekici geldi. Bu yerlerdeki çalışma da, Kuzey Amerika'nın güney kolonilerindeki gibi Afrikalı köleler tarafından gerçekleştirildi. Kuzey Amerika'nın sınır topraklarına giden öncüler ise daha çok İskoçlar ve İrlandalılardı. Yaklaşık 1660 ile 1800 arasındaki dönemin Amerika yerleşimcisi tipik İngilizi, nispeten yüksek niteliklere sahipti ve eski yerleşim merkezlerinde ve şehirlerde yaşıyordu. Hindistan'daki İngiliz personel ihtiyacı 1800 yılından önce, Endonezya'daki Hollandalı personel ihtiyacının çok gerisinde kaldı. Hollandalılar sömürgelere yolladıkları askerleri Kuzey Almanya'dan ve Saksonya'dan devşirirlerken, İngilizler çok erkenden Hintli askerlerden, yörede askere alınan *sepoy*'lardan yararlandılar. Genel olarak başlangıçta yalnızca İspanyol göçü tam bir başarıydı – ve bütün Avrupa'da böyle görülüyordu. İlkesel olarak göçe meyilli diğer Batı Avrupalılar –İngilizler, İrlandalılar, İskoçlar, Almanlar– için Kuzey Amerika ancak 18. yüzyılın ortasında çekici bir hedef haline geldi.[47] Bunun koşulu, hemen hemen her yerde en kötü işleri Avrupalı

olmayanlara yaptırmanın bir yolunun bulunmasıydı. Avrupa'dan gelen *sürekli* insan akımı modelinden sapan bazı özel örnekler de vardı: Güney Afrikalı Boer'ler nüfuslarını 17. yüzyılda Hollanda'dan gerçekleşen ilk göçten sonra yeni göçlerle değil, yalnızca yerel çoğalma yoluyla tamamladılar. 19. yüzyılın Fransızca konuşan Kanadalıları da (1881'de 1,36 milyon), ağırlıklı olarak 1763'te Kuzey Amerika'da Fransız egemenliğinin sona ermesinden önceki dönemde gelmiş Fransız göçmenlerin soyundan geliyorlardı.

Demek ki 19. yüzyılın sosyal tarihinin, *kendisinden hemen önceki* göçlerin sonuçlarını hesaba katması gerekir. Çok sayıda toplumun temelleri eski "kavimler göçü" zamanlarında değil, ancak 17. ve 18. yüzyıllarda atılmıştır. Bu yüzden erken 19. yüzyılın bakış açısından bunlar *genç* toplumlardı; yani Akdeniz ya da Çin'in tarihsel açıdan derin sosyal manzaralarının tersiydiler. Dünyanın başka hiçbir büyük bölgesi Latin Amerika ve Karayipler kadar çok sayıda, göç kaynaklı etnik doğuş örneğine sahne olmamıştır.[48] Latin Amerika'nın toplumları üç unsurdan, fetihlerden ve mikrop şokundan sonra hayatta kalmış ilk yerlilerden, Avrupalı göçmenlerden ve köleleştirilerek Afrika'dan getirilmiş insanlardan oluşuyordu. Bu üç unsurun farklı farklı oranlarda bir araya gelmesi, erken modern Atlantik üzerinden yapılan köle ticaretinin nasıl olup da erken 19. yüzyılda batı yarıküresinde dört farklı toplum biçiminin şekillenmesine yol açtığını açıklıyor.

Yeni Dünya'da Köle Ticareti ve Toplum Şekillenmesi

Birinci toplum tipi Brezilya'da görüldü. Orada, Portekizli fatihlerin ve göçmenlerin torunlarından ve yarısı Afrikalılardan yarısı yerlilerden oluşmuş bir köle nüfustan oluşan bir Luso-Brezilya (Portekiz-Brezilya) toplumu ortaya çıktı. Bu büyük grupların arasında çok sayıda ara kademe vardı. Beyaz-yerli ve beyaz-siyah melezlerinin farklı tonlarından oluşan değişken bir renk yelpazesine, hukuksal açıdan özgür olan sosyal sınıflar arasında aynı ölçüde belirsiz bir ayrım karşılık düşüyordu. Ülke içlerindeki yerli [İndio] halkın, hukuk tanımayan ve devletin kontrol edemediği katil çeteleri, *bandeirantes* tarafından bütün bir 18. yüzyıl boyunca köleleştirilmesine rağmen, Brezilya'daki plantasyon ve madencilik ekonomisi Afrika'dan ithal edilen yeni köle işgücüne muhtaç kaldı. Çoğun-

lukla Angola kökenli köleler arasındaki cinsiyetlerin eşitsiz dağılımı ve kölelerin arasındaki, acımasız çalışma koşullarının yol açtığı yüksek ölüm oranı, Brezilya'daki Afrikalı köle nüfusunun kendini yeniden üretememesine yol açıyordu. 1701 ile 1810 arasında yaklaşık 1,9 milyon Afrikalı Brezilya'ya taşınmıştı. Bu ticaretin niceliksel doruk noktasına, yılda yaklaşık 40.000 Afrikalının Brezilya'ya ayak bastığı 1820'li yıllarda ulaşılmıştı.[49] Brezilya'ya köle ithalatı, Latin Amerika kıtasına köle ticaretinin çoktan durdurulduğu 1851 yılına kadar sürdü. Brezilya'da, kölelerin özgürlüğünü satın alma ve özgür bırakılma yoluyla özgür kişi statüsünü elde etmeleri, Yeni Dünya'nın diğer köleci toplumlarına göre daha kolaydı. Brezilya toplumundaki tüm gruplar arasında en yüksek nüfus artışını özgür siyahlar ve siyah-beyaz melezleri gösteriyordu.[50] Brezilya, 1888 yılında ortadan kaldırılıncaya kadar köleciliğin damgasını taşıdı: Erken modern zorunlu göçlerin sonucuydu bu.

Kölecilik, köle ticaretinin durdurulmasından sonra da her yerde bir süre daha devam etti. ABD'de ancak 1865 yılında yasadışı ilan edildi. Oysaki ABD'ye köle ithalatı daha 1808 yılında sona ermişti; bundan yedi yıl öncesindeyse, ülkeye gelen toplam 156.000 köleyle bir rekor kırılmıştı.[51] ABD'deki köle nüfusunun, daha uluslararası köle ticareti sona ermeden *önce* kendi içinde çoğalarak yüksek bir büyüme oranına ulaşması, ABD'yi diğer köleci toplumlar içinde özel kılıyordu. 1808 yılından *sonra* ABD kendi kendini sürdüren bir köle nüfusuna sahipti, doğuştan Afrikalılar çok geçmeden bir azınlık oluşturdular.[52] Özgür olmayan işgücü ihtiyacını karşılamak için artık uzun süredir ithalat gerekmiyordu. ABD'de ülke içi köle ticaretiyse yoğun bir biçimde gelişti; özellikle bu işi yapan şirketler, *speculators* ya da *soul drivers* servetler kazandılar. Özgür siyahlar yakalanıyor ve satılıyor, köle aileleri gaddarca parçalanıyordu. Pamuk yöresi olan "Derin" Güney'deki plantasyon sahipleri, köle ihtiyacını karşılamak için Virgina ya da Maryland'a satın alma gezileri yapıyorlardı. 1790 ile 1860 arasında muhtemelen bir milyon siyah, baskı altında federal devletler arasındaki sınırları aşmışlardı.[53] Bu iç ticaret, köleciliğin en görünür, en sansasyonel ve en kırılgan yüzüydü. Hemen hemen Afrika'yla eşzamanlı olarak Atlantik ötesi ticaretin sona ermesi, iki kıtada da kıta içi köle dolaşımını yoğunlaştırdı.

Göç ile toplum oluşumu arasındaki üçüncü bir bağıntı modeliyse Meksika'da görülüyor. İspanyol İmparatorluğu'nun idari

merkezi olan Yeni-İspanya (Mexico), elbette tüm Yeni Dünya gibi köleliği biliyordu, ama hiçbir zaman Brezilya'daki ve güney devletlerindeki gibi, köleliğin tüm yaşam alanlarını belirleyici bir kurum oluşturduğu bir köle toplumu haline gelmedi. Bunun nedeni, İspanyolların insanların köleleştirilmesine özellikle soğuk durmaları değildi: İspanyol Küba, 1870'li yıllara kadar tam gelişmiş bir köle kolonisi olarak kaldı. Meksika'da özellikle ekolojik nedenlerden ötürü, büyük işletmelerin yer aldığı plantasyon ekonomisi başarılı olamadı. Meksika 1800 yılında, Brezilya ve ABD'den farklı olarak, artık bir göç ülkesi olmaktan çıkmıştı. 18. yüzyılın başlangıcından Meksika'da köle ticaretinin 1817'de yasaklanmasına kadar, ithal edilen Afrikalı sayısı muhtemelen 20.000'den fazla değildi.[54] Yerlilerin nüfusu 1750'den sonraki çeşitli demografik gerilemelerin ardından kendini yavaş yavaş tekrar toparlamıştı. 1793 yılındaki nüfus sayımına göre siyahlar nüfusun en fazla yüzde 0,2'sini oluşturuyorlardı. En küçük ikinci grup, 70.000 kişiyle Avrupa'da doğmuş İspanyollardı (*Peninsulares*); toplam nüfusun yaklaşık yüzde 1,5'ini oluşturuyorlardı. Meksika nüfusunun ezici çoğunluğu yerli İndio'lardan oluşuyordu (yüzde 52); onları *crillios* denilen, İspanyol kökenli, Meksika doğumlu insanlar izliyordu.[55] Meksika 1800'de kıtalararası göçmen akımlarından kopuk bir toplumdu, nüfusu kendi biyolojik kaynaklarından yenileniyordu.

Dördüncü bir modelse İngiliz ve Fransız Karayipler'inde görülüyor. Antil Adaları'nın çoğunda yerli nüfus birinci Avrupalı işgal dalgası sırasında yok olmuştu. 17. yüzyılda böyle bir demografik *tabula rasa* üzerine, oluşum halindeki dünya pazarı için, erken kapitalist üretimin dinamiğiyle tamamen ülkeye yabancı kişilerden oluşan yeni tipte toplumlar yaratıldı: Bunlar su katılmamış göç toplumlarıydı ve hiçbir yerel geleneğe sahip değillerdi. Varoluş amaçlarını, plantasyonlarda şeker üretimini ancak Afrika'dan kesintisiz köle ithaliyle yerine getirebiliyorlardı. Hiçbir zaman –Kuzey Amerika'nın Güney devletlerindeki gibi– plantasyonların işgücü ihtiyacını dışarıdan ikmal yapılmadan karşılayabilecek olan, siyahların kendi kendilerini yeniden üreterek artışlarına ulaşılmadı. Nüfusun Avrupalı kesimi erken 17. yüzyılda bir İngiliz, Fransız ve Hollandalı yerleşim dalgasından sonra durdu; halbuki tüm bir 18. yüzyıl boyunca, yalnızca üst tabakadaki çiftlik kuranlar değil, uzman işçiler ve görevli plantasyon denetimcileri de Avrupa'dan

gelmişti. Yine de beyazlar daima küçük bir azınlık olarak kaldılar. 18. yüzyılda Fransız Saint-Domingue (Santo Domingo) Adası gibi şeker adalarında, Jamaika ve Barbados'taki büyük İngiliz çiftliklerinde nüfusun yüzde 70 ile 90'ını siyahi köleler oluşturuyordu.[56]

Karayipler'de özgürlüğünü satın almak ve salıverilmek, Brezilya'ya göre çok daha zordu. Bu yüzden *free persons of colour*'dan (özgür renkli kişiler) oluşan ara tabaka, köleciliğin sona ermesine kadar nispeten zayıf kaldı. Brezilya'da 1800'de nüfusun yaklaşık üçte ikisi hukuken özgürdü. ABD'de de özgürler *her zaman* toplam nüfusun çoğunluğunu oluşturdular. Bu iki bölgenin Karayipler'deki şeker adalarından farkı buydu. (Bu arada, Brezilya'daki özgürler ağırlıklı olarak siyahlardan ve "karışık"lardan oluşurken, ABD'dekiler beyazdı.) Bir başka özellik de Karayipler'in izlediği farklı yola açıklık getiriyor. Karayipler'de kölecilik sistemleri Brezilya ve ABD'den daha önce yıkılmıştı: Bu sonuca kısmen kölelerin devrimi (Santo Domingo/Haiti 1791-1804), kısmen de metropollerde alınan yasal önlemler (İngiltere 1833, Fransa 1848, Hollanda 1863) yol açmıştı. Bu toplumlar, yeni bir dönem olarak her defasında ancak köleliğin yıkılmasıyla birlikte başlayan kendi "19. yüzyıl"larına, kölelerin özgürleşmesinden sonra girdiler. Özgür göç, köle ticaretinin sona ermesinden sonra, artık sadece çok küçük bir rol oynadı; devrim ve özgürleşme evresinde çok sayıda beyaz bölgeden kaçmıştı. Yalnızca Küba, şeker patlamasından pay almak isteyenler için bir çekim noktası olmaya devam etti: 1830 ile 1880 arasında, çoğunluğu İspanyollar olmak üzere yaklaşık 300.000 yeni yerleşimci geldi. Yoksa beyazlar ya istenmiyorlardı (Haiti), ya da iktisadi açıdan durgunluğa giren adalarda pek fazla gelecek şansı görmüyorlardı. Karayipler'deki genel nüfus artışı bu yüzden 19. yüzyılda, 18. yüzyıla göre açıkça daha ağır bir seyir gösterdi.

Atlantik ötesi köle ticareti, erken modern dönemden 19. yüzyıla sarktı. 1800 civarındaki on yıllarda doruk noktasına ulaştı ve böylece kölecilik kurumunu besleyerek, ortadan kalkmasını birkaç on yıl geciktirdi.

Batı yarıkürede göçmen toplumlarının biçimlenişi, 19. yüzyılın ikinci üçte birinde yeni bir evreye girdi; bu evrede Atlantik üzerinden zorunlu göç, eskisine göre daha önemsiz bir rol oynadı. Yine de Antiller'e, Brezilya'ya ya da ABD'ye gelen ziyaretçiler, 19. yüzyılın Amerika'sının bir parça da Afrika olduğunu hemen fark ediyorlardı.

4 Ceza Kolonisi ve Sürgün

Sibirya-Avustralya-Yeni Kaledonya

19. yüzyılda göç tarihi açısından ne gibi *yeni* yaklaşımlar kaydedilebilir? Daha ilerideki bir bölümde ele alacağımız sınır göçünü şimdilik bir kenara bırakıyoruz; tek tek ülkeler ve ulus-devletler içindeki iç göçü de bir kenara bırakıyoruz, bunlar hakkında genel bir şey söylemek zordur. İlkönce özel biçimler dikkati çekiyor. Ceza kolonisinin popülerlik kazandığını görüyoruz, suçlular ve siyasi muhalifler burada yalnızlığa, yoksunluğa ve iklim işkencesine maruz bırakılmaktadır. Sibirya 1648 yılından beri ceza kolonisi olarak kullanılmıştır; Büyük Petro yönetiminde savaş tutsakları da buraya gönderilmiştir. Rusya'da giderek artan sayıda suç sürgünle cezalandırılıyordu. Asi serfler (1857'ye kadar), fahişeler, kendi köy cemaatlerine yük oluşturan huzursuz marjinaller, evsiz barksızlar (19. yüzyılda bazı yerlerde sürgün edilenlerin çoğunluğunu oluşturuyorlardı), 1800'den itibaren de üç yıl art arda vergilerini ödememiş Yahudiler, kendilerini Sibirya'da buluyorlardı. 18. yüzyılda resmi inşaatlarda zorunlu çalışmanın (*katorga*) önemi arttı. Ancak 1825 yılında başarısızlıkla sonuçlanan Dekabristler ayaklanmasından sonra, Kuzey Asya büyük çapta *siyasal* sürgün yeri olarak kullanıldı. Bu durum istatistiklerde ilkönce pek fark edilmedi. Zorba Çar I. Nikola uyruklarını öyle korkutmuştu ki, devlet gücüne karşı koymaya cesaret edemiyorlardı. Sibirya'da çar karşıtı radikalizm dalgaları birbirini izledi. 1880 yılında hâlâ çok sayıda 1863 Polonya ayaklanması sürgünü vardı, sonra da bunları ilk Marksistler ve anarşistler izledi. Bunların pek azı, valiyle akraba olan ve yerel üst tabakanın sosyal yaşamına katılmasına izin verilen sürgün Mihail Bakunin kadar rahat bir hayat sürüyordu. Birçokları kömür ve altın madenlerinde zorunlu olarak çalıştırılıyordu. Normal durumda sürgünler kilitli kapılar ardında tutulmuyor, bir biçimde toplum yaşamına katılıyor, hatta aile kuruyorlardı.

Rus mahkemeleri 19. yüzyılın son otuz yılında yılda ortalama 3.300 ila 3.500 kişiyi sürgüne mahkûm ettiler. Resmi istatistiklere göre, 1898'in Ocak ayında Sibirya'da 298.000 sürgün vardı. Aile mensupları da dahil edilerek, en az 400.000 kişilik bir sürgün nüfusunun bulunduğu hesaplanabilir; bu da Sibirya'daki toplam

nüfusun yaklaşık yüzde 7'sini oluşturuyordu. 1900 yılından kısa bir süre önce Sibirya'ya sürgüne gönderme vakaları yavaş yavaş azalmıştı, ama 1905 devriminden sonra yeniden artışa geçti.[57] Sibirya'ya sürgün cezaları, Batı Avrupa'da Çar İmparatorluğu'nun "barbarlığının" bir kanıtı olarak sürekli teşhir edilmiştir. Ne var ki istatistiksel bir kıyaslama, 19. yüzyılın sonunda –genel olarak uygulanabilir bir göstergeyi seçersek– nüfusun toplamı dikkate alındığında, Rus İmparatorluğu'nda idam cezasının ABD (orada on kat daha sık!), Prusya, İngiltere ve Fransa'ya göre daha az infaz edildiğini gösteriyor.[58] Mahpuslar arasındaki ölüm oranı da, Fransız Cumhuriyeti'nin tropikal ceza kolonilerindekinden *daha düşüktü.* 19. yüzyılda Sibirya ceza sistemi kendi mantığına göre hem siyasi muhalifleri ve toplumun marjinal gruplarını disipline etmek için bir "açık hava hapishanesi", hem de devletin bölgeye yönelik devasa iskân ve "uygarlaştırma" projesi için işgücü havuzu temin ediyordu. Kuzey Amerika'nın batısındaki, ağırlıklı olarak piyasa güçlerine ve gönüllülük esasına dayalı olarak yürütülen *öncü* ilerlemesinden ziyade, kolonyal angarya sistemiyle büyük benzerlikleri olan bir kolonyal kalkınma programı söz konusuydu.

1905 Rus Devrimi döneminde Batı Avrupa kamuoyunda sürgün ve zorunlu çalışma, büyük ölçüde çağdışı kalmış ve haklı gösterilemeyen bir cezaydı. Devlet için yararlılığını ve meşruluğunu Çin'de de yitirmişti. Çin İmparatorluğu'nda bu tür uygulamalar 18. yüzyılda doruk noktasındaydı. 1759 yılında Qianlong imparatoru, Orta Asya'daki geniş toprakların fethini tamamladı ve hemen ekilebilir olmayan sınır topraklarını sürgün yerleri olarak kullanma olanaklarını araştırmaya başladı. İzleyen on yıllarda on binlerce insan bugünkü Xinjiang eyaletindeki bölgelere sürgün edildi. Bu insanlar, tıpkı Rusya'daki gibi, sürgün *sistemi* olarak da tanımlanabilecek bir düzenlemeye maruz kaldılar. Burada da cezalandırma ve sınır bölgelerinin kolonizasyonu amaçları iç içe geçmişti. Yaklaşık 1820 yılına kadar Qing devleti bu sistemi denedi, gerçi sistem hanedanın 1911 yılında çöküşüne kadar da devam etti, ama acil sorunlar ve yeni yerleşimler kurma koşullarının giderek zorlaşması yüzünden devlet nezdinde ikinci plana düştü. Çin sisteminin özellikleri arasında sürgün cezası verilen memurların ve subayların oranının yüksekliği, ailelerin beraber gitmesine izin verme ve ahlaki yenilenmeye verilen büyük değer sayılabilir. Me-

murların uzak batıda üç ila on yıl kadar geçirdikten sonra, kariyerlerine asıl ülkede devam etmeleri sık görülen bir durumdu. Çin İmparatorluğu idam cezasını, Ancien Régime'in hüküm sürdüğü birçok Avrupa devletinden daha az uyguluyordu; hükümlülerin ve sürgünlerin Xinjiang'a taşınması çok dakik organize edilmişti ve Qing devletinin büyük lojistik başarımlarından biriydi. Bu konuda elimizde sayılar bulunmamaktadır.[59]

Fransız devleti 1848 ve 1851 olaylarından sonra, siyasal açıdan hoşuna gitmeyen kimseleri sürgüne gönderdi. Paris Komünü ayaklanmasının bastırılmasından sonra 3.800'den fazla asiyi taşıyan gemilerden oluşan 19 konvoy, Pasifik Okyanusu'ndaki Yeni Kaledonya takımadasına gönderildi. Komüncülerin 1853 yılından beri Fransız egemenliğindeki sömürgeye deportasyonu aynı zamanda oranın yerli halkının, Kanak denilen insanların *ve* zorunlu göçe tabi tutulan Fransız devrimcilerinin, birbirine paralel olarak "uygarlaştırılması"nın bir koşulu olarak düşünüldü ve hayata geçirildi.[60] Daha öncesinde, hür Fransızların bölgeye yerleşmesi, iklim koşulları nedeniyle başarısızlığa uğramıştı. 1898 yılına kadar yılda ortalama 300 ile 400 arasında hükümlü Yeni Kaledonya'ya geldi.[61] Fransızların bir diğer sürgün yeri de, Güney Amerika'nın kuzeydoğusundaki, başkenti Cayenne olan Fransız Guyana'sıydı; dünyanın en çorak yörelerinden birisi olan bu ülkede iklim koşulları daha da sertti. Burası en son, Yüzbaşı Alfred Dreyfus'ün 1895 yılında (daha sonra ortaya çıktığı gibi, bir kumpas sonucunda) vatana ihanet suçlamasıyla demir kafesle, kara yakınlarındaki Şeytan Adası'na getirilmesiyle, dünya kamuoyunun dikkatini üzerine çekti. 20. yüzyılın başında Fransız Guyana'sında sömürge nüfusunun (yerli kabileler ve altın arayıcıları dışında) yaklaşık beşte birini kapsayan bir hapishane ve kürek sistemi vardı. "Biber Adası"na sürgüne gönderme uygulaması ancak 1936 yılında kaldırıldı.[62]

Avustralya da büyük çapta bir hükümlü kolonisi olarak kullanılmıştır: Sömürge olarak varlığını bile, 759 hükümlü yolcuyu taşıyan on bir gemiyle 18 Ocak 1788 yılında –daha sonra Sydney olacak yerin yakınındaki– Botany Bay'e varan ilk filoya borçludur. Kuzey Amerika'daki sömürgelerini yitiren İngiltere, sürgüne mahkûm edilmiş hükümlüler için yeni bir sürgün yeri bulmakta zorluk yaşıyordu. Batı Afrika'daki Gambia Nehri'nde yer alan bir ada gibi birkaç aşırı seçenek, insani nedenlerle reddedildikten son-

ra, akıllara daha 1770 yılında Kaptan Cook tarafından keşfedilen Botany Bay geldi. Fransa'yla denizlerdeki rekabet gibi başka güdüler gözden kaçırılmasa da, 1880'li yılların ortasındaki acil hükümlü krizi olmasaydı elbette böyle sansasyonel bir eylem gerçekleşemezdi. Avustralya her halükârda sömürge tarihinin ilk kırk yılında aslında devasa bir ceza kolonisinden başka bir şey değildi. İlk yerleşimciler, hâkimler tarafından uzak Okyanusya'ya gönderilmiş zorunlu göçmenlerdi.

1868 yılında yapılan son mahkûm nakline kadar toplam 162.000 kişi Avustralya'ya yollanmıştı. Bunların çoğu, İngiliz erken endüstrileşmesinin yaşandığı şehirlerde artan suç alt kültürünün ürünleriydi: Hırsızlar, yankesiciler, dolandırıcılar vb., çok küçük bir bölümü de siyasal nedenlerle hüküm giymişti. Özgür iradeyle yapılan göç ancak 1820'li yılların sonundan itibaren devlet tarafından teşvik edildi. Aynı zamanda, hükümlü nakilleri de hiç azalmadı. Tam tersine hükümlülerin yüzde 88'i 1815'ten sonra geldi. Niceliksel açıdan doruk noktasına 1830'lu yıllarda ulaşıldı; yalnızca 1831 ile 1835 yılları arasında ortalama 209 hükümlü taşıyan 133 gemi, en az dört aylık bir deniz yolculuğundan sonra Avustralya'ya ulaştı.[63] Yine de, bunların büyük çoğunluğu en azından İngiliz vatandaşlarının temel haklarına sahiplerdi. Başlangıçtan itibaren hükümlüler mahkemede haklarını savunabiliyorlardı ve meslek seçme açısından da belirli bir özgürlükleri vardı. Bu durum, Avustralya'nın önemli isyanlar çıkmadan, yavaş yavaş bir burjuva toplumu inşa etmesinin önemli bir koşulunu oluşturdu.

Franz Kafka'nın *Ceza Kolonisinde* (1914'te yazılmış, 1919'da basılmıştır) anlatısıyla unutulmazlık kazanan ceza kolonisi, dünya çapında yaygın bir kurumdu; bugün bile tamamen ortadan kalkmamıştır ama emperyal 19. yüzyıl açısından karakteristikti. Avrupa'dan başlayan göç akımında, zorla gönderme önemli bir unsur olarak kaldı. Başka çok sayıda örnek verilebilir. İspanya suçluları Küba'ya ve Kuzey Afrika'ya; Portekiz Brezilya'ya, Goa'ya ve öncelikle de Angola'ya gönderiyordu. İngiliz vatandaşları kendilerini Bermuda veya Cebelitarık'ta bulabiliyorlardı. Sömürgelerdeki uyruklar da cezalandırma amacıyla naklediliyordu: Örneğin Hintliler Burma, Aden, Mauritius, Bencoolen'e, Andaman Adaları'na ve Malaylar'daki Straits Settlements'a [Boğaz Yerleşimleri] gönderiliyorlardı. Bu göndermelerin arkasındaki niyetler her zaman ger-

çekleştirilemiyordu. Hedeflenen caydırıcılık etkisi de, hükümlülerin "uygarlaştırılması" da tartışmalıydı. Zorunlu çalıştırılmaları elbette genel olarak gittikleri bölgenin ekonomik gelişimine katkıda bulunuyordu; gelgelelim örneğin Burma ya da Mauritius'daki sömürge yönetimleri, ortalama Hintli mahkûm nüfusuna değil yalnızca genç ve güçlü işgücüne ilgi duyuyordu.[64] Hükümlü emeği ancak el altında başka hiçbir işgücü kaynağı bulunmadığı zaman mantıklıydı.

Sürgün

Bireylerin ve küçük grupların kaderi olarak siyasal sürgüne gitmek 19. yüzyılda yeni bir durum değildi. Savaşlardan, salgın hastalıklardan ve kıtlıklardan kaçan mülteciler zaten her zaman vardı. Modern Çağ'da, özellikle Avrupa'da bunlara din mültecileri de eklendi: Müslümanlar ve Yahudiler İspanya'dan, Protestan Huguenot'lar Fransa'dan, Ortodoks olmayan "nonkonformistler" de Ortodoks Protestanlığın İngiltere'sinden geliyorlardı. Bu konuda sayılar bulmak çok zordur. Ne var ki, I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra mülteci sorununun alacağı görülmemiş boyutlar karşısında, 19. yüzyıldaki kolektif yer değiştirmelerin henüz başat bir göç biçimi olmadığı apaçıktır. Yine de 19. yüzyıldaki fenomen daha önemliydi. Bunun birden fazla nedeni vardır: (1) Fransız Devrimi sırasında ilk kez ortaya çıktığı gibi, dinsel olmayan bir iç savaşın ideolojik atmosferinde siyasal muhaliflerin daha sert bir kovuşturmaya uğraması; (2) devletlerdeki liberalleşme eğiliminin bazı devletleri ulaşılmak istenen ve sınırları açık bir özgürlük kalesi haline getirmesi; (3) daha zengin toplumlarda bundan böyle, yabancıların en azından bir süreliğine hayatta kalmasını olanaklı kılacak daha büyük bir maddi hareket alanının bulunması gerçeği.

İzleyen dönemle kıyaslandığında –en azından 1860'lı yıllara kadar– 19. yüzyıl açısından karakteristik olan, anonim ve kitlesel halde ortaya çıkan mülteci değil, bireysel olarak belirgin, maddi koşulları iyi ve eğitimli göçmendir. Devrim dalgaları böylesi göçmenleri öne çıkartmıştır: 1776 yılında krala sadık 60.000 Loyalist, Kuzey Amerika'daki bağımsızlık kazanan eski sömürgelerden Kanada'ya ve Karayip adalarına iltica etmiştir (bu ikinci grubun bazı mensupları 1791 yılından sonra Haiti'de Santo Domingo'da gerçekleşen ikinci bir devrimden kendilerini kurtarmak zorunda

kalmışlardı; 1789 yılında Bourbon hanedanına sadık olan göçmenler; 1848-1849 yılında Avrupa'nın birçok bölgesinde başarısız kalan ayaklanmalardan sonraki baskı döneminin kurbanları). İsviçre 1848 yılından sonra, çoğunluğunu Alman ve İtalyanların oluşturduğu yaklaşık 15.000 göçmeni kabul etti; yaklaşık 4.000 Alman ABD'ye göç etti.[65] 1818 Karlsbad Kararları ve 1878 tarihli Alman Sosyalistler yasası küçük göçlere yol açtı. Hukuk tarihi açısından en önemli dönüm noktası, 1830 yılındaki Temmuz Devrimi'ydi; bu devrim, siyasal iltica, dolayısıyla siyasal suçluların geri gönderilmekten korunmasının Batı Avrupa devletlerinin, özellikle Fransa, Belçika ve İsviçre'nin hukuksal düzenlerinde sağlam bir şekilde yerleşmelerini sağladı. Avrupa'daki 1848-1849 devrimlerinde bu temel ilke genellikle uygulamada da geçerli olmuştur. Bu ilke sayesinde siyasal mültecilerin devlet bütçesinden finansal olarak desteklenmesi ve onların davranışları üzerinde dolaylı bir etkide bulunma olanağı da doğmuştur.[66]

Sürgün ile devrim arasındaki bağıntılar karmaşıktır: 1830 yılında başka halklarda özgürlük umutlarını doğuran ve onu ısrarla talep etme cesareti veren, tam da Fransa'daki devrimdi – aynı zamanda siyasal koşullar, bizzat Fransa'nın rağbet edilen bir sığınma yeri olmasını sağlamıştı. 1830 yılında Rusya'nın egemenliğindeki Polonya Krallığı'nda Kasım Devrimi'nin patlak vermesinden sonra, 1831 yılında Polonya seçkinlerinin büyük bir bölümünü oluşturan yaklaşık 9.000 kişi, bir zafer alayı gibi Almanya'dan Fransa'ya geçmişti; çok büyük olan Polonya aristokrasisi mensuplarının üçte ikisi de bu alaya dahildi. Ağırlıklı olarak Paris'te konaklayan bu büyük göç (*Wielka Emigracja*), kültürel yaratıcılığı ve siyasal inisiyatifi ülke dışına taşıdı. Bu göç bir tür "metafizik görev" olarak algılandı ve Avrupa'da tüm baskı altındakileri temsil eden bir fedakârlık olarak stilize edildi.[67] Devrim mültecileri arasındaki huzursuz unsurları meşgul etmek için, Fransız hükümeti 1831 yılında yabancı lejyonunu kurdu. Hiçbir dönemde 19. yüzyıldaki kadar, sürgünden politika yapılmamıştı. "tek adamlık büyük devlet" olarak da tanımlanmış olan, "Polonya'nın taçsız kralı" Prens Adam Czartoryski, Çar I. Nikola'ya ve politikasına karşı Avrupa çapında yürütülen ajitasyonu Paris'ten yönlendiriyor ve dağılmış yurttaşlarını ortak stratejiler ve hedefler etrafında bir araya getirmeye çalışıyordu.[68] Aleksandr Herzen, Giuseppe Mazzini ve defalarca

sürgüne gitmiş öfkeli Giuseppe Garibaldi sürgünde faaliyet yürütüyorlardı. Osmanlı egemenliğine karşı Yunan isyanı ülke dışında hazırlanmıştı. Bunun tersine, Osmanlı İmparatorluğu da yalnızca bir despotizm kalesi değildi; yenilmiş özgürlük savaşçıları için bir sığınak da olabiliyordu: Macar bağımsızlık hareketinin, çarın ülkeye müdahalede bulunan birlikleri tarafından bastırılmasından sonra, 1849 yılında Lajos Kossuth ve binlerce yandaşı sultanın ülkesine sığınmışlardı. İngiliz ve Fransız diplomasisi Babıâli'yi, Rusların geri gönderme ısrarlarına karşı "uygar dünya"daki teamüllere işaret ederek, direnmesi için destekledi; Osmanlı İmparatorluğu'nu istisnai olarak bu dünya içinde görmeye hazırdılar.[69]

Yüzyılın sonraki dönemlerinde Asya imparatorluklarının altı da sürgündekiler tarafından oyuldu. O zamana kadar böyle bir şey nadiren gerçekleşmişti. Örneğin 17. yüzyılda Çin'de Ming hanedanına sadık kalanlar, kendilerine imparatorluk sınırları dışında bir operasyon üssü seçmeyi düşünmemişlerdi; 1850-1864 yıllarındaki Taiping Devrimi sürgünlerinde de kimse geride kalmadı. Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda ülke dışındaki Türkler tarafından çok eleştirilmişti, ama bunlar önceleri sürgüne tek tek gitmiş muhaliflerdi. Otoriter Sultan II. Abdülhamid'in 1878 yılında başlayan istibdat rejiminden önce, şair ve gazeteci Namık Kemal gibi muhalif entelektüeller ülke içinde (örneğin Kıbrıs'a) ya da dışında sürgüne gönderilmişlerdi. 1890'lı yılların başında Paris'te *Jeunes Turcs* (Jön Türkler) adıyla Abdülhamid'e karşı bir muhalefet hareketi oluştu. 1908 yılındaki Jön Türk Devrimi, bu grubun Osmanlı ordusu içindeki rejim muhalifleriyle ittifakıyla hazırlandı.[70] Devrimci-milliyetçi Ermeni örgütleri 1880'li yıllardan beri faaliyetlerini Cenevre ve Tiflis'ten yürütüyorlardı.[71] Çin'de Qing hanedanının Batıcı karşıtları, devrimci eylemlerini imparatorluk sınırlarının hemen öbür yanında hazırlayabilmek avantajına sahiplerdi. Devrim önderi Sun Yat-sen ve yandaşları çalışmalarını 1895 yılından beri İngiliz Kraliyet sömürgesi Hong Kong'dan yürütüyorlardı; daha sonra ABD'deki ve özellikle de Japonya'daki Çinliler arasında çalıştılar.[72] Şanghay'daki uluslararası (yani Batılı) denetim altındaki uluslararası yerleşim (*International Settlement*) mevcut rejime karşı planlama ve eylem üssü işlevi gördü. 1898 yılında siyasal açıdan güçsüz ve genç İmparator Guangxu'yu desteklemeye çalışan anayasacı bir reform denemesi ("Yüz Gün Reformu"), imparatorun teyzesinin, eski imparatorun

muhafazakâr dul eşi Cixi'nin karşı hamlesiyle başarısızlığa uğrayınca, hareketin öncüleri canlarını İngiliz koruması altında ülke dışına kaçarak kurtardılar. İçlerindeki en önemli kişi olan Kang Youwei, dünya ütopya literatürünün en önemli metinlerinden biri olan *Datongshu* ("Büyük Topluluğun Kitabı") adlı kitabını Hindistan'daki Darjeeling'de yazdı.[73] Amerika'da da, sarsılmaz olduğu söylenen rejimlerin sürgündekiler tarafından yıpratılmasının örneklerini bulabiliriz. Örneğin, Meksika'yı 1876 yılından beri yöneten diktatör Porfirio Díaz'ın devrilmesi Texas'taki San Antonio şehrinde hazırlanmıştı; en önemli rakibi Francisco Madero, 1910 yılında yandaşlarını bu şehirde etrafına toplamıştı.[74] Tüm bu kişilerin ve hareketlerin karakteristik özelliği, müdahaleci Büyük Güçler'in doğrudan aleti olmadan liberallik eğiliminden yararlanmalarıdır.

Sürgün, karşı çıkılan rejimin ajanlarından (tam olmasa da) belirli bir korunma sağlıyor, modern iletişim araçlarını kullanmayı bilen entelektüellerin kendini ifade eden bir çevre oluşturmasına olanak ve yabancı özel sempatizanlarla finansal sponsorlara ulaşma fırsatı veriyordu. Tüm bu noktalar açısından sürgün politikası "modern"di. İleri iletişim tekniklerini ve oluşmakta olan bir dünya kamuoyunu varsayıyordu. Marjinal kalmaktan hoşlanmayan etkin bir sürgünün fırsat bulabileceği yerler sınırlıydı. Nasıl ki 1789 Fransız Devrimi'nden sonraki sürgünler önceleri Koblenz'de toplandıysalar; daha sonra 19. yüzyılda Londra, Paris, Zürih, Cenevre ve Brüksel de sürgün politikasının en önemli operasyon üsleri haline geldiler. Günümüzden geriye doğru bakıldığında, devlet görevlilerinin (örneğin Fransa'da) giderek artan denetleme çabalarına rağmen, sürgündeki birçok politikacının yararlandıkları özgürlük şaşırtıcıdır. İngiltere'de tüm bir 19. yüzyıl boyunca kıtadan gelip de ülkeye girmesi engellenmiş ya da daha sonra geri gönderilmiş tek bir siyasi mülteci yoktur.[75] Londra'da Karl Marx'ın ya da Paris'te Heinrich Heine'nin sesini kısmak hiç kimsenin aklına gelmemiştir. Başka ülkelerle iade antlaşmaları yoktu. Londra'daki rejim muhaliflerini takip etme ricaları sürekli reddedilmiş ve hatta bazen yanıtlamaya bile gerek duyulmamıştır. Kendisine, İngiliz emperyalizmine yönelik eleştirinin karşısına da hukuki engeller çıkarılmamıştır. Genel olarak siyasal faaliyet yürüten sürgünlere ne kendi ülkelerinin dış politikasını sabote edenler ne de "iç güvenlik" tehlikesi gözüyle bakılmıştır.

Yalnızca devrimciler ve (Cezayirli Abdülkadir ve Kafkasyalı Şamil gibi) sömürgecilik karşıtı direnişçiler değil, azledilmiş iktidar sahipleri de kendilerini sürgünde buldular. St. Helena Adası gibi ıssız bir ada, ancak sürgün edilen Napoléon sayesinde tarihsel bir varoluş kazanabildi. Chateaubriand 1833 yılında, üç yıl önce tahttan indirilen Bourbon Kralı X. Karl'ı Prag'ın ıssız Hradschin kasabasında, torunlarıyla birlikte dolaşırken gördü. Karl'ın halefi Louis-Philippe'nin hayatı da 1850 yılında Surrey kontluğundaki bir malikânede sona erdi; Arjantinli diktatör Juan Manuel Rosas da devrilişinden çeyrek yüzyıl sonra, 1877 yılında İngiltere'nin Southampton şehrinde öldü. Tüm bir 19. yüzyıl boyunca var olan monarşik sürgünün en seçkin biçimi, 1807 Kasım'ında gerçekleşti. Napoléon'un işgal ordusundan kaçan Portekiz kral naibi Dom João, sarayın ileri gelenlerinin ve devlet bürokrasisinin büyük bir bölümünün oluşturduğu toplam 15.000 kişiyle birlikte, 36 gemiden oluşan bir filoyla, sömürge Brezilya'ya doğru yola çıktı. İzleyen on üç yıl boyunca kral naibinin başkenti Rio de Janeiro, Lusitan [Portekizli] dünyasının merkezi oldu. Burada ilk kez yaşanan iki olay vardı: Hem bir iktidar sistemi tam takım halinde denizaşırı bir ülkeye göç ediyordu, hem de iktidardaki bir monark, ilk kez sömürgelerinden birini ziyaret etmiş oluyordu. Geç mutlakıyetçi bir saray, devrimler çağında, tamamen farklı bir politik bağlama taşınma rizikosunu göze alıyor ve bunu apaçık bir bencillik ve ciddi bir vatanseverlik arasındaki gerilimle yapıyordu. Hem trajedi hem de meşruiyet kokan böyle bir sürgün, monarşinin yenileştirilmesi ve gençleştirilmesi, aynı zamanda merkezinde zengin Brezilya'nın bulunduğu büyük bir imparatorluğun kurulması vizyonlarını besledi. Gerçekten de, 1815 yılında sıkı sıkıya entegre olmuş bir Portekiz-Brezilya İmparatorluğu kurma denemesinde bulunuldu, ama bu deneme başarısızlıkla sonuçlandı.[76]

5 Kitlesel Göçler ve Etnik Temizlikler

Kafkaslar, Balkanlar ve Diğer Ülkeden İhraç Bölgeleri

Siyasal göç ve kahramanca bir sürgün, ilkönce Avrupa'da ama daha sonra başka yerlerde de karakteristik bir 19. yüzyıl fenomeniydi; kitlesel mülteci sefaleti ve ülke dışında kolektif bir biçimde

hayatta kalma imgesi ise, daha ziyade "topyekûn savaş" çağıyla ve homojenleştirici, ırkçılık yüklü aşırı milliyetçilikle ilişkilidir. Ne var ki, devletin eylemleri sonucunda sınırları aşan mülteci akınları, 19. yüzyılda da bilinmeyen bir olgu değildi. Dönemin bazı liderlerinin ve devletlerinin eylemlerinin ardında acı bir gerçeklik gizlidir. Örneğin Yunan bağımsızlık mücadelesi, aralarında en ünlüsü Lord Byron olan, keyfi yerinde kuzeyli Hellen dostlarının ve eski Pers savaşlarındaki Yunanların cesur torunlarının kahramanca bir eyleminden ziyade, bölgede daha sonra yaşanacak etnik temizliklerin habercisiydi. Yunanistan'ın nüfusu 1821 yılında 939.000 iken 1828 yılında 753.000'e düşmüştü. Bunun nedeni, ağırlıklı olarak Türklerin kaçması ve kovulmasıydı.[77] Türkler de 1822 yılında Kos Adası'nda ortalığı kasıp kavurmuşlardı: Hıristiyan halkın bir bölümü katledilmiş, bir kısmı köle olarak satılmış ve binlercesi göçe zorlanmıştı. Londra, Trieste ve Marsilya'da Kos'lu diaspora toplulukları oluşmuştu.

18. yüzyıl sonundan itibaren Tatarların Kırım Yarımadası'ndaki yurtlarını terk etmelerinin ve Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmelerinin nedeni, Rusların Tatar yaşam tarzını hor görmesi, toprakların Rus yerleşimcilere kaptırılması ve Rusların arasında İslam karşıtlığının artmasıydı. Göç 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşıyla başladı ve Kırım Hanlığı'nın 1783 yılında Rusya tarafından ilhak edilmesiyle yoğunlaştı. Aralarında nerdeyse üst tabakanın tamamının da bulunduğu en az 100.000 Kırım Tatarı izleyen on yılda Anadolu'ya göç ettiler ve Tatarların "ilk sürgün" dedikleri fenomenin çekirdeğini oluşturdular. Daha sonra Kırım Savaşı (1853-1856) yarımadada kalan Tatarlar için bir felaket oldu. Ruslar onlara nefret edilen Osmanlıların beşinci kolu gözüyle bakıyorlardı. Çarpışmaların sona ermesiyle birlikte, 20.000 Kırım Tatarı mülteci statüsü verilerek, müttefiklerin gemileriyle Çarlığın egemenlik alanından çıkartıldılar; bir o kadar insan da başka yollardan kaçtı. 1860'lı yılların başında 200.000 Tatar, Kırım'ı çok kötü koşullarda terk etmek zorunda kalmıştı.[78] Yine de, Çarlık yönetimi, 19. yüzyıl sonunda Tatarları ve diğer Müslümanları ülkede tutmaya çalıştı; sistematik bir uzaklaştırma politikası yürüttüğü söylenemez.[79] Rus ordusunun 1859 yılında silahlı dağlıların direnişini kırması sonucunda yaşanan Müslüman Kafkas halklarının –aralarında liderleri Şamil'in de bulunduğu– göçü daha muazzam boyutlardaydı.

Kafkasya dağlık bölgesinin fethedilmesi ve "pasifleştirilmesi" sırasında Ruslar her türlü etnik temizlik yöntemini kullandılar. Müslüman dağ halklarının en azından 450.000, belki de bir milyona varan mensubu 1859 ile 1864 yılları arasında vatanlarından zorla uzaklaştırıldı. Padişahın ülkesine kaçarlarken, on binlercesi açlık, hastalıklar ve kazalar nedeniyle öldü. 40.000 Çeçen 1860 yılında kaçtı, sadece küçük bir Müslüman azınlık Gürcistan'da kalmayı göze aldı.[80] Tatarlar felaket içinde şansı yaşamışlar ve ne de olsa komşu bir koruyucu güç bulmuşlardı; bu ülke gitgide dinsel vatan olarak yorumlandı. Sürgünlerin itici gücüne, kutsallaştırılmış "halifenin ülkesi"nin çekim kuvveti de eklendi; diasporadaki dini akımlar, kaçışı vatana dönüş şeklinde yücelttiler.

Zulüm altındaki diğer halkların sığınacakları benzeri yerler yoktu. Savaşarak geri çekilme yıllarından ve ABD ordusu karşısında Little Big Horn'da bir yıl önce kazandıkları zaferden sonra, 1877'nin Mayıs ayı başlarında, hayatta kalan Lakota Sioux'ları, reisleri Oturan Boğa'nın peşinden sınırı aşıp, Washington D.C.'deki "Büyük Baba"dan daha şefkatli bir yönetici gibi görünen ve ülkesinde herkes için geçerli yasaların bulunduğu sözüm ona kurtarıcı "Büyük Beyaz Ana"nın, Kraliçe Victoria'nın ülkesine geçtiler. Reis, kendisini saygıyla karşılayan ve onlara güvenebileceğini düşündüğü beyazlarla hayatında ilk kez Kanada'da muhatap oluyordu. Diplomasi bu hesabı bozdu. Bu arada zayıflamış ve yoksullaşmış bulunan Lakota kabilesiyle savaş halindeki ABD, Kanada'dan bu yerlileri tecrit etmesini istedi. Açlık ve sürekli Amerikan baskısı, bir zamanların büyük Sioux kabilesinin gölgesi halindeki küçük Lakota topluluğunu, sonunda ABD'ye dönmeye mecbur bıraktı; orada devletin tutsakları olarak alıkonuldular.[81]

Sınırları aşan mülteci akınları, gitgide milliyetçi bir tarzda düşünmeye başlayan Avrupa'da askeri olarak dayatılan ve siyasal olarak karara bağlanan sınır değişikliklerinin sonucuydu. Alman-Fransız savaşının patlak vermesinden sonra Fransa 80.000 Almanı sınır dışı etti. Alsace-Lorraine 1871'de yapılan Frankfurt barışında Alman İmparatorluğu'na dahil edildiğinde, Alman egemenliğinde yaşamak istemeyen 130.000 kişi, o zamana kadar Fransa'ya ait olan bu şehri terk etti.[82] Almanya'nın doğu sınırında, zaten sorunlu olan Almanya-Polonya ilişkisi, Bismarck'ın Katolikliğe karşı açtığı "kültür kavgası"yla daha kapsamlı bir anlaşmazlığa

dönüştü. Kültür kavgasının hafiflemesiyle birlikte, çatışmanın "dil ve toprak mücadelesi" olarak şovenist karakteri daha da belirginleşti. Alman görevliler, kendilerine göre Alman İmparatorluğu'nun doğu bölgelerini sözüm ona tehdit eden "Polonyalılaşma"ya –dönemin terimiyle Polonya'nın "beriye taşması"na– karşı savunma amacıyla oluşturulan Cermenleştirme politikaları doğrultusunda, sınır dışı etme yöntemini kullanmaktan kaçınmadılar. 1885-1886 yıllarında 22.000 Polonyalı ile birlikte Rus ve Avusturya uyruklu 10.000 Yahudi Alman İmparatorluğu'nun doğu illerinden sürüldü; birçokları hayatlarını sürdürme koşulları bulamadıkları, çarlığa bağlı "Polonya Krallığı"na gönderildi.[83] Ters yönde de Almanlar, kendini gitgide artan bir şekilde Rus ve milli olarak tanımlayan Çarlık Rusya'sını terk ediyorlardı. 1900 ile 1914 arasında yaklaşık 50.000 Volga Almanı, evlerini geride bıraktılar. I. Dünya Savaşı'ndan önceki on yıllarda, nerede yeni bir ulus-devlet ortaya çıktıysa ve eski çok milliyetli imparatorlukların hangisinde "milliyetler politikası" yürütüldüyse, bir "halkları ayrıştırma" (*unmixing of peoples*, Lord Curzon) tehlikesi ortaya çıkıyordu.

Balkanlar, tüm 19. yüzyıl boyunca dünyanın etnik politika açısından en karışık yörelerinden biriydi. Rus-Osmanlı savaşında Rus birlikleri İstanbul'un 15 kilometre yakınına kadar gelmişlerdi. Çarlık yönetimi bu savaşı, Hersek, Bosna ve Bulgaristan'daki Türk karşıtı ayaklanmaların gaddarca bastırılması (İngiliz muhalefet lideri William E. Gladstone'un ahlaki içerikli belagatte parlak örnekler vermesini sağlayan "Bulgaristan vahşeti") sonrasında giderek artan Türk karşıtı havadan yararlanarak, 1877 Nisan'ında başlattı.[84] Rus askerleri ve Bulgar çeteleri bu ilerleyişleri sırasında 200.000 ila 300.000 Müslümanı öldürdüler ve çok daha büyük bir nüfusu da vatansız bıraktılar.[85] Savaş bittikten sonra yaklaşık yarım milyon Müslüman mülteci Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarına yerleşti.[86] 1878 yılında toplanan Berlin Kongresi'nde Güneydoğu Avrupa'nın siyasal haritasına bir çeki düzen verilmeye çalışıldı. Oysa tam da bu düzenin dini ve etnik azınlıklar açısından kötü sonuçları oldu. Mülteciler, başka dinlere ya da milliyetlere ait fatihlerin intikamından kaçmak veya kendi dinlerinden olmayan "kâfirler" tarafından yönetilmemek için yollara düştüler. Hıristiyanlar yeni bağımsız ya da –burada sınırlar belirsizdi– Rus ya da Avusturya himayesindeki devlet yapılanmalarına sığındılar. Müs-

lümanlar kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'nun daralan sınırları içinde güvenceye aldılar. Açık sürgün etme ile adeta kaçınılmaz hale gelen kaçış arasında bir ayrım yapmak çok zordur. 1890'lı yılların ortasına kadar Bulgarca konuşan yaklaşık 100.000 insan, Osmanlı'nın elinde kalan Makedonya'yı terk edip Bulgaristan'a geçti. Müslüman yerleşimciler ve makam sahibi Türklerin yanı sıra Berlin Kongresi'yle birlikte Habsburg'un, yani Katoliklerin işgali altında kalmış olan Bosnalı Ortodoks köylüler de tersi yönde hareket ettiler.[87] 1877-1878 Rus-Türk Savaşı yüzünden yerinden yurdundan edilen toplam insan sayısı 800.000'i bulmuş olabilir.

Güney Avrupa'daki mülteci akınları 1912-1913 Balkan savaşlarıyla doruk noktasına ulaştı. Bu yıllardaki katliamlar ve etnik temizlikler, 1990'lı yıllarda Yugoslavya'nın dağılmasından sonra yaşanan savaşların habercisiydiler. Bu boyuttaki nüfus hareketleri, Avrupa'da nispeten benzer büyüklükteki bir alanda yüzyıllardır gerçekleşmemişti. Her türlü etnik kategoriden Müslüman (Türkler ve diğer Türki halkların mensupları, Arnavutlar, Müslüman olmuş Bulgarlar vb.) Balkan devletlerinin yeni işgal ettiği ve eskiden Osmanlı'ya ait olan tüm topraklardan kaçıyorlardı. Yunanlar genişletilmiş Sırbistan'dan, büyütülmüş Bulgaristan'dan, Trakya'dan ama Anadolu'dan da (birçokları yalnızca Türkçe konuşabiliyordu) kaçıyorlardı. 15. yüzyıldan beri Osmanlıya ait olan ve uzun süre barışçıl bir etnik mozaiğe ev sahipliği yapan Selanik, iki Balkan savaşının sonunda bir Yunan şehri haline geldi; Türkler, Yahudiler ve Bulgarlar, Yunan fatihlerin önceliğini kabul etmek zorundaydılar; 1925 yılına gelindiğinde Müslüman nüfus, Kemal Atatürk'ün doğduğu şehri terk etmek zorunda kalmıştı.[88] İngiliz görevlilerin o dönemdeki tahminlerine göre, 1912'den I. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar yalnızca Makedonya, Batı Trakya, Doğu Trakya ve Türkiye dörtgeni arasında yaklaşık 740.000 sivil yerinden yurdundan edildi.[89] I. Dünya Savaşı ve 1919 ile 1922 yılları arasındaki Yunan-Türk savaşından sonra Akdeniz'in doğusundaki etnik ayrıştırma devam etti. Bütün bu yerinden yurdundan etmelerin ardından her defasında aynı sorun, gelenlerin yeni bir topluma entegrasyonu sorunu ortaya çıkıyordu. 1919 yılından sonra Milletler Cemiyeti, özellikle de Refugee Settlement Commision [Mülteci İskân Komisyonu] aracılığıyla, mülteci kaosuna asgari bir düzen getirmeye çalıştığında, ileriye doğru küçük bir adım atılmış oldu.

Bu hareketlerin temelindeki uygulanan ya da uygulanmasından korkulan şiddet, basitçe Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki dinsel karşıtlıktan kaynaklanmıyordu. Cepheler daha karmaşık çiziliyordu, II. Balkan Savaşı'nda Hıristiyan devletleri birbirleriyle savaştılar. Müslümanlar da ayırt etmesini biliyorlardı: Yunanlar ile Türkler arasındaki ilişkiler tekrar kötüleşmeden önce, Müslümanlar Yunanlardan, Bulgar ve Sırp ordusunu dolduran Slav köylülerinden bekledikleri kadar korkunç bir muamele beklemiyorlardı. Ulus-devletler, çoğu doğaçlama olan yeni kavramları, dahil etme ve dışlama kıstasları olarak kullandılar. Devlet görevlileri iltica hareketlerine genel olarak anlayış gösteriyor, bazen teşvik de ediyorlardı. Dışarıya göçlere, istenilen yeni yurttaşların içeriye göçü karşılık düşüyordu. Yine de hükümetlerin çoğu, çok fazla yüreklendirici bir içeriye göç politikası gütmekten çekindiler, başka ülkelerin topraklarında kalan azınlıklar gelecekteki olası ilhak etme taleplerine temel oluşturdular ve bu yüzden milliyetçi dış politikanın muhtemel araçları olarak iyi hizmetlerde bulundular.

Yahudi İlticası ve Göçü

Siyasal nedenlerle sınırı aşan göçün yeni ve özellikle önemli bir kaynağını da, Rus İmparatorluğu'ndaki ve Doğu Avrupa'nın diğer ülkelerindeki yeni anti-semitizm oluşturmuştur.[90] 1880'li yılların başıyla 1914 yılı arasında yaklaşık 2,5 milyon Yahudi Doğu Avrupa'dan ayrılıp Batı'ya gitmiştir. Muhtemelen Kitabı Mukaddes sonrası Yahudi tarihinin en büyük nüfus hareketi olan bu göçü, toptancı bir biçimde siyasal bir iltica hareketi olarak tanımlamamaya dikkat etmek gerekir. Yahudiler, ekonomik açıdan daha gelişmiş olan batıya göç ederek durumlarını iyileştirmek isteyen geniş bir insan seli halinde göç ediyorlardı. Yahudiler örneğinde, elbette devlet görevlilerinin giderek artan düşmanca davranışları da söz konusuydu. 1870'li yıllarda Alman İmparatorluğu'nun doğusunda yaklaşık 5,6 milyon Yahudi yaşıyordu; bunlardan 4 milyonu Çar yönetimi altında, belli sınırlarla ayrılmış yerleştirme bölgelerinde, 750.000'i Habsburg yönetimindeki Galiçya ve Bukowina'da, yaklaşık 700.000'i Macaristan'da ve 200.000'i de Romanya'da yaşıyordu. Rus İmparatorluğu'nda Çar II. Aleksandr'ın 1855 yılında tahta geçmesinden sonra Yahudilerin devlet

otoritesinin teşvikiyle topluma entegre olması umudu doğmuştu. Bu eğilim, 1863 Polonya ayaklanmasının bastırılmasından sonra terinse döndü; yalnızca birkaç yasal ayrımcılık ortadan kaldırıldı. 1881'in Mart ayında öldürülen çarın son iktidar yıllarının karakteristik özelliği, yeniden güçlenen bir otokrasi ve Yahudileri başlıca düşmanlarından biri olarak gören muhafazakâr Rus milliyetçiliğine daha büyük bir hareket alanı doğmasıydı. Ayrıca, Çarlık Rusya'sının liberal kamuoyunun büyük bölümü de 1870'li yıllarda başlangıçtaki Yahudi özgürleşmesini destekleme pozisyonlarını terk ettiler. Yine de Yahudi göçü bir süreliğine dramatik boyutlara ulaşmadı.

Bu durum bir dizi şiddet içeren saldırıların, pogromların aynı 1881 yılında başlamasıyla birlikte değişti.[91] Yahudi kökenli bir kadın teröristin Çar'a yönelik suikasta katılması, ilkönce Ukrayna, daha sonra da Varşova'da Yahudi karşıtı kitlesel pogromlara bahane oluşturdu. Bu karışıklıkların ne ölçüde devlet görevlileri tarafından kışkırtıldığı, ne ölçüde özellikle şehirli alt tabakalarda "kendiliğinden" patlak verdiği, hâlâ tartışmalıdır. Her halükârda Yahudi halkında büyük ve genel bir yoksulluk başladı, iş bulma şanslarının azalması nedeniyle aileler çocuk sayısının yüksekliğiyle başa çıkamaz oldular ve sokaktaki şiddet yüzünden kırılganlık arttı; bunların üstüne bir de Yahudileri sınır dışı eden ve Rusya'nın ulusal yaşamında onlara yer vermeyi reddeden yeni politika eklendi. 1890'lı yıllarda nerdeyse tüm Yahudi zanaatçı ve tüccarlar en acımasız bir biçimde Moskova'dan batıdaki yerleştirme bölgesine sürüldüler. Aynı zamanda devlet göç etmek isteyen Yahudilere (ve başkalarına) büyük engeller çıkartıyordu. Böylece Rus Çarlığı'nı terk etmek rüşvetçi memurları, sınır muhafızlarını ve zalim polisi atlatıp kaçmak gibi yasadışı bir maceraya dönüştü. Yahudi göçünün istatistiğini ancak göç kabul eden ülkelerdeki bilgilerden hareketle bir ölçüde yeniden oluşturabiliriz. 1880'li yıllarda yaklaşık olarak yılda ortalama 20.000 Yahudi Çarlık Rusya'sından ABD'ye geldi; burası uzak arayla en önemli hedef ülkeydi; 1906 ile 1910 yılları arasında her yıl 82.000 kişi gelmişti. Bu artışın nedenleri ilk göç dalgasından sonraki peşinden gitme etkisi ve yüzyılın sonunda denizcilik şirketleri arasında büyük rekabete yol açan, Atlantik aşırı deniz yolculuğunu Almanların ucuzlatmasıydı. Buna karşılık, Yahudi göçünün yalnızca zulümden kaynaklanmadığını, Doğu Av-

rupa'ya hiç de önemsiz olmayan bir *geriye*-göçün bulunması da gösteriyor: 1880'li ve 90'lı yıllarda muhtemelen bu geriye göç yüzde 15 ila 20 boyutlarındaydı.[92]

Habsburg İmparatorluğu'na dahil olan Galiçya'dan eşzamanlı olarak yaşanan Yahudi göçünün ağırlıklı nedeni ise aşırı yoksulluktu. Galiçyalı Yahudiler 1867 yılında özgürleştikten sonra burjuva özgürlüklerinden eksiksiz yararlandılar ve toplumsal entegrasyonda belirli adımlar attılar; gelgelelim, sosyoekonomik fırsatların azlığı nedeniyle fazla ileri gidemediler. 1890'lı yıllarda Galiçya'da da Yahudi-karşıtı girişimler yaygınlaşıyordu, ne var ki Habsburg yönetimi hiçbir zaman resmi olarak Yahudileri karşısına almadı. 1878 Berlin Kongresi'nde egemen bir devlet olarak kabul edilen Romanya'da da büyük yoksulluk, daha eski ve daha yoğun bir anti-semitizm ile birlikte etkili oldu. Devlet, Yahudi azınlığı ulusun düşmanı ilan etti, ekonomik varoluşunu olabildiğince zorlaştırdı ve "kendiliğinden" şiddete karşı korumadı. Bükreş'te Yahudiler için vatandaşlık haklarını öngören Berlin Antlaşması'na uyulması için baskı yapan batılı büyük devletlerin çabaları boşa çıktı. Doğu Avrupa'nın başka hiçbir bölgesinden bu kadar yüksek oranda Yahudinin göç etmemesi de şaşırtıcı değildir. Romanya, 1871 ile 1914 yılları arasında Yahudi nüfusunun üçte birini kaybetti.[93]

Doğu Yahudileri, Batı Avrupa'da görülen yeni tipte mültecilerin ilk örnekleriydi. Büyük çoğunluğu Yidiş konuşuyor, geleneksel Yahudi kıyafetleri giyiyor ve büyük bir yoksulluk içinde oldukları izlenimi veriyorlardı. Onlara rıhtımlarda, tren garlarında ve metropollerin merkezlerinde rastlanıyordu. Yerleşik Yahudiler onlara desteği hak eden, ama kendi zorlu entegrasyon başarılarını tartışmalı kılan, aynı zamanda "kardeş ve yabancı" biri olarak karışık duygularla bakıyorlardı. Bu yeni tipte Yahudi göçmenlerin çoğu Batı Avrupa'yı yalnızca Yeni Dünya yolunda bir konaklama yeri olarak görüyorlardı; en çok da Avrupa'daki zanaatçılar böyle görüyordu. Avrupa'da kalmaları zorlaştırılmıştı. Alman İmparatorluğu'nda hükümet politikası (geri gönderme işlemleri Alman denizcilik şirketlerinin yağlı kazançlarını bozacak boyutlarda olmasa da) ve kamuoyunun ruh hali pek hayırhah değildi. Yine de 1910 yılında Alman Yahudilerinin en az onda biri Doğu Avrupa kökenliydi.[94]

6 İç Göçler ve Köle Ticaretinin Dönüşümleri

19. yüzyıl henüz "Mülteciler Yüzyılı" değildi ama yine de kıtalararası işgücü göçünün yaşandığı bir yüzyıldı. Bu göç, tarihin o zamana kadar tanıdığı tüm göçlerden daha büyüktü. Henüz ortadan kalkmamış köle ticaretinin dışında, her zaman tamamen gönüllü de gerçekleşmiyordu, ama yine de toplam bilançoda tek tek bireylerin kendi hayatlarına dair, dışarıdan bir zorlama olmaksızın aldıkları özgür kararlara dayanıyordu. Bu göç nüfus artışı, ulaşım teknolojisi, endüstrileşmenin sonucu olarak yeni iş fırsatları, öncülerin yeni tarım alanları açmasının yanı sıra göç veren ve göç alan ülkelerin yönetimlerinin post-merkantilist serbest dolaşım politikası sayesinde mümkün olabilmiştir.

Ulusaşırı Göç Topoğrafyaları: Avrupa ve Doğu Asya

Tüm kıtalarda yeni "ulusaşırı göç topoğrafyaları" oluştu.[95] Tarih araştırmaları, devlet sınırları ötesine giden bu tür göçlerin Avrupa için oldukça eksiksiz bir görüntüsünü ortaya koyabilmiştir; dünyanın geri kalan bölgeleri için modeller daha az belirgindir. Orta Avrupa'da yüzyılın ortasında, erken modern dönemin çok sayıdaki göç sisteminden 1800 dolaylarında hâlâ işleyen "Kuzey Denizi sistemi"nin yerini, büyük ölçüde "Ruhr sistemi" almıştır.[96] Hollanda'nın ticari ve sömürgeci faaliyetlerinin yerini, göç etmek isteyenler için en önemli çekim noktası olan maden yataklarının endüstriyel amaçla işlenmesi almıştır. Erken Modern Çağ'daki büyük uzamsal hareketlilik endüstrileşmeyle birlikte daha da artmış ve ancak 20. yüzyılda yeniden azalmıştır. Avrupa ülkelerine tek tek daha yakından bakıldığında, endüstri kaynaklı hareketliliğin başka hiçbir yerde İngiltere ve Almanya kadar yüksek olmadığı görülür; başka bazı ülkelerde hiçbir rol oynamamıştır bile. Yeni ulusaşırı göç coğrafyasında göç veren bölgeler Güney, Güneydoğu ve Doğu Avrupa'daydı. İtalya, Rusya'nın merkezi bölgeleri, Habsburg Galiçyası özellikle önem taşıyordu; Belçika, Hollanda ve İsveç de onları geriden izliyordu. Göç alan ülkelerin en çekicileri ise Almanya, Fransa, Danimarka ve İsviçre'ydi. Karmaşık bir göç sahasındaki ana akımlar Polonyalıların Ruhr bölgesine ve İtalyanların Fransa'ya göçleriydi; bu iki göç akımı 1870'li yılların başında

büyük çapta gerçekleşmişti. Göç alan merkezi bir bölgeden bir diğerine yönelik hareketler de yan akım olarak tanımlanabilir. Örneğin Paris'te Almanya'dan göç etmiş, alt proleter ve küçük burjuva çalışan nüfus vardı. 1850 yılında Paris'te yaklaşık 100.000 Alman, kısmen çok kötü koşullarda yaşıyordu. Fransızların kuşkucu tanımlamasıyla bu Alman "kolonisi", ancak 1870-71 Alman-Fransız savaşından sonra dağıldı ve 1880'li yılların ekonomik krizinde tamamen ortadan kalktı.[97]

Asya ve Afrika'da da 19. yüzyılın yeni göç uzamlarını hem kriz dönemlerinin kaotik hareketliliğinden hem de eski mevsimlik işgücü göçü modellerinden ayırmak gerekir. Avrupalılar uzun bir süre, daima yerleşik olan Asyalı küçük çiftçiler mitosuyla yaşadılar ve savaşların vc doğal felaketlerin yol açtığı felaket hareketliliğini görmezden geldiler. 1825 ile 1830 yılları arasındaki Cava Savaşı'nda klasik olarak sabit Asya köylülüğünü oluşturan nüfusun dörtte birinin yersiz ve yurtsuz olarak kabul edilmesi gerekir;[98] Taiping karışıklıklarının yaşandığı Çin'de bazı vilayetler için de aynı durum kabul edilmelidir. Köylüler her yerde ancak hasattan geri kalan gelirler hayatta kalmayı garantilediği ölçüde "köklerinin üstünde" kaldılar. Böyle bir durum söz konusu olmadığında başka geçim olanakları aradılar. Nüfusu artan köylü toplumları da, kendi tarlalarında ihtiyaç duyulmayan genç insanları, ekmeğini kazanmaları için uzaklara gönderdiler. Bu olgunun gerçek örnekleri 19. yüzyılda toprakların tarıma açılması ve madencilik gibi emek yoğun yeni girişimlerin görece istikrarlı bir şekilde artan işgücü ihtiyacı yarattıkları yerlerde ortaya çıktı.

Çin'de 18. yüzyılda başlayan bir eğilim, yoğun yerleşimli ovaların dışında marjinal tepelik ve dağlık arazilerin kullanıma açılması, devam etti. Qing devleti bu hareketi, doğrudan planlama inisiyatifiyle, vergi kolaylıklarıyla ve yeni yerleşimcilerin düşman kabilelere karşı askeri olarak korunması yoluyla destekledi. Bu sınır yörelerine ovalardaki pirinç ve tahıl tarımı getirilmemişti, ancak Ming döneminde Amerika'dan ülkeye sokulmuş olan bitkilerden, özellikle de mısır ve patatesten yararlanılmıştı. Bu bitkilerin tarımı kolaydı, çalı ve ağaçları yakarak açılmış tarlalarda yetiştirilebiliyorlardı ve fazla bir toprak bakımı, gübreleme ve sulama gerektirmiyorlardı.[99] 19. yüzyılda tamamen yeni göç fırsatları da ortaya çıktı: Qing yönetimi, Han Çinlilerine Moğolistan'da ticaret yapma ve toprak sahibi

olma izni verdi. 1858 yılında Çinlilere, Rusya'nın Uzakdoğu sınırını, hem mevsimlik göçmen işçiler hem de kalıcı göçmenler olarak aşma hakkı tanındı. Yüzyıl dönümüne kadar yaklaşık 200.000 Çinli bu olanaktan yararlandı. 1860'tan sonra Rus yerleşimciler Amur'un güneyindeki yöreye gitgide daha sık geldiklerinde, orada zaten yerleşmiş olan Çinli köylüleri buldular. İzleyen yıllarda Çinliler çavdar, buğday ve haşhaş tarlaları oluşturdular. Çinli tüccarlar sınırın her iki yanındaki serbest ticaret bölgesinden yararlandılar ve şehirlerde her türlü ticareti yaptılar. 1886'dan sonra Rus görevliler, "Sarı Tehlike" korkularını ciddiye aldılar ve Doğu Sibirya'daki Çinlilere ve sayıları daha az, ama bir o kadar da asimilasyon heveslisi olan Korelilere karşı harekete geçtiler. Fakat böylelikle "Doğulu" diasporasının önemi azalmadı, 1914 yılında savaş başladığında Rusya'nın uzakdoğusundaki Çinli işçiler vazgeçilmez oldular.[100] Günümüzde Çinlilerin Amur'un kuzeyindeki Rus bölgesindeki ekonomik üstünlüğünün böyle uzun bir geçmişi vardır.

Han Çinlilerinin uzak arayla en büyük kıtasal göç hareketi, biçimsel bir anlamda "ulusaşırı" değildi, tipik bir iç göç olmaktan da bir o kadar uzaktı. Bu göçün hedefi Qing yönetimi tarafından uzun bir süre önce Han Çinlilerinin yerleşimine kapatılmış olan Mançurya'ydı, burası hanedanın kökeni olan ülkeydi. Gerçi daha 1878 yılında ilkesel olarak sınırlı bir göçe izin verilmeye başlanmıştı ancak Kuzey Çin'de kalıcılaşan ya da daha da keskinleşen yoksullukla, Çin seddinin kuzeyindeki devasa alanlardaki yeni olanakların birleşmesiyle –ihracat amaçlı soya fasulyesi ekimi, maden ocaklarının açılması, ağaçların kesilmesi– bir göç dalgası oluştu. Ucuz demiryolu ve buharlı gemi taşımacılığı lojistik temelleri oluşturdu. 1891 ile 1895 arasında sınırı aşan Kuzey Çinlilerin sayısı bir yılda 40.000'i ancak buluyordu. 1920'li yılların sonunda yılda bir milyon göçle doruk noktasına ulaşıldı. 1890 ile 1937 arasında yaklaşık 25 milyon Çinli kuzeydoğuya yolculuk etti; bunların üçte ikisi geri döndü, 8 milyonu ise kalıcı olarak yerleşti. Bu göç yakın tarihin en kapsamlı nüfus hareketlerinden biriydi, bu hareketi ancak Avrupa'dan yapılan Atlantik aşırı göç geride bıraktı.[101]

Güneydoğu Asya yarımadasında önemli köylü göçleri gerçekleşti. Buradaki coğrafi model, Çin'dekinin tam tersiydi. Ovalardan çıkılıp yaylalara yerleşilmesi yerine, tropikal iklimde, uzun süredir yaşanılan ve daha sağlıklı yaylaların yerleşimcileri, nehir deltalarına

iniyorlardı. Zaten uzun süredir devam eden bu türden hareketlerin devamı söz konusuydu. Aşağı Burma'nın Büyük Britanya tarafından ilhak edilmesinden sonra Burma deltasının sulu pirinç tarımına açılması böyle bir süreçti. Oluşan *pirinç hududu* Yukarı Burma'dan ve daha sonra Hindistan'dan yüz binlerce köylüyü kendine çekti. 1901 yılında Aşağı Burma'nın birinci kuşaktaki 4 milyon sakininden yüzde 10'u Yukarı Burma'dan, yüzde 7'lik bir bölümü de Hindistan'dan geliyordu.[102] Benzer bir biçimde kuzeydoğudan çok sayıda köylü, Siyam'ın merkez ovasının yerleşimcilere açılmasına dahil oldu. Vietnam'da geniş Mekong deltası ancak Fransız sömürgeciliği döneminde, 1866'dan sonra kuzeyden gelen yerleşimcilerle kullanıma açıldı. Sömürgeci devletin kanal inşası için yaptığı büyük yatırımlar, izleyen dönemde Cochinchina'yı (Vietnam'ın Gianh Nehri'nin güneyinde kalan bölgesi) dünyanın en büyük seyahat ihraç eden bölgelerinden birine dönüştürdü. Vietnamlıların, Fransızların ya da Çinlilerin mülkiyetindeki latifundialarda, tarla işlerini ağırlıklı olarak göçmenler yapıyordu.[103] On binlerce Vietnam köylüsü eşzamanlı olarak Laos ve Kamboçya'ya göç etti.

Güney Asya'daki iç göç, toplam nüfusun hareketli kesimine göre ölçüldüğünde, Avrupa'ya kıyasla daha azdı. Devlet, hareketliliği engellemek için fazladan önlem alıyordu. Nasıl ki Ancien Régime döneminin Avrupa'sında serseriler ve göçebe halk ağırlıklı olarak denetim altına almaya çalışıldıysa, Hindistan'da da yerleşik olmayan halk gruplarına karşı aynı tavır takınıldı. İngiliz sömürge iktidarı yerleşik ve vergi ödeyen Hint köylülerini ideolojik olarak yüceltirken, huzuru ve düzeni bozan, vergilerin düzenli ödenmesine engel olan haydutlar, hatta kimi zaman da İngiliz karşıtı partizanlar olarak gördükleri gezgin halk gruplarına baskı uyguladı. Dolayısıyla, 1826 yılında, Marathalara karşı savaşın sona ermesinin üstünden on yıl bile geçmemişken ve Hindistan'da büyük iç karışıklıklar yaşanırken, ayinlerinde cinayet işlediklerinden şüphelenilen ve şeytanlaştırılan göçebe "Thugs" dini cemaatine karşı, elbette hukuksal olarak kitabına uydurulmuş bir kökünü kazıma hareketi başlatıldı. 1870'li yıllarda Kuzey Hindistan'ın çoban halkları *criminal tribes* [suçlu kabileler] olarak kriminalize edilmeye ve suçlu muamelesi görmeye başladı.[104] Yeni bir işgücü ihtiyacı artışı güçlü bir hareketlilik modelini de beraberinde getirdi ve devlet buna tahammül etmek zorunda kaldı. Hepsi de daha 18. yüzyılda göçlerle çok bü-

yüyen Bombay, Delhi, Kalküta ve Madras gibi, insanları kendine mıknatıs gibi çeken şehirlere göçün yanı sıra, bu dalga özellikle yeni kurulan plantasyonlara, ilk planda da Assam'daki çay plantasyonlarına yönelikti. 1860 ile 1890 yılları arasında bir zamanlar hâkim olan Çin çayı dünya piyasasından kovulmuş ve yerini Assam ve Seylan çayı almıştı. Yeni plantasyon biçimine yabancı olan yerli köylüler, Assam ve Darjeeling'de ücretli çalışmayı reddediyorlardı ve topraksız bir köy proletaryası mevcut değildi. Bu yüzden ucuz ücretlerle, uzun yıllar süren sözleşmelerle dışarıdan işçiler getirildi; genellikle aileler bütün halinde geliyor ve ölü mevsimde en azından iki aylığına, köylerine geri dönmeleri bekleniyordu.[105]

Küresel göç tarihinin önde gelen uzmanlarından Dirk Hoerder, Rusya ve 1890'lı yıllara kadar *etkin* Rus egemenliği altına giren tüm Kuzey Asya hakkında, bir "Rus-Sibirya göç sistemi"nden söz ediyor ve bunu diğer iki büyük sistemden, Atlantik sistemi ve Asya'daki sözleşmeli işçi getirtme sisteminden ayırıyor.[106] Denizden işleyen bu iki sistemin tersine, Rus-Sibirya sistemi kıtasal, denizden uzakta işleyen bir göç sistemiydi. Özgür köylüler ve kaçak serfler, mülk sahipleri ve suçlular, hatta 1762-1830'lar arasında Almanya'dan planlı bir şekilde alınan yerleşimciler, bu büyük köylü yerleşimi sürecinin öncüleriydi. 1801 ile 1850 arasındaki zaman diliminde yılda ortalama yalnızca (sürgünler ve ceza mahkûmları dahil) 7.500 insan Sibirya'ya yerleşmişti. 1851 ile 1890 arasında ise Sibirya'ya yeni gelenlerin sayısı yılda 19.000'den 42.000'e çıktı. Sibirya'ya göç edenlerin tahmini toplamı 1851 ile 1914 arasında 6 milyon civarındadır. Kazakistan'daki ve Hazar-ötesi, Aral-ötesi bölgelerdeki toplam 4 milyon yerleşimci de bu sayıya eklenir. 1911 yılında, Sibirya nüfusu içinde çok sayıda etnik gruba bölünmüş yerlilerin oranı onda bire düşmüştü. Doğuda bu yerli nüfus, giderek artan bir biçimde Rus çekici ile Çin sömürgeciliğinin örsü arasında kalmıştı.[107]

Göçebelik ve Gezgin Emek

Bir yanda işçilerin ve tarım yerleşimcilerinin göçü ile diğer yanda çobanların hareketliliği arasında bir ayrım yapmak ilkesel olarak önemlidir. Çoban yaşantısı da yine göçebeliğin, yani genel olarak kolektif bir biçimde yerleşik olmayışın özel bir durumu-

dur.[108] Dünyanın çeşitli bölgelerinde tamamen farklı ağırlıklara sahip olmuş ve Avrupa'da da görülmüştür. 18. yüzyıl Fransa'sında, nüfusun olası tüm nedenlerle "göçebe" olan kesimi, toplam nüfusun ancak yüzde 5'ini oluşturabilmiştir. Çoban halklar tarih yazımlarında genel olarak görülmezler. Tarih yazımcılarının yerleştikleri ve yaşamış ya da yaşıyor oldukları şehir uygarlıkları, çoban halklara ezelden beri "barbarlar" olarak, düpedüz ötekiler olarak bakmışlardır. Bu durum hem olumsuz hem de olumlu değerlendirmelerle bağlantılı olabilmiştir: Eski Ahit'in patriarkları, Yahudi ve Hıristiyan dünyasında büyük bir itibara sahiptiler ve 19. yüzyılda Avrupa'da kimi yerlerde "Çölün çocukları"nı ya da Kuzey Amerikan Batısı'nın yerlilerini yitirilmiş bir doğaya yakınlığın ve özgünlüğün yabani ama iyi kalpli cisimlenişi olarak gören, bir tür Bedevi romantizmi popüler olmuştu. Onlar düpedüz "soylu yabanlar"dı ve zaman zaman Batı'da onlara, şehirlerin başat olduğu İslam uygarlığındakinden daha fazla değer verilmişti. Bu arada, onların yaşam tarzına gerçekçi bakışlara çok ender rastlanıyordu. Göçebe toplumların kendi içlerinde nasıl "işlediklerine" dair Avrupa kaynaklı betimlemelere 1770'li yıllardan önce rastlanmaz. Ancak modern etnoloji göçebe yaşam biçimlerinin içsel mantığını sistematik olarak araştırmaya koyulmuştur.

Konar-göçer hayvan yetiştiricileri her kıtada vardı. Avrupa'nın farkı, hayvan yetiştiriciliğinin toplam ekonomi içindeki işbölümünün bir dalı olması ve Çingene veya Roman grupları dışında, tamamen göçebeliğe durumunda başka etnik grup bulunmamasıydı. Avrupa'da çoban *halklar* yoktu ama hayvanlarıyla birlikte göç eden büyük ve küçükbaş hayvan çobanlarından oluşan (kimi zaman ailelerinin de eşlik ettiği) küçük topluluklar elbette vardı. Günümüzde "yaylacılık," yani hayvanların yazın yüksek çayırlarda otlatılması ve kış mevsiminin alçak yerlerde geçirilmesi, Alpler'de, Pireneler'de, Karpatlar'da ya da Wallachia'da hızla azalan marjinal bir fenomendir. Büyük mesafelerdeki büyük hayvan kafileleri, yani canlı et taşımacılığı 19. yüzyıl boyunca Amerika'nın batısında vardı, ama artık uzun süredir Avrupa'da yoktu. Bir zamanlar Macaristan'dan yola çıkıp Orta Almanya'ya ve Alsace'a kadar uzanmış olan devasa öküz sürüleri, kıtanın birçok bölgesinde yerel hayvancılığın iyileştirilmesiyle, mezbahacılığın endüstrileşmesiyle, demiryollarının kullanılması ve dondurma tekniğinin yaygınlaşmasıyla

birlikte 1880'li yıllarda gereksiz hale gelmişlerdi. 1860'lı ve 80'li yıllar arasında, sayıları iki bini bulan atlı kovboyların eşliğinde üç ay boyunca Texas'ın kuzeyine güdülen, 150.000 ila 400.000 hayvandan, ender durumlarda da 600.000 hayvandan oluşan hayvan sürülerinin dünyada bir eşi benzeri yoktu.[109]

Kolektif bir yaşam tarzı olarak çoban göçebeliği dünyanın başka hiçbir yöresinde, Batı Asya'da (Afganistan'la Akdeniz arasındaki bölge), Moğolistan'da ve Afrika'da olduğu kadar önemini korumadı. Burada, yalnızca Asya'ya ilişkin bile tam bir genel bakış vermek olanaksızdır. Hindukuş'tan Anadolu yaylasına ve Sina Yarımadası'yla Yemen'e uzanan yay şeklindeki bir bölgede çoban göçebeliği büyük bir önem taşımaya devam etti. İran'da göçebelerin toplam nüfusa oranı 19. yüzyılın ikinci yarısında üçte birden dörtte bire düştü.[110] Yine de İran'da hayvancılık tüm yüzyıl boyunca en önemli ekonomik sektörlerden biriydi. Nüfusun büyük bölümünün göçebe bir yaşam sürmesi gerçeği, Avrupa'da çoktandır unutulmuş sorunlar yarattı: Şehirler, yerleşik çiftçiler ve çobanlar üçgenindeki çatışma ve işbirliği; otlatma ve geçiş hakkı sorunları; ekolojik yıkım; kabilelerin kendi aralarındaki çatışmalar. Ayrıca göçebeler, her hükümdarın hesaba katması gereken bir güç faktörü olarak kaldılar. Ancak, daha sonra şah olan (1925-1941 yılları arasında ülkeyi Rıza Şah sıfatıyla yönetti) diktatör Rıza Han, modern bir ulus-devlete yakışmayan, huzursuzluk çıkartan yabanıllar olarak gördüğü göçebe kabilelere, büyük bir zorbalıkla boyun eğdirdi.[111]

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi devlet güçlü aşiretlerle hep müzakere yürütmek zorunda kalmış ve göçmen işgücü ekonominin çeşitli sektörlerinde önemli bir rol oynamıştı. 1830'ların sonunda başlayan reform dönemiyle birlikte daha iddialı hale gelen devlet, aşiretlerin gücünü kırdı ya da onları sınır bölgelerine sürdü. Böylelikle iç güvenlik artırılmış ve göçebe-olmayanların hareketliliği kolaylaştırılmıştı. Bu durum, göçebelerin aleyhine bir gelişimle, ekili toprakları genişletip ticari olarak işletilen büyük çiftliklerin kurulmasını sağladı.[112] Yine de, Reşat Kasaba'nın işaret ettiği gibi, göçebelerin yoğun bir şekilde yerleşik hayata geçmeye zorlanması stratejisi bütün amaçlarına ulaşamadı ve Osmanlıların kendileri hakkındaki modernleştirici devlet inşası imgesine tam uyum sağlayamadı. "Osmanlı devlet görevlileri bazı aşiret reislerine boyun eğdirebilmek için başka bazı aşiret reisleriyle işbirliği yapmak zo-

runda kaldılar."[113] İktidar mevzilenmelerinin her değişiminde, Osmanlı devleti aşiret etkenini hesaba katmak zorunda kaldı.

Afrika'da çoban göçebeliği, tropikal bölge ve doğrudan doğruya kıyı yöreleri dışında nerdeyse her yerde, Atlas Dağları'ndan Güney Afrika yaylalarına kadar yaygındı. Çoban göçebeliği başka yerlerin yanı sıra Sudan'da (19. yüzyılın coğrafi terminolojisinde Sahra'nın güneyindeki tüm savan bölgesi, yani bugünkü Sudan Cumhuriyeti'nden çok daha büyük bir bölge), Etiyopya yaylasında, Doğu Afrika'da ve Namibya'da vardı.[114] Göçebelikte hep olduğu gibi, tek tek grupların hareketlilik alanları birbirinden çok farklıydı; bir yerleşimin çevresinde dolaşmaktan, kurak Kuzey Afrika'da büyük uzamları, çölleri aşan *Grand nomadisme*'e (büyük göçebelik) kadar geniş bir yelpaze söz konusuydu.[115] Hatta Ümit Burnu'nda ve oradan sahil boyunca, daha sonra da karanın içlerine kadar uzanan bir beyaz göçebe hayvancılar toplumu oluştu; bunların yerli komşularıyla, Xhosa'larla başlıca çatışmaları öncelikle otlaklardan kaynaklanıyordu.[116] Afrika tüm 19. yüzyıl boyunca, sürekli göçebe hareketliliğin yaşandığı bir kıtaydı.

Göçebelik göçten farklı bir şeydir. Göç *bütün* bir toplumun ya da "halk"ın yollarda olmasını değil, üyelerinden bazılarının zorunlu ya da gönüllü olarak yola koyulmasını gerektirir. Göçmen geride kendi toplumunu bırakır. Bazen, kendisine, yıllık çevrimin belirli evrelerinde vatanı dışında iş olanağı sunan mevsimsel bir kalıba uyarak, bazen uzaklarda uzun süre kaldıktan sonra, bazen de yola çıkışıyla ilişkilendirdiği umutlarının boşa çıkması nedeniyle kimi zaman da oraya geri döner. Afrika'da böyle bir göçün iki farklı nedeni vardı: Bir yandan köylülerin ve tarım işçilerinin pazar için üretim yapılan yeni tarımsal merkezlere, örneğin Senegambia'da ve Altın Sahili'nde (Gana) yer fıstığı ve kakao ekim alanlarına gönüllü göçleri vardı. Bu üretim Afrikalıların elindeydi, yalnızca dünya pazarlarıyla bağlantı yabancılar tarafından kuruluyordu.[117] Diğer yandan üretim araçlarının da yabancılar tarafından kontrol edildiği doğrudan sömürgeci bir ekonomi, ücretli emek için yeni fırsatlar yarattı. Bu da, madencilik ekonomilerinin ve çoğu zaman sadece sömürgeci devlet aygıtının desteği sayesinde, Afrika tarımıyla rekabet edebilen emek yoğun bir yerleşimci ekonomisiyle gerçekleşti. Bu değişiklik o kadar kısa bir süre içinde gerçekleşti ki, 1865 ile 1900 arasındaki zaman diliminde, özellikle de 1880'den sonra, Güney

ve Orta Afrika için, bir *mineral revolution*'dan [maden devrimi] söz edilir oldu.[118] Güney Kongo'dan (Katanga) Witwatersrand'a (Güney Afrika) kadar ortaya çıkan elmas, altın, bakır ve kömür madenciliği sistemlerinin her birinde, Avrupalı girişimciler ilk başlarda eğitimsiz Afrikalı göçmen işçilerin yanı sıra eğitimli Avrupalı işçileri de çalıştırıyorlardı. Maliyetlerin Afrikalı uzman işçilerden yana olduğu bir noktaya kaçınılmaz olarak varıldı; bu da 1920'den önce nadiren gerçekleşti. O tarihe kadar eğitimsiz işçilerin mevsimlik olarak çalıştırılmasının yeni modelleri ortaya çıktı. Çok sayıdaki göçebe çoban toplumunun geleneksel hareketlilik modelleri üzerinde, göçmen emeğin yeni türden kapitalist bir büyüme çekirdeği tarafından yapılandırılmış göç topoğrafyası yerleşti.

Afrika'dan Köle İhracatı

Atlantik aşırı köle ticareti Afrika'nın Batı kıyısındaki birçok bölgeyi –dolaylı etkileri kıtanın çok içlerine de ulaşan– büyük göç sistemlerinden birisine dahil etti. Sudan ayrıca Sahra aşırı ve henüz bir bakışta görülebilen bir sistem olarak betimlenmemiş "Doğulu" köle ticaretinin toplama alanıydı. Köle ticaretinin yavaş yavaş ve bütün bir 19. yüzyıla uzanan küçülmesiyle birlikte, Afrika'nın kıtalararası göç akımlarına dahil oluşunun yoğunluğu azaldı.

Afrika 1900'lerde, niceliksel açıdan, dünya göç ağlarına bir yüzyıl öncesine göre daha gevşek bağlarla bağlıydı: Bu da bir "küresizleşme" örneğidir. Afrika perspektifinden bakıldığında 19. yüzyılda köle ticaretinin boyutu neydi? Kesin verilerin eksikliği ve son derece politik ve ahlaki bir soru olması nedeniyle, bu sorunun yanıtı çok tartışmalıdır. Afrika'dan Amerika'ya yaklaşık 1500'den itibaren yapılan köle ticaretinin toplam boyutlarına yönelik ciddi tahminler 9,6 ile 15,4 milyon arasında değişmektedir. Verilerin özellikle ayrıntılı sınanması sonucunda Afrika'dan 12,5 milyon kölenin *yola çıktığı* sonucuna varılmıştır; *middle passage*'ın, yani köle ticaretindeki Atlantik yolunun korkunç koşulları yüzünden varanların sayısı yüzde 10 ila 20 daha azdır (bu oran, Avrupa'dan yola çıkan göçmen gemilerindeki yaklaşık yüzde 5 kayıpla karşılaştırılabilir).[119]

"Doğulu" köle ticaretinin alıcı ülkelerinde köleler plantasyonlarda ya da zenginlerin evlerinde, haremlerinde istihdam edildiler.

Mehmed Ali Paşa ve onu izleyen Mısır hükümdarları, 1820'li yıllardan beri oluşturdukları büyük köle ordusunun (eski bir İslami gelenek) insan kaynağı bakımından ikmaline ihtiyaç duyuyorlardı. Bu ikmal 1838 civarında getirilen yılda 10.000 ila 12.000 köleyle doruk noktasına çıktı. Bu tarihte köleleri yakalayıp devşirme işi özel tüccarlara geçti: Sudan'da büyüyen bu sektör özelleştirildi.[120] Arap ülkelerinin kuzey kesimi, Etiyopya'dan özellikle çocukları, ağırlıklı olarak da kız çocuklarını çekip alıyordu; sayıları, yüzyılın ikinci çeyreğinde yılda yaklaşık 6.000 ile 7.000 arasındaydı.[121] Avrupalılar doğu köle ticaretine tüccar olarak katılmamışlardı, bu arada, bu ticaretin sonuçları, Afrika'nın maruz kalan bölgeleri için, Atlantik'teki ticaretten daha hafif değildi. Bu ticareti sayılara dökmek, Atlantik ticaretine göre hâlâ daha zordur. Gelgelelim, Avrupalıların köle ticaretinden (öne sürüldüğü gibi) *daha* önemli olmadığı kesindir. Sahra'yı, Kızıldeniz'i ve Hint Okyanusu'nu aşan Afrikalı kölelerin *toplam* sayısını 11,5 milyon olarak tahmin eden bir değerlendirmeyi kabul etsek bile, bu sayı aşağı yukarı başlangıçtan itibaren yapılan Atlantik aşırı köle ticaretinin boyutundaydı – ve Mısır'a gelen köleler bu sayıya dahil değildi.[122] "Doğu" köle ticaretinin bilançosu, 18. yüzyılda tahminen, görece istikrarlı bir yılda yaklaşık 15.000 köle üst sınırında dururken, eğri 1830 yılına kadar yılda 40.000'in üstüne çıktı.[123] Doğu Sudan, Afrika Boynuzu ve Doğu Afrika'daki Arap köle avının en büyük dönemiydi bu. Hartum ya da Darfur'dan yola çıkan, Müslüman köle avcılarından oluşan gaddar birlikler, korumasızca ellerine düşen "kâfirlerin" bölgelerine ilerlediler. Ölümcül esir kervanları kimi zaman, Kızıldeniz'e ulaşana kadar bin kilometre ilerlediler.

18. yüzyıl ile 1800'den sonraki dönem arasındaki karşılaştırmada, köle ticaretinin hafifçe gerilemesini mi, yoksa en azından Avrupa'da zorbalığa dayalı insan ticaretinin doğal kabul edilirliğini yitirmeye başladığı bir dönemde devam ediyor oluşunu mu vurgulamak gerektiği, bir bakış açısı meselesidir. Her halükârda, 1800'den sonra kıtanın dört bir yanından yapılan köle ihracatları, 18. yüzyılın toplam sayısından 1,6 milyon daha azdı. Ne var ki 19. yüzyılda, ihtiyatlı tahminlere göre yine de 5,6 milyon insan bu ticarete maruz kalmıştı.[124]

Doğu Afrika, Afrika'nın hem Amerikalı hem de Afrikalı-Asyalı güçlere hizmet eden tek bölgesiydi. 18. yüzyılda, Avrupalı tüccar-

lar Hint Okyanusu'nda Fransız adaları üzerinde, Mauritius (1810'a kadar Île de France diye anıldı, o tarihte İngilizlere geçti) ve Réunion'da (1793'e kadar Île Bourbon deniliyordu) genişleyen plantasyonlarda çalıştırılacak köleler aramak üzere kıtada boy gösterdiler. Daha sonra, Brezilyalı tüccarlar geldi ve Angola'da tutunamadılar; onları Küba için ikmali organize eden İspanyollar ve ABD'liler izledi. Köle alanlar arasında Madagaskar Adası'ndaki Merina Krallığı da vardı; ne tuhaftır ki bu ülke kendi sakinlerini de köle olarak kaptırıyordu. Angola ve Mozambik'teki sömürgeci güç olan Portekiz, 1836 yılında İngiliz baskısıyla, köle ticaretinin "tamamen ortadan kaldırıldığını" ilan eden bir genelge yayınladı. Oysa pratikte hiçbir şey ortadan kaldırılmış değildi. 1842 yılında İngiltere daha enerjik davrandı ve Portekiz'e, köle ticaretinin korsanlık olduğunu ilan eden ve böylelikle Kraliyet Donanması'na arama hakkı veren bir anlaşma dayattı. Bundan böyle İngiliz savaş gemileri Doğu Afrika sahilinde demirleyecekti. Ne var ki dünya çapındaki İngiliz serbest ticaret politikasıyla yükselişe geçen piyasa güçleri, daha güçlü olduklarını gösterdiler: 1840'lı yıllarda artan şeker ve kahve fiyatları, Afrikalı işgücüne duyulan talebi artırdı ve tüccarlar bu talebi karşılamanın yollarını buldular. Bir avuç İngiliz bahriye subayının ve misyonerinin arkasından yürütülen insan kaçakçılığı, kazanılan ticaret ağlarının yanında önemsiz bir olaydı. 1860'lı yıllarda Mozambik'ten yapılan "illegal" ticaret 1842'den önce yaygınlaşan "legal" ticaretten daha az değildi, yıllık ortalaması 10.000 köleden fazlaydı.[125]

Afrika'dan Atlantik aşırı köle ticaretindeki, en azından bir biçimde kaydedilmiş ve tarihçilerin kavrayabileceği ticari hareketlerin, pratikte ancak 1860'tan sonra sona erdiği söylenebilir.[126] Köle ticareti –yine de fiili durumları sorgulamak gerekir– tek tek ihracat bölgelerinde farklı farklı tarihlerde sona erdi. İlkönce, çok erken başladığı ve uzun süre en yüksek ciroları koruduğu Batı Afrika sahillerinde ortadan kalktı. 1840'lı yılların sonunda burada tamamen bitmişti.[127] Batı Afrika –Sierra Leone'den Biafra Körfezi'ne kadar yay şeklinde kıyı parçası–1880'li yıllarda sömürgeci fetihlerin türbülansına kapılmadan önce demografik hacamattan kendini toparlayabilen ilk Afrika bölgesiydi. Orta Afrika'nın batısı, yani Kongo ve Angola, en fazla *bir* kuşak süren daha kısa bir mola yaşayabilmişti. Buna karşılık, kıtanın, Somaliland'dan Mozambik'e kadarki tüm doğusunda Avrupalı sömürgeci fatihler 1880'li yıllar-

da köle ticaretinin hâlâ doludizgin sürdüğü bir dönemle karşılaştılar. Gerçi Güney Afrika, Afrika'nın tümü gibi, kölecilik kurumunu biliyordu (Britanya İmparatorluğu'nda yasaklandığı tarihte, Cape kolonisi nüfusunun dörtte biri kölelerden oluşuyordu)[128] ama köle ticaretine kayda değer boyutlarda dahil olmuş değildi. Bu yüzden eski köle ticareti ve tarımsal ihracat mallarıyla (örneğin Batı Afrika'da palmiye yağı ürünleriyle) yapılan yeni "yasal" ticaret, birbirlerinden çok ender olarak, Batı Afrika'nın bazı bölgelerindeki gibi titizlikle ayrıldılar. Daha yakından, daha yerel bakıldığında, sistemlerin yan yana var olduğu görülür: Hâlâ yerel bir kölecilik ekonomisi kendine özgü kurumsallaşmış çıkarlarıyla var olabilir, ama onun yanında özgür Afrikalı tüccarlar şehirlere akın ediyor ve piyasalara giriyorlardı.[129] Avrupalı sömürgeci varlığı yeni bir göç topoğrafyası yarattığında, köle avcılarının eski yolları asla her yerde silinmiş ve unutulmuş değildi.

Köle ticaretinin en önemli mirası, köleciliğin kendisiydi. Kölecilik daha Avrupalı köle tüccarlarının 16. yüzyılda gelmesinden önce de vardı, ancak köle ticareti bu kurumun genelleşmesine ve savaşlarda köleleştirme mantığına dayalı toplumların oluşmasına yol açtı. 1750 ile 1850 yılları arasında Afrika nüfusunun yaklaşık onda biri –ayrıntılarda farklı anlamlara gelse de– köle statüsündeydi.[130] Bugünkü Mali'de yer alan Banamba şehri henüz 1840'lı yıllarda kurulmuştu ve çok geçmeden geniş bir köle ticareti ağının merkezi işlevini görmeye başladı; bu şehir, 50 kilometre genişliğindeki köle plantasyonları şeridiyle çevriliydi.[131] Erken sömürgeci nüfus sayımları çoğu kez, nüfusun yüksek bir oranının köle statüsünde bulunduğunu kaydettiler; sömürgeci güçler de müdahale nedenlerinin ve iktidar meşruiyetlerinin bir bölümünü, "uygarlaştırarak" ilerledikleri iddiasından alıyorlardı. Köleliğin kesinlikle modernlik öncesi çağın arkaik bir kalıntısı olmadığını, köleci üretim tarzının 19. yüzyılın yeni olanaklarına iyi uyum sağladığını gösteren çok kanıt vardır. Sömürgeci yetkililer, özellikle de başlangıç evresinde, Afrika'nın işgücü kaynaklarından zorunlu çalışma (*corvée*) yoluyla yararlanırlarken, bazı Afrika rejimleri üretimde köleleri kullanmaya devam ettiler; köleler onların ekonomik varoluş temelini oluşturuyorlardı. Bunlar savaş tutsakları, satın alınmış köleler, haraç nesneleri, borçlular, kaçırılma kurbanları, özellikle kehanet için tutsak edilenler vb. olabiliyorlardı. Batı Afrika'da Sokoto Halifeliği, Asante

ve Dahomey gibi devletler, köleleri genellikle çok uzaklardan ithal ediyor ve plantasyonlarla zanaat işlerinde çalıştırıyorlardı. 1850'li yıllarda, yani İngiliz himayesine girmenin (1861) arifesinde, Lagos şehri nüfusunun onda dokuzu kölelerden oluşuyordu.[132]

19. yüzyılda Afrika'nın bazı bölgelerinde kölecilik yeniden canlılık kazandı; bu canlılık hem yeni ekonomik fırsatların kullanılmasından hem de devlet kurucu cihatlarını Sahra'nın güneyinde, bugünkü Mali'den Çad Gölü'ne kadarki geniş savan kuşağında sürdüren ve bu arada geniş alanları insansızlaştıran Müslüman dini hareketlerin dinamiğinden besleniyordu.[133] Böylece, denizaşırı köle ticaretinden arta kalanın yanı sıra, Afrika içinde ortaya çıkan bu dürtüler –her köle ticaretiyle bağlantılı olan– geniş alanlarda büyük bir hareketliliğe yol açtılar. Toplumlar *kendi* alt tabakalarını kitlesel biçimde köleleştirmeye gönülsüz oldukları için, bu hareketliliğin geniş alanlarda gerçekleşmesi zorunluydu. Yaklaşık olarak 1850'den sonra yeni tarzda birliklerin kurulmasını olanaklı kılan "silah devrimi" yani Avrupa silahlarının Afrika'nın kullanımına verilmesi (ve Afrikalıların, bunları kullanma konusunda eğitilmesi) bu süreci pekiştirdi.

Afrika, köle ticaretinin sona ermesinden sonra artık bağımsız bir kıtalar arası göç sisteminin üssü işlevi görmese de, yani Avrupa, Güney Asya ve Çin'den farklı olarak *Fin de Siècle*'de işgücünü uzun süre düzenli olarak ve coğrafi açıdan net modeller içinde dışarı vermese de, kıta içindeki sömürgeci *göç* unutulmamalıdır. I. Dünya Savaşı'nın arifesinde, Eski Dünya'da en fazla Avrupalı, eski ve yoğun nüfuslu kolonilerin yer aldığı Asya'da değil, Afrika'daydı.[134] 760.000 Avrupalının (üçte ikisi Fransız) yaşadığı Cezayir, İngiliz Dünya İmparatorluğu'nun dışındaki en önemli yerleşimci kolonisiydi ve en fazla 175.000 Avrupalının (tüm kategoriler bir arada) yaşadığı Hindistan'ın açık ara önündeydi. Aynı tarihte Güney Afrika'nın yaklaşık 1,3 milyon beyaz sakini vardı. Büyük bir göç akını, ancak 1880'li yıllardaki madencilik devriminin sonucu olarak başlamıştı. İngilizlerin işgal ettiği ve yönettiği Mısır'da 140.000'den fazla Avrupalı yaşıyordu; bunların nerdeyse tamamı büyük şehirlerdeydi ve içlerindeki en kalabalık grup Yunanlardı. Fransız himayesindeki Tunus'ta yaşayan 150.000 Avrupalının çoğu İtalyandı. Sahra'nın güneyindeki Avrupa sömürgelerinde 1913 yılında kalıcı olarak yerleşmiş Avrupalıların toplam sayısı

yaklaşık 120.000'di. 1913'te Afrika'da toplam olarak yaklaşık 2,4 milyon "beyaz" ya da Avrupa kökenli insan yaşıyordu; bunların çoğu ancak 1880'den sonra gelmişti. Buna karşılık, Asya'da aynı tarihteki Avrupalı sayısı yalnızca 379.000'di – ayrıca Filipinler'de 11.000 Amerikalı vardı.

19. yüzyılda, Afrika'dan Asya'ya, Avrupalılar tarafından organize edilmiş bir işçi göçü mevcut değildi. Hollanda 17. yüzyılda Cape'ten Batavia'ya köle getirdiğinde, bu büyük çapta sürekli bir insan ihracatının da, Hindistan ve Endonezya'dan kölelerin Cape kolonisine aktarılmasının da başlangıcı değildi. Bu tuhaf mübadelenin açıklaması, Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin (VOC) yerel uyruklarının kendi yerlerinde köleleştirilmelerini yasaklamış olmasıdır. Uzun bir aradan sonra 19. yüzyılda Asyalılar tekrar – ve önemli ölçüde daha büyük bir sayıda– Afrika'ya geldiler. 1860 ile 1911 arasında 153.000 Hintli sözleşmeli işçi Natal'in şeker plantasyonlarına götürüldü. Bazı tüccarlar kendi rızalarıyla geldiler. Kenya'da 20.000 Hintli Kenya-Uganda demiryolu inşaatında çalıştırıldı. İçlerinden çoğu sözleşmeleri sona erdikten sonra da orada kaldı.[135] Mauritius'da da çok sayıda Hintli vardı. Bugünkü Tanzanya bölgesinde daha sömürgecilik döneminden önce küçük bir Hintli tüccar topluluğu yaşıyordu. 1902 yılında Alman Doğu Afrika'sında 8.700 Hintli sayıldı; bunlar sömürgeci ekonomiyi işleten vazgeçilmez aracılardı ama aynı zamanda yetkililerin gözünde kuşkulu kişiydiler, çünkü ağırlıklı olarak İngiliz uyruğunda kalmışlardı.[136] 1800-1900 arasında belki toplam 200.000 Asyalı Afrika'ya gelmişti.[137] Geniş alanlara yayılmış çok sayıdaki göç sisteminin kesişim bölgesinde yer alan Afrika da 19. yüzyılda insani göç biçimlerinin en büyük çeşitliliğine sahip kıtaydı.

7 Göç ve Kapitalizm

Tarihin hiçbir döneminde 19. yüzyıldaki kadar uzak mesafeli kitlesel göç yaşanmamıştır. 1815 ile 1914 arasında en az 82 milyon insan *gönüllü olarak* sınır ötesi yolculuğa çıkmıştır. Her yıl dünya nüfusunun her bir milyonundan 660'ı göç etmiştir. Buna karşılık, 1945 ile 1980 arasındaki zaman diliminde bir milyon insandan yalnızca 215'i göç etti.[138] Onlarca milyon Avrupalının Amerika'ya göç etmesi, bu yüzyılda yoğunlaşan uzak mesafeli göçlerde özel-

likle dikkat çekici ve önemli sonuçları olan bir süreç olarak öne çıkıyor. Bu süreç çok değişik veçhelerden ele alınmıştır:

- Avrupalı bakış açısından, kısmen Avrupa'daki iç göçün dinamiğinden kaynaklanan bir *dışa göç olarak*;
- Amerikalı bakış açısından, *içe* göç olarak ve Amerika'nın yüzlerce yıllık bir süreçte yerleşimciler tarafından ele geçirilmesinin bir parçası olarak;
- Amerika yerlilerinin bakış açısından, bir düşman istilası olarak;
- Toplumsal tarih bakış açısından, yeni göçmen ve diaspora toplumlarının kurulması ve var olanların genişletilmesi olarak;
- Sosyolojik bir ilgiyle, kültürlenme fenomenlerinin toplamı olarak;
- Ekonomi tarihi açısından, yeni kaynakların açılması ve dünya çapındaki olası üretim seviyesinin artırılması olarak;
- Siyasal açıdan, monarşik-baskıcı Eski Dünya'dan kaçış olarak;
- Kültür tarihi açısından, dünyanın uzun erimli Batılılaştırılmasında bir aşama olarak.

Burada, demografik genel görüntüyü ana hatlarıyla vermek yeterli olacaktır.

Hedef Amerika

Nüfus tarihinde sık rastlanmayan keskin bir dönüm noktası, burada 19. yüzyılın bir ölçüde net dönemlere ayrılmasına izin veriyor. Bu kırılma noktası, "Kredi Kapatma (*Redemption*) Sistemi"nin hızla ve nerdeyse hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolduğu 1820 yılı dolaylarındadır.[139] Bu sistemde, kadın ve erkek göçmen adayları, gemi yolculuklarını bir tür krediyle yapabiliyor, borçlarını Amerika'ya vardıktan kısa bir süre sonra ödemeyi taahhüt ediyorlardı. Bu sistem ilkönce Karayipler'de, daha sonra Kuzey Amerika'da kullanılan eski *indentured service* [senetli çalışma*] biçiminin hu-

* Senetli çalışma ve daha ileride geçecek sözleşmeli çalışma, işgücünün özgür olmadığı çalışma biçimleriydi. İnsanlar yolculuk ücretlerinin veya bir borcun karşılığında bir işverenin hizmetinde belirli bir süre ücretsiz çalışmayı taahhüt ediyor ve bunun için bir senet veya sözleşme imzalıyorlardı. Ancak sözleşme süresi sona erince özgür kalabiliyor, sözleşme süresi içinde ise genellikle üçüncü bir şahsa da satılabiliyorlardı - ed.n.

kuksal ve insani açıdan daha iyileştirilmiş bir haliydi. Senetli çalışma, kaçınılmaz olarak, özel bir ilişkide özgür olmayan bir çalışma hizmeti evresini içeriyordu. Kredi Kapatma Sistemi'nde farklı ödeme tarzları da mümkündü – tabii bir kefil bulma koşuluyla; yine de göçmen ve hatta çocukları açısından krediyi emekleriyle ödemek gibi son bir çözüm şansı da vardı. Kredi Kapatma Sistemi'nin özü de bu yüzden hâlâ, özgürlüğün kısıtlandığı bir ilişkinin gönüllü olarak kabul edilmesiydi.[140] Bu sistem, 20. yüzyılın başlarına kadar hukuksal olarak varlığını sürdürdü, ama 1820'den sonra hızla önemini yitirdi. Göçmenler –örneğin İrlandalılardan daha önce Almanlar– özgür olmayan bir bağlantı içinde hizmet etmeyi giderek daha az istiyorlardı; Amerikan kamuoyunda, tam da yeni yerleşmiş göçmenlerin arasında böyle bir "beyaz köleliği"ni onursuzluk olarak görenlerin sayısı giderek artıyordu. 1821 yılında Indiana Yüksek Mahkemesi, esasa ilişkin bir kararda, beyaz göçmenlerin borç köleliğine karşı bir hüküm verdi. Böylece bu uygulamanın hukuksal zemini zayıfladı. Bundan sonraki Avrupalı göçü, milyonlarca örneğinde Avrupa'daki koşulların *dayatmasıyla* gerçekleşmiş olabilir, buna karşılık, hukuksal biçimiyle özgür bir göçtü.

Aynı tarihlerde Atlantik'in iki yakasında da, Avrupa içindeki ve denizaşırı çeşitli eski göç modellerinin, Dirk Hoerder'in "bütünleşik yarıküre sistemi" dediği olguda birleşmesine yol açan süreçler yaşandı.[141] Oluşum halindeki bir uluslararası emek pazarının bu alt sistemi, Batı Rusya'daki Yahudi yerleşim bölgesinden Chicago'ya, New Orleans'a ve Buenos Aires'e kadar uzanan devasa bir alanın tümünü doldurdu. Sınırları Sibirya ve Asya göç sistemine kadar uzanıyordu. Sistemin içindeki hareketlilik eşitsizlikler yoluyla üretiliyordu: Yoksul ve zengin bölgeler; düşük ücretli ve yüksek ücretli ekonomiler; tarım toplumları ile Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki erken endüstrileşme merkezleri; katı hiyerarşilere sahip, yükselme fırsatlarının az olduğu toplumlar ile bunun tam tersinin geçerli olduğu toplumlar ve nihayet baskıcı ve özgürlükçü siyasal düzenler arasındaki eşitsizlikler. Sistemin hareketinin iç ritimlerini de sayılan tüm bu boyutlardaki değişiklikler belirliyordu. Avrupa'nın değişik bölgeleri, farklı tarihlerde fazla nüfuslarını bu sistemin içine kanalize ettiler. Her yerde öncelikle bir proletarya göçüydü bu. Tipik göçmenler, macera meraklısı beyefendilerden ziyade, daha iyi bir yaşam arayışındaki basit insanlardı.

ABD'nin kuruluşundan 1820'ye kadarki zaman diliminde, ABD'ye toplam göçün net sayısı 366.000 olarak tahmin edilmiştir.[142] Bu göçmenlerin yarısından fazlası (yüzde 54) İrlanda'dan gelmişti, yaklaşık dörtte biriyse İngiltere, İskoçya ve Galler bölgesindendi. 1820 yılında Brezilya'ya köle ithalinin yıllık boyutu, hâlâ ABD'ye yapılan özgür göçün iki katıydı! 1820 yılında göçmenler ABD'ye damla damla geliyordu. 1820'den sonra eğri yükselmeye başladı. 1840'lı, 1850'li, 1880'li ve 1900'lü yıllar, zirveye ulaşılan dönemlerdi.[143]

ABD'ye göç 1820'lerde yılda yaklaşık 14.000 kişiden 1850'lerde yılda yaklaşık 260.000'lere çıktı ve 1911'de bir milyon kişiyle doruk noktasına vardı. Yüzyıl boyunca bu göçün en önemli sabit itici güçleri, yükselme eğrisi yaklaşık olarak göçle paralel giden Amerikan ekonomik konjonktürü ve yolculuk masraflarının sürekli düşmesiydi. 1870'ten sonra Kuzey ve Batı Avrupa'dan göç edenlerin oranı azalırken, aynı dönemde Doğu-Orta, Orta ve Güney Avrupa'dan göçün oranı arttı. Bu önemli bir gelişmeydi: 1861-1870 yıllarında Doğu-Orta ve Doğu Avrupalılar göçmenlerin sadece yüzde 0,5'ini ve Güney Avrupalılar da yüzde 0,9'unu oluştururlarken, 1901-1910 yıllarında bu oranlar sırasıyla yüzde 44,5 ve yüzde 26,3 oldu.[144] Bu değişikliğin, ABD toplumunun kültürel ve özellikle de dinsel bileşiminde muazzam etkileri oldu.

Avrupa yakasına bakılırsa, 100.000 kişilik nüfus başına Atlantik ötesine geçen göçmenlerin sayısı, oldukça öğretici bir ölçüttür. İrlanda 19. yüzyılın son otuz yılında Batı ve Güney Avrupa ülkeleri arasında başta geliyordu. Sonra onu hemen hemen aynı oranlarla İngiltere ve Norveç izliyordu; üçüncü bir grubu da İtalya, Portekiz, İspanya ve İsveç oluşturuyordu; Almanya onları belirli bir mesafeden izliyordu. 1870'ten sonraki on yılda Almanya'da her 100.000 kişiden 147'si göç ediyordu; oysa İrlanda'da bu sayı 661, İngiltere'de 504, Norveç'te 473 ve Portekiz'de 289'du.[145] Somut sayılarda, Atlantik ötesine en çok geçenler İngilizler, İtalyanlar, Almanlar ve Habsburg monarşisinin uyruklarıydı. İtalyanlar yaklaşık 1880 yılına kadar Atlantik ötesinden ziyade Avrupa içinde göç ediyorlardı. Bu göçe katılmayan yalnızca *bir* büyük Avrupa ülkesi vardı: Fransa. Ulusal ortalama değerler elbette kuşbakışı bir görüntü sunuyorlar. Ulus-devletlerin içinde göç belirli bölgelerde yoğunlaşmıştı. Kalabriya, İngiltere'nin batısı, İrlanda'nın batısı ve güneybatısı, Güney İsveç ya da Pomeranya gibi bölgeler göç odaklarıydı.

Atlantik aşırı gönüllü göçe katılan insanların toplam sayısı da sadece yaklaşık olarak tahmin edilebilir. 1820 ile 1920 arasındaki dönem için yapılan temellendirilmiş tahminler 55 milyon dolaylarında değişmektedir.[146] Bunların 33 milyonu (yüzde 60) ABD'ye gitti. En önemli ikinci göç alan ülke Arjantin'di; 1857 ile 1924 yılları arasında yaklaşık 5,5 milyon kişi (yüzde 10) bu ülkeye göç etti; Arjantin'i Kanada ve Brezilya izliyordu.[147] Bu sayılar geriye dönenleri içermiyor. Avrupa'daki göç, Hindistan ve Çin işçi göçünden farklı olarak, normal durumlarda nihai bir göç olarak kabul edilse bile, her yerde geriye göç edenler veya ilk duraktan daha öteye giden göçmenler de vardı. Yine de, ABD'ye yönelik muazzam göç selinin bir bölümünü kuzeye doğru yönlendirme umudu gerçekleşmedi. Tam tersine: Kanada yüzyılın sonuna doğru, bir süreliğine, alıkoyduğundan *daha fazla* insanı ABD'ye gönderdi. Kanada klasik bir ara istasyon, demografik bir süzgeçti.[148]

Arjantin göç tarihinde uç bir örnektir. 19. yüzyılın sonunda, dünyanın ABD dahil başka hiçbir ülkesinde göçmenler nüfus içinde böyle yüksek bir oran oluşturmadılar. 1914 yılında, Fransa'nın beş katı büyüklüğündeki bu ülkenin 8 milyon sakininin yaklaşık yüzde 58'i ya ülke dışında doğmuştu ya da birinci kuşak göçmenlerin çocuklarıydı.[149] Onyıllar boyunca başkent Buenos Aires'in nüfusunun yarısını ülke sınırlarının dışında doğanlar oluşturdu. Memur ya da asker olmayan İspanyolların La Plata bölgesine göçü, ancak yüzyılın ortasında başlamıştı. Bu durumun, Arjantin'in bir zamanlar İspanya tarafından yönetildiği gerçeğiyle doğrudan bir ilişkisi yoktu, yani bu post-kolonyal bir fenomen değildi.[150] Buenos Aires 1914 yılında, Madrid ve Barcelona'nın ardından, dünyadaki en büyük üçüncü İspanyol nüfusa sahip şehirdi. Ne var ki en büyük göçmen grubunu İtalyanlar oluşturuyordu. İçlerinden çoğu yalnızca geçici olarak geliyordu, çünkü İtalya ile Arjantin arasında yolculuğun kolay olması, Güney Atlantik Okyanusu'nda mevsimlik göçü de mümkün kılıyordu. Taşra korolarında çalışan İtalyan müzisyenlerden ünlü primadonnalara kadar, birçok sanatçı Çizme'nin ölü sezonunu Arjantin'de geçiriyor, o zaman da Buenos Aires büyük bir İtalyan opera merkezine dönüşüyordu.[151] Sömürgecilik dönemine dayanan süreklilikler bulunmadığı için, bu göç eski gelenekleri sürdürmüyordu; yani Kuzey Amerika'daki gibi eski senet uygulamasıyla belirlenmiş değildi. Brezilya'dan

farklı olarak, Afrikalıları köleleştirmenin hiçbir önemi yoktu. Arjantin'e göç bu yüzden "modern"di, özgür olmayan iş koşullarını içermiyordu. Başlangıçtan itibaren yeterli büyüklükte bir iç pazar olmadığı için, ekonomi uluslararası talebe yönelik üretime dayanıyordu. Arjantin ekonomisinin temelini önceleri koyun yetiştiriciliği oluşturuyordu (sığır eti üretimi 1900'den önce büyük bir önem taşımıyordu). Daha sonra, 1875'ten itibaren gerçekleşen tarım devrimiyle, tahıl ithal eden bu ülke birkaç yıl içinde dünyanın en büyük buğday ihracatçılarından birine dönüştü. Göçmenlerden bu ülkede tarım işçisi ve kiracı çiftçi olarak yararlanılıyordu; çok azı, hatırı sayılır büyüklükte bir toprağa sahip olmayı başarabilmişti. Arjantin, Amerika gibi bir "eritme potası" olmaktan uzaktı. İspanyol-Kreol üst tabaka yeni gelenlerin entegrasyonu için fazla çaba göstermedi; bunların da yüzde 90'dan fazlası Arjantin vatandaşı olmaya yanaşmadılar, çünkü böylelikle askerlik yükümlülüğünden kurtulabiliyorlardı.[152] Buenos Aires'teki İtalyanlar vatansever tutkularıyla ünlüydüler. Aralarında Mazzini ve Garibaldi'nin birçok yandaşı vardı, laiklerle kiliseye sadık olanlar arasında hararetli çatışmalar yaşanıyordu.[153]

Sözleşmeli Çalışma

19. yüzyılda Avrupa'dan kaynaklanmayan yeni göçler ortaya çıktı. Bu göçlere işgücü ihtiyacının çekim faktörü yol açmıştı ve tamamı olmasa da büyük bir bölümü Britanya İmparatorluğu sınırları içinde, en azından İngiliz yönetimi altında gerçekleşti. Bu göçlerin ekonomik motorunu imalat endüstrilerinden ziyade, kapitalist yeniliğin diğer üç alanı, plantasyon, makineleşmiş madencilik ve demiryolları oluşturuyordu. Bunların içinde nicelik açısından en önemlisi, tarımsal ve endüstriyel devrimin birleşik ürünü olan plantasyondu; endüstriyel makineleşmenin ve iş organizasyonunun tarımsal hammaddelerin elde edilmesi ve işlenmesi süreçlerine aktarılması anlamına geliyordu. Bunun için seferber edilen insanlar, istisnasız olarak renkli deriliydiler. Bu güçlerin kapsadığı alan, Avrupalıların kıtalar aşırı kitlesel göçlerininkinden daha büyüktü. Hintliler Doğu ve Güney Afrika'ya, Güney Amerika'nın doğu sahiline, Karayip adalarına ve Pasifik'teki Fiji'ye ulaştılar; Çinliler Güneydoğu Asya'ya, Güney Afrika'ya, ABD'ye ve Güney Ame-

rika'nın batısına geldiler. Tablo 5'teki sayılar bu göçün coğrafi açıdan ne kadar geniş bir alanda gerçekleştiğini gösteriyor; bilinmeyen ve kaçak göçler de hatırı sayılır ölçüde oldukları için, bu sayılar *en düşük* değerleri veriyor.

Tablo 5: Sözleşmeli İşçi İthal Eden En Önemli Bölgeler, 1831-1920

Britanya Karayipler'i (Trinidad, Guyana)	529.000
Mauritius	453.000
Afrika (genellikle Güney Afrika)	255.000
Küba	122.000
Peru	118.000
Hawaii	115.000
Réunion	111.000
Fransız Karayipler'i (Guadeloupe, Martinik)	101.000
Fiji	82.000
Queensland (Avustralya)	68.000

Kaynak: David Northrup, *Indentured Labour in the Age of Imperialism, 1834-1922*, Cambridge, 1995, s. 159-60 (Tab. A.2). Basitleştirilmiştir.

1860 yılından önce bu göçler, 19. yüzyılın ortasında İngiliz şekerinin en önemli tedarikçileri olan Britanya Karayipler'indeki ve Mauritius Adası'ndaki şeker plantasyonlarında, köleciliğin sona ermesinin geride bıraktığı boşluğu doldurmaya da yarıyorlardı. Eski köleler, büyük şekerkamışı tarlalarına istisnasız bir biçimde sırt çeviriyor, kendi topraklarında, bir kölenin hayatından daha iyi olmayan bir hayat kurmaya çalışıyorlardı. Yerel işgücü arzının azalması, şekere yönelik küresel talebin artması ve aynı zamanda şeker fiyatlarının uzun erimli olarak düşüşüyle paralel gitti – şekerkamışı üretiminden daha hızlı artan şekerpancarı arzı da bu sonuçta etkili olmuştu.[154] İşgücüne ihtiyaç vardı ve olabildiğince ucuz olmalıydı. Trinidad, Peru ve Fiji gibi yeni merkezler de pazara girdiler. Böyle rekabetçi bir atmosferde uysal ve ucuz işgücü ihtiyacı arttı.[155]

Daha sonra Asya göçü, köleliğin hiç bilinmediği kolonilerdeki yeni plantasyonlara ve bunların yanı sıra madencilikle demiryolu inşasına yöneldi. Bu sözleşmeli Asya işgücünün temelleri 1840'lar-

da atılmıştı. Ucuz istihdamın, genelleştirilebilir ve idaresi kolay bir biçimine dayanıyordu: senetli çalışma. ABD'ye yeni göçün organizasyonunda sözleşmeli çalışma sisteminin ortadan kalkmasından kısa bir süre sonra, Asya'daki sözleşmeli çalışma sisteminde bir yeniden doğuş yaşadı. Bunun, daha önceki çalışmaya zorlama biçimleriyle kontrast oluşturduğu kendine özgü tarzını küçümsememek gerekir. Sözleşmeli işçiler tıpkı köleler gibi sık sık zorla kaçırılıyor ve dolandırılıyor, tıpkı erken endüstrileşme dönemindeki Avrupalı fabrika işçileri gibi genellikle sıkı bir disipline tabi tutuluyorlarsa da, kişisel özgürlüklerinden yoksun değillerdi; bu yüzden herhangi bir sosyal damgayı taşımayan birer hukuk öznesiydiler ve özel hayatlarına bir "efendi" sistematik olarak müdahale etmiyordu. İstihdamları belli bir süreyle sınırlıydı; çocukları, kölelerinkinden tamamen farklı olarak, hukuksal açıdan bu bağımlılık ilişkisinin dışındaydılar. Yine de, hedef ülkelerde çoğu kez, beyaz "sözleşmeli hizmetliler"in maruz kalmadıkları bir ırkçılığa maruz kalıyorlardı.

Gemi yolculuğu çoğu zaman yeterince korkunçtu zaten. Joseph Conrad *Tayfun* (1902) adlı romanında, ülkelerine geri dönen Çinli "Kuli"ler örneğinde bu koşulları betimlemişti. Latin Amerika'ya ve Karayipler'e giden gemilerdeki koşullar özellikle kötüydü; buharlı gemilerin kullanılmaya başlanmasından sonra bile bu yolculuk Güney Çin'den Küba'ya 170, Peru'ya ise 120 gün sürüyordu. Yelkenli gemiler burada, başka hiçbir hatta olmadığı kadar uzun bir süre kullanılıyorlardı. İşçiler güvertenin altındaki küçücük kerevetlere tıkılmış, bazen de zincirlenmiş oluyorlardı. Güvertede suçlular için kafesler ve prangalar vardı. Yine de sözleşmeli hizmetlilerin yolculuk ettikleri gemilerle aynı boyutlarda, ama genellikle ambarı daha fazla yolcuyla yüklenmiş köle gemilerinin dehşeti, buralarda yinelenmiyordu.[156]

Hatta bu işçiler bazı bakımlardan, erken modern dönemin Avrupalı sözleşmeli hizmetlilerinden daha iyi durumdaydılar: Onlardan farklı olarak sadece yiyecek ve barınak karşılığında çalışmıyor, bir ücret de alıyor hatta istedikleri yerlerde kalabiliyor ve asgari düzeyde sağlık hizmetinden de yararlanabiliyorlardı.[157] Sözleşmeli çalışma köleciliğin başka araçlarla devam ettirilmesi değildi; eski, ilkesel olarak özgür emek göçü sisteminin kapitalist bir çağda emperyal gereksinimlere uyum sağlamış haliydi. Bunun "tropikal" egzotik bir biçim olarak görülmek yerine, Atlantik öte-

si göçle bağlantılı bir şekilde değerlendirilmesi gerekir. Atlantik ötesinde teklif edilen ücretler, ancak yoksulların en yoksullarını ilgilendirecek kadar düşük olsalar da, yolculuğun önceden ya da başkaları tarafından finanse edilmesi kaçınılmazdı. Gerçekte beyaz "yerleşimciler" ile renkli "göçmen kuşlar" arasında asla keskin bir fark bulunmuyordu. Siyasal nedenlerle vatanlarına geri gönderilmedikleri (Çinlilerin Transvaal'den gönderilmesi gibi) sürece, Avrupalı göçmenler kadar Asyalı göçmenler de, göç alan ülkelerde kalıyorlardı; örneğin Karayipler'deki Güney Asyalıların tümü böyle yapmıştı. 1900 dolaylarında Hintlilerin sayısı, Mauritius'daki en kalabalık grup olan Afrikalıların sayısını aşmıştı ve toplam nüfusun yüzde 70'ini oluşturuyordu; Güney Afrika'daki Natal'de Hintliler Avrupalılardan daha kalabalıktılar, Trinidad ve İngiliz Guyana'sının nüfusunun da üçte birini oluşturuyorlardı. Hawaii'de yaşayanların yüzde 40'ı Japonya, yüzde 17'si Çin kökenliydi.[158] Dünyanın çok çeşitli bölgelerinde Asyalı azınlıklar yerel toplumun sabit bir unsuru, çoğunlukla da bir tür orta sınıf haline geldiler. Asya'daki sözleşmeli işçi göçü özünde Hintlilerin ve Çinlilerin olayıydı. 1831 ile 1920 arasında istatistiksel olarak saptanan 2 milyon Avrupalı olmayan sözleşmeli işçiden yüzde 66'sı Hindistan, yüzde 20'si de Çin kökenliydi.[159]

Sadece Hintli göçü söz konusu dönemin tümünde kayda değer bir boyutta sürdü.[160] 1820'li yıllarda başladı, 1850'lerde hızla bir mutlak doruk noktasına vardı ve 1910 yılında on yılda 150.000 ila 160.000 insan gibi yüksek bir ortalama düzeyde istikrara kavuştu. Bu insan ihracatı genel olarak hızlanmış bir iç göçün taşmasıydı ve Burma ile Güney Asya'nın diğer yörelerine kapsamlı bir göçün yan etkisiydi. Göç sayıları, yalnızca Britanya İmparatorluğu'nun talebiyle değil, Hindistan'ın farklı bölgelerindeki kıtlıkların kronolojisiyle de bir bağlantı olduğunu gösteriyorlar. 1857 ayaklanmasının bastırılmasından sonraki baskıcı ve kaotik koşullar da göçe büyük bir ivme kazandırdı. Etkileri uzun vadeye yayılan faktörlerin de rolü vardı. Olağanüstü fazla sayıda dokumacının göç etmesi, Hindistan'ın kırsal kesimdeki tekstil endüstrisinin çökmesine dayandırılabilir. Bu yalnızca sefaletten kaynaklanan bir göç değildi kesinlikle. Yüksek kastların mensupları da yola koyuluyordu. Özellikle Kalküta'dan göç hakkındaki eksiksiz veriler, Kuzey Hindistan'ın kırsal nüfusunun ortalama kesitinin göçte yer aldığını gösteriyor.

Hintli göçü yasalarla düzenlenmişti –1844 yılında belirleyici kurallar konulmuştu– keyfi ve istismarcı uygulamalar Çin'den yapılan işçi ihracına göre daha azdı. Gönüllülük oranı daha yüksekti. Hindistan'daki işçilerin devşirilmesinde dolandırıcılık, aldatmaca ve adam kaçırmaya, Çin'dekine göre daha az rastlanıyordu.[161] Kölelik karşıtları, yardımsever kuruluşlar ve sömürge yönetimleri başlangıçta bu göçe büyük direnç göstermişlerdi.[162] Daha sonra emperyal plantasyon işletmecilerinin çıkarları ve liberal bir politik ekonominin ilkeleri doğrultusunda, kişinin kendine özgürce iş aramasını hiç kimsenin engelleyemeyeceği düşüncesi ağır bastı. İşgücü temin edilmesindeki sıkıntıları aşmak için, imparatorluğa dahil hükümetler arasında da çerçeve anlaşmalar yapılıyordu. Yerli halkı Natal'deki yeni şeker plantasyonları için kazanmak çok zordu. Bu yüzden 1845 yılında Büyük Britanya'nın ilhak ettiği Natal'in hükümeti 1860'lı yıllarda Hint hükümetiyle, sözleşmeli işçi temin edilmesi için bir anlaşma yaptı. Sözleşme süresi dolduğunda Hintlilerin geri dönecekleri öngörülmüştü, ne var ki çoğu orada kaldı ve bir Hintli topluluğu oluştu.[163]

Elbette, hem İngiltere'de hem de Hindistan'da sisteme yönelik eleştiriler hiç durmadı; bu eleştiriler insan özgürlüğünün kısıtlanmasının kabul edilebilir sınırları hakkında tüm yüzyıl boyunca süren tartışmanın bir parçasıydı. Hindistan'daki erken milliyetçi basın için Hintlilerin ülke dışındaki kaderi bitmeyen bir çileydi. Avukat Mohandas K. Gandi'nin Natal'de Hintlilerin haklarının kısıtlanmasına karşı yürüttüğü kampanya büyük sonuçlar doğurdu. 1915 yılında sözleşmeli göçmen sorunu Hint politikasının en önemli konusu haline geldi. Aynı yıl, sistemin ortadan kaldırılmasına karar verildi ve bu karar 1916 yılında uygulandı.[164] Sözleşmeli işçi sistemi, Atlantik ötesi göçle *bir* bakımdan temel bir farklılık gösteriyordu: Siyasal istikamete daha doğrudan bağlıydı ve bu yüzden yürütme organlarının kararlarıyla sona erdirilebilirdi. Bu da, çeşitli nedenlerin birleşmesiyle gerçekleşti: Şiddeti giderek artan eleştiriyi yatıştırma çabasının yanı sıra "beyaz" işgücünü kişisel sözleşme ilişkileri sona erdikten sonra ve özellikle de ikinci kuşakta artık hiçbir sınırlamaya tabi olmayan renkli rakiplerine karşı koruma kaygısı. Dolayısıyla, sözleşme sisteminin sona ermesi hümanitarizmin ve periferi milliyetçiliğinin zaferiydi ve *aynı zamanda* "kahverengi" ya da "sarı" tehlikeye karşı giderek daha ırk-

çı temeldeki bir savunmanın mantıksal sonucuydu. Göçmenlerin kendilerine bir şey sorulmamıştı. Kölelik, kölelerin tam onayıyla ortadan kaldırılırken, Hintli sözleşmeli göçmenlerde durum tam öyle değildi. En azından, hiçbir protesto yapılmamıştı ve Hindistan'dan göç, sistemin sona ermesinden sonra da devam etti. Hint tarafında belirleyici etmen Hint orta sınıfının ulusal gururunun incinmesiydi; bu sınıf Kanada ve Avustralya dominyonlarının sınırlarını Hintli işçilere ırkçı argümanlarla, beyaz işçilerin yüksek ücret seviyesini korumak amacıyla kapatmalarına öfkelenmişti.

Çin'deki "Kuli Ticareti"

Hindistan'daki sözleşme sistemi kaldırıldığında, Çin'deki "Kuli ticareti" hemen hemen sona ermişti. Bu ticaret Afyon Savaşı'nın 1842'de sona ermesinin ardından yavaş yavaş başlamış, 1850 ile 1880 arasında en parlak dönemini yaşamış ve sonra hızla gerilemişti. Bu ticaretin son dalgasını, Kuzey Çin'den 62.000 işçinin, Afrikalı işçilerin ücretlerini aşağıya çekmek amacıyla Transvaal'deki altın madenlerinde çalıştırılmak için getirtilmesi oluşturmuş, hedefe de gerçekten ulaşılmıştır: 1906 yılında Çinlilerin rolü ve onlara yapılan muamele, hem İngiltere de hem de Güney Afrika'daki meclis politikasının ve seçim kampanyası propagandalarının önemli bir konusuydu. Londra'da yeni liberal hükümet bu uygulamaya karşı çıktı. Bu arada Güney Afrika'da madencilik endüstrisi, yerli emeğe geri dönüş stratejisi geliştirmişti.[165] Çinli işgücü göçünün doruk noktası, kelimenin tam anlamıyla bir "altın çağ"dı. Bu çağ, 1848-1849 yıllarında California'daki altına hücumla (*gold rush*) başlamış, Çinli işçilerin 1854 ile 1877 arasında Avustralya'daki altın sahalarına akın etmesiyle devam etmiş ve Güney Afrika'dan son Çinlinin de 1910 yılında vatanına geri gönderilmesiyle sona ermişti.

Çinlilerin deniz yoluyla yaptıkları işgücü göçlerinin başlangıç noktası, Güney Çin'deki kıyı eyaletleri Guangdong ve Fujian'dı; burada tatlı patatesin ve yer fıstığının 17. yüzyılda getirilmesiyle nüfus artışında bir yükseliş başlamıştı. Yabancı ülkelerle temas kurmaya çalışan kıyı halkının doğal hedefi, yelkenlilerle kolay ulaşılabilen Güneydoğu Asya'ydı. Ne var ki, Çinliler geleneksel olarak Hintliler kadar seyahat meraklısı değillerdi. Hindistan'da din, denizaşırı yolculuklara büyük engeller koyarken, Çin'de bu işi

devlet üstleniyordu. İmparatorluk uyruklarının hareket özgürlüğü genel olarak çok kısıtlıydı. Devlet, sınır bölgelerini kolonileştirmek için insanların yerlerini sık sık değiştiriyor, ama kendi arzularıyla yer değiştirmelerine kuşkuyla bakıyordu. Ülkenin terk edilmesi imparatorluk hükümetleri tarafından sık sık yasaklanıyor, geriye dönüş engelleniyordu. Konfüçyüsçülüğün izlerini taşıyan toplum sistemi de uzamsal hareketi zorlaştırıyordu. Memlekette aile tapınağı ve ataların mezarları bulunuyordu. Ebeveyne ve atalara karşı saygı yükümlülüğü gurbet elde yeterince yerine getirilemezdi. Güneydoğu Asya'nın çok çeşitli bölgelerinde 15. ile 18. yüzyıllar arasında tüccarların seyrek göçleri sonucunda yerel bağımsız Çinli topluluklar oluşmuştu: Filipinler'de, Cava Adası'nda, Malay Yarımadası'ndaki bu topluluklarda, kültürel karışım yavaş yavaş kendine özgü bir gelenek halinde billurlaşıyordu.[166] Güneydoğu Asya'nın okyanus ötesi limanlarına ve şehirlerine yerleşen tüccarlar, daha sonra basit işgücünü de oralara çektiler. Bölgede Avrupalı sömürgeci egemenliğin yayılmasıyla birlikte maden ve plantasyon işçilerine ihtiyaç da arttı; yerli halk bu ihtiyacı karşılayamazdı. Bu işçiler, çıkarlarını korumak için, geleneksel Çinli gizli dernekleri gibi örgütlenmiş ritüel kardeşlik örgütlerinde bir araya geldiler.[167]

Çin'in "açılması" 1842 yılında, yeni göçlerin yapısal olarak hazırlandıkları bir anda gerçekleşti. O zamanlar, güvenilir olmayan, aşırı kalabalık ve yoksullaşmaya başlayan Güney Çin ile barışçıl, refah içinde ama nüfusu az olan Siyam arasında bir bütünleyicilik ortaya çıkmıştı. Büyük pazar ilişkileriyle bağlantılı olarak, ihracata yönelik pirinç üretimi (komşu Burma'dan daha erken bir tarihte) başladığında hızla yeni bir etnik işbölümü ortaya çıktı: Siyamlılar tarımla uğraşırlarken, Çinliler değirmencilik, nakliye ve ticareti üstlendiler. Yüzyılın ortasında Siyam'daki Çinli topluluğu, dünyada ülkelerinin dışındaki Çinlilerin oluşturduğu en büyük topluluktu.[168] Kuli ticaretinin başlamasından hemen önceki göçün en önemli hedefi olan Siyam'a göç edenleri genellikle, yolculuklarını daha önceden oraya yerleşmiş akrabalarının ve kabile üyelerinin finanse ettiği arkadan gelenler oluşturuyordu; Malezya, Endonezya, Avustralya ve Karayipler'e yönelik Kuli göçleriyse sözleşmeli işçilik sistemi tarafından organize ediliyordu. Bu durum da, o zamana kadarki Çinli göçmen pratiğinden devrimci bir kopuş anlamına geliyordu. İkinci bir yenilikse ulaşım tekniğine ilişkindi.

Avrupalı yelkenli gemi yolculuğu, geleneksel yelkenli ticaretini kısmen ortadan kaldırmış, kısmen de bütünlemişti. 19. yüzyılın ikinci yarısında buharlı gemi yolculuğunun yaygınlaşması Güneydoğu Asya'ya ve Amerika'ya göç dalgalarının boyutlarını artırdı. Aile birleşmeleri ve hemşeri birlikleri, Çinli işgücünün Atlantik ötesine aktarıldığı önemli ağları oluşturdular. Çinli tüccarlar taşıma işini Güneydoğu Asya'da örgütlüyorlar ve aracılarını Çin'in güneydoğu sahilindeki köylerde işgücü bulmaya gönderiyorlardı. Kuli ticareti çokuluslu bir işti. Çinli göçmen limanlarında giderek artan bir şekilde İngiliz, ABD'li, Fransız, İspanyol, Alman, Hollandalı, Portekizli ve Perulu aracılar tarafından organize ediliyordu; bunlar da kendilerine kafa başına aldıkları prim karşılığında işçi bulan, çoğu zaman oldukça şüpheli Çinli partnerlerin eline bakıyorlardı. Köylü gençler, anne babalarına verilen küçük hediyelerle, efsanevi zenginlikler hakkındaki masallar ve üçkâğıtçılık hileleriyle gemilere çekiliyordu. Satılıyorlar ya da kabile savaşlarının kurbanı oluyorlardı. Adam kaçırmaysa, aracılar için, ihraç edilebilir işgücü temin etmenin en basit yöntemiydi.[169] Ayrıca bu "Asyalılara" özgür barbarca bir uygulama değil, Kraliyet Donanması'nın geleneksel isteksizlik karşısında, bahriyeli devşirmek için yararlandığı bir yöntemdi.

Erken işçi ihracatı –aynı dönemdeki afyon ticareti gibi– Çin hukukuna göre yasadışıydı ve başlangıçtan itibaren Çin kamuoyunda tepki uyandırdı. Daha 1852 yılında Amoy (Xiamen) şehrinde insan kaçırmalara karşı isyanlar çıktı. 1855 yılında Güney Çin'in tamamında protestolar yapıldı, 1859 yılında Şanghay yöresinde giderek artan kaçırmalara karşı halkta bir panik yaşandı ve yabancılara saldırılar gerçekleştirildi. Hükümet, bunlardan işçi ticaretini ortadan kaldırmak için yararlanmaya çalıştıysa da başarılı olamadı. "II. Afyon Savaşı" denilen savaş sırasında Kanton'un İngiltere tarafından işgal edilmesinin bir sonucu olarak, Çin tarafı 1859 yılında Kuli ticaretine "işbirlikçi" bir tavırla tahammül etmeye zorlandı; yine de, insan kaçıranlara verilen ölüm cezalarının infaz edilmesini kimse engelleyemedi.[170] Kuli ticareti başlangıçtan itibaren Çinli yetkililer için ciddi bir kanun ve nizam sorunuydu – sonuna kadar da öyle kaldı. Hatta bir genel valinin oğlunun kaçırılmasından sonra, Çin hükümeti 1866 yılında, insan kaçırmayı Batı hukukuna göre de yasadışı kılan bir uluslararası düzenlemeyi yürürlüğe koydu. Ne var ki denetim dışındaki Portekiz yerleşimi Macau bir sığınak

işlevi görmeye devam ediyordu. Orada Çinlilere, California'da iş bulma sözü veriliyor, ama Çinliler kendilerini Peru'da buluyorlardı. Peru'da koşullar California'dan daha kötüydü. İspanya ve Peru 1870'li yıllarda Çin ile ticaret anlaşmaları yapmaya çalıştıklarında, Peru'ya araştırma komisyonları gönderilmiş ve anlaşmanın kabul şartı olarak Kuli'lerin korunması öne sürülmüştü. 1874 yılından sonra Qin hükümeti daha sert bir tavır aldı: Kuli ticaretine yönelik genel bir yasak ilan etti, göçmenleri korumak için diplomatik memurlar gönderdi ve 1885 yılında, Rock Springs, Wyoming'deki 28 Çinli madenciye yönelik bir katliamdan sonra, ABD hükümetinden tazminat aldı.[171] Hintli ve Çinlilerin sözleşmeli işçiliğine karşı mücadelenin daha önceki Atlantik ötesi köle ticaretine yönelik kampanyalardan farkı, ihraç eden ülkeler tarafında siyasal bir baskının da bulunmasıydı. Hindistan'ın sömürge hükümeti sözleşmeli göçü hiçbir zaman bir ağızdan ve tam bir ikna olmuşluk halinde desteklemedi; sonunda erken Hint milliyetçiliğinin en azından *bu* saldırı noktasını ortadan kaldırmak istiyordu. Çin hükümeti emperyal güçlere karşı konumu zayıf olan bağımsız bir ülkeyi temsil ediyordu. Yine de Çinli diplomatların Kuli'lerin korunmasına yönelik, inatla ve vatanseverce direnmeleri sonuçsuz kalmadı. Sistemin çöküşüne katkısı oldu, ama belirleyici unsur değildi. Daha önemlisi, alıcı ülkelerin ekonomilerinde Çinlilere artık ihtiyaç duyulmamasıydı.

Klasik sözleşmeli göç, plantasyonlara işçi temin ediyordu; Hintlileri kabul eden başlıca denizaşırı yerler buralarıydı. Göç eden Çinlilerin büyük bir bölümü başka hedeflere de yöneldi. Gemi yolculuğu masrafları için kredi almak zorunda kalsalar da, zorunlu çalışmaya mahkûm değillerdi. Başka bir deyişle, vatanlarından ayrılan Çinlilerin çoğu bunu birer "Kuli" olarak *yapmıyorlardı*. ABD'ye, ancak 1848-1849 yıllarındaki altına hücumla birlikte başlayan Çinli göçü, "özgür"dü ve böylelikle Kuli ticaretinin zorunlu koşullarından çok, aynı tarihlerde Avrupa'dan yapılan göçe benziyordu. Güneydoğu Asya'ya ve Avustralya'ya yönelik göçün ağırlıklı bölümü için de aynı durum söz konusudur. 1854 ile 1880 arasında, yani Çinli göçünün doruğa vardığı dönemde, sadece Hong Kong üzerinden imparatorluğu terk eden sözleşmeli-*olmayan* Çinlilerin sayısı yarım milyondan fazlaydı.[172]

19. yüzyılda yaşanan başka hiçbir kitlesel göçte, geri dönüş oranı Çinlilerdeki kadar yüksek değildi. Çinlilerin memleketleri-

ne bağlılığı o kadar güçlüydü ki, bazen birkaç kuşak sonra bile yurtdışında yaşamaya geçici gözüyle bakılıyordu. Başka bir ülkeye göçün, Avrupalılardaki gibi kendi geçmişiyle köprülerin atılması, yeni yaşam tasarılarını gerçekleştirmeye hazır olma ve asimilasyon isteği olarak anlaşılması çok nadirdi. Çinlilerin göçü, daha doğru bir şekilde Güney Çin ekonomisinin denizaşırı bir genişlemesi olarak anlaşılabilir. Muhtemelen, 19. yüzyılda kıyı sınırını aşan Çinlilerin yüzde 80'i günün birinde geri dönmüştür; Avrupa için yüzde 25'lik bir geri dönüş oranı tahmin ediliyor.[173] Göçlerin dolaşım ve dalgalanma oranlarının yüksekliği, istatistiksel sayımların yapıldığı günlerde elde edilen mutlak sayıların şaşırtıcı ölçüde düşük olması anlamına da geliyor. 1870'te ABD'de yapılan nüfus sayımında ancak 63.000 Çinli sayılmıştı; ABD'ye Çinli göçünün azalmaya başladığı 1880 yılında ise bu sayı 105.465'ten ibaretti.[174]

Dünyada, Çinlilerin büyük sayılarda yerleştikleri biricik bölge Güneydoğu Asya'ydı – en eski denizaşırı göç bölgesiydi burası (Siyam, Vietnam ve Burma'ya da esas olarak gemi yolculuğuyla ulaşılıyordu). Burada, Avrupalı sömürge yetkilileri genel olarak Çinlilerin gelmesini teşvik ediyorlardı; Çinliler tüccar, girişimci ya da maden işçisi olarak, yerlilerin ve Avrupalıların yeterince üstlenemedikleri işlevleri yerine getiriyorlardı. Her şeyden önce iyi vergi mükellefleriydiler. Otoritelerin gözünde, çalışkanlıkları ve iş duygularının yanı sıra, Çinlilerin bir başka avantajı da ileri gelenlerinin ve gizli cemaatlerinin önderliğinde çok iyi örgütlenebilmeleri, yani sömürgeci devlete az sorun çıkartan, düzgün işleyen topluluklar halinde yaşamalarıydı. Güneydoğu Asya'daki Çinli azınlıklar vatanlarına bağlılıklarına rağmen, Avrupalı sömürgeci güçlerin sadık uyruklarıydı. Uzun vadeli sonuçlar, göçün tarzından bağımsızdı: Çin'de ve Hindistan'da kıyıya yakın belirli bölgeler yüzlerini tamamen göçe dönmüşlerdi ve ekonomik olarak göçe bağımlıydılar. Bölgeler, köyler ve aileler ulusaşırı bir karakter geliştirdiler. Üyeleri kendilerini (bir ara nüfusun yüzde 30'unu Çinlilerin oluşturduğu) Idaho'da ya da Peru'da yaşayan akrabalarına ve komşularına, komşu köydeki memleketlilerinden daha yakın hissediyorlardı.[175]

Sözleşmeli çalışma *nedeniyle* göç, hukuksal ve siyasal olarak, düzensiz göçten daha sıkı denetleniyor ve istatistik olarak daha iyi saptanabiliyordu. Bu göç arttığında Güney ve Doğu Asya'daki uzak göçmenlerin sayısı önemli ölçüde artıyordu. Ülkelerinden

işçi olarak değil de tüccar olarak ayrılan göçmenlerin sayısını da azımsamamak gerekir. 1846 ile 1940 arasında 29 milyondan fazla Hintlinin ve 19 milyon Çinlinin Hint Okyanusu ve Güney Pasifik'teki ülkelere göç ettiğine yönelik tahminler vardır; niceliksel olarak Avrupa'dan Amerika'ya göçe yaklaşan bir nüfus hareketidir bu. Yolculuğun kişiler ya da devlet tarafından önceden finanse edilmesi birçok örnekte önem taşısa da, bunların yalnızca onda biri sözleşmeli çalışma mekanizmalarıyla gerçekleşmiştir.[176] Bu göçler açısından I. Dünya Savaşı, küresel "güney"de Atlantik ötesi insan akımlarında olduğundan daha küçük bir kesintiye yol açmıştır. Ancak dünya ekonomik krizi ve sonra Pasifik savaşı Hintli ve Çinli göç yollarına zarar vermiştir.

8 Küresel Nedenler

19. yüzyılda, her zamankinden daha fazla insan, çok uzun mesafeler kat etmiştir. Bu arada acele de etmemişlerdir. Budist usta Xuyun 1882 yılında, Çin'in Shandong vilayetindeki kutsal bir yer olan Wutaishan'a gitmek üzere yola koyuldu. Üç adımda bir kendini yere attığı için, bin beş yüz kilometrelik yolu ancak iki yılda kat etti.[177] Xuyun bir hacıydı ve büyük insan kitlelerinin hareketliliği söz konusu olduğunda hac yolculuklarının da unutulmaması gerekiyor. Avrupa, Asya ve Afrika'daki dini merkezlerin çekiciliği, 19. yüzyılda da yüz binlerce insanı yollara döktü. Bunların en önemlisi, Mekke'ye yapılan hac yolculuğuydu: Çoğu kez gemiyle veya kervanlar halinde kolektif bir girişim olarak yapılan bu yolculuk, daha sonra Süveyş Kanalı ve Hicaz Demiryolu sayesinde kolaylaşsa da soyguncular dan, dolandırıcılardan ve açgözlü rehberlerden ve Mekke'de 1865'te görülen ilk kolera salgınından sonra sık sık tekrarlanan hastalıklardan kaynaklanan zorlukları da unutmamak gerekiyor. Hacıların sayısı her yıl farklılık gösteriyordu (günümüzde iki milyonu aşabiliyor), ama 19. yüzyıl boyunca üç katına çıkarak 300.000'e vardı. Çok uzaklardan, örneğin Malezya'dan gelen tipik bir hacı, o zamanlar yerel seçkinler sınıfının yaşlı bir mensubu, kendi imkânlarıyla yolculuğa çıkabilecek kadar varlıklı biri oluyordu.[178] 19. yüzyılda özellikle Balkanlar'dan ve Çarlık Rusya'sından ilave hac yolları açıldı. Batı Afrika'nın, yüzyıl dönümünden sonra yeni kurulan İslami

ülkelerinden, kutsal topraklara yönelik bir "doğuya hücum" yaşanıyordu; bu durum bazı mümin gruplarının ya da bazı etnik grupların tamamının göçüne yol açtığı için Afrika'daki iç göçte de kısmen rol oynuyordu. Kıyamet beklentileri, kurtarıcı bir mesihe ya da "Mehdi"ye yöneliyor, ne kadar uzakta da olsa, kendisine yakın olmak isteniyordu. Sömürgeci fethin baskısı bu türden hareketlere güç kazandırabiliyordu.[179] 19. yüzyıla gelene kadar dünya çapında hac ağları ortaya çıkmıştı: Çinli Müslümanlar Mekke ve Kahire'ye yolculuk ediyorlardı; aksi yönde, Çin İmparatorluğu sınırları içindeki Sufi evliyaların türbeleri de hac yolculuklarının önemli çekim noktaları haline gelmişti.

19. yüzyılın yeniliği, 1820'den sonra yavaş yavaş başlayan ve 1870'li yılların ortasında önemli ölçüde artan, köle ticareti dışındaki uzak mesafeli göçlerdi. Bu göçlerin boyutu, yüzyılın ortasından sonra, dünya nüfusundan çok daha hızlı artmıştı. Göç araştırmaları, bu göçleri didaktik olarak hazırlanmış haritalar üzerinde kalın oklarla gösterilen, birbirinden hiç farkı olmayan "kitlesel" akımlar olarak sunma fikrinden çoktan vazgeçti. Bunun yerini, genellikle yerel özel durumların bir mozaiği aldı; bu durumlar içinde başka bir yere nakledilen köy ve sakinlerinin bir bölümü genellikle mikro araştırmalara konu oluyor. Bu türden göç öykülerinin bileşenleri, belirli bir noktaya kadar, farklı kültürlerde hep aynıydı: Öncüler, örgütleyiciler, grup dayanışmaları vardı. Göç kararları giderek daha sık bir biçimde, tek tek bireyler tarafından değil, aile içinde alınıyordu. Taşımacılık devrimi çağında lojistik olanaklar iyileşmişti; aynı şekilde büyük ölçekte örgütlenmiş, hızlanmış kapitalizm de hareketli bir işçi sınıfını gerektiriyordu. İster Avrupa'dan, isterse Hindistan veya Çin'den geliyor olsunlar, göçmenlerin çoğunluğu alt sınıflardandı. Misafir ülkede orta sınıflara yükselmeyi arzuluyorlardı ve bunu da eski köleler ve torunlarından çok daha sık başardılar.[180] İç ve dış ("ulusaşırı") hareketliliğin arasındaki bağıntı değişkendi. Modern dünyadaki hayatın giderek ve her yerde daha hızlı ve daha hareketli olduğunu öne sürmek yüzeysel kalır. Daha ziyade Almanya ya da İsveç için çok erkenden yapılan araştırmalar, 20. yüzyılda (barış dönemlerinde) yalnızca dış ülkelere göçün yoğunluğunun değil, toplum içi yatay hareketliliğin de gerilediğini göstermiştir.[181] Avrupa için, geç 19. yüzyılın yüksek hareketlilik düzeyi bir istisnaydı.

Bireysel göçmenler görevlilerin denetimine giderek daha sık maruz kalsalar da, hükümetler, uzak ülkelere göçlere 1880'li yılların sonuna kadar hemen hemen hiçbir engel çıkartmadılar. Göçün devlet tarafından desteklenme çağı ancak 20. yüzyıl başında başladı. Büyük göç sistemlerinin kurulması için, her iki tarafın da idari bir açıklık içinde olması, önemli bir önkoşuldu. Pek de kendiliğinden anlaşılır bir durum değildi bu: Japonya ve Çin, ülke içine ve ülke dışına göçü olduğu gibi dış ticareti de denetim altında tutmaya çalıştılar. Yüzyıl dönümünde Japonya, Latin Amerika'ya göçü aktif bir biçimde, hatta finansal araçlarla desteklemeye başladı. Başka bir siyasal destek var mıydı? Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar'daki seyrek nüfuslu topraklarını dönem dönem kalabalıklaştırmaya çalıştı. Avustralya kolonileri de aktif bir göç politikası yürüttüler. Yüksek yolculuk masrafları desteklenmeyen göçü zorlaştırdığı için, Avustralya örneğinde bu özellikle gerekliydi. Avustralya'ya acilen insan gerekiyordu ve bu insanları kazanmak için Kuzey Amerika'yla rekabet halindeydi. Kitlesel göç ancak, devletin 1831 yılından sonra maddi teşvikler sunmasıyla mümkün olabildi. 19. yüzyılda Avustralya'ya gelen bir buçuk milyon İngilizin nerdeyse yarısı, masraflarını karşılayan devletin desteğini almışlardı: Bu destek kredi şeklinde değil, karşılıksız avans şeklinde veriliyor ve devlet bunu kamu arazilerini satarak karşılıyordu. Londra'daki Colonial Land and Emigration Commission on yıllar boyunca Avustralya devletinin en önemli ve en başarılı organlarından biriydi.[182] Bu durum, denetlemeyi ve seçme yapmayı da mümkün kılıyordu. Göç alan toplum, "ayak takımı"nı ülkeden atmak isteyen İngiliz hükümeti ile, sömürgecilerin daha güvenilir göçmenlerin gelmesi yönündeki çıkarları arasındaki çatışmada yerleşti. Demokratik ülkelerin hükümetlerinin, kendi seçmenlerinin gelirlerinin korunmasını ya da yükseltilmesini bekledikleri bir göç politikasını tercih ettikleri yolundaki ekonomik kural Avustralya örneğinde kanıtlandı. Bunun ardından, göçmenlere genel ve eşit koşullarda bir vatandaşlığın ne zaman verileceği sorusu geliyordu.

Kadın ve erkek bireysel göçmenlerin göç etme nedenleri, doğallıkla kültürel olarak şekillenmişti. Çok sıcak yörelerden gelen insanlar çok soğuk ülkelerde çalışmayı sevmezler ve tersi de doğrudur; en çok da, daha önceden oraya yerleşmiş ve bir ölçüde memnun kalmış, kendilerinden çoğu zaman belirleyici bilgilerin

alınabileceği memleketlilerin ya da kendi grubuna mensup insanların bulunabileceği yerlere gitmek tercih edilir. Bu tercih, İrlandalıların büyük kıtlık döneminin ardından gelen göçlerindeki gibi uç örneklerde, göçü nerdeyse doğal hale getiren bir çekim unsuru oluşturur. Aksi halde, görece büyük bir karar özgürlüğü koşullarında kültürden bağımsız rasyonellik egemen olabilir. Bunlardan en önemlisi Eski ve Yeni Dünya arasındaki ücret uçurumuydu. Bu uçurum bizzat göç yoluyla, zaman içinde azalmıştır – göçün yavaş yavaş gerilemesinin önemli bir nedeni de budur.[183] Ücretler arası fark, evrensel geçerlilikte bir nedendi. 19. yüzyılın son üçte birinde Hintli işçiler, Boğazlar Yerleşimleri'nden ziyade Burma'ya göç etmeyi tercih ediyorlardı, çünkü Malezya'daki kauçuk üretimi aşırı artıncaya kadar, Burma'daki ücret seviyesi daha yüksekti. Uzak gelecek, başka bazı düşünceleri de dikkate alıyordu. Küçük tarım üreticileri, sürekli işçileşmekten kaçınmak için, geçici bir süre işçi olmayı göze alıyorlardı. Bu tür tahminler her zaman belirsizdi. İyi bilgilenemeyen ve iyi niyetli kişiler, efsanevi zenginlikler hakkındaki söylentilerle ya da aldatıcı evlilik vaatleriyle, çoğu zaman tehlikeli serüvenlere ayartılıyorlardı. Mikro farklılıkları açıklamak, tarih araştırmacıları için heyecan vericidir: Örneğin neden bir bölge diğerinden daha fazla göçmen üretmiştir? Birbirleriyle bağıntılı büyük sistemlerin, kendilerine özgü belirli bir yaşamları olduğu kabul edilmelidir; ancak somut yaşam durumlarında çok sayıda kişisel kararın bir arada yaptıkları etkiyle, kısacası pratikle, ortaya çıkar, varlıklarını sürdürür ve dönüşürler.

V

Yaşam Standartları

Maddi Yaşamın Rizikoları ve Güvenli Halleri

1 "Yaşam Standardı" ve "Yaşam Kalitesi"

Maddi Yaşamın Kalitesi ve Standartları

Bir 19. yüzyıl tarihi, insanların hangi maddi düzeyde yaşadıkları sorusunu görmezden gelemez. Bilimsel araştırmanın bu konuda *genel* bir düzlemde verebileceği az sayıda bilgiyi bir araya topluyoruz. Bu arada "yaşam standardı" ile "yaşam kalitesi"ni birbirinden ayırmak gerekir. "Yaşam standardı" toplumsal tarihle, "yaşam kalitesi" ise tarihsel antropolojiyle ilgili bir kategoridir.[1] Yaşam kalitesine, öznel refah, hatta mutluluk izlenimi dahildir. Mutluluk bireylere ya da küçük gruplara bağlıdır ve kalite ölçülemediği gibi kıyaslamasının yapılması da zordur. Bugün bile, A toplumundaki insanların yaşamlarından B toplumundakilere göre daha "memnun" olup olmadıklarına karar vermek nerdeyse imkânsızdır. Geçmişteki insanların, kendileri hakkındaki bu tür değerlendirmelerini bugün ortaya koymamız mümkün değildir. Ayrıca yoksulluk ile sefalet arasında da bir ayrım yapmak gerekir. Geçmişteki bazı

toplumlar, pazar malları açısından yoksul oldukları halde iyi yaşamayı olanaklı kılmışlardır. Pazar ekonomisinin yanı sıra topluluk ekonomisine ve doğal ekonomiye dayanmışlardır. Kişisel ya da kolektif sefalet içinde yaşayanlar, mülksüzlerden çok, bir topluluğa, güvenilir bir korumaya, toprağa ve ormana erişimi olmayanlardı.

"Yaşam standardı" "yaşam kalitesi"nden bir kerte daha somuttur. Yine de kavram, "gelir" gibi "katı" bir ekonomik büyüklük ile bir bireyin ya da grubun gelirinden sağladığı "fayda" gibi "yumuşak" bir kıstas arasındaki gerilimde yer alır. Yakın zamanlarda, yaşam standardının, örneğin işsiz kalınarak gelirin kaybedilmesi, ani fiyat artışları ya da ailenin geçimini sağlayan kişinin ölmesi gibi aniden ortaya çıkan ve kısa süreli krizlerle başa çıkma yeteneği olarak belirlenmesi önerilmiştir. Bu krizlere rağmen hayatını sürdürebilen ve uzun erimli bir yaşam planını gerçekleştirebilenlerin, yüksek bir yaşam standardına sahip olduğu düşünülüyor. Bu da modernlik öncesi koşullarda somut olarak, bireylerin ve grupların vaktinden önce ölümden kaçınmak için hangi stratejileri uyguladıkları ve bunda ne ölçüde başarılı oldukları sorusuyla özetlenebilir.[2]

İktisatçılar yaşam standardı tarihine, sosyal tarihçilerden daha sağlam yaklaşıyorlar. Bir biçimde sınırlanmış ekonomilerin (geç modern dönemde bunlar genellikle *ulusal* ekonomilerdir) gelirlerini tahmin etmeye çalışıyor ve sonra bunu nüfusa bölüyorlar. İşte o zaman ünlü kişi başına gayri safi milli hasıla (GSMH) elde ediliyor. İktisatçıların sormaktan hoşlandıkları ikinci bir soru da ekonomilerin tasarruf etme, yani gelecek için değerler yaratma ve mümkünse tasarruf edilenin bir bölümünden kendisi de yine değerler yaratabilecek şekilde "yatırım" olarak yararlanabilme yetisine sahip olup olmadıklarıdır. Gelgelelim, istatistiksel olarak saptanabilir ekonomik büyüme ile gerçekten deneyimlenen yaşam standardı arasında net ve pozitif bir bağıntı yoktur. Her türden büyümenin yüksek ölçüde bile olsa, zorunlu olarak yaşamın iyileştirilmesine dönüşmesi gerekmez. Erken Modern Çağ'da gerçek ücretlerin aşağıya doğru hareket ettikleri, ama bu sırada toplumların toplam maddi zenginliğinin arttığı, yani yoğun ve uzun erimli bir gelir dağılımında kutuplaşma sürecinin yaşandığı birden fazla Avrupa ülkesi için kanıtlanmıştır: Zenginler daha zengin, yoksullar daha yoksul oluyordu.[3] Gelir ile yaşam kalitesinin diğer veçheleri arasında da kesinlikle doğrudan bir bağlantı yoktur. Japonların geliri 19. yüzyıl boyunca

yavaş yavaş artarken, gitgide daha fazla sayıda tüketici pahalı ve prestijli, perdahlanmış beyaz pirinç alabiliyordu. Ne var ki, bu beslenmede pirinç tanesi kabuklarındaki vitaminlerden mahrum kalındığı ortaya çıktı. İmparatorluk ailesinin üyeleri bile, B_1 vitamini eksikliğinden kaynaklanan beriberi hastalığı yüzünden ölüyorlardı: Bu, refahın bir rizikosuydu. Şeker tüketimi ile diş sağlığı arasındaki bağıntıda da benzeri bir durum söz konusudur. Tarihsel deneyimde, ekonomik refahın otomatik olarak biyolojik yaşam kalitesine dönüştüğüne dair yeterli kanıtlar bulunmuyor.

Gelir Coğrafyası

Dünya çapında ekonomi istatistiği tutulmasından *önceki* bir çağda, gelirlerin tahmin edilmesindeki tüm belirsizliklere rağmen, nispeten akla en yatkın nicelleştirmeler, tartışmanın temelini oluşturabilir (Tablo 6).

Maddison'ın tahminlerine, istatistiksel verilerin yokluğunda yalnızca çok sınırlı eleştiriler yöneltilebilir. Maddison öncelikle, Asya'nın ekonomik kapasitesini hafife almakla eleştirilmiştir.

Maddison niteliksel kaynaklardan da geniş ölçüde yararlanarak, orantıları kabaca veren yaklaşık bir izlenim elde etmeye çalışmışsa da, aslında böyle tahminlerde bulunmak "olanaksızdır". Yine de, Angus Maddison'ın verdiği rakamları en azından *oranların* inandırıcı bir anlatımı olarak görüp, kişi başına GSMH büyüklüğünü bir ölçüde yansıttığını kabul edersek, şu hususlar göze çarpıyor:

- 1829 ile 1913 yılları arasında dünyanın en yoksul ve en zengin yöreleri arasındaki maddi yaşam standardında makas muazzam açılmıştır. 1820 yılında üç, belki de dört kat bir fark bulunurken, 1913 yılında en az sekiz kat fark vardı.[4] Bu gibi sayılara güvenilemese bile, bu zaman diliminde dünyadaki gelir ve refah uçurumunun çok fazla, muhtemelen daha önceki bütün dönemlerden daha fazla arttığı tartışılmaz; elbette bu, dünyadaki zenginliğin toplam artışı çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bu eğilim ancak 1950'den sonra frenlenmiştir; bu da endüstrileşmeden de ham madde ihracatından da yararlanamayan bir "en yoksul" ülkeler grubunun stabilize edilmesiyle söz konusu olmuştur.[5]

Tablo 6: Seçili Ülkelerde Tahmini Kişi Başına Gayri Safi Milli Hasıla, 1820-1913 (1990 yılının $ değeriyle)

	1820	1870	1913	1870-1913 Faktörü
Avrupa				
İngiltere	1.700	3.200	4.900	1,5
Hollanda	1.800	2.700	4.000	1,5
Fransa	1.200	1.900	4.000	1,5
Almanya	1.000	1.800	3.600	1,9
İspanya	1.000	1.400	2.300	1,6
Amerika, Okyanusya				
Avustralya		3.600	5.700	1,6
ABD	1.200	2.400	5.300	2,2
Arjantin		1.300	3.800	2,9
Meksika	760	670	1.700	2,5
Asya				
Japonya	670	740	1.400	1,9
Tayland (Siyam)		700	830	1,2
Vietnam	540	520	750	1,4
Hindistan	530	530	670	1,3
Çin	600	530	552	1,04
Afrika				
Güney Afrika		1.600		
Mısır		700		
Altın Sahili (Gana)			700	

Kaynak: Angus Maddison: *The World Economy: A Millenial Perspective*, Paris: OECD 2001, s. 185, 195, 215, 224 (rakamlar yuvarlanmıştır, faktör hesaplanmıştır).

- Kuzey ve Batı Avrupa'daki endüstrileşmenin çekirdek bölgelerinin yanı sıra, Maddison'ın "western offshoots" olarak tanımladığı ülkeler, yani Kuzey Amerika, Okyanusya ve Rio de la Plata'daki yeni-Avrupalı yerleşimci toplumları en yüksek gelir artışlarını elde etmişlerdir.
- ABD ve Avustralya daha I. Dünya Savaşı'ndan *önce* Avrupa'nın liderlerini geride bırakmışlardı. Ancak "gelişmiş" ülkeler grubu içindeki bu fark, onları dünyanın geri kalanından ayıran ve olağanüstü artan mesafenin yanında çok küçüktü.[6]
- Bunun tersine olarak, istatistiksel bir "Üçüncü Dünya," düşük başlangıç düzeyinden hiçbir zaman daha ileri gidemeyen bir ülkeler grubu, daha 19. yüzyılda, özellikle de son birkaç on yılında oluştu.
- Hem Asya'da hem de Afrika'da kapsayıcı genel görüntünün dışına çıkan *birer* istisna vardı: Endüstrileşmeye 1880'li yıllarda başlayan Japonya ve aynı tarihlerde dünyanın en büyük altın rezervlerinin keşfedildiği Güney Afrika.
- Birçok ülkede, ortalama refahın ve böylelikle tüketim yeteneğinin hissedilir ölçüde arttığı yaklaşık bir dönüm noktası gösterilebilir. Bu dönüm noktası İngiltere ve Fransa için 19. yüzyılın ikinci çeyreği; Almanya ya da İsveç için yüzyılın ortası, Japonya için 1880'ler, Brezilya için 1900'den sonrası, Hindistan, Çin ya da (Güney) Kore içinse 1950'lerden sonraki bir tarihtir.[7]

2 İnsan Ömrünün Uzaması ve "*Homo hygienicus*"

Maddison'ın kişi başına gelir tahminlerinin yaşam standardı açısından sınırlı bir değer ifade ettiği, yazarın istatistik kitabında yaşam beklentisi hakkındaki bölüm okunduğunda ortaya çıkıyor. Buna göre, Asya'nın Avrupa'ya kıyasla "yoksul" oluşu, kendisi de son derece güvenilir bir sağlık göstergesi olan insan ömrünün uzunluğuna çok da net olarak yansımaz. Buna göre Asyalılar arasında en sağlıklı insanlar olan Japonlar, kişi başına yüksek gelir sahibi Batı Avrupa halkından biraz daha kısa bir ömür sürdüler. Başka bir deyişle: Erken Modern Çağ'da insanların çoğu her yerde aynı ölçüde kısa yaşadılar. 1800 yılından önce yalnızca İngiliz

yüksek aristokrasisi ya da Cenevre burjuvazisi gibi çok küçük seçkin gruplarında erkek yaşam beklentileri 40 yaşına ulaşabiliyordu. Asya'da değer bunun biraz altındaydı, ama çok da altında değildi. Mançurya Qing aristokrasisinde 1800 yakınlarında doğanlarda 37 yaş civarında, 1830 yakınlarında doğanlarda 32 yaş civarında salınıyordu; bu kötüleşme Çin'in genel toplumsal gelişimini çok iyi yansıtmaktadır.[8] Doğum sırasındaki yaşam beklentisi 1820'lerde Batı Avrupa'da –uzun ömürlü İsveçlilerle kısa ömürlü İspanyollar arasındaki aralıkta– 36, Japonya'da ise 34 yıldı. 1900 yılında yaşam beklentisi Batı Avrupa'da ve ABD'de 46-48 yaşlarına kadar yükselmişti; Japonya 44 yaşla onları izliyordu – ve yine diğer Asya ülkelerini geride bırakıyordu.[9] Japonya'nın o dönemde ekonomik gelişme açısından ABD ve gelişmiş Batı Avrupa ülkelerinin en az bir kuşak gerisinde kaldığı düşünülürse, *erken* endüstrileşme koşullarında, başka yerlerde ancak *ileri* endüstrileşme dönemine özgü olan sağlık standartlarına ulaştığı görülür. Gelir tahminlerine ne kadar ağırlık verilirse verilsin, kurgusal bir ortalama Japon 1800 yılında eşzamanlı "tipik" bir Batı Avrupalıya göre daha mütevazı bir hayat sürdürüyordu, ne var ki yaşam beklentisi daha düşük değildi. Yüz yıl sonra, dünyanın iki bölümündeki toplumların zenginliklerini katlamalarından sonra, aradaki mesafe önemli ölçüde küçülmüş değildi. Muhtemelen Japonya'daki ulusal zenginlik daha dengeli dağıtılmıştı ve her şeyden önce *günümüzde* dünyadaki en yüksek yaşam beklentisine sahip olan Japonlar, olağanüstü sağlıklı yaşıyorlardı. Daha 17. ve 18. yüzyıllarda hastalıkların saldırı olanağını azaltan ve ayrıca kaynakların olağanüstü tutumlu kullanılmasını sağlayan beslenme tarzlarını, ev inşası tekniklerini, giyinme alışkanlıklarını, kamusal ve kişisel hijyen göreneklerini geliştirmişlerdi.[10] Japonlar, Batı Avrupalılardan daha "yoksul"dular ama bu yüzden "daha" kötü yaşadıkları söylenemez.

Kazanılmış Ömür

Dünya nüfusunun (doğum anındaki) ortalama yaşam beklentisi 1800 yılında en fazla 30 yıldı, yalnızca çok ender istisnai koşullarda 35 yıla ya da biraz daha yukarısına çıkabiliyordu. İnsanların yarıdan fazlası, yetişkin yaşlarına ulaşmadan ölüyordu. Çok az kişinin işten sonra bir hayatı vardı. Ne iş gününden sonra

bir "paydos saati" ne de sona erdirilen bir çalışma döneminden sonra "emeklilik" söz konusuydu. Ölüm, tipik bir biçimde, hızla ilerleyen enfeksiyon hastalıkları sonucunda geliyordu. Ölümlerin çoğunlukla uzun süren, yıpratıcı acıların sonunda gerçekleştiği günümüzden farklı olarak, o zamanlar ölümün "daha sivri silahları" (Arthur E. Imhof) vardı.[11] Dünyadaki mutlak sayıları hızla artan insanlarda yaşam beklentisi 2000 yılında 67'ye çıktı. Böylelikle toplumlar *arasındaki* ve toplumların kendi içlerindeki biyolojik yaşam şansları, gelir farklılıklarına göre daha güçlü bir biçimde dengelenmiş oldu. Başka bir deyişle, insan ömürleri maddi zenginleşmeden daha hızlı uzuyorlardı.

Uzun yaşam beklentisindeki bu "demokratikleşme," yakın tarihin en önemli deneyimlerinden biridir. Elbette istisnalar vardır. Günümüzde Sahra-altı Afrika'nın, üstelik genellikle AIDS'e de çok yoğun maruz kalan en yoksul ülkelerinde, yeni doğanların değil ama 20'li yaşlarındaki genç yetişkinlerin ortalama yaşam beklentisi, endüstri dönemi öncesi İngiltere, Çin ve Japonya'ya göre, hatta taş devrine göre daha düşüktür.[12] 19. yüzyılda insan ömrünün neden adeta "patlama yaptığı" tartışmalıdır. Kimileri bunun nedeni olarak tıbbi ve sıhhi ilerlemeleri, kimileri beslenmenin iyileşmesini görüyorlar; kimileri de yeni halk sağlığı önlemlerini görüyorlar; bazı uzmanlar da tüm bu etmenlerin bir arada etkili olduğu çok nedenli modelleri benimsiyorlar. İnsan ömrünün uzaması devrimine yol açan süreçlerin, bir ölçüde tam olarak tarihlenmesi, 19. yüzyılın dönemsel karakteri için büyük önem taşıyor. 1993 yılında Nobel Ekonomi Ödülü'nü alan Robert W. Fogel, bugün varılan bilgi düzeyinden, uzun ömürlü bir çağa giden belirleyici adımın "Batı'da" –Fogel bununla Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya'yı kastediyor– 20. yüzyılın ilk yarısında, özellikle de 1890 ile 1920 arasındaki zaman diliminde atıldığı sonucuna vardı.[13] Elbette, bu noktaya 19. yüzyıl boyunca sürekli yükselen bir çizgi üzerinden varılmamıştı. İngiltere'deki erken endüstrileşme döneminde, yaklaşık olarak 1780 ile 1850 arasında, yaşam beklentisi ilkönce düşmüş ve İngiltere'nin daha Shakespeare döneminde ulaştığı yüksek düzeyden uzaklaşmıştı.[14] İngiltere'de çalışan nüfusun maddi yaşamı 1780 ile 1850 arasında toplam olarak iyileşmedi. *Bundan sonra* ücretler açıkça fiyatların üstüne çıktı ve yaşam beklentisi de yavaş yavaş artmaya başla-

dı.[15] Endüstrileşmeye ancak 1820 yılında başlayan Almanya'da çok geçmeden "Pauperizm," kırsal alanda ve şehirlerde yeni türden ve bir felaket olarak hissedilen kitlesel yoksulluk tartışılmaya başlamıştı.[16] Daha önce İngiltere'de yaşanan süreç, zamansal bir ötelemeyle burada da gerçekleşiyordu. "Köprü dönem"deki bu "dip" noktasını her şeyden önce iki nedene dayandırmak mümkündür: *Birincisi* beslenmenin niceliği ve özellikle de niteliği, endüstri öncesi fabrika çalışmasının artan enerji ihtiyaçlarına ayak uyduramıyordu. Erken 19. yüzyılda "Batılı" toplumlardan yalnızca ABD, vatandaşlarına asgari olarak yeterli olandan daha fazla gıda maddesi temin edebilmeyi garanti ediyordu. İstatistikçilerin hesapladığı reel gelir artışının, fiziksel refaha aktarılması bakımından büyük ölçüde azaltılması gerekiyordu; Robert Fogel bu azaltmanın yüzde 40 dolayında olması gerektiğini hesaplıyor.[17] İkinci olarak da hızla büyüyen şehirler, sağlığa yönelik tehlikelere kuluçkalık ediyordu: Çok çeşitli bölgelerden insanın bir araya gelmesi zaten böylesi tehlikeleri içerir. Sonra da, kentsel konut yoğunlaşmasıyla birlikte gerekli sıhhi önlemler alınmadan, en dar mekânlarda yan yana yaşıyorlarsa, ölümcül seyreden hastalıkların nedenleri de katlanarak artar. Kurbanların çoğuna eziyet veren, yoğunlaşmış bir halde ortaya çıkan salgın hastalıklar değil, mevcut yaşam koşullarında yuvalanan "normal" hastalıklardı. Bu durum esas olarak endüstrileşme evresine girmiş bütün Avrupa toplumları için geçerliydi. Ve *yalnızca* şehirler için geçerliydi. Bir zamanlar kırsal alanda yaşam nispeten daha sağlıklıydı – aradaki bu fark, Kuzeybatı Avrupa'da ancak 1900'lerde kapandı.[18]

Dünya çapındaki yaşam süresinin uzaması eğilimi 1890'larda Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya'da *başladı*, diğer yerlerdeki ileri adımlar ise farklı tarihlerde atıldı:

- Latin Amerika en büyük atılımını 1930 ile 1960 arasında yaptı;
- Sovyetler Birliği bu atılımı 1945 ile 1965 arasında gerçekleştirdi (bunu 1990 yıllarında eski birlik devletlerindeki büyük gerileme izledi);
- Çin'de ise ilk adım 1949 yılından sonra atıldı; komünist rejim çok başarılı bir sağlık politikası yürüterek, 1949 yılından önce 30 yıldan düşük olan yaşam beklentisini, 1980 yılında hemen hemen 70 yıla çıkarttı;[19]

- Afrika devletlerinin çoğu, yaşam beklentisini bağımsızlıklarına kavuşmalarının ardından gelen yirmi yıl içinde, yani yaklaşık olarak 1960 ile 1980 arasında artırdılar;
- Japonya 1947 ile 1980 arasında yeni bir atılım gerçekleştirdi.[20]

Temiz Su

20. yüzyıldaki kazanımların temelleri çoğunlukla 19. yüzyılda atılmıştı. Yaygınlaşmaları ise zaman aldı. Özellikle önem taşıyan iki saik, 19. yüzyıldan geldi: Bunlardan biri hastalıkların önlenmesi hakkındaki yeni bilgiler, diğeri de halk sağlığı hizmetinin doğuşuydu. İlkönce bunlardan ikincisini ele alalım. Yaklaşık olarak 1850 yılından sonra hükümetler, halk sağlığı hizmetini sistematik olarak inşa etmenin zorunluluğunu kavradılar. Batı Avrupa devletleri hastaların ya da potansiyel hastalık taşıyıcılarının denetlenmesi ve sınır dışı edilmesi repertuvarlarını (uzun süredir Akdeniz ve Karadeniz yörelerinde uygulanan, otoritenin liman şehirlerinde karantinalar kurması gibi)[21] hastalıkların beslendiği zemini ortadan kaldıracak bir altyapıya yatırım yaparak genişlettiler. Avrupa'da kamusal sağlık hizmetinin artık kişisel yardımseverlerin ve dini görevlilerin değil yalnızca devletin üstüne düşen bir görev olduğu ancak 19. yüzyılda ilan edilmiştir. O sıralar yaygın olan "çevrecilik" öğretileri, nereden başlamak gerektiğini gösteriyordu: Şehirlerde çöplerin ve atık suların bertaraf edilmesi ve zararsız içme suyunun tedarik edilmesi. Hijyen hareketinde (*sanitary movement*) İngiltere dünya çapında öncü konumundaydı; bu ülkede 1830'lu yıllardan itibaren temel fikirler geliştirilmiş ve geleceğe işaret eden girişimler başlatılmıştı. Endüstriyel devrimin yan ürünü olarak ortaya çıkan zararlar da gözden kaçmamıştı. Britanya'nın verdiği itilim hızla benimsendi; özellikle ABD'de Avrupa kıtasından hemen sonra en kapsamlı bir biçimde kabul gördü.[22]

İlk çıkış noktası, suyun burjuvaların ve devletin girişimleriyle iyileştirilmesiydi. Su politikası gibi bir şeyin ortaya çıkabilmesi için, önce suyun kamusal mülk olarak kabul edilmesi gerekiyordu. Su haklarının tanınması, devletin haklarının ve özel hakların birbirinden ayrılması gerekiyordu. Suyun mülkiyeti, ondan yararlanılması ve endüstrideki kullanımı hakkındaki kapsamlı hukuksal

tanımların oluşturulması uzun erimli ve son derece karmaşık bir süreçti. Merkezi bir devlet olan Fransa'da bile bu süreç ancak 1964 yılında tamamlandı; dünyanın birçok bölgesinde henüz tamamlanmış değil. Politik iradenin ve hukuksal koşulların yanı sıra uygun bir teknolojinin de varlığı gerekiyor. Bu kombinasyon ilk kez, New York'ta modern bir su tedariki sisteminin yaratılmasıyla tamamlandı. 1842 yılında sukemerleri, borular ve depolardan oluşan bir sistem, şehrin gördüğü en büyük törenlerden biriyle açıldı. Bu sistem kamusal çeşmelere, evlere ve itfaiyeye su sağlıyordu.[23] İngiliz hekim Dr. John Snow'un 1849 yılında koleranın hava yoluyla ya da doğrudan insanlar arası temasla değil, suyla bulaştığını tespit etmesiyle birlikte, suyun teknik yollarla arıtılmasının değeri özellikle netleşti. Snow'un bilgisinin genel kabul görmesi için daha bir on beş yıl geçmesi gerekti. Londra'nın su şebekesinin birden fazla özel girişimcinin elinde olması, iyileştirmeleri zorlaştırıyordu. Daha 1866 yılında kolera bu şirketlerden birinin su hatları üzerinde şehre dağıtılmış ve yalnızca East End'de 4.000'in üzerinde can almıştı. Daha sonraysa su kalitesi iyileşti; kişisel kuyular yavaş yavaş ortadan kalktı. Londra'da 1866'dan sonra kolera ve tifüs salgını görülmedi.[24]

İyileştirmeye nereden başlanması gerektiğinin, yerel doktrinlere de bağlı olduğu, Münih örneğinde açıkça görülüyor. Münih'te hekim ve farmakolog Max von Pettenkofer hijyen alanında en büyük otoriteydi. John Snow gibi, Pettenkofer de kolera tehdidine karşı, Münih'te 1854'te yaşanan ikinci büyük salgından sonra hassasiyet gösterdi. Pettenkofer'in salgının yaygınlaşması hakkındaki teorisine göre, toprağın temiz kalmasını sağlamak acil önem taşıyordu ve bu amaçla öncelikle su kuyularının koşullarının iyileştirilmesi gerekliydi. Pettenkofer koleranın kötü içme sularıyla yayılması ihtimalini hesaba katmadığı için, su şebekesinin iyileştirilmesine, Londra'daki kadar önem verilmedi. Modernleştirilmiş ve merkezi bir su şebekesi projeleri üzerinde ancak 1874'ten sonra çalışılmaya başlandı; gel gör ki su teorisinin karşıtları Münih'te yaşanan üçüncü kolera salgınından sonra bile pes etmediler. Münih şehri ancak 1881 yılından sonra yeni bir su şebekesi inşaatına başlayabildi.[25] Pettenkofer'in yanılgısı, Bavyera Krallığı'nın başkentine pahalıya mal oldu.

Münih'te kanalizasyon şebekesi inşa etmek için de –Pettenkofer'e rağmen– 1880'li yıllara kadar beklendi. Londra'da bir kanalizasyon şebekesi inşası daha erkenden başarılmıştı – suyla yaygınla-

şan tifo, dizanteri, kolera gibi hastalıkların bu İngiliz metropolünde ortadan kalkmasının ikinci nedeni de buydu. Londra'da temiz su sağlanmasının ve atık suların bertaraf edilmesinin sağlık açısından birbiriyle bağlantılı olduğu görüldü. Bu her zaman kolaylıkla anlaşılan bir olgu değildi. Napoléon gerçi Parislilere kamusal çeşmeler ve sukemerleri yapmıştı, ama diğer sıhhi iyileştirmelerle ilgilenmemişti. Londra'da 1855 yılında Metropolitan Board of Works kurulmuştu; bu Londra'nın *tamamından* sorumlu olan ilk kurumdu. Yetki karmaşası ve radikal piyasa liberalizmi yanlılarının gösterdiği direnç, başlangıçta görevlilere büyük zorluklar çıkardı. Daha sonra *The Great Stink* [büyük pis koku] ortaya çıktı. Londra'daki Thames Nehri'nde 1800 yılında hâlâ som balığı avlanabiliyordu, birkaç yıl sonra Lord Byron burada yüzmüştü. 1858 yılı Haziran ayında nehirden öyle bir koku yayıldı ki, House of Commons'ın duvarlarına kireç kaymağına batırılmış örtüler asıldı ama yine de oturumlara son vermek zorunda kalındı. Saygıdeğer parlamenter beyler paniğe kapılmışlardı, nehirden yayılan buharları nahoş olduğu kadar tehlikeli de buldular. Bunun üzerine Metropolitan Board of Works'ün başmühendisi, Avrupa'nın en büyük şehrinin modernleştirilmesinde çığır açan kişilerden biri olan Sir Joseph Bazalgette, ağırlıklı olarak yeraltında kurulacak bir kanalizasyon sisteminin inşasıyla görevlendirildi. Kraliçenin sevgili eşi Prens Albert, 14 Aralık 1861 tarihinde 42 yaşında, söylentilere göre tifüsten ölünce, soruna bir çare bulunmasının aciliyeti ortaya çıktı.[26] 1868 yılına kadar 1300 mil atık su kanalı döşenmişti, bunların 82 milini devasa duvarları olan tuğla tüneller oluşturuyordu, bu tüneller için 318 milyon tuğla kullanılmıştı; 19. yüzyılın en büyük ve en pahalı kamusal yatırımlarından biriydi bu. Londra Thames-Embankments, yani modern bir büyük şehrin tüm boru ve iletim tesisatının yanı sıra metro hattını da kapsayan sahil tahkimatı tesisi de bu yatırımlardan biriydi. Londra toprağındaki inşaat faaliyetlerini halk büyük bir coşkuyla izliyordu.[27] Modernliğin bu anıtı için kullanılan teknoloji, Floransa ya da Mağrib üslubunda inşa edilen, buhar makineleriyle donatılmış pompa istasyonu dışında, ne tuhaftır ki endüstri dönemi öncesine aitti. Tuğla lağımlar ve sırlamış seramikten oluşan borular bir yenilik değildi, suyun hareketi düpedüz boruların eğimiyle sağlanıyordu. Teknik açıdan bakıldığında, Victoria döneminin atık su tesisleri bir yüzyıl daha öncesinden inşa edilebilirdi. Bu bir sorunu

algılama, siyasal irade ve pisliğe karşı tutumun değişmesi meselesiydi.[28] Çok methedilen yeni tesislerin gerçekten tüm istekleri karşılayıp karşılamadığı ayrı bir konudur. 3 Eylül 1878 tarihinde Thames Nehri üzerindeki bir buharlı gezi gemisi Londra kanalizasyon hatlarının alt kesiminde bir yük mavnasıyla çarpışınca, kamuoyunda bu kazada hayatını yitiren çok sayıdaki kurbandan kaçının boğularak, kaçının ise Thames Nehri'nin sularında zehirlenerek öldüğüne dair soru işaretleri oluştu.[29]

Başka kıtalardaki şehir hijyeni hakkında hâlâ kapsamlı araştırmalar bulunmuyor. İlkönce bazı izlenimlerle yetinmek durumundayız. Müslüman Batı Asya, Avrupalı seyyahlar tarafından daima şehirlerdeki su şebekesinin yüksek kalitesiyle methedilmiştir. İran'ın İsfahan şehrinin 1722 yılında Afganlar tarafından yerle bir edilmesinden önceki hiçbir haber, bu hususu ihmal etmiyordu. İsfahan ve diğer Batı Asya şehirlerinde Avrupa'da eşi bulunmayan bir su tedarik sisteminin bulunduğu hep söyleniyordu. Rusların 1784 yılında Kırım'ı ilhak ettikten sonra Tatarların su hatlarına zarar vermeleri, olayın Batılı tanıkları tarafından özellikle barbarca bir eylem olarak yargılanmıştır. Daha 1872 yılında Suriye'de gezen ve genellikle Şark'tan pek hazzetmeyen bir Alman, o sıralar 150.000 nüfuslu bir şehir olan Şam'da, "her caddenin, her caminin, her kamusal ve özel binanın ve her bahçenin bol bol" kanallarla ve "çeşmelerle" donatılmış olmasına şaşırmıştı.[30] Bombay'da modern su temininin başlamasına, sıhhi kaygılardan ziyade hızla genişleyen bir büyük şehirdeki su azlığı neden olmuştu. Haklı olarak vergilerin artmasından korkan Hintli eşrafın şiddetli direnişinden sonra, burada daha 1859 yılında, yani kimi Avrupa şehrinden daha önce, şehir yönetimi tarafından organize edilen bir su şebekesi kuruldu. Bu şebeke Batı Hindistan'daki metropolün hızla büyüyen pamuk endüstrisine de su temin ediyor ve özel sarnıç sahiplerinin kuraklıktan kişisel çıkarları için yararlanabilmeleri tehlikesini azaltıyordu.[31] Kalküta'da 1865 yılında bir kanalizasyon sistemi ve 1869 yılında su arıtma tesisleri açıldı.[32] Şebeke suyuyla tanışan ilk Çinliler, 1860'lı yıllarda okyanuslarda dolaşan buharlı gemilerdeki imparatorluk delegeleriydi. Su kalitesi dönemin Avrupa'daki büyük şehirlerinden daha yüksek olan Şanghay'da, 1883 yılında modern iletim sistemine sahip bir su merkezi işletmeye açıldı. Bu merkez özel yatırımcılar tarafından finanse edilmişti ve önceleri, yabancı-

ların yönetimindeki koloni tarzı bir küçük bölge olan Uluslararası Yerleşim'de yaşayan zengin Avrupalıların ve bir avuç zengin Çinlinin su ihtiyacını karşılıyordu. Su merkezi, kapsama alanını genişletmeye çalıştı ve Çinlilerin "kolonyal" bir mağduriyet sonucunda temiz sudan mahrum kalmalarını kesinlikle istemedi. Yine de Çinli halk kuşku içindeydi: Kuşaklar boyunca Huangpu Nehri'nden sağlanan suyla az çok hayatta kalınmıştı. Ayrıca, üç binden fazla sakanın üye olduğu loncalar da bu yeni rakibi protesto ettiler.[33]

Kamusal Sağlık Koşullarının Düşüşü ve Yeniden Yükselişi

Modernlik çağı ilkönceleri sağlıklı değildi. Endüstrileşme İngiltere'nin şehirlerinde çalışan nüfusa 19. yüzyılın ilk elli ya da altmış yılında yoksulluk, sefalet, kültürel pejmürdelik ve bedensel sağlığın azalmasını getirdi. İngiltere, endüstrileşmeye modern büyük şehirlerin sıhhi bağlamlarının anlaşılıp çözüm arayışlarına girişilmesinden *önce* başlamanın bedelini ödüyordu. Yine de birçok insan büyük şehir yaşantısının rizikolarını gönüllü olarak göze almıştı, yani kararlarını düşünüp taşınarak almıştı. Büyük şehirler ve endüstrileşmenin yeni, özelleşmiş fabrika şehirleri kırsal alandan daha sağlıksızdılar ama orada kazanılan ücretler daha yüksekti. Fabrikalardaki iş disiplini daha katıydı ama yine de kimileri, kırsal alandaki toprak sahiplerinin ve din adamlarının sıkı denetiminden kaçmayı, bağımsız kulüpler ve dini cemaatler kurma özgürlüğüne sahip olmayı tercih ediyorlardı.[34] ABD'de de sağlık düzeyi –tarihçiler burada bedensel büyüklüğü bir gösterge olarak almaktan hoşlanıyorlar– Amerikan endüstrileşmesinin ilk evresinde (1820-1850), 1800'lerdeki olağanüstü iyi başlangıç konumundan açıkça aşağıya indi. Almanya'da yaşam standardı büyük bir dalgalanma gösteriyordu, ama uzun erimli bir yükseliş trendi vardı. Benzer bir eğilim henüz endüstrileşmemiş olan ama ticaret, finans ve modernleşmiş tarım sayesinde benzeri bir iktisadi gelişme sürecinden geçen iki ülke olan Hollanda ve İsveç'te de mevcuttu.[35] Fransa'da endüstrileşme, 1820'den başlayarak tüm alanlarda ülke ortalamasında açık ve sürekli iyileşmelerle ilişkiliydi. Bu durum, ikinci kuşaktan bir endüstrileşmecinin –aynı tarihlerde ABD'den farklı olarak– bedensel sağlıktaki büyük kayıplarla mücadele etmek zorunda kalmadığı olağanüstü bir örnektir. Bunun için birbirini tamamlayan

iki açıklama önerildi: Bir yandan Fransa'da şehirleşme İngiltere'ye göre çok yavaş ilerlemiştir; böylelikle aşırı kalabalık şehirlerde ortaya çıkan gecekonduların getirdiği büyük sağlık tehlikeleri önlenmiştir. Diğer yandan Fransa'daki şehir halkı İngiltere'dekilerden daha fazla et yiyordu (oysa daha 18. yüzyılda tam tersiydi) ve daha güçlü beslenerek, hastalıklara karşı daha büyük bir direnç geliştirdi. Ayrıca Fransız Devrimi az çok dengeli bir gelir dağılımı sağladı. Bunun da sürekli sağlığı destekleyen bir etken olduğu görülüyor.[36]

Genel olarak, kalkınmakta gecikenler daha az biyolojik maliyet ödediler. Salgın hastalık bağlamları hakkında yeni bilgiler ve bu bilgileri hayata geçirme teknolojileri hazır bulunduğu sürece, büyük şehirlerdeki "aşırı ölüm oranı" ortadan kalktı ve buralar kırsal alandan daha sağlıklı yaşam alanları haline geldiler. Bu durumu Almanya'da ve Hindistan gibi bir sömürgede görebiliriz; Hindistan'da Kalküta, Bombay ve Madras gibi şehirlerde, İngiltere'deki şehirlerin sıhhi iyileştirmeleri en azından kısmen uygulandı. Her iki ülkede de eğilim değişikliği 1870'li yıllarda başladı.[37] Tıbbi ve hijyenik bilginin, kanalizasyon ve su temini teknolojilerinin yaygınlaşması en azından Avrupa'da tipik bir "ulusaşırı" süreçti. Yenilikler Avrupa ülkeleri arasında birkaç yıl içinde değiştokuş ediliyordu. Böylelikle Berlin'de modern bir su şebekesi 1853'ten itibaren, Varşova'daysa 1880'den sonra İngiliz firmaları tarafından inşa edildi. Çoğu zaman uygulama yasal düzenlemelerden önce geliyordu. İngiltere kamusal sağlık yasaları konusunda öncüydü, ama bunları hayata geçirmek için görece uzun bir süreye ihtiyaç duydu. Bunun tersine, endüstrileşmede geriden gelen Almanya sıhhi iyileştirmeleri, daha yeterli hukuksal zemin oluşmadan, çok hızla benimsedi. Burada yetkililerin geleneksel müdahale hakkı devreye sokuldu. Güçlü yerel yönetimlere sahip (Prusya) şehirlerin yüksek kendi kendini yönetme kapasitesinin bir avantaj olduğu görüldü; öte yandan İngiltere'de orta tabakanın güçlü toprak vergisi mükellefleri maliyetlerden korkuyorlardı ve zayıf devlet otoriteleri onlara uzun süre karşı koyamadılar.[38]

Sağlık *sistemlerinin* uygulamaya konulması dünyanın her yerinde önemli bir dönüm noktasıydı. Yerli şifa sanatının kendini kanıtlamış ve kabul edilmiş görüldüğü yerlerde de bir dönüm noktası yaşandığı hissediliyordu. Çünkü örneğin Afrika'daki geleneksel tıp, büyük ölçüde bireyseldi; tek tek şifacı kadın ya da erkeklerin

ustalıklarına ve karizmatik yeteneklerine bağlıydı.[39] Sağlık sistemlerinin uygulanmasının üç koşulu vardı: (1) Devletin görevlerinin yeniden tanımlanması *ve* kaynakları bu yeni görevler için kullanma iradesi; (2) biyolojik tıp bilgilerinin ve bunların pratik sonuçlarının varlığı; (3) yurttaşların devletten, sağlık sorunlarıyla ilgilenmesi gerektiğine yönelik beklentilerinin oluşması.

Tüm dünyada halk sağlığı kurumunun temeli, Avrupa'da 1880'li yıllardan sonra kabul gören, Louis Pasteur'ün mikrop teorisiyle atıldı. Bu teori John Snow gibi uygulamacıların isabetli gözlemlerine ilk kez bilimsel bir temel sağlıyor ve hijyen politikasına ilişkin önlemlerin temellendirilmesini politik tartışmalardan kurtarıyordu. Kesinlikle "doğru" anlamdaki ilk inisiyatifler, çelişkili varsayımlara dayanıyor ve genelleştirilebilir kavrayışlara yol açmıyorlardı. İlk kez mikrop teorisi temizliği en başta gelen öncelik olarak kabul ettirdi. Böylece bakteriyolojinin bir yaratığı olarak *homo hygienicus* ortaya çıktı. Louis Pasteur ve Robert Koch gibi bilim insanları, dönemin kültür kahramanları haline geldiler. Hastalık, ekolojik, sosyal, politik ve dinsel çevrelerinden kopartıldı; sağlığın kendi başına en yüce değer olduğu ilan edildi; bu tutum orta sınıflar tarafından ve gittikçe artan ölçüde diğer tabakalar tarafından da içselleştirildi.[40] Muhtemelen Avrupa ve Kuzey Amerika'daki sıhhi iyileştirmeler, ölüm oranının azaltılmasında, dünyanın bugüne kadar daha basit ve daha ucuz bir teknolojiyle benzer sonuçlara ulaşılan başka herhangi bir yerine göre daha büyük bir rol oynamışlardır. Burada hedeflerin evrenselleştirilmesine, araçların da evrenselleştirilmesi karşılık düşmez. Buna uygun olarak uygulamadaki Batı etkisinin çeşitli kademeleri vardır.

Bütün bir bölgeyi hastanelerle donatmaya yönelik büyük kamusal yatırımlar, *tüm dünyada* ancak 20. yüzyılda yapılmıştır. Viyana'da 1784 yılında İmparator II. Joseph'in emriyle kurulan genel hastane, ilk büyük modern hastaneydi. İngiltere'de 18. yüzyıl hastanelerin kurulma dönemiydi. 1800 yılında İngiltere'nin ve İskoçya'nın hemen hemen bütün büyük şehirlerinde hastaneler vardı; Londra'da bir dizi uzmanlaşmış hastane de bulunuyordu. Büyük Britanya dünya çapında bir öncüydü. ABD'de gelişme önemli ölçüde daha yavaş ilerledi. İlk hastanelerin hepsi özel kuruluşlardı – Avrupa kıtasındaysa durum tam tersiydi.[41] Alman İmparatorluğu'nda 1870'li yıllardan itibaren gitgide daha fazla hastane inşa

edildi; I. Dünya Savaşı'ndan kısa süre önce, hastane yatağında aşırı arza ulaşıldı. Geç 19. yüzyılın hastaneleri, erken modern dönemin koruma ve bakım kurumlarından biraz farklıydılar. Modern klinikler hijyen bilgilerine göre kuruluyor, ağırlıklı olarak kısa süreli tıbbi muameleye hizmet ediyor ve giderek artan bir biçimde hekimlerin eğitim yerleri, tıp sanatı ve biliminin laboratuvarları haline geliyorlardı. Tıbbın uzmanlık alanlarına ayrılmasıyla ve uzman hekimin yükselişiyle birlikte (Almanya'da 1880'li yıllardan itibaren) bu görevlerin önemi arttı.[42] Salgın hastalıklar korkutucu olmaya devam ettiği sürece, hastanelerin önemli bir görevi de acil tedaviye hazır olmaktı. Gelgelelim, kliniklerin hayatta kalma şanslarını artırdıkları mı yoksa azalttıkları mı konusunda uzun süre bir karara varılamadı.[43] Batılı klinik modelinin evrenselleşmesi, yakın dönemin bir fenomenidir, sağlık sisteminin finanse edilmesinin yeni biçimleriyle sıkı sıkıya bağıntılıdır.

Jamaika'nın (Görece) Sağlıklı Köleleri

Bir grubun ortalama sağlık durumu çok sayıda faktörle belirlenir: İklimsel verilere uyum sağlama, beslenmenin niceliği ve niteliği, çalışma yaşamındaki bedensel ve psikolojik yıpranma, rizikoyu azaltıcı davranış tarzları (örneğin kişisel hijyen), tıbbi bakımın varlığı ve ulaşılabilirliği vs. Mevcut bilgiler, 19. yüzyılda yalnızca çok az sayıda grup için, nispeten belirgin bir sağlık profili tasarlamaya izin veriyor. Bunlar da genellikle Avrupa'daki kolektif gruplardır. Örneğin bugüne kadar dünyanın en kalabalık ülkesi Çin'deki sağlık durumu hakkında çok az şey biliyoruz. Yine de istisnalar var. Afrika'dan köle ithalinin 1807'de sona ermesi ile Britanya İmparatorluğu'nda 1833 yılında köleliğin kaldırılması arasındaki zaman diliminde İngiliz Karayipler'indeki köle nüfusu da bu istisnalardan birisidir. Bu dönemde, en acımasız ve en sadist plantasyon sahibi için bile, köleleri yorgunluktan ölünceye kadar çalıştırmak anlamsızdı. Siyah işgücü artık öyle kolaylıkla çoğaltılabilen bir mal olmaktan çıkmıştı. Plantasyon sahiplerinin çoğu Avrupalı hekimleri, ya da İngiltere veya İskoçya'da tıp eğitimi görmüş Kreol'leri (melezleri) istihdam ediyordu. Büyük plantasyonlarda bir hastanenin bulunması hiç de ender rastlanan bir durum değildi. Genç ve güçlü kuvvetli kadın ve erkek kölelerin nispeten iyi bakılmaları, buna

karşılık yaşlı insanların ihmal edilip çoğu zaman da plantasyonlardan kovulmaları, sömürüyle işleyen sistemin mantığı gereğiydi. Genel olarak kölelere aynı tarihlerde İngiliz endüstri işçilerine bakıldığından çok daha kötü bakılmıyordu. Tıbbi bakımın etkililiğin –Avrupa'da ve Karaibler'de– en önemli sınırı, erken 19. yüzyılda birçok hastalığın, özellikle de tropik hastalıkların nedenini bilmeyen o tarihlerdeki Avrupa tıbbının bilgisizliğiydi. Birçok köle, haklı bir sezgiyle, Avrupa şifa sanatına güvenmekte tereddüt ediyorlardı ve siyah şifacılara, yani Avrupa endüstri proletaryasının koparıldığı bir halk tıbbının temsilcilerine başvuruyorlardı.[44]

3 Bulaşıcı Hastalık Korkusu ve Önlem

Büyük Eğilimler

Teorinin pratik sonuçlara yol açtığı her yerde, ölüm oranının düşürülmesine katkıda bulunan ikinci bir etmen de, hastalıkların önlenmesi hakkındaki yeni bilgilerdi. "Demografik geçiş" gibi, epidemolojik geçiş de dünyanın tek tek bölgelerinde farklı dönemlerde ortaya çıktı. Genel olarak söylersek, 19. yüzyıl boyunca, kitlesel olarak ortaya çıkan bir bulaşıcı hastalığa, yanı nüfus bilimcilerin bir ölümlülük krizi dedikleri şeye kurban gitme olasılığı düştü. Kuzeybatı Avrupa için aşağıdaki sıralama betimlenmiştir: Daha 1600'de başlayan ve 1670 ile 1750 arasında doruğa ulaşan ilk evrede hıyarcıklı veba ve tifüs önemsizleştiler; ikinci bir evrede kızıl, difteri ve boğmaca gibi ölümcül sonuçlanan enfeksiyonlar geriledi. Yaklaşık 1850'de başlayan üçüncü bir evrede, solunum yolları hastalıkları –tüberküloz haricinde– yavaş yavaş önemlerini yitirdiler. Sonunda, 20. yüzyıl, bugün tüm Avrupa toplumlarında bildiğimiz o ölüm oranı profilinin, en önemli ölüm nedenleri olarak kalp-dolaşım hastalıklarının ve kanserin yavaş yavaş ortaya çıkmasıyla karakterize oldu.[45] Dünyanın her bölgesi için yeni ve eski hastalıkların özel bir bilançosu çıkarılabilir.

Dönemin yeni olarak hissedilen acılarından biri de tüberkülozdu [verem]. Bu hastalık, ancak erken 19. yüzyılda bütünlüklü bir hastalık tablosu olarak idrak edildiği için, önceki dönemlerdeki sıklığı hakkında net olarak söylenebilecek şey çok azdır; hiç kuşkusuz, tarihsel belgelerden okuyabildiğimizden daha sık görülüyordu. El-

bette, Avrasya ve Kuzey Afrika'daki farklı yerlerde, muhtemelen "Kolomb-öncesi" Amerika'da da endemik bir hastalıktı. Ancak 19. yüzyılda sansasyonel bir salgın haline gelmesi onu dönemin bir karakteristiği haline getirdi. Tüberküloz yalnızca yeni proletarya varoşlarında değil, seçkin Paris cemiyetinin salonlarında da yayıldı: Bu hastalığın en ünlü kurbanlarından biri de Alexandre Dumas tarafından 1848 yılında "Kamelyalı Kadın" olarak, Giuseppe Verdi'nin *La Traviata*'sında 1853 yılında Violetta karakteri olarak ölümsüzleştirilen kibar fahişe Marie Duplesis'di. Yüzyılın ilk yarısında, Fransa'da tüberkülozun ölüm nedenleri içindeki payı ikiye katlandı. Bu hastalık, I. Dünya Savaşı'ndan sonra da, sağlık politikasına karşı hayal kırıklığı yaratıcı bir sonuçla gerçekleşen büyük sosyal felaketlerden biriydi. O sıralar henüz ufukta bir ilaç tedavisi görünmüyordu: Bu tedavi ancak 1944 yılından sonra mümkün oldu, 1966'dan sonraysa hastalığın güçlü, etkili bir tedavi biçimi haline geldi. Tüberküloz ırsi kabul edildiği için, burjuva ailelerindeki varlığı çoğu kez saklanıyordu. Yine de, John Keats'tan (1821), Frédéric Chopin'e (1849), Robert Louis Stevenson'dan (1894) Anton Çehov'a (1904) ve Franz Kafka'ya (1924) kadar ünlü ölüm vakaları gizlenememişti.[46]

Zenginlerin 1880'li yıllardan beri dağların yüksek kesimlerinde yeni yeni ortaya çıkan sanatoryumlarda aldıkları kürler, uluslararası yarı kamusallığın özel bir türünü doğurdu. Burada insan kendi başınaydı ama yalnız değildi, dinleniyor, sağlıklı besleniyor, büyük şehir yaşantısının stresin geride bırakılıyor ve kurumun personelinin uyguladığı tiranlığa gönüllü boyun eğiliyordu.[47] Thomas Mann'ın *Büyülü Dağ* (1994) romanı I. Dünya Savaşı'ndan öneki yıllarda, Alpler'deki bir sanatoryumda geçer ve dönemin karakteristik bir deneyim mekânının portresini sunar. Bu gibi şifa kurumları, halkın yaklaşık beşte birinin hastalığa yakalandığı belirtilen Kore'ye kadar yaygınlaşmıştı.[48] Tüberkülozun bir patlama yaşadığı yer yalnızca Avrupa değildi. Japonya'da da hastaların sayısı 1900'den sonra önemli ölçüde artmış ve ancak 1919'dan sonra yeniden gerilemeye başladı. Japon bilimi, Batılı bilimlere ne kadar kökten bir tepki gösterdiyse, hastalığın artışı da bir o kadar devam edebildi. Ancak Robert Koch'un tüberküloz basilini tanımlamasından (1882), basit olduğu kadar ampirik-deneysel olarak da kanıtlanmış bir hastalık nedeni açıklaması sunmasından (etkili

bir aşıysa ancak 1890'larda hazırlanabildi) onlarca yıl sonra, Japon hekimler tüberkülozu bütünlüklü bir hastalık tablosu ve bulaşıcı bir hastalık olarak kabul etmeye yanaştılar. Bu gerçekleştikten sonra da, popüler ve bilimsel hastalık algılamasının arasında Avrupa'da da gözlemlenen bir uçurum tekrar ortaya çıktı. Halk, "Tbc" simgesini, kalıtımsal ve olabildiğince gizlenmesi gereken bir acı olarak görüyordu; tıp bürokratları ise olabildiğince çok sayıda vakayı kayda geçirmek istiyorlardı. Fabrika sahipleri de kalıtımla geçme teorisine bağlı kalmayı tercih ediyorlardı, ama iş yerindeki koşulları iyileştirme zorunluluğu duymuyorlardı. Çünkü Japonya'da hastalığı taşıyan çok sayıda kadın ipek ve pamuk endüstrisindeki işçi kadınlardı ve bunlar daha sonra hastalığı kendi köylerinde de yayıyorlardı.[49]

19. yüzyılda tamamen yeni hastalıklar da ortaya çıktı. Bu hastalıklardan biri de ilk kez 1805 yılında Cenevre'de yaşayan gençler arasında tespit edilen menenjitti; hastalığa yakalananların yarısı birkaç gün içinde ölüyordu. Fransa'da bir garnizondan diğerine hareket halinde olan askerler, bu hastalığın yaygınlaşmasındaki en önemli taşıyıcılar olmuş görünüyorlar. Sonunda tüm Fransa ve Cezayir bu hastalığa maruz kaldı. Menenjit hastalığı yaygınlığının doruk noktasında, 1837 ile 1857 yılları arasında, hemen hemen hepsi de otuz yaşın altındaki. On binlerce insanın canını aldı. Çocuk felci de 19. yüzyılda görülen bir salgın hastalıktı. Hastalık tablosu olarak uzun süredir belli belirsiz biliniyordu, 19. yüzyılın son çeyreğinde Fransa'da ve Avrupa'nın diğer ülkelerindeki yeni türden yayılma koşullarıyla birlikte, salgın hastalık boyutuna ulaştı. 1953'ten önce koruyucu aşılama mümkün değildi. Çocuk felci, hijyenik olmayan çevre faktörlerine dayandırılabilecek, sefaletten kaynaklanan bir hastalık değildi ve değildir. Bir salgın hastalık olarak ilkönce dünyanın hijyen açısından en ileri ülkelerinde, en başta da İsveç'te 1881 yılında ortaya çıktı. Diğer hastalıklar, sınırları net olarak çizilmiş riziko grupları arasında boy gösterdiler; örneğin, aslında bir at hastalığı olan korkunç ve iflah edilemez gençlik hastalığı, arabacı olarak çalışanlar, askerde mesleki olarak atlarla ilgilenen, ya da hastalık bulaşmış at etlerini yiyenler arasında görülüyordu.

Küresel tarih açısından şu saptamada bulunmak gerekir: 19. yüzyılda daha kolay bulaşma ile başarılı mücadele arasında bir gerilim ortaya çıktı. Bir yanda ulaşım ve göç sayesinde bulaşıcı

hastalıkların dünya çapında yaygınlaşmaları için elverişli koşullar ortaya çıktı. Daha 14. yüzyılın vebası bile yalnızca Avrupa'yı değil, hemen hemen o dönemin "dünya"sının tamamını kaplamış, Mısır'ın nüfusunun üçte birinin hayatını almıştı.[50] Şimdi bulaşıcı hastalıklar gitgide daha hızlı taşınabiliyordu. 1918 yılında dünya çapındaki bir grip salgınının, tahminlere göre 50 ile 100 milyon insanı öldürmesiyle, bir doruk noktasına ulaşıldı. Bu salgın, kısa süre önce biten dünya savaşından daha fazla kurban almış ve uzaklardaki Güney Denizi adalarına kadar ulaştı. Özellikle nüfusunun yüzde birini kaybeden İtalya'yı ve kayıpların yüzde 4'ü bulduğu Meksika'yı ağır etkiledi.[51] Diğer yandan şimdi, tarihin bazı büyük salgınlarına karşı ilk kez tıbbi ve salgınlarla mücadele etme önlemleri devreye giriyordu. Salgın hastalıkların hiçbiri tamamen ortadan kalkmasa da, güçleri kırıldı. Bunun hangi kronolojik sırayla ve uzamsal modellerle gerçekleştiğine bakarsak, küresel süreçler hakkında bilgi sahibi oluruz. 19. yüzyıl, salgın hastalıklarla dünya çapında sistematik olarak mücadele edilen ilk dönemdir. Başarıya ulaşmak için bu eylemlerin iki şeyle bağlantılı olması gerekiyordu: Yeterli bir biyolojik tıbbi bilgi ve kamusal sağlık politikası fikri. Buna birkaç örnek verelim.

Salgın Hastalıkların Önlenmesi: Çiçek Hastalığıyla Mücadele

Daha sonra başka birçoklarının değişikliklerle izlediği ilk-tarih çiçek hastalığıyla mücadeledir. Bu mücadele, en azından Avrupa'da kolaylıkla saptanabilir bir tarihte, Edward Jenner'in 1796'da başarıyla denediği koruyucu aşılamayla (*vaccination*) başlar. Koruyucu aşılama, çiçek aşısıyla mücadelenin Avrupa'nın dışında gerçekleşen daha eski bir ön tarihini izliyordu. Bu yöntem, Çin'de en geç 17. yüzyıldan beri uygulanan ve Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda da yaygın olan *inoculation* [inokülasyon] ya da "variolasyon"un yerine geçmişti. Bu yönteme göre çiçek hastalığı kabukları, hasta birinden alınıp doğrudan doğruya sağlıklı bir insanın derisine enjekte ediliyordu ve alıcıda bağışıklık yaratıcı reaksiyonlara yol açıyordu. 18. yüzyılın başında, bir diplomat eşi ve ünlü bir seyahat yazarı olan Lady Mary Wortley Montagu, Türkiye'de köylülerin de üst tabakanın zengin üyelerinin de hastalıklı kabukların bağışıklık yaratıcı etkisinden yararlandıklarını gözlemledi ve

bu durumu Londra'daki bilgin dostlarına bildirdi. Gerçi 18. yüzyılın son üçte birinde İngiltere, Almanya ve Fransa'da çok sayıda aşılama yandaşı vardı, ama yanlış uygulamalar tekrar tekrar salgınlarla sonuçlanmıştı, çünkü bulaştırma özelliği çok yüksek olan yeni aşılanmış kişileri izole etmek akla gelmemişti. Çok daha zayıf olan *İnek* çiçek hastalığının insanlar üzerindeki koruyucu etkisini keşfeden Edward Jenner'den önce, henüz risk içermeyen ve toplumun tümüne uygulanabilen bir çiçek hastalığı önleme yöntemi bulunmuyordu. Jenner, iki yıl boyunca deneyler yaptıktan sonra, 1798 yılında çığır açıcı bilgilerini kamuoyuna sundu. Böylelikle hastalık bulaştırıcı aşılamanın [Inokulation] daha güvenli ve daha ucuz bir alternatifi olarak koruyucu aşılama bulunmuştu.

Koruyucu aşılamanın, salgın hastalığın ortadan kaldırılmasına yarayabilmesi için ancak *tüm* nüfusun zorunlu olarak aşılanmasının gerektiği, çok geçmeden anlaşıldı. Merkezi geleneklere ve/veya modernleşmeye yönelik otoriter iktidar düzenlerine sahip devletler bu uygulamayı özellikle hızla hayata geçirdiler. Napoléon 1800 yılında ilk koruyucu aşıları yaptırdı; Fransa'da 1808 ile 1811 yılları arasında yaklaşık 1,7 milyon insana bağışıklık kazandırılmıştı.[52] Daha 1819 yılında Mehmed Ali [Paşa] idaresindeki Mısır'da koruyucu aşılama, en azından kâğıt üzerinde zorunlu tutuldu. Paşa, Fransız doktor ekiplerini çocukları aşılasınlar ve berberlere aşılama tekniğini öğretsinler diye köylere gönderdi. 1842 yılında başkentte ve vilayetlerde kalıcı bir sağlık hizmetinin kurulmasıyla büyük bir çığır açılmış oldu.[53] Mısır, İngiltere'den daha hızlıydı. İngiltere'de aşılama ancak 1853 yılında bir yükümlülük haline geldi – 1909 yılına kadar, her türlü devlet dayatmasını reddeden, liberter aşı karşıtları parlamentoda bir süre etkili oldular; ABD'de de aşılamanın yararları ve sakıncaları üzerine hararetli tartışmalar yaşanıyordu.[54] Jenner'in keşfi hızla dünyayı dolaştı. Daha önce salgın hastalığın kötü ünlü taşıyıcıları olan Avrupa gemileri, dünyanın birçok ülkesine inek çiçeği aşısı taşıyorlardı; bilginin dolaşımında ve problemler başa çıkmada küreselliğin erken bir örneğiydi bu. Aşı maddesi nasıl taşınıyordu? En iyi yöntem bu maddeyi hastalık bulaşmış insani kaynaklarla göndermekti. Bunun için bağışık olmayan bir grup insana gerek vardı (bunun için genellikle öksüz çocuklar seçiliyordu). Grubun bir üyesine hastalık bulaştırılıyordu, sonra aşı maddesi, kabarcıklarla bir diğer kişiye aktarılıyordu; bu sırada, hedeflenen

yere varıldığında gemide en azından *bir* bulaşıcı vakanın gerçekleşmesinin sağlanması gerekiyordu. 1803 yılında İspanya hükümeti, aşı maddesini tüm kolonilerine yaymak için bir sefer düzenledi. Bu sefer, Filipinler'den gelip Güney Çin'e de ulaştı; buraya eşzamanlı olarak Bombay'dan da aşı maddesi gelmişti. East India Company'nin Kanton'daki şubesinin doktorları 1805 yılında aşılamaya başladılar; daha aynı yıl konuyla ilgili literatür Çinceye çevrildi. Jenner'in keşfinin haberi Japonya'ya 1803 yılında ulaştı; daha fazla bilgi 1812 yılında, bir Japon savaş tutsağının beraberinde getirdiği Rusça bir tıbbi broşür sayesinde edinildi. Ne var ki aşı maddesi hâlâ yoktu; Japonya aşı maddesini ancak 1849 yılında Hollanda'nın sömürge metropolü Batavia'dan temin edebildi – dünyanın geri kalanı dikkate alındığında, şaşırtıcı ölçüde geç kalınmıştı.[55]

Yine de, düz çizgi halinde ilerleyen bir başarı öyküsü resmetmekten kaçınalım. Aşıyla korumanın yenilenmesi gerektiği uzun süre anlaşılmadı; uygun olmayan ara taşıyıcı insanlarla, aşılarla birlikte başka hastalık uyarıcıları da aktarıldı; bazı yönetimler, *kitlesel* aşılamanın önemini Napoléon kadar algılamış değillerdi. Bu yüzden çok önemli asimetriler ortaya çıktı: 1870 yılında Fransa'ya karşı savaşa giren Alman askerlerin nerdeyse tümü ikili bir aşılamanın koruması altındaydılar. Buna karşılık Fransa'da askerlerin büyük bir bölümü aşısızdı. Aynı tarihte ülkenin birçok bölgesinde çiçek hastalığı yeniden boy gösterdi. Alman-Fransız savaşı güncel bir salgın krizinin ortasında gerçekleşti. Asimetrik koruma Fransızların yenilgisinde etkili oldu. Savaş boyunca Fransız ordusu çiçek hastalığına Alman ordusundan sekiz kat fazla kurban verdi. Ayrıca 1869-1871 yılları arasında Fransa'da yaklaşık 200.000 sivil de çiçek hastalığından ölmüştü. Ne var ki savaş tutsakları yüzünden çiçek hastalığı yine de Almanya'da taşındı. Almanya'da siviller askerlere göre daha kötü korunuyordu. Bu yüzden 1871 ile 1874 yılları arasındaki ağır bir salgın sonucunda 180.000'den fazla insan çiçek hastalığından öldü.[56]

Çiçek hastalığından korunma seviyesi kesinlikle ekonomik gelişme düzeyini yansıtmıyordu. Örneğin yoksul Jamaika zengin Fransa'dan onlarca yıl önce çiçek hastalığından arınmıştı. Çiçek puluyla aşılama Batı Hint Adaları'nda 1779'lu yıllardan itibaren uygulanıyordu. Jenner'in yöntemiyle çiçek aşısı hemen 1800'den sonra uygulanmaya başladı. Britanya'nın ilkönce sömürgeleştirilen

"şeker adaları"ndan en büyüğü olan Jamaika burada bir örnek oluşturuyordu. Sömürge yönetimi özel bir Vaccine Establishment, bir aşılama dairesi kurdu.

1820'li yılların ortasında çiçek aşısı Jamaika'da, birkaç yıl sonra da, Britanya Karayipler'inin diğer adalarının çoğunda ortadan kaybolmuştu; dünyanın başka bölgelerinin çoğundan daha erken bir tarihti bu.[57] Yine İngiliz denetimindeki bir ada olan Seylan, 1821'deki büyük bir aşılama kampanyası sonucunda çiçek aşısından arındırılmıştı. Bu Asya için pek normal bir durum değildi. Devasa Hindistan'da yüzyılın her yılında, ülkenin herhangi bir yerinde çiçek vakaları görülüyordu; bu vakalar 1883-1884 yıllarında dramatik bir biçimde yoğunlaştı. Kaşmir'de aşılama ancak 1894'ten sonra başladı. Fransız sömürge yetkilileri Hindiçin'de, Hindistan'daki İngilizlere göre daha kaygısız davrandıklarından, orada çiçek vakaları özellikle inatçı seyrediyordu.[58] Japonlar 1895 yılında ilhak ettikleri Tayvan'daki Çinli halkı çok etkili bir aşılama kampanyasına tabi tuttular. Yüzyıl dönümünden sonra Tayvan çiçek hastalığından önemli ölçüde arındırıldı.[59] Kore'de, 1880'lü yıllarda, o tarihe kadar dışarıya kapalı olan ülkeye ilk gelen Avrupalılar, nerdeyse tamamı çiçek hastalığı lekelerini taşıyan bir halkla karşılaştılar. Hastalık buraya yabancılarla kurulan temaslar sonucunda taşınmış değildi; hastalığın kökünün kurutulması 20. yüzyılın 1920'li ve 1930'lu yıllarında Japon sömürge yönetimi sırasında başarıldı.[60] Dünyanın tamamının ancak 1980 yılında, Dünya Sağlık Örgütü tarafından resmi olarak çiçek hastalığından arındırıldığı ilan edilse de, mücadelenin büyük bir bölümü 19. yüzyılda kazanılmıştı. Çiçek hastalığının II. Dünya Savaşı'na kadar –daha sonra çok ender olarak– yine de görülmesinin nedeni devletlerin ihmalkârlığı, sağlık yönetimlerinin yozlaşmışlığı ya da yerelde salgın hastalığı kolaylaştıran özel durumlardır. Batı'daki son çiçek salgını 1901-1903 yılları arasında ABD'de kaydedilmiştir. İsveç 1895 yılı itibariyle *endemik* çiçek hastalığını da yok eden dünyanın ilk ülkesidir. Afrika'da ve Yakındoğu'da çiçek hastalığı I. Dünya Savaşı'nın arifesinde hâlâ çok etkiliydi, nüfusun yalnızca küçük bir azınlığı aşı korumasından yararlanıyordu.[61] Buralarda büyük aşılama başarılarına ancak 20. yüzyılda ulaşıldı.

Tüm nüfusun bağışıklık kazanabilmesi için aslında tüm dünyada benzer sorunların çözülmesi gerekiyordu. Aşı karşıtlarının,

İngiltere'de olduğu kadar, (sömürgecileri güvensizliğin yaşandığı) sömürge Afrika'da da görülen direnişinin aşılması gerekiyordu; hükümetlerin aşı zorunluluğu getirmesi ve bunu denetlemesi gerekiyordu; yüksek kaliteli bir aşı malzemesinin yeterli miktarlarda el altında bulunmasının garantilenmesi gerekiyordu. Bunlar karmaşık örgütlenme görevleriydi ve Avrupa'da da ilkesel olarak Asya'dakinden daha iyi halledilmiyorlardı. Disiplinli toplumlar daha başarılıydı ama bunların arasında da farklar vardı: Hessen ve Bavyera, Napoléon etkisi altında çiçek aşısı zorunluluğu getiren ilk Alman eyaletleriydi (1807); oysa ordusunu çok iyi koruyan Prusya, sivil halk söz konusu olduğunda uzun süre yerel hekimlere güvenmişti.[62]

Batılı ve Yerli Tıp

Sömürge bölgeleri, yeni aşı teknolojisine dolaysız yoldan ulaşabildikleri için, en azından teorik olarak avantajlı görünüyorlar. Aksi halde bu teknolojiyi elde etme yolları daha dolambaçlıydı. Afrika kıtasında, Liberya'nın yanı sıra, I. Dünya Savaşı'nın arifesinde kıtanın sömürgeleştirilmemiş tek ülkesi olarak Etiyopya, Jenner'in aşı yöntemine en son ulaşan ülkeydi. Başka yerlere, çiçek aşısı çok erkenden geldi, ama uzun bir süre yalnızca egemen çevrelerde uygulandı. Örneğin çiçek hastalarının geleneksel olarak canlı canlı gömüldüğü bir ülkenin, Madagaskar'ın kralı daha 1818 yılında kraliyet ailesini aşılattırdı, ama köle ticaretinde bir düğüm noktası olan adanın tamamını hastalıktan etkili bir biçimde koruyamadı.[63] Çiçek aşısının ülke dışından temin edilmesi, Siyam kralların başka alanlarda çok başarılı olan reform politikasının bir zayıf noktasıydı. Bağımsız Siyam'da devletin aşılama programları ancak yüzyılın sonunda, Asya ya da Karayipler'deki ortalama bir Avrupa sömürgesinden çok sonra uygulanmaya başladı.[64] Sömürgeler, en azından önemli kabul edilenler bu yüzden nispeten daha şanslıydılar. Aşı dostu sömürge yönetimleri, bir taşla birden fazla kuş vurmayı biliyorlardı: Sömürge halkların işgücünü güçlendiriyor, yardımsever sömürgeci güç olarak iyi bir ün kazanıyor ve anavatanlarını hastalık taşıyıcıların ithal edilmesinden koruyorlardı.[65]

Bu sırada bilimsel bilgiler nasıl bir rol oynuyordu? Burada da yine kronolojik sıraya dikkat etmek gerekir. En önemli dönüm noktaları ancak yüzyılın ortasından sonra aşıldı. 1850'li yılların

sonlarında Louis Pasteur ve Robert Koch, bazı hastalıkların mikroplarla taşındığını keşfettiler ve bazı vakalar için ilaç tedavileri geliştirdiler. Jenner'den *sonra* ilk aşıysa ancak 1881 yılında, Pasteur'ün Antrax-Bazillus'u izole etmesiyle bulundu; Robert Koch 1890 yılında difteriye karşı bir panzehir buldu.[66] 1900 yılında tıbbın elinde bulunan, etkisine güvenilir ilaçların sayısı çok azdı; Kinin, Digitalis ve Afyon da bunların arasındaydı. Aspirin 1899 yılında piyasaya çıkmıştı. Bulaşıcı hastalıklara karşı kitlesel bağışıklık kazanmanın ve bakterilere karşı sulfonamitler ve antibiyotiklerle başarılı bir mücadelenin yürütüldüğü büyük dönem 20. yüzyıldı. 19. yüzyılın büyük başarılarından biri de, iltihabi süreçlerin arka planını kavrayabilmek oldu. Antiseptiklerin ve dezenfektanların genel olarak kullanılması Batılı ülkelerde –ama yalnızca orada– yaklaşık olarak 1880'den itibaren özellikle lohusa kadınlardaki ölüm oranını azalttı.[67] Toplumun genelindeki yaşam kalitesinin iyileştirilmesi yönündeki en önemli katkı hastalıkların iyileştirilmesinden çok önlenmesi alanındaydı. Burada ancak 20. yüzyılda bir eğilim değişikliği gerçekleşti. Batılı ülkelerde II. Dünya Savaşı'ndan sonra büyüyenlerin kuşağı, bulaşıcı hastalıkların Demokles kılıcı altında yaşamayan ilk kuşaktı. Örneğin ABD'de 1900 ile 1980 yılları arasında, bir bulaşıcı hastalıktan ölme rizikosu yirmide birin altına düştü.

Yeni bilgilerin tıbbı pratikte hissedilir olma hızı Avrupa için bile abartılmamalıdır. Batı tıbbı Avrupa dışında yayılırken, her yerde yerel tıbbi bilgi sistemleriyle ve şifacılık pratiğiyle karşılaştı. Yerli şifa sanatı Afrika gibi yazılı olmadığı yerlerde, modern tıbbın –Avrupalı ve yerli– temsilcileri tarafından saygı görmedi ve gündelik hayattaki uygulamaların içine hapsedildi.[68] *Büyük geleneklerin* karşı karşıya geldiği yerlerde durum farklıydı. Daha erken Modern Çağ'da Avrupa tıbbı hakkında bazı bilgilere sahip olunan Japonya'da, bu tıp yüzyıl ortasından sonra uygulanmaya başlandı. Meiji döneminde Batı tıbbı, o zamana kadar uygulanan Çin tıbbının yerini resmi olarak aldı. Tıp eğitimi almış olağanüstü sayıda çok üyesi bulunan yeni Meiji hükümeti daha 1868 yılında yayınladığı ilk genelgelerinden birinde, Batı tıbbını tıp eğitiminin yegâne bağlayıcı içeriği ilan etti. 1870 yılından sonra Japonya'daki tıbbi eğitim Alman örneğine göre ve çok sayıda Alman tıpçısının yardımıyla baştan aşağıya yeniden şekillendirildi. Hükümet, "eski" tıb-

bın, yani Çin tıbbının, yavaş yavaş ortadan kalkmasını istiyordu. Diplomalı bir hekim olmak isteyenlerin, Batı tıbbı sınavlarından geçmesi gerekiyordu. Geleneksel tıpçılar buna direndiler. Yaygın beriberi hastalığının tedavisinde, yerli tıbbın Batılı tıptan başarılı olduğu görüldü; bunun bir nedeni de beriberi hastalığının Avrupa'da önemli bir sağlık rizikosu oluşturmamasıydı. Pratikte her iki bilgi sistemi de birbirlerini bütünleyecek şekilde yan yana var olmayı sürdürdüler. Yüzyıl dönümünde Japonya'da istatistiksel olarak kaydedilmiş hekimlerin üçte ikisi hâlâ geleneksel Çin ekolüne dahildi.[69] 19. yüzyılda ters yönde, Asya'dan Avrupa'ya bir bilgi transferi gerçekleşmedi. Gerçi tek tek Cizvitlerin raporlarından ve özellikle de Westfalya'lı hekim Engelbert Kaempfer'in (1692-1694 yılları arasında Japonya'daydı) 1727 yılında yayınlanan Japonya seyahatnamesinden, akupunktur gibi Asyalı uygulamalar biliniyordu, ama bunlar ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında Batı'da da uygulanır oldular. Tıp ve biyoloji bilimlerindeki yeni bilgiler hiçbir zaman tek başlarına yerleşmediler. Onları uygulayan bir şifacı ekiplerine, onları benimseyen hastalara ve bir "sağlık kurumu" gibi kurumsal önkoşullara gerek duydular.

4 Hareket Halindeki Eski ve Yeni Tehlikeler

Akdeniz'de Vebanın Sonu

Her salgın hastalık toplumların karşısına tamamen özel görevler çıkarır. Her salgın hastalığın hızı, uzamda yayılma modeli ve kurban profili kendine özgüdür. Her salgın hastalığın kendine özgü bir *imgesi* ve ona atfedilen özel anlamları da vardır. Son olarak, her salgın hastalık yalnızca ona özgü bir aktarım tarzıyla, başkasıyla karıştırılamaz bir bulaşma anıyla karakterize edilir. Sıçanlar tarafından, pirelerin de yardımıyla taşınan bir salgın hastalık olan ve Avrupa bilincinin derinlerinde benzersiz bir iz bırakmış olan veba (hıyarcıklı veba), 19. yüzyılda bir Asya meselesiydi. Bu hastalık 1663-1679 yıllarında İngiltere, Kuzey Fransa, Hollanda, Ren vadisi ve Avusturya'yı kaplayan büyük dalgadan sonra Batı Avrupa'da ortadan kayboldu. Sondan bir önceki salgına, 1720 yılında veba salgınının hüküm sürdüğü Suriye'den gelen bir Fransız gemisi neden olmuştu. İzleyen iki yıl boyunca Provence bölgesinde

100.000'den fazla insan vebadan öldü.[70] Osmanlı egemenliğindeki Balkanlar dışında kalan Avrupa'da son büyük salgın 1738-1742 yıllarında Macaristan, Hırvatistan ve Transilvanya'yı etkiledi. Avrupa, büyük limanlardaki güvenliği iyileştirilmesiyle ve ancak 1770 yılından sonra inşa edilen ve güvenliği askeri olarak sağlanan Avusturya *cordon sanitaire*'i sayesinde Asya'dan gelen diğer veba salgınlarına karşı korundu.[71] Fransa ve Habsburg monarşisi Avrupa'nın vebaya karşı cephe devletleriydi ve bu yüzden de deneyimin çoğu onlardaydı. Avrupa, daha sonraki Modern Çağ'da vebaya yakalanmamış olmasını büyük ölçüde bu ülkelere borçludur. Ayrıca 18. yüzyılda Avrupa şehirlerinde genel olarak ahşap ve yarım kârgir inşaatlardan taş mimariye geçiş, vebanın en önemli taşıyıcısı olan sıçanların yaşama ortamını kısıtladı.[72]

18. yüzyılın ortasında, Orta Asya'da yeni bir veba dalgası başladı; 6-8. yüzyıllar ve 14-17. yüzyıllarda yaşananlardan sonra üçüncü dalgaydı bu. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu dalga Kürdistan ve Mezopotamya'daki stabil veba odaklarını etkiledi. İstanbul sıçanların krallığı olarak ve hastalık kapılan tehlikeli toprak olarak görülüyordu; Osmanlı birlikleri hastalığı bütün imparatorluğa yayan taşıyıcılardı. Veba hem İstanbul, İzmir, Selanik ve Akka gibi Osmanlı limanlarından ayrılan gemilerle, hem de karada büyük karayolları üzerinde yolculuk ediyordu.[73] Bonaparte'ın askeri birlikleri 1799 yılında Mısır'dan Suriye'ye geçerken vebaya yakalandılar. Komutan, Yafa'daki vebalı evine propaganda bakımından ustalıkla sahnelenmiş bir ziyaret gerçekleştirerek moralleri ayakta tutmaya çalıştı. Akka kuşatmasında Napoléon'un askerlerinin yarısı veba, dizanteri ve sıtma yüzünden hayatını kaybetti.[74] İzleyen dönemde genellikle Saraybosna'dan bildirilen, İstanbul (1812: 150.000 ölü), Suriye (1812), Belgrad (1814) kaynaklı salgınlar yaşandı. Helmuth von Molke sultanın yanındaki genç bir Prusya askeri danışmanı olarak 1836 yılında İstanbul'da, 80.000 insanın öldüğü bir salgına tanıklık etti. Moltke dönüş yolculuğunda Avusturya sınırında on günlük bir "karantina"ya, sıradan *Cordon* deneyimine katlanmak zorunda kaldı.[75] Moltke vebanın *sonuna* tanıklık etmişti. 1824 ile 1845 arasındaki yirmi yıl içinde veba Osmanlı İmparatorluğu'nu –Kürdistan ve Irak bölgeleri haricinde– hızla terk etti. Karantina uygulamasının sıkılaştırılmasının ve yeni resmi sağlık kurumlarının kurulmasının bu sonuçta belirleyici

bir rolü oldu. Yine de Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde bir dönüm noktası olan vebanın sona ermesi, salgın hastalıklar tarihi açısından henüz tam olarak açıklanmış değildi. Geriye çözülmemiş bir bilmese kalıyor.[76] Avrupa, başarılı korunmaya rağmen 1845 yılına, Akdeniz bölgesinin doğusunda kaydedilen son veba vakasına kadar, vebanın gölgesinde yaşadı. Bu süre boyunca, korunma önlemleri gevşetilmedi.[77]

Çin'den Gelen Yeni Veba

Şimdiye kadarki en büyük veba dalgası 1892 yılında Güneybatı Çin'den yayıldı. 1893 yılında Güney Çin'in büyük şehri Kanton'a, 1894 yılında da komşu Britanya Kraliyet sömürgesi Hong Kong'a ulaştı ve uluslararası kamuoyunun yaygın ve paniği andıran bir biçimde dikkatini çekmesi en geç burada oldu. Uluslararası gemi trafiği hastalık etkenini 1896'da Hindistan'a, 1898'de Vietnam'a, 1899'de Filipinler'e taşıdı. Hastalık 1900'e kadar San Fransisco ve Glasgow gibi çok uzak limanlara ulaştı. Cape Town'da 371 kişi, yani hastalığa yakalananların yarısı öldü.[78] Avustralya'ysa şaşırtıcı bir istisna oluşturuyordu: Veba limanlarda defalarca saptanmış ama hiçbir zaman bir salgına dönüşmemişti; çünkü yetkililer içgüdüsel olarak doğru bir kavrayışla farelere karşı haşin davranıyorlardı.[79] Bu salgın hastalık 20. yüzyılın ilk on yılına kadar şiddetini sürdürdü; kimi tıp tarihçileri salgının ancak 1950'de sona erdiğini kabul ederler. Salgının geç bir uzantısı, 1910 yılında Burma'dan vebanın daha önce hiç görülmediği Cava'ya giden bir yolculuk gemisi tarafından taşınmasıyla gerçekleşti; 1911 ile 1939 yılları arasında 215.000'den fazla Cava'lı öldü. Bunun sonucunda bu sömürgedeki ikamet koşulları ve sağlık hizmetleri hissedilir bir biçimde iyileştirildi.[80]

Dönemin diğer salgın hastalıklarında olduğu gibi uzmanlar derhal olay yerine ulaştılar. İlk anda bir çaresizlik yaşandı, çünkü Asya'da vebanın yeniden ortaya çıkmasına hazırlıksız yakalanılmıştı. Japonya vebayla hiç karşılaşmamıştı. Hindistan'da bu hastalık o kadar az biliniyordu ki, Çin'deki gibi bir veba tanrısı bile yoktu. Çok geçmeden Britanya Hong Kong'u uluslararası rekabet halindeki veba araştırmalarının en önemli laboratuvarlarından biri oldu. Alarma geçen Tokyo hükümeti Robert Koch'un asistanlığını

yapmış ünlü bakteriyolog Kitasato Shibasaburo'yu, hiç vakit geçirmeden olay yerine gönderdi. Pasteur Enstitüsü'nün Saigon'daki şubesinden de Pasteur'ün öğrencisi Alexandre Yersin geldi. Yersin 1894'te veba mikrobunu keşfetmiş ve aynı zamanda bunun için sıçanların da işin içine karışmasının gerektiğini kanıtlamıştı; bundan kısa bir süre sonra da hastalığı taşıyıcı olarak pirelerin önemi anlaşıldı.[81] Bundan sonra sıçanların işi daha zordu. Hanoi belediyesi veba salgını boyunca ölü olarak getirilen her sıçan için 0,20 piaster ödedi – bu önlem başarılı oldu, aynı zamanda özel sıçan yetiştiriciliğini de kamçıladı.[82] Japonya'da 1899 yılında tek tük vaka görüldü ama bunlar bir salgına yol açmadı. Bu hastalığın Japonlar için ne kadar yeni olduğu, hastalığa, fonetik taklit yoluyla *pesuto** adını vermelerinden de anlaşılıyor; çünkü kendi dillerinde bunun için bir sözcük bulunmuyordu.[83]

Yüzyıl dönümündeki bu salgın, o zamanlar sanıldığı gibi hiç yoktan ortaya çıkmış değildi ve her zaman gizemli bir yer olan "Orta Asya"dan da gelmemişti. Sarı göğüslü sıçanın (*Rattus flavipectus*) yaşam alanlarından biri olan ücra Yunnan eyaletinde veba daha 1772 yılında saptanmıştı. Veba orada daha uzun süreden beri var olmuş olmalıydı, ancak bölgenin ekonomik gelişimi salgın halinde yaygınlaşmasının koşullarını yarattı. Qing hanedanının teşviğiyle Yunnan'da bakır madenciliğine başlanması, bu eyaleti yüzlerce kilometrelik bir yarıçaptan gelen işçiler için bir çekim noktası haline getirdi. 1750 ile 1800 yılları arasında iki yüz elli bin göçmen, ıssız bir yöreyi madenci kampları ve giderek büyüyen kentsel yerleşimlerle dolu bir bölgeye dönüştürmüştü. Madencilikle birlikte ticaret ve ulaşım da geldi. Gıda maddeleri talebi, komşu Burma'daki pirinç üretimini arttırdı.[84] Veba ancak bu devasa artan sirkülasyonun sonucunda yaygınlaşabilirdi. Bu yüzden salgın hastalık bir sınır bölgesinin dinamik bir biçimde gelişmesinin sonucuydu ve önceleri sadece Çin'in daha doğrusu Güneybatı Çin'in bir iç meselesiydi; çünkü taşra eyaletinin ulusal bir piyasa bağlamına entegre edilmesi başlangıçta çok zayıf gelişiyordu. Bu sorun bir süre daha Çin'in *iç* sorunu olarak kaldı – bu yüzden de Batı'nın dikkatini çekmedi. Yüzyılın ilk yarısındaki bir ekonomik bunalımın, salgını yatıştırıcı bir etkisi oldu. Ama sonra veba salgını 1856

* (Almanca): *Pest*; Fransızca: *peste*; veba - ç.n.

ile 1873 yılları arasında Güneybatı Çin'i karıştıran Müslüman ayaklanmalarıyla yeniden alevlendi. Asiler ve karşı çıktıkları Qing iktidarının birlikleri hastalığın en önemli taşıyıcılarıydılar. Aynı zamanda sahilden kaynaklanan afyon ticareti Çin'in güneybatısını daha büyük ağlara her zamankinden daha sıkı bir biçimde bağladı. Çin'in yerel vakayinamelerindeki ayrıntılı bir rapor sayesinde salgının ilçe ilçe yayılması çok net olarak izlenebiliyor.

Çin tıbbı buna hazırlıksız değildi. Bir ekol kişisel hijyene dikkat ederken, diğer bir ekol de doğal ve sosyal çevreyle bağlantılar kurdu ve böylelikle, yüzyılın ortasına kadar Avrupa'da yaygın olan "miasmatik" teorileri* anımsattı. Her iki ekol de bulaşıcı taşıma düşüncesini akıl edemedi. Vebayla mücadeledeki kolektif çabalar odak noktasına şeytan çıkartma ayinlerini, kefaret uygulamalarını ve diğer simgesel eylemleri koyuyorlardı. Erken Modern Çağ Avrupa'sında ve Müslüman dünyasında olduğu gibi vebaya tanrının gönderdiği bir felaket ve ceza olarak bakılıyordu. Tek tük caddeler süpürülüyor, kuyular temizleniyor ve veba kurbanlarının kişisel eşyaları yakılıyordu. Modernlik öncesi Avrupa ile Çin arasındaki en büyük fark, ne tıp ustalarının ne de memurların bulaşıcılığa inanmamaları ve hastalığa yakalanmış kişilerin ya da kuşkulu vakaların tecrit edilmesinin zorunluluğunu kabul etmemeleriydi: Bu yöntemlerin doğruluğu Batı'da en çok da liman karantinalarında kanıtlanmıştı. Hong Kong'daki sömürge yetkilileri 1894 yılında başka bir strateji izlediler. Vebanın yoksulların pisliği içinde kuluçkaya yattığı varsayımından hareketle, müdahaleci bir devletin güçlü silahlarını kullandılar: Tecrit, Çinlilerin ve Avrupalıların katı bir biçimde birbirinden ayrılması, sefaletin yaşandığı mahallelerin yıkılması. Bu da Çinlilerin yoğun, kimi zaman da şiddet içeren direnişlerine yol açtı; yalnızca bu uygulamalara maruz kalan "yoksullar" değil, iyiliksever eşraf da tepki gösterdi.

Bu direniş batıl inançlı Asyalıların modernlik öncesi bir zihniyetinin ifadesi değil, katı yöntemlerin pek işe yaramadığı kavrayışıyla verilmiş rasyonel bir yanıttı. Hastaların iyileştirilmesi için Batılı tıbbın da bir önerisi yoktu ve Yersin'in keşfine rağmen doğrudan sıçanlar ve pirelerle mücadele edilmesi gerektiği henüz konuşulmu-

* Salgınların çürüyen organik maddelerin kirlettiği topraktan yayılan kötü havadan kaynaklandığını öne süren teoriler - ç.n.

yordu. Mançurya'da veba, bu defa Güney Çin'den değil Moğolistan'dan taşınarak, 1910-1911 yıllarında yeniden büyük bir şiddetle ortaya çıktı – bu Doğu Asya'daki son büyük salgındı. Bu salgın, yabancıların kayda değer bir yardımı olmadan, Çinli yetkililer ve hekimler tarafından kontrol altına alındı. Bu sırada Çin'de ilk defa Avrupalı karantina ve halkın sağlık politikası gereği gözlemlenmesi yöntemleri uygulandı. Kanton'lu memurlar 1894 yılında vebayı dert etmemişlerdi, ama bu arada tutumlar değişmişti: Daha 1911 yılında, imparatorun Ancien Régime'i sırasında, salgın hastalıkla mücadelenin bir devlet görevi olduğu ilan edilmişti. Geç dönem Qing devleti başarılı sağlık politikası müdahalelerini vatansever bir hizmet olarak sundu: Halkın sağlığı iyileştiriliyor ve aynı zamanda yabancıların "geri kalmış" Çin'e yeni müdahalelerinin önüne geçiliyordu. Çin salgın hastalık tıbbı ve salgın hastalık politikası alanlarında Avrupa'yla arasındaki mesafeyi önemli ölçüde azalttı.

Veba hiçbir yeri Hindistan kadar kasıp kavurmadı.[85] 1986 yılında ilkönce Bombay'da patlak veren bir salgınla ortaya çıktı. Tüm dünyada 1894 ile 1938 yılları arasında kaydedilen veba kaynaklı 13,2 milyon ölümün 12,5 milyonu Hindistan'da gerçekleşti. Açlık ve veba birbirlerini karşılıklı olarak artırdılar. Hindistan'da, Britanyalı yetkililer en az kısa süre önce Hong Kong'daki kadar sert ve daha önceki çiçek ve kolera salgınlarına göre daha sert müdahale ettiler. Hastalar kamplara kapatılıyor ya da zorla, ölüm oranlarının yüzde 90'ı bulduğu hastanelere gönderiliyorlardı. Evlerde hastalığın bulaştığı insanlar ya da cesetler aranıyor; yolcular bedensel muayeneden geçiriliyor, çatılar kapatılıyor ve hava ve ışığın girmesi için duvarlarda çatlaklar açılıyor, devasa miktarlarda dezenfeksiyon malzemesi püskürtülüyordu.[86] Bu büyük çaplı işlem, salgın hastalığı durdurma yolundaki uluslararası baskının; büyük şehirlerin ekonomik yaşamının tamamen durmaması için gösterilen çabanın ve tıp mesleğinin kendini gösterme ihtiyacının bir sonucuydu. Tıp mesleği Hindistan'da da, Hong Kong'daki kadar etkisizdi. Böyle etkili yöntemlerden kaçan insanlar, salgın hastalığı daha da yaygınlaştırıyorlardı. Bu arada yetkililer, tavırlarını düzeltecek kadar esnek olabildiler. Sömürge devleti o zamana kadar öncelikli olarak yabancıların sağlıklarının korunmasıyla ilgilenmiş ve Hintlilerin sağlığını ihmal etmişti. Şimdiyse –geç Qing bürokrasisi gibi– yeni bir kamusal sağlık sisteminin kurulmasını kendine görev edindi.

Yüzyıl dönümündeki büyük Asya salgını, Avrupa'nın nasıl korunabileceğine dair uluslararası toplantılara vesile oldu. 1851'den beri yapılan ilk uluslararası sağlık konferanslarında özellikle kolera ele alındı.[87] 1897'de Venedik'te Çinli ve Japon uzmanların da katılımıyla vebadan korunma yolları konuşuldu. Birçok Avrupa devleti kendi veba komisyonlarının temsilcilerini Bombay'a gönderdi. Milletler Birliği'nin, World Health Organization'un (WHO) [Dünya Sağlık Örgütü] öncülü olan sağlık örgütünün kökeni, vebanın denetlenmesi için gösterilen bu çabalara dayanır.

1890'lı yılların başından uluslararası bir görünürlük kazanan veba dalgası, kurbanların coğrafyası bakımından 19. yüzyılın salgınları kadar ve hatta kara ölüm kadar bile "küresel" değildi (ayrıca, muhtemelen burada 14. yüzyıldakinden *farklı* bir hastalık söz konusuydu). Hastalıktan ölenlerin çoğunluğu Hindistan, Çin ve Endonezya'daydı (Hollanda Doğu Hindistan'ı). Avrupa'da 7.000, ABD'de 500, Orta ve Güney Amerika'da ise "yalnızca" 30.000 veba kaynaklı ölüm kaydedilmişti. Salgın hastalığın "Batı'ya" merhamet göstermiş olmasının tek nedeni, açıkça görülebildiği gibi "çok gelişmiş" ülkelerdeki daha iyi tıbbi kurumlar değildi. Konu, "Birinci" ve "Üçüncü" dünya, metropoller ve periferiler şeklindeki bir karşıtlıkla yeterince açıklanmış olmuyordu. Vebanın bir salgın halinde yeniden ortaya çıkışı, geniş uzamlara yayılan ilişki ağlarının yoğunlaşmasıyla mümkün olabildi. Bu da Güneybatı Çin'in uzak piyasalara bağlanmasıyla gerçekleşmiştir. Bundan sonra salgın hastalığı dinamiğinin harekete geçmesiyle birlikte, kısmen okyanus aşırı deniz yolculuğuyla, kısmen de demiryollarıyla çok yönlü bağlantıların içinde yer alan Hong Kong ve Bombay gibi "modern" şehirler, zaman zaman dünyanın en tehlikeli yerleri haline gelmişlerdir. Hijyen standartlarının düşüklüğü ve uzak yörelerle yoğun bağlantılar, veba mikrobunun işini kolaylaştıran temel koşulları oluşturdular. Devletin gösterdiği tepkinin biçimleri bir Doğu-Batı ekseninde sınıflandırılamazlar. Mikrobiyolojik devrim ve yeni oluşmaya başlayan laboratuvar tıbbı sağlık politikası için yararlılıkları açısından henüz öylesine yeni ve bilinmedikti ki, Batılı yetkililer de Asya'dakilerden daha akıllı davranmıyorlardı. San Fransisco gibi bir şehirde tehdit karşısında gözler yumuldu ve ABD'nin yeni ilhak ettiği Honolulu'da bir günah keçisi refleksiyle Çinlilerin ve Japonların mahalleleri kundaklandı.[88] Birçok ülkede

yabancı azınlık gruplarına, çoğunlukla da farklı ten rengine sahip olanlara, bulaşıcı hastalık tehdidin taşıyıcıları gözüyle bakıldı ve bu kesimler daha sıkı bir sağlık zabıtası denetimine tabi tutuldular. Duruma yönelik en rasyonel değerlendirmelerden birini Çin'deki son demlerini yaşayan İmparatorluk Devleti yaptı. Bu ülkede Britanyalıların Hindistan'da yaptıkları gibi yararsız taşkınlıklardan kaçınıldı.

Asya'dan Gelen Mavi Ölüm

Avrupa 19. yüzyılın sonunda kesinlikle salgın hastalıklardan kurtarılmış güvenli bir ada değildi. Tam da liman şehri Hong Kong'u vebanın kasıp kavurduğu tarihlerde, Hamburg büyük bir kolera salgınına maruz kaldı. 19. yüzyıl Avrupa'sında hiçbir bulaşıcı hastalık kolera kadar korku ve dehşet uyandırmamıştır. Geçici bir salgın hastalık dehşeti değil, dünyanın birçok bölümünde yaşam kalitesine yönelik uzun bir süre etkili olan bir tehlikeydi söz konusu olan. Kolera küresel bir tehdit haline gelmişti. Gezegenin büyük bölümlerine ulaştı. Robert Koch, 1884 yılında Kalküta'ya yaptığı, Reich hükümeti tarafından finanse edilen bir araştırma gezisinde kolera basilini keşfettiği ve böylece hastalığın sebepleri hakkında bir yığın eski spekülasyona açıklık getirdiği halde, basit, ucuz ve etkili bir tedavi, hastanın bedeninin su ve tuz kaybını ikame etme tedavisi bulununcaya kadar yirmi yıl geçmesi gerekti. Bu süre boyunca Avrupa'da ve başka yerlerde hastalığın kurbanları çoğu zaman grotesk bir anlamsızlıkta ve gaddarca iyileştirme çabalarına maruz kaldılar. Hekimlerin elinden kurtulan, çareyi kocakarı ilaçlarında arıyordu: kâfuru, sarmısak, sirke buharı ve yanan zift.[89] Robert Koch'tan önce Avrupa'nın bu alanda tıp bilgisi ve tedavi deneyimi açısından Çin karşısında belirleyici bir üstünlüğü bulunmuyordu. Temiz içme suyunun ne kadar önemli olduğunu, John Snow ve başka bazı Avrupalı ve Anglo-Hint otoritelerden bağımsız olarak, Şanghaylı hekim Wang Shixiong da "Kolera Risalesi"nde (*Huoluan lun*, 1838, 2. versiyon 1862) vurguladı.[90] Avrupa'da da başka yerlerdeki gibi, kolera karşısında çaresiz kalındı. 19. yüzyıl boyunca tehlikenin geçtiğini söylemek mümkün olmadı. Her hastalığın, yerine göre farklılık gösteren kendine özgü bir kronolojisi vardır. Bu durum Hindistan ve Avrupa kutuplaşmasında kendini

gösterir. Avrupa vebaya yüzyıllardan beri alışıktı, hiçbir zaman ondan korkmayı bırakmadı, ama zamanla onunla nasıl başa çıkılacağını öğrendi. Buna karşılık, Hindistan'da veba 1892 yılında yeni bir şeydi. Orada yalnızca sömürgeci Avrupalılar vebaya karşı önlemler almışlardı. Buna karşılık kolera Hindistan *ve* Avrupa için 19. yüzyılın nahoş bir sürpriziydi. Bu yüzden Avrupa tıbbı onlarca yıl boyunca, bu hastalığı açıklamak ve karşı stratejiler geliştirmek söz konusu olduğunda, Hindistan tıbbından daha akıllı değildi.

Dizanteri, tifüs ya da sıtmadan farklı olarak, tıpkı veba gibi gezgin bir bulaşıcı hastalıktır. Veba gibi Asya'dan geldi ve çağdaşları tarafından çoğu kez "Asya kolerası" olarak adlandırıldı. Böylelikle doğudan gelen bir istilaya, Doğulu bir tehlikeye yönelik eski korkuları uyandırdı. Hastalığın tablosu da korkunçluğunu vurguluyor. Birdenbire vuruyor, yine vebaya benzeyen yüzde elli olasılıkla çok kısa bir sürede, kimi zaman saatler içinde ölüme götürüyordu ve prensip olarak herkese bulaşabilirdi. Kolera, ateşli çiçek hastalığından farklı olarak, daima "Soğuk" bir hastalık olarak betimlenmiştir; tüberkülozdan ya da "veremden" farklı olarak da, herhangi bir romantikleştirmeye uygun değildir. Kolera hastası hezeyanlar görmez ve yavaş yavaş çökmez; kendisine çok kısa bir süre içinde neler olduğunu net bir şekilde gözlemler. İshal, kusma, yüzde ve uzuvlarda morarma – bu semptomlar akut bir arsenik zehirlenmesinin semptomlarına benzer.

Koleranın yayılma rotası açıkça izlenebilir. Hastalık tablosu daha 16. yüzyılın başlarından itibaren, Hindistan'ı ziyaret eden Avrupalılar tarafından betimlenmiştir. Kolera ancak 1814 yılında Hindistan'ın birden fazla bölgesinde aynı anda ortaya çıktı. 1817'den itibaren Bengal'de ölüm vakalarının şaşırtıcı ölçüde artışı bildirildi. Bu vakalar, her türlü deneyimi aşan bir hızla, Güney Asya'nın coğrafik sınırlarının dışına çıkan bir salgına dönüştü. Tıp tarihi araştırmaları, birden fazla salgın dalgasını ayırt ediyor: 1817 ile 1923 arasında altı dalga, 1961'den sonra yedinci bir dalga. Tek tük vakaların birdenbire sona ermesi dikkat çekiciydi. Kolera geldiği gibi aniden ortadan kayboldu ve yeniden kendini göstermesi için yarım insan neslinin geçmesi gerekti. 1819 yılında salgın Seylan'a ulaştı ve oradan sıklığı çok artmış deniz rotalarıyla batıya doğru Mauritius'a ve Doğu Afrika'ya; doğuya doğru da Güneydoğu Asya'ya ve Çin'e taşındı. 1820 yılında Siyam, Batavia ve kısa

bir süre sonra da eşzamanlı olarak Filipinler üzerinden, karada da Burma üzerinden yol alarak Güney Çin'de ortaya çıktı; hemen bir yıl sonra da iki bin kilometre kuzeyde, başkent Pekin'de ortaya çıktı. 1821 yılında bir İran ordusuyla Bağdat'a geldi. 1823 yılında Suriye, Mısır ve Hazar Denizi kıyılarında saptandı. Hastalık Kuzey Çin üzerinden Sibirya'ya sıçradı. 1829 yılında Orenburg'a varmıştı, 1830 Eylül ayında Harkov (Ukrayna) ve Moskova'da, 1831 yılında Varşova ve Riga'ya ulaştı.[91] 1831 yazında Moskova, İstanbul, Viyana ve Berlin'e ulaştı, Ekim ayında Hamburg'a geldi, oradan İngiltere'ye, dört ay sonra da Edinburgh'a geçti. Kolera 1832 Haziran'ında Atlantik ötesine, muhtemelen İrlandalı bir göçmen gemisiyle Québec'e sıçradı. 23 Haziran 1832 tarihinde New York'taydı. Havana 1833 ilkbaharında nüfusunun yüzde on ikisini kaybetti, Mexico City'de birkaç hafta içinde 15.000 insan öldü. Daha sonraki dalgalar yerel salgınları canlandırdılar ve yeni bölgelere saldırdılar. Salgın hastalık ne kadar saldırgandıysa da, daha sonraları birçok yerde yıkıcı gücünden kaybetti. Üçüncü kolera salgını (1841-1862) Afyon Savaşı sırasında Çin'den yayıldı. Oraya da Britanya-Hint birlikleriyle Bengal'den gelmişti. Paris'te 1832 yılındaki ilk saldırılarından sonra, 1849 yılında bir 19.000 kişi daha koleradan öldü. Aynı tarihte (1848-1849) Çarlık Rusya'sında bir milyon insan koleradan öldü.[92] Paris'te 1854, 1865-1866, 1873, 1884, 1892 yıllarında, her defasında daha zayıflayan salgınlar yaşandı. 1910 yılından sonra Fransa koleradan tamamen arınmıştı.[93] Kolera Londra'ya 1866'dan sonra bir daha uğramadı – hiç kuşkusuz bu dönemin ölçütlerine şehirde göre örnek oluşturacak bir şekilde yapılan iyileştirmenin sonucuydu. New York da, akıllıca alınan önlemlerden sonra 1866 yılında, ABD'nin diğer bölümlerini kıskacına alan salgın hastalıktan kurtuldu. ABD'ye yönelik son kolera saldırısı 1876 yılında gerçekleşti.[94]

Kırım Savaşı'nda (özellikle 1854-1855 kışında), Florence Nightingale gibi reformcuların –kendisi yalnızca merhamet dolu bir hemşire değil, aynı zamanda döneminin büyük siyasi ve idari yeteneklerinden biriydi[95]– askeri sağlık sistemini iyileştirmek için çağrılmasının başlıca nedeni, korunmasız, çok kötü hijyenik koşullara düşmüş birlikler arasında koleranın cirit atmasıydı. Bu savaşta ölen 155.000 Britanyalı, Fransız, Sardinyalı ve Osmanlı askerinin 95.000'den fazlası kolera ve başka hastalıklar yüzünden ölmüştü.

Meksika'yı 1850 yılında bir kez daha çok kötü vurdu, Japonya'yı 1861 yılında yakaladı, Çin'i de izleyen yıl özellikle şiddetli etkiledi.[96] Dünyaca adı çıkmış bir salgın hastalık yuvası olan Münih'te, 1854-1855 salgını 1836-1837 salgınından daha kötüydü ve 1873-1874 yıllarında bir kez daha şiddetli bir salgın yaşandı.[97] Viyana'da 1873 yılı dünya fuarının yaz aylarında kolera yaklaşık 3.000 kurban aldı. Hamburg, daha önceki salgınlardan da payını almıştı ama Batı Avrupa'da geç bir tarihte, 1892-1893 yıllarında, o dönem için benzersiz bir biçimde, daha önce olmadığı kadar ağır etkilendi: hastalık bu defa daha öncekilerin toplamından daha fazla Hamburg sakinini öldürdü. Hamburg salgını sosyal istatistik tekniklerinin çok ilerlediği bir dönemde gerçekleştiği için, daha öncekilerden çok daha iyi bir biçimde belgelendi ve geç 19. yüzyılda yaşanan bir kolektif sağlık krizinin toplumsal sonuçlarının ayrıntılı bir analizinin yapılmasını mümkün kıldı.[98] Filipinler'de daha 1882 ve1888 yıllarında salgınlar olmuştu; 1902-1904 yıllarında hastalık ülkeye, muhtemelen Hong Kong ve Kanton'dan gelen hastalığa bulaşmış sebzelerle yeniden girdi ve Amerikan işgal savaşıyla zayıflamış bu halktan 200.000 can aldı.[99] Napoli'de kolera 1884 yılındaki bir salgından sonra, 1910 yazında Rusya üzerinden gelerek (orada 101.000 kurban aldı), tekrar patlak verdi; bu durum, o tarihlerde özellikle çok sayıda İtalyan göçmen alan ABD'de endişeyle gözlemlendi. Avrupa kolera tarihinde tek örnek olarak, o tarihlerde İtalyan hükümeti Napoli'nin denizcilik çıkarlarının baskısıyla, salgın hastalığı gözlemek gibi büyük bir çabaya girişti.[100]

Koleradan ölenlerin toplam sayısını yaklaşık olarak bile tahmin etmek mümkün değildir. Muhtemelen en ağır etkilenen bölge olan Hindistan'da 1817 ile 1865 yılları arasında (bir ölçüde kullanışlı bulaşıcı hastalık istatistikleri yapıldığı için) koleraya 15 milyon kurban verildiği tahmin ediliyor; 1865 ile 1947 yılları arasında 23 milyon kurban daha verildi.[101] Bir büyük şehirde, içme sularına mikrop bulaşması yoluyla bir günde binlerce insanı etkileyebilen koleranın bu birdenbireliği, algılamanın da dramatikleşmesine katkıda bulundu. Macaristan 1831-1832 yılları arasında ve bir kez daha 1872-1873 yılları arasında, başka herhangi bir Avrupa ülkesinden daha ağır etkilendi. 1870'li yıllarda ölüm oranı, önceki ve sonraki on yıllara göre yüzde dört daha fazlaydı. 1832 yılında şehirlerde ölümlülük oranı Londra'da bin kişide en fazla 6,6 ölüm

vakasından, Stockholm ve St. Petersburg'da 40, Montreal'deyse 74 vakaya kadar uzanıyordu.[102]

George Wilhelm Friedrich Hegel'in ve Kont Neidhardt Gneisenau'nun hayatlarını kaybettikleri büyük 1830-1832 kolera salgını Batı Avrupa bilincinde özellikle derin bir yer etmiştir. İstilanın hızı, Asya'dan mikrobik bir Moğol akınını hatırlatırcasına yaklaşması ve kurbanların çaresizliği "yeni veba"nın şeytanlaştırılmasına yol açtı. Bulaşıcı hastalık korkulara neden oluyordu: Zenginler, ölümün taşıyıcıları olarak kabul edilen alt sınıflardan korkuyor; yoksullarsa, işsizlik sorununu bu yoldan çözmek isteyen otorite tarafından zehirlenmekten korkuyordu; "uygar dünya"nın kendini birkaç onyıldan beri karşısında, kıyaslanamaz bir biçimde üstün hissettiği ve şimdi sürekli bir yıkıcı güce sahip olduğunu kanıtlamış Şark'tan da korkuluyordu.[103] Rusya'dan ilk endişe verici haberler gelmeye başladıktan sonra, İngiltere, Fransa ve Almanya'daki tıpçılar salgının gelişine hazırlıklı olmaya çalıştılar. Hastalığın bulaşıcılığının boyutları ve yolları hakkında, ayrıca olası önlemler hakkında hiçbir şey bilinmiyordu; kolera hakkında var olan en eksiksiz betimlemeler, Hindistan'daki Britanya hekimlerine aitti, ama bu bilgiler Avrupa'da çok fazla dikkate alınmamıştı.

Bulaşıcı hastalığın Fransa'ya ilk girişi ve Fransız metropollerinin toplumu üzerindeki etkileri kaynaklarda çok sık betimlenmiştir. Paris'teki ilk vakalar 14 Mart 1832 tarihinde, Polonya'dan geri dönen hekimler arasında görüldü. Kolera veba gibi Akdeniz limanları üzerinden değil, daha sonraki salgınlarda da Ren havzası ya da Manş Denizi üzerinden geldi. Mart ayında koleradan ölenlerin sayısı 90'dı, Nisan'da bu sayı 12.733'e çıktı. Kamusal alanlar boşaldı; kaçabilen şehirden kaçıyordu. Cesetleri ortadan kaldırma sorumu çözülemiyordu. Salgının nedeni hakkında dedikodular yayılıyordu; başka bir döneme ait reflekslerdi bunlar.[104] Çıkan isyanlarda her iki taraftan en az 140 kişi öldü. 1 Ekim 1832 tarihinde salgının sona erdiği saptandı. Nihayetinde tüm salgınlarda olduğu gibi, en yüksek kayıp oranı alt sınıflardaydı. İlk kolera dalgaları bazı toplumlara özellikle siyasal tarihlerinin fırtınalı evrelerinde yakaladı. Fransa 1830 devrimini henüz geride bırakmıştı ve Temmuz Monarşisi'nin yeni rutinlerine daha alışamamıştı. Kolera, yeni "özgürleşmiş" burjuvazinin, devraldığı devlet aygıtı için yeni görevler aradığı bir dönemde ortaya çıktı. Böylece kolera,

devlet tarafından sivil yaşam üzerinde yapılan yeni düzenlemelerin test edildiği bir vakaya dönüştü.[105]

Hindistan'da kolera 1817'de tam da Britanyalıların en güçlü Hintli rakiplerini, Marathalar Konfederasyonu'nun askeri olarak yendikleri ve kendi iktidarlarını sivil alanda pekiştirmeye başladıkları bir anda ortaya çıktı; askeri birliklerin son hareketleri mikrobun yayılmasına katkıda bulundu. Ayrıca Hindistan, kısa bir süre önce Protestan misyonerlere açılmıştı. Hintlilerin bakışından, fetih ile salgın arasında bir bağıntının bulunması akla yatkındı: Britanyalıların Hint tabularını çiğnemelerinin tanrısal bir intikama yol açtığı görüşü çok yaygındı. Bu nedenle, hem Britanya memurları hem de Hindistan köylüleri kolerayı yalnızca bir sağlık krizi olarak değil, genel olarak "düzene" yönelik bir tehlike olarak görüyorlardı.[106] Hindistan'daki İngiliz yetkililer yüzyıl boyunca koleraya karşı bir *Laisser-faire* politikası yürüttüler. 1890'lı yıllarda vebaya karşı alınan yoğun sağlık politikası önlemleri koleraya karşı alınmadı: İzolasyon ve karantina bile uygulanmadı, yalnızca bir kere, Hinduist hacı akınlarına yönelik biraz sıkılaştırılmış bir denetim uygulandı; bu hacıların haklı olarak salgını hızlandırdıkları düşünülüyordu. Cava'dan giden hacıların 1865 yılında kolerayı da Mekke'ye götürmeleri ve Mısır üzerinden buharlı gemi taşımacılığı aracılığıyla dünya çapında yeni bir domino etkisine yol açmaları, bu düşünceyi doğruluyordu.[107] Koleranın yapısı açıklanmadığı sürece, hiçbir şey yapmamak da başka herhangi bir tepki kadar iyi bulunuyordu. Sömürgeci devletin ucuz çözümleri tercih etmesi ve doktriner liberalizmin Hindistan'daki ve İngiltere'deki tabipler arasında yaygın olan, koleranın bulaşıcı karakterinin kanıtlanmadığı ve bu yüzden masraflı sağlık önlemlerinin gereksiz olduğu görüşü, hiçbir şey yapmama tavrını gerekçelendirmekte birleşiyordu.

Avrupa kıtasında vebaya gösterilen refleksler ağır bastı ve kilit altında tutma, denenmiş en iyi yöntem olarak görüldü. Rusya, Avusturya ve Prusya kademeli *cordons*'la: Çarlık Rusya'sı Asya'ya karşı Kazan'da; Prusya, Polonya sınırı boyunca tüm doğuya karşı kendilerini kapattılar. Prusya, 200 kilometrelik koruyucu kuşağına 60.000 asker yerleştirdi. Sınırı geçenler, sıkı bir karantina uygulamasına ve ayrıntılı olarak belirlenmiş izolasyon ve temizleme önlemlerine maruz bırakıldılar; kâğıt paralar yıkandı ve mektuplar dezenfekte edildi.[108] Böyle bir uygulamaya gidilmesinde, tıp otori-

teleri ve lobilerinin savunduğu, koleranın hava, su veya doğrudan temas yoluyla aktarıldığına dair teoriler de etkili oldu. Pettenkofer'in Bavyera'sı gibi, bu türden "bulaşıcılık" görüşlerinin kabul görmediği yerlerde *cordon*'lar ve karantinalar da yoktu. Gerçi, çeşitli bulaşıcı hastalık akınlarının adeta durmak bilmeyen dinamiği karşısında, bu önlemlerin etkili olup olmadığında kuşku duyulmaya başlanmıştı. Siyam kralının talimatıyla, kötü ruhları kovmak için düzenlenen müzikli ritüellerin, sorunun çözümüne daha uygun olup olmadıkları tartışılır. Teorilerin tartışılması devam ederken, 1890'lı yıllarda tüm Avrupa'da yeniden "yeni karantinacı" tutum benimsendi.[109] Karantinalar, buharlı gemi yolculuğunun büyük yayılma döneminde, uluslararası yolculuğun bir alameti olarak kaldılar. İşleyen ama fazla zorlamayan karantina tesisleri bulunduran limanlar, yolcularda ve tüccarlarda güven uyandırıyordu. Örneğin 1830'lu yılların başında modern bir askeri hastanenin ve bir karantina istasyonunun açılmasıyla birlikte Beyrut "Doğu'nun kapısı" olmaya doğru ilerliyordu.[110] Sıkı karantina uygulamasının pek bir işe yaramadığı en baştan ortaya çıkınca, göç alan ve göçmen akımını da durdurmak istemeyen ülkeler, bir yandan da koruyucu önlemler almak zorunda olduklarından, özel sorunlarla karşı karşıya kaldılar.[111]

Çiçek, veba, kolera, sarıhumma ve grip hareketli, bir anlamda küreselleşmeye yatkın hastalıklardır; insanların adeta askeri özellikleri olan düşmanlarıdırlar: saldırırlar, istila ederler ve yeniden geri çekilirler. Kimi zaman, son bir umut olarak yalnızca fiziksel korunma önlemleri kalır geriye: karantinalar ve bariyerler. Dünya ticaretinin artması ve 19. yüzyılın yoğun deniz ulaşımı, bulaşıcı hastalıkların taşınma hızını da artırdı. İnsanlar, hayvanlar ve mallar da kendilerine bulaşmış korkunç mikropları etraflarına saçabiliyorlardı.[112] Bunların yanı sıra, büyük alanlara yayılmayan, belirli yerlerde ortaya çıkan ama yine acı ve ölüm getiren yerel bulaşıcı hastalıklar vardı.

19. yüzyılda bunların içinde özellikle tifüs hastalığı, sorunun özel tarihsel sorun durumunun iyi bir göstergesiydi. Rudolf Virchow açlığa dayalı tifüs hastalığının, yetersiz beslenen ve genel olarak "korkunç sefil" yaşam koşullarında yaşayan halkın yakalandığı hastalık olduğu şeklindeki klasik tanımını yapmıştı. Virchow 1848 yılının Şubat ve Mart aylarında Prusya'nın din, eğitim ve

sağlık bakanlığının temsilcisi olarak Yukarı Silezya'yı ziyaret etmiş ve daha sonra Orta Avrupa'nın bu en yoksul yörelerinden birinin etkileyici bir sosyal panoramasını çizmişti.[113] Sanayileşme ve kentleşmeyle birlikte çok sayıda Avrupa şehri de "tek tük görülen lekeli humma"nın kalıcı kuluçka yerleri oldu. Tifüs aynı zamanda bir asker hastalığıydı, reformdan geçirilmemiş bir askeriyenin belirtisiydi. 1798 yılında hastalığı mikroplu Nil sularından kapmalarından beri, Napoléon ordularına eşlik etti. 1808 yılında İspanya'da durum özellikle kötüydü, Rusya seferinden sonra daha da kötüleşti. 1870-1871 Alman-Fransız Savaşı'nda, Metz bölgesinde hastalık yerleşik hale geldi. Tifüs, özellikle 1877-78 Rus-Osmanlı Savaşı sırasında ortalığı kırıp geçirdi. Daha yüzyıl dönümünde bir tifüs krizi her ordunun askeri sağlık kurumlarını çökme eşiğine getirdi.[114]

Lekeli humma hiçbir pırıltısı yoktu, bir mahşer atlısı gibi ürpertici değildi, hiçbir ayrım yapmadan ve "demokratik" bir şekilde, toplumun en aşağıdakilerini de en yukarıdakilerini de biçiyordu: Soğuk iklimlerin hastalığıydı, bir tropik hastalığın tam zıddıydı. Bitlerle taşınıyor ve kötü sağlık koşullarının ve yakıt eksikliğinin, dar mekânlarda bir arada yaşayan insanların giysilerini sık sık değiştirmelerine ve yıkamalarına engel olduğu yerleri seçiyordu. Lekeli humma, tifüs ve çiçeğin yanı sıra tipik bir savaş bulaşıcı hastalığıdır. Avrupa'da I. Dünya Savaşı'na kadar Modern Çağ'da yapılan her savaşa lekeli humma eşlik etmiştir. Napoléon'un *Grande Armée*'si diğer tüm düşmanlar çok, çiçek ve lekeli humma yüzünden başlangıçtaki gücünün onda birine inmiştir.

Tıptaki Ancien Régime'in Sonunun Başlangıcı

19. yüzyıl birçok bakımdan henüz tıp tarihinde Ancien Régime'e dahildir. Hâlâ mükemmel riziko grupları vardı, birinci sırada da tüm ülkelerin askerleri yer alıyordu. Muhtemelen 19. yüzyılda hastalıklar yüzünden ölen asker sayısı, Yeni Zelanda'nın fethi için yapılan savaşlar dışında, çarpışmalarda ya da kazalarda ölenlerden daha fazlaydı. Bu durumun aşırı bir örneği, 1895 yılında Madagaskar'ı fetih seferinde, yaklaşık 6.000 Fransız askerinin sıtmadan, yalnızca 20'sinin de çarpışmalarda ölmesidir.[115] Yeni bir dönem Avrupa'nın dışında, 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'yla başladı; Japonlar özenli aşılama ve sıhhi ve tıbbi donanımların hazır bulun-

durulması sayesinde, hastalıktan ölenlerin sayısını, çarpışmalarda ölenlerin dörtte birine indirmeyi başarmışlardır.[116] Yükselişte olan Japon askeri devleti, içinde bulunduğu zayıf konumda ancak kısıtlı malzeme ve insan kaynaklarını özellikle iyi koruyabildiğinde başarılı olma umudu besleyebilirdi. 19. yüzyıl aynı zamanda tıptaki Ancien Régime'in sonunun başlangıcını da görüyordu; tüm süreksizliklere ve tökezlemelere rağmen, ilerleme adından da vazgeçilemiyordu. Bu geçişin, çok kabaca ayıracak olursak, birer evre olarak art arda da sıralanabilecek üç veçhesi bulunuyordu.

İlk veçhe Jenner'in aşısının ve korumanın başarısıyla çiçek hastalığının dünya çapında geriletilmesi ve kınakına kabuğundan elde edilen alkaloidlerin kullanılması ve geliştirilmesiyle sıtma tedavisinin başarılmasıydı. Yaklaşık olarak 1840'tan başlayarak ve 1854'ten sonra güçlenerek, sıtmadan ölme oranın, en azından tropik bölgelerde yaşayan Avrupalılar arasında düşmeye başlamıştı; bu da güneyin geniş düzlüklerindeki askeri fetihlerin önemli bir önkoşuluydu.[117] Elbette bunlar, mikrobiyolojinin ortaya çıkmasından *önceki* küresel olarak etkili olan iki tıbbi yenilikti.

İkincisi Louis Pasteur ve Robert Koch gibi isimlerin öne çıktığı, dönemin en büyük yeniliklerinden biri olan, bilimsel laboratuvar tıbbıydı. Bu bilim ilk büyük başarılarını 1870'li yıllarda elde etti ve izleyen on yılda kendi başına bir bilgi alanı olarak yerleşti; ne var ki nedenleri artık keşfedilen farklı hastalıklar için hayata geçirilebilir önlem stratejileri ve hatta kitlesel olarak uygulanabilir tedavilerin bulunması biraz daha zaman aldı. Gerçek tıbbi bilimsel araştırmanın laboratuvarda gerçekleşmesi düşüncesi de "Batılı" toplumların kamuoyunda daha uzun süre tartışmalı kaldı. Bu kuşkular genellikle hayvanlar üzerinde yapılan deneylerle ("Vivisektion") mücadele şeklinde telaffuz ediliyordu.[118]

Tıp tarihinin bu iki dönüm noktası arasında, bir anlamda Jenner ve Pasteur momentleri arasında, teoriden çok pratiğin bir zaferi anlamına gelen bir ara evre, ya da *üçüncü* bir veçhe bulunur. Bu evrede mikroskobun ardındaki araştırmacılardan çok sosyal reformcuların ve sağlık pratisyenlerinin isimleri öne çıkar.[119] Yüzyılın ortasında Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da başlayan ve çok geçmeden dünyanın diğer bölümlerinde de etkilerini en azından tek tük gösteren hijyen hareketinden söz ediyoruz: Nedensel ilişkilerin bilimsel olarak kanıtlanmasından çok önce, temiz suyu, kanalizas-

yonu, örgütlenmiş bir çöp bertaraf sistemi ve cadde temizliği (19. yüzyılda, bugünden farklık olarak öncelikle organik maddelerin: Olan küllerin ve at gübrelerinin uzaklaştırılması gerekiyordu) şehirlerde yaşamanın daha sağlıklı olduğu deneyimle kanıtlanmıştı. Bu bilgi daha temiz suyun bakteriyolojik açıdan temiz olup olmadığını anlayabilecek düzeye gelinmeden önce kendini kabul ettirmişti.

Bu üçüncü veçhe bir zihniyet değişikliğine tekabül ediyor; bu değişiklik ilkesel olarak farklı kültürel temel konumlarda mümkündü ve Avrupa'dan gelen en yeni bilimsel teorilerin doğru anlaşılmasına bağlı değildi. Bilgiyi ve maddi kaynakları ortaya koyan (ve koya*bilen*), şehirlerini daha sağlıklı hale getiren ve askerlerine daha iyi bakan toplumlar, bunu ödülünü ölüm oranlarındaki düşüş olarak aldılar, askeri alandaki vurucu güçlerini iyileştirdiler ve toplamda enerjik bir avantaj elde ettiler. Farklı bulaşıcı hastalık deneyimleri, uluslararası güçler dağılımında bir değişikliğe tahvil edilebildi. Dünya çapındaki sağlık reformu, hatta "hijyen devrimi," 19. yüzyılın büyük dönüm noktalarından biriydi. 1850 yılından sonra Batı ve Kuzey Avrupa'da başladı ve günümüze kadar geldi. Hindistan'ın bazı bölümlerinde erken başladı, daha sonra Doğu Orta Avrupa'da ve Rusya'da, yaklaşık olarak 1930'dan itibaren Brezilya, İran ve Mısır gibi ülkelerde başladı.[120] Bu küresel süreci endüstri devriminin ve hatta dönemin bilimsel yeni keşiflerinin doğrudan bir sonucu olarak yorumlamak kolaycılık olur. Halkın gelirinin artması ve uzmanların yeni bilgileri, *doğrudan doğruya* toplum genelinin sağlık, yaşam süresi ve yaşam kalitesi alanındaki kazanımlarına dönüşmez. Belirli bir normatif dönüşümün de bunlara eklenmesi gerekiyordu: Bulaşıcı hastalıkları artık tanrının gazabı ya da bireysel ve kolektif yanlış davranışların sonuçları olarak kavramaktan vazgeçmeye hazır olunması, yani tıbbi dünya anlayışının ahlakla bağının koparılması gerekiyordu. Bulaşıcı hastalıkların toplumsal müdahalelere tepki verdiklerinin anlaşılması ölçüsünde, kamusal sağlık sistemlerinin inşası için devlet tarafından yürütülen programlara verilen destek de arttı. Belirleyici yenilikler muhtemelen –Londra ve New York gibi şehirler bu konuda dünya çapında öncülük ediyorlardı– yerel sağlık yetkililerinin, merkezin yönetimi altında ama yerel özelliklere tepki verebilmek için geniş hareket alanlarına sahip ağlarıydı. Şimdi musluktan temiz içme suyunun akması ve yeni yeni korkulan ve iğrenilen pisliğin bertaraf

edilmesi bekleniyordu. Tüketiciler de sağlığı korumaya yönelik düzenlemeler için para vermeye hazırdılar.

19. yüzyılda tropik hastalıklarla, yani Ekvator'a yakın alanlardaki özel iklim koşullarında görülen hastalıklarla mücadelede, Avrupa'yı kaplayan büyük bulaşıcı hastalıkların bazılarına göre daha az başarılı olunmuştu. Şehirlerin dışındaki, yaşam alanlarının iyileştirilmesi çoğu durumda, özellikle de tropik bölgelerde şehirlere göre daha zor ve daha masraflıydı. Gecikme birden fazla etmenden kaynaklanıyordu: Örneğin uyku hastalığıyla mücadelede elde edilen kimi başarılara rağmen, bulaşıcı hastalıkların kaynağında etkili bir mücadele yürütmede yetersiz kalan sömürgeci tıbbın ulaşabildiği alanın nispeten sınırlı olması; ara nedenlerin, örneğin bataklıkların kurutulması yoluyla ortadan kaldırılmasının maliyetleri olağanüstü yüksekti (ancak 1879'dan sonra bulaşıcı hastalıkların sinek veya böcek ısırıklarıyla taşınabileceğine kesin gözüyle bakılmıştı), bu maliyetler ilgili bölgelerin kaynaklarıyla, hatta sömürgeci vergi sistemleriyle bile karşılanamıyordu; Avrupa ve Kuzey Amerika'nın kurtulabildikleri yetersiz beslenme ve hastalıklara karşı direncin azalması gibi bir kısırdöngü. Bulaşıcı hastalıkların geriletildiği toplam sürecin genelinde dünyanın ılımlı bölgelerinde biyolojik ve ekonomik zorlukların, tropik bölgelerdekine göre daha hızlı aşıldığına dair çok belirti vardır. İklim koşulları, ekonomik başarı yeteneğini doğrudan doğruya açıklamadığı gibi toplumsal ve siyasal etmenleri de devre dışı bırakmaz; ancak tropik iklim bölgelerinde sağlık üzerindeki yüklerin ılımlı bölgelere göre eskiden de şimdi de daha yüksek olduklarını görmezden gelemeyiz. Bu durum, sıcak ülkelerde, gelişme umutlarını dizginleyen bir çevre yazgıcılığına yol açmıştır.[121] Tropik bölgeler tıbbının, tıbbı emperyalizmin bir aracı olup olmadığına toptan bir hüküm vermek zordur. Avrupalıları ve Kuzey Amerikalıları sömürgelerin fethedilmesi için tıbbi olarak stabilize etmekte kısmen (sıtma) başarılı oldu, kısmen de (lekeli humma) başarısız kaldı. Sömürgelerde bir yandan önemli bilimsel keşifler yapıldı, diğer yandan, Avrupalıların üstünde artık uygulanamayan tedavi yöntemleri ve ilaçlar uygulandı. Sömürgeci tıp ve sağlık kurumları sömürgecilerin yaşam koşullarını iyileştirmeyi kendine öncelikli hedef olarak koydu. Ancak, birçok sömürgede, sömürgeleştirilenlerin çalışma yeteneğini artırmaya ve sömürge iktidarının bir reform yönetimi

olarak meşruluğunu pekiştirmeye de çalışıldı. Veba gibi, küreselleşmeye yatkın bulaşıcı hastalıklarla, Avrupa dışındaki kaynaklarında mücadele etmek, eski korunma stratejilerini bütünleyen yeni bir yaklaşımdı. Bulaşıcı hastalıklardan korunmanın uluslararası bir görev olduğu 19. yüzyılda kabul edildi. 20. yüzyılda bu görev, küresel bir koordinasyon içinde krizle mücadele ve krizleri önlemenin en önemli alanlarından biri haline geldi.

5 Doğal Felaketler

19. yüzyılda, bulaşıcı hastalıkların yanı sıra başka kıyamet habercileri de eksik değildi. Doğal felaketlerin tarihe hariçten müdahale ettiklerini görüyoruz; doğal felaketler tarih-dışıdırlar, özgür aktörler ve bağımsız değişkenlerdir. En fazla yıkıcı olanları da, hazırlıksız yakalanılan ve insan etkisinin başarısız kaldığı felaketlerdir. Depremler de bunlara dahildir. Bir depremler tarihi –tıpkı bir meddücezir hareketleri ve yanardağ patlamaları tarihi olduğu gibi– bir ilerleme tarihi *olamaz*. Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında jeoloji ve meteoroloji ve de yeni ölçme teknolojilerinin geliştirilmesi, felaketlerin belirli bir ölçüde önlenebilmesini olanaklı kılmıştır. Uyarılarda bulunmak ve asgari ölçüde tedbir almak da mümkündür.

Depremler ve Yanardağlar

19. yüzyıl Avrupa'sında hiçbir olay, zihinlerde 1755 Lizbon depremi kadar iz bırakmamıştır. Depremin yol açtığı korku, otuz yıl sonra Joseph Haydn'ın müziksel *terremoto*'sunda, *Sieben letzten Worte des Erlösers am Kreuz*'un [Hz. İsa'nın Çarmıh'taki Son Yedi Sözü] sonunda hâlâ titremektedir. Heinrich von Kleist erken dönem novellası *Das Erdbeben von Chili*'de [Şili Depremi] (1807) 1647'de yaşanmış gerçek bir vakayı işlemiştir. Etkileri açısından büyük Lizbon sarsıntısına denk bir deprem varsa o da, San Fransisco'yu 18 Nisan 1906 günü sabah saat 5'te vuran depremdir. Şehrin Victoria döneminden kalma, herhangi bir yer sarsıntısını düşünmeden inşa edilmiş binalarının çoğu çökmüştü. Toplumsal düzenin kaldırabileceği yük de sınırlarına dayanmıştı. Sokaklarda yağmacılar cirit atıyordu. Belediye başkanı polisten ve ordudan yardım istedi. Günler boyunca, yangınlar şehrin büyük bir bölümünü harap etti.

Bunalımın doruk noktasında on binlerce kişi deniz yoluyla kurtarıldı; söylendiğine göre 1940 yılında İngiliz birliklerinin Dünkirchen'den geri çekilmelerinden önce, deniz yoluyla yapılan en büyük boşaltmaydı bu. San Fransisco depremi kötümser tahminlere göre toplam 3.000 insanın hayatına mal olmuştu ve 225.000 insanı da evsiz bırakmıştı.[122] Erken beton binaların yer sarsıntılarına eski tip duvarlardan daha iyi direnebilmeleri, can kaybının daha yüksek olmamasını sağlamıştı. 1906 depremi, 1923 yılında Japonya'nın Kanto şehrinde yaşanan ve 100.000'den fazla can alan büyük deprem gibi, olağanüstü kayıpların verildiği bir felaket değildi. Bu depremin önemi, basın yayın organlarında büyük bir yankı bulmasından 1891 yılında Japonya'nın ana adası Honshū'da yaşanan depremdeki gibi (7.300 ölü), ağırlıklı olarak Avrupa tarzında inşa edilmiş binaların yıkılmış olmasından geliyordu; böylelikle aşırı Batılılaşma karşıtlarının eline bir koz vermiş ve yeni tipte bir "ulusal" felaketin mükemmel örneğini oluşturmuştu. Bu türden felaketler, ulusun dokunulmazlığına doğanın bir müdahalesi olarak anlaşılıyor ve aynı zamanda yine bu ulusa, yardım ve yeniden inşa sırasında dayanışmasını ve başarım gücünü kanıtlama fırsatı veriyordu.[123] Doğa felaketlerine genel olarak böyle bir tepki gösterme eğilimi vardı: 1870'li yıllarda muazzam Rocky Mountain çekirgesi sürüleri ABD'nin batısındaki büyük alanları çöle çevirdi. Verdikleri zarar yıkıcıydı. Bu çekirge ulusun düşmanı ilan edildi ve ordu harekete geçirildi; buna uygun olarak eski bir iç savaş generali ve Kızılderililerle savaşmış bir komutan işin başına getirildi. Komutan yardım malzemelerinin ihtiyaç sahibi küçük çiftçilere dağıtımını organize etti. Yalnızca 1874-1875 Kış aylarında Colorado, Dakota, Iowa, Kansas, Minnesota ve Nebraska'da iki milyon gıda paketi dağıtıldı – 1865 yılında İç Savaş'ın sona ermesinden bu yana devletin lojistik açıdan en kapsamlı eylemlerinden biriydi bu.[124]

Yanardağ patlamaları da depremler gibi birdenbire ve yerel olarak gerçekleşirler, ama coğrafi açıdan çok geniş bölgeleri etkileyebilirler. Günümüz Endonezya'sının Sunda Kanalı'ndaki Krakatau Adası'nda aynı adlı yanardağın patlaması, bu türden, küresel etkilere yol açan bir olaydı. 27 Ağustos 1883 tarihindeki patlama sırasında püskürtülen volkanik kül, yeryüzünün tümüne yayıldı. Ortaya çıkan bir tsunami Güneydoğu Asya sahilleri boyunca 36.000 ölüme neden oldu. O tarihte, gezegenin cihazlarla donatılmasında

o kadar ilerleme kaydedilmişti ki, Krakatau'dan yayılan sismik dalgalar tüm kıtalarda ölçülebilmişti. Böylece, yerel bir doğa felaketi küresel bir bilimsel olaya dönüştü.[125] Endonezya'nın küçük bir adası olan Sunbawa'daki Tambora Dağı'nın 10 Nisan 1815 tarihinde patlaması henüz dünya kamuoyunun gözünün önünde gerçekleşmemişti. Bu yanardağ patlaması, gücü açısından daha büyük ve sonuçları açısından daha yıkıcıydı. Yerel ölümlerin sayısının 117.000 olduğu tahmin ediliyor. Endonezya takımadasının büyük bir bölümü, püskürme nedeniyle üç gün boyunca koyu bir karanlığa gömüldü. Patlamalar yüzlerce kilometre uzaktan duyuldu ve çoğu kez top patlaması zannedildi. Makassar ve Jogyakarta'daki askeri birlikler savaşa girme hazırlığı yaptı. İhracata yönelik üretim yapan ve yoğun bir yerleşime sahip olan adanın üstüne bir taş ve kül yağmuru yağdı. Adadaki ormanların büyük bölümü yok oldu ve yükselen deniz sahil boyunca uzanan pirinç tarlalarına zarar verdi. Tambora Dağı patlama sonucunda 4.200 metreden 2.800 metre yüksekliğe indi. Ada hemen hemen yaşanmaz hale geldi. Hayatta kalan ağır yaralılar için hiçbir tıbbi yardım yoktu. Gıda stokları ve tarlalar yok olmuş, içme suları kirlenmişti. Ada tamamen ithalata bağımlı hale gelmişti. Sömürgeci yetkililerin ve dış dünyanın, felaketin gerçek boyutları hakkında bir fikir sahibi olması için aylar geçmesi gerekti. Hemen koşturup gelen bir felaket yardımından söz edilemezdi. Komşu Bali ve Lombok adaları 20 ile 30 cm kalınlığında bir kül tabakasıyla kaplanmıştı. Bu adalarda da, henüz hasat edilmemiş pirinç ürünü tamamen kaybedildi ve kıtlık başladı. Daha 1821 yılında Bali'nin tarımı büyük bir zarar gördü. 25.000 kurban vermiş olan Bali Adası, 1820'li yılların sonundan itibarense, volkanik püskürtünün gübre etkisinden yararlanmaya başladı. Tarım üretiminde yakın zamanlarda görülen yükseliş, başka nedenlerin yanı sıra bu etkiye de dayandırılabilir.

Tambora'nın patlaması dünya çapında sonuçlara yol açtı. Avrupa ve Kuzey Amerika'nın birçok bölgesinde 1815 yılı, meteoroloji kayıtlarının tutulmaya başlanmasından sonraki en soğuk ve en rutubetli yıldı. Daha 1816 yılı "yazın yaşanmadığı yıl" olarak yıllıklara geçti. En çok etkilenenler Neuengland ve Batı Kanada'ydı. Ne var ki, İsviçre, Almanya, Fransa, Hollanda, İngiltere ve İrlanda'da da anormal iklim koşulları ve kötü hasatlar yaşandı. İsviçre'de kıtlık boy gösterdi. Stratosferdeki püskürtü partikülleri daha

yıllar boyunca güneş ışınlarını engellemeye devam etti: Sıcaklıklar ortalamanın 3,4 derece altına düştü. Bu kriz başka hiçbir bölgeyi 1816-17 kış mevsiminde Güney Rheinland ve İsviçre'yi etkilediği kadar şiddetle etkilemedi. Tahıl ithaliyle temel iaşe bile sağlanamadı, çünkü erkenden gerçekleşen donlar ve ağır hava koşulları tahılların Baltık limanları üzerinden ithal edilmesini geciktiriyordu. Gıda yokluğu, pahalılaşma ve tarımsal olmayan ürünlere yönelik talebin çökmesi şeklindeki bütün bir o eski mekanizma harekete geçti. İnsanlar kriz bölgelerinden Rusya'ya, Habsburg ülkesine ve yeni dünyadaki Hollanda limanlarına kaçtılar. Kaptanlar, çulsuz, sefil göçmenleri taşımayı reddettiler ve yolculuk etmeyi başaramayan göçmenlerin çoğu, dilencilik yaparak ülkelerine geri dönmeye başladılar. 1815-1817 yıllarında Orta Avrupa'da yaşanan ani tarım krizi, "eski tipteki" son krizlerden biri olarak görüldü. Hatta kimi tarihçiler, bu krizin Avrupa'daki yönetimleri istikrarsızlaştırdığını öne sürüyorlar. Tarihçiler ve iklim araştırmacıları, bu krizin nedeninin uzaklarda bir yerde, Endonezya'da olduğunu elbette ancak 20. yüzyılda fark edebildiler.[126]

Hidrolik

İnsanın yol açtığı felaketler skalasında, su felaketleri çok üst sıralarda yer alıyor. Yağış miktarının ve karların erimesinin belirli bir periyodikliğine bağlı olsalar da önceden tahmin edilebilmeleri günümüzde bile zordur. Doğal akarsular bazı toplumlarda çok erkenden düzene sokulmuştur. Çok az sayıdaki Asya toplumu için kapsamlı bir "hidrolik" özellikten söz edilebilirse de, dünyanın bazı bölgelerinden tarla tarımının ve diğer ziraatin ancak bir yanda yapay sulama, diğer yanda taşkınların önlenmesi temelinde mümkün olması hâlâ geçerlidir. Bunun için gereken teknolojiler dünyanın çok sayıda bölgesinde erkenden geliştirilmiş ve mükemmelleştirilmiştir. 19. yüzyıl su inşa teknolojisine yeni bir atılım getirdi. Yukarı Ren havzasının ve Ren deltasının düzenlenmesi ve Kuzey Amerika ve Orta Avrupa'da, daha sonra Mısır ve Orta Amerika'da da büyük kanalların inşası gibi büyük projeleri mümkün kıldı. Eski tesislerin temelinde çağa uygun teknolojiyle yeni sulama sistemlerinin kurulması örnekleri de vardır. Örneğin daha 1860'lı yıllarda Bombay'ın hinterlandında büyük sulama projelerine başlandı.[127] 1885 yılından

itibaren Britanya Hindistan'ı hükümeti on yıllar süren bir çalışmayla, Pencap'ta, bugünkü Pakistan'da daha Moğol imparatorları döneminde kurulan su tesisatlarını yenilemiş ve genişletti. Böylelikle Kuzeybatı Hindistan'ın zor sulanabilen yaylaları, buğday tarlalarına dönüştürüldü. İşçiler çok uzaklardan devşirilmiş, çobanların yerine, sömürgeci güce siyasal sadakatlerinden emin olunabilecek, yeni getirilen ve vergi ödeyen çiftçiler geçirildi.[128]

Hassas sulama sistemleri, kamu yararına yönelik toplam düzenleme karşısında, koordine edilmemiş kişisel çıkarların galebe çalmasıyla yavaş yavaş işlevsizleşebilir ve verimliliklerini yitirebilirler; asgari düzeyde etkililiklerini koruyabilmeleri için de, sürekli teknik bakım görmeleri gerekir.[129] Savaşlarda, örneğin 13. yüzyılda Mezopotamya'daki sulama sistemlerinin başına geldiği gibi, çok kısa bir sürede yok edilebilirler. En büyük felaketler setlerin, set göllerinin ve baraj duvarlarının yıkıldıkları yerlerde gerçekleşir; yalnızca korumalı deniz sahillerinde değil, bazı büyük nehirlerde de sürekli bir tehlikedir bu. Bu tür olaylar en çok suların modernlik öncesi yöntemlerle dizginlenmesinin klasik örneğini oluşturan Çin'de bekleniyordu. Dönemin en yıkıcı su taşkını felaketleri gerçekten de orada gerçekleşmiştir. Bilimsel araştırmalarda, Çin'in en zorlu akarsuyu olan Sarı Nehir (Huanghe) boyunca ortaya çıkan zararları tahmin edebilmek için, sel kurbanlarına tanınan vergi muafiyetine ilişkin sayısız belgeden yararlanılmıştır. Sarı Nehir yüzyıllardan beri gitgide daha yüksek inşa edilen setlerle, Henan ve Shandong eyaletleri arasından akıtılmıştır. Setlerin yıkılması artan bir tehlike haline gelmiştir. 1855 yılında Henan'daki kuzey seti yıkıldı. 300 kilometre uzakta bile devasa taşkınlardan geri basan sular hissediliyordu. Su yolları idaresi, setin yıkıldığı bölgeye 100.000 eleman gönderdiği halde, nehir bir daha tekrar dizginlenemedi. 361 yıldan sonra Çin'in ikinci büyük nehri, belgelenen tarihte altıncı kez yatağını değiştirdi. Artık güneydoğu yönünde değil, kuzeydoğu yönünde akıyordu ve yeni nehir ağzı eskisinden 300 kilometre uzaktaydı. O tarihten beri yaklaşık olarak Şanlıurfa ili büyüklüğündeki bir tarım arazisi, su taşkınlarının tehdidi altındadır, bu arazinin yüzde 60'ı deniz seviyesinin altındadır, yani özellikle tehlikeye açıktır.

19. yüzyıldaki su taşkınları, Çin Genelkurmayı'nın 1938 yılında Japon ordusunun ilerleyişini durdurmak için Sarı Nehir setle-

rini havaya uçurması sonucunda 900.000 Çinli'nin sel sularında öldüğü 1938 büyük felaketiyle kıyaslandığında, şaşırtıcı ölçüde az sayıda ölümle sonuçlandılar. Bunun bir nedeni, geç Qing devletinin de bir tür erken uyarı sistemi kurması ve kimi yerlerde asıl setlerin ardında daha alçak koruyucu setler inşa ettirmesiydi. Yine de çok sayıda insanın Sarı Nehir'in taşan sularında boğulması ya da evsiz kalması sıradan olaylardı. Çoğu zaman taşkınlar kıtlıkları ve salgın hastalıkları da beraberinde getiriyorlardı. 1880'li ve 1890'lı yılların çok çeşitli küçük set yıkılmalarında, tek bir olayda 2,7 milyona varan insanın felaket yardımı aldığı yetkililer tarafından kaydedilmiştir – bu sayı Shandong eyaletinin toplam nüfusunun yüzde 7'sini oluşturmaktadır. Su taşkınları çoğu zaman sosyal gerilimlerin keskinleşmesine, yağmalara ve karışıklıklara da yol açtı. Çin'in, haydut çeteleriyle ünlü olan, Taiping ve Nian asilerinin faal olduğu ve halkın milisler tarafından silahlandırıldığı bir bölgesinde, toplum düzeni çabucak çöktü. Toplumsal protestoların tek başına ve doğrudan doğruya doğa felaketlerinden kaynaklandığı örnekler nadirdir. Ne var ki doğal felaketler, zaten kuraklıktan mustarip bir bölgede, Kuzey Çin'de her zaman ek bir faktör olagelmişlerdir.[130] Kuzey Çin'deki su taşkınları düz anlamda *man-made disasters* [insanların yol açtığı felaketler] değillerdir: Mühendislik tekniği, iş örgütlenmesi ve finansman görevleri, düşünülebilir tüm ölçütlere göre olağanüstü büyüktü. 19. yüzyılda Qing devletinin en büyük uzmanlık idaresi olan su setleri bürokrasisi, çok büyük yetkinliklere ulaşmış ve bazı sorunları çözmüştü ama giderek artan yozlaşma, merkezi devletin finansal zayıflığı, plansızlık, önleyici davranmaktan çok tepkisel davranmak ve yeni teknolojilere karşı direniş yüzünden, etkililiği sınırlıydı.[131]

19. yüzyılda eski temel modeller fazla değişmedi. İlkesel olarak bugün de geçerliliklerini koruyorlar. Avrupalıların günlük yaşamı, doğanın lütfu sayesinde, Asya'nın birçok ülkesindeki insanlara göre doğa felaketleri tehdidine daha az maruz kalıyor. Devlet aygıtlarının düzenleme kapasiteleri iki yerde de belirgin bir farklılık göstermiyor (dünyanın hiçbir devleti, doğa felaketleriyle başa çıkmada, Çin devleti kadar deneyimli değildir) ve "Batı"da bile –örneğin ABD'deki çekirge istilası örneğinden görülebileceği gibi– felaketlerin devlet müdahalesine konu olmaları için daha yoğun nedenler gerekiyordu ve kuşkulu durumlarda Avrupalıların işi

daha kolaydı: Az sayıdaki ve hızla büyümeyen vaka için daha fazla kaynak aktarılabiliyordu. Yine de felaket mağdurları genel olarak kendi başlarının çaresine bakıyorlar ve yakın çevrelerinin dayanışmacı davranışlarına muhtaç kalıyorlardı. 19. yüzyılın felaket kurbanları için ne tıbbi ne de başka insani felaket yardımı, ne de uluslararası yardım bilinmiyordu. İkisi de 1950'den sonraki dönemin gelişmeleridir. Hava köprülerinin lojistiğini ve oluşmakta olan bir dünya topluluğu içinde bir yardım buyruğuna yönelik ahlaki kavrayışı gerektirirler – bu da, yakın tarihteki en büyük uygarlık ilerlemelerinden birini oluşturur.

6 Açlık/Kıtlık

Kıtlık felaketlerinin ne ölçüde insan "ürünü" olduğu hakkında genel bir yargıya varılamaz. "Açlık" denen şeyin ne olduğunu belirlemek daha da zordur. İki yönlü bir zorluktur bu: Bir yandan açlık "kültürel olarak inşa edilmiştir." Her yerde ve her dönemde "açlık"tan söz edildiğinde, aynı şeyden söz ediliyor değildir. Diğer yandan. Varoluşsal "açlık" durumunun bir ölçüde eksiksiz olarak anlayabilmek için, insan fizyolojisinin ve kültüre özgü açlık "semantiği"nin dışında daha başka neyi dikkate almak gerektiği sorusu yanıtlanmamıştır. Böylece, büyük bir sorudan, şu alt sorular doğar: (1) Beslenmenin *niceliği*, yani yaşa ve cinsiyete göre farklılık gösteren, gerekli asgari kalori alımı; (2) eksiklik fenomenleri tehlikesi de dikkate alınarak, beslenmenin *niteliği*; (3) gıda maddelerinin kendi başına üretme, tahsis ya da pazarlardan alma şeklinde temin edilmesinin düzenliliği ve *güvenilirliği*; (4) gerçek toplumsal bölüşüm, yani beslenme düzeyinin tabakalara özgülüğü; (5) her defasında özel toplumsal durumla bağlantılı olan beslenme talepleri ve *hakları* (*entitlements*); acil durumda harekete geçirilebilir resmi ya da hayırsaver-özel *açlık yardımı* mekanizmaları.

(Bir Zamanlar) Avrupa'da Son Kıtlıklar

Uzun süreli eksik beslenme olarak kronik açlık ile ölüm oranı yüksek ani açlık krizleri, yani kitlesel olarak ölümcül açlık arasında basit bir ayrım yapılabilir.[132] Böylesi açlık krizleri 19. yüzyıldan çok 20. yüzyıl için karakteristiktirler. Büyük tıbbi ilerlemelerin ve

yaşam süresinin ikiye katlanmasının yüzyılı aynı zamanda bilinen en büyük kıtlıkların yüzyılıydı: Sovyetler Birliği'nde 1921-1922, Bengaldeş'te 1943, Varşova gettosunda 1941-1942 ve Leningrad'da Alman birliklerinin kuşatması sırasında, 1941-1944'te, Hollanda'da 1944-1945 kış aylarında, Çin'de 1959-1961'de, Sudan'da 1984-1985'te kıtlıklar yaşandı. Yoğun kıtlığın sonuçları, kültür farklılıklarının ötesinde hep aynıdır: İlkönce en gençler ve en yaşlılar olmak üzere her yaş grubundan insanlar, gitgide daha az ve gitgide daha kötü besin bulurlar: ot, ağaç kabukları, pis hayvanlar. İnsanlar "bir deri bir kemik" kalırlar. İskorbit gibi yan sonuçlar, özellikle (İrlanda gibi) vitamini bol bir beslenmeye alışkın olunan yerlerde, adeta kaçınılmazdır. Hayatta kalma zorunluluğu toplumsal ve ailesel bağları parçalar. Gıda maddeleri uğruna verilen mücadele komşuları birbirine düşman eder. İnsanlar intihar eder, çocuklar satılır, korumasız hayvanlar saldırıya uğrar. Bu konudaki haberler her ne kadar daima güvenilirlikten uzak olsalar da, yine de, ümitsizliğin ufkunda yamyamlık vardır. Hayatta kalanlar travma yaşar, bir kıtlık kuşağının çocukları fiziksel olarak zarar görür, kıtlığa sebep olmakla ya da gerekli yardımları yapmamakla suçlanan hükümetler, onlarca yıl boyunca karalanırlar. Hatıralar kolektif belleğe yerleşir.

19. yüzyılda hâlâ böyle kıtlıklar yaşandı mı, yaşandıysa nerede? Tarih dersi kitaplarında bu konuya nadiren değinilir. Almanya için Otuz Yıl Savaşları boyunca, özellikle de 1637-1638 yıllarında yaşanan korkunç kıtlık yılları ve 1771-1772 yıllarındaki büyük kıtlık hatırlatılır. 1816-1817 yıllarında yeninde büyük bir kıtlık yaşandı. 1846-1847'de yaşanan "eski tipteki" son geçim [Subsistenz] krizinden sonra, kötü hasat, tahıl vurgunculuğu ve devlet müdahalesinin yetersiz kalması sonucunda ortaya çıkan klasik kıtlıklar Orta Avrupa ve (özellikle 1846-1847 krizinin çok ağır yaşandığı) İtalya'nın tarihinde ortadan kalktı.[133] Elbette bu resmi daha büyük bir çerçeveye yerleştirmek gerekir. Napoléon Savaşları döneminin Avrupa'nın birçok bölgesinde kıtlıklarla karakterize olduğu unutulmamalıdır. Hatta, o dönemde Avrupa'nın en zengin ülkesi olan İngiltere'de bile, birçok bakımdan zor geçen 1790'lı yıllarda sık sık açlık isyanları patlak veriyordu – üstelik, Avrupa'nın başka hiçbir yerinde yoksullara yönelik yardım, dinsel ve hayırsever özel inisiyatiflerin de desteğini alan *Poor Law* [yok-

sulluk yasası] sayesinde İngiltere kadar iyi örgütlenmiş değildi. O tarihte İngiltere'de çok az kişi kelimenin tam anlamıyla açlık çekiyordu. Ne var ki, nüfusun büyük bir kesimi alışkın olduğu şeye ulaşamıyordu. Gücü artık buğdaya yetmeyen, arpaya yöneliyordu; arpayı da pahalı bulan, patates ve şalgamla besleniyordu. Kadınlar ve çocuklar, çalışan babanın işgücünü ayakta tutabilmek için, daha fazla feragatte bulunuyorlardı. Ev eşyaları rehineciye verildi, hırsızlık hızla arttı. Zenginliği ve küresel bağlantıları sayesinde 1800'den sonra kendi besin tedarikini denizaşırı kaynaklardan garantileyebilen bir ülkede açlığın yüzü buydu.[134]

Kıta Avrupa'sındaysa geçim krizleri 1816-1817'den sonra hafifledi. Avrupa'nın bazı yörelerinde, daha önce düzenli olarak ortaya çıkan kıtlıklar, şimdi birer istisnaydı; örneğin 1780'lerden sonra Balkanlar'da böyleydi. İspanya kıtlıklara yatkınlığını sürdürdü ve 1856-1857 yıllarında bir kez daha ağır bir geçim krizi yaşadı; Finlandiya'da 1867'den sonra bir kötü hasat daha yaşandı ve 1,6 milyon nüfusun 100.000'i öldü: Rusya'nın batısında kalan Avrupa'da gerçekten son büyük geçim kriziydi bu.[135] İsveç'in en kuzeydeki eyaleti Norbotten aynı tarihte ve benzer hava koşullarında hızla artan bir gıda darboğazına girdi, ama çok daha iyi örgütlenmiş bir felaket yardımı sayesinde, komşu Finlandiya'ya göre önemli ölçüde daha az insan kaybı yaşandı.[136] İskoçya, Fransa'dan farklı olarak 18. yüzyılı iyi geçirmişti. 1690 yılından beri kıtlık yılları yaşanmamıştı, ama sonra 1846 ile 1855 yılları arasında patates hasadı batı yaylasında ve adalarda yıldan yıla daha yetersiz kaldı. İskoçya yaylasındaki kıtlık özellikle çok insan kaybına yol açmadı, ama önemli bir göç nedeni oldu ve böylelikle büyük bir demografik önem kazandı. Britanya Adaları'ndaki son büyük geçim krizi buydu.[137]

Avrupa'daki İstisnalar: İrlanda ve Çarlık Rusya'sı

Birleşik Krallığın en yoksul parçası olan İrlanda'da, 1845 ile 1949 yılları arasında yaşanan büyük kıtlığa, patates hasadının birkaç yıl üst üste kötü geçmesi yol açtı. Patates bitkilerine gizemli *Phytophthora infectans* mantarı musallat olmuştu.[138] Çürüyen patatesler, yoksulların sansasyonel bir biçimde giysilerinin, evlerinin ve eğitimlerinin bulunmadığı ama hiçbir zaman patates-

ten mahrum kalmadıkları bir toplumu vurdu. Ülkeye gelen İngilizler, İrlanda'da yaşanan sefaleti, daha kıtlık öncesinde, çarpıcı renklerle betimlemişlerdi. Ortalama geliri iki kat yüksek olan bir ülkeden gelen aristokrat ya da burjuva bir misafirin başka türlü davranması beklenemezdi. Orantıları korumak için, İrlanda'nın Avrupa'da en kötü durumdaki ülke olmadığını görmek gerekir. İrlanda'nın 1840 yılındaki kişi başına reel geliri Finlandiya'nın aynı tarihteki, Yunanistan'ın 1870 yılındaki, Rusya'nın 1890 yılındaki –ya da Zaire'nin 1970 yılındaki– gerçek gelirine eşitti.

1845 patates hasadı normal ölçülerden üçte bir oranında daha azdı; 1846 yılında normalin dörtte üçü eksikti. 1847 yılında ürün biraz daha fazlaydı, 1848 yılında bir üründen bile söz edilemezdi. İrlanda'daki kıtlığa, doğrudan gıda maddelerinin eksikliği başka bazı kıtlık vakalarındakinden daha fazla neden olmuştu. Erken Modern Çağ'daki gıda isyanlarının bildik nedenleri olan pahalılaşma ve spekülasyon, İrlanda'da önemli bir rol oynamamıştı. Felaketin büyüklüğünde, patates ekilen alanın azalması daha belirgin bir kıstastı. Kıtlıktan önce iki milyon *acres*, 1847'de ise yalnıza 250.000 *acres* patates ekilmişti. 1847-1848 yıllarında ölüm oranı doruğa ulaştı. Dizanteri ve tifüs, zayıf düşmüş bir halkı tırpanlıyordu. On binlerce insan fakirhanelerde öldü, eşzamanlı olarak doğum oranı da düştü. Bulaşıcı hastalıklar karşısında kimsenin bir garantisi bulunmadığından, ölenler yalnızca yoksullar da değildi. Özellikle 19. yüzyılın salgın hastalıklarında çok sık görüldüğü gibi, çok sayıda doktor da öldü. Günümüzde yapılan araştırmalarda, normal vakaların üzerinde ölenlerin sayısının bir milyonu bulduğu doğrulanmıştır – krizin başlamasından önce toplam nüfus 8,5 milyondu; bunlara ek olarak belki de 100.000 insan, göç sırasında ya da hemen sonrasında açlıktan ölmüştü.

Bu yıkıcı mantarın İrlanda'ya nasıl geldiği tam olarak aydınlatılamamıştır; inandırıcı teorilerden birine göre, Güney Amerika'dan gübre olarak ithal edilen kuş gübresiyle taşınmıştır. Hasattaki ilk azalışın farkına varılmasından hemen sonra, ilkönce özel kişilerin önayak olmasıyla, yardım önlemleri alınmaya başlandı. Kıtlık hakkındaki haberler, Katolik Kilisesi'nin ya da Quaker'lerin organize etmesiyle, birçok ülkede sempatiye ve desteğe yol açtı. Amerikan yerli kabilesi Choctaw bile Oklahoma'dan yardım gönderdi. 1822 yılında zararsız atlatılmış bir kıtlığın gösterdiği gibi,

krizin başlangıcında devlet yoğun bir yardım faaliyetine girişseydi muhtemelen başarılı olacaktı. Örneğin, (Avrupa'dan farklı olarak) 1846 yılında rekor bir hasada ulaşan ABD'den tahıl satın alınabilirdi. Britanya hükümetinin davranışında birden fazla parametre etkili oldu. Hâkim *Laisser-faire* ideolojisi, toprak mülkiyetlerinin ve ticaretin zarar göreceği gerekçesiyle piyasa güçlerinin "serbest oyunu"na her türlü müdahaleyi dışlıyordu. Patates ekonomisinin çökmesiyle tarımın modernleşmesi ve yeniden organize edilmesinin için bir fırsat doğacağı görüşü de etkili olmuştu: Böylece tarım "doğal bir dengeye" kavuşacaktı. Bazı kişilerde, bu görüşün ardında, patates krizinin, Katolik İrlanda toplumundaki kötülükleri düzeltmeye yönelik tanrısal bir yazgının işi olduğu inancı yatıyordu. Ayrıca Britanya hükümetinin tavrını, İrlandalı toprak sahipleriyle olan çelişkisi de belirlemişti. Yaşanan sorunlardan, İrlandalı toprak sahiplerinin para hırsı ve tarımsal iyileştirmeleri ihmal etmeleri sorumlu tutulmuştu ve Britanya hükümeti, zararları bizzat telafi etmek için bir neden göremiyordu. İlk kıtlık yılı olan 1845-1846 yılında, Sir Robert Peel'in Tory hükümeti ABD'den, ucuz bir mısır-buğday karışımı olan Indian Meal'i acil gıda maddesi olarak satın aldı ve resmi satış yerlerinde dağıttı; aynı zamanda bir kamusal çalışmalar programı başlatıldı. Lord John Russel'ın 1846 yılında göreve başlayan Whig hükümeti de bu şemayı sürdürdü, ancak ticarete herhangi bir müdahale yapmaktan kaçındı. 1847 yılında çorba mutfakları kuruldu, ama çok geçmeden tekrar kapatıldı. Üç milyon insanın neden patatese bu kadar çok bağımlı olabildikleri sorusu sık sık soruluyordu. Bu meyvenin bir besin kaynağı olarak onlarca yıl boyunca kendini kanıtlamış olması ve aşırı riskli veya önceden kestirilemez olarak görülmemesi, bu sorunun bir yanıtı olabilir. *Bir* görüşe göre, 1845'ten 1849'a kadar süren felaket, uzun süredir düşüşteki İrlanda ekonomisinin vardığı son noktaydı. Bir *diğer* tarihçiler okulu zehirli mantar istilasını, yavaş süren bir ekonomik modernleşme sürecine doğrudan doğruya dışarıdan bir saldırı olarak görüyordu.

Çarlık Rusya'sındaki kıtlığın, İrlanda'daki kıtlıktan tamamen farklı sebepleri vardı; özellikle Volga bölgesinde 1891 ile 1892 yılları arasındaki kıtlık yaklaşık 800.000 can almıştı. Rusya'daki kıtlığı gıda maddelerindeki mutlak bir eksiklikle açıklamak mümkün değildir. 1891 hasadı çok küçüktü, ama Rusya'nın özel

yardım çabalarına gerek kalmadan ayakta kalabildiği 1880 ya da 1885 yıllarındakinden daha az değildi. 1890'lı yılların başında birden fazla neden birlikte etkili oldu. Önceki yıllarda çiftçiler, özellikle de kara toprak bölgesindekiler, daha fazla işçi çalıştırarak ve toprağı acımasızca yorarak, üretimi artırmaya çalışmışlardı. Şimdi insanların, hayvanların ve toprağın yorgunluğunun üstüne kötü hava koşulları da eklendi. Hayatta kalmaya yönelik tüm stoklar tüketilmişti. 1891-1892 yılındaki açlık Rusya'nın tarihinde bir dönüm noktasıydı. II. Aleksandr'ın öldürülmesinden sonra başlayan "gerici" dönemin sona ermesine neden oldu ve aynı zamanda, daha sonra 1905 devrimiyle sonuçlanan bir toplumsal huzursuzluklar/karışıklıklar döneminin başlamasına yol açtı. Çarlık yönetimi, kıtlık yardımında genel olarak kötü bir not almamıştı, ama simgesel politika alanında bunun pek bir getirisi yoktu. Dönemin kamuoyunun gözünde kıtlıklar, "uygarlaşmamış", İrlanda, Hindistan ya da Çin gibi sömürge ya da yarı-sömürge ülkelerde yaşanırdı. "Uygar" bir devlete yakışmıyorlardı. 1890-1892 yıllarındaki zamana aykırı kıtlık, Çarlık Rusya'sının Batı'nın ilerleyen ve kalkınan ülkelerinin gitgide gerisinde kaldığını bir kez daha kanıtlamış görünüyordu.[139]

Dünyanın bu "uygar" bölgeleri arasında Yeni Dünya da bulunuyordu. Kuzey Amerika'da 19. yüzyılda açlık yaşanmamıştı; yalnızca küçük yerli toplulukları geçici olarak olağandışı geçim durumları yaşamış olabilirlerdi. Batılı yarıkürede beslenme sıkıntısının yaşanmamış olması, 1815-1817 ve 1846-1847 yıllarında Avrupa'nın büyük açlık yıllarında, sefil duruma düşmüş çok sayıda Avrupalı'yı yeni kıtaya çekti. Kuzey İtalya'dan gelenler, kırsal kesimde vitamin eksikliğinden kaynaklanan Pellagra hastalığından mustarip olanlar ve eti yalnızca önemli bayramlarda masalarında görebilenler, Arjantin'de et bolluğu yaşıyorlardı. Göçmen alan bir ülke olmayan Meksika'da da kıtlıklar dönemi geçmişte kalmıştı. Son kıtlık 1786 yılında ortaya çıkmıştı. 19. yüzyılın ilk yarısında beslenme koşulları belirgin bir şekilde iyileşti. Tahıl üretimi nüfusa göre iki kat hızla arttı. Meksika Cumhuriyeti, sömürgeci İspanyol devletine göre daha iyi önlemler aldı. 1845 yılından itibaren, sıkıntılı dönemlerde ABD'den tahıl satın alındı.[140] Avustralya ve Yeni Zelanda'da da uzun süredir kıtlık korkusu yaşanmıyordu.

Afrika ve Asya

Ortadoğu ve Afrika'da manzara farklıydı İran'da 1869 ile 1872 yılları arasında yaşanan büyük bir kıtlık yaklaşık 1,5 milyon can aldı.[141] Sahra-altı Afrika'da 1830'lu, 1860'lı ve 1880'li yıllar özellikle kuraklığın yaşandığı yıllardı. 1880'den sonraki sömürgeci fetih savaşları her yerde beslenme koşullarını zorlaştırdı. I. Dünya Savaşı'ndan önceki belki de bilinen en kötü kıtlık vakasında, 1913-1914 yıllarında Sahil Bölgesi'nde nüfusun yüzde 25 ile 30'u öldü;[142] orada 1900 ile 1903 yılları arasında zaten bir kıtlık yaşanmıştı. Kuraklık doğrudan doğruya kıtlığa yol açmaz. Afrika toplumları gıda maddesi azlığını ve kıtlığı önlemek ve sonuçlarını bertaraf etmek için fazlasıyla deneyim sahibidirler. Krizlcri önlemeye ve krizlerle başa çıkmaya yönelik bu türden mekanizmalar üretim yöntemlerinin değiştirilmesini, sosyal ağların harekete geçirilmesini ve ekolojik yedeklerden yararlanılmasını içerirler. Stok bulundurma teknikleri çok geliştirilmişti. Büyük ve kalıcı kuraklık dönemlerinde elbette sosyal düzenler bozulabilirdi, çünkü bu dönemleri –başka tropik bölgelerde, örneğin, Asya'daki Muson bölgesinde de olduğu gibi– genellikle, en az kuraklık kadar tehlikeli olan sıtma ve diğer "ateşli" hastalıklara davetiye çıkaran yağmur dönemleri izliyordu. Böyle durumlarda insanlar hayatta kalabilmek için tropik ormanın içine dağılıyorlardı. Böyle durumlarda şiddet de artış gösteriyor bu da belirli savaşçı grupların işine yarıyordu. Güney Batı Afrika (Angola) gibi bölgelerde uzun süredir köle ticaretiyle doğrudan bir bağıntı da vardı: Kuraklık mağdurları merkezlere göç ediyor, oradaysa "kölelik" dahil en düşük pozisyonları kabul ediyorlardı; 1810-1830 yıllarının kuraklık kuşağında bile bu durum yaşanmıştı.[143] Daha 1880'li yılların büyük sömürgeci fethinden önce iki yeni gelişme, bu tür kanıtlanmış stratejilerin uygulanmasını zorlaştırdı: Sahra'nın güneyindeki savan kuşağında, 1830'li yıllardan itibaren kervan ve ("Doğulu") köle ticaretinin genişlemesi, yeni türden bir ticarileşmeye yol açtı; gıda stokları artık bölgesel yeniden dağıtım ağlarından uzak ticarete ulaşıyorlardı. Güney Avrupa'da yeni bir faktör olarak, Afrikalı toplumlarla Avrupalı yerleşimciler arasında şiddetli bir toprak rekabeti ortaya çıktı. Sonunda, sömürgeci doğal güzellikleri ve doğayı koruma tasavvurlarının, yerli halkın hayatta kalma gereksinimlerinden ziyade, "yabanıl" bir Afrika'ya

dair Avrupalı ideallerden kaynaklanması yüzünden, durum daha da karmaşıklaştı.[144]

20. yüzyılın ikinci yarısında, açlık geçmişinden, Afrika'ya göre daha hızlı uzaklaşmış olan Asya'da 19. yüzyılda yıkıcı kıtlıklar yaşandı. Bu kıtlıklar, düşük kazançlı, kronik olarak zayıf bir tarımsal üretkenliğin, geçici olarak gıda maddesi pazarının giderek daha fazla ticarileştirilmesi ile henüz çok gelişmemiş afet yardımı lojistiği arasındaki bir uçuruma düştüğü yerlerde özellikle ölümcül yaşanmış görünüyorlar. Ne var ki bu durumda kesinlikle genel yasalar türetmemek, aksine tek tek ülkelerin deneyimlerini karşılaştırmak gerekiyor. Tokugava döneminde Japonya, nispeten verimli tarımı ve alışılmadık ölçüde iyi sağlık koşullarına rağmen, kıtlıktan uzak duramadı. Avrupa gibi Japonya da erken Modern Çağ'da sık sık kıtlıklara sahne oldu; örneğin Asama Yanardağı'nın 1783 Ağustos'unda patlamasının, zaten ağır olan ekolojik ve ekonomik koşulları daha da zorlaştırmasıyla 1732-1733 yıllarında ve 1780'li yıllarda kıtlıklar yaşandı. Japonya'daki son büyük kıtlık trajedisi, Tenpō döneminde, 1833 yılında ürün kayıplarıyla ortaya çıkan kıtlıktı. Bunu izleyen iki hasat daha iyi değildi ve 1836 hasadı bir felaketti. Elimizde ölü sayısı bulunmuyor; muhtemelen bu yıllarda normal ölüm oranı üç katına çıkmıştı. Toplumsal protestolardaki büyük artış, kıtlık kriziyle doğrudan bağıntılıydı. Ne var ki böylece, Avrupa'nın büyük bölümleriyle eşzamanlı olarak, yineleyip duran kıtlık krizleri tehlikesinin sonuna gelindi. Yine de bu tehlikeleri abartmamak gerekir. Asya kıtasındaki bazı ülkelere göre, Japonya'da her zaman daha küçük olmuşlardı. Japonya iklim koşullarından ötürü (yüksek kuzey kesimi hariç) doğal olarak gerçekleşen kötü hasatlara yatkın olmadığı gibi, tarımında verimlilik sorunu da yoktu. Tokugava ekonomisi, büyüyen şehirlere gıda teminini önemli ölçüde garanti ediyordu ve 18. yüzyıldaki ortalama beslenme seviyesi, Batı Avrupa şehirlerindekinden pek farklı değildi. 19. yüzyılın ikinci çeyreğini, 1790 yılında başlayan görece bir bolluk dönemi izledi.[145] Boyutları açısından Avrupa'daki 1846-1847 kriziyle kıyaslanabilen Tenpō dönemi kıtlığı, bu yüzden de büyük bir sarsıntıya neden oldu ve karakteristik *olmadığı* için ve Japonlar gerçi kıtlıkları karşı korunmalı olmadıkları halde, düzenli olarak tekrarlayan yetersiz beslenmeye de alışkın olmadıkları için daha büyük boyuttaki bir toplumsal krizin göstergesi olarak algılandı.[146]

19. yüzyıl Asya'sında en fazla can alan ve en ağır kabul edilen kıtlıklar Hindistan'da ve Çin'de gerçekleşti. Bu ülkeler hemen hemen eşzamanlı olarak 1876 ile 1879 yılları arasında ve 1896'dan 1900-1902'ye kadar olağanüstü kötü hava koşulları yaşadılar. Bu yıllarda Brezilya, Cava, Filipinler, Kuzey ve Güney Afrika özellikle kötü hasatlara maruz kaldılar, bir hava koşulları fenomeni olan El Niño fırtınası bunların ortak nedeni olarak gösterildi (elbette bu tartışmalıdır). Bu yıllardaki Hindistan ve Çin'de toplam 31 ile 59 milyon arasında insanın fazladan öldüğü tahmin edilmektedir.[147] Her iki ülkede için de kıtlıkların, 1890'lı yıllarda Rusya'da ve 1830'lu yıllarda Japonya'da olduğu gibi büyük tarihsel dönüşümlere yol açıp açmadıkları tartışmalıdır.

Çin'de 70'li yıllardaki kıtlık, yüzyıl dönümündekine göre açıkça daha şiddetliydi ve siyasal ve toplumsal protestoların yoğunlaşmasına yol açmadı. Kısa bir süre önce Taiping Devrimi gibi daha büyük bir zorlukla başa çıkabilmiş olan Qing hanedanı ciddi bir sarsıntıya uğramadı ve daha sonra 1911 yılında tamamen başka nedenlerden ötürü çöktü. Hindistan üzerindeki Britanya egemenliği de sarsılmadı – İrlanda'daki egemenlikleri de büyük kıtlıktan sonra sarsılmadı. Ünlü doğa araştırmacısı Alfred Russel Wallace, 1898 yılında Victoria döneminin bilançosunu çıkartırken bu iki kıtlık olayını, "19. yüzyılın en korkunç ve en uğursuz başarısızlıkları" arasında saydı.[148]

Kıtlıklar her zaman tarihin dönüm noktalarını oluşturmasalar da, içinde gerçekleştikleri toplumun durumu hakkında daima bilgi verirler. Hindistan'da da Çin'de de tüm ülke etkilenmiş değildi. Hindistan'da Muson yağmurlarının yağmayışı sonucunda ortaya çıkan, geç 19. yüzyılın en kötü kıtlığıysa güneyde, özellikle de Madras, Maisur ve Haydarabad eyaletlerinde yoğunlaştı.[149] İkinci bir kıtlık odağı da Delhi'nin güneyinde, Kuzey Hindistan'ın ortasındaydı. Çin'de yalnızca ülkenin Şanghay ile Pekin arasındaki kuzey kesimleri, özellikle de Shanxi, Henan ve Jiangsu eyaletleri etkilendi. Hiç kuşku yok ki Hindistan'da sömürgeci yönetimin davranışı doğrudan doğruya, keskinleştirici bir faktördü. Daha o dönemde, yönetim serbest pazar ilkelerine ideolojik olarak sıkı sıkıya bağlı kaldığı için, felaketin büyümesine neden olmakla elçştirildi. Yönetimin felaketin boyutlarını algılamaya hazır olması ve süresi gelen vergileri toplamayı ertelemesi zaman aldı.[150] Hasatta

nispeten daha düşük zararların olduğu Kuzey Hindistan'da, yüksek tahıl fiyatları, ürünün köylülerin geçimi için gerekli olan asgari düzeyin çok üstüne çıkmasına neden oldu. Hindistan'daki İngiliz yönetimi, kendisine bağlı bazı kurumların felaket yardımına girişmesine rağmen, bir yandan özel tahıl ticaretini hiçbir şekilde engellememek *ve* kamunun özel harcamalar yapmasından olabildiğince kaçınmak ilkelerine dayanan bir politika izledi. 1896 ile 1898 yıllarında aynı etki tekrar görüldü: Hasadın çok büyük zarar gördüğü yörelerde bile yüksek fiyatlarla tahıl satın alınabiliyordu.[151]

İngiliz devlet yetkililerine yönelik eleştiriler, bizzat Londra'daki hükümet tarafından kurulmuş komisyonlar tarafından şekillendiriliyordu. Bu komisyonlar da, sömürgeciliğin maliyetinin olmaması gerektiği ilkesine (*colonialism on the cheap*), karşı koyamazlardı. 19. yüzyılın son çeyreğindeki büyük kıtlıklar, –Batı'da kimi zaman kabul edildiği gibi– ilerleme yeteneği olmayan bir Hindistan'ın ilkelliğinin ifadesi değillerdi; tam tersine, erken bir modernlik krizinin belirtisiydiler. Yardım malzemelerini kriz bölgelerine taşımayı kolaylaştıran demiryolları ve kanallar, aynı zamanda köy topluluklarının hasat ürünleri üzerinden yapılan spekülatif işlerin de lojistik zeminini oluşturuyorlardı. Tahılın gelişini de gidişini de kolaylaştırıyorlardı. Kötü hasatlar, kaçınılmaz bir biçimde yüksek fiyatlarda dile geliyordu.[152] Bu durum "modernlik öncesi" koşullarda da gerçekleşebilirdi. Yeni olan, köylerde geleneksel olarak hazır tutulan güvenlik stoklarının da aynı şekilde Hindistan çapındaki ve uluslararası ticarete çekilmeleriydi. Bu yüzden, hasat ürünündeki çok küçük farklılıklar olağanüstü fiyat artışlarına yol açabiliyordu. Bunun kırsal nüfustaki etkileri (şehirlere bir ölçüde yeterince ikmal sağlanıyordu) son tahlilde, yeni başlayan ekonomik modernleşme sürecinin de belirli halk gruplarının özellikle de küçük kiracı çiftçilerin, topraksız işçilerin ve ev dokumacılarının kırılganlığının artması yüzünden çok ağır oluyordu. Kırsal ev dokumacılığının ve geçmişte felaketlere karşı koruma sağlayan eski sosyal kurumların (kast, aile, köy topluluğu) çökmesi de ağırlaştırıcı faktörlerden biriydi.

Hindistan'ın birçok bölgesinde çiftçiler tarımda mümkün olanın sınırlarını zorladılar. Ekilen alanlara kötü topraklar dahil edildi, bu da daha fazla işçi çalıştırılmasını ve özellikle güvenilir bir sulamayı gerektiriyordu. Birçok durumda bu koşullar mevcut de-

ğildi. Tarımsal üretimin ihraç piyasası için sağladığı fırsatlardan yararlanma yarışında, çok geniş ortak topraklar özelleştirildi; çobanlar sürüleriyle birlikte dağlık bölgelere sürüldüler; ağaçlar ve çalılıklar kesildi. Bu yüzden, toprak kaynaklarının ekolojik olarak yıpratılması da ölümcül modernleşme krizinin bir parçasıydı. Ailelerin ve bireylerin ekonomik kırılganlıklarının giderek artması giderek artan borçlanma spiraline yol açtı. Tahıl spekülatörlerinin yanı sıra, çoğunlukla şehirlerde yaşayan ve köylerde yalnızca temsilcileri bulunan tefeciler de çiftçilik yaşamını büyük ölçüde tehdit eder oldular. Küçük çiftçiler için kooperatiflere ait ya da devlet tarafından denetlenen yeterli kredi kaynaklarının bulunmayışı, borçlanma ve toprak kaybı spiralini harekete geçirdi; bu durum sömürgeci güç tarafından piyasa güçlerinin özgür oyunu olarak onaylanıyor ve göze alınıyordu. Köy toplumunun kıtlık krizinden en ağır etkilenen tabakası, üretim araçlarına sahip olmayan, ne kadar körelmiş olsa da, topluluk içindeki karşılıklı yardımlaşmaya dayanan *moral economy*'nin eski haklarını da talep edemeyen topraksızlardı. Hasat darboğazlarından bir kıtlığa çıkılması, yalnızca piyasa güçlerinin "serbest oyunu"ndan ve sömürgeci gücün bencil politikasından kaynaklanmıyordu. Köylü üreticiler ağırlıklı olarak pazardan koparılmış ve büyük çoğunluğu da krizden kendilerine pay çıkartmaya çalışan toprak sahiplerinin, tüccarların ve tefecilerin dalaverelerine teslim edilmişlerdi. Kıtlığı, kırsal toplumlardaki güç dağılımı *da* üretiyordu.[153]

Kuzey Çin'de 1876 ile 1879 yılları arasında Hindistan'dakilere benzer dehşet sahneleri yaşandı; 1786'dan beri bölgede bu ölçüde bir kıtlık krizi görülmemişti.[154] Birçoğu tifüs kurbanı olmak üzere 9 ile 13 milyon insanın öldüğü büyük Kuzey Çin kıtlığı, tüm Qing hanedanı döneminde barış zamanlarındaki en hızla büyüyen ve coğrafi olarak da en geniş alana yayılan insani felaketti. Sömürgeci memurlar tarafından değil, yalnızca tek tük Batılı misyoner ve konsolos tarafından gözlemlendi. Bu yüzden Batı kaynaklarında daha az, Çin kaynaklarındaysa ayrıntılı olarak belgelenmiştir. Hindistan'daki kıtlığın yabancı ülkelerde yol açtığı dehşetin tek nedeni, o dönemde yayınlanmış olan, açlık kurbanlarını gösteren sansasyonel fotoğraflar değildir. Kuzey Çin'de çekilmiş bu türden fotoğraflar çok azdır; bir anlamda, medyatik açıdan bakıldığında "eski tipte" son kıtlıktı bu. Şanghay ya da Hong Kong'daki ya-

bancıların, Shaanxi gibi ücra bir vilayetteki kıtlığın boyutları hakkında bilgi sahibi olmaları nerdeyse bir yıl sürdü. Ne var ki hemen akabinde Büyük Britanya'da Çin'e yardım malzemeleri gönderen özel bir China Famine Relief Fund –telgraf aracılığıyla– kuruldu; bu tekniğin hayır işlerinde kullanılmasının erken bir örneğiydi bu.[155] Kuzey Çin'deki koşullar, Hindistan'dakinden kısmen farklıydı. Bölge henüz demiryollarıyla kaplanmamıştı ve kapitalizmin eli hemen hemen hiç değmemişti. Örneğin Shaanxi vilayeti deniz kıyısına yalnızca yüksek dağlardan geçen, çoğu geçit vermez dar yollarla bağlıydı. Ülkenin başka bölgelerinden gelen yardımların, Hindistan'dakine göre örgütlenmesi daha zordu; özellikle yüzyıllardır başkent Pekin'i Aşağı Yangzi bölgesinden gelen pirinçle beslemiş olan büyük kanal, kumla örtülmesi ve ihmal edilmesi nedeniyle artık tam işleyemiyordu. Kıtlığa maruz kalan bölgeler, uzun süredir Çin'in en sorunlu ve tarımsal açıdan en az üretken bölgeleriydi. Ülkenin tahıl ambarları, yani Aşağı Yangzi ve denize yakın Güney Çin, kıtlıkla başlayan doğal afete yakalanmadılar. Sonunda Çin devleti de gerçi açlık yardımında bulunmak için büyük çabalar gösterdi, ama sorunun büyüklüğü karşısında yalnızca mütevazı sonuçlara ulaşılabildi. 18. yüzyılın bazı büyük yardım kampanyalarıyla kıyaslandığında, devletin girişimi çok küçüktü. Bunun da elbette, devletin az harcama yapmasını ve piyasalara karışılmamasını öneren bir ideolojiden çok, Qing hanedanının Taiping ve Müslüman isyancılara karşı mücadeleler sonucunda finansal olarak tükenmiş bulunmasıydı. Kuzey Çin'de yaşanan kıtlık, aynı tarihte Hindistan'da yaşanandan farklı olarak daha çok bir üretim kriziydi ve bir bölüşüm krizi olma özelliğini daha az taşıyordu. Ekolojik açıdan özellikle zorlu, hava koşullarının elverişliliğinden kaynaklanabilecek en kötü sonuçların yüzyıllardan beri devlet müdahalesiyle engellendiği, ücra bir bölgede gerçekleşmişti. İşte şimdi bu müdahale, geçmişe göre daha sınırlıydı.

Yine de: Çin – Bir "Kıtlık Ülkesi" midir?

Kuzey Çin'de yaşanan kıtlık, dikkatleri 19. yüzyıldaki genel yaşam seviyesine yöneltiyor. Çin bir "kıtlık ülkesi" mi olmuştu? Bu sorunun ilgi çekici olmasının bir nedeni de, Çin'de ve Batı'da yapılan son araştırmaların 18. yüzyıl Çin ekonomisi hakkında pembe

bir tablo çiziyor ve böylelikle o dönemin misyonerlerinin olumlu raporlarını doğrulanıyor oluşudur. Qing döneminde tarımdaki çeşitlilikler Moğolistan'ın otlaklarındaki hayvancılıktan, güneydeki teras haline getirilmiş pirinç tarlalarında ve balık göletlerinde yürütülen, son derece verimli kombine tarıma ve çay ve şeker gibi zanaatsal olarak işlenen, ihracata yönelik ürünlerin monokültür üretimine kadar uzanıyordu. Burada, genel olarak isabetli bir ifadede bulunmak ne kadar zor olsa da, yine de şu sıralar uzmanlar arasında tarımın 18. yüzyılın son çeyreğine kadar hızla artan bir nüfusu bile yeterince beslediğine dair görüş birliği vardır. Uzun süre Batı'da kulaklara inanılmaz gelen, 18. yüzyılda Çinli köylülerin, en azından XV. Louis Fransa'sındaki sınıfdaşları kadar iyi, muhtemelen de onlardan daha iyi yaşadığı iddiasının, bugünkü bilgilere göre doğruluk payı bulunmaktadır.

Örneğin Doğu Avrupa'nın köylü nüfusuyla kıyaslandığında, Çinli köylüler önemli ölçüde daha iyi bir durumdaydılar. Hemen hemen sürekli olarak, devasa imparatorluğun herhangi bir bölgesinden herhangi bir ilçe memuru sarayı beslenme sorunlarına dair bilgilendiriyor ve destek verilmesini istiyordu. Çin devleti bu tür yardım çağrılarına, o dönemde Avrupa'da bir eşdeğeri bulunmayan ölçüde karşılık veriyordu. Qianlong imparatoru döneminde (salt. 1737-1796) Çin'in ünlü kamusal tahıl siloları sistemi, verimliliğinin doruğuna ulaştı. Ademi merkeziyetçi bir biçimde konumlandırılan, devamlılıkları ve bakımları yerel yetkililerin en önemli görevlerinden birini oluşturan bu yedek ambarları sayesinde, kıtlık dönemlerinde normal bir yılda toplanan vergileri kat kat artan bir hacimde gıda yardımı sağlanıyordu. İmparator ve valiler bu sistemin işlemesiyle bizzat ilgileniyorlardı. Mançuryalı fatihlerin Qing hanedanı, Çin hükümdarları olarak meşruluklarının bir bölümünü, iç barışın ve kamusal esenliğin garantilenmesindeki başarılarından almıştı. 1790'lı yıllardan itibaren memur sınıfı dışındaki şehirli seçkinler, hayır işlerine giriştiklerinde ilk iş olarak özel tahıl ambarları kurmayı hedeflediler.[156] Resmi tahıl ambarlarının gündelik görevleri de vardı. Öncelikle başken Pekin'de ve çevresinde vergi ve harç olarak verilen tahılları kabul ediyorlar ve normal dönemlerde bile geçerli piyasa fiyatının altında tahıl satıyorlardı. Özel tahıl ve pirinç tüccarları, istifçilik yapmalarının önlenmesi için katı bir denetim altında tutuluyorlardı. Böylelikle her zaman orta bir kurda eşitlenmesi

gereken devlet-özel karışık bir tahıl piyasası oluştu. Bu da önemli ölçüde başarıldı. 18. yüzyılın son yirmi yılında imparatorluğun toplam tahıl ürününün yüzde 5'i kamusal ambarlarda depolanıyordu. Qianlong imparatorunun toplam yönetim süresi boyunca bu sistem işledi. Çok sayıda kuraklık ve sel felaketine rağmen, 18. yüzyılda, 1870'li yıllardaki felaketin çapına yaklaşık olarak bile ulaşabilmiş tek bir kıtlık vakası yaşanmamıştır.[157]

19. yüzyılda Çin tarımının durumu hakkında henüz yeterli bilgilerimiz yok. Belli ki, yaklaşık olarak yüzyıl dönümünden itibaren iklim koşulları kötüleşti, doğal afetlerin sayısı da arttı. Aynı zamanda, devlet aygıtının, toplumu şekillendirici müdahalelerde bulunma yetisi yavaş yavaş geriledi. Felakete maruz kalan yörelerin vergilerini erteleme ya da affetme gibi bildik yöntemler daha az kullanılır oldu. Ayı zamanda, afet bölgelerinin giderek daha küçük bir bölümüne eski tipte destek verildi. Qing devletinin genel sefaleti, memur ahlakının düşüşünden ve yolsuzlukların artışından anlaşılıyordu. Tahıl ambarları gibi karmaşık bir sistemin de bundan payını alması kaçınılmazdı. Düzgün işletilmeyen ambarlardaki tahıllar kuruyor, yerlerine yenilerinin doldurulması da ihmal ediliyordu. Daha sonra, Afyon Savaşı'yla birlikte Çin ile Büyük Güçler arasında uzun bir savaşlar dizisinin ve birkaç yıl sonrasında da Taiping Devrimi'yle birlikte bir dizi iç savaşın başlamasıyla birlikte, Qing devleti azalan kaynakları için yeni öncelikler belirledi. Bundan böyle askerlerin gıda ikmali sivil afet yardımı karşısında öncelik kazandı. Bu yönelim değişikliği, tahıl ambarları sisteminin 1860'lı yıllarda, yani işleyişinin doruk noktasına ulaşmasından yaklaşık yüz yıl sonra, sona ermesine neden oldu.[158] Yine de 1870'li yıllarda yaşanan çapta bir kıtlık olayı bir daha görülmedi. Bunun nedeni, Çin tarımının yaklaşık 1920'li yıllara kadar, halkın bir ölçüde katlanılabilir ortalama geçimini sağlayabilecek durumda olmasıydı.

Bir bütün olarak Avrasya'nın Kuzey Amerika ve Okyanus'taki sömürge yerleşimlerinden farkı, 19. yüzyılın ikinci yarısında, kıtanın Batılı ve en doğudaki (Japonya) bölümünün o eski sürekli kıtlık tehlikesinden kurtulmuş olmalarıydı. Bu henüz, toplumun tüm bölümlerindeki yetersiz ya da eksik beslenmeden kurtulunduğu, uç noktalardaki bireysel sefaletten korunulduğu anlamına gelmiyordu; ama kolektif olarak çaresiz kıtlıklar ve kitlesel ölümlerle sonuçlanan açlıklar sona ermişti. 19. yüzyılda Avrupa'da başka

bir kadim açlık türü: Şehirlerin savaşta aç kalması da olağandışı hale geldi. Yine de, en azından bir istisna vardı: Paris 1870-1871. Almanların, gıda maddeleri ve yakıt ambargosu stratejisi sivil halk arasında, özellikle de en gençler ve en yaşlılar arasında ölüm oranlarının olağanüstü artmasının sorumlularından biriydi. Paris'i sonunda teslim olmaya zorlayan, Alman topçularının bombardımanı değil, gıda stoklarının tükenmeye yüz tutmasıydı.[159] On yıl önce Çin'de de benzer bir durum yaşanmıştı. 1861-62 kış aylarında İmparatorluk birlikleri, Taiping isyancılarının elindeki Hangzhou şehrini kuşattılar. İki ay süren kuşatma ve ekonomik abluka sonunda şehirde açlıktan ölenlerin sayısının 30.000 ile 40.000 arasında olduğu tahmin ediliyor.[160] I. Dünya Savaşı'nda tek tek beldelere aç bırakmaya yönelik abluka uygulanması pek görülmedi; ender örneklerden biri 1915-1916 yıllarında Osmanlı birliklerinin Dicle kıyısındaki Kut Kalesi'nde kalan İngiliz garnizonuna uyguladıkları ablukaydı, burada da sivil halktan daha çok asker bulunuyordu. II. Dünya Savaşı'nda bu savaş yöntemi yeniden uygulanmaya başlandı; ama şimdi bu, Leningrad'a olduğu gibi, ideolojik bir imha savaşının yeni tarzdaki motivasyonuyla yapılıyordu. Başka türden bir ablukaysa ülkelerin tamamını ve büyük bölgeleri hedef alıyordu. Bu strateji iki defa büyük ölçekte uygulandı; her ikisinde de sivil halk için korkunç sonuçları oldu: 1806 yılında Napoléon'un başlattığı, daha sonra Büyük Britanya tarafından daha da genişletilerek sürdürülen kıtasal abluka ve 1914 Ağustos'u ile (1916'da yoğunlaştırıldı) 1919 Nisan'ı arasında yine İngilizler tarafından Almanya'ya yönelik uygulanan abluka.

7 Tarım Devrimleri

19. yüzyılda yokluk ve bolluk coğrafyasında gözlemlenen değişikliklere, başka bir arka plandan, tarımın küresel ölçekteki gelişmesi açısından da bakmamız gerekiyor.[161] 19. yüzyılın tamamı için dünyanın her yerinde tarımın önemi abartılamaz. Daha I. Dünya Savaşı'nı arifesinde dünyadaki toplumların çoğu tarım toplumlarıydı. Dünya bir çiftçiler dünyasıydı. Gelgelelim bu, tam da 19. yüzyılda şehirlilerin kendilerine yabancı köylülere atfettikleri gibi, dünyanın genel bir durgunlukta takılıp kaldığı anlamına gelmiyordu. Yüzyılın ortasından sonra dünyadaki tarım, genel olarak

bakıldığında olağanüstü bir yükseliş içindeydi. Bu yükseliş en net bir biçimde, ekilen toprakların genişlemesinde görülüyordu. Doğu ve Güneydoğu Asya'nın pirinç ekonomilerinde, böyle bir genişleme için, kelimenin tam anlamıyla yer yoktu. Buna karşılık Avrupa, Rusya ve denizaşırı yeni-Avrupalı toplumlardaki tarım arazisi 1860 ile 1910 arasında 255 milyon hektardan 439 milyon hektara genişledi, yani 1,7 kat arttı – 50 yıllık bir zaman diliminde, tarihte bir benzeri olmayan, hızlı bir artış. Bu genişlemede Batı Avrupa'nın payı çok küçüktü. Devasa Kanada bozkırının iskân edilmesi ve tarımsal amaçla kullanılması ancak 1900'den sonra başladı. Bu genişlemede, ABD ve Rusya'daki devasa tarla açmalar belirleyici olmuştu.[162] Yalnızca, tahminlerin yapılabildiği çok az sayıdaki ülkede, 1800 ile 1910 arasında tarla ve bodur bitki ürünlerinin ekildiği alanlar küçüldü; bu ülkelerin başında da İngiltere ve Fransa geliyordu. Gelgelelim, endüstrinin artışı ile tarımsal amaçla kullanılan alanların azalması arasında doğrudan bir bağıntı yoktur; çünkü hepsi de en geç 1880'den sonra endüstriyel yapılara sahip olan ABD, Almanya, Rusya ve Japonya'da tarımın genişlemesi devam etti.[163]

1870-1913 döneminde dünyadaki tahmini tarım üretimi yılda 1,06 büyüdü; iki dünya savaşı arasındaki dönemde bu orana bir daha ulaşılamadı. Kişi başına büyüme ise elbette daha düşüktü. *Yılda* yüzde 0,26'lık bir artış, I. Dünya Savaşı'nın arifesinde, yüzyılın ortasına göre dünya nüfusunda kişi başına daha fazla gıda maddesi ve tarımsal hammadde düştüğü anlamına geliyordu. Bu sonuç ülkelerdeki farklı eğilimlerin bir araya gelmesiyle ortaya çıktı. Bu sırada, ilerlemeler kesinlikle yalnızca Kuzey Atlantik bölgelerinde yoğunlaşmadı. Rusya'daki üretim artışı ABD'dekinden daha fazlaydı; Arjantin ve Endonezya gibi tarımsal yapı açısından tamamen farklı ülkeler tablonun başında yer alıyorlardı.[164] Büyüyen üretimin ardında verimlilikteki, yani kullanılan kaynakların ürüne oranındaki devasa farklılıklar vardı. Örneğin Kuzey Amerikan buğday ekonomisinin ve Hint pirinç ekonomisinin hektar başına aldığı mahsul 19. yüzyılın başında yaklaşık olarak aynıydı, ama Kuzey Amerika'daki verimlilik Hindistan'dakinin 50 katı fazlaydı.[165]

Tarım mallarıyla yapılan uluslararası ticaret, toplam dünya ticaretine göre daha düşük oranlarda olsa da, üretimden daha fazla arttı. Buğday, pirinç (ve önemli sanayi hammaddesi pamuk) için

yeni ihracat bölgeleri çoğaldı ve geleneksel tahıl ambarı bölgelerin önceliği tartışmalı hale geldi. ABD'nin Orta Batı'sında ve Kazakistan'da, yanı sıra Batı Afrika, Burma ve Vietnam'da da tarımsal sınır bölgeleri açıldı. Cochinchina'da, yani Fransız sömürgeci gücünün gelmesinden önce meskûn olmayan Mekong deltasında ve hinterlandında ihracata dayalı dinamik bir pirinç ekonomisi oluştu; buradan özellikle Güney Çin'deki bölgelerin açığı kapatılıyor, Burma pirinciyse ağırlıklı olarak Hindistan'a satılıyordu. 1880 ile 1900 yılları arasında pirinç için kullanılan alan iki katından fazlaya çıkmış, ihracat hacmiyse üç kat arttı.[166] Yeni tropik ürünler: Kahve, kakao, palmiye yağı ürünleri ve başka birçok ürün denizaşırı pazarları fethettiler. Tarım ürünleri dünya piyasasında hem "gelişmiş" hem de "geri kalmış" ülkeler tarafından arz ediliyordu: İngiltere buğdayını hem ABD ve Rusya'dan hem de Hindistan'dan temin ediyordu.[167]

Sosyal tarihsel açıdan bu durum, örneğin Avrupa için ne anlama geliyordu? Avrupa'da üç sektörün (a) Tarım ve balıkçılığın; (b) sanayi ve mekanize madenciliğin ve (c) hizmet sektörünün oranları yavaş yavaş değişse de, birinci sektörle uğraşmanın *mutlak* yüksek seviyesi uzun bir süre devam etti. 1910 yılında tarımda çalışanların mutlak sayısı yalnızca birkaç Avrupa ülkesinde: İngiltere, Belçika, Danimarka ve İsviçre'de, ayrıda çok özel nedenlerden ötürü İrlanda'da,1870 yılındaki değerin *altında* kalmıştı. Günün birinde, Avrupa'nın her yerinde, tarımda çalışanların payının yüzde 50'nin altına düştüğü bir noktaya ulaşıldı: İngiltere'de daha 1750'den önce, sonra 1850 ile 1880 arasındaki uzun bir aradan sonra Batı ve Kuzey Avrupa'nın hemen hemen her yerinde, ancak 1900'den sonra İtalya, Portekiz ve İspanya'da da.[168] Bunun başlıca nedeni, aile işletmelerinin sayısının azalmasından çok kırsal işçilerin kentsel sanayi merkezlerine göç etmeleriydi. İngiltere dışında (Galler ve İskoçya daha da az olmak üzere) *tüm* Avrupa toplumları 19. yüzyıl boyunca ağırlıklı olarak tarımsal bir görünüme sahiptiler. Aristokratik büyük toprak sahipliğinin bulunduğu İngiltere'de bile sanayi öncesi bir kırsal yaşamın kültürel idealleri uzun süre başatlıklarını korudular. Kırsal dünyanın sosyal ve kültürel olarak marjinalleştirilmesiyle birlikte, tarımın büyük ölçüde azalması, Avrupa kıtasında ancak 1945 yılından sonra başladı, Çin gibi ülkelerde ancak bugünlerde bir doruk noktasına ulaştı.

Böylece, istatistiksel açıdan bakıldığında, 1800 ya da 1850 ile 1913 arasında dünyadaki beslenme durumu olağanüstü ölçüde iyileşti. Prusyalı istatistikçi Ernst Engel tarafından ortaya konulan ve sosyal bilimlerdeki ampirik olarak sarsılmaz bir kesinlik kazanmış az sayıdaki yasadan biri olan, Engel yasasına göre, gelirin artmasıyla birlikte gelirden gıda maddelerine ayrılan pay düştüğü için, kişi başına üretimin artışından yalnızca zenginler yararlanmış olamaz. Bu değişiklik, bir tarımsal devrim ya da zirai devrim (*agricultural revolution*) kavramıyla gösterilmeye çalışıldı.[169] Bu kavram hakkında özellikle de İngiltere'nin ekonomi tarihi hakkında, başka bir deyişle: Sanayi devriminin ön tarihi hakkında, uzun süredir hararetli tartışmalar yapılıyor. Klasik soru, sanayi devriminden önce bir tarım devriminin var olup olmadığı ve bunun, sanayi devriminin zorunlu koşulunu oluşturup oluşturmadığı sorusudur. Bunun kararını burada vermemiz gerekmiyor. Küresel tarih açısından bizi her şeyden önce orantılar ilgilendiriyor ve bu konuda da şunlar söylenebilir:

Birincisi. İngiltere ve Avrupa tarihçileri genel olarak tarım devrimini, hektar başına alınan ürünün artışıyla (söz konusu ürün artışı da Avrupa'da öncelikle yeni ekin değiştirme tarzlarının ve sanayi öncesi teknolojik iyileştirmelerin bir sonucudur)[170] ve/veya (her şeyden önce mekanikleştirmenin ve *economies of scale* denilen nicelik avantajlarından yararlanılmasının sonucu olan işgücü üretkenliğinin artmasıyla ölçülen tarımsal verimlilik yeteneğinin uzun erimli, kararlı bir artışı olarak tanımlıyorlar. Yani ürün artışı ya işgücü birimi ya da alan birimi baz alınarak belirlenebilir. Bu tarzda, açıkça artan tarımsal verimlilik yeteneği, Hollanda için daha 14. yüzyılın başında betimlenmiştir. "Asıl" tarım devimiyse, daha sonra geç 18. yüzyılda İngiltere'de gerçekleşti ve 19. yüzyılın ilk yarısında devam etti.[171] Bu devrim, daha 1800'de bir İngiliz tarım işçisinin, bir Rus işçisinin iki katı üretim yapmasına ve İngiltere'de ve Hollanda'da hektar başına buğday üretiminin dünyanın başka herhangi bir yerindeki üretimin iki katından da fazla olmasına yol açtı. Bu yüzden, 18. yüzyıl boyunca İngiltere, hızla artan nüfusuyla birlikte yüzyıl dönümünden sonra giderek daha fazla bir net-ithalatçıya dönüşmesinden önce, kıtasal pazar için önemli bir tahıl ihracatçısı haline geldi – bunun koşulu, tahıl alanındaki ithal gümrükleri sorununun 1815'te çıkartılan ilk Corn Law'dan bu

yana Britanya iç politikasının merkezi bir tartışma noktası haline gelmesiydi.[172]

İkincisi. İngiltere'deki özel gelişme, 18. yüzyılın sonunda Avrupa'nın tümündeki, hatta "Batı'daki" tarımın dünya çapında öncü olduğu sonucunu çıkarmamıza izin vermez. Avrupa'nın büyük bölümlerinde tarım, Hindistan, Çin, Japon ve hatta Cava bölgelerinde yapılan yoğun toprak tarımından daha verimli değildi. Avrupa'nın daha dinamik bölgelerinde bile tarımın bir mekanikleştirme atılımından açıkça yarar sağlayabilmesi de uzun sürdü. Örneğin 1790 yılında Güney İngiltere'de buğday ekininin yüzde 90'ı arkaik orakla biçilmişti. Tırpan ancak bu tarihten sonra yavaş yavaş yaygınlaştı. 1900 yılında, İngiltere'den "biçerbağlar"ın belirleyici teknik olduğu sırada, Avrupa kıtasında tahılın en büyük bölümü hâlâ tırpanla biçiliyordu.[173] İngiltere'de ürünün en büyük bölümü 1880'li yıllardan itibaren buharlı harman makineleriyle hasat edilir oldu; başka yerlerde bu, çok sonraki tarihlerde gerçekleşti. 1892 yılında ABD'de ilk traktör seri halinde üretilmeye başladı, ne var ki orada da 1914 yılında önce kullanılan traktörün sayısı 1.000'en fazla değildi (1930'da bu sayı 1 milyonu bulmuştu). Daha 1950 yılında Avrupa tarımında çekme kuvvetinin yüzde 85'i atlarla sağlanıyordu.[174] İlkönce Almanya ve Hollanda'da yaygın olarak kullanılan suni gübre, Avrupa çapında ancak 1930'lu yıllardan itibaren, yani Justus von Liebig'in temel keşiflerinden tam bir yüzyıl sonra, olağan bir şey haline geldi. Tarımın tamamen mekanikleştirilmesi ve bilimselleştirilmesi Avrupa ve ABD'de bile 20. yüzyılın getirdiği bir yeniliktir. Bu sırada toprağın işlenmesinde modernlik öncesinden kalan yöntemler de varlıklarını sürdürmüşlerdir. İskandinavya'dan Güney İtalya'ya kadar, geçim ekonomisinin teknik açıdan basit biçimleri, hatta kimi zaman, Afrika'da olduğu gibi ormanları yakarak toprak kazanma yöntemleri uygulanmıştır. Avrupa'da da tarımsal bir "düşkünlük" örnekleri görüldü: İspanyol tarımı, sonuncuları 1609 yılında ülkeden sürülen Yahudilerin ve Müslümanların tarımsal bilgisinin hor görülmesinin ve ustalıklı sulama sistemlerinin yok edilmesinin sonuçlarından bir daha kendine gelememiştir.[175]

Üçüncüsü. Tropikal ve sübtropikal bölgelerdeki enlemlerde sulanan tarlalarda, bahçecilik tarzı, emek yoğun pirinç ekimi, yaklaşık iki bin yıldır, gelmiş geçmiş en verimli tarım biçimlerinden

biridir. Bu tarım biçimi, ancak 12. yüzyılda Güneş Çin'de tamamlanan uzun bir sürecin sonunda en mükemmel biçimine ulaşmıştır: Fernand Braudel'in dediği gibi, "İnsanlık tarihinin Uzakdoğu'daki en önemli olayı"dır.[176] Tarımın verili olanaklarının temelden aşılması –genel, İngiliz örneğinden bağımsız bir tarım devrimi kavramı budur– ancak "geleneksel" tarımın en üst seviyesinde mümkün olduğu için, Asya'nın bazı bölgeleri böyle bir sıçramanın adayları olmuşlardır. Tarım devrimi, yüksek nüfus yoğunluğunu, işleyen bir piyasa sistemini, özgür emek güçlerini ve tarımsal bilginin yüksek düzeyde ve yaygınlaşmış oluşunu gerektirir. Bu türden önkoşullar Güney ve Orta Çin'in bazı bölgelerinde daha geç 18. yüzyılda bile mevcuttu. Ne var ki başka bazı faktörler, Çin'de, hatta genel olarak Asya'da bağımsız bir tarım devrimini engelliyordu: Sulu pirinç tarımının, belirli alanlarda sürekli ilave emek gücü alma yeteneği; ilave ekimlerde yararlanabilecek, elverişli arazi rezervlerinin bulunmayışı; Çin'de (Japonya ve Hindistan'da da) Avrupa'ya göre daha açık hissedilen, yoğun tarımın giderek belirginleşen ekolojik maliyetleri; köylerin dışında alternatif istihdam olanaklarının yokluğu; topraklarını kiraya veren ve kendileri şehirlerde yaşayan toprak sahiplerinin, tarımsal üretimi iyileştirmekte bir cazibe görmeyişleri; daha sonra 19. yüzyılda ve erken 20. yüzyılda endüstriyel olarak üretilmiş suni gübreyi temin etme olanağının bulunmayışı. Ekolojik koşulların güneye göre daha elverişsiz olduğu ve pirinç yerine öncelikle bezelye ve buğday ekilen Kuzey Çin'de, ayrıca toprak mülkiyetini aşırı bölünmüş ve işletmelerin çok küçük çaplı olmasının büyük ölçekli üretimden yararlanılmasını çok zorlaştırması da bu koşullara eklendi.[177] Ne var ki pirinç tarımında da büyük işletmeler, çiftlikler elverişsizdir; işletmenin merkezileştirilmesinin yararı yoktur; insan gücünden başka bir enerjiyle çalıştırılan mekanik araçlar da –yaklaşık 1910'dan sonra ilkönce Japonya'da verimi artıran küçük dizel ve elektrikli pompalar hariç– pirinç tarlalarında ya da çay bahçelerinde son derece sınırlı olarak yararlı olabilirler.[178] Toprağa iyi gelen dönüşümlü ekim olanakları da çok daha sınırlıdır: Teraslanmış topraklar pirinç ve sazan balığı yetiştirmekten başka neye yarayabilir?

Tüm bunlar, Hollanda-İngiliz zirai devrim modelini, ekolojik ve toplumsal olarak tamamen farklı tarım türü için ölçüt olarak kullanmanın gerçekçilikten uzak ve haksızlık olduğu anlamına geliyor.

Bu tarım Asya'nın farklı ülkelerinde, çok farklı dönemlerde, çoğu kez artışını sürdüren bir nüfusu beslemenin zorlaştığı bir noktaya ulaştı. Bu noktaya ne zaman varılacağı, *dışsal* koşullara da bağlıydı. Örneğin Güney Çin'deki sulu pirinç tarımı, balık yetiştiriciliği, çay ekimi ve ipekböcekçiliğinin de dahil olduğu daha kapsamlı bir üretim kompleksinin bir parçasıydı. Çay ve ipek erken 18. yüzyıldan itibaren ihracata son derece bağımlı üretim dallarıydı. Geç 19. yüzyılda gelen Hint ve Japon rekabetinin sonucu olarak, Çin'in yabancı pazarlarının çökmesinin –ilkin çay, sonra ipek için– erken 20. yüzyılda Çin tarımında, o dönem çok sayıda Batılı gözlemci tarafından betimlenen ani bir krizin büyük bir payı vardı.

Dördüncüsü. Batı'da da, İngiliz tarım devrimi modeli, çok farklı bağlamlara yerleşebilen endüstriyel üretim tarzına benzer bir modelde yaygınlaşmadı. Tarım, her bir yörenin özel ekolojik koşullarına endüstriden daha fazla bağımlıdır ve miadı dolmuş toplumsal yapıların kolay kolay aşılamayan çekim alanı içindedir. Tarımsal verim bile önemli ölçüde dalgalanmalar göstermiştir. Yalnızca az sayıdaki kıta Avrupa'sı ülkesinde ürün randımanında ve üretkenlikte sansasyonel başarılara ulaşıldı; ilk sırada Almanya yer alıyordu (burada, daha 19. yüzyılın ilk yarısında tahıl randımanı hektar başına yüzde 27 artmıştı),[179] onu Danimarka, Hollanda ve Avusturya-Macaristan izliyordu, Batı Avrupa'nın en büyük köylü ülkesi Fransa'da ise bu başarılar pek görülmedi. Mutlak üretim artışı da benzer bir modeldeydi: Tahıl hasılatının hacmi Almanya'da 1845 ile 1914 arasında 3,7 kat, Fransa'da ise yalnızca 1,2 kat arttı.[180] Avrupa ve Kuzey Amerika'nın, Asya'yla ve Afrika'nın büyük bölümlerinde karşılaştırıldığında görülen bir özelliği de, tarla tarımı ve hayvancılığın kombinasyonundan oluşan karışık ziraatti – bu durumda toplam verimi ölçmek zordur, çünkü yem tarımı çoğu zaman ekmeklik tahıl ve patates üretimi için yararlanabilecek arazilerin aleyhinedir. Asya'da 19. yüzyılda da tarla tarımı ile (çoğu zaman göçebe) hayvancılık arasındaki fark Avrupa'dan daha büyüktü: Bu önemli bir noktadır, çünkü Avrupa'da hayvancılık ile tarla tarımının daha iyi bütünleştirilmesiyle özellikle yüksek verimlilik kazançlarına ulaşılmıştır.[181] Danimarka gibi bir ülke hayvan yetiştiriciliğinde uzmanlaşarak, nerdeyse kendine özgü, tamamen özel bir tarım devrimi gerçekleştirmiştir. Tereyağı, peynir ve jambonla da zenginleşilebilir.

Beşincisi. "Saf" tarım devrimi modeli, tarımsal üretin yoğunlaştırılmasını merkeze koyar; yani daha yüksek verime birincil olarak emeğin üretkenliğinin iyileştirilmesiyle ve ancak ikincil olarak yararlanılan arazinin genişletilmesiyle ulaşılacağını varsayar. İngiltere ve Galler bölgesinde 1700 ile 1800 yılları arasında tarlalar ve otlaklar yaklaşık yüzde 50 oranında arttı, izleyen yüzyılda ise kayda değer bir artış olmadı.[182] 19. yüzyılın dünya çapındaki büyük kazanımlarının büyük bir bölümüyse üretimin *yaygınlaştırılmasına*, yani Çarlık Rusya'sı, ABD, Arjantin, Kanada ve Hindistan'da yeni toprakların tarımsal sınır bölgelerine katılması sayesinde gerçekleşmiştir.[183] Tarımsal temel gıda maddelerinin (daha çok alt seviyede lüks tüketime dahil olan "sömürge malları" başka bir modele uyuyorlardı) üretimindeki bu genişlemenin, siyasal tarihe kadar ulaşan sonuçları oldu. Burada öncelikle iki şeyi düşünmek gerekir: Bir yandan, I. Dünya Savaşı'nda Kuzey Amerika ve Avustralya'nın çok üstün olan tarımsal ürünlerini harekete geçirebilmeleri, ittifak güçlerinin karşıtlarının belirleyici bir avantajı olmuştu.[184] Alman yönetimi, gerçekçi bir siyasal yargı gücünden yoksun olduğu için bu temel faktörü görememişti.

Diğer yandan, daha çok öncesinden birçok ülkede tarım önemli bir siyasal çatışma sahası olmuştu. Bu durumun, yalnızca kısmen, uzun bir süre Almanya için öne sürüldüğü gibi, otoriter aristokrat seçkinlerin direnme gücüyle bir ilişkisi vardı. ABD ya da Hollanda gibi, bu türden elitlerin bulunmadığı ya da çok zayıf şekillendiği ülkelerde de durum tamamen aynıydı. Tarımdaki yoğunlaşmacı *ve* yayılmacı ilerlemeler en geç yüzyıl ortasında (Çarlık Rusya'sında 1861'deki serflerin özgürleşmesinden sonra yavaş yavaş), Atlantik'in iki yakasında da, ücretli emeğin yardımıyla üretim yapan ve büyük ölçüde ihracata yönelik olan tarımsal bir kapitalizmin doğmasına yol açtı. Dünya tarım konjonktüründe 1873 yılında başlayan ve yirmi yıl süren kriz, tarımsal malların fiyatlarındaki düşüş ile tarım işçilerin ücretlerinde şehirlerdeki ücret artışlarına uyumlu daha hafif bir düşüş ve hatta artış arasındaki makasta dile geldi. Böyle bir durumda büyük işletmeler ağırlıklı olarak aile mensuplarının çalıştığı küçük üretim birimlerine göre daha az hayatta kalma şansına sahiplerdi. Tarım işletmecileri gelirleri düştükçe çıkarlarını, içinde bulundukları her politik sistemde gitgide daha yüksek sesle dile getirmeye başladılar; ilk ağızda tarımsal ithalat ürünleri

için koruyucu gümrükler getirilmesini talep ettiler; bu çaba özellikle Alman İmparatorluğu'nda başarılı oldu, ancak İngiltere ve ABD'de pek etkili olamadı. Kamusal tartışmada tarımsal konuların ve kültürel özalgı tarımsal romantik konuların önde gelişi, Batı'nın büyüyen birçok ekonomisinde tarımsal sektörün ağırlığının yavaş yavaş azalıyor oluşunu gizledi.[185] Tarımsal kapitalist bir gelişmenin görülmediği ve tarımsal çıkarların politik sistem içinde köylü ya da büyük tarım işletmecisi üreticiler tarafından değil yalnızca köylerde olup bitene uzak kalan şehirli rantiyeler tarafından temsil edildiği başka yerlerde tarımsal sorunlar adeta görünmez kaldılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Japonya'da durum buydu. En şaşırtıcı olanıysa, dünyanın en büyük köylü toplumunda: Çin'deki suskunluktu. Taiping Devrimi'nin 1864'te sona ermesinin ardından başlayan ve 1894-1895 Çin-Japon Savaşı'ndan sonra yoğunlaşan genel reform tartışmasında köylülerden ve tarımdan hemen hemen hiç söz edilmemesi hayret vericidir. Çin'deki kamusal tartışma ülkenin en acil sorunlarından biri karşısında kör kalmıştı.

8 Yoksulluk ve Zenginlik

Yoksulluk ve Modernlik

Birçok uygarlıkta mevcut olan masal ülkesi ütopyaları bir yana, 19. yüzyıldan önce insanlar, yoksulluğun doğal ve tanrının istediği düzenin bir parçası olduğundan hiç kuşku duymadılar. Thomas Robert Malthus'tan John Stuart Mill'e kadar, temelde kötümser olan klasik politik ekonomi bile, modern kapitalizmden böyle bir üretkenlik artışı beklemiyordu ve insanları yoksulların "ortadan kaldırılmasını" ancak bireysel çabaların sonucunda mümkün olarak görüyordu. Bunun yanı sıra, yoksulluğu doğal kabul etmeyen ve bu yüzden ortadan kaldırılabilir olduğunu düşünen, daha iyimser bir düşünce hattı da vardı. Bu hattın başında geç aydınlanmanın iki düşünürü, Thomas Paine ve Marquis de Condorcet yer alır. Bu iki düşünür, 1790'lı yıllarda birbirlerinden bağımsız olarak, günümüzde yoksulluğun kabul edilemez olduğu fikrini dile getirdiler. Onlara göre, yoksulluğun küçük bağışlarla hafifletilmesi değil, bölüşümün yeniden düzenlenmesi ve üretici güçlerin gelişmesi sonucunda ortadan kaldırılması gerekmektedir: Kendi başının çaresine

bakamayan insanlara da yardım edilmelidir. Sonunda kendi devrimleri tarafından unutulan veya yok edilen bu iki devrimciden, Paine ve Condorcet'den sonra Batı dünyasında yoksulluk prensipte bir skandal olarak damgalanmıştır.[186]

Yoksulluk ile açlık arasındaki bağlar, tamamen karşılıklı olmasa da, çok sıkıdır. Yoksulların başka her şeyi eksik olabilir, ellerindeki son şey, hayatta kalabilmeye yetecek kadar beslenmektir. Yoksulların tümü açlık çekmez, açlık çekenlerin tümü de yoksul değildir. Yoksulluk daha kapsamlı bir kavramdır. Toplumlar, kendi "yoksullar" tasavvurlarını tanımlarlar; yoksul olmayanlar, yoksullar hakkında tartışırlar ve onları kendi hayırseverliklerinin alıcısı konumuna sokarlar. Gelişmiş endüstri ülkeleriyle kıyaslandığında, her türden uygarlık biçimine sahip olan *tüm* modernlik öncesi toplumlar yoksuldur. Ne var ki ekonomik modernlik de yoksulluğu ortadan kaldırmamıştır: "Modernliğin" kazanımlarının, fazla kibirle kutlanılmaması gerektiğinin bir nedeni de budur. Erken 21. yüzyılda da Afrika ve Asya'da kıtlıklar ve açlık isyanları yaşanıyor; yeryüzündeki her altı insandan biri sürekli olarak yetersiz besleniyor. Üretici güçlerin gelişmesine, yani 19. yüzyıldan önce özellikle tarımsal verimliliğin artışına ve fosil enerjilerin kullanıma açılıp onlardan ucuza yararlanılmasına, maddi yaşam fırsatlarının eşitleştirilmesi bir kural olarak eşlik etmemiştir. Yoksulluk ve zenginlik, hem tek bir toplumun *içinde* hem de *farklı* toplumlar arasında göreli kavramlardır. Bir toplum, örneğin 19. yüzyılın ortasındaki İngiliz toplumu, toplam olarak daha zenginleşebilir. Gelgelelim, bu sırada en üst ve en alt sosyal katmanlar arasında gelirlerdeki, tüketim ve eğitime ulaşabilmedeki farklılıklar azalmak yerine artıyorsa, göreli yoksulluk eskisine göre daha fazla görünürlük kazanır. Gelir dağılımı eğilimlerini, bu konuda iyi verilerin bulunduğu Batı Avrupa için bile genel olarak saptamak pek kolay değilken, dünyanın geri kalanı için hayli hayli zordur. "İyimserler" ve "kötümserler" uzun süredir uzlaşmaz bir zıtlık içindeler. En azından İngiltere ve Fransa için, yaklaşık 1740 yılından sonra gelir ve servet makasının açıldığına ve ancak bir yüzyıl sonra makasın yavaş yavaş yeniden kapandığına dair birçok belirti bulunuyor. Her şeyden önce, bir yanda büyük burjuvazi ile diğer yanda zanaatçı sınıflar arasındaki uçurum bu dönemde büyümüştür. 19. yüzyılın son üçte biri birçok ülkede farklılıkların azaldığı yeni bir dönem oldu. Bu durum, "ileri

endüstrileşme"nin büyüme süreçlerinin proletaryanın "düşük tüketim"i ile değil, ancak genişlemiş bir kitlesel taleple yürütülebileceğine dair basit teorik düşünüşle de uyum içindedir.[187] Elbette bu, zenginlerin yoksullaştığı anlamına gelmez.

Zenginler ve Aşırı Zenginler

Zenginler de hastalıktan ve felaketlerden muaf değillerdi. Daha iyi yiyor, daha iyi konutlarda yaşıyor ve daha iyi giyiniyorlardı, bedensel çalışmadan uzak duruyor, daha kolay yolculuk edebiliyorlardı ve yüksek kültüre kolaylıkla erişebiliyorlardı. Bir lüks tüketim dünyasında yaşıyorlardı ve kamudaki davranışlarıyla tüketimin normlarını ve egemen imgelerini belirliyorlardı. Kapitalist süreç her yerde –Avrupa'da, Kuzey Amerika'da, Afrika'da– daha önceki dönemlerde yalnızca siyasal ve askeri gücün denetimi sayesinde ve yalnızca çok az örnekte, uzak ülkelerle yapılan ticaret sayesinde biriktirilebilir olan büyük servetlerin oraya çıkmasını sağladı. 1900'lerde başka hiçbir yerde zenginler kapitalizm koşullarındaki kadar mutlak ve göreli olarak zengin değillerdi. Bazı Avrupa ülkelerinde toprak sahibi aristokratlar eski dönemden kalan zenginliklerini koruyorlardı. İngiliz ve Rus aristokrasisinin önde gelenleri (bunların arasında tüccar patrisyenlerin arasında yükselmiş ve soyluluk verilmiş kimileri de vardı) daha 19. yüzyılın sonunda dünyanın en zengin kişileri arasındaydılar. Onları açık arayla Avusturya, Macaristan, Prusya (ve hepsinden önce, Yukarı Silezya) aristokrasisi izliyordu; Fransız aristokrasisi 1789-1794 devriminden sonra hiçbir zaman kendini toparlayamamıştı.[188] Böyle bir servet en iyi bir şekilde, iyi işletilen tarım arazisinden öteye, daha modern yatırım biçimlerine: Bankacılığa, madenciliğe, şehirlerdeki emlak mülkiyetine, yatırıldığında korunabilir. Bunun yanına, bankalardan ve endüstriden yeni büyük servetler geldi. Özellikle İngiltere'de bu *nouveaux riches* (yeni zenginler), bir kast gibi kapalı olmayıp, daha ince statü geçişleriyle aşağıya doğru kademelenen bir aristokrasinin yaşam tarzına ve gösteriş simgeselliğine yöneldiler. Eski ve yeni zenginlik, lordlar (kendilerine "Sir" diyebilen) asilzadeler (*knights*) ve unvansız milyonerler, görkemli şehir villalarından ve genişlemiş malikânelerin, 4.000 kişiden fazlasının yaşamadığı ortak dünyasına girdiler.[189]

Yeni Dünya'nın ve Okyanusya'nın öncü toplumlarında nerdeyse *tüm* büyük servetler kapitalist kökenliydi, İngiliz Kuzey Amerika'sındaki kimi toprak sahipleri kolaylıkla zengin İngiliz toprak soylularının muhteşem yaşam tarzını taklit edebiliyorlardıysa da feodal kökleri yoktu. Yine de Yeni-Avrupa'lar arasında açık bir ayrım yapmak gerekir. Avustralya'daki altına hücumda, çok az sayıda kişi sansasyonel bir içimde ve kalıcı olarak zenginleşti, bunun nedeni koyun yetiştiriciliği de değildi. Avustralya'nın kişi başına gelirinin 1913 yılında Britanya'dakinin açıkça üstünde olmasına ve hatta ABD'deki geliri de biraz geçmesine rağmen, orada dev servetlerin sayısı azdı ve içlerinden en büyükleri bile, İngiltere ve Birleşik Devletler'dekilerden açıkça daha mütevaziydı. Kanada daha fazla sayıda aşırı zengin yaşıyordu, ancak büyük tarihsel özel durumu yalnızca ABD oluşturuyordu. Alexis de Tocqueville 1831-1832 yıllarında ki ABD ziyareti sırasında, kökten eşitlerin oluşturduğu bir toplumda bulunduğu hissine kapıldığında, yalnızca o sıralar başlamış olan *çok* büyük servetlerin oluşumunu değil, Amerikan toplumu içindeki gelir farklılıklarının artmaya başlamasını da hafife almıştı; gerçi bu süreç ancak tarih araştırmaları sayesinde ortaya konulabilmiştir. Zenginliğin büyümesi ve yoğunlaşması, ABD'nin Kuzey'inde ve Güney devletlerindeki plantasyon sahipleri arasında da zengin oligarşileri doğurdu. Daha önceleri oligarşi karşıtı eşitlikçiler olarak görülen, yüzyıl ortasının *self-made man*'leri (kendi çabasıyla zenginleşenler), bu seçkinler evrenine dahil oldular.

İç Savaş'ın 1865'te bitişinden sonra, Kuzey ile Güney arasındaki elitler bölünmesi zamanla ortadan kalktı. Aynı zamanda yüksek büyüme oranlarına sahip olgun bir sanayi ekonomisine geçiş, ülke çapında büyük arazilerin avantajlarından yararlanma ve sermaye şirketlerinin (*corporation*) kurulması eşi bulunmaz birikim fırsatları yarattı. ABD nüfusunun en zengin onda biri 1860 yılında yaklaşık olarak ulusal servetin yarısını, 1900 yılında ise üçte ikisini elinde bulunduruyordu. En tepede, Amerikan ailelerinin yüzde biri ulusal servetin yüzde 40'ını kullanıyorlardı.[190] 1900 ile 1914 yılları arasında ABD'de gelir dağılımındaki eşitsizlik açısından bir doruk noktasına ulaşılmıştı. Daha 1880'li yıllara kadar, devrimci kurucu babaların, özellikle de Thomas Jefferson'ın, cumhuriyetçi erdemliliğin yararına, toplumdaki maddi eşitsizliğin fazla aşırıya kaçmaması kanaatinin kalıntıları hâlâ devam ederken; yeni serbest piyasa

ideolojisi sınırsız kapitalist birikime yeni bir meşruluk kazandırdı; o günden bu yana ABD'de zaman zaman kuşku duyulan bu meşrulukla hiçbir zaman radikal bir biçimde mücadele edilmemiştir.[191] Aşırı zenginlik de, dünyada yeni başlayan Amerikan hâkimiyetinin simgelerinden biriydi. Astor'lar, Vanderbilt'ler, Duke'lar ya da Rockefeller'ler masalsı zenginlikleriyle Avrupalıları gölgede bıraktılar ve kendilerini, dünya çapında alenileştirilen, kamusal alanda sergilenen bir lüks tüketime verdiler.

İngiliz *country houses,* Fransız *chateaux* ve İtalyan *palazzi*'lerinin havasını sürdüren ve eski dünyanın en pahalı sanat hazineleriyle tıka basa doldurulmuş devasa malikâneler, yeni aşırı zenginliğin en güvenli temsilini oluşturuyorlardı. Üniversitelere bağış yapmak işten bile değildi ve bu üniversiteler böylelikle çok geçmeden dünyanın en itibarlı üniversiteleri haline geliyorlardı. Atlantik'in öte yakasındaki zenginlik patlaması, birinci ve hatta ikinci dereceden Amerikan servetinin sahiplerine Avrupa yüksek aristokrasisiyle kolaylıkla evlenebilme olanağı sağlıyordu: Consuelo Vanderbilt, (bugünün değeriyle) 14 milyar dolarlık bir mirasın vârislerindendi, finansal olarak zayıflamış IX. Marlborough Dükü'yle evlendi ve Avrupa'nın en büyük saraylarından Blenheim Palace'ın hanımefendisi oldu. Kurucular kuşağını, yüzyıl dönümünün sanayi yoluyla edinilmiş zenginliğinde bile, tüketilmiş miraslar kuşağı izledi: Sosyolog Thorstein Veblen bu lüks tüketimde dünya şampiyonlarını "seçkin insanlar teorisi"nin konusu yaptı (*Theory of the Leisure Class*, 1899). Yine de ABD'de köken önemsiz değildi. Seçkinlerin içinde en seçkinleri, zenginliklerini korudukları ve arttırdıkları sürece, Charleston, Philadelphia, Boston ve New York gibi şehirlerde, sömürgecilik döneminden gelen eski ailelerdi. Onlara "aristokrat" deniliyordu ama bununla bir hiyerarşinin üst kademelerinde sabit bir pozisyona sahip oldukları kastedilmiyordu. 1787 Anayasası'na göre ABD'de soyluluk unvanları verilemez, yabancı unvanlar, en azından kamu görevlileri tarafından alınamazdı. "Aristokrasi," kuşaklar boyunca korunan yüksek prestijin ve Avrupa soyluluğunun mükemmel ürünleriyle kıyaslanmaktan çekinmesine yer olmayan sarsılmaz bir beğeni kesinliğine sahip bir yaşam tarzının metaforuydu. Geç 19. yüzyılın New York'unda belki dört yüz kişiden oluşan Amerikan aristokrasisi, seçkinlik iddiasında bulunabiliyordu ve *henüz* zengin iş insanlarının ve endüstri kaptanlarının,

kendi sonradan görmeliklerini ılımlı bir şekilde kavrayışlarını dile getiren bir özgüvene sahipti. Eski ve yeni zenginlik zaman zaman bir şehirde siyasal güç rekabetine giriyorlardı, ne var ki her zaman, zayıf düşmüş bir patrisyenliğin bile kuyruğu dik tuttuğu bir ikiye ayırmacılık oyununu oynuyorlardı.[192]

ABD'deki büyük servet, tüm dünya tarihinde görülmemiş boyutlara sahipti. Özel şahıslar daha önce bu kadar büyük maddi mülkiyetler biriktirmemişlerdi. 19. yüzyılın sonunda ABD'de petrolden, demiryollarından ve çelikten kazanılan servetler, Avrupa'nın sanayileştiği dönemde en başarılı pamuk sanayicilerinin ulaştıkları servetlerin kat kat üstündeydi; İngiliz endüstri devrinin öncülerinden çok azı gerçekten zengin oldu.[193] Mega zenginler, yalnızca süper zengin olanlara tepeden bakıyorlardı. Bankacı John Pierpont Morgan 1914 yılında ardında 68 milyon dolarlık bir servet bıraktığında, çelik devi Andrew Carnegie, Morgan'ın "kesinlikle zengin bir adam" olmadığını, üzülerek fark etti.[194] Carnegie'nin kendi serveti ve John D. Rockerfeller, Henry Ford ve Andrew W. Mellon gibi sanayicilerin servetleri yarım milyar dolar sınırını aşıyordu. Zenginliğin merkezileşmesinin hızı, en büyük Amerikalı özel servetlerin 1860 yılında 25 milyon dolar civarındayken, henüz yirmi yıl sonra 100 milyon dolara ve yirmi yıl daha sonraysa bir milyara varmış olmasından anlaşılıyor. 1900 yılında, en zengin ABD'li, İngiliz yüksek aristokrasisinin mensubu olan en zengin Avrupalı'dan on iki kat daha fazla servete sahipti. Burjuva servetleri arasında Rothschild'in (finans), Krupp'un (çelik, makine inşa, silah) ve Beit'in (Britanya-Güney Amerika altın ve elmas sermayesi) servetleri bile en zengin Amerikalılarınkiyle boy ölçüşemezdi. Amerikan kişisel zenginliğinin eşsiz boyutu, kısmen iç pazarın büyüklüğü, görece yüksek ekonomik başlangıç konumu, doğal kaynakların zenginliği ve kapitalist gelişmenin önündeki siyasal ve hukuksal engellemelerin bulunmayışı gibi faktörlerle açıklanabilir. Örneğin Rockefeller, ancak Amerikan oto endüstrisinin ortaya çıkışı kendisine altın fırsatlar sunduktan sonra zengin bir adam oldu. ABD'nin en tepedeki plutokratlarının hiçbirinin ardında toprak mülkiyeti yoktu; İngiltere'de de en büyük servetler yaklaşık 1880'den sonra artık büyük toprak sahipliğiyle değil finans sektöründe, basında ya da altın ve elmas ticaretinde elde edilmişti. Elbette, şehirlerdeki toprak mülkiyeti, bir sermaye yatırımı olarak çok revaçtaydı.[195]

1870'li yıllar tüm "Batı"da (muhtemelen Rusya hariç) hiyerarşik olarak farklılaşmış "yeni" bir zenginliğin doğum evresiydi. Çok büyük servetlerin arasında yeni bir sadece milyonerler ya da yarı milyonerler tabakası oluştu. Aynı zamanda para seçkinlerinin kültürel üslubu da değişti. Eski zenginlik, "yeni zenginler"den yakınmaya başladı. Zenginlik daha kaba ya da daha tasasız bir biçimde sergilenir oldu, aristokratik tavır taklit edilerek içi boşaltıldı. Üçüncü bir şey daha değişti. Daha 1830'lu ve 1840'lı yıllarda ABD'de Andrew Jackson'ına başkanlığında, Fransa'da Temmuz Monarşisi'nde, İngiltere'de Reform Bill'den (1832) sonra ve Mart öncesi* Almanya'da demokratik hatta radikal siyasal görüşlere sahip çok zengin adamlar vardı. En geç 1880'li yıllarda *Fin de Siècle*'in klasik plutokrasisi oluşmuştu. Siyasal liberalizm büyük ölçüde parçalanmıştı. Zenginlik, çıkarların muhafazakâr ve sağ liberal partiler tarafından temsil edilmesiyle nerdeyse özdeşleşmişti. Avrupa'da ve ABD'de tüm zenginler ve aşırı zenginler kesinlikle muhafazakâr değerlerin yüksek sesli savunucuları değillerdi. "Radikal bir plutokrat" kendi içinde bir çelişki olurdu.

Asya'da Zenginlik

Asya'da da, tıpkı ABD'deki gibi, "Orta Çağ" kökenli, yani 17. yüzyıldaki altüst oluşlarının öncesine dayanan büyük servetler çok azdı. Kişisel zenginlik oluşturma koşulları Avrupa ve neo-Avrupa'dan çok farklıydı. Çin'de 1644 yılındaki Mançu fethinden önce toprak sahipliğinin kuşaktan kuşağa geçtiği bir aristokrasi yoktu ve *büyük* toprak sahipliği tipik değildi. Seçkin sınıfa aidiyeti mülkiyetten çok kültür niteliyordu. Devlet hizmetinde iyi halli olunabilirdi, ama sansasyonel bir zenginliğe kavuşulamazdı ve zenginlik nadiren kuşaklar boyunca aile içinde tutulabilirdi. 18. ve erken 19. yüzyılın Qing Çin'indeki en zengin insanlar, bir yandan yüksek Mançu aristokrasisinin mensupları, örneğin Pekin'de büyük, kademelendirilmiş iç avluların etrafındaki malikânelerde yaşayan prenslerdi;[196] diğer yandan devlet tarafından tekel (tuz, Kanton'da ticaret yapma) hakkı verilmiş tüccarlar ve Şanzi eyale-

* Almanya'da 1848-1849 Mart devrimi öncesi dönem. Kimi tarihçiler bu dönemi 1815'ten, kimileri de 1830 yılından itibaren başlatır - ç.n.

tinden bankacılardı. 19. yüzyılda *Treaty Port* (serbest liman) sisteminin dış ticaretine toptancı tüccarlar olarak katılan tüccarlar, diğer bir deyişle kompradorlar da bu gruba dahil oldu. Tüccarların sosyal prestiji, maddi açıdan daha yoksul olan bilgin memurların çok aşağısındaydı. Muhafazakâr memurlar tarafından sonradan görmelikle damgalanan bir lüks tüketimin tadını çıkarıyorlardı, ama paralarını toprak mülkiyetine, satın alınan şeref unvanlarına ve oğullarının eğitimine yatırmaya gayret ediyorlardı. Kuşaktan kuşağa artırılmış büyük servetler enderdi. 19. yüzyılda bu servetler daha ziyade sömürge Güneydoğu Asya'da, örneğin ekonomisi daha erken 17. yüzyıldan itibaren Çinli tüccarlar tarafından belirlenen Batavya'da Çinli tüccarlar, iltizamcılar ve maden ocağı sahipleri arasında oluşmuş görünüyor. 1880 yılında ataları 18. yüzyılda Çin'den göç etmiş olan Khouw ailesi Batavya ve çevresindeki en büyük toprak sahiplerindendi ve şehrin en mutena semtlerinden birinde görkemli bir hayat sürüyordu.[197] Zenginlik Çin'de daha ziyade gizli tutuluyordu, bunun bir nedeni de otoritelerde kıskançlığa yol açmamaktı. Malikâne mimarisinin –Avrupa aristokrasisinin ve Amerikalı taklitçilerinin en belirgin lüksü– hiçbir önemi yoktu. Geç İmparatorluk dönemi Çin'inde "zengin" toplumsal egemen bir imge değildi. Dahası, Mançurya imparatorluk ailesi gerçi dünyanın en büyük sarayında oturuyordu, ama sınırları belli bir hükümdar ailesinin kişisel zenginliğinden ziyade kabile ve soy servetlerine sahipti.

Toplumsal yapısı tamamen farklı olan Japonya'da sonuç aynıydı. Aristokratik ayrıcalıklara sahip olan, "sıradan" kişilerden kesin sınırlarla ayrılan samuraylar, nadiren Avrupalı anlamda zengindiler. Genellikle kendi feodal prenslerinin (*daimyo*) patrimonyal olarak dağıttıkları bağışları sayesinde geçiniyorlar, bunların yanı sıra idari hizmetler için cüzi maaşlar alıyorlardı. Birçok samurayın nesnel ve daha da çok öznel olarak hissedilen yoksullaşması, Edo döneminin eski rejimine karşı duyulan huzursuzluğu besledi; bu huzursuzluk siyasal ifadesini 1860'lı yıllardaki Meiji reformlarında buldu.[198] Edo dönemiyse, sonuna dek, daha ziyade cimri olan Çin'de bilinmeyen bir tarzda, gösterişe yönelik bir tüketim dönemiydi. Norbert Elias'ın güneş kralın sarayı için analiz ettiği "Kraliyet mekanizması"nın özel bir Japon varyantına göre, erken Modern Çağ Japonya'sının gerçek güç sahipleri olan Toku-

gava hanedanının Şogunları, kendilerine tabi olan yerel prensleri, Şogunların Edo'daki (Tokyo) sarayında düzenli olarak oturmaya zorlayarak ehlileştirdiler. Edo, prenslerin maiyetleriyle birlikte görkem ve israf yarışı yaptıkları büyük bir sahneydi: yapılar, şenlikler, hediyeler, metresler. Maiyetindekiler efendilerini küçük düşürmeyecek ölçüde müsrif davranıyorlardı. Bölgesinin maddi durumunu gerçekçi bir biçimde tahmin edebilen kimi tutumlu prensler, görkem yarışının kaçınılmaz öz dinamiğiyle, yıkımın eşiğine itiliyordu. Kimi kasalarda, samuray bağışları ve sarayın güncel harcamaları ödendikten sonra geriye pek bir şey kalmıyordu.[199] Bu yüzden, Meiji dönemine girebilen aristokratik servet sayısı çok azdı. 1868 yılından sonra feodal prenslerin güçleri kalmamıştı ve tazminat olarak topraklarını kaybettiler; samuray statüsü birkaç yıl içinde kaldırıldı. Japonya 1870 yılından sonra, Prusya, İngiltere ve Rusya'ya göre çok daha "burjuva" bir toplumdu. Sanayileşmeyle birlikte (bazıları Tokugava döneminden kalan ticari zenginlik temelinde) yeni oluşan servetler, bir "zenginler" üst tabakasında toplanmıyordu. Kişisel gösteriş de sınırlı kaldı; özel yapılarla zenginliği sergilemek yakışık almıyordu.

Güney ve Güneydoğu Asya'da zenginlik geleneksel olarak prenslerin elindeydi. Avrupalıların sömürgeci fethi hem prenslerin hem de saray aristokrasilerinin zenginleşme olanaklarını kısıtladı. Aynı zamanda, ticarette yeni para kazanma fırsatları yarattı. Büyük Hint servetleri yaklaşık olarak 1815 yılından sonra birkaç Bengalli tüccar ailesinin; ayrıca yaklaşık 1870'ten itibaren Batı Hindistan'daki pamuk fabrikatörlerinin elinde toplandı. Asya ve Kuzey Afrika'nın birçok yerinde korporatif servet Avrupa'da Reformasyon ve Fransız Devrimi öncesindeki kilise mülkleri kadar büyük bir önem taşıyordu. Kabile ve soy birliği toplulukları (*lineages*), her türden tapınak, Budist manastırlar ve Müslüman kutsal sandıkları ve dini vakıflar devlet müdahalesi karşısında tabu olan toprakları ellerinde bulunduruyor ve kiraya veriyorlardı, ya da parasal hazineleri koruyor ve çoğaltıyorlardı.[200] Kişisel servet birikimi 18. ve 19. yüzyılda göze çarpacak sıklıkta, çoğu zaman geniş alanlara yayılan iş ağlarına sahip dinsel-kültürel azınlıkların ellerinde gerçekleşti: Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler, Acemler, Ermeniler; Güneydoğu Asya'da Çinliler.

Bu gibi tüccar ailelerinin, Hintli mihracelerin, Malay sultanlarının, Filipinli büyük toprak sahiplerinin veya Tibet manastırlarının servet koşulları hakkında, onları Avrupalı ve Amerikalı zenginliklerle karşılaştırarak, aynı sıraya koymaya yetecek kadar bilgi sahibi değiliz. Ama bir şey açık ve net: Bu elitler en azından rahat veya lüks yaşadılar. Batılı tarzda aristokratik-büyük burjuva zenginliği Asya'nın hiçbir yerinde örnek ve tarz belirleyici değildi. 19. yüzyılın ilk yarısında Hintli sarayların ve Edo'daki Japon hükümdar ailelerinin görkemi bir yana, gösterişçi bir lüks tüketimim Asya'da fazla ağırlık taşımamasının tek nedeni oradaki toplumların genel olarak daha yoksul olmaları değildi. Maddi başarı kültürdeki belirleyici işlevi daha azdı.

Yoksulluk Çeşitleri

Sosyal merdivenin *en alt* basamağında yoksullar arasındaki farklılıklar ilk bakışta çok büyük görünmezler. İkinci bakışta ise olası tüm farklılıklar belirginleşir. Esaslı bir sosyal araştırmacı olan Charles Booth 1900 yılında yalnızca Londra için, "hali vakti yerinde" (*well-to-do*) olmayanları aralarındaki farklara göre beş alt kategoriye ayırabildiğini düşünüyordu. Zenginliğin belirleyici asgari işareti, kiralık bir evde yaşansa bile sürekli olarak ev personeli çalıştırılmasıydı. Oradan, *shabby gentility*'ye (kılıksızlığına rağmen soylu görünmeye çalışan) ve düpedüz yoksulluğa kadar çok uzun bir mesafe vardı. Burada yalnızca aşırı uçları dikkate alıyoruz. 19. yüzyıl, zenginliğin tarihinde kapitalist zenginlerin ve süper zenginlerin ortaya çıkışıyla net olarak belirlenebilir bir yere sahiptir – peki o zaman yoksulların tarihteki durumu nedir?

Yoksulluk ve zenginlik göreli ve kültüre özgü kategorilerdir. Sahra-altı Afrika'da toprak sahipliği, tabi insanlar üzerindeki denetimden daha önemsiz bir kıstastı. Sömürgecilik öncesi Afrika'da birçok hükümdar kendi uyruklarından çok daha fazla istiflenebilir zenginliğe sahip değildi. Karılarının, kölelerinin, büyükbaş hayvanlarının sayısıyla ve tahıl ambarlarının büyüklüğüyle öne çıkıyorlardı. Zenginlik emek gücüne erişimdi; bu da görünür tüketimde örneğin konuklar için büyük harcamalar yapmakta bir sıçramayı olanaklı kılıyordu. Afrika'da bir yoksul, özellikle kırılgan bir yaşamsal konumda bulunan ve başkalarının emek gücü-

ne erişimi çok az olan, ya da hiç olmayan bir kişiydi. Toplumun en altında evlenmemiş, çocuksuz ve hatta bir de bedensel engelleri yüzünden çalışamaz durumda olan kişiler yer alıyordu. Köleler de, çoğu durumda kimsenin ilgilenmediği kişilere göre daha iyi beslenseler bile, hiç kuşkusuz en yoksullar tabakasına aitlerdi. Afrika toplumlarının bazılarında yoksulları kucaklayan kurumlar vardı, ama bazılarında da (örneğin Hıristiyan Etiyopya'da) böylesi kurumlar bulunmuyordu. Sömürgecilik öncesinde, bütünlüklü topluluk yaşamının sürdüğü, "şefkatli bir Afrika," romantik bir mittir.[201] İnsanlar üzerinde denetim sahibi olmaya, toprak sahibi olmaktan daha büyük bir değer verilmesi, Afrika'ya özgü bir durum değildi; çünkü zenginlik genel olarak az bulunan mallara sahip olmakla ölçülür. Örneğin köylülerin özgürleşmesinden önce Rus toprak ağalarının statüsü, mülklerinin yüzeyinden çok serf "canlarının" sayısıyla ölçülüyordu; aynı tarihlerde Brezilya'da bir toprak sahibinin önemi, kölelerinin sayısına göre belirleniyordu. Erken 19. yüzyılda Batavya'da, sözünü dinletmek isteyen hiçbir Avrupalı, siyah kölelerinin sayısından tasarruf ettiği kuşkusunu uyandıramazdı.[202]

Çoban toplumlarında –yalnızca Afrika'da değil, Anadolu'dan Afganistan'a ve Moğolistan'a kadar Batı Asya'da– zenginlik sürülerin büyüklüğüyle ölçülüyordu. Hareketli yaşam tarzı büyük zenginliklerin birikmesini engelliyor ve kalıcı binalara yatırım yapmayı dışlıyordu. Avrupalı yoksulluk ve zenginlik kavramları, göçebelere hiç uymaz. Göçebelerin, özellikle sefil bir yaşam sürdükleri her zaman bir klişe gibi söylenir. Afrikalı çobanların, Moğolların ve Arapların sayısız misafiri, böyle bir izlenim edinmişlerdir. Elbette, göçebe hayatının özellikle riskli olduğu doğrudur. Toprağı işleyen köylülerin çıkarlarıyla giderek artan bir çatışma içindedirler ve kuraklık ve kıtlık tesadüflerinden en ağır zararları görürler. Kıtlık dönemlerinin ilk mağdurları göçebelerdir. Sürüsünü kaybedenin elinde, kuraklıktan sonra yeniden başlayabilmek için başka bir geçim aracı kalmaz.[203]

Afrika'nın güneyinde daha I. Dünya Savaşı'ndan önce yoksulluk, Avrupa ve Asya'nın yoğun yerleşimli toplumlarından bilinen bir biçime bürünmeye başlamıştı: Maddi sefaletin ana kaynağı bireyin fiziksel engelinden çok topraksızlıktı. Yerleşimcilerin topraklara devlet desteğinde el koymaları bu türden yoksulluğun tipik

bir nedeniydi. Afrika'da şehirler, Avrupa'dakinden farklı bir rol oynuyorlardı. Avrupa'da en azından 19. yüzyılın ilk yarısında kent yoksulluğu kırdakinden daha görünür, en azından daha büyüktü; Afrika yoksulluğuysa (bugün de olduğu gibi) özellikle kırsal alanda "yapılmıştı." Muhtemelen Johannesburg'taki gecekonduların sakinleri kırsal alandaki akrabalarına göre kendilerini nispeten daha iyi durumda hissediyorlardı. Aşırı boyutlardaki yapısal yoksulluğa, şehirlerde yaşayan bedensel çalışmaya uygun erkek göçmen işçilerin arasında (bugün Çin'de olduğu gibi), kırsal alanda, daha 1920'de bile kıtlık yardımının zor ulaştırılabildiği yörelerde geride bıraktıkları ailelerine göre daha az rastlanıyordu. Yine de kırsaldaki aile ilişkilerini koruyabilme avantajı vardı: Afrika'nın büyüyen şehirlerindeki yoksulların en yoksullarıysa, kriz dönemlerinde köylerine dönmeleri engellenmiş olanlardı. 19. yüzyılda, Afrika ve Çin gibi dünyanın büyük bölgelerinde, "yoksul" olarak kategorize edenlerinin yaşamının hissedilir oranda iyileştiğine dair çok az bulgu vardır.

Yoksulluk daha ziyade şehirlerde saptanmıştır; orada gelir dağılımı tayfının dilenciden süper zengin fabrikatöre, bankere ya da büyük toprak sahibine kadar tamamı gözlemlenebilmekteydi. Yeni başlayan toplumsal araştırmanın araçlarıyla da, gelir ve yaşama standardı profilleri genel olarak yalnızca kentsel uzamlarda ortaya konabiliyordu. İngiliz şehirlerinde 1860 yılında bir dönüm noktasına ulaşıldı. Alt tabakaların tamamı yavaş yavaş daha iyi beslenebildiler ve aşırı kötü barınma koşullarında (istatistiksel olarak: bir odada iki yetişkinden fazla) yaşayan insanların oranı düşmeye başladı. Bu kısmen işçi ailelerinin varoşlara taşınmalarının bir sonucuydu. Ne var ki dünyanın en zengin ülkelerinden birinde bile şehirli alt tabakaların kaderi toplamda kesinlikle değişmedi. İngiliz işçi evlerindeki çalışabilir durumda olan erkeklerin sayısı, böyle *aşırı* şehirli yoksulluğunun ölçüsü için iyi bir göstergedir. Bu sayılar 1860 ile I. Dünya Savaşı arasında kayda değer bir düşüş göstermedi. Aynı durum, evsiz (*vagrants*) sınıfına sokulanlar için de geçerlidir.[204]

19. yüzyılda yoksulluğu *dünya çapında* niceliksel olarak tanımlamak olanaksızdır. Avrupa ile diğer uygarlıklar arasındaki ilişkileri çok az sayıdaki örnekte görebiliyoruz. *Tamamen* yoksullar söz konusu olduğunda, şehirler için bile bir fikir edinmek müm-

kün değildir. Ancak, gelir dağılımın en alt basamağında ücretlerin ödendiği ve bu ödemelerin belgelendiği yerlerde, asgari veri bulunuyor. Bu temel üzerinde örneğin, İstanbul'da, Avrupa toprağında yer alan bu Müslüman metropolündeki eğitimsiz inşaat işçilerinin *reel* ücretlerinin yaklaşık 1500 ile 1850 yılları arasında, Akdeniz'in kuzeyindeki büyük şehirlerde görülen genel bir eğilimi izlediği ve oradaki ücret düzeyinin çok az altında seyrettiği bulgusuna varılmıştır; ancak 1850 yılından sonra görece bir düşüş yaşanmıştır. Başka bir tahmine göre 1800 yılından kısa bir süre önce, İstanbul ve Kahire'deki işçilerin günlük buğday eşdeğerine göre ölçülen reel ücretleri, Leipzig ve Viyana'dakileri aşmış ve Güney Hindistan ve Yangzi deltasındakilerden açıkça fazla olmuştur.[205]

Dilencilik ve Yardımseverlik

Almanya'da ve Avrupa'nın başka birkaç ülkesinde 19. yüzyılın sonuna doğru yavaş yavaş bir refah devletinin kurulduğu gerçeği, bu tarihlerde dünyanın birçok bölgesinde de yoksullara yönelik sürekli ve yeni motive olmuş hayırseverlik çalışmaları dönemi yaşandığını gözlerden kaçırmamalıdır. Avrupa'da devletin ya da toplulukların, yoksullara yönelik kamusal kaynaklarla finanse edilen yardımlarının, kişisel refahla paralel gittiği birçok örnek gösterilebilir. İkisi arasındaki karışma oranları farklılıklar gösteriyordu ve bunların ardındaki güdüler de çeşitliydi. Çarlık Rusya'sında, yoksullara yönelik (İngiltere'deki, 1834 yılında kaldırılan Poor Law uygulaması gibi) kamusal bir yardım *sistemi* denebilecek bir şey yoktu; büyük toprak sahiplerinin ve devlet görevlileri sınıfının niceliksel olarak fazla büyük olmayan fedakârlıkları kısmen, Batı Avrupalı sosyal angajman rol modellerini örnek alma çabasından kaynaklanıyordu.[206] Avrupalı olmayan karşıt örnekleri özellikle Müslüman dünyasındaki hayırseverlik yönelimlerinde keşfediyoruz. Mısır'da eski bir eli açıklık ve sadaka verme geleneği sürüyordu. Eli açıklığın İslam'ın buyruklarına göre uluorta, göstere göstere değil, gizliden gizliye yapılması gerekiyordu. Bu ahlaki bir yükümlülüktü. Bu görev çoğunlukla, kolektif vakıf kurumlarına devredilmişti. Müslümanlığa özgü bu uygulama, Avrupalı gözlemcilerin, çoğu kez Karun gibi zengin dilenciler hakkında hikâyeler anlatmasına yol açmıştı. Mısır'da da 19. yüzyılda devlet yoksulla-

ra yardım etmeyi gitgide daha fazla kendi görevi olarak gördü. Bir yanda Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ile diğer yanda Müslüman dünya arasındaki farklılıkların abartılmaması gerekir. Her iki tarafta da refah devleti düz bir gelişim çizgisi izlememişti. Aile ve topluluk içindeki yardım tarzları yeni ve resmi kurumların yanı sıra varlıklarını sürdürdüler. Mısır devletinin şehirlerdeki dilenciliği önlemekte, Batı Avrupa'ya göre daha başarısız olması, halkın dilencilere (tıpkı Çarlık Rusya'sındaki gibi) daha fazla hoşgörü göstermesiyle ilgilidir. Mısır'ın Kuzey Avrupa'dan birçok yönden farklılıkları vardır: (1) Düşük ekonomik gelişme seviyesi, devletin yoksullara yardım için ayıracağı kaynakları sınırlamaktadır. (2) Mısır'da yoksulların sığındıkları yerler, yoksullar için geçici konutlardı ve hiçbir zaman İngiliz tipi işçi evlerine dönüşmemişlerdi. (3) Yoksullara yardım, ilkönce misyonerlerin gelmesiyle, daha sonra da 1882 İngiliz işgaliyle, sömürgecilerin güdümündeki devletin –çok sınırlı– girişimleriyle sömürgeci bir boyuta büründü; daha sonraki yerli programlar bu sömürgeci uygulamaların karşısına ulusal alternatifler çıkarmaya çalıştılar. (4) Yoksullar, kamusal alanda hiçbir zaman gözden kaybolmadılar, 1860'lı yıllardan itibaren yoksulluk yardımı almayı ve hele ki dilenciliği utandırıcı ve onur kırıcı olarak gören İngiliz şehirli alt tabakalarının aksine haklarını talep ettiler.[207]

Dilenme özgürlüğü tarihte çok ender bir durumdur ve muhtemelen 20. yüzyıldan önce hemen hemen hiçbir yerde hiçbir zaman var olmamıştır. 19. yüzyıl tarih içinde konumlandırılırken, dilenciliğin bu dönemde de henüz toplumsal hayatın bir normalliği olduğu belirtilir. Dilencilik her zaman yoksulluğun, hatta sefaletin oldukça doğru bir göstergesi olmuştur, ama aynı zamanda başka bir şey de olmuştur: Asalak ekonominin özel bir tarzıdır, çoğu zaman karmaşık bir örgütlenme içindedir (hatta Çin'de locaları vardır) ve genellikle otorite tarafından belli sınırlar içinde müsamaha gösterilir, Victoria çağının "yeraltı dünyası" deyimiyle nadiren isabetli bir biçimde tanımlanmıştır. Her halükârda, 19. yüzyıl, Avrupa'da da Franz Schubert'in laternacısı ile Charlie Chaplin'in düşkün serserisi arasındaki bir sosyal tip olarak toplum dışına itilmiş meteliksizleri henüz kabul edilir kılmış ya da geçim yardımı içine almış değildir. Yoksulluğun alt sınırındaki varoluş mücadelesi görünür kalmıştır.

9 Küreselleşen Tüketim

Kırsal alanda ve şehirlerde aşırı yoksulluk, sürekli beslenme yetersizliği durumu olarak tanımlanabilir. Öldürmeyen ama ortadan da kalkmayan bu açlık eşiğinin ötesinde, beslenme varyantının genişliği, diğer tüketim harcamalarından daha küçüktür. Yoksuldan yüz kat daha fazla gelire sahip olan bir zengin, bu yüzden yüz kat daha iyi besleniyor değildir. Fernand Braudel'in gösterdiği gibi, tek tek uygarlıkların mutfak sistemleri arasındaki farklar, bir ve aynı toplumun tabakaları arasında yeme içme alanındaki dikey sosyal farklılaşmalardan daha ağır basarlar.[208] Zenginlerin yemeği daha çeşitlilik gösteriyordu, daha yüksek besin değerine sahipti, daha tazeydi, genellikle profesyoneller yani aşçılar tarafından hazırlanıyordu ama aslında bir ve aynı mutfak sisteminin çerçevesi içinde kalıyordu. Bu nedenle, küresel tarih açısında yalnızca çok genelleme yapmak mümkündür:

Beslenme pratiklerinin en kapsamlı kıtalararası etkileşimi daha 16. yüzyılda gerçekleşmişti.[209] Bu *Columbian Exchange* [Kolomb Takası] Avrupa'nın yararlı bitki ve hayvanlarını yeni dünyaya götürmüş ve Amerika'nın bitkilerini Asya ve Avrupa'ya getirmişti. Erken Modern Çağ'ın küresel bitki transferi yalnızca ender bulunan lüks bitkilerini kapsamıyordu; dünyanın birçok bölgesinde tarımsal verimlilik ve tüketim alışkanlıklarına üzerinde muazzam etkilerde bulunarak tarla ve bahçe tarımını değiştirdi. İlk yumruların 1600'den kısa bir süre önce kıtaya varmasından sonra, patatesin Almanya, Hollanda ve İngiltere gibi ülkelerde en önemli temel gıdalardan biri halini alması için yaklaşık iki yüzyılın geçmesi gerekti. Bundan çok önceleri, daha verimli pirinç türlerinin getirilmesi, Güneydoğu Asya ve Çin'deki üretimi önemli ölçüde artırmıştı. Avrupa'da patatesle eşzamanlı olarak, tatlı patates de Manila'dan Çin'e geldi ve vakit geçirmeden olarak açlık yardımında kullanıldı. Mısır, tütün ve yerfıstığı da o tarihlerde Çin'e getirildi. Bugün Sichuan ve Hunan eyaletlerinin mutfağında karakteristik olarak bolca kullanılan acı Chili biberi de yeni dünyadan gelmişti. Çin'in mutfak sisteminin birkaç on yıl içinde tüm bu yenilikleri özümsemesinden sonra, Çin mutfağı esas olarak daha fazla değişmedi.[210] Amerikalı manyok kötü Afrika'da, özellikle de Portekiz nüfuzu altındaki bölgelerde yerlileştirildi; 19. yüzyılın son üçte birindeyse

hem Afrikalıların hem de sömürge devletlerinin inisiyatifiyle, kıtanın birçok bölgesinde yerlileşti. Günümüzde manyok Afrika'nın tropik bölgelerinde en yaygın olan gıda bitkisidir. Amerika kökenli bitkiler okyanusu aşmalarından yüzyıllar sonra, yeni gereksinimlere ve kullanım olanaklarına karşılık vererek, eski dünyada yayıldılar. Bunun bir örneği yerfıstığıdır. Bu bitki ilkönce Brezilya'da ıslah edilmişti ve İnkalar döneminde Peru'da büyük bir önem kazanmıştı. Çin'e getirilmesinden sonra orada hızla en önemli kızartmalık yağ kaynağı oldu. 19. yüzyılda ABD'de hayvan yemi olarak yetiştiriliyordu; daha sonra zararlı böceklerin istilasına uğrayan pamuğun yerine yerfıstığı yetiştirme olanağı fark edildi. Yerfıstığı Asya ve Batı Afrika'daki birçok mutfak geleneğinde sağlam bir yer edindi. Yerfıstığı yağı yüksek ısılara kadar ısıtılabilme özelliğinden dolayı zamanla Avrupa'da da itibar gördü. Tropik yağların kullanılması, 19. yüzyılda genel olarak (sadece mutfak alanında değil, sabun ve kozmetikler açısından da) kabul edilen en önemli yeniliklerdendi.[211] Olağanüstü büyüyen kıtalararası tarım ürünleri ticareti, tropik meyvelerin, iklim koşullarına alıştırılamadıkları yerlerde de tüketilebilmesini mümkün kıldı.

Mutfak Hareketliliği

Mutfak sistemleri birbirlerinden yenilikleri kabul etme tarzlarıyla ayrılırlar; bu konuyu tarihçiler ancak yeni yeni keşfetmişlerdir. Bunun en kolay araştırılabileceği yer, ABD gibi zaten tüm yemek alışkanlıklarının en baştan ithal edilmesi gerektiği yerlerdir. 19. yüzyılın büyük okyanus aşırı göçleriyle birlikte yeni mutfak tercihleri de Amerika'ya ulaştı. Yüzyıl ortasındaki altına hücum döneminden beri İtalyanlar California'da yerleşmişlerdi. Çok geçmeden ABD'nin başka bölgelerine de göç ettiler. İtalyan makarnası için kullanılan durum buğdayını da beraberlerinde götürdüler. İtalyan mutfağının uluslararası yaygınlaşması, pizzanın dünya çapındaki zaferinden çok önce başlamıştı.[212]

Diyetetik etkilerin coğrafyası, siyasal ve ekonomik gücün dağılımıyla örtüşmez. Örneğin mutfak alanında öğrenmeye hazır olduklarını daha 16. yüzyılda kanıtlamış olan Çinliler, Afyon Savaşı'nda ülkelerinin dayatma sonucu dışarıya açılmasından sonra siyasal olarak olağanüstü zayıfladılar, ama kültürel özgüvenlerini

yitirmediler. Önceleri, mutfaklarına Batılı etkileri sokmak için bir neden görmüyorlardı. Yaklaşık 1900'den sonra, şehirlerde Batılı yöntemlerle (kısmen de Çin'de, Çinli girişimciler tarafından) üretilmiş olan üç "beyaz" yığınsal tüketim malının yaygınlaşmasıyla, bu durum biraz değişti: Bu mallar beyaz un, beyaz pirinç ve beyaz şekerdi. Çin'deki büyük şehirlerin bazılarında 1860'lı yıllardan itibaren tek tük Avrupa restoranları açıldı. 1880'li yıllardan itibaren Şanghay'da beyaz masa örtülü, gümüş sofra takımlı ve "Batı tarzında Çin yelekleri" sunan bir Avrupa restoranına gitmek, zengin aileleri gösterişçi tüketiminin bir ifadesiydi. Yine de Çin'deki satın alma gücüne sahip tabakalar Batılı yemeklere ve genel olarak Batı'dan gelen tüketim mallarına olağanüstü büyük bir ilgisizlik içindeydiler.[213] Başka birçok alanda Batı'ya karşı açık olan Japonya, en azından 19. yüzyılda, uygarlık açısından daha ileri bir gelişmişliğin ve Batılı insanın enerji dolu karakter tipinin ardındaki sırlardan biri olarak kabul edilen et tüketimindeki artış sayılmazsa, Batı'dan mutfak alanında çok az şey aldı.

Bunun tersine olarak Marco Polo'dan sonra çok sayıda Avrupalı seyyah, misyoner ve Kanton'da yerleşik tüccar, Çin'in mutfağını öğrendi ve betimledi. 1840'lı yıllarda Çin'in dış dünyaya açılmasından sonra yüzlerce yabancı serbest limanların restoranlarında ve kendi özel aşçıları aracılığıyla, Çin yemek kültürüyle tanıştı. Bu mutfağa alışamayanlar ya da alışmak istemeyenlerse, Avrupalı gıdaları ve keyif verici maddeleri temin etmek için hiçbir masraf ve çabadan kaçınmıyorlardı. Uzun bir süre boyunca Çin yemeklerini Çin dışında tatma olanağı yoktu. Avrupa ve Amerika'daki Çin mahallelerinin göçmen Kuli'lerinin lokantalarına, Çinli olmayan birinin yolu düşmezdi. Mark Twain, muhabirlik yaptığı dönemde, Çin'in dışında bir yerde çubuklarla yemek yeme deneyimini betimleyen ilk Batılılardan biriydi. Avrupa'da ilk Çin restoranı 1884 yılında Londra'nın South Kensington semtinde, bir sağlık fuarı çerçevesinde ziyaret edildi ve yemekleri denendi. Bu etkinliği Çinli deniz gümrüğü görevlilerinin İrlandalı şefi Sir Robert Hart ayarladı. Yine de, Çin gastronomisi böylece Batılı tüketiciler üzerinde bir zafer kazanmış değildi. Ancak 1920'li yıllarda yavaş yavaş California'ya yerleşmeye başladı. Bir küreselleşmedense ancak 1945 yılından sonra söz edilebilir.[214] Batı kökenli yemeklerse Doğu Asya'da, lüks otellerin ve Batılıların yaşadığı adacıkların dışında ancak 20.

yüzyılın son üçte birinde, ama endüstriyel ve standartlaştırılmış bir kitle ürünü olarak, beslenme alışkanlıkları üzerinde belirleyici bir etkide bulunmaya başladı.

19. yüzyılın sonunda Avrupa'daki gıda dükkânlarında "sömürge malları" daha sık görülür oldu. Londra'da ve İngiltere'nin büyük taşra şehirlerinde daha bütün bir 18. yüzyıl boyunca kimi zaman çoktan uzmanlaşmış dükkânlarda şekerkamışı şekeri, çay ve diğer egzotik ürünler satın alınabiliyordu.[215] Denizaşırı ülkelerden ithal edilen gıda maddeleri ve keyif verici maddeler Avrupa'nın başka hiçbir ülkesinde İngiltere'deki kadar önem taşımadılar. East India Company, öncelikle de 1784 yılında çaydan alınan ithalat vergisindeki radikal düşüşten sonra, İngilizleri bir çay tiryakileri ulusu olarak eğitmişti. 1820 yılında yılda 30 milyon Pfund'a yakın çay tüketiliyordu.[216] Dar lüks tüketim çevresini aşarak geniş halkın beslenmesini değiştiren biricik egzotik ithalat ürünüyse şekerdi. Şekerkamışı şekerine yönelik talep daha 17. ve 18. yüzyıllarda Karayipler ve Brezilya'daki plantasyon ekonomisinin ve Atlantik ötesi köle ticaretinin dinamiğini harekete geçirmişti. Şeker sadece bir çay tatlandırıcısı olmaktan çıkıp kitlesel bir tüketim malı olacağı yaygınlığa ancak geç 18. yüzyıldan sonra ulaştı. Şeker tüketimindeki asıl yükselişse ancak 19. yüzyılda gerçekleşti. Dünyadaki şeker üretimi 1880 ile 1900 yılları arasında iki katına çıktı ve 194'e kadar da bir kat daha arttı.[217] İngilizlerin ortalama kalori temininde şekerin payı, yüzyıl boyunca yüzde 2'den yüzde 14'e çıkmıştı. Antropolog Sydney W. Mintz'in etkili kitabında anlattığı gibi, şeker adeta yoksulların bir yiyeceğine, sanayileşmenin güçten düşmüş işgüçleri için hızlı bir enerji sağlayıcısına dönüşmüştü.[218] Şekerin böyle popülerleşmesi, yalnızca tüm yüzyıl boyunca şekerin "gerçek" perakende fiyatının adeta sürekli olarak düşüşüyle mümkün olabilirdi.[219]

Şeker, yalnızca şekerkamışı şekeri olarak tropik bölgelerde ve şekerpancarı şekeri olarak ılımlı enlemlerde üretilebilir. Tuzun üretimi için daha çeşitli yöntemler vardır ve bu yüzden yerelleştirilmiş üretimler daha çok mümkündür. Elbette aynı şey büyükbaş hayvancılık için de geçerlidir. Büyükbaş hayvancılık da, mezbahacılık gibi yerel bir işti. Etin taze haldeyken dayanıklılığının sınırlı olması bile bunu gerektiriyordu. 19. yüzyılın beslenme sektöründeki en büyük eğilimlerinden biri, endüstrileşmenin et üretimine de sıçraması ve et pazarını kıtalar ötesi bir iş haline getirmesidir. Erken

Modern Çağ'da Batı Avrupa'daki ortalama et tüketimi yavaş yavaş azalmıştı. 19. yüzyılda da, bu eğilim kimi yerlerde geçici olarak sürdü ya da talebin azalması görüntüsüne büründü. Kıtlık dönemlerinde Parisli yoksullar kedi yiyorlardı.[220] En geç 19. yüzyılın ortasından itibaren Batı Avrupa'da et tüketimi alt tabakalarda da belirgin ölçüde arttı. 1860'lı yıllarla 1890'lı yıllar arasında İngiliz işçi ailelerinin et tüketimi kişi başına haftada yarım kilonun üstüne çıkarak ikiye katlandı.[221] Meiji döneminde de genel olarak Tokugava döneminin mutfağına bağlı kalan Japonlar, vejetaryen beslenmeden et tüketimine geçtiler. Daha 1866'dan önceki dönemde halkın belirli kesimleri, örneğin samuraylar ve Suma güreşçileri et yedikleri halde, Japonlar ancak yüzyılın son üçte birinde, Batı'nın etkileyici gücünün, başka şeylerin yanı sıra orada yaygın olan et tüketiminden kaynaklandığına ve genel olarak vejetaryen bir beslenmenin "uygar" bir halka yakışmadığına ikna oldular.[222]

Avrupa'daki talebin artışı, 1865 ile 1892 yılları arasında Avrupa'daki sığır sayısının nüfustan daha hızlı artmasına yol açtı. Aynı dönemde, ABD'nin batısı, Kanada, Arjantin, Paraguay, Uruguay, Avustralya ve Yeni Zelanda sığır yetiştiriciliğine açıldı. 1876 yılında ilk kez Arjantin kaynaklı sığır eti frigofrik gemilerle Avrupa'ya getirildi.[223] Yaklaşık 1880'den sonra yeni geliştirilen dondurma tekniği Arjantin'in ve Okyanusya ülkelerinin, büyük miktarlarda eti Avrupa'ya göndermesine olanak sağladı. ABD'deki devasa üretimin hızla büyüyen iç pazar tarafından gitgide daha fazla soğurulmasından sonra Arjantin 1900'den itibaren dünyanın en önemli sığır eti ihracatçısı oldu.[224] Arjantin'in Avrupa'ya et ihracatındaki artışın doğrudan nedenlerden biri de, İngiliz hükümetinin, Boer Savaşı'ndaki birliklerine konserve ve dondurulmuş et tedarik etme arzusuydu. Arjantin'in ihracatındaki asıl sıçrama ancak 1907'den sonra, Amerikan et paketleme şirketlerinin, iyileştirilmiş bir et dondurma teknolojisiyle Avrupa'ya yapılan ihracatı kendi ellerine almalarından sonra gerçekleşti; ayrıca bu ABD ile Arjantin arasında, o zaman kadar daha ziyade İngiliz ekonomisinin etkisindeki bir alandaki ilk önemli yatırım bağlantısıydı. Ne var ki Arjantinli üreticilerin Amerikan pazarına girmelerine engel olunuyordu.[225] Kuzey Amerikalı kovboy ve Arjantinli gaşo gibi romantik sosyal tipler, aslında dünya çapında iş yapan bir et endüstrisinin hareketli proleterleriydiler.

"Vahşi Batı"nın sığır çobanları, zamanla Chicago'daki devasa mezbahaların tedarikçileri haline geldiler. Şehrin güneyinde turistler için görülmeye değer tuhaf bir şey haline gelen bir yer oluştu: Sığırlar ve domuzlar için endüstriyel bir cehennem olan mezbahalar, ancak demiryollarıyla bağlantıları kurulduktan sonra gelişmelerini tamamladılar. Yalnızca Buenos Aires'in mezbaha bölgeleri, inek kemiklerinin döküldüğü devasa çukurlarıyla, Chicago'daki hayvan nekropollerinden bir nebze daha ürkütücüydüler. Gıda üretiminin endüstrileştirilmesi Amerikan İç Savaşı'nda yeni icat edilen süt tozuna ve konserve ete yönelik büyük bir ihtiyacın doğmasıyla birlikte başlamıştı. Bu boşluğu Kuzey devletleri için, tıpkı Cincinnati gibi bir "porkopolis" [domuzlar şehri] olan Chicago doldurdu. Mezbaha kombinasında aynı anda 21.000 sığır ve 75.000 domuz işlenebiliyordu; 1905'te 17 milyon hayvan öldürülmüştü.[226] Edebiyat alanında Amerikan kapitalizmine yönelik en keskin saldırılardan birinin, Upton Sinclair'in *The Jungle* (1906) romanının, Chicago mezbahalarında geçmesi bir tesadüf değildir; Sinclair bu mezbahaları Zola'dan öğrendiği natüralizmin üslup yöntemleriyle, Dante'nin *İnferno*'su [*İlahi Komedya*'daki "Cehennem" bölümü] gibi anlatır. Çoksatar olan romanın yayınlanmasından sonra okurlardan birçoğunun iştahı kaçtı; et talebi geçici olarak düştü. Muhtemelen Orta Batı'daki ortalama bir Amerikalı yüzyıl dönümünde günde 4.000 kalori tüketiyordu; aynı dönemde İngiliz işçi ailelerinde kişi başına yaklaşık olarak 2.400 kalori alınıyordu.[227] Amerikalıların bifteği [*steak*] yüceltmesi, bu büyük et bolluğu döneminde gerçekleşti; bunun, Arjantin dışında başka bir beslenme kültüründe bir benzeri yoktu.

Büyük Mağaza ve Restoran

Batı dünyasında gıda maddesi üretiminin endüstrileştirilmesi –Almanya için bu sürecin 1870'li yıllarda başladığı kabul edilebilir–[228] toplumsal dönüşümün başka veçheleriyle etkileşim içindeydi. Alt tabakadaki kadınların çalışmasının artması ev işlerine ayıracakları zamanı azalttı ve hazır ürünlere duyulan gereksinimi artırdı. Bu tür ürünler son tüketicilere yalnızca yöreler arası dağıtım sistemleri aracılığıyla ulaşabiliyordu. Bu da, kendi çiftliğinden temin etmenin, düzenli kurulan pazarın ve yerel kasap ve fırının

yanı sıra, şimdi büyük toptancı mağazalardan ve toptancılardan düzenli mal temin eden dükkânın da geçmesi anlamına geliyordu. Bu yenilik Avrupa'da ancak tam olarak yüzyılın sonunda yaygınlaştı, yine de düzensizlikler ve boşluklar vardı. Kıtanın birçok kırsal bölgesinde yerel olmayan ürünlerin temin edilmesi bütün bir dönem boyunca çerçilerin ve gezgin satıcıların işiydi. Böylelikle, dağıtım mekanizmaları örneğin aynı dönemde Çin'dekilerden önemli farklılıklar gösterirler; Çin'de kasabalardaki periyodik pazarlar, aracı tüccarların oluşturduğu ayrıntılı zincirler tarafından tamamlanırdı. Pazardan dükkâna geçiş (tüketim kooperatifi de bunun bir çeşididir) gıda üretiminin endüstrileşmesine ve uluslararasılaşmasına zorunlu olarak eşlik eden bir fenomendi.[229]

19. yüzyıl ticaretindeki en sansasyonel buluş olan büyük mağaza da, arz edilen malların bir çoğunun standartlaştırılmış yığınsal üretimini gerektiriyordu. Büyük mağazalar tamamen yeni türden bir ticari ve sosyal alan açtılar. Mallar dünyasının gösterileri için bir sahne sundular ve bir tür küçük çapta dünya sergisi olarak kitleyi büyülediler. İlk büyük mağazalar 1850'li yıllarda Paris'te ortaya çıktı. Walter Benjamin, Fransız kapitalizminin kültürünü analiz ederken metropolün pasajlarının yanı sıra, bu mağazaları da merkezi konulardan birisi olarak ele aldı.[230] Paris, Londra ve Hamburg'tan farklı olarak, denizaşırı bir liman ve uluslararası yükleme yeri değildi; New York ve Berlin'den farklı olarak, bir endüstri merkezi de değildi. Fransa'da endüstriyel yığınsal üretim zanaatsal imalatı henüz ABD olduğu ölçüde geriletmemişti. Paris'in tüketim kültüründe endüstri ve zanaat buluşuyordu.[231] Paris pasajlarının parlak dönemi 1830'lu ve 1840'lı yıllardı, büyük mağazaların altın çoğu ise 1880 ile 1914 arasındaki *Belle Époque* dönemiydi. Londra'daki büyük mağazalar, Paris'tekilerden birkaç yıl sonra ortaya çıktılar. Burada, hayatın tüm gereksinimlerini bir çatı altında toplama programı daha tutarlı bir biçimde gerçekleştirildi; bunun mantıklı bir sonucu olarak, büyük mağazalarda levazım işleri bölümleri bile bulunuyordu. Charles Digby Harrod, kendi dükkânını 1880'li yıllarda işyeri ve kulübün bir karışımı olarak inşa etti.[232] New York'ta ilk büyük mağazalar Londra'dan daha önce açılmışlardı, o kadar önce ki, Paris'ten etkilenmiş olmaları mümkün değildir. Burada kuruluş tarihi olarak 1851 yılı geçerlidir; bu tarihte Alexander T. Stewart Broadway'de İtalyan Rönesansı tarzında beş

katlı bir mermer saray yaptırdı ve böylelikle büyük mağaza mimarisinde, Chicago gibi yeni kurulan şehirlerin de katıldığı, dünya çapında bir yarışmayı başlatmış oldu.[233] Genel satış mağazaları tüm büyük şehirlerde çabucak yerleşmiş değildir. 1875 ile 1885 yılları arasında Almanya'da Wertheim, Tietz, Karstadt ve Althoff ailelerinin şirketlerinin ortaya çıkması, büyük mağazaların da kuruluş dönemi oldu. Görlitz'deki Demian Meydanı'nda yer alan Karstadt mağazası gibi mimari açıdan ustalık eserleri, metropollerdeki büyük mağazalarla boy ölçüşebiliyordu. Kıtanın en büyük tüketim merkezlerinden biri olan Viyana'da, büyük mağazaların, belirli ürünlerde uzmanlaşmış büyük işyerlerini geride bırakması ancak yüzyıl dönümünde söz konusu olabildi.[234]

Tokyo'da büyük mağazalar, Meiji döneminin son yıllarında ortaya çıktı. İlk adım, 1886 yılında eski ipek dükkânlarından birinin ek olarak Batılı giysiler de satmaya başlamasıyla atıldı. İzleyen yıllarda büyük mağazalar bazı yeniliklerin yeri oldu: Şehrin ilk telefonları buralarda kuruldu, ilk tezgâhtar kadınlar (geleneksel olarak pazar ya da dükkân tezgâhlarının arkasında yalnızca erkekler duruyordu) bu mağazalarda görüldü. Batı tarzda ilk büyük alışveriş sarayı 1908 yılında açıldı. Ama bunların yanı sıra, ticaretin örgütlenişinde de başka bir yenilik vardı: bunlar, *kankōba* ("Endüstriyi yüreklendirme yeri") denilen alışveriş merkezleriydi. Bazı açılardan Paris'in pasajlarını anımsatan bu merkezlerde, doğunun çarşı ilkesi benimsenmişti: Farklı farklı dükkânlar bir çatı altında toplanmış ve böylelikle 20. yüzyılın küresel AVM'lerine öncülük edilmişti. Ne var ki, 20. yüzyılın ikinci on yılında Tokyo'daki bu çarşıların yerini büyük mağazalar almıştı.[235]

19. yüzyıl deyince akla gelen bir başka yenilik olan restoran, bir Avrupa buluşu değildir. Bu para karşılığı yeme içme tarzının birden fazla yerde doğduğuna ilişkin çok sayıda belirti bulunuyor. Restoran, eski zamanlardan beri birçok uygarlıkta rastladığımız meyhaneler, tavernalar ve her türden hanlardan iki özelliğiyle ayrılmaktadır: Bir yandan o zamana kadar yalnızca saraylarda ve zenginlerin konaklarındaki özel mekânlarda bulunabilen kalitedeki bir aşçılık sanatını, gücü yeten herkes için ulaşılır kılmıştır. Restoran, damak zevkini demokratikleştirdi. Diğer yandan restoran işletmecisi, bir ürünü ve bir hizmeti herhangi bir loncaya ya da esnaf birliğine bağlı olmadan sunan özgür bir girişimciydi. Yemeğin biyolojik bir

zorunluluk değil sanatsal bir tutku olduğu bir dünya, bugün de hâlâ merkezi olan yerde, Paris'te ortaya çıktı. Bu konuda ortaya konmuş bulunan karmaşık kültür tarihsel düşüncelerin ardında, görece nesnel bir süreç gizlidir: Fransız Devrimi kraliyet sarayıyla birlikte mutfaktaki şatafatını da çökertti ve mülksüzleştirilen ve kaçan aristokratların çok sayıdaki özel aşçısını işsiz bıraktı. Böylece yeni bir piyasada yeni bir arz doğdu: Yemek sanatı ödeme gücüne sahip şehir burjuvazisi için ulaşılabilir oldu. 19. yüzyılda bu kitle giderek uluslararasılaştı; Paris'in gelişen lüks turizmi için sundu en büyük çekiciliklerden birisi de metropollerin eşsiz kaliteli gastronomisiydi.[236] Bu gelişme seçkinlere hitap eden pahalı restoranlarla sınırlı kalmadı. Yemek sanatının büyük tapınağı altında, işçi mahallelerindeki aşevlerine kadar uzanan geniş bir kamusal yemek arzı yelpazesi açıldı. Ulusal kültüre ait özel arzlar da buna eklendi: 1910 yılında Birleşik Krallık'ta 26.000 Fish&Chips büfesi vardı, haftada bin ton kızartmalık yağ tüketiyorlardı. Morina balığıyla parmak patatesin gelecek vaat eden birleşmesinin ilk kez ne zaman gerçekleştirildiği, efsanenin karanlık yönü olarak kalıyor; ama mutlaka 1860'lı yıllarda olmalı. O günlerden bu yana Fish&Chip İngiliz işçi sınıfının kimlik kurucu en sevdiği yemek oldu ve milli beslenmenin tabak üstündeki simgesi haline geldi.[237]

Büyük iddialı, ticari kamusal yemek salonları Çin'de açıkça çok daha önceleri bulunuyordu; bu yüzden Fransızları restoranı "icat etmiş olma" iddiaları dayanaksızdır. Geç Ming döneminde, yani özellikle 16. yüzyılda, gelişen dış ticaretle bağlantılı yeni tüccar zenginliği, Çin'deki şehirli kültürün büyük bölümlerinde bir tür burjuvalaşmaya yol açınca, beraberinde özel gastronomi de gelişti. O dönemde derinleşen kamusal yemek kültürü, 17. yüzyıldaki altüst oluşlardan sonra da varlığını sürdürdü. İzleyen döneme ilişkin haberler ve yazınsal kaynaklarda, sokaktaki basit ızgaralardan çayevlerine ve özel yemeklerin sunulduğu lokantalara ve büyük davet salonlarına kadar tüm düzeylerdeki halka açık restoranlarda farklılaşmış mutfak manzaraları sergileniyor. Erken Modern Çağ'daki Çin toplumu sınıfsal ve hiyerarşik ayrımlar açısından Avrupa ve Japon toplumlar kadar katı değildi. Halk kültürüyle seçkinler kültürü arasındaki sınırlar daha geçirgendi. Zenginlerin nispeten daha mütevazı olan şehirdeki konutları da, pavyonları ve iç avlularıyla, Paris ya da Londra'daki soyluların *hôtel'leriyle* ve

şehir saraylarıyla kıyaslanamazdı. Bu yüzden Çin'de kaliteli mutfak halka daha erkenden ulaşabildi. Fransa'dan ancak devrimden sonra gerçekleşebilen, o zamanlarda Çin'de zaten doğal bir şeydi.

Peki ya Japonya? İlk restoranlar Japonya'da 18. yüzyılda görüldü. Japonya'da toplum ve kültür 19. yüzyıla kadar büyük ölçüde statü farklılıklarının damgasını taşıyordu. Farklı tiplerde restoranın gelişmesi Avrupa'dan ve özellikle Çin'den daha açık bir şekilde, burada sosyal işaretlemeye ve ayrımların korunmasına yarıyordu. Japonya'da tamamen bir egzotik yer olan ilk Çin restoranı 1883 yılında açıldı; Batılı restoranlara çok ender rastlanıyordu. Gastronomi dünyasındaki "ince farklar" daha net görülebiliyordu. Açıktır ki restoranı Doğu Asya ve Avrupa birbirlerinden bağımsız olarak icat etmişlerdir, burada Doğu Asya'nın apaçık bir önceliği vardır; ancak Avrupa'nın 18. yüzyılda bahçe sanatını aldığı gibi restoranı da Çin'den aldığını düşündürecek hiçbir işaret yoktur.[238]

Yeni pazarlama biçimleri değişen yemek ve tüketim alışkanlıklarıyla bağlantılıydı. Bu konuda ABD dünya çapında öncülük ediyor, onu hemen ardından Almanya izliyordu. 1880'li yıllar marka ürünlerin ortaya çıkışını ve *marketing* yoluyla, yani adeta askeri kurmay yöntemleriyle araştırılan pazarın "fethi" stratejilerinin yaygınlaşmasını gördü. Singer dikiş makineleri ya da Underberg'in karakteristik şişesindeki şifalı bitki likörü ilk ortaya çıkan markalı ürünlerdi. Artık birçok tüketim malının standartlaştırılmış bir seri üretimi teknik olarak mümkün hale geldiği için bu markalar ortaya çıkabilmişti. Tüketiciler bir ürünün nereden geldiğini (doğrudan doğruya ilk üreticiden almadılarsa) o zamana kadar nadiren bilirlerdi; oysa şimdi sigara firmalarının, sabun üreticilerinin ya da konserve çorba fabrikalarının isimleri ve simgeleri belirleyici oluyordu: Markalaştırma ve onunla birlikte ayrıntılı bir patent yasası, yeni dönemin, örgütlenmiş kitle tüketimi döneminin unsurlarıydı.[239] Kültür ve iktisat tarihindeki bu büyük dönüşümü en etkileyici bir biçimde cisimlendiren ürün, eczacı John Styth Pemberton'un "akşamdan kalmalığa" ve baş ağrısına karşı bir ilaç ararken bulduğu ve ilk kez 8 Mayıs 1886'da Atlanta'da hazırladığı kahverengi, yapışkan, canlılık veren içkiydi: Coca-Cola'ydı bu ürünün adı. Satışları 1887'de 57 hektolitreden, 1913'te 256.00 hektolitreye çıkmıştı.[240] Böylelikle Coca-Cola 1880'li yıllarda ABD'de başlayan ve çok geçmeden Avrupa'da da büyük şirketlerin kurulmasına yol

açan büyük endüstriyel gıda ve keyif verici madde üretiminin ilk kuşağına dahildi. Bu sektörün, Heinz ketçabından Kellog's mısır gevreğine ve Lever margarinine kadar önemli ürünlerinin hepsi de laboratuvarda yaratılmışlardı. Markalı ürünler hızla dünyaya yayıldılar. Daha yeni yüzyılın ilk yıllarında Rockefellers Standard Oil Company'nin petrol lambası yağı, suni gübre ya da Batı'nın markalı sigaraları Çin'in en ücra köylerinde bile bulunuyordu. Yeni pazarlama kompleksinin, pazarlara nüfuz etme erimi için belirleyici olan bir diğer unsuru da posta ile satıştı, elbette bu da bir Amerikan icadıydı. Ülkenin genişliği ve bir başına kalmış çiftliklerin çokluğu, bu yöntemi akla getirmişti. Postayla satışın vazgeçilmez bir koşulu da demiryollarıydı; böylece 1913 devlet postalarının ağır paketleri bile teslim etmesinde bir kolaylık daha ortaya çıkmış oldu.[241]

Tüm bunlar bir araya geldiğinde yeni bir toplum tipi "tüketim toplumu" ortaya çıkar mı? 1980'li yılların başlarında tarih araştırmaları tüketicileri yeniden keşfetti ve böylelikle odak noktasında yalnızca endüstrileşmenin *üretimsel* başarımlarının yer aldığı bir tarih imgesini düzeltti ya da tamamladı. Ticaretin çarkları gereksinim ve rekabet, hazza yönelme ve modayla yağlanmıştı. Bu olgu kültür tarihi açısından ilginç olduğu kadar, ekonomik ilerlemeyi açıklamak için de önemlidir. Çünkü üretimin rasyonelleştirilmesinden kaynaklanan itilimleri, yalnızca yeterli bir talep makroekonomik büyüme süreçlerine tercüme edebilir. Tüketim toplumu ne zaman başladı? Bu deyimden, hemen hemen *herkesin* bir öz amaç olarak tüketimin peşinden koştukları bir refah toplumu anlaşılmıyorsa, yalnızca küçük bir seçkinler grubunun geleneksel lüks tüketiminin ötesinde, tüketime yönelik sosyal tabakaların varlığı aranıyorsa, hiç kuşkusuz 18. yüzyıl İngiltere'si böyle bir tüketim toplumunun özelliklerine sahiptir.[242] Elbette, bir kez daha 1550 ile 1644 yılları arasındaki dönemde Çin'in böyle bir tüketim toplumu olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı sorulabilir. O dönemde imparatorluk sarayı ve memurlar dışındaki geniş halk kesimlerinin, yani bir aristokrasinin Çin'deki karşılığının satın alma gücüne sahip talebinin varlığı açıktır. Modayı 18. yüzyıl Avrupa'sının yeni bir kazanımı olarak tanımlanır ve böyle bir modanın Asya'da var olmadığına dair Avrupalı klişe tekrarlanırsa, buna karşılık olarak resmi kıyafet nizamnamelerinin çöktüğü ve muhafazakâr gelenek bekçilerinin ahlakın çöküşü hakkındaki yakınmalarının sıklığının,

giyim kuşam alanındaki normlarda yaşanan erozyonun boyutlarını gösterdiği geç Ming döneminin Çin'ini gösterebiliriz.[243]

Hannes Siegrist şöyle bir "tüketim toplumu" ideal tipi tanımlamıştır: "Görece fazla refah, küçük bir seçkinler grubunun elinde yoğunlaşmaz. Asgari ölçüde burjuva eşitliği ve siyasal haklar, geniş bir orta tabaka, sosyal hareketlilik ve rekabet vardır. Belirli bir değerler çoğulluğu, çalışkanlık, iş etiği ve iç dünyadan, kısmen de dinsel motiflerden kaynaklanan varlıkları elde etmeye çabalama genel olarak yaygındır ve meşru kabul edilir. Tarım, endüstri ve ticarette belirli bir işbölümü ve rasyonelleşme mevcuttur. Ailelerde dışa yönelik bir çalışma, meslek ve para kazanma yönelimi; ayrıntılı bir kurumsal ve hukuksal sistem; kestirilebilir ve hesaplanabilir eylemi mümkün kılan ve teşvik eden rasyonel bilgi; malların üreticileri, aracıları ve tüketicileri arasındaki anlaşmayı mümkün kılan ve satın alma ve tüketmenin yorumlanışına kılavuzluk eden kültürel bir aygıt. Para, genel mübadele aracı olarak işlev görür."[244]

Bu tanımdaki belirtilerin çoğu geç Ming dönemindeki Çin için uygundur. Çin yine de bu doğrultuda gelişmemiş ve başka birçokları gibi, Avrupa tarafından geride bırakılmıştır. Avrupa ve Kuzey Amerika'da Siegrist'in karakterize ettiği toplum tipi doğrultusunda uzun erimli bir dinamik oluşmuştur. Bu sırada ulusal kültürel farklılıkların ne ölçüde keskinleştirildikleri ya da törpülendikleri, 20. yüzyıl açısından özellikle de "Avrupa'nın Amerikalılaştırılması" başlığı altında yaygın bir şekilde tartışılmıştır. Küresel tarih açısından her şeyden önce, daha 19. yüzyılda Avrupalı-Amerikalı tüketim kalıplarının ve tüketim hedeflerinin dünyanın geri kalanında ne ölçüde benimsendikleri sorusu, ilginç bir sorudur. Bu soru genel olarak değil, ancak örnekler üzerinden yanıtlanabilir.

Özellikle Latin Amerika'nın yeni cumhuriyetlerinde, Kreol seçkinler Avrupa'ya doğru güçlü bir tüketim yönelimi gerçekleştirdiler. Latin Amerika bağımsızlıktan hemen sonra İngiliz tekstil ürünleriyle adeta dolup taştı. Daha demiryolu inşaatının başlamasından çok önce katır kervanları İngiliz pamuklu kumaşlarını liman şehirlerinden Meksika ve Peru'nun yaylalarına taşıdılar. Yirmi ya da ot yıl sonra Latin Amerika pazarları İngiliz tekstil ürünlerine hemen hemen doymuştu. İthal edilenlerin yalnızca çok azı şehirlerin dışına, ülkenin iç kesimlerindeki *hacienda*'lara (büyük çiftlikler) ve maden ocaklarına ulaşabiliyordu. Ne var ki satın alma gücüne sa-

hip seçkinler gitgide daha fazla Avrupalı yaşam tarzını benimsediler. Yerli üretimin yokluğunda Batılı ilerlemenin prestij kazandıran simgeleri İngiltere ve Almanya'dan, İtalya ve Fransa'dan ve giderek artan bir biçimde ABD'den ithal edilmek durumundaydı. Ürün çeşitliliği makinelerden Fransız şarabına ve İngiliz birasından, atlı arabalara, gözlüklere, bisikletlere ve zenginlerin görkemli binaları için mermere kadar uzanıyordu. Gilberto Freyro, Brezilya zenginlerinin 19. yüzyılın başlarında, o zamana kadar Protestan zındıklar olarak aşağıladıkları İngilizleri, şimdi takma dişler konusunda taklit etmeye çalıştıklarını söylüyor.[245] Latin Amerikalı tüketicilerin küçük bir azınlığı, göze çarpan Avrupalı bir yaşam tarzı sürüyorlardı, bu tarzda İspanyol örneklerin hemen hiçbir önemi yoktu. Bu yaşam tarzı yüzyılın ortasından itibaren Buenos Aires gibi bir şehrin görünümünde de kendini hissettirdi. Şimdi alışveriş bulvarları, büyük oteller, *salons de thé* (çay salonları) ve pastaneler ortaya çıkıyordu. Yönünü Avrupalı örneklere göre değiştirmek, ırkçı bir yeni değerlendirmeyle bağlantılıydı: Artık Afrika kökenli fırıncıdan değil, orijinal Fransız pastanesinden alışveriş yapılıyordu; o zamana kadar genellikle siyah olan piyano öğretmeni, doğrudan doğruya Avrupa'dan getirtiliyordu.[246] Bu sırada toplumsal modernleşme, halkın çoğunluğunu es geçiyordu. Bu talep de giderek artan bir biçimde Latin Amerika'nın Avrupa'ya yaptığı ihracatla (kahve, bakır, guano vb.) finanse ediliyordu.

Giyim her zaman tüketim tercihleri için iyi bir gösterge olmuştur. Latin Amerika'da, özellikle de yerli nüfus oranının yüksek olduğu ülkelerde toplum, sömürge dönemindeki gibi giyinen köylüler ile "uygarlaşmamış" yurttaşlarıyla araya mesafe koymaya önem veren şehirliler arasında bölünmüştü. Melez "mestizio"lar da kıyafet işaretlerine, örneğin cilalı deri ayakkabıya değer veriyorlardı. Onların alanlarında da maddi kültür hızla kırsal alan ve şehir şeklinde bölündü. Yüzyıl dönümündeki *Belle Époque* döneminde Latin Amerikalı üst tabakanın İngiltere ve Fransa'nın uygarlığı ve mallar dünyasıyla özdeşleşmesi doruk noktasına vardı. İlerleme "ülke dışı"yla eşit tutulduğu için, yabancı malları modernliği simgeleri olarak yorumlamaya sınırsız bir yatkınlık vardı. İhracat ekonomileri bu yüzden aynı zamanda ithalat ekonomileriydi; her iki veçhede de uluslararası düzene bir çevre konumunda eklemlenilmişti. Latin Amerika ülkelerinin ekonomik gelişmesi kendi endüstriyel üretimlerine da-

yanmadığı için, hemen hemen tüm prestij mallarının dışarıdan getirilmesi gerekiyordu. Latin Amerika'nın şehirliliğinin tamamı Avrupa'nın damgasını taşıyordu, çünkü yalnızca giysiler ve mobilyalar değil, çağın Avrupa'sının restoran, tiyatro, opera, balo gibi tipik kurumları da ithal ediliyordu. En iyi Fransız aşçılar istihdam ediliyordu; 1910'da bağımsızlığın yıldönümü vesilesiyle yapılan resmi kutlamalarda tek bir Meksika yemeği servis edilmemişti. Lima'da golf ve at yarışı bir saplantı haline gelmişti. Tren garları, Paris veya Londra'dakilerin tıpatıp kopyaları halinde inşa ediliyordu.

Avrupalı referans normlarının taklit edilmesinin doruk noktasıysa, subtropik ve tropik iklim bölgelerinde ağır İngiliz erkek kıyafetlerinin benimsenmesiydi. Daha önce İngilizler bunu Hindistan için gerekli görmüşlerdi. Genel Vali Lord Cornwallis 1790 yılında hâlâ akşam yemeklerinde ceket giymeyebiliyordu. Yirmi yıl sonraysa, sömürgeci seçkin tabaka mensuplarının en sıcak havalarda bile *natives*'in [yerlilerin] karşısına yalnızca takım elbiseyle çıkmaları doğal bir durumdu; 1830 yılında Eeast India Company'nin görevlilerine kamusal alanda Hintli kıyafetleriyle dolaşmak yasaklanmıştı.[247] Latin Amerika'da da bir süre sonra aynı şeyler yaşandı. Rio de Janeiro'da ve başka birçok şehirde beyefendiler hava sıcaklığı ve rutubet oranı ne olursa olsun yeni penguen kostümleriyle boy göstermek zorundaydılar: siyah caketatay, beyaz kolalı gömlek ve beyaz yelek, kravat, beyaz eldivenler ve silindir şapka. Zengin çevrelerin hanımları korselerin içine giriyor ve kat kat ağırlaşan kumaşlarla örtülüyorlardı. 1860'lı yılların sonuna kadar Crinoline [çemberli etek] Brezilya'da *de rigueur*'dü [elzemdi]. "Uygar olmanın" bedeli böyle bir fedakârlıktı.

Söz konusu tropik kültürler "uygarlığa" giden yolda uzun mesafeler kat ettiler; bu yollarda üst tabaka da geleneksel olarak kamusal alanda Avrupalı ya da İslami kıyafetlerle görünmüyordu. Siyam'da reformlar yapan Kral Chulalongkorn, uyruklarını kapalı bir giysiye ikna etmek için elinden geleni yaptı. 20. yüzyılın başında Siyam şehirleri tamamen giyinikti.[248] Lagos'ta daha 1870'li ve 1880'li yıllarda Batı'ya yönelmiş Afrikalılardan oluşan küçük bir grup, redingotlar ve pahalı kadın kıyafetleri giyilen, kiliselere, konserlere ve kriket maçlarına gidilen bir sosyal yaşam yaratmayı başardı.[249] Bir politikacı olarak tutumluluğun simgesi ve dostu olan Gandi, daha sonra bu süreci tersine çevirdi: İlk dönemde çe-

kilen fotoğraflarında görüldüğü geç Victoria tarzı giyinen bir züppeden, Winston Churchill'in aşağılama amaçlı sözleriyle "çıplak bir Fakir"e dönüşmüştü.[250] Avrupa dışındaki dünyanın başka hiçbir yerinde Avrupa uygarlığının maddi formaliteleri başka hiçbir yerde Latin Amerika'daki kadar ve hiçbir eleştiriye tabi tutmadan benimsenmemiştir; belki Mısır Hıdivi İsmail'in döneminde (1863-1879 yıllarında hüküm sürdü), Latin Amerika'daki kadar büyük bir Avrupa taklitçisi tüketim fetişizmi yaşanmıştır.[251]

Buna karşılık Batı ve Doğu Asya'daki kültürel direnç daha güçlüydü. Sultan II. Mahmud Osmanlı yüksek bürokrasisinin Batılı tarzda erkek giysileri giymesi talimatını verdi. Ordu da Avrupalı üniformalara geçti. Ne var ki bu durum, kesinlikle moda vurgulu bir Avrupa giyim anlayışının benimsenmesi anlamına gelmiyordu; daha ziyade görev kıyafetlerindeki dışsal bir değişiklikti. Değişiklikler sarayın ve devlet aygıtının ötesine uzanmıyordu. İstanbul'un sokaklarında erkekler daha uzun bir süre ağırlıklı olarak geleneksel kıyafetlerle görüntülendiler; 1870'lerden önce kadınlar Avrupalı kıyafetler içinde fotoğraflanmış değillerdir. Avrupa etkisi, yüzyıllardır zaten olduğu gibi, geleneksel giysi formlarında yeni türden malzemelerin (örneğin Fransız veya Çin ipeğinin) kullanılması şeklinde görülüyordu. Ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa kıyafetleri, yerli kıyafetler karşısında yaygın ve kültürel olarak kabul edilebilir bir seçenek haline geldi.[252] Yabancı malzemelerin kültürel açıdan bilinçli olarak alındığı düşünülmemeli. Avrupa'dan ithal edilen malların yerli tekstil imalatını büyük ölçüde yıkıma uğrattığı yerde, genellikle başka seçenek kalmıyordu. O zamanlar henüz bir sömürge olmayan Fas'ta, daha 1880'li yıllarda hemen herkesin yabancı kökenli pamuklu giysiler giydiği söyleniyor.[253]

Japonya Avrupa'yla elbette Latin Amerika gibi sömürgeci bir geçmişi paylaşmıyordu. 1853 yılından önce çok az temas kurulmuştu ve bunların bütün bir Japon toplumuna yansıması olmamıştı. Bu yıldan sonra –ve özellikle 1868 yılındaki Meiji Reformu'yla siyasal sistemin çökmesinden sonra– Japonya Batı'ya açıldı ve bir modernleşme politikası başladı; devlet, hukuk ve ekonomi için yeni örgütlenme biçimleri doğrudan doğruya Avrupa'dan, ikincil olarak ABD'den de alındı. Bu geniş çaplı Avrupalılaştırmaya karşılık düşecek şekilde, özel hayatın da aynı ölçüde Japonluktan çıkarılması hiçbir zaman söz konusu olmadı. Geleneksel Japon giyiminin

önceliğinden vazgeçilmedi. Gerçi Meiji 1872 devlet şurası kararında itibaren devletinin önde gelenleri, imparatora varıncaya kadar, redingot, silindir şapka ve Batılı tarzda üniformalar giyiyorlardı; gerçi 1880'li yıllardan itibaren düşük rütbeli yerel memurlar bile Batılı tarzda giyiniyorlardı; yine de evlerde Japon giysileri devam ediyordu. Pahalıya mal olacak erken bir gardırop Batılılaşması taşkınlığı, bir süre daha kimononun ılımlı "iyileştirilmesi"yle engellendi. Maddi kültürün diğer alanlarında hâlâ özgüvenli bir tavırla alışıldık olana bağlı kalındı. Ancak, deri ayakkabı tercihi erkenden yaygınlaşmış görünüyor: Bu ayakkabılar gıcırdadıklarında ve "şarkı söylediklerinde" özellikle beğeniliyorlardı. Gelenekle ilerlemeyi bağdaştırmak isteyenler, geleneksel kıyafetlerin *altına* deri ayakkabılar giyiyordu; bu kombinasyon bugün bile Budist keşişler arasında çok yaygındır.[254] Şapka burjuvalığın evrensel bir simgesi oldu. Japon devlet görevlisi de, Afrikalı ya da Hintli bir avukat da şapkasını gösteriyor; Polonya'nın endüstri şehri Lodz'da yaşayan bir işçi de pazar günleri şapka giyiyordu.[255] Kemal Atatürk 1925'te çıkan bir kanunla devlet memurlarının şapka takmasını zorunlu kıldı ve 1836 yılında devletin reform arzusunun simgesi olarak getirilmiş olan fesi yasakladı. 19. yüzyılda yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hıristiyan azınlıkların giymesine izin verilen şapkanın zorunlu tutulmasından önce, devrimci Jön Türkler anti-Osmanlı "Kafkas" kalpağını tercih etmişlerdi.[256]

Çin'de Batılı tüketim kalıplarına gösterilen direnç Japonya'dakinden daha fazlaydı. Batılı kıyafetler genel olarak ancak Qing hanedanının askeri reformları sayesinde Çinlilerin giyim pratiğine girebildiler. Daha 1919 yılındaki ulusal protesto hareketine, "4 Mayıs Hareketi"ne ilişkin fotoğraflarda ve film sekanslarında, Pekin'in siyasal açıdan radikal ve genellikle Avrupa kültürünü yakından tanıyan profesör ve öğrencilerinin yere kadar uzanan geleneksel bilge kıyafetleriyle yürüdükleri görülüyor. 1920'li yıllarda bu çevreleri de fetheden pantolon ve ceket, geleneksel olarak köylülerin ve sıradan askerlerin giysileriydi.[257] Çinli tüccar sınıfının içinde, 19. yüzyılın ortasından itibaren Hong Kong, Şanghay ve diğer liman şehirlerindeki Batılı iş ortaklarıyla özellikle yakın ilişkiler kurmuş olan gruplar da, özel yaşam tarzlarında hâlâ eski örneklere sadık kaldılar ve Avrupalı lüks ithal malları için iyi birer müşteri olmadılar. Batılı tüketim tarzlarının Çin şehirlerindeki cazibesi ancak 1920'li

yıllarda arttı, ama yine de "emperyalist malların" tüketilmesi ulusal bir ihanet olarak görüldüğü için, bu artışa yurtseverce bir vicdan rahatsızlığı eşlik ediyordu. Şehirli tüketici tabakalarının Avrupa ve Kuzey Amerika mallarına ve modellerine büyük açılışı kıta Çin'inde ancak 1980'li yılların ortasında, yani Latin Amerika'dan tam bir yüzyıl sonra başladı; bu defaysa yaygın bir yerli endüstrileşme ve büyük çaplı bir marka korsanlığı söz konusuydu.

Avrupalı kültürlemenin Asya görenekleri üzerinde ters yönde bir etkisini de görüyoruz. Çin'de ve özellikle Hindistan'da 19. yüzyılda böyle şeyler, ırkçı bir statü sınırının aşılması olarak, gitgide daha keskin bir biçimde yargılanmıştır. Ters yönde bir uyum sağlama da reddedilmiştir. Nasıl ki daha sonraları Afrika'da "pantolonlu zenciler"le alay edildiyse, Hindistan'da daha erken 19. yüzyılda İngilizler tarafından ayakkabı ve takım elbise giyen Hintlilere karşı tepki gösterilmiştir. Böyle bir kıyafet tavrı küstahlık olarak ya da maymun gibi taklit eden bir sözde-Avrupalılaşma olarak görülmüştür. Hintli orta tabakanın en iyisi "Hint usulü" giyinmesi gerekiyordu; rengârenk bir feodalizmin müzelik kalıntıları olarak görülen prensler için de, Britanya Hindistan'ının simge tasarımcıları özellikle "egzotik" şatafatlı giysiler tasarlıyorlardı. En yüksek rütbeli prenslerden biri, reform yanlısı Baroda Mihracesi Sayaji Rao III. Gaekwad, 1911 Aralık ayında Durbar gününde (Prensler günü) Delhi'de Kral-İmparator V. George'un karşısına diğer prensler gibi Doğulu kıyafetlerle ve mücevherlerle süslenmiş olarak değil de, Batılı tarzda sade bir beyaz takım elbiseyle ve zorunlu kılıç yerine bir bastonla çıkınca büyük bir skandal yaşandı.[258] Ters yönde kültürleme 18. yüzyılın Hindistan'ında, Hintli bir yaşam tarzının benimsenmesi olarak sık sık görülen ve tolere edilen gündelik bir durumdu.[259] 19. yüzyılda benzer bir durum Hollanda Doğu Hindistan'ında hâlâ mümkündü. Oradaki beyazlar 18. yüzyılda o denli Doğululaşmışlardı ki, Napoléon Savaşları sırasında Cava'yı 1811 ile 1816 yılları arasında işgal etmiş olan Britanyalılar, yozlaştığı düşünülen sömürgeci Hollandalıları "uygarlaştırmak" için büyük gayret gösterdiler. Erkeklerin, yerli kadınlarla hiç gizlemeden yaşadıkları metres hayatından, kadınların da tembellik etmekten, Hint asması yaprağı çiğnemekten ve Doğulu kıyafetler giymekten vazgeçirilmesi gerekiyordu. Bunda büyük bir başarı gösterilemedi: Batavia'daki Avrupalıların ve Çinlilerin de yaşam tarzı *daha da*

Asyalılaştı; *rijsttafel** yeniliyor, en azından evde *sarong*'lar giyiliyor ve sonu gelmeyen öğlen molaları veriliyordu.[260]

Avrupalı örnekleri benimsemenin, birçok durumda gönüllü olarak gerçekleşen bir kültürel olay olduğunu ne kadar vurgulasak azdır. Zaman zaman sömürge yetkililerinin ve misyonerlerin de katkısı olmuştur, ama bu kesinlikle bir kural değildi. Çok sayıda örnekte, Avrupa mimarisinin Asya'da ve Afrika'da her türlü sömürgeci ya da yarı sömürgeci bağımlılıktan tamamen bağımsız olarak benimsendiği görülebilir. Qing imparatorları 18. yüzyılda Cizvit tarikatının mimarlarına Pekin yakınlarında Rokoko stilinde bir yazlık saray inşa ettirdiler. 1806 yılından sonra İmparator Gia Long diye anılan ve yıllar süren karışıklıkların ardından Vietnam'ı yeniden birleştiren Vietnam hükümdarı Nguyen Anh, yeni başkenti Hanoi'de ve bütün büyük taşra şehirlerinde ünlü kale yapımcısı Vauban'ın ilkelerine uyan iç kaleler inşa ettirdi. İnşaat planlarını, İmparatorun hizmetinde ücretli olarak çalışan – Paris'ten resmi olarak görevlendirilmemiş Fransız subayları çizmişti. Gia Long'un Avrupa mimarisini, geleneksel olarak Vietnam'da belirleyici olan Çin mimarisine tercih etmesinin nedeni, amaca uygunluktaki üstünlüğünü görmüş olmasıydı. Bu kararda Fransız nüfuzunun ya da Fransız prestijinin bir yansımasının hiçbir rolü yoktu. Gia Long bir Batı taklitçisi değildi, daha ziyade yabancı ülkelerin arzları içinden özgürce alım yapan *free shopper*'ın erken bir örneğiydi. Katolik misyonerlerle iyi ilişkiler içinde olması, mandarinlerini ve subaylarını ilkönce Konfüçyüs kültüne dahil etmesine engel değildi.[261]

Son bir örnek: Ancak 1896 yılında (Fransızlar tarafından) sömürgeleştirilen Madagaskar Adası'nda 1820'li yıllardan beri Avrupalı amatör mimarların oluşturduğu fantastik bir mimari ortaya çıktı. Bu mimari önceleri, birkaç misyonerin mütevazı yapılarıyla başlamıştı. 1831 yılında gemisi batınca kendini bu adada bulan, serüvenci Jean Laborde daha hırslıydı. 1839 yılında kraliçe için bir saray inşa etti; yerli üslubun unsurlarını yeni Gotik üslupla ustaca birleştirmiş ve bütünü Avrupa yapı tekniğiyle stabilize etmişti. Başka kamu binalarında, Hindistan'da öğrendiği Hindu unsurlardan alıntılar yaptı. Daha sonraki yapı sanatçıları granit cepheler, balkonlar ve roman tarzı kemerler eklediler. Böylece ortaya çıkan

* (Felemenkçe) Çeşitli yerli pirinç yemeklerinden oluşan menü - ç.n.

yeni resmi üslup, saraylı hanımların yeni Paris ve Londra modasını takip ettikleri başkent Antananarivo'ya kendine özgü ve biricik bir görünüm kazandırdı. Bu arada, Merina monarşisi kesinlikle o dönemin gayretle kendi kendine Batılılaşanlarından değildi. Aslında, ülke siyasal olarak giderek daha fazla dışarıya kapandı ve Avrupalıların niyetlerine karşı derin bir güvensizlik duyuldu.[262]

Maddi koşullar bütünü ya da fiziksel esenlik ölçüsü olarak anlaşılan yaşam standartları, sınırları belli büyük toplumlar için esas olarak aynıdır, kısmen de bu toplumlar içinde sosyal ve bölgesel açıdan, cinsiyete ve ten rengine göre olağanüstü farklılıklar gösterirler. Örneğin bir toplumun üyeleri arasında büyük gelir farklılıkları bulunsa da epidemiyolojik durumlar çok benzer olabilir. Zenginler çiçek hastalığı ve kolera karşısında yoksullardan daha güvenli değillerdi. Yaşam standartları bir yandan niceliksel açıdan yaklaşık olarak ifade edilebilir ve belirli bir sıralamaya sokulabilir: Günümüzde İsviçre'de hiç kuşkusuz Haiti'ye göre daha iyi "yaşanmaktadır." Diğer yandan tek tek toplumlar ve toplum *tipleri* içinde farklı farklı ölçütler vardır: Pirinç çiftçileri arasındaki zenginlik Bedeviler ve dükkân sahipleri arasındaki zenginlikten farklıdır. Toplumların ve içlerindeki sosyal grupların, "hastalık" olarak neyi algıladıkları ve bu konuda hangi dilden konuştukları farklılıklar gösterir. Belirli dönemler için karakteristik olan hastalıklar vardır. Yüzyıl dönümünde Orta Avrupa'da "nörasteni"den yakınılıyordu; günümüzde tıpta böyle bir bulgu ve ifade hemen hemen ortadan kaybolmuştur.[263] Bunun tersine olarak 19. yüzyıl "stres" kavramını henüz bilmiyordu; bu kavram 1930'lu yıllarda fiziksel malzeme bilgisinden alındı. Elbette bu durum, 19. yüzyıldaki insanların günümüz ölçülerine göre "stressiz" yaşadıkları anlamına gelmez. Ancak yoksulluk/zenginlik, hastalık/sağlıklılık ya da açlık/ yi beslenme gibi, bu tür durumların betimlendiği kategoriler görelidir, moda bir deyişle "kültürel olarak yapılanmışlardır." Ne var ki bu kategoriler bedensel ve maddi yaşamın hissedilebilir gerçekliklerine ilişkindirler.

19. yüzyıl dünya çapında ve zaman içindeki uzantısı açısından bakıldığında, hiç kuşkusuz dünya nüfusunun büyük bir bölümünün maddi yaşam koşullarının iyileştiği bir dönemdi. Aydınlanma döneminden beri Atlantik'in iki yakasındaki Batı'nın temel ideolojisi olan ilerleme düşüncesine duyulan doğal kuşkunun, buna karşı

çıkacak raddeye vardırılmaması gerekir. Diğer yandan, böyle genel bir ifade de bir ölçüde beyliktir. Tüm eğilimlerin hep aynı yöne işaret etmiyor, hatta birbirleriyle çelişiyor olmaları daha ilginçtir. Bunun birçok örneği vardır: Erken 19. yüzyılda büyük şehirlerde birçok insan kırsal alandakilerden daha büyük gelirler elde ettiler ama genellikle daha kötü çevre koşullarında yaşadılar. Bir ve aynı toplumun içinde yaşam standartları sadece daha az veya daha çok skalasına göre farklılık göstermiyordu. Genellikle farklı ekonomi mantıklarını izliyorlardı. İşçi haneleri 19. yüzyılda genellikle asgari varoluş koşullarındaydılar ve bu yüzden zaman ufukları dardı; kültürlü ve mülk sahibi burjuva haneleri ise daha ileri bir geleceği planlayabiliyor ve farklı gelir kaynaklarını hesaba katabiliyorlardı.[264] Başka bir alandan, beslenmeden örnek verecek olursak: Avrupa'da 1840'lı yıllara kadar gelen "uzun" 18. yüzyıl hâlâ bir açlık yüzyılıydı. 19. yüzyılın ortasından itibaren Avrupa'da açlığın "yer değiştirmesi" hissedilir hale geldi, yani gıda maddeleri, nakliye teknolojisinin, iyileştirilmiş konserveleme ve depolama yöntemlerinin ve bir gıda endüstrisinin başlamasının desteğiyle büyük uzaklıklardan temin edilebiliyorlardı.[265] Hindistan'da yaşanan kıtlık örneğiyse, dolaşımın böyle bir genişlemesinin, ekonomik açıdan daha zayıf olan üretici bölgeler için ölümcül sonuçlar doğurabileceğini gösterdi. Bu yüzden, ilerleme kurbanları yalnızca "geri kalmış" ya da yeniliklerin hiç ulaşmadığı bölgeler arasında bulunmuyordu. "Modernliğin" frenleri kopmuş ve dizginlerinden boşanmış bir halde gerçekleştirdiği istila da sevimsiz sonuçlara yol açabiliyordu.

Bu bölümde yaşam standardının birçok veçhesini ele almadık; en azından belirli bir toplumun karakterini, toplumun zayıf kesimlerine, çocuklara, yaşlılara, engellilere ve kronik hastalara davranış tarzı kadar iyi belirleyen bir şey yoktur.[266] Bu yüzden çocukluğun ve yaşlılığın hikâyelerinin anlatılması gerekirdi. Bu hikâyeler 19. yüzyılda ve oradan itibaren, yalnızca farklı gelişme eğrilerinin değil, küçük çocukların ve fiziksel olarak engellilerin yaşama şanslarının da artıp artmadığını, dünyanın daha insani olup olmadığını gösterirlerdi.

VI

Şehirler

Avrupa Örneği ve Dünya Çapında Direnme

1 Kural ve İstisna Olarak Şehir

Bir "şehir," mekânı toplumsal olarak örgütlemenin bir tarzıdır. Bu tarzı diğer tarzlardan açıkça ayırmak zordur. Şehir daima başka bir şeyle, şehir-olmayanla bir gerilim içindedir. Bu başka şey çok farklı türlerden olabilir: Yerleşik köylülere sahip köyleriyle "kırsal alan," göçebelerin çölleri ve bozkırları, toprak sahiplerinin gücünün yoğunlaştığı büyük çiftliklerin ve plantasyonların dünyası; bu başka şey, ulaşılabilir çevredeki *başka* bir şehir de olabilir, bu şehir genellikle barışçıl bir rekabet, kimi zaman da –Atina ve Sparta, Roma ve Kartaca örneklerindeki gibi– savaşçı bir uzlaşmazlık ilişkisi içinde var olabilir.[1] Bir şehri şehir-olmayanla oluşturduğu özgün kutuplaşma içinde anlayarak tanımak kolaydır. Yine de, bir yerleşimin şehir olarak kabul edilmek için hangi koşulları yerine getirmesi gerektiğini biçimsel olarak belirtmek zordur. Şehir surları, artı çarşı, artı şehir hukuku: Bu tanım, ne başka uygarlık mekânlarında ne de 19. yüzyılda böyle, modernlik öncesi Avrupa'sında olduğu kadar net değildi. Nüfus güvenilir bir

ipucu değildir: İki bin, beş bin ya da on bin nüfus – şehir hangisinden itibaren başlar? Ulusal istatistik kurumları bile bugüne kadar, "şehir"i tanımlamak için uluslararası kıstaslar üzerinde bir anlaşmaya varamamışlardır. Bu yüzden istatistikleri birbirleriyle karşılaştırmak genellikle zordur. Şehirlilerin kimliği de tartışmalıdır: Bu arada kimi şehir tarihçileri işi, *urban history*'nin tarih biliminin diğer kısmi alanlarından ayrılabilip ayrılamayacağını tartışmaya kadar vardırıyorlar: Hemen hemen *her* tarihsel gelişmenin yüzü bir biçimde şehirlerden yansımıyor mu? Onlar da, şehirleri her biri karakteristik birer profile ve özel bir "tin"e sahip sosyal alanlar olarak mı, yoksa daha ziyade kapsayıcı bir şehirleşme sürecinin birbiriyle değiştirilebilir şekillenişleri olarak mı görmek gerektiği konusunda görüş birliği içinde değiller.[2] Şehir tarihi ve kentleşme tarihi iki farklı türden bakış tarzı olarak yan yana duruyor. Biri tek bir şehrin fizyonomisini görürken, diğeri Modern Çağ'ın hatta toplam insan yerleşimi tarihinin büyük eğilimlerini görüyor.[3]

Şehir Modelleri

Şehirler kurmuş olan her uygarlığın, ideal şehir hakkında kendine özgü bir tasavvuru ve farklı türden şehirleri tanımlamak için özel bir terminolojisi vardır. Bir Çin *dushi*'si bir Yunan *polis*'iyle ya da bir İngiliz *township*'iyle aynı şey değildir; uzun süreye yayılan, örneğin Bizans'tan İstanbul'a uzanan gelişmelerde tamamen farklı şehir imgeleri birbirlerini izleyebilir. Tek tek şehirli kültürlerin her biri "şehir" ve kentlilik hakkındaki kendi özel anlayışlarını oluşturmuşlardır. Bu yüzden şehirler her bir özel uygarlığın yoğunlaşmış ifadesini oluştururlar; toplumların yaratıcılığın en açık bir şekilde dile geldiği yerlerdir. 18. yüzyılda ve hatta 19. yüzyılda hiç kimse Pekin ve Agra'yı, Edo (1868 yılında Tokyo adı verildi) ve Lizbon'u, İsfahan ve Timbuktu'yu birbiriyle karıştıramazdı. Bir kişi hangi şehirde bulunduğunu, bir köye göre daha net anlayabilir. Şehir mimarisi uygarlıkların özelliklerini çok az şey kadar belirgin kılar. Kültürel karakterler taşa bürünür. Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısındaki en önemli sosyal tarihsel süreçlerden biri olan "mega-şehirler"in gelişmesiyle birlikte, şehirlerin ait oldukları uygarlık açısından tipik olan kişilikleri törpülenmiştir. Yine de, daha önceki dönemlere ilişkin olarak da, coğrafyacıların ve sosyologların

ortaya koydukları şehir modellerini kesin olarak kabul etmekten kaçınmak gerekir. Çin, Hint ya da Latin Amerika şehrinden söz etmek ve bununla her şeyden önce hep aynı temel hatları kastetmek, ancak ve ancak böylesi tipler çok sayıda tekil örneğin radikal bir soyutlanışının sonucu olarak anlaşılıyorsa anlamlı olur. Bu türden tipler çok fazla basitleştirirler, zaman içindeki değişiklikleri –örneğin 19. yüzyıldaki kentleşme gibi– çok yetersiz bir biçimde yakalayabilirler ve bu yüzden aşırı statik bir görüntü sunarlar.[4] Benzer işlevlere sahip şehirler, örneğin liman şehirleri veya başkentler arasında, uygarlık sınırlarının ötesindeki ortaklıkların genellikle farklılıklardan daha büyük olduğunu da gözden kaçırırlar. Her şeyden önce, uygarlıkları (ya da Alman coğrafya biliminde söylendiği gibi "kültür uzamları"nı) toplumsal düzenin kendi içinde tek biçimli ve birbirinden kesin sınırlarla ayrılabilen alanları olarak görmek tartışmalıdır. Güney Asya'nın her bir köşesinde bir "Hint şehri" bulmak kesinlikle mümkün değildir; Çinliler söz konusu olduğunda, nereye gelirlerse gelsinler, her yerde aynı tipte yerleşimler kurduklarını söylemek doğru değildir. Şehir biçimleri, değişen koşullarda hep yeniden, adeta kendiliğinden dile gelen, uyuklayan "kültürel kodlar" değillerdir. Hiç kuşkusuz kentsel yaşamın farklı tarzları için öncelikler vardır: Avrupalılar bir şehrin merkezini ararlar, Kuzey Amerikalılar bunun eksikliğini pek hissetmezler. Oysaki daha en baştan kültürel açıdan özgün morfolojilerin varlığını kabul etmektense, şehirlerin hedeflerine özgül koşullarda nasıl ulaşıldığını sormak daha ilginçtir. Örneğin "Çin şehri" söz konusu olduğunda Çinli-olmayan şehri dikkate alırız.

Şehirler ilişkilerin ve bağlantıların düğüm noktalarıdır. Çevrelerini organize ederler. Pazar, üst bir devlet aygıtı ya da şehir otoritelerinin diplomatik özerkliği birden fazla şehir arasında ticari ağlar, idari hiyerarşiler ve birlik oluşturan ittifaklar kurarlar. Hiçbir şehir bir ada değildir. Dış etkiler şehirler üzerinden toplumlara ulaşır; şehirler "Dünya"ya açılan kapılardır. Güçlü bir Batı ve aynı zamanda Yakındoğu-Müslüman düşünce geleneğinde şehirler tüm uygarlıkların başladığı yerlerdir. Modernlik öncesi seyyah şehirlere ulaşmaya çalışır. Şehirler onun gözünde yabanlığın tehlikelerinden kurtuluş yerleridir. Bir yabancı ve marjinal olarak şehirde köydekine göre daha az tehlikeyle karşı karşıyadır. Şehirlerde bilgi, zenginlik ve erk yoğunlaşır. Burada hırslılar, meraklılar ve ümitsizler için

yaşam fırsatları vardır. Kırsal cemaatlere kıyasla şehirler *daima* "ergitme potaları"dır. İmparatorluklar şehirlerden yönetilir, küresel sistemler şehirlerden yönlendirilir: Uluslararası finans dünyası Londra'dan, Katolik kilise Roma'da, moda sektörü Milano'dan ya da Paris'ten. Birçok uygarlığın yıkılmasının ardından, sonraki kuşakların mit oluşturan belleğinde kalan, şehirlerin anısıdır: Babil, Atina, ilk tapınağın kurulduğu Kudüs, halifelerin Bağdat'ı, Doç'ların Venedik'i. Şehir modernlik öncesi kökenlidir ve aynı zamanda modernliğin doğum yeridir. Şehirler, önde oluşlarıyla, güç fazlalıklarıyla ve *göreli* ilericilikleriyle çevrelerinden kesin hatlarla ayrılırlar. Ezelden beri böyleydiler. 19. yüzyılda yeni olan neydi?

Taşlaşma ve Evrensellik

Şehirli yaşam biçimleri yelpazesinin genişliğini küçümsememek gerekir. Bu yelpaze ilk gökdelenlere sahip metropollerden –burada 1885 yılında daha önce görülmedik 17 katıyla bir binanın inşa edildiği Chicago, bir adım öndeydi[5]– aşırı geçici bir karaktere sahip büyük yerleşimlere kadar uzanır. 19. yüzyılda da hâlâ hareket halindeki şehirler: *Villes itinérantes* vardı; bunlar erken Orta Çağ Avrupa'sındaki seyyar hükümdar saraylarına benziyorlardı. Etiyopya'da yüzyıllar süren hareketli başkent evresi, ancak 1886 yılında İmparator II. Menelik tarafından Addis Abeba şehrinin kurulmasıyla sona erdi; öncesinde, devasa büyükbaş hayvan sürüleriyle ve imparatorun ve soyluların ev eşyalarını ve kutsal eşyaları taşıyan 6.000 hamal köleyle, bir yerden bir yere taşınılıyordu. Güçlü bir simgesellikle vurgulanan başkentin kuruluşu, Etiyopya'nın modernliğe girişine eşlik edecekti. II. Menelik'in 1896 yılında İtalyanları Adua'da ölümcül bir yenilgiye uğratmasından sonra, bu adım uluslararası alanda da onaylandı: Büyük Güçler Etiyopya'nın bu beklenmedik başarısını, Avrupa stilinde elçilik binaları inşa ederek onurlandırdılar.[6] Fas kralları da 19. yüzyılın sonuna kadar zamanlarının çoğunu, çeşitli başkentlerinden birinde değil, eyer sırtında geçirdiler; aynı zamanda başkent inşa etmek açısından da çok çalışkan biri olan Sultan Mulay Hasan, daha 1893 yılında toplam 40.00 kişiden oluşan hizmetlileri ve personeliyle birlikte kraliyet yollarındaydı.[7] Böyle bir seyyarlığı arkaik olarak mı görmek gerekir? Ne de olsa, Çin'de, Çarlık Rusya'sında ve İngiltere'de de hâlâ

hükümdarların yazlık ve kışlık sarayları vardı. Dünyanın en büyük ülkelerinden biri 1860 yılından beri her yıl aylarca, havası temiz bir sayfiyeden, Ön Himalayalar'daki Simla'dan (günümüzdeki adı Shimla) yönetiliyordu. Britanya Hindistan'ının tüm eyalet valiliği aygıtı, kervanlarla gelerek bu dramatik dağlık bölgede karargâh kurmuştu. Gerçi Hindistan Kraliçesi Victoria'nın en yüksek temsilcisi, 1888 yılından beri geçici bir yerde değil, İngiliz geç Rönesans'ı tarzında inşa edilmiş bir saray olan Viceregal Lodge'da kalıyordu.[8]

Yine de, 19. yüzyıl genel olarak iktidarın sabit bir yerde durduğu ve şehirlerin sabitlendikleri, taşlaştıkları bir dönemdi. 1800'lerde Avrupa'da bile konutların taştan yapılması olağan bir durum değildi. İzlanda gibi kenar bir yörede bu ancak 1915 yılından sonra gerçekleşti.[9] Taşa geçiş sömürgelerde özellikle belirgindi. Sömürgeciler yerli politikanın akışkanlığını, bir bakışta görülebilen bir düzen uğruna kelimenin tam anlamıyla katılaştırmak istiyorlardı. Böylece aynı zamanda denizaşırı ülkelerde sonsuza kadar yerleşik kalma iddialarının altını çiziyorlardı. Son olarak da, taşın balçık ve ahşap üstündeki zaferini gerçekleştirerek uygarlaştırma görevini gerçekleştirdiklerine inanıyorlardı. Bunun ironik bir sonucu vardı. Kolay inşa edilen bina çabuk ortadan kalkar. Bir ateş onu yok eder, ya da politik ve ekonomik koşullar değiştiğinde kolayca yeri değiştirilebilir. Taş binalarda durum böyle olmadığı için, bugün ortadan kalkmış sömürgeciliğin en somut tanıklarıdırlar: Hor görülen harabeler, gecekonduya dönüşmüş villalar, postkolonyal politikanın hükümdar konakları ya da turizm amacıyla süslenip püslenmiş kalıntılar, bulundukları yörelerde çoğu zaman bugüne kadar kalmış en eski anıtları da oluştururlar.

Orman stoklarının tüketilmesi de kimi yerlerde taş yapıya geçmeyi makul kıldı. Ahşap yapılar her zaman eski moda, barbarca kabul ediliyorlar ya da burjuva öncesi iktidarların birer anısı olarak görülüyorlardı: Victoria döneminin *mock-Tudor* [Tudor taklidi] evlerinin ahşap cepheleri, taş konstrüksiyonların neo-klasik sağlamlığına yapılmış bir süsleme ekinden ibaretti. Ekolojinin ve ekonominin başka seçenek sunmadığı yerlerde ahşap ya da kerpiç şehirler varlıklarını korudular. Duruma uygun bir rasyonelliğin ifadesi olabildiler. Amerikalı zoolog ve sanat koleksiyoncusu Edward S. Morse'un belirttiği gibi, Japonya'da az sayıda insan Batı'daki gibi yangına dayanıklı binalar yapabilirdi; ama orada,

zararları düşük tutmak ve belki de döşeme tahtalarını ve kalasları yaklaşan yangından hızla kurtarabilmek için basit, demonte edilebilir tarzda ve kolay alev almayan malzemelerle inşa etmek mantıklıydı.[10] Bu kaderci felsefenin ömrü, Japon şehirlerinde de evler taş ve çimentodan yapılmaya başlayıncaya kadar sürdü. Eskiyen ahşabın, aşağıya kadar inen saz çatıların güzelliği, betonun ateşe dayanıklılığı bayağılığına feda edildi.[11]

Şehir adeta evrensel bir fenomendir. Devletlerin Avrupa'da icat edildiği söylenmiştir, bu saptama şehirler için geçerli değildir. Şehirli kültürler birbirlerinden bağımsız olarak Kuzey Amerika ve Avustralya dışında tüm kıtalarda ortaya çıkmışlardır. Çoğu zaman tarımla sıkı bir bağıntı içinde Ortadoğu'da, Nil havzasında, Doğu Akdeniz bölgesinde, Çin'de ve Hindistan'da, önemli ölçüde daha geç bir tarihte Japonya'da, Orta Amerika'da ve Sahra'nın güneyinde ortaya çıkmışlardır. Fiziksel bir şekil ve sosyal bir yaşam biçimi olarak şehir, Avrupa'dan aktarmanın bir ürünü değildir. Avrupa kökenli "modern" şehir tüm dünyaya yayıldığında hemen her yerde yerli şehir kültürleriyle karşılaşmış ve genelde bu kültürler ona teslim olmamışlardır. Tonchtitlán 1520'li yıllarda yerle bir edilmiş, yerine sömürgecilerin Mexico City'si kurulmuştur. Devasa surları (ortak merkezli üç dörtgenin içinde) ve on altı şehir kapısıyla eski Pekin, Avrupalı ve Japon fatihlere direnmiş ve ta ki 1950'li ve 1960'lı yıllarda şehir planlamacıları ve Mao Zedung'un kızıl muhafızları "feodalizm"in kalıntılarını yok edinceye kadar varlığını sürdürmüştür. Bunlar Batı'nın saldırgan güçleri karşısında yok olmanın ve ayak diremenin iki uç örneğiydi. Geri kalan her şey bu iki uç arasında yer alıyor. Mimari ve şehir örgütlenmesi unsurları kombine edildi, üst üste bindirildi, karıştırıldı, dar bir uzamda ve genellikle keskin çelişkiler içinde birbirlerine eklendi. Şehir modernliğine yönelik genel eğilim, farklı tarihlerde ama nadiren salt Batılı koşullarda, yol açıcı oldu.

19. Yüzyıldaki Eğilimler

19. yüzyılda "şehir"e ne oldu? 19. yüzyıl, özellikle ikinci yarısı, yoğun bir kentleşme dönemiydi. Daha önceki hiçbir dönemde sosyal yaşamda böyle uzamsal bir yoğunlaşma görülmemişti. Şehirli nüfusun artışı, geçmiş yüzyıllara göre hızlandı. Büyük yüzölçümlü

bazı devletlerde şehirli hayatı ilk kez hem ekonomik hem de kültürel açıdan başat yaşam biçimi haline geldi. O zamana kadar böyle bir durum, yalnızca Akdeniz Antik Çağı'nın merkez bölgelerinde, Song döneminin Orta Çin'inde (960-1279) ya da Erken Modern Çağ'ın Yukarı İtalya'sında söz konusuydu. Avrupa, Çin ya da Hindistan'daki şehir sistemlerinden hiçbiri şehirlere yönelik büyük insan akınına hazırlıklı değildi. Bu yüzden özellikle erken büyüme evreleri, bunalımlı uyum sağlama dönemleriydi. Büyümenin bir bölümü eski sistemleri bırakarak yeni şehirlere yönlendi. Eski şehirlerin hiç bulunmadığı bölgeler, özellikle de ABD'nin Orta ve Pasifik kıyısındaki batı bölgeleri, aynı zamanda estetik bakımdan olmasa da, sosyal bakımdan en başarılı bölgeler oldular. Yaklaşık 1820'den sonra bu bölgelerde kentleşme sıfırdan başladı; bu arada Kızılderili yerleşimlerine ait iyi seçilmiş yerler de devralındı. Süreklilik ve süreksizlik sorunu söz konusu değildi.

Dünyanın başka bölümlerinde gelişme nadiren süreklilik içeriyordu. Avrupa'da o dönemde yaşayanların çoğu, yüzyılın ortasından itibaren hemen hemen kıtanın tüm ülkelerinde var olan 19. yüzyılın *büyük* şehrinin, kentli geçmişle temelden koptuğu izlenimini yaşadılar. İlk olarak, 18. yüzyıl sonunun Fransız iktisatçıları, büyük şehrin –elbette Paris dikkate alınıyordu– "toplumun" bir araya geldiği ve toplumsal olarak belirleyici normların oluştuğu yer olduğu gözleminde bulundular. Büyük şehir ekonomik çevrimlerin itici gücü ve toplumsal hareketin çarpanı işlevi görüyordu. Şehirdeki değerler, kırsal alanda olduğu gibi yalnızca üretim yoluyla değil, salt etkileşim yoluyla bile artıyordu.[12] Dolaşım, yeni büyük şehrin özü, insanların, hayvanların, taşıtların ve malların şehir içinde ve şehrin yakın ve uzak çevresiyle alışverişinde, ulaşım teknolojisiyle gitgide daha da hızlandırılan hareketi olarak algılandı. Muarızlar, yeni büyük şehir yaşamının temposundan yakındılar. Şehir reformcularıysa tam tersine, şehrin fiziğini onun modern özüne uyumlandırmaya ve dizginlenen akışların yolunu açmaya çalıştılar: Ulaşımın önü caddelerin genişletilmesi, bulvarlar ve demiryollarıyla; suyun ve atık suların önü su ve kanalizasyon şebekeleriyle; temiz havanın önü gecekonduların iyileştirilmesi ve yapılaşmanın seyreltilmesiyle açılmaya çalışıldı. İngiliz halk sağlığı öncülerinden, Orta Çağ sonrası Paris'in yaratıcısı Baron Haussmann'a kadar, çok sayıda şehirsel yeniden şekillendirmenin temel itkisi buydu.[13]

Geç 19. yüzyılın Avrupa büyük şehri, erken Modern Çağ şehrine göre toplumsal olarak daha büyük bir farklılaşmaya sahipti. Oligarşileri daha az homojendi. Politik kararları veren patrici elit, "orta" zanaatçı-tüccar burjuva tabakası ve şehir yoksulluğu şeklindeki basit üçlü bölümleme eskimişti. Elitlerin beğeni uzlaşımı da tedavülden kalkmıştı. Şehir tesisleri nadiren "bir kalıptan" dökülmüş gibi tasarlanıyordu; yalnızca hükümdarların rezidanslarında değil, Güney İngiltere'nin burjuva kenti Bath'da da bu durum gerçekleşebiliyordu. Victoria dönemi şehri, estetik açıdan olduğu kadar toplumsal ve siyasal açıdan da bir "savaş meydanı"ydı.[14] Ne var ki daha dayanıklı inşa edilmişti: Daha az alçı, sağlam duvarlar, daha fazla demir. Ebediyen var olacak bir şehir. Boyutları da büyümüştü. Ortalama bir büyük şehir hükümet binası ve normal bir tren garı, daha önce yalnızca katedrallerin ve Versailles'ı örnek alan sarayların ulaşabildikleri boyutlara sahiptiler. Paradoksal bir biçimde, burjuva gösteriş mimarisi, insanları hükümdarların şatafatının yapamadığı kadar küçültmüştü.

Şehirlerin sadece yüzey, nüfus ve toplam nüfusa oran açısından salt niceliksel olarak büyümesinin yanı sıra 19. yüzyılda birçok genel eğilim de gözlemlenebilir:

1. Handiyse her yerde yaşanan kentleşme, dünyanın farklı bölgelerinde farklı hızlarda gerçekleşti. Bu bölgelerde şehirlerin büyüme hızı ile kentlileşme derecesi arasında artan uçurumlar göze çarpıyordu. Modernliğin temel bir özelliği olan, toplumsal gelişmedeki bölgesel hız farkları, diğer alanların pek azında bu kadar belirgindir.
2. Dünya üzerinde şehir tiplerinin çeşitliliği arttı. Az sayıdaki eski şehir türü ortadan kalktı, çok sayıda yeni tür ortaya çıktı. Çeşitlenme, ek özel işlevlerin ortaya çıkmasının bir sonucuydu: Demiryolları, demiryollarının düğüm noktası olan şehir tipini yarattı; boş zaman ve burjuva dinlenme ihtiyacı, plaj kentini ortaya çıkardı.
3. Geniş bölgelere hâkim olan ve yayılan metropoller, Babil ve eski Roma döneminden beri vardı. Dünyanın en büyük şehirlerini sürekli bir ilişki içinde birleştiren uluslararası bir ağlaşma boyutu ancak 19. yüzyılda ortaya çıktı. Böylece, bugün de daha yoğun bağlantılarıyla ve farklı bir içsel ağırlık dağılımıyla bildiğimiz dünya şehirler sistemi ortaya çıktı.

4. Şehirlerin altyapıları, tarihte örneği olmayan bir biçimde inşa edildi. Kent mimarisi (*built environment*) binlerce yıl boyunca esas olarak binalardan ibaretti. Şimdi şehirlere parke taşlar döşeniyor, liman alanlarına duvarlar örülüyor, kanalizasyon ve metro için yerin altına boru sistemleri döşeniyor ve tuğlayla kaplanıyor, tren ve tramvay rayları döşeniyor, sokak aydınlatmaları yapılıyordu. Artık yer üstünün yanı sıra yer altında da inşaatlar yapılması söz konusuydu. Yüzyılın sonunda şehirler daha temiz ve daha aydınlıktılar. Aynı zamanda en büyük metropollerde her türden korku ve kaçış fantezisine vesile olan gizemli bir yeraltı dünyası vardı.[15] Altyapı inşaatına muazzam özel ve kamusal yatırım yapıldı. Endüstrileşme boyunca, altyapı inşaatı endüstri tesislerinin yanı sıra, en önemli sermaye yatırımını oluşturdu.[16]
5. Şehirdeki toprak mülkiyetinin ticarileşmesi ve uzun erimde değerinin artması, "taşınmaz"ların yükselişi ve kira ilişkilerine atfedilen önemin artışı, bu maddi sabitleştirmeyle çok yakından ilişkiliydi. *Şehirdeki* toprak mülkiyeti ancak şimdi bir yatırım alanı ve spekülasyon konusu olmuştu. Toprak artık tarımsal değerlendirme yoluyla değil, salt konumuyla değer kazanıyordu. "Gökdelenler" bu gelişmenin simgesiydi.[17] Arsa değerleri, ekonominin üretici sektörlerinde hayal edilemeyecek bir hızla artıyordu. Yeni kurulmuş olan Chicago şehrinde 1832 yılında 100 dolar değerindeki bir şehir parselinin daha 1834 yılındaki fiyatı 3.000 dolardı ve aynı parsel bir yıl sonra 15.000 dolar değerine ulaşmıştı.[18] Paris gibi eski bir şehirde emlak spekülasyonu 1820'li yıllarda başladı.[19] Tokyo ve Şanghay gibi Asya şehirlerinin yükseliş yıllarında tamamen benzer piyasa mekanizmaları işliyordu. Kadastro işlemleri bu koşullarda ekonomik önem kazandı ve yeni bir hassaslıkla yapılır oldu. Arsa, yapı ve kira hukuku, hukukun yeni dalları olarak yerleştiler. İpotek kurumu olmayan bir finans ekonomisi artık düşünülemezdi. Yeni sosyal tipler ortaya çıktı: Emlak komisyoncusu, arsa spekülatörü, orta ve alt tabakalar için standartlaştırılmış konutları seri halinde üreten inşaat müteahhidi ya da *developer* ve nihayet kiracı.[20]

6. Şehirler gitgide daha planlı inşa edilir oldu. Kozmik geometrileri yeryüzünde yansıtıyorlardı. Hükümdarlar ideal şehirler kurdular; Avrupa'nın Barok döneminde bu adeta en sevdikleri uğraşlardan biriydi. Ne var ki şehir planlaması ancak 19. yüzyılda devletin ve yerel yönetimin kalıcı görevlerinden biri olarak görüldü. Yerel yönetimlerin planlama arzusu, başıboş büyümeyle sürekli bir mücadele halinde ve bu mücadelede sık sık yenilgiye de uğrayarak, şehir politikasının ve idaresinin vazgeçilmez bir bileşeni haline geldi. Bir şehir "modern" olmak istiyorsa, geleceğinin teknik vizyonlarını tasarlamak zorundaydı.
7. Şehir kamusallığına ve yerel politikaya yönelik yeni tasavvurlar ortaya çıktı ve yaygınlaştı. Kamusal alanda hareket edenler artık farklılaşmamış ve ne yapacağı kestirilemeyen bir halk ve bir oligarşiden ibaret değildi. Mutlakıyetçi düzenlemelerden vazgeçilmesi, daha geniş siyasal temsil, yeni kitle iletişim araçları ve çıkar gruplarının ve siyasal partilerin şehir arenasında örgütlenmesi, yerel politikanın niteliğini değiştirdi. En azından meşruti devletlerin başkentlerinde ve aynı zamanda parlamentoların kamusallığında, ulusal politika yapılıyordu: Oy kullanan ulus, başkentlerdeki politikayı o zamana kadar bilinmeyen bir katılımla izliyordu. Erken Modern Çağ İngiltere ve Almanya'sı için özellikle ayrıntılı olarak betimlenmiş olan, kulüplerden, derneklerden, kilise cemaatleri ve tarikatlardan oluşan zengin ve canlı bir dernekler sisteminin ilk adımları, tamamen farklı siyasal koşullarda geç imparatorluk dönemi Çin'in eyalet başkentlerinde de görüldü.[21]
8. "Kentlilik" hakkındaki yeni söylemler ve şehir yaşamına yönelik yeni eleştiri, şehirleri dünyayı yorumlama mücadelelerinin odak noktasına çekti. Şehirler zaten hep özeldiler ve şehirliler, en azından Akdeniz şehir kültürlerinin çevresinde, *rustici*'ye [kırsal bölge insanlarına] kibirle tepeden bakıyorlardı. Ne var ki, ancak 19. yüzyılın dinamik tarih düşüncesi büyük şehri ilerlemenin öncüsü, kültürel ve siyasal yaratıcılığın asıl mekânı mertebesine yükseltti. Hatta Jules Michelet Paris'i gezegenin evrensel şehri olarak mitleştirdi; bu imge daha sonra Fransız metropolüne dair "19. yüzyılın

Başkenti" ifadesinde sabitleşti.[22] Bundan böyle, kırsal hayatı övenlerin basit biri ya da bir gerici olduğundan kuşkulanılıyordu. Kırsal alanı savunanlar bunu artık kayıtsız bir *court* ve *country* dengesinden ötürü değil, altı kalın çizilmiş bir uygarlık eleştirisiyle, tarım romantizmiyle ya da öfkeli bir toprak ağalığı ruhuyla yapıyorlardı. Arkaik idealler bile yüzyılın sonunda "Bahçe şehri" şeklinde kentli bir yeniden tanımlamadan geçirilmişlerdi. Yeni bir bilim olan sosyoloji Saint-Simon'dan Simmel'e kadar, temelinde büyük şehir insanlarının yaşamının, "topluluk"tan ziyade "toplum"un, köydeki ağırkanlılıktan ziyade temponun ve sinirliliğin bilimiydi. Politik ekonomi, artık kırsal alanı, 18. yüzyıl fizyokratları gibi toplumsal zenginliğin kaynağı olarak görmüyordu. "Üretim faktörü" toprağa, ekonomik gelişmenin durgun bir engeli olarak artık kuşkuyla bakılıyordu. Karl Marx ve John Stuart Mill'in kuşağı için değer yaratımı endüstriyel olarak ve şehir uzamında gerçekleşiyordu. Şehrin kır karşısındaki bu yeni kültürel ağırlığı ayrıca köylülerin siyasal açıdan önem yitirmesinde de yansır. Güneydoğu Rusya'da yaşanan Pugaçev Ayaklanması (1773-1775) ile yüzyıl dönümündeki protesto dalgası (Çin'de 1900'deki Boksör Ayaklanması, Romanya'da 1907'deki köylü ayaklanması, Meksika'da 1910 yılında Zapatista hareketinin başlaması) arasında dünyada mevcut düzene tehdit oluşturan çok az sayıda büyük köylü ayaklanması yaşanmıştır. Akla gelebilecek kimi büyük isyanların, özellikle de Hindistan'da 1857 yılında yaşanan büyük ayaklanmanın ya da hemen hemen eşzamanlı olan Çin'deki Taiping Ayaklanması'nın köylülerden daha fazlasını kapsayan bir sosyal tabanı vardı. Bu isyanlar, köylü öfkesinin kendiliğinden dışavurumundan daha fazlasını ifade ediyorlardı.

19. yüzyılda şehrin "modern"leştiği ve "modernliğin" şehirde ortaya çıktığı sık sık söylenmiştir. Şehirli modernliği belirlemek ve hatta "modernliği" kronolojik olarak sabitlemek istendiğinde, sözü edilen süreçlerin tamamının tanımlamalara girmesi gerekir. Mevcut öneriler kullanışsız değiller ama tek yanlılar. 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan şehirli modernlik, rasyonel planlamanın kültürel çoğulculukla birleşmesi olarak (David Ward/Olivier Zunz), yoğunlaşma düzeni olarak (David Harvey) ya da deneyin

ve "parçalanmış öznellik" mekânı olarak (Marshall Berman) kavranmaya çalışılmıştır.[23] Erken Victoria dönemi Londra'sı, İkinci İmparatorluk Paris'i, 1890'dan sonraki New York, St. Petersburg ve Viyana, 1920'li yılların Berlin'i ve 1930'lu yılların Şanghay'ı böyle bir modernliğin uzamları olarak tanımlanmıştır. Bunun katıksız bir büyüklükle ilişkisi yoktur. Hiç kimsenin aklına, Lagos ya da Mexico City gibi megapolleri modernliğin timsali olarak tanımlamak gelmemiştir. Şehirlerin kahramanca modernliği, kimi zaman birkaç on yıl süren geçici bir andır: Düzen ve kaosun bir dengesi, göçün ve işleyen teknolojik altyapıların bir birleşimi, yapılandırılmamış kamusallık uzamlarının açılması, deneysel olanın nişlerindeki enerjikleşmedirler. Modernlik ânı, klasik dönemin sonundaki gibi, şehirli-olmayanın karşıtlığı olarak da hâlâ ayırt edilebilen belirli bir şehir biçimini gerektirir. Orta yoğunluktaki sonsuz, muğlak, çok merkezli "şehirler birleşmesi"nde iç ve dış sınırlar mevcut değildir. Sömürülen ya da "dinlenme bölgesi" olarak tüketilebilen bir *countryside* [kır bölgesi] bile yoktur. 19. yüzyılın kentsel alanı büyük şehirlerin deformasyonuyla birlikte sona erer.

2 Şehirleşme ve Şehir Sistemleri

Şehirleşme önceleri dar bir anlamda, makineye dayalı fabrika üretiminin yayılmasıyla bağlantılı olarak, şehirlerin hızla yayılması olarak kavranıyordu. Şehirleşme ve endüstrileşme bir ve aynı madalyonun iki yüzü olarak görünüyordu. Bu görüş tutarlı değildir. Günümüzde, şehirleşmeyi tamamen farklı koşullarda ortaya çıkabilen toplumsal hızlanma, yoğunlaşma ve yeniden örgütlenme süreci olarak kavrayan bir başka kavram kullanılır oldu.[24] Bu sürecin en önemli sonucu, verilerin hızla değiştokuş edildiği ve onlardan en iyi bir biçimde yararlanılan, yeni bilginin elverişli kurumsal koşullarda yaratılabildiği yoğunlaşmış insani etkileşim mekânlarının ortaya çıkmasıdır. Şehirler, özellikle de büyük şehirler bilgi yoğunlaşmalarıydılar. İnsanların oralara ulaşmak istemesi daha çok bu nedenleydi.[25] Kimi tarihçiler güçlü bir mekânsal yoğunlaşmanın söz konusu olduğu, yeni işyeri yoğunlaşmalarının ortaya çıkmasıyla başlayan *niceliksel* bir süreç olarak "kentleşme" ile yeni eyleme ve deneyim mekânlarının *niteliksel* olarak ortaya çıkışı, başka bir deyişle: Özel şehirli yaşam tarzlarının gelişmesi demek olan "şehir-

leşme" arasında bir ayrım yapıyorlar.[26] Bu ayrım, fenomenin çok sayıda veçheye sahip olduğuna dikkat çekse de, biraz şematik ve pratikte uygulanması zor bir ayrımdır.

Şehir ve Endüstri

19. yüzyılda dünyanın hemen her yerinde şehirsel gelişme olduğu için, bu dönemde şehirleşme, coğrafi açıdan endüstrileşmeden çok daha yaygın bir süreçtir: Şehirler, endüstrinin itici güç olamadığı yerlerde de gelişmiş ve yoğunlaşmışlardır. Şehirleşme kendi mantığını izler. Endüstrileşme, demografik büyüme ve ulus-devlet oluşumu gibi *başka* süreçlerin bir yan ürünü değildir. Bu süreçlerle arasında değişken bir ilişki vardır.[27] Modernlik *öncesi* dönemin sonunda yüksek bir şehirlileşme oranı, endüstrileşme için kesin bir başarı temeli oluşturmamıştır. Aksi halde, örneğin Yukarı İtalya'nın endüstri devriminin öncülerinden biri olması gerekirdi.[28]

Şehirleşme sayesinde, insanların yoğunlaşmış şehirsel yerleşimlerde toplanması yeni bir niteliğe büründü. Sir Anthony Wrigley'in Londra hakkındaki klasik bir makalesinde gösterdiği gibi, şehirleşmeyle bir etkileşimin varlığını kabul etmek gerekiyordu. Daha endüstri devriminin arifesinde Londra bir metropol haline gelmişti; 1750 yılında İngiltere nüfusunun onda birinden fazlası bu şehirde yaşıyordu. Dev şehrin cari zenginliği, tüketim gücü (özellikle, tarımda rasyonelleşmeyi teşvik eden, gıda maddelerine yönelik talep) ve yoğun bir halde toplanmış insani işgücü ve yetisi ("insan sermayesi"), çarpan etkisiyle yeni üretim teknolojilerine serpilip gelişme fırsatları sunan bir dinamiğin çıkış noktalarıydılar.[29] Londra'nın, İngiliz ve İskoç taşra şehirlerinde metropolün aşırı ağırlığına karşı bir denge sağlayan bir *urban renaissance* ile bütünlenen gelişmesi, genel toplumsal verimlilik ve kapasite artışı sürecinin bir parçasıydı. İngiltere'de Manchester, Birmingham ve Liverpool gibi endüstrinin yoğunlaştığı yerler devasa şehirlere dönüştüler; ne var ki yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de en hızlı gelişen şehirler endüstri devriminin bu şehirleri değil, yüksek hizmet sunumu ve yüz yüze kurulan ilişkilerde olağanüstü bilgi işleme yeteneğine sahip olan şehirlerdi.[30] Avrupa kıtasında, dünyanın diğer bölümlerinde ve hatta İngiltere'de hızlı bir şehirleşme yerel endüstrinin nihai neden olamadığı yerlerde de gerçekleşti.

19. yüzyılda kayda değer bir endüstriyel altyapısı olmayan şehirlerin de geliştiğine dair birçok örnek bulunuyor. İngiltere'nin güney sahilindeki Brighton, ülkenin en hızlı büyüyen şehirlerinden biriydi ama hiçbir endüstrisi yoktu. Budapeşte'nin dinamiği endüstriden ziyade tarımsal modernleşme ile ticaret ve finans alanındaki merkezi işlevlerin bir aradalığından kaynaklanıyordu.[31] Çarlık Rusya'sındaki St. Petersburg ve Riga gibi şehirler de sürekli nüfus artışını büyük ve verimli kalan zanaat sektörüyle bağlantılı olan ticari büyümeye borçluydular; endüstri buralarda önemsiz bir rol oynuyordu.[32] Özellikle dinamik bir ekonomik gelişme alanında fırsatları kaçıran şehirler de vardı: St. Louis 1840'lı yılların ortasına kadar, nefes kesecek kadar kısa bir süre içinde Mississippi vadisinin öncü şehri ve bütün bir Kuzey Amerika'nın batısının merkezi haline geldi. Her şeyden önce, endüstriyel bir temele dayanma fırsatını kaçırdığı için, birkaç yıl sonra zirvedeki konumunu Chicago'ya bırakmak zorunda kaldı. *Windows of opportunity*'nin [fırsat kapılarının] kapanmasından sonra, St. Louis ekonomisi adeta çöktü.[33] Londra, Paris ve Viyana gibi şehirlerin merkezlerinde bir tur atılırsa, hiçbir zaman endüstri şehri olmadıkları görülür. Tam tersine, bu durumun ardında büyük şehir kültürünü endüstrinin yıkmasına izin vermeme mücadelesi yatıyordu. 19. yüzyılın simgesel metropolleri kalıcı görüntülerini, endüstrileşmenin sonuçlarına teslim olarak değil daha ziyade ona karşı koyarak yarattılar.[34] 20. yüzyılda gözlemlenen, endüstriyel temeli *olmayan* devasa şehirlerin (Lagos, Bangkok, Mexico City vb.) oluşması, şehirlileşme ve endüstrileşme arasında yalnızca gevşek bir bağ olduğu görüntüsünü daha da netleştirecektir. Şehirlileşme tam anlamıyla küresel bir süreçtir, endüstrileşme ise tek tük görülen "eşitsiz" merkezler oluşumu sürecidir.

Önde Gelen Şehirler

Ancak şehirleşme 19. yüzyılın zamansal çerçevesinden ve "modernlik"le olan sıkı bağdan kurtarılırsa, daha uzun süren şehirsel gelişme süreçlerinde bu yüzyılın yerini belirlemek mümkün olabilir.[35] Böylelikle Avrupa'nın şehirleşme üzerindeki tekel iddiası da sorgulanır. Şehir gibi, *büyük* şehir de bir Avrupa buluşu değildir. Belgelenmiş tarihin en uzun bölümünde dünyanın en kalabalık şehirleri Asya ve Kuzey Afrika'da bulunuyordu. Babil tahminen daha

MÖ 1700 yılında 300.000 sınırını aşmıştı. İmparatorlar döneminin Roma'sı, aynı dönemde en büyük Çin şehirlerinden bile daha yüksek bir nüfusla biricik bir istisna oluşturuyordu. Roma, "Avrupa"yı değil, kendisini temsil ediyordu. Roma MS 2. yüzyılda milyon sınırına ulaştı – Pekin bu sınıra geç 18. yüzyılda ve Londra da 1800'den hemen sonra ulaşmıştı.[36] İmparatorlar dönemi Roma'sı, yerleşim tarihinde tek örnekti. Düzgünce kademelenmiş bir Avrupalı şehirler piramidinin en tepesinde yer almıyordu; bir ölçüde dağınık bir yerleşimler dünyasının üstünde yer alıyordu. Yalnızca, yine kendisi de farklılaşmış bir şehirler hiyerarşisinin üstünde yer almayan Bizans, en parlak dönemlerinde, yani IV. Haçlı Seferi (1204) felaketinden önce, nerdeyse dünya şehri boyutlarına ulaşmıştı.

Genel olarak 19. yüzyıla varıncaya kadar, Avrupa-Amerika şehirlerinden daha çok da Batılı olmayan şehirlerin nüfusları hakkında yalnızca tahminler yapılabilmektedir ve bu tahminlerin dayanakları da genellikle çok güvensizdir. Karşılaştırmalı şehirler istatistiğinin babası olan Adna Ferrin Weber, daha 1899 yılında, alaycı bir dille, Osmanlı İmparatorluğu'nun şehirlerle dolu olduğunu, ne var ki bu şehirlerin yalnızca en büyüklerinin "istatistikçiler tarafından bilindiğini ve bu bilginin de çok yetersiz" olduğunu belirtmiştir.[37] Dolayısıyla aşağıdaki verilerin yalnızca biraz destekli tahminler olarak görmek gerekir. Şehir ne kadar büyükse, seyyahlarda ve diğer yorumcularda değerlendirme gereksinimi uyandırma şansı da o kadar yüksekti. Bu yüzden en azından dünyanın en büyük şehirlerinin farklı zaman kesitlerindeki büyüklüklerini tahmin edebiliyoruz.

1300 yılında Avrupa şehirlerinden yalnızca Paris, dünyanın en büyük on şehrinden biriydi. Hangzhou, Pekin, Kahire, Kanton ve Nanjing'den sonra ancak altıncı sırada yer alıyordu; onu Fas, Japonya'daki Kamakura, Suzhou ve Xi'an şehirleri izliyordu.[38] Bu şehirlerden altısı Çin'deydi; o zamanlar Avrupa'ya Çin hakkındaki ilk doğru bilgileri Marco Polo getirmişti. 1700 yılında manzara biraz değişti. Erken Modern Çağ'daki Müslüman imparatorlukların gelişmesinin bir sonucu olarak İstanbul şimdi birinci sıradaydı, İsfahan üçüncü, Delhi yedinci ve yine Hint-Moğol İmparatorluğu'nda yer alan Ahmedabad da sekizinci sıradaydılar. Bu listede, beşinci sırada yer alan Paris ve ondan küçük bir farkla dördüncü sıraya yerleşen Londra'dan başka Avrupa şehri yoktu. Paris bir

daha Londra'yı yakalayamadı. Pekin dünyanın ikinci büyük şehri olarak kaldı. Önde giden on büyük şehrin diğerleri, o sıralar Tokugava barışıyla yüz yıl süren fırtınalı bir şehir gelişimini geride bırakmış olan Japonya'nın şehirleriydi: Edo, Osaka ve Kyoto.[39]

1800'de manzara biraz değişmiştir:[40]

1. Pekin	1.000.000	6. Hangzhou	500.000
2. Londra	900.000	7. Edo (Tokyo)	492.000
3. Kanton	800.000	8. Napoli	430.000
4. İstanbul	570.000	9. Suzhou	392.000
5. Paris	547.000	10. Osaka	380.000

Bu şehirlerin altısı, İstanbul'u da katmak istersek, yedisi Asya'daydı. Londra, Paris ve Napoli'den sonra bir diğer Avrupa şehri olarak Moskova (238.000 nüfus) ancak on beşinci sırada karşımıza çıkıyor; onun hemen ardından aynı büyüklükteki Lizbon on altıncı sırada, Viyana da on yedinci sırada yer alıyorlar (231.000). 1800 yılında, Chandler ve Fox'un, diğer kaynaklarla da yeterince desteklenen, ne var ki zorunlu olarak bir ve aynı istatistik şehir kavramını temel almayan tahminlerine göre, dünyanın yirmi beş en büyük şehrinden yalnızca altısı Hıristiyan Batı dünyasında yer alıyordu. Berlin'in nüfusu 172.000'di ve böylelikle yaklaşık olarak Bombay ve Benares'le aynı büyüklükteydi. Amerika'nın en kalabalık şehri Mexico City'ydi (128.000), onu Portekiz Amerika'sının merkezi yeri olan Rio de Janeiro (100.000) izliyordu. Amerika'nın kuzeyi şehirleşme açısından 1800 yılında bile, o zamanlar hâlâ sömürge olan güneyinden gerideydi. Kuzey Amerika'nın en büyük şehri hâlâ, ABD'nin ilk başkenti olan Philadelphia'ydı (69.000). Ne var ki New York, çok geçmeden en ön sırada yer almak üzere atılıma geçti. Beklenmedik bir göç dalgası ve ekonomik patlama sayesinde zaten ABD'nin Atlantik kıyısındaki en önemli limanı haline geldi, yeni yüzyılda ülkenin en büyük şehri de oldu.[41] Çok geçmeden, tıpkı Kuzey Amerika gibi patlama halindeki bir nüfus artışına sahne olan Avustralya'nın, 1800'lerde henüz bir şehir tarihi yoktu. Bu ülkenin Avrupa kökenli sakinleri, küçük ölçekteki bir Alman prenslik başkentine rahat rahat sığabilirlerdi.[42]

Bu gibi sayısal izlenimlerden yola çıkıldığında, daha 1800 yılında Çin, Hindistan ve Japonya dünyadaki başat şehir kültürlerini

oluşturuyorlardı. Her defasında "şehir" deyince anlaşılan şey elbette büyük farklılıklar gösteriyordu. Avrupalı ziyaretçiler, alışkın oldukları, surlarla çevrelenmiş şehirleri daha çok –orada da her yerde olmamak koşuluyla– Çin'de buluyorlardı. Yazdıkları haberlerde sık sık, Asya'nın biçimsiz "kent" olmayan şehirlerinden söz ediyorlardı. Kimi zaman keskin bir kır-kent karşıtlığı anlamını tamamen yitirmiş görünüyordu. Örneğin Cava Adası 19. yüzyılda çok yoğun yerleşimli ama birkaç büyük şehir halinde merkezileşmemiş bir alandı, Asya'da bulunacağı tahmin edilen, yalıtılmış ve ekonomik açıdan büyük ölçüde özerk köyleri de yoktu – kentle kır arasında bir gri bölgeydi, aslında ne biri ne de diğeriydi.[43] Her halükârda: *Her* şehir bir yoğunlaşmış iletişim alanı ve kırsal alanda üretilen fazlalıkların tüketildiği sahaydı. Herhangi bir türden ticaret ya da göç ağının düğüm noktasıydı. Birileri iaşe ve kamusal düzen sorunlarıyla uğraşırken, diğerleri "düz arazi"nin sorunlarıyla uğraşıyordu: Asya'nın büyük şehirleri bu sorunları bir biçimde çözmüşlerdi. Aksi halde var olamazlardı. En ahmak seyyah bile bir şehirde *olduğunu* anlardı. Şehirli yaşamın grameri, kültürel sınırların ötesinde anlaşılırdı.

Şehir Nüfusları: Doğu Asya ve Avrupa

Şehirleşme, bir toplumun ölçülebilir bir durumu olarak kavradığında, 19. yüzyılın istatistikçileri tarafından uydurulmuş göreli ve elbette yapay bir büyüklüktür. Tek tek şehirlerin büyümesinin çevresiyle bir orantı içine sokulmasını içerir. Bunun en önemli ölçütü ise şehirlilerin toplam nüfusa oranıdır. Bu oranın, en büyük şehirlerin bulunduğu yerlerde en yüksek olması gerekmez. Bu yüzden Avrupa ve Doğu Asya ülkelerini, yani dünyanın erken Modern Çağ boyunca şehir karakteri taşıyan en büyük toplanmalarının yer aldığı bölümlerini karşılaştırmak öğretici olacaktır. Avrupa 1600'de, şehirli nüfusun bin yıldan beri aynı kaldığı Çin'den daha yüksek bir şehirleşme derecesine ulaştı. Ne var ki Çin şehirlerinin *ortalaması* Avrupa şehirlerinden büyüktü. Çin'deki iki bölge, Yangzi Nehri'nin denize yakın bölümündeki ülke, (Şanghay, Nanjing, Hangzhou, Suzhou vb. şehirlerini içerir) ve güneydoğu, yani liman şehri Kanton'un çevresindeki ve gerisindeki yöre, erken Modern Çağ'da Avrupalı seyyahları, hem yerleşimlerinin yoğunluğuy-

la hem de şehirlerinin büyüklüğüyle şaşırtıp duruyorlardı. 1820 yılında Çin'de nüfusu 10.000'i geçen 310 şehir vardı; 1800 yılında Avrupa'da –Rusya hariç– bu sayı 364'tü. Ortalama nüfus Çin'de 48.000, Avrupa'daysa 34.000'di.[44]

Aşağıdaki tablo 19. yüzyılda seçilen zaman dilimlerindeki yüzdeleri gösteriyor:

Tablo 7: 1820-1900 Yılları Arasında 10.000'den Fazla Nüfusu Olan Yerleşimlerin Yüzdeleri

	Çin	Japonya	Batı Avrupa
1820-1825		11,7	12,3
1840'lar	3,7		
1875		10,4	
1890'lar	4,4		31,0

Kaynaklar: Çin ve Japonya: Gilbert Rozman, "East Asian Urbanization in the Nineteenth Century: Comparisons with Europe", haz. Ad van der Woude, Akira Hayami ve Jan de Vries, *Urbanization in History: A Process of Dynamic Interactionst* içinde, Oxford, 1990, s. 65, Tab. 4.2a/4.2.b; Batı Avrupa: Angus Maddison, *The World Economy: A Millenial Perspective*, Paris, 2001, s. 40, Tab. I-8c.

Bu tabloda bir yandan Japonya'nın, Çin ile Batı Avrupa'nın ortasındaki sabit konumu, diğer yandan da Avrupa şehirleşme süreçlerinin yüzyılın ilk çeyreğinden sonra olağanüstü hızlandığı açıkça görülüyor. Doğu Avrupa'nın iki büyük ülkesinin Batı tarafından açılmasının arifesinde Japonya'da şehirli nüfusun oranı Çin'dekinin üç katından fazlaydı. Gelgelelim, bu kıyaslama yöntemsel açıdan meşru mudur? Japonya daha o tarihlerde –şehirleşme derecesi ölçütüne göre– Çin'den daha mı "modern"di? Devasa Çin'in ortalamasını bölgelerde daha düşük hesapladığımızda ve Japonya'yı Çin'in tamamıyla değil, Çin'in ekonomik açıdan en gelişmiş makro bölgesi olan Aşağı Yangzi'yle kıyasladığımızda, aradaki mesafe azalmaktadır; nüfus rakamları yaklaşık olarak aynıdır. Aşağı Yangzi'de şehirlilerin yüzde oranı 1840'lı yıllarda 5,8'dir. 1890 yılına kadar yüzde 8,3'e çıkmıştır, dolayısıyla Japonya'nın erken modernleşme evresindeki yüzde 10,4 oranına çok

yakınlaşmıştır.[45] Bu durum mutlak sayılarla somutlaştırdığımızda, yani yoğun yerleşimli bu iki bölgede kaç insanın şehirli yaşam deneyiminde bulunduğuyla ilgilendiğimizde şunları görüyoruz: 1825 yılında 3,7 milyon, 1875 yılında ise sadece 3,3 milyon insan nüfusu 10.000'den fazla olan şehirlerde yaşamaktadır. Çin için bu sayılar, Afyon Savaşı döneminde 15,1 milyon, 1890'lı yıllar için 16,9 milyondur.[46] Avrupa içinse, elimizde yalnızca, nüfusu 5.000'i geçen her yerleşimi şehir olarak hesaplayan Paul Bairoch ve çalışma arkadaşlarının tahminleri bulunuyor. Buna göre 1830 yılında kıta Avrupa'sında 24,4 milyon şehirli yaşıyordu, 1890 yılında ise bu sayı 76,1 milyona çıktı.[47] Burada yalnızca yaklaşık büyüklükler var olabileceği için: 1830 yılında kesinlikle şehirli bir Avrupa ile kırsal bir Doğu Asya karşıtlığı söz konusu değildi; 1890 yılında bu gelişme kutuplaşmayla sonuçlandı.

Çin ve Japonya'nın şehirleşme deneyimleri 19. yüzyılda öyle farklıydı ki, ortak bir "Doğu Avrupa" şehirleşme modelini çıkış noktası olarak almak yanıltıcı olur. Japonya'da paradoksal bir biçimde devletin yönlendirdiği bir modernleşme, geçici bir şehirsizleştirmeye yol açtı: Feodal prensliklerin (*Daimyō*'lar, *han*) lağvedilmesi, idari merkezler olarak şato şehirlerinin ayrıcalıklarının kaldırılması ve samurayların bu şato şehirlerinde ve Şogunların da Edo'da (Tokyo) yaşama yükümlülüklerinin kaldırılmasıyla birlikte ülke içindeki yatay hareketlilik arttı; bundan da ilkönce orta büyüklükteki şehirler kazançlı çıktılar. Tokyo'nun nüfusu, Tokugava döneminde Meiji dönemine geçişte 1 milyondan, 1875 yılında 860.000'e düştü. Bu örnekte küçülme yeniden yükselişin nüvesini içeriyordu, çünkü Tokyo şehir bölgesindeki birçok prenslik arazisi yeni yönetimin eline geçti ve planlı bir şekilde şehrin gelişmesi için kullanıldı. Çin'de de şehirleşme oranındaki artışın küçüklüğü yine bir modernleşme etkisiyle açıklanabilir: Sahile yakın bölgelerin dünya ekonomisine bağlanması ve bazı liman şehirlerinin, en başta da Şanghay'ın hızla büyümesi. Bu yüzden artışlar nerdeyse sade Aşağı Yangzi'de ve Kanton ile Hong Kong bölgesinde kaydedilmiştir. Japonya toplam olarak daha 19. yüzyılın başında Çin'le kıyaslandığında neyse o olarak: Açıkça daha fazla şehirleşmiş bir toplum olarak kalmıştır.

Uzun erimde Avrupa'ya kıyaslamak öğretici olur. Erken Modern Çağ'da Avrupa hiçbir zaman Çin'de ve Japonya'da görülen mutlak şehir nüfusu sayılarına ulaşamamıştır; Doğu Asya'daki *çok* büyük

şehirlerin sayısı da daha fazlaydı. Avrupa ilk şehirleşme atılımını 1550 yılından sonra, bir ikincisini de 1750'den sonra yaşadı.[48] 1500 ile 1800 arasında şehirli nüfusun oranı ikiye katlandı. 1650 ile 1750 arasında Avrupa'daki şehirleşme oranı Japonya'dakinin biraz altındaydı, Aşağı Yangzi'yle aynıydı ve Çin'in toplam oranının üstündeydi. 19. yüzyılda Avrupa'nın hızla gelişen atılımı yalnızca endüstrileşmenin ve ona eşlik eden yeni fabrika şehirlerinin ortaya çıkışının bir sonucu değildi. Erken kökleri, Jan de Vries'in 1750'den sonraki "yeni şehirleşme" diye adlandırdığı olguda: İngiltere'de başlayan, Güney Avrupa'ya ancak 1800'den sonra ulaşan toplam şehirli nüfusun, ama her şeyden önce de orta büyüklükteki ve küçük şehirlerin artışı sürecinde yer alıyordu. Buna karşılık *çok* büyük şehirlerin büyümesi, daha bir sansasyoneldi ve genel nüfus artışının çerçevesi içinde kalıyordu. Demiryollarıyla birlikte büyük şehirlerin aşırı oranlarda büyümesi yeniden hızlandı, ne var ki 20. yüzyılda Avrupa'nın dışında görülen bir "ölçüsüz şehirleşme"ye ve mega-şehirlerin ortaya çıkmasına kadar varmadı.

Hiyerarşiler

Böylece Batı Avrupa 18. yüzyılda (elbette Rusya ve İspanya'da değil) yavaş yavaş hassas bir biçimde farklılaşmış şehirler hiyerarşisine sahip oldu; bu hiyerarşide her büyüklük çok iyi temsil ediliyordu. Bütünüyle bir ulus-devlet ya da Avrupa hakkında konuşmaktan çok "mikro bölgeler" hakkında konuşmayı seven titiz ampirikçi Jan de Vries, böyle dengeli bir *Rank*/size [mertebe/büyüklük] dağılımına bakarak, bunun karakteristik bir Avrupa şehirleşme modeli olduğunu söylemenin doğru olduğunu düşünüyor.[49] Avrupa (Rusya'nın batısı) yoğun etkileşimlerle birbirine bağlanmış, sık gözenekli, bu sırada dikey boyutta sürekli farklılaşmış bir şehir sistemine sahipti, bu sisteme henüz doğru düzgün açıklanmamış bir biçimde, denizaşırı sömürge şehirleri de dahildi. De Vries, Avrupa'nın geç 19. yüzyıldaki bir diğer özelliğini şöyle saptıyor: Burada bazı ülkelerde, belki de tarihte ilk kez, şehirleşmenin en önemli itici gücünü kırsal alandan ya da yabancı bir ülkeden gelişin değil, şehirlerin içindeki doğal çoğalmanın oluşturduğu eşik aşılmıştı. Buna karşılık göçmenlerin yoğunlaştığı tamamen büyük *Kuzey Amerika* şehirlerinin nüfusu, Kuzeybatı Avrupa ile kıyasla-

nabilir bir ekonomik gelişme seviyesine rağmen, I. Dünya Savaşı'ndan önce henüz kendini yeniden üretemiyordu.[50] Avrupa'nın ayrıcalıklı bir özel yolu izlediğini birçoklarında daha ziyade ideolojik bir güdümlenme ileri sürmelerine karşı ne kadar kuşkuyla bakılmışsa da: Şehirleşmede kat edilen özel yol ampirik olarak iyi kanıtlanmış görünüyor.

Şehirleşme araştırmacıları, şehir yapılarını karşılaştırmalı olarak değerlendirme eğilimindedirler. Büyük, orta ve küçük şehirler arasındaki orantının "uygunluğuna" dikkat ederler. Buna göre İngiltere, Fransa, Hollanda ve Almanya'nın yanı sıra ABD'de de 19. yüzyılda "olgun" bir şehirler hiyerarşisi vardı. Böyle bir hiyerarşi Kopenhag ya da Stockholm'ün büyük önem taşıdığı Danimarka ve İsveç'te bulunmuyordu; Rusya'da da yoktu çünkü iki metropol olan St. Petersburg (1913 yılında Avrupa'nın en büyük dördüncü şehri) ve Moskova'nın altında aslında başka büyük şehir bulunmuyordu: 1890'lı yıllarda üçüncü büyük Rus şehri olan Saratov'un nüfusu St. Petersburg'un onda birinden biraz fazlaydı. Geç Çarlık dönemi Rusya'sındaki dinamik eğilimler, devletin merkezi otoritesi tarafından yaratılan, idari ve askeri işlevleri olan ama onların ötesine geçemeyen, en fazla 50.000 nüfuslu tipik vilayet başkentini es geçmişlerdi.[51] Ayrıntılı basamaklara sahip bir şehirler sisteminin eksikliği, Rusya'nın modernleşmesinin önünde büyük bir engeldi.

Buna karşılık Japonya sürekliliği olan bir şehirler yelpazesi idealine yaklaştı; eski dönemdeki Çin de yaklaşmıştı ama 19. yüzyılda 10.000 ila 20.000 nüfus kademesindeki küçük şehirler Çin'de yoktu ve çok büyük şehirlerin hızla büyümesi az sayıda metropolle kısıtlı kaldı, üstelik bunların hemen hepsi kıyı şehriydi ya da kıyıya yakınlardı. Ne var ki, "ulusal" bir pazarın giderek daha fazla bütünleştiğini kanıtlayabilen Çinli tarihçilerin bulguları, şehir araştırmacılarının şehir büyüklükleri skalasında bu türden boşlukların ya da orantısızlıkların bulunmasının, şehirler sistemindeki ticari ağların zayıflığının göstergesi olduğu tahminiyle çelişmektedir. Başka bir deyişle: Farklı yapıların her birinin ekonomik olarak etkilerinin ne olduğunu tam olarak açıklamadan, Batılı örneklerden elde edilmiş, düzenli olarak şekillenmiş, daha ziyade "estetik" bir şehirler hiyerarşisi normunu çıkış noktası olarak almak sorunludur. Çin'de az sayıdaki kıyı metropolünün yanı sıra, özellikle yönetim yeri olmayan ve bu yüzden ticaretin az sayıda resmi düzenlemeyle

gelişebildiği orta kademe şehirlerin sayısı da ortalama büyüklüğü de artmıştır (uzmanlar *non-administrative market centres* –idari olmayan pazar merkezleri– ifadesini kullanıyorlar). Bu yüzden "ideal-olmayan" bir hiyerarşinin kesinlikle bir anlamı olabilmiştir.

3 Şehirsizleşme ile Aşırı Büyüme Arasında

Daralmalar

Değerlendirme yaparken dikkatli olmak gerekir. Özellikle hızlı gerçekleşen, niceliksel bir şehirleşme fırtına gibi ilerleyen bir modernleşmenin işareti değildir; şehirsizleşme de çoğu zaman öyle olsa da, her zaman krizin ve durgunluğun ifadesi değildir. Japonya'da ve Avrupa'da 18. yüzyılın ön endüstrileşmesine, büyük şehirlerden bir göç eşlik etmiştir. Genel olarak 1800'den önce Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde, örneğin Portekiz, İspanya, İtalya ve Hollanda'da bir şehirsizleşme saptanabilir.[52] Güney Avrupa'da şehirli yaşamın azalması, Avrupa şehir kültürünün kuzeye ve Atlantik ötesine taşınması yolundaki genel bir eğilimin ifadesiydi. Ancak 1840 yılında Avrupa'nın her yerinde bu gibi eski şehirsizleşme eğilimleri kırılmıştır.

Balkanlar bir istisna oluşturdu. Benzer ekonomik gelişme seviyesine sahip bölgelerle karşılaştırıldığında, Balkanlar'daki şehirleşme oranı çok yüksekti. Bu durum, 19. yüzyılın kendine özgü dinamiğinin değil, daha önceki gelişmelerin, Osmanlıların şehir kültürüne büyük değer vermesinin ve tahkim edilmiş garnizon şehirlerinin taşıdığı önemin bir sonucuydu. Osmanlı egemenliğinin sona ermesinin ardından birçok Balkan ülkesinde bir şehirsizleşme yaşandı; örneğin Sırbistan'da 1789 ile 1815 arasındaki karışıklıklarda şehirleşme derecesi önemli ölçüde azaldı. 1777 yılında yaklaşık 6.000 bina bulunan Belgrad'da, 1834 yılında sadece 769 bina sayılmıştı.[53] Sırp devrimi Osmanlıların kurumlarını öylesine temelden yerle bir etti ki, onların şehir yapısı da gereksizleşti. Benzeri bir durum 1878 yılından sonra Karadağ'da yaşandı; Bulgaristan'da en azından uzun süren bir şehirsel durgunluk yaşandı.

Güneydoğu Asya'daki şehirsizleşmenin başka nedenleri vardı. Buradaki şehirler yaklaşık 1750'den sonra ticari bir yükselişin sonu olarak çok gelişmişlerdi. Bangkok'ta erken 19. yüzyılda Si-

yam nüfusunun onda birinden fazlası yaşıyordu.[54] Burma'da ve Malezya'nın çoğulcu şehirler dünyasında manzara aynıydı. Pirinç tarımının 1850'den sonra genişlemesiyle birlikte bir köylüleşme (*peasantization*) başladı ve buna kırsal nüfusta görece bir artış eşlik etti. 1815 ile 1890 arasında, nüfusu 2.000'i aşan şehirlerin toplam Cava nüfusundaki payı yüzde 7'den yüzde 3'e düştü. Bu durum, giderek daha fazla ihracata yönelik olarak yapılan tarımın doğrudan bir sonucuydu. 1930'da Güneydoğu Asya, dünyanın en az şehirleşmiş büyük bölgelerinden biri haline gelmişti. Yalnızca sömürgeleştirilmemiş olan Siyam'da büyük başkentin geleneksel üstünlüğü sürüyordu; Bangkok bu rolü ancak 1767'den itibaren üstlendi. Aksi halde sömürge başkentleri işlevleri açısından, geçmişteki hanedan döneminin metropollerine göre daha az merkeziydiler.[55] Yalnızca, aşırı ademimerkeziyetçi siyasal koşullara sahip olan Filipinler'de sömürge döneminden önce yoğunlaşmış iktidarın yeri olan şehirler mevcut değildi. Bu yüzden İspanyollar tarafından, başlangıçtan itibaren idari, askeri, dini ve iktisadi işlevleri üstünde toplayan Manila'nın kurulması (1565) sömürgeyi başka hiçbir yerde görülmedik ölçüde domine edebilmişti. Bu yüzden Filipinler, daha sonra Siyam ve Macaristan gibi birbirinden çok farklı ülkeler için karakteristik hale gelecek olan hidrosefalik [aşırı büyümüş] yapının erken ve kalıcı bir örneğini oluşturdu.[56] Cava'da Hollandalıların varlığı, İspanyolların Filipinler'in en büyük adası Luzon'daki varlığından birkaç on yıl daha sonrasına rastlar; ne var ki ekonomisi tıpkı Manila gibi aktif bir Çinli nüfus olmadan işleyemeyen Batavia, yerli hükümdarların başkentleri üzerinde hiçbir zaman tam bir hegemonya kuramadı. Görece zayıf ikincil merkezler Filipinler'de ancak 19. yüzyılın sonuna doğru ortaya çıktı.[57]

Dolayısıyla, sömürgeci iktidar şehirleşmeyi koşullara göre teşvik etti, engelledi ya da geriletti. Hindistan'da şehirli nüfus 1800 ile 1872 arasında muhtemelen hiç artmadı. İngilizlerden önceki dönemin hemen hemen tüm büyük şehirleri: Agra, Delhi, Varanasi, Patna ve başka birçokları nüfus kaybına uğradı. İngilizler alt kıtanın 1765 ile 1818 yılları arasındaki fethi sırasında, sömürgecilik tarihinde örneği bulunmayan bir biçimde, çok gelişmiş şehir sistemleri devraldılar. Fetih savaşlarında şehirlerin altyapısının ve şehirleri bağlayan altyapının bir kısmı, örneğin çok ünlü şehirle-

rarası yollar hasar gördü. İngilizler yeni vergiler ve tekeller yürürlüğe koydular ve böylelikle yerli ticareti zorlaştırdılar; tüccarlar şehirleri terk ettiler ve vergiden kaçmak için kırsal alana geçtiler. Yerli birliklerin silahsızlandırılması, silah üretimi gibi şehirli endüstrilerin kısıtlanması ve prenslik idarelerinin ortada kaldırılması, şehirsizleştirmeye katkıda bulundu. 1870'li yılların başında bu eğilim çok yavaş da olsa yön değiştirdi. 1900 yılında Hindistan'ın şehirleşme seviyesinde yüz yıl öncesine göre kayda değer bir artış yoktu.[58]

Bütün bir toplumun şehirsizleşmesinin tikel karşılığıysa şehirlerin küçülmesidir.[59] Tokyo'nun bu deneyimi geçici olarak yaşadığını görmüştük. Diğer Asyalı örneklerde şehirler, eski dönemlerin yıkımından 19. yüzyılın sonuna dek kendilerini toparlayamadılar. Safevi şahlarının ışıltılı başkenti İsfahan'da 1700 yılında 600.000 insan yaşıyordu; 1722 yılında bir Afgan istilasıyla yerle bir edilen bu şehir, 1800 yılında 50.000 nüfusla kendi kendisinin bir gölgesiydi adeta. 1882 yılında nüfus ancak 74.000'e çıkabilmişti. Moğol imparatorlarının başkenti Agra 1600 yılında sahip olduğu yarım milyonluk nüfusa imparatorluğun çökmesinden sonra, ancak 1950 yılında yeniden ulaşabildi. Merkezi politik önemini geri getirilemeyecek bir biçimde yitirmişti. Asya ya da Afrika'daki bazı şehirler, büyümelerini sağlayan devletler sömürgecilik tarafından yıkılınca ya da ticaret yolları değişince, çöktüler. Erken Modern Çağ Avrupa'sında şehirlerin çöküşü sıradışı bir durum değildi. Londra, Paris ya da Napoli gibi hızla büyüyen şehirler durgunlaşmış ya da küçülmüş şehirler olarak bir kenarda kaldılar. Çok sayıda orta büyüklükteki Alman şehri –Nürnberg, Regensburg, Mainz, Lübeck ve başka birçokları– Reformasyon ile 19. yüzyılın ortasına kadarki dönemde çok az büyüdü. Anvers, Sevilla, Leiden ve Torus'da 1850 yılında 1600'e göre daha az insan yaşıyordu. Roma 1913 yılında 600.000 nüfusla adeta antik çağlardaki boyutlarının yarısından biraz daha fazlasına ulaşmıştı. Perikles döneminde Atina'da yaklaşık 150.000 insanın yaşadığı kabul edilirse, Yunan başkenti 1900'den önce bir daha bu büyüklüğe ulaşamamıştır. Avrupa'nın hemen hemen tamamında 1850 yılında bir eğilim değişikliği görüldü, *genel* bir şehirleşme başladı. En arkadan gelen Portekiz'e varıncaya kadar kıtanın *tüm* ülkeleri bundan etkilendi. Şehirlerin çöküşü fenomeni artık geçmişte kalmıştı.

Aşırı Büyüme

Tek tek şehirler incelendiğinde, istatistiksel olarak sıfır noktasından yola çıkılan *yerlerde* büyümenin aritmetiksel açıdan özellikle sansasyonel olduğu görülür. Bu yüzden 19. yüzyılda şehirlerin en hızlı Avustralya ve ABD'de büyümüş olmaları şaşırtıcı değildir. Sömürge eyaleti (ve günümüzde onun ardılı olan, federal eyalet) Victoria kolonisinin başkenti Melbourne, 1841 yılında 3.500 nüfuslu büyükçe bir köydü. Daha sonra altın madenleri bulundu ve Victoria ekonomik açıdan hızla gelişti, daha 1901 yılında 500.000 nüfus sınırı aşılmıştı.[60] Yüzyıl dönümünde Avustralya'da (bugün de olduğu gibi), hepsinin de aynı zamanda eyaletlerin başkentleri, aşırı deniz limanları ve ekonomik merkezler olan birden fazla başat şehrin ve az gelişmiş orta büyüklükteki şehirlerin bulunduğu, en tepede yer alanların aşırı büyük olduğu bir şehirler hiyerarşisi –yani bir "üçüncü dünya modeli"– vardı, ama bu durum bu örnekte canlı bir gelişme yaşanmasına engel değildi. İstatistik açıdan bakıldığından bu yüzden Avustralya dünyanın şehirleşme oranı en yüksek bölgelerinden biriydi.[61]

Sömürge Kuzey Amerika, bir şehrin içinde kaybolmaktan henüz söz edilemeyecek, bir bakışta görülebilen küçük şehirlerden oluşan kırsal bir dünyaydı daha çok. Yalnızca çok az sayıda şehir –Boston, Philadelphia, New York, Newport ve Charleston– o dönemdeki bir İngiliz taşra şehrinin boyutlarına ulaşabilmişti. ABD'deki şehirleşme atılımı ancak 1830'dan sonra gerçekleşti. Yaklaşık yüz yıl sürdü. 1930'dan sonra, nüfusu 100.000'den fazla olan şehirlerde yaşayan halkın toplam nüfusa oranı kayda değer bir ölçüde artmış değildi.[62] ABD'de şehirleşme, Avrupa'ya göre daha sıkı bir biçimde yeni taşıma araçları olan kanallara ve demiryollarına bağlıydı. Ancak bundan sonra, Colorado'daki Denver gibi tamamen demiryollarının bir ürünü olan bir şehir, su yollarına herhangi bir bağlantısı bulunmadığı halde varlığını sürdürebildi.[63] Ancak böylelikle, demiryolları sayesinde tek tek şehirlerden, birbirleriyle bağlantılı şehir *sistemleri* ortaya çıkabildi. Erken sömürgecilik döneminde kurulmuş eski şehirlerin bulunduğu Atlantik'in kuzeydoğusunda bile demiryolları yeni şehirlerin kurulmasına yol açtı ve genel olarak bir şehir sisteminin yatay ve dikey yoğunlaşmasını sağladı. ABD'nin batısında böyle bir sistem yüzyılın ortasından sonra birdenbire boy

gösterdi. Sistemin en tepesinde, nüfusu 1850'de 30.000 iken kırk yıl sonra birdenbire 1.000.000'e fırlayan Chicago yer alıyordu.[64] Chicago ve Orta Batı'daki diğer şehirler –Avustralya'nın aynı dönemdeki şehirleri gibi– kelimenin tam anlamıyla sıfırdan ortaya çıktılar. Batıya doğru uzanan bir *urban frontier* [şehir sınırı bölgesi] boyunca şehirler Avrupa modeline göre kırsal alandan öne çıkarak kurulmuyorlardı; tersine ticaretin köprübaşları olarak, daha çevrelerindeki arazi tarıma açılmadan önce kuruluyorlardı.[65] ABD'nin Pasifik kıyısındaki batısında İspanyol misyon istasyonlarının oluşturduğu gevşek ağ, şehir oluşumunun coğrafi ana hatlarına sahipti. California hiçbir zaman kovboyların ve Kızılderililerin cirit attığı bir yer olmamıştı. Köysel temel yapıların eksikliğinde, daha 1885 yılında –tüm ABD için ortalama değerin yüzde 32 olduğu bir dönemde– şehirli nüfusun oranı, yüzde 50 sınırını aşmıştı.[66] Mutlak sayılarla gerçek nüfus patlaması, bundan sonra başladı. Daha 1870'li yıllarda Los Angeles henüz bir Meksika *pueblo*'su görüntüsündeydi; ancak bundan sonra "Anglo," yani ağırlıklı olarak İngilizce konuşulan, Protestan ve beyaz bir yerleşim oldu.[67]

ABD'nin Orta-Batı'sındaki ve Avustralya'nın güneydoğu sahilindeki şehirleşme, Endüstri Devrimi sırasında İngiliz Midlands'indeki şehirlerin büyümesiyle birlikte, 19. yüzyılda bütün bir şehir takımadalarının hızla ortaya çıkmasının en sansasyonel örnekleriydi. Belirli koşullarda, görece izole tek tek şehirler hızla büyüyebiliyorlardı. Örneğin, İspanyol sömürge ülkesinde fazla bir öneme sahip olmayan Buenos Aires, tarımsal bir sınır bölgesinde [Frontier] bir ihracat ekonomisinin hızla kurulmasının verdiği ivmeyle, 64.000 nüfustan (1836) 1.576.000 nüfusa (1914) çıkmıştı.[68]

Avrupa'da nüfusun böyle bir hızla katlanarak artması enderdi. Tüm bir 1800-1890 döneminde Berlin, Leipzig, Budapeşte ve Münih, yılda yüzde 8-11 artışla, en hızlı büyüyen büyük şehirlerdi. Aralarında Londra, Paris ve Moskova'nın da bulunduğu diğerleri daha yavaş büyüyorlardı. Avrupa'nın hiçbir yerinde, yeni dünyanın büyüme oranlarına, sömürge kökenli eski şehirlerinkine bile erişilemedi: Bu oranlar New York'ta yüzde 47, Philadelphia ve Boston'da yüzde 19'du.[69] Yüzyılın iki yarısı ayrı ayrı incelendiğinde, manzara değişmektedir. O zaman, yüzyılın ikinci yarısında ABD'nin doğu kıyısındaki en büyük şehirlerin büyümesinin, Avrupa'dakinden pek farklı olmadığı görülmektedir. 1850'den sonraki on yıllarda, tüm

dünyada büyük şehirlere akın doruğa ulaşmıştı; küçük birimlerin dahil edilmesi de şehir birimlerinin yüzeylerini ve nüfusunu artırıyordu. Yalnızca İngiltere ve İskoçya'da, daha küçük boyutlarda Belçika, Saksonya ve Fransa'da da yüzyılın *ilk* yarısındaki değişiklik, ikinci yarısına göre daha büyüktü. Danimarka ve Hollanda'da hatta bu dönemde şehirli nüfusun oranı düşmüştü. 1850 ile 1910 arasındaki zaman diliminde, şehirli nüfusta, Avrupa'nın tüm tarihindeki en yüksek yıllık büyüme oranları görüldü.[70] 1850 yılında Avrupa'da milyonluk iki şehir Londra ve Paris vardı; bunların ardından açık arayla nüfusları 300.000 ile 500.000 arasında değişen bir grup şehir geliyordu. 1913 yılında bu "ara kademe" dengelenmişti. Nüfusu bir milyondan fazla olan on üç şehir vardı: Londra, Paris, Berlin, St. Petersburg, Viyana, Moskova, Manchester, Birmingham, Glasgow, İstanbul, Hamburg, Budapeşte ve Liverpool.[71]

Şehirlerin büyümesinin itici güçleri neydi? Daha eski tarihten farklı olarak, siyasal irade artık birincil bir faktör değildi. Edo'nun (Tokyo) 1590 yılında Savaş Lordu Tokugava Ieyasu tarafından kurulması, Madrid'in 1561'de İspanya'nın başkenti yapılması (yine de, ancak 1850'den sonra metropol bir şehir haline gelmiştir), Çar I. Petro'nun 1703 yılında Neva Adası'nda St. Petersburg kalesini inşa etme kararı, ya da genç Birleşik Devletler'in 1790 yılında, Potomac'ta tamamen yeni bir başkent kurma kararları gibi devasa kuruluş edimlerine 19. yüzyılda artık rastlanmıyordu. Yine de Britanya Hindistan'ı genel valilik hükümetinin 1911 yılında Kalküta'dan Delhi'ye taşınması ve yeni yerde gösterişli bir başkentin inşa edilmesi, bu çapta bir olaydır. Şehirler hükümetlerin mekânı ve başkenti oldukların *için* büyümezler. Yalnızca Afrika'daki birkaç sömürge başkenti (örneğin Lagos, 1900'de yalnızca eski Nijerya metropolü İbadan'ın üçte biri kadardı) ve Rusya'nın doğuya genişlemesinin ileri karakolları –Blagoveşçensk (1858), Vladivostok (1860), Şabarovsk (1880)– az sayıdaki ama demografik açıdan pek de başarılı olmayan istisnalardır. Buna karşılık, Almanya, İtalya ve Japonya'daki çok sayıda küçük başkent, ulus-devlet oluşumundan sonra işlevlerini yitirmişlerdir. Artık bir önemleri kalmadığı gibi genellikle nüfusları da büyük ölçüde azalmıştır.

19. yüzyılda şehirlerin büyümesini her zamankinden daha fazla piyasa güçleri ve özel girişim hızlandırmıştır. Dünyanın en büyük ve en dinamik şehirlerinden bazıları özel "burjuva" inisiyatifinin

ürünüdürler. Bu şehirler gücün ve prestijli yüksek kültürün merkezleri olmaktan çok iş merkezleriydiler; yüksek siyasal mertebeye sahip yerlerle rekabet ediyorlardı. Chicago, Moskova ve Osaka bu tipi çok iyi temsil ederler.[72] Artık bir şehrin önem taşıyan özellikleri farklıydı: Toplumsal işbölümünün daha iyi örgütlenmiş olması, iddialı hizmetlerin (örneğin finans sektöründe) daha iyi sunulması, daha karmaşık piyasa mekanizmaları, daha hızlı iletişim. Büyük şehirler yeni teknolojiler sayesinde (buharlı gemiler, kanallar, demiryolu, telgraf vb.) operasyon çaplarını muazzam genişletmişlerdi. Buenos Aires, Şanghay, Chicago, Sydney veya Melbourne gibi, büyük bir hinterlandın kaynaklarını dünya pazarına açan ya da kendileri daha baştan endüstri merkezleri olan şehirlerin büyüme şansı özellikle büyüktü. Genel olarak, sömürge olmayan ya da sömürge ilişkileri içindeki liman şehirleri özellikle büyümüşlerdir. Japonya'da büyük şehirlerin büyümesinin kaynağının endüstrileşme değil, dış ticaret bağları olduğu ileri sürülmüştür.[73]

Şehir Sistemleri

Yaşama gücüne sahip şehirler nadiren otoritelerin kararıyla kurulsalar da, merkezi bir koordinasyonun aslında olumlu etkileri oluyordu. Şehir sistemlerinin oluşturulması ve inşası, geniş alanlarda bir anlamda standart koşullar sağlayan daha güçlü merkezi hükümetlerin varlığıyla, büyük hukuk ve para bölgelerinin yaratılması, mübadele ve iletişim normlarının standartlaştırılması, kamu yararına yönelik altyapıların planlaması sayesinde kolaylaşıyordu. Sonuncu nokta özellikle önemliydi. Daha demiryolu çağından önce, özellikle İngiltere ve ABD'de nehir-kanal sistemleri şehirler arasındaki ilişkilerin yoğunlaşmasına büyük bir katkıda bulunmuşlardı. Daha 19. yüzyılın başında, İngiltere'nin tüm bölümlerinden gelen mallar nehirler ve kanallar üzerinden Londra'ya gönderilebiliyordu; ABD'den 1825 yılında Erie Kanalı'nın açılmasıyla duyulan gururun, haklı nedenleri vardı.[74] Benzer bir olay, coğrafi açıdan bakıldığında, tüm dünyada yalnızca Ganj ovasında ve Kanton'un hinterlandında ve Jiangnan'da mümkündü. Ne var ki Çin'de farklı şehir sistemleri hiçbir zaman bütünlüklü bir ulusal sistem olarak (yalnızca çekirdek bölgede bile) entegre edilmemişlerdi, yeni teknolojik olanaklardan da yararlanılmıyordu. Dolayısıyla şehir

sistemlerinin yatay entegrasyonu ve dikey farklılaşması, yalnızca endüstrileşme gibi sosyoekonomik açıdan temel süreçlerle değil, ulus-devletlerin kurulmasıyla da bağıntılıydı. 19. yüzyılda, içeriye yönelik bütünleşmiş ve farklılaşmış, dışarıya yönelikse açık bir şehir sistemine sahip olan ulus-devletler ekonomik açıdan başarılı oldular. Ulus-devletler şehir sistemlerine ihtiyaç duyarlarken, şehirlerse genellikle işleyen bir ulus-devlet çerçevesine muhtaç değillerdi. Ne sömürge bir liman olan Hong Kong'un ne de Osmanlı İmparatorluğu'nun periferilerinden birindeki sömürge olmayan büyük denizcilik şehri Beyrut'un gelişmesini, bir devletin topraklarına dahil olmanın eksikliği ya da görece zayıflığı engellemiş değildi.[75]

Ulusal şehir sistemlerinin çoğu dışarıya açıktı: Ulus-devlet, var olduğu yerlerde, yüzyıl boyunca, şehirli endüstrileşme mekânlarının giderek artan bir rol oynadıkları ulusal ekonomilerin gitgide daha fazla örgütlenme çerçevesi haline gelirken, *tamamen* büyük şehirler uluslararası ticaret göç ve iletişim ağlarına bağlıydılar. Başka bir deyişle, "ulus-devletler çağında" da devletler, ulusal sermayenin yanı sıra ulusal olmayan sermayenin de toplanma ve dağıtım yeri olarak işlev gören ve "ulusaşırı" ilişkilerin varoluş temelini oluşturan büyük şehirlerden mutlaka daha güçlü değillerdir. Şehirlerin gelişmesi endüstrileşmenin bir yan ürünü olmadığı gibi, devletlerin oluşumunun da doğrudan bir sonucu değildir.[76]

Daha erken Modern Çağ'da uzak ağlar, şehirlerin tarihinin onsuz yazılamayacağı vazgeçilmez bir boyutu oluşturuyorlardı. Avrupa içinde, örneğin fuar şehirleriyle düzenli ticari bağlantılar, önce Akdeniz'deki, sonra Atlantik kıyısındaki, Lizbon, Sevilla, Amsterdam, Londra, Nantes veya Bristol gibi, denizler ötesindeki limanlarla etkileşim halinde olan limanların daha büyük boyutlarda denizcilik faaliyetleri vardı. Bunlar, sömürge liman şehirleri (Cape Town, Bombay, Makao, Batavia, Rio de Janeiro, Havana) olabildikleri gibi yerli denetim altındaki limanlar da (İstanbul, Zanzibar, Surat, Kanton, Nagasaki) olabiliyordu. Batavia ya da İspanyol Amerika'sının şehirleri gibi sömürge şehirler çoğunlukla, Avrupa'daki şehir yapılarının hafif değiştirilmiş kopyalarıydı. Sömürgecilerin kurduğu ama kendisini Avrupa'nın uydusu ve köprübaşı olarak görmeyip, siyasal ve kültürel merkezi görevler üstlenen en azından *bir* şehir de vardı: Philadelphia 1760 yılında, henüz seksen yaşına varmamışken ve 20.000 nüfusuyla, İngilizce konu-

şulan dünyanın en dinamik şehirlerinden biri olan New York'tan biraz daha büyüktü. Bu şehrin, ticaretin, politikanın ve kültürün yoğunlaştığı merkezi, Pennsylvania kolonisinin tüm Atlantik bölgesiyle bağlantı noktasıydı.[77]

19. yüzyılda yeni olan, sömürgelerdeki şehirlerin büyümesinin, uluslararası düzlemde de siyasal talimatlardan daha güçlü bir biçimde piyasa kanunlarına itaat etmesiydi. Örneğin Büyük Britanya İmparatorluğu'nda 1840'lı yıllara kadar, çok sayıda denizaşırı ticaret ilişkisini tanımlayan *Navigation Laws* (Gemicilik Kanunları) geçerliydi. Bu yasalar örneğin, Jamaika gibi ihracata yönelik üretim yapan bir ülkenin ithalatını da İngiltere'den yapması gerektiğini buyuruyorlardı. Bu yasalar Avrupa'nın ticari imparatorluklarının aralarındaki rekabette keskin bir silah oluşturuyorlar ve başka şeylerin yanı sıra, 19. yüzyılda Amsterdam'ın dünya ekonomisindeki öneminin, Londra'nın gerisinde kalmasına yol açtılar. Navigation Laws'la tam da aynı tarihte, Çin'de Kanton'un, Avrupa'yla yapılan tüm deniz ticaretinin aktarım noktası olma tekelci ayrıcalığı İngilizlerin baskısıyla sona erdi. Birbirlerinden tamamen bağımsız olarak Asya'da, Avrupa'da ve kolonilerinde var olan bu merkantilist düzenlemeler, doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak belirli şehirlerin kayrılmasına ve diğerlerin yükselişinin engellenmesine yol açtılar. Ne var ki 1840'lı yıllardan itibaren serbest ticaretin ve serbest dolaşımın dünya çapında yerleşmesi şehir sistemlerinin şekil değiştirmesinin devlet-dışı, piyasa ekonomisi veçhesine güç kazandırdı.

Ağlar ve Düğüm Noktaları

Peki bir şehir sistemi nedir? Bu kavram şimdiye kadar tanımlanmadan kullanılmıştır. Bu yüzden üstüne bir miktar teori eklenmesi gerekmektedir. Şehir sistemleri iki farklı tarzda düşünülebilir. Birincisi, *dikey* olarak, piramitler şeklinde anlaşılabilirler: Tabandaki çok sayıda köy ve tepedeki merkezi bir yer arasında az çok hassaslıkla farklılaşmış, farklı büyüklüklerdeki yerleşimler hiyerarşisi uzanır: Periyodik pazarları olan kasabalar, sürekli bir pazar örgütlenmesi olanlar, hizmet ve idari işlevleri gören orta büyüklükteki şehirler vs. Buna alternatif yaklaşımsa, şehirler arasındaki *yatay* ilişkileri, yani dahil oldukları ve ortaya çıkışlarına ve işleyişlerine katkıda bulundukları ağları sorgular. Birinci model üst ve

alt düzenin yapısı olarak görselleştirilebilirken, ikinci model de bir şehir merkeziyle çevresi arasında ya da doğrudan doğruya başka bir şehirsel merkez arasındaki etkileşim olarak görselleştirilebilir. Hiyerarşide ne kadar yukarıya çıkılırsa, her iki model de birbirine o kadar kolaylıkla bağlanabilir. Çünkü birçok şehir, özellikle de büyük şehirler yoğun dikey ve yatay bağlantılara sahiptir. Küresel tarihsel bir yaklaşım için yatay ağ modeli daha verimlidir. Bir şehrin düğüm noktası karakterini bölgesel olarak sınırlı bir hiyerarşi içindeki başat konumuna göre daha güçlü bir biçimde vurgulamasından ötürü, dolaysız bir çevre üzerindeki denetimin bir şehir için çok uzaktaki pazarlar ya da tedarik kaynakları üzerinde uyguladığı denetimden daha önemsiz olduğunu daha net olarak gösterir. Örneğin Lancashire'ın tekstil şehirleri, Rusya'nın kendilerine tahıl gönderen Karadeniz limanlarıyla ya da Orta Mısır'ın büyük pamuk çiftlikleriyle, en az komşu Suffolk kontluğunun hinterlandıyla olduğu kadar sıkı ilişkiler içindeydiler. Herhangi bir geleneksel haritaya bakarak anlaşılamayan böyle görünmez bir ekonomi topografyasının politik sonuçları da olmuştur. Manchester ya da Bradford gibi şehirler için, Amerikan İç Savaşı'nın, kısa süre önce yakındaki Avrupa kıtasında yaşanan 1848-1849 devrimlerinden daha dolaylı etkisi olmuştur. Yine de, bir ulus-devlet sınırları içinde de şehirler daha büyük bağlantılar içinde yer alıyorlardı. Endüstri devriminin yükselen şehirleri üretimi, hammadde teminini ve pazarlamayı tamamen kendi güçleriyle organize edebilmişlerdir; yine de Londra'da alınan siyasal ve mali kararlara bağlıydılar.

Ağ yaklaşımının bir başka avantajı da, periferideki yeni şehirsel oluşumları kavrayabilmesidir. 19. yüzyılın birçok yeni şehri kendi kırsal çevrelerinden değil, *dış* çıkarların arzlarıyla büyümüşlerdir.[78] Bu durum, sömürgelerdeki ve Amerikan batısındaki birçok şehir için olduğu gibi, 1860'ların sonunda, yani sömürge öncesi dönemde, Zanzibar Sultanı Seyyid Mecid tarafından *ex nihilo* (yoktan var edilmiş), kervan ticaretinin son noktası olarak kurulmuş olan Darü's-Selam için[79] ya da Beyrut gibi hızla büyüyen bir metropol için de geçerlidir. 19. yüzyılın başında Beyrut'un nüfusu yalnızca 6.000'di, yüzyıl dönümündeyse 100.000'e varmıştı. Beyrut'un büyümesi Suriye'nin eski ve hâlâ canlı olan şehir geleneğinden bağımsız değildir, ama asıl itici güç tüm Akdeniz ticaretindeki Avrupa kaynaklı canlanmadır.[80]

Şehir sistemlerinin ilkesel olarak açık sınırlara sahip olmaları, sürekli dolaşımın bir sonucudur. Ağlar, insani eylemin ürünleridirler. "Nesnel" bir varoluşları yoktur. Tarihçilerin de bu ağları, yaratıcılarının ve kullanıcılarının değişen bakış açılarından görmeye çalışmaları gerekir. Ağlar kendi içlerinde de sürekli bir yeniden yapılanma halindedirler. Çeşitli ağ düğümlerinin, şehirlerin ilişkileri sürekli değişir. Tek bir şehir durgunluğa kapıldığında ya da "çöküşe" geçtiğinde, bu durumun, o şehrin bir parçası olduğu şehirler sisteminin bağlamı içinde de değerlendirilmesi gerekir. Şehirler genellikle değişim içinde çok dayanıklılık gösterirler. Avrupa'da son bir buçuk yüzyıl içinde tamamen yeni bir şehrin gerçek bir birincilik mertebesine yükseldiği görülmemiştir. Sistem kendi içinde depremler yaşasa da, şehirleşme derecesinin toplam bilançosunun aynı kaldığına da sık sık rastlanır. Bir şehrin küçülmesi ve işlevini yitirmesi, başka bir yerdeki büyümeyle dengelenebilir. Hindistan'da birçok eski başkentin çöküşünden nostaljik bir biçimde yakınılmış ama ekonomik ve kısmen de kültürel dinamiğin çoğu zaman işlev ve prestij hiyerarşisinde daha alt sıradaki küçük pazar şehirlerine aktarıldığı gözden kaçırılmıştır. Adeta resmi olan şehir coğrafyalarının ardında, yarı gölgede yeni dağılımlar ortaya çıkabilir.[81]

Her iki modelde de başat olan, yani aynı zamanda hem yatay ağlarda önemli bir düğüm noktası, hem de dikey hiyerarşilerin tepesindeki merkezi yer işlevini gören şehirlere "metropoller" de denebilir. Bir metropol ayrıca (1) belirli bir kültüre büyük ölçüde kabul edilmiş ifadesini veren, (2) genişletilmiş bir hinterlandı denetleyen ve (3) büyük bir dışarıdan gelenler kitlesini kendine çeken büyük bir şehirdir. Bunlara ek olarak *küresel* bir ağın da parçasıysa, bir "dünya şehri" unvanını hak etmiş demektir. Erken Modern Çağ'da ve 19. yüzyılda "dünya şehirleri" var mıydı? Bu kavramın birçok anlamlarda kullanılıyor oluşu, sorunun yanıtını zorlaştırmaktadır. Dünya şehirlerini "güncel ya da potansiyel bir küresel öneme sahip" şehirler olarak tanımlamak, totolojik ve çok kolay olurdu; o zaman Sümerlerin Uruk şehri ilk dünya şehridir.[82] Fernand Braudel'in, Amsterdam ve Venedik'in bir süreliğine yaptıkları gibi, *kendi* sınırlı "dünya ekonomisi"ne egemen olan "dünya şehri" tanımı, biraz daha nettir.[83] Dünya çapında *hegemonyal* şehir ancak 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır ve bunun da yalnızca tek bir örneği vardır: Londra. 1920 yılından sonra onun yerini New York aldı. Elbette bu da çok

basitleştirilmiş bir bakıştır. Örneğin dünyanın büyük ölçüde kabul edilmiş "kültür başkenti" 19. yüzyılda Londra'dan ziyade Paris'ti, 1800 ve 1900'lerde, yine dünya ticaretinde ve dünya finansında pek bir ağırlığı bulunmayan Viyana'yla sıkı bir rekabet içindeydi. New York'un Londra'dan "nöbeti devralması" da net bir tarih verilerek ifade edilecek kadar kolay gerçekleşmemiştir. Londra her zaman bir dünya imparatorluğunun merkezi olarak kaldı, ticaret ve endüstrideki görece önemi geriledikten sonra bile finansal açıdan merkezi konumunu korudu. Günümüzde genellikle çoğul olarak "dünya şehirleri"nden söz ediliyor. Buna göre bir dünya şehri yalnızca çok etkili bir metropol, örneğin büyük bir imparatorluğun merkezi değil, aynı zamanda bir "küresel oyuncular" çoğulluğu içinde, bir ulusun içinde kök salmış bir "oyuncu"dur. Farklı ülkelerde yer alan dünya şehirleri *arasındaki* bağların, kendi ulusal ya da emperyal çevreleri ve hinterlandlarıyla entegrasyonlarından daha güçlü olduğu küresel bir şehirler sisteminin parçasıdır. Ülke toprağı zemininde böyle bir uzaklaşma, genel olarak günümüzün telekomünikasyon teknolojilerinin bir sonucu olarak mümkün olabilmiştir.[84] Bir şehrin küresel şehirler hiyerarşisi içindeki mertebesi hakkında önermelerde bulunmaya izin veren, örneğin kendilerine özgü bir iç hiyerarşileri, ana merkezleri ve şubeleri bulunan ulusaşırı şirketler, uluslararası örgütlerin merkezleri, dünya çapındaki medya ağlarıyla bağlantılar gibi küresel ağlaşma parametrelerinden bazıları, ancak 19. yüzyılın sonuna doğru oluştular.

Henüz, 19. yüzyılda dünyanın en büyük şehirleri arasındaki temasların tarzı ve sıklığı hakkında ampirik araştırmalar yapılmamıştır. Bu araştırmalar, *kendine özgü* bir sistemin, gerçek bir dünya şehirleri sisteminin ancak geç 20. yüzyılın teknolojileri sayesinde ortaya çıktığı sonucuna varabilirlerdi. Kıtalararası telefon, telsizle iletişim ve tarifeli uçuşlar düzenli ve normal olarak kullanılmaya başlanmadan önce, farklı kıtalardaki en büyük ve en önemli şehirlerin *sürekliliği olan* bir etkileşim ve iletişim bağlamı oluşturmalarından söz edilemez. Uydu teknolojisi ve internetse daha sonra, temas yoğunluğunda bir nicelik sıçramasına yol açtı. Bu bakımdan, Atlantik ötesi yolculuğun henüz pahalı bir macera olduğu ve satın alınabilecek sıradan bir yolculuk olmadığı 19. yüzyıl, günümüzün gri bir tarihöncesi olarak görünüyor. Zeplinlerin ve Atlantik'in konforlu transatlantik hızlı buharlı gemilerle kısa sürede (4-5 gün-

de) aşıldığı dönem de bu yüzyıldaydı; bu dönemin altın çağı 1897 yılında ilk *superliner*'ın (büyük ve lüks yolcu gemisi), Kuzey Alman Lloyd'unun filosuna ait 14.000 tonluk *Kaiser Wilhelm der Große* gemisinin suya indirilmesiyle başlamıştı. Londra, Zürih, New York, Tokyo, Sydney ve en üst önem sınıfındaki başka birkaç metropolün sürekli bir ağ içinde olması, 1960'tan sonraki dönemin bir yeniliğidir ve ancak havadaki düzenli seferlerle mümkün olmuştur.

4 Özel Şehirler, Genel Şehirler

Hac Yerleri, Deniz Banyoları, Madencilik Şehirleri

Belirli bir büyüklükten sonra, şehirler kolay kolay tek bir işlevle sınırlanamazlar. Aynı anda birden fazla rol oynarlar. Şehirler genellikle çoğulcudur. Bunların yanı sıra, özel bir doğrultudaki işgücünün son derece uzmanlaşmış yoğunlaşmaları, ilkesinin kendileri için geçerli *olmadığı* şehirler de vardır. 17. yüzyılda bugünkü Bolivya'da yer alan Potosí, 200.000 nüfusuyla Amerika'nın en büyük şehriydi. Bu konumuna, deniz yüzeyinden 4000 metre yükseklikte, insanların yaşamasına son derece elverişsiz bir coğrafyada, yalnızca ve yalnızca orada dünyanın en zengin gümüş yatakları yağmalandığı için ulaştı. Erken 18. yüzyılda, Orta Çin'deki Jiangxi eyaleti, ülke içine ve uluslararası piyasaya üretim yapan çömlekçilik merkezi Jingdezhen önemli ölçüde daha da büyüktü; muhtemelen makine çağının başlangıcında dünyada manüfaktürlerin bir arada toplandığı en büyük yerdi. 19. yüzyılda ayrıca eski tipte tek işlevli şehirler de vardı: Hac şehirlerinin aşırı hareketli ve dalgalı bir nüfusu vardır, ama kendileri son derece istikrarlı ve uzun ömürlüdür. Mekke ve Benares gibi eski merkezlerin yanı sıra Hindu, Budist, Müslüman ve Hıristiyan ülkelerde yeni hac yerleri ortaya çıktı; örneğin hacılar için bir çekim merkezi olmaya 1860'lı yıllarda başlayan, Pireneler'in kuzeyindeki Lourdes bunlardan biriydi. Kutsal mekânlara yapılan hac yolculuğu 19. yüzyılın sonunda her zamankinden daha büyük bir ticaret konusu olmuştu. İslam bilgeliğini araştırmak için 1884-1885 yılları arasında bir yıl boyunca Suudi Arabistan'da yaşayan Hollandalı oryantalist Christian Snouck Hurgronje, hacıların ticari amaçla sömürülmelerinin, Mekkelilerin karakterini kötü yönde değiştirdiğini ve dini bütün hacılar arasında

hayal kırıklıklarına yol açtığını saptamıştı.[85] Lourdes'da da durum farklı değildi. Karizmatik hareketler çok kısa bir süre içinde büyük insan yığınlarını bir araya toplayabiliyorlardı. Sudan'daki Mehdi hareketinin dini merkezi olan Omdurman 1883 yılında kuruldu, kısa süre içinde sayıları 150.000'e varan insanı sürekli bir arada bulundukları bir yer oldu; bu insanlar dini liderin yandaşlarından ve askerlerinden oluşuyordu, bu iki rolü birbirinden ayırmak çok zordu.[86] Stratejik olarak, Mehdi'nin yandaşlarının büyük bir bölümünü devşirdiği çöle açık bir konumdaydı ve –Hartum'un tersine– Nil'e karşı tahkim edilmişti; Mehdi hareketinin 1889 yılında Britanya birlikleri tarafından yok edilmesinden sonra aynı zamanda hem bir tapınma merkezi hem de bir askeri karargâh olan bu şehirden geriye bir iz kalmamıştı.

Başka tek işlevli mekân tipleri ancak 19. yüzyılda ortaya çıkabildi. Demiryolu, önemli hatların kesiştiği, son derece uzmanlaşmış demiryolu düğüm noktasını yarattı. Londra'daki Clapham Junction, Kansas City, Virginia'daki Roanoke ve 1898 yılında Ruslar tarafından inşa edilen Çin doğu demiryolunun geçtiği, Çin'in Mançurya'daki bir taşra kasabası olan, Changchun bu noktalara güzel birer örnek oluştururlar. Nairobi de bir demiryolu yerleşiminden doğmuştur; bu şehir 1899 yılında İngilizler tarafından, Uganda demiryolu hattı inşaatının lojistik merkezi olarak inşa edilmiştir.[87] Bu yerleşimlerde esas olarak demiryolu atölyeleri kuruluyordu. Ayrıca demiryolu ile nehir arasındaki bağlantıyı oluşturabiliyorlarsa (Cincinnati veya Memphis/Tennessee) gelişme şansları özellikle fazla oluyordu.

19. yüzyılın bir başka yeniliği de deniz banyosuydu. Bunu, yüksek tabaka mensuplarının şifalı kaynaklarla güç kazanmak için "banyo seyahatleri" yaptığı 18. yüzyıl ılıcalarından ayırmak gerekir. Aynı zamanda sosyetenin kendini kamusal olarak sergilediği böylesi ılıcalar, yüzyıl boyunca önem kazandılar: Bohemya'daki Karlsbad, Belçika'daki Spa, Wiesbaden, Baden-Baden. Bu yerler aynı zamanda Doğu Avrupa aristokrasilerinin Batı'daki ileri karakollarıydı ve giderek, seçkinlik ve pahalılık derecesine göre, burjuva bankerlerinin ve özel müşavir ailelerinin hedefi oldular; bu arada kumar yüzünden de ünleri kötüye çıktı. Prusya Kralı I. Wilhelm'in dinlendiği yeri olan Bad Ems'de, 1870 Temmuz'unda kral ile Fransız elçisi arasında diplomatik görüşmeler yapılıyordu,

bu sırada telgrafla sürekli bilgilendirilen Bismarck'ın da "Alman ulusunu savunma adına bir savaş kışkırtmasına" olanak sağlanıyordu.[88] Kayzer Franz Joseph kışı zaten Fransız Riviera'sında geçirmediyse sık sık Bad Ischl'a gidiyordu; 1895 yılında Riviera'da kaldığı otelde eski İngiliz Başbakanı Gladstone'la karşılaştı, ama bu iki yaşlı beyefendi birbirleriyle tek kelime konuşmadılar.[89]

Tatil yapmanın deniz kıyısında demokratikleşmesi İngiltere'de ve Galler'de başladı. Tatil yerlerinin ilk kez bir *holiday industry*'nin (tatil endüstrisi) üsleri haline geldiği yerler de buradaydı; bu endüstrinin bir ekonomi faktörü olarak önemi sürekli arttı. 1881 yılında İngiltere'de ve Galler'de 106 ruhsatlı plaj bulunuyordu. 1911'de bu sayı 145'e çıktı, bu beldelerde toplam 1,6 milyon insan, yani toplam nüfusun yüzde 4,5'i yaşıyordu. Bu sektörün gelişmesinde, toplumun genelinin artan refahıyla birlikte ödeme gücü yüksek üst tabakadan aşağıya doğru yayılan bir talep ve farklı sosyal tabakaların gereksinimleriyle her zaman esnek bir ilişki içinde olan bir arz, birbirlerini karşılıklı olarak artırmışlardır. Eski tipteki kür yerleri belirli hastalıklar üzerinde uzmanlaşmışlardı; sahil banyoları ise bazı bakımlardan sosyal açıdan her biri özel profile sahip müşteri kitlesine hitap ediyorlardı. Daha 18. yüzyılda İngiltere'de banyolar arasında bir sosyal hiyerarşi oluşmuştu; aristokratlara ve büyük burjuvaziye hizmet eden Bath ve Tunbridge Wells beldeleri bu hiyerarşinin en tepesinde yer alıyorlardı. Daha kuzeyde, Lancashire'da ise, daha 18. yüzyılın ortasından itibaren daha alt sınıfın bazı üyeleri deniz banyosu keyfini keşfetmişlerdi.

Plaj kenti, özel bir şehir tipiydi, çünkü burada şehrin gelişmesi içme suyu kaynakları, kaplıcalar ve parklara odaklı değildi, tamamen, herkese açık sahilden kaynaklanıyordu. Plaj kentlerindeki toplumsal ortam ülke içlerindeki kür yerlerinden daha gevşekti. Yaşam tarzı daha zorlamasızdı, statü işaretlerinin her zaman açıkça sergilenmesi gerekmiyordu ve çocuklar, başka yerlerde bulamadıkları oyun alanını burada bulabiliyorlardı. Tatil sezonu şifalı kaplıcalara göre daha kısaydı; aylarca değil birkaç hafta kalınıyordu. Daha 1840 yılında İngiltere ve Galler'de plaj kenti tipi, bugün bilinen bütün özellikleriyle ortaya çıkmıştı. Yeni halk plajı kentinin prototipini, İngiliz batı sahilindeki Blackpool oluşturuyordu. 1900 yılında kentin 47.000 sakini 100.000'den fazla tatilciyi ağırladı. Bu tatilcilere ilkönce çeşitli dünya sergilerinde icat edilmiş olan özel bir

eğlence mimarisinin ilk buluşları sunuluyordu. Bu şehirde sirk, opera ve balo salonunun yanı sıra, Eyfel Kulesi'nin son derece etkileyici ve basit bir taklidi ve içinde gezilebilir geçmişin mekânı olarak bir Old English Village da (Eski İngiliz Köyü) yer alıyordu.[90] O tarihten beri, plaj kenti tipi büyümesini boş zamanın satın alınabilirliğinin artışına, demiryollarına ve şehirlerarası yollarla bağlantılar kurulmasına borçlu oldu. 1900 yılında tüm bir Orta Atlantik ve Akdeniz çevresinde, Pasifik Okyanusu'nun kıyısında ve içinde, Baltık Denizi'nde, Kırım'da ve Güney Afrika'da hemen hemen aynı tarzda plaj kentleri vardı. Çin'de geleneksel dinlenme dağlarda yaşanıyordu. Banyo için akla deniz değil yalnızca sıcak kaynaklar geliyordu. Zhili Körfezi'ndeki Beidaihe sahil plajının açılması, ilkönceleri 19. yüzyılın sonunda, civardaki büyük şehirler olan Pekin ve Tianjin'de yaşayan Avrupalıların dinlenme ihtiyaçlarına karşılık veriyordu. Günümüzde bu belde yüzlerce oteliyle, kitle turizmi için bir çekim noktasıdır; elbette en iyi sahiller komünist parti üyelerine ve devlet yönetimine ayrılmıştı. Plaj kenti tipi erken 19. yüzyılda açıkça Batı'ya ait ve başlangıçları endüstri öncesi dönemde yer alan bir buluştur; günümüzün post endüstriyel hizmet toplumuna gelininceye kadar dünya üzerinde sürekli yaygınlaşmıştır.[91]

Bir başka şehir türü olan, erken Modern Çağ'da Potosí'nin örnek olarak gösterildiği madencilik şehri de çok geçmeden tüm kıtalarda görülür oldu. 19. yüzyılda toplumlar toprağı her zamankinden daha derin kazdılar. Kömür madenciliği endüstrileşmenin enerji temeliydi ve, tersine olarak da teknik iyileştirmelerle verimlileştirildi, giderek daha büyük derinliklere inildi. Özelleşmiş madencilik şehri dönemin bir simgesi haline geldi. Silezya'da ve Ruhr bölgesinde, Lothringen'de, İngiliz Midlands'de, Ukrayna'daki Donets havzasında ve Apalache'larda madencilik şehirleri vardı. 1900'den kısa bir süre sonra Kuzey Çin ve Mançurya'daki kömür yatakları da madenciliğe açıldı. Burada en yeni teknik buluşları uygulayanların bir kısmı İngiliz bir kısmı da Japon girişimcilerdi. Endüstrileşme diğer madencilik ürünlerine yönelik de bir talep doğurdu. Jeoloji bilimi, maden ocağı inşasındaki ilerlemeler ve maden çıkartma teknolojisi yeni maden yataklarının sömürülmesini olanaklı kıldı. Yalnızca California veya Avustralya'daki teknik ve finansal açıdan fazla zor olmayan altın yıkayıcılığı değil, muazzam yatırımlar gerektiren toprakaltında yeni bulunan kaynaklar da, emek güçlerinin

olağanüstü hızla, altına hücum misali yoğunlaşmalarına yol açtı. Şili'de sömürgecilik dönemindeki altın ve gümüşün yanı sıra, bakır madenciliği de yapılmıştı. 1840'lı yıllarda üretimde ve ihracatta hızlı bir artış yaşandı. Ne var ki bakır madenciliği daha on yıllar boyunca küçük işletmeler ve zanaat tarzında örgütlenmişti. Buharlı makineler nadiren kullanılıyordu. Yüzyıl döneminde modern teknolojinin sıradanlaşmasından sonra bile, Şili'de gerçek madencilik şehirleri ortaya çıkmadı. Madenci kampları, yerel ekonominin periferisinde var olan, yalıtılmış adacıklar gibiydi.[92]

Buna karşılık, 1879 yılında gümüş yataklarının keşfedildiği Colorado'daki Aspen, gerçek bir madencilik şehriydi. Burada ilk maden arayıcılarının ardından hemen şehri geliştirenler geldi. Başlangıçta birbirinden uzak iki blok evden oluşan yerleşim, 1893 yılında Colorado'nun en büyük üçüncü şehrine dönüşmüştü: parke taşlı caddeleri, havagazı aydınlatması, iki kilometre uzunluğunda tramvay hattı, belediyenin su şebekesi, üç banka, bir postane bir şehir salonu, bir hapishane, bir otel vardı; üç gündelik gazete yayınlanıyor ve bir opera binası bulunuyordu. Ne var ki, "dünyanın en güzel madenci şehri" diye anılan bu şehir daha 1893 yılında, gümüş fiyatlarının düşmesiyle birlikle ekonomik varoluş zeminini yitirdi.[93]

Başkentler

Bu türden özel şehirlerin tam zıddı da, bazı özel işlevlerin yanı sıra, (a) sivil ve dini idare, (b) denizaşırı ticaret, (c) endüstriyel üretim, (d) hizmet sektörü gibi şehirlerin *merkezi* işlevlerini yerine getiren metropollerdi.[94] Hizmet sektörünü şehirlerin çoğunluğunun her yerde görülen ve yaygın bir kalıcı arzı olarak kabul edersek, diğer üç işlevin şehri belirleme derecesine göre, üç şehir tipini ayırabiliriz: Bunlar başkentler, endüstri şehirleri ve liman şehirleridir. Bir şehir aynı zamanda bu üçü birden de olabilir. Bunun şaşırtıcı derece az örneği vardır. New York, Amsterdam ve Zürih ulusal başkentler değillerdir; Paris, Viyana ve Berlin liman şehri değillerdir. Denize uzak Pekin'de birkaç on yıl öncesine kadar endüstri yok denilecek kadar azdı. *Aynı zamanda* hem okyanus aşırı bir liman olan yalnızca Londra ve Tokyo'dur. Yine de işlevsel ağırlık o kadar güçlü bir biçimde ayırmaktadır ki, farklı tiplerin sayılması tamamen keyfi değildir.

Bir başkent nüfus bakımından ne kadar büyük ya da küçük olursa olsun, diğer şehirlerden, siyasal ve askeri gücün merkezinin burada yer almasıyla ayrılır. Diğer özellikler de bunu izler: Başkent aynı zamanda bir rezidanstır, yani bir sarayın ya da merkezi bir bürokrasinin evidir. Bir başkentin emek pazarı, diğer şehirlere göre –iktidar aygıtının mensuplarının ihtiyaçlarının sağlanmasından, özellikle etkin, sanatsal açıdan iddialı bir inşaat sektörüne kadar– daha fazla hizmet sektöründen beslenir. Hükümranların, başkentin halkına özellikle özen göstermeleri gerekir, çünkü en baskıcı olanına kadar tüm siyasal sistemlerde, başkent bir kitle politikası sahnesidir. Modernlik öncesi toplumlarda başkentin tahıl ikmali, birinci derecede bir politikaydı. İmparatorluk ve Papalık dönemi Roma'sı için olduğu kadar, gıda maddelerinin büyük bir bölümünü imparatorluk kanalı üzerinden doğudaki Orta Çin'den temin eden Pekin için de aynı şey geçerlidir. İstanbul halkının beslenmesinden, doğrudan doğruya Osmanlı sultanı sorumluydu; ondan yalnızca temel ihtiyaçların garantiye alınması değil, aynı zamanda tefeciliğe ve diğer istismarlara karşı koruma sağlaması da bekleniyordu. Bu durum erken 19. yüzyılda değişmemiştir.[95] Londra'nın özellikle korkulan "ayak takımı", başka yerlerde de etkindi ve devrimci bir barut fıçısı gibiydi. Manipüle edilebilmiş ya da bastırılmış, ama her zaman güvenilir bir biçimde denetim altına alınamamıştı. 19. yüzyılda başkent, egemenlerin büyük bir şaşaayla göreve başladıkları ve çoğu kez de gömüldükleri yerdi. Başkent, kamusal sergilemenin sahnesiydi, siyasal düzen tasavvurlarının geometriye ve taşa dönüştükleri simgesel bir araziydi. Başka hiçbir şehir, başkentler kadar önem, çoğu zaman da üst üste binen tarihsel önem tabakalarıyla yüklü değildir. Başkentlerin temsil mimarisi, geçmiş hükümranların iradesini görselleştirir.

Roma'yı saymazsak, başkentler nadiren birinci dereceden dini merkezler olmuşlardır. Mekke, Cenevre ya da Canterbury gibi yerler, hiçbir zaman bir ulus-devlet çerçevesi içinde başkent işlevine sahip değillerdir. Yine de, her türlü dini monarşi biçiminde, başkentin kendisi dini törenlerin arenası olmuştur. Çin'deki Qing hanedanının imparatorları, önceden belirlenmiş ritüelleri yıl boyunca gerçekleştirirlerdi. İstanbul'daki padişah, halife sıfatıyla aynı zamanda Sünni Müslümanların başıydı. Katolik Viyana'da 1848 yılından sonra tahtın ve kilisenin ittifakı pekişti. İmparator

Franz Joseph, ekmek ve şarabın İsa'nın bedeni ve kanına dönüşmesi yortusu törenlerine vakur adımlarla katılmaktan ve her yıl Paskalya'dan önceki son perşembe, şehrin huzurevi sakinleri arasından özenle seçilen on iki ihtiyarın ayaklarının yıkanması ritüelini gerçekleştirmekten geri kalmazdı.[96]

Son olarak da başkentler her zaman, bağımsız bir karaktere sahip, kültürel açıdan merkezi işlevler üstlenmeye çaba gösterirler. Bu çabalar her zaman başarılı olmaz. Gerçek kültür başkentleri hükümetler ya da komisyonlar tarafından seçilmez. Planlanamayan iletişimsel yoğunlaşmayla ve kültürel pazarların gelişmesiyle ortaya çıkarlar. Kültürel merkezlik için belirleyici olan mıknatıs etkisi böyle oluşur. Bu da her örnekte başarılı olmaz. Örneğin 18. yüzyılın Philadelphia'sı geçici bir süre olmayı çok istediği "Yeni Dünya'nın Atinası" konumuna gelmişti. Onun ABD başkenti olarak halefi, Washington D.C., ABD'nin diğer şehirleri karşısında böyle bir kültürel hegemonyayı hiçbir zaman kuramadı. Berlin de 1914 yılından önce Londra, Viyana ya da Paris tarzında, başat bir ulusal metropolün kültürel ağırlığına ulaşamadı.

19. yüzyılda, sömürge döneminin yüksek idari merkezlerinin başkent mertebesine ulaştıkları İspanyol-Amerikan cumhuriyetlerinin dışında çok az sayıda yeni başkent ortaya çıktı. Bu durumun istisnaları (yukarıda değinilen Addis Abeba dışında) Avrupa örneğine göre "gerçek" bir başkent olan, Liberya'daki Freetown[97] ve 1808'den sonra Portekiz monarşisinin merkezi ve daha sonra 1822'den itibaren bağımsız Brezilya İmparatorluğu'nun başkenti olarak "tropik bir Versailles" şeklinde inşa edilen Rio de Janeiro'ydu.[98] Avrupa'daki en önemli yeni başkentler Berlin, Roma (Torino ve Floransa'dan sonra ancak üçüncü hamlede, 1871 yılında başkent olmuştu) ve bir başkentlik geçmişi olsa da ancak yeni Belçika Krallığı'nda 1830'dan sonra ülkenin tüm merkezi görevlerini kendisinde toplayabilen Brüksel'di. Budapeşte ilginç bir örnektir. Ancak 1867'de kurulan "denge"den sonra Tuna monarşisinin ikinci başkenti olmuştur. Prag'la rekabetinde, Çek metropolünün Habsburg monarşisinde başkent statüsüne ulaşmamış olması büyük önem taşıyordu. Aslında henüz 1872 yılında Buda ve Peşte şehirlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Budapeşte, Avrupa'daki şehirli modernleşmenin en büyük sahnelerinden birine dönüştü. Nüfusunun hızla Macarlaştırılması, yüzyılın sonunda

ona kültürel ve etnik açıdan da açıkça ulusal bir karakter verdi. İmparatorluk bağlamındaysa Viyana ile Budapeşte arasındaki gerilim devam etti.

Böylece, dünya çapında 19. yüzyıla eskisinden daha güçlü damgasını vuran bir metropoller ikiliği Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda da ortaya çıktı. Bu ikilik, başkent işlevlerinin bilinçli olarak ekonomik merkezden ayrılmasıyla ortaya çıkabilmiştir. Yalnızca Washington D.C. Değil, Canberra ve Ottawa da, New York, Melbourne ve Sydney, Montreal ve Toronto gibi kabına sığmayan ticaret, endüstri ve hizmet sektörü merkezleriyle kıyaslandıklarında, mütevazı taşra kentleriydi. Bazı rejimler rekabeti bilinçli olarak teşvik ettiler. Örneğin, Mısır Hıdivi Kavalalı Mehmed Ali [Paşa], Kahire'yi başkenti olarak korudu, ama virane İskenderiye'nin yeniden canlanması için daha fazla çaba gösterdi.[99] Diğer örneklerde "ikinci şehirler" kendilerini büyük metropollere karşı burjuva özgüveninin gücüyle kanıtladılar. Moskova, Çarlık Rusya'sının başkenti olma işlevini 1712 yılında yitirmenin acısıyla iyi başa çıktı ve Rus erken endüstriyalizminin en önemli şehri haline geldi. 1868 yılındaki Meiji iktidarından sonra, Japon merkezi hükümetinin desteğini alamayan Osaka, yine de Tokyo'yla keskin bir rekabet içinde liman ve endüstri şehri olarak konumunu güçlendirdi. Edo'daki Şogun ile Kyoto'daki imparator arasındaki çelişkinin yerini, iş merkezi Osaka'nın hükümet merkezi Tokyo ile rekabeti aldı. Çin'de, yükselişi 1850'li yıllarda başlayan Şanghay, iktidarın merkezi Pekin karşısında Çin'in merkezi iktidar sistemi içinde 15. yüzyıldan beri görülmedik ölçüde ciddi bir rakip haline geldi. Bürokratik, muhafazakâr Pekin ile ticari, liberal Şanghay arasındaki gerilim günümüzde de sürüyor. Her zaman siyasal olarak planlanmasa da sömürge şehirler coğrafyasındaki, özellikle eski sömürgelerdeki ikicilik de benzer türdendir: Johannesburg, Rabat ve Surabaya gibi ekonomik merkezler, Cape Town (1910'da Güney Afrika Birliği'nin hükümet merkezi olma sıfatını Pretoria'ya devretti), Fez ve Batavia/Cakarta gibi başkentlerin önüne geçmişlerdir. Vietnam'da, 1806'dan önce de başkent olan ve ancak 1889'dan sonra Fransız yönetiminde hükümet merkezi olan kuzeydeki siyasal başkent Hanoi ile, güneydeki ekonomi merkezi Saygon arasında da benzer bir rol dağılımı vardı. Yeni İtalyan ulus-devletinde Roma ile Milano arasında bir karşıtlık ortaya çıktı. Hindistan'da 1911 yılın-

da hükümet aygıtı ekonomik merkez Kalküta'dan yeni inşa edilen Yeni Delhi'ye taşınınca karşıtlıklar daha keskinleşti. Genel olarak, 19. yüzyılda dünyanın yalnızca çok az şehrinin Londra ve Paris örneğindeki gibi her şeyi kapsamayan, çok farklı türden işlevleri birleştiren metropoller halinde geliştikleri dikkati çekiyor. Bu türden dinamik metropollerin yüzyıllarca yıllık temellere dayanarak var olduğu yerlerde bile (Tokyo, Viyana), bir ikinci şehir rekabeti uzak ihtimal değildi. Roma'da ikilik seküler rejim ile Vatikan arasında devam etti.

Hükümdarların ve Cumhuriyetlerin Başkentleri

1900 yılında Avrupa'nın önde gelen beş metropolü (ve aynı zamanda en kalabalık şehirleri) –Londra, Paris, Berlin, St. Petersburg ve Viyana– 1800'den beri Avrupa şehirleri arasında 24. sıradan 7. sıraya yükselen ve böylelikle en öndekilere yaklaşan Manchester gibi endüstrinin yarattığı şehirler değillerdi. Bu şehirler aynı zamanda, *saf* politik başkentler olmayacak ve monarşi saraylarının hâkimiyetine girmeyecek kadar da büyüktüler. Fransa'da Napoléon ve Joséphine, şık sonradan görmelere ve devrimden kazançlı çıkanlara ait yeni türden bir saray yaratmışlardı. Elbette, imparator sık sık yollarda olduğu için, 1815'ten önce şehir içinde bir iktidar merkezi yerleşmedi. Bundan sonra Restorasyon döneminde Bourbon'lar ve "burjuva kral" Louis-Philippe mütevazı bir temsil stilini tercih ettiler. Bu stil Tunus Beyi Ahmed'in o kadar hoşuna gitti ki, kendisiyle İstanbul'daki sultanlar arasına simgesel bir mesafe koymak için bu stili kopyaladı.[100] Londra'da monarşi varlığını daha da sönük bir biçimde sergiliyordu. Prens Pückler-Muskau 1826'da Londra'nın, Regent Street'i muhteşem bir şekilde tasarlayan John Nash sayesinde, henüz yeni yeni bir başkent görüntüsü kazandığını yazıyordu.[101] Harabe halindeki Buckingham House'un 1825 ile 1850 yılları arasında Buckingham Palace şeklinde yeniden inşa edilmesi mimari bir ustalık ürünü değildi ve Kraliçe Victoria, Windsor, Balmoral ve İsle of Wight'daki saraylarını tercih ediyordu. Viyana'daki Hofburg İmparatorluk Sarayı, Ringstraße şaşaasının yanında adeta mütevazı kalıyordu. Başka hiçbir yerde saray, geç mutlakıyetçi imparatorluk başkentleri İstanbul ve Pekin'deki kadar şehri domine etmiyordu; bu şehirlerin bazı bölümleri tamamen

monarka ve ailesine ayrılmıştı. İstanbul'da genellikle bahçe ya da ahşap sarayların arazisi olarak kullanılan çok sayıda imparatorluk arazisi yüzyıl boyunca kamusal alana dönüştürüldü ve liman tesisleri, silah deposu ya da demiryolları için kullanıldı.[102] İstanbul'a göre çok daha antik bir görünüme sahip olan Pekin'e 1897 yılına kadar demiryolu ve bundan daha uzun bir süre de modern endüstri uğramadı. Pekin'de daha 1900 yılında saray ve merkezi hükümet makamları, mekânsal olarak yasak şehrin duvarının ardında birleştirilmişti. Bu arada iktidar, büyük ölçüde imparatorluk sarayından uzaklaşmıştı. Artık Büyük Güçler'in elçiler semtindeki temsilcilerinin, eyalet başkentlerindeki genel valilerin ve Şanghay'daki kapitalistlerin elindeydi. Pekin mimari bir kabuktan ibaretti ve maddi içeriği olmayan yoğun yerleşimli simgesel bir araziydi. 1900 yılında kırsal alandan gelen köylü çetelerinin ve Büyük Güçler'in askerlerinin çifte işgali bir döneme son noktayı koydu. Yasak şehrin koridorlarında asker çizmeleri uygun adım yürüyor, tapınaklarına atlar bağlanıyordu. Memurlar kaçmış, belgeler yakılmıştı. Pekin 1927 yılına kadar Çin'in başkenti olarak kaldı ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden bu unvanı aldı. Yıkılan Hıristiyan kiliseleri Boksör Ayaklanması'ndan sonra yeniden inşa edildiler, zarar gören tapınakların hemen hiçbiri yeniden yapılmadı. İmparatorluk Pekin'i 1900 yılının şokunu bir daha asla atlatamadı. Onuru ve törensel aurası yok olmuştu.[103] Birkaç yıl sonra Pekin yeniden otellerle donatılmış, Roma'nın, Gize piramitlerinin ve Agra'daki Tac Mahal'in yanı sıra, yeni başlayan uluslararası turizmin büyük çekim noktalarından biri olmuştu.[104]

Cumhuriyetçi başkent Washington D.C. de bir savaş yaşamıştı: 1814'ün Ağustos ayında İngilizler Capitol'e ve Beyaz Saray'a ateş açtılar. Washington planlı bir başkentin prototipiydi. Kongre, yeni bir başkent kurulması kararını daha 1790'da almıştı. 1800'den itibaren başkan Potomac'ta oturuyordu. Yeni başkentin yaklaşık mevkii, Güneyli ve Kuzeyli devletlerin arasında bir uzlaşma ile saptanmış, tam yerini ise bizzat George Washington seçmiş, mimar Binbaşı Pierre Charles L'Enfant'ı da o görevlendirmişti. İlk plan, birçokları gibi Thomas Jefferson'a aitti ve dama tahtası ilkesine göre yapılmıştı. L'Enfant bu ilk fikri devasa boyutlarda genişletti: Geniş bulvarlar, muazzam açık mekânlar içeren bir şehir tasarladı. Çocukluğunu (babasının saray ressamlığı yaptığı) Versailles'da

Le Nôtre'un bahçelerinin yanında geçiren mimar, orada eksenlerle düşünmeyi öğrenmişti. Böylece başkent tasarımı, yatay planından itibaren hâlâ bir geç Barok vizyonuydu. Aynı tarihlerde (1800 ile 1840 arasında), aralarında kanıtlanabilir herhangi bir bağıntı olmadan, Rus başkenti St. Petersburg'un da benzer bir megaloman zihniyet ile klasik üslupta bir ideal şehir olarak yeniden şekillendirilmiş olması dikkat çekicidir – Washington'a göre daha büyük harcamalar yapılmış ve daha somut sonuçlar elde edilmiştir.[105] Bu girişim cumhuriyetçi George Washington'ın tam zıddı ve dönemin en berbat despotlarından biri olan Çar I. Pavel tarafından başlatılmıştı. Bir diğer fark da, St. Petersburg'daki kilise inşasının taşıdığı önemdi. Orada Kazan katedrali, Roma'daki San Pietro katedrali'n bir karşılığı olacaktı, Isaak katedraliyse Avrupa'daki tüm katedral geleneğinin bir sentezi olarak düşünülmüştü. Washington D. C.'deyse dini mimari hiçbir rol oynamıyordu.

Başlangıçtaki planlar uzun süre ne ayrıntılı olarak ne de yaratıcılarının ruhuna uygun tutarlılıkta hayata geçirildi. L'Enfant daha 1792 yılında iyi niyetli Başkan George Washington'la yaptığı şiddetli bir tartışmadan sonra görevden alındı ve planlarının çoğunu da yanına alarak ortadan kayboldu.[106] Daha sonra "Washington" şehir alanı, yine de L'Enfant'ın tasavvur ettiğinden daha küçük boyutlarda bir deney sahası haline geldi. L'Enfant'ın tasarladığı başkanlık makamı, bugünkü Beyaz Saray'ın altı katı büyüklüğündeydi. İlkönce ortaya çıkan şey L'Enfant'ın görkemini hiç anımsatmıyordu. 1842 ilkbaharında binanın önünden geçen Charles Dickens, hiç etkilenmediğini belirtiyordu. Muazzam mesafelerin değil, muazzam "niyetlerin" şehriydi burası: "Hiçbir yerde başlamayıp, hiçbir yerde bitmeyen geniş bulvarlar, evlerin ve sakinlerinin olmadığı caddeler, kamusallığı eksik kamu binaları."[107] Kongre'nin her iki binasının yeri olarak Capitol Hill'e kubbeler ve yan kanatlar, ancak 1860'lı yılların sonunda eklendi. Mall'ın genel tasarımı ancak 1920'lerde gerçekleşti. Lincoln Memorial 1932'de açıldı, Jefferson Memorial için harcanacak paraya ancak 1934 yılında izin verildi. Eklektik olarak büyüyen, hatta geç 19. yüzyıldan kalma neo-romantik bir kaleyle, Smithsonian Castle'la donatılan klasik üsluptaki külliye, esas olarak mimar John Russel Pope'un iki dünya savaşı arasındaki bir ürünüydü. Washington, gençliğini gizleyen bir görüntüye sahiptir.

"Şok Kenti" Manchester

ABD başkenti en baştan itibaren, şehirler sistemi açısından marjinal bir yerellikti ve dönemin ekonomik ana gücü olan endüstriyle, en büyük mesafeyi koruyan bir şehirdi. 19. yüzyılın başkentleri arasında, ne tarihsel zenginlik ne de ulusal şehirler sistemi içindeki merkezilik açısından Londra, Paris ya da Viyana'yla boy ölçüşemeyen Berlin, endüstri şehri olarak tanımlamaya en uygun şehirdi. Başka hiçbir Alman şehrinde endüstrileşme sürecinde bu kadar büyük; teknolojinin en son seviyesini temsil eden bir endüstri, en başta da elektrik endüstrisi yoğunlaşmadı. Berlin endüstrileşmenin ilk buhar makinesi evresinin merkezi değildi. Kendi karakterini, bilimsel bilgilerin endüstriyel üretimin sorunlarına sistemli olarak uygulanmasıyla buldu. Daha önce başka hiçbir şehirde, bilimin örgütleyicisi olarak devletle ve büyük müşterilerle işbirliği halinde çalışan büyük şirketlerin laboratuvar araştırması, ekonomik yenilikler açısından bu kadar önem taşımamıştı. İmparatorluk döneminin Berlin'i ilk "Teknopolis", Peter Hall'ın abartılı söylemiyle "*first Silicon Valley*" [ilk silikon vadisi] oldu.[108] Özellikle Paris, Berlin'le kıyaslandığında bir hizmet sektörü ve küçük işletmeler şehri olarak kaldı: Ekonomik açıdan bakıldığında ilki geçmişin, ikincisi geleceğin metropolüydü.

Yalnızca Paris değil, dünyanın en hızlı büyüyen ve çağdaşlarının gözünde ekonomik açıdan en modern şehirleri de hiçbir zaman belirgin birer endüstri şehri olmadılar. Londra'da, Berlin'den ya da geç 19. yüzyılın Moskova'sından farklı olarak, küçük ve orta işletmelerin üretimi ve şehrin uluslararası finans hizmetlerini de kapsayan hizmet sektörü ağır basıyordu. New York da 1890'da henüz temelde bir ticaret ve liman şehriydi.[109] Her iki şehir de kendi iç gereksinimlerinden büyük bir dinamik kazanıyorlardı. Her iki şehirde de inşaat endüstrisi büyümenin önemli bir motoruydu. Londra'da büyük işletmelere dayalı, Krupp boyutlarında bir demir ve çelik endüstrisi yoktu. Tekstil sektöründe (Paris ve Berlin'de olduğu gibi) kumaşların işlenmesi, yani terzilik ve konfeksiyon işleri, makinelerle yapılan pamuk eğirme ve dokuma işlerinden daha önemliydi. Gemi inşasında Londra ve Aşağı Thames, yüzyılın başında önde gidiyorlardı, ne var ki yüzyılın sonunda öncülüğü çoktan Glasgow ve Liverpool'a bırakmışlardı.[110] Londra'nın ko-

numundan gelen avantajı, büyük işletmeler halinde uzmanlaşmaya değil, üretim dallarının çokluğuna dayanıyordu. Bu çokluk, Londra'nın tipik bir tekstil, çelik ya da kimya şehri gibi görünmemesini sağlıyordu. Büyük işletmelerin genel olarak küçük ölçekli işletmelerden daha "modern" oldukları izlenimi yanıltıcıdır. Bir büyük şehrin ekonomik modernliği yüzyılın akışı içinde giderek daha da fazla yenilikleri olanaklı kılma yeteneğine dayandı.[111]

Hiç kuşkusuz 19. yüzyılın yeni ve daha önce örneği bulunmayan şehir tipi olan endüstri şehirlerinin "tipik" örnekleri nerede bulunur?[112] İlkönce yalnızca İngiltere'de görülüyorlardı. 1850'den önce Fransa ya da Almanya'dan İngiltere'nin Midlands'ine gelen ziyaretçiler, erken Modern Çağ'ın eski usul şehirlerine alışkınlardı ve endüstrinin yönlendirdiği bir şehirleşmeyi akılları almıyordu. Kendi ülkelerindeki şehirli yoksulların sefaletini bilseler ve Manchester'ın bodrumlarındaki tıklım tıkış, rutubetli evleri bildikleri şeyin biraz daha yoğun bir hali olarak algılasalar da, baca manzaralarına ve dev fabrikalara hazır değillerdi. Manchester City'nin 1830'lu ve 1840'lı yıllarda çağın "şok kenti" olarak algılanmasının önemli bir nedeni de, yeni fiziksel boyutlarıydı.[113] Burada açıkça hiçbir estetik ve şehrin dokusuna eklemleme kaygısı gözetilmeden inşa edilmiş yedi katlı fabrika binaları vardı. Bu durum şehir içindeki çekirdek bölgelerden ziyade, endüstrinin yerleştiği ve kısa süre içinde karakterlerini belirlediği küçük beldelerde daha net görülüyordu. Daha ilk endüstrileşme kuşağında –İngiltere'de yaklaşık olarak 1760 ve 1790 yılları arasında– yeni fabrikaların büyüklüğü, kuruldukları yerleşimlerin çoğunu adeta eziyordu. Bu fabrikalardan iki ya da üçü bile bir köyü kasabaya dönüştürebilirdi; daha sonraları tek bir büyük şirket bir endüstri yerleşim merkezi yaratmaya yetiyordu. Baca taşları yeni bir ekonomi biçiminin alametleri oldu. Şehrin görüntüsüne de, belki de özellikle İtalyan kilise kulelerine benzetildikleri için, damga vurdular.[114] Başka şehirler endüstri yerleşimleri olarak tamamen yeni kuruldular ve uzun bir süre endüstri onların başat varoluş amacı oldu. Örneğin Sheffield ve Oberhausen, Kattowit ve Pittsburgh böyle şehirlerdi. Başka bazı şehirlerin de önemli bir endüstri öncesi geçmişi olduğu halde ancak endüstri sayesinde büyük şehirlere dönüştüler.

Charles Dickens, Friedrich Engels ve Alexis de Tocqueville gibi gözlemcilere uygarlığın barbarlığa dönüştürülmesinin aracı olarak

görünen, çok aşağılanmış Manchester, böyle tek işlevli bir büyük şehrin en bilinen örneğiydi.[115] Bu gibi şehirlerde endüstri yerleşimleri ve işçi kitlelerinin akını, her türlü olası altyapı inşasından önce gelmişti. Birmingham 1800 ile 1850 yılları arasında 71.000'lik nüfusunu üçe katlayıp 230.000'e çıkardı. Manchester aynı zaman dilimi içinde 81.000'den 404.000'e, liman şehri Liverpool da 76.000'den 422.000'e çıktı.[116] Manchester ve başka şehirler çağdaşlarını pislik, gürültü ve kokuyla ama aynı zamanda içlerinde hiçbir şehirsel biçimin gerçekleştirilememesiyle de dehşete düşürdüler. Yeni Manchester tipindeki şehirler, aynı zamanda bir şehir için vazgeçilmez kabul edilen kurumların ve karakteristik özelliklerin de ortaya çıkmasına fırsat bırakmayacak kadar hızlı gelişiyorlardı. Ekonomik işlevsellik kendi mekânlarını ve sosyal çevrelerini yarattı; daha önce hiç kimse ekonomiyi şehir yaşamının nihai varoluş zemini olarak görmeyi aklından bile geçiremezdi.[117] Bu durum mimariye de yansımıştı. Fabrika, bir şehre mimari bir unsur olarak eklenemezdi. Bir binalar bütününün toplam tasarımı olarak (Barok dönemin çizim tahtasında yapılan planlamaları gibi) ele alınan şehir planlaması, bu türden şehirlerde yerel bir sorun çözümüne dönüştü. Avrupa şehri geleneksel olarak daima bir merkezin güçlendirilmesi eğilimindeyken, konumları yalnızca kâr elde etme görüş açısına göre seçilen fabrikaların kaçınılmaz olarak bir merkezkaç etkisi vardı.[118] Manchester'dan Leeds'e ve Hamburg'tan Viyana'ya kadar yeni inşa edilen belediye binaları belki de sermayenin (ve Viyana'da olduğu gibi sarayın) simgeselliği karşısına dengelemek amacıyla burjuva duyusunun bir simgesini koymak istedikleri için, erken Modern Çağ'daki öncülerinden çok daha devasa tasarlanmışlardı.

Manchester modeli elbette endüstri ile şehrin birleşiminin yegâne olası tarzı değildi. Tocqueville'in her iki şehri ziyaretinden sonra fark ettiği gibi, Birmingham'ın farklılaştırılmış ekonomik yapısıyla, Manchester'dan başka bir formülü vardı ve Manchester da genç Friedrich Engels'in, kısa bir süre sonra iddia edeceği kadar tipik değildi.[119] Ruhr bölgesi de yine tamamen ekonomik faktörlerin bir kombinasyonu sonucunda ortaya çıktı ama yine de tamamen farklı bir yerleşim biçimi buldu. Bu bölgenin başarı reçetesi, kömür madenciliği, kok kömürü teknolojisi, demiryolu ve emek güçlerinin doğudan göçünden oluşan dört unsurun buluştuğu anda bulunmuştu. Ruhr vadisinde başlangıçta hiçbir şehirsel

yapı bulunmuyordu ama kimi zaman 100.000 kişinin barındığı geniş ve yapılandırılmamış, önceleri yalnızca köy hukuki statüsüne sahip işçi mahalleleri vardı. 19. yüzyılın tamamında Ruhr bölgesinde tek bir şehir çekirdeği gelişmedi. Bu haliyle erken bir "şehirler birleşmesi", çok kutuplu bir şehirsel büyüme alanıydı; yine Manchester tipi ortak merkezli endüstri şehri gibi, ama başka bir tarzda radikal bir yenilikti.[120]

Manchester'ın bile katıksız, insanları yıpratan bir endüstri şehrinin tipik örneği olduğu konusunda, bugün bazı tarihçiler kuşku duymaktadır. Bu tarihçiler erken endüstriyel dönemdeki Manchester'da bile ekonominin, yalnızca pamuk ekonomisine bakıldığında görülenden çok daha çeşitli olduğunu vurguluyorlar. Manchester da, zamanla tüm Orta İngiltere'yi kaplayan işbölümüne göre farklılaşmış bir şehirler sisteminin bir parçasıydı. Büyük endüstri şehirleri ancak böyle bir şehirler sisteminde kendilerine düşen özel rolü oynadıklarında ve farklı çevrelerini –yakın çevreden dünya pazarına kadar– organize etmeyi başarabildiklerinde gelişmelerini sürdürebiliyorlardı. Bu yüzden sanayiciler –yalnızca öncü kuşaktakiler değil– salt köleci fabrika patronu olmaktan daha fazlasıydılar. "Ağlar" oluşturmaları, teknolojik ilerlemeyi, ekonominin genel durumunu ve siyasal durumu göz önünde bulundurmaları ve çıkarlarını ortak bir biçimde korumaya çaba göstermeleri gerekiyordu.[121] Dolayısıyla endüstri şehrinin yalnızca fabrikayı çıkış noktası alarak düşünülmemesi gerekiyordu. En azından, bir avuç işletmenin egemenliğinde olmayan büyük endüstri şehirlerinde, yenilenmeyi mümkün kılan kültürel iklim gelişti. Manchester, Birmingham ya da Leeds gibi şehirler sonra büyük ölçüde kendi güçleriyle, erken endüstriyel başlangıçlarının kaosunu aşan burjuva angajmanlar buldular. Şehrin altyapısını iyileştirdiler, müzeler ve hatta bazen üniversiteler (Orta Çağ vakıf üniversiteleri olan Oxford ve Cambridge'in aksine, *civic universities*) kurdular ve merkezlerini burjuva temsil binalarıyla, özellikle de bir tiyatro ve görkemli bir meclis binasıyla süslediler; meclis binasındaki büyük tören salonuna mutlaka devasa bir orgun yerleştirilmesi gerekiyordu.[122] Endüstrinin damgasını taşıyan yerleşimler yelpazesi çok genişti. Koşulların, en azından büyük endüstri şehirlerinin sefil mahallelerindeki kadar kötü olduğu ilkel baraka kamplarını da (örneğin Rusya ve Japonya'da), fabrikatörün fabrikanın hemen

yanında ikamet ettiği ve işyerlerinin ve işçi yerleşimlerinin katlanılabilir olmasına özen gösterdiği patriyarkal bir girişimciliğin örnek tesislerini de içeriyordu.[123]

5 Liman Şehirlerinin Altın Dönemi

Her şeyi kapsayan Londra *aynı zamanda* bir liman şehriydi; bu şehrin tüm tarihi en geç Batı ve Doğu Hindistan'a büyük denizaşırı ticaretin başladığı 17. yüzyıldan itibaren, denizden bakışla yazılabilir. Denizci-tüccar ve kıtasal-siyasi şeklinde iki başkent modeli tanımlarsak, bunların mükemmel bir biçimde örtüştüğü en iyi örnek Londra'dır.[124] Liman şehirleri ilk bakışta arkaik, endüstri şehirleriyse modern görünümü verirler. Bu izlenim aldatıcıdır. Bunun tek nedeni, bazı büyük şehirlerin ekonomilerini endüstri öncesi üretimden bir denizaşırı limanının hizmet işlerine dönüştürmüş olmaları –Anvers buna iyi bir örnektir– değildir;[125] 19. yüzyılda liman şehirlerinin özünde radikal bir değişikliğe yol açan bir ulaşım devrimi de yaşanmıştır. Dünyanın bazı bölümlerinde şehirleşme limanlarla başladı ve bugüne kadar büyük ölçüde onlarla sınırlı kaldı: Karayipler'de, şimdiye kadar önemini koruyan şehirlerin *tümü* daha 17. yüzyılda ihracata yönelik limanlar olarak kuruldu. Böylece en önemlilerinin Kingston (Jamaika) ve Havana'nın oluşturduğu, ticaret ve (yaklaşık 1730'dan önce) korsanlığın birbirleriyle iç içe geçtiği bir küçük sömürge limanları dünyası ortaya çıktı.[126]

Liman Şehirlerinin Yükselişi

19. yüzyıl limanların ve liman şehirlerinin, daha net söylersek büyük limanların altın çağıydı, çünkü genişleyen dünya ticaretinin devasa yükleme tonajlarıyla, ancak çok az sayıdaki liman başa çıkabiliyordu. İngiltere'de 1914 yılında ihracat on iki liman şehrinde yoğunlaşmıştı; 19. yüzyılın başındaysa bundan kat kat fazla sayıda şehirde denizaşırı rotalara gidip gelen gemiler vardı. ABD'nin doğu kıyısında New York açık ara önde oluşunu sürekli korudu. 1820 yılında en önemli Amerikan ihraç malını oluşturan pamuğun ana limanı oldu. Önceleri pamuk gemileri bir üçgenin sınırları içinde Charleston ya da New Orleans'tan doğrudan doğruya Liverpool ya da Le Havre'a gidiyor ve sonra göçmenlerle ve Avrupa'nın ihraç

mallarıyla New York'a *geri* dönüyorlardı; daha sonra pamuk gitgide daha fazla güneydeki plantasyonlarda önce kuzeye, New York'a yüklenir oldu. İç Savaş'a kadar Güney'in uluslararası ticaretinde New York'un toptancıları, armatörleri, sigortacıları ve bankerleri hüküm sürdüler.[127] Çin'de 1842 ile 1861 yılları arasında bir dizi önemli liman şehri (daha sonra çok sayıda başkaları da) denizaşırı ulaşım için serbest liman olarak açıldı. Yüzyılın sonuna doğru okyanus aşırı ticaretin gerekliliklerini yalnızca Şanghay ve Britanya Kraliyet sömürgesi Hong Kong tam anlamıyla karşılayabiliyorlardı; onların ardından olsa olsa Kuzey Çin'in en önemli limanı olan Tianjin ve Mançurya'nın güney ucundaki Dalian gelebiliyordu.

Deniz limanları, tıpkı 20. yüzyılın ikinci yarısında hava limanları gibi, ülkeler ve kıtalar arasındaki en önemli ticari işlem noktaları haline gelmişlerdi. Deniz yoluyla gelen bir seyyah ilkönce rıhtım tesislerini ve liman kalesinin binasını görüyordu. Yerli halktan ilk karşılaştığı insanlar kılavuz kaptanlar, liman işçileri ve gümrükçülerdi. Buharlı gemi yolculuğuyla, kitlesel malların denizaşırı taşımacılığının katlanmasıyla ve kıtalararası büyük göç dalgalarıyla birlikte, deniz ve gemi yolculuğu hem niceliksel olarak hem de kültürel ağırlığı açısından, o zamana kadar sahip olmadığı bir önem kazandı. Gerçi tarihte denize komşu her halk tuzlu suya karşı sempati geliştirmiş değildi. Kimi adaların sakinleri kendilerini o adaya getiren denizcilik teknolojilerini unutmuşlardı. Hatta Tasmanyalılar balık yemeyi bile unutmuşlardı.[128] Alain Corbin'in gösterdiği gibi, kıta Avrupalıları –ya da en azından, Corbin'in özellikle iyi bildiği Fransızlar– denize karşı ancak 18. yüzyılın ortasından itibaren kararlı bir tutum geliştirdiler. 1607 yılında dâhiyane bir başarıyla toprak ile su arasında bir *waterspace* [su uzamı] olarak tasarlanan Amsterdam, erken bir istisnaydı.[129] Kıyılara ve limanlara, 18. yüzyıldan önce Hollanda'nın dışında tablolardaki popüler konular olarak rastlanmaz. Aynı zamanda limanlar mimari çabaların ve mühendislik tekniğinin büyük başarılarının heybetli yerleri olarak keşfedilmişlerdi. Birçok kıyı şehrinde ilk kez kordon boyları yapılıyordu. İngiltere'de bile bir liman şehrinin böyle bir kordon boyuna sahip olması ancak 1820'den sonra sıradan bir durum halini almıştı.[130] Ne var ki Osmanlı üst tabakası, kıta Asya'sından gelerek, daha 14. yüzyıldan itibaren su kenarında ikamet etmenin hoşluklarını keşfetmişti. 1453 yılında fethedilen İstanbul, Boğazi-

çi ve Haliç manzaralı sarayların, köşklerin ve yalıların inşası için ideal koşullar sunuyordu.[131] Çıplak bir kumluk parçasını, sahil ve deniz zevkinin tadıldığı yer olarak açıklama fikri Avrupa'ya ancak geç 19. yüzyılda geldi.

Denize yönelmenin her yerde kesinlikle "doğal" olmadığını, ileri görüşlü erken Modern Çağ rejimlerinin, Fransa'da XIV. Louis, Rusya'da Büyük Petro yönetiminde ticaret ve donanma üsleri kurma çabaları da gösteriyor. Muhtemelen 19. yüzyıldan önceki her tarihsel dönemde en büyük şehirlerin çoğu ve birinci derecede güç ve kültürel görkem merkezleri, kıyılarda konumlandırılmış *değildi*: Kaifeng, Nanjing ve Pekin, Ayudhya ve Kyoto, Bağdat, Agra, İsfahan ve Kahire, Roma, Paris, Madrid, Viyana ve Moskova, Mexico City'yi de unutmayalım. Kuzey Amerika bu kuraldan ayrılan ilk dikkat çekici istisnayı oluşturdu: Erken dönem ABD'sinde önemli şehirlerin *tümü* liman şehriydi ya da denize erişimleri kolaydı. Kıyılarda yaşayan insanlar hakkında yoğun bir çalışma yürüten büyük Japon tarihçi Amino Yoshihiko, adalardan oluşan ve 28.000 kilometrelik toplam kıyı şeridi bulunan Japonya'nın bile kendini sürekli bir tarım toplumu olarak tanımladığını ve deniz yolculuğunu, balıkçılığı ve deniz ticaretini hiçbir zaman kolektif kimliğinin merkezi unsurlarından biri yapmadığı sonucuna varmıştı.[132] Ne var ki burada balıkçı köyleri ile liman şehirleri arasında net bir ayrım yapmak gerekir. Tüm uygarlıklarda balıkçılar özel yaşam tarzlarını olağanüstü bir süre koruyan küçük, çoğu zaman yalıtılmış topluluklar halinde yaşarlar. Buna karşılık liman şehirleri büyük ve yeni toplumsal gelişmelere katılırlar, ekonomik hayatları dünya piyasasının konjonktürleri belirler. Bir liman şehri, yanı başındaki balıkçı köyüyle değil, denizin öte yakasıyla daha yoğun ilişkiler içindedir.

Tarih yazımı liman şehirlerine ve sakinlerine çoğu zaman üvey evlat muamelesi yapmıştır.[133] Bu şehirler *per definitionem* [tanımları gereği] daima periferide, yani ülke içindeki merkezlerden uzakta yer alırlar, nüfusları hareketli ve kontrol edilemez kabul edilir, aynı zamanda kozmopolittirler ve bu yüzden kültürel, dinsel ve ulusal ortodoksluklarının temsilcilerine kuşkulu görünürler. Hansa Birliği'nin liman şehirleri bile yeni oluşan Alman ulusal bağlamının uzak bir kenarı olarak kalmıştır. Hamburg ancak 1883 yılında Alman gümrük sahasına dahil olmuştur. O zamana kadar gümrüğe tabi yabancı ülke muamelesi gördü ve doğal hinterlandından güm-

rük sınırlarıyla koparıldı. Liman şehirlerinde hiçbir zaman birinci dereceden kutsal yerler ve büyük bilgelik yerleri bulunmamıştır. Büyük tapınaklar, kiliseler ve emanet yerleri; önde gelen üniversiteler ve akademiler de ülke içlerinde konumlandırılırlar. Tüm bunlar Avrupa için olduğu kadar, Kuzey Afrika ve tüm Asya dünyası için de geçerlidir.

Limanların Özel Dünyası

19. yüzyılda liman şehirlerinin önemini artıran ve karakterlerini değiştiren iki genel gelişme yaşandı: Bir yandan denizcilik faaliyetleri farklılaştı, diğer yandan ahşap gemilerin yerini metal gemiler aldı.

Denizaşırı ticaretin ve donanma gücünün artmasıyla birlikte deniz ulaşımı gitgide daha fazla özelleşti ve faaliyetler bir mozaik halinde parçalandı. O zamana kadar az sayıda denizaşırı kumpanyasında (örneğin East India Company) birleşmiş olan işlevler artık farklılaşıyordu. Her şeyden önce deniz ulaşımının sivil ve askeri amaçlarla kullanımı birbirinden ayrıldı. 18. yüzyılda deniz savaşı münhasıran devlet aygıtının denetimi altındaki özel düzenlemeler gerektirdi. İngiltere'de Plymouth, Portsmouth ve Chatham, Fransa'da Brest ve Toulon ve Rusya'da Kronstadt gibi deniz üsleri artık muazzam savaş gemisi filolarının bağlandıkları, tersanelerin ve dokların bulunduğu yerler olarak büyük önem kazandılar. Bunları daha sonra Alman örnekleri izledi: Wilhelmshaven 1856 yılında Prusya'nın savaş limanı olarak kuruldu. 19. yüzyılda bu türden deniz üsleri dünyanın her yerine yayıldı. Britanya İmparatorluğu'nun Malta'da (bunlar 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra özellikle önem kazandılar), Bermuda ve Singapur'da büyük savaş gemisi tersaneleri vardı.[134] Buharlı gemi yolculuğunun yaygınlaşması ilk evrede karaya daha sık uğranmasını gerektirdi ve bu yüzden ilave olarak yeni bir liman tipini: Yakıt ikmali için uğranması gereken kömür iskelesini, ortaya çıkarttı. Geç 19. yüzyılda, örneğin Pasifik'te saçma gibi görünen bazı emperyalist çatışma konuları, işin aslında savaş gemilerinin kömür tedariki olduğu bilinirse, anlaşılırlık kazanır.[135]

Askeri ve sivil gemi yolculuğu arasındakine benzer bir uçurum da, yük ve yolcu taşımacılığı arasında açıldı. Bu da liman manzarala-

rının giderek daha farklılaşmasında kendini gösterdi. Yolcular şehir merkezlerinin olabildiğince yakınına indiriliyordu; oysa demiryolu yükü limanın daha uzak bölümlerine indirmeye olanak veriyordu. Marsilya limanı, liman mekânının ikiye bölünmesinin güzel bir örneğini oluşturur. 19. yüzyılın ortasında, esasen Roma döneminden beri değişmemiş olan eski liman, (daha o zamanki adlandırmayla) "yeni liman"a dönüştürüldü. Eski liman şehir yaşamıyla bütünleşmişti. Devasa gemiler, Boston ya da Bristol gibi şehirlerin merkezlerini adeta belirler olmuşlardı. Yeni tipte liman kendi başına kapalı bir dünyaydı. Teknik açıdan bir bütün olarak tasarlanmış, kendine ait bir idaresi bulunan bağımsız bir organizmaydı; mekânsal ve zihinsel olarak şehirden uzaktaydı.[136] İlk ayrı *docklands* [rıhtım alanları] Londra, Hull ve Liverpool'da ortaya çıktı. Marsilya limanının modernleştirilmesinde, inşaatına 1799 yılında başlanan Londra'daki West India Docks örnek alınmıştı. Londra'ya, gemi tonajlarının katlanarak artmasıyla başa çıkabilmek için yüzyıl boyunca yeni liman tesisleri eklendi. Ülke dışından Londra'ya gelen gemilerin toplam hacmi, 1820 yılında 778.000 tondan, 1901 yılında 1 milyon tona çıktı, yani nerdeyse on üç kat arttı. Aynı zaman diliminde, limanın başa çıkabilmek zorunda kaldığı en büyük gemiler, on kat daha büyümüştü.[137] West India Docks, yerini aldıkları Thames Nehri boyunca uzanan açık rıhtım tesisinden farklı olarak, kapalı bir alandı. Çevresi, çok sıkı gözetlenen yüksek bir tuğla duvarla çevriliydi. Esas olarak Orta Çağ'ı andıran kapıları olan, kale gibi binalarla çevrili derin yapay göller söz konusuydu. Tam da Avrupa'da şehirlerin dışındaki duvarların yıkıldığı tarihsel dönemde, limanların çevresinde yeni duvarlar yükseliyordu. Bu duvarlar, işbölümüne dayalı etkinliklerden oluşan kendi içinde giderek daha fazla farklılaşmış bir kozmosu çevreliyorlardı. Londra rıhtımları, mühendislik sanatının bir mucizesi olarak kabul ediliyorlar; Karl Baedeker'in ünlü turizm rehberinde, bu rıhtımlar, kaçırılmaması gereken, görülmeye değer bir yer olarak tavsiye ediliyor.[138]

19. yüzyılda Fransa'nın en büyük ikinci kenti olan Marsilya'nın modern limanı, Londra örneğini de aşacaktı. Beton kullanımıyla inşaatı önemli ölçüde kolaylaşan limana çok büyük gemiler yanaşabiliyordu. Gemiler, liman binalarına olabildiğince yakınlaşmışlardı. Demir ve çelik teknolojisi, gitgide daha güçlü buharlı ve hidrolik vinçleri hizmete sunuyordu. Modernleşme baskısı tüm

Avrupa'daki limanları Londra ve Marsilya'nın yolundan gitmeye zorladı. Bu nedenle 19. yüzyılın ortası, Orta Çağ'dan sonraki liman tarihinde en büyük dönüm noktasıdır. Başka bir örnek verecek olursak, Hamburg'da eski doğal limanın yerini 1866'da yeni inşa edilen tesisler almıştı.[139] Başka birçok yerde de olduğu gibi burada da liman inşası birçok insanın iskânıyla ilişkiliydi.

Yenilikler, tahmin edilebilir bir zamansal gecikmeyle Asya'da da uygulandı. 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın inşa edilmesinden özellikle kazançlı çıkan Bombay, parasal nedenlerden kaynaklanan uzun bir kararsızlıktan sonra, 1875 yılında dönemin en iyilerinden bir limana sahip oldu. Japonya'da Osaka burjuvazisi, Tokyo'daki hükümetten yardım almadan çok masraflı bir liman inşaatını finanse etti; geç 19. yüzyıl Japonya'sındaki en önemli şehirsel inşa projesiydi bu. Batavia'da gemileri doğrudan doğruya rıhtımda yükleyip boşaltmak ancak 1886 yılında mümkün oldu; bu eski liman şehrinin, yükselişe geçen Surabaya limanı karşısındaki avantajını garantiye almak için geç bile kalınmıştı. 1888 yılında Hong Kong'daki ilk modern rıhtım tesisinin açılması, Çin'deki limanların modernleştirilmesinin başlangıç yılı olarak kabul edilebilir.[140] Ne var ki Çin kıyısı boyunca limanların inşası çok yavaş ilerledi, çünkü aşırı ucuz işgücü bolluğu, makineleşmenin önünde engel oluşturuyordu. Hamallar nerdeyse bedavaya çalışırken, vinçlere ne gerek vardı?

Yeni limanlar üst sınıftan zengin yolcuların ve büyük göçmen kitlelerinin gemilere bindikleri bölümlerinden giderek daha fazla ayrılan, yığınsal yükler, ağır el işi ve biraz mekanikleşmeden oluşan özel bir dünya oluşturuyorlardı. Yaklaşık 1950 yılından sonra okyanus aşırı tarifeli seferler ortadan kalktı, eşzamanlı olarak konteyner limanları ve petrol depolama istasyonları çok uzaklara, nehirlerin ağızlarına kaydırıldı. 19. yüzyılın "modern" limanları adım adım terk edildi, yıkıldı, dolduruldu ve gökdelen inşaatları için kullanıldı. Kimi zaman liman tesislerinin eksikliği, yükselen ticaretin önünde ciddi bir engel olarak görünüyor. Kullanılabilir bir doğal limanı bulunmayan Buenos Aires'te okyanusta çalışan buharlı gemilerin daha 1880'li yıllara kadar, açık denizde sandallar yardımıyla yüklenip boşaltılması gerekiyordu. Ancak bu tarihten sonra, Arjantin oligarşisinin, liman inşaatının yüksek masraflarından çekinmeyen kanadı işe koyuldu. 1898 yılında pahalı proje tamamlandı ve Rio de la Plata dokuz kilometrelik bir beton rıhtım,

derin deniz havuzu ve modern yükleme mekanizmasıyla donatıldı.[141] Cape Town'da ancak Boer Savaşları böyle bir liman modernleştirilmesine vesile olmuştu. Şehir yönetiminin üstlendiği, finansal ve teknik açıdan gelmiş geçmiş en muazzam görev buydu.[142]

Demir Gemiler ve Demiryolları

Ahşap gemilerin yerini metal gemilerin alması ve bununla yakından ilintili olarak, biraz daha geç bir tarihte başlasa da, rüzgârla çalışan taşıtlardan yakıtla çalışan taşıtlara geçiş, ikinci en önemli dönüşüm eğilimiydi. Bu eğilim 1870'lerde genel olarak netlik kazandı ve 1890'da tamamlandı. Bunun sonucunda nakliye kapasiteleri arttı, yük ve yolcu tarifeleri ucuzladı, yüksek bir hıza ulaşıldı, hava koşullarından bağımsızlaşıldı ve tarifeli seferler yapılması olanağı doğdu. Hız, seyrüseferin dışında da hissediliyordu. Buharlı gemilerin limanda yelkenli gemiler kadar oyalanması gerekmiyordu. Bu yüzden limandaki yaşam ve çalışma ritimleri muazzam ölçülerde hızlandı.

Buharlı gemilerin kullanılmasının bir diğer sonucu da, deniz ile büyük nehirler arasındaki ulaşım engelinin kısmen aşılmasıdır. Yelkenliyle nehirden yukarı gitmek zordur. Makineyle çalışan topçekerler ve küçük ticaret gemileriyse, limanların o zamana kadar ulaşılamayan hinterlandlarına gitmekte zorluk çekmiyorlardı. Çin iki kez "açılmıştı": Birincisinde masa başında, 1842 yılından itibaren yapılan eşitsiz sözleşmelerle ve ikinci kez de, 1860'tan sonra pratikte, buharlı gemiler sayesinde. Demiryollarının Çin'in iç kesimlerine ulaşımı mümkün kılmasından onlarca yıl önce, Batılı ve Çinli buharlı gemiler buna çoktan başlamışlardır. 1863 ile 1901 yılları arasında Çin'in tam ortasındaki büyük şehir Hankou'ya (günümüzde Wuhan), Yangzi Nehri'nde su seviyesi yükseldiğinde her boydan okyanus aşırı buharlı gemi ulaşabiliyordu. Ancak yüzyıl dönümünden sonra liman tesislerinde yapılan geniş çaplı bir iyileştirme sayesinde Şanghay, okyanus yolculukları için diğer tümünün üstünde bir tekel oluşturan nihai liman haline geldi. Hankou'ya giden ve gelen mallar bundan böyle Şanghay'da yüklenip boşaltılıyordu.[143]

Daha sonra demiryolları döşendiğinde, bunun liman şehirlerinin işleyiş tarzı üzerinde de büyük bir etkisi oldu. Yine Doğu ve

Güneydoğu Asya'dan örnek verecek olursak, gerçi çok iyi düzenlenmiş birkaç deniz limanı, en başta da Hong Kong ve Singapur, çok uzun süre hinterlandlarına kullanışlı bir demiryolu bağlantısı olmadan da işlev görebildiler. Ancak bunlar birer istisna olarak kaldı. Tüm kıtalarda geçerli olan genel kural, demiryolu bağlantısı bulunmayan liman şehirlerinin geleceğinin olmayışıydı. Modern dönemin büyük liman şehirleri, kara ve su taşımacılığının buluştuğu ve birbirini bütünlediği noktalardır.

Bu büyük liman şehirlerinin tümü de aynı zamanda gemi inşa merkezleri değillerdi ve hâlâ da değillerdir. Ne var ki birçokları öyleydi. Çoğunlukla, Barcelona ve Bergen gibi şehirlerde gemi inşası ilk endüstri biçimiydi: Üstelik, gemi gövdelerinin kaynakla değil perçinle birleştirildiği bir dönemde, gemi inşası en zor ve teknolojik açıdan en iddialı makine konstrüksiyon biçimlerinden biriydi. Çin'de endüstrileşme pamuk fabrikalarının bulunduğu yerleşimlerden önce, Şanghay, Hong Kong ve Fuzhou'da, hepsi de başlangıçta devletin denetimindeki büyük tersanelerde başladı. Çin dışındaki ülkelerde de, yönetimler gemi inşaatının hem ekonomik hem de askeri açıdan ulusal gelişme için önemini kavradılar ve yeni başlayan tersane endüstrisini teşvik ettiler. Glasgow ya da Kiel gibi bazı liman şehirleri denizaşırı ticaretten ziyade gemi inşasında önem taşıyorlardı. Glasgow 1850 yılından sonra durgunluk yaşayan pamuk eğirme endüstrisinden gemi ve makine inşaatına başarıyla geçiş yaptı; 1880'li ve 1890'lı yıllardaki doruk noktasında Glasgow tersaneleri dünyanın en verimli/üretken tersaneleriydi.[144]

Liman Şirketleri

Sosyal tarih açısından bir liman şehrinin, özellikle de endüstrileşmekte olan bir liman şehrinin en önemli yanı, emek pazarlarındaki çok yönlülük ve hareketliliktir. Denizcilere ve nakliye işçilerine, limanlarda uzman işçilere, yerel hafif sanayide vasıfsız kadın ve erkek işçilere, kaptanlara, gemi subaylarına, kılavuz kaptanlara ve liman mühendislerine talep vardır. Ticaret finansmanından genelev mahallesine kadar her türden hizmet arz ve talep edilir. Bir liman şehrini haklı nedenlerle, yalnızca coğrafi yeriyle değil, istihdam yapısının özellikleriyle de tanımlayabiliriz.[145] Bir liman şehriyle, bir kara şehri arasındaki en önemli fark kısa süreli istihdamın olağa-

nüstü önemidir. Bir gün çalışacak gündelikçiler aranıyordu ve iş arayan adamların sayısı çok fazlaydı. Limandaki işçilerin nerdeyse tamamı erkekti; öte yandan erken endüstrileşme döneminde hafif sanayide kadın çalışanların oranı dörtte üçe kadar çıkabiliyordu. Tüm Avrupa'da liman işçileri işçi hiyerarşisinin en altındaydılar; Çin'de 20. yüzyıl başlarında anti-emperyalist grevlere ve boykotlara öncülük ederek her halükârda siyasal avangarda dahil oldular. Avrupa'da liman işçilerinin ücretleri özellikle düşüktü, kendilerine gaddarca davranılıyordu, çoğu zaman gündelikçi işçiden öteye gitmiyorlardı. Gündelik ücret başka iş alanlarında azalırken, liman işinde başat kaldı. Nakliye işinin mekanikleştirilmesi işçi kitlesine duyulan talebi daha da azalttı. İstihdam mevsimlere göre çok değiştiği için, kadınların ve çocukların da çalışması çoğu zaman kaçınılmaz oluyordu. Çocuklar limanda çalışmıyorlardı ama liman işi, dolaylı olarak çocukların çalışmasını da beraberinde getiriyordu.[146]

Liman şehirleri özellikle kararsız ve dalgalı bir nüfus yapısına ancak 19. yüzyılda sahip olmuş değillerdir. Daha çok erkenden ticaret diasporası buraları mesken edinmişti. Ne var ki liman şehirlerini yalnızca ülke dışından gelen yabancıların yığıldığı yerler olarak göremeyiz. Hinterlanddan gelen göçmenlerin yabancılığı, düzey olarak başka bir yabancılıktır. Örneğin Çin liman şehirlerinde, taşra vilayetlerinden gelen ve genellikle bir ve aynı iş dalında çalışan göçmenler bir arada yaşıyorlardı, kendi sosyal çevrelerini, kendi lonca örgütlenmelerini ve kendi iş bulma ağlarını oluşturuyorlardı. Özellikle Şanghay, kökene dayalı ortak bir dayanışmaya sahip olan bu tür toplulukların oluşturduğu bir yamalı bohça gibiydi. 20. yüzyılda liman proletaryasını sendikalarda ve siyasal olarak örgütleme çabaları, bu türden "bölgecilik"lerle mücadele etmek zorundaydı.[147]

Köken gruplarının oluşması, yalnızca Asyalı şehirlere özgü değildi. Kıtalararası bir ağla birbirine bağlanan liman şehirleri kaçınılmaz olarak farklılaşmış bir etnik yapı eğilimi gösteriyorlardı. Örneğin Trieste'de 19. yüzyılda Ermeni, Rum, Yahudi ve Sırp "ulusları" yan yana yaşıyordu; Odessa 1805 yılından sonra Yahudilerin, İsviçrelilerin, Almanların, Rumların ve diğerlerinin bilinçli olarak işe alınmalarıyla büyüdü.[148] İrlanda'daki büyük kıtlıktan sonra, Liverpool, Glasgow veya Cardiff gibi liman şehirlerinde İrlandalı işçi azınlıkları izole ve oldukça dışa kapalı topluluklar

halinde yaşıyorlardı. 1851 yılında Liverpool nüfusunun beşte birinden fazlasını İrlandalılar oluşturuyordu. Göçmenlerin birbirinden kesin sınırlarla ayrılmadığı Hamburg gibi şehirlerin koşulları istisnaydı. Göçmenler çoğu yerde özellikle kötü koşullarda yaşıyorlardı; çocuklarının yükselme şansları nispeten düşüktü.

Her türden düzen gücü, liman şehirlerine suç ve isyan yuvası gözüyle bakar. Bu türden değerlendirmeler 19. yüzyıldan çok 20. yüzyılda doğru çıkmıştır. Almanya'da 1918 yılında bir denizci isyanı ayaklanmaya dönüştü. Rusya'da 1921 yılında donanma tayfaları, kendi ilkelerine ihanet eden bir devrime karşı ayaklandılar. Tersane işçileri Çin'in Hong Kong ve Kanton şehirlerinde, Hindistan'ın Madras, Vietnam'ın Haiphong ya da Kenya'nın Mambosa şehirlerinde sömürgeciliğe ve yabancıların çıkarlarına karşı mücadelede en ön saflardaydı. Liman şehirleri, kara şehirlerine göre yalnızca başka ülkelerden gelen insanlara değil, yabancı fikirlere de daha açıklardı. Almanya'da Prusya otoriterliği, Hamburg ya da Bremen gibi Hansa şehirlerinin liberalliğiyle dengeleniyordu. Dünyanın başka bölgelerinde de benzer karşıtlıklar vardı. Birden fazla yerde, liman şehirleri farklılaşmanın ve yeniliğin mekânı olma eğilimindeydiler. Burada devlet, şehirsel alanda nadiren ihtiyaç duyduğu organlarla: gümrükçüler ve gümrük bürolarıyla temsil ediliyordu. Özel mahkemeler özel bir hukuk, deniz hukuku uyguluyorlardı. Liman şehirlerinin konumu onları korsanlığa ve deniz savaşlarına karşı özellikle hassas kılıyordu. Britanya İmparatorluğu, Elizabeth dönemi korsanlarının eylemlerinden beri, liman ablukaları ve bombardımanlarıyla denizden nasıl baskı uygulanabileceğini çok iyi biliyordu. Kopenhag'ın tarihi şehir merkezinin 1807 yılında Kraliyet Donanması tarafından yıkılması, tarafsız bir ülkeye hiçbir kışkırtma olmadan yapılan bu saldırı, İngiltere'nin Avrupa'daki itibarına büyük zarar veren kötü bir olaydır. Avrupa'da hiç kimsenin bir sempati duymadığı "korsan yuvası" Cezayir, daha 1815 yılında Amerikan fırkateynleri tarafından top atışına tutuldu.[149] 1863 yılında İngiliz savaş gemileri bir tüccarın öldürülmesinin intikamı olarak, Japonya'nın kale şehri Kagoshima'nın büyük bölümünü yerle bir ettiler.[150]

Denizaşırı ticaret yalnızca sömürgelerde değil Avrupa'da da şehirleşmenin önemli bir motoruydu. 1850 yılında dünyada şehirlerin yüzde 40'ını, nüfusu 100.000'den fazla olan limanlar

oluşturuyordu; ancak 20. yüzyılın ortasında Avrupa şehirler hiyerarşisinde endüstriyel büyüme alanları liman şehirlerinin önüne geçerek birinci sıraya yerleştiler.[151] Avrupa'nın bazı ülkelerinde şehirleşme kural olarak kıyılardaki bir fenomendi. Madrid dışında İspanya'nın tüm büyük şehirleri (Barcelona, Cadiz, Malaga, Sevilla, Valencia) deniz kıyısında yer alıyordu. Aynı durum Hollanda ve Norveç için de geçerlidir; "kıtasal" Fransa'da bile büyük eyalet merkezlerinden bazıları (Bordeaux, Marsilya, Nantes, Rouen) sahilde yer alıyorlardı. Liman şehirlerinin endüstri yapılanması, en büyükleri hariç, karadaki merkezlerden farklıydı. Tipik liman endüstrileri tahıl ve zeytinyağı değirmenleri, şeker rafinerileri, balık paketleme, kahve kavurma, daha sonra madeni yağ işlenmesi, az miktarda ağır endüstri ve daha büyükçe hafif endüstri tesisleriydi. New York ve Hamburg gibi şehirlerde yalnızca endüstri bölgeleri değil, limanlar da en önemli yenilenme bölgeleriydi.[152] Liman şehirlerinin daha sonra endüstri merkezleri (de) olmaları nadir görülüyordu: Örnek olarak, İtalya'nın en önemli endüstri bölgelerinden biri olan ve gelişimi yüzyılın sonunda dış ticaretten çok endüstri tarafından belirlenen Cenova'yı, Barcelona'yı ve I. Dünya Savaşı'ndan sonraki Şanghay'ı gösterebiliriz.

Liman şehirleri genellikle tüccarlar, bankerler ve armatörlerden oluşan küçük oligarşiler tarafından yönetiliyordu; 19. yüzyılda çıkarlarını savunmanın ve sosyal seçkinliklerini korumanın organları olarak ticaret odalarını yaratmış bir *büyük burjuvaziydi* bu. Bu durum Rotterdam ve Bremen'de, Şanghay ve İzmir'dekinden farklı değildi. Toprak sahiplerinin karadaki büyük şehirler üzerinde daha az siyasal nüfuzları vardı. Elbette bu oligarşiler her zaman kendi içlerinde birlik değillerdi. Ticaret ve endüstri çıkarları arasında ya da serbest ticareti savunanlarla karşı çıkanlar arasında gerilimler yaşanabiliyordu. Genel olarak ticaret sermayesi oligarşilerinin başat ideolojisini, işlerine pek karışmayan ve düşük vergilerle yetinen gece bekçisi bir devleti tercih etmeleri belirliyordu. En yüce değer, ticaretin sakince akışını garantilemekti. Bu şehirlerde, şehir yönetiminin yaptığı yenilemeler daha azdı. Tüccarlar şehir planlamasına kuşkuyla bakma ve liman dışındaki altyapı yatırımlarından korkma eğilimindeydiler. Bu yüzden liman şehirleri şehir hijyenine yönelik yeniliklere nadiren öncülük etmişlerdir. Buralarda, sosyal desteğin düzenli sağlanması olarak paternalist iyilikseverliğe ve *ad*

hoc yardımseverliğe başka yerlerdekinden daha uzun süre güvenilmiştir. Bu yüzden, zanaatçilerin ve daha sonra çalışanların da, endüstrinin damgasını taşıyan Birmingham, Berlin ya da Torino gibi kara şehirlerindekine göre önemsiz bir rol oynadıkları kutuplaşmış bir sınıfsal yapının ürünü olan görece keskin sınıfsal çatışmalar Liverpool veya Cenova için karakteristikti.

6 Sömürge Şehirleri, "Serbest Limanlar", İmparatorluk Metropolleri

Liman şehirleri ya da idari merkezler sömürgelerin içinde yer alıyorlarsa, onları "sömürge şehirleri" olarak tanımlamak anlamlı mıdır?[153] 19. yüzyılın sonunda dünyanın hâlâ öyle büyük bir bölümü sömürgecilerin egemenliği altındaydı ki, bu döneme özellikle damgasını vuran bir "sömürge" şehrinin var olduğunu tahmin etmek akla yatkındır. Bu tipin erken Modern Çağ'da öncüleri vardı. İspanyollar en baştan itibaren İberya'daki şehir biçimlerini yeni dünyaya ihraç etmişlerdi; yine de her defasında aynı standart şehir planını uygulamamışlardı. İspanyol-Amerikan sömürge şehri 16. yüzyılın sonunda Filipinler'e aktarıldı: Manila'nın, Çinlilerin varlığı dışında, bir Meksika şehrinden hiçbir farkı yoktu. Asya'daki erken Avrupa yayılmasının köprü başları arasında eşsiz bir örnekti; yalnızca bir ticaret limanı değil, aynı zamanda dünyevi *ve* dini tahakkümün de bir merkeziydi.[154] Yine son derece şehirleşmiş bir çevreden gelen Hollandalılar, Asya'da İspanyolları daha mütevazı boyutlarda, en azında 1619'da kurulan kale şehri Batavia'da gözle görülür bir başarıyla taklit ettiler.

Kalküta ve Hanoi

İngilizler daha sonra Hindistan'da ayaklarını yere sağlam basınca, en önemli üsleri olan Kalküta'yı bir saraylar şehri haline getirdiler. Bengal'in başkenti, East India Company orada kırk yılı aşkın bir süre en üst siyasi gücü kullandıktan sonra, 1798'den itibaren dünya çapında nerdeyse rakipsiz bir klasik görkem sahnesine dönüştürüldü. Şehrin işlevi temelde değişmedi. Yalnızca, 1760'lı yıllardan beri İngilizlerin yoğun inşaat faaliyetine rağmen, uygun bir mimari görüntünün ihtiyacı hissediliyordu. Yeni tasarı-

mın odak noktasında devasa bir hükümet binası olan New Government House yer alıyordu; muhalif Hintliler ve kıskanç Fransızlar bu yapıya, son derece mütevazı hissedilen öncülüne yaptıkları gibi uzun süre burun kıvıramadılar. Yeni rezidans 1803 yılında açıldığında, İngiliz konut ve makam binası olarak monarklarının elinin altında bulunan her şeyi gölgede bıraktı. Bir dizi başka kamu binası (meclis, mahkeme, gümrük dairesi vb.), kiliseler ve EIC bürokratlarının ve tüccarların çok sayıdaki özel villası da buna eklendi; Fort William'ın iç kalesi tüm bunları tepeden gözetliyordu.[155]

Portikleri ve Dor sütunlarıyla Kalküta, bir İngiliz şehrinin basitçe Hindistan'a aktarılmış hali değildi. Yeni bir imparatorluk Roma'sı ütopyasının taşlaşmış haliydi; işleyen bir şehir olmaktan çok, eni konu planlanmış, içinde Hintlilerin de kendilerine yer bulabildikleri bir hükümranlık arazisiydi. Mimari açıdan Avrupa'nın sömürgeci izlerini tüm dünyada takip etmek zor değildir. Ne var ki her yerde karşımıza Kalküta'da olduğu kadar yoğun ve heybetli bir biçimde çıkmazlar. Hindistan kadar böyle simgesel bir ağırlıkla yüklenmiş başka çok az sömürge vardır. Çok azı da sömürgecilerin görkeminin yerel kaynaklarla finanse edilebileceği kadar zengin ve sömürülmeye açıktı; çünkü sömürgelere ancak uluslararası prestij açısından kaçınılmaz olduğu durumlarda finansal yardım yapılıyordu. Bu yüzden Avrupa tarzında binalar eksiksiz bir sömürgeci şehir oluşturmuyorlardı. En yoksul bir sömürge başkentinin asgari donanımı için bile vali konağı, ordu için kışlalar ve bir kilise gerekiyordu. Avrupalı memurlar ve tüccarlar için birkaç villa ve bir hastane bu çekirdeği genişletiyordu. Avrupalı karakterde mahallelerin ortaya çıkıp çıkmaması, yabancı varlığının personel gücüne bağlıydı. Tamamen yeni, örnek bir sömürge şehri için planlamacı bir finansal iradenin ortaya çıkması büyük bir istisnaydı. Bütün bir Fransız Batı Afrika'sının 1857 yılında kurulan geç başkenti Dakar bunun özellikle etkileyici bir örneğidir.[156] Dublin özel bir durum olarak kabul edilebilir: Planlanmış bir sömürge şehri görüntüsü yoktur, ama emperyal karakterde zengin donatılmış simgesel bir alandır. İrlanda'nın başkenti, Londra'nın hükümranlık arzusunu dile getiren ve aynı zamanda Protestan törenlerin başlangıç noktalarını oluşturan İngiliz krallarının ve kraliçelerinin heykelleriyle bolca donatılmıştı. İngilizler Dublin'in şehir yönetimini hiçbir zaman tam denetimleri altına alamadıkları için, emperyal anıtların

karşısına yavaş yavaş, direnişin simgeleri olarak ulusal anma yerleri de konulmuştur.[157]

Erken 20. yüzyıldaki Hanoi, tamamen baştan inşa edilmiş bir sömürge metropolüydü, aynı zamanda Tonkin sömürge valiliğinin merkezi ve 1902 yılından itibaren de Vietnam'daki üç Fransız eyaletiyle Kamboçya ve Laos'un oluşturduğu bir federasyon olan Çinhindi Birliği'nin de başkentiydi. Vietnam en başından itibaren inatçı bir alandı ve Üçüncü Cumhuriyet Fransa'sı burada yerlileri etkilemeyi ve dünyayı ulusun sömürgeleştirme yeteneğine ikna etmeyi özel bir zorunluluk olarak gördü. Tonkin'in en önemli şehri olan ve 1806'dan beri Vietnam imparatorlarının sarayı olan Hanoi, 1889 yılında fiilen Fransız denetimine girdi. Hiç gecikmeden, Asya toprağında bir Fransız şehri halinde yeniden biçimlendirilmeye başlandı. Şehir surları ve yüzyıl başında Vauban tarzında kurulan iç kale de çift anlamlı bir biçimde yıkıldı, dama tahtası modelinde yeni caddeler ve bulvarlar oluşturuldu ve bunlar kısmen sabit döşemeyle kaplandı. Hükümet binalarının ve olağanüstü gösterişli ve çirkin bir katedralin yanı sıra, bir tren garı, bir opera binası (Paris'teki Garnier Operası'nın küçültülmüş bir kopyası) bir lise, bir (son derece kötü ünlü) hapishane, Kızıl Nehir üzerinde teknik açıdan dikkate değer bir köprü, kadın ve erkek manastırları, sayısız resmi bina, Paris tarzı cam kubbeli sayısız mağaza ve ek olarak üst düzey bürokratlara ve büyük tüccarlara ait villalar –sonunda bireysel olarak tasarlanmış bu lüks rezidanslardan iki yüz tane vardı– düşük kademeli Fransız personel için standart banliyö yerleşimleri. Sömürgeciliğin en muazzam anıtları olan vali konağı ve katedral büyük bir simgesel gaddarlıkla, yıkılan pagodaların ve Konfüçyüsçü sınav binalarının arsalarına inşa edilmişlerdir. İngilizler Kalküta'da, yerli eski şehrin *yanına* sömürgeci yeni şehri inşa ettiler; Fransız sömürgeci gücüyse eski şehrin yerine yerleşti. Caddelerin ve meydanların adları Fransızların Çinhindi'ni fethinin "kahramanlarının" ve genel olarak Fransa'nın tarihteki ve çağdaş büyük adamlarının adlarıyla değiştirildi. Sömürgeci kuruluş döneminin yapı tarzı Asyalı tarz dillerine taviz vermiyordu. Hatta Saygon'da kolonlar simge politikasından kaynaklanan nedenlerle, tamamen açıkça Vietnamlı yapı alıntılarının karşısına yerleştiriliyordu. Fransa'nın görkeminin çarpıtılmadan parıldaması ve uygarlaştırıcı etkisini yayması gerekiyordu. Korent sütunları, yeni Gotik

ve erken Barok hiç düşünmeden karıştırıldı. Aynı dönemde, İngiliz Hindistan'ında da tarihsel ödünç almalardan çekinilmiyordu ama yine de, 1888'de tamamlanan Bombay'daki Victoria Tren İstasyonu'nda olduğu gibi, İngiliz, Fransız ve Venedik gotik unsurları, "Hint-Sarazen" stili denilen stile eklemeye cesaret ediliyordu.[158]

Vietnam ve Paris'te ancak yüzyıl dönümünden sonra, 1890'lı yılların ağdalı ve etkileyici tarzından huzursuzluk duyulmaya başlandı. Bilim insanları Çinli-Vietnamlı geleneğin ardında siyasal olarak daha az müşkül olan, Cham ve Angokor stilinin "eski" Çinhindi'ni keşfettiler. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Hanoi'de bazı *Art-déco* tasarımları da gerçekleştirildi.[159] Politik açıdan da Avrupalılaştırma gidebildiği yere kadar götürüldü. Bin (1901) ile dört bin (1908) arasında değişen Fransız nüfusuyla Hanoi, belediye başkanı, şehir meclisi, sömürgesi ve fraksiyon mücadeleleriyle tam bir Fransız taşra metropolü havasındaydı:[160] Tours veya Lyon şehirleriyle arasındaki en önemli fark, yerlilerin ve Avrupalı olmayan göçmenlerin (Çinliler, Hintliler) gerçi belirli bir ölçüde medeni haklardan ve biçimsel bir katılımdan yararlanmaları (zengin Çinli tüccarlar ve hatta ticaret odası üyeleri) ama hiçbir surette politik söz hakkına sahip olmamalarıydı.

İdeal "Sömürge Şehri" Tipi

Hanoi, dünyanın en şaşırtıcı bir biçimde Avrupalı gibi görünen sömürge başkentlerinden biri oldu. Bu yüzden ilk bakışta, –erken Modern Çağ'dakinden farklı olarak– "modern" bir sömürge başkentinin ideal tipinin tanımlanmasında, Hanoi temel alınabilir. Modern sömürge şehri de, geç 20. yüzyılın küresel şehri gibi, en genel özelliğiyle birinci olarak dışarıya, yani politik sınırların ötesine yönelimle belirlenir. Diğer karakteristik özellikleri şunlardır:[161]

- Şehre yabancı kökenli, pratikte yalnızca fetih yoluyla (daha güçlünün haklı olması) meşrulaştırılmış iktidar sahipleri tarafından siyasi-askeri-polisiye tahakkümü ("güç tekeli");
- Yerli halkın, seçkin tabaka dahil, şehir yaşamının resmi otoriteler tarafından düzenlendiği kararlardan dışlanması;
- Avrupalı (laik ve dini) temsil mimarisinin, genellikle sömürgecilerin vatanının en son (-dan bir önceki) mimari modaya ya da "ulusal" kabul edilen stiline uygun olarak ithal edilmesi;

- Bir yanda Avrupalı şehir tasarımı ilkelerine göre büyük çaplı ve sağlıklı kurulmuş yabancılar mahallesi ile diğer yanda yalnızca tereddütle modernleştirilmiş, geri kalmış gözüyle bakılan "yerli şehir" arasında uzamsal ikicilik ve yatay ayrımcılık;
- Homojen bir şehirli toplumun eksikliği; onun yerine ırksal görüş açılarına göre ve yerli halkı bağımsız olmayan, hizmet eden, kötü ücret ödenen pozisyonlara dahil edilerek katı bir tabakalaşma;
- Bir hinterlandın, yabancı çıkarları ve uluslararası piyasaların gerekliliklerini ölçüt alarak açılmasının, yeniden biçimlendirilmesinin ve sömürülmesinin başlangıç noktası oluşu.

Böyle bir özellikler listesinin yararı, aşırı aceleci etiketlemelerden kaçınmasıdır: "Sömürge şehri" *yalnızca* mimari tarzından ya da ekonomik işlevinden yola çıkılarak belirlenemez. Diğer yandan, karakteristik özellikler, örneğin tarz ve işlevin birbirleriyle iç içe geçerek karışması gibi, "tek bir düzlemde" yer almazlar. Bu özelliklerin toplamı da çok az örneğin gerçeklikle örtüşebildiği son derece determine edilmiş bir tanımlamaya yol açar. Örneğin Hanoi ekonomik açıdan önemsiz bir şehir değildi, ama bir liman şehri veya karakteristik bir sömürgeci "köprübaşı" da değildi. Zaten bu şehrin işlevleri Çinhindi'nde en azından Haiphong limanının ve Güney Vietnam metropolü Saygon'un, ayrıca Hong Kong, Batavia ve en nihayetinde Marsilya ve Nantes'ın da dahil olmaları gereken bir şehirler *sistemi* bağlamında uygun bir biçimde betimlenebilir.

Her ideal tip gibi bir "sömürge şehri" ideal tipi de yalnızca gözlemlenen gerçekliği daha net kavramak ve karşılaştırma yaparak özelliklerin öne çıkmasını sağlamak için yardımcı bir araç olabilir. Bu araç da baştan bazı unsurları dışarıda bırakır. Bir sömürge şehrini farklı kültürler arasında sürekli bir temasın kurulduğu yer olarak anlarsak,[162] o zaman büyük çokkültürlü limanların tümünde: Londra, New Orleans, İstanbul veya Şanghay'da, sömürgelerin içinde yer alsınlar ya da almasınlar bir sömürge şehri tınısı bulunur. Bu şehirlerin tümünde çoğulcu toplum yapıları vardır. Demek ki tek başına bu özellik belirleyici değildir. Buna karşılık "sömürge şehri" denilince yalnızca siyasal bir anlam veriliyor ve belirleyici kıstas olarak yerel seçkinlerin dışarıdan nakledilmiş ortak bir iktidar aygıtı tarafından vesayet altına alınması anlaşılıyorsa, Varşova

şehri de Çarlık Rusya'sının bir parçası olarak bu koşulu yerine getiriyordu. Daha 19. yüzyılın sonunda bir Polonya ulus-devletinin başkenti olamayan bu şehirde, sürekli 40.000 Rus askeri konuşlanmıştı. Şehrin içinde çirkin ve ürkütücü bir iç kale yükseliyordu; Kazaklar caddelerde uygun adım geziyordu ve en yüksek komuta gücü doğrudan Moskova'ya bağlı olan Rus polis şefindeydi. Karşılaştırma yapacak olursak, "normal" bir Avrupa metropolü olan Viyana'da garnizonda düzenli olarak 15.000 asker vardı, bunların çoğu da şehrin yerlisiydi.[163]

Sömürge şehrinin bazı özelliklerinin dinamikleştirilmesi, yani "ikili" bir sistemle var mı yok mu diye ayırt edilmemesi gerekir. Daha ziyade kesin dışlama ve "şehir ırkçılığı"nı dikkate alan tarihçilerin karşısında, daha ziyade karışımı, kaynaşmayı ya da "melezleşmeyi" dikkate alan ve bazı büyük sömürge şehirlerinin "kozmopolitliği"ne hayranlık duyan tarihçiler yer alıyor. Bu arada örnekler arasında çok çeşitli ara kademeler vardır. Sömürge şehirlerindeki toplumsal yapı *ilkesel* olan ne var ki yaşamın tüm dışavurumlarında etkili olmayan, sömürgecilerle sömürgeleştirilenler arasındaki ikiye ayırma zemininde, ara tonlar, geçişler ve örtüşmelerin damgasını taşır. Sosyal ve etnik hiyerarşiler karmaşık bir biçimde üst üste geçerler. Irkçı düşüncenin doruk noktasında bile ten rengi ve milliyet dayanışması sınıfsal durum dayanışmasını asla tamamen devre dışı bırakmamıştır. Esas olarak, büyük sömürge şehirlerinin İngiliz kulüpleri zengin Hintli tüccarlara ya da Malay prenslerine kapalıydı ama *poor whites*'a yani yoksul beyazlara da kapalıydı. Tartışmalı durumlarda, Indian Civil Service'in bir İngiliz memuru ile Hindistan'daki bir işçi evinin beyaz sakini arasındaki sosyal mesafe, aynı memurla zengin ve kültürlü bir Hintli avukat arasındaki sosyal mesafeden –tabii ki bu ilişki (ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra beklenebilecek şekilde) *politik* olarak bozulmadıysa– daha büyüktü. "Tipik" sömürge şehri toplumu basit olarak tabakalaşmış iki sınıflı ya da iki ırklı bir düzen değildi.

Dışlama

Ayrıcalıklı ve korumalı, genellikle iklim açısından daha elverişli bir konumda bulunan yabancılar mahallesi ile yerlilerin yerleşim alanı arasındaki uzamsal bir ikiciliği teşhis etmek kolaydır. Ne var

ki bu *ikili* karşıtlık bile model oluşturacak şekilde yapılmış bir kurgudur. İktidar ilişkileri ve sosyal tabakalaşma şehrin ana hatlarının kabaca ikiye bölünmesi şeklinde oluşmamıştır. Bunun böyle olduğu yerlerde bile sömürgeci Avrupalıların yerel ev personeli kitlelerine bağımlılığı yaşam alanlarının keskin bir biçimde ayrılmasını engellemiştir. Sömürgeciler nadiren kendi aralarında kaldılar. Gündelik yaşamda, yarı resmi bir sahnede kendilerini çok iyi gözlemleyen yerli bir izleyici karşısındaydılar. Mahallelerin ayrılması her zaman çok açık bir üst alt düzeni anlamına gelmiyordu. Örneğin Volga Nehri kıyısındaki Kazan şehrinde bir Rus mahallesi ve bir de Tatar mahallesi vardı ve burada kolay kolay sömürgecilik ilişkilerinden söz edilemezdi.[164] En azından Asya'daki büyük şehirlerin tümünde, modernlik öncesi dönemden beri azınlıklara ait ayrı cemaatlere ve genellikle hep bir arada ikame etmelerine göz yumulmuştur; örneğin İstanbul'da 1886 yılından en azından 130.000 gayrimüslim kalıcı olarak yaşıyordu.[165] Güney ve Güneydoğu Asya şehirlerinin birçoğu da Avrupalılar geldiği sırada, kendi bütünleşik topluluklarında, her zaman olmasa da genellikle barış içinde birlikte yaşam örneği sergiliyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun şehirlerinin tamamı gibi, en önemli ayrılık kıstaslarını dinin ve ikinci derecede dilin oluşturduğu *villes plurielles*'di [çoğul şehirler] bu şehirler.[166] Avrupa sömürgeciliği bu mozaik yapıları ortadan kaldırmadı, onların üstüne yerleşti. Dışlama kesinlikle bir sömürge şehrinin "özü"nden kaynaklanmıyordu. Onun kendine ait bir tarihi var. 1803 yılında Britanyalıların fethettiği Delhi'de, 1857'de yaşanan Hintli ayaklanmasına kadar, özel bir Britanyalı mahallesi yoktu. Ayaklanmadan sonra Lord Palmerston ve başka bazıları, ceza olarak Delhi'nin yerle bir edilmesini istediler. Moğol imparatorunun Kızıl Kale'sinin büyük bölümünün kurban gittiği korkunç yıkımlara rağmen, şehir tamamen yerle bir olmadı.[167] 1857 dehşetinden sonra birçok İngiliz "yerli şehir"den uzakta yaşamak istedi. Yine de yeni yabancılar mahallesinde Hintlilerin de mülk sahibi olmasına izin verildi ve polis hiçbir zaman sömürgeci "beylere" Hintli haydutlar karşısında tam bir güvenlik garantisi veremedi. Kimi İngilizler "kendi" mahallelerinde Hintlilerin kiracısıydı, ama yine eski şehirde çalışmaya (ve eğlenmeye) devam ettiler. 1903'te yaşanan veba salgını dağınık bir banliyö yapılanmasının avantajlarını kanıtladıktan sonra, gitgide daha fazla Hintli büyük toprak

sahibi, İngiliz mahallesine verilen adla *civil lines*'a taşındı.[168] Bombay'da durum farklıydı: Burada, East India Company'nin bir kale gibi korunan temsilciliği (*factory*), şehir gelişmesinin çekirdeğini oluşturuyordu; bu çekirdeğe ancak 19. yüzyıl başlarında bir "yerli şehir" eklenmişti. Üçüncü bir unsur olarak da *çok* sonraları zengin Avrupalılar için bahçe tarzı banliyöler yapıldı.[169]

Bir şehrin içindeki *sömürge* tarzı ayrımcılığın, diğer uzamsal ayırma tarzlarından farkı nedir? Avrupa şehirlerinde; kimi zaman caddeden caddeye ya da tek bir konut blokunda dikey olarak gerçekleşen mikro ayrımcılık örnekleri vardır – *bel étage*'da yaşayan *bourgeois* [mutena katlarda yaşayan burjuvalar] ve tavan arasında yaşayan yoksul şairler gibi.[170] Geniş bir şekilde tanımlandığında ayrımcılık, bu yüzden çok yaygındır ve çok farklı şekillenişlerde ortaya çıkan toplumsal farklılaşmanın temel bir unsurudur. "Sömürgeci" ayrımcılık ise ancak azınlıktaki bir yabancı hükümetin iktidar aygıtı tarafından *dayatılan*, etnik kıstaslara göre yapılan şehir ırkçılığı anlamına gelebilir. Bununsa çok az örneği vardır. Yakın tarihin tanıdığı en katı ayrımcı pratiklerden bazılarında, örneğin Tokugava dönemindeki Edo şehrinde savaşçıların ve sıradan insanların ayrılmasında, hiçbir etnik yan anlam yoktu. Bunun tersine, İrlandalıların Victoria dönemi öncesinde endüstri ve liman şehirlerindeki ve bundan biraz sonrasında Kuzey Amerika'da sosyal ya da "etnik" (burada aynı zamanda dinsel) nedenlerle toplumsal hiyerarşinin alt basamaklarında kalıp kalmadıklarına karar vermek zordur.[171] İrlandalılar "beyaz"dı ama "beyaz"ın da sayısız tonu vardır.[172]

Genel olarak, "sömürge şehri" ideal tipi, daha yakından bakıldığında keskin hatlarını yitirir. Bir sömürge topraklarında yer alan her şehir, kendiliğinden tipik bir sömürge şehri olmaz ve aynı işlevlere sahip sömürge ve sömürge olmayan şehirler arasındaki farklar abartılmamalıdır. Marsilya ve Madras'ın birer liman şehri oluşu, muhtemelen, sömürge olmayan ve sömürge çerçeve koşullarının ayırıcı unsurlarından daha ağır basan ortak yönlerinin temelidir. Diğer yandan, küresel şehir gelişmesinde sömürgeci geçiş evresi denebilecek bir dönem de vardır. Bu dönem 19. yüzyılın ortasından 20. yüzyılın ortasına kadar uzanır. Şehirlerin bulunmadığı bir ortamda yeni bir kuruluş olarak Boston, New York, Rio de Janeiro ve Cape Town tarzı "sınır bölgesi şehri" erken Modern Çağ'da şehircilik açısından bir yenilik oluşturuyordu; Avrupa kö-

kenli "modern" sömürge şehri de Kuzey Afrika ve Asya'nın eski şehir kültürlerini belirledi ve bu arada onların dirençliliğini de kışkırttı. Avrupalı şehirlilik modelleri dünyada tarihin başka hiçbir döneminde, o dönemdeki kadar güçlü bir etkide bulunmadılar. Dar anlamıyla sömürge şehri, sömürgeci imparatorluklarla birlikte ortadan kalktı. Bugün bu tip, evrimleri Avrupa örneklerinden uzaklaşmış olan ve Avrupa'ya ya da Batı'ya özgü bir dinamikten değil, kısmen yerel kısmen de küresel karakterdeki kaynaklardan beslenen, günümüzün post-kolonyal mega şehirlerine bir geçiş aşaması olarak görünüyor.

Sömürge Batılılaşması

Sömürgeci geçmiş ile daha sonra mega şehir haline yükseliş arasında öylesine değişken ilişkiler vardır ki, genel önermelerde bulunmak olanaksızdır. 2000 yılında dünyanın en büyük on şehri arasında yalnızca *biri*, Tokyo, eski bir imparatorluk metropolüydü; New York'u Amerikan dünya hegemonyasının merkezi sayarsak, onu da bir ikinci şehir olarak ekleyebiliriz.[173] 1850 ile 1941 arasındaki dönemin, Tokyo'dan önce en önemli imparatorluk metropolleri, yani Londra ve Paris, artık en kalabalık şehirler sıralamasının üst basamaklarında yer almıyorlar ama küresel şehirler sisteminin en üst düzlemindeki düğüm noktaları ve dünya çapında istikamet verme kapasitesine sahip çoklu yoğunlaşmalar olarak konumlarını garantilediler. Günümüzün küresel şehirleri (zirvedekiler: Tokyo, New York, Londra, Paris) Londra haricinde, bu mertebeye sahip değiller, *çünkü* daha önce sömürge metropolleriydi. Tokyo dışında *en büyük* on şehrin hepsi de (New York dahil) farklı farklı tarzlarda ve farklı dönemlerde bir zamanlar "sömürge şehri"ydiler. Seul 1905 yılında Japonya'nın sömürgeci egemenliği altına girdiği sırada, Mexico City yaklaşık yarım yüzyıllık bir post-kolonyal tarihi geride bırakmıştı. Kahire yalnızca 36 yıl boyunca (1882-1918) resmen sömürgeydi; Batavia/Cakarta ise 330 yıl boyunca sömürge kaldı (1619-1949). Bir zamanlar dikkat çeken başka bazı sömürge şehirler megapolleşme yoluna *girmediler*: Cape Town, Hanoi, Dakar ve başka birçokları günümüzde *nispeten* mütevazı bir hayat sürdürüyorlar. Bir zamanlar büyük sömürge imparatorluklarının merkezleri olan Madrid veya Amsterdam gibi şehirler küresel öl-

çeklerde orta boy turistik yerlere dönüştüler. Saf istatistik kıstaslara göre değil, başka kıstaslara göre megapol kabul edilebilecek olan Bangkok ve Moskova gibi şehirler, hiçbir zaman sömürge olmamışlardı; Şanghay tamamen özel ve sınırlı bir anlamda sömürge olmuştu. Sömürge şehirler dönemi, küresel ağların mega şehirleri dönemine *altı çizili olmayan* bir hazırlık oluşturdu ve sömürgeci bir geçmişin günümüz üzerinde bir avantaj ya da dezavantaj olarak etki yapıp yapmadığı fazla basit bir sorudur. En kolay şöyle ifade edebiliriz: Bir sömürge şehri geçmişine sahip olmak, 20. yüzyılın ortasından itibaren yaşanan şehirler patlamasının zorunlu bir koşulu ve başlıca nedeni *değildir* ve sömürgeci bir ülkeye "sahip olmak", sömürgecilik sonrası dünyada şehircilik açısından birinci sırada yer almanın garantisi olmamıştır.

İngiliz yerleşim kolonilerindeki (dominyonlar) yeni-Avrupalı sınır bölgesi şehirleri, en dikkati çekenleri Avustralya'da olmak üzere, yanı sıra Kanada'da (öncelikle batıda) ve Yeni Zelanda'da kendilerine özgü bir şehir tipi oluştururlar. Bunlar Avrupa sömürgeciliğinin doğrudan ürünüdür ve yukarıda tanımlanan "sömürge şehri" tipine uymazlar. Avustralya şehirleri, İspanyolların Amerika'da yeni kurdukları ve her türlü yerel farklılığa rağmen esas olarak bir İspanyol şehirleşme modelini yeniden üretmiş şehirler gibi, İngiliz şehirlerinin birer kopyası olmamışlardır. Daha çok, hemen hemen kendileriyle aynı tarihlerde ortaya çıkan Orta-Batı'daki ABD şehirlerine benzerler. Asya'daki ya da Kuzey Amerika'daki sömürge şehirlerinden farklı olarak Avustralya şehirleri sürekli gelişme göstermişlerdir. Birdenbire bir sömürgelikten çıkma süreci değil, İngiliz anayasa geleneği çerçevesinde yavaş ilerleyen, sürekli ve barışçıl bir bağımsızlaşma süreci yaşanmıştır. Avustralya şehirleri, Londra finans piyasasından (yaklaşık 1860'tan sonra) bağımsızlaşmadıkları sürece,[174] Britanya İmparatorluğu'ndaki pazarlar alternatifsiz olarak önemlerini korudukları sürece ve kendi dış ticaretlerinin büyük bir bölümü İngiliz şirketlerinin acentaları tarafından yürütüldüğü sürece[175] ekonomik açıdan "sömürge" kalmışlardır. Dominyonların yumuşak bir tarzda ekonomik sömürge olmaktan çıkışları, 1950'li yıllarda ana hatlarıyla tamamlanmıştır.

19. yüzyılın sömürgelerdeki dikkat çekici bir yeni gelişmesi "Serbest Limanlar"dır.[176] Asya ve Afrika'da iktidarlar normal durumlarda yabancıların ticari faaliyetlerini belirli yerlerle sınır-

landırmış ve olabildiğinde denetimleri altında tutmaya çalışmışlardır. Bu sırada yabancılara belirli yerleşim hakları verilmiştir.[177] 1840 yılından sonra Çin, Japonya ve Kore'nin art arda uluslararası ticarete "açılınca," en fanatik serbest ticaret yanlısı bile, bu ekonomik alanlara yalnızca piyasa güçlerinin özgür faaliyetiyle "nüfuz etmenin" mümkün olamayacağını görmüştü. Ardında son tahlilde askeri tehdidin bulunduğu özel kurumsal biçimler gerekiyordu. Dallanıp budaklanmış uluslararası antlaşmalarla ("eşitsiz antlaşmalar") Batılı yabancılara tek yanlı ayrıcalıklar, her şeyden önce Asya ülkelerinin adaleti karşısında muafiyetler tanındı; yerli yönetimlerin gümrük politikası üzerindeki denetimlerinin ellerinden alındığı ticaret rejimleri de kuruldu. Antlaşmalarla yabancı tüccarlara açılan şehirlerin bazılarında (Bu "serbest limanlar"ın hepsi de su kenarında yer almıyordu) ayrıca şehir içindeki bazı küçük bölgeler, yerli devlet gücünün denetiminden çıkarılıp ya yabancı konsolosluklara ("imtiyazlı bölgeler") ya da kendi kendini yöneten yabancı tüccar oligarşilerine ("yerleşimler") tabi kılındı. Ülkenin egemenlik alanının dışında kalan böylesi adacıkların ya da isabetli bir biçimde ifade edildiği gibi, liman kolonilerinin genel öneminin abartılmaması gerekir.[178] Buralar, Japonya'da ülkenin dışa açılmasından sonraki birkaç yılda, önceleri Batı etkisinin en önemli giriş kapılarıydı ama 1868 yılından sonra Batı'ya gönüllü olarak açılan Meiji devletinin modernleşme politikasıyla birlikte önemlerini hızla yitirdiler. Japonya'nın şehirleşmesinde büyük bir rol oynamadılar; Japonya'nın önde gelen şehirleri arasında yalnızca Yokohama bir Serbest Liman olarak kurulmuştur. İlk yabancılar 1859'da oraya yerleştiler; otuz yıl sonra bu liman şehrinin 120.000 nüfusu vardı (bunların büyük çoğunluğunu doğal olarak Japonlar oluşturuyordu) – dokuz yıl sonra kurulan Vladivostok şehri de benzer hızda bir yükseliş göstermiştir.[179] Çin'deyse serbest limanlar çok daha büyük bir öneme sahipti. Bu tür liman açılışlarının sona erdiği 1915 yılına kadar sayıları 92'yi bulan, bir tarihte antlaşmayla serbest liman ilan edilmiş bu tür yerlerin yalnızca yedisi Avrupalı mini kolonilerle donatılmıştı. Bunların içinde de yalnızca *ikisi* ülkeleri içindeki yabancı yerleşim adacıklarının yoğun izlerini taşıyordu: Şanghay, "Uluslararası Yerleşim"le ve komşu Fransız imtiyazlı bölgesiyle belirlendi. Kuzey Çin'deki liman şehri Tianjin'de tam dokuz imtiyazlı bölge vardı ama bunlar

Şanghay'dakinden çok küçüktü. Bu iki şehrin yaklaşık 1860'tan sonra hızla gelişmesi ağırlıklı olarak Çin ekonomisinin giderek artan bir biçimde dünya pazarına yönelmesine dayandırılabilir. Bu yöneliş de serbest limanlardaki yabancıların korunan varlığıyla desteklendi.

Küçük imtiyazlı bölgelerden bazıları (örneğin Kanton ve Amoy'dakiler) birer adadan oluşan gettoları andırıyorlardı. Bu tanımlama Şanghay ve Tianjin'deki özel bölgeler için uygun değildir. Şanghay'daki uluslararası yerleşim 1920'li yıllara kadar, Çin'in resmi olarak hiçbir katılımı olmadan, büyük Batılı Çin tekellerinin temsilcileri tarafından yönetildi. Nüfusunun yüzde 99'u ise, orada toprak sahibi olma ve çok çeşitli ekonomik faaliyetler sürdürme hakları bulunan Çinlilerdi. Buralarda muhalif bir politika yürütmek için, Çin devletinin yargı yetkisine sahip olduğu bölgelere göre daha geniş hareket alanı bulunuyordu. Çin'de eleştirel bir kamusal alan her yerden önce, ilkesel olarak hukuk devleti ilişkilerinin hüküm sürdüğü burada oluştu.[180] Konumundan kaynaklanan başka bazı avantajlara rağmen Şanghay, sömürgeci şehir çekirdeğinin etrafında gelişti. Serbest limanlardaki imtiyazlar ve yerleşimler Avrupalı şehir tasavvurlarının Çin'e aktarıldığı yerler oldu. Kalküta ve Hanoi tarzı ihtişamlı bir saray mimarisinin yerine, dünya pazarına açılma amacına hizmet eden binalar: Büyük firmaların iş merkezleri egemendi burada, ama bunlar ancak 1930'lu yıllarda hep birlikte limanın ünlü siluetini oluşturdular. Zaman zaman Disneyland tarzı fantezi inşaatlar yapılıyordu, örneğin İngiliz imtiyazlarının Tianjin'deki idari binası olan Gordon Hall bunlardan biriydi, kuleleri ve burçlarıyla biraz geniş tutulmuş bir Orta Çağ şatosunu andırıyordu; ya da kuzeydoğudaki Şandong eyaletinde yer alan Qingdao'da Alman "koruma bölgesi"nin (yani bir koloninin) merkezinde ahşap çatkılı, küçük yuvarlak pencereli yarı kârgir binalarıyla bir Alman kasabası inşa edilmişti. Daha da önemlisi, yerleşimin genişleyebileceği yerde Çin için yeni tarzda bir şehir görüntüsünün ortaya çıkmasıydı: geniş caddeler, daha az yoğun bir yapılaşma, Çin stili yapılarda bile taş ve harç sıvalı yapı tarzı, özellikle de konutların caddeye açılması; buna karşılık sokağın karşısında penceresiz duvarlarıyla kapatılmış geleneksel Çin evleri ve caddeye bakan tezgâhlarıyla dükkânlar.[181]

Şehirlerde Kendi Kendine Batılılaşma

"Sömürge şehirleri" yalnızca sömürgelerde yoktu. Belki de kullanışlı bir ideal tipe karşı en önemli itiraz budur. Çünkü görünüşlerine göre en dikkat çekici "sömürge" şehirlerden bazıları kesinlikle sömürgeci bir otoritenin inisiyatifine dayanmıyordu. Önleyici bir kendi kendine Batılılaşmanın sonuçlarıydılar. 20. yüzyılda böyle bir şey artık şaşırtıcı değildir. En geç 1920'li yıllarda, dünyanın her yerinde, "modern" ve "uygar" bir şehirde nelerin bulunması gerektiği konusunda görüş birliği vardı: Parke taşlı ya da asfalt caddeler ve meydanlar, içme suyu tedariki, kanalizasyon, çöplerin kaldırılması, umumi helalar, yangına dayanıklı bir yapı tarzı, en önemli caddelerin ve meydanların aydınlatılması, yakın ulaşımda en azından kısmi bir kamusal taşımacılık, mümkünse demiryolu bağlantısı, herkes için olmasa da en azından bazıları için kamusal okullar, hastane içeren bir sağlık hizmeti, bir belediye başkanı, eylem yeteneği bulunan bir polis teşkilatı ve olabildiğince profesyonel bir idare. En elverişsiz maddi koşullarda, örneğin iki savaş arası dönemin iç savaşla parçalanmış Çin'inde bile, yerel güç sahipleri ve seçkinler böyle bir hedefe en azından yakınlaşabilmek için çaba göstermişlerdir.[182] Böyle bir modelin Batı kökenli olması hiç kimseyi rahatsız etmedi. Zaten yerel koşullar çok çeşitli tarzdan uyarlama ve rötuşları dayatıyordu.

I. Dünya Savaşı'ndan önce, Avrupa'nın prestiji doruktayken, şehirlerin kendi kendilerini batılılaştırması pratik bir gerekliliğin yanı sıra siyasal bir sinyal anlamına da geliyordu. 1882'deki İngiliz işgaliyle başlayan sömürge döneminden önceki Kahire bunun güzel bir örneğini oluşturur. Burada birkaç yıl içinde, 1865 ile 1869 arasında, şehirsel bir ikicilik burada en fazla bazı Fransız sömürge başkentlerinde bulunabilecek bir saf biçimiyle gerçekleştirilmiştir. Bonaparte kumandasındaki Fransızlar 1798 ile 1800 yılları arasında şehre ağır hasarlar verdikten sonra, Mısır'ın ilk modernleşmecisi [Kavalalı] Mehmed Ali Paşa (1805-1848 yılları arasında hüküm sürdü), nüfus açısından durgunluk yaşayan şehrine şaşırtıcı ölçüde az şey yaptı. Tercih edilen yapı stili yavaş yavaş değişmeye başladı: Pencere camı kullanılmaya başlandı, konutların iç bölümlenmesi değişti, bina numaraları eklendi ve Paşa bir Fransız mimara, Mısır'ın ulusal stili ilan ettiği "yeni Memlük" stilinde anıtsal bir cami

yaptırdı. Bunların dışında eski Kahire'nin görüntüsü Mehmed Ali ve iki halefi döneminde çok az değişti.[183] Şehrin tarihinde önemli bir dönüm noktasını "Batılılaşma düşleri gören" İsmail Paşa (1863-1879 yılları arasında, 1867'den itibaren Hıdiv unvanıyla hüküm sürdü) oluşturmuştur.[184] Bir labirenti andıran ve sokakları Mehmed Ali'nin kupa arabasının geçemeyeceği kadar dar olan eski şehir ile Nil Nehri arasında, geometrik olarak tasarlanmış yeni bir şehir inşa ettirdi: Bir yanda yalnızca yaya geçilebilen karanlık sokaklar, diğer tarafta faytonlar için uygun, aydınlatılmış bulvarlar; bir tarafta toz toprak, diğer tarafta yeşil parklar; bir tarafta temiz hava, diğer tarafta pis kokular; bir tarafta kanalizasyon, diğer tarafta foseptik çukurları ve açık lağım kanalları (kısa bir süre önce büyük örnek Paris'te olduğu gibi); bir yanda uzak yerlere kervanlarla ulaşım, diğer yanda demiryolları. Kahire'de ve hemen hemen eşzamanlı olarak İstanbul'da ip gibi düzgün bulvarların ve onların manzara eksenlerinin oluşturulması, aynı zamanda estetik bir devrim anlamına geliyordu.

Hıdiv 1867 yılında Paris'te düzenlenen dünya sergisinde Avrupa şehirciliğinin avantajlarına ikna olmuş ve Paris'in şehir planlamacısı Baron Haussmann'ın tavsiyelerini almıştı. Ülkesine geri döndükten sonra Bayındırlık bakanını, yetenekli ve becerikli Mübarek Ali Paşa'yı ayrıntılı bir inceleme gezisi için Fransız başkentine gönderdi. Hummalı inşaat faaliyetlerinin hedefi Süveyş Kanalı'nın 1869'da planlanan açılışıydı. Sonra Kahire Şark'ın modern incisi olarak ışıldayacaktı. Hıdiv kesenin ağzını açtı, tiyatrolar, opera binası, parklar, kendisi için yeni bir saray ve Nil Nehri üzerindeki ilk iki köprüyü yaptırdı.[185] Tüm bunların Mısır Merkez Bankası'nın iflasına yol açması ayrı bir konudur. İsmail kısmen, Avrupalıları Mısır'ın modernleşme arzusuna ikna etmek ve sonunda Avrupa'nın büyülü çevresine kabul edilmek gibi taktik bir hedef güdüyordu; kısmen de Akdeniz'in kuzeyinde serpilip geliştiğini gördüğü modernliğin üstünlüğüne derinden ikna olmuştu. Şehir planlaması, modernliği gerçekleştirmek ve aynı zamanda simgesel olarak görünür kılmak için ideal bir aygıt olarak görünüyordu gözüne. İsmail eski şehri de muaf tutmadı ve Mehmed Ali Paşa döneminde akıllara bile gelmeyecek şeyi yaparak eski şehrin içinden, düz çizgi halinde birkaç cadde geçirdi. Sağlık koşullarını şehrin tüm bölümlerinde iyileştirme zorunluluğu apaçık görülüyordu,

yalnızca su şebekeleriyle ve bir borular sistemiyle içme suyu tedarikinde önemli, şehrin görünümdeyse pek fark edilmeyen ilerlemeler kaydedildi.[186] Böylelikle eski şehir ile hemen yanı başındaki yeni şehir arasındaki keskin karşıtlıkta bir yumuşama olmadı.[187] 1882 yılından sonra İngiliz sömürge dönemi İsmail ve Mübarek Ali Paşa'nın Kahire'deki temel yapılarını devraldı ve onlara çok az yeni şey ekledi. "Sömürge" Kahire ilerlemeye inanan, dönemin Avrupa uygarlığını ölçüt olarak kabul eden ama bu arada (uzun erimde başarısız olsa da) siyasal olarak Büyük Güçler'in bağımlısı olmamaya çalışan Mısırlı bir hükümdarın yaratısıydı.

Asya'nın ve Kuzey Amerika'nın başka şehirlerine dair, buna benzer kendi kendine Batılılaşma hikâyeleri anlatılabilir.

- Beyrut –Kahire'nin aksine yeni bir şehir– geleneklerin yükünü taşımayan, hayranlık duyulan denizaşırı Marsilya'nın burjuva bir yansıması olması istenen, Osmanlı modernleşmesinin vitriniydi.
- İstanbul'da, Avrupalı şehir biçimlerini Kahire'ye nispeten daha yumuşak, ama daha derine nüfuz eden biçimde aktaran, altyapısal iyileştirmeleri daha ciddiye alan ve kaba bir ikicilikten kaçınan bir uygulama görüldü.
- Tokyo'da, bir yanda eski Edo'nun bölümlerinin daha 1880'de Chicago ya da Melbourne'un varoşları gibi göründükleri ve şehrin genel mimari görünümünü dikkate değer ölçüde çirkinleştirdikleri, diğer yandan özgüven sahibi bir yeni-gelenekçiliğin gündelik yaşam tarzını korumaya yardım ettiği merkezkaç kuvvetler egemendi.
- Seul'da ise, çok geç (1876) açılmış ve ancak 1910 yılında biçimsel olarak sömürgeleştirilmiş, aradaki zaman diliminde başkentini dönemin uluslararası-Batılı mimari diliyle yeniden şekillendirmiş bir ülke söz konusuydu.[188]

Hankou'nun hikâyesi ise tamamen başkadır.

Sömürgecilik Dışı Dinamik: Hankou

Tüm kıtalarda hep yeni bölgelerin dünya ticareti ağlarına eklenmesi, denize yakın bölgelere büyük avantaj sağladı. Avustralya'nın hemen hemen tüm şehirleşmesi denize yöneliktir. Eski bir şehirler sistemine sahip ve sömürge olmayan ülkelerde (Çin ya da

Fas gibi) demografik, ekonomik ve siyasal ağırlık ülke içinden[189] kıyılara kaydı. Şanghay ve Hong Kong, Kazablanka ve Rabat bu uzamsal ötelenmeden yarar sağladılar. Yine de ülke içindeki şehirlerden, dünya piyasasının güçleriyle iç ticaretin güçlerinin birleştiği bir dinamiğin odak noktası olmayı başaranlar oldu. Bu türden kıtasal ekonomik merkezler, sömürgelerde yer alıyorlarsa, dikkatsizce "tipik kolonyal" olarak tanımlandılar – aslında sadece daha dinamik ("gelişmiş", "Batılı") ve daha ziyade statik ("geri kalmış", "Doğulu") ekonomik çevreler arasındaki uzun vadeli farklılaşma eğilimini etkisiz kılma anlamında böyleydiler.

Bu tipteki şehirler çok çeşitli büyüklüklerde ve –eğer varsa– şehir sistemlerinin birden fazla düzleminde yer alıyorlardı. Kuzey Nijerya'daki Sokoto Halifeliği'nin metropolü olan Sahil Bölgesi'ndeki Kano buna bir örnektir. Hugh Clapperton bu bölgeyi 1824-1826 yılları arasında ziyaret etti; İngilizlerin verdiği görevle yola koyulan Heinrich Barth ise 1851-1854 yılları arasında buradaydı. İki seyyah da muazzam surlarla çevrili, Sahra ötesi kervan sezonunun doruk noktasında, ilkbaharda nüfusu 60.000 ila 80.000 olan bir şehir gördüler. 1894 yılında, bölgede sömürgecilik dönemini başlatan İngiliz müdahalesiyle birlikte nüfus yaklaşık 100.000'di ve bunların yarısı köleydi. Kano, becerikli bir zanaat sektörü ve büyük bir ticari pazar bölgesi olan dinamik bir ekonomik merkezdi. Deri mamulleri Kuzey Afrika'ya, kumaşlar ve hatta tekstil ürünleri ve dikilmiş giysiler Sudan'a ihraç ediliyordu. Şehrin çevresinde pamuk, tütün ve indigo üretimi gelişti, bunların çoğu da yine ihraç ediliyordu. Kölecilik ve köle ticareti önemini korudu. Köleler asker işlevi görüyor ve üretimde çalışıyordu. Bir cihat üssü olarak Kano, köle ikmalini kendisi kontrol ediyordu. Ekonomik fırsatları iyi değerlendirmiş bir şehirdi, Sahil Bölgesi'nde yer alan çok sayıdaki ticari merkezin en önemlisiydi.[190]

Günümüzde Wuhan üçlü şehrinin bir bölümünü oluşturan Hankou'nun konumu, ekonomi coğrafyasında bir rüya gibidir: İskân edilmiş verimli arazilerin ortasında, geniş bir su sistemine bağlantılı, her yöne, Çin'in en büyük nehri Yangzi üzerinden Şanghay'a ve deniz ötesine de bağlantıları olanaklı kılan bir konumdur bu.[191] Güney Çin kıyısındaki, İngilizlerin ancak 1842'den sonra önemli bir liman şehri olarak inşa ettikleri Hong Kong'dan farklı olarak, 1465'ten beri bir yerleşim olarak belgelenmiş olan Hankou, geç 19.

yüzyılda karayla bağlantısı görece zayıf bir deniz limanı ve örgütlenme merkezi değil, denizaşırı bağlantıları olan bir kara merkeziydi.[192] Cizvitler bile 18. yüzyılda Hankou'yu, imparatorluğun canlı bir merkezi olarak betimlemişlerdi; Çince bir tacir rehber kitabı, şehri tüm imparatorluğun mal ticaretinin en önemli aktarma alanı olarak tanımlıyordu.[193] Hankou, Kano'yla kıyaslandığında –1850'den kısa bir süre yaşanan yıkıcı Taiping Ayaklanması'ndan önce– en az bir milyonluk nüfusuyla dev bir şehirdi, dünyanın en büyük şehirlerinden biriydi, büyüklük açısından olağanüstü yoğun yapılaşma ve yerleşim yüzünden kimi Avrupalı gözlemcilere çağrıştırdığı Londra ile aynı kategorideydi. Hankou bu tarihe kadarki büyümesini hiçbir yabancı gücün varlığına ve dünya pazarıyla herhangi bir bağlantıya borçlu değildi. 1861 yılında *Treaty Port* [serbest liman] ilan edildi. İngilizler ve Fransızlar hemen Çinlilere yalnızca evde çalışan personel olarak tahammül edilen, yüzey açısından küçük, imtiyazlı bölgeler kurdular; onları 1895'ten sonra Almanlar, Ruslar ve Japonlar da izledi. "Açılış"tan hemen sonra yabancı konsoloslar, tüccarlar ve misyonerler geldi (sonuncular imtiyazlı bölgelerden ziyade Çin şehrinde faaliyet gösteriyorlardı). Avrupalıların birdenbire ortaya çıkması, inşa ettikleri binalar ve askeri olarak Yangzi Nehri'ndeki savaş gemileriyle destekledikleri talepleri, bu şehrin tarihinde önemli bir dönüm noktası anlamına geliyordu.

Ne var ki bunlar Hankou'nun genel karakterini "sömürge şehri"ne dönüştürmedi. İmtiyazlı bölgeler şehrin iç kesimine, aynı tarihlerde Şanghay'da gerçekleştiği gibi egemen olmadılar. İmtiyazlı bölgelerin en önemlisinde, İngilizlere ait olanında 1870 yılında yalnızca 110 yabancı yaşıyordu. Şanghay, Hong Kong, Kahire ya da Hanoi'deki gibi gerçek bir "Avrupalılar şehri" oluşmadı. Her şeyden önce Hankou'nun geniş kapsamlı ticareti yabancıların ekonomik çıkarlarının buyruğuna girmedi. Ticaretinin yapısı, emperyalist bir şekilde yön değiştirmemiş ve Hankou "ulusal" bir ticaret merkeziyken, Avrupa ve Kuzey Amerika kapitalizmi açısından bir emme-basma tulumbaya dönüşmemişti. William T. Rowe'un ustalıklı analizinde gösterdiği gibi, Hankou 1861 yılından önce Batılı sosyolojinin tasavvurundaki statik, geometrik olarak biçimlendirilmiş, devlet yönetiminin önceliğine tabi bir "Şark şehri" olmaktan ve 1861'den sonra da tipik bir "sömürge şehri" olmaktan çok uzaktı. Rowe, yaftalama yapmaktan kaçınıyor. Rowe'un se-

rimlemesi daha ziyade çok yönlü farklılaşmış ve uzmanlaşmış bir tüccar sınıfının mevcut ticaret ağlarını mükemmelleştirdiği ve yeni etkinliklere açıldığı "burjuva" tarzda şehirli bir kozmosu gösteriyor. Rowe'un şehir tarihini okuduktan sonra artık "modern öncesi" diye tanımlayamayacağımız loncalar, değişen koşullara esnek bir uyum sağladılar; kendini kanıtlamış kredi kurumları Batılı tipte bankalarla ikame edilmeyip, daha da etkin kılındılar. Şehirli toplum yeni göçmenleri içine aldı, çoğulculaştı ve şehrin ileri gelenlerinin öncülüğünde, asla sürekli sessiz durmayan alt tabakaların da yer bulabildikleri yeni bir toplumun nüveleri gelişti. Şehre dışarıdan gelen korkunç Taiping olaylarının sona ermesinden sonra muazzam yeniden inşa faaliyetleri gerekli oldu ve bunların büyük bir bölümü de gerçekleştirildi. Hankou'nun sakinleri edilgin bir biçimde sömürgeleştirilmeye izin vermediler. Ancak 1890'lı yıllarda endüstrileşmenin başlamasıyla birlikte sosyal iklim ve şehrin yapısı değişti. İlk fabrikalardan bazılarını yabancılar kurmuştu; daha büyük olanları, örneğin 1894 yılında açılan, Hanyang'taki teknik açıdan modern, devasa demir ve çelik fabrikası Çin kaynaklıydı. Hankou, erken endüstrileşme döneminde de bir sömürge şehri olmadı. Orta Yangzi vadisinin büyük şehir merkezi genel bir bakış için özellikle somut bir kanıt oluşturabilir: Zayıf bir ekonominin dünya pazarlarıyla her bağlantısı, bir sömürge bağımlılığına yol açmaz.

19. yüzyılda ilk *post*-kolonyal şehirler, yani genç ABD'nin şehirleri olarak sömürgeci geçmişlerine daha keskin bir tavırla yüz çeviren, bir ölçüde kendilerini yeniden "bulmaya" çalışan şehirler de vardı. Mexico City böyle bir durumdaydı. Burada kendi dekolonizasyonunun ilk adımı, ülkenin resmen bağımsızlığını kazanmasından daha önce, 1810'dan itibaren, "yerli Cumhuriyeti"nin ortadan kaldırılması, yani her şeyden önce "yerli vergisi"nin lağvedilmesiyle atılmıştı. Yine de şehrin etrafını çeviren mısır yetiştiren yerli köyleriyle dolu yarımada, daha onlarca yıl şehrin görüntüsünü belirledi. Ne var ki, izleyen dönemde yerlilerin toprakları giderek artan bir biçimde özel spekülatörlerin eline geçti. 1812 Kasım ayında Meksikalılar Cadiz Anayasası'yla ilk kez yerel seçimlerde oy kullandılar. Nisan 1813'ten, bağımsızlıktan sekiz yıl öncesinden itibaren, Mexico City seçilmiş bir belediye meclisi tarafından yönetiliyordu; bu meclis sadece "Amerikalılar" tarafından oluşturulmuştu ve yerlilerin ileri gelenlerinden bazılarını da kapsıyordu. Bu, gerçek bir

sömürgecilik karşıtı devrimdi; eski rejimin izleri silinmek istenmişti. Gerçeklikteyse yapılan değişiklikler, programda öngörülenler kadar büyük değildi. Mexico City bağımsızlık hareketinde büyük bir rol oynamadı. Bu şehir, yeni kurulan cumhuriyetçi devlette, sömürgecilik dönemindeki ışıltısını ve gücünü yitirdi. Şehrin görünümü yüzyılın ortasına kadar handiyse değişmeden kaldı. Her şeyden önce Katoliklik, devlet dini olarak konumunu korudu. Şehir eskisi gibi büyük bir manastırı andırıyordu. 1850 yılında şehirde 7 manastır ve 21 rahibe manastırı vardı. Mexico City "barok" bir şehir olarak kaldı, devlet ve kilise hâlâ iç içeydi. Ancak yüzyılın ortasından sonra şehirde daha büyük değişiklikler yaşandı.[194]

Emperyal Şehirler

Sömürge şehrin karşı örneğiniyse ülkenin egemen metropolü, sömürgecilerin güç kaynağı olan emperyal şehir oluşturuyordu. Emperyal şehrin tanımı basittir: Aynı zamanda komuta merkezi, bilgi toplama noktası, çeşitli periferileriyle asimetrik ilişkilerden yararlanan asalak ve simgeleştirilmiş bir iktidar ideolojisinin sergilendiği mekândır. Principatus döneminin ve Hıristiyanlıktan sonraki ilk iki yüzyılın Roma'sı, saf haliyle böyle bir emperyal şehirdi; 16. yüzyıldaki Lizbon ve İstanbul da, 19. yüzyıldaki Viyana da böyleydiler. Modern Çağ'da farklı kıstasları yerine getirmek pek de kolay değildi. Örneğin Berlin'in şehir imgesinde, bir sömürgeci metropol olarak geçmişinden birçok iz bulunur ama ekonomik açıdan Berlin hiçbir zaman Almanya'nın Afrika, Çin ve Güney Denizi'ndeki nispeten yoksul sömürge imparatorluğuna kayda değer ölçüde bağımlı olmamıştır.[195] Bunun tam tersine, Hollanda'nın 19. yüzyıldaki refahı, Endonezya'nın sömürülmesi olmadan düşünülemezdi. Halbuki, yeni emperyal tarihin ölçütlerine göre oldukça ileriye giden bu bağımlılık büyük bir gizlilikle (ve tutumlulukla) ele alındı ve Amsterdam'a emperyal bir şehir görüntüsü kazandırmak için sadece zayıf girişimlerde bulunuldu. Günümüzde, bir Kraliyet Tropikler Müzesi, sömürgeci lüksün en belirgin hatırasıdır. Buna karşılık, sömürge imparatorluğu küçük çapta kalan Roma, 1870 yılından sonra emperyal anıtlarla donatıldı – miras alınan Caesar'ların dekorları bakımından bu durum bir sorun oluşturmuyordu.[196] Paris'te de yine uygun koşullar vardı: İkinci İmparatorluk ve Üçüncü Cumhuriyet

dönemlerinin denizaşırı sömürgeciliği, I. Napoléon'un emperyal şehir manzarasına eklemlenebilmişti. Fransa'da Marsilya, Paris'in yanı sıra *ikinci* bir emperyal şehir rolünü oynadı; tıpkı Madrid'in yanı sıra Sevilla'nın oynadığı rol gibi. Bazı bakımlardan kendine özgü bir İskoç imparatorluğunun merkezi olan Glasgow, şehrin görüntüsünde ziyaretçilerin gözüne hemen çarpmasa da, kendini "İmparatorluğun ikinci merkezi" olduğuna inatla inandırdı.

Ne var ki, dönemin biricik dünya imparatorluğunun merkezi olan Londra'nın kendisi de, emperyal yüzünü pek de ısrarla göstermiyordu. Kalküta, 1870 yılında, bu metropolden daha "emperyal" görünüyordu. Londra, emperyal bir anıtsallıktan çok uzun süre uzak durdu. İngiltere'nin başkenti, Paris'le girdiği mimari prestij yarışmasında çoğu kez kaybeden taraf oldu: John Nash'in tasarladığı Regent Street (inşası 1806'dan 1836'ya dek süren) Arc de Triomphe'a [Zafer Anıtı] verilmiş zayıf bir yanıttı; Paris'in III. Napoléon yönetiminde yeniden tasarlanmasının karşısına da pek bir şey konulamamıştı. Fransızlar, dünya ve sömürge sergilerini görkemle düzenlemeyi zamanla daha iyi öğrendiler. Londra, zamanla olduğundan daha da yoksul görünerek, Avrupa'nın metropolleri arasında hep çirkin ördek olarak kaldı; ne var ki tüm 19. yüzyıl boyunca kanalizasyonları ve aydınlatması hiç de mütevazı olmayan Paris'e göre daha iyi durumdaydı.

Londra'nın emperyal çekingenliğinin nedenleri araştırdığımızda, kişisel ve kamusal tutumluluğu ve meşruti bir monarşinin içi boş mutlakıyetçi gösterişe karşı antipatisini buluruz. Ayrıca planlamada yeterli tam yetkiye sahip bütünlüklü bir şehir yönetimi de yoktu. Dünya şehri Londra'nın Viyana'nın ve hatta Münih'in görkemli gelişmesinden geri kalmaması gerektiğine ve turizmin görülmeye değer yerlerin (ve düzgün otellerin) eksikliğinden zarar gördüğüne dair yakınmalar yükseldiğinde bile, bir süre hiçbir şey yapılmadı. Ancak 1887'de, Kraliçe Victoria'nın tahta çıkışının 50. yıldönümü münasebetiyle yapılan Altın Jübile ve on yıl sonra gelen Pırlanta Jübile, ulusu emperyal uyuklamasından uyandırdı – ne de olsa hem ülkenin monarkı hem de Hindistan İmparatoriçesiydi. Ne var ki, mimari açıdan, yalnızca Trafalgar Meydanı'nın güneybatı köşesinde inşa edilen Admiralty Arch ve başka bir iki şey daha yapıldı.[197] Londra, dünya imparatorluğu ikonografisine sahip Hyde Park'ın kuzey kenarında yer alan birkaç dünya fatihinin heykeli ve

Albert anıtı dışında, 1914'ten önce artık pek de emperyal görünmüyordu – Moğolistan'ın içlerinde yer alan, Orta Asya üzerindeki iktidar iddialarının mimaride incelikle temsil edildiği Qing imparatorlarının yazlık mekânı Chengde (Jehol) Londra'ya göre çok daha emperyal bir görünüme sahipti. Australia House, ya da India House gibi yapılar ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra, yüksek komiserliklerin (yani *de facto* elçiliklerin) binası olmak üzere ortaya çıktılar. Bu arada Londra, şehir planlamacılığı ve mimariden farklı bir anlamda; limanlarıyla ve genellikle Asya ve Afrika'dan gelmiş insanlarıyla, caddelerinde rastlanan, denizaşırı ülkelerden gelmiş koyu tenli ziyaretçileriyle, vatanlarına dönmüş sömürge bürokratlarının yaşam tarzındaki egzotik süslemelerle, egzotik temalı müzikhol eğlenceleriyle, emperyal bir metropoldü. Emperyal "nexus" daha ziyade gizliden gizliye etkili oluyordu.[198] Londra'nın simgesel olarak kalın vurgular yapmaya ihtiyacı yoktu.

7 İç Mekânlar ve Yeraltları

Surlar

Modernlik öncesi şehir etrafı surlarla çevrili, savunma tertibatlarıyla korunan bir mekândı. Surlar, artık askeri amaçlarını yerine getirmediklerinde bile, gümrük sınırları olarak işlev görmeye devam ettiler. Bu görev de gereksizleştiğinde, mekânların simgesel olarak sınırlanmasına yaradılar. Koca koca ülkeler surlar inşa etme yönündeki teknik, organizasyon ve finans yetenekleriyle, dört bir yanlarındaki "barbarlara" karşı üstünlüklerini dile getirdiler. Barbarlar surları yıkabilirlerdi – ama inşa edemezlerdi. Sur ve kapı, şehir ve kırı, yoğunlaşmayı ve dağınıklığı birbirinden ayırır. Avrupa, Asya ve Afrika'daki "tipik" bir şehrin etrafı surlarla çevriliydi, ancak her şehrin de surları yoktu. Şam ve Halep'in surları vardı, buna karşılık Kahire mahalleler arasındaki çok sayıda *iç* duvarla boydan boya kaplandı; ama hiçbir zaman dışarıya yönelik kapalı bir tahkim halkasıyla korunmadı. Fransızlar kısa işgalleri sırasında (1798-1801) askeri nedenlerle bu iç duvarlardan birçoğunu yıktılar; bu duvarlar Fransızlar döneminden sonra vakit geçirmeden yeniden örüldüler, ama 1820'li yıllardan sonra artık özel milisler tarafından değil devletin polisi tarafından denetlendiler.[199] Yeni

Dünya'da şehir surları enderdi, örneğin Québec ve Montreal şehirlerinde vardı. ABD'deki ve Avustralya'daki şehirlerin gelişmesine hiçbir zaman surlar tarafından ket vurulmadı. Buna karşılık Amerikalılar 1980'li yıllardan beri yeni surlardan hoşlanıyorlar: Zenginlerin yaşadığı konut alanlarının ve mahallelerin *gating*'i, koruma duvarlarıyla sınırlandırılmaları ve güvenli hale getirilmeleri, insan boyu çitler ve güvenlik kulübeleri giderek artıyor. Bu sömürgeci uygulama, ikametteki gelir farklılıklarının ve sosyal tabakalaşmanın yüksek boyutlara ulaştığı her yerde yaygınlaşıyor. Resmi olarak hâlâ sosyalist olan Çin'in büyük şehirlerinde de sıradan bir uygulama haline geliyor.

1800'de ortalama bir Avrupa şehrinin surlarla çevrili olması, hâlâ doğal kabul ediliyordu. İnsanlar her zaman bu surların ardına tıkıştırılmış değillerdi; birçok Rus şehrinde yerleşim daha seyrekti ve daha geniş alana yayılıydı. Dış mahalleler surları aşabiliyor ve işlevsiz kılabiliyorlardı, yine de tahkimat sistemlerine fiziksel olarak genellikle dokunulmuyordu. Surların ortadan kalkması düz çizgide ilerleyen bir süreç değildi ve modernliğin bir ölçütü olarak alınmaya uygun değildir. Hamburg gibi birçok açıdan modern bir şehirde daha 1860'ın sonuna kadar geceleri şehir kapıları kapatılırdı; Fas'ın kısa süre sonra bir sömürge başkenti halini alacak olan Rabat şehrinde, daha 1900 yılında her akşam, günbatımından sonra şehir kapıları kilitlenir ve anahtarlar şehrin valisine teslim edilirdi.[200]

Şehir tahkimatlarının ortadan kaldırılması yalnızca surların yıkılması, hendeklerin doldurulması ve istihkâm önündeki boş arazilerin yapılaşmaya açılmasından ibaret değildi. Bu değişikliklerin arsa piyasası üzerinde daima muazzam etkileri oldu. Burada farklı çıkarlar birbirleriyle kıyasıya çatışıyordu. Şehir yönetimlerinin, yıkımın da yeni kazanılan arazilerin altyapı inşasının da yararlarını ve yüksek maliyetlerini düşünüp tartmaları gerekiyorlardı. Şehrin fiziksel sınırının ortadan kalkmasıyla, çoğu zaman küçük yerlerin şehre dahil edilmesi kaçınılmaz oluyordu. Bu da sayısız çatışmayı beraberinde getiriyordu.[201] Şehirlerin tahkimatının kaldırılması esas olarak büyük şehirlerde başladı ve ancak daha sonra orta boy ve küçük şehirlere de yayıldı. Bordeaux'da şehir surları daha 18. yüzyılın ortasında, şehirsel alandaki kapsamlı bir modernleştirme faaliyetiyle birlikte ortadan kalkmıştı, surların işgal ettiği alana meydanlar ve bulvarlar yapıldı. Nîmes şehri de duvarları büyük

alanlara dönüştürdü.[202] Bütün Fransız şehirleri hemen bunları izlemedi. Grenoble 1832 yılına kadar surları arasına sıkışıp kalmıştı; daha sonra da surlar ortadan kaldırılmayıp, genişletildiler.[203] Almanya'da 1800 yılından önce birden fazla büyük şehir surlarından kurtulmuştu bile: Berlin, Hannover, Münih, Mannheim veya Düsseldorf. Napoléon Savaşları sırasında da, Ulm, Frankfurt am Main ya da Breslau gibi birçok şehir, tahkimatlarını yıkmaya zorlandı. Eski sur arazilerinden yeşil alan ve gezinti yeri olarak yararlanılsa da, şehrin görünümünde çevresindeki eski sur halkası fark ediliyordu. Viyana Kongresi'nden sonraki on yıllarda Almanya'da yaşanan genel toplumsal durgunluk, surların kaldırılma hızının yavaşlamasında da kendini gösterdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında son kalan şehir surları da, örneğin 1881'de Köln'de ve 1895'te Danzig'de (günümüzde Gdansk) ortadan kalktı. Avrupa'nın büyük şehirlerinden hemen hemen hiçbiri, surlarını Prag gibi uzun bir süre, yüzyılın sonuna dek koruyamadı; Prag, Budapeşte'nin kararlı modernizminin tersine kendini ancak 1830'lu yıllarda romantik, büyülü bir Orta Çağ şehri olarak "yeniden keşfetti."[204] İngiltere'de yüzyılın ortasına doğru artık estetik-nostaljik amaçlardan başka bir amaca hizmet eden şehir suru kalmamıştı; Hollanda'da şehir surları 1795 ile 1840 yılları arasında ortadan kaldırıldı.[205] Muhafazakâr bir patrici sınıfının söz sahibi olduğu ve "kapalı şehir düşü"ne (Philipp Sarasin) bağlı kaldığı yerlerde, tahkimatın kaldırılması biraz gecikebilirdi. Örneğin bu, Basel'de ancak 1859'dan sonra gerçekleşti; oysa Zürih ve Bern'de kırsal nüfus ve şehirli radikaller daha 1830'lu yıllarda surların ortadan kalkması için beraber hareket etmişlerdi.[206]

İspanya'da sur kuşağı 1860'tan sonra yıkıldı; Barcelona gibi dinamik bir büyük şehir o tarihe kadar surlarının ardında sıkışıp kaldı. İtalya'da yalnızca birer liman şehri olan Cenova ve Napoli surlarından çoktandır vazgeçmişlerdi. Yoksa daha 20. yüzyıl dönümünde bile İtalyan şehirlerinin çoğu "geç Orta Çağ'ın ya da erken Modern Çağ'ın kendilerine biçtiği sur kostümü"nü giymekte inat ediyorlardı.[207] Şehir surlarının yıkılması, yoğun bir biçimde caddelerin inşa edildiği döneme denk düşmesi durumunda, elde edilen yeni arazilerden, şehir merkezinin yükünü azaltan gösterişli ring caddeler inşa etmek için yararlanmak uygun oluyordu; örneğin Viyana, Milano ve Floransa'da böyle yapıldı. İmparator Franz Joseph 1857 yılında Türklerle yapılan savaşlardan kalma

eski tahkimatların yıkılması talimatını verdi; buradaki açık niyet, Viyana'yı saraylı-emperyal görkemin sergileneceği yeni bir sahne olarak kazanmaktı.[208]

Özellikle küçük şehirlerde şehir kapılarından bazıları dekoratif amaçlarla korundu. 19. yüzyılda bile *yeni* inşa edilen şehir surları vardı. 1840 yılında Paris'te, 1814-1815 yıllarının Rus ve Alman işgalinin anısı hâlâ tazeyken, yeni bir savaş tehdidi baş gösterdiğinde, yeni bir savunma halkası inşa etmeye karar verildi. 1841 ile 1845 yılları arasında inşa edilen şehir surları 36 kilometre uzunluğundaydı, üzerinde 94 burç vardı ve 15 metre eninde, içi su dolu bir hendekle çevriliydi; bu surlar idari olarak henüz Paris'e dahil olmayan mahalleleri bile çevreliyordu. Miadı çoktan dolmuş bulunan bu surların son kalıntıları da 1920 yılında ortadan kaldırıldı ve yerlerine kısmen parklar, spor sahaları vb. yapıldı.[209] Hindistan'da İngilizler, şehircilik açısından adeta kendi kalelerine gol attılar: Delhi'nin şehir surları 1720 yılında bir deprem sonucu hasar görmüştü. İngilizler 1804 ile 1811 yılları arasında bu surları öyle sağlam yeniden inşa ettiler ki, 1857 yılındaki büyük ayaklanma sırasında şehri ancak dört ayda ve büyük zorluklarla ele geçirebildiler. İngilizler, 1857'nin acısını çıkarmak için, yapabildikleri her yerde şehir surlarını yerle bir ettiler. 7 kilometrelik masif surun patlatıcıyla yıkılmasının fazla pahalıya mal olacağı Delhi'de burçları delik deşik olmuş, ama kapıları artık kapanmayan bir sur içi şehir vardı.[210]

İstanbul'da da kara ve şehir surları yavaş yavaş ortadan kaldırıldıktan sonra, Pekin surları adeta başka bir çağdan kalma anıtlar gibi, yüzyıl dönümünden günümüze adım atıyorlardı. Başkentin birkaç düzine kilometre ötesinde uzanan büyük Çin Seddi'nin şehirdeki karşılığı gibi görünüyorlardı. Qing başkentinin devasa surları Boksör Ayaklanması döneminde çekilen fotoğraflar sayesinde tüm dünyada tanındılar. Özellikle de biçim olarak klasik Çin örneğini izleyişleriyle ve İstanbul burçlarından farklı olarak, erken Modern Çağ Avrupa kale mimarisinden izler taşımayışlarıyla Çin'in Orta Çağ'da yaşadığını simgeliyor gibiydiler. 1900'ün Ağustos başında sekiz devletin ordularının Pekin'e saldırısı, tahkim edilmiş bir şehre yönelik bir Orta Çağ akını gibi gerçekleşti. Saldırı hedefleri doğudaki şehir kapılarıydı. Kapıların kanatlarında gedikler açıldı, surlara merdivenler dayandı, burçlarda göğüs göğüse dövüşüldü. Çin surlarının ikili halkası, kalıcı bir başarıya

yol açmasa da, son bir kez işe yaradı: dış ve iç kapılar arasında kalan arazi, bazı Rus askerleri için adeta bir ölüm tuzağıydı.[211] Çin'in başkenti, dünyada etrafı surlarla çevrilmiş en büyük araziydi. Kendi içinde (bugün de olduğu gibi) yine yüksek surlarla çevrili bir İmparatorluk Sarayı'nı, yani yasak şehri barındırıyordu, yasak şehir de yine yüksek duvarlarla çevrili, içinde göllerin, parkların, makam ve ticaret binalarının bulunduğu İmparatorluk Şehri'nin içinde yer almaktaydı.

19. yüzyılda Avrupalılar tarafından "Tatarlar şehri" adı verilen kuzey şehirdeki *daha* geniş dış surlar ve sıkı gözetlenen on üç anıtsal kapısıyla güney şehrin (Çinliler şehri) surları genellikle 15. ve 16. yüzyıllardan kalmaydılar. 18. yüzyılın ortasında bütünlenmişlerdi. Büyük Güçler, Boksör Ayaklanması'ndan zaferle çıktıktan sonra, imparatorluğu surların yıkımının getireceği aşağılanma ve maddi külfetten esirgediler. Yalnızca 1915 yılına gelindiğinde, surların şehir kapılarından birinin önündeki küçük bir parçası, trafiği rahatlatmak için yıkıldı.[212]

Çin'deki tüm şehirler surlarla çevriliydi –*cheng* idiogramı hem "duvar" hem de "şehir" olarak tercüme edilebilir– ayrıca, şematik olmasa da yaklaşık olarak bir ve aynı kozmolojik modele uyuyorlardı. Sur inşasına somut yerel koşullara göre karar veriliyordu. Örneğin Şanghay surları, 1550'lerde, tüm bir Çin sahili boyunca şiddetli korsan saldırılarının şehir halkının yaşamını güvensizleştirmesi sonucunda inşa edilmişti. Birkaç on yıl sonra korsan saldırıları geride kalmış ve şehir surları gereksizleşmişti. 19. yüzyılın ortasında, ağırlıklı olarak topraktan ve fırınlanmamış tuğladan yapılan tahkimatlar, büyük ölçüde harabe halindeydi. Surların hendekleri ve şehir içindeki su kanalları bataklığa dönüştü. 1850'li yılların sonunda Çin'in yükseliş halindeki metropollerinde yeni bir şehir görüntüsü ortaya çıktı. Döküntü halindeki şehir surları varlığını sürdürüyordu; en üst derecedeki memurların makamlarının ve şehir tapınağının bulunduğu "sur içi şehri" çevreliyorlardı.

Surların yıkılması, erken 20. yüzyılda modernleşmeyi isteyen "yıkımcılar" ile onların gelenekselci muarızları arasında ateşli bir tartışmaya yol açtı. Surların dışında dar ve dolambaçlı sokaklarıyla işlek banliyöler kuruldu. Bu, yabancıların deyişiyle "güney şehri" nin yanı sıra birkaç yıl içinde bir "kuzey şehri" de ortaya çıktı. Afyon Savaşı'nın bitmesinden sonra Şanghay bir anlaşmayla yabancılara

açıldı ve izleyen yıllarda İngilizler ve Fransızlar şehir içindeki daha büyük bölgeleri denetimleri altına aldılar. Burada Avrupalı tarzda bir şehir ortaya çıktı; dik açılı caddeleri ve meydanları, bir parkı, bir hipodromu ve nehir boyunca uzanan şatafatlı bir bulvarı vardı; zamanla büyük Avrupalı şirketlerin Çin'deki merkezleri bu bulvarda sıralandı.[213] Daha sonraları Kuzey Çin büyük şehri Tianjin'de ya da Saygon'da yaptıkları gibi, yabancılar Şanghay'da da eski Çin "sur içi şehir"inin bir tür karşı örneğini oluşturdular. Eski şehrin Ming döneminden kalan surlarının anlamı tersine çevrildi. Artık saldırganlara karşı savunmaya hizmet etmiyorlardı; tersine yabancıların ilgilenmedikleri ve onların gözünde yerli Çin'in pisliğini ve yozlaşmışlığını cisimlendiren bir yerleşimi çevreliyorlardı. Kraliyet sömürgesi Honkong'daki küçük "sur içi şehir" de, İngiliz polisinin ve yönetiminin bulaşmak istemediği küçük bir adacık olarak kaldı. İngilizlerin yaptığı, geç 19. yüzyıla ait Şanghay şehir planları, şehir surlarının içinde genellikle beyaz bir alan bırakırlar. Yabancıların Şanghay'ını çevreleyen fiziksel bir duvar yoktu. Başka yerlerdeyse, koruma tertibatlarının arkasına sığınılıyordu: Pekin'deki elçiler mahallesi bir duvarla çevrelenmişti, bu duvar Boksör Ayaklanması'ndan sonra daha da sağlamlaştırıldı; Kanton'un en güneyinde yabancılar İnci Irmağı içindeki yapay bir adada ikamet ediyorlardı.

Demiryolunun İstilası

Surları gereksiz kılan bir şey varsa o da demiryoludur (şehir surları otomobille daha kolay birlikte var olabilirler).[214] Başka hiçbir altyapısal yenilik, şehir örgütlenmesini böyle derinden etkilemedi. Demiryolları "geleneksel şehir dokusunda ilk büyük kırılma"ya yol açtı.[215] İlkönce, şehirler arasında demiryolları sayesinde ortaya çıkmış bağlantılar akla geliyor. İngiltere'de ilk olarak 1838 yılında Londra ile Birmingham arasındaki hat açıldı; Hindistan'da ilk kez –Asya için erken bir tarihte– 1853 yılında Bombay'dan Thana kasabasına bir demiryolu hattı açıldı. Artık bir yerleşimin gelişme fırsatları üzerinde bir nehre ya da denize yakınlığı belirleyici değildi. Şehirler ulusal, daha sonra da sınırlar ötesi demiryolu ağlarıyla bağlanıyorlardı. Bu süreç Avrupa'da ve Kuzey Amerika'nın doğusunda yirmi otuz yıl içinde yaşandı ve 1850 ile 1860'lı yıllar arasında yoğunlaştı. İlk açılan hatlarda demiryolu ulaşımının baş-

lamasının tarihsel sıralamasından daha ilginç olanıysa, bu tarihlerin ötesinde, bir demiryolu *sistemi*'nden söz edilebilecek eşiğin aşılmış olmasıdır. Bu yalnızca hatların ağ biçiminde yaygınlaşması meselesi değildir. Malzemeye ve organizasyona hâkimiyette belirli bir düzey, temel düzeyde güvenlik, düzenlilik, kârlılık ve halkın talebinin de varsayılması gerekir. Fransa'da ve Habsburglara ait olmayan Alman ülkelerinde 1850'li yıllarda, böyle bir sistemden söz etmeye izin verecek bir düzenlilik derecesine ulaşıldı; New England devletlerinde bu dereceye birkaç yıl önce ulaşılmıştı. 1880'e gelindiğinde Urallar'a kadar tüm Avrupa, yalnızca Balkan ve Kuzey İskandinavya hariç, sistem taleplerini karşılayan bir demiryolu ağıyla örülmüştü.[216] 1910 yılına kadar Hindistan, Japonya, Kuzey Çin ve Arjantin'de de benzer ağlar örüldü.

Bir şehre demiryolunun ulaşması ne anlama geliyordu? Her yerde, ilk *railway manias* [demiryolu çılgınlığı] yalnızca para ve teknikle değil, şehirlerin geleceğinin tasarlanmasıyla da ilgili bir meseleydi. Demiryolu inşasının şehirlerdeki sonuçları, özel çıkarlarla kamu yararı ilişkisi ve tren istasyonlarının tasarımı üzerine ateşli tartışmalar yürütüldü. Beraberinde kendine özgü bir teknolojiyi ve estetiği de getiren demiryolu inşasının büyük öncü dönemi, İngiltere'de ve Merkezi Avrupa'da 1840'lı yıllardı. Daha 1852 yılında Lyon Garı'yla birlikte Paris'teki büyük istasyonların sonuncusu da tamamlanmış oldu. Bu acelenin bir nedeni de, şehirlerde, demiryollarına yakın arsaların fiyatlarının hızla artmasıydı. Demiryolları ve garlar arsa yutan devler gibiydiler. Demiryolu bulunmayan büyük şehirden, demiryolunun belirlediği büyük şehre geçişin sonunda, demiryolu şirketleri İngiliz şehirlerinin arsa ve arazilerine yüzde 5 ile (Londra) yüzde 9 (Liverpool) arasındaki oranlarda sahiptiler ve bir yüzde 10'luk bölümün kullanımını da dolaylı yoldan etkiliyorlardı.[217] Demiryolları şehirlerin içinde uzun gedikler açıyorlardı. Böylelikle gecekonduların ortadan kaldırıldığı argümanı nadiren geçerliydi, çünkü yerinden edilen insanların başka bir yere yerleştirilmesiyle pek ilgilenilmiyordu. Sorun kelimenin tam anlamıyla ötelenmiş oluyordu. Yüz binlerce İngiliz, demiryolu inşaatı yüzünden evlerinden oldu. Birkaç hafta içinde gelişmiş mahalle yapıları yok edildi ve hatların iki yakasında yeni mahalleler oluşturulabildi. Başlangıçta çok sevilen viyadükler bu sorunu çözmediler. Demiryolu hatları ve tren istasyonları gürültülü ve pisti. Çevrelerindeki

toplumsal yaşamı canlandıracakları beklentisi kimi zaman gerçekleşse de çoğunlukla boşa çıkıyordu. Moskova gibi kusursuz göçmen şehirlerinde, tren istasyonlarının çevresinde, göçmen işçilerin yeni gecekondu mahalleleri kurması tehlikesi vardı.[218] İngiltere'de ilkönce trenle uzak mesafelere insan taşımacılığı gelişti; ikinci bir aşamada demiryolları üzerinde nakliyecilik gelişti, bu da yine büyük arazileri kaplayan yük istasyonlarının inşasını gerektirdi; ancak 1880'den sonraki üçüncü bir aşamada yakın mesafelere gidip gelen insanların taşınmasına başlandı, bu taşımacılık demiryolu şirketleri üzerinde daha az bir yük oluşturdu, hatta bazı yerlerde belediyeler tarafından sübvanse edildi.[219] Demiryolu inşasına ilk başlayan ülkelerde, 1870 yılında tren istasyonlarının şehirlerin iç kesimini fiziksel olarak belirleme süreci tamamlanmıştı.

Tren istasyonları şehir manzaralarını değiştirdikleri gibi bir şehrin tüm karakterini de kökten değiştirebiliyorlardı. 1889 yılında Amsterdam garı açıldı; üç yapay ada ve 8.687 kazık üzerine kurulan gar, şehrin iç kesimi ile liman cephesi arasında güçlü bir sürgü çekti. Dar şehir ile deniz panoramasının genişliği arasındaki, hayranlık duyulan o kontrast ortadan kalkmıştı. Amsterdam denize sırtını döndü. Algılama ve yaşam duygusu açısından bir su şehrinden bir kara şehrine dönüştü. Böylece gemilerin yüzebildiği tam 16 kanal birbiri ardından dolduruldu. Planlamacılar Amsterdam'ı "modernleştirmek," onu başka metropollerin örneğine göre düzenlemek istiyorlardı. Ancak çevre korumacıların protestoları sonucunda, 1901 yılında, kanalların doldurulması işlemine son verildi. Böylece Amsterdam erken Modern Çağ'daki şehir görüntüsünün en azından temel modelini koruyabildi.[220] Raylar ve tren istasyonu, 1863 yılında demiryolu bağlantısına ulaşan Konstanz şehrinde de eski şehrin Konstanz Gölü'ne erişimini kapattı.

Garlar dönemin en büyük mimari görevlerinden bazılarını da beraberlerinde getirdiler – elbette bu demiryolu şirketleri ve ilgili makamlar bunun için para vermeye hazır olduklarında gerçekleşti; çünkü ilk tren istasyonları (örneğin Londra'daki Euston istasyonu) çok tutumlu inşa edilmişti. Daha önce hiçbir zaman benzer boyutlarda, üstü kapalı sirkülasyon mekânları tasarlanmamıştı. Tren istasyonunun hareketi organize etmesi, makineleri ve insanları yönlendirmesi ve zaman denetiminin gerekliliklerini karşılaması gerekiyordu. Kısa bir süre önce Paris'in alışveriş pasajlarında

denenmiş yeni malzemeler, demir ve cam, daha hafif yeni konstrüksiyon olanakları sunuyorlardı ve bu olanaklardan örneğin Newcastle'da ustalıkla yararlanılmıştı (1847-1850). Buna karşılık cephelerin ağır ve güçlü bir görsel vurguya sahip olması gerekiyordu. Çoğu kez, oraya varan caddelerin görünür son noktalarıydılar. J.I. Hittorf'un Paris'te inşa ettiği Gare du Nord [Kuzey Garı] gibi, en yeni teknolojiyi, rahatlığı ve başarılı dış tasarımı bir araya getiren istasyonlara büyük sanat yapıtları olarak hayranlık duyuluyordu.[221] Çok sayıda yetiyi kendinde toplamış olması gereken istasyon mimarlarının üslup kararları olağanüstü çeşitliydi.[222] Her şeyi deniyorlardı: Rönesans (Amsterdam, 1881-91), Romantik ve Gotik karışımı (Madras, 1868), yabanıl bir Avrupa eklektisizmi artı Hint zanaatı (Bombay, 1888), kale olarak istasyon (Lahor, 1861-1864), şekerlemeleri andıran yeni gotik acayiplikler ve ustalıklı masif demir kullanımı (Londra'daki St. Pancras istasyonu, 1864-1873), devasa tam kemer cephe (Gare du Nord, 1861-1866; Frankfurt am Main, 1883-1888), yamalı bohça tarzı (Anvers, 1895-1899), "Mağribi" fantastiği (Kuala Lumpur, 1894-1897), Jugendstil (Paris'teki Gare d'Orsay, 1898-1900), eski Roma'dan alıntılar (New York'taki Pennsylvania istasyonu, 1901'de açıldı), kuzeyli ulusal romantizmi (Helsinki, 1910-1914).[223] Bu örneklerin gösterdiği gibi, Hindistan da tren istasyonu mimarlarının cirit attığı bir yerdi. İstanbul, ikisi de Alman mühendisleri tarafından inşa edilen garlarıyla (1887 ve 1909 yıllarında tamamlandılar) Avrupa'dan gelen yolcuları "İslami" esinli bir mimariyle, Küçük Asya'dan gelen ziyaretçileriyse Grek-klasik üslupta bir cepheyle karşılayan şirin noktalar sunuyordu.

Yayalar ve Atlar

1870 yılında trenle büyük bir Avrupa şehrine girenler, prensip olarak bugün hâlâ kullanılan bir teknolojiyle yolculuk ediyorlardı – birkaç saniye sonra da kendilerini taşımacılığın atla yapıldığı arkaik bir dünyada buluyorlardı. 1800'de dünyanın tüm şehirleri henüz yaya şehirleriydi, yani bu bakımdan hepsi de aynı evrim aşamasındaydı.[224] Görüntü açısından esas olarak, atların kullanılma yoğunluklarına göre farklılaşıyorlardı. Atların kullanılması her yerde mümkün değildi ve her koşulda herkese bu alanda sınırsız

izin verilmiyordu. Yaya gitmeyen, Çin şehirlerinde kendini tahtırevanlarla taşıtabilirdi, atlar kullanılmıyordu. İstanbul'da Müslüman olmayanların şehir içinde ata binmeleri yasaktı; 19. yüzyılda eşek ve katır arabaları bile yük taşımacılığı açısından insan gücü kadar önemli değillerdi.[225] Japonya'da Tokugava döneminin sonuna kadar, atlarla seyahat etmek yalnızca soylu samurayların ayrıcalığıydı. Diğerleri tozlu ya da çamurlu caddelerde güçbela ve genellikle yalınayak yol alırlardı. Ülkenin yüzyıl ortasında dışa açılmasından sonra, yabancılar tarafından utanç verici kabul edildiği için, yalınayak yürümek yasaklandı.[226]

Yaya şehrinde konut ile işyeri arasındaki mesafelerin uzun olmaması gerekirdi. Konutların şehir içindeki mahallelerde yoğunlaşmasının ve gecekondu bölgelerinin çok yavaş ortadan kalkmasının başlıca nedeni buydu. Bu durumun sona ermesinin vazgeçilmez koşulu, düşük gelirli halkın da yararlanabileceği bir toplu taşıma sisteminin kurulmasıydı. Endüstri öncesi taşıma teknolojileri önemli bir kolaylık sağlamıyordu. Bu teknolojiler "endüstri çağının" başlamasından uzun bir süre sonra da kullanıldılar. Uzun süredir atlı otobüsler şehir içi ulaşımda ilk önemli yenilemeydi. O zamana kadar özel kişilerin yürüttüğü faytonculuğun işletme organizasyonuna dayanıyorlardı ve ilerlemiş bir teknik gerektirmiyorlardı. Kamusal ulaşım aracı olarak, bir sefer tarifesine göre düzenli olarak belirli hatlarda sabit fiyatlarla ulaşım sağlayan atlı otobüs, bir Amerikan buluşuydu. 1832 yılında ilk kez New York'ta başlatılmıştı. Paris'te ancak 21 yıl sonra, 1853'te görüldü.[227] Atlı otobüsler pahalı olmak zorundaydılar, çünkü işletme maliyetleri yüksekti; çok sayıda yedek at bulundurulması gerekiyordu; bir at genel olarak beş altı yıl çalışıyordu, yemi ve bakımı pahalıydı. Ayrıca bir atlı otobüs en fazla ortalama bir yayanın iki katı hızla hareket ediyordu. Bu yüzden atlı otobüsler işçilerin ev ile işyeri arasındaki ulaşımına bir çözüm oluşturmadılar. Atlar fazlasıyla pisliğe yol açıyorlardı. Yalnızca Chicago'da belediye temizlik işleri 1900'lerde her yıl caddelerden 600.000 ton gibi inanılmaz boyutlarda at gübresi topluyordu.[228] Nalların parke taşlardaki takırtısının ve kırbaçların şakırtısının yol açtığı gürültüden rahatsız olan, sadece Frankfurt am Main'de yaşayan Arthur Schopenhauer değildi. Yol tıkanıklıkları ve kazalar gündelik olaylardı. Yalnızca at kadavralarının caddeden kaldırılması bile büyük bir halk sağlığı sorunuydu.

İlk kez 1859 yılında Liverpool'da çalıştırılan ve 1870'li yıllarda Avrupa kıtasında yaygınlaşan atlı tramvay da bu sorunu çözmedi; yine de, rayların kullanılmasıyla, tek bir atın çekebileceği yükü iki katına çıkarttığı için, belirli bir teknik ilerleme anlamına geliyordu. Maliyetler ve yolculuk ücretleri düştü, ama çok değil. Atlı tramvayın en sevildiği yer ABD'ydi. New York'ta daha 1860 yılında 142 mil ray döşendi ve bu yolu günde 100.000 insan kullandı. 1880'li yıllarda ABD'de yılda 188 milyon yolcu taşıyan 415 tramvay şirketi vardı.[229] Deniz ulaşımının bugüne kadar önemini koruduğu İstanbul'da, halihazırda var olan, Batı tarzındaki geniş caddelere tramvay rayları döşendi. Atların önünden, İstanbul'un ünlü köpeklerini raylardan uzaklaştırmak için eli sopalı adamlar gitse de, tramvaylar şehrin görüntüsünü büyük Avrupa şehirlerininkine benzettiler.[230]

Tramvay şirketlerinin arsa spekülasyonu yapması İngiltere'de (ama ABD'de değil), yasayla engellenmişti. Bu yüzden varoşlara açılmak onlara cazip gelmiyordu. Yine de atlı otobüsler ve atlı tramvaylar sosyal mekân farklılaşmalarına katkıda bulundular. Sefer ücretlerine ve ulaşım hattı boyunca artan arsa fiyatlarına gücü yeten orta sınıfın, işyerinden uzakta ikamet edebilmesini sağladılar ve böylelikle, sosyologların "işyeri toplulukları" dedikleri şeyin dağılmasına yol açtılar.[231] Atlı otobüslerin ve atlı tramvayların etkili olabilmeleri için demiryolunun önceden var olması gerekiyordu, çünkü en önemli güçlerini tren ve banliyö hatlarına yolcu ulaşımını sağlamaktan alıyorlardı. Demiryolları da yine atların şehir içinde kullanılmasına gerek duyuyordu, çünkü böylelikle şehir içindeki toplam sirkülasyon artmış oluyordu. Çağın en ileri taşımacılık teknolojisinin, yüzyılın sonuna kadar şehir içi taşımacılıkta bir iyileşmeye karşılık düşmemesi, dikkat çekici bir paradokstur. 1890 yılında Avrupa'nın ve Amerika'nın büyük şehirlerinde hâlâ 1820'nin teknolojisiyle hareket ediliyordu.

1890 yılında İngiltere'de atlı otobüslerde ve tramvaylarda toplam 280.000 at kullanılıyordu.[232] Atların kullanılması konusunda en kesin bilgilerimiz Paris şehrine aittir. 1862 yılında tüm Fransa'da tahminen 2,9 milyon at bulunuyordu (bunların büyük bir bölümü tarımda ve askeriyede kullanılıyordu); Paris'te 1880 yılında en azından 79.000, 1912 yılında yaklaşık 55.000 at vardı. Faytonlar, yani atlı taksiler 17. yüzyıldan beri vardı; 1828 yılında

ilk kez bir tür tarifeli seferde kullanıldılar. Atlı otobüsler ancak 1855 yılında Compagnie Générale des Omnibus şirketinin kurulmasından sonra yaygınlaştı. Aynı tarihlerde talep üzerine yeni taşımacılık hizmeti türleri de ortaya çıktı. Örneğin yeni kurulan Bon Marché mağazası müşterilerini evlerine taşıyabilmek için, 1850 yılında çok bakımlı yeraltı ahırlarında 150'den fazla ata ve büyük bir araba parkına sahipti. Posta, itfaiye ve polis teşkilatları da atlardan yararlanıyordu. Zengin kişiler otomobil döneminde bile binek ve araba atları bulunduruyorlardı. Londra'da 1891 yılında 23.000'den fazla özel kupa arabası vardı.[233] Fransa'da İkinci İmparatorluk döneminde, kamusal alanda at üstünde gezinmek İngiliz etkisiyle görülmedik ölçüde yaygınlaştı. Binicilik dersleri, hipodromlar ve at kiralama, burjuvaların boş zaman faaliyetleri arasındaydı ve belirleyici sınıf ayrımı çizgisi, özel bir arabacıyla birlikte kendi kupa arabasına sahip olup olmamak hattında ilerliyordu. Alt tabakalar atın son altın çağından, ucuz at eti yiyerek yararlandılar.[234]

Ülke çapında kupa taşımacılığı elbette uzun erimde demiryolları ile başa çıkabilecek güçte değildi. Yine de bir gecede ortadan kalkmadı. Tam tersine: Erken 19. yüzyılda Avrupa'da posta arabası ulaşımı etki ve şıklığın doruğuna ulaştı. İlkönce Fransa'da ortaya atılmış olan, yolcuları kuryeler kadar hızlı taşıma ilkesine göre hareket ediyordu. İngiltere'de şehirlerarası kupa arabalarının en sık işlediği dönem demiryolu çağına geçiş dönemidir. Daha 1830'lu yıllarda Londra'nın büyük kupa arabası taşımacılığı firması Chaplin & Co.'nin 64 yolcu arabası ve 1.500 atı vardı. 1835 yılında Londra'dan her gün Brighton'a 50, Birmingham'a 22, Portsmouth'a 16 ve Dover arabalı vapur limanına 15 kupa arabası hareket ediyordu. Londra'daki uzak yol kupa arabası şirketinin toplam 58.000 yolcu kapasitesi vardı. Tıpkı yelkenli gemiler gibi, posta arabası da dönemi sona ermek üzereyken teknik mükemmellik açısından üst sınırına ulaşmıştı. Çok açıktır ki ekonomik çıkarlar ve siyasal kararlar sonucunda iyileştirilmiş caddeler (üst yüzeylerin katranlanması) ve mükemmelleştirilmiş arabalar, Londra'dan Edinburgh'a (530 kilometrelik) yolculuğun, 1750 yılı yaz aylarında on gün sürerken, artık iki günde tamamlanabilmesini sağlamıştı. Frankfurt am Main'den Stuttgart'a daha önce 40 saatte gidilirken, 1822 yılında "ekspres araba"nın kullanılmasıyla

artık 25 saatte gidiliyordu. Moskova'dan St. Petersburg'a dört-beş günde varılıyordu. Kupa arabası sarsıntısız ve dakik yolculuk idealine her zamankinden daha çok yakınlaşıyordu.[235] Düz ve pürüzsüz caddelerde, en iyi arabalar saatte 20 kilometre ve hatta daha fazla hıza ulaşabiliyorlardı. Amerikalı yerleşimcilerin 4 ila 6 at koşulmuş ağır arabalarıysa bunların tam zıt örneğiydiler, kıtanın batısına doğru saatte 3 ila 4 kilometre yol alabiliyorlardı. 1880'li yıllarda demiryollarının döşenmesiyle gereksizleştiler.[236] Başka yerlerde, uzak mesafe ulaşımında atların kullanımı, tamamen modern belirtiler altında, yüzyıl sonuna kadar devam etti. 1863 yılında Beyrut ile Şam arasında iyi bir yol açıldı. Bu hatta çalıştırılan bir ekspres kupa arabası bu yolu 12 ila 15 saatte alıyordu, araba için bine yakın at hazır bekletiliyordu. Gerçi 1895'te açılan tren hattı yolu 9 saate indirdi, ancak demiryolu ancak 1920'li yıllarda atı nihai olarak yarış dışı bıraktı.[237]

Tramvay, Metro, Otomobil

Şehir içi insan taşımacılığında birçok problem ancak elektrikli tramvayın kullanılmasıyla çözüldü: 1888'de ABD'de, 1891'de Leeds ve Prag'da, 1896'da Çarın prestij projesi olarak Nijni Novogrod'da, 1901'de Londra'da, 1903'te Freiburg'daki Breisgau'da. Elektrikli tramvay elektrikli itme hareketinin dönme hareketine dönüştürülmesini gerektiriyordu. Elektrikli tramvay şehrin iç ulaşımında gerçek bir devrime yol açtı. Atlı tramvaya göre iki kat daha hızlı ve yarı yarıya daha ucuzdu, ayrıca nihayet işçilerin evden işe, işten eve gidip gelmelerini de olanaklı kılıyordu. Şimdi ulaşım ücretleri düşmüş ve bu düşüş, onlarca yıl önce Atlantik aşırı buharlı gemi yolculuğunda fiyatların düşmesinde olduğu gibi, benzer, büyük sonuçlara yol açmıştı. İngiltere'de yakın mesafe toplu taşımacılığında kişi başına yapılan yolculuk sayısı 1870 yılında 8 iken, 1906 yılında bu sayı 130'a çıktı. I. Dünya Savaşı'nın arifesinde Avrupa'daki büyük şehirlerin hemen hemen tümünde bir tramvay ağı vardı. Aynı tarihlerde çanlar şehirlerde atlı taşımacılık için çalıyordu. 1897 yılında New York'ta otobüs atları işten çıkarıldı, Paris'te 1913 yılında artık atlı otobüs bulunmuyordu.[238] Yine de çok yoksulların gücü tramvaya hâlâ yetişemiyordu. Tramvay her şeyden önce düzenli bir işi olan işçi sınıfına yaradı.

Asya'da yolcuları demiryollarına taşıma işini atlar değil insanlar yapıyordu. İki tekerlekli bir tahtırevan türü olan Japon Rikça'sı (*kuruma* da denilir) 1870 yılında icat edildi, çok geçmeden seri üretimine başlandı ve 1880'li yıllarda Çin, Kore ve Güneydoğu Asya'ya da ihraç edildi.[239] Japonya'nın büyük şehirlerinde rikça ulaşımı hızla büyük işletmeler halinde örgütlendi. Tek tek rikça şirketleri, aralarında kıyasıya bir fiyat rekabetine giriştiler. 1898 yılında Osaka garının önünde 500 rikçanın sürekli müşteri beklediği söylenilir. 1900 yılında Tokyo'da 50.000 rikça çekicisi çalışıyordu. İnsanlar tarafından çekilen tek akslı taşıma arabasının kullanılması önceleri bir lükstü, daha sonra birçoklarının gücü buna yetmeye başladı ve Meiji döneminin sonunda tramvayın yaygınlaşmasıyla birlikte yine herkesin ulaşamayacağı bir hizmet haline dönüştü.[240] Japonya'da da yüzyıl dönümünden sonra beygir gücünün yerini, elektrikle çalıştırılan hızlı trenler aldı. Beyefendiler için atlı kupalar her zaman her yerde vardı.

Ele aldığımız dönemin sonunda otomobil çağı henüz başlamamıştı. Şehirlerdeki gerçek büyüme ilkönce ABD'de, II. Dünya Savaşı'ndan sonra da Avrupa'da ancak bu teknik yenilik sayesinde mümkün olabildi. 1914 yılında dünyada 2,5 milyon kişisel otomobil kullanılıyordu. 1930 yılında bu sayı 35 milyona çıktı. Yüzyıl dönümünde kıta Avrupa'sında birçok insan için, bir otomobil görmek hâlâ büyük bir olaydı. Böyle nadir ve pahalı bir araca sahip olmayanlar, belki de en az bir kez motorlu bir faytonla yolculuk etmiş olabilirlerdi: 1907 yılından itibaren Berlin'de atlı faytonların sayısı hızla azaldı, motorlu "taksi"ler daha 1914 yılında arayı kapattı, bunların arasında elektrikli motorla çalışanlar da vardı. Almanya'da 1913 yılında 1.567 kişiye, Fransa'da 437 kişiye, ABD'de ise 81 kişiye bir otomobil düşüyordu. Güney ve Doğu Avrupa'da özel mülkiyette otomobil yok gibiydi. I. Dünya Savaşı'ndan önce otomobil, özellikle de büyük şehirlerin dışında henüz gündelik yaşama girmiş değildi. O dönemde teknolojik açıdan en iyi otomobillerin üretildiği ABD, dünyada bu cümlenin geçerli olmadığı tek ülkeydi. Ulaşım teknolojisi açıdan bakıldığında, 20. yüzyıl ABD'de başladı. Yalnızca orada, daha 1920 yılında otomobil bir garabet olmaktan çıktı: Yeni kitle taşımacılığı sistemlerinin teknik temelini oluşturdu.[241]

Yakın mesafe toplu taşımacılıkta en büyük öncü girişim dünyanın ilk yeraltı treninin, Londra'daki "*underground*" hattının

inşasıydı; bu girişim demiryolu tekniğiyle kanalizasyon inşasında denenmiş olan yeraltı tünellerinin bir kombinasyonuydu. Özel girişimden kaynaklanmıştı ve tüm 19. yüzyıl boyunca kapitalist girişimci ruhunun kâr elde etmeye yönelik bir projesi olarak kaldı. Bu girişim, ileri görüşlü şehir planlamacılığının aldığı bir kararla değil, tek bir adamın Charles Pearson'ın vizyonuyla gerçekleşti. İnşaat işleri 1860 yılında başladı. Üç yıl sonra 3,5 mil uzunluğundaki ilk hat, "Metropolitan Line" açıldı (tüm dünyadaki yeraltı trenlerine verilen "metro" adı buradan gelir). Demiryolu hatları yer yüzeyinin 15 ila 35 metre altında uzanıyorlardı. Gerçek bir *tube*'dan, boru şeklindeki bir konstrüksiyondan ancak 1890 yılından sonra söz edilebilir; derinde delme tekniğiyle ulaşım hatlarını yerin çok daha altına gömmek ancak bu tarihten sonra mümkün olabildi. Eşzamanlı olarak elektrikli cer de başladı. O zamana kadar penceresiz vagonlar buharlı lokomotifler tarafından çekiliyordu, bu da kapalı tünelin içinde özellikle sorunlu bir teknikti. Vagonlarda yağ ya da gaz lambalarıyla loş bir aydınlatma sağlanıyordu. Lokomotifler, vagonlar tamamen dolu olduğunda yeraltındaki yokuşları tırmanmakta güçlük çekiyor, duruyor ya da geri kayıyordu. Çok sayıda şehirli büyük toprak sahibi, kendi arazilerinin altında metro inşasına izin vermediler. Bu da, hatların dolambaçlı ve çoğu zaman kavisli oluşunu açıklıyor. Toprak sahiplerinin yer üstü demiryollarına karşı direnişi *daha* büyük olduğu için, metro varlığını aslında ehven-i şerin tercih edilmesine borçludur. Demiryolu gibi metro da başlangıçta kuşkucuları ikna etmek zorundaydı. 79 yaşındaki başbakan Lord Palmerston, 1863 yılında açılış törenlerine katılmayı reddetti: Onun yaşındaki insanların, toprağın üstünde olabildiğince uzun süre kalabilmekten mutluluk duyduklarını söyledi. Buna karşılık kamuoyu yeni ulaşım aracını kaygısızca benimsedi. Daha ilk işletme gününde, 10 Ocak 1863'te, 30.000 kişi taşındı. Metro ne kadar rahatsız ve pis olsa da (Sudanlı emekli bir sömürge memuru, daha sonra metrodaki kokuyu bir timsahın nefes kokusuna benzetecekti), yine de görece hızlı ve kazasız bir taşıma aracı olduğunu göstermişti. Metro hatları ağının yavaş yavaş genişlemesi, metropollerin entegrasyonuna ve banliyölerin gelişmesine katkıda bulundu. Metro geniş halk kesimlerinin maddi gücünün yettiği bir ulaşım aracıydı ve yine de işletmecileri için kârlı bir girişim olarak kaldı. Londra örneğini başka erken metrolar izledi: Budapeşte

(1896), Glasgow (1896), Boston (1897), Paris (1900), New York (1904), Buenos Aires (1913). Asya'da ilk metro hattı 1927'de Tokyo'da açıldı.[242] İngiliz mühendislerin eski fikri bugün tüm dünyada hayata geçiriliyor. 1970'ten bu yana, eskiye oranla çok fazla yeni metro hattı inşa ediliyor.

Gecekondular ve Banliyöler

Yaya şehrinde en iyi özel adresler aynı zamanda en merkezdeki adreslerdi. Paris'ten Edo'ya kadar erken Modern Çağ şehrinde surların dışındaki banliyö yerleşimlerine genellikle düşük seviyeli yerler gözüyle bakılıyordu. 1800 yılında Mexico City bu tek merkezli çemberler düzenlemesine güzel bir örnek oluşturur: İspanyol makamları, kiliseleri, manastırları, okulları ve işyerleriyle şehrin merkezinde oturuyorlardı, bu arada onların çok sayıda beyaz olmayan hizmetçisi de vardı. Yeni göç edenler kökenlerine göre çeşitli yerlere yerleştiriliyorlardı. En dıştaki çemberi yerlilerin köyleri oluşturuyordu.[243] 1900 yılında Moskova'nın görüntüsü de aynıydı: En iyi konumlar merkezdeydi, oradan uzaklaştıkça durum giderek kötüleşiyordu. Şehrin en dış kesimleri yabanıl ve kabaydı: Bozuk, aydınlatılmamış yollar, gazyağı lambası bile bulunmayan ahşap kulübeler, bol miktarda bakımsız arazi, yalınayak insanlar, burjuva ve aristokrat Moskovalılar için medeniyetin sonu.[244] Günümüzün birçok mega şehrinde işsizlerin yaşadığı *Shantytowns* [gecekondu mahalleleri] da şehrin en dış çeperinde yer alıyor ve şehir merkeziyle hiçbir bağlantıları bulunmuyor.

Merkez ve çevre değerlendirmesinin tersyüz olması, doğal bir durum değildi. Bunun gerçekleştiği, merkeze uzak yaşamanın arzulanabilir olduğu yerlerde, demiryollarının istilası ve sıhhileştirme, 19. yüzyılın şehirler tarihindeki üçüncü büyük devrimdir. Bir süreç olarak *banliyöleşme*, kenar mahallelerin şehir merkezinden daha hızlı büyümeleri ve şehir dışından işe gidip gelmenin normal bir durum haline gelmesi, Birleşik Devletler ve İngiltere'de yaklaşık olarak 1815'ten sonra başladı. Nihayetinde bu süreç, Birleşik Devletler'de ve Avustralya'da son raddesine kadar vardırıldı, Avrupalılarsa hiçbir zaman şehir içinde ikamet etmektense merkez dışında ikamet etmeye karşı böyle güçlü bir sempati oluşturmadılar.[245] 1920'li yıllarda özel otomobillerin genel olarak yaygın-

laşmasından önce bile, ABD'de uzamsal olarak yalıtılmış bir ev ideali yerleşmişti. İşyerinden uzaktaki müstakil evlerde yaşamak için ev sahibi olmanın ve yoğun olmayan bir yerleşimin tercih edilmesi, Kuzey Amerika'ya özgü (Kanada'ya çekince koyularak) bir uygarlık modelini birçok şeyden daha net bir biçimde karakterize etmektedir. Bu uygarlık modeli 1945 yılından sonra "metropollerin çok geniş bir alana yayılması" ile en belirgin şeklini aldı, Los Angeles'da bunun en uç örneği yaşanıyordu.[246]

Ulusal banliyöleşme tarzları bazı açılardan birbirlerinden farklıdırlar: Bir Fransız *banliyö*'sü Almanya'daki ya da İskandinav ülkelerindeki (1880'li yıllardan itibaren popülerleşen) hobi bahçesi yerleşimlerinden farklıdır. Yine de Avrupa'da banliyöleşmenin temel mekanizmaları vardır ve bunları İngiltere örneğinde çok iyi açıklayabiliriz. Banliyölerin doğduğu yer olan Londra'da ve Güney İngiltere'nin başka yerlerinde konforlu bir emeklilik için kırsal alana, aristokratik malikânelere ya da (mahçup bir ifadeyle *cottage* [kırevi] denilen) villalara çekilmek yaygınlaşmıştı. Banliyöleşmek ise başka ve yeni bir olguydu. Düzenli olarak şehirde çalışmak zorunda olan insanlar, şehir merkezindeki evlerini bıraktılar ve her gün işe şehir merkezinin dışından gidip geldiler. Daha 1820 yılında işlerine atlı arabalarla gidip gelmeye gücü yeten üst orta sınıf için, Londra'nın çevresinde, villalar ve dubleks evlerden oluşan yeni tarzda mutena semtler inşa edilmişti. John Nash'in tasarladığı Regent's Park, şehir ile kır arasında cazip bir bağlantı oluşturdu ve tüm İngiltere'deki park tarzı villa mahallelerinin kuruluşunda örnek alındı. Parisli şehirli Hippolyte Taine 1860'lı yıllarda Manchester ve Liverpool'daki bu tarz villa semtlerini ziyaret ettiğinde, hüküm süren sessizlikten ürkmüştü.[247] Manchester'da şehir merkezindeki mahalleler, Londra'dan çok önceleri "seçkin kişiler" tarafından terk edildi. Öğle yemeği bir kulüpte yeniliyor, akşamları kupa arabasıyla eve gidiliyordu. Şehir merkezinden uzakta, villalardan oluşan dış mahallelerin ve "mutena semtlerin" yer aldığı ikinci büyük ülke olan Almanya'da da durum aynıydı. Semantik geçmişi Roma'ya dayanan "villa" gerçekten de Avrupa'ya mı özgüydü? 19. yüzyılın son üçte birinde Fas Sultanlığı liberalleştiğinde ve zenginler artık hükümdarın dikkatinden gizlenmek zorunda kalmadıklarında, Orta Çağ'ın izlerini taşıyan, eski bir İslam kenti olan Fez şehrinin tepelerine hızla görkemli konutlar inşa edilmeye başlandı.[248]

Orta sınıfların giderek daha büyük kesimlerinin şehir dışında ikamet etmesinin koşullarını sağlayan, gelirlerin iyileşmesi, ulaşım bağlantılarının daha rahatlaşması, ulaşım için harcanacak zamanın artması ve inşaat şirketlerinin ticari ev arzıydı. Elbette erken banliyöleşmeyi tek başına ele alamayız. Bu süreç, Victoria dönemindeki büyük şehirlerde yaşanan başka bir süreçle, gecekondulaların yükselişi ve düşüşüyle yakından ilintiliydi.[249] Orta sınıfın başını çektiği endüstrileşme şehir içinde ucuz konutların yoğunlaşmasını sağladı. Bunun üzerine orta sınıf sağlığa zararlı böyle bir sefaletin komşuluğundan banliyölere kaçtı, ama yine de gecekondu bölgelerinden kira alarak ya da gecekondu bölgesindeki arazilerin satışından gelen gelirleri kasasına doldurmaya devam etti. Burada gecekondulaşma ve banliyöleşme bir ve aynı kapitalist sürecin iki veçhesi olarak görünüyor. Bu süreç, uzun bir süre, siyasal olarak düzenlenmemiş piyasa koşullarında gerçekleşti. Avrupa ülkelerinde, serbest konut piyasasının herkes için asgari ikamet standartlarını sağlayamayacağı 1880'den önce anlaşılmadı ve ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra birkaç ülkede, örneğin İngiltere'de etkin bir resmi konut politikası başladı.[250] Konut sorununun böyle adım adım siyasallaşması için, önce bir sorun olarak tanımlanması gerekiyordu. Aşırı yoksulluk ve gecekondu koşulları, siyasal olarak eylem yeteneğine sahip çevrelerin gözünde "normal" kabul edildiği ve hatta ahlaki bir değerlendirme açısından mağdurların kendi suçları olarak görüldüğü sürece, sefil mahallelerin göçmenlerin şehir toplumuna entegrasyonunda yalnızca bir ilk geçiş istasyonu olduklarına da kesin gözüyle bakılmasında olduğu gibi, eyleme geçme ihtiyacı hissedilmiyordu.[251] Gecekonduların, bir istisna olarak aşırı yoğun (ve kiralık konut blokları gibi çok katlı) yerleşime sahip şehir merkezlerinde görüldüğü (örneğin New York veya Cincinnati'de), nüfus bileşimlerinin egzotik olduğu ve gitgide asosyallik çukuru olarak görüldükleri ABD'de, bu görüş yüzyılın sonunda alt tabaka göçmenlerin asimilasyonunun sınırları açısından büyük bir önem kazandı. Avrupa'nın bazı şehirlerinde, örneğin Glasgow, Liverpool, Dublin, Lizbon'da ya da Paris'in 12. ve 13. bölgelerinde gecekondulaşmanın daha da artması, gözler önünde bir uyarı olarak duruyordu.[252] İngiltere'de gecekondulardan, daha ziyade sağlığı ve ahlakı tehdit ededen kötülüklerin yuvası olarak, modernliğin sınırlarını gösteren bir uyarı olarak ve bir o kadar da, değerli arazi

ve toprakların verimsiz bir biçimde istismarı olarak korkuluyor ve nefret ediliyordu.[253]

İyileştirilen gecekondu bölgelerine orta tabaka nadiren geri dönüyordu; bu bölgeler işyeri muhiti oluyordu. Gelgelelim, daha ferah, yeşil ve sağlıklı banliyölere ve villa mahallelerine kaçış ne Avrupa'da hatta ne de ABD'de bir kural haline geldi. Paris, Budapeşte veya Viyana burjuvazisi gösterişli kabul salonlarının yanı sıra iddiasız özel odaları olan büyük şehir konutlarına bağlı kaldı; buna uygun olarak bu şehirlerin merkezlerinde de 1890 civarında Londra'nın iç kesiminin iki katı yoğunluğunda yerleşim vardı.[254] Burada da banliyöler oluştuğu ve şehir merkezleri boşalmaya başladığı halde, bu süreçler hiçbir zaman İngiltere'deki banliyöleşmenin boyutlarına ve hızına ulaşmadı. New York'taki gelişme karakteristik bir Amerikan örneğinden farklıydı. 1860'lı yıllardan 1880'li yıllara kadar büyük burjuvaların şehirdeki, genellikle dar, yüksek sıra evler olan evlerinin boyutları gitgide daha arttı. Arsa fiyatlarının yükselişi nedeniyle, bu büyümeye evlerin arkasındaki bahçeler feda edildi. Sonunda aşırı zenginler dışında *tüm* New York'luların elinde, özel kullanımları için çok küçük arsalar kalmıştı. Yeni başlayan merkezden kaçış eğilimine bir alternatif olarak 1880'li yıllarda *French flats* [Fransız tarzı apartman daireleri] moda oldu. Hidrolik ya da elektrikli asansörün yaygınlaşmasıyla birlikte, şehir merkezinde yüksek binalardaki lüks daireleri ticari olarak arz etme olanağı doğdu. İlle de aşırı pahalı bir şehir villasında oturacağım diye inat etmeyenler, yaklaşık olarak yüzyıl dönümünden itibaren Manhattan'ın tam ortasındaki bir apartmanda geniş ve ferah bir dairede oturabiliyorlardı – telefon, boru postası sistemi, musluktan sıcak ve soğuk su, çamaşırhane ve bodrum katında yüzme havuzu olanakları vardı.[255]

Kuzey Amerika ve Avustralya'daki şehirlerin çoğu 19. yüzyılda gecekondu oluşumunu neden önlediler ve kalifiye işçi ailelerine varıncaya kadar nüfusun büyük bir bölümünün gücünün yetebildiği müstakil evlerin yaygınlaşması, bu şehirlerde neden başat şehirleşme tarzı oldu? "Burjuva kral"ın (Louis-Philippe) Paris'inde olduğu gibi, işçilerin dörtte biri ila beşte birinin, berbat otellerde sıkış tıkış bir halde; beş katlı binalarda, basık, rutubetli, genellikle sobası ve duvar kâğıdı bulunmayan ve yalnızca en gerekli mobilyalarla donatılmış odalarda "oda-kahvaltı" yaşadığı koşullar bu

şehirlerde neden görülmedi?[256] Başka bir deyişle, neden yeni-Avrupa'larda eski dünyadan tamamen farklı yerleşimde uzam kullanımı modelleri gelişti?

Belki de dönemin şehir tarihi açısından sorulabilecek en ilginç soru budur. İlk bakışta ikna edici gibi gelen, arazi bolluğu yanıtı, yeterli bir yanıt değildir. Bilmecenin çözümünü başka bir yerde aramak gerekiyor. Uzama yayılan şehirleşme, derli toplu şehirleşmeden daha pahalıdır, çünkü daha büyük altyapı yatırımları gerektirir: daha fazla istasyona sahip daha uzun banliyö hatları, daha yaygın bir kanalizasyon vb. Dağınık bir ikametin gerçekçi olabilmesi için üç faktörün bir arada bulunması gerekir: (1) Ucuz ev inşaatını olanaklı kılan yeni teknolojiler (belirli bir çerçeve içinde inşa edilen "hazır ev"); (2) mekanik ulaşım araçlarının, yani buharlı metroların ve banliyö trenlerinin yanı sıra, elektrikli tramvayların varlığı ve (3) ortalama gelirin yüksek ve özellikle de *olabildiğince eşit dağıtılmış* olması. Bu üç koşul, yoğun şehirleşmenin başladığı tarihlerde Avrupa ülkelerinde bir arada bulunmuyordu. Yoğun şehirleşme Melbourne gibi bir şehirde mükemmel bir şekilde gerçekleştirilmişti.[257] Bu yüzden "Anglosaksonların" ya da "Amerikalıların" kültürel olarak müstakil evleri seviyor olmaları, bağımsız bir değişken olarak ele alınamaz. Bu öncelik, hayata geçirilmesinin pratikte mümkün oluşuyla buluştu. Avustralya'daki ve ABD'nin Orta-Batı'sındaki yeni şehirler, Avrupa şehirciliğinin estetik ölçütlerine göre can sıkıcı ve hatta çirkin görünebilirler, ama küçük ailenin kendi evinde, sağlıklı, özel alanın korunmasını güvence altına alan bir yaşama dair "küçük burjuva" hayalini, çalışan nüfusun büyük bir bölümü için gerçekleşebilir kılmaktaydılar. Kapitalist seri üretim erken 19. yüzyılda tuğladan yapılmış, dar, genellikle bahçesiz, bitişik nizam sıra evler halindeki İngiliz şehirlerinden, Glasgow, Paris ya da Berlin'deki konut bloklarına kadar çeşitli türden standart mesken alanları sunuyordu. Victoria dönemi Londra'sındaki konut inşaatlarının onda dokuzu ihtiyaca göre inşa edilmiş değil, talep beklentili –tamamen bugünkü anlamıyla– "spekülasyon" amaçlı projelerdi. Ne var ki üretim tarzı henüz üretimin kalitesini garanti etmiyordu. Yalnızca Yeni Dünya'nın demokratikleşmiş banliyöleri mesken alanlarının aşırı dolması sorununa çözüm oldular. Bu arada da 20. yüzyıla şehir merkezlerinin ıssızlaşması sorununu bıraktılar.

1910 yılının teknikleştirilmiş banliyösü bugün bizim için hâlâ tanıdıktır, ona hiç tereddüt etmeden "modern" diyoruz. Erken 19. yüzyılın yaya şehriyse düpedüz Orta Çağ'dı: Fransız giyotininin adeta bir üretim bandındaki gibi seri infazlarından sonra bile, halkın gözü önünde gerçekleştirilen infazların –Londra'da 1816 yılı ile 1820 yılları arasında toplam 140 insan aleni olarak idam edilmişti– halkın en sevdiği eğlencelerden biri olduğu bir şehir söz konusuydu.[258] Bu aynı zamanda karanlık bir şehirdi.[259] Evlerdeki ışıklar erkenden söndürülüyordu, sokaklarda da yalnızca meşalelerin ve gemici lambalarının ışığında hareket edilebiliyordu. Havagazı aydınlatması ilkönce pamuk fabrikalarına, iş gününü uzatmak amacıyla kuruldu. 1807 yılında ilk havagazı ışıkları Londra caddelerini aydınlattı, 1860 yılında 250 Alman şehrinde havagazı aydınlatması bulunuyordu.[260] Japonya'da 1870'li yılların ortasında kamusal alanlarda petrol ve havagazı aydınlatması eşzamanlı olarak kullanılıyordu. Petrol aydınlatması, fazla bir altyapı gerektirmediği için, havagazının yanında tutundu: Demiryolları petrolü ülkenin dört bir yanındaki büyük ve küçük alıcılara ulaştırıyordu. 1912'de, Meiji imparatorunun öldüğü yıl, Japonya ağırlıklı olarak bir petrol lambaları ülkesiydi.[261] Her yerde, iç mekânların yeni aydınlatma tekniğiyle donatılması, merkezi alanlar ve caddelerden çok daha geç bir tarihte tamamlandı.

1880'li yıllardan itibaren ortalama bir İngiliz işçi evinde, aydınlatma, mutfak ve ısıtma için havagazı girişi vardı. Havagazı teknolojisi endüstriyle yakından bağlantılıydı. Özellikle 1880'li yıllardan sonra Batı Avrupa'da gaz ocaklarının kullanılmaya başlaması, yüksek bir demir tüketimine yol açtı. Elektrik 1875 yılında Paris'te kamusal olarak kullanıma sokuldu. Almanya'da sokaklar elektrikle kesintisiz olarak ilk kez 1882 yılında Nürnberg'de aydınlatılmaya başlandı, bunu 1884 yılında Berlin izledi. Mexico City 1897 yılında tüm tesisatı ithal etmek zorunda kalmıştı. Başlangıçta havagazının hâkim olduğu piyasaya girmek zordu. Gaz aydınlatması amacına ulaşmıştı, elektriğin avantajlarının açıklık kazanması biraz daha zaman aldı. Özellikle tiyatrolardaki sahne aydınlatmaları çok sansasyoneldi. Daha 1830'lu yılların sonuna doğru Paris'te gazlı aydınlatmanın kısılması yoluyla, izleyiciler bölümündeki ışık etkili bir biçimde söndürülebiliyordu. Sahnenin tamamen karartılması, bedene vurgu yapan modern tiyatro sanatı-

na zemin oluşturdu.[262] Yeni teknolojinin kitleselleşmesiyle birlikte gerçek bir ışık çılgınlığı patlak verdi. Avrupa şehirleri "ışık şehri" unvanını elde edebilmek için yarıştılar.[263] Şehir içlerinin aydınlatılması muazzam sonuçlara yol açtı: Akşamlar demokratikleşmişti, artık sokaklarda dolaşmak yalnızca atlı araba sahiplerinin ve yanlarında meşale taşıyıcılarıyla dolaşan insanların cesaret edebildiği bir etkinlik olmaktan çıkmıştı. Aynı zamanda devlet, uyruklarının ve yurttaşlarının gece faaliyetlerini daha iyi kontrol edebiliyordu. Kırsal kesim hâlâ karanlıktaydı. Aydınlatmanın zayıf lamba ışığından teknik sistemlerin bir ürününe dönüşmesi, kentle kır arasında görülmedik bir mesafe oluşturdu.

8 Simgesellik, Estetik, Planlama

Ceza ve Egzotikleştirme

Şehir uzamlarının özgün karakteri, kesin bir analiz yapılmasına bir anlamda meydan okumaktadır. Yerel rengi, *genius loci*'yi vermek için edebi betimleme daha uygun olabilir.[264] İnşa edilmiş şehir manzaralarında bir toplumun "ruhunun" dile geldiğini varsaymak gerekmez. Belirli bir dönemin insanlarının o şehrin özü hakkında dile getirdikleri fikirleri araştırmak daha kolaydır. Böylece 19. yüzyıl Avrupa'sında şehrin doğal bir organizma olduğu düşüncesine sık sık rastlarız – şehir sosyolojisi bu düşünceyle başlar. "Modernliği" bir şehir için dışsal standart saymak sorunludur. Tarihçiler yeni "büyük şehir insanı"nın coşkusunu, ya da tersine, eski elitlerin –taşra aristokrasisi, mandarinler– yeni yükselen ticaret ve endüstri şehirlerine yönelik antipatisini gereğinden fazla bir kolaylıkla paylaşmaktadırlar. Bir geri kalmışlık söylemini çözmek zordur. Bir şehrin "büyük bir köy" olduğunu söylemek ne demektir? Batı Avrupalılar Moskova ya da Pekin'de şehir görüntüsü içinde sıradan kırsal kesim insanlarının çok sık ve çok doğallıkla görünmesiyle alay etmişler ve bir sonraki adımda, sosyal tabakaların birbirine karışmasına şaşırmışlardı; böylelikle, Batı Avrupa'dakilerden farklı yapıda şehir toplumlarının söz konusu olabileceğini de ima ediyorlardı.

Tek tek şehirlerin görüntüleri ve değerlendirilmeleri birdenbire değişebilir. Lucknow, nevvabın yönetimindeki Awadh'ın 400.000 nüfuslu başkentiydi, Hindistan'ın en zengin prenslerinden birinin

görkemli ikametgâhıydı, muhtemelen 19. yüzyılın ortasında alt kıtanın ülke ortasındaki en zengin şehriydi ve Farsileşmiş, iddialı bir elit tabakanın kültürel merkeziydi; bu şehir 1857 yılında bir gecede İngilizlerin gözünde isyanın ve kötülüğün yuvasına dönüştü. Eski Müslüman Hindistan'a duyulan hayranlık bir gecede ortadan kalktı. Büyük isyan sırasında Lucknow'daki İngiliz garnizonu 140 gün boyunca kuşatma altında tutuldu. Böyle bir şeyin mümkün olabilmesi, başka şeylerin yanı sıra eski şehrin dolambaçlı sokak yapısına da dayandırıldı. Bu yüzden 1857 yılından sonra şehir güvenlik bakımından yeniden inşa edildi. Aynı zamanda hijyen koşulları da iyileştirildi. Hastalıklar, Avrupalıların saflarında, çarpışmalardakinden daha fazla kurban almıştı. Yirmi yıl boyunca, 1877'ye kadar, şehrin modeli değiştirildi. İsyan sırasında savaş meydanına dönüşen başka önemli sömürge dönemi öncesi şehirler de, benzer bir muameleye tabi tutuldular: Agra, Meerut, Jhansi. Bu şehirlerin eski merkezlerinin büyük bir bölümü yıkıldı, simgesellikleri sistematik bir biçimde değersizleştirildi: İslamiyet açısından Lucknow'daki en önemli kutsal yerlerden biri, aynı zamanda halkın saygı duyduğu bir nevvabın türbesi olan yer, İngiliz askerlerinin çizmeleriyle girip çıktıkları, içki içtikleri ve domuz eti yedikleri bir ordu barakasına dönüştürdü. O zamana kadar şehrin dini merkezi olan büyük cami kapatıldı ve yıkılmaya terk edildi – şehrin sosyal mekânsallığına büyük bir saldırıydı bu. Bundan böyle yalnızca küçük mahalle camileri vardı. Askeri olarak kullanılabilir büyük caddeler açıldı; dolambaçlı yollar ve çıkmaz sokaklar ortadan kalktı. Hint geleneğinin anıtları, İngilizlerin gözünde askeri motivasyonla iyileştirilmeleri gereken vakalara dönüştü.[265] Lucknow'ın egzotikliği radikal bir biçimde yok edildi.

Şehir idealleri ve mimari stiller birbirlerini farklı yönlerde etkilediler. Mimari stiller kolayca kopyalanabiliyordu, tüm bir şehir planını kopyalamak o kadar kolay değildi, kültüre özgü bir şehirselliğin "ruhunu" kopyalamaksa hemen hemen imkânsızdı. 19. yüzyılda eklektizm ile kültürel otantiklik arayışı arasında gidip gelindi. Bu durum yalnızca Avrupa'ya özgü de değildi: Osaka'da Nahouche Magoiche ve Hidala Yitaka adlı mimarlar, Avrupa *art nouveau* stilini ve en yeni tasarımı uyguladılar; yeni inşa edilen Yokohama şehri en farklı Avrupalı etkilerin bir arada toplandığı bir yer oldu: Kubbeler ve sütun dizileri, gotik sivri kemerler ve Mağribi

stilde yuvarlak kemerler beğeni topladı.[266] Sömürgeleştirilmemiş bir başka ülke olan Siyam da erken 20. yüzyılda özgüvenli bir biçimde, oluşum halindeki bir ulusun mimari arzusunun ifadesi olarak, mevcut unsurlardan "ulusal" bir Tai stili yaratmaya çaba gösterdi.

Avrupa'ysa bunun aksine, 18. yüzyılın ortalarından sonra, yaklaşık olarak 1805'ten itibaren ikinci bir mimari egzotizm dalgası yaşadı; aynı dalga kısa bir süre sonra Kuzey Amerika'da ilk olarak yaşanacaktı. O tarihlerde İngiliz plaj şehri Brighton'da "Hintli" kubbeleri ve minareleriyle Royal Pavilion ortaya çıktı; hemen yakınında da Galler prensinin safkan atları için görkemli bir biçimde oryantalleştirilmiş ahırlar yapıldı, bu yapılar günümüzde konser salonu olarak kullanılmaktadır.[267] Amerikalı şovmen ve girişimci Phineas Taylor Barnum, "Moğol stili"nde inşa ettirdiği üç katlı "İranistan" fantezisiyle Brighton Pavilion'u gölgede bırakmaya çalıştı. 1848 yılında tamamlanan kırılgan konstrüksiyon, dokuz yıl sonra bir yangına kurban gitti. Atlantik Okyanusu'nun karşı kıyısındaki başka "oryantal villalar" daha uzun ömürlü ve estetik açıdan daha başarılıydılar.[268] Genellikle binanın tümünden ziyade, iç mekânlarda şarklı unsurlara rastlanıyordu: çiniler, başarılı ahşap ve metal işler, halılar ve duvar örtüleri. Tren istasyonları ve pompa merkezleri gibi teknik avangardizmin mekânları "Mağribi" üslupta süsleniyor, mezarlıklar egzotik unsurlarla donatılıyordu. Çin Pagodaları ve ahşap Japon takları, burjuva şehir parklarında park mobilyası olarak yerlerini alıyorlardı.[269] Ne var ki, bunun tersine, tipik Avrupalı ata binmiş süvari imgesi, Asyalılarda hiçbir zaman yankı bulmadı. Dünya sergileri, dünyanın dört bir yanındaki mimarinin ya da öyle kabul edilen şeyin sergilendiği yerler oldu.[270] İki "oryantal" unsurun, pazar ve dikilitaşın tek tek binaların süslenmesinin ötesinde de etkileri oldu. Batıda "Pazar" (*Bazaar*) adı verilen ilk alışveriş pasajının 1816 yılında açılmasından, günümüzün AVM'lerine kadar, "kapalı çarşı"nın oryantal biçimi sürekli bir ilgiye mazhar oldu. Elbette, Avrupa "pazar"larında pazarlık yapılmıyordu. Bu yerler, tam tersine sabit fiyatın öncüleriydiler.[271]

Dikilitaşların başlı başına bir öyküsü vardır. Rönesans dönemi Avrupa'sında, eski Mısırlılara derin bir bilgelik atfedilmeye başlanmasından sonra, dikilitaşlar bu bilgeliğin estetik açıdan mükemmel bir simgesini oluşturdular. Güncel Şark'tan ziyade, kadim zamanlardaki uygarlığın erken mükemmelliğini temsil edi-

yorlardı. Avrupa metropollerinde, görsel olarak merkezi yerleri böyle kültürel açıdan yabancı nesnelerle süslemek yeni bir fikirdi. Amerikalılar daha sonraları, Washington D.C.'de 1885 yılında açılan Washington anıtının 50 metre yüksekliğindeki dikilitaşını kendileri hazırlayarak işin kolayına kaçmışlardı; oysa 19. yüzyılın emperyal güçlerinin aklında, orijinal dikilitaşları ülkelerine getirmek vardı. "*Cleopatra's Needles*" [dikilitaşlar] 1880'li yıllarda, Londra'daki Thames Nehri'nin kıyısına ve bir yıl sonra da New York'taki Central Park'a yerleştirildi. Bu eylemlerin, henüz aşılamamış ilk örneğiyse, 25 Ekim 1836 tarihinde Paris'teki Concorde Meydanı'na devasa bir dikilitaşın yerleştirilmesiydi. 220 tonluk bu yekpare bloku Mısır Paşası Mehmed Ali, Fransız kralına hediye etmişti. Paşa, İslam öncesi antik dönemin sanat hazinelerine özel bir ilgi duymuyordu ve bu fırsatı, Bonaparte'ın Mısır seferinden beri Nil kıyısındaki antik eserler hakkında çok iyi bilgi sahibi olan Fransızlara diplomatik bir jest yapmak amacıyla kullandı. Nihayetinde, İstanbul'daki sultandan bağımsızlığını ilan etmek çabasında, Fransızların desteğine ihtiyacı vardı. Paşanın tek bir şartı vardı: Fransızlar bu devasa taşı kendileri gelip alacaklardı. Hiyeroglifleri deşifre etmiş olan ve hem Mısır'da hem de Fransa'da saygı duyulan Jean-François Champollion, 1882 yılında dikilitaş teklifini sınamak için bizzat Mısır'a gitti. Champollion, Luksor'daki batı obeliskleriyle ilgilenmeyi önerdi. Temmuz Monarşisi'nin yeni hükümeti 1831 yılında, özel bir gemiyi mühendislerden oluşan bir ekiple birlikte Yukarı Mısır'a gönderdi. Dikilitaşın yerinden sökülüp gemiye yüklenmesi, Nil Nehri, Akdeniz ve Seine Nehri üzerinden taşınması, karaya indirilmesi ve nihayetinde halka açık bir gösteri halinde yerine yerleştirilmesi beş yıl sürdü. Bu aşırı pahalı girişimin sonucu olarak "19. yüzyılın başkenti" en hareketli kamusal mekânlarından birisini, giyotinin işbaşında olduğu meydanı, erken Şark'ın 33 asırlık eski bir anıtıyla süslemiş oluyordu.[272] Devasa taşın dinginliği, devrim döneminin kanlı gösterileriyle apaçık bir kontrast oluşturuyordu. Sıradan insanlar için anlaşılmaz hiyerogliflerle kaplı dikilitaş, aynı zamanda hiç kimsenin itiraz edemeyecek oluşu gibi büyük bir avantaja sahipti. Bölücü değil birleştirici bir simgeydi; yine devrim sonrası döneme ait, komün ayaklanması felaketinden sonra, düzenin ve kilise kurumunun zaferinin ilanı olarak Montmartre tepesinde inşa edilen (1876-1914)

ve çoğu kimsenin bir provokasyon olarak gördüğü kefaret kilisesi Sacré-Cœur'den tamamen farklıydı.

Kuzey Amerika ve Avustralya şehirleri farklı Avrupa modellerine farklı çevrelerde ve farklı toplumsal gereksinimlerde uyum sağladılar. Daha önce gördüğümüz gibi, banliyö bir İngiliz buluşuydu ve ABD ile Avustralya'da da benimsendi. Bazı şeyler de ters yönde göç ediyordu. Merkezi bir gözlem salonun çevresinde, bir tekerleğin parmakları gibi yayılan hücrelerle dolu katları ve kapalı iç avlularıyla "Panoptikon" adı verilen örnek hapishane, İngiliz filozof, devlet teorisyeni ve sosyal reformcu Jeremy Bentham tarafından 1791 yılında düşünülmüştü; ne var ki ilkönce ABD'de gerçekten inşa edildi ve oradan İngiltere'ye ithal edildi. Amerikalılar otel inşaatında da öncüydüler. 1820'li yıllardan itibaren ABD'de devasa oteller vardı, Avrupalı seyyahlar bunları ilkönce kışla zannediyorlardı. Ticari lüks otellerin büyüklüğü ve görkemi Avrupa'ya ancak 1855 yılında, 700 odalı, eşsiz Grand Hôtel du Louvre'un açılmasıyla geldi. Bu yeni yapı tipi öyle başarılı oldu ki, Edmond de Goncourt daha 1870 yılında Paris'in "Amerikanlaşması"ndan yakınıyordu.[273] Dünyada modernlik ve dünyalılık iddiasındaki her şehir, ya da daha düz bir anlatımla, gezginleri ağırlamak zorunda olan her şehir, bundan böyle otellere ihtiyaç duyuyordu. I. Dünya Savaşı'ndan önceki yirmi yıl, Avrupa'da ve sömürgelerde efsanevi lüks otellerin kurulduğu dönem oldu. Beyrut'ta daha 1849 yılında, Avrupalıların otel diyebilecekleri bir yer vardı. Kuzey Afrika ve Batı Asya'da, geleneksel ve kolaylıkla modernleştirilebilen kervansaray kurumunun avantajları da vardı: Bunlar genellikle kapalı avluları bulunan, yabancı tüccarların ve hayvanlarının geceleyebildikleri, ticaret de yapılan tesislerdi.[274]

Düzenleyici ve Tasarlayıcı Şehir Planlaması

19. yüzyılın şehirleri planlanıyor muydu? Muhtemelen, başka hiçbir dönemde bu dönemdeki kadar çok *ve* bu kadar az planlama yapılmamıştır. Dönemin simgesel şehirlerinde, Manchester'dan Chicago'ya ve Osaka'ya kadar hızla gelişen "şok şehirler"de, her türlü planlama iradesi, uzun bir süre toplumsal dönüşümün spontan güçleri karşısında başarısızlığa uğramıştır. Planlama ancak siyasal organların bunu kendilerine görev edinmelerinden sonra var

olabilmiştir. Örneğin Londra uzun süre, bir anlamda yönetimsizdi. Ancak 1869 yılından sonra şehirdeki ilk merkezi kurum, Metropolitan Board of Works, yeterli finansal güçle donatıldı. 1885 yılından önce metropoller parlamentoda önemleri ölçüsünde temsil ediliyor ve böylelikle, ulusal politika üzerinde etkili olabiliyorlardı; doğrudan seçilmiş bir şehir meclisi, London County Council bu tarihten ancak dört yıl sonra kuruldu. Manchester'ı ziyaret eden Alexis de Tocqueville ve Charles Dickens gibi isimler, bu şehirde yeni şeylerden çok azının, bütünü düşünülerek yapılmış bir planlamanın ürünü oluşuna şaşırıyorlardı. Bu sırada eleştirmenler, özellikle Manchester'da, sosyal politikaya duyarlı bir hizmet idaresinin çok erkenden, 1830'lu ve 1840'lı yılların kanaat oluşturan raporlarından birkaç yıl sonra oluşturulmaya başlandığını kolaylıkla gözden kaçırabiliyorlar.[275] Bu yanlış anlaşılmayla ilişkili olarak –Josef Konvitz'in önermelerine de uyarak– iki şehir planlaması türünü ayırt etmek gerekir: Bir yandan bir şehrin ana hatlarını ve estetik açıdan genel görüntüsünü oluşturan *tasarlayıcı* şehir planlaması; diğer yanda, şehri sürekli teknik ve sosyal politik bir idari görev olarak gören *düzenleyici* şehir planlaması. Bu ikisinin ortak yönü, bazı durumlarda büyük etki kazanabilen profesyonel şehir planlamacılarının yükselişidir.

Düzenleyici şehir planlaması Avrupa ve Kuzey Amerika'da 1880'li yıllarda ortaya çıktı. O tarihlerde şehirli elitler, erken iyileştirme hareketinin eğreti önlemlerinin yerini, şehirsel çevrenin tümüne yönelik düzenli ve kesintisiz planlamanın alması gerektiğini görmüşlerdi; altyapılar artık düzenlenebilir sistemler olarak görülüyordu. Teknik ve sosyal politik sistem görüş açıları, koordine edilmemiş ekonomik özel güdülerin (örneğin Londra gar binasının inşasındaki anarşi bunun çarpıcı bir örneğiydi) önceliği karşısında üstünlük kazandılar. Bu durum, toprak ve arazi üzerindeki mülkiyet çıkarlarının gözetilmesinde bir gerileme anlamına da geliyordu. Düzenleyici şehir planlamasının yükselmesi, toplum yararına yapılan kamulaştırmaların daha kaygısızca gerçekleştirilmesinden de anlaşılabilir.[276]

Tasarlayıcı şehir planlaması tabiatı gereği çok eskiydi ve Avrupa'da bulunmuş değildi. 19. yüzyılda da devam etti. En azından Çin ve Hindistan'da iktidarın geometrisi ve dinin geometrisi, çoğu zaman kilise eksenlerinin doğru düzenlenmesinden daha fazlası-

nın istenmediği Batı Avrupa'ya göre daha eski ve daha güçlü bir biçimde şekillenmişti. Planlamanın bir o kadar basit ve etkili bir ilk biçimi de, uzamın tekdüze bölümlenişiydi. Bunu Çin şehirlerinin kare yapısında da, Avrupalı şehirlerin geometrik planlarında da (Mannheim, Glasgow, Valetta, Bari) ve ABD'nin yalnızca geniş arazilerine değil şehirlerine de damgasını vuran ızgara (*grid*) modelinde de görürüz. Boston ve Lower End Manhattan gibi az sayıda istisna dışında, ABD şehirleri ve eyaletleri hücrelerin dik açıyla çoğalması mantığını izlediler. Erken 19. yüzyılda Boston seyyahlara hâlâ bir Orta Çağ Avrupa şehrini anımsatıyordu; ne var ki daha Philadelphia'da Aydınlanma'nın geleceğe bakan şehirli rasyonalizmiyle karşılaşılıyordu. İlkönce arazi küçük karelere ayrılıyor ve mülkiyetler veriliyor, sonra karelerin için dolduruluyordu.[277] Yine de arsa spekülasyonu, düzenli bir şehir gelişimi çabalarını sürekli kontrolden çıkarıyordu.[278]

19. yüzyılda şehir planlaması açıkça göze çarpar, çünkü normal bir durum değildir. Tüm kıtalardaki birçok şehir yabani bir tarzda büyümüştür; örneğin Osaka'da planlama gibi bir şey ancak 1899 yılında başlamıştır.[279] Herhangi bir planlama yapılıp yapılmayacağı, özel koşullara bağlıydı. Büyük bir yangın sonrasında elverişli koşullar ortaya çıkabiliyordu – ya da çıkmıyordu. Moskova'nın 1812 yılındaki büyük yangından sonra, 1770 yılında yapılmış bir plana göre yeni baştan inşa edilmesi düşünüldü; gerçeklik ise daha az düzenli görünüyordu. Madrid 1790 yılında, III. Carlos dönemindeki şehir yenilenmesiyle yakın zamanda kazandığı Rokoko cazibesinin bir bölümünü, büyük bir yangında kaybetti, bu altın çağlar bir daha geri gelmedi.[280] Buna karşılık Hamburg 1842 yılından sonra bir şehir planlaması fırsatı yakaladı ve bunu iyi kullandı. Chicago'da 1871 yılında tüm iş bölgesi (fabrikalar bölgesi hariç) kül oldu; şehir dünyanın ilk gökdelen metropolü olarak yeniden doğdu.[281]

Dinamik metropollerin büyüme hızı, bir yandan hâlâ Barok tarzda düşünen görevlilerin iyi niyetlerini boşa çıkardı, diğer yandan mantar gibi biten yerleşimlere düzenleyici müdahalelerin gerekliliğini de daha fazla ortaya çıkardı. Örneğin Moskova'da evlerin, bahçelerin ve caddelerin başıbozuk bir biçimde inşa edilmesiyle, yabancı ziyaretçilerin bir şehirden çok yalnızca insan konutlarının üstü üste yığıldığını gördükleri bir yapı oluştu. Burada

şehirleşmenin gerçeği geleneksel ve modern, Batı Avrupalı ve Rus şehir planlaması tasavvurlarıyla çelişiyordu.[282] Dünyanın başka birçok şehrinde de durum aynıydı. Mimari açıdan hırslı, şehrin görüntüsünü bir bütün olarak tasarlayan geç mutlakıyetçiliğin yerini, dizginsiz özel çıkarlara meydan açan bir rejimin aldığı yerlerde zıtlıklar özellikle göze batıyordu. Mexico City buna bir örnektir ve bir geçiş sürecinden sonra, yüzyılın ortasından itibaren bu durum kendini apaçık göstermiştir. Benito Juárez'in liberal yönetiminde 1855 yılından sonra şehrin Barok görüntüsü acımasızca yok edildi. Kilisenin ayrıcalıklarının kaldırılmış olmasından ötürü, bu sırada herhangi bir direnişle karşılaşılmadı. 1861 yılı büyük yıkım yılıydı. Birkaç ay içinde düzinelerce dini yapı ortadan kaldırıldı. Askerler kiliselere girip, altar panolarını atlarıyla dışarı çıkardılar. Çok az sayıda bina, başka amaçla kullanılarak bu kaderden kurtulabildi: Ulusal kütüphane, dönüştürülmüş bir kilise binasına yerleşti. Büyük çaptaki ikona kırıcılık, siyasal bir programa uyuyordu: Bağımsızlaşmış bir ulusun liberal entelektüellerinin, sanatına Avrupalı örneklerin ucuz taklidi gözüyle baktıkları sömürge geçmişi reddediliyordu. Yarım yüzyıl önce Fransa'da olduğu gibi, kamusal alanda muazzam bir laikleşme gerçekleşiyordu.[283]

Haussmann'ın Paris'i ve Luytens'in Yeni Delhi'si

Tasarlayıcı şehir planlamasında yeni bir başlangıç bulunması gerekiyordu ve bu ilkesel olarak üç farklı tarzda yapıldı: Birincisi, gelişmiş şehir merkezlerine cerrahi müdahalelerde bulunuldu ve buraları, daha kapsamlı estetik vizyonlar uğruna feda edildi. Bu Haussmann modeliydi. Bu model önceleri Paris'e özgüydü ve sonradan imparator da olan devlet başkanı Louis Napoléon'un, Fransa'yı bir zamanlar, I. Napoléon döneminde sahip olduğu hegemonyal konuma yeniden ulaşabileceği şekilde modernleştirmeye yönelik siyasi iradesinden kaynaklanıyordu. 1853 yılında Seine eyaleti valisi Baron Georges Haussmann, Bayındırlık Müdürlüğü'ne atandı ve izleyen günlerde kapsamlı yetkilerle donatılıp emrine parasal kaynaklar verildi. Haussmann'ın hedefleri ve yöntemleri Fransa'da yıllar boyunca hararetle tartışıldı. Sonunda ortaya çıkan sonuç onu haklı çıkardı ve şehir planlaması hakkındaki düşünceleri tüm Avrupa'da örnek alındı. Ne var ki, kıtada başka çok az şehir Haussmann'ın

yaptığı boyutlarda planlama yapabildi; birinci sırada belki Barcelona yer alır.[284] Genellikle tek tek bazı unsurlar alınmıştır; örneğin daha çok erkenden Nottingham'da Haussmann'ın bulvar düşüncesi benimsenmiş, bu düşünce 1880'li yıllarda örneğin Buenos Aires'de de kapsamlı olarak gerçekleştirilmiştir; o zamana kadar tercih edilen İngiltere yerine şimdi "daha modern" olarak algılanan ve kapsamlı bir yeniden şekillendirmenin örneği olarak seçilen Fransa'nın kültürünün model alınması şeklindeki değişikliğin bir göstergesidir bu. O dönemde yaratılan *salons de thé* (çay salonları) kısmen 1980'li yılların Mc Donalds istilasına kadar devam etmiştir.[285] Paris örneği tüm ziyaretçilerin gözlerinin önünde dururken, başkaları bunu istedikleri gibi değerlendirebilirlerdi. Budapeşteliler, dünyanın en güzel opera binasını inşa etmeye giriştiler ve bu yüzden seçmeci bir bakışla etraflarına bakındılar; söz konusu örnekler Paris'te, ama aynı zamanda Gottfried Semper'ın tasarladığı Opera binasıyla Dresden'de ve Burgtheater'ıyla Viyana'daydı. 1881'de açılışı yapılan Budapeşte Opera Binası, diğer tüm benzerlerini bir yönüyle aşıyordu: En modern teknikle donatılmıştı ve dünyanın en güvenli opera binalarından biri kabul ediliyordu.[286] Ahşap yapıdan taş yapıya geçişi ancak 18. yüzyılın son yıllarında gerçekleştirmiş, geç gelişen bir şehir olarak Budapeşte, kendine örnek seçmek açısından, özellikle de 1872 ile 1886 yılları arasındaki inşa ve yeniden tasarlama evresinde çok şanslıydı. Londra'dan projelerin bir merkez tarafından örgütlenmesi, sahil caddelerinin yapımı ve parlamentonun mimarisi örnek alındı; Viyana'daki ring caddeleri fikrinden esinlenildi; Paris'ten de bulvarlar alındı. Yüzyıl dönümünde şehircilik açısından geç açmış bir çiçek olan Budapeşte, Alman ya da Amerikan mimarlarının ilgiyle inceledikleri bir inci haline geldi.[287]

Fransız şehirlerinin yeniden şekillendirilmesindeki dolaysız itki, yeni garlar için yer bulmak ve buralara erişimi sağlamak zorunluluğuydu. Buna, gecekonduları şehir içlerinden uzaklaştırmak ve imparatorluk döneminin tasarımsal görkemine nostaljik bir geri dönüş eğilimi gibi başka etmenler de ekleniyordu. Konjonktürün planlı bir biçimde canlandırılması düşüncesinin payını da azımsamamak gerek. İnşaatların hızla artışının, bir şehrin ve nihayetinde tüm ülkenin genel ekonomisini canlandırıcı etkileri olacağı umuluyordu. Siyasal olarak başlatılan ama giderek artan bir biçimde özel girişimlerin üstlendiği bir dinamikten ilkönce Paris yararlan-

dı; bu şehirde daha 1840 yılında yeniden şekillendirmeye yönelik çok sayıda girişimde bulunulmuştu. O zamanlar henüz devletin büyük çapta müdahalesine olanak sağlayan hukuksal temeller bulunmuyordu. Bu temeller bir kararnameyle sağlandı; böylece Paris belediyesinin şehrin içindeki arsaları kamulaştırması kolaylaştı. Haussmann, inşaat artışından etkilenen mahkemelerin, bu kararı desteklediklerı bir dönemden yararlandı. Ne var ki, o da asla her şeye gücü yeten biri değildi ve caddelerin genişletilmesine yönelik bazı planları, direnen mülk sahipleri karşısında başarısız kaldı. Haussmann'ın vizyonlarının yine de büyük ölçüde gerçekleşmesinin nedeni, hedefe yönelik bir siyasal irade ve artan arsa fiyatlarından kazanç sağlamak isteyen çok sayıda küçük parsel sahibinin hesaplarından kaynaklanan ikili bir desteğe sahip oluşuydu. Peter Hall'un deyişiyle Haussmann "gelecek üzerine kumar oynuyordu."[288]

Haussmann'ı harekete geçiren üç tutkuydu: geometriye, özellikle de cetvelle çizilmiş çizgiye duyduğu sevgi; örneğin bulvarlar gibi, üzerinde trafiğin de aktığı ve yayaların dinlenmek için gezinebildikleri hem yararlı hem hoş uzamlar yaratma arzusu; son olarak da Paris'i tüm metropollerin en üstüne çıkartmak hırsı. Şehri dünyanın harikalarından biri yapmak istiyordu ve gerçekten de 1870'ten sonra Paris böyle bir şehir olarak algılandı. Şehrin iç kesiminin tamamının yenilenmesi için, ne kadar muazzam bir teknolojik harcama yapılsa da, Haussmann ve çalışma arkadaşları estetik açıdan en az o denli özenli çalışıyorlardı. 17. ve 18. yüzyılların Paris klasisizmini, çok kalabalık bir şehrin boyutlarına uyarlamayı başardılar. Üslup bütünlüğü projeyi bir arada tutuyor, ayrıntıdaki varyasyonlar ve mimari uygulamanın yüksek kalitesi monotonluğu engelliyordu. Temel unsur beş katlı apartmandı, yatay çizgilerle ve her yerde kullanılan kireçtaşıyla (bu malzemeyi muazzam miktarlar halinde Paris'e getirmek, ancak demiryolu sayesinde mümkün olabilmişti) uzun cephe sıraları boyunca yeni bulvarlara entegre edilmişti. Meydanlar ve anıtlar genel görüntüyü yapılandırıyordu.[289]

Şehir planlamasının ikinci biçimi net bir imza taşıyor. Almanya'da belirli bir planlama geleneği ve yerel otoritelerin geleneksel olarak güçlü konumu buluştu. Endüstrileşmenin İngiltere ve Batı Avrupa ile kıyaslandığında biraz daha geç başlaması, hızla büyüyen modern şehirlerin sorunlarına aşina olmayı ve çözümleri tam zamanında aramayı beraberinde getirdi. Alman şehir planlaması

modeli, şehir merkezlerinin muazzam bir biçimde yeniden şekillendirilmesinden ziyade, şehrin çevresine doğru büyümesinin planlanmasıyla ilgileniyordu. Almanya'da esas olarak genişlemenin planlanması söz konusuydu. Bu planlama 1870'li yılların ortasında başladı ve 1890'lı yılların başlarında yerini kapsamlı bir şehir planlamasına bıraktı.[290] Yüzyıl dönümünde Almanya, şehirlerin düzenli genişlemesinin ve büyük şehrin aynı zamanda hem sosyal merkez, dolaşım sistemi, estetik bütün ve özel mülkiyetlerin toplamı olarak planlandığı, bütünlüklü olarak tasarlanmış yerel şehir planlamasının ülkesi olarak örnek oluşturuyordu.[291] Başka bir deyişle, Almanya'da, tasarlayıcı şehir planlamasına ek olarak ve onunla koordinasyon halinde, erkenden ve örnek olarak *düzenleyici* bir şehir planlaması bilinci de yerleşti.

Şehir hijyeninin kamu tarafından özellikle erken bir tarihte ve ısrarla ele alınmasını saymazsak, Fransız ve Alman modellerinden başka dikkate değer bir İngiliz modeli yoktur. Londra büyük 1666 yangınından sonra daha ziyade korumacı bir anlayışla yeniden inşa edildi; 1820'li yıllarda Regent Street'in yapımından, yani prensin kaldığı saray ile (Carlton House) kuzeydeki yeni Regent's Park arasındaki bağlantının kurulmasından sonra, benzer radikallikte başka bir müdahale görülmedi. Regent Street, yüzyıllarca uygulanmayan projelerden sonra yoğun yerleşimli bir Avrupa şehir içi bölgesinden geçen ilk yeni ana caddeydi. Londra'da çok şey inşa edildi ve değiştirildi, ama Haussmann tarzı büyük bir değişiklik gerçekleşmedi. Yine de enerjik bir müdahale örneği aranırsa, imparatorluk topraklarına bakmak gerekir. I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce Hindistan'da yeni bir başkentin inşasına başlandı. Projenin uygulanması 1930'lu yıllara kadar sürdü. Bu yüzden ve kimi oryantalist süslemelere rağmen modernist bir itkiyle gerçekleştiği için, bu müdahale nasıl tanımlanırsa tanımlansın 19. yüzyılın sınırlarını aşıyor. Yine de bu niyetin ardındaki emperyal politika iradesi ve projeyi finanse etmeye (daha doğrusu toplanan vergilerle finanse etmeye) hazır oluş, hâlâ sömürge iktidarının (adeta) ebedi bir düzen olarak düşünüldüğü savaş öncesi dönemin imzasını taşımaktadır. Sir Edwin Luytens ve Herbert Baker adlı mimarlar, kapsayıcı tasarlama vizyonlarını büyük planlama ekiplerinin ve Hintlilerden oluşup aynı anda 30.000 kişiyi bulabilen işçi arzının yardımıyla Yeni Delhi'de gerçekleştirebilmişlerdir; bunun için ne anavatanda ne de imparatorluğun

başka bir yerinde elverişli koşullar bulunmuyordu. Ortaya, işleyen, "yaşanabilir" bir şehirden çok bir temsil bütünü çıkmıştır, ama yine de –1880'li yılların Hanoi'sinde ve daha sonra Albert Speer'in "Büyük Cermen İmparatorluğu"nun başkenti için acımasız bir hoyratlıkla yaptığı planlarda olduğu gibi– emperyal bir estetiğin gaddarca galebe çaldığı bir şehir olmamıştır. Kral naibinin sarayı (Viceroy's House), resmi daireler, büyük prensliklerin temsilcilikleri, arşiv, bahçe, fıskiyeler ve bulvarlar harmonik bir bütün oluşturuyordu. Luytens ve Baker'ın Yeni Delhi'si ithal edilen ve Hindistan'da uzun süredir yerleşik olan mimari anlatımların, hem Müslüman hem de Hindu kökenli yerli unsurlarla kaynaşacakları bir stil sentezi olarak düşünülmüştü. Luytens şehir planlamacısı öncülerinin yapıtlarını, özellikle Haussmann'ın Paris'ini ve L'Enfant'ın Washington'ını çok iyi incelemişti. Yakın dönemde Avrupa'da yenilenen eski bir İslam ideali olan bahçeli şehirlerin taslaklarına da mimari modernliğin en yeni akımlarına da aşinaydı; Bombay garında bulduğu tumturaklı Victoria üslubuna karşı derin bir tiksinti duyuyordu. İncelediğimiz dönemin en sonunda şehir planlamacılığında en büyük olağandışı örnek, Avrupa'da, Washington D.C.'de ya da Avustralya'nın 1911'den itibaren yeniden kurulan başkenti Canberra'da değil, Hindistan'da, eski bir mimari geleneğin toprağında gerçekleştirildi.[292]

Luytens'in ve Baker'ın yüzeylerinde ve düz çizgilerinde süslemeye karşı kitsch olmaktan çıkarılmış bir Şark ve süslemeye karşı bir isteksizlik buluşuyordu. Bu da onların post-Victoria mimarisine belirli bir zamansızlık kazandırdı ve onu katı bir kültür sentezine şaşırtıcı ölçüde yakınlaştırdı. Yeni Delhi projesi bir defalıktı ve bir defalık olarak kalmak zorundaydı. Bu arada, 20. yüzyılda mimarlığın evrensel dili haline gelecek olan mimari modernizm, dünyanın başka bir ucunda ortaya çıktı. Chicago'da 1880'li yılların sonuna doğru yapı tarzındaki modernliğin dış görünüşte dile geldiği ilk gökdelenler yükseldi. Monadnock Building Complex (1891) belki de, görüldüğünde, kendiliğinden mimarinin yeni bir dönemine atfedilen ilk binadır.[293] 1910 yılına kadar elli kattan yüksek gökdelenler teknik olarak gerçekleştirilemiyordu. Bu modernlik uzun bir süre bir Amerikan modernliği olarak kaldı. Şehir planlamacıları ve mimarların gitgide bir tür enternasyonal oluşturmaları, birbirlerini gözlemlemeleri, ziyaret etmeleri ve deneyim alışverişinde bulunmaları; üslup ödünç almanın ve teknik aktarımın son derece doğal

karşılanması yine de beğenilerin homojenleştirici bir şekilde küreselleştiği anlamına gelmiyordu. 19. yüzyılın Madrid'inde en sansasyonel yeni binalar, devasa boğa güreşi arenalarıydı – çok rağbet gören bir ihraç ürünü de değillerdi.[294] Avrupalılar *skyscraper* denilen bu gökdelenleri de, ağırlıklı olarak bir ABD düşüncesi olan *suburbia*'lar gibi pek de gönüllü olarak benimsemediler. Avrupalı şehir planlamacıları bu orantısız yüksekliklere, kiliseleri ve diğer gösterişli binaları perdeleyen siluetlere karşı mücadele ettiler.[295]

19. yüzyıl, bir maddilik ve yaşam biçimi olarak şehrin binlerce yıllık tarihinde en önemli yüzyıllardan biriydi. 1900 yılından itibaren ve bugünden geriye bakıldığında 1920'li yıllardan sonra tamamen, şehir tarihi açısından "modernliğin" kuruluş dönemiydi. Geriye, erken Modern Çağ'a doğru süreklilikler, 20. yüzyıl içine doğru gelecek çizgilerinden daha zayıftır. "Megakent"lerin kuruluşuna ve telekomünikasyon sayesinde yakın ve uzaklarla bütünleşmeye varıncaya kadar, günümüz şehirciliğinin tüm belirtileri 19. yüzyıldan kaynaklanırlar. Henüz kişisel binek otomobillerinin dünyanın tüm kentlerindeki egemenliği ya da tiranlığı değilse de, otomobilleşme bile ufukta görünmüştü.

Eski şehir sosyolojisinin ve günümüzde şehir coğrafyasının ayırt etmekten hoşlandığı, titizlikle tanımlanmış kültürel şehir tiplerinden geriye ne kaldı? Modernlik öncesi için de "Avrupalı", "Çinli", "İslami" şehirler vb. arasındaki ayrımlar günümüzün şehircilik tarihçisi açısından o kadar kesin sınırlarla çizilmemiş görünmektedir. İşlevsel benzerlikler en azından kültüre özgü karakteristikler kadar açıkça göze çarpmaktadır. Ama diğer aşırı uca savrulup her yerde yalnızca karma biçimleri ve "melezliği" görmek istemek de yüzeysel bir yaklaşım olur.[296] Kimi gelişme eğilimleri dünya çapında yayıldılar; Avrupa'nın gerçek demografik, askeri ve ekonomik büyümesiyle desteklendiler ama asla emperyalizmin ve sömürgeciliğin birer yan etkisinden ibaret değillerdi. Avrupa dışındaki sömürgeleştirilmemiş ülkelerin (Arjantin, Meksika, Japonya, Osmanlı İmparatorluğu) şehirlerine bakıldığında bu durum hep görülmüştür. Geleceğin şehrine ilişkin tasarımlar giderek Atlantik, Akdeniz, Pasifik veya Avrasya gibi daha geniş uzamsal bağlamlarda geliştiriliyordu. Keskin çizgilerle tanımlanmış "sömürge şehri" tipi bu durumda adeta kaybolup gider. "Batılı" ve "Doğulu" şehir arasında kurulan kaba ikilik de tamamen dayanaksızdır. Bu durum

Batılı tarafta bile hemen görülür. Kuzey Amerika ve Avustralya'da, Avrupalı örneklerin yalın yeniden üretimleri olmayan, tamamen yeni şehir manzaraları ortaya çıkmıştır. 1900 yılının Chicago ya da Los Angeles'ı için doğrudan Avrupalı örnekler yoktu. "Amerikan" ya da "Avustralya" şehri gibi tipler kolayca oluşturulamaz. Yine, dünya tarihi açısından bakıldığında, çapraz bağlantılar göze çarpmaktadır: Melbourne ABD'nin batı sahilindeki şehirler gibi seyrek ve dağınık inşa edilmiştir; Sydney ise New York, Philadelphia ve Avrupa'nın büyük şehirleri gibi yoğun ve masif inşa edilmiştir.[297]

Şehir altyapılarının modernleşmesi dünya çapında bir süreçti; politik irade, belirli bir ölçüde idari beceri, para, teknoloji ve girişimin yanı sıra, yardımsever-sivil toplumcu ve kâra yönelik özel çıkarları da gerektiriyordu. Böyle bir modernleşme zamansal kaymalarla gerçekleşti, ama 1930 yılına kadar genel olarak büyük metropollerden daha öteye de geçmişti. Örneğin o zamanlar devlet otoritesi zayıf, çok yoksul bir ülke olan Çin'de, şehirlerin hijyenikleştirilmesi ve fiziksel olarak yeniden şekillendirilmesi, kozmopolit bir vitrin olan Şanghay'la sınırlı kalmadı. Şehirsel modernleşme 1900'den sonra çoğu kez ülke içlerinde güçlü yabancı etkilerin uzağında da, çoğu zaman taşralı ve şehirli üst tabakaların milliyetçilikle güdülenmiş girişimleriyle gerçekleşti.[298] Yapı malzemesinin, teknolojinin ve örgütlenmenin yenilenmesi yalnızca şehirli toplumda bunlara karşılık düşen dönüşümlere işaret etmez. Bir şehir kendi başına sosyal bir evrendir ve aynı zamanda kendi toplumsal çevresinin aynasıdır. Bu yüzden, farklı şehir toplumlarında, sosyal bütünleşmenin özel mekanizmaları ve kurumları etkili olmuştur. Müslüman Yakın ve Ortadoğu'daki şehirler ancak aynı zamanda vakıfların korumaya devam ettikleri önem anlaşılırsa sosyal tabakalaşma modelleriyle kavranabilirler; vakıflar dört önemli işlevi de yerine getiriyorlardı: Siyasi otorite, dinsel ve seküler ilim, mübadele ve ruhsallık merkezleriydiler. İstikrarı koruyucu etkileri vardı, mülkiyeti koruyor ve uzam içindeki önemini tanımlıyorlardı. Bireyler ve işbirliği içindeki özel çıkarlar ile şehirli toplumun genel çıkarları arasında uzlaşma mekanizmaları sunuyorlardı.[299] Dünyanın her yerinde benzer örnekler vardır. Genellikle yüzlerce yıllık geçmişi olan özel toplumsal kurumlar, dışarıdan gelen uyum sağlama baskısına direndiler ve hızla değişen bir şehrin sosyal dokusu içindeki yerlerini korudular.

VII

Sınır Bölgeleri

Uzam Üzerinde Tahakküm Kurulması ve Göçebe Yaşama Müdahale

1 İstilalar ve Sınır Bölgesi Süreçleri

19. yüzyılda artık şehrin tam karşıtı, toprağa bağlı tarla işleyenlerin yaşam alanını oluşturan "kırsal" değildi. Şehrin tam zıddını sınır bölgesi [*frontier*] oluşturuyordu: Bu, yeni kaynaklar açma sürecinin hareketli sınırıydı. Bu sınır, nadiren –yayılma aktörlerinin kendilerini ve başkalarını ikna ettikleri gibi– "boş" mekânlara doğru ileri götürülüyordu. Sınır bölgesi, kendilerine doğru hareket ettiği kişilerin gözündeyse, bir istilanın sivri mızrak ucuydu. Bundan sonra artık çok az şey eskisi gibi kalacaktı. İnsanlar şehre ve sınıra akın ederler. İkisinin, şehrin ve sınır bölgesinin ortak bir yönü de vardır: 19. yüzyılda göçleri çeken büyük mıknatıslardır onlar. Hayal edilen olanakların uzamları olarak, o dönemde göçmenleri en çok çeken yerlerdir. Şehrin ve sınırın bir ortak yönü de sosyal ilişkilerin geçirgenliği ve biçimlendirilebilirliğidir. Hiçbir şeyi *olmayan*, ama bir şeyler *yapabilen*, burada ortaya bir şey koyabilir.

Fırsatlar kadar rizikolar da artar. Sınır bölgesinde kazananlar ile kaybedenler arasında kartlar yeniden dağıtılır.

Sınır bölgesi, şehirle ilişkisi açısından "periferi"dir. Nihayetinde, sınır bölgesindeki iktidar şehirde örgütlenir; sınır bölgesine tahakküm etmenin silahları ve araçları kelimenin tam anlamıyla burada kalıba dökülür. Sınır bölgelerinde şehirler kurulduğundaysa, ön saha daha dışarıya doğru kayar; yeni kurulan ticaret üsleri daha fazla yayılmanın üsleri olurlar. Ne var ki, sınır bölgesi *edilgin* bir periferi değildir. Sınır bölgesinde özel çıkarlar, kimlikler, yaşam tasarımları ve karakter tipleri oluşur ve bunlar merkezlere etkide bulunurlar. Şehir kendi karşıt tipini periferide görebilir. Boston'lı bir patrici için kütüklerden yapılmış kulübesinde yaşayan bir taşralı da en az yerli bir kabile savaşçısı kadar yabani ve egzotikti. Sınır bölgelerinde oluşan toplumlar büyük bağlamlarda bağımsız bir yaşam sürerler. Kimi zaman kalıcı olarak da bağımsızlaşırlar, kimi zaman da şehrin baskısına ya da kendi tükenmişliklerinin sonuçlarına yenik düşerler.

Toprakları Ele Geçirme ve Yeni Kaynakları Açma

Arkeolojik ya da tarihsel kayıtlar, toprakların sömürgeleştirme amacıyla ele geçirilmesi süreçleriyle doludur. İnsan toplulukları kendi yaşamlarını güvence altına almanın zemini olarak toprakları ve arazileri yararlanacak hale getirirler. 19. yüzyıl bu eğilimlerin doruk noktasını, belirli bir anlamda da sonunu oluşturdu. Daha önceki hiçbir çağda tarımsal olarak yararlanılan alan bu kadar hızla genişlememişti. Elbette bu, dünyanın birçok bölümlerindeki nüfus artışının sonucuydu. Yine de bu açıklama yeterli değildir. Çünkü dünya nüfusu 20. yüzyılda, 19. yüzyıla göre daha hızlı arttı; ama kaynaklardan *yayılmacı* bir biçimde yararlanma aynı hızda ilerlemedi. 20. yüzyıl genel olarak potansiyellerden *daha yoğun* yani mekâna daha az yayılarak yararlanılmasıyla karakterize edilir. Yine de tropik yağmur ormanlarının yok edilmesi ve denizlerdeki aşırı avlanma, dünyanın başka yerlerinde nano-teknolojiyle ya da eşzamanlı iletişimle yeni bir yoğunlaşma aşamasına ulaşılan bir çağda da daha önceki yayılmacı sömürü modellerini sürdürüyorlar.

Toprakların sömürgeleştirme amacıyla büyük çapta ele geçirilmesi 19. yüzyılın Avrupa'sında, Rusya dışında ender bir durum

oldu. Ağırlıklı olarak Avrupalı yerleşimcilerin dünyaya yayılması biçimini aldı. Denizaşırı ülkelerde Avrupa tarihinin eski dramlarının tekrar edildiği görülüyor. Ayrıca, Çinlilerde ve tropik Afrika'daki bazı halklarda da benzer süreçler yaşandı. Burma'daki pirinç sınırına, ya da Güneydoğu Asya'nın başka bölümlerindeki plantasyon sınır bölgesine yönelik göç hareketleri, uluslararası pazarlardaki yeni ihracat fırsatlarının sonucuydular. Toprakların sömürgeleştirme amacıyla ele geçirilmesi, birbirinden aşırı farklı deneyimlerle birleşti, bunlar tarih yazımına da yansıdı. Bir yanda atlı araba kafileleriyle "yaban" içine giden aktif kolonistler –kendilerini böyle tanımlıyorlardı– vardı; orada hayvancılığın yanı sıra "sahipsiz" araziler üzerinde hak iddia ediyor ve oraya "uygarlığın" kazanımlarını götürüyorlardı. Eski tarih yazımı bu öncü hizmetleri yüceltme ve onları kısmen modern ulusların inşası için katkı, kısmen de tüm insanlık için ilerleme olarak gösterme eğilimindeydi. Çok az sayıda yazar kendilerini yüzyıllardır ya da binyıllardır sözüm ona "yaban" içinde yaşamış halkların yerine koydular. Bir kent seçkini çocuğu olan ve ailesi New York federal devletinin sınır bölgesinde araziler ele geçirmiş James Fenimore Cooper, 1824 ile 1841 yılları arasında yayınlanan *Deriçorap Masalları*'nda (*Leatherstocking Tales*), Amerikan yerlilerinin trajedisini anlatıyordu. Amerikan tarih yazımında böyle kederli bir bakış, ancak erken 20. yüzyılda ve çok seyrek yer alabilmiştir.[1]

II. Dünya Savaşı'ndan sonra ve en geç de dekolonizasyon döneminde, "beyaz adam"ın dünyada iyiyi yayma rolünden kuşku duyulmaya başlandığında, tarihçiler etnologların çalışmalarıyla ilgilenmeye başladılar ve sömürgeleştirici yayılmanın kurbanlarına eğildiler. Amerika ve Brezilya yerlilerine ya da Avustralya'daki Aborijinlere yapılan haksızlıklar bilimin ve geniş bir kamuoyunun bilincinde yer aldı. Eski tarih yazımının kahraman öncülerine, gaddar ve sinik emperyalistler gözüyle bakılmaya başlandı.[2] Daha sonra üçüncü bir adımda böyle net bir siyah-beyaz görüntüye gri tonlarla hassaslık kazandırıldı. Kadın ve erkek tarihçiler, Amerikan çevre ve etnik tarihçisi Richard White'ın "*the middle ground*" (ara alan) adını verdiği şeyi keşfettiler: Buralar uzun süreli temasın mekânlarıydı, buralarda fail ve kurban rolleri her zaman net olarak paylaşılmıyordu, müzakereler sonucunda uzlaşmalar, *natives* [yerliler] ve *newcomers* [yeni gelenler] arasında geçici güç denge-

leri, ekonomik çıkarların örtüştüğü oluyordu, çoğu zaman kültürel ve biyolojik "hibridlik" de gerçekleşiyordu.[3] Bilimsel araştırmaların, bugün içinde bulunduğumuz üçüncü evresinde, görüntü olağanüstü farklılaştı. Bölgesel çeşitlemeler dikkate alındı; yayılma süreçlerinde "üçüncü" azınlıkların, örneğin Kuzey Amerikan Batısı'ndaki Çinlilerin rolüne de, yayılma süreçlerinin çoğunun (ama hepsinin değil) aileler tarafından sürdürüldüğü olgusuna da önem verildi. Yeni sorgulamalar, *cowboys*'un yanı sıra *cowgirls*'ü de görünür kıldı.[4] Sömürgeleştirme süreçlerinin mitleştirilmesini ve erken resimli mecmualardan Hollywood'un western filmlerine kadar iletişim araçlarındaki temsillerini ele alan, özellikle zengin bir literatür ortaya çıktı.

Tüm nüanslandırmalara rağmen, toprakların sömürgeleştirilerek ele geçirilmesinde kaybedenin ve kazananın birbirlerinden kolayca ayırt edilebileceği temel gerçeği görmezden gelinmedi. Avrupalı olmayan bazı halklar, örneğin Yeni Zelanda'daki Maori'ler, istilaya başkalarından daha başarılı bir direniş göstermiş olsalar da, kabilesel yaşam tarzlarına karşı küresel saldırı hemen her yerde kadim halkların yenilgisiyle sonuçlandı. Yerli toplumlar geleneksel geçim zeminlerini kaybettiler ve onlara olarak kendi ülkelerinin yeni düzeninde bir yer de gösterilmedi. Acımasız zulümlere maruz bırakılmayanlar, geleneksel yerli kültürün tamamen değersizleştirilmesine dayanan "uygarlaştırma" işlemlerine tabi tutuldular. Bu anlamda, Claude Lévi-Strauss'un 1955 yılında etkileyici bir biçimde anlattığı *Tristes Tropiques* (Hüzünlü Dönenceler) daha 19. yüzyılda ortaya çıktı. Avrupalıların ve Kuzey Amerikalıların hoyratça "ilkeller" olarak tanımladıkları halklara yönelik büyük saldırı, uyruk olarak yine de ekonomik bir yarar vaat eden Avrupalı olmayan halkların, ilk bakışta daha dramatik olan sömürgeleştirilmesine göre daha derin izler bıraktı.

20. yüzyılda sömürgeci yönetimler biçimsel olarak ortadan kaldırılmıştır. Bununla birlikte, bir zamanlar ülkelerinin efendileri olan "etnik azınlıklar"ın tabi konumu ise hemen hiçbir yerde değişmemiştir. Bu tabi konuma görece hızlı bir süreç sonucunda ulaşılmıştır: Daha 18. yüzyılda dünyanın birçok bölgesinde bir ölçüde istikrarlı *middle ground* temas bölgeleri ortaya çıktı. 19. yüzyılın ikinci yarısında bu geçici bir arada var olma biçimi tutunamadı. Ancak sömürgeciliğin ve ırkçılığın 1945 yılında genel olarak yasa-

dışı ilan edilmesiyle birlikte haksızlık, Avustralya yerlilerinin hakları ve telafi hakkında düşünülmeye başlandı (aynı durum, köle ticareti ve köleciliğin telafisi sorunu için de geçerlidir). Dışarıdan kabul edilmeye başlanmaları, ilgili azınlıkların kendi kimliklerini oluşturmaları için yeni olanaklar yarattı. Yaşam biçimlerinin marjinalleşmiş olmasıl temel gerçeğiyse artık değiştirilemezdi.

Frederick Jackson Turner ve Sonuçları

Toprakları ele geçiren sömürgeleştirme, imparatorlukların oluşma biçimlerinden biridir. Her zaman önden lejyonerlerin gitmesi gerekmez, büyük istila tüccarla, yerleşimciyle ya da misyonerle de başlayabilir. Kimi durumlardaysa, önceden davranarak işaretlenmiş bölgeyi sömürgeleştirip "dolduran"lar bizzat ulus-devletlerdir. *İç* sınır bölgeleri ve *iç* sömürgeleştirme diye bir şey vardır. Öncülerin yolu açmasının en dikkat çekici ve küresel anlamda en başarılı süreci Avrupalıların, Kuzey Amerika'ya Atlantik kıyısından batıya kadar yerleşmeleridir; eski Amerikan tarih yazımı bu süreci "*the winning of the West*" ["Batı'nın kazanılması"] (Theodore Roosevelt) olarak kutlamıştır. Bu devasa sürecin adı da Amerikan kökenlidir. Genç tarihçi Frederick Jackson Turner 1893 yılında, muhtemelen bugüne kadar Amerikan tarih yazımının en etkili metinlerinden biri olan bir makalesinde bu adı kullandı.[5] Turner hep doğudan batıya doğru ötelenen ve kendi döneminde durmuş, kapanmış bir "sınır bölgesi"nden söz ediyordu. Burada uygarlık ve barbarlık, asimetrik bir güç ve tarihsel hak dağılımı içinde birbirleriyle karşılaşmışlardı; öncülerin çabalarıyla özel bir Amerikan ulusal karakteri şekillenmişti; Amerikan demokrasisinin özel eşitlikçiliği varlığını, batının orman ve bozkırlarındaki topluluk yaşantısına borçluydu. "Sınır bölgesi"yle birlikte ilkönce ABD ulusal tarihinin yeni bir "büyük anlatı"sını mümkün kılan ve daha sonra genel, başka koşullara da aktarılabilir bir kategori olarak genelleştirilerek daha da geliştirilen bir deyim bulunmuştu.[6]

Frederick Jackson Turner'ın başlangıçtaki "sınır bölgesi" kavramı yüzlerce kitap ve makalede düşünce tarihi açısından yorumlanmış, Neo-Turner'cılar tarafından netleştirilmiş, eleştirenler tarafından temelden sorgulanmış ve daha ziyade pragmatik davranan tarihçiler tarafından kendi özel sorularına uygun hale getirilmiştir.

Turner'ın kavramı ve bununla bağlantılı olan genel ulusal geçmiş vizyonu Amerikan özalgısına, Turner'ın adının bilinmediği yerlerde bile damgasını vurmuştur. Sınır bölgesi mitinin kendi tarihi vardır.[7] Turner'ın özgünlüğü, hem bilimsel bir kategori olarak netleştirilmeye hem de ABD'nin tarihteki özel rolünün yorumlanmasında anahtar olmaya uygun bir kavram bulmuş olmasıdır. Turner'a göre "Batı"nın seyrek nüfuslu bölgelerinin yerleşilerek kullanıma açılması, 19. yüzyıl Amerikan tarihinin temel gerçeğiydi. İleri doğru giden sınır bölgesiyle birlikte "uygarlık" da el değmemiş doğanın içlerine doğru ilerliyordu. Bu "yaban"da yerlilerin yaşaması bakımından, insanlar toplumsal evrimin farklı "aşama"larında buluşuyorlardı. Sınır bölgesi coğrafi açıdan hareketli olmakla kalmıyor, bir sosyal hareketlilik uzamı da açıyordu. *Transfrontiersmen* [sınır ötesi adamlar] ve aileleri, doğayla ve "doğa halkları"yla mücadele ettikleri öncü çalışmada, maddi olarak ortaya bir şey koyabiliyorlardı. Kendi talihlerini kendileri yaratıyor ve aynı zamanda yeni tipte bir toplum inşa ediyorlardı. Bu toplum –yalnızca Avrupa'yla değil, Amerika'nın doğu kıyısındaki daha sabit ve daha hiyerarşik toplumla da kıyaslandığında– koşulların, yaşam fırsatlarının ve zihniyetlerin alışılmadık ölçüde eşitliğiyle karakterize ediliyordu.

Aynı zamanda bir vizyoner ve özenli bir araştırmacı olan Turner, çok çeşitli sınır türlerini birbirinden ayırdı. Yandaşları bu tür sınıflandırmaları daha sonra ifrata vardırdılar. Bu da, tarihsel görünüş biçimlerinin sonsuz çeşitliliğinin gerçekten genel bir temel kavramına uyum sağlama denemesiydi; böyle bir model oluşturmada bu deneme eksik olamazdı. Örneğin neo-Turner'cılar arasında en etkili isim olan Ray Allen Billington, batıya doğru ilerlemede birbirini izleyen altı "bölge" ve "itki" ayırdı: İlkönce kürk tüccarları geliyordu, daha sonra büyükbaş hayvan çobanları, üçüncü olarak madenciler, dördüncü sırada [öncü çiftçiler] onlardan sonra donanımlı çiftçiler ve son olarak da sınır bölgesini tamamlayan ve kalıcı şehirli toplumu kuran kentli öncüler geliyordu.[8] Eleştirmenler fazla idealleştirici buldukları bu sıralamaya kuşkuyla baktılar, burada siyasi-askeri boyutu eksik gördüler ve belirli bir sınır bölgesinin "açılmasından" ve "kapanmasından" ne anlaşılması gerektiğini sorguladılar. Turner'ın kendisi de net bir tanımdan açıkça kaçındı. Turner'cı dinamizmi devralan ama "uygarlık" ile "boşluk" arasındaki keskin sınır çizgisinin yerine "temas bölgesi" kavramını

koyan yeni sınır bölgesi araştırması da şimdiye kadar kavramın geniş kabul gören bir tanımlamasını ortaya koyamadı.

Turner'dan ayrılan bir tanımlama geleneği –Walter Prescott Webb bu geleneğin en önemli yazarıdır– geriye dönüp dünya tarihine baktı ve özellikle sınır bölgesinin aktif, "organik" karakterini, yani kendisiyle temas eden şeyi değiştirme yeteneğini vurguladı.[9] Bu düşünce, Wallerstein'in periferik bölgelerin dinamik bir dünya sistemine dahil edilmeleri konseptine isim babası oldu. Alistair Hennessy dikkate değer bir karşılaştırmalı denemesinde, tüm sınır bölgesi süreçlerinin toplamını, kestirmeden "Avrupa kapitalizminin Avrupalı olmayan bölgelere yayılmasının tarihi" olarak, meta ve para ekonomisinin ve Avrupalı mülkiyet anlayışlarının sonsuz çayırlardaki denize uzak bölgelerde: Kanada bozkırlarında, ABD'nin batısındaki Great Plains'de [Büyük Ovalar], Arjantin pampalarında, Güney Afrika Veldt'inde, Rus ve Orta Asya steplerinde ve Avustralya *outback*'inde [Avustralya'nın orta bölgesi] geri döndürülemez bir biçimde yayılması olarak gördü.[10] Dünya tarihsel analizin büyük ustası, William H. McNeill, Turner'ın konseptini Avrasya'ya uyguladı ve bu sırada bizzat Turner için özel bir önem taşıyan özgürlük temasını ele aldı. McNeill sınır bölgesinin çift anlamlı olduğunu düşünüyor: Bir yandan tamamen siyasal ve kültürel bir kopuş çizgisidir, ama diğer yandan da daha güçlü yapılanmış toplumların ve kalıcı bir biçimde iskân edilmiş çekirdek bölgelerin olanak vermediği özgür uzamların açılmasıdır. Örneğin genellikle sınır bölgelerine yerleşen Yahudilerin konumu, daha az akışkan koşullara göre açıkça daha iyiydi.[11]

Sınır bölgesini harita üzerinde sınırları gösterilebilen bir *uzam* olarak görmek mi gerekir? Onu özel bir konumlanış olarak anlamak için bazı nedenler var. O zaman yeterince geniş, ama pek de muğlak olmayan bir tanımlama şöyle verilebilir:[12] Bir sınır bölgesi, sadece sınırlı bir yerellikte değil, daha geniş bir uzamda yer alan bir süreç ve temas durumudur; burada belirli bir toprakta farklı etnik kökenden ve kültürel yönelimden (en azından) iki kolektif genellikle şiddet kullanır veya kullanma tehdidinde bulunurken, birbirleriyle temaslarını korurlar; bu ilişkiler bütünlüklü ya da kuşatıcı bir devlet ve hukuk düzeni tarafından düzenlenmemiştir. Bu kolektiflerden biri istilacı rolünü oynar. Üyelerinin birincil ilgisi toprağın ve veya diğer doğal kaynakların ele geçirilmesi ve sömü-

rülmesidir. Özel bir sınır bölgesi türüyse, öncelikle kişisel inisiyatiften doğar ve yalnızca ikincil olarak devletin-imparatorluğun korumasından yararlanır ya da devlet tarafından bir hedefe yönelik olarak araçsallaştırılır. Yerleşimci ne asker ne de devlet görevlisidir. Sınır bölgesi kimi zaman uzun süre kalıcı olan, ama genel olarak geçici bir yüksek sosyal kararsızlık durumudur. İlkönce (en azından) iki yerel sınır bölgesi toplumu karşı karşıya gelirler ve dışarıdan başlatılmış müdahaleci değişim süreçlerine dahil edilirler. Çok ender durumda (*inclusive frontier*: kapsayıcı sınır bölgesi) –daima etnik bir tabakalaşma halindeki– melez bir toplum olarak iç içe geçerler, bu toplum melezleşme haliyle özellikle Kuzey Amerika'da beyaz Protestan aile reislerinden oluşan saygın toplumun "yeraltı"nda var olur.[13] Kural olarak, kararsız denge koşulları bir tarafın aleyhine bozulurlar, daha sonra bu taraf daha güçlü kolektifin pekişen ("modernleştirici") sosyal bağlamından dışlanır, sınır dışı edilir hatta sürülür. Zayıf tarafın güçlü tarafa ekonomik olarak bağımlı hale gelmesi buraya varan yolda bir ara aşamadır. Sınır bölgesi, özel kültürel özalgıların iletişiminin –örneğin melez dillerin (*pidgin*) oluşturulmasıyla– kurulması ve abartılması için alanlar açarken, en önemli çatışma hatları kültürel olmayan alanlarda yer alır: Bir yandan toprak mücadelesi ve toprak mülkiyeti kavramlarıyla hak iddialarının garantilenmesi söz konusudur; diğer yandan işin örgütlenmesinin farklı biçimleri ve emek piyasalarının düzeni söz konusudur.

İstilacılar ihtiyaca göre üç kendini haklı çıkarma modelini tek tek ya da birleştirerek ortaya koyabilir:

- Fatihin, diğer tarafın muhtemel mülkiyet haklarını geçersiz ilan etme hakkı;
- Daha 17. yüzyıl Püritenlerinde yaygın olan, avcıların ve toplayıcıların ya da çobanların yaşadığı toprakları "sahipsiz", özgürce tarıma açılabilir ve işlenmesi gerekli topraklar olarak gören *terra nullis* doktrini;
- Çoğu zaman ikincil bir ideolojikleştirme olarak gelen, "vahşilere" karşı uygarlaştırıcı misyon düşüncesi.

Bugün sınır bölgesi kavramı gündelik dilde, girişimci ruhun ve yenilik hazzının kâr elde etmeye yöneldiği düşünülebilecek çok çeşitli durumlar için kullanıldığı halde, tarihsel sınır bölgesi durumlarında modernlik öncesi koşullardan çıkışın aurası vardır. Bir

sınır bölgesi durumunun geliştiği bir alan, modernliğin büyük teknik makro sistemlerine dahil edildiğinde, sınır bölgesi karakterini hemen yitirir. Doğanın evcilleştirilmesi de çok geçmeden büyük şirketlerin kaynak sömürüsüne dönüşür. Örneğin demiryollarının gelişi mevcut nazik dengeleri bozmuştur ve bu yalnızca ABD'nin batısında olmamıştır. Bu yüzden sınır bölgesi özel yönleri olan toplumsal bir konumlanıştır; özü gereği buharlı lokomotifin ve makineli tüfeğin arifesindeki bir ara döneme aittir.

Sınır Bölgesi ve İmparatorluk

Sınır bölgesi ve imparatorluk arasında nasıl bir ilişki vardır?[14] Burada her şeyden önce uzamsal açıdan argümanlar öne sürmek gerekir. Ulus-devletlerin sınırlarında hiçbir zaman sınır bölgesi uzamları olmadı. Sınır bölgeleri yalnızca, birincisi ülke sınırlarının net olarak çizilmediği ve ikincisi, devletleşmenin körelmiş bir halde kaldığı ya da boşluklu olduğu yerlerde ilk istila evresinden sonra da tutunabilirler. Sınır bölgesi bakış açısından, "devlet" nispeten uzaktır. İmparatorlukların sınırları tipik bir biçimde sınır bölgesidirler ama her zaman da öyle değillerdir. İmparatorluklar yayılmayı durdurduklarında, sınır bölgeleri hâlâ mevcutsa, artık potansiyel ilhak bölgelerini değil, daha ziyade dış tehditlere karşı güvenlik açısından yumuşak karınları oluştururlar. Daha sonra da savunma çeperi olarak algılanan yerin ötesinde denetlenmemiş ve denetlenemeyen uzamlar söz konusudur: Son ileri karakolun ötesinde kalan, gerillaların veya atlı savaşçıların ansızın belirebilecekleri arazilerdir. 19. yüzyılın İngiliz imparatorluğunda Hindistan'ın *kuzeybatı* sınırı böyle hassas bir savunma bölgesiydi; özel savaş türlerini, ilk planda da bir bakışta görülemeyen arazide hafif donanımla sürdürülen "dağ savaşı"nı gerekli kılıyordu; Kafkasya'da Ruslar ve Cezayir'de Fransızlar benzeri sınır savaşları yaptılar.[15] Bundan farklı olarak, İngiliz Hindistan'ının *kuzey* sınırı bu türden bir güvenlik boşluğu oluşturmuyordu. Daha ziyade devletler arasında yapılan ayrıntılı müzakerelerle üzerinde anlaşılmış devletler arası bir sınırdı, yani *frontier* değil *border*'dı.[16] Afrika ya da Güneydoğu Asya gibi, birden fazla güç tarafından sömürgeleştirilmiş bölgelerde, Avrupalı sömürgeci güçler arasında çizilmiş sınırlar, müzakere edilmiş sınırlardı, yani *borders*'tı. Yine de bu sınırlar

genellikle yerel olarak çok az belirleyici etkiye sahiplerdi, çünkü sömürgeler arasındaki egemenlik sınırlarının politik coğrafyasının üstünü çoğu zaman bir sınır bölgesinin coğrafyası örtüyordu. Ova sakinleri ile yayladaki etnik topluluklar arasındaki temas alanında çoğu kez sınır bölgesi durumları oluşuyor, zaman zaman dinsel farklılıkların da eklenmesiyle bu durumlar ek bir profil kazanıyorlardı. İki ya da daha fazla sömürgeci gücün modern teritoryal devlet kavramlarıyla, bölgeler üzerinde tartıştıkları yerde artık sınır bölgelerinden değil "sınır ülkelerinden" söz etmek gerekir. Turner'ın öğrencisi Herbert Eugene Bolton'ın önerdiği bir kavrama göre, bu *borderlands* [sınır ülkeleri] "sömürge toprakları arasındaki tartışmalı sınır alanları"[17] olarak tanımlanıyor. Yerlilerin bu *borderlands*'daki davranış olanakları bir sınır bölgesindekinden farklıdır, rekabet halindeki istilacıları bir ölçüde birbirlerine karşı kullanabilir ve farklı sınır çizgilerini aşabilirler. Gelgelelim, bir anlaşmaya varılması yerel halkın aleyhine olur. Uç örneklerde bazen tüm bir halkın sınır ötesine sürüldüğü, ya da daha 18. yüzyılda Çarlık İmparatorluğu ile Qing İmparatorluğu sınırındaki gibi, pazarlıklar sonucu aktarmalar yapıldığı görülür.

Bazen imparatorluklar sınır bölgelerine ihtiyaç duyarlar, bazen de bu onlara dayatılır. Sömürgeci merkezlerin sınır bölgeleriyle ilişkisi her zaman muğlaktır. Sınır bölgeleri sürekli karmaşa içindedirler ve bu yüzden bir imparatorluk için, fetih evresinden *sonra* çok önemli hale gelen huzur ve asayişe karşı kaçınılmaz olarak bir tehdit oluştururlar. Silahlı özel sınır öncüleri, (modern) sömürgeci devletin de olabildiğince kurmak istediği şiddet tekeline zarar verirler. Bu yüzden sömürgeci bir gücün denetimindeki bir alanın kenarında yer alan bir sınır bölgesi, imparatorluğa "henüz dahil olmamış" ya da "artık dahil olmayan" bir bölge olarak, geçici bir durum diye tanımlanamayabilir. İmparatorluklarda özel sınır bölgesi toplumlarına ulus-devletlerdekinden daha uzun süre tahammül edilir; ulus-devletlerde ise sınır bölgelerine ancak doğal çevrenin dayattığı durumlarda hoşgörü gösterilebilir. Bununla birlikte, bir sınır bölgesinde saf haliyle imparatorluk düşüncesi gerçekleşiyor değildir. Sınır bölgesi daha ziyade, tahammül edilen bir anormalliktir. Daha genel konuşursak, yerleşimci kolonyalizm ve imparatorluk tamamen farklı iki şeydir. Emperyal bir yönetici merkezin gözünden yerleşimci, askeri açıdan güvensiz bir

sınıra gönderilip oraya yerleştirilmiş bir "Wehrbauer"* [savunma köylüsü] değilse, kendi içinde bir çelişkidir: Bir yandan "ideal işbirlikçidir" (Ronald Robinson),[18] diğer yandan Amerikalıları çiftliklerinde zorla çalıştıran İspanyol *conquistadore*'lerinden, Güney Rodezya'nın 1965'te imparatorluktan tek taraflı bağımsızlığını ilan eden beyaz iktidar elitine kadar, büyük imparatorlukların idarecilerini siyasal açıdan hiç kimse yerleşimciler kadar öfkelendirmemiştir.

Sınır bölgesi kavramının son dönemde kazandığı en ilginç yeni anlam ekolojiktir. Turner yerleşimci sınır bölgesinin yanı sıra, belki de en önemli olan –ve farklı özellikteki– ikinci bir sınır türünü, maden sınırı anlamına gelen *mining frontier*'i ayırmıştır; bu sınır türü tamamen bağımsız olabildiği saf tarımsal konumlanışa göre çoğu kez daha karmaşık toplumlar yaratabilmektedir. Genel olarak topraktan çıkarılan kaynakların sömürülmesinin sınırlarından söz edilebilir. Burada ekonomik ama aynı zamanda ekolojik bağlamlar söz konusudur. Daha klasik yerleşim sınırında bile, ancak Turner'dan *sonra* "ekoloji" olarak adlandırılan şey büyük bir rol oynuyordu. Yerleşimciler tarımsal yöntemleriyle yeni çevrelere uyum sağlamak zorundaydılar. Hayvanlarla yaşıyor, büyükbaş hayvancılık yapıyor ve çok basitleştirerek söylersek, kendi sığır temelli uygarlıklarını yerlilerin bizon temelli uygarlıklarının karşısına çıkarıyorlardı. Sınır bölgelerinden söz edip de ekolojiyi hiç telaffuz etmemek mümkün değildir.

Turner'dan bağımsız başka bir düşünce yaklaşımı, başka bir yöne götürüyor. Amerikalı seyyah, gazeteci ve Orta Asya uzmanı Owen Lattimore 1940 yılında *Inner Asian Frontiers of China* adlı çığır açıcı kitabını yayınladı. Lattimore bu kitapta Çin'in tarihini, Çin Seddi'yle simgelenen çiftçi ve çoban kültürleri arasındaki, yani birincil olarak doğal temellerinden yola çıkılarak anlaşılan toplumsal yaşam tarzları arasındaki sürekli çatışma açısından yorumluyordu.[19] Lattimore kesinlikle coğrafi bakımdan determinist davranmıyordu. Tarla ile bozkır arasındaki temel çelişkiyi siyasal olarak şekillendirilebilir görüyordu. Çin ile periferisinde sürekli

* Modern Çağ'da imparatorlukların sınırlarını korumak için, sınır bölgelerine savunma amacıyla yerleştirdikleri köylüler. Genellikle bağımlı ve serf olan bu köylülere, bir saldırı durumunda imparatorluk birlikleri gelene kadar sınırları savunma görevi veriliyordu. Karşılığında özgürlüklerini kazanıyor ve vergilerden muaf da tutulabiliyorlardı - ç.n.

ortaya çıkan bozkır devletleri arasında, her iki tarafta da geniş bir manipüle edilebilir olanaklar yelpazesi gelişmişti. Bunların nihai temeli çoban-göçebeler ile çiftçiler arasındaki karşıtlık olarak kaldı. Yeni ekolojik ilginin ışığında, Turner'ın değinileri, Lattimore'un çok daha geniş tutulmuş bakış açısıyla kolayca birleştirilebilir.

İnsanın doğaya yönelik tüm –daha ziyade topraktan kaynak çıkartıcı– müdahalesini "sınır bölgesi" kavramı altında toplayan tarihçiler, yeni kaynaklar çıkarılan sınır bölgesi düşüncesiyle bağlantı kuruyorlar. Örneğin John F. Richards, Erken Modern Çağ'ın küresel çevre tarihini, her yerde ortaya çıkan "yerleşim sınır bölgeleri" kavramının kılavuzluğunda yazdı. 19. yüzyılda doruk noktasına ulaşan ve tamamlanan o süreç, daha erken Modern Çağ'da başlamıştı: Teknik açıdan üstün donanımlı yerleşimciler, o tarihe kadar çobanların ve avcı/toplayıcıların yararlandığı ama tarımsal anlamda "derin" işlenmeyen topraklara el koydular. Yerleşimci öncüler her yerde toprakların daha verimli kullanılması adına mevcut tarım ve av biçimlerine müdahale ettiler. Ormanları kestiler, bataklıkları kuruttular, kuru toprakları suladılar ve faunanın yararsız gördükleri bölümünü katlettiler. Aynı zamanda getirdikleri yeni yöntemleri de yeni çevre koşullarına uydurmak zorundaydılar.[20] Richard'ın büyük yapıtına göre, sınır bölgelerinin toplumsal, siyasal, ekonomik ve ekolojik yönleri birbirlerinden ayrılamaz. Richard'ın kendisi de tüm dünyadaki sınır bölgesi konumlanışlarını araştırmış ve böylece bu açıların her birini yeri geldiğinde ortaya koyabilmiştir. Bu bölümde böyle bölgesel bir eksiksizlik söz konusu edilemeyeceği için, doğal kaynakların açıldığı sınır bölgeleri, sonraki alt bölümlerden birinde yalnızca kısaca ele alınacak.

İhlal Etme ve Devletleştirme

Ekolojik yaklaşımın, sınır bölgesi süreçleri için hassaslığı artırma gibi bir yararı vardı. Sınır bölgeleri statik olarak betimlenemezler. Sınır bölgeleri donuk bir "sosyal dönüşüm" ifadesiyle yalnızca olduğundan az gösterilerek tanımlanabilecek sonuçların ortaya çıktığı sosyal-mekânsal konumlanışlardır. Bu süreçler farklı türden olabilir. Bunlardan ikisi özellikle yaygındır.

Grupların ekolojik sınırlar ötesine hareketleri "sınır bölgesi ötesi süreçler" olarak tanımlanıyor. Bunun güzel bir örneği, 18.

yüzyılın son üçte birinde, Güney Afrika'da ortaya çıkan Boer kafileleridir. Cape bölgesindeki verimli ve kolay sulanabilen topraklar azaldığında, Afrikaans dilini konuşan çok sayıda beyaz, Avrupa tarzında yoğun tarım yapmayı bırakıp yarı-göçebe bir yaşam tarzını benimsediler. İçlerinden bazıları, onda bir oranında oldukları tahmin ediliyor, Afrikalı topluluklara katıldılar. 19. yüzyılın başında karışık kökenli insanlar *griquas* adıyla kendi sosyal birliklerini, şehirlerini ve hatta devlet benzeri yapılarını (Griqualand East ve West) oluşturdular. Güney Amerika'da da buna benzer *sınır bölgesi ötesi süreçler* ortaya çıktı; ancak bunların yoksulluk koşullarında değil, hayvan bolluğunun büyükbaş hayvan ve at avlamaya izin verdiği yerde ortaya çıktılar. Bunun dışında Afrika ile Amerika arasında büyük benzerlikler vardı; her şeyden önce ülke içlerinde sınırları aşan bu toplulukları dışarıdan yönetmek mümkün değildi. Etnik-biyolojik karışımları da karakteristikti, bu karışım ancak 19. yüzyılda ırk doktrinleriyle ayırıcı bir şekilde yeniden şekillendirildi. Diğer örnekler de, Karayipler'deki korsan *buchaneers*, Avustralya'da *bush rangers* adındaki, büyük bölümleri eski suçlulardan oluşan ancak daha 1820'den itibaren devlet tarafından bastırılan savaşçı çeteleriydi.[21]

Sınır bölgelerinin devletleşmesi: Kolonizasyon ve sınır bölgesi şiddeti önceleri sürekli bir askeri destek olmadan yerleşebilmiş ve adalet sisteminde suç oluşturan ve yasalara uygun davranışlar arasında ayrım yapılmış, istisnalar hariç düzenli hukuk süreçlerine kesinlikle dikkat edilmiş olsa da, toprak mülkiyetini güvence altına alması gereken her yerde devlet daima işe el atıyordu. Hükümetlerin sınır bölgesi kolonizasyonuna genel katkıları, daha erken Modern Çağ'da toprakların pratikte işgal edilmesini toptan meşrulaştırmaları ve aynı zamanda, yerlilerin mülkiyet iddialarını açıktan açığa reddetmeleriydi. Sınır bölgesi rejimleri, devletin kadastro yürütme ve daha öncesinden toprakların ve arazilerin ölçümlenmesi ve paylaştırılması görevini ne kadar ciddiye alarak üstlendiğine göre farklılaşırlar. Yaygın kanıya göre çok anarşik bir ortam olan "Vahşi Batı"da toprak mülkiyetinin dağıtımı ve garantilenmesi özellikle erkenden ve özellikle katı kurallarla düzenlenmişti. Ne var ki hükümetler nadiren toprak mülkiyetinin belirli ellerde yoğunlaşmasına etki edecek kadar ileriye gitmişlerdir. Amerikan sınır bölgeleri ilkönceleri, görünüşe bakılırsa sınırsız toprak

arzlarıyla, toprakların nispeten eşit ölçüde dağıtıldığı genel refah ütopyasını ilkesel olarak gerçekleştirilebilir kıldılar. Bu da Thomas Jefferson'ın alt sınıfın olmadığı bir topluma ilişkin büyük vizyonuydu. Sınırsız bir toprak arzı kıtlık zincirlerini parçalayacaktı. Burada Kanada ile Arjantin arasında bir karşılaştırma yapmak öğretici olur. Her iki ülkede de sınır bölgesindeki arazi ilkin kamusal mülkiyet olarak görüldü. Kanada'da devletin toprak arzları, rizikoyu seven küçük tarım işletmecileri tarafından hareketliliğe büyük bir hazır oluş içinde kabul edildi; arazi spekülasyonu da erkenden başlamıştır. Buna karşılık Arjantin'de toprak büyük toprak sahiplerinin eline geçti. Küçük çiftçiler de büyük toprak sahiplerinin topraklarını genellikle elverişli koşullarda kiraladılar. Ne var ki uzun vadede, Arjantin'de eşitlikçi ilişkiler bekleyenlerin hepsi hayal kırıklığına uğradı. Benzer çevre koşullarında ve dünya pazarıyla kurulmuş benzer ilişkilerde, Kanada ve Arjantin birbirine zıt mülkiyet yapıları olarak geliştiler. Bunun bir nedeni de, Arjantin'de devletin daha ziyade büyümeye yönelik, ihracat bağlantılı bir politika yürütmesi, Kanada devletininse, sosyal düzen hedeflerini daha ön plana koymasıydı. Kanada'da iktidardaki oligarşi kendi toprak mülkiyetiyle ilgilenmiyordu, Arjantin'dekiyse ilgileniyordu.[22]

2 Kuzey Amerika'da "Vahşi Batı"

İstisna Olarak ABD Sınır Bölgesi

ABD'deki sınır bölgeleri özellikle, yaklaşık olarak 1840 ile 1890 yılları arasındaki dönemde, birçok nedenle diğerlerinden ayrılır:

Birincisi. 19. yüzyılda başka hiçbir yerleşimci kolonizasyon hareketi benzer bir demografik ağırlıkta değildir. Burada bir kıtanın demografik olarak doldurulması, Avustralya örneğinden daha da fazla söz konusuydu. Bu durum yerleşim sürecinin uzun erimdeki toplamı için de, olağanüstü hızla yaşanan tekil olaylar için de geçerliydi. California'da yaşanan altına hücum hareketi, ABD tarihindeki bu süreçle bağlantılı en büyük göç hareketiydi. Sadece 1849 yılında 80.000 insan California'ya akın etti. 1854 yılında orada 300.000 beyaz yaşıyordu. Daha az bilinen ve 1858 yılında gerçekleşen Colorado'ya yönelik *gold rush* [altına hücum] da aynı boyutlardaydı.[23] Yapısal açıdan benzer *hücumlar* Güney Afri-

ka'daki Witwaterstrand'da, Avustralya'daki New South Wales'de ya da Alaska'da da yaşandı; ne var ki bunlar daha dar bir bölgede yaşanmıştı ve devasa bir ülke boyunca kolonileştirerek ilerlemeyle çok sıkı bağlantıları yoktu.

İkincisi. Başka hiçbir sınır bölgesi, doğrudan sınır alanının ötesinde topluma büyük ölçüde damgasını vuracak bir etkide bulunmamıştır. Başka hiçbir yerde sınır bölgesi toplumunun yapıları, ulusal bir genel bağlama daha başarılı bir biçimde entegre olmamışlardır. Amerikan Batısı, "ülke içi bir kolonyalizm"in geri kalmış bir kenar bölgesi halinde gelişmiş *değildir.* Bu durum, başka şeylerin yanı sıra ABD'nin coğrafi özelliğiyle de bağıntılıdır: Pasifik sahili boyunca, yüzyıl ortasındaki altına hücumdan sonra olağanüstü ekonomik dinamiğe sahip bir bölge ortaya çıkmıştır; bu bölge ağırlıklı olarak yayılmacı toprak ele geçirme mekanizmalarıyla gelişmiş *değildir.* Asıl sınır bölgesi, uzun süredir dinamik olan doğu sahili ile kıtanın diğer deniz kıyısında yer alan başka nedenlerle ekonomik yükselişe geçen bir bölge *arasında* yer alıyordu. Kelimenin tam anlamıyla bir "orta"ydı. Yapılması gereken temel *sosyal* tarihsel ayrım, iki sınır bölgesi toplumu türü arasındadır: Bir tarafta çiftliklerin ve orta tabakanın yaşadığı küçük kırsal şehirlerin batısı, ailelerin, dinin ve birbirine sıkı sıkıya bağlı toplulukların damgasını taşıyan bir batı. Bunun karşısında büyükbaş hayvan sürülerinin, altın arayıcılarının ve askeri ileri karakolların belirlediği, çok daha fırtınalı bir öncüler batısı yer alıyordu. Buradaki karakteristik sosyal tip genç, aile bağları olmayan erkek işçiydi, genellikle yalnızca mevsimsel çalışıyordu, çok hareketliydi ve tehlikeli iş koşullarına maruz kalıyordu. Altına hücumdan sonra California'da oluşan toplum da, bölgesel bir özel biçim olarak bu koşullara ekleniyordu. Bu toplum geleneksel Batı'nın bazı özellikleriyle o kadar açık bir biçimde çelişiyordu ki, Pasifik California'sının "Batı"ya dahil olup olmadığı, dahilse hangi anlamda olduğu uzun süre tartışılmıştı.

Üçüncüsü. ABD sınır bölgesi 19. yüzyılda Amerikan yerlilerine karşı istisnasız dışlayıcılıkta etkili bir mekanizmaydı. Güney Amerika'da da durum aynıydı; Asya ve Afrika'da ise tek tük bölgelerde yerli halk için daha büyük hareket alanları kalmıştı. Daha önceleri Kuzey Amerika toprağında yerliler ile Avrupalılar arasında daha güçlü asimilasyon örnekleri de vardı. Fransızlar 18. yüzyılda yerlilerle, İngilizler ve İskoçlardan çok daha fazla bir tür *modus vi-*

vendi'ye (geçici anlaşma) ulaşmışlardı. Bugünkü New Mexico'da İspanyollar ile *pueblo*'lar arasındaki ilişki de yaklaşık bir güç dengesi koşullarında uzun vadede istikrarlı bir kapsayıcı sınır bölgesine varılmıştı.[24] Bu durum ABD'nin güç alanında yinelenmedi. Yüzyıl boyunca adım adım gelişen, yerlilere yönelik karakteristik davranış biçimi rezervasyondu [yerlilere ayrılmış bölge]. Kıtanın ortası yerleşimcilerle doldukça, yerlileri açık bir "yaban bölgeye" kovma olanağı azalıyordu. İç Savaş'ın ardından ve 1880'li yıllarda yerlilerle savaşların bitiminden sonra, çok sayıda dağınık özel bölge sistemi genel bir kural haline geldi. Yerli halkın kuşatılarak sınır dışına atılması uygulaması, başka hiçbir sınır bölgesinde benzer bir önem taşımadı – 20. yüzyılın Güney Afrika'sındaki Homeland sistemiyle belirli benzerlikler mevcuttur.[25]

Dördüncüsü. Sınır bölgesi, Turner'ın ona bir isim vermesinden çok önce, bilimsel bir kavram olarak da (yakın zamanlardaki, sınır bölgesini kahramanlıktan çıkarmaya yönelik bilimsel eğilimin pek dokunmadığı) popüler bir mit olarak da, ulusal bir tarih yapımının büyük bütünleştirici konusuydu. Daha Thomas Jefferson için 1800 yılında ABD'nin geleceğinin kıtanın batısında olduğu kesindi. 1840'lı yıllarda buna saldırgan dış politikanın haklı çıkarılması için tekrar tekrar yararlanılacak olan *Manifest Destiny** ideolojisi de eklendi. Bu anlamda bazı tarihçiler ABD'nin, Pasifik Okyanusu'ndaki balina avının koçbaşı işlevi gördüğü denizlerdeki yayılmasını, bir sınır bölgesinin kara sınırlarının dışına ötelenmesi olarak yorumladılar.[26] Kıtanın batısındaki toprakların açılması, ulus oluşturmanın Kuzey Amerika'ya özgü bir biçimi olarak görülmüştü ve halen de öyle görülüyor. Bu konunun, hemen *her* Kuzey Amerikan bölgesinin günün birinde kendi tarihinde bir "batı" olması nedeniyle de bütünleştirici bir etkisi var.

Amerikan Batısı hakkındaki olağanüstü zengin bilimsel araştırmaları burada özetlemek mümkün değil.[27] Batı'nın tarih yazımı, uç örneklerde sınır bölgesi kavramından tamamen kopmuştur. Bu da dikkatlerin sadece tek tek bölgelerin ve yerelliklerin tarihine yöneltilmesi sırasında, belirli bir zorunlulukla gerçekleşmiştir; çünkü böyle yapıldığında Turner'ın temel düşüncelerinden birinden, yani

* Aşikâr Kader; 19. yüzyıl ABD'sinde yerleşimcilerin Kuzey Amerika'ya yayılmasının bir kader olduğunu savunan inanç - ed.n.

farklı coğrafi ve sektörel sınır bölgelerinin nihayetinde birbirleriyle bağlantı oldukları, bir ve aynı süreci temsil ettikleri düşüncesinden vazgeçilmiş oluyordu. Amerikan bilimsel araştırmalarındaki, burada yakınlaştığımız bir başka doğrultu, Batı'nın coğrafi şeyleştirilmesine karşı çıkar. Burada yalnızca nesnel coğrafi ayırt edici özelliklerle betimlenebilen bir bölge değil, bağımlılık ilişkilerinin bir sonucu söz konusudur. Buna göre "Batı," harita üzerinde işaretlenebilen bir yerden ziyade özel bir kuvvet alanı türüdür. Diğer görelileştirmeler de bölgelerdeki çiftçiler ile yerlilerin basitçe karşı karşıya konulmasına indirgenemeyen çeşitliliğe ve 20. yüzyıldan yola çıkarak, Batı'nın şehirli karakterine işaret ediyorlar. 1930'lu ve 1940'lı yılların klasik Vahşi Batı filmlerinde hiçbir zaman şehirler görünmez; oysa bu filmlerin çekildiği dönemde Batı bölgeleri ABD'nin en yüksek şehirleşmiş yörelerine dahildiler. Tarihsel yorumlamanın gözden geçirilmeleri nadiren yalnızca ampirik bilgideki ilerlemelerden beslenirler. Bu yüzden, neo-Turner'cılarla karşıtları arasındaki tartışma yalnızca bilimsel araştırmadaki ilerlemeye başvurularak sonuçlandırılamaz. Her revizyonizmin siyasal nedenleri de vardır ve Turner ortodoksluğunu çürütme çabasında, biraz da Amerikan "istisnacılığı"nı eleştirme söz konusudur. Sınır bölgesi belirsizleşiyorsa, en azından bu bakımdan, Amerika'nın özel bir yol izlediğine dair iddialar da azalır.

19. yüzyılın küresel bir tarihi açısından bu arada ABD'nin biricikliği daha çok göze çarpıyor. Şehirleşme bahsinde, Yeni Dünya'da Avrupalı modellerin basitçe yeniden üretilmediklerini, orada varoşların gelişiminde özel bir yeni-Avrupalı yolun ortaya çıktığını ve bunun ABD'yi tipolojik olarak özellikle Avustralya'ya yaklaştırdığını gördük. Amerika'nın batısının fethedilmesi ve iskân edilmesi, Avrupalıların gözünde muazzam bir özel durum olmasaydı, böyle bir hayranlıkla yorumlanmaz ve bazı fantezilerin ve kurguların çıkış noktası olarak alınmazdı. Amerikalıların kendileri için "normal" bir ulusal tarih ortaya koyma çabasının karşısında, Avrupalıların, sınır bölgesinin Amerika'daki özel gelişmesinden duydukları şaşkınlık yer alıyor. Bu yüzden Avrupalılar Amerikan "istisnacılığı"nı, bazı Amerikalı tarihçilerin yaptığı kadar sert eleştirmezler. Güney ve Doğu Asyalı gözlerle bakıldığında Amerika'ya özgü tarzlar daha da netleşir: Böyle bir verimli toprak bolluğu karşısında sınırsız şaşkınlık. Asya'nın birçok bölgesinde daha 1800 yılında yüksek ve-

rimlilikteki yörelerin hemen hemen tamamı iskân edilmiş, kullanılmış ve toprak rezervleri tüketilmişti. Böyle bir açıdan Amerika bolluğun ve israfın vaat edilmiş ülkesi olarak görülüyordu.

Amerika Yerlileri

Kuzey Amerikan sınır bölgesinin kendine özgü karakteri vurgulanıyorsa, ilkönce Avro-Amerikalılarla yerliler arasındaki ilişkinin incelenmesi gerekir. Daha önce Karayipler'de, Orta ve Güney Amerika'da olduğu gibi, Avrupa istilasının sonucu olarak Kuzey Amerika'nın kadim yerlilerinin sayısı da açıkça azaldı. Beyazların yerlilere soykırım uyguladıklarına dair *genel* bir suçlama abartılıdır. Elbette bazı Amerikan etnik grupları tamamen ortadan kalkmıştır ve birinci sırada California yer almak üzere dramatik bölgesel ani değişiklikler olmuştur. 1796'da İspanyol yerleşimi başladığında California'da yaklaşık 300.000 yerli yaşıyordu, 1821 yılında İspanyol dönemi sona erdiğinde bu sayı hâlâ 200.000'di. Altına hücumdan sonra, 1860 yılında geriye yalnızca 30.000 yerli kaldı. Hastalık, açlık ve hatta çoğu kez cinayetler –önde gelen bir tarihçi bir "sistematik katletme programı"ndan söz etmişti– bu büyük azalmaya neden oldu.[28] Hayatta kalanlar için de büyük bir felaketti bu, çünkü California'nın beyaz toplumu entegrasyon seçenekleri sunmuyordu.[29]

Amerika yerlilerinde öncelikle büyük bir çeşitlilik göze çarpıyor. Tek bir yerli yaşam tarzı da ortak bir dil de yoktu, öyle ki beyazlara karşı direnişte askeri koordinasyon çok zor gerçekleşiyordu. Yelpaze batı düzlüğünün bizon avlayan sakinlerinden, tarım (tahıl, bakliyat) yapan yerleşik *pueblo*'lara ve koyun besiciliği ve gümüşçülükle geçinen Navajo'lardan en batıdaki özellikle dağınık örgütlenmiş balıkçılara kadar uzanıyordu.[30] 19. yüzyıla kadar birbirleriyle çok az temas kurmuş Amerika yerlileri arasında bütünlüklü bir yerli bilinci yoktu; istilaya karşı birleşik bir yerli cephesi oluşmadı ve çoğu zaman akraba ve komşu kabileler arasında dayanışma bile söz konusu değildi. Yerlilere, Avrupalıların müttefikleri olarak rağbet edildiği sürece, yerli politikası beyazları –İngilizleri, Fransızları, İspanyolları ve isyancı kolonicileri– birbirlerine karşı kullanmayı başardı. 1812 İngiliz-Amerikan Savaşı'ndan sonra böyle bir şey artık mümkün değildi. Kuzeyden organize

edilen, askeri bir kehanet ruhuyla tüm yerlilerin birleşik direniş göstermesi şansı kaçırılmıştı.[31] Gelecekteki tüm yerli savaşlarında saf değiştirmiş yerliler Avrupalı-Amerikalıların tarafında savaşacak ve lojistik destek sağlayacaklardır.

Yerlilerin çoğunun ortak noktası, teknolojik bir devrimden etkilenmiş olmalarıdır. 1680 yılında Kuzey Amerika'nın İspanyolların sömürgeleştirdiği güneyinden gelen atların yük ve binek hayvanı olarak kullanılması başka türlü tanımlanamaz.[32] Atlarla birlikte ateşli silahlar da geldi; bunları ilkin Fransızlar, yerli müttefiklerini İspanyollara karşı silahlandırmak için getirdiler. Atlar ve fitilli tüfekler, henüz beyaz bir adam görmemiş olan on binlerce yerlinin yaşamını, radikal bir biçimde değiştirdiler. Daha 1740'lı yıllarda da at sürülerinin, at ticaretinin, at hırsızlığının ve süvari savaşlarının mevcut olduğu bildiriliyor; 1800 yılında Mississippi'nin batısındaki yerlilerin hemen hemen tümü yaşam tarzlarını ata uyumlu hale getirmişlerdi. Kabileler kendilerini birer kentauros* olarak buldular. Bu durumda olanlar yalnızca ovaların kenarlarında, atalardan kalma toprakların kadim sakinleri değildi. Yerli halklar kısmen kendi göç hedeflerini izleyerek, kısmen de, örneğin Lakota Sioux'ları gibi, Avro-Amerikalılar tarafından batıya doğru sürülerek Büyük Ovalar'a yerleştiler ve bu sırada hem tarla tarımı yapanlarla hem de rakip atlı göçebelerle çatışmaya girdiler. Atlı avcılar ve savaşçılar (Sioux, Komançi, Apaçi vd.) arasında 1840 yılında görece kalıcı bir barış yapıldığı halde, göçebe ve yerleşik yerli kabileler arasında şiddetli çatışmalar devam etti: Bunlar İç Savaş'tan önceki kırk yılda Kuzey Amerika'da yaşanan en kanlı çatışmalardı.[33] Diğer yandan at sahiplerinin, karbonhidrat tedariklerini sağlama almak ve av ürünlerini (özellikle kurutulmuş et ve deri) Uzakdoğu'dan gelen nesnelerle değiştokuş etmek için bahçecilere ve tarla tarımı yapanlara ihtiyaçları vardı.[34] Böyle bir şey kesinlikle mümkün olabiliyordu; çünkü yerli tarımı basit teknoloji çerçevesinde (pulluk ve gübre kullanmadan) yüksek bir verimliliğe ulaşmış ve başlangıçta Avro-Amerikalılar da bundan yararlanmışlardı. 1830 yılında Büyük Ovalar'ın nüfusu daha önce olmadığı kadar kalabalıktı. O tarihlerde bu devasa yaşam alanını 60.000 yerlinin, 360.000 ile 900.000 arasında evcil atın, 2 milyon yabani

* Gövdesinin önü insan, arkası at olan mitolojik yaratıklar, at insanlar - ç.n.

atın, 1,5 milyon kurdun ve sayıları 30 milyona varan bizonun paylaştığı tahmin edilmiştir.[35]

Mississippi ile Rocky Dağları arasında yer alan doğudan batıya 8.000 kilometre ve kuzeyden doğuya 3.000 kilometre uzanan düzlüklerin tam olarak kullanıma açılması ancak atlar sayesinde olmuştur. At bir enerji transformatörü işlevi gördü. Otluk arazilerde biriktirilmiş olan enerjiyi –evcilleştirilemeyen büyük hayvanlardakinden farklı olarak– insanın yönetimine boyun eğen kas gücüne dönüştürdü.[36] Bundan böyle insan bizonların hızına yetişebiliyordu. Bizonlar artık tüm halkın katıldığı kitlesel avlarla uçurumlara doğru kovalanarak avlanmıyorlardı; at sırtındaki genç erkeklerin oluşturduğu küçük, hareketli gruplar tarafından vuruluyorlardı. Yeni av tekniği yerli topluluklarında bir devrime yol açtı. Kadınların emeği değersizleşti. Bundan böyle kadınlar birincil olarak kendi bağımsız gıda üretimlerinde değil, av ganimetlerinin işlenmesinde çalışıyorlardı. Diğer yandan bizon derisine yönelik talebin artışı, bu derileri işleyen kadınlara duyulan ihtiyacı artırdı. Bu yüzden bir erkeğin olabildiğince çok kadına ihtiyacı vardı. Kadınlar atlarla satın alınıyordu, bu nedenle de atların birikmesi kaçınılmaz hale geldi; bu da at hırsızlığını canlandırdı.[37] Erkeklerin av gruplarına dağılması, sosyal parçalanmaya ve hiyerarşinin ortadan kalkmasına yol açtı ama yeni işbirliği ve koordinasyon taleplerini de beraberinde getirdi. Aynı zamanda yerli topluluklar ve kabileler eskisinden daha hareketli hale geldiler, yine de devasa sürülerin göçlerini takip etmek zorundaydılar.[38] Büyük Ovalar'ın yerlileri ancak bu at-bizon kültürü sayesinde gerçek göçebelere dönüştüler. Yük atları ağır mülklerin, örneğin çadırların taşınmasını olanaklı kılıyordu. Bireysel mülkü olanın atlara ihtiyacı vardı, bu atlar da prestij mülkü olarak görülüyordu. Atlar ayrıca savaşta da avantajlar sağlıyordu. Yerlilerin savaşta da yaratıcılığa ve uyum sağlama yeteneğine sahip olması gerekiyordu. Çünkü yerli geleneklerde atlı savaş sanatı yoktu; 17. yüzyılda güneyde tanışılan İspanyolların ağır süvarileri bir örnek oluşturmuyordu. Atın çift işlevli olarak hem av hem de savaş için kullanılması gerektiği için, iki tekniği olabildiğince birbirine yaklaştırmak kaçınılmazdı. Bu yüzden yerliler hafif süvari teknikleri geliştirdiler ve içlerinden bazıları bu tekniklerde aşılmamış ustalıklar gösterdiler. Amerika yerlilerine ilişkin bir klişe olan usta atlı savaşçı imgesi, ancak özgür

yaşamlarının son evresinde ortaya çıktı. Yerlilerin ünlü at sanatı üç ya da dört kuşak boyunca gelişti; bu sanat belki de en çok, orada daha önce yaşayan grupları uzaklaştırdıktan sonra Güney Rocky Dağları'nın doğusundaki ve Arkansas Nehri'nin güneyindeki bölgeyi kontrol eden Komançi'lerde gelişmişti.[39]

18. yüzyılda yeni ortaya çıkan at-bizon kültürü temel olarak kuru iklimin tarıma uygun olmadığı yerde –yaklaşık olarak 99. Boylamın doğusunda– çevreye mükemmel bir uyum sağlama olarak kabul edilebilir. Ekolojik açıdan barışçıl, doğayla uyum içinde yaşayan Amerika yerlisi imgesi elbette, gerçeklikten uzak bir duygusallaştırmadır.[40] Daha geniş ticari çevrimlere yeni bağlanma kendi mecburiyetlerini de yarattı. Yerlilerle beyazlar arasındaki ilk kalıcı temaslar kürk ticareti sayesinde oluştu; Kuzey Amerika'nın ve Sibirya'nın içlerindeki avcılar ve tuzakçılar iki yüz yıl boyunca dünya ticaretiyle bağlantı içinde oldular. Bu bağlantı Avro-Amerikan "orman gezginleri"nin yüksek uyum yeteneği ve evlilikle oluşan ittifaklar sayesinde etnik sınırların ötesinde istikrarlılaştırıldı. Sırf bu yüzden güzel gösterilmesine de gerek olmayan kürk ticareti sayesinde Amerikan yerlileri ilk kez alkolle tanıştılar; bu uyuşturucu –tıpkı birkaç on yıl sonra Çin'de afyonun yaptığı gibi– toplulukların dayanışmasını ve direnç gücünü önemli ölçüde zayıflatacaktı. At-bizon kültürü dış pazarlarla olan bağları güçlendirdi. Bir yönde, yerliler ihtiyaçlarının artan kısmını satın alarak ve mübadele ederek karşılamak zorundaydılar. En katı beyaz düşmanları bile aracı tüccarlar üzerinden, doğudaki imalathane ve fabrikalardan bıçak ve tencere, halı ve kumaş almaktan imtina etmediler. Birçok yerli, (bizon avında üstünlüğü tartışılmayan) ok ve yayın yanı sıra kendilerinin üretemedikleri ve tamir edemedikleri ateşli silahları da almalarından sonra, bu alanda da ikmale ve ticari kanallara muhtaç kaldılar. Tersi yönde de, 1830 yılından sonra bizon kürkleri ve derilerinin *sınır bölgesi ötesi* ticarette balık ürünlerinden daha önemli hale gelmesiyle birlikte bizonların, kontrol edilemeyen pazar faktörleri tarafından monokültürel olarak sömürülmesi artış gösterdi. Sürülerin aşırı tüketilmesi daha o tarihlerde başladı. Kişi başına yılda 6 ila 7 hayvandan oluşan bir "hasat" (bugün bildiğimiz gibi), hayvanların yeniden üretimini tehlikeye sokmadan mümkün olabiliyordu. Bu sayının üstüne çıkılması, aşırı kullanım anlamına geliyordu.[41]

Talep uyaranlarına ekonomik açıdan rasyonel ama ekolojik açıdan akılcı olmayan bir tepki veren yerlilerin yaşam koşulları giderek ortadan kalktı. Bunda birden fazla faktör etkili olmuştu: bizon hastalıkları, kuraklık dönemlerinin daha sık yaşanması, bizonların yerini yerleşimcilerin ticari büyükbaş hayvan sürülerinin alması. Sonunda endüstrinin (örneğin transmisyon kayışı için) deri ihtiyacının artmasıyla birlikte, ek bir talep ortaya çıktı. Beyaz avcılar bu işe girdiler ve yerlilerin asla yapmadıkları bir kitlesel bizon kıyımı düzenlediler. Ortalama bir Avro-Amerikan bizon avcısı *günde* yaklaşık 25 hayvan vuruyordu. İç Savaş'ın bitişiyle 1870'li yılların sonu arasındaki zaman diliminde Büyük Ovalar'daki bizonların sayısı 15 milyondan numunelik birkaç yüz hayvana düştü.[42] Buradaki kâr elde etmeye yönelik ilgi, sinik bir biçimde, doğal olarak yetişen "vahşi" bizon sürülerinin yok edilmesiyle "uygar" sığır ekonomisine yer açıldığı ve aynı zamanda yerlilerin "barbar" yaşam tarzlarını terk etmeye zorlandıkları argümanıyla gizlendi. 1880 yılında Büyük Ovalar'ın bizon-at kültürü yok edilmişti. Yerlilerin yaşam koşulları ellerinden alınmıştı; varlıklarını sürdürecekleri kaynakları artık kontrol edemiyorlardı. Bir zamanlar bozkırın efendileri olan halkların şimdi tek çaresi rezervasyonlara gitmekti.

Yerleşimcilerin onların emek güçlerine sistematik bir biçimde ihtiyaç duymamaları yerliler için bir avantaj mıydı, yoksa bir talihsizlik miydi? Muhtemelen zorunlu çalışma ve köleleştirmeden oluşan bir yazgıdan kurtuldular, ama buna karşılık marjinalleştiler. Kimi yerlerde tek tük yerli kovboylar vardı ama bir yerli proletarya oluşmadı. Daha 17. yüzyılda, yerlileri çalışan alt sınıf olarak kolonyal topluma dahil etme çabaları başarısız oldu. Pazar ekonomisine en güçlü bir biçimde entegre edilenler California yerlileri oldu; ama bu onlara istikrarlı bir ufuk açmadı. Uyum sağlamak, nadiren direniş göstermekten daha etkili bir stratejiydi. Gitgide daha da aşırı güçlü hale gelen beyazların ilerlemesi, yerlilerin ticaret yaptıkları hareket alanlarını her yerde sınırladı. Tepkiler baştan itibaren birbirinden farklıydı, bu yüzden bir kural saptamak mümkün değil. Bu arada çok yakın komşular tamamen farklı davranış tarzları gösterdiler. Illinois yerlileri asimilasyon stratejisini benimsediler ve nerdeyse kendi kültürlerinden tamamen vazgeçtiler. Komşuları olan Kickapoo'larsa, Avrupalı olsun başka yerli kabileleri olsun, kendi topraklarına giren herkese karşı en şiddetli savaşları yürüt-

tüler. Uzun süre, beyazların en acımasız düşmanları olarak bilindiler. Askeri direniş 1812 yılına kadar kırıldığı, sonunda onlar da yaşadıkları bölgelerden sürüldükleri halde, kendi kültürlerini yine de önemli ölçüde koruyabildiler.[43]

Yerleşimciler

Kuzey Amerikan sınır bölgesinin iki yüzü var: Bir yandan yerlilerin sürülmesi, diğer yandan topraklara devlet ve özel kişiler tarafından el konularak ABD'nin ulusal mekânının genişletilmesi. Bu yüzlerin her birinin de kendi demografisi var. Yerlilerin tarafında nüfus gelişmesi sadece yaklaşık olarak sayılara dökülebilir. Avrupalılarla ilk temasın arifesinde yerlilerin sayısının ne olduğuna dair çok farklı tahminler yapılmıştır. 1,15 milyon olarak verilen sayı iyi temellendirilmiş görünüyor. 1900 yılında, torun kuşakların sayısı 300.000'di.[44] Göçle gelenlerin sayıları hakkında daha iyi bilgi sahibiyiz. ABD'nin resmi istatistiklerindeki gibi New England ve çok güneyde, Florida'ya kadar uzanan Atlantik eyaletleri dışındaki (yine Alaska ve Hawaii dışındaki) tüm ulusal bölge "batı" olarak tanımlanırsa, bu bölgede 1800 yılında yaklaşık 386.000 insan yaşıyor ve ABD'nin toplam nüfusunun yüzde 7,3'ünü oluşturuyorlardı. 1900 yılında bu batının nüfusu 44,7 milyondu, o tarihte toplam nüfusun yüzde 53'üydü. Yüzde 50 eşiği daha 1860'lı yıllarda aşıldı. Bundan sonra doğu ve batı bölgelerindeki nüfus yaklaşık olarak aynı hızda arttı.[45] Batıya yerleşilmesi, yalnızca Turner'ın söylediği gibi, boş alanların *yavaş yavaş* doldurulması şeklinde gerçekleşmedi. Pasifik sahilinin "Oregon-Trail" sayesinde doğrudan doğruya yerleşime açılmasıyla, birkaç yıl sonra da California'daki altın sınır bölgesinin açılmasıyla birlikte bir göç *sıçraması* yaşandı. Oregon-Trail eskiden caddelerin olmadığı bir dünyada, Missouri Nehri'nden Columbia Nehri'nin Oregon topraklarında (ancak 1859 yılında 33. Eyalet olarak birliğe alınmıştır) Pasifik Okyanusu'na döküldüğü yere kadar, stabilize bir karayolu bağlantısıydı. İlk yerleşimciler 3.200 kilometre uzunluğundaki bu hat üzerinden atlı arabalarla ve büyükbaş hayvan sürüleriyle 1842 yılında uzak batıya ulaştılar. Birkaç yıl içinde tuzakçıların ve tüccarların patikası olan bu yol, çok çiğnenmiş kıtalararası bir bağlantıya dönüştü. 1890'lı yıllarda, demiryolları yüzünden gereksizleşinceye kadar da kullanıldı.[46]

Batıya doğru hareketin gerçekliği, milyonlarca bireyin kararlarıyla yaratıldığı halde, aynı zamanda bir bütün olarak büyük bir siyasal vizyonun parçasıydı. Bu konudaki temsilciliğini Thomas Jefferson'ın yaptığı kurucu kuşak için, ABD'nin batıya yönelmesi muhteşem bir uzam ütopyasını gerçekleştirme olanağını açtı. Jefferson'ın görüşüne göre, ABD, öncelikli olarak zamanda değil uzamda gelişerek, eski Avrupalı toplumların çöküşünden kaçınma fırsatı elde edebilirdi. Daha en baştan başka bir düşünce, bu mekânın genel esenlik için ve kişisel zenginleşme için kullanılması, hatta sömürülmesi gerektiği düşüncesi de bu görüşle bağlantılıydı.[47] Jefferson'ın ABD'nin doğusu ve batısı için ideali, ailesiyle birlikte kendine yeterli topluluklar içinde yaşayan ve genel konuları demokratik yoldan halleden küçük girişimci olarak çiftçiydi. 19. yüzyılda batıya yerleşilmesinde de bu ideal bir imge olarak kaldı, devlet tarafından sürekli yasalarla desteklendi ve 1862 yılında Başkan Abraham Lincoln'ün Güney eyaletlerinin köleciliğine sosyal politik bir karşılık olarak düşünülen Homestead Act (arazi yasası), özellikle vurgulandı. Bu yasa bir ailenin reisi olan her yetişkin erkek yurttaşa, batıdaki kamusal topraklardan yaklaşık 65 hektar genişliğindeki bir araziyi, beş yıl boyunca sürekli olarak işlemesi koşuluyla adeta parasız veriyordu. Gerçeklik çoğu zaman farklıydı. Şehirli güneyden gelen ve ilkönce çiftlik ve arazi hakkını alan çok sayıda aile, topraklarını elden çıkarttılar ve bu topraklar çoğu kez spekülatörlerin eline geçti. Emlak komisyoncusu ve arsa spekülatörü de, yoksul ve yontulmamış öncü kadar, sınır bölgesinin karakteristik bir figürüdür.

Sınır bölgesi mitolojisinde sık sık kutsanan, yerleşimcilerin hareketliliği, içlerinden birçoğu için daha ziyade acı bir zorunluluktan ibaretti. Toprağı, kullanılabilir ve satın alınabilir olduğu yerde aramak gerekiyordu, çatışmalardan kaçınmak için yola devam ediliyordu ve her defasında yine sürdürülemeyen konumlara varılıyordu. Sınır bölgesindeki çok sayıda başarı öyküsünün yanında, daha az bilinen başarısızlık deneyimleri de vardır. Doğu şehirlerinden gelen yerleşimciler, hemen hemen hiçbir altyapının bulunmadığı ve çoğu kez devlet otoritelerinin etkin bir korumasının da olmadığı batıdaki sert yaşama hazır değillerdi. Birçokları yabanıllaşma ve aşılmış bir uygarlık düzeyine geri düşme korkusu içinde yaşıyorlardı.[48] Doğu şehirlerinde yaşayanların bazıları da bu tahmini paylaşıyorlardı. Sınır bölgesinin yavaş yavaş mitolo-

jikleştirilmesi, şehirli bakışıyla yaptıkları bu aşağılayıcı değerlendirmeyi tamamen değiştirmedi. Şehirlilerin göçebelere karşı genel aşağılaması, bu hareketli sınır öncülerine de aktarıldı, o dönemde yapılan yorumlarda sık sık dünyanın başka bölgelerindeki halkların ve kavimlerin göçleriyle bağlantı kuruluyordu; çoğu kez sınır bölgesindeki "Tatarlar"dan söz ediliyordu.

Kalıcı kasaba toplulukları oluşuncaya kadar, erkek öncüler, yerleşilmiş "uygar" hinterlanttan eş bulmak durumundaydılar – bu da sürekli bir gidiş geliş hareketiydi. 18. yüzyılın kürk tüccarlarından farklı olarak etnik sınırı aşan evlilikler ayıplanıyordu. Sınır, en azından teoride "beyaz" kalmak zorundaydı. Hıristiyan küçük aile kendini etnik sınır üzerinden, net roller ayrımıyla yeniden üretiyordu. Erkek dışarıdaki dünyayı fethedecek, kadında evde namus ve haysiyeti koruyacaktı. Bir yandan bağımsız, diğer yandan komşu ağlara dahil olmuş çekirdek aile ideali, dünyanın hemen hemen başka hiçbir yerinde Kuzey Amerika'nın batısındaki kadar sarsılmaz bir biçimde savunulmuş değildir.[49] Aynı zamanda bir aile ve küçük işletme olan özerk öncü aile normundan sapmalar, yalnızca bireyci altın arayıcıları ve yıkayıcıları arasında görülmüyordu. California'da topraklar hızla büyük toprak sahiplerinin eline geçti; orada tarım da baştan itibaren agresif kapitalist bir tarzda yapılıyordu; göçmenlerin büyük çoğunluğunun burada yalnızca topraksız ücretli işçiler olarak bir geleceği vardı.[50] Bu sisteme çiftlik yardımcısı ya da çiftlik kiracısı olarak girenler de, yükselmeyi nadiren başarıyorlardı. İkinci kuşaktan göçmenler de görece kötü bir durumdaydılar; örneğin kıtadan gelen İrlandalılar ve Avrupalılar, kendilerine ait bir toprak edinmeyi başaramayıp bağımlı pozisyonlara düşüyorlardı.

Güneybatıda alt tabakanın tarım işçileri ve madencileri büyük ölçüde Meksikalılardan oluşuyordu, bunlar çoğu kez ayrımcılığa uğruyor ve sömürülüyorlardı; bu durum ağırlıklı olarak, ABD'nin Meksika'ya saldırısının bir sonucuydu, 100.000 Meksikalı bir gecede Birleşik Devletler uyruğu olmuştu. Elbette, ırkçı düşünüş tarzlarının da bunda bir rolü vardı.[51] Sınır bölgesinde, Turner'ın anladığı anlamda, vatansever bir Amerikalı olarak batıya doğru yola çıkmış klasik yerleşimcinin yanı sıra mümkün olan bütün diğer etnik gruplar da bulunuyordu: Bireysel olarak ve çoğu kez topluluk halinde de Avrupa'dan (örneğin İskandinav ülkelerinden) ilkönce doğu şehirlerinde iklim koşullarına alışmadan *doğrudan*

doğruya batıya gelmiş olan göçmenler, hür ve köle siyahlar (bazıları da yerli kabilelerin iş köleleriydi), altına hücumdan sonra ve demiryollarının inşa edilmeye başlamasının ardından daha da artarak Çinliler. Sınır, 19. yüzyılın ikinci yarısında etnik olarak doğudaki şehirli toplumlardan daha renkli bir görünüm sergiliyordu. Onlar gibi otomatik bir "kaynaşma potası" da olmamıştı.[52] Sınır bölgesi beyaz derililerle Kızılderililer arasında "ikili" bir karşılaşmaya indirgenemez. Yerleşimciler arasında da şehir uzamındakine benzer bir ten rengi hiyerarşisi belirgindi.

Avrupa'nın birçok yöresindeki durumlarla karşılaştırıldığında, Kuzey Amerikan sınır bölgesinde uygun fiyata toprak sahibi olmak görece kolaydı. Genellikle devletten satın alma ya da açık artırma yoluyla toprak alınıyordu. Birim yüzey başına asgari fiyatlar ve asgari işletme büyüklüğü yasal olarak saptanmıştı. Toprağın devlet tarafından bedelsiz olarak hediye edilmesi nadir gerçekleştiği ve üstelik spekülasyon amaçlı istismarın karşısında nadiren hukuksal engeller bulunduğu için, yerleşimcilerin çoğu finans sorunuyla karşı karşıya kaldı.[53] Bunun sonucu da, öncülerin salt geçim ekonomisiyle kendi kütük evlerinde yaşayamamalarıydı. Hangi yerleşimcilerin ne ölçüde, nerede ve ne zaman pazar ilişkilerine bağlandıkları, uzun süredir tartışmalı bir noktadır. Hiç kuşkusuz ticarileşmenin artması yönünde genel bir eğilim vardı. Yüzyılın ortasından sonra, tarımsal sınır bölgesindeki egemen sosyal tipi, kendi başının çaresine bakan köylü değil, girişimci düşünen çiftçi oluşturuyordu. Toprak asla ideolojinin vaat ettiği gibi kolayca el altında bulunmuyordu. Her zaman *iyi* topraklar için rekabet vardı ve bu toprakların elde edilmesinin ve kullanıma açılmasının maliyetlerinin işletmecilik açısından karşılanması gerekiyordu. Büyük Ovalar'ın bizonlardan ve yerlilerden "temizlenmesi"nden sonra buralarda, Texas'tan başlayarak, büyükbaş hayvan baronlarının büyük işletmeleri yayıldı, bu iş önemli ölçüde büyük şehirlerdeki kaynaklardan ve İngiliz sermayesiyle finanse ediliyordu. Başka kıtalardaki sınır bölgesi konumlanışlarında olduğu gibi, Kuzey Amerika'nın büyükbaş hayvan ekonomisi bir *big man economy*'ye dönüştü.[54] Sınır deneyiminin farklılığı, her defasında ön planda yer alan sorunlara da yansıyor. Burada, Turner'ın aşama aşama sosyal evrim düşüncesi boyunca düşünülmüş olan eşitsizlikler söz konusudur. Yerlilerin tehdidinin genel olarak sona ermesinden sonra,

çiftçilerin güneydeki Texas'tan Kuzey Dakota'ya kadar uzanan Büyük Ovalar'da 19. yüzyılın tipik sorunlarına –ipotekler, demiryolu tarifeleri, gündelik hayattaki nakit para– çözüm bulmaları gerekiyordu. California'daysa şimdiden, 19. yüzyıl için karakteristik olacak konular –su tedariki, meyve yetiştiriciliği, Pasifik ötesi ticaret, şehirlerdeki emlak piyasaları– tartışılıyordu. Burada su gelişigüzel bir sözcük değildir. Batı'daki en vahim ekolojik sorun suydu. Sınır bölgesi mitolojisinde doğal kaynakların "sınırsızca" kullanılmasının hayali kurulurken, buna *bir* kaynağın, yani suyun daha en baştan itibaren kıt olduğu itirazında bulunmak gerekir.[55]

Yerli Savaşları ve Revolver Terörü

Bir sınır bölgesi konumlanışı hemen her zaman bir şiddet ilişkisini de içerir. Kuzey Amerika Batı'sı bunun paradigmatik bir örneğidir. 1609-1614 yıllarında Virginia'daki ilk İngiliz-Powhatan* savaşından 1886'da güneybatıdaki son Apaçi savaşının bitimine kadar, beyazlarla yerliler arasındaki ilişki uzun bir savaşlar dizisiyle belirlendi.[56] Çoğunlukla federasyon halinde örgütlenmiş olan doğu yerli halkları genel olarak daha uzun süre dayandılar ve nispeten daha güçlü düşmanlardı. Apaçilerin sonuncuları ancak geride kalan Seminole savaşçılarının 1842 yılında Florida bataklıklarından sürgün edilmeleriyle askeri açıdan devre dışı bırakıldılar. Doğuda savaşlar yaklaşık 230 yıl boyunca sürdü. Buna karşılık, Mississippi Nehri'nin batısındaki yerlilerle çatışmalar sadece 40 yıla sıkışmıştı. Büyük Ovalar'ın Avro-Amerikalı yerleşimciler tarafından istilası ancak 1840'lı yıllarda başladı. Yerlilerin kara yolundan giden kervanlara yaptıkları ölümcül saldırılar ilk kez 1845 yılında kaydedildi; ne var ki kabileler, geçip giden yerleşimcilerin ayakbastı parası ödemesi ve adil kabul edilen koşullarda erzak takas etmesi durumunda hoşnut kalıyorlardı; kafilelere yönelik en gaddarca saldırılardan bazıları, beyaz haydutlar tarafından, kimi zaman da yerli kıyafetlerine bürünerek gerçekleştirilmişti.[57] 1850'li yıllarda olay sayısı arttı, 1860'lı yıllarda ABD'nin ulusal belleğinde derin bir iz bırakan ve Hollywood tarafından ölümsüzleştirilen klasik yerli savaşları patlak verdi. 1862 yılında, ABD'nin kuruluşundan

* Algonquin yerlilerinin Powhatan Konfederasyonu - ed.n.

beri yerliler tarafından (bu olayda Sioux'lar) beyaz yerleşimcilere yönelik olarak gerçekleştirilen en büyük katliamda yüzlerce insan ölünce, İç Savaş ordularının saflarında büyük bir yerli ayaklanması korkusu da boy verdi.[58] Halbuki yerli savaşlarına kabilelerin yalnızca küçük bir azınlığı katılmıştı. Yalnızca Apaçiler, Sioux'lar, Komançi'ler, Çeyen'ler ve Kiowa'lar kalıcı bir direniş gösterdiler. Diğer kabileler (Pawnee, Osage, Krow, Hopi vb.) ABD birliklerinin yanında savaştılar.[59] ABD ile öfkeli yerli halklar arasındaki askeri sınır 1850'den sonra, New Mexico'nun savaş ganimeti olarak Birleşik Devletler'e dahil edilmesiyle birlikte ortaya çıktı. Bunun sonucunda güneybatı, "vahşi" yerlilerin kontrol edilecekleri ordu kamplarıyla dolup taştı.[60] Kaleler önceleri, Apaçilerin ve Komançi'lerin saldırılarını püskürtmekte zorluk çekerken, İç Savaş'ın bitmesinden sonra bölgenin etkili bir biçimde "pasifleştirilmesi"nin üsleri haline geldiler. Kuzey'in eski İç Savaş birlikleri, yerlilerin başına buyrukluğunu kırmak için güneye gönderildi.

Modern Çağ'da Avrupa'da ortaya çıkan savaş kavramı, yerli savaşlarının bazılarına kesinlikle uygulanabilir. Yerlilerin içinden sık sık seçkin stratejistler çıkıyor, maddi koşullar yaklaşık olarak eşitlendiğinde beyazlara kimi yenilgiler tattırıyorlardı. Büyük Ovalar'ın yerlileri dünyanın en iyi hafif süvarileriydi; kötü eğitimli ve yetersiz donanımlı düşmanlarına karşı son derece etkiliydiler. Düşmanları genellikle motivasyon açısından yetersizdi ve hem kalelerdeki hem de tarlalardaki katı yaşam koşullarında yıpranmışlardı. Genç seçkin süvarilerin yanı sıra, Birleşik Devletler tarafında yamalı bohça gibi rengârenk, fazla yaşlanmış birlikler de vardı: İngiliz ordusunun İrlandalı emeklileri, Macar Husarları ve erken 19. yüzyılda Napoléon Savaşları'ndan sağ kalanlar. Yerlilerin askeri zayıflıkları: Elbette donanım eksikliği (çok korktukları obüs toplarına karşı nihayetinde hiçbir şey yapamıyorlardı), ama aynı zamanda disiplin yetersizliği, olayın geneline hâkim bir kumanda yapısının bulunmayışı ve kampların ve köylerin güvenliğinin azlığıydı. Asya ve Afrika'daki birçok yerde uzun erimde Avrupalıların askeri başarılarını kolaylaştıran asimetriler burada da yinelendi.[61]

Savaştan, savaş benzeri şiddet biçimlerine geçiş akıcıydı. Her iki tarafın gerçekleştirdiği katliamlar, korunmasız yerleşimlere yönelik saldırılar gündelik olaylardı. İki taraf da silahlıydı ve kanunsuz şiddet, sınır bölgesinin birçok kesitinde gündelik hayatı belirliyordu.

Her iki taraf da aşırı şiddeti, geç 18. yüzyılın kolonyal savaşlarından miras almıştı.[62] Uygarlıklar arası şiddet, sınır bölgesinin Avro-Amerikan tarafındaki sivil hayatın genel şiddetiyle karşılıklı ilişki içindeydi. "Vahşi Batı"nın gündelik olayları revolverler ve tüfeklerle çözüme bağlayan sivil öncüleri, 19. yüzyılda dünyada silahlanma oranı en yüksek nüfus grupları arasındaydı. Şiddete yatkınlık ve şiddet uygulanması, toplumsal yaşamı barış zamanlarında da, normalde yalnızca iç savaşlara özgü olan bir tarzda belirliyorlardı. Erkek onurunun, ABD'nin şehirli doğusunda bilinmeyen aşırı biçimleri ortaya çıktı. Batıdaki normlar sisteminde, çatışmaları yumuşatmak yerine artırmak, çıkarını yumruğunun gücüyle kabul ettirmek kuralları ve birçok örnekte de intihar sevici "değer" kültürü geçerliydi. *Vigilantism** batı için tipikti: Vigilanti çeteleri, devlet hukukuna geçerlilik kazandırılamayan durumlarda, kendilerini devlet yerine koyuyor, yani nesnel olarak bir tür devrimci kuvvet gibi davranıyorlardı. Bunun ardında kendini koruma hakkı düşüncesi ve halk egemenliği ilkesinin fena halde kaba kuvvete dayalı bir yorumu yatıyordu.

Richard Maxwell Brown, bunun düzenli bir hukuk sistemine göre –insani bedelleri yüksek olsa da– *daha ucuz* bir düzen sağlama yöntemi olduğunu tahmin ediyor. İç Savaş'ın 1865'te bitmesinden sonra, yaklaşık kırk yıllık bir zaman diliminde revolver [altıpatlar] kahramanlarının terör egemenliği en büyük yoğunluğa ve en geniş yaygınlığa ulaştı. Brown, bu sırada bir tür küçük "iç savaş" yaşandığı görüşünü savunuyor: 200 ya da 300 ünlü ve kötü ünlü katilin çoğu (ve daha az ünlü olanların büyük bir bölümü) büyük toprak sahiplerinin emrinde hareket etmiş ve onların çıkarlarını tek tek çiftliklerdeki küçük çiftçilere ve çiftçi ailelerine dayatmıştır. Bunlar adalet duygusuna sahip ve küçük insanlara sempati duyan sosyal haydutlar değil, daha çok bir sınıf savaşında yukarıdakilerin temsilcileriydiler. Yerlilere yönelik büyük katliamlar, örneğin 1864 yılında Colorado'nun doğusunda gerçekleştirilen ve yaklaşık 200 Çeyen erkek, kadın ve çocuğunun öldüğü Sand Creek Katliamı, milisler ve özel "Vigilantlar" tarafından değil, ordu mensupları tarafından gerçekleştirilmiştir. Ordunun başka birçok örnekte yerlileri beyazların şahsi şiddetine karşı korumuş olması, durumun karmaşıklığını açıkça gösteriyor.[63]

* Yasa düzen tanımadan hakkını zor kullanarak almak - ed.n.

Sürgünler

Yerlilere yönelik politika ağırlıklı olarak başkentte yapılıyor, ne var ki sınır bölgesinde hayata geçiriliyordu. Birleşik Devletler'in kurulduğu tarihte yerli toplulukların çoğu halihazırda dışarıdan gelen meydan okumalarla zengin bir deneyime sahiptiler. Tıbbi, ekolojik ve askeri şoklara maruz kalmışlardı ve hep yeniden tepki verip kendini "yeniden keşfetmek" durumuna düşmüşlerdi. Dolayısıyla 1800'ler civarında karşı karşıya gelenler kesinlikle kurnaz "uygarlar" ve aptal "vahşi"ler değillerdi.[64] Yerlilere zaman zaman, özellikle de Pennsylvania'daki Quaker'ler tarafından adil davranılmıştı; ne var ki daha sık karşılaştıkları, adalet duygularıyla derinden çelişen aşağılayıcı bir muameleydi. ABD hükümetinin yerlilere yönelik tutumu çelişkiliydi. Bir yandan onların "uluslar" (*nationhood*) olarak karakteri, her zaman tek taraflı dayatmaların sonucu olmayan anlaşmalar yapılarak, pratikte onaylanıyordu. Diğer yandan, Hıristiyanların paganlara karşı üstünlüğüne ilişkin eski püriten inanç, Aydınlanma döneminin uygarlaştırma misyonu düşüncesine aktarılmıştı. Washington'daki "Büyük Baba" yerli "çocukları"na ciddiyetle ve iyi niyetle göz kulak olacaktı.[65] Uygarlaştırıcı etki ilkönce dışarıdan gerçekleşecekti. Yüzyılın ortasına kadar kabilelerin *iç* meselelerine hukuksal dayanaklı müdahaleler öngörülmemişti. Bu müdahaleler bir tür "dolaylı kural" olarak özel koşullara bağlıydı. Ancak 1870 yılından sonra, yerlilerin de ülkenin genel yasalarına itaat etmeleri gerektiği düşüncesi yerleşti.[66]

1831 yılında en yüksek derecedeki federal hâkim John Marshall –35 yıl boyunca ülkenin en etkili şahsiyetlerinden biriydi– Cherokee ulusunun "diğerlerinden ayrı ve kendi sorunlarını çözme ve kendi kendini yönetme yetisine sahip, bağımsız politik bir topluluk" olduğunu ilan etti. Yine de "kabileler" Amerikan toprağında egemen devletler değillerdi, Marshall'ın etkili bir biçimde ifade ettiği gibi "yerel bağımlı uluslar"dı.[67] Bu karar kâğıt üzerinde yerliler için bir koruma anlamına geliyor gibiydi. Ne var ki yürütme, çoktandır başka bir rotayı izliyordu ve anayasa mahkemesinin görüşüne aldırış etmedi. ABD'nin 1829 yılında göreve başlayan yedinci başkanı General Andrew Jackson, zaten İngilizlere, İspanyollara ve yerlilere karşı enerjik bir savaşçı olduğunu kanıtlamıştı. Yerlilerle yapılan anlaşmaları çiğnemekte bir sakınca

görmedi ve Marshall'ın, yerli topraklarının müsadere edilmesinin en azından hukuksal açıdan tutarlı bir temellendirme gerektirdiği görüşünü dikkate almadı. Jackson'ın popüler ve etkili sürgün politikası (*Indian removal*) zaman zaman bireysel psikoloji bağlamında açıklanmıştır: Başkanın mutsuz geçen çocukluğunun, onun adeta "ebedi çocuklar" olarak yerlileri kıskanmasına yol açtığı ve eşzamanlı olarak kendisinde, onlara karşı aşırı güçlü bir baba otoritesini ortaya koyma arzusunu uyandırdığı öne sürülmüştür.[68] Belki de öyledir. Önemli olan bu politikanın sonuçlarıdır.

Jackson'ın gözünde Jefferson kuşağının uygarlaştırma misyonu başarısızlığa uğramıştı. Jackson daha ziyade, 1760'lı yıllarda Pennsylvania'da yerlilere yönelik korkunç katliamlar yapan, Paxton Boys denilen grupların zihniyetinden ilham aldı.[69] Ülke içinde yerlilere ait mahsur alanlara [anklav] göz yumulmasını anlamsız buluyordu. Onun hedefi, günümüzde "etnik temizlik" adı verilen yöntemlerle yerlileri Mississippi Nehri'nin ardına süpürmekti. Belki de, 1870'li yıllarla birlikte Kuzey Amerika yerlileri için en felaketlerle dolu on yıl olan 1830'larda, çoğunluğu güneydoğudan yaklaşık 70.000 Amerikan yerlisi sürgün edildi. Bu programın uzantıları Büyük Göller bölgesine kadar ulaştı; yalnızca New York eyaletindeki İrokua'lar başarılı bir direniş gösterebildiler. Toplama kampları kuruldu, yerli toplulukları, yanlarına birkaç eşya almalarına izin verilerek, kimi zaman aşırı kötü hava koşullarında, zorunlu yürüyüşlerle Indian Territory [yerli bölgesi] denilen yerlere getirildiler. Bu muameleye maruz kalan kabilelerin bazılarının, kendiliğinden uygarlaşma çabalarında halihazırda büyük başarı göstermiş olmaları, onları korumaya yetmedi. Binlerce yerli, sonu gelmek bilmeyen yürüyüşlerde hastalıklar, yetersiz beslenme ve aşırı ısı kaybı nedeniyle öldüler. Bu gibi korkunç sonuçlara rağmen, Jackson'ın *Indian removal*'ının daha eski tarihli batıya göç sürecini pekiştirdiğini görmek gerekir. Daha 1814 yılından beri Creek'lerin yaşadığı bölgelerden insanlar, kendi iradeleriyle batıya gitmişlerdi. "Açık" batı, girişimci ruha sahip bazı yerliler için, beyaz yerleşimciler için taşıdığı cazibenin aynısına sahipti.[70]

En kötü olay, Seminole'lerin Florida'dan sürgün edilmeleriydi. Burada, Jackson'ın kampanyası kölecilik sorunuyla iç içe geçti. Seminole'lerin arasında çok sayıda siyahi Amerikalı yaşıyordu, aralarında sahiplerinden kaçmış köleler de vardı; kimileri ayrı köyler-

de, kimileri de yerli topluluğuna entegre olmuş halde yaşıyorlardı. Beyaz Floridalılar Seminole'lerin yaşadığı bataklık araziden çok, Afro-Amerikalılarla ilgileniyorlardı. Seminole'ler direndiği için, yıllar süren ve çok sayıda beyaz askerin de öldüğü bir savaş yaşandı.[71] Sürgün edilen kabilelerden bazıları, yaşadıkları yeni bölgelerinde Avro-Amerikan ortamına, takdir görmeyen uyum sağlama çabalarına devam ettiler. 1850 ile İç Savaş'ın başlaması arasında, "Beş Uygarlaşmış Kabile"nin –bunlar Cherokee'ler, Creek'ler, Choctaw'lar, Chiksaw'lar ve Seminole'lerdi– durumu nispeten iyiydi. Bu kabileler sürgünün sonuçlarıyla başa çıkmış, yeni bir beraberlik oluşturmuş, kendilerine anayasalar yapmış ve eski yerli demokrasisinin ABD demokrasisinin kurumsal biçimleriyle birleştiği kendi politik kurumlarını kurmuşlardı. Birçoğu, ailelerin işlettiği çiftliklerde tarım yapıyordu, bazıları da plantasyonlarda siyahi köleleri çalıştırıyordu. Yeni topraklarıyla (ne de olsa buraları, atalarının yaşadığı bölgeler değildi), beyaz çiftçinin toprağıyla kurduğu bağdan farklı olmayan bağlar kurdular. 1850'li yıllarda komşu Arkansas ve Missouri eyaletlerinde yaşayan beyaz halkı kıskandırabilecek bir eğitim sistemi oluşturdular. Misyonerler hoş karşılanıyor ve topluluğa kabul ediliyorlardı. Sözü edilen beş kabile, tüm bu yaptıklarıyla, beyazların çizdiği "uygarlaşma" yolunu izlediler ve aynı zamanda yerli komşularıyla aralarına daha büyük bir mesafe koydular.[72]

Yerli halklar yeni bölgelerinde kalıcı olduklarına dair etkili bir güvence alsalardı, Andrew Jackson'ın gaddar politikası, yerli sınırının oluşmasında sondan bir önceki aşama anlamına gelebilirdi. Ne var ki böyle kalıcı bir güvence söz konusu olmadı.[73] Yerleşimcilerin ve demiryolu şirketlerinin toprak açlığı ve kimi yerlerde disiplinsiz madencilerin yerlilerin bölgelerine girmeleri, yaşayabilir yerli topluluklarının oluşmasını engelledi. Amerikan toplumunun iç savaşta genel olarak gaddarlaşması, savaştan sonra yerlilere yönelik saldırganlığın sürmesine neden oldu. İlk olarak yüz yıl öncesinde telaffuz edilen bir yok etme söylemi yaygınlaştı. 1860 yılında yalnızca ölü bir yerlinin iyi bir yerli olduğuna ilişkin o kötü ünlü cümle telaffuz edildi ve bu dönemin ruhunu temsil etti.[74] Indian Territory denilen bölgelerinde (günümüzde Oklahoma), İç Savaş sırasında Güney eyaletlerinin yanında yer almaları söz konusu beş yerli kabilesi için çok kötü sonuçlar doğurdu. Savaşın bitiminden sonra federal hükümetin Indian Territory'de yaşayan uluslara yö-

nelik politikası, mağlup konfedere düşman birlikleri oldukları ve sadakatsizliklerinin bedelini ödemeleri gerektiği temeline dayanıyordu. Halklar ülkelerinin en büyük bölümünü kaybettiler ve demiryolu şirketlerine izin vermek zorunda kaldılar. Yirmi yıl içinde, Başkan Jackson'ın yönetiminde vatanlarıyla değiştokuş etmek zorunda kaldıkları bölgede azınlık durumuna düştüler.[75] 1860'li ve 1870'li yılların büyük yerli savaşlarının bu fonda görülmesi gerekir. Doğudaki savaşın, yerleşimci akımının eşzamanlı artışının ve çok sayıda yerel provokasyonun sonucunda Büyük Ovalar'ın her yerinde yerli direnişi yoğunlaştı. Ordu daha önceki dönemlerde yerli kabilelere karşı daha ziyade mesafeli ve tarafsız bir tavır takınmış ve hep şiddete karşı onların koruyucusu olarak ortaya çıkmıştı. Şimdi devletin "yerli sorunu"nu nihai olarak çözme niyetinde bir araç haline gelmişti. 1880'li yılların başında yerli direnişi tamamen çöktü. Ünlü Sioux reisi Oturan Boğa'nın 1881 yılında teslim olması ve güneybatıdaki Apaçi savaşlarının sona ermesi, Amerikan yerlilerinin tarihindeki bu derin kesite işaret eder.[76]

Yerli savaşlarının yaklaşık bir akış modeline sahip olduğu görülebilir. Beyazlar ve yerliler askeri olarak karşı karşıya gelmeden önce zaten temas kurmuş oluyorlardı. Zamanla, bu temasların çoğu, karşılıklı bir güvensizliğin damgasını taşır oldu. Federal hükümetin sivil ve askeri temsilcilerinin bunda büyük bir rolü vardı, çünkü yerlilerin meseleleri, merkezin yetkisinde olduğundan, Washington'da ele alınıyordu. Federal hükümetin temsilcileri çoğu zaman, yerel tarafların üstünde (yani yerel Avro-Amerikalılara da belirli bir mesafede) durma ve sorunları devlet aklıyla çözme iddiasındaydılar. Bunun sonucunda tüm taraflarda bir kafa karışıklığı ortaya çıkıyor, bu durum da askeri çatışmaların kolaylıkla doğabilmesine yol açıyordu. İlk çatışmalar nadiren önceden hesaplanmış bir saldırganlığın sonucu olarak ortaya çıktılar. Tipik olarak, spontan çarpışmalar yaşanıyor, sonra bunlar hızla tırmanıyordu. Avro-Amerikalılar özel durumlarda hiç de kendilerini büyük bir tarihsel yayılma eğiliminin aktörleri olarak görmüyorlardı. Kendini haklı görmek için genellikle yerel gelişmeler yeterli oluyordu. Beyazlar yerlilerin savaşçılarıyla sivil halk arasında nadiren ayrım yaparlarken, yerlilerin yerleşimcilere yönelik saldırıları sürekli, batılı tarafın ahlaki ve hukuksal üstünlüğünün kanıtı olarak kullanıldı. Yerliler gaddarca davrandığında, beyazlar kendini toptan haklı gördüler.

Yerli savaşlarının son uzantılarına kadar, yerliler federal orduya karşı bile şaşırtıcı taktik zaferler kazanmayı başardılar. Beyaz taraf, kendi gücünü abartma, "ilkel" ve esneklikten uzak olduğu düşünülen rakiplerinin askeri yeteneklerini küçümseme eğilimdeydi. Böyle bir kendini beğenmişliğin, sonuçlardan ders çıkarmaya büyük bir engel oluşturması şaşırtıcıdır. Yerliler taktik zaferler kazansalar da, nihai yenilgileri kaçınılmazdı. Bu savaşların, dönemin "uygar" savaşlarındaki bildik anlaşmalarla sonuçlanması ender görülüyordu. Yerlilerin direnişi bir kez kırıldığında, geride onuruyla yenilmiş bir düşman ordusu değil, eğreti konutlarda yaşayan ya da kaçış halindeki sefil, aç ve soğuktan donan insanlardan oluşan bir kitle kalıyordu. Askeri açıdan güçlü yerliler korkutucu bir düşman olabilirdi; mağlup yerliler bir felaket görüntüsü veriyorlardı. Savaşın sonunda her iki tarafta da öyle büyük bir öfke kalıyordu ki, hiç kimse daha sonra edebiyat ve sinemadaki yerli romantizminin bu çatışmaları güzel göstermesine benzer bir yüceltmeyi aklından geçirmiyordu. İki tarafın da gaddarlığı geride öyle derin travmalar bırakıyordu ki, tarafların uzlaşması ya da barışçıl bir biçimde yan yana yaşaması bile mümkün görünmüyordu.[77]

Yerlileri konu alan edebiyattaki ve western filmlerindeki mitsel batı gerçekten var olduysa, bu da ancak yaklaşık 1840 ile 1870 arasındaki zaman dilimiyle, mekânsal olarak da Rocky Dağları'nın eteklerindeki Büyük Ovalar ile sınırlıdır. 1890 yılında Frederick Jackson Turner "sınır bölgesi" tezini formüle ederken "kapanmış" olan, yerleşim sınırı değildi; bu sınır günümüzdeki birçok tarihçiye göre 1920'lere kadar açık kaldı. Daha ziyade yerlilerin direnişi askeri ve ekonomik-ekolojik boyutlarıyla sona ermişti. Aynı zamanda geniş Orta Batı'nın ticari olarak parsellenmesinde büyük ilerlemeler kaydedildi. 1874 yılında patenti alınan ve vakit geçirmeden büyük miktarlar halinde üretilen dikenli telin yaygınlaşmasıyla ve özel mülkiyet iddialarının boşluk bırakmayacak şekilde sabitlenmesiyle birlikte "açık Batı" sona erdi.[78] "Yaban" parsellenmiş ve sömürgeleştirilmişti, (dönemin diliyle söyleyecek olursak) "gezgin yabani"-ler için artık yer kalmamıştı. ABD'nin tüm devlet bölgesine, bütünlüklü bir önlemler ölçeğiyle teorik olarak tahakküm edilmesi, artık her yerde hayata geçirildi. Sınır ötesi varoluş biçimleri olanaksız kılındı.[79] Rezervasyonlar çağı başladı. Son yerliler de artık "ezelden beri oldukları her şeyle çelişen bir şeye dönüşmeleri için çok güçlü bir baskı altında tutulan, tutsak halklar"dı.[80]

1880'li yıllarda son direnişçi yerli halklar da silahsızlandırılıp devletin koruması altındaki bağımlı halklara dönüştüler. Yerli "uluslar"ın müzakere partneri olarak, kâğıt üstünde bile ciddiye alınmadıkları, daha 1871 yılında, onlarla bir daha anlaşma yapmama kararıyla kanıtlandı. Daha yüzyılın ortasında bile, hazırlanışlarında ilkesel olarak iki tarafın da katıldığı büyük seremoniler yapılıyordu. Bu türden gösterilerin doruk noktası, Thomas Fitzpatrick'in, Federal Hükümet'in yerliler nezdindeki temsilcisi olarak 1851 Eylül ayında Fort Laramie'de düzenlediği Anlaşma Konseyi'ydi. O tarihte çeşitli halklardan 10.000 yerli, 270 beyaz temsilci ve askerle bir araya gelmiş, müzakereler yapmış hediyeler alıp vermişti.[81] Müzakereler barışçıl bir ortamda gerçekleşmesine rağmen, hükümet müzakerecileri, çok az yerlinin rezervasyonlara kapatılabileceğini anladılar. 1880'li yıllarda, böyle bir sahnenin yinelenmesi düşünülemezdi. California'da ve kuzeybatı sahilinde yerliler çok erkenden, şiddet kullanılarak rezervasyonlara gitmeye zorlandılar. Texas'ta, New Mexico'da ve Büyük Ovalar'da bu olay, İç Savaş'tan sonra gerçekleşti. Yerlilerin bakış açısından, rezervasyonların "ataların yurdunda" mı yer aldıkları, yoksa sürekli bir sürgün olarak mı kavranılmaları gerektiği fark ediyordu. 1850 Mart ayında, her şeyden önce bu nedenle, reisleri Kör Bıçak ve Küçük Kurt'un kumandasındaki 350 Çeyen 2.000 kilometreden fazla bir mesafede serüven dolu bir yolculuğa koyuldular – Torgut Moğollarının 1770-1771 yılında Volga'dan vatanlarına döndükleri uzun yürüyüşün bir tekrarı gibiydi bu.[82] Bu kaçışta yalnızca duygusallıklar değil, devlet yetkililerinin gıda ve ihtiyaç maddesi tedarikinin yetersizliği de etkili olmuştu. Çeyen'ler, hiçbir kışkırtma yapmadıkları halde ordunun saldırısına uğradılar ve içlerinden çok azı hedefine ulaştı. Yine de bir araştırma komisyonu, bu olaydan, yerlilerin konumlarını bir tutsaklık olarak yorumlamaları durumunda, onları "uygarlaştırma"nın anlamsız olduğu sonucuna vardı.[83]

Mülkiyet

Sınır bölgesi konumlanışının çekirdeğini her yerde toprağın tarım amaçlı kullanılması oluşturmaz. Verimli Mississippi Ovası'nın bir benzerinin bulunmadığı ve bozkırların da daha çorak olduğu Kanada'da "yabanıllığa" ve sakinlerine yönelik saldırı, birincil

olarak yerleşimci ailelerin yaptığı tarımsal kolonizasyon şeklinde gerçekleşmedi. Eski Kanada sınır bölgesi avcılardan, tuzakçılardan ve kürk tüccarlarından oluşan bir "ara alan"dı. 19. yüzyılda sınır bölgesinin ticari karakteri korundu, ama kapitalist bir biçime sokuldu. Kürk ticareti, odunluk ağaç kesimi ve büyükbaş hayvancılık endüstriyel olarak, büyük işletmeler halinde ve sermaye yoğun organize edildi; doğanın sömürülmesinin fiziksel yükünü bağımsız öncüler değil, ücretli işçiler taşıdılar.[84] Kanada'dakinin aksine, ABD'deki sınır bölgesi tarımsal olarak yararlanılabilir topraklar uğruna yapılan sürekli bir çatışmaydı. Yerliler ile yeni gelenler arasındaki çatışmaları keskinleştiren, Hıristiyan üstünlük inancı ya da ırkçılık değil, buydu. Ticari temaslar "kültürler arasında" şekillenebilirler, toprak üzerinde denetim kurmak ise bir ya o ya bu meselesidir. Yerleşimcilerin ideolojik silahlarını oluşturan Avrupalı mülkiyet kavramları, uzlaşmalara pek yer bırakmıyordu.

Avrupalı mülkiyet kavramlarının bireyselci ve mübadeleyle ilişkili, yerlilerinkilerin ise kolektivist ve yararla ilişkili olduğu önermesi, karmaşık durumları çok basitleştirse de burada yeterli olabilir. Yerliler, dünyanın başka birçok avcı, toplayıcı ve toprağı işleyici halkları gibi elbette "özel" mülkiyeti biliyorlardı. Ancak bu mülkiyet "kendinde" toprakla değil, toprak üzerinde bulunan şeylerle ilgiliydi. İlkesel olarak, onu üretenlerin kullanabildikleri hasat da bunlara dahildi.[85] Toprakları ve arazileri sabit sınırlarla parselleme fikri de; bireylerin, hanelerin ya da klanların, işleyebileceklerinden daha fazla toprağı mülk edinebilecekleri düşüncesi de yerlilere yabancıydı. Toprağı denetleme iddialarının çalışma yoluyla hep yeni baştan temellendirilmesi gerekiyordu. Toprağından düzenli olarak yararlanan, hiç rahatsız edilmeden bunu yapabilirdi. 19. yüzyıl Avrupalılarına dünyanın her yerinde "arkaik" görünen, toprak üzerindeki komünal denetim, paradoksal bir biçimde ancak beyazların istilasına tepki olarak güçlendirildi.[86] Örneğin Cherokee'ler geç 18. yüzyılda, topraklar konusunda hep aldatıldıklarını keşfettikten sonra, kendi bireylerine beyazlara toprak satmayı yasakladılar ve komünal hakları güçlendirdiler.[87] Bu tür haklara karşı nasıl davranılacağı, özellikle de ayrıntılı bir hukuk geleneğine sahip Britanya İmparatorluğu'nda çetrefil bir konu olmuştu. Fransızlar Kuzey Amerika'da yerlilerin toprak haklarını asla kabul etmediler ve en baştan itibaren fatih ve fiili işgal hukukuna başvurdular; İngilizler

de Avustralya'da aynısını yaptılar. Buna karşılık Amerika'daki İngiliz sömürge yetkilileri her türlü toprak üzerinde tacın "egemenliği" için hak iddia ettiler, ancak "özel" yerli toprak haklarının varlığını da teslim ettiler. Yerlilerin topraktan doğrudan doğruya vazgeçebilmeleri ve toprağı satabilmeleri ancak böyle mümkün olabildi. ABD mahkemeleri bu yolu uyguladılar. Yeni devletin temel belgelerinden birini oluşturan (henüz Anayasa hazırlanmadan önce kabul edilen ve özellikle köleciliğin yayılmasını sınırladığı için bilinen) 1787 tarihli Northwest Ordinance'la birlikte, ABD'de topraklardan anlaşmalarla vazgeçme ilkesi sabitlendi: Yerliler için iyi bir çözüm değildi bu, ama çözümlerin en kötüsü de değildi.[88] Ne var ki devlet, yerlileri *sınır bölgelerindeki adamların* saldırganlığından korumak için pek bir şey yapmadı. Bu açıdan bakıldığında, Başkan Andrew Jackson'ın sürgün politikası, resmi çizginin gerçekliğe uyum sağlaması olarak anlaşılabilir: Doğudaki yerlilerin pozisyonu, 1830 civarında pratikte sürdürülemez hale gelmişti.[89]

Kuzey Amerikan sınır bölgesinin tarihi bu yüzden yerlilerin sürekli ve geriye dönüşsüz bir biçimde toprak kaybetmelerinin tarihi olarak yazılabilir.[90] 18. yüzyılın at-bizon kültürü gibi muazzam yenilikler bile uzun erimde bir alternatif sunmadılar. Kuzey Amerika'nın kadim sakinleri bu süreçte doğal üretim araçlarından koparıldılar: Karl Marx'ın "sermayenin ilk birikimi" dediği şeyin klasik bir örneğiydi bu. Yerlilere toprak sahibi olarak tahammül edilmediği ve işgücü olarak onlara ihtiyaç duyulmadığı, kürk ve deri tedarikçisi rolleri de birkaç on yıl sonra sona erdiği için, göçmenlerin düzeninde onlara onurlu bir yer kalmıyordu. "Yaban" insansız ya da folklorik bir tarzda süslenmiş bir dizi ulusal parka dönüştü.[91]

3 Güney Amerika ve Güney Afrika

Arjantin

Avrupalıların daha önceden sömürgeleştirdiği Güney Amerika'da da bir sınır bölgesi var mıydı?[92] Özellikle iki ülkede bir öncü "Batı" bulunduğu tahmin edilebilir: Bunlar Arjantin ve Brezilya'dır. Güney Amerika'daki en erken sınır bölgeleri altın ve gümüş çıkarılan madencilik sınır bölgeleridir. Toprakların tarıma açılması daha sonra gerçekleşti. ABD ile en büyük benzerliği Arjantin'de

buluyoruz. Arjantin'de otluk pampalar, ülkenin kuzeyindeki Gran Chaco bölgesinden güneydeki Rio Colorado'ya kadar ve Atlantik kıyısından batıya doğru da 1.000 kilometrelik bir derinlikte uzanır. Gelgelelim, burada Mississippi Nehri gibi göçleri kıtanın kalbine taşıyan nehirler yoktur. 1860'a kadar burada, ABD'nin batısından farklı olarak, doğal çevrede hemen hemen dikkat çekici hiçbir değişiklik görülmemektedir: yabani bir bitki örtüsü, genel olarak verimli bir toprak. 1820'li yıllarda büyük ölçekte toprak kazanmak amacıyla pampaların "açılması" başladı.[93] ABD'deki sınır bölgesinden farklı olarak Arjantin'de topraklar küçük birimler halinde parçalanmadı. Hükümetler toprağı büyük parçalar halinde sattılar ya da siyasal hediye olarak verdiler. Böylece topraklarını zaman zaman küçük çiftçilere kiralayan büyük hayvan çiftlikleri ortaya çıktı. Başlangıçta yalnızca deri üretiliyordu; buğdayın hiç önemi yoktu ve hatta ithal edilmesi gerekiyordu.[94] Avustralya'daki sınır bölgelerine benzer bir şekilde ve ABD'dekilerden açıkça farklı olarak, Arjantin'deki sınır bölgesi bir *big man's frontier*'di [büyük adamın sınır bölgesi]. Ailesiyle birlikte yaşayan küçük bağımsız yerleşimcilerin lehine hukuksal düzenlemeler asla hayata geçirilemedi. Mülkiyet hakları genel olarak çok yavaş ve boşluklu bir biçimde şekillendi.[95] 19. yüzyılın sonunda Arjantin'e akın eden İtalyanlar, sisteme kendi toprağı ve arazisi olan çiftçiler olarak değil, daha ziyade çiftlik kiracıları olarak dahil oldular. İçlerinden çok azı Arjantin vatandaşı oldu. Bu yüzden büyük latifundia sahiplerine karşı politik bir varlık gösteremediler. Zamanla toprak mülkiyeti daha da çok belli ellerde toplandı. ABD'nin tüm Orta Batı'sında toplumsal bağlamı oluşturan istikrarlı bir tarımsal orta sınıfın ortaya çıkmasının temeli, Arjantin'de bulunmuyordu. ABD'nin batısı için çok tipik olan, hizmet sektörünün yer aldığı ve altyapının yavaş yavaş kurulduğu küçük taşra şehri, Arjantin'de yoktu. Bu yüzden Arjantin'deki sınır bölgesi kavrayışında, "uygar" şehir ile "barbar" kırsal alan arasındaki çelişki, özellikle keskin bir biçimde vurgulanıyordu. Küçük çiftçilere yönelik bir kredi sisteminin bulunmayışı ve ülkede bir kadastro sistemi kurmaktan kaçınılması, küçük burjuva girişimcilerin yerleşmesini daha da zorlaştırdı. Tam olarak bakıldığında, Arjantin'de hiçbir yerleşim sınırı yoktu ve kendine özgü siyasal bir ağırlığa ve mitler oluşturma potansiyeline sahip, belirgin bir sınır bölgesi toplumu bulunmuyordu. Periferi hiçbir zaman –Mississip-

pi ve Missouri kıyılarındaki şehirler gibi– kendine özgü cazibesi olan bir merkez haline gelmedi. Demiryolu geldiğinde, hinterlanda yerleşilmesinden çok, sahil şehirlerine akını kolaylaştırdı. Buenos Aires'te, yontulmamış göçmenlerin pampadan dönmesinden ve barbarca etkilerinden korkuluyordu. Demiryolu en azından sınır bölgesinin genişlemesi kadar daralmasına da yol açtı.[96]

Arjantin için karakteristik olan sosyal tiplerden biri *gaucho*'ydu: O, gezgin işçi, çiftlik yanaşması ya da pampada atlı çobandı.[97] (Kovboy aslında bir *Latin Amerika* buluşuydu: Ancak Kuzey Meksika'nın büyük hayvan çiftlikleri üzerinden Texas'a ve oradan da diğer Vahşi Batı'ya yayıldı. Kovboyların ilk ve son *politik* gösterisi de 1910'dan sonraki Meksika Devrimi'nde Pançó Villa savaşçılarıyla, ABD'nin *dışında* gerçekleşti.)[98] Dikkat çekici bir sosyal grup olan *gaucho*'lar 19. yüzyılın sonuncu üçte birinde sahneden çekildiler. Güçlü toprak seçkinleriyle devlet bürokrasisinin ittifakı onları uzaklaştırdı. Bu ittifak Arjantin tarihinde 19. yüzyıl boyunca yaşanmış merkezi bir süreçti. *Gaucho*'lar (bu kavram ilk kez 1774'te ortaya çıkmış görünüyor) 18. yüzyılda yabani hayvan avcılarından oluşuyordu. Genellikle İspanyol-yerli melezi kökenliydiler ve bu yüzden, hem kolonyal hem de post-kolonyal Arjantin'de yaygın bir ırkçılığın mağdurlarıydılar. Bağımsızlık savaşında (1810-1816) savaşçı olarak kazandıkları itibarı koruyamadılar. Daha 1820 yılında büyükbaş hayvan ve at avı ve sığırların derileri ve yağları için vahşice boğazlanmasının devri geçmişti. Basit işleme atölyelerinde artık tuzlanmış kuru et üretiliyor, bunların büyük bir bölümü Brezilya ve Küba'da kölelerin çalıştırıldığı plantasyonlara satılıyordu.

İzleyen yirmi ya da otuz yıl boyunca Arjantin'de koyun ekonomik bir faktör oluşturdu: Yararlanabilmek için canına kıyılması gerekmeyen önemli ve sağlam bir hayvandı bu. Arazilere çit çekilmesi ve özel hayvan çiftliklerinin kurulması, çoban ekonomisini bir karma ekonomiye dönüştürdü. Yaklaşık olarak 1870 yılına kadar Arjantin'in en kalabalık eyaleti olan Buenos Aires eyaletinde, belki de kırsal nüfusun dörtte biri *gaucho* olarak tanımlanabilirdi. Bu tarihten sonra sayıları hızla azaldı. Et üretiminin endüstrileşmesiyle birlikte, bu türden bir işgücüne duyulan ihtiyaç hızla azaldı. *Gaucho*'nun bağımsızlığının son kırıntıları da elinden alındı. Değerleri küçümsendi. General Julio A. Roca 1879 yılında, Arjantin'in en önemli yerli halkı olan Araukan'lılara saldırıp onların büyük bir

bölümünü yok ettiğinde, aynı zamanda *gaucho*'ların en gürültücü unsurları da ehlileştirildi. Toplumun seçkinleri *gaucho*'ları (potansiyel) suçlu olarak görüyordu ve onları çiftlik kiracılığına, bağımlılığa ya da askerlik hizmetine girmeye zorladı. Katı bir yasa, *gaucho*'ların hareketliliğini sınırladı. Şehirli entelektüellerin romantik *gaucho* güzellemesi, tam da *gaucho*'ların gerçek bir sosyal tip olarak ortadan kalktıkları dönemde ortaya çıktı. *Gaucho* son demlerinde ve ölümünden sonra, Arjantin ulusunun simgesi oldu.[99]

Brezilya'dan farklı olarak, yerliler Arjantin'de uzun süre ortadan kaybolmadılar. Daha 1830'lu yıllarda Buenos Aires eyaletine sık sık yerli saldırıları yapılıyordu. Yüzlerce kadın ve çocuk kaçırıldı. İç sınırın gerilere ötelenmesi, maksimal devlet alanının tanımlanmasını, diğer yandan da, ulusal topluluğa dahil edilmemesi gereken ülkenin ilk yerlerinin değersizliğine dair bir söylemi gerektirdi. Mücadele artık somut yerlilerle değil zaten "barbar" olanlarla yapılıyordu. Yerlilere karşı, 1879 yılında başlayan ve 1885 yılına kadar devam eden "çöl savaşı," ancak arkadan dolma tüfeklerin cumhuriyetçi hükümet yararına yaygın olarak kullanılmasıyla sona erdirilebildi. ABD'deki son büyük yerli savaşıyla hemen hemen aynı yıl, Arjantin'in iç kesimindeki devasa araziler tarım amaçlı kullanılmak üzere boşaltıldı. Yerlilere hayatlarını küçük bir rezervasyonda sürdürme şansı bile tanınmadı.

Brezilya

En azından ABD'deki kadar büyük toprak rezervlerine sahip bir ülke olan Brezilya'da sınır bölgesi gelişimi, oradakinden tamamen farklı oldu – Arjantin'e göre de farklılık gösterdi.[100] Dünyada, 1492'den sonra Amerika'da başlayan, sınır bölgelerine özgü sömürü ve yerleşim süreçlerinden bazılarının hâlâ devam ettikleri tek ülke Brezilya'dır. Erken madencilik sınır bölgesinin yanı sıra Brezilya'da kölelerin çalıştırıldığı şekerkamışı plantasyonları vardı; bunlar İç Savaş öncesinin Alabama ve Mississippi plantasyonlarına benziyordu. Çiftçilik yapılan bir sınır bölgesi daha geç ve boşluklarla ortaya çıktı. Brezilya'nın toplumsal yaşamı bugüne kadar sahildeki bazı şeritlerde yoğunlaşmıştır. Ülkenin iç kesimleri (*sertão*), başlangıçta Portekizli fatihlerin toplarının menzilinin uzağında kalan her yer, simgesel olarak değersiz mekân diye kabul

ediliyordu (ve kısmen hâlâ öyle kabul edilir), buralarının keşfedilmesi çok az kişiyi ilgilendiriyordu. Amazon ormanları, 20. yüzyılın son on yıllarında, yağmur ormanlarına yapılan büyük saldırılara kadar, "sınır bölgesinin ötesindeki sınır bölgesi" gibi bir yerdi.[101] Brezilya edebiyatında uzamsal olarak çok mükemmel ele alınmıştır ama bir süreç olarak hiç ele alınmamıştır. Bir uzam kategorisi olarak *sertão*, Turner'ın kavramının en yakın eşdeğeridir; *fronteira* deyimiyse daha çok çizgisel devlet sınırını ifade eder.

Brezilya'da ülkenin iç kesimlerinin kullanıma açılması için bazı nesnel koşullar bulunmuyordu. Her şeyden önce, ABD'de için paha biçilmez olan Ohio-Missouri-Mississippi sistemiyle yaklaşık olarak bile kıyaslanabilecek yararlı bir su yolları ağı yoktu. Endüstrileşme sürecinde önem kazanabilecek olan yeraltı hazineleri de (kömür ve demir ABD'nin batısında belirli bir rol oynamışlardı) bulunmuyordu. Tarımsal olarak toprakları kullanıma açma sınırı gibi bir şey, ancak Brezilya'nın dünya kahve pazarında erken öncülük rolünü garantilemesinden sonra ortaya çıktı. 1830'lu yılların ortasında kahve ihracatı ilk kez şeker ihracatını aştı ve Brezilya dünyanın en önemli kahve üreticisi oldu.[102] Dönemin teknolojik koşullarında yalnızca bir kuşak boyunca verimli kalan toprağın yorulması nedeniyle, yetiştiriciler batıya doğru ilerlediler. 1888 yılında köleliğin kaldırılmasından sonra plantasyonda çalışacak işçi talebi ortaya çıktı, bu talebe özellikle İtalyanlar yanıt verdiler. İtalyanlar emek piyasasına, Arjantin'dekinden daha da kötü koşullarda dahil edildiler. Koşullar o kadar yıpratıcıydı ki, İtalyan hükümeti 1902 yılında yurttaşlarının Brezilya'da çalıştırmak için ayartılmalarını yasakladı. İki ülkedeki güç ilişkileri aynıydı. Arjantin latifundiaları, Brezilya'nın büyük kahve plantasyonlarına karşılık düşer. Tıpkı Arjantin'deki gibi, Brezilya'da da toprakların küçük çiftçilere dağıtılmasına ya da yeniden dağıtılmasına dair bir politika yoktu.[103] Brezilya *fronteira*'sı esas olarak monokültür uygulanan bir kahve bölgesiydi, burada tarım kölelerin çalıştırılmasıyla ya da kölelerden yararlanılmadan, büyük işletmeler halinde yapılıyordu; buralar, Frederick Jackson Turner'ın anladığı anlamda orta sınıf aile ortamında bağımsız bir öncü karakterinin ortaya çıktığı ve bir demokrasi açık hava okulunun yerleşebildiği yerler değildi. John Hemming'in etkileyici bir kıta üçlemesinde betimlediği gibi, şeker ve kahve ekonomisine değil ama kauçuk ticaretine

dahil olmuş Brezilya yerlilerine 1910 yılından önce bir rezervasyon koruması bile sağlanmadı.[104] Yağmur ormanları, ABD'nin Avro-Amerikalı yerleşim mekânlarıyla çevrili Büyük Ovalar'ından farklı olarak, açık bir sınır oluşturuyorlardı. Bu yüzden yerliler [İndio'lar] gitgide daha ücra bölgelerin derinliklerine çekildiler. Sömürgecilere karşı son direnişleri yüzyıl dönümünde sönümlendi.

Güney Afrika

Güney Amerika ve Güney Afrika'daki sınır bölgesi süreçleri birbirleriyle gerçek bir etkileşim içinde değillerdi. Bu yüzden tam olarak eşzamanlı oluşları daha da dikkat çekiyor. Kuzey ve Güney Amerika'daki son yerli savaşları 1870'li ve 1880'li yıllarda, yani tam da Güney Afrika'nın iç bölgelerinin beyazlar (İngilizler) tarafından fethedilmesinin tamamlandığı tarihte gerçekleşti. 1879 yılı Güney Afrika için bitiş noktasına işaret eder. Bu yıl, İngilizlerin karşısındaki en önemli Afrikalı güç olan Zulu'lar, askeri olarak yenildi. Bu savaş sömürgeci güçle Afrika orduları arasındaki bir dizi savaşın sonuncusuydu. İngilizler tarafından karşılanması olanaksız taleplerle kışkırtılan Zulu Kralı Ketchwayo, yine de 30.000'den fazla adamı harekete geçirebilmiş (Kuzey Amerika yerlilerinin asla erişemeyeceği bir sayı), yine de İngilizlerin aşırı üstün gücü karşısında yenilmişti.[105] Sioux'lar ve Zulu'lar yerli komşularının bazılarını kendilerine tebaa ve bağımlı kılmış önemli bölgesel askeri güçlerdi. Beyazlarla onlarca yıllık temasın sonucunda onların askeri olanaklarının çok iyi farkındaydılar. Bu iki halk da işgalcilerinin yaşam tarzına çok küçük bir ölçüde asimile olmuşlardı. Oluşturdukları karmaşık siyasal yapılar ve inanç sistemleri Avrupalılara ve Avro-Amerikalılara yabancı kalmış ve propagandalarda kendilerinden söz edilirken kullanılan irrasyonel ve uygarlık düşmanı "vahşi" imgesinin oluşturulmasına katkıda bulunmuştu. Hem ABD'de hem de kolonyal Güney Afrika'da beyazların egemenliği 1880'lerde sarsılmaz hale gelmişti.[106]

Bu ortak yönlerin yanı sıra, Sioux'ların ve Zulu'ların kaderinde bazı farklılıklar vardır. Üzerlerine uygulanan yoğun ekonomik baskıya karşı, bu iki halk farklı direniş güçleri ortaya koymuştur. Sioux'lar av birlikleri halinde örgütlenmiş göçebe bizon avcılarıydı; belirgin siyasal ve askeri hiyerarşileri bulunmuyordu. ABD'nin büyüyen iç pazarında tamamen yararsız olmuşlardı. Buna karşılık

Zulu'lar hayvancılık ve tarla tarımından oluşan, çok daha sabit bir karma ekonomi zemininde yaşıyorlardı. Merkezileşmiş bir monarşik örgütlenmeleri vardı ve toplumsal açıdan, net bir şekilde tanımlanmış bir yaş grupları sisteminde bütünleşmişlerdi. Bu yüzden Zulu toplumu askeri yenilgisine ve onu izleyen, yaşam alanlarının işgaline rağmen, Sioux toplumu kadar kolaylıkla parçalanıp demoralize olmadı. Güney Afrika ekonomik bağlamında Zulu ülkesi marjinalleştirilmedi, bir ucuz işçi deposuna dönüştürüldü. Yavaş yavaş proleterleşen Zulu'lar, bu yüzden ülkenin ekonomik işbölümünde yine de önemli bir rol oynadılar.

Güney Afrika ve Kuzey Amerika'daki sınır bölgelerine ilişkin daha eski kronolojiler de şaşırtıcı bir benzerlik içindedir. Göçmen Avrupalılarla yerli halk arasındaki ilk temaslar 17. yüzyılda gerçekleşti; her iki tarafta da 1830'lu yıllar önemli bir dönüm noktası oluşturuyor: ABD'de Andrew Jackson'ın güney yerlilerini sürgün etme politikası ve Güney Afrika'da Boer'lerin büyük kafilelerinin başlaması. Ümit Burnu'nun 1806 yılında İngilizler tarafından fethedilmesinden sonra beyaz halkın ikiye bölünmesi Güney Afrika tarihindeki özel bir durumdur. Bu tarihten itibaren 17. yüzyılın Hollandalı göçmenlerine dayanan Boer nüfusunun yanı sıra, zengin ve güçlü bir emperyalist metropolle bağlantılı olan ve Ümit Burnu'nda önemli kararlar alan küçük bir İngiliz toplumu da vardı. Yalnızca tarım yaparak yaşamış olan kafileci Boer'ler, ilkönce toprak yetersizliğinden hareket etmek zorunda kaldılar. Sonra, 1830'lu yılların başlarında Londra kaynaklı kölelerin özgürleştirilmesi politikası da buna eklendi. Bu politika Cape'te de uygulandı ve böylelikle Boer toplumunun merkezi bir yapısal unsurunu oluşturdu. Londra'nın, farklı ten renklerinin hukuk karşısında eşitliğini ilan etmesi, Boer'ler için kabul edilemezdi. Öküz arabalı öncü kafilelerin yönü, özellikle de doğudaki Xhosa, Afrikalı silahlı askeri güçlerin direnişiyle önceden belirlenmişti. Kuzeydeki yüksek Veldt'de daha az direniş bekleniyordu. Boer'ler, sayısız Afrika topluluğu arasındaki geçimsizliklerden yararlandılar; bu geçimsizlik Afrika halkları arasındaki Mfecane dönemi diye bilinen son askeri çatışmaların ortaya çıkmıştı: 1816 ile 1828 yılları arasında yıldırım hızıyla güçlenen Zulu askeri devleti ve savaş kralı Shaka otluk arazideki büyük bölgeleri insansızlaştırmış ve aynı zamanda, beyaz yerleşimcilerin Zulu karşıtı cenahtan müttefikler kazanmasına neden olmuştu.[107]

Büyük Kafile, Güney Afrika'da toprak rekabeti içindeki etnik gruplardan birinin askeri ve lojistik açıdan başarılı bir manevrasıydı. İlkönceleri "özel" karakterdeki kolonyal bir fetih seferi haline geldi. Bir devlet kuruluşu çok sonra gerçekleşti, adeta topraklara özel kişiler tarafından el konulmasının bir "yan ürünü"ydü (Jörg Fisch). Boer'ler 1852 yılında Transvaal Cumhuriyeti ve 1854 yılında Oranje Özgür Devleti olmak üzere kendilerine ait iki cumhuriyet kurdular. Bu iki devlet, İngiliz Cape kolonisine karşı, ayrılıkçı karşı kuruluşlardı. Cape'teki İngilizler tarafından anlaşmalarla kabul edildiler ve İngiliz devlet yetkilileri, bu devletlerin ekonomik yaşamı üzerinde belirli bir etkide bulundular. Dolayısıyla 19. yüzyılda Güney Afrika'da ABD'nin "yerli politikası"na benzer, genel geçer bir "siyah politikası" tasarlayabilecek bütünlüklü ve soyut bir devlet yoktu.[108] Askeri açıdan, Boer'lerin yanında duran merkezi bir ordu yoktu. Silahlı yerleşimciler olarak kendi başlarının çaresine bakmak ve devlet kurma yeteneklerini yalnız başlarına kanıtlamak durumundaydılar. Oranje Özgür Devleti bunu belirli bir ölçüde başardı; 1877 yılında geçici olarak İngilizler tarafından ilhak edilen Transvaal ise çok daha az gerçekleştirdi. Her iki örnekte de devlet aygıtı körelmişti, mali durum kötüydü ve kilise dışında "sivil toplum"un" entegrasyonunu sağlayacak bir yapı yoktu.[109] 1880'li yıllarda Güney Afrika sınır bölgesi "kapandığı" için, yani artık dağıtılacak "serbest toprak" kalmadığı için, Boer cumhuriyetleri de bir yerleşimin sınırındaki devlet oluşumları olmaktan çıkmışlardı.

Her sınır bölgesinin belirli demografik orantıları vardır ve bu konuda, Kuzey Amerika ile Güney Afrika arasında özellikle önemli bir fark ortaya çıkıyor. 1880'li yıllardan önce Güney Afrika'ya yönelik kitlesel bir göç söz konusu değildi; bu tarihten sonra bile altın ve elmas sahalarına yönelik akın, Kuzey Amerika yönündeki Atlantik aşırı göçle kıyaslanamaz. Yerliler daha 19. yüzyılın başında ABD'deki nüfusun çok küçük bir bölümünü; Afrikalılarsa Güney Afrika'daki toplam nüfusun yüzde 80'den fazlasını oluşturuyorlardı. Siyah Afrikalılar, Kuzey Amerika yerlileri gibi, dışarıdan getirilen hastalıklar yüzünden büyük kayıplar vermediler. Kültürel açıdan da, net bir demografik kırılmaya yol açacak derin travmalar yaşamadılar. Güney Afrika'nın sömürgecilik öncesi sakinleri, kendi ülkelerinde bir azınlığa dönüşmediler.[110]

Hem Güney Afrika'da hem de Kuzey Amerika'da kendisinin ve ailesinin sorumluluğunu kendisi üstlenen silahlı öncü ilkönce yaygın sınır bölgesi tipiydi. Ne var ki Amerika'da sınıra, çok erkenden ihracat piyasalarına yönelik büyük işletmelere dayalı üretimin unsurları yerleşmişti. 18. yüzyılda bazıları sınırda yer alan tütün ve pamuk plantasyonları, büyük ölçekli ticari ağlara dahil olmuşlardı. 19. yüzyıl boyunca sınır giderek artan bir biçimde kapitalist gelişme süreçlerinin organı haline geldi. Güney Afrika'da Boer'ler, bir bölümünün ülke içlerine göç etmesinden sonra, önceleri hâlâ eskisi gibi dünya pazarlarından uzaktaydılar. Ancak 1860'lı yıllarda Boer cumhuriyetlerinin bölgesinde elmas ve yirmi yıl sonra da altın rezervleri bulunmasıyla birlikte, Boer çiftçilerinin tarıma dayalı geçim ekonomisinin hemen yanında, büyük ölçüde dünya pazarına yönelik bir madencilik sınır bölgesi ortaya çıktı.[111]

19. yüzyılın sonunda Güney Afrika'nın Bantu dilini konuşan halkı, toplumsal düzen içinde, Kuzey Amerika yerlilerine göre nispeten daha iyi bir yer tutabilmişti. Güney Cape'teki Khoisan halkları, daha erken kolonyal dönemde tarım arazilerine erişimi nerdeyse tamamen kaybettikten sonra, ülkenin iç kesimlerinde Bantu dilini konuşanlar, ilerleyen yerleşimci sınır bölgesine rağmen önemli yeraltı kaynaklarından etkin bir biçimde yararlanmayı garantileyebildiler. Lesotho'nun (Basutoland), Swasiland'ın büyük bölümlerinde ve günümüzdeki Güney Afrika Cumhuriyeti'nin doğu bölgesinin bazı bölümlerinde, Afrikalı küçük çiftçiler kendi topraklarını işliyorlardı. Bu kısmen direnişlerinin, kısmen de Afrikalıları tamamen mülksüzleştirmeme kararı veren çeşitli hükümetlerin aldıkları kararların bir sonucuydu. Kuzey Amerika'da böyle tavizler verilmemişti. Burada bizon avcılarının göçebeliği, çiftlik arazilerinin genişlemesiyle ve bozkırların kapitalist hayvancılık için kullanılmasıyla doğrudan çatışma halindeydi. Bu yeni tarım biçimlerinden hiçbirinin yerli ücretli işçilere ihtiyacı yoktu. Güney Afrika'da çiftlikler ve maden ocakları yerli ücretli işgücüne gerek duyuyorlardı. Bu yüzden yalnızca Afrikalıların küçük geçim nişleri ortadan kaldırılmadı; aynı zamanda ekonominin dinamik sektörlerinde ırkçılıkla tanımlanmış bir hiyerarşinin en alt basamağına entegre edildiler. Güney Afrika'daki güç sahiplerinin siyah proletaryanın ülkenin tamamına dağılmasını engellemeleri ve bunun yerine getto tarzı sınırlı konut bölgeleri kurmaları, birçok bakım-

dan Kuzey Amerika yerlilerinin içine kapatıldıkları rezervasyonları anımsatmaktadır. Çok daha geç –1951'den sonra– *homelands* adıyla tam olarak şekillenen Güney Afrika rezervasyonları, ekonomik açıdan işlevsiz bir halkın yalıtıldığı açık hava hapishaneleri olmaktan ziyade, siyah işgücünü siyasal olarak kontrol etme ve ekonomik olarak yönlendirme çabasının ürünüydüler. Rezervasyonlar da ailelerin geçim ekonomisiyle kendi kendilerini beslemeleri, böylelikle yeniden üretim maliyetleri asgaride tutulan erkek işgücünün dinamik sektörlerde çalıştırılması ilkesine dayanıyorlardı.

Beyazların, nüfusun siyah çoğunluğuna karşı tavrı ağırlıklı olarak gaddarlık ve sinizm özelliklerini taşıyordu. Bunun yan bir sonucu (bazı misyonerler dışında) Afrikalıları "uygarlaştırmak" için, yani onların kültürel özerkliğini yok etmek için çaba gösterilmemesiydi. Oysa ABD'de 19. yüzyılın son üçte birinde, iyi niyetli "yerli dostları"nın yaptıkları tam da buydu. Genel olarak, Güney Afrika'da Bantu dilini konuşan Afrikalılar topyekûn yenilgiye uğramadılar. Demografik açıdan nüfusun çoğunluğu olarak kaldılar, kültürel açıdan kendilerine özgü olanı asgari düzeyde korumalarına izin verildi, ekonomik açıdan vazgeçilmez bir rol oynadılar. 1930'lu yıllarda ABD'de bir tür insani yerli politikası hayata geçirildiğinde, doğal bir "yerli canlanışı" için çok geçti. O tarihlerde Güney Afrika'da nüfusun siyah çoğunluğunun azami ölçüde ezilmesine henüz sıra gelmemişti. Güney Afrika'da, ancak 20. yüzyılın sonunda baskı aygıtının çökmesinden sonra halkın kendi kaderini belirlemesinin koşulları oluştu. Sınır bölgesi Güney Afrika'da devletleşme gelişimini derinden belirledi, ama uzun bir gecikmeden sonra nihayet "normal" bir ulus-devlet gelişimiyle sonuçlandı. ABD'de hâlâ rezervasyonlar bulunuyor; Güney Afrika'daki *homelands* kâğıt üstünde ortadan kalktılar ama toprak mülkiyetindeki dağılımı bugün bile belirliyorlar.

Turner Güney Afrika'da

Sınır bölgeleri tezi, ABD'nin dışında başka hiçbir ülkenin ulusal tarihi üzerinde, Güney Afrika'nınki kadar sıklıkla, kalıcı ama aynı zamanda tartışmalı bir biçimde uygulanmamıştır. Bu tezin tüm Güney Afrikalı savunucuları, çok çeşitli varyasyonlarına rağmen, Cape kolonisindeki kolonyal-kozmopolit atmosferden uzaklaşıldıkça,

sosyal geriliklerin ve ırkçı tavırların keskinleştiği konusunda özünde aynı görüştedirler. Ülkenin iç kesimlerine çekilen kafileci Boer'ler genel olarak yontulmamış sınır öncüleri olarak görünüyorlar. Bu imge farklı değerlerle donatılabilirdi: Sınır adamı bir yandan özgürlüğü seven bir doğa adamıydı, diğer yandan vahşi bir ırkçıydı. Bu yorumların ortak yönü, sınır halkının, Cape kolonisinde Afrika'daki ileri karakollarına sahip şehirli Avrupa'nın "Batılı uygarlığı"ndan izolasyonunun vurgulanmasıydı. Kalvinist bir tanrısal görev bilinci de bu imgeye dahildi. Güney Afrika'nın, doruk noktasına 1947-1948 yıllarında ulaşan, gelecekteki ırkçı düzeni, sınır bölgesi tezinin eleştirel versiyonlarına göre, tam da bu sınırda ortaya çıktı. Bu yüzden, 19. yüzyılın sınır adamı deneyimleri 20. yüzyılın ikinci yarısında Güney Afrika'daki tüm toplumsal düzeni belirledi. Güney Afrikalı sınır bölgesi yorumunun özünde, ırkçı tutumların 1830'lı yılların sınırından Apartheid sisteminin tamamen kurulmasına kadar uzun erimli bir süreklilik arz ettiğinin kabulü vardır.

1991 yılında Güney Afrika'da çok okunan bir kitap, Güney Afrikalı Boer'lerde aydınlanma ve liberalizmin hiçbir iz bırakmadan ortadan kalktıkları iddiasını yineledi; buna göre Boer'ler "Modern Çağ'ın Batı uygarlığının en basit ve en geri unsurları"ydılar.[112] Bu savı eleştirenler, ırkçılık suçunun tamamen Boer'ler üstüne yıkılmasına karşı çıktılar, geç 18. yüzyılın Cape halkında da ırkçı düşüncenin emarelerini gördüler. Başka bir eleştiri hattı, beyazlarla Afrikalılar arasındaki çatışmanın keskinliğinden kuşku duyduğunu belirtti ve Kuzey Amerika sınır bölgelerine ilişkin "ara alan" yorumlarına yaklaşarak, ırklar arasında çok sayıda temas ve işbirliği örneğine işaret etti. Özellikle tarihçi Leonard Guelke, birbirinden bu kadar farklı görüşlerin kutuplaşmasından bir çıkış yolunu aradığı tezinde, bir yanda *frontier of exclusion*'dan [dışlayıcı sınır bölgesi] yana olan ortodoks ve *frontier of inclusion*'dan [kapsayıcı sınır bölgesi] yana olan liberal olmak üzere ikili bir sınır insanı topluluğunun bulunduğunu öne sürdü. Bir başka öneri de, sınırın henüz açık olduğu bir evre ile sınırların kapandığı evreyi birbirinden ayırmaktır; buna göre ilişkiler ancak ikinci evrede katılaşmış ve radikalleşmiştir. Günümüzün Güney Afrikalı tarihçileri arasında kesin bir süreklilik tezi çok az yandaş bulmaktadır. Ne 19. yüzyılın sınır bölgesi, ne de Cape kolonisindeki (1833-1834 yılında Britanya İmparatorluğu'nda köleliğin kaldırılmasından ön-

ceki) kölecilik, Apartheid'in doğrudan kaynağı olarak görülmektedir. Ne var ki hem köleciliğin, hem de sınır bölgesinin, daha geç 19. yüzyılda beyazların (dini güdülenimi de olan) kültürel üstünlüğünün ve keskin dışlama pratiklerinin oluşmasında payları vardır. Sınır bölgesi tezi, Güney Afrika'nın tarihi için genel bir anahtar sunmuyor, ama coğrafyanın ve çevresel etkilerin, sosyal tavırların ortaya çıkışındaki büyük önemine işaret ediyor.[113]

Turner'ın sınır bölgesinde özgürlüğün belirmesi motifi, Güney Afrika'da yalnızca kesikli bir biçimde bulunuyor. Boer'lerin Cape'ten ülkenin iç kesimlerine göçü, diğerlerinin yanı sıra, sosyal bir devrime, Cape kolonisindeki kölelerin 1834 yılında özgürleşmesine yönelik bir tepkiydi. Bundan önce de eyalet valisi daha 1828 yılında bir genelge yayınlamış, köle statüsüne sahip olmayan herkesin yasa karşısında eşit olduğunu ve yasanın tam koruması altında olduğunu ilan etmişti.[114] Boer kafilelerinin (görece) şehirli ve dünyaya açık Cape kolonisinden göç etmeleri, siyasal açıdan bakıldığında, böyle hukuksal bir eşitlikçilikten kaçmaktı. Avrupa'da bile cumhuriyetçi devlet biçiminin ender görüldüğü bir dönemde kurdukları kendi cumhuriyetlerinde Boer'ler, tüm erkek yurttaşların geniş katılımını sağlayan ve nüfusun reşit kabul edilmeyen kesimini dışlayan (köleliğe Boer cumhuriyetlerinde de izin verilmiyordu) belirli ölçüde kadim-Hellenik bir özyönetim ve demokrasi tarzını gerçekleştirdiler. Bu sınır adamı demokrasisi modern bir anayasa devletinden ziyade, dünyanın her yerindeki "sınır ötesi adamların" eşitlikçiliğini anımsatıyor. Arjantin'de Juan Manuel de Rosas, ilkönce sınır bölgesinde yerlilerle savaşın kuvvet üssü olarak kurulan Caudillo'ların ilk örneğini yarattı, çok sonraları Buenos Aires'teki şehirli oligarşiye kendini "güçlü adam" olarak seçtirdi ve sonra yüz geri ederek, eski *Gaucho* yandaşlarına karşı harekete geçti. Güney Afrika'da Cape'teki İngiliz kolonyal gücü, Boer'lerin özgürlük hareketinden korkmayacak kadar sağlam yerleşmişti. Boer'ler de yalıtılmış cumhuriyetlerinde rahat bırakılmak istiyorlardı ve Cape'i ele geçirmeye çalışmadılar. 1886 yılında başlayan, Witwatersrand'a doğru "altına hücum" bu kendi kendine yeterliliği bozdu. Boer'ler yeni zenginliklerden kesinlikle yararlanmak istiyorlardı ve İngiliz kapitalistlerine yolları açtılar, ama siyasal gücü ellerinde tutmaya dikkat ettiler. Sınır demokrasisini bundan böyle yalnızca siyah alt sınıfa karşı değil, yeni gelen beyazlara (*uitlanders*) karşı korumak da buna dahildi.

1899-1902 yıllarındaki Güney Afrika Savaşı, ya da Boer'ler savaşı böyle bir dağınıklıktan kaynaklandı. Bu savaş, askeri açıdan açıkça önem taşımayan bir düşmanı yenmek için olağanüstü büyük harcamalar yapmak zorunda kalan bir emperyal gücün askeri zaferiyle sonuçlandı; bu arada sömürgeci egemenliğin –özellikle de başka beyazlara karşı– böyle yüksek bir bedel ödenerek sürdürülmesine dair kuşkular ortaya çıktı.

Yukarı Veldt'deki Boer toplumu savaş yüzünden derinden yaralanmıştı; nüfusun onda biri ölmüştü. Boer'ler yine de Güney Afrika'nın beyaz nüfusu içinde çoğunluğu oluşturuyor ve tarımı kontrol ediyorlardı. Ülkede İngilizlerin başka müttefiki yoktu. Sürekli bir işgal rejimi söz konusu olmadığı için, yenilen Boer'lerle anlaşmak gerekiyordu. Genç ve duruma göre daha liberal bir Boer yönetiminin de aynı görüşte olması, uzlaşma koşullarını sağladı. Uzlaşma, 1910 yılında Güney Afrika Birliği'nin kurulmasıyla sonuçlandı: bu, Boer'ler için zafer, siyah Afrikalılar için yenilgi ve İngilizler için temel ekonomik ve stratejik çıkarların korunması anlamına geliyordu. İngilizler Güney Afrika Birliği'ni 1931'e kadar bir dominyon olarak, yani Kanada ve Avustralya ile aynı statüde, imparatorluk içinde tutabildiler.[115]

Bunun sonucunda ırkçı ayrımcılığın eski unsurları, tam bir ırk devleti halinde şekillendi. Boer sınır bölgesinin siyasal ve kültürel değerleri, ilkönce adım adım, daha sonra 1948 yılında ırkçı ulusal partinin seçim zaferiyle birlikte hızla devletin tamamına egemen oldu. *Gaucho* sınır bölgesinin gücünün hemen parçalandığı Arjantin'den farklı olarak, Güney Afrika'da sınır bölgesi periferisi siyasal merkezi fethetti ve nerdeyse 20. yüzyılın tamamı boyunca ona kendi damgasını vurdu. ABD'de de buna paralel bir gelişme hiçbir zaman yaşanmamıştı. 1829 yılında Başkan Andrew Jackson'ın başkan seçilmesiyle birlikte, ilk kez sınır bölgesinin bir temsilcisi, Doğu Sahili'nin şehirli oligarşisini devletin en yüksek makamından etti. O tarihten sonra baba ve oğul George Bush'un Texas petrol hanedanına kadar, "Amerikan Batısı"nın tavırları politikaya sürekli damgasını vurdu. 19. yüzyılda büyük bir meydan okuma köleci Güney'den geldi. ABD'nin siyasal gelişimi açısından İç Savaş, Güney Afrika'da Boer'ler savaşıyla aynı anlamı taşıyordu – elbette önemli ölçüde daha kısa bir zaman diliminde gerçekleşmişti. ABD'nin güney eyaletlerinin 1860-1861 yıllarında birlikten ayrılmaları, Büyük

Kafile yolculuğunun eşdeğeriydi ve Güney eyaletlerinin ayrılmadan önceki plantasyon demokrasisi, Boer öncülerinin aynı tarihlerde kurdukları efendi halk cumhuriyetçiliğiyle büyük benzerlikler gösterir; elbette Boer'lerinki, Güney eyaletlerindeki gibi ayrıntılı bir ırkçı ideolojiyle değil, daha ziyade hiç telaffuz edilmeyen, belirsiz bir üstünlük duygusuyla gerekçelendiriliyordu. Güneyin 1865 yılında yenilmesi ABD'de devletin geneli düzleminde, 1910'dan sonra Güney Afrika'da güç kazanan ve yerleşen şeyi, beyazların tam egemenliğinin ideolojisini ve pratiğini engelledi. Ne var ki ABD'de 1870'li yılların sonundan itibaren, siyahlara İç Savaş'tan sonra verilmiş, en azından vaat edilmiş hakların bir kısmı geri alınmıştı. Köleciliğin sona ermesi ABD'deki siyahları (pratik şöyle dursun) hukuksal olarak bile kesinlikle eşit haklara sahip yurttaşlar yapmamıştı. Savaşların ABD'de 1865'te ve Güney Afrika'da 1902'de sona ermesinden sonra yapılan büyük uzlaşmalarda, yenilen beyaz partiler kendi çıkarlarını ve değerlerini büyük ölçüde –her iki örnekte de siyahların zararına– koruyabildiler. Ne var ki, ABD'de sınır bölgesinin Güney Afrika'daki gibi bir zafer kazanmadığı açıktır: Asıl "Vahşi Batı"nın değerleri ve simgeleri kendilerini siyasal düzen düzleminde değil, Amerikan kolektif bilincinin ve "ulusal karakterinin" unsurları olarak gösterdiler. ABD'de Kuzey-Güney karşıtlığı siyasal coğrafyayı karmaşıklaştırdı. Dünyanın başka bölgelerindeki isyancı sınır bölgelerinin eşdeğeri oldu.[116]

4 Avrasya

Bu bölümün başında bir sınır bölgesi, farklı kökenlere ve kültürel yönelişlere sahip iki kolektifin birbirleriyle, çatışmaların ve işbirliklerinin farklı oranlarda karıştıkları alışveriş süreçleri içine girdikleri özel bir temas durumu olarak tanımlanmıştı. Bu kolektiflerin, farklı "gelişme düzeyi"ndeki toplumlar olduğuna dair eski Turner'cı varsayımın genelde tutarlı olmadığı ortaya çıkmıştır. Yalnızca bir örnek vermek gerekirse, Büyük Kafile yolculuğu döneminde hayvan yetiştiren yolcu Boer'ler, Bantu komşularına göre toplumsal gelişme evriminin kesinlikle başka bir düzeyinde değillerdi. Turner'ın başka bir motifini ele alacak olursak, kimlere "barbar", kimlere "uygar" denileceği de kesinlikle açık değildi. Kuzey Amerika'da yerlilerin bizon avının yükselmesiyle birlikte, farklı

ekonomi biçimleri arasında nispeten geç bir tarihte keskin bir karşıtlık ortaya çıktı: Bir yanda tarla tarımı yapan, bütünleyici olarak da yerleşik yani çitle çevrili hayvancılık yapan öncüler – diğer yanda göçebe çobanlar ve atlı avcıların ilave hareketliliği. Bu gibi keskin kontrastlar, göçebeliğin çok sayıda tonlamasının görüldüğü Afrika'da nadirdir. Ne var ki, Owen Lattimore'un vurguladığı gibi, tüm Kuzey Asya için karakteristiktir. Daha 19. yüzyılın başında hayvan sürülerini yetiştirmeye ve onlardan yararlanmaya dayanan hareketli yaşam biçimleri, İskandinavya-Sibirya-Mançurya orman kuşağından Himalayalar'ın güneyine, İran'ın ve Anadolu'nun yaylalarına ve Arabistan yarımadasına kadar ve batı-doğu ekseninde Volga'dan Pekin'in kapılarına uzanan muazzam bir bölgede yaygındı: Bu bölge, günümüzdeki haritaların "Orta Asya"sından çok daha fazlasını kapsıyordu. Yerleşik tarım Avrasya kıtasının kenarlarında, Kuzey Çin'den Pencap'a ve sonra yine otlakların ve bozkırların dünyasını batıya doğru kapatan Volga'nın batısındaki Avrupa'da yoğunlaşmıştı.[117] Durgunluk ile hareketlilik arasındaki böyle ideal tipte bir karşıtlık, elbette Avrupa veya Güney Asya'da 19. yüzyılda da gezgin halk gruplarının olduğunu (buna karşılık Çin'de hiç yoktur) gözlerden kaçırmamalıdır.[118]

Step Sınırında Göçebelik

Etnologlar, bu muazzam hareketli yaşamlar alanının içinde göçebeliğin farklı türlerini ayırdılar: (1) Kuzey Afrika'nın tamamında da görülen, çöllerin develi göçebeleri; (2) Afganistan, İran ve Anadolu'nun koyun ve keçi çobanları; (3) Avrasya steplerinin, en ünlüleri Moğollar ve Kazaklar olan atlı göçebeleri ve nihayet (4) Tibet yaylasının Yak çobanları.[119] Göçebeliğin bu farklı varyasyonlarının birden fazla karakteristik ortak yönü vardı: Şehirli yaşama karşı büyük bir mesafe ve çoğu zaman onu şiddetle reddetme; soy topluluklarında seçilmiş reisleri olan sosyal bir örgütlenme; ve kültürel kimlik oluşumu için hayvana yakınlığın büyük önem taşıması. Göçebe Asya'nın içinden sayısız ekolojik sınır geçiyordu, çok sayıda dil topluluklarına bölünmüştü ve dinsel açıdan en azından İslam, Budizm ve Şamanizm olmak üzere (her birinin de birden fazla doğrultusu ve türü olan) üç büyük yöneliş halinde farklılaşmıştı. Yüzey bakımından Avrasya'nın en büyük bölümünü

oluşturan bu dünyanın sınırında koşullar nispeten basitti. Göçebelik –Arabistan ve İran Körfezi gibi– doğrudan doğruya denize uzanmadığında, dünyanın her yerinde yerleşik köylülerle karşılaşıyordu. Binlerce yıldır Avrupa ile Doğu Asya'nın ortak bir yanıydı bu: Her ikisinde de bir step sınırı vardı.

Tarih nadiren göçebelerin bakışından yazılmıştır. Avrupalı, Çinli ve İranlı tarih yazıcıları göçebeleri düpedüz ötekiler olarak, dışarıdan gelen, karşı savunma için her aracın, genellikle de ön savunmanın meşru olduğu, saldırgan bir tehdit olarak gördüler ve görüyorlar. Aydınlanma tarihçilerinin en büyüğü olan Edward Gibson erken İslam'ın atlı savaşçılarını ve Cengiz Han'ın Moğollarını böyle temel bir güç haline getirenin ne olduğunu sorgulasa da, yerleşik, kendilerini "uygar" gören toplumlar göçebeleri hiç anlamadılar. Diğer yandan, göçebeler de şehirli-hareketsiz kültürlerin temsilcileri karşısında her zaman çaresiz kaldılar. Bu durum, her iki tarafın da temaslarında geniş bir ilişki kurma stratejileri repertuvarı geliştirmesini engellemedi. Örneğin, Orta Asyalı "barbarlara" nasıl davranılacağı, ezelden beri Çin devlet sanatının en ince işlenmiş alanlarından biriydi; İbn Haldun 14. yüzyılda, (İslami) uygarlık teorisinin temeline şehirliler ile bedeviler arasındaki karşıtlığı koydu.

Göçebelerin yaşamı, tarla tarımı yapanlara göre daha rizikoludur ve bu da onların dünyaya bakışını belirler. Sürüler artan bir hızla çoğalabilirler ve hızla zengin edebilirler, ama biyolojik açıdan bitki yetiştirmekten daha hassastırlar. Hareketli yaşam yollar, sürülerin yönetilmesi, komşulara ve karşılaşılan düşmanlara gösterilecek tavırlar hakkında sürekli kararlar alınmasını gerektirir. Dolayısıyla göçebe yaşamı tamamen kendine özgü bir rasyonelliği içerir. Rus antropolog Anatoly M. Khazanov'un vurguladığı gibi, göçebe toplumlar, geçimlik tarım yapan toplumlardan farklı olarak, hiçbir zaman kendi kendine yetebilen (otarşik) toplumlar değildir. Yalıtılmış bir halde işleyişlerini sürdüremezler. Belirli bir göçebe toplumu sosyal açıdan ne kadar ayrıntılı bir biçimde farklılaşmışsa, o kadar aktif bir biçimde dış dünyayla temas kurmaya ve etkileşime girmeye çalışır. Khazanov göçebelerin kullandıkları dört büyük strateji sınıfı sayıyor: (1) Gönüllü yerleşikleşme; (2) tamamlayıcı toplumlarla ticaret ya da birçok göçebe toplumunun elinde bulunan mükemmelleşmiş taşıma araçlarının (deve) yardımıyla ara ticaret; (3) yerleşik toplumlara gönüllü olarak ya da karşı koyma-

dan tabi olma ve onlarla bağımlılık ilişkileri kurma; (4) tersine olarak, yerleşik toplumlara tahakküm ve buna uygun düşen asimetrik kalıcı ilişkilerin kurulması.[120]

Orta Çağ'da İspanya'dan Çin'e kadar köylü toplumların atlı göçebelerin kontrolü altına girmeleriyle, bu stratejilerin dördüncüsü başarının doruğuna ulaştı. Erken Modern Çağ'da kıtaya egemen olan, kıta Asya'sının büyük hanedanları da Orta Asya'dan geliyorlardı ve mutlaka göçebe olmasalar da, yine de köylü olmayan bir geçmişleri vardı. Bu durum, 1644'ten 1911'e kadar Çin'i yöneten Mançuryalı Qing hanedanı için de geçerlidir. 1644 yılından sonra bu tip imparatorluk oluşumunun üstüne *yeni* bir şey eklenmedi: Qing hanedanının imparatorluk ve devlet kurması tabii ki yüz yıldan fazla bir süreye yayıldı.[121] Ne var ki Avrasya'nın farklı bölgelerinde göçebe toplumlar, hâlâ yerleşik komşularını yağmalayacak ve onları haraç bağımlılığı içine sokacak kadar güçlüydüler. Rusya bile 17. yüzyılın ortalarına kadar Kırım Tatarlarına astronomik haraçlar ödedi. Dolayısıyla çok çeşitli türden sınır bölgesi süreçleri çok uzun zaman dilimleri boyunca Avrasya'nın tarihsel gerçekliğiydi ve kıtadaki merkezi devlet oluşumları, ister Rus, ister Çinli-Mançuryalı nişanesi taşısınlar, büyük ölçüde göçebe tehditlerden korunma güdüsüyle ortaya çıkmıştı. Bu türden sınır bölgelerinin her birinin kendine özgü göç ilişkileri ve mübadele tarihleri vardır. Tarla tarımı yapanlar ve göçebeler her defasında, diğer tarafın ihtiyaç duyduğu kaynaklara erişime sahip oldukları için, işbirliği, topyekûn karşı karşıya gelişten daha karakteristikti. Kültürel melezliğin, karşı tarafa geçmenin ve çoklu sadakatlerin bir "ara alanı" asla her zaman oluşmadıysa da, sınır bölgesi ayırdığı sıklıkta birleştiriyordu. Bu durum 18. yüzyıla kadar devam etti. Erken 13. yüzyıldaki Moğol fetihlerinin eşi bulunmaz genişlikte bir etkileşim ve iletişim uzamı açtıkları, dünya tarihi yorumlarında çoktandır beylik bir söz haline gelmiştir; hatta bir "Orta Çağ dünya sistemi" kurdukları bile söylenmiştir. Buna göre, Asya devletleri ve uygarlıklarının yeniden kendi içlerine çekildikleri –Ming hanedanında (1368-1644) büyük seddinin arkasında gizlenen Çin bunun bir örneği olarak gösterilir– ve Orta Çağ'ın "ekümenik" Avrasya'sını sona erdirdikleri yaygın bir görüştür. Buna karşılık en son araştırmalar bağlantı yollarının açık olduğuna ve 19. yüzyılın eşiğine kadar hâlâ süren sınır bölgesi ötesi ilişkilerin çeşitliliğine

işaret ediyor. Bu yüzden, bu dönem için de süreklilik taşıyan bir alan olarak Avrasya'dan söz etmek hâlâ anlamlıdır. Herodotos'un ve 18. yüzyılın bazı Avrupalı yazarlarının yolunu yaptıkları, Avrupa-Asya karşıtlığı şeklindeki kaba bir ikilik, erken 19. yüzyılın ideolojik bir inşasıdır.

İmparatorluk Periferileri

İmparatorluklar tarafından biçimlendirilmiş olmaları Avrasya'daki sınır bölgelerinin bir özelliğidir. Amerika ve Sahra-altı Afrika'dan farklı olarak burada başat siyasal biçim, hiyerarşik olarak düzenlenmiş büyük imparatorluktu. Bu sırada birbirlerinden kalın çizgilerle ayrılmış, iki imparatorluk biçimi vardı: Bir yandan atlı göçebelerin, köylü-yerleşik çevrelerine bir asalak gibi davranan bozkır imparatorlukları; diğer yandan kaynaklarını öncelikle kendi köylülerini doğrudan vergiye bağlayarak temin eden imparatorluklar.[122] Bu iki tip arasında geçişler mümkündü. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu askeri savaşçıların gevşek bir yapılanması olarak ortaya çıkmıştı, yani önceleri yapısal olarak Moğol İmparatorluğu'na benziyordu, ama sonra zamanla ikinci tipten bir imparatorluğa dönüşmüştü. Barut imparatorluğu (*gunpowder empire*) diye (pek de hoş olmayan) bir tanımla da adlandırılan bu ikinci tipin genel olarak pekişmesiyle birlikte, Avrasya'daki imparatorluklar birbirlerine sınırları birçok yerde temas edinceye kadar yakınlaştılar. Özellikle Çinli-Mançuryalı Qing İmparatorluğu'nun 1760'a kadar durmayan yayılması ve Çarlık İmparatorluğu'nun ancak bundan sonra hareketlenen genişlemesi, çoğu kez açık sınır bölgelerinin (Herbert Bolton'ın anladığı anlamda) imparatorluklar arası *borderlands*'a (devletler arası sınır toprakları) dönüşmesine yol açtı. Daha erken Modern Çağ'da Orta Asya'nın göçebeleri imparatorluklarla çevrelenmişti. Kendileri (özellikle Moğollar, Kazaklar ve Afganlar) gerçi bazen büyük bir askeri güç ortaya koyabildiler, ama Cengiz Han ya da Timur örneğindeki gibi yeni bir imparatorluk kuramadılar. Dünya tarihi bakışından önem taşıyan bir olay, Çin İmparatorluğu'nun Orta Asya'ya kesin olarak genişlemesiydi. Tam da Çinli olmayan bir fatihler hanedanı, Mançuryalı Qing'ler 1680 ile 1760 arasında Moğol kabilelerini kendilerine kısmen uyruk (İç Moğolistan) kısmen de bağımlı kılmayı (Dış Moğolistan) ve

Doğu Türkistan'da, bugünkü Xinjiang'daki İslami vaha toplumlarını, imparatorluk birliğine katmayı başardılar. Dolayısıyla, 18. yüzyılın sonunda atlı göçebelerin eski askeri dinamiğinin merkez ülkeleri, imparatorluklar arasında bölüşüldü. Bu durum, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya cumhuriyetlerinin kurulmasına kadar devam etti.

Sınır bölgesinin imparatorluklar tarafından biçimlendirilmesi, bu konunun bir sonraki konu olan imparatorluk oluşumuna kadar uzanmasıyla sonuçlanır. Burada bizi şimdilik göçebelerin 19. yüzyıldaki kaderi ilgilendiriyor. İmparatorlukların büyük önemi, sınır bölgesi sorununu bu çerçeve içine koymaya izin veriyor. Qing İmparatorluğu 1680'den sonraki yayılması sırasında, birçok kenarında etnik olarak Çinli ("Han Çinlileri") olmayan, bu yüzden tahakküm edilmeye ve uygarlaştırılmaya muhtaç olarak görülen halklarla karşılaştı: Güney Çin'de, yeni fethedilen Tayvan Adası'nda ve Moğolistan'da.[123] Bu halklar fetihten sonra –koşullara göre ayrıntılı olarak kademelendirilmiş– imparatorluk yönetimi ya da denetimi biçimleri altındaydılar. Kore veya Siyam gibi vergi ödeyen yarı-özerk devletler değil, imparatorluğun içinde sömürgeleştirilmiş halklardı. Bu durum 18. yüzyılın ortasından itibaren uzaktaki Pekin'den ancak dolaylı olarak yönetilebilen Tibetliler için de geçerliydi. Çin örneğinde öncelik politikaya verildi. Devlet tarafından denetlenmeyen yerleşim hareketleri, yalnızca merkezdeki eyaletlerin çorak dağlık bölgelerinde toprak kazanılması sırasında ortaya çıktı. İmparatorluk merkezi, ilk planda kuzeyde Çar İmparatorluğu'na, batıda Osmanlı İmparatorluğu'na ve Hindistan'da yeni ortaya çıkan İngiliz imparatorluğuna karşı stratejik bir tampon bölge olarak görülen, Han Çinli olmayan periferide, mevcut toplumları istikrarsızlaştırarak düzeni tehlikeye sokmakla ilgilenmiyordu. İdeal çözüm bir tür dolaylı iktidardı, ama oralarda her zaman, imparatorluğa aidiyeti garantilemek için yeterince Çinli-Mançuryalı askerin yerleştirilmiş olması gerekiyordu. Qing devleti, Han Çinli yerleşimcilerin Xinjiang'a, Moğolistan'a ve özellikle de köken ülke ve hanedanın potansiyel geri çekilme bölgesi olarak korunan Mançurya'ya akın etmelerini, 19. yüzyıla kadar gücü yettiği sürece engelledi.

Çinli tüccarların yine de tüm bu bölgelere dağılmaları ve özellikle ticari açıdan tamamen deneyimsiz olan Moğolları çoğu kez

yıkıma götürecek kadar borçlandırmaları engellenemedi. Han Çinlilerinin demografik açıdan gerçekten önem taşıyan yerleşim hareketi ancak erken 20. yüzyılda başladı ve ilkönce coğrafi açıdan en yakındaki Mançurya üzerinde yoğunlaştı. Daha 1930'lu yıllarda Çin'de iç periferinin, özellikle de ulusun enerji kaynakları olarak Moğolistan vilayetlerinin ihmal edilmesinden yüksek sesle yakınılıyordu. Han Çinlilerinin milyonlar halinde periferiye yayılması ancak 1949 yılından sonra, komünistlerin iktidarında gerçekleşti. Dolayısıyla Çin içinde, doğal kaynakları kullanıma açmaya yönelik yerleşimci bir sınır bölgesi ancak 20. yüzyılda, o bölgenin yerli halkının öngörülebilir toprak kayıplarıyla birlikte gerçekleşti – ama Kuzey Amerika tarzında rezervasyonlarda hapsetme örnekleri Çin'de ortaya çıkmadı. Komünist iktidar 20. yüzyılın ortasında yerini sağlamlaştırıncaya kadar, imparatorluklar arası bir sınırda olmanın dezavantajlarından çok avantajlarından yararlanan, Xinjiang'ın Müslüman sakinleri kültürel ve siyasal özerkliklerini oldukça yüksek bir düzeyde koruyabildiler.[124]

Qing İmparatorluğu görece zayıflığı giderek artmasına rağmen kıtasal sınırlarını 1911'e kadar (Güney Mançurya hariç) şaşırtıcı ölçüde iyi koruyabildi.[125] Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybettiklerine yakın ölçüde, ekonomik ve demografik açıdan önemli bölgeler de kaybetmedi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'dan yavaş yavaş kovulması, mevcut sınır çizgilerini ve sınır yönetimlerini tekrar tekrar işlevsiz kılıyordu. Bu sınırların yerine yeni Balkan devletlerinin ağırlıklı olarak Avrupalı Büyük Güçler'in direktifleri ve garantileriyle ortaya çıkan ulus-devlet sınırları geçti. Qing İmparatorluğu'nda nüve halinde, Çar İmparatorluğu'ndaysa büyük ölçekte görülen iç sömürgeleştirme hareketi, Osmanlı egemenlik alanında yoktu. Bunun geleneksel örnekleri de bulunmuyordu, çünkü erken Modern Çağ'ın Osmanlı askeri gücü Balkanlar ve Mısır gibi yerleşik köylüleri olan bölgelerde ilerlemişti, buralarda Türklerin olası yeni topraklar açmaları için bir boşluk bulunmuyordu. Zaten Anadolu köylüleri Çin ya da Rus köylüleri gibi, yeni topraklar açarak kullanma tekniklerine aşina değildi. Bunu ekoloji de sınırlıyordu, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda emek kullanarak tarıma açılabilecek yeni büyük bölgeler yoktu. Yine de yayılmacı sınır hareketi biçimleri görülüyor. Osmanlı devleti, Güneydoğu Avrupa'daki ulusal hareketlerin, askeri olarak genişleyen Çar İm-

paratorluğu'nun ve Mısır ile Cezayir arasındaki Kuzey Afrika'da denetimini kaybetmenin baskısı altında kaldığı ölçüde, dikkati hâlâ elinde tuttuğu Doğu Anadolu'daki aşiret bölgelerine yöneldi.

Erken 19. yüzyılda oradaki nüfus esas olarak beylerinin yönetiminde yaşayan Kürtlerden oluşuyordu. Osmanlı devleti gücünün doruk noktasında bile Kürtlerden korkmuş ve onların üzerinde gevşek bir denetimle yetinmişti. 1831'den sonra bu geleneksel politikadan uzaklaşılması, Osmanlı elitinin kendisi hakkında geliştirmeye başladığı yeni imgenin bir sonucuydu. İstanbul'daki hükümet kendini, ulus-devlet unsurlarını giderek artırma ihtiyacı duyan bir imparatorluğun modern ve reformcu yönetimi olarak görüyordu. Bunun için yarı özerk alanları ortadan kaldırmak ve İran sınırında yer alan Kürdistan gibi marjinal bölgeleri homojenleştirici devlet birliği içine katmak gerekli görüldü. Bu hedefe ulaşmak için, erken Tanzimat döneminin hükümeti askeri yöntemlere başvurdu. 1830'lu yıllarda en önemli Kürt beylikleri çok sayıda savaşta yenildiler; 1845 yılından itibaren Kürdistan'a ilk kez doğrudan yönetilen bir bölge gözüyle bakıldı. Ne var ki, askeri zaferleri yapıcı bir politika izlemedi. Kürdistan, merkezi hükümet düşmanı öfkeli bir halkın yaşadığı, yerle bir edilmiş ve kısmen insansızlaştırılmış bir işgal bölgesine dönüştü. Bu durum merkezi hazine üzerinde büyük bir baskı oluşturuyor, ekonomik büyüme de sağlanamadığı için vergi gelirleri de artmıyordu. Kürt aşiret üyeleri, baskıyla sadık Osmanlı tebaasına dönüştürülemiyorlardı. Balkan sınırı gittikçe daha güneye geri çekilirken, imparatorluğun doğu sınırı da gitgide daha masraflı bir şekilde askeri yöntemlerle korunuyordu. Ne var ki buna yerleşimci bir kolonizasyon eşlik etmiyordu ve Kürdistan'ın daha büyük piyasa ağlarına bağlanması da söz konusu olamadı.[126] İmparatorluk içinde yerleşimci bir kolonizasyonun izleri, olsa olsa Balkanlar ve Kafkaslar'dan göç eden muhacir Müslümanların yeni yerleşimlerinde bulunabilir. Bu göçmenlerin binlercesi yerleşimci olarak Suriye ve Mavera-i Ürdün'e gönderildi.

Dolayısıyla, 19. yüzyılın Avrasya'sında bir sınır bölgesi vardıysa, bunu Çarlık İmparatorluğu'nun güneyinde ve doğusunda aramak gerekir.[127] Rus devleti bir sınır devleti olarak kuruldu. Başlangıçta Moğolların Altın Ordu'suna direnen güçlerin yoğunlaşmasından oluşuyordu. Moğol "boyunduruğu" kırılır kırılmaz, Batı Avrupa'nın ekonomik ve kültürel üstünlüğü kendini sancılı bir

biçimde hissettirdi. Büyük Petro, ülkeyi görece ikinci sınıf pozisyonundan çıkartmaya çalışan ilk Rus hükümdarıydı. Ancak Büyük Katerina yönetiminde ülke birinci sınıf bir emperyalist güç haline geldi. Çariçenin yönetiminde, bir zamanların güçlü Kırım Tatarları Hanlığı yıkıldı ve böylelikle ülkenin Karadeniz'e erişimi açıldı. Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ilk kez askeri açıdan üstün bir konuma geldi ve Osmanlıların kendilerini defalarca savunmalarına rağmen, bu konumunu bir daha hiç yitirmedi. 1780 yılında Kafkaslar'ın fethi de başladı; ancak 1865 yılında tamamlanacak uzun bir süreçti bu. Ne var ki Kafkasya seferlerinin en yüksek evresi 1830'lu yıllarda, Çeçenlerin Rusya'ya karşı birleşmelerinden sonra başladı.[128] Katerina'nın yönetim döneminin sonunda Rus devletinin temsilcileri, genellikle yalnızca kürk avcılarının ve bilimsel araştırma gezisi yolcularının ziyaret ettiği Sibirya'daki etnik gruplardan çok çeşitli Tatar gruplarına, Kazak ordularına ve aşağıda Gürcistan hükümdarına kadar, Doğu Avrasya'daki çok çeşitli halk ve devlet yapılanmasıyla ilişkiler kurdular.[129] Sadece Osmanlı İmparatorluğu'yla değil, daha 1689 yılında sınır şehri Nerçinsk'te uzun erimli sağlam bir sınır anlaşmasının yapıldığı Çin'le, 1826-28 yıllarındaki Rus-İran savaşına kadar tamamen yayılmacı hevesler peşinde olan (ve 1795 yılında Gürcistan'ın büyük bölümünü yakıp yıktıktan sonra, on binlerce vatandaşını zorla yerinden eden) İran'la ve elbette, 1798 yılından beri devrimci Fransa'ya karşı koalisyon içinde bulunulan Büyük Britanya'yla da imparatorluklar arası ilişkiler kurulmuştu.

Tüm bu temellere rağmen, çok halklı Çarlık İmparatorluğu'nun asıl kuruluşu ve askeri olarak Asya kıtasının öbür ucuna kadar yayılması, 19. yüzyıla denk düşer. Tüm Avrasya'da başka bir örneği bulunmayan bu yayılma sürecinin zamansal çerçevesi olarak Gürcistan'ın (kısmen ilkönce kâğıt üstünde) ilhak edilmesiyle (1801), Rusların Japonya'yla yaptıkları savaşta yenildikleri 1905 yılı arasındaki zaman dilimi gösterilebilir.

Bizzat Frederick Jackson Turner, geç dönem yazılarında Kuzey Amerika'da sürekli batıya doğru ilerleyen *tek* bir kesintisiz öncü cephe olduğu şeklindeki fazlasıyla basit fikre karşı uyarıda bulunmuştu; yine de, Yeni Dünya'daki koşullar Rusya'nın etkisi altındaki Avrasya'da bulunan çok sayıdaki farklı sınır bölgelerine göre, çok daha derli topluydu. Bu çoğulluk, coğrafyadan, ekolojiden,

ilgili etnik grupların sosyal ve siyasal örgütlenme biçiminden, Çarlık politikasından ve Rus komutanların aldıkları yerel kararlardan kaynaklanıyordu. Bir sınır *politikası*nın en geç 1655 yılında, Çar'ın Kalmuklarla bir sınır anlaşması yaptığı tarihte var olduğu söylenebilir: Bir boyun eğdirme enstrümanı değil, nispeten eşit koşullarda bir anlaşmaydı bu.[130] Böylelikle Rus devleti, ABD'nin başlangıçtan itibaren yerlilere kaşı uygulayacağı bir araca daha çok erkenden başvurmuş oluyordu. Anlaşmalarla yapılan düzenlemeler, içeriklerin eşitsiz olması durumunda bile, *her iki* tarafın asgari eylem yeteneğine sahip olmasını gerektirirler. Bu yüzden tam olarak gelişmiş bir emperyalizmin değil, olsa olsa onun ön aşamasının araçlarıdırlar. 1655 yılında yapılan anlaşma gibi anlaşmalar öncelikle askeri açıdan daha güçlü olan komşuların sınırda yatıştırılmasına yararlar. Bunu izleyen dönemde Çarlık politikası, sınır politikasında yatıştırmadan soykırıma kadar uzanan zengin bir avadanlık geliştirdi.[131] Bu iş aletlerinin kullanımının ardında asla imparatorluğun yayılmasının ve ülke için kolonyal yönetimin genel bir plan olarak ifade edilmiş bütünlüklü politikası yer almıyordu. Bu yüzden sınırlardan her birinin, tarih araştırmalarının günümüzde yaptığı gibi, kendi başına ele alınması gerekir.[132]

Çarlık Rusya'sının ve Kuzey Amerika'nın Karşılaştırılması

Sınır bölgesi sorunsalı bakış açısından bu noktada, Çarlık Rusya'sının çok halklı emperyalizminin kuruluşu anlatılırken, Rus merkezli bir anlatım söz konusu olamaz. Daha ziyade, Avrasya sınır bölgesinin, Kuzey Amerika'yla karşılaştırıldığında ne gibi özellikleri olduğunu araştırıyoruz.

Birincisi. ABD'nin kuruluşuna kadar, hatta 1812 yılındaki İngiliz-Amerikan Savaşı'na kadar, en güçlü yerli uluslar bir ölçüde beyaz sömürgecilerin dış politikadaki muhatapları olarak kaldılar; bu da yaklaşık olarak Moskova devletinin Tatarlar, Kırgızlar ve Kazaklarla olan ilişkisine karşılık düşmektedir. Her iki ülkede de güç ilişkilerindeki büyük kayma ancak 1800 civarında gerçekleşti. Kuzey Amerika'da yerliler hiçbir zaman sınırın beri tarafındaki yerleşimci toplumuna dahil edilmediler. Tam da Kuzey Amerikan sınır bölgesinin başlangıçtan itibaren dışlayıcı olduğu gerçeği, "ara alan"ın, yani melezlik ve geçiş karakterine sahip bir temas bölge-

sinin oluşmasına olanak sağladı. Bunun tersine, Çarlık İmparatorluğu'nda, Andreas Kappeler'in standart yapıtında ifade ettiği gibi, "Orta Çağ'a kadar geri giden eski çok etnisiteli ortak yaşam gelenekleri vardı."[133] İmparatorluk birliğine dahil edilen, Rus olmayan halklar tamamen silahsızlandırılmadılar; bu halkların elit sınıfları, Ruslar tarafından belirli bir ölçüye kadar kendi hukukuna sahip aristokratlar olarak tanındı. İmparatorluğun net olarak tanımlanmamış kenar bölgelerinde, Kuzey Amerika'da olmayan, bazı açılardan Brezilya'da *bandeirantes* şeklinde var olan yarı özerk özel biçimler de ortaya çıktı: Bunlar günümüzde Ukrayna'nın yer aldığı bölgede ve başka yerlerde geç 15. yüzyıldan itibaren savaş toplumları olarak şekillenen Kazaklardı. Kazaklar tipik sınır sakinleriydi, yaşam tarzları ve askeri taktikleri komşuları olan bozkır göçebelerininkinden (örneğin Nogay Tatarları ve Kalmuklar) hemen hemen hiç farklı değildi. Uzun süre çarlar da onlardan korkuyordu ve erken Modern Çağ'da merkezi güç onları pek de isteyerek kullanıyor değildi. Kuzey Amerika'da benzer bir özerkleşme asla olmadı.

Bu gibi özel toplumlar geçici yaratılıştadır, çünkü önünde sonunda bir gün sabit imparatorluk ya da ulus yapılarının inşasına engel oluştururlar. Tıpkı İngiliz devletinin yaklaşık 1720'den itibaren, o zamana kadar İspanyollar ve Fransızlarla savaşta yararlılık gösteren, Karayip korsanlarının üstüne enerjik bir biçimde gitmesi gibi, Kazakların konumu da bozkır göçebelerine karşı tampon oluşturmaktan çıkmaları ve Çarlık devletinin kendi güvenlik gereksinimlerini kendi başına halletmesi ölçüsünde gitgide zayıfladı. Kazakları, dalgalar halinde gelen Asyalı güruhlara karşı "Avrupalı" savaşçılar olarak düşünmek doğru değildir. Birçok bakımdan toplumsal örgütlenmeleri ve kültürel başat imgeleri, metropolden ziyade, Rus olmayan komşularınınkilere benziyordu. Özellikle, Terek Kazaklarının ve Kafkasya dağ halklarının birbirleriyle yakın bir alışveriş içinde yaşadıkları Kafkaslar'da durum böyleydi. Kazaklar için Rus tüccarları ve kervanları, eli silahlı komşularına göre daha kolay lokmaydılar. Çarlık 19. yüzyılın ilk yarısında, onları Kafkas halklarına karşı kullanmak için Terek Kazaklarına baskı uyguladığında, Kazakların çoğu sadakat çatışması yaşadı; bazıları Kafkas tarafına geçtiler ve İslam dinine döndüler. Ancak 1824 yılında Terek Kazakları resmi olarak Çarlık devlet birliğine dahil edildiler, hizmetlerde bulunmak ve vergi ödemek zorunda kaldılar.[134]

İkincisi. ABD ordusu yerlilere karşı savaşta küçümsenmemesi gereken bir rol oynadı. İç Savaş'ta verilen ara dikkate alınmazsa, Meksika'ya karşı savaş (1846-1848) ile 1898 İspanyol-Amerikan Savaşı arasındaki dönemde askeri birliklerin en önemli kullanım şekli sınır bölgesinde görevlendirmeydi. ABD'nin batısındaki ordu faaliyetlerinin doruk noktası (nedensel bağlam dışında) Çar askerlerinin Kafkas ve Orta Asya emirliklerine (özellikle Hive ve Buhara'ya) karşı seferleriyle hemen hemen eşzamanlıdır. Aradaki en önemli fark ABD ordusunun, koruma amacıyla özel yerleşimcilere eşlik etmiş, yani nihayetinde askeri olarak planlanmış fetih seferlerinden çok, büyük çaplı polisiye eylemlerde kullanılmış olmasıdır. Bunun aksine Çarlık ordusu 19. yüzyıl boyunca, öncesinde ya da sonrasında bir köylü yerleşim hareketinin bulunmadığı fetihlerin aracı olmuştur. Böylelikle eski bir model devam ettirilmiştir: Eskiden olduğu gibi Rus devletinin askeri eylem yeteneği, sistematik yerleşim organizasyonu yeteneğinden daha büyüktü. İmparatorluğun böyle askeri yöntemlerle genişletilmesinin ardında ekonomik güdüler de yok değildi: Amerikan İç Savaşı Rus tekstil endüstrisinin pamuk tedarikini zorlaştırdığında ve Orta Asya'daki alternatif tedarik kaynakları Moskova politikasının görüş alanına girdiklerinde, Orta Asya'nın fethi 1864 yılında en belirleyici evresine girmişti.[135] Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Britanya İmparatorluğu'yla çatışmalarda, stratejik hedeflerin de en azından yerel askeri komutanların yalnız başlarına aldıkları saldırganca kararlar kadar güdüleyici etkileri vardı. Böyle bir askeri emperyalizm bir sınır bölgesinin ortaya çıkmasına yol açmaz. Bu, kendisine saldırılan Rus olmayan toplumları kaçınılmaz olarak sarsan, ama yeni toplumsal biçimlerin inşasına yol açmayan, resmi bir düzenlemedir.

Üçüncüsü. Kuzey ve Güney Amerika'nın yerlilerinden farklı olarak, Çarlık İmparatorluğu'nun sıkıştırdığı Orta Asya halklarının yine de, çoğu kez asgari ölçüde de olsa, üçüncü bir dost ülke, ya da en azından onları kabul edecek bir göç ülkesi bulma şansları vardı. Kuzey Amerika yerlileriyse en fazla Kanada'ya kaçabilirlerdi, ama orası da çok azlarına güvenli bir sığınak sunabiliyordu. Kafkas halklarıysa İslami dayanışma ağları içindeydiler ve en azından Osmanlı İmparatorluğu'na kabul edilmeyi hesaba katabiliyorlardı. 18. yüzyılın sonuna doğru Çarlık İmparatorluğu ile Çin-Mançurya İmparatorluğu arasındaki kıskaçta Orta Asya

halklarının hareket alanları gitgide daraldı. Yine de bir süre boyunca bu iki büyük imparatorluk arasında durumu idare etmek olanağı buldular. Birden fazlası 1864'e kadar hem Rusya'ya hem de Çin'e vergi ödüyordu. 1820'de Çin'in Xinjiang'a müdahalesinin azalmasından sonra, hem orada hem de imparatorluk sınırının hemen ötesindeki Kokand'da Müslüman halk arasında ayaklanmalar başladı. 1878 yılına kadar imparatorluklar arasında bağımsız Müslüman devletleri kurma çabaları tekrarlandı.[136] Bazı Sibirya halkları dışında Çarlık yayılmasının kurbanları, Kuzey Amerika yerlilerine kapalı olan hareket alanlarına sahiptiler.

Dördüncüsü. İki büyük bölgede: Batı Sibirya'da ve Kazak stepinde, sınır bölgesi tarzında yerleşimci işgalinden söz edilebilir. Kürk talebi, 17. yüzyıldaki başlangıcından itibaren Rusya'nın Sibirya'yı, yani Ural Dağları'nın doğusundaki muazzam toprakları fethini tahrik etti. Böylelikle Sibirya, hayvan kürkleriyle yapılan ve geniş bölgelere yayılmış ticarete dahil edildi; bu ticaret kuzey yarıküredeki kürk üreten orman yörelerini Avrupa ve Çin pazarlarıyla birleştiriyordu.[137] Dağınık kaynaklar geniş ölçüde av ve tuzak kurma yoluyla sömürüldükleri için, kendine özgü bir "kürk sınır bölgesi" oluşmadı. Kuzey Amerika'daki gibi, yerliler de yeni pazar fırsatlarından yararlanabildiler. Ne var ki daha sonra, 18. yüzyılda Batı Sibirya'nın tarım amacıyla kolonileştirilmesi başladığında, yerlilerin durumu kötüleşti. Bu kolonileştirme lojistik olarak ancak 1763 yılında, Ural'dan Baykal Gölü kenarındaki İrkutsk'a kadar boydan boya uzanan bir karayolu inşa edilmeye başlanmasından sonra mümkün olabildi. Oradan Çin sınırına fazla bir mesafe kalmıyordu. Bunun için binlerce kilometrelik ormanın içinden bir yol açılarak, arabaları ve kızakları taşıyabilecek şekilde stabilize edilmesi gerekiyordu. Bu da, kıyaslanabilir bir örnek olan ABD'nin kuzeyindeki Oregon Trail'den onlarca yıl önce ve Transsibirya Demiryolu'nun döşenmesinden yüzyıldan daha fazla bir süre önce, önemli bir teknik başarımdı. *Trakt'* adı verilen bu yol, tehlikeli nehir geçişlerini asgari sayıda tutabilmek için, olabildiğince güneyden geçirilmişti. Bu yol, yeni şehirlerin kurulmasına ve mevcut şehirlerin, özellikle 1824 yılında Sibirya genel valisinin rezidansı olan Omsk şehrinin büyümesine yol açtı. *Trakt'* aynı zamanda doğal çevrenin sömürülmesini de kolaylaştırdı ve kendisiyle temas halindeki Sibirya halklarının yaşam koşullarını derinden etkiledi.

İkinci bir tarihsel dönüm noktasıysa, 1861'de serflerin özgür kılınmasıydı. Gerçi hukuksal olarak özgür kalan köylüler, köy cemaatlerine bağlı kaldıkları için, henüz istedikleri gibi hareket edemiyorlardı (bu sınırlama 1906 yılında kaldırıldı); yine de yüz binlerce köylü bu engeli aştı. 1880'lerde yılda ortalama 35.000 göçmen, Avrupa Rusya'sından Sibirya'ya ulaştı; 1890'lı yılların sonunda bu sayı 96.000'i buldu; 1906'dan sonra Sibirya'ya göç bir akına dönüştü. Doruk noktasına, 759.000 insanın Sibirya sınırını aştığı 1908 yılında ulaşıldı.[138] Sibirya'ya daha önce göç etmiş ve Sibirya halklarının geçim tarzına büyük ölçüde uyum sağlayarak hatta bazen Rusçayı unutmuş olanlarla ("eski yerleşimciler" ya da *starožily*) yeni koloniciler arasında çok çeşitli gerilimler ortaya çıktı.[139] Yerli halklar için kolonizasyonun sonuçları korkunçtu. Onların sosyal direnme yetenekleri de, Kuzey Amerika yerlilerinin Avro-Amerikalılara ve Moğolların Han Çinlilerine gösterdikleri direnme yeteneği kadar zayıftı. Avlanmanın ve balık tutmanın zorlaşması, borçlanma ve alkol geleneksel yaşam tarzlarının ve kültürel yönelimlerin kuyusunu kazdı. Sibiryalılar Ohotsk Denizi'ne kadar olan bölgede –üstelik doğuda buna Çin'den gelen yerleşim baskısı da ekleniyordu– ya başarısız bir şekilde bu yeni koşullara uyum sağlamaya çalıştılar ya da ormanların daha da iç kesimlerine çekildiler. Güney Amerika'nın yerlileri gibi onlar için de rezervasyon koruması bile öngörülmemişti.[140]

En önemli tarımsal kolonizasyon bölgesi Kazak bozkırı, yani Volga'nın aşağı mecrasıyla Altay Dağları'nın, yaklaşık olarak Semipalatinsk şehrindeki eteklerine kadar olan bölgeydi.[141] Rus devleti büyük "horda"lar halinde örgütlenmiş atlı göçebe Kazaklara ve Başkırlar gibi komşu bozkır halklarına karşı 1730'lu yıllardan itibaren bir dizi kaleyle korunmaya çalışmıştı; ilk başlarda bu kalelerin en önemlisi Orenburg'du. Çar'ın temsilcileri bu kaleden müzakere, bölme ve yıldırma karışımı bir politika sürdürdüler. Bu politikanın –Rus bakış açısıyla konuşulduğunda– bazı başarılarına rağmen bu bozkır sınırında 19. yüzyıla kadar huzursuzluk devam etti. Daha 1829 yılında, Alexander von Humboldt Çar'ın davetiyle bu bölgeyi ziyaret ettiğinde, ona koruma amaçlı özel bir Kazak eskortu verildi, çünkü Orenburg ile Orsk arasındaki sınır özellikle tehlikeli kabul ediliyordu. Atlı göçebeler sık sık Rus bölgesine dalıyor, insanları ve hayvanları kaçırıyorlardı. Bazı insanlar Hive'de

köle olarak satılıyor, sulama kanalları inşasında özellikle büyük rağbet gördükleri söyleniyordu. Rus askerleri bozkırda olup bitenleri ahşap gözetleme kulelerinden gözlemliyorlardı. Kazakların Rus İmparatorluğu'na dahil edilmeleri hızlı fetihlerle değil yavaş bir süreç sonucunda gerçekleşti; bu süreç noktasal askeri seferleri de, feodal sadakat düşüncesinin yavaş yavaş Çar iktidarına boyun eğme şeklinde yeniden yorumlanmasını da içeriyordu. Bölgenin güvenli kılınmasının yanı sıra, atlı göçebelerin, kapsayıcı emperyal hukuk yapılarına dahil edilerek ve tarla tarımı yapan köylülere dönüştürülerek "uygarlaştırılması" da hedefleniyordu.[142]

Rus ve Ukrayna köylülerinin yerleştirilmesi, bu tür niyetlerin hayata geçirilmesinde daha etkili oldu. Onlar, bozkır kenar bölgesinin şehirleştirilmesi işine, yarı göçebe karma ekonomiyc sahip Kazaklardan daha enerjik bir biçimde sarıldılar. Köylülerin özgürleşmesi, Sibirya'da olduğu gibi burada da bir başlangıç itilimi oluşturdu. Rus yayılmasının her aşamasında olduğu gibi, devlet her defasında güçlü bir destek verdi. 1891 yılında çıkartılan Step Nizamnamesi'yle, Kazakların toprak mülkiyeti büyük ölçüde sınırlandırıldı. Çok azı yerleşik hayata geçen çoban göçebeler, güneye sürüldüler ve böylelikle, yıllık hayvan göçlerinin çevriminde vazgeçilmez olan kuzeydeki daha sulak otlak alanlardan kopartıldılar. ABD ve Güney Afrika'yla kronolojik karşılaştırma çarpıcıdır. Güney Rusya'daki bozkır sınır bölgesi ancak 1890'lı yıllarda, ABD'deki sınır bölgesi ve Güney Afrika'daki yerleşim sınırı çoktan "kapandığında", Orta Batı'da ve Yukarı Veldt'te artık "sahipsiz" toprak kalmadığında *açılmıştı*. Burada da bu olay açıkça yerli halkın aleyhine gerçekleşti, ne var ki yerli halk etrafı çevrili alanlarda ortadan kaybolmayıp, marjinal topraklarda göçebe yaşam tarzını sürdürdü. Kazak yerleşim sınırı, Çarlık İmparatorluğu'nun tamamında en belirgin sınır bölgesi örneğiydi. Göçebe bir yaşam tarzı, toprağı işleyen çiftçiler tarafından geriletilmişti. Bu çatışma farklı "gelişme aşaması"ndaki iki nüfus arasındaki bir çelişkiden çok, farklı türden toplum biçimlerinin ve etnik grupların çarpışmasıydı. Sınır bölgesi sürecinin gerçekleştiği bölge, "göçebelerin ve Kazakların sınır bölgesinden, köylülerin ve bürokratların emperyal topraklarına" ve bir Türk-Moğol dünyasından Slavların başat olduğu çok etnisiteli bir alana dönüştü.[143] Ortaya çıkan sonucun bir "iç koloni" ya da bir "sınır ülkesi" olarak adlandırılması hiç fark et-

mez. Özel bir yönetime sahip olmadığı, aksine Rus devlet düzenine eklendiği için, sömürge kavramının kullanılmasının uygun olmadığını gösteren bazı unsurlar vardır.

Benzer adımlar dizisi, Çarlık Rusya'sının başka sınır bölgelerinde de görülür: İlkönce Kazaklar gelir, sonra garnizon şehirleri ve sınır kaleleri kurulur, sonunda da köylü yerleşimciler boy gösterir. Devlet bu süreci, ABD'de olduğundan çok daha güçlü bir biçimde yönetmeye çalıştı; genel olarak tüm sınırları açma biçimlerinde devletin inisiyatifi ve denetimi Amerika ve Güney Afrika'dan çok daha güçlüydü. Amerikan devletinin sınır bölgesine en önemli katkısı, ucuz toprakların yerleşimcilerin kullanımına düzenli bir biçimde sunulmasıydı. Öncüler kişisel olarak tamamen özgür insanlardı, hiç kimsc tarafından hiçbir ycre gönderilmiş değillerdi. Buna karşılık Çarlık devleti, tarım politikasının geç bir tarihte Başbakan Stolipin tarafından liberalleştirilmesine kadar, yönlendirilmiş bir yerleştirme politikası izledi. "Devlet köylüleri"ne sorunsuzca böyle davranılabilirdi, ancak ister bağımlı ister "özgürleşmiş" olsun, diğer köylülere karşı da devlet bir vesayet tutumu içine girdi. Kolonicilerin çoğu sonunda kendi kişisel yazgılarını kendileri şekillendirdikleri halde, yerleşim sınırı ABD'deki gibi, bir kural olarak göçmenlerin özgür kararlarıyla biçimlendirilmedi.[144] ABD ile başka bir fark da şehir yerleşimlerinin fazla önem taşımamasıydı. Kuzey Amerika sınır bölgesi her yerde küçük taşra şehirlerinin ortaya çıkmasıyla bağlantılıydı, bunlardan bazıları koşulların ulaşım coğrafyası açısından elverişli hale gelmesiyle kısa sürede büyük şehir merkezlerine dönüştüler. Sınır bölgesi kıtanın batı ucunda yoğun yerleşimli bir şehir bölgesiyle sona eriyordu, bu bölge ortaya çıkışını sınır bölgesine borçlu değildi. Böyle bir Rus California'sı hiçbir zaman ortaya çıkmadı; Vladivostok ikinci bir Los Angeles olmadı. Başka açılardan da bir sınır bölgesi şehirleşmesi çok az gelişti.

Beşincisi. 18. ve 19. yüzyılın Rus yayılması, tüm biçimlerinde olağanüstü yüksek ölçüde ideolojikleştirilmişti. ABD'nin yerlilere karşı kamusal retoriği de, onların "uygarlaştırılmasının" bazen amaçsız, bazen de insanlık açısından önemli bir görev olarak görüldüğü çeşitli evrelerden geçmişti. Ne var ki Çarlık Rusya'sında doğu, Kuzey Amerika'nın batısına göre çok daha uçuk fantezilerle bağlantılıydı. Avrupa yayılmasının tüm tarihinde, başka hiçbir yerde bir "uygarlaştırma misyonu" programı Rus İmparatorluğu'nda

olduğu kadar ciddiye alınmamıştır.[145] O dönemde yaşayan çok sayıda Rus'a göre, uygarlaşma her şeyden önce kolonizasyon yoluyla gerçekleşeceği için, Çarlık İmparatorluğu'nda birçok bakımdan Frederick Jackson Turner'ın sınır bölgesi tezini önceleyen tarih yorumları ortaya çıktı; etkili Moskovalı tarihçi Sergey M. Solovyev'in tezi bunlara bir örnektir.[146] Erken 19. yüzyılda Rusya'nın Asya'ya karşı ilerici bir Avrupa'nın mümessili gibi davranması gerektiği görüşü yaygınlaşmaya başladı. Kuzey Buz Denizi'nin doğusundan Kafkaslar'a kadar olan bölge, aydınlanmış Rus üst tabakasının Avrupa uygarlığının öncü kuvveti olduğunu kanıtlayabildiği bir uzam olarak görünüyor. Fetihler ve kolonileştirmeler, adeta omuz üstünden Batı Avrupa'ya bakılarak yapılıyordu. Böylelikle aynı zamanda tüm o kötü ünlü kolonyalizm ve emperyalizm görünümlerinden uzaklaşmak isteniyordu; genel olarak Rus ve Sovyet tarih yazımı, Rus politikasının emperyal karakterini itiraf etmekten sürekli kaçınmıştır. Rus olmayan bölgelerin ve sakinlerinin "sahiplenilmesi" (*osvoniet*) şeklindeki ünlü ifadede bile, Amerikalıların, kendi kıtasal yayılmasının emperyal yönlerini itiraf etmekten kaçınmalarıyla benzerlik gösteren, maskeleyici bir utangaçlığın tınısı vardır. Amerika ile Rus sınır bölgesi kavrayışları arasındaki önemli bir fark, Avrupa'ya verilen değerde ortaya çıkıyor: Turner'ın sınır bölgesi, Avrupa'dan yüz çevirmenin ve bağımsız bir Amerikan öncü karakterinin doğuşunun yeriyken; Solovyev ve takipçileri için Batı Avrupa her şeyin ölçütü olarak kaldı. Rusya'nın Avrupalılaştırılması, imparatorluktaki ulusların Ruslaştırılması olarak devam edecekti.

Amerika'daki "yaban" kavramının Rusya'da büyük bir rol oynamadığı görülüyor. Buna karşılık yayılmanın İslam'a karşı mücadele olarak stilize edildiği yerlerde ideolojikleştirmenin özellikle çok yüksek doruklarına ulaşılmıştır. Tarih felsefesi zihniyetli propagandacılar, Hıristiyanlığın İslam karşısındaki "tarihsel yenilgisi"ni tersine çevirebileceklerine inanıyorlardı. Arkeologlar fethedilen periferide "saf," yani İslam öncesi kültür biçimlerini aramaya koyuldular. İslam, egzotik bir ithal ürünü olarak adım adım dışlandı; Gürcistan gibi Hıristiyan ileri karakollar, bu dinsel kurtuluş planına dahil edildiler.[147] Sınır deneyiminin saflaştırıcı etkisi Ruslara da iyi gelecekti. Bu yüzden devlet 1830 yılından sonra dinsel aykırıları (örneğin, 17. yüzyılın ortasında inançları nedeniyle Ortodoks Kilisesi'nden uzaklaşan Kadim İnançlılar) perife-

riye göndermeyi tercih etti; bunun bir nedeni de çekirdek ülkedeki Ortodoks nüfusa heretik düşüncelerin bulaşmasını engellemekti. 1890'lı yıllarda heteredoks Hıristiyanlar Transkafkasya'daki etnik Rusların ezici çoğunluğunu oluşturuyorlardı.[148] Genellikle görüldüğü gibi, burada da emperyal söylem içsel çelişkiler içeriyor. Dağıstan'da uygar Hıristiyanlığın düşmanı olarak şeytanlaştırılan aynı Müslüman savaşçılar, başka bir bağlamda romantik dağlı savaşçılar ve "soylu vahşiler" olarak görülebiliyordu. Romantik bir oryantalizme ait bu gibi motifler "yabancı" hakkındaki Rus düşüncesini diğer emperyalistlerin ideolojileriyle, örneğin Fransız Kuzey Afrika'sındaki Berberilerin yüceltilmesiyle ya da İngilizlerin Hindistan ve Doğu Afrika'daki "savaşçı ırklar"a (*martial races*) duyduğu hayranlıkla birleştiriyor.[149]

Altıncısı. Kuzey Amerika yerlilerinden farklı olarak Çarlık Rusya'sında en azından birkaç başarı öyküsü sayılabilir. Bazı halklar üzerlerine gelen yayılmacı güçlerin baskısı altında, büyük bir kültürel direnç ve aynı zamanda uyum sağlama yeteneği gösterirler. 18. yüzyılda Sibirya Tatarları arasında şehirlilikleri, Rus hükümetine görece sadakatleri ve yaygın Arapça ve Farsça okuryazarlıklarıyla öne çıkan Buhariler bu halklardandır. Buhariler bir tüccarlar tabakasının çekirdeğini oluşturuyorlardı ve Buhara ile Çarlık arasında İslam içi temasları ayakta tuttular. Diğer örneklerse Yakutlar ve Buryatlardır. Buryatlar, Rus İmparatorluğu'ndaki yalnızca iki Moğol halkından birisi olarak (diğerleri de Kalmuklardı) Sibirya'nın "ilkel" Şamanist halklarına göre daha yüksek bir kültürel gelişme aşamasını temsil ediyorlardı; özellikle de farklılaşmış bir toplumsal yapıya, açıkça fark edilebilen ve kolonyal "işbirlikçiler" olmaya elverişli bir aristokrasiye sahiptiler. Olası tüm misyonerce ve idari can sıkıcılıklara rağmen Amerika kıtasında hiçbir yerli halkın görmediği şekilde Buryatlar saygı gördüler ve ticari özgürlüklerini koruyabildiler. Her şeyden önce geleneksel siyasi ve dini hiyerarşinin yanı sıra, çıkarlarını hem kamusal alanda hem de bürokrasi içinde dile getirebilen modern bir kültürlü seçkinler sınıfının nüvelerini oluşturdular.[150] Dünyanın her yerinde, şu üç kıstastan en azından birini uzun vadede yerine getiremeyen etnik grupların ve toplumların durumu en kötüsüydü: askeri açıdan korkulmak, ekonomik açıdan yararlı olmak, modern politika forumlarında kendi görüşlerini savunabilmek.

5 Yerleşimci Kolonyalizmi

20. Yüzyılda Devlet Yerleşim Projeleri

Sınır bölgeleri hem yok etme hem de yeni inşa yerleri olabilir. Yıkma ve inşa etme çoğu kez diyalektik olarak birbiriyle bağlantılıdır. Joseph Alois Schumpeter başka bir bağlamda buna "yaratıcı yıkım" demişti. 19. yüzyılda sınır bölgelerinde halklar tamamıyla yok edildiler ya da en azından sefalete sürüklendiler. Aynı zamanda oralarda ilk demokratik anayasa devletleri de ortaya çıktı. Dolayısıyla sınır bölgeleri arkaik şiddetin sergilendiği sahneler olabildikleri gibi, siyasal ve toplumsal modernliğin doğum yerleri de olabilirler.

20. yüzyılda da hâlâ sınır bölgeleri vardı; bu bölgelerde zaman zaman 19. yüzyıldan kalan süreçler devam etti. Ne var ki sınır bölgeleri çift anlamlılıklarını kaybetmiş görünüyorlar. Yapıcı gelişmeler nadirleşti; sınır bölgeleri katı yönetilen imparatorlukların, Britanya İmparatorluğu'nun iç çoğulculuğundan açıkça farklılaşan periferi bölgelerine dönüştüler.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra yeni olan, köylü yerleşimcilerin yeni toprakları kullanıma açmasının daha fazla ideolojikleştirilmiş ve devletçileştirilmiş olmasıdır. Bu yerleşimciler, eşzamanlı olarak Kanada'ya ya da Kenya'ya göç edenler gibi, girişim meraklısı özel kişiler değildi; genellikle çok yoksul koşullardan gelen insanlardı, fetheden orduların peşinden gönderiliyorlardı ve sert koşullarda "sınır çizgilerini" korumaları bekleniyordu. "Güçlü" ulusların aşırı nüfus artışı yüzünden kaynakların tükenmesi tehdidini savuşturabilmek için "yaşam alanı"na ihtiyaç duydukları ve aynı zamanda daha az çalışkan halkların, hatta "değersiz ırkların" yeterince yararlanmadıkları toprakları alma hakkına ve yükümlülüğüne sahip oldukları fikri, erken 20. yüzyılın çok sayıda radikal sağcı kanaat önderinde ve hareketinde görülür. Böyle bir yaşam alanı politikası 1930'lu yıllarda ortaya çıkan yeni imparatorluklar tarafından hayata geçirilmiştir: Faşist İtalya tarafından Libya'da (ve daha küçük ölçekte Habeşistan'da), Japonya tarafından 1931 yılından sonra Mançurya'da, Nasyonal Sosyalist Almanya tarafından II. Dünya Savaşı boyunca kısa ömürlü doğu imparatorluğunda. Tüm bu üç örnekte sınır mücadelesinde sınır bölgesinde "ırkçı" kendini koruma vizyonları ve toprağın özel ulusal onuru-

na dair vizyonlar ortaktır. Bir Karl May* hayranı ve okuru olan Hitler, Old Shatterhand'ın Vahşi Batı'sı ile kendisinin 1940'ların başında bizzat yaratmaya başladığı Vahşi Doğu arasında dolaysız paralellikler kurdu.[151] Sınır bölgeleri, gelenekler tarafından engellenmeden, "yeni insanların" ve yeni tarzda toplum biçimlerinin ortaya çıkacağı deney uzamları olarak stilize edildi: Mançurya'da askeri bir düzen ütopyası, fethedilen Doğu Avrupa'da "ari" ırk tiranlığı. Alman "kanı ve toprağı" –büyük çapta etnik temizliklerin ve soykırımların öngörüldüğü ideoloji– bu düşüncenin aşırı biçimini cisimlendirir. Yerleşimciler böyle aşırı hedeflerin uygulayıcıları olarak öngörülmemişlerdi, yine de bu örneklerde devlet politikasının araçları olarak hizmet ettiler. Onları devşiren, gönderen ve kolonyal çeper veya denizaşırı bölgelerde onlara toprak verip, özellikle önemli bir ulusal görevi yerine getirdiklerine ve "ulusun tamamı"nın esenliği için gündelik hayattaki kaçınılmaz zorluklara dayanmalarına ikna eden, devletti. Faşist emperyalist hayallerin yerleşimleri –ister Afrika'da, ister Mançurya'da, isterse de Volga boylarında olsun– devlet tarafından yönlendirilen bir ırk politikasının deney tavşanlarıydılar. Turner'ın öncülerinin başlıca alametlerini oluşturan özgürlük ve özgüven onlarda yoktu.

Faşist ya da (Japonya örneğinde) aşırı milliyetçi sistemlerle sınırlı olmayan bir diğer motif de buna 20. yüzyılda eklendi. Sosyolog James C. Scott bunu iskân ve üretimin *toplum mühendisliği* olarak tanımlamıştı. Birçokları, kitlesel işgücünün planlı ve organize edilmiş olarak kullanılmasıyla ve tarımsal üretim ilişkilerinin rasyonel ve tek tipte şekillendirilmesiyle doğanın maksimum düzeyde sömürülebileceğine inanıyorlardı.[152] Bunun bir yan etkisi devletin tarımsal nüfusu daha sıkı kontrol etmesiydi. Sovyetler Birliği'ndeki ve Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki, her defasında toprakların yayılmacı bir biçimde kullanıma açılması programlarıyla bağlantılı yürütülen kolektifleştirmeler de; Tennessee Valley Authority'nin, Franklin D. Roosvelt'in New Deal'i çerçevesinde, daha liberal özellikteki kimi projeleri de bu mantığı izliyorlardı. Komünist kolektifleştirme politikasında yerleşimci özgürlük unsuru tamamen ortadan kalkmıştı ve toprağın iskânı çoğu kez askeri yerleşimcilere ve devlet çiftliklerine bırakılmıştı. Yine de mekânın biçimlendirilebilirliği, ekolojik

* Alman romancı; "kovboy ve Kızılderili" romanları yazmıştır - ç.n.

ve "uygarlaştırıcı" bir sınırın ileriye doğru ötelenmesi, 20. yüzyılda devletin öncülüğündeki tüm toprak kazanma türlerini, yerleşimci kolonyalizminin eski biçimleriyle birleştiren düşüncelerdi.

"Yerleşimci kolonyalizmi" deyimiyle genellikle imparatorluklar ve emperyalizmle bağlantılı olarak karşılaşılır. Ayrıca bu deyim, en azından 19. ve 20. yüzyıl için, esas olarak kuraldan sapan bir özel biçim olarak ele alınır; çünkü özellikle, Avrupalı yerleşimcilerin toplam nüfusun önemli bir bölümünü oluşturdukları ve siyasal süreçlere hükmettikleri birçok koloni, 1930 yılından önce yoktu; ayrıca, uzun süredir yarı ulus-devlet biçimlerinde kendi kendilerini yöneten İngiliz dominyonları dışında, aslında yalnızca Cezayir, Kenya, Güney Rodezya, Angola ve Mozambik vardı. Tüm Asya'da Avrupalıların yerleşimci kolonileri yoktu. Kuzey İrlanda Avrupa için özel bir durumdu. Kolonyal tarih yazımı yerleşimci kolonilerine tam bir üvey anne gibi davrandı. Yalnızca, Fransa'nın denizaşırı ülkesinin en önemli bileşeni olarak Cezayir'e, biraz daha dikkat edildi. Yerleşimci kolonyalizmini sınır bölgesi konusuna dahil etmek, bağlantıları yerinden kaydırır. Yerleşimci kolonyalizmi artık sömürge iktidarının özel bir tipi olarak değil, sınır yayılmasının özel biçimlerinin sonucu ve ifadesi olarak görünüyor.

Yerleşimci Kolonyalizmi: Donup Kalmış Sınır Bölgesi[153]

Devlet dışı aktörler tarafından gerçekleştirilen her sınır bölgesi yayılması biçimi, ekonomi ve yaşam tarzları arasında belirgin ve kalıcı bir ayrım çizgisi çekilmesiyle sonuçlanmaz. Erken dönem Kanada sınır bölgesi, hepsi de yüksek hareketlilikte ve yerleşimcilerin tam zıddı olan insanlar olan yerliler ile beyaz kürk avcıları ve kürk tüccarları arasında, sınırları işaretlenmemiş bir temas bölgesiydi; Amazon sınır bölgesi hiçbir zaman bir yağma ve aşırı kullanım mekânından daha fazlası olmamıştı. Bu yüzden sınır bölgesi *kolonizasyonu*, sınır bölgesi *yayılmasının* bir alt kategorisidir.[154] Bununla, birçok uygarlık uzamında bilinen, toprağın insan yayılmacı bir biçimde insan kullanımına açılması, tarla tarımı ya da yeraltı zenginliklerinin elde edilmesi amacıyla bir uygarlaştırma sınırının "yabanın" içlerine kadar ilerletilmesi kastedilmektedir.

Böyle bir kolonizasyon doğal olarak yerleşimle beraber yürür; ekonomik açıdan bakıldığında, hareketli üretim faktörleri olan

emek ve sermayenin yere bağlı doğal kaynakların yakınına götürülmesi söz konusudur.[155] Bu kolonizasyon tarzıyla, ayrı politik birimler anlamındaki kolonilerin kurulması zorunlu olarak bağlantılı değildir, çünkü zaten genellikle mevcut yerleşim bölgelerinin kenarlarında kurulurlar. Bunun bir örneği Han Çinli tarla tarımı bölgesinin Orta Asya'nın çobanlık ekonomisinin aleyhine, 19. yüzyılda ve erken 20. yüzyılda doruk noktasına ulaşan yavaş yavaş genişlemesidir. Böyle bir kolonizasyon *ikincil* olarak denizaşırı yeni yerleşim çekirdeklerinden de kaynaklanabilir. Bunun en bilinen örneği Kuzey Amerika kıtasının, doğu sahilinden başlayarak kullanıma açılmasıdır. Endüstriyel teknik, kolonizasyonun menzilini –ve doğayı tahrip eden etkisini– muazzam artırmıştır. Özellikle demiryolu, tarihte genellikle devlet dışı topluluklar tarafından örgütlenen bir süreçte devletin rolünü güçlendirmiştir. Devletin yönlendirdiği en kapsamlı demiryolu kolonileştirmesi, Rusya'nın Asya'daki topraklarının geç 19. yüzyıldan itibaren kullanıma açılmasıdır.[156]

Yerleşimci kolonizasyonu, Avrupa'daki ilk şekillenmesini Yunan Antik Çağ'ında (Fenikelilerden de önce) bulan sınır kolonizasyonudur: Bu bir sitenin, genellikle görece az askeri güç kullanımının mümkün ve gerekli olduğu yörelere denizaşırı dallar uzatmasının özel bir biçimidir. Yalnızca Antik Çağ koşullarında değil Modern Çağ koşullarında da lojistik sınır bölgesi kolonizasyonunun diğer biçimlerine karşı belirleyici bir fark oluşturur. Denizin yanı sıra, karadaki ürkütücü mesafeler de (endüstri öncesi ulaşım koşullarında Pekin'den Xinjiang'taki Kulja'ya ulaşmak, Londra'dan Philadelphia'ya ulaşmaktan daha uzun sürüyordu) sosyal sürekliliğe izin veren tek unsur olan bağlantıların düzenliliğini ve sıklığını engelliyordu.

Bu koşullarda, kolonizasyon sonucunda yalnızca sınır yerleşimleri anlamında değil, ayrılmış uluslar anlamında gerçekten kolonilerin ortaya çıkması, yani kendi siyasal yapılarına sahip yerleşimci topluluklarının oluşması mümkündü. İngilizlerin Kuzey Amerika'ya yerleşmesinin başlangıcı bunun klasik örneğini oluşturur. Yerleşim kolonilerini kuran gruplar, ekonomik anlamda büyük ölçüde kendi kendine yeten, varoluş açısından ne anavatandan gelen ikmale ne de yerli çevreyle yapılan ticarete muhtaç olan köprübaşları oluşturmayı denediler. Avrupalılar Kuzey Amerika'da, Arjantin'de ve Avustralya'da –Romalıların Mısır'da, İn-

gilizlerin Hindistan'da ve kısmen İspanyolların da Orta ve Güney Amerika'da buldukları gibi– vergilendirilebilir artı değerin askeri destekli bir kolonyal iktidar aygıtını taşıyabileceği, verimli tarım sistemleri bulmadılar. Dolayısıyla yapısal olarak zaten mevcut bir vergiyi, eski iktidar sahiplerinin kasalarından yeni efendilerin kasasına aktarmak mümkün değildi. Bu koşullarda birinci tipteki, "New England" tipindeki yerleşimci kolonizasyonu gelişti: Tarımla uğraşan işgücü ihtiyacını kendi ailesinden, Avrupalı "sözleşmeli çalışanlar"dan (*indentured servants*) karşılayan ve kendileri için yararsız, demografik açıdan zayıf yerli nüfusu acımasızca topraklarından uzaklaştıran bir yerleşimci nüfusu arttı. Böylelikle 1750 yılında Kuzey Amerika'da –ve Avrupa dışındaki dünyanın tümünde o tarihe kadar yalnızca orada– sosyal ve etnik açıdan büyük ölçüde homojen Avrupalılaştırılmış bölgeler: Neo-Avrupalı bir ulus-devlet oluşumunun nüveleri ortaya çıktı. Avustralya'da başlangıçta suçluların zorla göç ettirilmesinin özel koşullarında ve daha sonra, Yeni Zelanda'da yerli Maori'lerin özellikle şiddetli direnişine karşı, İngilizler bu kolonizasyon modeline uydular.

Bir diğer yerleşim kolonizasyonu tipiyse, siyasal açıdan başat bir yerleşimci azınlığının sömürgeci devletin yardımıyla geleneksel olarak zaten tarla tarımıyla uğraşan yerli nüfus çoğunluğunu, gerçi en iyi topraklardan uzaklaştırabildiği, ama onların çalışma verimine muhtaç kalıp, kıt topraklar yüzünden onlarla sürekli rekabet halinde olduğu yerlerde ortaya çıkar. "New England" tipinden farklı olarak, en önemli modern şekillerinden (Cezayir, Rodezya, Kenya ve Güney Afrika) dolayı "Afrikalı" diye adlandırılabileceğimiz bu ikinci tarzdaki yerleşimciler, yerli nüfusa ekonomik olarak bağımlıdırlar.[157] Bu durum da bu yeni tipin istikrarsızlığını açıklıyor. Yalnızca Kuzey Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın Avrupalılar tarafından kolonizasyonu geriye çevrilemez olarak kalmıştır; Afrikalı yerleşimci kolonilerinde ise şiddetli dekolonizasyon mücadeleleri gerçekleşmiştir.

Üçüncü bir yerleşimci kolonizasyonu tipiyse, kadim nüfusun sürülmesinden ya da yok edilmesinden sonra işgücü tedariği sorununu köleleri zorla ithal ederek ve onları orta ve büyük işletmeler halinde örgütlenmiş plantasyon ekonomisinde çalıştırarak çözer. Bu tipi, en net bir biçimde şekillendiği yerin adıyla "Karayip" tipi olarak adlandırabiliriz: İngiliz-Kuzey Amerika'sının güneyin-

de de, fazla dominant olmamakla birlikte görülmektedir. Önemli bir değişken, nüfus gruplarının demografik oranıdır. İngiliz Karayipler'inde 1770 yılında siyahlar toplam nüfusun yaklaşık yüzde 90'ını oluşturuyorlardı, aynı tarihte daha sonraki ABD'nin kuzey kolonilerinde bu oran yalnızca yüzde 22'ydi.[158] Yine de üçüncü tip uç bir örnektir. ABD'nin Güney eyaletleri istisna olmak üzere, İç Savaş'tan önceki yarım yüzyılda hiçbir yerde Modern Çağ köleciliği temelinde siyasal eylem yeteneğine sahip ve kendi siyasal vizyonları olan dayanıklı plantasyon oligarşileri ortaya çıkmamıştır. Özellikle Jamaika veya Santo Domingo gibi, birçok "büyük" plantasyon sahibinin Avrupa'da yaşadığı yerlerde, bu nerdeyse olanaksızdı. Plantasyon sahipleri bu yüzden yalnızca sınırlı anlamda yerleşimci olarak tanımlanabilirler.

Peki, yerleşimci kolonyalizminin uzun tarihinde, birinci tipin özel bir şekil aldığı 19. yüzyılın özelliği neye dayanıyordu? 19. yüzyılın yerleşimci kolonyalizmi eski gelişmelerin en üst aşaması olarak ve gelecek için model olarak birden fazla anlamda "klasik"ti.

Birincisi. Adam Smith'in daha 1776 yılında gördüğü gibi gönüllü yerleşim ilkesini ve böylelikle bireyselci bir pazar mantığını izliyordu. Küçük girişimci olarak yerleşimciler, kendi kaynaklarından –işgücü ve kimi zaman sermaye de– aşırı ucuz toprakla birleştirerek en iyi yararlanma fırsatlarını gördükleri yere akın ediyorlardı. Yani, otorite tarafından gönderilmiş koloniciler ve emperyal aktörler değillerdi. Ekonomi biçimleri aile işletmesine dayanıyordu, ama yalnızca erken öncülük evresinde ya da istisna durumlarda saf bir kendi kendine yetmeyi hedefliyordu. İşbölümüne dayanan yerleşimci tarımı, iç pazarlar ve ihracat pazarları için, fiyatları piyasalara göre belirlenen mallar üretir ve kendisi de ticari yollardan tedarike muhtaçtır.[159] Ücretli işçi çalıştırır ve ekonomi dışında çalışmaya zorlamaktan kaçınır. 19. yüzyılda çok sayıda örnekte –Arjantin buğdayından Avustralya yününe kadar– ortalamanın üstünde verimli, ehven fiyatlı ve uluslararası pazarlarda rekabet yeteneğine sahip olduğunu kanıtlamıştır. Kısacası, 19. yüzyılda sınır bölgeleri, genellikle kapitalist işletmeler halinde, dünyanın tahıl ambarları oldular. Pullukla sürülen otakların kapitalist dünya ekonomisine dahil edilme süreci, doruk noktasına yüzyıl dönümünde ulaştı. Kanada ve Arjantin daha 1870 yılında nispeten yoksul, göçmenler için fazla cazip olmayan ülkelerdi. 1890 ile 1914 yılları

arasında bu iki ülke muazzam bir gelişme hamlesi gerçekleştirdi. Önde gelen buğday üreticileri ve ihracatçıları olarak ve endüstrileşmenin de katkısıyla refaha ulaştılar. 1909 ile 1914 yılları arasında Arjantin dünyadaki buğday ihracatının yüzde 12,6'sını, Kanada yüzde 14,2'sini üretiyordu.[160] Bunu mümkün kılan da açık bir sınır bölgesinin gelişmesiydi; bu süreç I. Dünya Savaşı'nda tamamlandı.

İkincisi. Klasik yerleşimci kolonyalizmi aşırı ucuz toprak bolluğundan yararlanmaya dayanıyordu. Bu topraklar, mübadeleden zor yoluyla uzaklaştırmaya kadar olası tüm yöntemlerin yardımıyla *münhasıran* yerleşimcilerin mülkiyeti kılınıyordu.[161] Toprakların o zamana kadarki sahiplerinden "çalındığını" söylemek doğru olmaz. Yerleşimci istilasından önce, belirsiz sahiplik ve mülkiyet ilişkilerinde karma kullanım çoğu kez ağır basıyordu. Belirleyici olan, toprakları o zamana dek kullananların, çoğunlukla hareketli kabile toplumlarının toprağa erişimlerinin artık engellenmesiydi. Üreticiler –Marx'ın deyişiyle– üretim araçlarından koparıldılar ya da marjinal mekânlara sürüldüler: Göçebeler, tarla tarımı yüzünden en iyi otlaklarını kaybettiler ya da yerleşimciler bu otlakları çitle çevirdiler vs. Yerleşimci kolonyalizmi her yerde *modern* bir Avrupalı "mülkiyet" kavramını yürürlüğe soktu, buna göre *bireysel* mülk sahibi tam olarak ölçümlenmiş ve sınırları çizilmiş arazi ve toprak parçalarını kullanma hakkına sahiptir. Farklı toprak mülkiyeti kavrayışları arasındaki çatışmalar, *Avrupalı* sınır bölgesi yayılmasına her yerde eşlik eden olaylardı.[162] Yerli toplulukların mülksüzleştirilmesi, özellikle de köy cemaatlerine ait ortak toprakların özelleştirilmesi gibi, daha önce ya da eşzamanlı olarak Avrupa'da da gerçekleşen ya da hâlâ devam eden süreçleri, denizaşırı topraklarda da devam ettirdi. Elbette Avrupa tarafında da farklı hak kavramları arasında ayrım yapılması gerekir. Burada en önemlisi, toprak alıp satma özgürlüğüdür. Britanya İmparatorluğu'nda ve onun halefi olan devletlerde (örneğin ABD'de) toprak özgürce ticareti yapılabilen ve ipotek edilebilen bir maldı. Buna karşılık İspanyol hukuk geleneğinde mülkiyetin aileye bağlı olması çok daha büyük bir rol oynuyordu. Kolonyal dönemden sonra bile latifundialar istenildiği gibi bölünüp satılamıyorlardı. Bu da esas olarak İspanyol Amerika'sında toprak oligarşilerinin kök salmasına katkıda bulundu ve muhtemelen oradaki ekonomik gelişimi engelledi.

Üçüncüsü. Klasik yerleşimci kolonyalizmi, 20. yüzyıldaki "faşist" versiyonundan farklı olarak, kolonyal devletle muğlak bir ilişki içindeydi. Daha erken Modern Çağ'ın İspanyol monarşisi kalıcı toprak mülkiyetinin özel ellerde toplanmasını büyük bir başarıyla zorlaştırmış ve böylece başlangıçta *conquistadore*'lerin zor denetlenebilir bir büyük toprak sahipleri sınıfına dönüşmesini engellemişti. 19. yüzyılda Britanya Kraliyeti her zaman yerleşimci çıkarlarına arka çıkmış değildi. Örneğin en önemli yerleşimci kolonilerinden biri olan Yeni Zelanda'da resmi otoriteler 1840'ta kolonizasyonun başlamasından sonraki ilk onyıllarda, Maori'lerin toprakları doğrudan İngiliz özel şahıslara devretmelerini yasaklamaya ve Maori'leri toprak çakallarından korumaya çaba gösterdiler. Maori'ler de tıpkı Kuzey Amerika yerlileri gibi kabile topluluklarından ve reislerin otoritesinden bağımsız bir toprak kavramına sahip değillerdi: Yararlanma hakları devredilebiliyor, hatta satılabiliyor, ama toprağın kendisi satılamıyordu. Bu yüzden Avrupalıların hak kavramı ilkönce hiç anlaşılmadı. Kolonyal devlet, yerlilerin etkin bir biçimde yararlandıkları topraklar dahil, tüm toprakların kullanımı hakkındaki kraliyet ayrıcalığını sıkı sıkıya korudu, pratikte bir tür ön alım hakkı uyguladı ve kraliyet tahsisleriyle, bir şahsi çıkarlar kargaşasının doğmasını engellemeye çalıştı. Elbette bu tür tahsisler toprakların yavaş yavaş kalıcı bir biçimde elden çıkarılmasına geçiş anlamına geliyordu ve kural olarak mahkemeler "mülkiyet güvenliği"ne itibari olarak değerlendirilen "yerli hakları" karşısında öncelik tanıyorlardı. Yine de toprak kullanılarak "ıslah" edilmediğinde, kraliyet tahsisleri geri alınabiliyordu. Tüm Britanya kolonilerinde (ve başka bazılarında da) günün birinde, yetkililerin "yerlileri korumak" adına yerleşimcilerin aşırı taleplerine karşı durdukları bir durum ortaya çıkıyordu. Elbette bu yerleşimcilerle kolonyal devlet arasındaki genel bir yakınlık çerçevesinde gerçekleşiyordu. Örneğin, hareketli nüfus gruplarıyla mücadele –çoğu zaman farklı güdülerle olsa da– önemli bir ortak çıkardı: Yerleşimcilerin gözünde "gezgin kabileler" toprak rakipleriydi, devletin gözündeyse düzeni bozanlar ve potansiyel vergi mükellefleriydiler.[163]

Dördüncüsü. Klasik yerleşimci kolonyalizmi, *yarı*-özerk bir devlet oluşumuna yönelik içkin bir eğilime sahipti. Yerleşimciler kendi kendilerini yönetmek istiyorlardı ve demokratik ya da en

azından oligarşik ilişkiler kurmaya çalışıyorlardı. 1776-1783 yıllarında Kuzey Amerika'daki İngiliz yerleşimcilerin çoğunluğunun yaşadığı katı bölünme ve Güney Afrika'daki Boer cumhuriyetlerinin 1852-1854 yıllarında bağımsızlıklarını ilan etmeleri birer istisna olarak kaldı. Ancak 1965 yılında Güney Rodezya'da (daha sonra Zimbabwe) yeniden, devlet politikası boyutlarında bir yerleşimci ayaklanması gerçekleşti. Yerleşimcilerin çoğu bir imparatorluğun koruyucu çatısına ihtiyaç duyuyorlardı: Anavatan onları engellememeliydi, ama gerektiğinde iktidar güçleriyle onların emrinde olmalıydı. Bu yüzden yerleşimcilerin konumu, özellikle de nüfusta yerlilerin çoğunlukta olduğu Afrika tipi kolonilerde, yalnızca *yarı* özerk bir konum olabilirdi. Ne var ki hiçbir koşulda metropolün yalnızca birer alcti değillerdi. Tam tersine, çoğu kez vatanlarındaki siyasi süreç üzerinde nüfuz kazanmaya çalışıyorlardı. Cezayir yerleşimcileri bu konuda özellikle başarılı oldular. Paris parlamentosunda temsil edilmeleri bir güç kaynağıydı, sömürgeci orduya bağımlılıklarıysa, esasen tehdit altındaki konumlarının sürekli bir işaretiydi. Britanya dominyonları başka bir yol seçtiler. Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve özel bir tarzda Güney Afrika'da da yerleşimciler 19. yüzyılda, Birleşik Krallık'ın siyasal sistemine resmen dahil olmadan kolonyal devleti üstlendiler ve devletin en önemli tahakküm aygıtları üzerinde denetimi ele geçirdiler. Hiçbir Britanya kolonisi, Cezayir gibi Avam Kamarası'na temsilci göndermedi. Tam da dominyonlar, imparatorluğun daha sıkı bir iç entegrasyon planlarına her zaman karşı koydular. Ulusal bağımsızlık hareketlerinin ortaya çıkmasından çok önce denizaşırı Avrupa imparatorluklarında en büyük huzursuzluk faktörünü yerleşimciler oluşturuyordu. Kolonyal devletin bakış açısından bu "ideal düşman işbirlikçileri" aynı zamanda kendi başına buyruk ve zor müzakere edilen müvekkillerdi. "Yerleşimci demokrasisi" ilkesel olarak, imparatorlukların dışına taşan bir hedefti.

Beşincisi. Klasik yerleşimci kolonyalizmi, muazzam dönüştürücü enerjiye sahip tarihsel bir kuvvetti. Bunun en güçlü bir biçimde hissedildiği alan da doğaydı. Yeni-Avrupalı yerleşim bölgelerindeki yerleşimciler gibi nispeten küçük insan gruplarının nispeten küçük bir zaman diliminde çevre üzerinde böyle kökten etkilerde bulundukları tarihte nadir görülür. Üstelik bu etkiler traktörün, suni gübrenin ve motorlu testerenin (teknik olarak 1947'den beri

kullanılabiliyor) doğayla ilişkide yol açtığı büyük teknik devrimden önce gerçekleşmiştir. Avrupalı ve Avro-Amerikan yerleşimciler, yeni bir yaşam kurmaya çalıştıkları yerlerdeki doğa hakkında uzun süre çok az şey bildiler. Bu yüzden ilk refleksleri bildikleri örneklere göre tarım arazileri yaratmaktı.[164] Başlangıçta her şeyden önce doğal uzam koşullarının Avrupa'dakilere benzer olduğu yerlerde başarılı oldular. İnsan yaşamayan potansiyel araziler zamanla öğrenildi, ama aynı zamanda tüm kolonizasyon olanaklarının doğal sınırları da görüldü. Rocky Dağları, Avustralya'nın iç kesimleri, Kanada'nın en kuzeyi, Batı Sibirya'nın bataklıkları, Cezayir'in Sahra güneyi: Tüm bunlar, Avrupalı deneyimleri aşan boyutlardaki zor görevlerdi. Yerleşimciler ekosistemleri bozup, yenilerini oluşturdular. Hayvanların soyunu kuruttular ve başka hayvanlar getirdiler – kimi zaman kasıtlı olarak, kimi zaman da mikroplardan başlayan biyolojik türleri dünyaya yayan "ekolojik bir emperyalizm"in bilinçsiz taşıyıcıları olarak. Avrupa'dan oraya, zaten kısa sürede geriye dönüş umudu taşımadan göç edilecek kadar uzaktaki bir dünya olan Yeni Zelanda, biyolojik açıdan radikal bir devrimden geçti. Daha 1769'da karaya yanaşan Kaptan Cook'un gemileri, köpek, yarasa ve küçük bir fare türünden başka memeli hayvanın yaşamadığı bir ülkede, Nuh'un gemisi etkisi gösterdiler. Cook'la birlikte, yani ilk yerleşimcilerden onlarca yıl önce, küçük mikroorganizmalar ve iri domuzlar da geldi – ve kaldılar. Yerleşimciler beraberlerinde atları, sığırları, koyunları, tavşanları, güvercinleri, alabalıkları ve kurbağaları da, ama İngiliz centilmenlerinin kolonilerde bile en sevdiği spor için gereksindiği avlanabilir yaban hayvanlarını da getirdiler. Maori'ler bu biyolojik istilayı yalnızca bir tehdit değil aynı zamanda bir fırsat olarak da gördüler ve kendilerini büyük bir başarıyla domuz yetiştiriciliğine verdiler. Yün, yerleşimci ekonomisinin en önemli ihracat maddelerinden biri oldu. Daha 1858 yılında iki adada 1,5 milyon koyun vardı; yirmi yıl sonra bu sayı 13 milyonu buldu.[165] Yeni Zelanda, yerleşimci kolonyalizminin her yerde neden olduğu çevre değişikliklerinin özellikle çarpıcı bir örneğiydi. 19. yüzyılda bitkilerin ve hayvanların "Kolombçu mübadelesi" Atlantik ötesi bir fenomenden küresel bir fenomene dönüştü ve yerleşimci tarımın müdahaleleri eskisinden daha genişledi ve daha derinleşti.

6 Doğanın Fethi: Biyosfer İstilaları

Sınır bölgeleri birbirlerine etki ederler. Sınır bölgeleri belirli türlerde deneyimlerin yapıldığı yerlerdir, bu deneyimler daha sonra benzer koşullara aktarılır. İspanyol aristokrasisinin Mağribilere karşı sınır savaşı ve daha sonra Kanarya Adaları'nın kadim halkına yönelik saldırılar, Amerika'nın fethine hazır olan bir karakter tipini şekillendirdiler. 17. yüzyılda İrlanda'da İngiliz tahtına hizmet edenlerden, denizaşırı topraklarda da çok iyi yararlanılabilirdi. Sınır bölgeleri dünya ticareti üzerinden koordine ediliyorlardı ve dünya pazarlarından kaynaklanan bir uyum sağlama baskısı yaşadılar. Aynı kitlesel ihracat mallarını, örneğin buğdayı, pirinci ya da yünü üreten sınır bölgeleri keskin bir rekabet içindeydiler. Çıkarlarını garantilemek için genellikle benzer stratejilere başvuruyorlardı. Örneğin hem California hem de Avustralya geç 19. yüzyılda bahçeciliği ve meyve tarımını, dünya tahıl fiyatlarındaki dalgalanmalara karşı bir korunma olarak gördüler.[166] Sınır bölgeleri birbirleriyle ekolojik ilişkiler de kurmuşlardı. Böyle bir mübadele, giderek artan bir biçimde planlı olarak gerçekleştiriliyordu: California'lılar Avustralya okaliptüsünü, kurak arazileri ağaçlandırmak için en önemli bitki olarak ithal ettiler; Avustralya'da da California'nın Monterey Çamı en sevilen plantasyon ağacı oldu.[167] Botanik deneylerin görünüşteki masumiyetinin ardında siyasal vizyonlar da yatıyordu: Avustralya'da kimileri, beşinci kıtanın ikinci bir Amerika olabileceğini düşlüyordu.

En geç Owen Lattimore'dan bu yana sınır bölgesi anlayışımızda demografik, etnik, ekonomik ve siyasal boyutların yanı sıra bir ekolojik boyut da yer almaktadır. Bu yüzden çevre tarihinin büyük bir bölümü sınır bölgeleri yayılmasının tarihi olarak bile yazılabilir. Bu durum özellikle, arazilerin yayılmacı bir tarzda kullanıma açılmasının, 20. yüzyılın ilk üçte birinde hâlâ kalan açık sınır bölgelerinin –okyanuslar ve yağmur ormanları hariç– kapanmasından önceki en önemli ve aynı zamanda son evresini oluşturan 19. yüzyıl için geçerlidir. Bu kitapta çevre tarihine ayrılmış bir bölüm bulunmuyor. Bunun iki nedeni var: Bir yandan şu sıralar bilimsel araştırmaların 19. yüzyıl için durumu, erken Modern Çağ'a ya da 20. yüzyıla kıyasla hâlâ elverişli değildir; diğer yandan "çevre" ve "doğa" adeta her yerde hazır ve nazır ve çoğu zaman belirleyici olan faktörlerdir.[168]

Bu alt bölümde şimdiye kadar henüz haklarında konuşulmamış bazı ekolojik sınır bölgesi süreçlerinden söz edilecektir. Tüm bu süreçlerin ortak yanı, insanın doğal kaynaklar üzerindeki denetimini olağanüstü artırmasıdır. Tüm bu süreçler, daha önceki dönemlerde başlamış gelişmeleri de devam ettirmişlerdir. Elbette endüstrileşme, o zamana kadar görülmemiş çevre zararlarına yol açtı, toprak ürünlerine talep duyulan tamamen yeni alanlar açtı ve insanın doğaya müdahalelerine tamamen yeni bir etki gücü kazandıran teknolojileri hazırladı. Ama çoğu kez yalnızca daha eski kökenli süreçler üzerinde değişiklikler yaptı. Aşağıdaki örnekler kaba tarım alanından seçilmemiştir. Doğa bilgisinin ya da doğanın algılanmasının artışına da ilişkin değillerdir. Söz konusu alanlarda da yalnızca metaforik değil tamamen somut sınır bölgeleri vardı. Bunun bir örneği Avrupalıların dağlık bölgelere karşı tavrının değişmesidir. Nüfusun artmasıyla birlikte toplulukların yaylalarda ve dağ yamaçlarında gitgide daha yükseklere yerleşmeleri ve bu sırada toprağı kullanmanın yeni biçimlerini denemeleri, dünyanın çok sayıda yöresinde, hem Alpler'de, hem de Himalayalar'da veya Güneybatı Çin'deki dağlık bölgede, daha 18. yüzyılda, düzlüklerin tarımsal-bürokratik düzeniyle keskin bir karşıtlık halindeki, devletin kontrol edemediği, anarşik bir sınır bölgesi toplumu özel tipinin ortaya çıktığı yerlerde, işaret edilmesi gereken bir fenomendir.[169] 18. yüzyılda önceleri Cenevre ve Zürih'teki entelektüel çevrelerin özel bir ilgisi olarak Alp Dağları'na duyulan estetik hayranlığın, sportif dağcılık pratiğine dönüşmesi yalnızca Avrupa'ya özgüydü; bu pratikte iki kültür, dışarıdan gelen centilmenlerin kültürü ve yerli dağ rehberlerinin rustik kültürü karşılaşıyordu.[170] Dağcılık 1800 yılında Mont Blanc'da ve Grossglockner'de; eşzamanlı olarak da Alexander von Humboldt'un Andlar'da gerçekleştirdiği, bu Alman doğa araştırmacısını, henüz hiçbir Avrupalının ayak basmadığı yüksekliklere götüren olağanüstü dağa çıkma eylemleriyle başladı. 19. yüzyılda tüm kıtalardaki dağlara çıkılmış, ölçülmüş ve adlandırılmıştı. Edmund Hillary'nin ve Tenzing Norgay'ın Everest'in zirvesine ilk kez 1953 yılında çıkışlarıyla simgesel olarak sona eren bu süreç de, bir sınır bölgesinin açılması ve kapanması anlamına geliyordu. Bundan böyle zor sportif görevlerin, en zor tırmanışların seçilmesiyle, oksijen tüplerinden vazgeçilmesiyle vb. yoğunlaştırmaları söz konusuydu; ne var ki dağlık bölgelerin ya-

yılmacı bir şekilde fethedilmesi de, Antarktika kıtasında 1911'de söz konusu olana benzer bir anlamda tamamlanmıştı. İzleyen bölümlerde ekolojik sınır bölgesi süreçlerinin üç örneği sunulacaktır: ormansızlaştırma, balina avı ve araziye set çekilmesi.

Ormansızlaştırma

Her ikisi de Avrupa ve Çin'de milattan yarım yüzyıl önce başlayan planlı *ormansızlaştırma*nın ve bu konuda yakınmanın uzun tarihlerinde, 19. yüzyıla net olarak belirlenmiş yer ayırmak kolay değildir. 19. yüzyıl dünyanın kadim ormanları için o tarihe kadar kesinlikle en yıkıcı dönemdir ama 20. yüzyılla kıyaslandığında yine de masum kalır. Tarımın başlamasından bugüne kadarki orman açmaların yaklaşık yarısının 20. yüzyılda gerçekleştiği tahmin edilmiştir.[171] 19. yüzyılda ağaç kesme hızı arttı. 1850 ile 1920 arasında dünya çapında kaybedilen kadim orman miktarı, 1700 ile 1850 arasında, bunun iki katı bir sürede kaybedilenlerle muhtemelen eşittir. En önemli orman açma bölgesi uzak arayla Kuzey Amerika'ydı (yüzde 36), onu Rus İmparatorluğu (yüzde 20) ve Güney Asya (yüzde 11) izliyordu.[172] Yeryüzünün ılımlı bölgelerinde büyük ormansızlaştırma süreci 1920 yılı dolaylarında hemen her yerde durmaya yüz tuttu, bu küresel çevre tarihinde en önemli dönüm noktasıydı. Ormanların yararına bu değişiklik Fransa ve Almanya'da daha erken 19. yüzyılda, ABD'de yüzyılın son üçte birinde, Rusya'daysa ancak Çarlık İmparatorluğu'nun sona ermesinden sonra başlamıştı. Bundan sonra orman mevcudunun çoğu istikrarlı hale geldi ya da kendini yeniledi.[173] Bunun en önemli iki nedeninden biri, ormanların aleyhine yayılarak toprak kazanmanın sona ermesiydi, diğer nedense kuzeydeki yararlı ağaç ihtiyacının karşılanması için tropik üretimin daha fazla kullanılmasıydı.

Bugün, çölleştirme ve odun kıtlığı tartışmaları içinden kanıtlanabilir olgulara ulaşmak zor görünüyor. Sınırlı dönemler ve mekânlar için bu tür olgular elde edildiğinde, ayrıca, orman kaybının yakın ve uzak *sonuçlarını* değerlendirmek gibi fazladan bir zorluk daha ortaya çıkıyor. Belirli bir bölgede orman mevcudunun azalması, kriz oluşturan sonuçların görmezden gelinemeyeceği aşamaya kadar varabilir. Peki bir kriz ne zaman "genelleşir", ne zaman bölgeleri aşan bir önem kazanır? Ormanların yok edilmesi ve sürdürü-

lebilir olmayan bir biçimde kullanılması şeklinde dünya çapındaki genel eğilimin içinde çeşitli özel gelişme kolları olduğunu gösteren çok sayıda farklı öykü anlatılabilir.[174] Çin'de ormanlar iki bin beş yüz yıldır yok ediliyor. Ne var ki ancak 18. yüzyıldan sonra genel bir ağaç krizinden söz etmek doğru olur. Ancak o tarihten sonra yalnızca tek tek, çok yoğun yerleşimli ve tarımsal açıdan çok yoğun kullanılan vilayetler değil, muhtemelen çekirdek ülkenin en büyük bölümü inşaat malzemesi ve enerji kaynağı olarak ağaç eksikliğinden mustarip olmuştur. O tarihte, ücra periferilerdeki Han Çinli olmayan topluluklar ilk kez, kalan ormanlarını genellikle büyük işletmelerin emrinde çalışan ağaç kesme birlikleri olarak karşılarına çıkan Han Çinlilere karşı korumak için örgütlendiler. Odun hırsızlığı çekirdek ülkede çok yaygın bir suç oldu. Ticari amaçlarla yeni ağaçlar dikildiğinde, çabuk büyüyen türler seçiliyordu; hatta bu ağaçlara büyümeleri için nadiren zaman tanınıyordu.[175] Çin'de 19. yüzyılda genel bir ormansızlaşma krizi aşamasına ulaşılmıştı. Hiç kimse, ne devlet ne de özel kişiler buna karşı bir girişimde bulundular – bu durumda bugüne kadar pek bir değişiklik olmamıştır. Ormanların, Avrupa'da 16. yüzyıldan itibaren geliştiği gibi, otoriteler tarafından korunması geleneği yoktu. Çin'de bugün yaşanan çevre krizinin kökleri 19. yüzyıldadır. Çin devletinin 19. yüzyıldaki zayıflığı ve kamu refahına yönelme eksikliği; Çin'de ormanlar üzerindeki denetimin (açıkça Akdeniz havzasındakine benzer şekilde ve dağ ormanlarının sık sık devlet oluşumunun çıkış noktasını oluşturdukları Hindistan'dan farklı olarak)[176] hiçbir zaman güç zemini işlevi görmediği olgusu; ya da orman mitine ve güzelliğine karşı kültürel bir kayıtsızlık gibi unsurların hiçbiri bunu açıklamak için tek başına yeterli değildir. Bunlara en azından *bir* ekonomik unsur, bir tür felaketlerin "izlek bağımlılığı" eklenmiştir. Kriz, nedenlerinin ortadan kaldırılmasının, toplum tarafından karşılanamayacak maliyetlere yol açacağı noktaya ulaşmıştır.[177]

Tüm bu gelişmelerde dış etmenlerin hiç rolü olmamıştır. Ne Çin geleneksel bir kereste ihracatçısıydı, ne de Batı saldırısı döneminde, yani 1840'tan sonra yabancı iş insanları Çin ormanlarına ilgi gösteriyorlardı. Her halükârda Çin, *kendi eliyle yarattığı ve* düzeltilme olanağı bulunmayan bir orman krizine doğru gitmektedir. Bu durum "Asyalı" toplumların "özleri gereği" yetersiz oluşlarıyla açıklanamaz. Çünkü geç 16. yüzyıldan itibaren, özellikle de 1600

yılında imparatorluğun birleşme dönemindeki kale ve donanma inşaatlarının bir sonucu olarak, büyük bir ormansızlaşma krizinden geçen Japonya, geç 18. yüzyılda yeni ormanlar kurma ve odun kesme amaçlı ağaç plantasyonları oluşturma yoluna gitmiş ve böylece orman kaybını durdurmuştur. Bunlar henüz Tokugava döneminin siyasal Ancien Régime'i altında ve Avrupalı orman doktrinlerinin etkisi olmadan gerçekleşmiştir. Japonya'nın 1880'li yıllarda başlayan endüstrileşmesi, daha sonra orman kaynaklarını yeniden zarara uğratmış ve devlet de ormanları desteklemeyi bir öncelik olarak görmemiştir. Japonya'nın fosil yakıt kaynakları hiç yok gibidir ve bu yüzden olağanüstü uzun bir süre, endüstriyel enerjisinin büyük bir bölümünü odun kömüründen (bunun yanı sıra su gücünden) almıştır. Ancak 1950 yılından sonra eğilim yeniden orman mevcudunun lehine yön değiştirmiştir.[178] Japonya da Çin gibi, hiçbir zaman önemli bir kereste ihracatçısı olmamıştır. Buna karşılık, Siyam/Tayland tik ormanları sayesinde Avrupalı şirketlerin ilgisini çekiyordu, devlet bu şirketlere imtiyazlar tanımıştı. Burada orman koruma düşünülemezdi.

Dünyada kolonyalizmin en sağlam ve en derin bir şekilde nüfuz ettiği bölgelerden biri olan Endonezya ve Cava Adası hakkında farklı bir öykü anlatılabilir. Güneydoğu Asya'da büyük çapta ormansızlaşma, 19. yüzyıldaki, ormanları yutan plantasyon tarımı döneminden çok önce başladı. Bu bölgenin birçok yerinde daha 1400'lerde, her türlü kolonyal temastan önce, ihracata yönelik biber bahçeleri kurulmaya başlanmıştı. Avrupalı alıcılara Akdeniz limanları üzerinden, daha sonra da Portekiz'in tekelci ticareti üzerinden ulaşılıyordu. Kadim ormanların yerine monokültür tarım alanlarının geçmesi, yüzyıllar boyunca özellikle Sumatra'da sürekli arttı.[179] Cava Adası'nda Hollandalıların 330 yıllık varlığı boyunca çeşitli evrelerden geçildi.[180] 1740'lı yıllarda Hollanda Doğu Hindistan Şirketi Cava'daki tik ormanı varlıklarının en büyük bölümünün yani yararlanılması zor olan cangıla karşılık, ormanın değerli ve ihracata uygun görülen bölümünün tek hâkimiydi. Zamanla, yok edici kereste kazanma yöntemlerinin sonuçları belirginleşti. 1722'de belirli bir orman için belirli bir süreliğinc ağaç kesme yasağının konulmasından sonra, 1797 yılında ilk kez sürdürülebilirlik ilkesi ifade edildi. Böylelikle ormanları muhafaza etme temel düşüncesi, bir alternatif oldu. Bu düşünce ilkönce

zararlı yerli yöntemlere, özellikle de tik ormanlarının yakılmasına karşı uygulandı (bu yöntem 1857 yılında tamamen yasaklandı). 1808 yılında özel kişilerin ormanlar tarafından her türlü yararlanmalarını yasaklayan ve muhafaza etme düşüncesini ayrıntılarıyla formüle eden bir orman idaresi hayata geçirildi. Aynı dönemde Almanya'da da bilimsel dayanaklara sahip bir orman kültürü ortaya çıktı ve çok geçmeden Avrupa'nın diğer ülkelerinde, Britanya İmparatorluğu'nda ve Kuzey Amerika'da da ilgi gördü.

1830 yılında "kültür sistemi" denilen ve Hollanda'nın Cava'ya yönelik tüm davranış geleneğinden ani bir kopma anlamına gelen, zora dayalı kolonyal tahakküm sisteminin uygulanmasından sonra, bu tür inisiyatifler bir kenara atıldı. Ağaç ve arazi ihtiyacı (tarım için, özellikle yeni kurulan kahve plantasyonları için, caddeler için vb.) hızla arttı. Düzenlenmemiş, esas olarak özel çıkarlara yönelik kaçak orman kesimi evresi 1870'e kadar sürdü. Cava 1840 ile 1870 arasında tik ormanlarının üçte birini kaybetti; yeni ağaç dikmek düşünülmedi. Bundan sonra (1808'den sonraki gibi) korumacı bir reform evresi geldi: Yeniden bir orman idaresi kuruldu, kişisel kullanım geriletildi, fidanlıklar kurularak orman varlıkları canlandırıldı. 1897 yılında tik ekonomisi kesin bir biçimde devlet kontrolü altına alındı ve ileriye dönük olarak planlandı. Bundan böyle ahşap ihtiyacı, eski dönemlerdeki zararlar yaşanmadan karşılandı. Cava örneği şunu gösteriyor: Birçok bakımdan "çevre tarihinde bir dönüm noktası"[181] olan kolonyalizm, kaynakların kullanıma açıldığı sınır bölgesinde farklı etkilerde bulunabilmiştir: Kısa vadeli kâr için aşırı kaçak kesim ve aynı zamanda uzun vadeli düşünen bir orman varlığı korumasının uygulanması. Kolonyal devleti, Endonezya orman rezervlerinin yok edilmesinden toptan sorumlu tutmak doğru olmaz. *Kolonyal devlet* –Hindistan'da ve Karayipler'de de– ormanları korumak için yeni görüş açılarını ve yöntemlerini de uygulamaya sokmuştur.[182]

Hindistan'daki kolonyal iktidarın etkileri de benzer çift değerlilikte olmuştur. İngilizler Himalaya ormanlarından büyük ölçüde kerestelik ağaçları, ilkönce de değerli ağaçları kesmişlerdir. Napoléon Savaşları sırasında East India Company'nin yanı sıra Kraliyet Donanması'nın da Hint tersanelerinde büyük gemiler inşa ettirmesinden itibaren, en acil gereksinim gemi inşasından kaynaklanıyordu. Yelkenli gemiler çağından sonra, yaklaşık 1850'den itibaren, Hin-

distan'da ağaç kesimleri daha da arttı; bunda (burada olduğu gibi her yerde ülke içinde geniş yollar açan) demiryolu inşasının, nüfus artışının ve tarımın gitgide daha da ticarileştirilmesinin buluşması belirleyici oldu.[183] Ne var ki bir yandan ülkenin "modernleşmesini" olumlu bulan ve sürdüren kolonyal iktidar sahipleri, diğer yandan ormanlaştırma programları yürüttüler ve köylülerden ziyade Hintli iktidar sahiplerinden kaynaklanan orman bakım geleneklerini üstlendiler. Kolonyal efendiler –Hindistan'daki İngilizler gibi– yerli talepleri belirli bir noktaya kadar dikkate aldıkları yerlerde, orman kullanımına yönelik çok sayıda eski hakkı tartışmaları ve uzun müzakere süreçlerinde uzlaşma bulmaya çalışmaları gerekmiştir.[184] Ormanların korunması, bürokrasi içi rekabette uzun erimdeki finansal yararlarına inandırıcılık kazandırılabildiği yerlerde çok kolayca hayata geçirilebilmiştir. Bir orman koruma rejiminin karanlık yüzü –yalnızca kolonyal koşullarda da değil– geleneksel olarak ormanda yaşayan ve ormandan geçinen toplulukların, bundan böyle devlet müdahalesinin nesnesi, "orman idaresinin dilsiz bağımlıları" haline gelmeleridir.[185] Erken Modern Çağ Avrupa'sındaki orman yönetmeliklerine ve av kanunlarına benzer bir biçimde, çevre bilincine sahip bir devletin orman koruma müdahaleleri, yasallık ile yasadışılık arasına yeni sınırlar çizdiler.[186] Hep yeni baştan köylü toplulukların direnişine yol açtılar.[187]

Hindistan, kolonyal devletin paradoksuna az bulunur netlikte bir örnek oluşturuyor: 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde İngilizler, Alman orman uzmanlarının yardımıyla bir orman idaresi ve bir yasal düzenlemeler manzumesi oluşturdular; onlarca yıl boyunca dünyanın hiçbir yerinde bunların bir benzeri olmadı. Forest Department örnek olacak bir orman idaresi tasarladı ve uyguladı, Hindistan ormanlarının kaotik bir tarzda kesilerek yok edilmesini, denetimli kanallara yönlendirdi. Bu dünya çapında, İngiltere ve İskoçya'da bile kopya edilen bir model oldu; etkili ve kazançlı bir işletmecilik olmasının da bunda etkisi vardı. Ne ki aynı zamanda birçok Hintliye kolonyal devletin özellikle çirkin bir yüzü olarak gösterdi kendini: Korumak ya da ortadan kaldırmak isteseler de hepsinin de bir biçimde ormanla işi olan, milyonlarca insanın yaşamına acımasızca müdahale eden yabancı bir işgal gücünün yüzüydü bu.[188]

Hindistan ve Endonezya 19. yüzyılda dünyada yaygın olan, monokültürel plantasyonlar (çay, kahve, pamuk, kauçuk, muz vb.) uğ-

runa ormanları kesme eğilimine katıldılar. Bu sırada kerestelerden yararlanmak ikinci plandaydı, tarım arazilerinin genişletilmesine yönelik eski çaba, bu defa kapitalizmin ısıtmasıyla merkezde yer alıyordu. Benzer bir güdü, Brezilya'nın sahile yakın bölgelerinde ormanların yok edilmesini hızlandırdı. Kahve ekiminin yayılması daha 1770'ten sonra başlamıştı. 1830'lu yıllarda kahve çalısı Doğu Afrika'dan getirilmiş, en önemli ticari yararlı bitki olarak şekerkamışının yerini almıştı. Bu konumunu 1960'lı yılların başına kadar korudu. Kahve için özellikle ormansızlaştırılan tepelik araziler, daha sonra korunmadıkları için hızla erozyona maruz kaldılar ve çok geçmeden çölleşerek terk edildiler. Bu kadar aşırılıkla uygulanması gerekmeyen böyle hareketli bir tarımın ardında, kahve kültürünün "modern" kapitalist ekonomiyle ilkel gezgin kültürün kendine özgü bir karışımı olduğu kanaati de vardı: Durmaksızın ülkenin içlerine doğru ilerleyen, açıkça görülebilen bir sınır bölgesi. 1860'lı yıllardan itibaren demiryolu inşası sahile uzak yaylaların da sömürülmesini olanaklı kıldı. Aynı dönemde Güney Avrupa'dan gelen göçmenlerin sayısı da katlanarak arttı; bu göçmenler üretimde siyah kölelerin yerine geçtiler. 1900 yılında 6.000 kilometre demiryolu hattı vardı. Demiryollarının inşası her yerde büyük orman yıkımlarına ve kahve tarımının genişlemesine yol açtı. Bir süre sömürü yöntemlerinde bir değişiklik görülmedi. Eskisi gibi, çoğu kez kontrol dışına çıkan ateşler büyük bir rol oynuyordu. Büyükbaş hayvanların çit çekilmemiş arazilerde serbestçe otlayabilmesi, terk edilmiş ağaç kesme alanlarında ormanların doğal olarak yeniden büyümesini engelledi. Brezilya'da arazilerin ve ormanların kullanımı, hem bir kaynak olarak ormanın geleceğini, hem de kalıcı bir tarla arazisi kazanımını görmezden geliyordu. Geriye genellikle yalnızca bozkır ya da düşük kaliteli çalılıklar kalıyordu. Hiç kimse yüksek değerli ormanla ilgilenmiyordu. Gemi inşası için gereken keresteyi ABD'den ve daha sonra da demiryolu traversleri için gerekenleri de Avustralya'dan ithal etmek daha kolay ve daha ucuzdu.

Brezilya örneği ormanların hiçbir orman denetimiyle frenlenmeyen, aşırı müsrif bir kullanımını temsil ediyor. En iyi durumda, kaynakların uzun erimli korunmasını göz önünde bulunduran kolonyal devletten farklı olarak, bağımsız Brezilya devleti şahsi çıkarların dizginsizce karşılanmasına izin verdi. Portekiz kolonyal döneminde başlayan, ama asıl post-kolonyal imparatorluk (1822-

1889) ve onu izleyen cumhuriyet dönemlerinde gerçekten yıkıcı boyutlara ulaşan, Brezilya'daki yağmur ormanlarının yok edilmesi, Modern Çağ'daki en temel orman yok etme süreçlerinden biridir; ekonominin tamamına ilişkin hiçbir yarar sağlanmadığı ve yok etme faaliyetini hiç olmazsa frenleyebilecek hiçbir siyasal ya da bilimsel karşı güç ortaya çıkmadığı için bir o kadar daha kötüdür.[189]

19. yüzyıl için bütünlüklü bir *Avrupa* orman tarihi yoktur. Kıtanın yarımadalar ve adalardaki bölümünün tamamının (İber ve İtalyan yarımadaları, İngiltere ve Danimarka) daha yüzyıl başlangıcında orman yoksulu ya da tamamen ormansız olmaları, Hollanda'nın da aynı durumda oluşu bile bunun için yeterli bir nedendir. Diğer aşırı ucuysa, İskandinav ülkeleri, özellikle İsveç ve Finlandiya oluşturur. Orada ormana duyulan kültürel yakınlık, küçük nüfuslara oranla mutlak orman fazlalığı, ormanın sürekli tarıma dahil edilmesi ve İsveç'te orman politikası açısından ne istediğini bilen bir devlet, İskandinav ormanlarını bugüne kadar korumuş bir güdü bütünü halinde birleşmişlerdir. İngiltere'de durum tamamen farklıdır: Burada, diğerlerinin yanı sıra Kraliyet Donanması'nın doymak bilmez ihtiyaçları, ilkönce ormanların kesilmesine ve daha sonra yabancı kereste kaynaklarına stratejik açıdan riskli bağımlılığa karşı kaçınılmaz yakınmalara yol açmıştır. Ne de olsa büyük bir savaş gemisi için en azından en iyi kalite 2.000 yetişkin meşe gövdesi gerekiyordu. Kereste eksikliği İngiliz donanmasını (Avam Kamarası'nın baskısıyla) çok erkenden, demir teknolojisinden yararlanmaya zorladı. 1870 yılından itibaren, demirden yapılan büyük gemilerin ahşap gemilerden daha hafif olmaları teknik olgusu kendini her yerde hissettirdi; bu etmen, demirden çeliğe geçişle daha da güçlendi. Fransa'da 1855 ile 1870 arasında donanmada ahşaptan çeliğe nerdeyse mükemmel bir dönüşüm gerçekleşti. Böylece, Avrupa ormanlarının gemi inşası ve demiryolları traversleri yüzünden maruz kaldıkları ikili yük azaldı. Tam da bu anda, 1870'te İngiliz ekonomisinin içine girdiği kronik kriz, arazilerin ormanlar için kullanılmasına yeni hareket alanları açtı. Hızla büyüyen yararlı ağaçlar dikildi; aynı zamanda ilk kez büyük ormanların şehir nüfusu için dinlendirici değeri keşfedildi. İngiliz ormanlarından geriye kalanlar şimdi koruyucu bir dikkatten yararlanıyordu.[190]

Bu gibi bağımsız öyküler birbirleriyle daha yakından ilişkilendirilebilirler. Örneğin kereste ticaretinin kapsadığı alan açıkça ge-

nişlemiştir. Napoléon'un 1807 yılında uyguladığı kıta ablukasının sonucu olarak, İngilizlerin Baltık Denizi bölgesi ve Rusya'daki kereste tacirlerinin etkinlikleri Kanada'ya kaymıştır. 1840'lı yıllarda yalnızca Kanada'nın New Brunswick eyaleti yılda 200.000 ton kerestelik ağacı Avrupa'ya gönderdi.[191] Geç 19. yüzyılda gerçekten küresel bir kereste pazarı oluştu. Kitlesel basının gazete kâğıdı için gerekli olan kereste talaşı bu pazarı canlandırdı. Ağaç türlerinin dünyanın her yerine taşınmaları ve "iklim koşullarına uydurulmaları" da, 18. yüzyıldan başlayarak, devam etti. Böylece örneğin İngiltere'ye 1800'den önce yaklaşık 110 ağaç türü getirilmişti; 1800 ile 1900 arasında getirilen tür sayısı 200'den fazlaydı. Yerel öykülerin birbirleriyle ilişkilendirilmeleri mümkün ve gerekliyse de, çevrenin acımasızca değersizleştirilmesinin genel küresel tarihine eklenmeleri zordur. Ormansızlaştırma her yerde son ağaç düşene kadar devam etmemiştir. Daha 19. yüzyılda birçok ülkede enerji kullanımının mantığı ve korumacı bir bilincin başlangıçları karşı karşıya gelmişti; bu bilincin, romantik doğa sevgisi ya da denetimsiz kaçak ağaç kesiminin sonuçlarını soğukkanlılıkla kavramak gibi çok farklı motivasyonları olabiliyordu. Endüstrileşmenin kereste ticaretini, arkaik bir "birincil sektör"ün parçası olarak sürekli gerilettiğine inanmak yanlış olur. Başlangıçta endüstrileşme, eski buharlı makinelerin ve dökümhanelerin ağaç kömürüyle çalıştırıldıkları yerlerde yerel kereste tüketimini olağanüstü artırmıştır. Bu durum yalnızca Japonya gibi kaynak bakımından zayıf ülkelerde değil, ucuz kereste bolluğu koşullarında, ağaç kömürünün ağır endüstrinin enerji girdisinde uzun süre yer aldığı örneğin Pennsylvania ve Ohio gibi yerlerde de geçerlidir.

Bir diğer büyük ihtiyaç kaynağı özel ısıtmaydı. Sıcak bir ev çok geçmeden maddi ilerlemenin çok doğal kabul edilen rahatlıkları arasında yer aldı. Daha 1860 yılında ABD'de odun yüzde 80'le en önemli enerji kaynağını oluşturuyordu, ancak 1880'li yıllarda kömürün gerisinde kaldı.[192] Üretimin endüstrileşmesinin pek belirginleşmediği yerlerde, örneğin demiryolu inşası için gereken malzemenin bir süre çok uzaklardan getirilmesi gereken Hindistan'da, ulaşımın endüstrileşmesi demiryolu traversleri biçiminde çok fazla ağaç yutuyordu. İlk trenlerde de odun yakılıyordu. Hindistan'da 1860 yılında lokomotiflerin yaklaşık yüzde 60'ı odunla işletiliyordu ve ancak yüzyıl dönümünde belirgin bir kömüre dönüş gerçek-

leşti.[193] Kanada ve hatta ABD gibi ekonomik açıdan "modern" bir ülkede, ağaç sektörü (büyük kereste fabrikaları dahil) en yüksek değer yaratılan sektörlerden biriydi. Dünyanın en büyük servetlerinden bazıları kereste sayesinde kazanıldı.

Son olarak ekolojik sınırın başka bir türüne de bakalım. Bu tür, insanın yol açtığı yıkımdan çok, yavaş iklimsel değişikliklerin sonucunda ortaya çıktı. Bunun için bir kıyı sınır bölgesi olan Sahil'e gitmek gerekiyor. Sahil, Sahra'nın güney kıyısında 300 kilometre genişliğinde bir ekolojik bölgedir. Oradaki yaşam 1600 civarında sürekli artan bir kuraklıkla belirlenmişti. Büyükbaş hayvan ekonomisi gitgide daha güneye itilmiş ve buna karşılık çöl yakınlarında, çöle yatkın, sekiz ile on gün arasında hiç su içmeden ve otlamadan yaşayabilen, kumların üzerinde kaymadan hareket edebilen develer giderek önem kazandı. Böylece 19. yüzyılın ortasında Mağrib'den Adrar Platosu'nun güneyine kadar uzanan bir "büyük deve bölgesi" ortaya çıktı. Kuraklığın artması güneydeki komşu büyükbaş hayvan bölgesi içinde de, sığırlar, keçiler ve develerle yapılan karma hayvancılığın ağır bastığı yeni göçebe hayvancılık modellerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu koşullarda, karışık etnik grupların yer aldığı bir "çöl sınır bölgesi" oluştu: Burada Araplar, Berberiler ve Afrikalı siyah halklar bir arada yaşadılar ve güneydeki siyahlarla aralarına sınır koymayla ilişkili bir tür yeni "beyaz" kimliği oluşturdular. Göçebe çobanlıkla tarla tarımı yaşam tarzları gitgide keskin bir biçimde belirginleşti. Göçebelikteki farklarda da bu yaşam tarzları dile geldi: Deve ve at binicileri, siyah toplulukların korunmayı bilmedikleri saldırıları kolaylıkla düzenleyebiliyorlardı. "Sınır"ın ötesinde her iki yönde de karmaşık vergi ilişkileri uzanıyordu; bu ilişkiler güneydeki köylülerin kendi bölgelerindeki tarımsal üretimle giderek daha az geçinebilmeleri ölçüsünde "beyazlara" bağımlılıkların da artmasıyla karakterize ediliyordu. Yine de toplumsal hiyerarşide, son tahlilde sınır bölgesini bütünleştiren, savaşçılar ve rahipler arasında net bir ayrım ve kast gruplarının sınırlarının belli olması gibi büyük ortak yönler vardı. İslam tüm Sahil Bölgesi'nde savaşçı ve barışçı yöntemlerle yayılıyordu. İslam'la birlikte kuzeyden kölecilik de geldi ve olağanüstü derinlere kök saldı. Moritanya'da 20. yüzyılın ikinci yarısındaki kölecilik kalıntıları bunun kanıtıdır.[194]

Büyük Yabani Hayvan Avı

Bir diğer ekolojik sınır bölgesi de av sınırıdır. 19. yüzyılda dünya hâlâ avcı halklarla doluydu: Yalnızca ABD'nin Orta Batı'sında değil, Buz Denizi'nde, Sibirya'da ya da Amazonlar ve Orta Afrika'daki yağmur ormanlarında da avcı halklar yaşıyordu.[195] Aynı tarihlerde Avrupalılar ve Avro-Amerikalılar eski av faaliyetinin yeni boyutlarını keşfettiler. Başlangıçta aristokratların ayrıcalığı olan bu faaliyet, Yeni Dünya'nın tamamen burjuva olan toplumlarında doğal olarak burjuvalaştı, ama Avrupa'da da aristokrasinin zenginliği ve yaşam tarzıyla bağlantı kurmaya çalışan ve kuran burjuvazinin erişimine açıldı. Av, statü yakınlaşmasının simgesel sahnesi işlevi gördü. Soylu bir bey ava çıkardı, ama her hobi avcısı, ava çıktığı için soylu bir bey olmazdı – hicivcilerin çok sevdiği bir konu. Egzotik büyük yabani hayvanlara yönelik organize saldırı yeni bir olguydu; Roma uygarlığını Levis Mumford gibi geleneksel olmayan bir tarih yorumcusunun gözünde itici kılan garabetten, eski Roma'nın kanlı arenalarına yakalanmış yabani hayvanların sürüklenmesinden bu yana en büyük müdahaleydi bu.[196] 19. yüzyılda tamamen başka işaretlerle, büyük yabani hayvanlara yönelik eşi görülmemiş bir katliam başlatıldı. Erken dönem seyahatnameleri Afrika, Güneydoğu Asya ya da Sibirya'daki büyük faunanın cenneti andıran bolluğundan etkilendiklerini gösteriyorlardı. "Uygarlık" uğruna hayvanlara karşı savaş yürütülmeye başlandığında, bu durum değişti. Kaplan gibi hayvani bir kişiliğin gerçek ve simgesel bir asi olarak görüldüğü kolonyal düzenin korunması adına, kuzeyin metropollerinde canlı hayvan gösterilerinin ve sirklerin ziyaretçilerinin seyir zevkini tatmin etmek ve iktidarı temsil eden gösterilerin sahnelenmesi için, vahşi hayvanlar büyük ölçeklerde öldürüldüler ve çalındılar. Bunun teknik önkoşulu, tüfeğin genel olarak yaygınlaşmasıydı. Tüfeğin yaygınlaşması Asyalılara ve Afrikalılara, Avrupalıların tamamen yok etmeye yönelik uygulamalarını taklit etme olanağı veriyordu. Yine de, profesyonel büyük vahşi hayvan avcısı mesleği, ancak *çok mermili* tüfeğin yaygınlaşmasından sonra ortaya çıktı; böylece, mücadeleci bir kaplan ya da fille karşılaşıldığında *son* mermiyi bu sırada tüketmiş olmak gibi kötü bir ihtimal de ortadan kalkmış oluyordu.

Büyük vahşi hayvan avı Asya'nın birçok toplumunda bir kraliyet ayrıcalığıydı. Şimdi, Avrupa örnek alınarak, bu ayrıcalık aristokrasinin alt kademelerine de tanınır oldu. Hindistan'da kaplan avı, krallığın [Raj] istikrarı için kaçınılmazlığını koruyan yerli prenslerle Britanya ittifakının pekiştirilmesine hizmet etti. Bir mihrace ve kolonyal yönetimin yüksek rütbeli bir memurunun aksi halde konuşacak bir konuları olmazdı, ama büyük vahşi hayvan avcısının yaşam tarzı onlara ortak noktalar sunuyordu. Avrupalı av sevgisi çoğu kez yukarıdan aşağıya doğru yayılıyordu. Erken 20. yüzyılda Singapur'un hinterlandında, İngilizlerin vasalı olan Yohore sultanı, büyük bir kaplan avcısı olarak görülüyordu: Sarayında 35 doldurulmuş av görmek mümkündü. Yine de, böylelikle seleflerinin bir geleneğini sürdürmüş olmuyordu. Böyle bir gelenek yoktu. Sultan prestij nedeniyle, Hint mihracelerinin davranışını basitçe taklit ediyordu, ki onlar da zaten İngiliz iktidar sahiplerini taklit ediyorlardı.

Bundan böyle köylüler de büyük hayvanlara karşı daha haşin davranmaya başladılar. Elbette, insan ile hayvan arasında hiçbir zaman masum bir uyum hüküm sürmemişti. Örneğin kaplanlar bütün bir bölgeyi terörize edebiliyorlardı. Toprak sahiplerinin en değerli mülkü olan büyükbaş hayvanlar artık korunamadığında, meyvelerin ve yakacak odunun toplanması (genç kızların ve yaşlı kadınların işi) olanaksızlaştığında ya da çocukların çok büyük bir bölümü yırtıcı hayvanlara kurban gittiğinde köyler terk ediliyordu. Bu konuda özellikle yürek paralayıcı hikâyeler vardır; bunların yanı sıra, edebiyatta, bir çocuğu yırtıcı hayvanlardan koruyan bir manda motifi de bulunuyor. Kimi bölgelerde yolculuk yapmak büyük tehlikeler içeriyordu. Hamal kafilelerinin arkasında çoğu kez, kaplana kurban olarak sunulan yaşlı bir at yürütülüyordu. Daha 1911 yılında Batı Sumatra'da bir kaplan posta arabasına saldırmış ve arabacıyı cangıla sürüklemişti.[197]

Kaplan avı düzenlemek lüks olduğu kadar çoğu durumda bir zorunluluktu. Sömürgeci Avrupalıların gelişinden önce de kaplan avı düzenleniyordu. Kimi zaman bütün bir köy topluluğu, genellikle en yaşlı mensuplarının ya da düşük rütbeli bir kolonyal memurun önderliğinde, tam anlamıyla cezalandırma seferleri düzenliyordu. Özellikle Cava Adası'nda kaplan adeta, intikam alınması ve yok edilmesi gereken bir askeri düşman olarak tanımlanıyordu. Özellikle Cava Müslümanları bu konuda hiçbir engel tanımıyor-

du. Tek tanrılı dinleri, kaplanın içinde –ister iyi olsun, ister kötü– bir ruh olduğuna dair batıl inancı yasaklıyordu. Kaplan, mücadele edilmesi gereken bir canavar olarak görülüyordu. Kaplanın soyunun kurutulması gerektiği düşüncesiyse pek yaygınlaşmamış görünüyor. "Masum" kaplanları rahat bırakmak yönünde bir eğilim vardı. Genel olarak Asya'nın Müslüman olmayan nüfusu –ve elbette halk kültürünün etkisindeki Müslüman nüfus– kaplana karşı hareket ettiğinde, kötü bir duyguya kapılıyordu. Bu durum, öldürülen kaplana karşı çoğu kez yalvarılmasından ve adeta pratik nedenlerle kaçınılmaz hale gelen ve bir tür kral cinayeti olarak görülen öldürme nedeniyle özür dilenmesinden anlaşılıyor. Bazen ölü kaplan köy meydanına getirilir, bir savaş reisiymiş gibi danslarla ve silah oyunlarıyla onurlandırılırdı.[198] Avrupa'daki, bir av partisinde avlanan hayvanların, hayvanlar âlemindeki hiyerarşiye göre yere serilip sergilenmesi geleneği ve farklı av borusu sinyallerinin bununla belirli bir zihinsel ortaklığı vardır. Erken 20. yüzyıla gelininceye kadar açıkça hiç olmayan bir şey, ölü kaplanın pazarlanmasıydı. Gerçi Cava hanedanında kaplan eti bir şarküteri olarak kabul ediliyordu ama halk tarafından yenilmiyordu. En azından Güneydoğu Asya'da, kaplanın postu için öldürüldüğüne dair hiçbir işaret yoktur. Kaplanın postuna özel bir değer biçilmemiştir. Evleri kaplan postlarıyla süslemek, soylular arasında bile âdet değildi. Kimi zaman bir Avrupa evinde av ganimetinin, karyolanın yanı başına halı niyetine serilerek yozlaştırılması, Avrupalılar tarafından bulunmuş görünüyor. Erken 20. yüzyılda Hint liman şehirlerinde postlara ya da tamamen tahnitlenmiş hayvan bedenlerine yönelik bir talep ortaya çıktı. Tüccarlar ve tahnitçiler genellikle yerli (İngiliz olmayan) avcılara sipariş veriyorlardı. Özellikle ABD'de kaplanlardan geriye kalanlar büyük ilgi görüyordu.[199]

Bazı avcılar Avrupa ve Kuzey Amerika hayvanat bahçelerine ve sirklerine büyük yırtıcı kedi tedarik etme işinde uzmanlaştılar. Avrupa'da ilk modern "hayvanat bahçesi" 1828 yılında Londra'da açıldı, onu 1844 yılında Berlin izledi (burada büyük yırtıcı hayvan pavyonu ancak 1865 yılında açıldı), ABD'de hayvanat bahçeleri 1890 yılından sonra görüldü. Buralara, birbirleriyle iletişim halinde olan, az sayıdaki hayvan tüccarı hayvan tedarik ediyordu. Hamburg'lu hayvan tüccarı ve sirk sahibi Carl Hagenbeck'in yarım kan kardeşi olan Johann Hagenbeck, 1885 yılında hayvan avcısı ola-

rak Seylan'a yerleşti, orada yerli tedarikçilerden hayvan satın aldı, kendisi de Hindistan'a, Malay Takımadaları'na ve Endonezya'ya keşif gezileri düzenledi, en sonunda 1907 yılında kendi hayvanat bahçesini açtı. Bu tip insanlar doğal olarak daha merhametli av yöntemleri kullanıyorlardı, yine de faaliyetleri, diğer avcılarınkiyle aynı sonucu doğuruyordu: Hayvan mevcudu azaldı. Ticaretin kendisi de riskliydi: Birçok hayvan nakliye sürecinde sağ kalamıyordu. Yine de kâr marjlarının olağanüstü büyük oluşu, bunu dengeliyordu. 1870'li yıllarda gergedanlar Doğu Afrika'da 160 ile 400 mark arasında alınıp, Avrupa'da 6.000 ile 12.000 mark arasında satılabiliyorlardı. Hagenbeck firması 1887 yılına kadar 1.000'den fazla aslan ve 300 ila 400 kaplan alıp satmıştı.[200]

Kaplanlar, ormansızlaştırmanın ve Avrupa'dan ithal edilen av hırsının en sansasyonel kurbanları oldular. Bir uzman, Hindistan, Sibirya ya da Sumatra'daki kariyeri boyunca 200 ya da daha fazla hayvan vuruyordu; Nepal kralı ve av misafirleri 1933 ile 1940 yılları arasında 433 kaplan vurmuştu.[201] Kolonyal dönemde bu yönde çekingen adımlar atılmasına rağmen, etkin bir kaplan koruması ancak 1947 yılında Hindistan Cumhuriyeti'nde başladı. Filler daha önce kaplana göre hukuksal olarak daha iyi korunuyorlardı; Seylan'da bu koruma daha 1873 yılında başlamıştı ve böylelikle tek bir avcının 1300 hayvan öldürmekle övünebildiği zamanlar geride kalmıştı. Ne var ki fillerin işe koşulması, bu türün Asya'daki biyolojik istikrarını desteklemiş görünmüyor. Diğer yandan kolonyal güçler fillerin savaşta kullanılmasına son verdiler, Asya'da büyük fil kayıplarının geleneksel kaynağıydı bu.

19. yüzyılda bazı türlerin avlanması dünya ekonomisinde büyük bir iş dalıydı. Bu *tamamen* yeni bir olgu değildi. Kürk ticareti 17. yüzyıldan beri kıtaları kapsıyordu. Kesinlikle tamamen "modernlik öncesi"ne ait değildi. Johan Jacob Astor daha 1808 yılında American Fur Company'yi kurdu, bu şirket çok geçmeden ABD'nin en büyük şirketi haline geldi. Ticari av sınırının ilerlemesi Afrika fillerini özellikle kötü etkiledi. Transvaal Boer Cumhuriyeti'nde elmas ve altın madenciliği başlayıncaya kadar fildişi uzak arayla en önemli ihracat kalemiydi. Filler, Avrupa ve Amerika'ya bıçak sapı, bilardo topu ve piyano tuşu tedariki için yığınlar halinde katlediliyorlardı. Sadece 1860'lı yıllarda Büyük Britanya, o tarihlerde henüz sömürgeleştirilmiş bile olmayan Afrika'nın her

yerinden ve Hindistan'dan yılda 550 ton fildişi ithal ediyordu. Afrika'da bu ihracatın doruk noktasına 1870 ile 1890 arasında, yani tam da kolonyal güçlerin Afrika'daki toprak rekabetleri sırasında ulaşılmıştı. O dönemde Afrika'da yılda 60-70 bin fil öldürülüyordu. Bundan sonra (istatistiklerde hiçbir zaman tam olarak saptanamamış olan) ihracat yavaş yavaş geriledi. 1900 yılında Avrupa hâlâ 380 ton fildişi ithal ediyordu; bu miktar diğer parçaları ticari olarak değerlendirilemeyen yaklaşık 40.000 filin hasadıydı.[202] Bazı sömürgelerde fil varlığı tehlikeli boyutlarda azaldıktan, ya da Britanya İmparatorluğu'nda otoriteler tarafından ilk, ikircimli koruma önlemleri alındıktan sonra, Belçika'ya bağlı Kongo Özgür Devleti son fildişi rezervuarı olarak kaldı: Yalnızca insanların aşırı sömürüldüğü bir yer değil, aynı zamanda muazzam bir fil mezarlığıydı burası. Fil, 19. yüzyılın başlangıcıyla 20. yüzyılın ortası arasında, Afrika'nın büyük bölümlerinde, kuzeydeki savan kuşağında, Etiyopya'da ve güneyin tamamında yok oldu. I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, Afrika'da öldürülen fil sayısı doğan fil sayısından fazlaydı. Ancak iki dünya savaşı arasında etkili bir tür korumasının başladığı söylenebilir.

Başka birçok hayvan için de benzer öyküler anlatılabilir. 19. yüzyıl hepsi için –Kuzey Amerika'daki bizonlar için olduğu gibi– bir korumasızlık ve kitlesel katliam dönemiydi. Gergedan, Avrupalı spor avcıları için özellikle cazip bir hedef olarak kabul ediliyordu. Fakat felaketine yol açan (yakın zamanlara kadar) Avrupa'dan değil Asya'dan gelen talep oldu. Gergedan boynuzuna Müslüman Şark'ta ve Uzakdoğu'da afrodizyak gözüyle bakılıyor ve yüksek fiyatlar biçiliyordu. Devekuşu tüyü şapkaların popülerliği, Afrika'nın bu yabani kuşlarının çiftliklerde yetiştirilmesine yol açtı; yine de bu durum onları soyunun tükenmesini engelledi. Dünya çapında her yerde model aynıydı: 19. yüzyılda yabani hayvanlara karşı acımasız bir şiddet, ardından, önceleri ilk ekolojistlerin ve İngiliz kolonyal bürokrasisinin etkisiyle gerçekleşen yavaş bir düşünce değişikliği. 20. yüzyıl insanlık tarihinde haklı olarak "şiddet yüzyılı" olarak kabul edilir. Kaplanların ve leoparların, fillerin ve kartalların gözünden bakıldığında durum daha iyidir: İnsanların binlerce yıl boyunca –ateşli silahların bulunuşundan önce– hemen hemen eşit fırsatlarla karşı karşıya geldikleri canlı varlıklarla bir geçici uzlaşma bulma çabaları bu yüzyılda başlamıştır.

Elbette, yalnızca kâr uğruna değil, başka birçok nedenle de av yapılıyordu. Büyük yabani hayvan avcıları kültür kahramanları oldular. Avlanma alanında korkunç ayıyla karşılaşıp da başarıyla hayatta kalabilme yeteneği, Kuzey Amerikalı karakterin en üstün niteliği olarak billurlaşmış görünüyor. Başkan Theodore Roosevelt yüzyıl dönümünde bu karakterin cisimlenişi olarak görünmek için büyük çaba gösterdi. Medyada etkili olan büyük yabani hayvan avları onu Kilimanjaro Dağı'na kadar götürdü. Centilmenler ava çıkıyordu, ama avlanmak hemen hepsi hem çiftçi hem de avcı olan yerleşimcilerin de doğal bir ayrıcalığıydı. Nihayetinde dünyanın tüm yerleşim bölgelerinde en azından 19. yüzyılın başında yırtıcı hayvanlar hâlâ o kadar yaygındı ki, öncülerin kendi mülkiyetlerini korumak için haklı nedenleri vardı.[203]

Moby Dick: Balina Avı

Ringa ya da morina balıklarının yakalanması, kurnazca avlanmaktan çok denizden hasat toplamaya benziyordu; yine de 19. yüzyılda deniz hayvanlarına yönelik, av ve spor karakterinin de tamamen eksik olmadığı en az *bir* saldırı biçimi vardı: Bu da balina avıydı. Balina avı 19. yüzyılın en büyük destanlarından biridir ve yine de bir tür endüstriydi. Basklar Orta Çağ'da balina avlamışlardı ve bu sırada geliştirdikleri teknikler 17. yüzyılda Hollandalılar ve İngilizler tarafından benimsenmişti. 19. yüzyılda Grönland'da balina avı başladı.[204] Daha 19. yüzyılın başında Spitzbergen civarındaki denizlerde balıklar avlanma yüzünden o kadar azalmıştı ki, orada balina avı kâr getirmez olmuştu. Kuzey Amerikalılar 1715 yılında Massachusetts'deki Nantucket limanından balina avına çıkıyorlardı ve başlarda Atlantik'te ispermeçet balinalarını avlamaya yoğunlaşmışlardı. 1798 yılında Amerikalı balina avcıları ilk kez Pasifik'e açıldılar. İzleyen otuz yıl boyunca dünyanın hemen hemen tüm önemli balina yatakları keşfedildi.[205] Balina avı uluslararası öneminin doruk noktasına 1820 ile 1860 arasında ulaştı. 1812 savaşından sonra ABD en önemli balina avı ülkesi oldu. ABD'nin özellikle, ateşli bir öncelik rekabeti içindeki New England limanlarında konuşlanan balina avı filosu, 1846 yılında en az 722 tekneden oluşuyordu. Bunların yarısı ispermeçet balinası avlıyordu; bu türün devasa kafasında bulundan beden sıvısının, yani "isper-

meçet"in (*sparmaceti*) kaynatılmasıyla yağ elde ediliyordu, bu yağ da dünyanın en iyi ve en pahalı mumlarının üretimi için gerekliydi.

Balina avı karmaşık bir coğrafyası ve kronolojisi olan, küresel bir işti; başka birçok şeyin yanı sıra farklı balina türlerinin özellikleriyle de belirleniyordu. Güney denizlerinde Şili kıyısının açıklarında ispermeçet balinası yatakları keşfedildi; 1810 yılında "Mocha Dick" adı verilen dev bir beyaz balina burada dehşet yarattı ve Herman Melville'in mitsel canavarına esin kaynağı oldu.[206] O tarihlerde uluslararası av, Şili ile Yeni Zelanda arasındaki bir deniz şeridinde ve Hawaii çevresindeki okyanusta yoğunlaştı. Yeni balina popülasyonu keşifleri tek tek gemiler ve ulusal filolar arasında, California ya da Avustralya'daki altına hücumu hatırlatan "yağ savaşları"na yol açıyordu. Avustralya 1830 civarında balina avında bir süreliğine çok başarılı oldu.[207] Kuzey Buz Denizi'nin batısında (Alaska, Bering Boğazı vb.) 1848 yılında zengin balina yatakları keşfedildi, buralarda özellikle, günümüzde hemen hemen nesli tükenmiş olan Grönland balinası yaşıyordu; genel olarak 19. yüzyıl balina avının en önemli keşfiydi bu, çünkü başka hiçbir balina türünün damak dişlerinden daha iyi "balina çubuğu" elde edilememektedir. Bu keşif ABD'nin ilk kez kuzey denizlerinde ticari olarak varlığına yol açtı; gemiler özellikle en önemli destek limanı San Francisco olan New Bedford'dan (Massachussetts) –Nantuckett'e rakip liman– denize açılıyorlardı. Bu ön gelişme olmadan ABD'nin Alaska'ya ilgi duyması düşünülemezdi. 1871 yılında ABD'nin Arktik balina filosunun büyük bölümü deniz buzullarında kaybolunca bir dönüm noktası yaşandı.[208] Aynı dönemde en önemli av yatakları kurumaya yüz tuttu. 1870'li yıllar Amerikan balına avı için genel bir kriz dönemiydi. Talep yönünden geçici bir yardım, ince belliliğin yeni güzellik ideali olması ve böylelikle balina çubukları kullanılan yeni elastik korse türüne yönelik talebin artmasıydı. Artık denizlere açılmaya devam etmek kârlıydı.[209]

Balina avı yalnızca Anglo-Amerikanlara özgü değildi. New England'lılar, Paris'teki hanımlar dünyasına mum ve korse çubuğu temin etmek için Güney Pasifik'te avlanıyorlardı. Fransızlar da özellikle Le Havre limanından yola çıkarak, 1860'lı yılların sonuna kadar bizzat bu ava katıldılar. Avlanma sahaları Avustralya, Tasmanya ve Yeni Zelanda'ya kadar uzanıyordu: Daha 1840'larda demirli duran balina avcılarının saldırıya uğrayıp öldürülebildikleri yerlerdi bura-

lar. Bu iş başka yerlerde de tehlikesiz değildi: 1817 ile 1868 yılları arasındaki Fransız balina avı seferlerinin yüzde 5,7'si geminin genellikle bir fırtınada batmasıyla sona eriyordu. Aynı zaman diliminde Fransız avcılar 12-13 bin balina öldürdüler – II. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce tüm dünyada yılda 50.000 balinanın katledildiği düşünülürse, nispeten mütevazı bir rakamdı bu.[210]

İnsan ile balina arasındaki düellonun, rakibin de en azından asgari bir şansa sahip olduğu *Moby Dick* dönemi, zıpkın toplarının ve roketlerin kullanılmaya başlanmasıyla sona erdi. 1880'li yıllarda gemiden indirilen sandallardan zıpkınla avlanma çağı geri dönmeyecek şekilde kapandı. Hâlâ birkaç romantik avcı, el zıpkını sanatını icra ediyordu – bu arada ispermeçet balinaları ürkekleştikleri için bu sanat daha da zorlaşmıştı, çünkü balinaların yakınlarına ulaşabilmek büyük çaba gerektiriyordu. Balina avının Kaptan Ahab sonrası dönemini, 1860 yılında bir güverteye monte edilmiş zıpkın topunu icat eden Norveçli Svend Foyn başlattı: Balinanın gövdesinde patlayan 104 milimetrelik mermiler, bir av aletinden çok birer topçu silahıydılar.[211] 1880'den sonra bir başka yenilik de, buharlı gemilerin kullanılmasıydı, ama bu önceleri balina avı gemilerinin inşa maliyetini iki katına çıkarmıştı. Bu yeni öldürme tekniği, balina avcılarının gözünde bile kuşkulu bir ilerlemeydi. 1900 civarında çok sayıda av yatağında, avlanma nedeniyle hiç balina kalmamıştı.[212] Kimi balina türlerinin nesli tükenmeye yüz tutmuştu, başka bazı türler de dünya denizlerinin ulaşılması zor bölümlerine çekildiler. Ayrıca teknolojideki gelişme çok sayıda balina ürününe yönelik talebi gereksizleştirdi. Özellikle çok sayıda alternatif bitkisel ve fosil yağ ve yağ ürünü kullanılmaya başlandı. (New Bedford'daki ileri görüşlü balina girişimcileri daha 1858 yılında bir petrol arıtma tesisi kurdular.)[213] Balina avının bu dip noktadan kendini yeniden toparlaması, başka bir öyküdür.

Batılı etkilerden bağımsız olarak balinaların peşinden koşan yegâne Batılı olmayan ulus, Japonlardı. Japonya'da balina avı yaklaşık olarak Atlantik kıyılarıyla aynı tarihte başladı. 16. yüzyılın sonuna doğru, kıyı yakınlarında balina avlamak, deniz kıyısındaki çok sayıda köyü kelimenin tam anlamıyla besleyen bir uğraş oldu. Geç 17. yüzyıldan itibaren zıpkınlama yerine, (Japonya'da genellikle daha küçük ve daha yavaş yüzen türlerden) balinaları teknelerin kenarlarına bağlı büyük ağlarla yakalama yöntemi kullanılıyordu.

Hiçbir parçası boşa gitmeyen balinaların işlenmesi (ABD balinacılarındaki gibi) gemilerde değil, karada gerçekleşiyordu. 1820 yılında Hawaii ile Japonya arasındaki balina açısından zengin bölgelerin Amerikalı ve İngiliz balina avcıları tarafından keşfedilmesinden sonra, kısa süre içinde yüzlerce balina avı gemisi Japonya açıklarına doluştu. Daha 1823 yılında Japon görevliler yabancı bir balina avı gemisini denetlediler. Tüm Japonya'da duyulan bir vaka, Nakahama Manjiro'ydu. Batan gemiden kurtulan bir balıkçı genç olarak, 1841 yılında bir Amerikan balina gemisi tarafında kurtarıldı. Kaptan onu evine, kendi ailesine aldı ve bir süre iyi eğitim görmesini sağladı. Böylece Nakahama Amerika'daki ilk Japon üniversite öğrencisi oldu. Özellikle navigasyon öğrendiği okulunda başarı gösterdi ve 1848 yılında bir balina avı gemisinde gemi subayı olarak görevlendirildi. Ne var ki, 1851 yılında, duyduğu vatan hasreti yüzünden, maceralı yollardan Japonya'ya döndü. Orada önce aylarca sorgulandı, çünkü Japon yetkililer dış dünya hakkında bilgi edinmek için en küçük fırsattan bile yararlanıyorlardı. Nakahama Tosa'daki kabile okulunda öğretmen oldu; öğrencilerinden bazıları daha sonra Meiji Reformu'nun liderleri olacaklardı. 1854 yılında Şogun tarafından, Japonya'yı Batı'ya "açan" Amerikan filosunun komutanı Kaptan Perry ile yapılan görüşmelerde tercüman olarak görevlendirildi. Nakahama navigasyon, astronomi ve gemi inşası konusunda bir dizi kitap çevirdi ve hükümete modern bir Japon filosunun kurulmasında danışmanlık yaptı.[214]

Japonya'nın 1853-1854 yılındaki açılmasının diplomatik arka planında balina avı vardı. Çünkü Amerika'nın Japonya'yla temas kurma isteğini artıran nedenlerden biri de, gelecekte Japonya'da karaya çıkacak Amerikan balina avcılarını, iki yüz yıldır katı bir izolasyon politikası yürüten bir ülkenin yetkilileri tarafından cezalandırılmaktan korumaktı. Perry, burada asgari hukuksal garantiler elde etmek ve Amerikan gemilerine kömür yükleme olanağı sağlamakla görevlendirilmişti.[215] Daha önce balina avı hızla yayılmış olmasaydı, Japonya'nın açılması muhtemelen daha geç bir tarihte gerçekleşecekti. Japonlar, Svend Foyn'un hiç de sportif olmayan, balinaları topla avlama yöntemini ilk benimseyenler arasında yer alırlar. Bu "Norveç yöntemi"ni Japonya'da tanıtanlar Amerikalılar ya da doğrudan Norveçliler değil, Ruslardı. Balinalar yüzünden kurulan bu temasın da sonunda dış politikada bir karşılığı oldu,

çünkü 1905 yılında Japonya'nın Rus-Japon Savaşı'nı kazanması, bu önemli rakibi Japon sularından kovdu ve Japonya'nın, güneyde Tayvan ile kuzeyde Sahalin arasındaki balina yataklarını tekeline almasına olanak verdi.[216]

19. yüzyılın en büyük romanlarından biri olan Herman Melville'in 1851 yılında yayınlanan *Moby Dick*'i, balina avı dünyasını o dönemin ve sonraki kuşakların bilincinin derinliklerine –hatta sonraki dönemde daha da güçlü bir biçimde– kazıdı. Romanda balinalar hakkında olası tüm ayrıntılarla dolu uzun pasajlar vardır. Melville balinaları iyi tanıyordu. Kendisi de gençliğinde dört yıl balina gemilerinde yolculuk ettiği için, balina avcılarının sosyal dünyası hakkında doğrudan bilgi sahibiydi. "Beyaz Balina" nın, Kaptan Ahab'ın ve batan balina gemilerinin gerçek örnekleri vardı. Melville'in de çok iyi incelediği en ünlü vaka, Nantucket limanına kayıtlı *Essex* gemisine, 20 Kasım 1820 tarihinde, evinden binlerce mil uzakta Güney Pasifik'te öfkeli bir ispermeçet balinasının çarpıp batırmasıydı. Mürettebattan yirmi kişi kendilerini üç küçük kayıkla kurtarmışlardı. İçlerinden sekizi, yedi arkadaşlarının etlerini yiyerek, doksan gün boyunca hayatta kalabilmişti. Kazazedelerden birinin yazdığı rapor 1980 yılında ortaya çıktı ve Melville'in *Moby Dick*'te kullandığı görgü tanığı Owen Chase'in anlattıklarını doğrulayıp tamamladı.[217] Bu facia benzer bir yamyamlık öyküsünden yalnızca dört yıl sonra yaşanmıştı: Batı Afrika açıklarında batan Fransız firkayetni *Méduse*'den kurtulan 149 kişiden yalnızca 15'i hayatta kalmıştı.[218]

Faust: Toprak Kazanma

Balina avı ve açık deniz balıkçılığı, denizle ve denizin hayvan sakinleriyle saldırgan bir ilişkiyi, aynı zamanda her şeyin balıklar ve balinalar etrafında döndüğü özel bir denizci yaşam tarzını temsil eder; sahilden toprak kazanma projelerinde denize karşı savunmacı tavırsa bunun tam karşıt kutbunu oluşturur. Büyük nehirlerin düzenlenmesi, örneğin Ren Nehri'nin yukarı kesiminin 1818 yılından itibaren[219] ya da Mississippi'nin bir yüzyıl sonra düzenlenmesi yeterince sansasyoneldi. Denizden sürekli olarak yerleşilebilir toprak koparma yolundaki "Faust'vari" niyetse daha da büyüleyiciydi. Daha 1786 yılında Venedik'teki baraj tekniğiyle ilgili duru-

mu dikkatle inceleyen Goethe, 1826 ile 1829 yılları arasında Bremen'deki liman inşaatı çalışmaları hakkında da sürekli bilgi edindi ve yaşlı Faust'u büyük ölçekli bir toprak kazanma girişimcisi yaptı:

> Akıllı beyler, cesur uşaklar
> Çukurlar kazıp, setler çektiler,
> Denizi kendi yerinin efendisi
> Olma hakkından ettiler.[220]

Şair burada, böyle büyük inşaat yerlerinin bol kurbanlar verecek bir işçi ekibi gerektirdiğini de görmüştü ("İnsan kurbanlar kan kaybediyor / Geceleri acı feryatları yükseliyor"). Set çekmeler, bataklıkların kurutulması ya da kanalların kazılması erken Modern Çağ'ın en ağır ve zor işlerindendi; genellikle benzeri işlerle meşgul olan otoriteler, buralara sık sık mahkûmlardan ve (örneğin Osmanlılarla yapılan savaşlarda alınmış) savaş esirlerinden oluşan orduları sevk ediyorlardı. 20. yüzyıl büyük baraj inşaatlarıyla ve dünya çapında mevcut olan *ıslak arazilerin* [*wetland*] altıda birinin kurutulmasını sağlayan bir bataklık kurutma tutkusuyla karakterize edilebilir.[221] 20. yüzyılda, sahillerdeki büyük mühendislik projeleri de devam etmiştir: Tokyo Körfezi'nde Yangzi deltasında 1870 yılında başlayan toprak kazanmalar; daha 1890 yılında projesi yapılan ama ancak 1920 yılından sonra uygulanmaya başlanabilen ve sonunda Hollanda topraklarını onda birden fazla artıran, Zuiderzee'nin üstünün kapatılması gibi çalışmalar onlarca yıl sürmüştür.

Bu ekolojik sınır bölgesinde 19. yüzyılda da dünyanın birçok bölgesinde faaliyet yürütülüyordu. Fransa'da daha 1860 yılında tüm büyük bataklıklar kurutuldu ve otlaklara dönüştürüldü, bu da zenginleşen bir toplumun artan et tüketiminin gereğiydi. Özellikle Hollanda'da, su baskınlarına karşı korunma ve yeni topraklar kazanma, ulusal varoluş tarzının bir parçasıydı. Orta Çağ'dan beri bataklıkların kurutulması, organize bir görevdi ve erken 16. yüzyıldan itibaren su baskınlarından koruma tesislerinin bakımları merkezi olarak yapılıyordu: Köylülerden iş hizmeti yerine vergi isteniyordu. Bu da bir yandan tarımın ticarileşmesine katkıda bulundu ve diğer yandan baraj işçilerinden oluşan mobil bir proletaryanın ortaya çıkmasına yol açtı. Belirleyici önemdeki teknolojik ilerlemeler 19. yüzyılda değil, daha 16. yüzyılda yapılmıştı. 1610

ile 1640 yılları arasında göllerin kurutulmasında, daha sonra nadiren aşılacak bir doruk noktasına varılmıştı. 1500 ile 1815 yılları arasında Hollanda'da toplam 250.000 hektar alan kazanılmıştı; bu da ekili arazilerin yaklaşık üçte biriydi.[222] Yel değirmeni teknolojisindeki iyileştirmeler pompalama işlerindeki verimi artırdı. 18. yüzyılda güçler Ren ve Waal nehirlerinin akışlarının düzenlenmesine yoğunlaştırıldı; 19. yüzyılda bunu yeniden toprak kazanmanın yoğunlaşması izledi. 1833 ile 1911 yılları arasında 350.000 hektar alan tarıma açıldı; bunun 100.000 hektarı set çekme ve kurutma yoluyla kazanılmıştı.[223] Sonra, 1825 yılında yaşanan ve yıkıcı sonuçları olan, deniz sularının fırtınayla kabarması olayı nedeniyle, ilk kez toprak kazanmaktan çok kıyıların korunmasına öncelik verildi. Örneğin kumulların korunması başladı.[224] Baraj inşaatının vilayetlerin ve özel kişilerin değil, bundan böyle –Çin'de yaklaşık iki bin yıldır olduğu gibi– hükümetin merkezi görevi olduğunun ilan edilmesi de yeniydi.

19. yüzyılın başlıca projesi büyük Haarlem Denizi'ndeki 18.000 hektar alanın 1836 ile 1852 yılları arasında kurutulmasıydı. Haarlem Denizi, ülkenin en önemli vilayeti olan Holland'ın ortasında sığ bir iç denizdi. 1836 sonbaharında fırtınalar sırasındaki su baskınları sonucunda oluşmuştu. Bunun en ağır sonucu ulaşım teknolojisiyle ilişkiliydi: Çevredeki caddeleri su basmış ve hasar görmüşlerdi, özellikle teknik açıdan ileri düzeydeki ve Hollandalıların özellikle gurur duydukları (tuğlalarla ve doğal taşlarla inşa edilmiş) Straatwegen [caddeler] mahvolmuştu. Bunun üstüne iki şey daha eklendi: Sürekli genişleyen Haarlem Denizi'nin Amsterdam ve Leiden şehirlerine zarar vereceği korkusu ve ekonomi politikasında yeni olan, istihdam sağlama bakış açısı. Kurutma çalışmaları, bugün bile altyapı projelerinde yaygın olan modern bir tarzda organize ediliyordu. Önce belirli bilimsel ön hazırlıklar yapılıyor ve bu çalışmalara eşlik ediyordu. Çok sayıda sınırdaşın çıkarlarını eşitlemek için hukukçulardan yararlanılıyordu. İşler ihaleye açılıyor ve özel şirketlere veriliyordu. *Polderjongens* denilen işçiler, bir ustabaşının emrinde sekiz ila on iki adamdan oluşan ekipler halinde çalışıyorlardı. İşçilerin çoğu yalnızdı, ama bazıları ailelerini de getirmişti, onların kalması için inşaat yerinde sazdan barakalar temin ediliyordu. Yaz aylarında işler yoğunlaşınca aynı anda binlerce işçi çalışıyordu. Bu boyuttaki şantiyelerin bildik sorunları da

eksik kalmıyordu: Sağlık rizikoları, içme suyunun temizliği, suça eğilim. 1848'den beri İngiliz buharlı pompaları kullanılıyordu, bunların arasında üç büyük pompalama tesisi vardı – buhar makinesinin endüstriyel üretim dışında çok çeşitli kullanımlarına bir başka örnek.[225] 1852 yılında Haarlem Denizi kurudu ve bundan sonra yavaş yavaş kullanılabilir bir araziye dönüştürülebildi. Bugün bu arazinin bir bölümü Schiphol havalimanı dahilindedir.[226]

Tüm sınır bölgelerinin ekolojik bir boyutu vardır. Eşit ölçüde sosyal ve doğal mekânlardır. Bu, toplumsal koşulların sınır bölgesi stili diye doğallaştırılmasını gerektirmez. Avcı halkların uzaklaştırılması, denizin uzaklaştırılmasından başka bir şeydir. Göçebeler ve bozkırlar bir ve aynı "yabanın" birbirinden ayrılamaz unsurları değildir.[227] Bozkırın, çölün ya da yağmur ormanının uzaklaştırılmasının sürekli olarak, bir habitatı yok etmek ve orada yaşayan insanların da varoluş koşullarını ortadan kaldırmak gibi bir sonucu vardır. 19. yüzyıl dünya tarihinde, kaynakların açılmasındaki genişleme ve yoğunlaşmanın bir maksimuma ulaştıkları ve sınır bölgelerinin de daha önce ve daha sonra sahip olmadıkları toplumsal ve hatta siyasal bir önem kazandıkları bir dönemdir. Günümüzde yağmur ormanlarının yok edildiği bölgelerde ya da uzayda, 19. yüzyıldaki ABD, Arjantin, Avustralya ya da Kazakistan gibi yeni toplumlar kurulmuyor. ABD ve başka yerlerdeki birçok sınır bölgesi, 1930 civarında "kapandı". Çoğunlukla erken Modern Çağ'dan kaynaklanıyorlardı, ne var ki 19. yüzyıl kitlesel göçlerle, yerleşimci tarımıyla, kapitalizmle ve kolonyal savaşlarla yeni bir dönem başlattı. Bazı sınır bölgelerinin tarihi 20. yüzyıla kadar uzandı: Yaklaşık 1930 ile 1945 arasında "yaşama alanı"nın devlet kolonyalizmiyle tahakküm altına alınması, sosyalizm altında büyük toplum ve çevre tekniği projeleri, ya da Han Çinlilerinin siyasal olarak desteklenen ve son on yıllarda Tibetlileri kendi topraklarında bir azınlığa dönüştüren yayılması. Sınır bölgeleri 19. yüzyılda birçok şey ifade ediyordu: Kentleştirme ve üretimi artırma mekânlarıydılar, göçler için çekim alanlarıydılar, imparatorluklar arasında tartışmalı temas bölgeleriydiler, sınırların oluştuğu odak noktalarıydılar, etnik çatışma ve şiddet sahalarıydılar, yerleşimci demokrasisinin ve ırk rejimlerinin ortaya çıktığı yerlerdi, fantazmların ve ideolojilerin başladığı noktalardı. Sınır bölgeleri bir süreliğine, tarihsel dinamiğin birinci dereceden merkezleri

oldular. Dönemin yalnızca endüstrileşmeyle sınırlı bir kavranışı, böyle bir dinamiği yalnızca Manchester, Essen ya da Pittsburgh'daki fabrika ve yüksek fırınlarda görmek isteyecektir. Sonuçlar açısından bakıldığında, böyle önemli bir fark gözden kaçırılmamalıdır: Avrupa, ABD ve Japonya'daki endüstri işçi sınıfı giderek artan bir biçimde topluma entegre edildi, kendi çıkar temsillerini yarattı ve maddi koşullarını kuşaklar boyunca iyileştirebildi. Sınır bölgesi genişlemelerinin kurbanları sınır dışında kaldılar, mülksüzleştirildiler ve haklarından mahrum bırakıldılar. ABD, Avustralya, Yeni Zelanda veya Kanada'da mahkemeler ancak birkaç yıl önce, bu insanların hak taleplerinden bazılarını kabul etmeye başladılar; hükümetler ahlaki sorumluluğu üstlendiler ve geçmişin kötülükleri için özür dilediler.[228]

VIII

İmparatorluklar ve Ulus-Devletler

İmparatorlukların Dayanma Gücü

1 Eğilimler: Büyük Güç Diplomasisi ve Emperyal Yayılma

İmparatorluklar ve ulus-devletler 19. yüzyılda insanların bir arada yaşadıkları en büyük siyasal düzen birimleriydi. 1900 yılında yalnızca imparatorlukların dünya çapında ağırlığı vardı. Hemen hemen tüm insanlar bir imparatorluk ya da bir ulus-devlet otoritesi altında yaşıyorlardı. Bir dünya hükümeti ve uluslarüstü makamlar henüz yoktu. Yalnızca yağmur ormanlarının derinliklerinde, bozkırlarda ya da kutup bölgelerinde, daha üst bir güce vergi ödemek zorunda olmayan küçük etnik gruplar yaşıyordu. Bağımsız şehirler artık hiçbir yerde bir rol oynamıyorlardı. Yüzyıllar boyunca dayanıklı bir burjuva topluluğunun timsali olan Venedik'in 1797 yılında bağımsızlığını kaybetmesi ve Cenevre Şehir Cumhuriyeti'nin Fransız iktidarı altında geçen kısa bir dönemden (1798-1813) sonra, 1815 yılında İsviçre Konfederasyonu'na bir kanton olarak katılması, uzun süren şehir devletleri çağının sona erdiğini simgeliyordu.[1] İmparatorluklar ve ulus-devletler toplumsal yaşa-

mın çerçevesini oluşturuyordu. Yalnızca bazı dinlerin dayanışma toplulukları –*societas christiana* ya da Müslüman ümmeti– hâlâ kapsamlıydılar, ancak onlara karşılık düşen, aynı genişlikte iktidar yapılanmaları yoktu. İmparatorlukların ve ulus-devletlerin ikinci bir yüzü daha vardı: Özel bir sahnenin, "uluslararası ilişkiler" sahnesinin aktörleriydiler.

Uluslararası Politikanın İtici Güçleri

Uluslararası politikanın özünde savaş ve barış sorunları vardır. Savaş, 20. yüzyılın devletler tarafından organize edilen katliamlarından önce de, insanların yol açabileceği olası en büyük kötülüktü; bu yüzden savaşın önlenmesi büyük bir iyilikti. Fatihler kısa süreliğine ün ve şan kazansalar da, tüm uygarlıklarda, özellikle de sonraki kuşakların gözünde barışı kuranlar ve koruyanlar tercih edilmiştir. Her ikisini de başaran, yani bir ülkeyi fethedip sonra oraya barış getirenlerin en büyük itibarı kazanması kesindi. Yoksa, mahşerin diğer atlıları –salgın hastalıklar ve kıtlıklar– gibi savaş da bir toplumu bütünüyle ele geçirir. Savaşın dikkat çekmeyen yokluğu, yani barışın kendisi, uygar yaşamın ve maddi varoluşun önkoşulunu oluşturur. Bu yüzden uluslararası politika asla kendi başına, izole bir alan değildir. Gerçekliğin tüm diğer veçheleri onunla sıkı bir etkileşim içindedir. Savaş bir kere geldiğinde, bunun daima ekonomi, kültür ya da çevre üzerinde sonuçları olur. Tarihin diğer dramatik anları genellikle savaşla bağlantılıdır. Devrimler çoğu kez bir savaş sonucunda ortaya çıkarlar (17. yüzyıldaki İngiliz devrimi, 1871'deki Paris Komünü ya da 1905 ve 1917'deki Rus devrimleri gibi); ya da savaşla sonuçlanırlar (1789 Fransız Devrimi gibi). Yalnızca çok az sayıda devrim, örneğin 1989-1991 yıllarında Sovyet egemenlik alanında yaşananlar, savaşla sonuçlanmamıştır;[2] gelgelelim, 1989-1991 olaylarının da *dolaylı* olarak askeri *nedenleri* vardır: Bu olaylardan önceki "Soğuk Savaş"ta bir silahlanma yarışı yaşanmış ve sıcak bir savaşa savrulma olmayacağından asla emin olunamamıştır.

Uluslararası politikanın toplumsal yaşamın tüm cepheleriyle iç içe oluşu, Avrupa Modern Çağ'ında uluslararası ilişkilerin kısmen kendi mantığını izleyen bir eylem alanı olarak farklılaştığını unutturmamalıdır. Rönesans İtalya'sında Avrupa diplomasisinin doğu-

şundan itibaren, devletler arasındaki ilişkilerin uzmanları vardı. Bu uzmanların düşünüş tarzı ve izledikleri dünya tasavvurları, örneğin devlet aklı, hanedanın ve daha sonra ulusun çıkarları gibi kavramlar sıradan uyruklara ya da yurttaşlara yabancıdır. Bu kavramlar kendi "kodlarını", retoriklerini ve kural sistemlerini oluştururlar. Tam da özerklik *artı* toplumsal bağlamların içinde yer almanın yarattığı bu ikircim, uluslararası politikayı tarihçiler için entelektüel açıdan özellikle cazip bir konu haline getirmektedir.

19. yüzyıl, bugün bildiğimiz haliyle uluslararası ilişkilerin doğduğu dönemdi. Bu durum günümüzde iyice görünür hale gelmiştir çünkü ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki "iki kutuplu" nükleer karşıtlığın sona ermesinin ardından, Soğuk Savaş'tan önceki, hatta iki dünya savaşından önceki dönemi anımsatan Batılı savaş ve uluslararası davranış modelleri yeniden ön plana çıkmıştır. Yine de arada büyük bir fark var: 1945'ten beri devletlerin politik hedeflerine ulaşmak için savaş yürütmeleri, artık doğal karşılanmıyor. Bir politika aracı olarak saldırı savaşı, uluslararası uzlaşma yoluyla meşru olmaktan çıkarılmıştır. Böyle bir savaş yürütme yeteneği, günümüz Asya'sındaki bazı devletlerin nükleer silahlanmasındaki simgesellik dışında, 19. yüzyıldaki gibi bir "modernlik kanıtı" da oluşturmamaktadır.[3] 19. yüzyılda beş büyük eğilim saptanabilir:

Birincisi. Subay zümrelerinin eski düellosu ile yurtsever milislerin yeni savaşı arasındaki bir geçiş biçimi olan Kuzey Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1775-1781) sayesinde ve esas olarak da, Fransız Devrimi'ne çok erkenden eşlik eden savaşlarla, halkın silahlanması ilkesi hayata geçirildi. Bu ilkenin Avrupa'daki başlangıç noktası, dört yıllık bir hazırlık evresinin ardından, Fransız Ulusal Konvansiyonu'nun 23 Ağustos 1793 tarihli, tüm Fransızları sürekli askerlik hizmetiyle yükümlü kılan seferberlik genelgesidir.[4] Böylelikle 19. yüzyıl, ulusların harekete geçtiği ilk dönem olmuştur. Kitlesel ordular artık düşünülebilir oldular ve çok geçmeden de daha iyi örgütlenebildiler. Genel askerlik yükümlülüğü tek tek Avrupa devletlerinde farklı tarihlerde uygulanmaya başlanmış (İngiltere'de ancak 1906'da), tamamen farklı etkililikte uygulanmış ve halk tarafından farklı ölçülerde onaylanarak benimsenmiş olsa da, bu orduların temelini oluşturdu. Bu türden kitlesel orduların Napoléon imparatorluğunun 1815 yılında yıkılmasından sonra, devletler arasındaki savaşlarda yüz yıl boyunca çok ender kulla-

nılmaları, korkutma, denge ve akılcı kavrayış gibi engelleyici karşı güçlerin etkisiyle, ama özellikle de iktidarların silahlı bir halk gücünün dizginlenemeyen gücünden korkmalarıyla açıklanabilir. Her halükârda böyle bir aygıt yaratılmıştı. Özellikle genel askerlik yükümlülüğünün uygulandığı ve ordunun artık hükümdarın basit bir aracı olarak değil, bir ulusun siyasi iradesinin cisimlenişi olarak görüldüğü yerlerde, yeni bir dizginlerinden boşanmış savaş tipi örtük olarak inşa edilmişti.

İkincisi. Ancak 19. yüzyılda, hanedan çıkarlarını dikkate almayan ve soyut bir devlet aklı kavramını izleyen, kesin anlamda bir *uluslararası* politikadan söz edilebilir. Bu politika normal siyasal ve askeri davranış biriminin devlet olduğunu varsayar; bu devlet bir hanedanın istenildiği gibi kullanılabilen baba mirası olarak anlaşılmaz, kendi sınırlarını tanımlayıp savunur ve kurumsal bekası somut yönetici kadrodan bağımsız olarak garanti edilmiştir. Böyle bir devlet, yine teoride, bir ulus-devlettir. Ulus-devletse, genel olarak ancak 19. yüzyılda ortaya çıkabilen, elbette gecikmeli ve boşluklu olarak dünya çapında yerleşmeye başlayan özel türde bir devlet örgütlenmesidir. Uluslararası politika 19. yüzyılın pratiğinde, kısmen ulus-devletler kısmen de imparatorluklar olarak örgütlenmiş bulunan "güçler"in arasında geçiyordu. Pratik, diğer aktörler, yani korsanlar ve partizanlar, yarı özel şiddet girişimcileri ve savaş ağaları, uluslarüstü kiliseler, çok-uluslu şirketler ve sınırları aşan lobi grupları, kısacası orta düzeydeki gruplanma (*communauté intermédiaire*[5]) terimiyle özetlenebilecek tüm güçler sahneden uzaklaştıkça bu modele daha da uymuştur. Parlamentolar ve demokratik kamusal alanlar önceden kestirilemezliğe yeni bir tarzda katkıda bulundular, "dış politikacı uzmanları" da bunların hesaplanamaz etkisini sınırlamak için çaba gösterdiler. Bu anlamda 1815-1880'li yıllar arasındaki dönem, arıza yaratan faktörlerden er ya da geç korunmuş, "kestirilebilir" bir uluslararası politikanın klasik dönemiydi; bu politika büyük ölçüde diplomatların ve askerlerin profesyonel (ve ille de yetenekli olması gerekmeyen) ellerindeydi.[6] Bu durum Çarlık Rusya'sı gibi geleneksel-otoriter sistemlerde bile var olan popülist, kamusal etkiyi hedefleyen eylemleri kesinlikle dışlamıyordu.[7] Açıklanan düşüncenin, yalnızca resmi politikayı manipüle edilmiş bir şekilde tekrarlamakla kalmadığı, belirleyici güç olarak dış politikayı "yaptığı," 19. yüzyılın politika anlayışının ötesine işaret eden

bir yenilikti. Bunun erken ve etkili bir örneği İspanyol-Amerikan Savaşı'ydı; aşırı milliyetçi kitlesel basın, ilkönce buna ayak direyen Başkan William McKinley'i 1898 yılında –tamamen "masum" olmayan– İspanya ile savaşa sürüklemişti.[8]

Üçüncüsü. Teknolojik gelişme, yeni ulus-devlet tipinin eline, eski tarihin bilmediği yıkım kapasiteleri verdi. Bunların arasında, sürgülü mekanizmalı tüfeğin mükemmelleştirilmesi, makineli tüfeğin bulunuşu, gitgide daha verimli olan topçuluğun ve yeni kimyasal patlayıcıların geliştirilmesi, ahşap savaş gemilerinin yerini, devir sayıları giderek artan makinelerle çalıştırılan demir gövdeli gemilerin alması (I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce, denizaltıların teknik temelleri de hazırdı), ordu trenleri ve atlı ulakların, bayrak sallayanların ve ışıklı telgrafların yerini elektrikli telgraflardan, telefonlardan ve sonunda telsizden yararlanılan bir sinyal sisteminin alması sayılabilir.[9] Teknoloji kendi içinde, zorunlu olarak şiddeti doğurmaz, ama şiddet etkilerini teknik yoluyla katlar. 20. yüzyılın ikinci yarısına, ABK (atomik, biyolojik ve kimyasal) dehşet eşiğine gelinceye kadar, her türlü askeri buluş sahaya sürülmüş ve ilerleme havarileri tarafından alkışlanmıştı.

Dördüncüsü. Bu yeni güç araçları en geç 19. yüzyılın son üçte birinin başlangıcından itibaren, bir ülkenin endüstriyel verim gücüyle doğru orantılıydılar. Ekonomik makasla birlikte askeri teknoloji makası da dünyada giderek daha fazla açıldı. Kendilerine ait bir endüstriyel temele sahip olmayan, örneğin bir zamanlar denizlere hâkim olan Hollanda gibi ülkeler, artık uluslararası düzeyde birinci sınıf olma iddiasında bulunamıyorlardı. Kendini artık nüfusuyla, vergi gücüyle ve denizlerdeki varlığıyla değil, ilk planda endüstriyel-üretici olanaklarıyla ve aynı şekilde, silahlanmayı örgütleme ve finanse etme yeteneğiyle tanımlayan yeni bir tür büyük güç ortaya çıktı. 1890 yılında, yani denizaşırı askeri faaliyetlerinin başlamasından önce, ABD'nin yalnızca 39.000 askerlik gücü vardı ama yine de, önde gelen bir endüstri gücü olarak o tarihte uluslararası arenada askeri personeli on yedi kat daha fazla olan Rusya kadar itibar sahibiydi.[10] Orduların asker gücü önemini korudu; bu güç, 1945'ten sonraki "atom çağı"ndakine göre hâlâ daha önemliydi, ama artık belirleyici bir başarı kıstası değildi. Avrupa'nın dışında bunu özellikle Japonya'nın siyasal elit tabakası hızla kavradı; 1868 yılından sonra, Japonya aynı zamanda önüne, ülkeyi "zengin ve

güçlü" yapma, Japonya'yı askeri açıdan verimli bir endüstri devleti olarak inşa etme hedefini koydu; Japonya 1930'lu yıllarda endüstrileşmiş bir askeri devlet olarak gelişti. Bir yüzyıldan biraz fazla bir sürede, yaklaşık olarak 1870'li yıllardan Sovyetler Birliği'nin ekonomik olarak daha verimli ABD tarafından "silahlanmada geri bırakılması"na kadar, endüstriyel güç faktörü dünya politikası için belirleyici bir önem taşıyordu. O tarihten sonra terörizm ve zayıfların eski silahı gerilla savaşı, bu gücü yeniden önemsizleştirdi; günümüzde Pakistan ve İsrail gibi endüstriyel açıdan birer cüce olan ülkelerde atom bombası varken, Japonya, Almanya ve Kanada gibi endüstri devletleri bu silaha sahip değildir.

Beşincisi. Ana hatlarıyla daha 17. yüzyılda kurulmuş olan Avrupa devletler sistemi, 19. yüzyılın akışı içinde bir *dünya* devletler sistemi olarak genişletildi. Bu iki yoldan gerçekleşti: Bir yandan, yüzyılın sonuna doğru, ABD ve Japonya gibi Avrupalı olmayan büyük güçlerin yükselişiyle; diğer yandan dünyanın büyük bölümlerinin zor kullanılarak Avrupa imparatorluklarına dahil edilmesi yoluyla. Her iki süreç de sıkı sıkıya ilişkiliydi. Sömürgeci imparatorluklar, gelişmiş bir dünya devletleri topluluğu için geçiş biçimiydiler. Geçişi hızlandırdıkları mı yoksa yavaşlattıkları mı meselesi tartışılabilir. Her halükârda devletler dünyasının dünya çapındaki çoğulluğu, I. Dünya Savaşı'ndan önce hâlâ bir ölçüde imparatorlukların örtüsü altındaydı. Günümüzdeki uluslararası sistem ancak 20. yüzyılda, iki adımda ortaya çıktı: I. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Milletler Cemiyeti'nin, Çin, Güney Afrika, İran, Siyam gibi ülkelerin ve Latin Amerika cumhuriyetlerinin Büyük Güçler'le kurumsallaşmış bir sürekli temas halinde olmasını olanaklı kılan örgütsel çerçevesi içinde; sonra da, II. Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonraki yirmi yılda dekolonizasyon yoluyla. Bugün görülüyor ki, emperyalizm, baş aktörlerinin amaçladığı şeyin --dünyadaki siyasal ilişkilerin büyük derleyicisi ve böylelikle, emperyal mirasın yükünü çeşitli biçimlerde taşısa da post-emperyal bir uluslararası düzenin ebesi– tam zıttı oldu.

Anlatı I: Avrupa Devletler Düzeni'nin Yükselişi ve Düşüşü

Tarih ders kitaplarında 19. yüzyılın tarihi hakkında iki büyük anlatı bulunur, bunlar hemen her zaman birbirlerinden ayrı olarak anlatılırlar: Avrupa'daki Büyük Güçler diplomasisinin öyküsü ve

emperyal yayılmanın öyküsü. Kuşaklar boyunca tarihçiler her iki öykü üzerinde de çalışmışlardır. Aşırı şemalaştırmak göze alınırsa, bu iki anlatı şöyle özetlenebilir:

İlki, Avrupa devletler düzeninin yükselişini ve düşüşünü anlatır.[11] Bu öykü 1648 tarihli Münster ve Osnabrück barışıyla ya da 1713 tarihli Utrecht Barışı'yla başlatılabilir, ama 1760'ta başlamak yeterlidir. O zamanlar Avrupa'nın "Büyük Güçler"ine kimlerin dahil olup, kimlerin olmadığı tartışmalıydı. İspanya ve Hollanda gibi eski egemenler, Polonya-Litvanya gibi coğrafi olarak geniş ama örgütlenmesi zayıf bölgeler ve İsveç gibi askeri faaliyetini geçici olarak yoğunlaştırmış orta büyüklükteki devletler kendilerini kanıtlayamadılar. Rusya'nın ve Prusya'nın yükselişinin bir sonucu olarak, beş büyük güçten oluşan bir "pentarşi" ortaya çıktı: Fransa, Büyük Britanya, Avusturya, Rusya ve Prusya.[12] Karlofça (1699) barışından beri artık saldırgan hatta uzun süre üstün bir güç olmuş Osmanlı devletinin hesaba katılması gerekmiyordu. Bu beşli kümelenme içinde kararsız bir dengenin özel mekanizmaları oluştu. Bu denge tek tek devletlerin egoizmi ilkesine dayanıyordu, herhangi bir kapsayıcı barış vizyonuyla istikrar kazandırılmamıştı ve kuşkulu durumlarda "küçük olanın", örneğin büyük komşuları tarafından defalarca paylaşılan Polonya'nın kurban edilmesiyle kendini korudu. Fransa'nın, savaş önderi Napoléon'un kumandasında, bu güç dengesi sistemini, komşuları karşısında hegemonyal ağırlığa sahip kıtasal bir büyük imparatorluğa dönüştürme çabası 1813 Ekim'inde Leipzig'deki savaş alanlarında başarısızlığa uğradı. 1939 yılına kadar (Almanların I. Dünya Savaşı'ndaki aşırı savaş hedefleri dikkate alınmazsa) Avrupa egemenliğine yönelik benzer bir hamleye bir daha asla cesaret edilmeyecekti. 1814-1815 tarihli Viyana Kongresi'nde iki kez (1814 yılında ve Napoléon'un Elbe Adası'ndan dönüşünden sonra 1815 yılında bir kez daha) yenilen Fransa'nın kayırılmasıyla, pentarşi yeniden kuruldu; şimdi elbette siyasal elitlerin barışı koruma ve devrimden kaçınma gibi genel bir iradesi vardı. 18. yüzyıla doğru sistem, netleştirilen birkaç kuralla, basit istişare mekanizmalarıyla ve yeni askeri seferberlik tekniklerinden, bilinçli olarak, sosyal muhafazakâr bir güdülenimle kaçınılarak, istikrarlı hale getirildi ve istihkâm edildi. 18. yüzyılın ötesine geçen önemli bir barış politikası adımı anlamına gelen bu düzen, onlarca yıl boyunca, Avrupa'daki barışı garantiledi. Bu düzen 1848-

49 devrimleriyle sarsıldı ama tamamen zayıflatılamadı. Ne var ki Viyana Düzeni de birçok insanın özlediği ve en azından Immanuel Kant'ın 1795 yılında olanaklı bulduğu "ebedi" barışı garantilemedi. Yüzyılın ikinci yarısında bu sistem adım adım dağıtıldı.

Asıl kurucusu ve en başarılı yönlendiricisi Avusturyalı devlet adamı Prens Metternich olan Viyana Düzeni, 1815 (tam olarak, Fransa'nın yeniden Büyük Güçler çevresine alındığı 1818) yılının bir tür dondurulmuş statükosunu gerektiriyordu. Başka bir deyişle: Bu sistem iç politikada muhafazakâr bir tarzda yorumlandığı ve kıtadaki hükümetler birleşik güçleriyle yalnızca halk hareketlerine değil, liberalizme, anayasacılığa ve burjuvalaşmayı hedefleyen her türlü sosyal dönüşüme karşı çıktıkları sürece, yeni ortaya çıkan tarihsel gelişmelerin karşısında yer aldı. Bunların arasında özellikle siyasal hareketlerin ideolojisi ve güdüleyici ilkesi olarak milliyetçilik vardı. Milliyetçiliğin iki farklı hedefi vardı: Romanov ve Habsburg hanedanlarının çok etnili büyük imparatorluklarında (ve 1856'dan itibaren Avrupa Konserti'nin üyesi olan Osmanlı İmparatorluğu'nda) küçük, ezildiklerini hisseden halk gruplarının kendi kaderlerini daha büyük ölçüde tayin etmeye, hatta bazı örneklerde tam bir siyasal bağımsızlığa doğru çabaları canlandı. Milliyetçiliğin ikinci bir biçimi, özelikle burjuva orta sınıflardan kaynaklanıyor ve daha etkili, daha rasyonel davranan devlet aygıtları aracılığıyla daha büyük ekonomik alanlar yaratılmasını talep ediyordu. Bu türden milliyetçilik öncelikle İtalya ile Kuzey ve Orta Almanya'da vardı. Fransa'da 1815 ile 1880'li yıllar arasında yaşanan çeşitli rejim değişiklikleri ve büyük ölçüde ulus için daha *etkili* bir politika arayışıyla güdülenmişlerdi.

Yeni ortaya çıkan bir diğer faktör de çok farklı şekillerde gelişen endüstrileşmeydi. Endüstrileşme güç politikasının yararlanabileceği, ama yaklaşık 1860'tan önceki dönemde abartılmaması gereken yeni potansiyeller yarattı. Eski literatürün, Viyana Düzeni'nin altının, bağımsız değişkenlerle ve milliyetçiliğin ve endüstrileşmenin "durdurulamayan" güçleriyle "oyulduğu" tasavvuru yetersizdir. 1853 ile 1856 yılları arasında Rusya'nın Fransa, Büyük Britanya ve sonunda daha sonraki İtalya Krallığı'nın çekirdek ülkesi olacak olan Piemonte-Sardinya karşısında yer aldığı Kırım Savaşı, bunun için iyi bir kanıttır. Böylelikle Avrupalı Büyük Güçler arasında nerdeyse kırk yıl sonra, Batı Avrupa *zihin-*

sel haritası'nın periferisindeki ilk savaş kayıtlara geçti. Bu savaş, Viyana Düzeni tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan Avrupa'yla ilişkisindeki konumunun düzenlenmemesinin bir dezavantaj olduğunu gösterdi. "Doğu Sorunu" yani çok etnisiteli Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği sorunu da, Avrupa politikasının herhangi başka bir sorunu da Kırım Savaşı'yla çözülmedi.[13] Her şeyden önce bu savaş ne endüstriyel savaş mekanizmalarının bir çarpışması, ne de milliyetçiliklerin son derece kışkırtılmış ideolojik mücadelesiydi; bu bakımdan kesinlikle dönemin "modern" eğilimlerinin bir ifadesi değildi.

Kırım Savaşı'nın sonunda, Viyana Düzeni'ni çağa uygun bir tarzda yenileme fırsatı kaçırıldı. Kırım Savaşı'ndan sonra artık işleyen bir Avrupa Konserti'nden söz edilemezdi. Bu normatif boşlukta, yeni, büyük ulus-devletler kurma planlarını uygulamak için uluslararası gerilimleri, hatta savaşları hiç duraksamadan göze alan Makyavelist "reel politikacılar"ın ("Reel politika" kavramı Almancada 1853 yılında oluşturuldu) saati gelmişti. Burada öncelikle İtalya'da Camillo Benso di Cavour'un ve Almanya'da Otto von Bismarck'ın adını anmak gerekir.[14] Bu politikacılar hedeflerine Viyana barış düzeninin enkazı üzerinden ulaştılar. Prusya'nın öncülüğündeki Almanya 1866 yılında Habsburg monarşisine ve 1871 yılında III. Napoléon'un Fransız İmparatorluğu'na, kendine özgü bir barış düşmanına karşı kendini kabul ettirdikten sonra, terazinin kefesine eski Prusya'ya göre nispeten daha fazla ağırlık koyabilen bir Büyük Güç haline geldi. 1871-1890 arasında Alman İmparatorluk Şansölyesi Bismarck en azından Avrupa kıtasındaki politikayı, incelikle kademelendirilmiş bir sözleşmeler ve ittifaklar sistemiyle domine etti. Bu sistem en büyük amaca, 1871 yılında kurulan "Alman İmparatorluğu"nu uluslararası düzeyde güvenceye almak ve her şeyden önce Fransızların intikam arzularına karşı korumak amacına hizmet ediyordu. Bismarck'ın birden fazla evreden geçen düzeni, Viyana Kongresi örneğindeki gibi Avrupa'nın tümünü kapsayan bir barış düzenlemesi değildi.[15] Özünde savunmaya yönelik düşünülmüş olsa ve kısa süreliğinde barışı garantileyen bir etkide bulunsa da, bu sistemden Avrupa politikasına yönelik herhangi kurucu bir itilim doğmadı. Dengelenmiş uzlaşmaz çelişkilerden oluşan bu aşırı karmaşık sistem, daha Bismarck'ın görev süresi dolduğunda işlemez hale gelmişti.[16]

Bismarck'ın halefleri arasında "İmparatorluk kurucusu"nun görece çekingenliğinden vazgeçildi. Kısmen Almanya'nın ekonomik güçlenmesinden sonuçlar çıkartan, kısmen ideolojik aşırı milliyetçilikle yürütülen, kısmen de diğer güçlerin benzeri dünya politikası çabalarına tepki veren bir "dünya politikası" (*Weltpolitik*) adına, Almanya Avrupa için bir barış düzeninde etkili olma iddiasından vazgeçti. Aynı zamanda bu Alman politikası, diğer Büyük Güçler'in Bismarck'ın yaratıcılıkla harlandırdığı uzlaşmaz çelişkilerini aşmalarını ve Almanya'yı dışlayarak kendi aralarında yeni bir gruplaşmaya gitmelerini seyretti. Daha 1891 yılında, Bismarck'ın İmparator II. Wilhelm tarafından azledilmesinden bir yıl sonra, kâbuslarından biri, Fransa ile Rusya arasında bir yakınlaşma gerçck olmuştu.[17] Bunun yanı sıra, nerdeyse kıta Avrupa'sındaki politikanın haberi bile olmadan, İngiltere ile ABD arasında Atlantik ötesi bir yakınlaşma gerçekleşti. En geç 1907'den itibaren dünya politikasındaki güçler arasında yeni bir konfigürasyon belirginleşmiş ama biçimsel resmi bir ittifak sistemine dönüşmemişti: Fransa, Bismarck'ın sürekli uyguladığı izolasyondan çıkmış ve ilkönce Rusya'ya, sonra da (kolonyal tartışma noktalarını da katarak) 1904 yılında Büyük Britanya'ya yakınlaştı. İngiltere ve Çarlık Rusya'sı Asya'nın birçok bölgesinde sürdürdükleri kalıcı çatışmayı 1907 yılında yumuşattılar.[18] Birleşik Krallık ile Alman İmparatorluğu arasında bir uçurum oluştu; bu uçurum özellikle Almanya'nın kışkırtıcı deniz silahlanmasıyla genişledi. Ekonomik gücüne rağmen gerçek bir dünya politikası için gereken araçlardan yoksun olduğunu gizleyemeyen Almanya, sonunda yegâne müttefiki Avusturya-Macaristan'a muhtaç kalmıştı; bu müttefikin Balkanlar'daki politikası giderek sorumsuzlaşıyor ve saldırganlık ile histeri arasında gidip geliyordu. 1914 Ağustos'unda I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi kesinlikle kaçınılmaz değildi. Ne var ki, şekillenen çatışma dinamiği karşısında bir çarpışmanın, en azından Avrupalı Büyük Güçler'in bazıları tarafından engellenmesi için tüm taraflarda olağanüstü ölçülerde devlet sanatı, askeri sakınganlık ve ulusal duyguların dizginlenmesi gerekliydi.[19] I. Dünya Savaşı son yüz elli yılın Avrupa güçler sistemini tamamen yıktı. 1919 yılında bu sistem artık 1814-1815'te olduğu gibi yeniden kurulamazdı.

Yeni büyük güçler olan ABD ve Japonya bu senaryoda yalnızca ikincil bir rol oynadılar. Rusya'nın, ağırlıklı olarak Çin toprakların-

da yürütülen bir savaşta, 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda şaşırtıcı bir biçimde Japonya'ya yenilmesi, Rus politikasında krize yol açtı, bunun Avrupa ve "Doğu Sorunu" üzerinde de etkileri oldu. ABD'nin 1905 yılında, savaşın iki tarafı arasında barış görüşmeleri yürütmesi (aslında kusursuz cengâver bir başkan olan Theodore Roosevelt bu vesileyle Nobel Barış Ödülü'nü aldı), ABD'nin dizginsiz bir saldırı iştahıyla hareket ettiği 1898 yılındaki İspanyol-Amerikan Savaşı'ndan sonra ve ABD'nin 1900 yılında Çin'deki isyancı Yihetuan'a ("Boksörler") karşı sekiz devletin müdahalesine katılmasından sonra, art arda üçüncü kez Büyük Güç rolü oynamak iddiasını simgeliyordu. Japonya'nın da böyle bir rol oynadığı, daha 1902 yılında, önde gelen dünya gücü Büyük Britanya'nın ada imparatorluğuyla bir ittifak anlaşması yapmasıyla kabul edildi.[20] 1905 yılında Avrupa devletler sisteminden dünya devletler sistemine giden adım, geri dönülmeyecek şekilde atıldı. Ne var ki Japonya ve ABD, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine doğrudan katılmadılar. Ortaya çıkışı itibarıyla bir Avrupa savaşıydı bu. Avrupa devletler sistemi *içeriden* yıkıldı.

Anlatı II: İmparatorlukların Başkalaşımı

Avrupa sisteminin yenilenmesi, erozyonu ve felaketine dair bu büyük anlatının yanında ikinci bir öykü vardır. Bu öykünün başlığı "denizaşırı yayılma ve emperyalizm"dir. Son yıllarda bu öykünün ilk versiyonunun, Avrupa devletler sisteminin standart anlatısı olduğundan yoğun bir biçimde kuşku duyulmasına rağmen, basit bir işleyiş modeli ortaya konulabilir. Bu öykünün tartışılmaz çekirdeği yaklaşık olarak şöyledir: İngilizlerin Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda yenilmesinden ve Kuzey Amerika'daki ayrılıkçı kolonilerin "United States of America" adıyla yeni bir federasyon olarak yeniden şekillenmelerinden sonra, Avrupa yayılma ve kolonyal tarihinin Erken Modern Çağ'daki evresi 1783 yılında sona erdi. Fransa da uzun savaşlardan sonra 1804 yılında, ekonomik açıdan en önemli kolonisinin, Karayipler'deki şeker üreten Santo Domingo'nun (Hispanyola Adası'nın batı bölümü) "Haiti" adıyla bağımsızlaşmasıyla büyük bir gerileme yaşadı. Fransa daha 1763 yılında Kuzey Amerika'daki topraklarını kaybetmişti. Avrupa'da hüküm süren devrim ve Napoléon imparatorluğu, paradoksal bir biçimde Fransa'nın denizaşırı topraklarda gerilemesiyle bağlantılıydı, çün-

kü Napoléon yeni koloniler fethetmedi. Bonaparte'ın 1798 yılında girdiği Mısır'dan Fransızlar hemen üç yıl sonra geri çekilmişlerdi ve İngilizlere Asya'da meydan okuma niyetleri de boşa çıktı. İngilizler Amerika'daki yenilgilerini, Fransızların kolonyal hezimetlerine göre daha iyi telafi edebildiler; çünkü 1799 ile 1818 arasında büyük savaşlarla Hindistan'da egemenlik kurmayı başardılar. Gerçi orada daha 17. yüzyıldan beri tüccar olarak ve 1760'lı yıllardan beri Bengal eyaletinde yerel efendiler olarak bulunuyorlardı; ancak (Hintli prensler arasında müttefikler arayan) Fransa'yla dünya çapında yürüttükleri çatışmalar çerçevesinde, diğer yerli askeri güçleri yenmeyi ya da en azından tarafsızlaştırmayı başarabildiler. Sonunda 1820'li yılların ortasında Güney ve Orta Amerika kıtasında İspanyol egemenliği ortadan kalkmıştı. İspanyol dünya imparatorluğundan geriye yalnızca Filipinler ve Küba kaldı.

19. yüzyılın ortasındaki on yıllarda Avrupalılar kolonilere çok büyük bir ilgi duymuyorlardı. Bu ilgi tek tek politikacılar (Fransa'da III. Napoléon ya da Büyük Britanya'da Benjamin Disraeli) tarafından iç politikaya ilişkin nedenlerle uyandırılıyor ve körükleniyordu. Zaten denetim altındaki kolonilerin bulunduğu yerlerden (Hindistan, Hollanda Doğu Hint Adaları, Filipinler, Küba) ekonomik açıdan daha iyi yararlanmaya çalışıldı. Bunlara bazı yeni fetihler eklendi: Cezayir'in 1850 yılında Fransa tarafından başlatılan işgali, 1850'li yıllar sona ermeden önce gerçekten tamamlanamamıştı; Hindistan'daki mevcut İngiliz iktidar alanının Batılı bütünlenişleri olarak Sind (1843) ve Pencap (1845-1849); Maori'lerin 1872'ye kadar askeri direniş gösterdikleri Yeni Zelanda; Ümit Burnu ve Senegal'deki sahil kolonilerinde, ülke içine doğru genişlemeler; Kafkaslar ve Orta Asya hanlıkları. 19. yüzyılın ortasındaki on yıllarda, denizaşırı saldırganlar olarak ortaya çıkan iki ülke, İngiltere ve Fransa, Asya ve Afrika'da, daha sonra toprak fetihlerinin çıkış noktalarını oluşturacak tek tek üsler (örneğin Lagos ya da Saigon) kazandılar ve Asya ülkeleri üzerinde askeri baskı kurarak, Avrupa ticaretinde tavizler elde ettiler. Bu dönemin tipik emperyalist aracı, fetih ordusundan çok ucuz ama etkili olan, bir limana tehditkâr bir tavırla giren gambotlardı. Yine de, en azından Çin'e karşı yürütülen iki savaş da (I. Afyon Savaşı 1839-1842, II. Afyon Savaşı ya da "Arrow Savaşı"* 1856-1860) karadaki eylemlerle de

* Çatışmanın çıkış noktası olan teknenin adına gönderme - ed.n.

bağlantılıydılar ve kesinlikle birer gezintiden ibaret değildiler. Bazı emperyal girişimler, örneğin İngilizlerin Afganistan'a ilk müdahalesi (1839-1842) ve III. Napoléon'un hem Fransa'ya hem de Meksika'ya (yaklaşık 50.000 ölü!) pahalıya patlayan, dış borçlarını ödeyemeyen bir ülkenin başına, uydu devlet hükümdarı olarak bir Habsburg prensini geçirme denemesi başarısızlığa uğradı. Bu tuhaf dönem, 1867'de kendini "Meksika İmparatoru" ilan eden Arşidük Maximilan'ın askeri mahkemede yargılanıp idam edilmesiyle sona erdi. Fransa'nın Orta Amerika'daki macerasında başlangıçta Büyük Britanya'nın ve İspanya'nın desteğine sahip olduğu, daha sonra çoğu kez gözden kaçırılmıştır.[21]

1870'li yıllarda Avrupalı Büyük Güçler'in davranış tarzında ve saldırıya yatkınlığında bir dönüşüm kendini gösterdi. Batılı alacaklılara büyük meblağlar borçlanmış Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır, Büyük Güçler tarafından siyasal olarak kullanılabilecek finansal bir baskı altındaydılar. Aynı tarihte Afrika, basında geniş yer bulan bazı sansasyonel keşif gezileriyle Avrupalı kamuoyunun dikkat menziline girmişti. 1881 yılında Tunus Beyi bir Fransız "genel vali"sini, tahtın ardındaki güç olarak kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu "Afrika'nın bölünmesinin" başlangıcıydı. Büyük Britanya'nın, 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı yüzünden imparatorluk için olağanüstü stratejik önem kazanan Mısır'ı 1882 yılında, milliyetçi bir harekete tepki göstererek, askeri olarak işgal etmesiyle Afrika'daki kolonyal talepler arasındaki yarışın başlama vuruşu yapılmış oldu. Birkaç yıl içinde tüm kıtada hak iddiaları öne sürüldü ve bunlar çok geçmeden askeri fetihlerle gerçekleştirildi. 1881 ile 1898 (İngilizlerin Sudan'daki Mehdi hareketi üzerindeki zaferi) yılları arasında bütün Afrika kıtası, sömürgeci güçler olan Fransa, Büyük Britanya, Belçika (burada önceleri bir koloninin "sahibi" olarak Belçika devleti değil, Kral II. Leopold işbaşındaydı), Almanya ile (Angola ve Mozambik sahillerinde birkaç eski yerleşim merkezine sahip olan) Portekiz arasında bölüşüldü. En sonuncu evrede Fas (1912) Fransa'nın ve –pratikte "yönetilemeyen" ama İstanbul'dan yeni bir dikkatle gözlemlenen– Libya Çölü İtalya'nın kontrolüne geçti (1911-1912).[22] Yalnızca Etiyopya ve eski Amerikalı kölelerin kurduğu Liberya bağımsız kaldı. Afrika'daki bu yarış, ayrıntılarında çoğu kez planlanmamış, kaotik ve oportünistçe ilerlese de, bütünlüklü bir süreç olarak görülmelidir. Devasa bir

kıtanın bu şekilde birkaç yıl içinde işgal edilmesinin dünya tarihinde bir örneği daha yoktur.[23]

1895 ile 1905 arasında Çin'de benzer bir yarış yinelendi. Orada tüm emperyal güçler toprak ele geçirmeyle aynı ölçüde ilgilenmiyorlardı. Bazıları, öncelikle Büyük Britanya, Fransa ve Belçika daha çok demiryolu ve madencilik ayrıcalıklarına ve ticaret için gayriresmi nüfuz sahaları almaya önem veriyorlardı. ABD *tüm* ülkelerin Çin pazarındaki ekonomik çıkarları için fırsat eşitliği (*open door* ilkesi) ilan etti. Yalnızca Japonya, Rusya ve Almanya o zamanlar Çin periferisinde, belli bir önem taşıyan koloni tarzı topraklara sahip olabildiler: Tayvan (Formoza), Güney Mançurya, Qindao ve Şandong Yarımadası'ndaki hinterlandı. Çin bir devlet olarak korundu; Çinlilerin büyük çoğunluğu hiçbir zaman kolonyal uyruk olmadı. Bu yüzden Çin'deki "küçük" yarışın sonuçları Afrika'daki kadar ağır olmadı. Batı Avrupalı güçler Kuzeydoğu Asya'dan çok Güneydoğu Asya'da koloniler elde etmeye çalıştılar. İngilizler Burma ve Malezya'da, Fransızlar Hindiçin'de (Vietnam, Laos, Kamboçya) yerleştiler. ABD 1898 ile 1902 arasında Filipinler'i ilkönce İspanya'nın, daha sonra da Filipin bağımsızlık hareketinin elinden aldı. 1900 yılında dünyanın siyasal ve kültürel açıdan özellikle çok yönlü olan bu yöresinde (zayıf konumundan ötürü çok dikkatli davransa da) resmen bağımsız kalan tek ülke Siyam'dı. Asya ve Afrika'da 1881 ile 1912 arasında Avrupalı (ve Kuzey Amerikalı) güçlerin tüm fetih ve iktidarı ele geçirme süreçlerinin ideolojik gerekçesi her yerde aynıydı: Çoğu kez ırkçı bir biçimde ideolojikleştirilmiş olan "daha güçlü olanın hakkı," yerlilerin sözüm ona, kendini doğru düzgün yönetme yetisine sahip olmayışı ve Avrupalı rakiplerle rekabette kendi ulusal çıkarlarının –çoğu kez önleyici bir biçimde– korunması.

Bu ikinci büyük öykü, birincisi gibi doğrudan doğruya 1914-1918 arasındaki I. Dünya Savaşı'yla sonuçlanmıyor. Kolonyal güçler arasındaki gerilimler yavaş yavaş azaldı ve hatta kısmen anlaşmalarla düzenlendi. Avrupa dışındaki sahneler zaman zaman Avrupalı bir kamuoyunu hedef alan simgesel güç gösterisine yaradılar; örneğin 1905-1906 ve 1911 Fas krizlerinde, Alman İmparatorluğu Kuzey Afrika'yı blöf manevralarının sahnesi yaptı ve aynı zamanda basının çatışmaları kışkırtma gücü kendini uğursuz bir biçimde gösterdi. Bunların ardında nadiren gerçek kolonyal

rekabetler yatıyordu. I. Dünya Savaşı'na birincil olarak Asya ve Afrika'daki emperyal dinamiklerin çarpışması yol açmadı. Bunun tarih yazımındaki sonucu, 2 No'lu öykünün, doğrudan doğruya 1914 yazına doğru ilerleyen 1 No'lu öykünün önemsiz bir yan çizgisi olarak anlaşılmasıydı. 19. yüzyıl genel Avrupa tarihlerinin pek çoğunda, kolonyalizme ve emperyalizme olabilecek en kısa şekilde değinilir.[24] Bu eserler, sanki dünyadaki Avrupa yayılması, Avrupa tarihinin önemli bir parçası değilmiş de çeşitli Avrupa ülkelerindeki gelişmelerin bir yan ürünüymüş gibi bir izlenim uyandırırlar.

Bu yüzden diplomasi tarihi ve kolonyal tarih nadiren gerçekten örtüşürler. Bir dünya tarihi bakış açısı ise bununla yetinemez. Avrupa merkezli ve Asya ya da Afrika merkezli bakış tarzları arasında bir köprü bulması gerekir ve iki iddialı görevle karşı karşıyadır: Birincisi, yüzyılın sonuna doğru küresel olarak genişleyen Avrupalı devletler sisteminin tarihini kolonyal ve emperyal yayılmanın tarihiyle ilişkilendirmeye çalışmalıdır. İkincisi, 19. yüzyılın uluslararası tarihini 1914'te patlayan savaşa doğru teleolojik bir biçimde yönlendirme eğilimine karşı koymalıdır. Savaşın 4 Ağustos 1914'te başladığını biliyoruz, ama birkaç yıl öncesinde bile, dönemin çok az tanığı işin buraya varacağını tahmin ediyordu. Gerçek bir dünya savaşı tarihsel aktörlerin eylem ufkunda yoktu ve 19. yüzyıl sadece büyük felaketin uzun ön tarihi olarak kavramak istenirse, bu, 19. yüzyılın anlaşılmasını haksız yere daraltacaktır.

Bunlara üçüncü bir görev daha ekleniyor: Emperyal fenomenlerin çeşitliliğini dikkate almak gerekir. Elbette, kendini "imparatorluk" olarak tanımlayan her şeyi aynı kefede tartmak yüzeyselliktir. İmparatorluk semantiğinin çok farklı ülkelerde ve uygarlıklarda çok çeşitli anlamları vardır. Bu semantik tarihsel gerçekliğin fenomenlerinin birbirlerinden keskin bir biçimde ayrılarak belirlenmesine yaramaz ve bir "söylem" olarak araştırılması gerekir. Diğer yandan sınır bölgesinin farklı bağlamlarda incelenmesi bile, çoğu kez birbirleriyle bağlantılı görülmeyen vakalar arasındaki büyük benzerlikleri ortaya çıkarmıştır. İmparatorluklarda da durum aynıdır. Bu yüzden, Batı Avrupalıların "denizci" imparatorluklarıyla, Viyana, St. Petersburg, İstanbul ve Pekin'den yönetilen "kara" imparatorlukları arasında yapılan alışılmış ayrımı sorgulamak gerekir. Ama ilkönce ulus-devlete bir bakalım.

2 Ulus-Devlete Giden Yollar

İmparatorluk Semantiği

19. yüzyıl tarihçilerin, özellikle de Alman ve Fransız tarihçilerinin gözünde milliyetçiliğin ve ulus-devletlerin çağıdır.[25] Prusya/Almanya ile Fransa arasındaki çatışma, Avrupa'nın en eski ulus-devletlerinden biriyle, devrimler ülkesiyle boy ölçüşüp onu gölgede bırakmak isteyen komşusu arasındaki bir çatışmaydı. Alman ve Fransız tarihi, şayet Avrupa'da böyle bir tanım mümkünse, *birbirine karışmış tarihler*'di – bu tarih, temelde eşit olmayan partnerler arasında sürmemişse de, asıl dengesine çok uzun zamanda 1945 sonrasında erişen bir konumlanış içinde gerçekleşmişti. Peki ama Alman-Fransız perspektifi, 19. yüzyıldaki Avrupa'nın, hatta tüm dünyanın yorumlanmasına elverir mi? İngiliz tarih yazımı zaten her zaman biraz daha dikkatliydi. "İmparatorluk kuruluşu"ndan (*Reichsgründung*), milliyetçi Alman tarihçileri kadar etkilenmeyen İngiliz tarih yazımı, ulus-devlet oluşumu görüş açısını nadiren merkeze almıştır. Reich'ın *kuruluşu* İngiliz görüş açısından, tüm Avrupa'da etkileri olan bir Alman meselesiydi. Buna karşılık, Britanya İmparatorluğu varlığını bir "kuruluş"a borçlu değildir; elbette, ille de I. Elizabeth dönemindeki birkaç korsan bu kuruluşun müellifi olarak gösterilmek istenmiyorsa... Ani bir yaratım edimiyle değil; tüm dünyada çok sayıdaki sahnede karmaşık ve uzun süren bir süreçte, tarihlenebilir bir "ilk patlama" ve merkezi bir yönlendirme olmadan ortaya çıkmıştır. İngiltere'nin 19. yüzyılda bir imparatorluk kurmaya ihtiyacı yoktu; çünkü, nasıl ortaya çıktığı tam olarak söylenemese de, zaten uzun süredir bir imparatorluğu vardı. Hanedanın dağınık mülkleri ve diğer İngiliz yerleşim ve sömürge topraklarının bir arada, kapalı bir "*Empire*" oluşturabildikleri, 19. yüzyılın ortasına kadar kimsenin dikkatini çekmedi. 1870'li yıllara kadar, Büyük Britanya'nın onların "anavatanı" olduğunu iddia ettiği yerleşim kolonileri, onlarla "anaç" ilişkilerin değil, daha ziyade katı eğitici bir paternalizm ilişkisinin bulunduğu diğer kolonilerden, kavramsal olarak tamamen farklı görülüyorlardı.[26] Ama daha sonra imparatorluğun doğası daima hararetle tartışıldı.

Diğer örneklerde de imparatorluk semantiği çok katmanlıdır ve hatta çelişkilerle doludur. 1900'de Alman "İmparatorluğu"nun,

bakış açısına göre en azından üç yönü vardı: (1) Avrupa'nın ortasında, başına görgüsüzce (Büyük Petro'nun kendini 1721 yılında imparator ilan etmesini anıştırarak) bir imparator getirmiş ve kendini "Alman İmparatorluğu" olarak adlandırmış genç bir ulus-devlet; (2) kolonyal ve ticaret hegemonyası karakterine sahip küçük bir denizaşırı "imparatorluk"; bu Alman İmparatorluğu Bismarck'ın 1884 yılında Afrika'daki ilk kolonyal toprak kazanımlarından itibaren, yavaş yavaş büyüdü, ama sonunda (3) Bismarck'ın derleyip toparladığı küçük Alman devleti karşısında daha çok hayal kırıklığına uğramış bulunan, yaygın, kıtasal bir büyük imparatorluk, yeniden kurulmuş bir Kutsal Roma İmparatorluğu, tüm Almanların ya da "Cermen"lerin bir arada toplanışı, bir Alman "yaşam alanı" sahası ve hatta Almanların egemen olduğu bir "Orta Avrupa" romantik fantezisi: Yani, 1918 başında Rusya'yla dayatma yoluyla yapılan Brest-Litovsk barışından sonra kısa bir süre parlayan ve ancak Nazilerin yönetiminde, 1939 yılından sonra kısa bir süreliğine gerçeklik kazanan bir imparatorluk.[27] Tüm zamanlarda ve birçok kültürde "İmparatorluk" kavramı olduğu söylenebilir ve geç Modern Çağ Avrupa'sında da, hatta tek tek ulusal imparatorluk semantikleri içinde bile muazzam farklılıklar mevcuttu. Bu yüzden bir imparatorluk kendini tanımlayışına bakarak yeterince teşhis edilemez; kendine bu adı verenlerin *hepsini* bir imparatorluk olarak görmek, ikna edici bir yol değildir. Demek ki bir imparatorluğun yapısal, gözlemlenebilir vasıflarla betimlenebilmesi gerekir.

Ulus-Devlet ve Milliyetçilik

İmparatorluklar, tüm Avrasya'da görülen, çok yaşlı fenomenlerdir, MÖ 3. binyılda ortaya çıkmışlardır ve bu yüzden sayısız farklı kültürel bağlamlardan gelen anlam inşalarıyla yüklüdürler. Buna karşılık ulus-devletler Batı Avrupa'nın görece genç bir buluşudur; 19. yüzyılda ortaya çıkışı, adeta laboratuvar koşullarındaki gibi gözlemlenebilen bir fenomendir. Yine de bir "ulus-devlet"i tanımlamanın zor olduğu anlaşılmıştır. Acaba şöyle tanımlayabilir miyiz: "Modern ulus-devlet, yurttaşların toplamı olarak ulusun egemen olduğu, siyasal iktidarı belirlediği ve denetlediği bir devlettir. Tüm yurttaşların devletin kurumlarına, hizmetlerine ve projelerine eşit haklarla katılımı, ulus-devletin temel ilkesidir."[28] İlk

bakışta ne kadar inandırıcı görünse de, bu tanım, siyasal katılıma dair öyle yüksek iddialarla öne çıkıyor ki, muazzam sayıda örneği dışlıyor: komünist iktidar altındaki Polonya, Franco iktidarındaki İspanya, ırkçılığın sona ermesine kadar Güney Afrika. Tüm bu devletler ulus-devlet değillerdi. Ayrıca, "tüm yurttaşlar" ifadesini cinsiyet açısından nötr olarak anlarsak: "Demokrasinin anavatanı" olan ama kadınlar için genel seçme ve seçilme hakkını ancak 1928 yılında uygulamaya koyan İngiltere'yi, ya da bunu ancak 1944 yılında yapan III. Cumhuriyet Fransa'sını nasıl sınıflandıracağız? 19. yüzyılda, yukarıdaki ölçütlere göre ulus-devlet olarak sınıflandırılabilecek çok az sayıda devlet vardı: Bunlar, olsa olsa 1906'dan sonra Avustralya ve hepsinden önce, kadınların aktif seçme hakkını 1893 yılında hayata geçiren ilk devlet olan (seçilme hakkını ise ancak 1919 yılında kabul eden), yerli Maori'lerin de oy hakkına sahip oldukları Yeni Zelanda'ydı.[29]

Ulus-devlete *milliyetçilik* üzerinden giden yol bir alternatif olabilirdi.[30] Milliyetçilik deyince, kendini *siyasal* aktör ve dil ve kader ortaklığı olarak kavrayan büyük bir kolektifi temel alan bir biz-duygusunu anlayabiliriz. Böyle bir tutum Avrupa'da 1790'lı yıllardan beri etkiliydi. Bu tutum basit genel temel fikirlere dayanır: Dünya, "doğal" birimler olarak uluslara ayrılır; buna karşılık, örneğin imparatorluklar yapay zorlama oluşumlardır. Bireysel sadakatin birincil referans noktası ve dayanışma oluşumun belirleyici çerçevesi –bölge ya da uluslarüstü bir din topluluğu değil– ulustur. Bu yüzden bir ulusun büyük kolektife aidiyetin net kıstaslarını formüle etmesi ve azınlıkları da azınlık olarak kategorize etmesi gerekir – bu da olası ama zorunlu olmayan ayrımcılığın bir ön aşamasıdır. Bir ulus, tanımlanmış bir toprak üzerinde siyasal özerkliğe ulaşmaya çalışır ve böyle bir özerkliği garantilemek için kendine ait bir devlete gerek duyar.

Ulus ile devlet arasındaki bağıntıyı kavramak kolay değildir. Hagen Schulze, Avrupa'da ilkönce "modern devletin" sahneye çıktığını, ikinci bir evrede "devlet-ulusların" ve sonra da "halk-ulusların" oluştuğunu ve kendilerini böyle tanımladıklarını; ancak Fransız Devrimi'nden sonraki dönemde toplumsal olarak geniş temellere sahip bir milliyetçiliğin –Schulze buna "kitle milliyetçiliği" diyor– devletin kalıbına büründüğünü göstermiştir. Schulze "ulus-devletin" net bir tanımını vermekten kaçınır, ama temiz bir

periyodikleştirmeyle "devrimci" (1815-1871), "emperyal" (1871-1914) ve nihayet "total" ulus-devletin (1914-1945) birbirlerini izlediği bir "büyük anlatı"da, ne söylediğine açıklık getirir.[31] Burada ulus-devlet her örnekte devlet ile ulusun, *potansiyel* değil, *seferber edilmiş* bir ulusun bileşik bir ürünü ya da onları aşan bir sentez olarak görünür.

Wolfgang Reinhard ise, John Breuilly ya da Eric J. Hobsbawm gibi tarihçilerle uyum içinde: "Tarihsel gelişmede ulus bağımlı, devlet gücüyse bağımsız değişkendi" ifadesiyle, ulus-devletin tarihsel yeri etrafındaki tartışmaya başka bir yön verdi.[32] Buna göre Reinhard'ın da ancak 19. yüzyılda ayırt edebildiği ulus-devlet,[33] "aşağıdan" bir kitlesel bilinç oluşumunun ve kimlik biçimlenişinin adeta kaçınılmaz bir sonucu değil; aksine "yukarıdan" yoğunlaşan bir güç istencinin ürünüdür.[34] Bu anlayışa göre, ulus-devlet verili bir ulusun devlet kabuğu değildir. Devlet aygıtlarının ve güç sahibi elitlerin yanı sıra, devrimci ve antikolonyal *karşı* elitlerin de "proje"sidir. Ulus-devlet genellikle zaten mevcut olan bir ulusal duyguyla bağlantı kurar, ama sonra onu bir ulus oluşumu *politikası* için araçsallaştırır. Bu politika, aynı anda birden fazla şey yaratmayı hedefine koyar: Kendi güçleriyle yaşayabilen bir ekonomik alan, uluslararası politikanın, medeni haklarını kullanabilir bir aktörü ve bazen de, kendi simgeleri ve değerleri olan homojen bir kültür.[35] Bu yüzden, yalnızca kendi ulus-devletlerinin arayışı içindeki uluslar değil, ideal örnekle örtüştürebilecekleri mükemmel ulusun arayışı içindeki ulus-devletler de vardır. Wolfgang Reinhard'ın doğru gözlemlediği gibi, bugün kendilerini ulus-devlet olarak tanımlayan devletlerin çoğu, aslında en azından politika-öncesi toplumsal uzamda örgütlenen azınlıkların büyük ölçüde yer aldığı, *çok*uluslu devletlerdir.[36] Bu azınlıklar birbirlerinden, her şeyden önce Basklar ve Tamiller gibi, siyasal önderlerinin, toplam devletin varlığını ayrılıkçı bir biçimde sorgulamalarına ya da İskoçlar, Katalanlar ya da Fransızca konuşan Kanadalılar gibi kısmi bir özerklikle yetinmelerine göre ayrılırlar. Bu "azınlıklar", büyük imparatorlukların "kavimleri" ve (modernlik öncesi anlamda) "milletleri"ydiler. Ulus-devletler homojenleştiren söylemlerde bunu sürekli olarak gizlemeye çalışsalar da, *tüm* imparatorluklardaki çok etnisitelilik özellikle 19. yüzyılın genç ulus-devletlerinde de, varlığını korudu.

Peki, söylendiğine göre 19. yüzyılın alameti olan ulus-devletler nerededir? Dünya haritasına bakıldığında, böyle ulus-devletlerden çok imparatorluklar görülür.[37] 1900 yılında hiç kimse *imparatorluklar* çağının çok yakında sona ereceğini tahmin edemezdi. Üç imparatorluğu –Osmanlı, Hohenzollern imparatorlukları ve Habsburg çok etnisiteli devletini– yıkan I. Dünya Savaşı'ndan sonra imparatorluklar dönemi devam etti. Batı Avrupalı kolonyal imparatorlukların tümü ve Filipinler'de yoğunlaşmış ABD kolonyal imparatorluğu varlıklarını sürdürdüler ve ağırlıklı olarak ancak 1920'li ve 1930'lu yıllarda anavatanları için taşıdıkları ekonomik ve zihinsel önemin doruk noktasına ulaştılar. Yeni Sovyet gücü, birkaç yıl içinde Geç Çarlık Rusya'sı İmparatorluğu'nun Kafkasya ve Orta Asya'daki kuşağını yeniden oluşturmayı başardı. Japonya, İtalya ve –çok kısa ömürlü– Nasyonal Sosyalist Almanya, eski imparatorlukların taklidi ve karikatürü olan yeni imparatorluklar kurdular. İmparatorluklar çağı ancak 1956 yılındaki Süveyş Krizi ile 1962 yılında Cezayir Savaşı'nın sona ermesi arasındaki büyük dekolonizasyon dalgasıyla birlikte sona erdi.

19. yüzyıl bir "ulus-devletler çağı" olmasa bile, yine de iki özelliği vardı: Bir yandan *milliyetçilik* çağıydı; bu yeni düşünüş tarzının ve siyasal mitolojinin ortaya çıktığı, doktrin ve program olarak formüle edildiği ve kitleleri harekete geçiren bir duygu olarak seferber edici etkide bulunduğu yüzyıldı. Milliyetçiliğin daha en başından, güçlü bir imparatorluk karşıtı bileşeni vardı. Almanya'da milliyetçiliği radikalleştiren, Fransız "yabancı iktidarı" deneyimi oldu. Çarlık Rusya'sında, Habsburg monarşisinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda, İrlanda'da, her yerde yeni ulusal düşünceler adına direnişler canlandı. Ne var ki bu direnişler asla kaçınılmaz olarak ulus-devlet bağımsızlığı hedefiyle bağlantılı değildi. Başlangıçta çoğu kez yalnızca müdahalelerden ya da ayrımcılıktan korunma, imparatorluk birliği içinde kendi çıkarlarının daha güçlü temsili, dil ve diğer kültürel ifade biçimleri için hareket alanları söz konusuydu. Asya ve Afrika'da kolonyal fethe karşı, doğrudan doğruya ilk işgale tepki veren erken direniş nadiren kendine ait bir ulus-devleti hayal ediyordu. İkinci direniş aşaması, ancak 20. yüzyılda, Batı'ya aşina, eğitimli elitlerin ulus-devlet modeline ısınmalarından ve milliyetçi-özgürlükçü bir retoriğin kitleleri seferber edici gücünü görmelerinden sonra geldi. Yine de, artık başka bir otoriteye boyun

eğmek istemeyen siyasal önder grupların gelişme ve şekillenme çerçevesi olarak kendine ait bir ulus-devlet, ne kadar belirsiz tahayyül edilse de, Polonya, Macaristan, Sırbistan'da ve Avrupa'nın başka birçok bölgesinde, ama aynı zamanda çok az sayıdaki Batı dışı bağlamda da, örneğin başı çeken Urabi Hareketi'nin adıyla bilinen ve "Mısır Mısırlılara" sloganıyla, aşırı yabancı dostu bir hükümete karşı taraftar toplayan 1881-82 Mısır bağımsızlık hareketinde, yanı sıra Vietnam anti-kolonyalizminin erken hareketlerinde (yaklaşık 1907'den itibaren) her zaman cazip bir hedefti.[38]

Öte yandan 19. yüzyıl ulus-devletlerin *kuruluş* dönemiydi: Bazı sansasyonel kuruluş edimlerine rağmen bunlar daima uzun süreçlerdi; bir ulus-devlet olma durumuna ne zaman *gerçekten* ulaşıldığını, "dışsal" ve "içsel" ulus-devlet oluşumunun ne zaman yeterince olgunlaştığını söylemek her zaman kolay değildir. "İçsel" veçheyi değerlendirmek daha zordur. Bunun için, bir toprak parçası üzerinde örgütlenmiş belirli bir topluluğun, evrimsel bir akış izleyen dönüşümler içinde, kendini daha önceki durumundan (prenslik devleti, imparatorluk, eski Avrupa şehir cumhuriyeti, koloni vb.) niteliksel olarak açıkça farklı kılan bir yapısal entegrasyon ve homojenleştirici bilinç oluşumu derecesine ne zaman ulaştığına dair kararlar verilmesini gerektirir. Ulus-devlet oluşumunun örnek vakası olarak kabul edilen Fransa'nın bile ne zaman bir ulus-devlet olduğu sorusuna kolayca yanıt verilemez. Daha 1789 devrimiyle, bu devrimin ulusal retoriği ve yasamasıyla mı? Yoksa, en önemli tarihçisine göre, 1870 yılında başlayan[39] ve gerçekleşmesi onlarca yıla uzanan "köylülerin Fransızlara" dönüştürülmesi süreci çerçevesinde mi? Fransa için bile bir değerlendirme yapmak bu kadar zorsa, daha az şeffaf vakalarda ne yapılacak?

Bundan farklı olarak, bir topluluğun uluslararası eylemde bulunma yetisini ne zaman kazandığına, yani bir ulus-devletin *dışsal* biçimine ne zaman büründüğüne karar vermek daha kolaydır. Bir devlet 19. ve 20. yüzyılların uluslararası düzenlemeleri ve anlaşmaları koşullarında, ancak devletler topluluğunun büyük bir çoğunluğu tarafından bağımsız bir aktör olarak kabul edildiği zaman bir ulus-devlet olarak *kabul edilebilir*. Bu Batılı egemenlik mefhumu, ulusal devlet durumunun gerçekleşmesi için zorunlu ama henüz yeterli olmayan bir koşuldur. Her dış politika gücü aynı zamanda bir ulus-devlet değildir. Aksi halde, bu koşul "dışsal" bakışı

mutlaklaştırır; buna göre Bavyera 1850 yılında bir ulus-devlet olmuştur. Zorunlu temel koşul içinse şu kıstas kullanışlıdır: Kendine ait bir ordusu ve kendi hariciyesi bulunmayan, uluslararası hukuk çerçevesinde yapılan anlaşmalarda taraf olarak kabul edilmeyen bir ulus-devlet yoktur. 19. yüzyılda uluslararası aktörlerin sayısı, bir ölçüde başarılı toplumsal ve kültürel ulus inşasının onaylanabileceği toplulukların sayısından daha azdı. 1900 dolaylarında Rusya'nın denetimindeki Polonya, Habsburg İmparatorluğu'ndaki Macaristan ya da Birleşik Krallık'taki İrlanda ulus oluşumuna dair birçok belirti gösterseler de, ulus-devletler olarak tanımlanamazlar. Bu devletler ancak I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından –"ulus-devlet yüzyılı"nın sunduğu her şeyi gölgede bırakan bir ulusal özgürleşme hamlesiyle– ulus-devlet olmuşlardır. 20. yüzyılın ikinci yarısında durum bunun tam tersiydi: Dışarıdan egemen olduğu kabul edilen devletlerin birçoğu, kurumsal ve kültürel tutarlılığı olmayan, istikrarsız sözde-devletlerdi.

Ulus-devletler 19. yüzyılda üç farklı yoldan ortaya çıktılar: (1) Kolonilerin devrimci bağımsızlaşması yoluyla, (2) hegemonyal birleşme yoluyla, (3) evrimci özerkleşme yoluyla.[40] Bu üç farklı yola, John Breuilly'nin ayırdığı üç milliyetçilik biçimi karşılık düşer: anti-kolonyal milliyetçilik, birleşmeci milliyetçilik ve ayrılıkçı milliyetçilik.[41]

Devrimci Bağımsızlaşma

Takvim üzerindeki 19. yüzyılın yeni devletlerinin çoğu, söz konusu yüzyılın daha ilk çeyreğinde, Atlantik'teki bir devrimler çevriminin sonunda doğdular.[42] İlk dekolonizasyon dalgası Atlantik aşırı zincirleme reaksiyonun bir halkasıydı; bu reaksiyon Londra ve Madrid'in 1760'lı yıllarda Amerika'daki kolonilerine eşzamanlı olarak ama farklı nedenlerden kaynaklanan, merkezileştirici müdahaleleriyle başlamıştı.[43] Kuzey Amerikalılar buna hemen, İspanyol-Amerikalılar biraz gecikmeyle tepki verdiler. Bu gecikmeli tepki 1810 yılında Rio de Plata'da ve Meksika'da açık bir isyan olarak başladığında, yeni koşullar oluşmuştu: ABD'nin varlığı bir örnek oluşturuyordu ama daha da önemlisi İspanyol monarşisi Napoléon'un İber Yarımadası'nı işgali sonucunda çökmüştü, Napoléon'un işgali de başlangıçta askeri bir yayılma gösteren Fransız

Devrimi'nin sonucuydu. 1789 Devrimi daha önce Hispanyola Adası'nda erken ve doğrudan bir etkide bulunmuştu. Orada, Santo Domingo kolonisinde melez orta tabakanın (*gens de couleur*) ve siyah kölelerin devrimi daha 1792 yılında başladı. Bu gerçek anti-kolonyal ve sosyal devrimin sonucunda, 1804 yılında Amerika'nın ikinci cumhuriyeti olan Haiti doğdu.[44] Haiti Cumhuriyeti 1825 yılında Fransa tarafından, daha sonra adım adım diğer devletlerin çoğu tarafından tanındı. Kıtada, çok merkezli bir bağımsızlık devrimleri sürecinde İspanyol-Amerika'nın bugün hâlâ var olan cumhuriyetleri ortaya çıktı: Arjantin, Şili, Uruguay, Paraguay, Peru, Bolivya, Kolombiya, Venezuela ve Meksika. Simón Bolívar'ın daha büyük birimler oluşturma çabası başarısız oldu.[45] Daha sonraki ikincil bölünmeler sonucunda 1830 yılında Ekvador, 1838 yılında Honduras, 1830 yılında Guatemala kuruldu. Böylece (1822-1824 yıllarında Meksika İmparatorluğu arasından sonra) içteki ulus oluşumu başarıları daha uzun bir süre beklese de, dışarıya doğru egemenlik iddiasında bulunan ve bu iddiaları kabul edilen hepsi de cumhuriyetçi, yeni devlet yapılarından bir takımada ortaya çıktı.

Brezilya'da olaylar bu kadar devrimci tarzda gelişmedi. Burada melez seçkinler sevilmeyen bir imparatorluk merkeziyle çatışmadılar. Portekiz hanedanı 1807 yılında, Napoléon'dan önce en önemli kolonisine kaçmayı başardı. Napoléon'un yenilgisinden sonra Veliaht Prens Dom João (daha sonra VI. Johann) Brezilya'da kalmaya karar verdi; Brezilya'yı krallık mertebesine yükseltti ve 1816 yılından itibaren Portekiz, Brezilya ve Algarve kralı olarak hüküm sürdü. Kralın Avrupa'ya geri dönmesinden sonra oğlu veliaht prens olarak kaldı ve 1822 yılında, artık bağımsız ama anavatandan barışçıl bir yoldan ayrılmış Brezilya'nın İmparatoru I. Pedro olarak taç giydi. Latin Amerika'nın bu en büyük nüfuslu ülkesi ancak 1889 yılında cumhuriyet oldu.

Avrupa'da, bir imparatorluktan ayrılan tek yeni devlet Yunanistan oldu. Burada yerli bağımsızlık güçleri (sürgündeyken de etkili olmuşlardı), İngiltere ve Almanya'da yüksek sesli bir Hellen dostu ajitasyon ve nihayet İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı karşıtı deniz müdahalesi* bir arada, 1827 yılında Hellas'ı Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopardı; bu ülke önceleri yalnızca

* Navarin baskını - ed.n.

bugünkü Yunanistan'ın güneyini ve Ege adalarını kapsıyordu. 15. yüzyıla kadar geri giden Osmanlı egemenliğine (tanım inceliklerini bir kenara bırakarak) bir "kolonyal" egemenlik olarak bakılırsa, özgürleşen Yunanistan –tıpkı aynı tarihlerde ortaya çıkan yeni Latin Amerika devletleri gibi– post-kolonyal bir oluşumdu; ne var ki tamamen özerk değil, geniş kitlesel tabanı bulunmayan, Büyük Güçler'in desteklediği bir bağımsızlık devriminin ürünüydü. Yunanistan, daha sonra da Latin Amerika'nın yeni devletlerine oranla, Büyük Güçler'e daha büyük bir bağımlılık içinde kaldı. Yunan devleti 1830 Şubat Londra Antlaşması'nda uluslararası arenada tanındı ve ancak bundan sonra uluslararası hukukta bir gerçeklik kazandı. Ne var ki henüz, dış kabuğuna karşılık düşen toplumsal ve kültürel bir içerik yoktu: "Şimdi bir Yunan devleti var. Ama bir Yunan ulusunun henüz yaratılması gerekiyor."[46]

Aynı tarihte, 1830-1831 yılında, geleneksel olarak Güney Hollanda olan Belçika devleti ortaya çıktı. Brüksel ve çevresinin yurttaşları, Yunanlardan farklı olarak, yüzyıllar süren bir yabancı egemenliğinden yakınamazlardı. Karşı çıktıkları nokta, Hollanda Kralı I. Wilhelm'in, Napoléon sonrası dönemde, 1815 yılında krallığın birleşmesinin ardından sürdürdüğü ve otokratik olarak gördükleri politikaydı. Hollanda içindeki bu çatışmada, özgür Avrupalıların bir Şark despotluğuna karşı mücadelesi şeklinde ideolojikleştirilebilme özelliği de yoktu; oysa bu özellik Yunan örneğinin tanınmasına ve destek görmesine katkıda bulunmuştu. Belçika, Yunanistan'a göre daha fazla bir devrimin ürünüydü. 1830 Fransız Temmuz Devrimi'nin Avrupa'nın büyük bölümlerinde yol açtığı kargaşa sırasında, aynı yılın Ağustos ayında Brüksel'de de, özellikle opera binasında, Auber'in *La Muette de Portici*'sinin bir gösterimi sırasında karışıklıklar yaşandı. Bunu başka şehirlerdeki ayaklanmalar izledi. Hollanda askeri birliklerini görevlendirdi. Birkaç hafta içinde yaşanan radikalleşmeyle birlikte, devrimci hareketin hedefi haline gelen, Hollanda'dan tamamen ayrılma, Yunanistan örneğinin Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkisinden farklı olarak, yabancı bir askeri müdahale olmadan gerçekleşti; halbuki Çar ve Prusya Kralı, meslektaşları Wilhelm'in yardımına koşma tehdidinde bulunmuşlar ve Belçika'daki uluslararası kriz zaman zaman tehlikeli bir biçimde tırmanmıştı. Ne var ki, Belçika da, tamamen Yunanistan gibi, varlığı açısından Büyük Güçler'in anlaş-

malarla verdiği garantiye bağımlıydı.[47] Bu sırada Büyük Britanya yine önemli bir ebe rolü oynamıştı.

1804 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir sınır vilayetinde, 37.000 insanın yaşadığı Belgrad paşalığında, Sırp kökenli Hıristiyan halkın, İstanbul'dan denetlenemeyen ve bir terör rejimi uygulayan yerel Osmanlı askeri birliğine, yeniçerilere karşı ayaklanması, uluslararası kamuoyu tarafından çok az dikkate alınmıştı.[48] Uzun ve karmaşık bir çatışmadan sonra sultan 1830 yılında Sırp Prensliği'nin özerkliğini tanıdı. Sırbistan yine de Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kaldı. 1867 yılında –Kanada'daki benzer gelişmelerle eşzamanlı olarak– Sırpların artık uzaktaki hükümranlarının kendi iç meselelerine karışmasından korkmalarına gerek kalmadığı noktaya ulaşılmıştı; son Türk birlikleri de geri çekilmişti.[49] Sırbistan, nihayet 1878 yılında yapılan Berlin Kongresi'nde Büyük Güçler tarafından uluslararası hukuktaki anlamıyla bağımsız bir devlet olarak tanındı. Karadağ ve uzun bir süre Rus ve Osmanlı himayeleri arasında gidip gelen Romanya da bu statüye ulaştı. Bulgaristan, sultanın 1877-78 Rus-Osmanlı Savaşı'ndaki ağır yenilgisinden yararlandı; ama Babıâli'ye vergi vermekle yükümlü bir prenslik olarak kaldı ve ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 1908 Jön Türk Devrimi sırasında, uluslararası alanda başında bir "çar" bulunan bağımsız bir devlet olarak kabul edildi.[50]

Tüm bu yeni siyasal oluşumlar, *içsel* bir anlamda "ulus-devletler" miydi? Bundan kuşku duyabiliriz. Haiti yüz yıl bir devlet olarak var olduktan sonra "düşündürücü bir geçmiş ve yakınılası bir bugünle" yüz yüzeydi; siyasal kurumların oluşumu ve sosyoekonomik gelişme mevcut değildi.[51] Güney ve Orta Amerika kıtasında bağımsızlıktan sonraki ilk elli yılda, sakin geçen bir pekiştirme sürecinden söz edilemez. Ülkelerin çoğunda siyasal istikrara, ancak 1870'li yıllarda ulaşıldı; bu yıllar tüm dünyada devlet gücünün merkezileştirildiği ve yeniden örgütlendiği bir dönemdi. Yunanistan ilkönce Bavyera'nın bir tür vesayeti altındaydı. Büyük Güçler, Münih'ten Kral I. Ludwig'in oğlu on yedi yaşındaki Prens Otto'yu, kral olarak Yunanistan'a göndermişlerdi. Yunanistan daha sonra kendi hükümet darbelerini yaşadı (1843, 1862, 1909) ve ancak 1910'dan sonra liberal başbakan Eliftherios Venizelos'un yönetiminde istikrarlı kurumlara kavuştu.[52] Belçika bile bütünlüklü bir ulus-devletin örnek vakası değildi: Burada, Fransızcayı yegâne res-

mi dil olarak anayasaya geçirmiş olan, kendini Hollanda'dan ayıran resmi devlet milliyetçiliği, 1840'lı yıllardan itibaren Flamanlar arasındaki etnik-dilsel bir milliyetçiliğin meydan okumasıyla karşılaştı. "Flaman Hareketi" toplam devletin sınırları içinde kültürel haklarda eşitliği ve Hollanda dil ve kültürünün sınırları aşan birliğini savunuyordu.[53]

Hegemonyal Birleşme

Müttefiklerin gönüllü olarak birleşmeleri yoluyla bir devlet kurmak, tarihsel açıdan eski bir modeldir. Burada tekil bir egemen güç bulunmuyorsa, toprağa bağlı devletin, şehirlerin ya da kantonların "çok başlı" bir federasyon yoluyla sağlamlaştırılması söz konusudur. Hollanda ve İsviçre, böyle eşit ağırlıklı çok merkezlilikten yola çıkan birleşmenin örnekleridir.[54] Bunun temelleri, her iki ülkede de 19. yüzyıldan çok önce atılmıştır. Her iki ülke de 1800'den sonra komşuları olan büyük ulusal devletler karşısında, federatif özelliklerini korudular; bu özellik, sosyal ve dinsel gerilimleri karşılamak için yeterince esnek olduğunu kanıtlamıştır. Ne var ki, erken Modern Çağ'da bir tuhaflık olarak şaşkınlıkla karşılanan Hollanda, 1900 yılında "normal" bir ulus-devlete çok benzer hale gelmişken, İsviçre kendi özel rolünü vurguladı, her şeyden önce, kantonların büyük ölçüde kendi hukuklarına sahip oldukları gevşek federatif yapısına bağlı kaldı ve olağanüstü doğrudan demokrasisini daha da ileri götürdü.[55] Amerika Birleşik Devletleri, tipolojik açıdan daha karmaşık bir örnekti. Bu devlet, devrimci bağımsızlaşma ve çok başlı federasyonun bir kombinasyonu olarak ortaya çıktı – İspanyol-Amerikan bağımsızlık hareketinin önderleri bu fırsatı kaçırmıştı. 1787 tarihli Nordwest Ordinance kurucu belgesi, bunun için eksiksiz düzenlemeler getiriyordu. Bunun bir benzeri, genişleme mekanizmalarını yapısında barındıran bir devlet, Avrupa'da olmamıştır.

Avrupa'da hüküm süren dönemin ulus oluşumları, çok başlı değil *hegemonyal* modeli izlediler; bu modelde bölgesel bir güç inisiyatifi ele alır, askeri yöntemler kullanır ve yeni ortaya çıkan devlete damgasını vurur.[56] Böyle "yukarıdan" bir hegemonyal birleşme, Avrupa modernliğinin bir yeniliği değildi. Coğrafi açıdan Çin devletler dünyasının kıyısında yer alan Qin askeri devleti MÖ 221 yılında ilk hanedanı kurarak, ilk birleşik Çin İmparatorluğu'nu

yaratmıştı. Hatta Qin'in 18. ve 19. yüzyıllar Prusya'sıyla benzerlikleri vardır: Aynı zamanda komşu çekirdek uygarlığın (burada Doğu Çin, orada Batı Avrupa) kültür ve teknolojisine erişimi de elinde tutan, nispeten hantal bir askeri sistem (Prusya'da 1815 yılından sonra eskisine göre daha az ürkütücüydü) söz konusuydu. Prusya'nın Almanya'daki birleştirici egemen olması gibi, daha önce İtalya'da küçük sınır prensliği Piemonte-Sardinya birleştirici güçtü. Bu prenslik İtalya'nın yerlileri tarafından yönetilen biricik devleti olarak bu role uygundu, çünkü ülkenin geri kalanı Avusturya, İspanya ve Vatikan'ın egemenliği altındaydı. Prusya'da ve Piemonte-Sardinya'da, istediğini uygulama gücüne sahip "reel politikacılar", uluslararası çatışmaları kendi birleşme politikaları için fırsat yaratmak üzere körükleyen Başbakan Bismarck ve Cavour işbaşındaydı. İlkönce İtalyanlar başarılı oldu: 1861 Şubat'ında tüm İtalya'yı kapsayan yeni parlamento kuruldu. 1886 yılında Avusturya'nın Venedik'i iade etmesi ve başkentin Papa IX. Pius'tan daha çok simgesel bir fetihle koparılan Roma'ya taşınmasıyla birlikte, 1871 yılında dışsal ulus-devlet oluşumu tamamlanmıştı. Roma'nın katılması ancak III. Napoléon'un Sedan Savaşı'nda yenilmesi, papanın güvenilir bir koruyucusundan mahrum kalması ve Fransız garnizonunun geri çekilmesi sayesinde mümkün olabilmişti. "Pio Nono" (IX. Pius) homurdanarak Vatikan'a çekildi ve tüm Katoliklere ulusal politikaya katılırlarsa, onları aforoz edeceği tehdidini savurdu.[57]

Tüm tipolojik benzerliklere rağmen, İtalya ve Almanya'daki birleşme süreçleri yine de bazı farklılıklar gösterir.[58]

Birincisi. İtalya'da bu süreç, zihinsel açıdan entelektüeller arasında derin köklere sahip olsa da, örgütlenme açısından Almanya'ya göre daha kötü hazırlanmıştı: Gümrük Birliği ve Kuzey Alman Birliği gibi bütünleyici ön aşamalar yoktu ve "bir iletişim uzamının ekonomik, sosyal ve kültürel bütünleşmesi olarak anlaşılan"[59] iç ulus oluşumu Almanya'daki kadar ilerlememişti. Zihinsel açıdan da, Katolik inanç dışında Lombardiya'dan Sicilya'ya kadar tüm İtalyanları birleştiren bir şey yoktu; oysa kilise 1848 yılından beri İtalyan milliyetçiliğiyle çatışma halindeydi.

İkincisi. Ulusal birlik için yapısal önkoşulların eksikliğinin en önemli nedeni, İtalya'ya yüzyıllardır dış güçlerin hükmetmesiydi. İtalya'nın yabancı işgal yönetimlerinden kurtarılması gerekiyordu; Almanya'daysa yalnızca Habsburg imparatorunun nüfuzunun ge-

riletilmesi gerekiyordu, bu da biraz abartıyla söylendiği gibi, bir Alman-Alman iç savaşı pahasına gerçekleşmişti.[60] Bu iç savaş da süratle, askeri yoldan sonuçlandırıldı: 3 Temmuz 1866 tarihli Königgrätz (Sadová) Meydan Savaşı, küçük Alman ulus-devleti oluşumunun belirleyici tarihiydi. Prusya, küçük Piemonte-Sardinya'dan tamamen farklı bir çapta, bağımsız bir askeri güçtü. Almanya'nın birleşmesini uluslararası ortamda bilek gücüyle kabul ettirebilirdi; Piemonte ise kendisinin sürekli zayıf ortak rolünü oynadığı güçlü koalisyonların desteğine muhtaçtı.

Üçüncüsü. İtalya'da "yukarıdan" birleşme, Cavour'un (III. Napoléon'un Fransa'sıyla ittifak halinde) tamamen savaş meydanında, ama birincil olarak da müzakere masasında yürüttüğü gibi, güçlü bir ulusal halk hareketi tarafından desteklenmiş ve buna Almanya'dakine göre daha fazla kamusal tartışma eşlik etmişti. Gerçi İtalya'da devletin "aşağıdan" tamamen yeniden kuruluşu gerçekleşmedi ve Giuseppe Garibaldi gibi karizmatik bir öndere sahip ulusal devrimci hareket, "kitleleri" tamamen manipüle etti. Anayasa yapacak bir kurucu meclis toplanmadı. Piemonte-Sardinya'nın anayasası, yasaları ve büyük ölçüde Napoléon işgal döneminin valiler sistemine dayanan bürokratik düzeni, basitçe yeni devlete aktarıldı. Böyle bir Piemonte'leştirme direnişle karşılaştı. Almanya'da ise anayasal meseleler (geniş anlamda) yüzyıllardır siyasal hayatın odak noktasında yer almıştı. İtalya'da veya dünyanın başka bir yerinde bir benzeri bulunmayan, erken Modern Çağ'daki Kutsal Roma İmparatorluğu, zor yoluyla bir arada tutulan bir birlik olmaktan ziyade, tekrar tekrar pekiştirilen bir uzlaşma düzeniydi; aynı şey Viyana Kongresi'nde yaratılan ve oluşum halindeki bir ulusun devletsel çerçevesini oluşturmaya yönelen Alman Birliği (Deutsches Bund) için daha da geçerlidir. Alman anayasa geleneği ademi merkeziyetçi ve federal olma eğilimindeydi ve Prusya'nın ilkönce 1866'dan itibaren Kuzey Alman Birliği'ndeki, daha sonra 1871'den itibaren imparatorluktaki önder konumu bunu hesaba katmak ve güneydeki Prusya karşıtı sesleri dikkate almak zorundaydı. Yeni "İmparatorluk" için, federal devlet yapısı "varoluşunun merkezi gerçeği"ydi (Thomas Nipperdey).[61] İtalya'da bu süregiden Prusya/İmparatorluk ikiliğinin bir benzeri yoktu; Cavour'un Piemonte-Sardinya'sı tamamen İtalyan birlik devleti içinde eridi. İtalya'daki içsel sosyoekonomik gelişme farklılıkları da (günümüze

kadar) başat bir sorun olarak kaldı. Refah sahibi Kuzey ile yoksullaşmış Güney arasında hiçbir zaman bir birliğe ulaşılamadı.

Dördüncüsü. İtalya'da iç direniş daha büyüktü ve daha uzun sürdü. Alman prensleri maddi hediyeler aldılar ve halk da onları izledi. Buna karşılık, Sicilya'da ve yarımadanın güneyinde 1860'lı yıllar boyunca iç savaş hüküm sürdü; bu iç savaş kırsal alt sınıflar tarafından kimi yerel eşrafla ittifak halinde sürdürüldü. Resmi olarak *brigantaggio*'dan, yani haydut çetelerinin işlerinden söz ediliyordu. Savaş biçimleri gerilla karakterindeydi (pusu kurarak yapılan atlı saldırılar tipikti), kuzeyin ve yeni düzenin işbirlikçileri olarak kabul edilen herkes öncelikli kurbanlardı; ihtilalcilerin gaddarlığı ve karşıtlarının misillemeleri, dönemin "düzenli" olarak sürdürülen birleşme savaşlarından ziyade, 1808-1813 İspanya savaşının dizginsizliğini anımsatır. "Haydutlar savaşı"nda muhtemelen İtalya topraklarında 1848 ile 1861 yılları arasında yaşanan tüm diğer savaşlardan daha fazla insan ölmüştür.[62]

Dünyanın başka bölgelerinde de benzer olaylar yaşandı mı? Asyalı bir "imparatorluk kurucusu", bir Bismarck var mıydı? Asya'daki uzak bir paralel vaka, daha 1802 yılında Vietnam'ın İmparator Gia Long tarafından birleştirilmesiydi. Bu olay, günümüz Vietnam'ının toprak temelini oluşturdu. Ülkenin coğrafi olarak ortasında yer alan Huê'de hüküm süren Gia Long, iktidarı kuzeydeki (Hanoi) ve güneydeki (Saigon) güçlü yerel prenslerle paylaşmakla yetindi. Bu bir dezavantaj olmamalıydı. Daha zor olanı, (yeniden) inşa sürecinde, Vietnam'da Çin etkisiyle kök salmış güçlü merkezi bürokrasiden kaçınmaktı. Yeni imparatorluk, ordusunu da ihmal etti. Gia Long'un halefleri bu ihmalleri telafi edemediler. Bu da, birkaç on yıl sonra karşısında emperyalist Fransa'yı bulan Vietnam'ın zayıflığına yol açtı.[63] Saigon'un Fransızlar tarafından 1859 yılında işgal edilmesiyle başlayan kolonyal müdahale, bir Vietnam ulus-devletinin gelişmesini yüz yıldan fazla engelledi.

Evrimci Yoldan Özerkleşme

Bir imparatorluktan devrim yoluyla ayrılmanın yanı sıra bir başka yol daha vardır: 19. yüzyılda hiçbir zaman başarılamayan bu yolu, 20. yüzyılın barış döneminde ancak 1921 yılında Serbest İrlanda Devleti başardı: İmparatorluk çerçevesi devam ederken

yavaş yavaş özerkliği kazanmak ve hatta barışçıl yollardan ayrılmak. İsveç ve Norveç 1905 yılında, savaşmadan, içsel ihtilaçlar ve ciddi uluslararası gerilimler yaşamadan, hanedana dayalı birliklerini sona erdirdiler. Bu, otuz yıl süren bir yavaş yavaş siyasal yabancılaşma ve her iki tarafta ulusal kimlik oluşumu sürecinden sonra gerçekleşti. İsveç'te birlik için mücadele etmek isteyen belirleyici bir güç yoktu, kamuoyunun angajmanı çok zayıftı. Bu anlaşmalı ayrılma, birliğin daha küçük ortağı olan Norveç'in, halkoylamasıyla bağımsızlığına kavuşması biçiminde gerçekleşti. İsveç kralı da daha önce kendisine bir Danimarka prensi tarafından verilmiş Norveç tahtını kaybetti.[64]

Evrimci yoldan özerkleşmenin uzak arayla en önemli örnekleri Britanya İmparatorluğu içinde bulunur. Kanada kolonileri dışında, İngiliz göçmenlerin tüm yerleşim kolonileri, ABD'nin 1783 yılındaki devrimci bağımsızlaşmasından *sonra* ortaya çıktı: Avustralya 1788'den sonra adım adım, Cape eyaleti 1806'dan sonra, Yeni Zelanda 1840'tan sonra. Yerleşimcilerin olduğu kadar Londra'da imparatorluğun kaderini yönlendirenlerin de, Kuzey Amerika'daki bağımsızlık mücadelesinin deneyimleri üzerinde çalışacak zamanları vardı. Sonra imparatorluk içinde, Güney Rodezya'nın (daha sonraki Zimbabwe) 1965 yılında ayrılmasına kadar, bir daha İngiliz kökenli yerleşimcilerin bir ayaklanması görülmedi. 1830'lu yılların ikinci yarısında Kanada'da (1867 yılına kadar doğru adı İngiliz Kuzey Amerika'sıydı) kritik bir noktaya ulaşıldı. Bu tarihe kadar çeşitli vilayetlerde yerel oligarşiler yerlerinde sağlam duruyorlardı. Seçilmiş meclisler vardı, ama henüz finans üzerinde denetim sahibi bile değildiler. Ana çatışma hattı her ülkede hâkim olan tüccar aileleri ile vali arasındaydı. 1820'li yıllarda meclisler, giderek artan bir biçimde, oligarşiye karşı çıkan, siyasal yaşamı yavaş yavaş demokratikleştirmeye çalışan politikacıların forumu haline geldi. Bu politikacılar kendilerini her şeyden önce "bağımsız çiftçiler"in temsilcileri olarak görüyor ve aynı tarihteki (1829'dan beri ABD'de) "Jackson Demokrasisi"nin görüşlerine benzer siyasal görüşleri savunuyorlardı. 1837 yılında eşzamanlı olarak birden fazla şiddet içeren ayaklanma yaşandı; bu ayaklanmaların hedefi Britanya İmparatorluğu'ndan kopmak değil, tek tek kolonilerdeki egemen siyasi güçleri yıkmaktı. Spontane ayaklanmalar örgütlü bir isyan halinde birleşemediler ve acımasızca bastırıldılar.

Bu sırada Londra'daki hükümet her şeyi olduğu gibi bırakabilirdi.[65] Bunun yerine, Kanada'da yalnızca yüzeysel bir çatışma potansiyelinden daha fazlasının bir araya geldiğini gördü ve Lord Durham başkanlığında bir soruşturma komisyonu gönderdi. Durham Kanada'da uzun süre kalmadığı halde, 1839 tarihli *Report on the Affairs in British North America* (İngiliz Kuzey Amerika'sındaki Meseleler Hakkında Rapor) Kanada'daki sorunların derin bir analiziydi.[66] Bu rapor, Durham'ın tavsiyeleri sayesinde, Britanya İmparatorluğu'nun anayasa politikası tarihinde bir dönüm noktası oldu. Durham raporu, İspanyol-Amerikan bağımsızlık hareketlerinin ve 1822 tarihli Monroe Doktrini'nin üstünden yirmi yıl bile geçmemişken, ustalıklı bir siyasal yönetimle engel olunmazsa Amerika'daki emperyal egemenliğin günlerinin sayılı olduğu izlenimini yansıtıyordu. Durham aynı zamanda, 1820'li yılların sonunda hırslı bir reform döneminin başladığı Hindistan'daki en yeni deneyimleri, Amerika'ya aktarıyordu. Hindistan ve Kanada'da izlenen yollar tamamen farklıydı. Ne var ki, yaşayabilir bir imparatorluğun her zaman reformlara gereksindiğine dair temel düşünce, bundan böyle Britanya İmparatorluğu tarihinde bir daha ortadan kalkmadı. Lord Durham, İngiliz siyasal kurumlarının ilkesel olarak, denizaşırı yerleşim kolonileri için en uygun kurumlar olduğu ve bu kurumların, kolonyal uyrukların kendi kaderlerini giderek daha fazla belirlemelerine hizmet edeceği kanaatini formüle etti. Anavatan İngiltere'deki siyasal sistemin 1832 reformuyla demokratik bir biçimde açılmasından yalnızca yedi yıl sonra, çok ürkekçe olsa da, emperyal bağlamda bu radikal bir yeni yaklaşımdı. Lord Durham somut olarak bir "sorumlu hükümet"in, yani Westminster modeline göre yapılanmış, bir kabine seçebilen ve görevden alabilen bir avam kamarası kurulmasını öneriyordu.[67] Durham Raporu, küresel anayasa tarihinin en önemli belgelerinden biridir. Durham, yerleşimciler ile emperyal metropol arasında, dönüşmeye açık demokratik kurumsal çerçevesinde bir çıkarlar dengesi ilkesini yerleştirdi. Londra'dan gönderilen valilerle yerel temsil organları arasındaki güç ve görev dağılımının her defasında yeni baştan müzakere edilmesi gerekiyordu. Kimi alanlar, özellikle de harici ve askeri politika metropolün elindeydi; Kanada ve Avustralya yasaları, ancak Londra'daki parlamentonun onaylamasından sonra geçerlilik kazanıyorlardı. Daha önemlisi anayasa

politikasına ilişkin bir çerçevenin ortaya çıkmış olmasıydı; bu çerçeve dominyonlara (dönemin "sorumlu hükümet"inin kolonilere verdiği ad) birer ön-ulus-devlet olarak gelişme olanağı veriyordu.

Bu süreç Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'da özel biçimlerde gerçekleşti. Avustralya için de, birden fazla koloninin 1901 yılında federatif tarzda tek devlet halinde birleşmeleri, önemli bir dönüm noktasıydı. Dominyonlar ancak 1931 tarihli Westminster Tüzüğü ile (Güney Afrika bir istisnaydı) resmi olarak da bağımsız ulus-devletlere dönüştüler; kolonyal merkeze yalnızca simgesel olarak, her şeyden önce İngiliz monarkının devlet başkanı olduğunu tanımak suretiyle, bağlıydılar. 19. yüzyılın ikinci yarısının tamamında bu ülkeler aşama aşama siyasal demokratikleşme ve sosyal bütünleşme sürecinden geçtiler; bu süreç içsel ulus oluşumunun ve gecikmiş dışsal ulus-devlet oluşumunun birleşmesi olarak betimlenebilir. Liberal bir imparatorluk çerçevesindeki bu evrimci özerkleşme yolunda dünyanın kurumsal açıdan en istikrarlı ve sosyal politika açsından en ilerici devletlerinden bazıları ortaya çıktı; yine de bu devletlerin yerli halkları haklarından yoksun bırakılmış ve sınır dışına itilmişti.[68] Bu süreç daha I. Dünya Savaşı'ndan önce büyük ölçüde tamamlanmıştı.[69]

Özel Yollar: Japonya ve ABD

19. yüzyıldaki tüm ulus-devlet oluşumu örnekleri, bu üç yoldan birine sokulamaz. En sansasyonel gelişmelerden bazıları eşsiz örneklerdi ve onların bir benzeri ortaya çıkmadı. Asya'nın iki ülkesi hiçbir zaman büyük imparatorlukların parçası olmamışlardı ve bu yüzden, tıpkı Batı Avrupa gibi, emperyalizm karşıtı bir direnişe enerji harcamadan kendiliğinden girebilecek durumdaydılar: Bu iki ülke Japonya ve Siyam'dı.* İki ülke de zaten her zaman (Siyam örneğinde daha doğrusu 18. yüzyılın ortasından itibaren) dışişlerinde bağımsızdı ve hiçbir zaman Avrupa sömürgeciliğinin boyunduruğuna girmediler. Bu yüzden, *dışsal* egemenlik kazanma anlamında "yeni ulus-devletler" olarak değerlendirilip değerlendirilmeyecekleri tartışmalıdır. Her ne kadar bu iki ülke yabancı bir iktidara karşı mücadele etmek zorunda kalmasalar da, en başta

* Bugünkü Tayland - ç.n.

İngiltere, Fransa ve ABD olmak üzere Batılı güçlerin üzerlerinde uyguladığı muazzam gayriresmi baskı altında reformlar yaptılar. Her iki örnekte de reformların sebebi, Batılı olmayan devletlerin iç işlerine Batılıların müdahale etmesinin adeta doğal göründüğü bir dünyada, kendi topluluğunun ve kendi hanedanının bekası için duyulan kaygıydı. 1900 yılında Japonya dünyanın en sıkı bütünleşmiş ulus-devletlerinden biriydi: Adeta Fransız katılığında merkezi ve üniter bir yönetim sistemi, merkezi hükümetin talimatlarını uygulamaktan başka işlevi olmayan yerel makamlar, iyi işleyen bir iç pazar; Japonya'da en kuzeydeki Ainu'lar dışında etnik ve dilsel azınlık bulunmadığı için ve 19. yüzyılda birçok Avrupa ülkesine çok çektiren dinsel ve hatta mezhepsel çatışmaların bile tamamen yokluğu nedeniyle olağanüstü yüksek bir kültürel homojenlik vardı. Bu sıkı tekbiçimlilik, 1868 yılında başlayan ve Meiji Reformu ya da Meiji Restorasyonu denilen kapsamlı bir reformlar sürecinin ürünüydü. Bu örnek, tüm 19. yüzyıldaki en dikkat çekici ulus inşa örneklerinden biriydi, bazı açılardan Almanya'daki gelişmeden daha dramatikti.

Ne var ki bu süreç toprakların genişlemesiyle bağlantılı değildi. Japonya 1894 yılına kadar, Çin'e ait Tayvan Adası'na 1874 yılında yaptığı başarısız deniz harekâtı sayılmazsa, takımadasının dışına müdahale etmedi. Japonya 1630'lu yıllarda kendini dışa kapamasının bir sonucu olarak, 1854 yılına kadar bildik anlamda "dış politika" faaliyeti yürütmedi. Kore ile diplomatik ilişkileri vardı ama Çin'le yoktu; diplomatik ilişki kurduğu tek Avrupa ülkesi (17. yüzyılda Güneydoğu ve Doğu Asya'da en belirgin Avrupalı güç olan) Hollanda'ydı. Bunun nedeni gerçek bir egemenliğin bulunmayışı değildi. Japonya erken Modern Çağ dünyasında "oyuna katılmak" *isteseydi*, hiç kuşkusuz –Çin gibi– egemen bir aktör olarak, Avrupa'da bile kabul görürdü. Demek ki, Japonya örneğinde dışsal ulus-devlet oluşumu, ülkenin 1850'li yılların başında "dışa açılması"ndan sonra uluslararası sahnede yavaş yavaş kendine bir rol aramaya başlaması anlamına geliyor. Ülke içinde Meiji Reformu'na kadar, 1600 yılında Hideyoshi Toyotomi ve özellikle Tokugava Ieyasu gibi savaşçı yerel prensler tarafından ana hatlarıyla kurulan ve yürütülen akıllı politika sayesinde, 17. yüzyılın sonuna dek, Japonya'da o tarihe kadar ulaşılan en yüksek bütünleşme yoğunluğunda bir siyasal sistem hüküm sürüyordu. Bu düzenin

topraksal veçhesinin Avrupalı kategorilerle kavranması kolay değildir. Ülke, her birinin başında bir prensin (*daimyō*) bulunduğu yaklaşık 250 prensliğe (*han*) bölünmüştü. Bu *daimyō*'lar tamamen bağımsız yerel hükümdarlar değillerdi. Bölgelerini özerk bir tarzda yönetiyorlardı, ama tüm prensliklerin en güçlüsüne, *şogun*'un yönetimindeki Tokugava'ya *fief* benzeri bir ilişkiyle bağlıydılar. Bu makamların meşruiyetinin teminatı ise, Kyoto'daki tamamen güçsüz bırakılmış imparatorluk sarayındaydı. Edo'daki (Tokyo) *şogun* ise, dini işlevleri olmayan ve bir hükümdar aurasına sahip olmayan, dünyevi bir figürdü. Tanrı'nın inayeti ya da "göklerin vekâleti" gibi bir teoriye yaslanamazdı. *Daimyō*'lar bir zümre olarak örgütlenmemişlerdi. Tamamlanmış bir formasyon halinde büyük efendinin karşısına çıkabilecekleri bir meclis yoktu. İlk bakışta çok parçalanmış görünen ve Kutsal Roma İmparatorluğu, hatta Alman Birliği döneminde Avrupa'nın ortasındaki yamalı bohçayı andıran sistem, prenslerin Edo'daki *şogun* sarayında dönüşümlü olarak başkanlık yapmaları yükümlülüğüyle, tüm Japonya'da bütünleşmişti. Bu rotasyon sistemi şehirlerin gelişmesine ve özellikle Edo'da şehirli bir tüccar sınıfın yükselmesine katkıda bulundu. Ulusal bir pazarın gelişmesi daha 18. yüzyılda çok ilerlemişti. Bu yüzden daha erken Modern Çağ Japonya'sında bir gümrük birliğinin işlevsel eşdeğeri bulunuyordu.

Japonya'daki siyasal nüfuz sahibi elitler, Almanya'nın kuzeyindeki siyasal elitlerle eşzamanlı olarak, hızla değişen bir dünyada küçük devlet ayrılıkçılığının sürdürülemezliğini kavradılar. Bu durum Japonya'da tüm tarafların gönüllü olarak katıldığı federatif bir çözüme yol açmadı. Çözüm, yerel prensliklerin kendilerini ortadan kaldırmalarıyla gerçekleşti. Bu koşullarda yalnızca tek bir hegemonyal inisiyatif düşünülebilirdi. Adalar ülkesi şimdi, Tokugava yönetimiyle (*bakufu*) daha yerleşim bölgesinin sınırlarında Japonlar tarafından siyasal olarak birleştirilmişti. Soru, merkezileşme itkilerinin kimden geleceğiydi. Dönüşümün sahipleri nihayetinde *bakufu* adamları değil, Güney Japonya'daki periferi daimyalıkları Choshu ve Satsuma'daki samurayların, yani ayrıcalıklı hizmet aristokrasisinin içindeki çevreler oldu. Ülkenin coğrafi ve siyasi periferisinden gelip, o zamana kadar yalnızca törensel bir önemi olan imparatorun da desteğiyle, başkentteki iktidarı ele geçirdiler. 1868 tarihli Meiji Restorasyonu, yüzyıllar süren suskunluğun ardından

imparatorluk ailesinin otoritesinin yeniden kurulması ve genç imparatorun özenle seçilmiş hükümet sloganı "Meiji" ("aydınlanmış iktidar") altında siyasal sistemin merkezi pozisyonuna getirilmesi nedeniyle bu adı almıştır. İsyancı samuraylar ne geleneksel siyasal düşünüş tarzında ne de demokratik işlemlerle meşruiyet bulabilirlerdi. İmparatorun adına hareket etme kurgusu ya da iddiasının ardında katıksız bir gasp yatıyordu. Bu konuda, birkaç yıl içinde Japonya'da politika ve toplumda radikal bir dönüşüme yol açan tam bir devrim söz konusuydu. Bu devrim de, toplumsal muhafazakâr etkileri bulunması ya da devrimci bir halk hareketini önlemesi anlamında "yukarıdan" bir devrim değildi. Modernleşmeci samuraylar kısa süre içinde tüm ayrıcalıklarıyla birlikte samuray statüsünü ortadan kaldırdılar. Bu yüzden tüm dünyada, 19. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiş ve kökleri en derine işlemiş devrimi budur denebilir. Bu devrim terör ve iç savaş yaşanmadan gerçekleşti. Bazı daimyatlıklarda onlara karşı direniş gösterildi, bu direniş askeri yollardan kırıldı, ama dramatik olaylar ve şiddet açısından, 1866 Prusya-Avusturya Savaşı'nın, 1871 Alman-Fransız savaşının ya da bir tarafta Piemonte ve Fransa'nın, diğer tarafta Avusturya'nın bulunduğu Kuzey İtalya savaşının değil yanına, uzağına bile yaklaşmıyordu.[70] *Daimyō*'lar kısmen ikna edildiler, kısmen baskı altında tutuldular, kısmen de parayla uzlaştırıldılar. Kısacası, Japonya'da nispeten az şiddet kullanılarak, çok kapsamlı değişiklikler başarıldı – Avrupa devletler sistemi dışındaki yalıtılmış bir alanda, ama kayda değer askeri bir müdahale olmadan ve kolonyal tahakkümün hiç söz konusu olmadığı bir yerde, içsel ve dışsal ulus oluşumunun barışçıl yoldan yakınsamasıydı bu.[71]

Avrupa'nın güçler politikasından yalıtılmış olmaları Japonya ve ABD'yi birleştirdi. Yoksa, siyasal yörüngeler farklıydı. ABD'de yıkılması gereken "feodal" yapılar yoktu. Kuzey Amerika'nın asiler devleti daha 1778 yılında Fransa, 1783 yılında da bir zamanki emperyal anavatanı İngiltere tarafından diplomatik olarak tanınmıştı. Bu yüzden ABD başlangıçtan itibaren dışarıya göre egemen bir devletti; ülke içinde de farklı düzlemlerde dikkati çekecek ölçüde iyi entegre olmuştu, siyasal elitlerinin birlikçi yurttaşlık bilinci tarafından taşınıyordu ve modern dünyayla her bakımdan akran görünüyordu. Umut dolu ilk adımların sürekli ve uyumlu bir ulusal gelişmeyle sonuçlanmayışları, 19. yüzyılın en büyük paradokslarından

biridir. Tam da, eski dünyanın militarizmini ve Makyavelist reel politikasını geride bıraktığına inanan bir ülkede, 1815 Napoléon Savaşları ile I. Dünya Savaşı'nın başlaması arasındaki dönemin en büyük ikinci şiddet aşırılığı yaşandı (en büyüğü Çin'de, 1850-1864 yıllarındaki Taiping Devrimi'ydi.) Bunun *neden* böyle olduğunu, burada irdeleyemeyiz. Her halükârda siyasal ve hukuksal açıdan denetlenemeyen batıya doğru yayılma ve bir yanda Güney devletlerindeki köleciliğe dayalı toplumla diğer yanda Kuzey'deki özgür emek kapitalizminin birbirinden giderek uzaklaşması, süreci on bir Güney devletinin ayrılmasının tesadüfi değil, yapısal olarak "programlanmış" bir olay olduğu bir noktaya doğru götürdü.[72] Bu noktaya 1861 yılında, yani İtalyan birliğinin tamamlanmasının ve Almanya'da 1871 yılında imparatorluğun kuruluşuyla sonuçlanan siyasal-askeri dinamiğin (1862 yılında) başlamasının zamansal olarak çok yakınında varıldı. Amerikan İç Savaşı'nın ön tarihinde, pek çok şeyin Bismarck ve Cavour gibi insanların taktik becerilerine ve gözü kara talihlerine bağlı olduğu İtalyan ve Alman birleşme süreçlerindekinden çok daha yazgısal bir iç mantık vardı. 1850'li yılların ikinci yarısında Güney'in ayrılması gitgide kaçınılmazlaşıyordu.

Bu ayrılmayla her şeyden önce üniter ABD ulus-devleti zarar gördü. Tarihsel gelişmelerin geleceğe açıklığı daha ziyade büyük tartışmalar *sonucunda* önem kazanır. 1886 Königgrätz Savaşı'nın arifesinde, birçokları, hatta çoğunluk, Avusturya'nın bu savaşı kazanmasını bekliyordu. Neden Prusya'nın kazandığı daha sonra anlaşıldı: Moltke'nin hareketli saldırı stratejisi, daha iyi silahlanmış bir piyade ve Prusya'nın zorunlu askerlerden oluşan ordusunun yüksek eğitim seviyesi belirleyici faktörlerdi. Yine de sonuç kıl payı alınmıştı. Benzer şekilde, Amerikan İç Savaşı askeri bir yenişmezlik durumuyla sona erseydi ne olurdu, diye fikir jimnastiği yapmak hiç de yersiz değildir. *O zaman* Kuzey, Union'ın [Güney] ayrılmasını kabul etmek zorunda kalacaktı. Güney'deki konfederasyon, barışçıl koşullar altında gelişmeye devam etme olanağı bulsaydı, köleci rejim Kuzey Amerikan toprağında zengin ve uluslararası nüfuz sahibi ikinci bir büyük güç olacaktı – 1862 yılında İngiltere'nin liberal hükümeti bile, savaşın akışı içinde bir hayal haline gelen bu ihtimali sevmeye başlamıştı.[73] Daha Polonya (1830, 1867) ve Macaristan'da (1848-1849) başarısızlığa uğrayan ulusal ayaklanmalardan önce, Güney devletlerinin akim kalan ayrılması,

19. yüzyılda başarısızlığa uğramış devlet bağımsızlığı hamlelerinin en dramatik örneğidir.

İç Savaş'ın 1865 yılında sona ermesinin ardından Birleşik Devletler'in bir anlamda yeniden kurulması gerekti. Liberal bir İtalya'nın 1861'de (güçlükle) kurulmasıyla hemen hemen aynı yılda, Japonya'da 1868'den sonra yaşanan Meiji dönüşümüyle ve Almanya'da "içsel imparatorluk kuruluşu" ile aynı tarihlerde, üniter bir devlet olarak kurulan ama içsel olarak uzun süre birleşemeyen ABD, ulus inşasının yeni bir evresini başlattı. Güney'in *Reconstruction* denilen dönemde (1867-1877) yeniden dahil edilmesi, batıya doğru yeni bir yayılma dalgasıyla örtüştü. Bu konuda da ABD iç ulus oluşumunun en yoğun evresinde üç bütünleşme süreciyle *eşzamanlı* olarak başa çıkması gerektiği için eşsiz bir örnek oluşturdu: Bu süreçler (1) eski kölecilik bölgelerinin katılması; (2) yavaş yavaş kapanan sınır bölgesinin ardındaki Orta Batı'nın ilhak edilmesi ve (3) milyonlarca Avrupalı göçmenin topluma alınmasıdır. 1865'ten sonra ulus-devlet ABD'nin yeniden kuruluşu en çok hegemonyal birleşme modelini anımsatır. Tamamen güç politikası açısından bakıldığında Bismarck, Almanya'nın Lincoln'üydü; elbette hiç kimsenin kurtarıcısı değildi. Askeri açıdan teslim olmuş bir iç savaş düşmanının yeniden entegre edilmesi, ABD'de politik sistemi değiştirmeden, geleneksel anayasa gelişmesinin sınırları içinde gerçekleşti. Bu da anayasacılığın ABD'nin siyasal kültüründe işgal ettiği simgesel merkezi yeri izah ediyor. Dünyanın en büyük anayasalarından en eskisi, aynı zamanda en istikrarlı ve entegrasyona en açık olanıydı.

Yalnız Kalan Merkezler

Nihayet, 19. yüzyılda yeni karşılaşılan bir durum dikkat çekiyor: Emperyal merkezin yalnızlaşması. 1945'ten sonraki dekonolizasyon sırasında birçok Avrupa ülkesi, Fransa, Hollanda, Belçika, İngiltere ve Portekiz artık bir imparatorluklarının olmadığı gerçeğiyle yüzleştiler. Büyük Britanya, Amerika'nın kaybını Hindistan'daki pozisyonunu sağlamlaştırarak ve Hint Okyanusu'nda başka sömürgeler ve üsler kazanarak dengeleyemeseydi, kaybedilen Amerikan bağımsızlık savaşından hemen sonra handiyse böyle bir duruma düşecekti. İspanya'nın böyle bir şansı

yoktu. Amerikan Cumhuriyetleri'nin bağımsızlaşmasından sonra İspanya'ya yalnızca Küba ve Filipinler sömürgeleri kaldı. Özellikle de Küba, kazançlı bir sömürge olarak geliştiği halde, İspanya 1820'li yıllardan itibaren bir dünya imparatorluğunun merkezi olmaktan, Avrupalı bir ulus-devlete dönüşme göreviyle karşı karşıyaydı: Bu da yayılmacı değil, daha çok daralmacı bir ulus-devlet oluşumu tarzıydı. İspanya yarım yüzyıl boyunca bu konuda pek başarı sağlayamadı. Politik koşullar ancak 1874 yılında istikrar kazandı, ne var ki 1898 yılında ABD'yle savaşın yenilgisi Filipinler ve Küba'nın da kaybına yol açınca, yeniden türbülansa girdi. 19. yüzyılın gerçek kaybeden emperyal gücü, Boğaziçi'ndeki ve Sarı Deniz'deki "hasta adamlar" değil, İspanya'ydı. Küba, Porto Riko, Filipinler ve Pasifik adası Guam, yağlı kolonyal ganimetler olarak ABD'nin eline geçti; savaşa hiç katılmamış olan Alman İmparatorluğu, bir sırtlan gibi kendi payını kapmaya çalıştı.[74] İspanya, İngiltere'nin kendisini ABD'ye karşı desteklememesinden hayal kırıklığına uğramıştı – ve Başbakan Lord Salisbury 1898 Mayıs'ında yaşayan ve ölen uluslar hakkında bir konuşma yapınca, bu konuşmayı üstüne aldı. İspanyol iç politikası onlarca yıl boyunca "1898" travmasının etkisi altında kaldı.[75]

Portekiz'de de durum aynıydı ama biraz da farklıydı: Brezilya'nın bağımsızlığa kavuşmasıyla, Portekiz İmparatorluğu Angola, Mozambik, Goa, Macau ve Timor'dan ibaret kaldı. Bu durum, İspanya'nın dünyadaki pozisyonunun küçülmesinden daha az etkileyiciydi. Yine de imparatorluğun nüfusu 1820 yılında 7,3 milyon iken 1850 yılında 1,65 milyona düştü.[76] Yalnızca Afrika'daki bölgeler önemlerini biraz korudular. 1890 yılında İngiltere'nin Angola ile Mozambik arasındaki bölgelerin ayrılmasını talep etmesi, ağır bir darbe oldu. Yine de Portekiz, Afrika'da, "üçüncü" bir imparatorluğun inşasında tamamen başarısız kalmadı. Şimdiye kadar genellikle yalnızca sahile yakın kesimlerine Portekizlilerin yerleştiği Angola ve Mozambik, bundan böyle, uluslararası hukukta o dönemde kullanılan deyimle *effective occupation*'a (fiili işgal) maruz kaldılar.[77] Bu yüzden, Amerika'nın kaybedilmesinden sonra, Avrupa'daki ilk post-emperyal ülke Portekiz'den çok İspanya'ydı. Yaklaşmakta olan "emperyalizm çağı"nda Cortés'in ve Pizarro'nun ardılları, imparatorluk olmadan geçinmeyi güçbela öğrenmek zorundaydılar.

Bugün hâlâ var olan ulus-devletlerden hangilerinin 1800 ile 1914 arasında tüm dünyada ilk kez ortaya çıktıkları sorulursa, şöyle bir döküm yapılabilir: İlk dalgada 1804 ile 1832 arasında Haiti, Brezilya İmparatorluğu, İbero-Amerika Cumhuriyetleri, Yunanistan ve Belçika oluştu. İkinci bir dalgada, yüzyılın üçüncü çeyreğinde hegemonyal birleşme yoluyla Alman İmparatorluğu ve İtalya Krallığı ortaya çıktı. 1878 yılında Berlin Kongresi'nde Büyük Güçler, eskiden Osmanlıların egemenliğindeki Balkan bölgelerinde yeni devletler yarattılar. 1910 yılında yaratılan Güney Afrika Birliği, Büyük Britanya ile diğer dominyonlara göre daha gevşek ilişkilere sahip *de facto* bir bağımsız devletti. Dominyonların gerçeklik ile uluslararası hukukun kurguları arasındaki statüsünü belirlemek zordur. 1870 yılında kendi iç işlerini temsili demokrasi organlarıyla düzenlediler, ama henüz uluslararası hukuk açısından egemen değillerdi. Onlarca yıl süren anlaşmalı bağımsızlık sürecini I. Dünya Savaşı'nda büyük ölçüde tamamlamışlardı. Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın –gönüllü olmaktan çok zorunlu kalarak– insan ve ekonomik yardım yoluyla müttefiklerin zaferine sağladıkları muazzam katkı, onları 1918'den sonra artık sözde-koloniler olarak tutmayı imkânsız kılıyordu. I. Dünya Savaşı'nın arifesinde dünyada var olan yeni ulus-devletlerin hepsi "kan ve demir"le ortaya çıkmamıştı. Almanya, İtalya ve ABD öyleydi, ama diğerleri, Japonya, Kanada ve Avustralya öyle değildi.

3 İmparatorluklar: Onları Bir Arada Tutan Nedir?

İmparatorluklar Yüzyılı

19. yüzyılda Avrupa'da bile bir imparatorluklar dünyasından çok az sayıda *yeni* ulus-devlet ortaya çıkabildi. Asya'ya ve Afrika'ya baktığımızda manzara daha da kötüydü. Bu kıtalarda imparatorluklar zaferlerini ilan ediyordu. 1757-1764 (Plassey ve Buksar muharebeleri) arasında Hindistan'da East India Company ilk kez askeri bir büyük güç olarak ortaya çıktığında ve 1910-1912 yıllarında orta büyüklükte iki önemli devlet, Kore ve Fas eşzamanlı olarak kolonyal imparatorluklar tarafından ilhak edildiğinde, her iki kıtadaki bağımsız siyasal birimlerin sayısı tarihte örneği olmayan bir biçimde azaldı. 18. yüzyılın ortasında Afrika'da ve Asya'nın

küçük parçalar halinde örgütlenmiş bölgelerinde, örneğin Babürlü İmparatorluğu'nun dağılmasından sonraki Hindistan'da, Cava'da ya da Malay Yarımadası'nda yer alan bu türden birimlerin –krallıklar, prenslikler, sultanlıklar, kabile federasyonları, şehir devletleri vb.– sayısını tam olarak vermek adeta imkânsızdır. Modern Batılı bir devlet kavramı böylesi çok merkezli, kendi içinde hiyerarşik olarak kademelenmiş siyasal dünyalara uygun düşemeyecek kadar köşeli ve keskindir. Yine de şu kadarını söyleyebiliriz: Afrika'da daha 1800'de var olan, tahminen binlerce siyasal birimin yerini, yüz yıl sonra Fransızların, İngilizlerin, Portekizlilerin, Almanların ve Belçikalıların ayrı yönetilen yaklaşık kırk kolonyal bölgesi aldı. Afrika'nın sömürgeci güçler tarafından sözüm ona "bölünmesi", Afrikalı bakış açısıyla bunun tamamen zıddıydı: İktidar alanları acımasızca birleştirilmiş ve yoğunlaştırılmış, devasa bir siyasal mıntıka temizliği yapılmıştı. 1879 yılında kıtanın yüzölçümünün hâlâ yüzde 90'ı Afrikalılar tarafından yönetilirken, bu oran 1912 yılında çok küçük bir miktara inmişti.[78] O tarihte kıtanın tamamında, ulus-devlet olma kıstaslarını yerine getiren tek bir siyasal yapı bulunmuyordu. Sadece, etnik açıdan heterojen, idari açıdan zayıf entegre olmuş bir ülke olan ve nihayetinde (1909 yılında hastalanıncaya kadar) İmparator II. Menelik'in üstün kişiliğiyle bir arada tutulan Etiyopya, yine de dış politikada bağımsız bir aktördü; birden fazla Avrupa büyük gücüyle anlaşmalar imzalamıştı ve onların göz yummasıyla "bağımsız bir Afrika emperyalizmi"ni hayata geçiriyordu.[79]

Asya'da güç yoğunlaşması bu kadar şiddetli değildi, yine de burası *eski* imparatorlukların oluştuğu kıtaydı. Burada da büyükler küçükler üzerinde zafer kazandı. Hindistan tarihinde ilk kez 19. yüzyılda tüm alt kıtayı kaplayan bir merkezi güce tabi oldu. 1700'deki en geniş haliyle Babürlü İmparatorluğu'nun bile topraklarına katamadığı, alt kıtanın en güneyi, Britanya İmparatorluğu'nun denetiminden kaçamadı. Endonezya adalarında Hollandalılar, aristokratların yürüttüğü 1825-1830 Cava ayaklanmasından sonra, yavaş yavaş yerli prenslere hâlâ belirli bir işbirliği alanı bırakan "dolaylı yönetim"den, doğrudan doğruya, yani merkezileştirici ve homojenleştirici iktidara geçtiler.[80] Çarlık Rusya'sı 1855'ten sonra Hazar Denizi'nin doğusundaki ("Türkistan") ve Amur Nehri'nin kuzeyindeki ve güneyindeki muazzam bölgeleri ele geçirdi; Buhara ve Hive İslami emirliklerinin bağımsızlığına son verdi. Son

olarak Fransızlar 1897 yılında (kendisi de tarihsel Cochinchina, Annam ve Tonkin bölgelerinden oluşan) Vietnam'ı, Kamboçya ve Laos'la "Hindiçin" (*Indochine*) adı altında birleştirdiler; bu oluşumun, tarihsel temelleri yoktu. 1900 yılında Asya imparatorlukların pençesindeydi.

Çin'in kendisi de bir *imparatorluk*'tu ve öyle de kaldı. Yeni ulus-devlet Japonya 1895 yılında Tayvan'ı Çin'den alıp ilhak ederek kendisi de Batılı örneklerin yöntemlerini uygulayan bir kolonyal güç haline geldi ve çok geçmeden Panasya önderliğine dair jeopolitik vizyonların peşine düştü. Yalnızca Siyam ve Afganistan netameli bir bağımsızlığı korudular. Ne var ki Afganistan bir ulus-devletin tam tersiydi; gevşek bir kabile federasyonuydu – ve bugüne kadar da öyle kaldı. Siyam ileri görüşlü monarkının 19. yüzyılın ortasında itibaren yaptığı reformlar sayesinde hem içsel hem de dışsal olarak bir ulus-devletin birden fazla vasfını kazanmıştı; ama henüz milliyetçiliği olmayan bir ulustu. Resmi ve kamusal anlayışta millet, mutlakıyetçi krala sadakat gösterenlerden oluşuyordu. Özel bir Tai kimliğine ya da yurttaşlar topluluğu olarak ulusa dair düşünceler ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında yayılmaya başladı.[81]

Asya ve Afrika için 19. yüzyılın bir ulus-devletler yüzyılı olması Avrupa'ya göre daha da az söz konusuydu. Daha önce herhangi bir yüksek otoriteye tabi olmayan, bağımsız yapılar imparatorluklar tarafından yutuldu. I. Dünya Savaşı'ndan önce tek bir Afrika ve Asya ülkesi bile böyle bir emperyal tutsaklıktan kurtulamadı. 1882 yılından itibaren İngilizler tarafından yönetilen Mısır, 1922 yılında oldukça geniş kapsamlı (ama aynı tarihte İrlanda'dakinden daha sınırlı), Avrupa tarzı bir anayasacılığı temel alan bir öz yönetime kavuştu. Onlarca yıl boyunca tek örnek olarak kaldı. Afrika'da dekolonizasyon süreci ancak Libya'da 1951 yılında ve Sudan'da 1956 yılında başladı. Ortadoğu'da Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla birlikte, Milletler Cemiyeti'nin gözetimi altında İngiltere ve Fransa tarafından pratikte birer sömürge valiliği muamelesi gören "manda bölgeleri" ortaya çıktı. Daha sonra bu bölgelerden; 1932 yılında Irak'la başlamak üzere Asya'nın ilk yeni devletleri oluştu; hepsi de son derece zayıf, sürekli dışarıdan "korumaya" muhtaç yapılardı. Asya'nın ilk yeni, kendi tarihinden zaten yüksek bir bütünleşme düzeyi getiren ulus-devleti, 1945 yılında

Japonya'nın çökmesinden sonra birdenbire sömürgeci efendilerini yitiren Kore olabilirdi. Ne var ki, yeni başlayan Soğuk Savaş'ta ülkenin ikiye bölünmesi "normal" bir gelişmeyi engelledi. Avrupalı imparatorlukların Asya'dan gerçekten geri çekilmeleri ancak 1947 yılında (Filipinler'in ABD'den bağımsızlaşmasından bir yıl sonra) Hindistan Cumhuriyeti'nin ilanıyla başladı. II. Dünya Savaşı'ndan yirmi yıl sonrası, Asya ve Afrika için gerçek bir ulus-devletlerin bağımsızlığı dönemiydi. Bu bağımsızlık geç kolonyal dönemde çeşitli ölçülerde önceden hazırlanmıştı: Filipinler'de ve Hindistan'da yoğun bir hazırlık olmuştu, ama Burma, Vietnam ya da Belçika Kongo'sunda hiç de öyle değildi. 19. yüzyılda ulus-devlet halinde bağımsızlaşmanın kökleri 1885 yılında Ulusal Kongre'nin tüm Hindistan'daki ılımlı milliyetçilerin toplanma havuzu olarak ortaya çıkmasına kadar geri izlenebilir.

Tüm bunlar basit bir sonuca vardırıyor: 20. yüzyıl ulus-devletin büyük dönemiydi, 19. yüzyılda iktidarın dünya çapında başat teritoryal örgütlenme biçimi henüz ulus-devlet değil, imparatorluktu.[82]

Bu bulgu çok yaygın olan "istikrarlı ulus-devletler *versus* istikrarsız imparatorluklar" sözü hakkında kuşku doğmasına yol açıyor. Bu söz milliyetçi retoriğin, ulusun doğal ve kökensel bir şey olduğu, buna karşılık, kendisinden özgürleşilen imparatorluğun ise yapay bir zor ilişkisi olduğu temel fikrine dayanıyor. Daha Çin'in ve Batı'nın antik çağlarında geliştirilmiş olan, imparatorlukların çevrimsel bir yazgısı olduğu anlayışı, optik bir yanılsamadır. İmparatorluklar nasıl olsa *günün birinde* çöktükleri için, bu çöküşün çok erken bir tarihteki *nüvelerinin* keşfedildiğine inanılıyor.[83] Nispeten yeni bir fenomen olan ulus-devlet örneğinden farklı olarak, imparatorluklar örneğinde binlerce yıl boyunca çöküşler hakkında çok fazla deneyim malzemesi toplandığı için, bu malzemelere tercihen daha çok dikkat ediliyor. 19. yüzyıl Avrupalıları Asyalı kara imparatorluklarının çöküşünü horgörüyle, zafer sevinciyle ya da hüzünle öngörüyorlardı; bu imparatorlukların modern çağın keskin uluslararası rekabetinde hayatta kalma yetenekleri olmadığı düşünülüyordu. Bu kehanetlerin hiçbiri doğru çıkmadı. Osmanlı İmparatorluğu ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra dağıldı. Çar'ın sonunun kötü bittiği ve Hohenzollern'li kuzeninin sürgünde odun kestiği tarihte hâlâ bir Osmanlı sultanı vardı. Günümüzde Osmanlı araştırmaları alanı, değer yüklü "gerileme" sözcüğünü sözlüğün-

den çıkarmak gerektiği konusunda görüş birliği içindedir. Çin'de 1911 yılında monarşi çöktü, ama kırk yıl süren karışıklıktan sonra Çin Komünist Partisi 1949 yılında imparatorluğu, nerdeyse 1760 yılında Qing İmparatoru Qianlong'un yönetiminde ulaştığı maksimal teritoryal alanda yeniden kurmayı başardı.

Varoluşunu tehdit eden (özellikle Macaristan'da güçlü yaşanan) 1848-1849 devrimini ve 1866 Prusya yenilgisini atlatmayı başaran Habsburg İmparatorluğu gibi, diğer imparatorluklar da 19. yüzyılda tehlikeli meydan okumalarla başa çıktılar: Çin'de Taiping Ayaklanması (1850-1864) ve imparatorluğun birliği için daha tehlikeli olan Müslüman ayaklanmaları (1855-1873); Çarlık Rusya'sında Kırım Savaşı'ndaki yenilgi (1856). En ağır darbeyi Osmanlı İmparatorluğu Rusya'yla yaptığı imparatorluklar arası savaşta (1877-1878) aldı. Balkanlar'ın büyük bir bölümünü kaybetti. Balkanlar, Türk yoğun Anadolu'ya göre jeopolitik açıdan imparatorluğun asıl ağırlık noktasını oluşturduğu için, Latin Amerika'nın bağımsızlığından sonra 19. yüzyılda hiçbir imparatorluğun başa çıkmak zorunda kalmadığı bir müdahaleydi bu. Yine de imparatorluğun gövdesi onlarca yıl ayakta kaldı ve nispeten istikrarlı ve krizlerden muaf bir ulus-devleti, 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni yapısal olarak hazırlayan içsel gelişmelerden geçti. Buna, Avrupalı kolonyal imparatorlukların *iki* dünya savaşını da atlatma yetenekleri de eklenirse, imparatorlukların kırılganlıklarından ziyade, direnme güçleri ve kendilerini yenileme yetenekleri daha fazla dikkat çekiyor. İmparatorluklar, her birinin farklı oluşum dönemlerinden yola çıkılırsa, 15. (Osmanlı İmparatorluğu), 16. (Portekiz, Rusya) ya da 17. yüzyılın (İngiltere, Fransa, MÖ 3. yüzyılda başlayan bir emperyal tarihin vardığı nokta olarak Qing hanedanı Çin'i) "kalıntıları" olarak, modern döneme uzandılar. Erken 20. yüzyılın bakış açısından, bu imparatorluklar, Katolik Kilisesi'nin ve Japon monarşisinin yanı sıra dünyanın en eski siyasal kurumlarıydılar.

İmparatorluklar bir yandan hatırı sayılır kolonyal güçlere, diğer yandan değişen koşullara uyum sağlama yeteneğine sahip olmasalardı, uzun ömürlü olamazlardı. Hatta içlerinden en başarılıları –19. yüzyılda Britanya İmparatorluğu– bu koşulları kendi büyük uzamlarında belirleyici ölçüde şekillendirebilecek durumdaydılar. Koşulları onlar koydular, daha sonra başkaları bu koşullara tepki vererek uyum sağlamak zorunda kaldılar.

Tipler: İmparatorluk Versus Ulus-Devlet

Bir imparatorluğu bir ulus-devletten *tipolojik açıdan* ayıran nedir? Olası bir ayırt etme kıstası her bir örnekteki, onları taşıyan ya da bir fikir olarak savunan elitlerin bakış açılarıdır, başka bir deyişle: Bu iki siyasal düzen biçiminden birinin lehine getirilen gerekçelendirme yapılarıdır.[84]

Birincisi. Ulus-devlet kendisini, benzer olarak yapılanmış diğer ulus-devletlerle arasında çizilmiş, net olarak sabitlenmiş sınırlarla çevrili olarak görür. İmparatorluk daha az net olarak belirlenmiş dış sınırlarını, "yabanlık" ve/veya "barbarlık" ya da başka bir imparatorlukla karşılaştığı yerde bulur. İmparatorluk komşu imparatorlukla arasına bir tampon bölge çekmeyi sever. İmparatorluklar arasındaki tampon bölgesiz sınırlar çoğu zaman askeri açıdan aşırı güvenlileştirilir (Balkanlar'daki Habsburg-Osmanlı sınırı; Almanya ve Kore'de Sovyet ve Amerikan imparatorlukları arasındaki sınırlar).[85]

İkincisi. İdeal durumda bir ulusa denk düşen ulus-devlet, homojen ve bölünemez olduğunu öne sürer. Buna karşılık imparatorluk heterojenliği ve her türden farklılıkları vurgular ve kültürel entegrasyonunu yalnızca emperyal bir elit tabakanın en üst düzeyinde arar. Kara imparatorluklarında da merkez ve periferiler birbirlerinden açıkça ayırt edilebilirler. Periferiler de kendi aralarında sosyoekonomik gelişme düzeyi ve merkezden tahakküm edilme yoğunluğu (doğrudan/dolaylı iktidar, hükümranlık) kıstaslarına göre ayrılırlar. Merkezin önceliğine kriz dönemlerinde de, en kötü durumda periferiler *olmadan* hayatta kalma yeteneğine sahip olduğu varsayıldığı sürece bağlı kalınır – bu modern dönemde geniş ölçüde kanıtlanmış bir görüştür.

Üçüncüsü. İster demokratik ister alkışla onaylanan otoriter bir yapıda olsun, anayasa biçiminden bağımsız olarak ulus-devlet siyasal iktidarın "aşağıdan" meşrulaştırılması fikrini korur. İktidar ancak ulusun ya da halkın çıkarlarına hizmet ettiği sürece meşrudur. İmparatorluk ise, 20. yüzyılda bile "yukarıdan" bir meşrulaştırmayla, örneğin sadakati garantileyen simgelerle, ülkede barışın (*pax*) tesis edilmesiyle, idari hizmetlerle ya da yandaş gruplara bölüştürücü özel avantajlar sağlanmasıyla yetinmek zorundadır. Bu meşruluk uzlaşıma dayalı değil zorlamaya dayalı bir entegrasyo-

nun ürünüdür: "Özü gereği demokratik değildir,"[86] "topluluk temeli olmayan bir hükümranlık birliği"[87] söz konusudur. Kolonyal güçlerin sömürgeleştirilenler için bir seçim ve politik rekabet alanı açtıkları durumların hemen her defasında, en azından imparatorluğun ilgili parçası için geriye döndürülemez bir özgürleşme dinamiği başlatılmış olur.

Dördüncüsü. Ulus-devlete doğrudan doğruya bir yurttaş olarak ait olunur; yurttaşlık (*citizenship*) eşit haklara sahip olma ve doğrudan doğruya devlete dahil olma genel statüsüdür. Ulus kendini bir uyruklar birliği olarak değil yurttaşlar toplumu olarak anlar.[88] İmparatorlukta eşit bir burjuva tabakasının yerini hakların kademelendirildiği bir hiyerarşi alır. Eğer, metropoldeki yönetime doğrudan erişimi sağlayan bir imparatorluk yurttaşlığından söz etmek mümkünse, bu kesimin periferide nüfusun küçük bölümleriyle sınırlı kaldığını belirtmek gerekir. Azınlıkların ulus-devlette özel haklar kazanmak için mücadele etmeleri gerekir; imparatorluk *baştan itibaren* özel hakların ve görevlerin dağıtılmasına dayanır.

Beşincisi. Ulus-devlette kültürel ortaklıklar –dil, din, gündelik yaşam pratikleri– eğilim olarak nüfusun tamamı tarafından paylaşılırlar. Bir imparatorlukta ise merkezdeki emperyal seçkin tabakayla ve onun kolonilerdeki uzantılarıyla sınırlıdırlar. İmparatorlukta evrensel "büyük gelenekler" ve yerel "küçük gelenekler" arasındaki farklar varlıklarını korurlar; ulus-devlette ise özellikle homojenleştirici kitle iletişim araçlarının etkisiyle, törpülenirler. İmparatorluklar dinsel ve dilsel çoğulculuğa, yani bilinçli olarak tahammül edilen çoğulculuğa, ulus-devletlere göre daha fazla eğilimlidirler.

Altıncısı. Yine de imparatorluğun merkezi elitleri, kendi uygarlıklarının varsayılan üstünlüğü sayesinde, kendilerini periferide kültürlenmiş bir eğitimli tabaka yaratma hedefini güden bir tür uygarlaştırma misyonuyla yükümlü görür. Aşırı örnekler, yani yerli eğitimli tabakaların tamamen asimilasyonu (Fransa, en azından teoride) ya da onların yok edilmesi (Doğu Avrupa'da Nazi imparatorluğu) nadiren görülür. Uygarlaştırma görevi cömertçe verilmiş bir lütuf olarak anlaşılır. Ulus-devletlerdeki, örneğin genel eğitim, asayiş ya da asgari geçim güvencesi gibi benzer süreçler, uygarlaştırma görevinin sonuçları olarak değil, yurttaşlık hak ve görevleri olarak kabul edilir.

Yedincisi. Ulus-devlet doğumunu, ulusunun kadim başlangıcında ya da (muhtemelen uydurulmuş, ama her halükârda sonunda inanılan) ortak bir biyolojik kökende arar. En belirgin şekillenişlerinde bir kabile ulusu (*tribe nation*) inşa eder.[89] Buna karşılık imparatorluk kendini fatih savaş krallarının ve yasa koyucuların kurucu edimlerine dayandırır ve çoğu zaman emperyal *translatio* veya süreklilik fikrinden de yararlanır (örneğin Hindistan'da East India Company ve daha sonra Kraliçe Victoria meşruiyetlerini Babürlü hanedanının halefi olmalarına dayandırmaya çalışmışlardı). İmparatorluklar kendi parçalı tarihlerini en üstün hükümdarlarının kronikleri dışında (yeniden-) inşa etmekte zorlanırlar. Ulusal tarih yazımının yükselişinden sonra ise, onun organik süreklilik kabulü nedeniyle, geçmişte siyasal alanın dışında da bir tutarlılık bulmak nispeten kolaylaşmıştır.

Sekizincisi. Ulus-devlet belirli bir toprakla, belirgin bir şekilde özel olarak korunmuş, kimi zaman kutsallaştırılmış hafıza mekânlarıyla özel bir ilişkiye sahip olduğunu öne sürer. Ulusal bir jeolojik-gövdenin "dokunulmazlığı" "modern milliyetçiliğin inanç çekirdeği"dir.[90] İmparatorluğun, kendisi için birincil olarak kullanılabilir iktidar uygulanma yüzeyi olan toprakla yoğun değil daha ziyade yayılmacı bir ilişkisi vardır. Çoğu kez ulus-öncesi bir karaktere sahip olan yerleşim kolonyalizmi, yoğun bir toprak ilişkisine eğilim gösterir – bu da emperyal yönetimlerle gerilimlerin kaynağını oluşturduğu gibi, kolonyal milliyetçiliğin de önemli bir kökünü oluşturur.

Biraz Teori: Emperyal Entegrasyonun Boyutları

Ulus-devletleri ve imparatorlukları ilkin her birinin temelinde yatan farklı "mantıklar"dan ve onlara atfedilen anlamlardan yola çıkarak kavramanın avantajları vardır. Bütünleyici bir başlangıç noktası da, entegrasyonun özgün tarzlarının ne olduğunu sormaktır: Tipik bir ulus-devleti ve bir imparatorluğu bir arada tutan nedir?

İmparatorluklar *büyük* uzamlardaki iktidar oluşumu yapılarıdır. İmparatorlukları, verili teknolojik ve coğrafi koşullarda her defasında olabilecek en büyük siyasal birimler olarak tanımlayabiliriz. İmparatorluklar bileşik yapılanmalardır. Emperyal entegrasyonun bir yatay bir de dikey boyutu vardır. Yatay olarak, imparatorluğun tek tek toprak parçalarının merkeze bağlı olmaları

gerekir; dikey olarak sömürgeleştirilmiş toplumlarda iktidarın ve nüfuzun garantilenmiş olması gerekir. *Yatay* entegrasyon ilkönce baskı araçları ve askeri potansiyeller gerektirir. Tüm imparatorluklar pozitif bir hukuk düzeninin dışında, sürekli gizli şiddet tehdidine dayanırlar. İmparatorluklar sürekli bir terörle karakterize edilemeseler de, en azından 19. ve 20. yüzyıllardaki Britanya İmparatorluğu, ayaklanmaları bastıramadığı zaman hukuk devletinin temel ilkelerine bağlı kalmış olsa da, bir imparatorluk her zaman olağanüstü halin gölgesinde durur. Ulus-devletin devrimi ve bölünmeyi en kötü durumda –ve nadiren–, imparatorluğunsa hoşnutsuz uyrukların ve yandaşların isyanını sürekli hesaba katması gerekir. Ayaklanmaları bastırma yeteneği imparatorluğun mevcudiyetinin temel koşuludur. Kolonyal devlet bu yüzden çok geç bir tarihe kadar bu yeteneğe sahip oldu. İngilizler Hindistan'da II. Dünya Savaşı sırasında, Malezya'da 1950'lere kadar bu yeteneğe sahiptiler. Fransızlar Vietnam'da II. Dünya Savaşı'ndan sonra ve şiddetli çaba göstermelerine rağmen bu yeteneği bir daha elde edemediler ve Cezayir'de de 1954 yılında kaybettiler. İmparatorluklar yalnızca yerel şiddet kaynaklarına güvenmezler. Merkezin müdahale hakkını da saklı tutarlar. Seferi birlik bu müdahaleciliğin başta gelen simgesidir. Bu birliğin ilkeleri arasında, yöreye yabancı özel birliklerin kullanılması vardır: Kazaklar, Sihler, Gurkalar, Senegalli Avcı Birlikleri ve nihayet, Habsburgların İtalyanlara karşı savaşında Polonyalı birlikler – şiddetin bir tür küreselleşmesi. Bunun tuhaf sonuçları olabiliyordu: Fransa'nın Meksika'ya müdahalesinde Mısır'ın seçkin birliklerinden 450 asker de yer almıştı; Kahire hükümdarı Said Paşa bu askerleri, hükümranı Napoléon'a, masraflarının karşılanması karşılığında "ödünç" vermişti. Mısırlılar sonuna kadar kaldılar, Fransızların geri çekilişini sağladılar ve imparatorluğun en süslü birliklerinden biri oldular.[91]

Uzak mesafelere ulaşım ve geniş mekânları kapsayan bilgi iletimi imparatorlukların sabit gereklilikleriydi.[92] Telgrafın yaklaşık 1870 yılında kullanılmasından önce haberler denizaşırı yerlere gemilerin ve ulakların hızıyla ulaşabiliyordu. Sadece bu bile, modern dönem öncesi imparatorlukların, yazılı haberleşmenin en iyi örgütlendiği durumlarda bile (16. yüzyılda İspanyol İmparatorluğu, East India Company) bugünkü kavramlara göre aşırı gevşek bir bağ içinde olduklarını düşündürüyor. Elbette, modern iletişim

tekniğinin imparatorluklara istikrar kazandırıp kazandırmadığı tartışmalıdır. Kolonyal güçler haber aktarımını her zaman tekelleştirmeyi asla başarmış değillerdir. Rakipleri de benzer yöntemler kullanıyorlardı ve iletişim için orman davulundan internete kadar karşı sistemler kurdular.

Bir imparatorluğun entegrasyon aracı olarak ayrıntılı bir bürokrasinin yaratılıp yaratılmaması, hem imparatorluk merkezinin sistemine ve üslubuna hem de yerel işlevsel gerekliliklere bağlıdır. Han hanedanının Çin İmparatorluğu aynı tarihte ilk imparatorluk dönemindeki Imperium Romanum'a göre katbekat daha yoğun bir idari yapıyla yönetiliyordu, ama entegrasyon başarısında buna karşılık düşecek bir fark görülemiyordu. Modern Çağ'ın imparatorlukları bürokratikleşme dereceleri açısından da, metropoldeki ve periferideki devlet aygıtının personel ve kurumlar aracılığıyla bağlantısı açısından da olağanüstü farklılık gösterirler. Tüm imparatorlukta bütünlüklü bir idare (Çin dışında) nadiren vardı, ya da hiç yoktu. Birliğini yüzyıllar boyunca koruyabilen Britanya İmparatorluğu kafa karıştırıcı çeşitlilikteki makamlar tarafından yönetiliyordu, ama yine de Londra'daki kabinenin resmi genel yetkisi sayesinde bir arada tutuluyordu. Fransa'nın kurumsal çeşitliliği, "Kartezyen" duruluktaki bir devlete dair tüm tasavvurlara aykırı düşen denizaşırı topraklarında da durum farklı değildi.

İmparatorluk, kendisine ulusal toplum gibi bir şeyin karşılık düştüğü ulus-devletten farklı olarak siyasal bir birliktir, ama toplumsal bir birlik değildir. İmparatorluğun kapsayıcı bir emperyal "toplumu" yoktur. Bu yüzden imparatorlukların entegrasyon tarzı, sosyal entegrasyon *olmadan* siyasal entegrasyon olarak karakterize edilebilir. Sınırlı bir süre için göreve gönderilen bürokratlar, yani kral naibi ve vali düzeyinden aşağıya doğru üst düzey kadrolar, en sıkı toplumsal bağlarla bağlıydılar. Sömürge hizmetinde liyakata yönelik, yani başarıma vurgu yapan sınavların konulmasına kadar, kolonilerdeki makamlara atanmada aile ilişkileri ve hamilik her yerde büyük bir rol oynuyordu. Bundan sonra ise, duruma göre, imparatorluğun dış görevleri için atanmak ya da sürgün edilmek söz konusu oluyordu. Anavatanlarla göç etmiş yerleşimciler arasındaki ilişkiler çok daha zayıftı. Burada sosyal melezleşme süreçleri, yani bağımsız bir yerleşimci kimliğinin oluşumu tekrar tekrar ve birçok varyasyonla kendini gösteriyordu. Bu gibi bağımsızlaş-

ma çabaları, İspanyol Amerika'sında olduğu gibi anavatandan statüleri gereği ayrıcalıklı olarak gelenlere yöneldiğinde ya da (eski) ceza kolonisi Avustralya'da olduğu gibi, göçmenlerin metropolle arasındaki sosyal mesafe fazlasıyla büyük olduğunda, özellikle güçleniyordu. Kendini yeniden üretebilen yerleşimci toplumlarının oluşabilmesi için gerekli nüfus genellikle yoktu. O zaman adacıklar halinde ve parçalı topluluklar ortaya çıkıyordu; şehirlerdeki ticaret üsleri ve idari makamlar, ama aynı zamanda küçük bir yerleşimci nüfusun (1890'dan sonra Kenya'daki gibi) coğrafi olarak geniş bir alana dağılması bunun karakteristik örnekleridir. Etnik bariyerler ve ten rengi sınırlarının ötesindeki ilişkiler daha da gevşekti. Bazı imparatorluklar, zamanla değişiklikler gösterse de, kolonyal uyrukların idari, askeri ve dini hiyerarşilerde yükselmelerine izin verdiler ya da bunu kolaylaştırdılar; başka bazı imparatorluklar da etnik-ırksal açıdan dışlayıcı davrandılar. Bu dışlayıcılık Avrupa imparatorluklarında 19. yüzyıl boyunca artma eğilimi gösterdi. Kimi örneklerde, örneğin Afrika'daki Alman ve Belçika kolonilerinde, mutlak bir dışlayıcılık vardı. Erken Modern Çağ'da Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Mısır'daki Memlüklerde yabancıların askeri elite devşirilmeleri benzersiz bir örnekti; 19. yüzyılda artık böyle bir şey yoktu. Genel olarak, yapısal açıdan kolonyal devlet aygıtlarının işleyebilmesi için kaçınılmaz olan siyasal "işbirliği"ni, örneğin evlilik davranışlarında görülebilen sosyal entegrasyonla eş tutmak doğru değildir. Yatay sosyal ilişkiler, imparatorlukların birleştirici unsuruna dahil değillerdi.

Buna karşılık simgesel entegrasyon kaynaklarına başvurmak önemliydi. Ulus-devletler için her türden simgeyle kimlik oluşturmak kurucu bir unsurdur. İmparatorluklarda, diğer zayıf bağlayıcı güçlerin işlevsel eşdeğeri olarak hizmet ettiğinde en azından bir o kadar önemlidir. Simgesel yoğunlaşmanın yerleri olarak monark ve monarşi, hem kolonyal Avrupalıları bir araya toplamak hem de yerlileri etkilemek için iki kat yararlıydılar. En azından böyle görünüyordu. Kraliçe Victoria'nın 1876 yılında Hindistan İmparatoriçesi ilan edilmesinin çok sayıda Hintliyi etkileyip etkilemediği bilinmiyor. Yine de büyük babası III. George yararlı bir *negatif* simge olarak asi Kuzey Amerikalıların işine yaramıştı. Monarşi, var olduğu her yerde bir entegrasyon odağı olarak kullanıldı: 1898 yılında İmparatorun Jübilesi'nin ilan edilmesi vesilesiyle, yaşlı Franz

Joseph'in çevresinde örülen imparatorluk vatanseverliği kavramının yükselmekte olan milliyetçilikleri nötralize edeceği varsayılan Habsburg devletinde; Wilhelm ve Çarlık imparatorluklarında; Budist ve Müslüman azınlıklara sahip Qing İmparatorluğu'nda büyük bir ustalıkla; Çinli (Tayvanlı) ve Koreli azınlıkların kendilerine yabancı ve aykırı olan Tennō kültüne zorlandıkları Japon İmparatorluğu'nda ise son derece hoyratlıkla. Bir diğer sevilen simge de askeriye, İngiliz örneğinde özellikle her yerde hazır ve nazır olan Kraliyet Donanması'ydı. Simgelerin ve bunların yanı sıra belki, duygusal yani birincil olarak çıkarların yönlendirmediği dayanışma biçimlerinin bağlayıcı gücü her şeyden önce iki dünya savaşı boyunca, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda kolonilerinin, özel koşullarda Güney Afrika'nın da, yalnızca imparatorluğun anayasası ve gerçek güç ilişkileriyle yeterince temellendirilemeyecek ölçüde Büyük Britanya'nın yanında durmalarıyla kendini gösterdi.

Son olarak, yatay entegrasyonun dört unsurunu daha saymak gerekir: (a) Dinsel ya da mezhepsel bağlar; (b) genişlemiş imparatorlukların, örneğin Roma ve Britanya imparatorluklarının bütünleştirilmesinde hukukun önemi; (c) geniş alanlardaki pazar ilişkileri ve (d) imparatorluğun dış ilişkilerinin şekillendirilmesi. Bu unsurlardan dördüncüsü hiç de önemsiz değildir. İmparatorluklar sınırlarını komşu imparatorluklara karşı, korsanlara ve diğer haydutlara karşı ve her yerde var olan ve huzursuzluk yaratan "barbarlar"a karşı askeri yollardan sürekli olarak güvence altına almışlar ve savunmuşlardır. Yabancıların *ticari* faaliyetlerine karşıysa kendilerini tamamen farklı ölçülerde kapamışlardır. Büyük Britanya'nın 19. yüzyılın ortasından itibaren kendi imparatorluğunda izin verdiği, başkalarından da talep ettiği serbest ticaret yeni tarzda ve aşırı bir örnekti. İmparatorlukların çoğu, bunun için gereken organizasyon gücüne sahip oldukları sürece, "merkantilist" dış ticaret denetiminin herhangi bir biçimini uygulamadılar. Bazıları –erken Ming döneminden Afyon Savaşları'na kadar Çin İmparatorluğu, ya da uzun dönemler boyunca İspanyol İmparatorluğu– üçüncü şahısların hareket alanlarını çok sıkı denetlenen belirli adacıklar içindeki faaliyetlerle sınırlandırmıştır. Diğerleri, örneğin Osmanlı İmparatorluğu, vergilendirilebilir bir ticaret diasporasının (Rumlar, Ermeniler vb.) kurulmasına göz yummuş, hatta teşvik etmişlerdir. Fransa kolonyal ticaret için tekeller veriyor ve koru-

yordu. 19. yüzyılda İngiliz serbest ticaret politikası, geride kalan korumalı imparatorlukların yıkılmasına katkıda bulundu, ama 20. yüzyılda bir neo-merkantilizme geri dönüşü de engelleyemedi. Genel olarak uygulanan gümrük öncelikleri, ticaret blokları ve para bölgeleri politikası 1930'lu ve 1940'lı yıllarda İngiliz ve Fransız İmparatorluğu'nun yeniden bütünleşmesini ve yeni faşist-militarist emperyalizmlerin saldırganlığının artmasını hızlandırdı.

Yatay ve *dikey* entegrasyon arasındaki ayrım, özellikle imparatorlukların, hegemonyal şekillenmelerden ya da federasyonlardan farklı olarak, bir merkeze bağlı olacak şekilde düzenlenmiş olmaları nedeniyle gereklidir.[93] Tek tek periferiler birbirleriyle yalnızca gevşek bir temas içindedirler; metropol, tüm bilgi ve karar akışlarını emperyal pusulayla yönlendirmeye çalışır; özgürleşme hareketleri birbirlerinden yalıtılır. Yapısal olarak gerekli olan bu merkezileşme eğilimi, geniş temelli yatay bir entegrasyonun, tüm imparatorluğu kapsayan bir üst tabakanın oluşmasını engeller. Bu yüzden, imparatorluk uyruklarının sadakatini güvence altına almak için yerel araçlar da bulunması *gerekir*. Bunun her şeyden önce dikey entegrasyonla ilgisi vardır. Yatay entegrasyon mekanizmalarının çoğu çift değerlidir, bir dikey boyuta da sahiptir: Yerel "*sepoy*" birliklerinin ve polislerin devşirilmesiyle şiddetin "geri dönüşümü", yerli meşru iktidar tasavvurlarına simgesel olarak bağlanma, tabi tutulan toplumun kolonyal yönetim tarafından gözlemlenmesi ve ihbar edilmesi. Yerleşik eşrafla ya da ayrıcalıklara yeni sahip olmuş çok çeşitli türden "işbirlikçi elitlerle" işbirliği yapılarak iktidarın denetimli bir biçimde delege edilmesi elzemdir. Algılanan ya da "inşa edilmiş" kültürel ve ırksal farklar ne kadar büyükse, siyasal dahil etme zorunluluğu ile sosyo-kültürel dışlama eğilimi arasındaki diyalektik kendini o kadar belirgin bir biçimde hissettirir. Beyazların kulübünün kapıları, siyasal açıdan yararlı yerel güç sahibine kapalıdır ve bu durum onun canını sıkar. Bunun tersine, yerleşimciler siyasal açıdan bağımsızlaşmış olsalar da kullanışlı birer iş ortağı olarak kalırlar. Her iki taraf için de iyi işleyen dominyon modelinin temeli buydu; bu temel kendini Büyük Britanya ve ABD'nin 1812 yılında birbirleriyle savaştıktan sonra (ve bu savaşa rağmen) sıkı ekonomik ilişkiler içinde olmalarında, kimi zaman bazı türbülanslar olsa da, 19. yüzyılın son üçte birinde yavaş yavaş kapsamlı bir "özel ilişki" inşa etmelerinde de gösterir.

Tipler yelpazesinin öteki ucunda herhangi bir dikey bütünleşme içermeyen kolonyal düzenlemeler, özellikle de 18. yüzyılın İngiliz ve Fransız Karayipler'indeki köleci toplumlar yer alır.

Ayrışma (*dezentegrasyon*) kaynakları, teorik olarak entegre edici bağların yeniden değerlendirilmesinden çıkarsanabilir. İmparatorluklar, Antik Çağ'dan beri bilindiği gibi, yalnızca içsel çözülmenin değil, içsel erozyon *ve* dıştan gelen saldırganlığın birleşmesinin de kurbanı olurlar. Aşırıya vardırarak söylenirse: Bir imparatorluğun en büyük düşmanları her zaman *diğer* imparatorluklar olmuştur. İmparatorlukların genellikle küçük birimlere, *regna*'lara ya da ulus-devletlere bölünmeleri ve hegemonyal ya da federal yapılara doğrudan geçişin nadiren başarılması dikkat çekicidir. Okyanus ötesi uluslara yönelik olarak yapılan planlar, Bourbon'ların 1760'tan sonra İspanyol Amerika'sındaki reformları ya da 1900'de İngiliz Sömürgeler Bakanı Joseph Chamberlain'in düşündüğü planlar, kaçınılmaz olarak başarısızlığa uğramıştır. Yalnızca, belirli bir imparatorluk genel çerçevesi *içindeki* federasyon çabalarının bazıları –kesinlikle hepsi değil– başarılı olmuştur: Örneğin 1867 yılında Kanada'da ve 1901 yılında Avustralya'da başarılı olurken; dekolonizasyon döneminde Malezya ve İngiliz Orta Afrika'sı için yapılan federasyon planları ise boşa çıkmıştır.

Şimdiye kadar söylenenleri bir "ideal tip" çerçevesinde özetleyecek olursak: Bir imparatorluk, geniş bir uzamda, çok etnisiteli bir siyasal yapıdır; asimetrik, otoriter bir uygulamayla gerçekleştirilen merkez-çevre yapılanmasına sahiptir ve zor aygıtı yoluyla, simgeler politikasıyla ve emperyal devletin, onu taşıyan emperyal elitlerin evrenselci ideolojisiyle bir arada tutulur. İmparatorluk elitlerinin arasında sosyal ve kültürel bir entegrasyon gerçekleşmez; homojen bir imparatorluk toplumu ve ortak bir imparatorluk kültürü yoktur. Merkez uluslararası düzlemde çevrenin bağımsız dış ilişkiler kurmasına izin vermez.[94]

İmparatorluk ilişkilerinin icrasında sık sık "müzakereler" ve uzlaşmalar yapılması, çok doğaldır. Bir imparatorluk devasa bir garnizon değildir ve her yerinde direniş için kuytu köşeler ve inatçılığı geliştirmek için serbest alanlar bulunur. İmparatorluklarda, tüm toplumsal düzlemlerde, koşullar elverişli olduğunda iyi ve güvenli yaşanabilir. Ne var ki bu sırada her bir imparatorluğun kökenindeki tahakküm karakterinin unutulmaması gerekir. Birçok-

larının ya da herkesin gönüllü olarak bağlandığı bir imparatorluk, imparatorluk değildir, aksine –NATO gibi– merkezinde bir *primus inter pares*'in [eşitler arasında birincinin] yer aldığı, ağırlıklı olarak özerk ortaklardan oluşan hegemonyal bir birliktir.

4 İmparatorluklar: Tipler ve Karşılaştırmalar

İmparatorluklar birbirlerinden dünya haritasında kapladıkları alanla, nüfuslarıyla, periferilerinin sayısıyla ve ekonomik verimlilikleriyle ayrılırlar. Hollanda bütün bir yüzyıl boyunca Endonezya'da, dönemin Hindistan'dan sonra ekonomik açıdan en başarılı sömürgesine sahipti. Surinam ve Antiller'deki birkaç küçük ada dışında başka sömürgesi olmadığı için, Hollanda'nın "İmparatorluğu" tüm dünyaya yayılmış Britanya İmparatorluğu'ndan farklı bir çaptaydı. Aynı durum tamamen farklı bir tarzda, ancak 1884 yılından sonra var olan genç Alman sömürge imparatorluğu için de geçerlidir: Afrika'da, Çin'de ve Pasifik Okyanusu'nda seyrek nüfuslu ve ekonomik açıdan metropol için vazgeçilmez olan bölgeler toplamı. Hollanda büyük ve zengin bir sömürgeye sahip küçük bir ülkeydi, Almanya'da durum bunun tam tersiydi. 19. yüzyılda yalnızca İngilizler ve farklı bir biçimde Fransızlar "dünya imparatorlukları" kurmuşlardı. Çarlık Rusya'sı öyle geniş bir yüzeyi kaplıyordu ve etnik açıdan o kadar çeşitliydi ki, kendi başına bir "dünya" oluşturuyordu; Moğolların Orta Çağ'daki "dünya imparatorluğu" bundan daha büyük değildi.

Leviathan ve Behemoth

Yukarıda önerilen ideal tipsel imparatorluk tanımını, titizlikle kusursuz bir tipolojiye tercüme etmek mümkün değildir. Tek bir yüzyıldaki imparatorluk fenomenleri, sadece mekân ve zaman açısından bile, bunu yapamayacak kadar çok farklı şekiller gösterir. Yine de bazı noktalar üzerinden, varyasyonlar arasındaki farklar vurgulanabilir.

Kara ve deniz imparatorlukları arasındaki fark çoğu zaman tüm karşıtlıkların en önemlisi olarak –yalnızca akademik bir ayrım olarak değil, hatta siyasal dünyadaki derin bir uzlaşmaz çelişki olarak– görülür. Sir Halford Mackinder'dan Carl Schmitt'e

kadar jeopolitikacılar ve jeofelsefeciler kara güçleriyle deniz güçleri arasındaki sözde kaçınılmaz çatışmayı yeni dünya tarihinin temel bir özelliği olarak keşfetmek istediler. Ne var ki her iki tipten imparatorluğun benzersizliğinin büyük ölçüde *sınanmadan* varsayılması, burada engelleyici oldu. "Denizaşırı tarih"e ilişkin dar, bir anlamda Hansa'cı düşünceler, Rusya'nın ve Çin'in, Osmanlı ve Habsburg imparatorluklarının deneyiminden, imparatorlukların karşılaştırmalı bir incelenmesi için yararlanmayı engellediler; Napoléon'un ve Hitler'in imparatorluklarındansa hiç söz etmiyorum. Kara ve deniz imparatorlukları arasında yapılan ayrım, her zaman net değildir ve yardımcı olmaz. İngiltere ve Japonya için *her şey* bir biçimde "denizaşırı"ydı. Imperium Romanum bile aynı anda ikisiydi: IIem Akdeniz'in hem de Britanya'nın içlerine ve Arap çöllerine kadar derin periferi bölgelerinin hükümdarıydı. *Saf* haliyle bir deniz imparatorluğunun, muhkem limanların kıtalararası bağlanmış bir ağı olarak düşünülmesi gerekir. Erken Modern Çağ'da böyle bir şeyi yalnızca Portekizliler, Hollandalılar ve İngilizler inşa ettiler; bunların hepsi de geç 18. yüzyıla kadar köprübaşlarını ve onların yakınındaki hinterlandı kontrol etmekle yetindiler. 16. yüzyılın İspanyol Dünya İmparatorluğu bile, Amerikan bölgelerine müdahalenin tahkimi için toprak idaresi teknikleri gerekli olduğu ölçüde bir kara bileşenine sahipti. East India Company 1760'lı yıllarda Bengal'deki denetimini sağlamlaştırınca böylesi teknikleri geliştirmek zorunda kaldı.

Üs kolonilerin, tahakküm kolonileri halinde genişletildikleri ya da bu kolonilerle bütünlendikleri anda, her yerde kontrol sorunları ortaya çıktı; bu sorunların çözümünde, alt merkezlerin Avrupa'daki üst merkeze coğrafi uzaklıkları yalnızca ikincil bir önemdeydi. En güçlü örneklerinden birini Britanya İmparatorluğu'nda gördüğümüz ademi merkeziyetçilik, telgrafın kullanılmasından önce haber iletimindeki güçlükler nedeniyle, zorunlu olarak ortaya çıktı. Britanya İmparatorluğu Hindistan'ın fethinden itibaren amfibik bir yapıydı, aynı zamanda hem Leviathan hem de Behemoth'du. Hindistan ve Kanada kendine özgü karakteri olan bağımlı kara imparatorluklarıydı; her ikisi de 19. yüzyılda jeopolitikçilerin imparatorlukların karasal gücü için modern enerji kaynağı olarak gördükleri demiryolu sayesinde, Çarlık Rusya'sından geri kalmayacak ölçüde açılmış devasa ülkelerdi.[95] Buhar

makineleri çağında tekerlekler üstündeki ve denizdeki lojistik bu iki tipten birini diğeri karşısında avantajlı kılmadı. Kara *ve* deniz imparatorlukları ulaşımın hızının ve nakliyenin boyutlarının artmasıyla birlikte karakterlerini değiştirdiler. Endüstri öncesi çağda aynı uzaklıktaki mesafeler su üzerinde karadakine göre daha kolay ve daha hızlı alınabiliyordu. İncelediğimiz dönemin sonunda, iki dev kara kütlesinin kaynaklarının birbirlerine karşı kullanıldıkları bir dünya savaşı yaşandı. Müttefikler deniz güçlerinin doğal üstünlüğü sayesinde değil, sivil denizcilik kapasitelerinin Amerika, Avustralya ve Hindistan'ın karada üslenmiş endüstri ve tarım potansiyellerine erişimi açmaları sayesinde galip geldiler.[96] Bu sırada Almanya'nın ve Büyük Britanya'nın yıllarca hazırlandıkları, savaş gemilerinin düellosu gerçekleşmedi.

Tüm bunlara rağmen "saf" kara ve deniz imparatorlukları arasında bazı farklar bulunduğunu görmezden gelmemek gerekir. "Yabancı iktidar" eski komşular arasında, beklenmedik bir işgal hamlesiyle ortaya çıkan ilişkiyi belirliyorsa, başka bir anlama gelir. Coğrafi yakın ilişkide, Polonya ile Rusya arasında yüzyıllarca sürmüş olan gibi uzun vadeli bir gelgitin parçası olabilir. Kara imparatorluklarında, yükselen bir egemenlik iddiasını temellendirmek ve gerçekleştirmek için daha büyük çabaların gösterilmesi gerekir: Bu, hanedanların, Avusturya İmparatoru'nu Macaristan Kralı, Rus Çarı'nı Polonya Kralı ve Çin İmparatoru'nu Moğolların Büyük Han'ı yapan birden fazla ülkede tek hükümdar yöntemiyle kenetlenmeleriyle, ya da Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi bütünlüklü bir vilayet yönetimi yoluyla idari bütünleşmeyle, ya da emperyal Sovyetler Birliği'ndeki Komünist Partisi gibi evrenselci bir örgütlenme yoluyla olabilir. Birleştirici bir imparatorluğun parçalarındaki ayrılıklar, imparatorluk merkezi için denizlerin ötesindeki melez özerklik eğilimlerinden daha tehlikeli olma eğilimindedirler. Büyük güç *olarak* imparatorluğun alanını azaltırlar, muhtemelen yeni düşman komşuların ya da rakip bir imparatorluğun bir uydu devletinin ortaya çıkmasına yol açarlar. Bu yüzden kara imparatorluklarının jeopolitiği, deniz imparatorluklarınınkinden farklıdır. Ne var ki hem Büyük Britanya'nın hem de İspanya'nın Atlantik devrimleri çağında Amerika'daki topraklarının kaybını muazzam bir askeri çabayla engellemeye çalıştıklarını unutmamak gerekir.

Sömürgecilik ve Emperyalizm

Bu bölümde sık sık kullanılan, yapay bir kavram olan "periferi"nin kapsamı, daha yaygın olan "koloni" tanımından geniştir. 19. yüzyılda kıta imparatorluklarının (Rusya, Habsburg, Çin, Osmanlı İmparatorluğu) iktidar elitleri, "koloniler"de hüküm sürdükleri fikrini öfkeyle reddederlerdi; öte yandan başkaları (örneğin Almanlar) "kolonilere" sahip oldukları için özellikle gurur duyuyorlardı. Büyük Britanya'da Hindistan'ın normal bir koloni değil, *sui generis* bir durum olduğunda diretilmişti; Fransa'da, Fransız Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak Cezayir ile asıl koloniler arasında bir ayrım çizgisi çekilmişti. "Koloni"nin *yapısal* tanımının, diğer türden periferileri dışlayacak kadar dar tutulması gerektiğini unutmamalıyız.[97]

Geç 19. yüzyılın "koloni" kavramında, metropol karşısında sosyoekonomik gelişmede bir geri kalmışlık vurgusu da tınlar. Ne var ki Çarlık Rusya'sındaki Polonya bölgeleri, Habsburg monarşisindeki Bohemya ya da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Makedonya kesinlikle azgelişmiş değillerdi – yine de hiç kuşkusuz, siyasal kaderlerine St. Petersburg'da, Viyana'da ve İstanbul'da karar verilen bağımlı periferilerdi. Britanya İmparatorluğu içinde 1900'de örneğin Kanada ile Jamaika arasında çok az benzerlik bulunuyordu: Her ikisi de Büyük Britanya'ya göre birer periferiydi, ama birisi kendi kendini demokratik bir tarzda yöneten bir ön-ulus-devletti, diğeriyse valinin Londra'daki sömürgeler bakanının temsilcisi olarak sınırsız yetkiler kullandığı bir kraliyet kolonisiydi. Birçok bakımdan Kanada dominyonu, aynı imparatorluk birliğinde bir Karayipler ya da Afrika kolonisine göre, Avrupalı bir ulus-devlete daha çok benziyordu. Aynı durum Çarlık Rusya'sındaki periferiler için de geçerlidir. İsveçli toprak sahiplerinden ve büyük tüccarlardan oluşan, başlangıçta Almanca konuşan bir azınlığın toplumda belirleyici olduğu, 19. yüzyılın en büyük bölümünde Rus birliklerinin işgalinde kalmış, yarı-özerk bir büyük prenslik olan Finlandiya ve 1850'li yıllarda fethedilen, 1865 yılında Taşkent'in fethedilmesinden sonra Çarlık Rusya'sının tüm parçaları tarafından daha çok Büyük Britanya ve Fransa'nın Asya'daki bir kolonisine benzer bir muamele gören Türkistan da aynı bağımlılık tipi içine sokulamazlar.[98] İmparatorlukların tüm periferileri koloni değildi ve tüm imparatorluklarda aynı dinamiklikte kolonyal sınır

bölgeleri yoktu. Kolonyalizm 19. yüzyılın imparatorluk tarihinin yalnızca *bir* veçhesidir.

Afrika kıtasının hızla fethedilmesi ve paylaşılması, uluslararası politikada yeni gözü pek bir hava ve Avrupa bankalarının ve kaynakları açan sermaye şirketlerinin denizaşırı ülkelerde siyasal olarak desteklenen işlerinin hızla genişlemesi, yüzyılın sonuna doğru kimi gözlemcilerde, dünyadaki gelişmenin yeni bir evreye girdiği izlenimin doğmasına yol açtı, bu evreye "emperyalizm" deniliyordu. Bu fenomenin analizi için akıllıca çok şey yazıldı. Özellikle İngiliz iktisatçı ve yayıncı John A. Hobson'un *Imperialism: A Study* (1902) adlı kitabı bugün bile çağın esaslı ve kısmen kehanetvari bir teşhisi olarak okunabilir.[99] Rosa Luxemburg, Rudolf Hilferding ve Nikolay Buharin gibi Marksistlerin de önemli katkılarda bulunduğu bu literatür, özellikle Avrupa'nın (hatta Batı'nın) dünya çapındaki yeni yayılma dinamiğinin nedenlerini araştırmak istiyordu.[100] Analizin ayrıntılarındaki tüm farklara rağmen, emperyalizmin, çağın en modern eğilimlerinin bir ifadesi olduğunda birleşiliyordu. Yalnızca Avusturyalı çok yönlü sosyal bilimci Joseph A. Schumpeter 1919 yılında buna itiraz etti, emperyalizmi dünya pazarından ürken burjuva öncesi anti-liberal elitlerin ya da kapitalist güçlerin siyasal stratejisi olarak yorumladı.[101] Bu yorumun da bazı doğru yanları vardır. Burada açıkça bir konum almak gerekmiyor. O dönemde yaşayanların hissettikleri, yeni karşısındaki şok bir yana, bugün Avrupalı ve diğer yayılma süreçlerinin uzun erimli süreklilikleri daha net görülebilir.[102] Bu yayılma süreçlerinin arkasında tamamen farklı itici güçler ve güdüler vardı. Bu yüzden, kullananları belirli bir siyasal, ekonomik ya da kültürel açıklamaya bağlamayan betimleyici bir emperyalizm kavramı yararlıdır. O zaman emperyalizm denilince, bir imparatorluğun fethedilmesini ve korunmasını hedefleyen eylemler toplamı anlaşılır. Buna göre Roma, Moğol, ya da Napoléon emperyalizmlerinden söz etmek mümkündür. Emperyalizm özel bir siyaset tarzıyla karakterize edilir: Sınırları aşan, statükoyu dikkate almayan, müdahaleci, orduyu hemen devreye sokan, savaşı göze alan, barışı dayatan bir tarzdır bu. Emperyalist politika halklar arasında her zaman güçlü ve zayıfların olduğu, çoğu zaman kültürel ya da ırkçı bir biçimde kademelendirilmiş bir hiyerarşiden yola çıkar. Emperyalistler kendilerini uygarlık açısından üstün ve bu yüzden diğerleri üstünde tahakküm kurma hakkına sahip görürler.

1900'deki "klasik" emperyalizm teorilerinde ileri sürülen, emperyalizm ile kapitalist modernlik arasındaki yakınlık, döneme ait özgül bir durumdur ama yine de tamamen özel bir ağırlığı vardır. İmparatorlukların ve emperyalizmlerin uzun süren birbirini izleyişinde, 1760 yılında Yedi Yıl Savaşı'yla birlikte "ilk küresel emperyalizm çağı" başladı.[103] İkinci bir küresel emperyalizm çağı 1880 yılında başlayıp 1918 yılında sona erdi; üçüncü ve şimdilik sonuncusu 1931 yılında Japonya'nın Mançurya'ya saldırmasıyla başladı ve 1945'e kadar sürdü. Çoğu kez "ileri emperyalizm" de denilen ikinci küresel emperyalizm çağı, önceleri birbirinden bağımsız olan birden fazla sürecin kesişmesiyle ortaya çıktı: (a) Dünya ekonomisindeki entegrasyonun bir sıçrama halinde artışı ("küreselleşme"nin bir veçhesi); (b) yeni müdahale ve tahakküm teknolojileri; (c) Avrupa devletler sistemindeki barışı koruyan mekanizmaların çöküşü; (d) uluslararası politikada sosyal Darwinist yorumların yükselişi. Birinci çağa göre yeni olan, emperyalist politikanın yalnızca Büyük Güçler tarafından yürütülmeyişiydi; başka bir deyişle, büyük güçler, daha zayıf Avrupa güçlerinin de emperyal "pasta"dan tatmasına izin verdiler. Hatta Belçika Kralı II. Leopold, özel bir şahıs olarak ülkesinin resmi organlarını dikkate almayıp, 1884'te Berlin'de yapılan Afrika konferansında devasa "Kongo Özgür Devleti"ni kendi kişisel kolonisi olarak garanti altına alabilmiştir.[104]

Çoğu kez, ileri emperyalizmin endüstrileşmenin dolaysız bir sonucu olduğu öne sürülmüştür. Bu çok basit bir bakıştır. Afrika dışında toprak açısından en kapsamlı yayılma süreçleri her bir emperyal gücün endüstrileşmesinden *önce* gerçekleşmişti: Çarlık Rusya'sının Sibirya'da, Karadeniz'de, steplerde ve Kafkaslar'da yayılması; Orta Asya'da 1720-1760 arasında Qing yayılması; İngilizlerin 1818'e kadar Hindistan'ı fethetmeleri. Hindistan ancak fethedildikten *sonra* İngiliz endüstrisi için bir pazar olarak önem kazandı. Aynı şekilde Malezya'nın, İngilizler tarafından adım adım denetim altına sokulmasının *nedeni* de kauçuk değildi. Bu ülkenin çok geçmeden önemli bir kauçuk ihracatçısı olması, başka bir öyküdür: Lancashire'daki pamuk endüstrisinin Amerika'daki satışları kasaları Meksika gümüşüyle doldurdu, bu gümüşler de Lord Wellesley'nin Hindistan'daki fetihlerinin finansmanına yardım etti.[105] Endüstrileşme doğrudan doğruya emperyalist bir politika yürütülmesini dayatmaz. Endüstri kapasitesi doğrudan doğruya

uluslararası bir güce çevrilebilseydi, Belçika, Saksonya ve İsviçre 1860'ta saldırgan Büyük Güçler olurlardı. Hammadde ve devletin "garantilediği" pazar arayışları –sürekli hayal kırıklığıyla sonuçlanan bir beklenti– kimi örneklerde bir güdü olarak önemsiz değildi; örneğin Fransa için zaman zaman belirli bir önem taşımıştı. Ne var ki hükümetler ancak 20. yüzyılda ülke dışındaki kaynaklarının denetimini birinci derecede önem taşıyan *ulusal* bir görev olarak gördüler. I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce başlayan, yeraltı kaynaklarının yeniden stratejik değer kazanmasının en önemli nedeni petroldü. O zamana kadar kaynakların sömürülmesi de doğrudan yatırımlara sermaye konulması da özel şirketlerin işiydi; bu arada bu şirketler hükümetlerinin yeni bir boyuttaki desteğinden emin olabiliyorlardı. Küresel emperyalizmin ikinci çağındaki emperyalist politikanın büyük bir bölümü Avrupalı özel şirketlerin çıkarlarına uygun plantasyon, kereste, madencilik, demiryolu ve kanal imtiyazlarının zorla dayatılmasına dayanıyordu.[106] 19. yüzyılın son üçte birinde dünya ekonomisinin *genel* yeniden yapılandırılması her yerde kendini hissettirdi. Ekonomik küreselleşme devlet politikasının dolaysız bir sonucu değildi, onunla etkileşim halindeydi. Hammaddeler artık uzun süredir yağmalanmıyor, istihraç sistemlerinin (örneğin plantasyon) ve ticari teşviklerin bir karışımıyla ele geçiriliyordu: "İtaatkârlık mekanizmalarının karışımı," koloni tipinin bağımlılığına göre de değişiyordu.[107]

Endüstrileşmenin emperyal savaş yöntemleri üstündeki dolaysız etkileri nelerdi? Hindistan'ın 1800 yılında fethedilmesi, henüz endüstri öncesi askeri teknolojiyle başarılmıştı. Hatta, Wellesley'nin başlıca düşmanları olan Marathalar, daha iyi (Alman paralı askerlerinin kullandığı) toplara sahiptiler ama onları avantaj kazanacak bir biçimde sevk etmeyi başaramadılar.[108] Endüstriyel teknolojiyi belirleyici bir biçimde işin içine sokan, buharlı gambotlar oldu; bunlar ilk kez 1823-1824 İngiliz-Burma Savaşı'nda, daha sonra 1841 yılında Britanya'nın Çin'e karşı yürüttüğü Afyon Savaşı'nda kullanıldılar.[109] Kolonyal fetihlerin ikinci bir evresine –Avrupa ölçütlerine göre– görece basit bir yenilik, 1884 yılında bulunan makineli tüfek (*Maxim gun*) damgasını vurdu; makineli tüfek 1890'lı yıllarda Avrupalı ve yerli birlikler arasındaki çarpışmaların katliama dönüşmesine yol açtı.[110] Önemli olan her bir metropoldeki endüstriyel ve teknolojik gelişmenin mutlak düzeyi

değil, yerel uygulamadaki dayatma gücüydü. Endüstriyel gücün *durumdan duruma* yerel üstünlüğe tercüme edilmesi gerekir; aksi halde Büyük Britanya II. Afgan Savaşı'nda (1878-1880) ve ABD 20. yüzyılda bir dizi müdahalede (Vietnam, İran, Lübnan, Somali vb.) başarısız olmazdı.

19. yüzyılda tüm emperyalizmler aynı ölçüde etkin değildi ve farklılaşma karaya dayalı güçlerle deniz güçleri arasındaki ayrım çizgisiyle örtüşmüyordu. *Tüm* 19. yüzyıl boyunca Avrupa devletler sisteminin emperyal faaliyet gösteren üç büyük gücü vardı: Birleşik Krallık, Rusya, Fransa. Almanya sömürgecilerin arasına 1884 yılında katıldı, ama Bismarck yönetimi altında bilinçli olarak bir "dünya politikası" yürütmedi. Bu politika daha sonra, mütevazı kolonyal imparatorluk çok geçmeden kendisine dar gelen Wilhelm yönetiminin yüzyıl dönümündeki sloganı oldu. Avusturya bir büyük güçtü, ne var ki Prusya'nın 1866-1871 zaferinden sonra ikinci derecede bir büyük güçtü; aynı zamanda da bir imparatorluktu ama yayılmacı bir emperyalist politika yürütmüyordu. Büyük güç olmayan Hollanda, Portekiz ve İspanya'nın eski kolonyal mülkleri vardı, bunların üstüne önemli bir şey eklemediler. Bir zamanlar son derece savaşçı ve dinamik imparatorluklar olan Çin ve Osmanlı İmparatorluğu imparatorluk birliğini körelmiş bir halde korudular, ama Avrupalılar karşısında (Çin henüz Osmanlı İmparatorluğu'na göre daha az) savunmada kaldılar. Japonya 1895 yılında çok aktif bir emperyalist aktördü. 19. yüzyılın imparatorlukları emperyalist yoğunluklarının boyutuyla ayrılırlar. İlk bakışta ya da çok soyut teorik bir perspektiften bakıldığında kapalı tek bir emperyalist sistem gibi görünen olgu, daha yakından bakıldığında emperyalizmlerin çoğulluğuna ayrışmaktadır.

5 İmparatorluklar: Merkezi ve Marjinal Örnekler

Habsburg Monarşisi

Tarihsel gerçeklikte tipik bir imparatorluk bulunmamaktadır. Hatta saf bir tipoloji bile olası kıstasların çokluğu nedeniyle akim kalır. Tek tek örnekler, özellikleri kıyaslanarak belirlenebilirler.

Aşırı bir örnek Habsburg İmparatorluğu'ydu.[111] Toprak açısından doymuştu ve sıkışmıştı: Avrupa'nın ortasında yer alan, denize

ulaşımda sorun yaşayan (savaş limanları Trieste ve Pola) ve kayda değer bir savaş filosu bulunmayan tek imparatorluk.[112] Metternich Viyana Kongresi'nde, Avusturya'nın optimal boyutlarına ulaştığını düşünüyordu; toprakların genişletilmesine yönelik her türlü çabaya karşı çıktı.[113] Ne var ki yine de Lombardiya ve Venedik'e göz dikti. Avusturya, bir İtalyan gücü olma düşüncesine hızla alıştı. 1866 yılına kadar da öyle kaldı. I. Dünya Savaşı'nın doğrudan ön tarihini başlatan, Bosna-Hersek'in 1878 yılında işgali ve 1908 yılında ilhak edilmesi, çok iyi düşünülmüş bir imparatorluk inşa ediminden ziyade, Viyana Sarayı'ndaki sorumsuz bir savaş partisinin Sırp karşıtı ve Rus karşıtı bir darbesiydi.[114] Hiç kimse Bosna'nın, hassas milliyetler dengesini bozacak yaklaşık iki milyon Güney Slavını imparatorluğa almak istemiyordu; bu yüzden Bosna-Hersek imparatorluğa daha ziyade sıkıntı ifade eden "imparatorluk ülkesi" statüsüyle ilhak edildi.

Diğer imparatorlukların birinde bile koloni kavramı, Habsburg monarşisindeki kadar eğreti durmuyordu. İrlanda'nın İngiltere'yle ilişkisinde olduğu gibi, dezavantajlı bir "iç" koloni bile bulunmuyordu. Yine de Avusturya-Macaristan bir imparatorluğun çok sayıda vasfına sahipti.[115] Zayıf entegre olmuş çok etnisiteli bir ülkeydi, genellikle eski tarihsel kimliklere sahip bölgelerin bir toplamıydı. Her şeyden önce Macaristan bağımsızdı, 1867 yılında anayasa politikasına dair "dengeleme" çözümüyle, iki kamaralı parlamentosuyla ve kendine ait hükümetiyle yarı-özerk bir krallık olarak (Franz Joseph, Budapeşte'de bir Habsburg grandükü tarafından temsil ediliyordu), yeni yaratılan "ikili monarşiye" dahil edilmişti. Alman Avusturyalılardan sonra, bundan böyle başka hiçbir etnik grup, Macarlardan daha güçlü bir konuma sahip olmadı. Macaristan bu düalizm sayesinde, aynı 1867 yılında ortaya çıkan Kanada dominyonunun Britanya İmparatorluğu'ndaki konumuyla kıyaslanabilecek bir konuma sahip oldu. Her iki örnekte de imparatorluk bağları bir tahakküm ilişkisi olarak duyumsanmamıştı. Macarlar da Kanadalılar da kendi imparatorluklarında kariyer yapabiliyorlardı. Ekonomik gelişme metropol tarafından ciddi bir engelle karşılaşmadı ve kimi devlet masrafları bölüşüldü.[116] Britanya İmparatorluğu gibi Tuna monarşisi de bir federasyon halinde gelişmedi. 1867 yılından sonra devletin tamamı daha ziyade heterojendi. Slav ulusları haklı nedenlerle kendilerini bu

dengelemenin kaybedenleri olarak gördüler ve içsel olarak imparatorluğa yüz çevirdiler; özellikle monark, çıkarlar üstü tarafsız bir hakem olarak algılanmadı. Avusturya-Macaristan sonuna kadar, emperyal bir tarzda bütünleşmişti: İmparatorluğun tümüne ait bir kültür ve kimlik dayatılmadı, yatay toplumsal entegrasyon sınırlı kaldı. İmparatorluk yalnızca tepede, monarşinin simgeleriyle ve erken Modern Çağ'ın İspanyol orduları ya da Hindistan'daki İngiliz ordusu kadar rengârenk bir yapı gösteren çokkültürlü subaylar heyetiyle bir arada tutuluyordu. Yine de sakinlerinin çoğunun gözüne bir askeri devlet olarak görünmedi. Yalnızca Lombardiya ve Venedik'teki İtalyanlar, yabancı tiranların egemenliği altında yaşadıkları duygusuna sahiplerdi. Galiçya gibi bölünmüş bir bölgede Avusturya yönetimi karakteristik bir biçimde son derece liberaldi; büyük Yahudi nüfusa karşı da Galiçya'nın Rus ve Prusya parçalarından daha aydınlanmacı davranıyordu. Yüzyıllardır Habsburg İmparatorluğu'na dahil olan milliyetler birbirleriyle ilişkilerine kuşkuyla bakıyorlardı. Ünlü Habsburg "milliyetler sorunu"nda (Çarlık Rusya'sındaki gibi) periferinin merkezle ilişkisi değil, iç içe geçmiş periferilerin çatışmalarla yüklü komşuluğu söz konusuydu; örneğin Macaristan'ın netameli bir azınlıklar sorunu vardı.[117]

Habsburg İmparatorluğu, açık bir "barbarlar sınırının" en azından kalıntılarına bile sahip olmayan tek imparatorluktu. Artık bir yerleşimci kolonyalizmi de yoktu. İmparatorluk etnik ve kültürel açıdan tüm farklılıklara rağmen yine de yalnızca Batı Avrupalı güçlerin denizaşırı imparatorluklarına göre değil, Rus ve Osmanlı İmparatorluklarına göre de daha tekbiçimliydi. Diller, gelenekler ve tarihsel anılar arasındaki farklar, ulusal bilinçlenmenin artmasıyla birlikte giderek daha belirgin bir biçimde göze çarpsalar da, Viyana'daki İmparatorun tüm uyrukları beyaz tenliydi ve büyük çoğunluğu Katolikti. En büyük dinsel azınlığı oluşturan Ortodoks Sırplar, 1910 yılında nüfusun yüzde 3,8'ini, Müslümanlarsa sadece yüzde 1,3'ünü oluşturuyorlardı.[118] Bu oranları, resmen Müslüman olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki (1878 yılında Balkanlar'da büyük bölgelerin kaybedilmesinden sonra) yüzde 40 Müslüman olmayan nüfusla, resmi dini Hıristiyan Ortodoksluk olan Çarlık Rusya'sındaki yüzde 29 Ortodoks olmayan nüfusla (1897) ve hatta tüm ten renklerinin ve tüm dünya dinleri-

nin temsil edildiği ve Hinduizmin sayısal açıdan en ağır basan dini yönelişi oluşturduğu Britanya İmparatorluğu'yla karşılaştırmak yeterli olacaktır.[119] Viyana, Budapeşte ve Prag'da Güney Slavlara ya da Rumen azınlığa "barbarlar" gözüyle bakılsa da, bunlar Batı Avrupalı, Rus ya da Çin söylemlerindeki asil ve asil olmayan "yabanlar" imgesine uymuyorlardı. Habsburg İmparatorluğu coğrafi ve kültürel açılardan Avrupalı-Batılı olan, çok etnisiteli bir yapıydı. Tüm yurttaşların yasalar karşısında eşitliğinin ilkesel olarak her yerde geçerli olması, bu imparatorluğu tüm diğerlerinin arasında "en modern" ve "en uygar" olanı yapıyordu.[120] Gelgelelim, her bakımdan öyle değildi: Bir ulus olma duygusu Macarlarda ve Çeklerde, en azından Alman Avusturyalılardakinden daha ilerideydi. Alman Avusturyalılar 1900'de bile egemen ulus olmak şöyle dursun, bir ulus bile oluşturmamışlardı. Başka her yerde emperyal metropolün kabuğu altında imparatorluğa adını veren ulusun ulus-devleti uykuda yatıyordu – örneğin I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı devletinden şaşırtıcı bir çabuklukta Türkiye Cumhuriyeti ortaya çıkmıştı. Tuna monarşisinde durum böyle değildi. Bu yüzden, bu bağlamda tüm imparatorlukların en eskisiydi ve dolayısıyla haritadan ilk kaybolanlardan olması tesadüf değildi.

Çöküş, yalnızca genel bir bölünmeyle geldi: Buna benzeyen tek örnek, 1990-91 yılında Sovyetler Birliği'nin sona ermesiydi. Bölünme, Britanya İmparatorluğu'nun birliğini daha da güçlendiren bir dünya savaşının sonundaki askeri yenilgiyle gerçekleşti: Özellikle Lombardlar, Macarlar ve Çekler Tuna monarşisi çatısı altında içsel ulus oluşumlarını o kadar ilerletmişlerdi ki, Avustralya, Yeni Zelanda ve Kanada gibi siyasal ve ekonomik olarak yaşayabilir ve uluslararası arenada ağırlığı olan ulus-devletler olarak, büyük şiddet ihtilaçları olmadan imparatorluk geçmişlerinin dışına çıkabilmişlerdi. Bu durum, Ortadoğu'da ve Balkanlar'da Osmanlı İmparatorluğu'nun ardından kurulan devletler için aynı kesinlikle öne sürülemez. Yelpazenin öteki ucunda Çin İmparatorluğu yer alıyor. Yakın dönemde bu imparatorluktan yalnızca bir devlet, Dış Moğolistan (1911) ayrılabildi: Erken dönemdeki istikrarsız bir özerklikten sonra yetmiş yıl boyunca Sovyetler Birliği'nin en uzun süreli uydusu olan bu devlet, 1690 yılında kaybettiği bağımsızlığına ancak 1991 yılında kavuşabildi.[121]

Fransa'nın Dört İmparatorluğu

Habsburg ve Fransa sarayları yüzyıllar boyunca Avrupa kıtasında üstünlük için rekabet ettiler. Napoléon daha 1809 yılında Avusturya monarşisini çöküşün eşiğine getirmiş ve Viyana'yı askeri olarak işgal etmişti. O tarihte ikisi de nerdeyse tamamen kıta imparatorluğu olan iki imparatorluk karşı karşıya gelmişti. Kısa ömürlü olduğu için literatürde genellikle imparatorluklar karşılaştırmasına alınmayan Napoléon imparatorluğu, katıksız bir imparatorluktu. Napoléon'un on altı yılı boyunca nihayetinde tüm politikanın tabi olduğu ve sürekli para ve asker arayışı içinde dile gelen askeri önceliğe rağmen, bu imparatorluğun sistemsel hatları belirgindir.[122] İmparatorluklar için genel olarak iki karakteristik vasıf özellikle öne çıkıyordu. Birincisi Napoléon kısa süre içinde gerçek emperyal bir iktidar eliti yaratmış, Avrupa'nın dört bir yanındaki görevlere dağıtmış ve bu görevler arasında rotasyona tabi tutmuştu. Bu elit tabakanın çekirdeğini Bonaparte ve Beauharnais aileleri oluşturuyordu; bu çekirdeğe Napoléon'un en sadık mareşalleri ve profesyonel idarecilerden oluşan bir kast eklenmişti, bunlar da her yerde görevlendirilebiliyorlardı.[123] Aydınlanma mutlakıyetçiliğinin son ve en büyük hükümdarı olan Napoléon'un imparatorluğu, aşırı devletçi bir yapılanmaydı, her yerde benzer inşa edilmiş bir devlet aygıtı genel olarak modernleştirici bir etkide bulunuyormuş gibi davranıyor, ama ilgili uyruklara kurumsal söz ve katılım hakkı tanımıyordu. Her imparatorluk gibi, Napoléon imparatorluğunun da yerli güç sahiplerinin ve elitlerin desteğine dayanması gerekiyordu, tabi toplumların kaynakları onlar olmadan seferber edilemezdi. Ne var ki bu kesimlere asgari bir biçimsel temsil hakkı –İngiliz modeline göre– bile tanınmıyordu.[124] 18. ve 19. yüzyılların imparatorluklarından hiçbiri Napoléon'unki kadar güçlü merkezi bir yapıda değildi. Paris'ten çıkan bir emir ya da yasa hemen tüm imparatorlukta geçerli oluyordu.

İkincisi, Napoléon'un yayılma projesinin tamamı, ırkçılığın tam geliştiği dönemden önce Avrupalılar ve Avrupalı olmayanlar arasında pek görülmeyen keskin bir kültürel kibirle yüklüydü. Aydınlanma'nın gerçeklik haline geldiği, devrim sonrası ve seküler bir Fransa'nın her yönden uygarlığın doruk noktasında yer aldığı kanaatine dayanan bu kibir, Michael Broers'in teşhis ettiği, im-

paratorluğun çekirdek bölgelerinde: Doğu Fransa, Hollanda, Yukarı İtalya ve Alman Ren Birliği devletlerinde en az hissediliyordu; ama örneğin Polonya, İspanya ve Cenova'nın güneyinin dahil olduğu "dış imparatorluk"ta bir o kadar çok hissediliyordu.[125] Buralarda Fransızlar, "batıl inançlı" ve verimsiz yerlilere büyük bir horgörüyle bakan ve açık kolonyal sömürü ilişkilerini örtmeye bile çalışmayan bir askeri işgal gücü olarak davranıyorlardı. Napoléon imparatorluğu kültürel tekbiçimlileştirme niyetinde, tüm diğer imparatorluklardan ileri gitmişti. Napoléon Aydınlanma'nın barış ütopyalarından ve Avrupa tasarımlarından etkilenmişti ve en azından hatıratında, "her yerde aynı ilkelerin, aynı sistemin yönettiği" birleşmiş bir Avrupa düşü gördüğünü öne sürüyordu.[126] Elitler, zaten Fransız değillerse, ilk Fransızlaştırılanlar oluyordu; daha sonra halk kitleleri onları dinin ve yerelliğin boyunduruğundan kurtaracak radikal bir uygarlaştırma misyonuna tabi tutuldular. Bu niyet İspanya'da daha 1808'den itibaren kendi sınırlarına tosladı.[127]

1813 Ekim ayında Napoléon imparatorluğu Leipzig yakınındaki savaş meydanlarında sona erdi. 1830'da Cezayir'in fethiyle başlayan (dikkati iç politikadaki zorluklardan başka yöne sevk eden tipik oportünist bir hamle) 19. yüzyılın Fransız denizaşırı imparatorluğu, yepyeni bir maceraydı.[128] Birbirlerinden 1783 yılında ABD'nin bağımsızlığıyla ayrılan birinci ve ikinci Britanya İmparatorluğu'ndan sık sık söz edildiği gibi, (Fransız tarihçileri şimdiye kadar bunu yapmadıkları halde) dört Fransız İmparatorluğu da birbirinden ayrılabilir: (1) Ancien Régime'in ilk imparatorluğu: Ağırlık noktası Karayipler'deydi ve Haiti'nin 1804 yılında bağımsızlığına kavuşmasıyla sona erdi; katı merkantilist bir tarzda sürdürülmüştü, göçlerden aldığı destek çok zayıftı, ekonomik açıdan büyük ölçüde köle emeği üzerine inşa edilmişti. (2) İkinci İmparatorluk: Napoléon'un yıldırım savaşlarıyla fethettiği *France-Europe*. (3) Fransa'ya 1814-1815'te geri verilen kolonilerin (örneğin Senegal) dar temelinde, 1830 yılından sonra kurulan ve 1870'li yıllara kadar Cezayir'in ağırlıkta olduğu üçüncü kolonyal imparatorluk. (4) İlk olarak, öncülünün genişletilmesiyle ortaya çıkan, birden fazla kıtaya yayılmış bir dünya imparatorluğu olan ve 1870'lerden 1960'lara kadar coğrafi ağırlık noktaları olarak Kuzey Afrika, Batı Afrika ve Hindiçin'i kapsayan Dördüncü İmparatorluk.

Bu dört aşamalı imparatorluk tarihinden geriye bugün tam da Birinci İmparatorluğun kalıntıları kalmıştır; özellikle Fransa'nın denizaşırı bölgeleri Guadeloupe ve Martinik Avrupa Birliği'nin tam entegre olmuş parçalarıdır. Napoléon sonrası imparatorluklar baştan itibaren Britanya İmparatorluğu'na birer tepkiydi ve günümüze kadar da öyle kaldılar, onun gölgesinden hiçbir zaman çıkmadılar. Uluslararası arenada Müslüman korsanların haydut devletine karşı bir cezalandırma eylemi olarak gerekçelendirilen Cezayir'in işgali, Büyük Britanya'nın kendisi için henüz keşfetmediği ve güç politikası boşluğunun bulunduğu bir yere girme çabasıydı. İngilizler gerçi 1713'ten beri Cebelitarık'ı kontrol ediyorlardı, Napoléon donanmasını Akdeniz'de devre dışı bırakmışlardı ve 1814 yılından itibaren (*de facto* daha 1802'den itibaren) kraliyet kolonisi ve donanma üssü olarak Malta Adası'na sahiplerdi, 1882 yılında Mısır'ın işgaline kadar Akdeniz bölgesinde kolonyal çıkarlar peşinde değillerdi. Fransız kolonyal tarihi uzun süre ikinci derecede olma travmasını yaşadı.

İngiltere'yle rekabetin dışındaki kıstaslara göreyse Fransız kolonyal yayılması çok başarılıydı. Fransız İmparatorluğu, 19. yüzyılın denizaşırı imparatorluklarının Britanya İmparatorluğu'ndan sonra uzak arayla ikinci en önemlisiydi. Yüzölçümlerine bakmak (1913: Britanya İmparatorluğu 32,3 milyon kilometrekare; Fransa 9,7 milyon kilometrekare)[129] biraz yanıltıcı olur; çünkü Büyük Britanya için dominyonlar, Fransa içinse Cezayir'in üzerinde hak iddia ettiği, Sahra Çölü'nün insansız düzlükleri de hesaba katılmaktadır. Britanya İmparatorluğu 1913 yılında *tüm* kıtalarda önemli mülklerle temsil ediliyordu; Fransa "yalnızca" Kuzey Afrika'da (Cezayir, Tunus, Fas), Batı ve Orta Afrika'da, Madagaskar'da, Güneydoğu Asya'da (1887'den itibaren Hindiçin'de, yani Vietnam ve Kamboçya'da; ayrıca 1896'dan itibaren Laos), Karayipler'de (Guadeloupe, Martinik), Pasifik'te (Tahiti, Bikini vb.) ve Güney Amerika'da (Guyana) vardı. Fransa'nın Asya'daki kolonyal ilgileri esas olarak Hindiçin'den öteye uzanmıyordu. Fransa Doğu ve Güney Afrika'da olduğu gibi Kuzey Amerika ve Avustralya'da da çok az varlık gösterebildi. Fransız mülklerinin yoğunlaştığı Afrika'da bile Büyük Britanya Mısır'dan Ümit Burnu'na, batı ve doğu sahilinde ve Hint Okyanusu'ndaki Mauritius Adası'nda kolonyal olarak yerleşik olmanın avantajına sahipti.

Daha sonraki fetihler de Cezayir'i Fransız kolonileri arasında birinci sıradan aşağıya indiremedi. Kronolojik açıdan Cezayir daha kapsamlı bir dönemleştirmeye uyar. İlk işgal, Emir Abdülkadir'in yönetimindeki (1808-1883) yerli halkın iyi örgütlenmiş direnişiyle karşılaştı; Emir bir süreliğine, 1837'den 1839'a kadar, kendi yargı sistemi olan ve vergi toplayan bir Cezayir karşı devleti kurmayı başarabildi.[130] Avrupa emperyalizminin (ve Kuzey Amerikan sınır bölgesinin) tarihinde çok sık görüldüğü gibi, saldırganlar yalnızca yerli güçlerin kendi aralarında birlik olamayışı yüzünden başarılı olabildiler. Abdülkadir 1847 yılında teslim oldu – ve dört yıl Fransızlar tarafından hapsedildikten sonra, hayatının geri kalanında Fransızların "asil düşmanı" olarak bir ölçüde saygıyla muamele gördü; bu yazgı, birçok açıdan Kafkaslar'daki Müslüman direniş önderi Şamil'in yazgısına benziyordu. Fetih evresinde bile Cezayir'e göç eden Fransızların ve diğerlerinin (özellikle İspanyol ve İtalyanların) sayısı hızla arttı: Bu sayı, 1841 yılında 37.000'den, on yıl sonra 1841'de 131.000'e çıktı.[131] Bunların çoğu şehirlere yerleşti, çok azı tarım öncüleri oldu. Cezayir'in fethi ve sömürgeleştirilmesi, Avrupalıların yalnızca Güney Afrika'nın en ucunda yerleştikleri bir tarihte başlamış olmasına rağmen (Boer'lerin Büyük Kafile yürüyüşüyle tam eşzamanlı oluşu dikkat çeker), tüm Afrika için çok yazgısal önem taşıyan 1880'ler Cezayir için de bir dönüm noktasıydı. Asya ve Meksika'da emperyalist bir maceracı olan III. Napoléon yerleşimcilerin iktidar çabasına hiçbir zaman tamamen boyun eğmedi ve Cezayirli kabilelerin toprak mülkiyetini en azından kâğıt üzerinde kabul etti. İkinci İmparatorluğun 1870 yılında sona ermesinin ardından, bu engel ortadan kalktı. Cumhuriyet, bir yerleşimci devleti kurmakta *kolon*'ların elini serbest bıraktı ve onlara tam da Ümit Burnu'ndaki İngiliz sömürgeci gücünün Boer'lerden esirgediği şeyi olanaklı kıldı. Bu yüzden, 1870'li ve 1880'li yıllar –1871-1872 yıllarında Cezayirlilerin son büyük isyanı, 1857 yılında Hintli ayaklanmasının bastırılmasını anımsatan bir gaddarlıkla ezilmişti– yerlilerin cezalandırma amaçlı istimlakler, yasalar ya da yasaya uydurulmuş dolandırma yoluyla, büyük ölçekte toprak kaybettikleri bir dönemdi. Cezayir'deki Avrupalıların sayısı 1872 yılında 280.000 iken, yirmi yıl sonra 531.000'e çıktı. İkinci İmparatorluk özel şirketler aracılığıyla toprakları tarıma açmaya yönelmişken; Üçüncü Cumhuriyet kendi toprakları üzerinde yerleşen köylü ör-

neğini savundu. Hedefi, kolonyal mekânlarda kırsal Fransa'nın bir kopyasını yaratmaktı. "Tipik" Avrupalı bir koloni yoktu. Cezayir de tipik değildi. Anavatanın ulusal duygularında özellikle büyük bir rol oynuyordu ve Avrupa ile İslam dünyası arasındaki yeni bir çatışmanın başlangıç noktasıydı. Başka hiçbir kolonide yerlilerin çıkarları Cezayir'deki kadar hoyratça horgörülmedi. Kuzey Avrupa mantıksal ve tarihsel anlamda, Avrupa'dan bakıldığında aslında "denizaşırı" değildi. Roma İmparatorluğu'nun uzamına dahildi; kolonyalizm savunusu daha sonra bu olguyu cömertçe istismar edecekti. Cezayir'de ortaya çıkan İslam'la keskin kültür çatışması bir paradokstur. Çünkü hiçbir Avrupa ülkesi Modern Çağ'da (günümüze kadar) İslam dünyasıyla Fransa'dan daha yakın ve daha iyi temaslar kurmamıştır.[132] Komşu Fas'ta da İslam'la karşılaşma söz konusu olmamıştır; 1912 yılından sonra Genel Vali Marschall Hubert Lyautey yerli topluma asgari müdahaleler öngören sosyal muhafazakâr bir politika yürütmüş ve (görece az sayıdaki) yerleşimcilerin etkisini sınırlamayı bilmiştir.[133]

İkinci bir paradoks, Cezayir'deki yerleşimcilerin konumudur. Bu yerleşimcilerin güçlü yerel bir konumu vardı ve yine de siyasal bağımsızlık istemiyorlardı, yani "normal" yerleşimci dürtüleriyle davranmıyorlardı. Kuzey Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda'daki İngiliz yerleşimcilerden farklı olarak dominyon tipinde bir devlet kurmaya çalışmadılar. Peki, neden?

Birincisi: Yerleşimciler göreli demografik zayıflıkları nedeniyle baştan sona Fransız ordusunun korumasına muhtaçtılar. Buna karşılık Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda yaklaşık 1870'ten itibaren kendilerine ait, kendilerinin devşirdiği güvenlik güçlerine güveniyorlardı. *İkincisi*: Cezayir 1848 yılından itibaren hukuken bir koloni değil, Fransız devletinin bir parçasıydı. Fransa'nın mükemmel merkeziyetçiliği her türden siyasal özerkliği ve herhangi bir ara çözümü öngörmüyordu. Bunun sonucu, Cezayirli Fransızlar arasında Kuzey İrlanda'nın Protestan İngilizlerine benzetilebilecek, ulusaldan ziyade kabileye dayalı bir bilinç oluşumuydu. Ayrıca Cezayir'e, hemen hemen diğer tüm Avrupa kolonilerinden daha güçlü bir yerli milliyetçilik damgasını vurmuştu: 1870-1871 yılında Prusya karşısında alınan yüz kızartıcı yenilgiden sonra Cezayir, kolonileştirme yoluyla ulusal dirilişin sahası olmuştu.[134] *Üçüncüsü*: Cezayir kolonyal ekonomisi bağımlı ve kırılgan kal-

dı; 1870 yılından sonra ağırlıklı olarak küçük işletmeler halinde örgütlenmişti ve şarap dışında güvenilir bir ihracat temeli yoktu – oysa dominyonlar büyük işletmelerde tahıl, yün ve et üretiyor ve ihraç ediyorlardı.

Fransız kolonyal imparatorluğu Cezayir dışında nispeten yakın tarihliydi. Ancak Batı Afrika'daki büyük alanların ve daha doğuda, bugünkü Mali, Nijer ve Çad devletlerinin bulunduğu bölgenin fethiyle, Britanya İmparatorluğu ile rekabet edilebileceği umulan bir toprak zemini yaratılmıştı. Ama 1908 yılında Yukarı Nil'deki Faşoda'da İngiliz ve Fransız kolonyal birlikleri karşılaştığında, Fransızlar geri çekildiler: Gerçek güç ilişkilerinin bir ifadesiydi bu. Afrika'nın savan kuşağından ekonomik olarak alınabilecek az şey vardı; Vietnam'ınsa baştan itibaren üretken ve iyi sömürülebilir bir koloni olduğu görüldü. Vietnam'ın üç kısmi devletini oluşturan Cochinchina, Annam ve Tonkin'in bağımsızlıklarını yitirdikleri uzun süreçte, belirleyici tarih 1884'tü. Ama bu tarihten sonra da hatırı sayılır bir direniş devam etti. Vietnamlılar ve Hindiçin'in diğer iki parçası ancak yüzyıl dönümünde "pasifleştirilmiş" kabul edildiler. İzleyen kırk yıl boyunca Hindiçin, imparatorluğun içinde bankalar, madencilik şirketleri ve emlak şirketleri için en önemli oyun alanı oldu.[135] Burada da kolonyal ekonomik nüfuzun sınırları kendini gösterdi; örneğin Hindiçin Asya para birimi bağlamından koparılamadı. Frank hiçbir zaman dolaşıma sokulamadı; gümüş kuruş ve diğer küçük paralar var olmaya devam etti. Hindiçin tıpkı bağımsız Çin gibi, olağanüstü dalgalanmalara maruz kalan bir gümüş standardını kullanmaya devam etti.[136] Fransız bankalarının dallanıp budaklanmış faaliyetleri bu nedenle ve tam da kredi kurumunun azgelişmişliği nedeniyle yalnızca saldırgan bir finans emperyalizminin işareti olmakla kalmayıp, ciddi uyum sorunlarının da sonucuydu. Tüm Fransız kolonileri içinde, şahsi teşebbüslerde en büyük kârları getiren tek koloni Hindiçin'di. Bu durum ihracatın yanı sıra nüfusu kalabalık bir bölgenin görece büyük iç pazarının da ürünüydü. Vietnam bu sırada doğrudan Marsilya'yla bağlantılı olduğu gibi, Hong Kong, Çin, Singapur, Siyam, İngiliz Malezyası ve Hollanda Doğu Hint Adaları'ndaki Fransız ekonomik çıkarlarının üssü işlevi de görüyordu. Hindiçin tek tek Fransız şirketlerinin büyük kârlar elde etmelerini sağladığı gibi, genel olarak Fransız kapitalizminin refahına da katkıda bulundu.[137]

Fransız kolonileri her bakımdan daha kapsamlı büyük küresel sistemlere İngiliz kolonilerinden daha zayıf bağlanmışlardı: Fransa'dan (Cezayir'i hedefleyenler hariç) dikkate değer bir yerleşimci hareketi çıkmadığı gibi, Paris de uluslararası sermaye trafiğinin, Londra'yla kıyaslanabilir birinci sınıf bir merkezi değildi. Büyük sermaye akışları zaten kolonyal imparatorluğa değil Rusya'ya yönlendirilmişti, ardından İspanya ve İtalya geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çin'le yapılan istikraz ticaretinde de Fransa çok aktifti. Bu kredilerin bazıları Fransız endüstrisinin, özellikle de silah üretiminin pazar olanaklarını iyileştiriyordu ama genel olarak bağımsız bir finans emperyalizminin ifadesiydiler. Fransa'nın finans çıkarlarının coğrafyası, resmi imparatorluğuyla İngiliz örneğine göre daha az örtüşüyordu. Fransa'nın İngiltere ve Hollanda'dakiyle kıyaslanabilecek bir eski denizaşırı ve kolonyal geleneği yoktu. Fransa'nın erken Modern Çağ'daki Doğu Hindistan Şirketi hiçbir zaman büyük İngiliz ve Hollandalı rakipleriyle aşık atamazdı. I. Dünya Savaşı'ndan sonraki döneme kadar Fransız kamuoyu kolonyal sorunlarla nispeten az ilgileniyordu. Bu yüzden kolonyal politika, küçük lobi grupları, özellikle de kolonyal ordu, donanma ve coğrafyacılar tarafından belirleniyordu. Diğer yandan kolonyalizme ve emperyalizme yönelik eleştiriler de Büyük Britanya'dakinden daha azdı. 1890'lı yıllarda kolonilerin doğal ve ulus için iyi olduklarına, üstelik kendi kültürel mükemmelliğini uygarlaştırma misyonu yoluyla dünyaya yaymak için yararlı bir olanak sunduklarına dair toplumsal bir görüş birliği oluşmuştu.[138]

Fransız emperyalizminin siyasal sterilliği şaşırtıcıdır. Yurttaşların ülkesi, demokrasi ihraç etmiyordu. Kolonyal yönetimler genellikle olağanüstü otoriterdi. Daha sonra dekolonizasyon yalnızca Batı Afrika'da bir ölçüde pürüzsüz gerçekleşti. Daha eski Fransız yayılma tarihi de İngiltere'ninkine göre, daha çok sayıda yanlış adımla karakterize ediliyordu. Özellikle de Büyük Britanya'nın 1882 yılında Mısır'ı adeta Fransızların gözünün önünden kapması, kötü bir başarısızlıktı. Fransız yayılmasının en önemli kültürel etkisi, Fransız dilinin yayılması, özellikle Batı Afrika'da kalıcı olmasıydı. Buna karşılık, kolonilerde yeni oluşmaya başlayan, Avrupalı olmayan eğitimli tabakaların mensuplarının çok azı için *asimilasyon* yolu açıktı ve onlardan beklenen kültürel değişim de son derece radikaldi. Gerçekten entegre eden emperyal bir kültür

bu yoldan ortaya çıkmadı. Bu yüzden Fransız İmparatorluğu sona ermesinin ardından, İngiliz Commonwealth tarzı gevşek örgütlenmiş bir dayanışma topluluğuna da aktarılamadı.

Emperyalizmin Olmadığı Koloniler

Kendine ait bir imparatorluk bağıntısı olmayan kolonyal mülkiyet de vardı. Bunun bir uç örneğini Belçika Kongo'su oluşturur (Fransa'nın da kendi Kongo kolonisi vardı: Kongo-Brazzaville, serüvenci Pierre Savorgnan de Brazza'nın 1880'den itibaren kendi adına bayrak çekmesinin ürünüydü);[139] Belçika devleti bu koloniyi ancak 1908 yılında, Kral II. Leopold'un işlediği çok sayıda vahşice cinayet ortaya çıkartıldıktan sonra devraldı, uluslararası hukukun diliyle söylersek, ilhak etti. Leopold dönemin en hırslı ve en acımasız emperyalistlerinden biriydi; ne var ki diğer planlarını gerçekleştiremedi. Leopold yönetiminde Kongo asgari düzeyde bile bir koloni olarak gelişmedi. Saf bir sömürü nesnesiydi. Her türden şiddet ve keyfiliğe korumasızca maruz kalan halk, en ağır çalışma koşullarına ve ihracata elverişli ürünlerin (kauçuk, fildişi vb.) aşırı yüksek oranda üretmeye zorlanıyordu. Kârlar kralın kasasına ve bugün bile Belçika'yı süsleyen kamu binalarına akıyordu. 1877 yılında Afrika'da Kongo yaylasını doğudan batıya geçen ilk Avrupalı olan, Galler kökenli, daha sonra ABD'de çalışan gazeteci ve araştırmacı gezgin Henry Morton Stanley, bundan sonra, Leopold'un emriyle düzenlediği silahlı keşif gezileriyle, ilkönceleri yerlilerin çok az direnişiyle karşılaşılan bir bölgedeki koşulları aydınlattı. 1886 yılından itibaren olağanüstü gaddar bir Afrikalı paralı askerler ordusu (daha sonra devşirilen yerli savaşçılarla takviye edilmişti), Force Publique, Kongo'da huzuru sağladı. Bu ordu, Kongo'nun doğusundaki Svahili köle tüccarlarıyla (çoğu kez "Araplar" diye anılırlar) yapılan özellikle kanlı, on binlerce can alan çatışmalara da karışmıştır. Daha ileri bir aşamada Kongo'nun zenginliklerini kendi aralarında paylaşan büyük imtiyazlı şirketler, 1908 yılından sonra da Belçikalılar için kapsamlı çalışma olanakları yaratmadılar. Onlar da Afrikalılar gibi beyaz nüfusun görüş alanına girmiyorlardı. Fransız ve İngiliz imparatorluklarından farklı olarak, hemen hiçbiri "anavatan"da yüksek eğitim almamıştı. Her iki yönde de kültürel aktarımlar sıfırdı.[140] Denizaşırı ilgileri

çok az olan Belçika, emperyalizmin yüksek diplomasisinde bir rol oynamadı, en fazla Çin demiryollarının finansmanına katıldı.

Hollanda'nın da bir kolonyal imparatorluğu yoktu, ama yine de güçlü bir şekilde idare edilen bir kolonisi vardı. 1590 ile 1740 yılları arasında Hollanda dünya ticaretinde en güçlü ve tek devlet haline gelmişti ve Karayipler'den Japonya'ya kadar uzanan üsleri bulunan bir deniz imparatorluğuna sahipti. Ama 19. yüzyıla gelindiğinde geride Hollanda Doğu Hint Adaları'ndan başka pek bir şey kalmamıştı. Hollanda 1880'lerde Afrika'nın paylaşılmasına katılmayan tek Batı Avrupa ülkesiydi; hatta 1872 yılında Altın Sahili'ndeki (Gana) son mülklerini İngilizlere satmıştı. Hollandalılar artık yayılmayan, daha ziyade küçülen bir kolonyal güç olarak rollerinden memnundular. Kendilerine dair oluşturdukları küçük, barışsever, tarafsız, ilerlemeye hizmet eden ve yumuşak bir sömürgeciliği sürdüren bir ulus özalgısıyla, kendilerini saldırgan ve açgözlü Büyük Güçler'den ayrı tutuyorlardı.[141] Hollanda'nın yayılması, Endonezya adalarındaki kontrolünü daha da sıkılaştırmanın ötesine geçmedi. Oraya 17. yüzyıl başından beri (Batavia 1619'da kurulmuştu) yerleşmişlerdi, büyük adalar üzerinde ancak yüzyıllara uzanan bir süreç boyunca gerçekten etkin bir kontrol kurabilmişlerdi. Bu çok yavaş gerçekleşen fetih, 1873'ten 1903'e kadar, şiddetli bir direnişin sonunda Sumatra Adası'nın kuzey ucunun Hollanda egemenliğine girdiği Açe Savaşı'yla birlikte doruğa ulaştı ve sona erdi. Hollanda'da çok tartışılan ve yaklaşık 100.000 insanın öldüğü bu savaşa ilk planda uluslararası etmenler yol açmıştı; çünkü art arda, Amerikan, İngiliz ve daha sonra bir Alman ya da Japon müdahalesinden korkuluyordu.[142] Bu, yayılma tarihinde çok sık görüldüğü gibi, yağmanın dışında bırakılma korkusundan kaynaklanan bir son dakika paniğinin değil, agresif savunmanın örneğiydi. Hollanda'nın da kendi özalgısına rağmen yeni yeni yoğunlaşan emperyalist oyuna katıldığı izlenimi oluşsa da, bu izlenimin nedeni *yeni* dürtülerin peşinden gitmesi değildi.[143] Büyük ve zengin bir koloni olan Endonezya –Asya ve Afrika'da İngiliz Hindistan'ından sonra tüm Avrupa mülklerinin her bakımdan en önemli ikincisi– zaten daha 1870'ten önce de kendisini ilginç kılmış aynı nedenlerle ilginçliğini korudu. Hollanda "kolonyal bir dev, ama siyasal bir cüce"ydi.[144]

1900 dolaylarında kolonyal tavrın yöntemleri değişti. Hollanda bu konuda yalnız değildi. Afrika'da kolonyal fetihler yüzyıl

dönümünde hemen her yerde tamamlanmıştı ve büyük kolonyal güçler daha barışçıl koşullarda, daha sistematik ve daha az şiddet kullanan bir siyaset gütmeye başladılar. Her yerde, Fransız kolonyal teorisinin "değerini artırma" (*mise en valeur*) dediği şey hedefleniyordu. Almanların Afrika'daki kolonyal imparatorluğunda, özellikle Doğu Afrika'da bu, 1905 yılında, zamanın sömürgeler bakanı Bernhard Dernburg'un adıyla anılan Dernburg döneminde denenmişti.[145] İngiliz Malezya'sında da aynı dönemde benzer bir şey gözlemlenebilir. En esaslı ve diğer kolonyal güçler tarafından ayrıntılı olarak incelenen *mise en valeur* Endonezya'da gerçekleşti. 1891 ile 1904 yılları arasında yerel işgücünü kârlı bir biçimde kullanmanın sırlarını öğrenmek için Hollanda Doğu Hint Adaları'nı ziyaret eden sadece Fransız araştırma delegelerinin sayısı 25'ti.[146] Kolonyalizm iki dünya savaşı arasında dünyanın her yerinde olgunluk aşamasına ulaştığında, Hollanda Doğu Hint Adaları iyisiyle kötüsüyle bir tür örnek koloni işlevi görebiliyordu. Birçok açıdan ne kadar tipik olmasa da, bu rolü 19. yüzyılda oynamış olan Hindistan, o zamanlar çok aktif olan özgürlük hareketi sayesinde diğer kolonilerin büyük çoğunluğundan çok önde gidiyordu ve yeni bir gelecek yoluna girmişti. Hollanda Doğu Hint Adaları daha ziyade kolonyal dönüşüm içinde bir süreklilik örneğiydi.

Endonezya 1830 ile 1870 arasındaki zaman diliminde, büyük zorunlu mükellefiyetlerle, "kültür sistemi" altında metropol yararına aşırı bir biçimde sömürülmüştü. O tarihte, Hollanda devlet kasasının net gelirinin beşte biri doğrudan doğruya bu koloniden geliyordu. 1870'ten sonraki otuz yıl içinde Endonezya köylülerinin fazlasıyla kaba bir biçimde yağmalanmasından vazgeçildi ve 1901 yılında, kolonyal güce çok pahalıya mal olan Açe Savaşı'nın sonuna doğru, hatta "etik politika" denilen bir politika ilan edildi. Bu her şeyden önce kolonyal devletin ilk kez Endonezya'ya yatırım yapması anlamına geliyordu: Bu yatırımlar özellikle altyapıya yönelikti: demiryolları, elektrik üretimi ve sulama (özellikle Cava'lıların çok gelişmiş geleneksel teknolojisi). Refah devletini esas alan bir kolonyalizmin ilk adımları da atıldı; böyle bir şey örneğin Hindistan'da hiç ortaya çıkmamıştı ve Afrika'da ancak 1945 yılından sonra belirli bir rol oynamıştı.[147] Uzun 19. yüzyılda hemen hemen başka hiçbir kolonyal güç, günümüzde "kalkınma" denilen şeye, Hollandalıların yüzyıl dönümünde Endonezya'ya yatır-

dığı kadar büyük paralar yatırmamıştır. Bu yatırım başarısız da olmadı: Endonezya ekonomisi daha sonra, 1900 ile 1920 arasında büyüdüğü kadar büyüseydi, bu ülke bugün Asya'daki en zengin ülkelerin arasında yer alırdı.[148] Gelgelelim bu büyüme varlığını ilk planda kolonyal devletin politikasına değil, Endonezya takımadalarındaki halkların çalışkanlığına ve girişimci ruhuna borçluydu. Ne var ki, kolonyal dünyanın her yerinde olduğu gibi, Endonezya'da da, 1901'den sonraki reform evresinde bile, yerli halkın eğitimi ve öğretimi yetersiz kaldı. Kolonilerdeki "insan sermayesinin" niteliklileştirilmesi için yetersiz, yani Avrupa'ya göre çok az özen göstermiş olmak, belki de Avrupa kolonyalizminin en büyük savsaklama günahıdır.

Şahsi İmparatorluklar

Eninde sonunda özerk bir metropole tabi olan ve esas olarak iktidarın merkezden periferilere yansıtılmasıyla yürütülen imparatorluk oluşumu biçimleri, "birincil" imparatorluk oluşumları denebilir. Bunun ardında nadiren bir büyük imparatorluk inşa stratejisi yatıyordu. Tarihçi Sir John Robert Seeley 1883 yılında, yani Mısır'ın tamamen planlı bir şekilde işgal edilmesinden kısa bir süre sonra, söylediği ünlü sözle, Britanya İmparatorluğu'nu oluşturan ülkelerin "akıl yoksunluğu" durumunda fethedildiğini saptarken, en azından bu anlamda haksız değildi ve bu saptaması başka Avrupa imparatorlukları için de geçerlidir.

Yine de bu modelden sapan sayısız örnek vardı. İmparatorluklar her zaman askeri yollardan genişlemiyorlardı. 1803 yılında Louisiana'nın Fransızlardan satın alınması bir hamlede ABD'nin devlet alanını iki katına çıkardı ve böylelikle yeni yerleşim mekânlarının ve yeni eyaletlerin kurulmasının yolunu açtı. 1867'de ABD Alaska'yı Çarlık Rusya'sından satın aldı. İsveç 1878 yılında Karayipler'deki ada kolonisi St. Barthelemy'yi ABD ve İtalya'nın tekliflerini reddetmelerinden sonra, Fransa'ya sattı.[149] Bu gibi eylemler, toprakların hanedanlar arasında yapılan evlilikler sayesinde barışçıl yoldan el değiştirmesinin modern karşılıklarıydı (örneğin Bombay, Portekiz Prensesi Katharina'nın II. Karl'la evlendiğinde getirdiği çeyiz olarak 1661 yılında İngiltere'nin eline geçmişti). Örneğin daha kötü bir komşudan korunmak için, daha yüksek

bir hükümranlığı gönüllü olarak kabul etmek de barışçıl genişleme tarzına dahildir. Betschuanaland (bugünkü Botsvana) hükümdarları bu yolu seçmişler, Cecil Rhodes'in şahsi British South Africa Company'sinin iktidarı tehlikesine karşı tercih ettikleri İngiltere'nin ülkelerini ilhak etmesini istemişlerdi (ve bu istekleri başarıyla gerçekleşmişti).[150] Böyle bir üçgen içinde kalarak ya da doğrudan doğruya vasallığı kabul ederek "gönüllü" boyun eğme, imparatorlukları genişletmenin en eski ve en yaygın mekanizmalarından biridir. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki ABD hegemonya sistemi –Norveçli çağdaş dönem tarihçisi Geir Lundestad'ın ifadesiyle gönüllü boyun eğme sistemi (*empire by invitation*)– bu varyantın izlerini taşır.

Emperyal Büyük Güçler dinamiğinin kuytularında şahsi imparatorluklar da ortaya çıktı. Kral II. Leopold'un Kongo'daki imparatorluğu tek örnek değildi. Brunei ve Sarawak'ta (Kuzey Borneo) Brooke ailesi yaklaşık 120.000 kilometrekarelik bir alan üzerinde bir hanedan kurdu. İngiliz serüvenci James Brooke 1839 yılında adaya ayak bastı, 1841 yılında kendisine, Hollanda'nın kontrolü dışında kalan sultanlık ailesi tarafından Raca payesi verildi. Brooke'un 1868'de ölmesinin ardından 1917'ye kadar hüküm süren ikinci Raca, yeğeni Charles Brooke bu alanı daha da büyüttü. Üçüncü Raca 1941 yılında Japonlar karşısında yenildi. Brooke ailesi su katılmamış bir haydut çetesi değildi, ama Sarawak'tan dışarıya büyük bir servet akışını organize ettiler; bu servetin bir kısmı İngiltere'ye yatırıldı. Uzun vadeli ekonomik kalkınma için çok az şey yaptılar. Brooke'lar sosyal dönüşümün yerliler için sakıncalı olacağını düşündüler; yine de yeraltı kaynaklarının yabancı şirketler tarafından sömürülmesine izin verdiler. Sarawak, Kral Leopold'un Kongo'sundan farklı olarak, yine de küçük bir devlet olma görüntüsünü korudu.[151]

Başka yerlerde de, adeta devletsiz alanlar kurma denemeleri yapıldı. Daha önce Güney Afrika'daki elmas işinden devasa bir servet elde eden Cecil Rhodes, Güney Afrika'da şahsi bir ekonomik imparatorluk kurma konusunda nispeten başarılıydı. İngiliz hükümeti için, Betschuanaland ile Zambezi Nehri arasındaki bölgeyi (Güney Rodezya, bugünkü Zimbabwe) 1889 yılında bir imtiyazla (Royal Charter) donatılmış British South Africa Company'ye devretmek ucuz ve rahat bir yoldu; bu şirket büyük ölçü-

de Rhodes ve diğer Güney Afrikalı madencilik devleri tarafından finanse ediliyordu. Şirket bölgeyi "kalkındırma" ve her şeyden önce masrafları kendi başına üstlenme sözü verdi. 1891 yılında şirketin faaliyetlerini Zambezi Nehri'nin kuzeyine (Kuzey Rodezya, bugünkü Zambiya) kadar genişletmesine izin verildi. Rhodes ve ortaklarının asıl derdi topraklar üzerinde egemenlik kurmak değildi. Asıl hedef bilinen ve tahmin edilen değerli maden yataklarını tekelci bir biçimde işletmek ve maden bölgelerini Güney Afrika ekonomik bölgesine bağlamaktı. Bunun içinse kontrol gerekiyordu. Cecil Rhodes 1889 yılında "Afrika yarışı"nın mantığını olabilecek en kısa ifadeyle, "Biz [bölgeyi] işgal etmezsek, bunu başkaları yapacak" şeklinde açıklıyordu.[152] Rhodes, Londra'daki hükümete kendi planlarını ayrıca "Rodezya" (bu isim 1895'te kullanılır oldu) topraklarını İngiliz yerleşimcilere açarak da cazip hale getirdi. Daha önce Alman Güneybatı Afrika'sında başarısız kalmış bir yöntem olan şirket yönetimi, burada Afrikalılara iyi davranan kolonyal bir paternalizmin eksikliğinden yakınan misyonerler tarafından şiddetle eleştirildi; öte yandan, diğer yerel beyazların bakış açısından, büyük sermayenin ve yerleşimcilerin adeta özel himaye ilişkileri çerçevesinde en iyi yöntem olduğunu kanıtladı.[153]

Büyük plantasyonlar ve imtiyazlı şirketlerin sahaları da çoğu kez devletsiz alanlardı; bu alanlarda devletin toprak hukuku, tıpkı Elbe Nehri'nin doğusundaki bir çiftlikteki gibi, dolaylı olarak geçerliydi.[154] Misyonerler bu arada o kadar nüfuz sahibi olabiliyorlardı ki, düpedüz himaye altındaki misyonlar kurabiliyorlardı. Asya'daki *Chartered Companies*'in (imtiyaz sahibi şirketler), en son Hindistan'daki East India Company'nin 1858'de sona ermesinden sonra da, orada yeni yarı-resmi kolonyal acentalar ortaya çıktı. Bunların en önemlisi Sout Manchurian Railway Company'ydi (SMR); bu şirket 1905'teki Rus-Japon Savaşı'ndan sonra Mançurya'nın güney ucunun ve oradaki Rus demiryollarının güneydeki parçasının sahibi oldu. SMR Mançurya'da Japon devletinin desteklediği bir kolonyal güç haline geldi; burada tarihin en kazançlı demiryolları kolonisini inşa etti; burası Çin kuzeydoğusunun ekonomisinin tamamı için bir çekim bölgesiydi ve aynı zamanda Doğu Asya'daki en büyük ağır endüstri tesislerinin de bulunduğu yerdi.[155]

İkincil İmparatorluk Oluşumları

Avrupalı olmayan imparatorluk oluşumları içinde yalnızca biri, 1895'ten sonraki Japon İmparatorluğu –1945'e kadar– sansasyonel bir başarı gösterdi. Bu sırada, her biri kendi bölgelerinde bir süreliğine büyük etkilerde bulunan diğer örnekleri de gözden kaçırmamak gerekir. Burada *ikincil* imparatorluk oluşumlarından söz etmek ve onları Avrupa hükümetlerinin denetiminin dışında kalmakla birlikte Avrupa askeri teknolojisinin yardımıyla askeri saldırganlık ve toprak genişlemesi olarak tanımlamak mümkündür. Özellikle, daha sonra *diğerlerinin* imparatorluk kurmasının başlıca kurbanı olan Afrika, yüzyılın ilk yarısında bu tür ikincil imparatorluk oluşumlarının özellikle hareketli bir sahnesiydi. Avrupalıların Afrika'da –Christoph Marx'ın ayırt ettiği gibi– üç tarzda, yani (a) Güney Afrika sınır bölgesinin ötesinde yeni fetihlerle, (b) Cezayir'de askeri müdahaleyle ve (c) Senegal'de bir ticaret sınır bölgesinin askeri sınır bölgesine dönüştürülmesiyle,[156] yayılmaya başladıkları bir dönemde; Sahra'nın güneyindeki savan kuşağında birbirinden bağımsız birden fazla yayılmacı ve büyük yüzölçümlü devlet oluşumu ortaya çıktı; bu oluşumlar güçlü bir biçimde askerileşmişlerdi ve merkezi bir yapıya sahiplerdi, bazı vasıfları bizim emperyalizm tanımımıza uyuyordu. Bu imparatorluklar cihat güdüsüyle harekete geçmişlerdi ve büyük alanlarda kendi iç tutarlılıklarını daha güneyde bulunmayan iki iletişimsel unsura: Bir yazılı metne ve binek hayvanlarına borçluydular.[157] Embriyon halindeki başka imparatorluklar İslam ve süvarileri olmadan geliştiler: Örneğin Ganda (Buganda'da) 1840'lı yıllardan itibaren savaş kanolarından bir filo oluşturdu ve Victoria Gölü üzerinde ve çevresinde, daha zayıf halkların işgücünü de sömüren, bir tür emperyalist egemenlik kurdu.[158] Bu tür faaliyetlerde çoğu zaman en yeni değil, hatta kimi zaman antik çağlardan kalma teknoloji kullanılıyordu. Boer'lerin erken 19. yüzyıldaki askeri gücü, fitilli tüfeklerle donanmış atlı piyadelerden oluşuyordu. Kuruluşu 1804 ile 1845 yılları arasında tamamlanan Sokoto Halifeliği de, süvarilere ve fitilli tüfeklere dayanıyordu.[159] Sözü edilen tüm örneklerde Avrupa'daki endüstriyel devrimle doğrudan bir bağ yoktu. Daha sonra, 1850'li ve 1860'lı yıllarda Yukarı Senegal'deki Şeyh Ömer Tal'in Müslüman imparatorluğunun kuruluşu sırasında, teknolojik mesafe azalmıştı.

Mısır'ın yayılması, İkinci İmparatorluk oluşumunun özellikle güzel bir örneğini oluşturur. Bağımsız Mısır'ın 1813 ile 1882 tarihleri arasında kendine ait bir imparatorluğa, yani basit bir nüfuz sahasından daha fazlası olan, askeri olarak kontrol edilen bir alana sahip olması 19. yüzyılın imparatorluk tarihinde dikkat çekici olgulardan biridir. Japon İmparatorluğu'nun yalnızca elli yıl boyunca, 1895'ten 1945'e kadar ayakta kaldığı düşünülürse, Mısır örneği üzerinde durmayı hak ediyor demektir.[160] Arnavut kökenli olduğu iddia edilen Mehmed Ali Paşa, 1805'ten itibaren Mısır'ı fiilen kendi başına yönetiyordu. Ne var ki en başından itibaren Nil Nehri boyunca uzanan ülkenin hükümdarı olmakla yetinmemişti. İslam'ın evrensel halifesi olan padişahın yerine geçmeyi planladığına dair bir kanıt yoktur. Her halükârda Mehmed Ali Paşa, Mısır'daki hükümranlığına hiçbir zaman kuşku düşürmediği Osmanlı İmparatorluğu ile çelişkili bir ilişki içinde bir imparatorluk kurmaya başladı. Bir yandan, dik kafalı bir vali olarak padişaha açıkça meydan okudu. Diğer yandan padişahlık, Arabistan'daki, kurucuları Şeyh Muhammed bin Abdülvahhab'ın adıyla anılan püriten, köktenci ve anti-modernist Vahhabilik hareketini, daha büyük bir tehdit olarak görüyordu. Peygamberin ve 7. yüzyılın dört halifesinin saf inancına ve ideal uygulamalarına geri dönmeyi vazeden Vahhabiler, Osmanlı padişahı dahil, diğer tüm Müslümanlara karşı cihat açmışlardı. Şeyh padişahı kötülüğün en büyük kaynağı olarak görüyor ve Müslümanları, onu devirmeye çağırıyordu. Kurucusunun 1792 yılındaki ölümüne kadar bu hareket dinsel bir coşku ve askeri bir ustalıkla Osmanlıları Arap yarımadasının büyük bölümünden uzaklaştırdı. Hatta 1803 ve 1805 yıllarında Mekke ve Medine'yi ele geçirdiler ve 1807 yılında Osmanlı hac kervanlarının kutsal mekânlara gidişini engellediler. Bu yüzden padişahın, Vahhabilere karşı savaşta Mehmed Ali'nin yardımına ihtiyacı vardı. Mehmed Ali'ninse, Mısır'ı modernleştirmek için büyük projeleri vardı ve İslam'ın köktenci bir versiyonuyla yapacak işi yoktu. Padişahın Mehmed Ali'ye, Vahhabilere karşı sefer düzenleme görevini vermesi, Mısır'daki imparatorluk inşa sürecinin başlangıcını oluşturdu. 1813 yılında Mısır ordusu kutsal yerleri ve Cidde limanını geri aldı; bir yıl sonra Vahhabilerin gücü çöktü, ama hareketleri ve direnişleri devam etti.

Bu başarının jeopolitik sonucu, Mısır hükümdarının Kızıldeniz'in doğu kıyısını ele geçirmesi oldu. Böylelikle Mehmed Ali, ne

yapacakları kestirilemeyen Vahhabilere karşı davranışını başlangıçta sevinçle karşılamış bir güçle, yani Büyük Britanya'yla çatışma içine girdi. İngilizler 1839 yılında Yemen'deki Aden limanını işgal ettiler ve Arabistan'ı terk etmesi için Paşa üzerinde baskı uyguladılar. Diplomasi tarihi bunu "İkinci Mehmed Ali krizi" olarak biliyor. Paşa 1840 yılında aşağıdan almak zorundaydı. 1831-1832 yıllarında Suriye'de Osmanlı İmparatorluğu'na doğrudan saldırması, askeri gücünü (Osmanlı ordusu 1832'nin Aralık ayında Konya'da yenilerek yok edilmişti), ama siyasal açıdan kırılganlığını da gösterdi. İş ciddiye bindiğinde, İngiltere, Avusturya ve Rusya, her biri kendine özel nedenlerden ötürü Osmanlı İmparatorluğu'nun korunmasından yana tavır aldılar; yalnızca Fransa Mehmed Ali'yi destekledi. 1840 Eylül ayında bir İngiliz filosu Mısır birliklerinin konuşlandığı Suriye ve Lübnan sahillerini topa tuttu. Kısa bir süre sonra da Avusturya ve İngiliz birlikleri Suriye'ye çıktı, aynı tarihlerde Osmanlı ordusu da yaklaşıyordu. Mehmed Ali, böyle bir baskı altında, bir uzlaşma çözümünü kabul etti. Mısır'ın kalıtsal hükümdarı olarak kabul edildi, ama bunun karşılığında Osmanlı İmparatorluğu içindeki tüm iddialarından vazgeçti.[161]

Bu düzenlemenin Mısır'ın Afrika'daki politikası ve pozisyonu üzerinde bir etkisi olmadı. Kahire'deki "Osmanlı-Mısır" rejiminin gücü, Mehmed Ali ve ardıllarının yönetiminde, tüm Sudan'a genişletildi. Bu fetih, Avrupa eğitimi görmüş birliklerin Afrika'nın köle pazarlarından toplanmış asker kölelerle birleştirildikleri bir ordu tarafından gerçekleştirildi. Bir süre sonra paşa, zorunlu askerlik yükümlülüğüyle toplanan Mısırlı köylülerin, Afrikalı kölelerden daha iyi askerler olduklarını anladı. Mısır egemenliği altında, Sudan'ın yeraltı hazineleri, özellikle altın sömürüldü. Sudanlılar görülmedik tarzda ve yükseklikte vergilere tabi tutuldular ve direnişleri acımasızca ezildi. Sınır bölgesinde şiddet pazarına yeni savaş ağaları geldi ve halkı ayrıca ezdiler.

Hıdiv İsmail, Sudan'da daha fazla yayılmasının bahanesi olarak, köleliği kökünden kazımayı gösterdi: Avrupa'ya karşı "siyaseten doğru" bir gerekçelendirmeydi bu. İsmail bu sırada, daha 1860'lı yıllarda Çin Taiping'inde kendini kanıtlamış efsanevi General Charles Gordon'dan yararlandı; general Mısır yönetimini güneyin derinliklerine kadar götürecekti. 1881 yılında Mehdici-devrimci bir hareket Mısır'ın artan yayılmasına ve kölecilik yasağına

karşı isyan etti; bu hareketin önderi Muhammed Ahmed "Mehdi" ilan edildi. Hareket kısa süre içinde Sudan'ın büyük bir bölümünü kontrolüne aldı ve 1883 yılında İngiliz kumandasındaki bir orduyu yok etti. Bu sırada tamamen izole olmuş durumdaki, kendisine verilen görevi aşırı yorumlayan ve karşıtlarını cezalandırmayı hafife alan Gordon'un Mehdi yandaşları tarafından 1885 yılında öldürülmesi, Afrika'daki Mısır İmparatorluğu'nu sona erdirdi. Mehdi'nin inşa ettiği daha gevşek iktidar yapısı tamamen karizmatik otoriteye dayanıyordu ve 1885 yılında onun ölümünden sonra devam edemedi; ayrıca yıkıcı bir kuraklık bu yapıyı öylesine zayıflattı ki, Lord Kitchener 1898 yılında (yeniden) fetih sırasında ciddi bir direnişle karşılaşmadı. Mehdi hareketi Mısır-Avrupa istilasına karşı ortaya çıkmıştı. Tipik bir anti-emperyal tepkinin birçok özelliğini taşıyordu. İşgalcilerin ülkeye yabancı –bu durumda "Türk"– ve dinden sapmış olarak etiketlenmesi de bu özellikler içindedir.[162]

Geç 18. yüzyılın benzer bir biçimde değişken Hint devletleri dünyasında farklı koşullar söz konusuydu. Babürlü hükümdarı Evrengzib'in 1707 yılında ölümünden sonra hızla dağılan Babürlü İmparatorluğu'nun ardından kurulan devletlerden birçoğu imparatorluk olarak tanımlanamaz. Yine de bunlardan bazıları bölgesel yayılmayı vergi ödeyen köylüler üzerinde iktidar kurmakla ve devlet oluşumunun temel önlemleriyle birleştirdiler; böylece bazı yönlerden Mısır'daki Mehmed Ali'yi anımsattılar. Haydar Ali ve oğlu Tipu yönetimindeki Maisur sultanlığı, belki de "Mısır tarzı" bir kalkınma yolu izleyecekken, East India Company'nin yükselen askeri gücüyle çatıştı ve 1799 yılında yerle bir edildi. Mihrace Ranjit Singh daha dikkatli hareket etti; daha önce Tipu'nun yaptığı gibi askeri birliklerinin Avrupalı subaylar tarafından reformdan geçirilmesini sağladı ve bu iktidar temeli üzerinde bir dönem güçlü olan Sih devletini kurdu, daha küçük siyasi yapılar –imparatorluk veçhesi de buna dayanıyor– bu devlete vergi ödemekle yükümlüydüler. Afrika savanlarındaki cihat imparatorluklarından farklı olarak, sonunda Peşaver'den Hindukuş Dağları'nın eteklerine kadar ilerleyen Sih yayılmasında dinsel güdüler rol oynamıyordu. Ranjit Singh tipik emperyal, yani Sihlerden, Müslümanlardan ve Hindulardan oluşan "kozmopolit" bir elit tabaka yarattı. Ranjit Singh'in döneminde İngilizler hali hazırda zaten o kadar güçlüydüler ki, bu yeni devlet ancak nasıl davranacağı kestirilemeyen Afganlara karşı

bir tampon bölge olarak işe yaradığı sürece ayakta kalabildi. Mısır'daki Mehmed Ali'den farklı olarak, kendisi olmadan da ayakta durabilecek kurumlar yaratmayan otokratik mihracenin 1839 yılında ölümünden sonra, Sih devleti 1849 yılında ilhak edildi ve İngiliz Hindistan'ının bir vilayetine dönüştürüldü.[163]

ABD'de Ülke İçi Kolonyalizm

ABD'nin Kuzey Amerika kıtasındaki genişlemesi tamamen özel tarzda bir ikincil imparatorluk oluşumu olarak, üstelik en başarılılarından biri olarak yorumlanabilir.[164] Amerika Birleşik Devletleri 1783 yılında dünyanın en geniş yüzölçümüne sahip devletlerinden biri olarak dünyaya geldi. İzleyen yetmiş yıl boyunca topraklarını üç katına çıkarttı. Thomas Jefferson'a ve jeopolitik projeksiyonu seven başka birçok kişiye göre, 1890'lı yıllarda Mississippi Nehri'ne kadar ilerlemek öncelikli hedefti. Nehrin ötesinde, Büyük Göller Yaylası'ndan aşağıya, Meksika Körfezi'ne kadar uzanan, başkentini en güneydeki La Nouvelle Orléans'ın (New Orleans) oluşturduğu devasa Lousiana bölgesi vardı. Bu bölge yoğun bir kolonizasyonu düşünmeyen Fransa tarafından 1862 yılında, fiilen değil daha ziyade kâğıt üzerinde ele geçirilmişti. Fransızların ilgisizliği o kadar belirgindi ki, Fransız kralı Louisiana'nın 1763 Paris Barışı'ndan sonra elde ettiği bir bölümünü İspanyol kralına bırakttı. III. Carlos bu hediyeyi pek heyecanla karşılamadı ve İspanyollar toprakları devralmak için acele etmediler.[165] Amerikalı tüccarlar kuzeyden Mississippi'ye kadar ilerlediler; muazzam ticari çıkarlar oluştu. 1801 yılında İspanya (gizlice!) Louisinia'yı Fransa'ya geri verdi. İlkönce Mississippi'ye askeri sefer yapmayı tasarlayan ve Louisinia'yı bir süreliğine imparatorluk tacının mücevheri olarak düşünen Napoléon, 1803 Nisan'ında fikrini değiştirdi. Başkan Jefferson Paris'teki elçisinden Mississippi deltasından vazageçilmesi için müzakerelerde bulunmasını isteyince, Büyük Britanya ile kapıdaki yeni bir savaş yüzünden ABD ile iyi ilişkiler kurmaktan yana olan Birinci Konsül, şaşırtıcı bir biçimde Lousiana'nın *tamamını*, yani Kuzey Amerika'daki Fransız topraklarının tümünü Kuzey Amerika'ya çok ucuz bir bedelle satmayı teklif etti. Amerikalı aracılar hemen harekete geçtiler. 20 Aralık'ta La Nouvelle Orléans, ABD'nin federal hükümetine teslim edildi.

Hukuksal açıdan bakıldığında bir ilhak söz konusuydu. Louisiana'da yaşayan, ilkönce Fransız, sonra İspanyol ve çok geçmeden tekrar Fransız olmuş yaklaşık 50.000 beyaz şimdi de kendilerini ABD uyrukları olarak buldular, bu arada kendilerine fikirleri bir kez bile –hele yerlilere hiç– sorulmuş değildi. Dünyanın en büyük cumhuriyeti, bir kalem oynatarak ve büyük masraflara girmeden, yüzölçümünü ikiye katlamıştı. Aynı zamanda o zamanlar en güçlü askeri devletin, Kuzey Amerika topraklarında potansiyel bir tehlike oluşturan varlığı sona ermişti. Birleşik Devletler, kendi kolonyal geçmişlerini üstlerinden silkip attıktan tam yirmi yıl sonra, kendilerine ait ilk koloniye sahip olmuşlardı – bu da, askeri şiddet kullanmadan ikincil imparatorluk oluşumunun bir örneğiydi. Bir kolooninin devralınmasında karakteristik olan sorunların birçoğu burada da ortaya çıktı: iktidar değişimini reddeden ve İspanyol ve Fransız hukukundan kökten bir farklılık gösteren, İngiliz Common Law'una dayanan Amerikan hukukunun yürürlüğe sokulmasına düşmanca bir eylem gözüyle bakan, kültürel olarak yabancı (Fransızca konuşan) bir nüfusla yüzleşme. Örneğin 1803 yılında Louisiana'da her ten renginden hür kişiler, eşit yurttaşlık haklarına sahiptiler; yeni uygulanan ABD hukuku, "renkli" kanın sadece küçük bir oranda varlığı bile tahmin edildiği anda bu hakları nerdeyse tamamen esirgiyordu.[166] 1812 yılında Washington'daki kongre, Fransız Louisiana'sının dönüşeceği toplam on üç federal devletten ilkine bir ABD federe devleti statüsünü verdi. Louisiana'nın Amerikanlaşması yavaş oldu. Fransa'dan seyrek, yeni Küba'dan binlerce göçmen geliyordu; çok sayıda plantasyoncu Haiti Devrimi'nden Küba'ya kaçmış ve Fransa'ya karşı İspanyol direniş savaşında orada da rahatları bozulmuştu. Şehir planlamacılığı açısından tipik bir Fransız kolonyal başkenti gibi kurulan New Orleans, daha 1830'lu yıllardaki ekonomik patlamasının ortasında İngilizce konuşan Amerikalılara ve Fransızca konuşan "Kreol"lere ait olmak üzere iki ayrı kesime bölünmüştü. Katı Amerikan ırk yasalarına rağmen burada "ten rengi sınırı" Amerika'nın güneyi kadar keskin çizilmiyordu. Amerikan tarihine dair anıtsal bir jeo-tarihsel yorum yazan Donald Meinig'in dediği gibi, "emperyal bir koloni" tam da ABD'nin özalgısının kabul etmek istemediği şeydi. Lousiana'lılar gerçekten herhangi bir kölelikten kurtarılmış olsalardı, belki bu durum egemen ideolojiyle hâlâ bağdaştırılabilirdi. Ne var ki onlar

"Amerikalı olmayı kendileri istemeyen, yabancı bir kültürün insanları"ydılar.[167] Bu bakımdan kıtanın kadim sakinlerinden, yerlilerden bir farkları yoktu.

1898'den sonra Filipinler'in fethedilmesi ve 20. yüzyılın ilk on yıllarında Orta Amerika ve Karayipler'deki sayısız müdahalesi açısından, bir ABD "emperyalizmi"nden söz edilebilip edilemeyeceği sorusu, uzun süre insanları heyecanlandırdı. Kimileri ABD'yi *per definitionem* (tanımı gereği) bir anti-emperyalist güç olarak görürlerken, kimileri de onu kapitalist bir emperyalizmin en mükemmel gelişimi olarak gördü.[168] Donald Meinig, ABD ile diğer emperyalist oluşumlar arasındaki yapısal benzerliklere işaret ederek, bu tartışmayı ideolojik bağlantılarından kurtarıyor. Meinig'in ana tezine göre, 19. yüzyılın ortasında ABD aynı anda birden fazla şeydir: Bölgesel toplumların bir toplamı, bir federasyon, bir ulus ve bir imparatorluk.[169] Neden bir imparatorluk?

ABD, yerlilere karşı korunmak ve onları baskı altında tutmak için kalelerden, yol denetimlerinden vb. oluşan muazzam bir askeri aygıt oluşturdu. Asgari özerkliğe sahip özel bölgelere bile tahammül edilmedi. Yerlilerin topraklarında Hindistan raca devletleri tarzında, himaye altındaki devletler ya da sahipsiz bölgeler yoktu. Büyük yerli savaşları yıllarında beyaz Amerika yerlilere karşı, Çarlık Rusya'sının Kazak steplerindeki halkların karşısındaki konumuna benzer bir konumdaydı. Burada da emperyal merkezin genel hükümranlık iddiası öne sürülüyor, pahalı askeri tesisler kuruluyor ve silahlı yerleşimciler sınıra gitmeleri için yüreklendiriliyordu. Ne var ki Kazaklar daha kalabalıklardı, kendi aralarında daha az bölünmüşlerdi ve kendilerine tam bir keyfilikle davranılmasına izin vermiyorlardı. Kazakların kendilerini kültürel ve kısmen de askeri olarak sürekli kanıtlamaları Çarlık Rusya'sının çok etnisiteli karakterini belirgin kıldı. Bugün kendilerine ait bir ulus-devletleri var. Askeri işgal ve toprak alma politikası Meinig'in gözünde ABD'nin emperyal karakterinden söz etmeyi haklı kılıyor. Ne var ki ABD'yi sadece bir imparatorluk olarak tanımlamanın yeterli olacağını öne sürmek çok basit olur (ve Meinig'in görüşünün yanlış anlaşılmasının sonucudur). ABD birlikteliğini ortak bir halk soy kütüğünden türetemeyen, federal örgütlenmiş, genişleyen bir ulustu. ABD'nin tüm beyaz ve siyah sakinleri bir biçimde "göçmen"diler. Kültürel bir "ergitme potası" mitosu gerçeğe uzak

olduğu gibi, hiçbir zaman ulusal bir özalgı oluşturmadı. Böylelikle Avrupa milliyetçiliğinin biz/ötekiler ikiliği de söz konusu olmadı. "Biz" hiçbir zaman tekbiçimli olarak belirlenemezdi. 19. yüzyılın ABD'lileri kendilerini ayrıntılı olarak kademelendirilmiş bir fark hiyerarşisine, *ırk* denilen sınıflandırma kategorisinin vazgeçilmezliğine ve aynı zamanda istikrarsızlığına kaptırmışlardı[170] – gerçek karşılığını çok çeşitli ayrımcılık uygulamalarında bulan, tipik bir emperyal zihniyet sistemi söz konusuydu.

6 Pax Britannica

Emperyal Milliyetçilik ve Küresel Vizyon

19. yüzyılın imparatorlukları arasında Britanya İmparatorluğu yalnızca yüzölçümü ve nüfusu açısından açık ara en büyüğü değildi.[171] Özü gereği de tüm diğerlerinden ayrılıyordu. Büyük Britanya emperyal bir ulus-devlet denilen şey olarak tanımlanabilirdi: İçsel eğilimlerinden dolayı daha imparatorluk öncesi dönemde siyasal olarak birleşmiş ve sabit toprak sınırları içinde huzuru sağlamış, politikacıları zamanla ulusal çıkarları emperyal çıkarlar olarak, emperyal çıkarları da ulusal çıkarlar olarak tanımlamayı öğrenmiş bir ulus-devletti bu. Yakın dönem tarih yazımı, Birleşik Krallık'ın ulusal homojenliğinin abartılmaması gerektiğine dikkat çekti. Buna göre, Büyük Britanya bugüne kadar altında dört farklı ulusun toplandığı bir çatı olmuştu: İngilizler, İskoçlar, Galliler ve Kuzey İrlandalılar. İmparatorluk tarihinde de bu bakışı destekleyen bazı olgular vardır. İskoçlar Britanya İmparatorluğu'nda aşırı oranda –iş adamı, asker ve misyoner olarak eşit ölçülerde– etkindiler. Hatta Britanya İmparatorluğu içinde örtülü bir İskoç kısmi imparatorluğunun varlığından söz edilmiştir. İrlandalıların pozisyonu çift değerliydi. Bir yanda, adanın Katolik nüfusunun kendini (1801 yılında Birleşik Krallık'a bağlandıktan sonra) adeta kolonyal bir tarzda dezavantajlı hissetmesi için her türlü neden vardı; diğer yanda aralarında Katoliklerin de bulunduğu birçok İrlandalı, Britanya İmparatorluğu'nun faaliyetlerine coşkuyla katılıyordu.[172] Her şeyden önce İngiliz bakış açısıyla bile göze çarpan tüm bu farklılıklara rağmen, İngiltere'nin dış dünyada kapalı emperyal bir ulus-devlet olarak algılandığı, temel bir olgu olarak kaldı.

Ülkelerine milliyetçilik virüsünün bulaşmamış olduğu, uzun bir süre İngiltere'deki üst tabakanın ve entelektüellerin özalgısının bir parçasıydı. Milliyetçi olanlar dar kafalı kıta Avrupalılarıydı; İngilizler kozmopolit düşünürdü. Dolayısıyla İngiltere bir anlamda milliyetçiliği olmayan bir ulus-devletti. Bugün artık böyle söylemek mümkün değildir. Daha ziyade karakteristik olan *emperyal* bir milliyetçilik paradoksuydu. Bu paradoks 1790'lı yıllarda enerjisini büyük ölçüde dönemin emperyal başarılarından alan bir ulusal duygu şeklinde ortaya çıktı.[173] Bir (erkek) İngiliz üstünlüğünün kaynağını fetih sanatında, ticari başarıda ve İngiliz iktidarının kendisiyle temas eden herkese yaptığı iyiliklerde görüyordu. Bu özalgıya göre İngilizler yalnızca disipline edici ve aynı zamanda uygarlaştırıcı bir liderliğe ihtiyaç duyan renkli halklara karşı değil, içlerinden hiçbiri denizaşırı ülkelerde şansı yaklaşık olarak bile Büyük Britanya kadar yaver gitmeyen Avrupa devletlerine kıyasla da üstündü. Bu özel emperyalizm tüm 19. yüzyıl boyunca devam etti. Zaman zaman kendini şovence güçlendirmesi temeldeki sürekliliği gerçeğinden daha az önemliydi. Bu emperyal milliyetçilik, önderlik ve karakter gücü gibi değerlerin büyük önem taşıdığı bir Protestanlığın dinsel misyon bilinciyle birleşti. İngilizlerin dünyanın iyileştirilmesi için tanrısal iradenin bir aracı olduğu fikri, yerel alanlarının ötesine bakan halkların arasındaki İngiliz özalgısının bir tür temel tonunu oluşturdu. Devrimden sonraki Fransızlar gibi, İngilizler de kendilerini, kültür verimleri evrensel geçerlilikte olan ve böylece taşıyıcılarına onları evrensel olarak yayma hakkı da veren bir tür "genel" ulus olarak hissettiler.

Bu yüzden tüm 19. yüzyılda İngilizlerin dünyayla ilişkisinin temelinde, güçlü bir biçimde uygarlık misyonerliği vardı. Despotluğun ezdiği ve Hıristiyan olmayan batıl inançların cahil bıraktığı halkları kurtarmak zorunda olma sözü, nadiren başarısız kalan bir etki yaratıyordu. Büyük Britanya insani müdahaleler fikrinin doğduğu ve –John Stuart Mill'de– devletler arası müdahale sorununun üzerinde bugün bile güncel olan bir tarzda enine boyuna düşünüldüğü ülkeydi.[174] Hindistan'daki Maisur devletine karşı yürütülen ve 1799 yılında Sultan Tipu'nun yenilmesiyle sonuçlanan dördüncü savaş bile, güç politikası karşılaşmaları olarak yorumlanan önceki üç savaşın aksine, propagandist bir tarzda, Müslüman bir tirana karşı bir kurtarma darbesi olarak stilize edilmişti. İngi-

liz özalgısı için daha da önemli olan köleciliğe karşı kamuoyunda yürütülen mücadeleydi; bu mücadele kölecilik karşıtlarının 1807 yılında İngiliz Parlamentosu'nda zafer kazanmalarını sağlamıştı. Bundan sonraki on yıllarda Kraliyet Donanması'nın başlıca görevi, üçüncü ülkelerin köle taşıyan gemilerini müsadere edip köle yüklerini özgür bırakmaktı. Böyle bir pan-müdahalecilikle, ulusal çıkarların da stratejik bir tarzda desteklenmesi, sevindirici bir yan etkiydi. Ama denizlerdeki dünya egemenliğinden çok, Schumpeter'in sözleriyle "denizlerdeki trafik polisliği" söz konusuydu.[175] İngilizlerin dünyaya karşı tavrının ideolojik çekirdeği, pragmatik araçlarla ve daima haklı olma fanatikliğine kapılmadan gerçekleştirilen bir uygarlaştırma misyonuydu. En elverişli durumlarda, İngiliz örneğinin mükemmelliğine ikna olmak için ona bir bakış atmak yeterliydi.

Britanya İmparatorluğu'nun gerçek başarıları elbette yalnızca kolektif bir kendi kendini iknayla açıklanamaz. Kuzey Denizi'ndeki küçük bir takımadanın emperyal yükselişinin başlangıcında üç faktör vardı: (1) Hollanda ticaret hegemonyasının çökmesi ve East India Company'nin ticari başarıları; (2) Yedi Yıl Savaşı'nda, 1763 Paris Barışı'yla da desteklenen küresel bir güç artışı; (3) Asya'nın esaslı bir finansal vergi ödeyebilecek durumdaki zengin bölgeleri üzerinde teritoryal iktidara geçiş. Bu arka planda, yerli devlet maliyesini dünyadaki başka herhangi bir devletten daha iyi organize etmiş ve siyasal elitleri Kraliyet Donanması'na büyük ve sürekli yatırımları yönlendirmeye karar vermiş bir ülke, Napoléon'la çatışmasını en azından denizlerde başarıyla kazanabilecek durumdaydı. Daha 1760'lı yıllarda Avrupa'da küresel düşünmeyi ilk öğrenenler İngiliz elitleriydi. O tarihe kadar yalnızca dünyaya dağılmış tek tek mülklerden söz edilirken, bundan böyle birbiriyle bağıntılı küresel bir imparatorluk ("*the* Empire") vizyonu ortaya çıktı. Çözüm önerileri metropolde düşünülüyor ve evrensel olarak uygulanabilir oldukları kabul ediliyordu.[176] Bu, denizlere yönelik olarak, ama olası kara egemenliği de hesaba katılarak düşünülmüştü – bu bakımdan evrensel imparatorluk fikrinin eski Habsburg versiyonundan farklıydı. Yedi Yıl Savaşı'nın sonunda ilk kez egemenliğinin değil ama nüfuzunun genişlemesinin önüne sınır koymamış görünen bir ülke tasavvuru ortaya çıktı. Kuzey Amerika'daki on üç koloninin kaybı, acı bir olumsuzluktu. İmparatorluğun sürekliliği yine de

kurtarılabildi; çünkü East India Company enerjik bir reform sayesinde Hindistan *içindeki* (henüz, *üstündeki* değil) iktidarını daha 1873'ten önce yeni ve sağlam bir temel üzerine yerleştirmişti.[177]

Donanma, Serbest Ticaret ve İngiliz "Emperyal Sistemi"

Napoléon Savaşları sırasında bile her şey İngilizlerin istediği gibi gitmedi: 1806 yılında Buenos Aires'te ve 1812 yılında ABD'ye karşı yenilgilerin sineye çekilmesi gerekti. Napoléon St. Helena Adası'ndayken ve Avrupa kıtasından gelecek bir tehdit ortadan kalkmışken (yalnızca Asya'da, Ruslarla onlarca yıl boyunca bir tür soğuk savaş oyunu, *Great Game* oynandı), İngiliz imparatorluğu en olgun biçimini aldı. Bu haliyle hangi temeller üzerinde yükseliyordu?

Birincisi. Britanya Adaları'ndaki ortalamanın üstündeki nüfus artışı ve halkın büyük kesimlerinin göçe olağanüstü hazır oluşu (Avustralya'ya ve başka yerlere zorla gönderilenlerden söz etmiyoruz) Büyük Britanya'ya, başka hiçbir Avrupa ülkesinin gösteremediği bir demografik dinamizm kazandırdı. ABD'nin yanı sıra ilk sırada Kanada'da, daha sonra diğer dominyonlarda büyük ölçüde İngiliz yaşıyor ve buralara kültürel damgalarını vuruyorlardı. 1900'de Hindistan, Seylan, Malezya,[178] Kenya, Rodezya'da ve Hong Kong, Singapur ve Şanghay'daki liman kolonilerinde küçük İngiliz *expatriat* [başka ülkeye yerleşmiş vatandaş] grupları bulunuyordu. Böylece kültürel açıdan oldukça birbiriyle bağıntılı, dil, din ve yaşam tarzı yoluyla bir arada tutulan bir *İngiliz Dünyası* ortaya çıktı, çok yayılmış ama hiçbir zaman birbirinden kopmamış bir diaspora içindeki küresel bir Anglosaksonluk dünyasıydı bu.[179]

İkincisi. Büyük Britanya daha Yedi Yıl Savaşı sırasında dünya denizlerindeki lider konumunu emniyete almıştı. Napoléon Fransa'sıyla büyük çarpışmasından, dünya çapında operasyon yapabilecek yegâne savaş filosunun sahibi olarak öne çıkmıştı. Bunun, finansal kaynakların eşsiz bir seferber edilişinin dolaysız sonucu olduğu, ne kadar vurgulansa azdır. 1688 ile 1815 yılları arasında İngiliz gayri safi milli hasılası üç katına çıktı, öte yandan vergi gelirleri 15 kat arttı. İngiliz hükümeti, milli gelirden, Fransız rejiminin kullandığı payın iki kat daha fazlasını kullanabiliyordu. 18. yüzyılda vergilendirme ağırlıklı olarak dolaylı yoldan, tüketimin vergilendirilmesi yoluyla yapıldığı için, İngilizler kendilerini Fran-

sızlara göre daha az vergilendirilmiş hissediyorlardı. 1799 yılında acil önlem olarak bir gelir vergisi yürürlüğe konuldu, ama savaşın bitmesinden sonra da bu vergi devam etti. Bu vergi de kamuoyunda yaygın bir kabul gördü ve İngiliz devletinin taşıyıcı sütunlarından biri oldu. Kamu kaynaklarını kullananların arasında Kraliyet Donanması birinci sırada yer alıyordu.[180] Bu donanma genel olarak, dünyayı kaplayan bir üs sisteminin düğüm noktaları planlı bir biçimde kuruldukları için hareket edebiliyordu. 19. yüzyılın sonunda dünyada, Kraliyet Donanması'nın da söz sahibi olmadığı önemli bir su yolu ya da boğaz bulunmuyordu.[181]

Donanma bu pozisyonunu çok nadiren, ulaşımı stratejik nedenlerle engellemek (Cebelitarık'ta, Süveyş Kanalı'nda, Singapur'da veya Cape Town'da bunu yapması çok kolaydı!) ve İngiliz olmayanların ticaretine zarar vermek için kullanıyordu. Genel hedefi daha ziyade ulaşım yollarını açık tutmak ve *başkalarının* geçişleri bloke etmesini engellemekti. Tüm 19. yüzyıl boyunca Büyük Britanya *mare liberum* [denizlerin bütün devletlere açık olması] ilkesini temsil etti. Denizlerdeki üstünlüğü yalnızca maddi avantajlara dayanmıyordu, siyasal nedenleri de vardı: Avrupa hükümetleri Kraliyet Donanması'nın faaliyetlerini tehditkâr bulmadıklarından, silahlanma yarışına girmek için de bir neden göremediler. Yüzyılın ikinci yarısında Fransa, Rusya, ABD, Almanya ve Japonya donanma silahlarını güçlendirdiklerinde (bir buharlı gemi filosu kurabilecek maddi güce sahip Hollanda, bunu yapmamıştı) Büyük Britanya yine de zirvedeki yerini uzak arayla koruyabilecek konumdaydı. Kraliyet Donanması'nın üstün konumunda, ayrıca üstün bir lojistiğe sahip olması da belirleyiciydi. Sonunda okyanuslardaki ve dünya denizlerindeki askeri üstünlük, kapsamlı ve verimli bir ticaret filosuyla desteklendi. Daha 1890 yılında Büyük Britanya'nın sivil gemi tonajı, dünyanın geri kalanının toplamından fazlaydı.[182] Deniz işletmeciliği ve deniz yolculuğu İngiliz ödemeler bilançosuna büyük bir katkı sağlıyordu; büyük servetlerin bazıları bu alanda biriktirilmişti.

Denizlerdeki egemenlik, eşzamanlı olarak büyük kara birlikleri tutmayı gereksiz kıldı. *Sürekli ordu yok!* ilkesi geçerliliğini koruyordu. Vatan savunması olağanüstü yetersizdi, daha I. Dünya Savaşı'nın arifesinde Birleşik Krallık kara birlikleri arasında en büyük birlik Hint ordusuydu; bu ordu paradoksal bir biçimde bü-

tün 19. yüzyıl boyunca dünyanın en büyük sürekli ordularından biriydi. 1770'ten sonra gelişmiş bir Hint paralı asker pazarı temelinde yaratılan Hint ordusu, aynı anda birden fazla amaca hizmet ediyordu. İngiltere Başbakanı David Lloyd George'un 1922 yılında söyleyeceği gibi, bürokrasinin yanı sıra devasa Hindistan'ı bir arada tutan ikinci "çelik çerçeve"ydi; ama aynı zamanda Asya ve Afrika'nın diğer bölgelerindeki kolonyal saldırılarda göreve koşulabilecek hareketli bir savaş birliği işlevi de görüyor, Şanghay'daki uluslararası yerleşimde polislik görevi de yapıyordu. Şanghay'da 1925 yılında Sih askerlerinin davranışları Çinlilerin kitlesel protestolarına yol açtı.[183]

Üçüncüsü. Büyük Britanya 19. yüzyılın son çeyreğine kadar dünyanın en verimli ekonomisine sahipti. 1830 yılında *workshop of the world* [dünyanın atölyesi] olmuştu. Hafif endüstrisi tüm kıtalardaki pazarları besliyordu. Demir gemilerin, demiryollarının ve tekstil makinelerinin çoğu İngiltere'de inşa ediliyordu. İngiltere, henüz başka hiçbir yerde olmayan malları sunuyordu. Bu mallarla birlikte, kültürel olarak kök salan ve yine tam da bu mallara yönelik talebi genişletip kalıcılaştıran tüketim kalıpları yayılıyordu. Ayrıca ekonomi, ihraç ürünlerini ehven fiyatla satmayı ve her türden rakibi engellemeyi mümkün kılıyordu. İmparatorluğun fırsatlarından özel şirketler yararlanıyordu. Devlet, liberal amentüsüne sadık kalarak, imparatorluk içindeki kendi ekonomik faaliyetini önemli ölçüde geride tuttu. İngiliz diplomatları ve konsolosları toplayacakları bilgiler açısından tüm dünyada işadamlarına muhtaç oldukları halde, İngiliz işadamları kendi devletlerinin yerinde baskı uygulamasına, Fransız ya da (1871'den sonra) Alman meslektaşlarına göre daha az güvenebiliyorlardı. Çoğu kez iş adamlarının erken faaliyetleri, daha sonra "politika"ya müdahale bahanesi oluşturan istikrarsızlığı üretmeye katkıda bulunuyorlardı.[184] Bir tür zincirleme reaksiyonla yararlanılabilecek yeni çıkarlar ve olanaklar, aynı zamanda kullanılacak yeni türden yatırım rizikolarını da sürekli biriktiriyordu. İmparatorluğun biçimsel yapıları içinde zaman zaman, resmi İngiliz egemenliğinin sınırlarını pek dikkate almayan özel ekonomik imparatorluklar ortaya çıkıyordu.

Britanya İmparatorluğu 18. yüzyılın imparatorluklarından farklı olarak, geç Victoria döneminde, dünyayı kaplayan bir kapitalist olanaklılaştırma sistemiydi. Böylece, dış ticaret denetiminin

tekelleştirmeye varan araçlarıyla kendilerini dışarıya kapatan ve komşu imparatorluklara karşı ekonomik savaş makineleri şeklinde örgütlenen merkantilist imparatorluk yapılarından kökten bir biçimde ayrılıyordu. Resmi olarak hüküm sürülen kolonyal bölgelerin çok ötesine uzanan bir İngiliz *emperyal sisteminin* oluşumunda, İngiliz devletinin katkısı ekonomi politikasına ilişkin böyle bir kendi kendini demonte etmeye ya da pozitif bir ifadeyle, liberalleştirmeye dayanıyordu. Liberalizm iki yoldan ilerliyordu. Bir yanda, 1849'a kadar Navigation Acts, yani 17. yüzyıldan kalan, İngiltere'ye ya da İngiltere'ye tüm ithalatın ya İngiliz yurttaşlarına ya da ithal edilen malların geldiği ülkenin yurttaşlarına ait gemilerle yapılması gerektiğini belirleyen yasal düzenlemeler, kaldırıldı; böylelikle başlangıçta, Hollandalıların ara ticareti hedef alınıyordu. Yüzyılın ortasında denizlerin ekonomik özgürlüğü tesis edildi.

İkinci yol ise, tahıl gümrüklerinin (yani bunları belirleyen Corn Laws'un) kaldırılmasıydı; bu 1840'lı yıllarda İngiliz iç politikasında büyük bir konuydu. Gümrükler yakın tarihliydi. Henüz 1815'te, tahıl piyasasının aşırı üretim ve ithalat sonucunda çökmesini engellemek üzere konulmuşlardı. İç piyasadaki fiyat belirli bir düzeye ulaşmadığı sürece buğday ithal edilmesi yasaklandı. Böyle bir tarımsal koruma gümrüğü tarımsal çıkarlara uygun düşüyordu; ne var ki, yapay olarak yüksek tutulan gıda fiyatlarını kendilerince endüstri mallarına talebin azlığının bir nedeni olarak gören sanayicilerin giderek artan direnişiyle karşılaştı. Ayrıca bu sistem aristokratik ayrıcalıkların simgesi olarak temelden hedef alındı. Ağırlıklı olarak himayeci muhafazakârların lideri olan Sir Robert Peel, tüm ülkenin çıkarlarından yana, partisinin ağır güçlerine karşı çıktı ve başbakan olarak 1846 yılında tahıl gümrüklerinin kaldırılmasını gerçekleştirdi, bu uygulama üç yıl sonra etkili oldu. Serbest ticaretin patlama evresini oluşturan, sonraki elli yıl içinde dış ticaretin liberalleştirilmesine yönelik başka bir dizi önlem alındı ve Corn Laws'un kaldırılması, parti sınırlarının ötesinde, ekonomik ilerlemenin ulusal açıdan tartışılmaz simgesi haline geldi.[185]

Büyük Britanya'nın bu önlemleri tek taraflı olarak, yani ticari ortaklarından bunlara karşılık düşen karşı edimler beklemeden alması, eşsiz ve adeta devrimci bir tavırdı. Yine de bunlar bir zincirleme reaksiyona yol açtılar – çok uygun bir benzetme; çünkü Birleşik Krallık hiçbir zaman yeni bir "dünya ekonomik düzeni"nin karar-

laştırıldığı uluslararası bir konferans çağrısında bulunmadı. Serbest ticaretin hızla yayılması, Avrupa'da devletler arasındaki gümrüklerin daha 1860'ların ortasında kaldırılmasına yol açtı. O tarihlerde Avrupa, Pireneler'den Rus sınırına kadar uzanan bir serbest ticaret bölgesiydi. İmparatorluk içinde de serbest ticaret ilişkileri geçerliydi. Dominyonların, yüzyılın sonunda bağımsız bir gümrük politikası için hareket alanı yaratabilmiş olmaları, güçlendiklerinin en kesin işaretiydi. İngiltere'nin eskiden üretimdeki üstünlüğü sayesinde egemen olduğu özgür dünya pazarının ticari bariyerlere çarptığı yerde, arkasında tüm İngiliz elitlerinin yer aldığı enerjik bir müdahalecilik işbaşına geçiyordu.[186] 1791 yılında ABD Maliye Bakanı Alexander Hamilton'ın ve 1841 yılında Alman iktisatçı Friedrich List'in, İngiliz mallarının sel gibi akmasına karşı savunma olarak tavsiye ettikleri kendi pazarını koruma, İngiliz devlet doktrininde kabul edilemez bir uygarlık geriliği olarak görülüyordu. 1820'li yıllarda Latin Amerika cumhuriyetleri, 1838 yılında Osmanlı İmparatorluğu, 1842 yılında Çin, 1855 yılında Siyam ve 1858 yılında Japonya, genellikle tehdit edilerek ya da askeri şiddet kullanılarak, serbest ticaret sözleşmelerini imzalamak zorunda bırakıldılar; bu sözleşmelerde pazarlarını gümrükle korumaktan adeta tamamen vazgeçiyorlardı. İngiliz bakış açısındansa, böylelikle, kendi iyiliklerine uygun davranmaya zorlanmışlardı. Bu durum paradoksal olsa da isabetli bir ifadeyle "serbest ticaret emperyalizmi" olarak tanımlandı.[187]

Bu küresel serbest ticaret sistemi İngiliz çıkarlarına olağanüstü olanaklar açtı. Herkese eşit davranılmasına ve katı bir anti-tekelciliğe dayandığı için, diğer milliyetlerin mensuplarına da ilkesel olarak bir o kadar açıktı. Avrupa ve Amerikan ekonomileri güçlendikçe, en azından İngiliz sanayisinin (maliye daha sağlam yapılıydı) azalmaya başlayan üstünlüğünden elde edebildiği avantajlar azaldı. 1878 yılından sonra Avrupa devletlerinin çoğu gümrük korumasına geri döndükleri ve ABD çoğu kez diğer pazarların açılması talebiyle çelişki içinde olan himayeci bir temel zihniyetten nadiren uzaklaştığı halde, Birleşik Krallık serbest ticarete bağlı kaldı. Serbest ticaretin ardında geniş, ekonomi lobilerini aşan ve işçi kesimine kadar ulaşmış bir toplumsal uzlaşma vardı ve yüzyılın sonunda İngiltere'de siyasal kültürün temel direklerinden ve ulusal özalgının duygusal temel unsurlarından biri oldu.[188] Bu tek yanlılığın dayanma gücü de, yüzyılın ortasındaki kökeni de şaşırtıcıdır.

Büyük Britanya dünya çapındaki emperyal sistemiyle –egoist, soyguncu türünden farklı olarak– bir tür "iyi niyetli" hegemonya uyguladı. Kamusal malları ücretsiz kullanıma açtı: Dünya denizlerinde hukuk ve düzenin sağlanması (korsan artıklarına karşı mücadele de buna dahildi), mülkiyet haklarının ulusal ve kültürel sınırlar ötesinde garantilenmesi, göç serbestliği, eşitlikçi ve genelleştirilmiş bir gümrük rejimi, diğer ülkelerin en imtiyazlı ulus maddesi üzerinden otomatik olarak katıldıkları serbest ticaret sözleşmeleri sistemi. Küresel liberalleştirmenin en önemli hukuksal mekanizması olan bu madde, bir sözleşmenin en elverişli belirlemelerinin, otomatik olarak tüm taraflar lehine işleyeceğini belirtiyordu.[189]

Britanya İmparatorluğu'nun Maliyet ve Kazançları

20. yüzyılın 1980'li yıllarının ikinci yarısında tarihçiler, Britanya İmparatorluğu'na "değip değmediğini" tartıştılar. Amerikalı bir araştırmacı grubu, büyük bir ampirik çabayla, *İmparatorluk*'un en nihayetinde muazzam bir para israfı olduğu sonucuna vardılar.[190] Böylece, İngiliz kapitalizminin "nesnel bir zorunluluk" olarak yayılmaya ihtiyaç duyduğuna, imparatorluğu büyük çapta sömürdüğüne vb. dair Marksist tezlerin dayanağı ortadan kaldırılmıştı. Tartışmanın sonunda farklılaşmış bir yargıya varılabilir. Öncelikle imparatorluk, tek tek çok sayıda şirket için ve hatta tek tek ekonomik sektörler için uzun zaman dilimleri boyunca hiç kuşkusuz kazançlı olmuştur: Kazançların özelleştirilmesi, maliyetlerin sosyalleştirilmesi. Emperyal işler yapılarak, bireysel düzeyde çok para kazanılmıştır; bunu kanıtlayabilmek için şirketlerin arşivlerinin incelenmesi gerekir. İngiliz ekonomisi dünyadaki denizaşırı ticaretin merkezi bir önem taşıdığı tek ekonomi olduğu için, Büyük Britanya'nın dünyadaki ekonomik konumu, tüm diğer Avrupa ülkelerinden daha güçlü olarak dünya çapındaki ticaret ve finans ilişkileri üzerinden tanımlanıyordu. Bunun tek istisnası "bağımlı imparatorluk" adı takılan Hindistan'dı; orayla kurulan ekonomik ilişkiler, en azından Avrupa kıtası, ABD ve dominyonlarla ekonomik bağlardan çok daha az önem taşıyorlardı. Özetle söylemek gerekirse, imparatorluk, İngiliz ekonomisinden yararlanıyor, ama bu ekonomi ona bağlı kalmıyordu. Bu durumun sağlaması şu örnek üzerinden gerçekleşti: 1947 yılında Hindistan'ın bağımsızlığıy-

la birlikte dekolonizasyon başladığında, bunun, İngiliz ekonomisi üzerindeki olumsuz sonuçları şaşırtıcı ölçüde az oldu.

Soru, imparatorluğun uzak arayla en büyük koloni olan Hindistan'dan kazancı olduğu şeklinde ifade edilirse, ortaya çıkan bulgu son derece nettir: Hindistan iyi örgütlenmiş kolonyal bir vergi sistemi üzerinden, uzun bir süre yabancı iktidarın maliyetini bizzat kendisi finanse etti, yani İngiliz idari ve askeri aygıtının bedelini kendi kaynaklarıyla ödedi. Hindistan pazarı, siyasi yöntemlerle belirli İngiliz ihraç ürünlerine açık tutulduğu ve Hindistan uzun süre İngiliz ödemeler bilançosunun kapatılmasına büyük bir katkı sağlayan bir ticaret bilançosu açığı verdiği için, İmparatorluğun "kraliyet mücevheri" 1914 yılından önceki yarım yüzyıl boyunca kesinlikle zarar edilen bir iş değildi.[191]

Muhasebe yapmaya devam edip, ekonomik bir maliyet-kazanç hesabıyla sınırlı kalınmadığında, üç nokta önem kazanıyor: (1) İngiliz halkının büyük kesimlerinin imparatorlukla pek ilgilenmedikleri doğru olsa bile, yine de "İmparatorluk'la gurur duyan" ve onu bir prestij nesnesi olarak tüketen milyonlar vardı. "Yerlileri" değil yalnızca kendi kendini etkilemek söz konusu olsa da, emperyal şatafat içinde yaşanılıyordu.[192] (2) İmparatorluk, özellikle ordu içinde çok sayıda iş olanağı yarattı. Her şeyden önce de göç fırsatları yarattı; ekonomik açıdan bakıldığında, işgücünü İngiliz ekonomisinde olduğundan daha üretken bir biçimde kullanma olanağıydı bu. Toplum politikası açısından sosyal baskıyı dışarıya kanalize eden bir supap işlevi görüyordu. Elbette bu etkinin manipülatif olarak oluşturulmadığı enderdi. Göç çoğunlukla kişisel bir karardı. İmparatorluk fırsatlar yaratıyordu. (3) İmparatorluk, Büyük Britanya'ya –İngiliz bakış açısıyla– büyük ölçüde rasyonel bir dış politika yürütme olanağı sağladı. Seçilmemiş komşulara doğal yollardan bağlı olunmayan ada konumunun avantajı arttı.

İngiliz politikası, başka tüm Büyük Güçler'den daha büyük hareket alanlarına sahipti. Birleşik Krallık, istediğinde ittifaklar yapabiliyor, ama isterse mesafeyi de koruyabiliyordu. Büyük Britanya'nın uluslararası politikada çok az "dostu" vardı ama onlara ihtiyacı da yoktu; bu yüzden kötü sonuçlar doğurması muhtemel yükümlülüklerin içine çekilmekten kaçınıyordu. Bu, mesafelerin yönetilmesi politikası, parti renklerinden bağımsız olarak 19. yüzyılın tüm hükümetleri tarafından uygulandı. Büyük Britanya yüz-

yılın sonunda yine de diplomatik anlaşmalar yaptıysa da –1902'de Japonya ile ittifak, Fransa'yla 1904'te Entente Cordiale, Rusya'yla 1907 Asya Konvansiyonu– bu anlaşmalar savaş durumunda otomatik yardım yükümlülüğünü getirmeyecek şekilde formüle edilmişlerdi. İmparatorluk I. Dünya Savaşı'na bile (savaş 4 Ağustos 1914 tarihinde, *tüm* imparatorluk adına ilan edilmişti), yazgısal bir ittifak mekaniği yüzünden değil, kendi iradi kararıyla girmişti. Dolayısıyla imparatorluğa sahip olmak, yalnızca Avrupa kıtasındaki bir güçler dengesi durumunda işleyebilecek bir *splendid isolation*'u (muhteşem yalnızlık) elverişli bir dış politika seçeneği haline getirdi. İmparatorluk kaynakları *her zaman* el altındaydı ve İngiliz politikası yön değiştirme olanaklarını açık tutacak kadar pragmatikti. Bu yüzden Büyük Britanya, I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında, *izole edilmiş* değildi. İmparatorluğun değeri, örneği olmayan bir biçimde ancak 1914 ile 1918 arasında belli oldu.[193]

Britanya İmparatorluğu'nun karşılaştırmalı imparatorluklar tarihinin ölçütlerine göre, 19. ve 20. yüzyıllarda bir başarı örneği olduğunu saptamak için, emperyalizm savunucusu olmak gerekmiyor. Britanya İmparatorluğu erken modern çağla modern çağ arasındaki dönemdeki (Koselleck'in "köprü dönemi") dünya krizinde ve 20. yüzyılın iki dünya savaşında ayakta kaldı; aynı dönemde çok sayıda başka imparatorluk batmıştı. Britanya İmparatorluğu az sayıda dramatik olumsuzluk da yaşadı. Bir kez İngiliz denetimine girmiş olup da II. Dünya Savaşı'ndan önce kaybedilmiş önemli bir toprak yoktu. (Bu yüzden Singapur'un 1942 Şubat'ında Japon ordusunun eline geçmesi derin bir şoka yol açtı.) Savunulamayan ileri pozisyonlardan geri çekilmeler imparatorluğun toparlanmasına yaradı. Böylece 1904 yılında Sir Francis Younghusband komutasında Hindistan'dan yola çıkan bir seferi kuvvet Lhasa'ya kadar ilerledi (orada tahmin edilen "Rus silahları" bulunamadı) ve orada Tibet hakkında bir himaye anlaşması yapıldı; o tarihlerde Çin, Tibet hakkında bulanık hükümranlık iddialarında bulunuyor ancak bu iddialarını güç politikasıyla destekleyemiyordu. Bu maceracı eylemin ardındaki itici güç, Hindistan'ın hırslı kral naibi Lord Curzon'du. Halbuki Londra ekonomik ve stratejik açıdan fazla önem taşımayan bir ülkeye karşı asgari yükümlülüklerle bile ilgilenmiyordu; bu yüzden yöredeki yetkilisi olan Younghusband'ın kuşku götürür başarısını inkâr etti.[194]

İngiliz siyasal sınıfı 19. yüzyılın son üçte birinde dünya politikasında yeni büyük güçler aktifleşince ve Büyük Britanya'nın ekonomik pozisyonu diğerlerine kıyasla kötüleşince, değişen dış koşullara uyum sağlamakta da çok başarılıydı. Gerçi İngiliz hegemonyası dünya ölçeğinde tutunamadı, aslında bu da Britanya İmparatorluğu'nun arzusu hilafında gerçekten önemli bir şeyin gerçekleşmediği bir durumdu, ama İngiliz politikası, toprakların savunmacı bir biçimde korunması ile yeni ekonomik ve teritoryal fırsatlar arasında bir orta yolu biraz güçlükle de olsa yine de bulabildi.[195] Uzun 19. yüzyıl boyunca Britanya İmparatorluğu birden fazla çehreye sahip oldu ve çeşitli başkalaşımlardan geçti. Kesinlikle dönemin en başarılı imparatorluğu olarak kaldı ve hatta I. Dünya Savaşı'ndan sonra Milletler Cemiyeti'nin himayesi altında kontrol alanını (aralarında Irak, Ürdün ve Filistin'in de bulunduğu) birkaç "manda bölgesi" ile daha da genişletebildi.

İstikrar Etmenleri

Yukarıda sayılan etmenlerin yanı sıra bu görece başarıyı açıklayan başka nedenler de var:

Birincisi. Anthony G. Hopkins ve Peter Cain'in gösterdikleri gibi, İngiliz yayılmasının ardındaki en önemli metropoliten itici güç, sanayinin çıkarları değil, Londra'da üslenmiş, modernleşmeyi isteyen büyük tarım sektörünün çıkarlarıyla yakın ilişkiler içindeki finans sektörüydü. Londra'da dünyanın en etkili bankaları ve en büyük sigorta şirketleri bulunuyordu. Bu şehir, yetmiş iki milletin deniz yolculuğunu ve dış ticaretini finanse ediyordu. Uluslararası özel borç para işinin merkeziydi. Çin'de, Arjantin'de ya da Osmanlı İmparatorluğu'nda yatırımcı olmak isteyenler, bunu Londra'daki finans meydanı üzerinden yapıyorlardı. Pound Sterlin dünyanın en önemli para birimiydi; altın standardı mekanizmaları esas olarak Londra'dan işletiliyordu. Finans işlerinin, sanayiye göre, belirli bir yere daha az bağlı olmak gibi bir avantajı vardı. Ama bu yüzden daha az da "ulusal"dılar. Dünyanın her bölgesinden, finans meydanı Londra'ya akın akın para geliyordu. Bu yüzden Londra, yalnızca resmi kolonyal imparatorluğun, hatta Büyük Britanya'nın siyasal nüfuz sahibi olduğu daha büyük bir alanın ekonomik merkezi olmakla kalmıyordu. Para ve mal akışları için

küresel bir yönlendirme merkeziydi, New York'un yükselişine kadar da rakipsiz kaldı.[196]

İkincisi. Britanya İmparatorluğu'nun yöneticileri zamanla, incelediğimiz dönemin başında 1770'li yılların Amerika krizindeki felaket getiren siyasal hatadan da ders alarak, son derece farklılaşmış bir müdahale avadanlığı geliştirmişler ve bunu pratikte defalarca denemişlerdi. "Müdahale" kavramının bugüne göre daha az olumsuz anlamla yüklü olduğu bir dönemde[197] müdahaleciliğin temel ilkesi araç kullanımının optimize edilmesiydi. Bu durumun imparatorluklarda çok doğal olmadığını, 20. yüzyılda görece erken bir tarihte yığınsal bir askeri şiddetle ortaya çıkma eğilimindeki ABD örneği gösteriyor. Britanya İmparatorluğu bu şiddeti her zaman arka planda tuttu ve tehdit kulislerinin inşasında olağanüstü bir ustalık geliştirdi. İngiliz diplomatları ve askerleri, her türden baskı ve zorlama uygulama ustalarıydı. İkna ve baskı arzulanan hedefe ulaştığı sürece, daha pahalı araçlar kullanmaya gerek yoktu. Üçüncü bir güçle, tercihen Fransa'yla ortaklık halinde yoğunlaştırılmış baskı uygulamak özellikle etkili oluyordu; örneğin 1857'de Tunus'a ve 1858-1860'ta Çin'e karşı böyle yapılmıştı; öte yandan Siyam, Avrupalıları birbirlerine karşı kullanmakta bir kerte daha başarılıydı.[198] İngiliz politikası olabildiğince uzun süre nüfuz kullanmak ve ancak böyle resmi olmayan olanakların tükenmesinden sonra resmi sömürge iktidarına geçiş yapmak düsturuna uydu. İngiliz emperyalistlerin en sevdiği yöntem, itaatkâr yerli hükümdarları "genel valiler" ve diğer "danışmanlar" yoluyla gizliden gizliye yönlendirmekti. Hatta bu yöntem açık bir kurguya dönüşebiliyordu: Mısır 1882'den sonra *de facto* bir İngiliz kolonisiydi. İstanbul'daki sultanın kâğıt üstündeki hükümranlığı 1914'ten önce bir ilhakla sorgulanmamıştı ve bütün bu süre boyunca yerli hükümdar tahtında, yerli bakanlar da makamlarında kalmışlardı. Büyük Britanya'nın pratikte her şeye gücü yeten ve hükümete talimat veren en üst temsilcisi, resmi olarak kraliyet yetkilerine sahip olmayan mütevazı bir "genel konsül" unvanını taşıyordu. Bu örtülü protektora rejimi de pratikte, otokratik olarak yönetilen bir kraliyet kolonisi kadar müdahale olanağı tanıyordu.[199]

Üçüncüsü. 19. yüzyıl İngiliz politikasının genel olarak aristokratik bir görünüme sahip olması, örneğin Fransa'daki daha ziyade burjuva politika üslubundan farklı olması, kültürel sınırların ötesinde bir elitler dayanışması oluşturmayı kolaylaştırıyordu.

İmparatorluğa entegre etme, yerli elitlerin emperyal aygıta tabi kılınarak, kimi zaman sadece simgesel de olsa dahil edilmeleri yoluyla, Fransız İmparatorluğu'ndakine göre daha sağlam gerçekleşiyordu.[200]

Dördüncüsü. İngiliz emperyal sınıfı, özellikle de 19. yüzyılın sonuna doğru, diğer Avrupalı ve Kuzey Amerikalı kolonyal efendilerden daha az ırkçı zihniyette değildi. Farklı ten renklerine sahip insanlar arasındaki sosyal farkı çok güçlü vurguluyordu. Bununla birlikte, İngiliz elitlerinin ırkçılığı hemen hiçbir zaman yok edici aşırı uçlara varmadı. Bu özellik, örneğin geçici olarak Avustralya'daki yerleşimci ırkçılığına özgüydü. Hindistan'da 1857 yılında çıkan "*Mutiny*" gibi isyanlar gaddarca bastırılabildi ve ırkçılık burada bazı bariyerleri aştı. Ne var ki, İngiliz imparatorluğunda 19. yüzyılda asla tahakküm aygıtı olarak –Kral Leopold'un Kongo'sunda ya da Alman Güneybatı Afrika'sında 1904 yılında yapıldığı gibi– bir kitle kıyımı ya da soykırım uygulanmadı. Kritik bir momente "Vali Eyre İhtilafı" denilen olayda ulaşıldı. 1865 yılında Jamaikalılar Morant Bay kasabasında bir mahkeme sırasında kolonyal polise karşı direndiler. Bu direnişten bir küçük çiftçi ayaklanması doğdu ve bu sırada bazı beyazlar öldürüldü. Vali Edward Eyre uzun bir süredir paranoyakça beklediği "siyahların büyük ayaklanması"nın, "ikinci bir Haiti"nin kokusunu aldı ve büyük bir baskı mekanizmasını harekete geçirdi. Adanın "pasifleştirilmesi" sırasında, haftalarca süren terörle yaklaşık 500 Jamaikalı öldürüldü, daha fazlası alenen kırbaçlandı ve başka yöntemlerle işkenceden geçirildi; binlerce ev yakıldı. Büyük Britanya'da bu isyanın bastırılması etrafında başlayan kamusal tartışma yaklaşık üç yıl sürdü. Vali Eyre'i Jamaika'yı kraliyet adına kurtarmış ve adadaki beyazları katliamdan korumuş bir kahraman olarak kutlamak mı gerektiği, yoksa kendisinin beceriksiz, yükümlülüklerini unutmuş bir katil mi olduğu tartışılıyordu. Daha önce Victoria dönemi kamuoyunu böyle derinden etkilemiş ve bölmüş başka bir tartışma yoktu. Ülkenin en önde gelen entelektüelleri bu tartışmada tavır aldılar. Thomas Carlyle ırkçı ve aşağılayıcı bir yazı yazarak valiyi savundu; John Stuart Mill, valinin sert bir şekilde cezalandırılması için çalışan liberal karşıtların öncülüğünü yaptı. Bu konu liberallerin kıl payı elde ettikleri zaferle kapandı, ancak Edward Eyre cezalandırılmadı, sadece kolonyal görevinden azledildi; sonunda,

istemeyerek de olsa, parlamento kararıyla emekliye ayrıldı.[201] Yine de 1865 yılı ırkçılıkla mücadelede önemli bir tarihti, 1807 yılında köle ticaretini yasaklayan büyük kararla kıyaslanabilirdi. Kamuoyunun duyarlılığı bir daha hiç azalmadı ve kolonyalizmin kara kitabındaki en kötü sayfalarda bundan böyle İngilizler yer almadı.[202] I. Dünya Savaşı'ndan sonra (özellikle de 1930'lu yıllarda) ırkçılık Almanya ve İtalya'da radikalleştiğinde, Büyük Britanya'da uluorta savunulabilir olmaktan tartışmasız bir şekilde çıkmıştı. *Irk* yadsınmıyordu (ve bugüne kadar da yadsınmadı), ancak kolonilerdeki ve Britanya Adaları'ndaki süregiden ayrımcılık, devletin işlediği suçlarla sonuçlanmadı.

Peki, çağdaşlarının siyasal retoriği olarak değil de, bugünkü *analitik* bakış açısından "Pax Britannica" nedir?[203] Öncelikle ne *olmadığını* söylemek daha kolaydır. Imperium Romanum'dan ya da 18. yüzyılın Çin-Mançurya İmparatorluğu'ndan farklı olarak, Imperium Britannicum komple uygar bir dünyayı, bir *orbis terrarum*'u kapsamıyordu. Büyük Britanya, Avustralya ve Yeni Zelanda dışındaki hiçbir kıtada rakipsiz emperyal bir tekele sahip değildi; her yerde ve her zaman başka güçlerle rekabet halindeydi. İmparatorluğu homojen bir toprak bloku değil, dünya çapında karmaşık bir güç uygulama ağıydı; yani düğüm benzeri yoğunlaşmalar ve denetimsiz ara bölgelerden oluşan bir yapıydı. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki Pax Americana döneminin gezegenin her noktasını yerle bir edecek teknik kapasiteye sahip ABD'sinden farklı olarak, 19. yüzyılın Büyük Britanya'sı, kendisine dünyadaki toprak parçalarını ulaşılabilir kılacak askeri müdahale kapasitelerine sahip değildi. İngiliz kamuoyunun 1849 yılında, Macar devrimcilerinin kurtarılması için talep ettiği müdahalenin gerçekleştirilmesi nerdeyse olanaksızdı. Bu yüzden Büyük Britanya bir ölçüde denizlerin jandarması olarak ortaya çıkmıştı, ama gerçek bir "dünya polisi" değildi.

1815 ile 1914 arasındaki zaman diliminin tamamında (yaklaşık 1870'ten itibaren uluslararası arenada Büyük Britanya için kendini kanıtlamanın –çok değil ama– biraz daha zorlaştığı olgusu dikkate alınmazsa) Pax Britannica daha ziyade şu anlamlara geliyordu: (a) Dünyanın en büyük kolonyal imparatorluğunu savunma ve hatta güçler savaşına yol açmadan dikkatle genişletme yeteneği; (b) *resmi* kolonyal imparatorluk sınırlarının ötesinde, Avrupa devletler sisteminin dışındaki çok sayıda ülkede (Çin, Osmanlı İmparatorluğu,

Latin Amerika) ekonomik kalkınma tuzağını kullanarak, sözleşmelerle onaylanmış ayrıcalıklar ("eşitsiz sözleşmeler") ve Demokles'in kılıcı gibi asılı duran sürekli müdahale tehdidiyle ("gambot diplomasisi") güvence altına alınmış *gayriresmi* nüfuzu güçlü mevcudiyetten tahakküme kadar uzanan derecelerde kullanma yeteneği;[204] (c) uluslararası topluluğa, yararlanmak için İngiliz devletinin yurttaşı olmanın gerekmediği hizmetler (serbest ticaret düzeni, para sistemi, uluslararası hukuk kuralları) sunma yeteneği. İngiliz imparatorluğu, topraksal olarak tanımlanmış çekirdeğinin başka iki eşmerkez çemberle çevrili olması bakımından tek örnekti: Büyük Britanya'nın "gayriresmi" belirleyici bir nüfuz kullanabildiği periferileriyle keskin bir biçimde sınırlandırılmamış bir alan, yanı sıra İngiltere'nin damgasını vurduğu ama İngiltere tarafından kontrol edilmeyen bir dünya ekonomi ve dünya hukuk düzeninin küresel uzamı. Küresel Britanya İmparatorluğu diğerlerinden ne kadar geniş bir alanı kaplasa da, Birleşik Krallık'ın adeta yegâne dünya gücü olduğu yüzyılın ortasındaki on yıllarda bile, İngiliz ekonomik faaliyetlerinin tamamı hatta çoğu onun sınırları içinde cereyan etmiyordu. Başka türlü olsaydı, o zaman imparatorluklar ötesi "kozmopolit" serbest ticaret politikası uzun süre dayanamazdı. Bu da bir diğer emperyal paradokstur: Sanayileşme döneminin Büyük Britanya'sı için ve klasik Pax Britannica için imparatorluk, ekonomik açıdan ABD'nin "kaybından" önce ve 1929 yılında dünya ekonomik krizinin başlamasından *sonra* olduğundan daha az önemliydi.

7 İmparatorluklar: Orada Nasıl Yaşanır?

İmparatorluklar var olduğundan beri, onlara yönelik değerlendirmeler aşırı uçlar arasında gidip geldi. Bir yanda zaferleri kutsayan militarist ya da sükûneti sağlayan paternalist bakış açılarıyla emperyalist söylem; diğer yanda da, (19. yüzyılda milliyetçi adı verilen) direniş savaşçılarının baskı ve özgürlük söylemi yer aldı. Bu kadim temel pozisyonlar günümüzün tartışmalarında tekrarlanıyor. Kimileri, imparatorlukları fiziksel baskı ve kültürel yabancılaşma üretmek için kullanılan şiddet mekanizmaları olarak görüyorlar: Bunlar, ana hatları daha dekonolizasyon döneminde geliştirilmiş yorumlardır.[205] Bu yorumlara karşı çıkan kimileri de, dünyanın bugünkü kaotik durumundan yola çıkarak, dünyanın

Afrika, Orta Asya ya da Balkanlar gibi bölgelerinde, barışı ve mütevazı bir refahı sağlamak konusunda imparatorlukların, olgunlaşmamış ulus-devletler kaosundan daha başarılı oldukları sonucunu çıkarıyorlar. İmparatorluklarda "nasıl" yaşanıldığı sorusunu, böyle zıt yorumların gerilimi içinde yanıtlamak kolay değildir. Emperyalist propaganda gerçekliklerin üstüne bir örtü serdi; bunun aksine bir imparatorluğun bir "halklar hapishanesi" olduğuna dair her yakınmanın gerçekten katlanılmaz acılara işaret etmesi de gerekmiyor. Birincisiyle akraba ikinci bir komplikasyon da ayrıca ortaya çıkıyor. Bir imparatorluktaki ya da bir kolonideki yaşamın *tamamı* emperyal yapılar ya da bir koloni olma durumu tarafından belirlenmiş değildir. Bu yüzden, kolonyal dünyayı kendi başına kapalı bir alan olarak görmek ve onu (bu kitapta yapıldığı gibi) dünya tarihine dayalı bir dökümün genel görüş açılarına yerleştirmemek, pek anlamlı değildir. Burada orta yolu bulmak da zordur. Dekolonizasyon döneminin klasik kolonizasyon eleştirmenleri, kolonyal ilişkileri *genelde* bozucu olarak tanımlarken haklıydılar. Hem ideal tipe uygun sömürgeci hem de sömürgeleştirilen, kurgusal bir normal standarda göre, kişilik hasarlarına uğradılar. Diğer yandan kolonyal bir çerçevedeki yaşamın tümünün yabancılar tarafından belirlenen bir tahakküm ilişkisi olarak kavranması, sadece sömürgecilerin her şeye güçlerinin yettiği fantezilerinin güçlendirilmesine yarar. Burada, yöntemsel açıdan bakılırsa yapı ve deneyim arasındaki ilişki de söz konusudur. İmparatorlukların analizinde farklı çizgiler karşı karşıyadır. Örneğin Marksist düşünce geleneğinin öne çıkardığı bir yapı düşüncesi, analizde imparatorluklardaki somut yaşam gerçekliğine ve psişik duruma çoğu kez yer vermez. Marksizmin eleştirel enerjilerinin post-kolonyalizme geçmesinden beri, bunun tam tersi bir sonuç da ortaya çıktı: Sadece bireylerin ya da olsa olsa küçük grupların "mikro" düzlemine sabitlenme, daha büyük bağlamları gözlerden kaçırdı ve deneyimlere, kimliklere ve söylemlere damgasını vuran asıl güçler artık hiç kavranamaz oldu.

Yine de 19. yüzyılın imparatorluklarındaki tipik ve yaygın deneyimler hakkında genel bir şeyler söylemek mümkündür:

Birincisi. Çoğu örnekte bir bölgenin bir imparatorluğa dahil edilmesinin başlangıcında bir şiddet eylemi vardır. Bu uzun süren bir fetih savaşı da olabilir, nadiren yalnızca öylesine "gerçekleşen," birçok örnekte yıldırma amaçlı güç gösterisinin aracı olarak kul-

lanılan yerel bir katliam da olabilir.[206] Fatih böylelikle kelimenin tam anlamıyla felç edici bir dehşet yaratır, (başarılı olursa) şiddet araçlarının üstünlüğünü gösterir, iktidar iddiasını simgesel olarak işaretler ve bunu izleyen, şiddet tekelinin kurumlaşması için gerekli olan, halkın silahsızlandırılmasının yolunu açar. İmparatorlukların ticaret sözleşmeleriyle ya da ilkönce misyonerlik faaliyetlerini başlatarak usulca girmedikleri her yerde, başlangıçta travma yaratıcı şiddet deneyimleri vardır. Çoğu zaman bu şiddet de cennet gibi bir barış ortamının pastoral durumları içinde patlak vermez. Zaten kendi iç şiddetleriyle fazlasıyla dolu olan toplumlarla karşılaşır; örneğin 18. yüzyıl Hindistan'ında Babürlü İmparatorluğu'nun ardılı olan sayısız devlet birbirleriyle savaşıyorlardı; Afrika'nın büyük bölümleri Avrupalı ve Arap köle ticaretiyle kaynıyordu. Fetih evresindeki şiddeti, daha sonra pratikte çoğu zaman ülkedeki kolonyal barış izlemiştir.

İkincisi. İktidarın bir imparatorluğa geçmesi, her örnekte yerli toplumların birdenbire siyasal olarak başsızlaştırılması ve yerli otoritelerin yerine tamamen yabancıların geçmesi anlamına gelmez. Hatta bu genelde nadiren böyle olmuştur. Bunun dramatik örnekleri Amerika'nın 16. yüzyılda İspanyollar tarafından fethi ve 1830'dan sonra Cezayir'in boyunduruk altına alınmasıdır. Emperyal güçler çoğu zaman sırf maliyet açısından, iktidar işlevlerinin bir bölümünü onlara bırakabilmek ya da devredebilmek için, ilkönce yerli elitlerin arasında gönüllü işbirlikçiler aradılar. Çeşitli biçimlerde ortaya çıkan bu stratejiye "dolaylı yönetim" (*indirect rule*) deniliyor. Yine de mevcut iktidar pratiğinin yeni üst efendilerin yönetiminde hiç değişmez göründüğü aşırı örneklerde bile, yerli iktidar sahipleri zarar görür. İmparatorluğun gelişi her zaman yerli siyasal otoritenin değersizleşmesine yol açar. Dış baskıyla topraklarında artık bir daha geri alamayacakları tavizler vermek zorunda kalan yönetimler bile –Afyon Savaşı'nın 1842 yılında sona ermesinin ardından Çin gibi– kendi siyasal toplulukları içinde bir meşruluk yitimi yaşarlar. Böylece daha kırılganlaşırlar ve 1850'den sonraki Çinli Taiping hareketinde olduğu gibi öncelikle "anti-emperyalist" motivasyonlu olması gerekmeyen bir direnişi hesaba katmak zorunda kalırlar. Bunun tersine, emperyal saldırganın da meşruiyet sorunu vardır. Kolonyal iktidar her şeyden önce meşru olmayan bir iktidardır, yani bir gasptır. Bunu kavrayan kolonyal efendiler çok

geçmeden, hizmetleriyle ya da yerli simgesel kaynaklardan yararlanarak saygı kazanma yoluyla, kendilerini hiç olmazsa asgari ölçüde meşrulaştırma çabasına girerler. Ne var ki, emperyal bir iktidarın gaspçı karakteri çok nadiren ve hemen hemen yalnızca, kültürel farklılıkların çok büyük olmadıkları yerlerde (örneğin Habsburg İmparatorluğu'nda) zamanla törpülenir. Bu da, monarşinin simgesel sermayesini seferber etmedikçe, pek mümkün değildir. Bir imparatorluğa bağlanan toplumlar –Sibirya'nın ve Orta Afrika'nın bazı bölgelerinde olduğu gibi– zaten özellikle "başsız" değillerse, krallık ya da reislik iktidarını biliyorlardı. Kolonyal güçler burada, emperyal üst iktidar kılığına bürünmeye ya da doğrudan doğruya yerli monarkların rolüne girmeye çalıştılar. Bunun 1870'ten sonraki cumhuriyetçi Fransa için mümkün olmayışı, her zaman simgeler politikasına ilişkin bir handikap olduğunu göstermiştir.

Üçüncüsü. Bir imparatorluğa dahil edilmek daha büyük bir iletişim uzamına bağlanmak anlamına gelir. Bir imparatorluk içindeki iletişim akımları, tipik bir biçimde merkez ile periferi arasında vektörel olarak gerçekleşir. Elbette, tek tek koloniler ile imparatorluğun periferideki diğer bölümleri arasındaki iletişim ilişkileri de vardı (bunlardan birçoğu ancak tarih araştırmaları sonucunda keşfedilmiştir), ne var ki bunlar nadiren başat olmuştur. Emperyal metropoller çoğu kez iletişim araçlarını kontrol ettiler ve farklı kolonilerin uyrukları arasındaki doğrudan temasları kuşkuyla takip ettiler. Teknik açıdan mümkün olan ve devlet baskısının engellemediği her yerde, periferideki elitler yeni iletişim fırsatlarından yararlandılar.[207] Çok dillilik adeta tarihsel normal durum haline geldi. Ancak modern dönemde görülen, 19. yüzyılda tamamen yaygınlaşan, bir ulusun tek dilli bir ulusal kültürle eşit tutulması, bu durumu ortadan kaldırdı. Örneğin Müslüman dünyadaki aydınlar arasında Arapça, Farsça ve Türkçeye vakıf olunan üç dillilik çok yaygındı. Bu üç dilliliğin temelinde işlevsel bir farklılaşma yatıyordu; çünkü Arapça tercüme edilemeyen Kuran'ın diliydi, Farsça özel bir yüksek edebi prestije sahipti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilayetlerinden Ganj Nehri'ne kadar uzanan devasa bir bölgede *lingua franca*'ydı (geçerli ortak dil). Emperyal dillerin kullanılmasını, sadece Avrupalı bir "kültür emperyalizminin" güç dayatması olarak görmek, karmaşık gerçekliği fazla basitleştirir. Kolonyal güçler, yerli kültür kurumunu ne ölçüde Av-

rupalılaştırmaları gerektiği konusunda, çoğu kez kendi içlerinde savaştılar. Erken 19. yüzyılda Hindistan'da ve Seylan'da bu konuda, sonuçları hiç de net olmayan kapsamlı ve iddialı tartışmalar yürütüldü.[208] Bazen yabancı bir eğitim dili hiçbir şekilde dayatılmadan, gönüllü olarak benimseniyordu. Mısır 1798 ile 1802 arasındaki kısa Fransız işgali döneminde Fransızlarla yalnızca güzel deneyimler yaşamış değildi. Yine de 19. yüzyıl boyunca Fransızca Mısır'da ikinci eğitim diliydi. Bu, Avrupa'nın lider kültür ulusu kabul edilen bir ülkenin gönüllü olarak benimsenmesiydi. 1882 yılındaki İngiliz işgalinden sonra bile, Fransızca yerini korudu. Her okurun Lev Tolstoy'dan haberdar olduğu Çarlık Rusya'sında da, Fransızca çok uzun bir süre aristokrasinin prestij dili olarak kaldı. Bir imparatorluğa ilhak edilme, bu imparatorluğun iktidar dilini hemen benimseme anlamına gelmiyordu.

Dördüncüsü. Büyük uzamlı ekonomik çevrimlere bağlanma çoğu kez bir imparatorluğa dahil edilmeden önce geliyordu. İmparatorluklar bu tür dolaşım bağlamlarını, kendi etraflarında merkantilist gümrük duvarları oluşturarak, yeni para birimlerini yürürlüğe sokmaya çalışarak ya da kervan ve gemi yollarını bloke ederek her zaman olmasa da sık sık parçaladılar. Ne var ki, sürekli *yeni* ekonomik bağlamlara dahil olma olanakları da açtılar. 19. yüzyılda bu bağlam uzun vadede hacmi ve yoğunluğu artan "dünya pazarı"ydı. I. Dünya Savaşı'nın arifesinde dünyadaki çok az bölge bu pazarın tamamen dışında kalabildi. Dünya pazarına, ya da daha doğrusu tek tek dünya pazarlarına dahil olma çok farklı biçimlerde gerçekleşiyordu. Daima yeni türden bağımlılıkların yanı sıra yeni fırsatlara yol açıyordu. Her imparatorluk kendine özgü bir ekonomik uzamdı. Bu uzama bağlanıldığında yerel ilişkiler de değişmeden kalmıyordu.

Beşincisi. Failler ile kurbanlar, sömürgeleştirenler ile sömürgeleştirilenler arasında ikiye ayırmalar olsa olsa model oluşturan kabaca bir yaklaşıma yarar. Bu ikiye ayırmalar sömürgeleştirilmiş toplumlarda temel bir çelişki oluşturmuşlardır. Yalnızca aşırı örneklerde, örneğin 18. yüzyılda Karayipler'deki kölecilik toplumlarında bu çelişki o kadar başattı ki, toplumsal gerçekliği isabetli bir biçimde betimliyordu – orada bile "hür renkli insanlar"dan oluşan ara tabakalar vardı. İmparatorluklara dahil edilen toplumlar, genellikle hiyerarşik bir düzen içindeydiler. İmparatorlukla temas

bu tür hiyerarşileri sorgulamıştır. İmparatorluk, dostları ile düşmanları arasında ayrım yapardı. Yerli elitleri böldü ve aralarındaki hizipleri birbirlerine karşı kullandı; kendine, ödüllendirebileceği işbirlikçiler aradı. Kolonyal devlet aygıtı her düzlemde yerli personele dayanıyordu – 19. yüzyılın sonuna doğru telgraf, demiryolu ve gümrük idarelerinde çok büyük ölçüde. Dünya pazarlarına bağlanma ticarette ve kapitalist üretimde sosyal yükselme için nişler yarattı. Bu nişleri genellikle azınlık grupları, örneğin Güneydoğu Asya'da Çinliler kullandı. Avrupa toprak hukukunun uygulanması, kaçınılmaz olarak ülkedeki mülkiyet ve tabakalaşma ilişkilerinde radikal değişikliklere yol açtı. Kısacası, geride duran "dolaylı yönetim"in aşırı örnekleri dışında (örneğin Kuzey Nijerya'da, İngiliz-Mısır Sudan'ında vb.) imparatorluklara dahil olma derine işleyen sosyal değişimlere yol açtı; bu değişimler bazen, adeta bir sosyal devrim gibi birkaç yıl içinde gerçekleştiler.

Altıncısı. İlerleyen bir imparatorluğun kültürel sınır bölgesinde kişisel ve kolektif kimlikler değişir. Bunu yalnızca değişmez, dengeli bir özalgıdan, parçalanmış ve "çoklu" kişilik ve toplumsallaşma biçimlerine geçiş olarak görmek fazlasıyla basit olur. Bugün de bazen söylendiği gibi, "hibridliğin" oluşması da, kolonyal ve emperyal konumlanışların mutlaka şaşmaz bir alameti değildir. Burada daha eski bir sosyolojik kavram olan "rol" kavramı daha yardımcı olur. Her toplumsal durum, ilave etmenler işin içine girdiğinde daha karmaşıklaşır. Rol repertuvarı ve böylelikle aynı zamanda birçok insan için daha fazla rolün üstesinden gelme zorunluluğu da artar. Tipik bir kolonyal rol, aracı ve tercüman rolüdür. Kadınların davranışlarına ve çalışmasına ilişkin yeni fikirler getirildiğinde, kadınların durumu bundan etkilenir. Bu gibi fikirleri ithal edenler genellikle Hıristiyan misyonerlerdir. "Kimlik" dinamik bir kategoridir: Sınır çekme *edimleri sonucunda* şekillendiğinde tanınması kolaylaşır. Bu kolonyal durumlara münhasır bir özellik değildir. Ancak belki de genel olarak, imparatorlukların kafa karıştırıcı çeşitlilikteki nüfuslarını yukarıdan bir bakışla "halklar" olarak sınıflandırabilmenin, emperyal güç sahipleri için önemli olduğu söylenebilir. Ulus-devletler kültürel ve etnik tekbiçimliliklere eğilim gösterirler ve bunları siyasal araçlarla yaratmaya çalışırlar. İmparatorluklarda daha ziyade fark vurgulanır. Post-kolonyal eleştirmenler esas olarak imparatorluklara, insanların eşitliğinin

ağır bir ihlali olduğu suçlamasını yöneltirler, ama bunun yalnızca ahlaki açıdan değerlendirilmemesi gerekir. Halk klişelerinin oluşturulması hiç kuşkusuz geç 19. yüzyılda ırk doktrinlerinin etkisiyle güçlenmiştir. Ne var ki farklı doğrultulardan yola çıkmıştır. Kolonyal iktidar sistemleri, uyruklarını sınıflandırabilmek için, yapay "kabileler" veya benzer kategoriler yaratarak, karmaşıklığa bir düzen getirmeye çalışmışlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısında yükselen antropolojik-etnolojik bilim bunun için etkili bir araçtı, nüfus sayımı aygıtı bu tür sınıflandırmalara maddi bir ağırlık kazandırma aracıydı. Teoride tanımlanmış belirli sosyal gruplar ancak bundan sonra gerçeklikte ortaya çıktılar.[209] Kolonyal devletler *ilkönce* fark yarattılar ve *bundan sonra* farkı tasnif etmek için çok çaba gösterdiler. Cezayir'deki Fransız varlığı, "iyi" Berberiler ve "yozlaşmış" Araplar şeklindeki basit karşıtlaştırma üzerinden kurulmuştu.[210] Buna karşılık İngiliz Hindistan'ında kılı kırk yaran bir sınıflandırma çerçevesi oluşturulmuştu.

Kolonyal uyrukların kategorize edilmesi ve stereotipleştirilmesi yine de yalnızca otoriteye ait bir proje değildi. İmparatorluklardaki halklar kendileri için öngörülen bu kimlikleri kısmen kabul ettiler ama bir etnisite kurmak için büyük enerji harcadılar ve direniş de gösterdiler. Bu yüzden, Avrupa'da gelişmiş ve oradan ithal edilmiş bir düşünce olarak milliyetçilik, halihazırda var olan etnik biçimlendirme süreçlerine güçlendirici olarak eklendi ve bu sırada sürekli uyumlulaştırılıp değiştirildi. Kolonyal makamlar bir ikilemle karşı karşıyaydılar. Bir yandan "böl ve yönet" ilkesine göre tek tek etnik gruplar arasındaki farklılıkları beslediler, diğer yandan bu etnik gruplar arasındaki çatışmaların, şiddet içerecek ve kontrol edilmeleri zorlaşacak kadar tırmanmalarını engellemeleri gerekiyordu. Kolektif kimlikler her zaman kolonyal devlet tarafından manipüle edilebilir değillerdi ve kesinlikle kaçınılmaz bir biçimde *etnik* olarak tanımlanmış değillerdi. İşin aslı, bu tanımlama türü 19. yüzyılda Avrupa'nın dışında pek görülmüyordu. I. Dünya Savaşı'ndan sonra anti-emperyal dayanışma kurma olanakları konusunda geniş bir yelpaze ortaya çıktı. Mohandas K. Gandi'nin 1919'daki ilk kampanyasıyla başlayan Hint özgürlük hareketi, ne etnik ne de dinsel kökenliydi; Hint topraklarında bağımsız bir Müslüman devleti olması gerektiği düşüncesi de uzun bir süreç sonunda oluşmadı, aksine 1940'tan sonra ileride Pakistan'ın ku-

rucuları olacak çok dar bir çevrede ortaya çıktı. İmparatorluklar 19. yüzyılın ortasından itibaren kolektif kimlik oluşumu süreçlerinin arenalarıydılar. Geç dönemde bazı imparatorluklar tarafından "milliyetler sorunu" olarak tartışılan bu süreçler, hiç kimse tarafından gerçekten yönlendirilemezdi. Sadece istisnai durumlarda (1882 Mısır, 1884 Vietnam ya da 1910 Kore) az çok yekpare denebilecek bir ön-ulus emperyal bir gücün uyruğu haline gelmiş ve kolonyal dönemin sona ermesinin ardından daha önceki nerdeyse-ulusal tarihleriyle bağlantı kurmayı başarmıştı. Bunun dışında, imparatorluklar, daha sonra kendilerine karşı duracak güçleri, istemleri dışında kendileri yarattılar.

Yedincisi. İmparatorluklarda yaşanabilecek siyasal deneyimlerin arasında, en genel ve en önemli olanı, politikanın yalnızca direniş olarak mümkün olmasıydı.[211] İmparatorluklar periferilerinde yurttaş değil, yalnızca uyruk bilirler; Britanya İmparatorluğu'ndaki dominyonlar bunun büyük bir istisnasıydı. Bu genel kural nadiren çiğnenmiştir. Macarlar bunu 1867 yılında Habsburg İmparatorluğu'nda, Boer'ler çok özel bir biçimde, 1910 yılında kurulan Güney Afrika Birliği'nde başardılar. Yalnızca Fransız İmparatorluğu'nda 1848'den sonra az sayıdaki beyaz olmayan uyruğa yurttaşlık hakları tanındı: "Eski koloniler"den Guadeloupe, Martinik, Guyana ve Réunion, ayrıca Senegal'in dört sahil şehri.[212] İşbirlikçi elitler emperyal devlet aygıtına bağlansalar bile, en önemli kararlara katılma hakkından mahrumdular. Gerçek güç ve karar merkezleriyle bağımlı toplumlar arasında transmisyon kayışı işlevi görüyorlardı. İmparatorluklar, yerel çıkarların dile gelmesine olanak sağlayan kurumları nadiren kuruyorlardı. Böylece, tüm farklılıklara rağmen bir imparatorluk ayrıntıda tek yönlü bir komuta zincirine indirgenir. Bu zincir başına buyruk yerel yetkililer tarafından gevşetilebilirdi; akıllı imparatorluk politikacıları da emirlerin esasen gerçekleştirilebilir olmasına ve aşırı istekleri dizginlemeye dikkat etmişlerdir. Yayın aşırı gerilmemesi, uyruklarının gözünde imparatorluğun saf bir terör aygıtı gibi görünmemesi gerekiyordu. Sürekli maliyet-kazanç ilişkisinin optimize edilmesine dikkat etmesi gereken emperyal devlet sanatı, kök salmış çıkarlar yaratır; yani bir imparatorluğun içinde yaşamanın, ondan ayrı yaşamaktan daha avantajlı olduğu görüşünü besler.[213] Yerlilerin düzenli siyasal katılımının ilkesel olarak yokluğu, bu durumu değiştirmedi. Çok az sayıdaki elit tabaka

mensubunun, İngiliz kraliyet kolonilerindeki "yasama meclislerine" üyeler tarafından seçilerek dahil edilmeleri, sözde-zümresel bir göz boyayıcılıktı. 19. yüzyılın tüm imparatorlukları başlangıcından sonuna kadar otokratik sistemlerdi. Tıpkı erken Modern Çağ'ın Batı Avrupa mutlakıyetçiliğinin "aydınlanmış" türlerinde olduğu gibi, bu da belirli bir hukuksal garantiyi dışlamıyordu. Bu özelliğin en ileri noktaya vardığı Britanya İmparatorluğu'nu gelişmiş bir hukuk devleti olarak betimlemek abartı olursa da, genel olarak bir tür temel yasallık, kurallara bağlı bir emir düzeni hüküm sürüyordu.[214] Elbette bu, aynı ülkede beyazların yararlandığı temel hakların, yerlilerden esirgenmesini ya da yargıya erişimin pratikte yerliler için çok zor olmasını kesinlikle dışlamıyor. Yine de 1900'de bir Afrikalının Kral Leopold'un Kongo'sunda yaşamasıyla İngiliz Uganda'sında yaşaması arasında, çok az da olsa bir fark vardı.

19. yüzyıl imparatorluklar çağıydı ve imparatorlukların birbirleriyle savaştıkları bir dünya savaşıyla doruğa ulaştı. Savaşan taraflardan her biri, bağımlı periferilerdeki yardımcı kaynakları seferber etti. 1914'ten sonra artık kolonilerinden yararlanamayan Almanya örneğindeki gibi, böyle periferilerin yokluğunda, yarı-kolonyal bütünleyici alanlara sahip olmak da önemli bir savaş hedefiydi. Savaşın bitmesinden sonra imparatorlukların en büyükleri ve en önemlileri değil, yalnızca birkaçı dağıldı. Almanya küçük ve ekonomik açıdan önemsiz kolonilerini kaybetti; galipler koalisyonundaki Büyük Güçler bunları aralarında paylaştılar. Kolonilere sahip olmayan ve bu bakımdan tek örnek olan, Avrupa içindeki çok etnisiteli Habsburg İmparatorluğu, bileşenlerine ayrıldı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye, bir yanda Türkiye, diğer yanda artık İngiltere'nin ve Fransa'nın manda bölgeleri ve yarı kolonileri olan eski Arap vilayetleri kaldı. Rusya ise Polonya ve Baltık'tan vazgeçmek zorundaydı, ama Bolşevik yönetiminde, Çarlık Rusya'sının Rus olmayan halklarının büyük çoğunluğunu emperyal bir "birlik" altında tekrar birleştirebildi. İmparatorluklar çağı 1919 yılında henüz sona ermemişti.

Elbette milliyetçiliğin "yükselişi"ni ve ulus-devletlerin kuruluşunu 19. yüzyılın başlıca alametleri olarak gören tarihçi kuşakları haksız değiller. Ne var ki bu bulgunun çok sınırlandırılması gerekir. 1830'dan önce Latin Amerika'da çok sayıda yeni cumhuriyet kurulmasından sonra ulus-devletlerin oluşumu çok yavaş ilerledi.

Tüm dünyada küçük Balkanlar bölgesi, bu kuralın tek istisnasıydı. Yoksa tam tersi gerçekleşti: Asya ve Afrika'da çok sayıda bağımsız politik birim –bunların hepsi "devlet" olarak tanımlanamaz– yayılan imparatorlukların içinde ortadan kayboldu. Tersi yönde, imparatorluklardaki tahakküm ilişkileri yüzünden dağılan küçük uluslar yoktur. 19. yüzyılın Avrupa'sındaki sayısız ulusal hareketten biri bile, ülkelerinin bir imparatorluktan çıkıp bağımsızlaşmasına yardımcı olamadı; yalnızca İtalya burada bir istisna sayılabilir. Polonya bölünmüş olarak, İrlanda Birleşik Krallık'ın bir parçası olarak, Bohemya da Habsburg egemenliğinde kaldı. Ulusal hareketlerden birinin bir imparatorluğu yıkması hiç mümkün olmadı.

Milliyetçilik Avrupa'da çok az somut siyasal başarı gösterdi; önceleri Asya ve Afrika'da daha da başarısızdı. Bir "ulus" adına dayanışma oluşturmanın, iki bakımdan yüzyılın yeni bir gelişmesi oluşunu bunlardan ayırmak gerekir. Bir yandan milliyetçi entelektüeller imparatorluk bağlamı içindeki yandaşlarıyla, birçok ülke için 1919 ile 1980 arasında ortaya çıkacak ulus-devlet bağımsızlığını hazırladılar. 1919 yılında Mısır, Hindistan, Çin, Kore ve başka bazı Afrika ve Asya ülkelerindeki büyük protesto hareketleri için milliyetçi motivasyonlu denebilir.[215] Diğer yandan milliyetçilik dünyanın bağımsız ve istikrara kavuşmuş ülkelerinde bile başat bir kendini betimleme retoriği haline geldi.[216] Kendini Fransız ya da İngiliz, Alman ya da Japon "ulusu" olarak anlama süreci başladı, buna uygun bir simgeler evreni geliştirildi, diğer uluslarla araya sınır çekmeye çaba gösterildi, onlarla rekabet içinde olunduğuna inanıldı, "yabancı" insanlara ve fikirlere karşı tolerans sınırı aşağıya çekildi. Bunlar da, aynı zamanda farklı ulusların mensupları arasındaki alışveriş ilişkilerinin katlandığı ve yoğunlaştığı bir dönemde gerçekleşti. Çok çeşitli türden milliyetçilikler hem imparatorluklarda hem de ulus-devletlerde vardı. Çoğu kez propagandayla da körüklenen, kendi imparatorluğundan "gurur" duyma, yüzyıl dönümünde, metropollerde yaygın bir duygu, ulusal özalgının bir bileşeni oldu. İmparatorlukların *içindeki* milliyetçilik yalnızca emperyal iktidarın yapılarına karşı yönelmiş değildi, yani sadece anti-kolonyal hedefler taşımıyordu. Her şeyden önce, dinsel kimliklerle de güçlendirildiğinde, hükmedilen gruplar arasındaki çatışmaları da körükleyebiliyordu. Habsburg İmparatorluğu 1918-1919'da, Hindistan 1947'de bu nedenle parçalandı.

"İmparatorluk" sözcüğü bugün kamuoyunda sınırsız güç çağrışımı yapıyor. Aslında 1900'de gelişiminin doruk noktasındaki "İmparatorluklar Çağı" (Eric J. Hobsbawm) için bile bunun sınırlandırılması gerekir. *Erken Modern Çağ* imparatorlukları (Çin haricinde), yoğun bütünleşmiş devletler ya da etkin bir biçimde dışa kapatılmış ekonomik bloklar olmaktan çok, gevşek siyasal ve ekonomik ağlardı. Çoğu kez erken denizaşırı toprak egemenliğine örnek gösterilen 16. yüzyılın İspanyol dünya imparatorluğu bile, büyük ölçüde yerel özerkliğe dayanıyordu. Ticaret üzerindeki merkantilist denetimin, tüm imparatorluklarda sürekli olarak muazzam boyutlardaki kaçakçılıkla başa çıkması gerekiyordu. İmparatorlukları uluslar yaratmamıştı. Elit tabakaları da, gemilerdeki ya da plantasyonlardaki emperyal proleterya da çok çeşitli ülke insanlarından oluşuyordu. 1900 yılında imparatorlukların çoğu daha güçlü bir biçimde "ulusallaştırılmıştı." Modern güç teknikleri ve iletişim araçları sayesinde daha yoğun entegre olmuşlardı ve böylelikle daha iyi kontrol edilebiliyorlardı. İhracata yönelik üretim yapan bölgeler, dünya ekonomisine daha sıkı bağlanmışlardı, çoğu kez küçük adacıklar halindeydiler; bu adacıkların hinterlandıysa ilginçliğini gitgide kaybetti ve ancak orada huzursuzluk boy verdiğinde, emperyal hükümetlerin dikkatini çekti. Ne var ki her imparatorluk eskisi gibi, yerel elitlerle müzakere edilerek ulaşılmış uzlaşmalara, yalnızca şiddetle ve şiddet tehdidiyle istikrara kavuşturulamayan oynak/kırılgan dengelere dayanıyordu; şiddet pahalıydı, meşrulaştırılması zordu ve önceden kestirilemeyen sorunlar doğuruyordu. "Emperyalistler kulübü"nde, idarelerini rasyonelleştirmiş ve merkezileştirmiş, ekonomik kaynakların kullanımını etkili ve verimli bir biçimde şekillendirmiş olan ve "uygarlığı" yaymak için çaba gösteren imparatorluklar "modern" kabul ediliyordu. Halbuki böyle bir faaliyet yüksek rizikolar içeriyordu. Reformlar dengeleri bozuyor ve daima *herhangi* bir türde direnişe yol açıyorlardı, bu direnişlerin gücünü önceden tahmin etmek zordu.[217] 1760'lı yıllarda Kuzey Amerika uyarıcı bir örnekti. Diğer yandan imparatorluklar, tek tek gruplar için yeni maddi ve kültürel, kimi zaman siyasal fırsatlar da yarattılar. Bu gruplar uzun vadede, *rekabetçi* bir modernleşmenin taşıyıcıları olabildiler, nihayetinde imparatorluktan çıkmaya çalışan karşı elitlere ve güçlere dönüşebildiler. Örneğin Osmanlı ve Çin imparatorluklarında merkezileştirici ini-

siyatifler taşra kentlerinin ileri gelenlerini güçlendirdi.[218] Hatta bu durum 1911'de Çin'de monarşinin yıkılmasına katkıda bulundu. Hassas alanlar olan hukuk, finans, eğitim ve dine müdahaleden çekinmek, bu yüzden emperyal merkezler için bir eylem seçeneği olarak kaldı. Örneğin İngilizler 1857 yılında İngiltere'de ve daha sonra, "dolaylı yönetim" uyguladıkları her yerde, böyle bir muhafazakârlığa eğilimliydiler. Bu yüzden, "imparatorluk ışığı" tarihsel olanaklar repertuvarından kaybolmadı. Ulus-devletin kendi yurttaşlarının ve hele ki etnik ya da dinsel azınlıklara mensup olanların üzerindeki yükü, kimi imparatorluğun uyrukları üzerindeki yükünden daha ağır olabiliyordu.

IX

Güç Sistemleri, Savaşlar, Ulusötesi Hareketler

İki Dünya Savaşı Arasında

1 Dünya Devletleri Sisteminin Bol Dönemeçli Yolu

Dünyanın tamamındaki ya da büyük bölgelerinden birindeki dış politika aktörü devletler –bu bölümde "güç ve hegemonya alanlarından" söz edilecek– aralarındaki ilişkilerin türünden ve yoğunluğundan bağımsız olarak, birlikte bir "devletler *dünyası*" oluştururlar. Bu ilişkiler belirli bir düzene ve kurallara uyarlarsa, bir "devletler *sistemi*"nden (*international system*) söz edilir. Tarihte var olan böyle çok sayıdaki sistemden, yaklaşık 1770 ile 1914 yılları arasında var olan "Modern Avrupa" sistemi, en bilinen örnektir.[1] Bir devletler sistemi kurumlar *ve* normatif bağlayıcılıklar yoluyla barışa yönelik bir eğilimle, bir devletler birliğinin ya da federal devletin daha yüksek entegrasyon aşamasına ulaşmadan bir arada tutuluyorsa, "devletler topluluğu" tanımlaması uygundur.[2] Bu terminolojinin kullanılmasına bir örnek: 1907 Haziran'ında

II. Haag Barış Konferansı'nda, yalnızca onlarca yıl kendi "devletler sistemi"ni oluşturmuş Avrupalı Büyük Güçler değil, toplam 44 devletin temsilcileri bir araya geldi. Böylelikle dünyanın hemen hepsi de belirli bir tarihte bağımsız olarak kabul edilmiş devletleri, devletler *dünyası*, ilk kez bir konferans salonunda toplanıyordu.[3] Ne var ki bu kongrede, gerçekten barışı destekleyen kurumlar ve görüş birlikleri oluşturulamadı. Bu yüzden Den Haag'da bir devletler *topluluğu* oluşmadı.

Avrupa'daki İki Barış Evresi

Avrupa'daki devletler sistemi bir yandan tek tek ülkelerin dış politika elitlerinin kafasında, eylemi yönlendiren bir kurguydu, diğer yanda gözlemlenebilir bir gerçeklikti. En geç Viyana Kongresi'nden itibaren artık belirli bir ölçüde otomatik denge durumlarının oluştuğu doğal bir sistem değil, unsurları oluşturan devletler arasında, kurallarla yönetilen ve siyasal bir idareye gerek duyan bir bağlamdı. Devlet sanatı, en azından teoride, ulusal çıkarları, bütünün işleyişinin ciddi bir biçimde sorgulanmayacağı noktaya kadar savunmak anlamına geliyordu. Bu da kırk yıl boyunca başarıldı – uluslararası politika tarihinde önemli bir zaman dilimidir bu. Bu zaman dilimini Avrupa'da 1853'ten 1871'e kadar süren, Büyük Güçler'in katılımıyla beş savaşın yapıldığı on sekiz yıllık bir evre izledi: Kırım Savaşı (1853-1856), 1859 yılında bir tarafta Fransa ve Piemonte-Sardinya ile diğer tarafta Avusturya arasında yaşanan İtalyan Savaşı, Alman-Danimarka Savaşı (1864), Prusya-Avusturya ya da Alman Savaşı (1866) ve Alman-Fransız Savaşı (1870-1871). Avusturya bu savaşların dördüne, Fransa ikisine, İngiltere ve Rusya ise yalnızca Kırım Savaşı'na katılmıştı. Kırım Savaşı'yla birlikte Avrupa dayanışması derinden sarsıldı ve İtalyan ve Alman birleşme savaşları, Napoléon sonrası barış düzeninin ruhuyla apaçık çelişen "reel" politik manevralarla yürütüldüler.

Bu dizideki ilk savaş, diğer dördünden, iki açıdan farklıydı: Bir yandan Kırım Savaşı diğerlerine göre daha az hedefe yönelik olarak yürütülmüştü. En iyi uzmanlarından birinin yazdığı gibi, "soğukkanlı bir hesaplama ve kötü niyetten ziyade, hatalardan, yanlış kararlardan, yanlış anlamalardan, yanlış kuşkulardan ve akıldışı düşman tasavvurlarından oluşan çok halkalı bir zincirin sonucunda"

ortaya çıktı.[4] Bu sırada, birbirinden çok farklı siyasal sistemlerde savaşı teşvik eden güçlerin işbaşında oluşu dikkat çekicidir: Rusya'da acımasız ve kötü bilgilenmiş bir Çar, I. Nikola, iktidarının sonundadır, dış politikayı bir şefin meselesi olarak, amatörce yürütmektedir; Fransa'da siyasal bir kumarbaz, İmparator III. Napoléon, prestij ve propaganda değeri yüksek ama riskli bir dış politika manevrasıyla kendi ülkesindeki popülerliğini artırmaya çalışmaktadır; Büyük Britanya'da da uzun süredir Rus karşıtı bir ruh hali içindeki basın ve kamuoyu, kendinden emin (elbette 1850'li yılların başında kesinlikle hemfikir olmayan) İngiliz siyasal sınıfı üzerinde baskı uygulayabilmiştir. Diğer yandan Kırım Savaşı, çok kısa bir sürede ve olumsal olarak başlamış olmasına rağmen, yine de temelinde jeopolitik ve ekonomik çıkarlar mantığı yer alıyordu ve bu mantık Avrupa devletler sistemini çerçevesinin dışına çıkardı. Savaşın nedeni Avrupa periferisindeydi, çünkü asıl mesele, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rus himayesine mi gireceği yoksa stratejik bir tampon bölge olarak, Hindistan'la bağlantıların ve Büyük Britanya'nın ekonomik açılma bölgesinin (Süveyş Kanalı henüz yoktu!) garantisi olarak mı korunacağıydı. Kırım Savaşı özünde, dönemin Asya'da büyük çıkarları olan iki büyük gücünün çatışmasıydı. Savaşın akışı ve sonuçlanması, *her iki* baş düşmanın, Rusya ve Büyük Britanya'nın askeri zayıflığını gösteriyor. Çarlık Rusya'sının geri kalmışlığı iyice gözler önüne serildi, ama sözde yegâne dünya gücü olan Büyük Britanya'nın üstünlüğünden kuşku duymak da mümkün oldu.[5] Her halükârda, bir tarafta Çarlık Rusya'sı, diğer tarafta İngiltere ve Fransa arasında savaşın başladığı 1854 baharı, 19. yüzyılın uluslararası tarihinde önemli bir dönüm noktasına işaret eder. 1815'ten beri ilk kez, savaş, gerçekten yaşanacak ölçüde göze alınmıştır.

Avrupa tarihinin savaşlarla dolu ara evresi, 1871 yılında sona erdi. Yüzyılın uzak arayla en büyük iç savaşlarının ABD'deki ayrılma savaşının (1861-1865), Çin'deki Taiping Devrimi'nin (1850-1864) ve Müslüman ayaklanmalarının (1855-1873) 19. yüzyılın üçüncü çeyreğine denk düştükleri düşünülürse, burada, tüm kıtalarda eşzamanlı gerçekleşseler de temellerinde ortak nedenlerin bulunmadığı dünya çapındaki şiddet patlamalarının yaşandığı bir dönemi görüyoruz.[6] Bundan *sonraki* dönemde büyük bir paradoksla karşılaşıyoruz: En geç 1871'den itibaren barışı garantileyen en basit kurumlar ve en temel değerler bile artık yoktu; yine de

Avrupa'da, en azından tarihçilerin bu konudaki uzlaşmasına bakar ve 1877-1878 tarihlerinde, bugünkü Bulgaristan'da yaşanan Rus-Osmanlı savaşını hesaba katmazsak, 43 yıl boyunca tekrar barış hüküm sürdü. I. Dünya Savaşı'nın şaşırtıcı yanı, böyle bir savaşın patlak vermiş *olması* değil, çok *geç* başlamış olmasıdır. Amerikalı tarihçi Paul W. Schroeder'in 1815 ile 1848 arasındaki dönem için geliştirdiği "sistemsel" Avrupa politikası yorumu, *söz konusu* dönemde Avrupa'da barışın neden korunduğunu ikna edici bir biçimde açıklayabiliyor: Avrupa devletler sistemi, kısaca söylenirse, bir devletler topluluğu olarak inşa edilmişti.[7] Avrupa'nın ileri sanayileşme, silahsızlanmanın hızlanması ve dört bir yana yayılmış militan milliyetçilik çağında Avrupa'nın istikrarını açıklamak çok daha zordur. Daha sonra savaşlara dönüşmeyen çeşitli uluslararası krizlerden her birinin ayrı ayrı incelenmesi gerekir.[8] Yine de bazı genel argümanlar öne sürülebilir.

Birincisi. Uzun bir süre hiçbir Avrupa büyük gücü Avrupa içi bir savaş için *saldırgan* bir silahlanmaya girişmedi. Bunun belirli bir istisnasını 1850'li ve 1860'lı yıllarda İngiliz ve Fransızların denizlerdeki silahlanma yarışı oluşturdu; tarihte niceliksel olarak malzeme yığarak değil, niteliksel olarak en yeni teknolojilerin aranmasıyla yürütülen ilk silahlanma yarışıydı bu.[9] Avrupa'nın göbeğinde güçlü bir Alman ulus-devletinin kurulması, derhal yeni bir silahlanma yarışına yol açmadı. Alman İmparatorluğu'nun en tepedeki stratejisti, Genelkurmay Başkanı Moltke 1870-1871 olaylarından, Almanya'nın çıkarlarının korkutmayı hedefleyen bir silahlanmayla en iyi korunabileceği sonucunu çıkardı. Bu durum ancak 1897 yılında, Amiral Alfred Tirpitz'in, Kayzer II. Wilhelm'in ve "donanmacı" güçlerin Alman kamuoyunda yürüttükleri Alman donanma inşa programıyla değişti; bu program bir yandan uluslararası sistemde İngilizlerin denizlerdeki hegemonyasını, okyanuslardaki yeni bir dengeyle ortadan kaldırma eğiliminin bir parçasıydı, diğer yandan "başlangıçtan itibaren açıkça İngiltere'ye yönelmiş saldırgan hedeflere sahipti."[10] Büyük Britanya bu meydan okumayı gördü ve iki ülkede de donanma ulusal birliğin, büyüklüğün ve teknolojik gücün simgesi haline getirildi; ne var ki bunun Almanya'da kültürel açıdan önemli bir denizcilik geleneğine dayanan bir temeli yoktu. Bu yeni donanma hayranlığı dünya çapında ve özellikle Almanya'da, ABD'li tarihçi ve askeri teorisyen olan, deniz subayı

Alfred Thayer Mahan'a dayanıyordu.[11] O andan itibaren Avrupa politikası endüstriyel olarak hızlandırıldı ve tüm Büyük Güçler'in katıldığı bir silahlanma yarışına dair ilk deneyimlerini yaşadı.[12] Savunmacı caydırma içinde, şimdi bir saldırı isteği adeta sistematik olarak inşa ediliyordu. Hiroşima ve Nagasaki'ye atılan atom bombalarının en azından en yüksek silahlanma teknolojisi düzeyinde yürütülen bir savaşın nereye varabileceğini sezdirdiği 1945 sonrasından farklı olarak, yüzyıl dönümünden itibaren gerçekçi bir biçimde hayal edilemeyen bir geleceğe doğru silahlanılıyordu.

İkincisi. "Sistemden" yola çıkılarak açıklanamayan nedenlerden ötürü, Avrupa'da herhangi birinin saldırgan bir dış politika yürütmesine vesile olabilecek bir güç boşluğu ortaya çıkmadı. Bu durum, Almanya, İtalya ve özellikle 1871 yılında yaşadığı askeri felaketten sonra hızla iyileşen Fransa'da, tamamen başarılı bir ulus-devlet oluşumunun paradoksal sonucuydu. Hiçbir devlet çökmedi. Osmanlı İmparatorluğu 1913'e kadar adım adım Balkanlar'dan uzaklaştırıldı, ama hiçbir zaman komşularının bölünme hayallerinin gerçekleşme şansı bulacağı şekilde çökmedi. 1920 yılındaki Sevr Antlaşması'nda, bu hayaller yeni Türkiye'yi Anadolu'daki küçük bir devletle sınırlandırma planlarında bir kez daha doruğa çıktı. Türkiye'nin Mustafa Kemal (Atatürk) önderliğinde gösterdiği büyük askeri çaba, geçici olarak ABD'nin de kapıldığı bu hayallere hızla son verdi. 1923 Lozan Antlaşması'nda Büyük Güçler, bir Türk ulus-devletini Doğu Akdeniz'deki en büyük siyasal güç olarak kabul ettiler. Avusturya-Macaristan'ın Avrupa devletler dünyasındaki konumu daha da önemliydi. İç gelişmesi çelişkiliydi: ülkenin birçok bölümünde etkili bir ekonomik gelişme, eşzamanlı olarak milliyetler arasında artan gerilimler. Bu durumun Avusturya-Macaristan'ın uluslararası konumu üzerinde etkileri olmadı. Düşünülebilen tüm kıstaslara göre, Avusturya-Macaristan monarşisi I. Dünya Savaşı'ndan önceki kırk yıl boyunca, Avrupa'daki kalıcı yerini koruyabilecek ve başlıca iki rakibi Almanya ve Rusya'ya karşı bazı girişimlerde bulunabilecek kadar güçlüydü. Avusturya'nın güç potansiyelinin bu istenmeyen iyileştirilmesi, Orta Avrupa'nın doğusunu istikrara kavuşturdu ve kimilerinin Berlin'de ve Viyana'da da düşlediği herhangi bir "Orta Avrupa" emperyalizmine alan bırakmadı. I. Dünya Savaşı Habsburg İmparatorluğu'nun çöküşünün bir sonucu değildi; durum tam tersiydi.

Üçüncüsü. Bismarck'ın politikasının bir sonucu olarak 1871 yılından sonra Avrupa'da artık bir güç düellosu hissedilmedi. Akla gelebilecek tüm savaşlar ancak koalisyon savaşları olabilirdi. Ne var ki ittifaklar arasında yapılan bu türden savaşlara hazırlanmak, siyasal ve askeri açıdan çok daha meşakkatlidir ve daha uzun sürer, Avrupa'nın tüm devlet adamları için, Avrupa'nın ortasında yaşanacak bir sonraki savaştan Büyük Güçler'den hiçbirinin etkilenmeden çıkamayacağı açıktı.[13] 1871'den sonraki "rekabetçi ittifak dengesi"[14] güven oluşturma ve yatıştırma mekanizmalarının yokluğuyla maluldü, ama tüm ittifakların savunma amacıyla düşünülmeleriyle ayakta tutuldu: 1945'ten sonraki gibi bir "korku dengesi" değil, bir güvensizlik dengesiydi bu. Ancak yüzyıl dönümünden sonra nihai savaş fantezilerinin ("Cermenlere karşı Slavlar" vb.) zehirleyici hale gelmesinden sonra ve küçük devletlerin Avrupa politikasının Avusturya ile Rusya arasındaki en tehlikeli fay hattını manipülatif bir tarzda kullanmayı olanaklı kıldıkları Balkanlar'daki yeni gelişmeler, sistemin içinde ölümcül bir istikrarsızlığa yol açtılar.[15]

Dördüncüsü. Avrupa ve okyanus ötesi arasındaki özel ilişkinin de çatışmaları önleyici olduğu anlaşıldı. İlkesel olarak periferiden Avrupa devletler sistemi için farklı işlevler bekleniyordu. Avrupa içi gerilimler için bir "güvenlik supabı" işlevi görebilirdi, aksi yönde, daha sonra Avrupa üzerine yansıyan çatışmaların "katalizörü" veya yeni silahların denenme alanı da olabilirdi. Emperyal güçler riskli bir biçimde "aşırı genişlediklerini" görebildiler ve yayılma dinamiklerini ılımlılaştırabildiler – Rusya ve Büyük Britanya bunu 1907 tarihli Asya Konvansiyonu'yla yaptılar. Tüm bunlar bir tarihte ve bir yerde doğruydu. Belirleyici olansa başka bir şeydi: Periferinin, giderek artan ekonomik entegrasyonuyla çelişkili bir biçimde paralel yürüyen, güvenlik politikasından çıkartılması. Çıkartma tüm yüzyıl boyunca sürdü ve Avrupa devletler sisteminin yazılı olmayan davranış kurallarını kolonilerdeki rekabete aktarma denemeleri (örneğin Bismarck Berlin'de 1884-1885'te yapılan Afrika Konferansı'nda böyle davrandı), uzun vadede başarısız kaldı.[16] Unutmayalım: Bu, sisteme ilişkin bir argümandır. Aktörlerin, özellikle de Büyük Britanya ve Rusya'nın eylem ufuklarında Avrupa ile dünyanın geri kalanı arasında böyle net bir ayrım yoktu. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nun İngilizler tarafından sürekli

desteklenmesinin önemli bir nedeni, (aynı zamanda halife unvanını da taşıyan) padişaha karşı bir davranışın, Hindistan'daki milyonlarca Müslüman arasında karışıklığa yol açacağı kaygısıydı.

Küresel Düalizm

Erken Modern Çağ'daki kolonyal çıkarların da düzenlendiği çeşitli barış anlaşmalarından farklı olarak, Viyana Kongresi'nde yalnızca Avrupa'nın devletler dünyası düzenlendi. Köle ticaretinin, oturumların bir yan konusunu oluşturduğunu dikkate almazsak, dünyanın geri kalanı dikkate alınmadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun konferans masasında yer almadığı gerçeği bile, bu dar Avrupa yaklaşımını vurguluyor. Viyana Kongresi tarafından düzenlenmekten uzak tutulan "Doğu sorunu," ancak böylelikle özel bir sorun olarak ortaya çıkabildi. Bu yüzden o tarihte kararlaştırılan tüm mekanizmalar; karşıdevrimci müdahaleler ya da noktasal çatışma çözümü için düzenlenen diplomat buluşmaları, yalnızca Avrupa'da uygulandı. Birkaç yıl sonra periferinin dışlanması pratikte önem kazandı. İngiltere önderliğindeki, aralarında en gericisi Rusya olmak üzere Büyük Güçler, Avrupa'da geçerli olan tüm sözlere aykırı olarak, dünyada var olan en eski hanedana, 14. yüzyıldan beri iktidarda olan Osmanlılara karşı, Doğu Akdeniz'deki devrimci bir hareket lehine müdahalede bulundular. Yunanistan sorununa müdahalenin Avrupalı güçler arasındaki ilişkiye hiçbir etkisi olmadı.

Viyana Kongresi'nde kararlaştırılan, Avrupa'nın çatışmalarla dolu periferiye kapanması, birçok açıdan barışı tesis eden dâhiyane bir fikirdi.[17] Bunun bir yankısı 1823 yılında, Başkan James Monroe'nun ABD'de ünlü doktrinini ilan etmesiyle duyuldu; buna göre her iki Amerika, yani Güney de, "bundan böyle herhangi bir Avrupa gücünün gelecekteki kolonizasyonunun hedefi olarak görülmeyecek"ti.[18] 1814 ile 1823 arasındaki yıllarda Atlantik'in iki yakasında da uluslararası politikanın bilinçli bir şekilde küreselliktен çıkarılışı yaşandı. Kuzey Amerika, Fransa ve Karayipler'deki devrimci olayların Güney Afrika, Çin ve Güneydoğu Asya'ya kadar etkilerde bulunduğu önceki dönemin büyük dünya krizine karşılık, uluslararası *siyasal* ilişkiler parçalı hale geldiler (öte yandan ekonomik ağlar devam etti). Uzun erimde bunun başka bir anlamı daha vardı: Erken Modern Çağ'da Asya ve Avrupa güçleri

arasında ortak bir hukuk düzeni kurmak başarılamamıştı. Yalnızca her bir durumda öteki tarafı oluşturanların, ilkesel olarak eşit düzeyde bir hukuk öznesi olduğu kabul ediliyordu. Bu yüzden sözleşmelerin ve yeminlerin kültürel sınırları aşan bir geçerlilikleri vardı. 1814-1815 yeni düzeninde de Avrupalılar böyle küresel bir hukuk düzeni için inisiyatif almaktan kaçındılar. Böylelikle barışın tüm dünyada korunmasının koşulları eksik kaldı. Önemli bir uygarlık kazanımı olan Avrupa uluslararası hukukunun, denizaşırı geçerliliği bile, batılı hukuk bilincinin Avrupalı parçasının bir öz yükümlülüğü olmadı. Ne bir savaş için hukuksal gerekçeler arayan *ius ad bellum*, ne de savaşın yürütülme tarzını düzenleyen ve aşırılıkları önleyen *ius in bello*, Avrupa'nın dışında kesin bir uygulama bulmadı. Dünyadaki uçurumun büyüdüğü, kültürel ve etnik farkların giderek daha keskin algılandığı bir dönemde, hukukun küreselleşmesi, ancak Avrupalı hukuk düşüncelerinin yavaş yavaş yerleşmesiyle var olabilirdi, ayrıca bu düşünceler pratikte sürekli Avrupa yararına yorumlanıyordu.[19]

Avrupa ve Avrupa dışının kavramsal olarak ayrılması, denizaşırı fetihleri ve müdahaleleri Avrupa'da savaşların tabi olduğu –o zamanlar henüz asgari düzeydeki– kısıtlamalardan azade kıldı. Devletler sisteminin, Batılıların denizaşırı ülkelerde, örneğin Amur Nehri'nin kuzeyindeki büyük toprakların 1860 yılında Rusya tarafından şantaj yoluyla ele geçirilmesi, Orta Afrika'daki kapışma, İtalyanların Trablus'taki davranışları ya da ABD'nin Filipinler'e boyun eğdirmesi gibi, en pervasız yöntemlerle toprak kazanmasını engelleyecek ya da yumuşatacak hiçbir normatif düzenlemesi de geçerli olmadı. Böyle bir ayrımın emperyalist saldırganlığın doruk noktasında bile sürdürülmesinin, Avrupa için kendini yalıtmasını sürdürmesi gibi bir sonucu oldu. Büyük Güçler 1870'li yıllardan itibaren, denge kaygılarını yalnızca Avrupa içinde değil, bir dünya sahnesinde gütmeye alıştılar; ne var ki bu düşünce ancak 1945-1947'den sonraki Soğuk Savaş döneminde tam olarak olgunlaştı. Geç 19. yüzyılda zıt eğilimler vardı: Bir yanda tüm uluslararası ilişkilerin tek bir küresel sistemin unsurları olarak görülmesi gerektiğine dair artan bir kanaat; diğer yandan "periferi"nin Avrupa içi, "asıl" politika alanından kavramsal olarak ayrılmasının devam edişi.[20] Farklı emperyal güçler dünyanın farklı yerlerinde birbirlerine girdiler: Afrika'nın tüm bölgelerinde, Çin'de, Güneydoğu As-

ya'da, Pasifik'te ve hatta 1902-1903 kışında Venezuela'da. Tüm bu emperyal çatışmaların çözülmesi ya da etkilerinin yumuşatılmasında, emperyalist "oyun"un bazı ilkelerinin, örneğin bir emperyal gücün boşa çıkan hırslarının başka bir yerde "telafi" edilmesi ya da tahammül edilmesi gibi yazılı olmayan kuralların gözetilmesinin de rolü vardı. Emperyal gerilimlerden bazıları Avrupa hükümetleri arasında kalıcı bir güvensizliği besledi, ancak bunlardan hiçbiri Avrupa'daki ilişkilere doğrudan doğruya savaşa yol açacak bir darbe vurmadı.[21]

I. Dünya Savaşı'ndan önceki on yılların Avrupa devletler sistemi dışarıdan istikrarsızlaştırılmadı. Asya, Afrika ve Amerika Avrupa hükümetlerinin toplam hesabında gitgide daha büyük bir rol oynadılar, ama bu hesap imparatorluklar arasındaki büyük bir savaşın sözde kaçınılmazlığı yönüne doğru itilmedi. Hatta Theodor Schieder beş büyük gücün Avrupa devletler sisteminin, 1914'ten önceki yarım yüzyıl boyunca, toplam olarak "dünyanın egemen gücü" olduğunu söyledi.[22] Bu doğru mudur? Hiç kuşkusuz iki açıdan doğrudur: Bir yanda İngiltere, Rusya ve Fransa bir arada Avrupa'nın coğrafi sınırlarının dışında büyük çıkarlara sahiptiler. Başka bir deyişle: Diğer kıtaların büyük topraklarına hükmediyor ya da nüfuz ediyorlardı. Bu durum 1884'ten itibaren, çok küçük ölçüde Alman İmparatorluğu için de geçerlidir. Diğer yandan Avrupa'nın en güçlü beş devleti toplam olarak, dünya çapında en büyük endüstriyel ekonomik güç ve askeri olarak kullanılabilir kuvvet potansiyeline sahiptiler ve bu olanakları denizaşırı ülkelere müdahale ederek kullanmaya hazırdılar (burada Avusturya-Macaristan bir istisna oluşturuyordu).

Ancak bu, "uluslararası ilişkilerde" yalnızca Avrupa'nın büyük kültür başarımları ortaya koyduğu, dünyanın geri kalanının kendi kanlı başıbozukluğunun esiri olduğu anlamına gelmez.[23] Avrupa devletler sistemi uluslararası alanda hiçbir zaman, bir toplam gövde olarak ya da sadece görüş birliği halindeki bir kolektif olarak davranması anlamında bir "egemen güç" değildi. Devletler sisteminin kendisi uluslararası sahnede bir "aktör" değildi. "Güçler birliği" salonlarda yapılıyordu. Dönemin en önemli diplomatik kongreleri kendi başına sistem tarafından değil, bununla kendi çıkarlarını birleştirerek "simsarlık eden" bir güç tarafından toplanmıştı. Denizaşırı çıkarların belirleyici dengelenmeleri, istisnasız olarak iki taraflı

gerçekleşti. Yalnızca tek bir defa Avrupa'nın dışında kolektif bir eylem yapıldı: Pekin'de Yihetuan ("Boksörler") isyan hareketi tarafından kuşatılan elçiliklerin 1900 yılında sekiz devletin oluşturduğu bir seferi kuvvet tarafından kurtarılması. Bu kuvvette Japonya ve ABD öncü rolünü oynuyordu, Avusturya-Macaristan bütün tarihi boyunca dünya politikasındaki en hırslı eylemine katılmıştı.[24] Siyasal açıdan Avrupa emperyalizmi, tek tek emperyalizmlerin toplamından biraz daha fazlasıydı. Bu sistemin mekaniği, işliyorsa, birden fazla kıtaya yayılmış imparatorluklar olarak değil, yalnızca Avrupalı oyuncular *olarak* beş büyük güç arasında işliyordu. Bu haliyle sistem, "dünya politikası"nın taşıyıcısı değildi.

2 Düzen Alanları

Emperyal yayılma halindeki Avrupalılar ve Kuzey Amerikalılar, siyasal olarak yapılanmamış alanlarla karşılaşmadılar. Avrupa ile "geri kalanı" şeklinde yapılan her basit karşıtlaştırma yanlıştır. İlkin: Yarı-kolonyal tarzdaki bağımlılık ilişkileri kesinlikle Avrupa'nın içinde de vardı. Geleneksel diplomasi tarihi, Avrupa'nın "gücü az devletler" olarak adlandırdığı devletlerinden, yalnızca ek olarak söz eder ve onların büyük güçlerin dünyasındaki eylem alanlarıyla pek ilgilenmez. Örneğin Portekiz ekonomik açıdan önemli ölçüde İngiltere'ye bağımlıydı. 1870'te Portekiz'in ihracatının yüzde 80'i Britanya Adaları'na gidiyordu. Portekiz İngiliz tüketicilere kiraz ve mantar tedarik ediyordu. Bazen, örneğin İngiliz şirketlerinin şişe mantarlarını usturalarla kesmek için Portekizli çocukları parça başına ücretle çalıştırmaları gibi durumlarda, Büyük Britanya'nın içinde bile artık mümkün olmayan korkunç sömürü ilişkileri hüküm sürüyordu.[25] Rizikoların ve düşük ücretli işlerin böyle başka yerlere aktarılmaları, dünya sistemindeki asimetrinin önemli bir göstergesidir.

Amerika

Kendine özgü düzen ilkeleri bulunan bir düzen alanı Amerika'ydı. 1820'li yıllarda İspanyol kolonilerinin anavatandan ayrılması ve Monroe Doktrini'nin yavaş yavaş gelişen etkileri bir arada, Yeni Dünya'yı Eski Dünya'dan yüzyıllardan beri olduğundan

daha da uzaklaştırmıştı. Büyük Britanya, kısa bir dönem boyunca, 1806-1807'de, İspanyol *conquistadore*'lerin River Plate bölgesi ve başka yerlerdeki mirasına konmaya çalıştı, ama sonunda bir daha hiçbir zaman Amerika'daki mevcut kolonyal bölgelerinin dışında müdahaleye yönelmedi. İspanya ile Amerika'daki isyancı uyrukları arasında yaşanan savaşta Birleşik Krallık tarafsız kaldı. İngiliz ticareti bağımsızlık savaşları sırasında bile artış gösterdi; daha 1824 yılında Latin Amerika tüm İngiliz ihracatının yüzde 15'ini oluşturuyordu. Londra çabuk davranıp, yeni kurulan cumhuriyetleri hızla tanıdı; üstelik bu erken zaman diliminde ABD diplomatları kuzeyin nüfuzunu artırmaya çalışıyorlardı. Hızla, Latin Amerika'daki İngiliz yurttaşlarını İngiliz yasalarının korumasına alan bir uluslararası hukuk çerçevesi oluşturuldu; gerçi Latin Amerika devletleri İngiliz ithal ürünlerine ayrıcalıklı davranmakla yükümlü kılınmıyorlardı, ama onlardan, İngiliz tüccarlarından en avantajlı ülkenin tüccarlarından daha fazla gümrük almamaları isteniyordu. Büyük Britanya böyle "resmi olmayan emperyalizm"in görece kolay rejimi altında uzun süre çok sayıdaki Latin Amerika devletinin en önemli ticari partneri olarak kaldı, yüzyılın sonuna doğru bu rolü ağırlıklı olarak ABD üstlenmeye başladı.[26]

Latin Amerika yirmi yıl boyunca Avrupa'dan sonra ya da onun yanında gezegenin en huzursuz kıtası olduktan ve tam da o dönemde Alexander von Humboldt ve diğer seyyahlar sayesinde yabancı ülkelerde büyük bir ilgi gördükten sonra, daha 1830'lu yıllarda uluslararası diplomasinin görüş alanından çıktı.[27] Bu kıtadaki tek bir ülke bile Avrupa içi güç politikasına dahil edilmedi. Güney Amerika'da bütün bir yüzyıl boyunca ciddi bir ABD-Büyük Britanya rekabeti de yaşanmadı. Büyük Britanya ekonomik ağırlığını her zaman başarıyla siyasal nüfuza tahvil edemiyordu. Bu yüzden İngiliz diplomasisi, normalde iyi ilişkiler içinde olunan Brezilya'daki köleciliği bildik baskı yöntemleriyle sona erdirmeyi başaramadı. Latin Amerika devletleri kendi aralarında olgunlaşmış bir devletler *sistemi* oluşturmadılar. Bir kısmı İspanyol emperyalizminin çoğu kez keyfi bir biçimde bölünmesinin ürünleri olan bu devletler arasında anarşi hüküm sürüyordu. "Kurtarıcı" Simón Bolívar bile hayatının sonunda, ülkesindeki insanların bölgeciliğinden umutsuzluğa kapılmıştı. ABD'nin araçsallaştırmadığı, doğal bir Pan-Amerikanizm hiçbir zaman önem taşımadı. Devletler

arasındaki sınırların çoğu tartışmalı kaldı. Alt kıtanın dışarıya karşı savunulması için çok az şey yapıldı; göreve hazır bir donanma bulunduran tek bir ülke bile yoktu.[28]

1864-1870 yıllarında, bir tarafta Paraguay, diğer tarafta Brezilya, Arjantin ve Uruguay arasında yaşanan ve Güney Amerika'nın tüm tarihinde en büyük kayıplar verilen savaş olan "Üçlü İttifak Savaşı" gibi korkunç bir dönem karakteristik olmasa da, yine de hâlâ mümkündü. Küçük Paraguay 1814'ten itibaren üç diktatörün yönetiminde, David Landes'ın yazdığı gibi, bir tür "aydınlanmış Sparta"ya dönüştü: Eşitlikçi, disiplinli, son derece silahlanmış ve okuryazarlık oranı nispeten yüksek bir ülkeydi.[29] Brezilya'nın Uruguay ile birlikte sınırını ihlal etmesi diktatör Francisco Solano López için, iyi eğitimli ordusunu Brezilya ve Arjantin'in ikinci sınıf birliklerine karşı harekete geçirmek için bahane oluşturdu. İlk çarpışmalar, aralarına Uruguay'ın da katıldığı müttefikler için felaketle sonuçlandı. Ne var ki 1867'den sonra, Paraguay'ın yirmi katı nüfusa sahip büyük Brezilya'nın savaş makinesi tam kapasiteyle çalışmaya başladı. Paraguay'ın katı bir savunmaya çekildiği savaşın sonuna kadar, ülke nüfusunun yarısından fazlası ölmüştü; Modern Çağ'ın tüm savaşları içinde, en yüksek asker ve sivil kaybı söz konusuydu.[30] Bu savaş Paraguay'ın ulusal tarihindeki en önemli olay, kolektif belleğin en önemli tarihi oldu ve kıtanın tarihinde bir dönüm noktası oluşturdu. Arjantin de ağır askeri ve ekonomik kayıplar yaşadı ve La Plata'da o tarihe kadar tartışmasız olan üstünlüğünü yitirdi. Brezilya'nın bölgesel üstünlüğü kanıtlandı.[31] Şili'nin Peru'ya ve Bolivya'ya karşı başarıyla ve zengin nitrat kaynaklarına sahip olarak sürdürdüğü Pasifik Savaşı ya da "güherçile" savaşı (1879-1883), taraflar arasında benzer bir etkiye sahipti. Bu savaş, eşi görülmedik ölçüde seferber edilen Şili toplumu için, bağımsızlıktan bu yana en önemli dönüm noktasını oluşturan kolektif bir deneyimdi; gerillaların işgalcilere karşı savaştıkları Peru'da, devletin şiddet dolu çöküşü sürecini başlattı.[32] Toplam olarak, yalnızca iç politikada değil, uluslararası alanda da "parçalanma ve istikrar sağlayıcı güçlerin zayıflığı" ifadesiyle anlatılabilecek sürekli istikrarsız koşullara rağmen, Latin Amerika'nın görece barış içinde kalması şaşırtıcıdır.[33]

Güney Amerika devletleri ortak bir savunma sistemi geliştirmediler, Orta Amerika devletleriyse giderek artan bir biçimde ABD'nin nüfuzu altına girdiler. Burada İngilizler Meksika'nın baş-

lıca alacaklıları olarak belirli bir siyasal nüfuz uygulayabildikleri için, Büyük Britanya ile ABD arasındaki rekabet en azından dolaylı bir rol oynadı. ABD hükümeti Londra'nın Meksika eyaleti California'ya el atabileceğinden korktu. Ne var ki ABD'nin California'yı ilhak etmek için, gizliden gizliye planlar yaptığına dair kanıtlar daha fazladır. Başkan James K. Polk, emperyalist oyunu, tüm Avrupalılar öğrenmeden çok önce oynamaya başlamıştı. Meksika üzerinde öyle fazla askeri baskı uyguladı ki, sonunda Meksika misilleme yaptı. Bunun üzerine Polk, Kongre'ye Meksika'nın saldırdığına dair kanıtlar sundu ve savaş ilan edilmesini sağladı.[34] 1847 yaz sonunda bir ABD seferi kuvveti Mexico City'ye ulaştı. ABD'deki, aralarında başkanın da bulunduğu güçlü siyasal aktörler, tüm Meksika'nın ilhak edilmesini talep ettiler. Bu olayda bir istisna olarak, başka zamanlar öne çıkmaya eğilimli olan saha görevlileri, kendilerine emir verenlerin maksimalist hedeflerini ılımlılaştırdılar. Buna rağmen Guadeloupe Hidalgo Barış Antlaşması (Şubat 1848) dayatılmış bir barıştı. Meksika'ya ödenen küçük bir tazminatın karşılığı, Meksika'yı bugünkü Arizona, Nevada, California ve Utah eyaletleriyle New Mexico, Colorado ve Wyoming eyaletlerinin bazı bölümlerini oluşturan bölgelerden vazgeçmeye zorlayarak, misliyle alındı.

ABD ve Büyük Britanya Meksika ve California yüzünden değil, daha güneyde Orta Amerika'da çatışmaya girdiler. Orada Büyük Britanya ilkin zayıf organize edilmiş devletler dünyasına hükmediyordu. ABD'nin Asya ticaretine ilgisinin hızla artmasıyla, California ve Oregon'un (yine 1848'de) ilhakıyla ve California'da altın bulunmasıyla birlikte Kuzey'in dikkati, geçiş bölgesi olan Orta Amerika'ya yöneldi. Bir çıkarlar dengesine 1850'de, Orta Amerikalıların hiçbir katılımı olmadan, bir İngiliz elçisiyle Amerikan dışişleri bakanı arasında yapılan anlaşmayla (Clayton-Bulwer Anlaşması) ulaşıldı. Bu anlaşma ne Büyük Britanya ne de ABD'nin bölgede yeni koloniler edinmeyeceklerini ve hiçbir tarafın, diğer tarafın onayı olmadan Panama'da kanal açmayacağını söylüyordu. Böylelikle Büyük Britanya'nın Orta Amerika'da simgesel olarak ABD ile eşit düzeyde olduğu kabul ediliyordu. Bu temelde ABD izleyen on yıllarda nüfuzunu sürekli artırdı. 1870'li ve 1880'li yıllar boyunca ABD birlikleri Kolombiya'nın bir vilayeti olan Panama'ya, "düzeni yeniden tesis etmek" ve "ABD vatandaşlarını ko-

rumak" amacıyla defalarca çıktı.[35] Bölgedeki ABD-İngiliz dengesi zamanla bozuldu. 1902 yılında ABD Kongresi tek taraflı olarak, Panama'dan geçen bir kanalın inşasına karar verdi. Kolombiya kanal bölgesini satın almak için önerilen bedeli kabul etmeyince, özel girişimciler, ABD'nin desteğiyle yeni Panama devletinin Kolombiya'dan "bağımsızlığı"nı düzenlediler. Kanal bölgesi gecikmeden ABD'ye kiralandı. İnşa çalışmaları 1906 yılında İspanya'dan getirilen yüzlerce işçinin çalıştırılmasıyla başladı (daha sonra onları İspanyol, İtalyan ve Yunanlardan oluşan 12.000 işçi daha izledi). 1914 Ağustos'unda kanal gemi ulaşımına açıldı.[36]

Güney Amerika'da siyasal harita bağımsızlıktan sonra çok az değişti. Hepsi de az çok kendine ait bir ulus arayışındaki zayıf devletlerden oluşan bir mozaik ortaya çıktı. Bu devletlerden hiçbiri, Portekiz tarihinden uzaklaşan Brezilya bile, kıtada hegemonyal bir güç olacak kadar yükselemedi. Büyük Britanya ya da –1890'lı yıllara kadar– ABD de bunu başaramadı. Büyük Güçler tek tek devletlerle vesayet ilişkisi içindeydiler, ama bir hegemonyanın belirleyici özelliği olan, daha geniş bağlamda düzenleyici bir role sahip değillerdi. Bağımsızlık döneminde kurulan, ABD örneğine benzer büyük bir İspanyol-Amerikan federasyonu düşünü, artık kimse hatırlamıyordu. Örneğin aralarında gizli anlaşmalar yaparak, Avrupa diplomasisini taklit ediyorlardı, ama devletler üstü örgütlenme biçimlerini, bir Latin Amerika "konserti"ni bile düzenleyemediler. Avrupalılar arasındaki askeri çatışmaların doruk noktalarıyla karşılaştırıldığında, 19. yüzyılda Latin Amerika devletleri birbirleriyle nispeten barış içinde yaşadılar. Gerçek anlamda büyük güçlerin olmayışı, bu bakımdan kıta için dezavantajdan çok bir iyilik oldu. Diğer yandan güneyde, yüzyılın sonuna doğru aşırı güç kazanan ABD'nin başatlığına karşı koyabilecek devlet ve ordu güçleri yoktu.

Başkan Monroe'nun "Amerika Amerikalılara!" mesajı, ancak daha sonraki etkileriyle bir "doktrin" haline geldi ve Fransa'nın 1867'de başarısızlığa uğramasından sonraki on yıllarda geçerliliğinin doruk noktasına ulaştı. 1895-1896 Venezuela krizinde ABD ilk kez Orta Amerika kıstağının güneyinde, Büyük Britanya'ya karşı savaş tehdidiyle liderlik iddiasında bulundu. 1904 yılında Başkan Theodore Roosevelt, Monroe Doktrini'ni, Güney Amerika'nın tamamında ABD'ye "uygarlaştırıcı" müdahale hakkını veren bir ekle bütünledi. Böylelikle Monroe'nun başlangıçtaki gö-

rüşü ters yüz edildi. Monroe, Latin Amerika devrimlerini korumuştu, Roosevelt ise, tam tersine onların üstüne gitmek istiyordu. Monroe Güney'i ordulardan uzak tutmak istiyordu, Roosevelt ise Kuzey Amerikan silahlarının aşırı gücüne güveniyordu. Roosevelt ek düzenlemesi hızla uygulamaya konuldu: 1908 ile 1902 arasında ABD birlikleri Latin Amerika'ya yirmi kez müdahalede bulundu.[37] Böylece 1890'lı yıllarda bağımsız, tamamen gelişmiş bir Amerikan devletler sistemi değil, ekonomik ve askeri açıdan üstün ABD'nin genellikle daha az "iyi niyetle" uygulanan hegemonyası ortaya çıktı. Bu hegemonya yine de çoğu kez kâğıt üstünde kaldı. ABD kesinlikle tüm niyetlerini hayata geçiremedi. Brezilya'da iktidara gelen çeşitli hükümetler, ABD ile daima iyi ilişkiler içinde oldular, ama ona istediği ekonomik ayrıcalıkları da tanımadılar. 19. yüzyılda bir Panamerikan serbest ticaret bölgesi kurma düşüncesi gerçekleşmedi.[38] Şunu da görmek gerekir ki, Asya ve Afrika'dan farklı olarak Latin Amerika, başka nedenlerin yanı sıra, ABD korumasının da sonucu olarak, dünya savaşlarının dışında kaldı. Kuzey Amerika'daki iki devlet de 19. yüzyılda Avrupa örneğine göre bir "sistem" oluşturmadılar. 1817 yılında Büyük Göller'i askerden arındırma anlaşması bile çok önemliydi – karşılıklı silahsızlanmanın erken bir örneği. 1842 yılında sınır sorunlarının nihai olarak çözülmesinden sonra, ABD ile İngiliz Kanada'sı arasındaki ilişki, barışçıl ve soğuk bir komşuluk şeklinde normalleşti – 19. yüzyılın çalkantılı uluslararası tarihinde sakin bir köşeydi burası.

Asya

Dünyanın diğer bölgelerinde Avrupalılar, hemen altüst edemedikleri ve bunu yapmak da istemedikleri, eski devlet konfigürasyonlarıyla karşılaştılar. 18. yüzyıl Güney Asya'sında Fransızlar ve İngilizler (nihayetinde yalnızca İngilizler) Babürlü İmparatorluğu'nun ardılı devletler arasındaki güç oyununa katılmışlardı. Hindistan'ın İngilizler tarafından fethi yalnızca, iktidarın Hint devletler dünyasının içinden, İngilizlerin beraberlerinde getirdikleri ya da yerinde, deneysel olarak geliştirdikleri askeri ve sivil idari örgütlenme biçimlerinin desteğiyle ele geçirilmesiyle açıklanır. İngiliz egemenliği tam olgunlaştığında, yani Pencap'ın 1849'da ilhakından sonra, Hint devletleri arasında yalnızca görünüşte bir çoğulculuk vardı. East

India Company ve 1858'den sonraki ardılı Kraliyet'in, *doğrudan* tahakküm uygulamadığı, geriye kalan 500 prenslik bağımsız bir dış ve askeri politika güdecek durumda değildi. Örneğin Ruslarla iyi ilişkiler kuran bir mihrace, hemen makamından uzaklaştırılırdı. Tahtı miras alanların, kolonyal makamlar tarafından onaylanması gerekiyordu.[39] İngilizler, tek tek prenslikler arasındaki bağların da olabildiğince zayıf olmasına büyük özen gösterdiler. Tüm Hindistan'ı kapsayan ve 1877'den itibaren büyük aralıklarla muazzam bir törensel şaşaa ile gerçekleştirilen mihraceler günü, hazırda bulunmayan kraliçeye ve vekilliğini yapan temsilcilere karşı feodal bağlılık ritüeliydi ve her türlü siyasal içerikten arındırılmıştı.

Malezya'da İngilizler uzun süre hiçbir zaman Hindistan'daki Babürlü İmparatorluğu gibi bir üst gücün şemsiye olmadığı yerli prensliklerin çoğulcu devletler dünyası içinde hareket ettiler. 1896 yılında yarımadanın doğu kıyısındaki dört devlet, başkenti Kuala Lumpur olmak üzere Federated Malay States (Malezya Federal Devletleri) adıyla bir araya getirildi; bunların yanı sıra bir de Unfederated Malaya States (Gayrifedere Malezya Devletleri) ve Straits Settlements (Boğaz Yerleşimleri) vardı. Japonların 1941'deki saldırısından önce İngiliz Malezya'sı için hiçbir zaman bütünlüklü bir idari yapı oluşturulmadı. İlhak İngilizlerin, Afrika'dan farklı olarak çok ender kullandıkları bir yöntemdi ve Malezya Sultanlık saraylarındaki "rezidanslar" diplomasisi üzün süre uygulanan bir sanat olarak kaldı. Bunun bir nedeni de Güneydoğu Asya'da İngiliz tahtının temsilcilerinin olup biteni büyük ölçüde ellerinde tutmaları ve Hindistan'daki erken EIC'nin ya da Güney Afrika'daki Cecil Rhodes'inki gibi alt emperyalizmlerin büyük bir rol oynamamalarıydı. Tek tek devletlerin bağımsızlıkları sadece kâğıt üstünde kaldığı halde, bu örnekte egemenlik alanlarındaki kolonyal öncesi bir çoğulculuk tamamen ortadan kaldırılmadı. Bağımsızlıktan sonraysa bu çoğulculuk yeniden canlandırılmadı. Kolonyal dönemin yamalı bohça görüntüsünden geriye 1960'lı yıllarda yalnızca iki egemen devlet kaldı: Malezya ve Singapur. Buna karşılık Fransız Hindiçini bağımsızlık sürecinde yine Vietnam, Laos ve Kamboçya olmak üzere tarihsel olarak şekillenmiş üç birime bölündü. Bunlara 18. yüzyılın ikinci yarısında derin bir iç krizden sonra (yeniden) büyük güçler haline gelen iki devlet,[40] Burma ve Siyam da eklenirse, kolonyalizm döneminin kıtasal Güneydoğu Asya'nın kolonyalizm

öncesi devletler dünyasını temellerini yıkacak kadar değiştirmediği gibi şaşırtıcı bir bulgu ortaya çıkar. Avrupalıların gelişiyle hemen hemen eşzamanlı olarak ortaya çıkan beş güçlü devlet yapısı, bugün bile varlığını korumaktadır.

Çin ve Japonya'da Avrupalılar ve Kuzey Amerikalılar, kolonyal bir tarzda boyun eğdiremeyecekleri son derece karmaşık siyasal sistemlerle karşılaştılar. Jeopolitik bağlamlarsa tamamen farklıydı. Japonya hiçbir zaman herhangi bir türden "uluslararası" düzene sıkı bağlarla bağlı bir bileşen olmamıştı. Hiçbir zaman daha büyük bir imparatorluğun parçası olmadığı gibi, 18. yüzyılda Avrupa'da ve yine 17. yüzyıl boyunca Hindistan ve Malezya'da var olan yaklaşık olarak eşit güçlerdeki devletlerden oluşan bir sistemin parçası da değildi. Ülkenin 1630'lu yıllarda dışarıya "kapanmasından" sonra da Çin'le yoğun ticari, sanatsal ve entelektüel ilişkiler sürmüştü; yani kültürel açıdan bakıldığında Çin dünya düzeninin önemli bir üyesiydi.[41] Yine de Japonya'nın dışarıya "açılması" olağanüstü dramatik bir "uygarlıklar çatışması"na yol açtı. Commodore Perry'nin gelmesinden önce Japonlar Avrupa'daki uluslararası politika hakkında bir şeyler biliyorlardı, ama bu yalnızca teorik bir bilgiydi. Başka ülkelerle diplomatik ilişki kurma deneyimleri yoktu. Açılma nispeten yumuşak yöntemlerle gerçekleşti. Japonya'ya askeri olarak boyun eğdirilmedi ve bir işgal rejimine tabi kılınmadı (bu deneyimi ancak 1945 yılında yaşayacaktı). ABD ve onu vakit kaybetmeden izleyip kısa sürede de önüne geçen Büyük Britanya, yalnızca devlet görevlilerinin adalar ülkesine girmelerini kabul ettirdiler ve 1850'li yıllarda dünyanın diğer bölgelerinden bilinen serbest ticaret ayrıcalıklarını elde ettiler. Bu 1858 yılında yapılan Harris Antlaşması'yla gerçekleşti.[42] Hiçbir zaman yaklaşık olarak bile benzeri sorunlarla karşılaşmadıkları halde, Japon müzakereciler şaşırtıcı ölçüde iyi çarpıştılar. Ayrıca zaten iç nedenlerden ötürü iyice zayıflamış olan Şogun yönetimi, onlar için bir dezavantajdı. Dolayısıyla Japonya bir devletler bağlamına var olan entegrasyondan koparılmadı; modern devletler dünyasına bir anlamda kayıtsız şartsız olarak ve nispeten iyi koşullarda eklendi. Bu süreç gerçekte daha 1870'li yıllarda tamamlanmıştı ve hukuksal olarak 1895 yılında, Büyük Güçler'in 1858 ile 1871 yılları arasında müzakere edilen "eşitsiz sözleşmelerin" sona ermesini kabul etmeleriyle onaylanmış oldu – Çin kendi sözleşmeleri açısından bu

hedefe ancak 1942 yılında ulaşacaktı.[43] Böylelikle Meiji yönetimi dış politikasının başlıca hedeflerinden birini gerçekleştirmiş oldu: Japonya'yı uluslararası hukukun tam yetkili bir üyesi yaptı.

Çin'de durum Japonya'dakine göre çok daha zordu.[44] Çin İmparatorluğu yüzyıllar boyunca kendi dünya düzenini inşa etmiş ve siyasal açıdan işler durumda tutmuştu. Japonya'nın kurumsal olarak hiçbir zaman ait olmadığı bu dünya düzeni Modern Çağ Avrupa'sının çok merkezli devletler sisteminin çok iyi gelişmiş, tek merkezli bir alternatifiydi. Kimi açılardan, örneğin soyut bir toprağa aidiyet kavramına sahip olmasıyla, Avrupa'dakinden "daha modern"di: Hanedan mülkü ya da "kraliyet toprakları" (Avrupa'da 10. yüzyılda hâlâ vardı: Luxemburg, Hollandalı Oranj hanedanının kraliyet toprağıydı vs.) ve birbirinin üstüne katlanan hükümdarlık hakları "feodal" figürü Çin'de bilinmiyordu. Daha 17. yüzyılda Doğu ve Orta Asya'da (ikisinin jeopolitik bir bütünlük olarak görülmeleri gerekir) güçlü çok merkezlilik unsurları vardı. Örneğin 1620 yılı zamansal bir kesit olarak alınırsa, Ming İmparatorluğu'nun yanı sıra, onun uyruğu olmayan bir dizi güçlü komşu da görülür: Kuzeyde Mançular, kuzeybatıda Moğollar, güneyde Tibetliler. 1760'ta Çin-Mançurya büyük imparatorluğunun kuruluşunun tamamlanmasından sonra, Pekin'deki hükümdarlar bağımsız bir komşu olarak hızla güçlenen Çarlık Rusya'sıyla başa çıkmak zorundaydılar, bunun dışında, kendileriyle çeşitli simgesel vasallık ilişkileri içinde olan ve vergi ödeyen daha zayıf devletlerle çevriliydiler. Bu dünya sistemi, somut tekil unsurlardan ve aralarında var olan net kurallara dayalı ilişkilerden oluştuğu sürece, geniş anlamda bir sistemdi. Ancak Avrupa devletler sisteminin benzeri değildi, çünkü tüm bu konfigürasyon, ortak merkezini Çin İmparatorluk Sarayı'nın oluşturduğu iç içe çemberler şeklinde düzenlenmişti ve tek tek unsurların egemenliği ve eşit haklara sahip olması düşüncesi bunda bir rol oynamıyordu. Tarihsel deneyiminden ötürü, yalnızca vasallık yönetiminden daha geniş bir eylem repertuvarına sahip olsa da hiyerarşiler halinde düşünmek Çin'in devlet aklına derinlemesine işlemişti. Çinliler için 19. yüzyılın yeni uluslararası devlet düzenine uyum sağlamak, Japonlar, Hintliler ya da Malezyalılara göre çok daha zor olacaktı.

1842 ile 1895 yılları arasındaki zaman dilimi, daha önce Batı'da, güzellemeci bir tavırla "Çin'in uluslar ailesine katılması"

olarak tanımlanan, dikkat çekici bir dönemdir. Japonya'dan farklı olarak Çin'e karşı birden fazla savaş açıldı: 1839-1842, 1858-1860 ve 1884-1885. Japonlar bunlardan ilki olan 1839-1842 Afyon Savaşı hakkında çok iyi bilgi sahibi oldukları için, müzakere taktikleri işlerine yaradı ve geniş bir direnişin rizikolarını onlara açıkça gösterdi. Bu iki komşu arasında uluslararası hukuk normları içinde yapılan ilk anlaşma olan 1871 Çin-Japon anlaşmasıyla, Çin'in dışarıya açılması kurumsal olarak tamamlandı. Ülke "eşitsiz" ticaret anlaşmalarıyla uluslararası mal trafiğine açıldı. Yabancılar Çin yargısının müdahalesinden uzak tutuldular ve birkaç liman şehrinde yerleşme hakkını elde ettiler. Qing İmparatorluğu'nun eski vasallar kuşağı parça parça, bir anlamda "kolonilikten çıkarıldı;" bu süreç Japonya'nın 1910'da Kore'yi ilhak etmesiyle ve 1912'de Moğolistan'ın bağımsızlığıyla geçici olarak sonlandı. Çin'in dünya devletler düzenine dahil edilmesi, Japonya'ya göre olağanüstü uzun sürede ve engellerle karşılaşılarak gerçekleşti. Japon örneğinden farklı olarak burada gerçek bir imparatorluklar çarpışması söz konusuydu.

Bu durum, Avrupalı ve Amerikalıların Çin'i Japonya'ya göre çok "daha düşük bir uygarlık seviyesi"nde görmeleri ve bu yüzden ona tepeden bakarak davranmaları yüzünden daha da keskinleşmişti. Japonya ve Hindistan'dan farklı olarak Çin, kolonyal üsler ve ekonomik tavizler elde etmek için girişilen uluslararası rekabetin arenası da oldu. Çin yine de –Boksör Ayaklanması'nın 1900-1901'de yenilmesi ya da 1911-1912 Sonbahar ve Kış aylarında imparatorluktan monarşiye geçilmesi gibi kısa anlar dışında– egemen bir devlet olarak davranmayı hiçbir zaman bırakmadı. Olayların çoğunda, kendi dış ilişkilerinin şekillendirilmesine, zayıf pozisyonlardayken bile, aktif bir biçimde katıldı. Bu yüzden "eşitsiz sözleşmeler" sistemi kesinlikle salt Batı'nın dikte ettiği bir şey değildi. Çin tarafından bakıldığında, "barbarlar"la ilişki geleneği içindeydi; bu geleneğe göre, barbarlara, yaşamaları için net olarak tanımlanmış bölgeler ayırıp, onlarla yalnızca topluluklarının şefleri aracılığıyla ilişki kurmak, onları kontrollü bir biçimde uzakta tutmanın en iyi yoluydu. Serbest Limanlar ve yabancı konsolosluklar tam da bu rolü üstleniyorlardı. 1890'lı yılların başında Çin bir ölçüde istikrarlı bir biçimde, uluslararası hiyerarşinin içinde aşağılarda ama aşırı düşük olmayan bir konuma yerleştirilmişti.

1894-1895 Çin-Japon Savaşı, son derece sürpriz bir biçimde, Orta İmparatorluk'un askeri açıdan son derece zayıf olduğunu açığa çıkardı, o zamana kadar hiç kimse, Japonlar bile bunu gerçek boyutlarıyla fark edememişti.[45] Çin'in kendisine vergi vermekle yükümlü, geleneksel olarak en önemli devlet olan Kore'yi nerdeyse tamamen kaybettiği bu savaşta, Doğu Asya'nın "Çin merkezli" eski dünya düzeninin son kalıntıları da ortadan kalktı. En azında, Japon tarihçiler savaşların ve anlaşmaların üst yüzeyinin altında, daha derinlerde yatan sürekliliklerin izini buluncaya kadar böyle görünüyordu. Buna göre Doğu Asya'daki eski Çin-merkezli düzen, o zamana kadar kabul edilenden çok daha fark edilmeyecek bir biçimde, Batı'nın ve Japonya'nın uzlaşmaz bir işbirliği içinde domine ettikleri yeni bir konumlanışa dönüştü. Özellikle, Çin için Avrupa ve ABD ile ticaretten çok daha önemli kalan Asya ticaretinde, "vergi" ile "ticaret" arasında karma biçimler oluştu. "Serbest Limanlar"a bir kez Asya perspektifinden bakıldığında, pasif ve kötürüm kalmış Çin ekonomisine Batılı-kapitalist penetrasyonun köprü başları olmaktan ziyade, farklı ama bağdaşmayan ekonomik sistemler arasındaki geçiş noktaları olarak görülürler.[46] "Çin dünya düzeni"nin yüzyıllar boyunca şekillenmiş düşünüş tarzları da sözde "Batı saldırısı"yla bir günde ortadan kalkmadılar. Örneğin Kore, tüm erken yabancı atılımlarını geleneksel Çin-Kore ilişkileri çerçevesinde ele aldı ve ülkedeki önde gelen güçler son âna kadar, Qing sarayını kızdırmamaya özen gösterdiler. Japonya'nın 1905'te himayeciliğini ilan etmesinin arifesine kadar, Çin hükümranlığına bir alternatif düşünmeleri çok zordu; halbuki daha 1895'te vergi uygulamaları sona ermiş ve o tarihten sonra modernist bir karşı akım Çin'i "uygar dünya"nın kenarında kalan "barbar" bir ülke olarak görmüştü.[47] "Devletler dünyasının tamamen değişmiş bir formasyonu"na ve Avrupa'nın ortasında bile derin sonuçlara yol açan Rus-Japon savaşı,[48] Çin dünya düzenine son noktayı koydu. Bu düzeni kırk yıl boyunca Japonların, Doğu Asya'da kendilerine ait bir düzen alanı inşa etme çabaları izledi; hatta bu alan II. Dünya Savaşı'nda "Büyük Doğu Asya refah bölgesi" olarak kendine bir ad buldu. Bu gelişmenin sürekliliğinde I. Dünya Savaşı birinci derecede önemli değildi. Doğu Asya'nın uluslararası tarihi 1905 ile 1945 yılları arasında yapılandırıldı.

3 Savaşlar: Barışçıl Avrupa, Barışsız Asya ve Afrika

Yakın geçmişte yaşamış gözlemciler ve siyasal bilimciler bir "Büyük Güç"ün ne olduğuna dair karmaşık düşünceler ortaya koydular. Bu düşüncelerin çoğu basit bir çekirdeğe indirgenebilir. Bir büyük güç, diğer büyük güçlere ilkesel olarak denk ya da onlarla "boy ölçüşebilir" olarak kabul edilen bir devlettir. Bu da, söz konusu devlet çıkarlarını gerektiğinde askeri araçlarla korumayı biliyorsa ya da komşuları onun böyle yapacağını tahmin ediyorsa gerçekleşir. Ekonomik verimlilik ve toprak genişliği de büyük güç statüsünün önemli kıstasları olsalar da, 19. yüzyılda birçok kez uluslararası hiyerarşi sıralaması savaş meydanlarında belirlenmiştir. Büyük devlet statüsü ve askeri başarı 20. yüzyılın ikinci yarısında olduğundan çok daha fazla bağlaşıktı. Günümüzün Japonya'sı gibi ekonomik bir devin hemen hemen hiçbir askeri ağırlık ortaya koyamayışı, 1900'de düşünülemezdi. ABD İç Savaş'ın bitmesinden sonra ekonomik açıdan ne kadar hızla büyümüş ve dış politikada ne kadar büyük bir prestij kazanmış olsa da, büyük güç olma iddiasını ancak 1898'de İspanya'ya karşı kazandığı zaferle kanıtlayabilmişti. Japonya 1895 yılında Çin karşısındaki zaferiyle Doğu Asya'da bölgesel bir güç faktörü olarak itibar kazandı, ama ancak 1905'te Çarlık Rusya'sını yenerek, Büyük Güçler çevresine girdi. O tarihe kadar öncelikle kültürel bir kategori olan "Almanya" 1871 yılında birdenbire kendini bir büyük güç olarak gösterdi. Tersi yönde, askeri gerilemeler ve felaketler, bazı görüntülerin içlerinin boş olduğunu ortaya koydu. Çin, Osmanlı İmparatorluğu ve İspanya, aldıkları askeri yenilgilerle "güç" olarak ciddiye alınma iddialarını yitirdiler. Avusturya'nın 1866 Königgrätz hezimetiyle sarsılan prestiji, bir daha hiç düzelemedi, Rusya 1856 ve 1905 yıllarındaki yenilgileriyle ağır bir iç krize sürüklendi, Sedan'daki travmatik olaylar Fransız dış politikasını gölgeledikleri ve bir rövanş kompleksini besledikleri için, Fransa'nın uluslararası konumu ve özgüveni 1870-71 yıllarında büyük zarar gördü. 1899 ile 1902 arasında kadro ve malzeme açısından kat kat üstün olduğu Boer'lere karşı kendini kanıtlamak için büyük çaba gösteren Büyük Britanya bile emperyalist güçler rekabetinin doruk noktasında, kendi konumunu eleştirel bir tarzda derinlemesine düşünmek zorunda kaldı. 1815 ile 1914 arasındaki zaman dilimine genel ola-

rak bakıldığında, güç politikası ve askeri açıdan dizginsizce yükselen sadece üç devlet görülür: Prusya/Almanya, ABD ve Japonya.

Dünyanın önde gelen askeri devletlerinin sıralamasındaki bu yer değiştirmenin ardında, örgütlü şiddet tarihinin genel eğilimleri yatıyor. Bu eğilimler en iyi, Fransız Devrimi'nden I. Dünya Savaşı'na kadar uzanan bir zaman çerçevesi içinde görülebilirler.

Organizasyon ve Silah Tekniği

Birincisi. Çağın en genel ve yaygınlaşan eğilimi askeri etkinlik sorunlarında bilginin sistematik olarak kullanılmasıdır. Bu bilgi bir yanda organizasyon bilgisine, diğer yanda teknik bilgiye dayanıyordu. Savaş dışavurumcu kavga ritüellerinden ibaret olmadığı, Avrupa'da ve dünyanın başka yerlerinde, orduları organize edenler ve savaşan komutanlar tarafından çok erken tarihlerden beri biliniyordu. Çin klasik yazarı Sun Tzu (MÖ 5. yüzyıl) 20. yüzyılda hâlâ uyulan stratejik kuralları formüle etti. 19. yüzyılda yeni olan, kumanda yapılarının yoğunlaştırılması, esnekleştirilmesi ve aynı zamanda sistematikleştirilmesiydi. Prusya'nın güçlerin arasında yeniden yükselişindeki en önemli başarı sırrı buydu; bu başarının temelinde, 1807 ile 1813 yılları arasındaki kapsamlı ordu reformu vardı; bu reform 1806'daki çöküşe hızlı bir tepki olarak yapılmıştı. Prusya, komutanlar ile birlikleri arasındaki eski önder-maiyet ilişkisini daha üst bir rasyonellik düzeyine çıkaran ilk devletti. Bir kraliyet "Başkomutanı" altında askeri bilgi ve askeri irade bir savaş bakanlığında, daha sonra stratejik planlamalardan sorumlu olan ve aynı zamanda barış dönemlerinde de çalışan bir makam olarak askeri açıdan hazır olmanın sürekliliğini garantileyen genelkurmayda da yoğunlaştı. 19. yüzyılın en önemli askeri yeniliklerinden biri olan genelkurmay, Napoléon döneminin ancak kolonyal savaşlarda yaşanabilecek romantik kahramanlığının kesin olarak dışına çıktı. Prusyalı subaylar artık öncelikli olarak savaşçı ve önder yapılı değillerdi. Zamanın seviyesine göre kapsamlı olarak eğitilmiş profesyonellerdi. Savaş "zanaatını" bilimsel olarak kesinleştirilmiş bir sanat olarak icra ediyorlardı. Prusya ordu organizasyonu, özellikle 1860'lı yıllardan itibaren, meslekten subaylara tamamen yeni bir profesyonel profil kazandırdı. Çeşitli kademelerdeki komutanların, savaş alanında rasyonel kararlar alabilme ye-

teneğini gösterecek şekilde özenle hazırlanmaları da buna dahildi. Ordu yoğun bir iletişim bağlamı olmalıydı, alttaki subayların genel planın bilgisiyle ve gerektiğinde bu planın ruhuna uygun olarak esnek tepki verebilmeleri gerekiyordu. Prusya büyük endüstriyel güç araçlarına sahip olmadan önce, ordu örgütlenmesini rasyonalize ederek askeri potansiyelini olağanüstü artırmıştı. Aristokratik bir mertebe, kendi başına hemen askeri bir rütbeye tahvil edilemiyordu. Profesyonelleşme olsa olsa hanedanın prenslerine, –ama onlara da her zaman değil– genel bir yetenek artışının gerekliliklerinden kurtulma şansı verdi. Böylece Prusya ordu organizasyonu, özellikle 1864, 1866 ve 1870-1871 zaferlerinden sonra dünya çapında modern bir ordu örneğini oluşturdu.[49] Japonya özellikle iyi bir öğrenci oldu. Büyük Britanya ve ABD ise Prusya modelini ancak yüzyıl dönümünde kendi gereksinimlerine uyarladılar.

İkincisi. Teknik bilgi tüm kültürlerde özellikle güçlü bir biçimde askeri aygıtta dile geldi ve askeri tarihte *software* ile *hardware*'in her zaman birlikte düşünülmesi gerekir. Napoléon'un ve Suvarov'un orduları –19. yüzyılın büyük askeri rèformlarından *önce*– esas olarak erken Modern Çağ'a ait bir silah tekniğiyle savaştılar, genel olarak Napoléon döneminin ordu kurumu 18. yüzyılla bazı süreklilik çizgilerine sahiptir.[50] Askeri tarih açısından da gerçek bir geçiş dönemi söz konusudur. Bu orduların, özellikle Fransız ordusunun üstünlüğü rakiplerinden teknolojik açıdan ileride olmalarından çok, küçük birliklerin yüksek hızına, esnekliğine ve topçu birliğinin savaş alanında olup bitenlere yeni tarzda entegrasyonuna dayanıyordu. Süngünün, yani bir silah olarak bıçağın, hâlâ olağanüstü bir rol oynaması, diğer ateşli piyade silahlarının menzilinin kısalığını ve hava şartlarına duyarlılığını gösteriyor. Silah teknolojisindeki büyük yenilikler ancak 19. yüzyılın ortasından itibaren hissedilir oldu. Fransız subayı Claude-Etienne Minié'nin 1848'de icat ettiği tüfek, 1850'li yıllarda tüm Avrupa ordularında kullanılmaya başladı ve piyadelerin eski standart silahı olan misket tüfeğinin yerini aldı.[51] Yüzyılın akışı içinde piyade silahlarının isabetliliği ve atış hızı artırıldı. Daha kolay tutulabilir oldular ve daha az barut buharı çıkardılar. Topçuluk alanında kalibrelerin yelpazesi genişledi. Ateş gücü de hareketlilik ve tepme güvenliği de arttı. Donanmalar gemi toplarındaki, karada başa çıkılamayacak güçlü kalibrelerde topları güverteye yerleştirmeyi olanaklı kılan gelişme-

den yararlandılar. Demir ve çelik teknolojisinin ilerlemesiyle birlikte savaş gemileri daha büyüdü ama aynı zamanda daha hafifledi ve manevra kabiliyetleri arttı. 19. yüzyıl boyunca, "eskiden yarı resmi olan mühimmat ekonomisi, endüstriyel bir silah kompleksine dönüştü."[52] Bu süreç, askeri vurucu güç ve savaşa hazır oluş bakımından birbirleriyle yarışan birçok ulus-devlette yaşandı. Yüzyılın ortasından itibaren *niceliksel* silahlanma farklarının, savaş üzerinde belirleyici bir etkisi vardı. Silahlanma yarışları artık uluslararası ilişkilerin kalıcı bir alametiydi.[53]

Üçüncüsü. Gelişmiş silahlanma ürünlerinin yalnızca en ileri endüstri seviyesinde, yani sadece çok az ülke tarafından üretilebilmeleri, özellikle yeni geliştirilen piyade silahlarının dünya çapında yaygınlaşmasına engel olmadı. Bazı durumlarda endüstriyel potansiyel doğrudan askeri üstünlüğe dönüşüyordu; örneğin Amerikan İç Savaşı sırasında, Güney Devletleri taktik açıdan genellikle üstün oldukları kuzeyle, endüstriyel açıdan aşık atamamışlardı. Dünyadaki tüm hükümetler ileri silahları temin edecek parayı ortaya koyduklarında, uluslararası silah ticareti talebi karşılamaya hazırdı. Almanya'da Krupp ya da İngiltere'de Armstrong gibi şirketler dünya çapında iş yapıyorlardı. Erken Modern Çağ'da bile, Avrupa silah teknolojisinin yayılması ender bir durum değildi. Portekizli, Alman ve diğer silah yapımcıları ve top dökümcüleri Hintlileri, Çinlileri, Japonları ve başka bazı alıcıları Avrupa stili misket tüfekleri ve toplarla donattılar. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa silahlarına ve ilgili teknolojiye sahip olmak için sistematik bir çaba gösterdi.[54]

Böyle küresel bir yığınak 19. yüzyılda devam etti. Askeri teknoloji açıdan Batı ile "geri kalan" arasındaki uçurum çok yavaş açılıyordu. 1842 yılında Afyon Savaşı yenilgisinden sonra, Avrupalıların gözünde bir operet ordusu damgasını taşıyan Çinliler de İngilizlere ve Fransızlara 1858 yılında en büyük zorluğu çıkartan liman kaleleri inşa edebildiklerini gösterdiler. Fransızların 1885 model Lebel tüfeği (bunu hemen aynı yıl Alman Mauser tüfeği izlemişti) çabuk doldurulabilen ve işleyen ilk hazneli tüfekti. İtalya Kralı Umberto'nun düşüncesizce "bir Afrika maymunu" olarak tanımladığı Etiyopya İmparatoru II. Menelik, 1890'lı yılların başında 100.000 Lebel tüfeği ve iki milyon mermi satın aldı. Uzun yıllardır yakın danışmanlığını yapan İsviçreli mühendis Alfred Ilg'le birlikte ayrıca kendi silah sanayiini kurdu. İtalya, Güney Afrika'da

bir kolonyal imparatorluk kurma hayalini gerçekleştirmek istediğinde, Menelik bu saldırganları 1 Mart 1896 tarihinde Adua'da, herhangi bir Avrupa gücünün bir kolonyal fetih savaşında uğradığı en kötü yenilgiye uğrattı. Menelik'in topçuları, 1859 ile 1851 tarihleri arasındaki tüm İtalyan birleşme savaşında ölenlerden daha fazla İtalyan askerini tek bir günde öldürdü.[55]

Talimli Boer nişancıları 1900 yılında Mauser tüfekleri ve makineli tüfeklerle o kadar iyi donanmışlardı ki İngilizlere beklenmedik ağır kayıplar verdirdiler. 1877-78 Rus-Osmanlı Savaşı'nda Osmanlılar teknik açıdan Ruslardan kesinlikle geride değildiler; siperlerin kurulmasında olağanüstü iyiydiler.[56] 1904-1905 yıllarında Mançurya'da yapılan Rus-Japon Savaşı'nda, Japon Davut Rus Goliath'ın karşısına en modern savaş araçlarıyla ve Avrupa'daki örneklerine göre organize edilmiş ve eğitilmiş bir orduyla çıktı. O tarihlerde Japonya, birçok bakımdan Rusya'ya göre "daha Batılı" ve "daha uygar" bir ülkeydi ve uluslararası kamuoyunda da böyle değerlendiriliyordu; ama bu yüzden Rus-Japon savaşını "Avrupa" ile "Asya"nın çarpışması olarak görmek fazla basit olur.[57] Dünya kamuoyunun favorilerinden olan Çin, Japonya'ya kıyasla modern silahlanmayı ihmal etmiş olmasının cezasını daha 1894-1895 yıllarında çok kötü çekmişti. İki büyük savaş gemisinin Krupp topları için mermileri ve Armstrong topları için barutları yoktu. Çin en azından askeri bir sağlık teşkilatı kurmayı bile düşünmemişti; Japonlarda ise örnek bir teşkilat vardı. Çinli subayların yeteneği genel olarak çok düşüktü, bütünlüklü bir kumanda yapısı yoktu ve askerlere çok kötü davranılması, savaş ahlakı gibi bir şeyi baştan engelliyordu.[58] Önde gelen Çinli devlet adamları daha 1860'lı yıllarda askeri modernleşmenin gerekliliğini görmüş ve hatta kendilerine ait bir silah sanayii kurmaya başlamışlardı. Ne var ki mesele yalnızca yeni silahlara sahip olmak değildi. Onları kullanabilmek de önemliydi.

Kolonyal Savaşlar, Gerilla

Dördüncüsü. Avrupalıların dünyadaki fetihlerinin doruk noktasında bile emperyalizm, Avrupalıların, kendilerini savunmasını bilmeyen korumasız "vahşilerin" üstüne gitmesi anlamına gelmiyordu. Avrupalılar daha ziyade, erken Modern Çağ'daki gibi, *yerel* askeri avantajlar elde ediyor, daha sonra bunları kullanıyorlardı.

Genel bilançoda, Japonya ve Etiyopya dışında uzun erimde her yerde galip geldikleri kuşku götürmez. 19. yüzyıl toplam olarak Avrupalı olmayanlar için felaket getiren kolonyal savaşlar dönemidir; Kuzey Amerika'nın yerlilerine uygulandığı gibi, dünya çapında görülebilen bir savaş tipidir bu. Bu savaşlar Avrupalı askerlere de felaket getirmiştir; çok sayıda asker, maruz kaldıkları elverişsiz iklim koşullarının kurbanı olmuştur. 19. yüzyılda özellikle Kanada, Avustralya ya da Ümit Burnu'na gönderilmemiş olan askerlerin, tropik hastalıkları, kötü bakımı, barakalardaki sefil yaşamı, aşırı uzun konaklamaları ve eve dönüş şansının belirsizliğini göze alması gerekiyordu.

"Kolonyal savaş" tipinin sınırlarını çizmek kolay değildir.[59] Bunun bir nedeni de, dönemin savaş literatüründe diğer şiddet biçimleriyle, örneğin polis eylemleriyle sınırlamanın belirsiz kalmasıdır. I. Dünya Savaşı'ndan *sonra* kolonyal polis aygıtının kurulmasıyla birlikte, bu gibi sınırlar daha da belirsizleşti. İlk bakışta, kolonyal savaşların "yabancı" bölgeleri tabi kılmak için yapıldığı görünüyor. Ancak bu, Napoléon Savaşları ya da Alsace-Lorraine bölgesinde Alman denetimiyle sonuçlanan Alman-Fransız savaşı için de geçerli değil midir? *Sonuç* olarak bazı kolonyal savaşlar, yeni bölgelerin dünya ekonomisine dahil olmasına yol açtılar, ancak bu nadiren fetihlerin başlıca *nedeniydi.* Askeri şiddet kolay kolay pazarlar açmaz; öldürdüğünüz insanları müşteri olarak kazanamazsınız. 1914 yılından önce endüstride kullanılabilir hammaddeler için yapılan savaşların sayısı da azdır; bu savaşlar da genellikle egemen ulus-devletler arasında gerçekleşmiştir, yukarıda anılan, bir yanda Şili, diğer yanda Peru ve Bolivya'nın yer aldığı "Güherçile Savaşı" (1879-1883) bunlara bir örnektir. Kolonyal savaşlara neden ve sahne olan, örneğin Afganistan ya da Sudan gibi büyük bölgeler ayrıca ekonomik açıdan ilgi çekici değillerdi. Bu yüzden bir kıstasın daha eklenmesi gerekir: Kolonyal savaşlar Avrupa devletler sisteminin ötesinde "sistem dışı" savaşlardı. Bu yüzden güç dengesi gözetilmeden, o zamanlar var olan insani uluslararası hukukun asgari kuralları da gözetilmeden (ya da çok az gözetilerek) yürütülürlerdi. Dolayısıyla kolonyal savaşlarda "esir alınmadı", yine de alınan esirleri de iyi bir son beklemiyordu. Bu durum erken Modern Çağ'da (ve daha önceki dönemlerde de) yapılan "vahşi savaşlar"da da böyleydi; örneğin 18. yüzyılda Kuzey Amerika'da

yerlilerle yapılan savaşlarda, savaşçılarla savaşçı olmayanlar arasındaki farklar önemsizdi. 19. yüzyılda bir ırk kategorileştirmesi repertuvarı hazır oldukça, kolonyal savaşları da "aşağı ırklar"a karşı savaşlar olarak ideolojikleştirmek o kadar kolaylaştı ve yaygınlaştı; daha pratik konuşursak, bunlar, Avrupalıların daima kazanma beklentisi içinde oldukları ama başka zamanlarda hemen aşağıladıkları "vahşilere" karşı kesinlikle daha da gaddarca yöntemlerle sürdürmeye hazır oldukları savaşlardı.[60]

Avrupalıların savaş beklentilerinin zaman zaman hayal kırıklığıyla sonuçlanması da bir o kadar travmatikti: 1879 yılında, Zululand'daki Isandlwana'da 1876'daki Waterloo Savaşı'ndan daha fazla İngiliz askeri öldüğünde, General Custer Little Big Horn'da Sioux'lar tarafından vurulduğunda, ya da 1896'da İtalyanlar Adua'da Etiyopyalı düşmanlarının elinde makineli tüfekleri görüp birliklerinin yarısını kaybettiklerinde. Karşı tarafta beyazların yer aldığı durumlarda, yani kolonyal savaş fetih için değil, bir bölünmenin/ayrılmanın engellenmesi ya da geriye alınması için yapıldığında ırkçı ideolojikleştirme daha da az işe yarıyordu. Yalnızca Boer Savaşı'nda değil, hemen öncesinde Küba'da da böyle bir durum söz konusuydu. Küba'da Kreol'ler, yani Küba'da doğmuş İspanyol kökenliler, İspanyol İmparatorluğu içinde bir tür dominyon statüsü kazanmayı hedefleyen devrimci bir özyönetim hareketi başlattılar. Böyle bir statü, Britanya İmparatorluğu'ndaki gibi anayasada öngörülmediği ve Madrid katılığını koruduğu için, 1895 yılında büyük bir savaş patlak verdi; bu savaşın 1897'deki doruk noktasında İspanya, çok daha az sayıdaki ihtilalcilerin karşısına 200.000 asker çıkarttı, ayrıca İspanyol hazinesi için yıkıcı sonuçlar doğuran bir politika uyguladı.

Güney Afrika ve Küba'daki savaşların bazı paralellikleri vardır. Bu savaşlar –ağırlıklı olarak beyaz– düşmana gösterilen gaddarlıkla, kolonyal karakterdedirler. Küba'nın kötü ünlü başkomutanı Valeriano Weyler y Nicolau –kendisi, General Sherman'ın 1864 yılında Georgia'ya yaptığı yıkım seferinin bir hayranı ve Filipinler'de gerillalara karşı yürütülen savaşın öncülüdür– komutasındaki İspanyollar 1896-1897 yıllarında, en dik kafalı (her ırktan) Kübalıları, hiçbir ihtiyaçlarını karşılamadan, çitlerle çevrili toplama kamplarında (*campos de concentración*) "topladılar"; bu kamplarda 100.000'den fazla insan yetersiz beslenme ve ihmal

yüzünden öldü.[61] Horatio Kitchener ve Alfred Milner komutasındaki İngilizler, Boer ulusundan 116.000 kişinin ve onlara yardım eden bazı siyahların da kapatıldıkları, tutukluların ve rehinelerin kurşuna dizildiği benzeri toplama kamplarıyla Güney Afrikalı düşmanlarının savaşma cesaretini kırmaya çalıştılar.[62] Bir Güney Afrika seyahatinden yeni dönmüş bulunan Winston Spencer Churchill adındaki genç gazeteci, Amerikalılara Filipinler'de de benzeri yöntemleri uygulamayı tavsiye etti, bu da (yalnızca Churchill'in tavsiyesi yüzünden olmasa da) kısa süre içinde gerçekleşti.[63] Herero ve Nama kabilelerine karşı 1904'te yürütülen savaştan sonra Almanlar da kamplar kurdular. Yeni olan, davranışların temelindeki gaddarlık değil, kamp fikriydi. Bunun bir örneğini 1879 Zulu savaşı oluşturur. Burada inisiyatif Londra'dan değil, İngiltere'nin Güney Afrika'dan sorumlu yüksek komiseri Sir Bartle Frere'den geldi. Komiserin hedefi, Zulu ülkesini "tiran" Ketchwayo'dan kurtarmak, Zulu'ları silahsızlandırmak ve itaatkâr reislerin dolaylı iktidarı aracılığıyla bir İngiliz yöneticisine tabi kılmaktı – yani Hindistan modeli.[64] 1879 İngiliz-Zulu Savaşı'nda askeri şanslar hemen hemen aynıydı. Yine de bu savaşçı sınıflar arasında soylu bir çarpışma değildi. İngilizler yenilecekleri korkusuna kapılınca, Zulu düşmanlarının gaddarlığına, esirleri öldürerek, Kraal'ları [çitle çevrili yerli köyleri] yakarak ve Zulu halkının geçim kaynağını oluşturan büyük baş hayvanlara el koyarak karşılık verdiler.[65]

Kolonyal savaşların gaddarlığı yalnızca "ırksal" bir yorumla açıklanamaz. 1912-1913 yıllarında beyazlar arasında yapılan Balkan Savaşları'nda yaşananlar, aynı tarihlerdeki kolonyal savaşların dehşetinden geri kalmıyordu. Savaş esirlerinin hiçbir koruması yoktu ve etnik homojenleştirme amacıyla sistematik bir terör uygulanıyordu. Yüzyıl dönümünde Küba, Güney Afrika, Açe ve Filipinler'deki, daha öncesinde Cezayir, Zululand veya Kafkaslar'daki savaşlar "küçük" savaş değillerdi. Yine de her kolonyal savaşın aslında bir "cezalandırma seferi" olduğu düşüncesi doğru çıktı. *Her yerde* böyle küçük askeri hareketler vardı. Yalnızca İngiliz tarafında 1869 ile 1902 yılları arasında kırk kolonyal savaş ve cezalandırma seferi sayılmıştır; bunların çoğu bir kışkırtma olmadan yapılan saldırı savaşlarıdır, çok azı da Avrupalı rehineleri kurtarmak için (örneğin 1869'da Etiyopya'da) yapılan harekâtlardır.[66] Özellikle Afrika'da kolonyal saldırganlar muazzam bir teknolojik üstünlüğe

sahipti. Bu durum 2 Eylül 1898'de Omdurman savaşında dramatik bir biçimde görüldü, Kitchener'ın İngiliz-Mısır birliklerinde 49 ölü ve 382 yaralı varken, rakiplerinin, kahramanca savaşan ama sekiz Krupp topu ve çok sayıda makineli tüfekle başa çıkamayan Mehdicilerin ordusunun kayıpları 11.000 ile 16.000 arasındaydı. İngilizler, ölen ve yaralanan Sudanlılarla hiç ilgilenmeden savaş alanından ayrıldı.[67] Fransızların Batı Afrika'nın büyük bölümlerini fethi sırasında hızlı süvari hareketleri ve süngü kullanılması belirleyici oldu. Sık sık kullanılan, daha sonra İngilizlerin Afrika'daki savaşlarında ve İngilizlerin 1904 yılında Tibet'i işgalinde (*Younghusband Mission*) çok önem taşıyan makineli tüfeğin, *burada* nerdeyse hiçbir rolü yoktu.[68] Kolonyal savaşlar, başarılarını kolaylaştıran daha geniş lojistik bağlamlar içinde yer alırlar: Buharlı gemilerle taşıma, demiryolu, telgraf iletişim ve tropik iklim tıbbı. Kimi zaman demiryolları, örneğin Sudan'da ya da Hindistan'ın kuzeybatı sınırında olduğu gibi, sırf birliklerin taşınması amacıyla döşeniyordu. Kolonyal savaşların çoğunda Avrupalıların ve Kuzey Amerikalıların lehine etkili olan faktörleri ararsak, bunların iki tane olduğunu görürüz: Lojistiğin daha iyi oluşu ve Hint *sepoy* ilkesi uyarınca yerli yardımcı birlikler devşirebilme olanağı.

Beşincisi. Birçok örnekte zayıfların gücü gerilla savaşıydı. Bu konuda, Avrupa ile dünyanın geri kalanı arasında büyük bir fark yoktur. Daha 1592 yılında Koreliler bile Hideyoshi'nin Samuraylarına karşı gerilla savaşı yürüttüler.[69] Gerilla savaşlarının sonunda, istikrarlı sivil düzenler nadiren kuruldu; bu türden şiddet sarmalları nadiren durdu. İspanya'da 1808-1813 yıllarında, partizan savaşının ilk örneğinde, gerillalar, efsaneye göre tam da korumak istedikleri ve koruyacakları sivil halkın karşısına sadece haydutlar olarak çıktılar.[70] Düzenli birlikler, partizanlarla ancak isteksizce birleşiyorlardı. Meslekten askerler, ortak bir dava için savaşıldığında bile, –İngilizler ve İspanyol partizanları gibi– karadaki korsanlara da sudakiler kadar az güveniyordu. Sivil halkın gözünde, her türden birlik, ihtiyaç duyduğu şeyi şiddet yoluyla aldığı sürece, aradaki fark çok büyük değildi. Partizanları, çoğu zaman Eric Hobsbawm'un "sosyal asiler" dediği kimselerden ayırmak çok zordu.[71] "Robin Hood" tipi sosyal haydutluk hedefleri ve aktörleriyle tanımlanır; ayrıca sinsice yürütülen "küçük savaş" ve düzensiz kötü sürprizler eylem biçimleridir. Hemen hemen tüm sosyal asiler bu yöntemler-

den yararlanırlar, ama bunun tersine her gerilla bir sosyal asi hatta bir sosyal haydut değildir. Bu ikisi, 1851 ile 1868 yılları arasında Kuzey Çin'in birçok vilayetini Qing yönetiminin etkin kontrolünün dışına çıkartan Nian isyanlarında birbiriyle sıkı sıkıya bağlantılıydı. Nian'ın mızrak taşıyan piyadeleri ve kılıç sallayan hafif süvarileri 19. yüzyılın en etkili gerilla birliklerinden biriydi; 1864 Taiping Devrimi'nin sona ermesinin ardından, bir de Taiping'le hiç bağlantısı bulunmayan bu düşmanları devre dışı bırakmak, Qing yönetimini olağanüstü uğraştırmıştı. Qing komutanları Nian atlılarını kanallar ve hendekler açarak durdurmaya çalıştılar; İspanyollar bu yöntemi 1895-1898 yıllarında Küba'da büyük ölçekte yeniden kullandılar. Qing'ler eşzamanlı olarak, çoğu kez asileri destekleyen köy halkına iyi davranarak, yanlarına çekmeye çalıştılar. Nihayetinde Avrupalıların yürüttüğü birçok Afrika savaşında olduğu gibi, sonucu teknik uçurum belirledi. Çünkü, sonunda sarayın Anti-Nian kampanyayı devrettiği ve burada Çin'in önde gelen devlet adamı olma yolundaki kariyerinin temelini attığı Li Hongzhang, Batı'dan gıcır gıcır savaş gemilerini Kuzey Çin'in sularına getirdi; ayrıca motivasyon ve sadakat açısından geleneksel Qing savaş birliklerinden üstün olan, iyi paralar ödenen bir seçkin askerler birliği oluşturdu.[72] Birkaç yıl sonra Avrupa'da, sosyal asiler olarak değil, ulusal savunmanın organları olarak anlaşılan partizanlar, Alman-Fransız savaşındaki *franc-tireurs* (keskin nişancılar) olarak ortaya çıktı, ama askeri açıdan önemli bir etkileri olmadı.[73]

Altıncısı. Fransız Devrimi 1793 yılında kitlesel askere almayı, tüm (erkek) nüfusun vatanseverlik coşkusuyla seferber edilmesini hayata geçirdi. Burada "topyekûn savaş"ın doğuşundan söz edilmiştir – bu saptama yanlış olmasa da abartılıdır.[74] Yığınların askeri kalkışması, yeni türden bir milliyetçiliğin enerjilerini daha önceki çağlarda sosyal ve dinsel kitle hareketlerinden kaynaklanan dinamiğe aktardı. Bu sırada kitlesel askere almadan, daha doğrusu o efsaneden farklı farklı şeyler anlaşılabiliyordu: Kendiliğinden ve coşkulu bir gönüllülüğün ifadesi, tüm erkek yurttaşların askerlik yükümlülüğü ya da siviller dahil olmak üzere tüm güçlerin savaş için seferber edilmesi. 19. yüzyıl boyunca, 1815'ten sonra bir kitlesel askere alma gerçekleştiyse, bu da kısa bir süreliğine, 1870-1871 Alman-Fransız Savaşı sırasında gerçekleşmiştir (bunun sonucunda da Fransa'da genel askerlik yükümlülüğü getirilmiştir).

Her yerde hazır Fransız "keskin nişancı" miti, bundan sonra Alman ordusunda da bağımsızlaştı ve 1914 yılında Belçika ve Kuzey Fransa'nın sivil halkına yönelik önleyici zorbalıkların bahanesini oluşturdu. Gerçek kitle seferberlikleri özellikle iç savaşlarda, Amerikan İç Savaşı'nda ve 1850'den beri dinsel motivasyonlu karizmatik bir önderin, Hong Xiuquan'ın birkaç yıl içinde kendisine devasa bir silahlı yandaşlar topluluğu oluşturduğu Çin Taiping Devrimi sırasında görüldü. Avrupa'da egemen güçler, kitle seferberliğinin tehlikeli coşkusunu disiplin altına alıcı kurumsal raylara yönlendirmeye çalıştılar. Napoléon da coşkuya güvenmeyecek kadar temkinliydi. Ordularını Avrupa'nın uçlarına kadar götüren, vatansever coşku dalgaları değildi. Ordularının savaşma yeteneğine sahip çekirdeğini daha ziyade bir tür şiddet profesyoneli üniformalı burjuva türü olan, nihayetinde çelikleşmiş eski askerler oluşturuyordu. Toplam Napoléon imparatorluğunun organizasyon merkezini, devasa bir askere alma mekanizması oluşturuyordu. İmparatorluk ve hatta uydu devletleri bile bu mekanizmanın avuçlarının içindeydi; her milliyetten uyrukların gözünde, asıl itici olan Napoléon iktidarı değil, genç erkeklerin böyle zorla Fransız savaş makinesine gönderilmeleriydi: 1811 yılında, planlanmış Rusya işgali için ölmeye gidecek askerlerin toplandığı bir insan hasadıydı bu.[75] Devrim çağının savaşları, dinlemek isteyen herkese, büyük kitlelerin seferber edilebilirliği üzerine dersler verdiler. Bu yeni bilginin, Carl von Clausewitz gibi bir savaş teorisyeninin eserlerine yansıdığını görüyoruz. Ne var ki, ihtiyat askerleri, milisler, partizanlar ve her türden düzensiz birlik, *her* siyasal ve sosyal düzen için potansiyel bir tehdit oluşturuyordu. Bu yüzden yönetimler genel olarak "onların gemlerinden çıkmasını" önlediler. "Halkın savaşı" değil, ancak bu savaşın devletin şiddet tekeli çerçevesinde bürokratik olarak örgütlenmesi, "topyekûn savaş" adını kullanmak için uygundur. 1860'lı yıllardan itibaren dünyanın teknikte en ilerlemiş ülkelerinde kullanılan yeni iletişim teknikleri, böyle bir topyekûn seferberliği yıllar boyunca ayakta tutacak propaganda, koordinasyon ve verimli kaynaklardan planlı bir biçimde yararlanılmasının olanaklarını yarattılar.[76] Bu yüzden ilk topyekûn savaş Amerikan İç Savaşı oldu. 19. yüzyılda tek örnek olarak kaldı. Bu dönem topyekûn savaşın bileşenlerinin harcını kardı, ama 1914'ten önce sonuçlarıyla karşı karşıya kalmadı.

Yedincisi. Buradan, 19. yüzyılın savaşlarının diğer dönemlerdekiler kadar korkunç olmadıkları sonucuna varılmamalıdır. Savaşta ölenlere, yaralananlara ve hatta sivil halktan mağdur olanlara dair istatistikler, genel ifadelerde bulunmaya izin vermez. Şurası kesindir ki: Napoléon orduları, erken Modern Çağ'da var olan tüm ordulardan daha büyüktü. 19. yüzyılda Napoléon Savaşları'nın boyutlarına ulaşan *büyük* savaşların sayısı çok azdır. Napoléon 1812 yılında 611.000 askerden oluşan bir orduyu Rusya'ya götürdü; Çar I. Aleksandr onun karşısına 450.000 asker çıkartabildi. 1853 Mart ayında Nanjing karşısına 750.000 insandan oluşan bir Taiping ordusunun çıktığı söylenir. 1866 yılında Königgrätz'de her iki tarafta da 250.000 asker savaştı. Fransa'nın 16 Temmuz 1870'te savaş ilan etmesinden iki hafta sonra Moltke, savaşmaya hazır 320.000 askeri Fransız sınırına sevk etmişti; arka planda da bir milyon yedek asker ve ihtiyat birlikleri bekliyordu. İngilizlerin 1899 Ekim ayına kadar Güney Afrika'ya gönderdikleri ordu da yine 320.000 askerden oluşuyordu. Japonlar 1904-1905 kış aylarında Güney Mançurya'da (Port Arthur) Rusların karşısına 375.000 askerle çıktılar.[77] Napoléon formatı I. Dünya Savaşı'na kadar korundu.

Kitlesel savaşlarda ancak 1914 sonbaharında yeni bir boyuta geçildi. Amerikan İç Savaşı'nın 1 ve 3 Temmuz 1863 tarihlerinde Gettysburg (Pennsylvania) yakınlarında gerçekleşen en büyük çarpışmasında, ölü ve yaralıların sayısı 51.000'di (bu sayı Amerika'nın 1962-1975 Vietnam Savaşı'ndaki kayıplarına tam olarak eşitti). 1815 ile 1900 arasında Avrupa içindeki en kanlı savaşta, 1870-1871 Alman-Fransız Savaşı'nda 57.000 asker, 1853-1856 Kırım Savaşı'nda 53.000'e yakın asker öldü. Mançurya'nın güney ucundaki Rus kalesi Port Arthur [Lüshun] için yapılan savaşta Ağustos 1904 ile Ocak 1905 arasında yaklaşık 100.000 asker öldü.[78] Bu sayı o dönemde eşi bulunmayan ve şok edici bir sayı olarak görüldü, ne var ki birkaç yıl sonra Flandres savaş alanlarında çok çok gerilerde bırakıldı. 1815 ile 1913 arasında I. Dünya Savaşı'nı önceleyen bir savaş vardıysa, bu da Rus-Japon savaşıydı.[79]

Savaşın korkunçlukları niceliğe vurulamaz ve net bir tarihsel eğilim çizgisi içine yerleştirilemez. Bu kötülükler, Eylau'daki Fransız-Rus kış savaşının (Şubat 1807) dehşetlerinden ve İspanya'daki partizan savaşının, bu savaşın 1808'den sonra –Goya'nın etkileyici bir tarzda resmettiği– bastırılmasının aşırılıklarından, sayısız ko-

lonyal savaşın katliamlarına ve 1904-1905 yıllarında Mukden ve Port Arthur önlerinde, Verdun'u önceden haber veren isabetli topçuların aralıksız atışlarına kadar uzanır. 19. yüzyılın göze çarpan özelliklerinden birisi de, tıbbi yardımın, öldürme kapasitelerindeki artışa eskisinden daha az yetişebilmesidir. 1851 yılından beri şırınga, ağrı kesici olarak daha büyük miktarlarda afyon verilmesini olanaklı kıldı. Bu büyük bir ilerlemeydi. 24 Temmuz 1859 tarihinde kendisini Garda Gölü'nün güneyindeki Solferino savaş meydanında bulan Henri Dunant adındaki Cenevreli genç bir işadamı gördüğü sefaletten öyle etkilendi ki, Uluslararası Kızılhaç Komitesi için kuruluş çalışmalarını başlattı.[80] I. Dünya Savaşı'nın yarattığı "kötürüm orduları"nın, 1871'den sonra görülmeyişlerinin nedeni, daha az sayıda yaralı olması değil, yaralıların hayatta kalma şanslarının son derece düşük olmasıydı.[81] Savaşın, Erckman-Chatrian'ın *Histoire d'un conscrit de 1813* adlı romanından (1864) Tolstoy'a ve Stephan Crane'in Amerikan İç Savaşı romanı *The Red Badge of Courage*'a (1895) kadar edebiyatta sergilenen tüm dehşetine rağmen, Avrupa'da 1815 ile 1914 yılları arasındaki 19. yüzyıl, devletler arasında şiddetin nispeten az yaşandığı bir dönem, erken Modern Çağ ile 20. yüzyıl arasında sakin bir antrakttı. Yapılan az sayıdaki savaş, ne uzun erimliydi ne de "topyekûn"dü. Savaşan askerlerle sivil halk arasında, Avrupa'da ve Avrupa dışındaki dünyada daha önce ve sonra yapılan savaşlara göre, daha sıkı bir ayrım gözetiliyordu. Bu da "bu yüzyılın büyük, şimdiye kadar pek takdir edilmemiş kültürel başarımlarından biridir" (Dieter Langewiese).[82]

Deniz Gücü ve Deniz Savaşı

Sekizincisi. Deniz savaşı piyade yetenek ve aletlerinden daha zor yaygınlaşan donanımlar ve yetenekler gerektirir. İki teknik yenilik bir araya geldi. Birisi, rüzgârla çalışan gemilerin yerini yavaş yavaş kömürle çalışan gemilerin almasıydı. 1848 yılında Kraliyet Donanması'nın son yelkenli savaş gemisi kızaktan indi; oysa daha 1860'lı yıllarda Afrika ve Pasifik'teki İngiliz amiral gemileri yelkenli gemilerdi. İkinci yenilikse *ironclad revolution* (zırhlı gemi devrimi) denilen, çelik gemi gövdelerinin 1858'den sonra daha hızlı yerleşmesiydi. Böylelikle döner turellerle [top kuleleriyle] donatılmış gemiler de kullanılmaya başlandı, hareketsiz ahşap savaş

gemisini aşan belirleyici bir adımdı bu. 1866 yılında Adriyatik Denizi'nde, Avusturya ve İtalyan zırhlılarının birbirlerine saldırdıkları, bindirme yöntemi (bu yöntem daha 18. yüzyılın ortasından itibaren kullanışsız bir yöntemdi), yeni teknik olanakların tuhaf bir yanlış anlaşılmasıydı. Bu dönemde Nelson döneminin heybetli ahşap konstrüksiyonlarından ve rüzgâr uğultusu romantizminden geriye pek bir şey kalmamıştı: Centilmen subayların yerini askeri uzmanlar almıştı, kaçırılarak askere alınan ve çok uçlu kırbaçla yıldırılan mürettebat yoktu.[83]

1870 yılına kadar Batı'nın dışında yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Japonya'da yeni tarzda inşa edilmiş gemiler bulunuyordu. Çin 1866 yılında, dışarıdan satın alarak ve yeni kurulan devlet tersanelerinde kendisi inşa ederek, modern bir donanma kurmaya başlamıştı. 1891'e kadar 95 modern gemi hizmete alınmış ve sayısız bahriye subayı, yabancı öğretmenler tarafından eğitilmişti.[84] Böylelikle Çin, bölgesel bir büyük güç rolü oynama iddiasında bulunabilirdi. Batılı gözlemciler Çin'in, ağırlığın donanmaya verildiği askeri modernizasyonundan çok etkilendiler.[85] Ne var ki, Çin donanması mümkün olan her tip gemiden oluşuyordu ve her biri sahil vilayetlerinin valilerine bağlı olan dört filoya bölünmüştü. Bu filoların yeri geldiğinde kullanılması için, kapsamlı bir stratejik konsept bulunmuyordu.[86] 1895 yılında Çin donanmasının Japon donanmasına yenilmesi ve bundan sonra Çin'in elli yıldan daha fazla bir süre, denizlerdeki hırsından vazgeçmesi, şaşırtıcı bir süreci gözlerden kaçırmamalıdır: Örneğin Akdeniz denizcilik kültürüne erkenden dahil olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı olarak, Çin'de bir deniz gücü geleneği yoktu. Amiral Zheng He'nin erken 15. yüzyılda yaptığı ünlü açık deniz seferleri, 19. yüzyıl için rehber olamazlardı. Bu yüzden Çin'in zaten hiç hazır olmadığı Afyon Savaşı'ndan sonra, ülkenin denizden savunulması için tamamen yeni bir konsept oluşturması ("Eşitsiz sözleşmeler" buna engel değildi) ve bunun için gerekli silahları ve bilgiyi temin etmesi gerekiyordu; hemen hemen başardığı büyük bir görevdi bu.

Japonya'da durum benzer ve yine de farklıydı. 1592'de Kore'yi işgal girişiminin –İspanyol donanmasının 1588'deki saldırısından farklı olarak– denizde değil, olağanüstü kanlı kara çarpışmalarından sonra başarısızlığa uğramasının ardından, Japonya deniz kuvvetleri kurmaktan vazgeçti. Afyon Savaşı'ndan sonra çok sayıda

Batı gemisi Japon sularında dolaştığı halde, kendini tehdit altında hissetmesi için bir neden bulunmuyordu. Commodore Perry bu yüzden 2 Temmuz 1853 tarihinde dört silahlı buharlı gemisiyle birlikte, hiçbir engelle karşılaşmadan (ve elbette davet de edilmeden) Tokyo Körfezi'ne girebilmişti. Gemilerinden en büyüğü, Japonların ortaya koyabildikleri ve görüp görebildikleri her gemi ya da tekneden altı-yedi kat daha büyüktü.[87] Tıpkı ileri görüşlü Çinli eyalet valileri gibi, Japonya'nın siyasal elitindeki aydınlık kafalar da, daha Meiji Reformu'nun başlamasından önce, verimli bir donanma kurma gerekliliğini idrak ettiler. Bu da 1868'den sonra, özellikle 1880'li yılların ortasından itibaren büyük bir ulusal öncelikle ve ordunun büyümesiyle kamçılayıcı bir rekabet içinde gerçekleşti. Japonya'nın büyük bir güç haline yükselme başarısının sırrı –yalnızca çok sık övülen endüstrileşme değil– deniz silahlanmasıydı. Eşzamanlı olarak bir savaş ve bir de (devletin desteğiyle, özel teşebbüse ait) *ticaret* filosu kuruldu; ticaret filosu büyüklük açısından, 1910 yılından sonra İngiliz ve Alman filolarının ardından üçüncü sıradaydı.[88] 1895 yılında Çin'e dayatılan (ve Batılı kredi kurumlarının sevinçle karşıladıkları) etkisi açısından 1871 Fransızların ödediği tazminatla kıyaslanabilecek muazzam savaş tazminatı, Japon silahlanmasına güçlü bir katkıda bulundu.[89] 1860 yılındaki sıfır noktasından itibaren Japonya çok kısa bir sürede bir deniz gücü haline geldi, 27-28 Mayıs 1905'te, Kore Boğazı'ndaki Tsuşima Adası'nda, 1805 Trafalgar Savaşı'ndan sonraki dünya çapında en büyük deniz savaşında saldırıya geçip kazandı. Avrupa'nın ikinci büyük deniz gücü olan Rusya, mükemmel gemilerin, iyi eğitimli mürettebatın, ustaca taktiklerin sayesinde ve biraz da şansın yardımıyla, "imha edildi" klişesine çok uygun bir tarzda yenildi.[90]

Zırhlı savaş gemisi filolarının, sahilleri ablukaya aldıkları ve imha savaşları yaptıkları dönem kısa sürdü. 1860'larda başlayıp II. Dünya Savaşı'nda sona erdi. Bundan sonra uçak gemileri ve (nükleer) denizaltılar deniz savaşlarındaki merkezi belirleyiciler oldu. Savaş gemileri döneminde Avrupa güçleri arasında, onlarca yıl boyunca silahlanılıp planlanan belirleyici düellolar yaşanmadı. I. Dünya Savaşı'nda yalnızca bir kere Jutland'da (31 Mayıs ile 1 Haziran 1916 arasında) galibi olmayan bir savaş yaşandı; II. Dünya Savaşı'nda Atlantik'te hiçbir klasik deniz savaşı yaşanmadı ve Almanya daha 1942 yılında deniz üstü gemilerini açık denizlerden

çekti. Pasifik Okyanusu, tarihin son deniz savaşına sahne oldu: 1944 Ekim ayında Amerikalılar ve Japonlar Leyte Körfezi'ndeki devasa savaşta karşı karşıya geldiler. Ne var ki, Japonya ile ABD arasındaki katıksız bir uçak gemisi savaşı olan Midway Muharebesi, daha 1942'nin Haziran ayında, donanma savaşlarındaki "Nelson" döneminin sona erdiğini göstermişti. Burada tarihsel bir ironi vardır: Salamis savaşından beri bir Avrupa özelliği olan deniz üstü savaşı çağı, yüzyılın iki *yeni* Avrupa dışı büyük gücü arasındaki çatışmada sona erdi. Denizcilik geleneği olmayan Japonya nispeten sınırlı endüstriyel olanakları çerçevesinde deniz savaşı tekniğine ve stratejisine hâkim olup, ABD'den sonra 20. yüzyılın ikinci yarısının –1942'ye kadar– ikinci en başarılı deniz gücü haline geldi.

4 Diplomasi: Siyasal Aygıt ve Kültürlerarası Sanat

Vizyonlar, Mekanizmalar, Normlar

19. yüzyıl Avrupa düşüncesinde, uluslararası ilişkiler hakkında ikisi de daha eski düşünce katmanlarına dayanan iki çizgi karşı karşıyaydı: düzenlenmiş bir dünya barışı fikri ve egoist devlet aklı ilkesi. 1814-1815 Viyana Düzeni'nin bu iki akımın dâhiyane bir bileşimini bulduğunu görmüştük: Tekil devletin güvenliği, devletler sisteminde çatışmaların anlaşmalarla dizginlenmesi yoluyla garantiye alınıyordu. Yüzyıl ortasından sonra devlet politikaları düşüncesinin yeniden yükselişiyle birlikte ikinci düşünce çizgisi yeniden ön plana çıktı. En önemli sözcüsü İngiliz Richard Cobden olan uluslararası liberalizm, insanların, malların ve sermayenin dünya çapında özgürce dolaşabilmesinin, herkes için refah artışı ve ulusların kalıcı olarak barış içinde bir arada yaşaması sonucunu doğurmasını bekliyordu. Serbest ticaret, silahlanmanın sınırlandırılması ve bir ölçüde uluslararası ahlak –Cobden, İngiltere'nin 1856'da Çin'e yaptığı müdahalenin ateşli bir karşıtıydı– dünyayı modernlik öncesinin kanlı kaosundan kurtaracaktı.[91] Öncü serbest ticaret ulusu olan İngiltere'nin siyasal pratiğinde, bu programda belirli bir çelişki vardı. Lord Palmerston gibi devlet adamları, arzulanan dünya çapındaki serbest dolaşıma *zorla ulaşmakta* tereddüt etmiyorlardı. 1860'a kadar bu, esas olarak başarıyla gerçekleşmişti. Böyle bir "serbest ticaret emperyalizmi"nin son büyük ey-

lemi Kore'nin dışa açılmasıydı; bu dışarıya açılma adeta ikincil bir önemdeydi, çünkü o bölgede Japonya, kendisi dışarıya açıldıktan henüz yirmi yıl sonra "uygar dünya"nın öncü süvarisi olmuştu. 1876 tarihli Japonya-Kore anlaşması, daha önce Japonya'nın imzalamak zorunda kaldığı "eşitsiz sözleşme"lerin bir kopyasıydı.[92] Dünya politikasına ilişkin liberalizm, uluslararası ilişkiler düşüncesinde sürekli varlığını koruyacaktı; günümüzde uluslararası forumlardaki egemen öğreti ya da en azından başat söylem durumundadır. Ne var ki Avrupa kıtasında 19. yüzyılın son çeyreğinde "reel politika"ya ve (1878'den itibaren) gümrük korumasına geri dönüşün emperyalist düşünceyle radikalleştirilmesiyle birlikte, liberalizmin etkisi çok düşmüştü.

Burada, ABD dahil olmak üzere Büyük Güçler'deki siyasal sınıfların büyük çoğunluğu tarafından paylaşılan, ama nadiren derli toplu ifade edilen bir dünya imgesi söz konusuydu.[93] Bu genel olarak karanlık ve yazgıcı dünya imgesi, aşağıdaki unsurlardan oluşuyordu:

1. Artık çok popüler olan "sosyal Darwinizm"in öğrettiğine göre, yalnızca toplumda ve doğada değil, uluslararası ilişkilerde de bir varoluş mücadelesi söz konusudur. Ateşkes, yenilgi anlamına gelir. Yalnızca büyüyen ve yayılanın, rekabet içinde var olma şansı vardır. Siyasal sistemler, ilgili ülkeyi devler savaşına olabildiğince iyi silahlandıracak şekilde şekillendirilmelidir. (Tersi yönde, dünya politikası sorunlarında giderek daha yetki kazanan retorik, Darwin'in öğretisinin "doğal seçilim"deki çatışma unsurunu vurgulayan bir okumasını teşvik ediyordu.)[94]
2. Bu çatışmalarda yalnızca dört unsuru birleştirenler başarılı olabilirlerdi: endüstriyel verim, teknik-bilimsel inovasyon yeteneği, sömürgeler ve ulusal bir mücadele ruhu.
3. Gezegen giderek daha fazla "içine kapanıyordu." Yeni dinamik güçlerin girebilecekleri açık yayılma mekânları giderek azalıyordu. Bu yüzden, dünya politikasındaki çatışmalar giderek artan bir biçimde paylaşım savaşlarına ve hali hazırda paylaşılmış olanın yeniden paylaşılması kavgasına yol açacaktı.
4. Uluslararası savaş meydanında, daha zayıfların mutlaka fiziksel olarak yok olmaları gerekmiyordu (çok yaygın olan "ölen uluslar" sözünü her zaman harfi harfine anlamamak

gerekir); kendilerini kabul ettirme yeteneklerinin azlığıyla, kaderlerini kendi ellerine alamayacak durumda olduklarını göstermişlerdi. Kaderlerini siyasal ve kültürel olarak belirleyemeyecek durumdaydılar ve bu yüzden kolonyal vesayet altına sokuldukları için kendilerini şanslı hissetmeliydiler.

5. Uluslararası rekabetin gidişatı –biraz da totolojiyle– "beyaz ırk"ın üstünlüğünü kanıtlıyordu. Olağanüstü başarılı olan *Anglosakson ırkı* insanlığın geri kalanına önderlik etmeye özellikle yatkındı. Her halükârda İngiliz ya da Amerikan bakış açısıyla, Güney Avrupalıların ve Slavların bile fazla düzen kurucu olmaları beklenemez. Beyaz olmayan ırklar farklı ölçülerde şekillendirilebilir ve eğitilebilirler. Kendi içlerinde de yine statik olmayan hiyerarşiler içinde sınıflandırılmışlardır. "Sarı ırka" karşı özellikle dikkatli olmak gerekir. Sarı ırk demografik açıdan diğerlerine karşı daha güçlüdür, çalışkanlıkla ve agresif bir çalışma duygusuyla, Japon örneğinde ayrıca feodal savaşçı etiğiyle karakterize edilir. Batı dikkatli olmazsa, "sarı tehlike"yle karşı karşıya kalacaktır.[95]
6. Dünya sahnesinde giderek keskinleşen bir ırkçılık çehresine bürünen mücadeleden, askerileştirilmiş ulus-devletin çatışmaların çözümünde yegâne ve en kapsayıcı bütünlük olamayacağı sonucu çıkmaktadır. Tüm dünyadaki Anglosakson uluslar dayanışmalarını artırmalı, Slavlar Rusya'nın önderliğinde Panslavizm'de buluşmalı, Almanlar, Bismarck ülkesinin sınırlarının ötesinde "Pancermenist" düşünmeyi öğrenmeliydiler.

Böyle bir düşünce, I. Dünya Savaşı'nı kaçınılmaz kılmasa da mümkün kıldı. Dünya savaşının gerçekleşmesi hayal edildi ve gelmesi konuşuldu. Sosyal Darwinist düşünce, yalnızca kendisini giderek artan bir biçimde tanımladığı haliyle "Batı"yla sınırlı kalmadı; bu düşünce sınırları aşan bir fenomendi, birbirinden farklı ama birbirleriyle çok çeşitli bağlantıları bulunan türlerde ortaya çıktı.[96] Böyle bir düşünüş tarzı, emperyalist saldırganlığın kurbanları arasında da yankı buldu, Batılı Sosyal Darwinizmin ideolojik paketinin ille de tamamen alınması gerekmiyordu. Japonya en geç 1863'ten itibaren Batılı Büyük Güçler'le mükemmel ilişkiler kurduğuna inanmıştı; gelgelelim Fransa, Rusya ve Almanya, diplomasi tarihinde *Triple Intervention* (Üçlü Müdahale) diye bilinen protes-

toyla, 1895'teki askeri zaferinin bazı meyvelerini elinden aldığında büyük bir şok yaşadı. Bu durum Japon kamuoyunda uluslararası uyum düşüncelerinin itibarını düşürdü ve onların yerine, kahramanca çaba göstermeye ve ulusça savaşmaya hazır olmaya dair ideolojilerin geçmesine yol açtı.[97] Tamamen farklı bir biçimde (tam da Japonya tarafından) emperyalist baskı altında tutulan Çin'de, doğmakta olan milliyetçilik hemen trajik tınılara büründü. Bir devlet olarak Çin'in ve bir halk olarak Çinlilerin hayatta kalması, yüzyıl dönümünün kurtlar sofrasında tehdit altındaydı. Yıpranmış Qing sisteminin iç reformlarının, öncelikli olarak Çin'i ulusların hayatta kalma savaşında güçlendirme hedefine yönelmesi gerekiyordu. Örneğin diğer konularda tamamen modernist zihniyette olan ve Avrupalı anlamda "sağcı" diye tanımlanamayacak olan, dönemin önde gelen Çin bilgesi ve gazeteci Liang Qichao böyle düşünüyordu.[98] Müslüman dünyanın en az onun kadar karmaşık ve çelişkili olan entelektüel kişiliği Seyyid Cemaleddin el-Afgani'nin de durumu aynıydı; o da geleneğin ataletini aşmanın ve Müslüman halklarda yeni siyasal enerjiler uyandırmanın yollarını arıyordu; Panislamist birlik propagandası da bu yollardan biriydi.[99]

Kürenin diplomatik ağlarla örülmesini yaşamış bir yüzyılın sonunda uluslararası cangıl dünyasına dair bu vizyonlar yayılıyordu. Bugün en küçük ve en yoksul ülke bile dünyayı kapsayan bir ülkedışı temsilcilikler ağına sahiptir; bakanlar sürekli buluşuyor ve devlet başkanları birbirlerini zirve toplantılarında ziyaret ediyorlar. Bu türden bir diplomasi ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemin ürünüdür. 19. yüzyıl, diplomatik ilişkiye dair Avrupalı teorileri ve uygulamaları evrenselleştirerek, bunu hazırlamıştır. Şimdi, diplomasinin Rönesans İtalya'sında mı, yoksa eski Hindistan racalıklarında mı "icat edildiği" burada önemsizdir. Avrupa içinde bir elçilik kurumu 16. yüzyıldan beri yaygındı. Osmanlı İmparatorluğu uzun süre Hıristiyan olmayan yegâne güç olarak bu trafiğe dahil edildi. Venedik, Fransa, İngiltere ve Viyana'daki Kayzer'in İstanbul'da sürekli temsilcileri bulunuyordu. Yine de kültür sınırlarının farklı taraflarında dünya çapında bütünlüklü bir uygulama yoktu. 18. yüzyılda Fransız konsolosları Kuzey Afrika'da esnek, yerel koşullara uyum sağlamış bir diplomasi yürütüyorlardı.[100] Japonya tüm bir erken Modern Çağ'da yalnızca Hollandalı ve Koreli (bir kez bile Çinli değil) elçilerin ülkeye girmesine izin verdi. Çin

dış temaslarını uzun bir süre, zaman zaman Portekiz'e, Hollanda'ya ve Rusya'ya da gönderilen itibar elçilerinin masraflı ritüelleriyle yönlendirdi. Bunların yanı sıra, Süper Kargolar, yani Avrupalı Doğu Hint şirketlerinin Kanton'daki baş temsilcileri ile orada yerleşik olan resmi Çinli "Hong tüccarları" arasında kurulan daha az masraflı, ama diplomasi benzeri kalıcı temaslar da vardı. Bu uygulama Afyon Savaşı'na kadar devam etti.

Erken Modern Çağ'a özgü bu kültürel temas durumlarının hiçbirinde, iki taraf da simgesel eşitlikte diretmedi. Bu durum ancak devrim çağının tutanaklarla güçlendirilmiş, simetriye ve eşit haklara dayanan "yeni diplomasi"sinde değişti. 1793 yılında Çin'e gönderilen ilk İngiliz elçiler heyetinin başkanı Lord Macartney'in, İmparator Qianlong'un huzurunda kendisinden beklenen Kotau'yu yani dokuz kez yere kapanmayı reddetmesi, simgesel olarak çok yüklü bir andı. Hür bir İngiliz kendini bir Doğulu despotun önünde küçük düşürmezdi. İmparator bunu şaşırtıcı bir biçimde kayıtsızlıkla karşıladı ve *sanki* İngiliz kralının elçisi, öngörülen ritüeli kusursuz yerine getirmiş gibi davranarak durumu kurtardı.[101] Ne de olsa Macartney diz çökmüş ve böylelikle Avrupa saraylarında beklenen, ancak Fransız Devrimi yıllarında itibarsızlaştırılan doğal bir seremoniyi gerçekleştirmişti.[102] Fransız Devrimi'nden sonra Mağrib'de konsoloslar, o zamana kadar istemeye istemeye gerçekleştirdikleri boyun eğme ritüellerini, örneğin Müslüman bir hükümdarın elini karşılıksız olarak öpmeyi reddettiler. Avrupalı diplomatlar o zamana kadar yerel pratikleri kural olarak benimsiyorlardı; 1790'lardan itibarense Avrupalı diplomasinin oyun kurallarının genel olarak bağlayıcılık kazandığını görüyoruz. Bu durum her yerde hemen yerleşmedi. Yine de devlet hediyelerinin itibar özelliğinin yerini "pratik" hediyeler almıştı (Lord Macartney hayal kırıklığı içindeki Çinlilere İngiliz çelik endüstrisinin basit ürünlerini getirmişti.) Ayrıntılarda da karşılıklılığa, örneğin hediye alışverişindeki karşılıklılığa dikkat ediliyordu. Evrensel kurallara uyulması, bundan böyle diplomatik kabulün eskisinden daha ciddiye alınmasının bir göstergesiydi. Bu da Avrupalıların gözünde, bağımsız varlıklarının şimdiye kadar sessizce kabul edildiği, ama meşruluklarından kuşku duymanın mümkün olduğu devletlerin meşruluklarının kaldırılmasına katkıda bulundu. Böyle bir şey örneğin Tunus Beyi'nin başına geldi.

1860 yılına kadar modern diplomasinin kısmen yazılı, kısmen yazılı olmayan kurallar bütünü gelişti. Çin ve Osmanlı İmparatorluğu gibi Doğulu güçlerden de başkentlerinde sürekli elçiliklere izin vermeleri ve kendilerinin de Batı başkentlerinde böyle elçilikler kurmaları bekleniyordu. Elçilerin devlet başkanlarına ve en yüksek yönetim çevrelerine doğrudan erişebilme hakları olacaktı: Örneğin hiçbir ölümlünün "hak" sahibi olmadığı Çin'de, imparatora yaklaşmak görülmemiş bir olaydı. O zamana kadar yalnızca Avrupa'da bilinen dışişleri bakanlıkları kurulacak ve diplomatik temaslar onların üzerinde yönlendirilecekti. Bu da kesinlikle doğal bir durum değildi ve hatta Çin gibi aşırı merkezi bir ülkede önceleri bürokratik açıdan düşük mertebeli bir dışişleri dairesinin *Zongli Yamen*'in 1860 yılında kurulmasından sonra bile (gerçek bir dışişleri bakanlığı ancak 1901 yılında kuruldu), imparatorluğun 1911 yılında sona ermesine kadar, kıyılara yakın vilayetlerin genel valileri dış politikaya yoğun bir biçimde karıştılar. Elçiliklerde askeri ateşeler de temsil edilecekti, bunlardan bazıları casusluk kuşkusundan her zaman kurtulamıyorlardı. Diplomatların dokunulmazlığı dünyanın birçok bölümünde geleneksel olarak kök salmıştı, ama şimdi açıkça vurgulanıyordu. Bundan böyle herhangi bir mertebedeki bir diplomata yönelik saldırı, bir *casus belli* [savaş nedeni] sayılacaktı. 1867 yılında bir İngiliz seferi kuvveti, Etiyopya'ya, orada tutuklu bulunan konsolosu, diğer rehinelerle birlikte kurtarmak üzere gönderildi. 1824 yılında (savaşta olsa da) yaşanan şeyin bir daha yinelenmemesi gerekiyordu; Sierra Leone valisi Ashanti'ler tarafından yenilmiş ve kafatası Afrika ritüellerinin kült nesnesi olarak kullanılmıştı.[103] Diplomatların doğrudan doğruya aktör olarak karıştıkları tüm çatışmalar içinde en dramatik olanı, 1900 yılının yaz aylarında Boksör Ayaklanması sırasında Pekin'deki elçiliklerin kuşatılmasıydı; bu sırada bir Alman ve bir Japon diplomatının öldürülmesi uluslararası bir savaşa doğru tırmanmıştı. Çin sarayının tahammül gösterdiği ve sonunda düzenli Çin birlikleriyle takviye edilen isyancı köylü milisleri, Batılı ve Japon elçiliklerinin eğreti istihkâmlarını, kurtarıcı seferi ordunun 14 Ağustos'ta yetişmesinden önce kırabilselerdi, orada muhtemelen bir katliam gerçekleştireceklerdi. Bu olaydan sonra Pekin ve çevresindeki diplomatların korunması için onlarca yıl boyunca yabancı askerler konuşlandırıldı. Diplomatik konvansiyonları

çiğneyenler yalnızca "renkli" dünyanın barbarları değildi. Fransız Devrimi sırasında yabancı diplomatlar zaman zaman ayaktakımının saldırısına uğruyordu, hatta Portekiz ve Vatikan elçileri geçici olarak tutuklanmıştı; buna mukabil Roma'da ve Rastatt'ta Fransız diplomatları öldürülmüştü.[104] Devrimin yeni diplomasisi tüm eski kuralları yıktı, örneğin Fransız temsilcileri, misafir bulundukları ülkelerin iç politikasına açıkça karıştılar.

1815'ten sonra yeniden düzenlenen diplomatik ilişki biçimleri ve uluslararası davranış kuralları paketi, ileri düzeyde uygarlaşmanın normal bir ürünü olarak övüldü. Avrupalı olmayan ülkelerin dışarıya açılmalarından sonra sözleşmelerde bu uygarlaşma normlarını kabul etmelerine ve gerçek hayatta uygulamalarına özen gösterildi.[105] Paketin bazı unsurları, başka bir devletin iç meselelerine karışmama genel kuralından sapma bahaneleri sundukları için sakıncalıydılar. Örneğin, Avrupalı diplomatlar dinsel çatışmalara Hıristiyan gruplardan yana karıştıklarında müşkül durumlar ortaya çıkabiliyordu. Yaklaşık 1860'tan itibaren Batılı güçlerin temsilcileri her yerde Avrupalı ve Kuzey Amerikalı misyonerlerin yararına müdahalelerde bulunuyorlardı. Kimi zaman bunu istemeden yapıyorlardı, çünkü misyonerler böyle bir desteğe güvenerek, yerlilerin arasında beklenmedik provokasyonlara yol açıyorlardı. Büyük politika, Avrupalı devletlerin kendilerini Hıristiyan azınlıkların koruyucusu ilan etmeleriyle devreye giriyordu. Fransız İkinci İmparatorluğu bunu Osmanlı Suriye'sinde ve Lübnan'ında yaptı. Rus çarlarının, Doğu Akdeniz'deki dini sorunlara karışma denemesi, doğrudan doğruya Kırım Savaşı'na neden oldu.[106]

İkinci bir müdahale kaynağı da yabancı mülkiyetin korunmasıydı. 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'da yabancı tüccarların hakları gitgide daha net ifade edilmişti. Taraf ülkeler arasındaki gelişme uçurumu büyüdükçe ve yabancı yatırımların boyutları arttıkça, sorun daha da acilleşti. Yabancıların mülkiyetindeki liman tesisleri, fabrikalar, maden ocakları (daha sonra petrol rafinerileri) ve değerli taşınmazlar yeni hukuk kurallarıyla korundu. 1842'den sonraki erken dönem Çin sözleşme sistemi, yalnızca Çin milliyetçiliğinin anladığı gibi emperyalist saldırganlığın koçbaşı olarak değil, yabancı hak iddialarına nispeten başarılı bir set çekme denemesi olarak da yorumlanabilir. 1895'ten sonra, yabancı yatırımcıların anlaşmalı limanların dışında da giderek artan biçimde yerleşmeleriyle ve Çin-

li yetkililerin onları "yurtiçi" korumasının giderek zorlaşmasıyla, bu sistem etkisini yitirdi. Büyük Güçler'in, sermaye yatırımlarının güvenliğini kendi ellerine almalarının cazibesi giderek artıyordu. Demiryollarının doğrudan doğruya yabancılar tarafından, imtiyazlar alarak inşa edildiği ya da ağırlıklı olarak yabancıların parasıyla finanse edildikleri her yerde bu durum söz konusuydu.

Borçlu devletlerin finansal yükümlülüklerini yerine getirmemeleri ya da geç getirmeleri durumunda benzer bir sorun ortaya çıkıyordu. Hiçbir devlet bunu kışkırtıcı bir kasıtla yapmadı – Venezuela bir istisnaydı. Bu gerçekleştiğinde, yabancı finans denetiminin yeni yöntemleri söz konusu oluyordu: Alacaklı özel bankaların da temsil edildiği uluslararası denetim organları kuruldu, devlet maliyesi yabancı yedieminlere bağlandı ve devletlerin önemli gelirleri (örneğin gümrük ya da tuz vergileri) devlet bütçesinden doğrudan doğruya alacaklıların kasasına yönlendirildi. 1876 ile 1881 yılları arasında farklı biçimlerde Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Tunus'ta gerçekleşen buydu. 1907'ye kadar Çin, Sırbistan ve Yunanistan'da da uluslararası devlet borcu biçimleri monte edildi.[107] 19. yüzyılda daha önceki hanedan iflaslarının yerini, devletin alacaklı ülkeler karşısındaki iflası aldı. Ne var ki müdahaleye hazır finans emperyalizmi koşullarında böyle bir iflas hoş bir yazgı değildi ve bir strateji olarak da son derece riskliydi. Henüz kimse, yabancı mülkiyeti kamulaştırmak gibi devrimci bir adıma cesaret edemiyordu; bu daha sonra, Sovyetler Birliği'nin ilk döneminde, 1930'lu yılların Meksika'sında ya da 1949'dan sonra Çin'de gerçekleşti. Küçük yerel tecavüzlerde ve özel borçların ödenmemesi durumlarında –bunlar 19. yüzyılda Latin Amerika ve Çin gibi bölgelerde tipik çatışma noktalarıydı– dünya çapında önde gelen yatırımcılar ulusu Büyük Britanya, ABD'nin 20. yüzyıldaki uygulamasına oranla, daha ziyade sessiz kaldı. İlkönce, tıpkı günümüzde çok uluslu tekellerin büyük ölçüde kendi diplomasilerini yürütmeleri gibi, özel çıkar sahiplerinin paralarını nasıl geri alacaklarını kendilerinin düşünmesi gerekiyordu. Etkili bir tehdit aygıtı olarak Kraliyet Donanması'na sahip olan İngiliz devleti, tazminat sorunları gibi sorunlarda hukuksal görüş açılarını yerleştiriyor, ama aşırı hırslı bir müdahalenin şiddet sarmalına girmekten kaçınıyordu.[108]

Çin, Japonya ya da Siyam gibi ülkeler için, birdenbire protokollerde eşit seviyede olmakta direnen ve ayrıca üstünlük taslayan Bü-

yük Güçler'in buyruğuyla çıkagelen yabancı diplomatlarla muhatap olmak, tamamen yeni bir durumdu. Avrupa'da aynı dönemde diplomasi adım adım daha da gelişti. Dış politika aygıtları yavaş yavaş büyüdü; I. Dünya Savaşı'nın arifesinde İngiltere'nin diplomatik ve konsolosluk hizmetlerinde toplam 414 kişi çalışıyordu, bunların içinde diplomasi kariyeri olanların sayısı 150'den azdı. Yeni konsolosluklar daha çok her iki Amerika kıtasında ve Asya'nın sömürge olmayan ülkelerinde konuşlanıyorlardı; buralarda salt birer temsilci olmaktan çok emperyal konsoloslar olarak sözde diplomatik görevleri yerine getiriyorlar ve sık sık muazzam tam yetkilere ve hareket serbestliğine sahip tipik birer "saha adamı" oluyorlardı. Örneğin Çin'deki İngiliz konsolosları, bir savaş gemisi isteme hakkına sahiptiler.

Personel

Bugünle kıyaslandığında az sayıda devlet olduğu için diplomatik aygıtlar bir bakışta görülebiliyordu. 1820'li yıllarda Latin Amerika cumhuriyetlerinin kurulması, İngiliz Foreign Office'in iş yükünü bir anda iki katına çıkarmış olmalı. Bundan sonra bağımsız devletlerin sayısı yavaş arttığı için, bu deneyim uzun süre yinelenmedi. Başkentlerdeki dışişleri makamlarında fazla insan olmuyordu. 1870'te Fransız Maliye Bakanlığı'nda Dışişleri Bakanlığı'nın on beş katı memur çalışıyordu. Avrupa'da dış politika aristokrasinin alanı olarak kaldı. Demokratik hükümet sistemlerinde de acil kriz durumları yaşanmadıkça, tüm parlamenter denetim organlarının dışında yürütüldü. Diplomatik ilişkinin iç hiyerarşisi, ülkelerin devlet sistemlerindeki değişen önemini yansıtıyordu. Küçükler daha az önemliydi. Hollanda, Danimarka, İsveç ve İsviçre Federasyonu gibi ülkeler 1815'ten sonra yavaş yavaş bir tarafsızlık tutumu geliştirdiler; bu tutum bildik anlamda bir dış politikayı nerdeyse gereksiz kılıyordu. Büyük Güçler'in temsilcileri için uzun bir süre en itibarlı konumları, beş büyük gücün başkentleri oluşturdu. Daha yüzyılın ortasında Fransız hükümeti Washington'daki (orta elçi kademesindeki) temsilcilerine Londra'daki büyükelçinin maaşının yedide birini ödüyordu. ABD'deki Avrupa elçilikleri ancak 1892 yılında büyükelçilik statüsüne yükseltildiler. Hiçbir diplomat Tahran gibi diplomatik bir çöle gitmek istemezdi; orada 1809'dan

itibaren bir İngiliz (ancak 1855'ten sonra bir Fransız) elçiliği vardı. Erken tarihteki yanlış bir başlangıçtan sonra, 1830'lu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda sürekli bir elçiler ağı oluştu. İstanbul ile Tahran arasında 1859 yılındaki elçi alışverişi İslam dünyasındaki "modern" diplomatik ilişkilerin ilk örneğiydi. Çin 1860 yılında Avrupa'ya diplomatik temsilciler göndermeye zorlanmıştı, gel gör ki bu temsilcilerin protokoldeki kademesini inadına düşük tuttu. Yalnızca, pratikte de simgesel olarak da Batı'yla eşit olmaya çalışan Japonya, yeni diplomasi oyununa coşkuyla katıldı. 1873 yılına kadar Avrupa başkentlerinde ve Washington'da dokuz Japon elçiliği bulunuyordu. 1905-1906 yıllarında bazı Büyük Güçler Tokyo'daki temsilciliklerini elçilikten büyükelçilik mertebesine yükselttiler: Bu da Japonya'nın dünya politikasındaki yükselişinin açık bir işaretiydi.[109] Telgrafların kullanılması, dış politikada tamamen yeni iletişim koşulları yarattı; yine de bu bir anda gerçekleşmedi. Fransa ve İngiltere 1854 Mart'ında Rusya'ya savaş ilan ettiklerinde, Babıâli bunu ancak iki haftadan daha uzun bir süre sonra öğrenebildi; çünkü haber telgraf yoluyla ancak Marsilya'ya kadar gelebilmiş ve oradan yoluna gemiyle devam etmesi gerekmişti.[110] Yirmi yıl sonra hemen hemen tüm dünyaya kablolar döşenmişti. İletişim yollarıyla birlikte başlangıçta haberler ve telgraflar da kısaldı. Kapsamlı yazıları tüm dünyaya kablolar üzerinden göndermek pahalıydı.

19. yüzyılda Avrupalı olmayan dünyanın karşısındaki başlıca diplomasi görevlerinden biri, ticari anlaşmalar, himaye anlaşmaları, sınır anlaşmaları vb. gibi, her türden anlaşma yapmaktı. Uluslararası anlaşma kavramı gerçi Avrupa dışında tamamen yabancı değildi (Çin daha 1689 yılında Rusya ile böyle bir anlaşma imzalamıştı); ama çok sayıdaki tekil örnekte kültürel sınırlarda yanlış anlaşılmalar ortaya çıkıyordu. Tercüme sorunları bile aşırı zor olabiliyor ve daha sonra bir anlaşmanın uygulanmasında ciddi komplikasyonlara yol açabiliyordu. İngiliz tahtının temsilcilerinden birinin 6 Şubat (bugün Yeni Zelanda'nın ulusal bayramıdır) 1840 tarihinde çok sayıda –yaklaşık 500 kişi– Yeni Zelandalı kabile şefiyle yaptığı ve İngiliz hükümranlığının ilan edilmesine temel oluşturan Waitangi Anlaşması, bunun iyi bir örneğidir. Bu anlaşma aslında gaddarca bir emperyalist dayatma değildi ve açıkça o zamanki İngiliz hümanizminin ruhuyla hazırlanmıştı. Yine de Yeni Zelanda politikasının en tartışmalı unsuru oldu; çünkü anlaşmanın

İngilizce ve Maori dilindeki metinleri birbirlerinden açıkça farklıydı. O zamanki askeri güç ilişkileri yüzünden, Büyük Britanya'nın Maori'lerin rızası olmadan Yeni Zelanda'yı "mülkiyetine alması" asla mümkün değildi; çünkü Büyük Britanya, iki yıl sonra Çin'de yaşananlardan farklı olarak, Maori'lere karşı bir savaş kazanmamıştı; anlaşmayı imzalayan Yüzbaşı William Hobson'ın emrinde de yalnızca bir avuç polis vardı. Bu arada belgenin yorumlanması Maori'ler için bazı nahoş sürprizlere yol açacaktı.[111]

Afrika'daki ya da Pasifik'teki yazısız toplumlarda kavramsal uçurum doğal olarak çok derindi. Avrupalıların anlaşmaların yürürlükte olması, geçerlilik süresi ve yaptırım gücü gibi tasavvurları her yerde hemen anlaşılmıyordu. Asya ortamında diplomatik yazışmalara aşina olan Asya kültürleriyle ilişkilerde de, yanlış anlamalar eksik olmuyordu. Tek tek sözleşmeler, kontrolsüzce çoğalan ve sayısız tarafın katıldığı anlaşmalar halinde yığılıyordu. Çeşitli güçlerin Çin İmparatorluğu'yla yaptığı "eşitsiz sözleşmeler" sistemi erken 20. yüzyılda öyle bir labirent görünümünü almıştı ki, hemen hemen hiç kimse bunların ayrıntılarına vakıf olamıyordu; bunu en çok, yabancıların iddialarını savuşturmak için istihdam edilen en iyi Çinli hukukçular başarabiliyorlardı. Daha 1868 yılında, rejim değişikliği karışıklıklarının ortasında Japonya'nın yeni kurulan imparatorluk hükümeti, ABD ve Avrupa hükümetlerinin müdahale niyetlerine karşı henüz bilgi sahibi olduğu uluslararası hukuku sahaya sürdü.[112] Anlaşma metinlerinin nüfuz edilemezliği, bazılarının gizli tutulmasıyla daha da vurgulanıyordu. Avrupa'da I. Dünya Savaşı'ndan önceki on yıllar, gizli diplomasinin doruğa ve sona ulaştığı dönemdi. Woodrow Wilson'ın savunduğu gibi, kamusal olarak meşrulaştırılmış bir yeni diplomasi adına, bu tür uygulamalara karşı bir tepki ortaya çıktı. Rusya'daki yeni Bolşevik hükümet, çarların arşivlerindeki dosyaları yayınladı; Milletler Cemiyeti 1919 yılında gizli anlaşmalar yapılmasını yasakladı.

Uluslararası ilişkilerde yeni, daha doğrusu yeniden canlandırılmış bir unsur da, 19. yüzyılın ikinci yarısında monarklar arasındaki kişisel buluşmalardı; bunlar genellikle büyük bir şaşaayla sahneleniyordu. III. Napoléon, II. Wilhelm ya da II. Nikola bu fırsatların keyfini çıkardılar ve bunları yeni bir kitlesel seyirci için sahnelediler.[113] Bu tür bir teatralliğin dünya çapındaki etkisi çok büyük değildi. Monarklar henüz kendi sömürgelerini bile ziyaret etmemişlerdi;

II. Wilhelm 1898 yılında yine de Osmanlı egemenliğindeki Filistin'e kadar gitti. V. George ilk İngiliz monarkı olarak 1911-1912 yılında Hindistan'a seyahat etti, İngiliz tahtına çıkışından bir yıl sonra, orada kendine Hindistan tacı da giydirdi. Avrupalı olmayan meslektaşlarıyla buluşması nadirattandı. Hiçbir Avrupa hükümdarı imparatorun dul karısı Cixi'yi ya da Meiji -Tennō'yu görmüş değildi; Meiji -Tennō'ya 1906'da yine de İngiliz dizbağı nişanı (*Order of the Garter*) törenle verildi, bu tören 1902'de yapılan İngiliz-Japon ittifak anlaşmasının adeta otomatik bir sonucuydu aslında.[114]

Doğulular Avrupa'ya gitmek zorundaydılar. Abdülaziz (salt. 1861-1876) Avrupa'ya seyahat eden ilk Osmanlı sultanıydı; Paris'teki dünya sergisi vesilesiyle altı haftalığına Hıristiyan Avrupa'yı dolaştı; bu seyahatin asıl önemli yanı, sultanın yeğeni, daha sonra padişah olan II. Abdülhamid'in de bu geziye katılmış ve belirleyici izlenimler toplamış olmasıydı. Heyet bizzat III. Napoléon tarafından Lyon Garı'nda karşılandı. Heyet daha sonra Windsor Castle'da Kraliçe Victoria ile buluştu ve Brüksel, Berlin ve Viyana saraylarını ziyaret etti.[115] 1873 yılında Şah Nasıreddin (salt. 1848-1896) kâfir topraklarını ziyaret eden ilk İran monarkı oldu.[116] Siyam Kralı Chulalongkorn, 1897 ve 1907 yıllarında Avrupa'ya yaptığı seyahatlerde kraliçeyle ve çok sayıda başka hükümdarla buluştu. Nişanlar vererek ülkesinin simgesel değerinin yükselmesini hedefleyen bir politika yürüttü, Büyük Britanya kendisini dizbağı nişanıyla onurlandırmayınca da çok sinirlendi.

İmparatorluk ve kraliyet ailelerinin başka üyelerinde kültürler ötesi ilişkiler biraz daha yoğundu. Kraliçe Victoria değil ama veliaht Prens Edward (daha sonraki VII. Edward) Hindistan'a gitti. İmparatoriçe Eugénie, Süveyş Kanalı'nın açılışı için Mısır'a lüks yatıyla gitti. Chulalongkorn çok sayıdaki oğlundan ikisini Prusya'daki subay okullarında okumaya gönderdi. Qing hanedanından Boksör Ayaklanması'nın kefareti olarak bir "kefaret prensi"ni Avrupa başkentlerine göndermesi istenmişti; II. Wilhelm 1905 yılında Japon veliaht prensleri çiftini ağırladı. Taç giymiş kafaların enternasyonali Avrupa'yla sınırlı kaldı. 1889 yılında Brezilya'nın da cumhuriyet olmasıyla, yeni dünya bu enternasyonalin yörüngesinin dışında kaldı. En geç Theodore Roosevelt, göreve başladığında, Amerikan başkanlarının da Avrupalı monarklarla boy ölçüşmeye hazır olduğu işaretini verdi. Meslektaşlarından başka birinde görülmediği

kadar seremonilere gömülmüş bulunan Meiji imparatorunun, hükmettiği 44 yıl boyunca, en çok kendisini 1877 yılında ziyaret eden iddiasız burjuva, eski İç Savaş kahramanı ve eski başkan Ulysses S. Grant'tan etkilendiği söylenir.[117] Onlardan bir yarar beklentisi olabilseydi, bu tür "kültürlerarası" karşılaşmalar daha sık gerçekleşirdi. 19. yüzyıl Avrupalıları gamsız ve yozlaşmış "Doğulu hükümdar"a dair eski imgeyi işlediler; bu imge özellikle operetlere malzeme olabiliyordu. Gilbert ve Sullivan'ın *The Micado* (1885) operası, gerçek bir figür olarak enerjik ve yetenekli Meiji imparatoruyla hiçbir ilişkisi bulunmayan bir Japonya fantezisiydi. Ama bunun da bir önemi yoktu. Avrupalıların klişeleşmiş algılamasında Osmanlı sultanları, "Boğaziçi'ndeki hasta adam"ı bizzat cisimleştiriyorlardı. Klişeler, Siyam kralları Mongkut Chulalongkorn, ya da Burma Kralı Mindon gibi hükümdarların başarılarını karartıyordu. Kamuoyu Mindon'da özellikle pitoresk bir ayrıntıyla ilgilendi: İngiliz büyükelçileri, onun huzurunda onlarca yıl boyunca, öngörüldüğü gibi ayakkabılarını çıkarmışlardı. Kalküta'da İngiliz-Hint hükümetinin 1875 yılında bunu yasaklaması, Burma'nın diplomatik olarak artık tanınmamasına denk düşüyordu. Ayakkabı sorunu Burma'dan geri kalan devletin ilhak edilmesinin gerekçelerinden birini oluşturdu.[118]

Hükümdarlara saygıda gösterilen kusur, ülkelerinin itibarına bir azalma olarak yansıdı. 1815 yılında önem kazanan ve 1840'lı yıllardan itibaren özellikle İngiliz hukukçular tarafından şekillendirilip İngiliz politikası tarafından desteklenen uluslararası hukuk, Avrupa dışındaki toprakları korumuyordu. Özellikle denizlerde, düzenlenmemiş hukuk alanları da bırakıyordu. Örneğin balina gemilerinin kaptanları, aynı bölgede avlanan avın keşfedilmesi ve sahiplenilmesindeki tartışmalı durumlarla ilgili ayrıntılı sözleşmeler yaptılar.[119] Denizlerdeki İngiliz egemenliği altında, zayıfları güçlülerden koruyan bir deniz hukuku yoktu. 19. yüzyıldaki Avrupa yayılması İngiliz örneğine göre tercihen "protektora" hukuk biçimini kullandı. Bununla, ilkönceleri kastedilen sadece, bir devletin kendi dış ilişkilerinin yürütülmesini hami bir devlete bırakmasıydı. Ne var ki sömürgeci uygulamada, protektora ilişkisi kurulmasından yalnızca "örtük bir ilhak" anlaşılıyordu.[120] Bu hukuk biçimi, himayeciye her türlü ekonomik sömürü fırsatlarını garantileyip, hükmedilen bölgenin sorumlu bir biçimde idare edilmesi yükünden de kurtardığı için tercih ediliyordu. Üçüncü bir taraf, yani başka bir sömürgeci güç bir pro-

tektora ilişkisinin kurulmasına karşı çıkmadığı sürece, uluslararası hukuk açısından önünde bir engel bulunmuyordu. Çoğu zaman, hukuksal ilkeye aykırı olarak, en iyi niyetle bile devlet diye sınıflandırılamayacak topluluklar üzerinde protektora ilan ediliyordu.

Yelpazenin öteki ucunda, yüzyıllardır yerleşmiş ve en azından Avrupa devletlerinin çoğu kadar sağlam bir biçimde meşrulaşmış bir devleti haritadan silmek mümkündü. 14. yüzyıldan beri sürekli devlet olan ve 1905 yılında Japon protektorası ilan edilen Kore gibi bir ülke, küçük düşürülmesini protesto etmek için 1907 yılında II. Haag Konferansı'na başvurdu. Konferans heyeti Kore temsilcisini kabul bile etmedi ve böylece Kore'yi gayrimeşru ya da hiç var olmayan bir ülke olarak gördüğünü açıkça belli etti. Böyle bir görüş açısı, güç politikasıyla kabul ettirilebilirdi. Kore 1910 yılında Japonlar tarafından ilhak edildi ve 1945'e kadar onların sömürgesi olarak kaldı. Yine de Büyük Güçler'in bakanları ya da dar konferans çevreleri tarafından alınan bu tür kararlar, yavaş yavaş kamusal tartışmaların konusu olmaya başladı.

Yaklaşık olarak 1815 ile 1870 arasındaki zaman diliminin, dış politikanın aristokrat uzmanların saf güç oyunu olarak yürütüldüğü klasik çağ olduğunu söylemek, handiyse beylik bir laftır. *O tarihe* kadar hanedanı koruma kaygıları çoğu kez "realist" bir dış politika yürütülmesine engel oluyordu ve diplomasinin profesyonelleştirilmesi henüz emekleme aşamasındaydı. *Bundan sonra* basın ve seçmen tavırları avam tabakasının arıza faktörleri olarak kendilerini hissettirdiler. Büyük rakipleri Genç William Pitt ve Prens Metternich'ten geri kalmayan *Birinci* Napoléon, savaş ve barış konusundaki kararlardan halkı uzak tuttu. Sonra, *Üçüncü* Napoléon kitlelerin duygularıyla oynadı. Kamuoyunda etkili olan krizler sahneledi ve evdeki ruh halini iyileştirmek için, örneğin Vietnam'da olduğu gibi sömürgeci fetihler düzenledi. Dış politikasına hiç kimseyi karıştırmayan Bismarck, yine de ara sıra ulusal seferberlik kartını kullandı; örneğin 1870 yılında Napoléon'un savaş ilanı, Almanları vatansever duygularla kaynaştırması için güzel bir bahane oldu. Bismarck'ın sürekli rakibi, İngiliz Gladstone, onun aksine daha ahlaki-idealist bir dış politikaya eğilim gösteriyordu, İtalya ve Bulgaristan'daki kötülükler ve katliamlar vesilesiyle kamusal kampanyalar başlattı. 1877 yılında ateşli Panslavistler, Çar II. Aleksandr'ı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı aslında ulusal çı-

karlara uygun bulmadığı bir savaş ilan etmeye zorladıklarında, büyük emperyalist duygu taşkınlıkları yaşandı;[121] aynı taşkınlıklar daha sonra 1895'te Japonya'da ya da 1898'de ABD'de de görüldü. ABD'deki şovenist ruh hali, Avrupa'da "ileri emperyalizm" yıllarında yaşanan hemen her şeyi aşıyordu.[122] Her yerde iki şey mevcuttu: milliyetçilik ve basın. Bu koşullarda kamusal reaksiyonları (Bismarck'ın tercih ettiği gibi) başlatıp durdurmak daha az mümkün oluyordu. Politikanın kamuoyunda milliyetçi bir beklenti baskısı ürettiği, ama sonra bundan kaçınamadığı durumlar ortaya çıkabiliyordu. 1911'de yaşanan, Alman Dışişleri Bakanı Alfred von Kiderlen-Wächter'in medyadaki yardımcılarıyla kolaylıkla bir savaş ruh hali yarattığı ikinci Fas krizi bunun bir örneğiydi.[123] Klasik gizli politika ve gizli diplomasi yüzyıl dönümünde etkililiklerinin doruk noktasını aşmışlardı. Örneğin Başkan Theodore Roosevelt'in arabuluculuk yaptığı Rus-Japon barış görüşmeleri, 1904-1905 savaşından sonra, yeni oluşan dünya kamuoyunun büyük katılımıyla gerçekleşti. Katılan tarafların tümü ustalıklı bir basın politikası yürütme zorunluluğuyla karşı karşıyaydı.

Direniş

Bu durum, periferi denilen coğrafyanın bölümlerinde de geçerlidir. Hindistan, İran ve Çin'de o tarihlerde anti-emperyalist direniş, hiçbir şansı olmayan askeri eylemlerin ötesine geçmiş ve modern ajitasyon tarzlarını kullanmaya başlamıştı. 1873 yılında Şah hükümeti, aynı adlı haber ajansının sahibi Baron Julius de Reuter'a, demiryolu inşasında ve diğer yatırım projelerinde çok kapsamlı imtiyazlar tanıyınca, eşraf ve ulema protesto etmişti. Benzer bir durum çok daha büyük bir kitle katılımıyla yinelendi: Şah'ın bir İngiliz işadamına tütün üretimi, ülke içinde satışı ve ihracatında tekel hakkı vermesi üzerine 1891-1892 kış aylarında İran'da, Şah'ın eşlerinin ve gayrimüslim azınlıkların bile katıldıkları, ülke çapında protestolar yapıldı. 1892 başında bu imtiyaz tamamen feshedildi, elbette bunun karşılığında fahiş bir tazminat ödendi ve İran ilk kez dışarıdan borç almak zorunda kaldı. Ülkenin yakın tarihindeki ilk başarılı kitle protestosuydu bu. Müslüman din adamları, tüccarlar ve şehirli nüfusun büyük bölümü hükümetin politikasına karşı birlikte hareket etmişti. Telgraf taktik hareketlerde, büyük mesafelerden koordinasyon sağlamayı olanaklı kılıyordu.[124]

1905 bu tarzda milliyetçi bir muhalif kamuoyunun ilk kez kendini tüm Asya boyunca hissettirdiği yıldır. 1905 yılında Hindistan'da Büyük Britanya'ya karşı büyük boykotlar örgütlendi. Çin'de Boksör savaşındaki arkaik şiddet patlamasından sadece birkaç yıl sonra, ABD'nin göç uygulamasını sıkılaştırmasının yol açtığı, Amerikan mallarına ve gemilerine karşı hemen hemen ülke çapında yapılan boykot, ülkenin tarihindeki ilk modern kitle hareketiydi. İngiliz elçisi 1906 yılında "Çin'de tamamen yeni olan bir ulusal dayanışma bilinci"ni not ediyordu.[125] Osmanlı İmparatorluğu'nda –1878'den beri pratikte zaten Avusturya'nın denetiminde olan– iki Osmanlı vilayetinin, Bosna ve Hersek'in Avusturya tarafından ilhak edilmesinden sonra, Ekim 1908'de büyük protesto eylemleri yapıldı. Olaya ilişkin ilk haberlerin gelmesinden kısa bir süre sonra, zaten Jön Türk Devrimi'yle kaynayan İstanbul'da, öfkeli kalabalıklar toplanıp Avusturyalıların iş yerlerine girişi engellediler. İmparatorluğun başka şehirlerine de yayılan boykot ancak 1909 yılında, Babıâli'nin ilhakı kabul etmesi ama Avusturya-Macaristan'ın da bir tazminat ödemeye hazır olduğunu bildirmesinden sonra sona erdi.[126] Birbirleriyle bağlantılı olmadıkları açık olan tüm bu protesto hareketleri, "milliyetçi" deyimiyle yalnızca yüzeysel olarak nitelenebilirler. Daima yerele özgü nedenler ve itici güçler vardı. Bununla birlikte tüm bu yeni tipteki hareketlerin ardında yalnızca kendiliğinden bir öfkenin ve doğrudan maddi çıkarların bulunmadığı, aynı zamanda –hepsini birleştiren de budur– yavaş yavaş güç kazanan ulusal adalet gibi bir bilincin de yer aldığı görmezden gelinemez. Yeni türden bu iddiaları ve normları ilkin Başkan Woodrow Wilson'ın düşüncesinde ve 1919 Paris Konferansı'nda görenler, Asya ve Afrika'da Avrupa emperyalizmine verilen tepkilerdeki Batılı olmayan başlangıçlarını gözden kaçırırlar. Avrupalı olmayanların Avrupalıların en baştaki işgallerine karşı ortaya koydukları hemen hemen tüm ilk direniş hareketlerinden farklı olarak, genellikle barışçıl yollardan gerçekleştirilen bu kitle protestoları dikkat çekici ölçüde başarılı olmuştur. Şehirlerdeki toplumsal hiyerarşiyi kapsayan kendiliğinden ittifaklar (köylüler daha az dahil olmuştu), hükümetlerin yalın diplomasisinin ulaşabildiğinden daha fazlasını elde etti. 1914'ten önceki dönemin devletleri arasında, Afrika ve Asya'daki tüm ülkelerden yalnızca Japonya, örneğin yurttaşları-

nı Batı ülkelerinde ırkçı ayrımcılıklardan koruyacak uluslararası nüfuza sahipti. Bu nüfuz bile, 1919 Barış Konferansı'nda acıklı bir biçimde görüleceği gibi, çok sınırlıydı.[127]

5 Enternasyonalizm ve Normatif Evrenselleştirme

Devletler topluluğunun yoğunlaşması ve bütünleşmesi, yalnızca Avrupa tipi devletler arası ilişki biçimlerinin ve onlara karşılık düşen uluslararası hukuk normlarının yaygınlaşmasıyla gerçekleşmedi. Ulusaşırı karakterde özel ya da hükümetler-dışı ağlar da yüzyılın ikinci yarısında büyük bir artış gösterdi. Elbette bu 19. yüzyılda yeni bir şey değildi. Avrupa'daki Rönesans, Reform ve Aydınlanma "ulusaşırı" olmasalar da sınırları aşan söylemler ve entelektüel hareketlerdi; müzik ve resim sanatı, doğa bilimleri ve teknoloji hiçbir zaman ülke sınırları içinde tutulamamıştı. Yaklaşık olarak 19. yüzyılın ortasından itibaren, devlete ait olmayan ulusaşırı inisiyatiflerin sayısı ve kapsama alanı arttı. İstatistikçiler, *International Nongovermental Organizations* (INGO) [Uluslararası Hükümet Dışı Kuruluşlar] sayısının arttığını saptadılar. 1890'a kadar bu örgütlerin sayısı çok azdı, sonra kurulma sayısı dört kat arttı, 1910'da doruk noktasına ulaştı (1945'e kadar bir daha bu nokta aşılamadı) ve I. Dünya Savaşı'ndan önceki son yıllarda yeniden geriledi.[128] Bu inisiyatiflerin hemen her birinin kendine özgü bir öyküsü vardı. Hedefleri, örgütlenmeleri ve aktörleri tamamen farklıydı.

Kızılhaç

Henri Dunant'ın Kızılhaç'ı tüm bu örgütler içinde en başarılısıydı. Başarısını dâhiyane düşünülmüş bir işbölümüne borçluydu: Cenevre'deki Uluslararası Komite dünyadaki durumu eleştirel bir bakışla gözlemlemeye, 1864'te kararlaştırılan Cenevre Sözleşmesi'ni ("Savaş Alanındaki Yaralı Askerlerin Durumunun İyileştirilmesi Sözleşmesi") ve izleyen belgeleri denetlemeye yoğunlaştı. 1863 yılından itibaren, ilkönce Württemberg'te ve Baden'de olmak üzere tek tek ülkelerde ulusal Kızılhaç dernekleri kuruldu; 1870 yılında tüm Batı ve Kuzey Avrupa devletlerinde bu dernekler vardı. Buradan, I. Dünya Savaşı'na kadar dikey ve yatay olarak son derece farklılaşmış ama yine de bürokratizmin bataklığından

uzak durmuş bir örgüt doğdu. Örgütlenme, her türde ve büyüklükte mali bağışı ve kişisel desteği kullanabilecek kadar esnekti. Ulusal örgütlenme tarzları ile uluslararası temel düzenleme arasındaki ilişki, bugün bile hep yeni baştan çözülmesi gereken bir sorun oluşturdu. Kızılhaç'ın kuruluş evresinde asimetri sorunları ortaya çıktı. 1866 Alman Savaşı'nda Prusya, Cenevre Sözleşmesi'ni uyguladı, Avusturya ise uygulamadı; 1894-1895 yıllarında Japonya Cenevre kurallarına tek taraflı olarak uymayı kabul etti; Çin kabul etmedi. 1870'li yıllarda Cenevre Sözleşmesi'nin (o sıralar Balkanlar'daki) iç savaşlarda da uygulanıp uygulanmayacağı sorunu ortaya çıktı. Bu soru Balkanlar için olumlu yanıtlandı, böyle bir yorum o sıralar her şeyden önce Batı'da özellikle "gaddar" olarak değerlendirilen Osmanlı İmparatorluğu'nun muhaliflerini koruyordu; ama I. Dünya Savaşı'ndan önce Büyük Güçler tarafından bu soruya genel olarak olumsuz yanıt verildi. Aynı tarihlerde Müslüman Osmanlı devleti ile Balkanlar'daki muhalifleri arasındaki çatışmada, Cenevre Konferansı'nın başlangıçta "Hıristiyanlık" kapsamında anlaşılan ilkelerinin, Hıristiyan dünyasının dışında da geçerlilik iddiasında olup olamayacakları sorusu ortaya çıktı. Sorunun yanıtı, Kızılhaç düşüncesinin ve savaşan uluslar hukukunun dinler üstü insancıl karakterinin vurgulanmasında yatıyordu. Daha 1875'ten sonraki Balkan savaşlarının kanlı kargaşasında, Müslümanlar Kızılhaç simgesini taşıyanlara saldırdıklarında, alternatif bir simge olarak Kızılay'ın kullanılması üzerinde kendiliğinden görüşmeler başlamıştı.[129] Kızılhaç düşüncesi uzaklarda da etkili oldu. Çin'de eski bir yerel insani yardım geleneği vardı. Bu gelenek 19. yüzyılda, burada bir itibar kazanma fırsatı gören yeni toplumsal güçler tarafından canlandırıldı. 1900 Boksör savaşı sırasında sivil halktan çok sayıda kayıp verilince ve birçok insan vatansız kalınca, Yangzi'nin alt kesimindeki bir bölge olan Jiangnan'dan zengin tüccarlar, kuzeye yardım malzemesi gönderdiler ve felaket bölgelerindeki mağdurları, bakımlarını sağlamak üzere güneye aldılar. Bu olay, Çin'de büyük çapta bölgeler arası yardımın ilk örneğiydi. Burada Kızılhaç bir örnek işlevi görmüştü ve hemen bunu izleyen on yılda Çin'in kendi Kızılhaç faaliyeti ortaya çıktı.[130]

Bazı Cenevre yurttaşlarının insancıllığı ve bundan doğan Kızılhaç, "uluslararası sosyal vicdan"ın gelişmesinde önemli bir adım oluşturur.[131] Köle ticaretinin ve köleciliğin kaldırılması hareketi,

bunun önemli bir öncüsüydü. İnsani yardım akımı dönemin güçlü eğilimlerinin karşısında bir denge unsuru, uluslar ve devletler arasındaki anarşinin normatif minimalizmine yönelik ahlaki bir düzeltme oluşturdu.

Politik Enternasyonalizm

Dönemin çok sayıdaki hükümetler dışı siyasal enternasyonalizm dalları da kendilerini çağın zararlı eğilimlerine karşı böyle bir karşı güç ve karşı ağırlık olarak görüyordu. İşçi hareketinin ve sosyalist partilerin 1864'te bizzat Karl Marx tarafından kurulan I. Enternasyonal'i (1889'da Paris'te kuruldu) ve çok daha kapsamlı ve istikrarlı II. Enternasyonal'i de bunların arasındaydı. İkisi de Avrupa'yla sınırlıydı, çünkü ABD'de yaygın olarak örgütlenmiş, siyasal açıdan etkili bir sosyalizm yoktu.[132] Batı dışında, sosyalist örgütlenmeler için yeni oluşan bir endüstriyel zemine sahip yegâne ülke olan Japonya'da, aralarında emperyalizm teorisyeni olarak öne çıkan Kōtoku Shūsi'nin de bulunduğu ilk sosyalistler gaddarca kovuşturuldu. 1901 yılında kurulan bir sosyal demokrat parti ve basın yayın organı oluşturma çabaları anında bastırıldı.[133] Çin'de sosyalistler ve orada başlangıçta çok güçlü olan anarşizm, ancak I. Dünya Savaşı'nda küçük bir entelektüeller çevresinin dışına çıkabildi ve 1921'den sonra III. Enternasyonal'in temsilcileri (Komintern) tarafından dünya devrimine bağlandılar. Farklı türleriyle sosyalizm, başlangıçtan itibaren ulusaşırı bir hareketti. "Erken" sosyalist Saint-Simoncular bile bu hareketi Mısır'a taşımışlardı. 1914'ten önceki sosyalist hareketlerden her birinin kendini siyasal bağlamı içinde ne ölçüde "ulusallaştırdığı," tarih yazımında büyük sorunlardan biri olarak kalmıştır. Sonra 1914 yılında bu süreç enternasyonalizme galebe çaldı. Her iki hareketin ortaya çıktığı dönemde sosyalizmin ikiz kardeşi olan anarşizm, hiçbir zaman onun kadar güçlü kökler salamadı. Temelde her yerde bir sürgün politikasıydı ve illegal eylemdi; sınırları aşmak, özünde vardı.

Kadın hareketi –öncelikle kadınların yurttaşlık hakları ve siyasal haklar elde etmek için verdikleri kavga– bile, en azından bir sanayi proletaryasının başlangıçları olmadan var olamayan sosyalist işçi hareketine göre ilkesel olarak daha hareketliydi ve yayılmaya daha yatkındı. Siyasal kadın hareketleri bu yüzden sanayileşmenin

bir yan etkisi olarak değil, "demokratikleşmenin ulusal gündemde olduğu" hemen her yerde ortaya çıktılar.[134] Bu durum ABD, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'da çok erkenden söz konusu olduğu için, bu ülkelerde Sufrajet hareketinin örgütlenmeleri de ortaya çıktı; sonunda bu örgütlenmeler 1919 yılında, tam da aynı tarihlerde seçme ve seçilme hakkının yanı sıra (Çin ve Avrupa'da olduğu gibi) "yeni kadının" kültürel imgesinin de hararetle tartışıldığı Japonya'da da ortaya çıktı.[135] Dolayısıyla kadın hareketi bazı açılardan işçi hareketinden daha enternasyonaldi; en azından potansiyel olarak daha geniş bir toplumsal yandaş toplama zemini vardı ve siyasal istikrara karşı bir tehlike olarak saldırıya uğraması ve bastırılması daha zordu. 1914'e kadar kolonyal dünyanın (dominyonlar dışında) hiçbir yerinde, sömürge olmayan İslam dünyasında da, kadın hakları örgütleri yoktu ama Çin'de (1913) vardı. Birçok ülkede kadınlar yine de 1920'den önce küçük çevreler halinde, ev dışındaki kamusal alanlarda, başlangıçta, yoksullara yönelik dinsel yardım çalışmalarından bağımsızlaşan yardım etkinlikleri üzerinden bir araya gelmeye başladılar.[136]

Diğer ulusaşırı ağların çoğunda olduğu gibi, kadın hareketinin tüm tarihini de en başından itibaren sınırları aşan bir fenomen olarak değerlendirmek fazla basit olur. Tek tek kurumlaşmalar arasındaki bağlantıların hangi eşiğin ötesinde sağlamlaştıklarını sormak daha ilginç olabilir. Bu yüzden, hareketler ortaya çıktığında, örgütlenmelerdeki billurlaşmaları araştıran tarihçinin işi nispeten kolaylaşır. 1888 yılında Washington D.C.'de gerçekleşen İkinci Kadın Konferansı böyle bir eşiğe işaret ediyordu. Buradan, uzun vadede kalıcılık gösteren ve kendini tek bir hedefle sınırlamayan ilk ulusaşırı kadın örgütlenmesi, *International Council of Women* (ICW) doğdu [Uluslararası Kadın Konseyi]. Konsey daha en baştan Sufrajetlerin birliği olmaktan daha fazlasıydı, daha ziyade her türden ulusal kadın birliğinin bir çatı örgütüydü. ICW 1907 yılında dört ila beş milyon kadının temsilcisi olma iddiasındaydı. Bu tarihte Avrupa ve Kuzey Amerika dışında yalnızca Avustralya ve Yeni Zelanda'da temsilcilikleri vardı, Güney Afrika onları 1908'de izledi. Konsey'in başkanlığını uzun yıllar boyunca yapan –kısa aralarla 1893 ile 1936 yılları arasında görevde kaldı– Lady Aberdeen, İskoç bir aristokrattı; ilk seçildiği tarihte, İngiliz genel valisinin eşi olarak Kanada'da yaşıyordu. Elbette bu türden tüm

kapsamlı örgütlenmelerde olduğu gibi burada da kısa süre sonra bölünmeler ve bağımsız yeni kuruluşlar ortaya çıktı. ICW giderek daha muhafazakâr ve çatışmadan korkan bir örgüt olarak kabul edildi, birçok kadının gözünde aynı zamanda aristokrasiye ve monarşiye yakındı. Yine de birçok ülkeden kadını bir araya getirmek ve tek tek ülkelerde siyasal çalışmaya itilim vermek gibi büyük bir hizmette bulunmuştu. Feminist enternasyonalizm 1888 yılında süreklilik arz eden tarihine başladı.[137]

Böyle bir yeni başlangıcın gerekli olması şaşırtıcıdır, çünkü daha önce de bir uluslararası kadın hareketi vardı. Bu hareket 1830 yılında ortaya çıkmış, kadının toplumdaki ve politikadaki rolü üzerine, Mary Wollstoncraft'ın ya da bazı erken sosyalist yazarların başlattıkları çok sayıda tartışmadan beslenmişti. Bu dönem, örneğin George Sand'ın özgürleşmiş ve kamusal alanda görünür yeni bir kadın tipini temsil ettiği, Louise Otto-Peters'in sayfalarca yayın yapmaya başladığı, sosyalist Flora Tristan'ın yeni ortaya çıkan sanayi toplumunu eleştirerek yorumladığı ve Harriet Taylor'ın ortaya atıp, daha sonra kocası ve dul eşi olacak John Stuart Mill tarafından, liberal filozofun en hararetli özgürlük savunusu olarak *On the Subjection of Women*'da (1869) yeniden ele alınacak temel düşünceleri formüle ettiği bir dönemdi. Bu ilk kadın hareketi Avrupa kıtasında 1848 Devrimi'nde zirveye ulaştı – ve böylelikle sonuna da gelmiş oldu. Karşıdevrimin politikası Fransa, Almanya ve Avusturya'da kamusal feminizmi bastırdı. Yeni yasalar, kadınların siyasal toplantılara katılmasını yasakladı. Kadınların bir arada çalıştıkları, Sosyalist ya da Özgür Kiliseci dernekler de baskıya uğradığı için, var olan sivil toplum altyapısı yıkıldı.

Ne var ki, çok sayıda kişisel trajediyle sonuçlanan bu gerileme paradoksal bir biçimde *uluslararası* kadın hareketini hızlandırdı: Çünkü bu ilk kuşağın önemli temsilcilerinden birkaçı daha özgür ülkelere, özellikle de ABD'ye kaçmayı ve çalışmalarını orada sürdürmeyi başardılar. ABD'de, zaten var olan kadın örgütleri Avrupa'dan gelen takviyeyle canlanıp güçlendiler. Yine de bu yükseliş kalıcı olmadı. 1850'lerin ortasında faaliyetler doruk noktasına çıktı. Sonra kölecilik sorunu yüzünden bölünmeler oldu (birçok feminist, bir süreliğine kadın hakları mücadelesinin bu sorunun gerisinde kalması gerektiğini düşünüyordu); Avrupa'daki hemen hemen tüm politikanın ulusallaştırılması 1850'li ve 1860'lı yıllar-

da, oradan yeni enternasyonalist itilimlerin gelmesine engel oldu. 1860'lı yılların başında kadın hareketinin uluslararası bağları zayıflamıştı. Bu nedenle, çeyrek yüzyıl sonra ortaya çıkan inisiyatifler yeni bir başlangıç anlamına geliyordu.[138]

Bu tarz formel örgütlenmeler kadar, kadınların bütün bir yüzyıl boyunca, seyyah, misyoner, vali eşleri, sanatçı ve girişimci kadınlar olarak aralarında kurdukları informel bağlantılar ağı da önemlidir.[139] Britanya İmparatorluğu zaman içinde böyle bir kadın dayanışmasının farklı algı ve eylem düzeylerinde kendini hissettirdiği bir alan oldu. Victoria dönemi feministleri Hintli kadınların hukuksal konumunun iyileştirilmesi için çalıştılar; Çin'deki zorunlu ayak bağlama geleneğine karşı kampanyalar, Çin'de bu uygulamayla yüzleşen İngiliz ve Amerikan kadınları arasında destek buldu.[140]

İşçi ve kadın hareketinden farklı olarak barış hareketi daha en baştan ulusal siyasal sistemlerde temsili hedeflemiyordu.[141] Gerçi içeriden, tek tek ulus-devletlerin militaristleştirilmesine karşı (nadiren kayda değer bir başarıyla) mücadele edebilirdi, ama yalnızca uluslararası düzeyde asgari bir etki şansıyla faaliyet gösterdi. Savaş korkusu ve şiddet eleştirisi Avrupa ve yanı sıra Hint ve Çin düşüncesinde eski bir akımdır. Savaş yorgunu Avrupa'da 1815'ten sonra, bazıları daha eski dinsel köklere (örneğin Quaker'lere ve Mennoni'lere) dayanan böylesi çabalar, özellikle de İngiltere'de yeniden artış gösterdi.[142] Barış hareketi, kamuoyunda etkili olmak için, somut savaş deneyiminin görünürlüğüne ya da *gelecekteki* savaşlara dair güçlü ve inandırıcı bir vizyona ihtiyaç duyar. 1860'lı yıllarda Avrupa'da yeni yandaşlar bulmasında ona güç veren de budur. 1867 yılında Cenevre'de ilk "Barış ve Özgürlük Kongresi" yapıldı; bunu sınırlı kapsamdaki çok sayıda benzer buluşma izledi. 1889 yılında barış hareketi ulusaşırı bir lobi oluşturmaya başladı. Aynı yıl Paris'te 310 aktivist I. Dünya Barış Kongresi'nde bir araya geldi; 1913'e kadar bunu toplam 23 başka kongre izledi. 24. Kongre 1914 Eylül'ünde Viyana'da toplanacaktı. Bu uluslararası barış hareketi, öneminin doruk noktasındayken, dünya çapında yaklaşık üç bin kişi tarafından yürütülüyordu.[143] Bir Avrupa projesiydi ve Kuzey Amerika'da uzantıları vardı; bunun dışında yalnızca Arjantin ve Avustralya'da barış dernekleri bulunuyordu. Kendileri savaşan birer özne olamayan sömürgelerde *uluslararası* bir tavır olarak savaş karşıtlığı daha önemsizdi (Gandi'nin daha sonraki

şiddetsizlik politikası bir *manevi* itaatsizlik stratejisiydi). 1868'den itibaren, ulusal askeri büyüklüğün inşası hedefine yönelik olarak çalışan Japonya'da barış hareketi Meiji döneminde genel olarak tek tek yazarların ve onların dar çevrelerinin bir niyeti olabildi ve daha yaygın bir etkide bulunamadı. En eski Japon pasifisti Kitamoru Tōko'ydu (1868-1894). Diğer tüm pasifistler gibi o zamanlar Japonya'da lanetlenen Hıristiyanlıktan esinlenmişti ve vatana ihanet suçlamasının eşiğinde zor hareket ediyordu. Çinli filozof Kang Youwei 1902 yılında Hindistan'da sürgündeyken yazdığı "Büyük Topluluğun Kitabı"nda (*Datongshu*) muazzam bir dünya barışı ütopyası tasarladı, bu kitap ancak 1935 yılında tam olarak yayınlandı ve siyasal olarak etkisiz kaldı.[144] Çin ve Osmanlı İmparatorluğu diğer devletler için tehdit oluşturmuyorlardı, ama kendilerini koruyabilmek için asgari düzeyde bir askeri güce sahip olmak zorundaydılar. Bu yüzden bu ülkeler için pasifizm siyasal açıdan ilginç değildi.

"Doğal" bir toplumsal temele ve tabana sahip olmayan, yalnızca bireysel etik kanaatlerden kaynaklanan 19. yüzyıl barış hareketi, işçi ve kadın hareketinden daha fazla bireylerin karizmatik gücüne bağlıydı. Bu yüzden Bertha von Suttner'in retorik açıdan etkili romanı *Die Waffen nieder!*'in [Silahları İndirin] (1889) uluslararası bir başarı kazanması, İsveçli dinamit fabrikatörü Alfred Nobel'in barışın korunması için –diğer Nobel ödülleri gibi– 1901'den beri verilen bir ödül vakfetmesi ve bu ödülün ilkönce Henri Dunant'a ve Fransız politikacı Frédéric Passy'ye (1905'te de Bertha von Suttner'e) verilmesi, Amerikalı çelik devi Andrew Carnegie'nin 1910 yılında muazzam servetinin bir bölümünü barışın güvence altına alınması ve ulusların anlaşması amaçları için kullanılmak üzere sunması çok önemliydi. Pasifizmin ana akımlarının başlıca hedefi, silahsızlanmaktan çok, uluslararası bir hakemlik sisteminin kurulmasıydı. Dünyanın genel olarak barışa kavuşmasına dair büyük umutlar beslemiyorlar, gerçekçi bir tavırla, kaotik devletler dünyasında Kırım Savaşı'ndan beri mevcut olmayan temel istişare mekanizmalarını önermekle yetiniyorlardı.

Uluslararası barış hareketinin faaliyet yoğunluğu 1890'lı yıllarda, Avrupa'da düşüncesizce savaş lakırdılarının ayyuka çıktığı, emperyalist saldırganlığın Afrika ve Asya'da keskinleştiği bir ortamda doruk noktasına ulaştı. Pasifist hareketin en büyük başarısı, tam da Büyük Güçler'in Çin'in üzerine çöktüğü, ABD'nin Fili-

pinler'de bir kolonyal işgal savaşı yürüttüğü ve Güney Afrika'da Boer'ler ile İngilizler arasındaki büyük kavganın başladığı bir dönemde: 1899 yılında I. Haag Barış Konferansı'nın toplanmasıydı. Böyle bir konferans, Kızılhaç'ın kuruluş çevresinden farklı olarak, özel şahısların toplantısı olamazdı. Resmi olarak bir hükümetin çağrıda bulunması gerekiyordu. Bu çağrıyı yapansa çok manidar bir biçimde, Avrasya'nın en otoriter yönetimi olan Çarlık Rusya'sıydı. Bunu da saf barış sevgisinden ötürü yapmamışlardı. Rusya yoğunlaşan bir silahlanma yarışı karşısında kendini finansal bir kıskacın içinde görüyordu ve yeni bir çıkış yolu bulmayı denedi. Den Haag'da yapılan ilk konferansı 1907 yılında ikincisi izledi. Her iki konferans da uluslararası hukukta önemli yeniliklere yol açtılar ama hedefledikleri hakemlik mekanizmalarını gerçekten hayata geçiremediler. Bunlar uluslararası devletler sisteminde reform yapmak amacıyla düzenlenmiş konferanslar değillerdi ve büyük barış kongreleri geleneği içinde de yer almıyorlardı. 1899'daki ilk konferansa katılan yirmi altı devletten yalnızca altısının Avrupa'nın dışında yer alması, devletler sistemindeki gerçek ya da algılanan güç dağılımını yansıtıyordu: Bu devletler ABD, Meksika, Japonya, Çin, Siyam ve İran'dı. Barış konferansları devletler arasında olmaktan çok tek tek şahıslar arasındaki yoğun uluslararası işbirliğinin sonucuydular; ulusaşırı bir barış çevresini andırıyorlardı. Büyük güç politikası düzeyine ulaşamamaları ve "Den Haag ruhu"nun, siyasal karar vericilerin düşüncesini kayda değer ölçüde değiştirmemiş olması bu çevrenin sorunuydu.[145]

19. yüzyılın ikinci yarısında hükümetler, uluslararası ilişkileri askeri güç oyununun dışında düşünürlerken, akıllarında barışı sağlamaktan çok enternasyonalizmin "mekanikleri" vardı.[146] Uluslararası hukuk, "büyük" politika düzleminin altında böyle bir yoğunlaşmanın aracı ve mecrası olduğu sürece, "birlikte var olma hukukundan işbirliği hukukuna" geçiş gerçekleşti; bu işbirliği hukukunun amacı "devletler üstü hedeflere devletler arasında dayanışma yoluyla ulaşılması"ydı.[147] Bağlayıcılıkları güçlü olan ve uzmanların katıldığı, periyodik olarak düzenlenen konferanslarla desteklenen anlaşmalar, henüz var olmayan uluslar üstü bir hukuk yaratmaya çalışıyorlardı. Sonuçta tekniğin, iletişimin ve sınırları aşan ekonomik ilişkilerin sayısız alanında tarihte örneği bulunmayan bir "kural koyuculuk" ortaya çıktı. Dünya saatinin

standartlaştırılmasından, zaman konulu bölümde söz edilmişti.[148] Aynı dönemde ölçüler ve ağırlıklar, posta (Dünya Posta Birliği 1874, Dünya Posta Sözleşmesi 1878), demiryolu raylarının genişlikleri, demiryolu sefer tarifeleri, para basma işleri ve başka birçok konu, geniş alanlarda geçerli olmak üzere basitleştirildi ve standartlaştırıldı.[149] Geniş alanlar söz konusuydu ama gerçek anlamda bir küresellik yoktu: Tek tek işleyiş sistemleri çok farklı karmaşıklık düzeylerindeydi, kültürel ve siyasal direnişler çok farklı büyüklüklerdeydi. Uluslararası mektup postası sistemi nihayetinde dünyadaki sonsuz çeşitlilikte para ve ödeme sistemlerinden daha kolay homojenleştirilebildi. Bu yüzden, 19. yüzyılda karşılaşılan uyumlulaştırma ve homojenleştirme süreçlerinin hepsi dönemin sonunda, I. Dünya Savaşı'na doğru tamamlanabilmiş değildi; bazı süreçler günümüzde bile devam ediyor. Önemli olan, 19. yüzyılda bu türden düzenlemelerin zorunluluğunun görülmüş ve bunları gerçekleştirmek için ilk adımların atılmış olmasıdır. Dünyanın büyük bölümlerinin henüz bu tarzda bütünleşmemiş olması şaşırtıcı değildir. Bu konuda da 19. yüzyıl 20. yüzyılın ikinci yarısıyla uzun süreli bir süreklilik sergilemektedir.

Diğer yandan *geçmişle* süreklilikler çok sayıda değildi. Avrupa'nın erken Modern Çağ'ı felsefi ve bilimsel bir evrenselciliğin sayısız biçimini biliyordu, ama "modern dünya sistemi" (Immanuel Wallerstein) içindeki ticaret ilişkilerinin dışında çok az sayıda Avrupa ötesi sistem bağlantıları yaratabildi. Bu miras, doğrudan kurulan bağlantılardan çok, eski programların yeniden benimsenmesiyle devam etti. Örneğin standart bir dünya dili kullanmaya yönelik yeni öneriler, daha önce Leibniz'in ortaya koyduğu düşüncelerin ardından geldi. En bilinen sonuç, Konstanz'lı rahip Johann Martin Schleyer'in dünya dili "Volapük"ten önce, 1887 yılında Polonyalı göz hekimi Ludwik Lejzer Zamenhof'un kamuoyuna sunduğu "Esperanto"dur. 1912 yılında 1500'den fazla Esperanto konuşan grup vardı, gelgelelim bunların çok azı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın dışındaydı. Bu dil küreselcileri, birer tarikat olmaktan öteye gidemediler; Esperanto yaşayan bir mecra haline gelemedi.[150] Uzun bir süre çok daha başarılı olmuş bir girişim, erken Modern Çağ'dan çok öncesine gider: Antik Olimpiyat Oyunları fikrinin canlandırılması. Bu fikir, başlangıçta ağırlıklı olarak İngilizlerden oluşan bir avuç Hellen dostunun ve spor tutkununun bir saplan-

tısıydı, onlara İngiliz dostu Fransız Baron Pierre de Coubertin de katıldı; sonunda 1896 yılında yakın dönemin ilk olimpiyatları düzenlendi ve o tarihten beri en kapsamlı, en prestijli ve ekonomik açıdan en güçlü küresel hareketlerden biri oldu. Coubertin'in başlangıçtaki dürtüsü kesinlikle yakında geleceğine inanılan dünya barışının felsefi karşılığını vermek değildi. Bu genç aristokrat, Almanya'nın 1870-1871 savaşını okullardaki beden eğitimi derslerinin üstünlüğü sayesinde kazandığı kanaatine varmıştı. Coubertin 1892 yılında böyle bir atletik milliyetçiliği geride bıraktı ve çeşitli uluslardan sporcular arasında yarışmalar yapılmasını savunmaya başladı.[151] Diğer spor türlerinin, özellikle bugün tüm kıtalarda ticari olarak icra edilen takım oyunları futbol ve kriketin sınırları aşan yayılması da yine 19. yüzyılın son üçte birinde başladı.[152]

Çoğu ikilik gibi, savaşçı güç politikası ile devlet dışı enternasyonalistlerin sivil ve barışçı çabaları arasında kurulan karşıtlık da, tamamen ikna edici olamayacak kadar basittir. Gerçekte ara aşamalar, özellikle de ulusal hükümetlerin enternasyonalizmi kendi dış politikaları için kullanma çabaları, daha 1908 yılında pasifist Alfred H. Fried'in ifade ettiği gibi "ulus yararına enternasyonalizm" de vardı.[153] İsviçre ve özellikle Belçika ulusal dış politikalarının bir unsuru olarak enternasyonalizm stratejileri izlediler, örneğin uluslararası katılımlı bilim ve iktisat politikası kongreleri düzenleyerek, kendi topraklarını uluslararası etkinliklerin ve örgütlenmelerin yeri olarak önermek için hiçbir fırsatı kaçırmadılar.[154] IGO'ların yani devletlerin desteklediği *International Governmental Organizations*'ın [Hükümetlere Bağlı Uluslararası Kuruluşlar] asıl kuruluş dönemi 1860'lı yıllardı; bu on yılda bir NGO olan Kızılhaç da kurulmuştu. 1865 yılında Uluslararası Telgrafçılar Birliği'yle başlayarak, I. Dünya Savaşı'na kadar bu türden otuzu aşkın örgüt kuruldu.[155] Bunların çoğu sömürgeleri de faaliyet alanlarının bir parçası olarak görüyordu. Telgraf ve tarifeli buharlı gemi seferleri gibi yeni ulaşım ve iletişim sistemlerinin koordinasyonunu ve sınır ötesi ödeme trafiğinin garantilenmesi gibi medeni hukuk normlarının eşitlenmesini hedefleyen teknik konferansların sayısı daha da çoktu. Daha 1851 yılında başlayan sağlık konferansları dizisi özellikle önemliydi.[156]

Savaş, barış ve uluslararası politika bakış açısından 19. yüzyıl, 1815 yılında başlar. Dünyanın Avrupa, Hindistan, Güneydo-

ğu Asya ya da Orta Asya gibi bazı yöreleri için olağanüstü askeri şiddet kullanımı dönemi olan uzun bir 18. yüzyılın ardından gelir. 1815 ile 1914 arasındaki yüz yıl, önceki ve sonraki dönemle kıyaslandığında, Avrupa kıtasında olağanüstü barışçıl bir dönem olmuştur. Devletler arasındaki savaşlar nadirdi ve hem mekânsal hem de zamansal olarak sınırlıydılar; ölenlerin sayısı, askeri birliklerin gücüne ve nüfusa oranla düşüktü. Büyük iç savaşlar Avrupa'da değil Amerika ve Çin'de yaşandı. Silah tekniği, demiryolları, genelkurmay örgütlenmesi ve askerlik yükümlülüğü savaş konusunda devrim yarattılar. Potansiyeller ancak 1914'te boşaldı. O tarihte başlayan büyük savaş başka nedenlerin yanı sıra, başlıca tarafların genel olarak benzer koşullara sahip olmaları yüzünden de uzun sürdü. Tek tek yıldırım savaşlar hâlâ mümkündü, ama artık düşmanı birkaç gün içinde yenen Napoléon tipi başarılı yıldırım savaşları mümkün değildi. Avrupa ve Kuzey Amerika'nın teknoloji ve örgütlenmedeki atılımları 19. yüzyılda, özellikle de 1840'tan sonra, denge kuracak bir rekabetin yaşanmadığı yerlerde gerçekleşti: Asya, Afrika, Yeni Zelanda'da ve Kuzey Amerika'nın iç kesimlerinde, sanayi öncesi askeri kültürlere karşı. "Asimetrik" sömürgeci savaş, dönemin karakteristik şiddet biçimlerinden biri oldu. Bir diğeri de dışa açma savaşıydı; bu türden bir savaş toprak fethini değil siyasal itaati, dış politikadaki yönelişlerin Batı'ya yönlendirilmesini hedefleyen noktasal bir eylemdi. Askeri güç daha da sınırlı sayıda Büyük Güçler'in cephaneliklerinde ve ellerinde toplanmıştı. Yaklaşık 1880'de sonra, Japonya dışında bu güçlerin hepsi coğrafi olarak kuzeyde, kültürel olaraksa "Batı"daydı. Örneğin Mehmed Ali yönetimindeki Mısır'ı son derce saygın bir askeri unsur olarak gösteren tüm bölgesel güç farklılıklarına rağmen, yüzyıllardan beri ilk kez bütün Afrika'da, bütün İslam dünyasında ve Rusya'nın doğusundaki Avrasya kıtasında, sınırlarını başarıyla savunabilecek ve gücünü kendi ülke ve imparatorluk sınırlarının ötesine yansıtabilecek tek bir devlet yoktu. Osmanlı İmparatorluğu da bu yeteneğini 1877-1878 yıllarında Rusya'yla yaptığı savaştan sonra nihai olarak yitirmişti. Brezilya da eskiden kuvvetli bir bölgesel güçtü, ama artık değildi.

Göç, ticaret, para sistemlerinin uyumlulaştırılması ve daha sonra sermaye transferi yoluyla dünya çapında bağlamların oluştuğu bir dönemde, küresel bir siyasal sistem kurulmadı. Avrupa

imparatorluklarının en kapsamlısı bile, zaman zaman ekonomik açıdan başat olsa ve normatif açıdan örnek alınsa bile, düzen kuran bir evrensel imparatorluk olmaktan çok uzaktı. 1814-1815 yıllarında Avrupa'nın Büyük Güçler'i arasında şaşırtıcı ölçüde başarılı bir barış düzeni kararlaştırıldı. Denizaşırı çıkarları olan imparatorluk karakterine sahip yine aynı Büyük Güçler arasında, imparatorluklar arası büyük savaşlar yapılmadığı ve özellikle 18. yüzyılı Waterloo Savaşı'na kadar belirlemiş olan Fransız-İngiliz düşmanlığı bir daha asla bir savaşa dönüşmediği halde, yine de ilkesel olarak bir anarşi hüküm sürüyordu. Devletlerin tarihinde hep var olmuş eski bölgesel düzenler dağıldı ve yutuldu. Hint devletler dünyası Britanya İmparatorluğu'nun karnında eriyip gitti. Qing hanedanı tarafından 18. yüzyılda mükemmelleştirilen eski Çin dünya düzeni, geleneksel vergi periferisinin sömürgeleştirilmesiyle birlikte yıkıldı. Japonya'nın henüz kendine yeni bir düzen kurma isteği ve gücü yoktu; bu ancak 1931'den sonra gerçekleşecek ve on dört yıl içinde inanılmaz sayıda insan kaybıyla birlikte tekrar yok olacaktı. Böylece, 19. yüzyılda Avrupa'da Viyana Düzeni'nin geçerlilik alanının dışında ve Kırım Savaşı'ndan sonra Avrupa'nın içinde de bir tür düzenlenmiş kargaşa hüküm sürüyordu; bu kargaşanın 1900'lerdeki hâkim ideolojisi, ırkçı, sosyal Darwinist bir yöne doğru saptırılmış uluslararası liberalizmdi. Düzenleme çabaları, özel veya bazen teknik-idari bağlamlardan kaynaklanan, uluslararası birlik, dayanışma ve ahengi hedefleyen politika-öncesi alanda ilerlemeler kaydetti. Ama tüm bunlar dünya savaşını engelleyemedi ve savaşın sona ermesinin üstünden bir on yıl geçmemişti ki felaketten doğru dersler çıkarıldığına ve sürdürülebilir bir barış düzeni yoluna girildiğine dair umutlar yeniden solmaya başladı.

X

Devrimler

Philadelphia'dan Nanjing'e ve St. Petersburg'a

1 Devrimler – Aşağıdan, Yukarıdan ve Başka Nereden?

Felsefi ve Yapısal "Devrim" Kavramları

19. yüzyılda politika, başka her dönemde olduğundan daha fazla devrimci bir politikaydı: "Eski hakların" savunulduğu değil, geleceğe bakan ve tikel çıkarları, örneğin özel bir "sınıf"ın ya da sınıflar koalisyonunun çıkarlarını, tüm bir ulusun hatta insanlığın çıkarları mertebesine yükselten bir politika söz konusuydu. Avrupa'da "devrim" siyasal düşüncenin merkezi bir fikri, "sol" ve "sağ"ı ilk kez birbirinden ayıran ölçütü oldu. Bütün bir *uzun* 19. yüzyıl bir devrimler çağıydı. Bu durum siyasal haritaya bakıldığında çok net bir biçimde görülebilir. Kuzey Amerika'da dünyanın en büyük cumhuriyetinin ortaya çıktığı 1783 yılıyla, I. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle yaşanan, nerdeyse dünya çapındaki kriz arasında en eski ve en güçlü devlet örgütlenmelerinden bazıları tarih sahnesinden

çekildi: Amerika'daki İngiliz ve İspanyol sömürge devletleri (Kanada'nın güneyinde de), Fransa'da Bourbon'lar hanedanının Ancien Régime'i, Çin, İran, Osmanlı İmparatorluğu, Çarlık Rusya'sı, Avusturya-Macaristan ve Almanya'daki monarşiler. Devrimci sonuçlara yol açan altüst oluşlar 1865'ten sonra ABD'nin Güney devletlerinde ve 1868'den sonra Japonya'da, ayrıca sömürgeci tahakkümün yerli iktidar gruplarını güçsüzleştirdiği ve doğrudan yönetim olarak yerleştiği her yerde yaşandı. Bu örneklerin her birinde, mevcut bir kurumsal yapının içindeki devlet personelini değiştirilmekle kalınmadı. Yeni meşruiyet temellerine sahip yeni düzenler ortaya çıktı. Yeni kuruluşlardan önceki dünyaya geri dönüş yolları yok edildi. Hiçbir yerde devrim öncesi durumlar yeniden oluşturulamadı.

ABD'nin 1783'te doğuşu, yeni tipte bir devletin kurulduğu ilk tarihti. Bu sonuca yol açan devrimci karışıklık, daha 1760'lı yılların ortasında başlamıştı, böylelikle aslında devrim çağı da başlamış oluyordu. Devrim çağı mı yoksa devrim*ler* çağı mı? Her ikisini söylemek için iyi nedenler var. "Devrim"in tarih felsefesindeki kavranışı tekil, yapısal kavranışı ise çoğul anlatımı tercih eder. Kuzey Amerika ve Fransa'daki devrimleri yapanlar ve o dönemde yaşayanlar her şeyden önce yeni olanın tekilliğini gördüler. Onlara göre 1776 yılında Philadelphia'da on üç koloninin İngiliz tahtından bağımsızlığını ilan etmesinin ve 1789 yılında Fransa'da anayasa yapan bir ulusal meclisin kendiliğinden oluşmasının, tüm insanlık tarihinde bir örneği daha yoktu. Daha önceki şiddet içeren dönüşümler her zaman yalnızca eski durumlardaki yüzeysel değişikliklere yol açmışlardı; oysa Amerikan ve Fransız devrimcileri zamanın ufkunu parçaladılar ve bir lineer ilerleme yolu açtılar, toplumsal ilişkileri ilk kez biçimsel eşitlik ilkesi üzerinde temellendirdiler ve siyasal güç sahiplerine, devletin yurttaşları topluluğu karşısında, kurallarla düzenlenmiş, geleneklerden ve karizmadan bağımsız bir hesap verme yükümlülüğü getirdiler. Ne kadar farklı yapılmış olsalar da, siyasal modernlik bu iki devrimle başladı. Bu devrimlerde geriye yönelik, "erken Modern Çağ'a ait" hiçbir şey yoktu. Yeni olan her şeyin ölçüldüğü kıstasları bu devrimler belirledi. Ancak aydınlanma çağının bu iki devriminden itibaren, mevcut olanı savunanlar, eskimiş, karşıdevrimci, gerici damgasını yediler ve kendi tavırlarını bilinçli bir biçimde "muhafazakâr" olarak yeniden temellendirmeleri gerekti.

Bu devrimler –Fransız Devrimi, Kuzey Amerikan Devrimi'nden daha fazla– yeni fay hatları boyunca kutuplaştılar: Bu hatlar artık elit tabakadaki fraksiyonlar ya da dinsel gruplar arasında değil, dünya görüşü kampları arasında ilerliyordu. Bu devrimler aynı zamanda, hiçbir zaman çözülemeyen bir çelişki halinde, insanlığı uzlaştırma iddiasında da bulundular. Hannah Arendt şöyle diyordu: "Devrimin modernliği açısından en karakteristik olan, muhtemelen daha en baştan, insanlık davasını savunduğunu iddia etmesidir [...]."[1] Hannah Arendt *her iki* devrimi de yaşamış ve etkilemiş birini alıntılıyor. İngiliz Thomas Paine daha 1776 yılında bu yeni minvalde konuşmaya başlamış, Avrupa Aydınlanması'nın en sevdiği konulardan birini, "insan soyunun" ilerlemesini, bazı İngiliz uyruklarının yerel protestosuyla ilişkilendirmişti. "Amerika'nın davası büyük ölçüde tüm insan soyunun davasıdır."[2] Kuzey Amerikan ve Fransız devrimlerinin programlarının vaatlerine bakılırsa, "yepyeni bir başlangıç duygusu" (Arendt)[3] ve protestocuların bencil çıkarlarından daha fazlasını temsil etme iddiası o gün bugündür devrim adını hak eden her devrimde vardır. Bu anlayışa göre bir devrim, evrensel geçerlilik iddiasındaki yerel bir olaydır. Daha sonraki her devrim de, 1776 ve 1789 yıllarındaki ilk devrimci doğumla dünyaya gelen fikir potansiyellerinden beslenir, bir anlamda her biri taklitçidir.

Elbette böyle bir "devrim" kavramı çok dardır; devrimlerin zorunlu olarak "özgürlük" sloganıyla gerçekleşmeleri ve daima "ilerleme"ye hizmet etmeleri talep edilirse, bu kavram daha da daralır. Bu kavram, Batı'nın bir buluşu olan ve başka hiçbir yerde benzer şekilde bulunmayan evrensellik iddiasını da genelleştirir. Hedeflere ve felsefi temellendirilişlere veya büyük devrimlerin tarih felsefesindeki özel rollerine değil, gözlemlenebilir olaya ve yapısal sonuçlarına bakıldığında daha geniş bir uzamda daha çok sayıda örnek görülebilir.[4] Buna göre bir devrim özel bir etki alanı olan kolektif bir protesto olayıdır: Gücün o zamana kadarki sahiplerinin çevresine dahil olmayan insanların katılımıyla gerçekleşen, derinlere işleyen siyasal bir sistem değişikliğidir. Kavramsal araçlarını keskin tutmaya dikkat eden bir sosyal bilimcinin ihtiyatlı diliyle, bir devrimin "şimdiye kadar hükmeden elitlerin, [...] iktidarı (çoğu zaman en büyük şiddet kullanımıyla ve kitlelerin seferber edilişiyle bağlantılı olarak) ele geçirdikten sonra, sosyal yapıyı (ve böylelikle

iktidar yapısını da) kökten değiştiren yeni elitler tarafından başarıyla devrilmesi"[5] şeklinde tanımlanabilir.

Burada tarih felsefesindeki belirli bir an hakkında hiçbir şey söylenmemiştir, modernlik pathosu belirsizleşmektedir. Bu anlamda devrimler hemen her yerde ve her dönemde var olabilir. Belgelenmiş tarihin tümünde gerçekten hep yeniden radikal dönüm noktaları, birçok insanın alışıldık olan her şeyin tepetaklak edildiğine ya da hatta yıkıldığına inandıkları dönüm noktaları da yaşanmıştır. Böylesi altüst oluşlar üzerine bir istatistik bulunsaydı, muhtemelen özellikle en derin dönüm noktalarının devrimlerden daha sık askeri fetihlere dayandıkları görülürdü. Fatihler yalnızca bir orduyu yenmiyorlardı. Yenilen ülkeyi işgal ediyor, o âna kadarki elitlerinin en azından bir bölümünü yok ediyor ya da güçsüzleştiriyor ve onların yerine geçiyor, ülkeye yabancı yasaları, kimi zaman da yabancı bir dini sokuyorlardı. Bu 19. yüzyılda da dünyanın her tarafında hâlâ gerçekleşiyordu. Bu yüzden, sömürgeci fetihler, sonuçları açısından bakıldığında, tamamen somut, sözcüğün bire bir anlamında "devrimci"ydiler. Fethedilenler tarafından önceki yaşam biçimlerinden travmatik bir kopuş olarak yaşanmış olsalar gerek. Eski elit tabakaların fiziksel olarak korundukları yerlerde de, üzerlerine yeni bir efendiler sınıfı yerleştirilerek, mertebeleri düşürüldü. Ülkeye yabancı sömürgeci efendilerin, askeri işgalin, nadiren de müzakerelerin soncu olarak, iktidarı ele geçirmeleri, birçok örnekte Afrikalılar, Asyalılar ya da Pasifik Adaları'nda yaşayanlar için tamamen bir devrim karakteri taşıyordu. Bu düşünceyi bir adım daha ileri götürmek mümkündür: *Daha uzun* vadede sömürgecilik her şeyden önce, fetihten *sonra*, yerli toplumun içindeki *yeni* grupların yükselmesi için hareket alanları yaratmasından ve böylelikle ikinci bir devrimler dalgasını hazırlamasından ötürü devrimciydi. Bazı ülkelerde asıl sosyal ve politik devrim ancak dekolonizasyon sırasında ya da ondan sonra gerçekleşti. Kolonyal dönemin başlangıcına *ve* sonunda devrimci süreksizlik damgasını vurmuştur.

Yabancı savaşçı güçler tarafından yapılan fetihlerin de "devrim" olabileceği, 18. ve hatta 19. yüzyıllardaki insanlar için, bugün bizim için olduğundan daha somuttu. Örneğin Çin'in, Ming hanedanının 1644'te başlayan ve sonraki on yıllara uzanan, Mançular tarafından fethedilişi, Avrupa'da erken modern çağın çeşitli

yorumcuları tarafından bir "devrim" olarak anlatılmış ve tanımlanmıştır. Avrupa'nın eski siyasal dili devrim kavramını imparatorlukların yükselişi ve düşüşüyle yakından ilişkilendiriyordu. Bunda, Edward Gibbon'un 1776 ile 1788 arasında –yani devrimler çağının başlangıcında!– Roma İmparatorluğu'nun gerileyişi ve çöküşünü konu edinen yapıtında, Orta Akdeniz'in geç Antik dönemine ve Avrasya'nın Orta Çağ'ına bakarak muhteşem bir biçimde özetlediği gibi, birçok faktör birlikte etkili oluyordu: Ülke içindeki kargaşa ve elitlerin değişmesi, dışarıdan gelen askeri tehdit, imparatorluğun periferisinde ayrılmalar ve aykırı fikirlerle değerlerin yaygınlaşması. "Köprü döneminde" (*Sattelzeit*) devrimci politikanın bileşenleri de farklı değildi. Dolayısıyla eski Avrupa siyasal anlayışında, makro formattaki dönüşümler için karmaşık bir kavrayış zaten mevcuttu, oradan 18. yüzyılın son üçte birindeki yeni türden olayların anlaşılmasına giden bir yol vardı. Yeni bir "doğrusal" ve eski bir "çevrimsel" tarih anlayışını karşı karşıya koymak da basit olur: 1815 Waterloo Savaşı bir Fransız hegemonyası *çeviminin* sona ermesinden başka neydi ki? Saf biçimiyle bir "modern öncesi" kalıp arayan onu yine bulabilirdi. Örneğin Fransa'daki devrimci olaylarla tam bir zamansal paralellik içinde, bugün Nijerya olan bölgede, doğrudan doğruya Gibbon'dan kopyalanmış sayılabilecek bir dram yaşandı: Oyo İmparatorluğu, merkezdeki elitlerin mücadelesi ve taşradaki isyanlar sonucunda parçalandı.[6]

Bildik devrim tarihi anlatılarında 1800 ile 1900 yılları arasındaki *takvimsel* 19. yüzyılın birincil bir önemi yoktur. Bu yüzyılda Kuzey Amerika ve Fransa'daki devrimlerin *sonuçları* gelişmiştir, ama anlaşılan, kendisi "büyük" bir devrim doğurmamıştır. 1800'de devrimci zarlar atılmıştı. Öyle görünüyor ki, daha sonra olanların hepsi taklitti, uzaklaşan kahramanca başlangıcın donuk birer yinelenişiydi: Tragedyadan sonraki fars, 1789 büyük devriminden sonraki küçük karışıklıkların rutiniydi. Ancak 1917'de bu tarih bakışının önünde Rusya'da yine görülmemiş bir şey belirdi. 19. yüzyıl Avrupa'da bir devrimler çağı olmaktan ziyade, isyancı bir yüzyıldı, yaygın ama nadiren ulusal politika sahnesinde gerçekleşen protestoların yüzyılıydı. Özellikle 1849 ile ilk Rus Devrimi'nin gerçekleştiği yıl olan 1905 arasındaki zaman diliminde, Avrupa'da –kısa ömürlü ve başarısız 1871 Paris Komünü dışında– hemen hiçbir devrim yaşanmadı. İstatistikler de bu izlenimi onaylıyor. Char-

les Tilly, 1792 ile 1841 arasındaki 98 "devrimci duruma" kıyasla, 1842 ile 1891 arasında Avrupa'da toplam 49 "devrimci durum" sayıyor.[7] Bu durumların çoğunda devrimci potansiyel, kalıcı bir biçimde etkili eylemlere dönüştürülmedi.

Varyasyonlar ve Sınır Durumları

Yine de, yapısal bir devrim kavramı anlamında Kuzey Amerika ve Fransa'daki kuruluş devrimlerinin ötesine bakılırsa, bu devrimlerin eşsizliği mitosu pek etkili olmaz ve vakalar çevresi, çeşitli türden sistem çöküşlerinin ve kolektif şiddet eylemlerinin bakış alanına gireceği kadar genişletilebilir; o zaman ortaya iki soru çıkar:

Birincisi. Yalnızca başarılı olan devrimler mi devrim olarak tanımlanmalıdır? Yoksa bu unvan, hedeflerine ulaşamasalar da iktidarı ele geçirmeye yönelik, bir ölçüde sansasyonel çabalara da verilmeli midir? Örneğin devrim teorilerine en iyi toplu bakışlardan birinde şu tanım yapılıyor: "Devrimler, madun grupların siyasal iktidarın toplumsal temellerini değiştirme yolundaki *denemeleridir.*"[8] Demek ki radikal niyetli ve büyük boyutlu denemeler de buna dahildir. "Başarı" ve "başarısızlık" her vakada net olarak ayırt edilebilir seçenekler midir? Yenilgilerden doğan zaferler olduğu gibi, bağımsız bir şiddet halinde yozlaşan muzaffer bir devrim de kendi temellerini yıkamaz mı? Başarı ve başarısızlık sorusu genellikle fazla akademik anlamda sorulur. 19. yüzyıldaki insanlar olayları daha dinamik görüyorlardı, devrimi daha ziyade sıfat gibi anlıyorlardı, onları ilerleten devrimci eğilimlere saygı duyuyor, selamlıyor ya da onlardan korkuyorlardı. Tarihçi bunu izleyerek, *gerçek* seferberlik kıstasını da işin içine katabilir. Her zaman halk hareketleri *de* olmaları gereken hareketler, sistemi aşan hedeflerle ulusal politika sahnesinde en azında bir süreliğine bir *karşı* güç inşa ettikleri noktaya kadar varıyorlarsa, bir devrimden söz edilebilir. 19. yüzyıldaki en önemli iki örneği sayacak olursak: Pulskirche'de gerçekten bir Ulusal Meclis toplandığı için ve hatta Baden, Saksonya, Budapeşte, Roma, Venedik ve Floransa'da kısa süreliğine belli bir askeri gücü bulunan isyancı hükümetler iktidarda kaldıkları için, 1848-49 yıllarında Avrupa'da olup biten, bir devrimdi. Çin'de de 1850 ile 1864 arasında yalnızca bildik Batılı tanımlamanın dediği gibi, "Taiping Ayaklanması" değil, Taiping

Devrimi gerçekleşti, çünkü isyancılar ne de olsa bir yıl boyunca birçok bakımdan mevcut düzenin kutupları değiştirilmiş bir varyantı olan karmaşık bir karşı devleti ayakta tuttular.

İkincisi. Mevcut iktidar ilişkilerinin ciddi bir şekilde sarsılması ya da başarılı bir şekilde bertaraf edilmesi her defasında "aşağıdan," yani bir toplumun, çıkarlarını düzenli olarak idrak etmekten dışlanmış ve devletin ve seçkinlerin örgütlenmiş gücü yüzünden başka seçenekleri kalmamış üyelerinden mi gelecektir? Yoksa bir "*yukarıdan* devrim," yani salt kozmetik reformların ötesine geçen sistem değişikliğinin mevcut elit kesimin bazı bölümleri tarafından gerçekleştirilmesi ihtimalini de kabul etmek gerekir mi? Bu "yukarıdan devrim" figürü, kaygısızca *façon de parler* [lafın gelişi] olarak ele alınmayacaksa, birden fazla anlam taşır.[9] Devrimin kendisi kaçınılmaz bir "rutinleşme" sonucunda kitlesel itilimini yitirebilir ve devrimin bazı hedeflerini çoğu zaman ilk saat devrimcileri olmadan, onlara karşı tavır alarak, hatta onları harcayarak, devlet gücünün aygıtlarıyla hayata geçiren bürokratik bir rejime dönüşebilir. Napoléon ve Stalin *bu* tip "yukarıdan devrimci"lerdi. Bir diğer olasılık, tepeden inme bir muhafazakâr atılımdır: Devletin modernleştirilmesi ve güçlendirilmesiyle devrimden korunma isteği söz konusuydu. Otto von Bismarck (özellikle Prusya başbakanlığı yaptığı dönemde) ve İtalya'da Camillo de Cavour gibi, Jakoben karşıtı devlet adamları böyle "beyaz devrimciler"di. Yalnızca çağa karşı inatla ayak diremeyenlerin inisiyatifi elinde tutabileceğini gördüler – İngiliz egemen sınıfında eskiden beri var olan bir anlayıştı bu. Yine de böyle "beyaz" devrimciler gerçek bir elitler değişimine yol açmadılar, olsa olsa yeni elit gruplarının (örneğin ulusal liberal özellikteki burjuvazinin) seçilerek dahil edilmesini sağladılar ve statükoyu yeni bir icat yoluyla değil, farklı bir kalıba aktarma yoluyla kurtardılar. Bismarck Prusya'yı, Almanya'nın *içinde* korudu ve Cavour Piemonte'yi İtalya'nın daha büyük alanına yansıttı.

19. yüzyılda bir alt-egemen elit grubun, ülkesinin tüm siyasal ve toplumsal sistemini ve böylelikle kendi kendisini yeniden icat ettiği *bir* sınır örnek vardır: En radikal "yukarıdan" devrim deneyi ve aynı zamanda bu ismi aşağılayan ve kendini eski durumların sözüm ona yeniden kuruluşu olarak meşrulaştıran bu örnek, Japonya'da 1868'den sonraki "Meiji Reformu"dur. Bu reform Avrupa politi-

kası yorumcularının çoğunun algılama ufkunda yer almıyordu ve hakkındaki bilgilerin Avrupa'daki devrim ve reform anlayışı üzerinde bir etkisi yoktu. Elitlerin korkunç bir "kızıl" sosyal devrim hayaletinden çok, Batı'ya zorla açılmanın hesaplanamayan sonuçlarını tehlike olarak gördükleri bir ülke olan Japonya'da, sonuçları açısından radikal bir sistem değişikliği olan şey kendini "reform" ya da "restorasyon" olarak, meşru imparatorluk kılığı içinde siyasal düzende bir yenileme olarak gizledi. Kyoto'daki imparatorluk sarayı iki yüz elli yıl boyunca güçsüz bir gölge hayat sürdürmüştü; gerçek iktidar gücüyse ülkenin en yüksek savaş ağasının, Edo'daki (Tokyo) Şogun'un elindeydi. 1868 yılında Şoğunluk, yeniden faal hale gelmeye başlayan bir İmparatorluk kurumu adına bertaraf edildi.[10] Reformun itici güçleri eski *egemen* elitlerin üyeleri, yani yerel prensler değil, onların ayrıcalıklı vasalları olan Samurayların arasındaki küçük çevrelerdi; Samuraylar ücretlerini pirinç hasadı olarak alan, düşük mertebeli askeri soylulardı, 19. yüzyılda nerdeyse sadece idari görevleri yerine getiriyorlardı.

Karşıdevrimci motivasyonu olmayan ve hiçbir biçimde evrensel ilkeleri de savunmayan, verimliliği hızla artırma amacıyla gerçekleştirilen bu özel yenilenme tarzı, kendi ülkesinde, tıpkı Kuzey Amerika ve Fransız devrimlerinin kendi ülkelerinde olduğu kadar çığır açıcı bir etkide bulundu. Tarihsel bağlam ise adalet ve söz hakkının bulunmayışına karşı isyan etmek değil, oluşum halindeki bir ulusu yeni türden kuralları baştan beri kabul edilen ve bunlardan yararlanılmaya çalışılan küresel rekabet için "dinç kılmak"tı. Bu arada Meiji Reformu, sosyal içeriği açısından Bismarck döneminin Prusya-Alman ulus inşasına göre kıyaslanamayacak ölçüde daha radikaldi. Son derece küçük bir oligarşi, Şogunlarla ve İmparatorluk kurumuyla kısa süren bir askeri çatışmadan sonra, merkezi devlet gücünü ele geçirmiş ve mevcut toplumsal hiyerarşileri tamamen altüst etmeyen, ama Meiji oligarklarının nerdeyse tamamının kökeni olan Samuray sınıfına açıkça aykırı olan bir ülke içi reform politikası başlatmıştı. Avrupa devrim kategorisi ve böylelikle bir "yukarıdan" devrim tasavvuru da Japon örneğinde tuhaf bir biçimde muğlak kalmaktadır. Meiji Reformu'nun tarihsel olarak başka bir yere konumlandırılması gerekir: 19. yüzyılın en radikal ve en başarılı kendini güçlendirme eylemidir ve karşılaştırmalı bağlamda, dönemin benzer devlet stratejileri içinde yer

alır.[11] Bu reformu bir "burjuva devrimi"nin Japon eşdeğeri olarak tanımlamak, ülkedeki feodal Ancien Régime'e son vermiş olması bakımından, biçimsel olarak doğrudur. Avrupa'daki "yukarıdan devrimler"den hiçbiri için bunu söylemek mümkün değildir. Bu sırada halkın hakları hiç gözetilmedi, orta ve alt tabakaların Japonya'nın siyasal sisteminde belirli söz söyleme olanaklarına sahip olmaları yirmi yıl sürdü. Meiji stratejisini uygulamak için, halk kitlelerinin, giderek disipline sokulan çalışma dünyasının dışında seferber edilmeleri bile gerekmemiştir. Meiji Reformu'nun izlekleri ve yöntemleri değil ama *sonuçları* devrimciydi: geçmişten ideolojik damgalı ve birdenbire yeni gelecek uzamları açarak bir kopuş, aynı zamanda daha önce periferide yer alan elitler sınıfının güç merkezine ilerlemesi.

Kitlesel kriz deneyimi açısından, son olarak dört başka örneği de anmak gerekiyor: Bunlar, açıkça "devrim" tipine sokulamayan, asıl devrimlerin özel yönlerini de öne çıkaran sınır ve geçiş fenomenleridir.

Tarihin gözünden kaçmış bir devrim, Vietnam'daki Tay Son ayaklanmasıydı. Orta Vietnam'daki Tay Son köyünden üç kardeş 1773 ilkbaharında bir protesto hareketi başlattılar, bu hareket 20. yüzyıl öncesi Vietnam tarihindeki en büyük ayaklanmaya dönüştü. Zengin ve fakir eşitliğini savundular, vergi listelerini yaktılar, zengin hanelerin demirbaş eşyalarını (ama topraklarını değil) yoksul halka dağıttılar, 100.000 adamdan oluşan bir köylüler ordusuyla Vietnam'ın kuzeyini (Tonkin) kat ettiler, üç yüz yılı aşkın bir süredir hüküm süren Lê hanedanını devirdiler, Lê'yi korumak için yapılan Çin ve Siyam müdahalelerini püskürttüler ve komşu Laos ve Khmer krallıklarına saldırdılar. Her iki tarafta da Fransız, Portekizli ve Çinli paralı askerler ve "korsanlar" savaşıyordu. Yüz binlerce insan savaştan ve açlıktan öldü. Tay Son önderleri tüm Vietnam'a egemen olduktan sonra, özellikle Çinli azınlığı acımasızca ezen bir tiranlık yönetimi sürdürdüler. Kitle desteklerini yitirdiler. Başka bir savaş ağaları grubu, onların iktidarına son verdi ve 1802 yılında Huê şehrinde Nguyen hanedanını kurdu.[12]

Küçük iç savaşlar, kuşbakışı tarih yazımlarında genellikle gözden kaçırılır; oysaki Avrupa'da ve yakın çevresinde eksik olmamışlardır: Mutlakıyetçi heveslere sahip son İspanyol monarkı VII. Fernando'nun ölümünden sonra, 1833 ile 1840 yılları arasında

yaşanan bir iç savaşla, Birinci Carlosçular Savaşı'yla, İspanya'nın bazı bölgeleri savaş alanına dönüştü.[13] Burada parlamenter bir liberalizm ile klasik bir karşıdevrim biçimi karşı karşıyaydı. En önemli kaleleri Bask ülkesinde olan Carlosçular İspanya'nın Katoliklik etrafında birleşmesini, tüm liberal ve genel olarak "modern" eğilimlerin yok edilmesini, zihniyet açısından hâlâ 16. yüzyılda yaşayan ve tahta talip olan "V. Carlos"un, yeğeni Kraliçe II. Isabella'nın (salt. 1833-1870) yerine tahta geçmesini istiyorlardı. 1837 ve 1838 yıllarında ordular karşılaştılar ve birbirleriyle Napoléon işgali dönemini andıran bir gaddarlıkla savaştılar. Carlosçular 1840 yılında yenildikten sonra da pes etmediler, mücadeleyi gerilla savaşı olarak sürdürdüler ve siyasi darbeler düzenlediler. İspanya'da meşruti monarşi ancak 1876 yılında, Carlosçu "devlet içinde devlet"i (Bask ülkesi, Navarra ve Katalonya'nın bazı bölgelerinde) yeni bir meydan savaşıyla nihai olarak bertaraf ettikten sonra, sağlamlaştı.[14] Portekiz'de 1832 ile 1834 yılları arasında yaşanan iç savaş, çarpışmaların boyutları açısından daha küçük olsa da, rakiplerin birbirlerine davranışlarındaki gaddarlık açısından İspanya'dakiyle kıyaslanabilir; bir küçük isyanlar silsilesi 1847'ye kadar devam etti.[15] Osmanlı egemenliğindeki Lübnan'da sosyal çatışmalardan, dinsel ve mezhepsel gerilimlerden ve yabancı güçlerin müdahale heveslerinden oluşan bir karışım sonucunda 1840 yılında "yerel" düşmanlıklar ortaya çıktı; çatışmaların tırmanmasıyla, 1858-1860 yıllarında yaşanan iç savaşta binlerce insan katledildi, göç etmek zorunda kalanların sayısı on binleri hatta yüz binleri buldu. Bu iç savaş bir Ancien Régime'in yıkılmasıyla ya da devrimden sonraki bir karşıdevrimin savuşturulmasıyla değil, uluslararası düzeyde müzakere edilen anayasal bir uzlaşmayla sonuçlandı; aslında bu uzlaşmayla birlikte 1861 yılında bağımsız bir Lübnan devletinin tarihi başlıyordu; bu sırada, Fransa'nın koruma ve müdahale hakkına sahip olduğu da kabul edilmişti.[16]

Köylü isyanları 1848-1849 yıllarında Habsburg monarşisinin doğusunda, Sicilya ile Güney ve Orta Almanya'da bir kez daha sahneye çıktıktan sonra, Avrupa'da (Balkanlar hariç) gözden kayboldular; bu son isyanlar çoğu kez gerçekçi, çağa uygun hedeflerle ve eylem biçimleriyle gerçekleşmişti, yani ille de –şehirlilerin ve böylelikle tarihçilerin de görmek istedikleri gibi– gerici, bilinçsiz bir öfkenin yol açtığı şiddet patlamaları değillerdi. Köylülerin çı-

karlarının parlamentoda temsil edilerek dile getirilebildiği az sayıda Avrupa ülkesi dışında, köylüler her zaman şiddete ya da çarpıcı simgelere sarıldılar. İlkesel olarak her tarım toplumunda bu tür bir protesto biçimi beklenebilirdi. Bu protestolar, örneğin Meksika'da 1820 ile 1855 yılları arasında, özellikle 1842-1846'da doruk noktasına ulaşarak, daha büyük boyutlara taşındılar.[17] Japonya'da, yani sabitleşmiş siyasal koşullarda, ekonomik ve ekolojik açıdan sert yaşanan 1830'lu yıllarda ve sonra bir kez daha, tamamen farklı koşullarda, özellikle şehir politikasıyla ittifaklar halinde, 1880'li yıllarda yoğunlaştılar.[18] Yakın ve Ortadoğu'da 1858 ile 1902 yılları arasında çeşitli ülkelerde bir dizi köylü ayaklanması yaşandı; bunlar genellikle "modernleştirici" güçlere, özellikle eskiye göre daha sistematik vergi toplayan devlete ve yapısal olarak reformdan geçirilmemiş, dolayısıyla verimli olmaktan çıkmış tarımdan daha yüksek kârlar elde etmeye çalışan ve böylelikle sömürü baskısını artıran, mülklerinin başında durmayan toprak sahiplerine karşı koymak amacıyla başlamıştı.[19]

Sömürgecilik karşıtı direniş devrimci biçimlere bürünebilir ve devrimci sonuçlara yol açabilir.[20] ABD ve Latin Amerika cumhuriyetleri, böyle bir durumdan doğmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Yunan ayaklanmasından (1821-1826), 1825-1830 yıllarındaki büyük Cava Savaşı'ndan ve Kazakların Rus kolonizasyonuna karşı aynı tarihte başlayan direnişinden, Ümit Burnu'ndaki (esas olarak "Siyah" ve "Beyaz" gibi ırkçı klişelerin oluşmasına ve bir "renk hattı" *–colour line–* boyunca dayanışmanın ortaya çıkmasına katkıda bulunan) 1850-1852 Khoikhoi isyanına, 1863 Polonya ayaklanmasına, 1865 Jamaika ayaklanmasına ve 1866-1869 Girit isyanına kadar, yabancı iktidara karşı uzun bir protestolar zinciri, 1916-1919 yıllarında İrlanda, Hindistan, Mısır, Çin, Kore ve İç Asya'da yaşanan yeni ve büyük bir anti-sömürgeci ya da anti-emperyalist kalkışmalar dalgasına kadar uzandı. Ne var ki, sömürgecilik karşıtı direniş ancak, yeni, bağımsız bir *düzenin*, örneğin bir ulus-devletin kurulmasını hedefliyorsa *devrimcidir*. I. Dünya Savaşı'ndan önce bu, Avrupa dışında nadiren görülüyordu. Az sayıdaki örnekten birisi de Mısır'daki 1881-1882 Urabi hareketidir.[21]

Özel bir öneme sahip "hızlandırılmış süreç" türü olarak devrimler,[22] zamanın sürekliliği içinde eşit ölçüde dağılmazlar. Genel-

likle sıklaşmış bir halde, tarihsel dönüşümlerin krizler şeklinde yoğunlaştığı dönemlerde ortaya çıkarlar ve bu yüzden çoğu kez dönemleştirme işaretleri olarak kullanılırlar, bu da 1789 Fransız Devrimi'yle başlamış değildir. 18. yüzyılın ortasından önce de dünyanın birçok bölgesinde, örneğin 1550 ile 1700 arasındaki zaman diliminde –çok azını sayacak olursak– Japonya, Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Çin ve Siyam'da, yaklaşık olarak eşzamanlı derin siyasal sistem krizleri ve hatta devlet çöküşleri gözlemlenebilir. Bunlar birbirlerini doğrudan etkilemeden ya da birbirleriyle temas etmeden gerçekleşmiştir. İngiltere'de 1649 yılında Stuart hanedanının (geçici) çöküşü ve Çin'de 1644'te Ming hanedanının (nihai olarak) bertaraf edilmesinin nedensel olarak birbirleriyle hiçbir ilgisi yoktur. Yine de, bu tesadüfi eşzamanlılıkların, çağdaşları tarafından bilinemeyecek, gizli, aralarındaki benzer bir demografik gelişmenin özellikle önem taşımış olabileceği arka plan faktörlerine dayandırılabileceği görüşü ileri sürülmüştür.[23] Bizim dönemimizde bağıntılar öncelikle çok daha açık seçik ortaya çıkıyor. 1765 ile 1830 arasında devrim olayı birçok sahnede, yekpare bir devrimler çağından söz edilebilecek kadar net bir şekilde kümelendi.[24] Bu olayın emperyal uzantıları tüm kıtalara ulaştı. Etkileşimli huzursuzluk odakları Amerika ve kıta Avrupa'sındaydı. Bu yüzden "devrimci Atlantik" imgesi çok uygundur. İkinci bir isyan ve devrim kümesi 1847 ile 1865 arasında görülür. Bu kümede, Avrupa'daki 1848-1851 devrimleri, Çin'deki Taiping Devrimi (1850-1864), Hindistan'daki "Mutiny" ve özel bir durum olarak Amerikan İç Savaşı (1861-1865) yer alır. Bu süreçlerin birbirleri üzerindeki etkisi devrimci Atlantik çevresindeki olaylara göre daha zayıf ve daha dolaylıydı. Bu yüzden bu ikinci bir devrimler çağı değil, birbirinden ayrı, daha ziyade zayıf "ulusötesi" ilişkilerle birbirlerine bağlanmış mega krizlerin birbiriyle örtüşmesiydi. yüzyıl dönümünden sonra *üçüncü* bir devrim dalgası Avrasya'yı kapladı: Rusya 1905, İran 1905, Türkiye 1908, Çin 1911. 1917'nin Şubat ayında Dünya Savaşı'nın özel koşullarında doğan ikinci Rus Devrimi, ayrıca 1910 yılında başlayan ve tam bir on yıla uzanacak olan Meksika Devrimi bazı açılardan yine bu bağlama dahildir. Burada da yine tek tek olaylar arasındaki etkiler, yüzyılın ortasına göre daha yoğundu, ortak bir zamansal arka planın ifadeleriydiler.

2 Devrimci Atlantik

Ulusal Devrimler ve Atlantik Bağlamı

Devrimlerin daima yerel kökleri vardır, tek tek insanların ve küçük grupların adaletsizliğe, alternatiflere ve eylem fırsatlarına ilişkin algılamalarından doğarlar. Bu noktasal algılamalardan, genişleyen, karşıtları cezbeden, kendi dinamiklerini oluşturan kolektif itaatsizlik edimleri ortaya çıkar. Marksist devrim teorisinin kural olarak kabul ettiği şey, sınıfların birer bütün olarak tarihsel aktörlere dönüşmeleri ender durumlarda görülür. Modern Çağ'da devrimler çoğu kez ulusların ve ulus-devletlerin kuruluş edimleri olarak görüldükleri için, devrim tarihi özü gereği ulusal tarihtir. Ulus kendini ortak devrim çabası içinde "icat eder." Devrimin, kendi dışındaki koşullara muhtaç olması, hatta muhtemelen dış koşulların ebelik yapabilmeleri, böyle narsisist bir imgeyle zor bağdaşır. Modern Avrupalı devrim kavramı, savaşı ve fethi de devrim içinde düşünen eski devrim kavramından daha dar kapsamlıdır. Dış ve uluslararası boyutu dışlar, yerel köklerden başka kökleri ihmal eder ve bir çatışmanın belirli bir toplumun içinde ortaya çıkıp boşaldığını, yani devrimlerin endogen karakterini vurgular.[25] Aşırı örneklerde devrim tarihi yazımı o kadar ülke içi merkezli olmuştur ki, belirleyici önem taşıyan gelişmeleri hiç açıklayamamıştır. Fransız Devrimi'nin Terör evresini (1793-1794) Hippolyte Taine'in (1828-1893) yapmaya çalıştığı gibi, terörü esas olarak körükleyen ve terör iktidarının gerekçelendirilmesi için kullanılan savaş tehlikesini dikkate almadan anlamak mümkün müdür?[26] Fransız Devrimi'nin uluslararası, yani Avrupa bağlamı içine yerleştirilmesi şaşırtıcı ölçüde geç gerçekleşmiştir: Bu ilkönce *Geschichte der Revolutionszeit* [Devrim Çağı'nın Tarihi] (1853-1858) kitabında Prusyalı Heinrich von Sybel, Fransa'da ise ancak 1885'ten sonra tarihçi Albert Sorel tarafından gerçekleştirilmiştir.[27] Ne var ki bu perspektif hiçbir zaman başat olmamıştır; periyodik olarak unutulmuş ve yeniden hatırlanmıştır. Amerikan Devrimi'ni konu alan tarih yazımında da uzun süre, ABD'de çoğu kez "istisnacılık" denilen bir "ulusal tarihsel kendini seyretme" ağır basmıştır.[28] Temel sava göre, isyancı Yeni İngiltereliler yozlaşmış eski dünyaya sırt çevirmiş ve kendi kendine yeterli bir gönüllü izolasyon içinde eşsiz mükemmellikte bir devlet

yaratmışlardır. Devrimler, baş aktörlerinin ve onları izleyen milliyetçi tarih yazarlarının gözünde çoğu kez eşsiz olarak görüldükleri için, her zaman önemsizleştirici bir etkisi olan ve tekillik mitosunun büyüsünü bozan devrimler arası karşılaştırma, tarih felsefecilerinin ve karşılaştırmalı çalışan sosyologların ciddi almaya başlamalarına kadar büyük bir rol oynamamıştır.[29]

Avrupa ve Amerika'da "köprü dönemi"nin büyük devrimlerini birbirlerinden yalıtık olarak ele almanın yeterli olmadığı görüşünün iki kökeni vardır. Bir yandan yaklaşık 1940'lı yıllardan itibaren, özellikle ABD'li ve Meksikalı tarihçiler, Yeni Dünya'nın tarihini bir bütün olarak ele almayı önerdiler. Yerleşme ve kolonileştirme tarihlerinin farklı oluşuna rağmen, bu Pan-Amerikan kavrayışla, ulusal farkların ardında tarihsel deneyimin ortaklıkları aranacaktı. Diğer yandan 1950'li ve 1960'lı yıllarda ortak bir "Atlantik uygarlığı" vizyonu oluştu, Soğuk Savaş'ın doruk noktasında bazı yazarlarda güçlü bir anti-komünist ya da aynı zamanda anti-Avrasyacı önem kazanan bir görüştü bu: "Batı" bir ölçüde okyanusun ötesine genişliyordu. Ne var ki, Atlantik ötesi bir perspektifin ilkesel olarak haklılığını kabul etmek için böyle bir ideolojikleştirmeye uymak gerekmez. Fransız Jacques Godechot ve Amerikalı Robert R. Palmer aynı tarihlerde, Kuzey Amerika ve Fransa'daki iki büyük devrimi kapsayan, Atlantik'teki bir devrim çağına ilişkin yalnızca nüansları farklı olan ortak bir konsept geliştirdiler.[30] Hannah Arendt aynı temaya felsefi bir niyetle yaklaştı. Ancak 1980'li yıllarda "beyaz" bir Atlantik'in yanı sıra bir de "siyah" Atlantik'in varlığı (yeniden) keşfedilmeye, yanı sıra İngiliz damgalı Kuzey ile İspanyol ve Portekiz damgalı Güney bir arada düşünülmeye başlandı.[31] "Devrim çağı"nı durumda pan-Avrupa bir olaydan daha geniş bir bağlamda kavramaya yönelik bir başka girişim de Leipzig'den geldi. Orada, Fransız Devrimi'ndeki "Sol" hakkında uzman olan Walter Markov, daha sonra da öğrencisi ve ardılı Manfred Kossok, Karl Marx'ın ve Leipzigli özgün tarihçi Karl Lamprecht'in geleneklerinin bir araya geldiği bir karşılaştırmalı devrimler tarihi anlayışı geliştirdiler.[32] Kossok büyük bölgelere dair bir "devrim çevrimleri" kavramı geliştirdi; bu kavram farklı ülkelerin ve bölgelerin devrimleri arasındaki etkileşimleri kavramaya ve aynı zamanda başlangıcı ve sonu belirli bir çevrim düşüncesi üzerinden, nispeten netleştirilmiş bir dünya ölçekli tarihsel periyodikleştirmeye izin veriyordu.[33]

Kuzey Amerika, İngiltere, İrlanda

Hangi devrimler söz konusudur, her birinin özgün zamansal yapısı nasıldır ve birbirleriyle kronolojik ilişkileri nedir? Bir devrimin olay bağlamı olarak (ve yalnızca potansiyel devrimci durum olarak değil) ne zaman başladığını ve ne zaman sona erdiğini, her zaman aynı netlikte söylemek mümkün değildir. Sonuç da her örnekte net değildir. Kuzey Amerika devrimi[34] ilk doruk noktasına 4 Temmuz 1776'da, ünlü *Declaration of Independence*'ın (Bağımsızlık Bildirisi) Britanya-Kuzey Amerika'sının (New York hariç) isyancı kolonileri tarafından benimsenmesiyle ulaştı. Böylelikle Kuzey Amerika'da şimdiye kadarki İngiliz uyruklarının ezici çoğunluğu İngiliz tahtının hükümranlık iddiasını kesin olarak reddediyordu. Bağımsızlık ilanı elbette gökten zembille inmedi. İngiliz sömürgeci iktidarına karşı, daha 1865 Mart ayında damga vergisi yasasını (*Stam Act*) protesto eylemleriyle başlayan koordine edilmiş bir direnişin doruk noktasıydı. Londra'daki hükümet tarafından, kolonilere danışmadan, gazetelere ve her türden belgeye konulan bu vergi, kolonilerle anavatan arasındaki mevcut gerilimleri keskinleştirdi ve kolonyal devletin temsilcilerine yönelik saldırılara yol açtı.[35] Damga vergisi krizi, aristokrasi olmayan toplumlarında cumhuriyetçi fikirlerin uzun süredir yankı bulduğu Kuzey Amerikalıları, daha önceki siyasal olaylarda başarılamayan ölçüde seferber etti.[36] İktidar biçimleri ve sosyal yapıları açısından kısmen büyük farklılıklar gösteren, farklı kolonilerin elitleri arasında yeni bir birlik duygusu yarattı. İngiliz-Amerikan krizi tırmanarak bir ekonomik krize ve sonunda 1775 Nisan'ında Britanya İmparatorluğu ile isyancı Kıta Ordusu arasında açık askeri çatışmaya dönüştü; kolonilerin ordusunun başkomutanlığına General George Washington getirilmişti. Esas olarak Thomas Jefferson'ın kaleme aldığı Bağımsızlık Bildirisi'ni açıklayan Kıta Kongresi, savaşın ortasında gerçekleştirildi. Bu nedenle, bağımsızlığın gerekçelerinin açıkça ifade edilmesi, her şeyden önce simgesel bir eylemdi.

Gerçek dönüm yılı 1781'di. Bu yılda iki şey gerçekleşti: Bir yandan koloniler *Articles of Confederation* etrafında birleştiler; yeni kurulmuş devletler birliğinin (henüz federal devlet değil) bir tür anayasasıydı bu metin; ikincisi 18 Ekim'de İngiliz ordusu Virgina'daki Yorktown'da teslim oldu. Büyük Britanya 1783 yılında

Paris Barış Anlaşması'nda, Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsızlığını ve Amerikalıların koşullarının büyük çoğunluğunu kabul etti. Böylelikle ABD uluslararası hukukta ehliyet sahibi bir özne, yani bağımsız bir devlet haline geldi. Bunu, devrimci sürecin nihai noktası olarak görmemiz için birçok neden bulunuyor. Ne var ki yeni birliğin iç düzeni hakkında yürütülen hararetli tartışmalar daha yıllarca sürdü. Ancak 1788 yılında yeni anayasa yürürlüğe sokuldu ve 1789 ilkbaharında federasyonun en önemli devlet organları kuruldu; bu organlardan biri olan devlet başkanlığı makamına ilk oturan George Washington'dı. Kuzey Amerika devrimi 1765 ile 1783 yılları arasında sürdü. Bu devrimin en önemli sonucu olan yeni, bağımsız bir devletin kuruluşu, Paris'teki Bastille zindanına yapılan baskından birkaç ay önce tamamlanmıştı.

Atlantik çevresindeki devrim dramının bir sonraki sahnesi Fransa değil, İngiltere'ydi. 1788 ile 1791 yılları arasında birbirlerinden bağımsız olarak İrlanda, Yorkshire ve Londra'da ayaklanmalar patlak verdi; bu ayaklanmalar Britanya Adaları'ndaki egemen düzene 18. yüzyılda, o tarihe kadar görülmemiş bir radikallikle meydan okuyorlardı. Kaynayan bir Fransa'nın karşısına sakin bir İngiltere'yi koymak yanlış olur. 1780 yılında Londra'da Gordon İsyanları denilen, başlangıçta İngiliz Katoliklerine verilen yeni tavizlere karşı çıkan isyanlara tanık olanlar, kıta Avrupa'sında değil burada büyük bir altüst oluşun yaklaştığı sonucuna varırlardı. Gordon İsyanları Londra şehir merkezinde muazzam zararlara yol açtı. Ordu düzeni güçbela kurabildi ve sonunda 59 isyancı ölüme mahkûm edildi, bunlardan 26'sı idam edildi.[37] İrlanda'daki karışıklıklar, doğrudan doğruya Atlantik'in öte yakasındaki gelişmelerle çakıştı. Burada da, hatta Katoliklerin de alındığı askeri gücün kullanılmasıyla dizginlenebildiler. İrlanda, özellikle 1789'dan sonra Fransız Devrimi'nin etkisiyle, 1798'e kadar ulusal devrimci isyanın ocağı olarak kaldı. İrlanda'nın önde gelen bir tarihçisi, devrimci Fransa tarafından desteklenen 1798 ayaklanmasını "İrlanda tarihindeki en yoğunlaşmış şiddet dönemi" olarak tanımladı.[38] Muhtemelen bu sırada (iki taraftan) 30.000 insan hayatını kaybetti. İsyancıların acımasızca cezalandırılması 1801'e kadar sürdü. Yalnızca 1798-1799 yıllarında 570'ten fazla ölüm cezası kararı verildi.[39]

Kısa bir bakış: Kıtanın birçok ülkesinde olduğu gibi İngiltere'de de Fransız Devrimi'nin erken evresinin sempatizanları ortaya çıktı

ve siyasal sistemde radikal, hatta bazen cumhuriyetçi bir reform yapılmasını –siyasal düzenin aklın ilkelerine göre yeniden şekillendirilmesini– talep ettiler. Böyle bir radikalizm ilkönce devrim lehindeki ve aleyhindeki bildirilerin kamusal alandaki kâğıttan savaşıyla sınırlı kaldı ve 1780 yılındaki gibi ayaklanmalara yol açmadı.[40] Bu gibi çatışmalar, ilkönce bir tehdit olan ama nihayet, 1793 Şubat ayından itibaren Fransa'yla gerçekten yürütülen savaşın içine giderek artan bir biçimde çekildiler. Sisteme yönelik eleştiri –tıpkı Fransa'daki gibi– vatan hainliği olarak gösterilebiliyordu. Kimi entelektüellerin ve zanaatkârların radikalizmine, ekonomik açıdan zorlu savaş yıllarında ülkedeki sürekli huzursuzluk da eklendi. İngiliz devleti olağanüstü hal yasalarıyla ve ağır (ama hiçbir şekilde Fransız *terreur*'üyle kıyaslanamayacak) bir baskıyla asayişi sağlamaya çalıştı. Yaklaşık olarak 1801 yılında sözde-devrimci bir meydan okumanın son izleri de ortadan kalkmıştı ve Fransız karşıtı yurtseverlik bayrağı altında yeni bir ulusal uzlaşma oluştu.[41] Büyük Britanya büyük bir siyasal altüst oluş yaşamadıysa da, devrimci olaya iyiden iyiye bulaştı. John Locke gibi artık yaşamayan klasik isimlerden, *"Common Sense"* makalesi (1776) Kuzey Amerikan Devrimi'ne doğru zamanda güçlü bir itilim kazandırmış olan Thomas Paine gibi çok canlı yayıncı ve ajitatörlere kadar, devrimci dönemin en önemli fikir babalarından bazıları İngilizdi. Politikacılar sınıfı da başka bir kampta yer alıyor, Amerikan *ve* Fransız devrimcilerine karşı değişen başarılarla savaşlar yürütüyordu. İngiliz oligarşisi karışık on yıllar boyunca iktidar konumunu korumayı başardı.

İngiltere'de 1780'li ve 1790'lı yıllarda devrime ramak kalmasını, otuz yıllık bir sistemin muhafazakâr bir tarzda savunuluşu izledi; sonra "yukarıdan" bir dikkatli-reformculuk geldi, 1832 yılındaki oy kullanma hakkı reformu yüzyılın geri kalanına sessizce damgasını vuracaktı. Avrupa kıtasının çok az sayıdaki bazı ülkeleri de benzeri sakinlikte hatta daha da sakindi. Dönemin devrimci eğilimleri özellikle Rusya'da etkisiz kaldı. Bu ülkede Çariçe II. Katerina, 1796 yılındaki ölümüne kadar Batı'daki devrimci olaydan etkilenmedi. İmparatorluğun güneydoğusundaki kenar bölgelerinde çıkan, Yemelyan Pugaçev liderliğindeki büyük köylü ayaklanması 1774 yılında bastırıldı. Bir yüzyıldan fazla süre, Çarlığın merkezi gücüne yönelik son devrimci meydan okuma buydu. Elbette, yüzlerce soylunun yaşamına mal olan böyle bir ayaklanmanın yinelen-

mesinden duyulan korku, politikayı arka planda belirleyen faktör olarak devam etti. Rusya, Napoléon'un büyük ordusuyla 1812'de yaptığı işgali, Batılı liberalizm fikirlerine bulaşmadan atlattı. Aristokrat komplocuların 1825 yılında Çar I. Aleksandr'ın ölümünden sonra ortaya çıkan belirsiz durumdan, otokrasinin liberalleştirilmesinden yana bir darbe yapmak için yararlanma çabaları, birkaç gün içinde boşa çıktı. Başarısızlığa uğrayan "Dekabrist"lerin büyük bir bölümü Sibirya sürgününde kayboldu.

Fransa

Kıtadaki karmakarışık devrim olayı kesinlikle 14 Temmuz 1789 yılında Bastille'e saldırıyla başlamadı. Açılışı 1792 ilkbaharında, cumhuriyetçi şehir devleti Cenevre'de burjuva grupları arasında yaşanan karışıklıklar yaptı. Cenevre 18. yüzyılda bazı kargaşalar yaşamıştı. 1782 isyanı, öncekilerin hepsinden daha kanlıydı; Fransa, Sardinya ve Bern Kantonu'nun birleşik müdahalesiyle ezildi.[42] Hollanda'da olup bitenlerse daha vahimdi ve devrimci olayın uluslar ötesi zincirlenişi için daha büyük sonuçlara yol açtı. Orada da, çok sık olduğu gibi devrim ve savaş arasında yakın bir bağ vardı ve yine Büyük Britanya, savaşan taraflardan biriydi. Yüz yıl süren barışçıl ilişkilerden sonra 1780'in sonunda İngiltere, uzun süredir eski siyasal büyüklüğünün bir gölgesi haline gelmiş olan Hollanda Cumhuriyeti'ne, zaten devrimin yol açtığı bir sorun nedeniyle saldırdı: Savaş halinde olduğu Kuzey Amerika'daki isyancı kolonilerin, Karayipler üzerinden Hollanda gemileriyle ikmal edilmesine öfkelenmişti. Kısa süren savaş elbette Hollanda için askeri felaketle sonuçlandı. Savaş, "vatanseverler" denilen hareketi dağıttı: Bu hareket, Amerikan Devrimi'nden ve genel olarak Aydınlanma fikirlerinden etkilenmiş özgüvenli bir milliyetçiliği savunan ve genel vali (*stadhouder*) Prens V. Wilhelm ve kliğinin iktidarına son vermek isteyen burjuvalardan oluşuyordu. Vatanseverler hareketi iç politikaya değil dış politikaya ait nedenlerden dolayı İngiliz ve Fransız karşıtı olduğu için, çok basit bir nedenle büyük önem kazandı. Vatanseverlerin gönüllü bir kıtası, Prusya Kralı II. Friedrich Wilhelm'in kız kardeşlerinden biri olan genel valinin eşini tutuklayınca, Prusya, Londra'nın desteğiyle 1787 yılında 25.000 kişiden oluşan bir orduyla müdahale etti.[43] Kadın kurtarıldı, iktidarsız genel vali yeniden makamına oturtuldu.

Vatanseverler yeraltına indiler ya da ülke dışına kaçtılar. Belirleyici olansa şuydu: İngiltere ve Prusya'yla çatışmalara alışkın olan Fransız kamuoyu, XVI. Louis yönetiminin Hollandalı vatanseverlerin yardımına koşamadığını gördü, bu da Fransız monarşisi açısından ciddi bir prestij kaybı oldu.

Fransız Devrimi birincil olarak dış politikaya ait nedenlerden kaynaklanmadı. Devrim tarihi yazımındaki tüm akımların farklı vurgulamalarla ortaya koydukları gibi, ilk planda "yerli ürün"dü.[44] Ne var ki sosyal çelişkilerin dinamiği, radikal fikirlerin gücü ya da kendini bulan bir "halkın" ulusal iradesi, Fransız Krallığı'nın neden tam da 1780'li yılların ortasından itibaren dramatik bir meşruiyet kaybı yaşadığını açıklamaya yetmez. (Potansiyel olarak) devrimci bir durumun gerçek bir devrimci eylem sürecine sevk edilmesinin açıklanışı, isyancı dinamiğin gücünü *ve* saldırdığı hedefin zayıflığını aynı ölçüde kapsamak zorundadır. Burada, devrim tarihi yazımındaki, toplumsal çatışmaların ve ideolojik radikalleşmenin yanı sıra bir ülkenin, uluslararası sistemdeki konumunu koruma çabalarını da gözeten argümantasyon devreye girer.[45] Fransa, İngiltere ile son olarak Yedi Yıl Savaşı'nda küresel çapta girdiği hegemonya mücadelesini 1763'te yitirdi. İngiltere'nin Paris barış görüşmelerindeki yüce gönüllü tavrına rağmen, Fransa Kuzey Amerika'dan nihai olarak uzaklaştırılmış, Hindistan'daki pozisyonunun çok zayıflamış olduğunu görüyordu. Kuzey Amerika'daki bağımsızlık savaşı Fransız dış politikasının mimarlarına eski rakibinden bir rövanş alma şansı verdi. 1778 yılında Fransa kralı ve Kuzey Amerikalı anti-Royalistler, Amerikalılar için son derece avantajlı koşullarda, Büyük Britanya'ya karşı sadece güç stratejisine dayalı bir ittifaka girdiler; bu ittifak aynı zamanda isyancıların Avrupalı bir büyük güç tarafından ilk kez resmi olarak tanınması anlamına geliyordu. Bir sonraki yıl ittifaka İspanya da katıldı. Kıta Avrupa'sından gelen destek, Amerikalıların belirleyici anlarda darboğazları aşmalarına yardımcı oldu. Her şeyden önce, Fransız donanması 1781 yılında kısa süreliğine Kuzey Atlantik sahasını kontrol etmeyi ve böylelikle Amerika'daki İngiliz birliklerini izole etmeyi başardı.[46]

İngiltere için 1763 zaferinden yalnızca yirmi yıl sonra büyük bir geri adım olan 1783 Paris Barışı, Fransa'nın dünyadaki konumunu da güçlendirdi. Ne var ki bu bir Pirus zaferiydi; çünkü Amerikalı müttefiklerin başarısının ve deniz savaşında dünyanın

lider donanma gücüne karşı daha çok simgesel önem taşıyan birkaç başarının bedeli, Fransız devletinin iflasın eşiğine gelmesiydi. Fransa'nın 1787'de Hollanda'da utanç verici bir şekilde başarısız kalması gibi, başka herhangi bir kriz de bu ümitsiz durumu günışığına çıkartabilirdi. Hazinenin çok kötü durumda oluşu elbette Fransız Devrimi'nin en temel nedeni değildi; olaylar tarihi açısından bakıldığında monarşiye yönelik yeni başlayan bir dizi meydan okumanın ardında daha güçlü bir neden vardı. Vergi sistemi gelirlerin hızlı artışı için hareket alanı bırakmadığından ve hanedan da borçlarını kestirmeden hükümsüz kılamayacak kadar zayıf olduğu için, ülkenin ileri gelenlerine danışma ihtiyacı duydu. Bunlar da, krizi pragmatik yoldan bertaraf etmek yerine danışma sürecini resmileştirmek için, en son 1614'te toplanmış olan temsili bir organın, Genel Meclis'in (*États-Généraux*) toplanmasını istedi. Böylelikle tahta yönelik giderek artan bir talepler dinamiği harekete geçirilmiş oldu. Bu dinamiğe çok geçmeden başka çatışma yüklü eğilimler de girdi: saraydaki klik mücadeleleri, vilayetlerdeki kırsal halk ile başkent "halkı" arasındaki, soylular ile soylu olmayanlar arasındaki huzursuzluklar. Yönetim bir zayıflık konumunda reformlara hazır olduğunun işaretini verdiği andan itibaren, önceleri iktidar sisteminin kendisinden çok bu sistemin XVI. Louis yönetiminde beceriksizce kullanılmasına karşı çıkmış muhalefetin içinde yeni gedikler açıldı. Mevcut değişiklikler karşısında, gruplar ve bireyler çıkarlarını olabildiğince başarıyla savunmaya çalıştılar. Çok geçmeden bu avantajlar ve pozisyonlar yarışında, bir bütün olarak rejimin reform yapmaya muktedir olmadığı ortaya çıktı. 1789'da devrimin açıkça patlak vermesinden Nisan 1792'de Fransa ile Avrupa'nın çeşitli büyük güçleri arasındaki askeri çatışmanın başlamasına kadar, dış politikadaki ve sömürgeler politikasındaki sorunların ne ölçüde rol oynadıkları sorusu, tarihçileri bugün hâlâ meşgul ediyor.[47] Şurası açıktır ki: Fransa'nın dış politikadaki pozisyonunun 1787-1789 yıllarında somut ve simgesel zayıflamasının, Ancien Régime'in yıkılmasında önemli bir moment oluşturmasından sonra, bu durumun düzeltilmesi, özellikle de kendilerini milliyetçiliğin gitgide daha keskinleşen retoriğiyle dile getirdikleri için, yeni siyasal güçlerin önemli bir hedefi olmak zorundaydı. Bu yüzden, daha sonra Napoléon yönetimindeki askeri yayılma Büyük Britanya ile küresel rekabet mantığını izledi.

Fransız Devrimi ne zaman başladı, ne zaman sona erdi? Kuzey Amerika'da 1765'teki damga vergisi krizi döneminden 1776'daki büyük devrimci adım bağımsızlık ilanına kadar ortaya çıkan ihtilalci sürecin bir benzeri Fransa'da yoktu. Ancien Régime'in ölümcül krizi gibi bir süreç tam da bu 1776 yılında, yani dışişleri bakanı Vergennes'in Mayıs ayında devrilen büyük bakan Turgot'nun uyarılarına rağmen, sonu kötü biten Amerikan müdahalesi politikasını hayata geçirdiği tarihte başlatılabilir.[48] Başlangıç olarak, bu politikanın *sonuçlarının* ortaya çıktığı 1783 de seçilebilir. Fransa'da, 1765'te Amerika'da yaşanan olaylarla kıyaslanabilecek bir devrimci şiddet 1789'dan önce görülmedi. Devrimci "dönüşü olmayan noktaya" üçüncü tabakanın (*tiers état*), genel meclisleri ulusal meclis olarak kurduğu 17 Haziran 1789 tarihinde ulaşıldı. Bu tarihte kral ve yönetimi, ellerinde güç adına kalan her şeyi kaybetti. O dönemde yaşayanlar için bile, Fransız Devrimi'ni tamamen yeni bir karaktere büründürense, en belirginleri Versailles ve Paris'te yaşanan eşi görülmemiş olayların olağanüstü hızlanışıydı. Barış dönemlerinde benzer bir uzam-zaman yoğunlaşması çok az gerçekleşmiştir, 1765'ten sonra Kuzey Amerika'da bile görülmemiştir.

Devrimin Fransa içinde daha sonraki ilerleyişinin, olanakların (örneğin 1792 yazında parlamenter bir monarşi fırsatının) birer birer kapandığı ve yeni ufukların açıldığı çeşitli evrelerden geçişinin burada betimlenmesi gerekmiyor.[49] Devrimin ne zaman *sona erdiği* hep tartışmalıydı ve bu tartışma sonuçlanamaz. Devrimci şiddetin arttığı "sıcak" evre Ağustos 1792'de başladı ve Robespierre'in Temmuz 1794 sonunda çöküşüne kadar nerdeyse tam iki yıl sürdü. Bir ölçüde istikrarlı siyasal durumlar, ancak aynı yılın Ağustos ayında yapılan anayasaya uygun olarak (Yıl III Anayasası), 1795'in Kasım ayında kurulan Direktuar hükümetiyle başladı. Devrim General Bonaparte'ın 9 Kasım (18. Brumaire) 1799'da iktidarı ele geçirmesiyle mi, 1802'nin Mart ayında yapılan Amiens Barışı'yla İngiltere ile Fransa arasında geçici bir barışçı dış politika ortamının yaratılmasıyla mı, yoksa ancak Nisan 1814'te Napoléon iktidarının sona ermesiyle mi sona erdi? Dünya tarihi açısından bakıldığında, birçok olgu sonuncu seçeneğe işaret ediyor. Fransız Devrimi'nin dünyadaki etkisi yavaş yavaş ortaya çıktı ve bu devrimi ilkönce Napoléon'un orduları Mısır'dan Polonya ve İspanya'ya kadar dünyaya yaydılar.

Haiti

Napoléon'un imparatorluk tacını giydiği 1804 yılında, Fransa'nın bir zamanlar en zengin kolonisinde Jean-Jacques Domingue kendini İmparator I. Jacques ilan etti. Böylelikle, Fransız Devrimi'yle yakından bağlantılı ve zamansal açıdan onunla hemen hemen paralel yürüyen devrimci bir süreç bu defa açıkça sona erdi. Antiller'deki Hispanyola Adası'nın batıdaki yarısını oluşturan ve bugünkü Haiti devletiyle daha 18. yüzyılda hemen hemen özdeş olan Saint-Domingue kolonisindeki devrim, doğrudan doğruya Fransa'daki devrimin bir sonucu olarak anlaşılabilir. İngiliz-İrlandalı politikacı ve yayıncı Edmund Burke'ün daha 1790 yılında *Reflections on the Revolution in France* kitabında öngördüğü ve bununla bizzat canlandırdığı, devrimcilerle karşıtları arasındaki ideolojik dünya iç savaşı çıkmadan çok önce, Paris'teki olaylar uzak Karayipler'de devrim sürecini ateşlediler; bu süreç 1791 ile 1804 arasındaki zaman diliminde şiddet olayları açısından Kuzey Amerikan ve Fransız devrimlerini gölgede bıraktı.[50] Bu olay devrimci Kuzey Amerika ve Fransa'ya göre daha az bilindiği için, kısaca anlatmak gerekiyor.

Şeker üreten kolonilerdeki toplumsal başlangıç durumu elbette Kuzey Amerika ve Fransa'ya göre çok farklıydı. 1780'li yıllarda Saint-Domingue'de üç sınıfa bölünmüş bir köleci toplum prototipi vardı. Bu sınıflar, içlerinde Afrika'da doğmuş olanların hâlâ çok sayıda olduğu, büyük çoğunluğu oluşturan siyah köleler (1789 yılında yaklaşık 465.000 insan); plantasyon sahiplerinden, gözetmen olarak çalışanlardan ve sömürge bürokratlarından oluşan 31.000 kişilik beyaz bir iktidar eliti; bunların arasında yaklaşık 28.00 *gens de couleur*, özgür insan statüsündeki renklilerden oluşuyordu; bu sonuncuların bazıları önemli bir refah seviyesine ve hatta kölelerin çalıştığı kendi plantasyonlarına sahip olabilmişti.[51] Bu üçgen içinde, aynı anda üç devrim gerçekleşti: (1) Muhafazakâr plantasyon sahiplerinin, Paris'teki köle düşmanı yeni rejime karşı isyanı; (2) ABD ve Brezilya'dan sonraki en büyük köle toplumunun gerçek bir ayaklanması ve (3) *gens de couleur*'ün [renkli insanlar] ırkçı ayrımcılığın derinlemesine nüfuz ettiği bir toplumda beyazların egemenliğini kırma denemesi. Atlantik devrimi bağlamına dahil edilen başka hiçbir ülkede Saint-Domingue'deki kadar toplumsal

patlayıcı madde birikmemişti. Orada anayasa sorunlarından ya da hukuk ilkelerinin yerleştirilmesinden çok, aşırı gaddarlaşmış bir toplumda sırf hayatta kalabilmek söz konusuydu. Haiti Devrimi yalnızca nedenlerinden ötürü değil, sonuçları açısından da, dönemin en büyük devrimlerinden biriydi, en açık bir biçimde *sosyal* devrim olarak adlandırılabilecek bir devrimdi.

Kuzey Amerika devrimi tamamen yeni bir toplum tipi yaratmadı ve kolonyal düzendeki sınıflardan hiçbirini tamamen ortadan kaldırmadı. Yaklaşık 1815 ile 1848 yılları arasında, *market revolution* [piyasa devrimi] denilen dönemdeki toplumsal dönüşümün, 1765'ten sonraki devrim döneminde sosyal yapıda gerçekleştirilen değişikliklerden daha derine işlediği iddiasını haklı çıkaracak kanıtlar vardır.[52] Fransız Devrimi'nin toplumsal sonuçları daha büyüktü. Birinci sırada aristokratik ayrıcalıkların ortadan kaldırılması, köylülerin feodal angaryalardan kurtarılması, kilisenin (örneğin büyük toprak sahibi olarak) önemli bir toplumsal faktör olmaktan çıkartılması ve burjuva kapitalist ekonomi biçimleri için hukuksal ve idari çerçeve koşullarının yaratılması yer alıyordu. Oysaki "iki" büyük devrimin hiçbirinde siyasal bir düzenin yanı sıra toplumsal bir sistemin tamamı da yıkılmamıştı. Haiti'de bu gerçekleşti. Bir dizi katliam ve iç savaş sonunda, köleler nihayet zafer kazandılar; sömürgeci kast sistemi Afro-Amerikalı özgür küçük çiftçilerin eşitlikçi toplumuna dönüştü.

Bu olay uluslararası etkileri olan bir enerji sahasında yaşandı. Fransa'da genel insan haklarının aydınlanmış temsilcileri, sömürgelerdeki kölelerin serbest bırakılması için ısrar ediyorlardı. Aynı zamanda, daha Fransa'daki devrimin başlarında, sömürgeci Fransızların ve --özellikle tartışmalı nokta da buydu– *gens de couleur*'ün Fransız politikasının demokratikleştirilmesine hangi tarzda katılacakları sorusu ortaya çıktı. Saint-Domingue'de bir katılım süreci, daha 1790'ın Şubat ayında beyazlar arasında kolonyal temsilciler meclisi seçimleriyle başladı.[53] Daha öncesinde, Ekim 1789'da, bir *gens de couleur* heyeti, Paris'teki Ulusal Meclis'e gelmişti. Fransa'daki ve Antil Adaları'ndaki olaylar doğrudan etkileşim içinde gelişti; ancak iletişim sorunları doğrudan bir koordinasyonu olanaksız kıldı. 1791'in Kasım ayında Ulusal Meclis'in üç komiseri Paris'in yeni ama yine de tamamen çelişkili politikasını temelden değiştirmek üzere, elçi olarak Saint-Domingue'e geldiklerinde, bu

kolonide Ağustos ayında, güçbela bastırılmış büyük bir köle ayaklanması patlak verdiğinden henüz haberleri bile yoktu.[54]

Nisan 1792'de Paris'teki Ulusal Meclis'in beyaz yurttaşlar ve *gens de couleur* ya da özgür siyahlar için eşit siyasal haklar ilkesini ilan etmesiyle, önemli bir simgesel dönüm noktasına ulaşıldı. Böylelikle, gerçi köleler henüz özgürleştirilmemişti, ama yurttaşlık haklarının ten rengine göre kademelendirilemeyeceği ilkesi doğmuştu. Paris'teki çeşitli devrimci gruplar kesinlikle en değerli kolonilerini bağımsızlığa bırakmak niyetinde değillerdi. Eski bir köle olan ve Fransız devrim hükümetinin hizmetinde yükselmiş bulunan François Dominique Toussaint Louverture'ün (ya da L'Ouverture, 1743-1803) liderliğinde, devrimci mücadele ve dikkatli bir bağımsızlık harcketi karmaşık bir biçimde çaprazlandı. Eğer, bu adanın Atlantik ötesi Fransız ticaret sistemindeki rolünü oynamaya devam edeceği garanti edilseydi, Fransa bağımsız bir Haiti'ye muhtemelen tahammül edebilirdi. 1797 yılında Saint-Domingue valisi atanarak, gücünün doruk noktasına ulaşan Toussaint Louverture, Fransa'dan ekonomik açıdan tamamen kopmanın akıllıca olmadığını anlamış görünüyor. Toussaint, Fransa ile karşıdevrimci müdahil güçler, İspanya (Hispanyola Adası'nın doğu yarısına sahipti) ve Büyük Britanya arasında ustaca manevra yaptı. İngilizler 1798 yılında adayı fethetmeyi denediler ve büyük kayıplar verdiler.[55] Napoléon, Toussaint'in deneyine son verdi. 1794 yılında Paris'teki Ulusal Meclis'in tüm sömürgelerdeki köleciliğin kaldırılması kararı geçersiz kılındı. Birinci Konsül, 1802 Nisan'ında Büyük Britanya'yla barış yaptıktan sonra, Toussaint Louverture'ün özerklik projesini sona erdirmek için Karayipler'e bir seferi kuvvet gönderdi. Vali tutuklandı ve kısa süre sonra Fransız hapsinde öldü. Ne var ki kölecilik geri getirilmedi. Siyahlar karşı koydular ve olağanüstü yıkıcı bir gerilla savaşıyla 1803 yılında Fransız ordusunu ölümcül bir yenilgiye uğrattılar. 1 Ocak 1804 yılında bağımsız Haiti devleti ilan edildi. Fransa bu devleti ancak 1825 yılında tanıdı ve böylelikle şiddet kullanarak tekrar geri alma seçeneğinden vazgeçmiş oldu. Haiti halkının çoğunluğu, dönemin en kuvvetli iki askeri gücünün, İngiltere ve Fransa'nın (burada bir istisna olarak birlikteydiler) direnmesine rağmen, adadaki üç yüz yıllık kölecilik kurumunu yıktı. Ne var ki devrim ve müdahale savaşları aynı zamanda, barışçıl ve gelişmekte olan yeni bir toplumun inşasını aşırı zorlaştıracak ölçüde yıkıma yol açmışlardı.

Haiti'de olayların gidişi başka devrimci zincirleme reaksiyonlara yol açmadı. 19. yüzyılda kölelerin devrim yaparak kendilerini özgürleştirmeleri, başka tek bir köleci toplumda bile yinelenmedi. Fransa'da Haiti işaret fişeği kölecilik sorununda ihmalci bir politikaya karşı bir uyarı etkisi gösterdi. 1794 yılında toptan özgürlük ilan eden ülke, geri kalan kölelerini ancak 1848'de, yani eskiden karşıdevrimci olan Büyük Britanya'dan on beş yıl sonra özgürleştirebildi. Bundan böyle tüm kölecilik toplumlarında, en çok da ABD'nin Güney eyaletlerinde, kölelere asgari tavizler verildiğinde bile hortlayabilecek korkunç büyük "zenci ayaklanması" hayaleti hep hatırlarda tutuldu. İç Savaş'a, yani olayların başlamasından yarım yüzyıl sonrasına kadar, Güney eyaletlerindeki propagandacılar, Fransız abolisyonistlerinin* (*Amis des Noirs/Siyahların Dostları*) köle ayaklanmasında Pandora'nın kutusunu açtığını hatırlatıp durdular. Bunun tersine, ABD'li abolisyonistler de tehlikenin, yalnızca köleliğin kaldırılmasıyla kökünden kazınabileceğine işaret ettiler.[56]

Kuzey Amerikan ve Fransız devriminden farklı olarak, Haiti Devrimi belirgin bir yazı ve matbuat kültürüne sahip olmayan bir toplumda gerçekleşti. Devrimcilerin kendi tanıklıkları var, ama bunlar çok değil, programatik açıklamalar da çok az. Çok yönlü bir kişilik olan Toussaint Louverteure'ün niyetleri bile kısmen yalnızca eylemlerine bakarak anlaşılabiliyor. Yakın dönemde tarihçiler bu dağınık kaynakları çok yaratıcı bir tarzda değerlendirdiler ve böylelikle devrimler çağına tamamen yeni bir çehre eklediler.[57] Haiti'nin devrimler tarihinde uzun süre ciddiye alınmamasında, bu söylemsel çoraklığın da payı vardır. Tüm ülkelerin kölelerine özgürlük çağrısı dışında, *bu* devrimden evrenselleştirilebilir bir siyasal düşünce kaynaklanmamış gibi görünüyor. Bu görünüş yanlış da değildir. Yine de, Fransız Karayipler'indeki devrimin başlangıçtan itibaren tüm Atlantik devriminin temelinde yatan özgürlük söylemini paylaştığı da görülmelidir. İngiliz/Kuzey Amerikan ve Fransız mutlakıyetçilik eleştirisi, kurtulmak istenen kölelik boyunduruğu imajına çok vurgu yaptı. İngiliz aydınlanmacısı Samuel Johnson bile, en yüksek sesli özgürlük çağrılarının özellikle köle sahiplerinden gelmesine şaşırmıştı.[58] ABD'nin kurucu babalarından bazıları köle sahibiydi ve öyle kaldılar (George Washington ise tüm köle-

* Köleciliğin kaldırılması yandaşları - ed.n.

lerini azat etti); ABD Anayasası 1787 yılında ve anayasaya daha sonra yapılan ilavelerde kölecilik sorunu konusunda sessiz kaldı. İlkönce ırk ayrımı yapılmaması, ardından da kölelerin özgürleşmesi programı ilk kez Haiti'de devrimci faaliyet içindeki insanların nezdinde doğrudan bir önem kazandı, başka hiçbir yerde de daha önemli olmadı. Katı bir baskı sisteminin kurbanları olan siyahlar ve renkliler, Fransız Devrimi'nin ideallerini, fikirlerini ve simgelerini benimsediler ve 1794'te ilan edilen "renk körü" bir yurttaşlık evreninde kendi konumlarını aradılar.[59] 1802-1803 yıllarında kıyamet gibi bir bağımsızlık savaşına yol açan da köleliğin *yeniden* getirilmesiydi. Devam eden kolonyalizm Haiti *dışındaki* her yerde hukuksal eşitlik kuralı ile bunun pratikte yadsınması arasındaki çelişkiyi, bir buçuk yüzyıl boyunca tarihin gündeminde tuttu.

Latin Amerika ve Kuzey Amerika Karşılaştırması

1776 ve 1789 ilkelerinin dünyadaki *düşünsel* etkileri zamansal ve mekânsal açıdan sınırsızdı.[60] Hemen her yerde (belki Japonya haricinde) sonraki dönemlerde özgürlük, eşitlik, kendi kaderini belirleme, insan ve yurttaş hakları ilkelerine atıfta bulunulmuştur. Dönemin İngiliz vatandaşı Edmund Burke'den Fransız tarihçi François Furet'ye kadar Batı düşüncesindeki bir karşı akım ise tam tersi bir değerlendirmeyle, Jakoben radikalizminde "totaliter demokrasi"nin (Rousseau'yu kötülerin önde gideni olarak gören L. Talmon böyle diyordu) ve genel olarak her türden siyasal fanatizmin ve köktenciliğin kökenlerini görmek istemiştir. Dünya çapındaki somut etkileşimlerde kavranabilir *daha dolaysız* etkiyse, önemli ölçüde daha dar bir mesafeyle sınırlıydı. Gördüğümüz gibi, daha Rusya'ya gelmeden sona eriyordu.[61] Fransız Devrimi'nin Çin'de 1919'a kadar hissedilebilir bir yankısı olmadı, daha sonrasında da haklı nedenlerle, Kuzey Amerika kolonilerinin bağımsızlık savaşı büyük bir ilgi gördü. Devrim önderi Sun Yat-sen (1866-1925) kendini Çin'in George Washington'ı olarak görmekten hoşlanırdı. Hindistan'da, İngilizlerin bazı karşıtları Fransızların desteğini nafile umut ettiler; bunun tersine, bir Fransız işgali korkusu taktik açıdan ustalıkla kullanılarak, Hindistan'ın büyük bölümlerinin, Wellesley (Napoléon Savaşları'nda kendini kanıtlayan ve 1814'ten itibaren Wellington Dükü olan Arthur Wellesley'nin erkek karde-

şi) tarafından önleyici amaçla işgalinin bahanesi yapıldı.[62] Fransız Devrimi, Atlantik etkileşim uzamının dışındaki ya da kenarındaki en derin etkisini, Napoléon'un Yakın ve Ortadoğu'ya yayılması boyunca gösterdi. Mısır, Osmanlı İmparatorluğu ve hatta uzaktaki İran'da, elbette Napoléon yönetimindeki askeri yayılma Fransız Devrimi'nin kendisinden çok daha önemliydi. Bu yayılma 1798 yılında Fransa'nın Mısır'ı işgaliyle birlikte bir anda kendini hissettirdi. Fransız işgali yüzlerce yıllık Memlük devletini parçaladı ve böylelikle Fransızların çekilmesinden sonra 1802 yılında iktidarı ele geçiren yeni birey ve gruplara yer açtı. Osmanlı İmparatorluğu, İngilizlerin Doğu Akdeniz'de güvenlik faktörü olarak kendini kanıtlamış ve şimdi, yeniden önem kazanan ortağıydı. Ne var ki burada, tesadüfen devrimin çığır açtığı yılda tahta çıkmış olan Sultan III. Selim'in (salt. 1789-1807), reformlara karşı çıkan tutucu yeniçerilerin nüfuzunu kırma denemesi başarısız kaldı; bunu ancak halefi Sultan II. Mahmud, 1826 yılında başardı. Yine de III. Selim, yoğunlaşmış siyasi ve askeri faaliyetlerin baskısıyla bir askeri modernizasyon politikasına başladı: Birkaç ay sonra İran da benzer bir program izledi. Ne var ki İslam dünyasında ve genel olarak Asya ve Afrika'nın tamamında, Fransız Devrimi "aşağıdan" bağımsız devrimci hareketlere yol açmadı.[63]

Latin Amerika bu tabloya nasıl uyuyor?[64] Burası, köprü döneminin devrim sürecine dahil, Atlantik ile sınırı olan büyük uzamlardan dördüncüsüdür. Bu genel sürece dahil oluş bölgelere göre farklı gerçekleşti. Kuzey Amerika'da, daha sonra Kanada'yı oluşturan koloniler, İngiliz tacına sadık kaldılar. Karayipler'in diğer köleci sömürgelerinde durum Saint-Domingue'e göre daha sakindi; Antiller'deki diğer Fransız adalarında da gelişme kendi mecrasında yürüdü. Buna karşılık, İspanyol sömürge imparatorluğunun Küba dışında tamamen çökmesi, İspanyol Amerika'sının en dikkat çekici özelliklerinden birisidir (Brezilya, Portekiz tacının bir uzantısının yönetiminde özel bir yol tuttu). Birkaç yıl içinde devasa bir imparatorluk bağımsız cumhuriyetlerden oluşan bir mozaiğe dönüştü. İspanyol ulus-devleti de bazı açılardan, kendi imparatorluğunun dağılmasının bir ürünüydü. En iyi (çoğul olarak) "bağımsızlık devrimleri" şeklinde tanımlanan bu süreç, Atlantik uzamında zamansal açıdan son büyük dönüşüm atılımıydı. Bu süreç son derece tartışmalı bir biçimde 1810 ile 1826 arasına tarihlenebilir.[65]

Bu sırada üç büyük devrimin üçü de bağlantı noktası işlevi görebildi. Haiti, köleciliğin büyük bir rol oynadığı ve her şeyden önce, İspanyol Amerika'sında *pardos* denilen özgür renklilerin kendi siyasal hedeflerini geliştirmeye başladıkları her yerde korku uyandırdı. Dolayısıyla Haiti bir örnekten çok tehlike alametiydi, ama aynı zamanda İspanya'ya karşı çıkan isyancılar için sığınak işlevi de görüyordu. Fransız Devrimi ancak çok sınırlı olarak bir model oluşturabilirdi. İspanyol Amerika'sındaki bağımsızlık devrimlerinin liderleri genellikle Kreol'ler, yani Yeni Dünya'da doğmuş İspanyol kökenli beyazlardı. Tipik bir biçimde refah sahibi üst tabaka mensubuydular, toprak sahibi ve/veya şehirli patrici sınıfına dahildiler. Bu insanlar, Fransız Devrimi'nin başlangıç evresindeki liberal hedeflere tüm sempatilerine karşın, Jakoben radikalliği bir tehdit olarak algılıyorlardı. Bu arada halk kitlelerinin kaçınılmaz silahlanmasına temkinle ve kuşkuyla yaklaşıyorlardı.

1780-1782 yıllarında, José Cabriél Condorcanqui'nin, kendine verdiği adla İnka II. Túpac Amaru'nun önderliğindeki ayaklanma, İspanyol Amerika'sında da büyük halk protestoları potansiyeli bulunduğunu gösterdi. Rusya'daki Pugaçev Ayaklanması'ndan birkaç yıl sonra, dünyanın öbür ucunda gerçekleşen, kimi açılardan benzer bu isyan, çok çeşitli güçlerin oluşturduğu geniş ama gevşek bir koalisyona dayanıyor ve halk kültüründeki özgüvenin kaynaklarından besleniyordu. Yine İspanyol iktidarını hedef alan (ve onun tarafından acımasızca bastırılan) bu isyanın motifleri, yine de Kreol oligarşisinin özerklik çabalarıyla tam örtüşmüyordu. Ölüm sayılarından anlaşılabilen, isyanın büyüklüğü etkileyiciydi: Bu isyanda 100.000 İndio ve 10.000 İspanyol ölmüştü.[66] Bu yüzden Jakobenizm ve *levée en masse* (kitlesel askere alma) Latin Amerika'nın "kurtarıcıları" için fazla cazibeye sahip değildi. Fransa'dan gelecek devrimci bir destek de hesaba katılamazdı, çünkü özgürlük mücadelesinin belirleyici yıllarında, Fransa'da Napoléon imparatorluğunun sona ermesinin ardından yine Restorasyon hüküm sürüyordu.

Fransa ve Latin Amerika'daki dönüşümler arasında, devrimci özden çok bir güç politikası bağıntısı vardı. Bunu anlamak için 1760'lı yıllara geri gitmek gerekir. Hem Kuzey Amerika hem de Latin Amerika bağımsızlık devrimlerinin kökleri bu on yıldadır. O tarihlerde hem İngiliz hem de İspanyol devletleri eşzamanlı olarak, birbirine yakın ama yine de kendine özgü nedenlerden ötürü, sö-

mürgelerdeki otoritelerini güçlendirerek ve sömürgelerdeki iktidar aygıtında reformlar yaparak, Amerikan sömürgelerinin hareket alanını daraltmaya ve ekonomik potansiyellerini metropoller için daha da yararlı kılmaya giriştiler. Yeni kralı III. Carlos yönetimindeki İspanya'nın bu girişimi, birkaç yıl içinde fena halde başarısızlığa uğradı. III. Carlos (salt. 1759-1788) yönetimindeki İspanya önceleri daha başarılıydı; en azından kolonilerin daha az direnişiyle karşılaştı. Bunun farklı nedenleri vardı. Örneğin İspanya'nın Amerika'daki iktidar sistemi zaten her zaman daha homojen ve merkeziydi; böylelikle reformlar yetenekli idareciler tarafından daha kolay hayata geçirilebildi. Güney Amerikalı Kreol'ler de otoriteyi eleştiren aydınlanma söylemine daha gevşek bağlanmışlardı ve iradelerini temsil organlarında dile getirmeye daha az alışıklardı. Bu ve başka birçok nedenden ötürü İspanyol sömürge sistemi, İngiliz sistemi gibi daha 18. yüzyılın üçüncü çeyreğinde çökmedi. 1808 yılında Napoléon'un İspanya işgalinin, İspanya'daki Bourbon iktidarını yıkmasına kadar ayakta kaldı.

Kuzey Amerikan isyanı, giderek daha adaletsiz ve despot olarak algılanan bir imparatorluk hükümetine karşı yönelmişken, İspanyol Amerika'sındaki krizler, böyle bir imparatorluk merkezinin artık var olmadığı bir anda çatışmaya dönüştü.[67] Böyle bir imparatorluk boşluğu durumunda iki eğilim öne çıktı: Bir yandan, zamanla İspanyol İmparatorluğu çerçevesinde ortaya çıkan ve İngiliz Kuzey Amerika'sındaki karakterlere göre hatları çok daha net olan çeşitli Kreol vatanseverlikleri; diğer yandan, yine de yeni, liberal bir anayasa devleti çerçevesinde İspanya ile daha gevşek bir siyasal bağı koruma iradesi. Bu bir anlamda, Kuzey Amerika'da daha önce yaşanan gelişmenin bir yansımasıydı. Kuzey Amerika'nın on üç isyancı kolonisindeki (güvenle adlandırabileceğimiz gibi) "Kreol'ler" çatışmanın başlangıcında kendilerini hâlâ İngiliz hissediyorlardı. Birçoklarında, sağlamlaşmış bir İngiliz kimliğinin yerine bir süre hâlâ belirsiz kalan Amerikan kimliğinin geçmesi zaman aldı.[68] Direniş, reel ve simgesel bir figür olarak kralın kendisinden çok, Amerikalılara boş bir "sanal temsil" kurgusundan başka bir şey sunmadan onları keyfine göre vergilendirme hakkını kendinde gören Londra'daki parlamentonun mutlak güç sahibi olma iddiasına karşıydı. İspanyol örneğinde ayrı bir kimlik oluşumu daha ilerlemişti.

Diğer yandan İspanyol-Amerikan Kreol'ler, İspanya'nın işgal edilmemiş bölgesindeki kralcı olmayan (gerici kral VII. Fernando Napoléon'un tutsağıydı) karşı hükümete büyük umutlar besliyorlardı. Bu karşı hükümetin kalbi, Eylül 1810'da toplanan İspanya'nın ilk modern ulusal meclisi Cadiz *cortes*'iydi; bu meclis başlangıçtan itibaren *tüm* İspanyol dünyası için, yani aynı zamanda koloniler için de bir temsil organı olarak düşünülmüştü.[69] Amerikalıların doğal olarak çok az üyeyle temsil edildikleri *cortes*, örneğin ticaret politikası gibi sorunlarda birkaç yıl önceki İngiliz Parlamentosu kadar dediğim dedikti. Kesinlikle düşünülebilir olan bir emperyal federasyon fikri, İspanyol mutlakıyetçiliğinden sonra da gerçekleştirilemedi. *Cortes*'ler köle ticaretini ve/veya köleciliği kaldırmayı ve genel olarak Amerika toplumlarının çok etnisitelilik sorunlarına karşı bir tavır almayı da savsakladılar. Yine de eski ve o zamanki Avrupa koşulları için çok ileri olan İspanyol anayasal devlet deneyimi, özellikle Kreol'leri de yazılı anayasaların yararlarına (1812 İspanyol anayasası, 19. yüzyılın Latin Amerika'sında hızla yayılan meşrutiyetçiliğin tümü için biçimsel bir örnek olmuştu) ve geniş çaplı, örneğin erkeklerin seçme hakkında mülkiyet sınıflandırmasına göre yapılan sınırlamaları tanımayan siyasal katılım pratiğine alıştırdı.

İspanyol Amerika'sındaki özgürleşme, İngiliz Amerika'sına göre daha az düz bir çizgide ilerledi. Bölge daha büyüktü, lojistiği daha zordu, şehir-kır karşıtlığı daha keskindi, kraliyetçilik daha güçlüydü, Kreol elitler çoğu kez iç savaşın eşiğine gelecek kadar bölünmüşlerdi. *Uzamsal* açıdan bakıldığında, çok sayıda ordu ve milis yan yana çok farklı, birbirleriyle yalnızca gevşek bağları olan bağımsızlık savaşları yürütüyordu. *Zamansal* açıdan iki savaş evresi birbirini izledi:[70] Atlantik'in beri tarafında ve öte tarafında açılan yeni çığırın tamamı, yeni mutlakıyetçi kral VII. Fernando'nun 1814 Mayıs'ında geri dönüşüyle bir günde yok edildi. Simón Bolívar, José de San Martín ve Bernardo O'Higgins gibi adamlar tarafından yürütülen özgürlük mücadelesi, İspanya'nın yeniden fetih denemesine karşı başlayan (ilk başlarda son derece başarılı olan) askeri direnişte kahramanlıklarla dolu doruk noktasına ulaştı.[71] İspanya 1816'da bu direnişi (Arjantin haricinde) kontrol altına almış görünüyordu. Kıtanın birçok yerinde isyancılar savunmaya geçmeye zorlandılar; karşıdevrim ceza mahkemelerini çalıştırdı. Ancak devrimci davanın bu dip noktasından sonra yavaş yavaş bağımsızlık savaşları evresi-

ne, *caudillos*'un uğursuz bir rol oynamaya başladıkları bir evreye girildi: Bunlar, güçlerini silahlı çetelerinden, sivil yandaşlarına ganimet garantisi vermelerinden ve devlet kurumlarından korkmamalarından alan savaş ağalarıydı. Devrimci olayın tamamı, sosyal açıdan kuzeydekine göre daha çok katmanlıydı. Kuzeyde elitlerin devrimi sırasında, örneğin Meksika'nın kırsal alanında görülen köylü isyanları ve genel olarak halk ayaklanmaları yoktu: Bu ayaklanma ve isyanlar, çoğu kez İspanya'nın kolonyal varlığıyla ilgili değildi, daha çok tehdit altındaki yaşam tarzlarının savunulmasına hizmet ediyorlardı.[72] Yeni İspanya/Meksika'nın güneyindeki ülkelerde yaşanan son askeri zaferler serisi de, daha çok İspanya'nın zayıflığından kaynaklanıyordu; çünkü orduda Amerika'nın geri alınması için yeteri heyecan yoktu ve ordu olmadan liberaller Kral Fernando'yu 1820'de anayasanın yeniden tanınmasına zorlayamazlardı. İspanya'daki bu yeni karışıklıklar yeni seferi kuvvetlerin yola çıkmasını geciktirdi. İspanyolların, Amerika'nın *reconquista* denemesinde, kısa bir süre önce kendilerine yöneldiği için öğrendikleri, Fransız isyan bastırma yöntemlerini kullanmaları, bir kez daha devrimci Atlantik'in bir öğrenme bağlamı olduğunu gösteriyor.

Son olarak uluslararası bağlam: 1778'den sonra Kuzey Amerika'da yaşanan isyanlardan farklı olarak, İspanyol Amerikalı özgürlük savaşçıları dışarıdan, ABD'den de, doğrudan askeri destek almadılar. Haiti'de olduğu gibi dışarıdan bir büyük güç, doğrudan olaya müdahale etmedi. Kraliyet Donanması Atlantik'te bir koruma ağı oluşturdu, ancak diğer devrimlerden farklı olarak, belirleyici askeri çatışmalar, Kreol'ler ve İspanyol restorasyon monarşisinin temsilcileri arasında üçüncü bir taraf karışmadan yürütüldü. Ne var ki, başlangıçta, 1810'da, Fransa'nın İspanyol kolonilerini de ele geçirebileceği korkusunun büyük bir rol oynadığını gözden kaçırmamak gerekir. Artık bir İspanyol monarşisi yokken, Latin Amerika'da hiç kimse Napoléon'un uyruğu olmaya meraklı değildi. Sonraki evrelerde "özel" destek önem taşıyordu. İngiliz ve İrlandalı paralı askerler ve gönüllüler çeşitli meydanlarda savaştılar (1817 ile 1822 arasında Güney Amerika'ya böyle 5.300 paralı asker geldi) ve önemli bir askeri faktör oldular;[73] Amerikalı korsanlar, hükümetlerinin göz yummasıyla İspanyol gemilerine saldırdılar ve İngiliz tüccarları da maddi destek sağladılar: Uzun erimde yeni pazarların açılması için iyi bir yatırım söz konusuydu.

Tüm Amerika'da bağımsızlık devrimleri en azından eğilim olarak şu iki temeli izliyordu: Uyruklar yurttaş oldular ve eski hiyerarşik toplumların yapısı sarsıldı.[74] Kuzey Amerika'daki ve İspanyol Amerika'sındaki sömürgeci çoğulculuktan, farklı siyasal coğrafyalar ortaya çıktı: bir tarafta daha büyük, ulus-devletçi egemenliklerin güçlendirdiği çoğulluk; diğer tarafta temel dinamiğini toprak bakımından Meksika ve genel anlamda İspanyol uygarlığı aleyhine (1898 İspanyol-Amerikan Savaşı bunun doruk noktasıydı) batıya ve güneye doğru yayılmanın oluşturduğu bir federal devlet. Kuzey ve güneyde hâlâ devrimci olmayan birer büyük devlet vardı: Bir tarafta Brezilya İmparatorluğu (1889'dan itibaren Cumhuriyet), diğer tarafta Britanya İmparatorluğu içindeki Kanada dominyonu. Kuzeyde de güneyde de siyasal devrim hemen istikrarlı koşullara açılmadı, ne var ki kuzeyde koşullar buna daha uygundu, çünkü bağımsızlık savaşı aynı zamanda bir iç savaş değildi ve kuzeyde *pardos*'un, cumhuriyetçilerin de kralcıların da zaman zaman ilgilendiği özgür renklilerden oluşan büyük tabakanın bir eşdeğeri bulunmuyordu.[75] Kuzeyde yerlilere ve siyahlara net sınırlar çizilmişti. Ulusal politika beyaz politika olarak kaldı. Kolonyal devletin ten rengindeki nüansları hukuktaki statüye tercüme ettiği güneyde, çatışma hatları daha karışık ilerliyordu. Kuzeyde daha net bir şehir ve kır dengesi korunmuştu; güneydeyse savaş dönemi "gücün kırsallaşması"na yol açtı.[76] İzleyen on yıllarda Kuzey Amerikan sınır bölgesi toprak mülkiyetinin belirli bir ölçüde demokratikleşmesini hızlandırdı. Buna karşılık güneyde toprak sahibi oligarşiler gücü tekelleştirdiler; her biri kendi *ulusal* politikasını, ABD'de, İç Savaş'tan önce Güney devletlerinin etkisi doruk noktasındayken bile tarımsal güçlerin yapabildiklerinden daha etkin bir biçimde belirledi.

Genç ABD'nin, güneyde yinelenmeyen büyük başarımlarından biri de militarizasyondan ve militarizmden kaçınmasıydı. Devrim döneminin "silahlı ulus"u askeri bir diktatörlüğe dönüşmedi. *Caudillo* tipindeki bağımsız askeri güçler önem kazanmadılar. Güney Amerika'dan ve Avrupa'nın bazı bölgelerinden farklı olarak, Kuzey Amerika bir askeri darbeler kıtası olmadı.[77] İspanyol Amerika'nın birçok devleti ancak 1860'lı, hatta 1870'li yıllarda ülke içi huzura kavuştular; bu da, dünya ekonomisine daha sıkı bağlanmanın sonucuydu.[78] Orta ve Güney Amerika'da siyasal istikrarın yüksek olduğu bir evre işaretlenmek istenirse, bu da 1880 ile 1910

yılında Meksika Devrimi'nin başlaması arasındaki otuz yıldır. Latin Amerika'da bağımsızlık savaşı henüz başlıyorken, ABD'de devrim-sonrası ileri düzeyde istikrara çoktan ulaşılmıştı. 1800 yılında üçüncü başkan Thomas Jefferson'ın seçilmesiyle birlikte, Birlik, konsolidasyon evresine girdi.[79] Bu konsolidasyon bazı yönlerden aldatıcı ya da geçiciydi. Her şeyden önce iki soru yanıtlanmamıştı: İki farklı toplum tipi, kölecilik toplumu ve kuzeyin özgür ücretli emeğe dayanan kapitalizmi, aynı devletin içinde nasıl bir arada var olabilecekti? Ve ikinci soru, yeni federe devletler anayasanın hassas dengesini bozmadan nasıl entegre edileceklerdi? 1861 yılında başlayan İç Savaş çok da şaşırtıcı değildi. Sonradan bakıldığında, örneğin I. Dünya Savaşı'na göre çok daha "kaçınılmaz" görünüyor. İç Savaş'ın başında devrim döneminin yol açtığı çözülmemiş sorunlar duruyordu. Sırf kurucu babaların kölecilik sorununa net bir biçimde açıklık getirmeyi ihmal etmeleri yüzünden, daha 1850'li yılların sonuna doğru, 1807 yılında yasaklanan Afrika'dan köle ticaretine yeniden izin verilmesi talep edilebilmiş ve Abraham Lincoln gibi basiretli bir politikacı, Güney'in köleciliği kuzeyin özgür devletlerine dayatmayı hedeflediği kanaatine varmıştı.[80] Bu yüzden İç Savaş bir anlamda devrimin son uzantısıydı. Devrim kavramını yoğun bir biçimde bulanıklaştırma tehlikesinden korkulmazsa, Kuzey Amerika'da yüz yıl süren bir devrimci karışıklık çevriminden söz edilebilir: 1765'in damga vergisi krizinden, 1865'te konfederasyonun yenilgisine kadar.

İspanyol Amerikan bağımsızlık devrimlerinin sonu, yüzleri Janus gibi hem geçmişe hem de geleceğe bakan 1830-1831 Avrupa devrimlerine zamansal açıdan yakındır. Bu devrimler de devrim çağının bir parçası –ve kapanışı– olarak değerlendirilebilirler. O tarihlerde Temmuz 1830 sonunda, Fransa, (bu gelişmelerden özerk Belçika devleti olarak çıkan) Güney Hollanda, İtalya, Polonya ve Alman Birliği'nin bazı devletlerinde (özellikle Hessen Elektör Prensliği, Saksonya ve Hannover) Paris zanaatkârları arasındaki huzursuzluklardan kaynaklanan devrimci koşullar hüküm sürüyordu. Kıta Avrupa'sında 1815'ten sonra üstünlüğü kazanan restorasyon güçleri, kimi yerlerde zayıflatılmış ama siyasal olarak yalnızca Fransa'da yenilmişlerdi – orada bile, özellikle, "ileri gelenler" ya da "liberal burjuvazi" denilebilecek toplumsal gruplar kendilerine siyasal olarak daha fazla hareket alanı yaratmış, daha

Temmuz Devrimi'nden önce bile Fransız elitinin çekirdeğini oluşturmuşlardı.[81] 1830 politikten çok sosyal bir devrimdi. Ne var ki, başlangıçtaki devrimci anayasa devleti düşüncesini hatırlatması ve Büyük Devrim'in Jakobenlik öncesi evresinin retoriği ve simgeselliğiyle güçlü bağlar kurması bakımından, 1789-1791'e bağlanıyordu. Şehirlerdeki barikat savaşının kahramanlık imgelemi, bazı kırsal protesto biçimlerinin –çoğu kez şehirlerdeki olaylarla ancak gevşek bir bağları vardı– en hafif tabirle, "premodern" niteliğini gözden kaçırmamalıdır.[82]

Atlantik Ötesi Entegrasyon

Atlantik devrimleri, devrim öncesi koşullara her türlü geri dönüşü yasaklayan yeni tarz bir temel deneyimde ortaklaşıyorlardı: geniş halk kesimleri kalıcı olarak politikleşmişti. Her yerde politika, sadece elitlerin politikası olmaktan çıkmıştı. Devrim evresinden çıkış, devrimci ateşin soğuması tamamen farklı yollardan gerçekleşse de, her zaman bu politikleşmeden geriye bir şeyler kaldı.[83] Politikleşme en başarılı bir biçimde ABD'de temsili kurumların kabuğuna kanalize edildi; ne var ki orada beyaz olmayan halk dışarıda bırakıldı. Fransa'da Direktuar ara döneminde (1795-1799) ve Latin Amerika'nın kimi devletlerinde olduğu gibi, sözde-demokratik bir rekonstrüksiyon çabasının başarısız kaldığı yerlerde, yeni otoriter sistemler, "halk" tarafından, en azından uyum sağlayıcı bir meşrulaştırmadan kaçınamadılar. "Bonapartizm" Ancien Régime'e geri dönüş anlamına gelmiyordu ve 1814'ten sonraki Bourbon restorasyonu bile 1789'dan sonraki dönemin bazı miraslarını, örneğin (*charte* constitutionelle olarak) anayasa düşüncesini ve Napoléon'un kendi generallerinden ve gözde adamlarından yarattığı yeni aristokrasiyi kabul etti. Elbette, devrim sonucunda ortaya çıkan olan en korkunç aygıtı: Napoléon'un erkekleri yutan askere yazma mekanizmasını durdurdu.[84] İspanya, Hessen Elektör Prensliği ve İtalya dışında hiçbir yerde "karşıdevrim" devrimin izlerini tamamen silmek istemedi. Büyük bir kurum inşacısı olan Napoléon, saf bir karizmanın devrim sonrası bir düzeni taşıyamayacağını çok iyi anladı. Bolívar da bunu gördü ve zafer yıllarında ortaya çıkan kimi diktatörce itirazlara rağmen yorulmak bilmeden hukuk devleti ve kişisel gücün kişinin üstüne

bağlanması için mücadele etti. Ne var ki vatanı Venezuela'nın ve kıtadaki diğer devletlerin *Caudillo* iktidarının onyıllarına kaymasını engelleyemedi.[85] Bu koşullarda kitlelerin politikleşmesi, kendi dar çevresinin gönlünü hoş tutmakla sınırlı kaldı.

Atlantik devrimleri Okyanus'un iki kıyısını kapsayan, Kolomb zamanından beri gelişmiş bir ilişkiler ağından doğdular. Birden fazla entegrasyon düzlemi üst üste bindi:

1. Büyük İspanya, İngiltere/Büyük Britanya ve Fransa imparatorluklarının ve daha küçük Portekiz ve Hollanda imparatorluklarının içinde idari entegrasyon.
2. Yeni Dünya içinde, öncelikle sömürgeci personelin, özellikle doğudan batıya göç yoluyla, ama aynı zamanda tersi yönde yeniden-göç yoluyla demografik entegrasyonu.
3. Kuzeyde kürk ticaretinden, güneyde Angola'dan Brezilya'ya köle ticaretine kadar, ticaret yoluyla entegrasyon, olağanüstü bir başarıyla yerleştirilebilen bir ulusal merkantilizmin rekabetçi oyun kurallarına göre organize edilmişti ve ilkönce (yaklaşık 1730'dan itibaren gerileyerek) yerli korsanlık tarafından bozulmuştu; bu ticaret, ortak bir Atlantik tüketim kültürü gibi bir şey (yani günümüzdeki Batılı *consumerism*'in başlangıçları) yarattı, bu kültürün siyasal nedenlerle yapılan boykotla kesintiye uğraması ilk kez uluslararası ilişkilerde bir silaha dönüştü.[86]
4. Kültürel aktarım yoluyla entegrasyon; bu aktarım Batı Afrikalı yaşam tarzlarının aktarılmasından, performatif pratiklerın bölgenin dört bir yanında yaygınlaşmasına ve Avrupa mimari üsluplarının Atlantik'in öte yanında değiştirilerek yeniden üretilmesine kadar çok çeşitli türde gerçekleşti.[87]
5. Ortak ya da benzer bir "Atlantik uygarlığı"nın, kitapların, broşürlerin ve dergilerin giderek artan dolaşımıyla sağlanan ve yaygınlaşan normatif temelleri aracılığıyla entegrasyon; İngiliz yazar ve edebiyat eleştirmeni William Hazlitt 1828 yılında Fransız Devrimi'ni matbaanın icadının geç bir sonucu olarak tanımlamıştı.[88]

Saf düşünce, temelinde bir çıkar olmadan siyasal eylemi yeterince açıklayamasa da, bu beşinci maddenin, Atlantik devrimlerinin anlaşılması açısından önemi az değildir. Düşünce tarihi açısından bakıldığında, tüm Atlantik devrimleri Aydınlanma'nın çocukları-

dır. Bu Aydınlanma Avrupa kökenliydi ve Atlantik'in öte yanındaki etkilerinin önce devasa bir ödünç alma ve alımlama süreci olarak tanımlanması gerekir. Avrupa'dan da duyulan bazı Amerikalı sesler, 1760'lı yıllardan itibaren söz aldılar; kimilerinin sözü, Yeni Dünya'nın doğası ve kültürü hakkında küçümseyici sözler söylemiş Avrupalı yazarlara (doğa araştırmacısı Buffon'a ve daha sonra filozof Hegel'e) öfkeli birer yanıttı: Bu sesler Benjamin Franklin, *Federalist Papers*'in yazarı (1787-1788'de yayınlandı) Thomas Jefferson, Meksikalı teolog Fray Servando Teresa de Mier'e aitti.[89] Dönemin Latin Amerika'sında, uzun süre Londra'da yaşayan çok yönlü bilge Andrés Bello'nun yanı sıra en önemli politik düşünür olan Simón Bolívar, Avrupa Aydınlanması'nın programlarının hiç değiştirmeden Amerika'ya aktarılmamasında hep ısrar etti. Bu konuda, bir ülkenin yasalarının, o ülkenin somut koşullarına uygun hale getirilmesini isteyen Montesquieu'ye dayanabiliyordu. Tüm Atlantik'teki aydınlanma çerçevesinde merkezler ve çevreler oluştu. Fransa ya da İskoçya'ya göre, İspanya da III. Carlos dönemindeki ruhbanlık karşıtı reform politikası evresinde, entelektüel açıdan bakıldığında bir yan sahneydi. Ne var ki, Avrupa içindeki kültürel sınırların ötesine yönelinmesi, dönemin bir özelliğiydi. İngilizler ve Kuzey Amerikalı kolonistler, dinsel açıdan çoğu kez farklı yollardan da olsa, ortak bir hukuk geleneğine ve ortak bireysellik ve korunmasına dair ortak kanaatlere sahip oldukları sık sık belirtilmiştir.[90] Amerika içindeki görüşler savaşında dolaşan çok sayıda hicviye ve özellikle *Declaration of Independence*, John Locke'un ve iktidar sözleşmesi görüşünün, Algernon Sidney'in direniş öğretisinin ve Francis Hutcheson ve Adam Ferguson gibi erken İskoç ahlakçı filozofların teorilerinin Kuzey Amerika'da çok iyi bilindiklerini göstermişti.[91] Yeni Dünya'ya ancak 1774 yılında gelen ve tüm zamanların en etkili gazetecilerinden birine dönüşen, aydın bir korse imalatçısı ve kendi kendini yetiştirmiş bir felsefeci olan Thomas Paine, 1776 tarihli etkileyici makalesi *Common Sense*'de İngiliz siyasal radikalizmini özetledi; bu makale Paine'in daha sonraki makalesi *The Rights of Man*'de (1791-1792) çok daha çarpıcı bir anlatıma kavuşacak olan bir Atlantik kozmopolitizminin ürünüydü.

Avrupa'daki "aydınlanmış mutlakıyetçiliğin" somut sonuçlarıyla karşılaştırıldığında, yeni Birleşik Devletler gerçekleştirilmiş

aydınlanmada bir ilerlemeyi temsil ediyordu. Eğer eşik dönemde filozof krallar vardıysa, bunlar Prusya Kralı II. Friedrich ya da Avusturya Kralı II. Joseph değil, eşsiz Napoléon'un yanı sıra George Washington'ın başkanlık makamındaki üç halefi, John Adams, Thomas Jefferson ve James Madison'dı. İngilizce konuşulan Amerika'da da Fransız yazarlar, en başta Montesquieu, Rousseau ve keskin sömürgecilik eleştiricisi Abbé Raynal (Denis Diderot da yazılarında zaman zaman onun adını kullanmıştı) yakından takip ediliyordu. Latin Amerikalılar da bu filozoflarla bir o kadar çabuk tanıştılar. Caracas'ta zengin bir aileden gelen Simón Bolívar gibi genç bir adamın, bu filozofların ve Hobbes ve Hume'un, Helvétius ve Holbach'ın eserlerini okumuş olması hiç de tipik olmayan bir durum değildi.[92] 1790'lı yıllarda Meksika'da, kral naibinden başlayarak aşağıya doğru herkes Avrupa'nın eleştirel zihinlerinin söylediklerini inceliyordu – ama onları hemen hayata geçirmiyordu.[93] Daha genel olarak söylersek, çağın ruhu olan ilerleme inancı Atlantik'in iki yakasında yalnızca dar anlamda entelektüelleri değil, iş dünyasının bazı kesimlerini de etkilemişti.[94] *Ekonomik* modernliğin dünya merkezi olan, muhafazakâr Londra'ya bir ziyaret, Amerikalıların çoğu için en azından, devrimlerle kaynayan Paris'te doğrudan edinilmiş bir izlenim kadar heyecan vericiydi.

Genç Mao Zedung 1927 yılında, devrim akşam yemeği eğlencesi değildir, diye yazmıştı –herhalde bu konularda bilgi sahibiydi. Aynı şey Atlantik devrimleri için de geçerliydi. Bu devrimlerden hiçbiri, 1989-1991 yılları arasında Elbe Nehri ile Gobi çölleri arasında yaşananlar gibi, barışçıl değildi. Burada istatistik vermek gereksizdir. 1793-1794 yıllarındaki Fransız *terreur*'ünün, tüm ülkede sayılarının 50.000'i bulduğu tahmin edilen kurbanlarını (Vendeé'deki 1793-1800 arasındaki iç savaşta ölen 150.000-200.000 kişiyi de bunlara eklemek gerekir),[95] 1792-1815 yılları arasında Avrupa'da yaşanan savaşların sayısız kurbanının yanı sıra (İspanya'da 1808 yılından sonra tüm tarafların korkunç terörünün kurbanları dahil), Latin Amerika'da bu arada katliamların önünde hiçbir engel bulunmayan topyekûn savaşlar olarak sürdürülen,[96] 1780 Túpac Amaru ayaklanmasından, iç savaşların ve bağımsızlık savaşların sona ermesine kadar yüz binlerce ölüyü ve dönemin en kötü devrimci cadı kazanında, Saint-Domingue/Haiti'de hayatını kaybedenleri, bunların arasında Fransız ve İngiliz

seferi kuvvetlerinin çoğu tropik hastalıklardan ölen on binlerce sıradan askerini saymak yeterli olacaktır. Thomas Jefferson'ın ve George Washington'ın devrimi Maximilien Robespierre'inkiyle kıyaslandığında, haklı olarak avantajlı görülür; sözüm ona halka ihanet edenlere yönelik kitlesel kıyımın, Amerika'da bir benzeri yoktu. Yine de 1775 ile 1781 yılları arasındaki Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın, İngilizlerin gözünden, Büyük Britanya'nın daha önce yaptığı tüm savaşları aşan ve bu savaşı bir anlamda ilk modern savaş kılan bir seferberlik derecesi gerektirdiğini, bu savaşın yalnızca isyancılar cephesinde yaklaşık 25.000 cana mal olduğunu da unutmamak gerekir.[97] Bu savaş tüm Fransız Devrimi'ndekinden daha fazla mülteci ve göçmen yarattı.[98] 1789 yılında liman kalesi Očakov'un (Özi) ele geçirilmesi sırasında, bir öğleden sonrasında binlerce Türkün öldürüldüğü Rus-Osmanlı savaşından farklı olarak, sivil halka yönelik kitlesel katliamlar yapılmadı. Bunun karşısında, 19. yüzyılın ikinci çeyreği, dünya tarihinde 1850-1851 yılında Çin'deki büyük Taiping kıyımı başlayana kadar süren, masum bir dönemdi.

Büyük Atlantik devrim alanında Büyük Britanya'nın tamamen kendine özgü bir konumu vardı. En geç 1763'ten itibaren Atlantik uzamındaki en kuvvetli askeri güçtü. Kronolojik olarak birbirini izleyen devrimler zincirini (bir defalığına böyle doğrusal bir basitleştirme yaparsak) asıl başlatan, sömürgelerdeki başına buyruk İngilizleri hizaya sokma denemesiydi. Büyük Britanya her yerde taraftı. Latin Amerika'dakiler dışında dönemin tüm devrimlerine karşı savaş açtı, ancak orada da en azından erken bir İngiliz askeri operasyonunun, Buenos Aires'in 1806 Haziran'ında işgal edilmesinin, seferber edici büyük sonuçları oldu. İngiliz siyasal sistemi tüm bunlardan etkilenmedi; ne kırsal alandaki toplumsal protestolar ve yıkıcı eylemler, ne de yeni şehirlerdeki endüstriyel devrim karşısında sarsıldı; 1775 ile 1815 arasında I. Dünya Savaşı'ndan önceki en büyük askeri ve ekonomik seferberliği gerçekleştirdi ve Napoléon'un tüm rakipleri arasındaki en tehlikelisi olan, William Pitt d. J. (1783 ile 1806 arasında nerdeyse kesintisiz olarak başbakanlık yaptı) gibi olağanüstü yetenekli politikacıları iktidara getiren önderlik seçimiyle kendini kanıtladı. Aynı zamanda özellikle hızlı sosyoekonomik değişiklikler yaşayan Büyük Britanya, bir çöküşler dünyasında muhafazakâr sessiz kutup muydu?

Birleşik Krallık da 1830 Avrupa devrim hareketine katıldı. Kral IV. George'un ölümünden kısa bir süre sonra, Fransa'daki Temmuz Devrimi'nin haberlerinin geldiği 1830 yazı ile reform yasaları paketinin dramatik bir gerilimle nihayet parlamento tarafından kabul edildiği 1832 Haziran'ı arasında, Büyük Britanya 19. yüzyıldaki en büyük iç politika krizini yaşadı. Devrime en yatkın olunan zamanlar 1790'lı yıllar ve 1848 değil, yirmi yıldan fazla süren savaşın bitmesinin ardından gelen on beş yıllık süreydi. Savaşın başa çıkılamayan sonuçları ve erken sanayileşmenin etkileri bir araya gelip, mevcut düzene karşı memnuniyetsizliği aşırı artırdılar. 1830 ile 1832 yılları arasında Güney ve Doğu İngiltere'nin geniş bölümlerinde ve Galler bölgesinde karışıklıklar yaşandı, liman şehri Bristol büyük yıkımlara maruz kaldı, Nottingham kalesi yakıldı. İşçiler ve orta sınıf, kıtalar, milisler ve birlikler (*unions*) oluşturdular. Önde gelen muhafazakâr politikacı Dük Wellington, 1832 yılında Prens Polignac'ın iki yıl önce Fransa'da yaptığı gibi, gerici bir kralın desteğini alıp, kamuoyundaki ruh haliyle doğrudan çatışmaya girseydi, Hannover hanedanının sonu da muhtemelen Fransız Bourbon'larınki gibi olacaktı.[99] Ne var ki, Dük, reform niyetlisi Whig partisinin başbakanı Charles Grey'in (II. Kont Grey), reform yasası için çoğunluğu bulmasına yardım etti. Oy kullanma hakkına sahip erkeklerin sayısını dikkatle artıran ve gelişen endüstri şehirlerinin parlamentodaki temsilini iyileştiren yasanın içeriğinden çok, kabul edilmiş olması gerçeği önemliydi.[100] Yukarıdan reform, aşağıdan devrimden önce geldi. Böylelikle istikrarı koruyan politika için yeni bir başarı reçetesi bulundu ve aynı zamanda Pitt'in savunduğu muhafazakâr oligarklar rejiminin yerini, parti sınırlarının ötesinde daha çok ülkedeki ve gitgide daha fazla, seçimlerden dışlananlar arasındaki ruh haline kulak veren yeni bir tutum aldı. Bu yenilik herkes için yeterli değildi, çünkü reformun sınırları karşısında duyulan hayal kırıklığında, entelektüel açıdan verimli Çartizm kitlesel hareketi doğdu; bu hareket 1848 yılında siyasal olarak akim kaldı, çünkü ne şiddet içeren devrime doğru bir sıçrama yapabilmiş, ne de orta sınıflardaki reform güçleri arasında yeterince müttefik bulabilmişti.

Başka bir İngiliz devrimi biçimi, daha 1807'de ilk büyük başarısına ulaşmıştı: Köle ticaretine karşı devasa bir burjuva hareketi olarak örgütlenen köleciliğin kaldırılması mücadelesi, İngiliz Parlamento-

su'nun köle ticaretini yasaklamasını sağladı. 1834 yılında bunu, Britanya İmparatorluğu'nda köleciliğin yasaklanması izledi. Bu bir ahlak ve hukuk duygusu devrimiydi; yüzyıllar boyunca tüm Avrupa'da doğal ve her bir "ulusal" çıkara uygun görülen bir kurumun radikal biçimde aşağılanması anlamına geliyordu. 1787 yılına tarihlenebilen bu özgül İngiliz devriminin başlangıcında, bir avuç dindar aktivist, özellikle Quaker'ler ve radikal hümaniterler vardı. Bu hareketin en kalıcı ve en başarılı örgütleyicisi Anglikan bir din adamı olan Thomas Clarkson, parlamentodaki en ünlü sözcüsü Evanjelik centilmen politikacı William Wilberforce'du. Kölecilik karşıtı hareket, etkinliğinin doruk noktasında tüm İngiltere'yi kapsayan bir kitlesel hareket haline geldi; geniş bir şiddet içermeyen ajitasyon teknikleri yclpazesinden yararlanıyordu, Avrupa tarihindeki geniş tabanlı ilk protesto hareketiydi, esas olarak iş insanlarının (örneğin çömlek fabrikatörü Joseph Wedgwood) önderliğinde yürütülüyor ve Fransız Devrimi'nden farklı olarak bu harekette soyluluktan dönenler bir rol oynamıyordu.[101] Kölecilik karşıtı hareket, bölgesel bir devletin siyasal sistemini yıkmasa da, erken Modern Çağ'daki Atlantik dünyasının temellerinden biri olan bir tahakküm kurumunu, onu destekleyen hukuk düzeni ve ideolojiyle birlikte yıkmıştı.[102]

Devrimler birbirlerini yalnızca kitaplar ve soyut söylemler üzerinden etkilemediler. Geleceğin devrimcileri işi "yerinde" öğreniyorlardı. Doğabilimi alanında yaptığı deneyler sayesinde, o dönemde Avrupa'daki en ünlü Amerikalı olan Benjamin Franklin 1776 ile 1785 arasında, Paris'te bir elçi olarak yeni Amerika'yı şahsında temsil ediyordu. "İki dünyanın kahramanı" Marki de Lafayette, birçok Avrupalı gönüllüyle birlikte Kuzey Amerikan bağımsızlık savaşında savaştı ve Amerikan anayasa ilkelerinden, George Washington'ın dostluğundan, Thomas Jefferson'ın bizzat verdiği tavsiyelerden etkilenerek, Fransız Devrimi'nin ilk evresindeki önde gelen ılımlı politikacılardan biri oldu. Lafayette çok geçmeden, Fransa'nın Amerikan modelini "köle gibi" kopya etmeyeceğini söylemek zorunda kaldı. Fransa'dan kaçtı, sözde tehlikeli bir radikal olarak kendini Prusya ve Avusturya zindanlarında buldu ve sonunda –onu Paris'te atılgan bir bey olarak tanıyan genç Heinrich Heine gibi– birçoklarının gözünde devrimin saf ideallerinin cisimlenişi oldu.[103] Elbette, tek tek devrimler kendi yollarında gittiler. Örneğin Fransa'da devlet organları arasındaki kuvvetler ayrılığına

daha az, Jean-Jacques Rousseau'nun anladığı anlamda, bölünmemiş bir ulusal iradenin dile getirilmesine daha çok değer verildi. Bu konuda Kuzey Amerikalılar, Montesquieu'nün ancak 1870'li yılların sonuna doğru kalıcı bir liberal demokrasiye kavuşan vatandaşlarından daha iyi öğrencileriydiler. Yine de 1795 Direktuar anayasası, Amerikan düşüncelerine, kendi devrimci öncüllerinden daha çok yaklaştı, General Bonaparte birçokları tarafından yeni bir George Washington olarak karşılandı.[104] 19. yüzyılda yavaş yavaş Amerika ile Avrupa arasında geniş bir zihinsel uçurum açılıncaya kadar, devrimler birbirlerini yansıtmayı sürdürdüler.

Daha sonraki restorasyon da çoğu zaman biyografik açıdan dolaysız bir devrim deneyiminin izinden gitti. Fransız devrim çağı, Balo yemininden Waterloo'ya kadar 26 yıl sürdü. Her Fransız rejiminde, yüksek makamlarda görev yapan Talleyrand gibi insanlar, bu dönemi hayatlarının ortasında aktif bir biçimde yaşadılar; Goethe, Hegel, Friedrich von Gentz ve aynı kuşaktan olanların arasında daha uzun ömürlü olan başkaları da onları başından sonuna kadar gözlemledi. Alexander von Humboldt daha Fransız Devrimi'nden önce Londra'da Edmund Burke'ün konuşmalarını dinlemiş, Thomas Jefferson'la bilimsel tartışmalar yapmış, Napoléon'a takdim edilmiş, Avrupa'da Latin Amerika bağımsızlık savaşına destek aramış ve 1848 Mart'ında seksen yaşındayken, Berlin'deki devrim toplantılarına katılmıştı.[105]

Daha sonra, iktisat tarihçileri sanayileşmeyi 19. yüzyılın daha geç dönemlerine tarihlendirince, Devrimler Çağı kavramı büyük bir paradoks olarak görünmeye başladı. Özellikle Eric Hobsbawm'un yaygınlaştırdığı, akla uygun görünen "ikili devrim" – Fransa'da siyasal devrim, İngiltere'de sanayi devrimi– tezi artık tutarlı değildir. Devrim çağının, özellikle Kuzey Amerikan Bağımsızlık Bildirisi (1776), ABD Anayasası (1787), İnsan ve Yurttaşlık Hakları Beyannamesi (1789), Kolonilerdeki Köleciliğin Kaldırılması İçin Fransız Genelgesi (1794) ya da Bolívar'ın Angostura Söylevi (1819) gibi büyük metinleriyle, *siyasal* modernlik başlar. Bu belgeler, İngiltere'de bile sanayi devriminin ilkönce hiçbir devrimci etkisinin bulunmadığı bir döneme aittir. Atlantik devrim dinamiği sanayileşmenin yarattığı yeni sosyal çatışmalardan beslenmemiştir. Bu dinamikte biraz "burjuva" bir yön varsa da, bunun sanayiyle bir ilgisi yoktu.

3 Yüzyıl Ortasının Çalkantıları

Devrimlerin ve ayaklanmaların Rusya, Almanya, İrlanda, Mısır; İspanya, Kore ve Çin'i sarstıkları, Avrupa'da ve Yakındoğu'da çok sayıda yeni devletin ortaya çıktığı 1917 ile 1923 arasındaki fırtınalı yıllar sayılmazsa, ikinci bir devrimler çağı olmamıştır. 19. yüzyılın ortasında dünyanın farklı bölümlerinde büyük kolektif şiddet patlamaları gerçekleşti. En önemlileri Avrupa'daki 1848-1849 Devrimleri, Çin'deki Taiping Devrimi (1850-1864), Hindistan'da "*Mutiny*" de denilen büyük ayaklanma (1857-1859) ve ABD'deki İç Savaş'tı (1861-1865).[106] Bu olayların, on yedi yıllık bir zaman dilimi içinde yaklaşık olarak eşzamanlı gerçekleşmesi, bir tür devrimci küme olarak değerlendirilmeleri fikrini akla getiriyor. Sanki devlet toplam olarak ağır bir krizden geçmiş gibi görünüyor. Tahmin edilebilir ki, büyük küresel iç içelikler, Atlantik devrimleri çağından beri yoğunlaşmıştır. Dünyanın çeşitli yerlerindeki devrimci olay bu yüzden birbirleriyle daha yakından bağıntılı olabilirdi. Oysaki böyle olmadı. Yüzyıl ortasındaki devrimci kümede devrimci Atlantik'in bütünlüğü eksikti. Devrimlerin her biri alt kıtasal boyutlarda olay bağlamları olarak kaldılar; *ulusal* olaylar değillerdi, çünkü 1848 Devrimi hemen ulusal sınırların ötesine sıçradı, Hindistan ve Çin o tarihlerde ulus-devlet değillerdi, ABD'de ise müşkül bir ulusal birlik sorgulanıyordu. Bu yüzden tek tek krizlerin ilkönce birbirlerinden bağımsız olarak betimlenmeleri gerekiyor.

Avrupa'da 1848-1849

1848-1849 Avrupa devrimleri, akış modeli olarak 1830 Fransız Devrimi'nden sonra olup biten ve o zamanlar bir örneği olmayan şeyi yinelediler: Avrupa'nın birçok bölümlerinde, protestoya hazır olmanın, olağanüstü bir hızla, tamamen farklı siyasal ortamlara sıçraması.[107] Tarihçiler eskiden orman yangını gibi natüralist bir imgeden yararlanırlardı; elbette bu imge hiçbir şeyi açıklamaz ve reaksiyon mekanizmasının daha yakından incelenmesinin yerine geçemez. Her halükârda, bu defa devrim 1792'den sonra olduğu gibi devrimci bir devletin ordularıyla başka ülkelere yayılmış değildi. Nesnel sorunlu durumlara yanıt olarak devrimci eyleme haberler, çoğu zaman da sadece dedikodular yol açmıştı. Bunun bu

kadar hızla gerçekleşebilmesinin nedeni, insanların 1847 sonbaharından itibaren devrimci bir patlamayı zaten bekliyor olmalarıydı. Bu sırada Batı ve Güney Avrupa'nın siyasal kültüründe 1789'dan itibaren hazır bulunan ve 1830'da yeniden canlandırılan retorik, dramatikleştirme ve eylem biçimlerinden –örneğin barikatların, yani şehirde ayaklanma savaşının simgesel aracının kurulması– oluşan bir repertuvar aktif hale getirildi. Mevcut düzenin güçleri de 1789 ve 1830'dan beri bir devrimin nasıl "işlediğini" bildiklerine inanıyorlardı ve hazırlıklarını buna göre yapmışlardı. Devrimci merkezlerin başlangıçta birbirlerine duyarlı tepkisi, elbette uzun süre kalıcı olmadı. Tek tek devrimler yerelleştiler, her biri kendi özel güç konumlanışına ve ideolojik rengine büründü; birbirleriyle kayda değer bir yardımlaşmada bulunmadan, her biri kendi yolunda gitti. Bununla birlikte eşzamanlı bir dönem bağlamının parçaları olarak kalıyorlar ve birbirleriyle kıyaslanabiliyorlar.[108] Tek tek devrimler 1848-1849'da tek bir büyük Avrupa devrimi olarak birleşmediler ama Avrupa son olarak Napoléon Savaşları'nda olduğu ölçüde bir "iletişim uzamı"na, "geniş ölçekli bir eylem uzamı"na[109] dönüştü. Devrimlerin yaşandığı tek tek yerler ve özel olaylar, çoğu zaman "yerel" niyetli olsalar da, bir Avrupa bağlamına ve ufkuna yerleştirildiler; siyasal düşünceler, mitler ve kahraman imgeleri tüm Avrupa'da dolaşıma girdiler.[110]

Devrimci olayların etkin katılımcıları İsviçre (1847'de Protestan ve Katolik kantonlar arasında yaşanan "Sonderbundskrieg" ["Özel Anlaşma Savaşı"] gerçek bir iç savaştı), Fransa, Alman ve İtalyan devletleri, çok etnisiteli bir devlet olan Habsburg monarşisinin tamamı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki sınır bölgeleriydi. Hollanda, Belçika ve İskandinav ülkeleri de reform süreçlerinin hızlanması ölçüsünde bu olaya dahil oldular. Bir arada ele alındığında, 19. yüzyılda Avrupa'da en geniş katılımlı, coğrafi açıdan en yaygın ve şiddet kullanımının en yoğun olduğu siyasal hareket söz konusuydu. Devrim çoğu kez halkın büyük bölümlerini harekete geçirdi; ayrıca, birden fazla kendiliğinden kısmi devrimi ayırmak uygun olur: Köylü protesto hareketleri, burjuva anayasa hareketleri, şehirli alt tabakaların protesto hareketleri, son olarak da geniş toplumsal ittifaklara dayanan ulusal devrimci hareketler.[111] Bu kısmi devrimler arasında her zaman yakın bir bağlantı bulunmuyordu: Odun çalan köylülerle şölen sofralarını

siyasal foruma dönüştüren şehirli eşrafın pek bir ortak noktası yoktu.[112] Odun hırsızlığı örneğini tesadüfen seçmedik. Bu örnek, 1848'in adeta *tüm* örtük çatışmaları bulaşıcı kıldığını gösteriyor. Orman kaynaklarına erişim sorunu özellikle yaygın bir protesto nedeniydi: "Ormanların olduğu her yerde, orman ayaklanmaları da vardı."[113] Elbette Avrupa'da orman çoktu.

Özellikle 1848 ilkbaharının kronolojik gözlem noktasından bakıldığında, birçok ülkede güç "sokaklarda"ymış gibi görünürken, yine de devrimlerin hepsinin birden, hiçbir aktör grubunun kendi hedeflerini sonuçta hayata geçirememesi anlamında, başarısız kalması şaşırtıcıdır. Yine de burada fazla toptancı bir hükümde bulunmak yerine, farklılaştırma yapmakta yarar var. "Başarısızlık" farklı derecelerde ve biçimlerde gerçekleşti. *Sosyal* bir farklılaştırma yapılırsa, en çok kazananlar köylülerdi. Erken "köylü özgürleşmesinin" hiçbir iz bırakmadan geçmişte kaldığı Habsburg İmparatorluğu'nda ve bazı Alman devletlerinde köylüler köleliği andıran statülerinden kurtuldular. Köylülerin hukuksal durumunun daha önce zaten iyileştirildiği yerlerde, özgürleşme süreçleri hızlandı ve tamamlandı; örneğin kurtulmalık ödemeleri gerçekçi bir seviyeye indirildi.[114] Köylüler böylesi hedeflere ulaştıklarında, devrime olan ilgilerini yitiriyorlardı. Zaten köylülerin huzursuzlukları burjuva anayasa hareketleriyle güçleri sınırlandırılmak istenen geç mutlakıyetçi monarklara değil, yalnızca toprak sahiplerine yönelikti. Çok sayıda köylüden farklı olarak, yönetimlerin hiçbir taviz vermediği, köylülüğün daha altındaki tabakalar devrimin kaybedenleri arasındaydılar. Baskının tüm ağırlığı üzerlerine yöneltilen şehirli alt tabakalar da kaybedenlerdendi. Genel olarak, devrimin ne kadar kazananı olsa da, yüzeyde "başarısız kaldıkları" göze çarpıyor. Aristokrasi sınıfı (Fransa'daki gibi zaten çoktan zayıflamış değilse) genel olarak pozisyonunu korudu; devlet bürokrasileri siyasallaşmış bir halkla nasıl başa çıkılacağı ve iletişim araçlarının ustalıkla kullanılması konusunda çok şey öğrendiler; ekonomi burjuvazisi, devlet nezdinde, en azından iş çıkarları için giderek artan bir anlayış gördü.[115]

Bölgesel açıdan bir farklılaştırma yapılırsa, devrimin başarısızlığı Fransa'da başka yerlerdeki kadar vahim değildi. Meşrutiyetçi bir krallığın son kalıntıları da ortadan kaldırıldı. 1799'dan beri ilk kez yeniden bir cumhuriyet ortaya çıktı. Üç yıl sonra Louis Na-

poléon'un bu cumhuriyeti bir hükümet darbesiyle sona erdirmesi, kendisini de III. Napoléon olarak ve amcasının siyasi mirasçısı olarak imparator ilan etmesi, kesinlikle eski koşulların restorasyonu değildi. İkinci İmparatorluk, başlangıçtaki Bonapartizmin modernleştirilmiş bir yeni baskısıydı, bazı anlamlarda Fransa'da, terör rejiminin 1794'te sona ermesinin ardından ortaya çıkan tüm siyasal kültür eğilimlerinin senteziydi.[116] Başkan Louis Napoléon'un ve sonra İmparator III. Napoléon'un yönetimi, tüm muhaliflerin sert bir şekilde bastırılmasıyla başladı, ama zamanla kesinlikle liberalleşme yanlısı olduğunu gösterdi ve Fransa'nın burjuva-kapitalist toplumunun sakince gelişebildiği bir çerçeveye dönüştü. Buna karşılık, ulusal özerkliğin, tüm taleplerin merkezinde yer aldığı Macaristan'daki devrimcilerin yenilgisi çok sansasyoneldi. Macar devrimcileri, yeterince silahlanmış yegâne devrimciler oldukları için, çatışma Macaristan ile dik kafalı emperyal güç Avusturya arasında bir savaşa tırmandı. Rusya, karşıdevrimci dayanışma adına yardıma koştu. Macaristan'da devrim 1849 Ağustos'unda askeri açıdan resmen teslim olmayla sona erdi. Macaristan'a intikam hırsıyla boyun eğdirildi. Devrimin tüm izleri yok edildi, kimi Macar büyük toprak sahipleri de bunu anlayışla karşıladılar. Macar subayları savaş mahkemesinde yargılandılar; acımasızca zincirlenip zorla çalıştırılma gibi gaddarca bir ceza (tropik adalara sürgün edilmenin Avusturya'daki karşılığı) bol bol verildi. 1848-1849 yılında Macaristan'da hayatını kaybeden askerlerin sayısı, Avusturya'nın kayıpları dahil 100.000'i buluyordu; Tuna havzasındaki kırsal ulusal mücadelelerde öldürülen binlerce köylü de bu sayıya eklendi.[117]

Son olarak, 48 devriminin "başarısızlığı"nı daha uzun bir zamansal ufka yerleştirdiğimizde, bu başarısızlık açıkça önemsizleşir. Yalnızca, devrimin başarısının neye yol açabilecek olduğu konusunda spekülasyonda bulunabiliriz. Fransa, elbette uzlaşmaz çelişkileriyle birlikte, bir cumhuriyet olarak kalırdı. İtalya ve Macaristan asileri zafer kazansalardı, çok etnisiteli bir devlet olan Habsburg İmparatorluğu dağılırdı; Almanya'da anayasa devleti ve daha geniş siyasal katılım doğrultusunda hızlanma olurdu. Ne var ki, *olduğu haliyle* devrimden kaynaklanan etkilerle, muzaffer bir devrimden *kaynaklanabilecek* olan etkiler arasında bir ayrım yapmak gerekir. Bu fırtınayı atlatan muhafazakâr oligarşiler, gücün –özellikle şimdi daha da artırılmış askeri gücün– kimde olduğuna

dair hiçbir kuşkuya yer bırakmayan, ama yine de tavizlere açık bir yeni-mutlakıyetçi politikayla tepki verdiler. III. Napoléon'un halkın alkışını bekleyişi, Avusturya'nın, Macaristan üst tabakasını 1867 (bir yıl önce Prusya karşısındaki askeri yenilgi olmadan düşünülemeyecek olan) anayasa politikasındaki "dengelemeyle" yumuşatması ve Alman İmparatorluğu'nun 1871 Anayasası'nda erkeklere genel ve eşit oy hakkının tanınması, böylesi tavizlerdi; hiç kuşkusuz hepsi de tamamen farklı türdeydiler. Devrimin, uzun vadedeki yine geri dönüşsüz bir etkisi de birçok toplumsal grubun, kendileri için bile şaşırtıcı olan politikleşme deneyimini daha sağlam kurumsal biçimlere kanalize etmeyi öğrenmeleriydi. Bu yüzden Avrupa'daki devrim yılları "geleneksel kolektif şiddet biçimlerinden, çıkarların örgütlü bir biçimde savunulmasına" doğru bir gelişmede dönüm noktasını oluştururlar.[118]

48 devrimleri *küresel* bir olay değildi. En büyük paradoks da buradadır: 1789 ile 1917 arasındaki en büyük Avrupa devrim hareketi dünyadaki etkisi açısından son derece sınırlı kaldı. Avrupa'nın dışında bir işaret fişeği olarak algılanmadı. Fransız Devrimi'nden farklı olarak yeni evrensel ilkeleri dile getirmedi. 1848 yılında kıta Avrupa'sının dünyanın geri kalanıyla kalıcı ilişkileri, elli yıl öncesine ya da sonrasına göre sayı ve yoğunluk açısından daha azdı, bu yüzden olası iletim hatları ender ve dardı. En önemlilerinden biri Atlantik ötesi göçtü. ABD kaçan "48'lileri" seve seve kabul etti ve böylelikle ilericilikte kendi üstünlüğünün kanıtlandığını gördü. Lajos Kossuth, Osmanlı İmparatorluğu üzerinden 1851 yılında ABD'ye ulaştı ve orada bir kahraman olarak karşılandı. 1867 yılında İmparator Franz Joseph tarafından affedilse de, hayatının sonuna kadar yukarı İtalya'da sürgünde kaldı. 1840 Pfalz-Baden Ayaklanması'na katılan Carl Schurz, Amerika'ya göç etti ve yeni kurulan Cumhuriyetçi Parti'nin en etkili liderlerinden biri oldu; İç Savaş'ta general, 1869'dan itibaren senatör oldu ve 1877 yılında (1881'e kadar) Federal Hükümet'te içişleri bakanlığı yaptı. Uyum sağlama ve başarı bakımından Schurz'a göre biraz daha geride kalan Gustav von Struve, hem Güney Baden'de hem de Shenandoah Valley'de askeri olarak faaldi ve insanlığın *iki* büyük özgürlük mücadelesine katılmış olmaktan gurur duyuyordu. Daha küçük bir devrimci balık, Saksonyalı orkestra şefi Richard Wagner, 1862'ye kadar Almanya'da görünmedi.[119] Yüzyılın ortasında artan Orta Av-

rupa'dan göçün, ne kadar politik nedenli olduğunu tahmin etmek zordur. Devrimin, Avrupa'nın liberal ülkelerine ve Yeni Dünya'ya önemli bir *brain drain*'e [beyin göçü] yol açtığına ve çok sayıda göçmenin siyasal ideallerini de birlikte götürdüklerine kuşku yoktur.[120]

Avrupa'nın kanatlarındaki, diğer kıtalarla en önemli köprüleri oluşturan iki güç, Büyük Britanya ve Rusya, 1848-1849 yıllarında devrim olayına, ne de olsa Fransız Devrimi'nin uygulayıcısının 110.000 adamla Moskova'ya girdiği eşik dönemdekine göre daha az dahil oldular. Rusya'da 1848 sakin geçti; İngiltere'de eski hakların "keyfilik iktidarı"na (*arbitrary government*) karşı korunması için mücadele eden küçük insanların gevşek örgütlenmeli bir kitle hareketi olan Çartizm, daha 1842 yılında doruk noktasına ulaşmıştı ve 1848 yılında bir kez daha alevlenip sonuçsuz kaldı, ama bundan sonra radikalizmin fikirleri ve dili İngiliz politik kültüründen tamamen silinmedi. İngiliz kamuoyundaki radikal olmayan akımlar 1848 yılında kendi kurumlarının üstün verimliliğinden mutluluk duydular. İki büyük imparatorluktaki en huzursuz uluslar –bir yanda İrlandalılar, diğer yanda Lehler/Polonyalılar– dönemin Batı Avrupa'daki ölçütlerine göre sakin kaldılar. Yine de yüzlerce İrlandalı asi, ceza olarak kolonilere gönderildi. Bu durum emperyal bağlamların ilk işaretlerindendir.[121] İngiliz hükümeti geçmişte çok sık yaptığı gibi, kolay bir yöntem olan sürgünü, huzursuzluk yaratanları kan dökmeden ortadan kaldırmanın bir yolu olarak kullandı. Bu arada, kolonilerin birçok sakini, ülkelerinin İngiliz devletinin uzaktaki hapishaneleri olarak kötüye kullanıldığını görmekten üzüntü duyuyordu. 1848-1849 yıllarında Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika'daki mahkûm gemilerine karşı binlerce göstericinin katıldığı hararetli protestolar yapıldı. İngiliz devleti Çartistleri ve kendisine kafa tutan İrlandalıları göndererek başarıyla başından savdıysa da, böylece imparatorluğun başka yerlerinde sevimsiz tepkilere yol açtı.

Dünya imparatorluğu ile anavatanda devrimden kaçınma arasındaki bir başka bağlantı da, finans üzerinden kuruldu. Londra'daki iktidar sahipleri, orta tabakalar üzerindeki vergi yükünün artmasının her ne pahasına olursa olsun engellenmesi gerektiğini gördüler. Böyle bir artışın çok çeşitli sonuçları olabilirdi. Kolonilerdeki vergi yükü (1848'de Seylan/Sri Lanka'da olduğu gibi) artırıldığında, Avrupa'da da bilinen klasik tipte, yalnızca baskıyla kontrol

altına alınabilen vergi protestoları tehlikesi doğuyordu. Kolonyal devlet, varlığını (Kanada'daki gibi) personel sayısında azaltmaya giderek ucuza mal ettiğinde, özgüven sahibi yerleşimciler bu boşluğu doldurabilirlerdi. Hatta Hindistan'da, Pencap'ın 1848-1849'da ilhak edilmesinin nedenlerinden biri de, karışıklıklarıyla ünlü sınırın böylelikle sakinleştirilebilmesi ve savunma masraflarının düşürülebilmesiydi. Avrupa'daki devrimler kıvılcımlarını Britanya İmparatorluğu'nun periferisine saçamasalar da, imparatorluğun karşıtları Avrupa'dan gelen haberlerden, aylar sonra ulaştıkları anda –dünyanın kablolarla döşenmesinden *önceki* dönemdi bu– yararlanıyorlardı. Seylan'da, Fransızca konuşan Kanadalılar arasında ve Sidney'in radikal çevrelerinde, Fransız devrim retoriği yankılandı. Bu tür bağlantılara rağmen 1848-1849'daki emperyal çatışmalar hiçbir yerde politik patlamalara dönüşmedi. Yine de İmparatorluk'ta çatışmaları yumuşatmak için bir tür post-devrimci politika vardı. *Assemblies* denilen kolonyal temsilci meclislerine, eskisine göre daha büyük bir hareket alanı tanındı ve aynı zamanda genel valilerin, her şeyi belirleyen maliye üzerindeki denetimleri artırıldı. Simgesel lütuf, gücün manivelasına daha sıkı sarıldı.

Çin'de Taiping Devrimi

Çin'deki Taiping isyancılarının Avrupa'daki 48 devrimi hakkında en ufak bir bilgi sahibi olduklarına dair hiçbir kanıt bulunmuyor. Ters yönde de aynı durum geçerlidir. 19. yüzyılın ortasında Avrupa'da güncel siyasal gelişmeler hakkında haber verebilecek tek bir Çinli yokken, 1850 yılında yine de Hong Kong'da ve 1842 Nanjing Sözleşmesi'yle açılan liman şehirlerinde, yani olayların nispeten yakınında, Avrupalı konsoloslar, misyonerler ve tüccarlar yaşıyordu. Bunlar çok az şeyden haberdar oldular. Henüz tamamen dedikodulara dayanan ilk haberler, Taiping hareketinin tam da uzaktaki Guanxi vilayetini etkilemeye başladığı 1850 Ağustos ayında geldi. Batılıların ilgisi ancak 1854 yılında artı, sonra dört yıl boyunca Taiping hakkında hiçbir şey duyulmadı ve ancak 1858 yılında II. Afyon Savaşı sırasında onlarla geçici bir temas kuruldu. Ancak 1860'tan sonra, hareket artık geriye çekilmeye başlamış ve hayatta kalma mücadelesi verir durumdayken, temaslar ve haberler katlanarak çoğaldı.[122] Yakın dönemin hemen hemen en büyük

ayaklanma hareketinin önderleri Avrupa'daki olaylar hakkında bilgi sahibi değillerdi ve Avrupalılar da Çin'deki olayın boyutlarından büyük ölçüde habersizdiler. Dolaysız bir etkileşim, ihtimal dışı sayılabilir. Taiping tarafında bazı Batılı paralı askerler de savaştı. Aralarında 48'lilerin de bulunduğuna dair bir bilgi yok. 19. yüzyılın ortasında Avrupalı ve Çinli devrimcilerin zihinsel dünyaları arasında bir bağlantı bulunmuyordu, yine de *her ikisinin de* 19. yüzyılın dünya tarihinde yer alması gerekiyor.

Bir süreliğine başarılı bir karşı devlet kurduğu ve Çin'in bazı vilayetlerinde eski elit tabakayı adeta ortadan kaldırdığı için, en azından 48 devrimi kadar devrimci olan Taiping Ayaklanması neydi?[123] Çin'i yaklaşık on beş yıl boyunca iç savaşa sokan Taiping hareketi, 1814 yılında Çin'in en güneyinde bir köylü çocuğu olarak doğan kurucusu Hong Xiuquan'ın karizmatik aydınlanmasına dayanıyordu. Hong, vilayet sınavlarında başarısız kalınca kişisel bir bunalıma girmişti. Hıristiyan ilmihallerini (Çin dilinde) okuyarak, Çinli geleneklerden uzaklaşan bir doğrultuda vizyonlar yaşamıştı. Kanton'da 1847 yılında Amerikalı bir din değiştirme misyonerine danıştı. Hong Xiuquan, öğrendiği tüm şeylerden, kendisinin İsa Mesih'in erkek kardeşi olduğu ve Tanrı tarafından doğru inancı yaymakla görevlendirildiği sonucuna vardı. Çok geçmeden buna, kendi kendine vehmettiği, Çin'i Mançu'lardan kurtarmak gibi bir görev de eklendi. Politikanın karizmatik kökenleri, Batı'ya da yabancı değildir. Kuzey Amerika'daki Mormonlar tarikatı da benzer biçimde ortaya çıkmıştır ve karanlığın güçleri ile yenilenmiş bir dünya düzeni için savaşanlar arasındaki nihai bir mücadeleye dair kıyamet senaryosu, Fransız Devrimi'nin aşırı ucunda da bulunur. Çin'deki örneğin benzersiz yönü, tek bir bireyin din değiştirmesinin, birkaç yıl içinde devasa bir kitle hareketine dönüşmesidir. Hareketin ilkönceleri toplandığı Çin'in güneybatısında ve sonra hızla büyüyen bir ordu halinde ilerlediği ülkenin başka bölümlerinde de, bir sosyal devrim potansiyeli zaten bulunmasaydı, böyle bir şey mümkün olamazdı. Etnik olarak yabancı Mançu'ları uzaklaştırma politik hedefinin yanına, gitgide daha fazla, toplumu radikal bir biçimde dönüştürme programları eklendi. Güney ve Orta Çin'in Taiping denetimine geçen bölgelerinde, topraklar büyük çapta kamulaştırılıyor, memurlar ve büyük toprak sahipleri kovuşturuluyor ve yeni yasalar yürürlüğe sokuluyordu. 1851 başında ilan

edilen Büyük Barış'ın Tanrısal İmparatorluğu (*Taiping Tianguot*), 1853 yılında, Ming hanedanının eski imparatorluk şehri Nanjing'i başkenti ilan etti, birkaç yıl boyunca geleneksel Konfüçyüsçü düzenin radikal bir karşı modelini gerçekleştirdi; elbette bu model daha sonra Çin Halk Cumhuriyeti'nin resmi tarih yazımında gösterildiği kadar eşitlikçi ve hatta erken sosyalist bir model değildi. Taiping hareketi tamamen başarılı olması durumunda, Çin'in hangi yöne doğru gideceği, en azından tahmin edilebilir.

Taiping'in olağanüstü askeri başarısı imparatorluğun askeri güçlerinin başlangıçtaki zayıflığıyla ve Hong Xiuquan'a, kafası son derece karışık peygambere göre daha askeri ve idari açıdan yetenekli olan alt önderlerin eşlik etmesiyle açıklanabilir. Bu alt önderler çok geçmeden, eski Çin "savaşan krallıklar" modclinc göre kendilerine krallık unvanı verdiler (Kuzey Kralı, Doğu Kralı vb.) ve zamanla aralarında keskin rekabetler doğdu. Avrupa'daki 1848-49 devrimci hareketleri iç muhalefet yüzünden zayıflamışlardı; bu durum Taiping için özellikle geçerlidir, hareket Hong Xiuquan'ın tanrısal vizyonlarını yeni aydınlanmalarla güncelleştirmiş bulunan, medyumluk yeteneğine sahip çok sayıda önderini her şeyden önce bu iç rekabet yüzünden kaybetmiştir. 1853 yılında Taiping birlikleri, Qing sarayı ahalisinin çoktan kaçmış olduğu Pekin'deki surların görüş alanına girmişlerdi. Ne var ki komutanları, söylendiğine göre, başkenti fethetmek için "gökten bir emir almadığı" için, geri döndü. Böylelikle hareketin önüne çıkan en büyük fırsat kaçırıldı. 1856 yılında güç dengeleri tersine dönmeye başladı. Qing hanedanı, zor durumdayken, bazı yüksek rütbeli yerel subayların yeni ordular ve milisler kurmasına izin verdi; resmi imparatorluk birliklerinden çok üstün olan bu birlikler Taiping hareketini yavaş yavaş geri püskürttüler. Qing yönetiminin Avrupa yönetimlerinin de göz yummasıyla Batılı, özellikle de İngiliz ve Fransız paralı askerleri devşirmesi, imparatorluk tarafını güçlendirse de, savaşta belirleyici olmadı. 1864 yılında ilahi başkent Nanjing, çok büyük boyutlarda kan dökülerek, imparatorluk güçleri tarafından geri alındı. Taiping güçlerinin karşıtlarına yönelik gaddarlıklarının ve buna karşılık veren imparatorluk güçlerindeki kökünü kurutma arzusunun, 19. yüzyıl tarihinde bir benzeri yoktur. Birçok olay içinden sadece iki örnek: Nanjing şehrinin 1853 yılında Taiping'in eline geçmesi sırasında katliamlar ve kitlesel intiharlar sonucunda yaklaşık 50.000

Mançu askeri ve aile mensubu hayatını kaybetti. Nanjing'in Haziran 1864'te yeniden Qing birlikleri tarafından alınmasından sonra yapılan temizliklerde, iki günde tahminen 100.000 insan öldü; bunların birçoğu intihar ederek, korkunç bir yazgıdan kurtulma yoluna gitmişti.[124] Yalnızca Güney Çin'de yoğun yerleşimli üç eyalette: (Nanjing şehrinin de yer aldığı) Jiangsu, Zhejiang ve Anhui'de 1851 ile 1864 yılları arasında nüfus yüzde 43 oranında azaldı.[125] Çin'deki çatışmaların öfkesi ve şiddeti, onları keskin bir iç savaş çehresine büründürdü. Taiping önderleri olarak bilinenlerin hepsi öldürüldü ya da mahkeme sonucu idam edildi; "Semavi Kral" Hong Xiuquan'ın on beş yaşındaki oğlu da öldürülenlerin arasındaydı. Kralın kendisi Nanjing'de bir hastalık ya da zehirlenme sonucu öldü. "Haydutları" toptan imha etme uygulaması, Çin zalimliğinin doğal bir uzantısı değil, siyasal kararların bir sonucuydu. Taiping hareketi, Avrupa'daki devrimcilerden farklı olarak *topyekûn* bir yenilgiye uğradı. Bu yüzden, 1864'ten, bir nefes alınan ilk yıldan sonra, Çin'de taviz ve uzlaşma söz konusu olmadı.

Batılı cenahta kimileri, özellikle de misyonerler, Taiping'i yeni, Hıristiyan bir Çin'in kurucuları olarak gördüler. Kimileri de kestirilemeyen bir kaos gücü olarak onlardan kuşku duydular ve hedef alınan Qing hanedanının yanında durdular. Çin'de önceleri onlarca yıl boyunca bu hareketin hatırlanması bir tür tabuydu. Hayatta kalan mağluplar, eski Taiping yandaşları olduklarını belli etmekten kaçındılar; galipler, hareketin kökünü tamamen kazımış olmanın (haklı) gururuyla yaşadılar. Çin'in Taiping olayıyla, radikal programlara ve kitlesel katliamlarla kalıcı bir travma yaşadığına dair çok az belirti vardır. Devrim önderi Sun Yat-sen zaman zaman Taiping'e gönderme yaptı; ne var ki ancak komünist partinin tarih yazımı bu hareketi, yoksullaşan köylülerin anti-feodal ve anti-emperyalist mücadelesi olarak yorumlayarak resmi tarih imgesine dahil etti; günümüz Çin'inde bu yorumdan uzaklaşılmaktadır. Soğuk Savaş döneminden kalma, Taiping'in erken bir "totaliter" hareket olduğu şeklindeki, ayna görüntüsünü andıran karşı yorum da bir o kadar yanlı ve aşılmıştır.

Küresel tarih açısından şu noktalar önemlidir:

Birincisi. Taiping hareketinin, Çin tarihinin daha önceki tüm halk hareketlerinden farkı, Batı'dan esinlenmiş olmasıdır. Hareketin senkretik dünya görüşüne başka bazı unsurlar da girmiş olsa

bile, Güney Çin'de Avrupalı ve Amerikalı misyonerlerle onların ilk Çinli mühtedileri var olmasaydı, bu haliyle bir devrim de var olamazdı. Çin'in iktidar sahipleri ve kültürel eliti yüzyılın ortasında Hıristiyanlık hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmiyorlardı. Bu yüzden Taiping'in düşünce dünyası onlara tamamen yabancı, Çin halk dinlerinin, Konfüçyüsçülüğün ve Evanjelik Protestanlığın özel alaşımı onlar için anlaşılmazdı. Harekete çok sayıda yandaş kazandıran Güneybatı Çin'deki ekonomik bunalım da, kısmen Çin'in 1842'den itibaren denetimsiz bir dış ticarete yavaş yavaş açılmasının sonucuydu. Afyon ve Çin ekonomisinin ithal ürünlerle zora sokulması, yeni bir devrimci durumun ortaya çıkmasına katkıda bulunan sosyal kırılmalara yol açtı. Taiping Devrimi, *aynı zamanda* bir küreselleşmc fenomeniydi.

İkincisi. Taiping hareketinin dünyanın başka yerlerindeki dinsel uyanış hareketleriyle paralellikler taşıdığı apaçıktır. Hareketin erkenden askerileşmesinin ve askeri başarısının, ayrıca kesinlikle dünyaya yabancı olmayan egemen siyasal düzeni yıkma hedefinin başka bir örneği yoktur. Taiping, karizmatik esinli bir hareketti ama kurtarıcı bir kıyamet beklentisinin çekimine kapılmış mesihci bir tarikat değildi. Taiping yandaşları, burada tamamen Çin geleneğine uyarak, manevi dünyaya yönelmişlerdi.

Üçüncüsü. Taiping hareketinin ve Avrupa devrimlerinin programları açısından çok az ortak yön vardır. Bir hanedanın, başarısızlığı yüzünden "semavi görevini" kaybedebileceği düşüncesi, Batılı kaynaklardan gelmiyordu; eski Çin devlet düşüncesinin ortak değeriydi. O tarihlerde Çin'de hiç kimse insan ve yurttaşlık haklarını, özel mülkiyetin korunmasını, halkın egemenliğini, kuvvetler ayrımını ve anayasaları düşünmüyordu. Taiping hareketinin içinde de, özellikle Hong Xiuquan'ın Hong Kong'da misyonerler tarafından eğitilmiş ve bu yüzden Batıyı bilen kuzeni Hong Reng'an ("Kalkan kralı", pratikte Taiping Tiango'nun bir tür başbakanı) Çin'in altyapısının ve ekonomisinin modernleştirilmesi için planlar yapmıştı; bu planlar açıkça İngiliz Hong Kong'undaki deneyimlerinin izlerini taşıyordu ve çok ileri bir geleceğe işaret ediyordu. Hong Reng'an dünya topluluğunun bir üyesi olarak Hıristiyan bir Çin tasavvur edebiliyordu ve böylelikle, o zamanlar hâlâ eşsiz ve üstün bir "Orta İmparatorluk" imgesine bağlı kalan, Çin devletinin resmi temsilcilerinin genelinden çok ilerideydi. Hong demir-

yollarını, buharlı gemileri, bir posta sistemini, patent haklarını ve Batılı tarzda bankaları ve sigorta şirketlerini getirmek istiyordu ve bunların yalnızca devlet tarafından gerçekleştirilmesini istemiyordu; özel şahısları kamu işlerine katılmaya çağırdı ("zengin ve kamu işlerine ilgi duyan insanlar").[126] Bu program Çin'in ihtiyaçlarına aykırı değildi. Avrupa devrimleri gibi, eski rejimin gelecek ufkunun çok ötesine işaret ediyordu.

Dördüncüsü. Taiping hareketinin bastırılması, 1848-1849'da Avrupa'da yaşanan çapta bir kaçış dalgasına yol açmadı. Zaten Çinliler nereye kaçabilirlerdi ki? Yine de, özellikle Güneydoğu Asya'ya işaret eden bazı izler vardır; yeni yeni başlayan vasıfsız işçi ticaretiyle ülke dışına çıkanların arasında, eski devrimciler olarak kendilerini vatanlarında artık güvende hissetmeyenlerin de bulunması gerekir. Ne var ki, Taiping Devrimi ithal edilmedi ve eski Taiping savaşçıları hedeflerini başka ortamlara taşımadılar.

Hindistan'daki Büyük Ayaklanma

1857 ilkbaharında Qing birlikleri birçok cephede Taiping ordularının önünden adeta kaçarcasına geri çekiliyordu. Başka bir yerde, Hubei vilayetinde imparatorluk kuvvetlerinin güç kazanmasının bir eğilim değişikliği olduğu, ancak daha sonraları ortaya çıkacaktı. 1857 yılında hanedanın ve böylelikle geleneksel krallığın bekası sallantıdaydı. 1857 yılı, Pasifik Okyanusu'nun öbür yanında, ABD'de büyük makas değiştirme yılıydı. Kuzey ve Güney birikerek keskinleşen çok sayıda çatışmanın sonucunda dönüşü olmayan bir noktaya varmışlardı; bundan sonra gelişme büyük bir yazgısallıkla, gerilimlerin şiddet yoluyla çözülmesine doğru ilerledi. Bu durum bazı kavrayışlı gözlemcilerin gözünden kaçmadı ve bir iç savaşın yaklaştığını sezdiler; gerçekten de dört yıl sonra iç savaş başladı.[127] Yalnızca dünyanın en eski monarşisi dramatik bir çöküş tehlikesiyle karşı karşıya değildi; en büyük cumhuriyet, kimi açılardan dünyanın en ilerici siyasi yapısı da varoluşsal bir krizin eşiğindeydi. Avrasya'nın en büyük devleti de özellikle belirsiz bir dönemden geçiyordu. Rusya'daki iktidar sahipleri, kısa bir süre önce Kırım Savaşı yenilgisiyle derin bir özgüvensizliğe düşmüşlerdi. Çar II. Aleksandr ve danışmanları 1857 yılını artık kaçınılmaz kabul edilen serflerin özgürlüğü için planlar yaparak geçirdiler.[128]

Henüz ufukta büyük bir köylü ayaklanması görünmüyordu, ama önleyici reformların acilen alınması gerekiyordu.

Bir imparatorluğun periferisi isyan ederse başına neler gelebileceği, aynı tarihlerde Hindistan'da da görülebilirdi. İngilizler tam yüz yıl önce savaş üstüne savaş kazanarak, alt kıtadaki iktidarlarını genişletmiş ve bu sırada hemen hemen hiçbir olumsuzlukla karşılaşmamışlardı. İktidarı ellerinde sağlam tuttuklarına inanıyorlardı ve Hintli uyruklarının onları hükümdarları olarak kabul ettikleri gibi, Hintlilere daha üstün bir uygarlığı getirdikleri için iyi bir şey yaptıkları düşüncesiyle de kendilerini kandırıyorlardı. Gerçeklik ve gerçekliğin değerlendirilişi birkaç hafta içinde değişti. 1857 Temmuz'unda İngiliz iktidarı Kuzey Hindistan'ın büyük bölümlerinde çöktü ve en azından kötümserler için, dünyanın en büyük sömürgesinin imparatorluk içinde tutulabileceği kuşkuluydu. İngilizler Hint "isyan"ından (*Mutiny*) söz ettiler ve söz ediyorlar. 1857 Temmuz'unda yüzlerce Avrupalı ve Anglo-Hintli kadının ve çocuğun öldürüldüğü Kanpur (Cawnpore) katliamı gibi dehşet imgeleri, günümüze dek emperyal anılar mitolojisinin bir parçasıydı.[129] Daha çok, isyancıların gaddarca cezalandırılmalarının –yüzlercesi hatta binlercesi top atışlarıyla idam edildi, bazı Müslümanlar idam edilmeden önce domuz derilerine dikildiler– hatırlandığı Hindistan'da, büyük ayaklanmadan söz ediliyor, bu tercih edilmesi gereken bir tanımdır.[130] Ayaklanmanın Hint bağımsızlık hareketinin başlangıcı olarak görülüp görülemeyeceği, siyasal açıdan uzun süredir tartışılan bir konudur ve bunun kararının burada verilmesi gerekmiyor. Önemli olan şuydu: Bu bir devrim değil, bir başkaldırıydı. Ayaklanmacıların, İngiliz öncesi koşullara dönmekten başka bir programı yoktu. Amerikalı ve Avrupalı devrimcilerden, eşzamanlı Taiping'den de farklı olarak günün sorunlarına uygun yeni bir düzen vizyonuna sahip değillerdi. Taiping'den farklı olarak, kısa süreli askeri bir işgalin ötesinde yaşayabilen bir karşı devlet kurmayı da hiçbir zaman başaramadılar. Yine de Hint ayaklanmasını, yüzyıl ortasının büyük çalkantıları serisine karşılaştırmalı olarak dahil etmeye değer.

Hindistan'daki daha önceki ve daha sonraki isyanlardan farklı olarak büyük ayaklanma ülke halkının bir protestosu olarak değil, bir askeri isyan olarak başladı; 1857 yılında 45.000 İngilizin yanı sıra 232.000 Hintlinin görev yaptığı bir askeri aygıtta sürekli

böyle bir tehlike vardı.[131] Huzursuzluk, East India Company'nin üç ordusundan en büyüğünde, Bengal ordusunda patlak verdi. Yaklaşık on beş yıldır *sepoy* denilen Hintli birlikler arasındaki huzursuzluk artmıştı; en başta da askerlerin zorunlu olarak Hıristiyanlığa döndürülecekleri dedikoduları vardı. 1856 yılında orduyu denizaşırı yerleştirme ve böylece ondan dini talimatları çiğnemesini isteme emri, bu korkuları besledi. O zamana kadar İngiliz-Hint ordusunun omurgasını oluşturan kuzeybatı eyaletlerindeki yüksek kastlar, bir süreden beri bazı ayrıcalıklarını kaybetmişlerdi. Bu askeri elitin çok sayıda üyesi, İngilizlerin kısa bir süre önce ilhak yettiği Awadh (ya da Oudh) prensliğinden geliyordu. Awadh'ta isyancı askerlere, çok çeşitli toplumsal kuvvetlerden oluşan özellikle geniş bir koalisyon da katıldı: köylüler, büyük toprak sahipleri (*taluqdar*), zanaatçılar vb. Ayaklanmanın başlangıcı kesin olarak 10 Mayıs 1857'ye tarihlenir. O gün Delhi yakınındaki Mirat (ya da Meerut) şehrinde üç *sepoy* alayı, dinsel açıdan (hem Hindular hem de Müslümanlar için) aykırı olan hayvan yağıyla hazırlanmış fişekleri kullanmayı reddeden bazı arkadaşlarının tutuklanması üzerine isyan etti. Askerler, Avrupalı subaylarını öldürdüler ve Delhi'ye yürüdüler. İsyan olağanüstü bir hızla yayıldı. Avrupalı subaylara ve ailelerine yönelik saldırılar yalnızca spontane bir öfkeden kaynaklanmıyor, taktik bir radikalleşmeye de hizmet ediyordu. *Bundan sonra* artık normal koşullara geri dönüş yoktu. İngiliz bakış açısından, isyancıların Bengal'i Kiber Geçidi'ne bağlayan şehirlerarası yolu (*Great Trunk Road*) bloke ettiklerinde, doruk noktasına ulaşılmıştı. İngilizlerin karşı saldırısı da hemen hemen aynı tarihte hızlandı. Eşzamanlı olarak Çin'de daha büyük ölçekte yaşandığı gibi, burada da şehirlerin kuşatılması ve fethedilmesi askeri açıdan belirleyici oldu. İngilizler ihtiyaç duydukları birlikleri başka yerlerden, İran, (tam da ikinci Afyon Savaşı'na hazırlanan) Çin ve Kırım'dan geri çekmek zorunda kaldılar. Lakhnau'nun (ya da Lucknow) 1 Mart 1858'de düşmesiyle birlikte, sömürgeci güç esas olarak galip gelmişti. Son çarpışmalar Orta Hindistan'da yoğunlaştı; burada Jhansi *rani*'si [racanın eşi] süvari birliklerinin önünde, kahramanca İngilizlere saldırdı. 1858 Temmuz ayı başında genel vali, ayaklanmanın bittiğini ilan etti.

Hintli asiler İngiliz sömürge devletini asla, Taiping'in (kendisinden bağımsız hareket eden Nian asilerinin de katkısıyla) Qing

hanedanına yaptığı gibi çöküşün eşiğine getiremediler. Yabancı hükümdarlara karşı Hint halkında çok yaygın olan nefrete rağmen isyan Awadh'ın dışında hiçbir zaman Taiping kadar geniş bir sosyal tabana yayılmadı. Bölgesel olarak fazlasıyla sınırlı kaldı. Güney Hindistan'ın tamamı dahil olmamıştı, Bombay ve Madras'taki diğer iki *sepoy* ordusu isyana katılmamıştı. Bengal'de bile, yani Kalküta yöresinde İngilizlerin askeri varlığı o kadar güçlüydü ki burası sakin kaldı. 1848 yılında ilhak edilen Pencap'ta, oradaki üst tabakaya ve yerli Sih savaşçılarına iyi davranılmış olması sömürge devletin yararına oldu. Bu savaşçılar ayaklanmadan sonra İngiliz-Hint ordusunun çekirdeğini oluşturdular. İskoç dağ birlikleri ve Nepal Himalaya'sından gelen Gurkalarla birlikte bundan böyle en önemli erkek kahraman "savaşçı halklar" arasında sayıldılar, İngiliz kamuoyu onlar sayesinde imparatorluğun emin ellerde olduğunu düşündü.

Uluslararası kamuoyu, medyanın çok daha büyük varlığı sayesinde, örneğin daha sonra Amerikan İç Savaşı'nı da izleyecek olan seçkin *Times* muhabiri William Howard Russel'ın haberleriyle Hindistan'da olup bitenler hakkında, Çin'in iç kesimlerindeki durumlara göre daha geniş bilgi edindi.[132] İletişim teknolojisi açısından Hindistan, Çin'den bir adım daha öndeydi. Ülke içinde hali hazırda telgraf hatları bulunuyordu, asiler kesmediği sürece bu hatlar İngilizler tarafından hem askeri amaçlarla hem de propaganda için kullanıldı. Daha sonra, Çin için söz konusu olmayan, muazzam bir İngiliz anı literatürü ortaya çıktı. Bu yüzden büyük ayaklanmadaki somut durumlar hakkında, Taiping Devrimi hakkında olduğundan daha iyi bilgi sahibiyiz. Taiping Devrimi, büyük ayaklanmadan çok daha uzun sürmüştü; on iki aya karşılık on dört yıl. Ayaklanma'nın da Taiping Devrimi'nin de bazı bölgeleri tamamıyla insansız bıraktığı ve üst tabakayı fiziksel olarak yok ettiği söylenemez. Bu iki hareketin kökenleri de farklıydı: Hindistan'da en baştan isyan vardı; Çin'de ise önceleri sivil bir hareket düşmanlarının baskısıyla hızla askeri bir birliğe dönüşmüştü. Çin'de başlangıç itilimi Hıristiyanlık esininden gelmişti, Hint ayaklanmasıysa korkulan bir Hıristiyanlaştırmaya karşı savunmayı amaçlıyordu. Ne var ki Hindistan'da da binyıl dönümüne önem veren bir dinsellik büyük bir rol oynadı. Bu dinsellik Hindulardan çok Müslümanlardan kaynaklanıyordu. Müslüman vaizler ayaklanmanın

arifesinde, İngiliz iktidarının sonunun geldiği kehanetinde bulunmuşlardı. Ayaklanmanın doruk noktasında birçok yerde cihat çağrıları yapıldı; bu çağrı geniş halk kesimlerini seferber etti, ancak bu cihadın Müslüman olmayan Hintlilere de yönelik olup olmadığı sorusunu belirsiz bıraktı. Stratejik öngörü sahibi liderler, Müslümanlar ile Hindular arasında zayıflatıcı bir çatışmanın doğmasına izin vermediler.[133] Ayaklanma, o dönemde yaşayan bazı İngilizlerin tahmin ettikleri gibi, büyük ve hatta belki de dünya çapındaki bir Müslüman komplosunun ürünü kesinlikle değildi. Yine de, Hintli vatansever halk ayaklanması mitlerinde arka planda kalan dinsel boyutun unutulmaması gerekir.

Hindistan ve Çin'deki başkaldırıların vatansever bir yönü de vardı. Bu yüzden Avrupa'daki 1848-49 Macar ayaklanmasına çok benziyorlardı. Hindistan'da isyanın başarı kazanması halinde, alt kıtanın geleneksel parçalanmasının nasıl aşılabileceği belli olmasa da, belki de bu iki isyanı ön-milliyetçi olarak tanımlamak mümkündür. Hindistan ve Çin'deki protesto hareketleri, 1848-1849 Avrupa devrimine göre daha dramatik bir başarısızlığa uğradılar. Her iki durumda da öncelikle egemen düzen, bu meydan okumadan güçlenerek çıktı. Hindistan'da East India Company lağvedildi ve Hindistan üzerindeki iktidar doğrudan doğruya kraliyete aktarıldı. Kolonyal Ancien Régime burada 1947'ye kadar tutundu; Çin'de kurtarılan Qing hanedanı yalnızca 1911'e kadar dayandı. Çin'de restore edilen Qing devleti, Tongzhi restorasyonuyla reformlar yapmayı denedi; yine de bu ikircimli reformlar siyasal ve hatta sosyal değil daha ziyade askeri nitelikteydi. Hindistan'da İngiliz iktidarı muhafazakârlaştı ve muhafazakârlaştırdı; geleneksel elit kesimlere daha fazla dayandı ve Hintlilerle arasına, ırk düşüncesinin gitgide daha fazla belirlediği daha büyük bir mesafe koydu. Hint elitlerinin yeni siyasal taleplerine ancak yüzyıl dönümünden sonra tepki vermek zorunda kaldı. "Gerici" kuvvetlerin, "ilerlemenin" aktörleri karşısında zafer kazandıkları söylenemez. "Semavi Kral" Hong Xiuquan ya da Hint ayaklanmasının en ünlü ya da ülke dışındaki en kötü ünlü önderi Nana Sahib, ya da asıl adıyla Govind Dhondu Pant ülkelerini modernliğe taşıyabilecek olan insanlar değildi. Bu yüzden, Avrupa'yla olan benzerlikler burada sona eriyor.

ABD'de İç Savaş

Amerikan İç Savaşı'nda böyle bir belirsizlik söz konusu olamaz.[134] Bu iç savaş, yüzyıl ortasındaki tüm büyük toplum içi çatışmalar arasında, ahlaki ve siyasal ilerleme kuvvetlerinin açıkça zafer kazandıkları ve bunun zaten mevcut olan bir ulus-devletin korunması gibi muhafazakâr ya da korumacı bir hedefle bağlantılı olduğu tek örnektir. Hindistan ve Çin'den farklı olarak Hintli *sepoy* isyancılar ve onlara destek veren az sayıda prens, daha o zamandan İngiliz askeri ve iktidar aygıtının oluşturduğu büyük parantezi kesinlikle ikame edemezlerdi. Bu ayaklanmadan, İngiltere'nin, alt kıtanın birleştiricisi rolünü devralabilecek bir "Hint Prusyası"nın doğmaya başladığı görülemiyordu. "Bağımsız" bir Hindistan muhtemelen 18. yüzyıldaki küçük devletlilik haline geri düşecekti. Taiping'in hüküm sürdüğü bir Çin'i tasavvur etmek daha da zordur. Böyle bir yönetim –Hong Reng'an'ın planlarına rağmen– kesinlikle liberal bir demokrasi olmayacaktı, daha ziyade otoriter bir din devleti olacak, belki de zamanla yalnızca Konfüçyüsçü düzenin, Mançuryalı bileşenini içermeyen, değiştirilmiş bir versiyonuna dönüşecekti. Taiping içindeki bölünme eğilimleri o kadar güçlüydü ki, birleşik bir ülkenin korunması düşünülemezdi. Çin daha 19. yüzyılda ulus-devletlerin bir çoğulculuğu halinde gelişebilir miydi, bu devletlerin ekonomik açıdan hayatta kalma yeteneği olabilir miydi? Bundan kuşku duyulabilir.

Buna karşılık Kuzey Amerika'daki bulgu çok nettir. Kuzey'in 1865 yılındaki zaferi Kuzey Amerika topraklarında üçüncü bir büyük devletin kalıcı olarak bağımsızlaşmasını engelledi ve o tarihlerde Amerika bağlamında muhafazakâr ya da gerici olarak kabul edilebilecek her şeyle bağlantılı olan kurumu parçaladı. ABD'nin siyasal koordinatları, aynı tarihteki Avrupa'nın koordinatlarından çok farklıydı. 1850 ya da 1860 yıllarında Birleşik Devletler'de "sağ"da duran biri, otorite devletini, neo-mutlakıyetçi bir monarşiyi ya da aristokratik sınıf ayrıcalıklarını değil, köleciliği savunan biriydi. Amerikan İç Savaşı, dönemin bazı gözlemcilerinin (örneğin Karl Marx'ın ya da genç Fransız gazeteci Georges Clemenceau'nun) yaptığı gibi, "devrimler" başlığı altında ele alınabilir mi?[135] ABD tarih yazımı bu konuda 1920'den beri defalarca tartıştı: Karşılaştırmalı bir inceleme bu soruna ek bir boyut katıyor.[136] Taiping

hareketinde de benzer bir durum vardı. Katı bir Konfüçyüsçü bakış açısından bunlar yasadışı haydutlardı, köklerinin kazınmasını hak ediyorlardı; daha sonraki Çinli-Marksist bakış açısındansa Taiping gerçek devrimin öncüleriydiler ama "burjuva" devrimcisi değillerdi ve asıl devrim zaten ancak 1921 yılında Çin Komünist Partisi'nin kurulmasıyla başlamıştı.[137] Avrupa'daki 1848-1849 olaylarının devrimci olduğu söylenirse, Taiping için de aynı şeyin söylenmesi gerekir. Avrupa'dakiler de başarısız kaldı. Oysa, Taiping'in yol açtığı sosyal değişiklikler, en azından Avrupa'da 1848-1849'da gerçekleşen her şey kadar radikaldi. Kalıcı bir düzen kurmadılar, ama eski düzenin taşıyıcı kirişlerini zayıflattılar. Çin Ancien Régime'i daha 1911'de, Avrupa'dakiyse ancak 1918-1919'da çöktü.

Amerikan İç Savaşı, beraberinde getirdiği şiddet ve ölüm boyutunda, ancak çok daha şiddet yüklü olan Taiping devriminin yanına konabilir. 1848-1849 Orta Avrupa, ya da 1857-1858 Hindistan, bu korkunç büyük olayların yanında soluk kalırlar. Amerikan İç Savaşı'nda, nedenlerin ve sonuçların devrimci nitelikleri arasında başka örneklerde olduğundan daha fazla ayrım yapmak gerekir. İç Savaş'ın dolaysız koşulu, ABD Anayasası'nın, yani Birliği 1787'den beri bir arada tutan en önemli simgesel bağın birbirine tamamen zıt iki yorumunun ortaya çıkmasıydı. Güney ve Kuzey'deki siyasi elitler arasındaki gerilimler, önceki on yıllarda bölgesel (Amerika'da buna "sektörel" deniliyor) çelişkileri aşan oldukça sağlam bir iki parti sisteminde yumuşatılmışlardı. Bu sistem 1850'li yıllarda bölgesel bir kutuplaşma yaşamıştı: Cumhuriyetçiler Kuzey'den, Demokratlar da Güney'den yanaydılar. 1860 sonunda, kölecilik karşıtı Abraham Lincoln'ün, yeni başkan seçildiği öğrenildiğinde, yeni Güneyli milliyetçiliğinin temsilcileri, kendi programları hayata geçirmeye başladılar. Lincoln 1861 sonunda göreve başladığında, Güney'deki yedi federe devlet ABD'den çıktıklarını ilan etmişlerdi bile. Şubat ayında Confederate States of America adlı yeni bir ulus-devlet kurdular. Vakit geçirmeden kendi topraklarındaki federal mülkiyetin denetimini ellerine almaya başladılar. Lincoln 4 Mart tarihinde göreve başlarken yaptığı konuşmada ulusun birliğini koruyacağına ve Güney'in ayrılmasını isyancı bir eylem olarak göreceğine dair kuşku bırakmadı.[138] Savaş 14 Nisan'da, Güneylilerin, Güney Carolina sahilinin karşısındaki bir adada yer alan federal Fort Sumter garnizonuna saldırmasıyla başladı.

Olaylardan bu yana tarihçilerin arasında tartışmalı olan çatışma nedenleri, Avrupa devrim tarihindeki tipik nedenler değildi. Ekonomik ve sosyal açıdan dezavantajlı halk kesimlerinin bir isyanı, yani bir köle ayaklanması, bir köylü isyanı ya da bir işçi protestosu söz konusu değildi. Elbette –Barrington Moore, köleciliğin bastırılmasının "en azından İngiliz iç savaşında ve Fransız Devrimi'nde mutlakıyetçi monarşinin yenilmesi kadar önemli bir eylem" olduğunu yazarken ne kadar haklı olsa da– bir monarkın tek başına hükümdarlık etmesinden kurtulmak da söz konusu değildi.[139] İki tarafın da ağzında *liberty* sözcüğü vardı: Kuzey, köleler için özgürlük, Güney de köleleri alıkoymaya devam etme özgürlüğü istiyordu.[140] Bu çatışmanın derindeki nedenleri ne olursa olsun (Kuzey ile Güney arasındaki eşitsiz ekonomik gelişme, farklı milliyetçi kimlik oluşumlarının çarpışması, yeni türden siyasal kurumlarla deneyimsiz ve aşırı duygusal ilişki, "aristokratik" Güney ile "burjuva" Kuzey arasındaki uzlaşmaz çelişki vb.), İç Savaş anayasa devleti için tipik bir Avrupalı mücadele temelinde çıkmadı. Daha ziyade eski ve tamamlanmamış anayasa devletinin devrim *sonrası* bir sonuç çatışmasıydı. Bir anayasa *olsun diye* değil, mevcut bir anayasanın *içinde* farklı toplum modellerine hareket alanları açmak için mücadele ediliyordu. 1787 Anayasası'nın tanımladığı ulusal bağlam, bölgesel çıkarların birbirlerinden uzaklaşmasıyla havada kalmıştı.[141] Her iki tarafta da sonunda iktidar elitlerinden daha geniş kesimlerde de görülen, iç savaşa hazır olma hali Amerika'nın 18. yüzyıldaki eksik kalmış devriminin çelişkilerinden kaynaklanıyordu; bu devrim beyaz adama özgürlüğünü garantilemiş ve Afro-Amerikalıların özgür olmadığını dikkate almamıştı.

İç Savaş, olayların tarihi açısından bakıldığında, böyle bir çelişkinin çözümeden kalmasını tercih edenlerin, bağımsızlık döneminin birleşik ulusunu parçalamaları ve kendi devletlerini kurmalarıyla başladı.[142] Devrim yılları birçok öyküye ayrılabilir. Anlatılan öykülerden *birisi*, Güney'in büyük maddi yetersizliğine rağmen, önceleri şaşırtıcı ölçüde iyi dayanması ve ancak 1863 ortasından itibaren daha güçlü Kuzey'in karşısında gerilemek zorunda kalmasıdır. *Bir başka öyküyse*, her iki tarafta da toplumun gitgide daha büyük alanlarının seferber edilmesi, bir *üçüncüsü de*, Abraham Lincoln'ün, böyle bir üstünlük sıfatı yerindeyse, 19. yüzyılın "dünya tarihi açısından en büyük şahsiyetinin" muazzam önderlik

başarısıdır. Savaş 1865 Nisan'ında konfederasyonun son birliklerinin teslim olmasıyla sona erdi.[143]

Güney'deki beyaz nüfusun büyük kesimlerinin başarısız kalan kolektif isyanı, devrimci denilebilecek sonuçlara yol açtı. Güney'in 1861'de kurduğu ayrı devlet ve askeri aygıtı yıkıldı. Abraham Lincoln'ün anayasaya yaptığı 13. Ek'le birlikte tüm ülkede köleler, anayasada garantilenmiş özgürlüklerine kavuştular. Dört milyon insanın, hiçbir hakkı bulunmayan kölelerden yurttaşlara dönüşmesi, pratikte daha uzun bir süre devam eden ayrımcılığın getirdiği sınırlamalara karşın, olası en derin toplumsal dönüm noktalarından biri sayılmalıdır. Afro-Amerikalıların özgürleşmesi, on yıllar boyunca Güney'in karakterini ve halkının zihniyetini belirledi. Eski köle sahipleri eliti gerçi fiziksel olarak ortadan kaldırılmadı, ama köle mülkiyetini hiçbir tazminat almadan kaybetti ve savaş sonrası düzeninden dışlandı. Galipler yenilen tarafın liderlerine yönelik, Qing İmparatorluğu generallerinin Taiping'e, İngilizlerin Hint isyancılarına ve Habsburg ordusunun 1849'da Macaristan'a yaptığı gibi bir intikam hukuku gütmediler. Konfederasyonun devlet başkanı Jefferson Davis vatandaşlığını kaybetti, iki yıl hapis yattı ve yoksulluk içinde öldü. Güney devletlerinin askeri önderi ve tüm İç Savaş'ın en parlak stratejisti olan Robert E. Lee daha sonra uzlaşma avukatlığı yaptı, hayattan ayrıldığında bir üniversitede rektördü. Bunlar, açık vatan hainliğinin yumuşak sonuçlarıydı. Güney, çöle dönmüş arazileri ve enkaz haline gelmiş şehirleriyle –Atlanta, Charleston ve Richmond şehirleri özellikle ağır etkilenmişlerdi– ilkönce askeri işgal yönetimi altına sokuldu. Bu yönetim hızla yeni bir sivil düzen kurdu; 15 Nisan 1865'te öldürülen Abraham Lincoln'ün halefleri bir genel af çıkartarak, konfederasyonun hemen hemen tüm bürokratlarıyla bu düzeni sağlamlaştırdılar.[144] Savaştan sonraki ilk yıllarda Güney'de yaşayan ya da çeşitli nedenlerle oraya gelmiş olan herkes, köklü değişikliklerin gerçekleştiği bir dönemde yaşadığını hissediyordu. Güney'de bir zamanlar egemen olan sınıf, dramatik bir biçimde zayıflamıştı. Savaş ve köleliğin kaldırılması, eski servetlerinin yarısından fazlasını yitirmelerine yol açmıştı. 1860'tan önce Güney'in plantasyon oligarşisi, Kuzey'in ekonomik elitinden daha zengindi. 1870'ten sonra ise aşırı zengin Amerikalıların beşte dördü eski Kuzey devletlerinde yaşıyordu.[145]

Artık özgürleşmiş olan kölelerin, kaderlerini kendi ellerine almak için hiçbir fırsatı kaçırmamaları, kendi başına yeni bir durumdu.[146] Bu durum daha İç Savaş'ın son iki yılında başlamıştı. Kuzey ordusunda toplam 180.000 Afro-Amerikalı görev yapmıştı; Güney'de konfederasyonun askeri yenilgileriyle birlikte köleler arasındaki huzursuzluklar giderek büyümüştü. Savaştan sonraki açık durumda çeşitli gruplar savaş sonrası düzendeki konumları için, artık silahlarla değilse de, yasal araçlarla savaştılar: Artık parçalanmış olan büyük plantasyonların sahipleri, daha önce az sayıda köle çalıştırmış ya da hiç çalıştırmamış olan beyaz çiftçiler, 1865'ten önceki dönemde azat edilenler, eski köleler. Tüm bunlar, Kuzey'in gerçekleştirdiği "yeniden inşa"nın siyasal çerçevesinde oldu.

Hemen savaşın sona ermesinin ardından değil ama 1867-1872 yıllarında federal hükümetin Güney devletlerine reformcu müdahaleleri doruk noktasına ulaştı: Bu dönem *radikal yapıbozum* dönemiydi. Federal hükümet, eski Güney devletleri oligarşisinin gücünü, daha büyük siyasal katılım lehine azalttı; ama büyük plantasyonlar dışında sosyal ve ekonomik statüsüne pek dokunmadı. Cumhuriyetçi Parti Güney'de yeni bir güç dağılımı dayatma denemelerine en geç 1877 yılında son verse ve Güney devletlerinin elitiyle uzlaşsa da (1867 tarihli Avusturya-Macaristan "denge"sinin ve 1871 yılında prensliklerin birliği olarak Alman İmparatorluğu'nun kurulmasının yanı sıra dönemin en yatıştırıcı uzlaşmalarından birisi) 1865'ten önceki koşullara dönüş yoktu ve bu bakımdan dönüşüm devrimciydi. 1870'li yılların sonunda Afro-Amerikalıların hemen hemen her siyasal düzlemdeki seçim kurullarına girmiş olmaları, 1860'ta düşünülemezdi bile. Ne var ki siyah nüfus, yeni fırsatlardan gerçekten yararlanabilecek bir konuma getirilmemişti. Siyasal özgürleşme sosyal ve ekonomik özgürleşmeyle birleşmedi ve beyazların çoğunda da, ırkçı motivasyonlu zulmü ve ayrımcılığı geride bırakacak bir bilinç değişimine yol açmadı.[147] Bu bakımdan, İç Savaş "tamamlanmamış bir devrim"[148] olarak kaldı. Ayrıca, (her türlü ten rengine sahip) kadınların daha büyük siyasal haklara sahip olacakları umudu da hayal kırıklığına uğradı. Başka bir açıdan, birçok tarihçinin yine "devrimci" olarak değerlendirdiği itilimler yine de 1860'lı ve 1870'li yıllardan kaynaklandı: Onlarca yıl süren kapsamlı bir *Laisser-faire*'den sonra devlet, özellikle federal devlet düzleminde aktif bir rol üstlendi ve geniş yetkiler aldı.

Daha önce kaotik olan para birimi ilişkilerini standartlaştıran bir resmi bankacılık sisteminin kurulması; gümrük koruma politikası (aynı zamanda ABD'nin bugüne kadar sürdürdüğü agresif bir dış ticaret politikası); hükümetin altyapı yatırımlarının artması; batıya yayılmanın daha kesin düzenlenmesi. *American system* denilen bu sistem, ABD'nin lider bir ekonomik güç haline yükselmesinin önemli bir siyasal önkoşuluydu. Tüm bunlar, tıpkı Fransız Devrimi'nin ve Napoléon döneminin 1789'dan 1815'e dek uzanan bir süreklilik olarak kavranması gerektiği gibi, ancak iç savaşa ve *Reconstruction*'a da 1861'den 1877'ye kadar birbiriyle bağlantılı bir dönem gözüyle bakılırsa belirginleşmektedir.[149]

4 1900'den Sonra Avrasya Devrimleri

Meksika'ya Kısa Bir Bakış

19. yüzyılın üçüncü çeyreği dünya çapında (Afrika nispeten hariç olmak üzere) çoğu kez şiddetle çözülmüş büyük krizler çağıydı. Mevcut düzene yönelik devrimci meydan okumalar 1847 yılında Batı Avrupa'da başladı ve 1873 yılında Güneybatı Çin'deki hem etnik hem de dinsel gerilimlerden kaynaklanan son büyük ayaklanmaların adeta taş üstünde taş bırakılmamacasına bastırılmasıyla sona erdi.[150] Kırım'dan Sedan'a 1815 ile 1914 arasında Avrupa içindeki en büyük savaşlar da bu döneme denk geliyor. Dünyadaki birçok ülke, sarsıntılardan sonra adeta eşzamanlı olarak bir devlet konsolidasyonu evresine girdiler; bu evre bazı örneklerde özellikle bütünleştirici ulus-devletlerin inşası biçimini aldı. Dünya artık birkaç on yıl boyunca sakin kaldı, ta ki 1917'de Rusya'da devrimi ulusal sınırların ötesine götüren bir süreç olarak, dünya devrimi olarak düşünen bir devrimciler türünün zaferine kadar. 1919 yılında Komünist Enternasyonal'in kurulmasıyla birlikte, gizli görevliler göndererek ve askeri yardımda bulunarak bu dünya devriminin sıçramasına yardım etme çabaları başladı. 19. yüzyılda benzer bir şeyi Anarşistler de denediler ama tamamen başarısız kaldılar. Ünlü anarşist Mihail Bakunin bir süre boyunca adeta Avrupa'da kriz odağı olan her yerde hazır ve nazırdı, ama bir şeye ulaşamadı. 1792'den sonraki gibi askeri fetihlerle gerçekleşmeyen devrim ihracatı, 20. yüzyılın bir yeniliğiydi. Bir süreliğine Avrupa'daki en

Büyük Devrim olayı olan 1871 Paris Komünü'nün tamamen yalıtılmış kalması ve başka benzerliklere rağmen 1830 ve 1848'de olduğu gibi Avrupa geneline yayılmaması karakteristikti. Komün, Alman-Fransız savaşından kaynaklanan yerel bir araydı ve Fransız toplumunun büyük devrimden seksen yıl sonra bile henüz tamamen sakinleşmediğinin bir kanıtıydı.

Böyle bir kuş bakışıyla "periferi"de yer almış görünen bazı "küçük" devrimler kolayca gözden kaçırılabilir; bu devrimlerin Avrupa ölçütlerine göre başarılı mı oldukları, yoksa başarısız mı kaldıkları net olarak söylenemez. Tüm bu küçük devrimler 1905 ile 1911 arasındaki zaman diliminde yer alırlar ve yüzyıl ortasındaki çalkantılara göre daha az sansasyonel şiddet içerirler. Bunların bir istisnası, 1910 ile 1920 arasındaki on yılı dolduran Meksika Devrimi'dir; bu devrimin sonuçlarının bir ölçüde engellenmesi 1920'li yılların tamamını almıştır. Meksika Devrimi hızla, çok sayıda farklı evrelerden geçen ve her sekiz Meksikalıdan birinin kurban gittiği bir iç savaşa dönüştü: Devrimler tarihinde, yalnızca Doğu Çin'deki Taiping Ayaklanması'yla kıyaslanabilecek korkunç bir dip noktasıydı.[151] Meksika Devrimi Fransız modeline uyan "büyük" bir devrimdi. Geniş bir sosyal tabanı vardı, özünde bir köylü ayaklanmasıydı, ama bundan çok daha fazlasıydı. Bir Ancien Régime'i, burada bir mutlakıyetçi monarşiyi değil, ama zamanla taşlaşmış bir oligarklar iktidarını ortadan kaldırdı ve onun yerine, birkaç yıl öncesine kadar varlığını sürdüren "modern" bir tek parti sistemini geçirdi. Meksika Devrimi'nin dikkate değer yönü köylülüğün önemli ölçüde harekete geçirilmesinin yanı sıra, bir dış düşmana karşı kendini savunmak zorunda kalmamasıydı. Elbette ABD işe karıştı, ama bunu abartmamak gerekir. Çin'in ya da Vietnam'ın köylülerinin daha sonra yaptıklarından farklı olarak, Meksikalılar öncelikle sömürgeci efendilere ve emperyal müdahalecilere karşı savaşmadılar. Meksika Devrimi'nin, onu Kuzey Amerika, Fransa, Rusya ve (1920'li yıllardan itibaren) Çin'deki "büyük" devrimlerden ayıran bir başka özelliği de, ifade edilmiş bir devrimci teorinin yokluğuydu. Uluslararası alanda bilinen Meksikalı bir Jefferson, Sieyès, Lenin ya da Mao hiçbir zaman var olmadı ve Meksikalı devrimciler, dünyanın geri kalanına ya da sadece komşu ülkelere misafir olmak iddiasında bulunmadılar. Bu yüzden Meksika Devrimi içerdiği şiddet boyutuna ve uzun sürmesine rağmen yerel ya da ulusal bir olay olarak kaldı.

Avrasya'daki Ortak Yönler ve Öğrenme Süreçleri

Bunlar Avrasya'da yüzyıl dönümünden sonraki "küçük" devrimler için de söylenebilir. Dört olay dizisi vardı:

1. Zamansal açıdan daha geniş tutulursa, 1904 ile 1907 yılları arasında gelişen "1905" Rus Devrimi.
2. İran'da, genellikle adlandırıldığı gibi "Anayasa" devrimi; 1905 Kasım ayında başladı, bir yıl sonra İran'ın ilk Anayasası'na yol açtı ve 1911 yılında parlamenter sisteme geçişin durmasıyla sona erdi.
3. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "Jön Türk" Devrimi; 1908 yılında, isyancı subayların Sultan II. Abdülhamid'i 1878 yılında kaldırılan Anayasa'yı yeniden yürürlüğe sokmaya zorlamalarıyla başladı; bu devrim aslında *sona* ermedi, padişahlıktan Türk ulus-devletine giden daha uzun bir dönüşüm sürecinin başlangıcını oluşturdu.
4. Çin'deki "Xinhai" devrimi: Ekim 1911'de vilayetlerde bir askeri isyan olarak başladı, Qing hanedanının hemen ve nispeten kan dökülmeden yıkılmasına ve daha 1 Ocak 1912'de bir Çin Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açtı. Bu devrim, 1913 yılında Ancien Régime'de yüksek bir makam sahibi olan Yuan Shikai'nin iktidarı ele geçirmesiyle sona erdi. 1911 devrimcilerine karşı koyan Shikai, cumhuriyeti 1916 yılına kadar başkan sıfatıyla, diktatörce yönetti.

Bu dört devrimin gerçekleştiği toplumlar ve siyasal düzenler, doğal olarak birbirlerinden birçok bakımdan farklıdırlar. Tek bir tipten söz etmek sorumsuzluk olur. Devrimler birbirlerini doğrudan doğruya tetiklememişlerdir de. Hiçbir örnekte belirleyici, yol açıcı moment komşu ülkede daha önce gerçekleşmiş bir devrim değildi. Bir örnek vermek gerekirse, İran devrimi, 1908 Jön Türk darbesinin birincil sebebi değildir. Bu arada, üzerlerinde fikir jimnastiği yapılabilecek bazı etkileme zincirleri bulunabilir. Çarlık Rusya'sı 1904-1905 yılında Japonya'ya karşı savaşı açıkça ve utanç verici bir biçimde kaybetmeseydi (tıpkı 1787 yılında Hollanda krizinde hiçbir şey yapmayarak rezil olan XVI. Louis gibi), muhtemelen siyasal açıdan daha istikrarlı kalabilirdi. Ve Çarlık yönetimi savaşla ve 1905 devrimiyle zayıflatılmasaydı, muhtemelen 1907 yılında Asya'daki nüfuz alanlarının sınırlandırılması konusunda Britanya

İmparatorluğu'yla uzlaşmaya razı gelmezdi. Bu uzlaşma olmasaydı, o zaman Makedonya'daki Osmanlı subayları arasında, Büyük Güçler tarafından paylaşılma sırasının Osmanlı İmparatorluğu'na geldiği paniği, bu kadar şiddetle açığa vurulmaz ve isyanın bardağı taşıran damlasını oluşturmazdı.

Avrasya devrimleri bir domino etkisiyle birbirlerine yol açmadıysalar da, aktörler devrimci olanaklar repertuvarının bilgisiyle hareket ettiler. Bu bilgide her şeyden önce kendi ülkelerinin yakın tarihi vardı. Jön Türklerin yeniden yürürlüğe konmasını sağladıkları 1876 anayasası, daha önce hükümetteki ve yönetimdeki "Yeni Osmanlılar" tarafından bir tür "yukarıdan devrimle" dönemin sultanından zorla koparılmıştı. Jön Türkler, esaslı bir değişikliğin elit kesimin aydınlatılmış üyeleri tarafından başlatılacağı düşüncesini devraldılar. Çin'de Taiping, 1911'in son yıllarında artık bir model olarak rol oynamıyordu. Yüzyılın başında devrimci faaliyette bulunanlar, yine de birkaç yıl önce başarısız kalmış iki girişimi hatırlıyordu: Bunlar 1898 yılında memurlar sınıfının bir kesiminin, saraya hırslı bir reform programını benimsetme çabası ("Yüz Gün Reformu") ve hiçbir kurucu perspektif ortaya koyamayan 1900-1901 Boksör Ayaklanması'ydı. 1898 reform hareketi değişiklikler için fazla dar kalan toplumsal tabanın, Boksör Ayaklanması'ysa halkın denetlenemeyen öfkesinin varacağı ölçüsüzlüğün bir örneğiydi.

Avrasyalı devrimciler Avrupa devrim tarihini de farklı farklı ölçülerde biliyorlardı. Yeni Osmanlılar, yani 1867 ile 1878 arasındaki dönemin reform yanlısı entelektüelleri ve yüksek rütbeli devlet memurları bile Fransız Devrimi'ne hayrandılar (terör dönemini kınıyorlardı), yüzyıl dönümünün Jön Türkleri de bu konuda onlardan geri kalmadılar.[152] Devrim öncesi Avrupa Aydınlanması'nın temel metinleri, örneğin Rousseau'nun yapıtları farklı Doğu dillerine çevrilmişti. Çin'de Amerikan Devrimi, Fransız Devrimi'nden daha popülerdi; ne var ki ikisi hakkında da çok az literatür Çinceye aktarılmıştı. Yüzyıl dönümünde entelektüellerin çoğu, özellikle Çar Büyük Petro'nun gerçekleştirdiği gibi enerjik bir "yukarıdan" modernleşme politikasını özellikle örnek olarak görüyorlardı.[153] Hem Çin'de hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda daha önemli bir örnek, Meiji dönemi Japonya'sıydı.[154] O dönemde aydınlanmış bir seçkinler sınıfı, Japonya'yı kan dökmeden zengin, güçlü ve Batı için uygarlık açısından kabul edilebilir kılmıştı. Çinli devrimciler

örneklerini ve hedeflerini kısmen doğrudan doğruya Orta Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın siyasal kurumlarında, kısmen de bu kurumların, ayrıntılarda ille de *à la japonaise* (Japon usulü) olmasa da, Japonya'daki *gibi* uyarlanmasında, belirli bir ölçüde Asyalılaştırılmasında görüyorlardı.[155] Japonya, kısa süre önce Osmanlıların baş düşmanı Rusya'yı ağır bir yenilgiye uğrattığı için de Jön Türklerin gözüne özellikle sempatik görünüyordu. Rusya'nın ve İran'ın "yanıbaşında" olan her şeyi dikkatle gözlemliyorlar ve basınlarında yorumluyorlardı. Her iki devrimde de halk protestoları, Jön Türklerin kendi senaryolarında öngördüklerinden daha büyük bir rol oynadılar. Komşu ülkelerdeki, özellikle Rusya'daki gelişmeler onları, eski Yeni Osmanlıların iktidar aygıtı içinde baskı uygulama stratejisinin tek başına yeterli olmadığına ikna etmişti.[156]

İran, Osmanlı İmparatorluğu ve Çin'deki devrimler, Batılı örneklerin yetersiz taklitleri değildi ve birbirlerini de kopyalamış değillerdi. Ancak bu birbirinden öğrenmeye hazır olmadıkları anlamına gelmiyor. Hiçbir zaman tamamen belirleyici önemde olmasalar da "transferler" sık sık görülüyordu. Örneğin Rus-Azerbaycan Bakü'deki petrol kuyularında çalışan İranlı işçiler, devrimci fikirleri Tebriz'e getirdiler.[157] 1911 Çin devrimi ülke dışında, ABD'de ya da Güney Asya'daki Batı Avrupa kolonilerinde yaşayan, nispeten liberal bir ekonomi politikasının avantajlarını öğrenmiş olan zengin Çinlilerden çok destek gördü. Bu bilgi, daha karmaşık yollardan da öğrenilebiliyordu. Soylu Fujiwara kabilesinden gelen Japon prensi Saionji Kinmochi, hukuk ve Fransızca okumak üzere Mart 1871'de Paris'e geldi. Komün'e tanık oldu, Fransız başkentinde on yıl kaldı ve Japonya'ya, ülkenin dizginsiz bir halk egemenliği tehlikesine maruz kalmadan burjuva temel özgürlüklerine ihtiyaç duyduğu kanaatiyle döndü.[158] Georges Clemenceau'nun bu dostu daha sonra defalarca bakanlık yaptı, başbakanlık görevinde bulundu ve sonunda kurucular döneminin hayatta kalan son yaşlı devlet adamı olarak, Japonya'daki liberal elitler iktidarının önemli bir temsilcisi oldu.

Fin de Siècle [Yüzyıl Sonu] devrimleri dörtlü grubunda Rusya *bir* açıdan özel bir durumdu: Özellikle, Maliye Bakanı Vitte'nin yürüttüğü modernleşme politikasının bir sonucu olarak, ekonomik açıdan diğer üç ülkeye göre açıkça daha gelişmişti. Çıkarlarını siyasal olarak savunabilecek durumdaki bir endüstri proletaryası yalnızca Rusya'da oluşmuştu. O tarihlerde Asya ülkelerinin hiçbirinde 9

Ocak 1905 tarihinde (St. Petersburg'daki "Kanlı Pazar"), 100.000 işçinin barışçıl niyetlerle, Çar'a bir dilekçe sunmak için kış sarayına yürümeleri gibi bir gösteri mümkün değildi. Çar birliklerinin bu gösteriyi durdurdukları katliamın bir sonucu olarak, Riga'dan Bakü'ye kadar tüm Rus İmparatorluğu'nda eşi görülmedik bir grev hareketi başladı; bu greve 400.000'den fazla işçinin katıldığı tahmin ediliyor.[159] 1905 Ekim ayında çarlığın çok sayıda bölgesinde artan huzursuzlukların dönüştüğü genel grev daha da kapsamlıydı. Henüz yeterli endüstrinin bulunmadığı ve demiryollarının, greve gitmenin henüz gerçek bir zarar veremeyeceği kadar sınırlı olduğu yerlerde bir mücadele yöntemi olarak boykot, yani tüccarların ve tüketicilerin grevi hazırda bulunuyordu; bu yöntemle İran'da ve Çin'de (burada 1930'lu yıllara kadar) büyük sonuçlar elde edildi. 1905 Rus Devrimi sosyal aktörleri açısından diğer üç Asya ülkesindeki paralel hareketlerden "daha modern" bir devrim olsa da, yine de başka bir bağlamda onlara bir kıyaslama yapmaya olanak verecek kadar yakındı. Toplam olarak bu dört devrim arasındaki benzerlikler de aralarındaki farklar kadar büyüktür; özellikle koşullarda ve ulusal gelişim yollarında farklılıkların göze çarptığı yerlerde bile, yapılacak bir karşılaştırmayla bu benzerlikler ortaya konabilir.

Despotizm ve Anayasacılık

Dört devrim de Batı Avrupa'da hiçbir zaman var olmamış eski tarz otokrasilere karşı çıkmıştı. Rusya ve Asya'da iktidarın hukuk yoluyla sınırlandırılması gelenekleri tamamen yok değildi, ama Batı Avrupa'ya göre esas olarak daha zayıf gelişmişlerdi. Aristokrasi ve diğer toprak sahibi elit grupları Batı Avrupa'daki (ya da Japonya'daki) feodalizm tarzında, hükümdarın mutlak gücüne karşı ağırlıklar oluşturacak kadar güçlü değillerdi. Monarkın bu siyasal sistemlerdeki görece konumu, XVI. Louis'nin ve tabii ki İngiltereli III. George'un konumlarına göre daha tartışmasızdı. Bu yüzden esas olarak, son sözü hükümdarın söylediği ve herhangi bir zümreler meclisini ya da parlamentoyu dikkate almak zorunda olmadığı despotluklar söz konusuydu. Elbette bu iktidarın pratikte de despotça bir keyfilikle sürdürüldüğü anlamına gelmiyordu. Bu, diğer sistemlerden çok farklı olarak, tahttaki hükümdarın kişisel niteliklerine yakından bağlıydı. Batı'nın "despot" klişesine en çok uyan

Sultan II. Abdülhamid'dir. Osmanlı İmparatorluğu'nun henüz iki yıl önce başlamış, parlamenter sisteme gecikmiş geçişini Şubat 1878'de sona erdirmiş (o zamana kadar hiçbir yararı olmayan) meclisi tatil etmiş ve 1876 anayasası askıya almıştı.[160] O tarihten sonra oldukça aktif bir biçimde tek başına hüküm sürdü. Çar II. Nikola (salt. 1894-1917) bu konuda Abdülhamid'in hemen ardından geliyordu. Bir monark olarak kendi öz imgesinde, zamanın liberal akımlarına taviz vermedi. Nikola belki genel olarak Abdülhamid kadar yetenekli bir monark değildi, döneminin büyük eğilimleriyle daha az uyumluydu ve son yıllarında giderek artan tuhaf bir kuşkuculuğa kapılmıştı.[161] İran'da Şah Nasıreddin (salt. 1848-1896) yarım yüzyıl tahtta kaldıktan sonra, bir suikastçı tarafından vuruldu. Hemen hemen hiçbir reform yapmadı, ama yine de İran'da huzursuzluk yaratan adı çıkmış kabileleri denetim altına aldı ve böylelikle ülkeyi bir ölçüde bir arada tuttu.[162] Oğlu ve ardılı Muzaffereddin (salt. 1896-1907) yumuşak ve kararsız biriydi, saraydaki güçlerin elinde oyuncak oldu. Onun yerini gaddar ve despot oğlu Muhammed Ali Şah (salt. 1907-1909) aldı. Dört devrimin içinde yalnızca İran'da, devrim süreci başlamışken bir taht değişikliği gerçekleşti. Yeni şahın tamamen uzlaşmaz bir tavır alması ve en asgari tavizleri vermeye bile hazır olmaması, İran'daki durumu büyük ölçüde keskinleştirdi.

Çin'de güçlü tek hükümdarlar dönemi, en geç 1850 yılında Daoguang imparatorunun ölümüyle birlikte sona erdi. Onu izleyen dört imparatorun tümü de hükümet işlerinde tamamen yeteneksiz ya da ilgisizdiler. 1861'den itibaren otokrat rolünü bir kadın, "İmparatorun dul karısı" Cixi (1835-1908) oynadı; Cixi olağanüstü enerjik bir hanımdı, hanedanın çıkarlarını kurnazlıkla korumayı bildi. Biçimsel açıdan Cixi bir tür taht gaspçısıydı ve bu yüzden hiçbir zaman, 18. yüzyılın büyük Qing imparatorları kadar dokunulmaz olmadı. Kelimenin tam anlamıyla, iki zayıf imparator adına, "tahtın gerisindeki hükümdar" olarak yönetti – arkasında oturduğu söylenen perde, bugün bile Pekin'de sergilenmektedir. Yeğeni İmparator Guangxu'yu (salt. 1875-1908), genç adamın liberal reformlara sıcak bakmaya cesaret etmesinden sonra, 1898'den itibaren ev hapsinde tuttu. Muhtemelen, kendisi 1908 yılında ölmeden kısa bir süre önce, yeğenini zehirletmişti. Cixi'den sonra Çin tahtı aslında boş kaldı. Tahta 1908 yılında dul kadının bir büyük yeğeni, üç yaşındaki Puyi geçti. İmparator naipliğini, ölen impa-

ratorun yarım kan erkek kardeşi olan babası üstlendi. Devrim yılı olan 1911'de monarşik güç, fiilen bu Prens Qun'un elindeydi. Qun dar kafalı bir adamdı, sarayda saldırgan bir Mançu yanlısı politika sürdürerek, yüksek rütbeli Çin bürokratlarını kızdırdı.

Her devrim sürecinin arifesinde, gerçek otokratlar yalnızca Rusya'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda, belli açılardan da İran'da bulunuyordu. Devrimciler bu iktidar sistemlerinin karşısına anayasa düşüncesini çıkardılar, en önemli ortak yanları da buydu.[163] Tıpkı Avrupa'daki gibi, anayasa talebi, devrimcilerin siyasal programlarının çekirdeğini oluşturdu. Avrupa'daki örnekler biliniyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve İran'da, parlamenter bir monarşi öngören Belçika'nın 1831 anayasasının özellikle iyi bir ünü vardı.[164] Fransız Temmuz Monarşisi ya da 1871'den sonraki Alman İmparatorluğu tarzında meşruti bir monarşiyi yeterli görmeyen Cumhuriyetçi kuvvetler, genellikle devrimci akımlar içinde azınlıktaydılar. Yalnızca Çin'de cumhuriyetçi eğilimler ağırlık basıyordu. İki yüz elli yıldan fazla süren Mançurya "yabancı" iktidarından sonra, Qing hanedanına alternatif olarak gündeme gelebilecek yerli bir hanedanın bastırılmış kalıntıları bile yoktu; yüksek aristokrasinin yokluğu imparatorluk makamına yükselmenin başka yollarını da kapıyordu. Dört devrim de anayasa yaptı. Batılı örneklerden kaçınılmaz alıntılara rağmen, bu anayasaların yazarları, kendi siyasal kültürlerinin özelliklerini dikkate almaya çaba gösterdiler. Bu yüzden meşrutiyetçilik doğal bir siyasal stratejiydi ve kesinlikle yalnızca çaresizlik içinde ya da fırsatçılıkla Avrupa'ya başvurulması anlamına gelmiyordu. 1889 Japon Anayasası genel olarak bilinen ve çok beğenilen bir örnekti; bu anayasa büyük ölçüde, Avrupa görmüş devlet adamı Itō Hirobumi'nin eseriydi. Hirobumi bu anayasada dışarıdan alınan unsurlarla yerli unsurlar arasında örnek oluşturacak bir bağ kurmuş görünüyordu. Japonya, anayasanın gerçekten de yeni doğmakta oluşan bir ulus içinde birleştirici bir simge olabileceğini de göstermiş görünüyordu. Anayasa yalnızca devlet mercilerinin bir örgütlenme planı değil, gurur duyulabilecek kültürel bir başarımdı da. Japonya'da Avrupalı halk egemenliği kavramı, açıkça alınmamıştı. Batı Avrupa'yla en önemli fark buradaydı, ortaya çıkan her Asyalı anayasa geleneğinin bununla hesaplaşması gerekiyordu: Siyasal iktidar, dünyevi ve manevi başka hangi meşruluk kaynaklarına dayanabilirdi?

Devrimleri Tetikleyen Reformlar

1789 Fransız Devrimi'nin öncesinde baskılarda ve sınır dışı etmelerde bir keskinleşme değil, özellikle Bakan Turgot'nun önderliğinde, sistemi yavaş yavaş açma ve modernleştirme çabası vardı. Buradan –Mihail Gorbaçov liderliğindeki Sovyetler Birliği'nde bir kez daha kanıtlanan– eski rejimin verdiği, bir anlamda giderek artan beklentiler spiralinin başlangıcını oluşturan ilk liberalleştirme sinyalleriyle birlikte devrimlerin kolaylaştığı hipotezine varılmıştır. Doğu'daki devrimlerin önkoşulları bu noktada birbirlerinden farklıdır. Sultan, muhaliflerinin propagandalarında öne sürdükleri gibi tam bir tiran değildi. Kendi hükümdarlık döneminden önce başlatılmış bazı reformları, örneğin bir eğitim sistemi kurulmasını ve ordunun modernleştirilmesini devam ettirdi. Ne var ki II. Abdülhamid, siyasal katılımın genişletilmesi sorununa hiçbir destek vermedi. İran'da da devrimin arifesinde reformlardan eser yoktu. Şah önceki on yıllarda, çoğu kez protestoların baskısıyla bazı önlemler almış, ancak hiçbir zaman sistemde değişiklikler yapmaya hazır olmamıştı. Rusya ve Çin de bu konuda benzer durumdaydılar. II. Nikola, öngörülü biri olmasından çok, dış baskılar yüzünden 1904 yazında küçük reform adımları atıldığını ilan etti. Ne var ki böylelikle kamuoyundaki huzursuzlukları sakinleştirmek yerine, uzun süredir beklenen bu asgari tavizler işareti, otokrasiye karşı muhalif faaliyetlerin artırılması için bir ivme sağladı.[165] Kral XVI. Louis'nin genel meclisi toplama kararı da benzer bir biçimde, kamusal tartışmaya büyük bir canlılık kazandırdı.

Çin en büyük sürprizi yaptı ve Doğulu despotluk klişesinden en çok uzaklaşan ülke oldu. İmparatorun dul karısı ülke dışında, belki de Asyalı monarklar arasındaki en aşırı sertlik yanlısı olma ününe sahipti. Muhaliflerin hayatı başka hiçbir yerde, Çin İmparatorluğu'ndaki kadar tehlikede değildi. Cixi daha 1898 yılında ılımlı bir reform hareketini acımasızca ezmişti. 1900 Boksör savaşındaki korkunç yenilgi, imparatorun dul karısını, Çin devletinin kurumlarını gözden geçirmenin, ülkenin modernleştirilmesini aktif bir biçimde hızlandırmanın ve üst tabakanın bazı kesimlerinin siyasal irade oluşumuna katılmalarını sağlamanın zorunluluğuna ikna etmişti. Böyle bir katılım Çarlık Rusya'sında 1864'ten beri *zemstva* (tekil: *zemstvo*) şeklinde vardı: Bunlar vilayet ve kaza

düzleminde, yerel halkın özellikle eğitim, tıbbi bakım, yol yapımı vb. sorunlarıyla ilgilenen, kırsal alandaki öz yönetim organlarıydı. *Zemstvo*'lar belirli bir ölçüde devlet bürokrasisinden bağımsızdılar. 1865'ten itibaren, soylular dışındaki kesimlerin de katıldığı seçimlerle kuruluyorlardı. Böylece köylüler kendi temsilcilerini gönderebiliyorlardı; ne var ki bu temsilciler 1890'dan sonra artık doğrudan seçilmiyordu. *Zemstvo*'ların kurulması halkın çeşitli kesimlerinin politikleşmesine, böylece mücadele ettikleri çizgiler temelinde bölünmesine de yol açtı. Radikal güçlerin üstünlük kazandığı yerlerde, *zemstvo*'lar 20. yüzyılın ilk yıllarında muhalefetin forumları oldular. Yerelde parlamenterleşmeye yönelik ilk adımların, anayasasız bir otokrasiyle ve ona hizmet eden, giderek büyüyen ve özgüven kazanan bir devlet aygıtıyla uyumlu hale getirilmesi zordu. Rusya 1914'ten önce sürekli genişleyen bir öz-yönetim yoluna girmiş değildi.[166]

Çin'de bürokrasinin dışında politika yapmak, ezelden beri düşünülemezdi. Temsil ilkesi bilinmiyordu. Bu yüzden, imparatorun dul eşi 1906 Kasım ayında kayda değer bir muhalefet baskısı olmadan yönetmek zorunda kaldığında, bir anayasa hazırlama sözü vermesi ve 1908 sonunda sarayın dokuz yıl içinde meşruti bir yönetime geçileceğini ilan etmesi, gelenekten radikal bir kopma anlamına geliyordu. 1909 Ekim ayında, eskiden Avrupa'daki benzer organlarda olduğu gibi yalnızca elit kesimden erkeklerin katılabildiği eyalet meclisleri toplandı. İlk kez eyaletin, hatta tüm ülkenin sorunlarının özgürce tartışılabildiği yasal forumlar oluştu. Qing hanedanının yüksek rütbeli subaylarının yeni yüzyılın ilk on yılında başlattıkları bir dizi reform da en az o kadar önemliydi. Bu reformlar, uzman bakanlıkların kurulması, afyon ekiminin bastırılması, demiryolu ağının kurulması, üniversitelerin ve diğer eğitim kurumlarının daha fazla desteklenmesi ve hepsinden önce de 800 yılı aşkın bir süredir Çin devlet aygıtının üst düzey memurlarının, en iyiler arasından yarışmayla seçildikleri devlet sınav sisteminin kaldırılmasıydı. Sınav sisteminin kaldırılması, Çin devletinin ve aynı zamanda toplumsal üst tabakanın karakterini bir anda değiştirdi. Burada kıyaslanan ülkelerden başka hiçbirinde devrimci süreçlerin arifesi Çin'deki kadar radikal ve öngörülü reformlarla yalnızca ilan edilmiş olmakla kalmayıp, hayata da geçirilmemişti. Dünyanın en eski monarşisi, elbette Rusya'da 1905'te

olanların da baskısı altında, öğrenmeye özellikle yatkın olduğunu göstermişti.[167] Eski rejimlerden hiçbirinin Çin rejimi kadar yıldırım hızıyla sahneden kaybolmamış olmasının ironisi de bir o kadar büyüktür.

Entelijensiya

Her devrimin arkasında toplumsal kuvvetlerin özel koalisyonları vardır. Ele aldığımız dört örnek, sırf geleneksel toplum biçimleri farklı özelliklerde olduğu için bile birbirlerinden farklılık gösterirler. Yine de bazı ortak yönler vardır. Her yerde entelijensiya ilerletici bir unsur olmuştur. Bu kavramın şekillendiği Rusya'da entelijensiya, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, I. Aleksandr'ın ılımlı aydınlanmacı eğitim reformu sırasında ortaya çıktı. Şimdi aristokrasinin büyük kesimleri için eğitim "bir hayat planının vazgeçilmez parçası" oldu.[168] Başlangıçta Batı Avrupa aydınlanmacısı rol modeli ve zaten kozmopolit olan Rus elitlerinin kültürüne ulaştıkları kadarıyla genel olarak aydınlanmanın, daha sonra da kahramanca-romantik bir idealizmin etkileri söz konusuydu. Entelijensiya, üyelerinin üst sınıf kökenli oluşunun da koruyuculuğuyla, sansüre rağmen, 1860'lı yıllardan itibaren gelişebildi. Serbest mesleklerin ortaya çıkması ve Batı Avrupa'yla kıyaslandığında sınırlı ve elit kalsa da, eğitimin kurumlarının yayılması, entelijensiyanın üyelerinin geldiği çevreleri aristokratlar dışında da genişletti. Gitgide daha fazla devlet-karşıtı olarak şekilleniyordu: entelijensiya *versus* memurlar sınıfı. 1860'lı yıllarda ortaya çıkan "nihilist" karşı kültürün ve zihniyet topluluğunun yaşam tarzı da diğer üç Doğu ülkesinde olgunlaşan devrimde daha zayıf görülen protesto simgeleriyle belirlenmişti. Çar II. Aleksandr'ın 1 Mart 1881'de, entelektüellerin oluşturduğu *narodniki* ("Halkın Dostları") hareketi içindeki terörist bir grubun suikastı sonucunda ölmesinin ardından, entelijensiyaya daha da çok radikal *siyasal* muhalefetin bir gücü gözüyle bakılmaya başlandı.[169]

Osmanlı İmparatorluğu'nda –bir anlamda Prusya'yla ya da erken 19. yüzyıldaki Güney Alman Devletleri'yle kıyaslanabilir– 19. yüzyılın ortasında aydınlanmacı ve reformist düşünce kıvılcımları, daha çok yüksek devlet bürokrasisinde kendini göstermeye başlayabilmişti. Burada eleştirel entelijensiya, Sultan II. Abdülhamid'in yönetiminde otoriterliğe dönüşle birlikte mevcut durumlara yöne-

lik eleştirinin tehlikeli bir iş haline gelmesinden önce, özellikle devlete yakın bir gruptu. Bundan böyle devlet hizmetlerinde bağımsız zekâlara yer yoktu. İçlerinden çoğu, Batı Avrupa dahil olmak üzere, sürgüne gitti. Devrimci faaliyetler ağırlıklı olarak sürgündeki bu diaspora tarafından hazırlandı. Sürgündeki diaspora İran örneğinde de, daha küçük de olsa belirli bir rol oynadı. İran'ın bir özelliği, din ve politikanın birbirinden ayrılması olarak anlaşılan sekülerleşmenin, Osmanlı İmparatorluğu'na göre daha yavaş ve daha az ilerlemiş olmasıydı. Şii ilahiyat ve hukuk bilginleri, genel kültürel nüfuzlarını Sünni din adamlarına göre daha iyi koruyabildiler. Hatta 18. yüzyılda bu nüfuz, Kaçarlar hanedanı sırasında (1796'dan itibaren) daha da artırılmış ve daha önce Safeviler döneminde bir kez daha genişlemişti.[170] Bu yüzden Avrupa entelijensiyasının eşdeğeri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi devlet bürokrasisinin liberal kanadında değil, yerleşik dini düzenin daha açık fikirli grupları içinde bulunuyordu.

Çin'de, ezelden beri sınavlardaki başarıyla net bir biçimde tanımlanmış bilgin-memurlar elitinin (*literati*) dışında, bağımsız eleştirel zekâya yer yoktu. Eleştiri *her zaman* bizzat bürokrasinin içinden dile getiriliyordu. 1842'den itibaren Çin toprağında, ilkönce İngiliz kolonisi Hong Kong gibi, Çin otoritesinin doğrudan müdahale edemediği bölgeler oluştuğunda, buralarda modern bir basın kurumunun ilk adımları ve eleştirel aklın ilk hareket alanları da gelişti.[171] Ne var ki sınav sistemi devam ettiği ve genç Çinlilere hayat planlamalarını önceden dayattığı sürece, "özgürce dolaşan" bir zekâ yalnızca çok sınırlı gelişebilirdi. Bu yüzden tarihi esas olarak 1905'ten itibaren başlatılır.[172] Bu dönemde ülke dışında eğitim görmek de büyük çapta mümkün oldu ve binlerce genç bu fırsatı çok çabuk değerlendirdi. Çin'de reformlara yönelik devlet bürokrasisinin içinden de (1898'de başarısız kalan reformcular marjinallerdi), Rusya'da olduğu gibi yüzünü Batı'ya dönmüş elitler kültüründen de devrimci bir entelijensiya doğmadı; İran'daki gibi bir ruhban sınıfı da bulunmuyordu. Entelijensiya (*zhishi fenzi*) kavramı yalnızca, 1905'ten sonra özellikle Japonya'da oluşan milliyetçi öğrenciler çevresi için kullanılabilir. Bu çevrenin en önemli örgütü devrimci bir "yeminliler birliği" olan *Tongmenghui*'ydi; bu örgüt devrim programının oluşmasına önemli bir katkıda bulundu, Sun Yat-sen'in "Ulusal Parti"si *Guomindang* da bu gruptan

doğdu. 20. yüzyılda dünyanın başka hiçbir ülkesinde entelijensiya Çin'de, özellikle de yaklaşık 1915'ten sonra olduğu kadar tarihi belirleyen bir kuvvet haline gelmedi. 1911 devrimine ağırlıklı olarak sürgünde, bazıları Şanghay ve Hong Kong'da yaşayan entelektüeller doğrudan katılmadılar. Diğer üç devrimden farklı olarak Çin'deki entelijensiya arka planda daha etkili olan fakat olayların sahnesinde daha zayıf temsil edilen bir gruptu. En önemli olduğu yer Rusya ve İran'dı. Osmanlı İmparatorluğu'nda inisiyatif 1908 baharında (aralarında Ermeni devrimcilerin de bulunduğu) sürgündeki devrimcilerden, Osmanlı Makedonya'sındaki subaylara geçmişti. Devrimin başarısından sonra Jön Türk hareketinin yönetimi bu subayların arasından çıktı.[173]

Askeriye ve Uluslararası Çerçeve

Bu dört devrimden hiçbiri askeri darbe değildi. Rusya ve İran'da ordu sadakat göstererek karşı tarafta yer aldı. Rusya'da askeri birlikler grev yapan işçilerin, isyancı köylülerin ve sınır bölgelerindeki huzursuz etnik grupların tarafına geçseydiler, otokratik rejim varlığını sürdüremezdi. Karadeniz filosundaki huzursuzluk, genel bir isyana dönüşmedi. Yalnızca *Potemkin* zırhlısında devrimci müretteba komutayı ele geçirdi ve Odessa limanında yerel radikal gruplarla dayanışmaya girdi. 16 Haziran 1905 tarihinde ordu ayaklanmayı, Petersburg'da "Kanlı Pazar"daki tavrını kat kat aşan bir gaddarlıkla bastırdı. Birkaç saat içinde 2.000'den fazla insan öldürüldü.[174] İran'da sivil devlet gücüne açıkça tabi olan bir ordu yoktu. Veliaht Prens Abbas Mirza'nın 1833 yılındaki erken ölümünün ardından, modernleştirici askeri reform denemesi sona erdi. Şah Nasıreddin bir Rusya seyahatinde Kazaklarla karşılaşınca, 1879 yılında Rus subaylarının komutasında bir kazak tugayı oluşturdu. Bu, kendi çıkarlarının ve Şah'ın çıkarlarının yanı sıra Rusya'nın isteklerini de savunan bir tür muhafız alayıydı. 1908 Haziran ayında Muhammed Ali Şah, sayıları 2.000'den biraz fazla adamdan oluşan Kazakları, parlamentonun kapatıldığı ve böylelikle devrimin ilk aşamasının sona erdiği bir devlet darbesine karıştırdı.

Osmanlı İmparatorluğu ile Çin'le aradaki fark, daha büyük olamazdı.[175] Her iki ülkede de subaylar, devrimin başarısında belirleyici kuvvetleri oluşturdular. Önkoşullar da aynıydı. Hem Sul-

tan Abdülhamid, hem de yirmi, otuz yıl sonra başlayarak, Qing hanedanı tarafından kurulan harp akademileri, ülkeye askeri danışmanlar aldılar ve en azından bazı birlikleri iman, savaşma ruhu ve silahlanma açısından Avrupa standartlarına çıkarmaya çalıştılar. Bu deneme başarıya ulaşırken, merkezi hükümetler, özellikle vatansever zihniyetteki bu yeni subay kuşağının sadakatini garantilemeyi ihmal ettiler. Jön Türk hareketinin göçmen çevrelerinde askerler önceleri çok küçük bir rol oynarken, hareketin sivil örgütleri subayları kazanmaya başlayınca saltanat için büyük bir tehlike haline geldi.[176] Askerlerin baskısı, Abdülhamid'in 23 Temmuz 1908'de anayasayı yeniden yürürlüğe sokmasını ve böylelikle mutlakıyetçiliğinden en azından kâğıt üstünde geri adım atmasını sağladı. Devrimci yeminliler birliğinin Japonya'da geliştirilen fikirleri de benzer bir şekilde, Qing İmparatorluğu'nda ordunun modernleştirilen kesimleri arasında ilgi gördü. Çin'de Taiping'le mücadele çerçevesinde yerel milisler oluşturulmuştu. 1890'lı yıllardan itibaren oluşan yeni ordular da merkezi olarak askeri açıdan son derece yararsız Mançu birliklerinin konuşlandırıldıkları başkentte değil, vilayet başkentlerinde yoğunlaşmıştı. Orada çoğu kez subaylarla yerel memurlar ve diğer eşraf arasında sıkı ilişkiler kuruluyordu. Bu ittifak hanedan için çok tehlikeli oldu.[177]

Hankou'daki askerler arasında tesadüfen keşfedilen yıkıcı faaliyetler (1908 yılında Osmanlı Selanik'inde de benzer bir durum söz konusuydu) birçok vilayette daha ziyade kendiliğinden bir isyana yol açtı. Çin'deki 1911 devrimi vilayetlerin çoğunun saraydan kopması biçimini aldı.[178] Böylelikle izleyen yılların güç konumlanışı ortaya çıktı. Vilayetlerdeki asker-sivil iktidar elitlerinin özerklik çabaları yirmi yılı aşkın bir süre boyunca, Çin politikasına egemen olan temel eğilimi oluşturdu. Türk sisteminde merkeziyetçilik daha güçlüydü. Burada askeri önderler 1908'den sonra yavaş yavaş merkezdeki iktidar pozisyonlarına geldiler. Türkiye'nin, Çin'den farklı olarak I. Dünya Savaşı'na gerçekten dahil olması –Çin daha ziyade kâğıt üstünde bir taraf olarak kaldı– ve savaşın bitiminden hemen sonra, Yunanistan'la yeni bir savaşa girmesi, askeri önderlerin konumunu daha da güçlendirdi. Türkiye'de en başarılı generallerden biri olan Kemal Paşa (daha sonra Atatürk) liderliğinde, orduyu 1920'li yıllarda "sivilleştirmek" ve askeri enerjileri sivil bir cumhuriyetçi ulus-devletin inşasına kanalize etmek başarılmışken; Çin'in

militarizasyonu 20. yüzyılın ortasına kadar sürdü. Türkiye'de ve Çin'de gerçekleşenler için kullanılması gereken doğru deyim "askeri diktatörlük" değildir. 1913 yılında çok bir sağlam konumda bulunan Jön Türk hükümetinin en etkili askeri olan Enver Paşa, 1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nu İttifak devletlerinin safında I. Dünya Savaşı'na sokacak kadar güçlüydü, ama hiçbir zaman mutlak bir güç sahibi olmadı ve asker-sivil karışık bir iktidar sahipleri grubu içinde *primus inter pares* [eşitler arasında birinci] olarak kaldı. Çin'deyse, hemen birkaç ay sonra Qing döneminin güçlü bir bürokratı ve askeri reformcusu olan Yuan Shikai başkanlığı üstlendi; 1913-1915 yıllarında *de facto* diktatörce bir yönetim sürdü, ordunun desteğini almıştı ama kesinlikle tek destekçisi ordu değildi. Yuan henüz eli silahlıların özerkliğine karşı eski Çin güvensizliğinin etkisi altındaydı. Ancak 1916'da ölümünden sonra ülke bir askeri iktidarlar mozaiği halinde parçalandı.[179]

Tek tek devrimlerin dayandığı toplumsal koalisyonlar, farklı genişliklerdeydi. "Halk"ın en yoğun katılımı Rusya'da görülüyor. Otokrasinin devrime hazır karşıtları liberal soylulardan, kıtlıkların ve köylülerin özgürleşmesinden sonraki yüksek kurtulmalık bedellerinin mağduru olan çok yoksul köylülere kadar uzanan bir yelpaze içinde yer alıyorlar. Çin'de devrim o kadar hızlı gerçekleşti ki dinamiğini şehirlerden kırsal alana aktaramadı. 1911'den önceki yıllarda Çin'in bazı bölümlerinde ortalamanın üstündeki ölçülerde köylü protestosu vardı; yine de Qing hanedanı, 1644'ten önce Ming hanedanının çöküşünü de hazırlayan köylü ayaklanmalarıyla tahttan uzaklaştırılmadı. "Burjuva güçleri," Rusya'da daha ileri sosyoekonomik gelişmeler nedeniyle, diğer devrim süreçlerine göre daha önemliydi. İran'da çarşı esnafı aktifti ve boykotlara katıldı. Çin'de aslında 1911'den önce bir "burjuvazi"den söz edilemez. Lenin'in de zamanında gördüğü gibi, "burjuva" devrimi etiketini, Rusya için kullanmak bile o kadar zorken, İran, Çin ve Osmanlı İmparatorluğu için haydi haydi zordu. Bu dört devrimden hiçbiri kendi uluslararası bağlamından koparılamaz. Tüm örneklerde mevcut rejimler askeri alandaki ya da dış politikadaki yenilgilerle sarsılmıştı: Rusya Rus-Japon savaşıyla, Çin 1900 Boksör Ayaklanması'yla, Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'daki yeni kayıplarla, İran yabancı imtiyaz avcılarıyla ve İngilizlerle Rusların kendi nüfuz bölgelerine girmeleriyle sarsılmıştı. Devrimciler mevcut politik

sistemin değiştirilmesinden ve hatta tamamen ortadan kaldırılmasından yalnızca kendi maddi sorunlarının çözümünü, burjuva özgürlüklerinin sağlanmasını ve siyasal katılım olanaklarını beklemiyorlardı. Aynı şekilde güçlenmiş bir devletin, Büyük Güçler'in ve kapitalist yabancı ülkelerin küstahça isteklerine daha özgüvenle ve daha başarıyla karşı koyabileceğini de umuyorlardı. Bu durum Rusya için pek geçerli değildi, çünkü zaten kendisi diğer ülkelere karşı saldırgan bir emperyal güçtü. Burada tam tersine, kendi ülkesinin pahalı ve nihayetinde başarısız dış politikasına karşı çıkan ve protestoları motive eden bir eleştiri söz konusuydu.

Devrimci Sürecin Sonuçları

Bu farklı dört devrim neye yol açtı? Tek bir örnekte bile, devrimden sonra eski düzene götüren bir yol kalmamıştı. Rusya'nın orta vadedeki geleceği Bolşevik Devrimi'ydi. Türkiye ve İran'da erken 1920'li yıllarda komünist olmayan, otoriter kalkınma rejimleri yerleşti. Çin'de bu tipten bir rejim 1927'den sonraki *Guomindang* hükümetiyle, daha az kapsamlı bir istikrara ulaştı ve 1911 devriminin artırdığı uzun erimli siyasal dağılma süreci, ancak 1949'dan sonra ikinci bir devrimin, komünist devrimin başarısıyla durdurulup tersine çevrildi. Peki, devrimlerin kısa vadeli sonuçları, bir ölçüde henüz 19. yüzyılın ufkunda nasıl görünüyordu? Rusya'da, bazen salt "görünüşte bir meşrutiyetçilik"ten (Max Weber) daha fazlası olan anayasa devletine doğru bir gelişmenin ilk adımları, 1907 Haziran'ında Başbakan Stolipin'in gerçekleştirdiği ve Çar'ın da desteklediği hükümet darbesiyle sona erdirildi. Devlet Duma'sı yani 1905 devriminde Çar'ın izin verdiği, seçilmiş halk meclisi (tam olarak söylenirse, İkinci Duma söz konusuydu) eve gönderildi. Onu izleyen Üçüncü Duma hiç adil olmayan yeni bir seçim yasası temelinde seçildi ve buna uygun olarak kararsız ve itaatkârdı. Dördüncü Devlet Duma'sının (1912-1917) nerdeyse hiç önemi yoktu. Rusya'nın parlamenterleşme yolundan nihai olarak kopması 1907'de gerçekleşti. İran'da çok kısa bir sürede gelişen çiçeği burnunda parlamentarizm de aynı sertlikte bir darbe yedi. Burada parlamento [*meclis*], Asya'nın başka hiçbir yerinde olmadığı ölçüde siyasal yaşamın merkezi bir kurumu olarak gelişmişti; parlamento, çarşı esnafı, liberal ruhbanlar ve dünyevi en-

telijensiyadan oluşan ve 1979 İslam Devrimi'nde tekrar sahneye çıkacak olan bir üçlüye dayanıyordu.[180] Şah'ın Haziran 1908'de yaptığı darbe büyük bir acımasızlıkla ve titizlikle yürütüldü. Rusya'da İkinci Duma'nın dağıtılmasından sonra genel bir ilgisizlik ortaya çıkmışken, İran'da Şah'a ve Kazaklarına karşı direniş iç savaşa yol açtı; ülkenin kuzeyinde bu iç savaş ancak 1911 kış mevsiminde Rus birliklerinin müdahalesiyle sona erdi. Meşrutiyetçi politikacılar ve devrimci aktivistler büyük ölçüde makamlarından uzaklaştırıldılar, idam edildiler ya da sürgüne yollandılar.[181] 1849 Macaristan'ıyla olan paralellikler, orada Rusların devrimcilerden intikam alma işini Habsburglara bırakmış olmasına rağmen, çok açıktır. Parlamentarizm siyasal kültüre köklerini salmıştı ve İran o tarihten beri her türlü rejim değişikliğine rağmen daima ilkesel olarak meşruti bir ülke olarak görülmüştür.

Çin'de durum tamamen farklıydı. Orada 1911'den önce devletin hem iç meselelerde hem de dışa karşı etkili olması talebi, demokratikleşme ısrarından daha önemliydi. 1912'den itibaren Çin'de sürekli anayasalar vardı. Ne var ki parlamento kurumu (1980'li yıllardan itibaren Tayvan haricinde) bugüne kadar hiçbir zaman sağlam zemine basamadı. 1911 devrimi istikrarlı parlamenter kurumlar yaratmadı ve daha da önemlisi parlamentonun egemenliğine dair, eleştirel olarak canlandırılabilecek bir mit de bulunmuyordu. Ancien Régime başka hiçbir yerde Çin'deki kadar hızlı ve gürültüsüz çökmedi. Başka hiçbir yerde eski rejimin enkazından oradaki gibi dolaysızca bir cumhuriyet ortaya çıkmadı. Gelgelelim, başka hiçbir yerde ülkeyi bu koşullarda teorik olarak bir arada tutabilecek yegâne gücü oluşturan ordu, bu kadar sorumsuzca davranmadı. Devrim, sansürü ve devletin düzenlediği kurumsal konformizmi ortadan kaldırdı. Böylelikle en azından Çin'in şehirlerini, istikrarlı kurumları inşa etmeden, özel bir tür "modernliğe" açtı.

Bu bakımdan Osmanlı-Türk gelişimi daha başarılıydı. Geçişler daha esnekti. Hatta, eski sultan Abdülhamid, yandaşları yeni iktidar sahiplerini ortadan kaldırmayı deneyinceye kadar, daha bir yıl boyunca tahtta kaldı. Ardılı Mehmed V. Reşad (salt. 1909-1918) Osmanlı tarihinde ilk kez siyasal hırsları olmayan meşruti bir monarktı. Böyle yumuşak bir son, Romanov ve Qing hanedanlarına bağışlanmamıştı. 1908 yılında başlayan özgürlük ve çoğulculuk dönemi gerçi daha 1913 yılında, Jön Türklerin liderlerinden biri olan

Mahmud Şevket Paşa'ya yönelik suikastla sona erdi. İmparatorluk aynı tarihte Balkan Savaşı'yla dış işlerinde olağanüstü zor bir duruma düştü.[182] Jön Türk Devrimi (Rusya ve İran'daki gibi) geçici bir restorasyona ve (Çin'de 1916 Yuan Shikai arasından sonra olduğu gibi) merkez ülkenin topraklarındaki bütünlüğün bozulmasına yol açmadı; engelleri ve dolambaçlı yolları aşarak, iki dünya savaşı arasındaki dönemde Avrasya'da krizlere karşı dayanıklı ve daha insancıl bir devletin, Kemalist Cumhuriyet'in kurulmasıyla sonuçlandı. Atatürk elbette bir demokrat değildi ama sonuçta halkını kandırmak yerine eğiten bir liderdi, savaş çığırtkanlığı yapmamış, bir Türk Mussolini'si asla olmamıştı. Osmanlı-Türk devrim süreci bu yüzden, dört Avrasya devrimi içinde en berrak mantığı gösterir. *Görece* kesintisiz ve süreklilik içinde gerçekleşmiş ve 20'li yılların Kemalizminde dingin bir sonuca ulaşmıştı. 1925 yılında, bu hedefe ulaşıldığında, Rusya (Sovyetler Birliği) ve Çin fırtınalı tarihlerinin yeni bir evresine giriyorlardı. O yıl İran'da, ülkenin askeri açıdan güçlü adamı Rıza Han, artık tamamen bir süs haline gelmiş Kaçar hanedanını ortadan kaldırdı ve kendini yeni Pehlevi hanedanının ilk şahı yaptı. 1921'de Harbiye Nazırı olmasıyla 1941 yılında sürgüne gitmesi arasında pratikte tek başına hüküm sürdüğü yirmi yıl boyunca, çağdaşları Türkiye'deki Kemal Atatürk ve Çin'deki (1926'dan itibaren dönüşümlü olarak askeri ve siyasal önder rollerine giren) Çan Kay Şek'ten farklı olarak, kaba kuvvete dayanan ama sınırlı bir modernleşmeyi de isteyen askeri diktatör tipini çok daha açık bir biçimde cisimleştirdi. Atatürk'ten farklı olarak, kurumlar oluşturan ve siyasal vizyonları olan bir adam değildi; İran'ın zayıflığı onu, nihayetinde Alman yanlısı eğilimleri yüzünden deviren Büyük Güçler karşısında büyük ölçüde daha bağımlı kıldı.[183] İran'ın 20. yüzyıldaki tarihi, 1905-1911 devriminin bir sonucuydu, Türk tarihinden daha kesintili gerçekleşti. Devrimcilerin önemli hedeflerine ulaşılmadı. İkinci bir devrim 1979 yılında, Rusya'daki devrimin de yine devrimci bir yolla değiştirilmesinden on yıl önce, yeni, liberal olmayan bir ajandayı izledi. Yalnızca Türkiye, hemen hemen 1908-1913 geçiş döneminden sonraki devrim sonrası Meksika'yla eşzamanlı olarak, başka devrim yaşamadı.

1905'ten kısa bir süre sonra ortaya çıkan bu dört Avrasya devrimi, birdenbire, taşlaşmış durumların içinde patlak vermedi. 17. yüzyılda görüldüğü gibi, kana susamış "Doğulu despotların" ayak-

ları altındaki mezarlık sessizliğine dair Avrupalıların tasavvurları, gerçekliği çarpıtıyordu. Avrasya'nın dört bir yanında toplumlar en az Avrupa'dakiler kadar kaynayıp köpüren bir hareketlilik içindeydiler, sayısız protesto ve kolektif şiddet türü vardı.[184] Örneğin esas olarak Batılıların gözündeki Doğu despotizmi kavramının malzemesini sunan İran'da, halkın içindeki çeşitli kesimler sık sık isyan ediyor ve böylelikle, erken Modern Çağ Avrupa'sında olduğu gibi, çıkarlarını baskı ve teatral eylemler yoluyla kabul ettirmeye çalışıyorlardı: Göçebe kabileler ve şehirli yoksullar, kadınlar, paralı askerler ve siyah köleler, kimi zaman da, her şeyden önce yabancılara karşı yaptıkları protestolarda "halk"ın tümü.[185] Diğer Asya ülkelerinde durum yalnızca tedrici olarak farklıydı. Çin'de devlet halkı, Müslüman ülkelerdekine göre geleneksel olarak daha iyi kontrol altına alabildi. Kolektif hapis (*baojia*) sistemiyle, tek tek kişilerin kural ihlalleri yüzünden bir ailenin ya da köyün tamamı sorumlu tutuluyordu. Ne var ki bu ancak, bürokrasinin bir ölçüde etkin kaldığı ve insanların varoluşlarını tehdit eden zor durumlarda ümitsizliğe sürüklenmediği sürece başarılı oldu. En geç 1820'den sonra, bu koşullar ortadan kalkmaya başladığında, Çin de gitgide daha zor yönetilir oldu.[186] Dolayısıyla, devrimler aynı zamanda yönetilebilirlik sorunlarına verilmiş yanıtları oluşturuyorlardı. Bu sorunların ortaya çıkışında toplumsal çatışma dinamiğinin ve kültürel değerlerin dönüşmesinin *de* rolü vardı, ayrıca "periferideki" ve sosyoekonomik açıdan "geri kalmış" ülkelerin dışarıdan çok çeşitli tarzlarda istikrarsızlaştırılması da etkili oluyordu.

Batı Avrupalı anayasa düşüncesinin Doğu'da –Rusya'dan Japonya'ya kadar– ne kadar güçlü bir etkide bulunduğu ve tek tek ülkelerin her birinin özel gereksinimlerine ne kadar yaratıcı bir biçimde uygun hale getirildiği abartılamaz.[187] Osmanlı'daki 1876 anayasa hareketi önemli bir ilk işareti vermişti; Japonya 1889'dan itibaren, bir anayasanın yalnızca bir kâğıt parçası olmadığını, Asya bağlamında etkili bir ulusal entegrasyon simgesi de olabileceğini kanıtlamıştı. Meşrutiyetçiliğin retoriği ve pratiğiyle, kaçınılmaz olarak devleti ele geçirme mücadelesi de başladı. Otoritelere artık doğal olarak verili gözüyle bakılmıyordu. Güç çatışmayla elde edilebilirdi ve sonra kurumsal olarak biçimlendirilebilirdi. Hanedanlık iktidarı böylelikle doğallığını yitirmişti. Miadını doldurmuştu. İdeolojiler ve kitle politikası çağı başladı.

XI

Devlet

Asgari Hükümet, Performanslar ve Demir Kafes

1 Düzen ve İletişim: Devlet ve Siyasal Alan

Siyasal biçimler, başka hiçbir yüzyılda 19. yüzyıldaki kadar çeşitlilik göstermemiştir. Küçük avcı topluluklarının tamamen devletsizliği ile imparatorlukların ve ulus-devletlerin farklılaşmış siyasal sistemleri arasında geniş bir siyasal yapı yelpazesi uzanır. Avrupa sömürgeciliğinin dünyanın tek tek bölgelerine tamamen farklı tarihlerde gelişine kadar, kurumsal olarak billurlaşmış bir Modern Çağ-Avrupa tipi "devlet" olmadan da, erki yaratmanın ve uygulamanın, topluluğun işlerini düzenlemenin çok çeşitli tür ve biçimleri hüküm sürüyordu. Devlet öncesi siyasal yapının bu varyantları ancak örnekten örneğe tamamen farklı görünüş biçimlerinde ortaya çıkan sömürgeci devlet tarafından yavaş yavaş soğuruldu ve en azından değiştirildi. Avrupa tarzı devletin kesinlikle standart ve boşluksuz olmasa da evrensel yaygınlaşmasının, dünya savaşından kısa süre önce gerçekleştiği söylenebilir; ama asla 1770, 1800 hatta 1830 için bile bu durum söz konusu değildir. 19. yüzyıl, tüm dünyada erken Modern Çağ'da gerçekleşen yeni

devlet oluşumlarının mirasıyla başladı. Bugün, Avrupa'nın "mutlak" monarşilerinin, belki Petro'nun çarlığı hariç, hiç de öyle, o dönemde yaşayan savunucularının ve daha sonraki tarihçilerin serimlemekten hoşlandıkları gibi mutlak ve sınırsızca hareket etme yeteneğine sahip olmadıkları biliniyor. "Mutlak" hükümdarlar bile karşılıklı yükümlülüklerle bağlıydılar. Kiliseleri ya da toprak sahibi bir aristokrasiyi dikkate almaları gerekiyordu, yerleşik hukuk tasavvurlarını tamamen masadan kaldıramazlardı, saray maiyetinin canını sıkmamaları ve en otoriter tavrın bile devlet kasasını güvenilirlikle doldurmadığı gerçeğiyle yaşamaları gerekiyordu. 18. yüzyılın ortasındaki Avrupa monarşileri, 16. yüzyıldan önce başlamamış bir evrimin ürünleriydi. Aynı şey Asya'nın monarşik sistemleri için de geçerlidir. Bunlar da çok eski zamanlardan kalma değillerdi. Daha ziyade, 18. yüzyılda büründüğü biçimiyle, çok geriye uzanmayan askeri imparatorluk oluşumlarının ürünleriydiler. 18. yüzyılın ortasında Avrasya'daki siyasal düzenler özellikle genç, Modern Çağ monarşileriydi. Örneğin Montesquieu'nün 1748 yılında *De l'esprit des lois* (*Yasaların Ruhu*) eserinde abartılı olarak açıkladığı, Batı Avrupa'daki ılımlı monarşi ile Doğu'daki Çarlığın ölçüsüz despotluğu arasındaki karşıtlık, tamamen gerçek dışı değildi; yine de erken Modern Çağ Avrasya'sında farklılaşmış bir monarşik devletler yelpazesi bulunduğu izlenimi ağır basmaktadır, böyle bir yelpaze ikiye ayırmacı bir tarzda Batılı ve Doğulu bir alana bölünemez.[1]

Erken Modern Çağ'daki bir diğer yeni gelişme de, denizaşırı ülkelerdeki Avrupa sömürge devletiydi; bir süre batı yarıküreyle sınırlı kaldı, 1760'lı yıllardan sonra Hindistan'a da aktarıldı. Bir yandan, Avrupa devlet biçimlerinin bir uzantısı ve kopyasıydı, diğer yandan yerel koşullara da uyum sağlıyordu. Bu tip devlet de 19. yüzyılda varlığını sürdürdü, bu arada çok çeşitli dönüşümler geçirdi. 1770'li yıllarda Kuzey Amerika'da çökmesiyle birlikte çok kısa sürede, büyük önem taşıyan yeni bir gelişme, Cumhuriyetçi anayasa devletinin yükselişi başladı. Dünyadaki varyasyon genişliği en fazla siyasal biçime 19. yüzyılın ortasında ulaşıldı. Daha önce, aynı zaman diliminde asla bu kadar farklı siyasal iktidar biçimleri bir arada var olmamıştı. *Bundan sonra* devletler tüm dünyada, teritoryal olarak tanımlanmış ulus-devletlere dönüştüler, yani demokrasi ve diktatörlük dahil çok farklı anayasa tarz-

larıyla birleştirilebilecek nispeten standart bir tipe dönüştüler. 19. yüzyılın siyasal biçim çeşitliliğinden sonra, 20. yüzyılın özelliği, giderek artan bir homojenleşmeydi. 20. yüzyılın ikinci yarısında seçimlerle meşrulaştırılmış anayasa devleti tüm dünyada kabul edilmiş tek biçimdi. Yine de "halk demokrasileri" adıyla kamufle edilmiş komünist parti diktatörlüklerinin ortadan kalkmasıyla birlikte, geriye yalnızca "Batılı-olmayan," *bir* karşı model kaldı; bu da, özgüvenle kendi ilkeleri üzerinde kurulmuş, teokratik olarak şekillenmiş İslam Cumhuriyeti'ydi.

Farklılaşma ve Sadeleşme

19. yüzyıl siyasal erkin örgütleniş tarihinde de farklılaşmadan, yakın dönemdeki sadeleşmeye geçiş aşamasıydı. Aynı zamanda, ancak 20. yüzyılda dünya çapında gerçekleşecek dört büyük gelişmenin de başlangıç noktasıydı: Bunlar, ulusların oluşumu, bürokratikleşme, demokratikleşme ve sosyal devletin gelişmesidir. Dünya savaşları arasındaki dönemde Avrupa'ya bakıldığında, 19. yüzyılın adeta devletin altın çağı olarak görülmesi gerekir: Kuzey Amerika ve Fransa'daki devrimlerle sosyal refah ilkeleriyle bağlantılı, düzeni sağlamaya gücü olan ve aynı zamanda kitlelerin katılımını garantileyen, hatta 1914'e kadar uzun bir süre askeri potansiyelleri dizginleyen, böylelikle aşırı uçlardaki siyasal deneyimlerin, despotluğun ve anarşinin karşıtını oluşturan bir devlet.

19. yüzyılda devletin gelişiminin ana hatları şunlardı:

- İmparatorluk inşası (*empire-building*) için yeni türden kapasitelere sahip askerileştirilmiş endüstri devletlerinin inşası;
- "Modern" devlet bürokrasisinin icat edilmesi;
- Devletin, sistematik olarak "toplumun" kaymağını yiyen vergi devleti halinde yeniden inşası;
- Devletin, *public goods*'un (kamu hizmetleri, sosyal hizmetler, altyapı inşası vb.) sağlayıcısı olarak yeniden tanımlanması;
- Hukuk ve anayasa devletinin, ona eşlik eden, kişisel çıkarların korunması ve siyasal olaylarda söz hakkı gibi meşru bir iddiaya sahip yurttaşı (*citizen*) fikrinin ortaya çıkması;
- Vekâlet ilişkilerinin biçimselleştirilmesi ya da onaylanmış teknokratlar iktidarının uygulanması olarak diktatörlüğün ortaya çıkışı.

Bu eğilimlerin hepsi de kesinlikle Avrupa'dan çıkmış ve bilinçli bir ihraç ya da gizlice sızma yoluyla yavaş yavaş tüm dünyaya yayılmış değildir. Bazılarının kökeni kesinlikle Avrupa *dışındadır*. Modern anayasa devleti, 1688 İngiliz muzaffer devriminin ve teorik altyapısının oluşturduğu temel üzerinde Kuzey Amerika'da ortaya çıktı. Post-monarşik diktatörlük ilkönce Güney Amerika'da gelişti. Büyük eğilimlerin her yerde "öznelerden habersiz" geliştiklerini düşünmek de tek yanlı bir görüş olur. Devlet gelişimi otomatik olarak gerçekleşen, toplumsal gelişmelerden ve siyasal kararlardan bağımsız bir süreç değildi. Bu durum, bir ve aynı büyük eğilimin, *bir yerde* neden *başka bir* yere göre tamamen farklı ve daha güçlü bir biçimde damgasını vurduğu sorusunun yanıtlanması gerektiği zaman anlaşılır.

Batı Avrupa tipi devleti tarihsel norm olarak görmekten vazgeçildiğinde, sorun belirginleşir. Bu durumda, sömürgecilik öncesi Afrika'daki siyasal düzenler Avrupa devleti modeline hiçbir şekilde karşılık düşmeseler de, kesinlikle "ilkel" ya da "geri kalmış" değillerdi. Afrika'da "devlet" tek bir gücün "hükümranlık" iddiasında bulunduğu ve buradan itaat beklentilerini türettiği, tam olarak tanımlanmış bir toprak üzerinde askeri olarak garantilenmiş bir denetim anlamına gelmiyordu. Afrika daha üstteki ve daha zayıf hükümdarlar arasında üst üste binen ve hızla değişen yükümlülüklerin yamalı bohçası şeklinde örgütlenmişti. Arap yarımadasında 19. yüzyılın ortalarına kadar Avrupalı anlamda bir "devlet" örgütlenmesi yoktu elbette, ama çok sayıdaki kabile ile varlığı uzun bir süre hissedilmeyen Osmanlı hükümranlığı arasında karmaşık ilişkiler vardı. Burada "kabilelerin sözde-devletleri"nden söz edilmiştir.[2]

Malezya'nın, gerçi sultanlıklar halinde biçimlenmiş ama yine de çok merkezli siyasal manzarası başka bir parçalılık arz ediyordu; Güneydoğu Asya'nın daha büyük mozaiğinin adeta bir mikrokozmosuydu. Burada bölgesel bir temel üzerindeki net iktidar ilişkilerini ancak sömürgecilik tanımlamıştı.[3] Avrupa devletini "normal" kabul etmek, dünyanın bu bölümlerinin tarihinin kolonyal fethe ve yeni düzene doğru aktığını kabul etmek anlamına gelir. Gerçekte ise sömürgecilik tarihsel gelişmenin yumuşak ereği değil, mağdurlar açısından çoğu kez zalimce bir müdahaleydi.

Devletin "şiddet tekelini" salt teorik bir ideal talep olarak değil de somut bir durum betimlemesi olarak görmek de bir o kadar

sorunludur. Dünyanın bazı yörelerinde "şiddet tekeli" asla anlamlı bir kategori olmamıştır; örneğin bu durum Afganistan için günümüze kadar geçerlidir. Büyük imparatorluklarda 19. yüzyılın son çeyreğine kadar bazen merkezi bir askeri komuta altında yer almayan, özerk silahlı azınlıklar, örneğin Çarlık Rusya'sındaki Don Kazakları varlıklarını sürdürdüler.[4] Çoktan öldüğüne inanılan korsanlık, 1820'li yıllarda Karayipler'de, Latin Amerika bağımsızlık savaşlarında bir kez daha alevlendi ve ancak 1830'dan sonra İngiliz ve ABD donanmaları tarafından zorlukla bastırılabildi.[5] Dolayısıyla, şiddet tekeli "modern" devletin adeta doğal olarak verili bir tanımlayıcı vasfı değil, ancak geçici olarak ulaşılmaya çalışılan ve ulaşılan tarihsel bir uç durumdur. Devrimci dönemlerde böyle bir şiddet tekeli hızla çökmüştür. Örneğin Çin Devleti bütün bir 18. yüzyıl boyunca halkı silahsızlandırmaya ve sakin tutmaya çalışmış, bunda da belli bir başarı sağlamıştır. Ne var ki 1850'den sonra Taiping Devrimi'nde milyonlarca isyancı, Qing devletine karşı şiddet yöntemlerine başvurdu. Silah temin etmek devrimciler için nadiren sorun oluşturmuştur. Şiddet tekeli yalnızca merkezi bir devlette savaşçı elitler hâkim olduğu ve halkın büyük bir bölümüne, hukuk ve düzeni etkin bir biçimde sağlayabildiği duygusunu verdiği sürece ayakta durabilir. Bu söz konusu değilse, özel şiddet pazarları açılır. Şiddetin sosyalleşmesi çok hızla özelleşmesine dönüşebilir. En istikrarlı demokrasilerden biri olan ABD'de her iki kuvvet iç içeydi. Buradan başka bir çıkarım daha yapılabilir: Devletin "gücü," onun gelişiminde her zaman *bağımsız* bir değişken değildir. Devletin rasyonelliğinin artmasına, "nesnelleşmesine" doğru sabit bir eğilimin bulunduğunu düşünmek, çarpıtıcı bir idealleştirmedir. Devlet toplumu şekillendirir, ama aynı zamanda kendisi de devrime ve savaşa, mali gücünün üretken zeminine ve "hizmetçileri"nin sadakatine bağlıdır.

Siyasal Düzen Tipleri

Siyasal düzenleri tiplere ayırmak için çok çeşitli seçenekler vardır. Bunlar, hangi ayırma kıstasına öncelik verildiğine göre değişirler. Siyasal düzenlerde iktidarın nerede olduğunu ve hangi yoğunlukla ve hangi tarzda uygulandığını sormak, anlamlı bir seçenektir. Böylece iktidarın çok sayıda insanı geniş alanlarda (örneğin büyük

bir imparatorlukta) organize etmek için "yaygın" [*extensive*] olarak uygulandığı düzenlerle, "yoğun erk"in daha dar bir çerçevede insanları yüksek düzeyde siyasal faaliyete soktuğu (örneğin bir *polis*'te) düzenler birbirinden ayrılabilir. Bir diğer yararlı ayrım da "buyurgan güç" ile yani emirlerin hiyerarşi içinde iletilmesiyle, kumanda zinciri üzerinde kendini daha az belli eden ve hukuk düzeni ya da ideolojik yönergeler gibi daha ince sınırlamalar üzerinden etkili olan "dağınık güç" arasında bir ayrım yapılabilir. Bu ikinci ayrım yalnızca birer bütün olarak siyasal düzenlere değil, aynı zamanda tek tek organlara, örneğin bir makama, bir kiliseye ya da bir okula da uygulanabilir.[6] 19. yüzyılın geçiş dönemine çok iyi uygulanabilen bir kıstas da, erkin denetimidir. Yüzyılın, dünya çapında en etkili siyasal öğretisi olan liberalizm, böyle bir denetimi en önemli hedeflerinden biri olarak gördü. Liberalizm I. Dünya Savaşı'na kadar dünyanın hiçbir ülkesinde savunucularının ideal tasarımları anlamında başarılı olmadıysa da, dünyanın birçok bölümünde siyasal erk kullanımında bireylerin keyfiliğini sınırlama ve onları hesap vermekle yükümlü kılma eğilimi belirgindi. 1900'de bu görüş açısından aşağıdaki temel siyasal düzen tiplerini görüyoruz:

Otokrasiler, danışmanlarının yardımıyla yöneten tek bir hükümdarın (tamamen belirli bir hukuk düzeni çerçevesinde) son sözü söylediği bu düzenler azalmıştı. Böyle mutlakıyetçi ilişkileri hâlâ Çarlık Rusya'sında, Osmanlı İmparatorluğu'nda (1878'de yeniden tesis edildi) ya da Siyam'da görüyoruz. Bu durum, bunların özellikle geri kalmış sistemler olduğu anlamına gelmemelidir. Siyam Kralı Chulalongkorn dönemin en sınırlandırılmamış hükümdarlarından biriydi, ama yine de aydın bir despot ve basiretli bir reformcu olarak, ülkesinin genel çıkarına hizmet eden ve modernliğe yakınlaştıran bir dizi karar aldı.

Monarşilerde de bakanlara adeta sınırsız yetkiler aktarılmış olabilir; örneğin Kardinal Richelieu ya da 1760'ların Portekiz'inde Marquês de Pombal böyle yetkilere sahiptiler. Ne var ki bunlar hep –ne kadar zayıf biri olsa da– hükümdarın iyi niyetine bağlıydılar. *Diktatörlükler* devrim sonrası ya da cumhuriyetlerden doğmuş sistemlerdir; bu sistemlerde bireyler, çoğu kez yardımcılardan ve tabi iktidar sahiplerinden oluşan bir grupla çevrili olarak, bir mutlakıyetçi hükümdarla aynı eylem olanaklarına sahip olurlar. Ne var ki geleneklerin yaptırımı, hanedan meşruluğu ya da dinsel kutsanma

gibi yaptırımlara bağlı değillerdir. Bir tip olarak Avrupa'da Modern Çağ'dan beri bilinen diktatör, şiddetle ve şiddet kullanma tehdidiyle, ayrıca –farklı büyüklüklerde– bir yandaşlar çevresini beslemesiyle iktidarda kalır. İktidarı sırasında durumları iyi olan ordu ve polis üzerinde denetim kurmak diktatör için vazgeçilmezdir. Kendini ömür boyu göreve getirmiştir ve yükselişini borçlu olduğu özel koşulları (darbe ya da halk nezdindeki popülarite) kurumsallaştırması gerekir. Avrupa'da bu tipin örneklerine, I. Napoléon'dan sonra rastlamak zordur. Bu tipe en yakın örnek 1823'ten 1876'da ölümüne kadar Portekiz politikasına sürekli müdahale eden, ama uzun vadede kendi iktidarından çok "oligarşik bir demokrasi"nin kurulmasına hizmet eden, feldmareşal (daha sonra dük) Juan Carlos de Saldanha'dır.[7] Ancak 1917 Bolşevik Devrimi ve yeni getirdiği parti diktatörlüğü biçimiyle birlikte, ayrıca sağcı liderlerin 1922 yılında İtalya'da (Benito Mussolini) ve 1923 yılında İspanya'da (Miguel Primo de Rivera) yükselişiyle birlikte Avrupa kıtasında, aynı on yıl içinde sömürge olmayan Asya ülkelerinde (İran, Çin) bir diktatörlük dönemi başladı. 19. yüzyılda dünyada diktatörlerin tek kalıcı mekânı İspanyol Amerika'sıydı. Bu türün açıkça belirgin bir örneği, 1876 ile 1911 yılları arasında Meksika başkanlığını yapan Porfirio Díaz'dır; Meksika'yı siyasal istikrarsızlık ve ekonomik durgunluk kısır döngüsünden çıkarmış, ama halkın siyasal kararlara katılımını asgariye indirmiş ve kamusal hayatı felç etmiştir. Don Porfirio bir savaş ağası değildi; Arjantin'i 1829 ile 1852 arasında (1839-1842 yıllarında özellikle gaddarca) gizli polis, muhbirler ve ölüm mangaları aracılığıyla yöneten Juan Manuel de Rosas gibi cani bir tiran değildi;[8] tipik bir Güney ve Orta Amerika *caudillo*'su da değildi, yani kurumlara düşman ve ekonomik kalkınmayla ilgilenmeyen, her şeyden önce kendi yandaşlarına ganimet temin eden ve mülk sahiplerine hami olarak hizmet eden bir şiddet girişimcisi de değildi. Díaz, tipik bir *caudillo*'nun aksine istikrara adeta tutkundu, ama çok iyi yağlanmış, tamamen kendi kişiliğine bağlı bir patronaj mekanizmasını krizlere dayanıklı bir devlet aygıtına dönüştürmek istemiyordu.[9] Asker kökenli bir diğer güçlü başkan, Arjantin'deki Julio Argentino Roca, 1880'li ve 1890'lı yıllarda partiler ve seçimlerle ülkesinin siyasal sisteminin verimliliğini artırarak ve elit bir "demokrasi"ye hazırlayarak, daha ileri görüşlü olduğunu ortaya koydu.[10]

Meşruti monarşilerde, en azından bu devlet tipinin 1900'de büründüğü biçimde, gerçi yazılı bir anayasayla belirli ölçüde parlamenter katılım ve söz hakkı öngörülüyordu; ne var ki parlamento, hükümdarın atadığı hükümeti görevden alamazdı. Yürütme parlamentodan oluşturulmuyordu ve parlamentoya karşı sorumlu değildi. Monark nispeten aktif bir rol oynuyordu ve esas olarak siyasal elitin bölündüğü çeşitli gayriresmi erk grupları arasında hakemlik etmek zorundaydı. Bu tipten sistemler örneğin Alman İmparatorluğu'nda, 1889 anayasasında, Alman 1871 İmparatorluk Anayasası'ndan önemli alıntılar yapılmış olan Japonya'da ve 1860'lardan sonra, parlamentarizmin elbette Alman İmparatorluğu'na göre çok az işlerliğe sahip olduğu –bunun bir nedeni de uyruklar arasındaki etnik bölünmelerin fazla oluşuydu– Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda görülebilir.

Parlamenter sorumluluk sistemleri'nde, (İngiltere ve Hollanda'daki gibi) monarşik ya da (Üçüncü Cumhuriyet döneminde Fransa'daki gibi) cumhuriyetçi bir devlet başkanı bulunabilir. Bu durum, yürütmenin seçilmiş parlamento içinden oluşturulması ve bu parlamento tarafından yeniden görevden alınabilmesi olgusunun yanında ikincil önemdeydi. ABD'deki başkan ve kongre ikiliği, bu tipin özel bir biçimini oluşturuyordu. Burada başkan halk temsilcilerinin meclisi tarafından değil, --doğrudan ya da dolaylı– bir halk seçimiyle iktidara getirildiği halde, başkanlık makamı sınırlı bir süre için işgal ediliyordu; hiçbir zaman, savaş dönemlerinde bile bir başkanlık diktatörlüğüne dönüşmedi. Kuzey Amerika devrimi bir Napoléon yaratmadı.

Siyasal antropoloji, tüm dünyadan topladığı malzemeler üzerinden, toplumların içindeki erk farklılıklarının ortaya çıktığı ve kolektifin ya da alt gruplarından bazılarının hedeflerine ulaşmalarına hizmet eden siyasal süreçlerinin başlayıp işlediği sayısız biçimi gösterebilmiştir. Yazılı geleneği olmayan ya da çok sınırlı olan toplumlardaki siyasal düşünce dünyalarına ya da "kozmolojilere" kaynaklardan ulaşmak daha zordur. Siyasal alana ilişkin son derece karmaşık anlayışlar yalnızca Çin, Hindistan, Hıristiyanlık, İslam'ın büyük teorik gelenekleriyle sınırlı değildir. Devlet bağlantılı kurumlara yönelik statik bakışın yerini, siyasal uzamlar ve sahalar içindeki olayların dinamik niteliğine yönelik bir bakışın alması gerekir. Böylelikle, her devleti zorunlu olarak belirli bir bi-

çime ve tanımlanmış sınırlara bağlayan tipleştirici devlet biçimleri öğretisi tartışmalı hale gelir.[11] Halihazırda ayrılmış olan dört iktidar uygulama ve sınırlama türünü bütünlemek için nispeten zayıf kurumsallaşmış çok çeşitli seçenekleri içine alan beşinci bir kategorinin varlığı kabul edilebilir. Bunlar da, en genel ortak yönleriyle, bir hükümdarın, şefin ya da *big man*'in (zaman zaman kadınlar da bu rolü üstlenebilmiştir) himaye sunduğu ve topluluğun simgesel birliğinin odağı işlevi gördüğü, geleneksel olarak aktarılan (diktatörlükle bir farkı budur) *itaat ilişkileri* ya da hami-mahmi ilişkileridir. Burada tek tek makamlar da olabilir, ama kişilerden nispeten bağımsız bir makamlar hiyerarşisi yoktur. Hanedanlık ilkesi ve hükümdarın kutsallaştırılması, monarşinin daha istikrarlı ve daha karmaşık biçimlerine göre daha zayıftır, iktidar gaspları daha kolay gerçekleştirilebilir. İktidar sahiplerinin meşruluğu kısmen kanıtlanmış önderlik başarısına, iktidar uygulaması üzerindeki denetim de danışmaya ve böyle bir başarı hakkındaki yargıya dayanır. Böyle bir anlayışta, siyasal açıdan, birinci adamın seçimle ya da belirli kişiler arasından seçilmesiyle belirlenmesine göre, soydan geçen krallık daha yabancıdır. Bu türden siyasal sistemler 19. yüzyılın başında, Pasifik Adaları dünyası dahil tüm kıtalarda, çok farklı kültürel koşullarda mevcuttu. Bu sistemler Avrupa sömürgeciliğinin "rıhtıma yanaşma süreci"ni nispeten kolaylaştırdı; Avrupalılar fetih evresinden sonra, itaat zincirlerinin tepesine, üst hamiler olarak yerleşmeyi denediler.[12]

Vizyon ve İletişim

Bu türden tipolojiler, düzenli ve adeta dondurulmuş anlık görüntülere olanak verirler, ancak hangi türden siyasal süreçleri öngördükleri bakımından sorgulanmaları gerekir. Burada siyasal düzenler başka iki açıdan da birbirlerinden ayrılabilirler. Bir yandan vizyonlar ve imgelerle siyasal bütünün altına yerleştirilirler. Sistemin ideologları ve aynı zamanda bu sistemin içinde yaşayan daha büyük sayıda insan, bu düzenleri yalnızca eşit olmayan erk dağılımının yapıları olarak değil, aynı zamanda aidiyet çerçeveleri olarak da görür. 19. yüzyılda ulus giderek, halkın özdeşleşebileceği en büyük birim haline geldi. Bunun yanında, başka koşullarda bir hükümdar ile uyrukları arasında paternalist bir bağ bulunduğuna dair, ya da

Çin örneğindeki gibi, uygarlığın ve imparatorluğun örtüştüğü, bir büyük imparatorluğun kültürel bütünlüğüne dair tasavvurlar da kabul gördü. Bir avuç anarşist dışında hiç kimse kaosu ideal siyasal durum olarak tasavvur etmedi. İdeal düzenin entegrasyonu çok çeşitli yönde gerçekleşebildi. 19. yüzyılda da bir çoğunluğun dünya görüşünü tanımlayan din, özellikle güçlü bir birleştiriciydi.

Diğer yandan, gerçekleştirilmiş siyasal düzenler farklı iletişim biçimleri gösterirler ve her defasında bu biçimlerden hangisinin başat ve karakteristik olduğunu sormak gerekir. İletişim iktidar aygıtları içinde, örneğin bir monark ile yüksek memurları arasında dahili olarak gerçekleştiği gibi, kabinelerde ya da gayriresmi elitler çevresinde (örneğin İngiliz kulüplerinde ya da Çarlık Rusya'sındaki "vatansever dernekler"de) de gerçekleşebildi. Aynı zamanda –ve bu 19. yüzyılda gitgide önem kazanmıştır– politikacılarla seçmenlerini ve yandaşlarını birbirlerine bağlayabildi. Krallar ve imparatorlar –1820'den sonra Çin İmparatoru'na yapıldığı gibi görünmez ya da mevcut olmayan bir iktidar rolü üstlenmemişlerse– zaten her zaman, genellikle törensel olarak korunan bir mesafeden, kendilerini halka sunmuşlardır. III. Napoléon, yalnız ve despotik biri olarak hüküm süren amcasından daha fazla, halka seslenmenin erken bir ustası oldu. Anayasal açıdan uyruklarının görüşlerini fazla dikkate alması gerekmeyen II. Wilhelm de, başka hiçbir Hohenzollern hükümdarının yapmadığı kadar, halka açık toplantılarda sık sık konuşmuştu.[13] 19. yüzyılda yeni olan, politikacıların doğrudan doğruya yandaşlarını ve seçmenlerini muhatap almaları, onlarla dolaysızca konuşmaları, onlardan vekâlet istemeleridir. Bu türden bir politika ilkönce ABD'de, Thomas Jefferson'ın başkanlık döneminde (1801-1809), sonra özellikle "Jackson Devrimi"nden, yani Başkan Andrew Jackson'ın görev yaptığı süreden (1829-1837) itibaren, kurucular kuşağının elitler politikasının yerini daha popülist ya da "taban demokrasisine" dayalı bir politika görüşünün almasıyla ve burjuvazi arasındaki "hizipler"e karşı duyulan kuşkunun yerini, partiler arasındaki tartışmanın onaylanmasının almasıyla birlikte, normal bir durum haline geldi.[14] Seçimle gelinen makamların sayısı olağanüstü artmış ve ayrıca hâkimler de seçimle göreve gelmeye başlamıştı. İsviçre dışında, Avrupa'daki demokrasi pratiği daha uzun bir süre oligarşi ağırlıklı olarak kaldı, İngiltere'de bile bu durum 1867'ye kadar sürdü. Seçme hakkı ABD'ye göre daha sınırlanmıştı.

Devrimler elbette özel siyasal angajman dalgaları yarattılar. Devrimlerin *olmadığı* dönemlerde seçim mücadelesi –bu da 19. yüzyılın bir "icadı"ydı– politikacılarla yurttaşlar arasında doğrudan bir iletişim vesilesi oluşturdu. Bu konuda, William Ewart Gladstone 1879-1880 yıllarında İskoçya'daki seçim çevresinde yürüttüğü "Midlothian Kampanyası" ile bir öncüydü. O zamana kadar İngiltere'deki seçim kampanyaları, Charles Dickens'ın *Pickwick Papers* (1837) romanında hicvederek anlattığı gibi, daha ziyade küçük bir çerçevede geçen, sohbet tarzı olaylardı. Gladstone, özel protesto eylemleri dışındaki kitlesel toplantıları normal demokratik olayın bir parçası olarak gören ilk Avrupalı politikacıydı (ve Disraeli, muhafazakâr cenahta onu taklit etti). Gladstone'un toplantılarında adeta dinsel bir uyanış havası vardı. Hatip dinleyicilerini ajite ediyor, sözünün arasında ajitatörlerine mücadele sloganları attırıyor ve daha sonra yandaşlarının kalabalığı arasına karışıyordu.[15] Gladstone'a göre bu yöntem, sorumlulukla uygulandığında, sosyal olarak genişleyen seçmen kitlesinin siyasal eğitiminin bir parçasıydı. Demagojiyle olan hassas sınır, Arjantin'deki diktatör Juan Manuel Rosa'nın ve 19. yüzyılın Evita'sı olan karısının, muhaliflere karşı, kurumsal amaçlardan (örneğin bir seçim kampanyasından) uzaklaşmış, kışkırtıcı konuşmalarla, doğrudan doğruya şehirli ayaktakımına hitap etmeleriyle aşıldı. Avrupa'da Antik dönemden beri bilinen, ama devrimci durumlar dışında çok az başvurulan, ilkel, kişiselleştirici bir siyasal manipülasyon biçimiydi bu.[16] 19. yüzyıldaki yenilik, ajitasyonun siyasal sistemin düzenli işleyişi içindeki seçim mücadelesinin bir biçimi olarak evcilleştirilmesiydi.

2 Monarşinin Yeni Buluşları

19. yüzyılın ortasında, yani Fransız Devrimi'nden çok sonra bile, monarşi dünyanın her yerinde egemen devlet biçimiydi. Tüm kıtalarda imparatorlar ve krallar vardı. Erken Modern Çağ'da ve Devrim çağında yeni ilan edilen cumhuriyetler, Avrupa'da yeni ve son bir "monarşikleştirme" çerçevesinde ortadan kayboldular.[17] XVI. Louis'nin boynunun vurulması, zaman zaman söylendiği gibi, Avrupa'daki bir düzen ve bilinç biçimi olarak monarşinin ayağının altındaki zemini ortadan kaldırdıysa da, monarşi bir süre daha uzun ve neşeli bir can çekişme dönemi yaşadı. 1815'ten sonra öncelikle

büyük Avrupa devletleri arasında yalnızca İsviçre monarşik yapıda değildi. 1954'e kadar bir İngiliz monarkının görülmediği (ama 1867'den itibaren bir prensler silsilesi vardı) Avustralya'ya varıncaya kadar, monarşist duygusallıklar yetiştirildi ve 1901'de Avustralya kolonileri bir federasyon halinde birleştiklerinde, hiç kimse cumhuriyetçi bir çözüm düşünmedi.[18] Kimi hükümdarın birkaç bin, kiminin ise yüz milyonlarca uyruğu vardı; doğrudan doğruya yöneten otokratlar ve saf törensel bir rolle yetinmek zorunda kalan prensler vardı. Himalayalar'daki ya da bir Pasifik adasındaki küçük bir krallа, Londra ya da St. Petersburg gibi taç giymiş devlet başkanlarının her şeyden önce iki ortak noktası vardı: Bir yandan krallık ya da imparatorluk makamının miras alındığı hanedandan gelen meşruluk ve diğer yandan, sahiplerine, kişisel niteliklerinden bağımsız olarak temel bir ölçüde saygı ve hürmet sağlayan tahtın halesi.

Kolonyal Devrimde Monarşi

"Monarşi" ve "Krallık" etiketlerinin ardında olağanüstü bir siyasal biçimler çeşitliliği saklıdır. Yapısal olarak benzer örnekler bile monarşik kurumların kültürün içindeki yerlerinin çok farklı oluşuyla ayrılırlar. Romanov hanedanının sonuna kadar mutlak yönetici Rus Çarları kutsal halelerini korudular ve son Çar II. Nikola, her şeye gücü yeten imparator ile Rus halkı arasında ortak bir dindarlık uzlaşmasını sürdürüp, kutsarken,[19] 1830'dan itibaren Fransa ya da Belçika'daki monarklara sadece gündelikleştirilmiş bir burjuva kralı rolü kaldı. Rus Ortodoks Kilisesi şevkle çarın kutsallığının propagandasını yapıyordu; Roman-Katolik ülkelerde kilise daha büyük bir sessizlik içindeydi; Protestanlık zaten yalnızca soyut bir devlet kilisesi kavramını tanıyordu. Monarşik çeşitliliğin güzel bir örneği Güneydoğu Asya'da görülür. Orada 19. yüzyılın başında:

- Burma, Kamboçya ya da Siyam'da Budist krallıklar vardı; bu ülkelerde monarklar kapalı saray dünyalarında yaşıyor ve aşırı güçlü danışmanlar ya da protokol yükü yüzünden çok az siyasal inisiyatif alabiliyorlardı.
- Vietnam İmparatorluğu Çin modelini örnek aldı; hükümdar karmaşık bir memurlar piramidinin tepesinde duruyor ve komşu halkları uygarlaştırılmaları gereken "barbarlar" olarak görüyordu.

- Çok merkezli Malay dünyasındaki Müslüman sultanların çevreye karşı konumu, komşu hükümdarlarınki kadar üstün değildi ve genellikle deniz ya da nehir kenarındaki başkentlerini ve hinterlandını daha az şatafatla yönetiyorlardı.
- Bunların yanı sıra, özellikle Manila ve Batavia'daki Avrupalı sömürge valilerini unutmamak gerekir; bu valiler Avrupalı monarkların temsilcileri olarak arzı endam ediyorlardı, hatta mütevazı ve cumhuriyetçi mizaçtaki Hollanda'nın elçileri bile bir hükümdar görkemi yaymaya çalışıyorlardı.[20]

19. yüzyılda, monarşilerin devrimin yanı sıra en büyük düşmanı kolonyal iktidardı. Dünyanın birçok bölgesinde Avrupalılar yerli krallıkları yıktılar ve tamamen ortadan kaldırmadıklarında da, zayıflamasına katkıda bulundular. Avrupa sömürgeciliğinin en sık görülen etkisi buydu. Yerli monarklar "himaye" altına alınıyordu. Gelirlerinin büyük bir kısmı onlara bırakılıyor, ayrıca hükümdarlara uygun bir yaşam sürmeleri garanti ediliyor ve oynadıkları dinsel rollere göz yumuluyordu. Aynı zamanda siyasal yetkileri tırpanlanıyor, kendi ordularının komutası ellerinden alınıyor ve geleneksel yargı ayrıcalıkları, örneğin tebaalarının hayatı hakkında karar verme hakkı ellerinden alınıyordu. Avrupa dışındaki krallara (ve reislere) dolaylı iktidar yoluyla boyun eğdirme süreci uzun sürmüş ve I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce tamamlanmıştı. Fas Sultanı 1912 yılında, rütbe ve unvanlarına dokunulmayan ama kolonyal yönetime tabi kılınan son önemli monarktı.[21] Bir sömürgeci gücün ne zaman doğrudan, ne zaman dolaylı iktidar uygulayacağı, hiçbir zaman genel ilkelere ya da genel stratejik bir plana göre belirlenmiyordu. Her özel durumda yerel koşullara, sömürgeci idari despotizmin hangi yolu seçtiğine bağlıydı.[22]

Bazen ciddi yanlış çıkarımlarda bulunulabilmiştir. Burma'da Kral Mindon 1878 yılında ölene kadar bir dizi istikrar sağlayıcı reforma öncülük etti; bu reformlar emperyal müdahalenin en yaygın bahanelerini oluşturan "kaos" ve "iktidar boşluğu"nu ortadan kaldıracaktı. Mindon döneminden *sonra* ardılının keyfine göre hüküm sürmesi ve İngiliz ekonomik çıkarlarının baskısı sonucunda, İngiliz politikasının müdahaleye hazırlanmasını sağlayan ekonomik zorluklar ortaya çıktı. İngilizler her şeyden önce, Mandalay'daki kraliyet yönetiminin, bir İngiliz nüfuz alanı olarak kabul edilen bir yerden, üçüncü tarafları çıkartmaya yeteneksiz

ya da isteksiz olduğundan korktular. 1885 yılında Yukarı Burma Krallığı'na savaş ilan edildi. Son direniş de bastırıldıktan sonra Yukarı Burma ilhak edildi ve izleyen yıllarda zaten uzun süredir İngiliz olan Aşağı Burma'nın –ve böylelikle İngiliz Hindistan'ının– yönetimine bağlandı. Burma monarşisi ortadan kaldırıldı. İngilizlerin *yanlış* değerlendirmesi, Burma kralının geleneksel rollerinden birinin de geniş Budist ruhban sınıfını denetim altında tutmak olduğunu görmemeye dayanıyordu. Bu yüzden, kraliyet yapılarının ortadan kalkması, birdenbire tüm manastır dünyasının güçsüzleşmesine ve değersizleşmesine yol açtı. Örneğin ortada artık hiyerarşinin başı olarak başvurulacak kimse kalmamıştı. Bu yüzden tüm sömürge dönemine Budist keşişler arasındaki huzursuzlukların damgasını vurması hiç de şaşırtıcı değildi; kolonyal devlet nüfusun bu etkili kesiminin güven ve desteğini hiçbir zaman kazanamadı.[23]

Daha geniş kolonyal bölgelerde standart bir sistem uygulanmadı. İngilizler bunu Hindistan'da gösterdiler: (a) Bazı vilayetler doğrudan doğruya East India Company'nin –1858'den itibaren kraliyetin– iktidarına tabi kılındı; (b) tüm Hindistan'a yayılmış yaklaşık 500 toprak parçası kendi Mihracelerinin, Nizamlarının vb. yönetimi altında bırakıldı ve (c) bazı sınır bölgeleri özel askeri idarelere bağlandı.[24] Fransızlar 1880'li yıllarda yıktıkları Vietnam İmparatorluğu'yla ne simgesel olarak ne de idari personelini devralarak bir bağ kurmadılar. Hindiçin Federasyonu'nun diğer bölgelerinde daha esnek davrandılar: Laos ve Kamboçya'da yerli hanedanlar görevde kaldılar, ne var ki yeni kralın kim olacağını Fransa'nın belirlemesini de sineye çektiler. Dolaysız bir iktidar sistemi altında –Afrika'da da olduğu gibi– hassas nüanslar vardı. Sömürgeci güçler, hükümdarların karizmasını başarıyla manipüle etmekte zorlandılar. Örneğin Kral Norodom (salt. 1859-1904) ve bakanları 1884 yılından sonra büyük ölçüde güçlerini yitirdiler ve güçlü bir karakter olan kral, saray törenlerindeki baş aktör rolüne indirgendi; ne var ki sömürgeci efendiler kraliyet direncinin taciz ateşinden sürekli korktular ve büyük saygı duyulan kralın küçük düşürülmesinin, Kamboçya halkında denetlenemeyecek tepkilere yol açabileceği gerçeğinin bilincindeydiler.[25] Kamboçya Krallığı, Asya'da sömürgeci dönemi atlatan az sayıda krallıktan biri oldu ve Kral Norodom Sihanuk (aralıklı olarak salt. 1941-2004) ülkenin savaş sonrası tarihinde önemli bir rol oynadı.

Tüm sömürgecilik tarihi içinde en güçlü süreklilik çizgilerinden biri Malezya'da bulunur. Burada sultanlardan hiçbiri İngiliz nüfuzuna etkili biçimde karşı koyacak kadar güçlü değildi. İngilizler Malezya'nın kraliyet-aristokrat elitiyle yakın bir işbirliğine gittiler, onların ayrıcalıklarını Hindistan prenslerine göre çok daha az tırpanladılar. Dünyanın, siyasal iktidarın Asya'nın başka herhangi bir yerindekinden daha net belirlenmiş bir hiyerarşiden çok karmaşık bir örüntü olduğu bir bölgesinde, devletlerin her birinde sultanın otoritesini güçlendirdiler; (uygulamada nadiren müdahale ettikleri) veraset düzenlemelerini basitleştirdiler; çokkültürlü, ekonomisinde giderek Çinlilerin hâkim olduğu toplumda Malay hükümdarlarının önderlik rolünü ideolojik olarak vurguladılar ve sonunda yönetimi, kıyaslanabilir bir örnek olarak Hindistan'dakinden çok daha fazla, sultanlık ailelerinden gelen prenslere açtılar. Malezya'daki monarşi bu yüzden sömürgecilik döneminde zayıflatılmaktan çok, güçlendirildi; elbette 1957 yılında bağımsızlığa geçiş sırasında merkezi bir Malay monarşisi değil, dokuz tahtın bir arada var olması söz konusuydu.[26] Dolaysız iktidarın aşırı bir biçimi olan Malezya örneği, ne kadar hayranlık verici olsa da elbette bir istisnaydı. Bunun bir benzeri daha olsa olsa Fas'ta bulunur, orada da monarşi Müslüman dünyanın başka her yerinden daha başarıyla devam etmiştir. Avrupa dışında krallığın devam ettiği her yerde, bu her zaman gelenek çerçevesinde kalmamıştır. Yeni temaslar yeni hükümdar modellerini ve kaynaklara yeni el koyma modellerini de beraberinde getirdi. Krallar ve reisler dış ticarete müdahale etmeyi ve hatta tekelci bir tarzda egemen olmayı başardıklarında, konumlarını da güçlendirebildiler. Hawaii'de gerçekleşen budur: Daha 1820'li ve 1830'lu yıllarda, yani adaların 1898'de ABD tarafından ilhak edilmesinden çok önce, reisler ve krallar sandal ağacı ticaretinin gelirleriyle yabancı lüks malları aldılar, kendilerini ve saraylarını prestij artıran değerli nesnelerle donattılar; o zamana kadar bilinmeyen bir monarşik yükselişti bu.[27]

Genel olarak çok az sayıda monarşi sömürgecilik dönemini atlatabildi, bu da özellikle zayıf nitelikli, dolaysız iktidar koşullarında oldu. Hiçbir yerde bağımsızlıktan sonra, zaten son verilmiş hanedanlarda bir restorasyon gerçekleşmedi. Az sayıda monark, sömürgeciliğin kaldırılmasından sonra, örneğin Buganda'da Kabakalar (Buganda krallarına verilen unvan) 1963-1966 yıllarında,

Cumhuriyet başkanları olarak sahneye çıktı. Asya ve Afrika'da 20. yüzyılın son çeyreğine kadar –bazen de bugüne kadar– varlıklarını sürdüren krallık ve imparatorluk aileleri, ağırlıklı olarak, sömürgeciliğe maruz kalmamış ülkelerde, özellikle de Japonya ve Tayland'da, bunların yanı sıra Afganistan (1973'e kadar) ve Etiyopya'da (1974'e kadar) varlıklarını sürdürdüler. Asya'daki monarşiler salt birer sanatsal gösteriden ibaret olan, tarihi ve gelişim geçmişi bulunmayan estetikten ibaret nafile bir faaliyette sonuçsuz rutinlerini yerine getiren "tiyatro" devletleri değildiler.[28] Asya'nın Müslüman olmayan geleneklerinde hükümdarın, daha üst güçlerle ruhsal aracılık yapma görevi vardı. Geleneksel protokolü korumak, sarayın içinde ve sarayla halk arasındaki doğru iletişim biçimlerini denetlemek onun göreviydi. Kraliyet gösterileri uyrukların simgesel entegrasyonuna yarıyordu. Apaçık bir meşruluk kusurunu nostaljik sahnelemeler yoluyla geçiştirmeye çalışan 1815 ile 1830 arasındaki Fransız restorasyon monarşilerindeki gibi içi boş törensel kabuklardan oluşan örnekler enderdi.[29] Asya monarşileri kendilerini, Avrupa'dakiler gibi, özellikle hizmetleriyle meşrulaştırmak zorundaydılar. Kralın "adil" olması ve ülkesini, uygar bir hayatın mümkün olacağı şekilde düzenlemesi gerekiyordu. Çin'de ve Hindistan'da, nihayet bu iki büyük geleneğin birbirine karıştığı yerde, Güneydoğu Asya'da tamamen farklı kaynaklardan beslenen dünyevi devlet yönetme sanatı öğretileri, hükümdarların karşı karşıya bulundukları beklentiler açısından büyük bir önem taşıyorlardı. İyi bir kralın ya da imparatorun kaynakları kontrol etmesi, güvenilir idarecilerle çalışması, güçlü bir ordu kurması ve doğa güçleriyle başa çıkması gerekirdi.[30] Monarşinin kendisi her türlü eleştiriden azadeydi, ne var ki tahtın bireysel sahibinin kendini kanıtlaması gerekiyordu. Tam da monarşinin çok çeşitli görevleri yerine getirmesi ve farklı beklentileri karşılaması gerektiği için, kolonyal devrimle ortadan kaldırılması Asya toplumlarının anlam örgüsü içinde derin çukurlar açtı. Geçmişin simge repertuvarıyla asgari bir monarşik bağın bulunmadığı yerlerde ve kolonyal devletin sona ermesinin ardından, ulusal merkezileşmenin aktörü olarak geriye yalnızca ordunun ya da bir komünist partisinin kaldığı yerlerde geçişler özellikle zordu.

1800'e gelindiğinde sınırlanmamış despotların ve keyfi hükümdarların devri geçmişti bile. IV. İvan'ın ("Korkunç" İvan, salt.

1547-1584), Çin Ming hanedanının kurucusunun (Ming Taizu, Hongwu İmparatoru, salt. 1368-1398) ya da Osmanlı Sultanı IV. Murad'ın (salt. 1623-1640) formatında bir kitle kıyımcısı artık yoktu. Avrupa'da hakkında en çok yayın yapılan bir "kana susamış canavar" örneği Güney Afrikalı askeri despot Shaka'ydı. Onu 1824'ten sonra ziyaret eden Avrupalılar, gözlerinin önünde bir el işaretiyle infaz talimatları verdiğini söylemeden duramazlar. Bunun üzerine Shaka, huzursuzlaşan İngilizlere, kendisine anlatılan İngiliz hapishane sistemini çok daha kötü bulduğunu belirtmiştir.[31] Shaka büyük bir istisnaydı. Monarşilerin Avrupa'da hukukla ve geleneklerle bağlı oldukları, başka yerlerdeyse dizginsiz bir her şeye gücü yeterlilik içinde olduklarına dair basit karşıtlık, elbette Afrika açısından da doğru değildir. Afrika'daki Zulu kralları ve diğer hükümdarlar karar verirken yasaya ve geleneğe bağlı kalma açısından, Avrupa'daki prenslere göre daha büyük bir hareket alanına sahip olmuş olabilirler – tersi de olabilir. Meşruiyetleri adeta keyfi bir yedek güce dayanıyordu, ne var ki kabileler ve yönetici sülaleleri, daima yarı özerk güç faktörleriydi ve kral tarafından hesaba katılmaları gerekiyordu; kralın halkının ekonomik kaynakları, özellikle de büyükbaş hayvanlar üzerindeki denetimi çok sınırlıydı.[32] Güneydoğu Asya'da monarşik sistemler daha 18. yüzyıldan 19. yüzyıla geçişte yani sömürgecilik öncesi dönemde, aşırı kişiselleşmeden kişiye bağlı olmayan ve kurumsal olarak şekillendirilmiş düzenlere doğru geliştiler.[33] Güçlü bir bürokratik eğilime sahip Çin'de imparatorlar, kendi şekillendirme fırsatları için daima memurlar aygıtıyla mücadele etmek zorundaydılar. Büyük Qianlong'un 1796'da tahttan feragat etmesinden sonra ülkeyi yöneten imparatorlar, bunu 18. yüzyıldaki öncülerine göre önemli ölçüde daha az başarıyla gerçekleştirdiler. 19. yüzyılın sonunda Çin'in siyasal sistemi *de facto* imparatorun dul karısı Cixi, saraydaki Mançu prensleri, Çin memurlar sınıfının başkentteki casusları ve kendi vilayetlerinde yarı özerk güç zeminleri yaratmış olan genel valilerin oluşturduğu bir dörtgenin içinde hassas bir dengeye dayanıyordu. Bu sırada Qing devletinin genel yasaları ve tüzükleri geçerliydi; ayrıca Çin imparatorluğunun sarayda devam eden bir rol modeli vardı, ama Cixi bu modele tam uymuyordu. Bu da bir kuvvetler ayrılığı sistemiydi ama kesinlikle, Montesquieu'nün düşündüğü anlamda bir kuvvetler ayrılığı değildi.

Meşruti Monarşi

Sınırlanmış, düzenlenmiş, aşırılığı engellenmiş monarşi bir Avrupa icadı değildir, *meşruti* monarşi bile ilkönce Avrupa'da düşünülüp denenmiş ve oradan dünyanın diğer bölümlerine ihraç edilmiş değildir. Avrupa anayasa tarihinde bile "meşruti monarşi" kategorisi net olarak tanımlanamaz. Yazılı bir anayasanın sadece mevcut olması, siyasal olarak uygulandığına dair güvenilir bir işaret sayılmaz. Politikanın tüm alanlarında monarkın iradesinin son sözü söylediği örnekler nispeten daha nettir. Burada bir "otokrasi" söz konusudur ve örnekleri yaklaşık 1810 ile 1814 yılları arasındaki (yine de temsil kurumlarının var olduğu) Fransa'nın yanı sıra, öncelikle 1906'ya kadar Rusya'da ve 1878 ile 1908 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda görülür. Buna karşılık "mutlakıyetçilik," monarkların mutlak gücünün, zümrelerin güçleriyle sınırlanması ve hükümdarın esas olarak politikaya katıksız bir otokrat kadar aktif müdahale edememesi anlamına gelir. Bavyera ve Baden'de 1818'e kadar, Prusya'da 1848'e kadar bu koşullar vardı. Bir ara liberalizm evresinden sonra yeniden bu koşulların uygulanmasından genellikle "yeni-mutlakıyetçilik" olarak söz edilmiştir; bunun bir örneği 1852 ile 1861 arasındaki Avusturya'dır: Esasen liberalleşme eğilimine sahip bürokratik bir reformcu despotizmdir. Tarihçiler, anayasa devletleri grubunda *monarşik* meşrutiyetçilik ile *parlamenter* meşrutiyetçilik ayrımını yapmayı severler. Birinci örnekte monark ile parlamento arasında nazik bir denge kurulur, duruma göre taraflardan biri ya da diğeri üstünlük kazanabilir. "Parlamenter monarşi"de teoride de pratikte de parlamentonun tek egemen olduğu kuşku götürmez. Monark bir *king-in-parliament** olarak hüküm sürer, ama yönetmez.[34]

Kimsenin kendi başına anayasa yapamayacağı kadar güçlü kılınmış olan bu parlamento egemenliği, 19. yüzyılda imparatorluğun dışında başka kimsenin uymadığı bir İngiliz özelliğiydi, ihraç edilemeyen özel bir gelişmeydi. Kıta Avrupa'sında mutlakıyetçiliğin geç bir sonucu olarak, 19. yüzyılın meşruti devletlerinin

* Birleşik Krallık'ta en yüksek yasama otoritesini oluşturan ve monark ile parlamentonun iki "kamarası"ndan oluşan kolektif yasama yapısına, monark bir kral ise verilen ad - ed.n.

atmosferine hâlâ nüfuz eden meşruti otoritarizm yalnızca İngiltere'de nihai olarak aşılmıştı. Yalnızca İngiltere'de, yazılı anayasası *bulunmayan* bu ülkede, en geç Kraliçe Victoria'nın 1837 yılında iktidara geçtiği dönemde, monarkın kriz dönemlerinde bile anayasaya uyması gerektiği konusunda hiçbir belirsizlik yoktu.[35] Kraliçe Victoria tarihin en çalışkan kraliçelerinden biriydi, yığınla dosya okuyor, olası her şey hakkında bilgi ediniyor ve hemen her siyasal konuda kendine ait bir görüş oluşturuyordu. Ne var ki geleneksel olarak kabul edilenin ötesinde siyasal işlere müdahale etmekten ve parlamentodaki çoğunluğun görüşüne karşı çıkmaktan sakınıyordu. Kraliçenin, bugünkü halefi gibi, belirsiz seçim sonuçlarında ya da yönetim ilişkilerindeki belirsizliklerde siyasal partileri hükümet kurmakla görevlendirdiği küçük bir hareket alanı vardı, bu hareket alanını da çok temkinli kullanıyor ve böylelikle hiçbir zaman bir anayasa krizi doğmasına yol açmıyordu. Kraliçe Victoria "kendi" başbakanlarından bazılarıyla, özellikle Lord Melbourne ve Benjamin Disraeli ile çok sıkı bir güven ilişkisi içindeydi; diğer yandan dört görev süresi sonunda, şahsen hiç beğenmediği bir başbakanla, William Ewart Gladstone'la da çalışmak zorunda kaldı. Ancak onu atlama seçeneği yoktu.

Bir monarşik sistemin "mutlaklığının" derecesi, başbakanlık makamının siyasal yaşamda ne ölçüde karar verici ve inisiyatif sahibi olarak davranabildiğine bakarak anlaşılabilir. Örneğin Çarlık Rusya'sında bu hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Prusya Başbakanı olarak, diğer bakanlar üzerindeki denetiminin olmayışından yakınan Bismarck, 1871 İmparatorluk Anayasası'na güçlü bir Şansölye statüsü koymuştur. Ne var ki başbakanın konumu yalnızca İngiltere'de, III. Wilhelm'in ve II. Maria'nın iktidarından itibaren (1689-1702) adım adım gelişen *kabine* yönetimi çözümüne müdahale edilemeyecek şekilde sağlamlaştırılmıştır Burada parlamento 19. yüzyılda –halen de öyledir– kendi içinden bir hükümet şefi seçiyordu bu şef arkasında parlamento çoğunluğunun bulunduğunun bilinciyle, monarka özgüvenle karşı çıkabiliyordu. Aynı zamanda bir bütün olarak kabine, parlamentoya karşı sorumluydu. Monark ne başbakanı ne de kabinenin başka bir üyesini, parlamentonun hilafına görevden alamazdı. Kabine kararları kolektif sorumluluk ilkesine tabiydi, buna göre çoğunluk kararları tüm hükümet için bağlayıcıydı. Meslektaşlarının görüşüne katılmayan bir bakan,

bunu kabine salonunda özgürce dile getirebilirdi, ama kamuoyunda kabine disiplinine uymak zorundaydı. Kabine böylelikle *fiilen* en etkili devlet organı oldu. Kıta Avrupa'sındaki anayasa gelişmesi açısından tipik olan, parlamento ile monark arasındaki "ikilik" sorunu, zekice bir çözümle aşılmıştı. Kabine yönetimi, 19. yüzyılın en önemli siyasal yeniliklerinden biriydi. İngiliz uygarlığının dışında yayılması ancak 20. yüzyılda gerçekleşti.

Parlamenter bir monarşide, özellikle İngiltere'deki gibi çoğunluk sistemiyle seçim hakkının bulunduğu yerlerde, parlamento ideal durumda "yönetici elitin" (Max Weber) verimli bir mekanizması işlevi görebilir. Zaten 19. yüzyıl İngiltere'deki hiçbir zaman güçsüz bir yürütme olmamıştır: Bu da ülkeye uluslararası rekabette ek bir avantaj sağlamıştır. Parlamentonun ve hükümetin gücü esas olarak, monarkın bireysel şahsiyetinin görece önemsiz kalmasından da görülebilir. İngiltere bu açıdan hiçbir zaman sert bir sınavdan geçmek zorunda kalmadı; Kraliçe Victoria'nın 64 yıl boyunca tahtta kalmasından sonra yerini (pek elverişli olmadığı söylenen) oğlu Edward (VII., salt. 1901-1910) aldı. Alman İmparatorluğu bu konuda şanssızdı, anayasasına göre monarkın şahsiyeti daha fazla önem taşıyordu. II. Wilhelm'in (salt. 1888-1918) rolünün abartılmaması ya da şeytanlaştırılmaması gerekir; defalarca gerçekleşen kamuoyu karşısına çıkışları ve politikaya müdahale edişleri, nadiren yapıcı sonuçlara yol açmıştır.[36]

Çok yaygın bir efsaneye rağmen, Avrupa'daki monarşik veraset sırası sorunu, tahta geçince küçük kardeşleri öldürtme uygulamasının geçmişte kaldığı Asya'dakinden ille de daha rasyonel yollardan çözülmemiştir. Avrupa'nın biricik avantajı, büyük bir yönetici aileler ve sarayda yaşayabilen yüksek aristokrasi rezervine sahip oluşuydu; gerektiğinde bu rezervin içinden bir hanedan ithal edilebiliyordu. Belçika ve Yunanistan gibi yeni monarşik devletler kurulduğunda bu tamamen kaçınılmazdı ve Saksonya-Coburg-Gotha gibi prenslik aileleri, güvenilir hanedan personeli tedarikçileriydiler. Asya'da böyle bir hareketlilik yoktu, prensler ve prensesler tüm Asya'da dolaşımda değillerdi. Orada hükümdar ailelerinin kendilerini, kendi içlerinden yeniden üretmeleri gerekiyordu. 19. yüzyılda dünyanın birkaç önemli devletinde yetkin ve uzun ömürlü hükümdarların tahta geçmesi bir devlet biçimi olarak monarşinin yararına oldu; bu hükümdarlar konumlarının hakkını

verecek enerjiye ve deneyime sahiplerdi: İngiltere'de ve Britanya İmparatorluğu'nda Kraliçe Victoria (salt. 1837-1901), Avusturya-[Macaristan]'da* Franz I. Joseph (salt. 1848-1916), Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Abdülhamid (salt. 1876-1909), Siyam'da Chulalongkorn (salt. 1868-1910) ya da Japonya'da Meiji İmparatoru (salt. 1868-1912). Biçimsel olarak güçlü ama kişisel olarak yeteneksiz monarkların kendilerine zayıf bakanlar seçtikleri yerlerde (örneğin İtalya'da Vittorio II. Emanuele'nin 1861-1878 yılları arasındaki hükümdarlığı sırasında yaptığı gibi), monarşi yapabileceklerinin gerisinde kalmıştır.

Yeni Monarşi Tasarımları: Kraliçe Victoria, Meiji İmparatoru, III. Napoléon

Monarşinin yeniden canlanması, mükemmel "Victorian" hükümdarlarla bağlantılıydı. Dünya çapındaki monarşinin çöküşü eğilimine, her şeyden önce simgeler politikasıyla karşı duruldu. Bu çok çeşitli biçimler aldı: İmparator II. Wilhelm basını, fotoğrafı ve yüzyıl dönümünde yükselişe geçen sinemayı kullandı (ve bu mecralar da onu kullandılar); ayrıca, halkın karşısına sık sık çıkması sayesinde Alman imparatorları ve kralları arasında ilk ve son medya yıldızı oldu.[37] Bavyera Kralı II. Ludwig (salt. 1864-1886), benzer bir rol için uygun olabilirdi, ama medyatik olamayacak kadar erken bir döneme aitti. Yine de Ludwig'in, gereksizliği anlaşılmış saray curcunasından erken bir tarihte, "dışarı çıktığı" söylenebilir.[38] Ludwig, Richard Wagner'in avangard müziğinin dostuydu; II. Wilhelm de, özellikle savaşla ilgili yeni teknolojilerin dostuydu ve çevresinde yalnızca eski Prusya aristokrasisini toplamakla kalmamıştı; Walther Rathenau'nun not ettiği gibi, "parlak büyük burjuvalar, sevimli Hansa'cılar [Hansa Birliği Tüccarları], zengin Amerikalılar" arasında kendini çok iyi hissediyordu.[39] Çarlar, geleneksel imparator imgesine sıkı sıkıya bağlı kaldılar ve modern rasyonel politika fikirleriyle çatışma içinde, hükümdarın kutsal halesini vurgulayan siyasal bir simgeler sistemi geliştirdiler, ne var ki yeni iletişim araçlarını asla aşağılamadılar. Monarşi, her biri tamamen özel profile sahip üç örnekte: Kraliçe Victoria, Meiji imparatoru

* Buradaki köşeli parantez ve içindeki açıklama yazara aittir - ç.n.

ve III. Napoléon örneklerinde, adeta yeniden tasarlanmış ve 19. yüzyılın koşullarına uydurulmuştur.[40]

Kraliçe Victoria 1837 yılında taç giydiğinde, İngiliz monarşisinin itibarı dibe vurmuştu. Yetenekli kocası Albert'in de (1857'den itibaren ilk kez kullanılan "eş prens" *–prince consort–* unvanıyla) desteğiyle, Victoria zamanla ülkenin vicdanlı, örnek bir aile yaşantısı süren annesi ününü kazandı. Albert'in 1861'de ölümünden sonra bütün temsil görevlerini bıraktı ve uzun bir süre İskoçya'daki mülklerinde inzivaya çekildi. İngiliz kamuoyunun buna ilgisiz kalmaması, hatta kimi seslerin monarşinin geleceğini sorgulamaya başlaması bu arada kraliyet ailesinin ulusun duygusal bütçesinde yeniden ne kadar büyük bir rol oynadığını gösteriyor. Monarşi, gazeteci Walter Bagehot'un 1865 yılında çıkan etkili kitabı *The English Constitution*'da belirttiği gibi, İngiliz devlet mekanizmasının erk sahibi olmayan ama yurttaşların güveni ve ortaklık bilinci için simgesel önemi bulunan bir parçasıydı.[41] Bagehot İngiliz monarşisinin anlık zayıflığını abartmıştı. Victoria 1872 yılında dulluk inzivasından çıktı ve kamusal meselelerle ciddi ciddi ilgilenmesinin, "sınıflar üstünde" durduğuna dair her zaman inandırıcı bir ünün ve özenle düzenlenmiş bir siyasal propagandanın sayesinde, gerçek bir popüler kraliçe oldu. Kraliçenin dokuz çocuğundan ve 40 torunundan birçoğu Avrupa tahtlarına oturdu. Benjamin Disraeli'nin 1876 yılında onu Hindistan İmparatoriçesi ilan etmesiyle birlikte, kraliçe bir tür dünya hükümdarı oldu, desteklediği İngiliz emperyalizmiyle özdeşleştirildi. Elbette Victoria daha gençliğinde Hindistan'ın kendi krallığına ait olduğuna dair güçlü bir duyguya sahipti ve Hindistan halklarına karşı kendi yükümlülüklerini geliştirmişti. Tahta geçişinin Elmas [60.] Yıldönümü olan 1897 yılı, İngiliz toplumunun her kesiminde ve siyasal kampta kraliyete yönelik, İngiliz monarşisinin daha önce asla uyandırmadığı bir hayranlığa yol açtı. Victoria 1910 yılında öldüğünde, İngiltere'deki insanların çoğunun hafızasında, kraliçenin olmadığı bir dönem yoktu. İngiliz monarşisini eleştirenler adeta dilsiz kesilmişlerdi. Victoria, Albert ve danışmanları hem siyasal işlevleri hem de simgesel parıltısı açısından kraliyet kurumunun yeni zamanlara ayak uydurmasını sağladılar.[42] Kraliçe Victoria, dünyanın en büyük gücünün zirvesindeki kadın olarak, kadınların politikada ve kamusal hayatta daha büyük bir role sahip olmasından ziyade,

matriyarkal ihtimam rolünü temsil ediyordu. Yine de bir erkek dünyasında kadınların bağımsız siyasal varlığını cisimleştirdi ki bunu daha önce yalnızca başka bir imparatorun dul karısı, kendisinden daha genç olan, Çinli çağdaşı Cixi yapabilmişti. Victoria başlangıçta liberallere yakınken, yaşamının sonuna doğru İngiliz politikasındaki muhafazakâr unsurları destekledi. Yine de saldırgan bir emperyalizmin aşırı biçimleri karşısında temkinli durdu ve İngiliz toplumunun en yoksul tabakalarına da şefkatle yaklaşılmasını ailesine miras bıraktı.[43]

Japon İmparatorluğu ilk bakışta Avrupa monarşilerinden farklı bir yörüngede dönüyor görünür. Japonya'da ilk kez merkezi bir devletin ortaya çıkışı belgelenmiş somut biçimiyle MS 7. yüzyılın sonuna kadar geri götürülebilir; yani tarihi Büyük Alfred'le (salt. 871-99) başlatılan İngiliz (Anglosakson) monarşisinden iki yüz yıl daha eskidir. Japon Tennō kurumu, önünde 800 yıl daha yaşlı Çin İmparatorluğu gibi büyük bir örnek bulunmasına rağmen, başlangıçtan itibaren köklerini Japonya'nın kültürel ve siyasal özelliklerinden almaktadır. Japon monarşisi, 19. yüzyılda da Avrupa'nın monarşi manzarasının dışında gelişti; Meiji imparatoru bu manzaraya en fazla simgesel eylemlerle dahil edilmişti.[44] Kendisi, Avrupalı monarklar sınıfına akrabalık ilişkileriyle bağlı değildi; hâlbuki Amerikalı tek meslektaşı, Brezilya İmparatoru II. Peter, Avusturya imparatoriçesinin kuzeniydi. Asyalı hükümdarlar Avrupalı prensler iktidarının model repertuvarını ancak edebiyat üzerinden öğrenebiliyorlardı; örneğin Şah Nasıreddin, Büyük Petro'nun, XIV. Louis'nin ve II. Friedrich'in biyografilerini okuyarak, onlara hayranlık duymuştu.[45] Monarklar arasında, uygarlık sınırlarının ötesinde uygulanan dayanışma çok fazla değildi. Sultan Abdülaziz 1867'de başkentten başkente gittiği Avrupa gezisinde, yalnızca İmparator Franz Joseph tarafından, hınç duygusundan azade bir kardeşlik muamelesi gördüğünü hissetmişti.[46]

Japon imparatoru mütevazı bir kişilikti, Batı Avrupa tarzında bir "burjuva kral", dışarıya karşı şeffaf bir saray toplumunun başı değildi. Yine de Avrupa'yla sayısız benzerlik bulunuyordu. 1911'de sona erinceye kadar, 17. yüzyıldan gelen bir özalgıya bağlı kalan Çin'deki imparatorluk kurumundan farklı olarak, Meiji İmparatorluğu devrimci bir çağın ürünüydü, modernlik yolunda yeni bir başlangıçtı. Japonya, tıpkı İngiltere gibi 19. yüzyıl-

da monarşinin muazzam değer kazanışını yaşadı. 1830 yılında, İngiltere'deki monarşi görev istismarı ve ahlaksızlık yüzünden büyük ölçüde itibar kaybetmişken, Kyoto'daki imparatorluk sarayı da alışılagelen güçsüzlük içinde donup kalmıştı. Ülkenin yönetimi, Edo'daki Şogun çevresinde odaklanmıştı. 1912 yılında Meiji imparatoru öldüğünde, imparatorluk siyasal meşruluğun en üst kaynağı ve ulusal değerler semasının en önemli kutup yıldızı oldu. Tennō, Japon siyasal sistemi içinde hem kâğıt üstünde hem de gerçeklikte, İngiltere'deki Kraliçe Victoria'dan daha güçlüydü. Ne var ki, ikisinin ortak yönü monarşinin iki ulusal kültürde de bütünleştirici merci olarak merkezi bir işlevi garantilemiş olmasıydı. Japonya örneğinde bu İngiltere'den daha güçlü bir biçimde, bilinçli olarak sürdürülen monarşinin yeniden canlandırılmasının bir sonucuydu.

Burada iki şeyin arasında ayrım yapmak gerekir. Bir yanda İmparatorluk, imparatorluğun iktidarının "yeniden inşa edilmesini" ilan eden 3 Ocak 1868 tarihli devrimci fermanla birlikte Japon devletinin merkezi kurumu oldu – İngiltere'de bu kurum parlamentoydu. Siyasal güç bundan böyle en azından, "Meiji" hükümet sloganıyla on altı yaşında tahta çıkmış olan Mutsuhito adındaki genç prensin adına ve onun emriyle uygulandığında asgari olarak meşru kabul edilebiliyordu. Meiji Reformu'nu yapanlar imparatoru, aslında gaspçı bir rejim olan kendi rejimlerinin meşruluk kaynağı olarak kullandılar. İmparatoru, kendi görüşleriyle prensipte uyuşan ama kendi iradesi dışında araçsallaştırılamayan güçlü bir kişilik olarak gördüler. Japonya yüzyılın sonunda anayasa devleti oldu, başında olağanüstü güçlü bir imparator vardı; bu konum Meiji imparatorunun iki ardılı tarafından benzer bir hükümranlıkla (kelimenin iki anlamıyla da) doldurulamadı. Diğer yanda imparatorluğun simgesel aygıtının oluşması daha bir süre aldı. İmparatorluk açıkça telaffuz edilen *ulusal* bir kurum olarak yeniden tasarlandı. İçeriye yönelik olarak ulusu tüm sosyal ve dinsel sınırların ötesinde birleştirecek, halkın disiplinini ve itaatkârlığını teşvik edecek, –halk kültürlerinin çoğulculuğunun karşısına çıkarılan– homojen ulusal bir kültürün taşıyıcısı işlevi görecek ve halka, kendini yeniden tanıyabileceği bir görüş iletecekti.

İmparator, 1600 ile 1868 yılları arasında Tokugava ailesinden *şogun*'un olduğu gibi, ayrıcalıklardan ve bağımlılıklardan oluşan

bir piramidin tepesindeki en üst feodal bey değildi. *Bütün* Japon halkının imparatoru, Japonların kendine özgü modernleşme tarzlarındaki eğitimlerinin bir aracı ve aktörü olması gerekiyordu. Tennō dış dünyaya karşı tam da bu modern Japonya'yı temsil ediyordu ve bunu hatırı sayılır bir başarıyla yaptı. Sarayın temsili bir yanda otantik ya da "uydurulmuş" eski Japon unsurlarının, diğer yanda çağdaş Avrupa monarşilerinin simgelerinin ve uygulamalarının alınmasının bir karışımıydı. İmparator bunu kısmen Japon ropları, kısmen de Avrupa stili üniformalar ve giysiler içinde yapıyordu ve fotoğraflarda halkına ve uluslararası kamuoyuna ikili bir resmi kişilik olarak sunuluyordu. Tekeşli aile yaşamı, seleflerinin harcmleri karşısında açık bir yeni başlangıçtı. Yenilenen imparatorluk için başarılı simgesel stratejilerin bulunması zaman aldı. İmparatorluk amblemlerinden milli marşa kadar yeni kullanılan simgelerin önce yaratılması ve sonra halka iletilmesi gerekiyordu.

Meiji imparatorunun özenle hazırlanmış çok sayıda seyahatle ülkenin çeşitli bölgelerini ziyaret eden ilk Japon hükümdarı olması, yeni şekillendirilen ulusal kültürü uyruklara götürme amacına hizmet ediyordu.[47] Kitle iletişim araçlarının henüz ulusal bilinç yaratamadıkları bir dönemde, Japonluğun yeni anlamını imparator ile halk arasındaki bu karşılaşmalar yaratıyordu. İmparatoru görmüş olmak, ulusun dayanışmasına ve atılımına katılmak anlamına geliyordu. 1880'li yıllardaysa Japon monarşisi kelimenin tam anlamıyla sakinleşti. Tokyo imparatorluk metropolü olarak, ulusun simgesel ve törensel merkezi ve Batı'nın başkentlerinden geri kalmayan halka açık gösterilerin sahnesi olarak inşa edildi. Burada iki şey çok iyi düzenlenmiş bir biçimde bir araya geliyordu: monarşinin gösterisi ve gündelik hayatta okul ya da ordu gibi kurumlarla hizaya sokulan ve "uygarlaştırılan" bir halkın disiplini.[48] Japonya'nın bu bakımdan Batı'nın monarşilerinden ve cumhuriyetlerinden hiçbir farkı yoktu. Japonya, seyahatler yapan ve daha sonra başkentine saplanıp kalan hükümdarın özellikle ustaca araçsallaştırılmasıyla dikkati çekiyor. Merkezileştirilmiş siyasal sistem iyi işlediği ve tüm güç Tokyo'da toplandığı sürece, İmparatorun artık yollara koyulmasına gerek yoktu; öte yandan Rus İmparatorluğu gibi heterojen bir düzende, örneğin (sonunda 1881 yılında devrimciler tarafından öldürülen) II. Aleksandr'a 1866 yılında yapılan suikast gibi suikast denemeleri, saray sınırlarının dışına çıkmayı bazen tehlikeli hale

getirseler de, Çar'ın zaman zaman taşra aristokrasisiyle kişisel temaslar kurmaya çalışması yararlıydı. II. Abdülhamid örneğinde bu gerilimler, hükümdarın öz imgesiyle yabancıların gözündeki imgesi arasında bir bölünmeye yol açtı. Sultan bir yandan, devleti Osmanlı halkının gündelik hayatına eskisinden daha derinlemesine nüfuz eden "modern" bir monark olarak ortaya çıkmak ve görülmek isterken, sultanın kişisel güvenlik takıntısı, kendini halka seleflerinden birçoğuna göre daha az göstermesine ve hiçbir zaman yabancı bir ülkeyi ziyaret etmemesine neden oldu. Böyle bir durumda görünürlük eksikliğini telafi etmek için kapsamlı bir simgeler politikası gerekli oldu.[49] Örneğin böyle bir politikayla, padişahın tüm müminlerin halifesi olarak dinsel rolü vurgulandı.

Halifelik makamı ulusüstü bir kitleye hitap ediyordu ve bu yüzden emperyal, hatta ulusal kimlik oluşumundan ziyade, panislamik hedefler için kullanılabilirdi. Buna karşılık Japonya'da monarşi, yeni oluşan bir ulus-devletin en önemli kültürel entegrasyon faktörü oldu. Meiji Japonyası'na göre, üniter olmaktan daha fazla federal bir yapıya sahip olan 1871'den sonrası Alman İmparatorluğu'nda, Kayzer I. Wilhelm (salt. 1871-1888), kişisel açıdan daha silik bir figür olsa da, yaklaşık benzer bir role sahipti; yine de yarı-dinsel bir imparatorluk kültü yoktu ve "imparatora sadakat," tüm siyasal sadakatin en önemli kıstası sayılmıyordu. İngiltere'de Victoria yönetiminde yenilenen monarşi bütünleyici bir kuvvet olarak yine çok başarılıydı, bu durum, kraliçenin özellikle sevildiği İskoçya için de geçerliydi. İmparatorlukta monarşinin bağlayıcı kuvveti, Britanya Adaları'na göre çok gelişmiş değildi; yine de esas olarak duyulan sempatiyle İngiliz tahtıyla bir tutulan Commonwealth'in günümüze kadar varlığını sürdürmesi, emperyal krallık fikrinin sınırları aşan dayanıklılığını (ve dönüşebilme yeteneğini) kanıtlıyor. Avrupalıların ikinci büyük kolonyal imparatorluğu, Fransız Üçüncü Cumhuriyeti, eski kolonilerinin "ana" vatana böyle gönüllü olarak bağlanmasını kalıcı olarak başaramadı.

19. yüzyılda *yeni* bir monarşinin üçüncü biçimi de her şeyden önce bütünleyici bir işlevi yerine getiriyordu. III. Napoléon'un imparatorluğu (salt. 1852-1870) marjinal ve sınıf atlamış bir hükümdarın rejimiydi, amcasının mitosuna başarıyla bağlanmış ama kendisinin Avrupa'nın büyük hükümdar ailelerinden birinden gelmediğini hiçbir zaman unutturamamıştı. Napoléon, 1915'te

Çin'de Yuan Shikai'nin başaramadığını başardı: Yeni kurulmuş bir cumhuriyetin devrim sonrası durumunda, kendini seçilmiş bir başkandan emperyal bir hükümdara dönüştürdü. Sonradan görme Napoléon, darbeci geçmişine rağmen Avrupa hükümdarları çevresinde saygı gördü. Bazı Asyalı monarklar onun rejimini aydınlanmış bir otokrasi örneği olarak kabul ettiler.[50] İngiltere Napoléon'un rejimini, özellikle de dış politika meseleleri nedeniyle, vakit geçirmeden tanıdı; saray yaşantısının dışında yetişmiş olan Napoléon da, monarşik gösteriş ve doğru protokol kurallarını hızla benimsedi. Daha 1855 yılında Kraliçe Victoria ve *Prince Consort* Albert'i Paris'te ağırlayabilmesi Napoléon için bir zaferdi; iktidardaki bir İngiliz hükümdarı, 1431 yılından beri Fransız başkentine ilk kez geliyordu: soylu kuzen ve kuzinlerin sarayda buluşması değil, modern tipte politik bir resmi ziyaretti bu.[51] III. Napoléon, Meiji imparatorundan tamamen farklı bir biçimde, devrimci bir elitle ittifak kurmamış, iktidarını kendi gücüyle garantilemişti: İlkönce 1848 Kasım ayında seçim yoluyla Cumhuriyet'in devlet başkanı olmuş, üç yıl sonra bir askeri darbe yapmış, on iki ay sonra da babadan oğula geçen bir imparatorluk kurmuştu. Dolayısıyla Napoléon "kendi kendini yaratmış bir adam"dı, on altı yıl sonra Mutsuhito'nun yaptığı gibi, imparatorluk makamının kurumsal sürekliliğine göndermede bulunamazdı.

III. Napoléon iktidarının karakteri, tarihçiler arasında günümüze kadar tartışılagelmiştir; çoğu kez Kayzerizm ve Bonapartizm gibi kavramlardan yararlanmaya çalışılır.[52] Tarihçiler burada *modern* bir rejim tipinin söz konusu olduğu konusunda, o dönemde yaşamış Karl Marx ve Prusyalı gazeteci Constantin Frantz gibi yorumcularla görüş birliği içindedirler. Rejimin toplumsal temelleri dikkate alınmazsa, III. Napoléon'un siyasal düzeni üç açıdan moderndir: *Birincisi*, başkan ve sonraki imparator, devrim sonrası halk egemenliği retoriğini benimsemiş ve Kasım 1851'de yapılan halk oylamasını meşruluğunun en derin temeli olarak görmüştür; darbeci Napoléon bu halk oylamasında sekiz milyondan fazla Fransızın yüzde 90'ından fazlasının onayını almıştı. İmparator kendini halka karşı sorumlu görmüş ve 1852 anayasasına, halka her zaman başvurma hakkına sahip olduğunu eklemiştir. Bu arada, Fransız halkının, özellikle de kırsal alandaki büyük bir bölümünün arzularıyla uyum içinde yönettiğinden son derece emin olabilmiştir. Meşrulu-

ğunu halkın onayından alan, ama kamusal kutlamalar, merasimler ve galalarla halkın gönlünü hoş tutmaya seleflerinin hepsinden daha fazla çaba gösteren bir monarşiydi bu.[53] *İkincisi*, başlangıç yıllarında kan dökerek ve muhalefeti sert bir şekilde bastırarak iktidara gelmiş bir rejimin –1861'den sonra tereddütle ama 1868'den itibaren enerjik bir biçimde– içsel biçiminin anayasal tarzda gelişmesi için çalışması, 19. yüzyıl ortasının ölçütlerine göre moderndi. Louis Napoléon kendini Fransız anayasa tarihinin sürekliliği içine yerleştirdi ve böylelikle, 1860'lı yılların başlarından itibaren sistemde –başatlığını koruyan– imparator dışındaki diğer anayasal organların yavaş yavaş artan haklarla ve hareket alanlarıyla donatıldıkları, düzenli bir liberalleşmeye olanak sağladı. Monarkın, önceleri hemen hemen her şeye gücü yeten konumu bu yüzden sisteme içkin olarak sınırlandırılabildi. *Üçüncüsü*, imparator ekonomik refahın koşullarının oluşturulmasında devlete aktif bir rol düştüğünü görüyordu. Paris şehrinin yenilenmesi için gösterdiği çaba da, buna ve ekonomi politikasına ilişkin aldığı bir dizi önlem gibi, devletin aktif tutumunun bir ifadesiydi. Bu rejim, ekonomi politikası açısından da örneği bulunmayan bir tür müdahaleci bir rejimdi.[54]

Japonya ile belirli benzerlikler bulunduğu apaçıktır. Gerçi orada (Franz Joseph gibi Avrupalı bir imparatorun bile asla benimsemediği) halkın egemenliği düşüncesi yoktu,[55] ne var ki Meiji projesi de ulus-devlette bütünleşmenin taçlandırışı olarak, özenle hazırlanmış bir anayasayla sonuçlandı ve hükümetin 1880'li yılların başlarından itibaren ekonomik müdahaleciliği, ekonomi politikasında ilkönce III. Napoléon'un ortaya koyduğu temel bir tutumu anımsatıyor. Japon monarşisi de, geri kalmış ulusu "uygarlaştırma"yı görev kabul etmiş, bunun için hiç çekinmeden otoriter önlemler almıştı. Ne var ki hiç kimse Meiji imparatorunu "diktatör" olarak tanımlamadı. Gelgelelim, bu etiket, çoğu zaman yapıldığı gibi III. Napoléon'a uygulandığında, her halükârda yanıltıcı olmaktadır; çünkü ne de olsa, "diktatörlük" kavramı halkın sürekli seferber edilmesi ve rejim karşıtlarının uzun zaman dilimleri boyunca sistematik bir baskı altında tutulması ve hatta öldürülmesiyle ilişkilendirilmekte, yani 20. yüzyılın diktatörlük mefhumunu temel almaktadır. III. Napoléon normalde "führerin emirleri" gibi bir şeyi hiçbir engelle karşılaşmadan kabul ettirebilecek durumda değildi. Sayısız çıkarları ve daha Restorasyon (1814-1830) ve

Temmuz Monarşisi (1830-1848) dönemlerinde Fransız devletine hizmet etmiş olan aristokratları ve büyük burjuvaları dikkate alması gerekiyordu Gerçek Bonaparte'çılar imparatorun yakın çevresinde bile enderdi. Fransa'nın mülki [territorial] yönetiminin taşıyıcı düzlemi, *département*'lardaki (mülki bölgeler) resmi ve idari görevlerden bütün boyutlarıyla sorumlu olan valilerdi. Bu valiler bir sürü yerel zorunluluk içinde davranıyordu. Devletin başı, yaşadığı sürece görevde kalsa da (ve böylelikle "Monarşi" tanımının önemli bir koşulunu yerine getirse de), *département*'larda düzenli olarak seçimler yapılıyor ve bugün "manipüle edilmiş demokrasi" denilebilecek bir şey uygulanıyordu: Resmi adaylar vardı, muhalif rakiplerinin kazanması zorlaştırılıyordu. Ne var ki muhalefet imparatorun kendi güçlendirmesi ve tavizleriyle zamanla ifade ve eylemleri için önemli bir hareket alanı kazandı.[56] Mayıs 1870'te nispeten özgür koşullarda yapılan bir referandum, III. Napoléon'un ve hükümetinin özellikle kırsal kesimde ve burjuvazi nezdinde yine de sahip olduğu geniş desteği görünür kıldı. Bu referandum, imparatorun ülkeye bolluk getiren kişi ve sosyal devrimin karşısındaki kale profili çizmekte ne kadar başarılı olduğunu gösterdi. Napoléon sistemi 1870 yılında uluslararası politikanın –ve aynı zamanda kendi diplomatik beceriksizliğinin– kurbanı olduğu sırada, çoğu zaman yanılgıyla iddia edildiği gibi monarşi kılığında, liberal olmayan tepeden inme bir demokrasi gibi çelişkili bir yapının istikrara kavuşturulması sürecinde değil, ülke içinde daha fazla "liberalleşmenin" yolundaydı.[57]

Saraylar

19. yüzyılda tüm dünyada yaygın bir eğilim, monarşinin ve ulus-devletin bir arada toplanmasıydı. Bazı uluslar ancak monarşik kuruluş edimlerinden sonra ortaya çıktılar. Mısır'da, pratikte 1805'te kurulan ancak babadan oğula geçen iktidarı 1841 yılında İstanbul'daki padişahın bir fermanıyla onaylanan yeni hanedan, modern bir ulus-devletin temellerini attı. Doğulu-Batılı melez tarzda zengin bir saray toplumu, yoksul ve iddiasız bir general olan hanedan kurucusu Mehmed Ali'nin (salt. 1805-1848) yönetiminde değil, 1849 yılından sonra, ardıllarının döneminde oluştu.[58] Modern Siyam/Tayland da büyük ölçüde aydınlanmış bir despotun,

Kral Chulalongkorn'un (V. Rama) ürünüydü. II. Menelik (salt. 1889-1913) de Etiyopya'da benzer bir rol oynamıştı. Buna karşılık Avrupa'da I. Napoléon'dan sonra büyük çapta değişikliklerin inisiyatifi, nadiren taç giymiş başlardaydı. 1815 yılından sonra başka hiçbir Avrupalı monark –belki de III. Napoléon ve Rusya'da II. Aleksandr (salt. 1855-1881) sınırlı birer istisna olmak üzere– büyük bir harekete geçirici, reformcu ya da *nation-builder* [ulus oluşturan kişi] değildi. Ne var ki, ulus-devletler bir kez kurulduklarında, kendilerine monarşik meşruluk aradılar ve Belçikalı II. Leopold (salt. 1865-1909) gibi figürlere tahammül ettiler; o Leopold ki, iç politikadaki liberalizm ile siyasal Katolisizm arasındaki sürekli kavganın üstünde bir konum garantileyebilmiş olan, acımasız bir emperyal serüvenciydi. Çok uluslu imparatorluklarda hükümdarların işi daha zordu; genişleyen (Rusya) ya da toprakları azalan (Habsburg, Osmanlı İmparatorluğu) ve etnik ve ulusal merkezkaç eğilimler barındıran imparatorluklarda nasıl bir bütünleyici rol oynayabileceklerini düşünmek zorundaydılar. Ulusal monarşik bir uzlaşma şansları yoktu; İngiltere'de özel bir durum olarak yüzyılın sonuna doğru böyle bir uzlaşmaya, güçlü bir emperyal moment de eklenmişti. Yine de, monarşi ile ulus arasındaki en güçlü özdeşleşme, Avrupa'da değil Japonya'da gerçekleşmişti; bu simgesel kaynaşma, Meiji imparatorunun torunu Şōva İmparatoru (Hirohita, salt. 1926-1989) yönetiminde, Asya'nın II. Dünya Savaşı'ndaki felaketine katkıda bulundu.

Dünyanın geniş bölgelerinde monarşinin devam etmiş olması, eski saray sosyal biçiminin son bir parlak dönem yaşamasını sağladı. Pekin, İstanbul ve Vatikan'dan Thüringen'deki küçük Meiningen şehrine kadar saraylar vardı; Meiningen'deki saray orkestrası Dük II. Georg döneminde, 1880'li yıllarda Avrupa'nın en iyi orkestralarından birisi haline gelmişti (1885 yılında Brahms'ın IV. Senfoni'sinin ilk seslendirişini bu orkestra gerçekleştirdi). Almanya 1918'e kadar böyle saraylarla doluydu. Çok sayıda rezidans şehrinde prensin sarayı yerel yüksek sosyetenin çekim merkeziydi. Başka yerlerde de iktidarlarını kaybetmiş güçler, mali durumları elverdiğince, saray yaşantısının gösteriş ve protokolünü sürdürüyorlardı. Mihracelerle dolu Hindistan'ın, bu bakımdan Bismarck'ın deyişiyle "çalıkuşu yuvaları" Almanya'sından geri kalır yanı yoktu. Avrupa'daki saray yaşantısını yeniden canlandıran kişi, eski devrim

generali Bonaparte oldu. Bourbon'ların sarayının yıkılmasından birkaç yıl sonra, yaklaşık olarak 1802'den itibaren, Napoléon saray yaşamını yeniden başlattı; bu yaşam kardeşlerinin ve valilerinin Amsterdam, Kassel ve Napoli'deki saraylarında kopyalandı. Hizmetlilere yeni giysiler diktirildi, yeni unvanlar, yeni makamlar ve rütbeler oluşturuldu, askeri bir saray yaratıldı, gerçek bir imparatoriçe tahta geçirildi. İmparatoriçe 2 Kasım 1804 tarihindeki taç giyme töreninde, üzerine çalışkan ve üretken bir imparatorluğu simgeleyen arı desenlerinin işlendiği altın saten bir kostüm giymişti. Şatafatta gözü olmayan Napoléon tüm bunları işlevsel nedenlerle, karısı Joséphine dahil olmak üzere, çevresindekileri meşgul ederek kontrol altında tutmak için sahneledi. Fransızların gözlerinin de "vahşiler" gibi gösterişle kamaştırılabileceğine, Napoléon da inanıyordu.[59] İmparator kendisini Büyük Friedrich tarzında bir *işkolik* olarak stilize etti; bu tarzı daha önce Çin'de Yongzheng İmparatoru (salt. 1712-1735) mükemmelleştirmişti. ABD'de ikinci başkan, John Adams biraz saray atmosferi yaratmayı başardı ve Court of St. James'in donuk bir kopyasını Potomac'ta inşa ettirdi. Fakat, dul kaldığı için *First Lady*'si bulunmayan, ardılı Thomas Jefferson bunu hemen yıktırdı.[60] Avrupa tipi bir saray için bir imparatorluk ya da kraliyet ailesi ve halkın karşısına çıkan bir hükümdar çifti gerekiyordu – ki doğudaki biçimlerinden en belirgin farkı da buydu. Japonya küresel modernliğe girme iddiasını, başka her şeyden çok bu Batılı simgeleri alarak görünür kılmıştı.[61] Çin İmparatorluğu da antik süfliliğini en çok vurgulayan, devletin tepesinde böyle gösterişçi bir burjuva yaşam yerine, yıkılıncaya kadar hadımağalar ve metresler gibi egzotikliklerle dolup taşması olmuştu.

3 Demokrasi

19. yüzyılda monarşi gerek iktidarın gerçekten yoğunlaştığı bir nokta, gerekse sadece bir süs olarak, her yerde vardı; demokrasinin izlerini ise daha uzun aramamız gerekecek. 1900 yılında dünya nüfusunun büyük bir bölümünün kendi siyasal kaderleri üzerinde, yüzyıl öncekinden daha dolaysız bir etkide bulunabilecek durumda olduğu bile kesin değildi. Batı Avrupa ve Amerika'da elbette böyle bir durum söz konusuydu, ama sömürgeciliğin beraberinde getirdiği, katılım olanaklarına yönelik, sayılarla ifade edilemeyen

kısıtlama, büyük bir bilinmeyen olarak kalıyor. Tüm dünyada, sömürgecilik öncesi siyasal düzenler, tüm yurttaşların ilkesel olarak eşit siyasal haklara sahip oldukları ve devletin keyfiliğine karşı büyük ölçüde korundukları liberal demokrasiler değillerdi. Yine de, birçok örnekte, en azından elitler arasında kamu sorunlarının danışılması ve müzakere edilmesi, sömürgeciliğin uyguladığı otoriter emir komuta ilişkilerine göre daha fazlaydı. 19. yüzyılda demokrasi dünyada ilerlemeler kaydetti, ama her koşulda zafer kazanmadı; 19. yüzyılın en demokratik işleyişli devletlerine bile, bugün Avrupa'nın en büyük bölümünde doğal kabul edilen, istikrarlı kitle demokrasileri ölçütleri uygulanamaz.

Amerikan ve Fransız devrimleri, halkın egemenliği idealini formüle ettiler ve anayasalarına koydular. Jean-Jacques Rousseau'nun izinde, özellikle Fransa'da bir halkın iradesinin dizginsizce dile getirilmesine ve uygulanmasına ilişkin o denli ileri giden idealler formüle edildi ki, bunlar günümüze kadar nerdeyse hiç gerçekleştirilemedi. Kuzey Amerika'nın anayasasını yazanlar bile, bölünmemiş bir çoğunluk iradesinin tiranlığını, anayasal organların karşılıklı denetimi ve dengelenmesi ilkesiyle bertaraf ettiler ve seçmen iradesinin hiçbir filtreden süzülmemiş ifadesinden, bazen, adeta korkuyla korundular. Başkanın, ülkenin büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda uzun bir süre lojistik bir gerekçeye de sahip olan, ikinci seçmenler tarafından dolaylı olarak seçilmesi bu tavrın bir kalıntısı olarak günümüze kadar geldi. Avrupa'da 1793-1794 terörünün yarattığı dehşet unutulmuştu. Napoléon'un devrim sonrası yeni mutlakıyetçiliği dahil olmak üzere her türden mutlakıyetçi hükümdarlığı aşmaya çalışan mülk sahiplerinin tek korkuları "anarşi" ve "ayaktakımının iktidarı"ydı ve önlemlerini de bunlara karşı alıyorlardı. Yine de, olabildiğince çarpıtılmadan politikaya tahvil edilen bir seçmen iradesi ve her türden hükümetin egemen "halk" tarafından ilkesel olarak görevden alınabilmesi ideali, bir kez ortaya çıktıktan sonra, her türlü politikanın bir biçimde yönünü belirleyen bir ölçüt olarak kaldı. 19. yüzyıldaki asıl yenilik de buydu: Siyasal beklentiler *ve* korkularda yaşanan devrim. Siyasal düzenler için verilen mücadele yeni bir dinamik kazandı. Şimdi politikanın merkezi sorusu, artık bir hükümdarın ne kadar "adil" olması gerektiği değil, genel esenlik üzerindeki hangi kararlara kimin ne ölçüde katılabileceği ve katılması gerektiği so-

rusuydu. Belirli bir ülkenin *ne kadar* "demokratik" olduğunu söylemek bugün bile çok zordur.[62] Demokratik dış görüntü ile daha az demokratik gerçekliği ayırt etmek genellikle zordur. Kıstaslar da çoğu kez muğlak bir biçimde birbirlerine karışırlar, örneğin yasal olarak tanınmış katılım şansları biçimsel ölçütü, bir devletin insan hakları bilançosuyla birlikte günümüzde siyasal bir düzenin ahlaki niteliği için tercih edilen denek taşıdır. Aşırı büyük ve bulanık demokrasi sorusu 19. yüzyıl için birden fazla veçheye bölünebilir. Bu sırada geniş bir "demokrasi" kavramı kullanmak yararlı olur. Katı bir ölçüt kullanılır ve örneğin *kadınların* genel ve eşit oy hakkı demokrasinin koşulu olarak alınırsa, 19. yüzyıl Avrupa'sında tek bir demokratik devlet bile yoktur; yetişkin erken nüfusun yüzde 45'inin oy kullanma hakkı kıstası –bugüne göre kesinlikle zorlama bir ölçüt– uygulanırsa, o zaman 1890 yılında Avrupa'daki bir avuç devletin bu kıstasa uyduğu görülür.[63]

Hukuk Devleti ve Kamusal Alan

Siyasal sistemde erkin her liberal sınırlanışının önünde, mantıksal olarak da tarihsel olarak da *hukuk devleti* temel imgesi yer alır. Hangi kültürel bağlamda yer alırsa alsın, her siyasal sistemde bireylerin otoritenin keyfiliğine karşı korunması özellikle yüksek bir değer olarak kabul edilir. İktidar yalnızca keyfi tekil önlemlerle değil, genel olarak bilinen, hatta ideal durumda herkes için geçerli olan yasalarla uygulanmalıdır. Bu yasalardan bazıları, özellikle dinsel yaptırım içerenleri, en güçlü hükümdarın bile değiştirmemesi, kendisinin de bu yasalara tabi olması gerekir. İktidarın hukukla bağlanması fikri Avrupa'da bulunmuş değildir. Örneğin Çin'de ve İslam dünyasında çok erken tarihte teşhis edilebilir. Ne var ki, özellikle iddialı, gerçekten ülkenin siyasal pratiğinde gerçekleştirilmiş ve giderek artan bir biçimde doğallık haline gelen hukukun üstünlüğü anlayışı İngiltere'de oluşmuştur. 18. yüzyılın ortasında tam olarak gelişen bu İngiliz kavramının özünü üç nokta oluşturur: (a) Meslek loncası halinde örgütlenen ve mesleğe yeni katılımları lonca üzerinden gerçekleşen hukukçuların, teamül hukukunun (*common law*) sürdürülmesi olarak korudukları yargının bağımsızlığı; (b) devletin idari işlemlerine karşı, esas olarak mahkemeye başvurma olanağı; (c) bu türden bireysel özgürlük haklarının ve

kişinin, mülkiyetin ve basın özgürlüğünün dokunulmazlığına parlamenter yasamada ve yargı kararlarında riayet edilmesi.[64] Avrupa kıtasında benzer bir hukuk kültürünün yaygınlaşması daha uzun sürdü. Burada temel haklar, İngiliz uygarlık çevresine göre daha az ve daha geç konu edinildi. "Hukuk devleti" erken 19. yüzyılda ilkönce yargının bağımsızlığı demekti; yargıçların görevden alınamazlığı, kararların şeffaflığı ve her türlü idari tasarrufun hukuka uygunluğu anlamına geliyordu. İlkönce hukuksal olarak özellikle mülkiyet korundu.

Burjuva gündelik yaşamında bu tür hukuk devleti uygulamaları, siyasal düzen düzleminde "demokratik olmayan" hatta meşruiyet öncesi koşullarla birlikte yürüyebiliyordu. Örneğin Alman devletlerinde, iktidarın anayasayla sınırlanması ilkesi yerleşmeden önce, büyük ölçüde saygı duyulan bir hukuk devleti ilkesi vardı. Hatta geç 18. yüzyılın bazı teorisyenlerinin anlayışına göre, böyle bir hukuk devleti ilkesine olanak vermesi, "aydınlanmış mutlakıyetçilik"in önemli bir vasfıydı ve onu tiranlıktan ayırıyordu. Rusya'da da 1860'lı yıllardaki reformlar boyunca gündelik yaşamda yavaş yavaş bir "yasallık" (*zukonnost'*) bilinci ortaya çıktı ve yarım yüzyıl boyunca otokratik bir sistemle birlikte var oldu.

Avrupa hukuk devleti kavramları esas olarak sömürge ülkelere de aktarıldı. Her ne kadar sömürgelerde, 19. yüzyılın sonuna doğru bu kavramlar, giderek artan bir biçimde ırkçı temelli özel yasalarla yerliler için devre dışı bırakılsalar da, özellikle İngiliz tahtının renkli uyruklarının, bağımsız mahkemelerde adil yargılanma şansı, Britanya Adaları'nın beyaz sakinlerine göre çok daha az değildi. Örneğin erken 20. yüzyılda Hint bağımsızlık mücadelesinin çok sayıda liderinin avukat olması, tam da sömürge toplumunun işlemesi için büyük ölçüde politikadan arındırılmış bu hukuk alanının taşıdığı önemle açıklanır. Avukatlar burada önemli arabuluculardı. Aynı dönemde, kolonyal efendilerin de tabi oldukları genelleştirilmiş bir normlar evrenine erişebiliyorlardı. Dolayısıyla, en azından Britanya İmparatorluğu'nda kolonyal despotluk, ne kadar az olsa da hukuk devleti ilkeleriyle sınırlanmıştı. İstisna hali durumlarında, örneğin 1857 büyük ayaklanmasında ya da 1865 Jamaika isyanında, elbette bu türden hak garantileri devre dışı bırakıldı. İngiliz *rule of law* (hukukun üstünlüğü) kavramı, imparatorluk üzerinden tüm kıtalara yayıldı. İngiliz hukuku, tüm kolonyal ren-

gine rağmen, Avrupalı olmayanlar için, yerli iktidara sahip komşu topraklardaki hukuksal durumdan her zaman daha dezavantajlı değildi. Örneğin özgür bir Çin basını imparatorluğun egemenlik sahasında değil, İngiliz hukuk düşüncelerinin geçerli olduğu Hong Kong gibi kolonyal topraklarda ve uluslararası bir yerleşim olan Şanghay'da oluştu. 19. yüzyılda gelişimini sürdüren Fransız hukuk anlayışında bile, devletin hukuksal karakterine bu kadar değer verilmiyordu.[65] İdarenin hukukla denetlenmesi Fransa'da, İngiltere'dekine göre çok daha az öne çıkmıştı ve Fransız kolonilerinde Avrupalı olmayanlar için garantilenmiş hukuksal alanlar önemli ölçüde daha sınırlıydı ve daha az korunuyordu.

ABD'nin hukuk alanındaki birçok özelliğinden en önemlisi, 1803 yılında bir anayasa mahkemesinin görevlerini üstlenen en yüksek mahkemenin, *Supreme Court*'un varlığıydı. Avrupa'daki anayasa devletlerinden hiçbirinde, yaptığı yorumlarla anayasal gelişmeye kendine özgü, siyasetten bağımsız bir dinamik veren böyle bağımsız bir anayasa koruyucusu yoktu. Adli ve idari kararların istinafa götürülebilmesi dışında, açıkça belirgin bir en yüksek merci de bulunmuyordu. Gerçi, *Supreme Court*'un kararlarının kamuoyunu kutuplaştırdığı ve siyasal çelişkilerin keskinleşmesine katkıda bulunduğu da oluyordu. Bu mahkeme 1857 yılında Dred Scott davasında, siyahların ABD yurttaşı olamayacaklarına karar verince, bu karar kölecilik karşıtı Abraham Lincoln'ün başkan seçilmesini kolaylaştırdı ve doğrudan doğruya iç savaşa yol açtı.[66] En yüksek mahkemenin kararlarının bile, hiç eleştirilmeden, soyut devletin resmi beyanları olarak kabul edilmemeleri Birleşik Devletler'in siyasal kültürüne dahildir.

ABD'de yeni tarzda bir siyasal ve hukuksal yurttaş (*citizen*) statüsü, 1770'li yılların devriminin bir ürünüydü: İngiliz tacının uyrukları, Amerika cumhuriyetinin yurttaşlarına dönüşeceklerdi. 1900 yılında bir devletin yurttaşlığı rolüne (*citizenship*) ilişkin düşünceler Avrupa'da da yaygınlaştı.[67] Böylelikle 19. yüzyılın sonuna doğru durum, geç mutlakıyetçi Prusya veya Avusturya'daki kalıntı halindeki hukuk devletinden farklılaştı. Hakların çoğulluğundan, bir hakkın herkes için aynı oluşuna geçildi. Genel bir yurttaşlık statüsünün uygulanması, bir ulus-devletin iletişimsel kompaktlığını ve homojenleştirici eğilimlerini gerektiriyordu. Yurttaşlık kültürlerden bağımsız olarak evrenselleştirilebileceğini göstermiş olan

Batılı icatlardan biriydi. Örneğin Meiji Japonya'sı, hukuk reformu çerçevesinde tüm (erkek) Japonları, devletin standart ulusal yasalara tabi eşit yurttaşları kılmıştı. Bazı haklar devlet tarafından güvence altına alınmıştı: Meslek seçme özgürlüğü, mülkiyeti elden çıkartma özgürlüğü ya da köyden şehre göç edebilme özgürlüğü. Japonya da 1890 yılında, Avrupalı örneklerinden geri kalmayan bir hukuk devleti olmuştu.[68]

Sosyalleşmenin ve sözlü ve yazılı iletişimlerin mekânı olarak, "özel" evin mahremiyetiyle törensel olarak düzenlenmiş devlet sahnelemesi arasındaki üçüncü bir mekâna yerleşmiş olan "kamusal alanın" doğuşu da demokratik politikanın yükselişiyle yakından ilişkiliydi. "Kamusallık" ve (yaygın İngilizce çevirisi olan) *public sphere* (kamusal alan) hakkında, günümüze kadar çoğu kez Jürgen Habermas'ın *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü* (1962) kitabı etrafında yürütülen aralıksız tartışmalar, burada bizi ilgilendirmiyor. Bu tartışmalar, "kamusallığın" çoğu kez daha kapsamlı düşünülmüş bir "sivil toplum" unsuru olarak kavranması yüzünden, uçsuz bucaksız hale gelmiştir. Bu düşüncelerde kamusallık, politikanın demokratik biçimlerinin bir ürünü olarak değil, bir unsuru olarak kavranmaktadır. Çok kullanılan bir modeli özetlersek, otoriter devlet çerçevesinde de, özerk toplumsal gelişmenin sonucu olarak kamusal mekânlar ortaya çıkabilir. Sadece siyasal alanın estetik vizyonlarının sergilendiği bir arena işlevi yüklenmedikleri yerlerde, bu türden kamusal mekânlar devletin bazı işlevlerini üstlenme ve iktidarı eleştiren görüşlerin dile getirilmesini teşvik etme eğilimi gösterebilirler. Habermas genel bir model tasarlamış ama bu modeli uzam ve zaman içinde bir noktaya sabitlemişti. Ona göre 18. yüzyıl, Batı Avrupa'da böyle bir "burjuva" kamusallığının ortaya çıktığı dönem ve aynı zamanda en parlak dönemiydi.[69] 19. yüzyılda, eleştirel kamusallık ilkesi yavaş yavaş geriledi. Kamusal alan, ortaya çıkış zeminini oluşturan özel alan kitle iletişim araçlarının manipüle edici özgül ağırlığı tarafından budandığı ölçüde, "ara" olma karakteristik özelliğini yitirdi. Bu sürecin sonunda, kamusal alanda akıl yürüten yurttaş, etkisizleştirilmiş bir kültür tüketicisi oldu.[70] Habermas'ın argümantasyonunun ikinci ve kötümser bölümü tarihçiler tarafından nadiren ele alındı; tarihçiler kamusallığın ortaya çıkışının işaretlerini de, iletişim tarihine yönelik yeni bir ilgiyle coşarak, bir o kadar gayretle araştırdılar.

Ayrıntılarda olağanüstü zengin olan bulguları ortak bir paydada buluşturmak zordur. Yine de bazı noktalar çok belirgin görünüyor:

Birincisi. Kitle iletişim araçları tekniği ile iletişim yoğunluğu arasında doğrudan doğruya etkileşimli bir bağlam bulunuyor. Matbaa kültürünün teknik ve ekonomik koşulların mevcut olduğu her yerde, bir kamusallığın şekillenmesi de uzak değildir. Bu yüzden, örneğin 19. yüzyıldan önce, yani matbaanın yaygınlaşmasından önce Müslüman dünyada böyle bir kamusallıktan söz edilemez. Bu arada teknolojik gelişme bağımsız bir kuvvet olarak etkili olmuyordu. Kitle iletişim araçları tekniğinin ilkesel olarak kullanılabilir olduğu, ama basılı ürünlere yönelik bir talebin oluşmadığı da görülebiliyordu.

İkincisi. Kamusal iletişim ve onun kışkırtıcı içeriği, devrimci dönemlerde sıçramalı bir artış gösterdi. Devrimi iletişimin mi doğurduğu, yoksa bunun tersinin mi gerçekleştiği tartışılabilir. Sadece fenomenlerin eşzamanlılığı saptanırsa, sağlam zeminde hareket edilmiş olunur. Tüm Atlantik uzamında, 1800'deki devrimci dönem kitap, iletişim ve eşzamanlı olarak eleştirel bir radikalleşmenin sıçrama halinde arttığı bir evredir.[71] Benzer bir durum, 1900'den hemen sonra, Avrasya'daki devrim atılımı sırasında gözlemlenebilir.

Üçüncüsü. 19. yüzyılda Batı dışında kamusal mekânlar açıldıysa, bunlar yalnızca Batı'yı taklit etme denemelerinden kaynaklanmadı. Bürokrasilerin (örneğin Çin veya Vietnam bürokrasileri), kiliselerin, manastırların ve ruhban cemaatlerinin ya da feodal yapıların (örneğin, tek tek bölgesel çıkarları savunanların birbirleriyle rekabet ettikleri Japonya'da), içinde daha önceden genelin çıkarları hakkında çoktan kurumsallaşmış sürekli bir diyalog mevcuttu. Bu iletişimsel yapılardan bazıları Avrupalıların kolonyal egemenliği sırasında baskı altında tutuldu; bazıları da, sömürgeci efendilerin ulaşamayacağı bir biçimde, isyancı bir yeraltına geçti; yine bazıları, örneğin Bengal'in entelijensiyası arasında, yeni ortaya çıktılar ve kolonyal politikanın bir unsurunu oluşturdular. İngilizlerin Malezya'daki yönetimi gibi, görece liberal sömürge yönetimlerinde, geniş bir yelpazedeki siyasal görüşlerin, hatta sömürgeciliğe keskin saldırılar yöneltenlerin bile ifade edildiği, canlı tartışmalar yürüten yerli bir kamuoyu gelişebildi.[72]

Dördüncüsü. Kamusal alan çok farklı mekânsal düzlemlerde inşa edilebilir. Söylentilerin ve dedikoduların çoğu zaman yazılı

sözden daha önemli olduğu mikro kamusal alanlar, yan yana ve üst üste var olmuşlardır. Daha büyük kamusal alanlar oluşturacak şekilde bütünleştirilebilmişlerdir. İlim ve din kamusal alanları, siyasal sınırları nispeten daha kolay aşabildiler. Örnek olarak Avrupa Orta Çağ'ının Latin-Hıristiyan kültürü ya da 18. yüzyıla kadar Kore, Vietnam ve Japonya'yı da kapsayan Çin klasik kültürü âlemi sayılabilir. 18. yüzyılın ikinci yarısının İngiltere ve Fransa'sı *ulusal* bir kamusal alana sahiplerdi: Siyasal ve entelektüel açıdan önem taşıyan her şey, Londra ve Paris metropollerinin büyük sahnelerinde sergileniyordu. Ne var ki bu bir kural olmaktan çok bir istisnaydı. Tek bir merkezin daha az hâkim olduğu, ya da devletin baskı araçlarının böyle bir merkezde yoğunlaştığı yerlerde, kamusal alan daha ziyade sarayın ve hükümetin dışında; Rus, Çin ya da Osmanlı eyalet başkentlerinde, ya da ademi merkeziyetçi tarzda örgütlenmiş ABD'nin yeni kurulmuş çok sayıda şehrinde ortaya çıktı. Bu şehirler içinde New York'un her yerde tanınan kültürel bir çekim noktası haline gelmesi çok geç gerçekleşmiştir.[73] Yerel sınırların ötesinde erk, statü ve "genel" çıkar sorunlarının ele alınabildiği ve böylece siyasal parçalanmışlığın aşılabildiği bir iletişim mekânının oluşması, çoğu zaman ileriye doğru atılmış önemli bir adımdı.[74] Hindistan'ın Hindu bölgelerindeki kast sistemi gibi, özellikle daha az eşitlikçi toplumlarda, Avrupa'da idealleştirilmiş olan, iletişime katılan tarafların "eşitliği" düşünülemezdi bile. Kurulmaya başlanan Avrupa tarzı kurumlar bireyler ile gruplar arasındaki statü farklarının uygulanışına yeni bir anlam kazandırdılar ve yavaş yavaş yeni rekabet kurallarının yerleşmesine yol açtılar. 19. yüzyılda Hindistan'da her yerde "kamu"dan söz ediliyordu. Erken 19. yüzyılda ilkönce Bengal'in İngilizce konuşan elitleri arasında, kolonyal devleti eleştiren ve çıkarlarını yazılı olarak dile getiren çok sayıda dernek kuruldu. Hiç de öyle her şeye gücü yetmeyen kolonyal iktidar, sivil direnişin ve mahkemelerdeki tartışmaların çokluğu karşısında kimi zaman çaresiz kalıyordu. Mahkeme salonu statü rekabetinin yeni sahnesi oldu; sansasyonel duruşmalar halkın büyük ilgisini çekiyorlardı.[75]

Beşincisi. Erken evrelerindeki kamusallık, her zaman (yalnızca) açık siyasal eleştiri biçiminde dile gelmez. "Sivil topluma" duyulan ilgi, dikkatleri "toplumsal" öz örgütlenmenin siyaset öncesi biçimlerine yöneltmiştir. Avrupa ya da Amerika'da bunlar dernekler, belirli bir *amaca* yönelik yurttaş inisiyatifleri, ya da dinsel ce-

maatler olabilmiştir. Alexis de Tocqueville 1831-1832 yıllarında Birleşik Devletler'de bu türden derneklerin bolluğunu kaydetmişti.[76] Çin'de yaklaşık 1860'tan sonra, devletin denetim gücü daha da azaldığında, bu örgütlenmeler, bürokrasi dışındaki elit sınıfın zengin mensuplarının bir araya geldiği hayırsever projeler, örneğin Hospitalier'di. Müslüman ülkelerde vakıflar benzer bir bütünleştirme ve harekete geçirme rolü oynayabildiler. Önceleri politik görünmeyen çıkarların örgütlenmesinden, kişisel önemdeki ve genel önem taşıyan sorunlara angaje olmaya genellikle küçük bir adım kalıyordu. Yine de orantıları göz önünde bulundurmak gerekir. Şehirli halkın kalıcı olarak politikleşmesinin derecesi tamamen farklıydı. Yalnızca Avrupa'nın birkaç ülkesinde bu derece, ABD şehirlerinde uygulanan yerel demokrasiye yaklaşabilmiştir. Yerel kamusallık da, Avrupa'da, Asya'da ve başka yerlerde çoğu kez fazlasıyla seçkinlere özgü bir konu olarak kalmıştır.

Anayasa ve Katılım

Büyük siyasetbilimci Samuel E. Finer'ın "Avrupa'nın anayasallaştırılması" dediği şey, etkili örneklerden (1787 ABD Anayasası, 1791 Fransız Anayasası, 1812 İspanyol Cortes Anayasası) sonra, Napoléon'un nihai çöküşüyle birlikte başladı ve esas olarak 1871 Alman İmparatorluğu anayasasıyla birlikte tamamlandı.[77] Bu süreç Avrupa'yla sınırlı kalmadı. 19. yüzyılda dünyanın başka hiçbir yerinde Latin Amerika'daki kadar çok anayasa yazılmamıştır; sadece Bolivya'da 1826 ile 1880 yılları arasında on bir, Peru'da 1821 ile 1867 arasında on anayasa yazılmıştır; ne var ki bu, gerçekten anayasayı dikkate alan siyasal bir kültürün gelişmesinin işaretleri olarak değerlendirilemez.[78] 1889 Japon Anayasası Meiji devletinin bir Japon-Avrupa melez yapısının oluşturulmasının doruk noktasıydı. Yüzyıl dönümünde Doğu Avrasya ülkelerini yeni bir anayasallık dalgası kapladı. 1909 Morley-Minto reformlarıyla birlikte İngiliz Hindistan'ı bile, ilkönce henüz çok kısa bir süre otokratik dizginlerle yönlendirilerek, kendine özgü bir anayasal gelişim yoluna girdi; bu yolda birçok etaptan geçilerek sonunda Hindistan Cumhuriyeti'nin 1950 anayasasına varıldı.[79]

Burada anayasa devletinin Avrupa'daki gelişimini ayrıntılı olarak anlatmaya gerek yok.[80] Önemli olan, I. Dünya Savaşı'nın ari-

fesinde yani anayasallaşmadan tam bir yüzyıl sonra, kıtada sadece birkaç ülkenin genel seçimleri ve parlamentoda sorumluluk sahibi bir çoğunluk hükümetini içeren demokratik bir anayasa biçimine ulaşmış olmalarıdır; bunlar: İsviçre, Fransa, Norveç, 1911'den itibaren İsveç ve yine 1911'den itibaren seçilmemiş aristokratik Lordlar Kamarası'nın 600'den az sayıdaki üyeye sahip gücünün kırılmasıyla birlikte, İngiltere'dir.[81] O tarihlerde dünyada demokrasinin en önemli kalesi, okyanus ötesindeki yeni Avrupa yerleşim kolonileriydi: ABD'nin yanı sıra Kanada, Newfoundland, Yeni Zelanda, Avustralya Federasyonu ve elbette nüfusun siyah çoğunluğunun seçimlerden dışlandığı ya da oy haklarını kullanmasının engellendiği Güney Afrika.[82] Avrupa'nın, ilerleme düşüncesiyle yükümlü olarak dünyaya daha önce görülmedik bir biçimde kendi damgasını bastığı bir yüzyılda, en ileri siyasal kazanımlara kolonyal periferide ulaşılmış olması büyük bir paradokstur. Britanya İmparatorluğu bir yandan dünyadaki birçok halk tarafından haklarını kısıtlayan bir baskı aygıtı olarak algılanmıştır. Diğer yandan bir demokrasi asansörü işlevi görebilmiştir. Liberal olarak yönetilen bir imparatorluktaki "beyaz" dominyonların içinde, yerleşimci toplumları, modern demokrasi yolunu, güçlü oligarşik-aristokratik geleneklere sahip anavatana göre daha hızlı katedebildiler. Ulusal düzlemde "renkli" kolonilerin sorumlu hükümete (*responsible government*) doğru böyle bir hızlı başlangıç yapmalarına izin verilmedi. Yine de Hindistan ve Seylan ilkesel olarak benzer bir anayasa dinamiğine dahil edildiler. Hindistan milliyetçi bağımsızlık hareketinin baskısıyla 1935 yılında *Government of India Act* anlaşmasıyla, Hintlilere eyalet düzleminde katılım olanaklarını öngören ve çok daha sonra bağımsızlığını kazanan Hindistan'da da korunan yazılı bir anayasaya sahip oldu. Otoriter olarak düzenlenmiş bir imparatorluk yine de en büyük kolonileri söz konusu olduğunda, demokratik anayasa devletine doğru bağımsız bir gelişmenin çerçevesini yarattı.

19. yüzyıl Avrupa'sında oy hakkının demokratikleştirilmesi, siyasal sistemin parlamenterleştirilmesiyle net bir bağıntı içinde değildi. Bilinen bir örnek verecek olursak: Alman İmparatorluğu'nda 1871'den itibaren Reichstag seçimleri için, 25 yaş ve üstü tüm erkeklerin aktif seçme hakkı bulunuyordu. Aynı tarihte İngiltere ve Galler'de seçme hakkı yalnızca sahip olunan mülkle sınırlıydı, dolayısıyla sadece mülk sahiplerine tanınan bir seçme hakkıydı. İlk

kez daha çok sayıda işçiye de oy hakkı veren 1867 oy hakkı reformundan sonra, yetişkin erkeklerin kırsal alanda (yani kontluklarda) yalnızca yüzde 24'ü, şehirlerdeyse yüzde 45'i seçmen listelerine kaydedilmişti.[83] Ne var ki İngiliz seçmeni, siyasal sistemin kalbini oluşturan ve genel olarak daha demokratik seçilen Reichstag'dan daha güçlü olan bir parlamentonun bileşimi hakkında karar veriyorlardı. İngiltere'de parlamenterleştirme, demokratikleştirmeden önce geldi; Almanya'daysa Reichstag seçme hakkının yanı sıra, 1918 yılına kadar Prusya meclisi seçimleri için son derece eşitsiz bir "üç-sınıf-seçme hakkı" bulunsa da, durum tam tersiydi. Oy hakkının tarihi tüm ülkeler için karmaşık bir teknik malzemedir. Önemli bir bölgesel boyutu vardır, çünkü "eşit" bir oy hakkı bile farklı düzenlenmiş seçim bölgelerinde tamamen farklı sonuçlara yol açabilir. Seçim bölgelerinin bir mi yoksa ya da daha fazla mı milletvekili gönderdikleri ya da –İngiltere'de uzun bir süre üniversitelerin temsilcileri için özel koltukların bulunması gibi– zümrelerin özel temsilcilerinin varlığını sürdürüp sürdürmediği de önemlidir. Bugün Almanya'dan bildiğimiz nispi oy hakkı 19. yüzyılda kullanılmıyordu. Yalnızca Belçika, Finlandiya ve İsveç bu hakkı 1914'ten önce getirmişlerdi.[84] "Gizli" oy kullanma gibi kavramlar bugünküne göre daha esnekti. Özellikle kırsal alanda ve her şeyden önce hizmetli personele ve diğer bağımlılara kolaylıkla baskı yapılabiliyordu. Fransa, oyların gizli kullanılmasını başlatan (1820) ilk ülkeydi, yoksa bu uygulamanın gelmesi, başka her yerde çok daha uzun sürdü. Gizli oy kullanmanın yarar ve sakıncalarının tartışılması yüzyıl dönümünden sonra bile devam etti. Avusturya'da bu uygulama ancak 1907 yılında yasal olarak başladı.[85]

Oy hakkına sahip burjuva sınıfının *adım adım* genişletilmesi bir kuraldı. Bu genişletmelere kısmen devrimci yoldan, mücadele edilerek ulaşılıyor, kısmen de yukarıdan izin veriliyordu. Stratejik özellikteki temel düşünüşler, kaçınılmaz olarak ilgili reform yasalarıyla bağlantılıydı. İngiltere gibi yakın tarihte devrimlerin yaşanmadığı bir ülkede 1832, 1867 ve 1884 tarihlerindeki üç oy hakkı reformu, siyasal tarihte önemli dönüm noktalarına işaret eder. İngiltere'deki 1884 reformu yalnızca şimdi yetişkin erkeklerin yaklaşık yüzde 60'ına ulaşan seçmen kitlesinde önemli artış anlamına gelmiyordu. Toprak sahibi üst tabakanın parlamentonun iki bölümünün bileşimi üzerindeki somut denetimine son vermekle de kalmadı; İngiliz

seçimlerine o zamana kadar damgasını vurmuş çok sayıda istisnayı ve tuhaflığı da ortadan kaldırdı ve böylelikle ilk kez rasyonel bir seçim *sistemi* gibi bir şey yarattı. Birleşik Krallık'ta *erkeklere* genel oy hakkı ilk kez 1918 yılında tanındı.[86] Seçmen kitlesinin büyümesiyle birlikte parlamentonun sosyal bileşimi ve parlamenter çalışmanın tarzı da değişti. Fransa'da 1848 yılında, Alman İmparatorluğu'nda 1871 yılında ve İngiltere'de –hâlâ "genel" olmayan– 1884 reformundan sonra ortaya çıkan "kitlesel seçmenlik", ileri gelenlerin seçkinci demokrasisinin gerektiğinden farklı parti örgütlenmesi türlerini gerektiriyordu. 1900 yılında Avrupa'nın anayasal devletlerinin çoğunda, programlarına göre tanımlanan partiler kurulmuştu; sosyolog Robert Michels'in *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* (1911) [Modern Demokraside Parti Kurumunun Sosyolojisi] adlı kitabında saptadığı gibi, bu partilerin bazılarında bürokratik şişme ve içsel oligarşikleşme eğilimi bulunuyordu. Aynı tarihte politikacı soylu beyefendinin yanı sıra yeni bir meslekten politikacı tipi ortaya çıktı. Ne var ki parlamentodaki milletvekilleri, geçimlerini sağlayabilecekleri ücretler almadıkları sürece, bu yeni tip başat hale gelmedi. Almanya'da bu durum 1906 gibi geç bir tarihte söz konusu olabildi. Sosyal bir figür olarak "milletvekili"nin kamusal algılamada nasıl şekillendiği, Üçüncü Cumhuriyet Fransa'sında çok iyi görülebilir.[87] Bu figürün ana hatları belirginleştikçe, doğrudan temsille mesafeli bir ilişki de o kadar net ortaya çıktı: Milletvekili, kendi ağırlığı olan bir figürdü. Özellikle bu durum önemliydi; çünkü tam da orada Büyük Devrim'den itibaren halk iradesinin doğrudan ifade edilmesi düşünceleri –bir yasanın değil de bir şahsın "Bonapartist" halk oylamasına sunulmasının yararına da olsa– canlı tutulmuştu. Farklı politik kültürlerin bağlantılarında seçimlerin, zamanla değişken de olsa, her durumda özel simgesel önemi vardı. Bir seçmen olarak kişi kendini tamamen farklı şekillerde, "bağımsız" biri olarak, ya da bir "seçmen sürüsünün bir parçası" olarak hissedebilir. Bu konu, politik hayatın karşılaştırmalı kültür tarihinde ele alınabilir.[88] Demokratik katılım şanslarının sürekli artışının başarı tarihine gölge düşüren büyük bir istisna vardır. ABD gerçi modern demokrasilerin en büyüğü ve en eskisiydi ama pratikte halkının yurttaşlık haklarını kullanmasını özellikle zorlaştırıyordu. Bu yüzden durumun genel bir görüntüsüne ulaşmak özellikle mümkün değildir, çünkü oy hakkı genel-

likle eyalet düzleminde düzenlenmekteydi ve düzenlenmektedir. Zorluklar seçmen listesine kaydedilmekle başlıyordu (ve hâlâ öyle başlıyor). Bu zorluklar, mülkiyet sınıflandırmalarından (bunların önemi zamanla azalmıştır) ve ilgili eyalette oturma koşullarından ırkçı dışlamalara kadar uzanıyordu. İç Savaş'tan önce, köleliğin olmadığı yerlerde bile siyahların oy hakkı hemen hemen hiç yoktu. İç Savaş'tan sonra böyle bir şeyi sorunsuzca gerekçelendirmek daha zordu. Bu konuda, özellikle *Reconstruction*'ın 1877 yılında resmi olarak tamamlanmasından sonra, özgürleşmiş Afro-Amerikalıların oy haklarını kullanmalarını kötü niyetli, kasıtlı belirlemelerle engellemek konusunda daha yaratıcı davranıldı. Avrupa'dan (örneğin İrlanda'dan) ve Asya'dan (Çin, Japonya) gelen yeni, özellikle "uygar olmayan" gözüyle bakılan göçmenlere de büyük engeller çıkartılıyordu.[89] Dolayısıyla Amerikan yurttaşlığının demokratikleşmesi, İç Savaş'ın sona ermesinden hemen birkaç yıl sonra büyük bir gerileme yaşadı. ABD nispeten dünyanın en demokratik ülkelerinden biri olarak kaldı, ama cumhuriyetçi düzeninin evrensel ilkelerini "çokkültürlü" ve ırkçı bir biçimde bölünmüş toplumunun gerçekliğiyle uyumlu hale getirmekte büyük zorluklar yaşıyordu.

Yerel Demokrasi ve Sosyalizm

19. yüzyılda eski bir parlamenter geleneğe sahip olan İngiltere'nin dışında yeni olan, bir ulusun merkezi bir parlamentoda homojen bir biçimde tümüyle temsil edilmesi düşüncesiydi. İkinci bir fikir de daha önce hiç duyulmamıştı: Bu da, temsil uygulamalarının mevcut hiyerarşileri yansıtmalarının yanı sıra, bizzat toplumsal koşulların da seçim yasaları üzerinden değiştirilebilir olmalarıydı. Böyle büyük soruların önemi elbette ulus-altı olayları dikkatlerden kaçırmamalıdır. İnsanların çoğu için gündelik yaşam çevrelerinin politik olarak düzenlenmesi, uzak bir başkentteki yüksek politikadan daha önemliydi. Yerel yönetim, devletin tamamını kapsayan politik sistemlerin düzenine göre çok çeşitliydi. Yerel yönetim, İngiliz modeline göre, yerel üst tabakadan patriyarkal "sulh hâkimleri"nin (*Justice of Peace*) elinde olabilirdi; ya da Napoléon örneğine göre merkezi devletin bürokratları tarafından yürütülebilirdi ya da Tocqueville'in çok hayranlık duyduğu Amerikan tarzı yerel taban demokrasisi şeklinde gerçekleşebilirdi. Merkezi bir devletin

(eğer varsa) geride durduğu ya da kapasitesinin yetmediği yerlerde, daima istişareye dayalı, yani demokratik türde sınırlı bir görüş birliği oluşumu için mekânlar ortaya çıkmıştır. Bu, –Rusya'da olduğu gibi– ortak arazinin kullanımı üzerinde anlaşması gereken bir köylü paylaşım cemaati şeklinde gerçekleşebildi. Benzer bir durum daha az hiyerarşik yerel seçkin gruplarının demokrasisinde, Hansa Birliği senatolarında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Suriye ileri gelenlerinin resmi olmayan, yani devlet tarafından meşru olarak kabul edilmeyen (ama yasadışı olduğu gerekçesiyle haklarında kovuşturma da yapılmayan) istişare meclislerinde ya da Çin'in Şanghay bölgesindeki, 1905 yılında Çin tarihinin biçimsel anlamda ilk demokratik yöntemle çalışan kurumu olarak kurulan şehir meclisinin üyeleri arasında vardı.[90]

ABD'nin erken dönemindeki politika da, özellikle doğu şehirlerinde elit-patrisyen bir karaktere sahipti. 1830'lu yılların "Jackson Devrimi"yle birlikte yeni bir demokrasi anlayışı yaygınlaştı. Artık yalnızca mülk sahipleri, yani o zamana kadar genellikle toprak sahipleri politika yapma rüştüne sahip vatandaşlar olarak görülmüyorlardı. Avrupa cumhuriyetçiliğinden devralınan, yalnızca mülkiyetin bağımsızlığı garantilediğine ve ölçülü bir politik yargı gücü niteliği kazandırdığına dair eski düşünce hor görüldü; bundan böyle yurttaşın özerkliği, kendi şahsına sahip olmasına dayanacaktı. Böylece yeni bir demokrasi biçimi doğabildi. Aktif yurttaşlık için gerekli mülkiyet sınıflandırmaları büyük ölçüde ortadan kalktı. Olağanüstü yüksek seçimlere katılım oranları (çoğu kez yüzde 80'in üstünde), şimdi politikaya yatırılan enerjinin işaretleriydi. Genç Fransız yargıç Alexis de Tocqueville'in, Amerika'ya yaptığı bir araştırma gezisinde saptadığı gibi, bu türden bir politikanın en önemli sahnesi Washington D.C. değildi. Bu politika gücünü kendi makam sahiplerini (yargıçlar, şerifler vb.) kendileri seçen yerel toplulukların öz yönetiminden alıyordu – Napoléon'un Batı Avrupa'da uyguladığı otoriter merkeziyetçiliğin radikal bir karşı modeliydi bu. Tocqueville'in belirttiği gibi bu tür bir demokrasi yalnızca seçme hakkından çok daha fazlasıydı. *Toplumsal* bir yenilikti ve Fransız devrimcilerinin soyut ve negatif olarak, sınıfsal ayrıcalıkların ortadan kaldırılması anlamında ifade ettikleri eşitlik ilkesine, eşit kişilik haklarıyla kurulmuş bir burjuva sınıfının kendi kendini yönetmesi pozitif anlamını kazandırdı. Tocqueville'in libe-

ral bir Avrupalı aristokrat gözüyle teşhis ettiği, özgürlük ile eşitlik arasındaki gerilim, döneminin (beyaz) Amerikalıların çoğu için bir sorun değildi. Daha sonra Avrupa'da "kitle demokrasisi" olarak adlandırılacak şey, ABD'de daha 1820'li ve 1830'lu yıllarda ortaya çıktı.[91] Ne var ki demokratik verimliliği, ABD'nin karakteristik federalizmiyle ve anayasanın teritoryal yönüyle kısmen zayıflatılmıştı. Peki kongre ne ölçüde temsil gücüne sahipti? "Grup" çıkarları çok erkenden karşı karşıya geldi: Köle eyaletlerine karşı özgür eyaletler. Nerdeyse İç Savaş'a kadar ulusal politikada köleci eyaletler belirleyici oluyordu, bu bakımdan ABD *toplam olarak* bir köleciler cumhuriyetiydi.1836 ile 1844 arasında temsilciler meclisinde uygulanan ve kölecilikle ilgili her tartışmayı başlamadan bitiren *Gag Rule*'dan (parlamentodaki konuşmaları sınırlandırma kuralı), 1854 tarihli Kansas-Nebraska yasasına kadar köleci eyaletler hep yeniden istediklerini yaptırdılar. *Three-Fifths-Clause* [beşte üç ilkesi] sayesinde yapısal bir çoğunluğa sahiplerdi: Doğrudan vergilerin dağılımında ve temsilciler meclisindeki koltuklarda özgür kişilerin toplam sayısına, kölelerin beşte üçü ekleniyordu.[92]

ABD "Jackson Demokrasisi" birlikte 1776 yılından sonra ikinci kez, dünya tarihinde tamamen yeni bir politik yola koyuldu. Böyle, çok yetkin bir biçimde özgürlük retoriğiyle yüklü ve kimi zaman şiddet de kullanan bir "kitle demokrasisi" 19. yüzyılın son üçte birinden önce Avrupa'nın hiçbir yerinde yoktu, birçok rejim değişikliğinden sonra genel oy hakkının tanınmasının ardından bile valilerin yerel gücünün kırılmadığı Fransa'da dahi yoktu. Her şeyden önce, ABD'nin ve İngiltere'nin tuttuğu yollar, bir kez daha farklılaşıyordu. İngiltere'de 1832 ile 1867 tarihlerindeki iki reform yasasından sonra, büyük toprak sahiplerinden, para sermayesi sahiplerinden ve sanayicilerden oluşan bir centilmenler elitinin, öncelikli konumu doruk noktasına ulaşmıştı. Bu elit kesim kendi kültürel özalgısının ötesinde, homojen, yoğun sosyal ağlar aracılığıyla bütünleşmiş bir oligarşiydi; elbette kastlar gibi dışarıya kapalı değildi, kıyılarında sınıf atlayanlara açıktı ve büyük ölçüde bütünleyici bir politika anlayışı geliştirmişti. 1832'den sonra ilkesel olarak "modern" bir parlamentarizm koşullarında hareket edebildi. Parlamentonun egemenliği, kraliçenin artık başbakanı parlamento çoğunluğunun iradesi hilafına görevde tutmaya gücünün yetmediği andan itibaren tamamen kurulmuştu. Bu dönemler 1830'lu

yıllardan itibaren geride kalmıştı. Bundan böyle Büyük Britanya meşruti monarşiden daha fazlasıydı, parlamenter bir monarşiydi, ayrıca kilisenin politikadaki rolü de, Avrupa kıtasındaki başka birçok ülkeden çok önce zayıflamıştı. Aynı tarihte Westminster'daki politikacıların, "anonim", kendilerine sosyal ve kültürel açıdan çok uzak bir seçmen kitlesini dikkate almaları da pek gerekmiyordu; çünkü 1832 reformu seçmen kitlesini yetişkin erkeklerin yüzde 14'ünden yüzde 18'ine çıkarmıştı. 19. yüzyılın ortasındaki on yıllar bu yüzden İngiltere'de *geniş* bir demokratik meşruluğa sahip olmayan demokratik işlemler dönemiydi, ama aynı zamanda orta sınıfların bundan böyle politikada daha büyük bir rol oynamaları gerektiğine dair genel bir kanının da yaygınlaştığı bir dönemdi.[93] Avrupa'nın politik açıdan en ilerici devletleri bile ABD'nin yerel ve ulusal düzlemdeki demokrasi hamlesini, ancak yaklaşık yarım yüzyıllık bir gecikmeyle yakalayabildiler.

Kadınların büyük çoğunluğu aktif burjuva sınıfının dışında kalıyordu. Kadınlara oy hakkı ABD'de ancak 1869 yılında Wyoming eyaletinde (ABD genelinde ancak 1920 yılında) tanındı; egemen bir devlette ilk kez 1893 yılında Yeni Zelanda'da, başlangıçta oy kullanma hakkı olarak verildi, seçilme hakkı ancak 1919'dan itibaren tanındı; bu hakkın yürürlüğe girmesi dünya çapında ilgi çekti ve kutlandı. O sıralar henüz Çarlık Rusya'sının bir parçası olan Finlandiya, 1906 yılında kadınlara oy hakkını tanıyan ilk Avrupa ülkesi oldu, onu 1913 yılında Norveç izledi; iki örnekte de milliyetçi bir meşruluk potansiyeli olarak kadınlara ihtiyaç duyuluyordu.[94] Erkeklerin oy hakkı için mücadele edilen yerlerde, kadınlara oy hakkı hareketleri de erkenden ve güçlü bir ivmeyle ortaya çıktı. Ne var ki Almanya'da bu hak 1867-1871 yılında, yukarıdan bir "hediye" olarak lütfedildi. Bu yüzden Sufrajet hareketi orada örneğin İngiltere'ye göre daha zayıftı.[95]

Demokrasi farklı ölçülerde aşağıdan yukarıya doğru inşa edildi. Yerel düzlemdeki haklar söz konusu olduğunda, alışkanlıkların dönüştürülmesi temel süreci, yalnızca ABD gibi devrim sonrası toplumlarında görülmez; Batı'ya özgü de değildir. Japonya'da hiç kimsenin bir ulusal meclisi aklından bile geçirmediği Tokugava döneminde, yerel katılım için hareket alanları yavaş yavaş genişliyor, ama bu sırada şehirli özyönetim geleneğiyle bağlantı kurulamıyor ve siyasal bir devrim noktasına varılamıyordu: Köklü aileler, yükselen "yeni

aileler"in taleplerini giderek daha sık kabul etmek zorunda kalıyorlardı.[96] İlkönce yönetimde bir ademi merkeziyetçiliği beraberinde getiren 1868 Meiji devriminden sonra, ulusal ve yerel yönetim arasındaki sınırlar yeniden çizildi. İlkönce dört bir yanda köy meclisleri kurulmasına yönelik talepler duyuldu; bu meclisler birçok vilayette ancak 1880'den sonra kuruldu. Ne var ki, eşzamanlı olarak merkezi yönetim bir geri adım da attı: denetlenmeyen kamusal faaliyetler, basın ve yeni siyasal partiler sınırlandı; köy ve şehir belediye başkanlarının halk tarafından seçilmesi 1883 yılında yasaklandı ve bundan böyle atama yoluyla göreve geldiler. Bu yasağa karşı büyük protestolar yapıldı. 1888 yılında merkezi devlet aygıtı ile köy arasındaki ilişkiler yasayla düzenlendi: Belediye başkanları seçilebileceklerdi ama bu seçim ilgili mülki amirin katı denetimi altında yapılacaktı.[97] Yine de geriye, 1868'den önceki eski rejimde olduğundan çok fazla katılım olanağı kalmıştı. Bu durum 1890 yılında Japonya'nın tarihindeki ilk genel seçimle onaylandı; bu seçim sonucunda, parlamento üst orta sınıfın temsilcileriyle doldu. Böylelikle, o zamana kadar hiçbir zaman politikanın merkezinde yer almamış olan, Samuray geçmişi bulunmayan "yeni bir sınıf" politika sahnesine adım attı.[98] Yine de, sürekli imparator tarafından dağıtılma tehdidiyle karşı karşıya olan parlamentonun, kendini yürütmeye karşı bir denge unsuru olarak kanıtlayabilmesi için çeyrek yüzyıl geçmesi gerekti.

Politik hareketlerin ve yurttaş örgütlenmelerinin tam da içsel işleyiş biçimleriyle birer demokrasi okulu oluşturmaları yalnızca ABD ve İngiltere'yle sınırlı değildi. Buralar, insanların birbirleriyle statü kaygısı gütmeden ilişki kurdukları öğrenme mekânlarıydı. Eşitlik iddiaları ilkönce genellikle insanların birbirleriyle *nesnel* açıdan eşitler olarak bir araya geldikleri ortamlarda, gruplarda ve örgütlerde dile getiriliyor ve aralarındaki toplumsal ilişkilerde hayata geçiriliyordu. İnsanlar sonra, daha büyük ve çatışma yüklü politik arenalarda bu iddialarını daha başarıyla kabul ettirebiliyorlardı. Sosyalizmin ve gezgin taban hareketlerinin politik çekirdeği buydu. Örneğin erken Alman Sosyal Demokrasi'sinin siyasal bir parti olmaktan ziyade bugünkü anlamıyla bir dernek olarak yorumlanabileceğine dair belirtiler bulunuyor.[99] Sosyalizm, ayrıcalıklı olmayanların dayanışmasında yeni bir dildi, alt tabakaların sınıfsal garantilerinin ortadan kalkmasıyla ve örgütlenmemiş yoksulluğun politik açıdan amorf varlığının yetersiz hissedilmesiyle

ortaya çıktı. Sosyalizm kurumlara aktarıldığında, darbeci bir öncü parti olarak Bolşevikleştirilmeden önce, hem sınıf mücadelesinde çıkarların kolektif savunulması *hem de* demokrasinin uygulanması anlamına geliyordu. Avrupa sosyalizmi demokratikleşme güçlerinden biriydi. Bu durum, Robert Owen, Charles Fourier ya da Pierre-Joseph Proudhon tarafından temsil edilen Marx öncesi ya da "ütopik" erken sosyalizmi, anarşizmin şiddetten kaçınan türleriyle (ama özellikle de Rus Prensi ve daha sonra İsviçreli göçmen Petro Kropotkin'in anarşizmiyle)[100] ve bir de 1889 yılında II. Enternasyonal'de bir araya gelen –çoğu Marksist olduğunu ilan etmiş– partilerin büyük bir bölümüyle birleştiriyordu. Başlangıçtaki ekonomik ademi merkeziyetçilik, karşılıklı yardımlaşma, kooperatif üretimi ve hatta bazen burjuva özel mülkiyet ilişkilerinin dışında komünal yaşam tarzları idealleri, 1900'de zayıflamıştı. Dışarıya yönelik olarak çıkarların savunulması, içeriye yönelik olaraksa güven üreten dayanışma toplulukları oluşturma amacıyla kurulmuş parti ve sendikaların üyelerinin, bireysel istek ve düşüncelerini de bu örgütlenmelerde dile getirebilme talebi ortadan kalkmamıştı. 1914'ten önce Avrupa'nın hiçbir ülkesinde işçi hareketinin partileri iktidarı ele geçiremedilerse de, I. Dünya Savaşı'ndan sonraki demokratikleşme süreçlerinin hazırlanmasında, 19. yüzyılda Avrupa'daki çok sayıda sosyalist akım içinde demokratik bir zihniyetin ortaya çıkışının da önemli bir payı vardır. Daha savaştan önce Avrupa'da ve İngiliz dominyonlarında sürekli olarak güç kazanan bir Sosyal Demokrasi vardı; bu akım içindeki önemli eğilimler, Marksist bir devrim beklentisinden uzaklaşmışlardı. Almanya'da Eduard Bernstein ve dava arkadaşlarının "revizyonizmi" adını almışlardı; İngiltere'de, sosyal sorunu uzun bir süre, eski liberalizm gibi, rahatsızlık verici bir kötülük olarak görmeyip, politikanın odak noktasına yerleştiren bir *New Liberalism*'e yakın duruyorlardı.[101] Sosyal liberalizm ve demokratik sosyalizm, reformcu bir politika anlayışı çerçevesinde birbirlerine yakınlaştılar; ne var ki bu yakınlaşma yalnızca Orta, Batı ve Kuzey Avrupa'nın birkaç ülkesinde gerçekleşti, muhaliflerini devrimci bir radikalleşmeye zorlayan Rus otokrasisinde de, örgütlü bir sosyalizmin anlamsız kaldığı ABD'de de söz konusu olmadı; ABD'de liberal ve ılımlı sosyalist düşünce arasında entelektüel bir yakınlaşma ancak 1930'lu yılların New Deal'inde siyasal sonuçlara yol açtı.[102]

4 Bürokrasiler

Anayasal olarak düzenlenmiş anlamda demokrasi, I. Dünya Savaşı'nın arifesinde bile, dünyanın çok az yerinde vardı. Çin ya da Meksika gibi cumhuriyetçi bir yapıya sahip büyük devletlerde bile bulunmuyordu. Bir katılım arenası olarak değil de bir iktidar temsilciliği olarak devlet çok daha yaygındı.[103] "Devlet" çok farklı şekillerde, dar ya da geniş anlamda tanımlanabilir. Dünyadaki birçok küçük toplum, bir hükümdarın maiyetinde yardımcı bir kadronun bile bulunmayışı anlamında "devletsiz"diler. Diğer örneklerde böyle küçük bir ekip mevcuttu, ne var ki istikrarlı değildi ve kurumsal olarak pek farklılaşmamıştı. Ayrıca, "devlet görevlerini" bir ölçüde düzenli bir zeminde örgütleme şansı da çok azdı. Devlet, yalnızca geç 19. yüzyılın diliyle "ilkel" olarak tanımlanan toplumlarda zayıf şekillenmiş değildi. Bazı bakımlardan modern bir politik yapı olarak değerlendirilebilecek olan ABD'de de, Avrupa'daki anlamıyla itaat gerektiren otorite anlamında bir devletten söz edildiğini duymak istemiyorlardı. Amerikan yurttaşlarının gözünde, seçmenlerin açıklanmış iradesiyle meşrulaşmamış her otorite, çok gerilerde kalmıştı. Eski Avrupalı anlamıyla *state*'ten farklı olarak *government*, hesap vermekle yükümlüydü. Soyut bir kategori olarak bir ABD "devlet"inden söz etme cesaretini, ancak yüzyıl dönümündeki birkaç siyasetbilimci gösterdi.[104] Kimi açılardan eski İngiliz hukuk anlayışlarına dayanan egemen devletsizlik ideolojisinin, gerçeklikle belirli bir çelişki içinde oluşu başka bir konudur. Tam da sınır bölgesinde ve özellikle de batıda dahil edilen bölgelerin, teritoryal olarak yeniden düzenlenmesinde, mekân düzenlenmesine ilişkin klasik görevleri, federal hükümet ve yeni toprakların –başlangıçta demokratik olarak çok zayıf meşruluğa sahip– makamları yerine getirdiler.

Devletin daha dar bir tanımlanışı, "devlet" ile "toplum" arasındaki kavramsal farka değer verir. Bu kavrayış, patriyarkalizmden, yani devletin, bir baş tarafından yönetilen bir aile ya da beden olduğu fikrinden daha doğrusu imgesinden uzaklaşması bakımından, modern, Avrupa'nın daha eski politik teorisiyle ve dünyanın başka birçok bölgesindeki politik teoriyle bağlarını koparmış bir anlayıştı. Farklı alanlar olarak devlet ve toplum birbirlerinden ayrıldığında, bütün ülkenin büyük bir aile olarak kavranması artık

söz konusu olamaz. John Locke'un *"Firs Treatise on Government"* ("Yönetim Üzerine İlk Makale") adlı makalesinde acımasızca saldırdığı ve çürüttüğü, evin geçimi üstlenen, cezalandıran ve saygıyı hak eden babası olarak hükümdar anlayışı, 18. yüzyıl boyunca Avrupa'da gerilemişti, ama örneğin geç İmparatorluk dönemi Çin'inde devlet retoriğinde hâlâ mevcuttu.

"Rasyonel Bürokrasi"

Toplumun dışındaki bir merci olarak görülen devlet, erken Modern Çağ Avrupa'sında birden fazla farklı yoldan gelişmişti. Avrupa toplumlarından hiçbiri, hatta en büyükleri bile, standart bir "mutlakıyetçilik"ten geçerek aynı gelişmeyi göstermediler.[105] Bu erken Modern Çağ devletinin kaçınılmaz olarak bir bürokrasisi vardı ve her şeyden önce şu üç görevi yerine getirmesi gerekiyordu: Birincisi, mülki idare olarak büyük devlet yapılarının bir aradalığını güvenceye almak zorundaydı. İkincisi, devlet hazinesinin, özellikle de hükümdarın savaş kasasının dolu kalmasına dikkat etmeliydi, çünkü erken Modern Çağ'daki Avrupa devleti her şeyden önce bir savaş devletiydi. Üçüncüsü, ilkönce geç 18. yüzyılda Kuzey Amerika ve Avrupa'da yavaş yavaş ortaya çıkan kuvvetler ayrılığından önce, adalet işlerinden "devlet" sorumluydu. Ne var ki Avrupa'nın hiçbir yerinde 1800'den önce yargı tüm düzlemlerde tamamen devletin elinde değildi. En merkeziyetçi mutlak iktidar sistemlerinde bile kraliyet ve imparatorluk mahkemeleri asla *her şeyden* sorumlu değillerdi; şehirlerin, zümrelerin, özel korporasyonların (örneğin üniversitelerin) özel yargılarının ve yerel toprak beylerinin (patrimonyal yargı denilen) yargısının oluşturduğu adacıklar vardı. Kiliseler, manastırlar ve diğer dinsel kurumlar kendi mensuplarını, çoğu kez kendi yasalarına göre yargılıyorlardı. İslam dünyasında seküler ve dini hukuk keskin sınırlarla ayrılmamıştı, en azından bu ikisinin örtüştüğü büyük bir kesişim alanı vardı. Devletin kabul ettiği kiliseler bulunmadığı için, Avrupa kanonik hukukunun bir eşdeğerinin de olmadığı Çin İmparatorluğu'nda, daha 18. yüzyılda devletin yargı tekeli, Avrupa'nın birçok bölgesine göre daha güçlü bir biçimde şekillenmişti. İmparatorun görevlendirdiği ve geç 18. yüzyılda tüm Çin-Mançurya İmparatorluğu'nda, her eyalette (*xian*) yalnızca bir avuç bulunan en alt kademe memurlar, akla

gelebilecek her türlü vakada karar verme yetkisine sahip genel hukukçulardı. Bu yüzden, soyut devletleşme görüşü açısından Qing hukuk sistemi, yaklaşık 1800'den önce, Avrupa'dakinden daha "modern"di. Çin'deki yasaların bağlayıcılığının da daha yüksek olup olmadığını belirlemek zordur. Ne var ki 1740'tan itibaren, aynı tarihlerde Avrupa'daki kanunlaştırmalardan kesinlikle geri kalmayan seküler bir ceza yasaları bütünü vardı.[106]

Max Weber'den bu yana tarihsel sosyoloji, Modern Çağ Avrupa'sında patrimonyal idari bölgelerin bugün bildiğimiz haliyle rasyonel bürokrasilere dönüştükleri konusunda hemfikirdir. Bu geçiş 19. yüzyılda gerçekleşti ve kökenleri Fransız Devrimi'ndeydi; bu devrim paradoksal bir biçimde, kapsamı ve etkililiği açısından, yıktığı Bourbon mutlakıyetçiliğini gölgede bırakan bir bürokratik devlet kurmuştu.[107] Napoléon bu devlet modelini Fransa sınırlarının dışına yaydı. Geçiş, Avrupa'nın farklı ülkelerinde farklı hızlarda ve farklı derecelerde gerçekleşti.[108] Bunda bir ülkenin genel siyasi kültürünün rolü vardı, politik sistemi ve altyapı koşulları da, devlet idarelerinin yoğun entegre olmuş ve sorunsuzca işleyen iletişim aygıtları olarak oluşmalarını sağlıyordu. Tüm bu açılardan büyük farklılıklar olmasa bile hiçbir devletin bürokrasisi, bir diğerininkine benzemiyordu. Örneğin 19. yüzyılın ortasında Bavyera bürokrasisi, Prusya bürokrasisine göre daha az hiyerarşik ve otoriter yapıdaydı.[109] Fransa'da ve Almanya'nın büyük bölümlerinde karakteristik olarak burjuva ya da asillik unvanını yeni almış memurlar vardı; Avusturya ve Rusya gibi Orta ve Doğu Avrupa ülkelerindeyse, özellikle de kademesi düşmüş, alt seviyeden aristokratların meşguliyet olanakları buldukları büyük devlet idareleri inşa edilmişti. Bu büyük bölgelerin –sınırlı durumlarda Macaristan dışında– hiçbir yerinde yürütmeyi etkili bir biçimde denetleyen temsili kurumlar işlemediği için, 19. yüzyılın ikinci yarısı, oralarda otoriter-monarşik sistemler içindeki bürokratlar iktidarının büyük dönemiydi – modern anlamda "Avrupalı" durumlardan çok "Asyalı" durumlardı bunlar.[110]

19. yüzyılın sonunda "rasyonel" bir devlet bürokrasisi, gerçi Avrupa'nın her yerinde pratikte faal değildi, ama en azından bir kural düşüncesi olarak yerleşmişti. Buna göre modern bir devlet idaresi "devlete hizmet edenlerin" hizmet etiğine dayanıyordu, her hükümdar bu hizmetlilerin geçimlerinin toplanan vergilerden

sağlamasından kendini sorumlu hissederdi. Bu yüzden rüşvet ne arzulanır ne de –memurların yeterli gelire sahip olmaları nedeniyle– gerekli bir şeydi. İdarenin tarafsız olması gerekiyordu. Yasalara uymak zorundaydı ve revizyon ilkesine tabiydi. Bürokrasi içindeki hiyerarşiler şeffaftı. Yükselme, herkesin bildiği kariyer basamakları üzerinden, kimi zaman yaşlılık, bazen de verimlilik ilkesine göre gerçekleşiyordu. Memurlar, eş-dost kayırıcılığının ya da başka "ilişkilerin" sonucunda değil, belirli uzmanlık bilgileri ya da özel olarak alınmış diplomalar temelinde göreve yerleştiriliyorlardı. Makamların satılması söz konusu değildi. İdare yazılı çalışıyordu. Arşiv tutuyordu. İdare içinde ülkenin genel yasaları çerçevesinde özel bir disiplin kurumu vardı.[111]

Somut durumda, gerçekten etkili bir devletin ne zaman modern ölçütlere göre kurulduğunu belirlemek için, tamamen net kıstaslar verilemez. Kabaca ve pragmatik olarak söylenirse, şu durumlarda modern devletin gerçeklikleri söz konusudur:

- Haydut çeteleri sivil halkı artık terörize etmiyorlarsa ve etkili bir resmi polis kurumu, yani devletin "şiddet tekeli" kendini kabul ettirmişse;
- Devlet yargıçların maaşlarını ödüyor ama onları görevden alamıyorsa ve yargıçlar görevlerini yerine getirirken başka resmi kurumlara tabi değillerse;
- Hem dolaylı hem de doğrudan vergiler koyan bir maliye, devletin düzenli gelir elde etmesini sağlıyor ve devletin vergi talepleri ilkesel olarak halk tarafından meşru kabul ediliyorsa (yani vergi toplayıcılar artık, insanlar tarafından dövülme tehlikesine maruz kalmıyorlarsa, ya da vergiler büyük çapta zimmete geçirilmiyorsa);[112]
- Yalnızca sınanmış uzmanlık yetisi temelinde memur olunabiliyorsa;
- Rüşvet, halk ile devlet memurları arasındaki ilişkide doğal bir olgu değil, cezalandırılabilir bir kötülük olarak görülüyorsa.

Bu türden bir devlet bürokrasisinin 19. yüzyılın üçüncü yarısından itibaren giderek artan bir biçimde özel teşebbüsün büyük girişimlerini kopyalamasının, özellikle güçlü Prusyalı ve Fransız-Napolyoncu köklere sahip bir Avrupa buluşu olması, Avrupa'nın dışında, örneğin Çin, Japonya ve Osmanlı İmparatorluğu'nda da muazzam bürokratik gelenekler bulunduğu gerçeğinin üstünü örtmemelidir.

Bu sonuncular, acele bir yargıyla "modernlik öncesi" ya da "patrimonyal" damgası vurularak bir kenara atılmamalıdır. 19. yüzyılda bu gelenekler, Batılı etkilerle karşılaştı. Ortaya çıkan sonuçlar tamamen farklıydı. Bunun için dört örnek vermek yeterli olacaktır: İngiliz-Hindistan'ı, Çin, Osmanlı İmparatorluğu ve Japonya.

Asya Bürokrasileri: Hindistan ve Çin

19. yüzyılın Avrupa sömürgelerindeki bürokrasiler, metropol ülkelerine göre esas olarak daha zayıftı. Sömürgeci devletin iki yüzü vardır. Bir taraftan genellikle ordu, polis, gümrük ve vergi dairesi gibi merkezileştirilmiş güç araçlarıyla, bir toprak parçası üzerinde bir örnek yönetilen bir bölgeyi hayata geçiren ilk kurum oluyordu. Sömürgeci devlet yasaları ve bu yasalara göre –çoğu kez de kolonyal özel yasalara göre– karar veren yargıçları beraberinde getiriyordu. Nüfusu istatistiksel olarak ele alıyordu, onları, daha önce kullanılmayan (örneğin etnik ya da dinsel kategorilere göre) sınıflandırıyordu; ama daha sonra bu sınıflandırma gerçekliği belirlemeye başlayan bir kural halinde sabitleşiyordu. Örneğin "kabileler" ya da dinsel cemaatler ve hatta (Hindistan'da) kastlar, idari bölgelerin sınırlarının çizilmesi, istatistiksel sınıflandırma ya da kolonyal devletin işbirliği yapmak istediği yerli önder figürlerin belirlenmesi amacıyla idari olarak tanımlanmışlardı. Böyle bir şey Afrika'nın, Hindistan'ın ya da Orta Asya'nın büyük bölümlerinde ancak Avrupa tipinde kolonyal devlet aygıtlarının yerleşmesiyle mümkündü. Diğer yandan sömürgeci devlet hiçbir zaman her şeye gücü yeten bir canavar değildi. Personel açısından o kadar zayıftı ki, geniş sömürge bölgelerinin "devletlileştirilmesi" nadiren başarılabiliyordu.

Tüm bunlar sömürgelerin en büyüğü olan Hindistan için de geçerlidir. Burada Avrupalı personel ile Hintli uyruklar arasındaki sayısal orantı özellikle elverişsizdi. Yine de Hindistan'da –ve 19. yüzyılın kolonyal dünyasında *yalnızca* orada– dönemin en büyük bürokrasilerinden biri inşa edilmişti. 1880'de Hindistan, Britanya Adaları'ndan daha büyük ölçüde bürokratikleştirilmişti. Bu niceliksel açıdan pek geçerli değildir. Belirleyici olan Hindistan'daki bürokrasinin modern bir mülki idarenin yardımcı hizmetlerini görmemesi, yani politikanın yönetiminde sadece araçsal bir yürütme olmakla kalmamasıdır. Daha ziyade, bürokratik otokrasi olarak

betimlenebilecek bir iktidar sisteminin çekirdeğini oluşturmuştur. Bu bakımdan Hint kolonyal devleti, Çin İmparatorluğu'nun politik sistemiyle, Avrupa'daki bütün politik sistemlerden daha yakın akrabaydı. Başka paralellikler de vardır. Hem Çin devlet bürokrasisinin, hem de Indian Civil Service'in (ICS) çekirdeğinde yüksek nitelikli, toplumsal itibarı çok fazla olan üst düzey memurlardan oluşan, nispeten küçük bir kurul vardı. Başkentin dışında hiyerarşinin en alt kademesinde Çin'de bölge valileri (*zhixian*), Hindistan'da *collectors* (tahsildar) olarak mevcuttular. Her iki makamın da çok benzer görevleri bulunuyordu.[113] Çinli ve Hintli bölge memurları aynı kişide yerel idarenin şefini, vergi toplayıcıyı ve yargıcı birleştiriyordu. Her ikisi de görevleri için özel olarak eğitilmiş ve yeterlilik sınavları yoluyla seçilmişlerdi. Bu sınavlar Çin'de yüzyıllardır yapılıyordu. Avrupalılar bu uygulamayı biliyorlardı, 18. yüzyılda defalarca bu konudaki hayranlıklarını dile getirmişlerdi; öyle görünüyor ki, İngilizler, 1854 yılında uzmanlar tarafından tavsiye edilen ve 1870 yılından itibaren hayata geçirilen bu türden sınavları, yalnızca Hindistan'daki ve sömürgelerdeki görevler için değil, İngiltere'deki yüksek bürokrasi (bakanlık düzeyinde) için de yapmaya başladıklarında, Çin örneğini dikkate almışlardı.

Hindistan'daki İngiliz sömürge bürokrasisi kesinlikle daha önce bir devletin kurulmadığı politik bir bölgenin üzerine getirilmiş değildi. Ne var ki Babürlü İmparatorluğu ve artçı devletleri Çin ve Vietnam gibi özünde bürokratik yapılar değildi. Kâtiplerden oluşan hiyerarşileri ve gelişmiş bir divan kalemi kurumları vardı ama titizlikle tüm ülkede örgütlenmiş bir sivil hizmet örgütlenmeleri yoktu. Bu yüzden ICS yerel koşullarla ancak sınırlı olarak bağlantı kurabildi. Dolaysız öncülü East India Company'nin (EIC) idaresiydi. EIC 18. yüzyılda dünyanın en karmaşık biçimsel örgütlenmelerinden biriydi, ama birçok açıdan modernlik öncesine aitti. İşgal ettiği makamlar nesnel verim ilkelerine göre değil hâlâ patronaj yoluyla dağıtılıyordu. Bu tür uygulamalar erken Modern Çağ Avrupa devletinde her yerde yaygındı. Fransa'da bu pratikler devletin Napoléon tarafından, yeteneklere açık bir kariyer yapısı bakışıyla rasyonelleştirilmesiyle birlikte çok erkenden geriletilmişti. İngiltere'de 1871'e kadar ordudaki subaylık görevleri hâlâ satın alınabiliyordu; bakanlıkların (hâlâ büyük ölçüde aristokratların egemenliğindeki dışişleri –*Foreign Office*– hariç) memurları uy-

gunluk sınavlarıyla almaları da ancak bu dönemde genel bir kural haline geldi. Hindistan'da bu daha 1853'te, yani 1857'deki büyük ayaklanmadan sonra ortadan kaldırılan East India Company'nin sona ermesinden kısa süre önce başlamıştı.[114]

ICS, ordudan sonra, Hindistan'daki İngiliz egemenliğinin dayandığı ikinci sütundu. Bir organizasyon *kendi* hedeflerine ulaşıp ulaşmadığına göre değerlendirilirse, ICS en azından I. Dünya Savaşı'na kadar çok başarılı bir aygıttı. Hindistan'da toplanan vergiler sömürgecilerin kasasına akıyordu ve 1857 ayaklanmasından sonra büyük ölçüde sağlanan iç barışta sadece askeri baskının rolü yoktu. Yüksek maaşları ve büyük prestiji sayesinde ICS Britanya İmparatorluğu'nun sivil elitler kurulu oldu. Tropik bir hayatın sıkıntıları, ICS hizmetinde servetin istif edilmesiyle ve erken bir emeklilikten sonra anavatanda hali vakti yerinde bir centilmen olarak bu servetten yararlanabilmekle dengeleniyordu. Bugünkü Hint bürokrasisi, sömürgeci köklerinin izlerini taşır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra görevlilerin yavaş yavaş Hintlileştirilmesi süreci başladığı için, Hint Cumhuriyeti 1947'den sonra, ICS'yi aşılmış sömürge döneminin simgesi olarak reddetmek gibi bir sıkıntıyla karşılaşmadı. Onu Indian Administrative Service olarak devam ettirdi.[115]

Hindistan'a bürokrasi, Avrupa'dan nakledilmişti, ama doğrudan doğruya Avrupa örneğini taklit etmeyen, Hindistan'ın özel koşullarından deneysel olarak geliştirilmiş bir bürokrasiydi. Çin sömürgeleştirilmedi. Kayda değer boyutlardaki sömürgeci devlet aygıtları yalnızca kenar bölgelerde ve Japon iktidarında ortaya çıktı: 1895'ten itibaren Tayvan'da ve 1905'ten sonra, büyük çapta 1931'den sonra Mançurya'da. Çin'in eski bürokratik geleneği bu yüzden doğrudan sömürgeci bir müdahale olmadan 19. yüzyılın sonuna kadar devam etti. Eski kurumsal biçimler devlet sınavlarının 1905 yılında Qing hükümeti tarafından kaldırılmasıyla sona erdi. Ne var ki bir tür zihinsel bürokratiklik cumhuriyetin yeni koşullarında da varlığını sürdürdü ve 1949 yılından sonra Çin Komünist Partisi iktidarında devam etti. Bugüne kadar ülke çapındaki devlet ve parti hiyerarşileri, bu büyük ülkeyi bir arada tutan en önemli payandaları oluştururlar. Çin devlet bürokrasisi Modern Çağ'daki etkinliğinin doruk noktasında, 18. yüzyılın ortasındaki on yıllarda, o dönemin dünyasının en "rasyonel" örgütlenmiş, en kapsamlı, en deneyimli ve en çok sayıda görevi üstlenmiş bürokrasisiydi.[116]

19. yüzyılın Avrupalı bakışıyla Çin, modernlik öncesi, günün taleplerini artık karşılamayan bir bürokratizmin timsali olmuştu. Kendileri de yolsuzluk belasından henüz birkaç on yıl önce kurtulmuş olan bazı Batılı ülkelerden gözlemciler, şimdi Çin "mandarin"lerinin rüşvetle satın alınabilirliğinden aşağılamayla söz ediyorlardı.[117] Ülkeyi ekonomik olarak modernleştirmeyi başaramamış olması gerçeği, Çin devletinin rasyonelliğinden duyulan kuşkuyu da besliyordu. Döneme ait bu yargıların haklı yanları vardır. Çin bürokrasisi memurlara düşük ücret verilmesinin pratikte onları "yardıma muhtaç" kılmasının, memur adaylarının ağırlıklı olarak edebi-felsefi bir eğitime sahip olmasının –kimi reform çabalarına rağmen–[118] modern teknolojik yapıların gerekliliklerine artık uygun düşmemesinin, makamların (devletin mali sıkıntısından dolayı) satılması nedeniyle aygıtın içine uygun olmayan bazı unsurların da girmesinin ve Jiating İmparatoru'nun 1820 yılında ölümünden itibaren bürokratik aygıtı disiplinli ve dürüstlük sınırları içinde tutabilecek güçlü bir monarşik zirvenin eksikliğinin sıkıntısını çekiyordu. Tüm bunlara daha genel sorunlar da ekleniyordu: Qing hanedanı, devletin iki taşıyıcı sütununu, orduyu ve maliyeyi 1895 yılında reformdan geçirmeyi ihmal etmişti. Ordu ancak İmparatorluğun Orta Asya'daki sınırlarını koruyabiliyordu ama Avrupalı Büyük Güçler karşısında işe yaramıyordu; sabit toprak vergisine dayalı vergi sistemi o kadar eskimişti ki, imparatorluk devleti sonuna yaklaşırken iflah olmaz biçimde yoksullaşmıştı.

Avrupalı idari uygulamaların aktarılmasının yegâne örneği mali çöküşünü frenlemeseydi, hanedan daha da yoksullaşacaktı. 1863'ten itibaren Kuzey İrlandalı Robert Hart (1893'ten sonra Sir Robert) genel müfettişlik görevindeyken, imparatorluğun deniz gümrüklerini (Imperial Maritime Customs, IMC) kurmuştu. Hart, Batı'nın baskısıyla ve dünya ticaret güçlerinin güvenilir adamı olarak göreve gelmişti. Ancak, yüksek bir Çin memuru rütbesine sahipti, resmen imparatorun tebaasıydı ve kendi rolünü kültürler arasında her iki tarafa karşı sorumlulukları olan bir aracılık şeklinde yorumladı. IMC sahada Çinli yardımcılara bel bağlamıştı ve hatta bir tür Çinli gölge hiyerarşiye sahipti, ama özünde Indian Civil Service'ten esinlenmişti, yani yüksek maaşlı Avrupalı idari uzmanlardan oluşan bir kadroya dayanıyordu. ICS'den daha

küçük çaplıydı ve Hindistan'daki benzerine göre İngilizlerin denetimi daha belirsizdi. IMC mükemmel işleyen bir gümrük kurumu oldu, Çin devletinin artan dış ticaretten yarar sağlamasını mümkün kıldı. Böyle bir şey, esasen köylülüğe hükmeden bir iktidar olan Çin vilayet idaresinin geleneksel teknikleriyle mümkün olamazdı. Büyük Güçler ancak 1895 yılından sonra deniz gümrüğü gelirlerine *doğrudan müdahaleyi* garantilediler, bu da Sir Robert Hart'ın canını çok sıktı. IMC bir yandan Büyük Güçler'in aracıydı, Çin'in gümrük hükümranlığının "eşitsiz sözleşmeler"le sınırlanmasını garantiliyordu; diğer yandan Çin devletinin rüşvet verilemezlik, düzenlilik, şeffaf muhasebe vb. gibi Batılı idari ilkelere göre çalışan bir organıydı.[119]

Hart'ın makamının Çin devlet idaresinin geri kalanı üzerindeki etkisi sınırlı kaldı. Qing yönetimi ancak yüzyıl dönümünden sonra idari reformlar gerçekleştirdi; bu reformlar daha sonra erken Cumhuriyet döneminde sürdürüldüler, ama başarılı olamadılar. Yine de, Çin bürokrasisinin değerlendirilmesinde, 19. yüzyıla özgü karikatürleştirici bir küçümsemeyi benimsemek hatadır. Çin (ve Vietnam) bürokrasisi tamamen "modern öncesi" değildi. İki yönü birleştiriyordu: Bir yandan kişisel olmayan, yani aile ve yandaş ilişkilerini aşan kurallara uyuyor ve personelini büyük ölçüde liyakate göre seçiyordu. Hatta Kore'de bu ilkelerin, kalıtsal aristokrasinin idarenin en üst görevlerine getirilmesiyle bağdaştırılabileceği de görüldü.[120] İdari uygulama ideal durumda verimlilikle, uzmanca ve bürokrasi içinde dürüstlükle yürütülüyordu, belirli bir ölçüde de yasalarla uyumluydu. Bu da, sosyolojik kıstaslara göre "modern" di. Diğer yandan böyle bir memurlar aygıtı, adaletin etik ilkelerinin nüfuz ettiği, tüm yurttaşların ya da uyrukların ("modern" idarenin gerektirdiği gibi) eşitliğinden söz edilmeyen, Konfüçyüsçü aile bağımlılıkları anlayışının, özellikle de oğulların babalarına tabi olmasının eylemleri yönlendiren bir öneme sahip oldukları bir toplumda işliyordu. Bu iç çelişki, nerdeyse tüm dünyada rasyonel devlete geçilen bir dönemde, Çin tipindeki bürokrasilerin temel sorunuydu.[121] Geleneksel bürokrasi de, geleneğin onlara nasıl davranılacağına dair hazır reçetelerinin bulunmadığı, politikleşmiş, vatanseverlikle hareket eden gruplarla başa çıkabilecek durumda değildi. Yüzyıl dönümünde Çin'de ortaya çıkan devrimci hareketler karşısında çaresiz kaldı.

Asya Bürokrasileri: Osmanlı İmparatorluğu ve Japonya

Çin'in bürokratik geleneği 19. yüzyıldaki Batı etkileri karşısında oldukça dayanıklı çıktı. Devlet idaresinin iç yapısı ve töresi pek fazla değişmedi. Yine de bürokrasi başlıca görevlerinden birini, imparatorluğun mülki entegrasyonunu, sona ermeden kısa bir süre önceye kadar gerçekleştirebildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun kat ettiği değişme yolu daha uzundu. Burada aynı dönemde geleneksel *kalemiye*, 1830'lu yıllardan sonra memurluk kurumu haline gelen *mülkiye*'ye dönüştü. Elbette bu sırada Avrupalı örnekler, özellikle birçok bakımdan daha yakın olan Fransız örneğini kopyalamakla yetinilmedi. Reform gerekliliği özellikle dış dünyayla daha yakın temas halindeki Hariciye çevrelerinde algılanmıştı. Daha sonra reform Osmanlı içi bir özgün dinamik kazandı; bu dinamik idari profesyonelliğin yeni normlarının, yeni rol modellerinin ve yeni düşüncelerinin, taklidin ötesinde, oluşturulmasına yol açtı. Osmanlı İmparatorluğu'nda da –Avrupa ve Çin'deki gibi– yüzyıllardır süregelen patronaj pratiğinin yerini bir günde rasyonel ve uzmanlık kıstaslarına uyan personel politikası almadı. Her iki doğrultu ve anlayış yan yana var oldu ve birbirini karşılıklı etkiledi.[122] 1839 yılından sonraki Tanzimat reformları yeni sivil bürokrasiyi imparatorluğun egemen eliti haline getirdi. Bu sırada (1890) en az 35.000 memurdan oluşan bir kadro söz konusuydu. Yüz yıl önce binlerce kâtip başkent İstanbul'da yoğunlaşmışken, 1890 yılında yeni tipte üst düzey memurların yalnızca küçük bir azınlığı orada istihdam ediliyordu. Osmanlı bürokrasisi çok geç memleket sathına yayıldı ve Çin'de yüzyıllardır karakteristik olan bir yola, ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında girdi.[123] Bir yanda Çin'deki deneyim yoktu. Ama diğer yandan, güçlü bir biçimde "yola bağımlı" olduğu için eski yollardan ayrılmakta daha az özgür olan ve reformdan geçirilmesi için olağanüstü büyük değişiklik enerjileri gerektiren Çin bürokrasisine göre, Osmanlı bürokrasisi daha "modern" olmayı başarabildi.

Japonya'da modern bürokrasi yine geleneksel koşullar, Batılı örnekler ve yerli modernleşme isteği arasındaki üçgende ortaya çıktı. Tokugava döneminden beri büyük bir idari ehliyet havuzu vardı, ancak Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'dan daha fazla merkezi devlet düzleminde değil, prenslerin iktidar alanlarında (*han*)

yoğunlaşmıştı. Japonya'da diğer ülkelerin çoğundan daha güçlü ve aslında yalnızca devrimci Fransa'yla kıyaslanabilecek bir biçimde, 1868 Meiji Reformu'ndan sonra tüm Japonya'yı kapsayan ulusal bir bürokrasi inşa etme zorunluluğu doğdu. Bu bürokraside, Tokugava Şogunlarının barış iktidarında kılıçlı savaşçılardan kalem efendilerine dönüşen samurayların idari deneyimleri, daha büyük nüfuz çevrelerinde uygulandı. 1878 yılında, yani Meiji Reformu'nun başlamasından tam on yıl sonra, Bonaparte'ın konsüllüğü sırasında uygulanan Fransız uzman idarecilik sistemi örneğine göre, devlet idaresinin ülke çapında baştan aşağıya rasyonelleştirilmesi başarılmıştı; bu sistemde danışma organlarına ve her bir *self-government*'e yalnızca ikincil roller düşüyordu. Tarihte daha önce hiçbir zaman tüm Japonya'da var olmayan, aralıksız bir makamlar hiyerarşisi en yüksek devlet yönetimi bürolarından yeni kurulan vilayetlerin valilerine ve yerel düzlemde köy muhtarlarına kadar uzanıyordu.[124] Yüksek devlet görevleri için sınavlar 1881'de, yani İngiltere'den sonra fazla gecikmeden, yapılmaya başlandı; bu sınavlar çok geçmeden geleneksel patronaj faktörünü adamakıllı bertaraf ettiler; yalnızca en yüksek pozisyonlar en yüksek kademe tarafından işgal ediliyordu, Avrupa'da da doğal karşılanan bir davranış tarzıydı bu. Yüzyıl dönümünde Japon devlet idaresi adeta Max Weber'in "rasyonel bürokrasi" dediği şey için öğretici bir örnek haline gelmişti. Avrupa'da da biçimiyle böyle açıkça modern olan çok fazla idari aygıt yoktu. Ama Japonya'da (Prusya, Avusturya ve Rusya'dakine benzer bir biçimde) bürokrasinin modernleşmesi, eleştirel bir kamusallığın ve bir partiler sisteminin kurulmasından önce gerçekleştiği için, Meiji oligarşilerinin politik önderliği aygıta karşı uyanık olmayı ihmal ettiği anda, denetlenemeyen bir bürokratizm tehlikesi ortaya çıktı. Erken 20. yüzyılda böyle bir gelişmenin sonuçları görülecekti.

Meiji döneminin ilk on yıllarında bu tehlike henüz nispeten küçüktü. Bunun, yeni politik düzenin devrimci kökenleriyle de bağıntısı vardı. Meiji önderliği ne gelenek yoluyla gelen ne de (Fransa'nın Napoléon'a kadarki devrimci rejimi gibi) temsilcilerin ya da halk oylamasının onayıyla aşağıdan gelen bir meşruluğa sahip olmadığı için, hükmetme yeteneğini ve yetkisini başarılarıyla kanıtlamak zorundaydı. "Feodal" hami-mahmi ilişkilerinin dışına çıkan kamusal bir hizmet etiği geliştirmek ve son derece amaca yönelik bir tarzda,

Japon ulusunu ekonomik ve askeri açıdan Büyük Güçler çevresinde rekabet edebilir hale getirmeyi hedefleyen bir bürokrasi kurmak da buna dahildi. Samurayların yerli idare geleneği, İngiliz, Fransız ve Alman devlet idaresinden alınanlarla birleştirildi. Osmanlı örneğindeki gibi, sonuç yine Avrupa devletinin olduğu gibi ithal edilmesinden ibaret değildi. Japonya kendi bürokratik modernlik biçimini buldu. Elbette bu bir tür yarı modernlikti. Çünkü bireylerin özgürlük hakları ve halkın egemenliği düşünceleri Meiji düzenine yabancıydı; Avrupa'daki iktidar sözleşmesi fikrinin bir benzeri Japonya'da hiçbir zaman ortaya çıkmadı. Bu yüzden monarşik bir patriyarkalizm, bürokratik rasyonelleşme döneminde devam edebildi. 1889 anayasası Avrupalı örneklerinden, Tennō'nun şahsını "kutsal ve dokunulmaz" ilan etmesiyle ve kapsamlı gücünü imparator atalarından aldığını saptamasıyla ayrılıyordu.[125]

Geç Meiji döneminde böyle kolektivist ya da organikleştirici bir devlet anlayışını zayıflatmak için, Konfüçyüsçü bilgin Aizawa Seishisai'nin 1825 yılında tartışmaya açtığı Japon ulusal varlığı (*kokutai*) kavramına başvuruldu.[126] Buna göre imparator bir "aile devlet"in (*kazoku koka*), bütünlüklü bir ulusal iradeyi izleyen reisiydi ve bu devletin uyrukları imparatora ve onun görevlendirdiği siyasal organlara sadakat ve itaat borçluydular.[127] Biçimsel açıdan dünyanın "en rasyonel" bürokrasilerinden biri olan Japon bürokrasisi, görevini burjuva sınıfına hizmet olarak değil, yukarıdan buyrulan ulusal hedefleri yerine getirmek şeklinde yapıyordu. Modernleşmiş bir otorite devletinde –burada 1871'den sonraki Alman İmparatorluğu'yla bazı paralellikler vardır– rasyonel bürokrasi özellikle iyi gelişebildi. Eklendiği politik sistem, ideolojisiyle birlikte öyle olmadığı halde, devlet idaresi büyük ölçüde moderndi. Dolayısıyla sonunda bürokratikleşmenin liberal bir politik düzen ve politik kültür çerçevesinde gerçekleşip gerçekleşmediği çok fark etmektedir.

Her Alana Nüfuz Eden Devlet

Burada yalnızca bürokratik devletin analizine bir giriş yapılabilir. Aynı ölçüde önemli başka bir analizse bürokrasinin politik yaşamın farklı düzlemlerinde kendini nasıl hissettirdiğini araştırır. Bunun için "devlet"in kendini köyde nasıl ifade ettiği, yani köylü özyönetimin, yerel üst tabakanın hegemonyası ve devlet hiyerarşi-

sinin alt kademe organlarının müdahalesi üçgenindeki ilişkilerin nasıl şekillendiğine dair önemli sorunun sürekli sorulması gerekir.[128] Daha üst düzlemde, birçok ülke için 19. yüzyılın ikinci yarısında, ulus-devletler ya da imparatorluklar halinde geniş alanlara yayılmış büyük devletlerin idari bütünleşmesinin nasıl sağlanacağı sorusu, temel bir soru olmuştur. Çin'deki ya da Habsburg İmparatorluğu'ndaki gibi (en önemli kaldıracı sivil yönetimin değil, ordunun oluşturduğu) eski imparatorlukların birliği başarıyla korunmuştur. 1866 yılında Kuzey Alman Birliği'nin ve daha büyük ölçekte 1871 yılında Alman İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra Almanya'da; yine aynı yıl, prenslerin iktidarına karşı köylü ayaklanmalarının baskısıyla vasal prenslikler (*han*) sisteminin ortadan kaldırıldığı ve ülkenin Fransız örneğine göre vilayetlere bölündüğü Japonya'da, idari birliğin sağlanmasına ve idare tekniğinin standartlaştırılmasına yönelik muazzam görevlerle başa çıkılması gerekmiştir.[129] Bu süreçlere ulusal merkezden değil, her bir periferiden bakıldığında, devletin merkezileşmesinin önündeki engeller ve sınırlar belirginleşir. Bu yüzden Almanya'nın "iç" imparatorluk kuruluşunu, küçük bir tekil devletin bakışından, Meiji birleşmesiniyse bir vilayete dönüştürülen tek bir *han*'ın perspektifinden ya da geç imparatorluk dönemi Çin'in politik tarihini, tek bir eyaletin bakış açısından görmek yararlı olur.[130]

Avrupa'da geleneksel devletten rasyonel devlete geçiş dönemi, erken Modern Çağ değil 19. yüzyıldı.[131] Bürokrasilerin inşası ve devletin faaliyetinin genişlemesi kaçınılmaz olarak bununla bağlantılıydı. Bu süreç kendini nerdeyse tüm dünyada hissettirdi. Sanayileşmenin bir yan ürünü değildi, aksine çoğu kez ondan önce başlamıştı. Alexander Gerschenkron, sanayileşme sürecinde geç kalan ülkelerde, devletin düzenleme ve öncülük etme rolünün arttığına işaret etmiştir. Rusya ve Japonya bunun için güzel birer örnektir. Devlet kurumlarının ve faaliyetlerinin genişlemesi, birden fazla farklı yoldan gerçekleşti. Bürokrasiler etkililikleri bakımından, bilgileri işleme yetenekleri bakımından ve kararları alma ve uygulama hızları açısından farklılık gösterirler. Habsburg İmparatorluğu'ndaki gibi, ağırkanlılıkta adı çıkmış bürokrasiler, kendi içlerinde reform yapmak için daha uzun bir süreye gerek duyarlar. Toplumsal öz örgütlenmenin yüksek olduğu koşullarda, piyasa ekonomisine dayalı bir kapitalizmin inşasında da, cılız bir devlet,

tüm düzlemlere yayılmış ve düzenleme hastası bir bürokrasiye göre daha etkili olabilir. İngiltere örneği bunu gösteriyor. Bürokratikleşme süreci nadiren kesintisiz ve süreklilik içinde işledi. Hatta karşı hareketler de vardı. ABD'de İç Savaş sırasında Kuzey'in devleti çok gelişmişti. Savaştan sonraki *Reconstruction* bu türden bir devleti Güney'e yayma çabasıydı. Bu *Reconstruction* çabasının başarısız kalması, Güney'de merkeziyetçilik karşıtı ve genel olarak devlet düşmanı kuvvetlerin güç kazandıklarını gösterdi. Kuzey'de yoğunlaşmış liberal-kapitalist gelişme 19. yüzyılın son çeyreğinde orada da düzenleyici devlet beklentisini azalttı.[132] Buna karşıt olarak Avrupa'da, siyasal bir kavrayışla kendisini geri çeken "gece bekçisi devlet" yalnızca İngiltere gibi istisnai örneklerde hâkimdi. 1914'te kıta Avrupa'sının birçok ülkesinde bürokratikleşmenin beş özelliği en azından kısmen gerçekleştirilmişti: (1) Devlet hizmetinin ücreti düzenli ödenen bir iş olarak anlaşılması; (2) devlet personelinin yeterlilik kıstaslarına göre görevlendirilmesi ve terfi ettirilmesi; (3) bireysel otoritelerin, işbölümüne göre farklılaşmış, emir-kumanda zincirine göre örgütlenmiş devlet hiyerarşileri içinde bir araya toplanması; (4) tüm devlet görevlilerinin ulusal bir idari yapı içinde bütünleştirilmesi (federal yapılı sistemlerde daha zor ve daha eksik gerçekleştirilir); (5) her yerde devletin zirvesine yakından bağlı olsalar da, parlamenter politikayla bürokratik yürütmenin "kuvvetler ayrılığına" göre ayrılmaları.[133]

Yine de, o tarihlerde Avrupa'da bile toplumda, bugün bilinen haliyle her alana nüfuz eden bir devletten söz edilemezdi. Yaşamın birçok alanı henüz yasalarla ve tüzüklerle düzenlenmemişti. Henüz endüstri normları, gürültü kirliliği yönergeleri yoktu; herkes için inşaat izni alma yükümlülüğü yoktu, genel bir okula gitme zorunluluğu bile yoktu. Devletin bürokratikleştirilmesi, tüm dünyada pek değişmemiş olan teknik ve medya koşullarında gerçekleşti. Avrupa'da henüz hiç kimsenin aklına bile gelmediği bir dönemde, Çin'de zaten uygulanan, idarenin yazılı iletişimi genel bir ilke haline geldi. İdare kırtasiye işiydi, büyük veri miktarlarını iletemeyen telgraf da, mülki idareye uzak bölgelerin idaresinde sansasyonel avantajlar sağlamadı. Devletin her şeyi bilmesi ve her şeye gücünün yetmesinin sınırını lojistik imkânlar çiziyordu.

Bürokrasilerin büyümesi yalnızca yaklaşık olarak belgelendirilebilir. Devlet ancak, devlet hizmetindeki istihdam artış hızı demog-

rafik artışın üstüne çıktığı zaman "büyür." Bu kıstasa göre Çin'de devlet küçülmüştür, bazı kolonilerde personel artışı nüfus artışına ayak uyduramamıştır. Almanya gibi özenle yönetilen bir ülkede devlet görevlerinde istihdam edilenlerin sayısı ancak 1871'den sonra önemli ölçüde arttı. Bu sayı 1875 ile 1907 arasında üçe katlandı. Bu artış ulaşım ve posta hizmetlerindeki istihdamın ani ve orantısız büyümesine bağlıydı; aynı tarihlerde asıl idarede ve eğitim sisteminde çalışanların sayısı gerilemişti.[134] Kolonilerde, özellikle İngiliz ve Fransız kolonilerinde durum aynıydı. Oralarda da ordu ve polis dışında, Avrupalı ve yerli kamu hizmetlilerinin büyük bir bölümü demiryollarında, postada ve gümrüklerde çalıştırılıyordu. Devlet toplumsal alanlara çeşitli noktalardan müdahale ediyordu. Vergi toplayan bir devlet olarak maliyesi akılcı bir para sisteminin varlığını gerektiriyordu. Sömürge alanlarında, örneğin Afrika'nın bölgelerinde bunun ilk kez oluşturulması gerekti. Devletin inşası ve ticarileştirme birbirlerini karşılıklı olarak belirlediler. Maliyedeki rasyonelleşmenin hızı ve ölçüsü elbette Avrupa için de abartılmamalıdır. Devletin kendi gelirlerini ve harcamalarını saymakla kalmayıp, kısmen önceden de tahmin edebildiği ve planlayabildiği düzenli bütçelerin hazırlanması uzun sürdü. 19. yüzyılda, finanse edilmesi gereken daha az sayıda savaş yaşandığı için, bunu gerçekleştirmek kolaylaştı – 18. yüzyılda savaş, kamu maliyesinin başlıca amacı ve başlıca riskiydi ve İngiltere bu alanda devletin muazzam vergi toplama gücüyle tüm rakiplerinden üstündü. Federal mali sistemler özellikle karmaşıktı; bu sistemlerde farklı düzlemlerde farklı türden vergiler toplanıyor ve eninde sonunda bir mali denge sorunu ortaya çıkıyordu.[135] 19. yüzyılda hükümetler borçlandıklarında –erken Modern Çağ prensleri gibi– tek bir finansöre bağlı kalmaktan kaçınıyorlardı. İngiltere bir defaya mahsus olmak üzere yapılan işlerin ötesinde, düzenli bir devlet borçlanma idaresi yürüten ilk ülkeydi. Devlet bütçesindeki boşlukları, çıkartılan devlet tahvilleriyle kapatmak normal bir mali politika aracı oldu. Bunun bir yan etkisi, yatırım yapan sermaye sahiplerinin devletin esenliğiyle ilgilenmeleriydi. Vergi ödeyen yurttaşlarla, devletin topladığı vergilerle borçlarını ödediği alacaklılar arasındaki çatışma, çoğu kez açıktan açığa gerçekleşiyordu.

Devlet –tüm dünyada– 19. yüzyılda henüz bir yeniden bölüşüm devleti olarak kavranmıyordu. Vergilerden, toplumsal tabakalaş-

maya müdahalede henüz stratejik bir araç olarak yararlanılmıyordu. Pahalı devlet hizmetleriyle ucuz yönetim (*cheap government*) arasındaki çelişki yalnızca liberal vergi mükelleflerinden oluşan bir kitlenin daha tutumlu olmasını sağlamakla kalmadı. Yüzyılın son on yıllarında Avrupa ve Japonya'daki politika giderek milliyetçilikle ısıtıldığında, tutumlu devlet ile askeri harcamalar arasında yeni bir ikilem ön plana çıktı. Artan bu yüklere rağmen, I. Dünya Savaşı'nın arifesinde Avrupa'da devlet gelirlerinin gayri safi milli hâsıladaki payı hiçbir yerde yüzde 15'in üstünde değildi, ABD'de açıkça yüzde 10'un altındaydı.[136] Bu "devlet payı"nın, günümüzde çok doğal sayılan yüzde 50'ye katlanması, iki dünya savaşından sonraki dönemin bir gelişmesidir. 19. yüzyılın vergi politikasındaki en önemli yeniliklerinden biri, basit orantılı gelir vergisiydi. İngiltere'de 1842'den itibaren sürekli yürürlükteydi ve orta ve üst gelir gruplarının artan refahının köpüğünün özenle alınabildiği bir araç oldu. 1864 ile 1900 yılları arasında birçok Avrupa ülkesi bu vergiyi koydu.[137] İngiltere'de gelir vergisi sosyal reformcu bir yeniden bölüşüm önlemi olarak değil, serbest ticarete geçişle doğrudan bağlantılı olarak yürürlüğe konuldu. Gümrüklerin kalkmasıyla birlikte gelirin azalması bu yeni vergiyle telafi edildi, öte yandan serbest ticaret yeniden büyümeyi ve refah artışını harekete geçirdi.[138] Nihayet şunu da söyleyelim, Batı'daki ve Japonya'daki vergi sistemlerinin modern yanı, vergi mükelleflerinin en azından barış dönemlerinde ani ve keyfi konulmuş özel vergileri hesaba katmak zorunda kalmayışlarıydı. Vergiler yasalara uygun olarak konulur (bütçe de biçimi açısından bir tutumluluk yasasıdır) ve böyle bir yasanın bölgesel ve zamansal geçerliliği açıkça belirtilmiştir. Vergi devleti ve hukuk devleti karşılıklı olarak birbirlerini gerektirirler.

5 Seferberlik ve Disiplin

Askerlik Yükümlülüğü

Napoléon iyi örgütlenmiş bir devletin kaynak olarak paranın yanında insanları da nasıl seferber edebileceğini göstermişti. Genç erkek nüfusun askeri olarak seferber edilmesi, istisnai haller dışında yalnızca, savaş formasyonları olarak kurulan ve savaşı başlıca varoluş amacı olarak gören topluluklarda –örneğin 1820'lerde

kralları Şaka'nın yönetiminde Zulu kabilesinde ya da Kuzey Amerika ve Orta Asya'daki savaşçı süvarilerden oluşan tek tek gruplar ve kabilelerde– başarılmıştır. Erken Modern Çağ'da özellikle dört askeri örgütlenme biçimi yaygındı: (1) Paralı askerlerden oluşan ordu; (2) ganimet avcısı yandaşlarıyla savaş ağası (*warlord*); (3) feodal birlikler (Qing hanedanının Mançu sancakları, ya da Hindistan'daki Rajpute'lar); (4) özellikle başkentlerde politikaya müdahale eden muhafız kıtaları, örneğin İstanbul'daki Yeniçeriler. Bu biçimlerden *warlord* 19. yüzyılda özellikle Latin Amerika'da ve bağımsızlıktan sonra emperyal bir düzenin dağılışının benzer koşullarında 1916'dan sonra Çin'de bulunuyordu; paralı askerler kurumuysa özellikle çok sayıda askeri emek pazarına sahip Hindistan'da ve Afrika'nın bazı bölgelerinde vardı. Özellikle Hindistan'da Avrupa egemenliği orduya dayalıydı. Ordu mali önceliğe sahipti. Geç 18. yüzyıldan itibaren İngilizler sadık paralı asker birlikleri bulundurmaya özen gösterdiler, onları şımartıp ödüllendirdiler. Cengâver *sepoy* dünyasında İngiliz ve Hint askeri kültürleri kaynaştı. 1895'e kadar ademi merkeziyetçi bir örgütlenme vardı ve çeşitli ordular birbirlerinin yaptıklarını izliyorlardı. Büyük 1857 ayaklanmasından sonra eskisinden daha fazla Pencap Sih'lerine dayandılar, bunlar asker mevcudunun yarıdan fazlasını oluşturuyorlardı. Koloni askerleri olarak faal hizmette bulunduktan sonra, at bakıcılığı gibi destek hizmetlerine geçiyorlardı. Sih'ler askerlik yükümlülüğünün tüm dünyada yaygınlaştığı bir dönemde, belki de profesyonel askerlerden oluşan en süslü birlikti.[139]

19. yüzyıldaki bir yenilik, barış dönemlerinde de var olan, kışlada barınan halk ordusuydu.[140] Bu ordu eşitlikçi bir devlet yurttaşlığı birliğini gerektiriyordu ve aynı zamanda, böyle bir birliğin oluşumunu hızlandıran bir devlet aygıtıydı. Bir halk ordusunun onsuz düşünülemeyeceği genel askerlik yükümlülüğü, bu yüzden ulusların ve ulus-devletlerin oluşumuyla karmaşık bir etkileşim içindedir. Devrim savaşlarında Fransız tarafında yurttaşlar artık krallarının uyrukları olarak değil, ilk kez kendi vatanları için savaştılar. Böylelikle "silahlı ulus" ideali doğdu. Ne var ki devletle toplum arasında yeni bir ilişkinin doğabilmesi için, barış dönemlerinde de genel askerlik yükümlülüğünün olması gerekiyordu. Burada savaş ile barış arasındaki fark önemliydi, çünkü bütün bir genç erkekler kuşağının düzenli ve rutin bir biçimde silah altına

alınması, halk kitlelerinin savaş koşullarında kendiliğinden seferber olmasından farklıydı. Askeri yükümlülüğü olan erkek kendini mutlaka yurttaş asker (*soldat citoyen*) olarak hissetmiyordu. İlk Jakoben örneklerden sonra, genel askerlik yükümlülüğü çok yavaş yerleşti ve büyük dirençle karşılaştı. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra Büyük Britanya, ordusunu gönüllülere emanet eden yegâne büyük güçtü.

Askerlik yükümlülüğünün varlığı, mutlaka demokrasinin ve askerlik yapanlar ile yapmayanlar arasında adaletin korunduğu anlamına gelmiyordu. Fransa'da 1872 yılına kadar zengin yurttaşlar, hemen her defasında askerlik yükümlülüklerinden bedel ödeyerek kurtulmayı başardılar; fiyatları gittikçe düşen bir vekâlet pazarı vardı. 1905'e kadar bazı meslek grupları (öğretmenler, hekimler, avukatlar vb.) askeri yükümlülükten tamamen muaftılar. Fransız ordusu Üçüncü Cumhuriyet'e kadar bir yurttaşlar ordusundan çok bir vekiller ordusuydu. Askerlik yükümlülüğünü erkenden getiren ve bunun tamamlanmasının "ulusal bir onur" olduğu propagandasını yapan Prusya'da, bu kurum arzulanan coşkudan çok, bu sıkıcı görevden kaçınmak için daha fazla kurnazlığı doğurdu. Ancak 1871'den sonraki imparatorluk döneminde ordu gerçekten, birçoklarının yetiştiği bir "ulus okulu," halkın tüm tabakaları için önemli bir sosyalleşme kurumu haline geldi.[141] Rusya'da zorunlu askerlik hizmeti, halkın Çar'a karşı erken 18. yüzyılda biçimlendirilmiş olan genel hizmet yükümlüğünün bir parçasıydı. Kırım Savaşı'ndan önce, soylu olmayıp da askerlik çarkına düşen biri, yirmi yıl boyunca hizmet etmek zorundaydı; askerler hemen hemen imparatorluğun tüm halklarından devşiriliyordu. Ne var ki, önceleri *genel* bir askerlik yükümlülüğünden söz edilemezdi. Bu yükümlülük resmi olarak ilk kez 1874 yılında getirildi.[142] Çar ordusu –tıpkı Habsburg ordusu gibi– bir *ulusal* ordu olmaktan çok uzaktı. Mümkün olan her türlü etnik ve dilsel grubun mensuplarından oluşuyordu. Aynı şey Mehmed Ali Paşa'nın 1820'li yıllardan itibaren Mısır'da Sudan ve Arabistan seferlerini gerçekleştirebilmek amacıyla kurduğu ordu için de geçerliydi. Mısır, geniş bir zorunlu seferberlik temelinde saldırgan bir askeri devlete dönüştü. Sıradan Mısır köylüleri, yani fellahlar zorla askere alınıyorlardı. Onlara kumanda eden subay heyetiyse Mısırlılardan değil, Türkçe konuşan Türkler, Arnavutlar, Kürtler ya da Çerkeslerden oluşu-

yordu, Fransız eğitmenler bu subaylara modern savaş sanatının temel ilkelerini öğretmişlerdi. Mehmed Ali henüz köylüleri, kendi otoriter hanedancı ulus inşasına *etkin* yurttaşlar olarak dahil etmeyi düşünmüyordu.[143]

Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda da durum çok farklı değildi. Askeri modernleşmenin temelini, kontrol edilemeyen bir özel birlik olan yeniçerilerin kaldırılması (1826) oluşturdu; başkentte bulunan, imparatorluğun içindeki gayrimüslim gruplardan devşirilmiş (ama Müslüman yapılmış) askerlerden oluşan bu kuvvet yozlaşmış ve artık askeri açıdan işe yaramayan asalak bir kasta dönüşmüştü. 1840'lı yıllarda Tanzimat reformları çerçevesinde erkek uyrukların statüsünün standartlaştırılması ve ara mercilerin ortadan kaldırılarak devlet ile halk arasında bir yakınlaşma sağlanması amaçlanmıştı. 1843'ten itibaren adım adım uygulanmaya başlayan genel askerlik yükümlülüğü de bu yeni yönelişe dahildi – burada da devletin topluma derin bir müdahalesi söz konusuydu. Başka birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da belirli halk grupları için, örneğin göçerler ve İstanbul sakinleri için istisnalar söz konusuydu. Müslüman olmayanlara askerlik hizmeti yerine özel vergiler getirildi; 1909'dan sonra onlar da askerlik yükümlülüğüne dahil edildiler. Pratikte, öngörülenden çok daha uzun bir süreye yayılabilen askerlik hizmetinden nefret ediliyor ve korkuluyordu; askere alma işi çok düşük bir verimle yapılıyordu. Osmanlı ordusu yüzyıl dönümünden bir süre sonra da Anadolu'nun merkez vilayetlerindeki yerleşik Müslüman köylülere dayandı. Yüzyılın sonunda ordunun içinde daha sonra Türk politikasının en etkin unsurunu oluşturacak yetkin bir subaylar grubu ortaya çıktı; yine de Osmanlı ordusu bir tür "ulusun okulu" haline gelmedi.[144]

Belki de askerlik yükümlülüğü Prusya Almanya'sı dışında bir tek Japonya'da büyük önem kazandı. Japon ordusu, büyük kıta imparatorluklarının etnik açıdan heterojen ordularıyla büyük bir karşıtlık içinde, 1873 yılından itibaren genel askerlik yükümlülüğü temelinde (üç yıl muvazzaf, dört yıl yedek) Fransız örneğine göre, yani bedel ödeyerek kurtulunabilecek şekilde örgütlenmiş, ulusal bir orduydu. Askerlik yükümlülüğünün uygulandığı diğer bütün örneklerden farklı olarak, Japonya'daki bu uygulamanın doğrudan doğruya devrimci bir anlamı vardı. Meiji döneminin askeri refor-

mcusu Yamagata Aritomo böylelikle, eski Samurayları yeni-feodal bir profesyonel birlik olarak yeniden biçimlendirme planlarına karşı çıktı. Askerlik yükümlülerinden oluşan bir ordunun kurulmasıyla, böyle özerk bir şövalyelik kurumunun ortaya çıkması önlenecek ve aynı zamanda, halkı yeni rejime bağlama ve enerjilerinden ulusal hedefler için yararlanma fırsatı kullanılacaktı. 1895 ve 1905 zaferlerinden sonra ordunun prestiji olağanüstü arttı. Erken 20. yüzyıldaki Japon militarizmi, eski savaşçı geleneklerin devam ettirilmesinden ziyade, Fransız ve Prusya örneklerine dayanan bir yeni başlangıcın sonucuydu.[145] Özellikle genel askerlik yükümlülüğü orduyu barış dönemlerinde sivil hayatta görünür kıldı.

Polis

Orduda, halkın belirli bir grubunun seferber edilmesi ve disipline sokulması birleşmişti. Barış dönemlerinde genel asayişi ve disiplini sağlamaksa ceza hukukunun ve polisin göreviydi; yalnızca devrimci karışıklıklarda ve polisin şehirdeki kadar yoğun bulunmadığı kırsal kesimde (örneğin Rusya'da) ordu da bu görevi üstlenebiliyordu. 19. yüzyılda, başka yerlerden çok önce Avrupa'da devlet, sansasyonel ceza infazlarından kendini geri çekti. Artık törenleştirilmiş idam infazlarıyla dehşet ve yıldırma tiyatrosunu sahnelemiyordu. Güç kazanan insancıllık bu tür uygulamaları yavaş yavaş tahammül edilemez kılmıştı; bu gösteriler Batı Avrupa'da yüzyılın ortasından sonra, Alman ülkelerinde 1863'e kadar, İngiltere'de 1868'e kadar ortadan kalktı.[146] Cezaların infazında tüm dünyada "modernlik öncesi" denilebilecek dönem, bir zanaatçı ve eğlence sanatçısı olarak devlet celladının kamusal alanda ortadan kalktığı her yerde sona ermiştir. Genel olarak göz önündeki infazlar, birçok şehirde bir infaz yerine yakın olmanın, giderek artan emlak fiyatlarına zarar vermesi gibi piyasa mantığına uygun bir nedenle de itici olmaya başladı. Yine bugün Avrupa'da düşünülemeyecek olan, öldürücü olmayan devlet şiddeti türleri daha uzun bir süre görüldü. Çar I. Nikola 1845 yılında aleni kırbaçla cezalandırmayı yasakladı; ancak, bu uygulama o kadar yaygındı ki yüzyıl dönümüne kadar insancıl eylemcilerin ve Rusya'nın "uygar" bir ülke olarak itibarını tehlikeye düşüreceğinden korkan milliyetçilerin protestolarına konu oldu.[147]

Kanun ve asayiş organlarının topluma daha yoğun nüfuz etmeleri, devletin eline, yıldırmadan farklı güç araçları verdi. 19. yüzyıl polisin öncü yüzyılıydı. Fransa, Avrupa'da merkezi hükümetin yönetiminde asıl mesleği polislik olanların bulunduğu ilk ülkeydi. Bu daha 1700'de gerçekleşmişti.[148] İngiltere'de, 1829'dan sonra Londra'dan başlayarak bir polis *sistemi* oluştu; bu sırada yerel mercilerin denetimi, kıta Avrupası'na göre sürekli daha büyük kaldı. Yine de Berlin'de polisin üniformalarla donatılması için 1848'e kadar gelinmesi gerekti: Polisin fark edilebilir bir kuvvete dönüşmesinin işaretiydi bu. Kırsal alandaki devlet kontrolünden daha çok jandarma sorumluydu; bu özel düzen kurumu Fransa'da ortaya çıktı ve devrim sırasında önem kazandı. 1790'lı yılların sonunda belirginleşmiş bir örgütlenme biçimine ulaştı ve Avrupa'nın geri kalanı için, tüm Napoléon imparatorluğunda ve dışında taklit edilen bir model oluşturdu. Jandarma, tüm 19. yüzyıl boyunca Fransa'nın en önemli politik ihraç ürünlerinden biriydi.[149] Polis ve jandarma çoğu kez Napoléon imparatorluğunun en kalıcı mirasını oluşturdular. Restorasyon döneminin hükümetleri, öncüllerinden çok az şeyi bu kadar istekle devralmışlardı.

Fransız polis modelinin yayılması Avrupa sınırlarını aştı. Askeri örgütlenmesinde, Alman-Fransız savaşından etkilenerek özellikle Almanya'yı örnek alan Japonya, polis teşkilatını kurarken büyük ölçüde Fransa'ya yöneldi. Daha 1872'de Japonya'nın ilk adalet bakanı, sekiz genç elemanını oradaki polis sistemlerini incelemeleri ve kıyaslamaları için Avrupa'ya gönderdi. Heyetin geri dönüşünden kısa bir süre sonra Japonya'nın ilk modern polis teşkilatı, ilkönce yalnızca başkent Tokyo için, kuruldu. Fransız sistemi Japon ziyaretçilere haklı olarak en berrak örgütlenmeye sahip sistem olarak görünmüştü; ayrıca Adalet Bakanlığı kısa bir süre önce Fransa'yı zaten yeni inşa edilen Japon adalet sistemi için önemli bir örnek olarak seçmişti. Fransız polis sistemi izleyen yirmi yıl boyunca bazı değişikliklerle Japonya'da kopyalandı. Örneğin Fransız jandarması Japon *Kempetai*'si oldu.[150] Japonya emperyal yayılmasına başladıktan sonra, Fransa'ya özgü olan (ve Britanya İmparatorluğu'nda bilinmeyen), sömürgeleri askeri polisle kontrol etme alışkanlığını da benimsedi. Bu rolü Tayvan'da ve daha sonra Kore'de *Kempetai* üstlendi. 1945'e kadar bu kurum, Japonların, savaş imparatorluklarının bütün parçalarındaki sivil halkı korku

ve dehşet içinde tutmalarını sağlayan korkunç terör birliği haline gelinceye kadar büyüdü.

1881 yılında Japonya polis sektöründe öğrenme sürecini tamamlamıştı. Bundan sonra, ithal edilen sistemin genişletilmesi söz konusuydu. Japonya polis teşkilatının profesyonelleştirilmesini ve eğitimini Avrupa'daki tüm ülkelerden daha ciddiye aldı. Ülke yoğun bir karakollar ağıyla kaplandı. Polis, Meiji döneminin çok yönlü reformlarını hayata geçirmekte devletin en önemli aktörüydü. Yeni Japonya'ya karşı olası bir direnişi erken bir evrede engelledi. Sosyal dönüşüm yalnızca yukarıdan dayatılacaktı. Bu sırada halkın, hükümete ayak bağı olmaması, polisin işiydi.[151] Polisin en başarılı olduğu alan, sevilmeyen siyasal partilerin ve eski işçi hareketi örgütlerinin kovuşturulmasıydı. Yüzyıl dönümünde sıklaşan kendiliğinden ayaklanmaların bastırılmasında daha etkisizdi. Meiji imparatoru 1912 yılında öldüğü sırada, tipik Japon polisi sevimli Londra "Boby"sinin Asya'daki bir versiyonu değil, merkezi devletin doğrudan bir aktörüydü. Japonya o sıralar dünyada polisin en yoğun nüfuz ettiği toplumdu.

19. yüzyıl boyunca, Avrupa tarzında modern bir polis teşkilatının ağırlıklı olarak şehirlerde, en azından asgari düzeyde kurulmadığı bir Avrupa kolonisi yoktu. Kırsal alanda, düzenin ayakta tutulması için kolonyal güç sahipleri nerdeyse istisnasız bir biçimde yerel elitlerle işbirliği yapıyor ve kısmen hami-mahmi ilişkilerine, kısmen de kolektif sorumluluk düzenlemelerine güveniyorlardı. Asya kolonilerinde kolonyal yöneticileri tamamen şaşırtan yerel isyanların sık sık çıkması, geniş tarım ülkelerinde, kırsal alanda olup bitenler hakkında ne kadar az bilgi sahibi olunduğunu gösteriyor.[152] Koloniler, ister Hindistan ve Endonezya gibi Avrupa kontrolünü uzun bir süredir tanıyor olsunlar, isterse de tropik Afrika ve Vietnam'ın kuzeyi gibi, ancak 1880'li yıllardan sonra sömürgeleştirilmiş olsunlar, her iki durumda da sömürge polisinin müdahalesi ancak 1920'li yıllardan sonra arttı. O sırada şehirler daha karışıktı, dik kafalı işçi sınıfı sömürgeci yöneticilere meydan okuyordu. Kırsal alandaki kontrol de önemli ölçüde arttı; ayrıca sömürge olmayan Çin'de, Guomindang yönetiminde (1927-1937) bir devlet oluşturmaya yönelik isteksiz denemeler arasında, kırsal alanda daha önce hiç var olmayan bir polis teşkilatı kurulması da vardı. Yalnızca bir istisna olarak Cochinchina'da sömürge nü-

fusları 1920'den önce, bir polis denetimi ve köy idarelerinin, kıta Avrupa'sı ya da Japonya tipinde bir bürokratik kumanda zincirine bağlanması deneyimine sahip oldular.

Polis güçlerinin 19. ve 20. yüzyıllarda tüm dünyadaki gelişmesi her türden aktarımın güzel örneklerini sunuyor: Merkez ülkelerden sömürgelere aktarılma ya da Siyam ve Japonya gibi ülkelerin bizzat ithal etmeleri şeklinde değil, tek tek imparatorluklar içinde çapraz aktarmalar da gerçekleşti. Örneğin Mısır'da 1882 İngiliz işgalinden sonra, ilkönce yerli koşullar gözetilmeden *Hint* polisinin temel yapıları oluşturuldu. Başka bir türden kolonyal düzen sağlama yöntemi Avrupa'ya da etki edebildi. Ünlü tarihçi Thomas Babington Macaulay'nin, 1835 yılında fiili Hindistan Adalet Bakanı olarak görev yaptığı sırada yazdığı, 1860 yılında yürürlüğe sokulan ve bugün bile kısmen geçerli olan Hint ceza yasasının, netliği ve tutarlılığı açısından, teamül hukuku geleneğine sahip Britanya Adaları'nda bir örneği yoktu; ancak 1870'li yıllarda, onun ardından benzer bir sistematik kalitede bir İngiliz ceza yasası ortaya çıktı.[153] Bazı muhafazakârlara göre, Hindistan'da devlet nasıl, askeri fatih, yasa koyucu ve polis şefi olarak idari önlemler aldıysa, anavatanda da devletin dayatmacı doğasının egemen demokrasi retoriğine karşı daha güçlü bir biçimde vurgulanması gerekiyordu.[154] Büyük Britanya'da böyle sömürgeci bir otoritarizme karşı çıkan güçler, yerli temsili sistemin tehlikeye düşmesini engelleyecek kadar güçlü kaldılar. Ne var ki, ileri görüşlü John Atkinson Hobson gibi emperyalizm muhalifleri, toplam imparatorluk nüfusunun onda dokuzunun, anavatandaki siyasal iklimi de zehirleme tehlikesi bulunan "İngiliz politik despotizminin" boyunduruğu altında yaşamasından huzursuzluk duyuyordu.[155] Sömürgecilik, daima metropol ülkedeki liberalliğe meydan okumuştur. Düzenli olarak yeniden ortaya çıkan talepse, polis gücünün artırılması olmuştur.

ABD polisinin kökleri İngiltere'deydi: Bu kökler, ilkönce, İngiltere'nin eski, Amerikan kolonilerine aktarılan gönüllü belediye bekçileri geleneği, sonra İngiltere'deki en önemli polis modernleşmesi girişimi olan, 1829'dan itibaren üniformalı Bobby'leriyle Metropolitan Police of London teşkilatıydı. Bu temel model yirmi otuz yıllık bir gecikmeyle, ABD'nin büyük şehirlerinde benimsenmişti.[156] Doğu şehirleri ancak 1850'li yıllarda kalıcı, düzenli maaş

alan, üniformalı polis ekipleri bulundurmaya başladılar. Bu arada Amerika'ya ait özellikler çok erkenden ortaya çıktı. Fransa'daki ya da daha sonra İngiltere'deki gibi devlet çapında örgütlenmiş bir polis teşkilatı ABD'de yoktu. "Rasyonel" bürokrasilerin bir başka kıstası, teşkilatın siyasal açıdan bağımsızlığı ancak onlarca yıl sonra gerçekleşti. O zamana kadar polis, daha ziyade Amerikan şehirlerinin parti politikalarında kullanılan bir araçtı. ABD'de polisin aşırı ademi merkezileşmesi, polis yoğunluğunun bölgelere göre çok farklılık göstermesine, kimi bölgelerin (özellikle de sınır bölgeleri) adeta polissiz kalmasına ve yetki alanları birbirini takip eden bir bölgeler mozaiğinin ortaya çıkmasına yol açtı. Aradaki sınırı aşan suçluları takip etmek çok zordu. Çoğu kez komşu şehirden istenmeleri bile mümkün değildi. Pazardaki bu boşluğu özel detektif büroları doldurdu; içlerinden en ünlüsü 1850 yılında Allan Pinkerton tarafından kurulmuştu. Pinkerton'ın elemanları önceleri demiryollarını ve posta arabalarını koruyordu; 1890'lı yıllarda grevci işçilere yönelik saldırılarıyla kötü bir ün kazandılar. Dünyanın başka hiçbir ülkesinde bir şiddet tekelinin yetersizliği, hukuksal açıdan kontrolü kolay olmayan özel polis hizmetlerine bu kadar alan bırakmamıştı. ABD'de polis hiyerarşik bir "devlet"in organı olarak değil, yerel yönetimin bir parçası olarak görülüyordu. Bu da Fransız ve Japon sisteminin en uçtaki karşıtıydı. İngiltere'yle olan karşıtlık da büyüktü.

Geç 19. yüzyılın İngiliz polisi kendini, yazılı olmayan anayasada ve teamül hukukunda ortaya konmuş yasanın temsilcisi olarak görüyordu; Amerikan polisiyse, yasaya bağlılığı zayıf olduğu için, kendini daha çok duruma göre tanımlanan bir "adalet"in temsilcisi olarak görüyordu. Kuzey Amerika'nın batısındaki "şerif" (*marshall*) bu tipin kendine özgü cisimlenişiydi.[157] O da, uzaktaki bir devlet gücünün yegâne yerel temsilcisiydi. Ne var ki dünyada daha ziyade tipik olan, polis ya da jandarma ile ordu arasında işbölümüne dayalı bir bağdı. Ordunun ülke içinde düzenin korunması amacıyla görevlendirilmemesi, çok az ülkenin politik kültürünün yeni ilkeleri arasındaydı. Polis tarihsel açıdan ordudan daha gençtir; asayiş işlevlerinin farklılaşması sonucunda ortaya çıkmıştır ve devlet oluşumu süreçlerinde daha az seçkin bir rol oynamıştır. Polisin görevi, devletin şiddet tekelinin kurulmasından çok yönetilmesi olmuştur.

Disipline Etme ve Sosyal Yardım

19. yüzyılın devlet aygıtları, örgütlenme açısından, bugünkü müdahale olanaklarıyla kıyaslandığında çoğu kez "zayıf" oldukları halde, 21. yüzyıl başı Avrupa devletinin büyük ölçüde kendini geri çektiği gündelik yaşam alanlarına bazen müdahale ediyorlardı. Bu, belli davranış tarzlarının kriminalize edilmesinin doğrudan sonucuydu. Tarihte bir devletin dini riayet mi dayatmaya çalıştığı, ya da kendini ne ölçüde uyruklarının ve yurttaşlarının özel "ahlakı"nı korumakla yükümlü hissettiği, çok çeşitlilik gösterir. En azından Protestan Avrupa'da –ve burada özellikle İngiltere'de– 19. yüzyılda devlet görevlerinin ve böylelikle polis faaliyetlerinin de ahlakileştirildiği gözlemlenmektedir. Victoria ve Edward dönemi İngiltere'sinde "günah"la adeta saplantılı bir biçimde yasalarla ve polisiye tedbirlerle mücadele edilmeye çalışıldı. Fuhuş, ayyaşlık ve bahis tutkusu –yalnızca namuslu çoğunluğu bu tür uygunsuzluklardan korumak amacıyla değil, bir o kadar da içsel uygarlaşmanın ahlaki bir görevi olarak– makamların görüş alanına girdi. Ceza yasası eskisinden daha fazla erdem kampanyalarının aracı oldu; bunda, ulusal topluluğu ahlaki açıdan "zinde" kılmak gibi milliyetçi bir niyet de vardı.[158] John Stuart Mill 1859 yılında *On Liberty* adlı makalesinde özel alanın böyle bir işgali karşısında uyarıda bulunmuştu; yüzyıl dönümünden kısa bir süre sonra da Karl Kraus, Avusturya bağlamında "ahlaklılık ve suçluluk" çelişkilerini ortaya koydu.[159] Böyle bir tartışmaya gerek duyulması, uygulamadaki çelişkilerin önemine işaret ediyor.

Kriminalize etme, kolonyal uzamda da dışlama ve denetim aracı olarak kullanıldı. İngiliz Hindistan'ında insanlar "kalıtımsal suçlu" olarak sınıflandırılan kabilelerin ve kastların üyesi oluşlarına göre değerlendiriliyorlardı. 1947 yılında, kolonyal dönemin sonunda bunlar yaklaşık 3,5 milyonu kapsayan ve çoğu göçmen olan 128 gruptu; toplam nüfusun yaklaşık yüzde 1'ini oluşturuyorlardı. Bu "suçlu kabileler" (*criminal tribes*) kolonyal devletin kovuşturmasını çok ağır hissettiler. Kuşaktan kuşağa aktarılan suç pratikleri gibi somut davranışlar, otoritelerin yaftalamasıyla birlikte, bu azınlıklara yönelik değişmeyen tanımlamalara yol açtı. 1871 yılında bir *Criminal Tribes Act* bu grupların kolonyal devletle olan ilişkideki konumunu sabitledi. Kontrol yöntemleri arasında,

poliste fişleme, belirli köylerde ikamet zorunluluğu ve tarla açma işlerinde zorunlu çalıştırma vardı. "Suçlu kabileler" kolonyal düzen kuruntusunun salt bir uydurması değildi. Bugün bu grupların başlangıçta Orta Asya'dan gelen göçebe kabilelerin uzantıları oldukları, 18. yüzyılda Babürlü İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra politik dağılmanın kurbanı oldukları ve o andan itibaren bir dışlanma kısır döngüsü içine düştükleri olası kabul edilmektedir.[160]

Hindistan'daki "suçlu kabileler"in "eğitilmeleri" gerekmiyordu. "Uygarlaştırma"nın mümkün ve arzu edilir göründüğü alanın dışında kalıyorlardı. Benzer bir şey –hemen hemen Hindistan'daki baskı önlemlerinin sertleştirilmesiyle eşzamanlı olarak– özgürleşmeci politikanın sonuçlarını kısmen geçersiz kılmak için kriminalize etmenin kullanıldığı yerlerde de gerçekleşebiliyordu. Bir zamanlar Güney'in en büyük köleci eyaletlerinden olan Alabama'da, İç Savaş'tan ve yeniden kuruluş döneminden sonra, özellikle 1874'ten itibaren ağırlıklı olarak siyahlardan oluşan bir hapishane dünyası ortaya çıktı. Yeni suçlar icat edildi. Kısa bir özgürlük arasından sonra hapishane siyah halk için yeniden tehdit haline geldi. Uygulanmaya başlayan *convict leasing system* (hükümlü kiralama sistemi) sayesinde, kâr amaçlı işletilen hapishaneler, Güney'in yeni endüstrilerine ve madenlerine ucuz işgücü temin ettiler.[161]

Japonya Avrupa devletlerinin disiplin birikiminden özellikle gözetleme *ve* eğitim yeri olarak hapishane düşüncesini aldı. Bunun için ceza hukukunun esaslı bir biçimde yeniden şekillendirilmesi gerekiyordu. Geç Tokugava döneminde muhalifler hapse atıldılar ve orada gördükleri korkunç durumları yazdılar: Dünyanın başka bölgelerinde de bilinen, en ilkel zindanlardı buralar. O zamanlar kamuda bilinen ceza yasası kitapları yoktu; bu türde ilk kitaplar, henüz Batı'dan çok az etkilenmiş ilk yasa kitapları 1870 ve 1873 yıllarında yayınlandı. İlk Meiji ceza yasaları, örneğin suçun ağırlığına göre vurulacak kırbaç sayısına kadar, gitgide daha net olarak özelleştirilmiş bedensel cezalar saptıyordu. 1870'li yıllarda mahpusun öznel bilinç seviyesinin yararlı çalışmayla iyileştirilmesi gerektiği düşüncesi kabul gördü. 1880'li yıllarda Batılı modelleri örnek alan ve Fransız bir hukukçu tarafından gözden geçirilen ilk ceza yasası kodeksi yürürlüğe kondu.[162] İlk kez yasal temeli olmadan ceza verilemeyeceği (*nulla poena sine lege*) ilkesine uyuldu ve cezalar artık sosyal statüye göre kademelendirilmedi. 1880'li yıl-

lardan itibaren cezaevinde eğitim verilmeye başlandı.[163] Bu konuda Japonya Avrupa ülkelerinden öndeydi. Cezaevi reformu dünya çapında, bir ulus-devletin "modern uygarlık"la bağlantısını ve aynı zamanda çağa uygun davranabilme yetisini kanıtlayan en sevilen siyasal program maddelerinden biri oldu. Örneğin yüzyıl dönümünde Çin'de ülkenin ilerlemesi için çalışanlar, genel olarak Avrupa ya da Kuzey Amerika örneğine göre "örnek hapishaneler"in kurulmasını savunuyorlardı.[164]

19. yüzyıl devleti halihazırda ne ölçüde bir sosyal yardım devletiydi? Avrupa'daki eski "yoksullar ve dilenciler polisi" zamanla lağvedilmişti. Fransa'da devrim döneminin, devlet tarafından finanse edilen, eşitlik ilkesine dayalı bir kamusal destek sistemi yaratma planları gerçekleştirilmedi. Ancien Régime için çok karakteristik olan Hospitalier, Hospice dernekleri ve dinsel cemaatlerin yoksullara yardım için kurduğu diğer kuruluşlar gitgide daha fazla özel hayırseverlerin himayesi altında devam ettirildiler. Batı ve Orta Avrupa'daki hükümetler kimi yeni tesisler kurdular; Hospitalier kuruluşları, amaçlarına uygun olarak tımarhanelerin ya da çalışma evlerinin yakınına itildiler. Sosyal yardım ve sosyal disiplin, birbirinden ayrılamayacak kadar iç içe geçti. Örgütlenme özgürlüğü yadsınan işçilerin bağımsız inisiyatifine çok dar sınırlar konmuştu. Bu inisiyatif, 1848'den itibaren kıta Avrupa'sının birçok ülkesinde sendikaların, tüketici derneklerinin ve yardımlaşma sandıklarının temelini oluşturdu. İngiltere'de benzer amaçlar taşıyan *friendly societies* ("dostluk cemiyetleri") çoktandır vardı. Devlet eskisine göre daha fazla denetleyici müdahalelerde bulundu, ne var ki 19. yüzyılın sonuna kadar refahı sağlama görevleri için yaptığı maddi harcamalar kayda değer ölçüde artmış görünmüyor. Yoksullara yapılan yardımın milli hasıladaki oranı ölçüt olarak alındığında, bazı ülkelerde, örneğin İngiltere'de düşmüş görünüyor.[165] Hükümetler ancak 1880'den sonra yardım işlerini, yalnızca belirli meslek grupları (özellikle madenciler) için değil, *genel* olarak yasalarla ve tüzüklerle düzenleme ve bu sırada özel ya da dini kurumları da bu işe dahil etmeye giriştiler.[166] Yoksullara yardımın yerini yavaş yavaş "sosyal devlet"in aktarımları ve yasal güvence programları aldı.[167]

Devletin görevlerinin yeni bir tanımlanışı, ücretli emeğin rizikolarına karşı kamusal güvencelerin oluşturulmasıyla başladı. Alman İmparatorluğu'nda 1883-1884 yıllarında yürürlüğe sokulan, işçi-

ler için hastalık ve kaza sigortası, 1889 yılında getirilen sakatlık ve yaşlılık sigortası, uluslararası düzeyde birer başlangıçtı. Burada hemen, kolektif dayanışmaya ilişkin alternatif düşünceleri arka plana iten, mevcut sosyal devleti bürokratların ve çıkar birliklerinin eline teslim eden, olağanüstü güçlü bir istatistik çözüm tercih edildi. Bismarck'ın sosyal güvenlik sistemi sendikaların ve sosyal demokrasinin yasaklanmasıyla (sosyalistler yasası, 1878) paralel yürütüldü. İmparatorluk şansölyesinin hedeflerinden birisi de işçi hareketinin özerk yönetilen dayanışma sandıklarını zayıflatmaktı.[168] Sosyal devlet en başından bir sosyal yardım paketi olarak ortaya çıkmadı. Almanya, Danimarka'da 1907'den beri ve İngiltere'de 1911'den beri bulunan işsizlik sigortasının oluşturulması için 1928'e kadar bekledi.[169] Yasal olarak düzenlenmiş, taleplere dayanan, devlet tarafından finanse edilen ve bürokratik olarak yönetilen bir sosyal yardıma geçişin kronolojisi, çeşitli sigorta ve destek türleri birbirlerinden ayrıldığında, çok karışık bir görüntü sunar. Bu konuda demokrasiler, otoriter ya da yarı otoriter sistemlere göre kesinlikle daha hızlı davranmamışlardır. Örneğin demokratik Fransa'da sosyal güvenlik dönemi ancak 1898 yılında, yasal bir kaza sigortasının kurulmasıyla başladı. Tek tek Avrupa ülkelerinde, hükümetler ve ortaya çıkmaya başlayan küçük "sosyal uzman" grupları birbirlerini karşılıklı olarak çok iyi gözlemlediler ve sistem sınırlarının ötesinde, Atlantik'in iki yakası dahil olmak üzere, birbirlerinden karşılıklı çok şeyler öğrendiler.[170]

Bu durum sistemlerde bir standartlaşmaya yol açmadı. Daha ziyade 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçiş döneminde Avrupa'da "üç sosyal devlet dünyası" ortaya çıktı: İskandinav modeli, sosyal güvenliği geliri yeniden dağıtmak yoluyla finanse ediyordu; İngiliz modelinin başlıca hedefi vergilerle finanse edilen temel hizmetler yoluyla yoksulluğu önlemekti; kıta Avrupa'sı modeliyse katılım paylarıyla finanse ediliyordu ve diğer iki politik yaklaşımdan daha fazla sosyal statüye göre kademelendirilmişti (örneğin memurlara özel davranılıyordu).[171] Bu tür yöntem farklılıklarına rağmen, Avrupa, Yeni Zelanda ve Avustralya dışında dünyanın başka hiçbir bölgesinde, belediyelerin, hayırseverlerin, dinsel cemaatlerin ve kiliselerin, ya da otoritelerin, yoksulluğu azaltmak için kendi iç dinamikleriyle aldıkları geleneksel önlemlerin, devletin görevlerine dair yeni bir anlayışa aktarılmadığını söylemek mümkündür. Özel şahısların hayırseverlik

faaliyetlerine büyük değer verilen, ama vergilerle toplanan paraların yoksullar için harcanmasının israf olarak görüldüğü ABD'de –daha ziyade yerel kalan bazı uygulamalarda, Avrupa'daki örneklerin benimsenmesine rağmen– kapsamlı sosyal devlet programları ancak 1930'lu yıllarda uygulanmaya başlanmıştı. Başka bir bağlamda Avrupa'yı çok hızla takip eden Japonya'da da, bir sosyal devlet inşası uzun sürdü. Japonya, işsizlik sigortasını büyük endüstri ülkelerinin sonuncusu olarak ancak 1947 yılında başlattı. 19. yüzyıldan kalmış ideolojik bir artık olarak, yardım talepleri, birçok yerde uzun süre yardım alanların "ahlakı" açısından sınandı.

Dünya tarihi açısından bakıldığında, sosyal devlet 20. yüzyıla aittir. Devlet sosyalizmiyle birlikte, çok düşük bir maddi seviyede işlese de herkesi kapsayan ama sosyal güvenlik sistemlerinin ekonomik açıdan geri kalmış ülkelerde kurulması gibi eşsiz bir fenomen de 20. yüzyılda ortaya çıktı. Bu evreden 1949'dan sonra geçen Çin gibi bir ülkede, yaklaşık 1978'den sonraki liberalleşme evresinde yeni bir sosyal güvenlik sisteminin kurulmasına bile gerek görülmedi.

6 Kendini Güçlendirme: Periferi Savunması Politikaları[172]

Geri Kalmışlık Algılaması

19. yüzyılda devlet eskisinden daha fazla bir reform devletiydi. Sona ermekte olan Ancien Régime'de bile bazı hükümdarlar ve bakanları, devlet aygıtını daha etkili şekillendirip böylelikle kaynaklara daha fazla el koyabilmenin ve halkın içindeki sadakat temelini de olabildiğince genişletmenin zorunluluğunu algıladılar. Prusya'daki Friedrich'çi devlet ve Maria Theresia, II. Joseph ve hepsinden önce kardeşi, kısa bir süre imparatorluk yapan, daha öncesinde (1765-1790), Aydınlanma'nın örnek ülkesi olan Toskana'nın Grandükü olan Peter Leopold yönetimindeki Avusturya devleti böyle reform devletleriydi; Bakan Turgot Fransa'yı da böyle bir devlet yapmak istedi; III. Carlos yönetimindeki İspanya'da, devasa bir denizaşırı imparatorluğun 1760'tan sonra genel bir yenilenmesine girişildi ve orta vadede hiç de başarısız olunmadı. Örneğin Çin'de de devletin zaman zaman planlı bir yenilemeye ihtiyaç duyduğu düşüncesi yaygındı. Yongzheng imparatoru 1730 yılında bürokratik mekanizma-

yı gözden geçirip yeniledi ve bu bir süreliğine son yenileme olarak kaldı. 19. yüzyılda yerleşik güç sahiplerinin reformcu değişiklikler yapması için itilimler her zamankinden daha fazla dışarıdan geliyordu. Uluslararası rekabet reform baskısı yaratıyordu. Elbette bunun yanı sıra içsel reform devrimle ilişkili kaldı. 1789'dan sonra *yapılmayan* reformların bedeli hakkında bazı şeyler öğrenildi ve reformların devrimleri engellemeye yarayabileceği sonucuna varıldı. Bunun tersine, bazen başarısız kalmış bir devrim de, taleplerinden bazılarına reformlarla karşılık verme düşüncesini doğurabiliyordu. 48'lerin devrimleri tamamen sonuçsuz kalmış sayılmazlar.

Yine de 19. yüzyılın tipik reformları, kendi geri kalmışlığını algılayarak yapıldılar. İspanyol sömürge imparatorluğunda 1759'dan sonra yapılan Bourbon reformları bile başka şeylerin yanı sıra, İspanya'nın "geri kalmış" ününü aşmak ve Avrupa'nın aydınlanmış kamuoyunun saygısını kazanmak amacına hizmet ediyorlardı. Bu algılamalardan hiçbiri, savaşta başarısız kaldığını görmekten daha keskin değildi. Prusya'nın Napoléon karşısında ağır bir yenilgiye uğradığı 1806 yılı, Prusya'nın iktidar elitinin bazı kesimlerine, eski düzenin hayatta kalabilmesi için yenilemeye tabi tutulması gerektiğini gösterdi. Kırım Savaşı Çarlık Rusya'sında, kırk yıldan fazla bir süre sonra, 1900 yılında Boksör savaşında uluslararası keşif birliğine karşı yenilgisi Qing İmparatorluğu'nda aynı etkiyi göstermişti. Bu reformların içerikleri ayrıntılarda farklılıklar gösterir; ortak yönleriyse devletin uygulamalarının daha rasyonel, yasaların eşit kılan etkisine daha fazla uymasını öngören kuralların gerçekleştirilmek istenmesidir. Dolayısıyla, savaşlardaki yenilgiler yalnızca *askeri* reformlara yol açmadı. Bir askeri aygıtın, ancak içine yerleştirildiği devletin sivil çerçevesinin iyi olduğu kadar iyi olabileceği görüşü gitgide yaygınlaştı. Prusyalı, Rus –ve bu defa gecikmeli olarak– Çinli reformcular, hep birlikte zayıflığı güçlülüğe dönüştürme göreviyle karşı karşıya bulunduklarını anladılar.

Bunun ardında daha genel bir sorun algılaması yatıyordu. Tarihte daha önce hiçbir zaman bu kadar az toplum, başka bu kadar çok toplum için ölçüt olarak görülmemişti. Daha ziyade, gösterişli devletlerin ve uygarlıkların görünüş biçimleri yüzeysel olarak kopyalanmaya çalışılmıştı; örneğin Güneş Kral'ın Fransa'sı Avrupa kıtasının birçok bölümünde taklit edilmişti. Daha, erken Modern Çağ'da bile siyasal ilerleme düşüncesi doğmuştu. 1700'den önce

İngiltere'nin büyük ticari ve askeri rakibi Hollanda'nın kimi ticari, toplumsal ve siyasal olaylarda örnek oluşturduğu anlaşılıyor. Ne var ki bunlar çok sınırlı farklılık algılamalarıydı, uygarlık sınırlarını nadiren aşıyorlardı. Cizvitlerin ve 17. ve 18. yüzyılların bazı maliye teorisyenlerinin, onlara göründüğü haliyle çok iyi düzenlenmiş ve bilgece yönetilen büyük Qing imparatorunun Çin devleti karşısında duydukları hayranlığın, Avrupa'da gerçekten değiştirici bir etkisi olmadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun "Lale Devri"nde (1718-1730) geçici olarak Batılı mimari ve dekarosyon stillerine açılmasının da uzun vadede bir sonucu olmadı.[173] 19. yüzyılda tamamen yeni bir şey başladı: Batı Avrupa uygarlığı dünyanın geri kalan büyük bölümleri için bir model oldu. "Batı Avrupa": Bu her şeyden önce İngiltere'ydi, 1815'e kadar hemen hemen her yerde, dünyanın en zengin ve en güçlü ülkesi olduğu konuşuluyordu. Napoléon'un başarısızlığına ve devam eden politik istikrarsızlığa rağmen Fransa da ölçüt oluşturan Batı Avrupa'ya dahil sayılıyordu. Fransızca konuşmayı tercih eden en büyük kralının bile kendini orada rahatsız hissettiği, ama uygarlığın doğu kıyısındaki Sparta tarzı bir askeri devlet imajından kurtulması için daha onlarca yılın geçmesi gereken Prusya da, yavaş yavaş onların arasına katıldı. Bütün bir 19. yüzyıl boyunca, bu Batı Avrupa çekirdeği dışında devletin gelişimini en çok belirleyen, Batı kültürünün unsurlarını, tam da bu Batı'nın dinamiğine karşı donanmak amacıyla, önleyici bir biçimde kabul eden iktidar sahibi elitler olmuştur. Çar Büyük Petro, daha 1700'de böyle bir politika güttü ve Rusya'yı Batı Avrupa'yla eşzamanlı olarak *ve* Batı Avrupa'ya karşı içeride ve dışarıda güçlü kılmaya çalıştı. Bir yüzyıl sonra Napoléon Fransa'sına karşı koyma, kendini savunmacı bir modernleşme yoluyla güçlü kılmanın ilk denemelerine yol açtı. Başlangıcı, Rusya'nın II. Katerina yönetiminde güneye doğru yayılması ve Bonaparte'ın 1798'de Mısır'ı işgal etmesi karşısında şaşkınlığa kapılan, Sultan III. Selim (salt. 1789-1807) yönetimindeki Osmanlı İmparatorluğu yaptı. Bu reformlar, çok güçlü iç kuvvetlere çarptılar; ilk hamle fazla ileri gidemedi. 1806'dan sonra Prusya'da ordu, devlet örgütlenmesi, hukuk ve eğitim kurumlarında yapılan reformlar daha az tartışıldı ve bu yüzden daha başarılı oldu. Mısır'da hemen hemen eşzamanlı olarak, 1805 yılında Mehmed Ali Paşa yönetiminde başlayan askeri devlet inşası, dünya tarihindeki bu momentin bir başka çehresidir.

Mısır'ın askeri yayılmasının başarısı Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığını açığa vurdu. Büyük Güçler'in, kendi vasalı olan Mehmed Ali Paşa'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun yardımına koşmaları gerekmesi ve bundan önce Yunanistan'ın Büyük Güçler'in himayesi altında imparatorluktan koparılması, sultanın ve imparatorluğun önde gelen devlet adamlarının 1839 yılında kapsamlı reformlara yönelik cesur bir politikayı, yani Tanzimat'ı başlatmalarına katkıda bulundu.[174] Osmanlı politikası çeyrek yüzyıl boyunca sürdürülen reformların izinde yürütüldü: Eğitim sisteminin (İslami içerikleri bir ölçüde azaltarak) yeniden inşası, devletin idari teşkilatında reform, tek yurttaşlığa yönelen yasal değişiklikler, Müslüman olmayanların dezavantajlarının yavaş yavaş hafifletilmesi, devlet gelirlerinin, bir seferlik olağanüstü vergiler ve iltizam sisteminin yerine, vergi sisteminin yeniden yapılandırılmasıyla artırılması. Bu reform hareketinin başında bulunan, Babıâli'nin önde gelen kişileri, Batı'yı kendi tanıklıklarından biliyorlardı ve Osmanlı koşullarında kısmi bir Batılılaşmanın hedefi, boyutları ve gerçekleştirilme şansı hakkında kendi fikirleri vardı. Osmanlı reform kuşağının en önemli mensupları olan, hem Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) hem de Ali Paşa (1814-1871) ve Fuat Paşa (1815-1869) bir süreliğine Paris veya Londra'da elçilik görevlerinde bulunmuş ya da hariciye nazırlığı yapmışlardı. Doğu ve Batı bilgisini birleştirebilenlerin grubu çok küçüktü. Bu nedenle, girişimleri güçlü bir merkeziyetçi ve müdahaleci karaktere büründü. Reformun başını sivil toplum dinamiği çekmiyordu. Ne var ki İstanbul'dan gelen reform itilimleri gereken hareket alanlarını yaratınca, uygun koşullarda gelişebildi. Örneğin Selanik ve Beyrut gibi şehirlerde reform etkileyici bir biçimde olgunlaşabildi.[175]

Reformlar

Yüzyılın ikinci yarısındaki birçok reformun ve reform denemesinin arkasında da, ortaya çıkması için her zaman bir vesile bulunabilen geri kalmışlık bilinci yatıyordu. Kendisine tepki verilmeye çalışılan, hayran olunan ve korkulan Batı da, bu sırada değişmeden kalmadı. Özellikle 1860'lı yılların ikinci yarısında İngiltere, Fransa, Prusya ve Avusturya-Macaristan'daki siyasal düzenler devrimci tarzda olmasa bile, dikkat çekici bir biçimde dönüştüler. Hemen

her yerde reformlar yapıldı.[176] Avrupa'nın kenarında ve dışında, Avrupa'nın o andaki üstünlüğünü istemeyerek de olsa kavrama ve Avrupa'nın uygarlaştırıcı başarımlarının bazılarına duyulan doğal hayranlık, kendi kurumlarının reformdan geçirilebileceğine duyulan temel bir güvenle farklı biçimlerde karıştı. Çoğu kez, kendi kültürel temel değerlerini Modern Çağ'a aktarma umudu da buna ekleniyordu. Bu bağlamda, II. Aleksandr döneminde gerçekleşen, özünü 1861'de serfliğin kaldırılmasının ve 1864'teki adalet reformunun oluşturduğu Rus reformları;[177] Çin'de Qing hanedanının 1864'te Taiping'i yenmesinden sonra çok dikkatle girişilen ilk reform denemeleri; özellikle de Japonya'nın 1868'den sonra radikal bir biçimde "yeniden formatlandırılması" ve de Meiji Reformu'nun bir anlamda küçük kardeşi olan, Siyam'ın modernleştirilmesi sayılabilir.[178] Bu örneklerin her birinde iktidar çevrelerinde ve oluşan kamusal alanda büyük tartışmalar yürütüldü. Bu tartışmalar hâlâ karşılaştırmalı olarak incelenmeyi bekliyorlar. Asıl mesele "Batılılaşmanın" erimi, yoğunluğu ve gerçekleştirilme şanslarıydı. "Batıcılar," Rusya'daki Slav yanlıları ya da Ortodoks Konfüçyüsçülük yandaşları gibi yerlicilerle karşı karşıya geldiler. O zamana kadar bu tür sorularla çok az kafa yormak zorunda kalmış iktidar sahipleri, şimdi kendilerini tehlikeli politik hesaplarla karşı karşıya bulmuşlardı. Değişikliklerin sonuçlarını tahmin etmelerini sağlayacak bir deneyimleri yoktu. Dönüşüm için hangi bedel ödenebilirdi? Reformların kaybedenleri ve kazananları kimler olacaktı? Nereden direniş gelecekti ve ne kadar güçlü bir direniş olacaktı? Dış politika çevresi nasıl korunurdu? Reformlar nasıl finanse edilecekti? Reformları hayatın çeşitli alanlarında ve değişik bölgelerde uygulamak için gereken nitelikli personel nereden bulunacaktı? Yanıtlar örnekten örneğe değişti. Sorunların benzerliği tekil örnekleri ilkesel olarak kıyaslanabilir kılıyor.

Tüm bu reformlar devlet tarihinin parçasıdır, hem de ikili bir anlamda: Batı'da birçok kopmayla birlikte yayılan Avrupa devletinin tarihine aittirler;[179] ama aynı zamanda uluslararası politikanın, küresel kapitalizmin ve Batı Avrupa'nın uygarlık etkisinin periferi konumlarında yarattığı acil hayatta kalma politik sorunlarına bir yanıt olarak devlet kaynaklarının seferber edilmesi tarihine aittirler. Her bir örnekte seçilen stratejiler arasında büyük farklar vardır. Tamamen farklı ölçülerde başarılı olmuşlardır. Meiji Japon-

ya'sı sistem dönüşümünün hızı ve kapsamı açısından tek örnektir – ve adeta herkesin hayranlık duyduğu bir örnek olmuştur.[180] Buna karşılık Çarlık Rusya'sının savunmacı modernleşmesi, muhafazakâr bir elinde tutma operasyonuydu. Osmanlı İmparatorluğu'nda reform dönemi II. Abdülhamid'in yeni mutlakıyetçiliğiyle sona erdi, bu sultanın başarılı olup olmadığı akademik dünyada hâlâ tartışma konusudur. Çin'de birden fazla reform adımı (1862-1874, 1898, 1904-1911) devlette ve toplumda kalıcı bir yeniliğe yol açmadı. Mısır'da Batılılaşma, Mehmed Ali'nin ardılları döneminde devletin iflasıyla ve iktidarı sömürgecilerin ele geçirmesiyle sona erdi (1882). Meksika'da 1850'li yılların ortasından 1870'li yılların ortasına kadar süren "reform dönemi" de bu bağlama dahildir Bu dönem, Tanzimat'taki gibi sabit temsili yapıların ortaya çıkmasına yol açmadı. Reformlara öncülük eden liberal devlet adamı Benito Juárez (1860-1872) bile 1867'den sonra özel otoriter önlemlere sığındı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki II. Abdülhamid gibi, Meksika'da da 1870'li yılların ortasında Porfirio Díaz iktidarı tek başına eline aldı ve yeni yüzyılın ilk on yılına kadar iktidarda kaldı. Çok sayıda reform yasasından yalnızca bazıları Díaz döneminden önce gerçekleştirilmişti. Yine de Meksika liberallerinin baş danışmanı olan kilisenin etkisi azaltıldı ve ("beyaz") yurttaşların yasa karşısında eşitliği ilkesi itibar kazandı. Hayatın dünyevi ve ruhani otoriteler tarafından yönetilmesi azaldı.[181] Reform sonrası mutlakıyetçiliğin bir diğer örneği de III. Aleksandr (salt. 1881-1894) dönemi Rusya'sıdır. Öldürülen selefinin yaptığı bazı reformlar geri alınmıştır; adeta geç Çarlık Rusya'sının iddialı hukuk kültürünün iddiası ve garantisi olan çok başarılı adalet reformları gerçi büyük ölçüde korunmuş ama polisin yetkileri artırılmıştır. Batılı örneklere, özellikle de liberalizme şimdi daha büyük bir kuşkuyla bakılmaktadır – bu durum 1878 sonrası Osmanlı İmparatorluğu'yla tam bir paralellik oluşturur. Her iki örnekte de monarkın tek başına iktidarı güçlendirilmiş ve iç politikadaki baskı artırılmıştır.[182]

Gelecek vizyonları reformlarla bağlantılıydı; ama nadiren en baştan itibaren vardılar. Osmanlı örneğinde, Tanzimat'ın üçüncü on yılında başlangıçtaki, eski hassas dengelerin çağa uygun bir biçimde yeniden kurulması olarak reform kavrayışının yerini, *kesinlikle* yeni bir düzenin kurulmasını hedef olarak gören, geleceğe yönelik bir kavrayışın aldığı gösterilebilir. Hedefle birlikte araçlar

da değişti. Eski ve yeni iktidar tekniklerinin esnek bir biçimde birleştirilmesinin yerini katı bir merkeziyetçilik ve reformun henüz erken evrelerindeki gibi, yerel güç sahipleriyle uzlaşmayı pek önem vermeyen yeni bir kumanda isteği aldı.[183]

Tek tek reform projelerinin kronolojik olarak art arda gelmeleri, birbirlerinden öğrenebilmelerini mümkün kıldı. Tanzimat döneminin büyük vezirleri ve devlet bilgeleri henüz doğrudan doğruya ilk Batı Avrupa modellerinin etkisindeydiler. Fransa ve İngiltere'den daha fazlasını görmemişlerdi. Meiji önderliğiyse Prusya reformlarının uzun vadeli sonuçlarından, özellikle de Prusya'nın askeri gücünden etkilenebildi. Kendini, dış dünyanın model koleksiyonunu eleştirel bir gözle denetleyen "akılcı müşteri" rolünde gördü. Asya ve Afrika'nın küçük ülkelerinden hemen hiçbirinin böyle bir seçme özgürlüğü bulunmuyordu. Örneğin Tunus'un reform sever hükümdarı Ahmed Bey (salt. 1837-1855) başka seçeneği olmadığı için, ordusunu tam da Cezayir'deki tehditkâr komşusu Fransa'nın yardımıyla inşa etti; İngilizlerin yardım etmesi, Paris'ten hiç hoş karşılanmazdı.[184] Japon yenilenmesinin boyutları ve başarısı dünyada görünürlük kazandığı anda, üçüncü taraflar için yeni bir ölçüt ortaya çıktı. Çinli elitler derine kök salmış kültürel nedenlerle, Japonya'nın askeri üstünlüğünü kabul etmekte zorlandılar. Qing döneminin son yıllarında Japonya Çinlilerin bakışında, Çin reformları için bir referans olmak açısından Avrupalı ve Kuzey Amerikalı batıyı yakalamış ve hatta bazılarına göre, geçmişti. En geç 1905'te Japonya'nın Rusya karşısındaki kazandığı zaferden sonra Japonya tüm Asya'da, Avrupa'nın aşılmazlık büyüsünü bozan ülke olarak parıldadı.

7 Devlet ve Milliyetçilik

Güçlü Devlet, Zayıf Devlet

19. yüzyılda fikirleri politik teoride, en azından Avrupa'nın teorisinde, güçlü devlet fikirleri görünmez oldu. Erken Modern Çağ'da önde gelen teorisyenler devletin, özellikle de prens devletinin olabildiğince güçlü olması üzerine düşünceler geliştirdiler. *Güçlü* bir devlet için uğraşmaya değer olduğu düşünülüyordu; böyle bir devletten anarşik tikel çıkarların önüne set çekmesi, ik-

tidar boşluklarını ortadan kaldırması ve kamusal refahı gerçekleştirmesi bekleniyordu. 18. yüzyılda bunlara, mutlak iktidarın başka gerekçelendirilmeleri de eklendi, aydınlanmış bir prensin ve kendi çıkarlarını düşünmeyen memurlarının iyi idaresine ilişkin öğretiler de bu gerekçelendirmeleri bütünledi: Kamu maliyesi ve polis bilimi, devlet oluşumunun önemli veçheleridir. Eşzamanlı olarak aynı şey, siyasal kültüründe merkeziyetçiliğin ve ademi merkeziyetçiliğin iki bin yıldır çatıştığı Çin'de de gerçekleşti. Çin'de eski devlet idaresi öğretisi geleneği 18. yüzyılda ani bir doruk noktasına çıkarıldı. Qing hanedanının 1664 ile 1796 yılları arasında art arda hüküm süren üç büyük imparatoru aktif bir biçimde kendi başına yöneten hükümdarlardı; enerji ve yeterlilik açısından Prusya'nın II. Friedrich'inden ya da Avrupa'nın II. Joseph'inden geri kalmıyorlardı. İmparator olarak rollerini geniş anlamda yorumladılar ve aynı zamanda sürekli olarak bürokrasi aygıtının etkililiğini garantilemeye ve artırmaya çalıştılar. Devlet hareket alanları bıraktı, kesinlikle eski Çin biliminin zaman zaman göstermek istediği gibi "totaliter" bir Leviathan değildi; ne var ki liberallik, özellikle piyasa ekonomisi köşelerine izin verilmesi, iktidarın kurumsal sınırlamalarından değil, olabilecek en güçlü otokratın lütufkâr yüce gönüllüğünden kaynaklandı.

19. yüzyılda güçlü devlet doktrinleri kamusal alanda tartışılmaz oldu. Normalde propagandayı çok seven Napoléon rejimi bile kendini açıkça ve bilinçli olarak modern bir kumanda sistemi olarak sunmadı. "Devletin etkililiğinin sınırlarını" (Wilhelm von Humboldt, 1792) belirlemeye çalışan bir liberalizm, en azında yüzyılın son çeyreğine kadar hüküm süren tutumdu. Muhafazakârlar bile açıkça "yukarıdan" yeni-mutlakıyetçi bir iktidarın savunucuları olarak değil, daha ziyade aristokrasiyi seven zümresel bir romantizmin nostaljik yandaşları olarak ortaya çıktılar. Bu noktada aralarında uzun süredir temel bir ayrım bulunmayan sosyalistler ve anarşistler de, devlet hakkında fazla düşünmediler, devrimin kapitalist-burjuva sistemi ortadan kaldırmasından sonra nasıl olsa bir "özgürlük ülkesi" ortaya çıkacaktı.

Liberal parti çevrelerinden daha geniş kesimlerin, devletin her şeye kadir gücünden duydukları kuşkuya dair öğretilere, gerçek hayatta, devletin eline daha fazla boyun eğdirme aracı veren bir gelişme karşılık düşüyordu. Herbert Spencer (*The Man against the*

State, 1884) ve Max Weber gibi, tamamen farklı liberaller kendilerini, devletin büyümesinin, bürokratikleşmenin ve –Weber'in bakışıyla– katılaşma eğilimi gösteren bir kapitalizmin sonucunda insanların maruz kalacakları yeni bir köleliğe karşı uyarmak zorunda hissettiler. Devlet öğretisinde uzun süre çok az teorisi yapılan bu devlet gücünün birikmesi –paradoks burada çözülüyor– başka bir alanda, milliyetçilik programlarında, düşünüldü. Devlet, millet aracılığıyla dolaylı olarak yeniden meşrulaştırıldı. En gerici monark bile bizzat *kendisinin* devlet olduğunu öne sürmeye cesaret edemezken, devletin millet olduğu, devlete hizmet eden her şeyin milletin yararına olduğu görüşü yayılıyordu. Böylece devlet gücünün meşruluk temeli yer değiştirdi. Ulus-devletin kendi mantığı vardı: Artık bir hükümdarlar hanedanının meşru, tarihin derinliklerinden geldiği söylenebilen iddiaları ya da bir siyasal bünyenin beden tarzı uyumu değil, "ulusal çıkarlar" söz konusuydu. Bu çıkarları kimin tanımladığı ve politikanın diline tercüme ettiği, ikincil önemdeydi. Politikacılar, en azından Avrupa'da etkili Giuseppe Mazzini'nin milliyetçilik anlayışını izledikleri sürece, bir ulusun çıkarları, ülke içinde demokratik bir düzen ve halklar arasında barış, eşzamanlı olarak ulaşılabilir görünüyordu. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde böyle ütopik bir uyumculuğa karşı bir kuşku doğdu (1919 yılında Milletler Cemiyeti'nin kurulmasıyla bu uyumculuk geçici olarak yeniden canlanacaktı) ve ulus-devletin haklı olarak farklı siyasal sistemlerle birleşebileceği açıklık kazandı. Burada belirleyici olan iki unsur vardı: Bir yanda dil politikasından dinsel bütünlüğe ve demiryollarıyla sağlanan altyapı yoğunluğuna kadar olası tüm entegrasyon düzlemlerinde ifade edilen ulusun içsel homojenliği ve diğer yanda dışarıya karşı eylem yeteneği. Dolayısıyla milliyetçilik devlet teorisinde olağanüstü önem kazandı. "Saf" devlet teorisinin ancak sosyal devlete yönelik gerekçeler geliştirilmeye başladıktan sonra yeniden canlanacaktı.

İkiye Bölünmüş Milliyetçilik ve Devlet Meşruluğu

Yüzyılın akışı içinde, son çeyreğinde yoğunlaşarak gerçekleşen devlet gücünün birikmesi, dünya ölçeğinde farklı dağılım gösteriyordu. Bunun başlıca nedeni sanayileşmenin aşırı eşitsiz dağılımıydı. Erken Modern Çağ'da Avrasya devletleri İspanya'dan Japon-

ya'ya geniş bir yay halinde eşzamanlı olarak ve benzer toplumsal temeller arka planında güç kazanmışlardı; 19. yüzyılın güç birikimi dünyanın, şimdi büyük güç diye adlandırılan devletlerin ortaya çıktığı üç bölgesinde yoğunlaşıyordu: Pireneler ile Urallar arasındaki Avrupa, ABD ve biraz gecikmeyle Japonya. Devletin güç kazanması insan evriminde bir adım değil, dengesizliklerin küresel olarak yeniden dağılımıydı. Zayıflayanlar ya da diğerlerine göre geride kalanlar daha kırılganlaştılar. Emperyalizm bu güç uçurumunun sonucuydu. Zayıf devletler, dışarıdan yıkılmak hatta boyun eğdirilmek tehlikesiyle karşı karşıyaydılar. Erken Modern Çağ'ın Avrupalıları "Doğu"nun devletini ezici bir "despotluk" olarak tasavvur etmişlerdi. Halbuki, güçlü bürokrasisiyle Çin bile kesinlikle böyle bir devlet değildi. Asyalı güç sahipleri de, ironik bir biçimde, kendi zayıflıklarını Avrupa ulus-devletinin bürokratik ve merkeziyetçi enerjisini kabul etmeye çalışarak telafi etmeyi deniyorlardı.

Milliyetçilik ikiye ayrıldı. Bir yandan Batı'nın kendi içinde kapalı, eşsiz benzersiz, tamamen özel bir mantığı gerçekleştiren güçlü ulus-devletlerinin doktrini oldu. Diğer yanda savunma programı olarak da işe yarıyordu. Sömürgecilerin işgaliyle bağımsızlığını zaten kaybetmiş olanlar için tek seçenek olarak (bu da büyük çapta ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşti), sömürgeci iktidar çerçevesinde milliyetçi motivasyonlu bir savunma mücadelesi yürütmek kalıyordu. Diğer örneklerde savunmacı milliyetçilik zorunlu olarak olabildiğince çok sayıdaki alanda bir kendini güçlendirme politikası gerektiriyordu. Böylece yayılmacı milliyetçilikle savunmacı milliyetçilik birbirleriyle diyalektik bir bağ içindeydiler. Her iki biçim de kendi tarzında, birbirlerini şahsen tanımayan bireyler arasında bir dayanışma çerçevesinde olağanüstü seferber etme etkileri yaratabilecek ve o zamana kadar katılım şansına sahip olmamış toplumsal grupları siyasal arenaya çekebilecek durumdaydılar.

Bunun daha genel bir diyalektikle, uluslaştırma ve uluslararasılaştırma diyalektiğiyle bağlantısı vardı. Kendi özimgelerine uygun düşeceğinden farklı olarak, ulus-devletler asla tek başına kendi iç potansiyellerini izlemediler. Bir ideoloji ve program olarak milliyetçilik bile; örneğin Mazzini'nin fikirlerinin tüm Avrupa'da benimsenmesi üzerinden ya da Macar Lajos Kossuth gibi ulusal özgürlük savaşçılarının kültü üzerinden ulusaşırı yaygınlaştı. 19. yüzyılın ikinci yarısında böyle doğrudan bir fikir transferi, milliyet-

çiliklerin birbirlerine tepki vermeleriyle ve birbirleriyle uzlaşmaz ilişkilere girmeleriyle ortadan kalktı. Gerçek ulus içi bağlamların yoğunlaşması ve ulusal dışlama ve üstünlük retoriğinin yükselişi, birçok düzlemde uluslararası temasların çok çeşitlenmesi ve yoğunlaşmasıyla yakından ilişkilidir. Ulus-devletler bu çelişkiye farklı tepkiler verdiler. Örneğin Büyük Britanya için imparatorluk uzun süredir doğal bir durumdu. Bu koşullarda olası bir strateji, küresel çaptaki yamalı bohça görüntüsünü, tek tek kolonileri anavatana daha güçlü bağlarla bağlayıp, rasyonelleştirerek sadeleştirmekti. Yüzyıl dönümünde sömürgeler bakanı Joseph Chamberlain bunu denedi, ama başaramadı. Chamberlain'e göre, gevşek bağlarla bağlı imparatorluktan, özellikle imparatorluğun "beyaz" parçalarının bir tür federasyonuna denk düşen bir tür süper-ulus-devlet ortaya çıkmalıydı.[185] Alman İmparatorluğu tamamen farklı bir durumdaydı. Tam da dünya çapında büyük bir küreselleşme atılımı anında kurulmuştu ve başlangıçtan itibaren dış ticaret politikasını bu koşullara uydurmak zorundaydı. Alman İmparatorluğu, başka nedenlerin yanı sıra politikacıları ve girişimcileri uluslararasılaşmanın getirdiği fırsatları ulusal çıkarlardan yana kullandıkları için, birinci sınıf bir sanayi devleti ve askeri devlet oldu.[186]

Örnek Yurttaş ve Ara Kuvvetler

Demokrasi fikri, ister Rousseau'nun anladığı anlamda doğrudan, isterse İngiliz politik geleneği anlamında dolaylı-temsili olsun, her halükârda siyasal mekanizmaların basitleştirilmesini öngördü. "Utilitarist" ekolden bir İngiliz aydınlanmacısı olan Jeremy Bentham belki de bunu en net ifade eden kişi olmuştur; ne var ki tüm demokratik programlarda yer alan bir temel düşünce, modern dönemde hesap verebilir, sorumlu bir yönetim sağlanabilmesinin ara kuvvetlerin ortadan kaldırılmasından geçtiğini öngörüyordu. Halk ve yönetenlerin olabildiğince doğrudan doğruya karşılaşmaları gerekiyordu. Birbirleriyle temsil aracılığıyla ilişkili olmalıydılar: Bu ilişki, ya işlemleri düzenlenmiş bir seçim ve temsil ilişkisiyle demokratik olarak, ya da monarşik ya da diktatör bir hükümdarın, bir *ulusu* cisimleştirme ve iddia ettiği, o "halk"ın da bu iddiayı alkışlayarak ya da sadece "gücül" olarak desteklediği *unio mystica* yoluyla gerçekleşmeliydi. Bu yüzden, ulus-devletlerin siyasal

sistemi ilkesel olarak ulusun yüzeysel biçimde hiyerarşikleştirilmiş homojenliğine ve anayasal mekanizmaların basitliğine dayanır.

Ulus-devletler ya da modernleşen imparatorluklar, "ideal yurttaşlar" (*model citizens*) için normlar ortaya koydukları ve bunların gerçekleşmesi için çalıştıkları ölçüde, söylemsel bir standartlaşmaya da çaba gösterirler. Politika hakkındaki modernlik öncesi tartışmalar birçok uygarlıkta örnek bir hükümdar, onun yetenekleri, erdemleri ve dindarlığı etrafında dönüyordu. Modern tartışmalar, tamamen farklı şekillerde belirlenebilen ama her yerde kendisinden en azından kişisel çıkarlarını kollamak ile ulusun bütününe hizmet etmek arasında bir denge bulması beklenen örnek standart yurttaş çevresinde dönmektedir. Çağdaş bir İngiliz ya da Fransızın, bir Çinlinin ya da Mısırlının nasıl olması gerektiği üzerine, "İngiliz", "Fransız", "Çinli" ya da "Mısırlı" olmanın günümüz koşullarında ne anlama gelebileceği üzerine düşünceler, yüzyıl dönümünde birçok ülkede kamuoyunu meşgul etmiştir. Bunlar hem ulusal kimlik üzerine hem de "uygarlaşma" normları üzerine tartışmalardı. 19. yüzyılda bu tartışmalar henüz, 20. yüzyılda "vatan hainleri"nin, "sınıf düşmanları"nın ve "ırksal" azınlıkların fiziksel dışlamaya ve kovuşturmaya maruz bırakıldıkları kolektif taşkınlıkların boyutunu almamışlardı.

Yine de ulusların ve "ulusal organizmalar"ın standart basitliği bir yanılsama olarak kaldı. İmparatorluklar çok uluslu karakterlerini bir hamlede yok edemediler. Hiçbir yerde "renk körü" bir imparatorluk yurttaşlığını hayata geçirmek gibi radikal bir adım atılamadı. Bunun denendiği her yerde, imparatorluğun ulusallaştırılması hemen kendi çelişkilerinin sınırlarına dayandı. Kolonyal sistemlerde siyasal hiyerarşilerin karmaşık olmaktan başka seçeneği yoktu. Hemen her defasında bazı hükümranlık ve düzen görevlerinin delege edilmesi gerekiyordu. Bu durum, kolonyal yönetimlerin bazen kendi finansmanlarını da başkalarına devretmek zorunda kaldıkları anlamına geliyordu. Örneğin Güneydoğu Asya'daki bazı sömürgelerde, *gongsi*'ler (birlikler, gizli topluluklar) halinde sıkı ve eylem yeteneğine sahip bir biçimde örgütlenmiş Çinli azınlıklar, sömürgeci devlete, kendi finansmanını garantilemesi için yardım eden kolektif vergi mültezimleri ve ticaret tekelcileri oldular.[187] *Gongsi*'ler resmi bir iktidar sisteminin parçası değillerdi, yine de onlar olmadan devlet işleyemezdi. Böylece, demokratik katılımın

anlamsız olduğu bir durumda bile, yeni yaratılan örgütlü çıkarlar kendilerini belli edebildiler.

Batı'nın yurttaşlık toplumlarında da, basit yönetme ve küçük devlet ideali buharlaştı. Yeni tarzda aracı merciler yaygınlaştı. Halk ile yöneten arasında artık antik zümreler değil, bürokrasiler, giderek artan bir biçimde yekpare örgütlenmeler (ya da ABD örneğinde yerel *machines*) olarak ortaya çıkan politik partiler, ayrıca sendikalar, işçi sendikaları, her türden çıkar birlikleri ve lobiler, kendilerini dünyevileştiren ve özel çıkarların temsilcileri olarak yeniden tanımlayan kiliseler, nihayet belirli bir bağımsızlaşma dürtüsüyle kitle iletişim araçları girdi. Klasik liberalizmin böyle rasyonel ve basit siyasal sistemleri oldukça karmaşık işler haline geldiler. 1920'li yıllarda Avrupa'nın dışında da öne çıkacak olan korporatist unsurların nüveleri, daha I. Dünya Savaşı'ndan önce kimi yerlerde yeşermişti.

TEMALAR

XII

Enerji ve Endüstri

Prometheus'un Zincirlerini Kim, Ne Zaman, Nasıl Koparttı?

1 Endüstrileşme

Dünyanın büyük bölümü 1910 yılında 1780'dekinden farklı görünüyorduysa, gezegenin bu fiziksel dönüşümünün en önemli nedeni endüstriydi. 19. yüzyıl, endüstriyel üretim tarzının ve bununla bağlantılı toplum biçimlerinin, dünyanın büyük bölümlerine yayıldığı dönemdi. Yine de tek biçimli ve eşit ölçüde bir endüstrileşme dönemi değildi. Endüstrinin nerede kök saldığı ve nerede bunu yapamadığı, nerede geç başladığı ve hatta nerede hiç denenmediği –tüm bunlar– yerel farklardır. Bunlardan yeni bir merkezler ve periferiler, dinamik ve durgun bölgeler coğrafyası doğmuştur. Peki ama "endüstrileşme" nedir? Çok basit görünen bu kavram, günümüzde bile tartışılmaya devam ediyor.

Tartışmalar

Endüstrileşme kavramı 1837'den beri kullanılıyor, "endüstri devrimi" kavramının ilk kez 1788'de kullanıldığı kanıtlanmış

ve 1884 yılında bilimsel payeler almış olsa da, tarihçiler terimin standart bir kullanımı üzerinde anlaşamamışlardır.[1] Dallanıp budaklanan endüstrileşme tartışmalarını bir bakışta toparlayabilmek çok zordur: Tartışmanın yoğunlaştığı tek bir soru yoktur; daha ziyade o anda neyin üzerinde tartışıldığının her defasında yeniden aydınlatılması gerekir. Ayrıca, bu uçsuz bucaksızlık, tartışmaya katılan tarihçilerin her defasında kendi iktisat *teorisi* kavramlarını konuya taşımalarına yol açmaktadır. Örneğin kimileri endüstrileşmeyi, özellikle yeni teknolojik yeniliklerin taşıdığı, ölçülebilir bir ekonomik büyüme süreci olarak görürlerken, kimileri de kurumsal dönüşümü daha önemli buluyor, bu dönüşümü endüstrileşmeye yol açan unsurlardan biri olarak görüyor ve hatta "endüstri devrimi" kavramının yerine "kurumsal devrim" kavramını geçirmek istiyorlar.[2] Endüstrileşme araştırmacıları iki noktada görüş birliği içindeler: Bir yandan, 1900'de tüm kıtalarda görülebilen, dünyadaki endüstri ekonomisi ve toplumsal değişiklikleri 1760'tan sonra İngiltere'de başlayan bir yenileme hamlesine dayandırıyorlar. Yenilemeyi görece önemsiz ve bu yüzden endüstri *devrimi* kavramını da abartılı bulanlar bile bunu kabul edebilirler. Diğer yandan endüstrileşmenin, en azından başlangıç aşamalarında, hiçbir zaman ulusal değil, sürekli bölgesel bir fenomen olduğuna hiç kimse itiraz etmiyor. 19. yüzyılda ulus-devletlerin sunabildikleri gibi kurumsal-hukuksal bir düzenleme çerçevesinin önemine büyük değer veren biri bile, endüstrileşmenin çok güçlü bir biçimde belirli yerlerin kaynaklar açısından donanımına bağlı olduğunu ve bunun mutlaka uzun erimde *bütün* ulus toplumlarına damgasını vurmak zorunda olmadığını kabul edecektir. 1920'de dünyada çok az sayıdaki ülke "endüstri toplumu"ydu. İtalya, İspanya ya da Rusya gibi Avrupa ülkelerinde bile endüstriyel gelişme adaları, toplumun tamamı üzerinde kesinlikle belirleyici değildi.[3]

En ilginç tartışmalar günümüzde şu sorular etrafında yapılmaktadır:

Birincisi. Çok parçalı istatistiksel malzeme üzerindeki yeni ve incelikli değerlendirmeler, İngiliz ekonomisinin 18. yüzyılın son çeyreğinde ve 19. yüzyılın ilk çeyreğindeki büyümesinin, ilk-patlama teorisinin savunucularının ezelden beri iddia ettiklerinden çok daha yavaş ve düzensiz seyrettiğini kanıtlamıştır. Ekonomik büyümenin, hatta pamuk endüstrisi gibi öncü sektörlerde bile, dra-

matik bir biçimde hızlandığına ilişkin veriler bulmanın zor olduğu görülmüştür. Ancak, endüstrileşme İngiltere'deki "devrimci" başlangıçlarında bile sessizce ve yavaş yavaş başladıysa, hangi eski sürekliliklerden geliştiği sorusu ortaya çıkar. Bazı tarihçiler bu arada Orta Çağ'a kadar geri gidiyorlar ve o tarihten itibaren, "endüstriyel devrim"in süreklilik içinde sıraladıkları birden fazla gelişme atılımını görüyorlar.

İkincisi. Endüstriyel devrimi niceliksel olarak görünmez kılmaya çalışan en büyük kuşkucular bile, o dönemde yaşayıp da, endüstrinin yaygınlaşmasında ve toplumsal sonuçlarında radikal bir yeni başlangıç, "yeni bir dönemin" başladığını gören insanların çok sayıda niteliksel tanıklığının bulunduğu gerçeğini dikkate almak durumundadırlar. Bu durum, yalnızca İngiltere'de ve ondan hemen sonra benzer bir gelişme yaşayan Avrupa ülkelerinde değil, dünyanın "büyük" endüstrinin girdiği, yeni çalışma rejimlerinin uygulanmaya başlandığı ve yeni sosyal hiyerarşilerin oluştuğu her yerinde geçerlidir. Dolayısıyla endüstrileşmenin betimlenişinde ve analizinde niceliksel ve niteliksel veçhelerin birleştirilmesi sorusu ortaya çıkar. Kendini, egemen neoklasik teoriye (fazla radikal olmayan) bir alternatif olarak gören Kurumlar İktisadı denilen disiplinin sözcüleri, niteliksel unsurlar arasında, ekonomik eylemin "biçime bağlı" (özellikle sözleşmelerle, yasalarla vb.) sınırlanışları ile "biçimi olmayan" sınırlanışlar (yani her bir kültürde aktarılan normlar, değerler, uzlaşımlar vb.) arasında yararlı bir ayrım yaptılar.[4] Böyle zengin ve çok yönlü endüstrileşme imgesi elbette tartışmasız kabul edilir. Yine de, çok fazla veçhe ve unsurun, görüntüyü kapatması ve "tutumlu" açıklama modellerinin şıklığından kaçınmak gerekliliği tehlikesi vardır.

Üçüncüsü. Endüstrileşme genel olarak tarihteki "Avrupa özel yolu"nun en ayırt edici özelliği olarak kabul edilir. 19. yüzyılın sonunda, gezegenin çeşitli büyük bölgelerinde eşi görülmedik refah ve genel yaşam seviyesi farklılıklarının saptanabildiği olgusu, gerçekten ilk ağızda kimi toplumlarda endüstri toplumuna dönüşmenin başarılmış, diğerlerindeyse başarılmamış olmasına dayandırılabilir.[5] Buradan farklı sorular türetilmiştir. Kimileri bu "Avrupa mucizesi"nin (Eric L. Jones) nedenlerine yöneliyor ve genel olarak İngiltere'nin, Avrupa'nın, Batı'nın (ya da burada hangi birim en önemli görülüyorsa), diğer uygarlıklarda *eksik* olduğu söylenen

doğal-coğrafi, ekonomik ve kültürel koşullara sahip oldukları sonucuna varıyorlar – Max Weber'in 1900'den sonra başladığı genel ekonomi tarihi ve dünya dinlerinin ekonomik etiği üzerine çalışmalarına kadar uzanan, tanıdık bir bakış açısı. Kimileri de içeriği değiştirerek mızrağın yönünü tersine çeviriyorlar ve benzer koşulları özellikle Çin'de arıyor ve neden orada ekonomide yeni bir üretkenlik seviyesine yol açan özerk bir atılımın gerçekleşmediğini soruyorlar.[6] Orada da Avrupa'dakine benzer koşullar vardıysa, o zaman bunlardan neden yararlanılmadığının açıklanması gerekir.

Dördüncüsü. Eski ders kitaplarındaki endüstrileşme tanımı, Walt W. Rostow'la birlikte, ulusal ekonomilerin teker teker istikrarlı, geleceğe yönelik "kendi kendini taşıyan" büyümenin başlangıcı olan bir eşiğe, bir "pistten havalanma noktası"na (*take-off*) ulaştığını kabul eder. Böylelikle farklı ülkeler için, ekonomik modernlik başlangıçlarının işaretlendiği bir dizi dönüm noktası elde edilir. Bu hâlâ yaklaşık olarak yararlı bir düşüncedir. Rostow'un endüstrileşmenin standart örneğinin ülkeden ülkeye farklı zamanlara yayılarak içsel bir mantığı yinelediği varsayımı günümüzde pek kabul görmemektedir. Ekonomik dinamiğin hızlanmasının daima özgür içsel (endojen) *ve* dışsal (egzojen) kaynaklardan besleniyor oluşu bununla çelişir. Sorun tek tek örnekler için doğru karışım oranını bulmaktır. En azından belirli bir teknoloji transferinin yapılmadığı, İngiliz-olmayan, yani "geriden gelen" tek bir endüstrileşme vakası bulunmadığı için, endüstrileşme tarihinde daima "ulusaşırı" bağlantıların rolü vardır. Erken 19. yüzyılın İngiltere'si bile Avrupa ve ABD'den gelen teknoloji casuslarıyla kaynıyordu. Her halükârda 1914'ten önce Hindistan, Çin, Osmanlı İmparatorluğu ya da Meksika gibi ülkelerde yaygın bir endüstrileşmenin yokluğunu, başarılı bir teknoloji ithalatı için gereken siyasal ve kültürel koşulların yokluğuyla açıklamak için birçok neden bulunuyor. Yalnızca yeni üretim ve yönetim bilgisinin alınmasıyla bile, bu ülkelerdeki çok gelişmiş meslek gelenekleri –daha önce bir zanaatçılar ülkesi olan Fransa'da yapıldığı gibi– modernleştirilebilirdi.[7] Tek tek bölgesel ve bazen de ulusal endüstrileşme süreçleri, özerklik dereceleri açısından birbirlerinden ayrılırlar. Yelpazenin bir ucunda endüstriyel üretim biçimlerinin tamamen yabancı sermaye tarafından ve yalnızca birer ada halindeki küçük bölgelerde uygulanmaları vardır; diğer uçtaysa, tüm bir ulusal ekonomiye nüfuz eden endüstrileş-

menin, Japonya'da –19. yüzyılda Kuzey Atlantik dışında *yalnızca* orada– olduğu gibi, büyük ölçüde o ulusun kendi idaresinde ve çok az "kolonyal" katılımla başarıyla gerçekleştirilmesidir.

Klasik Endüstrileşme Teorileri

Günümüzde akademisyenler arasında yapılan tartışmalar, son otuz yılda eski ya da "klasik" endüstrileşme kavramlarına ilkesel olarak çok az yeni şeyin eklendiğini gözlerden kaçırmamalıdır. Bu kavramların ortak yanı, endüstrileşmeyi daha kapsamlı bir sosyal ve ekonomik dönüşümün bir parçası olarak görmektir.

Karl Marx ve Marksistler (1867'den itibaren): Sermayenin birikimi ve yoğunlaşması, fabrika örgütlenmesi, ücretli emeğe ve bu emeğin artık ürününe üretim araçlarının sahipleri tarafından el konulmasına dayanan üretim ilişkilerinin kurulması yoluyla feodalizmden kapitalizme geçiş olarak endüstrileşme; daha sonra bu görüş rekabetçi kapitalizmin tekelci (ya da örgütlenmiş) kapitalizme dönüşmesi teorileriyle bütünlenmiştir.[8]

Nikola Kondratiev (1925) ve Joseph A. Schumpeter (1922/1939): Kılavuz/öncü sektörleri değişen kapitalist bir dünya ekonomisinin, daha eski süreçlerle bağlantılı, çevrimsel yapıdaki büyüme süreci olarak endüstrileşme.[9]

Karl Polanyi (1944): Daha kapsamlı bir "büyük dönüşümün" parçası olarak endüstrileşme: Bağımsızlaşan bir pazar alanının, mübadelenin bir geçim ekonomisi bağlamı içinde "yer almaktan" kopması ve ekonomik koşulların toplumsal, kültürel ve siyasal koşullardan bağımsızlığının aşılması.[10]

Walt W. Rostow (1960): Endüstrileşme farklı zamanlarda da olsa, genel olarak beş aşamadan geçmektedir; bu aşamalardan en önemlisi üçüncüsüdür, yani kalıcı "üssel" bir büyümenin başlaması olan *take-off* aşamasıdır; ancak endüstrileşmenin ille de toplumun niteliksel açıdan belirli bir yeniden inşasıyla bağlantılı olması gerekmez, yani sistemden bağımsızdır ya da bağlamsızdır.[11]

Alexander Gerschenkron (1962): Engellerin "Sonradan gelenler" tarafından, taklit etmenin avantajlarından yararlanarak ve her defasında özgül ulusal biçimleri ve gelişme yollarını oluşturarak, öğrenilerek aşılması olarak endüstrileşme: toplam sürecin genel birlik çerçevesinde çeşitlilik.[12]

Paul Bairoch (1963): Daha önceki bir tarım devriminin devamı olarak ve onu izleyen, endüstriyel ekonomi biçimlerinin, endüstrileşmeyen ekonomileri marjinalleştirmek suretiyle dünyada yavaş yavaş yayılması olarak endüstrileşme.[13]

David S. Landes (1969): Teknolojik yenileme ile talep artışı arasındaki etkileşim tarafından ilerletilen, bir ekonomik büyüme süreci olan ve 19. yüzyılın ikinci yarısında öncü ülke Büyük Britanya'nın taklit edilmesiyle kıtada tüm Avrupa'ya ait bir gelişme modeline yol açan endüstrileşme.[14]

Douglas C. North ve Robert Paul Thomas (1973): Yüzyıllar boyunca Avrupa'da inşa edilen, bireysel mülkiyet haklarını garantileyen ve böylelikle kaynakların etkili kullanılmasını mümkün kılan, kurumsal bir çerçeve düzenin bir yan ürünü olarak endüstrileşme.[15]

Bu teorilerin hepsi tam olarak aynı soruyu sormuyorlar, hepsi endüstri devrimi kavramını kullanmıyorlar.[16] Bu teorilerin ortak yanı (North/Thomas'ınki hariç) 1750 ile 1850 arasındaki zaman diliminin büyük geçişin yaklaşık çerçevesini oluşturduğu kabaca bir kronolojidir. Bazıları kopuşun derinliğini ve dramatikliğini vurgular (Marx, Polanyi, Rostow, Landes); bunların versiyonlarına "sıcak" teoriler denilebilir. Başka bazılarıysa daha ziyade "soğuk"tur ve uzun bir ön tarihi ve daha çok sessiz bir geçişi görürler (Schumpeter, Bairoch, North/Thomas). Dönüşümden *önceki* başlangıç noktası, feodal üretim tarzı, tarım toplumu, geleneksel toplum, modernlik öncesi olarak farklı farklı karakterize edilir. Buna uygun olarak (geçici) nihai durum, genel olarak kapitalizm, *endüstri* kapitalizmi, bilimsel-endüstriyel dünya ya da kendi başına endüstriden çok toplumun içindeki düzenleme mekanizmalarıyla ilgilenen Karl Polanyi'nin yaptığı gibi, pazarın egemenliği olarak, çok çeşitli biçimlerde kavranılır.

Son olarak bu teoriler, müellifleri tarafından ne ölçüde gerçekten küresel olarak *uygulandıklarına* göre de ayrılırlar. Bu bakımdan teorisyenler genellikle tarihçilerden biraz daha cömerttirler. Marx feodalizmi devrimci bir tarzda yok eden bir endüstri kapitalizminin homojenleştirici ilerlemesini, dünyanın birçok bölgesinde görüyordu; ancak son yıllarında Asya'ya özgü olası bir özel yola dair ("Asya tipi üretim tarzı") değinmelerde bulundu. Yeni teorisyenler arasında Rostow, Bairoch ve Gerschenkorn Asya hakkında söz söylemeye en çok hazır olanlardı; ne var ki Rostow bunu çok şema-

tik, ulusal yolların yapısal özellikleriyle pek ilgilenmeyen bir tarzda yaptı. Bu teorisyenlerin hepsi de, neden Batı'nın dinamikleştiği ve Doğu'nun (sözde) statik kaldığına dair, ikiye ayırmacı soruyla, yani geç Aydınlanma'dan ve Hegel'den beri tekrar tekrar tartışılan "neden Avrupa?" sorusuyla ilgileniyor değildi. Yalnızca North/Thomas (daha çok örtük olarak) ve özellikle David Landes, özellikle de geç yazılarında, bu soruyu merkezi önemde gördüler.[17] Bairoch kendi içinde kapalı ve monadlara benzetilebilen uygarlık uzamları görmüyor, Fernand Braudel'e benzer bir biçimde ekonomiler arasındaki etkileşimlerin geniş kapsamlılığında, 19. ve 20. yüzyıllar için "azgelişmişlik" olarak konu edindiği etkileşimleri arıyor. Aynı tarihlerde Rostow'un yaptığı gibi tüm dünyanın sonunda aynı gelişme modelini izleyeceğini kabul etmiyor, tersine ayrılıkları vurguluyor. Gerschenkron gelişme geriliklerinin sonradan telafi edilmesi modelini sorunsuzca Japonya'ya uygulayabiliyor; Schumpeter gibi o da, endüstrileşmemeyle ilgilenmiyor (ayrıca bu, Schumpeter'in birçok bakımdan yakın durduğu Max Weber'le bir karşıtlık).[18]

Adam Smith'in 1776 tarihli ulusların zenginliği hakkındaki öncü yapıtından bu yana ortaya konan teorilerin çeşitliliği, soruların karmaşıklığını yansıtıyor, ama Patrick O'Brien'ın 1989 yılında vardığı uyandırıcı bir sonuca da zorluyor: "Yaklaşık tarih ve sosyal bilimlerindeki en iyi zihinler silsilesinin üç yüzyıl süren ampirik araştırma ve düşünmesi, genel bir endüstrileşme teorisine vardırmadı."[19] O'Brien'ın bir ekonomist olarak bundan üzüntü duyması gerekir, tarihçi olaraksa bu konuda fazla mutsuz değildir: Hangi büyük tasarı bu fenomenler çokluğuyla başa çıkabilir ve yine de iyi teorilerde görülen sadelik ve şıklığı koruyabilirdi?

İngiliz Endüstri Devrimi

Çin'in 2000 yılında yaşadığı gibi gayri safi milli hasılada yıllık yüzde 8'lik bir artış (endüstri ülkelerinde 1950'den sonraki artış uzun vadeli ortalamada yüzde 3'tü) 19. yüzyılın Avrupa'sında kesinlikle düşünülemezdi. Bu bakımdan Çin'in bugünkü büyümesinin önemli ölçüde endüstrinin büyümesi tarafından, ancak ondan sonra "post endüstriyel" sektörler olan hizmet sektörü ve telekomünikasyon tarafından sağlanmış olması bakımından, endüstri devrimi artan bir güçle aslında günümüzde bile devam etmektedir. Endüstri

hiçbir zaman bugünkünden daha devrimci değildi. Elbette, tarihçilerin kullandıkları endüstri devrimi kavramı bu değildir.[20] Onlara göre 1750 ile 1850 arasında –bir on yıl daha fazlasına ya da eksiğine takılmamak gerekir– Büyük Britanya Adası'nda (İrlanda'da değil) gerçekleşen daha karmaşık bir ekonomik yeniden inşa programı söz konusuydu. Bunun dışındaki her şeye "endüstrileşme" denilmelidir ve bu endüstrileşme ilkönce biçimsel olarak, bir ulusal ekonomi çerçevesinde onlarca yıl sürekliliğini koruyan kişi başına yılda yüzde 1,5'ten fazla reel üretim artışı (*output*) olarak belirlenebilir. İdeal durumda bununla bağlantılı olarak, halkın ortalama reel gelirinde buna karşılık düşen ya da daha yüksek bir artışın olması gerekir.[21] Bu büyüme, fosil enerji kaynaklarını maddi üretim için kullanıma açan ve bilinen enerji kaynaklarından daha verimli yararlanan yeni bir enerji rejimi temelinde gerçekleşir. Ayrıca üretimin organizasyonunda mekanikleştirilmiş büyük işletmenin, yani fabrikanın, diğer tüm biçimleri ortadan kaldırmasa da başat bir konuma ulaşması da karakteristiktir. Endüstrileşme genellikle "kapitalizmin" bayrağı altında gerçekleşir, ama ille de öyle olması gerekmez: 20. yüzyılda bazı "sosyalist" ülkeler endüstrileşmede zaman zaman çok başarılı oldular. Endüstrileşmenin bir ulusal ekonominin *tüm* alanlarına nüfuz etmesini beklemek de abartılı olur. Bugün böyle bir şey doğal görünebilir, ama 19. yüzyılda hemen hemen hiç görülmemiş bir şeydir. O tarihlerde baştan aşağıya modernleşmiş "endüstri toplumları" dünyanın hiçbir yerinde yoktu. ABD, İngiltere ve Almanya'nın yanı sıra 1910 yılında "endüstri toplumu" kavramıyla yaklaşık olarak bile doğru tanımlanabilecek başka çok sayıda ülke vardı. Önemli endüstri tesisleri ve endüstriyle sağlanmış bir büyümenin bazı belirtileri o zamanlar Hindistan, Çin, Rusya ya da İspanya gibi birincil olarak tarımsal karakter taşıyan toplumlarda bile vardı. Bu yüzden bu sürecin az sayıda sektörle ve/veya bölgeyle sınırlı olması durumunda bile endüstrileşmeden söz edilebilir.

Ulusun zenginliğine giden tüm yollar endüstrileşmeden geçmez. Hollanda, Danimarka, Avustralya, Kanada ve Arjantin gibi ekonomik açıdan açıkça başarılı ülkelerin endüstrileşmiş ülkelerle ortak yanı, tüm üretim alanlarında ve ulaşımda yeni teknolojileri uygulamaları ve geç 19. yüzyılda çalışanların yaklaşık yarısının tarım sektörünün dışında istihdam edilmesiydi. Yine de burada boş yere "endüstri bölgeleri" aranmıştır. Her büyük askeri aygıtın

arkasında da onu uzun süreli taşıyabilecek ve aynı zamanda sivil hayatın temel gereksinimlerini karşılayabilecek endüstriyel bir temel yoktur. Dünya tarihi açısından bir bakışla, veçhelerin önem sırasını netleştirmek önemlidir. Modernliğin ekonomik açıdan temel olgusu endüstriyel büyüme değil, yeryüzünün farklı bölgelerindeki zenginlik ve yoksulluk aşırı uçlarının giderek artan kutuplaşmasında, dünyadaki yaşam koşullarının genel olarak iyileştirilmesidir (bu da yaşam süresi beklentisinden okunabilir).

Endüstri devrimi İngiltere'de gerçekleşti. Yeni bir ekonomik verim düzeyini mümkün kılan koşulların o özel kombinasyonu yalnızca orada ortaya çıktı. Bunda rol oynayan en önemli unsurları saymak kolaydır: Gümrük sınırlarıyla bölünmemiş büyük bir ulusal ekonomi bölgesinin varlığı; 17. yüzyılın ortasından itibaren iç barış; özellikle de kıyıdan yapılan gemicilikte, ucuz nakliye için uygun coğrafi koşullar; son derece gelişmiş bir hassas mekanik ve iş aleti yapımı geleneği; hammadde tedarikini kolaylaştıran ve sürüm pazarlarını hazır tutan kapsamlı bir kolonyal ticaret; işgücü fazlasının ortaya çıkmasını sağlayan, olağanüstü üretken bir tarım; toplumsal elitin büyük bölümlerinde yeniliklere (*improvement*) duyulan ilgi; hatta daha küçük çevrelerde, özellikle de dini muhaliflerde mükemmel bir girişimci bilinç.[22]

Başka ülkelerle kıyaslandığında bu uzun listedeki üç noktanın özellikle önemli olduğu vurgulanabilir:

Birincisi. İngiltere'de bütün bir 18. yüzyıl boyunca süren ekonomik büyümenin sonucunda, iç pazarda "yüksek ihtiyaç" mallarına, yani yaşam için zorunlu temel mallarla, ender bulunan lüks mallar *arasında* yer alan ürünlere yönelik olağanüstü büyük bir talep oluştu. Yavaş yavaş ortaya çıkan orta sınıflar, kıtasal Avrupa'daki gibi aristokrasiyle ya da üst tüccar sınıfının seviyesiyle sınırlı olmayan bir tüketimin aktörleri oldular. Bu olgu, özellikle Britanya Adaları'nı izleyen Fransız gözlemcilerin sık sık dikkatini çekti: Fransa'dan farklı olarak Büyük Britanya'da ticari ürünler için kitlesel bir pazar bulunuyordu.[23]

İkincisi. Büyük Britanya 18. yüzyılın başında, denizaşırı ticaretle başka her ülkeden daha fazla ve Hollanda'dan daha yoğun bir şekilde uğraşıyordu. Özellikle Kuzey Amerika'daki on üç koloni, Britanya Adaları'nda üretimi artan ve iç pazarda tüketilemeyen ticari ürünlerin önemli alıcıları olmuştu. Bunun tersine, İngiliz dünya tica-

reti ve gemicilik ilişkileri, kolonyal olsun ya da olmasın, pamuk gibi temel bir hammaddeye erişimi garantiliyorlardı; pamuk başlangıçta birinci olarak Batı Hint Adaları'ndan geliyordu ve sonra 19. yüzyılın ortasına kadar ağırlıklı olarak, köleleştirilmiş Afrikalılar tarafından ABD'nin Güney eyaletlerinde yeni elde edilen topraklarda ucuza üretiliyordu. Böyle bir ticaret, endüstri devriminin asıl nedeni olmasa da, bütünleyici bir unsuruydu; bu ticaret olmadan teknik yenilenmelerin ekonomik etkileri tam olarak ortaya çıkamazdı. Kapalı, "ulusal ekonomi" niteliğindeki bir ekonomide endüstri devriminin girdilerini elde etmek çok pahalı olurdu. 19. yüzyılda İngiltere "dünyanın atölyesi" olma rolünü, Avrupa'da endüstrileşme için gerek duyulan hammaddelerin ve yarı mamul ürünlerin ticaretinin en önemli örgütleyicisi ve dağıtım noktası olma işleviyle bütünledi; bu aracı konumunun kökleri de erken Modern Çağ'daydı. Bu bağlantılar hâlâ ayrıntılı olarak araştırılmayı bekliyor. Şurası açıktır ki endüstri devrimi, dünya ekonomisindeki bağlantılar karartılarak açıklanamaz. Yalnızca bir "yerel ürün" değildir.[24]

Üçüncüsü. Fransa ve Çin de büyük bir bilimsel geleneğe ve çok fazla teknolojik deneyime sahip ülkelerdi. İngiltere ve İskoçya'daysa, birbirinden ayrılmış "teorisyen" ve "uygulamacı" alanları başka her yerden daha fazla birbirine yakınlaşmıştı. Problem çözümünde yavaş yavaş ortak bir dil bulunmaya başlandı, Newton fiziğini kolayca pratik alana aktaran bir düşünüş tarzı mevcuttu ve teknik yenileme sürecini süreklileştiren kurumlar, özellikle de patent hakkı yaratıldı. Böylece İngiltere'de ilk kez, genel olarak endüstrileşmenin bir başka tanımlayıcı özelliği olabilecek şey; teknik yeniliklerin *normalleştirilmesi* ortaya çıktı. Tarihin daha önceki dönemlerinden farklı olarak yenilik dalgaları yarıda kesilmiyor ya da sonuçsuz kalıp sönümlenmiyorlardı. "Büyük" buluşlar yalnız kalmıyorlardı, bir yandan küçük adımlar halinde ilerleyen bir mükemmelleştirme ve iyileştirme sürecinde ortaya çıkıyor, sonra kendileri de yan ve devamcı buluşlara yol açıyorlardı. Teknikler uygulanıyor ve pratikte benimseniyordu. Hiçbir önemli bilgi ziyan olmuyordu. Dalga dalga ilerleyen ama yine de süreklilik içindeki bu büyük yenileme akımı ve onun bir teknoloji kültürüne aktarılması süreci İngiltere'de başladı; orada zaten erken 18. yüzyılda olağanüstü yüksek ve çok yaygın bir teknik yeterlilik düzeyine ulaşılmıştı ve bu düzey endüstri devrimiyle stabilize edildi. Tüm

bunlar yalıtılmış bir ülkede gerçekleşmedi. Bilimsel ve teknik bilgi 18. yüzyılda tüm Avrupa'da ve Kuzey Atlantik'te dolaşıyordu; İngilizler bir kez ulaştıkları teknolojik önderliği tekellerinde tutmadılar. Birçok alanda Fransız, Alman, İsviçreli, Belçikalı ya da Kuzey Amerikalı bilim insanları ve mühendisler İngiliz meslektaşlarını yakaladılar ve hatta geride bıraktılar.[25]

1720 yılında dünyayı görmüş bir gözlemciye, gelecekteki endüstri devrimi tarif edilip ve böyle bir gelişmenin en çok nerede beklenebileceği sorulsaydı, İngiltere'nin adını elbette verirdi; ama onun yanı sıra Hollanda'yı, Kuzey Fransa'yı, Orta Japonya'yı, Çin'deki Yangzi deltasını, muhtemelen Boston ve Philadelphia yörelerini de sayardı. Tüm bu bölgelerin ortak yanı, buralarda ekonominin farklı şekillerde hareketlenmiş olmasıydı: çalışmaya ve çalışkanlığa genel olarak ve giderek yayılan bir biçimde büyük değer verilmesi; pazara yönelik yüksek ve daha da artan tarımsal verimlilik, çoğu kez bununla bağlantılı, iddialı bir daha fazla işleme ve iyileştirme; ihracat pazarlarından önemli ölçüde yararlanma; kısmen kırsal alandaki hanelerde, kısmen de daha büyük "manifaktürler"de örgütlenmiş tekstil iş dalı. Tüm bunlar özgür, yani köle ya da serf olmayan işgücünün, üretici sermaye mülkiyetine ve "burjuva" iş ilişkilerine –Japonya ve Çin'de daha az telaffuz edilen– belirli bir güvencenin, örneğin piyasa tarafları arasında karşılıklı güven ve sözleşmelerin güvenilirliğinin kurumsal koşullarında gerçekleşmiştir. İngiltere daha 1720 yılında bazı açılardan öndeydi, ama tarımsal durgunluk denizi içinde azim yüklü bir ada ne o zamanlar, ne de daha sonrasında tekil bir örnek değildi. Anılan yönlerin hepsi için bu inandırıcı hipotez şimdiye kadar yeterince kanıtlanmamıştır; daha fazla araştırma sonucunu beklemek gerekiyor. Bunun teorik temeli olarak günümüzde bir *industrious revolution*, çalışkanlık devrimi kavramı tartışılıyor. Bu kavram, endüstri devrimi sırasında üretimin artması, reel gelirinse bu artışı aynı ölçüde izlememesi gözlemine dayanıyor. Teoriye göre, Kuzeybatı Avrupa, Japonya ve kolonyal Kuzey Amerika'da daha endüstrileşmenin başlamasından önceki yüzyılda bu durum söz konusuydu. Haneler tüketim iddialarını ve böylelikle ihtiyaçlarını artırmışlardı ve buna karşılık eskisinden daha fazla çalışmaya hazırlardı. Daha fazla tüketebilmek için daha fazla üretiliyordu. Daha sonra endüstri devrimi, talebin sürüklediği bu dinamikle bağlantı kurabilmişti.

Aynı zamanda bu teoriye göre bedensel olarak çalışan halkın yükü muhtemelen endüstrileşmenin başlamasından önce artmıştı; yoksa bu yük, mutlu köylülerin karanlık fabrikalarda gözden kaybolmalarıyla birdenbire sıçrama halinde artmış değildi.[26]

Süreklilikler

Kapsamlı *industrious revolution* kavramının özel bir veçhesi de 1970'li yılların başında keşfedilen ve günümüze kadar bilimsel araştırmayı meşgul eden "ön"-endüstrileşmedir. Bu terimden, çok basitleştirirsek, kırsal kesimdeki hanelerde malların yerel-ötesi pazarlar için üretilmesinin artışı anlaşılmaktadır.[27] Bu üretim tipik bir biçimde eski şehirli lonca örgütlerinin dışında gerçekleşti; "*Verlagssystem*" denilen evde üretim sistemiyle, şehirli girişimciler tarafından örgütlendi, kırsal ailede fazla işgücünün ve kendi işgücünü kullanmaya hazır olma rızasının varlığını gerektiriyordu. Bu sistem en çok, yerel güç konumlanışının köylülere "girişimci" kararlar için belirli bir hareket alanı bıraktığı yerlerde yaygınlaştı; ev işinde yoğunlaşmanın "feodal" toprak sahibi tarafından teşvik edildiği ve bir köy topluluğunun kolektivizmi tarafından engellenmediği örnekler de vardı.[28] Japonya, Çin ve Hindistan gibi birçok ülkede böyle bir ön-endüstrinin çok çeşitli biçimleri bulundu; Rusya özelinde bu sistem, pamuk ve küçük demircilik işleri örneğinde çok iyi araştırılmıştır. Ne var ki bunun endüstrileşme için zorunlu bir geçiş aşaması olduğu tahmini bu arada kanıtlanmamıştır. Bu model özellikle İngiltere'ye iyi uyum sağlamış görünüyor. Endüstri devrimi geniş bir ön-endüstrileşmeden adeta doğrusal bir biçimde doğmadı.[29] 18. yüzyılın ilk üç çeyreği İngiltere'de ve İskoçya'nın güneyinde üretimde öyle canlı bir gelişme dönemiydi ki, büyük fabrikalardaki üretimde kullanılan ilk buhar makinelerinin yerleştirilmesi, tamamen bir yeni başlangıç olmaktan çok, eski eğilimlerin tutarlı bir devamı olarak görünüyordu. Elbette ön-endüstri vardı, ama bunun yanı sıra zanaat ve manifaktür tarzı üretimde, örneğin Sheffield'deki makas ve bıçak yapımcılarında bir üretim ve üretkenlik artışı da söz konusuydu.[30] Ön endüstrileşme, diğer bazı örneklerde daha sonra fabrika tarzı organize edilen endüstrileşmeyi kolaylaştırdı. Yine başka koşullarda ön-endüstriyel ilişkiler, içsel bir dinamik sonucu kendi kendilerini gereksiz kılmadan istikrar kazandılar.

Daha uzun erimli süreklilikler aranırsa, endüstri devriminin, Batı ve Güney Avrupa'daki ekonomik yaşamın bazı parçalarının Orta Çağ'dan beri içinden geçtikleri daha uzun bir yükselişler dizisi içinde yer aldığı görülür; ilk bin yılın sonundaki Müslüman Yakındoğu ve Ortadoğu, 11. ve 12. yüzyıllarda Song hanedanı ve sonra tekrar 18. yüzyılda Qing imparatorları yönetimindeki Çin, ya da yaklaşık 1400 ile 1650 arasında Güneydoğu Asya'da deniz ülkeleri olağanüstü ekonomik gelişmeler yaşadılar. Endüstri, erken dönemlerin yükseliş evreleriyle kıyaslanırsa, büyük etkisi tamamen çerçevenin dışında kalmaz. Yeni olan, endüstri devriminin ve onunla bağlantılı olan ulusal ve bölgesel endüstrileşmelerin *uzun erimde istikrarlı/kalıcı* bir büyüme eğilimini temellendirmeleridir; daha sonra "uzun dalgalar"ın çevrimsel etkileri ve konjonktürlerin bu eğilimin etrafında salınım göstermişlerdir. Endüstri devrimi ve onunla bağlantılı diğer toplumsal değişikliklerle birlikte, üretkenlikteki kazanımların ve zenginlik artışlarının bir süre sonra hep yeniden karşı kuvvetlerin, özellikle de nüfus artışının etkisiyle sıfırlandıkları, ilkesel olarak durgun bir ekonomi dönemi sona erdi. Kendine özgü bir dinamiğe sahip olmaya devam eden demografik gelişmelerle bağlantılı halinde, endüstri devrimi ve onu izleyen endüstrileşmeler daha 19. yüzyılın ilk yarısında "Malthusçu uçurum"dan nihai olarak kurtulmuşlardı.[31] Eşi benzeri olmayan bir İngiliz endüstri devriminden söz etmek, birbirine son derecede zıt farklı kamplardan, büyümeden kuşku duyan nicelikleştiricilerden ve kültürel faktörlerle argümantasyonda bulunan "kurumsal" devrim yandaşlarından gelen itirazlara karşı haklılığını korusa da, havacılıktan ödünç alınmış olan teknik *take-off* imgesi dramatik bir görüntü sunuyor. Bir yanda, ekonomik dinamik birdenbire durgunluk durumlarına girmedi: Daha bütün bir 18. yüzyıl boyunca İngiliz ekonomisi uzun verimli ve sürekli bir büyüme gösteriyordu. Diğer yandan 19. yüzyılın ilk on yıllarındaki büyüme, uzun bir süre boyunca kabul edildiği kadar sansasyonel değildi.[32] İngiltere'de yeni dinamiği frenleyen çeşitli unsurlar ancak zamanla ortadan kalktı ve yaklaşık olarak yüzyılın ortasından sonra bu dinamik özgürce gelişebildi. 19. yüzyılın ilk on yılları keskin toplumsal çatışmaların yaşandığı bir zamandı, bir geçiş dönemiydi; endüstrileşmenin "boy verdiği" değil, daha ziyade kuluçkada olduğu bir dönemdi. Ekonomik büyüme, nüfus artışıyla hemen he-

men paralel gidiyordu; ama yine de nüfus artışı, daha önce tarihte hep olduğu gibi, mevcut yaşam standardını aşağıya çekmiyordu. Bazı işçi gruplarının sefaleti gerçi bir dip noktaya ulaştı. Aralarında kömürün enerji kaynağı olarak kullanılmasının da bulunduğu yeni teknolojiler çok yavaş yaygınlaşıyordu. 1815'e kadar ülkede hâlâ tüm mali yükleriyle birlikte savaş koşulları hüküm sürüyordu. 1688'den beri esasen hiç değiştirilmemiş antika bir siyasal sistemde, hükümetler, ekonominin ve toplumun yeni gerekliliklerine uyum sağlayacak kurumları ancak sınırlı olarak yaratabilecek durumdaydılar. Bu da ancak siyasal düzende 1832 yılında yapılan reformla mümkün olabildi. Böylelikle denetimsiz "çıkarların," özellikle büyük toprak sahiplerinin ve tekelci tüccarların siyasal kararlar üzerine etkisine kilit vuruldu. Özgür ticaret ve para arzının altın standardıyla otomatik olarak ayarlanması sistemin rasyonelliğini artırdı. Ancak simgesel bir yıl olan 1851'den sonra, Kristal Saray'da düzenlenen Dünya Sergisi, endüstriyel Birleşik Krallık'ın kamusal alanda ilk kez ortaya çıkmasıyla, endüstri devriminden, asıl İngiliz endüstrileşmesine geçiş başarıldı. Ancak bundan sonra kişi başına gelir hissedilir ölçüde arttı, buhar makineleri fabrikalarda, gemilerde ve demir yollarında en önemli enerji aracı oldular, gıda maddelerinin fiyatlarındaki düşme eğilimi, toprak sahibi aristokrasinin iktidar tekelini sarstı.[33]

Başlangıçta İngiltere'nin Avrupa kıtasından önde olmasını abartmamak gerekir. Ünlü İngiliz buluşları hızla yayıldı ve daha 1851 yılında dünya Kristal Saray'da ABD'nin makine inşa teknolojisinde İngiltere'yi yakaladığını gördü.[34] Başlangıçtaki ihraç yasağına rağmen İngiliz teknolojisi kısa bir süre içinde kıtada ve Kuzey Amerika'da, özellikle İngiliz mühendisleri ve işçileri sayesinde bilinir oldu.[35] Ekonomi tarihinin zaman skalalarına göre otuz ya da kırk yıllık bir "geri kalma" hiç de sansasyonel değildir. Bazen bazı buluşların gelişebilmesi ve yayılabilmesi böyle bir zaman dilimini gerektirir.

Her ulusal *take-off*'un zamanını net olarak tarihlemek tekrar tekrar denenmiştir. Bu büyük ölçüde yapay bir sorundur. Bazı ülkelerde endüstrileşme gerçekten birdenbire, bazılarında hiç fark edilmeden başladı; bazı ülkelerde ekonomi büyüme koşusuna hemen başladı, bazılarında birkaç hız alma adımı atması gerekti. Devletin, 1885 yılından sonra Rusya'da Maliye Bakanı Sergey J.

Vitte yönetiminde olduğu gibi, endüstrileşmeyi kabul ettiği ülkelerde dönüm noktası, bunun olmadığı yerlere göre daha derindi. Tek tek Avrupa ülkelerinin sıralanışı, tam tarihlemenin yokluğunda bile bir ölçüde nettir: Belçika ve İsviçre daha erken endüstrileşti, Fransa 1830'dan, Almanya 1850'den sonra başladı; Avrupa'nın geri kalan ülkeleri büyük ölçüde endüstrileşmeye daha geç başladılar. Genel görüntü, böyle bir yürüyüş korteji halindeki sıralamadan daha önemlidir, temel bir çelişkiyi gösterir. Bir yanda her Avrupa ülkesi kendi endüstrileşme yolunda gitti. Hiçbir tekil örnek için bir "İngiliz modeli"nin –ayrıca, böyle bir model ülke dışındaki çağdaşların gözünün önünde kesinlikle berrak ve net bir biçimde durmuyordu– yalnızca basitçe kopyalandığından söz edilemez. İngiltere'deki koşullar o kadar tekildi ki, böyle doğrudan bir taklit kesinlikle mümkün olamazdı.[36] Ancak bir adım geriye gidilirse, diğer yandan ulusal yolların çeşitliliği içinde bir Pan-Avrupa endüstrileşmesinin içinde giderek artan bir biçimde iç içe geçmeler olduğu görülür. Yüzyılın ortasından sonra endüstrileşme hemen her yerde hükümetlerin desteğini aldı, ticari alışveriş ve uluslararası anlaşmalar (serbest ticaret anlaşması dahil) bütün Avrupa'yı kapsayan bir pazarın bütünleşmesine katkıda bulundular ve kıtanın kültürel homojenliği teknik ve bilimsel alışverişi giderek kolaylaştırdı.[37] 1870 yılında bazı Avrupa ekonomileri, pazarlarda İngiliz endüstrisiyle kapışabilecek kadar ileri gitmişlerdi. Bu dönemde uygun doğal koşulların *dışında* başarılı bir endüstrileşme için neyin mutlaka gerekli olduğu da genel olarak belirginleşti: bir yandan köylüleri ekonomi dışındaki zorunluluklardan kurtaran bir tarım reformu, diğer yandan "insan sermayesi" yaratmak için, yani kitlelerin okuryazarlaştırılması ile resmi bilimsel araştırma kurumları arasındaki o büyük yelpazede bir eğitim sistemi kurulması için yapılan yatırımlar. İyi eğitilmiş işgücünün, toprak ve yer altı hazineleri eksikliğini telafi edebileceği, ilkönce bazı Avrupa ülkelerinde ve Japonya'da 19. yüzyılın son üçte birinde alınmış, bugüne kadar geçerliliğini koruyan bir derstir.[38]

En azından bir anlamda devrimci *olmayışı*, endüstriyel üretim tarzının bir avantajıydı: Değer yaratmanın bütün eski biçimlerini ortadan kaldırmadı ve radikal anlamda yeni bir dünya yaratmadı. Başka bir deyişle: Endüstri çok sayıda farklı biçimlerde geldi ve geliyor, bu yüzden endüstriyel olmayan üretim tarzlarını mutlaka yok

etmek zorunda kalmadan, onları kendine tabi kılabiliyor. Tek bir fabrika kompleksindeki binlerce çalışanıyla büyük endüstri her yerde bir kural olmaktan çok bir istisnaydı; giderek daha geniş alanları fetheden kitlesel üretimin –muhtemelen seramikte ya da ahşap mimaride yüzyıllardır işbölümüne dayalı, modülleştirilmiş ve seri bir üretim biçimini denemiş olan Çinlilerin bir buluşuydu[39]– yanı sıra, esnek üretim (*flexible production*) adı verilen tarz da vardı.[40] Bunun özellikle başarılı olduğu yerde endüstrileşme bir merkezileşme ve ademi merkezileşme diyalektiği içinde gerçekleşti.[41] 1920'li yılların sonlarından itibaren, Stalinci merkezi planlı denetimle endüstrileşme politikası bunun radikal bir karşı modelini yarattı, ama çok sınırlı başarılar elde etti. Her türlü büyüklükte üretilebilen elektrik motoru ve genel olarak prizden alınan enerji, 19. yüzyılın sonunda küçük işletmelerdeki üretime yeni bir atılım kazandırdı. Temel örnek her yerde, Japonya, Hindistan ve Çin'de de aynıydı: Göze çarpan fabrikalarıyla büyük işletmelerin etrafında küçük tedarikçiler ve rakiplerin halkaları sıralanıyordu. Bu işletmelerde genellikle, devlet müdahale etmezse, düzenlenmiş prosedürleri olan, uzman işçilere ihtiyaç duyan ve bazen patriyarkal bir özimgeye sahip büyük endüstridekine göre çok daha kötü çalışma koşulları hüküm sürüyordu.

İkinci Ekonomi Devrimi

Çoğu kez "ikinci bir endüstri devrimi"nden söz edilmiş ve bununla özellikle 19. yüzyıl sonunda temel sektörleri oluşturan pamuk ve demirin yerini çelik (1880'lerdeki başlangıcından çok daha büyük bir boyutta "Big Steel"), kimya ve elektrik sektörlerinin alması kastedilmiştir. Endüstriyel dinamiğin İngiltere'den, yeni teknolojilerde büyük bir atılım gerçekleştiren Almanya ve ABD'ye kayması da sektörlerdeki bu yer değiştirmeyle bağlantılıydı.[42] Werner Abelshauser'in yaptığı gibi çok daha geniş tutulmuş bir "ikinci ekonomik devrim"den söz etmek, konuyu teknolojik bir alana daraltmaktan daha anlamlıdır.[43] Bu ikinci ekonomik devrim, 20. yüzyılda egemen girişim biçimi olan modern "şirketler grubu"nu ortaya çıkardı. Abelshauser'e göre, 1880'li ve 1890'lı yıllara tarihlenebilecek bu yeni değişim hamlesi, başlangıçtaki endüstri devriminden daha önemliydi. Önemli olmasının bir nedeni de, *doğrudan doğruya* küresel bir etkisinin bulunmasıydı, oysaki ilk endüstri devriminin

uzaklardaki etkisi çok yavaş ortaya çıkmıştı. 19. yüzyılın son çeyreğindeki bu yeni dönüm noktasında, hafif teknolojileri değiştirecek birçok şey de ortaya çıktı: ilerlemiş ulusal ekonomilerde üretimin *tamamen* mekanikleştirilmesi, yani endüstri öncesi "yuvaların" dağılması; bireysel mülk sahibi/girişimci modelinden egemen sosyal biçim olarak ücretli yöneticiye ve kültürel yönetici tipine geçiş; bununla bağlantılı olarak, kendini borsada finanse eden anonim sermayeli şirketin yükselişi; özel ekonomi idaresinin giderek artan bürokratikleşmesi ve "beyaz yakalı" büro çalışanlarının yükselişi; yoğunlaşma ve kartellerin oluşması ve böylelikle klasik rekabet mekanizmasının geriletilmesi; kendi mallarının dünya çapındaki dağıtımını kendi ellerine alan ve bu amaçla, çok sayıda yerel partnerle işbirliği içinde küresel pazarlama ağları kuran, marka simgesiyle desteklenen, çok uluslu şirketlerin ortaya çıkışı.

Endüstriyel üretim tarzındaki biçim değişikliğini dünya çapında önemli kılan, özellikle bu sonuncu noktaydı. Çin gibi bir ülkede 1890'lı yıllarda Standard Oil of New Jersey ya da British-American Tobacco Corporation (BAT) gibi Amerikalı ve Avrupalı çokuluslu şirketler, sahneye çıktılar ve tüketim malları pazarına, o zamana kadar örneği görülmemiş bir biçimde doğrudan nüfuz ettiler. "Dikey" bütünleşmiş şirketler olarak kendi hammadde kaynaklarını da ürünlerinin daha sonraki işlenmesini ve sürümünü de kontrol ettiler. Saf endüstri şimdi *business* oldu; endüstri girişimcilerinin bankalarla eskisinden daha güçlü bir biçimde işbirliği yaptıkları ve iç içe geçtikleri yeni bir ulusaşırı iş yönetimi kompleksine dönüştü. Bu *business* ilkönce ABD'de *Big Business* oldu. Endüstrileşmeye 1880'li yılların ortasında başlayan Japonya, burada önemli bir başlangıç avantajına sahipti, çünkü Tokugava döneminin büyük tüccar ailelerinden bazıları yeni döneme kadar gelebilmişlerdi ve bir ölçüde *zaibatsu* olarak kendilerini yeniden keşfettiler: Genellikle ailelerin elindeki, ekonominin büyük bölümlerini kendi ortak oligopolist denetimleri altında tutan, çok çeşitlileşmiş büyük işletmelerdi bunlar. 19. yüzyılın sonunda Amerikan endüstrisinin tek tek alanlarını kendi aralarında paylaşan, farklı angajmanlarda daha ziyade ayrıntılı olarak iç içe geçmiş *holding companies* olarak dikey bütünleşmiş büyük konglomeralara pek benzemiyorlardı. Yaklaşık olarak 1910'dan itibaren Mitsui, Mitsubishi veya Sutomo gibi büyük *zaibatsu*'lar daha sıkı ve daha merkezi organi-

ze oldular. Bunun sonucunda Japonya, ABD ve Almanya'nın yanı sıra, ama İngiltere ve Fransa'dan farklı olarak, dikey *ve* yatay bütünleşmiş büyük şirketlerin ülkesi oldu.[44]

Büyük Yol Ayrımı

Son yirmi ya da otuz yılda endüstrileşme hakkında ve genellikle dergilerle derleme kitaplarda yürütülen ve henüz yeni bir sentezde yoğunlaşmayan tartışmalar, büyük teori taslaklarından çok uzaklaştı.[45] Bilimsel tartışma noktasal ve mütevazı hale geldi ve genellikle geleneksel büyüme kavramlarına dayanıyor. 1970'li ve 1980'li yılların etkili tarihsel küresel teorisyeni Immanuel Wallerstein, bu tartışmaya katılmadı. Wallerstein, bir endüstri devrimi kavramına yönelik uzun bir dizi oluşturan oldukça eski itirazları alıntılıyor ve bu kavramı, dikkatleri asıl merkezi sorundan, bir bütün olarak dünya ekonomisinin gelişimi sorunundan başka yere çektiği için "son derece yanıltıcı" buluyor.[46] Endüstrileşme tartışmasında büyük teoriye geri dönüş 2000 yılı dolaylarında paradoksal bir biçimde yoğun bir *tarihsel* bilimsel araştırmayla sağlandı, yine de bu araştırma Avrupa'ya yönelik değildi. Bölgesel uzmanlar, Çin ve Japonya'nın, ama Hindistan'ın ve İslam dünyasının bazı bölümlerinin de 17. ve 18. yüzyıllarda, Avrupa sosyal bilimlerinin başlangıçlarından itibaren en zayıf bilgi temeli olarak sorgulamadan kalıcılaştırdığı o yoksul, durgun Asya klişesine kesinlikle uymadıklarını ortaya çıkardılar. Bu bölgelerde de endüstri devriminin önkoşulları tamamen bulunuyordu. Bu arada bazı yazarlar dengeleyici adalet gayretiyle tam karşıt kutba savrulup modernlik öncesi Asya'yı adeta parlak renklerle resmettiler, öyle ki "Avrupa mucizesi" ya Avrupa'nın imaj oluşturma çabalarının yol açtığı optik bir yanılsama ya da içsel bir zorunluluk içermeyen tesadüfi halkaların sonucu gibi ortaya kondu: *Aslında*, dediler, endüstri devriminin Çin'de gerçekleşmesi gerekiyordu.[47] Bu kadarı da kuşkusuz biraz fazla ileri gitmek oluyor. Ne var ki "erken Modern Çağ" Asya'sının yeniden değerlendirilişi, uzun süredir hemen her şeyin söylenmiş göründüğü, "neden Avrupa?" tartışmasına yeni bir soluk kazandırıyor. Artık uzun süredir, Avrupa'nın avantajlarının ve başarımlarının (Roma Hukuku ve Hıristiyanlıktan matbaaya, pozitif bilimlerden, rasyonel ekonomi zihniyetine ve rekabete dayalı

devletler sisteminden "bireyselci insan imgesine" kadar) listelerini yapmak ve sonra toptancı bir tavırla, bunların başka yerlerde olmadığını saptamak yetmiyor. Avrupa ve Asya erken Modern Çağ için birbirlerine ne kadar yakınlaşırlarsa, niteliksel ve niceliksel farklar ne kadar azalırsa, dünyanın en geç 19. yüzyılın ortasında görmezden gelinemeyecek bir biçimde kazananlar ve kaybedenler halindeki büyük yol ayrımı da (*great divergence*) bir o kadar esrar perdesine bürünüyor.[48] Avrupa'nın başarısı şimdiye kadar (Eric L. Jones'taki gibi)[49] coğrafi-ekolojik elverişliliğin derinliklerinde ya da kendine özgü kültürel yatkınlıklarda (Max Weber geleneğindeki, David Landes ve diğer yazarların çoğundaki gibi) programlanmış görünüyordu; şimdi artık Avrupa'nın *özgün farklılığını* neyin oluşturduğuna dair dedektiflik sorusu yeniden ortaya çıkıyor.

"Asya'nın" görece "çöküşü" ne kadar geç bir tarihe yerleştirilirse, bu farkın gerçekten etkili olduğu tarih de, 19. yüzyılın içinde bir o kadar öteleniyor. Avrupa'nın özel yolunun başlangıcı bazen daha erkene alınıyor, "Orta Çağ"a kadar kaydırılıyor (örneğin Eric L. Jones, son olarak Michael Mitterauer), ama başka tarihçiler bu dönemde Çin'in (özellikle 11. yüzyılda) ve İslam dünyasının bazı bölümlerinin sosyoekonomik ve kültürel açıdan önderlik ettiğini haklı olarak kabul etmektedirler. Son olarak büyük yol ayrımı noktası genellikle Endüstri Devrimi ile bağdaştırılan döneme kaydırıldı. Böylece ancak 19. yüzyılda ortaya çıktığı kabul edilmiş oluyordu. Bu konu, Avrupa ve Asya arasındaki uçurumun *günümüzde* kapanmaya başlamasıyla birlikte, yirmi yıl önce sahip olmadığı bir güncellik ve aciliyet kazandı. Çin'in ve Hindistan'ın yükselişi (bu arada Japonya'ya belirli bir aldırışsızlıkla alışıldı) Avrupa'da "küreselleşme"nin bir parçası olarak algılanıyor. Ama aslında bunun ardında Avrupa'nın 19. yüzyılda yaşadığı *şeyi* tam olarak *tekrar* etmeden "yakalayan" *doğal* endüstri devrimleri gizlidir.

2 Enerji Rejimi: Kömür Yüzyılı

Kültürel Ana Tema Olarak Enerji

Max Weber 1900 yılında, kimyacı, felsefeci ve aynı yılın Nobel ödülü sahibi Wilhelm Ostwald tarafından sözü edilen "enerjisel kültür teorileri"ne karşı her türlü eleştiri ve polemik yoluna baş-

vurma gereğini gördü. Weber'in atıfta bulunduğu gibi, Ostwald'a göre "her kültür dönüşümüne [...] yeni enerji koşulları neden olur", "bilinçli kültür çalışması"na "özgür enerjiyi koruma çabası" eşlik eder.[50] Tam da beşeri bilimlerin doğa bilimlerinden yöntemsel bağımsızlıkları için mücadele verdikleri bir sırada, onların en kadim konusunu oluşturan kültür, böylelikle monist bir teori kavrayışı içine hapsediliyordu. Bununla birlikte enerjiyi maddi tarihin önemli bir unsuru olarak görmek, Max Weber'in teşhis ettiği teori tuzağına mutlaka düşüleceği manasına gelmiyor. Weber'in zamanında henüz çevre tarihi disiplini yoktu. Ama ortaya çıktıktan sonra –özellikle günümüzün enerji sorunları ışığında– bize enerji unsurunun önemini öğretti.

Enerjisel kültür teorileri 19. yüzyıla iyi uyum sağlıyorlar. Bilim insanlarını enerjiden daha fazla meşgul etmiş ve kitleyi kendi yörüngesine çekmiş başka bir doğabilimsel kavram yoktur. Hayvanlardaki elektrikle yapılan ve Alessandro Volta'yı 1800 yılında ilk elektrik akımı kaynağının yapımına götüren erken deneylerden, yüzyılın ortasında kapsamlı bir enerji bilimi ortaya çıktı. Bu bilim temelinde, özellikle Hermann Helmholtz'un 1847'de çığır açan *Über die Erhaltung der Kraft* [*Enerjinin Korunması*] makalesini yayınlamasından sonra, kozmolojik sistemler kuruldu. Yeni kozmoloji artık romantik doğa felsefesinin spekülasyonlarına dayanmıyordu. Deneysel fiziği sabit bir temel olarak aldı ve yasalarını, ampirik sınamadan geçirilebilecek şekilde formüle etti. İskoç James Clark Maxwell elektrodinamiğin temel ilkelerini ve temel denklemlerini buldu; Michael Faraday'in 1831'de elektromanyetik indüksiyonu kanıtlamasından ve ilk dinamoyu yapmasından sonra, elektromanyetik olayların çeşitliliğini betimledi.[51] Optik bilimiyle yakın etkileşim içinde geliştirilen yeni enerji fiziği, büyük bir teknik dönüşümler seline yol açtı. William Thompson gibi dönemin anahtar bir figürü (1892'den itibaren Lord Kelvin; bilim alanından gelen ilk lord) aynı zamanda hem bir bilim yöneticisi ve emperyal bir politikacı, hem fiziksel temel ilkeler araştırmacısı ve pratiğe yakın bir teknisyen olarak öne çıktı.[52] Örneğin Siemens kardeşlere ilk paralarını kazandıran, kıtalar arası haber iletişiminde kullanılan düşük voltajlı akım tekniğine, 1866'dan itibaren Werner Siemens'in elektrik dinamosunu keşfetmesiyle, yüksek voltajlı akım da eklendi.[53] Siemens ya da Amerikalı Thomas Alva Edison gibi

mucitlerden amatör elektrikçilere kadar binlerce uzman, dünyanın giderek daha büyük bölümlerinin elektriklileştirilmesine katkıda bulundular. 1880'li yıllardan itibaren enerji santralleri kullanıldı ve şehirlerde elektrik akımı sistemleri kuruldu. 1890'lı yıllarda küçük alternatif akım motorları seri üretim için geliştirildiler ve büyük miktarlarda ucuz maliyetle üretilebildiler.[54] Daha yüzyılın ilk yarısında, yaşam pratiği için en önemli buluşlar enerjinin üretilmesine ve dönüştürülmesine yaradılar. Çünkü buhar makinesi, ölü maddeyi teknik olarak yararlanılabilir enerjiye dönüştürme aygıtından başka bir şey değildi.[55]

Enerji bütün bir yüzyılın ana teması oldu. Daha önce yalnızca, özellikle ateş biçiminde temel bir güç olarak bilinen şey, şimdi beklenmedik sonuçlara yol açabilen, görünmez ama verimli bir kuvvet haline gelmişti. 19. yüzyılın doğabilimsel temel imgesi artık erken Modern Çağ'dan kalma mekanik değil, kuvvetler arasındaki dinamik ilişkiydi. Diğer bilimler buna dayandılar. Max Weber'in hedef aldığı enerjisel kültür teorisinden daha önce bunu çok daha büyük bir başarıyla politik ekonomi yapmıştı. 1870'ten sonra neoklasik iktisat bir tür fizik kıskançlığından mustaripti ve bu yüzden enerjisel tasavvurlardan bol bol yararlandı.[56] İronik bir biçimde, tam da hayvan bedenindeki enerjinin ekonomik açıdan önemini kaybettiği anda, insanın enerji dolu bedenselliği keşfedildi. Sınırsız ve Helmholtz'un gösterdiği gibi, kaybolmayan bir enerji evreninde bedenlerin de payı olmalıydı. Klasik politik ekonomideki henüz soyut felsefi "işgücü"nün yerini, fiziksel termodinamiğin de etkisiyle, kombine edilmiş bir kas ve sinir sistemi olarak planlanmış iş süreçlerine uyumlandırılabilen ve enerji alımıyla enerji harcaması arasındaki oran kesin olarak saptanabilen "insan motoru" aldı. Karl Marx'ın yüzyılın ortasındaki işgücü teorileri Helmholtz'un etkisini yansıtıyordu; Max Weber de kariyerinin başlangıcında ayrıntılı olarak endüstriyel çalışmanın psikofiziğiyle ilgilendi.[57]

Avrupalıların ve Kuzey Amerikalıların 19. yüzyılda enerjiden olağanüstü büyülenmiş görünmeleri tesadüf değildi. Endüstrileşmenin en önemli veçhelerinden biri, enerji rejimindeki değişiklikti. Her ekonomik faaliyet enerji tedariği gerektiriyordu. Ucuz enerjiye erişimin bulunmayışı, bir toplumun içine girebileceği en tehlikeli darboğazlardan biriydi. Kaynakların nispeten zengin olması durumunda bile, endüstri öncesi toplumlar akla gelebilecek her türlü

kültürel koşulda, insani emek gücü dışında az sayıda enerji kaynağına muhtaçtılar: Su, rüzgâr, odun, turba ve yemleri kas gücüne çeviren iş hayvanları. Bu sınırlamalar çerçevesinde enerji tedariki yalnızca tarım alanlarının genişletilmesiyle ve ağaç kesmeyle, ya da besleyiciliği yüksek tarla ürünlerinin kullanılmasıyla mümkündü. Ulaşılabilir enerjideki artışın, nüfus artışına ayak uyduramaması tehlikesi her zaman vardı. Toplumlar ulaşılabilir enerji biçimlerinden hangi oranda yararlandıklarına göre ayrılırlar. Örneğin, Avrupa'da 1750 yılında enerji tüketiminin yaklaşık yarısının kaynağının odun olduğu tahmin edilmiştir; aynı tarihte Çin'deyse bu oran en fazla yüzde 8'di. Bunun tersine Çin'de insani işgücü Avrupa'dakine göre katbekat daha önemliydi.[58]

Fosil Enerjinin Çıkartılması

Endüstrileşmeyle birlikte, yeni bir enerji kaynağı daha elbette bir günde değil ama yavaş yavaş, diğerlerinin yanına eklendi; bu kaynak 16. yüzyıldan beri Avrupa'da giderek artan bir şekilde, ama İngiltere'de başka her yerden daha fazla kullanılan fosil bir yakıt olan kömürdü.[59] Değişimin hızı abartılmamalıdır. Tüm Avrupa'da 19. yüzyılın ortasına kadar kömür, yararlanılan enerjinin yalnızca çok küçük bir bölümünü sağlıyordu. Ancak bu tarihten sonra geleneksel enerji kaynaklarının payı azaldı, modern enerji tedarikçileri olan kömürün ve daha sonra petrolün, bunun yanı sıra barajlar ve yeni türden türbinlerle daha iyi yararlanılabilir hale gelen su gücünün önemi, büyük ölçüde arttı.[60] Bugün bildiğimiz enerji kaynaklarının çoğulluğu, endüstrileşmenin mirasıdır. Bu çoğulluk, Avrupa'da daha 19. yüzyılda bile, bugünkü bakışla inanılmaz görünecek miktarlarda tüketilen odunun binlerce yıllık egemenliğinin ardından geldi.[61] Yükselişe geçen kömürün ve inişe geçen odunun yanı sıra, yüzyılın ikinci yarısına kadar ulaşımda ve değirmen işletiminde rüzgârdan yararlanma devam etti. Yakılabilir gaz önceleri kömürden elde ediliyordu. Büyük şehirlerin caddelerindeki ilk havagazı fenerleri bu türden gazla çalışıyordu. Günümüzde dünyadaki tüm enerji ihtiyacının dörtte birini karşılayan doğalgazdan, 19. yüzyılda henüz yararlanılmıyordu. İnsanlığın uzun süredir bildiği kömürden farklı olarak, petrol kullanılmaya başlanmasının tarihi tam olarak saptanabilir: 28 Ağustos 1859 yı-

lında Pennsylvania'da ilk kez ticari amaçla bir petrol kuyusu başarıyla delindi. Bu eylem, California'daki altına hücumdan on yıl sonra, çok geçmeden bir petrole hücum hareketini başlattı. 1865 yılından itibaren John D. Rockefeller adındaki genç bir işadamı, petrolü *Big Business*'ın temeli yaptı. 1880 yılında, on yıl önce kurduğu Standard Oil Company büyüyen petrol pazarını adeta tekelinde tutarak kontrol ediyordu – kömür pazarında hiçbir zaman tek bir kişi böyle bir konuma ulaşmamıştı. Petrol önceleri makine yağı ve kerozen, yani lamba ve soba yakıtı olarak işlendi. Otomobilin yaygınlaşması yaklaşık 1920'den sonra küresel enerji bilançosunda petrole gerçek bir ağırlık kazandırdı. Dünyada kullanılan yakıtlar arasında kömür, görece öneminin doruk noktasına 20. yüzyılın 1920'li yıllarında ulaştı.[62] Hayvansal enerjiye talep hâlâ vardı, deve ve eşeğin (olağanüstü ucuz iki ulaşım aracı) enerjisi taşımacılıkta, öküzün ve mandanın enerjisi tarımda, (Hintli) fillerin enerjisi de yağmur ormanlarında kullanılıyordu. Avrupa'daki "tarım devrimi"nde insan gücünün yerini atların gücünün alması da vardı. İngiltere'de at sayısı 1700 ile 1850 yılları arasında iki kat arttı. İngiliz tarımında insan işgücü başına kullanılabilir at enerjisi 1800 ile 1850 arasında, yani endüstri devriminin doruk noktasında yüzde 21 arttı. Ancak 1925'ten sonra İngiltere'de hektar başına at sayısı azaldı; bu gelişmenin öncülüğünü yapan ABD'de birkaç on yıl önce başlamış bir süreçti bu. Atların yerini traktörlerin alması, yeni topraklar tarıma açılmadığı halde tarım yapılan araziyi genişletti, çünkü at yemi (ot, yulaf) üretilmesi için daha az toprak gerekiyordu.[63] Yine de 1900'de ABD'nin tarımsal arazisinin dörtte birinden, atların beslenmesi için yararlanılıyordu. Hayvanların taşımacılığının hiçbir rol oynamadığı ve mekanikleştirmenin daha zor olduğu Asya'nın pirinç ekonomileri, tarımda verimliliği artıracak bir modernleşme için bu tamponlara sahip değillerdi.

19. yüzyılın endüstri uygarlığı fosil yakıtların çıkartılmasına, onlardan elde edilen enerjinin teknik-mekanik yollarla daha verimli bir biçimde dönüştürülmesine dayanıyordu.[64] Kömürle çalışan buhar makinesinin kullanılması bu sırada sarmal biçimli bağımsız bir süreci başlattı; çünkü buharla çalışan asansörler ve vantilatörler ilk kez yeraltında çok derinlerdeki kömür yataklarına ulaşmayı ve işletmeyi mümkün kıldı. Buhar makinelerinin gelişmesinin başlangıcında, maden kuyularındaki suları boşaltmak için daha iyi pom-

pa arayışı vardı. Henüz iyi işlemeyen ilk buharlı pompa 1697'de inşa edilmişti. 1712 yılında Thomas Newcomen buharla çalışan ilk vakumlu pompayı, yani ilk pistonlu buhar makinesini, bir kömür madenine kurdu.[65] Mühendis James Watt (1736-1819) ve iş ortağı sermayedar Matthew Boulton (1728-1809) küçük ve daha iyi buhar makinelerini ilk kez bir tekstil fabrikasında değil, İngiltere'nin endüstri açısından özel bir önem taşımayan ücra bir yöresindeki Cornwall'daki bir kalay madeninde kullandılar; burası ilk buhar makineleri için en verimli deney sahası oldu. Deneylerini ara vermeden sürdüren James Watt 1784 yılında yaptığı bir konstrüksiyonla yalnızca dikey değil dairesel hareketi de üretip, bundan olağanüstü yüksek bir verim alarak, belirleyici teknik atılımı başardı.[66] Tüm 19. yüzyıl boyunca bu makine tipinin kömür tüketimi randımanı (yani açığa çıkan, mekanik olarak kullanılabilir enerjinin oranı) sürekli artırıldığı halde, buhar makinesi ancak bu atılımla, makineleri çalıştırmak için teknik açıdan olgunlaştırılmış oldu.[67] 1785 yılında Watt'ın makinesi ilk kez bir İngiliz yün eğirme fabrikasında kullanıldı. Ne var ki, buhar makinesinin hafif endüstride en önemli enerji kaynağı olması için daha onlarca yıl gerekti. Daha 1830 yılında Avrupa kıtasındaki en önemli endüstri bölgelerinden biri olan Saksonya'daki tekstil fabrikalarının çoğu esas olarak su gücü kullanıyorlardı. Birçok yerde buhara geçiş, ancak ucuz kömür tedarik etmeyi mümkün kılan bir demiryolu bağlantısı varsa kârlı oluyordu.[68] Kömür madenciliği genel olarak endüstrileşmenin anahtarı haline geldi. Kömür rezervini ileri teknik yöntemlerle, yani buhar gücünü kullanarak çıkartmak ve sonra kömürü buharlı tren ve buharlı gemiyle tüketileceği yerlere ucuza aktarabilmek, toplam endüstriyel başarının önemli bir önkoşuluydu.

Kömür tedarik etmekte en büyük zorlukları, kendi rezervleri çok az olan Japonya yaşadı. Bu yüzden Japonya'da buhar makinesi döneminin olağanüstü kısa sürmesi şaşırtıcı değildir. Sabit olarak kurulmuş, yani bir gemiyle birlikte yüzmeyen ilk buhar makinesi 1861 yılında Nagasaki'de devlete ait bir demir fabrikasında çalıştırılmıştı; bu makine Hollanda'dan ithal edilmişti. O zamana kadar fabrikalarda yararlanılan enerjinin en büyük bölümü su türbinlerinden elde ediliyordu. İlk pamuk eğirme tesisleri de, yine ilkönce İngiltere'de, bu yöntemle çalıştırıldı. Farklı enerji biçimleri bir süre yan yana var oldu. 1880'li yılların ortasında Japon endüstrileşmesi

hızlanınca, birkaç yıl içinde Japonya'daki fabrikalar buhar makineleriyle donatıldı. Daha 1890'lı yılların ortasında buhar gücünün endüstride kullanılmasının niceliksel olarak doruk noktasına ulaşılmıştı. Japon ekonomisi kısmen su gücünden, kısmen de kömürden elde edilen ve endüstriye büyük avantajlar sunan elektriği büyük çapta kullanan ilk ekonomilerden biriydi. Japonya'da 1860'lı yıllarda ilk buhar makineleri çalıştırılmaya başlandığında, Japonya enerji teknolojisi açısından İngiltere'nin yaklaşık seksen yıl gerisindeydi. 1900'de bu gerilik tamamen telafi edilmişti. Japonya Batı'nın enerjideki gelişmesini adeta hızlı çekimle yakaladı.[69]

İstatistik olarak gösterilebildiği gibi, kömür üretiminin gelişimi bir yandan endüstriyel gelişmenin düzeyi için bir göstergedir, diğer yandan böyle bir gelişmenin nedenlerine de işaret eder. Sayılara belirli bir kuşkuyla yaklaşmak gerekiyor, çünkü hiç kimse örneğin Çin'de mekanik olarak işletilmeyen kömür madenlerindeki üretimi tahmin etmeye çalışmamıştır (bu madenlerin üretiminin endüstride kullanıma yönelik olmadığı kabul edilmektedir). 19. yüzyılın ortası dünya üzerindeki, kaydedilmiş taşkömürü üretimi için bir dönüm noktası oldu. Bu üretim 1850 ile 1914 arasında yılda en fazla 80 milyon tondan, yılda 1.300 milyon tonun üstüne çıktı; yani altmış yıllık bir zaman diliminde yaklaşık on altı kat arttı. Bu dönemin başında İngiltere kömürlerin yaklaşık yüzde 65'ini çıkartarak, uzak arayla en büyük üreticiydi; I. Dünya Savaşı'nın arifesinde bu konumunu ABD'ye (yüzde 43) kaptırdı ve Almanya'nın önünde (yüzde 15), ikinci sıraya yerleşti (yüzde 25). Bu üç dev üreticinin yanında diğer tüm üreticiler ikincil önemdeydi. Birkaç yıl içinde dikkate değer bir kömür madenciliği kurup yükselişe geçen bazı ülkeler vardı, bunların en başında Rusya, Hindistan ve Kanada geliyordu. Ne var ki bu küçük üreticilerin en büyüğü, yani Rusya bile 1910-1914 yıllarının ortalamasında dünya üretiminin yalnızca yüzde 2,6'sına ulaştı.[70] Bazı ülkeler, örneğin Fransa, İtalya ve Güney Çin doğal kaynaklarındaki eksikliği, İngiltere'nin denize yakın kömür bölgeleri, Ruhr bölgesi ya da Vietnam gibi fazla üretim yapılan bölgelerden kömür ithal ederek kapattılar.

1860'lı yıllarda, dünyada kömür rezervlerinin tükenmesi gibi korkunç bir tehlikenin yaklaştığı düşünülürken, yarım yüzyıl sonra çok sayıda yeni kömür yatağının açılması, yeterli arzı sağladı ve böylelikle aynı zamanda kömür pazarında da bir parçalanmaya

yol açtı; İngiltere bu pazardaki eski egemenliğini uzun süre koruyamayacaktı.[71] Bazı hükümetler enerji politikasının zorunluluğunu gördü, bazıları da görmedi. Rusya'da yeterli bir *madencilik zemini* oluşturulmadı; çünkü geç çarlık dönemi modernleşmesinin mimarı olan Maliye Bakanı Sergey J. Vitte'nin (1892'den beri görevdeydi) yönetimindeki hükümet, tek taraflı olarak, çelik endüstrisindeki ve makine inşasındaki ileri teknoloji projelerini teşvik ediyordu.[72] Buna karşılık Japonya'da devlet kömür madenciliğini endüstriyle paralel olarak geliştirdi. Ülkede ABD veya Çin gibi büyük rezervler bulunmadığı halde, 1885'ten sonraki endüstrileşmenin ilk evresinde yerli üretim, Japonya'nın kendi ihtiyacını karşılıyordu. Ancak metal işleyen endüstrinin daha da geliştiği ikinci evrede, Japon kömürünün kalitesi artık yeterli olmadı. Mançurya başka nedenlerin yanı sıra, yüksek değerli, kok haline getirmeye daha uygun kömürler elde edilebildiği için de bir kolonyal bölge olarak Japonya'nın çok ilgisini çekti. Bu tür rezervler 1905'ten sonra Güney Mançurya demiryolu şirketinin kontrolündeki koloni topraklarında çıkartıldı.[73] "Kaynak emperyalizmi"nin, yani endüstri için gerekli hammaddelere el koymak amacıyla başka ülkelere boyun eğdirilmesinin bu kadar net örneklerinin sayısı azdır.[74]

Çin, ters yönde bir kolonyal durumun örneğini oluşturur. Yoğun nüfuslu ve büyük alanları adeta tamamen ormansızlaşmış bu ülkede enerji azlığı kronik bir sorundu. Gerçi Kuzey ve Kuzeybatı Çin'de, bugüne kadar ancak kısmen çıkartılmış muazzam kömür rezervleri bulunuyor. Bu rezervler biliniyor ve kullanılıyordu. Çok erken bir tarihte, büyük çapta demir üretimi için kullanıldılar. Ciddi tahminler, Çin'in 1100'deki demir üretiminin (Rusya hariç) tüm Avrupa'nın 1700'deki üretimini geçmiş olabileceğini söylüyor.[75] Bu üretimin neden sürdürülmediğini bilmiyoruz. Her halükârda Çin'de 18. ve 19. yüzyıllarda, özellikle kuzeybatıdaki kömür yatakları, serbest limanların 1842'de açılmasından sonra kurulan ticari merkezlerin uzağında kaldıkları için, önemli bir kömür üretimi yoktu. Çin, İngiliz kömürünü çok erkenden uygun fiyatla kullanılabilir hale getiren kısa yollar ve iyi su yolları avantajından yararlanamadı. Çin'de 1895'ten sonra büyük işletmeler halinde ve makinelerle kömür madenciliği yapılmaya başlandığında, Japon şirketlerinin kontrolündeki maden ocakları üretimlerini doğrudan doğruya Japonya'ya gönderdiler; ya da, yine Japonların elinde bulunan, yakındaki

demir ve çelik fabrikalarında kullandılar. Çin'de ortaya çıkan endüstriyel büyüme alanlarının, özellikle Şanghay'ın 1914'ten sonra endüstriyel gelişmeyi muhtemelen frenlemiş olan bir enerji eksikliği çekmesinin bir nedeni de, yetersiz üretim ve kolonyal sömürünün yanı sıra ülkede yaşanan ve örneğin demiryollarını ikide bir kullanılamaz hale getiren politik kaostu. Çin potansiyel bir enerji deviydi, endüstrileşmesinin ilk evresinde kendi fosil enerji kaynaklarından çok sınırlı yararlanabilmişti. Japonya'dan farklı olarak, endüstriyel inşanın iktisat politikasıyla yönetilişinde enerji tedariki sorunlarına öncelik tanıyabilecek bir merkezi hükümet yoktu.

Küresel Bir Enerji Uçurumu

20. yüzyılın başına kadar dünyada genel olarak derin bir enerji uçurumu ortaya çıktı. 1780'de yeryüzündeki *tüm* toplumlar biokütle enerjisinden yararlanmak zorundaydılar. Aralarındaki farklar, her birinin geliştirdikleri ya da özgün doğal koşulları gereği geliştirmek zorunda kaldıkları önceliklere göre belirleniyordu. 1910 ya da 1920'de dünya bir yanda fosil enerji kaynaklarına erişimi sağlamış olan ya da onlardan yararlanmak için gereken altyapıları kurmuş olan bir azınlıkla, giderek büyülen bir kaynakların azalması baskısı altında geleneksel enerji kaynaklarıyla yetinmek durumunda olan çoğunluk şeklinde ikiye bölündü. Dünya kömür üretimindeki dağılıma bakılırsa, "Batı" ile dünyanın geri kalanı arasındaki mesafe netlik kazanır. 1900 yılında dünyada çıkarılan kömürün yüzde 2,82'si Asya'da, yüzde 1,12'si Avustralya'da ve yüzde 0,07'si Afrika'daydı.[76] Ülkeler bazında düzenlendiğinde, oranlar değişiyor. O zaman 1910 ile 1914 yılları arasındaki ortalamada Japonya, Avusturya-Macaristan'dan daha büyük bir kömür üreticisiydi ve Hindistan da onu yakından takip ediyordu.[77] Ticari olarak sunulan enerjinin kişi başına tüketimi 1910'da ABD'de muhtemelen Çin'dekinin yüz katıydı. Ayrıca, yeni hidroelektrik teknolojileri sulak ülkelere, eski su değirmeni ilkesini yeni bir düzeye çıkarma olanağı sağlıyordu. Buhar makinesi önceleri su çarkından daha verimli bir enerji üretim aracıyken, su çarkı su türbini olarak yeni biçimiyle 19. yüzyılın ikinci yarısında verimlilik açısından su buharını yeniden geçmişti.[78] İsviçre, Norveç, İsveç gibi ülkeler ve Fransa'nın belirli bölgeleri için 1880'lerden beri baraj ve

türbin tekniği kömür eksikliğini telafi etme şansı sunuyordu. Batı dışında yalnızca Japonya bu yeni olanaklardan yararlandı. Belirli ekolojik koşullarda başka hiçbir alternatif yoktu. Yakın ve Ortadoğu'da, ayrıca Afrika'da devasa bölgelerde ne kömür ne de enerji için yararlanılabilecek su rezervleri vardı. Mısır gibi kömürü az ve Nil Nehri'nin zayıf akıntısından su çarkları için yararlanamayan bir ülke, suyu bol Japonya ile kıyaslandığında bu yüzden çok dezavantajlıydı: Mısır'da endüstrileşmenin ilk evresinde, ihraç edilen ürünlerin işlendiği tesisler kurulduğunda ve sulama tesisleri kısmen mekanize edildiğinde, esas olarak insani ve hayvani işgücüne dayanmak zorunda kalındı.[79] Erken 20. yüzyılda özellikle Ortadoğu'da, çıkartılan petrol; örneğin hemen hemen hiç endüstrisi bulunmayan ve ilk kez 1912 yılında petrol ihraç eden İran'da olduğu gibi, yalnızca ihracat amacıyla ve yerli ekonomi biçimleriyle hiçbir bağlantısı olmadan üretiliyordu.

Buhar makinesi birçok uygulama alanı buldu. Yalnızca endüstriyel mal üretiminde kullanılmadı. Hollanda'da buharlı pompalar 1850'den itibaren, yani nispeten geç bir tarihte, drenaj ve denizden kazanılan toprakların su seviyesini ayarlama tesislerinde kullanıldı. 1896 yılında kurutulan yüzeylerin yalnızca yüzde 41'inin suları yel değirmenleriyle boşaltılıyordu. Yüksek maliyetler daha büyük verimlilikten çok, buhar makinelerinin daha iyi yönlendirilebilir olmasının avantajıyla dengeleniyordu. Böylece 17. ve 18. yüzyıla ait birçok tablodan bildiğimiz Hollanda yel değirmeni görüntüsü yavaş yavaş ortadan kayboldu. Enerji rejimindeki değişmeyi endüstrileşmenin en önemli belirtilerinden biri saymak için birçok neden var. Ama bu değişim birdenbire, yani devrimci bir tarzda ve İngiltere'ye bakıldığında zannedilebileceği gibi çok erken gerçekleşmedi. Geniş zeminde maden temelli enerji ekonomisi *dünya çapında* yalnızca 20. yüzyılda, Rusya, ABD, Meksika, İran, Arabistan ve başka ülkelerde petrolün çıkartılıp kömürün yanında yeni bir enerji aktörü olarak endüstriyel ekonomilerde kullanılmaya başlamasından sonra söz konusu oldu.[80]

Enerji zengini Batı, dünyanın geri kalanının karşısına da "enerji dolu" olarak çıktı. Dönemin kültür kahramanları etrafı seyrederek dolaşan aylaklar, dinsel münzeviler ya da sessiz bilgeler değil, enerji yüklü bir *vita activa*'nın uygulayıcılarıydı: asla yorulmayan fatihler, korkusuz seyyahlar, durup dinlenmek bilmeyen araştır-

macılar, imparator gibi ekonomi kaptanları. Batılı enerjik doğalar, gittikleri her yeri yaşadıkları toplumun enerji bolluğunu yansıttığı düşünülen kişisel dinamikleriyle etkiliyor, ürkütüyor ya da şaşırtıyorlardı. Batı'nın gerçek üstün gücü doğallaştırılmış ve antropolojik bir üstünlük olarak stilize edildi. Dönemin ırkçılığı yalnızca ten rengine sabitlenmiyordu. "İnsan ırklarını" fiziksel ve zihinsel enerji potansiyelleri skalasına göre sınıflandırıyordu. Avrupa dışındaki dünya için karakteristik olan, en geç yüzyıl dönümünde Batı'nın "genç", kendi geleneğinin ve güncel iktidar sahiplerininse "yaşlı", pasif ve cansız olarak algılanmasıydı. Avrupa dışındaki ülkelerin genç kuşak vatanseverleri başlıca görevlerinin kendi toplumlarını dinamikleştirmek, uyuyan enerjileri uyandırmak ve onlara politik bir yön vermek olduğunu düşündüler. Osmanlı İmparatorluğu'nda sahneye "Jön Türkler" çıktı; Çin'de 1915'ten itibaren en güçlü siyasal ve kültürel reform savunucusu dergi kendine "Yeni Gençlik" (*Xin qingnian*) adını uygun görmüştü. Bu dönemde hemen hemen tüm Asya'da kendini enerjik kılmanın aracı olarak milliyetçilik ve bazen de sosyalist devrim keşfedildi.

3 Ekonomik Geliş(-me)me Yolları

Endüstrileşme derecesinin net bir istatistiksel ölçüsü, daha önce de şimdi de olmadığı halde, I. Dünya Savaşı'nın arifesinde Avrupa'da kimin "endüstrileşmiş dünya"ya dahil olup kimin olmadığı yaklaşık olarak belliydi. Endüstriyel üretimin mutlak sayılarına göre hesaplandığında, yalnızca iki endüstri devi vardı: Almanya ve Birleşik Krallık; bu iki ülkeyi uzak arayla Rusya ve Fransa izliyor, üçüncü bir seviyede ise Avusturya-Macaristan ve İtalya yer alıyordu. Nüfusa oranla endüstrileşme hesaplandığında sıralama biraz değişiyordu; bu defa İngiltere, Almanya'yı geçip zirveye oturuyordu. Belçika ve İsviçre, Alman İmparatorluğu'yla aynı endüstrileşme seviyesindeydiler, onları uzak arayla Fransa ve İsveç izliyordu. Avrupa'nın diğer ülkelerinden hiçbiri İngiltere'de kişi başına düşen endüstriyel üretim seviyesinin üçte birine bile ulaşamamıştı; Rusya bu ölçüte göre İspanya ve Finlandiya ile birlikte en alt seviyeye düşüyordu.[81] Elbette, ölçülmüş ve çoğu kez de tahmin edilmiş olan bu büyüklükler henüz bir ülkenin kişi başına düşen *geliri* ve buradan çıkartılacak ortalama yaşam standardı hakkında bir şey söy-

lemiyorlar. Ayrıntılandırılmış bir Avrupa incelemesi, (ABD hariç) dünyanın ekonomik açıdan modernleşmemiş diğer ülkeleri karşısında bir bütün olarak yer alan "endüstriyel bir Avrupa"dan söz edilemeyeceğini gösterir.

Özellikle Latin Amerika'da İhracata Yöneliş

Yaklaşık olarak 1880 yılına kadar dünyanın tüm bölgelerinde hızla ilerleyen ve olağanüstü pratik öneme sahip bir bilim dalı, emperyal jeoloji, tüm kıtalarda madeni hammadde yataklarının izini sürdü: Çelik işlemede kullanılan en önemli maden olan manganez Hindistan ve Brezilya'da; bakır Şili, Meksika, Kanada, Japonya ve Kongo'da; kalay Malezya'da ve Endonezya'da bulunuyordu. Meksika 17. yüzyıldan I. Dünya Savaşı'na kadar dünyanın en önemli gümüş üreticisiydi; Güney Afrika da altın üretiminde aynı konumdaydı. Şili patlayıcı madde üretiminde o sırada vazgeçilmez olan güherçilenin en önemli kaynağıydı, hatta 1879-1883 yılları arasında ortak sınır bölgesindeki güherçile rezervleri yüzünden Peru ve Bolivya ile savaştı. Bu yeraltı zenginliklerinin çoğu, endüstri için gereken hammaddelerle en iyi donatılmış kıta olan Kuzey Amerika'da da bol bulunuyordu. Avrupa dışındaki özel maden yatakları nadiren Avrupa modeline göre bir endüstriyel gelişme için çıkış noktası oluşturuyordu. Bu yataklar genellikle yabancı sermaye tarafından çıkartılıyor ve özel bölgelerde ihracat amaçlı sömürülüyor, bulundukları ülkenin ekonomisinde toplam olarak dönüştürücü bir etkiye yol açmıyorlardı. Tarımsal hammaddelerin endüstriyel amaçlarla üretilmesi ve ihraç edilmesinde de durum aynıydı: Lastik için kauçuk, sabun üretimi için palmiye yağı vb. Ne var ki İngiliz Malezya'sı I. Dünya Savaşı'ndan önceki yirmi yılda kalay ve kauçuk sayesinde nispeten zengin bir koloni olmuştu. Hammadde üretimi burada yalnızca uluslararası şirketlerin elinde değildi, Çinli azınlık da girişimcilik açısından önemli bir rol oynuyordu.

Avrupa ve ABD endüstrileri yeni tarzdaki talepleriyle, dünyanın resmen sömürge olan ya da olmayan birçok ülkesinde, ihracata yönelik üretim yapan sektörlerin doğmasına yol açtılar. Böylelikle Latin Amerika'da dünyanın geri kalanıyla ticarette değerli madenlerin egemenliği kırılmış oldu. Yeni ürünler çok sayıda ülkenin dış ticaretinde altın ve gümüşün yerini aldı. Klasik bir gümüş ülkesi

olan Peru'da 1890'dan sonra, elektrik endüstrisinin büyük çapta ihtiyaç duyduğu bakır özellikle önem kazandı ve 1913 yılında ihracat gelirlerinin beşte birini oluşturdu. Bolivya'da gümüşün önemi azalırken, kalay önem kazandı. Daha 1905 yılında kalayın Bolivya ihracatındaki katkısı yüzde 60 oranındaydı. Şili ilkönce dünya pazarına bakır üreticisi olarak girmiş ama daha sonra güherçileye geçmişti; 1913'te Şili'nin ihracatının yüzde 70'ini güherçile oluşturdu.[82] Üretim yelpazesindeki dönüşüme rağmen ihracatın az sayıda üründe yoğunlaşması birçok Latin Amerika ekonomisinin karakteristik özelliğiydi. İhracat –kahve, şeker, muz, yün ya da kauçuk gibi tarımsal hammaddelerin ihracatı da– büyüme etkisi yaratıyordu, ne var ki böyle ihracatın öncülüğündeki büyüme modeli, az sayıda ürüne ne kadar çok yoğunlaşılırsa, dünya pazarlarındaki fiyat dalgalanmaları karşısında da o kadar kırılganlaşıyordu. Örneğin Peru daha 1880'li yıllarda, yani tropik hammadde üretiminin tüm dünyada büyümeye başlamasından önce, Guano* ticaretinin çöküşünü yaşadı. Yalnızca Arjantin 1914'ten önce ihraç ürünlerinde geniş, rizikoları dengeleyen bir çeşitliliğe ulaşmıştı ve toplam Latin Amerika nüfusunun yüzde 10'undan azını oluşturan nüfusuyla, alt kıtanın ihracat gelirlerinin yaklaşık üçte birini elde eden en başarılı ihracatçı ülkeydi.[83] İhracata yönelmişliğin makro ekonomik başarısını ayrıca (1) üretimin emek yoğun çalışan aile işletmelerinde yapılıp yapılmadığı, ihracat gelirlerinin ülke içinde kalıp kalmadığı ve topluma nispeten eşit dağılıp dağılmadığı, (2) genellikle kötü davranılan ücretli işçilerin çalıştırıldığı, kazancın büyük bir bölümünü ülke dışına transfer eden yabancı girişimcilerin sahip olduğu plantasyonların ve maden ocaklarının ağırlıkta olup olmadığı gibi faktörler de etkiliyordu. Genel olarak (1) tipindeki yapılar ülke ekonomisinin ve toplumun genel gelişmesi açısından (2) tipindeki yapılara göre daha elverişliydi. (2) Tipinin ağırlıkta olduğu koşullarda büyüme gerçekleştiğinde, bu büyüme genellikle yalıtılmış bölgelerle sınırlı kalıyor ve ekonominin diğer alanlarında canlandırıcı bir etkisi olmuyordu. Yalnızca Güney Afrika bu kuralın büyük bir istisnasını oluşturdu.[84]

Dünyadaki her ülke, endüstrileştiği zaman fırsatları çok iyi kullanmıyordu. 20. yüzyılda başarısız kalmış, yerel özellikleri kü-

* Deniz kuşlarının dışkılarından oluşan ve gübre olarak kullanılan bir madde - ç.n.

çümseyen endüstrileşme stratejilerinin çok sayıda örneği vardır. İhracat ekonomileri örneğinde tüm kıtalarda sürekli olarak, ihracat alanından elde edilen kârlardan endüstriyel üretime yönelik yatırımlardan yararlanıp yararlanılmadığı, başka bir deyişle, ihracat adacıklarındaki üretkenlik kazançlarının, ekonominin ihracata yönelik olmayan sektörlerine aktarılıp aktarılmadığı sorusu ortaya çıkar. Ancak bu endüstrilerin öncelikle yerli pazara hizmet etmeleri durumunda bir ölçüde bağımsız bir endüstrileşmenin ilk adımlarından söz edilebilir. Bu da, Latin Amerika'da 1870'ten önce söz konusu değildi. Bazı ülkelerde ihracat gelirleri toplumun içinde, yerli alım gücünü artıracak şekilde dağıldı. Demiryolunun yaygınlaşması, geleneksel bir engel olan nakliye sorunlarını çözdü ve elektrikli teknolojilerin benimsenmesi, enerji dar boğazlarını ortadan kaldırdı. Tekstil endüstrisi dünyanın hemen her yerinde olduğu gibi, pamuk ya da yün hammaddelerinin bulunmadığı yerlerde de endüstriyel gelişmenin öncüsüydü. Herkesin giyime ihtiyacı vardı ve periferideki hükümetler gümrük koruma mücadelesini ilk planda tekstil ithalatına karşı veriyorlardı. Latin Amerika'nın bazı bölgelerindeki yüksek şehirleşme düzeyi, ayrıca yakınlarında tekstil fabrikalarının yerleştiği uzamsal olarak yoğunlaşmış bir pazar yarattı. 1913 yılında Latin Amerika cumhuriyetleri içinde, özellikle yine de tekstil endüstrisinin ikincil bir rol oynadığı Arjantin en yüksek endüstrileşme seviyesine sahipti; onu Şili ve Meksika izliyordu. Tüm alt kıtada ağır endüstri hemen hemen hiç yoktu. Daha ziyade küçük işletmeler halinde organize olmuş bir gıda ve keyif verici maddeler üretimi egemendi, onu tekstil sektörü izliyordu. Bu endüstrileşme adımlarıyla (demiryolları ve demiryolu malzemesi dahil) makine ithalatı tüketim mallarının ithalatını gerilettiği halde ve artık yalnızca lüks tüketim Avrupa'dan karşılandığı halde, hiçbir yerde karmaşık bir endüstriyel yapı oluşmadı. Brezilya gibi büyük bir ülkede, yoksulluk kısır döngüsünden çıkmak ve artan iç taleple endüstriyi canlandırmak mümkün olmadı. Güney Amerika kıtasındaki hiçbir ülke ihracat yapabilecek bir endüstri üretimi kuramadı. Hiçbir örnekte zanaat ve (yaygın bir halde var olan) ön endüstri de bağımsız endüstrileşmenin dolaysız ön basamağını oluşturmadı. Brezilya'da zaman zaman ulaşılan yüksek büyüme oranları bile, ekonominin geneline yansımadı. Daha küçük ülkelerin birçoğunda endüstrileşme ilk adımlar halinde bile başlamadı.[85]

Latin Amerika ülkelerinde, iki savaş arasındaki dönemde devlet tarafından desteklenen ithal ikame endüstrileşmesi deneylerinden *önce*, Batı Avrupa, Kuzey Amerika veya Japonya'daki endüstrileşme dinamikleriyle neden bir bağlantı kurulamadığı, hâlâ yanıtlanmamış bir soru olarak önümüzde duruyor.

Çin: Bloke Edilmiş Başlangıç

Tüm dünyayı dolaşıp, oluşmakta olan endüstrinin izlerini her yerde sistematik olarak aramak istemiyoruz. En önemli örnekler yeterli olabilir. "Büyük Yol Ayrımı" tartışmasındaki Hindistan ve Çin'de neden 1800'den önce bağımsız bir endüstri devrimi gerçekleşmediği karşı-olgusal sorusu kadar, bu ülkelerin yüz yıldan kısa bir süre sonra gerçekten de kendi endüstrileşmelerine başlamış olmaları gerçeği de ilginçtir. Büyük bir mekanik teknik öncesi zanaatsal üretim geleneğine ve yaygın bir ön endüstrileşmeye sahip Çin'de, eski teknoloji biçimlerinden ve örgütlenmelerinden modern fabrika üretimine giden dolaysız bir yol bulunmuyordu. 1895'ten önce yabancıların Çin topraklarında, serbest limanlarda bile endüstri tesisleri kurmalarına izin verilmiyordu; buna rağmen var olan tesisler de önemsizdi. Çin endüstrileşmesinin bu ilk evresinde dizginleri devlet eline aldı. Bizzat imparatorluk sarayı değil ama birçok taşra valisi 1862'den itibaren, hepsi de yabancı teknolojiden ve yabancı danışmanlardan yararlanan bir dizi büyük proje başlattı: ilkönce silah fabrikaları ve tersaneler, sonra 1878 yılında Kuzey Çin'de büyük bir kömür ocağı, çok geçmeden birkaç pamuk eğirme tesisi ve 1889 yılında Hubei vilayetinde Hanyang demir tesisleri. Bu politikanın ardındaki ana güdü, askeri savunmaydı. Sermayenin yüzde 70'i askeri açıdan önem taşıyan tesislere yatırıldı. Bu erken girişimlerin hepsinin de yanlış adım olarak değerlendirilmesi, olayı fazla basite almak olur. Bu tesislerin çoğu, Çin'in modern teknolojiyi enikonu benimseyebilecek durumda olduğunu kanıtladı. Nanyang 1984 yılında üretime başladıktan sonraki ilk yıllarda tüm Asya'nın en modern demir çelik tesisiydi. Bu projeler birbirleriyle koordinasyon içinde yürümediler, içlerinden hiçbiri yalnızca bölgesel bir endüstrileşme stratejisi çerçevesinde bile bir büyüme çekirdeği oluşturmadı. Bu alanda da büyük bir gerileme anlamına gelen 1894-1895 Çin-Japon Savaşı'ndan önce

Çin endüstrileşme adımları atmış ama *kapsamlı* bir endüstriyel dönüşüm yoluna girmemişti.[86]

1895 yılından sonra görüntü karmaşıklaştı ve dinamikleşti. İngiltere, Japonya ve başka ülkelerden gelen şirketler Şanghay, Tianjin, Hankou ve bazı başka büyük şehirlerde endüstri tesisleri kurdular. Devlet artık oldukça pasif bir konumdaydı ama Çinli girişimciler oluşan modern ekonomi sektörlerinde havlu atmadılar. Hemen her sektörde yabancı çıkarlarla rekabet halinde oldular.[87] Buharlı gemilerle denizcilik Çin'de çok erkenden, 1860'lı yıllarda, ilkönce devlet daha sonra özel şirketler tarafından başlatılmıştı. 18. yüzyıldan itibaren Çin'in en önemli ihracat dallarından birini oluşturan ipek endüstrisi de hızla yeni teknikleri kullanmaya başladı. Japon rakipler de aynı şeyi yaptıkları ve ayrıca önemli dünya pazarlarına uygun malların kalitesini ve üretimini sistemli bir biçimde artırmaya çalıştığı için, Japonya en azından 20. yüzyılın ikinci yarısında uluslararası müşterileri kendine çekme mücadelesini kazandı. Endüstrinin en önemli bölümünü –1905 yılından itibaren Japon egemenliğindeki Güney Mançurya ve hızlı gelişen kömür endüstrisi hariç– Çin'de de pamuk eğirmeciliği oluşturuyordu. 1913 yılında Çin topraklarındaki fabrikalara kurulan tüm eğirme makinelerinin yüzde 60'ı Çinlilerin, yüzde 27'si Avrupalıların, yüzde 13'ü Japon şirketlerinin mülkiyetindeydi. I. Dünya Savaşı'nın arifesinde Çin pamuklu tekstil endüstrisi henüz nispeten az gelişmişti. O tarihlerde Çin'de 866.000 eğirme makinesi kurulmuştu, Japonya'daysa bu sayı 2,4 milyon, hatta Hindistan'da 6,8 milyondu (yaklaşık Fransa'daki kadar). Savaş sırasındaki bir kurucu dönem patlamasıyla birlikte eğirme makinesi sayısı 3,6 milyona çıkartıldı. 1912 ile 1920 arasında modern Çin endüstrisi dünyadaki en yüksek büyüme oranlarından birine sahipti.[88] 1920'de Çin'in endüstrileşmesi için zayıf ama üzerine inşa edilebilir temeller atılmıştı. Savaş ağaları döneminin iç kargaşası, aynı şekilde gelişmeye yönelik ve eylem gücüne sahip hükümetlerin yokluğu ve Japonya'nın emperyalist politikası, Çin'in tüm ekonomiyi kapsayan boyutta bir *take-off*'unun yarım yüzyıldan fazla gecikmesinin arka planını oluşturur. Çin'in endüstrileşme tarihinin, 1980'den sonra yaşanan büyük atılım öncesindeki ayırt edici özelliği, imparatorluk döneminin en sonunda çok az devlet desteğiyle veya devlet desteği olmadan yaşanan ihtiyatlı gelişme değil, başlayan sürecin 1920'lerde frenlenmesidir.

Yeni İngiliz kitlesel üretiminin ucuz pamuklu kumaşlarının, Çin ve Hindistan gibi ülkelerde yerli eğirme fabrikalarını ve dokumacıları ekmeğinden ettiği ve böylelikle muhtemelen bağımsız bir endüstrileşmenin ilk adımlarını boşa çıkarttığı düşüncesi, böyle bir toptancılık içinde tutarlı değildir. Çin'de gümrük korumasının yokluğuna rağmen, köylerdeki ev dokumacılığı yerel ve bölgesel talep için son derece dirençli olduğunu gösterdi. Erken 20. yüzyılda pamuk ipliği serbest limanlardaki yeni fabrikalarda (çok azı doğrudan ülke dışından ithal edilerek) elle eğirilmiş ipliğin yerini giderek daha fazla aldığında, dokumacılar makine ipliğine yöneldiler ve böylelikle işlerini sürdürebildiler. Hindistan'da Asya pazarlarının aşırı doluluğu tezi uzun süre "endüstrisizleşme" başlığı altında tartışıldı. Bu tartışmadaki çıkış noktası, 18. yüzyılda Hint atölyelerinin her türlü kalitedeki pamuklu kumaşları büyük miktarlarda üretebildikleri ve artan kalitelerinin Avrupa'da geniş bir talep bulabildikleri gözlemiydi. Aynı durum biraz daha küçük ölçekte Çin pamuklu kumaşlarının ihracatı için de geçerlidir. Bu Asya mallarının üzerine genellikle Avrupa'da baskı yapılması, Avrupa'da pamuklu mallara yönelik genel bir ilgi ve talep uyandırdı; daha sonra bu talep endüstri devriminin ürünleriyle karşılanacaktı. Yaklaşık 1840'a kadar Lancashire'dan gelen kumaşlar Asya'dan ithal edilen kumaşları yerli pazardan uzaklaştırdı. İngiliz centilmenleri artık doğudan gelen narin kumaşları, *nankeens*'i giymiyordu. Avrupa endüstrisinin başlangıcında Asya'dan gelen mallara yönelik ithal ikamesi vardı; bu ikame ekonomik açıdan, İngiltere teknolojiden kaynaklanan rekabet avantajlarından yararlandığı için mümkün olabilmişti.[89] Hindistan ve Çin açısından bakıldığında, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı tekstil endüstrisinin yaşadığına benzer bir biçimde, ihracat pazarlarındaki bu kaybın, Asya'da kumaş ihracatı üzerinde uzmanlaşmış bölgelerde yıkıcı sonuçları oldu. Ne var ki henüz bu durum, yerli pazar için yapılan üretimin de Avrupa'dan yapılan ithalat yüzünden rekabet gücünü kaybetmesi anlamına henüz gelmiyordu. Bu konuda bölgelere göre ayrım yapılması gerekir. Bengal ihracat krizinden çok etkilenmişti; iç pazara çalışan Güney Hindistan'daki dokumacılarsa çok daha uzun süre ayakta kalabildiler. İthal edilen tekstil ürünleri hiçbir zaman en hassas Hint yerli ürünlerinin standardına ulaşamadılar; bu yüzden lüks kumaş pazarları uzun süre Hintli üreticilerin elinde

kaldı. Çin gibi Hindistan da, düşen fiyatlar nedeniyle kırsal kesimdeki ailelerin kendi emeklerini aşırı ölçüde sömürmeleri durumunda bile ev eğirmeciliğinden daha düşük maliyetli kaldığı için, makine ipliğini kullandı. Evlerde yapılan dokumacılık, iktisatçıların deyişiyle, pazarların "segmentlere ayrılması," yani ithal edilen ve ülke içinde üretilen kumaşlar arasında genel bir rekabetin bulunmaması nedeniyle ayakta kalabildi.[90]

Hindistan: "Geri Kalmışlığın" Göreliliği

Çin'den farklı olarak, 1856'dan itibaren Bombay'da ve başka yerlerde kurulan Hint pamuklu endüstrisinde yabancı sermaye hemen hemen hiç yoktu. Bu endüstrinin ilk kurucuları, artık üretime de yatırım yapan *Hintli* tekstil tüccarlarıydı.[91] Kolonyal devlet ve İngiliz endüstrisi böyle bir rekabete ilgi duymadılar, ama yoluna aşılmaz engeller de koymadılar. Gümüş fiyatlarındaki, politik araçlarla durdurulmayan genel düşüş, Hint Rupi'sinin 19. yüzyılın son çeyreğinde yaklaşık üçte bir oranında değer kaybetmesine yol açtı. Bu olgu, teknik açıdan hiç de geri olmayan Hintli pamuk eğirmecilerinin işine yaradı ve hatta onların pahalı İngiliz ipliğini Asya pazarlarından kovmalarına olanak verdi. Yalnızca Avrupa ile Asya arasındaki ticarete bakanlar, Asya üreticilerinin kendi yakın çevrelerindeki canlılığını gözden kaçırırlar. Her şeyden önce Çin ve Japonya'ya yapılan ihracatlar sayesinde Hint endüstrisi dünya pamuk ipliği pazarındaki payını 1877'de yüzde 4'ten, 1892'de yüzde 36'ya çıkarttı.[92] Modern Hint endüstrisi birincil olarak, kolonyalizm çerçevesinde sermaye ve teknoloji ithalinin bir sonucu olarak ortaya çıkmadı. Bu endüstrileşmenin en önemli arka planı, Hindistan'da 18. yüzyıldan itibaren başlayan, pazarların büyüdüğü, ticaret sayesinde zenginleşilen ve –ucuz işgücünün bolluğuna rağmen– teknolojik yenilikler için yeni nedenlerin bulunduğu genel bir ticarileşmeydi.[93] Tarihçiler, Hindistan'da da güçlü bir biçimde coğrafyaya göre yoğunlaşmış olan endüstrinin, I. Dünya Savaşı'ndan önce ekonominin genelinde yalnızca marjinal bir rol oynadığı konusunda görüş birliği içindedirler. Yine de Avrupa'yla niceliksel benzerlikler kurulursa, Hindistan hiç de kötü bir durumda değildi. 1913 yılındaki 6,8 milyonluk eğirme makinesi sayısıyla, Çarlık Rusya'sındaki 8,9 milyon arasında kesinlikle dünyalar kadar bir

fark yoktu.[94] Hint pamuk endüstrisi niceliksel açıdan çok başarılıydı. Çin ve Japonya'dan farklı olarak, devletin hiçbir katkısı olmadan ortaya çıkmıştı.

Çin'de erken demir ve çelik endüstrisi (I. Dünya Savaşı'ndan sonra büyük ölçüde Japon kontrolüne geçecekti) tamamen resmi inisiyatife dayanıyordu; erken Hint çelik endüstrisiyse varlığını tek bir adama borçluydu: Bu adam, 19. yüzyılın büyük girişimci kişiliklerinden biri olan Jamsedji Tata'ydı (1839-1904); biyografik açıdan geç kalmış bir figür değildi, 1842 doğumlu Alman çelik baronu August Thyssen'in çağdaşıydı. Tata, parayı tekstil endüstrisinde kazanmıştı. Amerikan çelik fabrikalarına yaptığı bir ziyaretten şevk alarak, ABD'li mühendislerin yardımıyla, Doğu Hindistan'ın kömür ve demir yataklarının yakınlarında bir yer seçti. Ölümünden sonra burada, Jamshedpur'da, Tata ailesinin büyük çelik fabrikası kuruldu. Bu fabrika daha en baştan vatansever bir girişim olarak propaganda edilmişti ve binlerce özel girişimcinin yatırımlarını çekti. Kurucunun kendisi de, Hindistan'ın teknolojik olarak bağımsızlaşması gerekliliğini erkenden görmüş ve Indian Institute of Science'ın [Hint Bilim Enstitüsü] kuruluş sermayesini bağışlamıştı. 1911 yılında üretimin başlamasından itibaren Tata fabrikaları ürünlerinin kalitesinin en üst uluslararası düzeyde olması için çaba gösterdiler. Hükümetin verdiği siparişler baştan itibaren önemliydi ve Dünya Savaşı firmayı başarı yoluna soktu. Ne var ki 1914'e kadar tek başına Tata Iron and Steel Company, bir ağır endüstri "sektörü" kurmaya yeterli olmadı; Çin'de, Hankou'da devletin işlettiği Hanyang demir çelik fabrikaları da yeterli olmamıştı.

Hindistan örneği endüstrileşme araştırmasındaki genel modeller üzerinde düşünmek için bir vesile oluşturabilir. "Geri kalmışlık" göreli bir kavramdır ve bununla ilişkilendirilen birimlerin netleştirilmesi gerekir. Verili bir tarihte, daha 19. yüzyılın sonunda bile, Avrupa'nın sosyoekonomik açıdan "geri kalmış" bölgeleri Hindistan ve Çin'in dinamik bölgelerinden önde değillerdi. Ekonomik başarının ölçüldüğü kıstas Avrupa ve Kuzey Amerika'da az sayıdaki geniş büyüme bölgesiydi. Hindistan'da 1910 ya da 1920'de çeşitli alanlarda –ağırlıklı olarak İngiliz sermayesinin egemenliğindeki jüt endüstrisini de saymak gerekir– büyük işletmeler halindeki fabrika üretiminin ve onunla birlikte çıkarlarını savunmayı öğrenen bir endüstri proletaryasının varlığına, devletin değil özel girişimcile-

rin kararları yol açmıştı. Endüstrileşme ve "modernleşme" başlığı altında özetlenen başka birçok süreç, Hindistan şehirlerinde başlamıştı. Sömürgeci iktidar olmasaydı Hindistan, milliyetçilerin ve Marksistlerin düşündüğü gibi ekonomik açıdan "daha iyi" gelişir miydi sorusu hiçbir zaman yanıtlanamayacaktır. Toplum yapısında ("kastlar sistemi"), zihniyetlerde ya da dinsel yönelişlerde –"para kazanma düşmanı Hinduizm"– bağımsız gelişmenin ve hatta dışarıdan öğrenmenin temel bir engelini gören kültürelci argümantasyonlar Batılı sosyolojide uzun süre çok popüler oldular, ama bu arada Hindistan'ın ileri teknolojide 20. yüzyılın sonuna doğru yakaladığı başarılar sonucunda sorgulanmaya başlandılar. Benzer bir biçimde "Konfüçyüsçülüğe" ve kâr elde etmeyi sözde sevmeyen ekonomik zihniyetine de, 19. yüzyılda ve daha önceki dönemlerde "normal" bir ekonomik gelişmeyi engellemiş olma suçlaması sık sık yöneltilmiştir. Tayvan, Singapur ve Çin Halk Cumhuriyeti gibi Çinli ülkelerin (ve Japonya ile Güney Kore'nin "Konfüçyüsçülük"-ten en azından dolaylı olarak esinlenmiş toplumlarının) sansasyonel ekonomik başarılarından sonra, eski argümantasyon sessizce tersyüz edilmiş ve aynı "Konfüçyüsçülük" özel bir Doğu Asya kapitalizminin kültürel temeli olarak övülmüştür. Başarısızlığın da başarının da aynı teorik araçlarla açıklanması kuşkulu görünüyor. Günümüzde birçok tarihçi, Hindistan ve Çin gibi ülkelerin, "aslında" izlemeleri gereken bir modele göre niye gelişmedikleri sorusunu sormaktan kaçınıyorlar. Böylelikle, bu ülkelerinin her birinin özel yollarını özenle betimleme görevi ortaya çıkıyor.[95]

Japonya: Ulusal Bir Proje Olarak Endüstrileşme

Hindistan ve Çin için kimi iyi koşullara rağmen neden ekonomik olarak normal bir yoldan gelişmedikleri sorusu yüz yıldan fazla bir süre tartışıldıktan sonra; Japonya'nın bunu neden "başardığı" bilmecesi çözülmeye çalışılıyor.[96] 19. yüzyılın ortasında Japon toplumu büyük ölçüde şehirleşmiş ve ticarileşmişti. Ulusal bir pazarın bütünleşmesi için güçlü eğilimler vardı. Devletin sınırları ada konumu nedeniyle net olarak tanımlanmıştı. Ülkede iç barış hüküm sürüyordu ve dışarıya karşı pahalı bir savunma gerekli değildi. Ülke yerel düzleme varıncaya kadar olağanüstü iyi yönetiliyordu. Sınırlı doğal kaynakların yönetiminde deneyim kazanılmış-

tı. Halkın, okuryazarların tahmini oranından anlaşılabilecek olan, kültürel gelişme seviyesi Asya dışındaki ölçütlere göre de olağanüstü yüksekti. Japonya yeni teknolojilere ve yeni üretim örgütlenme biçimlerine uyum sağlamak için mükemmel koşullara sahipti.

Elbette burada yalnızca endüstriyel ilerlemenin nesnel bir mantığını görmek yüzeysel olur. Japonya'daki koşullar da Çin'in ya da Hindistan'ın bazı *bölümlerinden* belirleyici anlamda daha iyi değildi. Belirleyici olansa Japon endüstrileşmesinin, devlet ve girişimcilerin işbirliğiyle gerçekleştiren *politik* bir proje oluşuydu. Tokugava Şogunluğunun çökmesi ve 1868 yılında Meiji düzeninin kurulması, ekonomideki ve toplumdaki değişikliklerin bir sonucu olmaktan ziyade, ülkenin Batı'yla birdenbire karşılaşmasına bir tepkiydi. Japonya'nın ancak bundan sonra başlayan endüstrileşmesi, daha kapsamlı bir ulusal yenilenme politikasının bir parçasıydı; bu politika, 19. yüzyılda temelinde iyice formüllendirilmiş bir plan olmadan girişilmiş, türünün en kapsamlı ve en hırslı projelerinden biriydi. Batı'nın güçlü devletlerinin ayrıntılı incelenmesi, Japon elitlerine endüstriyel kalkınmanın, ulusal güç için bir anahtar olacağını göstermişti. Bunun sonucunda ilk endüstrileşme projeleri, tıpkı Çin'de yapıldığı gibi, ama daha zayıf bir dış baskıyla, Tokyo'daki hükümet tarafından başlatılmış ve başlangıçta değerli dövizler kullanılarak desteklenmişti. Bu da, yabancı sermayenin kayda değer bir katılımı olmadan gerçekleşti. Aynı tarihte Batı Avrupa sermaye piyasalarından, özellikle Fransa'dan büyük borçlar alan Çarlık Rusya'sından ve kendilerine böyle kredilerin elverişsiz koşullarda dayatıldığı Osmanlı İmparatorluğu ve Çin'den farklı olarak, Japonya, dış politikada eşitsiz sözleşmeler yüzünden hükümranlığının sınırlandığı ve ekonomik açıdan kırılgan kaldığı süre boyunca, yani 1890'lı yıllara kadar, yabancı alacaklılara bağımlılıktan kaçındı. Ülkede, seferber edilebilir sermaye ve bunu üretken bir biçimde kullanacak siyasal irade mevcuttu. Daha Tokugava dönemi Japonya'sında herhangi bir Avrupalı etkisi olmadan (ve Avrupa dışı dünyada açıkça tek örnek olarak) bankalar arası borçlanma uygulaması oluşturulmuştu; daha sonra bu uygulamanın kalkınma projelerinin finansmanına büyük yardımı dokundu. 1879'dan itibaren hızla modern bir bankacılık sistemi kuruldu, bu sistem endüstriye de esnek finansman sağladı. Bu bankacılık sistemi ve genel olarak Japon erken endüstrileşmesinin maliye ve iktisat

politikası büyük ölçüde, yoksul bir Samuray'ın oğlu olarak uzun yıllar Maliye Bakanlığı yapan ve dönemin büyük ekonomik sihirbazlarından biri olan Matsukata Masayoshi'nin eseriydi.[97]

Meiji devletinin vergi politikası, gelirleri sürekli artan tarımı sistematik olarak hedefliyordu. Tarım sektörü erken Japon endüstrileşmesindeki sermayenin en önemli kaynağıydı. 1876'dan sonra devlet gelirlerinin yaklaşık yüzde 70'ini toprak vergisi oluşturuyordu; bunun büyük bir bölümü endüstri ve altyapı için kullanıldı. Bu da aynı dönemde tarımı durgunluk içinde olan, mali ve idari açıdan zayıf bir yönetimin var olan fazlalıktan da pek yararlanamadığı Çin'le en önemli farklardan birini oluşturuyordu. Japonya'nın başka avantajları da vardı. Nüfusu, bir iç talep yaratacak kadar fazlaydı. Yabancı pazarlara sistematik biçimde açılma da özellikle ipek için, erkenden başlamıştı; Japon kalkınması –Latin Amerika'daki gibi– ihracata yönelik tek taraflı büyüme modelini de izlememişti. Birçok bölgede, örneğin Osaka'da özellikle pamuklu malların buharla sağlanan fabrika üretiminin yanı sıra, nispeten daha uzun süre verimliliğini koruyan ön endüstri vardı. Bu da, başka birçok açıdan birbirine benzeyen İngiltere'deki Manchester ile "Doğu'nun Manchester"ı arasındaki en önemli farklardan biriydi.[98]

Meiji devleti kalıcı bir devlet ekonomisi inşa etmek niyetinde değildi. Bu yüzden, başlatıcı girişimlerden sonra kamunun eli birçok endüstri projesinden adım adım çekildi, bunun bir nedeni de bütçedeki yükleri azaltmaktı. Öncü girişimciler de endüstrileşmeyi Japonya'nın tümünü ilgilendiren vatansever bir proje olarak gördüler ve bireysel kâr maksimizasyonundan çok, vatana hizmet şeklindeki bir motivasyon simgesini korudular; Amerikan tarzı gösterişçi lüks tüketim (sosyolog Thorstein Veblen'in tanımıyla *conspicuous consumption*) Japon endüstrisinin kurucuları arasında ayıplanıyordu. Bu ulusal zihniyetin bir sonucu da dünya ekonomisiyle ilişkiye dair değerli bilginin, Japonların 1858'den sonra çok kısa bir süre içinde edinmek zorunda kaldıkları bu bilginin, hızla ve büyük çapta şirket sınırlarının ötesinde iletişime sokulması ve böylelikle büyük ölçüde erişilebilir hale gelmesiydi. Bürokratlar ve kapitalistler, Japonya'yı olabildiğince ithalattan bağımsız kılacak geniş, farklılaşmış bir endüstri yapısı kurmayı hedeflediler ve bunu gerçekleştirdiler: Bu da arka planında güvenlik politikaları bulunan ve aynı zamanda Meiji oligarklarının, halk içindeki

dar tabanlarını maddi ilerlemeyle genişletme kaygısıyla beslenen bir politikaydı. Japonya'nın endüstrileşmesi gerçi otomatik olarak Tokugava döneminin koşullarından doğmadı. Başka şeylerin yanı sıra başlangıçta yerli pazarın yabancı endüstri ürünleriyle dolup taşmasını da beraberinde getiren, dışarıya açılma şokunun yaşanmasını gerektirdi; ama 1868 yılında mevcut potansiyellerden sistematik olarak yararlanan bir devlet aygıtının oluşmasıyla birlikte kendine özgü bir mantığa büründü. Aynı zamanda, yatırım yaparak bu işe angaje olan yeterli sayıda özel girişimci vardı. Japonya bu sırada başlangıçta kaçınılmaz olarak Batılı teknolojiye, ithal edilen makinelere ve davet edilen danışmanlara bağımlı olmak zorundaydı. Ne var ki teknoloji çoğu kez daha iyileştiriliyor ve Japon koşullarına uyumlu hale getiriliyordu; başka çok az sayıda ülkede devlet, amaca yönelik olarak teknoloji ithal etmek için bu kadar erkenden çaba göstermişti.[99] Birçok örnekte Japon endüstrisi daha Meiji döneminde bile, *basit* teknolojileri dönüştürmekle yetinmedi, pazarlara en yüksek uluslararası seviyede girdi. Bunun paradigmatik bir örneği, 1892 yılında kurulan ve hemen yüksek kalitede saat üretmeye başlayan Seiko ("Hassaslık") firmasının amiral gemisini oluşturduğu, saat endüstrisiydi.

Burada bir de Avrupa dışındaki diğer büyük endüstrileşme mucizesini, yani ABD'nin bir kuşak içinde (yaklaşık 1870-1900) öncü endüstri gücü haline yükselişini (ve Avrupa içindeki şaşırtıcı başarı öyküsünü, İsveç'in 1880'den sonraki endüstrileşmesini) incelemek niyetinde değiliz; ancak iki şeyi hatırlatmak istiyoruz. ABD'nin köleci olmayan Kuzey eyaletlerinde endüstrileşme Japonya'dan daha güçlü bir biçimde bir "endüstri devrimi" ve bugün "pazar devrimi" deyimiyle karakterize edilen bir dönemde (yaklaşık 1815-1850) kişi başı gelirin hissedilir artışı temelinde gelişti; burada uluslararası ticaret elbette Japonya'dakinden daha büyük rol oynadı.[100] ABD için de endüstrileşmenin yeni başlangıcını dramatize etmemek ve uzun erimli süreklilikleri görmek gerekir. Ayrıca ABD'de endüstrileşme gerçi ağırlıklı olarak özel kapitalist piyasa güçlerinin özgür oyununa göre başladı, ama onlar tek etken değildi. 1861 ile 1913 arasında, yalnızca Demokrat başkanların verdiği iki ara dışında Cumhuriyetçiler tarafından kurulan federal hükümet, endüstrileşmeyi politik bir proje olarak uyguladı ve ulusal pazarın bütünleşmesi, altın para sisteminin işlemesi ve kendi

endüstrisini gümrükle korumak için çalışmayı görev bildi.[101] Bazı liberal iktisatçıların değerli ve mümkün buldukları, hiç devlet yardımı olmadan endüstrileşme, tarihsel açıdan büyük bir istisnaydı. Batılı-liberal ve Doğulu-devletçi olmak üzere iki büyük endüstrileşme modeli kesinlikle birbirinin karşıtı değildir.

4 Kapitalizm

Birçok ülkenin tarih bilimi son yirmi yılda dünya çapındaki endüstrileşme imgemizi temelden değiştirdi. Dünyanın birçok bölgesi için 18. yüzyıl bir dinamizm ve ticari hareket dönemi olarak görülmeye başladı. O dönemde pazarlar yoğunlaşmış ve genişlemiş, yakın ve uzak pazarlar için, çoğu kez uluslararası ve hatta kıtalararası ihracat için de özelleşmiş sanayi üretimi canlanmıştı. Devlet, hatta Avrupa'da kötü ünlü "Doğu despotluğu" bile nadiren bu ekonomik canlılığı engelleyici müdahalede bulundu, ne de olsa devlet gelirlerini artıran bir kaynaktı bu olay. Nüfus artışı ve dünyanın nerdeyse tüm toplumlarının "Malthusçu" karşı kuvvetler karşısındaki kırılganlığı, elbette genel olarak kişi başına gelirde doğal ve istikrarlı bir büyümeye izin vermedi. Bu yüzden, belki şöyle söylemek daha doğru olur: Bu dönemde birçok ekonomi *canlıydı*, bazılarında kişi başına gelir de yavaş yavaş arttı; ne var ki 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İngiliz ekonomisi dışında hiçbiri *hedefe yönelik bir dinamizm* içinde değildi, yani modern anlamda büyümüyordu. 18. yüzyılın bu yeni görüntüsü bildik kronolojileri ortadan siliyor. Endüstri Devrimi bazen kâğıt üzerinde dönem sınırı olan 1800'ün ötesine uzandı. Değişiklikler olduysa da, bunlar uzun süre zannedildiğinden farklı olarak, nadiren ani "sıçrama" halindeydi. Yine de Alexander Gerschenkron, daha sonraki endüstrileşme süreçlerinin birinci ve ikinci kuşaktakine göre daha ani ve zaman içinde daha sıkışmış halde gerçekleşmeleri bakımından haklı görünüyor. İsveç, Rusya ve Japonya bunun örnekleriydi. İngiltere'deki ilk endüstri devrimi gibi, daha sonraki endüstrileşmeler de sıfır noktasından başlamadı. Bunlar daha ziyade genel ekonomik hareketin içinde bir hız ve yürüyüş tarzı değişikliği anlamına gcliyorlardı. Endüstrileşme bölgesel hatta giderek artan bir biçimde ulusal çerçevede yaygınlaşsa da, bu nadiren büyük endüstrinin tamamen hâkim olmasıyla sonuçlanıyordu. Marx'ın "küçük meta

üretimi" dediği şey, kendini genellikle büyük bir direngenlikle savundu ve bazen fabrika dünyasıyla sembiyotik bir ilişki içine bile girdi. Doğal olarak ilk fabrika işçisi kuşakları kırsal alandan geliyorlardı ve genellikle uzun süre de kırsal alana bağlı kaldılar. Fabrikalar ve madenler şehirleşmenin de, köy ile üretim yeri arasında dolaşan mevsimlik işgücünün de çekim noktaları oldular.

Yüzyılın ortasından itibaren yeni düzenin çağdaş ismi "kapitalizm"di. Bu sözcüğü nadiren isim olarak kullanan, daha çok "kapitalist üretim tarzı"ndan söz eden Karl Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (1867-1894) [*Kapital. Politik Ekonomi'nin Eleştirisi*] kitabında yeni sistemi bir sermaye *ilişkisi*, işgücü sahipleriyle maddi üretim araçlarının sahipleri arasında uzlaşmaz bir çelişki olarak analiz etti. Marx'ın kapitalizm analizi, basitleştirilmiş haliyle, Friedrich Engels ve Karl Kautsky gibi otoriteler tarafından yorumlanarak ve yüzyıl dönümünde Rudolf Hilferding ve Rosa Luxemburg tarafından değiştirilerek, Avrupa işçi hareketinde hâkim öğreti oldu. Kapitalizm kavramı çok geçmeden, yeni düzene, Marx ve yandaşlarından daha az eleştirel yaklaşan kişiler tarafından da benimsendi. Yüzyıl dönümünden kısa bir süre sonra "burjuva" ama Marx'tan etkilenmiş iktisatçıların araştırmaları ve tartışmaları, özellikle Almanya'da karmaşık bir kapitalizm teorisi halinde olgunlaştı; bu iktisatçıların en önemli temsilcileri Werner Sombart ve Max Weber'di.[102] Bu teorilerin ortak yanı, kapitalizm kavramını 19. yüzyıl endüstrisiyle yakın bağından koparmalarıydı. "Kapitalizm," sosyal ve ekonomik kalkınmanın belirli bir aşamasının tanımıyken, adeta evrensel olarak her yerde bulunan bir ekonomi biçimi olarak kabul edildi, hatta bazı yazarlar tarafından Avrupa'nın Antik Çağ'ına kadar geri götürüldü. Kapitalizm tipolojileri tasarlandı: Tarım kapitalizmi, ticari kapitalizm, endüstri kapitalizmi, finans kapitalizm vs. Marksist olmayan Alman iktisatçıların modelleri bu sırada Karl Marx'ta merkezi önem taşıyan, "nesnel" emek değeri öğretisini temellendirmekten kaçındılar; bu öğretiye göre ölçülebilir tarzda değerleri yalnızca emek yaratıyordu. Bu iktisatçılar, yaklaşık olarak 1870'lerden itibaren, İngiliz ve Avusturya iktisat teorisinde ortodoksluk payesine bürünen "sübjektif fayda öğretisi"yle de bağlantı kurmadılar; marjinal fayda öğretisi, pazar aktörlerinin "öznel yararları"nı nasıl tahmin ettiklerine ve karar tercihlerini nasıl düzenlediklerine göre çıkarımlarda bulunuyordu.

Yüzyıl dönümünün kapitalizm teorisi Weber'de, Sombart'ta ve başkalarında çeşitli nüanslar göstererek, kurumları da ihmal etmedi ve tarihsel dönüşüm hakkında duyarlı oldu. Sermaye ile emek arasındaki çelişkiyi kesinlikle görmezden gelmedi, ama üretimin kapitalist koşullarda fabrikalar halinde yapılanmasına ve bu düzeni hareket halinde tutan tutumlara ve zihniyetlere ("ekonomi anlayışları" ve dünya görüşleri) Marx'tan daha fazla ağırlık verdi. Teorinin önemli temsilcileri o kadar tarihsel yönelimliydiler ki, çağdaş dünyanın analizini biraz geri plana aldılar. Sombart, kendi döneminin ekonomik yaşamını tekrar tekrar yorumlasa da; Max Weber borsa, basın sistemi ve Prusya tarım işçileri hakkındaki erken ampirik çalışmalarından beri şimdiki zamanı dikkatle göz önünde bulundursa da, uzun yıllar boyunca araştırmalarındaki ilgileri daha sonra "erken Modern Çağ" olarak adlandırılacak döneme yönelikti. Weber "Protestan Etiği"nin, Sombart da halihazırda karmaşık bir biçimde gelişmiş "ticari kapitalizmin" başlangıçlarını bu dönemde buldu. Marx'tan Weber'e kadar, sosyalbilimsel çağ analizinin merkezi teması kapitalizmdi. Max Weber'in, Werner Sombart'ın ve Alman ulusal iktisadındaki "genç tarihsel okul"un diğer üyelerinin çalışmalarıyla tamamen eşzamanlı olarak ortaya çıkan, radikal liberal ve sosyalist emperyalizm teorilerinin de aralarında sayılması gereken kapitalizm teorileri,[103] geç 19. yüzyılın en farklılaşmış öz betimlemeleri arasındadır. Elbette kavram hakkında bütünlüklü bir anlaşma oluşmadı ve daha 1918 yılında, yani Max Weber'in henüz yaşadığı bir tarihte, literatürde 111 "kapitalizm" tanımı bulunduğu saptanmıştır.[104]

Bu belirsizlikler "kapitalizm" kavramından vazgeçilmesine yol açmadı. Bu kavram, klasiklerden bu yana yalnızca Marksist gelenekte tutunmadı; onu kullananlar arasında sistemin açık savunucuları da vardı, ama ortodoks iktisat teorisi bu kavramı kullanmaktan kaçındı. Ortodoks teoride daha çok, tehlikesizce "pazar ekonomisi"nden söz edildi. Yaklaşık son yirmi yıldaki gelişmeler kapitalizm kavramının rönesansına yol açtı. Bu konuyla daha önceleri ilgilenilmesine yol açan nedenler gelişen endüstrinin gücü, ilk dönemlerdeki proletaryanın sefilleşmesi ya da dünyanın hesapçı bir iş rasyonalizmine tabi kılınmasıydı; şimdiyse ulusaşırı şirketlerin küresel varlığı, kapitalist *olmayan* tüm alternatiflerin başarısızlığa uğramasının, gerek Çin'deki gibi sosyalizmin özünün

içeriden boşaltılmasına, gerekse Sovyetler Birliği'nde ve nüfuz alanında böyle bir düzenin devrimle sona ermesine yol açan nedenler, kapitalizm konusuyla ilgilenilmesini sağladı. 1990'lı yıllardan itibaren, "küresel kapitalizmi" betimleyen ve açıklayan teoriler geliştirmek için çok sayıda çabaya girişildi; yine de yeni bir sentezе varılamadı.[105] Tipolojiler günümüzde, yüz yıl öncekinden farklı görünüyor; özellikle Avrupa kapitalizmi (bu arada bir "Ren" kapitalizmine varıncaya kadar farklılaşmıştır), ABD kapitalizmi, Doğu Asya kapitalizmi vb. gibi bölgesel kapitalizmler arasındaki farklar sorgulanıyor. Günümüzün kapitalist teorisyenlerinin çoğu güçlü bir biçimde şimdiki zamana yönelik olarak davranıyorlar, çalışmalarında klasiklerdeki tarihsel derinlik bulunmuyor ve Fernand Braudel ile bazı öğrencilerinin Werner Sombart'ın izinden giderek, Avrupa'dan başlayan ama yalnızca Avrupalılar tarafından yapılmayan erken Modern Çağ ticaretini "küresel" kapitalizm denilebilecek bir şeyin ilk görünüş biçimi olarak araştırmış ve serimlemiş olmalarını görmezden geliyorlar.

19. yüzyılı kapitalizmin gelişmesinde yeni ve eşsiz dinamiklikte bir etap olarak tanımlarsak, yaklaşık 1920'den önce kendi dönemlerini gözlemleyen birçok kişiyle görüş birliği içinde olduğumuzu fark ederiz; ayrıca kapitalizmin gelişmesini, başlangıçları 19. yüzyıldan çok geriye giden uzun erimli bir süreç olarak gören Sombart, Braudel ya da Wallerstein gibi yorumcuları izleyebiliriz. 19. yüzyıl kapitalizmi hakkında genel olarak ne söylenebilir?[106]

Birincisi. Kapitalizm saf mübadele ve dolaşımdan ibaret bir fenomen olamaz. Lüks malların uzak ticareti zenginliğin yer değiştirmesini ve artmasını sağlayabilir, ama henüz yeni tarzda bir ekonomik düzeni temellendirmez. Bunun için özel bir üretim örgütlenmesi gereklidir. Bu örgütlenme 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır.

İkincisi. Kapitalizm böyle bir ekonomik düzendir. İşbölümü organizasyonuyla pazar için yapılan *üretime* dayalıdır. Bu organizasyona, kâr elde eden ve bu kârın büyük bir bölümünü yeni üretim yatırımları için kullanmak ("biriktirmek") isteyen bireysel ya da ortak *girişimciler* egemendir.[107]

Üçüncüsü. Kapitalizm genel bir metalaştırmayla, şeylerin ve ilişkilerin dönüştürülmesiyle bağlantılıdır; "her şeyi" değilse de her üretim faktörünü pazarda alınıp satılabilir bir mal haline dönüştürülür. Bu metalaştırma toprak için olduğu kadar sermaye ve bilgi

için, hepsinden önce de insan işgücü için de geçerlidir. Kapitalizm, uzamsal olarak da hareket halinde olan, "özgür *ücretli emeğin*" varlığını gerektirir. Kapitalizm, periferideki özgür olmayan emeği kendi sistemlerine entegre etmenin yollarını bulmuştur; ama bu tarz emeğe, kendi çekirdek bölgesinde tahammül edemez. Kölecilik ve "ekonomi dışı" diğer bağlılık biçimleri, kapitalizmin kendi sınırsız el altında hazır bulundurma mantığıyla çelişirler.

Dördüncüsü. Bir ekonomik düzen olarak kapitalizm, her defasında en verimli (verimlilikleri pazarda kanıtlanan) *teknolojilerden* ve organizasyon biçimlerinden yararlanma esnekliğine sahiptir. 19. yüzyılda endüstriyel fabrika tarzı üretimin yanı sıra, büyük işletmeler halinde, giderek mekanikleşmiş tarım da, Kuzey Amerika tipi, özellikle büyük işletmeler halindeki *farming* [çiftçilik] de buna dahildir. Tarım kapitalizmi, endüstri kapitalizmine hazırlık şeklinde bir "tarım devrimi" anlamında önceden başlamış olabilir, ama pekâlâ onun yanı sıra ve onunla sembiyotik ilişki içinde de var olabilir.[108] 19. yüzyılın sona ermesinden itibaren bu iki biçim, ilk çiftçilik aşamasından ara aşamalara ve pazarlamaya kadar tüm ürün zincirlerini kontrol eden uluslararası bir agro-endüstri içinde giderek birbirlerine yaklaşmışlardır.[109]

Beşincisi. "Feodalizmden kapitalizme geçiş" hakkındaki ünlü Marksist soru, oldukça akademik bir sorundur ve olsa olsa bazı Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya için sorulabilir. Kapitalizmin 19. yüzyılda en başarılı olduğu birçok ülkede, yani ABD, Avustralya ya da Güney Afrika'daki madencilikte, "feodalizm" yoktu – 20. yüzyılın sonuna doğru devlet kapitalizmi ekonomik düzeninin özel bir türünü geliştirmiş olan Çin'de de yoktu. Bu konu daha genel anlamda ve kapitalizmin çerçeve koşullarının yaratılması olarak formüle edilmelidir. Bu çerçeve koşulları ağırlıklı olarak yasama tarafından, yani *devlet* tarafından oluşturulurlar. Ancak pazarın doğduğu yer devlet değildir. Pazarlar elbette "spontane" olarak, yani ekonomi öznelerinin devletten uzak eylemleriyle de oluşabilip gelişebildikleri halde, pazarlar için "serbest alanlar" devletin *laissez-faire* iradesinin, yani "düzenleme politikasının" ürünüdürler. 19. yüzyılda serbest ticaret İngiliz politik elitinin bir icadıydı. Geç 20. yüzyılda Çin'deki sosyalist parti diktatörlüğü kapitalist bir ekonomik düzen kurdu. Devlet aygıtları –1804 tarihli Napoléon Kanunu'ndan, günümüzde dünyanın farklı yerlerinde örnek alınan

1900 tarihli Alman burjuva yasalarına kadar– ayrıntılı olarak şekillendirilmiş "burjuva" hukuk düzenleriyle, kapitalist ekonomiyi her yerde garantiye aldılar ve onu asıl böylelikle mümkün kıldılar; bu garanti her kapitalizmin hukuksal temeliyle, özel mülkiyete devlet güvencesi verilmesiyle başladı. Doğu Asya'da ve başka yerlerde sivil toplumdaki ekonomik özneler arasında oluşmuş güçlü karşılıklı güven bağları da benzer bir işlevi yerine getirdi. Alman madenciliğinden Çin endüstrileşmesine kadar devlet uzun süre özel/kamusal melez biçimlerde de girişimci olarak faaldi.

Altıncısı. Kapitalizm ile *Territorium* [ülke sınırları] arasındaki bağıntılar özellikle tartışmalıdır. Açıktır ki 1945'ten sonra ortaya çıkan küresel kapitalizm "ulusaşırı" davranıyor ve eski, somut bir yere demir atma biçimlerine daha az gerek duyuyor. Üretim gitgide daha hareketli hale geliyor; bazı işler internet ve ileri telekomünikasyon koşullarında dünyanın hemen hemen yer yerinde yapılabiliyorlar. Bireysel denizaşırı tüccarların ve imtiyazlı ortaklı şirketlerin erken Modern Çağ'daki ticari kapitalizmi de, ticari ağlarını çoğu kez Hollanda ya da İngiliz anavatanında zayıf kökler salarak örmüştü. Buna karşılık, 19. yüzyılda kapitalizm ile (ulusal) bölgesel devlet arasındaki yakınlık özelikle fazlaydı. Ulusal sınırların aşılabilmesinden önce, kapitalizm örneğin Fransa'da, 1834 gümrük birliğinden sonra Almanya'da, 1868'den sonra Japonya'da ulusal pazarların devlet tarafından desteklenen bütünleşmesinden yararlandı. Kıta Avrupa'sı ve ABD'den bakıldığında *aşırı* serbest ticaret 19. yüzyılın üçüncü çeyreğiyle sınırlı bir dönem olarak kaldı. 1870'ten sonra ortaya çıkan, ikinci ekonomik devrimde biçimlendirilen çoğu kez küresel erimli *Big Business* (finans işlerinde endüstriden daha fazla belirgin olan) genel bir kozmopolitizm içinde dikkat çekici ulusal stiller gösteriyor.[110]

Yedincisi. Endüstrileşme sürecinde teritoryalizm, endüstrinin maddi karakteriyle de bağıntılıdır. Erken Modern Çağ'daki büyük tüccar üretici sermayesini bireysel ya da başkalarıyla ortaklık halinde, gemilere ve nakliye edilen mallara yatırıyordu. Başlayan endüstri çağının teknolojik yapıları, uzun süre kalıcılığı olan maddi yatırım için yeni olanaklar açtılar.

Erken Modern Çağ'daki büyük ve denizaşırı ticarette yaygın olan tipik sermaye çevriminden daha uzun süreli bir kâr çevrimi için maden ocaklarına, fabrikalara ve demiryolu ağlarına yatı-

rım yapıldı. Eskiden anıtsal binalara yatırılan –ve yeni zenginler üretmeyen– sermaye şimdi makinalara ve altyapıya yatırılıyordu. Fiziksel çevreye o zamana dek görülmemiş müdahaleler bununla bağlantılıydı. Başka hiçbir ekonomik düzen, hiçbir zaman doğayı böyle, 19. yüzyıl endüstri kapitalizminin yaptığı kadar olağanüstü bir biçimde dönüştürmemişti.

Sekizincisi. Sermayenin bu şekilde maddileştirilmesi, diğer yandan onun önemli ölçüde artan hareketliliğine denk düşüyordu. Bu da ilkönce daha iyi entegre edilmiş para ve finans piyasalarının bir sonucu olarak, tamamen teknik bir biçimde gerçekleşmişti. Parasal değerlerin kolonilerden geri transferi, daha geç 18. yüzyılda Hindistan'daki İngilizler için büyük pratik bir sorun oluşturuyordu; 19. yüzyılda uluslararası ödeme araçlarının gelişmesiyle gittikçe kolaylaştı. City of London'ın dünya sermaye piyasasının merkezi olarak yükselmesi ve Avrupa, Kuzey Amerika ve yüzyılın sonunda Asya'da da ikincil merkezlerin gelişmesi, ağı sıklaştırdı. İngiliz bankaları ve bunların yanı sıra giderek artan bir biçimde diğer banka ve sigorta şirketleri tüm dünyaya finans hizmeti sunuyordu. Kapitalizm 1870'ten sonra sermaye ihracı aracını, başka bir deyişle denizaşırı yatırımları keşfetti. Ne var ki bu uzun bir süre, İngilizlere özgü kaldı. Aynı zamanda amortizasyonun ya da borçların geri ödenmesinin vadelerinin yanı sıra, uzamsal *planlama ufukları* da genişledi. Artık yalnızca geleceğe yönelik olarak değil, daha büyük uzaklıklara yönelik olarak programlar yapılıyordu. Avrupa'nın tekstil endüstrisinin daha en baştan uzak ülkelerden hammadde tedarikini organize etmesi gerekiyordu. Elektrik endüstrisi ancak uzun mesafe telgrafçılığının yarattığı teknik görevler sayesinde başladı ve ürünlerini en baştan itibaren tüm dünyaya sattı. "Küresel kapitalizm" kavramını 1945'ten hatta 1970'ten sonraki dönem için ayırmak gerecektir, ancak 1913'te çeşitli ülkelerde küresel eylem yarıçapına sahip kapitalizmler ortaya çıkmıştı. Çok somut bir biçimde, belirli bir yere bağlı enerji kaynaklarından yararlanarak mekanikleştirilmiş fabrika üretiminin kurulması olarak anlaşılan endüstrileşme, her defasında bölgeye özgü bir süreçti. Buna karşılık 19. yüzyılın kapitalizmi, yerel girişim faaliyetlerini çok geniş alanları, hatta yerkürenin tamamını kaplayan etkileşim ağları içine dahil etmeyi giderek mümkün kılan bir ekonomik düzen olarak anlaşılabilir.

XIII

Çalışma

Kültürün Fiziksel Temelleri

İnsanların çoğu zaten hep çalışmıştır.[1] Yetişkinler arasında bunu yapmamış olanlar, *her* toplumda sadece bir azınlıktı: Hasta, engelli olanlar ya da şanslı doğanlar, savaşçılık veya rahiplik bile yapmadan yaşayan aylak elit mensupları. Çalışma sayısız farklı yol ve koşulda yapıldığı için, bu konuda genel bir şey söylemek "endüstri" veya "kapitalizm" gibi ileri düzeyde organize olmuş sistemler hakkında konuşmaktan daha zordur. Çalışmanın tarihi yalnızca onun tipik koşullarının tarihi olabilir, veriler uygunsa iş yükünün ve cinsler arasında dağılımının tarihi de olabilir.[2] Çalışmayı soyut bir kategori olarak değil insanların somut yaşamlarının bir veçhesi olarak ele alırsak, ortaya sayısız çalışma dünyası çıkar. Hakkında bir dava sayesinde bilgi sahibi olduğumuz, 1873 yılında Bombay'da yaşayan bir kasap, böyle özel bir dünyada yaşıyordu. Rossini dönemi İtalya'sında, himaye altında çalışmaktan şarkıcı piyasasında özgürce çalışmaya geçişin tamamlandığı dönemde yaşayan opera sanatçısı bir kadın, tamamen başka bir dünyanın zorluklarıyla başa çıkmak durumundaydı; ucuz ücretli işçi olarak Güney Afrika'daki maden ocaklarından birine gönderilen Çinli bir

coolie'nin (vasıfsız işçi), ya da hiçbir gemi yolculuğunda eksik olmaması gereken bir gemi hekiminin dünyaları da bambaşkaydı.[3]

Çalışarak bir şeyler üretilir – en sık üretilen de yemektir, öyle ki yemek pişirmek tüm tarihte en yaygın ve toplamda en fazla zamanın harcandığı işgücü tüketimidir. Bu örnek de gösteriyor ki her çalışma pazarı hedeflemez ve her işgücü de pazar üzerinden temin edilmez. Çalışma ev içinde, köy topluluğunun daha büyük çerçevesinde ya da fabrika gibi daha karmaşık yapılı bir örgütlenmede, belediyede, hatta orduda gerçekleşebilir. Düzenli "işyeri" fikri ancak 19. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıktı; çalışmanın büyük bölümü "düzensiz" yapıldı ve yapılıyor. Çalışma kural olarak, standartlaştırılmış akışları izler, yani "çalışma süreçleri"nin raylarında hareket eder. Bu süreçler sosyal karakterdedir. Genellikle diğerleriyle doğrudan işbirliğini içerirler; her zaman dolaylı olarak toplumsal düzenlere bağlıdırlar. Belirli çalışanlar ve çalışma süreçleri sosyal hiyerarşinin belirli bir düzleminde yer alırlar. Çalışmanın ne ölçüde kişinin kendisi ya da başkaları tarafından belirlendiği, güç ve iktidar ilişkilerine bağlıdır. Çalışma süreçlerinin standartlaştırılması öncelikle çalışma üzerinden tanımlanmış bir bilinçle bir araya geldiğinde, o zaman ortaya bir "meslek" çıkar. Meslekten türetilmiş bir kimliğe sahip olan kişi, kendi çalışmasının verimine içsel kalite ölçütleri koyar ve yalnızca siparişi verenin onayını almakla yetinmez. Bu tür ölçütler ortaklaşa da tanımlanabilir. Başka bir deyişle, bir mesleği icra edenler kendi çalışma alanlarını kontrol eder ya da tekellerine alır, mesleğe girişi "pazardan hariç" düzenlerler ve bu sırada çoğu kez devletin desteğini de garantilerler. Böylelikle, bir mesleğe (bir loncaya, bir odaya, bir meslek birliğine) aidiyetin, gelir elde etmeye yarayan bir tür sermaye oluşturduğu çalışma nişleri ortaya çıkar.[4]

Bu olanaklar çeşitliliğinde, bütün bir yüzyıl için dünya çapında genel eğilimler aramak zordur.[5] Ama 19. yüzyılın çalışmayla ilgili sorunlara özel bir ilgi göstermiş olmasından dolayı, bu konu önem taşımaktadır. Batı Avrupa ve Japonya gibi, çalışmaya büyük değer verilmesinin kültürde köklerinin olduğu yerlerde, kapitalizmin yeni olanakları, çalışmanın geliştirilmesi için fırsatlar sunar. Batıda "çalışma" eşzamanlı olarak yüksek bir değere sahipti ve tercih edilen bir kendini tanımlama kategorisiydi. Aylaklık, elitlerin arasında bile ulaşılmaya çalışılan bir norm olmaktan çıktı. Kra-

liçeler halka kendilerini örgü örerken gösterdiler. İktisat teorisinde ve antropolojinin bazı akımlarında *homo faber* [alet kullanabilen insan] bağlayıcı bir model oldu. Emek değeri öğretisi ya da klasik politik ekonominin "nesnel" değerler öğretisi, yaratıcılığı ve fiziksel çalışmayı değer yaratımının kaynağı olarak ilan etti; bu doktrin sosyalizmin de aksiyomu oldu. Buradan itibaren işçilere iyi ücret verilmesi ve iyi davranılması talep edildi. İnsanlığın çalışmayla arındırılmasını düşünmeyi deneyenler daha da ileri gittiler. Kapitalizmdeki yabancılaşmış ve sömürülmüş emeğin karşısına, özgür emek ütopyası çıkartıldı. Makinelerin yaygınlaşmasıyla birlikte el emeğinin üstünlüğü kendi başına bir konu haline geldi. İngiliz *Arts and Crafts* hareketinin kurucusu, erken sosyalist ve etkili bir tasarımcı olan William Morris gibi makine karşıtları, teoride ve pratikte modernlik öncesi zanaatın tehdit altındaki ideallerine geri döndüler. Yüzyılın sonuna doğru Avrupa'nın bazı yerlerinde ve ABD'de ortalama çalışma süresi, endüstrileşmenin erken evresinde arttıktan sonra yeniden azaldığında, boş zaman sorunu, yani –bir günde, bir yılda ve yaşam boyunca– para kazanılan çalışmayla, çalışmama arasındaki sınır meselesi ortaya çıktı. Hartmut Kaelble bu sınırın olağanüstü keskin çizilmiş olmasını Avrupa'nın bir özelliği olarak görüyor.[6] Gelgelelim, Avrupa'da bile birbirinden çok farklı "çalışma" kavramları yan yana yer aldılar ve "tipik Avrupalı" bir çalışma anlayışı tanımlamak kolay değildir.[7]

19. yüzyılda Avrupa dışı uygarlıklardaki çalışma etiği üzerinde henüz araştırmalar yapılmamıştır. Bu tür araştırmalar yapıldığında, muhtemelen çalışmaya yönelik tutumlar arasındaki farklılıkların yalnızca, hatta öncelikli olarak kültürel sınırlar tarafından belirlenmediği sonucu ortaya çıkacaktır; bu tutumlar hem sınıflara hem de cinsiyetlere özgü farklılıklar gösterir. Ayrıca dışsal çekim güçleri ve geçerli kurumsal çerçeve koşulları çok farklı çalışma enerjileri uyandırır. Bunun güzel bir örneği birçok Batı Afrikalı köylünün ihracat için yeni üretim fırsatlarına hızla ve başarıyla tepki vermeleridir. Sömürgecilik öncesi dönemde zaten var olan (pamuk gibi) verimli üretim dalları değişen koşullara uyumlu hale getirilmiş, yeniden yapılandırılmıştır.[8] Sonunda uygarlıkların tümünde ya da çoğunda çalışmaya dair tasavvurlar, çalışan birine nasıl "adil" davranılması gerektiğine ilişkin farklı beklentilerle de bağlantılıydı ve bağlantılıdır.[9]

1 Tarımsal Çalışmanın Ağırlığı

Kırsal Alanın Başatlığı

Dünyanın Avrupa dahil her yerinde, 19. yüzyıl boyunca tarım en büyük iş sektörüydü.[10] Ancak II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonraki yıllarda Sovyetler Birliği dahil tüm Avrupa'da, başat toplum tipi olarak endüstri toplumu yerleşti. Ne var ki egemenliği kısa sürdü. Daha 1970'de Avrupa'da hizmet sektörünün toplam istihdam içindeki payı endüstri sektörünü geçmişti. Böylelikle klasik endüstri toplumu, dünya tarihinde çok kısa bir an işgal etti. Yalnızca birkaç ülkede: İngiltere, Almanya, Belçika ve İsviçre'de endüstri yarım yüzyıldan fazla önde gelen çalışma sektörü oldu. Hollanda, Norveç, Danimarka, Yunanistan ve hatta Fransa'da hiçbir zaman bu konuma ulaşamadı; İtalya, İspanya, İsveç ve Çekoslovakya'da yalnızca kısa süreler için ulaştı. Avrupa'nın dışına bakıldığında, endüstri toplumu daha da görünmezleşir: Endüstriyel açıdan en verimli ülkeler olan ABD ve Japonya'da bile endüstri çalışması asla tarımda ve hizmet sektöründe çalışmanın önüne geçmedi. Oralarda ve başka birçok ülkede elbette endüstrinin yoğunlaştığı bölgeler vardı. 1900 yılında dünyanın yalnızca çok az ülkesinde, örneğin İngiltere, Almanya ve İsviçre'de endüstri çalışması tarımsal çalışmadan daha önemli olmuştu.[11] Dünyanın büyük bölümünde tarımın önemi 19. yüzyılda arttı; çünkü sürekli öne doğru ilerleyen sınır bölgeleri genellikle tarım yapılabilir hale getirilen alanların sınırlarıydı.[12] Başat öncü tip kimi zaman plantasyon sahibi ya da büyük çiftlik sahibiydi; daha sık rastlanan tip ise, Çin'in yaylalarında, Afrika'da, Kazak steplerinde, Burma ya da Cava'da, küçük çiftçiydi. Tüm Güneydoğu Asya için bir köylüleşme (*peasantization*) yüzyılından söz edilmiştir. Güneydoğu Asya'nın ovaları 1900'de on binlerce küçük köylü eviyle kaplıydı.[13] Neolitik devrimden beri köylüler, her zaman "ebediyen orada bulunmak" üzere var olmamışlardı; ayrıca 19. yüzyılda bile hâlâ köylü "üretilebiliyordu."

1900'de ya da 1914'te dünyadaki insanların çoğu tarımda çalışıyordu. Toprakta ve toprakla çalışıyorlardı. Her şeyden önce açık havada çalışıyorlardı, hava koşullarına bağımlıydılar. Çalışmanın giderek bir çatı altında yapılması, 19. yüzyılın bir yeniliğiydi. Kırsal alandan gelen herkes için fabrika ilkönce bir çalışma *evi* etkisi ya-

ratmıştı. Aynı dönemde madencilikteki teknik iyileştirmeler sonucunda çalışma giderek "gün ışığının" daha uzağına itildi. Yüzyılın en aygın eğilimleri, özellikle şehirleşme bile tarımın güçlü konumunu çok az değiştirebildi. Hatta karşı yöndeki, bir o kadar "modern" eğilimler tarımı daha da güçlendirdiler. Dünya ekonomisinin 1870 ile 1914 arasında (özellikle 1896'dan sonra) büyümesi, ihracata yönelik tarımsal üretimi büyük çapta canlandırdı. En ileri "gelişmiş" ülkelerde bile tarımsal çıkarların muazzam siyasal etkisi vardı. Büyük toprak sahibi yüksek aristokrasinin ağırlığı nispeten azalsa da, yüzyılın son çeyreğine kadar İngiltere'nin siyasal elitini büyük toprak sahipleri şekillendirdi. Kıtadaki birçok ülkede son sözü yine tarım devleri söylüyordu. Fransa'da monarşi olsun cumhuriyet olsun her rejim, güçlü küçük çiftçiliği dikkate almak zorundaydı; ABD'de tarımsal çıkarlar siyasal sistemde çok iyi temsil ediliyordu.

İnsanların çoğu köylüydü. Bu ne anlama geliyor? Birçok bilim insanı uzun süredir bu soruyla meşgul oldu: Tarım tarihi, tarım sosyolojisi, etnoloji ve bazı açılardan ona yakın olan halkbilim (folklor). Modernlik öncesi Avrupa ve dünyanın diğer büyük bölümleri için tüm 19. yüzyılda özel bir "tarım tarihi" gerekmiyordu. Köylüler ve tarım toplumu, iktisadi ve sosyal tarihin her halükârda merkezi konusuydu.[14] Rus Aleksandr Şayanov'un 1920'li yıllarda yaptığı çığır açıcı araştırmalardan beri yürütülen sayısız tartışma arasında, küresel tarih açısından bakıldığında, rasyonellik tartışması özellikle ilginçtir.[15] Bu tartışmada 1870'li yıllarda "ahlak ekonomisi" yaklaşımının yandaşları ve "rasyonel karar teorilerinin" savunucuları karşı karşıya geldi. Birinci akıma göre köylüler pazar düşmanıdır ve geçimle ilişkilidirler, toplumsal mülkiyeti bireysel mülkiyete tercih ederler, topluluk halinde dışarıya karşı savunmacı davranırlar ve risk almaktan kaçarlar. İdealleri, geleneksel çerçevede adalettir; ayrıca, toprak sahipleri ve kiracı çiftçiler, senyörler ve vasalları arasında da ilişkilerin dayanışmacı karşılıklılığıdır. Toprakları satmak yalnızca *ultima ratio* (son çare) olarak görülür. Bunun karşısındaki görüşü savunanlara göreyse köylüler en azından potansiyel olarak küçük işletmecilerdir. Karşılarına çıkan pazar fırsatlarından yararlanırlar, gerçi ille de kâr maksimizasyonuna ulaşmak için uğraşmazlar ama grup dayanışmasını tamamen terk etmeden kendi güçleriyle maddi yaşamlarını garantiye almaya çalışırlar. Kapitalizmin ilerlemesi, bu görüşü savunanlarca, başlan-

gıçta oldukça homojen görünen bu tür köylülükler arasında farklılaşmaya yol açar.

Bu çizgilerden her biri kendine farklı örnekler seçiyor, öyle ki ampirik doğrulukları hakkında bir kıyaslama yaparak net bir karara varılamıyor. Belirli tarihsel durumlarda daha ziyade girişimci zihniyetteki köylüleri görüyoruz; başka durumlarda ise topluluk halinde bir gelenekselcilikle karşılaşıyoruz. Bizim bağlamımız açısından önemli olan, bölgesel ve kültüre özgü sınıflandırmaları fazla ileri götürmemektir. "Tipik" Batı Avrupalı ya da Asyalı köylüler yoktur. Ren Havzası'nda, Kuzey Çin'de ve Batı Afrika'da birbirine çok benzeyen, pazar bilincine sahip girişimci yönelimler görülür. Japonya'da daha 17. yüzyılda, kendi yalıtılmış küçük köyünde kendi geçimini idame ettiren klişe bir "Asyalı" çiftçi aramak nafile çabadır. Ürün kombinasyonlarını pazardaki fırsatlara göre değiştiren, en yeni sulama tekniğinden yararlanan, en iyi tohumlukları kullanan ve bilinçli bir biçimde verimliliği sürekli artırmaya çalışan çiftçiler de, kendi dar ve değiştirilemeyen yaşam çevrelerinden asla kurtulamayan kadim köy sakinleri imgesine hiç uymamaktadır.[16]

Köyler

Kırsal alandaki dolaysız somut çalışma koşulları birbirlerinden birçok açıdan farklılık gösterir. Doğa kimi ürün türlerini uygun kıldı ve kimilerini de dışladı, hasat sayısını ve hasat yılının uzunluğunu belirledi. Kuru topraklardaki yumrulu ve köklü ürün tarımı, sulu tarımdan, özellikle Doğu ve Güneydoğu Asya'nın doğrudan doğruya suyun içinde çalışmayı zorunlu kılan, bahçecilik tarzı yoğunlaştırılmış pirinç tarımından farklı bir iş örgütlenmesi gerektiriyordu. Hane halkı çok farklı biçimlerde katılabiliyor, çalışma cinsler ve kuşaklar arasında çok farklı biçimlerde bölüştürülebiliyordu. Büyük ayrım çizgisi iki aşırı durum arasındaydı: Bir yanda çocuklar dahil tüm aile tarımsal çalışmaya katılabilirdi ve muhtemelen ev işi üretimi için serbest zaman kapasitelerinden yararlanabilirdi. Diğer yanda ailelerinden ayrılmış göçmen işçiler vardı ve köy yapılarına dahil olmayan geçici erkek topluluklarında yaşıyorlardı.

Tarım toplumlarının çoğunda köyler vardı. Köylerin işlevi, farklı ağırlıklarda şekillenmişti. En uç örneklerde köy aynı zamanda birçok şeydi: "Bir ekonomik topluluk, bir vergi topluluğu, bir

din topluluğu, kendi sınırları içinde barışın ve düzenin savunucusu ve kendi sakinlerinin kamusal ve kişisel ahlakının koruyucusu."[17] Köy kurumları, şu iki faktörden en azından birinin rol oynadığı yerlerde özellikle çok gelişmişti: (1) Köy, örneğin devletin vergi toplama merkezi olarak, idari bir birim işlevi görmektedir; hatta mümkünse hukuk düzeninde bağımsız bir kurum olarak kabul edilmiştir. (2) Köy cemaatinin, topluluğun yararlanmasına açık, hatta –Rus *obşçina*'sında olduğu gibi– kolektif kararlarla bölüşülmesi ve yeniden bölüşülmesi gereken ortak toprakları vardır. Bu çok doğal bir durum değildi. Kuzey Çin'in yoğun tarım yapılan küçük köylü ekonomisinde adeta tüm topraklar özel mülkiyetteydi. Organları yalnızca ilçe düzeyine kadar ulaşabilen devlet, vergileri bir tüzel kişilik olarak köyden almıyordu, topluluğun arasından kefil olarak atadığı bir kişiyi (*xiangbao*) sorumlu tutuyor, parayı toplamak bu kişiye kalıyordu.[18] Bu yüzden Kuzey Çin'de köy cemaati Avrupa'ya kıyasla daha az gelişmişti. Güney Çin'de entegrasyon ve koordinasyon görevlerini, kapalı bir yerleşimle özdeş olabilen ama olmaları da gerekmeyen genişlemiş klan yapıları üstlendi. Bu tür klanları gelişme tarihi açısından geri kalmış ya da "ilkel" olarak görmek yanlış olur; özellikle verimli bir tarımın çerçevesini oluşturabildiler. Benzer bir işlevi –yalnızca Çin'de değil– ortak mülkiyet olarak ortaya çıkan tapınak cemaatleri yerine getirmiştir.

Köy cemaatinin Avrasya'da farklı farklı konumları vardı. Rus kırsal alanında, özel mülkiyetin zayıf geliştiği eşitlikçi yeniden bölüşüm cemaati olarak Başbakan Stolipin'in 1907'de yaptığı tarım reformuna kadar başat bir rol oynadı; Japonya'da "topluluk ruhu" (*kyodotai*) ideolojisiyle bir arada tutulan çok işlevli bir dayanışma topluluğuydu; Çin'in büyük bölümlerinde, özellikle klan bağlarının bulunmadığı ve topraksız işçilerin oranının yüksek olduğu yerlerde bağlılığı zayıftı.[19] Japon örneği, köylülerin arasında bir köy elitinin nasıl kalıcılaştığı gibi önemli bir soruya da yol açıyor. Japonya'da, Batı Avrupa'nın birçok bölümünde olduğu gibi, ilk doğan erkek çocuğun hakkı sayesinde gerçekleşti: Çiftlik en büyük erkek çocuğa miras kalıyordu. Çin'de ve kısmen de Hindistan'da özel mülkler miras yüzünden sık sık bölünüyordu ve mütevazı bir aile mülkiyetinin sürekliliği bile çok zor korunabiliyordu.[20]

Köylü yaşamının bir o kadar önemli başka bir boyutu da toprağa erişimdi: "Mülk sahibi" kimdi? Mümkün olduğunca kademe-

lendirilmiş tasarruf hakları kimin elindeydi? Böyle haklar ne kadar istikrarlıydı, örneğin miras bırakılabiliyorlar mıydı? İcar [çiftlik kiralama] kurumu (çok sayıda varyasyonuyla)[21] biliniyor muydu ve ondan ne ölçüde yararlanılıyordu? Çiftliğin kiracısı, kira olarak sabit bir meblağı mı yoksa ürünün bir bölümünü mü vermek zorundaydı? Ödentiler hangi biçimde gerçekleştiriliyordu? Başka bir deyişle, tarım ekonomisi ne kadar parasallaşmıştı? Ayrıca köylülerden talep edilen ekonomik-olmayan ("feodal") hizmetler, özellikle toprak sahibi, ama aynı zamanda devlet için (örneğin yol, cadde ya da set işlerinde) çalışma hizmetleri var mıydı? Toprak serbestçe alınıp satılabiliyor muydu ve toprak piyasası nasıl organize olmuştu?

Öncm taşıyan son bir parametre de üretimin ne ölçüde pazara yönelik olduğuydu. Üretim, yakın pazarlar için mi yoksa uzak pazarlar için mi yapılıyordu? Yerel mübadele ilişkilerinin, örneğin bağlantı noktasını merkezi bir taşra şehrinin oluşturduğu periyodik bir pazar gibi bir ağı, var mıydı? Çiftçiler ne ölçüde, belki de kendi geçimlerini tamamen karşılayamayacak kadar uzmanlaşmış mıydı? Ürünlerini pazara kendileri mi getiriyorlardı yoksa aracılara mı muhtaçlardı? Son olarak: Köylülerle köylü olmayanlar arasında hangi düzenli temas vardı? Bu "diğerleri" şehirliler kadar komşu göçebeler de olabilirlerdi. Şehirliler arasında *absentee landlords* [topraklarının başında bulunmayan toprak sahipleri], yani köylerde mümessilleri tarafından temsil edilen ve köylülerle hiçbir kültürel ortaklığı paylaşmayan büyük toprak sahipleri de bulunuyordu. Daha büyük yerel toprak sahiplerini ne de olsa kilisede ya da tapınakta görmek mümkündü, şehirli kodamanlar ya da çiftliklerini kiraya veren toprak sahipleri bambaşka bir dünyada yaşıyorlardı.

Bir Örnek Olarak Hindistan

Tarımsal yaşam biçimlerindeki bu çeşitliliğin özelliği, basitçe Doğu-Batı kategorilerine ya da kıtalara göre sınıflandırılamamasıdır. Çıkış noktası olarak tam gelişmiş, ilk bakışta tipik görünen bir köylü toplumunu alalım. 1863 yılındayız. Ülkenin yaklaşık bir milyonluk nüfusunun yüzde 93'ü, 2.000'den az sakini bulunan köy topluluklarında yaşıyor. Hemen herkes bir aileye mensup: Bir kısmı genişlemiş çok kuşaklı ailelerde, yarıdan fazlası da çekirdek ailelerde yaşıyor. Hemen herkesin toprağı var, toprak sıkıntısı çekilmiyor.

Arazinin yüzde 15'inden tarla, otlak ve meyve bahçesi olarak yararlanılıyor; geri kalanı orman ve yabani çayır. Topraksızlık nerdeyse hiç bilinmiyor. Toprağa ihtiyacı olan, kendi köy topluluğundan alabiliyor. Büyük toprak mülkiyeti ve kiralama ilişkileri yok. Bazı köylüler diğerlerinden daha zengin, ama bir toprak ağaları sınıfı ve aristokrasi bulunmuyor. Köylüler hemen hemen yalnızca kendi geçimleri için tarım yapıyorlar. Kendi tükettikleri gıda maddelerini üretiyorlar ve giysilerinin, ayakkabılarının, ev eşyalarının ve mobilyalarının en büyük bölümünü de kendileri üretiyorlar. Silolar kıtlığı engelliyor. Tedarikleri için pazar ilişkileri gereken çok az şehir var. Vergi ödemek için gereken nakit para, hayvanların satılmasıyla kolaylıkla sağlanabiliyor. Demiryolu yok, atlı yük arabalarına uygun yollar hemen hemen hiç yok, zanaat ve ön endüstri yok gibi, finans kurumları da yok. Kırsal alandaki nüfusun yüzde 98'i okuryazar değil. Kâğıt üstünde "yüksek bir din"in mensubu oldukları halde, gündelik hayatlarını batıl inançlar belirliyor. Hayattan beklentileri çok düşük ve hayatı daha iyileştirmek ve gereğinden fazla çalışmak için bir nedenleri yok; ailesinin beslenmesi için gerekenden daha fazla tarlayı süren köylü çok nadir. Bu sırada ülkede, doğal kaynaklarının bolluğu sayesinde, göze batan bir yoksulluk bulunmuyor. Kişi başına milli gelirinin, aynı dönemde Almanya'nınkinin üçte birinden biraz fazla olduğu tahmin ediliyor.

Burada eşitlikçi bir kırsal cennet olarak betimlenen, 19. yüzyılın ortasında Avrupa'da tasavvur edildiği türden "tipik Asyalı," kendi kendini yöneten köylü yerleşimleri, kendi kendine yeten hanelerden oluşan, yine kendi kendine yeten köylerin oluşturduğu, dışarıdan gevşek bir kontrole tabi ve hareketli olmayan bir nüfusun yaşadığı bir takımada toplumu değildir. Bu betimleme Afrika'nın verimli subtropikal bölümlerine ait de değildir. Burası, bir ölçüde güvenilir ilk nüfus sayımının yapıldığı tarihteki Sırbistan'dır.[22]

Gelgelelim bu türden bir köylü toplumu ne Avrupa ne de Asya için tipikti. Avrasyalı tarım toplumlarının büyük çeşitlilik yelpazesi içinden 19. yüzyılda Avrupa'da arkaik köylülüğün timsali olarak görülen Hindistan'ı ikinci bir örnek olarak alırsak, yaklaşık şöyle bir manzara ortaya çıkar:[23] Kırsal yaşamın temel birimi pratikte köydü. Köy toplumu hiyerarşiler halinde düzenlenmişti, bu hiyerarşilerde hemen hemen daima yüksek statüye ait guruplar, özellikle de yüksek kastların ya da ordunun mensupları da vardı. Bu

gruplar her zaman ille de toprak sahibi değildiler. Fiziksel çalışmaya katılmaktan –Çin köyünün tipik toprak ağası (*dizhu*) gibi– tamamen kaçınmaları enderdi. Ne var ki her zaman köy yaşamının okuryazar "idarecileri" olarak işlev görüyorlardı ve kültürel açıdan belirleyiciydiler. Hindistan'ın tipik bir köyündeki en derin sosyal uçurum Çin'deki gibi bir yanda kirayı kasaya atmaktan başka bir şey yapmayan asalak toprak ağalarıyla diğer yanda çalışan küçük kiracı çiftçiler ya da parselleri işleyen köylüler arasında değil, nispeten istikrarlı toprağı kullanma haklarına sahip olanlar (bunlar köyün içinde genellikle çoğunluğu oluştururdu) ile topraksız, ücretli çalışmaya muhtaç alt tabaka arasındaydı. Hint köyü tipik bir biçimde şehirlerde ya da görkemli malikanelerinde yaşayan büyük toprak sahipleri tarafından değil, Çinli tipte mülklerinin çapı açısından son derece mütevazı toprak ağaları tarafından da değil, her defasında kaynakların çoğunun (toprak, envanter, ödünç verilebilir para) ellerinde toplandığı bir *başat* köylü grubu tarafından yönlendiriliyordu. Bu gruptakilerin pozisyonu, otomatik olarak yüksek bir kast aidiyetinden gelmiyordu, yine de çoğu zaman yüksek bir kast rütbesine karşılık düşüyordu. Kendileri mutlaka çiftçi olarak faaldiler, mutlaka yalnızca kendi topraklarında değil kiraladıkları toprak ve arazilerde de çalışıyorlardı. Kolonyal hukuk tüm köylülere ilkesel olarak özgür özneler gözüyle bakıyordu. Büyük işletmelerdeki kölecilik Modern Çağ Hindistan'ında hemen hemen hiç var olmamıştı, ev köleciliğinin kalıntıları kölelik statüsünün 1848 yılında –Britanya İmparatorluğu'nun geri kalanında yasaklanmasından on beş yıl sonra– kaldırılmasıyla birlikte tamamen silindi. Yine de her şeyden önce (Çin'deki gibi) tefecilik, köy hiyerarşisinin zayıf üyelerini bağımlı kılmak için birçok olanağı barındırıyordu.

Hintli köylünün hedefi ilkönce kendi ailesinin geçimini garantilemekti. 1760'larda Bengal'de başlayan kolonyal dönem öncesine kadar geri uzanan süreçlerin devamı olarak, köy sınırları ötesindeki ticari ilişkiler tekrar tekrar kuruldu. Bazı durumlarda pazar ürünlerine (*cash crops*) özellikle Çin pazarı için indigo ve afyona yoğunlaşma, ihracata yönelik uzmanlaşmaya yol açtı. Ne var ki bu durum toplam olarak Hindistan için, Yeni Dünya'nın, Güneydoğu Asya'nın veya Afrika'nın, 19. yüzyılın ikinci yarısında ihracata yönelik monokültürel üretimin yaygınlaştığı bölümlerine göre daha az karakteristikti. Hint köyü esas olarak şehre açıktı, ticari ağlar içinde

yer alıyordu. Şehir kökenli aracılar köylülerin fazla ürünlerini satın alıyor ve pazara götürüyorlardı. Köylü üreticilerin çoğu "pazara yönelik kararlar" alabilecek durumdaydılar; ne var ki mülkiyet ilişkileri, çevre koşulları (örneğin sulama veya yokluğu) ve başat grupların gücüyle sınırlanıyorlardı, yani "rasyonel seçim" yaklaşımının anladığı anlamda "bağımsız girişimciler" olarak davranmıyorlardı. Hindistan'ın bir sömürge olması, 1760'tan sonraki ilk onyıllarda, yıkıcı fetih savaşlarının maddi sonuçlarında ve ortalama vergi yükünün önemli ölçüde artırılışında kendini hissettirdi. Uzun erimde kolonyal egemenliğin üç etkisi oldu: (1) Vergi taleplerinin yüksek ama hesaplanabilir bir seviyede düzenlenmesi; (2) ülkede, kolonyal mahkemeler tarafından sınanabilen medeni hukuka ilişkin sözleşmeli ilişki biçimlerinin yavaş yavaş yerleşmesi; (3) Köydeki başat gruplara kolaylıklar sağlanması, yani kolonyal gücün bir yandan tarımsal eşitlikçiliğe karşı bir karar alması, diğer yandan da mevcut ya da yeni yaratılmış aristokrasilerin açıkça ayrıcalıklı kılınması.

Hindistan'ın sömürge dönemi öncesi sosyal yapıları 19. yüzyılda çok çeşitli ve sayısız protesto hareketinden de görülebileceği gibi, sürekli krizler yaratan bir biçimde değişti. Bu da bir yanda bağımsız toplumsallıklarla ekonomik gelişmeler ve diğer yanda kesinlikle tüm değişikliklerin nedeni olarak görülemeyecek devlet arasındaki etkileşimler şeklinde gerçekleşti. Hint tarım toplumu, yeni görevlere uyum sağlayacak kadar esnekti, kendi içinden tamamen farklı, "kapitalist" bir tarım dinamiğini çıkartamadı. Bu da tarihte geriye bakıldığında naif bir beklenti olurdu, çünkü gerçekle bağdaşmayan en büyük fantezide bile Hindistan'da Kuzey Avrupa'daki tarım devriminin yinelenmesi düşünülemezdi. Bu noktada Hint, Çin ve yaklaşık olarak da Cava tarımı birbirine benziyordu: Ucuz işgücünün kolayca temin edilebilmesi, rasyonel makine kullanımı olanaklarının azlığı ve Kuzey Avrupa için karakteristik olan tarla ve otlak tarımının eksikliği, radikal bir dönüşümün önünde engeldi.

İşletme Tipleri

Çin'le yapılan karşılaştırmalar, dünyanın bu iki en büyük tarım toplumunun birbirlerine bazı yönlerden benzediğini gösteriyor. Köylüler ilkesel olarak hukuksal açıdan özgür kişilerdi, üretimlerinin bir bölümünü pazar için yapıyorlardı ve ekonominin en önemli birimi

–çoğu kez ön endüstriyel tarzda çalışan–, sayıları çok da fazla olmayan hizmetçiler ve ücretli işçilerle bütünlenebilecek aile halkıydı. Bu üç özellik Hindistan ve Çin'i bir ölçüde Batı Avrupa'ya, özellikle Fransa ve Elbe Nehri'nin batısındaki Almanya'ya yakınlaştırıyor. Dünyanın, 19. yüzyılda plantasyonlarda, latifundialarda ve çiftliklerde büyük işletmeler halinde, köleleştirilmiş ya da çok bağımlılaştırılmış emekle tarım yapılan bölgeleriyle olan farklılıklar da bir o kadar netleşiyor. Dolayısıyla, özgür Batı'yla köleleştirilmiş Doğu arasında bir Batı-Doğu uçurumu olduğunu kabul etmek yanlıştır. Çin'in tarımsal yapısı (çok sayıda bölgesel çeşitliliğiyle) genel olarak Avrupa'nın doğusundaki kırsal düzenden daha özgürlükçüydü.

Tarımsal üretimin ve kırsal yaşamın çeşitliliğini sınıflandırıcı bir düzene sokmak zordur, çünkü birbiriyle kolay örtüşmeyen birden fazla kıstası dikkate almak gerekir. Yalnızca en önemli üç kıstas dikkate alındığında bile aynı zorluk devam eder: (1) Biyolojik-ekolojik temeller (*ne* ekiliyor?); (2) işletme biçimi ve çalışma rejimi (*kim* hangi organizasyon çerçevesinde, hangi hareket alanlarında *neyin üstünde* çalışıyor?); (3) mülkiyet ilişkileri (toprak kime *ait*, topraktan kim etkin bir biçimde *yararlanıyor* ve bundan kim hangi tarzda *kâr* ediyor?) Yalnızca bir örnek verecek olursak: Sulu tarlalarda pirinç yetiştirmek, buğday ya da pamuk ekiminde farklıdır, büyük işletmeler halinde yapılması zordur, ama tamamen farklı mülkiyet ilişkileri içinde (bireysel küçük mülkiyet, kira, klan ya da tapınak mülkü) gerçekleşebilir.

Birinci görüş açısına göre örneğin sulu pirinç tarımı, tarla tarımı ve hayvancılık karışımı, bahçe kültürü (vb.) ayrımları yapılabilir.[24] 2. ve 3. kıstasların bir kombinasyonu başka bir tipolojiye yol açar, şöyle ki:

a. Çiftlik tarımı (politik olarak da egemen olan efendinin arazisinde hem kendi geçimi için hem de ücret almadan çalışma);
b. Kiralanan arazide aile işletmesi (rantiye-toprak sahibi karşısında çiftlik kiracısı);
c. Kendine ait küçük arazide aile işletmesi;
d. Plantasyon (tropik bitkilerin ihracata yönelik ve sermaye yoğun olarak, yerel olmayan, çoğu etnik yabancı işgücü kullanılarak üretilmesi);
e. Kapitalist büyük tarım (çiftçinin kendi işletmesinde, ücretli emek kullanarak yaptığı üretim).[25]

Ne var ki özellikle (b) ile (c) arasındaki geçişler akışkandır: Cava ya da Ren Havzası'nda olsun, miras bırakılabilir kira ilişkilerine dayanabilenler, nihayetinde hukuksal sahibi olmadıkları topraklara sahiptiler.

Tarımsal çalışma bütün bir yüzyıl boyunca hemen hemen dünyanın her yerinde el emeği olarak kaldı. Bu bakımdan Avrupa'nın birçok bölgesinin Asya, Afrika ve Latin Amerika'dan farkı yoktur.[26] Sınıfsal durum da kültürleri aşan ortaklıklar yarattı: Pomeranya'daki ya da Polonya'daki bir çiftlikte ücretli tarımsal çalışmanın, her iki tarafta da özel hiyerarşiler ve kültürel çevreler içinde yer aldığı halde, Hindistan'daki ücretli çalışmadan temelde farkı yoktu.[27] Hayatın temel güvensizliği ve göç zorunluluğu yaşam koşullarında ve deneyimlerdeki temel bir benzerliğin temelini oluşturuyordu. Tarımsal bilgi 19. yüzyılda da eski dönemlerdeki gibi göç yoluyla büyük mesafelere yayılmıştı. Ne var ki bu gibi paralellikler ve bağlantılar ulusaşırı bir dayanışmaya dönüşmedi. Endüstri ve ulaşım sektöründe büyüyen, erkenden uluslararası yönelime sahip işçi hareketinden farklı olarak, tarım işçileri arasında büyük uzamlarda bağlar, bir köylü enternasyonali yoktu. Bihar'daki bir tarım işçisi ve köylü Mecklenburg'daki ya da Meksika'daki meslektaşlarından haberdar değildi. Kırsal alandaki gündelik yaşam şehirdeki ve yeni kırsal maden ve endüstri bölgelerindeki gündelik yaşama göre daha yavaş değişiyordu.

Çalışma değiştiğinde, bu değişme küresel süreçlerin etkisinde nerede ve nasıl gerçekleşti? Genel olarak söylenirse, tarım ürünlerine, özellikle de tropik bölgelerden gelenlere yönelik uluslararası talebin artması, zorunlu olarak kırsal çalışma koşulları üzerinde liberalleştirici bir etkide bulunmadı mı? Liberal iktisat teorisi, uluslararası ticaretin modernlik öncesi "feodal" sistemi ortadan kaldıracağını, insanları arkaik zorunluluklardan kurtaracağını, çalışkanlıklarını ve girişimci ruhlarını uyandıracağını beklemişti. Bu kesinlikle gerçekleşti. Her şeyden önce, küçük köylü üreticilerin ürünleri için yeni denizaşırı pazarlardan, yabancı ekonomik çıkarlar araya girmeden yararlandıkları yerlerde gerçekleşti. Bu da uzun vadede ama ancak yerli bir hükümetin (Japonya'daki gibi) ihracatı açıkça teşvik etmesi durumunda ya da kolonyal bir yönetimin, çoğu kez siyasal istikrar nedeniyle, bilinçli olarak yerli çiftçilerden yana ve yabancı plantasyon şirketlerine karşı taraf

tutması durumunda başarı vaat ediyordu. Bu koşullar yerine gelmediğinde, çoğu zaman yabancı çıkarlar kazanıyordu.

Plantasyonlar

Avrupa kolonilerinde, ABD ve Brezilya'da köleciliğin hukuksal olarak sona ermesi, bir işletme biçimi olarak plantasyonların da sona ermesi anlamına gelmiyordu. Kahve, çay ya da muz gibi rağbet gören ürünler ağırlıklı olarak plantasyonlarda üretiliyordu; bu plantasyonlar bazen dünyanın başka bölgelerindeki küçük mülkiyetlerle, ille de kazanmaları gerekmeyen rekabetlere giriyorlardı. 1860 yılından sonra *yeni* plantasyon sektörleri ortaya çıktı: Güney Afrika'daki Natal'de şeker, Malezya ve Cochinchina'da kauçuk, Sumatra'da tütün. Plantasyon, yaklaşık 1600'den itibaren Avrupalılar tarafından Yeni Dünya'da büyük ölçeklerde uygulanmaya başlanan yenilikçi, yani "modern" bir işletme biçimiydi. 1900'lerde yeniden parlak bir döneme girdi. Bu durum yerel koşullarda giderek iyileşen bir süreklilikten değil, yeni plantasyonlar bulma ve kurma konusunda istekli, etkin yabancı müdahaleden kaynaklandı. (Zaman zaman, Cava ve Seylan'da olduğu gibi, yerli girişimcilerin de bu yeni fırsatlardan yararlandığı ve plantasyon işine girdiği görüldü.)[28] Yeni bir plantasyon da yerel toplumda tıpkı yeni bir fabrika kurulması gibi derin bir dönüm noktası anlamına gelir. Geç 19. yüzyılın yeni plantasyonlarının sermayesi ve yönetimi kaçınılmaz olarak Avrupa veya Kuzey Amerika'dan geldi. Plantasyonlar, toprağı rasyonel ve bilimsel bir tarzda işleyip en iyi ürünü almayı amaçlıyorlardı. Bunun için tek ihtiyaçları az sayıda uzmanın yanı sıra sadece vasıfsız işçilerdi. Plantasyon genellikle seyrek nüfuslu bölgelerde kurulduğu için işçilerin çoğu kez uzaktan temin edilmesi gerekiyordu. Örneğin Doğu Sumatra'daki büyük tütün plantasyonlarında, kamplarda yaşamaları sağlanan Çinliler tercih ediliyordu. İşçiler en iyi durumda kâğıt üstünde "özgür" ücretli işçilerdi. İşçiler genellikle parça başına ücret alıyorlar, ayrıca bir taşeron tarafından sömürülüyorlardı; plantasyonlarda çoğu zaman öyle katı bir disiplin ve düzenlemeler uygulanıyordu ki, kölelerin çalıştırıldığı bazı plantasyonlardaki koşullarla diğerleri arasında belirgin bir fark kalmıyordu. Çalışılan yeri terk etmek bir suç olarak cezalandırılıyordu.[29] 1900'de plantasyonların artık yalnızca

çok azı ailelerin elindeydi. Ağırlıklı olarak kapitalist şirketlere aitlerdi; bu şirketler bazen kendi demiryollarına ve liman tesislerine muazzam paralar yatırıyorlar ve dünya pazarını çok iyi takip ediyorlardı. Sömürgeci plantasyon temelde yeni bir biçim değildi, eski köle plantasyonunun daha gelişmiş bir haliydi. Küresel kapitalizmin aracıydı, hemen hemen sadece tropik ülkelerde kullanılıyordu. Plantasyon ekonomisi, endüstriden farklı olarak nadiren daha büyük *ulusal* ekonomik gelişme süreçleriyle bağlantılıydı.[30]

İlk ürünün aynı yerde işlendiği durumlarda plantasyonlar endüstriyel bir bileşene sahip oluyorlardı. Böyle entegre bir işletme biçiminin tipik örneği kauçuk plantasyonudur; çünkü kauçuk ağaçlarından yıl boyunca özsuyu alınabilir ve böylece, mevsimlerden bağımsız olarak sürekli üretim yapılabilir. Bu durum plantasyonu iyice fabrikaya benzetir. 1900'de Güneydoğu Asya ve Afrika'da plantasyon kurma dalgası, yeni ortaya çıkan küresel tarım işinin durmak bilmeyen zafer alayının başlangıcı değildi. Bütün bir 20. yüzyılda plantasyonlar ve ihracata yönelik küçük çiftçi tarımı yan yana var oldu ve birbirleriyle rekabet etti. Plantasyon ekonomisi, işgücünün *ve* sermayenin birden fazla ülkeden gelmesi bakımından da küreseldi. Bu yeni gelişmenin çekirdek bölgelerinden biri olan Sumatra'da 1913 yılında plantasyon yatırımlarının yalnızca yarısı Hollandalıların elindeydi. Onların yanı sıra İngiliz, Amerikalı, Fransızca konuşan Belçikalı ve İsviçreli yatırımcılar da vardı.[31] Plantasyonlar, yerli prenslerden satın alınan kırsal arazilere kuruluyordu. Böylelikle bu otoriteler devasa plantasyon bölgelerindeki içsel koşullar üzerinde her türlü nüfuzlarını yitiriyorlardı. Ancak, Hollanda sömürgeci devletinin hukuku da çok sınırlı uygulanabiliyor ve çoğu kez *de facto* geçerli olmuyordu. Böylece hukuksal bir özel alan, bir ölçüde kendine özgü bir plantasyon hukuku ortaya çıktı; bu hukuk Elbe'nin doğusundaki büyük çiftliklerde, devletten uzak patrimonyal egemenlikle benzerlikler taşıyordu.[32] Güneybatı Hindistan'da da, birkaç onyıl önce başlamış benzer koşullar vardı.

Hacienda'lar

İhracat fırsatlarından büyük işletme tarzı organizasyonlarla yararlanmanın tek yöntemi plantasyon değildi. Mısır'da 19. yüzyılda siyasal güç kullanılarak büyük çiftlikler yaratıldı: Devlet borçlu köy-

leri, vergi gelirlerini garantilemelerini umduğu yüksek rütbe sahiplerine verdi. Dolayısıyla topraklar paşaya bağlı bir devlet sınıfının elinde toplandı. Bunun başka bir nedeni daha vardı: Nil Nehri'ndeki yüzyıllar boyunca eskimiş sulama tesislerinin yıkılması, ancak altyapının büyük işletmelerin organizasyonuyla, modern mühendislik biliminden yararlanılarak yenilenmesiyle önlenebilirdi. Bu çiftliklerde, kısa sürede yatırımı finanse etmek için gereken en yüksek geliri ve devlete de en garanti vergileri vaat eden pazar ürünleri, özellikle pamuk ve şekerkamışı yetiştiriliyordu. Yerel fellahlara* ek olarak çoğu kez uzaktan da işgücü toplanıyordu. Mısır'ın 1820'li yıllardan itibaren dünya çapında en önemli pamuk ihracatçılarından biri olması, yabancı ülkelerin girişiminden ve ülkenin dünya ekonomisine zorla "dahil edilmesinden" çok, Mehmed Ali Paşa ve ardıllarının politikasına dayanıyordu. Mısır çiftlikleri plantasyonlara benzer şekilde örgütlendiler, yabancı sermaye bunda belirleyici bir rol oynamadı.[33]

19. yüzyıldaki büyük ölçekli tarım uygulamalarının hepsinin birincil olarak dünya ekonomisi bağlamı içinde görülmemesi gerekir. Latin Amerika'daki *hacienda*'larda *peones*'lerin çalışması ne kölelik ne de ücretli çalışmaydı. *Hacienda* patriarkal bir aile modeline göre kurulmuştu. Hatta çoğu kez *peones*'ler, patronlarına bir tür büyükbabalık gibi, sözde-akrabalık ilişkisiyle bağlıydılar. Aralarında, sözleşmelerde yazılı olmayan karakterde karşılıklı yükümlülükler, yani pazar dışı "ahlak ekonomisi" ilişkileri vardı. *Hacienda* çoğu kez fiziksel olarak kapalı bir dünya şeklinde yapılanmıştı. Efendinin bölgesi korunaklı bir kaleyi andırıyordu; *peones* bu kalenin etrafındaki köylerde yaşıyordu. Plantasyonlardan farklı olarak geç 19. yüzyıldaki *hacienda*'lar tipik bir biçimde düşük sermayeliydiler ve geri teknolojilerle çalışıyorlardı. *Peones*'in bağımlılığı açık baskı ilişkilerinden çok *haciendado*'ya [*hacienda* sahibine] borçlanma şeklinde temellenmişti ve Çin ya da Hint köylerindeki sıradan köylülerin başat elitler arasındaki kredi ilişkilerini andırıyordu. (Köleci) Plantasyon gibi *hacienda* da erken Modern Çağ sömürgeci döneminin bir kalıntısıydı. Çoğu kez yapıldığı gibi bir *hacienda*'yı ille de "feodal" olarak tanımlamak ve onu plantasyonun karşı kutbu olarak göstermek gerekmez. *Hacienda*, ihracata yönelik üretimden çok, kendi geçimini sağlamaya

* Arapça, toprağı "iflah" eden, işleyen çiftçi - ç.n.

yönelikti. *Hacienda*'daki çalışma ilişkileri ekonomik-olmayan bir tarzda şekillenmişti. Bu bağlar, köylülerin Latin Amerika cumhuriyetlerinin özgür, kendi haklarından yararlanan yurttaşları olamayışlarında etkili bir faktördü. Köylüler, bağımsızlık döneminin özgürlük vaatlerinden yararlanma fırsatına sahip olamadılar ve protesto hareketlerinin çoğu başarısızlığa uğradı.[34]

Meksika için 1820 ile 1880 arasındaki dönem *hacienda* gelişmesinin geçiş dönemi olarak görülebilir.[35] Sömürge devletinin parçalanmasıyla birlikte İndio'lar [Meksika yerlileri] güvenilir olmasa da koruyucu olan bir gücü yitirdiler. 19. yüzyılda egemen olan, ilerleme ideolojisine sahip "liberaller", İndio'ları her şeyden önce Meksika'nın Avrupa ve sonra da ABD örneğine göre kalkınmasının önünde bir engel olarak gördüler. Bu yüzden yerlileri dikkate almadılar. Sömürge *hacienda*'sı, *hacienda* sahipleriyle yerli topluluklar arasında belirli bir dengeye dayanıyordu; Cumhuriyetçi dönemin politikası 1876 yılında diktatör Porfirio Díaz'ın iktidara geçmesinden sonra daha da hızlı bir biçimde, yerlilerin ortak mülkiyetlerini büyük ölçüde ortadan kaldırdı ve bu toprakları korumasızca *haciendados*'un kâr hırslarına teslim etti. Yine de bu durum, *hacienda*'yı, Güneydoğu Asya'nın veya Brezilya'nın plantasyonlarıyla karşılaştırıldığında, ihracata yönelik tarımın taşıyıcı bir sütunu haline getirmedi. Ne var ki *hacienda* her örnekte tarihsel bir çıkmaz sokak değildi. 1880'den sonra demiryolu inşasıyla birlikte yavaş yavaş Meksika'nın endüstrileşmesi de başladı. Kimi *hacienda*'lar bu fırsattan daha özgür çalışma sözleşmelerini, üretimde daha fazla işbölümünü, işletmenin profesyonelleştirilmesini ve paternalist sosyal ilişkilerin geriletilmesini başlatmak için yararlandılar.[36] Çoğu kez, özellikle büyük olan bu modernleştirilmiş *hacienda*'ların yanı sıra işlerin hâlâ sömürge dönemindeki gibi yürüdüğü çok sayıda küçük işletme de vardı. Genel olarak *hacienda* 19. yüzyıl boyunca Latin Amerika'da, *patrón*'un hiçbir engelle karşılaşmadan istediği gibi davrandığı kapalı bir monad gibiydi. Genellikle ilerici yasalara rağmen, polis ve adalet kurumu nadiren *peones*'lerden yana davranıyordu; üstelik *peones* artık uzun bir süredir, bir köy topluluğunun işleyen yapılarının korumasından da yoksundu. *Peones*'i plantasyon işçileri gibi, ya da Elbe'nin doğusundaki, Şili'deki veya Afrika'daki göçmen işçiler gibi "topraksız proleterler" olarak tanımlamak mümkün değildir. Onlar yerleşik

kaldılar ve "kendi" *hacienda*'larına bağlıydılar; ama Rusya'daki, Batı Avrupa'daki ya da Hindistan'daki anlamıyla köylerine bağlı bir köylü sınıfı da değildiler. Buradan, Latin Amerika'da göçmen ve kendine ait topraklara sahip olma şansı bulunmayan –ve bu belirleyicidir– topraksız bir proletaryanın var olmadığı anlamı çıkmamalıdır. Arjantin'de bu yaygın bir fenomendi.[37] Orada işçiler (ve kiracı çiftçiler) genellikle İtalyan ve İspanyollardı. Burada karakteristik olan, yalnız başlarına tarım yapıyor olmalarıdır; her halükârda kadınlar ve çocuklar genellikle şehirde kalıyorlardı.

2 Çalışma Yerleri: Fabrika, Şantiye, Büro

Atölye

Çalışma, *nerede* gerçekleştiğine göre karakterize edilebilir. 19. yüzyılın birçok çalışma yeri daha önceki dönemlere göre fazla değişmedi. Bağımsız zanaatçılar Avrupa'da –elbette Asya ve Afrika'da da– elektrikli motorun 19. yüzyılda kullanılmaya başlanmasına ve endüstriyel seri üretimin yaygınlaşmasına kadar esas olarak "erken Modern Çağ" koşullarında çalışıyorlardı. Zanaatın atölyeler halinde organizasyonu diğer uygarlıklarda da eski örneklere göre gerçekleştirilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Çin'de Avrupa'dan çok eskiye dayanan loncalar, odalar ve diğer kolektif kurumlar yoluyla bilginin aktarılması ve pazarın düzenlenmesi, zanaatçıları büyük ölçüde "basit" işçilerden ayırıyordu. Bazı zanaatlar, gelişen endüstriyle rekabet içinde, üretim hizmetlerinin değer yitirmesini yaşadılar; diğer yandan zanaatın değişen pazar koşullarına uyum sağlama yeteneği gösterdiği çok sayıda örnek de bulunuyor. Genel olarak bakıldığında, 19. yüzyıl, sonraki yüzyıla göre zanaatın ve usta atölyesinin vazgeçilebilir hale geldiği bir dönem değildi. Avrupa'da da ("kibar") elbiseler yine terzilerden, ayakkabılar ayakkabıcı ustasından ve un değirmenden geliyordu. Genişletilmiş bir zanaat kavramı, kendi işini kendi yapmanın, topluluk halinde çalışmanın ve profesyonel katılımın karma biçimlerini de dikkate almalıdır. Böylelikle, dünyanın büyük bir bölümünde –Batı Avrupa'daki basit katlı yapılardan, Afrika evlerinin birçok biçimine kadar– özel konutlar inşa edildi.[38] Konut inşası "endüstri-öncesi"ne aitti ve iş akışları açısından bugüne kadar da öyle kaldı.

19. yüzyılda bazı yeni zanaatlar ortaya çıktı, eskileri de yeni bir önem kazandılar. Örneğin at sayısının azalmaması veya artması sayesinde, bütün bir yüzyıl boyunca demircilere ihtiyaç duyuldu. Aynı zamanda demircilik yeni bir endüstriyel anlam da kazandı. "Çelik dökümü"yle ağır endüstri adeta demircilik zanaatının daha yüksek bir enerji düzeyinde ama bireysel zanaatçısı olmayan yeniden icadı olarak ortaya çıktı. Demirci, birçok kültürde bedensel açıdan güçlü bir insan, alet ve silah yapımcısı ve ateşin efendisi olarak büyük itibara sahipti ve Hindistan gibi demirciliğin düşük kastların görevi olarak kabul edildiği yerler dışında, adeta mitolojik bir mertebedeydi. Sahra-altı Afrika'nın büyük bölümlerinde demircilik kadim bir sanat değildi. Demircilik gelenekleri ancak 18. yüzyılda oluşturulmuştu ve 1820 ile 1920 arası parlak dönemiydi. Demirciler yararlı ve örneğin biriktirilebilir prestij malları olarak süs eşyaları gibi güzel şeyler, bunların yanı sıra, devletin sikke tekelinin olmadığı yerlerde, para da üretiyorlardı. İşyerlerinde büyük bir bağımsızlığa sahiplerdi ve kendi üretim süreçlerini büyük ölçüde kendileri belirleyebiliyorlardı. Geleneksel köy demircisi imgesi aldatıcıdır. Demirciler genellikle yerel ötesi ihtiyaçlar için çalışıyorlardı. Kongo'da birçok demircinin, uzamsal olarak çok geniş, çok etnisiteli, sosyal açıdan çeşitlilik gösteren müşteri kitlesi vardı.[39] Ham malzeme temin etme zorunluluğu da, demirciyi daha geniş ticari çevrelere bağlıyor ve onu çok sayıda sosyal bağlantıyı kurmaya yönlendiriyordu.

Tersane

Tüm çalışma yerleri 19. yüzyılda tamamen yeni bir şekle bürünebilmişlerdir. Bunun bir örneği de, fabrikanın aksine binlerce yıldır çok sayıda uygarlıkta bilinen, çeşitli zanaatların birlikte çalıştıkları yer olan tersanedir. Gemi inşası daha erken Modern Çağ'da İngiltere, Fransa ya da Hollanda gibi ülkelerde büyük işletmeler halinde örgütlenmiş en önemli ekonomi dallarından biri olmuştu. O zamanlar marangozların çalışma alanıydı. Daha sonra gemi inşası, endüstrileşmenin öncü sektörlerinden biri oldu. 1900'de İngiltere'nin en önemli endüstrilerinden biriydi; böylelikle İngiltere, özellikle İskoç tersanelerinin verimliliği sayesinde dünya pazarında egemen bir konuma sahip oldu. Bu dal teknolojisinde radikal bir

değişiklik yapabilmişti; ne var ki bu değişiklik birdenbire gerçekleşmedi. 1868 yılında İngiltere'de ilk kez *yeni* demir gemilerin toplam tonajı, aynı yıl denize indirilen ahşap gemilerin tonajını aştı.[40] Gemi dülgerleri ve demir inşasına uyum sağlamış yeni teknisyen ve işçiler farklı sosyal biçimlerde örgütleniyorlardı; örneğin dülgerler daha kapalı ve lonca tarzı örgütleniyor, bir süre bir arada yaşıyor ve çalışıyorlardı.[41] Ahşaptan demire geçiş her yerde gerçekleşmedi, ama kesinlikle Batı'ya özgü değildi. Endonezya'nın gemi inşa endüstrisi, sömürgeci anavatanın tersanelerinin İngiliz rekabeti karşısında iflas ettikleri bir dönemde bu geçişi başarıyla gerçekleştirebildi.[42] Tersanede çalışma ağırlıklı olarak erkeklere özgü ve görece yüksek vasıflı bir faaliyetti ve birçok ülkede işçi sınıfına, çoğu kez bir liman şehrindeki başka işçi gruplarıyla bağlantılı olarak, erken bir siyasal örgütlenmenin koşullarını sağlıyordu. Çin gibi bazı ülkelerde tersane ve cephane işçileri endüstri proletaryasının en eski çekirdeğini oluşturdular.

Fabrika

19. yüzyılın yeni çalışma yeri, her şeyden önce büyük üretim yeri ve sosyal eylem alanı olarak ikili bir doğaya sahip olan fabrikaydı.[43] Daha sonra toplumun daha büyük bölümlerine yayılacak olan güç hiyerarşileri ve işbirliği biçimleri burada ortaya çıktı. Fabrika saf bir üretim yeriydi, evden fiziksel olarak ayrılmıştı. Yeni çalışma alışkanlıkları, yeni çalışma ritimleri ve "özgür" ücretli emek düşüncesinin manasını sınırlandıran bir disiplin türü gerektiriyordu. Fabrika çalışanların kabiliyetlerin farklı derecelerde uyarlanmış bir işbölümüne göre organize edilmişti. Başlangıçtan itibaren verimin artırılması yöntemleri denendi; sonunda Amerikalı mühendis ve ilk ünlü yönetim danışmanı Frederick Winslow Taylor 1911 yılında "Taylorizm" adı verilen bir psikofizik iyileştirme öğretisi ortaya koydu; bu öğreti çalışma süreçlerini hızlandıracak ve onları "bilimsel" yöntemlerle planlama yapan bir yönetimin sıkı denetimine tabi tutacaktı.

Fabrika ilk kez ortaya çıktığı her yerde tamamen somut bir anlamda da yeniydi. Fabrikaların ille de şehirlerde kurulması gerekmiyordu. Genellikle tam tersi oldu: Etraflarında bir şehir gelişti. Kimi zaman fabrika "kır" ortasında tek başına bir tesis olarak

kaldı; örneğin 1900'de tüm fabrikaların yüzde 60'ının şehirlerin dışına çıkartıldıkları Rusya'da böyle oldu.[44] Bazı uç örneklerde, yeni fabrika yerleşimleri, girişimcinin iaşe ve konaklamayı sağladığı, toplumun geri kalanından büyük ölçüde soyutlanmış kapalı "topyekûn kurumlar"dı.[45] Bunun görüldüğü tek yer Rusya değildi. Güney Afrika'daki elmas madenciliği 1885 yılında, siyah madencilerin kışlalara yerleştirildikleri ya da hapishane gibi yerlere kapatıldıkları *closed compounds** olarak yürütüldü.[46] Özerk fabrika dünyası düşüncesi yine de *yalnızca* olumsuz düşünülmemelidir. Kimi zaman İskoçya'daki Robert Owen, Jena'daki Ernst Abbe ya da Güney Çin'in Nantong şehrindeki Zhang Jian gibi patriyarkal-iyiliksever girişimciler endüstriyel örnek topluluklar kurarak, sosyal koşulların iyileştirildiği mekânlar yaratmaya çalıştılar.[47]

İlk kuşak kadın ve erkek fabrika işçileri, her zaman yakın çevreden bulunmuyordu. Ukrayna'nın Donets bölgesinde olduğu gibi, şehirlerin dışındaki fabrikalara, çok uzaklardan akın akın gelen işçiler toplanıyordu.[48] Girişimciler işgücü toplamayı taşeronlara bıraktıklarında, çoğu kez kırsal alandaki işgücünü yeni fabrikalara yönlendirmek için genellikle geniş alanlardaki ağlar harekete geçiriliyordu. Yabancı bir iş yönetiminin, emek pazarı yapılarının yokluğunda, vasıfsız bir işgücü kitlesiyle karşı karşıya kaldığı hemen her yerde, taşeronlar devreye giriyordu. Yerli taşeron, götürü bir fiyat karşılığında, saptanmış bir zaman diliminde çalıştırmak ve sabit bir ücret ödenmek üzere aranan işçileri buluyordu. Bu işçilerin iyi davranmasından sorumluydu ve bu yüzden çoğu kez disipline sokma görevini de üstleniyordu. Ayrıca sık sık tefecilik de yapıyor ve kendisine bağımlı olan işçileri kötü koşullarla borç almaya zorluyordu. Hafif endüstri gelişiminin bu ilk evresinde işçilerden, temel ön-endüstriyel becerinin ötesinde özel vasıflara sahip olmaları pek beklenmiyordu. Bu yüzden taşeronun özel yetenekler araması gerekmiyordu. Çin, Japonya ve Hindistan'da, Rusya ve Mısır'da böyle bir işgücü pazarı ikamesi vardı.[49] Bu ülkelerdeki işçi hareketinin ilk taleplerinden biri de nefret edilen taşeronla çalışmanın yasaklanmasıydı. İşletme yönetimi açısından da böyle dolaylı bir işçi denetimi, her türlü personel politikasını engelliyordu; bu yüzden belirli bir noktadan sonra taşeronla çalışmada ısrar edilmedi.

* İçinde binalar bulunan, etrafı duvarla çevrili, giriş çıkışın denetim altında olduğu yer - ed.n.

Bu, esas olarak bir geçiş hadisesiydi. Köy ile fabrika arasında böyle organize edilmiş çevrimlerde, topraktan uzaklaşmış bir temel işçi kitlesinin ortaya çıkması geciktirildiğinden, kadın ve erkek işçiler daha uzun bir süre kırsal zihniyetlerini sürdürdüler.

Tüm bölgesel ve kültüre özgü varyasyonlar bir yana, fabrikada işçiler üzerinde her yerde aynı baskılar vardı. "İlk işçilerin sefaletini" (Jürgen Kocka) somutlaştırmak için, bildik İngiliz ve Alman örneklerinin yanı sıra Hindistan veya Japonya'daki örneklere de başvurulabilir. Japonya'da 1891 ile 1899 arasında makineyle çalışılan iplik eğirme atölyelerinin sayısı dört kat arttı. Bunların çoğu Orta Japonya'nın ipek böceği yetiştirilen ilçelerindeydi. Kadın işçiler –erkeklerin hiçbir rolü yoktu– tipik bir biçimde yoksul kiracı çiftçi ailelerinden geliyordu. Birçokları aslında henüz çocuktu, nerdeyse üçte ikisi yirmi yaşın altındaydı.[50] Çoğu, fabrikada üç yıldan az kalıyordu. Taşeronlar tarafından işe alınmışlardı, ücretleri de onlar tarafından, genellikle doğrudan doğruya taşradaki ailelerine ödeniyordu. Genç kadınlar fabrikada korkunç çalışma koşullarıyla karşılaştılar: Gözetlenen yatakhanelerde topluca kalıyor, kötü pirinç ve çok az sebzeyle besleniyorlardı; çok kısa molaların verildiği 15 ila 17 saatlik bir iş günü vardı, cinsel şiddete maruz kalıyorlardı. İş monotondu ama sürekli bir konsantrasyon gerektiriyordu; ipek böceği kozalarının kaynatıldığı kazanlarda sık sık kazalar yaşanıyordu. Bu fabrikalar en kötü tüberküloz yuvalarıydı. Aynı dönemde büyük bir yükseliş yaşayan pamuk endüstrisindeki çalışma koşulları daha iyi değildi. Çok geçmeden Japonya'da bu endüstri, kadınlar için ipek üretiminden daha önemli bir işveren oldu. Bitap düşüren gece vardiyaları pamuk endüstrisi için karakteristikti. 1916'ya kadar 14 saatlik işgünü normaldi. Kulakları sağır eden gürültüde ve tehlikeli liflerle dolu bir havada, kadınlar, sürekli kurban isteyen makinelerin başında korunmasız çalışıyorlardı. Denetimciler, ellerinde sopa ve kırbaçlarla çalışma disiplinini sağlıyorlardı. Ancak 1905 yılından sonra çalışmayı çekici hale getiren bazı olumlu uygulamalar başlatıldı. Pamuk endüstrisinde de kadın ve erkek işçiler hapishaneyi andıran, havasız yatakhanelerde yaşıyorlardı, kimi zaman kendilerine ait yatak takımları bile bulunmuyordu. Tıbbi bakım hemen hemen hiç yoktu. Çalışma koşulları ipek endüstrisinden de kötüydü; özellikle hastalıklar yüzünden, kadınların dörtte üçü fabrikada üç yıldan daha az kalıyordu.[51]

Fabrika örgütlenme biçiminin çok farklı ortamlarda yerleşmesinden doğan sonsuz çeşitliliğe rağmen, ilk fabrikaların ortaya çıkması hemen her zaman, işgücü pazarını altüst edip yaşam fırsatları ve yeni türde, yeniden düzenlenmiş hiyerarşiler yaratan önemli bir dönüm noktasıydı.[52] Geçmişten kopuşu yaratan ilk açılan fabrikalar değil, uzun sürede kalıcı olup özellikle organize edici bir tesir yaratan ilk fabrikalardı. Belirleyici eşik noktası tam zamanlı çalışan işçilerin sabitleşmesiydi: Çok sayıda insan fabrika işçisi oldu ve artık bundan başka bir şey değillerdi.[53]

19. yüzyıldaki çalışma imgesi uzun süre "temel sektör" demir ve çeliğin, yani "ağır endüstri"nin tasavvuruyla belirlenmiştir. Adolph von Menzel'in *Demir Dökümhanesi* (1875'te tamamlanmıştır) adlı tablosunu gören herkes, onun dönemin özeti olduğunu düşünür.[54] Ne var ki 1913 yılında çelik üretimi tüm dünyada hâlâ oldukça enderdi ve bölgesel olarak birkaç ülkede ve bu ülkelerdeki birkaç yerde yoğunlaşmıştı. ABD uzak arayla en büyük üreticiydi (31,8 milyon ton), ardından Almanya geliyordu (17,6 milyon ton); daha sonra onları çok geriden, 7,7 milyon tonla İngiltere, 4,8 milyon tonla Rusya, 4,7 milyon tonla Fransa ve 2,6 milyon tonla Avusturya-Macaristan izliyordu. Japonya 300.000 tonun altında kaldı. Bazı ülkelerde (örneğin Hindistan'daki Tata ailesi ya da Çin'deki Hanyeping Fabrikası gibi) tek tük demir-çelik fabrikaları vardı, ama istihdam açısından önem taşıyan bir çelik *endüstrisi* yoktu. Bütün Afrika ve Güneydoğu Asya'da, Yakın ve Ortadoğu'da (Osmanlı İmparatorluğu dahil) çelik üretilmediği gibi, Hollanda, Danimarka veya İsviçre'de de üretilmiyordu.[55] Dünyadaki çalışan nüfusun yalnızca çok küçük bir bölümü erken endüstri çağının en sansasyonel üretim biçimiyle tanışmıştı.

Kanal Şantiyeleri

Pek yeni olmasa da, en az ağır endüstri kadar dönemi simgeleyen ve coğrafi açıdan daha da yaygın olan ikinci tipte bir çalışma yeri de büyük inşaat şantiyesiydi. Piramitlerin, Çin Seddi'nin ve Orta Çağ katedrallerinin inşasından bu yana elbette böyle büyük şantiyeler hep olmuştu. 19. yüzyılda sayıları arttı, coğrafi açıdan daha çok yayıldılar ve daha geniş bir alan kapladılar. Artık tapınmaya yönelik bir anıtsallığa ve hükümdarların zenginlik gösterişi-

ne değil, toplumsal yaşamı taşıyan temel altyapıların kurulmasına hizmet ediyorlardı.

Demiryollarından önce kanallar geldi. Daha 18. yüzyılın İngiliz kanalları bile sabit bir "proletarya" tarafından değil, çoğu yabancı kökenli, taşeronların çalıştırdığı göçmen işçiler tarafından yapılmıştı. ABD'de 1780 ile 1860 arasındaki seksen yıl, özellikle de 1820'li ve 1830'lu yıllar, kanalların inşa edildiği dönemdir. Bu dönemde ABD ve Kanada'da 44 kanal inşa edildi; 1860 yılında ABD'de gemilerin geçebileceği kanalların toplamı yaklaşık 6.800 kilometreydi.[56] Kanal inşası 19. yüzyıl ortasında en ileri endüstrilerden biri oldu. Büyük sermaye yatırımlarını, ileri teknolojileri ve aynı zamanda muazzam işçi kitlelerinin organizasyonunu ve disipline edilmesini gerektiriyordu. Kanal inşası dönemin büyük ölçekli girişimiydi. Yeni pazarlar açıyor, yeni ölçekte iş stratejileri gerektiriyordu. Aynı zamanda simgesel anlamı son derece yüksek bir faaliyetti: Toprak artık yalnızca köylülerin ve madencilerin değildi; kapitalizmin atardamarları artık toprağın derinliklerine gömülüyordu. Bu da, dönüşen çalışma dünyasına ilişkin kendine özgü, çoğu kez sert bir deneyimdi. 19. yüzyılda kat edilen tek yol, atölyeden fabrikaya giden yol değildi. Ağırlıklı olarak eğitimsiz işçilerden oluşan bir ordu, kırsal alandan iş arayanlar, yeni göçmenler, köleler, özgür siyahlar, kadınlar çocuklar çok çeşitli kaynaklardan toplanarak, Amerikan kanal şantiyelerinde bir araya geldi. Bu insanların gücü, statüsü ve kendi çalışma koşullarını kontrol etme olanağı yoktu. Dayanışma fırsatları azdı ve böyle bir çalışma tarzından, örgütlenmiş işçi "hareketleri" doğmuyordu. Sadece coğrafi açıdan bile kanal işçileri marjinaldi. Yaşama evrenleri şantiyeydi, barakalardan oluşan kamptı.

18. yüzyılın nehir düzenlemeleriyle kıyaslandığında kanal inşaatları devasa olaylardı. Arazinin ağaçsızlaştırılması, bataklıkların kurutulması, çukurların doldurulması, yamaçların sabitlenmesi, kayaların dinamitlenmesi, tuğlaların üretilmesi ve kaplanması, havuzların, köprülerin ve sukemerlerinin inşa edilmesi gerekiyordu. Bir erkek, basit bir kazma işlemiyle günde ortalama 70 el arabası toprak çıkartıyordu.[57] Yazın 12-14, kışın 8-10 saat çalışılıyordu. Tarımdaki çalışmadan farklı olarak, bu son derece monoton bir kürek sallama işiydi. Taşeronlar verime göre ödeme yaptıkları için, aşağıya doğru sözde endüstriyel bir çalışma baskısı uyguladılar.

Bütünleyici enerji önceleri yalnızca atlardan geldi; makineler ancak daha sonra, Süveyş Kanalı'nın inşasında büyük rol oynadılar. En iddialı proje, 1817 ile 1825 arasında, Albany ile Buffalo arasında kazılan toplam 584 kilometrelik Erie Kanalı'ydı; bu kanal ekonomik açıdan çok büyük önem taşıyan bir projeydi.[58] Sık sık kazalar yaşanıyor ve işçiler arasında bulaşıcı hastalıklar yayılıyordu: Sivrisineklerin taşıdığı sıtma, dizanteri, tifüs, kolera. Tıbbi bakım asgari düzeydeydi. Ölen işçilerin geride kalan aileleri ve çalışamayacak hale gelenler desteklenmiyordu. Kanal inşaatı ABD'nin yükselişinin acı maddi temeliydi.

Dönemin en sansasyonel kanal şantiyesi Süveyş Kanalı'ydı.[59] 1846'dan beri tartışılan projeyi gerçekleştirmek için 1854 Kasım ayında Ferdinand de Lesseps'e bir finansman şirketi kurma imtiyazı verildi. Yaklaşık iki yıl boyunca ölçümler yapıldıktan sonra, inşaat çalışmaları resmi olarak 25 Nisan 1859'da, Port Said havuzunda başladı. 12 Ağustos 1865 tarihinde kömür gemilerinden oluşan ilk kafile Kızıldeniz'e ulaştı. 1866 Şubat ayında Süveyş Kanalı bölgesinin sınırları çizildi; 1868 Temmuz ayında İsmailiye ile Kahire arasında düzenli tren seferleri başlatıldı. 16 Ağustos 1869 tarihinde Kızıldeniz'in suyu Acı Göller'e döküldüğünde, yaklaşık on yıl sonra 162 kilometrelik kanalın inşa çalışmalarının en büyük bölümü tamamlanmış oldu. 20 Kasım 1869 tarihinde Süveyş Kanalı gemi trafiğine açıldı.

Kanal bir Fransız özel projesiydi, sermayenin yarısına Mısır hükümeti ortak olmuştu – bunun bedeli, sonunda 1882'deki İngiliz işgalinin bahanelerinden birini oluşturan, muazzam bir borçlanmaydı. Süveyş Kanalı yüzyılın en büyük şantiyelerinden biriydi, son derece karmaşık bir şekilde örgütlenmişti; projenin başında krallar gibi hüküm süren bir genel direktör vardı, onun altında bürokratlardan ve mühendislerden oluşan, Fransız *Ponts et Chaussées* (köprüler ve karayolları idaresi) modeline göre şekillendirilmiş bir hiyerarşi yer alıyordu. Süveyş'te ortaya çıkan çevre sorunları, Kuzey Amerika kanallarındakinden farklıydı. Örneğin aşırı sıcaklıklar, işçilere su tedarik etmenin büyük bir sorun haline gelmesine yol açıyordu. Daha 1859 Nisan ayında, bir Hollanda şirketi deniz suyunun tuzunu arındırmak için, buhar makinesiyle çalışan çok sayıda tesis kurdu; ama bu tesisler çok kömür tükettikleri için pek işe yaramadılar. Bu yüzden Dimyat'tan küçük tekne-

lerle ve develerle su getirildi. Mısır Paşası'nın ilk fermanları, işçilerin beşte dördünün Mısırlı olmasını şart koşmuştu. Suç işlememiş sivil halkın, para ödenmeden zorla çalıştırılması Mısır'da eskiden beri yaygındı; ancak bu, yalnızca fellahların kendi bölgelerindeki sulama işlerinde düzenli bir çalışma yükümlülüğü olarak uygulanıyordu. Bunu mutlaka "Doğulu" bir geri kalmışlığın ifadesi olarak görmemek gerekir. Fransa'da 1836'ya kadar her köylünün, yılda üç gün civardaki karayollarının bakımında çalışma yükümlülüğü vardı; Guatemala'da 1920'li yıllara kadar İndio'lar (paralı) çalışmaya gönderiliyorlardı.[60] İnşaat çalışmaları başladığında, ülkenin her yerinden fellahlar bir araya toplandı. Kanal şirketi ilkönce, Fransa'daki kamuoyu etkisini düşünerek, yalnızca özgür işçileri işe aldı. Her yerde camilere, tren istasyonlarına ve polis karakollarına iş ilanları asıldı ve köylerde el ilanları dağıtıldı. Yukarı Mısır, Suriye ve Kudüs'e kadar iş duyurusu yapıldı. Bunun pek bir yararı olmadı ve gelenlerin çoğu da çok geçmeden –sığ bir gölün dibinden kürekle çamur çıkarmak vb.– korkunç çalışma koşulları yüzünden kaçtılar. Avrupalı (örneğin Malta'dan gelen) işçileri ikna etmek daha da zordu. Hatta 20.000 Çinli çalıştırmak gibi planlar yapıldı: Çinlilerin "*coolie* ihracatları"nın henüz başladığı bir dönemde dikkate çekici bir düşünce.

Lesseps ve Hıdiv, ancak bütün diğer seçenekler boşa çıkınca angaryaya başvurdular: 1862 Ocak ayında zorunlu işçilerin büyük çapta kullanılması başladı. Paşa, işgücü bulma sözünü yerine getirmişti; şirketin (Fransız) taşeron müteahhitleriyse sözlerini tutmadılar. Ücretler yetersizdi ve çoğu zaman işe yaramayan Fransız frangı ve santimiyle ödeniyor, kimi zaman da hiç ödenmiyordu. Hastalanan ve kaza geçiren işçilere bakılmıyordu, günde 17 saatlik iş günü kuraldı. Huzursuzluk arttı, fellahlar kaçtı. Mısır'daki zorunlu çalışma İngiliz kamuoyunda büyük infiale yol açtı ve Londra hükümetinin kanal inşasını sabote etmeye çalışırken kullandığı önemli bir silaha dönüştü. Ne de olsa Rusya'daki serfler ve ABD'deki köleler henüz yeni serbest bırakılmışlardı! Paşanın resmi hükümdarı olarak padişah, İngilizlerin baskısıyla, angarya uygulamasını yasakladı. 1864 Temmuz ayında III. Napoléon, iki tarafın da kabul ettiği bir hakemlik kararı verdi. Buna göre 1864 yılının sonunda Mısırlıların Fransız firmalarında zorunlu çalışması sona erecekti; ne var ki Mısır himayesinde yan işlerde zorunlu

çalışmaya devam edeceklerdi. Çalıştırılan fellahların toplam sayısı hakkında veri yoktur. Her ay 20.000 yeni işçinin şantiyeye geldiği ve kanalda toplam 40.000 Mısırlının çalıştığı tahmin ediliyor.[61] Ne var ki en önemli işler, işe alınan özgür işçiler tarafından yapılıyordu. Fellahlar zorunlu çalışma için yalnızca kısa süreliğine ve kendi memleketlerinin yakınındaki şantiyelerde çalıştırılabiliyorlardı. Yukarı Mısır'dan geliyorlarsa, zorunlu çalışma süresinin yarısı yollarda geçiyordu.[62]

Kanal inşası, birçok ülkeden kaynakları bir araya getirdi: Buharlı dip tarama makineleri ve pompalar için kömür İngiltere'den geldi (1867'nin sonunda, inşaat işlerinin son ve teknik açıdan en zor etabına ulaşıldığında, ayda 12.250 ton kömür tüketiliyordu); kamplardaki barakaların inşası için kereste Hırvatistan ve Macaristan'dan geldi; teknik donanımlar ve standart küçük demir parçalar Fransa'dan geldi. Mühendisler için bir Avrupa kampı ve işçiler işin (çadırlardan oluşan) bir "Arap köyü" ayrımı devam etse de işçilerin iaşe koşulları zamanla düzeldi. Sağlık sorunlarının en baştan düşünülmesi gerekmişti. Planlanarak kurulan yeni İsmailiye şehrindeki ve şantiyelerdeki hastaneler ve ayakta tedavi merkezleri Mısırlılarla da ilgileniyordu. Sağlık önlemleri, işçilerin yerleştirilmeleri ve bakımları zamanla açıkça daha iyileşti; bunun bir nedeni de İngilizlerin ve başkalarının eline koz vermemekti. Toplam olarak, görevinin üstesinden başarıyla gelen, devasa teknik-idari bir sistem ortaya çıktı. Kanalın açılış töreni 16-20 Kasım 1869 tarihleri arasında İmparatoriçe Eugénie ve beraberinde seyahat eden saray ileri gelenlerinin, Avusturya İmparatoru Franz Joseph'in ve bazı Avrupalı veliaht prenslerin katılımıyla gerçekleşti. İngiltere, İstanbul'daki elçisiyle temsil edildi; padişah düşük rütbeli elçiler gönderdi. En fazla 5.000 kişinin yaşadığı bir yerleşim olan İsmailiye şehrine 100.000 misafir geldi. Hıdiv binlerce misafiri kendi kesesinden ağırladı; seyahat büroları yüzyılın olayına turistik geziler düzenlediler; törende konuşanlar ve haber yazarları nişanlarla donanmış Lesseps'i tarihin en büyük kahramanlarıyla kıyasladılar.[63] Bu arada, Giuseppe Verdi kanal açılışı için sipariş edilen ünlü *Aida* operasını tam zamanında yetiştiremese de kanalın açılışından bir süre sonra teslim etti. Operanın prömiyeri uluslararası bir dinleyici kitlesi karşısında, 1871'in Noel gecesinde, Kahire'de yapıldı.

Demiryolu İnşası

Fellahlar çölü küreklerken, dünyanın birçok bölgesinde demiryolları döşeniyor ve tren istasyonları inşa ediliyordu. Tüm kıtalarda demiryolu inşası temelde aynı teknik görevleri beraberinde getirdi. Titiz bir zemin etüdünü ve ölçümünü gerektirdi, köprülerin ve tünellerin inşasında çok yüksek teknik şartlar getirdi ve demiryolu yapımında uzmanlaşmış inşaat mühendisliği mesleğini yarattı. Hafriyat çalışması ihtiyaçları, o zamana kadarki karayolu inşaatlarında olduğundan daha büyüktü. Sayıları 15.000'e varan işçilerin aynı anda koordine edilmesini gerektiren durumlar sık sık ortaya çıkıyordu. Demiryolu yapımı, tıpkı kanal inşaatı gibi, kürek, balta ve buz kazmasıyla en kaba el emeğini, en ileri enerji tekniğiyle, örneğin buharlı vinçlerin kullanılmasıyla birleştirdi.[64] Süveyş Kanalı'yla aynı yıl, 1869 yılında tamamlanan ve Chicago'dan Omaha üzerinden (Nebraska) Sacramento'ya (California) kadar giden Transcontinental Railroad demiryolunun yapımı sırasında, küçük İç Savaş orduları büyüklüğünde işçi orduları çalıştırıldı. Gerçekten de bu demiryolu yapımı, henüz sona eren savaştan evlerine dönmüş askerlerin toplandığı bir havuz gibiydi. Bunların yanı sıra yaklaşık 100.000 Çinli de çalıştırıldı. Çinlilerin çalıştırılması ilk kez önerildiğinde, bedensel açıdan zayıf olduklarına dair itirazlar ortaya çıktı. Başmühendis Charles Crocker bu itirazları, "Ama büyük Çin Seddi'ni onlar yaptı" diye yanıtladı.[65] Çinliler taşeronlar aracılığıyla işe alınıyor, on iki ila yirmi adamdan oluşan, her birinde bir aşçı ve dışarıya karşı sorumlu bir şefin bulunduğu postalar halinde organize oluyorlardı. Çinliler, sadece Batılıların yaptığı planları uygulamakta değil, arada ortaya çıkan ağır sorunların çözümünde de becerikli olduklarını gösterdiler. Kendilerine uygun yemekleri, kendileri tedarik ediyordu. Çay ve sıcak su içme alışkanlıkları onları Avro-Amerikalı işçilerin maruz kaldığı birçok hastalıktan korudu ve iş kaybı rakamlarını azalttı. Yine, çok sayıda istihdam edilen İrlandalılardan farklı olarak, alkol gibi bir sorunları da yoktu. Afyonu yalnızca pazar günleri kullanıyorlardı, aralarında şiddetli tartışmalar ve kavgalar da yok gibiydi. Çalışkan ve titiz işçilere değer verildiği halde, Çinliler yine de ırkçı aşağılamalara maruz kalıyorlardı. Becerikli ray döşeme ekipleri günde üç mil kadar yapabiliyorlardı. Onların ardından çekiççiler

ve vidacılar geliyor, Richard Wagner'in *Rheingold* operasındaki (1853-1857 yıllarında, Orta Avrupa'daki demiryolu yapımlarının ilk doruk noktasında bestelendi) Nibelunglar gibi bir çekiç korosu düzenliyorlardı. Mil başına 4.000 çivi çakılması ve her çiviye üç çekiç darbesinin vurulması gerekiyordu. 1869 Mayıs'ından itibaren yedi günde New York'tan San Fransisco'ya seyahat etmeyi mümkün kılan bu kıta aşırı demiryolu, ABD'nin ağırlıklı olarak el emeğiyle gerçekleştirilen son kapsamlı mühendislik projesiydi.

Büyük demiryolu yapımları tüm dünyada, ulusaşırı karakterdeki hareketli şantiyelerde gerçekleşti.[66] 1860'tan önce demiryollarının finansmanında İngiliz ve Fransız sermayesi egemendi; bu tarihten sonra bütünleyici "ulusal" finans kaynakları daha önemli oldu. Malzemeler, el emeği ve teknik bilgi genellikle nadiren ülke içinden geliyordu. Avrupalı ve Kuzey Amerikalı planlamacılar ve mühendisler her yerde istihdam hiyerarşisinin en üst basamaklarını tekellerine aldılar. Deneyimli uzman işçiler de işe alınıyordu. Demiryolu yapan ülkelerden çok azında bunun için gereken ağır endüstri ve yeterli makine inşası vardı. Transsibirya Demiryolu'nu aslında kendi Rus gücüyle yapmak isteyen ve bunda da büyük ölçüde başarılı olan Maliye Bakanı Vitte, Amerikan çeliğinden tamamen vazgeçemedi. Demiryolu çalışanları olarak Batı Sibirya'da yerel köylüler işe alındı. Demiryolu doğuya doğru ilerledikçe, zemin daha da zorlaştı, yerel nüfus da bir o kadar seyrekleşti. İşçiler Rusya'nın Avrupa kesiminden getirildi, çok sayıda Kazan Tatarı ve yabancı ülkelerden gelenler, özellikle İtalyanlar da vardı. Ussuri etabında askerler çalıştırıldı; ayrıca 8.000 Çinli, Koreli ve Japon göçmen işçi de vardı. Ukrayna'dan ve çarlığın diğer bölgelerinden mahkûmlar da getirildi ve hatta bir süre sonra tam ücret aldılar. Hapishane ve kamplardaki insanların çalıştırılması, Stalinist uygulamaları önceliyordu.[67]

Demiryolu inşaatının 1892 ile 1910 yılları arasında yoğunlaştığı Rodezya'da işçiler, tüm dünyadan bir araya toplanmış rengârenk bir ekip oluşturuyorlardı; aralarındaki İtalyanların ve Yunanların sayısı hiç de az değildi. Yüksek vasıflı beyaz işçiler İngiltere'den, daha az vasıflı olanlar Güney Afrika'dan işe alınıyordu. Çoğu kez, Rodezya'da da demiryolları, yapılmalarının ardından uzun bir süre geçtikten sonra da, tarımdan sonraki en büyük özel işveren olmayı sürdürdüler. Hint demiryolları 19. yüz-

yıl Asya'sında en büyük teknik konstrüksiyon projesiydi ve aynı zamanda Britanya İmparatorluğu içindeki en kapsamlı tek sermaye yatırımıydı. 1901 yılında Hindistan, demiryolu ağının uzunluğu bakımından ABD, Çarlık Rusya'sı, Almanya ve Fransa'nın ardından dünyada beşinci sırada yer alıyordu. 40.800 kilometrelik demiryolları (43.600 kilometre) yaklaşık olarak Fransa'daki kadar uzundu ve İngiliz (35.500 kilometre) ve Tuna monarşisinin (37.500) demiryollarından daha uzundu.[68] 1853 yılında başlayan Hint demiryolları inşasında, İngiltere'deki şantiyelerin izleyen elli yıldaki işçi yoğunluğunun üç kat fazlasıyla, on milyonu aşkın işçi çalışıyordu. Demiryolu yapımının 1898 yılındaki doruk noktasında aynı anda yaklaşık 460.000 işçi iş başındaydı.[69] Dünyada bir örneği bulunmayan bu sayılar, başka nedenlerin yanı sıra kadın ve çocuk oranının yüksekliğiyle açıklanıyor. Bütün bir ailenin en düşük ücretlerle çalıştırılması tercih ediliyordu. Bu aileler genellikle, bir köy bağlantıları bile bulunmayan topraksız alt tabakadan geliyorlardı. İçlerinden çoğu bir ölçüde "profesyonel" vasıfsız işçilerdi ve şantiyeden şantiyeye dolaşarak, nerede ihtiyaç varsa orada çalışıyorlardı. Bu konuda tam istatistikler bulunmuyor, ancak Hindistan'da demiryolu yapımı olağanüstü sayıda insan kurban almış olmalıdır. Bu iş, en kötü fabrika işinden daha tehlikeliydi.[70]

Tüm kıtalarda demiryolu yapını etrafında, yerelliği aşan, kimi zaman küresel hinterlantları bulunan yeni tarz çalışma pazarları ortaya çıktı. Çok sayıda büyük şantiye, Asyalı tarım toplumlarının oluşturduğu büyük havuzdan eğitimsiz işçileri topluyordu. Demiryollarının işletmesi yüksek kalifikasyon düzeyinde personel gerektiriyordu: Lokomotif vatmanları, kondüktörler, demiryolu bekçileri, tamir atölyelerinde teknisyenler. Bu durum, koloniden koloniye değişen ama hiçbir zaman eksik olmayan ırk ayrımcılığı çizgisinin altında kalan yerliler için de yeni kalifikasyon ve yükseliş fırsatları açılıyordu. Sosyal hiyerarşide böyle yukarı doğru bir hamle milliyetçi esinlerle de bağlantılı olabiliyordu. Örneğin Meksika'da, 1910'da başlayan devrimden önce, yerel işçilerin ABD tarafından finanse edilen demiryollarında yüksek vasıflı pozisyonlara gelebilme hakkı için mücadele etmeleri gerekmişti. Bütün dünyada yeni bir demiryolcu davranış biçimi gelişti; bu biçim demiryollarının devlet mülkiyetinde olduğu ve demiryolu görevlilerinin kamu otoritesini temsil ettikleri yerlerde özellikle çarpıcı bir hal alıyordu.

Çalışma Yeri Olarak Gemi

19. yüzyılın bir diğer tipik çalışma yeri de gemiydi.[71] Bir avuç personeli bulunan devasa tankerler çağında, böyle bir şey tasavvur edilemez. Ancak, yelkenli gemilerle yolculuk edildiği sürece, büyük mürettebatlar gerekliydi, bunların çoğunluğunu da eğitimsiz, yüzme bilen bir proletarya oluşturuyordu. Endüstrileşmeden çok önce Avrupa denizaşırı ulaşımının gemilerinde ücretli serbest çalışma normal bir durumdu.[72] Buharlı gemilerin ilk onyıllarında yüksek personel ihtiyacı fazla değişmedi. Aynı zamanda her türden gemi ulaşımının boyutları özellikle Ren, Yangzi ve Mississippi gibi nehirlerdeki iç ulaşımda (Mark Twain oradaki bir iş gününü *Life on the Mississippi* [1883] başlıklı anı kitabında ayrıntılı olarak betimlemiştir), önemli ölçüde arttığı için, bir çalışma yeri olarak gemi 19. yüzyılda tarihsel öneminin doruk noktasına ulaştı.[73] Gemi, erken Modern Çağ'da olduğu gibi, dünyanın her yerinden gelen mürettebatıyla kozmopolit bir mekân olarak kaldı. Burası aynı zamanda, ordunun ve plantasyonun yanı sıra en yoğun şiddetle yüklü bir çalışma yeriydi. ABD gemilerinde kırbaçlama ancak 1850 yılında yasaklandı. Kraliyet Donanması'nda, özellikle gaddarca bir ıslah aracı olan dokuz kollu kırbacın kullanılmasına 1870'li yıllara kadar izin verildi. Subayların tayfalara şiddet uygulaması ticari gemilerde de sürdü. Ne de olsa gemi son derece hiyerarşik ve parçalı düzenlenmiş bir sosyal mekândı: Bir tarafta kaptanın işaretlenmemiş alanı olarak gemi zabitlerine ait kıç güvertesi, diğer yanda mürettebatın cehennemi olarak baş kasarası vardı.

Tüm *Moby Dick* romantizmine rağmen balina avı gemileri modernlik öncesi maden ocaklarının (başka alanlarda çok modern olan ABD'in 1900'lerde hâlâ tehlikeli olan, adı çıkmış maden ocakları dahil) ve kuş dışkılarının kazındığı Peru'daki Guano Adaları'nın yanı sıra; özellikle en önemli av yatakları –Avustralya'daki gibi– evden çok uzaksa düşünülebilecek en kötü çalışma yerlerindendi. 1840 yılında dört yıl süren ve yalnızca ara sıra limanlara uğranan av seferleri ender değildi. Bu konuda rekor, limanı Connecticut'a on bir yıllık aradan sonra 1869'un Nisan ayında dönen *Nile* gemisine aitti. Çoğu kez berbat bir iaşeyle, otuz ya da daha fazla adamın yattığı son derece dar yatakhanelerde, asgari tıbbi bakımla ve her şeye kadir bir kaptanın aşırı sert disiplini altında sefere katı-

lanlar, tehlikeli avlar yaşıyor ve sonunda ağırlıkları on tonu bulan ölü balinaları işliyorlardı. Devasa yağ kazanlarının altında, balina derisiyle beslenen ateşler aralıksız yanıyordu. Kızgın yağ karşısında güvenli hiçbir köşe yoktu. Balina gemilerindeki sahneler sık sık cehennemle kıyaslanıyordu. Balina avının sona ermesinin nedenlerinden *biri* de, başka sektörlerdeki çalışma olanaklarının bu kadar nahoş olmamasıydı.[74]

Büro ve Ev

Kendi içinde "büro" bir 19. yüzyıl icadı değildir. Bürokrasi var olduğu sürece, bürokratın bir yerde oturması gerekir; dolayısıyla makam odası yazıyla iş gören tüm uygarlıkların gelişimine eşlik eder. Pekin'deki imparatorluk sarayında yüksek memurların iddiasız odaları bugün bile görülebilir ve yüzlerce yıl önce de başka türlü görünmedikleri tasavvur edilebilir. "Özel memurlar" da eşyanın tabiatı gereği takvimlerdeki 19. yüzyıldan önce de vardı. Büyük Doğu Hindistan kumpanyalarının Londra ya da Amsterdam'da, büyük miktardaki yazılı iletişimle başa çıkmaları gereken sekreterlere ve idari personele ihtiyaç duyan, idari karargâhları bulunuyordu.[75] 19. yüzyılın yeniliği, özellikle 1870'ten sonra işletmelerin belirli bir büyüklükten yukarıya doğru, bürokratikleşmesiydi. Böylece işyerleri acente ya da "büro" olan, kadın ve erkek çalışanlardan oluşan ve giderek önem kazanan toplumsal bir kategori ortaya çıktı. "Çalışan" elbette, çalışırken ellerini kirletmeleri gerekmeyen "beyaz yakalı" çalışma ilişkisini kapsayan çok geniş ve biçimsel bir terimdir. Bu kategorinin kapsamı profesyonel yöneticiden en düşük muhasebeciye ve 1870'li yılların ortasında daktilonun yaygınlaşmasıyla birlikte artan, kadınların sekreterlik faaliyetlerine kadar uzanır. Hiyerarşi basamağında aşağıya doğru inildikçe yetki sahibinin hareket alanı daralır ve yalnızca uygulama faaliyetine katılır. Çalışanlar büyük endüstri işletmelerinde de, özellikle muhasebe servislerinde ve artık genişleyen mühendislik bölümlerinde yer alırlar. Büyük ve denizaşırı ticaret, bankacılık ve sigortacılık gibi çok az işçinin çalıştığı sektörlerde, çalışanlar egemen işgücü tipini oluştururlar. "Beyaz yakalı" faaliyetlerinin yayılması yeni görev ve cinsiyet hiyerarşileri yarattı. Hem küçük dükkânlardaki hem de büyük mağazalardaki perakende ticaretin de dahil olduğu,

bu "üçüncü" alanda kadınlar için iş pazarı, zanaat ve endüstri üretiminin "ikinci" sektörüne göre daha hızlı büyüdü. Aslında bunu, çağdaş tartışmalarda yapıldığı gibi, iş dünyasının "feminizasyonu" olarak adlandıramayız; çünkü kadınlar genellikle *yeni* yaratılan işkollarında çalışıyorlardı. Daha üst mevkilere yükselme şansları yoktu. Kadınlar ancak, bir erkek yöneticinin onları "işe almayı" tercih ettiği yerlerde iş bulabiliyorlardı.[76]

Avrupa ve Kuzey Amerika dışında beyaz yakalı çalışanlar ilkönce yabancı firmaların şubelerinde vardı. Tüm bu acenteler kendilerine yabancı bir iş dünyasıyla temas kurmaya mecbur olduklarından, yerel güçleri yetki sahibi görevlerde istihdam etmekten başka çareleri yoktu. Elbette, bugün hâlâ olduğu gibi, "yerel güçler"e önemli ölçüde daha düşük ücretler veriliyordu. Oysa onlar işin akışı açısından genellikle çok önemliydiler. Özellikle Çin'de belirgin bir biçimde, ama benzer bir biçimde başka yerlerde de "komprador" tipi ortaya çıktı. Başlangıçta iyi bilinen ve bir ölçüde kendi sermayesi olan, Avrupalı ya da Kuzey Amerikalı bir şirket tarafından komisyon alacak şekilde çalıştırılan yerli bir tüccardı bu. İş bağlantıları kuruyor, yerli tedarikçilerin ve müşterilerin ödemelerine kefil oluyor ve kendisinin toplayıp ücretlerini ödediği yerel bir çalışanlar ekibinin sorumlu şefliğini yapıyordu.[77] 1920'li yıllarda büyük Çin şirketleri, ilkönce özellikle bankalar, yerli ve Batılı iş prensiplerinden oluşan bir kombinasyonla örgütlendiler. Çin'de yerli beyaz yakalılar tabakasının oluşumu böyle başladı. Japonya modern ekonomik kalkınmada yaptığı atılımla ve şehirlerdeki ekonomiyi erkenden bürokratikleştirmesiyle, bu süreci birkaç onyıl önce gerçekleştirmişti.

Batı ülkelerinde beyaz yakalı çalışanların varlığı ancak hizmet sektörünün kurulması ve büyük endüstrinin bürokratikleşmesiyle birlikte çağın tipik bir varoluş biçimi oldu; oysa bir evde hizmetli olarak çalışmak dünyanın en eski işlerindendi. Tarih araştırmaları bugüne kadar çalışma yaşamının başka hiçbir alanını, bu alan kadar affedilmez bir biçimde ihmal etmemiştir; dünyanın büyük bölümleri için hemen hemen hiç araştırma yapılmamıştır. Her zaman ve her yerde güçlülerin ve zenginlerin evinde hizmetliler vardı; sayıları bir statü belirtisiydi. Tüm uygarlıklarda saray yaşamı binlerce insanın hizmetine dayanıyordu. Bu durum, saraylar ve "büyük aileler" var olduğu sürece, yani tüm dünyada 19. yüzyıl boyunca

çok az değişti. Birçok ülkede buna bir de şehirli burjuvazinin evde düzenli hizmetlere, aşçı kadınlara, bebek bakıcısı kızlara ve arabacılara talebinin artması eklendi. Ev faaliyetlerinin kimi dalları zamanla ortadan kalktı. 19. yüzyılın başında, mütevazı koşullarda yaşayan bazı entelektüeller hayatlarını hâlâ ev öğretmeni ya da "saray öğretmeni" olarak kazanabiliyorlardı, ya da kazanmak zorundaydılar; örneğin şair Friedrich Hölderlin'in başka bir işi hiç olmamıştı.[78] Yüzyılın sonuna doğru, daha üst düzeyde bir kamusal eğitim kurumunun gelişmesi sonucunda, Batı'da böyle bir meslek kalmadı. Aynı tarihlerde, 1850 yılında hâlâ bazı seçkin yaylı kuartet veya orkestra mensuplarının serf statüsünde çalıştırıldıkları Çarlık Rusya'sı dışında, artık Joseph Haydn'ın zamanında Prens Esterházy hizmetindekiler gibi zenginlerin hizmetinde çalışan müzisyenler kalmamıştı. Bavyera Kralı II. Ludwig bile sarayında ancak bir oda müziği dörtlüsü bulundurabiliyordu.[79]

Buna karşılık başka istihdam biçimleri yeni bir önem kazandı. Orta ve üst burjuvazi Avrupa'da kendini küçük burjuvaziden en net bir biçimde ev personeli, en azından bir hizmetçi kız bulundurarak ayırabiliyordu. Bu da en azından mütevazı bir lüksün belirtisiydi ve Batı toplumlarında en dikkat çekici statü işaretlerinden biriydi.[80] Birçok örnekte çalışma koşullarındaki aşırı sömürüden yakınmalar ne kadar haklı olsa da, kırsal alandaki genç kadınlar için hizmetçilik mesleği, şehirli işgücü piyasasına nispeten güvenli koşullarda girebilmek açısından çok önemliydi. Endüstri sektöründe çalışmaya ya da fuhşa alternatif olarak yemek pişirmek ya da çamaşır yıkamaktan oluşan bir hayat, pekâlâ kabul edilebilir görünüyordu. Örneğin yüzyılın sonunda köyden Rusya'daki büyük şehirlere göç eden kadınların çoğu endüstriye değil evlerdeki hizmet işlerine giriyorlardı. Moskova'da 1882 yılında tüm evlerin yüzde 39'undan fazlasında personel çalıştırılıyordu; Berlin'de bu oran yaklaşık yüzde 20'ydi.[81] Yüzyılın akışı içinde ev hizmetleri, niceliksel açıdan giderek önem kazandılar. 1911 yılında genel olarak, İngiliz nüfus sayımının gösterdiği en kapsamlı istihdam kategorisini oluşturuyorlardı. Tarım sektörünün dışında, madenlerde ve taşocaklarında çalışan 1,2 milyon kişiye karşılık 2,5 milyon ev hizmetlisi vardı.[82] ABD'de 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, şehirli kuzeydoğuda yani ülkenin ekonomik açıdan en gelişmiş bölümünde bile, ev hizmetleri kadınlar için uzak arayla en önemli mesleki

faaliyetti. Küçük bir azınlığı oluşturan siyah kadınlar için ise başka seçenek zaten yoktu.[83]

Daha az varlıklı evlerde tek olası çalışan konumu hizmetçilik olduğu için, bu işi yapanlar "malikâne"lerdeki hiyerarşik personel yapısından hem işlev hem de cinsiyet bakımından farklılık gösteriyordu. 19. yüzyılda ev işlerinin kadınlara özgü kılınması genel bir eğilim olarak görülüyor, ama bu eğilim birkaç Avrupa ülkesi dışında her yerde bu kadar belirgin değildi. Şehirlerdeki evlerde kadınların çalışması, özellikle tarımdaki çalışmanın önemini yitirdiği, ama bürolarda, diğer hizmet sektöründe ve endüstrideki yeni fırsatların henüz yeterince gelişmediği yerlerde özellikle cazipti.[84] Avrupa ve Kuzey Amerika dışında büyük evlerde hâlâ çok sayıda, ama büyük bölümü erkeklerden oluşan hizmetçiler daha uzun süre varlığını korudu. İstihdamın yalnızca pazar ekonomisine, arz ve talep ilişkisine göre düzenlenmediği yerlerde, çok sayıda ev kölesini ve eve bağımlı kişiyi barındırmak, hane reislerinin sırtında bir yük olabiliyordu. Bazı toplumlarda aile mensupları ile personel arasındaki geçişler, örneğin (Çin'deki gibi) metreslerin bulunduğu ve evlat edinmenin yaygın ve kolay olduğu yerlerde Avrupa'ya göre daha akışkan olabiliyordu. Kolonilerde, devletin ya da özel sektörün en düşük seviyedeki beyaz temsilcisi bile *boys* ve diğer hizmetli kişilerden oluşan kalabalık bir grup besliyordu. Asya ve Afrika'da ucuz işgücünü bol bol kullanmanın mümkün olması, kolonyal yaşam tarzının, bundan yararlananların övmekle bitiremedikleri avantajlarındandı.

Ev hizmeti, yakın çevrede istekli ve uygun işgücü eksik olmadığı sürece, daha çok yerel bir işti. Hizmetçi kızlar ya da kahyâlar "Efendiler"le ve misafirleriyle sorunsuzca anlaşabilmeliydiler, personelde de biraz burjuvalık pırıltısı olmalıydı. Bir burjuva Avrupa evinde tek başına bir Afrikalı ("Oda zencisi") nadir bir istisna oluşturuyordu. Ev hizmetlerinin küreselleşmesi –Berlin'de Polonyalı temizlikçi kadınlar, Arap Körfez ülkelerinde Filipinli hizmetçi kızlar– ancak geç 20. yüzyılın bir fenomenidir. Yine de, ters yönde bir işçi göçü, küçük ölçeklerde de olsa daha 19. yüzyılda gerçekleşmişti: Avrupa ve özellikle İngiltere dünyanın her yerine mürebbiye ihraç etti, bunlar kültürel aktarımın önemli aktörleriydi. Kâhya veya mürebbiye olarak yalnızca yurtdışında yaşayan Avrupalıların evlerinde değil, çocukların İngilizce, Fransızca, piyano ve Batılı

sofra adabını öğrenmeleri gerektiği düşünülen Doğu'daki zengin evlerinde de çok revaçtaydılar. Bir mürebbiye Avrupa'da ve dışında, hizmetliler hiyerarşisinde yüksek bir pozisyonda yer alıyordu. Bu meslek, liselerde ve yüksekokullarda öğretmenlik ya da profesörlük fırsatlarının fazla olmadığı bir dönemde, orta tabakadan "namuslu" kadınlara açık, en prestijli mesleklerden biriydi.[85]

3 Çalışma Dünyasında Özgürleşme Yolları: Köleler, Serfler, Özgürleşmiş Köylüler

Özgür Emek

Temel düşünceleri genellikle 19. yüzyıldan gelen liberal iktisat teorisi, bugün emeğin özgür olduğunu, piyasadaki arz ve talep yasalarına uyduğunu öğretiyor. Buna göre, insanlar çalışmaya zorlanmazlar; "cazibelere" tepki verirler. Eğer bu, gerçekliğin betimlemesi olarak düşünülmüşse, daha 20. yüzyıl için çekinceler koymak gerekir. Sovyet Gulag Adaları, Çin'deki karşılığı ve Nasyonal Sosyalist kamp sistemi, tarihte bilinen en büyük zorunlu çalışma kompleksleriydi. Dünya böyle devasa zorunlu çalışma sistemlerinden kurtulalı çok olmadı; yine de, küreselleşme çerçevesinde, aşırı ölçüde başkaları tarafından belirlenen ve bazen "yeni kölelik" olarak tanımlanan yeni çalışma biçimleri yaygınlaşıyor. 19. yüzyıl bu bakımdan bir geçiş dönemiydi. Tarihsel açıdan yeni türde bir özgür çalışma eğilimini başlattı. "Özgür" emek ancak resmi ve yasal açıdan net bir biçimde tanımlanabilir. Buna göre bu terimle, işçinin işgücünü işverene, genellikle belirlenmiş bir süre için parasal bir bedel karşılığında devrettiği, dışarıdan dolaysız bir baskı olmadan, sözleşmeyle kararlaştırılmış bir ilişki anlaşılır. Bu ilişki ilkesel olarak iki taraf tarafından da sonlandırılabilir ve işverene, işçinin kişiliği üzerinde başka haklar tanımaz.

Böyle bir emek kavramı 1900 yılında dünyanın çoğu bölgesinde doğallık kazandı. 1800'de henüz böyle bir durum söz konusu değildi. Aynı şey, ücretli emeğin biraz daha ötesinde geçen, daha genel bir tanım kullanıldığında da söylenebilir: Özgür çalışma, çalışanın sivil özgürlüğü ve fiziksel bağımsızlığı sınırlanmadan yapılan işti. Erken Modern Çağ'da kölelik (çok çeşitli biçiminde) dünyanın yarısında, Kuzey Amerika ve Karayipler dahil Güney Amerika'da,

Afrika'da ve tüm Müslüman dünyada önemli bir toplumsal kurumdu. Esas olarak Çin, Japonya ve Avrupa'da kölelik yoktu; ama Avrupa Yeni Dünya'da köleciliği bir o kadar şiddetle sürdürüyordu. Genel bir kulluk (*servitude*) kavramı temel alınırsa çok daha geniş bir vakalar yelpazesiyle karşılaşılır. Kulluk, köleliğin yanı sıra dört başka biçimi de kapsar: (1) Serflik, (2) sözleşmeli kölelik, (3) borç köleliği ve (4) ceza infazında zorunlu çalışma veya kürek cezası.[86] Bu terimler tüm dünyaya uygulanabilir terimlerdir ama kategoriler arasındaki ayrım çizgilerinin Avrupa dışındaki bağlamlara taşındığında muğlaklaşması anlamında bu terimleri Avrupalı saymak gerekir (örneğin Güneydoğu Asya'da çeşitli bağımlılık tonlarından açık köleliğe geçiş o kadar keskin çizgilerle ayrılmıyordu) oysa yüzyıllar boyunca Roma Hukuku'nun belirsizlikleri gidermeyi öğreten okulundan geçmiş Avrupa'da söz konusu ayrım çizgileri nettir.

Ne var ki bu temel biçimlerden en az *biri* adeta dünyanın her yerinde vardı. Avrupa'da 1800'de çok az borç köleliği görülüyordu (bunun yerine insanlar borçları yüzünden hemen hapse gönderiliyorlardı), ama serflik hâlâ devam ediyordu Hindistan'da durum tersiydi. Avustralya başlangıçta zaten bir ceza kolonisiydi. 1800'de yani Fransız Devrimi'yle atılan özgürlük fişeğinden sonra, hukuksal olarak dayatılan özgürlük kısıtlamaları hiç de genel bir itibarsızlık yaşamadılar. Fransa ve Hollanda gibi anayasal siyasal sistemlere sahip önde gelen liberal ulus devletler, kendi sömürge imparatorluklarında köleciliği ancak 1848 ya da 1863 yıllarında kaldırdılar: Fransa yeni bir devrim sırasında, Hollanda ise, Surinam'daki plantasyonlar kârlı olmaktan çıkmaya başladığı ve köle halkın yeniden üretilmesi zorluklar yarattığı için bundan vazgeçti. "Özgür" çalışmanın yerleşmesine giden dolambaçlı, çoğu kez duraklamalarla ve geri adımlarla dolu (örneğin Fransız sömürge imparatorluğunda köleciliğin Napoléon tarafından 1802'de yeniden getirilmesi) yol, böyle bir yerleşmenin en gerekli olduğu Avrupa-Atlantik uzamında, birçok engelle kaplıydı.

Kölecilik[87]

Erken Modern Çağ'da Avrupalılar, Batı'da büyük ölçüde ortadan kalkmış olan köle üretimini, Amerika'daki kolonilerinde geniş çapta yeniden canlandırdılar ve bu üretim temelinde son derece ve-

rimli bir plantasyon ekonomisi inşa ettiler. Amerika'nın çeşitli bölgelerindeki yerli nüfus tükendikten ya da ağır işler için elverişsiz olduğu ortaya çıktıktan ve Avrupalı alt tabakalardan gelen işgücüyle yapılan denemeler başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, Afrika'dan köle işgücü getirildi.[88] Tropikal ve subtropikal plantasyon ekonomisi, Avrupa'daki lüks tüketim için üretilen şeker ve tütün gibi malları, ayrıca Avrupa ve Kuzey Amerika'nın erken endüstrileşmesine yönelik en önemli hammadde olarak pamuğu üretiyordu. Kölecilliğe ve insan tüketen plantasyonların mecbur kaldığı Atlantik ötesi köle ticaretine yönelik ilk eleştiri, Protestan kültürel ortamından, özellikle de Quaker'lerden geldi. Bu eleştiriden, Atlantik'in İngilizce konuşulan iki yakasında da geniş bir kölecilik karşıtı hareket doğdu.[89] Bu hareket 1808 yılında eşzamanlı (ve birbirinden bağımsız) olarak Büyük Britanya'nın ve ABD'nin uluslararası köle ticaretini yasadışı ilan etmeleriyle, ilk çifte başarısını elde etti. ABD bu tarihten itibaren bir daha köle ithal etmedi; Büyük Britanya sömürgelerini yeni köle ithaline kapadı, İngiliz gemileriyle köle ticareti yapılmasını durdurdu ve üçüncü güçlerin köle taşımacılığının üstüne donanma gücüyle gitme hakkını kendinde gördü.

Böylelikle köleciliğin kendisi ortadan kalkmış olmadı. İlkönce Saint-Domingue/Haiti'de 1791-1804 yıllarındaki devrimde yıkılmıştı. Diğer örneklerde köle devrimlerinin sonucunda değil, sömürgeci merkezlerin her birinde, kamuoyundaki liberal güçlerin baskısı sonucunda ortadan kaldırıldı. Avrupa sömürgelerinde köleciliğin yasaklanması 1834 yılında Britanya İmparatorluğu'nda başladı ve 1886 yılında Küba'da tamamlandı. Latin Amerika cumhuriyetlerinde kölecilik zaten bağımsızlık mücadelesi sırasında yasaklanmıştı; yine de bu ülkelerin hiçbirinde köleler nüfusun kayda değer bir bölümünü oluşturmuyorlardı. Brezilya'da son köleler 1888 yılında azat edildi. ABD'de kölelerin özgürleşmesi seksen yıldan uzun sürdü. Pennsylvania Kuzey Amerika'daki ilk koloni olarak 1780 yılında köleciliğe karşı çıktı. İzleyen onyıllarda tüm Kuzey eyaletleri peş peşe kölecilik karşıtı yasalar çıkardılar. Aynı zamanda kölecilik sistemi Güney eyaletlerinde sabitleşti ve orada, pamuk sektöründe dünya çapındaki bir patlamanın sonucu olarak, ekonomik öneminin doruğuna ulaştı. Federasyona Batı'da yeni eklenen bölümlerde köleciliğin yayılması sorunu iç politikada önemli bir tartışma konusu oluşturdu ve en sonunda 1861 yılında Güney

eyaletlerinin ayrılmasına ve İç Savaş'ın başlamasına yol açtı; İç Savaş'ın sonunda ABD'de köleler hukuken özgürleştirildiler.

Milyonca Afrikalı kölenin, daima ekonominin en dinamik sektörlerinde çalıştıkları yerde, kölecilik erken Modern Çağ'ın giderek körelen bir kalıntısı olmaktan çok uzaktı. ABD'nin Güney eyaletlerinde, Brezilya'da, Küba'da ve Antiller'deki başka birkaç adada kölecilik, var olduğu sürece, temel toplumsal kurumdu. Bu ülkeler esasen, efendi-köle ilişkisinin gündelik hayatta kendini her yerde gösterdiği ve toplumsal bilinci belirlediği köleci toplumlardı. Nasıl anlaşılırsa anlaşılsın, kölecilik kapsamlı bir varoluş biçimidir; köleler kendilerini başka türlü tanımlayamazlar; aynı durum, az ya da çok lüks yaşam tarzlarını kölelere borçlu olan köle sahipleri için de geçerlidir. Atlantik dünyasında kölecilik özünde bir iş ilişkisiydi ve bu yüzden bu bağlamda tartışılması gerekir.

Atlantik uzamında belirleyici olan Roma hukuku anlayışına göre köleler, efendilerinin nesnel mülküydüler. Efendi kölenin işgücünden zaman sınırı olmadan yararlanma ve bunu şiddet kullanarak dayatma hakkına sahiptir. Ülkenin genel yasaları köleler için geçerli değildi ya da çok büyük sınırlamalarla geçerliydi. Bu yüzden köleler her bakımdan efendilerin şiddetine korumasızca teslim edildiler. Köleler, aile bağları hiç dikkate alınmadan üçüncü kişilere satılabilirlerdi – Harriet Beecher Stowe'un bu uygulamaların anlatıldığı *Uncle Tom's Cabin* (1852) [*Tom Amcanın Kulübesi*] romanı sarsıcı bir etki yarattı. Kölelik statüsü normalde ömür boyu sürüyordu ve köle kadınların çocuklarına da aktarılıyordu. Direniş ve kaçış suç eylemleri olarak görülüyor ve en ağır şekilde cezalandırılıyordu. Atlantik köleciliğinin temel modeli buydu: Dünya tarihinde karşılaştırmalı olarak bakıldığında, olağanüstü ağır ve haklardan mahrum bırakan bir bağımlılık biçimiydi. Tarihçiler uzun süredir, köle yaşamının gerçekten bu statünün en aşırı olanaklarına karşılık düşüp düşmediğini tartışıyorlar. Kölecilik karşıtları ahlaki bir öfke ve taktik zorunluluk nedeniyle köleleri saf nesneler olarak göstermişlerdi; yeni araştırmalar kölelerin yaşamının da toplulukları içindeki kültürel zenginliğini günışığına çıkardı ve kölecilik altında bile faaliyette bulunmak ve kişisel yaşamını tasarlamak için hareket alanları kaldığını gösterdi.[90] Yine de 19. yüzyılın ilk yarısında ve hatta bazı örneklerde daha sonra da Batı'da (ama Çin ve Japonya'da değil) milyonlarca insanın, liberaliz-

min aynı tarihlerde ahlaki ve ekonomik bir ideal olarak savunduğu "özgür" çalışmadan çok uzak koşullarda çalışmış olmaları belirleyici bir olgudur. Bu çalışmayı kendi ekonomilerinin arkaik ve geri kalmış alanlarında gerçekleştirmemişlerdi. Köleci plantasyonun hem Karayipler'de İngilizlerin köleciliği kaldırmasının arifesinde hem de ABD'nin Güney eyaletlerinde İç Savaş'tan önce verimli, kârlı ve bu yüzden ekonomik açıdan rasyonel bir üretim biçimi olduğu tezini kanıtlayan birçok şey vardır.[91]

Kölecilikten özgürlük alanına giden kısa ve kestirme bir yol yoktu. Bir kalem darbesiyle azat edilen eski köle, böylelikle asla hemen yeni pozitif haklarla ve ekonomik varoluş temeliyle donanmış olmuyordu. Hiçbir yerde köleler hemen *de facto* tam haklara sahip yurttaşlar olmadılar. Kolonilerde ilkönce, daha önce "özgür" olan komşuları gibi politik açıdan reşit sayılmayan kolonyal uyruklar oldular, İngiliz yerleşimlerinde çıkarlarını yasal yollardan temsil etmenin belirli olanaklarına sahiptiler. ABD'de 1870'e kadar erkeklere genel oy hakkı, ten renkleri dikkate alınmadan tüm eyaletlerde tanınmıştı. Güneyde bu hak, 1890'lı yıllardan itibaren ayrımcı özel yasalarla (kafa karıştırıcı kayıt işlemleri, mülkiyet ve eğitim koşulları vb.) hemen hemen tamamen hükümsüzleştirilmişti.[92] İç Savaş'tan sonra siyahların en önemli yurttaşlık haklarını pratikte mücadele ederek almaları tam bir yüzyıl sürdü. Çoğu özgürleşme davasında eski köle sahiplerinin zararları, örneğin eski kölelerin bir geçiş süreci boyunca yine belirli bir ölçüde çalışma hizmetinde bulunmalarıyla tazmin edildi. Devlet de kurtulmalık ödemeleri için büyük meblağlar verdi.

Yalnızca ABD'de köleciliğin sonu köleci elitlerin askeri yenilgisiyle iç içe geçti.[93] Bu yenilginin sonuçları, sosyal bir devrimin sonucunda özel mülkiyetin cezalandırır gibi kamulaştırılmasına benziyordu. Ne var ki ABD'de bile özgürleşen köleler hiç gecikmeden endüstrideki özgür ücretli işçilere ya da kendi topraklarındaki bağımsız küçük çiftçilere dönüşmediler. Daha çok büyük plantasyonların yerini yarıcılık ilişkileri aldı (*share-cropping*); burada toprak yine plantasyon sahibinin mülkiyetindeydi ve toprakları kiralayan eski köle, çalışmasının ürünlerini onunla paylaşmak zorundaydı.[94] Çünkü Güney eyaletlerinin plantasyoncu aristokrasisi genelde insanlar üzerindeki mülkiyet haklarını yitirmişti, ama toprak ve diğer şeyler üzerindeki haklarını yitirmiş değildi. Böylece

plantasyon köleleri topraksız ve beyazlar tarafından şimdi adamakıllı ırkçı bir ayrımcılığa uğrayan, yarıcılık ve ücretli emek yoluyla hayatı gitgide zorlaşan bir alt tabakaya dönüştü. Çok geçmeden yoksul beyazlar da bu alt tabakaya dahil oldular, sınıfsal ve ırksal sınırlar birbiriyle kesişti.[95] Haiti'de plantasyonlar devrim sırasında zaten fiziksel olarak yıkılmışlardı; bu sömürgenin bir zamanlar son derece kârlı olan tüm şekerkamışı ekonomisi yok edilmişti. Bugüne kadar bu ülkede, küçük tarlalarda küçük köylü üretimi karakteristik olarak kaldı. İngiliz ve Fransız Karayipler'inde büyük işletmeler halinde yapılan üretim de kesintisiz olarak devam ettirilmedi. Bazı adalarda plantasyoncular şekerkamışı plantasyonlarını sürdürmeyi başardılar, ama üretimi eski kölelerden çok, Hindistan'dan getirilen yeni sözleşmeli işçilerle (*coolies*) sürdürdüler. Aslında köle, tarla köylüsüne dönüştü, elbette genel olarak, ABD'nin güneyindeki eski kölelere göre daha az ayrımcılığa uğrayan, İngiliz hukuku tarafından asgari ölçüde korunan bir konumdaydı.[96]

Özgürleşme deneyimlerinin genel öğretisine göre, özgürlük ya hep ya hiç meselesi değildi. Farklı biçimlerde ve derecelerde yaşanıyordu. Bir insanın özgür olup olmadığı sorusu, o insanın nasıl özgür olduğu, özgürlüğünü *ne için* kullanabileceği ve *nelerden* dışlanmış kaldığı ya da dışlandığı gerçekçi sorularıyla karşılaştırıldığında akademik bir soruydu.[97] Kölelerin Brezilya'daki gibi hiçbir teminat olmadan "özgürlüğün içine" mi bırakıldıkları yoksa onlarla, hiç çıkar gözetmeden birilerinin mi ilgilendiği muazzam bir fark oluşturuyordu. Eski köleler zayıf ve özellikle kırılgan insanlardı, toplumda hiçbir doğal müttefikleri bulunmuyordu ve başlangıçta pazar ekonomisindeki varoluş mücadelesinin haşinliğine karşı korunmaları gerekiyordu.

Serfler

Bizzat Hıristiyan Avrupa'da, özellikle Alpler'in kuzeyinde, Orta Çağ'dan bu yana köle olmamıştı. Özgür olmayan çalışmanın karakteristik biçimi serflikti.[98] 19. yüzyılın başında bu kurum, özellikle 18. yüzyılda keskinleştirildiği Rusya'da devam etti. Büyüklükler hakkında bir izlenim vermek için: 1860 yılında ABD'de yaklaşık 4 milyon insan köle statüsünde yaşıyordu, bu sayı Güney eyaletlerinin yüzde 33'ünü ve ABD'nin toplam nüfusunun yüzde 13'ünü oluştu-

ruyordu. Brezilya'nın köle nüfusu 1850'li yıllarda doruk noktasına ulaştı: Yaklaşık 2,25 milyon ya da toplam nüfusun yüzde 30'uydu ve demografik açıdan ABD'nin Güney'ine çok yakındı.[99] Çarlık Rusya'sında, ayrıca yalnızca Rusya'nın *Avrupa*'daki kesiminde var olan serflerin sayıları daha yüksekti: 1858 yılında 11,3 milyon serf özel şahısların mülkiyetindeydi, ve 12,7 milyon da mutlak özgür olmayan devlet köylüleri vardı. Serfler Rusya'nın erkek nüfusunun yaklaşık yüzde 40'ını oluşturuyorlardı, devlet köylüleri de eklendiğinde bu oran yüzde 80'i buluyordu.[100] Rusya ile aynı dönemdeki ABD'nin Güney eyaletleri arasındaki en önemli demografik fark, serflerin yoğunlaşması ve kullanımıyla ilgiliydi. Rusya'da tek bir çiftliğe yüzlerce kölenin bağlı olması olağandışı bir durum değildi, ABD'de bu büyüklükteki plantasyonlar enderdi. Ayrıca çok daha fazla şehirleşmiş Güney eyaletlerinde köle sahibi olmayan beyazların oranı da çok büyüktü. Birçokları ev işleri için, yalnızca birkaç köle bulunduruyordu. 1860 yılında Güney eyaletlerindeki tüm kölecilerin yalnızca yüzde 2,7'sinin elliden fazla kölesi vardı; aynı dönemde Rusya'daki soylu büyük toprak sahiplerinin (*pomeşçiki*) yüzde 22'sinin elinin altında yüzden fazla serf vardı.[101]

Serfler köle değillerdi.[102] Rus serfleri genellikle toprak üzerinde belirli haklara sahiplerdi ve çiftlikteki çalışmalarının yanı sıra, kendi geçimleri için de tarım yapabiliyorlardı. Genellikle yerel köylüler söz konusu olduğu için, tipik bir serf –köle gibi– kökeninden koparılmış ve çok uzak mesafelere taşınmış değildi. Serfler köylü kültürünün içinde kaldılar, kendi köy topluluklarında yaşadılar. Serflikte erkeklerin ve kadınların çalışması, işlevsel açıdan daha keskin ayrılmıştı. Serf efendinin patrimonyal yargısından yararlanabiliyordu; kölelerse esasen herhangi bir mahkemeye başvurma hakkına sahip değillerdi. Avrupa hukuk ortamında serflere belirli alışkanlık hakları verilmişti. Kölelerin böyle hakları yoktu. Tek kelimeyle, serf bir köylüydü; köleyse bir köylü değildi. Bu iki farklı sistemin etkileri hakkında genel önermelerde bulunulamaz. Kölelik serfliğe göre daha sertti, ama her somut örnekte öyle olması gerekmiyordu. Daha dar anlamdaki, yani Rus geleneğine göre, doğuştan uyruklar olarak serfler, satılabiliyor, hediye edilebiliyor ve kumar masasında kaybedilebiliyorlardı. "Toprağa bağlı" da değillerdi, bu yüzden ilkesel olarak hareketliydiler, yani Amerikalı kölelere göre, daha az emre amade değillerdi.

İki sistemin aşılması da zamansal açıdan tam bir eşzamanlılık içinde gerçekleşti. Bu yüzden gerçi küresel olmayan ama Ural ile Texas arasındaki uzamı kaplayan genel bir sürecin iki kolundan söz edilebilir. Rus serflik sistemi de kârlı ve ekonomik açıdan dayanıklıydı. Yeni liberal kapitalist düşüncenin temsilcileri, zorunlu çalışma temelindeki üretim tarzlarının çok geçmeden kendi büyüme sınırlarına çarpacaklarını bekleseler de, bu ülkelerin ikisinde de kapitalizm en önemli çözücü güç olarak ortaya çıkacak kadar güçlenmemişti. Batı Avrupa'da, ABD'nin Kuzey eyaletlerinde ve ağırlıklı olarak Batılı uygarlık modeline yönelen Çarlık Rusya'sının kamuoyunda, 19. yüzyılın ortasında hiçbir suç işlememiş masum insanların, kalıcı köleliğe maruz kalmaları, eski dönemlerin modern dünyadaki itici bir kalıntısı olduğu konusunda görüş birliği vardı. Serfliğin 1861 yılında Çar'ın genelgesiyle kaldırılması Rusya bağlamında, her ne kadar genelge serf sahiplerine cepheden saldırmasa ve uygulama kuralları onların katılımıyla ortaya çıkmış olsa da, tıpkı Abraham Lincoln'ün 1 Ocak 1863 tarihinde kölelerin özgürleştirildiğini ilan etmesi kadar devrimci bir olaydı.

Kölelerin özgürleştiği tarihte, ABD'de azat edilen siyahların önünde çok daha elverişli gelecek perspektifleri var gibi görünüyordu; çünkü muzaffer Kuzey eski kölelere toplumda saygın bir yer almaları için yardımcı olacak bir "yeniden inşa" politikası yürütüyordu. Buna karşılık serflik statüsünün aşılması daha ziyade tedrici ve yavaş bir süreçti. Amerika'daki yeni başlangıç gibi, herkes için geçerli genel ilkelere dayanan radikal bir sadelikte değildi; zamansal ve mekânsal olarak kademelendirilmiş yükümlülükler ve haklardan oluşan kafa karıştırıcı karmaşıklıkta ve zor anlaşılır metinlerde ifade edilen, hukuksal açıdan genellikle köylülerin yararına yorumlanan bir yapı ortaya koydu.[103] Rus "canlarının" ilk sahipleri büyük tazminatlar aldılar ve özgürleştirilen köylülere, yaşamlarını zorlaştırmaya devam eden bir dizi sınırlama getirildi. Ancak 1905 yılında, devrimin baskısıyla, geri kalan tüm kurtulmalık bedelleri bir genelgeyle silindi; 1907 yılında son borçlar yasayla iptal edildi.

1900 yılının bakış açısından bu iki özgürleşme süreci birbirlerinden 1860'lı yılların ortasında beklendiği kadar farklı değildir. Köleliğin ve serfliğin kaldırıldığı her yerde, onların yerine hemen eşitliğin ve zenginliğin değil, belki biraz daha az baskı uygulanan bağımlılık ve yoksulluk biçimlerinin geçtiği kuralını doğruladılar.

ABD'de iyi niyetli "yeniden inşa" hamlesi birkaç yıl sonra akim bırakıldı ve plantasyon sahiplerinin siyasal egemenliği yeniden oluşturuldu. Şimdi, eski kölelere kendilerine ait topraklar verilmeyişinin acısı çıkıyordu; Rusya'daysa köylüler hukuken, daha önce soylu büyük toprak sahiplerinin elinde olan toprağın yaklaşık yarısının sahibi oldular. Rusya "köylüleşiyordu" yani eskisinin yerini yeni bir "köylü sorunu" alıyordu; Amerika'daki eski kölelerse, köylü olma şansına sahip olamadılar. Stolipin'in 1907'deki tarım reformlarından itibaren 20. yüzyıl, Rus köylü sorununu çözme yolunda bir dizi deneye sahne oldu; bunların çoğu köylülerin yararına değildi. Orta ve büyük köylülere dayalı kapitalist tipte bir ekonominin gelişmesini sağlamaya yönelik kararsız denemeler, 1928 yılındaki kolektifleştirmeyle, katı bir biçimde yarıda kesildi.[104] 1861'deki özgürleştirme bir kültür devrimi de değildi. Köydeki hiç de cennet gibi olmayan koşullara dokunmadı, katı töreleri yumuşatmadı ve Rus kırsalında eğitim seviyesini yükseltmek ve votka tüketimini azaltmak için çok az şey yaptı. Batı Avrupa Aydınlanma'sındaki etkili anlamıyla "özgürleşme" bu yüzden fazla güçlü bir kavramdır. ABD'nin Güney'inde de eski köleler, "yeniden inşa" döneminin sona ermesinin ardından, eğitim almak için hiçbir yardım görmediler.

Köylülerin Özgürleşmesi

Liberal anlayışa göre Rus serfleri iki bakımdan da özgür değildi: Bir yandan efendilerin mülkiyetindeki birer nesneydiler, diğer yandan köy cemaatinin kolektivizmine bağımlıydılar. Bu bağlardan birincisi 1861'de, ikincisi 1907'de koparıldı. Avrupa'nın geri kalanı için köylülerin *nereden* özgürleştiklerini söylemek zordur. Tipler oluşturmaya çalıştırmak (örneğin burada bir *Rus* serfliği gibi) Avrupa'yı basitçe özgürlükçü bir Batı ve köleleştirilmiş bir Doğu şeklinde ikiye bölmeye vardırmamalıdır. Özgürlük yokluğunun, en genel eğilimleri ararken bile görmezden gelinmemesi gereken kademeleri vardı. Örneğin 18. yüzyılın ortasında Holstein ya da Mecklenburg'daki köylülerin ortalama durumu, Rusya'dakilerden çok büyük bir farklılık göstermiyordu. Daha 1803 yılında yayıncı Ernst Moritz Arndt, memleketi Rügen'deki ilişkileri karakterize etmek için ağır anlam yüklü "kölecilik" sözcüğünü kullanıyordu.[105]

"Köylülerin özgürleşmesi" denilince genel olarak, Avrupa köylülerinin en büyük bölümünün 1870'te, en geç 1900'de, bir yüz yıl önce olmadıkları şeye: Her bir ulusal ölçüte göre tam bir ticari ehliyete ve sınırsız seyahat özgürlüğüne sahip ekonomi özneleri, vergi ve kira ödeyebilen, hiç kimseye sözleşmesiz (hatta "ölçüsüz" yani sınırsız) çalışma borcu bulunmayan eşit haklara sahip yurttaşlara dönüştürülmesiyle sonuçlanan uzun süreç anlaşılmaktadır. Böyle bir özgürlüğün mutlaka kendine ait bir toprak mülkiyetiyle bağlantılı olması gerekmiyor. İngiliz çiftlik kiracılarının durumu, kendi topraklarını işleyen Kuzey İspanya köylülerinden daha iyiydi. Önemli olan topraklara ve arazilere işletme iktisadı açısından uygun koşullarda ulaşmanın bir ölçüde garantilenmiş olmasıydı. Bu durum, uzun süreliğine garantilenmiş bir toprak kiracılığında da söz konusu olabildi, ama toprak sahipleri kırsal alandaki işgücü fazlalığında küçük çiftçileri birbirlerine karşı kullanıp, kira taleplerini yükselttiklerinde söz konusu olamadı. Böyle bir fahiş kira sistemi, ister Avrupa'da isterse Çin'de gerçekleşsin, tamamen "özgür" köylülerin karşılaştıkları "modern" bir yöntemdi. Hâlâ belirli bir patriyarkal bakım yükümlülüğü içeren, bir ahlak ekonomisinin artıklarının ortadan kalkması, köylü ailesinin hayatını –Avrupa'da günümüze kadar köylüleri korumak için "tarım politikası" yürüten hükümetler yapmadıysa– pazar olayıyla sıkı sıkıya ilişkilendirdi.

Köylü özgürleşmesi tüm Avrupa'da yaşanan bir süreçti; hukuksal olarak tanımlarda Romanya'daki 1864 özgürleşme genelgesine kadar, pratikteyse biraz daha uzun sürdü. Avrupa'nın bazı bölgelerini kapsamadı. Örneğin, Max Weber'in alaycı bir dille dikkat çektiği gibi, İngiltere'de zaten 18. yüzyıldaki "çitle çevirme" hareketiyle, "toprak köylülerden özgürleştirilmişti."[106] 19. yüzyıla girene kadar, kırsal alandaki İngiliz sosyal yapısı büyük toprak sahipleri, büyük kiracılar ve tarım işçileri şeklinde üç basamaktan oluşuyordu. Batı Endülüs'te de benzer bir durum vardı: Bir kısmı Orta Çağ'dan kalan büyük latifundialar ağırlıklı olarak gündelikli işçiler, *jornaleros* tarafından işleniyordu; bunlar köylü nüfusun dörtte üçünü oluşturuyorlardı.[107] Köylü özgürleşmesi kırsal toplumun henüz oluşan genel sosyal ve politik rollere uyum sağlaması anlamına geliyordu. Köylüler "zümresi" özel karakterinden arındırıldı. Bu sürecin ardında hangi kuvvetlerin bulunduğu bir ölçüde açıktır;

özgün karışım oranları ve ilk nedenin hangisi olduğuysa daha az nettir. Konunun Avrupa perspektifindeki büyük uzmanı Jerome Blum, Savoy Dükalığı'nda 1771 yılında çıkartılan ilk özgürleşme yasasıyla başlayan köylü özgürleşmesini, aydınlanmış despotizmin son zaferi olarak görüyor.[108] Blum, özgürleşmenin mutlakıyetçi olmayan bir rejim tarafından başlatılıp uygulanmasının bir istisna olduğunu, bunun özellikle devrimci Fransa'da gerçekleştiğini gözlemliyor. Ne var ki birçok örnekte devletin inisiyatif almasına yol açan da, Napoléon'un yaydığı Fransız Devrimi'ydi. Genellikle askeri yenilgiler, monarşik rejimleri köylü sorunuyla ilgilenmek zorunda bıraktı. Prusya, Fransa karşısında yenildikten sonra, 1807'de serfliği kaldırdı. Daha sonra, Kırım Savaşı yenilgisi Rusya'da, içinde serflerin özgürleşmesinin de bulunduğu bir reform paketinin açılmasına yol açtı; Amerikan İç Savaşı, kölelerin serbest bırakılmasına neden oldu.

Köylü özgürleşmesi genel süreci başka kaynaklardan da beslendi; bu kaynakların en başında zaten çeşitli Ancien Régime'lerin ezici "feodal" ilişkileri içinde mücadele ederek kendilerine hareket alanları açmış bulunan köylülerin Fransız Devrimi'nden çok önceye giden özgürlük çabaları vardı.[109] Köylü isyanlarından duyulan korku erken 19. yüzyılda da geçmedi; Amerikalı plantasyoncuların, Haiti'deki kanlı devrimden ötürü endişelendikleri ve Jamaika'da 1816, 1823 yıllarında ve Virgina'da 1831'de (Nat Turner Ayaklanması) gerçekten de patlak veren köle ayaklanmalarından korkmaları da bununla doğrudan paralellik içindeydi. Köylülerin özgürleşmesi hemen hemen her defasında reformcu bir tavizdi. Fransa'daki radikal çözüm, toprakları büyük toprak sahipleri aristokratlardan kurtarmak, başka yerlerde tekrarlanmadı. Toprak sahipleri sınıfı köylü özgürleşmesini atlattılar; 1900'de Avrupa ülkelerinin çoğunda ulusal politika ve toplum yelpazesinde yüzyıl öncekine göre daha zayıf bir konumda bulunmalarının nedenini, genel olarak büyük toprak sahipliğinden gelen ayrıcalıklarını yitirmeleri değildi. Kimi büyük toprak sahiplerinin eylem alanı genişledi ve seçenekler daha netleşti: Kendi topraklarında büyük işletme tarzı tarım üretimine geçmek, ya da pasif bir rantiye yaşamına çekilmek. Daha farklı niyetler ve çıkarlar, şaşırtıcı ölçüde aynı rotayı izleyen Avrupa köylü özgürleşmesinden beslendiler. Daha Fransız Devrimi'nden önce, özellikle Avusturya

sarayı, devletin köylülerin artık değerindeki payını aristokrasinin aleyhine yükseltmeyi denemişti. O zamanlar, daha sonraları da sık sık olduğu gibi, topraklara uzak bir makam aristokrasisi mensuplarının böyle stratejiler geliştirdikleri ve uyguladıkları görülüyordu. Ne var ki, toprak sahibi elit kesimin üyeleri de özel koşullarda, örneğin Polonya'da bölünmenin sonuçlarında ya da Macaristan'ın Habsburg'a karşı direnişinden korunmak için köylüleri politik amaçla desteklemek istediklerinde, reform yolunu tutabiliyorlardı.

Sonunda genel toplumsal gelişme yeni çerçeve koşulları yarattı. Serflik, özellikle 17. yüzyılda Doğu Avrupa'da yeni kurulan "ikinci" serflik, başka nedenlerin yanı sıra, tıpkı Yeni Dünya'daki plantasyon köleliği gibi, işgücü eksikliğine bir tepkiydi. Avrupa'da 19. yüzyılda nüfusun hızla artması bu sorunu ortadan kaldırdı. Eşzamanlı olarak, şehirlerin büyümesi ve endüstrileşmenin başlaması kırsal alandaki insanlar için yeni çalışma olanakları yarattı. İşgücü piyasaları da esnekleşti ve ideolojik açıdan uygulanmaları gitgide zorlaşan baskı yöntemleriyle istikrara sokulmaya daha az ihtiyaç duydular. Köylülerin özgürleşmesiyle birlikte, 18. yüzyılda hâlâ "feodal" bağımlılıkların olduğu ülkelerde kırsal alandaki halkın büyük bir bölümü efendilerine karşı ekonomik olmayan yükümlülüklerinden kurtuldular. Bunun farklı sonuçları oldu. Köylülerin durumunun en net bir biçimde iyileştiği ülke Fransa'ydı. Avusturya da nispeten iyiydi. Prusya ve Rusya ise köylülere çok daha az tavizler verdiler. Skalanın en ucunda, köylülerin durumunun 19. yüzyılın sonunda da başındakinden daha iyi olmadığı Pomerenya, Mecklenburg ve Romanya yer alıyordu. En görkemli "kaybedenler", devrim öncesindeki Fransız aristokrasisinin yanı sıra, Avrupa'da topraksız işçi statüsünü geride bırakmayı başaramayan milyonlarca insandı. Eski efendiler ve insan sahipleri çok daha az zarara uğramışlardı. Kazananlar köylülerin çoğunluğu ve devlet bürokrasileriydi. Avrupalı köylüler "eski" özgürlüğü köyde ve beylerle ilişkilerinde yaşamışlardı; 19. yüzyılın "yeni" özgürlüğündeyse, düzenleyici devletin koyduğu çerçeveyi aşamadılar. En inanmış liberaller bile zamanla, hiçbir pazarın tarım pazarları kadar güçlü politik düzenleme gerektirmediğini kabul ettiler. Böylece yüzyılın son çeyreğinde, Avrupa'da köylülerin yaşamının o tarihten beri bağlı kaldığı bir tarım politikası doğdu.

4 Ücretli Çalışmanın Asimetrisi

Uzun Süren Bir Geçiş

Köylü özgürleşmesinin sonunda kırsal alanda iki başat rol ortaya çıktı, bunlar (büyük ya da küçük) tarım girişimcisi ve ücretli işçi rolleriydi. Bunlar birbirlerinden çok farklı iki "özgür" çalışma türüydü. Piyasa özgürlüğünün, köylü ütopyalarının eski özgürlük kavramıyla pek ilgisi yoktu. Böyle bir şecere, "özgür emek" kavramının, basitleştirerek feodalizmden kapitalizme geçiş olarak betimlenebilecek bağlamın dışındaki ortaya çıkışını henüz açıklamıyor. Hukuk tarihçisi Robert J. Steinfeld İngiltere ve ABD için başka bir hikâye anlatıyor. Özgür emeğe belirleyici geçişin, iş akdinin çalışan tarafından sona erdirilebildiği, işyerinden uzaklaşmanın artık adi bir suç olarak kovuşturulmadığı yerde söz konusu olduğunu düşünüyor. Bu hikâyenin çıkış noktası kölelik ya da serflik değil, Yeni Dünya'nın kolonileştirilmesi ve iskân edilmesiyle birlikte ortaya çıkan bir çalışma bağı türü, sözleşmeli köleliktir.[110] Bundan, Atlantik'i aşmak için gerekli ulaşım masrafları karşılığında kendi işgücünü birkaç yılla sınırlı olarak rehin vermek, başka bir deyişle süreli bir kölelik anlaşılmaktadır. İngiliz hukuk kültüründe baştan itibaren, kendi haklarından gönüllü vazgeçme biçimine kuşkuyla bakılmıştır. 17. yüzyıldan gelen, hızla toplumsal bir norm olarak yaygınlaşan "hür doğmuş İngiliz" fikri, köleci çalışma tarzlarıyla çelişiyordu.

Bu çelişki yaklaşık 1830 yılından sonra ABD'de köleliğe yönelik yaygınlaşan eleştiri sonucunda, etkileyici oldu. Özgür çalışma Amerikan kolonilerinde daha 18. yüzyılın başında vardı; ne var ki uzun bir süre senetle kararlaştırılmış çeşitli çalışma hizmetleri arasında kural olmaktan ziyade bir istisnayı oluşturdu. Bir yanda sözleşmeli kölelik ile diğer yanda kölelik ve serflik arasındaki en önemli fark, zamanla sınırlı olmanın yanı sıra, tam da böyle sözleşmeyle belirlenmiş olmaydı. Bu sözleşmeli çalışma, sosyal tarih ve hukuk tarihi açısından, arkaik dönemlerin kalıntısı olarak değil, daha "modern" bir çalışma ilişkisi biçimi olarak görüldü. Tüm bunlar da aşılmasını kolaylaştırdı. Köleliğe yönelik eleştirinin bir yan etkisi olarak, özellikle sözleşmeli köleliğin gerçekten gönüllü olarak girilmiş bir ilişki olarak kabul edilip edilmeyeceği

sorgulandı. Meselenin özü, sözleşmeli işçilere somut olarak nasıl davranıldığı değil, bu soruydu. Kölecilik örneğinden farklı olarak, bu uygulamanın açık savunucuları ortaya çıkmadı. Bu yüzden, 1820'li yıllarda adım adım meşruiyetini yitirdikten hemen sonra, izleyen onyılda *de facto* ortadan kaldırıldı. Özgür emeğin normal durum olması, Anglo-Amerikan hukuk düşüncesinde doğal bir olgu kabul edildi. Amerikan mahkemeleri, ilk kez 1821 yılında, çalışma yükümlülüğünün gönüllü olarak üstlenilmesi gerektiğini ve bir işçinin işyerini terk etmeye karar vermesi ve yine de fiziksel olarak engelle karşılaşması durumunda bu gönüllülüğün ortadan kalktığını, çıkış noktası olarak kabul ettiler. Bu yorumun sonraki kölecilik tartışması üzerinde güç katıcı bir etkisi oldu. Amerika'nın Kuzey eyaletlerinde "özgür emek" güneydeki ayrılıkçılara karşı bir savaş sloganı haline geldi. Eşzamanlı olarak kadın ve erkek işçilere bedensel şiddet uygulanması ilkesel olarak gayrimeşru kabul edildi. Bunun başka bir anlamı daha vardı: ABD yargısı kendi evini geçindiren işçi ile efendisinin evinde bakılan hizmetli, hizmetçi kız ya da kadın hizmetçi arasındaki ayrımın geçersiz kabul edilmesi bakımından da zamansal olarak İngiltere'nin önündeydi.[111]

Bunun yanı sıra başka hikâyeler de anlatılır. Bunlardan biri özgür çalışmanın devrim sonrası Fransa'nın burjuva hukukunda, Code Napoléon'da ifade edilen ve Avrupa'da büyük yankı bulan gelişimidir. Bir diğer hikâye de Almanya'da hukukun gelişmesine ilişkindir. Prusya'da ve diğer Alman devletlerinde "hizmetçi," ileri endüstrileşme çağında bile çok sayıda ekonomi dışı özgürlük kısıtlamalarına tabiydi. Efendinin hizmetçiyi ıslah etme hakkı, gerçi imparatorluk hukukunda, 1896-1900 tarihli Medeni Kanun'un giriş bölümüyle (1896) kaldırılmıştı, ama zayıflamış biçimiyle ("dolaylı" ıslah hakkı vb.) imparatorluğun sonuna dek, yargı pratiğinde varlığını sürdürdü. Başka bir deyişle, bu tür ıslah eylemleri büyük ölçüde gerçekleşmiş olmalıdır.[112]

Robert Steinfeld'in yorumu, özgür emeğin gelişiminde belirleyici yeri 19. yüzyıla ayırması bakımından özellikle ilginçtir. Peki hangi özgür emeğin? Steinfeld'in hikâyesinin ikinci bölümü de vardı. Egemen bir biçim olarak özgür emek, doğrudan doğruya sözleşmeli köleliğin sona ermesinin ardından gelmedi. Burada da, kölecilikte ve (özellikle Rus) serfliğinde olduğu gibi bir geçiş evresi vardı. İngiliz endüstrisinde bile ekonomi dışı, daha doğrusu para-

sal olmayan baskı kesinlikle bir anda ortadan kalkmadı. Pozitif hukuk ve gerçek yargı girişimcilerin ve tarım işverenlerinin eline, çalışma ilişkisini devam ettirmeyi dayatabilecekleri araçlar verdi; bunların arasında örneğin bugün belki "cebre müteallik hapis" denilebilecek bir işlem vardı. Böylece, özgür çalışma ilişkilerinde hâlâ zorla çalıştırmadan bir iz kalmıştı.

Robert W. Fogel ve Stanley L. Engerman'ın 1974 yılında ünlü bir çalışmada kanıtlayabildikleri gibi, köle emeği, klasik iktisatçıların düşündüğünden farklı olarak, hem plantasyonlarda hem de zanaat ve endüstri tesislerinde en az özgür emek kadar verimli ve rasyonel olduğu için,[113] baskıdan özgürlüğe doğru giden, doğrusal bir gelişmenin bulunduğu savı inandırıcılığını yitirmiştir. Bu yüzden, özgür ve dayatılmış çalışmanın bir arada olamayacakları, farklı dönemlere ait oldukları ve tamamen farklı sosyal dünyaları temsil ettikleri fikrinden vazgeçmek gerekir. Kadın ve erkek işçilerin farklı baskıların farklı kombinasyonlarına maruz kaldıkları bir sürekliliğin var olduğunu düşünmek daha anlamlıdır.[114] Bu yüzden, 19. yüzyıldaki büyük tarihsel dönüm noktasını ileriye doğru kaydırmakta yarar var. Ekonomi dışı baskı İngiltere'de bile endüstriyel ücretli çalışma ilişkilerinden ancak 1870'te kalktı; bu konuda daha az bilgi sahibi olduğumuz başka ülkelerde daha da geç kalkmış olmalıdır. Sözleşmeli köleliğin kaldırılmasından sonra da, bazı işlevleri gereksizleşmedi. Yeni Dünya'daki Yeni Avrupa toplumlarına göç edenler, halihazırda yerleşik olan memleketlileri tarafından korunmayı bekliyorlardı. Çinliler çok geçmeden Chinatowns'u kurmuşlardı; ABD'deki Güney Avrupalıların arasında yarı yasal *patrone*'ler, iş arabulucusu, korumacı ve sömürücü rolü oynadılar ve bu sırada, taşeronlar gibi Avrupa dışında çoğu kez şehirlerdeki ilk işçi kuşağını organize ettiler.[115] Liberal teorinin anladığı özgür emek bu değildi. Ayrıca daha önce defalarca zikredildiği gibi, tampon rolü oynayan taşeronları içeren dolaylı çalışma koşulları "Avrupa dışına" özgü değillerdi. Örneğin İtalya'da 19. yüzyılın sonuna kadar opera evi sahiplerine şarkıcı temin eden *impresario*, tipik bir taşerondu.[116]

Dengesiz İşgücü Piyasası

Yüzyılın sonuna doğru yeni bir faktör eklendi: Örgütlenmiş işçi hareketinin yükselişi. Şimdi yavaş yavaş oluşan, aşırı güçlü sermaye

sahiplerine talepler yönelten bir kolektif olarak karşı çıkma olanakları, işgücü piyasasındaki temel bir eşitsizliği düzeltti. Gerçek bir dönüm noktasına, her bir ulusal yasamanın toplu sözleşme pazarlıkları olanağını kabul etmesiyle ulaşıldı.[117] Böylece özgür emeğin engelsizce yükselişi bir paradoksa yol açtı: İlkönce piyasa özgürlüğünün işçilerin cenahındaki müzakere tekellerinin oluşmasıyla engellenmesi, bireylerin işgücünü satın alanların, özellikle de iş için rekabet eden işçileri birbirlerine karşı kullanma ve kısa sürede işten çıkarma gibi güç araçlarından özgürleşmesini sağladı. Esas anlamıyla özgür emek, sınırsız sözleşme özgürlüğünün sosyal devletçi anlayışla sınırlanmasından kaynaklandı. Çalışma ilişkisinin sözleşmeye dökülmesi, "ücretli işçiliğin onursuzluğunu" (Robert Castel) engelleyecek ya da bertaraf edecek durumda değildi. Kendi fiziksel işgücünden başka bir donanımı olmayan işçi, güvenceleri ve hakları olmayan bir varlıktı ve bu bakımdan karşıtını oluşturan köleye benzetilebilirdi. İşgücü piyasasının saf özgürlüğü bu yüzden istikrarsız bir durum olmak zorundaydı. İşçilerin protestosu, elitlerin devrime karşı önlemleri ve küçük reformcu gruplardaki ahlaki görüşlerin etkileşimi sonucunda birkaç onyıl sonra sosyal devletin ana hatları ortaya çıktı. Korumasız çalışma özgürlüğünün toplumsal entegrasyona temel oluşturmak için uygun olmadığı ilkönce insansever girişimciler tarafından anlaşıldı. 1880'li yıllardan itibaren gelişen erken sosyal devlet, böyle bir özeni sistematikleştirdi ve onun yerine aslında yeni tarzda, sessiz bir devrime yol açan zorunlu sigorta ilkesini getirdi.[118] Bunun ardında toplumun bireylerin toplamı olarak değil, kolektiflerin gerilim dolu çoğulluğu olarak anlaşılması yatıyordu; muhafazakârların ve sosyalistlerin ilkesel olarak görüş birliği içinde oldukları bir anlayıştı bu. Klasik liberalizmin ötesinde erken bir sosyal devletin inşası yalnızca bu yüzden mümkün olabildi. Ne var ki teorideki ve pratikteki tüm temsilcilerine rağmen klasik (özellikle İngiliz ve Fransız) liberalizmi kendisi bile bu kadar bireyselci-"Manchester'li" değildi. Bu yüzden "yeni liberalizm" dönemin yeni eğilimine, işgücünün devlet tarafından kollanmasına katılabildi. "Sosyal sorun"un tanımlanışında I. Dünya Savaşı'ndan önceki yirmi ya da otuz yılda, Avrupa'nın endüstrileşmiş ülkelerinde belirli bir temel uzlaşım vardı. Almanya'da başlangıçta muhafazakârların sistemi istikrara sokmaya yönelik projesi olan sosyal sigorta, İngiltere'de 1906'dan sonra *liberal* bir hükümet tarafından başlatılmıştı.[119]

Özgür ücretli çalışma, her ne kadar bugün bize "doğal" çalışma ilişkisi olarak görünse de, her koşulda ulaşılmaya değer değildi. Özellikle tarım toplumlarında "proleterleşme" haklı nedenlerle sosyal açıdan bir düşüş olarak algılanmıştır. Örneğin Güneydoğu Asya'nın çalışmaya büyük değer verilen, kendi toprağına bağlılığın gücül olduğu ve patronlarla uyrukları arasındaki geleneksel ilişkilerin aşırı sömürücü olarak algılanmadığı kırsal ortamlarında, kendi kararıyla iş "aramanın" bir değeri olduğu fikri yavaş yavaş ve ancak yakındaki şehirli işgücü piyasalarının yükselişiyle birlikte, gelişti. Zengin evlerdeki hizmet işleri ve genel olarak pazar aracılığıyla kurulmayan bağımlılıklar burada uzun süre tercih edildi.[120] Zayıfların temel hayatta kalma stratejileri sadece iki tanedir: Daha güçlüye yaslanma ya da diğer zayıflarla dayanışma. Birinci seçenek genel olarak daha güvenliydi. Gerçi sömürge yönetimleri de çoğu kez köleliği kaldırmaya istekliydiler, ama politik açıdan huzursuz olması mümkün bir işçi sınıfının ortaya çıkmasına izin vermekte tereddüt ettiler – plantasyon ekonomisinin çok sıkı kontrol edilen adacıkları dışında. Politik hevesleri ve birikmiş öfkesi olmayan, kendi geçimini sağlamak ve ihracat için gayretle çalışan ve güvenle vergilendirilebilen yerleşik köylü, geç 19. yüzyılda sömürgeci olsun olmasın dünyadaki rejimlerin çoğunun idealiydi; buna karşılık, kırsal alanda "özgür ücretli emek" kuşkulu bir yenilikti. Endüstride durum farklıydı, yine de orada asimetrik pazar koşulları içinde tamamen bireyci bir özgürlükten kuşku duyanlar yalnızca sosyalistler değildi.

XIV

Ağlar

Genişlikler, Yoğunluklar, Delikler

"Ağ" somut olduğu kadar aldatıcı bir metafordur. Ağlar iki boyutlu bağlantılar kurarlar; yüzeyseldirler, düzlemsel uzamları yapılandırırlar. Ağın engebesi yoktur. Sosyal bilimlerdeki ağ analizi ne kadar yararlı olsa da her zaman hiyerarşileri, yani dikey ya da üçüncü boyutu görmezden gelme ya da küçümseme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Ağın bir ölçüde demokratik bir yapılanma oluşunun da bununla ilgisi vardır. Ağın tüm düğümleri başlangıçta eşit değerdedir. Tarihsel incelemede, bir ağda daha güçlü merkezler ve daha zayıf periferiler oluşturma olanağı, yani ağdaki düğümlerin farklı "kalınlıkta" olmaları ihtimali görülmezse, buradan da bir yere varılamaz. Bu arada her ağın bir örümcek ağı gibi kurulmuş olması, yani yöneten ve ağ yapısının geri kalanının kendi yörüngesinde tutan tek bir merkezle ilişkili olması şart değildir. Şehir ağlarının ya da ticaret ağlarının temel biçimleri çok merkezli olduğu kadar tek merkezli de olabilir. Ağ metaforu her şeyden önce, çok sayıda temas ve kesişim noktasını düşünmeye izin verdiği için yararlıdır. Aynı zamanda, dikkatleri ağ-olmayana yönelttiği için de işe yarar. Her ağın delikleri vardır ve alışılmadık, şimdiye kadar görülmemiş, özellikle uzak mesafeli bağlantıların ve ilişkilerin

güçlü çekiciliği, harita üzerindeki karanlık lekeleri, yani meskûn olmayan doğayı ya da kırsal arazileri unutturmamalıdır.

Bir ağ belirli ölçüde düzenlilik ve süreklilik kazanmış ilişkilerden oluşur. Ağlar *yinelenen* ilişkilerin ya da etkileşimlerin resmedilebilir konfigürasyonlarıdır. Bu yüzden "orta" istikrarda yapılanmalardır: Ne bir defalık ve tesadüfi ilişkiler ne de organizasyon halinde sabitlenmiş kurumlardır; elbette ağ biçimindeki ilişkilerden bu tür kurumlar doğabilir. 19. yüzyılın en önde gelen alametlerinden birisi böyle yinelenen etkileşimlerin, özellikle ulus-devlet sınırları ötesinde ve çoğu kez farklı büyük alanlar ve kıtalar arasında da çok çeşitlenmesi ve hızlanmasıydı. Burada da zaman açısından daha net olmak gerekir: Yüzyıl ortası ile I. Dünya Savaşı arasındaki zaman, tam altmış yıl, daha önce örneği bulunmayan bir ağ oluşumları dönemiydi. Bu ağların birçoğunun I. Dünya Savaşı sırasında yeniden parçalanmaları ve sonraki on yıllarda bölgeselleştirici kuvvetleri güçlendirmeleri nedeniyle, bu durum daha da dikkat çekici hale gelmektedir. Dünyayı kaplayan ağların oluşumunu "küreselleşme" (bu pırıltılı kavramın geniş bir tanımı) olarak tanımlarsak, 1860 ile 1914 arasındaki dönem dikkat çekici bir küreselleşme hamlesi dönemiydi. Bunu daha önce iki örnekte, kıtalar arası göç ve sömürge imparatorluklarının yayılması örneklerinde görmüştük.[1] Bu bölümde ise, çeşitli alanlarda, ulaşım, iletişim, ticaret ve finans ilişkilerinde ortaya çıkmış diğer küresel görünümler ele alınacak.

Ağlar halinde düşünmek genel olarak 19. yüzyılın bir bakış biçimiydi.[2] 17. yüzyılda William Harvey bedenin bir dolaşım sistemi olduğunu keşfetti; 17. yüzyılda hekim ve fizyokrat teorisyen François Quesnay bu modeli ekonomiye ve topluma aktardı.[3] Bir sonraki basamakta ağ vardı. 1838 yılında Friedrich List tüm Almanya için bir demiryolları ağı, bir "Ulusal Taşıma Sistemi" tasarladı. Bu geleceğe cesur bir bakıştı. 1850'den önce Avrupa kıtasının hiçbir ülkesinde bir demiryolu ağından söz edilemez. List, planlamaya temel şemasını sundu ve sonra demiryolları gerçekten inşa edilip trenler çalışmaya başladığında, muhalifler ağ imgesini gasp ettiler ve demiryolunu tehlikeli, kurbanlarını boğan bir örümcek olarak tasvir ettiler. Daha sonra ağ, örneğin bir şehri somutlaştırmanın tarzı oldu. Bu sırada "ağ" bir süre daha "labirent"le ve özellikle ABD'de "ızgara"yla (*grid*) rekabet etti. Anlamların çeşitliliği –"sosyal ağ" gibi– çok daha sonra geldiyse de, toplumların

kendilerini birer ağ olarak yorumlamalarının kökleri 19. yüzyıldadır. Belki de en güçlü *gündelik* ağ oluşumu deneyimi ve işleyen ama arıza da yapabilen ağlara bağımlılık, tek tek evlerin merkezi sistemlere bağlanmasıyla ortaya çıktı: Su musluktan, gaz borudan, elektrik hattan geliyordu.[4] Bu bakımdan telgraf ve telefon arasında da bir fark vardı. Telgraf, hiç kimsenin oturma odasına koymadığı makam aygıtı olarak kaldı; telefonsa uzun bir hazırlıktan sonra özel kullanım ve donanım nesnesi oldu. 20. yüzyılın başında dünya nüfusunun çok küçük bir azınlığı tamamen somut anlamda, bu teknik sistemlere bağlıydı. "Hindistan" (gelişigüzel bir örnek) uluslararası telefon ağına dahil oldu denildiğinde, bu aynı zamanda Hintlilerin büyük çoğunluğunun –demiryolu ve telgraf gibi sistemlerin mal akışları ve enformasyon akışları üzerindeki *dolaylı* etkisi gündelik hayata kadar uzansa da– bunu *doğrudan doğruya* hissetmedikleri ve deneyimlemedikleri anlamına da geliyordu. Gücül fırsatların gerçekleştirilebilir olanaklardan ayırt edilmesi gerekir. 1870'li yıllarda, Ekvator'un kuzeyinde kalan yarıkürede yalnızca buharla çalıştırılan ulaşım araçlarıyla, hamalları, atları, develeri ya da kendi ayaklarını yormadan, dünyanın çevresini dolaşmak gerçekten mümkün olmuştu: Londra-Süveyş-Bombay-Kalküta-Hong-Kong-Yokohama-San Francisco-New York-Londra. Gelgelelim, Jules Verne'in *Le Tour du monde en quatre-vingt jours* (*80 Günde Devrialem*, 1872) romanının kahramanı centilmen Phileas Fogg; onun ilham kaynağını oluşturan ve 1870 yılında bu rekoru kırma denemesinde bulunan, nihayet 1890 yılında 67 günle kıran eksantrik Amerikalı işadamı George Francis Train, 1889-90 yıllarında bu yolculuğu yalnızca 72 günde yapan Amerikalı kadın gazeteci Nellie Bly dışında böyle bir yolculuğa kim girişirdi?[5]

1 Ulaşım ve İletişim[6]

Buharlı Gemiler

Ulaşım tarihinde çoğu kez yumuşak bir teknolojik determinizm dışında bir yol yoktur. Yeni ulaşım araçları kültürel olarak arzu edildikleri için değil, herhangi birisinin aklına onları yapmak geldiği için ortaya çıkarlar. Daha sonra kültürel olarak benimsenmeleri, reddedilmeleri ya da özel anlamlarla ve işlevlerle donatılmaları baş-

ka bir hikâyedir. Deniz ulaşımında kıyıdan çekme, yani su taşıtlarının karadan halatlarla, kas gücüyle çekilerek su üzerinde hareket etmesi yöntemi dikkate alınmazsa, kara ulaşımından farklı olarak daima organik olmayan enerji, yani rüzgâr ve su kuvveti kullanılmıştır. Buharla çalıştırma zaten yararlanılan bu enerji türlerini tamamlamıştır. Dünyanın iki bölgesinde, yani ikisi de endüstrileşmenin öncü bölgelerine katılacak olan İngiltere'de (Güney İskoçya dahil) ve ABD'nin kuzeydoğusunda ulaşım alanındaki hazırlayıcı modernleştirmeler, buharlı gemilere yaradı. Buharlı gemiler ve buharlı trenlerden önce ticari amaçlarla, ağırlıklı olarak topraklarının ve arazilerinin değerini artırmak isteyen özel toprak sahiplerinin girişimiyle, zaten çok yaygın kanal sistemleri kurulmuştu. İngiltere'de, çok sevilen yatırım nesneleri de olan kanallara duyulan hayranlığın doruk noktasına 1791 ile 1794 arasında ulaşıldı. Kanallar daha sonra demiryolunun *daha iyi* karşılayacağı taşıma ihtiyacının bir bölümünü yarattılar. Bazı tarihçilerin sözünü ettiği kanallar çağı (*canal age*) demiryollarının ilk dönemine kadar sürdü. Bu iki ulaşım aracı kısmen birbirleriyle rekabet etti, kısmen de daha büyük sistemler halinde birleştiler. 19. yüzyılın ortasında İngiltere'nin ülke içi su yollarında 25.000'den fazla yük teknesi kullanılıyordu. Bu teknelerin üzerinde hareketli ve bir anlamda hem karada hem suda yaşayan en az 50.000 kişilik bir nüfus vardı; bu insanların üçte biri büyük kanal şirketlerinde çalışıyordu.[7] Bu tekneler ağırlıklı olarak atlar tarafından çekiliyordu; Asya'daysa böyle korkunç zor bir iş için daha uzun süre insan gücünden yararlanıldı: 1940'lı yıllara kadar küçük gemiler *coolie*'ler tarafından, Yangzi Nehri'ninin günümüzde Üç Boğaz Bendi'nin arkasında, suların altında kalmış olan dik yatağı üzerinden akıntının ters yönünde sürükleniyordu.

Buharlı gemiler 18. yüzyılın küçük kanalları için fazla büyüktüler. Ne var ki, durgun sularda sorunsuzca çalıştırılabildikleri için daha geniş ve daha uzun kanalların inşası için özendirici oldular. Bazı şehirlerin gelişmesi, verimli bir kanala bağlantısının kurulmasıyla yeni bir evreye girdi. Bu durum 1825 yılında Erie Kanalı'nın açılmasıyla New York için, 1876 yılında Kuzey Denizi Kanalı'nın tamamlanmasından sonra da Amsterdam için geçerlidir. Hollanda'da daha 1814 ile 1848 yılları arasında, Kral I. Wilhelm'in kişisel ilgisi sonucunda, hem taşımaya hem de suların düzenlenmesine yarayan kapalı bir kanal ağı kurulmuştu. Bunun başarılabilmesi-

nin tek nedeni, Hollanda'nın Fransız işgali döneminde yetkin bir mühendis kadrosuna sahip olmasıydı.[8] Gelişmiş kanal sistemi Hollanda'da demiryollarının inşasını geciktirdi. ABD'de ilk demiryolları yalnızca kanallara taşıma aracı olarak görülmüştü. New York eyaletinde, devlet kanallarıyla rekabet eden nakliyeciliği teşvik etmek için, demiryolları 1851 yılına kadar yasaktı.[9]

Buharlı gemi kendi dışındaki bir enerjiye bağımlı değildi. Yakıtını üstünde taşıyordu: Bu yakıt kömürdü, 1910'da dizel motorun gemicilikte kullanılmasından sonra petrol de buna eklendi. Buharlı gemi bağımsızca yönlendirilebiliyordu ve yelkenli gemiye göre çevre koşullarından daha az etkileniyordu. Bu yüzden sahiller boyunca, rüzgârsız iç denizlerde, nehirlerde akıntının ters yönünde ve kanallarda ulaşım için çok uygundu. Rüzgâr değişikliklerine bağımlılıktan kurtulma, denizcilik tarihinde ilk kez, tarifeli seferler düzenlemeyi mümkün kıldı. Böylelikle su taşımacılığında yeni tarz bir ağ oluşumu kalitesine ulaşıldı: Bir ağı oluşturan ilişkiler böylece güvenilir ve hesaplanabilir oldular. Buhar gemisi ilkönce küresel ölçekte değil, Avrupa ve Kuzey Amerika'nın iç ulaşımında büyük önem kazandı. Buharlı geminin ekonomik ve teknik açıdan öncülük eden bu bölgelerde yerleştiği eşik on yıl, 1830'lu yıllardır. O zamanlar Glasgow'dan onar dakika arayla bir buharlı gemi kalkıyordu.[10] 1826 yılında Viyana ile Budapeşte arasında, ünlü Tuna buharlı gemi şirketinin düzenli buharlı gemi seferleri vardı. 1850 yılında 71 gemi çalışıyordu, yolculuk yaklaşık on dört saat sürüyordu.[11] Yeni taşıma kapasitesi arzı, yeni taleple etkileşim halindeydi. Böylece Mississippi Nehri'nde ve Meksika Körfezi'nde buharlı gemi yolculuğunun büyümesi, köle plantasyonlarındaki pamuk üretiminin artmasıyla yakından ilişkili olarak gerçekleşti.

Tüm ticari buharlı gemi yolculukları ağ haline gelmemişti. Buharlı gemiler ticari açıdan çok açılmamış bölgelere nüfuz etmenin koçbaşı olarak da uygundular. Bu durumlarda kapitalist dünya ticaret sisteminin yayılmasının periferideki araçlarıydılar. Bu sırada mutlaka yabancıların kontrolünde olmaları da gerekmiyordu. Çin devleti 1860'lı yıllardan itibaren, kendi (daha sonra özel teşebbüsle bütünlenen) gemicilik işletmeleriyle, Çin'in büyük nehirlerinde ve sahilleri boyunca yabancı bir taşıma tekelinin kurulmasını engellemekte son derece başarılı oldu.[12] Çin 1860 yılında baskılar sonucunda, tüm sularındaki navigasyon serbestliğini kabul etmek

zorunda kaldı. İngiliz (ve daha sonra Japon) gemicilik şirketlerinin rekabetteki avantajı, Hindistan'dakinden biraz fazlaydı. Hindistan'da yerli gemi sahipleri pazarda kayda değer bir konuma ulaşamadılar. Bunun nedenlerinden biri de, Hindistan'da faal olan İngiliz gemicilik şirketlerinin, resmi posta şirketleri olarak büyük devlet sübvansiyonları almalarıydı. Sömürge Hindistan ile yarı sömürge Çin'in ortak yanı, özel ya da devlet, yerli güçlerin hiçbir zaman bağımsız bir *denizaşırı* filo kurmayı başaramamalarıdır. Japonya bu konuda da Afrika-Asya dünyasında büyük bir istisna oluşturdu. Japonya'nın en geç 1918'den itibaren askeri ve sivil gemi inşasının tüm alanlarında dünya seviyesine ulaşması ve ticari gemicilikte önde gelen bir güç ve birinci sınıf bir deniz gücü haline gelmesi, ulusal başarısının nedenlerinden biri olduğu gibi, bu başarının bir ifadesiydi de.[13] Asya'nın başka her yerinde tüm denizaşırı ticaretin yabancı gemicilik şirketleri tarafından kurulmuş olması –benzer bir durum Latin Amerika için de geçerlidir– bu bölgelerdeki yeni teknolojik ve ekonomik bağımlılık ilişkilerinin açık bir ifadesidir. Asya'nın (Japonya dışında) ve Afrika'nın başka hiçbir yerinde uluslararası taşıma pazarlarında kendi başına, Avrupalılardan ve Kuzey Amerikalılardan bağımsız bir varlık göstermek mümkün olmamıştır. Hindistan'da Tata ailesinin kendi çelik fabrikalarıyla nispeten başarılı olması, ama pazarda özellikle Japonya'yla bağlantılı bir gemicilik hattı kurma girişiminin, İngiliz rekabeti yüzünden başarısızlığa uğraması karakteristiktir.[14] Lord William Bentinck'in genel valilik makamına geçmek için 1828'de buharlı bir gemiyle Kalküta'ya gelmesinden beri, İngilizler buharlı geminin yeni bir dönemin habercisi olarak taşıdığı pratik ve simgesel öneme büyük değer verdiler.

Açık denizlerde buharlı gemiyle yapılan ilk tarifeli seferler Kuzey Atlantik'te düzenlendi. Teknik ilerlemeler o kadar büyüktü ki, daha yüzyılın ortasından itibaren Bristol ile New York arasında on dört günlük yolculuk süresine ulaşılabilmişti, bu süre ancak onlarca yıl sonra bir kez daha önemli ölçüde azalacaktı.[15] Yeni Dünya'ya büyük göç dalgasının başlaması, tamamen yeni boyutlarda bir yolcu kapasitesi ihtiyacı yarattı. Benzer bir durum dünyanın başka bölgelerinde yinelenmedi. Buralarda, ilkönce Hindistan'da olduğu gibi, sübvanse edilen buharlı gemi hizmetleri, denizcilikteki büyümenin öncü gücüydü. Hiçbir emperyal ve kolonyal güç, anavatanla kolo-

niler arasındaki postayı kendi yollarıyla göndermekten vazgeçebileceğini düşünemiyordu. Bismarck da bunu gördü ve Alman posta hizmetlerinin finansal olarak desteklenmesini sağladı. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması Avrupa ile Asya arasındaki yolcu ulaşımını iyice geliştirdi. Bunun dışında, gemicilik şirketleri tropik ihraç ürünlerinin nakliyesiyle ilgileniyorlardı. ABD yüzyıl ortasından sonra, iç sularındaki muazzam gemicilik sayesinde dünyanın en büyük gemici ulusu haline geldiğinde, Büyük Britanya *denizaşırı* ulaşımdaki lider konumunu korudu. 1914 yılında dünya ticaret filosunun toplam tonajının yüzde 45'i Büyük Britanya ve kolonilerine aitti, onu yüzde 11'le bir oranla Alman İmparatorluğu ve yüzde 9'la ABD izliyordu; Japonya yüzde 3,8'e ulaştı, bu oran Fransa'nın oranından biraz daha düşüktü (4,2) ve yine de 17. yüzyılda denizlere egemen olan Hollanda'nınkinden (3,2) daha fazlaydı.[16]

Denizler üzerinden yapılan dünya ticareti eşit dağılımlı düğümleri olan bir ağ şeklinde düşünülemez. Kuzey Asya gibi dev bölgeler bu ağa dahil değildi (ancak 1860 yılında kurulan Vladivostok sayesinde buz tutmayan bir limana sahip olmuştu). Seferdeki gemi tonajı kıstasına göre 1888 yılında Londra, New York, Liverpool ve Hamburg dünyanın en önemli denizaşırı limanlarıydı. Çin pazarının kapısı ve aynı zamanda Güneydoğu Asya için önemli bir gemi nakliyeciliği noktası olan Hong Kong –günümüzde dünyanın en büyük konteynır aktarma yeri– 7. sırada yer alıyordu, ama çok uzun süre, onun ardından gelen bir Asya limanı olmadı.[17] Büyük gemicilik bağlantıları şunlardı: (1) Japonya ve Hong Kong'dan, Malakka Boğazı (Singapur), Hint Okyanusu'nun kuzeyi, Kızıldeniz, Süveyş Kanalı, Cebelitarık Boğazı üzerinden Atlantik Okyanusu'na ve Kuzey Denizi limanlarına kadar; (2) Avustralya'dan Ümit Burnu'na ve sonra Afrika'nın batı kıyısı üzerinden Avrupa'ya; (3) gelmiş geçmiş en geniş gemicilik bağlantısı Atlantik üzerinden New York ve Londra/Liverpool'u bağlıyordu; (4) bir diğeri de bir tarafta Avrupa'yı, diğer tarafta Rio de Janeiro ve La Plata limanını bağlıyordu. Nihayet (5) San Francisco ve Seattle'dan Pasifik üzerinden Yokohama'ya, Japonya'nın önde gelen limanına giden bir bağlantı vardı.[18] Dolayısıyla, küresel gemi ulaşımı, her ne kadar 1900'de tek tek uzantılarla Pasifik Okyanusu'ndaki en ücra adalara kadar ulaşsa da, coğrafi olarak büyük ölçüde belli bölgelere yoğunlaşmıştı.

Sektörün kendisi de yoğunlaşmıştı. Bu dönem, aralarında dönemin en güçlü sermayeye sahip anonim şirketlerinin de bulunduğu özel gemicilik şirketlerinin büyük dönemiydi (devlet yüzyıl sonunda her türden "deniz gücü"ne duyulan büyük hayranlığa rağmen, genel olarak bu alanda demiryollarına göre daha az angaje olmuştu). Bu şirketlerin ayırt edici özellikleri, ulaşımın düzenliliği ve dakikliği, çeşitli fiyat sınıflarında iyi servis ve 14 Nisan 1912 tarihinde devasa *Titanik* gemisinin Newfoundland yakınlarında batması gibi bazı sansasyonel kazalara rağmen, yelkenli gemiler döneminde de, açık denizlerdeki buharlı gemiciliğin ilk on yıllarında da düşünülemeyecek kadar yüksek bir güvenlik standardıydı. Holland-America Lijn, Norddeutsche Lloyd, Hamburg-Amerika Linie (HAPAG), Cunard, Alfred Holt ya da Peninsula & Oriental Line gibi büyük gemicilik şirketleri aynı zamanda küresel çapta bir kapitalizmi, yüksek bir teknik mükemmellik standardını, "uygarlık üstünlüğü"yle yapılan yolculuğu temsil ediyorlardı. Popüler bir reklam afişinde söylendiği gibi, lüks "yüzen saraylar" 1880'li yıllardan itibaren dönemin simgesi oldular.[19] Büyük gemicilik şirketleri arasındaki ulusal rekabet, 1860'lı yıllardan itibaren, her şeyden önce fiyatların istikrarlılaştırılmasına yarayan pazarların bölüştürülmesiyle ve kartel işlevi gören "gemicilik konferansları"yla dengelendi.

Kuzeybatı Avrupa ve ABD'nin egemenliğindeki dünya gemiciliğinin, 40. Güney enlemi ve 50. Kuzey enlemi arasında dünyanın tüm sahil bölgelerine ulaşması ve bir dünya sefer tarifesinin bulunması olgusuna rağmen yine de bu, 20. yüzyılın ikinci yarısındaki dünya hava ulaşımı ölçüt alındığında, henüz küresel bir ulaşım ağı değildi.[20] Kara ile deniz arasındaki farkı ancak hava ulaşımı kaldırdı. Bu ulaşım, çoğu –ve en önemlilerinden bazıları– karaların iç bölgelerinde yer alan hava *limanları* arasında gerçekleştirilir. Hemen hemen dünyanın hiçbir büyük şehri bugün havacılık ağlarının dışında değildir ve bağlantıların sıklığı, yolcu gemiciliğinin doruk noktasındaki sıklığın kat kat üstündedir. Başlangıçta var olan Avrupa-Kuzey Amerika tekeli de kırılmıştır. Dünyanın en küçük ülkeleri bile, 1970'li yıllardan itibaren ulusal bir havacılık şirketi kurmaya önem vermişlerdir; Swissair'in 2001 yılında iflas etmesi, özelleştirme ve ulusal hükümranlıktan uzaklaşma yönünde bir eğilim değişikliğinin göstergesiydi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ula-

şım tarihindeki en büyük küreselleşme hamlesi, özellikle 1860'lı yıllardan itibaren, uzun hatlardaki hava yolculuklarının yalnızca politikacıların, şirket yöneticilerinin ve zengin insanların ayrıcalığı olmaktan çıkmasıyla gerçekleşti. Bu gelişmenin teknik temeli, yolcu taşımacılığında jet motorlarının kullanılmasıydı. 1958 yılında, Boeing 707 tipi uçakların sefere başlamasından itibaren jet çağında yaşıyoruz; 19. yüzyılın en cesur vizyonerlerinin bile tasavvur edemeyecekleri bir gerçekliktir bu.

Ağ Teknolojisi Olarak Demiryolu

Demiryollarının küreselleştirici etkisi, ondan birkaç on yıl daha eski olan buharlı geminin etkisinden daha azdı. Demiryolları mekânsal olarak sınırlı sistemlerdir.[21] Teknik açıdan dünyanın henüz hazır olmadığı, tamamen yeni bir şeydiler; buharlı gemilerse onlarca yıl süren bir geçiş aşamasında, yine de eski bir su ulaşımı altyapısına bağlanabilmişlerdir. Kömür bazlı teknolojiler geldiğinde, limanlar zaten vardı ama henüz tren istasyonları ve demiryolu rayları yoktu. Demiryolu, bir kez inşa edildiğinde, çevreye ve iklime gemiden daha az bağımlı oluyordu. Fırtınalardan, limanların buz tutmasından ya da kuraklık dönemlerinde su seviyesinin düşmesinden korkmaya gerek kalmıyordu. Demiryolu daha güvenilir ve daha düzenli bir ulaşım sağlıyor ve bu sayede üretim süreçlerinin de daha iyi planlanmasına olanak veriyordu. Giderek genişleyen büyük şehirlere gıda maddesi temin edilmesi ancak demiryollarıyla garantilenebildi; bu da yine şehirlerin büyümesini hızlandırdı. Demiryolları daha az rizikolu mal taşıyıcılarıydı. Bir geminin batması devasa değer kayıplarına yol açabilirdi, bir demiryolu kazası nadiren kayda değer çaptaki zenginlikleri yok ediyordu. Böylelikle sigorta maliyetleri azaldı. Demiryolları, İngiltere'de böyle olmasa da örneğin Belçika'da ve bazı Alman devletlerinde, Çin'de ve Japonya'da çoğu kez buharlı gemilere göre devletin daha büyük katılımıyla inşa ediliyordu. Karma tarzlar da vardı: Hollanda'da onlarca yıl süren deneylerden sonra, özel teşebbüsün tek başına kapalı bir ağ oluşturamadığı ortaya çıktı. Ancak 1875 tarihli demiryolu yasasıyla bir devlet demiryolları kuruldu; organizasyonunun nerdeyse tamamı, hatta işletme tüzüğü bile Almanya'dan alındı.[22]

Bir hatlar-*ağı* denilince ne anlaşılması gerektiği üzerine tartışılabilir. Özellikle Avrupa dışındaki dünyada, başka hatlarla sistematik olarak bağlı olmayan, çok çeşitli tek çizgi halindeki demiryolu hatları vardı; örneğin Fransa'nın inşa ettiği Yunnan demiryolu Kuzey Vietnam'daki Haiphong limanından Çin'in eyalet başkenti Kunming'e gidiyordu. Afrika'da böyle çizgisel hatlar bir kuraldı. Bu arada, Afrika'da –Kongo, Nijer ve Nil gibi– nehirlerin gemiciliğin mümkün olmadığı kesitlerini de köprüyle geçiyorlardı. Kıtanın güneyinde, 1937'de inşası tamamlandığında Ümit Burnu'ndan Kuzey Rodezya'daki (Zambia) bakır kuşağına kadar uzanan iki boyutlu bir ağ vardı.[23] Transsibirya Demiryolu, bazı ikmal hatlarına rağmen, araziden geçen tek bir çizgiydi. Omsk'un kuzeyinde yalnızca stratejik amaçlara hizmet ediyor, büyük çapta göçmen taşımıyor ve ekonomik bir hinterlandın yolunu açmıyordu. Rusya'nın Avrupa kesiminde bir ağ vardı, ama Sibirya'da yoktu. 1897'den itibaren sürekli olarak demiryolları inşa edilen Çin'de, arzu edilen ve mümkün bazı hatlar daha onlarca yıl gerçekleştirilmedi; özellikle Yangzi Nehri'nin güneyindeki engebeli arazideki bazı uçları açık, parçalar halindeki bir ağdan söz edilebilir.[24] Ülkenin İç Asya'daki bölgeleri bu ağa ancak 20. yüzyılda, Tibet ise 2006 yılında dahil edildiler. Suriye ve Lübnan'da Fransız şirketlerinin kontrolündeki demiryollarının hat genişliği, Osmanlı demiryollarınınkinden farklıydı; bu yüzden iki sistem birbirinden bağımsız olarak çalışıyordu.[25] İlk bakışta bir "ağ" gibi görünen her şey, ikinci bakışta öyle kalmayabilir.

Demiryolu inşa eden devletlerin, henüz komple teknolojik paketler ithal edemeyen birinci kuşağında (ama daha sonra da teknolojiler çoğu kez özel bir ulusal çehreye sahiptiler),[26] demiryolu inşasının sıfırdan deneyim biriktirilmesi gereken erken bir ağ teknolojisi olduğu görüldü.[27] Demiryollarının inşası ve işletmesi çok sayıda özel bilgi birikimini harekete geçirdi: Demir ve çelik teknolojisi ve makine inşası, madencilik, telekomünikasyon, jeoloji, köprü, tünel ve istasyon mimarisi, büyük şantiyelerin organizasyonu, finansman, personel yönetimi, sefer tarifesi organizasyonu. Özellikle başta doğaçlama davranmak zorunda kalındı; ancak daha sonraları demiryolu sistemi "bilimselleşti." Teknik sorunlar çözüm beklerken, eşzamanlı olarak, arazilerin kamulaştırılması ve bunun için ödenmesi gereken tazminatlar gibi hukuksal sorunlar da ortaya çıktı. Ayrıca demiryolu, askeri niyetler içeren politik bir

konuydu. ABD ve kısmen de İngiliz demiryolu inşasının bir özelliği de, stratejik kaygıların kıta Avrupa'sına göre çok daha küçük bir rol oynamalarıydı. Bu yüzden, İç Savaş'ta verilen ara dışında, devlet doğrudan angaje olmaktan kaygısızca vazgeçebilirdi.

1880 yılında İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve Avusturya-Macaristan'daki demiryolu ağı bugün bildiğimiz haliyle (ve kısmen yeniden inşa edildiği haliyle) tamamlanmıştı, yirmi yıl sonra Avrupa'nın geri kalanında da tamamlandı. Ray döşeme teknolojisinin ulusal sınırların ötesini zorlaması, özel gelişmeleri baştan itibaren zorlaştırdı. Aslında tek olanak kendine özgü ulusal bir hat genişliğinde ısrar etmekti. Demiryollarının "babası" sayılan George Stephenson bile, "4 feet 8,5 inç"lik bir standart tanımlamıştı; bu norm İngiliz demiryolu teknolojisinin başat olması nedeniyle, ülke dışına da ihraç edildi. Hollanda, Baden ve Rusya ilkönce daha büyük bir genişlik seçtiler ama sonunda yalnızca Rusya o standardı korudu. 1910'a gelindiğinde, hat genişliği değişikliği nedeniyle verilen kısa bir aranın ardından, Lizbon'dan Pekin'e kadar trenle yolculuk edilebiliyordu. Aynı yıl, 1900'de büyük bir demiryolları atağının başladığı Kore, kıtalararası uzak mesafe bağlantısına dahil oldu. Böylelikle yalnızca Avrupa'nın değil, Avrasya'nın da ulaşım tekniği açısından birleşmesi gerçekleşti.

Demiryolları ve Ulusal Bütünleşme

Tekerlekler üstünde giden yeni bir canavar türü olarak, başlangıçta hızı zor tahmin edilebilen ve akıp geçen manzaraya bakışla tamamen yeni deneyimlere olanak sağlayan tren, modernliğin timsali olarak görüldü ve ortaya çıktığı her yerde, böyle bir modernliğin arzu edilir olup olmadığına dair tartışmalara yol açtı.[28]

Fransa'da "demiryolu sorunu" 1840'lı yıllarda elitlerin, ülkenin geleceğine ilişkin tartışmalarında önemli yer tutan bir konuydu. Özellikle Katolik muhafazakârlıktan kaynaklanan büyük direnişlere karşı, demiryolu inşasının ülkenin refahına hizmet ettiği görüşünde birleşildi.[29] Birkaç on yıl sonra demiryollarının dünyanın başka bölgelerinde de ortaya çıkması benzer tepkilere yol açtığında, Avrupalılar başlangıçtaki korkularını çoktan unutmuşlardı ve geri kalmış, batıl inançlı Doğululara alay ediyorlardı. Çin'deki ilk demiryolu projesi, Şanghay'daki 16 kilometrelik Wusong demiryo-

lu, yerel halk doğal kuvvetlerin uyumunun (*fengshui*) bozulacağından korktuğu için, inşa edildikten bir yıl sonra, 1877 yılında yeniden söküldü. Batı'da bu olayla, modernliğe karşı ilkel bir savunma olarak alay edildi. Ne var ki birkaç yıl sonra Çin'de genel olarak demiryollarının arzu edilebilir olduğu kavrayışı yerleşti ve 20. yüzyılın ilk yıllarında vilayetlerdeki üst tabakanın vatansever üyeleri, demiryolu imtiyazlarını yabancılardan geri satın almak için büyük meblağlarda para topladılar. İmparatorluk hükümetinin 1911 İlkbaharında demiryolu politikasını devletin tümünü kapsayacak şekilde merkezileştirme ve aynı zamanda Avrupa ölçütlerine uygun rasyonel bir demiryolu politikası yürütme denemesi, sonunda Qing hanedanının çöküşünün en önemli vesilesi oldu. Bölgesel ve merkezi kuvvetler, yalnızca yabancı finansörler ve tedarikçiler için değil giderek artan bir biçimde Çinliler için de kârlı hale gelen modern bir teknoloji üzerinde kontrol kurmak için mücadele ettiler. Böylece demiryolu Çin'de büyük ölçekte tarih yazdı.

Bu dönemde Çin, demiryolu çağına adım atmasından sadece birkaç yıl sonra, yine de kendi yönetimi ve sorumluluğunda demiryolları kurabilecek durumdaydı. O zamana kadar demiryollarının çoğu, ağırlıklı olarak Çin hükümetinin mülkiyetinde kalsalar da, yabancı sermaye ile finanse edilmiş ve yabancı mühendisler tarafından inşa edilmişlerdi. Bunun ilk istisnası, inşa edilmesi teknik açıdan özellikle zor olan, Pekin'den kuzeybatıdaki Kalgan'a (Zhangjiakou) giden demiryoluydu; 1909'da tamamlanmıştı ve Çin demiryollarının Moğolistan'dan gelen kervan ticaretiyle bağlantısını oluşturuyordu. Bu Pekin-Suiyuan Demiryolu Çinlilerin tamamen kendilerine ait ilk demiryolu konstrüksiyonuydu. Yabancı uzmanlar tarafından da, özellikle nispeten düşük maliyetlerle gerçekleştirildiği için etkileyici bir teknik başarı olarak kabul edildi. Ne var ki raylar üzerinde giden katar, Çin üretimi değildi.

Avrupa denetimine ve Avrupa nüfuzuna karşı direnişin benzer bir simgesi de, Fransız ve İngilizlerin bölgeye sızmalarına karşı doğrudan doğruya jeostratejik bir motivasyonla yapılan, Şam'dan Amman üzerinden Medine'ye giden ve Hayfa'ya da uzantısı olan Hicaz Demiryolu'ydu. I. Dünya Savaşı'ndan önceki on beş yıl içinde Osmanlı İmparatorluğu kendi Arap vilayetlerinde, son bir kez kendi gücüyle kurtulmak denemesine girişti. Aralarında ünlü Bağdat demiryolunun da bulunduğu diğer Osmanlı demiryolları

Avrupalılar tarafından kurulmuştu; Hicaz Demiryolu'ysa yalnızca Osmanlılar tarafından finanse edilecek, inşa edilecek ve işletilecekti. Ne var ki burada, Çin'deki paralel örnek kadar başarılı olunamadı: Alman bir şef mühendisin yönetimindeki yabancı mühendislerin oranı, Peking-Suiyuan Demiryolu'ndakinden daha fazlaydı.[30] Yine de, verilen mesaj açıktı: Avrupa dışındaki bir devlet, Batı'nın ölçütlerini uyguladığında ve aynı zamanda kendi teknolojik yapılarını yarattığında eylem yetisine sahip olduğunu en iyi şekilde kanıtlayabiliyordu. Bu elbette Japon reçetesiydi; başka koşullarda çok uygun olabilen bu reçete, kolay gerçekleştirilemiyordu.

Gemi yolculuğu ve hava yolculuğundan farklı olarak demiryolu, nihayetinde bir *ulusal* bütünleşme aracıydı. Bizzat Goethe 1828 yılında Johann Peter Eckermann'a, "Almanya'nın birleşmeyeceğinden [...] korkmadığını" söylemiş ve bunu "iyi şoselerimiz ve gelecekteki demiryollarımız, kendi paylarına düşeni yapacaklardır"[31] diye açıklamıştı. Demiryolları her şeyden önce ulusal pazarları bütünleştiriyor, hatta bazen sıfırdan yaratıyorlardı. Bunu en iyi bölgesel fiyat farklılıkları üzerinden anlamak mümkündür. Günümüzde Augsburg'da ve Kiel'de ekmeğin fiyatı ilkesel olarak aynıdır. Halbuki New York City ile Iowa'daki buğday fiyatları arasında 1870 yılında yüzde 60'lık bir fark vardı; ama bu fark 1910 yılında yüzde 19'a düşmüştü.[32] Demiryolunun sınırları aşan uluslararasılığı *Avrupa* boyutunda göze çarpıyor; burada ulusal ağların (hemen hemen) Avrupa genelindeki bir ulaşım sistemi halinde bağlanması, önemli bir kazanımdı.[33] Bu sistem tüm Avrupa'da geçerli normları, örneğin belirli bir ölçüde sefer disiplinini ve dakikliği beraberinde getiriyor, bazı yolculuk deneyimlerini de standartlaştırıyordu. Ne var ki, demiryolları denizleri aşamadıkları ve Napoléon'un Manş Denizi'nin altından geçen bir tünel vizyonu ancak 20. yüzyılın sonunda gerçekleştirildiği için, küreselleşmeci etkileri sınırlı kaldı. Yolcu sayıları önemsiz kalan Transsibirya Ekspresi bile modern bir ipek yolundan fazlası değildi: Dünyanın çok uzak bölgelerini birbirine bağlayan ama aralarında niceliksel açıdan önemli bir ağ oluşturmayan ince bir yoldu. Asya'daki demiryolu sistemleri, var oldukları kadar –Sibirya-Mançurya-Kore hattı dışında– birbirleriyle bağlantısız kaldılar. Kuzeyde aşılmaz Himalayalar'la sınırlanan Hint sistemi, Rusya'ya Hindistan'ı işgal etmek üzere bir giriş kapısı açmamak için, hiçbir zaman Afganistan'a kadar uzatılmadı.

Demiryolları bir "demiryolu emperyalizminin" araçları oldukları sürece, onları Avrupalı ulusal demiryolları gibi ağlar halinde inşa etmeye –Hindistan dışında– ihtiyaç duyulmadı; bu ağlar daha sonra stratejik olarak ve ekonomik açıdan daha az önem taşıyan yerleri de dahil etmek zorundaydılar.[34]

Avrupa'da hükümetler demiryolları politikasının ulusal çıkarlar doğrultusunda yürütülmesine özen gösterdiler. Fransa ile Almanya arasında yüz yıl boyunca büyük bir demiryolu rekabeti yaşandı;[35] I. Dünya Savaşı'ndan önceki çatışma senaryolarında demiryolları ile askeri birliklerin seferber edilmesindeki bağlantılar önemli rol oynuyorlardı. Dünyanın daha geniş bölgelerinde, özellikle büyük ama bir merkez olarak Buenos Aires'e yönelik demiryolu ağına sahip Arjantin dışında Latin Amerika'da, Orta Asya'da ve Afrika'da demiryolları hiçbir zaman Batı Avrupa, ABD, Hindistan veya Japonya'daki gibi toplumu belirleyici ölçüde etkili olmadı. Arabalarla, yayan ya da kervanlarla yapılan geleneksel kara ulaşımı uzun süre rakipsiz kaldı ve pahalı ve esnek olmayan demiryoluna karşı bazı avantajları olduğunu gösterdi. Çok eskiden beri haklı nedenlerde "tekerleksiz" olan Asya ya da Afrika toplumları, bir süre daha öyle kaldılar.[36] Bu bölgeler çoğu kez demiryolu çağını atlayıp insani ve hayvani kas gücüyle yapılan uzun bir taşıma tarihinden sonra, 20. yüzyılda doğrudan doğruya Landrover ve uçak çağına geçtiler. Demiryolunun yayan gidilen yollarla, kanallarla ve caddelerle bağlantısı zayıf kaldığı sürece, bütünleştirici etkisi de sınırlı olmak zorundaydı. Örneğin Çarlık Rusya'sındaki ulaşım politikası 1860'lı yıllardan sonra tamamen raylara yöneldi, ama sağlam bağlantı yollarının inşasını ihmal etti. Bu yüzden, Rus ve Sibirya düzlüklerinin geleneksel ulaşılmazlığı karşısında değişen bir şey olmadı ve nakliye maliyetleri bölgeden bölgeye olağanüstü farklılıklar gösterdi: bu da bütünleşme düzeyinin düşüklüğünün kesin bir işaretiydi.[37]

Dünyanın Kablolarla Döşenmesi

Yüzyılın üçüncü çeyreğinde dünyanın kablolarla döşenmesiyle, mükemmel bir ağ ortaya çıktı.[38] Böylelikle başlayan telgraf dönemi, uzak mesafelere telefon etmenin maliyeti düşünceye kadar, onlarca yıl sürdü. Bu dönemin birçok özel haberleşmesinde kâğıt mektup ve kısıtlı sözler içeren telgraf birbirine karışıyordu.[39] 20.

yüzyılın son çeyreğinde faks, uydu üzerinden telefon görüşmesi ve elektronik posta sayesinde, telgraf artık müzelik oldu. Dünyanın kablolarla döşenmesi olağanüstü bir teknik başarımdı; çünkü kalın ve korumalı denizaltı kablolarının özel gemilerden okyanuslardaki binlerce kilometre boyunca döşenmesi gerekiyordu; kara bağlantılarının lojistiği genellikle daha basitti. Demiryolu ve kanal inşaatından farklı olarak yığınların el emeğini gerektirmiyordu ve bu teknik daha az istilacıydı ve şehir manzaralarında pek belli olmuyordu. 1980'li yılların ortasında dünya çok somut bir biçimde tellerle kaplanmıştı. Sansasyonel okyanus aşırı kabloların yanı sıra, çok sayıda yakın mesafe bağlantısını da unutmamak gerekir. En azından Avrupa ve Kuzey Amerika'da orta büyüklükteki her şehrin telgraf dairesi vardı ve Amerika'nın ortasında, Tanrı'nın terk ettiği bir tren istasyonundaki yalnız telgrafçı, Vahşi Batı filmlerinin gerçekçi ve standart bir figürüdür. Demiryolları ve telekomünikasyon hatları çoğu kez birlikte döşeniyordu. Issız yerlerdeki yer üstü hatları, ancak demiryoluyla ulaşımları varsa, bir ölçüde kolayca tamir edilebiliyorlardı. Avustralya'da ilk telgraf hattı, ilk demiryolu hattından birkaç ay *önce* açıldı.[40]

Telekomünikasyon, verilerin insanlardan ve nesnelerden daha hızlı iletilmesi ilkesine dayanır. Bu hedefe farklı mecralarla ulaşılabilir. 19. yüzyılda küreselleştirici etkisi olan o büyük yeni mecra telefon değil, telgraftı. Telefonun hikâyesi ilk telefon santrallerinin New York'ta (1877-1878) ve Paris'te (1879) açılmasından ve bunların hemen ardından şehirlerarası bağlantıların kurulmasından (ABD 1884, Fransa 1885) kırk yıl sonra başlar. Başlangıçta bu kıtalararası bir ağ kurma hikâyesi değildi. 1870'li yılların sonundaki haliyle telefon, başlangıçta çok sınırlı kapsamı olan bir teknik düzenlemeydi; yalnızca tek bir şehrin içinde kullanılabiliyordu, örneğin 1881'den itibaren tek tük cihazlar halinde Şanghay'da bile vardı. Telefonun erken hikâyesi ağırlıklı olarak Amerika'da geçer. 1880'li ve 1890'lı yıllarda telefon iletişiminin olanakları, yalnızca Amerikan şehirlerinin içinde değil, aralarında da yavaş yavaş gelişti. Teknik gelişme 1900'den sonra hızlandı; sonra 1915'ten itibaren bir kez daha hız kazandı. Ne var ki Kuzey Amerika ile dünyanın geri kalanı arasında bağlantı kurmak 1920'li yıllara kadar teknik olarak mümkün değildi; ancak 1950'li yılardan itibaren bağlantılar güvenilir oldu ve ancak 1960'lı yılların sonlarından itibaren

özel şahıslar tarafından bir ölçüde karşılanabilir maliyetlere düştü. Başlangıçtaki teknik nerdeyse tamamen Bell laboratuvarlarında geliştirilmişti; bundan sonra AT&T Amerikan tekeli önleme yasası çerçevesinde mümkün olabildiği kadar, bir tür tekel haline geldi. Bell ve AT&T en önemli patentleri ellerinde bulunduruyorlardı ve bunları uluslararası düzeyde pazarladılar.

20. yüzyılın başında ortaya çıkan ulusal telefon şebekeleri, hemen her yerde devlet tekelleri tarafından işletiliyordu.[41] Erkenden kullanılmaya başlanan yerlerde telefon, telgrafı da hızla benimsemiş olanların aracı oldu. İlk telefon kullanıcıları grubu, zaten Alexander Graham Bell'in ilk cihazlarını da kullanan New York'taki borsa simsarlarıydı.[42] Thomas Alva Edison'ın daha sonraki standart modelinin seri üretimi ancak 1895 yılında başladı. 1900 yılında ABD'de her 60 kişiden birinin, İsveç'te her 115 kişiden birinin telefonu vardı; Fransa'da 126 insandan birine, Rusya'da 7.000 insandan birine bir telefon cihazı düşüyordu. Bu dönemde Bank of England gibi bir kurum telefon hattını henüz yeni almıştı.[43] ABD daha 1910 yılında bir telefon toplumu olma yolundaydı; o tarihlerde özel haber alışverişinde telgrafın payı azalmaya başlamıştı. Avrupa'da telefon ancak savaştan sonra kültürü belirleyici bir etkiye ulaştı. Telefon, iyi çalışan bir şebeke oluşumuna olağanüstü yavaş ulaşmış bir teknolojidir. Ulusal ağlar genel olarak 1920'li yılların sonunda vardı, ancak bir ulusal sistemden bir diğerine rahatlıkla görüşmelerin yapılması, teknik nedenlerden çok politik nedenlerle daha onlarca yıl mümkün olmadı. Belirli bir ülkede kamusal telefon sisteminin işletilmeye başlanması (örneğin 1882'de Hindistan'da, 1899'da Etiyopya'da, 1908'de Türkiye'de) bu mecranın gerçek önemi hakkında çok az şey söyler.[44] Telefonun, düşünüldüğü bazı amaçlar için uygun olmadığı ortaya çıktı. Örneğin 1914 yılında teller üzerinden savaş telefonu hatlarının inşası, Alman ordusunun batı cephesindeki hareket hızına ayak uyduramadı ve o tarihte elde bulunan az sayıdaki cihaz da yeterli olmadı. Bu yüzden komünikasyon teknolojisi, Schlieffen Planı'nın başarısının önkoşulunu oluşturan ordu birliklerinin hızlı ve mükemmel koordinasyonunu sağlayamadı.[45]

Telgraf, kullanıcılarının özel yaşamında, daha sonraki telefon ve internet gibi bir devrime yol açmadıysa da, iş dünyası, ordu ve politika için, abartılı sayılmayacak bir öneme sahipti. Başkan

Abraham Lincoln bile İç Savaş boyunca birliklerini "T-mails" diye adlandırılan mesajlarla yönlendirdi.[46] Telgraf ağlarıyla örülmüş bir dünya, daha 1800'de, yani buna uygun tekniğin geliştirilmesinden *önce* düşünülür olmuştu. Mehmed Ali Paşa'nın 1823 yılında İskenderiye ile Kahire arasında ve Rus hükümetinin 1830'lu yıllarda St. Petersburg ile Varşova arasında kurdurdukları optik sinyal iletimi, bir ilk adımdı.[47] Elektrikli telgraf 1837 yılında test edildi, 1844 yılında Mors kodları işletmeye alındı. 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde tüm dünyada su altı kabloları döşendi. Hindistan'a (1870), Çin'e (1871), Japonya'ya (1871), Avustralya'ya (1871), Karayipler'e (1872), Güney Amerika'nın tüm büyük devletlerine (1875'e kadar), Güney ve Doğu Afrika'ya (1879) ve Batı Afrika'ya (1886) kablo yoluyla ulaşılabilmesinden itibaren, çok kısa sürede görülmedik ölçüde ticari bilgi yoğunlaşması ortaya çıktı; dünya çapındaki şebekeyse ancak 1902 Ekim'inde Pasifik kablosunun açılmasıyla tamamlandı.[48] İletim hızları, bildirilmeleri ile "hattın" öteki ucunda yayınlanmaları arasındaki süre olarak ölçülebilen kamusal iş haberleri, örneğin borsa verileri ve fiyat kotaları, geç 1880'li yıllarda tüm dünyadan Londra'ya iki ile üç gün arasında ulaşıyorlardı. Özel kablo mesajları alıcılara genellikle bir gün içinde ulaşıyordu. 1798 yılında Bonaparte'ın Mısır'ı işgal ettiği haberi, Londra'ya ulaşıncaya kadar 62 gün yol almıştı; 1500 yılında aynı haber bundan biraz daha yavaş ulaşabilirdi. 1815 yılında Londra'daki hükümetin Napoléon'un Waterloo yenilgisini öğrenmesi iki buçuk gün sürdü; halbuki Nathan Mayer Rothschild özel kuryeleri sayesinde bu haberi 24 saat sonra almıştı. 8 Ocak 1815 yılında New Orleans Savaşı'nda binlerce İngiliz ve Amerikan askerinin ölmesinin nedeni, tarafların 24 Kasım'da Gent'te barış anlaşması imzaladığını komutanların henüz bilmemeleriydi. Daha telgraf ulaşımının arifesinde New York'tan Londra'ya mektuplar 14 günde, Cape Town'dan 30 günde, Kalküta'dan 35 günde, Şanghay'dan 56 günde ve Sidney'den 60 günde ulaşıyordu. Atlantik aşırı kablonun kullanıma açılmasından bir yıl önce, Lincoln'ün 15 Nisan 1865'te Washginton D.C.'de öldürülmesi Londra'da 13 gün sonra öğrenildi; 13 Mart 1881'de St. Petersburg'ta Çar II. Aleksandr'a yapılan suikast ise 12 saat sonra öğrenildi.[49]

Artık tek tek pazarlar birbirlerine daha hızlı tepki veriyor, fiyat seviyeleri birbirlerine yaklaşıyordu. Siparişler kısa sürede kar-

şılanabildiği için, birçok sektörde artık bir yerde büyük stoklar bulundurmak gerekmiyordu; bu durum her şeyden önce küçük şirketlerin işine yaradı. Artık dağınık yerlerde büyük şirket grupları kurulabiliyor ve daha önce acentelere bırakılmış olan iletişim görevleri, bizzat şirket içine alınabiliyordu. Aracılar ve simsarlar zamanla gereksizleştiler. Telgrafın politik etkileri de oldu. Telgraf yalnızca diplomatik makamlar üzerinde değil, karar alıcı kurullar, örneğin başkentlerdeki hükümetler üzerindeki baskıyı da artırdı. Uluslararası krizlerdeki tepki verme hızı arttı ve büyük konferanslar –yalnızca bu nedenle olmasa da– daha kısaldı. Şifreli mesajlar yanlış ya da yanlış anlaşılabilecek şekilde deşifre edilebiliyordu. Orduların merkez karargâhları ayrıntılı ve casusluğa uygun "kodlama kitaplarıyla" iş gören telgrafçılarla donatıldı. Birinin mesajı hariçten okuyacağı ya da şifrenin kırılacağı endişesi her zaman temelsiz değildi.[50] İletişim yeni korkularla gölgeleniyordu ve uygulanması her zaman kolay olmasa da yeni sansür olanakları açılıyordu.

Telgraftaki Hiyerarşi ve Yıkıcılık

Yeni mecranın askeri ve siyasal uygulamaları, daha sonra telefonun bir Amerikan mecrası olması gibi, telgrafın da bir İngiliz mecrası olduğu gerçeğinden etkilendiler. 1890 yılında dünyadaki telgraf hatlarından üçte ikisi İngilizlerin, ağırlıklı olarak da Eastern Telegraph Company'nin ve devletin imtiyaz verdiği diğer özel şirketlerin elindeydi. ABD kabloları ikinci sıradaydı. Almanya tüm telgraf hatlarının yüzde 2'sine sahipti. İngiliz özel şirketlerine ait 156.000 kilometrelik kablonun yanında, özellikle de Hindistan'daki yalnızca 7.800 kilometrelik kablo devletin mülkiyetindeydi. Dünya çapında doğrudan hükümetlerin kontrolündeki hatlar, tüm hatların onda birinden fazla değildi.[51] İngiltere'nin bu kablo tekelinin, diğer ülkeleri iletişimsel olarak boğacağı ya da onların gizli bilgilerini ele geçireceği korkusu gerçekleşmedi. İngiltere de kendi kontrolünü istisnasız bir başarıyla koruyamadı. Kuzey Atlantik'te I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce gitgide daha fazla kablo Amerikalıların eline geçti. Çok geçmeden telgraf ağına erişimin tam olarak düzenlenmesi gerektiği anlaşıldı. Bu mecranın ilk kez kullanıldığı Kırım Savaşı'nda, İngiliz ve Fransız komutanlar kendi-

lerini, sivil politikacıların birbiriyle çelişen telgraflarının bombardımanı altında buldular.[52] Dolayısıyla telgrafın bu açıdan eşitleyici olmaktan çok yeni bir hiyerarşi oluşturucu etkisi oldu. Yalnızca makamların başındaki kişiler kendilerine telgraf iletişimine erişim iznini verdiler ve elbette, daha alt kademelerdeki diplomatik temsilciler bundan böyle başkentlerdeki merkezler aracılığıyla doğrudan bir talimat baskısı altında kaldılar. Böylelikle büyük bağımsız diplomatın sonu yaklaşıyordu.[53]

Bu arada bağımsızlık yeni bir beceriksizlik haline yol açabiliyordu -savaşlarda telgraf bağlantısı kesildiği veya kelimenin tam anlamıyla doğrandığı zaman. 1898 Eylül ayında emperyal rekabetler tarihinin en ünlü "düello"larından birinde –aslında dövüş horozları karşılıklı şampanya içiyorlardı– İngiliz ve Fransız birlikleri Sudan'daki Faşoda'da birbirleriyle karşılaştıkları sırada, İngiliz komutanı General Kitchener'ın, telgrafa (Sudanlı Omdurman üzerinden) erişimi vardı, ama rakibi Binbaşı Marchand'ın yoktu; İngilizler bu avantajdan diplomatik-askeri bir tehdit kulisi oluşturmak için yararlandılar, bu da Marchand'ı önemli ölçüde zayıflattı.[54]

Telgraf başka koşullarda da yıkıcı tarzda kullanılabilirdi. Geniş mekânlara yayılan politik protesto hareketlerinin koordinasyonunu sağladı; Hindistan'da (bir yıl önce ABD'de olduğu gibi) yaklaşık 1908 yılında bizzat telgrafçılardan oluşan bir topluluğun ülke çapındaki grevi, Lahor ile Madras, Karaçi ve Burma'nın Mandalay şehirleri arasındaki idari ve ticari yaşamı felç etti. Kablolar uluslararası ve hatta imparatorluk için politikanın da *nesnesi/konusuydular*. Örneğin Kanada yirmi yıl boyunca Batılı komşularına kendisini daha da yakınlaştıracak bir Pasifik kablosu için uğraştı; ne var ki Londra'daki hükümet, tek tek periferiler arasındaki temasların imparatorluk merkezi üzerinden gerçekleşmek zorunda olduğu klasik emperyal konumlanışı korumaya çalıştı ve Kanada'nın iletişim politikasında bağımsızlaşmasının önüne sürekli yeni engeller çıkarttı.[55] Dünyanın yirmi yıl içinde tellerle kaplanmasında, geriden gelenlere ya da taklitçilere teknoloji transferi söz konusu değildi. Teknik donanımın mülkiyeti ve onun nasıl kullanılacağının bilgisi, az sayıdaki mucidin ve yatırımcının elinde kaldı.

Yeni elektrikli iletişim araçlarının yanı sıra sözüm ona eskiler de unutulmadı. Mektup trafiği de büyük artış gösterdi. 1871 ile 1913

arasında Alman İmparatorluğu'ndaki yıllık mektup sayısı, 412 milyondan 6,8 milyara çıktı; ülke dışıyla mektup trafiği de aynı ölçüde arttı.[56] Avrupa'daki uluslararası iletişim bağlantıları daha önce hiçbir zaman 1914 yazındaki kadar yoğun olmamıştı. Yeryüzündeki her insana ilkesel olarak posta yoluyla ulaşabilmek, elbette o zamanlar henüz çok uzaktaydı. Daha Avrupa'nın periferisinde bile posta yolları açıkça seyreliyordu. Örneğin Rusya'nın kırsal kesimdeki halkının büyük bir bölümünün posta kutularına ve postanelere erişimi yoktu. Çarlık Rusya'sının aksine, ABD'deki yine devasa bölgeler, sınır bölgeleri dahil, daha İç Savaş arifesinde boydan boya "postayla kaplanmıştı"; iletişim araçları ve okuryazarlık oranı birbirini karşılıklı olarak, yukarı doğru çıkan bir spiral halinde etkiliyordu.[57]

Yeni bir şebeke teknolojisi de nihayet elektrik tedarikiydi. Bu da 1880'li yılların büyük bir dönüm noktası oluşturan on yılı içinde ortaya çıktı ve dünyanın tek tek evlerden büyük mekânlardaki sistemlere kadar tellerle kaplanmasının ek bir nedeni oldu. O dönemin, bazı büyük şehirlerdeki basit aydınlatma sistemlerinden ve elektrik akımının ilk kez uzak bir bağlantıyla (1891 yılında Lauffen am Neckar'dan Frankfurt am Main'e) aktarılmasından, 1920'li yıllarda bölgesel enerji üretimi ve enerji dağıtımı için kurulan büyük sistemler doğdu. İngiltere küresel telgrafçılığın öncüsü ve ABD de telefonun doğum yeriyse; elektriğin dünya merkezi de Almanya'daydı, daha doğrusu "elektrik metropolisi" Berlin'di.[58] Demiryolları sistemindeki standartlaştırmalara çok benzer bir biçimde, büyük standartlaştırmaların 1914'e kadar beklemeleri gerekiyordu. O zamana kadar her yerde bir gerilimler ve frekanslar kaosu hüküm sürdü. Elektrik şebekeleri henüz bölgesel çemberlerin dışına çıkamıyordu. Büyük uzamlardaki enerji bağlantıları için gereken teknik ve politik koşullar ancak 1920'li yıllarda sağlandı; 1924'te yapılan ilk "Dünya Enerji Konferansı" *uluslararası* bir düzenleme ihtiyacının doğduğunu gösterdi.

2 Ticaret

Dünya Pazarı, Bölgesel Pazarlar, Nişler

Uzun süre Batılı bir bakışla, Modern Çağ'da dünya ekonomisindeki gelişme, tek merkez olan Avrupa'dan kaynaklanan temasların

ve ilişkilerin yayılması olarak tasavvur edildi. "Modern dünya sistemi"nde etkileyici bir evreler halinde gelişme imgesi de (Immanuel Wallerstein) bunu pekiştirdi. Bugünkü bakışla, 17. ve erken 18. yüzyıllarda ortaya çıkan dünya ekonomisinin *çok* merkezli olduğu tahmini daha inandırıcıdır. Dünyanın çeşitli bölgelerinde birbirinden farklı birçok ticari kapitalizm eşzamanlı olarak gelişti; her biri de uzak pazarlar için sanayi üretimiyle bağlantılıydı.[59] Avrupa ticareti Atlantik'teki ticarete egemen oldu ve yaklaşık olarak 18. yüzyılın ortasından itibaren Asyalı rekabeti geriletti. Yine de, 1840'lı yıllardan sonra serbest ticaret çerçevesinde yeniden yapılandırılan dünya ekonomisini, dünyayı kapsayan *tek* bir ağ olarak düşünmek çok basit olur.[60] Dünya pazarı oldukça soyut bir teorik kurgudur. Değişik mala göre (bunlar insanlar da olabilir) birçok pazar vardı, coğrafi açıdan giderek daha fazla genişleyip dünya pazarı olarak tanımlanabilecek büyüyen pazarlar vardı. Bu dünya pazarlarından hiçbiri kendi özgül coğrafyasından ayrılamaz, hiçbiri yeryüzünü geometrik açıdan eşit biçimde kaplamamıştır.

Bölgesel alt sistemler varlıklarını korudular ya da yeni bir dinamik kazandılar. 1883 ile 1928 arasında Asya *içindeki* ticaret esas olarak Asya ile Batı arasındaki ticaretten daha hızlı büyüdü.[61] Yine bölgesel alt sistemler, birincil olarak Avrupa'dan kaynaklanmayacak ya da Avrupalılar tarafından yönlendirilmeyecek şekilde, kendi iç rol dağılımlarını geliştirdiler. Örneğin yaklaşık 1800'den sonra –daha önce değil!– Asya'da uluslararası bir pirinç pazarı oluştu: Burma, Siyam ve Hindiçin pirinç *ihraç ediyor*; Seylan, Malezya, Hollanda Hindistan'ı, Filipinler ve Çin pirinç *ithal ediyordu*.[62] Pirinç talebi bir yoksulluk göstergesi değil, bölgesel özelleşmenin, kısmen de yüksek tüketim standardının sonucuydu; çünkü tüm Asya toplumlarında pirince, Avrupa'daki buğdaya benzer bir şekilde, çok değerli bir tarım gözüyle bakılıyordu. Modern teknik bile sınırları aşan kısmi pazarlarda "modernlik öncesi" ulaşım ve ekonomi biçimlerinin zorunlu olarak ortadan kalkmasını sağlamadı. Örneğin büyük Kanton limanının Güneydoğu Asya ile yaptığı yelkenli gemi ticareti kesinlikle "eski Çin"in bir mirası değil, Qianlong imparatorunun 1757 yılında şehre verdiği ticaret tekelinin dolaysız sonucuydu. Yelkenli gemiler, tıpkı Hint Okyanusu'ndaki Arap yelkenlileri Dau'lar gibi 19. yüzyılda da kullanımdan kalkmadılar. Avrupa gemileri esas olarak pamuk ve afyon taşımacılığı-

nın dışına çıkmadılar. Güneydoğu Asya ticareti Çinlilerin kontrolünde kaldı.[63]

Ticaret tarihinde 19. yüzyıl bazı açılardan erken Modern Çağ'ı uzattı. 17. ve 18. yüzyılların Avrupalı tüccarları bile kültürel sınırlar ötesindeki kıtalararası ticareti büyük bir başarıyla organize edebilmişlerdi. Chartered Company, özellikle Asya ticaretinde olağanüstü verimli bir yenilikti, kendi yetersizliklerinden çok liberalizmin ideolojik çekincelerine kurban gitti. Afrika'nın sömürgeleştirilmesi sırasında, 1870'li yıllardan itibaren bu şirket (mütevazı çapta) bir rönesans yaşadı. İngiliz East India Company'nin ve Hollanda Doğu Hindistan Ticaret Şirketi'nin büyük bürokratik organizasyonları dışında, özellikle Atlantik uzamında birden fazla kıtada çıkarları olan bireyselleşmiş bir tüccarlar grubu ortaya çıktı. Bu grubun çekirdeğini 18. yüzyılda Londra'dan ve Güney İngiliz limanlarından "centilmen kapitalistler" oluşturuyordu; bunların yanı sıra olağanüstü sayıda İskoç ve sayıları giderek artan Kuzey Amerikalılar vardı. Bu insanların yelkenli gemi ve merkantilizm çağında ördükleri ticari ağlar, 19. yüzyılın dünya ticaretini büyük ölçüde önceledi.[64] İletişimin türü ve sıklığı da tamamen gelişmiş kablo trafiği çağından geriye bakıldığında, 1900'deki haliyle olsa olsa "modern öncesi" olarak tanımlanabilir. Büyük ticaret organizasyonları ve tek tek girişimcilerin iş ağları sürekli bir haberleşmeyle bir arada ve hareket halinde tutulabiliyordu. Bunlar *empires in writing*'di[65] [yazılı imparatorluklar]. 19. yüzyıla tek taraflı olarak endüstrileşme ve endüstriciler dönemi gözüyle bakılırsa, tüccarların devam eden önemi gizlenmiş olur. Tüccarlar küresel ekonomi ağlarını örmekteki büyük önemlerini korudular. Değişen koşullara uyum sağlayarak ve aynı zamanda bu koşulların şekillenmesine katılarak, uzak pazarları birbirine bağladılar, farklı üretim tarzlarını –örneğin tekstil fabrikasını ve pamuk plantasyonunu– ilişkilendirdiler, bankalara ve endüstriye akabilen sermaye biriktirdiler ve uluslar ötesi bir koordinasyon ve düzenleme ihtiyacı yarattılar, bu ihtiyaç da yeni oylama pratiklerine ve sınırları aşan bir ticaret hukukunun kurulmasına yol açtı.

Tüccarların organizasyon yeteneği Batı'nın tekelinde değildi. 18. yüzyılda Çin'in ekonomik gelişmesine tüccar ağları katkıda bulundu, imparatorluğun farklı vilayetlerindeki bir işbölümünden en iyi şekilde yararlanmayı başardılar. Yine son derece gelişmiş bir

yazılı haberleşmeyi gerektiren bu gibi ağlar, her şeyden önce yerellikten değil ailelerden kaynaklanan ortak bir kökenin dayanışmasına dayanıyordu. Belirli dallar, Çin'in her yerinde belirli bir şehrin tüccarlarının elindeydi. Ticari teknikler Doğu'da ve Batı'da çoğu kez çok benzerdi. İş ortaklığı her yerde sermaye ve yeteneğin bir arada kullanılmasının önemli bir aracıydı. Hem Avrupa'da hem Çin'de hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda vardı.[66] Ticari kapitalizmin Batı Avrupa'da devlet tarafından hoş görülmekle kalmayıp, açıkça desteklenmiş olması önemli bir farktır. Avrupa dışındaki tüccar ağları genellikle 19. yüzyılda varlıklarını sürdürdüler ve yeni görevlere uyum sağladılar. Batı kapitalizminin "periferi"ye gelmesiyle birlikte kesinlikle bir anda ortadan kaybolmadılar. Karakteristik özelliklerinden biri de endüstri-öncesi üretimle sıkı bağlarıydı. Bu ağların bazıları, örneğin 19. yüzyılın ikinci yarısında Çin içindeki büyük pamuklu kumaş ticareti, endüstriyel gelişmenin çok farklı üretim bağlamlarından ve "aşamalarından" gelen ürünlerin dağıtımıyla ilgilendiler: yerli ev endüstrisi, yeni başlayan Çin fabrika üretimi ve endüstriyel ithal ürünler.[67]

18. yüzyıldan sonra da devam eden bir diğer yapısal unsur da, dinsel ve etnik azınlıkların, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Mısır'da Ermeniler ve Rumların, Hindistan ve Orta Asya'da İranlıların, İngiliz dünyasında da İrlandalılar ve İskoçların iş yaptıkları, ülkeleri ve kıtaları bağlayan nişlerdi. Aralarında Yahudilerin giderek önem kazandığı bu grupların bazıları için 19. yüzyılda yeni iş olanakları ortaya çıktı ve bunlardan enerjik bir biçimde yararlandılar. Dünya ticaretinin büyük bölümlerinde Avrupa'nın ağırlığının giderek artması bugünkü Pakistan'da yer alan Sind vilayetindeki Hindu tüccarların Orta Asya'da uzun süredir var olan bağlantılarını sürdürmelerini ve Çinli, İngiliz ve Rus çıkarları arasında aracılık etmelerini engellemedi. Bu durum, Şikapuri tüccar topluluğunun bir özelliğiydi. Haydarabad'daki tüccarlar tarafından kurulan ve sürdürülen bir diğer ağ, 19. yüzyılın son on yıllarında gelişen Avrupa turizminin yeni olanaklarından yararlandı, egzotik tekstil ürünlerinin dağıtımında uzmanlaştı ve işyerlerini yeni turist rotalarını izleyerek açtı. Bu tüccar grupları her şeyden önce bazıları tamamen kurgusal da olan akrabalık bağlarıyla bir arada tutuluyordu. Pazarlardaki hızlı değişimi çok iyi gözlememiş ve bundan doğru sonuçlar çıkarmamış olsalardı, iki dünya savaşı arasındaki

döneme kadar sürdürdükleri başarıyı gösteremezlerdi. Bu tüccarlar için siyasal sınırların hiçbir önemi yoktu; "transnasyonal" yönelimliydiler.[68] Sınır aşan tüccar ağları Hindistan'ın ya da Çin'in ülke içiyle yakından bağlantılıydı. Pan-Hint ağlarının yükselişi ve tek tek tüccar gruplarının uzak mesafelerdeki faaliyetlerinin artışı da, Çin vilayetleri arasındaki dolaşımın hızlanması ve Çin içindeki iş ilişkilerinin Çinliler tarafından Güneydoğu Asya'daki ya Amerika'daki ülkelere kadar uzatılması da aynı madalyonların ikişer yüzüydüler.[69] Kısaca: Asyalılar ve Afrikalılar yeni Avrupalılaşmış dünya ekonomisi için vazgeçilmezdiler, ama tüccarlar da çoğu kez katılımlarını sürdürüp, koşullara ayak uydurabilmişlerdi. Onlar için esasen, endüstri ve finans sektörlerinde alt konumlardan kurtulmak daha zordu. I. Dünya Savaşı'nın başında bunu yalnızca endüstrisi Avrupalılara ve Kuzey Amerikalılara Asya'daki üçüncü pazarları zorlaştıran ve ticaret ve denizcilik şirketlerinin faaliyet alanlarının kendi takımadalarının çok ötesine genişlettikleri Japonya başarabildi.

Eski Modeller, Yeni Ağırlıklar

1840 ile 1913 arasında istatistikler dünya ticaret hacminde, daha önce görülmemiş ve ancak savaş sonrasının "altın" 1948-1971 yıllarında aşılabilecek bir ortalama büyüme belgeliyorlar. Dünya ticaretinin *değeri*, 1850 ile 1913 arasında sabit fiyatlarla hesaplandığında on kat arttı.[70] 1500 ile 1820 arasında yılda ortalama (yine de!) ancak yüzde 1 artmış olan hacmi, 1820-1870 arasında yüzde 4,18, 1870-1913 arasında yüzde 3,4 arttı.[71] Uluslararası ticaretin büyük bir bölümü bu büyüme evresinde Avrupalılar arasında, ya da *onlarla* yeni Avrupalı kolonilerin sakinleri arasında gerçekleşti. Avrupa (Rusya dahil) ve Kuzey Amerika 1876-1880 yıllarının ortalamasında devletler arası toplam ticaretin dörtte üçünü kendi aralarında yaptılar; 1913'te bu oran çok az değişti.[72] Esas olarak bu nispeten yüksek gelir düzeyine sahip ekonomiler arasında bir alışverişti. Avrupa'da 1820'li yıllardan itibaren tropik ürünlere yönelik talep, şekerin Avrupa'da büyük bir cazibe merkezi olduğu 18. yüzyıla kıyasla geriledi. Buna karşılık, ılıman iklim bölgelerinden gıda maddeleri ve endüstri hammaddeleri ithalatı önem kazandı. Ancak 1890'lı yılların ortasında

Asya, Afrika ve Latin Amerika'dan tropikal ürünlerin ihracatında yeni bir yükseliş yaşandı.

Batılı ithalat ve ihracat şirketleri, Batı dışındaki sürüm pazarlarına yöneldikleri yerlerde, Asya ve sınırlı çapta Afrika pazarlarına da açılabilmek için işbirliği yapmak zorunda oldukları yerli ticaret yapılarıyla adeta kaçınılmaz olarak karşılaştılar. Batılı ürünlerin doğrudan sürümü, yüzyıl dönümüne kadar düşünülemezdi. Her yerde farklı ekonomi kültürleri arasında karmaşık aracılık mekanizmalarının bulunması gerekiyordu. Kültürel engellerin Doğu Asya'ya göre daha az olduğu Latin Amerika'da bile, bir pazara nadiren tamamen hükmeden Avrupalı ithalat/ihracat şirketleri, zorunlu olarak İspanyol ve Kreol büyük tüccarlarla işbirliği yapıyor, onların üstün pazar bilgilerinden ve iş bağlantılarından yararlanıyor – ve tıpkı Çin'de olduğu gibi, onların ödeme sorunlarına, büyük bir rizikoyla dahil oluyorlardı. Telgraf büyük ticaret şirketlerinin pozisyonunu zayıflattı; çünkü artık daha küçük bir başlangıç sermayesiyle de pazara girmek mümkündü ve çok sayıda Avrupalı ve yerli (genellikle göçmenlerin, örneğin İtalyanların veya İspanyolların işlettiği) küçük şirket de fırsatlardan yararlanıyordu.[73] Müşterilerin Avrupa dışındaki hükümetler olması işi kolaylaştırıyordu; onlarla silahlanma malzemeleri ya da demiryolu demirbaşları hakkında doğrudan pazarlık yapılabiliyordu.

İleride "üçüncü dünya" denilecek ülkelerden yapılan ithalatta durum farklıydı. Batı sermayesi burada kendi ürünlerini pazarlamaktan daha önce ve daha güçlü bir biçimde, plantasyonlarda ve madencilik bölgelerinde yaşamsal üretim kaynakları üzerinde doğrudan denetim kurabilmişti. Bu nedenle bağımsız ve özgüvenli yerli tüccarlardan çok, bağımlı işgücüyle muhatap oluyordu. İhracat adacıklarının genişlemesi yerli girişimcileri, kendileri oralara ayak basamadıkları koşullarda, zayıflattı. Bunu, şimdiye kadar düşünüldüğünden daha sık başarmış oldukları, her şeyden önce Latin Amerika örneğinde gösterilmiştir.[74] Periferideki ihracat üretimi, daima bir hinterlandla bütünleşmenin fazla önem taşımadığı, çok açıkça "yeni" bir ekonomi tarzıydı. 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde haklı olarak dünya ekonomisinin "Avrupalılaştırılması" denilen şey,[75] Avrupa'nın nüfuzunun tekdüze bir biçimde yayılmasıyla değil, Avrupalı şirketlerin (a) mevcut yerli ticaret ağlarına bağlanmalarıyla, ya da (b) ihracata yönelik üretimin köprü başlarını

kurmalarıyla, ya da (c) Avustralya, Yeni Zelanda ve Arjantin gibi büyük sınır bölgesi alanlarının Avrupa ölçütlerine göre yeniden yapılandırılmalarıyla (buralarda *bütün* bir ülke bir anlamda tek bir köprübaşıydı) sağlanmıştı.

Genel olarak bakıldığında 19. yüzyıl dünya ticaretinde olup bitenler yalnızca somut temaslarla betimlenemez. Bunların ardında ve bunların yanında başka süreçleri de dikkate almak gerekir: (1) Özellikle Avrupa'da, Britanya İmparatorluğu'nda, Çin'de, Osmanlı İmparatorluğu'nda vb. gümrük duvarlarının kaldırılması;[76] (2) endüstrileşme ve üretken sınır bölgesinin açılması gibi uzun erimde gelir düzeyini yükselten olayların sonucunda yeni talep oluşması; (3) demiryolları sayesinde yeni ulaşım yollarının açılması; (4) insanlar ve mallar için taşıma maliyetlerinin düşmesi. Bu maddelerden sonuncusu özellikle önemlidir. Vakit nakitten tasarruf ettirmiştir. 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması Londra ile Bombay arasındaki yolculuk mesafesini yüzde 41 oranında kısalttı. Kuzey Atlantik üzerinden gemiyle geçiş 1840 yılında 35 günden 1913 yılında 12 güne düştü. İlkönce yelkenli gemilerin iyileştirilmesi, sonra buharlı gemi yolculuğuna yumuşak geçiş yapılması ve bunu izleyen, demir gemilerin ve işletici makinelerin verimlileştirilmesi, bütün bir yüzyıl boyunca Okyanus'taki yük ve (daha küçük ölçekte olsa da) yolcu taşıma fiyatlarının düşmesine yol açtı. 1906 yılında İngiltere ile Hindistan arasındaki nakliye maliyetleri, 1793'teki seviyeye göre ölçü birimi başına yüzde 2 azaldı. Aynı dönemde bir ton pamuklu malı Liverpool'dan Bombay'a gemiyle göndermenin maliyeti, trenle Manchester'dan 45 kilometre ötedeki Liverpool'a yollamaktan yalnızca 2 veya 3 kat daha fazlaydı.[77] Bu nakliye devriminin sonuçları tüm dünyada ilkesel olarak aynıydı.

19. yüzyılın dünya ticaret sistemi, temel bağlantılarıyla zaten 18. yüzyılın ortasında tamamlanmıştı: Kuzey ve Güney Atlantik boydan boya düzenli ticaret ilişkileriyle kaplıydı; kürk ticareti Avrasya'nın ve Amerika'nın kuzeydeki geniş alanlarını bütünleştirmişti; Avrupa'yla Asya arasındaki deniz ticareti Kuzey Denizi'nden Güney Çin Denizi'ne ve Nagasaki Körfezi'ne kadar uzanıyordu; kıtasal Avrasya ticaret yollarıyla kaplıydı; çöller kervanlarla, Pasifik Okyanusu'ysa İspanyol Manila kalyonlarıyla aşılıyordu. Yalnızca Avustralya ve Güney Afrika'nın bazı bölümleri hâlâ küresel

bağlantılara dahil edilmeye karşı direniyorlardı. Ticaretin organizasyon biçimlerinde de 19. yüzyılda çok uluslu büyük şirketler ortaya çıkıncaya kadar büyük bir değişiklik yapılmadı. 18. yüzyılda olduğu gibi, girişimci bireyler ve aileler, ağırlıklı olarak ticarete yakın bölgelerde geniş iş ağları yarattılar; örneğin Rothschild ailesi 1830 yılında bir Avrupalı oyuncu olacak kadar yükselen finans imparatorluğunu, ya da Sir William Mackinnon 1890'lı yıllarda çökünceye kadar, İskoçya'daki gemi inşaatından, Hindistan ithalat/ihracatına ve Doğu Afrika sahillerindeki gemiciliğe kadar her şeyi kapsayan bir yatırım grubu kurdular.[78]

Avrupalı ve Kuzey Amerikalı ticaret kapitalizmi mevcut denizaşırı ticari ağlara bir ekleme yapmadı ve Batılı endüstri ürünlerinin mutlaka Batılı ticari organizasyonlar tarafından dağıtılmaları gerekmediği için, endüstriyel ekonomilerin ihraç ettiği ürünler dünyanın büyük bir bölümünde yerli ticarete büyük canlılık getirdi. Hatta Çin ile Japonya arasındaki pamuk ya da kömür ticaretinde olduğu gibi, Avrupalıların ve Kuzey Amerikalıların adım bile atamadıkları yeni dinamik pazar sektörleri de gelişti.[79] Doğu Asya'nın toplumsal altyapılarının en geç 18. yüzyıldan itibaren sürekli geliştirildikleri, emperyalizm ve Çin komünizmi tarafından hasara uğratılsalar da yıkılmadıkları hatırlanırsa, günümüzde sık sık inanmaz bir şaşkınlıkla karşılanan "Asya'nın yükselişi"nin gizemi azalır. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki genel pazar genişlemesinin yarattığı fırsatlardan yalnızca Batı sakinleri yararlanmadı.

Erken Modern Çağ'dan gelen bazı sürekliliklere rağmen 19. yüzyılın ticari ağ oluşumlarında ne gibi yenilikler vardı?

Birincisi. 1800 yılından önce dünya ticareti kesinlikle hafif ve pahalı lüks mallarla sınırlı değildi. Ham pamuk, şeker ya da Hint tekstilleri daha 18. yüzyılda, kıtalararası ticarette yığınsal mallardı. Ancak maliyetleri olağanüstü düşüren nakliye devrimi, buğday ve pirinç, demir ve kömür gibi ürünlerin dünya ticaretine değer açısından da hâkim olabilmelerini mümkün kıldı. Erken Modern Çağ ticaretindeki yüksek cirolar, alıcı bölgelerdeki ithal ürünlerin rakipsiz olmalarından kaynaklanıyordu: 1780'de çay yalnızca Çin'den, şeker nerdeyse sadece Karayipler'den geliyordu. Seksen yıl sonra, birçok yerde üretilebilen malların uzaklara taşınması da kârlı oldu. Bu yüzden büyük limanlarda kelimenin tam anlamıyla dünyanın her yerinden gelen ürünler yan yana duruyordu, eski ko-

şullara göre daha az "doğal" (yani devletin vermediği) tekel vardı ve bu yüzden daha fazla rekabet yaşanıyordu.[80]

İkincisi. Bu büyük çaptaki nakliyecilik faktörü olmadan, kıtalararası ticaretin, hem değer hem de hacim açısından hesaplandığında niceliksel olarak eşi görülmedik büyümesi açıklanamaz. Dış ticaret, mal trafiğinin ancak 1850'li yıllarda ve sonra 1896 ile 1913 arasında rekor boyutlarına ulaşan büyümesiyle, dünyadaki birçok toplum için büyük bir önem kazandı ve yalnızca zenginlerin yaşam standardını etkiliyor olmaktan çıktı. Bu büyüme pazarların bütünleşmesiyle paralel gerçekleşti. Pazarların bütünleşmesini de uluslararası mal fiyatlarının giderek birbirine yaklaşmasından anlıyoruz. 1800'den önce Okyanus'un iki yakasında fiyatların oluşumu arasında sistematik bir ilişki hemen hemen yoktu. 19. yüzyılda çok uzak pazarlardaki fiyat hareketleri arasında giderek yakınlaşan bir ilişki oluştu; fiyat düzeyleri birbirine yaklaştı.[81] Bunun dörtte üçü nakliye fiyatlarının düşmesinden, dörtte biri de gümrük duvarlarının kaldırılmasından kaynaklanıyordu.[82] Pazarların bütünleşmesi her zaman siyasal sınırlar boyunca gerçekleşmiyordu. Örneğin Bombay, Singapur ya da Hong Kong İngiliz denizaşırı ekonomisinin bütünleşmiş bölümleriydi. Buralardaki fiyatlar kendi Hint, Malay ya da Çin hinterlandlarına göre Londra'daki fiyatlarla daha yakından bağlıydı.

Üçüncüsü. Kıtalar arasında gemilerle taşınan malların büyük bir bölümü –ham pamuktan demire ve palmiye yağından kauçuğa kadar– hammadde olarak endüstriyel üretime girdikleri için, mal zincirleri daha karmaşıklaştı: İlk üreticiler ile son tüketiciler arasına ilave işleme aşamaları girdi.[83] Asya, Afrika ve Latin Amerika'da gelişmiş endüstriler olmadığı için, değer yaratımı da ağırlıklı olarak önde gelen endüstri ülkelerinde yoğunlaştı. Avrupa erken Modern Çağ'da denizaşırı ülkelerden hazır sanayi ürünleri alıyordu (Hindistan'dan hassas pamuklu kumaşlar, Çin'den çay ve ipekli kumaşlar, Karayipler'den tüketime hazır şeker); şimdiyse işleme artık ağırlıklı olarak metropollerde gerçekleşiyordu. Metropollerde pamuk makinelerle eğriliyor, ham kahve kavruluyor, palmiye yağı margarin ve sabun olarak işleniyordu. Bu hazır ürünlerin bazıları sonra yeniden hammaddc olarak geldikleri ülkelere, örneğin pamuk Hindistan'a satılıyordu – bugün doğal karşılanan bu durum, 19. yüzyılda bir yenilikti.

3 Para ve Finans

Standartlaştırmalar

Büyük uzamlardaki sistem oluşumunun daha da aşırı boyutlarda gerçekleştiği başka iki alan vardı: para birimi ve finans. Avrupalıların, çok kısa bir süre öncesine kadar Avrupa ekonomisine nerdeyse denk olan ekonomiler karşısında gerçekleştirdiği büyük rasyonelleşme ve verimlilik atılımı, ticaretten çok bu alanlardaydı. Karmaşık para birimi ilişkileri, çeşitli para türlerinin yan yanalığı ve aralarında hesaplanabilir orantılar kurmanın zorlukları, daima uyumsuzluktan kaynaklanan kayıplar ve ek maliyetler anlamına geliyordu. Erken Modern Çağ Avrupa'sında böyleydi ve örneğin Çin'de 1935'e kadar böyle kaldı. Çin İmparatorluğu'nda kaotik gümüş ve bakır para ikili sistemini basitleştirmek defalarca denendiği halde başarılamadı, güvenilir bir kâğıt paranın çok yavaş yaygınlaşması ve çok çeşitli yabancı paraların –geç 18. yüzyılda İspanyol Carolus doları Yangzi deltasında standart madeni paraydı– uzun süre dolaşımda kalmaları, ülkenin 19. ve erken 20. yüzyıllardaki geri kalmışlığının en önemli nedenlerinden biriydi. 1914'ten önce Yuan Shikai doları dolaşıma sokulduğunda Çin'de standart bir ulusal para oluşturmanın ilk adımları bile yoktu. Banknotlar da yalnızca vilayet düzeyinde basılıyordu. Bir merkez bankası ancak 1928'de kuruldu, ne var ki iç savaş ve savaş yüzünden çok kısıtlı bir işlev görebildi.[84] Bu tür koşullar, dünyanın geniş bölümleri için karakteristikti.

19. yüzyıl Avrupa'sında ulusal para birimi bölgelerinin yaratılması, bu durumun tam karşıtıydı. Bu da özellikle yeni kurulan ulus-devletler açısından yeterince zordu. Bu konuda ekonomik uzmanlık bilgisi, siyasal irade ve yerel çıkarların kombinasyonu belirleyici oluyordu. Ulusal pazarların bütünleşmesi ve genellikle sadece endüstrileşmeye atfedilen ekonomik büyüme, bu önemli koşullar gerçekleşmeden mümkün olamazdı.[85] Bir standartlaşma ve inandırıcı istikrarlılık garantileri, Batılı para birimlerinden bazılarını, en başta da Pound Sterling'i uluslararası düzeyde faal olabilecekleri ölçüde güçlendirdi. Para ve para birimi reformları daima son derece karmaşık olaylardı. Başarılı örneklere dayanmak gerekiyordu ve yeni bir para birimini dolaşıma sokabilecek, ida-

re edebilecek bankaların varlığı kaçınılmazdı. Ulusal bir standart oluşturmanın ne kadar zor olduğu, kredi pazarlarının sık sık kalıcılaşan bölünmüşlüğü de gösterdi. Örneğin İtalya'da yasal ödeme aracı olarak liranın yürürlüğe sokulduğu 1886 yılından sonra, faiz oranlarındaki bölgesel farklılıkların kalkması için daha onlarca yıl gerekti.[86] Mantık açısından bir sonraki adımı oluşturan ama pratikte ulusal birleşmeyle eşzamanlı olarak gerçekleştirilebilen, para birimlerinin *uluslararası* alanda birbirine eşitlenmesiydi. Yine de giderek daha büyük uzamları kapsayan evrensel bir bütünleşme süreci yaşandığını varsaymaktan kaçınmak gerekir. İspanyol İmparatorluğu 18. yüzyılda dünyanın en büyük bütünlüklü para birimi ve maliye bölgesiydi. Bu imparatorluğun 1810 ile 1826 yılları arasında dağılması, avantajlarını yok etti ve ardıl devletlerden her birini, kendi parasal ve mali sistemlerini kurma sorunuyla karşı karşıya bıraktı. Bunun nerdeyse hiçbir zaman ilk hamlede gerçekleşmeyişi –bir kısırdöngü halinde karşılıklı olarak birbirini doğuran– bir siyasal istikrarsızlık ve ekonomik verimsizlikti.[87]

Avrupa'nın büyük bölümleri için ancak 1866 yılındaki Latin Para Birliği *de facto* işleri ve seyahatleri çok kolaylaştıran standart bir para birimi yarattı. Ne var ki, birliğin asıl amacı bu değildi. Bu birlik daha ziyade şunları yansıtıyordu: (a) Fransa'nın en büyük sermaye ihracatçısı ülkelerden biri olarak öne çıkışı; (b) Fransa'nın kendi "iki metalli" gümüş-altın birimini, Avrupa kıtasında hegemonik bir biçimde kabul ettirme isteği; (c) Kuzey Amerika'da ve Avustralya'da yeni altın yatakları bulunmasının sonucunda, gümüş ve altın fiyatları arasında bozulan dengeyi yeniden oluşturma ihtiyacı.[88] Ekonomi politikası açısından bir diğer hedef de, ilk kez böyle uluslararası bir tarzda ele alınan fiyat istikrarıydı. Fransa'nın yanı sıra Belçika, İsviçre ve İtalya'nın, daha sonra İspanya, Sırbistan ve Romanya'nın da katıldıkları Latin Para Birliği'nin para birimi, pratikte bir gümüş para birimiydi, çünkü her ülke kendi para birimini sabit bir gümüş ağırlığına oranla tanımlıyordu. Öngörülmeyen "sistem dışı" bir gelişme bu yapıyı çökertti: Yeni gümüş yataklarının keşfedilmesi gümüş fiyatını düşürdü ve Latin Para Birliği ülkelerinde gümüş bolluğuna yol açtı. Düzen politikasına ilişkin alternatif bir para birimi konseptinin, altın biriminin zamanı geldiğini gösteren belirtiler çok fazlaydı. Yine de gümüş şaşırtıcı bir direnme yeteneği gösterdi.

Gümüş

19. yüzyılın uluslararası para birimi düzenleri, 1540'lı yıllardan beri dünyada dolaşan değerli metal akımlarını denetim altına alma yolunda birçok devletin koordinasyonuyla gerçekleşen ilk denemeydi.[89] Kendi ekonomik (ve diğer) dış ilişkilerine katı düzenlemeler getirmeye çalışmış devletler, örneğin Japonya ve en başta da Çin, bu akımlara dahil olmuşlardı ve –çoğu kez nedenlerini anlamadan– küresel sikke ve metal dolaşımlarının enflasyonist ve deflasyonist etkilerine sık sık maruz kalmışlardı. Bunların sonuçları politikada bile etkili olabiliyordu. Büyük Britanya ile Çin arasındaki Afyon Savaşı'nın (1839-1842) en önemli nedeni gümüş sorunuydu. Çin bütün bir 18. yüzyıl boyunca ihraç ürünlerinin (özellikle ipek ve çay) karşılığında büyük miktarlarda gümüş almış, bu gümüşler yerli ekonomiyi canlandırmıştı. Bu akım 19. yüzyılın başında İngilizlerin Çinlileri ilgilendiren bir mal bulmalarından sonra tam tersine döndü: Bu mal, East India Company'nin Hindistan'daki topraklarında üretilen afyondu. Bu kararın ayrıca dünyanın çok uzaktaki bölgelerinde etkisi oldu: Yaklaşık 1780'den itibaren, Çinlilere bir şey satmanın ünlü zorluğu, Pasifik'teki el değmemiş kaynakların, örneğin Fiji Adaları'ndaki ve Hawaii'deki sandal ağacı ormanlarının açılmasının başlıca nedeni olmuştu. Hint afyonu Çin'de bir ithalat malı olarak önem kazandıkça, Pasifik'teki ekonomik ve ekolojik baskı da azalıyordu.

Çin açısından, yeni başlayan afyon ticareti dünya ekonomisiyle olan bağını tersine çevirdi. Bundan böyle Çin afyon için gümüş ödemeye başladı. Bunun sonucu, Güney Çin'i köylerine varıncaya kadar etkileyen ve elbette devletin vergi gelirlerini de tehlikeye düşüren ciddi bir deflasyondu. Bu durumda imparatorluk sarayı, zaten hep yasadışı yani kaçakçılık olarak görülen afyon ithalatına dur demeye karar verdi. Kanton'da bir imparatorluk özel komiseri İngiliz afyonuna el koyup imha ettirince, İngilizlerin tanımıyla *casus belli* (savaş sebebi) ortaya çıkmıştı. Bu önlemden kısa bir süre önce bölgedeki İngiliz temsilcisi kaçakçılık malının kestirmeden İngiliz kraliyetinin mülkiyetinde olduğunu ilan etmişti. Böylelikle sorun devletler arası bir çatışma düzeyine çıkartıldı. Çin-Hint gümüş-afyon ekonomisi Çin halkını –elbette acımasızca– zehirleyen İngilizlere karşı bir suçlamadan daha karmaşık açıklamalar akla

getiren küresel bağlamlarda elbette işlemeye devam etti: Çin'in ipek ve çay ihraç pazarlarındaki daralma 1820'den sonra Çin'in gümüş gelirlerini azaltmış, bununla eşzamanlı olarak Güney Amerika'daki gümüş üretiminin azalması uluslararası gümüş fiyatlarını ve Çin'den gümüş çıkışının çekiciliğini artırmıştı. Saldırganca yürütülen afyon ticareti bu yüzden 1830'lu yıllarda Çin'de yaşanan ekonomik krizin tek nedeni değildi.[90]

Hindistan'ın ekonomik kaderi de gümüş tarafından belirlenmişti. Çin'den gelen, kökeni İspanyol Amerika'sının maden yatakları olan gümüş 1820'lerden sonra büyük miktarda, afyon üreticisi Hindistan'a aktı. Buna, Kuzey Amerika'daki yeni açılan yataklardan gelen gümüş de eklendi. Gümüş, Hindistan'ın artan ihracatını (çay ve indigo) ödemek için de kullanılıyordu. Amerikan İç Savaşı sırasında Avrupa endüstrisinin pamuk tedariki durunca, devreye Mısır ve Hindistan girdi. Hindistan, 18. yüzyıldaki Çin gibi, sınırsızca gümüş yutabilecek gibi görünüyordu. İngiliz kolonyal gücü için bu doğruydu, çünkü kırsal ekonominin giderek artan parasallaştırılmasını [monetarizasyon] kolaylaştırıyordu ve İngiliz iktidarına dayanan toprak vergisinin tahsil edilmesini kolaylaştırıyordu. Ne var ki dünyadaki gümüş fiyatı 1876'dan itibaren sürekli olarak düştü ve onunla birlikte Hint rupisinin kambiyo kuru da düştü. Böylelikle Hint hükümeti bir müdahalede bulunamadan, Hint tarım ürünlerinin fiyatı ucuzladı ve ihracatları arttı; çünkü egemen serbest ticaret ideolojisi her türden gümrük artışını yasaklıyordu. Hint hükümeti, memurlarına söz verdiği yüksek maaşları ödemek ve ayrıca "iç vergi" ödemelerini (*home charges*)* Londra'ya aktarmak zorunluluğunun baskısı altındaydı. Kalküta hükümeti, esnek olmayan gelirlerle artan giderler arasındaki, esas olarak gümüş mekanizmaları tarafından yaratılan bu uçurumdan 1893 yılında, serbest piyasa liberalizmiyle tamamen çelişen radikal bir önlem alarak kurtuldu. Herkesin küçük bir ödeme karşılığında, gümüşü rupiye dönüştürebildiği para bürolarını kapattı. Bundan böyle Hindistan'da, nominal değeri metal değerine karşılık düşmeyen, manipüle edilmiş bir para birimi vardı. Nominal değeri Londra'daki Hindistan Bakanlığı belirliyordu. Böylelikle Hindistan, küresel

* Hindistan'ın dış borçlarının faizlerini, ayrıca Hindistan'da görev yapan memur ve subayların maaşlarını ödemek üzere aktarılan para - ed.n.

para birimi güçlerinin oyunundan çıkartılmış, Hint ekonomisi üzerindeki İngiliz egemenliği iyice artmıştı.[91] Hindistan örneği, tüm erken Modern Çağ'ın genel olarak en önemli küreselleşme veçhesini oluşturan serbest gümüş piyasasının, 19. yüzyılın içlerine kadar (hatta Çin'de, 1931'de başlayan dünya ekonomik krizine kadar) kendini hissettirebildiğini gösteriyor. Aynı zamanda, kuvvetler arasındaki bu etkileşime sadece büyük Batılı devletlerin müdahale edebildiklerini de gösteriyor.

Altın

Devletler ve yatırımcılar gümüşün rizikolarından, altının güvenliliğine kaçtılar. 19. yüzyılın uzak arayla en güçlü ekonomisi olan İngiliz ekonomisinin, daha 18. yüzyılda altını fiilen para birimi olarak kullanması daha ziyade bir tesadüftü. Orta Çağ İngiltere'sinde "Pound Sterling" yasal olarak bir pound (0,48 kg) ağırlığındaki "Sterling" gümüşü şeklinde saptanmıştı. 1774 yılından itibaren altın sikkeler yasal ödeme aracıydı: Bunlar da altının geldiği en önemli bölgenin (Gine) adıyla, *guinea* olarak adlandırılıyordu. Gündelik kullanımda çok geçmeden gümüş paranın yerini aldılar. Napoléon Savaşları'ndan sonra İngiliz hükümeti altın birimini kabul ettiğini ilan etti, o dönemde Avrupa'da böyle bir karar alan tek ülkeydi. 1821 yılında yasal olarak tutarlı bir para birimi düzeni yürürlüğe sokuldu. Kraliyet darphanesi sınırsız miktarlarda altını sabit bir fiyatla alıp satmak zorundaydı; Bank of England ve onun emriyle başka her İngiliz bankası, banknotları altın karşılığında mübadele etmek zorundaydılar. Altın ithalat ve ihracatında hiçbir sınırlama yoktu. Bu da, altının ülkedeki tüm para hacmine rezerv işlevi gördüğü anlamına geliyordu. 1870'li yılların başına kadar Büyük Britanya bu tür bir para birimiyle dünyada tek başına kaldı. Latin Para Birliği'nin karşı modeli, uygulanmaya başladıktan kısa bir süre sonra başarısız olunca, iki metalli seçenek ortadan kalktı ve Avrupa ulus-devletleri teker teker altın birimini kabul ettiler: 1873'te Almanya, aynı yıl Danimarka ve İsveç, iki yıl sonra Norveç, 1880'li yıllarda Fransa ve Latin Para Birliği'nin diğer üyeleri.

Her ülkede altın para biriminin lehinde ve aleyhinde büyük tartışmalar yaşandı. Teori ile pratik arasında bir uçurum açılan tek ülke Fransa değildi. ABD pratikte 1879'dan itibaren (çok tartışmalı) bir

altın birimine sahipti, oysa Kongre bunu ancak 1900 yılında resmi olarak kabul etmişti. 19. yüzyıla gümüş standardıyla giren ve sonra çok fazla karşılıksız kâğıt para basan Rusya 1897'de altın standardına geçti. Japonya bunu aynı yıl, Çin'in 1895'te ödediği yüksek savaş tazminatından, kendi merkez bankasında bir altın rezervi oluşturmak için yararlandıktan sonra yaptı. Dönemin Japonya'sında sık sık olduğu gibi, bu kararda "uygar dünya"nın pratiğine katılma niyetinin etkisi vardı; öte yandan Japonların giderek daha çok hor gördüğü Çin, arkaik gümüş biriminden kurtulamadı. Ne var ki böyle davranan yalnızca Japonya değildi. Büyük Britanya karşısında nerdeyse tüm diğer ülkeler, özellikle de Avrupa dışındakiler, adeta birer taklitçiydiler. Altın standardına geçiş uluslararası saygınlık anlamına geliyor ve Batı'nın oyun kurallarını kabul etme isteğine işaret ediyordu. Bazı örneklerde, yabancı yatırımların gelmesi umudunu da içeriyordu; örneğin Çarlık döneminin sonunda dünyanın en borçlu ülkelerinden biri olan Rusya'da bu tercih başarılı oldu.[92] Rusya'nın altından yana karar vermesinden sonra, Avrupa'nın bütün büyük ekonomileri aynı para birimi türünü kabul etmiş oldular. Kıtanın bu alandaki bütünleşmesi, 1860'lı yıllarda gerçekleşen ve Çarlık Rusya'sının hiçbir zaman dahil olmadığı serbest ticaret bütünleşmesine göre daha büyüktü. Daha yakından bakıldığında yine de farklılıkları görmek gerekir. Hemen hemen tüm devletler, mali açıdan çok güçlü olan Alman İmparatorluğu ve Fransa gibi alacaklı devletler bile, mali kurumlarını, tehlike durumunda kendi altın rezervlerini koruyacak aygıtlarla donatmışlardı. Böylece, kâğıt paranın kesin bir şekilde altınla karşılanmasından kaçınıldığı istisnai durumlar öngörülmüştü. Kıta ülkelerinin (Fransa hariç) hiçbiri net sermaye ihracatçısı değildi ve hiçbirinde İngiltere gibi çok iyi inşa edilmiş bir bankacılık yapısı yoktu. Bu yüzden, İngiliz örneği sadece kısmen taklit edilebiliyordu.

Ahlaki Düzen Olarak Altın Standardı

Altın standardı çerçevesinde para birimi ve fiyatlarda istikrarı sağlamaya yönelik teknik aygıtlar, bizi burada ilgilendirmiyor.[93] Ağların oluşması açısından şu noktalar önemlidir:

Birincisi. Büyük Britanya 18. yüzyılda altın para birimini daha ziyade tesadüfen uygulamaya başladı. Daha sonra da sistem, iki

metalli para birimine karşı net, kendine içkin avantajlara sahip olduğunu göstermedi. Avrupa ülkelerinin art arda altın standardını kabul etmelerinde önemli bir moment, Büyük Britanya'nın – esas olarak altın para birimi *nedeniyle* değil– Victoria döneminde dünyanın önde gelen endüstri gücü ve en önemli finans merkezi olmasıydı. Daha sonra onu yeni yaratılan endüstri gücü Almanya izleyince, bir zincirleme reaksiyon başladı. Büyük Britanya ve Almanya ile ticaret ve para ilişkisi kurmak isteyenler, onların para birimi düzenine dahil olmakla iyi bir iş yapmış oluyorlardı. Dolayısıyla burada pragmatik görüş açıları ve prestij güdüleri birbirine karışıyordu. Altın "modern" kabul ediliyor, gümüş edilmiyordu.

İkincisi. Altın temelinde gerçekten uluslararası bir para sisteminin işler hale gelmesi uzun sürdü. Aslında bu 20. yüzyılın ilk yıllarından önce söz konusu değildi ve sonra sistem kısa süre içinde, I. Dünya Savaşı'nda yeniden yıkıldı.

Üçüncüsü. Etkinliği Kuzey Amerika'dan Japonya'ya kadar uzanan uluslararası bir düzenleme mekanizması olarak altın standardı, basitçe ekonomik ders kitaplarının soyut bir aygıtı değildi. İktisat tarihçisi Barry Eichengreen'in dile getirdiği gibi, "yaşayabilmesi, içinde işlev gördüğü bağlama bağlı olan, toplumsal olarak kurulmuş bir kurumdu."[94] Bu kurum, katılan hükümetlerden, para birimi konvertibilitesini korumak için her şeyi yapabileceklerine dair açık ya da sessiz bir irade, yani iktisat politikasında bir uyum gerektiriyordu. Bu da hiç kimsenin parasının değerini düşürmeyi ya da yükseltmeyi aklından bile geçirmemesi anlamına geliyordu. Ayrıca, son derece yetkin bir uluslararası sistemde bile finansal krizleri uyum içinde ve karşılıklı yardımla çözmeye sessizce hazır olmak da gerekiyordu. Örneğin 1890 Baring krizi sırasında, büyük bir İngiliz özel bankası iflasını ilan ettiğinde ve Londra piyasasındaki likidite yalnızca Fransız ve Rus devlet bankalarının hızlı desteğiyle sürdürülebildiğinde böyle bir durum gerçekleşmişti. Bundan sonraki yıllarda değişik ülkelerde buna benzer daha birçok vaka yaşandı. Bu gibi uluslararası uzlaşmalara ulaşmak, henüz telefonun olmadığı ve yüksek düzeyde memurların düzenli olarak toplanmadığı bir dönemde, ilkesel olarak günümüzdekinden daha zordu. Yine de sistem, hükümetler ve merkez bankaları arasındaki profesyonel –"güven" demek fazla olur– dayanışma sayesinde ayakta kaldı. Bu yüzden, 1914 uluslararası sisteminde, para birimi

politikası alanında diplomatik ve askeri alanlarda olduğundan çok daha yüksek bir yakınlaşma ve işbirliği ruhuna ulaşılmıştır. Uluslararası politikalardaki farklı düzlemlerin birbirlerinden böyle uzaklaşması –güç devletine ait bir prestij politikasının bağımsızlaşması– I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden önceki çeyrek yüzyılda, küreselleşmenin en önemli belirtilerinden biriydi.

Dördüncüsü. Altın standardı gerçekten dünya çapında işleyen bir sistem değildi. Çin gibi gümüş para sistemi ülkeleri bunun dışında kaldılar ve kolonyal para birimleri Hindistan örneğinde gösterdiğimiz gibi, dış müdahalelere bağımlıydılar. Periferinin kolonyal olmayan ülkelerinde altın standardını deneyenlerin oluşturduğu en büyük blok, Latin Amerika devletleriydi. 1920'lerden önce bu devletlerde esas olarak merkez bankaları ve bir ölçüde krize dayanıklı özel banka kurumları bulunmuyordu. Para birimini oluşturan metalin pazarlara bağlı azalış ve artışını dengeleyebilecek bir merci yoktu. Bu ülkelerdeki kamuoyunun, devletlerinin kâğıt paralarının bir altın karşılığını garantileme yeteneğine olan güvenleri pek büyük değildi. Güney Amerika ve Güney Avrupa ülkeleri, defalarca altının konvertibilitesini dondurmak ve para birimlerinin değerinin düşmesini sağlamak zorunda kalmışlardı. Bu da çoğu kez enflasyondan çıkarı olan elit grupların, örneğin toprak sahiplerinin ve ihracatçıların (genellikle bunlar aynı kişilerdi) baskısıyla gerçekleşti. Zayıf para birimleri ve parayla ilgili kaos, oligarşilerin işine geliyordu ve yabancı sermayenin müttefiklerine ve yabancı alacaklılara karşı şaşılacak kadar sık dik durabiliyorlardı. Bu yüzden para birimi reformları genellikle isteksizce yapılıyordu ve esasen akim kalıyorlardı; bazı ülkeler altın standardına hiçbir zaman katılmadılar, bazılarında, örneğin Arjantin ve Brezilya'da bu katılım kâğıt üstünde ve sözde kaldı. İngiliz baskısı tüm "hegemonya"ya rağmen onları bu işe zorlayacak kadar güçlü değildi. Japonya ile aralarındaki fark öğreticidir. Japonya hiçbir zaman önemli bir hammadde ihracatçısı değildi ve özelleşmiş ihracat çıkarlarının politikada pek ağırlığı yoktu. Japonya'da tam tersine hızla modernleşmek için ithalatla ilgileniyordu ve bu yüzden de para biriminin istikrarına önem veriyordu. Bu yüzden Japonya genel koşullarından ötürü para standardının ideal bir adayıydı.[95]

Altın standardının işlemesi, 19. yüzyılın ikinci üçte birinde bir düzen olarak yaratılan serbest dünya ticaretini de gerektiriyordu.

Yüzyıl dönümünden sonra o dönemin dünyadaki en büyük ekonomisi olan ABD ekonomisi, paradoksal biçimde bir istikrarsızlık unsuruydu. ABD'nin, iyi inşa edilmiş bir ulusal banka sistemi tarafından desteklenmeyen devasa tarım sektörü muazzam boyutlarda altına periyodik olarak ihtiyaç duyuyordu, bu da Avrupa'nın altın bulunduran ülkelerinin rezervlerini çok zorluyordu. Bu yüzden altın standardını küreselleşmeye ve ağ oluşturmaya doğru katıksız bir ilerleme olarak övmek yeterli değildir. Bu ağırlıklı olarak İngiliz merkezli sistemin iç rizikolarını de görmek gerekir. Öncelikle, dünya ekonomisinin sömürge olan ve olmayan periferileri, bu sistemle ya hiç bütünleşmemişlerdi, ya da dolaylı olarak veya yalnızca kırılgan bir biçimde bütünleşmişlerdi.

Altın standardı bir anlamda ahlaki türden bir düzendi. Klasik liberalizmin değerlerini evrenselleştiriyordu: Özerk, kendi çıkarlarını düşünen birey, ekonomik çerçeve koşullarının güvenilirliği ve kestirilebilirliği, yalnızca asgari düzeyde etkin bir devlet. Sistemin işlemesi, katılanların bu kurallara uymalarını ve böylelikle, bu kuralların dahil oldukları "felsefeyi" de benimsemelerini gerektiriyordu. Bunun tersine, parasal düzenin başarısı, liberal dünya görüşünün yaşam pratiğinde yararlı olduğunu doğruluyordu.[96] Ne var ki bu sistem dokunulmaz bir biçimde sadece kendine dayanmıyordu, doğal ve kısmen kapitalizm öncesine dayanan koşullarla da sağlamlaştırılmıştı. 1848 yılından itibaren üç kıtanın sınır bölgelerinde işletilen devasa altın yatakları olmasaydı, sonunda ulaştığı biçimi alamayacaktı. Altın ve gümüş yatakları da –daha sonra (özellikle Güney Afrika'da) kapitalist tarzda kullanılsalar da planlanabilir ve önceden kestirilebilir değillerdi– dışarıdan müdahale eden birer güç gibi etkili oluyorlardı. Başlangıçta California, Nevada ve Avustralya'da varlıklarını basit bir altın arayıcısı ekonomisinin "ilkel" zenginleşme dürtüsüne borçluydular.[97] Kaba saba altın yıkayıcıları ile Bank of England'ın yönetim odasındaki kibar beyler arasında bir etki zinciri bulunuyordu. Sistemin sonuçları kendilerini daha da fazla hissettirdiler. Çünkü 1914'ten önceki *Belle Époque* döneminin, geriye dönüp bakıldığında çok kez yüceltilen dinamik istikrarı, çalışan halkın 20. yüzyılda totaliter sistemler dışında artık var olmayacak bir disipline tabi tutulmasına da dayanıyordu. Örgütlü işçi hareketleri henüz gelirleri savunacak, dahası, gerçek ücretlerin yükseltilmesi için mücadele edebilecek güce

ulaşamamıştı. Kısa süreli krizler ücretleri düşürülerek atlatılabiliyordu. Kapitalizmin kelimenin tam anlamıyla "altın çağı"nda, Avrupalı ve Kuzey Amerikalı işçilerin durumu, daha önceki dönemlerdekinden daha iyiydi. Sınır bölgelerinde üretkenlik artışları elde edilebildiği yerlerde ve büyümeyi plantasyondaki vasıfsız işçilerin değil köylülerin sağladığı tropik ihracat adacıklarında, işgücünden başka bir şeye sahip olmayanlar ilerleyebiliyordu. Ne var ki sağlanan uyumun bedeli, kolaylıkla ekonomik açıdan zayıf olanların sırtına yıkılabiliyordu. Altın standardı, liberalizmin paradoksal bir biçimde hem sermaye hem de emeğin ekonominin "demir yasaları"na boyun eğmesiyle atbaşı gittiği ekonomik düzeni simgeleyen bir mekanizmaydı.[98]

Sermaye İhracı

19. yüzyıl dünya ekonomisinde bir ağ oluşturma dönemiyse, bu durum ticaret (serbest ticaret rejimi) ve para biriminin (altın standardı) yanı sıra üçüncü bir alan, uluslararası finans piyasaları için de geçerlidir.[99] Bu alanda da, para birimi ilişkilerine benzer biçimde ve ticaretten farklı olarak, erken Modern Çağ'la olan süreksizlik, süreklilikten daha büyüktür. "Modern" Avrupa bankacılık sistemi 16. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş oluştu. Uzun vadeli devlet tahvilleri ve yabancı hükümetlerin finansmanları gibi araçlar çok iyi gelişmişti. Her ikisi de örneğin İngiliz devletinin dikkate değer borç kayıtlarında birleşiyordu. Denizaşırı bağlantılar da şimdiden vardı: Henüz bağımsızlaşmış Amerika Birleşik Devletleri'nin hükümeti, Hollanda'nın ticaretteki hegemonyasının çöküşünü iyi atlatmış olan Amsterdam sermaye piyasasında uzun vadeli krediler aradı. 18. yüzyıl boyunca oluşan, Avrupa içinde sermayenin özgürce transferi, 1792 ile 1815 yılları arasındaki dönemin savaşlarıyla büyük ölçüde sınırlandı. Bundan sonra sermaye piyasaları devletlerin daha büyük katılımıyla, daha çok *ulusal* piyasalar olarak yeniden inşa edildiler ve ancak bunu izleyen bir uluslararası bütünleşme evresinde yeniden birbirlerine doğru hareket ettiler.[100]

Erken Modern Çağ'ın kozmopolitizmi, Avrupa'yla sınırlı kaldı. Asya'daki ya da Afrika'daki hiçbir hükümdar ya da özel girişimci, Londra ya da Paris'ten, Amsterdam ya da Anvers'den para bulmayı düşünmedi. Bu durum 19. yüzyılda, özellikle ikinci yarısın-

da değişti. Denizaşırı göçlere katılan on milyonlarca Avrupalı ve Asyalıya paralel olarak, 9 ila 10 milyon Pound Sterlin, yabancı yatırım halinde siyasal sınırların ötesine aktı.[101] Bu meblağlar az sayıda Avrupa ülkesinden geliyordu; hemen hemen dünyanın her yerinde bu ülkelerin uzak arayla en başında Büyük Britanya vardı. Bu yatırımlar şu üç biçimden birini alıyorlardı: (a) Yabancı hükümetlerin borçları; (b) yabancı özel kişilere verilen borçlar; (c) Avrupa şirketlerinin başka ülkelere yaptığı doğrudan yatırımlar.

Sermaye ihracı, esas olarak 19. yüzyılın ikinci yarısının bir yeniliğiydi. 1820 yılında yalnızca çok az yabancı yatırım vardı ve sadece Brezilyalı, Hollandalı ve Fransızların ellerindeydi.[102] 1850'den sonra yavaş yavaş uluslararası finans işlerinin koşulları yaratıldı: Borç veren ve borç alan ülkelerde özel finans kurumları kuruldu, yeni bir orta sınıfın tasarrufları birikti, yabancı yatırım şanslarına dair bir bilinç oluştu. Özellikle de şimdi, nakit varlıkların birikimi ve bunları idare etme kabiliyeti, adına City of London denilen 2,5 kilometre karelik benzersiz alanda bir araya gelmişti.[103] 1870'e kadar İngiltere ve Fransa'dan başka, yabancı ülkelerde kayda değer yatırımları olan ülke yoktu (Hollanda artık bir rol oynamıyordu). 1870 yılında başlayan büyük sermaye ihracı patlamasında bunlara, diğer alacaklı uluslar, Almanya, Belçika, İsviçre, ABD de eklendi. Ne var ki I. Dünya Savaşı'nın arifesinde, İngiltere endüstrideki egemen konumunu çoktan kaybettiğinden, hâlâ dünya çapında yabancı ülkelere yatırılan sermayenin tam yüzde 50'sine sahip olarak, uzak ara yabancı yatırımların en büyük kaynağıydı; onu Fransa ve Almanya izliyordu. ABD o sıralar yüzde 6 ile henüz dünya sermaye piyasasında ağırlığı olan bir unsur değildi. 19. yüzyılda İngiliz sermayesi her yerde hazır ve nazırdı. Erie Kanalı'nı, Arjantin'den Japonya'ya kadar ilk demiryollarını ve ABD'nin 1848'de Meksika'yla savaşını finanse etti. Uzun bir zaman dilimi boyunca, ABD'nin çok kısa bir süre (1960'lar civarında) sahip olduğuna benzer bir görece üstünlük sahibi oldu.

Sermaye akımlarının temel yapısının bir ağ olduğunu düşünmek yanıltıcı olur. Ticaretten farklı olarak, bu alandaki ilişkiler karşılıklı değildi. Sermaye mübadele edilmiyor, merkezlerden periferilere akıyordu. Borçlu ve yatırımcı ülkelerden geri akan da yine ödünç verilmiş sermaye değil, sermaye sahiplerinin ceplerine akan kârlardı. Asimetrinin çok göze battığı tipik emperyal bir kümelenme

söz konusuydu. Sermaye ihracı az sayıdaki merkezden çok daha iyi yönlendirilebilirdi. Yine ticaretten farklı olarak, dünyanın her yerinde bankalar, sigorta şirketleri, menkul kıymet borsaları gibi yeni modern kurumlar gerektirdiği için, Avrupalı tüccarlarla halihazırdaki yerli ticaret ağları arasındaki işbirliğiyle benzerlikleri çok azdı.

Sermaye akışları ile uluslararası parasal ilişkiler (bunlar, finans alanındaki işlerin yürütülmesi açısından temel öneme sahip olsalar da) arasında da hatırı sayılır farklar vardı. Yatırım sermayesinin dolaşımı 1914'ten önce hiçbir uluslararası anlaşmayla düzenlenmiş değildi. Hiçbir yerde sermaye denetimi yoktu; ticareti etkileyen gümrüklerin bir eşdeğeri yoktu, sermaye aktarımına sınırlama getirilmemişti. Yalnızca her ülkede sermaye gelirlerinden alınan ulusal vergilerin –eğer varsa– ödenmesi gerekiyordu. Almanya ve Fransa'da 1871'den sonra hükümetler, yabancı bir tahvilin piyasaya sürülmesini engelleme hakkına sahiptiler (bu da nadiren gerçekleşti); İngiltere ve ABD'de böyle araçlar bile yoktu.

Günümüzden farklı olarak *hükümetler* yabancı ülkelere kredi vermiyor, kalkınma yardımı haliyle bilinmiyordu. Paraya ihtiyaç duyan bir devlet, Londra, Paris ya da Berlin'deki bir bakanlığa değil, serbest sermaye piyasasına başvuruyordu. Daha büyük projelerde ya zaten var olan ya da geçici olarak kurulan banka konsorsiyumları devreye giriyordu. Çoğu kez, Çin'in 1895'ten sonraki devlet borçlarının gösterdiği gibi, çeşitli uluslardan bankalar bir araya geliyordu. Dönemin bütün büyük bankalarının, uluslararası borçların çoğunun verildiği Londra'da şubeleri vardı. Savaş tazminatı olarak ödenen, örneğin Çin'in 1894-1895 Çin-Japon Savaşı'ndan sonraki yükümlülükleri gibi, çoğu kez müthiş meblağların da özel sermaye piyasasından temin edilmesi gerekiyordu.

Avrupa hükümetleri bizzat alacaklı ve hatta bağışçı olarak faaliyet göstermedikleri halde, bankerlerin işlerini diplomatik ve askeri yollardan destekleyerek kolaylaştırdılar. Örneğin bazı borçlar, Çin gibi ayak direyen borçlulardan ya da Osmanlı İmparatorluğu'ndan zorla alındı. Borç müzakerelerinin ardında İngiliz ya da Fransız hükümeti yer aldığında, elverişsiz koşullara direnmek zordu. Kredi alanlardan, kredi karşılığında teminat almak için de diplomatik müdahale gerekiyordu. Alman ve Rus bankaları 1890'lı yıllardan itibaren ulusal hükümetlerle sıkı işbirliği içinde hareket ederlerken, İngiliz büyük bankalarıyla Whitehall'deki hükümet arasında belir-

li bir mesafe kaldı. Dönemin büyük İngiliz bankaları asla Londra politikasının kuklaları olmadılar; bu arada İngiliz devleti de, özellikle Hindistan hükümetindeki enkarnasyonunda, özel bankaların ve ekonominin çıkarlarıyla arasındaki büyük mesafeyi koruyabildi. Yüksek finans ve uluslararası politika tamamen örtüşmüyordu. Yoksa, örneğin Fransız bankaları 1887'de, Çarlık Rusya'sı hâlâ Almanya ile müttefik olduğu halde, nasıl olur da Rusya'ya enerjik bir biçimde sermaye ihraç edebilirlerdi?[104] Yine de sayısız örnekte, özellikle de yabancı kredilerin izne bağlı olduğu ya da diplomasinin dostluk hizmetleri, imtiyazlar ve siparişler sağladığı yerlerde özel iş çıkarlarıyla devletlerin stratejileri arasındaki sınırlar buharlaşıyordu. Bazı çarpıcı örneklerde –devrim sonrasında bir zayıflama döneminden geçen Çin (1913) ve Osmanlı İmparatorluğu (1910) gibi– kredi taleplerinden yoğun bir baskı uygulamak için yararlanıldı. Böyle bir finans emperyalizmi tarzında devletin ve özel teşebbüsün payının ne kadar olduğu, borçlular için nispeten önemsiz olabiliyordu.

1870'ten sonraki büyük sermaye ihracı, küçük yatırımcılar, özellikle İngiltere ve Fransa'da, denizaşırı ülkelerde ve Rusya'da yalnızca iyi değil aynı zamanda görece güvenli kârlar elde edilebildiği beklentisinin oluşmasına dayanıyordu. Her yatırımcının ideal imgesi, modernleşme yoluna giren, Batılı endüstrinin (özellikle demiryolu inşasında) müşterisi olarak güçlü talepleri olan ve bu arada siyasal açıdan istikrarlı, ama alacaklılarının koşullarını kabul edebilecek ve yerine getirebilecek kadar da zayıf bir ülkeydi. Böyle bir ideale her zaman ulaşılamadı. Rusya, Avustralya ve Arjantin bu ideale yaklaştılar. Çin, Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ya da Fas örneğinde ortalama Avrupalı "kupon kesiciler" (Lenin) Büyük Güçler'in bu ülkelerin zayıf hükümetlerini yeterince desteklemesini ya da alacaklıların krizleri zarara uğramadan atlatmasını umuyorlardı. Bu finansal beklentiler yerine geldi mi? 1850 ile 1914 arasındaki zaman diliminde listenin en başında yer alan on ülkeye verilen istikrazların getirisi, ortalama olarak, yurtiçi piyasalara yönelik devlet tahvillerinden daha yüksek değildi.[105]

Japonya güvenilmez borçlu tanımının tam tersiydi. Finans piyasalarında çok güvenilen numunelik bir kredi alıcısı oldu; kronik ödeme bilançosu açığını kapayabilmek için sürekli dışarıdan borçlanması, ayrıca Çin ve Rusya'yla yaptığı masraflı savaşları finanse etmesi gerekiyordu; yine de 1895 yılında Çin'den aşırı

boyutlarda bir savaş tazminatı aldı. Yüzyılın sonunda Bank of Japan, gerektiğinde Bank of England'a bile yardım edecek kadar güçlüydü. Yine de Japon hükümeti, asla ve hiçbir zaman hazırlıksız sermaye ödünç almamaya ve hiçbir zaman fazla yük altına girmemeye dikkat etti; 1881 ile 1895 yılları arasında Japonya'da yabancı iş yatırımları da adeta imkânsız hale getirilmişti. Bu yüzden Japonya "kolay" bir müşteri değildi ve zamanla, en elverişli koşullarda kredi almak için müzakere edebilecek duruma geldi. Japonya, bir yandan böyle dikkatli bir politika sayesinde, diğer yandan da reformdan geçirilmiş vergi sistemi ve Asya'da tek örnek olan tasarruf sandıkları sistemi sayesinde yerli fonlardan yararlanabildiği için, Avrupalı finans emperyalizmine saldırı alanı bırakmadı.[106] Bununla karşılaştırıldığında, İslam dünyasında yerlilerin denetiminde verimli bir bankacılık sisteminin bulunmaması ve Batı'yla yoğun temaslardan sonra da oluşmaması, gelişmenin önündeki temel engellerden biriydi.[107] Bu yüzden, yabancı borçlara duyulan *içsel* ihtiyaç olağanüstü büyüktü ve Batılıların finansal üstünlük kazanma denemelerine pek karşı konulamadı.

Sermaye ihracı 19. yüzyılın istatistik koşullarında (ve kısmen bugün bile), sınır aşırı ticarete göre daha zor kaydedilebiliyordu. Tam bilgiler, yalnızca bu ihracata katılan bankaların arşivlerinden elde edilebiliyor. City of London'ın dahil olduğu "İngiliz" sermaye ihracatının olağanüstü yüksek rakamlarında, yalnızca Britanya Adaları kökenli sermaye yer almıyor. Kendi finans kurumları bulunmadığından, genellikle başka seçenek kalmadığı için yatırımlarını Londra üzerinden denizaşırı ülkelere kanalize eden üçüncü ülkelerin yatırımları da bu sayılara dahildi. 1850 yılında yabancı ülkelerdeki *İngiliz* sermayesinin yaklaşık olarak yarısı Avrupa'da, dörtte biri ABD'de yatırılmıştı; bu ülkeleri Latin Amerika ve son olarak da Britanya İmparatorluğu izliyordu. Yaklaşık 1865 yılında yeni bir dağılım modeli ortaya çıktı ve ana hatlarıyla 1914'e kadar değişmedi. Buna göre, bu zaman diliminde yeni yatırımların yüzde 34'ü Yeni Zelanda'ya, yüzde 11'i Afrika'ya (bunun da en büyük bölümü Güney Afrika'ya) gitti.[108] Avrupa'nın öneminin azalması ve ABD'nin İngiliz sermayesi için en önemli yatırım ülkesi olarak yükselmesi dikkat çekicidir. Tam yüzde 40'lık bir pay, imparatorluğa dahil olan ülkelere gidiyordu. Bu ülkeler arasında Hindistan önemini korudu; Avustralya 1890'a kadar imparatorluk içindeki en önemli kre-

di alıcısıydı ve bundan sonra onun yerini yükselişteki Kanada aldı. Afrika veya Karayipler'deki birçok küçük sömürge çok az sermaye aldılar. Yine de sermaye ihracatı sömürgeler için, büyük projelerin artık yalnızca yerel kaynaklarla gerçekleştirilmek zorunda olmadığı anlamına geliyordu. 1800'lerde Kalküta'nın doğunun mimari incisi olarak inşa edilmesi, tamamen Hint vergileriyle finanse edilmişti. Ne var ki yüzyılın ileri dönemlerinde inşa edilen büyük ölçekli Hint demiryolları için böyle bir kaynak yetersiz kalırdı.

Sermaye ihracatındaki yeni uygulamanın başlamasından birkaç on yıl sonra, tüm dünyada, "küresel Güney"in de dahil olduğu sermaye ağları ortaya çıktı. Bunun ne kadar kapsamlı gerçekleştiğini, günümüzle karşılaştırarak görebiliriz. 1913-1914 yıllarında dünyadaki tüm yabancı yatırımların (yani, yukarıda verilen sayılardaki gibi, yalnızca İngiliz değil) Latin Amerika, Asya ve Afrika'ya gidenlerinin oranı yüzde 42'nin altında değildi. 2001 yılında bunların toplamı yalnızca yüzde 18'di. Latin Amerika'nın payı yüzde 20'den yüzde 5'e, Afrika'nın payı yüzde 10'dan yüzde 1'e düştü. Asya'nın yüzde 12'lik payı (1913-1914'te de 2001'de de) sabit kaldı.[109] Mutlak büyüklüklerde bugün yüz yıl öncesine göre farklı sermaye miktarları söz konusudur. Ne var ki coğrafi dağılımları daha geniş bir alana yayılmamış, tam tersine, aşırı ölçüde Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'ya daralmıştır. Küresel sermaye ağı, ticaret ve (1950'den sonra) hava trafiği ağlarında olduğu gibi daha yoğun ve daha düzenli *olmadı*. Bu arada Latin Amerika büyük finans akımlarından büyük ölçüde, Afrika ise nerdeyse tamamen koptu. Tam tersine bugün devasa sermaye akışları, 1913'te dünya finans sisteminin "periferileri"ni oluşturan bölgelerden (Arap petrol devletleri, Çin) Kuzey Amerika'daki ve Batı Avrupa'daki metropollere akıyor. 20. yüzyıl dünya finansında bir küreselleşmeden çıkış yaşadı. Yoksul ülkelerin dış sermaye kaynaklarına erişimleri, I. Dünya Savaşı öncesine göre daha kötü. İyi haber, o tarihten bu yana kolonyalizmin aşılmış olması; kötü haberse, yabancı sermayenin katılımı hiç sağlanmadan ekonomik gelişmenin çok zorlaşmış olmasıdır.

İster portföy yatırımı, ister sermayelerini kendi hesaplarına kullanan yabancı şirketlerin doğrudan yatırımlarıyla olsun, İngiliz yatırımlarının –ve Avrupa'nın yabancı ülkelere tüm yatırımlarının toplamının– en büyük bölümü 1914'ten önce endüstriler kurulmasına değil, altyapıya (demiryolları, limanlar, telgraf hatları vb.)

gitmiştir. *Kendisi* yalnızca sınırlı hallerde ağ biçimini alan sermaye ihracı, tüm dünyada *iletişim* ağlarının kurulması için belirleyici bir koşuldu. Bu sermayenin büyük bölümü de Avrupa makine yapım endüstrisinin ihracatını finanse etmek için kullanıldı (esas olarak demiryollarında). Çok sayıda kredi doğrudan doğruya ticaret siparişleriyle bağlantılıydı. *Yerli* finans sistemlerinin –ticarete paralel olarak– uluslararası sermaye akışlarıyla nasıl bir ağ oluşturdukları, hakkında çok az şey bilinen bir konudur. Sermaye ithalatının çoğu, hiç kuşkusuz devletlerin kasasına ve özel teşebbüsün modernleşme projelerine gidiyordu. Büyük bir tarım sektörüne sahip toplumlar için özellikle önem taşıyan *tarım* finansmanı devreleri, özellikle de Batı'yla temastan *önceki* dönemde verimli yerli kredi kurumlarının var olduğu yerlerde, 1910'a kadar pek ilgi görmedi. Asya ve Afrika'daki borç verme işlemlerinin tamamı –Batı klişelerinde sanıldığı gibi– "tefecilik" kapsamında değildi.[110]

Borçlar

I. Dünya Savaşı'ndan önceki son elli yılın sermaye ihracı, alacaklılarla borçlular arasındaki farkı uluslararası düzlemde yansıtıyordu.[111] Bundan böyle alacaklı ve borçlu *ülkeler* vardı. Borçlu ülkelerin içinde sermaye için çaba gösterenlerin sayısı az değildi. 1870'li yıllarda büyük Amerikan bankaları temsilcilerini, özellikle Amerikan altyapısındaki yatırımlar için kaynak toplamak üzere Londra'ya ve Avrupa kıtasının finans merkezlerine gönderdiler.[112] Sermaye arayanlar için, uygun faizler, süreler ve geri ödeme şekillerini müzakere etmek yararlı oluyordu. Kimi denizaşırı hükümetler, Japonya'nın yanı sıra örneğin 1876'dan sonra, Porfirio Díaz yönetimindeki Meksika güvenilir, yani borçlarını zamanında ödeyen finans partnerleri olma ünlerini pekiştirmek için çok gayret ettiler. Bir yatırım ülkesi olarak rağbet gören ülkeler, uygun koşullarda sürekli bir sermaye akışını ülkelerine yönlendirme umudu taşıyabiliyorlardı.[113] Diğer örneklerde Avrupalı haydutlukla Avrupalı olmayan kaygısızlık ve israftan oluşan bir karışım, bağımlı ülkelerde finansal felaketlere yol açtı. 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Mısır böyle bir vakaydı. Hükümet ilkönce on iki milyon sterlini, ülkenin hiçbir ekonomik çıkar elde etmediği Süveyş Kanalı'na gömdü, sonra kendi hisselerini dört milyon sterline İngiliz hükümetine sat-

mak zorunda kaldı. Ferdinand de Lesseps Said Paşa'yı bu muazzam angajmana kelimenin tam anlamıyla kandırmıştı; İngiliz başbakanı Benjamin Disraeli 1875'te hıdivin mali çöküş tehlikesiyle karşı karşıya bulunmasından yararlanarak yaptığı hamleyle, Büyük Britanya'yı bir anda –o zamana kadar asıl nüfuz sahibi olan– Fransa'nın yanı sıra Mısır politikasında öne çıkardı ve aynı zamanda İngiliz devlet hazinesi için önemli çıkarlar sağladı. Başbakan, parlamentoda parayı onaylayabilecek bir oturum kısa vadede yapılamayacağı için, Rothschild ailesinden borç aldı ve buna karşılık 100.000 sterlin komisyon ödedi. Süveyş Kanalı'ndaki koşullar olağanüstü karmaşıktı ve Disraeli, İngilizlerin yüzde 44'lük payının kanal üzerinde "çoğunluk hissesi" sağlayamayacağını kısa sürede anladı. Disraeli bunun ne kadar kârlı bir yatırım olduğunu o sırada öngöremese de, hisselerin değeri on kat artıp 40 milyon sterline ulaşacaktı.[114]

Hıdiv İsmail Paşa yönetiminde Mısır, yalnızca kanalın finansmanı konusunda büyük bir kazık yemekle kalmadı. Hıdiv gereksiz bir cömertlikle yabancılara imtiyazlar verdi ve aşırı yüksek reel faizler, olağanüstü düşük ödeme oranlarıyla borçlar aldı. 1852 ile 1873 arasında Mısır 68 milyon sterlin nominal değerinde kredi aldı (daha sonra bunlara faiz de işledi), ama bu kredinin yalnızca 46 milyon sterlinlik bölümü kasasına girdi.[115] Hıdiv İsmail parayı, onu Doğulu bir opera hükümdarı gibi göstermekten hoşlanan, eleştiren ve onunla alay eden yabancıların bugüne kadar iddia ettikleri gibi, çok da sorumsuzca kullanmadı. Kaynaklar demiryolları inşası ya da İskenderiye limanının iyileştirilmesi gibi yararlı projelere de gitti.[116] Sorunun özü başka yerdeydi: Çağdışı kalmış, katı Mısır vergi sistemi, ekonominin daha dinamik sektörlerindeki büyümeden hükümetin yararlanmasına izin vermiyordu; pamuk ihracatından kaynaklanan gelirler Amerikan İç Savaşı'nın 1865'te sona ermesinin ardından önemli ölçüde geriledi. 1876 yılında Mısır devleti iflasını ilan etmek zorunda kaldı. Sonraki yıllarda devlet maliyesi nerdeyse tamamen İngiliz-Fransız denetimine geçti. Mısır'ın devlet borçları idaresi (*Commission de la Dette*), nerdeyse yalnızca yabancıların çalıştığı büyük bir Mısır devlet dairesine dönüştü.[117] Bu noktadan sonra, İngilizlerin nerdeyse kolonyal bir iktidarı 1882 yılında tek başlarına devralmalarına sadece küçük bir adım kalmıştı. Mısır'ın borç kaderi böylece, daha 1875 yılında borçlarını ödeyemeyeceğini açıklamak zorunda kalan ve biraz daha az müdahaleci bir yabancı

borç idaresine (*Düyun-ı Umumiye*) maruz kalan Osmanlı İmparatorluğu'nunkinden daha ağır oldu.

Yabancı alacaklılara borçlarını ödemeyi reddetmek, "Doğulu" lara özgü değildi. Latin Amerika'daki her ülke günün birinde bir kez bu duruma düştü, ABD'nin Güney eyaletlerinden birçoğu İç Savaş'tan önce bunu yaşadı, Avusturya (beş kez), Hollanda, İspanya (yedi kez), Yunanistan (iki kez), Portekiz (dört kez), Sırbistan ve Rusya borçlarını ödeyemediler.[118] Diğer yanda, Avrupa dışında borçlarını sorumlulukla ödeyen aşırı borçlu ülkeler de vardı; özellikle Çin, demiryolu için aldığı borçları ancak 1920'li yılların politik karışıklığında ödeme krizi yaşadı. Çin bunu kendi isteğiyle yapmadı. 1860'lı yıllardan itibaren Çin'in dış ticaret gümrüğü, gerçi doğrudan emperyal güçlerin aracı olmasa da, güçlü bir Avrupa etkisi altındaki bir kurum tarafından idare ediliyordu. 1890'lı yılların sonunda yabancıların baskısıyla bu gümrük kurumu, gümrük gelirlerini doğrudan doğruya, yani Çin Maliye Bakanlığı'nı atlayarak, alacaklı yabancı bankaların kasasına yönlendirmekle görevlendirildi.

En nihayet, 1825'ten sonra Latin Amerika'da sık sık ortaya çıkan yeni tipte bir kriz, en geç 1870'li yıllardan itibaren devletler arası düzeyde karakteristik bir hadise haline geldi: uluslararası borç krizi. Çoğu kez Avrupa dışı hükümetlerle Avrupalı özel alacaklılar arasında bir ihtilaf söz konusu oluyor, ama bunun siyasal-diplomatik sonuçları da eksik kalmıyordu. Alacaklılar her şeyden önce paralarını geri istiyorlardı. Bu da her halükârda, her iki tarafın hükümetlerinin devreye girmesiyle mümkün oluyordu. Böylece her zaman var olan finans emperyalizm eğilimi bu kez uluslararası tahvil piyasasında kendini gösteriyordu. Borçlanmak hem kaçınılmaz, hem de tüm taraflar için riskli hale gelmişti.[119] Yaklaşık tam bir yüzyıllık uluslararası borçlardan sonra –1820'den 1914'e kadar– *radikal* ve artık müdahalelerle onarılamayacak kredi çöküşleri, yani ağda açılan büyük delikler, eksik olmadı. Bunlar 20. yüzyıl için karakteristik hale geldiler: 1914 yılında Meksika'da (I. Dünya Savaşı'nın değil, devrimin bir sonucu olarak) boş bir devlet kasası, 1918 yılında Çar'ın yabancı ülkelere borçlarının ödenmesinin genç Sovyet iktidarı tarafından reddedilmesi, 1949'dan sonra, Çin Halk Cumhuriyeti tarafından "emperyalist" alacaklılara olan tüm borçların tek taraflı silinmesiyle, bu olay farklı örneklerde tıpatıp yinelendi. Böyle bir mali radikalizm, 19. yüzyılda düşünülemezdi.

XV

Hiyerarşiler

Sosyal Alanın Dikey Boyutu

1 Küresel Bir Sosyal Tarih Mümkün mü?

"Toplum"un birçok boyutu vardır. En önemlilerinden biri de hiyerarşidir.[1] Toplumların çoğu *nesnel olarak* eşitsiz düzenlenmişlerdir: Üyelerinin bazıları diğerlerine göre daha fazla kaynaktan ve yaşama fırsatından yararlanırken, diğerleri ağır bedensel iş yaparlar, daha az saygı görürler, istek ve emirlerine daha az kulak verilir. Toplumların üyeleri bunları genellikle *öznel olarak* üst ve alt konumu ilişkilerinden oluşan bir demet olarak algılarlar. Bir eşitler toplumu ütopyası birçok uygarlıkta ve birçok dönemde düşlenmiştir. Zaten bu ütopya, bireyin kendi yerini belirlemeye çalıştığı bir hiyerarşi olarak yorumlanan yaşamın gerçekliğiyle çeliştiği için ütopyadır. İngiliz toplumu gibi apaçık modern bir toplumda dahi, Victoria döneminde toplumun basamaklar halinde sıralanan bir hiyerarşi olarak algılanması, işçi sınıfının arasında bile yaygındı.[2]

Sosyal tarihe giriş yapılabilecek çok sayıdaki kapıdan birisi de "hiyerarşi"dir. Sosyal tarih araştırması sınıfları ve tabakaları, grupları ve ortamları, aile biçimlerini ve cinsiyet ilişkilerini, yaşam

tarzlarını, rolleri ve kimlikleri, çatışmaları ve şiddeti, iletişim ilişkilerini ve kolektif simge dünyalarını inceler. Bu veçhelerin birçoğu aralarında coğrafi mesafe bulunan toplumlar arasında karşılaştırma yapmak için uygundur. Uygarlıklar arasında etkileşimler ve aktarımlar bulunduğu varsayımını dikkate almaya değer. Ekonomik ağlar, kültürel içerikler ve siyasal kurum örneklerinde bu "aktarımlar"ı kanıtlamak, sosyal yapı oluşumları alanına göre daha kolaydır. Toplum *belirli* yerlerde ve *belirli* zamanlardaki gündelik yaşam pratiklerinden doğar. Yerel ekolojik çerçeve koşullarına da bağımlıdır: İnsanların bir arada yaşamının tropik yağmur ormanlarındaki görüntüsü, çöldekinden ya da Akdeniz sahilindekinden farklıdır. Pekin ve Roma yaklaşık olarak aynı coğrafi enlemde bulunurlar, ama yine de orada uzun zaman aralıkları boyunca tamamen farklı toplum biçimleri oluşmuştur. Ekolojik çerçeve olanakları tanımlar, ama pratikte bu olanaklardan hangisinin, neden gerçekleştirildiğini açıklamaz.

Buna bir başka zorluk daha eklenir: 19. yüzyıl boyunca ulus-*devlete* kendi siyasal sınırları içinde karakteristik bir ulus-*toplumun* karşılık düşmesi gerektiği doğal bir beklentiydi. Durum zaten biraz da böyleydi. Ulus-devletler çoğu kez eski toplumsal bağlardan geliştiler. Toplumlar kendilerini dayanışma içindeki "uluslar" olarak anlamaya başladılar ve *sonra* buna uygun bir toplumsal biçim aradılar. Ama bunun aksine olarak da, hem siyasal çerçeve hem de devletin sürekli etkisi toplumsal biçimlere damgasını vurdu. Bu gelişmenin ilk biçimi, bir devlet otoritesi tarafından geçerlilik kazandırıldığı sürece, hukuktur. Bu yüzden "ulusal" toplumlar kendi özel hukuksal kurumlarıyla çok iyi karakterize edilirler. Alexis de Tocqueville 1835 yılında miras hukuku örneğinde buna işaret etti. Bir mülk sahibinin ölümünden sonra mallarının nasıl paylaşılacağına dair yasal düzenlemelerin ait olduğu yer gerçi "burjuva hukukudur, ama bunların tüm siyasal düzenlemelerin tepesinde yer almaları gerekir, çünkü halkların siyasal yasalarda şekillenen toplum düzenini inanılmaz bir biçimde etkilerler. Ayrıca, belirli ve düzenli bir biçimde topluma etki ederler; adeta nesilleri daha doğmadan yakalarlar."[3] Böylece toprak mülkiyetinin ve işletmelerin miras hukukuyla bir arada tutulmasına (İngiltere) ya da gerçek bir paylaşımla parçalanmasına (Çin) göre farklı tarım toplumu tipleri ortaya çıkar.

Toplumlar böyle, sınırlı bir yasama bölgesinde bir yasa koyucunun iradesiyle şekillenmesine rağmen, Alman ya da Çin toplumu hakkında ya da ABD'deki toplum hakkında genel önermelerde bulunmak kolay değildir ve anlamlı da olmaz. Almanya'da 1800'de *tek* bir toplumdan söz edilebileceği de şüphelidir.[4] O dönemin Çin'inde var olan on farklı "bölgesel toplum" betimlenmiştir.[5] Örneğin Mısır toplumunda yüzyıl ortasına kadar etnik ve kültürel açıdan öyle katı bir tabakalanma vardı ki, asgari düzeyde bile birbiriyle bağlantılı bir "toplum *geneli*"nden söz edilemezdi: Türkçe konuşan bir Osmanlı-Mısır eliti, arasında vergi gelirinin ötesinde bir bağın bulunmadığı, Arapça konuşan bir halk çoğunluğu üzerinde hüküm sürüyordu.[6] Amerika Birleşik Devletleri halinde bir araya gelen İngiliz kolonilcri, aslında her birinin kendine özgü toplum biçimleri ve bölgesel kimlikleri olan on üç farklı ülkeydi.[7] İzleyen on yıllarda bu durum pek değişmedi, hatta bazı farklar daha da arttı. 1860 yılında ABD'de kuzeydoğu (New England) ile köleci eyaletlerin yer aldığı Güney, Pasifik kıyısındaki California ve ülke içlerindeki sınır bölgeleri arasında olağanüstü farklar vardı. Dünyanın sayısız bölgelerindeki ekolojik, teknik ya da kurumsal nişlerde eski ve hatta arkaik sosyal biçimler, ilerici ya da başat olmaktan çıktıktan sonra da bugün düşünülemeyecek ölçüde uzun süre varlıklarını korudular.[8]

Daha yüksek, uluslarüstü bir düzlem olan "uygarlıklar" düzleminde sosyolojik genellemeler yapmak daha da kuşkuludur. İnce farklara ve zaman içindeki değişime alışkın olan tarihçiler, "Avrupalı", "Hint" ya da "İslam toplumu" gibi statik makro-kurgularla çalışmaktan hoşlanmazlar. Avrupa'nın kültürel ya da toplumsal özelliklerini belirlemek için yapılan sayısız deneme, bu türden hayaletleri yan yana koyup, Avrupa'nın birçok avantajının dünyanın Avrupa dışındaki bölgelerinde bulunmadığını hiç sınamadan iddia etmekle maluldür. En kötü durumda Avrupa hakkındaki klişeler de Hint ya da Çin toplumu hakkındaki klişeler kadar kabadır.[9]

Büyük Anlatılar

Şimdiye kadar ne *tüm* Avrupa'yı ne de 19. yüzyılın ABD sosyal tarihini sentezleyen genel serimlemeler vardı. Bunun nedeni araştırma eksikliği değil, bilgi yığınını düzenleme ve kavramsal olarak

işlemenin zorluğuydu. Dünyanın, birçok ampirik sorunun hâlâ yanıtlanmadığı ve Batı kökenli sosyolojik, sosyal-tarihsel kavramların kolaylıkla uygulanamayacağı başka bölgeleri için, böyle sentezler tasarlamak daha da zor olsa gerektir. Dünyanın bütün bir yüzyılı kapsayan sosyal tarihini yazmaya kalkışmak cüretkârlığın doruk noktası olur. Böyle bir tarihin net olarak saptanabilen bir nesnesi yoktur, çünkü ne 1770 ya da 1800 yılında, ne de 1900 ve hatta 1920 yılında yekpare bir "dünya toplumu" keşfedilemez.

Ama doğrudan 19. yüzyılda yaşamış tarihçiler bu kadar ihtiyatlı değildi. Dönemin önde gelen gelişmiş zihinleri, Aydınlanma'nın ilerleme düşüncesi temelinde, toplumsal gelişme hakkında teoriler geliştirdiler; bu teorilere çoğu kez genel, yani dünya çapında ve insanlık boyutunda geçerlilik atfettiler. Daha 18. yüzyılın Adam Ferguson ve Adam Smith gibi İskoç ahlak filozofları, iktisatçıları ve tarih filozofları bile, avcı ve toplayıcılardan çobanlara, tarla tarımı yapanlardan kendi dönemlerindeki erken kapitalist ticari toplumundaki yaşama kadar insan türünün maddi yaşamı sağlama aşamalarından geçtiğini varsaydılar. 19. yüzyılda tarihsel Alman ulusal iktisat okulu bu tür düşünceler geliştirirken; Fransa'da Auguste Comte insanlığın entelektüel gelişmesini ön plana koyduğu, aşamalar halindeki bir toplumsal gelişme modeli ortaya koydu. Karl Marx ve öğrencileri ilkel toplum, köleci toplum, feodal toplum ve burjuva ya da kapitalist toplum şeklinde zorunlu bir sıralanma gördüklerini düşündüler. Marx sonraki yıllarda yeri geldiğinde, Asya'da bu normal yoldan bir sapma, bir "Asya tipi üretim tarzı" olabileceğine işaret etti.

Başka yazarlar, birbirini izleyen gelişme aşamaları değil, özellikle 19. yüzyılın da başlıca eğilimlerini gördükleri büyük geçişler şeklinde düşündüler. İngiliz filozof Herbert Spencer 1870'li yıllarda "askeri" toplumdan "endüstri" toplumuna doğru bir ilerleme olduğunu teşhis etti; bu düşünceyi farklılaşma ve yeniden bütünleşme evreleri halindeki bir toplumsal büyümeyi tanımlayan daha karmaşık bir teorinin içine yerleştirdi. Hindistan'ı da çok iyi bilen hukuk tarihçisi Sir Henry Maine, Batı'nın birçok toplumunda statü ilişkilerinin sözleşme ilişkileriyle geriletildiğini gözlemledi. Sosyolojinin Almanya'daki kurucularından biri olan Ferdinand Törries, "topluluk"tan "toplum"a doğru bir gelişme eğilimi gördü; Max Weber ekonomiden devlete ve müziğe kadar yaşamın birçok

alanında "rasyonelleşme" eğilimini gördü; Émile Durkheim "mekanik" dayanışmaya dayanan toplumların yerini "organik dayanışma" toplumlarının geçmesi eğilimini gördü. En azından Maine, Durkheim ve Weber'in "Avrupa dışı"yla da ilgilenmelerine rağmen, tüm bu teorilerin kendi dönemlerinin düşünce çerçevesinde "Avrupa merkezli" olmalarına şaşırmamak gerekir, ama bu genellikle dışlayıcı bir tarzdan çok, kapsayıcı bir tarzda gerçekleşmiştir: Avrupalı olmayan uygarlıklarda geriden gelenlerin, ilkesel olarak ve ten rengi ve dinden bağımsız olarak, toplumsal ilerlemenin genel modellerine dahil olabileceklerine güvenilmiştir. Ancak yüzyılın sonuna doğru –ama gerçekten belirleyici yazarlarda çok ender olarak– (şimdi denildiği gibi) "ilkelleri" ve hatta bazen "Doğuluları" ilkesel olarak ve düzeltilemez bir biçimde "yüksek kültür verimleri"ne yetkin olmadıkları söylenerek, modernleşme düşüncesi ırkçı bir tarzda iğdiş edilmiştir.[10]

Zümreden Sınıfa?

(Geç) 19. yüzyıl sosyolojisinin tasarımları ve ifade edildikleri terminoloji, bugüne kadar tartışılmaya devam etmiştir. En azından, somut değişikliklerin betimlemesinde tarih biliminin işine yarayamayacak kadar çok genel tutulmuşlardır. Tarihçiler kendi endüstrileşme, şehirleşme ya da demokratikleşme büyük anlatılarını korurlar. 19. yüzyıl için bir yorumlama şeması olarak, bir "zümreler toplumundan" ya da "zümreli feodal toplumdan" bir "sınıflar toplumuna" ya da "burjuva toplumuna" geçişin akış modeli de buna dahildir. Bu model böyle karşıtlıklar halinde abartılmış olarak daha aydınlanmanın monarşik-feodal düzenle polemiğinden beri vardır ve 19. yüzyılda toplumun kendini betimlemesinin temel bir modeli olmuştur. Bu modele göre erken Modern Çağ'ın sonuna doğru Avrupa toplumlarının temel örgütlenme ilkesi değişmiştir. Net olarak tanımlanmış ve her birinin özel hakları, yükümlülükleri ve simgesel işaretleri bulunan statü gruplarının hareketsiz bir tabakalaşmasının yerine, bireyin özel mülkiyete sahip oluşunun ve piyasadaki konumunun, yaşam fırsatlarını ve mesleki tabakalaşmadaki ve sınıflar hiyerarşisindeki yerini belirlediği bir toplum almıştır. Bu toplumda sosyal yükseliş ve düşüş, katı zümreler düzenine göre daha kolaylıkla mümkündü. Yasalar karşısındaki biçimsel eşitlik bu hareketli-

liğin bir önkoşuluydu.[11] Bu model Batı Avrupa kökenliydi ve baştan itibaren Avrupa'nın tüm bölgelerine kesinlikle aynı ölçüde uygun düşmüyordu. İngiltere daha 1750'de kıtadaki tipte bir zümre toplumu olmaktan çok, Adam Smith'in anladığı anlamda bir ticari kentti. İskoç yaylalarında da, Afrika'daki sosyal biçimlerle kıyaslanabilecek eski Gal klan yapıları, 18. yüzyılın son çeyreğinde bir zümreler evresinden geçmeden doğruda doğruya tarım kapitalizmi koşullarına aktarılmıştı.[12] Zümrelerin bulunmadığı bir Avrupa toplumunun tipik örneği Rusya'ydı. Rusya'da 18. yüzyılda, Fransa ya da Almanya'daki koşullar anlamında zümreler: Yani tanımlanmış hukuksal statülere sahip, toprak zeminleri bulunan, yerel hukuk düzenlerinde yer edinmiş ve politikada etkili olma fırsatları olan birleşmiş gruplar bulunmuyordu. Toplumun (ve dar anlamda, devlete hizmet eden elitin) rütbe sınıflarına bölünmesi ve kolektif ayrıcalıkların verilmesi, devletten kaynaklanıyordu. Hiçbir grubun hakkı, monark tarafından yeniden geri alınmaktan korunmuş değildi.[13] Rus toplumu görece açık bir toplumdu, devlet hizmeti yoluyla sosyal yükselişin mümkün olduğu bir toplumdu, köylü olmayan şehir sakinleri kendilerini toplumun diğer parçalarından ancak muğlak ve istikrarsız bir biçimde dışlayarak tanımlayabilirlerdi. Çar devletinin, toplumu hukuksal olarak tanımlanmış rütbe kategorileri içine hapsetmeye yönelik inatçı çabaları, gerçek statü atıflarının esnekliğiyle sürekli çelişiyordu. Bu yüzden geç Çarlık Rusya'sı toplumunda genel bir "yapısızlık"tan ve genel olarak kabul edilmiş sosyal düzen kavramlarının eksikliğinden söz edilmiştir.[14]

Tek tek bölgelerdeki farklı başlangıç konumları nedeniyle, "zümreden sınıfa" modeli Avrupa'daki sosyal değişimi betimlemekte yetersiz kalıyor.[15] 19. yüzyılın başında her yerde Avrupa toplumlarının hepsinde temel sosyal tabakalaşma ilkesi "zümre" veya "statü grubu" değildi. Dünyanın başka yerlerinde de 1800'lerde zümre toplumları nadir görülüyordu. Bu kavram en iyi, aristokrasi (Samuray) ile halk tabakası arasında hukuksal ve simgesel açıdan derin bir uçurumun bulunduğu Tokugava Japonya'sına uygulanabilir; orada da zümreler örneğin Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'ndan ya da Fransa'dan bildiğimiz siyasal temsil işlevlerine sahip değillerdi.[16]

Asya'da toplumsal hiyerarşinin zümre kıstasları, Avrupa'nın ortasındakilere göre daha zayıf şekillenmişlerdi. Kimi örneklerde, özellikle uç bir örnek oluşturan Siyam'da, köylüleri (*mai*) sıradan

halktan (*phrai*) ayıran derin bir uçurum vardı, ama iki grup da kralın sınırsız tahakkümüne tabiydi;[17] başka ülkelerde, örneğin Çin'de devlet retoriği eskiden beri toplumun bilgeler, köylüler, zanaatçılar ve tüccarlar olarak dörde ayrıldığını savunuyordu. Ne var ki bu bölünme keskin hukuk kategorileriyle ve ayrıcalık sistemleriyle billurlaşmıyordu ve 18. yüzyılın tarihsel gerçekliğinde, daha hassas hiyerarşilerin gölgesinde kaldı. Dünyada kabile ilişkilerinin hüküm sürdüğü her yerde, Afrika, Orta Asya, Okyanusya ve yerlilerin Kuzey Amerika'sında, zümre toplumundan tamamen farklı bir örgütlenme ilkesi söz konusuydu. Hindu kast toplumları da yine, hiyerarşilerin iç evlilik kurallarıyla, sofra kardeşliğiyle ve arılık tabusuyla kurulduğu başka bir farklılaştırma modeli izliyorlardı. Bugün kast kavramına sömürgeci devletin ve Batılı etnolojinin uydurması olduğu kuşkusuyla bakılsa da, Hint alt kıtasındaki önemli modernlik öncesi toplum biçimlerinin, eski Avrupa'daki zümre toplumundan farklı sınıflandırma kurallarına uydukları açıktır. Bu kurallar gelenekselleştirici bir niyetle de güçlendirilmiştir: İngilizler 1796 yılında egemenliklerini Seylan Adası'na kadar genişlettiklerinde, oradaki toplumsal ilişkileri Hint gözlüğüyle incelediler ve orada, o tarihe kadar var olmamış bir kast sistemini uygulamaya başladılar.[18]

Eski Avrupa zümre toplumu, denizaşırı sömürgelere yalnızca parçalanmış haliyle aktarıldı. İngiliz Kuzey Amerika'sında başlangıçtan itibaren, Britanya Adaları'ndaki toplumu karakterize eden ince farklar ağır basıyordu. Zümresel ayrıcalıklara sahip doğuştan aristokrasiler orada hiçbir zaman tutunamamışlardı ve egemen toplum görüntüsü, küçük basamaklar halinde iç kademeleri olan Protestan eşitlikçiliğiydi. Amerikan yerleşimci toplumlarının tümünde etnik sınırlandırma ve dışlamanın, Avrupa'da asla sahip olamadığı bir önemi vardı. Kuzey Amerika'da eşitlik ilkesi baştan itibaren yalnızca beyazlar için geçerliydi. Köprü dönemin en dikkatli toplum araştırmacılarından biri olan Alexander von Humboldt, İspanyol Amerika'sı için, sömürgeci dönemin sonunda bile, etnik açıdan karışık toplumlarda ten renginin her şeyin üstündeki tabakalaşma kıstası olduğunu gösterebilmişti.[19] 16. yüzyılda İspanya'da, Atlantik üzerinden transfer edilen ve bir fatihler aristokrasisinin doğuşuna katkıda bulunan zümresel unsurlar, çok geçmeden bu yeni hiyerarşi ilkesinin gölgesinde kaldılar. Daha 19. yüzyılın ikinci yarısında Meksikalılar toplumda kendilerinin

ve başkalarının konumlarını birincil olarak ten rengi ve "kan karışımı" kategorilerine göre ve ancak ikincil olarak mesleğe ya da sınıfsal konuma göre belirliyorlardı.[20]

19. yüzyılın *küresel* sosyal tarihi geniş mesafelerde göç tarihiyle özdeştir ve kendileri de göçlerin ürünü olan sınır bölgelerindeki diaspora oluşumlarının tarihiyle yakından bağıntılıdır.[21] Okyanusun öte yanındaki yeni Avrupalı yerleşim toplumları 1789'dan sonra ya yeni kurulmuşlardı (Avustralya yerli halkın zayıf, Yeni Zelanda ise güçlü direnişiyle karşılaşmıştı) ya da Avrupa'dan göçün seyrek yerleşimli periferi bölgelerinde esaslı büyük toplumlar ve devletler olarak (ABD, Kanada, Arjantin) kurulmuşlardı. Bu örneklerden hiçbirine Avrupa'daki sosyal yapılar tamamen ihraç edilmedi. Kendilerini, oldukları halleriyle toplumsal olarak yeniden üretebilecek olan aristokrat tabakalar, İngiliz yerleşim kolonilerinde asla kök salamadılar. Sosyal yelpazenin öteki ucunda tamamen yoksul alt tabaka da İrlanda'daki büyük kıtlıktan sonra yaşanan olağanüstü yoksulluk göçü dışında, aşırı oranlarda yer almıyordu. Avustralya özel bir durumdu çünkü iskân (New South Wales) suçluların taşınmasıyla başlamıştı.[22] Ne var ki ilk hiyerarşik çerçevesinden koparılmış bir alt tabaka, yerleşim sınır bölgesinin olasılıklara açık durumu içinde, otomatik olarak bir alt tabaka haline gelmez. Kolonilerde dünya imgelerinin ve sosyal farklılaşmaların yeniden yaratılması ve yeniden müzakere edilmesi gerekmiştir.[23] Sosyal yükselme fırsatları Avrupa'dakinden daha fazlaydı. Atlantik ötesi göç, alt tabakaların mensuplarının yanı sıra Avrupa toplumlarının orta kademelerinden milyonlarca insanı da yeni Avrupalı koloni ülkelerine getirdi; bunların arasında sınıfsal seviyesi düşmüş soylular ve soylu ailelerin daha az haklara sahip üyeleri de vardı. Eski Avrupa zümre düzeninin ötesinde, Avrupalı göçmenler tarafından yeni toplumların inşa edilmesi, 19. yüzyılın sosyal tarihinde en dikkat çekici gelişmelerden biridir.

Dünyadaki toplumlar 19. yüzyılda çok çeşitli hiyerarşi kurallarını yan yana uyguluyorlardı. Toplumlar birbirlerinden, başka şeylerin yanı sıra mülkiyet ilişkileriyle ve sosyal yükselişe ilişkin başat ideallerle ayrılırlar. Sınırları net olarak belirleyen, olanakların çoğunu kapsayan bir sınıflandırma mümkün değildir. Batı ve Orta Avrupalıların, ayrıca Kuzey Amerikalıların gözünde 19. yüzyılın karakteristik toplum tipini oluşturan, piyasaya göre düzenlenmiş

mülkiyet toplumlarının ("burjuva" toplumları) yanı sıra, eskiden kalmış zümre toplumları (örneğin 1870'e kadar Japonya), kabile toplumları, egemen tabakayı ruhbanın oluşturduğu teokratik toplumlar (örneğin Tibet), hizmet aristokrasisinin elitleri oluşturduğu toplumlar (Çin, sömürgelik öncesi Vietnam), köleci toplumlar (1863-1865'e kadar ABD'nin Güney eyaletleri, 1889'a kadar Brezilya, Kore'de kölelik kalıntıları),[24] kolonyal iktidar çerçevesinde farklı etnik grupların yan yana yaşadığı kolonyal çoğul toplumlar ve yeni kazanılan toprakların sınır bölgesindeki hareketli sınır toplumları vardı. Geçişler akıcıydı, karma biçim adeta kuraldı. Bütün bir hiyerarşi *profili* yan yana konulmayıp, tek tek hiyerarşi *pozisyonları* ele alındığında karşılaştırma yapmak daha kolaylaşır. Bu karşılaştırmayı, ilkönce Avrupalı bir bakıştan seçilmiş olan iki örnek, aristokrasi ve burjuvazi üzerinden yapacağız.[25]

2 Aristokratların (Orta Dereceli) Gerilemesi

Uluslararasılık ve Ulusallaştırma

19. yüzyıl, en eski sosyal gruplardan birinin, aristokrasinin önemli bir rol oynadığı son dönemdi. Daha 18. yüzyılda aristokrasi Avrupa'da "toplumsal açıdan adeta rakipsiz"di.[26] 1920'de artık bundan söz edilemezdi. O tarihte artık Avrupa'nın hiçbir ülkesinde aristokrasinin birinci derecede siyasal ya da belirleyici kültürel gücü kalmamıştı. Avrupa aristokrasisinin bu düşüşü, kısmen geç 18. yüzyıldaki ve sonra yine erken 20. yüzyıldaki devrimlerin, kısmen de zenginlik ve itibar kaynağı olarak toprak mülkiyetinin nispeten gözden düşmesinin sonucuydu. Devrimlerin monarşileri yıktığı yerde, aristokrasi kendisini himaye eden imparator ve kral-lardan mahrum kaldı. Ne var ki soyluların sistemlerdeki yıkılışlardan etkilenmeden başka yerlere göre hâlâ büyük bir güce sahip olabildikleri yerde, yani İngiltere'de, nüfusun şövalyelik ve lordluk unvanlarıyla donanmış bir bölümü en yüksek siyasal yürütmedeki yarı-tekelini yitirdi. 1908 yılından itibaren İngiliz başbakanları yalnızca iki istisnayla, sürekli burjuva ailelerden geliyordu. Kadim toplumsal bir kurum olan aristokrasinin çöküşü Avrupa'da yaklaşık 1789 ile 1920 arasındaki nispeten kısa zaman dilimine denk düşer. Elbette bu iki tarih, sürekli aşağıya doğru inen bir çizgiy-

le birbirine bağlı değildir. Avrupa'da Ren Nehri'nin doğusundaki aristokrasinin siyasal konumu I. Dünya Savaşı'nın son evresinden önce önemli ölçüde vahimleşmedi. 19. yüzyıl, genel olarak bakıldığında, "soylular için iyi bir dönem"di.[27]

Soyluluk dünya çapında, "parçalı" toplumlar dışında hemen her yerde görülen bir fenomendir. Nüfusun küçük bir bölümü, şiddet araçlarını elinde toplamış, ekonomik kaynaklara (toprak, işgücü) olağanüstü erişim olanağı bulmuş, elle çalışmayı (savaş ve av dışında) hor gören, onur ve seçkinlik vurgulamasıyla yüceltilen bir yaşam tarzı sürdürmekte ve ayrıcalıklarını kuşaktan kuşağa miras yoluyla aktarmaktadır. Soyluluk, çoğu kez aristokrasiler halinde istikrar kazanır. Bu aristokrasiler tarihte sık sık savaşla ağır kayıplar verirler ve kimi zaman çökerler. Modern Çağ'da kolonyal fetih birçok örnekte aristokrasileri vurmuştur. Aristokrasiler yıkılmış ya da siyasal ve ekonomik açıdan önemli ölçüde rütbeleri düşürülmüştür; ilkönce 16. yüzyılda Meksika'da Aztek soylularının başına gelen ve sonra dünyanın dört bir yanında sık sık gerçekleşen budur. Ne var ki aristokrasilerin, fiziksel varlıklarını ve simgesel işaretlerini sürdürerek, daha düşük bir konumda, daha büyük imparatorluk birliklerine dahil edildikleri de görülmüştür. Örneğin 1680'de, kendine özgü bir Mançu soyluluğuna bağlı olan Mançuryalı Qing hanedanı, Moğol aristokrasini vasallık ilişkileriyle iktidarsızlaştırmış ve kendine bağlamıştır. Avrupa sömürge imparatorluklarındaki "dolaylı yönetim" buna benzer bir iktidar tekniğiydi. Başka imparatorluklar aristokrasileri yaşatmadılar. Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'da mevcut Hıristiyan feodal iktidarları ezdi ve yeni toprak beyleri sınıfının oluşmasına izin vermedi. Bu yüzden örneğin Sırplar ve Bulgarlar Avrupa'daki genel modelin dışında kaldılar. 19. yüzyılın başında aristokrasileri yoktu ama buna karşılık "Doğu" Avrupa ölçütlerinde görece özgür bir köylü sınıfları vardı.[28] Soyluluğun yabancı iktidar altında varlığını koruduğu yerde, çoğu kez ona siyasal söz söyleme hakkı tanınmamıştır; örneğin birleşmeden önceki dönemde İtalya'da bu nedenle, soyluların kamusal görevleri üstlenecek deneyimleri yoktu.

18. yüzyılda Avrupa'da, Arap dünyasından farklı olarak, soylu şövalyelik çağı kapanmıştı. Bu kadim işlevleri olmadan da 1800'de ve hatta 1900'de bile, Avrupa'nın tek tek ülkelerinde kimin soylular sınıfına dahil olduğu çok açık ve netti. Yalnızca, unvan atıf-

larının olağanüstü esnek olduğu İngiltere'de, toplumsal konumu yükselen bazı kişiler, kritik eşiği gerçekten aşıp aşmadıklarından emin olamıyorlardı.[29] Özellikle kıtanın doğu yarısında olduğu gibi, I. Dünya Savaşı'na kadar belirli hukuksal ayrıcalıkların devam ettiği yerlerde, soylular dünyasının ince hiyerarşileriyle nereye kadar uzandığı zaten apaçıktı. Başka hiçbir toplumsal gruplaşma, kendini ayırmaya soyluluk kadar büyük değer vermiyordu. Soyluluğa aidiyetin görünür ve net olması gerekiyordu.

Katolik yüksek ruhban ya da Yahudi büyük finansı gibi nicelik açısından çok küçük ulusaşırı elitlerin yanı sıra, 19. yüzyılda soyluluk da Avrupa toplumlarının en güçlü uluslararası yönelimli parçasıydı. Herkes birbirini tanıyordu, karşılıklı olarak birbirinin mevkiini tahmin edebilirdi, bir dizi davranış normları ve kültürel idealler ortaktı, gerektiğinde Fransızca konuşuluyordu ve ulusaşırı bir evlilik pazarında yer alınıyordu. Mevki ve zenginlik ne kadar yüksekse, böyle geniş ağlara da o ölçüde bağlanılıyordu. Diğer yandan soyluluk, özellikle toprak mülkiyetiyle, tarımla ve kırsal yaşamla yakından ilişkili olduğu için çoğu kez belirli bir yere sıkı sıkıya bağlıydı ve bu yüzden toplumun diğer bölümlerine göre daha az hareketliydi. Bu iki düzlem arasında *ulusal* soyluluk tabakalarının orta düzlemi yer alıyordu. Bu dayanışma ve kimlik oluşumu düzlemi 19. yüzyılda güç kazandı. Soyluluk, yeni iletişim teknikleri sayesinde daha da uluslararasılaşırken, ulusallaşması da eşzamanlı olarak arttı.[30] Bu temel üzerinde, liberal ulusalcılığın yanında, özellikle Prusya Almanya'sında *muhafazakâr* bir ulusalcılık da mümkün oldu.

Avrupa Soyluluk Tarihinin Üç Yolu: Fransa, Rusya, İngiltere

Fransa'da devrim sırasında soyluların tüm ayrıcalıkları ve unvanları ellerinden alınmıştı. Devrimden sonra eski hakların büyük bir bölümü, özellikle de göçmenlere geri verilmedi, böylece geriye çoğu kez sadece "boş" unvanlar kaldı. Soyluların büyük toprak sahipliği küçümsenmediği halde, Fransız soyluluğu, olağanüstü ölçüde "burjuva" bir toplumda yalnızca ikincil bir rol oynuyordu. Korsika'nın küçük soylularından gelen Napoléon'un yönetiminde, Ancien Régime'in devam eden soyluluğuna yeni bir soyluluk da eklendi; eski soylular yenilere genellikle hor görme ile hayranlık karışımıyla, sonradan görmeler olarak bakıyorlardı: Bu yeni soy-

lular genellikle veraset haklarıyla donatılmış askeri unvan sahipleriydi ve yeni bir kalıtsal elitin çekirdeğini oluşturdular.[31] Ancien Régime'de bir değirmencinin oğlunun, 1807'de olduğu gibi, hizmetleri temelinde mareşal olarak "Duc de Danzig" [Danzig Dükü] mertebesine yükselmesi düşünülemezdi. Daha sonra 19. yüzyılda hemen hemen Avrupa'nın her yerinde Napoléon örneğine göre soylulaştırma cömertçe uygulandı ve devletin patronaj aracı olarak kullanıldı. Bunun yanı sıra Napoléon liyakate dayalı bir *Légion d'Honneur* (Şeref Nişanı) eliti oluşturdu; bu da miras yoluyla devredilmeyen bir tür post-feodal elitler korporasyonuydu, daha sonra cumhuriyetçi biçimlere sorunsuzca aktarılabildi.

1830'dan sonra Fransa'da soyluların etrafında kümelenebilecekleri, İngiltere'deki parlamento, diğer ülkelerin çoğundaki kraliyet ya da imparatorluk sarayı gibi, güçlü bir merkezi kurum bulunmuyordu. Hem "burjuva kral" Louis-Philippe hem de imparator diktatör III. Napoléon geniş saray yapıları kurmadılar, iktidarlarını ve temsillerini güçlü bir yüksek aristokrasiye dayandırmadılar; sonra 1870 yılında imparatorla birlikte saray hayatından geri kalanlar da ortadan kayboldu. 19. yüzyılın ilk altmış yılında tanımlanabilirliğini koruyan Fransız soyluluğu yine de, Avrupa'nın doğusundaki kadar kendi hakkındaki bilincini koruyan bir sınıf değildi. Fransa'da, (Polonya hariç) başka yerlerde olduğundan daha çok, yoksul soylu tipiyle karşılaşılabilirdi. Çeşitli kökenlerden gelen zengin mülk sahipleri toplumsal açıdan belirleyici tabakayı oluşturdular: Bunlar –daha erken dönemlerde de "yerel ileri gelenler" olarak bilinirlerdi– topluma yön veren kanaat önderleri haline geldiler.[32] Yaklaşık 1880'den sonra bu aristokrat-burjuva, tipik bir biçimde taşra şehirlerinde yaşayan bileşik tabaka gitgide marjinalleşti. Avrupa'nın başka hiçbir büyük ülkesinde, soyluluğun mülkiyet ve iktidar üstünlüğü, belirleyici olan yerel düzlemde, Üçüncü Cumhuriyet Fransa'sındaki kadar küçük değildi.[33]

Avrupa'daki yelpazenin öteki ucunda kendi içinde fazlasıyla heterojen olan Rus soyluluğu yer alıyordu.[34] Bu soyluluk, Avrupa'nın diğer büyük ülkeleri ve imparatorluklarındakilere göre tahta daha sıkı bağlıydı ve bağlı kaldı. II. Katerina'nın "Soyluluk bildirgesi" 1785 yılında soyluları devletin iplerine bağlı olmaktan kurtardı, onlara tam mülkiyet hakları verdi ve böylelikle onları hukuksal açıdan Batı Avrupa soyluluğuyla eşitledi. Yine de, devlet ve çar-

lık ailesi, uzak ara en büyük toprak sahipleri olarak kaldılar. Büyük Petro döneminden beri çarlar daima ülkeyi ve "canları" yani serfleri aristokrasiye hediye etmişlerdi. Rus aristokrasisi nispeten "genç"ti; soylulaştırma basitti ve 19. yüzyılın sonunda geniş ölçekte uygulandı. En büyük toprak sahiplerinden bazılarının zenginliği ve ayrıcalıkları yalnızca birkaç on yıl, hatta yalnızca birkaç yıl geriye gidiyordu. Çok sayıda "küçük" soylu da vardı; bunlar örneğin İngiltere'de olsalar aristokrasi çevreleri içinde sayılamayacak kişilerdi. Toprak mülkiyetine dayalı bir üst sınıf bulanık görüntüsü, eski Avrupa'daki *nobilitas* (soyluluk) tasavvuruna daha uygundur. Serfliğin 1861'de kaldırılması büyük toprak sahiplerinin servetlerinde ve toplumsal konumlarında vahim bir değişiklik yaratmadı. Bu yüzden sonuçları açısından 1865 yılında Güney eyaletlerinde köleliğin kaldırılmasıyla kıyaslanamaz. Reform tamamen gerçekleştirilmediği ve eski serf sahiplerine dokunulmadığı için, toprak sahipleri açısından kapitalist büyük tarım işletmeciliğine geçmenin cazibesi büyük değildi.

Fransız ve Rus aristokrasilerinden açıkça farklı olan İngiliz aristokrasisi de, genel olarak Avrupa'nın en zengin soylu sınıfıydı, hukuksal açıdan nispeten daha az ayrıcalıklara sahipti, ama politikanın ve toplumun kilit noktalarında mevcuttu. Miras hukukunda ilk doğan erkek çocuklara tanınan öncelik, büyük servetleri güvenle bir arada tutuyordu. Küçük erkek çocuklar, aileleriyle birlikte soylular toplumunun periferisine itildiler. Aynı zamanda, İngiliz aristokrasisinin kendi başına bir kast sistemi yoktu. Yalnızca *peer of the realm* olarak lordlar kamarasında oturma hakkı kesin bir biçimde tanımlanmıştı. 1830 yılında bu hakka sahip yüksek soylu aile reislerinin sayısı 300'dü, 1900'de 500'den fazlaydı.[35] Daha 1780'li yıllarda, William Pitt Jr.'ın başbakanlık yaptığı dönemde hükümet soylulaştırma temposunu artırmıştı. Alt düzeydeki şövalye soyluluğuna yükselmek nispeten kolaydı. Victoria döneminin yeni zenginlerinin gösteriş nedeniyle satın aldıkları toprak ve arazilerin boyutu bugün bile belirsizdir.[36] Toplumsal ilişkilerin kurulduğu sahne olarak kırsal alanda bir konak elzemdi. Diğer yandan, en büyük toprak sahipleri bile "burjuva" işlerine katılmaktan çekinmediler.

İngiliz aristokrasisi toplumsal bir *gentleman* ideali geliştirdi, olağanüstü bir bütünleştirici etki yarattı; adada ve imparatorlukta, kıta Avrupa'sının biçimsel olarak daha keskin hatlarla belirlenmiş

soylu elitlerinde çoğu kez bulunmayan bir yaşam tarzının ve kültürel homojenliğin doğmasını sağladı.[37] *Gentleman* olmak, sosyal açıdan giderek esnek bir eğitim idealiydi. "Mavi kan"ın hiçbir rolü yoktu. Bunun koşullarına doğuştan sahip olsa da, erkek çocuğun elit okullarında, Oxford ve Cambridge gibi okullarda bir *gentleman* olarak yetişmesi gerekiyordu. Sonradan kazanılmış da olsa belirli bir zenginlik temelinde bu idealle bağlantılı olan yaşam tarzını, değerleri ve davranış nüanslarını benimseyen ve onları uygulayan biri de bir *gentleman* olabilirdi. Elitlerin bütünleşmesinin merkezi kurumlarını oluşturan, özel şahısların işlettiği Eton, Harrow ya da Winchester gibi kamu okullarında eğitim görmek, erken Modern Çağ'da kıta Avrupa'sındaki süvari akademileri tarzında bir sınıfsal eğitim değildi, birincil olarak entelektüel bir eğitim de değildi, tabakalar ötesi bir burjuva-soylu karakter eğitimiydi – bu eğitim yüzyıl boyunca giderek artan bir militarist-emperyalist eğilim de kazanmıştı.[38] Bu eğitim türü verimlilik ilkesine uyuyordu. Aristokrasinin İngiliz toplumunda işi kolaydı, ama rekabete girmesi gerekiyordu. Sadece hukuksal açıdan bile İskoç ve İrlanda aristokrasisinden farklı olan İngiliz aristokrasisi, sürekli kendi tabakasının dışından yeni müttefikler bulmaya çalışıyordu. Kraliyet ailesinden bağımsızdı, Victoria döneminde artık bir saray aristokrasisi yoktu ve aristokrasi, toplumun birçok alanlarında yöneticilik görevleri üstlendi, bunları yerine getirmesinin karşılığında şükran ve hürmet bekliyordu. Bu da otoriter bir hürmet beklentisi değildi, siyasal bir yaşamın kurumları aracılığıyla kanalize edilebilen, yavaş yavaş demokratikleşen bir tutumdu.[39] İngiltere'deki aristokrasi, başka yerlerden daha net bir biçimde sabitlenmiş hukuksal bir statüden çok, zihinsel bir durumdu: Belirleyici olmanın güvenli duygusuydu.

Hayatta Kalma Stratejileri

Avrupa aristokrasisi çöktüyse de, çeşitli hayatta kalma stratejilerini deneyip, değişik başarılar elde etmeden çökmemiştir.[40] En büyük başarıyı vaat eden stratejiler de, geleneksel rantiye zihniyetini aşıp (tam da Avrupa'nın büyük bölümlerinde, yaklaşık 1880'den sonra tarımın kârlılığının uzun süreliğine düştüğü dönemlerde) burjuva işlere açılmak, yatırımcı portföyünü yeniden düzenlemek, kendisi de toprak sahibi olmaya (şövalyelerin mülkleri, Latin ül-

kelerinde devletin sattığı kilise mülkleri vb.) ve taşra soylularının yaşam tarzına güçlü bir eğilim duyan zengin burjuvaziyle sosyal füzyona girmek, mülkiyetin bölünmesinin engellenmesi için yürütülen aile politikası, nihayet ulusal önderlik rollerini, her şeyden önce bu tür pozisyonlara talip olan fazla kimsenin bulunmadığı yerlerde üstlenmekti.

Bütün Avrupa'da farklı kombinasyonlarla uygulanan bu tür stratejiler, tek tek örneklerde dolaysız amaçlarına ulaşabilseler de, Avrupa aristokrasisi yüzyıl dönümünde eski kültürel önderlik işlevini yitirdi. Daha Haydn ve Mozart döneminde Avrupa sanatının ve müziğinin temel direği olan aristokratik mesenliğin yerine, piyasa ekonomisine dayalı bir sanat sektörü geçti. Müzisyenler kendilerini şehirlerde verdikleri konserlerle, ressamlar da halka açık sergilerle ve yeni başlayan sanat ticaretiyle finanse ettiler. Edebiyatta soylu konular azaldı. Örneğin Anton Çehov'un Rus taşra aristokrasinin sona erişi hakkındaki melankolik öykülerinde yer aldılar. Çok az sayıda ünlü düşünür, örneğin Friedrich Nietzsche ve Thomas Carlyle, aristokratik yaşam ideallerini, elbette somut bir sosyal zeminden kopuk olarak ve doğuştan aristokratlıktan çok zihniyet ve hizmet açısından aristokratlığı düşünerek hâlâ –ya da yeniden– savundular.

İmparatorluklar Avrupalı aristokratların cirit attığı bir alan mıydı? Bunu yalnızca Britanya İmparatorluğu için sorunsuzca söylemek mümkündür; III. Napoléon dönemindeki Fransız sömürgeci imparatorluğunun ve Üçüncü Cumhuriyet'in kararlı bir burjuva hali vardı. Britanya İmparatorluğu'ndaki yüksek askeri ve idari görevlerde eskisi gibi öncelikli olarak soylular bulunuyordu. Aristokratlar, sömürge toplumundaki uygarlık ve politika uçurumlarının ötesinde, Asyalı ve Afrikalı soylu insanlarla sözüm ona özel bir ruh yakınlığı içinde, yüksek emperyal amaçların hizmetinde bulunmayı kendi özelliklerinden biri olarak görüyorlardı.[41] Bu özellikle Hindistan için geçerliydi, burası en istikrarlı aristokrat yuvasıydı; Afrika'da ve başka yerlerdeyse burjuva idari uzmanlar öndeydi. Belirli bir çöküş romantizmi imparatorluğun Avrupalı olmayan uyruklarına, asgari düzeyde kültürlerarası bir sempati garantiliyordu.[42] ABD'nin İç Savaş öncesi Güney eyaletlerinde aristokratik bilincin özel bir varyasyonu vardı. Burada, büyük köle plantasyonlarına egemen olan, az sayıdaki plantasyoncu elit, "doğal" hü-

kümran sınıfa dahil olduğu hayalini kurdu. Köle sahipleri kendilerini yeni-Orta Çağlı *lords of manor* [malikâne lordları] olarak gördüler. Bedensel çalışmadan uzak durdular, endüstriyel Kuzey'in sözde "materyalist" kabalığından nefret ettiler, uyrukları üzerinde efendilik haklarını özgürce kullandılar – tüm bunlar anakronik bir şövalyeliğin yeşermesini sağlamış görünüyordu.[43]

1917'den sonra yaşanan "aristosid"le[44] [aristokrasi kırımı] kıyaslandığında, 19. yüzyıl Avrupa aristokrasisinin, özellikle yüksek mevkilerin bir tür altın sonbaharıydı. Dünyanın burjuvalaşması, bir fırtına gibi gelmese de hiç durmadan ilerliyordu. Başka yerlerde: Kuzey Amerika'da İç Savaş'tan sonra, Meksika'da 1910'dan sonra, devrim sırasında Asya'nın üç büyük toplumunda aristokrasiler çökmüştü.[45]

Hindistan: Bir Yeni-İngiliz Toprak Aristokrasisi mi?

Hindistan'da prenslerin eski görevleri, feodal uyruklarıyla birlikte, bölge bölge ellerinden alındı. 1857 büyük ayaklanmasından sonra katı bir prens-karşıtı politikadan vazgeçildi. 1820'li ve 1830'lu yıllarda zaman zaman etkili İngiliz Utilitaristlerinin düşlediği "burjuva" Hindistan ütopyası çekiciliğini yitirdi. Bundan sonra İngilizler iktidarlarını en azından yüzeysel olarak feodalleştirmeye çaba gösterdiler. Mihraceler ve Nizamlar silahsızlandırılıp, finansal bağımsızlıkları ellerinden alındığı ve ayrıca sadık da davrandıkları sürece, bir şeyden korkmalarına gerek yoktu. Sömürge devletin bürokratik karakterini pitoresk tarzda örtmeye yarayan birer süs işlevi görüyorlardı.[46] 1876'dan itibaren, en tepesinde uzaktaki Kraliçe Victoria'nın Hindistan imparatoriçesi olarak hüküm sürdüğü tamamen kendine özgü ve yeni bir Hint soyluluğu uyduruldu. Victorianizm'in, Britanya Adaları'nda yeni gotik mimaride ve eski örneklerin taklit edildiği turnuvalarda dile gelen şövalye romantizmi, Hindistan'da daha büyük bir sahnede ve daha renkli bir şatafatla sergileniyordu.

Hindistan'da "aristokrasi" deyince ayrıntılarda neyin anlaşılması gerektiği zor bir sorudur. Dünyanın başka bölgelerine benzer bir biçimde İngilizler de, en azından "burjuva" East India Company'de erkenden işe giren soylu İngilizler de, kendilerine Hintli bir karşılık, yani bir toprak sahibi soylu sınıf aradılar, ama kolay kolay

bulamadılar. Bunun nedeni, Batı Avrupa'nın hukuksal gelişmede izlediği özel yoldu. Erken Modern Çağ'daki Avrupalı teorisyenler, Asya'da aslında toprakta özel mülkiyetin bulunmadığına, her şeyin monarkın üst mülkiyetinde olduğuna işaret ederlerken bu sorunu anlamışlardı. Bu durum "Doğulu despotizmin" ünlü teorisyenleri, özellikle de Montesquieu tarafından gerçi çok abartılmış ve Asya ülkelerinde tarımsal (ve diğer) özel mülkiyetin tamamen güvensiz olduğu şeklinde abartılı bir tablo çizilmişti, ne var ki bu tablo tamamen yanlış da değildi. Hukuksal ilişkiler ne kadar farklı olsa da, birçok farklı Asya ülkesinde, Avrupa'nın çoğu bölgesinde olduğu gibi özel bir toprakla özel bir soylu aile arasında, hiçbir hükümdarın dokunamayacağı, sarsılmaz bir bağ bulunmuyordu. Asya'da üst tabakanın statüsü ve geliri, dolaysız toprak mülkiyetinden çok, genellikle geçici "fief" tarzı bir toprak tahsisinden ya da hükümdar tarafından bireylere ve gruplara aktarılmış iltizam gelirlerinden geliyordu. Örneğin İngiliz çağdaşlarının haklarında ayrıntılı tartışmalar yaptığı Bengal Zemindar'ları (*zemin*: toprak; *-dar*: sahibi), East India Company'nin iktidarı ele geçirmesinin arifesinde, İngiltere'deki anlamıyla dokunulmazlığı garantiye alınmış toprak sahibi bir soylu sınıf değil, arpalık haklarıyla donatılmış kırsal bir elitti; elbette krallar gibi yaşıyor ve köydeki gerçek gücü ellerinde tutuyorlardı. İngilizler açısından, kırsal alanda mevcut ve gelecekteki istikrarın garantisi gözüyle bakılan, bir tür sözde-aristokrasi söz konusuydu. Bir süre, onları "uygar" bir ülkeye yakışan "gerçek" bir aristokrasiye dönüştürmek için ne gerekiyorsa yapıldı, ne var ki eski polislik ve yargılama güçleri ellerinden alındı.[47]

Şimdi yargı yolu açık toprak unvanlarıyla da donatılmış Bengal Zemindar'larının görünüşteki yükselişi, yalnızca onların çöküşünü hazırladı. İçlerinden bazıları kolonyal devletin dizginlerini serbest bıraktığı piyasa güçleriyle başa çıkabilecek durumda değildi; bazıları da İngilizlerin finansal taleplerinde çok katı olduklarını ve kamulaştırmaktan çekinmediklerini bizzat yaşamak zorunda kaldılar. Eski aileler yıkıldı, bazı aileler de tüccarlıktan daha yukarı yükseldiler. Zemindar statüsünün Avrupa tipinde doğuştan gelen bir aristokrasi halinde sağlamlaştırılmaya çalışılması başarısızlığa uğradı ve Zemindar'ların İngiliz tarzı geliştirici toprak sahibi soylular olarak Bengal tarımını yatırımlarla ve bilimsel tarım yöntemleriyle ilerleteceği umudu boşa çıktı. Erken 20. yüzyılda

Bengal'de ve Hindistan'ın bazı başka bölgelerinde kırsal alanda Zemindar'lar değil, toprak sahibi "orta" köylüler egemen tabaka oldular ve giderek artan bir biçimde, doğmaya başlayan bağımsızlık hareketinin de sosyal tabanını oluşturdular. 1920'lerde Hindistan'da gösterişli düşünme ve yaşam tarzları en az Avrupa'daki kadar marjinalleşmişti.

Japonya: Samurayların Kendi Kendilerini Dönüştürmesi

Japonya tamamen kendine özgü bir yol izledi.[48] Dünyanın başka hiçbir büyük ülkesinde ayrıcalıklı bir statü grubu benzer bir dönüşüm geçirmedi. Avrupa'daki soyluların Japon eşdeğeri Samuraylardı. Başlangıçta Samuraylar sıkı sadakat ve karşılıklı yararlılık bağlarıyla bağlı oldukları bir beyin hizmetindeki savaşçılardı. Japonya'nın 1600'ler civarında sakinleşmesinden sonra Samurayların çoğu savaşçı olarak gereksizleşti. Ama ya *şogun*'un ya da yaklaşık 260 fief sahibi beyin (*daimyō*) hizmetinde kalmaya devam ettiler; tüm Japon takımadaları bu beylere bölüştürülmüştü ve Şogunluğun dayanağını oluşturan, akıllıca düşünülmüş bir hiyerarşiye bağlanmışlardı. Samuraylar kimi simgesel işaretlerle donatılmışlardı ve böylelikle artık savaşların bulunmadığı bir dönemde, yüksek bir "savaşçı aristokrasisi" olarak stilize edilmişlerdi. Samurayların çoğu kılıcı bırakıp ellerine fırçayı aldılar ve idari görevler üstlendiler. Japonya böylelikle dünyanın her bakımdan en verimli olmasa da en yoğun idare edilen ülkelerinden biri oldu. Yine de Samurayların ve ailelerinin çoğunun kelimenin tam anlamıyla yapacak bir işleri yoktu. Bazıları öğretmenlik, bazıları da ormancılık ya da bekçilik yapıyordu; hatta kimileri de, aslında yapmaları ayıp olan ticaret işlerini gizliden gizliye yürütüyorlardı. Ayrıcalıklarına da bir o kadar inatla sarılıyorlardı: (1) soyadı sürdürme hakkı; (2) kılıç taşıma ve özel giysiler giyme hakkı; (3) ata binme hakkı; (4) Samuray olmayanlara karşı caddede geçiş önceliğini zorla kullanma hakkı vb. Samuraylar, doğuştan miras aldıkları bir özel haklar paketiyle, Avrupa'daki soylulara çok benziyorlardı. Ne var ki nüfusun içindeki oranları daha yüksekti: Erken 19. yüzyılda bu oran yaklaşık yüzde 5 ile 6 arasındaydı. Bu oran Polonya ve İspanya gibi istisna oluşturan ülkelerdeki aristokrasinin görece boyutlarına karşılık düşüyordu, ama yüzde 1'in

altında kalan Avrupa normal değerinin çok üstündeydi (örneğin Almanya'da bu oran erken 19. yüzyılda yüzde 0,5'ti, daha sonra da giderek azaldı).[49] Dolayısıyla, Samurayların anlamlı bir işlevinin bulunmayışı bile tek başına niceliksel açıdan büyük bir sosyal sorundu ve bunun yüksek toplumsal maliyetleri de vardı. Avrupa aristokrasisinden en önemli farkı, Samurayların topraktan kopmasıydı. Genel olarak fief verilmiş toprak sahipleri değillerdi, güvenilir hukuksal unvanlarla donatılmış toprak sahipleri hiç değillerdi. Ücretleri daha çok pirinçle ölçülen ve genellikle ayni olarak verilen harçlıklar şeklinde ödeniyordu. Tipik bir Samuray üç üretim faktöründen hiçbirini, ne toprağı ne emeği ne de sermayeyi kontrol edemiyordu. Bu yüzden Samuraylar ilkesel olarak Japon toplumunun özellikle kırılgan bir bölümüydüler.

Japonya'nın kronik sorunları, Batı'yla karşılaşma nedeniyle 1853 yılından sonra bir kriz oluşturacak şekilde arttığında, ulusal düzeyde değişim inisiyatifini başlatanlar, ilkönce Tokugava hanedanına uzak duran prensliklerin Samuraylarıydı. Tam da 1867-1868 yıllarında Şogunluğu yıkan ve yeni Meiji düzenini kurmaya başlayan bu küçük grup, Samurayların ancak eskimiş statülerini kaybettikleri zaman halkın bir bileşeni olarak varlıklarını sürdürebileceklerini anlamıştı. Prenslerin iktidarlarının ellerinden alınması ve *daimyō*'ların dönüştürülmesiyle birlikte, Samurayların varoluşunun en önemli kurumsal çerçevesi ortadan kalktı. 1869'dan itibaren Samuray statüsü adım adım yok edildi. En ağır ekonomik darbe harçlıkların (başlangıçta devlet tahviliyle ödenerek azaltılıp) ortadan kaldırılmasıydı; en ağır simgesel aşağılanmaysa 1876 yılında bazen tuhaf görünen kılıç ayrıcalığının kaldırılması oldu. Tek tek Samuraylar artık kendi başlarının çaresine bakmak zorundaydılar. Özgürce bir meslek seçebilme izni (Fransa'da daha 1790'da verilmişti) 1871 yılında bunun en önemli yasal temelini oluşturdu. 1877 yılındaki son Samuray ayaklanmalarından sonra artık bu politikanın karşısında bir direniş kalmadı.[50] Bu politika, Samurayların birçoğu ve aileleri için büyük zorlukları beraberinde getirdi, devlet bunları sosyal politikalarla kısmen yumuşattı. Samuray duygusu ve miti Japonya'da yaşamaya devam etti, ne var ki bu zümre 1880'li yıllarda toplumun ayırt edilebilir bir unsuru olarak ortadan kayboldu. Meiji devletinin İngiliz *asalet* örneğine göre yarattığı yeni yüksek aristokrasi, daha ziyade "Napoléon tarzı"

yapay bir üründü; *Daimyō* ailelerinden geri kalanları ve Kyoto'daki eski saray aristokrasisini kapsıyor ve 1867-1868 yıllarında iktidarın el değiştirmesi sırasında genellikle kırk yaşın altındaki genç erkeklerden oluşan oligarkların, kendilerini ödüllendirmeleri anlamına geliyordu. 1890'dan itibaren senato olarak ikinci bir meclis öngören yeni politik sistemde, bu aristokrasi geri çekilen Tennō ile "sıradan halk" arasında önemli bir tampon işlevi gördü.

Çin: "Mandarin"lerin Çöküşü ve Dönüşümü

Çin Avrupa'daki koşullara en yaklaşan ülkeydi, hatta bazı bakımlardan modernlikte onlardan ilerideydi. Çin'de daha 18. yüzyılda büyük ölçüde sınırsız bir toprak ve arazi piyasası vardı. Özel beylere karşı feodal vergiler ve yükümlülükler nerdeyse tamamen ortadan kalkmıştı, belirli bir ailenin belirli bir toprak parçası üzerinde sürekli kontrol sahibi olması, hukuk yoluyla hiçbir biçimde kalıcılaştırılamazdı. Ne var ki, bir kez edinilen mülkiyet unvanları yine de –Avrupa'da olduğu gibi– devlet müdahalesi karşısında büyük ölçüde güvendeydiler. Çin'in, Max Weber'e varıncaya kadar birçok Avrupalının "*literati*" diye tanımladığı mandarinlerini Avrupa'daki soyluların eşdeğeri olarak görmek mümkün müdür? Bazı açılardan kesinlikle mümkündür. Mandarinler tarım amacıyla kullanılan toprağın en büyük bölümü üzerinde etkin bir denetim sahibiydiler ve erken Modern Çağ'daki Avrupa aristokrasisinden büyük ölçüde daha tartışmasız bir biçimde, kültürel açısından egemen olan tabakaydılar. Aradaki en önemli fark bu statünün miras bırakılamayışıydı. Statü ve toprak mülkiyeti birbirlerinden nerdeyse tamamen ayrılmıştı. Çin dilinde *şenşi* denilen ve Batı'da çoğu kez *gentry* diye tercüme edilen, nüfustaki yüzde 1,5'lik oranıyla Avrupa'daki ve Japonya'daki aristokrasilerin arasında bir yerde duran bu tabakaya, düzenli olarak yapılan devlet sınavlarında başarı kazanarak giriliyordu.[51] Bu sınavlardaki dokuz başarı derecesinden hiç olmazsa en düşüğüne ulaşan biri, bir *şenşi* unvanını ve bunun somut ayrıcalıklarını elde ediyordu; bu ayrıcalıkların arasında vergi muafiyeti ve bedensel cezalardan muafiyet de vardı. *Şenşi* olan biri, ailesiyle birlikte yerel üst tabakaya dahil olduğunu düşünebilirdi. Yerel alandaki yönetim görevleri ona veriliyordu. Klan örgütlenmelerinin bulunduğu yerlerde, bu

örgütlenmelerin iç elitine dahil oluyordu. Konfüçyüsçü centilmenlerin (*qunzi*) normatif temel yapısı bakımından İngiltere'deki karşılığına bazı açılardan benzeyen kültürel ve sosyal dünyasına katılıyordu. İmparatorluğun memurları yalnızca, sınavlarda en yüksek dereceye ulaşanlar, yani aslında imparator tarafından şahsen başkentte sınava tabi tutulanlar arasından atanıyordu. Bir ailenin sarayda ya da vilayet yönetiminde böyle bir memurluğa yerleşmesi, imparatorluk dönemi Çin'inde rütbe bilincine sahip toplumunda ulaşılabilecek en yüksek hedefti.

Tarih yazımında Japonya'nın başarısı sık sık Çin'in başarısızlığının karşısına konulmuştur. Japonya'nın "dışarıya açılmasının" şokunu üretken bir biçimde büyük bir modernleşme ve ulus oluşumu projesine aktardığı, buna karşılık Çin'in zamanın işaretlerini anlamayıp güçlendirici bir yenilenme fırsatını kaçırdığı söylenmiştir. Bunda çok fazla doğruluk payı bulunuyor. Çin'in hareketsizliğinin çeşitli nedenleri vardı. Yaklaşık 1820'den sonra güçlü bir monarşik önderliğin bulunmayışı ve devlet aygıtında Mançu makam sahipleriyle Han Çinli memurlar arasındaki hassas denge, en azından dış dünyaya yönelik "kültürden" kaynaklanan ilgisizlik kadar önemliydi; her güçlü reform isteği bu hassas dengeyi bozardı. Ne var ki tarih deneysel olarak farklı da okunabilir. O zaman asıl soru şöyle olur: Japonya'da dışarıdan gelen çok daha küçük bir itilim –çünkü Commodore Perry'nin açılışı kansız gerçekleşti ve şiddet kullanımının boyutları açısından asla 1839-1842 yıllarındaki Afyon Savaşı'yla kıyaslanamaz– Çin'dekinden çok daha büyük sonuçlara yol açmıştır. Neden böyle oldu? Buna iki yanıt verilebilir. Bir yandan Çin memurlar eliti, sınır sorunlarıyla ilgilenmesi bakımından, uzun burunlu deniz barbarlarının karşısına, sınanmış bir düzen şeması ve davranış kurallarına sahip olmadan, yönünü şaşırmış bir halde çıkan ve konumunu radikal bir biçimde yeniden belirlemek *zorunda kalan* Japon Samuraylarına göre, her türden saldırgan yabancıya nasıl davranacağı konusunda katbekat büyük deneyime sahipti. Çin'de dışarıdan gelen tehdit asıl güç merkezi olan Pekin'e ulaşmadığı sürece (ne var ki 1860 yılında imparatorun yazlık sarayının yağmalanması ve yıkılmasında bu noktaya yakınlaşıldı), yabancıları savuşturmaya yönelik eski yöntemler bir biçimde işe yarar görünüyordu. Dolayısıyla, sorunlar üzerinde temelli yeni baştan düşünmeyi gerekli kılacak bir yönsüz-

lüğe düşülmedi. Ancak 1900 Boksör Ayaklanması sırasında sekiz gücün saldırısıyla hanedanın küçük düşürülmesi geri dönüşü olmayan bir noktaya işaret ediyordu. Diğer yandan memurlar aygıtı ve sosyal temelini oluşturan *şenşi* tabakası, Çin'de, Japonya'daki Samuraylara göre daha az zayıflamıştı. Yine de Japonya'daki dramatik gelişmelerle tam tamına eşzamanlı olarak Çin'in egemen tabakası kendisi için korkunç olan sosyal Taiping Devrimi'nden sonra, büyük kayıplar vermesine rağmen, fiziksel ve siyasal olarak ayakta kaldı. 1860 yılında, saldırgan Büyük Güçler'le, Büyük Britanya, Fransa ve Rusya'yla en azından bir *modus vivendi* bulmayı başardı; bu da Çin üzerindeki dış politika baskısını ve askeri baskıyı otuz yılı aşkın bir süre için azalttı. Eski düzen Japonya'da çöktüğü sırada, Çin'deki düzen çok fazla istikrarsızlaştırıcı reforma gerek kalmadan kendini toplamış görünüyordu.

Sonra 1900 yılında, beka tehlikesinin sadece hanedana değil tüm imparatorluğa yönelik olarak algılanması gereken bir noktaya ulaşıldığında, Çin devletinin zirvesindeki belirleyici güçler, Han Çinlileri ve Mançular, radikal reformlara hazırdılar.[52] Yüzyıllar boyunca uygulanan sınav sisteminin, yani o zamana kadar bir alternatifi bulunmayan elit devşirme mekanizmasının kaldırılması, otuz yıl önce Samuray statüsünün kaldırılmasının eşdeğeriydi. Böylelikle Çin'de, tıpkı Japonya'daki gibi, elit sınıfın aktif unsurları kendi sosyal formasyonlarının zeminini ortadan kaldırdılar. Çin reformunda, Meiji politikası bir sistem karakteri taşımadığı gibi, bunun rahatça gerçekleştirilebileceği bir dış politika ortamı da bulunmuyordu. Hanedan 1911 yılında çöktü ve onunla birlikte sayısal açıdan fazla büyük olmayan Mançu aristokrasisi bir anda ayrıcalıklarını yitirdi.[53] Ne var ki bundan böyle Han Çinli *gentry* mensubu yüz binlerce aile bir yandan eski onur ve prestij kaynağından, diğer yandan merkezi devlet hizmetinde çalışma olanaklarından kopmuştu. Erken imparatorluk döneminin eğitimli, pratik yeteneğe sahip ve kamu yararını düşünen (en azından ideal böyleydi ama pratiğe yansıması da az değildi) mandarinlerinden, çok kısa bir sürede gerçeklikte ve toplumsal algılamada adi ve asalak bir toprak ağaları sınıfı ortaya çıktı; aynı dönemde (tam olarak 1915'te yeni kültür hareketinin başlamasıyla birlikte) Çin'in büyük şehirlerinde yeni ortaya çıkan entelijensiya, mandarinlerin temsil ettikleri dünya görüşüne inatla karşı çıktı. Devlet tarafından

terk ettiği politikleşmiş entelektüellerin hor gördüğü ve mücadele ettiği ve köylülerle yapısal bir çatışma içinde bulunan imparatorluk Çin'inin eski üst tabakası, Çin toplumunun en kırılgan unsurlarından biri oldu. Samuray tarzı, kendini lağvederek kurtulma yolu onlara kapalıydı. Çin Marksistleri tarafından 1920'li yıllardan itibaren "toprak ağaları sınıfı" olarak düşman ilan edilenler, ne kendilerini savunmak için maddi araçlara ne de müttefik bulabilecekleri bir ulusal gelecek vizyonlarına sahiplerdi. 1937'den sonraki ikinci Çin-Japon savaşı boyunca daha da zayıflayan Çin'in eski kırsal üst tabakası, 1940'lı yılların sonundaki komünist köylü isyanlarına artık karşı koyabilecek durumda değildi.

Çin *şenşi*'leri Avrupa ya da Japonya'daki anlamıyla bir savaş aristokrasisi değillerdi. İçine doğdukları zümreye göre değil, yeteneklerine göre göreve alınıyorlardı. Elit pozisyonları uzun süre bir ailenin elinde kalmıyordu. Ailelerin yükseliş ve çöküş çevrimi çoğu kez ancak birkaç kuşağı kapsıyordu. Elitlerin sürekliliği soyağacıyla değil, sürekli yeni eleman toplayan kurumların devlete yakınlığıyla sağlanıyordu. Bu arada, *şenşi*'nin "klasik" bir aristokrasiyle benzerliği hükümdara yakınlığından, devleti taşıyan rolünden, savaşta ve avda bedensel yarışmaya değil, geleneksel kültür kanonunu kavramaya dayanan yarışmacı dünya görüşünden kaynaklanıyordu. Bir diğer ortak yanları da topraklar üzerindeki denetimleri ve bedensel çalışmaya uzak durmalarıydı. Toplam olarak bakıldığında, benzerlikler farklılıklardan fazladır. *Şenşi* birçok bakımdan Avrupalı soylular tabakasının işlevsel eşdeğeriydi. Tıpkı Avrupa aristokrasisi gibi, *şenşi* de kronolojik 19. yüzyılı bir ölçüde hafif atlattı. 1864'ten sonra Taiping tehdidinin sona ermesinin ardından, karşılaştıkları doğrudan toplumsal rekabet, Avrupa'dakine göre daha bile zayıftı. Oluşum halindeki Çin "burjuvazisi" *şenşi*'nin hegemonyasına, Avrupa'dakine göre daha az meydan okuyordu. Çin'de tehdit daha çok köylü isyanlarından ve *yabancı* kapitalizmden geliyordu. Fransız aristokrasisi için 1780, Samuraylar için 1873 ya da Almanya'daki aristokrasi için 1919 yıllarıyla *şenşi* açısından kıyaslanabilecek nihai nokta 1905 yılıydı. *Şenşi* de çöküş halindeki, toprak kökenli bir elitti ve dünyanın en geniş elitiydi.

Aristokratik ve yarı-aristokratik elitlerin yazgısı kısmen ülke içinde belirlenmiş, kısmen de ülkeyi aşan gelişmelerden etkilen-

mişti. Burada birbirine zıt iki eğilim söz konusuydu. Bir yanda aristokratik ideallerin cazibesinin sınırlı olduğu ortaya çıktı. ABD ve Avustralya'da, tarihsel açıdan bir yenilik oluşturacak şekilde, aristokrasiden muaf toplumlar gelişti. Kolonyal imparatorluklar da aristokrasiyi yalnızca geçici olarak sağlamlaştırdılar. Erken Modern Çağ'da Avrupa'nın kolonyal yayılması Avrupa aristokrasisinin coğrafi işlem alanını muazzam genişletmişti. Ne var ki soyluların arasındaki belirli bir kültürler ötesi dayanışmaya rağmen, Avrupalı olmayan soylular Avrupalı dünyaya yönelikliğini ve rol anlayışlarını nadiren benimsemişlerdir. Bununla karşılaştırıldığında, Avrupa burjuvalığının kültürel paketi çok daha cazip bir ihraç kalemiydi. Geç 19. yüzyılın yeni kolonileri çoktandır aristokrasinin izini taşımıyordu. Bütün Avrupalı güçlerin Afrika ve Güneydoğu Asya'daki kolonilerinde 1875'ten sonra burjuva bir bürokrat tipi ağır bastı, Hindistan'da bile feodal maskaralıklar sömürge devletin bürokratik karakterini ancak şeffaf birer kostüm kadar gizleyebiliyorlardı. Diğer yandan genel değişiklikler kendilerini hissettiriyordu. Büyük devletlerin hariciye makamları ve diplomatik görevler artık sadece prensler, kontlar ve lordlar tarafından işgal edilmediği için, soylular enternasyonalinde sonun başlangıcına gelinmişti. ABD'nin ve Fransız Cumhuriyeti'nin dış politikası, 1914 yılından önce bile, nerdeyse tamamen burjuvalar tarafından yapılmıştı. Devlet oluşumu 19. yüzyılda hemen her yerde merkezi devlet organlarıyla kendi yerel güç kaynaklarını denetleme eğilimindeki bir aristokrasi arasında giderek daha büyük mesafeye yol açtı. Devlet soylulara görev verdiğinde, onlar artık devletin "hizmetinde" olmanın ötesinde bir şey değillerdi. Aynı tarihlerde aristokrasinin eski tarımsal gelir, güç ve prestij kaynaklarına el koyması da azaldı: Her türden köylü özgürleşmesi, yerel ayrıcalıkların azaltılması, endüstriyel yeniden inşa ve dünya ekonomisinin genişlemesi döneminde tarımsal gelirin gerilemesi, soylu tabakaların alışılageldik gelişme fırsatlarını sınırladı. Aristokrasi 20. yüzyılın başında bile, kendini artık verasetle aktarılan bir statüyle tanımlanmayan, daha geniş bir "elit" kesimin parçası olarak gördüğü ve bu çerçevede pragmatik olarak ve kibrini dizginleyerek sosyal ve politik ittifaklara girdiği yerlerde kaderini kendi elinde tutabildi.

3 Burjuva ve Yarı Burjuva

Burjuvanın Fenomenolojisi

19. yüzyıl, öyle görünüyor ki, en azından Avrupa'da burjuvaların ve burjuvalığın yüzyılıydı.[54] Görece geri çekilerek, zenginler arasında sınıfsal uzlaşma teklifleri yapan bir aristokrasiyle, yüzyılın son üçte birinde siyasal öz örgütlenmesini ve kültürel bağımsızlığını kazanmış ve "ayaktakımından proletaryaya" (Werner Conze) giden yola girmiş ücretli işçiler sınıfı arasında, şehirlerde kendine özgü değerleri ve karakteristik yaşam tarzları olan bir sosyal alan açıldı. I. Dünya Savaşı'ndan önceki yirmi yılda Avrupa'nın birçok kentinde ortaya çıkan villa banliyöleri, gösterişçi, kendini başkalarından ayırma alametlerini sergileyen bu burjuvalığın geçmişte kalmış dünyasının görünür kalıntılarıdır. Kimin ve neyin "burjuva" olduğu, aile kökeni, gelir ve meslek gibi nesnel kıstaslara göre güvenilir bir biçimde belirlenemez.[55] Burjuvalar –kapsamlı araştırmalar ve tartışmalar bu totolojik sonuçtan daha ileriye götürememiştir– kendini burjuva gören ve bu kanaatlerini yaşam tarzlarında pratik olarak dile getirenlerdir. Radikal kuşkucular tüm bir "burjuva" kurgusundan kuşku duymuşlardır. Tek tek burjuvalar ve kuşku götürmez burjuva ailelerinin kuşak zincirleri edebi kurguda (Thomas Mann, *Buddenbrooks*, 1901) ve tarihsel gerçeklikte teşhis edilebilir.[56] Bir tabaka ya da sınıf olarak burjuva*lık* tanımlanamaz. "Burjuvazi" genel olarak bir "mitos" değil midir, diye de sorulmuştur.[57]

Bir burjuvanın ne *olmadığını* söylemek daha kolaydır: Kendisiyle ilgili algısını toprak mülkiyetinden ve soykütüğünden alan feodal bir bey değildir, bağımlı bir konumda elleriyle çalışan biri de değildir. Yoksa "burjuva" kategorisi başka her sosyal düzen kurgusundan daha geniştir. 1900 yılı civarındaki dönemi düşünürsek, dünyanın en zenginlerinden bazılarını –sanayicileri, bankacıları, armatörleri, demiryolu devlerini– kapsadığı gibi, maaşları iyi ama aşırı yüksek olmayan profesörleri ve hâkimleri de kapsar. Hizmet sektöründeki (İngilizcede kısaca *professions* denilen) akademik nitelik seviyesindeki "serbest meslek" mensuplarını, örneğin doktorları ya da avukatları da,[58] bir bakkal dükkânının sahibini, bağımsız çalışan bir ayakkabıcı ustasını ve polisi de kapsar. 1900 yılında ayrıca yeni bir "beyaz yakalı" çalışan tipi ortaya çıktı:

Burjuva yaşamının sınırında yer alan tabi bir figürdü; ama bir bankanın veznesinde ya da bir endüstri şirketinin muhasebesinde, ellerini kirletmeden çalışmaya büyük değer veriyordu. Sahipleri tarafından değil, ücretli yöneticiler tarafından yönetilen büyük şirketlerin sayısının artmasından beri, büyük burjuva görünümlü, çalışma hayatında geniş yetki alanlarına sahip, eşitler arasında burjuva değerlerinin en ateşli savunucusu olarak ortaya çıkabilen "yönetici" çalışanlar da vardı.[59]

Bir kavram olarak "burjuvalık," tek tek yaşamların yazgısında burjuvalığın çok hızla ortadan kalkabilmesi nedeniyle de aldatıcıdır. Burjuvalar "yükselmeye" çalışırlar ve en korktukları şey de bunun tam tersini, alt tabakaya doğru düşüşü yaşamaktır. İflas etmiş bir aristokrat hâlâ bir aristokrattır, iflas etmiş bir burjuvaysa bir *déclassé*'den (sınıf düşmüş) ibarettir.[60] Başarılı bir burjuva konumunu bağımsızlığına ve kendi çalışmasına borçludur. Hiçbir şey ona doğuştan güvenilir görünmez. Burjuvanın gözünde toplum bir merdivendir. Kendisi de ortalarda bir yerde durmakta, sürekli yukarıya çıkma dürtüsüyle itilmektedir. Burjuvanın hırsı yalnızca kişisel olarak ilerlemeye, ailesinin esenliğine ve dolaysız sınıfsal çıkarının korunmasına yönelik değildir. Burjuva şekillendirmek ve organize etmek ister, kendi sorumluluğunu ciddiye alır ve yaşamsal koşulları olanak verdiği ölçüde, toplumsal yaşama bir yön vermek ister.[61] En kötü burjuvada bile hâlâ bir *citoyen* (yurttaş) kıvılcımı parıldar. Burjuva kültürü, başka hiçbir din-dışı değerler sisteminin yapmadığı kadar "genellik iddiası" taşır[62] ve böylelikle sahiplerinin ve başlangıçtaki sosyal taşıyıcılarının daha ötesine geçmeye çalışır. Burjuvanın altında onlara karşı bir üstünlük anlayışına, kendini daha iyi bir şey görme anlayışına sahip olduğu çok kimse ve her halükârda üstünde çok az kimse vardı. Burjuva olmayan elitler, yani bir aristokrasi ve prestiji yüksek bir ruhban sınıfı (İslam uleması da düşünülsün) var olduğu sürece, en zengin burjuva bile asla sosyal hiyerarşinin en üstünde yer almaz. 19. yüzyılda bu durum yalnızca çok az sayıdaki toplumda, örneğin İsviçre, Hollanda, 1870'ten sonraki Fransa ya da ABD'nin güney kıyısında, farklıydı. "En burjuva" toplum, burjuvaların *tüm* alanlarda aralarındaki rekabetin kurallarını kendilerinin belirlediği toplumdur. 20. yüzyılda bu, normal durum haline gelme eğilimindedir, 19. yüzyılda ise dünya çapında bir istisnadır.

20. yüzyıl bir sınıf olarak burjuvazinin uzun düşüşünü, koca koca toplumların radikal bir biçimde burjuvalıktan ve feodallikten arındırıldıklarını da gördü: 1917'den itibaren Rusya'da sahnelenen ve çok geçmeden Orta Avrupa'da, 1949'dan sonra Çin'de yinelenen bir dramaydı bu. Burjuvazi ve aristokrasi artıklarının üstünden aynı devrimci tırpan geçirildi. 19. yüzyılda Avrupa'da burjuva olmak genellikle zordu ama gerçekten hayati bir tehlike değildi. Avrupa'da –sosyal bir grup olarak– burjuvalar, Fransız aristokrasisinin bazı bölümlerinin 1789'dan sonra başına gelen yazgıyı, 1917'den önce asla yaşamadılar. Ancak 1861'den sonra ortaya çıkan ve gelişmek için yalnızca elli yıllık bir süre bulan Rus ekonomi burjuvazisinin dünyası, 1920'li yılların sonundan bakıldığında batmış bir uygarlık gibi görünüyordu.[63] Almanya'da ve Avusturya'da I. Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan enflasyondan, o tarihe kadar Avrupa'daki klasik burjuvanın yediği en ağır darbeden *önce* ve 1929'dan sonraki yıllarda yaşanan dünya ekonomi krizinden önce burjuvazinin büyük bölümleri asla kolektif bir biçimde "seçkin" yaşam standardı iddialarının dayanaklarını yitirmemişlerdi. 19. yüzyıl burjuvalar için de nispeten iyi bir dönemdi.

Küçük Burjuva

Burjuvazi ne kadar genişti? "Asıl" burjuvazi ile dükkân sahibi ve bağımsız zanaat ustasının "küçük burjuvalığı" arasındaki terminolojik yakınlık bugüne kadar kafa karışıklığı yaratmıştır. İkisi de biçimsel olarak "burjuva" olan bir çelik deviyle bir baca temizleyicisinin ortak yanı neydi? "Büyük" ve "küçük" burjuvaların sosyal karakterleri ilk bakışta kolayca ayırt edilebilir; bu iki grubun gelişmesi farklı yollardan ilerledi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'nın birçok ülkesinde "mülk ve kültür" burjuvalarıyla, yalnızca endüstri işçilerinden ayırt edilme kaygısı yaşayan bir küçük burjuvazi arasında büyük zihinsel ve politik mesafeler oluştu. Küçük burjuvazi tamamen farklı bir netlikte şekillendi. Fransa adeta bir küçük burjuvalar ulusu olurken, Rusya'da nispeten az sayıdaki orta ve küçük büyüklükteki şehirlerde kapitalist kurucular ve eğitimli eşraf tabakası çok ince bir küçük burjuvazi katmanına dayanabiliyordu.

"Küçük" burjuvalığı kavramsal olarak ele almak özellikle zordur. İngiltere'de eskiden beri tercih edilen *middle class* [orta sınıf]

kavramının, yine de ancak 1889 yılında bir Amerikan dili sözlüğünde yer alabildiği ABD'de[64] de toplumsal orta sınıfın adlandırılması sorunu genel kabul görecek şekilde çözülememiştir. Böyle bir *middle class*'ın birliğini ve standartlığını (yaygın Almanca karşılığı "orta tabaka"dır) burjuva uzlaşmasının baştan itibaren Avrupa'ya göre daha geniş olduğu ABD için bile göstermek zordur. Büyük bir sabırla *lower middle class* [alt orta sınıf] ile *upper middle class* [üst orta sınıf] arasındaki sosyal zar keşfedilmeye çalışılmış ama genelleştirilebilir bir sonuca ulaşılamamıştır; örneğin İngiltere'de bir *capitalist middle-class* (kapitalist orta sınıf) ile *non-capitalist or professional middle-class* (kapitalist olmayan veya serbest meslek sahibi orta sınıf) arasında içsel ayrım çizgileri çekmekten nadiren kaçınılabilmiştir, bu da yaklaşık olarak (ama tam olarak değil) Almancadaki "ekonomi burjuvası" ile "kültür burjuvası" arasındaki ayrıma karşılık düşüyor.[65] *Middle class* ya da "orta sınıf" kültürel içerik açısından "burjuvazi"ye göre daha yoksul kavramlardır. Bu yüzden daha çok sayıdaki bağlamda kullanılabilirler ve küresel bir sosyal tarih için daha uygundurlar. Orta sınıfın her mensubu eksiksiz bir "burjuva değerler şeması"nı beraberinde taşımaz.

Farklı ortamlar yani sosyalleşme alanları ile paylaşılan temel kanaatler arasında bir ayrım yapmak özellikle yararlıdır. Örneğin Hartmut Kaelble, dar anlamda bir burjuva ortamı, yani "üst orta sınıf" ile bir küçük burjuva ortamı arasında ayrım yapmayı öneriyor.[66] Bu tür ortamlar net olarak sınırları çizilmiş gruplar değil, kenar çizgileri net olmayan sosyal kuvvet alanlarıdır, birbirleriyle örtüşebilir ve birbirlerini karşılıklı olarak etkileyebilirler. Ortamlar daha somut olarak yerel yaşam bağlamları şeklinde de düşünülebilir. İlkönce şehirden şehre özel bileşimlere ve kültürel renklere sahip olmak üzere, evlenme ve dernek kurma ortamları ve çevreleri, *sonra* belki yerellikleri aşan tabakalar ve sınıflar oluşur.

Küresel bir sosyal tarih için henüz "küçük burjuvazi" maddesi açılmamıştır. Bu durum, 19. yüzyıl açısından hiç şaşırtıcı değildir: Çünkü söz konusu yaşamlar olağanüstü ölçüde yerel ölçekte kalıyordu.[67] Ekonomik tesir daireleri birbirleriyle doğrudan temas içindeki bir komşular çevresini nadiren aşıyordu. Gençliklerinde romantizmin birçok şiirinde konu edildiği gibi kalfa olarak gezdikten sonra, bir daha yaşadıkları yerin sınırından dışarı pek çıkmıyorlardı. Küçük burjuvazi –1899 yılında ilk *petits bourgeois*

kongresi yapılmış olsa da– uluslararasılığı özellikle düşük bir tabakaydı, gezgin alt sınıflardan daha az hareketliydi, geniş aile ilişkilerine sahip aristokrasiye ve uzak yerlerde iş bağlantıları olan büyük burjuvaziye göre uluslararası ağlara daha az dahildi. Bu yüzden küçük burjuva kavramını bir bağlamdan diğerine aktarmak zordur. İsfahan'daki bir gümüş kuyumcusunu ya da Hankou'da bir çayevi sahibini "küçük burjuva" olarak tanımlarsak ne elde etmiş oluruz? Almancada küçük burjuvalar için aşağılayıcı anlamda kullanılan 'Spiesser"in darkafalılığı imleyen yan anlamını da başka bağlamlarda anlamak çok zordur.

Toptancı bir kategori olan ve bir küçümseme içermekten hiçbir zaman kurtarılamayacak olan "küçük burjuva" kategorisinin ardında, kendine özgü bir duyguya [Ethos] ve kendi mesleğindeki güvene dayanan özel bir gurura sahip, yerel zanaatkâr tipine dair bir şeyler vardır.[68] Böyle değere dayalı, kimi zaman, örneğin Hindistan'ın bazı bölgelerinde olduğu gibi, kastlara özgü dışlayıcılığa sahip zanaatkâr kültürleri dünyanın her yerinde vardı ve genellikle ticaret alanından daha büyük saygı görüyorlardı: Sabit ve istikrarlı, hiçbir üst tabakanın saldıramayacağı ve ikame edemeyeceği pratik bilgi tekeliyle desteklenen, sosyal orta sınıf alanlarıydı bunlar. Geleneksel beceri, hukuksal ayrıcalıklardan ve el koyulabilen mülkiyetten farklı olarak, siyasal devrimlerin değersizleştirmesine maruz kalmaz; zanaatkârlara ve temel iaşeyi sağlayanlara her zaman ihtiyaç duyulur. Ancak makine üretimi bu hizmetleri tartışmalı hale sokar, ama onları gereksiz kılamaz. Küçük mesleklerin, küçük burjuvanın proleterleşme korkusunun karşısındaki direnme gücü buradan gelir. Küçük burjuvalar (daha geniş bir anlamda) sosyal hiyerarşinin daha üst basamaklarına mutlaka dalkavukça bakmazlar. Küçük burjuvalar, üstün bir kültürün müellifi ve aktörü olma hırsına sahip değillerdir. Bu yüzden kültürel sermayesinden çok şeyi kültüre yatırmaz, onunla sonraki kuşakların –daha çok eğitim olarak– yararlanabilmeleri anlamına pragmatik bir ilişkisi vardır. Küçük burjuvalar politik olarak kolektif davranabilirler. Toplumsal dolaşımın önemli kanallarını kontrol ettiklerinde, bazı endüstri kaptanlarından daha fazla güç kullanabilirler. Pazar esnafının grevleri ya da Çin liman şehirlerindeki küçük tüccarların boykotları, her zaman siyasal baskı üretmiştir. Bu tür eylemler yabancı çıkarlara karşı yöneldiğinde, ulusalcı politikanın erken dile geliş biçimleri ol-

muşlardır. Küçük burjuvaların büyük uluslararası deneyimi savaştı. Köylülerin ve işçilerin yanı sıra kitleler halinde Avrupa ordularının, kolonilerdekiler dahil ana kitlesini oluşturdular. Astsubaylar, onbaşılar ve başçavuşlar kökenleri ve tavırlarıyla küçük burjuvaydılar. Astsubay üniformalı bir küçük burjuvaydı. Genel olarak askeri hiyerarşiler sivil toplumdaki hiyerarşiyi aslına sadık ve netleştirici bir biçimde yansıtırlar. Burjuvazinin, Avrupa'nın her ülkesinde kendine özgü bir tonlamaya sahip olan, değişken yükselişinin en iyi gözlemlenebileceği alan, subaylık beratları almak ve aristokratik askeri yönetim tarafından tanınmak için verdiği mücadeledir.[69]

Saygınlık

Yaklaşık olarak Hartmut Kaelble'nin "üst orta sınıf" ortamıyla örtüşen asıl burjuvazi, küçük burjuvalara göre daha geniş uzamlara yayılan bağlamlarda düşünen, sermaye ile –akademik bilginin kültürel sermayesiyle de– iş yapan ve ellerini kirletmeyen insanlardan oluşuyordu. Azametli Edmond Goblot, 1920'li yıllarda yazdığı aşılmamış bir denemede "burjuvazi eldiven giyer" diyor.[70] Bu özel bir burjuva tutumunun temel unsuruydu. Bir diğeri de iyi bir ün kaygısıydı. Tipik bir burjuva, zaman zaman aristokratik bir onur kodeksi olan düelloya girmiş olsa da, bir soylu gibi onura değil saygınlığa dikkat eder. Her şeyden önce *diğer* burjuvaların gözünde saygın olmaya çalışır, ama aynı zamanda, tepeden bakmalarına fırsat vermek istemediği üst tabakanın gözünde ve kendisine saygılı davranmalarını ve kanaat önderi olarak kabul etmelerini beklediği, toplumsal açıdan daha alt katmanlarda yer alanların gözünde de saygın olmaya çalışır. Saygınlık çabası, toplumsal orta sınıfın Avrupa'nın dışında da görülen bir tutumudur. Ekonomik ifade biçimi kredibilitedir, ödeme kabiliyetidir. Burjuvanın oldukça iyi bir geliri vardır ve paraya ihtiyaç duysa bile, alacaklısında, kredinin batmayacağı beklentisini uyandırır. Saygın burjuva yasalara ve ahlaki kurallara uyar. Neyin "yakışır" olduğunu bilir ve buna göre davranır. Burjuva kadını aylaklıktan kaçar ama kendi evinin dışındaki bedensel çalışmadan da uzak durur. Bir burjuva, karısının ve kızının para kazanmak için yabancıların hizmetinde çalışmaları gerekmeyen kişidir; tam tersine, kendi evinde hizmetliler çalıştıracak maddi duruma sahip biri toplumun *yüksek* burjuva üyesidir.

"Saygınlık", İngiliz *gentleman*'inin karakter modeli gibi, hareketli ve öğrenilebilir bir kültür idealidir. Avrupalılar da Avrupalı olmayanlar da eşit ölçüde bu ideale ulaşmaya çalışmışlardır. Örneğin 19. yüzyılda Güney Afrika'nın şehirli kesiminde beyaz ve siyah orta sınıflar bu saygınlık temelinde birbirlerine yakınlaştılar – giderek artan ırkçılık bu yakınlaşmayı iyice zorlaştırıncaya kadar.[71] Arap, Çinli ve Hintli tüccar da elle çalışmayla arasına mesafe koydu, (tek eşlilikte de özel bir biçimde gerçekleştirilen) ev içi erdemlere değer verdi, faaliyetinin yetki sahibi olma karakterini vurguladı, rasyonel iş hesabının kurallarına göre hesap ve plan yaptı ve yüksek itibarını kanıtlamak için çaba gösterdi. "Burjuva" tutumu gibi bir şey mutlaka Batı'nın kültürel önkoşullarına bağlı değildir. Bu nedenle, Japonya, Hindistan, Çin ya da 20. yüzyılın son üçte birinde Türkiye gibi ülkelerde sayıları toplamda yüz milyonları bulan muazzam orta sınıfların doğuşu, salt Batılı toplum biçimlerinin ihraç edilmiş olmasıyla açıklanamaz. Böyle bir şey yerel temeller olmadan düşünülemez.

19. yüzyılda yüksek burjuvazi her yerde bir azınlık oluşturdu. "Mülkiyet ve kültür" burjuvalarının ulusun toplam nüfusuna oranı, Almanya için tahmin edilen orana, yani yaklaşık yüzde 5'in üstüne (tarımsal olmayan küçük burjuvazinin de eklenmesiyle en fazla yüzde 15) nadiren çıktı.[72] Buna karşılık ABD'de, kendini sadece orta sınıftan oluşan bir toplum olarak kavrama yönünde etkili, etkisini bugüne kadar da sürdüren bir gelenek vardı. Tarihçi Louis Hartz'ın 1955 yılında yazdığına göre, Amerikan halkı, "burjuvazi kavramının bir tür ulusal cisimlenişidir."[73] Sosyal tarihçiler, "ergitme potası" efsanesinin ikizi olan bu "sınıfsızlık" mitosunu yapı sökümüne uğrattılar ve ABD'deki burjuva konumlarının ve dünya imgelerinin özgün farklılığını tamamen ortaya çıkardılar. Özellikle Amerikan büyük burjuvazisi, sosyal açıdan daha aşağıdakilerle arasına, en az Avrupa'daki eşdeğeri kadar keskin bir sınır çiziyordu.[74]

Burjuvazi 1900'de "Batı" denilen yerde bile çoğu kez henüz ince bir katman iken –bunun belli başlı istisnaları, İngiltere, Hollanda, Belçika, İsviçre, Kuzey Fransa, Katalonya, Batı Almanya ve ABD'nin kuzeydoğu eyaletleriydi– dünya sahnesinde bu durum daha da geçerliydi. "Burjuva çağı"nda "mülkiyet ve kültür" burjuvaları dünya nüfusu içinde küçük bir azınlığı oluşturuyorlardı. Burjuvalar ve burjuvalık dünyada son derece eşitsiz dağılmıştı. Yine de bu dağılım basit "Batı ve geri kalanı" şemasına uymu-

yordu. Avrupa kesinlikle bir *bütün olarak* burjuva çağına girmedi; burjuva ya da yarı-burjuva gelişiminin ilk adımları Avrupa ve Kuzey Amerika dışında tamamen yok değildi.

Toplumsal Orta Konumların Evrenselliği

Küresel bir sosyal tarihin ilgisi bu noktada başlıyor. Elbette burjuva ve burjuvalık erken Modern Çağ'ın Batı Avrupalı şehir kültürünün ve uzak mesafeli ticaretinin ürünleridir. 19. yüzyılda endüstri kapitalizminin ve devrimci eşitlik kuramlarının etkisiyle yeniden biçimlendirilmişlerdir. "Burjuva toplumları" düşüncesi ve kısmen gerçekleştirilmiş pratiği de yakın tarihte (Batı) Avrupa'nın tuttuğu özel yolun en belirgin yüzleriydiler. Batı Avrupa ve yeni Avrupalı yerleşim toplumları dışında başka hiçbir yerde, sosyal hiyerarşinin orta kademesinin, kendi yaşam tarzı ideallerini toplumun bütününe nakşedeceğine dair bir düşünce ortaya çıkmış görünmüyor. Yine de, 19. yüzyılda Batılı orta sınıfa benzeyen, hatta oynadıkları rol bakımından eşdeğer olan sosyal ortamların Kuzey Atlantik dışında başka nerede ve nasıl oluştuklarını sormaya değer.

Aşağıdaki saptamalar, "Avrupa dışı" bir burjuvalık panoraması oluşturacak şekilde toplanamazlar.[75] Bazı benzerlikleri ve ilişkileri aydınlatmayı, bunları, ağırlıklı olarak Asya uzamından alınmış örneklerle göstermeyi amaçlıyorlar. Orada erken Modern Çağ'da, karmaşıklık ve verimlilik açısından aynı tarihte Avrupa'da bulunanlardan geri kalmayan tüccar kültürleri oluşmuştur.[76] Birçok bölgede en geç 1920'ye kadar kapitalizm ile yüksek eğitim arasındaki gerilimli etkileşim içinde embriyon halinde burjuvaziler ortaya çıktı: Bu, *ulusal* politika kategorileriyle düşünen –ve bu bir yenilikti– bir sosyal tabakaydı. Afrika'nın birçok bölgesinde de o tarihlerde yeni sosyal oluşum süreçleri başladı. Ne var ki Sahra'nın güneyindeki Afrika'da sosyal süreksizlikler, Asya'dakine göre tipik bir biçimde daha keskindi. Bir yandan yeni ortaya çıkan modern ekonomi sektörlerinde (madencilik, plantasyonlar) Avrupa denetimi, Asya'da genellikle olduğundan daha eksiksizdi; Afrikalılar bu yeni ekonomik düzende yalnızca ücretli işçiler ya da küçük köylü tedarikçiler olarak öngörülmüşlerdi. Diğer yandan Hıristiyan misyonerlerin Afrika'da ortaya çıkması, Asya'nın hemen her yerinden çok daha derin bir sosyokültürel kopuşa yol açtı. Batı yönelimli yeni bir kültür

elitinin ortaya çıkmasını sağlayan, eğitim fırsatları sunan Hıristiyan misyonuydu; oysa Doğu ya da Güney Asya'da yerli bilgi kültürleri daha karmaşık süreçler içinde dönüştürülmüşlerdi.[77]

Çok genel olarak konuşursak, 19. yüzyılda, özellikle yüzyılın ortasından sonra, dünyanın birçok bölgesinde toplumsal orta sınıfların görece ağırlığı arttı. Bu durum, toplumsal farklılaşmayı hızlandıran nüfus artışıyla olduğu kadar, bütün kıtaları etkileyen ve Sahra-altı Afrika'yı da sömürgeci fetihlerin başlamasından çok önce kapsayan bir süreçle, uzak ve yakın alanlardaki ticaret ve iş faaliyetlerinin genel olarak büyümesiyle de bağlantılıydı.[78] Tüccarlar ve bankerler, yani mübadele ve dolaşım uzmanları, bu gelişmeyi birçok kültürel bağlamda hızlandırdılar ve ondan kazanç sağladılar. Üçüncü bir belirleyici faktör de, orta hiyerarşi düzeyinde, yani soylu olmayan ama kültürlü ya da en azından eğitimli bürokratlar için yeni istihdam olanakları yaratan devlet yönetimlerinin kurulmasıydı. Burjuvalar 19. yüzyılda, kendilerini sosyal hiyerarşinin kenarında ya da dikey olarak ortasında "üçüncü" bir pozisyona yerleştiren sosyal gruplaşmalardı.

Bu şekilde inşa edilen bir toplum imgesi doğal değildir. Toplumlar içeriden eşitlikçi-kardeşlikçi, ikiye ayırmacı (üst/alt, içeridekiler/dışarıdan gelenler) ya da rütbelere ve zümrelere göre incelikle kademelendirilmiş olarak tahayyül edilebilirler. Elitlerle köylü kitleleri ya da şehirli ayaktakımı arasında bir üçüncü tabaka oluşturma, başka bir deyişle, boş olmayan, anlamla yüklü bir merkezi pozisyonu işgal etme düşüncesi, ancak 18. yüzyılda bazı Avrupa ve Asya ülkelerinde kapitalist burjuvazi güç kazandıktan sonra, 19. yüzyılda karakteristik hale gelmiştir. Ancak bundan böyle tüccar ya da bankere yalnızca pratikte tahammül edilip gizliden gizliye değer vermekle kalınmamış, "teorik" olarak da, yani toplumların başat değer yapısı içinde de genel olarak kabul edilmişlerdir. Orta sınıfın böyle değer kazanması, hemen "burjuvazinin yükselmesi" anlamına gelmedi. Kimi zaman büyük tüccarlar ve eşraf lehine kaymalar hiç fark edilmedi ve yalnızca toplumsal ilişki nüanslarında ayırt edilebildi. Ne var ki bu eğilim tüm dünyada yaygınlaştı: Tarım, kırsal yaşam ve kültürel ortodoksluklardan çok, ticaretle ve geleneksel olmayan bilgiyle ilgili, erimleri ve ufukları "kilise kulesi manzarası"nı aşan faaliyetler, yaşam tarzları ve zihniyetler eski dönemlere göre önem kazandılar.

Bu faaliyetlerin, yaşam tarzlarının ve zihniyetlerin özneleri, çoğu kez (ama her zaman değil) geleneksiz yeni sosyal güçlerdi; kendi sosyal kimliklerini verili statü hiyerarşilerine uyum sağlamaktan çok, başarı ve rekabet düşüncesiyle tanımlıyor; güvenlik ve prestij nedeniyle paralarını kısmen gayrimenkule yatırsalar da, menkul servet biriktirmeye ve bunu korumaya çaba gösteriyorlardı. Yarı-burjuva gruplar Asya'nın hiçbir yerinde "iktidarda" değillerdi ama sayılarının azlığına rağmen çoğu kez etkiliydiler ve toplumlarının modernleşmesinde etkili oldular. Bu da çoğu kez üzerinde düşünülmüş programlar olmadan ve "burjuvalık" telaffuz edilmeden, ileri üretim ve ticari organizasyon tekniklerinden yararlanılarak, büyüme sektörlerinde (ihracata yönelik tarımsal üretim ya da makineli madencilik gibi) yatırım yapılarak, geleneksel yerli olanakların ötesine geçen sermaye seferberliği işlemlerinden yararlanılarak gerçekleştirildi. Bu burjuvalar nesnel etkileri açısından işletme ekonomisi hesapları yapan girişimci zihniyetin ekonomik öncüleriydi. Ne var ki nadiren ekonomik ve hatta politik bir liberalizmin özgüvenli savunucuları olarak ortaya çıktılar. Bu da *ilkönce* liberal bir retorik arayan ve *sonra* bunun arkasındakileri araştıran Avrupalı çağdaşlarının ve tarihçilerin gözünde görünür olmalarını engelledi.

Asya'nın yarı-burjuvaları zaten devletçilik karşıtı bir liberalizmi savunamazlardı, çünkü kendileri devletle çift değerli bir ilişki içindeydiler. Başka her yerdeki ekonomi burjuvaları gibi bir yandan olabildiğince engellenmeden kendi kendilerine örgütlenmeyi ve piyasa olayında kendi denetimlerini kurmayı hedefliyorlardı. Örneğin, 18. yüzyılın Çin ekonomisi bu türden bir piyasa ekonomisiydi ve Çin burjuvazisi yeniden özgür alanlar fethedebildiğinde, bunun 1911 ile 1927 arasında, Çin'de devletin eskiden nadiren olduğu kadar ve daha sonra bir daha olmadığı kadar zayıfladığı bir dönemde gerçekleşmesi tesadüf değildi.[79] Diğer yandan birçok Asya ülkesinde ticari orta sınıflar devlete muhtaçtılar, zaman zaman ona sembiyotik bir ilişkiyle bağlıydılar. Vergi mükellefi ve bankerler olarak devleti finanse ettiler ve diğer yandan onun himayesinden yararlandılar. Yerli ya da sömürgeci devlet, onları genellikle elverişsiz bir çevreden korumak ve asgari bir hukuk güvenliği sağlamak zorundaydı. Bu sırada olanaklar yelpazesi çok genişti. Bu yelpaze Güneydoğu Asya'daki bazı Avrupa sömürgelerinin ticari azınlıklarına tekel ko-

laylıkları sağlamaktan –örneğin Çinli tüccarlar için afyon tekeli–[80] İngiliz Hong Kong'unda olduğu gibi ülke dışındaki serbest bölgelerin, hiç müdahale etmeyen *Laisser-faire*'ci bir sömürge devletle garantilenmesine kadar uzanıyordu. Örneklerin çoğunda devlete yakınlık Batı Avrupa'dakinden daha fazlaydı. 19. yüzyılın sonuna doğru oluşan Asya burjuvazileri gerçi ilk planda devlet hizmetlisi sınıfları değillerdir. Nadiren doğrudan doğruya devlet tarafından yaratılmışlardı, her birinin *kendine özgü* bir ticari başarı öyküsü vardı. Yine de –Osmanlı İmparatorluğu'ndan Japonya'ya kadar– ilkönce devlet tarafından korunan ticari niş gruplardı. 19. yüzyılda dünyanın büyük bir bölümünde özel piyasa düzenlemesinin özerk sistemleri için gereken kurumsal koşullar bulunmuyordu.

Bu yüzden tam gelişmiş "burjuva toplumları," özellikle politik sistemin de "burjuvalaştırıldığı" toplumlar, dünyada çok enderdi. Yalnızca kolonilerde değil Asya'nın bağımsız ülkelerinde, ayrıca Avrupa'nın güney ve doğu periferisinde de karakteristik olan, Ivan T. Berend'in Doğu-Orta Avrupa'ya bakarak *dual society* adını verdiği[81] toplum tipi geçerliydi: Burjuvaların ekonomik önemi artarken, eski ve yeni (burjuva) elitlerin asimetrik olarak bir arada var olması; bu arada, toplumun çalışkan, eğitime önem veren ve öz disiplinli orta sınıfı tarafından sık sık süfli ya da verimsiz olarak değerlendirilseler bile yine de eski elitlerin politik ağırlığının ve kısmen de kültürel hâkim fonksiyonlarının sürmesi söz konusuydu.

Büyüyen Dünya Ekonomisinde Ticari Azınlıklar

Batı'nın dışındaki tüm yarı-burjuvalar dünya ekonomisine yönelik değillerdi, ama ağ oluşturma işlevleri hiç kuşkusuz en çok öne çıkan özelliklerinden biriydi. Doğu Afrika'daki Svahili gibi tüccarlardan oluşan bazı toplumlar, uzun zaman dilimleri boyunca değişen dış koşullara uyum sağlayarak ayakta kalabildiler.[82] Yarı-burjuvalar kısmen ticaret ve finans alanlarında faaliyet gösteriyorlardı – bu alanlarda bazı aileler daha 18. yüzyılda büyük servetler edinmişlerdi; bu aileler, örneğin Hindistan'da Hint-Müslüman idari memurların çoktan vazgeçilebilir hale gelmelerinden sonra bile İngilizlerin kısmen hâlâ ihtiyaç duydukları tüccarlar (*bania*) arasından, ya da Afyon Savaşı'ndan önce Çin'in Avrupalılarla ticaretini geliştiren Hong tüccarları arasından çıkıyorlardı. Bu gruplar farklı biçimler-

de Avrupalıların özellikle de İngilizlerin Asya ile 1780'den sonra yaptıkları ticaretten mağdur oldular ve bu sırada zenginliklerini ve prestijlerini de yitirdiler: Hint tüccarları East India Company'nin ticaret tekelleri kurması yüzünden, Çinli meslektaşları da tam tersine, imparatorluğun dış ticaret tekelinin altının oyulup sonunda ortadan kaldırılması ve Çin'in, eski asalak bürokratizme ve hareketsiz tekel uygulamalarına alışmış tüccar ailelerinin, kendilerine yeni bir rol bulamadıkları sınırlı bir serbest ticarete açılması yüzünden bu kayba uğramışlardı.[83] Bu "erken Modern Çağ" tüccarlıklarından, Avrupa'da tüccar prenslerin bir kural olarak endüstri girişimcilerine dönüşmeleri gibi, "modern" bir burjuvaziye giden dolaysız bir yol bulunmuyordu. Japonya ve Parsi tüccarların Bombay ile çevresinde bir pamuk endüstrisini yoktan var ettikleri Hindistan'ın batısı dışında, daha 1900'de bile endüstride girişimcilik için fazla hareket alanı kalmamıştı. Avrupa'nın birçok ülkesinde ve ABD'de özel teşebbüse büyük ivme kazandıran demiryolları, genellikle yabancıların elindeydi. Kapitalist üretime elverişli, teknolojik açıdan nispeten daha az masraflı bir girişim olanağını plantasyonlar sunuyordu. Asya'nın en eski ve en dayanıklı burjuva formasyonlarından biri olan, kolonyal Seylan'daki Singal burjuvazisi (Sri Lanka politikasında bugün bile 19. yüzyıldan gelme öncü ailelerden bazıları egemendir), yükselişini plantasyon ekonomisine erkenden angaje olmasına borçludur. Malezya ve Endonezya'daki Arap tüccar hanedanları da yine bu sektöre yatırım yaptılar.[84]

Avrupa dışındaki yarı-burjuvalar Avrupa ile ticari temasın başlamasından itibaren çoğu kez aracı "komprador" işlevini üstlendiler.[85] Bu sırada yerli ticari ağlarla olan deneyimlerini genişletebildiler ve ağları dünya ekonomisine bağlayabildiler. Farklı iş kültürleri arasında, örneğin Hintli ve Çinli (komprador sözcüğü erken Modern Çağ'ın Portekiz-Çin bağlamından geliyor) kültürlerle Batı kültürü arasındaki alışverişi ilkönce onlar mümkün kıldılar. Finansman kaynakları yarattılar ve ülke içindeki iş ortaklarıyla olan bağlantılarından yararlandılar. Yalnızca Çin'de bu kompradorların sayısı 1870 yılında 700, 1900 yılındaysa yaklaşık 20.000'di.[86] Çoğu kez dinsel ya da etnik azınlıklar (Yahudiler, Ermeniler, Hindistan'da Parsiler, Doğu Akdeniz'de Rumlar) böyle bir rol oynadılar.[87] Ayrıca bu durum "Avrupa dışı"na özgü değildi. Örneğin, güçlü bir aristokrasinin modern ekonomi yaşamıyla fazla ilgilen-

mediği Macaristan'da, Yahudi ve Alman girişimciler doğmakta olan iş burjuvazisi içinde merkezi bir konum aldılar.[88] Macaristan'ın dünya ekonomisine dahil edilmesinin en önemli başlatıcıları oldular. Çin'de aracılık işleri Çinlilerin elinde kaldı; serbest limanlardaki Çinli tüccar grupları bu işte uzmanlaştılar. Güneydoğu Asya'nın tüm ülkelerinde ticaret işinde ama kısmen madencilikte (Malezya'da kalay) ve plantasyon ekonomisinde faal iş azınlıkları olarak göçmen Çinlilere rastlanabilirdi. Kendi içlerinde yine ülke içindeki bir köyde Çinli bir ailenin bakkal dükkânından, Kuala Lumpur, Singapur ya da Batavia'daki Karun gibi zengin çok işlevli kapitalistlere kadar uzanan zenginlik ve prestij hiyerarşileri oluşturdular.[89]. Hollanda kolonisi Cava'da 19. yüzyılın başında nerdeyse tüm iç ticaret Çinlilerin elindeydi. Kolonyal iktidar, adayı sömürürken nerdeyse tamamen, sömürge başkenti Batavia'nın 1619'da kuruluşundan beri ticareti elinde tutan bir azınlığa güveniyordu. Daha sonra Cava'ya Avrupa çıkarları aktif bir biçimde müdahale ettiğinde de Çinli azınlık (nüfusun yüzde 1,5'inden az) sömürgeci sistem için vazgeçilmez olarak kaldı ve kendisi de bu sistemden yararlandı; 1949 yılında Hollanda egemenliğinin sona ermesine kadar yabancı şirketlerle Cava halkı arasındaki bağlantıyı oluşturdu.[90] Ticari azınlıklar –yine "üçüncü" taraflar olarak– çok uzak mesafelerdeki işlere de karıştılar. Örneğin Rusya'nın ABD'ye Odessa üzerinden buğday ihracatı 19. yüzyılın başında, ağırlıklı olarak Sakız Adası kökenli Rum tüccar ailelerinin elindeydi.[91]

Bu azınlıkların konumu krizler karşısında nadiren dayanıklıydı ve özgüvenli bir burjuvalık için fazla nedenleri yoktu. Sakızlı Rumlar, 1838 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda serbest ticaretin başlatılmasıyla birlikte, Batılı şirketlerin acenteleri olarak statü kaybı yaşadılar ve çoğu kez İngiliz ya da Fransız uyruğuna geçtiler. Tamamen etnik Çinlilerden oluşan Çinli kompradorların yerini, 1900 yılından sonra yavaş Çin kıyısındaki büyük Japon ve batılı ithalat/ihracat şirketlerinin çalışanları olan, Çinli yöneticiler aldı. Devletin himayesine rağmen sürekli saldırılara ve mülksüzleştirmelere maruz kalıyorlardı. Bu olaylar çoğunluk nüfus milliyetçiliğinin artmasıyla birlikte yaygınlaşmaya başladı; bu gelişme 20. yüzyılda dramatik boyutlara ulaşacaktı. Avrupalı azınlıkların Süveyş krizinden sonra 1956 yılında Mısır'dan kovulması ve Endonezya'da 1964 yılında Çinlilere yönelik büyük katliam gibi etkili saldırılar

19. yüzyılda henüz yoktu.[92] Avrupalı sömürgeci yönetimler, vergi gücüne ihtiyaç duydukları azınlıkları koruyorlardı. Avrupa dışındaki yarı-burjuvazinin hem yerli topluma hem de dünya piyasası güçlerine karşı zayıf bir konumda bulunmaları, bağımsız bir iş politikasının olanaklarından yararlanmalarını ve hareket alanlarını genişletmelerini engellemedi. Yine de tek taraflı bağımlılığa karşı gardlarını indirmediler ve kendi dar ya da geniş aileleri içinde servet birikiminin güvenliği için çaba gösterdiler. Bugün bile Asya kapitalizminin birçok türünü karakterize eden yakın aile bağları, rizikoyu azaltmak için iyi bir strateji olduklarını göstermektedir. Bir başka strateji de iş alanlarının olabildiğince çeşitlendirilmesiydi: ticaret, sanayi üretimi, tefecilik, tarım, şehirde gayrimenkul alımı. Bağımsızlık, kurumsal olarak fazla güvenli olmayan kendi inisiyatifiyle iş yapma ve yüksek rizikolu ortamlarda iş görme zorunluluğu burjuvalığın ekonomik tanımının alametleriyse, bu alametler dünya ekonomisinin "periferi"sinde, kendi yağıyla kavrularak girişimcilik yapan insanlarda haydi haydi vardır.[93]

Modernlik ve Politika

Avrupa'nın dışında yarı-burjuva olarak görülebilecek gruplar, nadiren saldırgan bir siyasal özbilinci dile getirmişlerdir. Politik açıdan fazla etkili değillerdi ve toplumsal açıdan genellikle yalıtılmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumlar ya da Güneydoğu Asya'daki Çinliler gibi, net olarak ayırt edilebilir azınlıklar halinde ortaya çıktıklarında, toplumsal çevreye uyum olanakları ve bu yöndeki istekleri de genellikle sınırlıydı. Yarı-burjuva niş toplumlarının karakteristik özelliği olan, kendilerine özgü azınlık kültürünü de bir o kadar güçlü bir biçimde koruyorlardı. Böyle bir içine kapanma, dışarı açılmaya ve dünya çapındaki eğilimlere ve evrensel normlara dahil olmaya yönelik tam zıddı bir çabayla sürekli gerilim halindeydi. Benzer bir çelişki Batı Avrupa'daki Yahudi burjuvazisinin içinde de görülür: Çevreye ayak uydurma ve evrensel kültür değerlerinin ikna olunarak benimsenmesi ile Yahudi dini topluluğunun süren dayanışmasını korumak arzusu arasında sürekli bir gelgit yaşanır. Daha kapsamlı, dünyanın birçok bölgesinde görülen bir yöneliş aranırsa bu, siyasal güç olma ve bağımsız kültürel hegemonya iddiasından çok, "uygarlık" iddiasıdır. Asya

ve Afrika'da burjuva olmak, geç 19. yüzyıldan beri (daha önce Batı Avrupa Yahudileri için Moses Mendelssohn'un zamanından beri olduğu gibi), geleneklerin ve yaşam tarzlarının "uygarlaşması" süreciyle bağlantı kurmak anlamına geliyordu. Bu sürece ille de Avrupa'da ortaya çıkmış gözüyle bakmıyor ve kendilerini de bağımlı taklitçiler rolünde görmüyorlardı. Paris, Londra ya da Viyana gibi şehirlerde uygarlaşma süreci nasıl görmezden gelinemeyecek kadar ilerlediyse, Avrupa dışındaki yarı-burjuvalar da onu zamanın genel bir eğilimi olarak kavrayacak, ona bizzat aktif olarak katılmayı düşünecek kadar özgüvenliydiler. İstanbul, Beyrut, Şanghay ya da Tokyo gibi şehirler modernleştirildi, (yerli) entelektüeller bu konuda yazarak şehri aynı zamanda "metin olarak" yarattılar.[94]

Dünyanın her yerinde "orta sınıf" mensupları birbirlerini "modern" olmak istekleriyle tanıdılar. Bu sırada modernliğin genellik iddiasına karşı sınırlayıcı sıfatlar ikincil önemdeydi. Modernlik kendi "İngiliz", "Rus", "Osmanlı" ya da "Japon" tarzını bulacaktı. Modernliğin bölünemezliği daha önemliydi. Otantik modernlik ve taklit modernlik ayrımından ancak böyle kaçınılabilirdi. Geç 19. yüzyılda şekillenen ve günümüz sosyolojisinde büyük bir rol oynayan "çoklu" modernlikler programı, bu nedenle Asya'nın yeni oluşan yarı-burjuva elitleri için hem lehte hem aleyhte bir armağandı. Modernliğin otoriteyle ortaya çıkabilmesi ve her yerde anlaşılır olabilmesi için kültürel açıdan tarafsız ve ulusaşırı bir çağrı olması gerekirdi. Bu modernliğin, yerel diyalektleri bulunan standart bir simge dili olmalıydı.[95]

Orta sınıflar –ilkönce Hindistan'da ve 1920'de Endonezya'da ya da Vietnam'da olduğu gibi– kolonyal uçurumun farklı yakalarında bulunduklarında, ilişki çift değerliydi. Partnerler ekonomik ve kültürel rakiplere dönüşebiliyorlardı. Avrupalılaşmış Asyalı ya da Afrikalılar, kültür simsarı olarak ne kadar yararlı olsalar da, "modern" Avrupalıların değerler düzenini altüst ettiler. Yerlilerin modernlik iddiaları keskin bir şekilde reddedildi ve böylesi incinmeler özellikle acı hissedildi. Eşit değere sahip yurttaşlar olarak –devlet yurttaşlığı anlamında da– kabul edilmemek, "en Batılı" Asyalılardan bazılarını sömürgeciliğin amansız düşmanı yaptı. Asya ve Afrika'da orta sınıflar ancak 1900'den sonra, aslında ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra, İrlanda'dan Rusya'nın periferilerine, Mısır'a, Suriye ve Hindistan'a, Vietnam, Çin ve Kore'ye kadar büyük protesto dalgaları

emperyal dünyayı sarstığında kendilerine özgü milliyetçi bir *politika* yapmaya başladılar. Asya'nın anayasal açıdan en ileri ülkesi olan Japonya'da bile, politik burjuvalığın temsilcileri, o zamana kadar şövalye tarzı Samuray arka planına sahip Meiji önderlerinin egemen olduğu bir politik sistemde ancak bu dönemde bir ölçüde seslerini duyurabildiler. "Sivil toplumun" burjuva politikasına siyasal alanlar açmak için, genel olarak 20. yüzyıl devrimlerinin (1945'ten sonraki dekolonizasyon dahil) hamlesi gerekiyordu.

Elbette politika-öncesi alanda "sivil toplum" unsurları daha önceden vardı ve daha yaygındı. Doğuda Rusya'nın taşra şehirlerine kadar ulaşmış Avrupa kulüp ve dernek kültürünün dünyanın başka bölgelerinde de karşılıkları vardı. Çin, Ortadoğu veya Hindistan'daki zengin tüccarlar hayırseverlikle felaket yardımlarına katıldılar, hastaneler kurdular, tapınakların ya da camilerin inşası için para topladılar, vaizleri, talebeleri ve kütüphanecileri desteklediler; bunu da çoğu kez birbirleriyle bölgeler üstü anlaşarak yaptılar.[96] Örgütlü hayırseverlik çoğu kez kamusal işlerle daha fazla ilgilenmenin dikkat çekmeyen başlangıç noktasıydı, toplumsal "orta" tabakanın aristokratlarla ve devlet gücünün temsilcileriyle karşılaştıkları bir arenaydı. Bir diğer sivil toplum unsuru da şehirlerdeki meslek birlikleriydi; örneğin Orta Çin metropolü Hankou'da 1860'tan sonra çok geniş görevler üstlendiler ve sadece "burjuva"lara özgü olmayıp, farklı toplumsal tabakaları kapsayan bir topluluk oluşumunun billurlaştığı önemli çekirdekler haline geldiler.[97]

Kültür Burjuvaları

"Burjuvalığın" damgasını vurduğu bazı sosyal tipler, diğerlerine göre daha kolay evrenselleştirilebiliyordu. Alman İmparatorluğu'nda Protestan kültürden gelen bir lise öğretmeni, ya da Fransız Üçüncü Cumhuriyeti'nde, Rusya tahvillerinin rantını yiyen, tahvil "kuponu kesen" rantiye yerel özel gelişmelerdi. En geç 1920'de, bazı ülkelerde çok az sayıda olsa da hemen hemen yere yayılmış endüstri ve finans girişimcilerine göre, "ihraç edilmeye" daha az uygundular. Ticaretle uğraşan burjuvalar zaten dünyanın her yerinde vardı, buna karşılık kültür burjuvazisi Orta Avrupa'ya, hatta Almanya'ya özel[98] bir gelişmeydi. Bu yalnızca dilsel olarak biçimlendirilen ya da tamamen özel, başka yerlerde anlaşılmayan estetik

ve felsefi deyimlerle dile getirilen kültürün içeriğinden kaynaklanmıyordu. "Kültür"ün toplum içindeki önemine de dayanıyordu. Kültür burjuvazisi Almanya'da, 1810 sonrası yeni hümanist kültür reformu temelinde ve çoğu kez yolu üstünde Protestan papazın evinden de geçerek, aristokrasinin hiç de öncelikli olarak zihinsel olmayan ayrıcalıklarına ve aristokratik kültürün biçimlerine ve konularına muhalefet ederek kendine ait bir gelişme uzamı yarattı. Burjuvaların kültür yoluyla talepler ve üstünlükler öne sürebilmelerinin tek nedeni, modernlik öncesi elitlerin değerlerinin başka alanlarda yer almasıydı – elbette bu durum aristokratların olağanüstü uzmanlığını ve pratik yeteneklerini, örneğin Haydn ve Mozart dönemindeki sosyal tabakaları aşkın Viyana müzik yaşamını, dışlamaz. Sosyal açıdan yükselişe geçenlerin, kök saldıkları bir soyağacı ve gelenekleri olmadan bir ulusal kültürün yaratıcıları ve koruyucuları olarak gelişmeleri ve kendini eğitme yoluyla bireysel mükemmelleşme idealini savunmaları, yalnızca belirli koşullarda mümkün olabilirdi. Bu koşulların en önemlisi Almanya'da özellikle çok ileri götürülmüş olan eğitimli sınıfların devlet tarafından kollanmasıydı: "Meslek" ve "kültür" devlet koruması altında kalıcı olarak birbirine bağlanmış ve özgür emek piyasasının yasalarına tabi olmayan,[99] "kamu hizmetinde" yükselme fırsatları yaratılmıştı. "Kültürlü mesleklerde" piyasa ekonomisine dayalı ve Prusya ya da Bavyera'daki devlet müdahalesinden uzak düzenlemeler ise İsviçre ve İngiltere'de (ve tabii ki ABD'de) geçerliydi. Ama diğer yandan böyle bir sistem, eğitimli bir orta sınıfın gelişmesinde homojenliği henüz garantilemiyordu. Çarlık Rusya'sında yüksek devlet görevlilerinin –genellikle hukuk eğitiminden geliyorlardı– özgüvenlerinin temelini yüksek kültürleri değil, rütbeler hiyerarşisindeki yerleri oluşturuyordu.[100]

Kültür burjuvazisi öyle nadir bir bitkiydi ki, neden başka yerde yetiş*me*diğini temellendirmek gerekmez; Almancada kültür anlamında kullanılan "*Bildung*"* kavramı bile başka dillere çevrilebilmesinin zorluğuyla ünlüdür. Geleneği kılavuz edinip karakterini biçimlendirerek iç dünyasında kendini mükemmelleştirmek, Asya'da da bireyin görevi olarak anlaşılabiliyordu, hatta geç impara-

* Burada ele alınan "*Bildung*" kavramı, kişinin genel kültürden pay alarak kendini yetiştirmesi anlamına gelmekte ve Türkçede "yetişim" sözcüğü ile karşılanmaktadır - ç.n.

torluk döneminde Çin'de tüccarların peşinden koştuğu bir hedefti bu ve Avrupalı-Alman yetişim düşüncesiyle arasında kesinlikle bir uçurum yoktu. Japonya'da da geç Tokugava döneminde Samurayların kültürüyle ticari faaliyet gösteren şehir sakinlerinin (*chōnin*) kültürü arasında, paylaşılan değerler ve tercihler temelinde benzer bir yakınlaşma oldu.[101] Peki, fikir jimnastiği yapacak olursak –bunun için en akla yatkın aday olan– Çin'de neden bir kültür burjuvazisi ortaya çıkmadı? Yerleşik bir elitin zaten kendisini kültürle tanımladığı ve böyle bir kültürün kurumları ve ifade biçimleri üzerindeki tekeli elinde bulundurduğu yerde böyle bir sosyal grup ortaya çıkamazdı. Geç imparatorluk döneminde Çin'de durum buydu; 1905 yılında memur sınavlarının ve 1911 yılında hanedanın sona ermesine kadar kanonlaştırılmış kültüre daha yükseltilmiş bir fikirle asla meydan okunamazdı. Konfüçyüsçü gelenek gölgede bırakılmaya izin vermezdi. Yalnızca bir kültür devrimiyle aşağılanabilir ve yok edilebilirdi. Yüzyıl dönümünde *literati*'ler yönetiminde iç reform hareketleri başarısızlığa uğradığında gerçekleşen tam da buydu. 1915 yılında eski Çin'in dünya imgesine karşı genel bir saldırı başladı. Bu saldırıyı ekonomi burjuvaları ve devlet hizmetlileri başlatmamıştı. Bu saldırıyı, oluşan bir edebiyat pazarından beslenen ve Batılı tipte yeni kültür kurumlarında çalışan, aralarında çökmüş mandarinler tabakasından gelen çok sayıda kişinin de bulunduğu radikal bir put kırıcı entelijensiyanın temsilcileri yapıyordu.[102] Bu yüzden Çin'de politik açıdan tarafsız ya da dinginci bir kültür burjuvazisi değil, son derece politikleşmiş, büyük şehirlerde yoğunlaşmış bir entelektüel tabaka ortaya çıktı, daha sonra komünist devrimin hemen hemen tüm önderleri bu tabakadan geldi. Burjuva karşıtı ve alt kültüre ait tutumları dahil, Avrupa Bohemiyle belirli benzerlikler görmezden gelinemez.[103] Çin'in entelektüel Batılılaşması da zamanın dışsal koşulları nedeniyle çok sınırlı kaldığı için, kendine özgü bir tarzı olan, geniş bir sosyal zemine dayanan, yeni, geleneksel sonrası bir kültür dünyası gelişmedi.

Bir kültür burjuvazisinin doğmasının ikinci bir koşulu da zihinsel yönelimin, her şeye nüfuz eden dinsel bağlamdan kopmasıydı – Avrupa'da bu, Aydınlanma'nın ve onun yaptığı din eleştirisinin eseriydi. Avrupalı kültür burjuvazisi, Alman kültürlü Protestan tarzıyla bile, aydınlanmayı ve din eleştirisini gerektiriyordu. Ancak bu koşulda seküler bilgi büyük saygı görebilir, eğitim yüceltilebi-

lir veya sanat ve bilim ikame kült ve akideler düzeyine yükseltilebilirdi. Diğer dinsel bağlamlarda, örneğin İslam ya da Budizm ortamında ilahi ve dünyevi âlemler arasında bu türden bir farklılaşma pek ileri gitmedi. Dinsel geçerlilik iddialarının genel dünya yönelimi sorunlarında geriletilmesi de, dinsel bağlayıcılıkların yaşamın "kültürel" şekillendirilmesi adına önemsizleştirilmesi ve ritüelleştirilerek yumuşatılması da burada hep başlangıç adımlarında tıkanıp kaldı. Bu yüzden yüksek kültüre ait bir değerler ve beğeniler uzlaşısının temkinli bir temsilcisi olarak kültür burjuvası Avrupa'nın ortasında bile nadir bulunan bir yaratıktı. Başka birçok kültürel ve politik bağlamlarda, ortodoksluğun temsilcileriyle geleneği eleştiren, Batı'nın muhalif geleneklerinden (anarşizm, sosyalizm) etkilenmiş entelijensiyanın radikal öncüleri arasında keskin bir uzlaşmaz çelişki vardı.

Kolonyal Burjuvaziler ve Kozmopolit Burjuvazi

Batılı kolonyal burjuvaziler 19. yüzyılda şaşırtıcı bir şekilde görece zayıftı. Toplam olarak sömürgecilik Avrupa burjuvalığının ihraç edilmesine çok az katkıda bulundu. Avrupa toplumları, Kanada ve Yeni Zelanda sayılmazsa, kolonilerde kendilerini çok parçalı olarak ve kopuk kopuk yeniden ürettiler. Tüm Avrupalılar otomatik olarak efendi rolüne girdikleri için, aktarım sırasında bir çarpıtma kaçınılmazdı. Kolonyal devletin en alt kademedeki beyaz çalışanı ya da hizmetlisi bile, sosyal statü ve çoğu kez gelir açısından da (mevcut oldukları sürece) en tepedeki prensler hariç, sömürgeleştirilmiş bütün halkın üstünde yer alıyordu. Dolayısıyla sömürgelerdeki burjuvalar Avrupa'daki anavatanlarda bulunan burjuva gruplaşmaların sanki lunapark aynalarına yansımış akisleriydi ve kültürel olarak da büyük ölçüde onlara bağımlıydılar. Yerleşimci olmayan birkaç kolonide yerel bir toplum oluşması için yeterli kitle bulunuyordu. Tek tek sömürgelerin sosyal profilleri birbirlerinden tamamen farklıydı. İngilizlerin özel teşebbüste nispeten zayıf olduğu Hindistan'da, burjuva yaşam tarzları her şeyden önce, yalnızca üst katları aristokratların egemenliğindeki kolonyal devlet aygıtı etrafında toplandı. Burada, İngiliz resmi görevlileri ile resmi görevi olmayan İngilizler arasında bir ayrım yapılıyor ve bunların toplamı memurlardan, subaylardan ve iş insanlarından

yerel karma toplumlar oluşturuyordu. 1857 büyük ayaklanmasından sonra kendilerini ten rengi sınırı boyunca dışarıya kapadılar. "Hintlileşmek" ve birçok kuşak boyunca ailenin yaşamının ağırlık noktasını Hindistan'a kaydırmak kural değildi.[104] Bir yerleşimci olmaktan ziyade geçici bir göçmen olarak yaşanıyordu. Bu ilişkilerin küçük bir kopyası İngiliz Malezya'sında da vardı; burada halk içindeki yerleşimci unsuru, İngiliz Asya'sının başka yerlerine göre daha ağır basıyordu.[105]

Güney Afrika kendi tarzında tek örnekti, çünkü burada altın ve elmasın keşfedilmesi kısa süre içinde küçük, Karun gibi zengin bir girişimci plutokrasisinin doğmasını mümkün kıldı, yalıtılmış bir "büyük" ekonomi burjuvazisinin, madencilik bölgelerinde Cecil Rhodes, Barney Barnato ya da Alfred Beit gibi *Randlords*'un (maden patronları) doğmasını olanaklı kıldı. Bu insanlar çok farklılaşmış bir burjuvazi içinde yer almıyorlardı ve Cape'teki eski yerleşik burjuvalarla çok zayıf ilişkileri vardı. Yerleşimci kolonilerindeki "Beyaz" hiyerarşilerin, sömürgeci anavatanlarındaki sosyal yeniden üretim mekanizmalarıyla genellikle yalnızca dolaylı bir bağlantıları vardı. Vatanlarındaki toplumsal ilişkilerin basit birer kopyası değillerdi. Normalde, ailenin sürekli sömürgede yaşayacağı şekilde hareket ediliyor ve çoğu kez buna uygun bir kolonyal yerel ruh ve şovenizm geliştiriliyordu. Fransa'nın en büyük yerleşim sömürgesi olan Cezayir'de 19. yüzyılın sonunda tahıl üretimi ve bağcılık için kullanılan toprak mülkiyeti, nispeten çok dağınıktı ve çok az yoğunlaşmıştı. Bu da, Fransız büyük şehirlerinin burjuvalarıyla aralarında büyük sosyal ve zihinsel mesafeler bulunan köylü ve küçük burjuva yerleşimcilerden oluşan bir topluma yol açtı. Cezayir, çok yönlü ayrımcılığa rağmen yine de tüccarlardan, toprak sahiplerinden ve devlet görevlilerinden oluşan küçük ama büyüyen bir yerli orta sınıfın kendine yer bulduğu, bir küçük burjuva sömürgesinin tipik örneğiydi.[106]

Burjuva yaşamının bir diğer alameti de evcilliğidir. Mutlaka belirli bir aile tipiyle, yani Orta Avrupa'nın tekeşli, iki kuşaklı aile biçimleriyle ilişkilenmiş olması gerekmez. Temel alametler açıktır: Evsel alan kamusal alandan net bir biçimde ayrılır ve yabancıların girmesinin engellendiği bir sığınak oluşturur. Daha masraflı yaşayan yüksek burjuvalarda özel ve yarı-kamusal alan arasındaki ayrım çizgisi ev ya da konut boyunca ilerler. Misafirler salonda

ya da yemek salonunda ağırlanır ama onlara evin iç kısımlarına girme izni verilmez. Bu durum Batı Avrupa burjuva ailesinde de, Osmanlı hanesinde de farklı değildi. Belirli özel işlevlerin evin belirli mekânlarına ayrılması, 19. yüzyılda Avrupa'da da Osmanlı İmparatorluğu'nun şehirlerinde de görülür.[107] Oluşum halindeki burjuva grupları, gözlerini Avrupa'ya çevirdikleri her yerde, evlerini Batı'nın eşyalarıyla doldurdular: masalar, sandalyeler, metal çatal bıçak takımları, hatta İngiliz stili şömineler – ama bunu seçmeci bir tarzda yaptılar. Japonya sandalyeye direndi, Çin çatal ve bıçağı reddetti. Avrupa burjuvalarının renksiz ve dar kesimli standart kıyafeti "uygarlaşmış" ve uygarlaşmak isteyen tüm dünyanın kamusal kostümü oldu; ne var ki genellikle sadece kamusal alana ayrıldı, özel odalarda eski yerel giysiler giyildi. Küresel burjuvazi yeryüzünün giyim kuşam açısından standartlaştırılmasında dile geldi, burjuvalığa uzak ülkelerde misyonerler "ciddi" kıyafete dair çok net tasavvurlarıyla buna yardımcı oldular. Kendi yerelliğini vurgulayanlar bile buna "burjuva" bir anlam yüklüyorlardı: Osmanlı İmparatorluğu'nda insanların başlarına taktıkları çok çeşitli biçimlerdeki ve çeşitli kalitelerde malzemelerden yapılma başlık eskiden beri onların statülerini simgeliyordu; sonunda, Sultan II. Mahmud 1829 yılında devletin tüm görevlilerinin ve uyruklarının standart bir başlık olarak fes giymeleri zorunluluğunu ilan etti.[108] Bu Doğulu nesne, farklılaştırılmamış standartlığıyla burjuva eşitliği (*égalité*) anlamını kazandı. Böylelikle ait oldukları grubu ayırmadan tüm Osmanlı uyruklarının eşit olduğunu ilan eden 1839 Tanzimat Fermanı, erkeklerin başlarında on yıl öncelenmişti.

Son bir özellik hem Batı'yı hem Doğu'yu kapsadı. Erken Modern Çağ'da Atlantik uzamı, Avrupalı ve Amerikalı tüccarlar tarafında ticari olarak bütünleştirilmişti; aynı tarihlerde Hint Okyanusu da Arap denizciler ve tüccarlar tarafından bütünleştirilmişti. Soylu burjuvalar tarafından işletilen Hollanda ve İngiltere'nin büyük ticaret şirketleri de kıtaları ticari olarak birbirine bağladı. 19. yüzyılın yeniliği, özellikle *kozmopolit* bir burjuvazinin ortaya çıkmasıydı. Bundan iki şey anlaşılabilir. Bir yanda zamanla Batı'nın zengin ülkelerinde uzaklarda elde edilen sermaye kazançlarından yararlanan bir rantiye kitlesi ortaya çıktı. 19. yüzyılın ortasından sonra ortaya çıkan dünya çapındaki sermaye piyasası, Avrupa'daki burjuva (ve elbette diğer) yatırımcıların Mısır ve Çin devlet tah-

villerinden Arjantin'deki demiryolu inşasına ve Güney Afrika'daki altın madenlerine kadar tüm dünyadaki işlerden kazanç sağlamasını olanaklı kıldı.[109] Bu açıdan kozmopolitlik, girişimci ticaretin çeşitliliğinde ve sınırları aşan eriminde değil sonuçlarındaydı: Dünyanın tüm bölgelerinden beslenen, ama metropollerde gerçekleşen bir rant tüketimiydi bu; çünkü böyle yatırımcı bir küreselleşmeden yararlananlar Paris evlerinde ve İngiliz banliyö villalarında oturuyorlardı. Öte yandan burjuva kozmopolitizmi ütopyası başarısızlığa uğramıştı.[110] Yüzyıl ortasında etkisi doruk noktasına çıkan serbest ticaret liberalizminin bir hayali de malların, devlet baskısından bağımsız, ulusal sınırlarla engellenmeden, her din ve ten renginden girişimci bireylerin hızlandırmasıyla ülkeler ve kıtalar arasında serbestçe dolaşmasıydı. Milliyetçilik, sömürgecilik ve ırkçılık yüzyılın son üçte birinde bu vizyonu boşa çıkardı.

Kozmopolit burjuvazi hiçbir zaman gerçek bir bilinç topluluğu ve sosyal formasyona dönüşmedi. Burjuvazilerin ulusallaşması bunu engelledi ve dünyanın tek tek bölümlerinin eşitsiz ekonomik gelişmesi böyle bir kozmopolitliğin somut temelini ortadan kaldırdı. Geriye kalan, ulusal temelli girişimcilerdi; bunlardan bir kısmı gerçekten uluslararası işlemciler oldular; bazıları serüvenci, bazıları da (sınırlar belirsizdi) şirket stratejistiydi. Tüm kıtalarda hammaddeler çıkartıldı, imtiyazlar alındı, krediler temin edildi, ulaşım bağlantıları kuruldu. Büyük İngiliz, Alman, Kuzey Amerikalı ve hatta Belçikalı ve İsviçreli iş burjuvazisi 1900 yılında daha önceki elitlerin hayal edemeyeceği uzaklıklardan iş yapıyorlardı. Yeni başlayan küresel kapitalizmin bu düzleminde bir süreliğine Batılı olmayan bir ülkeden hiç kimse tutunamamış olabilir. Japon şirketler bile (birkaç armatörlük şirketi hariç) I. Dünya Savaşı'ndan önce kendilerini kıta Çin'indeki siyasal olarak güvenli Japon kolonyal alanı ve nüfuz alanıyla sınırladılar.[111]

19. ve 20. yüzyılların çeşitli tarihlerinde kimi şirketler (bölgesel ve hatta ulusal düzlemde) tanımlanması zor bir eşiğe ulaştılar: Bu eşikte, çok çeşitli "orta sınıf" unsurunun (Anglo- Amerikan dilinde 18. yüzyılın sosyal betimlemesinde kullanılan deyimle *middling sorts*) bir sosyal formasyona dönüştüler. Bu formasyondaki unsurların dayanışma çapı, tek bir şehrin, hatta şehrin bir bölümünün ötesine geçiyordu; belirli kurumların (örneğin Almanya'da hümanist *gymnasium*) etrafında toplanıyor, ortak bir "değerler seması"

içinde düşünüyorlardı ve toplumdaki üst ve alt katmanlardan ayrı, kendine özgü, kendini politik olarak da dile getiren bir özbilinç oluşturmuşlardı. Fransa'da bu eşiğe 1820'li yıllarda, ABD'nin kuzeydoğusunda ya da Almanya'nın şehirli kesiminde yüzyılın ortasında ulaşıldı; bu arada Alman burjuvazisi Fransız burjuvazisine göre önemli ölçüde heterojen kalmıştı.[112]

Geçiş dönemi olarak 19. yüzyıl, burjuva dünya ve yaşam anlayışının yükselişini gördü ama zaferini her yerde göremedi. Avrupa'da işçi sınıfının büyümesi bu zaferin önünde bir engeldi. İşçi sınıfının kısmen "burjuvalaşması," burjuvaziyi ille de güçlendirmedi ve yüzyılın sonunda bazı Avrupa ülkelerinde ve ABD'de yukarıya doğru sosyal hareketlilik içine giren kimi çalışan grupları, politik açıdan nadiren işçi sınıfı tarzında bağımsızlaşsalar da, burjuvalara tehlikeli bir biçimde yakınlaştılar. Burjuva kültürü de, daha I. Dünya Savaşı'ndan sonra endüstrileşen eğlence kültürünün geniş rağbet görmesinden önce, kitle kültürü görünümlerine büründü. Klasik burjuva yüksek kültürünün ve oluşum halindeki kitle kültürünün yanı sıra yüzyıl dönümünde kültürel alanda üçüncü bir pozisyon olarak avangard da bunlara eklendi. Küçük sanatçı çevreleri, örneğin bayraklarına "Dissonans'ın Kurtuluşu" sloganını yazmış olan Arnold Schönberg çevresindeki Viyana bestecileri, kendilerini büyük burjuva kamusal alanından geri çekip eserlerini özel dinletilerde sundular. Münih, Viyana ya da Berlin'de 1890'lı yıllarda güzel sanatlarla uğraşanlar, egemen estetik akımlardan ayrıldıklarını ilan ettiler. Bu tavır, dönemin sanat üretiminin arasına her zamankinden çok mesafe koyduğu burjuva kültürünün müzelik hale gelmesine ve tarihselleştirilmesine adeta kaçınılmaz bir tepkiydi. Sonunda 20. yüzyıl başlarında banliyö trenleriyle ve her şeyden önce otomobille giderek yaygınlaşan banliyöleşme burjuva toplumsallığını yıprattı. Klasik burjuva bir şehir insanıdır, banliyö sakini değildir. Şehirlerin biçimlerinin değişmesi ve plansız yerleşim burjuva iletişiminin yoğunluğunu gevşetti.

Soylular için olduğu kadar üst orta sınıflar için de *belle époque*'u sona erdiren, ille de I. Dünya Savaşı'nın "şoku" değildi. Dağılma eğilimleri daha 1914'ten önce vardı. Avrupa burjuvazisinin 20. yüzyılın ilk yarısındaki krizi, "klasik" burjuvazinin erdem ve saygınlık ideallerinin yerine tüketiciliği geçiren 1950 sonrası orta sınıf toplumlarının muazzam genişlemesine intikal etti. Bu dünya çapın-

da ama düzensiz olarak ortaya çıkan bir süreçti. Burjuvalığın 19. yüzyılda çok yavaş şekillendiği yerlerde de, orta sınıflar sayı ve etki açısından önemli ölçüde büyüdüler. Komünist düzen bu gidişata bir frendi ama "Gulaş komünizmi" küçük burjuva tutumla çok iyi bağdaştı ve nomenklatura büyük burjuva ve hatta (üst düzey kadroların av tutkusu düşünülürse) aristokratik örnekleri parodi denebilecek şekilde taklit etti. Doğu Avrupa ülkeleri ve Çin'de burjuvazinin öyküsü ancak 1990'dan sonra yeniden başlayabildi. Bazı süreklilikler yeniden 19. yüzyıla bağlandı.

19. yüzyılın küresel bir sosyal tarihi, burada ana hatları çizilenlerden çok farklı görevler tanımlayabilir. Örneğin, bilginin ve "bilginin işlenmesinin" koruyucularının farklı sosyal uzamlarda hangi pozisyonlara sahip olduklarını sorabilir, 1900'den kısa bir süre sonra hız kazanmaya başlamış görünen bir süreci, Batı'da "entelektüel" tipinin nasıl oluştuğunu ve dünyanın başka bölümlerinde nasıl değiştirilerek benimsendiğini sorabilir.[113] Cinsiyet rollerinin ve aile biçimlerinin gelişmesiyle ilgilenebilir. Varyasyonların olağanüstü çokluğu, genelleştirme yapmayı özellikle zorlaştırıyor.[114] Tipik Avrupalı bir aile ve akrabalık ilişkileri modeli olup olmadığı ve bunun 19. yüzyılda hangi özgül değişiklikler geçirdiği tartışmalıdır ve yalnızca kapsamlı karşılaştırmalar yapılarak, açıklık kazanmaya yakınlaştırılabilir.[115] Avrupalı aile ideallerinin basitçe yayılarak ve örnek alınarak "tüm dünyada yaygınlaşmış" olmadıkları kesindir. Avrupa teknolojisinin ya da Avrupa savaş yöntemlerinin avantajları kolaylıkla görülebiliyor ve gönüllü olarak kopyalanabiliyordu, ama biyolojik ve sosyal yeniden üretimin yabancı biçimleri açısından böyle bir durum söz konusu değildi. Sosyal alanın bu tür temel unsurları "seyahat etmeye" çok uygun değildir. Kolonyal yönetimler bu alanlarda, başka alanlarda olduğundan çok daha temkinli davranmışlardır; resmi ve özel mercilerin reform denemeleri büyük çapta ancak yüzyıl dönümünden sonra başladı.[116] Avrupa ölçütlerinden en belirgin ve Hıristiyanlar için en itici sapma olan çok eşlilik ve metreslik ilişkilerine karşı mücadele bile genellikle üstünkörü yürütüldü, misyonerlere bırakıldı ve beklenen başarı nadiren elde edildi.

XVI

Bilgi

Çoğalması, Yoğunlaşması, Dağılımı

"Bilgi" özellikle uçucu bir tözdür. Felsefenin çeşitli bilgi kavramlarından farklı, toplumsal bir nicelik olarak bilgi, yüz yıllık geçmişi bile bulunmayan bir bilimin, bilim sosyolojisinin icadıdır. Bilgi sosyolojisi, Alman idealizminin "tin"* dediği şeyi toplumun ortasına yerleştirmiş, yaşam pratikleri ve sosyal durumlarla ilişkilendirmiştir. Bilgi, her şeyi kapsayan "kültür" kavramından daha dar kapsamlı bir kavramdır. Din ve sanatlar amacımızın dışında kalacaklar.[1] "Bilgi" bu bölümde gerçek dünyadaki sorunların çözümüne ve yaşamsal durumlarla başa çıkılmasına yarayan bilişsel kaynaklarla ilişkilidir. Bu, 19. yüzyılın doğrudan kendisiyle uyumlu bir ön kardır. En azından o dönemde, rasyonel ve araçsal bir bilgi anlayışının öne çıktığı Avrupa ve Kuzey Amerika ile uyumludur. Bilginin amaçları gerçekleştirmesi bekleniyordu. Doğaya tahakkümü artırması, teknik uygulama yoluyla toplumların zenginliğini artırması, dünya görüşlerini "batıl inanç"tan kurtarması ve genel olarak ola-

---

* *Geist*: Tin, burada "ruh"tan farklı olarak akıl, bilinç, zihin (bunların toplamı) anlamındadır - ç.n.

bildiğince çok açıdan "yararlı" olması gerekiyordu. Avrupalı elitlerin gözünde dönemin simgesi olan ilerlemeyi, başka hiçbir ölçüt bilginin artırılması ve iyileştirilmesi kadar gözler önüne sermemişti.

*"Res publica litteraria"*dan Modern Bilim Sistemine

"Modern bilgi toplumu"nun ortaya çıkışı, 1820'ye kadar uzanan uzun bir erken Modern Çağ'a yerleştirilmiştir.[2] Bunu izleyen yüz yıl da süreklilik içinde ona bağlanır. "Modern bilgi toplumunun" ortaya çıkışını sürecin genişlemesi, kurumsallaşması, gündelikleşmesi ve başlangıç halindeki küreselleşme izledi. Bu arada sürekliliğin abartılmaması gerekir. Yalnızca bilim alanından söz edecek olursak, eski "bilim" kavramı ilk kez 19. yüzyılda, bugün sıkı sıkıya ilişkilendirdiğimiz özelliklerle zenginleştirilmiştir. Bugün hâlâ kullanıldığı haliyle konu sınıflandırmaları bu döneme dayanır. Bilginin elde edilmesi ve yaygınlaştırılmasının modern kurumsal biçimleri bu dönemde yaratıldı: Bilimsel araştırma üniversitesi, laboratuvar, beşeri bilimler programı. Bilim ile teknik ve tıptaki uygulamaları arasındaki ilişkiler daha sıkılaştı. Bilimin dinsel dünya imgelerine yönelik meydan okumaları büyük ağırlık kazandı. "Biyoloji" gibi –ilk kez 1800 yılında kullanılan bir terim– ya da "fizik" gibi bazı disiplin tanımları ancak bu dönemde yerleştiler. "Bilim insanı" bazı örtüşmelere rağmen (bu da yeni yaratılmış bir sözcüktür, İngilizcesi olan *scientist* 1834 yılında oluşturuldu) "aydın" ya da "entelektüel"den (bu da 19. yüzyılın yeni bir yaratımıdır) ayrılan bağımsız bir sosyal tip oldu. Genel olarak bilim kendini felsefe, teoloji ve diğer geleneksel bilgiye hâkim olma türlerinden daha keskin bir şekilde ayırdı.

19. yüzyılın ortasında bilim insanları arasında ortak değer haline gelen yeni bir bilim anlayışı, eski "kesin genellik, koşulsuz zorunluluk ve mutlak doğruluk" iddiasından vazgeçip, toplumsal bilim sistemi içinde bilginin düşünümsel niteliğini –koşullara bağlı geçerlilik, özneler arasılık ve özerklik– öne çıkardı.[3] Kültür tarihçisi Peter Burke'ün, Samuel Taylor Coleridge'den ilham alarak, "ruhban sınıfı" diye betimlediği, eski muhayyel bilginler topluluğu *res publica litteraria* içinden, daha dar tanımlanmış aidiyet kıstasları olan özel bir *scientific community* sıyrılıp çıktı.[4] Bilim insanı kendini, daha geniş bir kamuoyuna hitap eden, politik angajma-

nı da olan söz sanatçısı "entelektüel"le çok az ortak yönü bulunan bir "profesyonel" olarak, sınırları netçe çizilmiş bir alanda uzman olarak görüyordu. "İki kültür"e giden yol kat edilmişti; sadece Alexander von Humboldt, Rudolf Virchow ya da Thomas H. Huxley gibi çok az sayıda doğabilimci bilim dışındaki konulara dair görüşlerini kamuoyuna iletmeyi denediler ve bunu başarabildiler. 19. yüzyılın sonuna doğru hükümetler bilimle eskisinden daha fazla ilgilenmeye başladılar; bilim politikası sistematik devlet faaliyetlerinin yeni bir dalı oldu. Büyük endüstri de, örneğin kimya alanında, doğabilim araştırmalarını giderek kendi görevi olarak gördü. Bilim, savaş ve emperyal yayılma arasındaki ilişkiler her zamankinden daha yakınlaştı.

Bilimin Otoritesi

I. Dünya Savaşı'nın arifesinde birçok ülkede, ana hatlarıyla bugün hâlâ varlığını sürdüren modern bilim sistemi kurumsal olgunluğuna ulaştı. Bilim dünyayı yorumlayıcı bir güç ve olağanüstü itibar sahibi bir merci oldu. Bilimsel argümantasyon ve temellendirme standartlarına güvenmeyen, kendini savunma konumuna itiliyordu. İnançlı Hıristiyanlar bile bilimsel düşünceye tavizler vermek zorunda kaldılar. Okullarda bilimsel düşünce genel bir bağlayıcılıkla öğretildi. Bilim, ağırlıklı bölümünü erkeklerin oluşturduğu görülmedik ölçüde çok sayıda insanın mesleği oldu. 17. ve 18. yüzyıllarda –miras kalan serveti bilimsel araştırmaları için feda eden Alexander von Humboldt'a kadar– "bilimsel devrimin" bazı kahramanları başka yerlerden gelen gelirlerin maddi temeli üzerinde bilim *için* yaşamışlardı, 1910 yılındaysa insanlar hayatlarını *bilimden* kazanıyorlardı. Uzman bilim insanları karşısında amatörler geniş bir cephede geri çekildiler. Artık hiç kimse renk araştırmacısı, morfolog ve anatomici Goethe gibi, bilimsel bir amatör olarak kabul göremezdi.

Tüm bunlar yalnızca Avrupa'nın bazı bölümleri ve ABD için geçerliydi. Ama konuya küresel tarih perspektifinden yaklaşmak da büyük resimde radikal bir değişikliğe yol açmaz. Nasıl ki fosil enerji kullanımına dayalı modern endüstri Avrupa'da ortaya çıkmışsa, bugün rakipsiz bir egemenlik süren bilim de Avrupa'da ortaya çıktı. Küresel tarih perspektifi Batı'daki gelişmeyi karşı-

laştırmalı bir bağlama çekebilir ve dikkatleri Batı'daki bilgi patlamasının dünya çapındaki sonuçları üzerine yöneltebilir. Ama öncelikle "bilgi" kavramının bilimin daha ötesine genişletilmesi gerekiyor. Bizzat bilim, iletişimsel bir girişim olarak ele alındığı ve sonuçları iletişim kanalları üzerinden daha geniş bir kamuoyuna aktarıldığı sürece, bilimsel içeriklerin entelektüel olarak aktarılabileceği bir simgeler sistemine dayanmak ihtiyacını duyar. Yaklaşık 1875'ten sonra *ekonomi* bilimi içinde önemli bir unsur haline gelen matematik ve kıtalararası yaygınlığa sahip bazı diller bilimsel anlamın hareketliliğini garantilediler. Tabii ki diller, örgütlenmiş bilimin ötesinde, başka bilgi türleri için de en önemli aktarım araçlarıdır. Bu yüzden dili ve dilleri ele almadan, 19. yüzyılda bilginin tarihi üzerine konuşulamaz. Dillerin yaygınlığı ve onlardan yararlanılması, politik ve kültürel hâkimiyetin sürekli değişen coğrafyası için de hassas bir işarettir.

1 Dünya Dilleri: Büyük İletişim Uzamları

19. yüzyılda bazı büyük dil alanları, erken Modern Çağ'da zaten genişlediklerinden daha da fazla genişlediler. 1910 yılında "dünya dilleri" (bu kavram artık ilk defa doğrulanıyordu) dünya üzerinde bugün hâlâ geçerli olan bir modele göre dağılmışlardı. Bu sırada, pratikte net bir ayrım bulunmasa da iki veçheyi birbirinden ayırmak gerekir. Bir nüfus çoğunluğunun yabancı bir dili gündelik hayatında en önemli iletişim aracı olarak benimsemesi, onu adeta ikinci sınıf bir anadil olarak kabul etmesiyle, bir dilin "yabancı" dil olarak kalması, ama işlevsel olarak: ticaret, akademi, ibadet, idare ya da kültürler aşırı temas gibi belirli amaçlar için kullanılması farklı şeylerdir. Dillerin yayılması siyasal-askeri imparatorluk kuruluşlarıyla kolaylaşır, ama bunların zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıkmaz. Örneğin erken Modern Çağ'da Asya'da Farsça ve Portekizce yaygınlaştı; bu yaygınlaşma Portekiz'in ve İran'ın sömürgeci iktidarlarının yeni topraklara yayılmasının sonucu değildi. Diğer yandan Orta Çağ'daki Moğol Dünya İmparatorluğu, ya da 20. yüzyılın birinci yarısındaki Japon İmparatorluğu gibi kısa ömürlü imparatorluklar gerilerinde kalıcı dilsel izler bırakmadılar. Endonezya'da da Hollanda dili, üç yüz yıl süren kolonyal döneme rağmen yerli dillerin yanında tutunamadı; Hindistan'daki İngiliz-

lerden farklı olarak Hollandalılar hiçbir zaman kültürel olarak Avrupalılaşmış bir kültürlü tabaka oluşması için çaba göstermediler.

Portekizce, Hint Okyanusu çevresinde 1830'lu yıllara kadar çokkültürlü bir tüccarlar çevresinin iletişim dili olarak kaldı. Batı Asya'da, Güney Asya'da ve Orta Asya'nın batısında 13. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasında parlak dönemini yaşayan "Farsofoni," edebi bir dünya olarak 18. yüzyılda çöktü.[5] Farsça yine de İran'ın sınırlarının çok ötesinde idari dil ve ticari dil olarak eski rolünü 1830'lara kadar sürdürdü. Portekizce ve Farsçanın yerini bundan sonra İngilizce aldı; Hindistan'da 1837 yılında tek geçerli idari dil yapılan İngilizce, en geç 1842'de, Çin'in dünyaya açılmasıyla birlikte, doğu denizlerinde Çince dışındaki egemen dil haline geldi. Portekiz dilinin yaygınlaşması yüzyılın sonuna kadar Portekiz, Brezilya ve Güney Afrika'daki Lusofon [Portekizce konuşulan] bölgelerle sınırlıydı. Güney ve Orta Amerika'daki İspanyolca kolonyal dönemin mirasıydı. İspanyolca konuşulan dünyanın coğrafi boyutları 19. yüzyılda kayda değer ölçüde değişmedi. Çince Çin'den gelen vasıfsız işçilerin göçüyle biraz daha yaygınlaştı. Ama denizaşırı ülkelerdeki Çinli toplulukların içindeki bir dil olarak kaldı ve çevreye yayılan bir kültür dili olmadı. Denizaşırı ülkelerde yaşayan Çinlilerin çoğunun Fujian ve Guangdong vilayetlerinden gelmeleri ve Mandarin Çincesi konuşanların bile anlayamadığı bölge diyalektlerini konuşmaları, Çin dilinin kendi içine kapanmasında etkili oldu.

Dilsel Küreselleşmenin Kazananları

Alman dili sadece mütevazı boyutlarda kolonyal olarak yaygınlaştı ve Afrika'da kayda değer bir kalıcı etkisi olmadı. Gelgelelim, 1871 yılındaki imparatorluk kuruluşunun ve 18. yüzyıldan beri devam eden edebi ve bilimsel itibarın sonucu olarak, Doğu-Orta Avrupa'da güçlendi. Habsburg İmparatorluğu'nun idari dili olarak kaldı ve Çarlık döneminin sona ermesine kadar, Fransızca ve Latincenin yanı sıra, Rusya'nın aydın dünyasının iletişim kurduğu en önemli dillerden biriydi. St. Petersburg Bilimler Akademisi'nin yazılarının büyük bir bölümü Almanca kaleme alındı. Alman İmparatorluğu'nun bir Cermenleştirme politikasını sonuna kadar yürüttüğü her yerde, Alman dilinin zorunlu olarak kullanılması da arttı. Rusça daha büyük ölçüde yayıldı. Bu da Çarlık İmparatorluğu

kurulmasının ve 19. yüzyılın ortasından itibaren onunla bağlantılı kültürel Ruslaştırmanın dolaysız bir sonucuydu. Direniş gösteren halklara her yerde, Polonya'da da Kafkasya'da da Rusça dayatılıyordu. Çarlığın simgelerinin yanı sıra Rus dili imparatorluğun en önemli kültürel perçiniydi. Çarlık ordusu, etnik açıdan aşırı heterojen Habsburg ordusundan farklı olarak, büyük ölçüde Rusça konuşan askerlerden oluşuyordu.[6] Rusçanın dünya çapında bir klasik edebiyatın dili olarak gelişmesi de bu döneme denk gelir. Ne var ki, genel olarak Çarlık Rusya'sının gerçekten bütünleştirici bir dil topluluğu olduğu kuşkuludur. Özellikle kuzeybatıdaki Baltık vilayetlerinde ve güneydeki Müslüman ülkelerde Rusça, Rus kökenli yerleşimciler ve idari memurlar çevresinin dışına çıkamamıştır.

Fransızcanın Avrupa'nın aydınları ve kültürlü kişileri arasında ölçüt oluşturmaktan yavaş yavaş çıktığı bir dönemde, kolonyal imparatorlukta Fransızca konuşanların sayısı arttı. Bunun yanı sıra 1763'ten beri Fransa'ya ait olmayan Québec eyaletinde Fransızca konuşan Kanadalı dil grubu varlığını korudu. Fransa'nın bir zamanlar kontrol ettiği denizaşırı bölgelerden yalnızca burada, Fransızca 19. yüzyılın sonunda elitlerin dışında da gündelik dil olarak yaygındı (ve bugün bile anadili Fransızca olanlar nüfusun yüzde 80'ini oluşturmaktadır). Afrika ve Asya'daki kolonilerde durum farklıydı. Yine de kolonyal dönemin sona ermesinden yaklaşık yarım yüzyıl sonra bile, Cezayir halkının Fransızca konuşan ya da anlayan bölümünün nüfusun yaklaşık dörtte biri olduğu tahmin ediliyor.[7] Eskiden Fransa'nın Batı Afrika'daki kolonyal imparatorluğuna dahil olan devletlerin tamamında Fransızca bugün resmi dildir (Kamerun'da İngilizceyle birlikte), gündelik yaşamdaysa nüfusun yüzde 8'i tarafından kullanılmaktadır.[8] Haiti Fransa'dan bir devrimle kopmasının ardından iki yüz yıl geçtikten sonra bile Fransızcayı resmi dil olarak koruyor. 1913 yılında dünyayı gezen biri, İngilizceden sonra en iyi Fransızcayla anlaşabiliyordu; bu durum, Fransa'nın 1870'ten sonraki yeni askeri kolonyal yayılmasının bir sonucuydu ve Fransa'nın özellikle Yakın ve Ortadoğu elitleri nezdindeki yüksek kültürel prestijiyle de bağlantılıydı. Örneğin Fransızca 1834'ten itibaren Osmanlı seçkin subaylarının eğitim programına dahil edilmişti; Mısır'da 1882'deki İngiliz işgalinden sonra da Fransızca üst tabakadaki yerini korudu.[9] 19. yüzyılın sonunda Pasifik'in uzak bölgelerine kadar uzanan bir "Frankofoni"

vardı, ancak bunu dilsel bir dünya imparatorluğu olarak tanımlamak zordur. Kültürel açıdan *özerk*, siyasal imparatorluktan kopmuş bağlayıcı kuvvetler böyle bir şey için zayıf kalıyordu.

Dillerin arasında 19. yüzyılda küreselleşmenin en büyük galibi İngilizceydi. Daha 1800'de iş dünyasında, edebiyatta ve bilimlerde bütün Avrupa'da saygın bir dildi ama henüz diller arasında tartışmasız bir numara olmamıştı; en geç 1920 civarında dünyanın kültürel açıdan en belirleyici ve coğrafi açıdan en yaygın dili haline geldi. Kaba bir tahminle, 1750 ile 1900 arasındaki zaman diliminde (doğa-)bilim ve teknik alanlarındaki "etkili" yayınların yarısı İngilizce yayınlandı.[10] Daha 1851 yılında döneminin önde gelen dil araştırmacısı Jacob Grimm, başka hiçbir dilin İngilizce kadar güçlü olmadığına dikkat çekiyor.[11] Kuzey Amerika'da da (efsanenin aksine, burada hiçbir zaman Almancayı ABD'nin ulusal dili yapma fırsatı doğmamıştı), Avustralya, Yeni Zelanda ve Ümit Burnu'nda da sağlam bir şekilde kök salmıştı. Bu örneklerin tümünde İngilizce, yerleşimcilerin ve fatihlerin diliydi ve bu ülkelerin ilk sakinlerinin, zaten resmi olarak hiçbir zaman önem taşımamış dillerinin etkilerine çok az açıktı. İngilizcenin ancak 1830'lu yıllarda yüksek yargının standart dili olabildiği Hindistan'da durum farklıydı; yerel mahkemelerde duruşmalar yerli dillerde ve çok kez çevirmenlerin yardımıyla görülmeye devam ediyordu. Hindistan ve Seylan'da İngilizce Avrupalı yerleşimciler tarafından değil, sömürgeci gücün azgın bir İngilizleştirme politikasının sonucu olarak da değil, İngilizceye hâkim olmayı avantajlı kılan kültürel prestij ve kariyer olanaklarının birleşiminin bir sonucuydu.[12] Yeni kültür tabakaları ilkönce Bengal'de ve sömürge metropolleri olan Bombay ile Madras çevresinde, daha sonra alt kıtanın başka yerlerinde ortaya çıktı. İngilizce eğitimin Hint dillerindeki eğitime göre yararları ve sakıncaları hakkında 1830'lu yıllarda "İngilizceciler" ile "Oryantalistler" arasında hararetli tartışmalar yaşandı.[13] İngilizceciler 1835'te büyük politika düzleminde kendilerini kabul ettirdiler ama pratikte pragmatik tavizler mümkündü. Hindistan'a Britanya'nın dil ihracı aynı zamanda, böylelikle daha geniş iletişim çevrelerine dahil olmayı uman Hint burjuvaları ve entelektüellerinin gönüllü bir ithaliydi. 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca İngilizce, İngiliz kolonyal idarecileri ve misyonerleriyle Güneydoğu Asya'da ve Afrika'da yayıldı. Pasifik Bölgesi'nde (Filipinler, Hawaii) ABD etkileri belirleyiciydi.[14]

Ne var ki 19. yüzyılda İngiliz dilinin dünya kariyeri, Amerikalılar değil İngilizler tarafından ilerletilmişti. İngilizcenin bugün bildiğimiz haliyle eğitim, iş dünyası, kitle iletişim araçları, pop müzik, bilim ve uluslararası politika alanlarındaki fenomenal zaferi ancak, bu defa ABD dinamiğiyle coşarak, 1950'den sonra başladı.

Tek Yönlü Yol Olarak Dil Transferi

Avrupa yabancı dillerini öğrenmenin baskısı ve cazibesi sömürge bölgelerin dışında da arttı. Qing döneminde üç resmi dili olan (Çince, Mançuryaca, Moğolca) Çin devleti hiçbir zaman Avrupa dillerinin öğrenilmesini teşvik etme zorunluluğu hissetmemişti. Paradoksal bir biçimde bu, erken Modern Çağ'daki Cizvit misyonerlerinin gösterdiği yüksek dilbilimsel yetinin nedenlerinden biriydi. Bu misyonerlerden birçoğu Çinceye o kadar iyi vakıf oldular ki, Rusya'dan, Portekiz'den, Hollanda'dan ve İngiltere'den gelen diplomatik elçilerle temaslarda imparatorluğa tercümanlık görevi sundular. Tarikatlarının kapatılmasından sonra Çin'de kalan eski Cizvitler İngilizce bilmediklerinden, 1793'te kurulan ilk diplomatik temasta İngiliz elçilerinin sözlerinin Cizvitler tarafından anlaşılabilmesi için kısmen önce Latinceye çevrilmesi gerekti. 1840'tan sonra tamamen farklı önemde diplomatik görüşmelerin yapılması gerektiğinde, artık aracılar yoktu. Çin'in öncelikle herhangi bir dilde eğitilmiş personeli yoktu – Çin ile Batı arasındaki genel asimetrinin ek bir dezavantajıydı bu. İmparatorluk sarayı uzun süre "barbarların" Çin dilini öğrenmelerini mümkün olduğunca engellemeye yönelik eski Qing politikasına da bağlı kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nda da erken 19. yüzyıla kadar, Avrupa dillerini öğrenmenin bir cazibesi yoktu. Yine de imparatorluğun, buna ancak 1877'de başlayan Çin'den farklı olarak, Avrupa'nın en önemli başkentlerinde 1834'ten itibaren daimi elçiler bulundurması, Tanzimat'ın önde gelen reform politikacılarından bazılarına, diplomatik görevlerde yabancı dil ve yabancı ülke bilgisi edinme fırsatı verdi. Tanzimat döneminin yeni iktidar eliti ordu ve ulema arasından değil, daha çok devletin tercüme odasından ve elçilik kalemlerinden geliyordu.[15] Qing hükümeti ancak 1860 yılında II. Afyon Savaşı yenilgisinden sonra tavrını değiştirdi. 1862'de Pekin'de çevirmen okulu *Tongwenguan* kuruldu; bu okul Çin devletinin

Batı örneğine göre düzenlediği ilk eğitim kurumuydu. Bu okulun iki görevi vardı: İngilizce konuşanlar yetiştirmek ve Batı'nın teknik literatürünü çevirmek: Bu, gerçek bir öncülük göreviydi çünkü teknik terimlerin –birkaç onyıl önce Osmanlıların başına Türkçe konusunda geldiği gibi– çeviri sırasında ilk kez türetilmesi gerekiyordu.[16] Devletin bu dönemde kurulan büyük cephaneliklerinden ve tersanelerinden bazılarına da yabancı dil bölümleri eklenmişti. Ne var ki yabancı dillerin transfer edildiği en önemli kanal misyon okulları ve misyon üniversiteleriydi. 1919 Paris Barış Konferansı'na Çin, yabancı dillerdeki ustalıklarıyla etkileyici olan genç ve yetenekli bir diplomat ekibiyle katıldı.

Çin'le uzun dilsel temaslar deneyimi bulunan ve klasik Çincenin Tokugava döneminin sonuna kadar en prestijli kültür dili olarak kaldığı Japonya'da, 1854'ten önce Hollandalılarla temas kurmak için Nagasaki'de uzmanlaşmış çevirmen hiyerarşileri vardı; asıl aydınlar dünyasının bununla pek ilgisi yoktu. Avrupa bilgisi, dışa kapalı Japonya'ya ticaret iznine münhasıran sahip olan Hollandalıların iğne deliğinden girdi. 1800'den sonra Japon hükümeti Avrupa'nın en önemli dilinin Felemenkçe olmadığını yavaş yavaş anladı. Rusçadan ve İngilizceden de giderek daha fazla çeviri yapılmaya başlandı.[17] Japonya bunların yanı sıra 17. yüzyıldan beri Batı'nın çok sayıdaki bilimsel ve tıbbi metninin –Çin'deki Cizvitler tarafından yerli aydınların işbirliğiyle yapılan– klasik Çince çevirileriyle tanışmıştı.[18] 1770'li yıllardan itibaren doğabilim malzemelerinin büyük rol oynadıkları "Hollanda çalışmaları" (*rangaku*), Batı bilgisinin kapalı Japonya'ya iletildiği biricik yol değildi. Meiji dönemindeki yeni ve daha yoğun Batılı bilgi ithalatı ancak, Batılı uzmanların işe alınmasına ek olarak Japonların arasında sistematik bir çevirmenler çevresinin oluşturulmasıyla mümkündü.

Avrupa yabancı dilleri 19. yüzyılda Avrupa dışı ülkelerin resmi müfredatına çok geç ve ancak tek tük yerde alındılar. Halbuki âlimlerinin ileri düzeyde Türkçe, Arapça ve Farsça bilmelerinin beklendiği bu ülkelerde de çok dilli bir boyut vardı. Avrupa bilgileri uzun süre kaçınılmaz ama çok da saygın olmayan uzmanların küçük bir ayrıcalığı olarak kaldılar; bu uzmanların ilk örnekleri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dragomanlardı [tercümanlar]; bunlar maaşlarını devletin ödediği, 1821'e kadar ağırlıklı olarak Rumlardan oluşan küçük bir sözlü ve yazılı tercümanlar grubuydu.[19] Buna

karşılık, Avrupa'da Batılı olmayan bir dile bir "okul dili" onuru vermek hiçbir zaman düşünülmedi. Avrupalı dil uzmanları arasında öncelikle Farsça ve ancak geç 18. yüzyılda Avrupa'da bilinmeye başlanan Sanskritçe, mükemmel diller olarak kabul ediliyordu. Yine de, bu diller belki 1810'da ya da 1820'de Yunancanın ve Latincenin karşısına ciddi bir rakip olarak çıkabilecekken, kısa süren bu fırsattan yararlanılmadı.[20] Gymnasium'ların [Almanya'da lise dengi okullar], *lycée*'lerin ve *public schools*'un Avrupa hümanizmi katışıksız Greko-Romen, Avrupa kültürü de Batılı kaldı. Ancak günümüzde Çincenin giderek artan sayıda Alman lisesinde ders olarak konması, bir dönüm noktasına işaret ediyor.

Dilsel Melezlik: Pidgin*

Doğduğu bölgenin dışında da anlaşma sağlamakta kullanılabilen diller olarak düşünülen dünya dilleri, çoğu kez çok sayıda yerel dil ve diyalekte dağılmışlardır. Hindistan'da bile sömürgeci dönemin sona ermesinden sonra halkın en fazla yüzde üçü (bugün Hindistan Cumhuriyeti'nde yaklaşık yüzde 30'u) İngilizce anlıyordu.[21] Çoğu kez basitleştirilmiş karma biçimler iletişimi kolaylaştırıyordu. Bu diller nadiren köken dilin yerine geçiyor ve salt varlıklarıyla bile, yerli dillerin onlara saldıran sömürgeci diller karşısındaki dirençlerinin ne kadar yüksek olduğunu kanıtlıyorlardı. Pidgin dillerinin çoğu sömürgecilikten daha eski değildi. 1713 Utrecht Barışı'ndan sonra Fransızca o zamana kadar diplomatik müzakere ve anlaşma dili olarak yaygın olan Latincenin yerini aldıktan sonra da, Doğu Akdeniz'de ve Cezayir'de *lingua franca* (geçerli ortak dil) olarak bir tür Pidgin İtalyanca kullanıldı.[22] Dünyanın başka bölgelerinde, Karayipler'de ve Batı Afrika'da melez diller, bağımsız birer dil sistemi olarak geliştiler.[23] İlkönce *Kanton jargonu* denilen "Pidgin" İngilizce 1720'den itibaren yavaş seyreden bir süreçte Güney Çin kıyısının ikinci dili olarak ortaya çıktı. Çin'in dışarıya açılmasından sonra serbest limanlarda Çinli ve Avrupalı tüccarların anlaşmasına yaradı. Başlangıçta Batılı tüccarların Çince öğrenme isteksizliğinden, yeteneksizliğinden ya da olanaksızlığından doğdu, daha sonra unutuldu. Pidgin dilinin indirgenmiş ve

* Sömürge ve ticaret ilişkilerinde, iki grup arasında anlaşmayı kolaylaştırmak için, emperyal dilin basitleştirilmesi ve yerel dille karışmasıyla ortaya çıkmış melez dil - ç.n.

çekimsiz biçimleriyle (*"likee soupee?"*) sergilediği komik durum "ilkel" Çinli ırkçı klişesinin önemli bir bileşenini oluşturdu. Buna karşılık bu aşağılamayı geçersiz kılma çabası da erken 20. yüzyılda özellikle milliyetçi anlayıştaki Çinli entelektüellerin yabancı bir dil öğrenmeleri için önemli bir dürtü oldu. Pidgin'i etkisizleştirme çabası bununla bağlantılıydı. Daha yakından bakıldığında Pidgin dilinin yüzyıl dönümündeki hali olan olgun *China Coast English* (Çin Sahil İngilizcesi) tamamen duruma uygun bir anlaşma mekanizmasıydı. Aralarında Malay, Portekizce ya da Farsça da bulunan çok sayıda dilsel kaynağın karışmasıyla, Çin kıyısındaki yaşam gerçekliği için zengin bir söz varlığı oluşturuyordu.[24]

Hindistan örneğinde ise bir Avrupa dilinde iddialı iletişim kurma, dilbilimsel bir emperyalizme boyun eğmekten çok, kültürel olarak kabul edilmeye ve eşit haklara giden önemli bir adım anlamına geliyordu. Pidgin iş dünyası dili olarak kaldı, Batı yönelimli entelektüeller düzgün İngilizce öğrendiler. Çin'de Pidgin 20. yüzyılda tutunamadı, Hong Kong'da bile yalnızca sözcükler bazı sözcükleri kaldı. Çin kültür dili Batı'yla temastan sonra ayakta kalmıştı. Japonya'da Pidgin'in nüveleri bile görülmedi. Klasik Çince de Çin kültürünün yayıldığı uzamda pratik amaçları yerine getirmeye devam etti. Döneminin ünlü Vietnamlı vatanseveri Phan Boi Chau, 1905 yılında büyük Çin entelektüeli Liang Qichao'yu Tokyo'da sürgünde ziyaret ettiğinde, ikisi konuşacak ortak bir dil bulamadılar. Gelgelelim, Phan Boi Chau yüzyıllardır Vietnam mandarinlerinin iletişim aracı olan klasik Çinceye vakıf olduğu için, Phan ve Liang, Phan'ın anılarında "fırça sohbetleri" diye andığı konuşmaları yapabildiler.[25]

Bilgi dillerin valizinde yolculuk eder. 19. yüzyılda büyük dil alanlarının genişlemesi bir yandan yerel dil çoğulculuğunu ve özel bir dilsel dikkat gerektirdiği anda pratik çok dillilik zorunluluğunu artırdı; diğer yandan yatay iletişim uzamları açtı ve böylelikle bilginin hareketliğinin kolaylaştırdı. Sömürgecilik ve küreselleşme kozmopolit dil düzenleri yarattılar. Bu durum, yüzyıllar önce yerel dillerin her yeri kapsayan bir dilin, Sanskritçenin aleyhine zemin kazandıkları ve elitler düzleminde *yeni* anlam ufuklarının ortaya çıktığı Güney Asya'ya göre, yüksek dildeki standardını ve direncini hiçbir zaman yitirmemiş olan Çin uygarlığında daha az dramatik bir değişiklikti. Dilsel açıdan parçalı bir haldeki Hindistan İngilizceyi benimseyerek iletişimsel açıdan yeniden birleşti.[26]

Dilsel Bütünleşmenin Sınırları

Ne var ki küçük elit çevreler dışında dilsel entegrasyon etkilerine dair abartılı düşüncelere kapılmamak gerekir. Avrupa'da da ulusal devletlerin sınırları içinde dilsel homojenleşme, çoğu kez 19. yüzyıl boyunca ortaya çıktı. Çok sayıda bölgesel dilin üstünde ulusal dil ideal anlaşma normu ve düzgünlük ölçütü oldu, ama bu çok yavaş gerçekleşti.[27] Hatta merkeziyetçi Fransa'da bile durum böyleydi. 1790 yılında resmi bir araştırma, Fransız halkının çoğunluğunun Fransızcadan başka dilleri konuşup okuduğunu saptamıştı: Kelt dili, Almanca, Oksitanca, Katalanca, İtalyanca ve Felemenkçe. 1893 yılında bile 7 ile 14 yaşları arasındaki her sekiz öğrenciden biri Fransızca konuşmuyordu.[28] İtalya'daki koşullar daha da beterdi: 1860'lı yıllarda halkın içinde, ulus-devlet oluşumunda resmi dil ilan edilen Toskana İtalyancasını rahatlıkla anlayanların oranı yüzde 10'dan azdı.[29] İspanyol kolonyal imparatorluğunun ardından kurulan devletlerde durum farklı değildi. Porfirio Díaz yönetimindeki Meksika'da devlet yerli ve melez halk için okullar açmayı düşünmedi. 1910 yılında 2 milyon Meksika yerlisi [indios], yani toplam nüfusun yüzde 14'ü, İspanyolca konuşmuyordu.[30]

Bütün Avrupa'da aydınlar tek tek dilleri sözlüklerde toplar (yeni oluşumlarda bütünler), gramer kitaplarında betimler ve yazım kurallarını, telaffuzları ve deyiş düzeylerini kılavuzlarda standartlaştırırken; tek tek uluslar ilkönce dil toplulukları olarak tasarlanır ve savunulur, düzgün bir kültür dili her ulusun en önemli başarısı olarak görülürken, birçok yörede halk dili pratiği hâlâ yerel kökenine bağlı kaldı. *Asya* ülkelerindeki bilim insanları ve entelektüeller –Osmanlı İmparatorluğu'nda 1862'deki ilk taleplerin ardından yüzyıl dönümünden sonra güçlenerek, Çin'de 1915'ten sonra– elit kesim ile halk kültürü arasındaki derin uçurumu kapatması beklenen basitleştirici dil, yazı ve edebiyat reformları başlattıklarında yaptıkları şey, birkaç onyıl önce ya da eşzamanlı olarak Avrupa ülkelerinde yapılanın aynısıydı, ama doğrudan bir taklit söz konusu olamazdı. 19. yüzyılda Avrupa'da da, elit kesim ile halk arasında, yazılı ve sözlü dil arasında bugün tasavvur edilemeyecek ölçüde bir dilsel bölünme söz konusuydu. Çift dillilik sadece kolonilere ve aşırı heterojen toplumlara özgü bir durum değildi. Olgun ulus-devletler için birkaç onyıl sonra tahammül edilemez hale gel-

di; ulus-devletler ulusal dilin standartlığını kabul ettirmek ya da en azından dışarıdan ulusal dil görünümünü korumak için büyük çaba gösterdiler. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Katalonya'dan Galler'e ve Balkanlar'a kadar Avrupa'daki bölgesel ve ulusal hareketler yeniden bir karşı eğilim başlattılar.

2 Okuryazarlaştırma ve Okullulaştırma

19. yüzyılın en önemli kültürel temel süreçlerinden biri halkın geniş kesimlerinde okuryazarlığın yaygınlaşmasıdır. Bu kitlesel okuryazarlaştırma, başlangıcı birçok toplumda belki yüzyıllar öncesine uzanan, bölgesel ve yerel düzlemde son derece farklı hızlarda gerçekleşmiş ve hemen devlet oluşumu, mezhepleşme, bir bilgi toplumunun doğuşu ve hatta endüstrileşme gibi diğer temel süreçlere dayandırılamayacak bir süreçtir.[31] "Okuryazarlık"tan ne anlaşılması gerektiği hakkında uzun uzun tartışılabilir. Bu kavramlar mutlak değil daima göreli durumlara işaret ediyorlar. Bu kavramın kapsadığı alan, bir nikâh sözleşmesinin altına bir imza atmaktan, kutsal metinleri düzenli olarak okumaya ve özel mektuplar yazmaktan kamusal edebiyat hayatına aktif bir biçimde katılmaya kadar uzanır. Yine de özünde neyin kastedildiği açıktır: Yüz yüze konuşma ve dinleme çevrelerinden daha geniş bir iletişim çevresine katılmayı mümkün kılan okuma (ve ikinci olarak da yazma) kültürel tekniğine vakıf olma. Okumayı bilen, yerel üstü bir kamusallığın üyesi olur. Aynı zamanda yeni manipülasyon ve uzaktan kumanda olanaklarına da maruz kalır. 1914 yılına kadar Avrupa'nın erkek nüfusları, her yerdeki askerlerin silahlarının kullanma talimatlarını anlayacakları, komutanlarının propagandasını okuyabilecekleri ve ailelerine savaş alanından haberler gönderebilecekleri ölçüde okuryazar yapılmışlardı.

Avrupa'da Kitlesel Okuryazarlaştırma

19. yüzyılda Avrupa'daki kitlesel okuryazarlaştırma öncelikle *Avrupa* kültür tarihinin bir süreciydi. Eski ve bir benzeri yalnızca (karşılıklı etkileşim olmadığı halde) Çin'de bulunan yığınsal kitap basma geleneğine sahip bu kıtada, okuryazarlaşmanın Reform dönemine ya da 18. yüzyılın pratik-pedagojik hedefli "halk ay-

dınlanması"na dayanan dağınık kökleri vardı. 19. yüzyıl da bu eğilimleri sürdürdü ve onları bir anlamda tamamladı. Kitlesel eğitim tarihinde, çağımızın temelleri –erken Modern Çağ'daki "bilgi toplumu"nda değil– 19. yüzyılda atıldı. Okuryazarlık, yeteneklerin artırılması gibi işlevsel bir veçhenin ötesinde, ilerleme, uygarlaşma ve birbirleriyle iletişim kuran ama bu sırada ortak hedeflere de yönlendirilebilen muhayyel bir topluluğun yaratılmasıyla ulusal kenetlenmenin ifadesi olma gibi simgesel anlamlar da kazandı.[32] 1920 yılında önde gelen Avrupa ülkelerinin erkek nüfusu ve kadın nüfusun bir bölümü okuma yazma biliyordu. Kültürlü bir Avrupa'nın dünyanın cahillik içindeki geri kalanı karşısında yer aldığı izlenimi doğmadan önce, elbette Avrupa içinde bir ayrım yapmak gerekir. 1910 yılında yalnızca İngiltere, Hollanda ve Almanya yüzde 100 oranında bir okuryazarlığa ulaşmışlardı. Fransa için bu oran yüzde 87, "gelişmiş" Avrupa ülkelerinin en az okuryazarı olan Belçika'daysa yüzde 85'ti. Avrupa'nın güneyinde değerler açıkça daha düşüktü: İtalya yüzde 62, İspanya yüzde 50, Portekiz yalnızca yüzde 25.[33] Avrupa'nın doğu ve güneydoğu periferisinde koşullar daha iyi görünmüyordu. Yine de Avrupa genelinde ortak eğilimler vardı: Kıtanın tamamında okuması yazması olmayan erkek ve kadınların toplam nüfusa oranı sürekli olarak düştü, hiçbir yerde duraklamadı. İsveç gibi ülkeler, yüksek okuryazar olmama oranlarından yola çıkıp, hızlı ilerlemeler kaydettiler.

1860 yılı tüm Avrupa için bu genel eğilimde bir dönüm noktasına işaret ediyor. Bu tarihe kadar yalnızca Prusya, okuması yazması olmamayı tamamen ortadan kaldırma hedefine yakınlaşmıştı. 1860'tan sonra bu gelişme hız kazandı. Bu durum yalnızca somut istatistik verilere değil, toplumun genel iklimine de yansıdı. Yüzyıl dönümünde Balkanlar ve Rusya dahil, tüm Avrupa'da okuma yazma bilmeme doğal bir durum olmaktan çıktı. Genel okuma ve yazma yeteneği her yerde politik olarak ulaşılmaya değer bir hedef ve toplumsal olarak beklenen normal bir durum olarak görüldü. Yazılmış sözle başa çıkabilme yetisi, aristokratlar ve şehirli orta sınıflar üzerinden şehirli ve kırsal zanaatkârlara, kalifiye işçilere ve sayıları giderek artan köylülere yayıldı.[34] Ne var ki bölgesel farklılıklar tamamen ortadan kalkmadı. Özellikle kıta Avrupa'sı imparatorluklarında önemli ölçüde devam etti. Voralberg bölgesinde 1900 yılında yapılan bir nüfus sayımına göre okuma yazma

bilmeme oranı yüzde 1'di; aynı tarihte Habsburg Dalmaçya'sında bu oran yüzde 73'tü.[35] Okuma ve yazmanın son Rus ya da Sırp, Sicilya ya da Mora köyüne kadar girmesi biraz daha zaman alacaktı.

Okuryazarlaştırma bir anda olmadı. Uzun bir süreçti ve tüm ulus-devletleri birdenbire kaplamadı. Küçük gruplarda başladı. Bir ailenin tek tek üyeleri, başlangıçta genellikle en genç kuşak okuyabiliyor, diğerleri okuyamıyordu. Bunun da ebeveyn otoritesi üzerinde sonuçları oldu. Köyler, mahalleler ya da kilise toplulukları yavaş yavaş kültür tekniklerinin alaşımını değiştirdiler. Özellikle yazılılığa toptan bir geçiş olduğunu kabul etmek çok basit olur. Yazıya vakıf olma, erken Modern Çağ'da olduğu gibi, yeni bir kültürel otoriteyi temellendirdi. Sözellik, kullanım alanlarından bazılarını kaybetse de bunun yanında devam etti. Yaklaşık 1780 yılından itibaren Avrupa'daki şehirli entelektüellerin masalları, efsaneleri ve halk şarkılarını derlemeleri, yazılı olarak kaydetmeleri ve son derece yapay bir doğallık havasına sokmaları, sözlü geleneklerin kaybolan doğallığının bir göstergesiydi. Almanya'da bunu örneğin Gottfried Herder (1778'den itibaren çok sayıda halk şarkısı derlemesi), daha sonra Achim von Arnim ve Clement Brentano *Des Knaben Wunderhorn* (1805-1808) derlemesiyle ve Grimm Kardeşler *Kinder und Hausmärchent* (1812) [Çocuk ve Ev Masalları] adlı ilk derlemeleriyle gerçekleştirdiler; bu yapıtlar Alman edebiyatının kalıcı klasikleri oldular.[36] Yalnızca "yabancı" olan ya da olmaya başlayan yeniden keşfedilebilir. Kitlelerin okuryazarlığı şehirlerde başladı ve köy toplumuna genellikle çok yavaş yayıldı. Genel bir okuryazarlığa geçiş döneminde şehir ile kır arasındaki kültürel uçurum genişledi. Bu uçurum "kültür" parametresini de değiştirdi. Yüksek kültürün anlam evreninde yalnızca zorlanmadan ve çok okuyan birine yer vardı. Okuma yeteneğinin yaygınlaşması çiftçi takvimlerinden ucuz romanlara kadar popüler okuma malzemelerine olan talebi de artırdı. Okuma tarihçileri okumanın demokratikleşmesinde "yüksek kültür" ile "halk kültürü" arasındaki bu nüansı, çok hassas farklılaştırılmış bir tayfın zıt uçlarındaki bu iki kavramı, en küçük ayrıntılarına kadar araştırdılar.[37]

Elit kesim, kitlelerin okuryazarlaştırılmasına çelişkili tepkiler verdi: Bir yanda "sıradan halkın" aydınlatılması, "batıl inancın" rasyonelleştirici okumalarla uzaklaştırılması ve genel olarak kültür pratiklerinin standartlaştırılması, yukarıdan bir "uygarlaştır-

ma" olarak, modernliğin kabul ettirilmesi ve ulusal bütünleşmenin desteklenmesi olarak görüldü. Diğer yanda, aynı zamanda –işçi kültürü dernekleri bunu hızla gösterdiler– sosyal ve politik daha iyi konum talepleriyle bağlantılı olan kitlelerin kültürel özgürleşmesi karşısında, zamanla giderek artan bir güvensizlik vardı. Güç ve kültür sahiplerinin bu güvensizliği temelsiz değildi. Okuryazarlaştırma, yani yazılı iletişim içeriklerine erişimin "demokratikleştirilmesi," kural olarak prestij ve güç hiyerarşilerinde değişimlere yol açar ve mevcut düzene yeni saldırı olanakları yaratır.[38] Kültür sahiplerinin kaygılarının, cinsiyetler politikasına dair bir hedefi de vardır. Ölçüsüzce ve dizginsizce okumanın dünyaya yabancı yanılsamalara ve özellikle kadın okurlarda aşırı ateşli bir erotik hayal gücüne yol açacağı, Gustave Flaubert'in *Madame Bovary*'sine (1856) kadar ve daha sonrasında da edebiyatta bir yergi konusu ve erkek ahlak bekçilerinin bir kaygısı olarak kaldı.[39]

Kitlelerin okuryazarlaştırılmasına yönelik programları öncelikle devletler başlatıyordu. Bunun en önemli aracı ilkokuldu; Avrupa'daki birçok hükümet bir süre bu işi kiliselere bıraktı. Devlet ne kadar zayıfsa, dinsel kurumların eğitimci rolü de sadece pazar okullarının sessiz etkisi halinde bile o kadar güçlüydü. Başka bir açıdan bakıldığında, devlet, kiliseler ve özel eğitimciler birbirleriyle rekabet halinde, giderek büyüyen bir eğitim pazarına hizmet ettiler. Bu esas olarak yalnızca Avrupa'da böyle değildi. Örneğin İngiliz eğitim kurumları, İslam ülkelerindeki aynı dönemin eğitim kurumlarıyla bazı benzerlikler gösterir: İki örnekte de ilköğretim büyük ölçüde dini kurumların elindeydi, bu kurumların hedefleri birbirinden çok farklı değildi: okuma, yazma, ahlaki değerlerin içselleştirilmesi ve çocukların gündelik çevredeki "kötü etkilerden" korunması. Farklılıklar ilkesel anlamda değil, seviye anlamındaydı: İngiltere'de ezberleme, kutsal metinlerin yüksek sesle okunması daha azdı, pratik yöneliş daha fazlaydı, okulların yardımcı araç gereç ve mobilyayla maddi donanımı biraz daha iyiydi.[40]

Halk eğitimine tam olarak ulaşılamadı. Ancak eğitimcilerin kendi çıkarlarını ve isteklerini de bununla ilişkilendirdikleri yerlerde başarı kazanıldı. Dünyanın tüm ülkelerinde, 19. (ve 20.) yüzyılda farklı tarihlerde yasal olarak getirilen zorunlu eğitimi gerçekten de hayata geçirme yönündeki zorluklar, ebeveynlerin katılımının olağanüstü önemine işaret ediyor. Birçok toplumdaki

büyük halk gruplarının eğitime kendiliğinden eğilimli oluşlarını küçümsemek yanlış da olsa, kitlesel okuryazarlığı mümkün kılmak için ekonomik *koşulların* gerçekleşmesi gerekiyordu. Okumayı ve yazmayı kendi başına öğrenme motivasyonu yalnızca kazanç ve maddi yarar elde etme çabasıyla açıklanamaz. Elbette yalnızca belirli bir refah eşiğinin üstündeki aileler çocuklarını üretimden uzak tutabiliyor ve düzenli eğitimin masraflarını karşılayabiliyorlardı. Belirli sürelerde okulda bulunmayı gerektiren ve yerel ekonominin ritimlerinden bağımsız olarak düzenlenmiş ders saatleri olan okul biçimindeki kamusal eğitim, yalnızca artık bir ailenin hayatını sürdürebilmesi için çocukların da çalışmasına gerek kalmayan yerlerde mümkündü. Avrupa ortalamasında, yaklaşık yedi ile on iki yaş arasındaki çocukları "okul"un, profesyonel eğitimcilerin (profesyonellikleri elbette sık sık tartışılmıştır) dışarıdan müdahale edilemeyen bir otorite uyguladıkları "özel dünyasına teslim etmeye hazır olmak ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde yerleşti.[41] Yine de *gerçek* okullulaşmayı abartmamak gerekir. 1895 yılında İngiltere'de okul çağına gelmiş kayıtlı çocukların ancak yüzde 82'si okula düzenli olarak gidiyorlardı.[42] Avrupa'nın başka birçok ülkesinde bu oran bunun çok altındaydı.

ABD'de Bir "Okuma Çağı"

Avrupa'nın dışında benzer gelişmeler var mıydı? Çocukların okullara kaydedilmesi Meksika, Arjantin ya da Filipinler gibi ülkelerde Güney Avrupa ya da Balkan ülkelerinin çok altında değildi.[43] Okuryazarlık konusunda karşılaştırmalı araştırmalar henüz yeni başlamıştır. Dünyanın birçok bölümü için henüz tüm bir 19. yüzyıla ait istatistik veriler bulunmuyor. Elbette bu durum Kuzey Amerika için geçerli değildir. Kuzey Amerika kolonileri çok erkenden, Avrupa'nın en ileri ülkelerinkine karşılık düşen bir okuryazarlık derecesine ulaştılar. 19. yüzyılda göçün artması, İngilizce okuma becerisinin "Amerikanlaşma"yla eş tutulmasına yol açtı. Çok farklı dilsel kökenlerden gelen göçmenler, İngilizceyi yazılı dil olarak da olabildiğince hızla öğrenmek zorundaydılar. Yeni gelenlerden bazıları, özellikle Katolikler, okuryazarlık şartını kabul ettiler ama öğrenme, din ve etnik dayanışma arasında sıkı bağlantılar kurulan kendi eğitim kurumlarını kurdular. 1840'lı yıllardan itibaren

ABD'de bir *age of reading*'in [okuma çağı] başladığı duygusu yaygınlaştı. Bu duygu basının ve kitap üretiminin hızla yayılmasıyla da desteklendi. ABD, özellikle kuzeydoğusu, güçlü bir "matbu kültür" yeri oldu.

Erkekler arasındaki okuryazarlık oranı daha 1860 yılında New England eyaletlerinde yüzde 94'tü; dünyada tek örnek olarak orada kadınlar da aynı oranlara ulaşmışlardı. Ulusal ortalamanın (burada özellikle fazla bir şey ifade etmeyen bir büyüklüktür) bu oranın açıkça altında kalmasının nedeni, Batı ve Güney'deki beyaz sakinlerin geri kalmışlığından çok, siyah ve yerli halkın okuryazarlık oranının düşüklüğüydü. Bazı köle sahibi kadınlar kadın ve erkek kölelerine Kitabı Mukaddes'i okumayı öğrettiler. Normalde köleler okumaktan ve yazmaktan uzak tutulurlardı; yazı yazmayı bilen köleler potansiyel ayaklanma elebaşıları olarak olağan şüphelilerdi. Bu nedenle, bazı ayrımcılıklara rağmen kuzeydeki özgür siyahlar daha İç Savaş'tan önce yazılı iletişimle çok ilgiliydiler. İç Savaş'tan önceki yirmi yılda yazılmış yüzlerce otobiyografi onların kendilerini edebi olarak ifade etme isteğini kanıtlıyor. 1890 yılında Afro-Amerikalılar arasındaki okuryazarlık olanı, ulus çapında yüzde 39'du; 1910'da bu oran yüzde 89'a çıktı, ama sonra 1930'a kadar yüzde 82'ye düştü.[44] Böylelikle bu azınlık, Afrika'daki aynı büyüklükte her siyah halk grubundan ve Doğu ya da Güney Avrupa'nın kırsal kesimlerinde birçok bölgede yaşayanlardan daha büyük oranda okuryazardı. 1870'li yıllarda Güney eyaletlerinde beyazların hegemonyasının yeniden kurulmasından sonra eğitimlerini ortak çabalarla, düşman bir beyaz çevreye ve en iyi durumda kayıtsız kalan bir devlete karşı mücadele ederek elde etmek zorundaydılar.[45] ABD toplumunun bir başka dezavantajlı etnik parçasında da durum aynıydı. Bazı yerli halklar okuryazarlığı büyük engellere karşı kültürel alanda kendini kanıtlamanın aracı olarak kullandılar. Bu konuda en ileri gideni Cherokee ulusu oldu ve dilleri 1809 yılında yazılı hale getirildi: Bu da aynı zamanda hem Cherokee dilinde *hem de* İngilizce okuma yazma öğrenmenin bir temeliydi. Dünyanın birçok bölgesinde benzerlikler bulunabilir: Dillerin *ilkönce* –çoğu kez misyonerler tarafından ama her zaman da değil– bir alfabeyle donatılmaları ve sözlüklerde kaydedilmeleri gerekir, *sonra* Kitabı Mukaddes'ten bölümler çevrilir ve alıştırma malzemesi olarak kullanılır; bu da sözlü iletişimi yazıyla zenginleştirmenin temeli olur.

Asya'nın Eski Yazı Kültürleri

Yazıya eskiden beri büyük değer vermiş uygarlıklarda durum farklıydı. Bunların arasında Kuran'la ve hukuksal-teolojik tefsir literatürüyle güçlü yazı bağlantıları olan İslam ülkeleri ve ayrıca Çin'den kaynaklanan Çince konuşan uygarlığa dahil ülkeler vardı. Mısır'da okuma bilen nüfusun oranı 1800'de yüzde 1'in altındaydı; 1880'e kadar yerli modernleşme politikasının sonucunda yüzde 3-4'e kadar çıktı. Modern Çağ Mısır'ında ilk kez 1897'de yapılan nüfus sayımına göre, o tarihte okumayı bilen insanların sayısı yaklaşık 400.000'di; yani yedi yaşın üstündeki nüfusun (göçebeler ve yabancılar hariç) yaklaşık yüzde 6'sıydı.[46]

Japonya daha 1800'de katı Avrupalı ölçütlere göre okuryazarlığın yaygın olduğu bir toplumdu. Şehirli nüfus için kitlesel bir edebiyat pazarı daha 17. yüzyılda ortaya çıkmıştı. Tüm samuraylar ve çok sayıda köy reisi idari görevlerini yerine getirebilmek için okuryazar olmak ve Çin işaretlerini okuyabilmek zorundaydılar. Otoriteler esas olarak eğitimli uyruklardan korkmuyorlardı; bazı prenslik aileleri geniş halk kesimlerinin ahlaki ve teknik düzeyini yükseltmeyi görev biliyorlardı. 19. yüzyılın ilk onyıllarında temel eğitim kırsal kesimdeki eşraf aileleri çevresinin dışına çıktı. Tokugava döneminde (1867) erkek çocukların yüzde 45'e ve kız çocukların da yüzde 15'e varan bir bölümü kendi evleri dışında düzenli okuma ve yazma eğitimi alıyorlardı; bazı tahminlere göre bu oranlar daha yüksektir.[47] Tüm bunlar en küçük bir Avrupa etkisi olmadan gerçekleşti; ülke 1630'lu yıllardan itibaren misyonerlere yasaklanmıştı. Meiji hükümeti 1871 yılında, bir Milli Eğitim Bakanlığı'nın kurulmasıyla birlikte, eğitim sisteminin köy okulundan üniversiteye kadar tüm düzlemlerde, tüm ülkede ve merkezi bir devlet gözetiminde daha da genişletilmesine büyük bir öncelik tanıdı. Tokugava dönemindeki birçok okul ve öğretmenleri, dört yıllık bir zorunlu eğitimi öngören yeni sisteme alındı. Bu arada Batılı modeller de incelendi ve bazıları benimsendi; Japonya, dışa kapalı olduğu modernlik öncesi döneminde zaten bir eğitim devleti olma yoluna girmiş ve eğitim sistemine, aynı tarihlerde reform yapan ordusundan daha güçlü bir biçimde, kendine özgü bir yön kazandırmıştı. 1909'da yanı Meiji döneminin sonuna doğru, okuması yazması olmayan yirmi yaşın altındaki acemi erlerin sayısı

Japonya'nın hemen hemen tüm bölgelerinde yüzde 10'un altına düşmüştü: Bu tüm Asya'da eşi bulunmayan bir başarıydı.[48]

Japonya'nın halkı 1912'de yazı yazabilme açısından dünyanın zirvesindeydi. Yüzyıllar boyunca belirleyici olan bir ders kitabının daha 500 yılında ortaya çıktığı Çinlilerin okuryazarlığı, 19. yüzyılda tüm dünyadaki modernlik öncesi toplumlarla karşılaştırıldığında nispeten yüksek bir seviyede durup kalmış görünüyor. Qing döneminde Çin 17. yüzyılda zengin bir yazılı kültür geleneğinden, yazılı olana duyulan saygının yanı sıra, kaligrafik olarak işlenmiş sözü, her türden kitabın kitlesel olarak üretimi ve yaygınlaştırılması için teknik araçları ve toplulukların, sosyal yardım kuruluşlarının, klanların ve tapınakların okullarından oluşan, çok yönlü ama devletin hiç karışmadığı ve sistematik olarak şekillenmemiş bir özel eğitim dünyasını da miras aldı. Bunlar genellikle tek öğretmenli okullardı, yerel inisiyatiflere dayanıyorlardı ve öğretim kadrolarını, sınav sisteminin erken basamaklarında başarısız kalmış ve böylelikle unvan taşıyanların statü grubuna girememiş bulunan, yaklaşık 5 milyonluk bir yüksek kültürlüler havuzundan topluyorlardı. Bunların birçoğu üst tabakanın ailelerinde ev öğretmenliği yapıyordu.[49] İstatistiklerin yokluğundan ötürü kalitatif ve anekdotik kaynaklara bağlı kalıyoruz; yine de bu kaynaklardan erkek nüfusun yüzde 30 ile 45'inin ve kadın nüfusun yüzde 2 ile 10'unun en azından temel okuma ve yazma becerilerine sahip oldukları sonucu çıkarılabilir.[50] Elbette bu durum, bu kişilerin seçkinler arasındaki iletişimin yüksek ölçütlerini karşıladığını göstermez ama bu insanlar resim yazısının temel repertuvarını ve dolayısıyla devletin uyruklarını özendirdiği, uyardığı ve yasakladığı yazıları ve fermanları anlıyor, çoğu kez klasik metinlerin sadeleştirilmiş versiyonlarını da okuyabiliyorlardı. İmparatorluk devleti belirli bir noktaya kadar okulların kurulması ve finanse edilmesini üstlendi, ancak Avrupa'da da ancak 19. yüzyılda yavaş yavaş ortaya çıkan genel bir eğitim egemenliği için çaba göstermedi. Siyasal ve toplumsal düzenin meşruluğu, yüzyıllardır eğitime ve böylelikle statü ve zenginliğe erişimin yalnızca üst tabaka çocuklarına ayrılmamasına dayanmıştı. Bu yüzden Avrupa'da erken Modern Çağ'da en fazla kilisenin sunduğu yükselme kanallarının açık tutulması gerekiyordu. Bunun uygulamaları çok esnekti. Örneğin köylü çocukları için temel eğitim, tarlalarda fazla iş olmayan aylara yoğunlaştı.

Çin'in Eski Eğitim Kültürü Neden Geriledi?

Çin'deki temel eğitim sistemi ve kurumsal eğitim düzenlemeleri 19. yüzyılda uluslararası düzeyde genel olarak geride kaldılar; bir anlamda artık rekabet edemiyorlardı. Bazı açılardan çok verimli olan geleneksel eğitim sistemi, Tokugava Japonya'sından farklı olarak modernleşme potansiyelleri içermiyordu. İmparatorluk hükümeti uzun bir gecikmeden sonra bunu bizzat anladı. 1904 yılında ulusal bir okul talimatnamesi çıkartıp Batı ve özellikle Japon örneğine göre (o da Avrupa'yı referans almıştı) üç aşamalı bir ulusal sistem kurma niyetini açıkladı. Bir yıl sonra devlet sınavlarıyla statü kazandırma ve memur devşirme sistemi birdenbire ve hiçbir geçiş önlemi alınmadan kaldırıldı.[51] Çin ve Vietnam'ın yanı sıra eski bir sınav geleneğine sahip olan üçüncü Asya toplumu olan Kore, benzer radikallikte bir adımı şaşırtıcı derecede erken bir tarihte, daha 1894'te atmıştı.[52] Çin'de merkezi devlet gücünün, 1911 devrimiyle başlayan ve tüm bir Cumhuriyet döneminde (1949'a kadar) durdurulamayan parçalanması, yüzyıl dönemindeki planların gerçekleştirilmesini engelledi. Günümüzde Çin'in, her yerde çok sayıda okulun bulunduğu, uluslararası yardımı kendi deneyim ve bilgi varlıklarıyla kaynaştırmış olan ve karşılaştırmalı sıralama sınavlarında mükemmel sonuçlar elde eden, farklılaşmış ve başarıya yönelik bir eğitim sistemiyle karakterize edilen bir toplum olması, Komünist Parti'nin 1978'den sonraki politikasının sonucudur. 1800'de ortaya çıkan uluslararası düzeydeki gerilik, iki yüz yıl sonra telafi edilmiştir.

Bu gerilik nasıl ortaya çıktı? Bunun üç nedeni sayılabilir:

Birincisi. Geleneksel eğitim sistemi sadece "yukarıdan" tasarlanmıştı. Her türden eğitim devlet sınavlarıyla bağlantılıydı. Okula giden köylü çocuklarının büyük bir çoğunluğunun kesin formaliteleri olan sınavlara girmeleri ciddi ciddi beklenmiyorsa da, onların da belirli bir resim yazı temelini öğrendikten sonra, Konfüçyüsçü kanonun yazıları arasından en basitlerini ezberlemeleri gerekiyordu. Böyle üniter bir eğitim anlayışında farklı halk tabakalarının özel kalifikasyon gereksinimlerine alan kalmıyordu. Gerçi okullar gündelik yaşamla sıkı sıkıya bütünleşmişlerdi ve gündelik hayattan uzaklaştırılmış özel bir mekân olarak Avrupalı okul anlayışıyla (bugün Çin'de aşırı gelişmiştir) bir benzerlikleri yoktu. Ne var ki eğitim malzemesi giderek artan bir biçimde yaşam pratiğinden

koptu ve eğitim ve öğretim programı aynı kaldı: Geçici bir yaratıcılık kaybıydı bu, çünkü eski dönemlerde Çin'de sık sık eğitim ve öğretim programıyla ilgili tartışmalar yapılırdı.

İkincisi. Çin eğitiminin uluslararası rekabet yeteneğinin bulunmayışı, ancak o tarihe kadar yenilmezliğini korumuş olan imparatorluğun 1842'deki askeri yenilgileriyle birlikte ortaya çıktı. Çin'in askeri zayıflığının ve ekonomik durgunluğunun analizleri on yıllar boyunca sürdü. İmparatorluğu yöneten ve idare eden aydınlar ve memurlar için en zor şey, Çin'in zayıflamasında kendi sosyal statülerini ve kişisel kimliklerini edindikleri eğitimin de suçunun olduğunu ve bu yüzden değişen koşullara uyum sağlamak gerektiğini kabul etmekti. Bazı alanlarda "Batılı bilgi"nin (*xixue*) üstünlüğü çok geçmeden anlaşıldı, ama onun kültürel açıdan eşdeğerli olduğunu kabul etmeye yanaşılmadı. Bu bilginin saldırganların ve işgalcilerin bilgisi olması ve bunun en önemli ithalatçıları olarak ortaya çıkan Hıristiyan misyonerlerin çoğu kez gereken nezaketi göstermeden davranmaları, genel bir güvensizliğe yol açtı. 1860'tan sonra küçük çevreler entelektüel olarak Batı'ya açıldılar ve devlet tercüme büroları kurdu. "Çinli bilgi" ile "Batılı bilginin" steril bir biçimde karşı karşıya konulması 19. yüzyılın ikinci yarısında aydın çoğunluğun dogması oldu.[53] Sonra, 1904-1905 yıllarında ani bir ulusal kriz durumunda ruh hali değişir gibi olunca, Çin geleneğine yararsız gözüyle bakıldı, bunun tersine Batılı bilgi de her şeyin çaresi olarak yüceltildi; Batı bilgisinin ağırlıklı olarak dişleri gıcırdatarak hayranlık duyulan Japonya üzerinden ithal edilmesi, acil bir görev ilan edildi ve Japon eğitim sistemi (ya da en azından bazı unsurları) paniği andıran bir telaşla benimsendi. Tüm Cumhuriyet dönemi boyunca (1912-1949) Çinli entelektüeller ve eğitim reformcuları farklı kaynaklardan Batılı bilgi varlıklarının özümsenmesi ve entegrasyonu sorunuyla mücadele ettiler. Bireleri, geleneğin değerli unsurlarını kaynakların kritiği yöntemleriyle eleştirel bir sınamadan geçirerek kurtarmaya çalıştılar, kimileri de çareyi Batı karşıtı Bolşevizm tarzı Marksizmde ya da tamamen Batılılaşmakta buldular. Ne var ki Çin devletinin zayıflığı yüzünden, hangi türden olursa olsun, bu çözümler hiçbir zaman ülkenin bütün bölgelerinde uygulanabilir bir politikaya dönüştürülemediler. 19. yüzyılın entelektüel ve kültür politikasına ilişkin temel sorunları 1949'dan sonraki Halk Cumhuriyeti'nde yeniden ele alındılar.

Üçüncüsü. Geç imparatorluk devleti bile bir eğitim devleti olmak için ne idari ne de finansal kaynaklara sahipti. Ülkenin genişliği ve özel/ev ya da devlet kurumlarındaki okul eğitiminin yanında üçüncü bir güç olarak din-kilise temelli bir eğitim sisteminin benzerinin geleneksel olarak fazla gelişmemiş olması, bürokrasinin köy düzleminde yokluğu ve merkezi hükümetin mali zayıflığı Meiji Japonya'sı modelindeki gibi hedefe yönelik bir eğitim politikasını olanaksız kıldı.[54]

Okul Devleti ve Devlet Okulu

Okuryazarlık seviyesinin bilgi göstergesi oluşuyla başlayan bir tartışma, hızla toplam kurumsal eğitimin karşılaştırmalı irdelenmesine doğru genişledi. Bu sırada iki genel bulgu üzerinde durmak gerekir: Bir yandan pratik öğrenme ve ahlak eğitiminin tüm toplumlarda gerçekleştiği çok çeşitli biçimi eğitim *sistemi* olarak düşünmek ve pratikte böyle bir sistem olarak düzenlemek 19. yüzyılda başladı. Okul biçimlerini standartlaştırmak ve bir program halinde art arda sıralamak gerektiği, öğrencilerin yıllara göre ayrılmış sınıflardan geçmeleri gerektiği, öğretmenlerin özellikle eğitimli ve sertifikalı olmaları gerektiği ve özel bakanlıkların bu yenilikleri yönetmeleri ve denetlemeleri gerektiği –tüm bunlar Avrupa'da da başka yerlerde de– ancak 19. yüzyılda pratik birer anlam kazanmış olan fikirlerdir. Bir yandan devlet, aralarında dinsel toplulukların da bulunduğu özel aktörlerle rekabet içinde, "okul çağındaki" çocuklar ve gençler için bir eğitim tekeli kurmaya çalıştı. Fransa ya da Hollanda gibi bazı ülkelerde, okul sistemi üzerinde devletin mi yoksa kilisenin mi denetimi olacağı sorusu iç politikada derin uçurumlar açtı. Devletin eğitim tekeli, merkeziyetçi Fransa'da bile çok yavaş gerçekleştirilebildi ve Batı'nın öncü toplumlarından bazılarında, örneğin ABD ve İngiltere'de bu noktaya hiçbir zaman yaklaşık olarak bile ulaşılamadı. Bugün kıta Avrupa'sında da özel okulların öneminin artmasıyla bu tekel büyük ölçüde kırılmıştır ve elbette "Batı"nın göze çarpan bir alameti değildir. Bu tekel en geniş bir biçimde 20. yüzyılın "reel sosyalist" devletlerinde uygulanmıştır; ne var ki Çin Halk Cumhuriyeti'nde devlet müdahalesinin 1990'lı yıllardan itibaren gevşetilmesi okuma yazma bilmeyenlerin (en azından 1.500 yazı işaretini okuyamayanların) sayısını dramatik boyutlarda yükseltmiştir.[55]

Devletin genç insanların biçimsel eğitimi üzerindeki hükümranlık iddiası, 19. yüzyılın devrimci bir yeniliğiydi. Alt ve orta tabakaların çocukları ilk kez devletin okul kurumları tarafından "ele alındı," zenginlerin çocukları giderek daha ender ev öğretmenleri ve saray öğretmenleri tarafından, giderek daha sık da eğitim kurumlarında bir arada eğitildiler. Devlet "okul devleti," toplum "okul toplumu" oldu. Thomas Nipperdey Alman ülkelerindeki gelişmeyi böyle ifade etti.[56] Alman ülkelerinde durum özellikle büyük ölçüde böyleydi ama bu eğilim dünya çapında hissediliyordu; Almanya, özellikle de Prusya çok iyi gözlemlenen ve seve seve kopya edilen bir örnek oluşturdu. Ama burada asıl ölçüt olarak alınan, Prusya'nın erken reform döneminde kendini bir kültür devleti olarak adeta yeniden icat etmeye yönelik idealist hırsından çok (zaten Prusya politikası da yüzyılın ortasına gelmeden, böylesi yüce hedeflerden vazgeçti), Prusya'nın organizasyona ve bürokrasiye dair düzenlemeleriydi.[57] Tüm dünyadaki hükümetler kamusal bir eğitim sisteminin kurulmasıyla farklı niyetler güttüler ve farklı öncelikler belirlediler: Halkın disiplin altına sokulması, "örnek bir devlet" için "örnek yurttaşların" biçimlendirilmesi,[58] askeri vurucu gücün iyileştirilmesi, homojen bir ulusal kültür yaratılması, imparatorlukların kültürel entegrasyonu, ekonomik gelişmenin "insan sermayesinin" kalitesini artırarak desteklenmesi. Elbette, böyle bir devlet bakış açısının yanına, "aşağıdan" bir bakışın da konulması gerekir. Devlet elitlerinin isteğinden bağımsız olarak, dünyanın birçok toplumundaki insanlar daha iyi eğitimi daha iyi bir yaşam vaadi olarak gördüler. Eğitim yoluyla yükselme ütopyası, devletin, kilisenin, hayırseverlerin ya da kişinin kendisinin karşılayabileceği bir fırsatlar talebine dönüştü.

En az hırslı ve en az destekçi olanlar sömürgeci hükümetlerdi. Yelpazenin en minimalist ucunda sömürgeci devlet, eğitimle hiç ilgilenmedi ve inisiyatifi tamamen misyonerlere bıraktı. Bu durum örneğin Kongo Özgür Devleti'nde (1908'den itibaren Belçika Kongo'su) söz konusuydu; sömürgeciliğin kaldırılması döneminde, 1960'ta, yani seksen yıl sürmüş kolonyal düzenden sonra, burada Avrupa tarzında eğitilmiş bir elit kesim hemen hemen hiç yoktu ve okuryazarlaştırma sadece bazı yerel dillerde ve eser miktarda başarılmıştı. Nijerya (1851-1862'den itibaren İngiliz) ve Senegal (1817'den itibaren Fransız) gibi sömürgelerde durum daha elve-

rişliydi ancak buralarda da temel eğitimden sonraki okullar aşırı seyrekti. Cezayir'de resmi bir eğitim sistemi sömürgeci makamlar tarafından denetlenmesi zor olan Kuran okullarıyla rekabet halindeydi: Eğitimde bir ikilik söz konusuydu.[59] Bir diğer aşırı ucu da 1898'den itibaren ABD'nin kontrolündeki Filipinler temsil ediyordu; burada daha 1919 yılında yüzde 50'lik bir okuryazarlık oranına ulaşıldı. Avrupalıların Asya'daki büyük sömürgeleri açıkça bu oranın altındaydı: Endonezya'da yüzde 8, Fransız Hindiçini'nde yüzde 10, İngiliz Hindistan'ında yüzde 12.[60] Hindistan genel sömürgeci çerçevenin dışında kaldı, çünkü burada kolonyal yönetim daha I. Dünya Savaşı'ndan önce orta ve yükseköğretim kurumlarını da destekledi; ne var ki olağanüstü büyük nüfusa oranla bu kurumlarda elbette yalnızca çok az sayıda öğrenci ve üniversiteli okuyordu. Daha 1817'de Kalküta'da Hindu College açıldı, 1857'de onu Kalküta, Bombay ve Madras'ta, 1882'de Lahor ve 1887'de Allahabad'da açılan üniversiteler izledi. Ne var ki bunlar gelişmiş öğretim kurumları ve bilimsel araştırma üniversiteleri değillerdi; aslında yalnızca değişik bölgelere dağılmış her türlü kolejin mezunlarına derece ve diploma veren sınav kurumlarıydılar; yalnızca Lahor'da eğitim de veriliyordu. Kolejlerde hemen hemen sadece *liberal arts* eğitimi, yani Avrupa'daki lise eğitimi veriliyordu İngilizler ağırlıklı olarak, ülkenin idari işlerine koşulabilecek İngilizleştirilmiş bir Hint eğitimli tabakasıyla ilgileniyorlardı. Bilim ve teknoloji müfredatta çok daha mütevazı bir yer işgal ediyordu. Ancak Lord Curzon'un genel vali olarak çıkarttığı *Indian Universities Act* (1904) kanunundan sonra, bazı Hint üniversiteleri, Baroda ve Haydarabad gibi prensliklerdeki Raca'nın bürokrasisine tabi olmayan ve bu arada hırslı modernleşme hedeflerini izleyen üniversiteler de, araştırma bölümleri kurdular. Hindistan'daki bilimsel araştırma İngiliz iktidarının himayesi altında olduğu sürece, ağırlıklı olarak uygulamaya yönelikti. Teorinin ve temel bilimsel araştırmanın işi zordu. Tarımda uygulanabilen botanik gibi, kolonyal çerçevede yararlı olan bilimler daha fazla teşvik ediliyordu.[61]

Asya'nın bağımsız hükümetleri başka bir açıdan bakmak ve geniş temelli bir bilim sistemini kurmak için çalışmak zorundaydılar. Japonya'da teknik yeteneğin önemi erkenden anlaşıldı; Çin'de az sayıda reformcu onlarca yıl boyunca, memurlar çoğunluğunun "hümanist" kültür gururuna karşı, başarısız kalan bir mücadele

verdi. Ancak 1911'den sonra Pekin'de ve Şanghay'da ortaya çıkan bazı Amerikan misyoner okullarında ve üniversitelerinde bilim ve teknik daha büyük bir önem kazandılar. Geç 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nda, mimari açıdan etkileyici çok sayıda yeni okul kurulmuştu ve benzer çizgiler mücadele ediyordu: Temel eğitimden sonraki eğitim sistemi birincil olarak devlet görevlilerinin İslami temelli formasyonuna mı yoksa teknik ve ekonomik donanımlı uygulamacılara, yani "üretken" bireylere mi hizmet edecekti? Yüzyıl dönümüne kadar memur eğitimi ağır bastı.[62] Çin'de (Japonya'da çok az) olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da yabancı, genellikle misyonerlere ait eğitim kurumları devlet inisiyatifine karşı güçlü bir rekabet oluşturdular. Yabancı dil öğrettiler ve çoğu kez kamu okullarından daha iyi bir üne sahip oldular. Yabancı okulların ve üniversitelerin varlığı emperyalist bir kültür saldırganlığı vakasından çok yerli devletin kendi eğitim arzını genişletmesi ve iyileştirmesi için kışkırtıcı bir unsur oluşturdu.[63] Yine de tüm "İslam Dünyası"na dair çıkarımlarda bulunmak yanlış olur. Örneğin dünyanın sömürge olmayan ikinci en büyük İslam devleti İran'da, 20. yüzyılın ilk on yılına kadar, Mısır'ı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu belirgin bir biçimde değiştirmiş bulunan eğitim reformlarından hemen hiçbiri yapılmadı. Bu yüzden eğitim sistemi tamamen ulemanın kontrolü altında kaldı, devlet bu işe karışmadı.[64]

Dünyanın Okullaştırılması

Toplumun okullaştırılması erken 19. yüzyılın bir Avrupa-Kuzey Amerika programıydı; zamanla dünya çapında devlet politikalarının hedefi oldu. Okul devletin toplumlara daha çok nüfuz etmesinin ve yurttaş bağlılığı yaratılmasının odağı haline geldi. Okul işletmesini devletin ya da yerel toplulukların mı yoksa doğrudan doğruya anne babaların mı finanse edeceği belirleyiciydi ve hâlâ belirleyicidir. Okula verme oranı ve okuryazarlık oranları uluslararası organizasyonlarda bugüne kadar toplumsal gelişmenin, yani 19. yüzyıl Avrupa'sının dilinde bir ülkenin "uygarlık düzeyi" denilen şeyin önemli şifreleri olarak kabul edilirler. Okulda üç yön bir araya geldi: Sosyalleşme, yani kişiliğin oluşturulduğu pota ve belirli insan tiplerinin şekillendirildiği yer olarak okul; siyasal yön, özünde dünyevi devlet ile dinsel eğitim mercileri arasındaki ilişkiye dairdir; ve son olarak

bilginin güven altına alınıp yayılması. Gelecekteki bilim insanlarının çok iyi düzenlenmiş bir okul sistemi yoluyla sistematik bir biçimde eğitilmesini gerektiren, bilgiyi bulan merci, üretici güç ve toplumsal yaşama gücü olarak bilim, 19. yüzyılın yeni türdeki bilgi toplumunu erken Modern Çağ'daki selefinden ileriye götüren görüşlerden biriydi. Okullaştırmaya giden gelişme yolları, dönemin en önemli bilim uluslarında bile farklı farklıydı. Fransa, İngiltere, Prusya/Almanya ve ABD'de özellikle temel öğretimden sonraki öğretim kurumlarına dair çok çeşitli görüşler ortaya çıktı. Eğitimin ikinci evresi, başka hiçbir yerde Almanya'daki –özellikle eğitim politikasında öncü devletler olan Prusya ve Bavyera'daki– kadar özgül ağırlığa sahip değildi ve devletin ilgisinc de oradaki kadar mazhar olmamıştı; Almanya'da yüzyılın ortasında hümanist Gymnasium denilen lise dengi özgün bir okul yaratılmıştı ve yüzyılın ortasında "doğa bilimlerine" daha yakın orta kademe okul biçimlerinin yanına yerleştirilmişti. 1830'lu yıllardan itibaren standartlaştırılan bir kurum olan Gymnasium [Lise] Alman biliminin imparatorluk döneminden önceki yükselişinin temelini oluşturdu. Aşırı farklı bir örnek verecek olursak, İngiltere'de gerçi çok başarılı çeşitli özel okullar vardı, ama 1902'de çıkartılan eğitim yasasından önce, orta [ve lise] eğitim *sistemi* olarak tanımlanacak bir sistem yoktu.[65] Bu dönemde Almanya askeri alanda olduğu gibi, eğitim alanında da dünyanın esin kaynağı oldu. Bu durum üniversiteler için de geçerliydi.

3 Avrupa'nın Kültür İhracatı Olarak Üniversite

Erken Modern Çağ Üniversitesi ve Modern Üniversite Arasındaki Süreksizlik

19. yüzyılda modern üniversite üç boyutuyla ortaya çıktı: (a) Bilgiyi düzenleyen, koruyan ve aktaran eğitim yeri olarak; (b) araştırma yeri, yani *yeni* bilginin yaratıldığı yer olarak; (c) genç insanların okul zorlamasının dışında sosyalleşme, karakterini şekillendirme ve kendini bulma yeri olarak. Üniversite eğitiminin ve bilimsel araştırmanın yeni düzeni Avrupa'nın çoğu ülkesinde orta derece okulların yeniden şekillendirilmesinden önce kuruldu; eğitim sistemleri "yukarıdan" harekete geçirildi. Bilginlerin özerk bir korporasyonu olarak üniversite Latin Avrupa için karakteris-

tik olan eski ve saygın bir kurumdu. Diğer uygarlıklarda, örneğin Çin ya da İslam uygarlığında Batı'yla temastan önce de bilginin kazanılması ve gelenek halinde aktarılması için Avrupa'dakiler kadar verimli kurumlar vardı: manastırlar, dinsel yüksekokullar ya da bilginlerin serbestçe bir araya geldikleri akademiler (Çin'deki *shuyuan* gibi). "Sert entelektüel tartışmaların yapıldığı forumlar" modern öncesi dönemde yalnızca Avrupa'da bulunmuyordu.[66]

Böyle bir ilim kültürleri çeşitliliği içinde Orta Çağ'daki haliyle Avrupa üniversitesi, dış güçlerden görece bağımsızlığıyla ve kendine ait bir *hukuka* sahip bir mekân olmasıyla dikkati çekiyordu.

Aşırı zıt bir örnek vermek gerekirse, Çin devleti bilgi aktörlerinin yarı-özerk bir *res publica*'sına tahammül etmedi. Aydınlar kısmen devlet aygıtına sıkıca eklenmişlerdi, içlerinden birçoğu Pekin'deki imparatorluk Hanlin Akademi'sinin memurlarıydı; kısmen de imparatorun sürekli kuşkuyla baktığı yarı-özel çevrelerde bir araya geliyorlardı. Çin'de hukuksal olarak korunan, hatta mümkünse –İngiliz üniversitelerinin kendi vekilleriyle parlamentoda temsil edilmeleri gibi– kendi politik temsillerine sahip olan bilgin korporasyonları yoktu.

Bu tür "modern öncesi" tarzı kurumlar 19. yüzyılın farklı dilimlerinde; Çin ve Japonya'da 1870 ile 1910 arasındaki onyıllarda ortadan kayboldular; Japonya'da devletin okul sisteminin yanı sıra eğitim içerikleri daha az Batı'ya yönelik özel akademiler bir süre daha dayandı. Yalnızca İslam dünyasında bu kurumlardan bazıları, özellikle de devletten bağımsız dini okullar (*medrese*) değiştirilmiş halleriyle devam ediyorlar; Kahire'deki, geçmişi 10. yüzyıla uzanan teoloji-hukuk eğitimi kurumu el-Ezher ("Aydınlatan") dünyanın en eski üniversitesi olarak kabul ediliyor.[67] Buna karşılık Avrupa üniversitesi 19. yüzyılda kendini *temelli* bir reformdan geçirdi ve bu şekliyle tüm dünyaya yayıldı. Seküler bilginin *üretim* yeri olarak *modern* üniversite 1800'den sonra Avrupa'da ulus-devletlerin ortaya çıkmasıyla yakından bağlantılı olarak doğdu ve yüzyılın son üçte birinde modern dünyanın temel kurumlarından biri olarak gelişti. Bu üniversitenin yaratıcılarını, zamanını ve yerini tam olarak verebiliriz: Berlin'de 1803'ten vc özellikle 1806'dan sonra, Prusya devleti nerdeyse tamamen çöktüğünde oluşan yerel güç boşluğu beklenmedik eylem alanları açınca, bir avuç soylu reformcunun (vom Stein, Hardenberg) ve idealist filozofun (Fichte, Hegel, Schleierma-

cher) –iki grup arasında bağlantıyı kuran kişi olarak Wilhelm von Humboldt– devleti ve ulusu kurtarmak için ortodoks olmayan yeni yaklaşımlar sunmasıyla ortaya çıkmıştır. O tarihte ortaya çıkan ve prototipini 1810'da kurulan Berlin Üniversitesi'nin oluşturduğu modern üniversite, Orta Çağ'daki geçmişinin ritüel ve simgelerini koruduğu halde, özünde devrimler çağının devrimci bir yeni icadıydı.[68] Yeni üniversiteyle birlikte, yeni sosyal tipler de belirginleşti: örneğin Oxford ya da Cambridge'deki bir kolejin bilginler cumhuriyetinin dünyaya yabancı bir üyesi olarak İngiliz "Don"u, ya da enstitü ve asistanlar ordusu üzerinde otoriter bir hükümdar olarak Alman "Ordinarius."[69] Özellikle, Avrupa'da eski *scholar* [Orta Çağ'da öğrenci] tipinin yerini alan "üniversite öğrencisi" tipi ortaya çıktı. Bunun sonuçları bugün bile görülebiliyor. Bazı ülkelerde akademik olmayan bir gözlemci üniversitelerin varlığını ancak üniversite öğrencileri kendilerini politik eylemlerle belli ettiklerinde fark edebiliyor. "Öğrenci-gençlik-isyan" çağrışım zinciri erken 19. yüzyılda oluşturuldu. Almanya'da ilk kez 1815 yılında kamusal alanda görünen "Burschenschaften" adlı üniversiteli dernekleri sayesinde, üniversitelilerin protestosu politik bir faktör haline geldi. Fransa için 1814'ten sonraki otuz yıla bakılarak, "sosyal bir grup olarak üniversite öğrenciliğinin doğuşu"ndan söz edildi.[70] 19. yüzyılın tüm Fransız devrimlerinde üniversiteliler önemli bir rol oynadılar. Daha sonra birçok ülkede "modern" eğitim kurumlarının öğrencileri ve mezunları radikal ve giderek milliyetçileşen politikanın aktivistleri oldular. Bir Rus öğrenci hareketi Kırım Savaşı'nı izleyen yıllarda, o zamanlar İmparatorluk'ta bulunan beş üniversitede –en başlarda çok sıkı bir denetim altında tutulsa da– ortaya çıktı; 1861'de ilk olaylar yaşandı.[71] Hindistan'da üniversite öğrencileri 1905 yılında Bengal'in bölünmesine karşı yapılan büyük kitlesel protestolara katıldılar; bu protestolar Hint milliyetçiliğinin tarihinde kurucu bir olaydı. Japon kolonisi Kore'de üniversiteliler Mart 1919'da ülke çapında Japonya karşıtı protesto hareketine önderlik ettiler, bu harekete iki milyondan fazla Koreli katıldı.[72] Hemen iki ay sonra Çin'de "4 Mayıs Hareketi"nin öğrenci olayları yine anti-emperyalist ve kültür devrimcisi bir işaret fişeği oldu, böylece devrim süreci yeni bir evreye girdi. Her yerde, böyle bir aktivizmin önkoşulu, politik bir bilincin oluşması için özgür mekânların bulunduğu Batılı örneklere dayanan üniversitelerin ortaya çıkmasıydı.

Sömürge Uzamında Üniversiteler

Avrupa tipi üniversiteler 1800'den önce yalnızca Yeni Dünya'da kuruldu. İspanyol Amerika'sında kültürel yaşam üzerinde kilisenin denetim kurduğu bir sisteme bağlı kaldılar. Kuzey Amerika'daki, yalnızca sayılarıyla bile göze çarpan üniversite kuruluşları daha özgürdü. İngiltere'de 1800'den önce kurulan yalnızca iki üniversite varken, Birleşik Devletler'de bu sayı on üçtü. Kanada'da bile üniversite kurmaya yönelik ilgi açıkça daha azdı. Antiller'in İspanyolca konuşulmayan bölümlerinde kendine ait bir üniversite kurma çabasına girilmedi; Kreol [melez] elitlerin oğulları temel öğretimden sonrası için Avrupa'ya gönderiliyorlardı. Portekizce konuşulan Amerika'da hiç yüksekokul yoktu, Brezilya'da ilk üniversite 1922 yılında açıldı. 1636'da Boston yakınlarında, üç yıl sonra bir mesenin, din adamı John Harvard'ın adını alacak bir kolej kurulduğunda, Kuzey Atlantik'teki İngiliz sömürgeleri Avrupa ve İspanyol Amerika'sının yanı sıra, üniversitenin dünyada geliştiği üçüncü merkezdi. Yale, Princeton, Columbia Üniversitesi, Pennsylvania Üniversitesi ya da Rutgers Üniversitesi daha Amerikan devriminden önce kurulmuşlardı. Bu eğitim kurumlarının her birinin kendine özgü bir karakteri ve çok çeşitli örgütlenme biçimleri vardı; tek ortak yanları politik otoriteden önemli ölçüde bağımsız oluşlarıydı. İçlerinden hiçbiri Oxford ve Cambridge modelini hiç değiştirmeden kopya etmedi. İskoç üniversitelerinin ve presbiteryan ve nonkonformist akademilerin etkisi de daha fazla değildi. Ortak yönleri görece yoksulluklarıydı. John Harvard'ınki gibi cömert bir vasiyet büyük bir istisnaydı. Bu üniversitelerin çoğuna bağışlanan araziler, arazi bolluğunun bulunduğu bir ülkede, başlangıçta pek değerli değildi. Bu yüzden ilk kolejler kendilerini çok çeşitli kaynaklarla, ilk planda da öğrenci harçlarıyla finanse etmek zorunda kaldılar. Eğitim sistemi niceliksel açıdan çok farklıydı. Muhtemelen 1750 ile 1800 arasında tüm Kuzey Amerika kolejlerinde toplam 210 profesörden fazlası çalışmıyordu. Başka akademik mesleklere hazırlama, din adamlarının yetiştirilmesi ana amacının yanında çok yavaş yerini aldı.[73]

Üniversite fikri ve pratiği tüm dünyada ancak 19. yüzyılın ortasından sonra yaygınlaştı. Britanya İmparatorluğu içindeki yarı özerk yerleşimci kolonilerinde sömürge görevlileri ve şehirli eşraf

için, büyük İngiliz örneklerinden bağımsızlaşma şansı bulunmasa da üniversite kurmak bir onur meselesiydi. Avustralya'nın ilk üniversitesi 1850 yılında Sydney'de açılırken, 1869 yılında Yeni Zelanda'daki ilk üniversite kuruldu. Avrupalı güçlerin "renkli" sömürgelerinde üniversiteler, yüksek düzeyde yerli personeli eğitmek amacına uygun görüldükleri zaman kuruldular. Sömürgelerdeki bürokratların oğulları daha ileri eğitim için metropollere gönderiliyorlardı. Sömürge üniversiteleri uzun bir süre finanse edilmedikleri için sınırlı kaldılar ve doktora derecesi veremediler. Avrupalıların akademik hiyerarşide sürekli ve bireysel yeteneklerinden bağımsız olarak en tepede yer almaları da bu üniversitelerin kolonyal bir özelliğiydi. Cezayir gibi nispeten eski ve anavatana yakın bir sömürgede bile ancak 1909'dan sonra tam bir üniversite vardı. Daha sonra ün kazanan Hanoi Üniversitesi, Fransız sömürge politikasının yüksek eğitim kurumları alanında en özgün yaratımı, ancak 1917'de kuruldu. Sömürge dünyasında çok sayıda orta ve yükseköğrenim kurumu arasından prestijli kurumlar olarak büyük bir iddiayla yükselen üniversiteler, ancak yüzyıl dönümünden, çoğu da I. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıktı. Mısır'da çok sayıda bağımsız öğretim kurumu 1908 yılında (özel) bir Mısır Üniversitesi olarak bir araya toplandı. Batı Afrika'da 19. yüzyılda üniversitelerin kurulmasına yol açan fikirler, daha 1865'ten sonra Afrikalılar tarafından dile getirilmişti; ama verimli üniversiteler ancak 1940'lı yıllarda tropik Afrika'daki İngiliz sömürgelerinde kurulabildi. Tüm sömürge ülkeler arasında en yaygın yüksekokul eğitimi Amerikan Filipinler'inde sunuluyordu; Manila'da 1908'den sonra Amerikan tarım ve mühendislik kolejleri örneğine göre bir devlet üniversitesi açılmıştı; bunun yanı sıra, bazılarını misyonerlerin işlettiği çeşitli özel üniversiteler vardı.

Tek bir sömürgede bile Alman örneğine göre bir yüksekokul *sistemi* ortaya çıkmadı. Demokratik yapılı, genel üniversitenin gevşek bir himayesi altında kendi kendini yöneten İngiliz kolej modeli de, Asya ve Afrika'ya çok az ihraç edildi. Sömürge üniversiteleri otoriter yapılıydı ve eğitim programları genellikle metropollerdeki eğitim programlarına ve kolonyal yetkililerin özel amaçlarına bağımlıydı. Kimi zaman sömürgeci iktidarlar bir eğitim sisteminin en üst kademesinden tamamen vazgeçtiler. Hollanda üniversitelerinde, en başta da eski Leiden "İmparatorluk Üniversitesi"nde,

önemli Asya bilimleri araştırması merkezleri vardı. İngiliz Hindistan'ından ve Fransız Hindiçini'nden farklı olarak böyle bir araştırma yalnız çok küçük bir bölümüyle bizzat Endonezya'da yürütülüyordu. II. Dünya Savaşı'ndan önce Hollandalılar, Endonezya elitinin eğitim gereksinimlerini karşılamayı düşünmediler. Lord Curzon'un genel valiliği döneminde savunulan, imparatorluktaki tüm yeteneklerin katılabileceği önerilen, tamamen geçici bir İngiliz "emperyal bilim" vizyonunun, Hollanda sömürge bölgesinde bir karşılığı olmadı. Ancak 1946 yılında, bağımsızlıktan üç yıl önce hukuk, tıp ve felsefe fakülteleri bulunan "Geçici Endonezya Üniversitesi" açıldı ve daha sonraki "Universitas Indonesia"nın çekirdeğini oluşturdu.[74]

Sömürge Olmayan Asya'da İlmi Gelenekler ve Yeni Yaklaşımlar

Asya'nın ve Avrupa'nın siyasal açıdan bağımsız ülkelerinde de Avrupa üniversite modellerinin benimsenmesi 20. yüzyıl başından önce başlamadı. Güney Afrika'da daha İngiliz sömürgeci döneminde, herhangi bir Afrika ülkesinden daha fazla yüksek eğitim kurumu vardı; ne var ki ancak 1916 yılından sonra bugün hâlâ var olan bir üniversite sisteminin temelleri atıldı. Yakındoğu'da Lübnan bir istisnaydı. Bölgenin başka hiçbir yerinde yüksekokul gelişimi daha önce başlamadı; ne var ki burada da üniversiteler Osmanlı merkezi devletinin inisiyatifiyle değil, misyonerlerin dışarıdan getirmesiyle kuruldu. Bir dizi öncü kuruluşun ardından 1910 yılında Protestan American University of Beirut kuruldu; aynı tarihlerde Fransız Cizvitlerinin yönetiminde Université Saint-Joseph ortaya çıktı: başlangıçta tamamen teolojik bir yüksekokuldu, 1880'li yıllarda bir tıp okulu halinde bütünlendi, verdiği dereceler Fransız Üçüncü Cumhuriyeti tarafından da geçerli kabul ediliyordu.[75] Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk bölümündeki en önemli yeni yaratım İstanbul Üniversitesi'ydi (Darülfünun, 1900); açıkça Amerikan ve Avrupa üniversitelerini örnek alan ve beş fakülteyle donatılmış bu üniversitenin kurulması ancak dördüncü denemede başarılı olmuştu. Lübnan Üniversitesi'nden farklı olarak İstanbul'da doğa bilimleri başlangıçtan itibaren önemli bir yere sahipti.[76] İstanbul Üniversitesi eski Osmanlı kurumlarının sürekliliği içinde yeni bir yaklaşımdı. Öncüleri geleneksel hukuk ve din okulları değil, Batılı

bilgiyle ve bu bilginin yerli gelenekle ilişkisiyle ilgilenmiş bireylerden oluşan (varlıkları çoğu kez geçici) yarı özel çevrelerdi.

Çin'deki yüksekokulların gelişmesi de aynı tarihlerde ve nesnel olarak çok benzer bir biçimde gerçekleşti. Çin'de ilk üniversiteler 1895'ten sonra ortaya çıktı; İmparatorluk Üniversitesi (daha sonraki Pekin Üniversitesi'nin çekirdeği) 1898 yılında kuruldu. Geleneksel bilginlik kurumları 1911 devrimi sırasında nerdeyse tamamen ortadan kayboldu, ama –yine Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi– klasik ilimle bağlantılı bazı değerler ve tutumlar varlıklarını sürdürdüler. Örneğin dallara göre uzmanlaşmaya karşı büyük bir direnç vardı; Konfüçyüsçü bir bilginin 1905 yılında devlet sınavlarının kaldırılmasına kadar, hemen hemen tüm bilgi alanlarında kendini kanıtlaması gerekiyordu. Gerçi, imparatorluk Çin'inde eleştirel bir zihniyet eksik değildi. Bir yandan geleneğe filolojik bir kuşkuyla bakmanın gelişmiş yöntemleri vardı, diğer yandan imparatora kadar uzanan unvan sahiplerinin klasik yazıların ilkelerinden sapmaları durumunda, siyasal eleştiride bulunma hakkı vardı. Ne var ki devlet sınavları sisteminin sona ermesine kadar, soruları hazırlayan en üst devlet bürokrasisinin kültürel otoritesi tartışılmaz kabul ediliyordu. Bürokrasi dışında, örneğin yerel özel akademilerde yapılan açık eleştiri, kendine ilkönce yeni kurulan üniversitelerin kamusal alanında yer bulabildi.[77] Özerk bir korporasyon olarak üniversite etiğinin bulunmadığı tüm ülkelerde bu zahmetli ve kısmen bugüne kadar tamamlanmamış bir süreçtir, ayrıca kamusal tartışma deneyiminin azlığı da buna engel olmuştur.

Çin üniversiteleri farklı kaynaklara başvurdular. 1898 İmparatorluk Üniversitesi'nin arka planında Tokyo Üniversitesi vardı; o da Fransız ve Alman akademik örneklerine göre şekillenmişti. Japonya I. Dünya Savaşı sırasında Çin'e karşı yürüttüğü saldırgan politikayı yoğunlaştırdığında, Çin'de henüz oluşum halindeki akademik entelijensiyanın bazı bölümleri Japonya'ya yüz çevirip Avrupalı ve Amerikalı örneklere daha fazla yöneldiler. I. Dünya Savaşı'ndan sonra bazıları bilimsel açıdan da ülkedeki en iyi üniversiteler arasında sayılan misyon üniversiteleri zaten bu modelleri örnek alıyordu. Çin'de ancak 1920'li yıllarda çeşitlilik gösteren bir üniversite ortamı ve böylelikle bir de akademik topluluk oluştu. En önemli reform hamlesi Cai Yuanpei'den geldi. 1917'den itibaren rektörlüğünü yaptığı Pekin Üniversitesi'nde Alman örneğine

göre, araştırmaya yönelik bir üniversite kurdu ve bu sırada –sömürge üniversitelerinde pek önemsenmeyen– araştırma ve öğretim birliği ilkesine dikkat etti. Çin'de cumhuriyet döneminde en zor dış koşullar altında bir bilim sistemi oluştu, 1928 yılında kurulan Academia Sinica'da bu sistem olağanüstü başarılar gösterdi. Geç imparatorluk döneminde buna çok az hazırlanılmıştı. İlim geleneğinde derin kökleri bulunmasına rağmen, bugün uluslararası bilim dünyasının en önemli oyuncularından biri olan Çin'in temelleri ancak erken cumhuriyet döneminde atıldı.

Tüm Asya'da yalnızca Japonya'da durum farklıydı. Modernlik öncesindeki koşullar Japonya'da Çin'dekinden daha elverişli değildi ama Avrupa bilgisinin Japonya'da kabulü, 18. yüzyılda Çin'de Cizvitler üzerinden gerçekleşen bilgi akışının durma noktasına gelmesi gibi önemli bir kesintiye uğramadı. "Hollanda araştırmaları" erken 19. yüzyılda Avrupa bilimlerine daha geniş bir açılıma temel oluşturdu. 1840'lı yıllardan itibaren Edo'da (Tokyo) Batı cerrahisi ve tıbbı alanında öğrenim görülebiliyordu. Meiji önderliği 1868'den sonra Batılı bilimden sistematik olarak yararlanmaya çalıştı: 1877 yılında kurulan Tokyo Üniversitesi, tamamen Batılı bilimlere yönelmiş, Japon ve Çin edebiyatı derslerini bir kenara bırakmıştı. Gözden kaçırılmaması gereken özel girişimlerin yanı sıra, Japon devleti Asya'daki başka herhangi bir hükümetten daha güçlü bir biçimde üniversitelerin kuruluşuna arka çıktı. İmparatorluk tarafından çıkarılan 18 Mart 1886 tarihli bir üniversite genelgesi, bundan böyle çok sayıda kurulacak imparatorluk üniversitelerinde "devlet hizmetleri için gerekli olan"[78] sanatların ve bilimlerin öğretileceğini açıkça belirtiyordu. Japonya'da, çekirdeğini halen kurulmuş bir grup üniversitenin oluşturduğu, son derece farklılaşmış bir yüksekokul sistemi gelişti. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Japonya'nın üniversite sistemi yalnızca ABD'nin ve Avrupa'daki birkaç ülkenin gerisindeydi. Devletin olağanüstü güçlü pozisyonuna rağmen Meiji dönemindeki (yani yaklaşık 1880'den sonra) üniversite profesörleri kesinlikle salt emirleri uygulayan kişiler ve büyük bir mekanizmanın küçük dişlileri değillerdi. Fransız ve özellikle Alman üniversitelerinin dış örgütlenme biçimleriyle birlikte, onların politikadan bağımsız araştırma ve tartışma mekânları olma etiklerini de benimsediler. Meiji döneminin akademik eliti, gerilimli bir biçimde iki "mandarin" geleneğine bağlandı: Bir yandan klasik Çin bilgin-

lerinin (onları Japonya'da taklit edenler nadiren memur olabiliyorlardı) özgüveniyle ve özerklik eğilimleriyle bağlantı kurdu; diğer yandan onların otoriter tutumunu da, ama aynı zamanda, Fritz K. Ringer'in adlandırmasıyla Alman akademik "mandarin"inin gururunu da miras aldı.[79] Ne var ki onlara hem Alman hem de Çin mandarinlerinden daha düşük, yani kötü maaşlar ödeniyordu.[80]

Araştırma Üniversitesi İdeali ve Modeli

Güvenli bir finans kaynağı olan, dolaysız kullanım amaçlarının yükünden kurtulmuş ve gerekli nesnel sistem araçlarıyla (laboratuvarlar, kütüphaneler, dış araştırma istasyonları vb.) donatılmış bir bilimsel araştırma, 19. yüzyılın kıta Avrupa'sındaki üniversite fikrinin önemli bir unsuruydu; bu arada, bir eğitim kurumu olarak üniversitenin genel çerçevesine göre daha zor ihraç ya da ithal edilebilen özel bir gelişmeydi. En başta Leiden Üniversitesi olmak üzere erken Modern Çağ'ın bazı üniversiteleri, kendilerini araştırma üniversitesi olarak görüyorlardı. Ama günümüzdeki "toplam paket" olarak araştırma üniversitesi anlayışı ilk olarak Devrim Çağı'nda, daha kesin bir ifadeyle 1770'ler-1830'lar arasında Protestan Almanya'da, Göttingen, Leipzig ve son olarak da Wilhelm von Humboldt'un, Friedrich Schleiermacher'in Berlin'inde ortaya çıktı.[81] Alman üniversitelerinin hepsi böyle araştırma üniversiteleri değildi. Ama yine de Alman üniversiteleri dünyada başarılarıyla ses getiren üniversitelerdi. Bu model özünde bilim insanları cumhuriyetinde dağınık olan görevlerin merkezileştirilmesi anlamına geliyordu. Almanya'da bile üniversite dışındaki araştırma yerleri varlıklarını sürdürseler ve 19. yüzyılın sonuna doğru yenileri kurulsa bile (Physikalisch-Technische Reichsanstalt, Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft vb.), bilimsel araştırmayı akademilerden üniversitelere taşımak ve o zamana kadar bağımsız olan "okulları" enstitüler ve seminerler olarak üniversite çatısı altında toplamak Alman reformcularının temel bir düşüncesiydi.

Üniversite böylelikle eskisine göre çok daha geniş kapsamlı amaçlara sahip oldu. İlk kez akademilerin, bilim cemiyetlerinin (örneğin İngiliz doğa araştırmacılarının merkezi kurumu Royal Society gibi), müzelerin ya da botanik bahçelerinin yanı sıra, içinde akademik toplulukların oluştuğu belirleyici toplumsal mekân

ve bilimde egemen kurum haline geldi.[82] Uygulama amacı güdülmeden yürütülen araştırmalar için de fırsatlar açtı. Yeni bir alan olan teorik fiziğin egemen deneysel fizikten ayrılması ancak böyle mümkün olabildi; bu yeni alanın büyük dönemi yüzyıl dönümünde başlamıştı.[83] Bu araştırma üniversitesi modeli, Reform'dan bu yana Almanya'nın klasik-romantik sanat müziğinin yanı sıra (Avusturya'nın da demek daha doğru olur), en önemli kültürel ihraç kalemi oldu; çok farklı dağılımlı küresel etkileri olan kültürel bir kompleksti bu üniversite. Alman modelinin dezavantajlarını da gözden kaçırmamak gerekir: Olgunluk sınavının verilmesi gibi okul dereceleri, yüksekokula girmeyi kesinleştirdiği için, sistem üniversitelerin dolup taşma tehlikesini de içinde barındırıyordu. İmparatorluk Almanya'sındaki eğitimli orta sınıfların ve teknik uzmanların tamamen devlet tarafından (eyaletler düzeyinde ademi merkezi olsa da) yönetilen bir yüksek okul sisteminin ürünleri olmaları, imparatorluk döneminde Alman elitlerinin büyük bölümünün bağnaz bir biçimde devlete bağlanmasına yol açtı. İngiltere ve ABD'de mesleki olmayan *liberal education* (genel kültür eğitimi) bugün bile eğitim sisteminin üçüncü aşamasının işi olarak görülürken, Almanya'da öğrenciler liseden mezun olunca sona eriyordu. Alman üniversitesi uzman kişiler yetiştiriyor ve karakter eğitimini umursamıyordu. Hiçbir yerde bilimsel araştırmada ve öğretimde disiplinlere göre uzmanlaşma bu kadar ileri gitmemişti.[84]

Alman Modelinin Avrupa'da Gecikmiş Benimsenmesi

Avrupa'da Alman reçeteleri hiç gecikmeden ve coşkuyla taklit edilmedi. 1800 yılında bilimsel ilerleme, bireysel istisnalar dışında Fransa, İngiltere ve Alman devletlerinde yoğunlaşmıştı. İtalya ya da Hollanda bu üç büyüğün gerisinde kaldı. İskandinavya'da dilbilim ve arkeolojide atılımlar yapıldı; Rusya'da daha sonra doğa bilimlerinde önemli tekil başarılar (örneğin Mendeleev'in 1869'da tamamladığı elementlerin periyodik sistemi) ortaya kondu. 19. yüzyılın birçok gözlemcisinin algılamasına göre, önde gelen bilim ulusları arasında ağırlıklar yer değiştirmiş görünüyordu. Fransa'da ve İngiltere'de yine önemli bilimsel keşifler yapıldı, ne var ki bunlar Almanya'dakine göre daha büyük ölçüde üniversite yapılarının dışında gerçekleşti. Napoléon yönetiminde *Grandes Écoles* devlet

bürokrasisi ve inşaat mühendisliği alanlarında son derece gelişkin, otoriter kadro yetiştirme merkezlerine dönüşmüşler, ama doğa bilimleri ve beşeri bilimler yeterince önemsenmemişti. İngiltere'de, geleneksel olarak din adamları için eğitim yerleri olarak düşünülen Oxford ve Cambridge uzun süre doğa bilimlerini reddettiler ve bilimsel laboratuvarlar kurmaya ilgi göstermediler. Bu tavrın ardında Çin'de de doğal karşılanan, yüksek eğitimin, hastanelerdeki, mahkemelerdeki ya da müzelerdeki pratik eğitimden kesin bir biçimde ayrılmış olarak, metinlerin incelenmesiyle gerçekleşmesi gerektiği fikri vardı. Bunun mantıklı bir sonucu olarak, jeoloji üniversitelere en erken yerleşen doğa bilimi oldu: Taştan yapılma "doğa kitabını" okuyordu çünkü.

Zengin bir hekim ve spekülatörün oğlu, İngiliz erken endüstrileşmesinin büyük öncü girişimcilerinden Josiah Wedgwood'un da torunu olan Charles Darwin gibi "centilmen" akademisyenler İngiliz biliminde, Almanya'da Alexander von Humboldt'tan sonra bir daha düşünülemeyecek bir öneme sahip olmayı sürdürdüler. Bunun bir istisnası, kalıtım öğretisindeki dâhiyane keşiflerini Brünn'deki (Brno, bugün Çek Cumhuriyeti'nde) Augustin Manastırı'nda yapan ve bilimsel kamuoyunda otuz yıldan bir süre etkisi görülmeyen Gregor Mendel'di. Bazıları 19. yüzyılda yeni kurulmuş bulunan bilim cemiyetleri, Fransız ve İngiliz bilim yaşamında uzun süre büyük önem taşıdılar. Daha önce erken Modern Çağ'da olduğu gibi, Londra İngiliz doğa bilimlerinde yine Oxford ve Cambridge'den daha önemli bir merkez olarak kaldı. Her biri kendi farklı alanlarında ulusal ölçekte faaliyet gösteren tüm o bilgin cemiyetleri buradaydı. Yüksekokul alanındaki modern gelişmeler daha çok University of London içindeki özel kuruluşlardan ya da yavaş yavaş yükselişe geçen Manchester Şehir Üniversitesi (1851) gibi yeni kuruluşlardan kaynaklanıyordu.

Henüz Nobel ödülleri yoktu, ilk Nobel ödülü 1901'de verildi. Matematiksel puanlama sistemleri de yoktu. Bilim insanları arasında yoğunlaşan kişisel alışveriş ortamında ün kazanılıyordu. Bu alışverişin baştan itibaren ulusal ve uluslararası boyutları vardı. Alman bilim insanları daha ulus-devletin kuruluşundan onlarca yıl önce, Alexander von Humboldt'un kendi verimleri ve bilim diplomasisi çabaları sayesinde Avrupa içinde çok iyi bütünleşmiş bir topluluk oluşturdular. Yüzyılın ortasından itibaren tek tek ülkele-

rin bilimsel toplulukları birbirlerini karşılıklı olarak izliyorlardı. Bilim, örneğin Louis Pasteur ile Robert Koch arasındaki ulusal rekabetin kamusal arenası oldu. Wilhelm Röntgen'in 1896 yılında X ışınlarını keşfettiği öğrenildiğinde, İmparator II. Wilhelm daha sonra Nobel ödülünü alacak bilim adamına bir telgraf çekerek, Alman vatanının bu zaferi için Tanrı'ya şükrettiğini bildirdi.[85] Aynı tarihlerde bilim, teknik, endüstri ve ulusal güç arasındaki bağlantılar da açıkça belirginleşti. İngiliz kamuoyunda, 1867 Paris Uluslararası Sergisi'nde utanç verici kötü bir sonuç elde edildiği izlenimi doğdu. Fransa'da, yeni Alman İmparatorluğu karşısında 1871'de yaşanan yenilgi, eğitimin ve bilimin geri kalmışlığına da dayandırıldı. Devletin nihayet "Alman tipi" büyük üniversiteler kurması gerektiği talebi, ancak Üçüncü Cumhuriyet'in 1880'de sağlamlaştırılmasından sonra gerçekleşti. 1896 yılında modern bir Fransız üniversite sisteminin kurulmasının yasal temelleri oluşturulmuştu.

Yine de, Alman üniversitesi için köprü dönemden beri karakteristik olan araştırma zorunluluğu, başka yerlerde daha az yankı buldu.[86] Fransa'da modern bir yüksekokul sistemi Japonya'dan daha önce kurulmadı; İngiltere'de akademik yaşamın ademi merkeziyetçi yapıları daha 20. yüzyıla kadar, genel olarak bir üniversiteler *sisteminden* söz etmeyi zorlaştırdı. Yüzyılın ortasından sonra eğitim faaliyetlerini modernleştiren, derecelerin bir sınav yapmadan verilmesini ve öğretim görevlilerinin evlenmeme yükümlülüğünü kaldıran Cambridge ve Oxford, ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra, güçlü bir doğabilim bileşenine sahip araştırma üniversitelerine dönüştüler. Yeni tarzda laboratuvar araştırmasının yüksek maliyetleri burada, kolejlerin ve fakültelerin tek tek bütçelerinin üstünde de merkezileşmiş bir mali planlamayı gerektiriyordu. İngiltere'de uzmanlaşmış teknik yüksekokullar bugüne kadar Almanya, Fransa, İsviçre ya da Japonya'dakine göre daha önemsiz bir rol oynadılar; İsviçre'de bu tip kurumların prototipi olarak 1858 yılında Zürih'te Federal Teknik Yüksek Okul [ETH] kurulmuştu. Önceleri doğa bilimleri için de geçerli olan, felsefi doktora derecesi (Ph. D.) Almanya ve ABD'de uzun süredir uygulanıyorken, Cambridge'de ilk olarak 1919 yılında verilmeye başlandı.[87] Oxford ve Cambridge'de yeni alınacak öğretim personelini mevcut kadronun belirlemesi uygulamasının sona erdirilmesi de uzun sürdü; bu uygulama dışarıdan yeni düşüncelerin girmesine engel oluşturuyordu.

ABD'de Üniversitelerin Yükselişi

Alman araştırma üniversitesi, Avrupa'nın diğer bilim ulusları tarafından en az yarım yüzyıl gibi olağanüstü bir gecikmeyle, üzerinde değişiklikler yapılarak alındı. Daha önce Avrupa dışında etkili oldu. Dünyada araştırma üniversitesinin öne çıkan yüksekokul reformu olduğu ikinci ülke ABD'ydi. Kuzey Amerikan üniversitelerinin verimliliği, ne kolonyal dönemde ne de İç Savaş'ın sonuna kadar abartılmamalıdır. Bu alanda çalışan en önemli tarihçilerden biri 1780 ile 1860 arasındaki dönemden sahte bir şafak olarak söz ediyor ve Amerikan araştırma üniversitesinin asıl hegemonya kuracak atılımını 1945'ten sonraki döneme tarihliyor.[88] Ancak İç Savaş'tan yirmi yıl sonra belli başlı bilim dallarında akademik topluluklar şekillenirken, bu süreç Fransa, Almanya ve İngiltere'de daha 1830'lu yıllarda gerçekleşmişti. Alman araştırma üniversitesi modeli o dönemde ABD'de enine boyuna incelendi ve 1876 yılında Baltimore'da Johns Hopkins Üniversitesi Atlantik'in öte yakasında kurulan ilk tam üniversite oldu. Gerçi başka yerlerde çok gecikmeli olarak benimsendi. Çoğu kez prestijli bir lüks gözüyle bakılan araştırma, üniversitenin asıl çekirdeği olarak görülmedi.[89]

Amerikan üniversitelerinden bazıları yüzyılın son çeyreğindeki ekonomik büyümeden yararlanmasalardı sansasyonel yükselişlerini gerçekleştiremezlerdi. Kuzey Amerika üniversiteleri John Harvard ve Elihu Yales döneminden beri özel bağışlara ve vakıflara bağımlıydılar. 1850 yılında zengin özel kişilerin akademik alanı hayırseverlikle desteklemeye istekli oluşları giderek belirginleşti. 1880'den sonra, büyük Amerikan servetlerinin artışında bir patlama yaşanınca, zenginlerin kendilerini bir üniversitenin kurucusu olarak ölümsüzleştirme isteği arttı. Şimdi artık John D. Rockefeller'in Columbia Üniversitesi için yaptığı gibi, isimlerini gizli tutarak bağış yapmıyorlardı; daha çok demiryolu, tütün ya da çelik baronlarının isimlerini bugüne kadar taşıyan üniversiteler ortaya çıktı. Bunların ardında çoğu kez dinsel güdüler de vardı. Yeni üniversite binaları standart bir neo-gotik stilde inşa ediliyor, kimi zaman da Palo Alto'nun Stanford ailesinin arzusuna uyarak yaptığı gibi, Akdeniz beğenisine göre tasarlanıyorlardı. Eski Amerikan kolejleri mimari açıdan da küçük ve sadeydi. Şimdi yeni kütüp-

haneler, laboratuvarlar ve spor tesisleri yerleştirmek için büyük alanlara ve mekânlara gerek duyuluyordu. Varlıklı burjuvaların gururu, Avrupa'dakinden daha fazla, görkemli üniversite binalarında ifade ediliyordu; bu binalar Chicago gibi şehirlerde bile şehir mimarisinin başyapıtlarını oluşturabiliyordu. Alman etkisi her şeyden önce araştırmaya hırsla yönelişte, dalların ve fakültelerin tarzında kendini gösterdi. Almanya'dakinden tamamen farklı olarak, devletin planlaması, yönlendirmesi ve finansmanı devletin kurduğu az sayıdaki üniversiteyle sınırlıydı. Hızla büyüyen önde gelen üniversiteler kendi iç bürokrasilerini inşa ettiler. Bu dönemde sosyal itibarları artan profesörler, üniversitenin içinde yönetime tabi çalışanlar olarak görülüyorlardı. Üniversite rektörleri kendilerini girişimci olarak görmeye başladılar. İdareciler, öğretim görevlileri ve öğrencilerde kurumlarından duyulan gurur, eğitim ve bilime yönelik serinkanlı bir piyasa ekonomisi bakışıyla birleşiyordu. Böylelikle ABD'de 19. yüzyıl sonunda, Amerikan araştırma üniversitesini başkalarıyla karıştırılamayacak bir Atlantik ötesi özgün gelişme kılan, *yeni* bir toplam paket oluşturuldu.[90]

Japonya: Alman Modelinin Yarım İthali

Japon üniversiteleri I. Dünya Savaşı'nın arifesinde ABD ile kıyaslandığında henüz zayıftılar. Bir biçimde modern kabul edilen bilimlerin hepsi Tokyo'da ya da başka bir imparatorluk üniversitesinde temsil ediliyordu, ne var ki Amerikan ve bazı Alman üniversiteleri kadar bol finansman kaynakları yoktu. Tıp ve mühendislik bilimleri, en büyük desteği alan fakültelerdi. Japon bilimi ülke dışında da fark edilen ilk başarılarını bu alanlarda kazanmıştı. Başka alanlarda Batı bilimine bağımlılık öyle güçlüydü ki, kanonik malzemenin yinelenmesinden öteye gidilmiyordu. Bu arada yüzlerce ve binlerce Japon Avrupa ve ABD'de öğrenim gördü. Geri döndükten sonra sorumlu akademik pozisyonlara girenler, Batılı öğretmenlerini bazen en küçük ayrıntıya kadar taklit ediyorlardı. Çeşitli disiplinlerin kuruluşunda Batılı danışmanlar büyük bir rol oynamışlardı; geç Meiji döneminde bu rolleri giderek azaldı; istihdam edilen bu uzmanların toplam sayısı yaklaşık sekiz bindi.[91] Bu danışmanların ve yabancı öğretim görevlilerinin

bazıları dek tek disiplinlere önemli atılımlar yaptırdılar. Bu durum sadece doğa bilimleri ve tıp için değil, hukuk ya da tarih disiplinleri için de söz konusuydu; Berlinli tarihçi Hans Delbrück'ün öğrencisi olan Ludwig Riess, İmparatorluk Üniversitesi'nde çalıştığı yıllarda (1887-1902) öğretmen, aracı ve ilk branş enstitülerinin kurucusu olarak önemli bir rol oynadı. Ülke dışından sistematik olarak eleman temin edilemediği ve Japonya'da bir kariyer çok iyi maaşlara rağmen herkesin hayali olmadığı için, birçok şey tesadüfe ve işe alınma şansına bağlıydı. Ludwig Riess örneği, transferin sınırlarını da gösteriyor.[92] Japonya'da, Alman tarihçiler okulunun kaynaklara eleştirel yaklaşan (ve Çin'den alınmış kendi metin eleştirisi yöntemiyle de uyumlu olan) pozitivizmi benimsendi; ne var ki, Alman tarihçilik okulunun felsefi programı, edebi anlatım teknikleri ve geniş bir kitleye hitap edişi de hemen benimsenmedi. Tarih dalı uzmanlara özgü dar bir alan olarak kaldı ve Meiji düzeninin, aynı tarihlerde yaratılmış bulunan, yeni ulusal mitlerini, örneğin kurgusal bir imparator soyağacını ele almaya cesaret etmedi. Japonya'da tarih, hayran olunan Almanya'dan farklı olarak, beşeri bilimler arasında ve eğitimli orta sınıf kamuoyunda başı çeken disiplin haline gelemedi.

Erken Japon üniversite sisteminin bir diğer zayıf noktasıysa Tokyo Üniversitesi'nin tartışmasız en tepede yer aldığı aşırı bir hiyerarşinin bulunmasıydı. Bu durum, Amerikan üniversiteleri arasında yaşanan, ama çalışma pazarı Alman İmparatorluğu'nun yanı sıra Avusturya, Prag ve Almanca konuşulan İsviçre'yi de kapsayan, ademi merkeziyetçi ve federal Alman sisteminde de görülen rekabeti engelledi. Yine de uluslararası bilim kamuoyu Doğu Asya'da birkaç yıldır araştırmaya yönelik bilim sistemleri kurulmaya başlandığını, en geç 1920'li yıllarda anlamıştı. Avrupa üniversitesinin organizasyon tarzlarının yanı sıra araştırma zorunluluğu da bir nebze alınmıştı. Bu noktada, bir yanda Japonya ve Çin, diğer yanda Osmanlı İmparatorluğu arasında bir fark vardır. Türk bilim tarihçisi Ekmeleddin İhsanoğlu, Osmanlı reformcu elitlerinin Çin ve Japonya'daki girişimlerden onlarca yıl önce başlayan, Batılı bilgiyi tercüme ve (örneğin Avrupalı uzmanları) "satın alma" yoluyla edinme yolundaki hatırı sayılır çabalarının, deneysel bir zihinsel tutum ve sonuçlara açık araştırma kültürünün eşiğinde kaldığı tezini savunmuştur.[93]

4 Bilgi Hareketliliği ve Çeviri

Farklı Alımlama Modelleri

Böyle yeni örgütlenme modelleri içinde gelişen bilimin kendisi de Avrupa kökenliydi. 1900'de evrensel geçerli bilim sayılan yapının içine yalnızca çok az sayıda Avrupalı olmayan unsur girebildi. Orta Çağ'daki Arap doğa bilgisi aynı dönemde Latin Batı'nın doğa bilgisinden üstündü; eski Hintliler seçkin matematikçiler ve dilbilimcilerdi: Asya'daki çalışmalarında büyük koleksiyonlarını, sınıflandırmalarını ve kartografik kayıtlarını ancak yerli uzmanların yardımıyla gerçekleştirebilen erken Modern Çağ'a göre, 19. yüzyılın Avrupa bilimi, Avrupalı olmayanlara daha az şey borçluydu. Avrupalılar daha 18. yüzyılda Asya tekstil teknolojilerinden, gübreleme ve nem değiştirme gibi tarım uygulamalarından bir şeyler öğrenebileceklerine inanıyorlardı.[94] 19. yüzyılda Avrupalıların, başkalarının pratikte kullanışlı bilgiye sahip olduğuna dair güvenleri azaldı. 19. yüzyıl sonunda "bilimsel" sömürgecilik çoğu kez, yerli çiftçilerin çoktan bildiği kavrayışlara ulaştı ya da yerlilerin kolaylıkla kaçınabileceği hatalar yaptı. Yerli önderlerin ülke bilgisi ve yerli zanaatçıların yeteneklerinden, sömürgeci dar görüşlülüğün doruk noktasında, en fazla bina ve yol yapımında yararlanılıyordu, ama ötekilerin bilgisi artık ciddiye alınmıyordu.

Avrupa dışı kültürlerdeki, bugün genellikle "yerel bilgi" olarak adlandırılan bilgiyi romantize etmek naiflik; giderek yayılan Avrupa'yı, bu tür bilgi mevcutlarını bastırmakla –yani, hiç dikkate almamaktan daha büyük bir günahla– toptan suçlamak da haksızlık olur. Avrupa'dan ve ağırlıklı olarak da ABD'den gelen, doğabilim ve teknoloji bilgisinin önemi, Asya ve Afrika'nın elitleri tarafından kabul edildi. Bu bilgiyi almaya, eleştirel bir sınamadan geçirmeye, Batılı olmayan dillere ve düşünce şemalarına çevirmeye, kendi gelenekleri ve deneyimleriyle uzlaştırmaya çalıştılar. Bu sırada tek tek bilgi birikimleri, farklı farklı dirençler gösterdiler. Bazıları diğerlerine göre daha kolay ve daha hızlı "yolculuk" ettiler. Avrupa bilimlerinin içkin "üstünlükleri" sayesinde, adeta doğal bir süreçle "difüzyon" yoluyla dünyaya yayıldıklarına dair eski tasavvur tamamen yanlış değildir, ama fazlasıyla basittir; bilgi temasının ve

bilgi aktarımının her durumdaki özel kültürel ve politik koşullarını görmezden gelir.[95]

Bilim tarihçisi Nakayama Shigeru farklı transfer modellerini Doğu Asya örneğinde araştırdı: Avrupa ve Japon *matematiği* yapıları ve notasyon tarzları kendi içinde kapalı ve bu yüzden birbirleriyle bağdaştırılamayan sistemler oldukları için, 1868 Meiji Reformu'ndan sonra Japon matematiği hızla görüntüden kayboldu. Bunun nedeni, Japon matematiğinin "daha ilkel" oluşu değildi. Eski sistemi değiştirmektense, yeni sistemi olduğu gibi almak Japon matematikçilerine daha kolay, pratik ve ekonomik gelmişti. *Tıp* alanındaki gelişme tamamen farklıydı. Burada yerli Çin ya da Japon öğretileri ve ithal edilen Batılı öğreti birbirleriyle ilişkilenmeden, yan yana var olmayı sürdürdüler. Bu iki bilgi sistemi hiçbir zaman bir alaşıma girmediler. Bağlantı teoride değil pratikte kuruldu (ve kuruluyor). Japonya'daki tüm transfer kararları, Çin'in eski ustalarından bağımsızlaşmak ve Batılı modernliğin örnek öğrencisi olmak çabasıyla yüklüydü. Bu yüzden yerli tıp daha Meiji döneminde bilimsel statüsünü yitirdi, yeni üniversitelerde hiç öğretilmedi ve halka ait –ama hâlâ yararlanılan– bir yapay öğreti seviyesine düşürüldü. Nakayama *astronomi* alanında da başka bir model görüyor. Daha 17. yüzyılda Cizvit misyonerler Avrupa astronomisini Çin'e getirmişlerdi. Onların aktardığı veriler ve hesaplama yöntemleri Çinli takvim astronomisine nispeten sorunsuzca eklenebildi. Böylece, saray astronomisinin, imparatorun meşruluğunun dayanağı olarak geleneksel konumu Cizvitlerin katkılarıyla daha da güçlendi. İki yüz elli yıl boyunca Batılı gökbilimini "modern" ya da üstün görmek hiç kimsenin aklına gelmedi. Yerli astronomi, öncelikle fikirler rekabetinde yenildiği için değil, toplumsal işlevini yitirdiği için ortadan kayboldu. Japonya'daki gibi Çin'de de –ancak geç 19. yüzyılda!– saray astronomluğu ve resmi takvim gözlemciliği makamları kaldırılınca, yerli astronomi de ortadan kalktı. Çin ve Amerika'da öğrenim görmüş genç astronomlar, yeni üniversitelerde hızla yeni bir disiplin kurdular. O zamana kadar, ithal edilen bilgi yerli geleneği sağlamlaştırmıştı.[96]

Batılı bilginin yayılma yolları dolambaçlıydı ve önceden kestirilemezdi. Bugünkü haliyle doğal kabul ettiğimiz uluslararası araştırmacılar topluğu, ancak geç 20. yüzyılda ortaya çıktı. 19.

yüzyılda Avrupa dışındaki kültürler yalnızca araştırmaların vardığı güncel durumu değil, bütün olarak bilimsel dünya imgelerini de kabul etmek zorundaydılar. Örneğin Cizvitler 17. ve 18. yüzyılın Çinli bilginlerine Öklid geometrisinin ve Isaac Newton fiziğinin bazı unsurlarını öğretmişlerdi, ama Newton'ın *Principia*'sının ve Eukleides'in *Geometrinin Unsurları*'nın eksiksiz çevirileri ancak 1860'lı yıllarda tamamlandı.[97] Protestan misyonerlerin ve Çinli bilginlerin, yakın işbirliği içinde kapsamlı çeviri projelerine başladığı bu dönemde, derli toplu bilgi ilkönce Batılı *ders* kitaplarında aranıyordu; bu kitaplar da zaten özel araştırma sonuçlarının hap haline getirilmiş ve popülerleştirilmiş hallerini içeriyordu. İlkönce bu hazırlık metinleri çevrildi. Erken 20. yüzyılda Çinli bilim insanları branşlarının İngilizce ve Almanca literatürünü tamamen anlayabilecek durumdaydılar. Batılı bir bakışla bu tür çabalar, dönemin insanları tarafından da, daha sonra da çoğu kez çıkmaza neden olan "geriden yetişme" denemeleri olarak küçümsendi. Bunu başka türlü görmek de mümkündür: Geleneksel ilim kültürlerinin direnme gücü karşısında Batılı bilginin Japonya, Çin ya da Osmanlı İmparatorluğu gibi ülkelerde birkaç onyıl içinde kabul görmesi, saygıdeğer bir başarıdır. Bu çaba, yalnızca Japonya'da planlı bir biçimde devletin finansal olanaklarıyla desteklenmiştir. Belirleyici transfer aktörlerini misyonerlerin oluşturduğu Çin'de bunlar genellikle özel girişimler olarak kalmıştır.

Muazzam zorluklar vardı, ilk sırada da inanılmaz terminoloji sorunları yer alıyordu. Avrupa'nın Latince ağırlıklı bilim terminolojisinin, seyrek de olsa kullanılması erken Modern Çağ'da başlamıştı. Bu sırada her zaman sabit terminolojiler ortaya çıkmadı. Örneğin Cizvitlerin terminolojik tercihleri, 19. yüzyılda çoğu kez eleştirildi ve düzeltildi. Japonya'da olduğu gibi Çin'de de aynı disiplinde çoğu kez birden fazla çevirmen yan yana çalışıyordu. Terminolojilerde mutabakata varılması çoğu kez uzun sürüyor ve dallanıp budaklanan tartışmaların yapılması gerekiyordu. Felsefe ve teolojide, hukuk ve beşeri bilimlerde kavramsal zorluklar daha da büyüktü. Her biri Batı kökenli karmaşık semantiklere bağlı olan "özgürlük", "hak" ya da "uygarlık" gibi kavramlar Japonca, Çince, Arapça ve Türkçeye net ve dolaysız olarak aktarılamıyorlardı. Bu kültürlerin ve dillerin kendine özgü, en az bu kadar karmaşık anlam evrenleri vardı. Yeni bir Batılı kavram me-

kanik bir biçimde aktarılamazdı, alıcıların bağlamına göre sürekli yorumlanması gerekiyor ve bu sırada başlangıçta sahip olmadığı anlam nüansları kazanıyordu. Yalnızca İngilizce *liberty* sözcüğü bile 1870 yılında Japon sözlükbilimciler ve çevirmenler tarafından, Çin yazı işaretleriyle dile getirilen ve her birinin özel bir anlamı bulunan dört farklı kavramla karşılanmıştı. Bu çözümlerden biri, *jiyū* ("hiçbir sınırlama olmadan kendi yönelişlerini izlemek") yavaş yavaş kavramın normal çevirisi haline geldi.[98]

Hazırlıklı olunmayan ve tartışılması gereken yeni kavramların arasında "bilim" kavramının kendisi de vardı. Yine Çin'den bir örnek verecek olursak, klasik söz dağarcığında Batılı "bilim" kavramına yakın olan ama onu tam karşılamayan birden fazla deyim vardır; örneğin geleneksel *zhizhi* kavramı "bilgiyi sonuna kadar genişletmek" anlamına geliyordu; *gezhi* ise daha çok "incelemek ve açmak" demekti. 19. yüzyılda her Çin bilgini, her ikisi de *zhi* (bilgi) yazı işaretini içeren bu sözel ifadeleri, 12. yüzyılın Konfüçyüsçü felsefesi zemininde anlamak gerektiğini bilirdi. 1860'lı yıllardan itibaren *gezhi* yavaş yavaş "bilim"in ama aynı zamanda "doğa felsefesi"nin de çevirisi olarak sabitleşti. Ama sonra Japonya'dan ithal edilip yaklaşık 1920'den sonra yerleşen *kexue* kavramı onun yerini aldı; bu kavram günümüzde "bilim" kavramının doğru kabul edilen/zorunlu karşılığıdır. *Kexue* bilgi edinme sürecinden çok bilginin kategorileştirilmesine, özellikle öğretim programındaki organizasyonuna vurgu yapar. Bu kavramın darlığı ve statikliği 1915'ten sonraki yeni kültür hareketinin öncü kafalarına artık yeterli gelmediğinde, modern bilim kavramının yeniliğini vurgulamak için zaman zaman fonetik taklit yoluna gidip "science" sözcüğünü *saiyinsi* olarak karşılamaya başladılar. Bir dizi başka sözcükle de betimlenen bu post-Konfüçyüsçü bilim kavramı, bilgi *düzeninin* yanı sıra ahlaki bir atılım fikrini, steril geleneğin uykusundan uyanıp, Çin uygarlığının ve ulusunun aydınlanma ve eleştiriyle yenilenmesi fikrini de aktarıyordu.[99]

Bilim, Sanatla ve İrrasyonalizmle Değiştokuş mu Edildi?

Uzun 19. yüzyıldaki bilgi akışı, her zamankinden daha çok, tek yönlü bir akıştı. Batılı doğabilimleri, dünyanın diğer bölgelerindeki doğayla ilişkili bilgi birikimlerini değersizleştirdi. Hatta,

20. yüzyılın ortasından itibaren Batı'da yeniden keşfedilen ve günümüze kadar etkisi giderek artan, Çin ya da Hint tıbbı ve farmakolojisi bile o sıralarda kabul görmüyordu. Doğu-Batı yönünde yalnızca estetik ve dinsel dürtüler akıyordu. Burada, kültürlerarası genel geçerliliği sınanabilir bilimsel araştırma işlemleriyle ve bilimsel eleştiriyle garantilenmiş bilgi değil, Batı'nın yeni spiritüalite ve yeni sanatsal esin arayışlarına verilen Asyalı ve daha sonra da Afrikalı yanıtlar söz konusuydu. Hintliler, Çinliler, Japonlar ya da 1897'de bir İngiliz "ceza seferi"nde yağmalanıp, Avrupa'da büyük hayranlık uyandıran muazzam fildişi ve bronz nesneler hazinesinin kaynağı Batı Afrika ülkesi Benin'in sakinleri, Batı'da kendi kültürlerinin propagandasını yapmadılar. Batılı sanatçı ve filozoflar kendileri arayışa girdiler ve buldukları şeyleri kendi gereksinimlerine uydurdular. Friedrich Wilhelm Joseph Schelling ve Friedrich Creuzer gibi romantik şair ve düşünürler, Doğu "gizemlerine" hayranlık duydular. 1780'li yıllardan itibaren Avrupa dillerine çevrilen eski Hint Sanskrit literatürü, onlarca yıl boyunca Batı entelektüelleri nezdinde büyük ilgi gördü. Arthur Schopenhauer yine Hinduizm'in yeni çevrilmiş klasik eserlerinden büyülendi. Döneminin önde gelen Kuzey Amerikalı filozofu Ralph Waldo Emerson, Hindistan'ın dini düşüncesine yoğunlaştı, Hıristiyanlığın ve aydınlanmacı rasyonalizmin mutlaklık iddialarını eleştirdi ve Doğu ile Batı arasında spiritüel yakınlaşmayı savundu.[100]

1857 yılında, en başta Takahashi Yuichi olmak üzere Japon sanatçılar Avrupa yağlı boya resim tekniğini uygulamaya başladılar ve Japonya'da Batı sanatına yönelik ilk dalgayı başlattılar. Aynı on yılda ilk Japon ahşap gravürleri seyyahların ve diplomatların valizlerinde Avrupa'ya ulaştı; 1862 yılında bunların bazıları Londra'da ilk kez sergilendiler. Bunlar henüz eski ve yeni Japon sanatına geniş bir toplu bakış sunan temsil edici koleksiyonlar ve sergiler değillerdi. Hokusai ya da Hiroshige gibi ustaların tek tek baskı eserleri sanatçıları ve eleştirmenleri kalıcı bir biçimde etkiledi. Bu karşılaşmalardan doğan Japonizm denilen akım yeni bir olguydu. Avrupa dışı Çinli ya da Türk malzemeler 18. yüzyılın çeşitli Doğu modalarında yalnızca dekor ve kostüm olarak kullanılmıştı; ya da Kuzey Afrikalı Şark, 1830 ile 1870 yılları arasındaki Fransız resim sanatının (Eugène Delacroix, Jean Auguste Dominique Ingres, Eugène Fromentin vb.) egzotizmindeki çöl ve harem konularında yabancılaştırıcı bir

sahne işlevi görmüştü. Japon sanatı, Avrupa avangardının uğraştığı güncel sorunlara yanıt oldu. Avrupa'da modern hareketin başındaki sanatçılar, Japonların kendilerinden tamamen bağımsız olarak başardıkları eserlerde, kendilerininkine son derece yakın çabaları gördüler. Tam da aynı tarihte ve adeta bir ayna görüntüsü gibi, Avrupalıların Japon sanatına hayranlığı ve Japonların Avrupa sanatı karşısında duydukları coşku, kendi doruk noktalarına ama farklı nedenlerle ulaştılar. Japonların Batı estetiğinden büyülenmeleri hem Doğu hem de Batı'da etkili Ernest Fennelosa'nın Japonları kendi sanatsal miraslarının zenginliği konusunda uyarmasının ve devletin kültür politikasının desteğiyle otantik Japon resminin vatanseverce yenilenmesini savunan bir hareketin başına geçmesinin ardından zayıfladı. Japon yeni gelenekselciliğini kuran Amerikalı bir Japon sever oldu. Fennelosa'nın yazıları Avrupa'da da dikkatle izlendi ve Japonya'ya yönelik ilgiye bir sanat eleştirisi temeli kazandırdı.[101]

Doğu Asya'nın müzikal etkisi de önemliydi ama o kadar çığır açıcı değildi. Çin müziğinin Batılı kulaklar için tahammül edilemez olduğu önyargısı uzun süre devam etti. Bu önyargı elbette birkaç seyyahın izlenimlerine ve böyle egzotik sesleri Avrupa notalarıyla kaydetmek için yaptıkları yetersiz denemelere dayanıyordu. 1870 yılında fonografın icat edilmesiyle, Avrupa dışı müziği Avrupa'da tanıtmanın teknik koşulu doğdu. Örneğin Giacomo Puccini ve Gustav Mahler (Doğu) Asya müziğinin fonogram kayıtlarıyla ilgilendiler. Puccini bu çalışmaları 1904 tarihli *Madame Butterfly* ve 1924-1925 tarihli *Turandot* operalarında; Mahler de *Lied von der Erde* (1908) [Yeryüzünün Şarkısı] ve *Dokuzuncu Senfoni*'sinde (1909) değerlendirdi. Özellikle hafif müzikte, enstrümantasyon ve ses renkleri aracılığıyla Doğu atmosferi yaratmakla yetinildi. Çoğu kez bir klişe etkisi yaratan bu yöntem, elbette Giuseppe Verdi (*Aida*, 1871), Camille Saint-Saëns (*Suite algérienne*, 1881) ya da Nikola Rimski-Korsakov (*Şehrazad*, 1888) gibi ustaların elinde yeni buluşlara yol açabildi. Yabancı ses malzemesinin Batı tonalitesine ithal edildiği ve böylelikle sarsıldığı yerde Asya etkisi daha derinden hissediliyordu. Bu alanda başı çeken Claude Debussy'ydi ve özellikle, Cava'dan gelen otantik Gamelan müziğini ilk kez dinlediği 1889 Paris Dünya Sergisi'nden esinlenmişti.[102]

1860 ile 1920 arasındaki zaman diliminde Avrupa'nın Asya karşısındaki hayranlığı doruk noktasına ulaştı. Sonraki onyıllarda

bu ilgi yeniden zayıfladı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa kendisiyle daha fazla meşgul oldu; aynı zamanda "oryantal" Asya da şehirlerinde başlayan modernleşmeyle, anti-emperyalist protesto hareketleriyle, devrimlerle ve bazı ülkelerde kurulan askeri iktidarlarla egzotik büyüsünü yitirmiş görünüyordu. Avrupa entelektüelleri *Fin de Siècle*'de Asya'ya yönelmişlerdi (ama içlerinde çok küçük bir azınlık bunu yaptı) fakat daha sonra Asya'nın güncelliğine çok az ilgi duydular. Kimilerinin gözünde Hıristiyanlığı da doğa bilimlerinin rasyonel dünya imgesini de etkilemiş görünen bir krizde, Asya çeşitli "bilgelik öğretileri"nin tüketilmemiş derinliğiyle cazipleşti. Bu bilgiler kültürel eleştiri tarzında ya da bireysel kurtuluş umutları olarak sahaya sürüldüler. Muhafazakâr yaşam tarzını savunan bir avukat olan Eugen Diederichs'in yayınevi, sinolog-misyoner Richard Wilhelm'in katkılarıyla, Konfüçyüs'ün konuşmalarını, Laozi'nin (Laotse) kitabını ve eski Çin kanonunun diğer metinlerinin filolojik ve edebi açıdan son derece başarılı çevirilerini yayınladı. Helena Petrovna Blavatsky'nin 1875'ten itibaren tuhaf ilavelerle piyasaya sürdüğü "Teosofi" sistemi uluslararası düzlemde, hatta Hindistan ve Seylan'da bile etkili oldu. Bu öğreti, Kabbala'dan Hint Vedaları'na kadar çok çeşitli Yakındoğu ve Asya geleneklerinden bileşenlerle ve bir tutam da Aryan ırkçılığıyla karıştırılmış, senkretik bir geleneksel okültizm versiyonuydu.[103] Waldorf okullarının kurucusu Rudolf Steiner de bu mistik ortamdan geliyordu, 1912 yılında daha ılımlı doktrinlerle kendi Antroposofi Derneği'ni kurarak bağımsız oldu.

Ayrıştırılmamış bir "Asya," böylelikle kurtuluş öğretilerinin doğduğu yer olarak, teolojik açıdan serinkanlı kültür Protestanlığına kadar uzanan Batılı akıl inancının karşısına polemik bir tarzda çıkarılabilecek bir irrasyonelliğin timsali oldu. Avrupa'da İslam'dan böyle dürtüler beklenmiyordu; İslam, şiir sanatı ve mimarisi bakımından estetik olarak değer verilen, ama ana akımları oldukça rasyonalist ve bir dünya görüşü alternatifi sunamaz gibi görülüyordu. Böylece 19. yüzyılın son üçte birinde paradoksal bir durum ortaya çıktı: Batı dışı dünyanın elitleri, daha çok modern çağın evrensel kazanımları olarak gördükleri Batı'nın ileri bilim ve teknolojisini almak için enerjik bir çaba içine girdiler.[104] Aynı zamanda sancılı bir biçimde hissettikleri geriliklerini böylelikle telafi etmek ve ülkelerini Batılı Büyük Güçler'in üstünlüğüne karşı

donatmak istiyorlardı. Hindistan (ve birkaç yıl sonra Çin) gibi ülkelerde Batıcı kültürlü tabakanın kendi geleneklerindeki irrasyonalizmi ve "batıl inancı" son derece keskin bir eleştiriden geçirmeleri de buna dahildi.[105] Buna karşılık, aynı tarihlerde Avrupa ve Kuzey Amerika entelektüelleri arasındaki azınlıklar Batılı bilim kültürünün akıl inancına karşı verdikleri mücadelede, "Doğu bilgeliğini" araçsallaştırdılar. Max Weber'in geç dönem çalışmalarında dünya dinlerinin ekonomik etiği hakkında ortaya koyduğu ironik kontrpuan bu bakımdan kamuoyunda dikkat çekmedi. Weber dünya işlerine ve öteki dünya işlerine yöneliş arasındaki gerilimi, Batı'daki ekonomik dinamiğin itici güçlerinden biri olarak görüyordu. Halbuki spiritüel kurtuluş umutlarına Hindistan biraz fazla, modernlik öncesi Çin ise biraz az yönelmişti.

Böylece yüzyıl dönümünde Batılı düşüncenin belirli alanlarında, Asya her zamankinden daha büyük bir önem kazandı. Aynı zamanda Avrupa irrasyonalizminin yansıtıldığı bir yüzey de oldu; böyle bir tarihsel rol biçilen "Asya"ya, söz konusu bakışta, kendi başına gelişme fırsatı bırakılmamış gibiydi. Bu bakış açısında, saygı duyulan ama açıkça dünyaya uzak bir "spiritüellik" içinde donuklaştırılan Asya'nın ne bugünü ne de geleceği vardı. Sadece, daha sonra "Mahatma" unvanını alacak ve yıllarca kaldığı Güney Afrika'dan dönüşünde (1915) Batı'da ilk kez dikkatleri üzerine çeken Mohandas K. Gandi, (Avrupalıların gözünde) Asyalı bir peygamber ve kutsal adam tavrını, zayıfların güç politikasıyla birleştirmeyi başarabildi.

5 Beşeri Bilimler ve Ötekinin İncelenmesi

1900'e gelindiğinde, Avrupa'nın bazı ülkelerinde, ABD'de, Japonya'da ve Hindistan'da bilimler o güne dek görülmemiş bir kültürel otorite kazanmışlardı.[106] İlkönce küçük, ama daha sonra hızla büyüyen akademisyen toplulukları ortaya çıktı ve disiplinler halinde şekillendi. Dünyadaki bilim insanlarının büyük çoğunluğu artık eğitimli amatörler değil, üniversitelerde, devletlerin araştırma kurumlarında ya da endüstride çalışan ücretli profesyonellerdi. En ileri bilim toplumlarındaki eğitim sistemi bundan böyle hem "saf" hem de "uygulamalı" bilimi kapsıyordu; bu ayrım henüz yeni ortaya çıkmıştı. Matematik *ve* (eski) dillerdeki eğitim evrensel olarak

uygulanabilir bir öneğitim olarak, yeni kuşakların eğitilmesi yoluyla bilim sisteminin birçok alanda daha fazla yayılmasını olanaklı kılıyordu. Bilim insanlarının sayısının katlanarak çoğalması, yaratıcılığın toplam boyutunun da aynı ölçüde artmasını sağlamadı. Bilimin büyümesiyle birlikte vasat bilim insanlarının ve rutin halinde yürütülen normal bilim faaliyetinin oranı da aşırı boyutlarda arttı. Dâhilerin yaratılması, toplumsal olarak çok sınırlı bir biçimde gerçekleşti.[107]

Beşeri Bilimler ve Sosyal Bilimler

Kurumsal bilimin genişlemesi doğa bilimlerinin ve 20. yüzyılda kendini artık bir zanaat ve sanat öğretisi olarak görmeyen tıbbın yanı sıra, beşeri bilimleri ve sosyal bilimleri de kapsıyordu. Bu kavramlar 19. yüzyılın sonuna doğru şekillenmedilerse de, bilimsel kamuoyunda ancak bu tarihte popülerleştiler. Alman filozof Wilhelm Dilthey'in *Einleitung in die Geisteswissenschaften* (1883) [*Beşeri Bilimlere Giriş*] kitabından önce bu tanımı duymak zordu: İnsana dair bilimler.[108] "Sosyal Bilim" kavramı birkaç onyıl daha eskidir. Bu kavram baştan beri "İstatistik" (devletlerin betimlenmesi) ya da Politik Ekonomi gibi eski söylemlerin hepsini kaplayan bir çatı kavramı olarak kullanılmıyordu; tam tersine ilkönce modern doğa araştırmasının bilimselliğini, pratik ve tercihan sosyal reformcu bir amaçla "toplum"a aktarmak gibi "bilimselci" bir iddiayı tanımlıyordu. Bu da, felsefeden gelen Auguste Comte ya da Herbert Spencer gibi ilk teorisyenler sayılmazsa, ilkönce teorik olmaktan çok ampirik araştırma olarak (Lorenz von Stein, 1873 yılında Almanya'da kurulan Verein für Socialpolitik [Sosyal Politika Derneği] vb.) gerçekleşti. Toplumsal gerçekliğin yorulmak bilmez araştırmacısı olan Karl Marx, yapıtlarında bu karşıtlığı ortadan kaldıran ender kişilerden biriydi.

Sosyal bilimleri, diğer bilim alanlarından ayıracak bir ortak kimliği temellendirmek 1890'dan önce denenmedi.[109] Ancak bu tarihten sonra Avrupa ve ABD'de çok sayıda "sosyoloji" profesörlüğü oluşturuldu. Sosyoloji ve İktisat özellikle iki Alman geleneği olan Marksizm ve Max Weber'e kadar gelen tarihçi ulusal iktisat okulunda bir süreliğine kardeş disiplinler olarak kaldılar. Ekonomi bilimi 1870'ten sonra, toplumsal bağlamda üretim ve

emekten yola çıkan eski politik ekonomiden uluslararası düzeyde uzaklaşarak, ilk planda öznel ve bireysel ihtiyaç yapıları ve piyasalarda olup bitenlerle ilgilenen, yeni marjinal fayda okuluna ve denge teorisine yöneldi. Ekonomik davranışın toplumsal önkoşullarından kopartılması, I. Dünya Savaşı'ndan önceki kırk yıl içinde sosyal bilimlerde ve psikolojide gerçekleşen genel bir farklılaşmanın parçasıydı.[110] 1930 yılında sosyoloji ile iktisat arasındaki uçurum, topluma yakın ulusal ekonomi öğretisindeki "tarihçi okulun" son kalıntılarının devam ettiği Almanya dışında, hemen hemen aşılamaz hale gelmişti. Bu karşıtlık sistemle uyumlu bir ekonomi bilimiyle kapitalist gelişmenin karanlık yanlarına eleştirel yaklaşan ve sosyal reformcu yardımlar düşünen bir sosyoloji arasında yaşanan bir kopmaydı aynı zamanda. Japonya'da Batılı sosyal bilimler karakteristik bir tek yanlılıkla alımlandı. "Topluluk", erken Japon sosyologlar ve devlet bilimciler için "toplum" dan, kolektif bireyden daha önemliydi. Yükselen ulusun güçlü bir devletle yeni-gelenekselci bütünleşmesi büyük projesinde etkili oldular ve Meiji döneminin yeni mitlerini, her şeyden önce imparator kültünü ve Japon kamusunun büyük bir "aile" olarak kurgulanmasını bilimsel bir eleştiriye tabi tutmaktan kaçındılar.[111]

19. yüzyılın ortasından itibaren ilkönce Almanya ve Fransa'da, beşeri bilim fakülteleri üniversitelerde biçimlenmeye başladı; İngiltere'de daha uzun bir süre bireyci "centilmen akademisyen" hüküm sürüyordu. Beşeri "bilimler"in akademikleştirilmesi yeni bir şeydi. Örneğin tarihçiler, özellikle Avrupa ve Çin'de, iki bin yıldan fazla bir süredir vardı; ama daha önce hiçbir zaman tarih yöntemleştirilmiş bir bilim olarak eğitim kurumlarında öğretilmemişti. Bilim tarihinde bugün bile anılmaya değer olan ilk tarih *profesörleri*, 1760'tan sonra o dönemin en saygın Alman üniversitesi olan Göttingen'de bulunuyorlardı; ne var ki tarihin yanı sıra güncellikle ilişkili devlet bilgisi ("istatistik", "polis bilimi") ya da politika da öğretiyorlardı. Aynı tarihlerde, çağının en büyük Avrupalı tarihçisi, Edward Gibbon, Cenevre Gölü kıyısındaki zengin bir özel öğretmenin rahat konumu içinde, anıtsal yapıtı olan *Decline and Fall of the Roman Empire*'ı (1776-1788) [Roma İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküşü] yazdı. İngiltere'de ilk kez 1866 yılında önemli bir tarihçi, William Stubbs, bir üniversitede kürsü sahibi odu. Almanya'da da tarih profesörlüklerinin kurul-

maya başlamasından sonra (Leopold Ranke'nin 1834'ten 1871'e kadar ders verdiği Berlin'e atanmasının bir dönemi başlattığı anlaşılacaktı), Alman etkisiyle tüm Avrupa ülkelerinde tarihin akademik bir dal olarak yerleşmesi daha onlarca yıl sürdü. Bu durum Rusya'da görece erken gerçekleşti, Sergey Mihayloviç Solovyev 1850'den Moskova'da önemli bir tarihçi olarak okullarda ders verdi. Fransa'da benzer bir süreç ancak 1868 yılında École Pratique des Hautes Études'in kurulmasıyla başladı. Burada "bilimsel" tarih araştırması Ranke Okulu örneğine göre yürütüldü. 19. yüzyılın, kendi döneminde de bugün de ünlü bir Fransız tarihçisi olan Jules Michelet, konuşmacı ve yazar olarak etkili oldu ama eğitmenlik yapmadı. Louis Napoléon'un onu 1851 yılında siyasal nedenlerle Ulusal Arşiv'deki ve Collège de France'daki görevlerinden almasından sonra, Michelet serbest yazar olarak yaşadı ve yayınlarının geliriyle geçindi.

Tarih biliminin profesyonelleşmesi Avrupa ve ABD'de 1860'tan sonraki dönemin bir fenomeniydi.[112] Estetik dallarda benzer bir gelişme biraz daha uzun sürdü. Entelektüel açıdan iddialı bir edebiyat, sanat ve müzik eleştirisi Avrupa'da en geç 18. yüzyılın ortasından itibaren vardı.[113] Ancak 1900'den kısa bir süre önce, edebiyatçıların, gazetecilerin, özel öğretmenlerin, din adamlarının, meslekten müzisyenlerin vb. kamusal alandaki bu özgür tartışmalarının *yanında* –onların yerine değil– sanat bilimi, müzik bilimi gibi üniversite dalları ve çeşitli ulusal filolojik edebiyat bilimleri ortaya çıktı. Eleştiri ve bilim birbirlerinden tarihteki kadar net ayrılamıyorlardı. En fazla, ilkönce Antik Çağ ve Orta Çağ kaynakları üzerinde çalışan yöntemsel açıdan katı filoloji ve edisyon bilimi kendini, estetik aklın ilmi faaliyetinden ayırdı. Ulusların giderek daha fazla ortak kültürel miras üzerinden tanımlanmalarıyla, edebiyat eleştirmenleri edebiyat *tarihçileri* olarak yeni ve üstün bir rol üstlendiler: Politik tarihin yanına şiirsel ulusal tarih konuldu; dil ve edebiyat Alman ulusu örneğinde olduğu gibi, ulus oluşumunun pırıltısız politik aidiyet tarihinden daha önemli bir çekirdeğini oluşturdu. Böylece dönemin tarihçisi ve liberal politikacı Georg Gottfried Gervinus'un *Geschichte der poetischen National-Literatur der Deutschen* (1835-1845) [Almanların Şiirsel Ulusal Edebiyatının Tarihi] kitabı çağının temel yapıtı oldu.

Oryantalizm ve Etnoloji

Beşeri bilimlerin yükselişinin yamacında, *başka* uygarlıkları ele alan bilimler de ortaya çıktı.[114] Bu bilimler, Avrupa üniversite yaşamında hiçbir zaman merkezi bir rol oynamadılar. Bugüne kadar kendi köklerini araştırmak daha önemli olmuştur; bu kökler kısmen Yunan-Roma antik çağında, kısmen de erken Orta Çağ'ın, kendi ulusunun başlangıçları olarak kavranan Antik dönem sonrası toplum oluşumlarında görülmüştür. Başka halklarla ve uygarlıklarla temaslar elbette Avrupa'da "öteki"ye yönelik sürekli bir merak uyandırdı. Orta Çağ ve Modern Çağ'da Avrupa saldırganlığının ideolojik güzellemesinin yanı sıra, emperyal faaliyetlerle doğrudan ilişkisi olmadan seyahat eden Avrupalıların, yaşadıklarını ve deneyimlerini anlattıkları, öteki halkları Avrupa'yla farklılıkları açısından tam olarak betimlemeye, onların törelerini, toplumsal düzenlerini ve dinlerini anlamaya çalıştıkları muazzam bir literatür vardır. Avrupalılara özgü önemli bir alan, dil incelemeleriydi. Arap dili ve edebiyatıyla, özellikle de Kuran'la 12. yüzyıldan itibaren sürekli olarak ilgilenildi. Çin dili ve edebiyatı 1600'den sonra Cizvit misyonerler üzerinden biliniyordu. Osmanlı İmparatorluğu'yla düzenli temas halinde olunan yerlerde, örneğin Venedik ya da Viyana'da, daha çok erken tarihlerden itibaren Osmanlıca uzmanları vardı. Yeni Dünya'da misyonerler, fetihten hemen sonra yerli dillerini sistematik olarak incelemeye başladılar. Eski Hint kültür dili Sanskritçe, Hintli güvenilir insanların yardımıyla 1780'li yıllardan itibaren Kalküta'da ve Paris'te Avrupa için –kimi açılardan Hindistan için de– (yeniden) keşfedildi ve dilbilimsel açıdan ayrıntılı olarak incelendi.[115] 1822 yılında Jean-François Champollion'un hiyeroglifleri deşifre etmesiyle birlikte, Firavunlar dönemi Mısır'ı okunabilir oldu. Georg Friedrich Grotefend daha 1802 yılında (eski Pers) çivi yazısını deşifre etmeye yarayan ilk anahtarı bulmuştu.

Yüzyıllar boyunca sayısız bireysel verimin toplamı olarak ve çoğu kez de büyük ilim merkezlerinin dışında, seyahatnamelerden, ülke bilgilerinden, botanik ansiklopedilerinden, sözlüklerden, gramerlerden ve çevirilerden oluşan dallanıp budaklanmış bir literatür ortaya çıktı. Yalnızca Arap filolojisi ve Kitabı Mukaddes teolojisi için önem taşıyan diğer Yakındoğu/Ortadoğu dillerinin incelenmesi, daha erken Modern Çağ'da Leiden ve Oxford gibi

yerlerde üniversite kürsülerinde kök salmıştı. Yine de Avrupa dışındaki dünyanın tüm Avrupa'daki algılanışı Orta Çağ'dan beri bilginlerin ilgileriyle şekillenmişti. Seyahatnameler de aslında merak uyandıran maceraların ve tuhaf masal yaratıklarının naif anlatımları değil, seyahat çantalarında dönemlerinin en ileri bilgisini yanlarında götüren gözlemcilerin kaleminden çıkmış metinlerdi. Dış dünyaya yönelik bu entelektüel açıdan iddialı merak, erken Modern Çağ döneminde Avrupalıların bir özelliğiydi. Diğer uygarlıklar denizaşırı sömürgeleştirme yapmadılar ve ender diplomatik elçiler dışında, uzaktaki ülkelere seyyahlar da göndermediler. Birkaç Osmanlının kaleme aldığı seyahatnamelere rağmen, Müslümanlar "kâfirlerin" ülkeleriyle pek ilgilenmiyorlardı. Japon devleti takımadalarda yaşayanları, katı cezalarla tehdit ederek, adalar ülkesini terk etmekten alıkoyuyorlardı. Çinli bilginler imparatorluk sarayına gelen "barbarları" incelediler gerçi, ama Qing İmparatorluğu içindeki Çinli olmayan periferi hakkında ancak erken 19. yüzyılda kendi gözlemlerine dayanan eserler yazmaya başladılar. 1800'den önce, hatta 1900'de bile yabancı uygarlıklar hakkındaki muazzam Avrupalı literatürün karşısında, Avrupa'ya dışarıdan bakılan çok az sayıda metin vardı.[116] Bir "Şarkiyat" bilimi yalnızca Avrupa'da ortaya çıktı; Asya ve Afrika'da bir "Garbiyat" biliminin ancak 20. yüzyılın sonunda başladığı söylenebilir.

Avrupalı Şarkiyat erken 19. yüzyılda karakterini değiştirdi. Eskisine göre daha kesin bir biçimde bölgesel disiplinlere bölündü: Sinoloji, Arap filolojisi, İran filolojisi vb. Aynı zamanda kendini eskisinden daha dar bir biçimde eski metinlerin bilimi olarak tanımladı ve örnek aldığı Yunan-Latin filolojisinin zaten ulaştığı, serinkanlı bir bilimselliğe ulaşmaya çalıştı. Bunun sonunda kendi dönemindeki Doğu'ya karşı bir ilgisizlik doğdu. Asya'da değerli olmuş görünen her şey, uzak geçmişteydi ve buna Asya ya da Mısır arkeolojisinin yorumlama tekelini elinde tuttuğu, tartışmalı bir biçimde aktarılmış yazılarda ve maddi kalıntılarda ulaşılabiliyordu. Eski Mısır, Bonaparte'ın 1798 yılında Nil keşif gezisinde yanında götürdüğü büyük bilim insanları ekibi tarafından yeniden keşfedildi. Böylelikle Fransızların ve İngilizlerin, Almanların ve İtalyanların uzun bir süre Mısırlılardan daha büyük bir rol oynadıkları süreklilik arz eden bir Ejiptoloji (Eski Mısır Bilimi) tarihi başladı. Mezopotamya'da ilk arkeolojik kazılar yüzyılın ikinci onyılında başladı. Buna vesile olanlar

da, daha sonra Anadolu ve İran'da olduğu gibi, İngiliz konsolosluk görevlileriydi.[117] Bu konsoloslar kültürlü kişilerdi, çoğu kez yapacak pek işleri yoktu ve bu yüzden Ön Asya'nın ilk araştırılmasında Hindistan'da 1860'tan önce Hint geçmişini araştıranların büyük bir bölümünü oluşturan subaylara benzer bir rol oynadılar.[118] Daha 1801 yılında, o zamanlar Babıâli'deki İngiliz elçisi olan Thomas Bruce, VII. Elgin Kontu, Osmanlı hükümetinden, büyük bölümü Venedikliler ve Türkler tarafından zaten büyük hasara uğratılmış bulunan Parthenon Frizi'ni, başka bir deyişle Elgin Marbles'ı (Elgin Mermerleri) Atina'dan Londra'ya götürme iznini aldı. Yüz yıl sonra kamu müzeleri ve özel koleksiyoncular, 19. yüzyılın ortasından itibaren profesyonelleşen arkeolojinin de desteğiyle, muazzam sayılardaki oryantal "antik eser"i Avrupa'nın metropollerine yığdılar; bu eserler Yunan-Roma Antik Çağ'ının hazineleriyle yan yana istiflendi ve sergilendi. Bütün kültürlerin elyazmaları Batı'nın büyük kütüphanelerindeki özel bölümlere getirildi. Yerli kültür varlıklarına doğrudan el atılamayan Doğu Asya gibi yerlerde (bu ahşap yapı dünyasında, taş belgeler daha nadirdi) sanat objeleri piyasa üzerinden temin edildi ama yoğun yağmalar yapılarak da çalındı; örneğin II. Afyon Savaşı sırasında (1858-1860) Çin'de imparatorun Yaz Sarayı yağmalandı ve yakılıp kül edildi. Boksör Ayaklanması'nın ezilmesinden sonra 1900 yaz aylarında Pekin'in yabancılar tarafından işgali sırasında da benzer olaylar yaşandı. Bugünkü Kuzeybatı Çin eyaleti Gansu'nun sınırları içinde yer alan Dunhuang mağaralarında, yüzyıl dönümünden kısa bir süre sonra 4-11. yüzyıllardan kalma yüz binlerce belge, simgesel bir fiyat karşılığında "satın alındı" ve Avrupa'daki kütüphanelere ve müzelere götürüldü. Arkeoloji yalnızca sömürgeci bir bilim değildi. Ulusal anlam oluşturmaya da yarayabilirdi ve yaradı da. Sonra, tarihin yazılı olarak belgelenmiş fetihlerinin çok ötesindeki derin kültür köklerini günışığına çıkartarak, ulusal otantiklik sağlayan bir dal oldu.

Asya'nın, Kuzey Afrika'nın ve Orta Avrupa'nın Avrupalılar (ve Kuzey Amerikalılar) tarafından 19. yüzyılda başlayan maddi olarak sahiplenilmesi, geçmişin sayısız kalıntısını, kumların altında ya da tropik ormanların arasındaki unutulmuşluklarından çekip çıkardı, bazılarını muhtemelen yıkılmaktan kurtardı. Mısır mezarları ve Çin seramiği, Maya heykelleri ve Kamboçya tapınakları, Pers yazıtları ve Babil rölyefleri hakkındaki bilimsel uzmanlığın temellerini

yarattı. Batılıların davranışının yasallığına dair kuşkular 19. yüzyılda nadiren yüksek sesle dile getiriliyor, bu arada yerli hükümetler kazılar ve kültür hazinelerinin taşınması için onay veriyordu. Bu tür bir bilimsel ganimet avcılığının hukuksal ve ahlaki sorunları, ancak sömürgecilik çağının sona ermesinin ardından görünür oldu.

1780 yılında Avrupa'da, Avrupa dışı dinlere, felsefelere, edebiyatlara ve tarihsel belgelere dilsel olarak erişebilen çok az uzman varken ve oryantal objeler hükümdarların "nadir eşya kabineleri"nin rengârenk çeşitliliğine katılırken, 1910'a gelindiğindeyse, bir dal olarak çok iyi farklılaşmış bir Şarkiyat bilimi, Fransa, Almanya, Rusya, İngiltere ve ABD'de "yabancı" uygarlıklar hakkındaki muazzam birikimi artırdı. Arkeolojide, Şarkiyatçılıkta ve 1879'lu yıllarda Saksonyalı Friedrich Max Müller tarafından Oxford'da kurulan yeni Karşılaştırmalı Dinbilimi'nde, 19. yüzyılda beşeri bilimlerin en muazzam adımlarından bazıları atıldı. O dönemde var olup da bir yazıya sahip olmayan ve kendini koruyabilen devletler halinde örgütlenmemiş, şehirlerde yaşamayan Avrupa dışı toplumlar, Şarkiyatçılığın filolojik yöntemleriyle incelenemezdi. 1860'tan itibaren oluşan yeni etnoloji bilimi kendini bu "doğal halklar" ya da o dönemde denildiği gibi "ilkeller"den sorumlu hissetti. İlk onyıllarında, insanlığın genel olarak belirli gelişme aşamalarından geçtiğini kabul eden evrimcilik anlamında son derece teorik yönelimliydi ve Batı'nın "uygar" sakinlerinin çoktan geride bıraktıkları ama kendi geçmişlerini bulabilecekleri eski toplumsal ilişkilerin kalıntılarını aradılar. Erken etnologlardan bazıları bizzat dünyayı dolaşmadılar. Bazıları da, bilimsel keşif gezilerinden ve kolonilerdeki askerlerden topladıkları aletleri ve silahları, giysi parçalarını ve tapınç nesnelerini sınıflandırıp yorumladılar; bazıları da halkların mitlerinde gizli temel modelleri aradılar. Genel bir "insan bilimi"ne, kapsamlı bir antropolojiye katkıda bulunma hırsı, zamanla yerini özel etnik grupların tam olarak araştırılması üzerinde uzmanlaşmaya bıraktı.

Birbirlerinden habersiz çalışan Polonyalı Bronislaw Malinowski ve ABD'ye göç etmiş bulunan Westfalya'lı Franz Boas sayesinde etnoloji (Boas ona antropoloji adını verdi) seyrek ve anekdotlar halindeki malzeme temelinde yapılan spekülasyonlardan, katı ampirik yöntemlerle çalışıp temel işlem olarak etnoloğun uzun zaman dilimlerindeki katılımcı gözlemine dayanan bir bilime dönüştü.

1920 yılında bu paradigma değişimi gerçekleşti. Şimdi, Batılı olmayan toplumların her birinin tamamen kendine özgü mantığını betimlemek mümkündü ve yapılıyordu. Bunun paradoksal bir etkisi oldu: Bir yanda Almanya'da denildiği gibi "Völkerkunde" [Budunbilim] sömürgecilikle çok yönlü iç içeliklere rağmen, nispeten daha az ırkçı bir söylemdi. Özellikle Franz Boas'ın "kültürel görelilik" öğretisi zamanın ırkçı ruhuna önemli bir karşı tasarımdı. Diğer yandan geç 19. yüzyılın her şeyi kapsayan evrimciliğinden erken 20. yüzyılın özelleşmiş vaka çalışmalarına geçiş, yazısız toplumları insan türünün tarihi bağlamından kopardı, onları özel vakalar haline getirdi, böylelikle tarihin ve sosyolojinin dışındaki özel bir bölgeye yerleştirdi. Bu da etnoloji/antropolojinin bilimler çevresinde bir ölçüde yalıtılmasına yol açtı, en az uzak kaldıkları dalsa Fransız Émile Durkheim'ın uyguladığı sosyolojiydi. Antropoloji diğer beşeri bilimler ve sosyal bilimler üzerinde ancak 1970'li yıllardan itibaren etkili olmaya başladı. O tarihteyse, o zamana kadar bilinmeyen etnik grupların dünya çapında betimlenmesi ve sınıflandırılmasıyla uğraştığı kahramanca dönemi, önemli ölçüde geride kalmıştı. Bu dönem yaklaşık olarak 1920'den 1970'e kadar sürdü.

Şarkiyatçılığı, arkeolojiyi ve etnolojiyi, sömürgeciliğe ve emperyalizme yardım eden bilimler olarak mı değerlendirmek gerektiği çok tartışılmıştır.[119] Genel bir yargıya varmak mümkün değildir. İmparatorlukların sadece varlığının bile, örneğin botanik, zooloji ya da tropik bölgeler tıbbı gibi bazı bilimlere uygun gelişme ortamları sunduğu kesindir.[120] Bunun dışında karışık bir bilanço söz konusudur.[121] Bir yanda erken 21. yüzyıldan bakıldığında Avrupalı bilim insanlarının, küstah bir güvenle kendi uygarlıklarının her bakımdan üstünlüğünü varsaymaları şaşırtıcıdır. Ne var ki bu kabul, yabancıları anlamak üzere organize edilmiş çalışmaların büyük başarılarıyla onaylanmıştır. Bu başarılar tamamen pratik özellikteydi, çünkü elinde iyi haritalar bulunan, dil bilen, başkalarının örf ve âdetlerini anlayanların, bu başkalarını fethetmeleri, yönetmeleri ve sömürmeleri daha kolaydır. Bu bakımdan şarkiyatçılık ve etnoloji, tek tek temsilcileri bunu arzu etmemiş olsalar da, sömürgeci "iktidar bilgisi" ürettiler. Diğer yandan bu bilginin gerçekten ne kadar önemli olduğu ve pratik amaçlar için ne ölçüde kullanılabildiği tartışmalıdır. Kolonyal iktidarı "bilimsel" bir temele oturtma çabalarına, politikanın emriyle ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra

girişilmiştir ve o zaman da en önemli uzmanlar etnologlar değil iktisatçılardı. 1914'ten önce etnologlar –daha da önemlisi etnolojiyi hobi olarak benimsemiş kolonyal idareciler–, sömürge ülkelerin uyruklarının kabiliyet ve kültürel başarı derecelerine göre hiyerarşiye sokulmaya çalışıldığı her yerde başat rol oynuyorlardı.

Ne var ki o tarihlerde sahada çalışan çok az etnolog vardı ve Dünya Savaşı'ndan sonra sayıları artınca, çoğu zaman kolonyal iktidar pratiğinin can sıkıcı eleştirmenleri oldular.[122] Filolojik Şarkiyatçılık, dolaysızca kolonyal pratiğe tahvil edilebilecek çok az bilgi sunmuştur. Bazıları tarafından tam da kendisiyle ilgili bu apolitik algısı yüzünden, Batı'nın dünya hâkimiyetine "nesnel" olarak hizmet etmekle suçlanmıştır. Batının bilgisinin sömürgeci desteğe sahip aşırı gücü, Asyalıları ve Afrikalıları kanıtlanabilir bir biçimde vesayet altına alıp, suskunluğa boğsaydı, bunun ağır sonuçları olurdu. Ne var ki *kendi* uygarlığı hakkındaki yerli bilginin bastırıldığına dair örnekler bulmak kolay değildir. Örneğin Hint geleneklerinin bilimsel olarak yeniden canlandırılması, aslında Avrupa-Hint ortak projesiydi, 1947'deki bağımsızlıktan sonra Hindistan'da dolaysızca devam ettirilebilmişti. Asya'nın Japonya, Çin ya da Türkiye gibi sömürge olmayan ülkelerinde, tarih yazımı bir örnek olarak alınırsa, Ranke tarzı eleştirel yöntemlerle karşılaşma, geçmişe yönelik daha çoğulcu bir yaklaşıma ve kültürel mirasa yönelik daha ayrımcı bir yaklaşıma yol açtı. Başkaları hakkındaki Batılı bilimlerin 19. yüzyılda gelişmesi bu yüzden canlı bilgi kültürlerine emperyalist bir saldırıdan çok, günümüzün küreselleşmiş insan bilimlerinin kuruluş adımı olarak görünüyor.

Emperyal Bilim Olarak Coğrafya

Avrupa yayılmasına işbirlikçilik etmiş bir dal varsa, o da en fazla coğrafyadır.[123] 19. yüzyılın ilk onyıllarında coğrafya, ülkeler hakkında betimlemeye yönelik veri toplanmasından dünya üstündeki doğal ve toplumsal bağlamlar üzerine ve somut olarak sınırlandırılabilir uzamlar ve yöreler üzerine karmaşık bir söyleme dönüştü. Coğrafyanın en önemli kurucuları Avrupa sömürgeciliğine uzaktı. Geç kolonyal dönem İspanyol Amerika'sındaki ilişkileri başka herkesten daha ayrıntılı olarak inceleyen Alexander von Humboldt, çağdaşları arasında Avrupa sömürgeciliğinin en keskin muhalifiy-

di. Coğrafi bilginin büyük ansiklopedicisi, Berlin Üniversitesi'ndeki Carl Ritter, yeryüzündeki toplumsal ve kültürel biçimlerin eşdeğerliliğini kabul eden bir kültürel göreciliği, Franz Boas bu tutumu ifade etmeden önce, uzun süre savundu. Ne var ki politikayla araya bu kadar büyük bir mesafe konulması her yerde doğal bir durum değildi. Coğrafyanın ateşli bir destekçisi olan Napoléon, imparatorluk kurmasına bilimsel olarak eşlik eden özel coğrafyacılar tutmuştu. Bütün bir yüzyıl boyunca birçok emperyal girişimde coğrafya unsurları görülüyor. Fatihlerin çoğu askeri okullarda coğrafya ve kartografya eğitimi almışlardı. Resmi kartograflar yeni işgal edilen toprakları kaydettiler. Coğrafya uzmanları sınırların çizilmesine yardımcı oldular, üsler kurulacağı zaman tavsiyelerde bulundular ve yeraltı hazineleri için (bu alanda jeologlara da ihtiyaç vardı), ulaşım ya da tarım için uzmanlıklarını ortaya koydular. Bu gibi görevler, ulusal kamuoyunda coğrafyaya yönelik büyük bir ilginin desteğiyle gerçekleştiriliyordu. Başka kıtaların coğrafyası hakkında bilgi edinmek kültür bilgisine dahildi ve emperyal yayılma coğrafya cemiyetlerindeki uzman olmayan üyeler arasında büyük onay buldu. 1880'den itibaren Avrupa'daki sömürgeci metropollerde özel bir sömürgeci coğrafya ortaya çıktı. Özellikle Britanya İmparatorluğu'nda dünyayı gerçekten kapsayan keşfetme ve "ekonomik değere dönüştürme" vizyonları için koşullar vardı. İngiltere için karakteristik olan özel girişimler ve devlet girişimleri arasındaki geçirgenlik sayesinde, 1830 yılında kurulan Royal Geographical Society araştırma gezilerinin örgütlenmesinin ve tüm dünyadan coğrafi bilginin toplanmasının bir tür karargâhı oldu. Emperyal yarar her zaman ön planda olmasa da, hiçbir zaman göz ardı edilmedi. Tüm bilimlerin arasında Batı'nın emperyal yayılmasına en yakından akraba olan bilim coğrafyaydı.[124]

Gelgelelim buradan, coğrafya bilimine yabancı halkların ezilmesinde işbirliği yaptığına dair toptan bir suçlama yöneltme sonucu çıkmaz. Coğrafya ancak daha sonra, Britanya'da 1900'de, Almanya, Fransa ve Rusya'da yüzyılın son üçte birinde, üniversitede kendine yer buldu. Uzun bir süre, daha itibarlı tarih biliminin küçük kız kardeşi olarak kaldı, ama 19. yüzyılda "Tarihselcilik" etkisiyle, insan özgürlüğünün doğaya bağlı olarak belirlenmesini andıran her şeyle arasına mesafe koydu. Humboldt'un birleştirdiği fiziksel ve kültürel coğrafya veçheleri daha sonra birbirlerinden

ayrıldılar, ama yine bu disiplinin ortak çatısı altında kaldılar: Bu zorunlu ikiye bölünme çözülemeyen bir kimlik sorunu yarattı ve coğrafya, fizik yönelimli kesin doğa bilimleriyle "doğru" beşeri bilimler arasında bir yerde kaldı. Ayrıca uzmanlaşmış sömürgeci coğrafyacılar hariç, coğrafyanın tüm temsilcileri emperyal projenin doğrudan hizmetine girmediler. Birçokları kendi ulusal uzamlarının betimlenmesini asıl görevleri olarak gördüler.

Yayılma ile keşfetme arasındaki bağıntı daha yakın ve daha eskidir. Denizaşırı yolculuklar ve toprak kazanma, sömürgeleştirme arzusu, Kolomb'dan beri bir madalyonun iki yüzüydü. Avrupa'da kâşifler ve fatihler aynı kültürel ortamdan geliyordu. Benzer eğitim arka planları, benzer hedefleri ve kendi ülkelerinin Hıristiyanlığı ya da bütün bir Avrupa'nın dünyadaki konumu ve misyonu hakkında benzer tasavvurları vardı. 18. yüzyılda Büyük Güçler'in, kendi devlet çıkarları uğruna yeryüzünün keşfedilmesine katkıda bulunmaları, doğal bir beklentiydi. İngiltere ve Fransa bilimsel olarak hazırlanmış ve çok iyi donatılmış yelkenli gemileri dünyanın çevresini dolaşmaya gönderdiler. Çarlık Rusya'sı emperyal ve bilimsel açıdan aynı düzeyde olma iddiasını, aynı yollardan giderek ifade etti (Kruzenstern Misyonu 1803-1806). Aynı yıl Başkan Thomas Jefferson'ın inisiyatifiyle başlatılan, kıtanın Doğu'dan Batı'ya boydan boya aşılması, denizlerdeki bu operasyonların ABD'deki eşdeğeri olarak kabul edilebilir. Meriwether Lewis ve William Clark'ın gerçekleştirdikleri bu keşif gezisi (1803-1806), Kaptan James Cook'un büyük deniz yolculuklarına ayrıntılarına kadar benzeyen bilimsel görevlerle donatılmıştı.

"Kâşif" tipi baştan itibaren itibarsızdı. Kolomb ve Vasco de Gama bile şiddet uygulamışlardı. Ama sonraki dört yüz yıl boyunca, araştırma gezisindekilerin hedeflerine şiddet kullanmadan ulaştıklarına dair de en azından bir o kadar örnek vardır. Bu durum Alexander von Humboldt, Heinrich Bart ya da David Livingstone için de geçerlidir. İleri emperyalizm çağı fatih olarak seyyah tipinin son bir parlak dönem yaşamasına da yardımcı oldu. Bismarck, Belçika Kralı II. Leopold ya da Fransız Cumhuriyeti (çok çeşitli bilimsel yeterliliklere sahip) araştırma seyyahlarının hizmetlerinden, Afrika ya da Güney Asya'daki topraklarda mülkiyet iddialarını yerinde dile getirmek üzere yararlandılar. Kral Leopold'un Afrika'daki adamı olarak seçtiği, meslekten gazeteci Henry Morton

Stanley, bu tipi cisimlendirdi ve birçok kıtanın yayın organlarında büyük yankılar uyandırdı (1870-1889 arasında Afrika'da üç keşif gezisi yaptı). Sonraki kuşakta Sven Hedin 1894 yılında Orta Asya araştırmacısı olarak uzun bir kariyere başladı, döneminin en ünlü İsveçlisiydi, nişanlarla, altın madalyalarla ve onur doktoralarıyla donatıldı; Batı'da ve Doğu'da hükümdarlarla ve hükümet başkanlarıyla rahatlıkla görüşebiliyordu. Bir 19. yüzyıl adamı olarak kalan Sven Hedin'de Avrupa'nın Doğu'yla ilişkisinin çelişkileri bir kez daha cisimleşti. Hedin mükemmel bir dil bilgisine sahipti ve Almanya'da üst düzeyde eğitim görmüş bir kartograf ve coğrafya araştırmacısıydı. En sonuncusunu 1935 yılında tamamladığı büyük keşif gezilerinin organizasyonu ve finansmanı, onun bir bilim yöneticisi olarak yeteneklerini kanıtladı. Hedin, Avrupa'nın Doğu karşısında genel olarak üstün olduğuna inanıyordu. Bir İsveç (ve Alman) milliyetçisi ve militaristiydi; siyasal olarak sağcı bir adamdı ve Orta Asya'daki "güç boşluğu"nun Büyük Güçler'in rekabetindeki rolü üzerine jeopolitik düşünce oyunlarına ve planlamalara katılmaktan hoşlanıyordu. Yine de, Batılı ilk araştırmacılardan biri olarak, özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra, uluslararası kabul görme savaşı veren Çin bilimini çok ciddiye aldı ve Çinli uzmanlarla işbirliği yaptı. Bugün Çin'de büyük itibar sahibidir: Ölümünden sonra kazandığı bu ün aslında çok tipiktir, çünkü imparatorluk görevlerindeki faaliyetlerine rağmen, imparatorluklar sonrası ülkelerde ulusal anı evrenine dahil edilen Avrupalı araştırmacı seyyahların sayısı hiç de az değildir.[125]

Halk Bilim (Folklor): Ulusal Kırsal Yaşamın Keşfi

19. yüzyılda bilimin nesnesi olan "yabancılar" arasında *kendi* ülkesinin sakinleri de vardı. Devrim çağının rasyonalist elitleri köylülerin, şehirli alt tabakaların ve serserilerin yaşama ve düşünme tarzlarını, toplumsal modernleşmenin önünde engel ve "batıl inançlı" zihin yapısının kalıntıları olarak gördüler. Utiliter filozof Jeremy Bentham'ın East India Company hizmetindeki yandaşlarının, Hindistan'ın Hindu ya da Müslüman geleneklerini korumaya değer bulmayışları gibi, Napoléon imparatorluğundaki askeri ve sivil idareciler de İtalya ya da İspanya'daki Katolik halk inancına anlayış göstermediler. Avrupa'nın "iç yabanları"na karşı tavırlar ve

davranış tarzları kolonilerdeki durumdan esas olarak farklı değildi. İki tarafta da otoritelerin "çalışmaya yönelik eğitimi" propaganda edildi ve uygulandı.[126] Bir tarafta devlete, diğer tarafta baskı araçlarına daha fazla güveniliyordu. Amaç ve sonuç aynıydı: Alt tabakaların uygarlık seviyesinin "yükseltilmesi"ne yönelik doğal, genellikle Hıristiyanlık motivasyonlu bir çabayla bağlantılı olarak, insan sermayesinin verimlileştirilmesi. 1865 yılında Londra'da kurulan ama zamanla uluslararası düzeyde faaliyet gösteren Selamet Ordusu (*Salvation Army*) böyle hayırsever bir uygarlaştırma arzusunun ifadesiydi; denizaşırı ülkelerdeki "putperestlere yönelik misyonerlik" faaliyetlerinin yanına Protestan Avrupa'da, toplumdaki zayıflara yardım etmek için bir "iç misyonerlik" faaliyeti eklendi. Bu hayırseverlik ya da bürokratik temelli erken sosyal politikanın bir paraleli de, "halkın" yaşam ifadelerine zaman zaman yüceltmeye kadar vardırılan bir saygı duymaktı. Johann Gottfried Herder böyle bir tavrın fikir babasıydı. Dil araştırmacıları, hukuk tarihçileri ya da "halk şiiri" derlemecileri bu fikri erken 19. yüzyılda güçlendirdiler.

Sosyal romantizm siyasal açıdan çok farklı kutuplarda yer alabiliyordu. Büyük Fransız tarihçi Jules Michelet ulusun ve devrimin yaratıcılarına radikal bir hayranlık besliyordu; 1851 ile 1869 arasında dört ciltlik *Naturgeschichte des deutschen Volkes als Grundlage einer deutschen Social politik* [Alman Sosyal Politikasının Temeli Olarak Alman Halkının Doğal Tarihi] kitabını yayınlayan Wilhelm Heinrich Riehl'deyse şehirleşmenin ve endüstrinin toplumu parçalayan sonuçlarına karşı güvensizlik vardı. Michelet ve Riehl, hemen hemen eşzamanlı olarak, tamamen farklı koşullardan yola çıkarak şimdiki zamanın ve geçmişin alt tabakalarını o tarihe kadar ender görülen bir sempati ve ayrıntılara sadakatle betimlemişlerdi (ayrıca Michelet kadınların tarihini özellikle dikkate almıştı). Riehl böylelikle Almanya'da "Halkbilim" [*Volkskunde*] denilen dalın kurucusu oldu; muhafazakâr romantizmin ruhundan doğmuş bir "halk ruhu" ve görenekleri öğretisiydi bu.[127] Riehl özellikle Rusya'da hayranlar kazandı. Riehl'in yapıtında, siyasal açıdan tam zıt yönde de olsa, kendi tercihlerinin onaylanışını buluyorlardı. Serflikten henüz kurtulmuş köylüler ve kadim köy toplulukları, üst tabakaya ait şehirli entelektüeller tarafından devrimin öznesi olarak aşırı stilize edildiler. Bu "halkın dostları," *narodniki* ile birlikte Rus radikalizminin tarihinde yeni bir sayfa açıldı.[128]

Avrupa sanatlarında da halkbilim unsurları yeni bir saygı gördü. Oryantalleştirici uygulamaların dış egzotizmiyle, folklorizmin iç egzotizmi nerdeyse tamamen paraleldi. Basit insanların anonim müziğinde yeni bir esin arayışı ve adeta karakteristik ulusal stil arayışı, çok geçmeden çok yönlü bir melodik stile dönüştü. Böylece Avrupa için bir müzik oryantalizmi doğdu. Fransız besteciler (Georges Bizet: *Carmen*, 1875; Edouard Lalo: *Symphonie espagnole*, 1874) İspanyol ses rengini sevdiler ve Joseph Haydn'ın bile bildiği, Burgenland kökenli kozmopolit Franz Liszt'in ulusal bir marka (piyano için *Macar Rapsodileri*, 1851'den itibaren) haline getirdiği "tipik Macar" Çingene tonu, Viyana'da yaşayan Hamburglu Johannes Brahms'ın ses dilinde rahatlıkla yer alabildi. Ulusal romantik klişeler oluşturulmasından ve "kitsch"leştirmeden rahatsızlık duyan genç Macar Béla Bartók, 1904 yılında Zoltan Kodály ile birlikte Macar köy halkının yanı sıra Habsburg Macar Krallığı içindeki Macar olmayan azınlıkların da otantik müziğini aramaya başladı. Bu arayışlar sırasında kullanılan, yeni oluşmaya başlamış etnomüzikoloji yöntemleri çok geçmeden, tamamen benzer bir biçimde Avrupa *dışı* müzik üretiminde de uygulandı. Bartók ve Kodály bulgularını, son derece incelikli bestecilik ürünü olan kendi müziklerine aldılar. Romantizmin ötesinde bir besteci olan Bartók,[129] aynı zamanda Avrupa içi yabancılar dalında önde gelen bir bilim adamıydı. Etnomüzikolojik eserleri, halkçı-milliyetçi ideolojikleştirme olmadan da etnik konularda araştırma yapılabileceğini kanıtladı.

19. yüzyılda dünyadaki birçok insanın yazı kullanma ve geniş uzamlı iletişime girme olanakları arttı. Bu da okuryazarlığın artışının ve basılı iletişim araçlarının kullanılabilirliğinin artmasının bir sonucuydu. Okuryazarlık, refah seviyesine, politik amaçlara, misyonerlik niyetlerine, bireylerin ve grupların eğitim hırslarına bağlı olarak aşırı eşitsiz bir dağılımla arttı. Çoğu kez yerel teşvikler, sonra da bunların kurumsal olarak desteklenmiş belirli bir kalıcılığa dönüştürülmesi gerekiyordu, bu kalıcılığın kaçış noktası da genel zorunlu eğitimdi. Dünya dillerinin yayılması da, en azından ilave dil öğrenme olanaklarından yararlanabilen kişiler için iletişim çevrelerini genişletti, çünkü Avrupa'nın yayılan dilleri mevcut dil dünyalarının üzerinde durdular ve kesinlikle onların yerine geçmediler.

Dolayısıyla bilgiye ulaşmak kolaylaştı. Yine de bilginin çaba gösterilerek, daha doğrusu üzerinde çalışılarak elde edilmesi gerekiyordu. Okumak, bireylerden çok şey bekleyen bir kültür tekniğidir, öte yandan radyo ya da televizyon cihazını çalıştırmak ve programlarını izlemek daha az çaba gerektirir ve okuma yazması olmayanlar için de kolaylıkla mümkündür. Bu bakımdan, 20. yüzyılın teknolojileri kültürel çabaların seviyesini düşürdüler ama aynı zamanda en azından iletişime edilgin katılımın eşiğini de aşağıya çektiler. Peki nasıl bir bilgi ulaşılabilir oldu? Bilgi içerikleri hakkında tüm dünya çapında genelleştirilebilir fazla bir şey söylenemez. 19. yüzyılda gündelik yaşamdan uzaklaştırılmış, sınıflandırılmış ve genel olarak "bilim" denmeye başlanan bilgi, görülmedik boyutlarda arttı. Böyle bir bilgiyi üreten bilim insanlarının sayısı giderek çoğaldı. Bu da (erken Modern Çağ Avrupa'sındaki akademiler gibi) bireylerin bilim faaliyetleri için bir çerçeve oluşturmakla kalmayıp, yeni bilgilerin elde edilmesi için sistematik ve yardımcı araçlarla donanmış planlı bir çaba gösteren kurumların içinde, en başta da üniversitelerde gerçekleşti. Bilimin yayılmasının bir nedeni de toplumsal tartışmadaki alanların kendilerini bilim olarak tanımlamaya ve örgütlenmeye başlamalarıydı: Edebiyat eleştirisinden ve Avrupa'da gelişen metinlere eleştirel yaklaşan filolojiden (yüzyılın sonunda) edebiyat bilimi doğdu; sözcüklerin derlenmesinden ve gramatik betimlemeden, yasaları bulmaya çalışan bir Dil Tarihi ortaya çıktı; sonra Ferdinand de Saussure'de (*Cours de linguistique générale*, 1916) dilin derin yapılarını düpedüz postule eden bir Dilbilimi doğdu. Avrupa'da 1800'den önce, biçimlenmiş disiplinler anlamında beşeri ve sosyal "bilimler" yoktu. 1910 yılında branşlar sistemi ve kurumların repertuvarı, bugün bildiğimiz halleriyle yerleşti. Aynı şey, büyük zamansal farklarla ilkönce Avrupa'nın birkaç ülkesinde, daha sonra ABD'de, yerelliklerin bağımsızlığı içinde değil giderek artan bir uluslararasılaşma süreci içinde gerçekleşti.

Yine 1910 yılından önce sınırları aşan çok sayıda bilimsel topluluk ortaya çıktı; bu topluluklar arasında bilgiler hızla dolaştı, üstünlük yarışları yapıldı, kalite değerlendirme ve prestij ölçütleri oluşturuldu. Bunlar, yavaş yavaş Batılı olmayanların da girebildiği ama sadece erkeklerin egemenliğindeki çevrelerdi; ilk olarak birkaç Japon doğabilimci, I. Dünya Savaşı'ndan sonra sayıları yavaş

yavaş artan Hintli ve Çinli araştırmacı bu çevrelere katıldı. Doğa bilimlerinde uluslarötesi standartlar yerleşti. Bu durum, iki savaş arasındaki dönemde özel bir "Alman", "Japon" ya da (Sovyetler Birliği'nde) "sosyalist" bilim kurma çabalarını çağdışı ve gülünç hale getirdi. Bilim insanlarının daha çok, kendi çalışmalarıyla ülkelerine yararlı olma arzusunu hissetmeleri, başka bir konudur. İletişimsel altyapıların tüm uluslarötesiliğine ve iyi bilim kıstaslarına rağmen, yine de tüm dünyadaki bilim insanları kendilerini ulusal kurumlarına borçlu hissettiler (hiçbir zaman I. Dünya Savaşı'ndakinden daha fazla değil) ve eski retoriğin mirasçıları olan beşeri bilimciler ilkönce kendi ülkelerinin kamusal arenalarında etkili oldular. Bilimin uluslararasılaşması ve ulusallaşması bir gerilim ilişkisi içindeydi.

XVII

Uygarlık ve Dışlama

1 "Uygar Dünya" ve Misyonu

Binlerce yıldır belirli insan grupları kendilerini komşularından daha değerli gördüler.[1] Şehirliler köylülere, yerleşikler göçebelere, yazıyı bilenler bilmeyenlere, çobanlar avcılara, zenginler yoksullara, karmaşık dinlere inananlar "putperestlere" ve animistlere tepeden baktılar. Yaşamın ve düşünmenin farklı incelik aşamaları olduğu fikri, bölgeleri ve dönemleri aşan bir yaygınlığa sahiptir. Bu fikir, birçok dilde yaklaşık olarak Avrupa'da ortak olan "uygarlık" kavramına karşılık düşecek sözcüklerle ifade edilir. Bu kavram ancak karşıtıyla çözülmez bir gerilim içinde anlam kazanabilir. Uygarlık, "barbarlığın" ya da "vahşiliğin" yenildiği yerde hüküm sürer. Uygarlığın, ayırt edilebilmesi için karşıtına ihtiyacı vardır. "Barbarlık" dünyada ortadan kalktığında, uygarların saldırgan bir biçimde kendinden memnun ya da savunmacı bir biçimde endişeli değerlendirme gereksinimi için bir ölçüt kalmaz. Büyük uygarlaşma oyununun izleyicileri olarak az uygarlaşmışlara ihtiyaç vardır. Uygarlar, diğerleri tarafından kabul edilmeye gerek duyarlar. Uygarlar en çok da hayran olunmayı, saygı duyulmayı, kendilerine

barışçıl bir şükran duygusu beslenmesini severler; elbette haset ve kıskançlıkla da yaşanabilir, her uygarlık barbarların nefretini ve saldırganlığını, sağlam durarak göze almak zorundadır. Uygarların değerlilik duygusu kendini gözlemlemekle, çok çeşitli biçimlerde uygarlara yönelen diğerlerinin tepkilerine dikkat etmek arasındaki gelgitten doğar. Bu sırada uygar kendi kazanımlarının sürekli tehdit altında olduğunun bilincindedir. Bir barbar akını ya da ayaktakımından "iç barbarların" bir isyanı, uygarlığın kazanımlarını her an yerle bir edebilir; daha zor fark edilebildiği için daha büyük olan bir tehlike de, ahlaki çabanın, kültürel verimlilik arzusunun ve gerçeklikle bağlantılı basiretin felç olmasıdır. Bu tehlike Çin'de, Avrupa'da ve başka yerlerde geleneksel olarak "yozlaşma" düşüncesinde daha geniş bir anlamda ele alınmıştır: Yazgısal mutluluğun (*fortuna*) azalmasına, yüce ideallere yetme gücünün tükenmesi karşılık düşer.

Toplumsal olarak belirlenmiş incelik normatif anlamındaki "uygarlık," zamansal olarak modernlikle sınırlı olmayan, evrensel bir düşüncedir. Uygarların kültürel değerlerini ve yaşam tarzlarını yayma görevine, hatta yükümlülüğüne sahip oldukları fikri de çoğu kez bu düşünceyle birleşir. Bu da farklı nedenlerle gerçekleşebilir; barbar çevreyi etkisizleştirmek için, tek doğru olarak algılanan bir öğretinin propagandasını yapmak için ya da sadece barbarlara iyilik yapmak için. "Uygarlık misyonu" fikri, böyle çeşitli motivasyon kaynaklarından beslenir. Bu sırada "misyon"un dini bir inancın yaygınlaştırılmasıyla sınırlı kalması gerekmez. Bununla daha çok, kapsamlı bir görev bilinci, kendi normlarını ve kurumlarını başkalarına götürme ve hatta onların kabul edilmesini az ya da çok yumuşak bir baskıyla dayatmak için kendini görevlendirme kastedilmektedir. Bu da kendi yaşam biçiminin değerinin daha yüksek olduğuna dair kesin bir kanaati gerektirir.

"Uygarlaştırma Misyonu" ve Çelişkileri

Eski Çin yüksek kültürünün, kendisini çevreleyen çeşitli "barbarlar"la ilişkisinde uygarlaştırma misyonlarına rastlanır. Uygarlaştırma fikri hiçbir zaman 19. yüzyıldaki kadar güçlü değildi. Erken Modern Çağ Avrupa'sında Protestan Reformu, "yozlaşmış" bir kültürün uygarlaştırılmasına yönelik büyük bir hareket olarak

yorumlanabilir; karşı reform da, bunun ayna görüntüsü gibi, bir karşı koyma ve uygarlaştırıcı inisiyatifi yeniden ele geçirme çabası olarak yorumlanabilir. Luther'in Kitabı Mukaddes çevirisi ya da büyük barok kiliseler gibi kültürel anıtlar, uygarlaştırma misyonunun araçları olarak anlaşılabilir. Ne var ki erken Modern Çağ'ın misyon dinamiğini, özellikle de Avrupa'nın denizaşırı yayılmasıyla bağlantılı olarak, fazla abartmamak gerekir. Erken modern imparatorluklar nadiren misyon fikirleriyle yüklüydüler.

İspanyol monarşisi dışında hiç kimse homojen bir emperyal kültür oluşturma düşü kurmuyordu.[2] Hollandalılar ve İngilizler için *imperium* pek ahlaki düzenleme gerektirmeyen ticari bir girişim anlamına geliyordu. Misyonerlerin gayretleri işlere zarar verebilir ve hassas emperyal uyum kurgusunun dengesini bozabilirdi. Bu yüzden Protestan yönetimler 18. yüzyılın sonuna kadar sömürge bölgelerinde misyonerlik faaliyetlerine izin vermediler; İberya imparatorluklarındaki Katolik misyonu 18. yüzyılın ikinci yarısında sömürgeci devletten aldığı desteğin çoğunu kaybetti. Avrupa yasalarının denizaşırı ülkelerde, Avrupalı yerleşimci topluluklarının dışında yerlilere de aktarılabileceği düşüncesi pek akla gelmedi ve hiç gerçekleştirilmedi.

Erken Modern Çağ'da, dünyada ölçüt alınabilecek tek bir uygarlığın, Avrupa uygarlığının var olduğu kanaati henüz yoktu. Uygarlık normlarındaki bu küreselleşme uzun 19. yüzyılda yeni bir şeydi. Bunun için Avrupa ile diğer kıtalar, özellikle de Asya arasındaki eski askeri, ekonomik ve kültürel dengelerin bozulmuş olması gerekiyordu. Bir yandan Avrupalıların küresel uygarlaştırma misyonu emperyal dünya fethinin ideolojik bir aracıydı. Diğer yandan yalnızca savaş gemileriyle ve seferi ordularla yaygınlaştırılamazdı. Uygarlaştırma misyonunun 19. yüzyıldaki başarılarının iki koşulu daha vardı: Birincisi, yalnızca Avrupalı iktidar elitlerinin temsilcilerinin değil, küreselleşmenin çok çeşitli türden özel aktörlerinin de, olabildiğince çok sayıda Avrupalı olmayan insanın üstün uygarlığın kazanımlarını kabul etmeleri sonucunda dünyanın daha iyi bir yer olacağı kanaatini taşımalarıydı; ikincisi de çok sayıdaki periferide tam da bu görüşü paylaşan toplumsal güçlerin ortaya çıkmasıydı. Başlangıçtaki uygarlaştırma ideali kesin bir biçimde Avrupa-merkezciydi; mutlaklık iddiasıyla her türlü kültürel görecilik biçiminin karşısında yer alıyordu. Bu arada, dahil

ediciydi: Avrupalılar yüksek uygarlıklarını kendilerine saklamak istemiyorlardı, diğerleri de buna katılabilirlerdi. Aynı zamanda politik olarak çok biçimliydi: Uygarlaştırma, sömürgeci düzenlerin içinde de dışında da gerçekleşebilirdi. Avrupalıların toprakları ele geçirmesinden önce gerçekleşebilir, ondan bağımsız olabilir ya da ona sonradan bir gerekçelendirme hizmeti görebilirdi. Uygarlık ve uygarlaştırma retoriği, Avrupa'dan bağımsız bir devlet kurma ve iktidarı garantileme çabasına eşlik edebilirdi.

Bu retorik, iyimser ilerleme düşüncesi ve dünyanın kültürleri arasında giderek yakınlaşma üzerinden kuruluyordu. Aynı zamanda, böyle bir ilerlemeye hizmet eden her türden "projenin" haklı çıkarılmasına ve propagandalarına eşlik etmeye de uygundu. Böylece yalnızca barbarlar ve farklı inançlara sahip olanlar değil, flora, fauna ve toprak parçaları da "uygarlaş"tırılabilirdi. Ormanları açan yerleşimciler, büyük yaban hayvanı avcıları ve nehirlerin akışını düzenleyenler, gezegenin böyle her şeyi kapsayan uygarlaştırılmasının simgesel figürleriydi. Onların, yenilmesi gereken en büyük düşmanları doğa ve kaos, gelenekler ve her türden "batıl inanç"ın cinleri ve hayaletleriydi.

Uygarlaştırma misyonu teorisinin ve pratiğinin bir tarihi vardır. Bu tarih 18. yüzyılda, "uygarlık" kavramının ilkönce Fransa ve İngiltere'de Avrupalı toplumların merkezi bir kendini betimleme kategorisi haline gelmesinden kısa süre sonra başladı. 19. yüzyılın ortasında, Avrupa uygarlığının Avrupa dışındaki prestijinin doruk noktasına ulaşmasıyla yeni bir evreye geçti ve 1900 civarındaki onyıllarda çok büyük bir uygarlık misyonu coşkusuna dönüştü; ne var ki emperyalist politikanın yoğun bir biçimde uygulanan baskı araçları yüzünden, giderek ikiyüzlü olarak algılandı. I. Dünya Savaşı "beyaz adam"ın itibarını ve aurasını zedeledi.[3] Ne var ki böylelikle uygarlık misyonu kesinlikle tarihe karışmış olmadı. 1918'den sonra tüm kolonyal güçler, uygarlık misyonunun ılımlılaştırılmış ve çağa uygun bir versiyonuna, bir tür müdahale edici, "kalkınmacı" kolonyalizme (*colonial development*) geçtiler; daha sonra bu versiyon yaklaşık olarak 1960'ta ulusal hükümetlerin ve uluslararası örgütlerin kalkınma politikasında devam edecekti.

1800'deki köprü dönemi, uygarlık misyonunun büyük çapta uygulanmaya başladığı dönemdi. Düşünce tarihi açısından bunun iki önkoşulu vardı: Bir yandan geç Avrupa Aydınlanması'nın peda-

gojiye duyduğu güven, yani hakikatlerin, bir kez öğrenildiklerinde öğretilmek ve uygulanmak için var oldukları inancı; diğer yandan insanlığın gelişmesinin ilk basit durumlardan hukuka ve çalışkanlığa dayalı burjuva toplumunun tam gelişmesine kadar, aşamalı evrensel modellerinin formüle edilmesi. Farklı seçenekler de böylelikle belirginleşiyordu. Evrim sürecinin otomatik olarak işlediğine güvenmek isteyen biri, dünyadaki barbarlığı militanca yenme arzusu duyan birine göre daha az eylemci ve müdahaleci davranıyordu.

"Uygarlaştırma" kavramı 19. yüzyılda kendi toplumları üzerinde de uygulandı. Bazen bütün bir ulusal tarih, örneğin Arjantin'in ulusal tarihi, etkili entelektüeller tarafından –Arjantin'de çığır açan *Civilización y barbarie* makalesiyle (1845), daha sonra devlet başkanı da olan Domingo Faustino Sarmiento tarafından– uygarlık ve barbarlık karşıtlığı üzerinde kurulmuştu.[4] Eski ve yeni oluşan ulus-devletlerin iç periferilerine eski gelişme aşamalarının kalıntıları ve kültüre uzak kenar bölgeler gözüyle bakılıyordu. İskoçya yaylasında arkaik klan yapılarından geriye ne kaldıysa, güneyden gelen turistler için folklore dönüştü. 1770'li yıllarda henüz kuzeyin Afrika'sı gibi keşfedilebilecek olan İskoçya, Kristal Saray sergisinde (1851) sosyal tarihsel bir açık hava müzesi oldu. Kuzey İtalya'nın Sardinya, Sicilya ve Mezzogiorno gibi sınır bölgelerine bakışı daha da nobrandı. İtalyan ulus-devletinin kurulmasından sonra, kenar bölgelerinin çok zor entegre olmalarından kaynaklanan hayal kırıklığı arttıkça, kuzeyde bu bölgeler hakkında konuşulan dil de Afrika'ya yönelik ırkçılık yüklü retoriğe daha bir yaklaştı.[5] Endüstrileşmenin büyük şehirlerindeki alt tabakalar da, uygarca, yani burjuva davranış tarzlarının devletin ve piyasanın zorlamasıyla, özel iyilikseverlik faaliyetleriyle ve dini ikna yoluyla ancak asgari düzeyde öğretilebildikleri yabancı "kabileler" gibi görünüyorlardı.

Ulusal Varyasyonlar: Bavyera, Fransız, İngiliz

Uygarlaştırma misyonları uluslara özgü bir biçimde de şekillendiler. Almanlar 1884'e kadar (o zaman denildiği gibi) "kültür çalışması" yapabilecekleri denizaşırı bir kolonyal toprağa sahip değillerdi. Klasik ve romantik dönemin Alman kültür düşüncesi, güçlü bir dozda politik ütopya da içeren bir kişisel kendini yetiştirme programıydı. Somut barbarların yokluğunda uygarlaştırma

süreci bireyseldi, içeriye yönelikti ve kendi üzerinde düşünüyordu. Gelgelelim, Almanlar bir kez daha büyük bir uygarlaştırma projesine katılma fırsatı elde ettiklerinde, bunu büyük bir şevkle yaptılar. 1832 yılında Büyük Güçler yeni yaratılan Yunanistan devletini Bavyera'nın vesayeti altına aldılar. Yunanistan'ın Bavyera prensi bir kralı, Bavyeralı bir bürokrasisi ve Bavyeralı bir "yükseltici" reform ideolojisi oldu. Yunanistan, Türk egemenliğinin sona ermesinden sonra da, her Alman Gymnasium [Lise] öğrencisinin düşlediği klasik Hellen ülkesi yeniden kurulmak istendiğinde, "şimdi yaşayan" Yunanların bu yüce görev için tamamen yararsız olduklarının hiç tartışmasız kabul edilmesi gibi bir çelişkinin mağduru oldu. Daha sonra Bavyera naipliği geri çekildi ve Yunanlar sevmedikleri kralları Otto'dan kurtuldular ve onu Franken'e sürgüne gönderdiler.[6] Kısa bir süre sonra kendi uygarlaştırma misyonu varyantına kapılmış olmaları, tarihin bir ironisidir. Bu misyona "büyük düşünce" (*megali idea*) dediler, bunu eski Hellen ve Bizans ülkesinden olabildiğince fazlasını koparmayı düşündükleri Türklere yönelttiler. Kendi güçlerini abartmaları yüzünden ve İngiltere'nin tahrikiyle 1919 yılında Türk ordusuna saldırma gafletinde bulunup ezici bir yenilgi yaşadılar. Çok sayıda başarısız kalmış uygarlaştırma misyonu arasında, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Yunan yayılma hırsının çöküşü özellikle sansasyonel bir örnektir.

Daha önce Napoléon'un at üzerinde uygarlaştırma misyonu karışık sonuçlar elde etmişti. İtalya ve Mısır'a yönelik ilk seferlerle başlayan Napoléon yayılması, başlangıçtan itibaren propagandayla muazzam bir özgürleşme kampanyası olarak süslenmişti. Mısır'da, daha sonra İspanya'da ve Fransız Karayipler'inde bu misyon başarısızlığa uğradı. Hatta, Antil Adaları'nda özgürleştirilen köleler 1802 yılında kendilerini yenilenen kölecilik içinde buldular. Bunun aksine, Fransız rejiminin Alman Ren Birliği devletleri üzerinde toplam olarak gerçekten uygarlaştırıcı ve modernleştirici bir etkisi oldu. Burada Fransızlar burjuva tarzda yasalar ve kurumları hayata geçirdiler ve miadı dolmuş bir dönemin gelenek kalıntılarını temizlediler. Dolaylı Fransız etkileri Prusya'da hatta, zayıflamış biçimde Osmanlı İmparatorluğu'nda da benzer sonuçlar yarattı. Fransız uygarlaştırma *stili* karakteristikleşti. Avrupa'nın işgal edilen bölgelerinde, özellikle Katolik halk kültürleriyle karşılaştıkları yerde, Fransız subayları ve sivil memurları geri kalmış olarak gördükleri

yerlilere karşı aşırı bir küstahlıkla ve büyük bir hor görüyle davrandılar. İşgal rejimlerinin ayırt edici özelliği, aynı zamanda aşırı rasyonel, etkili *ve* yönetilenlere karşı olağanüstü mesafeli olmaktı. Örneğin İtalya'da Fransız iktidarı küçük işbirlikçi çevrelerin ötesinde yerli halkla nadiren ilişki kurabilmişti.[7] Napoléon Fransa'sı Batı Avrupa'da otoriter bir uygarlaştırma devletinin ilk cisimlenişiydi. Devlet, Fransa'nın içindeki ve sınırlarının dışındaki hayatta kalmış Ancien Régime'lerin planlı dönüştürülmesinin aracı oldu. Reformların amacı artık erken Modern Çağ'daki gibi, en azından Habsburg ülkelerinin enerjik devrimcisi, İmparator II. Joseph'ten *önce* olduğu gibi, *özel* kötü durumların ortadan kaldırılması değildi. Bundan böyle tamamen yeni bir düzenin gerçekleştirilmesi söz konusuydu. Yukarıdan teknokratik yeniden biçimlendirmenin bu "Napolyoncu" türü Fransa'yla da sınırlı kalmadı. Örneğin, 1882 İngiliz işgalinden sonra Mısır'ı adeta mutlak yetki sahibi olarak yöneten Lord Cromer, soğuk idari rasyonelliği tercih edişiyle bir tür Napolyoncu figürdü, elbette bir farkla: Onda, yerli halkı "kurtarmak" isteme düşüncesinden eser bile yoktu. 1798 yılında Bonaparte aydınlanmayı Mısır'da yaymak istemişti. 1882'den sonra Cromer'ı tek ilgilendiren, Asya ile Afrika arasındaki geçiş noktasında yer alan stratejik önemi büyük bu ülkeyi sakin tutmak ve sabit mali temeller üzerine oturtmaktı – temelde Mutiny'den sonraki Hint iktidar tekniklerinin başka bir bağlamda mükemmelleştirilmesiydi. Bu da Mısır halkına büyük bir mesafe içinde gerçekleşti. Mısır'n "uygarlaştırılması" yalnızca işgalci gücün çıkarlarına hizmet ediyordu ve her türlü devrimci iddiasını yitirmişti.[8] Öte yandan daha sonraki Fransız kolonyal politikasının tamamı kesinlikle "Napolyoncu" tarzda değildi. Olsa olsa Batı Afrika'da rasyonel bir eğitim devletinin gerçekleştirilmesine çok yaklaşıldı. Ne var ki burada da devlet uzlaşmalara girmek zorunda kaldı, gerçi (Cezayir'de olduğu gibi) yerleşimcilerle değil, ama yerli güç sahipleriyle girilen bu uzlaşmalar kusursuz doğrudan iktidarı bir hayale dönüştürdü.

Napoléon devletinin din ve kilise düşmanı müdahaleciliğinden farklı olarak, erken *İngiliz* uygarlaştırma misyonu güçlü dinsel dürtülerle harekete geçmişti. Bu misyonun ilk etkili sözcüsü, East India Company'nin yüksek bir memuru ve *Observations on the State of Society among the Asiatic Subjects of Great Britain* (1792) başlıklı etkili bir kitabın yazarı olan Charles Grant, Fransız Dev-

rimi çağında Evanjelik yükselişin bir temsilcisiydi. Protestanların kendilerini Hintlilerin ahlaki "iyileşmeleri"yle yükümlü kılmaları, İngilizlere özgü bir tür kolonyal romantizmdi. Buna geç Aydınlanma'nın özel İngiliz biçimi, Jeremy Bentham'ın Utilitarizmi de eklendi; Bentham rasyonelleştirici amaçları ve otoriter tercihleriyle Napolyoncu devlet anlayışına pek uzak değildi.[9] Hindistan'da dindar Evanjelistlerin ve dinsel açıdan genellikle tarafsız Utilitaristlerin bu tuhaf ittifakı, en azından dul kadınların canlı canlı yakılması (*sati*) gibi kötülükleri –her yıl yüzlerce kurban alan bu uygulamaya İngiliz yönetimindeki Bengal'de yetmiş yıl tahammül gösterildikten sonra– 1829 yılında ortadan kaldırdı.[10] Hindistan'ı Batılı anlamda uygarlaştırma çabaları, 1830'lu yıllarda doruk noktasına ulaştı ve 1870 yılında büyük ayaklanmanın şokuyla sona erdi.

Bu dönemde misyonerce bir hareket için başka sayısız faaliyet alanları vardı. Yüzyıl ortasında uygarlaştırma misyonunun özellikle İngiliz bir modeli ortaya çıktı; bu model, kolaylıkla hayata geçirilebilir bir kroki olmaktan çok, tutumların bir araya getirilmesiydi. Bu model en net ifadesini, ünlü Afrika seyyahı, misyoner ve şehit David Livingstone'da bulan Hıristiyan-Protestan sorumluluk duygusuyla güçlü bir biçimde şekillenmişti. Dünyanın kültür değerlerinin yaygınlaştırılması da burada büyük ölçüde misyonerlerin işiydi. Hıristiyan misyoner dernekleri ile devlet arasında, III. Napoléon'un Katolik misyonunu emperyal politikasının doğrudan aracı haline getirdiği ve laik Üçüncü Cumhuriyet'in bile misyonerlerle kolonyal işbirliğini reddetmediği Fransız sömürgeci imparatorluğunda olduğundan çok daha büyük bir mesafe vardı. Britanya İmparatorluğu'nda, kolonyal devletin böyle amaçlar için çok çekimser davrandığı durumlarda bile, misyonerler himayelerindeki kişilerin ve yeni Hıristiyan olanların gündelik yaşamını temelden değiştirmeye meraklıydılar.[11] Gerçi çok sayıdaki Protestan misyoner derneğinin hepsi, misyonerlik yaptıkları kişilerin inançlarından başka bir şeyi değiştirmeyi görev olarak görmüyorlardı ama pek çoğu da din ile diğer yaşam alanları arasına net bir çizgi çekmiyordu.

Geç 19. yüzyılın tipik İngiliz misyoneri çok şey sunuyordu: Kitabı Mukaddes ve dua kitapları, sabun ve tekeşlilik. İnsanlığın İngiliz eğiticilerinin sözlerinin ve eylemlerinin ikinci bir alameti de programlarının giderek evrenselleştirilmesiydi. En geç yüzyılın ortasından itibaren tek tek halklara yönelen bu çabaların ardında,

uygarlığın kendi başına meydana çıkmasına yardımcı olma umudu vardı. Rekabet halindeki evrensellik iddialarına rağmen, Fransız uygarlaştırıcı misyonu daha çok vatanseverlik temelliydi. İngiliz uygarlaştırmasının evrenselciliği, bir yandan Britanya İmparatorluğu'nun her yerde hazır ve nazır olduğunu, gemilerini, misyonerlerini ve ihraç mallarını yansıtırken; diğer yandan İngilizlerin kendilerini operasyon alanı pratikte sınırsız olan iki normatif uygulamayla, uluslararası hukuk ve serbest piyasayla herkesten daha çok özdeşleştirdiklerini de yansıtıyordu.

Hukuk Yoluyla Uygarlaştırma

Yüzyılın ortasında eski *ius gentium* [milletler hukuku] genel bağlayıcılığı olan hukuksal bir uygarlık standardına dönüştürüldü. 19. yüzyılda hukuk kültürlerötesi uygarlaştırma süreçlerinin en önemli mecrası oldu. Hukuk dinden daha etkiliydi, çünkü onu ihraç edenler tarafından, dinsel işgal denemelerine karşı yerli değerlerin ve normların bağışıklık gösterdikleri yerlerde de yerel gereksinimlere uyumlu hale getirilebiliyordu. Örneğin her türlü mezhepten Hıristiyan misyonerlerinin 1873 yılında Hıristiyanlığa yeniden izin verilmesinden sonra bile hiçbir zaman tutunamadıkları Japonya'da, Avrupa hukuk sistemlerinin unsurları büyük boyutlarda kabul edilmişti. İnancın ve yasanın iç içe geçtiği İslam dünyasında Hıristiyan dinine döndürme çabalarına karşı direnç en azından bir o kadar güçlüydü, ne var ki Osmanlı İmparatorluğu ve (1882 İngiliz işgalinden önce) Mısır gibi sömürge olmayan ülkelerde de Avrupa hukukunun monte edilebilir bölümleri uygulandı. Hukukun prestiji ve verimliliği ikili doğasından kaynaklanır: Bir yandan yasa koyucu otoritelerin elinde politik bir araçtır, diğer yandan toplumsal değer yargılarının gelişmelerinin özerk ya da Alman romantik hukuk teorisinin görmek istediği gibi "anonim" bir ürünüdür. Hukukun evrim ile inşa arasındaki bu ikili karakteri kolonyal bağlamlarda da kendini gösterir. Burada hukuk, yargıçlar ve polisler tarafından uygulanışıyla birlikte, çoğu kez kültürel saldırganlığın keskin bir silahı olmuştur. Örneğin yerli dillerin yasaklanması, tüm sömürgecilik tarihinde otoritelerin en çok nefret edilen uygulamalarından biridir. Bu gibi uygulamalar kaçınılmaz olarak geriye tepmiş ve asla istenilen "uygarlaştırıcı" sonucu do-

ğurmamıştır. Başka sömürgeci imparatorluklarla kıyaslandığında, Britanya İmparatorluğu'nun güçlü yanlarından biri de açık ve uygulanabilir İngiliz hukuk geleneğidir; bu geleneğin bazı sömürgelerdeki pragmatik uygulanışı yerli hukuk gelenekleriyle uzlaşmaya ve birlikte yaşamaya olanak tanımıştır. Bu hukuk geleneğinin temelinde, Avrupa'da bir eşi bulunmayan, makam sahiplerinin yalnızca üstlerine karşı değil ahlaki ve hukuksal açıdan uyanık bir kamuoyuna da hesap verme yükümlülüğünü uygarlığın en önemli vasıflarından biri olarak kabul eden bir hukuk bilinci vardır. Uluslararası düzeyde uygulanabilen uygarlık standardı bu yüzden yasanın toplum içindeki iktidarının, "hukuk düzeni"nin karşılığıydı.[12]

Victoria çağı zihniyetine göre, uygarlık standardı hukukun inşa edilmiş değil evrimsel veçhesinden doğmuştu.[13] Günümüzdeki insan haklarının etnosantrik bir öncüsü olarak, zaman içinde ortaya çıkmıştır ve "uygar dünyanın" bir üyesi olmanın ne anlama geldiğini gösteren evrensel geçerli normların kataloğu olarak anlaşılmalıdır. Bu normlar hukuksal düzenlemenin birçok alanında bulunur. Yelpaze, vahşi bedensel cezaların yasaklanmasından mülkiyetin dokunulmazlığına ve medeni hukuk sözleşmelerine, devletlerin uluslararası ilişkilerinde kabul edilebilir davranışlara kadar uzanmaktadır. Hükümetlerin birbirlerine elçiler göndermeleri ve en azından simgesel düzlemde birbirlerine eşit olarak davranmaları gerektiği de bu davranışlara dahildir. Böyle kültürlerötesi geçerli yasalar anlayışının evrimsel yönü, uygarlık standardının Avrupa'daki uzun bir uygarlık gelişmesinin ürünü olduğu ve "öncü uluslar" denilen ulusların –1870 yılında bunlarla genellikle yalnızca İngiltere ve Fransa kastediliyordu– bu hukuksal mükemmellik durumuna bekçilik etmekle görevli oldukları fikriydi.[14] Avrupa'nın böyle ahlaki bir otorite olma iddiası, bu görüşe göre, kendini başarıyla eğitmiş olmasından kaynaklanıyordu. 18. yüzyılda din savaşlarının resmi vahşilikleri geride bırakılmış, ceza hukuku (en azından beyaz tenli insanlara uygulanarak) arkaik özelliklerinden arındırılmış ve yurttaşlar arasındaki ilişkide uygulanabilir kurallar haline getirilmemiş miydi?

1870'li yıllara kadar Avrupalı hukuk teorisyenleri Avrupalı olmayan ülkelerdeki "barbar" uygulamaları eleştirmek için uygarlık standardını ölçüt olarak kullandılar. Hatta Çin, Japonya, Siyam ve Kore'nin savaşla ya da tehditkâr bir biçimde tırmanan savaş gemisi politikasıyla dışarıya "açılmaları," dünyanın bu bölgelerinde kap-

samlı bir uygarlaştırma misyonu olarak değil, devletler arasındaki ilişkinin pratikte kolaylaştırılması olarak görüldü. 1842 yılında Çin için yaratılan sözleşmeli limanlar sistemi Batı'nın zaferinden çok bir uzlaşmaydı. Çin, yabancıların lehine "dış dokunulmazlık" [yerel yasalardan muaf tutulma] özel hakkını kabul etmeye zorlandı, ama asla ona *tüm* hukuk sistemini değiştirmesi için baskı yapılmadı. Çin hukukunun Batılılaşması ancak 1900'den sonra başlayan ve bugün bile tamamlanmamış olan, olağanüstü uzun bir süreçtir. 19. yüzyılda böyle bir "açılmayı" izleyen ikinci adım, Batılıların sınırlı bazı hukuk alanlarında reform yapılması talebiydi. Bu alanların içinde mülkiyet ve miras hukuku da vardı; Brezilya ve Fas gibi ülkelerde evlilik hukuku da Avrupalıların etkisiyle "uygar" teamüllere yaklaştırıldı.

Piyasa ve Zor Yoluyla Uygarlaştırma

Victoria dönemi eğitim misyonunun ikinci büyük aracı piyasaydı. Tutkuların çıkarlarla ehlileştirilmesine dair liberal ütopya Victoria dönemi uygarlaştırma düşüncesinin anahtar unsurlarından biriydi. Ortodoks liberal kabule göre piyasalar ulusları barışçıl, savaşçı kastları gereksiz, bireyleri çalışkan ve girişim açısından hırslı kılıyordu. 19. yüzyılda yeni olan, piyasanın zenginlik üretimi ve yaşam fırsatlarının dağılımı açısından "doğal" bir mekanizma olduğu fikriydi. Bunun için yalnızca engelleyici geleneklerin ortadan kaldırılması ve otoritenin doğal dolaşımlara, uygun olmayan müdahalelerde bulunmaktan kaçınması gerekiyordu. O zaman insanların yetenekleri, hangi kültürel koşullarda olursa olsun, çıkabilecekleri en üst sınıra kadar gelişecekti. Klasik liberalizm, herkesin piyasanın cazibelerine coşkuyla karşılık vereceğini varsaydı. Buharlı gemi ulaşımı ve telgraf iletişimiyle piyasalar giderek daha hızlı büyüyen etkinlik alanlarına dahil ediliyorlardı. Victoria dönemi ticaret devrimi, kendini gezegen ölçeğinde hissettirecekti. 19. yüzyılın ortasındaki on yılın tüm iktisatçıları böyle naif bir iyimserliği paylaşmıyorlardı. Toplumsal gerçekliğin daha keskin gözlemcileri, piyasa ekonomisinin insanları mutlaka mükemmelleştirmeyeceğini ve genel ahlak düzeyini zorunlu olarak yükseltmeyeceğini çok geçmeden gördüler. Piyasa bazılarını uygarlaştırıyor, kimilerine hiç dokunmuyor, üçüncü bir grupta da insan doğasının en çirkin yüzlerini öne çıkartıyordu. John Stuart Mill ve bazı çağ-

daşlarının tahmin ettikleri gibi *homo oeconomicus*'un da belirli bir hazırlıktan ve eğitimden geçmesi gerekiyordu. Politik açıdan bu iki yüzü de keskin bir argümandı. Modernlik öncesi ekonomi kültürlerinin birdenbire dizginsiz bir rekabetle karşı karşıya gelmelerinin şok tarzı sonuçlarından korumak istiyordu. Diğer yandan buradan, Avrupalı olmayanlara özenle ekonomik modernliğin yolunu açacak vesayetçi bir sömürgeciliğin zorunluluğu sonucu çıkıyordu. Mill gibi reformcular tarafından istenmeyen bu tarzda bir sömürgeci pratik, "çalışmaya eğitme" etiketi altında çok fazla çalışma karşılığında çok az eğitim anlamına geliyordu.

Piyasa ekonomisi, hukuk ve din, en güçlü uygarlaştırma misyonu projesinin dünya çapındaki en etkili varyantı, İngiliz varyantının dayandığı üç sütunu oluşturuyordu. Fransız örneğinde bunlara sömürgeci gücün yüksek kültürüne asimilasyon da eklendi, ama hiçbir yerde ısrarcılıkla uygulanmadı.[15] Bazı "uygarlaştırma" inisiyatifleri yalnızca uluslara göre değil, zamana, aktörlere, yerel koşullara ve algılanan kültür uçurumunun boyutlarına göre de farklılık gösterdi. Bu uçurumun aşılamayacak kadar büyük olduğu ve uygarlaşma adaylarının, "daha yüksek" kültürün taleplerini karşılama yeteneği bulunmadığı düşünüldüğünde, çok geçmeden yararsız, vazgeçilebilir ve "uygarlaştırıcı" bakış açısından umutsuz vakalar olarak görüldükleri noktaya varıldı. Bastırma, marjinalleştirme ve aşırı durumlarda fiziksel imha düşünülebilen sonuçlardı. Elbette bunlar emperyalizmin doruk döneminde bile istisnaydı. Hiçbir kolonyal güç barış zamanlarında sistematik soykırım yapmaya ilgi duymadı. Bununla birlikte, Belçika Kralı II. Leopold, Kongo Özgür Devleti'nde 1880'li yıllarda geniş ölçekli vahşete izin verdi, Alman birlikleri 1904-5 yıllarında Alman Güneybatı Afrika'sındaki Herero ve Nama'lara aynı şeyi uyguladılar, dönemin bazı kolonyal savaşları, örneğin ABD'nin Filipinler'i işgal savaşı öyle kasıtlı bir gaddarlıkla yürütüldü ki, tarihçiler bunun için çoğu kez soykırım kavramını kullandılar.[16]

Endişe ve Özgüven

Yaşamın tüm alanlarını yeniden şekillendirme projesi olarak uygarlaştırma misyonu iki aşırı müdahale etmeme tarzının ortasında duruyordu: Bir uçta, ahlakçı Avrupa'nın insanseverliğiyle

bir arada var olan, "ilkel halkların" nesilleri tükenmeye mahkûm olduklarının sakin ve kibirli kabulü vardı. Yüzyıl dönümünde imparatorlukların periferilerindeki soyu tükenen halklardan (*dying races*), yok oluşları durdurulmaması gereken halklardan çok söz ediliyordu; 1846-1850 yıllarında İrlanda'da yaşanan kıtlık bile özellikle iflah olmaz iktisatçılar tarafından zorunlu bir uyum sağlama krizi olarak yorumlanmıştı.[17] Diğer uçta, Avrupalı sömürgeci güçlerin hepsinin özel koşullarda, yerli toplumsal yapılara daha derinden müdahale etmekten bilinçli olarak kaçınan bir "dolaylı yönetim" politikasını tercih etmeleri vardı. Böyle dolaylı bir iktidarın uygulandığı yerde yerliler sakin durdukları, vergilerini ödedikleri, kolonyal ajanların "tavsiyelerine" uydukları ve ihracat ürünlerini güvenilir bir biçimde teslim ettikleri sürece, rahat bırakılıyorlardı. Yerli hukuka, "barbarca" ceza uygulamaları dahil olmak üzere genellikle dokunulmuyordu. Kolonyal makamlar aşırı gayretli misyonerleri dizginliyor ve kimi zaman, rengârenk egzotikliklerini Batılılaşmanın tekdüzeliğiyle ortadan kaldırmak istemedikleri yerli üst tabakalarla karşılıklı saygı ilişkileri kuruyorlardı. İngilizlerin Hint prensleriyle ya da Malay sultanlarıyla bu tarz bir ilişkisi vardı; 1912'den sonra, protektora döneminde Fransa da Fas'ın yerli elitlerine böyle davrandı.[18]

Bu koşullarda uygarlaştırma misyonları, korunan güç dengelerini ve kültürlerin bir arada yaşaması uzlaşmalarını bozabilirdi. Çünkü uygarlaştırma misyonunun özünde, tüm bir toplumu yaşam tarzlarının tüm veçheleriyle radikal bir biçimde değiştirme niyeti vardı. Emperyal himayenin dışında kendilerini kırılgan azınlıklar pozisyonunda bulan bazı misyonerlerin, böyle topyekûn bir reformu mümkün görmüş olmalarındaki özgüven şaşırtıcıdır. Genel olarak uygarlaştırma misyonları azınlıkların programı ve işiydi. Avrupa toplumlarında bile burjuva reformcuları etraflarını "uygarlaşmamış" çoğunluklarla çevrili buluyorlardı: köylüler, şehirli alt tabakalar, gezgin halk. Dışlamanın ve insansever bir değiştirme isteğinin çift değerli karışımını ortaya koyan büyüyen metropoller, göçlerin hedefiydi. Friedrich Engels ya da Henry Mayhew gibi gözlemciler İngiltere'nin kenar mahallelerinde yaşayanlarla sömürgelerdeki yoksul halk kitleleri arasında çok az fark olduğunu gördüler. Mayhew, kendi ülkesindeki mülksüz "şehir göçebeleri" ile uzak çöllerdeki gerçek göçebeler arasında bir benzerlik

kurdu. Burjuva reformcu azınlıkların gözünde, "iç barbarlar" da egzotik yabanlar kadar yabancı ve ürkütücüydü. Bu durum Avrupa'ya özgü de değildi. Meksika'da, Avrupa'nın şehirli oligarşilerini ve etkili devlet aygıtlarını örnek alan bürokratik bir elit kesim olan liberal *científicos* kırsal kesimde yaşayan yerlilere [İndio'lar] ve onların geri kalmışlık olduğu iddia edilen ortak toprak mülkiyetine karşı uzun süreli bir kampanya yürüttü. Bu elit kesimin ırkçı temsilcileri yerlileri açıkça biyolojik açıdan zayıf ve bu yüzden eğitilemez olmakla suçladılar.[19] Tokyo, İstanbul ya da Kahire'deki şehirli entelektüeller ve bürokratlar da kendi ülkelerinin kırsal bölgelerine uzak, vahşi bir dünya gözüyle baktılar.

Uygarlık açısından incelmişliğiyle gurur duyan bir dünyanın içinde "vahşiliğin" en sansasyonel patlaması, 1871 Paris Komünü ayaklanmasında gerçekleşti. Bu ayaklanmanın, şiddet açısından 1857 Hint ayaklanmasındaki İngiliz cezalandırma eylemlerinden geri kalmayan bir biçimde bastırılmasından sonra, hayatta kalan 4.000 komüncü Güney Pasifik'te yeni devralınan bir sömürgeye, Yeni Kaledonya'ya sürgün edildi. Orada yenilen isyancılar, aynı tarihlerde yerli Kanakların maruz bırakıldığı davranış tarzından farklı olmayan katı bir uygarlaştırma programına tabi tutuldular.[20] Barbarlık, uygar 19. yüzyılın bakışından, her yerde ve çok çeşitli kılıklarda gizlendi ve dünyanın her köşesinde karşı önlemler gerektirdi. Uygarlaştırma yalnızca beyazların demografik ağırlığının açık olduğu yerlerde; özellikle Yerlilerle savaşların sona ermesinden sonra Kuzey Amerika'da yerlilere yönelik olarak, ya da ABD'nin daha I. Dünya Savaşı'ndan önce sistematik reform programlarını başlattığı Filipinler'de, tartışmasız bir üstünlük tavrıyla gerçekleştirilebildi.

Uygarlık ve uygarlaştırma dili 19. yüzyılın egemen anlatısıydı. Bu anlatı, yüzyıl dönümündeki onyıllarda, bazı halkların eğitilip eğitilemeyeceği konusunda kuşkular dile getiren aşırı bir ırkçılık tarafından zayıflatıldı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, ırkçı retoriğin dünya çapında –Almanya ve Doğu Orta Avrupa hariç– yumuşadığı bir atmosferde, uygarlaştırma düşüncesi bir rönesans yaşadı; daha sonra, 1930'lu yıllarda İtalyanlar, Japonlar ve Almanlar, kendilerinin daha güçlünün hakkıyla donanmış ve uygarlaştırma misyonunun dönüştürücü ilişkisi için elzem olan, sömürgeleştirilenlere en küçük bir sempati bile duymaktan kaçınan bir sömürgecilik yap-

maları meşru olan efendiler olduklarına kendilerini ikna etmeye başladılar. Victoria dönemi uygarlaştırma misyonundan geleceğe farklı yollar açıldı: Bu yollardan bazıları 20. yüzyılda ötekilerin insanlığının reddedilmesinin kendi uygarlık kurgusunu da yıktığı aşırı noktada sona erdi. Bir diğer yol, geç sömürgecilik dönemindeki "kolonyal kalkınma" ilk adımlarından, 20. yüzyılın ikinci yarısının yalnızca ulusal değil uluslararası da örgütlenmiş kalkınma yardımına götürdü. Üçüncü bir yol da, büyük çabalara rağmen bireysel uygarlaştırma misyonlarının başarısızlığa uğradığı yerlerde, büyük bir kayıtsızlığa yol açtı. İyimser bir uygarlaştırıcı, çabalarının boşa çıkması riskini sürekli göze alır. İngilizler bunu, 1857'de "Hindistan" (Büyük Britanya'da, kolektif bütünlük içinde böyle algılanıyordu) onlarca yıllık İngiliz reformundan sonra şok edici bir kabalıkla "nankör" ve "eğitilemez" olduğunu gösterdiğinde yaşadılar. Misyonerler benzer bir deneyimi tekrar tekrar yaşadılar: Başlattıkları Hıristiyanlaştırma yüzeysel kaldı, ya da tersine öyle esaslı bir başarı kazandı ki, sonradan olma Hıristiyanlar misyoner destekçilerinden koptular. Her türden siyasal özerklik hareketleri sık sık, Batılı düşüncenin yayılmasının beklenmedik yan etkileri olarak yorumlandılar. Asyalılar ve Afrikalılar, Avrupalılardan öğrendikleri hukuku, eleştirel olarak onlara karşı uyguladılar ve yüce hukuk ilkelerini, rezil kolonyal pratiğe karşı kullandılar. Güçlükle yaygınlaştırılan Avrupa dilleri anti-emperyal retoriğin araçları oldular.

19. yüzyılı dönemler zincirinden ayıran özelliği, Avrupa'nın iktidar ve kültür elitlerinin ilerlemenin zirvesinde olduklarına ve dünya ölçeğinde uygarlığı cisimleştirdiklerine daha önce hiçbir zaman bu kadar özgüvenle ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra da hiç bu kadar rahatlıkla inanmamış olmalarıdır. Tersinden söylenecek olursa: Avrupalıların maddi zenginlik yaratmadaki, doğaya bilimsel-teknik yollarla tahakküm etmekteki, iktidar ve nüfuzlarını askeri ve ekonomik destekle dünyaya yaymaktaki başarıları, Avrupa'nın evrensel "uygarlık" söyleminde simgesel ifadesini bulan bir üstünlük duygusunun doğmasına yol açtı. Yüzyılın sonuna doğru, bunun için yeni bir tanım yerleşti: "Modernlik."[21] Bu sözcüğün çoğulu yoktu; ancak 20. yüzyılın son yıllarında "çoklu modernlikler"den söz edilmeye başlandı. "Modernlik" kavramı günümüze kadar parıltısını korudu. Bu modernliğin tarihsel olarak ne zaman başladığı konusunda bugüne kadar hiçbir zaman görüş birliğine

varılamadı. Bu kavram çok erkenden, farklı kapsamları olan iki anlamda kullanılmaya başladı. Birisinde (Batı) Avrupa uygarlığı *toplam olarak* ve diğer *tüm* kültürleri dışlayacak şekilde "modern" olarak tanımlanıyordu. Sonra Avrupa içindeki çelişkiler de konu edilmeye başlandı. Bu çelişkiler de yine iki düzlemde yer alıyordu. Birincisi "modernlik" ve "modernite" çoğunluğun gelenekselciliğinden ve bağnazlığından ileri giden küçük çevrelerin avangard muhalif tutumunu tanımlıyordu. Sanatlardaki çeşitli yenilik hareketleri, kendilerini bu dar anlamda "modern" görmeye başladılar. Modernlik adına, kabul görmüş estetik normların dışına çıktılar. İkinci olarak da Avrupa içindeki coğrafi kademeler hiçbir zaman gözden kaçırılamazdı. Kıtanın birçok ülkesinde 1900'de olsa olsa şehirli elitlerin yaşam tarzları, bilinçleri ve beğenileri "modern"di; kırsal alan üşengeç bir biçimde olduğu yerde sayıyordu. Londra, Paris, Amsterdam, Viyana, Berlin, Milano, Budapeşte, aynı zamanda Boston ya da Buenos Aires'in entelektüel, burjuva ve aristokratik bakışıyla, bazı büyük bölgelerin, uygarlaşmanın destekçileri mi yoksa muhtaç alıcıları mı oldukları tartışmalıydı. Balkanlar, Galiçya ya da Sicilya, İrlanda ya da Portekiz ve Amerikan toplumunun rustik sınır bölgesi toplumları "uygar dünya"ya dahil miydiler? "Batı"nın hangi anlamda parçasıydılar?

Kendi uygarlaşmışlığından duyulan küstah gurur ve onu tüm dünyaya yayma hakkına ve görevine sahip olma inancı, saf bir ideolojiye dönüştü. Bu ideolojiden sayısız örnekte saldırganlığı, şiddeti ve soygunu haklı çıkarmak için yararlanıldı. Her uygarlaştırma misyonu türünün ardında bir "uygarlaştırmacı emperyalizm" yatıyordu.[22] Ama diğer yanda Batı Avrupalı ve Yeni-Avrupalı toplumlardaki dinamizm ve yaratıcı fikir bolluğu da görmezden gelinemezdi. Tarihsel inisiyatif asimetrisi geçici olarak "Batı"dan yanaydı. Diğerleri önlerinde, Batı'yı güçbela geriden gelerek taklit etmekten başka bir gelecek göremiyor gibiydiler. Batılı uygarlaşma önceliği doktrinine göre, diğerleri ya "tarihsiz" geçmiş zamanda takılıp kaldılar ya da kurşundan geleneklerin yüküne karşı mücadele ettiler. 1860 yılında dünyayı böyle görmek için iyi nedenler vardı. 1920 yılında en zengin Batılı ülkeler ile dünyanın başka herhangi bir yerindeki en yoksul toplumlar arasındaki maddi farklar daha da arttı. Bu farklar aynı zamanda Batı'nın evrensellik iddiasını sorgulayan ilk kuvvetleri de harekete geçirmeye başladı. Bu kuvvetler

I. Dünya Savaşı'nın sonunda henüz çok zayıftı. 1919 yılında kurulan Milletler Cemiyeti'nde, 1945 yılından sonra BM'nin kendilerine sunacağı forumu bulamadılar. 1919 yılının, Amerikan başkanı Woodrow Wilson'ın "kendi kaderini tayin" müphem sloganıyla dünyanın birçok bölgesinde özgürlükçü umutların doğmasına yol açan vaadi boş çıktı.[23] Galip güçlerin sömürgeci imparatorlukları varlıklarını korudular. Kendini parçalayışı dışarıdan şaşkınlıkla izlenen Avrupa'nın büyüsünün bozulması, bir süreliğine çok somut bir sonuca yol açtı. Batının kendi içinde kendinden kuşku duyması (Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*, 1918-1922) ve dışarıdan gelen meydan okumalar, özellikle de Japon İmparatorluğu'nun yükselişi, henüz Avrupalı-Kuzey Amerikalı uygarlık kibrine zarar vermiyordu. Ne var ki, iki savaş arası dönemde Batı'nın en büyük Asyalı rakibi Mahatma Gandi, bu sorunu, bir röportajda kendisine sorulan "Batı uygarlığı" hakkında ne düşündüğü sorusuna verdiği, "iyi bir fikir olurdu"[24] yanıtıyla ironik bir şekilde ifade etti. Yine de, 1930'lu yılların sonunda Batı'da boydan boya bir çatlak açıldığında ve Nasyonal Sosyalist meydan okuma İngilizlerin uygarlık kibrini tehdit ettiğinde, Hint özgürlük mücadelesinin çok sayıda milliyetçi önderi İngiliz düşmanlarının yanında saf tutmakta tereddüt etmedi.

2 Kölelerin Özgürleşmesi ve "Beyaz Tahakküm"

Köleci Batı, Kölesiz Doğu Asya

1800'de barbarlık henüz uygarlığın kalbinde yuvalanmıştı. Kendi değerlendirmelerine göre dünyanın en uygar devletleri, imparatorluklarının da dahil olduğu yargılama bölgelerinde, köleciliğe hâlâ tahammül ediyorlardı. 1888 yılında Philadelphia, Londra, Manchester ve New York'ta kölecilik karşıtı ilk küçük eylem gruplarının kurulmasından yüz yıl sonra, kölecilik Yeni Dünya'nın her yerinde ve başka kıtalardaki birçok ülkede hukuka aykırı ilan edildi. O aşamadan, köleliğin insanlığa ve insan olmaya karşı işlenmiş bir suç olarak kabul edildiği bugünkü hukuksal duruma gelmek için yalnızca küçük bir adım atılması gerekti. Yüzyıllardır Karayipler dahil, iki Amerika kıtasının büyük bölümlerinin ekonomisinin dayandığı bir kurumun izleri bir gecede ortadan kalkmadı.

Köleciliğin zihinsel ve toplumsal etkileri daha onlarca yıl sürdü. Bazıları bugün bile fark ediliyor. Amerika'daki plantasyonlara köle gönderen Afrika'da köle ticaretinin ve köleciliğin kalıntıları 20. yüzyıla kadar varlığını korudu. Ancak 1960'lı yıllarda, yani ABD'de köleciliğin kaldırılmasından tam yüz yıl sonra İslam dünyasında köleciliğin hukuksal meşruluğuna ve toplumsal kabulüne karşı geniş bir uzlaşmaya varıldı. Dünyada son devlet olarak Müslüman Moritanya 1981 yılında köleciliği kaldırdı.[25]

Yine de 1888 yılı insanlık tarihinde büyük bir dönüm noktasıdır. Zamanın liberal ruhuna en çok aykırı düşen bir kurum, İslam kültür alanının dışında yüzyılın sonuna doğru büyük ölçüde meşruluktan çıkarılmış, hor görülmüş ve küçük kalıntıları dışında pratikte ortadan kalkmıştır. Tek tük kalan köleci toplumlar da, Brezilya'nın köleciliği yasadışı ilan etme kararından sonra artık mükemmel kölecilik toplumları değillerdi. Kölecilik sistemlerinin büyük parlak dönemlerini yaşadıkları 17. yüzyılın son bir kalıntısı, insanlara satılabilir ve miras bırakılabilir mülkiyetler olarak davranılması da, Batı'nın etki alanındaki hiçbir yerde buna izin verilmemesinin ardından sona erdi.

Batı, büyük bir kendi kendini uygarlaştırma projesiyle köle ticareti ve köle çalıştırma barbarlığını geride bırakıldığı ve sonunda gerçekten Hıristiyan bir toplum kurulduğu için kendini tebrik ederken, köleciliğin dünyanın her yerinde 18. yüzyılda ve erken 19. yüzyıla damgasını vurmadığına işaret etmek de doğru olur. 16. ve 17. yüzyılların Avrupa'sında daha özgür çalışma ilişkilerine doğru bir eğilim, hem denizaşırı kolonilerde hem de –"ikinci serflik"– kılığında Elbe Nehri'nin doğusunda tam tersine çevrildi. Aynı tarihlerde Çin'de ve Japonya'da, köleciliğin ancak 1894'te Japon etkisiyle ortadan kaldırıldığı Kore'den farklı olarak,[26] kayda değer kölecilik ilişkileri bulunmuyordu. Konfüçyüsçü Vietnam'da kölecilik ilişkileri 18. yüzyılda yavaş yavaş azaldı. Batı'daki büyük kölecilik rönesansının yaşandığı, erken Modern Çağ yüzyıllarında da, Vietnam'da bu ilişkiler tekrar kurulmadı. 18. yüzyılda gerçi Batı değil, Çin ve Japonya ilkesel olarak köle*siz* uygarlıklardı. Güneydoğu Asya'daki etkisi çok büyük olan Budizm, kölelerin serbest bırakılması kararları ancak 19. yüzyılda alınsa da, köleciliğe İslam ve kilise Hıristiyanlığına göre daha uzak duruyordu. 1874 yılında Budist Siyam'da onlarca yıl süren bir özgür olmayan çalışmanın ve aşırı sosyal ayrımcılığın

geriletilmesi sürecinin sonunda, henüz tüm kölecilik türlerini kapsamayan (son istisnalar da 1908'de kaldırıldı) bir köleciliği kaldırma genelgesinin ilan edilmesi, Batı'nın doğrudan baskısıyla değil, Buddha'nın örnek yaşamını hatırlatan bir Budist yeniden canlanmanın sonucunda gerçekleşmişti ve Siyam monarşisinin modernlik imajını güçlendirme isteğiyle de bağlantılıydı. Erken 20. yüzyılda 1932'ye kadar devam eden aydınlamacı-mutlakıyetçi monarşi, eski köleci ülke Siyam'ın yeni bir kimlik oluşturması için çaba gösterdi: Tayland'ın özü adeta köleciliğin olmayışıyla belirlenmişti.[27]

Zincirleme Reaksiyonlar

Elbette, yüzyıl dönümünde Batı'da nadiren böyle karşılaştırmalı olarak düşünülüyordu. Batı, Japonya dışındaki doğu toplumlarını o kadar küçümsüyordu ki, yaptıkları önemli tarihsel sıçramayı algılamaya hazır değildi. Köleciliğin kaldırılmasından duyulan çağdaş memnunluk konusunda ikinci bir nokta: Bu sonuca yalnızca bir ilerlemenin kendi kendine işlemesiyle ulaşılmadığı, çok sayıda birey ahlaki duygularını siyasal eyleme tahvil etmeye hazır olmasaydı bu kadar ileriye gidilemeyeceği olgusu da gözlerden kaçtı. Köleciliğe karşı aktif bir mücadele yürütüldü. Avrupa ve Amerika'daki kölecilik karşıtları bazı yenilgiler yaşadılar, zaferlerinin bazıları kıl payı ve geçiciydi, çünkü köleciliği savunan güçlü çıkarlar vardı. Kölecilik zamanla "ölüp gitmedi," çağdışılığı yüzünden ortadan kalkmadı. Köleciliğin kaderi çağın büyük çalkantılarıyla bağlantılıydı. Kölecilik en büyük yenilgilerini barış dönemlerinde değil devrimlerle, iç savaşlarla ve keskin uluslararası rekabetlerle bağlantılı olarak aldı.

Köleciliğin kendi evinde aldığı yenilgi, Avrupalılara ve Kuzey Amerikalılara 19. yüzyılda uygarlaştırma misyonu için yeni bir gerekçelendirme sundu. "Uygar dünya" üstünlüğünü ve dünya çapındaki önderliğini bir kez daha kanıtlamış görünüyordu. Özellikle o tarihlerde köleciliğin hâlâ yakışıksız bulunmadığı İslam dünyasına karşı şimdi –nedensiz sayılamayacak– kaygısız bir ahlaki üstünlük tutumu takınıldı. Hatta Afrika'da Avrupalıların kölecilikle mücadelesi, askeri müdahalelerin en önemli konularından ve haklı çıkarma nedenlerinden biri oldu. Sömürgecilik her şeyden önce köleciliğe karşı cephe açmasıyla, bir ilerleme kuvveti olarak görüldü. İlerici emperyalistler, kölecilik karşıtı beyazlar ve Afro-A-

merikalı kölecilik karşıtları, Atlantik'in Afrika yakasında da kölecilikle mücadele etme niyetinde buluştular.[28] Köle tüccarlarının işini engellemek ve köle sahiplerinin politik gücünü kırmak için kıtanın içlerine kadar girildi.

Emperyalizmin doruk noktasında sömürgeleştirilmiş topraklara kölecilik bir daha dönmedi. Katı bir çalışma baskısı uygulanıyordu ama Avrupa'nın denizaşırı ülkelerinin hiçbirinde köle ticaretine izin verilmedi ve sömürgeci hukukta köle statüsü yer almadı. Avrupalılar erken Modern Çağ'da Avrupa kıtasındaki yerli hukuk alanları ile denizaşırı sömürgelerdeki hukuk ilişkileri arasına derin bir uçurum koymuşlardı; emperyalizmin doruk dönemi en azından bu alanda bütünlüklü bir hukuk uzamı oluşturdu. İngilizlerin, Hollandalıların, Fransızların ya da İtalyanların imparatorluklarının hiçbir yerinde, başka insanları satın almaya, satmaya, hediye etmeye ve devletin emri olmadan, yani ceza infazı dışında ağır bedensel zulümler uygulamaya izin verilmedi.

Köle ticaretinin ve köleciliğin geriletilmesi Atlantik ötesi bir zincirleme reaksiyon olarak gerçekleşti; bu sırada her yerel eylem daha büyük bir bağlamda ek bir anlam kazandı. İngiliz kölecilik karşıtları daha da ileri gittiler ve baştan itibaren kendilerini dünya çapındaki bir projenin aktivistleri olarak gördüler. Köleciliği kendi egemenlik alanlarında kaldırmayı başardıktan sonra, uluslararası kongreler düzenlediler.[29] Köleciliğin karşıtları da savunucuları da uluslararası sahneyi çok iyi gözlemliyor ve her güçler dengesini yeniden değerlendirmeyi tekrar tekrar deniyorlardı. Bu zincirleme reaksiyon düzenlilik ve süreklilik içinde gerçekleşmedi. Kölelerin özgürleşmesinin tek tek etapları arasında uzun durgunluk ve hatta köleciliğin yeniden canlandırılması dönemleri vardı. Örneğin Haiti Devrimi'nin tarihsel konumu tamamen çift anlamlıydı. Bir yandan, 1804 yılında bağımsız Haiti devletine dönüşen Fransız kolonisi Saint-Domingue'de 1790'lı yıllarda bir kölecilik sistemi devrimci yollardan radikal bir biçimde yıkılmıştı. Atlantik uzamında kölelerin bundan haberdar olduğu her yerde, bu olay bir özgürleşme kıvılcımı işlevi gördü. Diğer yandan eski Fransız şekerkamışı kolonisindeki olaylar, başka yerlerdeki köleciliğin güç kazanmasına yol açtı. Saint-Domingue'deki Fransız plantasyoncuları İngiliz Jamaika'sına ve İspanyol Küba Adası'na kaçtılar ve orada köleci ekonominin inşasına katkıda bulundular. Küba ancak bu sermaye

ve göçmen enerjisi ithali sayesinde, kolonyal dünyanın unutulmuş bir köşesi olmaktan, ihracata yönelik tarım ticareti ülkesine dönüşebildi.[30] Bu ülkede ya da ABD'nin Güney eyaletlerinde, hoşnutsuz kölelere herhangi bir taviz vermekten kaçmak için argümanlar arayanlar, Fransız Devrimi yıllarındaki baskının gevşetilmesinin kölelere militan bir protesto olanağı sağladığı kanaatine sarıldılar.

Özgürleşme adımlarına tepki olarak kölecilik sistemlerinin sertleştirilmesi örneği, 1830'lu ve 1840'lı yıllarda yinelendi. Yarı-köleciliğin sona ermeye yüz tuttuğu kısa bir geçiş döneminden sonra, İngilizlerin Karayip sömürgelerinde ve Güney Afrika'da köleliğin kaldırılması 1838 yılında yasal olarak yürürlüğe girdi ve 800.000 çocuk, kadın ve erkeğe özgürlük getirdi. Bu, devlet eliyle özgürleşmeydi ve Haiti'deki gibi devrimci bir savaşın sonucu olarak gerçekleşmemişti. Ne var ki İngiliz Batı Hint Adaları'ndaki ekonomik ve toplumsal sonuçlar aynıydı. Jamaika, Barbados Trinidad ya da Antigua gibi adalarda büyük işletmeler halindeki plantasyon mülkiyetinin sona ermesinin ardından, bu yerlerde tarım küçük çiftçilerin geçim ekonomisine geriledi. Bu adalar emperyal zenginliği üretip ihraç edenler olmaktan çıktılar. Birçoğu İngiltere'de *absentee owners* [topraklarının başında durmayan sahipler] olarak yaşayan plantasyon sahiplerine İngiliz devletinin kasasından tazminat paraları aktı; bu kaynaklar Karayipler'de yeni yatırımlara yönlendirilmedi. (Buna karşılık Güney Afrika'daki tazminatlar aynı tarihte ağırlıklı olarak yerel ekonomiye akıtıldı ve canlandırıcı etkiler yarattı.) Bu defa da özellikle Güney eyaletlerindeki kölecilik savunucuları, –kendi bakış açılarından sözde– bir ahlaki ilerleme olan özgürleşmenin, tüm tarafların aleyhine bir ekonomik gerilemeyle gereğinden fazla dengelenmesi paradoksunun kanıtlandığını gördüler. İngiliz Karayipler'indeki koşullar başka yerlerdeki plantasyon sahiplerinin bu tür gelişmelerin yinelenmesini engelleme kararını pekiştirdi.[31]

Fransız Devrimi'ne İngiliz Yanıtı: Kölecilik Karşıtlığı

"Akıl çağı"nda çok az Avrupalı, 18. yüzyıl boyunca Atlantik uzamında giderek daha fazla önem kazanan köle ticaretinden ve kölecilikten rahatsızlık duydu. Seyrek çıkan eleştirel sesler (Montesquieu, Abbé Raynal ya da Condorcet gibi), köleciliğin Aydınlanma'nın ahlaki duygularıyla ve hatta doğal hukuk düşüncesiyle

nadiren çeliştiği gerçeğini gözden kaçırmaya neden olmamalıdır. Nerdeyse sadece siyah Afrikalıların köleleştirilmesi söz konusu olduğu için, bu gerçekte Avrupalıların tüm siyahları reddetmesi ve hor görmesi geleneği etkili oldu. Aydınlanmacılar henüz insan soyunun birliği düşüncesine bağlı kalsalar ve daha sonra 19. yüzyılın ırk teorisyenleri gibi insanlığı ırksal olarak tanımlanmış farklı türlere bölmek istemeseler de, Avrupa erken Modern Çağ insanının gözünde ten renkleri siyah olan insanlar düpedüz marjinaldi, Araplar ve Yahudilerden bile daha yabancıydılar.[32]

1780'li yıllarda köleciliğe karşı ajitasyon gruplarının ilk kurucularını harekete geçiren insanseverlik, dönemin yüksek felsefesinden çok, başka iki kaynaktan doğmuştu: 1) Hıristiyan kardeşlik düşüncesinin yerleşik, müesses dinin sınırlarında yenilenmesi; 2) kendi ulusunun üstünlüğünü yalnızca ekonomik verimlilikte ve askeri güçte değil, dünyaya ahlaksal ve hukuksal açıdan da yol gösterme gücünde gören yeni bir vatanseverlik anlayışının doğması. Bu Hıristiyan vatansever insanseverlik İngilizlere özgüydü. İfade edilmiş bir öğreti olmaktan çok bir tutum olarak, ilkönce aralarında Olaudah Equiano (1745-1797) gibi bazı eski siyah kölelerin de bulunduğu az sayıda aktivisti harekete geçirdi.[33] Ne var ki, çok geçmeden, kölecilik karşıtı hareketle birlikte kendisi de gelişiminin yeni bir evresine giren İngiliz kamuoyunda güçlü bir yankı buldu. Kölecilik karşıtlığı, hareketin doruk noktasında yüz binlerce insanı parlamento dışı barışçıl bir eylemde bir araya getiren bir slogan oldu. Küçük bir oligarşinin egemen parlamentoyu hâlâ sıkı sıkı elinde tuttuğu bir politik sistemde, bu insanlar kaçan kölelerin desteklenmesi için paralar bağışladılar, Atlantik'i aşan köle gemilerindeki korkunç olayların ve Karayipler'deki plantasyonların koşullarının anlatıldığı kitlesel toplantılara gittiler ve Westminster'daki yasa koyuculara vermek üzere imzalar topladılar. Tüketici boykotlarıyla, örneğin Karayipler'den gelen şekerin boykot edilmesiyle, köleciliğin çıkarları üzerinde maddi bir baskı uyguladılar. Bu koşullarda uzun dinlemeler sonucunda köle ticaretinin ayrıntıları hakkında bilgi edinen parlamentonun iki kamarasının üyeleri, Mart 1807'de İngiliz bayrağı çekilmiş gemilerde köle ticaretinin 1 Ocak 1808'den itibaren yasaklanmasını kararlaştırdılar. Daha 1792 yılında böyle bir karara yaklaşılmıştı, ama ancak ikinci denemede başarılı olundu. Şair Samuel Taylor Coleridge, birçoklarının

aklından geçirdiği şeyi ifade etti: İskender'in ve Napoléon'un fetihleri, köle ticaretine karşı kazanılan zaferin yanında sönük kalırdı.[34]

Tarihçiler, en temel emperyal kurumlardan birinin böyle sansasyonel bir biçimde yıkılmasının, yalnızca ekonomik gerekçeler ve nedenlerle açıklanamayacağı konusunda görüş birliği içindedir.[35] Kölelerle yürütülen plantasyon ekonomisi 18. yüzyılın sonuna doğru verimlilik ve kârlılık açısından doruk noktasına ulaşmıştı; tek tek mülk sahipleri muazzam servetler biriktirmişlerdi ve ekonomik açıdan da egemen uygulamanın değişmesini gerektiren bir durum yoktu. Adam Smith'in savunduğu gibi, özgür çalışmanın dayatılmış çalışmadan daha üretken olduğuna dair görüşler, hiçbir zaman İngiliz iktisatçılarının çoğunluk görüşü olarak yerleşmemişlerdi. Sonucu belirleyen, Batı Hint Adaları'nda doğrudan riske atacak bir şeyleri olmayan yeterli sayıda politik elite fikir düzleminde esin kaynağı olan gerekçeler oldu. Toplam olarak bakıldığında bunlar İngiltere'nin, Fransız Devrimi'ne ve Napoléon'a verdiği ideolojik yanıtın birer parçasıydı.

Devrim, özellikle terör dönemi öncesindeki başlangıç evresinde, bayrağına insani bir evrenselciliği yazmıştı; ulusal tikel çıkarların güçlendirilmesi buna ikna edici bir yanıt değildi. Muhafazakâr ideologların –alternatif bir ulusötesi evrensellik alanı tanımlayamadıkları sürece– İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'nin karşısına çıkarabilecekleri fazla bir şey yoktu. İşte kölecilik böyle bir alandı. Bu konuda, İngiliz parlamentosundaki gibi plantasyon çıkarlarının önemli bir ağırlık oluşturduğu Paris'teki devrimci Ulusal Meclis, tereddütlü ve tutarsız davrandı. Gerçi 1794 Konvansiyonu nihayet tüm Fransız mülklerindeki köleciliği hukuk dışı ilan etti ve Fransa'daki, kolonilerdeki tüm erkekleri, ten renklerine bakmadan yurttaşlık kapsamına aldı, ne var ki Napoléon Bonaparte 1802'de Birinci Konsül olarak köleciliği ve köle ticaretini yeniden yasallaştırdı. Dolayısıyla Fransa birkaç yıl içinde bu alandaki kanaat önderliğini yitirdi ve Ancien Régime'in bencil alışkanlıklarına geri döndü. 1807 yasası çıkmadan önce, yani Napoléon'la çatışmaların doruk noktasında, İngiltere'deki vatansever kamuoyu ideolojik inisiyatifi ele aldı. Bu inisiyatif, Birleşik Krallık dışında dünyanın başka hiçbir ülkesinde, –ister monarşik ister devrimci– keyfi bir iktidara karşı *kurumsal* garantiler bulunmadığı gerçeğine dayanıyordu. Tek yapılması gereken, bu garantileri kolonilere uygulamaktı.

Böyle siyasal gerekçeler bireysel eylem dürtüleriyle kolayca birleştirilebilir. İyi bir amaç olan köleciliği kaldırmak için kişisel mücadele, aynı zamanda İngiliz politik sisteminin henüz gerçekleşmemiş demokratikleşmesine kadın ve erkek yurttaşlar olarak – kölecilik karşıtı harekette kadınların sayısı çok fazlaydı– önceden katıldığını gösterme ve giderek kolektif bir suç olarak duyumsanan bir günahtan kurtulma yolu bulmayı sağlıyordu. Önde gelen kölecilik karşıtlarının hesaplanmış retoriği tam da bu noktaya, daha önce 18. yüzyılın "duygusal romanlar"ında ve o zamanlar yine popüler olan özgürlük temasında hazırlığı yapılmış (Beethoven, *Fidelio*, 1805), kurbanlarla özdeşleşmeye oturuyordu.[36]

Önde gelen kölecilik karşıtı edebiyat, stratejisinde insansever-ahlaki çağrılarla, ulusun askeri ve emperyal çıkarlarını savunan argümanları birleştiriyordu.[37] Fransa'yla büyük küresel çatışma zorunlu olarak İngiliz politikasının her alanına dokunuyordu. 1815 yılında bu arka plan ortadan kalktı. Köle ticareti, İngilizlerin geri çekilmesinin sonucunda birdenbire düşmüştü. Özellikle Kraliyet Donanması, dünya denizlerinin efendisi olarak, üçüncü devletlerin gemilerini de durdurma ve bu gemilerde bulunan köleleri, mülkiyet ilişkilerini hiç sorgulamadan serbest bırakma hakkını kendinde gördü. Bu da, örneğin Fransa'yla bazı diplomatik sorunlara yol açtı, ama diğer ülkelerin İngilizlerin geri çekilmesiyle ortaya çıkan ticaret boşluğunu doldurmaya yeltenmelerini engelledi; elbette belirli ölçüde köle kaçakçılığı engellenemiyordu. Yine 1807 yılında Amerikan Kongresi, ABD yurttaşlarının Afrika'dan köle ticaretine katılmalarını yasakladı ve böylelikle yasal yollardan yeni köle getirilmesinin yolunu kapattı.

Kölecilik karşıtlığının ahlaki gücü, emperyalizmin daha sonraki şiddetlenmiş dönemlerinde de İngiliz kamuoyunda kölecilikten duyulan nefreti canlı tutacak kadar kuvvetliydi. Kölecilik karşıtlığı harekete geçirme gücüne sahip bir slogan olarak kaldı. Örneğin 1901 yılında çikolata şirketi Cadbury'nin –Quaker sahiplerini dehşete düşürerek– Atlantik'te Portekiz'e ait São Tomé Adası'ndan aldığı kakao çekirdeklerinin orada köleler tarafından üretildiği ortaya çıkınca, insansever gruplar hem Cadbury'ye hem de Portekiz'e karşı yoğun bir kampanya başlattılar ve dışişleri diplomatik müdahalede bulunmak zorunda bırakıldı.[38]

Hindistan: Bir Kast Toplumunda Köle Karşıtlığı

İngiliz imparatorluğunda köleciliğin kaldırılması, daha yakından bakıldığında birden fazla yolda ilerledi. Karayipler'de plantasyon ekonomisini zayıflattı ama İngiliz plantasyon sahiplerinin aldıkları tazminatlarla maliyetlerini karşılamalarını sağladı. Güney Afrika'da, kölelerin sömürülmesine dayalı tarım, özellikle buğday ekimi ve bağcılık yapan beyazlar (Boer'ler, ama İngilizler de), yeni yasayı kendi pozisyonlarına bir saldırı olarak algıladılar. Boer'lerin ülkenin içlerine yaptıkları 1830'larda başlayan büyük yürüyüş, yirmili yılların yeni insansever retoriğine bir yanıt, aynı zamanda patriyarkal otoritenin hukuk karşısında eşit tutma politikasıyla zayıflatılmasına ve Ümit Burnu'ndaki çalışma düzeninin liberalleştirilmesine verilmiş bir yanıttı.[39] Hindistan'ın olağanüstü çok yönlü sosyal manzarasında kölecilik karşıtlığı ancak 1840'lı yılların başından itibaren adım adım yerleşebildi. Burada, Karayipler'den farklı olarak, standart ve bir bakışta görünen bir kölecilik sistemi yoktu. Kölelere mal olarak sahip olunması ile diğer aşırı bağımlılık biçimleri arasındaki sınırları belirlemek çok zordu. Yasa kitapları ve çeşitli toplulukların teamül hukukuna dayalı görenekleri hassas özgür olmama kademelerini tanımlıyordu. Ev köleliği ve tarımda zorunlu çalışma vardı; kadınlar cinsel hizmetler için satılıyor, çocuklar kıtlıkta yabancılara veriliyordu; borçlarını ödemeyenlerin hizmetçilik yapması çoğu kez, özellikle de anne babalar borçlarını çocuklarına miras bıraktığında köleliğin sınırlarını zorluyordu.

Bu koşullarda İngiliz ve Hint reformcuları temkinli ve bölgeye özgü stratejilerle davranmak zorundaydılar. Ülkenin, köleliğin derin kök saldığı Müslüman bölümlerinde, egemen elitleri fazla kışkırtmaktan kaçınıldı. Hinduizmin çoğunlukta olduğu koşullarda, düşük seviyedeki kastların tabiliğinin hangi noktadan itibaren bir tür kölecilik kabul edileceği gibi aşırı zor bir sorun ortaya çıktı. Durum her zaman, en düşük kastların mensuplarının 19. yüzyılın başında alınıp satılabildikleri, rehin verilebildikleri ve hatta bazen efendileri tarafından hiçbir cezai yaptırımı olmadan öldürülebildikleri Kerala eyaletindeki kadar açık ve net değildi. Bugün bile Hint toplumu borç köleliğine ve kölelik tarzı çocuk çalışmasına özellikle yatkındır. Yine de Hindistan genelinde daha yüzyılın ortasından önce, yavaş bir özgürleşme süreci başladı. 1843 yılı hukuk açısın-

dan bir dönüm noktası oluşturdu. Bundan itibaren Hindistan'daki mahkemeler, borçluyu görünüşte köle statüsüne sokan talepleri yerine getirmeyi reddettiler.[40] İzleyen onyıllarda sözleşmeli işçi olarak Hindistan'dan ayrılanların çoğu, yavaş yavaş gerileyen köleliğin daha zor koşullarından kurtulmak için bu yolu tercih ediyorlardı.

Fransız ve Hollanda Kölecilik Karşıtlığı

Ağır İngiliz baskısına rağmen, Fransa köleliği kaldırmak için 1848'e kadar bekledi. Fransız hükümetleri Büyük Britanya'yı sakinleştirmek için gerekli olan, sözlü beyanlarla yetindiler. Fransız kamuoyunda insansever kölecilik karşıtlığı fazla destek bulmadı. Restorasyon dönemindeki (1815-1830) sömürgeci yönetim, plantasyoncuların çıkarlarıyla sıkı bir uyum içinde davranıyordu. Karayipler'de –elbette Haiti hariç– Ancien Régime'in kölecilik sistemi zayıflatılmış bir biçimde yeniden kuruldu, Hint Okyanusu'ndaki şekerkamışı adası Réunion'da, zaman açısından İspanyol Küba'sıyla tam bir paralellik içinde böyle bir plantasyon ekonomisi yeniden inşa edildi. Serbest ticaret döneminden önce, Fransız şeker pazarını sadece kolonyal ürünlere açmak hâlâ mümkündü. Paradoksal bir biçimde, Avrupa restorasyonu ölçütlerine göre özellikle gerici bir yönetim olan Kral X. Carlos'un yönetimi, 1825 yılında Haiti ile iki taraflı bir serbest ticaret anlaşması yaptı ve ayrılıkçı siyah cumhuriyeti tanıyan ilk Avrupa devleti oldu; ne var ki, adadan kovulan Fransız toprak sahiplerine aşırı boyutlarda tazminatlar da ödedi.[41] 1830 yılında Bourbon iktidarının yerine geçen Temmuz Monarşisi, Fransız kolonilerinde gizlice yürütülen ve Büyük Britanya ile büyük sorun yaratan köle ticaretine son verdi, plantasyoncuları denetim altına aldı ve Ancien Régime'in geçmişinden çok, çağdaş Büyük Britanya'nın politik modelini örnek aldı.

Ne var ki, bir girişimcinin oğlu olan ve 1829-1830 yılında Karayipler'deki kölelerin sefaletini gören Victor Schoelcher liderliğindeki kölecilik karşıtlarından oluşan küçük grup, köleliği hukuksal olarak kaldırtmayı ancak 1848 yılında başarabildi. Bu başarı, köleciliğin küçük çıkar grupları dışında giderek daha az destekçi bulmasıyla açıklanabilir. Tocqueville'den Lamartine'e ve Victor Hugo'ya kadar çok sayıda ünlü entelektüel, 1840'lı yıllarda köleliğin kaldırılması davasını destekledi. Ayrıca yeni cumhuriyetçi rejim, sömürgelerdeki

durumu yalnızca plantasyoncu elitleri dizginleyerek denetim altına alabildi. Cumhuriyet ve onu izleyen III. Napoléon monarşisi kendilerini, koyu tenli kolonyal uyruklar üzerinde iyi niyetli patriyarkal efendiler olarak stilize ettiler.[42] Geniş temellere dayanan ve uzun bir zaman dilimi boyunca süreklilik gösteren kölecilik karşıtı bir kitlesel hareket Fransa'da hiçbir zaman var olmadı.

Hollanda, 1863 yılında, Amerika'daki topraklarında, özellikle Surinam'da köleciliği ortadan kaldıran son Batı Avrupa ülkesi oldu. Burada da 1873'e kadar süren bir yarı-kölecilik geçiş dönemi yaşandı. Büyük Britanya ve Fransa örneğindeki gibi (ama ABD ve Brezilya'dan farklı olarak) kölecilerin zararları devlet kasasından karşılandı. Bu telafilerin maliyetleri doğrudan doğruya, Hollanda Doğu Hint Adaları'ndan gelen ve 19. yüzyılın ortasında "toprağı işleme sistemi"nin bir sonucu olarak iyice artmış gelirlerle karşılandı. Endonezya'daki zorunlu işçiler, Karayipler'deki kölelerin özgürleşmesinin bedelini ödediler.[43]

Köleciliğin Batı Avrupa kolonilerinde ortadan kaldırılması, gecikmiş bir domino etkisiydi. Büyük Britanya'nın ilk adımı atmasının ardından, "uygar" olmak isteyen başka hiçbir Avrupa ülkesi köleciliğin kaldırılması dinamiğinin dışında kalamazdı. Rusya'da 1861 yılında serfliğin kaldırılması da Avrupa genelindeki bu eğilimin bir parçası olarak görülmelidir. Serfliğin kaldırılması da büyük ölçüde bir devlet projesiydi. Bunda ne köylü ayaklanmaları ne de özgür çalışma ilişkileri yararına kamusal bir hareket önemli bir rol oynadı. Serflik Çar II. Aleksandr'ın ve danışmanının gözünde imparatorluğun uluslararası itibarında bir lekeydi ve toplumsal modernleşmenin önünde engel oluşturan bir kurumdu.

ABD'de Köleciliğin Sona Ermesi

ABD'deki gelişme tamamen başka bir yol izledi.[44] Başka hiçbir yerdeki köleci toplum, Güney eyaletlerindekinden daha sağlam kurulmamıştı. Bu toplum, Afrika'dan yeni köleler gelmemesine rağmen, yalnızca demografik açıdan bile olağanüstü büyüdü. İç Savaş arifesinde ABD'de 4 milyon köle yaşıyordu; halbuki yirmi yıl önce, 1840'larda sayıları sadece 2,5 milyondu.[45] Bu insanlar beyazlarla *aynı* toplumda yaşıyorlardı; İngiliz ve kıta Avrupa'sı kölecilik karşıtları, kendi ülkelerindeki ve okyanusun öte yakasındaki kölele-

rin kaderiyle ilgilenseler de Afrikalılarla doğrudan temasları yok gibiydi. Kölecilik karşıtı hareket kölelerin bulunmadığı Kuzey'de ajitasyon yapıyordu; halbuki Güney'de gelişme fırsatı bulamadı. Zihinsel ve siyasal açıdan Güney eyaletlerinde İç Savaş'tan önce, sisteme karşı muhalefete izin vermeyen bir kuşatılmışlık zihniyeti gitgide şekillendi. Köle sahibi olmayan beyazların çoğunluğu da propaganda yoluyla oluşturulmuş bir "Güney" fikrini seçmen olarak desteklediler ve kendilerinin doğrudan bir yarar görmedikleri toplumsal ilişkilere katkıda bulundular. En azından büyük plantasyoncu yaşamı, egemen elit sınıfa dahil olmayan birçok beyazın yaşam ideali olarak kaldı. Ancak erken 1830'lu yıllarda kadınların ve Afro-Amerikalıların güçlü katılımıyla bir tür militan Haçlı seferi oluşturan kuzeydeki kölecilik karşıtları, İngiliz kölecilik karşıtlarının 1833'ten önceki eşitlik kampanyalarının doruk noktalarında bulduklarından daha dar bir kitlesel zemini harekete geçirebildiler. İngiliz öncüllerinden daha zor bir durumda mücadele ediyorlardı, çünkü ABD'nin kuzeyi ve güneyi, İngiltere ve uzaktaki şeker kolonilerine göre birbirleriyle daha sıkı bağlarla bağlıydılar. Kuzey toplumunda, erken 19. yüzyıl İngiltere'sine göre ırkçılık daha yaygındı ve kendi köleci geçmişinin etkisi de hâlâ sürüyordu.

Kuzey Amerika'daki kölecilik karşıtları karşılarında daha rafine bir kölecilik savunusu buldular, daha radikal dinsel kaynaklara dayandılar ve ABD'nin ideolojik yelpazesinde İngiltere'deki yoldaşlarından daha fanatik bir noktada durdular. Köleciliğin uygulanmasının, hatta ona korkakça tahammül edilmesinin cezalandırılması gereken bir günah olduğu kanaati, içlerinden çoğunda adeta bir saplantı halindeydi. Birincil olarak siyahları kölecilik belasından kurtarmakla ilgilendikleri ve onları Amerikan toplumuna entegre etmeyi daha az dert edindikleri için, sorunu özgürleşen köleleri Afrika'ya geri göndererek çözme önerileri, ılımlı köle karşıtı çevrelerin çok ötesinde destek buldu; köleciliğin eleştirisi ve Amerika'da siyah tenli bir halkın varlığını reddetme el ele yürüyebildi.[46]

Yayıncı William Lloyd Garrison çevresindeki radikaller elbette böyle planları reddettiler.[47] ABD'li kölecilik karşıtları Kuzey'de bile, İngiltere'de görülmüş en büyük dirençten daha güçlüsüyle karşılaştılar. Bu direnç, insanlara ve kölecilik karşıtı literatüre fiziksel şiddet uygulanması biçimine bürünebiliyordu, ayrıca bir suskunluk direnciydi. 1819'dan 1821'e kadar süren Missouri krizin-

den sonra, ABD'nin önde gelen politik güçleri, kölecilik konusunu tabulaştırma konusunda anlaşmışlardı. Hatta 1836 ile 1844 yılları arasında, konunun her türlü ele alınmasını engelleyen bir konuşturmama kuralı vardı. Dolayısıyla, İngiltere'de köle sorununun oy hakkı sorunuyla birleştirildiği ve 1832-1833 yıllarında bir reform paketi halinde ortaya konduğu bir politik reform arzusu, ABD'de uzun süre eksik kaldı.

Beyaz ve siyah kölecilik karşıtlarının köleciliğe karşı mücadelesi tek başına İç Savaş'a yol açmadı ve İç Savaş olmadan bu "kazançlı kurum" muhtemelen bir süre daha varlığını sürdürürdü. İç Savaş, Kuzey tarafında *doğrudan doğruya* köleciliği sona erdirmek için yapılmadı. 19. yüzyıl Afro-Amerikalılarının tarihindeki en önemli dönüm noktasını oluşturan Lincoln'ün 1 Ocak 1863 tarihli özgürlük ilanının bir ilkesel bir de pragmatik yanı vardı; bu bakımdan siyahların direnişini Kuzeyin savaş çabalarına kazanma yolunda bir denemeydi. Lincoln başlangıçta kölecilik karşıtı değildi, ama 1854'ten itibaren açıkça köle sahiplerine karşı çıktı.[48] Köleciliği baştan itibaren ahlakdışı buluyordu, ama siyahların, çoğunluğu beyaz bir toplumda eşit haklara sahip olarak yaşamayı becerebileceklerini beklemediği için, uzun bir süre köleciliğe bir alternatif bulamamıştı. Ne var ki Lincoln eskiden beri, her insanın kendi emeğinin ürününü kendisinin devşirmesi ve kendini kişisel olarak geliştirebilmesi gerektiğini de düşünüyordu. Lincoln başkan olduğunda da tam bir özgürleşmeye temkinli yaklaştı, ancak sonra kendine özgü kararlılığıyla bu adımı attı.

ABD'de köleciliğin kaldırılması, otoritelerin reform isteğinin ve kamuoyunun seferber oluşunun süreklilik içeren süreçlerinin bir doruk noktası değil, savaş olayının yan ürünüydü; yine de kölecilik sorunu İç Savaş'ın kökeniydi. Merkezi devletin zayıf kurumlarının –Başkanlık, Kongre ve Yüksek Mahkeme– bölgelerin merkezkaç eğilimlerini daha fazla bir arada tutamayışlarının başlıca nedeniydi. Köleciliğin yeni kazanılan Batı bölgelerine de genişletilmesinden yana olmak ya da buna karşı olmak, kırk yıl boyunca, 1820 ile 1860 arasında ABD iç politikasının gizli merkezi konusu oldu. Haiti Devrimi'nin, 1794 yılında tüm Fransız kolonilerinde ilan edilen kölecilik yasağının (1802'de kaldırıldı) ve İngiliz kölecilik karşıtlığının da dahil olduğu Atlantik aşırı devrim süreci, köleciliğin temellerini sarsmıştı; hemen hemen eşzamanlı olarak ABD'nin

en güneyi, doğu kıyısının uzağında, plantasyon ekonomisinin yeni ağırlık noktası olmuştu.

Lincoln'ün birlik anayasasının feshedilemezliği ilkesi bir yana bırakılacak olursa, köleci Güney eyaletleri George Washington'dan Abraham Lincoln'ün seçilmesine kadar *ulusal* politikada başat bir rol oynamasalardı, bu durum eski Birleşik Devletler topraklarında tamamen farklı yapıdaki iki devletin bir arada var olmasına yol açabilirdi. Bu yüzden İç Savaş öncesinde Güneyin zihinsel olarak savunmaya geçmesi, Kuzeyi kendi ahlaki ilkelerinden vazgeçmeye zorlama çabalarıyla paralel yürüdü. 1850 yılında çıkartılan bir yasa (*Fugitive Slave Law*: Kaçak Köle Yasası) federal görevlilere, kaçan köleleri özgür eyaletlerde de takip etme ve şiddet kullanarak güneydeki sahiplerine geri götürme yetkisi veriyordu. Benzer türde birçok provokasyon yaşandı. Bunlar, kurucular döneminin duygusal olarak korunan bir mitosu olan Birliğin normatif bütünlüğünün bozulduğunu gösteriyordu. Bu karmaşık gerilim durumundan iç savaş gelişti, başlangıçta iki taraf da tehdit altındaki masum rolünü oynadı. Her iki kampta dışarıya yönelik güçlü yönelişler gelişti. Endüstrileşen Kuzey'de kimi reel politika çatışmalarına rağmen İngiltere en önemli politik ve kültürel referans noktasıydı; Güney eyaletlerinin elitleriyse Brezilya ve Küba'daki kölecilere daha güçlü bir yakınlık duyuyorlardı. Lincoln'ün kölelerin özgürlüğünü ilan etmesi, İngiliz kamuoyunun şimdi açıkça Kuzey'in yanında yer alması bakımından da dış politikada etkili oldu. Lord Palmerston hükümeti, III. Napoléon'un da baskısıyla, o zamana kadar İç Savaş'a müdahale etmeyi kafasında tartarken, Lincoln'ün açıklaması İngiltere'de, kölecilik karşıtı hareketin ahlaki enerjisinin otuz yıl sonra yeniden alevlendiği ve Londra'nın Güney eyaletlerinin yanında yer almasını ihtimal dışı bırakan kitlesel gösterilere yol açtı.[49]

Brezilya-ABD Karşılaştırması

Haiti'de ve ABD'de köleciliğin sona ermesi, çok büyük boyutlarda şiddet eşliğinde gerçekleşti. Köleciliğin kaldırılması yasalarının çoğunun 1850'li yıllarda çıkartıldığı Karayipler'deki diğer sömürgelerde ve yeni İspanyol-Amerikan cumhuriyetlerinde, 1861 özgürleşme kararının uygulandığı Çarlık Rusya'sında bu süreç daha barışçıl yaşanmıştı. Küba ve Brezilya da nispeten şiddetsiz

bir yol kat ettiler. Köleciliğin –mağdurlar açısından– Latin Amerika'da Karayipler ve ABD'dekine göre daha az gaddarca mı olduğu tarihçiler arasında tartışmalıdır. Brezilya'da köleler arasındaki ölüm oranlarının, sistemin sona ermesine kadar ABD'nin Güney eyaletlerinden açıkça daha yüksek oluşu, bunun tersini gösteriyor gibidir. Ne var ki hem politik açıdan bağımsız Brezilya'da hem de İspanyol sömürgesi Küba'da büyük kuvvetlerin köleciliği desteklediklerı açıktır – yoksa 1886'ya ya da 1888'e kadar sürmezdi. Brezilya'da daha 1880'li yılların başında köle sahipleri mülklerini elde silah koruyorlardı. Kölelerin açık ve gizli direnişi de hiçbir zaman geri adım atmadı. Ne var ki baskı, büyük köle ayaklanmalarına fırsat vermeyecek kadar yoğundu. 1860'lı yılların ortasına kadar hâlâ Afrikalıların zorla getirildiği Küba'da, kölelerin özgürleşmesi konusu, 1868'den 1878'e kadar süren bağımsızlık savaşının programına girmişti. Savaş başarısızlıkla sonuçlandı ama hem Kreol ayaklanmacılar hem de İspanyol hükümeti kölelerin desteğini almaya çalıştılar ve onlara özgürlük umudu verdiler.[50]

Küba'yla (ve tüm diğer İspanyol-Amerikan kölecilik sistemleriyle) karşılaştırıldığında Brezilya, ABD'nin Güney eyaletlerinin yanı sıra, Batı dünyasının iki büyük kölecilik sisteminden biriydi. Köleciliğin kaldırılması ABD'deki gibi birdenbire olmadı; köleciliğin uzun süre önemini kaybetmesinin ardından, zaten çok sayıda azat etme yaşandıktan sonra, çocuk Kraliçe İsabel tarafından 1888 yılında monarşinin son sansasyonel resmi eylemi olarak imzalanan "Altın Yasa"yla sona erdi. Brezilya 1831 yılında İngiltere'nin baskısıyla köle olarak yeni getirilen tüm insanlara özgürlük vaadinde bulunan bir yasa çıkartmıştı. Bu yasa, cezalandırılmayan büyük çapta kaçakçılıkla çiğnendi. 1840'lı yıllarda kaçak getirilen kölelerin sayısı yeniden arttı. Köle ithalatına karşı etkili önlemler ancak 1850 yılında alındı, bunda köle getiren gemilerin ülkeye kolera bulaştıracağı korkusu da etkili olmuştu. Bundan sonra köle fiyatları arttı, azat etmeler durdu. Brezilya'da, köle sahiplerinin köleleri azat etmeleri ABD'nin Güney eyaletlerine göre daima daha kolay olmuştu, yani özgürlük şansı daha büyüktü. Köle ticareti ve köle kaçakçılığı Afrika'dan yeni köleler temin ettiği sürece, Brezilyalı köle sahipleri için, kölelerin para karşılığında özgürlüğünü satın almalarına olanak sağlamak ve elde ettikleri kurtulmalıklarla köle mevcudunu tamamlamak ekonomik açıdan rasyoneldi. ABD'de köle ithalatının

1808 yılında sona ermesinden ve köle fiyatlarının hızla yükselmesinden sonra bu olanak ortadan kalkmıştı ve şimdi aynı durum Brezilya'da yineleniyordu. Yaklaşık olarak yüzyılın ortasında, bölgelere göre çok farklılıklar göstererek, ilkönce şehirlerde, daha sonra da giderek daha fazla teknik açıdan modernleştirilen (buharlı değirmenler) ve İngiliz yatırımcılar tarafından özgür işgücüyle işletilen şeker plantasyonlarında, son olarak da kahve üretilen bölgelerde kölelerin Brezilya ekonomisindeki önemi azalmaya başladı. Kölecilik ortadan kaldırıldığı dönemde, ABD'nin Güney eyaletlerinden farklı olarak, Brezilya'da ekonomik açıdan güçlü bir kurum değildi. Yalnızca üretkenliği düşük, teknik açıdan geri kalmış ve ulaşım bağlantısı kötü sektörlerde ve bölgelerde devam etti.

Köleciliğin kaldırılmasına giden yolun nispeten barışçıl kat edilmesinde, üç faktörün bir araya gelmesinin rolü vardı: Birincisi, ülkenin ekonomik ağırlığı kuzeydoğudaki şeker tarımından, güneyde genişleyen ve Güney Avrupa'dan gelen göçmenlerin büyük rol oynadıkları kahve bölgelerine kaydı. Kölecilik orada doymak bilmeyen bir emek pazarının koşullarında uzun süre dayandı, ama sonra işletmeler özgür göçmen emeğinin avantajlarını gitgide daha iyi anlamaya başladılar. İkincisi, Brezilya, California'nın güneyindeki Amerika'nın kölecilik karşıtlığının (1860'lardan itibaren) entelektüeller, liberal politikacılar ve kapitalist girişimcilerin ötesinde şehirli orta tabakalar ve özgür işçiler (göçmenler ve doğuştan Brezilyalılar) arasında geniş bir yandaş kitlesi kazandığı tek bölümüydü. Üçüncüsü, köle nüfus ekonomik ağırlık noktaları oluşmasına rağmen Brezilya'nın tek tek bölgelerine dağılmıştı. Bu yüzden köle sorunu, Brezilya'da ülkenin özgür ve özgür olmayan bölümleri arasında, ABD'deki gibi ayrılıkçı bir bağımsız devlet oluşumuna yol açan kutuplaşmaya neden olmadı.[51] Brezilya'da kölecilik bir *çalışma* biçimi olarak döneminin sonunda, Karayipler'dekinden ve ABD'nin Güney eyaletlerinden daha büyük boyutlarda işe yaramaz hale gelmişti. Ne var ki kölecilik basitçe ortadan kalkmadı. Tazminat ödenmeden (İngiliz Karayipler'inden farklı olarak, ABD'deki gibi) ortadan kaldırılması, meşruti bir monarşi çerçevesinde iç politikadaki güç mücadelelerinin konusu oldu, bu mücadelelerden kölesiz bir cumhuriyeti, modern –bu aynı zamanda yüzünü Anglosakson dünyaya çevirmiş anlamına geliyordu– bir ulus-devletin gelişmesinin koşulu olarak gören taraflar galip çıktı.[52] Sonunda, ABD'de olduğu gibi,

binlercesi plantasyonları kendiliğinden terk eden kölelerin bir tür kitlesel grevinin baskısıyla tazminat söz konusu olmadı.

"Batı" uygarlığında köleciliğin ve "ikinci" serfliğin yükselişinin ve düşüşünün uzun öyküsü 1880'li yıllarda kesin olarak sona erdi. Daha sonra Nasyonal Sosyalistlerin –Hitler'in silahlanma bakanı Albert Speer 1945'ten sonra SS'in "köleci devleti"nden söz etti– ve Sovyet ve Çin komünistlerinin Avrasya'da –ama artık Batı yarıküresinde değil– kamp ve yok etme dünyaları ortaya çıktı: Bunlar son tahlilde, klasik Afrika köleciliğinden daha kötüydüler, insan *ticaretine* dayanmıyorlardı, çalışmanın bir varoluş temeli değil yan unsur olduğu örgütlenmiş baskıyı cisimlendiriyorlardı.[53] Ne var ki, köleciliğin "normal" bir toplumsal kurum ve sosyal ilişki olarak yeniden meşrulaştırılmasını, Batı'da en büyük gericiler ve insanseverlik karşıtları bile bir daha düşünmediler.

Müslüman Dünyada Kölelerin Özgürleşmesi

Müslüman dünyada köleciliğin gelişimi başka bir yol izledi. Burada geleneksel olarak onaylanan kölecilik 18. yüzyılda bir gerileme yaşamıştı. 19. yüzyılın ikinci üçte birinde birçok yerde ihraç mallarına talebin artması, kölelerin üretimde çalıştırılmasında yeniden bir yükselişe yol açtı. Karakteristik olarak, çok büyük olmayan plantasyonlarda az sayıda köle çalıştırılıyordu. Bunun bir örneği, Amerikan İç Savaşı sonucunda Avrupa'daki fabrikaların pamuk tedarikinin kesilmesiyle 1860'lı ve 1870'li yıllarda Mısır'da pamuk üretiminin yükselişe geçmesiydi. O zamanlar sıradan Mısırlı köylüler bile Afrikalı siyah köle satın alabilecek durumdaydılar. Aynı zamanda devletin zorunlu işçi ve köle asker ihtiyacı arttı; Karadeniz havzasından getirilen köleleştirilmiş cariyeler de Mısır'da geniş çevrelerde bir statü simgesi oldular. Anadolu'da, Irak'ta ya da Hindistan'ın Müslüman bölümlerinde evde ve tarlada kadın ve erkek köleler çok yaygındı. Muhtemelen böyle bir kölelik İslam ülkelerindeki üretimde 1880'li yıllardan itibaren geriledi.[54] Kanaat önderi entelektüellerin, özellikle fıkıh âlimi din adamlarının görüşleri ve toplumun değerler düzeni, Batı'nın Atlantik kesiminde olduğu gibi, köleliğe kararlılıkla karşı çıkmadı. Erken bir örnek, Tunus Beyi Ahmed el-Hüseyin'di; 1846 yılında, yani Fransa'dan iki yıl *önce*, İslam tarihinde ülkesinde köleciliğin sona erdirilmesi-

nin temellerini atan ilk hükümdar oldu. Ahmed, kişisel kanaatlerini zayıf ülkesine kölecilik karşıtı büyük güç olan İngiltere nezdinde iyi bir itibar sağlama ve aynı zamanda Fransa'nın Cezayir'den yola çıkıp kendi iktidar alanına müdahale etmesi için bahane bırakmama çabasıyla birleştirdi. Ahmed Bey, 1846 sonunda Paris'e yaptığı bir ziyaret sırasında, Fransız liberalleri tarafından "uygar" bir özgürlük savaşçısı olarak hayranlıkla karşılanmanın zevkini yaşadı.[55]

Ne var ki Ahmed Bey bir istisna olarak kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nda yerli liberaller, örneğin Sadrazam Midhat Paşa düşüncelerini kalıcı olarak kabul ettiremediler. Sultan II. Abdülhamid Afrika ve Kafkaslar'dan yapılan köle ticaretine karşı çok isteksizce harekete geçti ve haremdeki kölelik uygulamasına da son vermedi. 1903 yılında bile, sarayında 194 hadım ve yaklaşık 500 kadın vardı.[56] Ancak 1908 Jön Türk Devrimi'nden sonra kölecilik açıkça geriledi, yine de 1915 sonrasında hayatta kalan Ermenilerin bir bölümünü köleliği andıran bir yazgı bekliyordu. Mısır'da, başka açılardan Batı'yla arası çok iyi olan Hıdiv İsmail ülkenin en büyük köle sahibiydi. 1882 İngiliz işgalinden sonra köleciliğin her türüne son verildi. İran, 1890 tarihli köle ticareti karşıtı konvansiyonu, başka Ortadoğu devletleri gibi, çok erkenden kabul etti. Ne var ki ancak ülkenin Rıza Şah tarafından Türkiye örneğine göre yürütülen radikal seküler modernleşmesi sonucunda, 1928-1929 yıllarında kölecilik yasaklandı.[57]

Sayısız yerel fıkıh okulu arasındaki görüş farklılıklarının engel olmasıyla, dünyanın Müslüman bölümlerinde kölelerin özgürleşmesi Batı'ya göre daha yavaş ve daha az dramatik bir şekilde gerçekleşti. Kölecilik karşıtı adımların hepsi de Batı'nın baskısıyla atılmadı. Köleciliği reddetmek için yerli, özgün Kuran okumalarına dayanan bir temel de vardı, ancak bu temel ulus-devletlerin güçlü bir tavır almasına I. Dünya Savaşı'ndan önce nadiren yol açtı.

Kölecilikten Geçişler

Köleciliğin ardından ne geldi? İdeal durumda, zincirlerin parçalanmasıyla simgelenen, yükselen özgürleşme momentinin yeni özgürlüğü garantileyecek hukuksal siyasal düzenlere ve toplumsal yapılara aktarılmış olması gerekirdi. Bu tür düzenler ve yapılar, eski kölelerin yardımıyla yaratılabilirdi, ama yalnızca onlar tara-

fından değil. Eski köleleri yeni yurttaşlık statüsüne alan ulusal ya da sömürgeci devlet çerçevesinin de yeniden şekillendirilmesi gerekiyordu. Zihniyetler de değişmeliydi: Eski köleleri aşağılamaktan ya da en iyi durumda küçümseyen bir sempatiden, onları yalnızca soyut "insani varlıklar" olarak değil somut yurttaşlar ve toplumun yararlı üyeleri olarak kabule ciddi ciddi hazır olmaya geçilmeliydi. Böyle liberal bir ütopya 19. yüzyılda nerdeyse hiç gerçekleştirilmemiştir. Bazı erken kölecilik karşıtları bile bunu sezdiler, yerel başarılarını gözlerinde büyütmediler ve kendilerine daha iddialı hedefler koydukları gibi, küresel bir uygarlaştırma misyonu fikriyle destek aldılar. Temel düşünceye göre, dünya ancak köleciliğin kökü tamamen kazındığında barbarlığa geri düşmekten korunmuş olacaktı. Bu yüzden İngiliz kölecilik karşıtı hareketinin ilk savaşçılarından bazıları, 1840 yılında African Civilization Society'nin kuruluşuna özellikle aktif olarak katıldılar. Kraliçenin eşi Prens Albert'ten düzinelerce milletvekiline kadar, Victoria dönemi devletinin büyük bir bölümü bu kuruluşu destekledi. Bu yeni derneğin ilk faaliyetlerinden biri, Batı Afrika'daki Nijer bölgesine 1841-1842 yıllarında kölecilik karşıtı bir keşif gezisi düzenlemekti. Emperyalist art niyetleri de bulunan bu maceralı yolculuk, Afrika'da sayısız zorlukla karşılaştı ve yüce niyetlerini gerçekleştiremedi. Bu sefer, erken 19. yüzyılda kölecilik karşıtlarını harekete geçirebilen kapsamlı görev bilincinin ifadesi olarak, dikkat çekiciliğini korumaktadır.[58]

Böyle sansasyonel bir eylem –misyoner David Livingstone'un daha sonraki Afrika gezileri gibi– erken kölecilik karşıtlığının başlangıçtaki Hıristiyan, insansever ve vatansever özgürleşme güdülerinden kaynaklanmıştı. Bu güdüler, özgürleşme sonrası düzenlerin inşasında, sorun çözümlerinin yerel nitelikte kaldığı ve uluslararası aktarımların pek işlemediği bir süreçte pek işe yaramadılar. Üstelik gelişim yollarının çeşitliliği, bu noktada bir karşılaştırma yapmayı da özellikle zorlaştırıyor.[59] Tek tek örnekler üzerinde yapılan mikrotarih araştırmaları bu yüzden özel bir önem kazandı. Bu araştırmalar belgelenebilir yaşamsal yazgıları, tek tek köleci plantasyonların az çok bağımlı küçük köylü ekonomilerinden oluşan bir mozaiğe ya da mağdurlar açısından hiç fark edilmeyen, kölelik bağlarından farklı adlandırılan ve hukuksal olarak farklı yapılardaki zorunluluk ilişkilerine dönüşümünü inceliyorlar. Günümüzde, daha büyük bir genelleme yapılarak, "özgürleşme sonrası toplumları"ndan söz

ediliyor.[60] Bu tür toplumlar birbirlerinden, eski kölelerin toplam nüfustaki sayısı ve oranı gibi nesnel belirtilerle, egemen ırkçılığın, mülk edinme ve yükselme fırsatlarının türü ve yoğunluğuyla, şiddet eylemlerinin boyutuyla, cinsiyetlerin farklı yaşam fırsatlarıyla, kısacası "özgürlüğün dereceleriyle" ayrılıyorlar.[61]

Plantasyon ekonomisi her yerde parçalanmadı. Haiti'de ortadan kalktı ve onunla birlikte ihracata yönelik üretim de ortadan kalktı; ülke sosyal hasılada önemli bir düşüş yaşadı. Jamaika'da, daha az dramatik olsa da benzer bir gelişme yaşandı. İngiliz Trinidad'ında plantasyon üretimi birkaç onyıl sonra yeniden başlatıldı, ama şimdi yerel eski kölelerle değil, Asya'dan ithal edilen, senetli çalışma sözleşmesi yapılmış işçilerle sürdürüldü; aynı durum Hint Okyanusu'ndaki İngilizlere ait Mauritius Adası'nda da söz konusuydu. Haiti'den seksen yıl sonra özgürleşme evresine giren Küba da bambaşka bir yol izledi. Burada, özellikle mükemmelleşmiş plantasyon tarımı ülkesinde, şeker teknolojisindeki bir dönüşüm ve İspanya'dan beyaz göçmen akımı kendini hissettirdi. Şeker üretimi özgürlükten sonra çok az geriledi ve birkaç yıl sonra eski değerlerin üstüne çıktı.[62] Bu değişiklikler tarım çerçevesinde kaldı. Hatta ABD'nin Güney eyaletlerinde özgürlükten sonra bir süre büyük çaplı endüstrileşme olmadı.

Özgürleşmenin sonuçlarını taraflar örnekten örneğe farklı yorumladılar. Eski kölelerin çıkarları eski köle sahiplerininkinden farklıydı; sömürgeci yönetimler ve kölecilik karşıtlarının her bir örnekte özel beklentileri vardı. 19. yüzyılın en hırslı reform projelerinden biri olan kölelerin özgürleşmesi, olağanüstü yüksek ve yaygın hayal kırıklıkları yarattı. Kimi zaman bu hayal kırıklıklarında ikiyüzlülük de söz konusuydu. Afrika'daki yerli köleciliği ortadan kaldırmanın zorluğundan yakınan Avrupalı sömürgeci yönetimler, çeşitli zorunlu çalışma biçimleriyle (Fransız kolonyal imparatorluğunda angarya *–corvée–* ancak 1946 yılında yasaklandı), vergi baskısıyla ya da tarıma müdahalelerle yeni esaretler yaratmaktan çekinmiyorlardı. Ne var ki bu tür esaretler, aşırı boyun eğdirmeye yönelik sabit yapılar halinde nadiren kristalleşti. Avrupalı sömürgeci sistemler kolonilerdeki hoşnutsuzluğun ve metropol kamuoyundaki eleştirilerin baskısıyla kendini temkinli bir biçimde düzeltebiliyordu. Aşırı çalışma baskısı ve şiddet taşkınlıkları I. Dünya Savaşı'ndan sonra eskisine göre daha enderdi. Kabul edilmiş bir

hak biçimi olarak köleciliğin ortadan kaldırılması, gerçekleştiği her yerde derin bir ahlaki ve siyasal kopuşu ifade eder ve bunu küçümsemek yanlış olur. 1910 yılında Sahra-altı Afrika'da köleciliğin kaldırılması küçük istisnalarla başarılmıştı.[63]

ABD'nin Güneyinde Özgürlük Sonrası Toplumu

Başka hiçbir ülkede köleciliğin kaldırılması, ABD'deki kadar manevra alanını genişletmedi. Daha İç Savaş sırasında yüz binlerce Afro-Amerikalı kaderlerini kendi ellerine almış, Kuzey'de *free blacks* [özgür siyahlar] olarak ya da Güney'den kaçmış köleler olarak Birlik tarafında savaşmış, ya da Kuzey'de savaşa başka bir katkıda bulunmuş, Güney'de sahipsiz toprakları ele geçirmişlerdi. Köleciliğin kaldırıldığının ilan edildiği tarihte zaten büyük bir siyah Amerikalı başkaldırısı yaşanıyordu.[64] Eski köleler özgürlüğe geçişte yeni isimler aldılar, yeni mahallelere yerleştiler, dağınık ailelerini bir araya topladılar ve ekonomik bağımsızlığa ulaşma yollarını araştırdılar. Şimdiye kadar efendileri tarafından serbestçe konuşmaları engellenmiş olanlar, şimdi düşüncelerini değiştirmeden ve açıkça dile getirebiliyorlardı. Siyah toplulukların o zamana kadar faaliyetlerini yeraltında sürdürmüş olan kurumları, kiliseler, okullar ya da cenaze dernekleri, günışığına çıktılar. Kadınlar ve erkekler köle olarak efendilerinin malıydılar ve bu yüzden hukukta birer özne değillerdi. Şimdi artık efendilerinin evinin dar alanına kapatılmış değillerdi, mahkeme karşısında konuşabilir, karşılıklı sözleşmeler imzalayabilir, jüri sandalyesinde bizzat oturabilir, seçimlerde oy kullanabilir ve makamlara aday olabilirlerdi.[65]

Ama bu büyük yeni başlangıç, keskin bir ırk ayrımcılığı şeklinde tam karşıtına dönüştü. 1870'li yılların sonunda özgürleşme döneminin kazanımları büyük ölçüde yok edilmişti. 1880'li yıllarda Güney'in eski köleci devletlerinde ırklar arasındaki ilişkiler vahim boyutlarda kötüleşti. 1890'dan sonra Afro-Amerikalılar gerçi yeniden köleleştirilmediler ama beyazların terörünün ve linç adaletinin eşlik ettiği aşırı ayrımcı ve sınırlayıcı bir ırklar düzenine tabi tutuldular. Artık yurttaşlık haklarının kullanılmasından söz edilemezdi. Köleciliğin *ötesinde* böyle keskin ırk düzenleri yalnızca üç defa ortaya çıktı: ABD'de 1890'lar ve 1920'ler arasında kalan yıllarda; Güney Afrika'da 1948'den sonra ve Almanya'da 1933'ten sonra ve

II. Dünya Savaşı'nda Alman işgalindeki Avrupa'da. Almanya örneği bir kenara bırakılırsa, yaklaşık bir karşılaştırmanın adayları olarak geriye ABD ve Güney Afrika kalıyor, çünkü Güney Afrika'daki Apartheid'in başlangıcı 19. yüzyıla kadar uzanır.[66] 1903 yılında döneminin önde gelen Afro-Amerikalı entelektüeli W.E.B. Du Bois, 20 yüzyılın sorununun *color line** sorunu olacağı tahmininde bulundu.[67] Bu kehanetin özellikle doğru çıktığı yerde, köleliğin yerine devletten ve devlet dışından kaynaklanan şiddetle, kendilerini ten renklerinden başka bir şeyle tanımlamayan gruplar için ayrıcalıkların kabul ettirildiği "beyazların üstünlüğü" geçirildi.

Kölecilik toplumlarındaki hiyerarşik ilişkiler, elle çalışmanın nerdeyse tamamen köleler ve azat edilmişler tarafından yapılmasıyla ve bu iki halk grubunun sosyal yükseliş olanaklarının çok az oluşuyla son derece netlik kazanırken, özgürleşme sonrası koşullarda eski köleler iş piyasasında yoksul beyazlarla doğrudan rekabet içine girdiler. Özgür politik koşullarda siyahlar, beyaz kanaat önderlerinin yandaşları seviyesine düşürülmeye izin vermeden, kendi politik çıkarlarını temsil ettiler. Beyaz toplumun kesimleri böyle bir meydan okumaya ayrımcılıkla ve şiddet içeren savunmayla karşılık verdiler. Irkçılık böyle bir düşüncenin ve ona uygun yapıların önkoşuluydu ve böylelikle yeniden yükseltildi. Köleci toplumların bastırılan ırkçılığının yerini beyaz egemenliğinin dışlayıcı ırkçılığı aldı. Toplumda çok yaygın bir tutum olarak ırkçılık, daha devrim döneminde kölecilik yasalarını kaldıran ABD'nin Kuzey eyaletlerinde bile bulunuyordu. 19. yüzyılın yeni güneyinde yaygınlaştı ve radikalleşti. Örneğin ABD anayasasının, "Birleşik Devletler'de doğmuş veya vatandaşlığa kabul edilmiş" tüm şahısları genel hak eşitliği temelinde yurttaş ilan eden 14. Ek'i işlevsizleşti. Bu belirleme devletler düzleminde yasalara dönüştürülmedi. Son federasyon birliklerinin de Güney'den çekilmesinden sonra, daha az ırkçı merkezi devletin gerçekleştirebileceği siyah azınlığın korunması ortadan kalktı. Güney'de, 1869'dan itibaren faaliyet gösteren Ku-Klux-Klan'la simgelenen bu yeni ırklar düzeni, etkililiğinin doruk noktasına yüzyıl dönümünde ulaştı, 1920'li yıllardan sonra yavaşça zayıfladı ve ancak 1960'lı yılların yurttaş hakları hareketiyle etkisiz hale getirildi.[68]

---

* Siyahların beyazlarla aynı etkinliklere katılmasını, aynı araçlara binmesini, aynı mekânlarda bulunmasını vb. önleyen ırkçı engel - ed.n.

Güney Afrika-ABD-Brezilya: Irksal Düzenler

Güney Afrika'yla farklılıklar, *kapsamlı* bir karşılaştırmayı olanaksız kılacak kadar büyüktür; noktasal olarak yine de öğretici çapraz ilişkiler vardır. Bu iki ülkedeki, aralarında az sayıda belirleyici transferin bulunduğu gelişmeler, eşzamanlı olarak gerçekleşmedi. Güney Afrika'da kölelerin özgürleşmesi ABD'nin Güney eyaletlerinden yaklaşık otuz yıl önce gerçekleşti. 1914 yılında iki tarafta da ırkların hiyerarşisine ve dışlanmasına dair ideolojiler ve araçlar vardı. Sonra Güney Afrika 1920'li yıllardan itibaren ABD'nin güneyinden bir adım daha öne geçti; çünkü burada Apartheid *ulusal* yasamanın temel bir ilkesi haline geldi. Irklar düzeninin ortadan kaldırılması, ABD'deki gibi II. Dünya Savaşı'ndan sonra "tedricen," federal düzlemde yasamanın ve yargının değişmesiyle değil, ancak 1994 yılında merkezdeki iktidar değişikliğiyle gerçekleşebildi. Her iki ülkede de, beyaz liberallerin desteğindeki siyah yurttaş hareketleri büyük önem taşıyordu. Her iki ülkede de erken 20. yüzyılın ırklar düzenlerinin çok gerilere giden tarihsel kökleri vardı. Bir örnekte endüstrileşmiş kuzeyde, diğerinde Ümit Burnu'ndaki İngiliz varlığında savunulan "özgür işgücü" ideolojileri, Boer'lerin ve Güney eyaletlerindeki plantasyoncu oligarşinin ırkların tabiiliğini ve saf beyaz efendiler ırkı demokrasisinin siyasal güç tekelini tercih etmeleriyle çelişkiye düştü. 1861'den 1865'e kadar ABD'de, 1899'dan 1902'ye kadar Güney Afrika'daki savaşlar yaşandı; bu iki ayrılma savaşını liberal kapitalist güçler ABD'de askeri üstünlükle, Güney Afrika'da kıl payı kazandılar. ABD'de on beş yıl içinde, Güney Afrika'da bunun yarısı kadar bir süre sonra iki karşıt beyaz kamp siyah halkın aleyhine bir uzlaşmaya vardılar.

Britanya İmparatorluğu Güney Afrika'daki beyaz yerleşimcilere 1910 yılında özerklik tanıdı. "Ulusal" ama beyazlarla sınırlı kalan yeniden birleşme sürecinde, nüfusun siyah çoğunluğunun zaten sahip olduğu ya da ona vaat edilmiş haklar ellerinden alındı. ABD'de Kuzey, 1877'de "Yeniden İnşa"nın tamamlanmasından sonra, Güney eyaletlerinin siyah nüfusun haklarını ellerinden almasını ve ırk ayrımcılığı uygulamasını engelleyemedi. Gerçi ABD'nin kuzeyinde, günlük yaşamdaki tüm gerçek ayrımcılığa rağmen siyah halkın seçim sandıklarına gitmesi ilkesel olarak bir daha asla engellenmedi. Yasallaştırılmış ayrımcılık yerel bir özellik olarak kaldı ve ulusal

bir norma dönüşmedi.[69] Her iki ülkede (Güney Afrika'da ilkin dolaylı olarak, İngiltere'den ithal dürtüler üzerinden) kölecilik karşıtı süreci hızlandıran insanseverlik, erken 20. yüzyılda politikalarda gözden kayboldu. "Beyazların üstünlüğü"ne karşı yürütülen mücadele onlarca yıl sürdü. 19. yüzyılın ortasındaki onyıllarda, siyasal bir program olarak belirginlik kazanan, renk ayrımı yapmayan demokrasi, Güney Afrika'da ve ABD'nin Güney eyaletlerinde, ancak büyük çabalarla telafi edilecek bir gerileme yaşadı.

19. yüzyılın –Güney eyaletlerinin yanı sıra– diğer büyük kitlesel kölecilik örneğinde, beyaz bir egemenlik kurulamadı. Brezilya'da köleciliğin kıtasal Latin Amerika'daki başka her yerden daha uzun sürmesinin birden fazla nedeni vardır. Brezilyalıların, kendi kolonyal güçlerine karşı bir bağımsızlık savaşı yürütmemiş olmaları, bu yüzden komşularındaki İspanyollara yönelik mücadelelerden farklı olarak, siyah askerlerin devşirilmemiş olması önemli bir nedendir. Sık sık köle direnişleri görülüyordu, ama beyazların onayıyla silahlanmış, hizmetlerinin karşılığını isteyen Afrikalı figürü yoktu. Burada "modern" politikleşmenin önemli bir kaynağı eksikti. Peki, Brezilya'da 1888'den sonra *biçimselleştirilmiş* bir ırklar düzeni neden ortaya çıkmadı? Monarşiden cumhuriyete barışçıl bir geçişle örtüşen köleliğin sona ermesinin ardından, ülkenin ulusal ve ırksal kimliği ve modernleşme şansları üzerine uzun bir tartışma yaşandı. Brezilya'da kölelerin serbest bırakılması ABD'ye göre daha kolay olduğu için, ten rengi ve sosyal statü arasında daha az mutlak bir örtüşme söz konusuydu ve toplumsal bilinç katı ikici karşıtlıklara daha az alışkındı. Bu nedenle, beyaz elitlerin modernleşme tasavvurlarında azat edilmiş köleler çok erkenden yer aldılar.

Ekonominin dinamik sektörlerinde, kölelerin yerine yeni işe alınan Avrupalı göçmenleri koyma stratejisi daha da önemliydi. Şimdi büyük sayılarda ekonomik olarak marjinalleştirilen bu göçmenler ve eski köleler, aynı işgücü piyasalarında karşı karşıya gelmiyorlardı. Böylece, dünyanın başka her yerinde ırkçılığın beslendiği tipik bir zemin olan rekabet oluşmadı. Brezilya'da ırk sorunu asla *teritoryal* bir politikanın tartışma noktası olmadı. ABD'nin güneyindeki gibi, ayrılmaya hazır özel bölgeler kendilerini ırkçı kimliklerle tanımlamadılar. Tam tersine elit kesim, dahil edici bir milliyetçiliğin ve eski köleciliğin özellikle insancıl olduğuna dair bir mitosun propagandasını yapmak için çaba gösterdi. Böylece

ulusal tarih de kolonyal dönemden monarşiye ve cumhuriyete kadar uzun bir süreklilik içinde kurulabildi. Siyahların maddi konumu, özgürleşme sonrası Brezilya'sında Alabama ya da Güney Afrika'dakinden kesinlikle daha iyi değildi. Devlet basitçe onları düşünmüyordu. Bir "Yeniden İnşa"nın eşdeğeri yoktu, ama buna tepki olarak doğan resmi bir Apartheid de yoktu ve görevliler kendilerini ırk sınırlarının bekçileri olarak görmüyorlardı. Ne var ki devletin zayıflığı, birçok ırkçı şiddetin cezasız kalmasına yol açtı. Ancak bu devlet düzeninin dolaysız bir sonucu değildi. Kölecilik karşıtları, özgürlük sonrası toplum düzeninde etkili olabilecek durumda değillerdi.[70] Küba'da sonunda beyazlar ve siyahlar bağımsızlık savaşında İspanyollara karşı yan yana savaştılar; ayrıca şeker tarımındaki işçiler ten rengine göre çok karışmışlardı. Böylece, köleciliğin kaldırılmasından sonra Küba politikası, başka özgürlük sonrası toplumlarına göre, hele ki ABD'ye göre daha fazla "renk körü"ydü. Bu adada bir beyaz ırk egemenliği ortaya çıkmadı.[71]

Batı'da köleciliğin ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanan tüm süreçlerin ortak bir yönü vardı: Hıristiyan ve insansever güdülerin yanı sıra, eski kölelerin özgür bir iş piyasası koşullarında, ihraca yönelik tarımsal malların üretilmesinde işgüçlerini en azından eskisi gibi başarıyla, hem şimdi daha pozitif teşviklerle kullanacaklarına dair liberal ekonomik umutla da canlandırılmışlardı. İktisatçılar ve politikacılar özgürleşmeyi büyük bir deney olarak gördüler. Eski köleler "rasyonelliklerini" yani, aydınlanmış bir çağın ölçütlerine göre insani değerlerini, liberal iktisat teorisinin çalışmaya, kazanmaya ve tasarrufa yönelik *homo oeconomicus*'ları gibi davranarak kanıtlama şansını elde etmişlerdi. Kölecilikten özgürlüğe çoğu kez (örneğin Britanya İmparatorluğu'nda olduğu gibi) "çıraklık yılları" (*apprenticeship*) olarak tanımlanan organize geçişler, kölelerin bunu yapmasını kolaylaştıracaktı. Böyle bir "ahlaki kişilik" gelişimi sonunda tam politik yurttaşlık haklarının sağlanmasıyla taçlandırılacaktı.[72]

Ama gerçeklik çoğu zaman bundan farklı işledi. Özgürleşen kölelerin beklenmedik öncelikleri vardı. Örneğin kendi denetimlerindeki küçük toprak parçalarında güvende olmayı, büyük işletmelerdeki ücretli çalışmaya tercih ettiler; birçokları karma bir stratejiyi benimsedi. Bunun sonucunda, tarımsal üretimin pazarlarla bağı, güçlü bir biçimde ihracata yönelik plantasyon tarımına göre zayıf-

ladı. Burjuva reformcuları, eski köleler ille de kendi burjuva aile yaşamı ideallerine ulaşmaya çalışmadığı zaman başka tür bir hayal kırıklığı yaşadılar. Bu iki olgu bir araya gelince, siyah Afrikalıların antropolojik özellikleri nedeniyle hem piyasa rasyonelliğine hem de özel yaşam tarzının "uygar" normlarına uygun olmadıkları düşünüldü. Bu durum, ırkçılığa neden olmasa da, ırkçı eğilimlere güç kazandırdı. Büyük özgürleşme deneyimi, onu başlatan liberallerin umutlarını, ne kadar yanılsatıcı/hayali ve kendinden menkul olsalar da, büyük ölçüde boşa çıkarttı.[73]

3 Yabancı Karşıtlığı ve "Irk Savaşları"

Bulaşıcı Bir Irkçılığın Yükselişi ve Düşüşü

1900 yılında "ırk" sözcüğü yeryüzünün dört bir yanında kullanılıyordu. Tüm dünyada düşünce iklimi ırkçılık yüklüydü.[74] En azından, emperyalizm çağında tüm kıtalarda bulunan küresel "Batı"da, insanların ırklara bölündüğü, bu ırkların biyolojik temelli farklı yeteneklere sahip oldukları ve bu yüzden yaşamlarını bağımsız olarak gerçekleştirmek konusunda farklı farklı hakları bulunduğu düşüncesinden kuşku duyan çok az insan vardı. 1800 yılında ise sömürgelerdeki ve Atlantik ötesi köle ticaretindeki uygulamalar insanların farklı ten rengine sahip olduğunu görmezden gelmiyorsa da, böyle fikirler yalnızca Avrupa'da aydınların çalışma odalarında düşünülüyordu. 1880'lere gelindiğindeyse, bu düşünce Batı toplumlarında kolektif imgelemin temel unsurlarından biri haline gelmişti. 1930 yılında ise ırkçılık dünya çapında bir nebze daha az kabul edilir olmuştu.

"Beyaz" Batı'da yaşayan zengin ve burjuva Afro-Amerikalılar bile, bir otel odası bulmakta hâlâ zorlanıyordu. Ne var ki "ırk"ın en azından bilimsel bir kavram olarak hiç eleştirilmeden kabul edilmesi biraz daha azalmıştı. Japonya'nın 1919 Paris Barış Konferansı'nda yeni kurulan Milletler Cemiyeti'nin tüzüğüne ırkçı ayrımcılığa karşı bir madde konası önerisi, her şeyden önce İngiliz dominyonlarının ve ABD'nin karşı çıkmasıyla reddedildi; yine de bu girişim ırkçı söylemlerin ve uygulamaların ne kadar tartışmaya açık olduklarını gösterdi.[75] Nasyonal Sosyalistlerin 1933'ten sonraki ırkçı retorik ve pratiği dünya kamuoyunda, yüzyıl dönü-

münde yol açtığından daha fazla hoşnutsuzluk uyandırdı ve ülke dışında önemsiz gösterici bir dikkatsizlikle *Alman* tuhaflığı olarak görüldü. 2000 yılında ırkçılık tüm dünyada itibarsızlaştı, birçok ülkede propagandasının yapılması cezaya bağlandı, her türlü bilimsellik iddiası gülünç kılındı. Irkçılığın tarihe damgasını vuran bir güç olarak yükselişi ve düşüşü, dünya tarihi açısından bakıldığında, 1860 ile 1945 arasındaki kısa zaman dilimini kapsar. Bu karanlık dönem, 19. yüzyılı 20. yüzyıla kenetler.

1900 yılında "ırk" yalnızca (söylendiği gibi) "beyaz adam"ın nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu ülkelerde merkezi bir tema oluşturmuyordu. Kolonilerdeki egemen beyaz azınlıklar, üstünlük iddialarının, tabi kılınan "düşük" ırklar tarafından tehdit edilmesinden endişeleniyorlardı. Japonya ve Çin'de entelektüel gruplar, Avrupalı ırk öğretilerinin söz dağarcığını kabul etmeye hazırlardı. "Irk" bilimsel bir kavram olarak ciddiye alınıyordu. Biyologlar ve etnologlar bu kavramı telaffuz etmekten özellikle hoşlanıyorlardı; bu kavram komşu disiplinlere de yayıldı. Bir yerde "halk"tan söz edildiğinde, eski onyıllardaki gibi, *demos*'un politik irade ortaklığından çok, gitgide daha fazla *ethnos*'un biyolojik temelli köken ortaklığı düşünülüyordu. Irk söylemi siyasal "sol"un bazı kesimlerini de etkiledi; hatta ideal bir eşitlik toplumunun doğmasına hizmet ettiği iddiasındaki, sosyalist bir öjeni, yani planlanmış "kalıtım sağlığı" fikri vardı. Fakat ırk düşüncesi ağırlıklı olarak "sağ"da yer alıyordu. İnsanların doğal eşitliği, doğuştan gelen doğal hakları, özgürlük, barış ve mutluluk için çabalamaları gibi aydınlanmacı fikirlerle çelişiyordu. Irk düşüncesi bireyselci olmaktan çok kolektivist eğilimliydi; özellikle Almanya'da halkçı ve ırkçı düşünce tam olarak özdeş olmasalar da, "halk" ve "halka ait" kavramları bu düşüncenin en önemli semantik aktörleri oldu. Irkların birbirleriyle mücadelesine ve "zayıfların" zorunlu olarak yenilmesine dair "sosyal Darwinist" tasavvur da bu düşünceye dahildi. Ayrıca kaybedenlerin arasında beyazlar da olabilirdi: İlk ırk teorisyenlerinden bazıları kötümserdi ve bir "emperyal melankoli" tavrında bazı sömürgeci uygulamacılar beyaz adamın tropik bölgelerin zorlukları altında ezileceği beklentisi içindeydiler.[76]

Irk düşüncesinin kendi nefretleri ve nefret nesneleri vardı: Yahudiler ve farklı ten renginden insanlar, demokratlar, sosyalistler ve feministler. Başka hiçbir ortak yanları bulunmayan devlet baş-

kanları, bilginler ya da sokaktaki ayak takımı ırkçı önyargılarında birleşiyorlardı. Irk düşüncesi bedene ve bedenselliğe odaklanmıştı. Düşmanların ve zararlıların tehdidi altında olduğu düşünülen "halk gövdesi"nden söz ediliyordu. 18. yüzyılın eski fizyonomisi, ırksal açıdan "aşağılık" ve suça yatkın olmanın (bazı kriminologlar bunların kalıtımsal olduğunu öne sürüyordu) bedende ifade edildiğine dair öğretiler halindeki yeni kılığıyla yeniden ortaya çıktı. Irk düşüncesi Kongo Özgür Devleti'ndeki, Alman Güneybatı Afrika'sındaki ya da Amazonlar'daki katliamlara, Çarlık Rusya'sında Yahudilere karşı pogromlara, etnik açıdan yabancı göçmenlere yönelik saldırılara, ABD'nin güneyinde sadistçe linç cinayetlerine neden oldu, bunları olanaklı kıldı ya da kolaylaştırdı. Bu sırada saldırganlık ve korku çoğu kez birbirine karışmıştı. Elbette, sade bir "ırk nefreti" bu tür şiddet eylemlerinin tek kaynağı değildi, nadiren de en önemli kaynağıydı. Cani kitleler ve normalde kimsenin saçının teline dokunmamış masum profesörler, ırkın ve ulusun "saflığının" aynı tezgâhta imal edilmesinin önceden sözleşmemiş işbirlikçileriydi. Böylece, takvimlerdeki 19. yüzyılın son üçte birinde kısa bir bulaşıcı ırkçılık çağı yaşandı. Bu çağ, Almanların Avrupalı Yahudilere yönelik kitle katliamını hazırladı – ama bunu henüz önceden kaçınılmaz kılmış değildi, çünkü I. Dünya Savaşı'ndan sonra yeni radikalleştirici momentler de eklendi.

Irk Teorileri, Devrim Öncesi ve Devrim Sonrası

Irkçılığın türlere bölünüp tasnif edilmesi çok zor bir iştir. Sadece önerilen stratejilere ve yapılan uygulamalara bakarak getirdikleri farklı sonuçlarla birlikte dört ırkçılık çeşidi ayırt edebiliriz:

1. Politik ve ekonomik açıdan ezilen alt sınıflar üreten *baskıcı* ırkçılık;
2. Resmi ve gayriresmi gettolar oluşmasına yol açan *ayrımcı* ırkçılık;
3. Dış dünyaya yönelik kuşkuyu körükleyen ve ulus-devletleri kendi sınırları içine kapatan *dışlayıcı* ırkçılık;
4. Belirli grupları "ırksal düşman" diye damgalayarak, onlara sistemli biçimde yok etme noktasına varıncaya kadar zulmeden *imha edici* ırkçılık.

"Irk"ı argümantasyonlarda ve anlatılarda ele almanın türleri ve biçimleri farklıydı. Bu resmin ayrıca bir dizi ulusaşırı bağlantıyla bütünlenmesi gerekir. 1900 civarındaki onyıllarda "ırk" Batı'daki entelektüeller arasında, devletlerin ve halkların aralarındaki ilişkileri makro-imgeler halinde organize etmek için yaygın bir kategori olduğu gibi, ulusal ırkçılıklar birbirlerine tepki gösterdiler ve insanın "ıslah edilebilirliği"ne inanan düşünürler de sınırları aşan gruplarda bir arada toplandılar.[77]

Genel olarak yaygın bir etnik merkezciliğin aşırı bir biçimi olarak, insan grupları arasındaki ayrımın en önemli işareti olarak değişken kültürel davranış tarzlarını değil, değişmeyen, biyolojik kalıtımla geçen bedensel özellikleri gören bir ırkçılık, erken Modern Çağ'da toplumlar arasındaki temasların yeryüzünün her yerinde yoğunlaştığı sırada ortaya çıktı. Böyle bir ırkçılık kesinlikle Avrupalılar arasındaki başat dünya görüşü değildi, 18. yüzyıla kadar denizciler ve kolonyal fatihler arasında da hâkim görüş değildi. Seyahatnamelerden yapılan, Avrupalı olmayan insan gruplarına kara çalan bir yorum olarak okunabilecek her alıntı, saygı ve hayranlık ifadeleriyle dengelenebilir. Seyyahlar başka halkların fenotipinden çok gelenekleri ve görenekleriyle ilgileniyorlardı. Henüz ayrıntılı olarak işlenmiş ırk *teorileri* değil ama ırkçı tavırlar Atlantik'teki köle ticareti ortamında, Amerikan plantasyonlarında ve batı yarıkürenin ten rengi kıstasına göre hiyerarşikleştirilmiş göçmen toplumlarında ortaya çıktılar. Irkçı dilde, dönemin antropolojisine dayanan ilk ayrıntılı kölecilik savunusu plantasyon sahibi Edward Long'un yazdığı *The History of Jamaica*'ydı (1774). Irkçılık köleciliğin nedeni değildi, ama geç 18. yüzyıl boyunca, sonra da özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında onun haklı çıkarılmasına giderek daha fazla hizmet etti.[78] Avrupa yayılmasının birçok sınır bölgesinde yerleşimciler ile yerliler arasındaki farklar 19. yüzyıla kadar henüz biyolojik olarak değil, daha çokkültürel olarak yorumlanıyordu. Kölelik ile atfedilen ırk özellikleri arasındaki ilişki aslında esnektir. Tarihteki çeşitli kölecilik sistemleri son tahlilde bedensel farklara dayanmıyordu. Yunan-Roma Antik Çağ'ındaki kölecilik, ya da insan tedarikini Balkanlar'dan ve Karadeniz çevresinden yapan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki askeri kölecilik bunun için iyi birer örnektir. Hatta Kuzey ve Güney Amerika'da da, ten renkleri bazı Avrupalı sahiplerinden ve bekçilerinden daha açık olan köleler vardı.[79]

18. yüzyılın son çeyreğinde Avrupalı entelektüeller arasında bilimsel bir işlem olarak sınıflandırma ve karşılaştırma moda oldu. İnsanlığı "tiplere" ayırmak için önerilerde bulunuldu. Karşılaştırmalı anatomi ve frenoloji (yani bir insanın zihinsel durumu hakkında çıkarımlarda bulunmak için kafatasının ölçülmesi) bu çabalara dönemin ölçütlerine göre bilimsel bir görünüm kazandırıyordu. Bazı yazarlar Hıristiyan yaratılış öğretisinden bilinçli olarak vazgeçerek, farklı ırkların ayrı ayrı yaratıldıkları (*polygenesis*) savını ileri sürmeye ve böylelikle kölecilik karşıtlığının da vurguladığı beyazlar ile siyahlar arasındaki temel sempatiyi kuşkulu kılmaya kadar gittiler. Irkçı sınıflandırma 20. yüzyılın ortasına kadar kimi yazarların ve antropologların en sevdiği uğraş olarak kaldı. Kolonyal idareciler bu yolla, uyrukları arasındaki kafa karıştırıcı çeşitliliği bir düzene sokmaya çalıştılar.

Frenoloji gibi, bu çeşitlilik de 19. yüzyıl boyunca dünya sergilerinde ve etnolojik sergilerde [insanat bahçeleri] görselleştirilen popüler bir konuydu. 1800'den önce şekillendirilmiş olan bazı tip kavramları çok katıydı: "sarı ırk", "zenci" ya da "Kafkas ırkı" (bu sonuncusu, Göttingen'li doğa araştırmacısı Johann Friedrich Blumenbach'a kadar geri gider ve ABD'de bugün bile "beyaz ırk"ın örtmeceli eşanlamlısı olarak kullanılmaktadır). Irkların sınıflandırılması özellikle de Anglo-Amerikan *race* sözcüğünün, "*the Spanish race*" vb. gibi ulusları da tanımlamak için kullanılmasıyla birlikte, hiçbir zaman çözülmeyen bir karışıklığa yol açtı. 1888 yılında yalnızca ABD literatüründe çeşitli *race*'lerin sayısı 2 ile 63 arasında değişiyordu.[80] Geç Aydınlanma'nın sınıflandırmalarıyla ve insan soyunun ırksal tiplerini ya da alt türlerini bir hiyerarşiye sokma yönündeki ilk denemelerle birlikte, en kötü durumda baskıcı ve sömürücü bir ırkçılık temellendirilebildi, ama imha edici bir ırkçılık asla temellendirilemedi. 1900 ve sonrasındaki ırkçılık için çok karakteristik olan "renkler arası sınırlar" boyunca ayrılmış yaşam tarzları talebi de bu yoldan meşrulaştırılamazdı ve kolonyal pratikte yaklaşık olarak 19. yüzyılın ortasına kadar, daha sonra oynadığından daha önemsiz bir rol oynadı. 19. yüzyılın ırkçılığı, 18. yüzyıldaki gelişmelerin kesintisiz bir uzantısı değildi.

19. yüzyılın ırk öğretileri devrim-sonrasına aitti. Hıristiyanlığın bağlayıcılığının gevşemesini, ama her şeyden önce de hiyerarşilere artık tanrısal ya da doğal düzenin bir parçası olarak bakılmadı-

ğı bir dünya gerektiriyorlardı. En büyük sömürgeci güçten, yani İngiltere'den çok Fransa ve ABD'de ortaya çıktılar. İngiliz siyasal düşüncesi hiçbir zaman empati kurma anlamında eşitlikçi değildi; öyle ki teorik eşitlik vaadi ile gerçek eşitsizlik arasındaki gerilim hiçbir zaman *Declaration of Independence*'ın [Bağımsızlık Bildirisi] ve *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*'in [İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi] ülkelerindeki kadar güçlü hissedilmemişti. Yaklaşık 1815'ten sonra yeni tipte ırk teorileri mümkün oldu. Bunların iki önkoşulu vardı: Birincisi, çevreciliğe, yani çevresel etkilerin, fenotipsel varyasyonları dahil insan doğasını kalıcı olarak etkileyebileceği düşüncesine veda ettiler.[81] Olası "iyileştirme" fikri daha sonra, yüzyılın son üçte birinde öjeniğin biyoteknolojisi olarak bir rönesans yaşamadan önce bir süreliğine ırk düşüncesinden uzaklaştı. Bundan böyle ırk kavramları uygarlaştırma misyonu fikriyle de bir gerilim ilişkisi içinde oldular. İkincisi, yeni ırk teorisyenleri geç aydınlanmanın doğa araştırmacılarına göre çok daha hırslı bir geçerlilik iddiası öne sürdüler. Şimdi "ırk," tarih felsefesine ait bir kategoriye, geçmişin ve bugünün anlaşılması için sözde evrensel bir anahtar konumuna yükseltilmişti, böylelikle "sınıf", "devlet", "din" ya da "ulusal ruh" gibi diğer hâkim kavramlarla doğrudan rekabet içine girdi.

Böyle bir ırk düşüncesinin göze çarpan bir özelliği –Alexis de Tocqueville bunu ilk fark edenlerdendi– özellikle güçlü bir determinizmin yanı sıra, politikanın ve tarihin eylemlerle şekillendirilebilme olasılığının marjinalleştirilmesi eğilimiydi.[82] Ancak 1815'ten ve özellikle muhafazakârları huzursuz kılan 1848-1849 devrimlerinden sonra ırka dayalı evrensel teoriler, ya da, eleştirel bir bakışla, kapalı kuruntu sistemleri ortaya çıktı. Özellikle iki yazar dikkat çekiyordu: İskoç hekim Robert Knox, konferanslarını derlediği *The Races of Men* (1850) kitabında çağdaşlarının dikkatini, çağının Avrupa'sında yaşanan politik çatışmaların, kendi kanaatince mevcut ırksal arka planına çekmeye çalıştı.[83] Irkların karışmasının tehlikelerine saplantılı bir biçimde inanan bir yazarın, Fransız Kont Arthur de Gobineau'nun, *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853-1855) adlı eseri, Knox'un yarattığı büyük etkiyi de aştı. Gobineau ve Knox, yüzyılın ortasından sonra hızla büyüyen Avrupalı-Amerikan ırk söyleminin özellikle erken ve dikkat çekici iki yazarıydı. En büyüklerinden birisi, Alexander von Humboldt

tüm ırk düşüncelerine tavizsiz bir biçimde karşı çıksa da, doğabilimciler bu konudan hiçbir zaman vazgeçmediler. Biyoloji ve antropolojide Charles Darwin ve erken yandaşlarının yaptığı devrim, sonra tartışmanın parametrelerini bir kez daha değiştirdi.[84]

Devrim dönemi sonrası ırkçı düşüncenin uluslararası sözcüleri arasında Alman bilginleri ve yazarlarının sayısı azdı. İçlerinden bazıları, devrimci ve karşıdevrimci bir dinamik durumundan değil, 1789 ile 1815 arasındaki gelişmelerle değişmiş Avrupa'da ulusal olarak kendini kanıtlama durumu içinden, filozof Johann Gottlieb Fichte'nin izinde (*Reden an die deutsche Nation*, 1807-1808), Alman ulusunun bir zamanlar politik kararla kurulamayan o "halkçı" birliğini kurmaya çalıştılar. Özellikle başlangıçlarla, örneğin Roma devletinin kökeniyle ilgilenen yeni bir tarih yazımından esinlenerek, Almanlardaki "Cermen unsur" hakkındaki tahminlerin ve fantezilerin peşine düştüler.[85] "Cermenlik," daha sonra çeşitli yönlere doğru yorumlanabilmiş pırıltılı kültürel-biyolojik bir karma kategoriydi. Romantik ulusalcıların elinde, kendi halkının doğudaki (Slav), batıdaki ve güneydeki komşularından, ama sonunda Hellen ve Roma antik egemen kültürlerinden de üstünlüğünü kanıtlamaya yaradı. Hatta hiçbir zaman aşırı ırk düşüncesini besleyen bir toprak olmamış ve olmayacak İngiltere'de bile, şimdiki zamanı Orta Çağ'daki Norman topluluk ve yasa ilkelerinden değil, pagan Anglosaksonlardaki tohumlardan türetmeye çalışan yazarlar çıktı. Yavaş yavaş etrafına yayılan endüstrileşme çağında, kendi "halkının" Hıristiyanlık öncesi başlangıçlarını araştırmaya ve hayal etmeye yalnızca Avrupa'nın "Cermen" ülkelerinde başlanmadı. Finlilerin *Kalevala*'sı gibi (nihai yazılışı 1849) yeni "ulusal destanlar" ortaya çıktı; hekim ve türkü derlemecisi Elias Lönnrot bu destanı orijinal kaynaklardan derleyip bir şiir mozaiği halinde bir araya getirmişti.

Hemen hemen tüm Avrupa (yine de Finlandiya değil) "İndo-Cermen" veya "Ari" kökenleri hakkındaki teoriden büyülendi. Başlangıçta biyolojik bağlardan çok dillerin ortak kökeniyle ilgili olan bu teorinin başarısı, baştan çıkartıcı basitlikteki "Ari" ve "Sami" karşıtlığına dayanıyordu. Bilimle inceltilen bu antinomik düşünce, yüzyılın daha sonraki dönemlerinde, antisemitler tarafından, "Ari" olmayan Yahudileri Avrupa kültür ortaklığından dışlayabilmek için başvurulacaktı. Ari mitosu çelişkilere de yol açtı. İngiltere'de Hint-

lilerle akraba olma düşüncesi, hele Hintlilerin olabildiğince "farklı" görülmesine yol açan büyük 1857 ayaklanmasından sonra, asla heyecan yaratmadı.[86] Her ırk düşüncesi antinomik olarak şekillendirilmiş (ya da "ikili kodlanmış") değildi. Ten rengi nüansları ve "kan karışımı"nın oranları hakkında sonsuza dek kafa yoran ya da soylu (İngilizlerde, savaşçı ve "erkek") ve daha az soylu "yabanlar" arasında skalalar oluşturan insanlar da vardı.[87] Her halükârda ırkçılık kabasıyla incesiyle farklar halinde düşünmekti.

Başat Irkçılık ve Karşıtları

1850'li yıllarla başlayan dönem için *başat bir ırkçılık*'tan söz edilebilir. Bu ırkçılık, sömürgeleri dahil Batı dünyasında çok eşitsiz dağılmıştı, ama hiçbir yerde eksik değildi ve dönemin en etkili dünya imgesi kalıplarından biriydi. Marjinallerin ve azınlıkların bir tercihiyken, yalnızca kültürel ve siyasal elitlerle sınırlı kalmayan bir kesimin algılamalarını belirleyen bir sınıflandırma şeması oldu. Şimdi ortaya çıkan seçmen kitleleri de özel durumlarda bununla kazanılabilirdi. "Aşağı ırk"a en iyi durumda iyi niyetli bir aşağılamayla bakmak doğallaştırıldı. 1820 yılında akla bile gelmeyecek olan ve 1960 yılında skandallara yol açan aşırı ırkçı ifadeler, hiçbir ceza almadan alenen söylenebiliyordu. Irk temelli dünya görüşlerinin üretimi Richard Wagner'in üvey oğlu, İngiliz yazar Houston Stewart Chamberlain'de doruk noktasına ulaştı; Chamberlain'in Almanca yazdığı *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts* (1899) [19. Yüzyılın Temelleri] adlı kitabı, yayınlanmasından kısa bir süre sonra tüm Avrupa'da okundu ve Nasyonal Sosyalist ırk ideolojisi üzerinde büyük bir etkisi oldu.[88] Özellikle Avusturya'daki ırkçı çevrelerde, Gobineau'nun izinden gidilerek ırk ve kan söylemi doruğa çıkarıldı. Uluslararası politika da "ırklar savaşı" olarak yorumlanıyordu, örneğin Alldeutsche Verband [Tüm Almanlar Birliği] uluslararası politikayı "Cermenlik"le "Slavlık" arasında yazgısal bir atışma olarak görüyordu. Çinli ucuz işçilerin ve Japon kafilelerinin "sarı tehlike"si Asya'dan gelen bir tehdit gibi görünüyordu.[89]

David Brion Davis'in deyişiyle, "Batı kültüründeki bu resmi ırkçılık"tan[90] uzak duran bireyler de vardı. 1865 yılında Jamaika'da yaşanan Morant Bay skandalı vesilesiyle yapılan dramatik bir müdahalede John Stuart Mill, yazar meslektaşı Thomas Carly-

le'ın ırkçı polemiğine karşı çıktı.[91] Başkaları da, modern uygarlığın Cermenlerden ya da "Ari"lerden kaynaklanabileceği düşüncesinden kuşku duyduklarını belirttiler. Önde gelen Afro-Amerikan entelektüel W.E.B. Du Bois ve ABD'deki etnoloji ve kültür antropolojisinin Almanya doğumlu kurucusu Franz Boas sözde bilimsellik taslayan bir ırkçılığa karşı onlarca yıl süren kampanyalar yürüttüler.[92] Rudolf Virchow büyük bir doğa araştırmacısı otoritesiyle, ırkçılığa karşı çıktı. Kurucuları Émile Durkheim, Max Weber, Georg Simmel ve Vilfredo Pareto'yla yeni oluşan bir bilim olarak sosyoloji de, başlangıçtan itibaren çağın ruhuna [*zeitgeist*] muhalifti, açıklamalarında biyolojik ve genetik faktörleri kabul etmiyordu. Bu öncü kuşağın içinde ırk temelli sosyologlar, örneğin Avusturyalı Ludwig Gumplowicz de vardı; ama onlar bilim tarihinde bir çıkmaz sokağa girdiler. I. Dünya Savaşı'ndan sonra ırksal sınıflandırmanın bilimsel saygınlığı da, en azından İngiltere ve ABD'de azalmaya başladı.[93]

Devlet, Göç Politikası ve Irkçılık

Başat ırkçılığın 1860'lı yıllardan itibaren bir başka ayırt edici özelliği de devletlin başı çekmeye başlamasıydı. Eski ırkçılıklar kişisel tavır özelliği taşıyordu. 1860'lı yıllardan itibaren başat olan ırkçılıksa, kendini bir ırklar düzeni olarak *gerçekleştirmek* isteme içsel eğilimine sahipti. Bunun için devletin yardımı gerekiyordu, başka bir deyişle ırkçılar devlet iktidarını ele geçirmek için mücadele ettiler. Bu da yalnızca Kuzey Amerika'nın Güney eyaletlerinde, Nasyonal Sosyalizm iktidarında (faşist İtalya ve 1931 ile 1945 arasındaki dönemin Japonya'sı benzer eğilimler gösterdiler, ama tam gelişmiş birer ırk devleti olarak karakterize edilemezler) ve eski yerleşimci sömürgesi Güney Afrika'da gerçekleşti. Avrupa sömürgeleri de *resmi* bir ırkçılığı ideolojilerinin ve pratiklerinin temel ilkesi haline getirmiş mükemmel ırk devletleri değillerdi. Genel olarak, çoğu vergi de ödeyen sömürgelerdeki uyrukların gerçi beyazlardan daha değersiz oldukları, ama kendilerine düzgün davranılması gerektiği kuralı geçerliydi.

19. yüzyılın son üçte birinde, ulus-devletlerin ve daha zayıf bir biçimde imparatorluk hükümetlerinin, kendi sınırları içinde kültürel homojenliği ve etnik "temizliği" sağlamayı görev olarak görme-

leri, yeni bir olaydı. Bu da farklı biçimlerde ve farklı yoğunluklarda gerçekleşti. Devlet sınırlarının ötesinde serbestçe dolaşabilme, Avrupa'da 19. yüzyılın ilk üçte ikisinde alt tabakaların mensupları hariç açıkça arttı. Birçok pasaport zorunluluğu ortadan kalktı.[94] Yüzyılın sonuna doğru bu eğilim tersine döndü. Pasaportlar ve pasaport kontrolleri hayata geçirildi, ulus-devletlerin etrafında farklı yüksekliklerde kâğıttan duvarlar örüldü.

İngiltere liberal bir istisna olarak kaldı. Birleşik Krallık yurttaşlarının I. Dünya Savaşı'ndan önce kimlik belgeleri yoktu. Bir pasaporta ya da resmi izne gerek olmadan ülkelerinden ayrılabiliyor ve paralarını rahatlıkla yabancı para birimlerine çevirebiliyorlardı. Diğer yandan yabancıların da ülkeye girişi engellenmiyordu; polise bildirmek zorunda olmadan hayatlarını bu adada geçirebilirlerdi. İmparatorluğun sömürgeleri arasında da hemen hemen hiçbir pasaport formalitesi gerekmiyordu. Yüzyılın sonuna doğru kıta Avrupa'sında yavaş yavaş kendi devletinin yurttaşları ile yabancılar arasında daha keskin ayrım çizgileri çizilmeye başlandı. Ülkeye giriş, ülkede kalma, vatandaşlık ve vatandaşlığa alınma hukuksal düzenleme ve idari işlem konusu oldular. Bu durum yükselen bir ırkçılığın ifadesi olmaktan çok, bütün Avrupa'daki göçmen akımlarının artmasının ve devlet faaliyetinin genel genişlemesinin bir sonucuydu.[95] Ulus-devletlerin iç konsolidasyonu, ulusal "devlet halkına" aidiyet sorununun daha enerjik bir biçimde sorulmasını gerektiriyordu. 1870'li yıllarda kıtadaki koruma gümrüklerinin yeniden uygulanması, hükümetlerin başka bir alanda, mal akışında da sınırdan geçişi düzenleyebildiklerini gösterdi. Tıpkı insanlar için geçerli olduğu gibi, mallar konusunda da neyin "istenmeyen" olarak dışlanacağı ve sınırların içine kabul edilme skalasında neyin hangi yeri alacağı sorusu ortaya çıktı.

Avrupa'nın birçok bölümünde yüzyılın sonuna doğru, yabancılara güvensizlikle ve hatta kuşkuyla bakma eğilimi arttı. Yine de ulus-devletler göçe karşı hiçbir zaman radikal bir tavır almadılar ve ırk politikasına özgü aidiyet kıstasları hiçbir zaman ağırlık kazanmadı. Bu yalnızca serbest dolaşımın hâlâ geçerli olduğu İngiltere için geçerli değildi. Yüksek vatansever duygularla yüklü Üçüncü Cumhuriyet Fransa'sı da göçmenlerin karşısına çok az engel çıkardı. Yerleşik halkındaki olağanüstü düşük nüfus artışı, yine de belirli bir demografik kriz ortamı yarattı. 19. yüzyılın ortasından iti-

baren "misafir işçi" dalgaları gelmeye başladı; bunlar yavaş yavaş asimilasyona çok yatkın yabancı topluluklarına dönüştüler. Yabancı düşmanı kampanyalar hiçbir zaman ulusal yasama üzerinde kayda değer bir etkiye sahip olamadılar. Fransa, dilinin, okullarının ve ordusunun bütünleyici gücüne büyük bir güven duyuyordu.[96] Politik sağda çok daha büyük kuvvetlerin ırksallaştırılmış bir ulus-devlet için ajitasyonda bulundukları ve I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda Polonyalı ve Yahudi göçmenler yüzünden panik yaratmaya çalıştıkları Alman İmparatorluğu'nda da ulus-devlet göç politikası bakımından bir "ırk devleti" değildi. 1913 vatandaşlık reformunda Reichstag'da biyolojici ırk düşüncelerini kabul edecek bir çoğunluk bulunmuyordu. Bu arada ırkçı sömürgeci idari pratiği, örneğin "karışık ırk evliliklerinin" engellenmesini Reich hukukuna alma çabası boşa çıktı.[97]

Önleyici Irkçılık

Önleyici ırkçılık Avrupa'da değil, Kuzey Amerika'nın ve Okyanusya'nın demokratik göçmen toplumlarında politik çoğunluğa sahipti.[98] Öncelikli olarak Asyalılara yönelikti. Çinliler ABD'ye çeşitli yollardan gelmişlerdi: Altın arayıcısı olarak California'ya, demiryolu işçisi, plantasyon işçisi olarak Hawaii'ye geldiler. İçlerinden birçoğu daha sonra şehirlere yöneldi, aşçı ya da bulaşıkçı olarak çalıştı ve bir arada yaşayan topluluklar oluşturdu. İlkönce sıkı çalışan işçiler olarak takdir edildiler, ama sonra beyaz Amerikalılar onlara karşı çıktı ve Çin'den göçün durdurulmasını talep ettiler. Birçok yönden, özgürleşme sonrasında Afro-Amerikalılara yönelik saldırıları andıran bir dille, Çinlilere giderek artan bir biçimde Amerikan çevrelerine uyum sağlama yeteneği bulunmayan, "yarı uygar" insanlar olarak saldırıldı. Sendika yöneticileri Çinlilerin ücretlerde damping yapmasından korkuyordu. Çinli fahişelere duyulan öfke, Çinli kadınların ülkeye girişini engellemek için ve böylelikle ABD'de Çin milliyetinin artışını kısıtlamak için bir bahane olarak kullanıldı. Özellikle California'da ölümlerle ve yaralanmalarla sonuçlanan pogrom tarzı saldırılar yapıldı. 1882 yılında göç yasağı yandaşları nihayet federasyon düzeyinde üstünlük kazandılar. Kongre, Çinlilerin göçünü öncelikle on yıllığına nerdeyse tamamen yasaklayan bir Çinlileri Dışlama Yasası (*Chinese Exclusion Act*) yasasını kabul

etti. Bu da, 1943 yılında dışlama politikasının sona ermesine kadar sürdürülen bir dizi benzer önlemin ilk adımıydı.[99] Çoğu kez vasıfsız işçi olarak değil, kendi hükümetlerinin göç projeleriyle ABD'ye gelmiş olan Japonlara bir kerte daha kötü saldırılıyordu. Japonlar, Çinlilerden daha fazla, beyaz Amerikalılarla doğrudan rekabet içinde oldukları ve bu yüzden özellikle şiddetli bir direnişle karşılaştıkları ekonomi alanlarında faaldiler.

Asyalı göçmenlerin esas olarak bulunduğu ABD'nin batısında olduğu gibi, Asya'dan göç 1880'li yıllardan itibaren Avustralya'da da sendikaların seferber olmasına yol açtı ve seçim kampanyalarına konu oldu. Burada toplumun aşırı yabancılaşması histerisi öyle boyutlar aldı ki, yakında gerçekleşecek bir Asyalı işgaline dair fanteziler kitap piyasasında kendi başına bir tür oluşturdu.[100] Ülkeye daha önceden gelmiş bulunan Asyalılara, ABD'deki Asyalılardan daha iyi davranılıyor, belirli bir devlet koruması sağlanıyor ve yurttaşlık haklarının büyük bir bölümü veriliyordu. Ne var ki "Beyaz Avustralya" politikasına verilen resmi destek, ABD'deki benzer eğilimlere verilen destekten daha büyüktü. Avustralya kolonileri ve daha sonra da federasyon, tam bir yüzyıl boyunca, 1860'lı yıllardan 1960'lı yıllara kadar beyaz olmayanların kitlesel göçünü engelleme politikası yürüttüler. Bu politikanın rasyonel çekirdeği, beyaz olmayan bir alt tabakanın ortaya çıkmasını engellemekti. Ne var ki gerekçelendirmeler giderek daha tiz ırkçı seslere büründü ve 1901'den itibaren ülkeye göç aşırı zorlaştırıldı.[101] 1910 yılında Kanada "Beyaz Kanada" politikasına geçti. Paraguay daha 1903 yılında keskin bir göç yasası çıkartmıştı, Güney Afrika'daki Natal kolonisi 1897 yılında Hintlilerin girişini, bu defa da Afrikalı nüfus lehine yasaklamaya çalıştı.

ABD'de Batı kıyısında yoğunlaşan bu Pasifik dışlayıcılığı, ABD'nin güneyindeki ırk ayrımcılığının ve kimi kolonyal uygulamaların yanı sıra, dünya çapındaki ırkçılığın yüzyıl dönümünde somutlaştığı en kaba biçimiydi. Bunun ardında değerli tözünün sökün eden yabancılardan korunması gereken bir beyaz üstünlüğü düşüncesi vardı. ABD örneğinde sorun, ilk göçmen kuşaklarının İngiliz-İrlandalı-Alman çoğunluğunun karşısına, 1880'li yıllardan itibaren eski yurttaşlar tarafından kuşkuyla bakılan Avrupa'nın güneyinden ve doğusundan yeni bir göçün rakip olarak çıkmasıydı. Bu da ten rengi ve kültürel yetkinlik dereceleri konusunda sonu

gelmez tartışmalara yol açtı.[102] O tarihlerde ilk kez Amerika'nın özalgısında bugün bile fark edilebilen bir çelişki belirginleşti: Her şeyi kapsayan üstünlükleriyle kendilerini dünya halklarının kurtarıcısı olarak gören Birleşik Devletler, aynı zamanda yine bu halklar tarafından bozulmak ve yıkılmak korkusuna kapılmıştı.[103]

Beyaz Olmayanların Irkçılığı: Çin

Elbette, dönemin görüşlerine göre, her egemen ulus-devlet, sınırlarının içinde kimin yaşayacağını belirleme hakkına sahipti. Çin'de, ABD'deki katı göçmen yasalarını protesto etmek için sokağa dökülen on binlerce insan, aynı zamanda Çin'in aynı tavrı gösterme olanağına sahip olmayışını da protesto ediyordu. Ülkeye 1860 yılında yabancıların serbestçe girip çıkmasına izin vermesi dayatılmıştı. Bu yüzden Çin'de yabancılara karşı çekinceler oluşturmak için yeterince neden vardı ama önleyici bir ırkçılığın temelleri yoktu. Daha önce köleleştirilmiş etnik bir azınlık bulunmuyordu. Az sayıda Yahudi, imparatorun yüzyıllar boyunca iyi entegre olmuş uyruklarıydılar. Çin'de antisemitizmin doğabileceği bir Yahudi karşıtlığı yoktu. Yine de, Çin'de de bir "ırk" tartışması bulmak zor değildir.[104] Bu arada Çin, 19. yüzyılda ırkçılığın Batı'yla sınırlı olmadığına bir örnek olarak gösterilebilir. Günümüzde, postkolonyal suçluluk duygularının damgasını taşıyan bir dünya konumunda, beyaz Batılıların özel bir arızası olarak kabul edilen ırkçı önyargılar, Batılı olmayan uygarlıklarda da kesinlikle saptanabilir. Çin'de geleneksel olarak olağanüstü zayıf gelişmiş olmaları, 19. yüzyıldaki örnekleri daha da ilginç kılıyor.

İmparatorluk Çin'i her türden "barbar" klişesini biliyordu ve imparatorluğun sınırlarında karşılaşılan çok çeşitli yabancı halkların bedensel özelliklerini de kaydediyordu. Ne var ki barbarlara kültürel eksikliklerinde kendileri suçlu olmayan varlıklar, iyi niyetli uygarlaştırma adayları gözüyle bakılıyordu. Geleneksel Çin düşüncesinde kültürel yabancılıktan biyolojik yabancılığa giden yollar kapalıydı. Bu durum geç 19. yüzyılda, Batı'yla yeni temaslar sonucunda değişti. Avrupalı ve Kuzey Amerikalıların, binlerce yıl ilişki içinde olunan Asyalı komşu halklara kıyasla büyük fiziksel ve kültürel yabancılıkları, ayrıca olağanüstü saldırgan tavırları, eski "barbar" düşüncelerine halk dinindeki aynı ölçüde eski şeytanlaştırma unsurlarının

yüklenmesine neden oldu. Örneğin "yabancı şeytanlar"dan (*yang quizi*) ya da "kızıl saçlı barbarlar"dan (*hongmaofan*) söz edilebiliyordu. Böyle negatif bir stereotipleştirme, nerdeyse hiçbir Çinlinin Afrika'dan gelen biriyle karşılaşma olanağı bulunmadığı halde, dolaylı yoldan Afrikalılara da aktarıldı. Sömürgeci efendilerin gözünde, Avrupa emperyalizminin başka kurbanlarının daha da değersiz olduklarını düşünmek herhalde bazılarının içini rahatlatıyordu.

19. yüzyılın sonuna doğru Çin'de Batılı ırk öğretilerinin tanınması, Çinli bir ırkçılığın koşullarından *biriydi*; bir diğeri de, bir felaket olarak algılanan 1895'teki Japonya karşısındaki askeri yenilgi yüzünden, Çin merkezli dünya imgesinin nihai olarak parçalanmasıydı. Çin'in dünyadaki yeri için yeni bir yorum ararken, entelektüel sözcüler ırklar savaşı fikrini (*zong*) çekici buldular. Şimdi yüzyılı aşkın bir süre önce Avrupa'da olduğu gibi, bir gayretle ırk derecesi tabloları hazırlandı. Afrikalılar kaçınılmaz olarak en alt sıradaydılar ve onlara karşı en berbat "beyaz" önyargılar paylaşılıyordu. Afrikalıların bedensel özelliklerini göç ettirme, beslenme alışkanlıklarını değiştirme, ırklarını karıştırma ve kısırlaştırma yoluyla ortadan kaldırmayı dile getirenler vardı. "Sarı ırk" (1915 civarındaki geçici Çin-Japon uyumunun sonuna kadar toptancı bir tavırla söylendiği gibi) beyaz ırktan kesinlikle kalıcı olarak aşağı değildi. Beyazlar ve sarılar daha çok dünyada egemenlik mücadelesine girişmişlerdi. Avrupa'da siyasal yelpazenin en sağ ucunda savunulan bu tür görüşler, yüzyıl dönümünün *reformcuları* için karakteristikti. Siyasal liberalleşme ve toplumsal modernleşme, Çin'i ırklar savaşında çelikleştirme amacına hizmet edecekti. Bu amaçla devrilmek istenen Qing hanedanının, Han Çinli olmayan Mançu etnisine dahil olması, onlara yönelik ilk eleştirilerde birincil bir rol oynamamıştı. Ne var ki şimdi, Mançular, ırk öğretilerinin gözlüğünden bakılınca, kendilerine karşı her yolun mübah sayıldığı değersiz yabancı bir ırk olarak görülüyorlardı. Entelektüellerin bu tarz tehditleri 1911 devriminden önce Çin'in bazı yerlerinde yalnızca yenilen Mançu birliklerine değil, onların ailelerine de yönelik katliamlarda gerçeğe dönüştürüldü; elbette bu tüm ülkede ve devrimcilerin stratejisinin bir parçası olarak yapılmadı.[105]

Bir diğer ırk motifi de, mitsel bir kültür kahramanı olan eski Sarı İmparator ata figürünün "Çin ırkı"nın biyolojik atası olarak yeniden yorumlanmasıydı: ne var ki bu motif Çin'de hiçbir zaman

Japonya'daki imparatorun soyağacının buna paralel stilizasyonuna benzer bir önem kazanmadı; bu soykütüğü Meiji döneminden beri imparator kültünün en önemli dayanaklarından biriydi. Çin örneği, Avrupa'da ortaya çıkan ırk düşüncesinin, benzer bir şeyi kendileri oluşturmamış olan diğer toplumlara kolay kolay dayatılamayacağını ve orada da kendiliğinden başka bir içerik kazanmadığını gösteriyor. Bunun için Avrupa'nın dışında özel gruplar, genellikle böyle bir düşünceyi öğrenen, onu ele alan ve kendi amaçları için yeniden formüllendirip uygulayan küçük entelektüel grupları gerekliydi. Irk söylemleri ancak, (doğa) biliminin evrenselci anlatımıyla ifade edildiklerinde ve böylelikle nesnel tartışılmazlık halesi kazandıklarında sınırsız bir hareketliliğe ulaştılar. Böyle bir hareketlilik de yüzyıl dönümünün siyah Amerikan yurttaşlık hakları savunucularının ve (erken-) Pan-Afrikacıların bile adeta doğal olarak "ırksal" farklılık kategorileriyle düşündükleri ve siyasal projelerini, o zaman denildiği gibi bir "*negro race*"in varsayılan bütünlüğüne dayandırdıkları o benzersiz kanaat iklimini gerektiriyordu.

4 Antisemitizm

Yahudi Özgürleşmesi

Erken Modern Çağ'daki Avrupa toplumlarının prototip marjinalleri Yahudilerdi. Yahudilerin 19. yüzyıldaki öyküsü farklı tarzlarda anlatılabilir ve hem yere hem zamana göre farklılaştırmayı gerektirir. Olası bir perspektif uygarlaştırma ve sınır dışı etmedir. 19. yüzyıl, Yahudi dini topluluğunun tarihinde eşsiz başarıların yaşandığı bir dönemdi. Yaklaşık 1770 ile 1870 arasında, büyük tarihçi Jacob Katz'ın yazdığı gibi, Batı Avrupa'nın Yahudi toplulukları tüm yaşam tarzlarında, Avrupa nüfusundaki büyüklük açısından kıyaslanabilir diğer tüm gruplardan daha derin bir değişikliği, "tüm toplumsal varoluşlarının özünün" yeniden şekillendirilmesini, kısaca sosyal bir devrimi yaşadılar.[106] Bu dönemde Yahudiliğin içinde Moses Mendelssohn ve genç çağdaşlarından bazılarıyla 1770 yılında başlayan aydınlanmacı reform hareketi, Yahudi din anlayışını, Yahudi toplulukları içindeki davranış biçimlerini, Ya-

hudi olmayan çevreyle kültürel ilişkiyi ve Avrupa'daki toplumsal değişiklikler karşısındaki tutumu radikal bir biçimde değiştirdi. Öncülerinden bazıları tarafından kendi kendini uygarlaştırma olarak anlaşılan Yahudi öz reformu, çevreye dozu iyi ayarlanmış bir uyum ve aynı zamanda Yahudi kimliğinin çekirdeğinin korunması anlamına geliyordu.

Bu yüzden bu reform özgürleşmeye, yani Yahudilerin hukuksal açıdan daha iyi bir konuma, hatta eşit konuma gelmesine yol açtı; çünkü Batı Avrupa ülkelerinin hükümetlerindeki aydınlanmış ve liberal güçler bu çabaları kendi teşvikleriyle desteklediler. Özellikle Almanya ve Fransa'da Yahudilerin özgürleşmesi, onların devlet tarafından yönlendirilen "uygarlaşması" ve entegrasyonu süreci olarak görüldü. İç ve dış teşviklerin böyle birlikte etkili olması, Yahudi inancındaki halkın artan bir bölümünü, modernleşen Avrupa'daki yeni ekonomik fırsatlardan yararlanabilecek duruma getirdi.[107] Çarlık Rusya'sının batısındaki tüm Avrupa'da, o zamana kadar Yahudilerin yaşadığı gettoların duvarları yıkıldı. Ekonomide ve serbest mesleklerde kariyer yolları açıldı, devlet hizmetine girmekse daha uzun bir süre çok zordu. Oluşum halindeki Avrupa burjuvazilerinin aktif ve başarılı bir azınlığı Yahudi inancındaydı. Çocukken vaftiz edilmiş bir Yahudi olan Benjamin Disraeli, önde gelen dünya gücünün başbakanı oldu ve kendine Earl of Beaconsfield [Beaconsfield Kontu] diyebildi. Yahudi kökenli erkekler –içlerinden bazıları vaftiz edilmişlerdi– kıtanın kültürel yaşamında önde gelen pozisyonlara ulaştılar: Felix Mendelssohn Bartholdy Avrupa çapında bir besteci ve orkestra şefiydi; Giacomo Meyerbeer, Rossini'nin susması ve Verdi'nin yükselmesi arasındaki kuşakta Avrupa'daki opera sahnelerine hükmetti; Jacques Offenbach satirik operet tarzını yarattı ve hemen doruk noktasına ulaştırdı.

Ağırlıklı olarak dini temelli eski düşmanlık, bir günde ortadan kalkmadı. Ünlü sanatçılar bile antipatiyle ve reddedilmeyle karşılaştılar. Kırsal alandaki yoksul Yahudiler en kırılgan kesimdi. Yahudi karşıtı olaylar devam ediyordu. Ne var ki, örneğin Almanya'da yüzyılın ilk üçte birinden sonra azaldılar. Batı Avrupa Yahudileri kendilerini daha önce hiç 19. yüzyılın ortasındaki onyıllarda olduğu kadar güvende hissetmemişlerdi. Şimdi, erken Modern Çağ'ın "saray Yahudileri" gibi kaprisli prenslerin kişisel korumasında değil, hukukun korumasındaydılar.

Antisemitizmin Yükselişi

Yaklaşık 1870'ten sonra, nerdeyse tüm Avrupa'da Yahudilere yönelik polemik yeniden arttı. Yahudi karşıtları saldırıya geçtiler.[108] Özellikle Fransa ve Almanya'da eski teolojik Yahudi imgesi gerçi tamamen bırakılmadı, ama dünyevi-rasyonelist argümantasyonlarla tamamlandı. Tedirgin edici bir modernliğin başaktörleri ve kazananları olarak Yahudilere yöneltilen suçlamalar, komplo teorileri halinde abartıldı. Ahlaki açıdan düşüklük suçlamasına, milliyetçi açıdan, sadakatsizlik suçlaması da eklendi. Yeni biyolojikleştirici düşüncenin etkisiyle Yahudiler giderek kendi başına bir "ırk" olarak kurgulandılar. Böyle düşünen ve yazanlar, Yahudilerin asimilasyonunun yalnızca aldatıcı bir manevra olduğunu, Yahudilerin birey olarak Hıristiyanlığı kabul etmelerinin bir öneminin olmadığını ve Yahudilerin asla değişmeyeceklerini söylemek istiyorlardı. I. Dünya Savaşı'ndan önce Avrupa antisemitizminin çok sayıdaki yüzleri arasında, ırkçılık başat değildi.

Irkçılık, aralarında Richard Wagner'in de bulunduğu (1850 tarihli *Judentum in der Musik* [Müzikte Yahudilik] makalesi ancak 1869'daki ikinci baskısıyla ses getirdi) entelektüellerin kitapları ve broşürleriyle sınırlı kalmadı. Antisemitik dernekler ve partiler kuruldu. Özellikle kırsal bölgelerde Yahudilere yönelik –onlarca yıldır azalan– arkaik ritüel cinayet suçlamalarının sayısı yine arttı. Fransa, İngiltere, İtalya ve Almanya'da Yahudiler yine de yaşamlarına ve mülkiyetlerine yönelik bir saldırı korkusu içinde değillerdi. Karakteristik olarak örneğin, kendilerini "Yahudisiz" olarak tanımlayan bazı Alman banliyölerinde görülen, uzak durma ve küfretme şeklinde bir günlük yaşam antisemitizmi vardı. Ne var ki antisemitizm toplumsal ve politik direnişlerle de karşılaştı. İngiltere ve İtalya'da gelişmesi çok zayıftı ve aslında "sosyalleşmeye yatkın" değildi. Fransa ve Almanya'da kesinlikle süreklilik içinde büyümedi. Almanya'da 1870'li yıllarda, on yıl sonrasına göre daha etkiliydi. Fransa'da yüzyıl dönümünde solcu ve burjuva orta sınıfın, ordunun antisemitik motivasyonlu komplosunu başarıyla savuşturduğu Dreyfus Davası'yla ağır bir darbe aldı.[109]

Antisemitik ajitasyon Alman örneğine göre, ama ağırlıklı olarak yerel koşullar temelinde Macaristan ve Avusturya'da da arttı. Polonya bölümünde Avrupalı Yahudilerin çoğunluğunun yaşadı-

ğı Çarlık Rusya'sında başka yerlerden daha fazla şiddetle kendini gösterdi. Burada özellikle çelişkili bir durum ortaya çıkmıştı. Bir yanda Doğu Avrupa Yahudilerinin büyük bir bölümü Yahudiliğin içindeki reform hareketinden etkilenmemişlerdi ve –Avusturya'daki Galiçya haricinde– özgürleşme yanlısı bir devletten de yardım almamışlardı. Hatta çarlar Apartheid'in sınırlarına yaklaşan bir ayrımcılık uyguluyorlardı ve "Doğu Yahudi"lerinin maddi durumu ağırlıklı olarak umutsuzdu. Diğer yandan Çarlık Rusya'sında son derece başarılı, "plütokratlar" klişesine uygun bazı Yahudi girişimciler vardı; yeni ortaya çıkan devrimci grupların yönetiminde de Yahudiler önemli bir rol oynuyorlardı. Bu durum Doğu'yu, biyolojik-ırksal temelli olmaktan çok sosyal ve anti-modernist temelli, öfkeli bir anti-semitizmin beslenebileceği bir ortam haline getirdi. Özellikle 1881-1884 ve 1903-1906 yıllarında gerçekleşen çok sayıda pogrom dalgasında, sayısız (sadece özellikle kötü olan 1905 yılında 3.000'den fazla) Yahudi öldürüldü, yaralandı ve yağmalandı. Bu olaylar ağırlıklı olarak şehirlerde gerçekleşti, "kendiliğinden" patlak verdiler, ama otoriteler tarafından genellikle örtbas edildiler ya da en azından cezalandırılmadılar. Kaçarcasına bir göçe ve (Doğu) Avrupa Yahudilerine, Filistin'de kendilerine ait bir "vatan" yaratma düşüncelerine, yani siyonizme yol açtılar. Siyonizmin temel metnini (*Der Judenstaat*, 1896), Avusturyalı gazeteci ve dış haberler muhabiri Theodor Herzl, öncelikle Dreyfus Davası'nın ve Fransa'daki antisemitik olayların etkisiyle yazdı.

19. yüzyılın sonunda Çarlık Rusya'sının batısı Yahudiler için dünyanın en tehlikeli yöresiydi. Çarlık Rusya'sındaki antisemitizm Alman ya da Avusturya antisemitizminin basit bir kopyası değildi, ideolojik bir özgünlük de kazanmıştı. 1902-1903 yıllarında, *Siyon Bilgelerinin Tutanakları* adlı kuşkulu bir belge ortaya çıktı; bu belgede, Yahudilerin dünyayı ele geçirme planları anlatılıyordu. Daha sonra bu belgenin sahte olduğu ortaya çıktı ama olağanüstü ölçüde paranoyak Rus antisemitizminin bu ürünü, özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra tüm dünyada yayılmayı başardı.[110] Bu belgenin çok etkilediği ve yayılmasına katkıda bulunan okurlarının başında Adolf Hitler ve Amerikan otomobil fabrikatörü Henry Ford geliyordu. Ford, 19. yüzyılın son çeyreğinde Yahudilerin sosyal ayrımcılığa uğramasının yaygınlaştığı ve zaman zaman onlara karşı fiziksel şiddet uygulandığı bir ülke olan Amerika'daki tek antisemitist değildi.[111]

Antisemitizmin Avrupa'da eş*zamanlı* olarak ama uzamsal açıdan aynı *ölçüde* olmayan yükselişine basit bir açıklama bulunamıyor. 1910 yılında, Avrupa'da otuz yıl sonra Yahudilere karşı kitlesel suçlar işleneceği öngörüsünde bulunan birisi, çoğu kez Rusya'yı, Romanya'yı, hatta Fransa'yı işaret ederdi ama Almanya aklına en son gelirdi.[112] Çeşitli antisemitizmler uluslara göre şekilleniyordu. Yahudi düşmanı söylemler ilkönce ulusal kamuoyunda ortaya çıktılar ve özel ekonomik, toplumsal ve politik koşulların temelinde uluslara göre farklı karşılıklar buldular. Bunların üstünde de bir ulusüstü bağlantılar düzlemi vardı. En eski ırk tasavvurları bile, her defasında kamuoyunun nasıl işlediğine göre şekillenmişlerdi. Bireylerin ülke dışına yaptıkları seyahatlerde ya da göçlerde "başka ırktan insanlarla ilişkiler" sırasında edindikleri deneyimler, başka bağlamlara aktarılabiliyordu. Bilimsel öjenikçiler ve "ırk hijyenistleri" uluslararası çapta örgütlendiler. Gerçi antisemitizm yalnızca sınırlı ölçüde "ulusaşırı" bir hareketti. Hatta kimi zaman daha çok yerel bir fenomendi. Örneğin, 1897'den itibaren antisemit olan Karl Lueger'in belediye başkanlığı yaptığı Viyana'da 1900'de büyük bir rol oynadı ama Avusturya'nın başka şehirlerinde ille de aynı öneme sahip olmadı.

Kıta Avrupa'sındaki Özel Durum

Antisemitizm, Yahudilerin olduğu her yerde vardı. Ne var ki, bunun tersine, bir Yahudi varlığı kendiliğinden antisemitist tepkilere yol açmıyordu. Örneğin geç Osmanlı İmparatorluğu'nda, Müslümanlar arasında Avrupa'daki fenomene benzeyen bir antisemitizm oluşmadı. Tüm bir Müslüman Doğu'daki Yahudiler, Avrupa'da dinsel motivasyonlu Yahudi karşıtlığının yükselişiyle kıyaslanabilecek bir şeyle karşılaşmadılar. I. Dünya Savaşı'na kadar Yahudiler Osmanlı devletinin korumasından yararlandılar; Osmanlı devleti de onlara kendi destekleri gözüyle bakabildi. Yahudiler için 19. yüzyılda Osmanlı iktidarının geriletilmesinin ardından hemen her zaman kendini hissettiren *Hıristiyan* bir antisemitizm tehlike arz ediyordu: Sırbistan'da, Yunanistan'da, Bulgaristan'da ya da Romanya'da. Yahudi karşıtı ve Müslüman karşıtı şiddet birbirine yakın bir paralellik içinde yükseldi. Yeni Balkan devletlerindeki Yahudiler, Hıristiyan komşularının, devlet görevlilerinin

ve kiliselerin kovuşturmasına maruz kaldılar. Yahudiler Osmanlı dünyasında daha çok finans ve uzak ticaret ağlarına bağlıydılar. Bu bağlantılardan kopan ve birer adayı andıran köylü devletleri olarak yeniden inşa edilen bölgelerde, bu parçalardaki Yahudi halkın ekonomik varlığı tehdit altındaydı. Fransa, Filistin ya da ABD'ye göç edenlerin yanı sıra, çok sayıda Balkan Yahudisi de padişahın topraklarına sığındı.[113] Yahudilerin Osmanlı sonrasında Balkanlar'dan kovulmaları uluslararası kamuoyunun gözünden kaçmadı. 1878 Berlin Kongresi'nde Büyük Güçler Balkan devletlerine Hıristiyan olmayan azınlıkların yararına koruma hükümleri dayattılar. Hiçbir büyük güç, uzak ülkelerdeki Yahudileri etkili bir biçimde savunmaya hazır olmadığı için, bu kâğıt üstünde bir tehdit olmaktan öteye gidemedi, ama yine de uluslararası hukukta azınlıkların korunması gibi, ulusal egemenliği insan hakları adına sınırlama olanağını düşünülür kılan yeni bir araç bulunmuştu.[114]

1870 ile 1945 arasında aldığı biçimiyle antisemitizm, 1900'de dünyadaki yaklaşık 10,6 milyon Yahudinin dörtte üçünün yaşadığı *kıtasal* Avrupa'ya özgü bir gelişmeydi.[115] Özellikle 1880'li yıllarda Doğu Avrupa'dan sığınmacıların gelmesinden önce çok az Yahudi bulunan İngiltere'de (1860'ta, Alman devletlerindeki yarım milyon Yahudiye karşılık yaklaşık 60.000), Hıristiyan yeminlerini edemeyen Yahudi inancındaki insanlar, Yahudi özgürleşmesinin öncü ülkesi olan Fransa'dan birkaç onyıl sonra, 1846'dan itibaren tam yurttaşlık haklarına sahip oldular. Nihayet 1858 yılında –Fransa'dan daha geç, tam hukuksal özgürleşmenin ancak 1871'de imparatorluğun kurulmasıyla geldiği Almanya'dan daha erken– meclis görevlerine de girebildiler. Zaten İngiltere'de hiçbir zaman, kıta Avrupa'sındaki anlamıyla bir "Yahudi sorunu" var olmadı. Erken Modern Çağ'ın İngiliz hukukunda "Yahudi yasaları" yoktu, Yahudiler yabancılar olarak ayrımcılığa uğramıyordu, gettolarda yaşamaya zorlanmıyor ve onlara yalnızca Church of England'ın mensubu olmayanlara (Katolikler, Protestan non-konformistler) uygulanan sınırlamalara benzer sınırlamalar getiriliyordu. 19. yüzyılın başında Yahudiler, kısmen daha az haklara sahip İngiliz yurttaşlarıydılar. Bu yüzden özgürleşmeleri Almanya'daki gibi eşsiz bir azınlığın burjuva toplumuna devlet tarafından yönlendirilen entegrasyon süreci şeklinde değil, merkezi devlet düzleminde anayasal bir edim olarak, Katoliklere eşit hak-

lar verilmesinin bir yinelenişi olarak gerçekleşti.[116] Bu koşullarda Britanya Adaları'nda, örneğin Almanya ve Fransa'dan farklı olarak, 1914'ten önce dile getirilmiş ve örgütlenmiş bir antisemitizm yoktu; aynı durum ilkesel olarak İngiltere'nin denizaşırı yerleşim bölgeleri ve uzantı devletleri için de geçerlidir. Yahudilere karşı beslenen bazı toplumsal hınçların, ansitemitik bir şiddetin vaaz edilmediği ve uygulanmadığı gerçeği karşısında, hiçbir ağırlığı yoktu. Karşılaştırmalı bir bakışla, İngiltere'nin damgasını taşıyan dünyada antisemitizmin yoğunluğunun düşük olduğu gerçeği saptandığında, bunu tehlikesiz göstermemiz de gerekmez.

Antisemitizm *uzaklarda* da etkili olmuş muydu? Avrupa'nın budalalıklarının da kopyalandığı Japonya'da, Yahudilerin fiziksel varlığı olmadığı halde, taklit edilmiş bir antisemitizm görülüyor. 1924 yılında tercüme edilen *Siyon Bilgelerinin Tutanakları*, mevcut komplo korkularına güç kazandırdı ve Japonya'da küçük çevrelerde uzun süredir var olan yabancılardan korkan bir milliyetçiliği besledi. Burada Yahudiler, sözde Japonya'ya yaşama hakkı tanımayan Batı'nın işbirlikçileri olarak görülüyorlardı.[117] Çin'de tepki tam tersi yöndeydi. Orada ancak Shakespeare'in *Venedik Taciri* oyununun 1904 yılında tercüme edilmesiyle birlikte, Avrupa tipinde bir Yahudi bilinirlik kazandı, ama ona acı çeken bir kurban olarak ve ezilenler arasında dünya çapında dayanışmaya çağıran bir sempatiyle bakıldı.

Antisemitizm ve Irk Düzenleri

1870 sonrası Avrupa antisemitizmini, ırk öğretilerinin doğrudan uygulanması olarak yorumlamak çok yüzeysel olur. Erken ırk teorisyenlerinden bazıları, bu arada Yahudileri de görüş alanlarına sokmuşlardı; örneğin Robert Knox onları kültürel açıdan steril parazitler olarak betimledi.[118] Irk söyleminin diğer kurucuları, örneğin Gobineau, kendilerini antisemit olarak tanımlamıyorlardı. Biyolojik ırkçılığın temel fikirleri, Almanya ve Fransa'da Yahudilere uygulanmadan çok önce ABD'de siyahlara karşı uygulandı.[119] I. Dünya Savaşı'ndan önce antisemitizm ağırlıklı olarak ırkçı argümanlarda bulunmuyordu. Bunu yaptığında da ırk öğretilerinin bir biçimi değil sonucu söz konusuydu.[120] Antisemitizme toplumsal bir temel yaratabilmek için toplumsal kriz potansiyellerinin

harekete geçirilmesi, demokratikleşmeden uzaklaşma ve ulusal kimliklerin aranması çerçevesinde politik suçlamaların da devreye girmesi gerekliydi.[121]

Uzun 19. yüzyılın antisemitizmi, ırk düzenleri şeklinde gerçekleşmedi. Tam tersine, Yahudilerin modernlik öncesinde gettolarda ayrılması ortadan kalktı, onun yerini yeniden şekillendirilmiş bir Apartheid almadı. Avrupa'nın Yahudileri en azından Çarlık Rusya'sı dışında, uzun süredir sınırdışı edilme gibi bir Demokles kılıcı altında yaşamıyorlardı. 1791'de ilan edilen, 1804 Yahudi nizamnamesiyle pekiştirilen, Yahudilerin Baltık Denizi ile Karadeniz arasındaki –yine de devasa– bir "İskân Bölgesi"nde yoğunlaşması, bu dönemde Yahudilere yönelik en önemli hareketlilik kısıtlamasıydı.[122] Çarlık Rusya'sında Ortodoks olmayan diğer gruplar gibi Yahudilere de eşit yurttaşlık hakkı tanınmadı. Haklarını kısıtlayan bazı özel düzenlemeler devam etti, bazıları da, II. Aleksandr'ın reform döneminde 1856'dan sonra gevşetildi ya da kaldırıldı. Reformcu çarın 1881 yılında öldürülmesinden sonra Yahudilerin hukuksal durumu yeniden kötüleşti. Fransız ya da Alman örneğine göre burjuva özgürleşmesine 1917 devriminden önce kavuşamadılar. Romanya 1880 yılında Rusya'nın yanı sıra Yahudilerin –1878 Berlin Kongresi'ndeki uluslararası baskıya rağmen– boğucu özel yasalar altında yaşadıkları tek Avrupa ülkesiydi.[123] Son büyük Yahudi gettoları, yüzyılın ortasından sonra, Prag'da 1852'de, Roma'da 1870'te kaldırıldı.

Polonya'nın batısındaki Avrupa'da antisemitizm, İç Savaş'tan sonra ABD'nin güneyinde Afro-Amerikalılara yönelik saldırganlık gibi özgürleşme sonrasının bir fenomeniydi. "Bizden olanlar"la "yabancılar," ulusal çoğunluklarla göçle gelmiş ya da kozmopolit azınlıklar arasında daha keskin sınırlar çekme bağlamına dahil oldu. 1900'de birbirinden çok farklı bu dışlama örneklerinin program ve pratiklerinde ırkçı bir gerekçelendirme sözlüğü mevcuttu. Bundan katiyen emperyal sonuçlar çıkarmamak gerekir. Etnik açıdan farklı olanlarla gereksiz yakın bir temas olarak emperyal iktidardan kaçınmak radikal ırkçılığın mantığında vardı (ve daha Robert Knox'da görülür). Doğu Avrupa'da 1941'den sonraki Alman imha savaşından önce, emperyalizmin ve sömürgeciliğin tarihinde, diğer halklar üzerindeki iktidarın, onları ırkçı bir motivasyonla kovmak ve hatta köklerini kurutmak *amacıyla* kullanıldığı örnekler yoktur. Sömürgecilik programını her zaman herhangi bir

kurucu özelliğe göre düzenlemiştir. 19. yüzyılda ırkçılık değil ama uygarlaştırma misyonu kolonyal yayılma için güçlü bir motor olmuştur. Tam tersine, siyah Amerikalıların Afrika'ya geri gönderilmesini ya da Avrupa Yahudilerinin Madagaskar'a taşınmasını önerenler özellikle radikal ırkçılardı. 1848 yılında Meksika'nın *daha* büyük bölümlerinin ilhak edilmesi, etnik aşırı yabancılaşma korkusuyla başarısız oldu ve 1890'lı yıllara kadar beyazların üstünlüğü ideolojisi ABD'nin geniş topraklara yayılmasını hızlandırmaktan çok frenledi, çünkü "aşağı ırklar"la bulaştırıcı bir teması asgariye indirgemek gerekiyordu.[124] Filipinler'e verilen ve kolonyal tarih açısından örneği bulunmayan bağımsızlık sözünün ardında da yalnızca insan dostu nedenler yoktu. Bunun ardında bazı sözcülerinin, ABD'yi bu "yabancı ırktan" kolonisinden olabildiğince çabuk ayırma arzusu vardı.[125]

Tehlikeye Uğrayan İki Özgürleşme

George M. Fredrickson'ın yaptığı gibi, Kuzey Amerika'daki ve Orta Avrupa'daki özgürleşmeler arasında karşılaştırma biraz daha ileriye götürülebilir.[126] Köleliğin kaldırılması ve Avrupa Yahudilerinin büyük çoğunluğunun gettolaştırılmış mazlum yaşamlarından kurtarılması dışarıdan yardım gerektiriyordu: bir tarafta kölecilik karşıtları, diğer tarafta yüksek devlet bürokrasisinin aydınlanmış temsilcileri. İkisinin ortak yönü, reformu aynı zamanda bir uygarlaştırma misyonu olarak görmeleriydi: Afro-Amerikalılar "yükseltilecek," Yahudilerin de kültürel seviyesi "iyileştirilecek" ti, yani ikisi de dizginleyici mesafeler korunarak başat çoğunluk toplumuna asimile edileceklerdi. ABD'de ancak İç Savaş'ın sona ermesi, bu programı "radikal yeniden kuruluş" ümidiyle gerçekleştirme olanağı sağladı. Yahudi azınlığın topluma entegrasyonu kıyaslanamayacak ölçüde daha elverişli bir çerçevede gerçekleşti. Eski Yahudi nefretinin azalması ile modern bir antisemitizmin yükselmesi arasındaki ara dönemde Yahudilere yönelik ideolojik direnişler nispeten azdı; ABD'de istisnasız tüm siyahları, kuzeydeki "özgür" Afro-Amerikalıları da hedef alan ırkçılığa uzaktan bile benzemiyordu. Bu ırkçılık 1877'de "Yeniden İnşa"nın sona ermesinin ardından, yani Almanya ve Fransa'daki söylemlerdeki antisemitizmin ve Çarlık Rusya'sındaki pogrom antisemitizminin

ikili hamlesiyle hemen hemen aynı dönemde yoğunlaştı. Atlantik'in iki yakasında 1873'ten sonraki uluslararası ekonomik krizin ve en azından ABD, Almanya (Bismarck'ın liberallerden kopmasından sonra) ve Çarlık Rusya'sında iç politikada liberal güçlerin yenilgisinin etkileri ağır hissedildi. Böylelikle Yahudiler ve siyahlar önemli müttefiklerini kaybettiler.

Avrupa ulus-devletlerindeki Yahudi azınlıklar, Afro-Amerikalılara göre, daha kırılgan bir konumdaydılar. Gerçi birçok Yahudi ekonomi ve kültür burjuvazisinin en yüksek makamlarında önemli ve itibarlı konumlar elde edebilmişti. Diğer yandan tam da bu yükselme başarıları çoğunluk nüfusta, hemen hemen tüm Afro-Amerikalıların toplumsal hiyerarşideki düşük, yurttaşlık altı konumundan daha fazla hınç uyandırabildi. Beyazların üstünlüğü taraftarlarının gözünde, "zenciler"in yalnızca haklarından edilerek ve korkutularak sınırlar içinde tutulması gerekiyor, ama onlara karşı aktif bir mücadele yürütmek gerekmiyordu. Dolayısıyla etnik gruplar arası cinsellik ne kadar çok tabulaştırılır ve kovuşturulursa, Afro-Amerikan grubuna aidiyet o kadar kolay saptanabilirdi. "Beyaz (ari) ırkın saflığı" üzerinde bu kadar katı bir biçimde inat etmek, Avrupa antisemitizmine ancak birkaç onyıl gecikmeyle ithal edildi. Yahudiler dış görünümlerinden anlaşılamadıkları için, ABD'de kanıtlanmış gündelik bir kıstas olarak ten rengi yeterli olurken, Avrupa'da "ırklar biyolojisi"nin önemli ölçüde daha kapsamlı sözde bilimsel düşünceleri gerekiyordu. Sonuçta Afro-Amerikalıların sömürgeleştirilmiş Afrika'yla diaspora temasları, beyazların gözünde, ulusal çıkarların zarar göreceğinden korkacakları kadar tehditkâr değildi; öte yandan Yahudi topluluklarının çok yönlü uluslararası bağlantıları, Yahudi sermayesi ve Yahudi devrimi hakkında halkçı-milliyetçi komplo fantezilerine gerekçe oluşturdu. Almanya'da ve ABD'de halkın çoğunluğu, kendi ulusal karakter vizyonlarıyla çelişenlere antipati gösterdiler. Afro-Amerikalılar modernliğe düşkün toplumda *yeterince* modern değillerken, Yahudiler, Alman toplumunun ortasından bakıldığında *fazla* moderndiler.[127] Yüzyıl dönümünde yoksul ve modernlik öncesi oryantal alışkanlıklarıyla "kaftan Yahudileri"nin Doğu Avrupa'dan göçü arttığında, iki klişe bir araya getirilebildi.

Güneydeki Afro-Amerikalılar, Abraham Lincoln tarafından özgürleştirmelerinin üstünden daha bir on yıl geçmeden durumların-

daki kötüleşmeyi yaşadılar; Alman İmparatorluğu'ysa Yahudiler için genel bir fiziksel güvenlilik ve *nispeten* iyi gelişme fırsatları sundu. Avrupa Yahudilerinin tarihinde yeni bir dönem, tam da uğursuzca I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından başladı. Rusya ve Ukrayna'da 1919-1920 yıllarındaki iç savaş sırasında özellikle karşıdevrimci "beyaz" birlikler ve milisler, çoğu kez toptan Bolşevik sempatizanı olarak varsaydıkları Yahudi halka karşı kitlesel cinayetler işlediler. Bu cinayetler basitçe, ünlü pogrom dalgalarının bilinen modelinin bir uzantısı değildi; kurbanların sayısı ve cinayetlerin sadistliği bakımından 1914'ten önceki dönemin uygulamalarının çok ötesine geçiyordu. Yahudi topluluklarının, kontrolden çıkmış *soldateska* [asker sürüleri] tarafından tamamen yok edilmesi 19. yüzyılda ender bir istisnaydı.[128] 1920'li yıllarda, Afro-Amerikalıların pozisyonu yavaş yavaş yeniden iyileşmeye başladığında, o zamana kadar yalnızca devletin güç araçlarıyla desteklenmeyen dağınık retorik bir tehdit halinde kalan imhacı bir antisemitizm Almanya ve Doğu Orta Avrupa'da, özellikle Romanya'da da yükselişe geçti. 1914 öncesinin antisemitizminden, 1933 sonrasının Nasyonal Sosyalizmine giden *dolaysız* bir yol yoktu.[129]

XVIII

Din

Dini, dinselliği ve dinleri bir 19. yüzyıl dünya tarihinin *odak noktasına* yerleştirmek için haklı nedenler bulunuyor.[1] Ders kitaplarında sık sık yapıldığı gibi, dine "kültür"ün başka birçok alt maddelerinden biri gibi davranmak ve bu sırada kilise olarak örgütlenmiş haliyle sınırlı kalmak, ancak Batı Avrupa'nın bazı ülkeleri için doğru olabilir. Din 19. yüzyılda dünyanın her yerinde birinci sınıf bir varoluş gücü, bireysel yaşam yönelişi kaynağı, topluluk oluşumları ve kolektif kimliklerin biçimlenmesi için bir bilurlaşma noktası, toplumsal hiyerarşilerin bir yapısal ilkesi, siyasal güçlerin bir itici gücüydü, iddialı entelektüel tartışmaların yapıldığı bir alandı. Daha 19. yüzyılda din insanların gündelik yaşamı için en önemli anlam oluşturma biçimiydi, yani tüm zihinsel kültürün merkeziydi. Din evrensel kiliseden, çok az kişinin katıldığı yerel kültlere kadar geniş bir yelpazeyi kapsıyordu. Kültürün, hem okuryazar elitleri hem de okuma yazması olmayan, dinsel alanda konuşulan söz ve resimler üzerinden iletişim kuran kitleleri kapsayan yegâne görünüş biçimiydi ve hatta çoğu kez onların arasındaki en önemli bağı oluşturuyordu. Din, 19. yüzyılda sadece çok istisnai toplumsal koşullarda, sosyolojik teoride söylenildiği gibi, hukuk, politika ya da ekonomi gibi diğer kısmi sistemlerin yanı sıra,

işlevsel olarak farklılaşmış bir kısmi sistem, yani bir ölçüde sınırları net olarak çizilebilen, kendi mantığıyla, özellikle yeniden üretim, yenilenme ve büyüme kalıplarıyla betimlenebilen bir alan oldu. Bu alandaki muazzam çeşitlilik ve dinler tarihinden antropolojiye ve çeşitli Doğu filolojilerine kadar çok sayıda dallardaki literatürün muazzam bolluğu bu kitap çerçevesinde kabaca bir serimleme hedefini bile olanaksız kılıyor. Aşağıda bu konuda seçilmiş bazı başlıklar üzerinden kabaca bir taslak sunmakla yetineceğiz.

1 Din ve Dinsellik Kavramları

Muğlaklık ve Netleştirme

Dinsel fenomenler dünya genelinde bakıldığında, şehirleşme, endüstrileşme ya da okuryazarlaşma gibi yere ve zamana göre tüm farklılıklara rağmen yine de fark edilebilen makro süreçler gibi, büyük bir genel tarih içine yerleştirilemezler. 19. yüzyılın toplam olarak dinin ötesine geçen bir dönem olduğu iddiası tutarlı değildir ve ufukta bu "sekülerleşme" tarihi dışında başka bir "büyük anlatı" görünmüyor.[2] Başlangıçta inandırıcı olan bir diğer bağlam da olayları fazla basitleştiriyor. Hiç kuşkusuz Avrupalıların 16. yüzyıldan itibaren dünya üzerinde fethederek ve sömürgeleştirerek, seyahat ederek ve misyonerlik yaparak yayılması, en önemli Avrupa dininin yaygınlaşmasının koşullarını iyileştirdi; ne var ki 1900 ya da 1914'ten geriye bakıldığında Hıristiyanlığın dünya üzerindeki etkisi, politik-askeri bir güç olarak Avrupa'nın ve toplam olarak Batı'nın etkisinden önemli ölçüde daha küçüktü. 19. yüzyıl boyunca Avrupa'yla düzenli iletişim ilişkileri kurmuş bulunan ve yaşam tarzının Batılılaşmasının bugüne kadar sürdüğü Batılı olmayan birçok toplumda, Hıristiyanlık yerleşebilmiş *değildi.* Hıristiyanlık küreselleşti, ama küresel çapta egemen olamadı. Bu da her yerde Hıristiyan saldırısının karşısına çıkan direnme ve reform hareketlerinin bir sonucuydu. Ama dinsel değişim yalnızca çatışmalarla dolu bir yayılma ve tepki süreci olarak değil, başka koşullarda iç içe geçişlerin ve ortak bir tarihin sonucu ya da Batı'da ve dünyanın başka bölümlerinde, her biri yerel kaynaklardan beslenen ve birbirleriyle gevşek bağları olan ya da hiç olmayan "benzer bir dönüşüm" olarak da görülebilir.[3] Ulus-devletlerin oluşumu ya da

matbaa ürünlerinin kitlesel yaygınlaşması gibi süreçler, dünya çapında dinsel alandaki değişimlerle ilkesel olarak birbirine benzeyen etkileşimlere girmişlerdir.

Din kavramının muğlaklığı çok ünlüdür ve karşılaştırmalı din sosyolojisinin öncülerinden biri olan Max Weber, "din"in bir tanımını yapmaya neden asla yanaşmadığını biliyordu. Bu alandaki, "asıl" din ile diğer yanda "batıl inanç" ya da içsel dünya ("felsefi") inanç sistemleri arasında sınır çekme gibi bazı eski sorunlar bile hiçbir zaman net bir şekilde çözümlenememiştir. Örneğin ne bir kiliseyi, ne öteki dünyayı ve ruhun kurtuluşu tasavvurlarını ne de masraflı ritüel yükümlülükleri tanıyan Çin "Konfüçyüsçülüğü," Batılı ders kitaplarında çoğu kez ele alınan o "din" midir? Yine iç dünyaya yönelik olan masonluğun durumu nedir? Her kült ve her dinsel harekete "din" adını vermek gerekir mi, yoksa bunun için dünya imgesinin karmaşıklığı, örgütlenme ve ritüel pratiğe dair belirli kıstasların karşılanmasını mı beklemek gerekir? Din mensuplarının kendilerini algılamalarının ve başkaları tarafından din olarak kabul edilmenin rolleri nedir? Geleneksel inanç kanaatlerini bir kenara bırakma çerçevesinde, din kavramını "sanat dini" ya da "politik din"i kapsayacak şekilde genişletmek, hangi koşullarda meşrudur?[4] Sadece din hakkındaki söylemlerle ilgilenen ve dinsel fenomenlerin tarihsel gerçeklik içinde ayrı bir şekilde ele alınamayacağını savunan bazı teorisyenleri pek benimseyemeyeceğim. Tarih bilimindeki "dilbilimsel dönüşüm"ü yansıtan böylesi radikal bir kuşku fazla ileri gitmiş olur. Kavramların inşa edilmiş yapısal niteliğini kavrama çabası, sonra onların insanların yaşamındaki pratik etkilerini reddetme noktasına gidebilir. "Hindu" kimliğini içselleştiren herhangi biri için, "Hinduizm"in bir Avrupa "icadı" olduğunu söylemek ne anlam ifade eder? Din (*religion*) kavramı 19. yüzyıl Avrupa'sında yaratıldığı için, dinlerin "var" olmadığı, bu terimin kibirli Batı'nın hegemonyacı bir dayatması olduğu sonucuna varmak oldukça sorunlu bir çıkarım olur.[5]

Öyle de olsa, soyut ve evrensel "din" kavramı, 19. yüzyılın Avrupalı, özellikle de Protestan yönelimli entelektüellerinin bir ürünüdür.[6] Bu kavram, yaklaşık 1600 yılından itibaren Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslam üçlemesinin ötesine geçen bir dinsel çoğulluk fikrini içerir ama çoğu kez telaffuz edilmeyen şu kabulü de kapsar: Kültürel evrim ve spiritüel sahicilik açısından en ileri

din sayılan Hıristiyanlık, biricik gerçek evrensel dindir. Böyle bir kavram genellikle dört unsuru birleştirmiştir: (1) Merkezi bir kutsal metnin (Kitabı Mukaddes ya da Kuran gibi), ya da net olarak tanımlanabilir bir kutsal metinler kanonunun varlığı; (2) münhasır olma, yani net bir dinsel sadakat ve insanların kendi ruhani mülkleri olarak gördükleri bir dinle özdeşleşme; (3) yaşamın diğer alanlarından ayrılma; (4) karizmatik lider figürlerinden ve aşırı şahsileştirmeden (bu mutlaka hiyerarşik bir dinsel yapı örgütlenmesine götürmese de) uzak durma.[7]

Bu din anlayışı, 19. yüzyılın sonuna doğru, Batılı olmayan başka kültür dünyalarına da ulaştı ve bunu yalnızca kolonyal kanallar üzerinden yapmadı. Hiç cazip gelmediği kesinlikle söylenemez. Mevcut dinsel programları ve uygulamaları, Hıristiyanlık ve bir ölçüde İslam örneklerine bakarak, "din" olarak yeniden yorumlamak, birleştirmek ve sistematikleştirmek için bazı nedenler vardı.

Örneğin Çin'de yüzyıllar boyunca daima yalnızca, "doktrinler" ya da "öğretiler" olarak çevrilebilen ve genellikle çoğul anlamda düşünülen *jiao*'dan söz edilmiştir. 19. yüzyılda Japonya üzerinden Batı'dan kapsamlı bir din kavramı ithal edilmiş ve *zongjiao* olarak Çince sözlüğe alınmıştır. Öne konulan *zong* işareti "ata", "klan" ama aynı zamanda "örnek" veya "büyük usta" anlamına da gelir. Böylece söze yüklenen yeni anlam, öğretilerin eşzamanlı çoğulluğu vurgusunu, geleneksel aktarımın tarihsel derinliğine itmiştir. Ama böylelikle –ve bu Çin örneğini özellikle ilginç kılıyor – bir uygulama sınırına da ulaşıldı. Çünkü Çinli elitler, Geç İmparatorluk döneminden bazı bilginlerin (ve sonunda 1907'de bizzat Qing hanedanının), "Konfüçyüsçülüğün" çok prestijli dünya görüşünden (*ru*) bir Konfüçyüs dini (*kongjiao*) çıkarma denemesine karşı çıktılar.[8] "Konfüçyüs" –yüzyıllardır süregelen karmaşık bir gelenekten 1700'de Cizvitlerin yarattıkları "Çin bilgeliğinin" ikonu– Kang Youwei ve dava arkadaşları tarafından, "Çinliliğin" ve böylelikle de çok geçmeden Çin ulusunun simgesi olarak belli bir başarıyla stilize edildi.[9] Daha sonra devrim tarafından Marx ve Mao adına tahtından indirilen bu figür, 20. yüzyıl sonunda şaşırtıcı bir rönesans yaşadı; 2004 yılında Seul'de ilk "Konfüçyüs Enstitüsü"nün kurulmasıyla birlikte Çin Halk Cumhuriyeti'nin yurtdışı kültür politikasının koruyucusu oldu. Ne var ki İmparatorluk'ta (1911'e kadar) ve Cumhuriyet'te (1912-1949), hemen sonra ele alacağımız

Japon devlet Şintoizmine benzer bir şekilde bir devlet Konfüçyüsçülüğünü yerleştirme yönündeki tüm çabalar başarısızlıkla sonuçlandı. Avrupa din kavramı burada ihraç edilebilirliğinin sınırına dayandı ve Çin'in kültürel kanaat önderleri yüzyıl dönümünde paradoksal bir biçimde (her zaman da bilincinde olmadan), Avrupalıların da suç ortağı oldukları *daha eski* bir kurguyu, o dönemde egemen olan neo-Konfüçyüsçülüğe karşı Cizvitlerin rehabilite ettiği "felsefi" Konfüçyüs'ü tercih ettiler.

Buna karşılık, Avrupa'dan ithal edilmiş "din" kavramı başka yerlerde güçlü toplumsal ve kimi zaman politik etkiler yarattı. İslam, Budizm, Hinduizm'de din *olarak* daha belirgin bir dinsel profil çizme çabaları vardı; gelenek ve yeni imgelemin iç içe geçtiği bu çabalar örneğin İslam'da bağlayıcı dinsel yasa olarak şeriatın vurgulanmasına, Hinduizm'deyse klasik geleneğin diğer metinlerinin aleyhine, Vedalar'ın kanonlaştırılmasına yol açmıştı.[10] 20. yüzyılda da çok sayıda yeni ulus-devlet, modernlik öncesinin farklı inançlar hiyerarşisinin yerine, resmi bir din fikrini getirmişti. Böylelikle, biçimsel olarak eşit sayılan yurttaşlar arasında yeni bir *dinsel* azınlık türü mümkün olmuş ve her dini grup için ayrıca tanımlanmış bir özel hukukla çözülmeleri zor olan yeni türde dinsel çatışmalar ortaya çıkmıştır. Dinsel netleştirme ve kimlik keskinleştirme süreçleri çoğu kez başka dinlere bakışla, ama onlarla doğrudan çatışma halinde de yürür. Küresel din coğrafyasının bu interaktif yeni düzenlenişi büyük çapta ancak 19. yüzyılda başladı.

"Dünya Dinleri"

19. yüzyılın, bugüne kadar kamusal dili belirleyen bir mirası, dinsellik coğrafyasının yüksek dağları olarak yükselen "dünya dinleri" fikridir. Çok sayıda dinsel yöneliş, din biliminin yeni söyleminde "Budizm" ya da "Hinduizm" gibi makro kategoriler halinde yoğunlaştırıldı. Hıristiyanlık, İslam, Yahudilik ve çoğu kez Konfüçyüsçülüğün de dahil edildiği bu "dünya dinleri," dinsel olanın derli toplu bir kartografyasının çıkarılmasını, "uygarlıklara" dahil edilmesini ve "büyük dinler"i gösteren dünya haritalarında resmedilmesini mümkün kıldılar. Net olmayan ilişkiler, kısa süre öncesine kadar çoğu kez "doğa dinleri" etiketiyle yaftalanıyordu. Uzmanlar kaba dünya dinleri filtresini, mezhepsel çizgiler ya da

sosyolojik din tipleri gibi incelikle işlenmiş sınıflandırmalara temel aldılar. "Dünya dinleri" kavrayışının ardında, bugüne kadar özellikle Batı'daki İslam imgesini belirlemiş olan temel bir kabul vardı: Avrupalı olmayanların tümü sıkı sıkıya dinin pençesindedir, "Doğulu" ve "ilkel" toplumlar en iyi din üzerinden tanımlanabilir ve anlaşılabilirler. Yalnızca aydınlanmış Avrupalılar, dinsel olanın düşünme baskısını kırabilmiş ve hatta kendi dinleri olan Hıristiyanlığa, görelileştirerek, "dışarıdan" bakabilmişlerdir.[11] Batı dışı toplumlarda dinin önceliğine dair bu tezin 19. yüzyılda belirli bir anlamı vardı. Bir yandan bu toplumlar –zengin bir tarih yazımı mirası yüzünden Çin belirli ölçüde bir istisna oluşturuyordu– Batılı filologlara daha çok dinsel özellikteki metinler üzerinden (Max Müller'in ünlü beş ciltlik çeviriler derlemesine verdiği ad gibi, *Sacred Books of the East*, 1879-1910) açılıyorlardı; diğer yandan Avrupalıların gözünde, kolonyal işgale karşı en şiddetli direniş dinsel unvan sahiplerinden, dinsel yönelimli hareketlerden geliyordu. Gerçi bu tez, bu toplumlara bakışın kalıcı bir biçimde materyalsizleştirilmesine, tarihsizleştirilmesine ve politikasızlaştırılmasına katkıda bulundu. Klişe tarzı eşitlemeler ("Hinduist Hindistan", "Konfüçyüsçü Çin") bugüne kadar dinsel modernleşmenin, dünyada dini özel mesele ilan eden tek uygarlık olan ve kendi özimgesini seküler "modernlik" üzerine kuran Batı'yla sınırlı olduğunu telkin ediyorlar. "Dünya dinleri" deyimi yanlış değildir. Ancak bizi, tek tek din bölgelerini, her birinde özerk, dışarıdan hiç etkilenmeyen gelişmelerin gerçekleştiği kapalı alanlar olarak görme yanlışına sürüklememelidir. Yoksa böyle bir yaklaşım bir politik dramı da beraberinde getirir: Medeniyetler çatışması görüşleri dine göre tanımlanmış güçlü bloklar ön kabulünü gerektirir.

Devrim ve Ateizm

19. yüzyıl Avrupa'da dine genel bir saldırıyla başladı. Aslında daha önceki devrimlerde de elitler devrilmiş ve hükümdarlar idam edilmişti. Ama Fransız Devrimi'nin kiliseye ve dine yönelik, radikal Aydınlanma yazarlarının teorik eleştirileri ve kilise karşıtı polemikleri tarafından hazırlanmış saldırılarının tarihte başka bir örneği yoktu ve devrimci dönüşümün en aşırı veçhelerinden birini oluşturuyordu. Daha 1789 yılının sonunda kilisenin mülkle-

ri kamulaştırılmıştı. Birinci Zümre'yi temsil eden ruhban vekiller, 1789 Haziran'ında genel olarak üç tabakaya bölünmüş "Genel Meclis"in, Ulusal Meclis'e dönüştürülmesini mümkün kılmış olsalar da, çok geçmeden kilise iktidar kavgasında saf dışı bırakıldı. Katoliklik, devlet dini olma statüsünü, ruhban sınıfı da geleneksel gelirlerinin büyük bir bölümünü yitirdi. Tüm manastırlar dağıtıldı; daha önce Habsburg İmparatorluğu'nda İmparator II. Joseph döneminde başlayan sürece benzer bir süreçti bu. Şimdi diğerleri gibi yabancı *bir* monark olarak görülen Papa'dan kopma, 1790 yılında ruhban sınıfın sivil yapılandırılması üzerinden gerçekleşti. Her halükârda bu sınıfın bir parçası olan papazlar –büyük bir direniş göstermeden– maaşlarını devletten almaya razıydılar. Sonra devrimci yasa koyucular bir adım ileri gittiler. Ruhban devlet memurları ilan edilip yeni idari hiyerarşiye dahil edildi. Dünyevi kurullar tarafından seçiliyorlardı ve devlete sadakat yemini etmeleri gerekiyordu. Bu da yemin eden ve yemin etmeyi reddeden din adamları arasında, Fransız (anayasal) ve Roma kiliseleri arasında derin bir bölünmeye yol açtı ve Fransız ruhban sınıfının sonraki yıllarda maruz kaldığı kovuşturmaların temelini oluşturdu. Ne var ki, erken Modern Çağ'ın Fransız dinsel iç savaşlarına kıyasla bakıldığında bunlar zararsız çatışmalar gibi görünüyordu.

Örgütlü dine yönelik bu benzersiz radikal saldırı, Fransa'ya özgü bir gelişmeydi; uzun erimdeki en önemli sonucu Katoliklik tekelinin ortadan kaldırılması oldu. Kuzey Amerikan devrimcileri daha önce kendilerini Anglikan devlet kilisesinin hükümranlığından kurtarmışlardı ama Hıristiyan dinini Fransa'daki kadar temelden sorgulamamışlardı; Fransa'da bu sorgulama "Hıristiyanlıktan arındırma" politikasıyla gerçekleşti, 1793'te, Robespierre'in girişimiyle devletin düzenlediği "en yüce varlık kültü"nün şiddetli ikonaklazmıyla birleşti. Kuzey Amerika'da kilisenin temsilcilerine fiziksel olarak dokunulmadı. Kilise düşmanlığı ve hatta devletin desteklediği ateizm bu yüzden kesinlikle *toplam olarak* Atlantik devriminin mirası değildi. Birinci Konsül Bonaparte bile Papa ile, tehlikeli bir rakibi nötralize etmek üzere taktik bir uzlaşmaya (1801 konkordatosu) hazırdı ve bu tarihten itibaren Papa'ya Avrupa diplomasisinin bir güç faktörü olarak saygı duydu. Restore edilen monarşide kilise 1815'ten sonra nüfuzunun büyük bir bölümünü yeniden kazandı. En sadık yandaşları Katolik kırsal alanda bulu-

nan III. Napoléon bile, kiliseye özenli davranmıştı. Laiklik, yani kilisenin ve devletin tutarlı bir biçimde ayrılması, ancak Üçüncü Cumhuriyet sırasında Fransız politikasının temel modeli oldu, ama devlet tarafından dayatılmış bir ateizm söz konusu değildi. 1790'lı yıllar Fransa'sında örgütlü dine karşı tavrın radikalliği, 20. yüzyıla önceden işaret ediyordu. Bu radikal tavır, artık yoğunlaşmış şiddet biçimlerinde, Sovyetler Birliği'nde, devrimci Meksika'da ve daha sonra II. Dünya Savaşı'ndan sonraki komünist diktatörlüklerde görüldü. 19. yüzyılda dünyanın başka hiçbir yerinde dine karşı kıyaslanabilir bir devrimci karşı çıkış olmadı. Dünyanın hiçbir devleti kendini ateist ilan etmedi.

Tolerans

Atlantik devrimi daha az sansasyonel ama etkisi sürekli olan bir miras bıraktı: dinsel hoşgörü.[12] Temel fikir daha din savaşları dönemi Avrupa'sında, yani 16. ve 17. yüzyıllarda düşünülmüştü. Pierre Bayle ve John Locke'dan itibaren aydınlanmış düşüncenin temel direklerinden biriydi ve daha çok erkenden, yalnızca Avrupa içindeki dinsel karşıtlıklara toleransı değil, Batı dışındaki dinlere eşit haklar verilmesini de kapsıyordu.[13] 1791 yılında Fransa (3 Eylül Anayasası) ve ABD'de (Anayasaya Birinci Ek) eşzamanlı olarak, devletin yurttaşlara kişisel inançlarını dayatmaması ve bir dini cemaati diğerleri karşısında kayırmaması ilkesi devletin temel yasalarına kaydedildi. ABD başlangıçtan itibaren dinsel faaliyetlere özgürlük sağladı, yine de Protestan olmak uzun süre siyasal kariyer açısından bir avantaj olarak kaldı.[14] İngiltere'de Katoliklerin (1829) ve Yahudilerin (1846-1858) tam eşit yurttaşlık kazanmaları on yıllar sürdü. Avrupa kıtasında din özgürlüğü, basın özgürlüğünün yanı sıra, liberallerin programlarındaki en önemli hedeflerden biriydi. Almanya'daki Yahudiler bu özgürlüğe ilkönce 1862'de Baden'de, daha sona 1869'da Kuzey Alman Birliği'nde ulaştılar. Avrupa'daki son büyük ülke olarak Çarlık Rusya'sında, 1905 yılında "vicdan özgürlüğü" vaat eden bir tolerans fermanı çıkartıldı. Bu özgürlükten her şeyden önce Müslümanlar ve Rus Ortodoks Kilisesi'nin tarikat tarzı yan akımları yararlandılar, ama Yahudiler yararlanamadılar. II. Katerina, daha 1773 yılında İslam dinine hukuksal bir koruma sağlamıştı; devlet baskısının geri çe-

kilmesinin ilk adımıydı bu. Katolik Kilisesi ancak 1965 yılında II. Vatikan Konsili'nde, din özgürlüğünü kabul edebildi.

Dinsel toleransın ilkönce "Aydınlanma'nın uygulandığı" ülkelerde, yani ABD ve Fransa'da yasalara alınması ve böylelikle 1948 yılında Birleşmiş Milletler'in İnsan Hakları'nı ilan etmesiyle sonuçlanan bir sürecin başlaması, dünyanın başka bölümlerinde dinsel çoğulculuk pratiğinin bilinmediği anlamına gelmiyor. Erken Modern Çağ'da Avrupa amansız din çatışmaları ve din savaşlarıyla, çoğu kez barışçıl yaşanan dinsel çoğulculuk kuralının istisnasını oluşturdu. Müslüman hanedanların yönetimindeki çok halklı imparatorluklarda, saldırgan bir Müslümanlaştırma uygulanabilir değildi. Eski politik teamüllerle de çelişirdi. Bizzat Hz. Muhammed Arap yarımadasındaki "kitaplı" dini gruplarla çeşitli anlaşmalar yapmıştı. Osmanlılar ekonomik faaliyetlerinden devletin kazanç sağladığı gayrimüslim *milletler*e, özellikle Ortodokslar, Katolikler ve Musevilere, vergi tarzı ödemeler karşılığı himaye sağladılar (bunun bir istisnası Balkanlar'daki Hıristiyan köylülerdi). Babürlü İmparatorluğu'nda, Müslüman fatihlerden oluşan bir hanedan, çok sayıda dinsel çizgiye bölünmüş gayrimüslim bir nüfus çoğunluğuna hükmediyordu. Burada devlet çıkarları bir tolerans politikası gerektiriyordu; bu politika özellikle 16. yüzyılda etkili bir biçimde uygulandı. Hanedan, Babürlü hükümdarlar arasındaki tek cihat savaşçısı olan İmparator Evrengzib (salt. 1658-1707) yönetiminde bu politikayı bırakıp bütün imparatorlukta şeriat uygulamak istediğinde, 18. Yüzyıl başında Babürlü iktidarının çökmesiyle sonuçlanan gerilimlerin doğmasına yol açmıştı. Yine de İslam diğer dinlerin, Hz. Muhammed'e peygamber sıfatıyla vahyedilmiş yegâne hakikatle ilkesel olarak eşit tutulmasını dışlıyordu. Diğerlerine karşı yüce gönüllülük, İslam'ın önceliğini vurguluyordu. İslam imparatorluklarındaki dinsel çoğulculuğun idealize edilmemesi gerekir. Müslüman olmayanlar, hoş görülüyor ve zulümden büyük ölçüde korunuyorlardı ama ikinci sınıf uyruklar olarak görülüyorlardı. Yine de bu tavırla, erken Modern Çağ'ın Batı Avrupa'sında dinsel açıdan yabancı olanların öfkeyle dışlanması arasındaki karşıtlık apaçıktır. 1800 yılında bile Müslüman Doğu'daki dinsel azınlıkların hayatı, Hıristiyan Batı'dakine göre daha kolaydı.

Çin'de, Kuzey Asya şamanizmi dinsel geleneğinden gelen fatih Mançular, çeşitli düşünce okulları ve dinsel akımlar arasında özen-

le hesaplanmış bir eşitlik ve denge politikası yürüttüler. Özellikle, Moğollar ve Tibetliler arasında önemli rol oynayan Lamaist tarzda bir Budizm'i özenle geliştirdiler. Ne var ki, Qing devletiyle, azınlıklar hiyerarşisindeki konumları Ming dönemine (1368-1644) göre kötüleşen Müslüman uyrukları arasında büyük yapısal gerilimler vardı. Genel bir misafirperverlik "geleneksel" Afrika toplumlarının karakteristik özelliğiydi, dışarıdan gelen dinsel etkilere açıklık olarak da belirginleşiyordu; bu özellik, bu toplumlarda 19. yüzyılda İslam ve Hıristiyan dinlerinin yayılmasını çok kolaylaştırdı.[15] Dinsel tolerans fikri, modern anayasa devletiyle bağlantılı olduğu için, kesin anlamıyla tüm bu örneklere uygulanamaz. Ne var ki, Batılı olmayan toplumlarda, Avrupa liberalizmine maruz kalmalarından önce dinsel zorlama normal durum değildi. Din politikası açısından vaftiz zorunluluğuyla ya da Kastilya hanedanı tarafından Yahudilerin (1492) ve Müslümanların sürülmesiyle (1502) başlayan erken Modern Çağ'da, Avrupa dünya çapındaki karşılaştırmada, dinsel çeşitliliğin benimsenmesinde daha çok bir arıza olarak görünmektedir.

2 Sekülerleşmeler

Avrupa'da Hıristiyanlıktan Uzaklaştırma mı?

19. yüzyıl çoğu kez "sekülerleşme" çağı olarak incelenmiştir.[16] 19. yüzyılın ortasına kadar bu sözcükten kilise arazilerinin dünyevi ellere aktarılması anlaşılıyordu. Daha sonra bu sözcük insanların düşüncesi, toplumların örgütlenmesi ve devletlerin politikası üzerindeki dinsel etkinin gerilemesine işaret eden yeni bir anlam kazandı. Avrupa için, basitleştirerek söylenirse, Aydınlanma ve Fransız Devrimi'yle başlayan ve bugüne kadar devam eden bir Hıristiyanlıktan uzaklaştırmanın akış eğrisini belirlemek söz konusuydu. Tarihçiler burada "din" deyince ne anlaşıldığından da bağımsız olarak çok farklı sonuçlara ulaştılar. Karşılaştırmalı çalışan bir İngiliz din tarihçisi olan Hugh McLeod, altı sekülerleşme alanı sayıyor: (1) kişisel inanç, (2) dini pratiklere katılma, (3) dinin kamusal kurumlardaki rolü, (4) dinin medya ve kamuoyu nezdindeki önemi, (5) bireysel ve kolektif kimlik oluşumuna katkısı ve son olarak (6) halk inancıyla ve kitle kültürüyle bağıntısı. 1848

ile 1914 arasındaki Batı Avrupa için şu sonuçlara varıyor: Sekülerleşme en net bir biçimde, Fransa, Almanya ve İngiltere'de ilk iki alan açısından görülüyor. Halkın içinde düzenli olarak pazar ibadetlerine gidenlerin ve komünyon ya da akşam yemeği ayinlerine katılanların sayısı önemli ölçüde azaldı. Bunu sayılarla vermek mümkün değil, ama bir gözlemler mozaiği sonucunda böyle genel bir izlenime varıldı. Aynı dönemde, Hıristiyan dinine karşı kişisel kayıtsızlıklarını, antipatilerini ya da düşmanlıklarını dile getirenlerin oranı, yalnızca küçük entelektüel çevrelerde olmamak üzere, açıkça artmıştır. Bu durum, üç ülkede de temelde aynıdır.

Dinin kamusal anlamındaki değişiklikler daha büyüktü. Devlet ve kilisenin en net bir biçimde birbirinden ayrıldıkları ülke, özellikle 1880'li yıllardan itibaren Fransa'ydı; aynı tarihlerde Katolikler yine Fransa'da kendilerine ait örgütsel bir karşı dünya oluşturmakta çok başarılı oldular. Victoria dönemi İngiltere'si için "gizli gizli" sekülerleşme karakteristiktir, ama buna denk düşen açık bir seküler ideoloji yoktur. Resmi İngiltere kendini maneviyata ve kiliseye bağlı göstermiştir. William Ewart Gladstone (1809-1898) gibi önde gelen ve politik kararlarında zaman zaman Tanrı'dan esin aldığını hisseden bir devlet adamının açıkça sergilenen dindarlığı, kendinden önceki kuşağın bir mensubu olan Başbakan Lord Palmerston'ın (1784-1865) dinsel kayıtsızlığıyla tam bir karşıtlık içindeydi. Protestanlar ile Katolikler arasındaki karşıtlığın özellikle önemini koruduğu Almanya'da kiliseler eğitimde ve yardım işlerinde olağanüstü büyük bir role sahiptiler.[17] Dinsel yönelişler dört bir yanda halk kültürüne kök salmıştı. Düzenli olarak kiliseye gitmeyen ve kendini inançlı biri saymayanlar bile, dinsel bir dünya imgesinin kalıntılarına sarılıyor, dinsel simgeleri biliyor ve kullanıyor, bayram günlerini takip ediyor ve kriz dönemlerinde dine sığınıyorlardı. Milliyetçilik ve sosyalizm de kapsamlı dünya imgeleri sunuyorlardı, ama bu imgeler hiçbir zaman Hıristiyanlığı ikame edemediler. Mezhepler halindeki alt kültürler bu üç ülkede –ve daha da fazlasıyla Hollanda'da– her zamankinden daha somut şekillendiler, mezheplere bağlı siyasal partiler de (yine de İngiltere hariç) şekillendi. Batı Avrupa halkının büyük çoğunluğu (Yahudi toplulukları dahil) en azından dışsal dinsel biçimlere bağlı kaldı.[18] "Resmi" Hıristiyanlığın soğurma gücü o kadar büyüktü ki, Charles Darwin gibi agnostik olduğunu ilan etmiş biri bile Westminster

Abbey'de Hıristiyan devlet mezarlığına defnedildi. Yine de, Canterbury başpiskoposu bu nedenle özür diledi.[19]

Simgesellik ve Hukuk

Batı Avrupa'nın bu içten içe sekülerleşmesi genel bir eğilim miydi? Dünyanın birçok bölümündeki bireysel dindarlığın gelişmesi hakkında fazla bilgimiz yok. Dinsel hukukun ve gayriresmi denetimin, dinsel cemaat yaşantısına katılımın *de facto* mecburi olmasını sağladıkları yerde ve dinselliğin geleneksel ibadet eylemlerinden çok bireysel usta-çırak ilişkilerinde dile geldiği yerlerde de, dini ayinlere katılmak bir ölçüt olarak anlamını yitiriyor. Yine de, manastırlardaki nüfusun büyüklüğü hakkında tahminler var. Portekiz ile Polonya arasındaki Katolik Avrupa'da 1750 civarında, manastırların Reform'dan itibaren yaşadıkları büyümenin en üst seviyesinde en az 200.000 keşiş ve 150.000 rahibe vardı. Bu sayı, Rusya'nın batısındaki Avrupa'nın toplam nüfusunun ancak yüzde 0,3'ünü oluşturuyordu.[20] Manastır kültürünün ikinci büyük alanı olan Budist ülkelerdeki boyutlar tamamen farklıydı. Burma'da keşişlerin sayısı yüzyıl boyunca sabit kalmış ya da artmış görünüyor. 1901 yılında erkek nüfusun yüzde 2,5'i keşişti.[21] Nüfusun tüm kesimlerinden devşirilmiş ve dünyevi hayattan elini ayağını çekmemiş on binlerce erkek, safran rengi cübbeleriyle Burma toplumunun önemli bir birleştirici unsurunu oluşturuyorlardı. Tibet'te 1800'de manastırlarda 760.000 gibi inanılmaz bir sayıda insan yaşıyordu; bu sayı devrim öncesi Avrupa'daki toplamın iki katıydı.[22] 1900 yılında da dünyanın çatısındaki ülke, dinsel ve politik önderliğini Dalai Lama'nın yaptığı, manastırların egemen olduğu bir teokrasiydi; ama kesinlikle barış içinde değildi, tarikatlar ve manastırlar arasındaki mücadeleler yüzünden sürekli karışıklık içindeydi. Keşişlerin iktidarı ille de Doğu'ya özgü değildi, çünkü aynı tarihlerde, yaklaşık olarak kolonyal dönemin sonuna kadar, İspanyol keşişleri Filipinler'deki en büyük siyasal güçtü. 1896-1898 yıllarının bağımsızlık devrimi her şeyden önce onların sevilmeyen iktidar konumlarına yöneldi. Ne var ki, Tibet'te bile bir tür sekülerleşmeden söz edilebilir: XIII. Dalai Lama (Tibet'te "Büyük On Üçüncü" deniliyordu, salt. 1894-1935) kesinlikle dünyaya yabancı bir meczup değildi, gerçekçi bir rahip kraldı; Tibet için ulus-devlet gelişmesinin

fırsatlarını erkenden gördü ve ülkesini İngilizlerin desteğiyle (ama doğrudan kolonyal bir nüfuz olmadan) Çin'in nüfuz alanından çıkarmak ve bağımsız bir modernliğe götürmek için planlar yaptı.[23]

Sekülerleşmenin dinsel simgelerin kamusal alandan çekilmesi anlamına gelmesi bakımından, Avrupa ile Asya arasındaki fark küçüktü. En azından asgari ölçüde dinsel yaptırımı koruyan monarşiler var olduğu sürece, dinsel devlet ayinleri düzenlendi. Sultan II. Abdülhamid (aynı zamanda halife unvanına sahipti) bu rolü son iki çar ya da Viyana'daki İmparator Franz Joseph kadar hesaplı bir şekilde oynadı. Devrimlerin monarşiyi bertaraf ettiği her yerde, iktidarın böyle kutsallaştırılmasına da son verildi. 1912'den itibaren Çin'de Gökyüzü Tapınağı'nda ayin düzenleyecek bir imparator yoktu; sultanlığın-halifeliğin sona ermesinin ardından, geçmişte kalan hanedanın kendini dinsel olarak sergilemesinin yerini Kemalist Cumhuriyet'in laik simgeleri aldı.

Sekülerleşme sorusu, özellikle dünyevi ve dini *hukuk* arasında net bir ayrımın olmadığı yerlerde özel bir biçimde ortaya çıktı – ve bugün de çıkıyor. Böyle koşullarda, dini hukukun (örneğin şeriatın) otoritesine karşı, Avrupa modelinde dünyevi yasalar için yer açmaya çalışanlar, sekülerlik yanlılarıydı – Mısır buna iyi bir örnektir. Burada, yerli entelektüellerin himayeci gücün desteğiyle yaptıkları hukuk reformu, genel olarak devletin sekülerleşmesinin başlangıcı oldu. Bu reform, modernlik öncesinin yetkiler ve hukuk kuralları kaosundan, modern hukuk sistemlerinin düzenine geçilmesini sağlayacak daha kapsamlı bir modernleşme sürecinin parçası olarak görüldü.[24] Gerçekte 1826'dan sonra bazı Osmanlı reformlarıyla başlayan, devletin sekülerleştirilmesi, İslam dünyasında önemli bir konu oldu.[25] Kemal Atatürk yönetimindeki Türkiye Cumhuriyeti'yle başlayarak, imparatorluk sonrası ülkeler, 20. yüzyılda ağırlıklı olarak laik düzenlere dönüştüler; bu süreçten geriye dönüşün olabileceği, 1979 yılında İran'daki Humeyni devrimiyle dramatik bir biçimde gözler önüne serildi.

ABD'de Dinsel Yoğunluk

Hugh McLeod'un kıstaslarından çoğuna göre, 1910'dan önce Batılı olmayan dünyada sekülerleşme eğilimlerinin yerleştiğinden kuşku duyuluyorsa, ABD'ye bakıldığında "Batı"nın da farklı yol-

lardan gittiği görülür. Batı Avrupa'da 19. yüzyılın hemen sonrasındaki gizli sekülerleşme, kesinlikle dinin 1800'ler civarındaki gerilemesinin düz çizgide ilerleyen bir devamı değildi. Devrim Çağı'nda, Kant'tan Jefferson'a ve Goethe'ye kadar büyük zihinlerin doğaüstü güçlere karşı mesafelerini koydukları sırada, Avrupa entelijensiyasının büyük bölümlerinde, romantizm adına dinsel olanın yeniden keşfi yaşandı. Erken endüstrileşme merkezlerinde sefilleşen alt tabakalara bazen biraz haklı da olarak "dinsizlik" atfediliyordu; ne var ki en azından Protestan ülkelerde, yeni bir dindarlık kültürü ve Hıristiyan ahlakçılığı burjuva tutumuna dahildi. Bu tutumun yan ürünlerinden biri de, önceki bölümde gösterildiği gibi, başarılı kölecilik karşıtı hareketti. Yeni eğilimlerin bir öncüsü olan İngiltere'deki dinsel dinamik, ruhsal açıdan kısır ve ahlaki açıdan yozlaşmış olarak algılanan Anglikan devlet kilisesinin dışında, Evanjelist yenilenme gruplarında, daha sonra da Church of England içindeki muhalif kanatta yoğunlaştı. Nereye yerleşirse yerleşsin: Bu Evanjelizm ruhsal çatışmaların her yerde var olduğunu, şeytanın dünyanın akışına aktif bir biçimde müdahale ettiğini ve onunla mücadele edilmesi gerektiğini, bireyin kişisel günahkârlığını, yaklaşmakta olan kıyametin kesinliğini, İsa Mesih'e inanmakla kurtuluşun mümkün olduğunu ve Kitabı Mukaddes metninin değişmeyen otoritesini vurguluyordu. Kişisel gelişim için temel olan, uyanma ve gerçek "yaşanmış" Hıristiyanlığa dönme yaşantısıydı; buradan dünyada kendini kanıtlama yükümlülüğü doğuyordu.[26]

Bu çok üyeli uyanış hareketi (*evangelical revival*) 1790'larda yükselişe geçti. Birkaç onyıl sonra Anglikan Kilisesi'nin yerleşik kurumundaki reform çabalarıyla karşılaştı. Yüzyılın ikinci yarısında ateşli şevk "soğudu" ve yukarıda betimlenen İngiltere'de Avrupa'nın başka yerine göre biraz daha örtük gerçekleşen sekülerleştirici eğilimlere geçti. ABD'de Protestanların arasında da aynı tarihlerde, 18. yüzyılı kat eden böyle dinsel enerjikleştirmeler zincirinin bir devamı olarak benzer bir canlanma başlamıştı. Genç cumhuriyetteki yeni dinsel yükseliş, o dönemin ABD'sinin kuzeybatısındaki yerlilerin, Shawnee savaş prensi Tecumseh (1768-1813) ve esinlenmiş kardeşi Tenskwatawa yönetiminde yerlilerin ve peygamberane bir biçimde seferber edilişiyle eşzamanlı gerçekleşti. Erken 19. yüzyılın (tarihçilerin daha sonra dedikleri gibi) "uyanış"ı, devasa bir Kuzey Amerikalıların kendilerini Hıristiyanlaştırma hare-

keti halinde yoğunlaştı; bu hareket Avrupa'dan farklı olarak resmi kilise tarafından hiçbir zaman massedilemedi ve akıcı bir kiliseler ve tarikatlar coğrafyasında dinamiğini korudu. 1780 ile 1860 arasında, ABD nüfusu sekiz kat artarken, Hıristiyan cemaatlerin sayısı 2.500'den 52.000'e çıktı, yani 21 kat arttı.[27] Esas olarak bugüne kadar devam eden bu sürekli canlanma ABD'yi kuvvetle Hıristiyan ve kendini hem maddi hem de ahlaki bakımdan "uygarlaşmış" gören bir ulus yaptı, bu ulusun içinde eşzamanlı olarak olabilecek en büyük dinsel çoğulculuk hüküm sürüyordu.[28] Dünyanın dört bir yanından göçmenler kimliklerini dinsel olarak sağlamlaştırmaya çalıştılar; genel olarak göç, dinsel biçimleri uzamsal olarak yaygınlaştırmakla kalmadığı gibi onları değiştirir ve onlarla bağlantılı pratikleri derinleştirir. İrlandalılar Katolikliklerini tüm dünyaya taşıdılar ve İrlanda kilisesi onlara papazlar gönderdi. İrlanda ve Güney Avrupa'dan gelen göç sayesinde ABD'nin toplam nüfusundaki Katoliklerin oranı 1850'de yüzde 5'ten, 1906'da yüzde 17'ye yükseldi.[29] Protestan Avrupa'da yüzyılın sonuna doğru görmezden gelinemeyecek sekülerleştirici eğilim değişikliği, ABD'de, ne Protestan ne de Katolik ortamlarda yinelendi. ABD örneği, dinsel canlanmanın, aydınlanmış eleştirinin deyişiyle "bağnazlığın" teokrasiye, yaşamın diğer alanlarında fanatik sosyal denetime ve irrasyonalizme yol açması gerekmediğini gösteriyor. Özel ve kamusal alan arasındaki ayrım zaten sağlam bir biçimde yerleşmişse dinsel canlılık sonuçlarıyla birlikte sürdürülebilir.

Din, Devlet, Ulus

Batı Avrupa 19. yüzyılda, kilisenin ulus-devletlerin iç politikasına etkisinin burada dönemin merkezi bir çatışması olması anlamında, farklı bir yola girdi. Önemli olan, esas olarak modern devletin seküler karakteri değildi. Bu karakter, devrim döneminin sonunda uzun mücadeleler sonucunda sağlamlaştırılmıştı. Kilise devletinin 1870 yılında İtalya Krallığı'na bağlanmasıyla birlikte, Avrupa'daki son teokrasi de ortadan kalktı. Yalnızca Rusya'da Ortodoks Kilisesi ve Çarlık bir sembiyoz ilişkisi oluşturdular; bu ilişki kiliseyi Çarlık Rusya'sında yeni oluşan liberal kamuoyuna yabancılaştırdı, ama imparatorun iktidarına sonunda bir destek de sunmadı. Monarşi ve kilise 1917 devriminde, birlikte çöktüler. Kıtasal Batı Avrupa'daki

çatışmalar (Büyük Britanya yalnızca tipik olmayan bir biçimde Katolik İrlanda'da özerklik sorunuyla karşılaştı), şu üç faktörün değişen kombinasyonlarından doğdu: (1) Liberalizmin, Katolik Kilisesi'ne karşı, 19. yüzyılın ortasındaki on yıllarda etkisinin doruğuna çıkan antipatisi; (2) Papalığın, özellikle de dönemin ulusal ve liberal eğilimlerine karşı çıkan ve aynı zamanda ulusal kiliseleri dogmatik bir dizgine koşan IX. Pius yönetiminde yeniden güçlenmesi; (3) ulus-devlet oluşumunun, liberal olmayan politikacıların gözünde de halkın bir bölümünün Roma'dan "ultramontane"* bir tarzda dışarıdan yönlendirilmesini kabul edilemez kılan, homojenleştirici eğilimleri. Örneğin ABD'deki Katolikler böylelikle uzun süren bir Atlantik ötesi sadakat çatışmasının içine düştüler. Bir demokrasinin yurttaşları olarak, hele ki İtalyan kökenliyseler, birçoğu liberal bir İtalyan ulus-devletinin kuruluşuna duydukları sempatiyi bastıramadı; Roma kilisesi mensupları olaraksa Papalığın bu ulus-devlete ve ilkelerine karşı mücadelesini destekleme durumundaydılar.[30]

Avrupa'da her zaman şu üç nokta önemli oldu: Piskoposları atama hakkı, sivil evliliğin tanınması ve okul sistemi üzerinde nüfuz kurma. Bu çatışma bolluğundan 1860'lı yıllarda ve 1870'li yıllarda kilise ile devlet arasında adeta tüm Avrupa'yı kapsayan bir mücadele başladı. Belçika ve Hollanda gibi ülkelerde, özellikle okul sorunu onlarca yıl iç politika gündeminin birinci sırasında yer aldı.[31] Bugün, bunların artçı çarpışmalar olduğu görülüyor. 1850 ile 1859 arasındaki yıllar, büyük kilise tarihçisi Owen Chadwick'in sözleriyle "Avrupa'daki Katolik gücünün son yıllarıydı."[32] 1859 yılında iki koruyucu gücünün, Avusturya ve Fransa'nın ittifakı (dindar olmakla uzaktan yakından ilgisi bulunmayan III. Napoléon yönetiminde) dağılınca, Papa'nın politik gücü çöktü. Tek tek ulus-devletlerde zamanla uzlaşma yolları bulundu. 1880 yılında bu kiliseler ve "kültür" mücadeleleri yatıştı. Katolik Kilisesi elbette, dik kafalı IX. Pius'tan sonra da ("Pio Nono") modern dünyaya uyum sağlamakta sorunlar yaşadı: Engizisyona prestijli görevliler sağlamaya devam eden ve 1929 yılına kadar bir "Büyük Engizisyoncu" makamı bulunan bir kurum için hiç de şaşırtıcı değil.

Katolik kiliseye gerçek ya da varsayılan "ulusaşırı" sadakatin reddedilmesi, din ile ulusalcılık arasındaki çok çeşitli yakınlaşma-

* Tam anlamı: "dağların ötesinden"; buradaki anlamı: Papalık tarafından - ç.n.

larda ters simetriğini buldu. Kendi ulusal geleceğine dair bir ölçüde bütünlüklü bir vizyonun bulunduğu yerlerde, bu tür vizyonların dinsel olarak meşrulaştırılması yabancı değildi. Böyle bir uzlaşmanın olmadığı yerde, rakip ulus tasarımları mezhep kılıklarına bürünüyordu. Gerçi başka yerlerde karşılığı az bulunan, Avrupa'ya özgü bir gelişmeydi. Dinsel olarak tarafsız duran ve ancak böyle etkili olabilen milliyetçilikler vardı: Örneğin 1880'li yıllarda öne çıkan tüm Hindistan milliyetçiliği bu tarzdaydı ama çok kararsız gerçekleştirilebilen temel birlik varsayımı büyük dinsel toplulukların, özellikle de Hinduların ve Müslümanların sınırlarını dikkate almıyordu. Çin milliyetçiliği de yüzyıl dönümündeki başlangıcından itibaren günümüze kadar dinsel anlam iççriği taşımamıştı. ABD tepeden tırnağa Hıristiyan bir ülkeydi, ama kilisenin ve devletin birbirlerinden kesinlikle ayrıldıkları, hiçbir zaman derin kök salmış ayrıcalıklara ve büyük topraklara sahip kiliselerin bulunmadığı ve devletin dini sübvanse etmediği bir ülkeydi. Katolikliğin ve Yahudiliğin yanı sıra Protestan tarikatların da çokluğu, ulus ile belirli bir din arasında özel bir bağlantı oluşmasına engel oldu. ABD milliyetçiliği yoğun Hıristiyanlık yüklüydü ama adeta mezhepler üstü bir tarzdaydı. Bu milliyetçiliğin özünde beyaz Amerika'nın dini kurtuluş tarihinde seçilmiş ve görevlendirilmiş olduğuna dair belirsiz bir duygu vardı. Bu yüzden ABD milliyetçiliği, Alman İmparatorluğu'nun Protestan milliyetçiliğinin Katolikliğe karşı "kültür mücadelesinin" sona ermesinin ardından, yani yaklaşık 1789'dan bugüne, net bir biçimde bir mezhebe bağlı olamazdı. Metodistlere ve Mormonlara, Baptistlere ve Katoliklere eşit ölçüde hak tanımak zorundaydı.

19. yüzyıldaki hiçbir milliyetçilik, Japon milliyetçiliği kadar güçlü bir biçimde dinle donanmamıştır. Japon eliti, Meiji döneminde bile Hıristiyanlığa karşı derin bir güvensizlik içindeydi. Hıristiyanlık, 17. yüzyılın başında kelimenin tam anlamıyla kökü kazındıktan sonra, Japonya'da uzun süredir tamamen kaybolmuş görünüyordu. 1865 yılında büyük bir sürpriz olarak, yaklaşık 60.000 "gizli Hıristiyan"ın mensup olduğu topluluklar keşfedildi; bu topluluklar Nagasaki yöresinde iki yüz yılı aşkın bir süre inançlarını yeraltında korumuşlardı. Bu, Japonya'da yeni bir Hıristiyanlaşmanın başlamasından çok bir gariplikti. Hıristiyanlık yasağının 1873'te kalkmasından sonra da Katolik, Protestan ve Rus Ortodoks misyonerlik çabaları başarısız kaldı. Yaklaşık 1890'dan beri daha da

güçlenen milliyetçiliğin sonucu olarak "Japon olmamakla" damgalanan Hıristiyanlık kamusal önemini daha da yitirdi. Japon elitleri yeni kurulan imparator devletine aynı zamanda hem dinsel hem de milliyetçi bir meşruluk sağlamak için kendi dinsel kaynaklarını harekete geçirdi. Bu amaçla Japonya'nın otokton dinsel geleneği olan Şinto, ulusun dinsel yaşamının odak noktasına yerleştirildi. 1868'den önce Şinto sunakları ve Budist tapınaklar yaklaşık eşit haklara sahip olarak yan yana durdular. Tüm ülkeye yayılmış bulunan on binlerce yerel sunak, gündelik yaşamda tanrısal ruhlara (*kami*) tapınmaya yarıyordu, yani birçok insanın gündelik yaşamına dahil olmuştu. Yeni Meiji oligarşisi, kaosu yeni ulusal bir hiyerarşi olarak düzenlemeye ve bu yeni tür organizasyonu devlet Şinto'su olarak, yeni yaratılmış bir imparator kültünün temeline koymaya karar verdi. Piramidin tepesinde, imparatorluk ailesinin mitsel anası ve aynı zamanda tüm ulusun koruyucu tanrıçası Amaterasu'ya adanmış Ise-sunağı yer alıyordu. İmparatorluğa ait ve ulusal sunaklar merkezi hükümet tarafından cömertçe destekleniyordu. Bu sunakların rahipleri devlet memuru statüsü aldılar, her ev resmi olarak bir sunağa bağlandı. Yeni sunaklar kuruldu, en başta da gelecekte savaşta ölenlerin kutsanacakları Tokyo'daki Yasukuni-sunağı geliyordu. Japonya'nın o zamana kadar yerel olarak parçalanmış ve politikadan uzak dinsel coğrafyası, devlet tarafından düzenlendi ve ulusal olarak biçimlendirildi. Budizme karşı konuldu ve uzaklaştırıldı: Budist manastırların ve tapınakların kaybeden taraf oldukları bir tür dinsel kültür savaşıydı bu. Birkaç yıl içinde Budist tapınakların beşte biri kapandı, on binlerce keşiş ve rahibe sıradan bir insan gibi yaşamaya zorlandı. Çok sayıda Budist kült nesnesi ve sanat hazinesi zarar gördü. Bugün Asya dışındaki en büyük Japon Budist sanatı koleksiyonuna sahip Boston Museum of Fine Arts'ın varlık nedeni, Amerikan koleksiyoncularının bu fırsattan yararlanmaları ve o zaman çok sayıda nesneyi ucuz fiyatlardan satın alarak yok olmaktan kurtarmalarıdır. Erken 19. yüzyılda ortaya çıkan yeni karizmatik dinler de devlet Şinto'suna tabi oldular.

Devlet, dünyanın başka hiçbir büyük ülkesinde, 19. yüzyılda dinsel yaşama Japonya'daki kadar derin bir müdahalede bulunmadı. Devlet Şinto'su, dinin uygulanmasını yeni bir ayin takvimiyle ve ülke çapında bir liturji ile standartlaştırdı. Şinto ruhban sınıfı yeni politik düzenin önemli bir dayanağı oldu. Japonya'da devlet tarafından yeni

dinsel gelenekler icat edildi ve iktidarın yeni kutsallaştırılması, Avrupa'nın en muhafazakâr ülkelerinde tahtın ve altarın ittifakı olarak düşünülebilecek olanın çok ötesine geçti. Böylelikle 1931 ile 1945 arasındaki saldırı savaşını, seçilmiş bir efendi halka verilmiş tanrısal görevin yerine getirilmesi olarak gören saldırgan bir milliyetçiliğin temelleri atılmıştı.[33] Devlet Şintoizmi dışarıdan bir transferin ürünü değildi. Meiji Reformu'nun genç önderleri, ulusal bütünleşme hedeflerine devletin kontrol ettiği ideolojik bir merkezileşme olmadıkça ulaşılamayacağını görmüşlerdi. Ulus-devlet fikriyle, çağdaş Avrupa üzerinden belli belirsiz tanışmışlardı. Ne var ki bu devletin ideolojik tasarımı için Avrupa'nın milliyetçi reçetelerini kullanmadılar, daha çok yerli *kokutai* düşüncesine, yani 1820'li yıllarda bilgin Aizawa Seishisai tarafından yeniden canlandırılan, Japonya'nın antik döneminin altın günlerinden beri devlet gövdesinin ve dinin uyumlu bir kaynaşmasıyla mükemmelleştiği fikrine başvurdular.[34] Bir "ulusal öz" mitosu olarak *kokutai* sonra dini bir tarzda yorumlandı ve Meiji İmparatorluğu'nun değer kazanan konumuyla bütünleştirildi; böyle bir bütünlük konseptinin emperyal, kavimci-ırkçı yorumunun önünde ilkesel olarak hiçbir engel yoktu. Böyle bütünleyici bir milliyetçiliğin yaratılmasıyla, Japonya Batı'nın ondan önce yaptığı bir şeyi taklit etmiş olmadı. Kendi zamanının ilerisindeydi.

Meiji döneminin ulusal bütünleşme projesi olarak Şinto, dönemin diğer eğilimleriyle paradoksal bir ilişki içindedir. Onu uygulayanlara inanma ve "dindarlık" açısından çok az talep yönelten, talimatla düzenlenmiş bir tapınıdır, teolojik olarak geliştirilmiş bir ortodoksluktan çok bir "ortopraksis"tir. Bir "dini canlandırma" hareketinin tam tersi olması bakımından dinsel duygunun soğutulması tarihine çok uygun düşer. Diğer yandan devlet Şinto'su, ("dünya" dini olmadığı gibi) diğerlerinin yanı sıra herhangi bir din olmayıp, Japonya'nın *tek* ulusal dini olması gerektiği için, din kavramının modern çoğullaşmasıyla çelişkilidir. Tamamen devlet amaçlarına bağlı kılındığı için, dini diğerlerinin yanı sıra başka bir sosyal alan olarak gören özelleştirilmiş dinselliğin tam tersini de temsil ediyordu. Geç imparatorluğun ve cumhuriyet döneminin devletinin (1912-1949) dine çok az yatırım yaptığı Çin'le karşıtlık bundan daha büyük olamazdı. Elbette, 1949 ile 1976-1978 yılları arasındaki ulusal devlet Marksizmini (ya da "Maoizmi") işlevsel açıdan devlet Şinto'sunun bir eşdeğeri olarak görmediğimiz sürece...

3 Din ve İmparatorluk

Dinsel Çoğulculuk

Fetihler imparatorluklara, emperyal gücün dininden farklı dinlere mensup uyruklar getirir. Örneğin Roma İmparatorluğu'ndaki Yahudiler, Mısır'daki Kıptiler 7. yüzyıldan itibaren Arap egemenliğine girdiler; 16. yüzyılda Balkanlar'daki Ortodoks Hıristiyanlar Müslüman, çok tanrılı Aztekler Katolik ve İrlanda'daki Katolikler de Protestan egemenliğine girdiler. 19. yüzyılda çok dinli imparatorlukların kurulması son doruk noktasına ulaştı. Yüzyıl boyunca topraklarının azalmasıyla Hıristiyan uyruklarının en büyük bölümünü kaybeden ve bu yüzden, sırf demografik nedenlerden ötürü daha da İslamlaşan Osmanlı İmparatorluğu dışında, başka bir Müslüman imparatorluk yoktu. Buna karşılık Müslümanlar, Büyük Britanya'nın, Rusya'nın, Fransa'nın, Hollanda'nın ve Çin'in imparatorluklarındaki büyük ve özgüvenli nüfus gruplarını oluşturdular. En geç Mısır'ın ve Sahra-altı Müslüman Afrika'nın büyük bölümlerinin ilhak edilmesinden sonra, yeryüzünde Kraliçe Victoria'dan daha fazla Müslüman uyruğu bulunan bir hükümdar yoktu; kendisi aynı zamanda Hinduların büyük çoğunluğunun da imparatoriçesiydi. Seylan ve Burma'da İngilizler, Kamboçya ve Laos'ta Fransızlar Budist nüfus çoğunluğuyla muhataplardı. Afrika'da, Güneydoğu Asya'nın bölümlerinde ya da Pasifik Adaları'nda Avrupalılar, kendileri için kafa karıştırıcı olan bir dinsel anlatım biçimleri çokluğuyla karşılaştılar, bunları ancak yavaş yavaş keşfedip betimleyebildiler. Avrupalıların ilk izlenimi, bu halkların *dinlerinin* olmadığıydı; bu yüzden, bakış açısına göre, ya Hıristiyan misyonerliğine açık, içi doldurulabilecek boş kaplar olarak, ya da her türlü "uygarlaştırmaya" kapalı olarak görüldüler.[35] 1860'lı yıllardan itibaren, etnolojinin kurucularından biri olan Edward Burnett Tylor'un etkisiyle, genel bir tanım olan "Animizm" adı yerleşti: Bu ad, erken Modern Çağ'da kullanılan "putperestlik" (*idolatrie*) teriminin tarafsız bir ardılıydı, her türlü tek tanrıcılığın nefret edilen zıttı olarak görülüyordu.[36]

Örgütlü "dünya dinleri"nin düzenlenmiş üst yüzeyinin altında, *her yerde*, Hıristiyan Avrupa'da da her türden yerel halk inanışı vardı; sekülerlik yanlısı Aydınlanmacılar da dindar misyonerler

de, batıl inançla "uzlaşmayı" ilkesel olarak hoş görmeseler de, çeşitli ortodokslukların savunucuları genellikle bu halk inanışlarıyla anlaşıyordu. Kolonilerde çoğu kez karmaşık dinsel hiyerarşiler ortaya çıkıyordu, bunlar asla net otorite ilişkileriyle düzenlenmiş değildi. Avrupalılar, dikey emir komuta zincirlerine sahip şeffaf kilise hiyerarşilerine ne kadar alışıksalar, tarikatların, kardeşlik birliklerinin, tarikatların ve sunakların kaosu içinde din politikalarını sürdürebilecekleri mercileri bulmaları da o kadar zorlaşıyordu. Tüm emperyal din denetiminin önemli bir hedefi, güvenli ast-üst ilişkileri kurmaktı. Bu konuda erken Modern Çağ'daki Osmanlı devleti özellikle başarılıydı. Sultan-Halife Müslüman olmayan uyruklarıyla her türlü teması, onların dinsel yönetimleri üzerinden kurmakta ısrar etti; bu dinsel yönetimler de sistemin korunaklı ve anlaşmalarla garantilenmiş nişlerinde büyük bir özerklikten yararlandılar. Bu özerklik dinsel azınlıklar arasında "kiliseleşmeyi" teşvik etti.[37] Dini önderlerden acımasızca hesap sorulduğu da olurdu. 1821'deki Yunan ayaklanmasının haberleri İstanbul'a vardığında, Osmanlı hükümeti ayaklanmaya katılmamış olan Patrik V. Gregorios'u hemen idam ettirdi.

Daha önceki yüzyıllardan daha büyük sayıdaki Hıristiyan olmayanın, Hıristiyan egemenliği altına girmesi ne anlama geliyordu? Kendine uygarlaştırma misyoneri görevini vermenin, yani emperyal gerekçelendirmenin en önemli idelojisinin, kolaylıkla dinsel bir görev olarak yeniden ifade edilebilmesine rağmen, sömürgeci güçler hiçbir zaman uyruklarını Hıristiyanlığa döndürmek için aktif bir politika yürütmediler. Sömürgeleştirici Avrupalıların dinsel ihtiyaçları karşılandı ve sömürgeci iktidarın ritüel cephesinde kaçınılmaz olarak Hıristiyan simgeleri vardı. Ayrıca, dini provokasyonlardan kaçınarak ülkedeki barışı korumak, çoğu kez farklı dinsel gruplara mensup halklar üzerindeki yabancı egemenliğinin mantığında vardı. Bu yüzden imparatorluklar geç 19. yüzyılda bile yapısal olarak ulus-devletlere göre dini açıdan tarafsızdılar. Büyük 1857 ayaklanmasından sonra, Kraliçe Victoria'nın izleyen Kasım ayında Hindistan'ın prenslerine ve halklarına çağrısı, racaların Hintli dini toplulukların işlerine karışmamaları ilkesine güç kazandırdı.[38] 1870'ten sonra Malezya sultanlarıyla yapılan anlaşmalar da, karışmama ilkesi üzerine kuruluydu. Bu gibi sözler her zaman tutulmuyordu, ama hem İngilizler hem de Hollandalılar özellik-

le İslam'a karşı büyük bir özenle davrandılar. Elbette, hiyerarşikleştirme ve bürokratikleştirmeyle, uçsuz bucaksız dinsel manzara uzun vadede güvenilir bir denetim altına sokmak isteniyordu.[39] İmparatorluklar şöyle davranmayı seviyordu: Maria Theresia, Polonya'nın 1772'deki ilk bölünmesinin ardından, Galiçya'da devlet tarafından atanan ve kendi din kardeşlerini denetleyecek yeni bir yüksek hahamlık makamı kurdu.[40] 18. yüzyılda Qing yönetimi, himayesi altındaki Tibet'te Lamaların hiyerarşisini yeniden düzenledi ve onu itaatkâr bir kontrol aracı olarak yeniden modellemeyi denedi. Dinsel güç ilişkilerini etkisizleştirmeden manipüle etmenin başka sayısız yöntemi arasında, yüksek dini makamlarda kimin oturacağına müdahale etmek de vardı – Avrupa hükümetleri de aynı şekilde, Katolik piskoposların seçilmesinde söz sahibi olmaya büyük önem veriyorlardı. Müslümanlar, başka şeylerin yanı sıra, içlerinden çoğu iş insanı ve hacı olarak sömürgenin sınırlarının ötesinde de temaslar kurdukları için de, müşkül uyruklardı. Bu yüzden sömürgeci güçler "kendi" Müslümanlarını, müminler topluluğunun geri kalanından izole etmeyi ve örneğin Mekke'ye hac olanağını sınırlandırmayı yararlı buluyorlardı.[41]

Emperyal hükümdarlar, "güvenilir" dini önderlerle iyi temaslar kurma çabasında paradoksal durumlara düşebiliyorlardı. Örneğin İslam dünyasında mistik Sufi tarikatlarına, işbirliği yapılacak ortaklar olarak pek güvenilmiyordu. Sömürgeci makamlar yerleşik ve bir ölçüde "rasyonel" görünen yerli otoriteler arıyorlardı. Fransızlar 1914'ten önce Senegal'de, "şeflerle" değil, Sufi cemaatlerin daha çok muhalif ve zor ele geçirilen dinsel önderleriyle, Marabut'larla işbirliği yapmanın, iç düzen açısından daha yararlı olduğunu yavaş yavaş öğrendiler. Bu insanlar, kabile reislerine göre yolsuzluğa daha az bulaşmışlardı, halk nezdinde büyük bir saygınlıkları vardı ve bu yüzden büyük bir uygulama gücüne sahiptiler.[42] Britanya İmparatorluğu, Çarlık Rusya'sı ya da Fransız sömürge imparatorluğu; din politikası sömürgeci devletin kaçınılmaz kalıcı görevlerinden biriydi. Burada, emperyal bakış açısından hatalar yapıldığında, başa çıkılması özellikle zor ayaklanmalar yaşanabilirdi. 19. yüzyılın tüm imparatorluk tarihine, Çin-Mançurya tarihi dahil, Müslüman ayaklanmalarından duyulan korku hâkimdi. *The Revolt of Islam* –Percy Bysshe Shelley'in, daha çok Fransız Devrimi'ni konu alan manzum destanının (1818) akılda kalıcı başlığı

böyledir– Batılıların gözünde, Ayetullah Humeyni'nin 1979'daki zaferiyle ya da 11 Eylül 2001'de değil, 1800'lerdeki militan Müslüman hareketlerle başladı. İmparatorluklar kolonilerdeki dinsel haritaya ve dinsel hiyerarşilere daima bir biçimde müdahale ettiler, ama onları asla kökten değiştirmediler. Zaman zaman Hıristiyanlığa zorla döndürmeler ve zorla vaftiz etmeler oluyordu, ama bunlar genel olarak hoş karşılanmıyor ve engelleniyordu. Avrupalı bir büyük gücün *kendi* kolonilerinin dışında, bir Doğu imparatorluğundaki Hıristiyan azınlıkları himaye etmek için öne çıkması, elbette bilinçli olarak kışkırtılmış bir karışıklık kaynağıydı. Rusya bunu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumlar için, Fransa Cebel-i Lübnan'daki Hıristiyanlar için yaptı (ve Sultan II. Abdülhamid de buna karşılık, kendini Hıristiyan egemenliği altındaki tüm Müslümanların koruyucu efendisi ilan etti). Her ikisi de uluslararası karışıklıklara ve savaşa yol açtı. Rakip imparatorluklar içindeki dinsel, etnik ya da ulusal olarak biçimlenen azınlıkların kışkırtılması, nihayet I. Dünya Savaşı'nda Almanların Britanya İmparatorluğu'na ve İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik stratejilerinin bir parçasıydı ("Lawrence of Arabia").[43] 19. yüzyılın İngiliz-Rus "Büyük Oyun"unda bile bu yöntem denenmişti.

Misyonerler: Motifler ve İtici Güçler

19. yüzyılın küresel bir din tarihinin en önemli hatlarından biri de Hıristiyan misyonerliğinin yükselişi ve düşüşüdür.[44] Avrupalıların erken Modern Çağ'daki misyonerlik çabaları, muazzam kültürel sonuçlarına rağmen –Cizvitlerin 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa ile Çin arasında köprü işlevi görmeleri hatırlansın– niceliksel açıdan mütevaziydı. Asya'daki Avrupalı kolonyal güçler, kitlesel din değiştirmelere ne tahammül ediyor ne de bunların gerçekleşmesini istiyorlardı. Afrika henüz misyonerlerin faaliyet alanının dışındaydı. 17. ve 18. yüzyıllarda VOC* ile Asya'ya gelen bir milyon insanın arasında, yalnızca bin kadar din adamı vardı, bunların en büyük görevi de rakip Katolikliğe karşı savunmaydı.[45] Bunun aksine 19. yüzyıl, nüfusun büyük kesimlerinin hatta bütün olarak halkların Hıristiyanlaştırılması amacıyla yeni misyonerlik alanla-

* Vereenigde Oost-Indische Compagnie, Hollanda Doğu Hindistan Şirketi - ç.n.

rının açıldığı büyük bir dönemdi. Yeni misyonerlik –1700'de de bir öncülü vardı: Güneydoğu Hindistan'daki Danimarka kolonisi Tranwuebar'a Halle'den gelen Alman pietist misyonu)– İngiltere'de ve çok kısa süre sonra ABD'de "Evanjelist yeniden canlanma"nın yükselmesinden doğan Protestan bir fenomendi. Erken Modern Çağ'daki yabancı hükümdarları Hıristiyanlığa döndürme denemelerinden farklı olarak, artık kitlesel bir "putperestleri dine döndürme misyonu" söz konusuydu. Bunun başladığı bir tarih aranırsa, tek tek misyoner derneklerinin kuruluş tarihlerinden çok (örneğin Baptist Missionary Society 1792, ilkönceleri inanca karşı tarafsız olan London Missionary Society 1795 ya da Anglican Church Missionary Service 1799) East India Company'nin 1813'te yenilenen Şart'ını İngiliz Hindistan'ının misyonerlere açılış tarihi olarak kabul etmek gerekir. Bu tarihten itibaren giderek artan sayıda tüccar ve misyoner Hindistan'a geldi. Böylece mallar ve ruhlar için pazarlar eşzamanlı olarak açılmıştı. Asya'daki ikinci büyük misyonerlik bölgesi Çin İmparatorluğu, daha 1807'den itibaren misyonerlerin sınırlı ve tehlikeli koşullarda, Kanton'daki denizaşırı acenteler bölgesinde ve Portekiz'e ait Macau bölgesinde faaliyet yürütmelerinden sonra 1858-1860 yılları arasında çok sayıda "eşitsiz" sözleşmeyle açılmıştı.[46] 1900'de tüm Çin'de yaklaşık 2.000 misyoner vardı. Afrika'da misyonerlerin varlığı 1800 yılında kıtanın güneyinden ve batısından başlayarak daha yavaş ve daha ademi merkeziyetçi bir biçimde arttı. Burada elbette, girişi düzenleyebilecek merkezi bir hükümet yoktu. Yüzyılın ortasında tüm bir Protestan çizgiler ve kiliseler yelpazesi Afrika'da temsil ediliyordu. 1870'li yıllarda, yani büyük Avrupa istilasının arifesinde, misyonerlik faaliyetleri bir kez daha arttı ve kısa süre sonra, hem yararını gördüğü hem de kendisine yeni sorunlar yaratan askeri fethin çekimine girdi.[47] Tıpkı Roma kilisesi gibi, devrim döneminden sonra kendini ancak yavaş yavaş toplayabilen Katolik misyonu da, özellikle de III. Napoléon'un dünya ve sömürgeler politikasındaki hırsının da desteğini alarak, birkaç on yılda arayı kapattı. 1870'te dünya çapında aktifti, giderek daha çok sayıdaki Protestan misyoner tarafından tehlikeli bir rakip olarak görülüyordu.

19. yüzyılın Protestan misyonerliğinde çok fazla yenilik vardı: Binlerce, hatta Çin'de –misyonerlik propagandasının yorulmak bilmeden ilan ettiği gibi– milyonlarca "putperest"i ebedi lanetten

kurtarma arzusu gibi temel bir düşünceye dayanıyordu. Görevlerine günümüzün kalkınma yardımcılarından çok daha kötü hazırlanmış on binlerce kadın ve erkeği, uzak tropik bölgelerde tehlikeli ve maddi açıdan genellikle az kazançlı bir hizmet için seferber etti. Şehitlik de hâlâ mümkündü: Çin'deki Hıristiyan karşıtı Boksör Ayaklanması'nda 200 misyoner ve aile üyeleri hayatını kaybetti. Misyon özel türde bir "sivil toplum" örgütlenmesinin ve gönüllü inisiyatifin muazzam bir hizmetiydi. Protestan misyoner derneklerinin çoğu devletten ve resmi kiliselerden bağımsız oluşlarına büyük değer veriyorlardı ve bağışlara muhtaçtılar. Bu yüzden kaynak bulmayı yüksek bir sanata dönüştüren ilk organizasyonlar bunlardı. Anavatanda para veren sponsorların gönüllerinin hoş tutulması, hep yeniden motive edilmeleri, katılımlarının spiritüel getirisi hakkında ikna edilmeleri gerekiyordu. Misyonerlik aynı zamanda iş dünyası ve lojistik planlamanın bir kombinasyonuydu.

Misyonerlik tarihi bugün devasa bir araştırma sahasıdır, kolaylıkla Avrupa dışındaki Hıristiyanlığın tarihine de girer. Misyonerler ile yerliler arasında olup bitenler zamanla daha çok simetrik bir etkileşim olarak görüldü ve farklı bakış açılarından aydınlatıldı.[48] Genellemeler, tek tek misyoner derneklerinden ve dünyanın özel bölgelerinden verilen örneklerle çabucak sorgulanabilir. Özellikle misyonerlerin hangi anlamda emperyal yayılmanın ve kolonyal iktidarın "suç ortakları" oldukları sorusu tartışmalıdır. Bu soruya genel olarak kabul edilebilir bir yanıt vermek mümkün değildir. Misyonerlik kurumunun olağanüstü yayılması elbette o dönemde Avrupa'nın dünyayı fethetmesinin genel iklimi dışında düşünülemez. Bilinen yörelerde, misyonerlik atılımlarının ardından politik ele geçirmenin geldiği birçok örnek vardır. Misyonerler çoğu kez emperyal himayeden doğrudan doğruya yararlanıyorlardı. Kolonilerdeki beyaz topluma mensuplardı, en azından İngiliz kolonilerinde yine de alt katmanlardaydılar, çünkü tipik küçük burjuva tutumları onları pek sosyalleşmeye açık göstermiyordu. Öte yandan misyonerler, çoğu kez kendi hedeflerinin peşinden gidiyorlardı; bu hedefler bir bileşenini *oluşturmadıkları* sömürgeci devlet aygıtlarının hedefleriyle her zaman örtüşmüyor, özel yerleşimcilerin hedefleriyle de çoğu kez çelişiyordu. Kolonyal devletin bakış açısından misyonerler okullar inşa ettikleri ve olabildiğince bunların finansmanını da sağladıkları zaman iyi karşılanıyorlardı.

Misyonerlerin, sık sık yakınıldığı gibi, yerli halkın arasında huzursuzluğa yol açıp sonra da Avrupalı hükümet temsilcileri tarafından bu riskli durumlardan kurtarılmayı beklemeleri, valiler ya da –Çin gibi sömürge olmayan bir ülkede– konsolosların genel olarak pek hoşuna gitmiyordu. Milliyetçi çabaların yükseldiği yerlerde (ilkönce Hindistan'da) tek tek misyonerlerin bu çabaları desteklediklerinden sürekli kuşkulanıldı.

Çok sayıda misyoner derneği teolojik inançları, hedefleri, yöntemleri ve risk almaya hazır oluşları açısından birbirlerinden ayrılıyorlardı. Köktenci China Inland Misson aktivistleri gibi misyonerlerin Çinliler tarzında giyinip, Tanrı'nın kelâmını en uzak eyaletlerdeki köylere kadar götürmeye çalışmalarıyla, başka misyonerlerin Avrupa kıyafetlerinin simgesel işaretinde diretip, çabalarını şehirlerdeki yüksek eğitim ve tıbbi bakımla sınırlandırmaları arasında fark vardı. 19. yüzyıl misyonerleri, erken Modern Çağ'ın Cizvit tarikatlarındaki uzak öncülerinden daha az kozmopolit değillerdi. İngiliz dilindeki Evanjelizm başlangıçtan itibaren Atlantik-aşırı bir projeydi; uzak ülkelerdeki misyon çalışması çoğu kez doktriner karşıtlıkları aştı ve ekümenik ortaklığa güç kazandırdı. Avrupa kıtasından gelen misyonerlerin kendi dernekleri vardı, ama Anglosakson örgütlerde de yer alıyorlardı. Misyoner dernekleri nadiren saf ulusal bir bileşime sahiplerdi ve en azından 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde kendi ulusal kimlikleri misyonerler için birincil bir önem taşımadı. İçlerinden çoğu, yabancı hükümetlerin emperyal hırsları uğruna çalışmak için bir neden de görmüyordu. Church Missionary Society başlangıç döneminde, İngilizden çok Alman ve İsviçreli çalıştırıyordu.[49] Ulusal eğilimlerin arttığı 1914 yılında, Hindistan'da faal 5.400 misyonerin onda birinden fazlası Avrupa kıtasından gelmişti.[50]

Birçok kültürel sınırı aşan maceralı yolculuklar, alışılmadık bir durum değildi. Samuel Isaac Joseph'in şaşırtıcı biyografisi kesinlikle sıradan bir örnek değildi, ama yine de mümkündü. 19. yüzyılın başında Anglikanlar Prusya, Rusya ve Polonya'nın Avusturya'ya ait kesimindeki Yahudiler arasında bir misyon faaliyeti yürüttüler – bu bile kendi başına "ulusaşırı" bir projeydi. Hıristiyanlığa geçen Yahudilerden biri de Samuel Schereschewsky'ydi; Litvanya'da hahamlık eğitimi almıştı ve Yahudi aydınlanmasından (*Haskalah*) çok etkilenmişti. Breslau'da teoloji öğrenimi gördükten sonra genç

adamın yolu ABD'ye düştü; orada Baptistler tarafından (ancak o zaman) vaftiz edildi. Bir başka teolojik seminer eğitiminden sonra Episkopal (yani Anglikan) Kilisesi'ne Çin'de misyonerlik yapmak için başvurdu. 1859 yılında Şanghay'a ulaştı, 1862 ile 1874 yılları arasında Pekin'de kaldı ve 1877'de Şanghay'ın ilk Anglikan piskoposu olarak takdis edildi. Schereschewsky döneminin en büyük Sinologlarından biri oldu. Eski Ahit'in İbraniceden Çinceye ilk önemli ve bugün bile kullanılan çevirisini o yapmıştır. Emperyal politikayla arasına sürekli büyük mesafe koydu ve peygamber gibi ortaya çıkan, 1865 yılında China Inland Mission'u kuran çağdaşı J. Hudson Taylor'un dine döndürme taşkınlığına katılmadı. Misyonun geniş çatısı altında çok farklı karakterlere yer vardı.[51]

Misyonerler: Bir Bilanço

Hıristiyan misyonunun başarılarının toplam bilançosunu çıkarmak zordur. Bütün halkları, dünya çapındaki Hıristiyanlık sürüsünün içine katmak gibi ütopik bir hedefe ancak istisnai olarak ulaşılmıştır. Din değiştirmeler kesin de olmayabiliyordu: İngilizler 1796'dan sonra Seylan'da yasal kuralları gevşettiklerinde, birçok yerli Protestan Budizme ya da Hinduizme geri döndü.[52] Misyonun başarılı olduğu yerler, çoğu kez sömürgeci devletle bağının özellikle zayıf olduğu yerlerdi. Bu durum, Hindistan örneğinde çok iyi kanıtlanabilir.[53] Yerel toplumdaki marjinal ve dezavantajlı gruplar, tabii ki her zaman kadınlar, çok iyi ikna ediliyorlardı. Yüzlerce yıl şevkle misyonerlik faaliyeti yürütüldükten sonra, Hintlilerin yalnızca yüzde 2'si Hıristiyanlığa döndürülebildi. Çin'de muazzam çaba ve mütevazı sonuçlar arasındaki orantısızlık, belki daha da göze çarpar. (Çin'de Hıristiyanlığın yakın zamandaki yeniden dirilişinin, komünizm öncesi dönemdeki köklere dayanıp dayanmadığını sorgulamak gerekir.) En büyük başarılar Batı ve Güney Afrika'da elde edildi. Burada –eşzamanlı olarak Yeni Zelanda'daki Maori'lerin arasında da– yerli kiliseler ortaya çıktı ve çoğu kez misyonerlik desteğiyle, kısa bir süre sonra kendilerine özgü bir cemaat ve teolojik yaşam geliştirdiler. Hiç kuşkusuz misyon Hıristiyanlığın küreselleşmesine belirleyici bir katkıda bulundu. Misyonerlerin teşvikiyle –eğer varsa– Avrupa'daki ana kiliseyle hiçbir bağımlılık ilişkisinde olmayan bağımsız kiliseler kuruldu. Örneğin

günümüzdeki küresel Anglikanizm, emperyal yayılmanın, imparatorluk geçmişini çoktan geride bırakmış bir yan ürünüdür.[54]

Misyonerlik şevkinin yöneldiği hedef kitlenin gözünden olaylar başka türlü görünüyor. Asya ülkelerinin hükümetlerini ve özellikle yerel makamlarını çok az şey misyonerlerin gelmesi kadar korkutuyordu. Misyonerler, normalde muhatap kalınan diplomatlardan ya da askerlerden farklı düşünüyorlardı. Mantıkları bilinen kültürler üstü güç politikası değil, mevcut koşulların devrilmesine yönelik bir programdı. Misyonerler çoğu kez başka bir yıldızdan gelmiş yaratıklar gibi ortaya çıkıyorlardı. Yerel iktidar sahiplerinin otoritesine meydan okuyor ve özellikle de arkalarında emperyal baskı aracı olarak bir savaş gemisinin varlığından emin olduklarında kendileri yerel karşı güçler oluşturuyorlardı. Misyonerler doğrudan amaçlamadıkları halde, mevcut sosyal hiyerarşileri yine de sorguladılar. Köleleri özgürleştirdiler, yerli toplumların marjinal unsurlarını etraflarında topladılar, kadınların konumunu yükselttiler ve –Bonifatius'un bin yüz yıl önce yaptığı gibi– rahiplerin, şifacıların ya da şamanların prestijini yerle bir ettiler. Misyonerler kendi kendilerini davet etmiş misafirlerdi, –Çin'in erken Tang dönemindeki Budist keşişler gibi– oraya çağrılmış beyaz adamlar değillerdi. Başlangıçta henüz misafirperverliğin bildik kurallarına göre ağırlansalar da, çok geçmeden kalıcı oldular ve toplumsal oyunun kurallarını değiştirmeye başladılar.

Misyonerlerin faaliyetlerinin örneğin Afrika'da ya da Pasifik Okyanusu'nda genellikle sömürgeci ya da "devletsiz" koşullarda gerçekleştiği düşünülür. Ne var ki, kendilerini her fırsatta "daha üst" bir uygarlığın temsilcileri olarak gösteren bu yeni tür tanrı savaşçılarının meydan okumasını, Osmanlı İmparatorluğu gibi temelleri nispeten sağlam devletler de hissettiler. Özellikle ABD'den gelen Protestan misyonunun sergilediği ideolojik militanlık yüzyıl dönümünde doruk noktasına ulaştı; çeşitli Amerikan kiliselerinin ve misyon derneklerinin 15.000 kadın ve erkek misyoneri yurtdışında eşzamanlı olarak faaliyet gösteriyordu. Osmanlı devleti nispeten iyi bir durumdaydı, çünkü 1878 Berlin Antlaşması bu devlete, Müslümanların din değiştirmesine karşı çıkma hakkını tanımıştı; Çin ise1860'tan beri artık böyle olanaklara sahip değildi. Yine de misyonerlere çok dikkatli davranmak iyiydi. Yayıncılık faaliyetleri yürüttükleri ve Batı basınıyla iyi ilişkiler içinde oldukları

için, imparatorluğun dış ülkelerdeki imajına büyük zarar verebilirlerdi. Katolik misyonerler Osmanlı'nın gözünde bir ölçüde tanıdıktı, Sultan'ın halife olarak oynadığı dinsel rol bakımından bir tür meslektaşı olarak görülen Roma'daki Papa'nın elçileri olarak bakılıyordu onlara. Protestanlar, özellikle Amerika'dan gelenlerse, cüretkâr özgüvenleriyle büyük şaşkınlığa yol açıyorlardı. Dinsel rakipler olarak ortaya çıktıkları gibi, geç Osmanlı devletinin hedefine tıpatıp benzeyen seküler bir hedef, bir orta sınıfın oluşturulması hedefini de güdüyorlardı.[55]

Misyonerler etkileri açısından, birkaç yıl içinde tüm ülkeleri yeniden yapılandırabilen ve işbölümüne dayalı dünya ekonomisine entegre edebilen uluslararası kapitalizmin temsilcilerinden farklıydılar. Somut yerel koşullarda çalışıyorlardı. Bir yerde bir kilise, başka bir yerde bir okul kuruyor ve sırf bunu yaparak bile yaşam mekânlarının fiziksel şeklini değiştiriyorlardı. Biyografilere "dünya pazarı" ya da "sömürgeci devlet" gibi soyut güçlerin dolayımı üzerinden değil, doğrudan doğruya müdahale ediyorlardı. Kimileri metropolde eğitim görmeye kadar yeni yaşam fırsatları elde ediyor, kimileri de misyoner saldırısına karşı savunmada yaşamına yeni bir amaç buluyordu. Bu yüzden misyonun etkileri mühtedilerin ve sempatizanların çevresinin çok ötesine geçiyordu. Misyonerlerin ortaya çıktığı yerel toplumlar, böylelikle kendiliklerinden "modern" olmuyorlardı. Misyonerler, özellikle de köktenci, Kitabı Mukaddes'e inananlar, zihinsel bagajlarında liberalizm, reform ve doğaya teknik aracılığıyla tahakküm etmenin dışında, farklı bir Batı getiriyorlardı. Her halükârda bu yerel toplumlar kendi doğallıklarına o zamana kadar görülmemiş bir meydan okuma yaşıyorlardı.

Hıristiyan misyonunun en önemli tarihsel katkısı tıp dahil Batı biliminin benimsenmesindeki yardımlarıdır. Özellikle Çin'de Protestan misyonerler yüzyıl ortasından itibaren bilim transferine muazzam bir katkıda bulundular. Yaptıkları çevirilerin yalnızca küçük bir bölümü Hıristiyan içerikli yazılardı; çoğu bilim, teknik ve toplumsal yaşamın pratik sorunları üzerineydi. Yaklaşık 1920'li yıllardan itibaren Çin'de bilimler, misyonerlerin başlangıçtaki desteğinden bağımsızlaştıkları bir aşamaya ulaştılar. Misyon, Latin Amerika'da (özellikle Brezilya'da) ve Protestan misyonunun ancak 1880'li yıllarda başladığı Kore'de, benzer bir rol oynadı. Kore'de (ağırlıklı olarak ABD'den gelen) misyon başka nedenlerin yanı sıra,

resmi Konfüçyüsçülüğe ve ağır bir yük oluşturan Çin kültür hegemonyasına karşı, Batı emperyalizmi işbirlikçiliğine bulaşmadan (Kore 1910 yılında Japonya tarafından ilhak edildi) ölçülü muhalif bir alternatif sunduğu için, Çin'dekinden ve elbette Japonya'dakinden daha başarılı oldu. İngiliz *ve* eski elitler tarafından hor görülen Kore dilini konuşması, böylece oluşum halindeki bir milliyetçiliğin dile gelmesi için kültürel bir alan açması, çekiciliğini artırdı. 1884 yılında bugün Güney Kore'yi, toplam nüfusun yaklaşık üçte birini oluşturan Hıristiyan nüfusuyla, Asya'nın en yoğun Hıristiyan ülkelerinden biri yapan dolambaçlı bir süreç başladı.

4 Reform ve Yenilenme

Karizma ve Devlet Kurma

19. yüzyıl, 18. yüzyıldan daha fazla dinsel yeni başlangıçlar ve reformlar çağıydı. Bunların hepsi olmasa da birçoğu "modernliğin meydan okuması" klişesiyle açıklanabilir. Hepsi olmasa da birçoğu Avrupalıların dünya hegemonyasına birer yanıttı. Nasıl ki, burada daha geniş, Almanya'yı aşan bir anlamdaki Pietizmin temel motifleri, 19. yüzyılın çeşitli evanjelist hareketlerine dönüştüyseler, 18. yüzyılın İslam dünyasında da, yerleşik ruhban hiyerarşilerinin ("kilise" sözcüğü uygun değildir) dışında, Pietizm gibi dindarlığın otantik köklerini arayan yenilenme hareketlerinin ortaya çıktığı bir dönem yaşandı.[56] Bu dinsel "coşkunluk" hareketleri İslam ilim merkezlerinden çok periferilerden, örneğin Güneydoğu Asya, Orta Asya ya da 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun bir sınır bölgesi, ama aynı zamanda en eski Müslüman bölgesi olan Arap çölünden çıktı. Bu hareketlerin en ünlüsü Vahhabilikti; öfkeli vaiz Muhammed bin Abdülvahhab'ın (1703-1791) adıyla anılan bu hareket, İslam'ın nerdeyse bütün yaygın varyantlarını şirk olarak lanetliyor ve İslam dininin radikal bir biçimde saflaştırılmasını talep ediyordu. Vahhabiler, 1803-1813 yılları arasında dinsel öfkeleriyle Mekke ve Medine'deki kutsal mekânlara bile büyük zararlar verdikleri için, İslam dünyasının büyük kesimlerinde kızgınlık uyandırdılar.

Bu hareketin önemi (mütevazı) teolojik özgünlüğünde değildi ve 18. yüzyıl reformcu İslam düşüncesinin temsilcisi olarak görülmemelidir. Asıl ilginç yanı devlet kurmakta gösterdiği geçici başarıydı.

Hareketin kurucusu yerel bir hükümdarla işbirliği yaptı. Buradan İslami yenilenmenin militan bir devleti doğdu. 1818 yılında Mısır paşası Mehmed Ali, Osmanlı sultanının da onayıyla, Vahhabilerin çöl devletini işgal etti ve bu deneye geçici bir son verdi. Ne var ki 1902 yılında Vahhabi Suud hanedanı yeniden yükselişe geçti ve böylelikle 1920'lerde adım adım kurulan Suudi Arabistan Krallığı'nın dolaysız ön tarihi de başlamış oldu. İslam'ın kutsal mekânları 1925 yılında yeniden Vahhabilerin denetimine geçti.[57] Hindistan, Kuzey ve Doğu Afrika ya da Kafkaslar'daki geç militan İslam biçimlerinden farklı olarak, başlangıçtaki Vahhabilik 18. yüzyılda Arabistan'da önemli bir etkisi olan Batı'ya karşı bir direniş hareketinden ibaret görüldü. Heterodoks bir fraksiyonun kendi devletini kurmaya girişmesi, kural değil istisnaydı. 19. yüzyılın İslam dünyasında dinsel enerji tam da –Hindistan, Endonezya ya da Cezayir'deki gibi kolonyal ya da İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi yerli– devlet yapılarıyla, hareketli, kurumsal olarak daha az katılaşmış tarikatlar ve cemaatler arasındaki gerilimden doğuyordu.[58]

Dinsel karizmayla devlet kurma denemesinin diğer örnekleri Çin'deki Taiping hareketi ve ABD'deki Mormonluktu. Peygamberleri Hong Xiuquan önderliğinde ilk kez 1850 yılında ortaya çıkan Taiping, sosyal devrimci bir hareketti; Protestan misyonerlik propagandasıyla Çin tarikatlar geleneğini harmanlayıp, karmaşık bir dünya imgesi yaratmıştı.[59] Taiping'in devlet kurma girişimi başarısız kalırken, Mormonlar politik olarak tutunabildiler. Kendini o tarihte ve bugün adlandırdığı gibi, "Kıyamet Gününün Kutsal İsa Mesih Kilisesi," 1830 yılında Amerikalı bir peygamber, Joseph Smith tarafından kuruldu. Taiping kurucusu Hong Xiuquan'ın yedi yıl sonra başka koşullarda yaşadığı gibi, Smith de genç bir adam olarak vizyonlar gördü ve bunları kendisine peygamberlik görevi verilmesi diye yorumladı. 1844 yılında düşman bir serseri tarafından öldürülmesinden sonra, ardılı Brigham Young 1847-1848 yıllarında maceralı bir göçle birkaç bin yandaşını Great Salt Lake (Büyük Tuz Gölü) bölgesindeki gayrimeskûn bölgeye götürdü. Daha sonra, bazıları İngiltere ve İskandinavya'dan gelen başka müritler de onlara katıldı; 1860 yılında Utah eyaletinde 40.000 Mormon yaşıyordu. Gerçi *Latter-day Saints*'in [Kıyamet Günü Azizleri] kendi teokratik devletlerini kurmalarına izin verilmedi. Utah doğrudan devlet başkanının denetimindeki bir bölge olarak

kuruldu; 1857 ile 1861 yılları arasında (tam olarak Qing hükümetinin Taiping'e karşı savaşının doruğa ulaştığı tarihte) Mormonların bölgesi Birleşik Devletler'in askeri işgali altındaydı. Taiping öğretisi, elbette Kutsal Kitap kaynaklarından çok uzak, yerelleşmiş bir Hıristiyanlık olarak anlaşılabilir; kurucusu kendi kutsal kitabını vermiş olan Mormonluk ise, Hıristiyan öğretisinin yine yerel koşullara uyum sağlamış bir versiyonuydu.[60] Bugüne kadar "Hıristiyan" olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı tartışılmaktadır. Kurulduğu dönemde birçok çağdaşına, çok eşlilik uygulaması yüzünden, bir "Amerikan İslamı" kadar yabancı görünmüştü. Mormonluk yine de, Kutsal Kitap'ta neden Amerika hakkında hiçbir şey söylenmediği sorusuna verilmiş bir yanıttır. Eski Ahit döneminde Amerika'ya yapılan bir göç hakkındaki cesur spekülasyonlarıyla, Amerikan topraklarını Kutsal Kitap'ın kurtuluş planına dahil etmesi bakımından, ABD'deki dinler içinde en Amerikalı olanıdır.

Bazıları, Mesihçi bir anlayışla yakındaki kıyameti bekleyen peygamberlik hareketleri, dünyanın başka bölgelerinde de ortaya çıktılar. Sudan'daki Mehdi hareketinin (1881-1898) böyle bir karakteri vardı; ABD'nin Orta-Batı'sının kuzeyinde, yerliler arasında yayılan Hayaletler Dansı hareketi (1889-1890), İran'da 1843 yılında ortaya çıkan, "Bab" olarak bilinen Seyyid Ali Muhammed Şirazi'nin Babilik hareketi, ya da 1905 ile 1907 arasında Alman Doğu Afrika'sındaki sömürgeci güce karşı Maji-Maji ayaklanmasını esinleyen hareket de bu karakterdeydiler. Emperyal işgallere ya da kolonyal tahakkümün keskinleşmesine karşı direnişlere çoğu kez peygamber benzeri figürler önderlik etmiş ve binyıl dönümü beklentileri de bu hareketleri hızlandırmıştır.[61] Tüm bu hareketler *radikal* bir konum değişikliği vaat ediyorlardı. "Modern dünya"ya uyum sağlamak değil, onun yıkılmasını ve kendini belirleme gücüne sahip olduğuna inandıkları koşulların geri gelmesini istiyorlardı. Mesihçilik, radikal politikanın zorunlu bir koşulu değildi. Dinsel motiflerle derli toplu örgütlenmiş her türden dini cemaat, dışarıdan baskıya direnişle tepki verebilirdi. Bu yüzden Güneydoğu Asya'nın bazı bölümlerinde, Mesihliğe yabancı olan, iyi örgütlenmiş Budist keşişler, kolonyal güçlere etkili bir biçimde karşı koydular.[62]

Din alanında ayaklanmayla reform arasında, çabaladıkları gelecek çoğu kez mitleştirilmiş bir altın çağda yatan Mesihçi hareketlerle, dinsel doktrinlerin ve pratiklerin zamanın dönüşümüne

rasyonel ve dikkatle uyum sağlayışları arasında dikotomik bir ayrım yapmak sorunludur. Gelgelelim, bir ve aynı hareketin birinci kutuptan ikinci kutba nasıl gittiği örnekler üzerinden görüldüğünde, bu ayrım inandırıcılık kazanır. İran'da heretik bir Şii hareket olan Babilik hareketinde böyle olmuştu. Seyyid Ali Muhammed Şirazi'nin kendisi, Allah'ın seçilmiş temsilcilerinin bu dünyadaki iktidarını savundu ve sonunda Allah ile doğrudan bağlantıda olduğunu ileri sürerek peygamberlik iddiası ve otorite talebiyle ortaya çıktı. 1850 yılında mürtet ve siyasal isyancı olarak kurşuna dizildiğinde, hareket dağılmadı, başlangıçtaki karizmanın aktarılmasıyla adım adım reformdan geçirildi. Bab'ın kavga arkadaşlarından birisi olan ve Bahaullah olarak bilinen Mirza Hüseyin Ali Nuri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki uzun sürgün yıllarında bu görevi üstlendi. Kendini zaman zaman evrensel Mesih olarak, bir ve aynı şahısta geri dönmüş İsa, Mehdi ve Zerdüşt olarak tanımladı, ama hareketin öğretisini kozmopolit ve modernliğe denk düşen kategorilerde yeniden formüle etmeye çaba gösterdi. 1892 yılında öldüğünde, kurucusunun Şii Mesihçiliği, modern Bahai dinine dönüşmüştü; bu din 1910'dan sonra Avrupa ve Amerika'da yaygınlaştı, ruhsal ve örgütsel merkezi bugün Hayfa'da (İsrail) bulunmaktadır; Mormonluk ve Hindistan'daki Sih dininin yanı sıra, 19. yüzyılda yeni yaratılmış ve kalıcı olmuş az sayıdaki dinden biridir. Bahaullah, yine sürgündeki Çin filozofu, "Büyük Topluluk" ütopyasının yaratıcısı, Kang Youwei'nin yanı sıra, geç 19. yüzyılın, kültürel sınırları aşan büyük "aykırı düşünür"lerindendi. Bahailiğin modern yanı, anayasa devletini ve parlamenter demokrasiyi savunması, genişletilmiş kadın haklarından yana olması, dinsel milliyetçiliği reddetmesi, cihat doktrininden vazgeçmesi, dünya barışı için çaba göstermesi ve bilime açık olmasıydı.[63]

Modernlik ve Modernizm

Bu son nokta belki de dinsel modernliğin en önemli kıstasıydı ve –21. yüzyıl başında Darwinistler ile onların Kitabı Mukaddes'e sadık "yaratılışçı" karşıtları arasındaki tartışmalar ışığında– hâlâ da öyledir. Bilimsel bilginin tüm çehreleri eşit ölçüde bilinmiyor ve sıradan insanlara ulaşmıyordu. Bu kıstasa göre dinsel modernleşme, hakikat kaynağı olarak çağdaş bilimi ilkesel olarak reddetme-

mektir. Âlemlerin çoğulluğunun astronomik olarak kanıtlanması, jeoloji ve paleontolojide "derin zaman"ın* keşfedilmesi ve her şeyden önemlisi Charles Darwin'in evrim teorisi (İngiltere'de Thomas H. Huxley ve Almanya'da Ernst Haeckel gibi isimlerin çalışmalarındaki daha radikal ve militan haliyle) sonucunda doğa bilimleri, tüm dinlerin ve din benzeri akımların karşısına büyük meydan okumalarla çıkmıştı.[64] Bu yüzden inanç ve bilgi ilişkisi, en azından Avrupa'da felsefi dünya yönelişinin merkezi bir konusu oldu ve din ile bilim arasında son olarak Biedermeier Almanya'sında ve erken Victoria İngiltere'sinde sağlanmaya çalışılan uyum, bir daha hiçbir zaman berraklaşamadı. Açıkça rasyonalist ve post-Tanrıcı yarı dinler bu uçurumu kalıcı olarak aşmayı başaramadılar: ne bilimin bir inanç olarak abartılması ("Bilim dini") ve 19. yüzyılın çoğu kez masonluğu temel alan çeşitli gizli öğretileri, ne de Fransız erken sosyalisti Claude-Henri de Saint-Simon tarafından 1820 yılında tasarlanan, ölümünden sonra birkaç on yıl boyunca bir tarikat gibi sürdürülen bilim insanlarının ve sanatçıların yeni endüstri çağına ahlaki temeller vermek ve böylece üretkenlik açısından tam olarak gelişmesini sağlamak istedikleri "sosyal din" bunu başaramadı. Özellikle Auguste Comte'un, kendisi tarafından geç dönem yapıtlarında bir "insanlık dini" derecesine çıkartılan "pozitivizm" ise –tamamen farklı nedenlerle– Meksika, Brezilya ve Bengal'de sekülerleştirilmiş bir kurtuluş öğretisi olarak anlaşıldı: Politik liberalizmin ve ekonomik *Laisser-faire* ilkesinin, teknokratik nitelikte vizyonların gölgesinde kaldığı, bilimin rehberliğinde bir mesaj olarak görüldü. Comte, öğretisinin Avrupa'da zafer kazanmasını bekliyordu, ama Mısır Hıdivi Mehmed Ali'yi de yandaş olarak kazanmaya –nafile– çalıştı; Saint-Simoncular Mısır'da bir süreliğine ütopik fikirlerini bir komün tarzında gerçekleştirmeyi denemişlerdi. Pozitivizm orada değil, geriden gelen modernleşmenin kapsamlı bir dünya imgesi olarak anlaşıldığı yerlerde popüler oldu.[65]

Kitabı Mukaddes'teki yaratılış öyküsünün doğa bilimleri tarafından düzeltilmesine benzer sorunlar, beşeri bilimlerde de yeni tarihsel yaklaşımlarla ortaya çıktılar. Sanatlar, felsefe ve bilimler

* Jeolog James Hutton (1726-1797) tarafından geliştirilmiş kavram. Bu kavrama göre, evrim ancak sayıların anlamını yitirdiği, ölçülemeyecek kadar uzun, uçsuz bucaksız zaman dilimlerinde ölçülebilirdi - ed.n.

şimdi koşullara bağlı oluşlarıyla inceleniyor ve anlamların zamanın akışı içinde gelişmesi olarak kavranıyorlardı. Edebiyat eleştirisinin yanı sıra, "ulusal edebiyatların" yavaş yavaş gelişmesiyle bir tarih yazımı ortaya çıktı. Kant bile eski felsefi düşüncenin kendi zamanına kadar gelişmesini yalnızca ana hatlarıyla aktarabilmişti; ama Kant'ın ölümünden birkaç yıl sonra Hegel bu konuda çok ayrıntılı konferanslar veriyordu. Din de tarihselleştirmeden kurtulamadı. Geleneksel dinsel inançlar ile tarihsel olanın yeni anlamı arasındaki çatışma, birçok topluluk ve kilise için sorun haline geldi. Reform düşüncesine geleneksel olarak yabancı olan Yahudilikte, Hıristiyan mezheplerinden daha büyük bir tedirginlik doğdu. Tarihle ve zamansallıkla ilişki kurabilmek, Yahudi inancının modernleştirilmesinin çekirdeği oldu.[66] Hıristiyanlıktaki Kitabı Mukaddes eleştirisi de benzer dramatik sonuçlar yarattı. Eski Ahit'in kaynaklarının ve metin geleneğinin Hıristiyan teologlar ve tarihçiler tarafından sorgulanması, Yahudilerin kendi tarihlerini algılayışlarını da doğrudan etkiliyordu.

Bilimsel saygınlığa sahip sabırlı metin filolojisi çalışması, daha geniş bir kültürlü kamuoyunda Hıristiyanlığın tarihselleştirilmesine, David Friedrich Strauss'un *Das Leben Jesu* (1835) [İsa'nın Yaşamı] kitabı gibi keskin bir polemik saldırının kazandırdığından daha çok hız kazandırmıştır. Bu filolojinin yöntemleriyle, bir yandan tarihsel olguların giderek daha netleşen bilgisine, diğer yandan da Kitabı Mukaddes'te anlatılanlara her halükârda görelileştirici bir mesafe koyan farklı yorumlara ulaşılmıştır. 19. yüzyılın liberal Protestan teolojisi ve kilise tarihi, İsa'yı aşkın değerleri yayan bir ahlak öğretmeni olarak tasvir etmek istiyordu. Karşılaştırmalı dinler tarihi rakip bir ilgi odağı olarak öne çıktığında, çok farklı, dünyayı yakındaki çöküşünden geri döndürmeye çalışan Doğulu bir peygamber olarak bir İsa imgesi ortaya çıktı.[67]

Dinin sakin burjuva akılcılığı yoluna kanalize edildiği Batı ile, dinsel dinamiğin kendini militan coşkunlukta, karizmatik lider kültünde ve kutsal savaşlarda tükettiği dünyanın Hıristiyan olmayan geri kalanı arasında düz bir karşıtlık kurmak doğru olmaz. İnatçı gelenekler, onların karizmatik meydan okumaları ve reformcu geliştirmeler, 19. yüzyılda Doğu'da da Batı'da da vardı. Katolik Kilisesi IX. Pius'un Papalığında açıkça Aydınlanma mirasına karşı çıktı, Pius nerdeyse Avrupa'lı liberallerin polemiklerde onu suçla-

dıkları kadar gericiydi. Ardılı XIII. Leo'ya (salt. 1878-1903) Katolik bir kuşatılmışlık zihniyeti miras bıraktı. Kendisi de derinden muhafazakâr zihniyette olan Leo, dönemin sosyal sorunlarına yönelerek ve *Laisser-faire* kapitalizmi ile sosyalizm arasında üçüncü bir yol bulmaya çalışarak temkinli bir açılmaya cesaret etti. Kilise toplamda bir atalet kuvveti olarak varlığını sürdürdü.

Tam da bu iki uzun papalık sırasında İslam'da modernist yenilenme önemli bir etken haline geliyordu. Bu yenilenmenin başlangıcı 1840'lı yıllara tarihlenebilir. Kuzey Afrika'dan Orta Asya'ya, Malezya ve Endonezya'ya kadar tüm İslam dünyasını kapsayan bu çok kollu reform hareketi, 19. yüzyılın fikirler tarihinde önemli bir momentti. Hukuk ve din bilginlerinin yürüttüğü, zaman zaman çok farklı biyografik geçmişleri olan siyasal önderlerin de katıldığı bu reform hareketi, Avrupa'nın dünya hegemonyası kurduğu bir çağda İslam'ın kendi kusurları yüzünden entelektüel olarak savunmaya düşeceği ve böylelikle siyasal zaafını daha da ağırlaştıracağı kaygısında birleşiyordu. Uluslararası düzeyde en ünlüleri, Müslüman ülkelerde hiç durmadan dolaşan karizmatik Seyyid Cemaleddin el-Afgani (1838-1897), Mısır'da yüksek bir dini makam sahibi, politikacı ve –el-Afgani'ye kıyasla– sistematik teorisyen Muhammed Abduh, Kuzey Hindistan'da filozof ve eğitimci Sir Seyyid Ahmed Han ve Kırım Tatarı entelektüel İsmail Gasprinski'nin [Gaspıralı İsmail] olduğu modernleşmeciler, (her yerde katı savunucuları bulunan) İslami gelenek mevcutlarıyla modern dünyanın gerekleri ve fırsatları arasında uzlaşmalar bulmaya çalıştılar. İslami metin kaynaklarının yeniden yorumlanmasını mümkün kılacak özgür eleştiri alanları açmaya çalıştılar. Yaklaşık 1870'ten sonra İslam dünyasında basının doğmasıyla birlikte, kamuoyunda tamamen yeni türde bir karşılık bulan tartışmalarında, toplumsal modernleşmenin zorunluluk ve olanakları, anayasal iktidar, modern bilime yakınlaşma, eğitimin içerikleri ve yöntemleri, kadınların hakları konu ediniliyordu.[68] Tartışmaya katılan düzinelerce düşünür (aralarında birkaç kadın da vardı) içinde, İslam'ı temelli tasfiye etmek isteyen tek bir özgür düşünür bulunmuyordu. Avrupalıların arasında yaygın olan, İslam'ın katı ve zorbaca bir dogma olduğu görüşüne, tam tersini kanıtlayarak karşı çıkmaya çalışıldı. İslam'ın diliyle yeni şeylerin söylenebilmesine uğraşıldı.

İslam modernistleri teoriyle sınırlı kalmadılar. Özellikle içlerinden birçoğu öğreti ve eğitim alanında angaje oldular; örneğin birçok alanda engin bilgi sahibi bir âlim olan Seyyid Ahmed Han (hukuk kökenliydi), 1875'te Muhammedan Anglo-Oriental College'ı kurdu (günümüzde Uttar Pradeş eyaletindeki Aligarh Muslim University). Seyyid Ahmed Han'ın amacı Müslüman kimlik oluşumu ile İngiliz centilmeni rol modeli arasında bağlantı kurmaktı ve ilk hedefi sömürgeci devlet için yüksek idari memurların eğitilmesi olan bir tür Hint Cambridge'ini bu amaç doğrultusunda yarattı. Özellikle cemaat hizmeti için ulema yetiştirmeye yönelik reformcu anlayıştaki yüksek ilahiyat okullarından oluşan ağ, yandaş toplama ve büyüme açısından daha başarılı oldu. Bu hareket 1867'de Deoband'da (Kuzey Hindistan) kurulan bir medresede doğduğu için, Deoband Hareketi olarak anılır. İzleyen dönemde kardeş kurumlar alt kıtanın büyük bölümlerine yayıldılar. Müslüman Hindistan'daki geleneksel dini kurumların alışılageldik hercümerci böylelikle belirli bir düzene ve bürokratikleşmeye tabi tutuldu, yine de finans kaynağı olarak ihtiyaç duyulmayan ve Müslüman uyrukları arasındaki böyle "sivil toplum" inisiyatiflerine belirli bir kuşkuyla bakan kolonyal devletle mesafe korundu.[69] 1900 yılında İslam içindeki, birbirlerinden çok farklı modernist eğilimlerin büyük bir geleceği olduğu kehanetinde bulunmak gerçekçilikten uzak sayılmazdı. Bu eğilimlerin, seküler (örneğin Kemalist) milliyetçilik, faşizm ve Bolşevik sosyalizm çağında çöküşe geçmeleri başka bir döneme –ve kaçırılmış fırsatlar tarihine– aittir.

19. yüzyılda Müslüman olmayan Hindistan'ın çok çeşitli dinsel dünyalarında da, çoğu kez yalnızca dinsel olanın saflaştırılması için değil, geniş bir kültürel yenilenme için çaba gösteren reform hareketleri ortaya çıktı.[70] Örneğin Ram Mohan Roy, Ramakrishna Paramahamsa ya da 1890'lı yılların başında Hinduizmi evrenselliğe yükselten tekçi bir mutlak kavramıyla dünya çapında ün kazanan öğrencisi Svami Vivekananda gibi isimler, Hindistan'ın sınırlarının ötesinde de tanındılar.[71] Asya'daki kültürlü elitlerin giderek daha çok karşılaştıkları, hangi din veya mezhepten olurlarsa olsunlar Hıristiyanların üstün oldukları iddiası, karşı tarafı da daha güçlü bir dinsel kimlik oluşturmaya ve böylelikle bütünlüklü bir doktrin ve sosyal kurum olarak "Hinduizm"in (bu kavram ancak 19. yüzyıl başında ortaya çıkmıştır) şekillendirilmesine yol açtı.

Reform hareketleri, sürekli kendi kültürel kaynaklarından beslenerek, yeni dürtülere farklı farklı tepkiler verdiler: Avrupa'da, çoğu kez bizzat Hintliler tarafından yürütülen Şarkiyat araştırmalarına, misyonerlerin sunduğu Hıristiyanlığa, ayrıca birbirlerine yönelik tepkilerdi bunlar; çünkü Hıristiyanlık ve İslam'da olduğu gibi, modernist kuvvetler de neo-ortodoks yanıtlara yol açtılar. Dürtünün dışarıdan gelmesi bir istisnaydı; örneğin 1880'li yıllarda Seylan'da ABD'li teosofistler Seylan'daki öğrencileriyle birlikte Budizmi yeniden icat ettiler: Bir ilmihal yazdılar, dini anıtları restore ettiler, Budist simgeleri popülerleştirdiler.[72] Dönemin sorunları karşısındaki temel pozisyon, yabancı olana karşı militanca savunma ile şimdiki zamanın başat kuvvetleri olarak kabul edilen şeye büyük ölçüde uyum sağlama arasında kalan yelpazede, her yerde aynıydı. Aşırı uçlardan çok, basit "gelenek" ve "modernlik" karşıtlaştırmalarıyla kavranamayacak olan, çok yönlü kademelenmiş *ara* çözümler daha ilgi çekiciydi.

Dinsel İletişim

Din, bilimle birlikte, dünya çapındaki iletişim ağlarının büyük yaratıcıları arasında yer alır. Böyle ağları "ulusaşırı" diye adlandırmak artık bilinen tekrarından ibarettir. Bu ağlardan bugüne kadar varlığını sürdüren birçoğu, modern ulus-devletlerden daha kapsayıcıdır ve düpedüz daha eskidir. Devlet yapılarına ille de muhtaç değillerdir. Mevcut sınırları aşarlar ve yeni sınırlar yaratırlar. Yalnızca resmi kilise organizasyonu biçiminde kalıcı olmazlar. İslam'daki mistik tarikatlar da yüzyıllar boyunca Çin'den Orta Asya'ya ve Akdeniz'e kadar muazzam ağlar kurmuştur.[73]

Hıristiyanlık ve İslam'ın dindaş kazanma sınır bölgelerini ve 1893 yılında Chicago'daki uluslararası "Kolomb Sergisi"nin bir parçası olarak gerçekleşen dünya dinler parlamentosu olayını bir yana ayırırsak, 19. yüzyılda dinsel iletişim çoğu kez tek bir dinsel alanın çerçevesindeki iletişim olarak gerçekleşti.[74] Bu alanların bazıları yeterince büyüktü ve zamanın yeni iletişim araçlarıyla her zamankinden daha fazla açıldılar. Asya ve Afrika'nın birçok bölgesindeki Müslümanlar, buharlı gemilerle Arabistan'daki kutsal mekânlara hac yolculuğu yaptılar ya da Kahire, Şam ya da İstanbul gibi ilim merkezlerine gittiler. Malezya'da Mekke seyahatle-

rinin yoğunlaşmasıyla birlikte ilk kez bir turizm sektörü oluştu.[75] Çarlık'tan İslami kutsal mekânlara, ya da Katolik Avrupa'daki kutsal ziyaret yerlerine (1858 yılında Lourdes şehrinde Meryem'in tezahürleri, Fransız Pireneler'indeki bu küçük şehri bir hac merkezi haline getirdi) hac, demiryollarıyla hızlandırıldı. Yeni ulaşım lojistiği Roma'yı kutsal yılların dışında da dindar kitlelerin ziyaret hedefi haline getirdi ve "ebedi şehir" olarak stilize edilmesini olanaklı kıldı.[76] Roma'dan hiç ayrılmayan ve çağın modern ruhuna savaş açan IX. Pius, paradoksal bir biçimde, dünya çapındaki Papa kilisesinin yaratıcısı oldu. Bürokrattan çok papaz olan IX. Pius, inananlarla temas kurmaya çalıştı ve tüm dünyadaki piskoposları ilk kez Vatikan'a çağıran papa oldu. 1862 yılında, ilk Vatikan Konsili'nden (1869-1870) birkaç yıl önce, 255 piskopos –daha önce hiç görülmemiş bir sayı– Roma'da buluştu. Buna yol açan vesilenin de "küresel" bir niteliği vardı: İki yüz elli yıl önce Japonya'da şehitlik mertebesine kavuşmuş 26 rahip aziz ilan edilecekti.[77] Bu kanonlaştırma, Asya'daki "eski tarz" –yani 20. yüzyılda ateist devlet aygıtları kurulmadan önceki– son Hıristiyan kovuşturmalarının Vietnam'daki misyonerler ve Hıristiyan olanlar arasında sayısız yeni "şehitler" yarattığı bir yılın sonunda gerçekleşmişti.

19. yüzyılın yeni mecraları dinsel dolaşımı hızlandırmak için ayrı bir katkıda bulundular. Roma, yabancı gazetelerin orada muhabirler bulundurması sayesinde de bir dünya başkenti oldu. Papalık, haberi yapılmaya değer bir kurum haline geldi. Teokratik yönetici, tarikat lideri ve işadamı kimliklerini kişiliğinde bir araya getiren Mormon önderi Brigham Young, zamanın işaretlerini hızla okudu ve Utah'ta erken bir tarihte telgraf hatları döşenmesini sağladı. Salt Lake City'ye kadar gelen demiryolu bağlantıları yozlaştırma çabalarına karşı konulmasını zorlaştırdı ve Federal Ordu'nun girişini kolaylaştırdı, ama aynı zamanda, tamamen tarikatın ileri görüşlü önderinin tahminlerine uygun olarak, Mormonların aşırı içe kapalılıktan uzaklaşmalarını da sağladı.[78] Ucuzlayan ve teknik açıdan kolaylaşan kitap basımı 19. yüzyılın ikinci yarısında ilk kez Kitabı Mukaddes'in milyonlarca nüsha basılmasını ve başka iklimlerden halkların bu kutsal metne kendi dillerinde kavuşmalarını mümkün kıldı. Bundan önce yapılması gerekmiş çeviriler, toplam olarak bakıldığında, 19. yüzyılın en büyük kültürlerarası aktarım başarıları arasındadır. Kitabı Mukaddes'e o kadar odaklanmayan

Katolik ortamlarda şimdi muazzam sayılarda ucuz risaleler, broşürler ve almanaklar yaygınlaşıyor ve resmi kilisenin kıyısında, yeni halk dinselliği biçimlerine medyatik bir ivme kazandırıyordu. Halk dinleri, hep ortodoksluklarının denetleme kabiliyetinin zayıfladığı yerlerde geliştiler. 19. yüzyılda bunun bir koşulu okuma yazma bilmeyenlerin sayısının azalması ve ortaya çıkan okur kitlesine dinsel içerikli basılı malzeme sunma olanağının varlığıydı. Kitabı Mukaddes'e yeni okurlar kazandırma hem Avrupa'da hem de misyon bölgelerinde, özellikle Protestanların eğitim alanındaki çalışmalarının önemli bir konusu oldu. Sözlerini çığ gibi yayan, yayılmacı Hıristiyanlığa karşı kendini savunmada hissedenlere, matbaa bir savunma silahı sunuyordu. İslam ulemasının yüzyıllarca kuşku duyduktan sonra, 19. yüzyılın son üçte birinde matbaayı coşkuyla benimsemesinin ve kendi amaçları için kullanmasının nedenlerinden biri de buydu.[79]

Sonuç

Tarihte 19. Yüzyıl

"Genel bir dünya tarihi gereklidir, ama bilimsel araştırmanın günümüzdeki halinde mümkün değildir. Bu yüzden ümitsizliğe kapılmamak gerekir; tekil araştırma, sonuç vermesi kaydıyla, son derece öğreticidir; bu söylediğimiz, ne kadar derinlere inilse evrensel anlam taşıyan canlı bir unsura rastlanan tarih bilimi açısından daha da geçerlidir."[1] Leopold von Ranke 1869'da böyle yazdı ve haklılığını hâlâ koruyor. Bu kitap "mümkün değil" diye görülen dünya tarihini "genel" denemese de kısmen ele aldı. Kitap sona erdikten sonra okurlar ve yazar, gözlerini daha iddialı genellemelere dikmek yerine, yeniden "tekil araştırma"lara yönelmek durumunda kalacaklar. Zirveden ayakların altına serilen panoramik manzara etkileyici bir deneyimdir. Fakat –büyük Alman Orta Çağ tarihçisi Arno Brost'un sorduğu gibi– "bir tarihçi zirvede ne kadar durabilir?"[2] Aşağıdaki notlar bütün bir dönemin damıtılmış özünü sunmak, çağın ruhu hakkında spekülasyon yapmak gibi bir amaç gütmüyorlar. Bütün kitabı toparlayan bir özet olarak değil, nihai bir yorum olarak düşünüldüler.

Kendi Kendine Konulan Teşhisler

Giriş bölümünde 19. yüzyıl, kendi üzerinde düşünmenin yoğunlaştığı bir dönem olarak anlatıldı. 1770'li yıllarda Adam Smith'ten,

20. yüzyılın ilk onyıllarındaki Max Weber'e kadar, kendi dönemini kapsamlı olarak kavramak ve onu tarihsel *longue durée* (uzun süre) içine yerleştirmek için muazzam çabalar gösterilmiştir. Çağa ilişkin teşhisler yalnızca Avrupa'da ortaya çıkmadı. Toplumların bilgin ya da entelektüel tipini oluşturdukları, düşüncelerin kaleme alındığı ve tartışıldığı, gözlemin ve eleştirinin kendi yaşama evreni ve onun daha geniş uzamsal ve zamansal koşulları üzerinde kapsamlı düşünümlere sebep olduğu her yerde bu teşhis çabalarını bulmak mümkündür. Bu gibi düşünümler her zaman bugünden geriye bakarak kolayca, zamanın teşhisi ya da "yaşanan çağın teorisi"[3] diye tanımlanabilecek biçimde ortaya çıkmazlar. Çok farklı türlerin kılığına bürünmüş olabilirler: Ülkesinin Napoléon tarafından işgal edilmesini yaşayan ve ayrıntılı olarak betimleyen Mısırlı Abdurrahman el-Ceberti'deki gibi yaşanan zamanın tarihi olarak;[4] ya da kendi dönemi, yani "devrim çağı" hakkında da konferanslar veren ünlü tarihçi Barthold George Niebuhr'da Antik Çağ tarihi olarak; Georg Wilhelm Hegel'in 1831 yılında kaleme altığı İngiltere yazısı (*Über die englische Reformbill* [İngiliz Reform Yasası Üzerine]) ya da Karl Marx'ın Louis Napoléon'un seçilmiş bir başkandan alkışlanan bir diktatöre dönüşmesine yönelik sürükleyici polemiği (*Der Achtzehnte Brumiere des Louis Napeléon*, 1852; *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*) gibi güncel politik olaylara karşı bir tavır alma olarak; ya da Madame de Staël'deki (*De l'Allemagne*, 1813), Alexis de Tocqueville'deki (*De la démocratie en Amerique*, 1835-1840) ya da Mısırlı eğitim reformcusu ve çevirmen Rifaa et-Tahtavi'deki gibi (Paris'te yaşadığı 1826-1831 yıllarına ilişkin izlenimlerini naklettiği *Bir Paris Profili*, ilk baskısı 1834) felsefi, kültürel, eleştirel bir ülke bilgisi olarak;[5] Edmond ve Jules de Goncourt kardeşler (1851-1896 yıllarında tuttukları) ya da Japon askeri hekim ve şair Mori Ōgari'deki gibi (1884-1888 yıllarında Avrupa'da kaldığı sırada tuttuğu) günceler olarak;[6] eski siyah köle, entelektüel ve yurttaş hakları savunucusu Frederick Douglas (üç anı kitabından en önemlisi *My Bondage and My Freedom*, 1855) ya da Amerikalı tarihçi Henry Adams'da (*The Education of Henry Adams*, özel baskı 1907, yayın tarihi 1918) otobiyografi şeklinde ve son olarak da yaşadığı döneme ilişkin teşhisleri çeşitli vesilelerde yazdığı küçük yazılarında ve kapsamlı başyapıtlarında yer alan John Stuart Mill'inkiler; ya da otuz yıl boyunca Çin'deki

kültürel ve politik olayları şekillendiren ve yorumlayan Liang Qichao'nunkiler gibi çok dağınık yayınlarda yer alır.

1830 yılında daha eski temeller üzerinde ortaya çıkan sosyoloji, kendi dönemini yorumlama girişimiydi. İlk başlarda, politik ekonomiyle ve eşzamanlı olarak yükselen etnolojiyle ilişkilendirilen sosyoloji, çağı anlamak için temel modeller önerdi ve bunlar günümüzde hâlâ tartışılmaktadır: Örneğin toplumların örgütlenme ilkesi olarak *statü*'den *sözleşme*'ye geçiş (hukuk tarihçisi Sir Henry Maine: *Ancient Law*, 1861) ya da cemaat ve toplum karşıtlığı (Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft* [Cemaat ve Toplum], 1887). Karl Marx tarihte ortaya çıkmış bir toplum biçimi olarak kapitalizmi analiz etti – ve Friedrich Engels ileri yaşlarına kadar, bu analize ileri görüşlü notlar ekledi. John Stuart Mill daha önce klasik Politik Ekonomiyi büyük bir sentez halinde özetlemişti (*Principles of Political Economy*, 1848). Herbert Spencer barışçıl endüstriyalizmin bir gün yeniden içine düşebileceği askeri barbarlıktan nasıl evrilip çıktığını açıkladı (*Principles of Sociology*, c. I, 1876). Fukuzawa Yukichi Japonya'yı genel uygarlık gelişmesinin içine yerleştirdi (*Bummerion no gairyaku*, "Bir Uygarlık Teorisi Taslağı", 1875);[7] İranlı Ermeni Malkum Han, Avrupa modernliğini İslami değerlerin ışığında yorumladı (*Defter-i Tanzimat*, 1858).[8] Friedrich Schlegel ve Heinrich Heine (özellikle *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland*'da, 1835) [Almanya'da Dinin ve Felsefenin Tarihi]; Ralph Waldo Emerson ya da Matthew Arnold, Friedrich Nietzsche ve ele aldığımız dönemin sonunda Karl Kraus ve Rabindranath Tagore gibi filozof ve eleştirmenler, kendi dönemlerinin kültürel duyarlılıklarını ve çelişkilerini kaydettiler.[9] 19. yüzyılın özgünlüğünü anlamaya yönelik her denemenin çıkış noktasını, bu çağın kendine koyduğu zengin teşhislerin oluşturması gerekir.

Modernite

Bunlara *günümüz* sosyolojisinin yorum önerileri de ekleniyor. Bu öneriler "modernite" kavramı etrafında dönüyor.[10] Genellikle geçmişle ilgili söyleyecek bir şeyleri de oluyor ve bu yüzden açıkça ya da satır aralarında 19. yüzyıl hakkında konuşuyorlar; ne var ki sık sık tüm Avrupa modern çağı üzerinden toptancı bir genelleme

yapılıyor. Oysa "bireyselleşme" gibi bir kavram belirli bir döneme sabitlenemez. Nerdeyse tüm bir modern sosyoloji söylemi geleneklere ve alışkanlıklara verdiği referansı (Batı) Avrupa ve ABD'yle sınırlandırıyor.

Büyük sosyolog Shmuel Noel Eisenstadt'ın 2000 yılından beri savunduğu "çoklu moderniteler" (*multiple modernities*) teori programı, önemli bir ilerlemeye yol açtı. Eisenstadt'ın 19. yüzyılda gördüğü, Avrupa ve Kuzey Amerika yollarının birbirinden ayrılmasıydı, dolayısıyla modernite açısından asla homojen bir "Batı" söz konusu değildi. Batılı olmayan dünyadaysa modernitenin kendine özgü çizgileri –birçok sapma ile de olsa– yalnızca Japonya'da görülebiliyordu.[11] Aslında 1800 ile 1900 arasındaki dönem için hegemonik Batı Avrupa modernite modelinin karşısına kendi modellerini çıkartan bağımsız ve tamamen kendine özgü Hintli, Çinli, Yakındoğulu-İslami ya da Afrikalı modernite yolları bulmak zordur. Bu farklılaşmalar ancak yüzyıl dönümünden sonra başlangıçta yapısal olarak değil, düşünce tarihi açısından, kendilerini belli etmeye başladılar.

Tarihçiler bugün "modernite" kategorisini anlamlı bir biçimde kullanmak istediklerinde, karşılarına zor bir görev çıkıyor: Sosyolojinin sunduğu en yüksek düzeydeki modernite teorilerine yönelmeleri, 19. yüzyılın kendini yorumlayışlarını akılda tutmaları ve aynı zamanda şimdiye kadarki kavramlarda bulunandan daha büyük bir uzamsal-zamansal hassaslığa ulaşmak için çalışmaları gerekiyor. "Burjuva özne," toplumların içindeki "işlevsel farklılaşma" ya da "sivil toplum" gibi toptancı düşünceler, ancak tarihsel gerçeklikte neye ilişkin oldukları gösterilebilirse kullanışlı oluyorlar. Modernitenin 19. yüzyılın akışı içinde, hatta sonunda kendiliğinden ortaya çıktığını kanıtlamaya yönelik her türlü çaba son derece tartışmalıdır. Modernliğin entelektüel temelleri erken Modern Çağ'da, en erken Montaigne'in zamanında, en geç Aydınlanma döneminde Avrupa'da atılmıştır.

"Modernite" deyince *birincil* olarak ne anlaşılıyor? Kişi başı gelirde uzun vadeli bir büyümenin başlaması; rasyonel, hesaplanmış bir yaşam tarzı; zümreler toplumundan sınıflar toplumuna geçiş; siyasal katılımın artması; siyasal düzenle toplumsal ilişkiler için hukuki bir zemin oluşturulması; yeni boyutlardaki yıkıcı kapasitelerin gelişmesi; sanatta geleneği taklit etmekten estetik normları

yaratıcı bir biçimde yıkmaya doğru yön değişimi; bunların hangisi? Tüm bu veçheleri (ve başkalarını) tarafsız bir denge içinde kapsayacak bir modernite kavramı yoktur; belirtilerden oluşan bir liste de tatmin edici değildir. Modernite kavramları sürekli öncelikler koyarlar ve tek konulu olmasalar bile modernitenin farklı veçhelerini sıralarlar. Çeşitli veçhelerin yalnızca çok az sayıdaki tarihsel örnekte birbirleriyle uyum içinde ortaya çıktığını da genel olarak gözden kaçırmazlar. Orantısızlıklara ve gecikmelere örnek bulmak için Fransa gibi bir modernlik öncüsüne bakmak yeter. Fransız aydınlanma filozofları, kendi yüzyıllarında dünyanın "en modern" düşünür grubuydu; Fransız Devrimi de, özellikle XVI. Louis'nin idam edilip terör döneminin başlamasından önceki erken evresinde, birçok tarihçi ve teorisyen tarafından bugüne kadar siyasal modernitenin özellikle önemli bir kaynağı olarak kabul edilegeldi. Diğer yandan Fransa, Paris'in ve başka birkaç büyük şehrin dışında, 19. yüzyılın epey ileri dönemlerine kadar arkaik toplum biçimlerinin varlıklarını sürdürdüğü bir ülkeydi; aynı tarihte bu duruma İngiltere, Hollanda ya da Güneybatı Almanya'da çok daha ender rastlanıyordu.[12] Fransa'nın politikada burjuva demokratik koşulları bulması da Büyük Devrim'in başlamasından sonra tam doksan yıl sürdü. Modernitenin düşünce tarihindeki "doğuşu," ancak uzun süreçler sonunda, toplum teorisinin modernite tanımlarına yakın kurumlara ve zihniyetlere dönüştü. 19. ve asıl 20. yüzyılın deneyimi de, ekonomik modernitenin siyasal otoriter koşullarla bir arada yürüyebileceğini gösterdi; Alman İmparatorluğu hakkında bugüne kadar yapılmış belirleyici yorumlar bu olguya dayanır. Gerçi aşırı baskıcı koşullarda estetik yenilik ihtimal dışıdır (Stalinizm dönemindeki Dimitri Şostakoviç ve Anna Ahmadova birer istisna olarak kuralı doğrularlar), ama bunun tersine, sanatsal estetiğin en çok geliştiği yerler ille de en modern siyasal koşulların hüküm sürdüğü yerler değildir. Örneğin 1900'de Habsburg monarşisinin başkenti, demokrasinin ve liberal kapitalizmin metropolleri olan Londra ve New York'a göre daha önemli bir kültürel merkezdi.

Bunlara "modernite"yle ilgili bir sorun daha ekleniyor: Bizi ilk planda modernitenin, tek bir kez, özel mekânsal ve zamansal koşullarda gerçekleşebildiği haliyle "doğuşu" mu ilgilendiriyor? Modern ilkelerin herhangi bir yerde ve biçimde dünyaya gelmiş

olmaları yetiyor mu? Yoksa daha çok yayılmasını ve etkisini mi, tüm bir toplumu hangi tarihten itibaren modern ya da "tamamen modernleşmiş" olarak görebildiğimizi mi sorguluyoruz? Modernleşme derecesindeki bu tür kademelendirmeleri karşılaştırmalı olarak nasıl ortaya çıkarabiliriz? Modernite tam gelişme aşamasında ("ileri modernite") artık azınlıkta ya da bir ada gibi değildir, egemen varoluş biçimi haline gelmiştir. Artık, "doğum"undan sonraki ilk evrede olduğu gibi normları çiğneyen ve devrimci bir özellikte değildir, gündelikleşmiştir ve kendisi de modernite karşıtı ya da postmodern muhalif akımlara yol açmaktadır. "Modernleşme" kavramı geç 20. yüzyılda "modernite" kavramının gerisinde kaldığı için, modernitenin etki alanına ya da sistematik karakterine ilişkin bu tür sorular nadiren soruluyor. 1910 yılında dünyada ağırlıklı olarak modern diye tanımlanabilecek çok fazla ülke yoktur: İngiltere, Hollanda, Belçika, Danimarka, İsveç, Fransa, İsviçre, ABD, İngiliz dominyonları Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda, belirli sınırlamalarla Japonya ve Almanya. Elbe Nehri'nin doğusundaki Avrupa'da, İspanya ve İtalya'da bile modernitenin olgunlaştığı kuşkuludur. Peki bu değerlendirmeler bize ne kazandırır?

Bir Kez Daha: Bir Yüzyılın Başı veya Sonu

Tarihçiler bugün, Avrupa hakkında özcü önermeler yapmalarına yol açacak politik bir söylem ihtiyacının baskısı altında değildir. Ayrıca, Avrupa imgesi etrafındaki eski siyasal-ideolojik kavgaları da geride bırakabildikleri için, son derece şanslı bir konumdadırlar. Katolik bir Avrupa imgesinin karşısına bir Protestan imgesinin, Romanik olanın karşısına Cermen (ya da Slav) olanın, sosyalist olanın karşısına bir liberal-kapitalist Avrupa imgesinin konulması da nadiren söz konusu olmaktadır. Tarih literatürü uzun 19. yüzyıl boyunca Avrupa'nın en önemli alametlerinin ve eğilimlerinin hangileri olduğu konusunda büyük ölçüde görüş birliği içindedir. Bu konu artık ders kitaplarının içeriği olmuştur.[13] Bununla birlikte bu tür alametlerin ve süreçlerin Avrupa'nın tarihteki özel rolünü ne ölçüde temellendirdikleri genellikle net değildir, çünkü Avrupa dışındaki bölgelerle karşılaştırma olanaklarından hâlâ çok ender yararlanılmaktadır. Hartmut Kaelble bunu

hep başarıyla yaptı, bu arada özellikle ABD'yi referans toplumu olarak seçti; şimdiye kadar onun izleyenlerin sayısı çok azdır. Ancak Jost Dülffer'in de saptadığı gibi: "Avrupa kendisinden yola çıkılarak anlatılamaz ya da anlaşılamaz."[14] Avrupa'nın özel profilini ancak Japonya'yla ya da Çin'le, Avustralya'yla ya da Mısır'la yapılacak bir karşılaştırma ortaya koyabilir. Avrupalıların kendiliğinden verili kabul ettikleri pek çokkültürel özellik Avrupalı olmayanların dikkatini çekebildiği için, onlar tarafından yapılan böyle bir karşılaştırma daha da verimli olabilmektedir.[15] Tabii ki konu dünya tarihi olunca, böyle bir dışarıdan ya da merkez-dışından bakış olanağı kalmamaktadır. Bir bütün olarak dünya, başka bir şeyle karşılaştırılamaz.

Avrupa'yla sınırlanmayan bir bakışla nasıl bir 19. yüzyıl görüntüsü ortaya çıkıyor? İlk olarak, 1780'li yıllardan I. Dünya Savaşı'na kadar uzanan, bildik bir uzun 19. yüzyıl kabulünün yararlı bir kabul ve yardımcı konstrüksiyon olarak kaldığı, ama adeta doğal olarak verili ve dünya çapında geçerli bir geçmiş biçimi olarak varsayılamayacağını vurgulamak gerekir. Bu dönemlendirme Avrupa'nın 1789 ve 1914 sınır tarihlerine dayansa bile, koca koca ulusal ve bölgesel tarihler bu filtrenin dışında kalır. Bu filtre bazen Avrupa'yla ilişkisi olmayan nedenlerden ötürü Avrupa'nın dışında da işlerlik kazanabilmektedir.[16] Avustralya'nın belgelenmiş tarihini 1788 mahkûmlar filosuyla başlatmasının, Fransız Devrimi'yle hiçbir bağlantısı yoktur. Çin'in *siyasal* tarihinde Qianlong imparatorunun 1796 yılında tahttan feragat etmesiyle 1911 Devrimi arasındaki yılların belirli bir bütünlük oluşturmasının, hanedana ilişkin nedenleri vardır ve Avrupalıların Doğu Asya'daki faaliyetlerine dayandırılamaz. Başka dönemlendirmeleri gerektiren örnekler daha çoktur. Japonya'da 1853 yılındaki açılma ile imparatorluğun 1945 yılında çökmesi arasındaki yıllar kapalı bir tarihsel çevrim oluştururlar. Latin Amerika'nın 19. yüzyılı, 1820'li yıllardaki (nedenleri 1760'lı yıllara dayanan) bağımsızlık devrimlerinden 1929'daki dünya ekonomik krizinin arifesine kadar uzanır. ABD'de 1860'lı yıllardaki İç Savaş, 1760'lı yılların Atlantik ötesi kriziyle başlamış ilk dönemi sona erdirmiştir. Amerika'nın siyasal ve sosyal tarihinin yeni dönemi elbette 1914 ya da 1917-1918'de değil, 1941 ya da 1945'te, hatta sosyal tarih bakımından önem taşıyan "ırk ilişkileri" bakış açısından ancak 1960'lı yıllarda sona

erdi. Hem kronolojik hem de "uzun" 19. yüzyılın –Mısır ve Güney Afrika haricinde– bütün bir Afrika kıtası için hiçbir önemi yoktur. Burada 1880'li yılların sömürgeci işgali, Dünya Savaşlarını da içerip, dekolonizasyonun doruk noktasına ulaştığı 1960'lı yıllara kadar uzanan bir dönem başlatmıştır. Buradan şu sonuç çıkıyor: Dünya tarihi perspektifli bir dönemlendirme, tek bir ulusal tarihin, hatta Avrupa tarihinin bile keskin dönüm noktalarıyla çalışamaz. 19. yüzyılın başının ve sonunun açık kalması gereklidir.

Bu kitabın farklı anlatı kollarından elbette (fragmanlar halinde yazılmış Hölderlin şiirlerinden, yararlanılabilir okuma versiyonlarının oluşturulması gibi) yine de şu pragmatik çözüm ortaya çıkmaktadır: Tüm Atlantik uzamındaki çoklu bir krizle, Büyük Britanya'nın Hindistan'a yerleşmesi ve yeni üretim teknolojilerinin gelişmesiyle 1760'lı yıllarda yavaş yavaş yeni bir dönem başladı. 1920'li yıllarda, I. Dünya Savaşı'nın çok yönlü sonuçlarının (Doğu Asya ve Latin Amerika'da olumlu sonuçları da vardı) görünür olmalarıyla ve Batı'nın sömürgeci bir tarzda ya da başka bir tarzda hükmettiği dünyasının tümünde –tropik Afrika haricinde– bağımsızlık hareketlerinin şekillenmesiyle bu dönem sona erdi. Sovyet rejiminin dünya devriminin merkezi olmaktan yeni emperyalist bir güce dönüşmesi de uzun erimli sonuçları olan ayrı bir süreçti. 19. yüzyılın en önemli muhalif düşünce akımı olan sosyalizm, çok geniş topraklarda tarihte daha önce benzeri görülmemiş bir devlet halinde billurlaşırken dünya politikasına yeni tarzda kutuplaşmaların yanı sıra, başlangıç döneminde yeni türde bir devrimci maya taşıdı.

I. Dünya Savaşı Batı'nın büyüsünü bozdu ve insanlığın geri kalanına hükmetme ya da en azından vesayet ve uygarlaştırma iddiasını kuşkulu hale getirdi. Savaş öncesi döneme ait küresel ağ oluşumlarından bazıları dağılacak kadar zayıfladı.[17] 1919 Barış Konferansı'ndaki siyasal yeni düzen tamamen başarısız değildi ama birçok beklentiyi de karşılamadı; Wilson ebedi bir barış yaratamadı. Kapitalizmin yenileyici güçleri, en azından Avrupa'da aşırı yüklenmiş göründüler. Liberalizm dört veçhesiyle –ahlaksal/bireyci-etikçi, politik-anayasacı, uluslararası ve ekonomik– ağır bir meşruiyet baskısı altında kaldı ve dünya çapında nüfuz yitimine uğradı.[18] 19. yüzyıldan yeni bir döneme geçişte 1920'li yıllar belirleyici geçidi oluşturdular.

Beş Alamet

Böyle uzun ama sınırları açık bir 19. yüzyıl, dünya tarihi bakış açısından nasıl karakterize edilebilir? Burada bu kitabın içeriğini birkaç cümlede özetlemeyi denemeyeceğiz; çağın üzerinde mutabık kalınan başlıca eğilimlerini, endüstrileşme, şehirleşme, ulus-devlet oluşumu, sömürgecilik, küreselleşme ve başka birkaçını yinelemenin de bilgimize bir katkısı olmaz. Bunun yerine, bu kadar yaygın olmayan beş bakış açısı öneriyoruz:

(1) 19. yüzyıl asimetrik bir verimlilik artışı yüzyılıydı. Bu verimlilik artışı her şeyden önce üç alanda görüldü: Birincisi insan emeğinin üretkenliği, daha önceki dönemlerin büyüme süreçlerini açıkça aşacak ölçüde arttı. İstatistik bu örnekte de nicelik belirleme zorluğu karşısında çaresiz kalsa da, 1900 yılında dünya nüfusunda kişi başına yaratılan maddi değer miktarının yüzyıl öncesinden açıkça daha fazla olduğuna hiç kimse itiraz etmiyor. Kişi başına gelir arttı, insanlık maddi açıdan daha zengin oldu, gerçi uzun vadede konjonktürel dalgalanmalar halinde ama yükseliş eğilimi istikrarlı bir büyüme olanağı tarihte ilk kez gerçekleştirildi. Bu gelişmenin iki kaynağı vardı. Birincisi daha ince bir işbölümüyle, fabrika tarzı organizasyonla ve kömürle çalıştırılan makinelerin kullanılmasıyla karakterize edilen endüstriyel üretim tarzının uygulanması ve yaygınlaşmasıydı. Endüstrileşme bölgesel modelleri izliyordu. Kıtalar arasında çok eşitsiz dağılmıştı ve ilk ortaya çıkıp en çok geliştiği yerde, Kuzeybatı Avrupa'da ve ABD'nin Kuzey eyaletlerinde bile, bazı "endüstri bölgeleri"nde yoğunlaşmıştı. Öncüler döneminin endüstriyel teknolojisi dâhiyane bir basitlik içindeydi. Ağırlıklı olarak, zaten uzun süredir bilinen doğabilim ilkelerine dayanıyordu. Zamanla bazı Avrupa ülkelerinde ve ABD'de yenileme rutinleri ve bu yeniliklerin layıkıyla değerlendirilebildiği piyasa yapıları ve hukuk ilişkileri gelişti. Yüzyılın akışı içinde buradan kendi kendini yeniden üreten bilgi üretimi sistemleri ve "insan sermayesi" eğitimi ortaya çıktı: devlet okullarında ve özel yüksek okullarda uygulamalı bilimsel araştırma ve endüstrinin kendini geliştirmesi. 19. yüzyılın en büyük buluşu, filozof Alfred North Whitehead'in isabetli bir biçimde söylediği gibi, "buluş yapma yönteminin bulunmasıydı."[19]

Endüstrinin yanında çoğu kez gözden kaçırılan diğer zenginlik artışı kaynağı da tüm kıtalardaki sınır bölgelerinde, ABD'nin

Orta-Batı'sından Arjantin'e, Kazakistan'dan Burma'ya kadar yeni toprak rezervlerinin kullanıma açılmasıydı. Bu kaynak da özel modernite vizyonlarıyla bağlantılıydı; her modernite endüstri çerçevesinde düşünülmedi. Özellikle İngiltere'de "endüstri devrimi"nden önce gelen, daha sonra ve yavaş yavaş yaygınlaşan endüstrileşmeyle eşzamanlı olarak, sınır bölgelerinin bazılarında tek tek üreticilerin verim gücünün artışıyla bağlantılı olan topraktan yararlanmanın çok daha büyük bir genişlemesiyle de karakterize edilen bir tür "tarım devrimi" vardı. Bu sınır bölgelerinin ürünleri karakteristik olarak yerel tüketim için belirlenmemişlerdi, kıtalararası bir ticarete akıyorlardı, bu ticaret de artık yalnızca lüks mallar ticareti değildi. Endüstriyel teknoloji buharlı gemi ve demiryolu biçiminde nakliye sektörüne aktarıldığında ve orada maliyetleri hızla düşürdüğünde, buğday, pirinç, pamuk ya da kahve gibi bu klasik sınır bölgesi ürünleriyle yapılan ticaretin genişlemesine katkıda bulundu. Tarımsal sınır bölgelerinin açılması, hammaddelere yönelik talebin artması ve topraktan koparılmış olan endüstri işçilerinin beslenmesi gerekliliği bakımından, endüstrileşmeyle bağlantılıydı.

Verimlilik artışının kendini hissettirdiği ikinci bir alan da orduydu. Tekil savaşçının öldürme kapasitesi arttı. Bu, endüstrileşmenin doğrudan bir sonucu değil, ona paralel biçimde gelişen bir süreçti. Silah tekniğindeki yeniliğin yanı sıra, askeri organizasyon bilgisindeki ve strateji sanatındaki artış, askeri verimlilik kazanımlarının bağımsız bir nedeniydi. Sonunda, devletin kaynaklarını askeriye üzerinde yoğunlaştırma siyasal iradesi de bunlara eklendi. Askeri verimlilik farkları Alman birleşme savaşlarında, dönemin sayısız sömürgeci savaşında ve Rus-Japon Savaşı'nda kendilerini belli ettiler. 1914 yılında artık siyasal olarak kontrol edilemeyen askeri aygıtlar birbirleriyle çarpıştılar. Başka bir argümantasyonla, gerçekten var olan ya da var olduğu söylenen kendilerine özgü mantıklarıyla bu aygıtlar –ünlü bir örnek Alman Genelkurmay Başkanı Schlieffen'in savaş planıdır– iktidarsız ve sorumsuz dış politikanın tehlikesini artırdılar. Dünya savaşı da birçok alanda, örneğin Almanya, İngiltere ya da ABD'nin savaş ekonomilerinin organizasyonunda yeni verimlilik artışları yarattı. Yüzyılın sonunda dünyadaki askeri güç görülmedik ölçüde eşitsiz dağılmış ve endüstriyel güçle özdeş hale gelmişti – ki 1850'de henüz böyle bir şey söz konusu değildi. Afganların, Etiyopyalıların ya da Güney

Afrikalı Boer'lerin anlık askeri başarılarına rağmen, "Batı"nın silahlanma güçlerine Avrupa dışında Japonya'dan başka hiçbir askeri aktör karşı koyamadı. Bu askeri "büyük farklılaşma" ancak 1950'lerin başında Çin'in ABD karşısında direndiği Kore Savaşı'yla ve Vietnam'ın Dien Bien Phu'da Fransızları yenmesiyle (1954) yavaş yavaş kapandı.

Üçüncü bir verimlilik artışı alanı, devlet aygıtlarının kendi toplumları üzerindeki kontrolünün giderek artmasıydı. İdari düzenlemelerin yoğunluğu arttı; yerel yönetimler yetkiler üstlendiler; görevliler nüfusu, toprak mülkiyetini ve vergi ödeme gücünü kaydedip sınıflandırdılar; vergiler daha düzenli, daha adil oldu ve giderek daha çok kaynaktan alındı; geniş ve büyük polis sistemleri inşa edildi. Bu sırada siyasal sistemin biçimi ile otoritelerin insanların yaşamını yönlendirme kuvveti arasında net bir ilişki yoktu. Bugün bile bir demokraside yoğun bir idari yapı bulunabilir, buna karşılık bir despotluk toplum temelinde zayıf temsil ediliyor olabilir. 19. yüzyılda yerel yönetime ilişkin yeni teknolojiler ortaya çıktı, bunlar genel askerlik yükümlülüğünün, okul devletinin ve sosyal devletin birer önkoşulunu oluşturdular. Devlet, ille de canavar olması gerekmeyen yeni bir Leviathan olmaya başladı. Devlet faaliyetindeki bu verimlileşme de aşırı farklı dağılmıştı. Japonya Çin'e göre, Almanya da İspanya'ya göre çok daha yoğun devletleşmişti. Sömürgeci devlet hemen her yerde, uyruklarını kaydetme ve düzenleme isteğine sahipti; ne var ki çoğu kez bunun için finans ve personel kaynakları yeterli değildi. 19. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan, sınırlar içinde kalan toprakların ve kültürün (dil) örtüşmesi gereken ideal devlet biçimi olarak ulus-devlet fikri, devlet müdahaleciliğiyle karşılıklı bir belirlemeci ilişkiye girdi. Bir ulusun mensupları kesinlikle tebaa değil, homojen bir kolektifin özgür ve eşit yurttaşları (*citizens*) olmak istiyorlardı. Ne var ki, bunun tersine olarak, insanlar eski dönemlerde olsa karşı koyacakları otoritelerin düzenleme hırsına ulusal birlik, ulusal çıkarlar ve ulusal onur adına katlandılar.

Dünyanın birçok yerinde kısmi verimlilik artışları gerçekleşti. Endüstrileşme kesinlikle diğer tüm dinamik biçimleri açığa çıkaran bağımsız bir değişken ve nihai neden değildi. Tarımsal sınır bölgeleri endüstrileşme çekirdeklerinden daha yaygındı. Washington ve Suvorov, Napoléon ve Willington endüstri öncesi savaşlar yaptılar. Üç verimlileşme alanı olan ekonomi, ordu ve devlet birbirleriyle ke-

sin bir belirlemeci ilişki içinde değillerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda "modern" devlet bürokrasisi kayda değer bir endüstriyel arka planın yokluğunda oluşmaya başladı. ABD İç Savaş'tan sonraki on yıllarda ekonomik açıdan bir dev, ama askeri açıdan bir cüceydi. Rusya endüstrileşti ve devasa bir ordusu vardı, yine de 1917'den önce devletin toplumun, özellikle de kırsal toplumun gerçekten ne kadar derinine nüfuz ettiği tartışmalıdır. Aslında tamamen gelişmiş modern ulus-devletlerin örneği olarak yalnızca Almanya, Japonya ve Fransa kalıyordu. Karaya bağlı mütevazı çaptaki ordusu ve nispeten daha az bürokratikleşmiş yerel yönetimiyle İngiltere da, ABD gibi kendine özgü bir örnekti. Yine de 19. yüzyılda önceki ve sonraki tüm zamanlara göre daha tartışmasız bir gerçek olarak Avrupa, ABD ve Japonya'nın dünyanın geri kalanına oranla yükselişi, bir faktörler bütününe dayanıyordu. En azından I. Dünya Savaşı'na kadar kendi kendini sürdüren bir başarı öyküsüydü. Egemen güçler kendi yarattıkları liberal dünya ekonomik düzeninden kazançlı çıktılar. Bu düzen kârlı bir biçimde vergilendirilebilen ve böylece uluslararası güç konumunun finanse edilmesini sağlayan ekonomik bir büyümeye dayanıyordu. Emperyalizm de yine iyi bir yatırımdı. Tekil örneklerde sömürgeci yayılma *ulusal* ekonomiye doğrudan doğruya büyük parasal kazançlar getiremese de, askeri verimlilik üstünlüğü koşullarında sömürgeler görece ehven maliyetlerle fethediliyor ve idare ediliyorlardı. Emperyalizm devlet kasalarına hiçbir maliyet getirmediği ya da çok aza mal olduğu sürece, *siyasal* açıdan her zaman kârlıydı; ekonomik açıdan da, kendisini siyasal olarak destekleyen çıkar sahipleri çevreleri yarattı.

(2) Önceki bölümlerden doğrudan doğruya bir sonuç olarak ortaya çıktığı için, dönemin alameti farikası olan *hareketlilik* artışı hakkında fazla söze gerek kalmıyor. Belgelenmiş tarihin tümü hareket doludur: Geziler, kavim göçleri, savaş seferleri, uzak ticaret, dinlerin kültürlerin ve sanat stillerinin yayılması. 19. yüzyılda yeni olan üç şey vardır. Birincisi insan hareketliliğinin boyutları bir sıçrama halinde artmıştır. Daha önceki tarihte, Kuzey ve Güney Amerika'ya, Sibirya'ya ya da Mançurya'ya yapılan göçlerin boyutundaki göçler yoktur. Yaklaşık olarak 1870 ile 1930 arasındaki dönemin göç yoğunluğu, daha sonra da yinelenmedi. O dönemin özel olarak dikkat çeken küresel bir karakteristiğiydi. Erken Modern Çağ'daki ticaret ağalarının, ipek, baharat, çay, şeker ve

tütünle yaptıkları lüks mallar ticaretinin yerini temel gıda maddelerinin ve endüstri ham maddelerinin geniş alanlarda yığınsal olarak taşınmasının almasıyla birlikte, malların dolaşımı da yeni bir düzeye ulaştı. Dünya ticaretinin, üretim artışının çok ötesine geçen genişlemesi hakkındaki en genel sayılar bile bunu kanıtlar. Sermaye genel olarak ancak bu dönemde kayda değer ölçüde hareketlileşti. Yüzyılın ortasında itibaren zengin kişiler, ihtiyaç duyanlara, örneğin prenslere borç para verdiler. Erken Modern Çağ'daki Hindistan kumpanyaları da kendi dönemlerinin ölçütlerine göre karmaşık finansal önlemler gerektiriyorlardı. Sermaye artık ilk kez tüm kürede "akıyor" ve bu akış dünya çapındaki demiryolu inşaatlarından çok endüstriyel fabrika ekonomisiyle sürdürülüyordu; ayrıca artık (yalnızca) fiziksel olarak, gemilerin güvertelerindeki metal hazineler olarak dolaşmıyordu. Likidite çağı başladı. Buharlı gemi ve demiryolu insanların ve malların hareketliliğini, telgraf ve daha sonra telefon da bilgilerin iletilmesini kolaylaştırdı.

Bu teknik yenilikler –bu da ikinci noktadır– her türlü dolaşım biçiminin hızlanmasına yol açtı. Birçok şehrin içinde de artık her şey daha hızlıydı: Yaya şehrinden tramvay şehrine geçildi. Hızlanmayı dönemin bir işareti olarak görmek de nerdeyse sıradan hale gelmiştir. Ancak bunun insan deneyimi üzerindeki tarihsel etkisi ne kadar vurgulansa yeridir çünkü ilk kez bir attan daha hızlı ve daha güvenilir yol alabilmek, suda rüzgârın keyfinden bağımsız olabilmek mümkün oluyordu. Demiryolu 1910 yılında tüm kıtalarda, hiç endüstri olmayan yörelerde bile yerleşmişti. Bir Hintlinin demiryolu inşasında çalışma ya da bir kez trenle yolculuk edebilme şansı, bir fabrikayı içeriden görebilme şansından önemli ölçüde daha fazlaydı. Üçüncüsü, hareketlilik ancak şimdi altyapılarla desteklenmişti. İnka İmparatorluğu'ndaki, 13. yüzyılın Moğol Dünya İmparatorluğu'ndaki ya da Avrupa'da Biedermeier döneminde çok iyi örgütlenmiş posta arabaları işletmesindeki haberleşme sistemlerinin karmaşıklığını küçümsememek gerekse de, demiryolu sistemlerinin kurulması, dünya çapında iş gören gemicilik şirketlerinin kurulması ve gezegenin kablolarla döşenmesi teknik somutlaştırmada ve organizasyonun süreklileştirilmesinde yeni bir niteliğe işaret ediyordu. Hareketlilik artık göçebe halkların bir yaşam tarzı, sığınmacıların ve sürgünlerin içinde bulundukları zorunlu bir hal ya da gemicilerin ekmeğini kazanma koşulu olmaktan ibaret de-

ğildi. Örgütü toplumsal yaşamın bir boyutu haline gelmişti, hızı küçük uzamlardaki gündelik yaşamın hızından farklıydı. 20. yüzyıl bu eğilimleri kesintisiz olarak devam ettirdi. "Küreselleşme" deyimi, kaynakların devlet ve uygarlık sınırlarını aşan hızlanmış ve uzama yayılmış hareketliliği olarak kabaca tanımlandığı takdirde, yerini burada bulur.

(3) 19. yüzyılın bir diğer dikkat çekici özelliği, biraz karışık bir ifadeyle *asimetrik referans yoğunlaşması* olarak betimlenebilir. "Kültürlerarası algılamaların ve transferin artışı" aynı olgunun daha basit ama daha az net ifadesi olabilir. Bununla kastedilen: Fikirler ve genel olarak kültürel içerikler de –yani telgrafın başa çıkabildiği bilgi parçalarından daha fazlası– 19. yüzyılda daha hareketli hale geldi. Daha önceki dönemlerin bu konudaki hareketliliği küçümsenmemelidir. Örneğin Budizmin Hindistan'dan Orta, Doğu ve Güneydoğu Asya'nın birçok bölgesine yayılması muazzam ve çok parçalı bir kültürel göç süreciydi, çoğu zaman kelimenin tam anlamıyla gezgin keşişlerin ayaklarıyla gerçekleştirilmişti. 19. yüzyılda yeni olan, insanların büyük mesafeler ve kültürel sınırlar üzerinden birbirlerinden haberdar olduğu iletişimsel olanakların genişlemesiydi. Daha önceki her dönemden çok daha fazla çeviri yapılması da buna dahildi: Yalnızca, daha 18. yüzyılın büyük bir çeviri çağı olduğu Avrupa içindeki değil, Avrupa ile dilbilimsel açıdan uzak diğer edebiyatlar arasındaki, dilsel açıdan daha zor olan mübadele de arttı. 1900 yılında Batı'daki büyük kütüphaneler okurlarına Asya geleneğinin temel metinlerini çeviriler halinde sunuyorlardı. Aynı şekilde, bilginin birçok alanından, Avrupalı ders kitaplarının yanı sıra devlet felsefesi, hukuk ve iktisat teorisi kitaplarından oluşan bir seçki de Japonca, Çince ya da Türkçe çeviriler halinde mevcuttu. Özellikle İngilizceyi ya da Fransızcayı bizzat bilmek, Doğu'nun kültürlü elitlerine Batılı fikirlere doğrudan ulaşma olanağı sağlıyordu.

Gelgelelim "referansların yoğunlaşması" ufukların karşılıklı olarak genişlemesinden daha fazlasıdır. Amerikalı sosyolog Reinhard Bendix, taklit modelleri olarak, ama aynı zamanda sınırlama modelleri olarak da işlev gören "referans toplumları" bağlamında, "gösteri etkisi"nin tarih içinde ne kadar büyük bir kuvvet olduğuna işaret etti.[20] 18. yüzyılda Fransa, saray ile salon arasında yaşanan gerilimiyle, Avrupa'nın geniş bölgeleri için böyle bir referans

noktasıydı. Çok daha önceleri Vietnam, Kore ya da Japonya, Çin'i referans almışlardı. 19. yüzyılda iki şey gerçekleşti: Bir yandan böyle bir dışarıyı referans almanın niceliksel önemi arttı. Dünya nüfusunun çok büyük bir bölümü eskisi gibi yabancı ülkelerin varlığından bile haberdar olmazken ya da onlar hakkında çok belirsiz tasavvurlara sahipken, kültürlü elitler dış dünyayı her zamankinden daha sıkı gözlemlediler. Diğer yandan referans bağlantısı tek kutuplu hale geldi. Model oluşturan çok sayıda kültürel merkezin yerine, dünya çapında ölçüt oluşturan kültürel referans büyüklüğü olarak "Batı" geçti. "Batı" denildiğinde kesinlikle Avrupa'nın tamamı kastedilmiyordu; ABD, ancak yüzyılın sonunda kendine özgü bir uygarlık modeli olarak bir önem kazandı. "Batı" deyince, Çin, Japonya, Meksika ya da Mısır'da 1870 ya da 1880 yılında ilk sırada İngiltere, ikinci sırada Fransa anlamına geliyordu. Meiji Japonya'sı gibi, Bismarck devletinin askeri ve bilimsel yeteneğinden etkilenilen yerlerde, Almanya da bir model olabildi.

Batı uygarlığının adeta yaş tahtaları olan Batı'nın periferileri, Avrupa'nın coğrafi sınırları içinde de vardı. Uzun bir süre Hıristiyanlığın ileri karakolu olma deneyimini yaşayan Rusya, 19. yüzyılda da Fransız, İngiliz ve Alman Batı'yla ilişkide kendini periferi olarak görüyordu. Burada "Batıcılar" ile "Slav yanlıları" arasında yürütülen tartışmalar, temel pozisyonları açısından Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Çin'deki tartışmalara benziyordu. Olası tutumların yelpazesi Batı uygarlığına duyulan, kendi geleneğiyle kaçınılmaz olarak eleştirel, hatta put kırıcı bir ilişkiyle bağlantılı doğal bir hayranlıktan, Batı'nın materyalizme tapmasına, yüzeyselliğine ve kibrine karşı hor gören bir reddetmeye kadar uzanıyordu. "Periferideki" entelektüellerin ve devlet adamlarının düşünceleri genel olarak muğlak bir orta noktada hareket ediyordu. Batı'nın teknik, askeri ve ekonomik kazanımlarının, onun kültürüne teslim olmadan benimsenip benimsenemeyeceği ve ne ölçüde benimsenebileceği konusunda sonsuz tartışmalar yapıldı. Çin'de bu tartışma etkili bir *Ti-yong* formülüyle çözümlendi: Uygulama (*yong*) için Batılı bilgi, kültürel töz (*ti*) olarak Çin bilgisi.

Batılı uygarlık modelinin, gözlemcilerin gözünden kaçmayan tüm iç farklılıklarıyla, bir politik tepki vermeye zorladığı algılaması, çeşitli savunmacı modernleşme stratejilerine yol açtı; bu stratejiler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Tanzimat reformlarından

Meksika'da Porfirio'nun teknokratlar hükümetine kadar uzanır. Savunmacı modernleşme stratejileri genel olarak, Batı'dan öğrenecek yararlı şeyler olduğu kavrayışıyla motive olmuşlardı, ama genellikle kendini tam zamanında güçlendirerek askeri fetihlerde ve sömürgecilikte önde gitme çabası da bunda rol oymamıştır. Bu çaba kimi zaman başarılı oldu, ama çok sayıdaki örnekte de başarısızlığa uğradı.

Avrupa dışındaki dünyada, ne kadar küçük çevreler halinde olsalar da, çok yaygın bir biçimde bulunan liberal vatanseverler özellikle zor durumdaydılar. Liberaller olarak Jean-Jacques Rousseau ve François Guizot'yu, John Stuart Mill ve Johann Kaspar Bluntschli'yi hayranlıkla okuyor; basın ve örgütlenme özgürlüğü, dinsel tolerans, anayasalar ve temsili devlet organları talep ediyorlardı. Vatanseverler ya da milliyetçiler olarak tam da, tüm bu fikirlerin kaynağı olan Batı'ya karşı koymaları gerekiyordu. "İyi" Batı'yı, "kötü" Batı'dan ayırmak pratikte nasıl mümkün olacaktı? Emperyalizmden *bağımsız*, kontrollü kültür ve hatta finans ithali nasıl başarılacaktı? 19. yüzyılda periferideki politikanın büyük ikilemi buydu. Emperyalizm bir kere kapıyı çaldı mı, artık çok geç kalınmış oluyordu. Hareket alanları önemli ölçüde sınırlanıyor, seçenekler yelpazesi hızla azalıyordu.

Referans dokunun yoğunlaşması ne sadece bilgi ve eğitim alanında ilerleme kadar masum, ne de "kültür emperyalizmi" gibi ham bir kavrama indirgenebilecek kadar çelişkisizdi. Genellikle politika söz konusuydu, ama her zaman net bir sonucu olmuyordu. Avrupalı sömürgeci efendilerin gücü hiçbir zaman, karşı koyan sömürge uyruklarını, Batılı kültür ihraç ürünlerinin en önemlisini, Hıristiyan dinini kabul etmeye zorlayabilecek kadar büyük değildi. Referans yoğunlaşması yalnızca sürekli eşitsiz olan sömürgecilik ilişkisinde asimetrik değildi. Başka iki nedenle de asimetrikti. Birincisi, Avrupalı Büyük Güçler'in politikası kendi ulusal emperyal çıkarları gerektirdiğinde, Doğu'nun ve Güney'in Batı'yı referans alan reformcularını hep yarı yolda bırakıyordu. Yüzyıl dönümünde Asya ve Afrika'da hiç kimse, kendilerini modernliğin eşiğindeki ülkeler olarak gören sömürgelerde ve periferinin bağımsız ülkelerinde, kendini reel politik çizgisine vakfetmiş Batı'nın gerçek bir modernleşmeyle ilgilendiğine inanmıyordu. 1860'lı, 1870'li ve 1880'li yıllarda, yani geç Tanzimat reformları, Hıdiv İsmail ve Japonya'da Rokumeikan[21]

denilen dönemde doruk noktasına ulaşmış bulunan Batı-Doğu modernleşme ortaklığı ütopyası, Avrupa'ya karşı derin bir güvensizlikle maluldü. İkinci olarak gerçi Batı'da Şarkiyatçı filologların, din biliminin ve etnolojinin yükselişi sayesinde Avrupalı olmayan dünya hakkındaki bilgi artmıştı, ama bunun pratik sonuçları olmamıştı. Doğu'da hukuk sistemlerinden mimariye kadar mümkün olan her şey Batı'dan alınırken, Avrupa'da ve ABD'de hiç kimse Asya ve Afrika'nın pratik bir örnek olabileceğini düşünmüyordu. Japon renkli ahşap oymaları ya da Batı Afrika bronzları Batılı estetler arasında hayranlık uyandırıyor, ama hiç kimse 18. yüzyılda olduğu gibi örneğin Batı Avrupa'daki devlet örgütlenmesinde Çin'i örnek alma önerisinde bulunmuyordu. Teoride bir ölçüde karşılıklı olan kültür transferi, pratikte tek yönlü bir yoldu.

(4) Yüzyılın bir başka alameti de eşitlik ile hiyerarşi arasındaki gerilimdi. Jörg Fisch "tek tek ayrımcılıkların ortadan kaldırılmasıyla ve ayrımcılığa maruz kalmış grupların özgürleşmesiyle hukuksal eşitsizliğin adım adım gerçekleştirilmesini" haklı olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'daki önemli süreçlerden biri olarak tanımladı.[22] Hukuksal eşitlik eğilimi böylece, toplum içinde yükselme karşısındaki temel, kökenden gelen engelleri azaltan, bireylerin ve ailelerin sosyal basamaktaki konumunun eskiye göre daha fazla piyasadaki pozisyona göre belirlenmesini sağlayan sosyal tabakalaşma ilkeleriyle birleşti. Ayrılma savaşı sırasında köleliğin ortadan kaldırılmasıyla birlikte, zaten daha önce zayıf bir zümre hiyerarşisine sahip olan Batı'nın Atlantik ötesindeki kısmı da, *genel* eşitlik eğilimine katıldı.

Avrupalılar kendi düzen tasavvurlarının mükemmelliğine ve genel geçerliliğine tamamen inanıyorlardı. Avrupalı olmayan uygarlıkların elitleri Avrupalı hukuk düşüncesini öğrendiklerinde, bunun hem Avrupa'ya özgü hem de evrenselleştirilebilir olduğunu anladılar. Burada, duruma ve kendi politik inançlarına göre, kısmen bir tehdit, kısmen de bir fırsat vardı. Bu özellikle eşitlik postulatı için geçerlidir. Avrupalıların, Avrupalı olmayan toplumlarda kadınların düşük konumlarını, köleciliği ya da dinsel azınlıkların ezilmesini teşhir etmeleri, şiddetli bir patlama potansiyeline sahip bir meydan okumaydı. Bunun sonucunda toplumsal güç ilişkilerinde radikal değişikliklerin ortaya çıkması gerekiyordu: Ataerkilliğin sınırlandırılması, köleci sınıfların konumlarının değişmesi ya

da din ve kilise tekellerinin kaldırılması. Toplumsal eşitlik tasavvurları Avrupa'ya özgü değildi; "parçalara ayrılmış" toplumlarda ve başka birçok yerde iktidarı devirme, toplumu eşitleme ve kardeşleşme ütopyalarında kendilerine yer buluyorlardı. Modern Çağ'da Avrupa'daki biçimiyle, Hıristiyan–insancıl, doğal hukuka dayalı, yararcı ya da sosyalist temelli biçimleriyle, eşitlik düşüncesi iç politikada benzersiz bir silah haline geldi. Muhafazakâr savunma reaksiyonları kaçınılmazdı, modernite yanlılarıyla geleneksel-ciler arasındaki kültür savaşları bir kuraldı.

Batı'nın kendi eşitlik düşüncesine sadakati elbette sınırlıydı. Eşitlik ilkesinin karşısına yeni hiyerarşi modelleri çıktı. Bunlar örneğin uluslararası ilişkiler düzeninde görülebilir. Avrupa'da 1648 tarihli Westfalen Barışı'yla birlikte incelikle farklılaştırılmış çok sayıdaki bağımlılık ilişkisinde ve özel ayrıcalıklarda basitleştirici bir hiyerarşi düzeni oluşturulmuştu; bu düzeni egemen Büyük Güçler'in birdenbire yarattığı 1914'e ve hatta 1945'e kadar varlığını sürdüren bir "Westfalen sistemi" olarak görmek fazla basit bir yaklaşım olur.[23] Küçük ve orta büyüklükteki devletlerin Avrupa politikası sahnesinden ancak 19. yüzyılda, özellikle de 1860'lı yılların jeopolitik altüst oluşlarından sonra –1950'den sonraki gelişmelerin göstereceği gibi geçici olarak– çekildiklerini görüyoruz. Artık gerçekten "büyük güçlerin" ünlü pentarşisi (beşli yönetim) sahnedeydi. Silahlanma yarışına dayanamayan, dünya politikasına katılma iddiasından vazgeçiyordu. Hollanda, Belçika ya da Portekiz gibi devletler ikinci sınıf sömürge sahipleri mertebesine düşürüldüler. Zayıf devletlerin Avrupa'da ne kadar önemsizleştiklerini, Belçika'nın tarafsızlığının 1914 yılında Alman İmparatorluğu tarafından acımasızca yok edilmesi gösterdi.

Avrupalı olmayan devletlere, elbette ABD hariç, bu düzende yalnızca hiyerarşinin en altındaki yerler öngörülmüştü. Örneğin, 16. yüzyılın eski süper gücü Osmanlı İmparatorluğu'na ayrılan yer oradaydı. Yalnızca Japonya, eşsiz bir ulusal çaba, akıllı bir dış politika ve biraz da şansın yardımıyla, Büyük Güçler'in dışlayıcı çevresine yükselebildi; yine de bunu Çin ve Kore'nin aleyhine, dönemin en kanlı savaşlarından birinden sonra ve dünya politikasının "Beyaz" başrol oyuncularının simgesel olarak incitici sert muamelelerine maruz kalarak başarabildi. Ancak 1921-1922 yıllarındaki Washington Konferansı'nda Japonya'nın Pasifik'te birinci sınıf bir donan-

ma gücü olduğu ve böylelikle büyük güç statüsüne sahip olduğu nihayet resmen kabul edildi. Yüzyılın son üçte birindeki "ikincil" hiyerarşi sistemleri eşitlik postulatının başka bir tür çiğnenişi olarak görülebilir. Batı Avrupalı Yahudilerin yurttaş olarak eşitlenmesini, kısa süre sonra toplum içinde ayrımcılığa uğramaları izledi. ABD'de köleciliğin kaldırılmasının yerini çok geçmeden yeni dışlama pratikleri aldı. Yeni hiyerarşi farkları önce barbarlık karşısında "uygarlık" ya da "uygar dünya" diliyle, daha sonra da Batı'da hemen hiç sorgulanmayan ırkçı bir dilde ifade edildi. Eşitlik ilkesinin ırkçılıkla ortadan kaldırılması uluslararası ortamı yüz yıl boyunca, yaklaşık 1860'lı yıllardan dekolonizasyona kadar belirledi. Ancak uluslararası kurallar bilincinde insan hakları, ırkçılık karşıtlığı, egemenlik ilkesinin genelleştirilmesi ve halkların kendi kaderini belirleme hakkının güçlendirilmesi doğrultusunda yapılan sessiz devrim, 1960'lı yıllardan itibaren 19. yüzyıldan yüz çevrilmesini sağladı.

(5) 19. yüzyıl aynı zamanda bir *özgürleşme* yüzyılı oldu. Bu hiç şaşırtıcı değildir. Ya 1789 ile 1849 arasındaki dönemi ya da 1905 ve 1917 Rus devrimlerine kadar tüm bir yüzyılı kapsayan "Devrimler Çağı"ndan, ayrıca dönemin temel eğilimleri olarak "özgürleşme ve katılım"dan sık sık söz edilmiştir.[24] Bununla hep Avrupa kastedilir. Roma hukukundan kaynaklanan, Avrupa vurgulu "özgürleşme" kavramının bütün dünyaya uygulandığını görmek daha olağandışı olabilir. Özgürleşme, "toplumsal grupların zihinsel, hukuksal, sosyal ya da siyasal vesayetten, dezavantajlı olmaktan ya da haksızlık olarak duyumsanan iktidarlardan kendilerini kurtarmaları ya da salıverilmeleri"[25] anlamına gelir. Bu kavram ayrıca komşu bir devletin ya da imparatorluğun yabancı tahakkümünden ulusal kurtuluşla da ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla, 1932 yılında özgürlük arzusunu Avrupa 19. yüzyılının belirleyici itici güçlerinden biri olarak gören Benedetto Croce'nin idealist bakışı, küresel olarak genelleştirilmeli midir?[26] Kısmen evet.

Bazı özgürleşme süreçleri başarılıydı. Daha fazla özgürlüğe ve eşit haklara, nadiren de gerçek eşitliğe yol açtılar. Yasal bir kurum olarak kölecilik, Batı ülkelerinde ve sömürgelerinde ortadan kalktı. Çarlık Rusya'sının batısındaki Avrupa Yahudileri o döneme kadarki en iyi hukuksal ve sosyal konuma ulaştılar. Avrupa'da köylüler feodal yüklerden kurtarıldı. İşçi sınıfı örgütlenme özgürlüğünü ve Avrupa'nın birçok ülkesinde oy hakkını elde etti. Genel

olarak ancak 19. yüzyılda kamusal alanda tartışılan bir konu haline gelebilen kadın özgürleşmesinin bilançosunu çıkarmak daha zordur. Kadınların siyasal hakları ve fırsatları konusunda, İngiliz dominyonları ve ABD öncülük ediyorlardı. Kadınların ilişkilerdeki ve ailedeki konumlarının iyileşip iyileşmediği konusunda, Avrupa için bile toptan bir yargıda bulunmak mümkün değildir. Burjuva ailesi kendi tarzında baskıları beraberinde getirmişti.

Dönemin devrimlerinde de özgürleşmenin söz konusu olduğu kabul edilirse, başarılar başarısızlıklardan daha fazla göze çarpar – belki de bu bir göz yanılsamasıdır, çünkü tarih daha çok galipleri hatırlar. 1789'dan sonraki Fransız devrimi gibi muğlak örnekler de vardır; bu devrimin erken temsili-demokratik hedefleri birçok sistem değişikliğinden sonra ancak Üçüncü Cumhuriyet döneminde kalıcı olarak gerçekleştirilebilmiştir. Jakoben diktatörlüğün doğrudan demokrasi modeliyse çökmüş ve yalnızca 1848-1849 Paris Komünü'nde kısa süreliğine yeniden canlanmıştır. 1848-1849 devrimleri etkileri açısından tek anlamlı değillerdi. Hiç kuşkusuz, Peru'daki Túpac Amaru ayaklanması ya da Çin'deki Taiping Devrimi gibi hiçbir sonuca yol açmadan tamamen başarısız kalan örneklerle kıyaslandığında, tam başarısızlığa uğramamışlardı. Bir yanda devrim ile diğer yanda devrimin reformlarla önlenmesi ve devrimci itilimlerin devrim sonrasında soğurulması arasındaki etkileşimde –en azından Çarlık Rusya'sının batısında– anayasayla garantilenmiş yurttaş katılımının yavaş yavaş genişlediği görüldü. Temsili yapının burada dünyanın başka herhangi bir yerinden daha derin tarihsel köklere sahip olması bu durumu kolaylaştırdı. Yine de, I. Dünya Savaşı'nın arifesinde terimin 20. yüzyıl sonunda yüklendiği anlamda demokrasilerin sayısı çok değildi. Latin Amerika'nın birçok ülkesi ve 1912'den sonra Çin gibi cumhuriyetçi bir biçime bürünen her devlet, demokratik politikanın sürmesini garantilemiş olmuyordu. Coğrafi açıdan muazzam bir sömürgecilik bölgesi aslında bağımsız birer ulus-devlet olan İngiliz dominyonlarının yer aldığı çok demokratik parça ile o zamanki deyişle "renkli" dünyanın istisnasız otokratik tarzda yönetilen sömürgelerinin bulunduğu parçaya ayrıldı.

Genel olarak bakıldığında, Avrupa için bile çeşitli anlamlara çekilebilecek ve çelişkili bir görüntü ortaya çıkıyor. 1913 yılında, son on yılların eğilimlerine bakarak, demokrasinin yaygınlaştığından

ama kalıcı bir zafere ulaşmadığından söz edilebilir; siyasal liberalizm çağı da geride kalmıştı. Yine de bir özgürleşme yüzyılıydı, açıkça söylemek gerekirse, tahakküm ilişkilerine ve vesayetlere karşı isyanın yüzyılıydı. Geleneksel iktidar ilişkileri, daha önceki dönemlere göre daha az otomatik işlediler. Kuzey Amerika Federasyonu'nun gelişmesi, tüm teorik tahminlere rağmen katılımcı yapıya sahip bir büyük devletin yaşayabileceğini kanıtladı. Monarşik mutlakıyetçilik Avrupa'yı aşan geniş bir alanda krize girdi, en az krizde olduğu yer Çarlık Rusya'sıydı ama orada da 1917-1918 yıllarında bir o kadar dramatik biçimde sona erdi. Tanrı'nın inayetinin meşruluk kaynağı olmaya devam ettiği yerlerde (Rusya gibi), bunu halka kabul ettirebilmek için özel propaganda çabalarının gösterilmesi gerekiyordu. Japon İmparatorluğu gibi güçlü monarşiler eski olanın kesintisiz devamı değil, özbilinçli olarak yeni-gelenekselciydiler. Avrupa anayasa düşüncesi Asya ve Afrika'nın sömürge olmayan büyük bölümlerinde ciddi ve coşkulu savunucular buldu. En büyük dünya imparatorluğu olan Britanya İmparatorluğu bile, dominyonlardaki hukuk ve anayasa devletine dayalı iktidarı tanıyordu ve I. Dünya Savaşı'ndan kısa süre önce Hindistan'da da her şeyden önce anayasal tavizlere hazırdı. Özgürleşme baskısı her zaman "aşağıdan," dönemin başlangıcındaki büyük devrimler sayesinde hem gerçek bir aktör hem de kendisinden çok şey beklenen bir mitos haline gelmiş olan "halk"tan kaynaklanıyordu. Köleler direniş gösterdiler ve böylelikle kendi özgürleşmelerine giderek biriken gündelik katkılar sağladılar. Batı Avrupa'nın Yahudi nüfusu aydınlanmış otoritelerin lütufta bulunmasını beklemedi, büyük bir öz reform projesini başlattı. Toplumsal çıkarlar süreklilik zemininde örgütlendi, sendikalar ve sosyalist kitle partileri gibi örgütlenmeler daha önce hiç olmamıştı.

Sömürgeciliğin ve emperyalizmin doruk noktasında bile özgürleşme kavramı tamamen ortadan kaybolmadı. Fetih savaşlarından sonra birçok sömürgede ilkönce ortalık sakindi ve yabancıların tahakkümü altında zaman zaman gerçekten barış gibi bir şey hüküm sürmüştü ama sömürgeci iktidarın meşruluk temelleri yetersizdi. Bunun da tamamen pragmatik bir nedeni vardı. En yaygın meşrulaştırma modelini oluşturan uygarlaştırma misyonu, kolaylıkla sonuçlarına bakılarak ölçülebilirdi. Sömürgecilerin müdahaleleri vaat edilen iyilikleri gerçekten getirdiğinde, sömürgeleştirilenler onların

kendinden menkul retoriğine katlanabiliyorlardı: Barış ve güvenlik, biraz daha fazla refah, biraz daha iyi sağlık koşulları, tamamen kültürel yabancılaşma pahasına elde edilmeyen yeni eğitim fırsatları. Yabancı iktidar tarihin eski bir gerçeğidir. Bu bakımdan Avrupa sömürgeciliği sömürgeleştirilenlerin gözünde başka herhangi bir yabancı iktidara göre (Hindistan'da Babürlüler, Arabistan'da Osmanlılar, Çin'de Mançular vb.) haddi zatında daha kötü değildi. Vaat edilen ilerlemeler gerçekleşmiyor ya da sömürgeleştirilenlerin yaşam koşulları kötüleşiyorsa, sömürgecilerin meşruluk rezervleri hızla tükeniyordu. Daha I. Dünya Savaşı'ndan önce, birçok yerde durum buydu. Daha sonraki Üçüncü Dünya'nın bağımsızlık hareketleri, erken 20. yüzyıl için "milliyetçi" olarak adlandırılsın ya da adlandırılmasınlar, böylc bir inandırıcılık eksikliğine yanıt olarak ortaya çıktılar. Sömürgelerdeki ya da sürgündeki muhalif entelektüellerin, Batı'nın evrensel olduğu söylenen ilkeleriyle çoğu kez sefil sömürgeci pratik arasındaki çelişkileri ortaya koymaları zor olmadı. Devrimler döneminden sonraki sömürgecilik bu yüzden ideolojik açıdan istikrarsızdı (sömürgeci güçlerin kamuoyunda da tartışmalıydı);[27] sömürgecilikten özgürleşme arzusu, daha her milliyetçi programdan *önce* eşitsizlik, adaletsizlik ve ikiyüzlülük temelinde, Alfred Russel Wallace'ın 1898 yılında dönemle hesaplaşmasında yazdığı gibi, "en büyük uygar ulusların utanmaz egoizmi"[28] üzerinde kurulmuş bir sömürgeci düzenin bileşeniydi.

19. yüzyıl 1914 Ağustos'unda, 1916'da Verdun önünde ya da Lenin'in Petrograd'daki Finlandiya Garı'na Nisan 1917'de gelişiyle birdenbire sona ermedi. Tarih, perdenin ansızın kapandığı bir tiyatro değildir. Ne var ki 1918 sonbaharında birçok insan, Stefan Zweig'ın anılarına başlık olarak koyduğu *Dünün Dünyası*'nın (ölümünden sonra 1944'te yayınlandı) sona erdiğinin farkındaydı. Avrupa'da kimileri nostaljik bir ruh halindeydi, kimileri de foyası meydana çıkmış bir "*belle époque*"tan sonra yeni bir başlangıç fırsatını gördüler. Amerikan Başkanı Woodrow Wilson ve tüm dünyadaki yandaşları, itibarı kalmamış bir geçmişi nihai olarak aştıklarına inanıyorlardı. 1920'li yıllar, dünya çapında yeni bir yönelişin on yılı, yüzyıllar arasında en azından siyasal açıdan bir bağlantı dönemi oldu. Ekonomik açıdansa, daha sonra ortaya çıkacağı gibi büyük bir depresyonun, dünya savaşından da küresel bir krizin başlangıcıydılar. Kültürel açıdan Avrupa'da savaş ön-

cesi dönemin sanatsal avangardizmini sürdürdüler; başka yerlerde, örneğin Çin ve Japonya'da estetik yeni başlangıçlar dönemini oluşturdular. 1914 ile 1945 arasındaki yılları "İkinci bir Otuz Yıl Savaşı" olarak tırnak içine almanın tarihsel bilgiye yarayıp yaramayacağını bir kenara bırakalım. Zaten bu inandırıcı benzerlik yalnızca Avrupa için geçerli olabilirdi. Biz başka bir şey deneyelim: 1918 ile 1945 arasında tüm dünyada sorunlara olağanüstü az sayıda yapıcı ve kalıcı çözüm bulunabilmiştir. Dünya Savaşı 19. yüzyılın bazı sorunlarını açığa çıkarttı, iki savaş arasındaki dönem bu sorunlardan devam edenlerin çok azına yanıtlar sunabildi. 19. yüzyılda ortaya çıkan birçok sorun, 1945'ten sonra da etkisini sürdürdü. Eğilimler geç 19. yüzyıldan geç 20. yüzyıla kadar uzun erimli olarak devam etti. İkinci savaş-sonrası dönem yeni bir sıfırdan başlama çabası oldu, her zaman başarılı olmasa da toplamda birincisinden daha başarılıydı. 1945'ten sonra tekrar yeni yollar aramaya koyulanların en yaşlıları kısmen hâlâ 19. yüzyıl'da doğmuş ve sosyalleşmiş kişilerdi. Winston Churchill, Konrad Adenauer, John Foster Dulles, Stalin, Yoshida Shigeru ve Mao Zedung gibi bazıları daha 1919'da ve izleyen yıllarda etkili konumlarda siyaset yapmış ya da en azından siyasal deneyimler kazanabilmiş, ya da John Maynard Keynes ve Jean Monnet gibi danışmanlık yapmışlardı. Daha 1914'ten önce dönemlerine damga vurmuş olan büyük sanatçılar çalışmalarını sürdürdüler. 19. yüzyıl 1914'ten itibaren başlayan felaketlerin yollarını döşemişti; Hannah Arendt ve başkaları 19. yüzyılı bu felaketlerden sorumlu tuttular.[29] Ama liberalizm, pasifizm, sendikalizm ya da demokratik sosyalizm gibi 1945'ten sonra hazır bulunan bazı gelenekler de tamamen itibarsızlaşmamış ya da gereksizleşmemişti. 1950'den geriye bakıldığında, Virginia Woolf'un insan karakterinin değiştiği yıl diye espri yaptığı 1910 yılı sonsuz uzak görünüyordu. Ama kimi açılardan da en son savaş döneminin dehşetinden bile daha yakındaydı.

NOTLAR

GİRİŞ
(Sayfa XIX-XXVIII)

1 J.R. Mc Neill ve W.H. McNeill, *Human Web* (2003).
2 Tarih yazımında günümüzdeki durum için bkz. Sebastian Conrad ve Andreas Eckert, *Globalgeschichte* (2007) içinde, s. 7-49; Osterhammel, *Globalgeschihte* (2007³).
3 Acham ve Schulze, *Einleitung* (1990), s. 19.
4 Tony Judt'un bir denemesinin başlığı böyle; *New York Reviews of Books* içinde, 21 Eylül 2000.
5 Bayly, *The Birth of the Modern World 1780-1914: Global Connections and Comparisons*, Oxford, 2004. Benim, kitap hakkında yazdığım değerlendirme: "Baylys Moderne", *NPL 50* içinde (2005), s. 7-17.
6 Daha önceki bir kitabının alt başlığı "ilişki tarihi ve uygarlık karşılaştırılması" şeklindedir; Osterhammel, *Geschichtswissenschaft* (2001).
7 J.M. Roberts, *Twentieth Century* (1999), s. xvii.
8 Hobsbawm, *Age of Revolution* (1962); aynı yazar, *Age of Capital* (1975); *Age of Empire* (1987).
9 Bayly, *The Birth of the Modern World* (2004), s. 248 vd.
10 Aynı yerde, s. 16.
11 Entegrasyon ve farklılaştırma diyalektiği işlevselci sosyolojinin beylik sözüdür: Tarihçiler için bir tür inandırıcı boş sözdür, içerikle doldurulması gerekmektedir.
12 Bayly, *The Birth of the Modern World* (2004), s. 564-609. "Büyük hızlanma" gibi ikna edici kavramların ne kadar keyfi olduklarını, başka bir yazarın, Bayly'la eşzamanlı ve ondan bağımsız olarak, 1890-1914 dönemini değil, *tüm* 20. yüzyılı bu kavramla "kavramlaştırmaya" çalışmasından anlayabiliriz: Christian: *Maps of Time* (2004), s. 440-64.
13 Fernand Braudel, "On a concept of social history" aynı yazar, *On History* içinde, c. I (1992), s. 167-82, burada s. 181.
14 Acham, *Einleitung* (2002), s. 16.
15 Mittterauer, *Warum Europa?* (2003), s. 9.
16 P.H.H. Vries'in çok sayıda argümanının özeti, *Via Peking* (2003).

I HAFIZA VE KENDİ KENDİNİ GÖZLEMLEME
(Sayfa 3-62)

1 *Süddeutsche Zeitung*, 24 Haziran 2006.
2 *Süddeutsche Zeitung*, 9 Kasım 2007; 28 Mayıs 2008.
3 Gluck, *Past in the Present* (1993), s. 80.
4 Aktaran, Blight, *Race and Reunion* (2001), s. 1.
5 Peterson, *Lincoln* (1994), s. 320 vd.
6 Schreiber, *Kunst der Oper*, c. I (1988), s. 28-36; Mackerras, *Peking Opera* (1972), s. 11.

7 J.H. Johnson, *Listening in Paris* (1995), s. 239.
8 Walter, *Oper* (1997), s. 37. Opera tarihinin küresel olmasa da Avrupalı boyutu için bkz. Themenheft JMEH 5:1 (2007).
9 Scherer, "*magnet city*" deyimini kullanıyor, *Quarter Notes* (2004), s. 128.
10 Burns, *Brazil* (1980).
11 Papin, *Hanoi* (2001), s. 238.
12 Bereson, *Operative State* (2002), s. 132 vd.
13 Roger Parker, "The Opera Industry", Jim Samson, *Cambridge History of Nineteenth-Century Music* (2002) içinde, s. 87-117, burada s. 88.
14 Takenaka, *Wagner-Boom* (2005), s. 15, 20.
15 Bkz. Rutherford, *Prima Donna* (2006).
16 Schlaffer, *Geschichte der deutschen Literatur* (2002), s. 120.
17 Ayrıca bkz. 4. Bölüm.
18 Pomian, *Sur l'histoire* (1999), s. 347; Fohrmann ve diğ., *Gelehrte Kommunikation* (2005), s. 326 vd.
19 Esherick ve Ye (1996), *Chinese Archives*, s. 7, 10.
20 Türk arşivlerinin betimlemesi için bkz. Faroqhi, *Approaching Ottoman History* (1999), s. 49-61.
21 D.M. Wilson, *British Museum* (2002), s. 118 (Resim 19: Dökme demir konstrüksiyon fotoğrafı).
22 Japon Parlamento Kütüphanesi ancak 1948 yılında ülkenin en önemli kütüphanesi haline geldi ve eski İmparatorluk Kütüphanesi'nin mevcudunu üstlendi.
23 MacDermott, *Chinese Bokk* (2006), s. 166.
24 Kornicki, *Book in Japan* (1998), s. 364, 382, 384, 407 vd., 410, 412.
25 Arap kitap tarihinin dönemleri için krş. George N. Atiyeh, "The Book in the Modern Arab World: The Cases of Lebanon and Egypt", aynı yazarın *Book* (1995) içinde.
26 Sheehan, *Museums* (2000), 9 vd.
27 Plato, *Präsentierte Geschichte* (2001), s. 35 vd.
28 Hochreiter, *Museumtempel* (1994), s. 64.
29 Hindistan ve Mısır'da 1750 ile 1850 yılları arasındaki antika koleksiyoncuları için bkz. Jasanoff, *Edge of Empire* (2005).
30 D.M. Reid, *Whose Pharaohs?* (2002), s. 104-6.
31 Alman Osmanlı biliminin teamülleriyle uyumlu olarak burada daha iyi bilinen –şehrin 1930'dan itibaren resmi olarak anıldığı– "İstanbul" adını kullanıyoruz. "İstanbul" 19. yüzyılda Türk gündelik dilinde kullanılan bir tanımlamaydı. Batılı kaynaklarda daha çok "Stambul" ya da "Stamboul" biçiminde yer alır. Diplomasi tarihçileri günümüze kadar "Konstantinopel" demeyi tercih etmişlerdir.
32 Bkz. Ana Laukötter, "Das Völkerkundemuseum", Geisthövel ve Knoch, *Orte der Moderne* (2005) içinde, s. 218-27; biriktirmenin ve sergilemenin politikası ve kültürü konusunda, özellikle İskoçya ve Yeni Zelanda'dan verilen örneklerle: Henari, *Museus* (2005), özellikle Bölüm 7. ve 8.
33 Penny, *Objects of Culture* (2001), s. 2.
34 Zimmermann, *Anthropohogy* (2001), s. 173 vd.
35 Batı Afrika'daki Benin şehrinin 1897 yılında bir İngiliz "misilleme seferi" tarafından, ünlü "Benin Bronzu"nun çalınmasıyla ve British Museum'a taşınmasıyla sonuçlanan yağmalanmasının betimlenişi için bkz. Coombes, *Reinventing Africa* (1994), s. 9-28.
36 P. Conrad, *Modern Times* (1998), s. 347.
37 Bkz. 1880'li yıllarda Brüksel, Paris, Göteborg, Moskova, Wuppertal ve İstanbul gibi şehirlerde sergilenen bir grup Avustralya Aborijininin etkileyici tarihi: Poignant, *Professional Savages* (2004).

38 Bu konuda muazzam bir literatür bulunuyor; bunlardan öne çıkanlar: Greenhalgh, *Ephemeral Vistas* (1988); Hoffenberg, *An Empire on Display* (2001); Tenorio Trillo, *Mexico* (1996); V. Barth, *Mensch versus Welt* (2007).
39 Geppert, *Welttheater* (2002), s. 1.
40 Hâlâ temel bir eser: Haltern, *Londoner Weltausstellung* (1971); yanı sıra: Bosbach ve Davis, *Weltaustellung von 1851* (2002).
41 Genel bir bakış: Headrick, *Information* (2000), s. 142 vd.
42 Sayer, *Bohemia* (1998), s. 96.
43 Rétif, *Pierre Larousse* (1975), s. 165 vd.
44 Cýkar, *Fortschritt durch Wissen* (2001), s. 35 vd., s. 74-76.
45 Kaderas, *Leishu* (1998), özellikle s. 257-80.
46 Schumpeter, *Economic Analysis* (1954), s. 519 vd.
47 Stierle, *Paris* (1998), s. 108 (alıntı), s. 113, s. 128.
48 *Essai politique sur l'île de Cuba*, Humboldt'un *Relation historique*'inin (1814-25) 3. cildinde yayınlandı. Almanca çevirisine kolayca ulaşılabilir: Humboldt, *Studienausgabe*, c. 3 (1992).
49 Buchanan, *Journey* (1807).
50 K. Marx ve F. Engels, *Werke*, c. 2 (1970), s. 233.
51 Mayhew, *London Labour* (1861-62).
52 Çok sayıda yayın arasından öne çıkan: *Les ouvriers européens*, Paris 1855.
53 Böyle bir gerçekçilik başka türlerde de, örneğin resim sanatında ya da Giuseppe Verdi'nin operalarında da vardır.
54 Lepenies, *Die drei Kulturen* (1985), s. vi.
55 Bkz. Moretti, *Atlas of the European Novel* ve 19. yüzyılda romanın dünya tarihini anlatan 5 ciltlik muhteşem eseri *Il romanzo*'nun 3. cildi (2002).
56 Fluck, *Das kulturelle Imaginäre* (1997), s. 260.
57 Schmidt-Glintzer, *Geschichte der chinesischen Literatur* (1990), s. 490-93.
58 Kato, *Geschichte der japanischen Literatur* (1990), s. 497, 533-39; Hammitzsch, *Japan-Handbuch* (1984), Sütun: 893-900, 1052-58.
59 Alman Doğu Avrupa tarihçileri çarların çok halkı imparatorluğunu genellikle dilsel açıdan doğru bir biçimde "Rusya İmparatorluğu" olarak tanımlıyorlar. Okur dostu davranmak için bu kitapta "Rus İmparatorluğu" (zaman zaman da "Çarlık Rusya"sı denilecektir, böylece en azından Kappaler gibi bir otoriteyle uyum içinde olunacaktır, *Rußland* (1992).
60 Bu yazarların çoğu hakkında kayıtlar, uluslararası çapta rakipsiz standart eserde yer alıyor: D. Henze, *Enzyklopädie* (1978-2004).
61 Bu yazarlar hakkında daha fazlası için: Osterhammel, *Ex-zentrische Geschichte* (2002).
62 Krş. Robertson, *Raja Rammohan Ray* (1995); Li Gui'nin güncesi İngilizceye çevrildi: Desnoyers, *A Journey to the East* (2004).
63 Wang Xiaqiu, "A Masterful Chinese Study of Japan from the Late-Qing Period: Fu Yunlogn and his *Youli Riben tujing*", J.A. Fogel, *Sagacious Monks* (2002), s. 200-17. Burada "cilt" deyince *juan*'lar, yani Çin ciltlemesindeki fasiküller kastedilmektedir.
64 Bkz. Das, *History of Indian Literature* (1991), s. 83 vd., s. 100 vd., s. 132 vd.
65 Bkz. Keene, *Japanese Discovery of Europe* (1969). Ayrıca bkz. aşağıda, 3. Bölüm.
66 Godlewska ve Smith, *Geography and Empire* (1994).
67 Seyahatle araştırma yapmanın irrasyonel yanları için bkz. Fabian, *Im Tropenfieber* (2001); Driver, *Geography Militant* (2001).
68 Yeni kartografya tarihi için iyi giriş kitapları: Headrick, *Information* (2000), s. 96-141; U. Schneider, *Macht der Karten* (2004).

69 Yonemoto, *Mapping Early Modern Japan* (2003), s. 173 vd.
70 *Kaozheng* Okulu'nun yükselişi için bkz. Elman, *From Philosophy to Philology* (1984), s. 39-85.
71 Bu siparişler Napoléon döneminde büyük ölçekte veriliyordu; bkz. Godlewska, *Geography Unbound* (1999), s. 149-90.
72 Bkz. Dabringhaus, *Territorialer Nationalismus* (2006), s. 57 vd.
73 Dahrendorf, *LSE* (1995), s. 3 vd., 94 vd.; D. Ross, *Origins* (1991), s. 123.
74 Schwentker, *Max Weber in Japan* (1998), s. 62-64.
75 Gransow, *Geschichte der chinesichen Soziologie* (1992), özellikle s. 51 vd.
76 Bkz. Lai, *Adam Smith across Nations* (199).
77 Ho Ping-ti, *Studies* (1959), s. 97.
78 Hanley ve Yamamura, *Preindustrial Japan* (1977).
79 Karpat,*Ottoman Population* (1985), s. 22.
80 Avrupa devletlerinde istatistik kurumlarının kurulması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dupâquier ve Dupâquier, *Histoire de la démographie* (1985), s. 256 vd.
81 P.C. Cohen, *A Calculating People* (1982), s. 176.
82 İzleyen bilgiler için bkz. Cohn, *An Anthropologist* (1987), s. 231-50.
83 Maheswari, *Census Adminstration* (1996), s. 62 vd.
84 Bkz. Joshua Cole, *Qower of Large Numbers* (2000), s. 80-84.
85 Bourguet, *Déchiffrer la France* (1988), s. 68 vd., 97 vd.
86 Bkz. Cullen, *Statistical Movement* (1975), s. 45 vd.
87 Patriarca, *Numbers* (1996), s. 4.
88 Birincil olarak fikir'ler tarihine ilişkin bir çalışma: R.D. Brown, *The Strenght of a People* (1996).
89 Stöber, *Deutsche Pressegeschichte* (2000), s. 164.
90 *A.g.e.*, s. 136 vd.
91 Robin Lenman, "Germany", Goldstein, *War for the Public Mind* içinde (2000), s. 35-79.
92 "Seditious libel" için bkz. L.W. Levy, *Emergence of a Free Press* (1985), özellikle Bölüm I.
93 Bumsted, *Peoples of Canada* (1992), s. 1 vd.
94 Macintyre, *Australia* (1999), s. 118; Rickard, *Australia* (1996), s. 93.
95 Carr, *Spain* (1982), s. 287.
96 R.J. Goldstein, *Political Cencorship* (1989), s. 34-43 (ve Tablo 2.1, s. 35) – her zaman tamamen güvenilir değil.
97 R. Price, *French Second Empire* (2001), s. 171-87; Charle, *Le siècle de la presse* (2004), s. 111.
98 Robert Justin Goldstein, "France", aynı yazarın *War for the Public Mind* içinde (2000), s. 156; Livois, *Histoire de la presse française* (1965), c. 2, s. 393,
99 Lothar Höbelt, "The Austrian Empire", R.J. Goldstein, *War for the Public Mind* (2000), s. 226 vd.
100 Beyrau ve Hildermeier, *Von der Leibeigenschaft* (1983), s. 90.
101 Bayly, *Empire and Information* (1996), s. 239.
102 Abeyasekere, *Jakarta* (1989), s. 59 vd.
103 Bu konuda mükemmel bir kaynak için bkz. Janku, *Nur leere Reden* (2003), örneğin s. 179.
104 Huffman, *Creating a Public* (1997), s. 222.
105 Judge, *Print and Politics* (1996), s. 33.
106 Vittinghoff, *Journalismus in China* (2002), özellikle s. 73 vd.

107 Ayalon, *Press in the Arab Middle East* (1995), s. 30.
108 Christoph Herzog, "Die Entwicklung der türkische-osmanischen Presse im Osmanischen Reich bis c. 1875", Rothermund, *Aneignung* içinde (1999), s. 15-44, burada s. 31, 34.
109 Ayalon, *Press in the Arab Middle East* (1995), s. 41.
110 Ayalon, *Political Journalism* (1997), s. 103, 108.
111 Bkz. Halep hakkında bir vaka çalışması: Watenpaugh, *Being Modern* (2005), s. 70 vd.
112 W. König ve Weber, *Netzwerke* (1990), s. 522-25; *Creating the Twentieth Century* (2005), s. 204-6.
113 T.C. Leonard, *Power of the Press* (1987), s. 137 ve devamında "araştırmacı gazetecilik"in başlaması ve daha sonra yoğunlaştırılması ele alınıyor.
114 T.C. Leonard, *News for All* (1995), s. 47.
115 Bu gazetenin ayırt edici özelliklerinin güzel bir anlatımı için bkz. Emery, *Press and America* (1962), s. 225-35
116 Livois *Histoire de la presse française* (1965), c. 1, s. 374.
117 Juergens, *Joseph Pulitzer* (1966), s. vii.
118 Cranfield, *Press and Society* (1978), s. 160, 220.
119 Emery, *Press and America* (1962), s. 345.
120 ABD için bkz. Baldasty, *Commercialization of News* (1992), s. 59 vd., İngiltere için: L. Brown, *Victorian News* (1985), s. 16 vd.
121 Huffman, *Creating a Public* (1997).
122 Bkz. metinlerden bir derleme: Russell, *Meine sieben Kriege* (2000). Ayrıca bkz. Daniel, *Augenzeugen* (2006).
123 Headrick, *Tools* (1981), s. 158 Ayrıca bkz. aşağıda Bölüm XIV.
124 S.J. Potter, *Communication* (2003), s. 196; Standage, *Victorian Internet* (1998): Popüler bilimsel, ama işe yaramaz değil.
125 Read, *Power of News* (1992), s. 7, 32, 40 (alıntı); ayrıca bkz. S.J. Potter, *News* (2003), s. 16-35, 87-105; kablolu yayın şirketlerinin ve haber ajanslarının girişim tarihi için bkz. Winseck ve Pike: *Communication and Empire* (2007), özellikle Bölüm 6-7.
126 Dış haberler gazeteciliği için bkz. L. Brown, *Victorian News* (1985), Bölüm 10.
127 Briggs ve Burke, *Media* (2002), s. 155-63.
128 Fotoğraf öncesi teknik gözlemleme cihazlarını burada ele alamyız. Ayrıca bkz. Crary, *Techniques of the Observer* (1990). Fotoğraf ile "gerçekçi" resim sanatı arasındaki ilişkilere dair zor soruyu es geçiyorum. Bazı değiniler için bkz. Fried, *Menzels Realismus* (2008), s. 277-83.
129 Hörisch, *Sinn* (2001), s. 227-29.
130 T.C. Leonard, *Powerr of the Press* (1987), s. 100.
131 Gernsheim, *Geschichte der Photographie* (1982), s. 154.
132 Newhall, *Geschichte der Photographie* (1989), s. 90.
133 M. Davis, *Late Victorian Holocausts* (2001), s. 136-41.
134 Jäger, *Photographie* (2000), s. 48, 51.
135 Stiegler, *Philologie des Auges* (2001), s. 136-41.
136 Etnografik fotoğraf konusunda temel oluşturan bir sergi katoloğu: Theye, *Schatten* (1989), özellikle s. 61 vd.
137 Gernsheim, *Geschichte der Photographie* (1982), s. 212.
138 Bkz. R.R. Ryan, *Picturing Empire* (1999), s. 73 vd.
139 Bkz. Gernshceim'in verdiği örnekler, *Geschichte der Photographie* (1983), s. 2121.
140 Faroqhi, *Kultur und Alltag* (1995), s. 285 vd.

141 Bu konuda özellikle başarılı bir örnek: Ayshe Erdogdu, "Picturing Alterity: Representational Strategies in Victorian-Type Photographs of Ottoman Men", Hight ve Sampson, *Colonialist Photography* içinde (2002), s. 107-25.
142 Sinemanın ilk dönem tarihi için ayrıca bkz. *Sinn* (2001), s. 284-92.
143 Rittaud-Hutinet, *Le cinéma* (1985), s. 32, 228-39.
144 Leyda, *Dianying* (1972), s. 2.
145 Harding ve Popple, *Kindgdom of Shadows* (1996).
146 Leyda, *Dianying* (1972), s. 4.
147 Toeplitz, *Geschichte des Films* (1975), s. 25.
148 Ayrıca bkz. aşağıda, 16. Bölüm.

II ZAMAN
(Sayfa 63-107)

1 J.M. Roberts, *Twentieth Century* (1991), s. 3.
2 Popüler tarih kitabı, ama ilgi çekici: Bernier, *The World in 1800* (2000).
3 Pot, *Sinndeutung* (1999), s. 52, Jan Romein, Lucien Febvre ve R.G. Collingwood gibi otoritelere başvuruyor.
4 Tanaka, *New Times* (2004), s. 112.
5 Zaman teorisine ilişkin varsayımlar için bkz. Kwogn, *Linear Perspective* (2001).
6 Kirch, *On the Road* (2000), s. 293 vd.
7 Bugün önde gelen standart eser, bunu ayrıntılarıyla anlatıyor: Strachan, *Firlst World War*, c. 1 (2001).
8 Bkz. Manela, *Wilsonian Moment* (2007).
9 Bkz. Eichhorn, *Geschictswissenschaft* (2006).
10 "Modernlik"in farklı kullanılış örneklerinin bir derlemesi için bkz. Corfield, *Time* (2007), s. 134-38.
11 Wolfgang Reinhard bu tahminde bulunuyor, "The Idea of Early Modern History", Bentley, *Companion* (1997) içinde, s. 281-92, burada 290.
12 Bkz. P. Nolte, *Einheit* (1997).
13 Hobsbawm, *Europäische revolutionen* (1962); aynı yazar, *Blütezeit* (1977); aynı yazar, *Das imperiale Zeitalter* (1989).
14 E. Wilkinson, *Chinese History* (1998), s. 196 vd.
15 Gregoryen takvimin pragmatik avantajları için bkz. Watkins, *The Time Counts* (1954), s. 47. Watkins'in klasikleşmiş yapıtının yanı sıra takvimin en iyi yeni tarihi: E.G. Richards, *Mapping Time* (1998).
16 *A.g.e.*, s. 114.
17 Bkz. Gardet ve diğ., *Cultures and Time* (1976), s. 201, 208.
18 E.G. Richards, *Mapping Time* (1998), s. 236.
19 Wilcox, *Measure of Times Past* (1987), s. 8.
20 Tanaka, *New Times* (2004), s. 11.
21 Brownlee, *Japanes Historians* (1997), s. 209.
22 Coulmas, *Japanische Zeiten* (2000), s. 127; Zöllner, *Japanische Zeitrechnung* (2003), s. 9; Tanaka, *New Times* (2004), s. 5 vd., 9.
23 Zerubavel, *Time Maps* (2003), s. 89 vd., "firstism"den söz ediyor. Avrupa için ayrıca bkz. Hölser, *Zukunft* (1999).

24 Keirstead, *Inventing Medieval Japan* (1998).
25 Pot, böyle adlandırıyor, Sinndeutung (1999), s. 63.
26 Troeltsch, *Historismus* (1922), s. 756, 765.
27 Aktaran: Raulff, *Der unsihctbare Augenblick* (1999), s. 19.
28 Barry, *Influenza* (2004).
29 Bu yükseliş "erken" (sıfat olarak kullanılıyor (ç.n.) Modern Çağ'ın yavaş yavaş "Erken" (isim [ç.n]) Modern Çağ olmasından anlaşılabilir. Büyük harfli yazımı geleneksel dönem yapısını anlatmak için, küçük harfli yazımı ise 19. yüzyılın başlangıcından önceki yaklaşık iki yüz elli yıla işaret etmek için kullanıyorum.
30 Wigen, *Japanese Periphery* (1995) s. 19'da bu öneride bulunuyor. Yazar 1868'i, 19. yüzyıldaki Japon tarihindeki merkezi tarihini düşünüyor.
31 Hatta yakın zamanda Hans-Heinrich Nolte dünya tarihinde 19. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar süren büyük bir dönem postule etti: *Weltgeschichte* (2005).
32 Bkz. Green, *Periodization* (1992), s. 36, 46, 50, 52 vd. (Wallerstein'ın dünya sistemi analiziyle kanıtlama).
33 Schilling, *Die neue Zeit* (1999), s. 10-15.
34 Gerhard, *Abendland* (1985), İngilizcede ilk yayınlanış 1981, benzer düşünüşler daha nöce Otto Bruner'de vardı (1956). Ne var ki Otto Hintze'nin (1861-1940) sayısız çalışması daha az statiktir ve her bakımdan entelektüel açıdan daha üstündür, bu çalışmalarda geleneksel dönem atıfları dikkate alınmaz.
35 Braudel, *Sozialgeschichte* (1985).
36 Macfarlane, *Savage Wars of Peace* (1997); A. Reid, *An Age of Commerce* (1990), s. 5 vd.; aynı yazarın *Charting the Shape* (1999), s. 1-14, özellikle 7.
37 Ayrıca sorunun kısaca anlatımı için bkz. Peter Feldbauer, "Globalgeschichte 1450-1620. Von der Expansions- zur Interaktionsgeschichte", Edelmayer ve diğerleri., *Globalgeschichte* (2002), s. 23-32.
38 "Uzun" bir 18. yüzyıl (yaklaşık olarak 1680-1830) kavramı daha önce temellendirilmiştir, bkz. Osterhammel, *Entzauberung* (1998), s. 31-37.
39 Quataert, *Ottoman Empire* (2000), s. 54; Kreiser, *Der osmanische Staat* (2001), s. 36 vd.
40 Önde gelen serimlemede böyle deniliyor: Totman, *Eearly Modern Japan* (1993); ayrıca: J.W. Hall, *Cambridge History of Japan*, c. 4 (1991).
41 R. Oliver ve Atmore, *Medievel Africa* (2001).
42 Reinhardt Koselleck, "Giriş", Brunner ve diğerleri: *Geschichtliche Grundbegriffe* içinde, c. 1 (1972), s. Xiii-xxvii, burada xv.
43 Nitsche ve diğ., *Jahrhundetrtewne* (1990). Bu yayının temelini 1989 yılında radyoda yayınlanan ve ders destek mektuplarıyla ayrıntılı olarak işlenen, "Jahrhundertwende" [yüzyıl dönümü] radyo okulu oluşturuyor.
44 Bkz. Dejung ve Petersson, *Foundations of Worldwide Economic Integration.*
45 Bu kavramın naif bir biçimde, yani zengin etki tarihinin bilincinde olmadan kullanılmaması gerekir. (İngiliz) Victoria döneminde yaşayanların, dönem sonrasındaki görüşleri hakkında bkz. *Victorians* (2002).
46 G.M. Young, *Portrait* (1977, ilk basım 1936), s. 151.
47 Son olarak Searle, *A New England?* (2004).
48 Rudolf Vierhaus, "Vom Nutzen und Nachteil des Begriffs 'Frühe Neuzeit'. Fragen und Thesen", aynı yazar ve başka yazarların, *Frühe Neuzeit* içinde (1992), s. 21.
49 Bu soru "başka türlü" de sorulabilir: 1840'lı yıllardaki yeni başlangıç açısından. Bunun ikna edici bir örneği: Blum, *In the Beginning* (1994), büyük bir toplumsal tarihçinin son kitabı.

50 Bkz. Bayly, *Gebuirt der modernen Welt* (2006), s. 110 vd., Bayly'ın henüz küreselleşmenin özel yorumunu dahil etmediği eski yazılarda daha belirgin: *First Age* (1998).

51 Açıklık kazandığı yer: F. Anderson, *Crucible* (2000); McLynn, *1759* (2004); özellikle bir başyapıtta: Marshall, *Making* (2005), s. 86-157.

52 Palmer, *Zeitalter* (1970, ilkönce İngilizce, 1959-64); Godecht, *France* (196). Arka plan için bkz. Bailyn, *Atlantic History* (2005), s. 15-15, 24-30.

53 Bayly, *Imperial Meridian* (1989), s. 164; Özellikle küresel askeri bağlamlar için bkz. Förster, *Weltkrieg* (1995); Michael Duffy, "World Wide War and Britisch Expansion, 1873-1815", Louis, *Oxford History of the British Empire* içinde, c. 2 (1998), s. 184-207.

54 Burada ABD'nin kurulması, Haiti Devrimi ve Güney ve Orta Amerika'nın bağımsızlığı birbiriyle bağlantılı toplam bir süreç olarak ele alınmalıdır, örneğin Langley, *The Americas* (1996).

55 Bkz. Meining, *Shaping in America*, c. 2 (1993), s. 81-96.

56 C.A. Bayly, "The British and Indigenous Peoples, 1760-1860: Power, Perception and Identity", Daunton ve Halpern, *Empire and Others* (1999), s. 29-31. Ayrıc bkz. aşağıda Bölüm VII.

57 Bunun bir modelinin bulunduğu yer: Dipper, *Übergangsgesellschaft* (1966).

58 Maddison, *World Economy* (2001), s. 276; aynı yazarın *Contours* (2007), s. 73 vd.

59 Wrigley, *People* (1987), s. 3.

60 *A.g.e.*, s. 10 vd.; J.R. Mc Neill, *Something New Under the Sun* (2000), s. Xxiii, 298; Smil, *Energy* (1994), s. 156 vd.

61 Foucault, *Ordnung der Dinge* (1971), s. 269 vd.

62 C. Rosen, *Classical Style* (1971); aynı yazarın *Romantic Generation* (1995).

63 Bkz. P. Nolte, *1900* (1996), s. 300.

64 J.R. McNeill, *Something New Under the Sun* (2000), s. 14; somut olarak: Smil, *Energy* (1994), s. 233 (Grafik 6.5).

65 Stearns, *Industrial Revolution* (1993), s. 87 vd.

66 Smil, *Creating the Twentieth Century* (2005), s. 33-97 ("The Age of Electricity").

67 Bkz. A.D. Chandler, *Visible Hand* (1977), Bölüm 5 ve devamı; Zunz, *Making America Corporate* (1990), s. 40 vd.

68 Woodruff, *Impact* (1966), s. 150 (Tablo IV/I).

69 Nugent, *Crossings* (1992), s. 12.

70 Başka türlü söylersek: 1880'li yıllar Therborn'un dördüncü küreselleşme dalgası dediği şeyi açtılar: Therborn, *Globalization* (2000), s. 161.

71 Richard Taruskin, büyük Batı müziği tarihinde, 19. yüzyılın müziğinin neden ancak I. Dünya Savaşı döneminde sona erdiğini ayrıntılı olarak temellendirirken bu bildik tahminden uzaklaşıyor. Mahler, Debussy, Scriabin, erken operalarıyla Richard Strauss, *Gurrelieder*'iyle Schönberg ve Rus baleleriyle Stravinsky'nin dahil olduğu "uzun" *Fin de Siècle*'i Taruskin, romantik ifade çabasının "en fazla" yoğunlaştırıldığı bir dönem olarak görüyor. 20. yüzyılı ancak sanatsal araçların azalmasıyla, yeni klasisizm çerçevesindeki ironi, pastiş ve konstrüktivizmle, yeni nesnelcilikle ve on iki ton tekniğiyle başlatmak istiyor. Bkz. Taruskin, *Western Music*, c. 4 (2005), s. 448, 471.

72 Hindistan-İtalya karşılaştırması: Antony Copley, "Congress and Risorgimento: a Comparative Study of Nationalism", Low, *Indian National Congress* içinde (1988), s. 1-21; Marr, *Vietnamese anticolonialism* (1971), s. 47.

73 A. Black, *Islamic Political Thought* (2001), s. 295-99, 301-4.

74 Kang Youwei'nin entelektüel gelişimi için bkz. Hsiao Kung-chuan, *A Modern China* (1975), s. 56.

75 Bkz. büyük bir çalışma: R.W. Bowen, *Rebellion* (1980).

76 Hiçbir zaman bir teori olarak şekillendirilmemişti, bkz. en çok Fernand Braudel, "Geschichte und Sozialwissenschaften: Die lange Dauer [1958]", *Schriften* içinde, c. I (1992), s. 49-87.
77 J. Goldstone, *Problem* (1998), s. 269.
78 Koselleck, *Zeitschichten* (2000), s. 21. Yakın zamanda Charles Tilly birden fazla yayınında benzer düşünceler geliştirdi.
79 Tarihsel dönüşüm kipleri arasındaki özgün bir farklılaştırma için bkz. Laslett, *Social Structural Time* (1988).
80 Bkz. Kosellecek, *Vergangene Zukunft* (1979), s. 132.
81 Schumpeter, *Economic Analysis* (1954), s. 738-50.
82 Bu yaklaşımların özeti: Rasler-Thompson, *Great Powers* (1994), Bu düşünüş tarzının önemli temsilcileri George Modelski, Joshua S. Goldstein ve Ulrich Menzel.
83 *Soziale Zeit* (1985), s. 144-63.
84 Garde ve diğ., *Cultures and Time* (1976), s. 212.
85 Aung-Thwin, *Spirals* (1991), s. 584, 590, 592, 595.
86 Bkz. Osterhammel, *Entsaubrung* (1998), s. 390-93. 1900'de Japon entelektüelleri, Asya'nın geri kalanını, özellikle Kore'yi benzer bir perspektiften görüyorlardı.
87 En etkili bir biçimde, Fabian, *Time and the Other* (1983). Çağdaş olmanın reddedilmesinden söz ediyor ("*denial of coevalness*").
88 Kısa bir giriş: Östör, *Vessels of Time* (1993), s. 12-25.
89 Genel bakışlar: Wendorf, *Zeit und Kultur* (1980), J.T. Fraser, *Voices of Time* (1981); klasik: Needham, *Grand Titration* (1969), s. 218-69.
90 Başlıca konularan birini oluşturduğu yer: Galison, *Einsteins Uhren* (2002).
91 Bkz. Blaise, *Zähmung der Zeit* (2001).
92 Dohrn-van Rossum, *Geschichte der Stunde* (1992), s. 319.
93 Bartky, *Selling the True Time* (200), s. 93, 114.
94 Whitrow, *Time* (1988), s. 164.
95 Bartky, *Selling the True Time* (1983), s. 139 vd., 146.
96 Galinson, *Einsteins Uhren* (2002), s. 153, 162 vd.
97 Landes, *Revolution in Time* (1983), s. 97, 287.
98 Mumford, *Technics* (1934), s. 14.
99 Coulmas, *Japanische Zeiten* (2000), s. 142. 233.
100 Kreiser, *Istanbul* (2001), s. 181.
101 E.P. Thompson, *Time* (1967).
102 Gay, *Clock Synchrony* (2003), s. 112, 136.
103 Voth, *Time and Work* (2001), s. 181 ve devamı. Aynı yerde eski çalışmaların özeti ve değerlendirilmesi de bulunuyor.
104 *A.g.e.*, s. 47-58.
105 David Landes bu soruya saatlerin tarihi hakkındaki büyük yapıtında net bir yanıt verdi: "Zamanın ölçülmesine duyulan ilgiyi saat doğurmadı; zamanın ölçülmesine duyulan ilgi sonucunda saat icat edildi" (*Revolution in Time*, 1983, s. 58).
106 (Tam geliştirilmemiş) bir metronomlaştırma kavramı için bkz. Young, *Metronomic Society* (1988). Mekanikleştirme hakkında, İsviçre mimarlık tarihçisi ve teorisyeni Sigfried Giedion'un klasik yapıtı (*Mechanisierung*, 1982, ilkönce İngilizce 1948).
107 Fas'ta yarı göçebe bir kabile örneğinde: Eickelman, *Time* (1974), özellikle s. 45 vd. Bugünkü Bali örneğinde: Henk Schulte Nodholt, "Plotting Time in Bali: Articulating Plurality", Schendel ve Schulte Northolt, *Time Matters* (2001), s. 57-76.
108 Etnolojik işlevselciliğin kurucusu Bronislaw Malinowski, bunu daha 20. yüzyılın başında vurguladı. Bkz. Munn, *Cultural Anthropology* (1992), s. 96,

109 T.C. Smith, *Peasant Time* (1986), s. 180 vd., 184-89, 194 vd.
110 M.M. Smith, *Mastered by the Clock* (1997), s. 5-7.
111 Bu konuda, özellikle Batı Avrupa'dan çok sayıda materyalin bir araya toplanıp yorumlandığı bir çalışma: Borscheid, *Tempo-Virus* (2004), özellikle Bölüm 5-7; Kaschuba, *Überwindung* (2004); bunların yanı sıra hâlâ: Kern, *Culture* (1983), s. 109-30.
112 Tren yolculuğunun tarihsel fenomenolojisi için bkz. Schivelbusch, *Eisenbahrneise* (1977); Freeman, *Railways* (1999); Borscheid, *Tempo-Virus* (2004), Bölüm 5.
113 Cevtkovski, *Modernisierung* (2006), s. 192, 222, 236 vd., 242 vd.
114 Berlioz, *Memorien* (2007), s. 503 vd.
115 Koselleck, *Zeitschichten* (2000), s. 153.
116 Koselleck'le bağlantılı olarak: E.W. Becker, *Zeit der Revolution* (1999), s. 14-16; Lucian Hölscher'in sayısız çalışmasında geliştirilmiştir.
117 Litwack, *Been in the Storm so Long* (1979), s. 172 ve çeş. yer.
118 Shih, *Taiping Ideology* (1967), s. 75.

III UZAM
(Sayfa 109-161)

1 Schlögel, *Im Raume* (2003), s. 22.
2 Koseleck, *Zeitschichten* (2000), s. 9, aynısı s. 90.
3 Harvey, *Postmodernity* (1989), s. 240.
4 Temel metin: Livingstone, *Geographical Tradition* (1992), bunun yanı sıra Marie-Claire Robic, "Geography", T.M. Porter ve Rosss, *Modern Social Sciences* (2003) içinde, s. 379-90.
5 Bu konuda İsviçre'nin Dufour Haritası üzerinden: Gugerli/Speich, *Topografien* (2002), s. 76.
6 Bkz. Dabringhaus, *Territorialer Nationalismus* (2006), s. 57 vd.
7 Bu öykü bir romanla bilinir oldu: Sten Nadolny, *Die Entdeckung der Langsamkeit* (1983).
8 Japonya, Avrupalıların yaklaşık 1830'a kadarki raporlarının nerdeyse eksiksiz bir edisyonunun bulunduğu Avrupa dışındaki tek ülkeydi: Kapitza, *Japan in Europa* (1990), burada Kaempfer'den özetler de var.
9 Araştırma gezilerinin organizasyonu hakkında bkz. Murchison hakkında örnek bir çalışma: Stafford, *Scientist of Empire* (1989).
10 A. v. Humboldt, *Relation historique* (1814-25).
11 Sonuç olarak ortaya Wilhelm von Humboldt'un "Die Vaskn, oder Bemerkungen auf einer Reise durch Biscaya und das französihcee Basquenland im Frühling des Jahres 1801" yazısı çıktı (*Werke*, c. 2, 1961, s. 418-627).
12 Bird'ün gezi kitapları daha 1997'de on iki ciltlik bir edisyon halinde tekrar basıldı (*Collected Travel Wiritings*).
13 Bkz. Cosgrove, *Appolo's Eye* (2001), s. 209 (ve Resim 210).
14 Bu konuda klasik: Carter, *Botany Bay* (1987), özellikle s. 4-33.
15 Barrow, *Making History* (2003), s. 101, 103.
16 M.W. Lewis ve Wigen, *Myth of Continents* (1997), s. ix.
17 *A.g.e.*, s. 181; Foucher, *Fronts etfrontièrs* (1991), s. 156.
18 M.W. Lewis ve Wigen, *Myth of Continents* (1997), s. 172.

19 J.D. Legge, "The Writing of Southeast Asian History", Tarling, *Cambridge History of Southeast Asia* (1992) içinde, s. 1-50, buradaki 1.
20 Sinor, *Introduction* (1990), özellikle s. 18.
21 Mackinder'ın makalesi: *Geographical Journal* 23 (1904), s. 421-37.
22 M.W. Lewis ve Wigen, *Myth of Continents* (1997), s. 65; özellikle Scheffler, *Fertile Crescent* (2003). Said, *Orientalism* (1978), Şark kavramını Avrupalı "*Othering*"in ["ötekileştirme"] çok güzel bir örneği olarak yapı söküme uğrattı ve haklı olarak eleştirdi.
23 Fukuzawa'nın metninden özet: Lu, *Japan*, c. 2 (1997), s. 351-53. Ayrıca bkz. Tanaka, *Japan's Orient* (1993), kanıtları ağırlıklı olarak 1890'dan *sonraki* döneme aittir.
24 Öncelikle: Sven Saaler, "Pan-Asianismus im Japan der Meiji und der Taish -Zeit: Wurzeln, Entstehung und Anwendung einer Ideologie", Amelung ve başka, *Selbstbehauptungskurse* (2003), s. 127-57.
25 C. Ritter, *Erdkunde*, c. 1: *Der Norden und Nord-Osten von Hoch-Asien* (1832), s. xv.
26 C. Ritter, *Einleitung* (1852), s. 161.
27 Betimleyici coğrafya terminolojisinin gelişmesi için bkz. Godlewska, *Geography Unbound* (1999), s. 41-45.
28 Örneğin, genel olarak: C. Ritter, *Erdkunde*, c. 1: *Der Norden und Nord-Osten von Hoch-Asien* (1832), s. 63 vd.
29 C. Ritter, *Erdkunde*, c. 1 (1832), 2 (1833), 3 (1835).
30 Ratzel, *Politische Geographie* (1897), Bölüm 11-28, adalar hakkında Bölüm 24. Kitabın bu bölümleri Ratzel'in ünlü "Devletlerin uzamsal büyümesinin temel yasaları"ndan (Bölüm 8-10) daha değerlidir.
31 Reclus, *L'Homme et la tere*, c. I (1990), s. 123.
32 *A.g.e.*, s. 348-53.
33 W.D. Smith, *Sciences of Culture* (1991), s. 154-61; Petermann, *Geschichte der Ethnologie* (2004), s. 583 vd.
34 Bonnett, *Idea of the West* (2004), s. 14 vd.
35 Bulliet, *Islamo-Christian Civilization* (2004), s. 5 vd.
36 Bkz. aşağıda, Bölüm XVII.
37 Asbach, *Erfindung* (2005); Woolf, *European-World view* (1992).
38 Boer, *Europa* (1999), s. 99-110.
39 *A.g.e.*, s. 182 vd. (özellikle s. 182'deki harita)
40 Schroeder, *Transformation* (1994), özellikle s. 575-82.
41 Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens* (1972-82), c. 2, s. 83 vd.
42 Pflanze, *Bismarck*, c. 2 (1998), s. 426.
43 Bkz. Lichtenberger, *Europa* (2005) içindeki harita, s. 43.
44 Malia, *Russia* (1999), s. 92
45 Bassin, *Imperial Visions* (1999), s. 37 vd.
46 Hauner, *What is Asia to Us?* (1990), Bölüm 2-4.
47 Bkz. Malia, *Russia* (1999), s. 165.
48 Burada izlediğimiz: Kreiser ve Neumann, *Türkei* (2003), s. 283. Alternatif bir görüş, Avusturya'yla yapılan Karlofça Antlaşması'nı (1699) dönüm noktası olarak görüyor.
49 Nouzille, *Histoire de frontières* (1991), s. 254, ayrıca bkz. Hösch, *Balkanländer* (1998), s. 91.
50 Güzel bir somutlaştırma için bkz. Ruthven ve Nanji, *Historical Atlas of Islam* (1994), s. 89.
51 1856'dan sonraki konferans faaliyetleri için bkz. Baumgart, *Europäisches Konzert* (1999), s. 155 vd.

52 Az sayıdaki istisnadan biri: J. Fisch, *Europa* (2002), s. 228-35.
53 Mazower, *Balkan* (2002), s. 158; Todorova, *Balkan* (2002), s. 145.
54 Werlen, *Sozialgeographie* (2000), s. 215.
55 İskoçya hakkında bkz. Withers, *Geography* (2001), s. 142 vd.; Tayland için bkz. Thongchai, *Siam Mapped* (1994); Meksika için bkz. Craib, *Cartographic Mexico* (2004).
56 Bu arada uzam algısının fenomenolojisi ve psikolojisi hakkında büyük bir literatür bulunuyor. Alanın öncülerinden Tuan Yi-fu başyapıtıyla hâlâ öne çıkıyor: *Space and Place* (1977).
57 Richter, *Facing East* (2001), s. 11 ve genelinde.
58 Rowe, *Saving the World* (2001), s. 356.
59 Eggert, *Chinesische Reiseschirften* (2004), s. 283.
60 J.K. Leonard, *Wei Yuan* (1984), s. 12 vd.
61 Drake, *Hsu Chi-yü* (1975), Genel değerlendirme s. 67 vd.
62 Ayrıca bkz. Karl, *Staging the World* (2002).
63 Toby, *State and Diplomacy* (1984), s. 161-67.
64 Bkz. Beasley, *Japan Encounters the Barbarian* (1995), ayrıca bu çabaların somut bir belgesi olarak bkz. Pantzer, *Iwakura-Mission* (2002), ayrıca bkz. Duus, *Japanese discovery of America* (1997).
65 Konvitz, *Urban Millenium* (1985), s. 82-85.
66 (a)'dan (d)'ye kadar olan tipler: A.R.H. Baker, *Geography and History* (2003), Bölüm 2-5, ilkeleri belirleyen bir yapıt.
67 Modern tarihsel coğrafyanın geleneksel anlatımlarının yaklaşımı budur, örneğin Pounds, *Historical Geography* (1985).
68 Tarihsel coğrafyada bu arada dikkat çekici bir "Ada tartışması" var, konular ve literatür hakkındaki değinmeler için bkz. Dodds ve Royle, *Rethinking Islands* (2003). Ayrıca bkz. Pocock, *Discovery* (2005), Britanya Adaları'nı Channel Islands'dan Shetland'a kadar "The Atlantic archipelago" [Atlantik takımadaları] olarak yeniden tanımlıyor (s. 78).
69 Fernández-Armesto, *Civilizations* (2000), genelinde. Bunun arka planında Braudel'in "uygarlıklar"ı uzamlar olarak kavrayışı bulunuyor: *Grammaire* (1993), s. 40-43. Başka bir önemli yazar konuyu sistematik değil, bölgesel olarak ele alıyor: Richards, *Unending Frontier* (2003).
70 Ayrıca bkz. F. Walter'ın başyapıtı: *Les figures paysagères de la nation* (2004).
71 Aktaran A.R.H. Baker, *Geography and History* (2003), s. 112.
72 Bu, Elvin'in başlıca tezlerinden biridir: *Elephants* (2004).
73 Temel olarak: Dunlap, *Nature* (1999).
74 Örneğin Cain ve Hopkins, *British Imperialism* (2001).
75 Bu, yeni karşılaştırmalı incelemelerdeki en önemli yöntemsel fikirlerden biridir. Örneğin: Pomeranz, *Great Divergence* (2000), s. 10 ve genelinde. Bölgesel (özel bir bölgesel kimlikler görüş açısından) bir tarihin olanaklılığı için bkz. Applegate, *Europe of Regions* (1999).
76 Werdt, *Halyč-Wolhynien* (1998), s. 98.
77 Hızla büyüyen genel bir literatürün içinden bir örnek: B. Klein ve Mackenthun, *Das Meer* (2003).
78 Horden ve Purcell, *Corrupting Sea* (2000), s. 25. Braudel çapında bir yapıt.
79 C. King, *Black Sea* (2004); Herlhy, *Odessa* (1991); Farnie, *Suez Canal* (1969).
80 Böyle bir Akdenizciliğin başlıca temsilcileri: Horden ve Purcell, *Corrupting Sea* (2000), s. 461 vd. ve genelinde; homojenlik tezinin muarızı olarak özellikle Amerikalı antropolog Michael Herzfeld çok sayıda yazısıyla öne çıktı.

81 K.N. Chaudhuri, *Trade* (1985); aynı yazar, *Asia* (1990).
82 Karş. Wong, *Entre monde et nation* (2001), s. 11.
83 Bkz. J. de Vries, "Connecting Europe and Asia: A Quantitative Analysis of the Cape-Route Trade, 1497-1795", Flyn ve diğ., *Global Connections* (2003) içinde, s. 35-106, burada s. 69 (Tablo 2.5). Ustaca bir makale.
84 Çok sayıdaki hareketlilik biçimi için: Bose, *A Hundred Horizons* (2006).
85 Kirch, *On the Road* (2000), s. 293, 300, 302.
86 Pasifik konusundaki klasik eser Spate, *Pacific*'tir (1979-88) – yine bir tarihsel coğrafyacının yapıtı, ne yazık ki yaklaşık 1800'den öteye gitmiyor.
87 Yasuo Endo, "Ein Meer namens *Daitoyo*. Das Konzept des Pazifiks aus japanischer Sicht 1660-1860", Klein ve Mackenthun, *Das Meer* içinde (2003), s. 201-22, burada s. 210.
88 Bu karanlık bilanço için bkz. Scarr, *Pacific Islands* (1990), s. 133-134.
89 Bkz. Flynn ve diğ., *Pacific Centuries* (1999); E.L. Jones ve diğ., *Coming Full Circle* (1993).
90 Korhonen, *Pacific Age* (1996), s. 44.
91 Heffer, *United States* (2002), s. 249 vd. özel başlığına rağmen aslında genel olarak modern Pasifik tarihi.
92 Temel olarak Brading, *First America* (1991), s. 447 vd. – burada ayrıca "vatanseverlik" kavramına da açıklık getiriliyor.
93 Bkz. örneğin Zeuske, *Schwarze Karibik* (2004).
94 Literatüre genel bakışlar: Bailyn, *Atlantic History* (2005); Pietschemann, *Atlantic History* (2002), burada 18. yüzyıl haklı nedenlerle 1830'a kadar uzatılıyor; Armitage ve Braddick, *British Atlantic World* (2002), burada esas önemli olan: s. 11-27, 233-49). Teorinin kılavuzluğunda bir sentez yapmak gibi iddialı bir denemeye, bir sosyolog cesaret etti: Jeremy Smith, *Europe and the Americas* (2006).
95 Bkz. özellikle Nicholas Canny'nin (ve çevresindekilerin) çalışmaları.
96 Yine de bu arada "kısmi bütünleşmeler" vardır. Örneğin Kuzey ve Güney Atlantik'teki "erken modern dünyanın sınırları" hukuki kavramlarla belirleme girişimleri olmuştur: Gould, *A World Transformed?* (2003); Benton, *Legal regime* (2000).
97 Bu sayıyı veren: Bade ve diğ., *Enzyklopädie migration*, s. 210.
98 P.D. Curtin, *Slave Trade* (1969), s. 266. (Resim 266), 268 (Tablo 77).
99 Berlin, *Many Thousands Gone* (1998), s. 95 vd.
100 Bunun için bkz. Japon tarih yazımının büyük modern klasiklerinden biri: Amino, *Les Japonais et la mer* (1995), s. 235, Amino Japonların yine de hiçbir zaman (örneğin coğrafi olarak benzer bir konumda bulunan İngilizler gibi) bir denizci kimliği geliştirmediklerini vurguluyor.
101 Lemberg, *Entstehung* (1985), özellikle s. 77 vd.; Kirby, *Baltic World* (1995), s. 5; Mead, *Scandinavia* (1981), s. 9-13, 210-12; J. Fisch, *Europa* (2002), s. 148.
102 Çeşitli Orta Avrupa kavrayışları için bkz. H.-D. Schultz, *Deutschlands "natürliche Grenzen"* (1989), aynı yazar, *Raumkonstrukte* (2002); farklı Orta Avrupa kavrayışlarının sınırlarını içeren bir harita için bkz. Dingsdale, *Mapping Modernities* (2002), s. 18.
103 Örneğin L.R: Johnson, *Central Europe* (1996).
104 Berend, *History Derailed* (2003), s. xiv.
105 Halecki, *Europa* (1957).
106 Szücs, *Regionen Europas* (1990). "İki Avrupa" ikiliği için bkz. Valeri Bunce, "The Historical Origins of the East-West divide: Civil Society, Political Science, and Democracy in Europe", Bermeo ve Nord, *Civil Society* içinde (2000), s. 209-36.
107 Bkz. Troebst, *Kulturstudien* (2006).

108 BKz. Scherer, *Kulturologie* (2003), s. 128-151. Üç farklı "Avrasya" kavramı için, Schmidt-Glintzer, *Eurasien* (2002), s. 189-92.
109 Hawes, *Poor Relations* (1996), s. 10 vd., 39, 152 vd., 168 (Skinner üzerinden).
110 Bkz. Buettner, *Empire Families* (2004).
111 Fletcher, *Integrative History* (1985); Lieberman, *Binary Histories* (1999).
112 Bkz. Osterhammel, *Entzauberung* (1998).
113 Özellikle Findley, *Turks* (2005), Bölüm 2-3; Ayrıca Wong, *Entre monde et nation* (2001), s. 18 vd.
114 Mote, *Imperial China* (1999), s. 485 vd.
115 Yayına hazırlayanın çeşitli katkıları çok önemli: Skinner, *City* (1977). Toplumsal-tarihsel birimler olarak makro bölgeler: Naquin ve Rawski, *Chinese Society* (1987), s. 138-216.
116 Meinig, *Shaping*; c. 2 (1993), s. 3.
117 Stefan Kaufmann, "Landschaft beschriften. Zur Logik des "American Gried System", aynı yazar, *Ordnungen der Landschaft* içinde (2002), s. 73-94; ayrıca, Schlögel, *Im Raume* (2003), s. 188.
118 Reardon-Anderson, *Reluctant Pioneers* (2005), s. 72.
119 Edney, *Mapping an Empire* (1997), s. 200; Bayly, *Empire and Information* (1996), s. 303 vd.; O'Cadhla, *Civilizing Ireland* (2007).
120 Lappo ve Hönsch, *Urbanisierung russlands* (2000), s. 34.
121 Bkz. Planhol, *Les fondéments* (1968).
122 Bkz. J.C. Scott, *Seeing Like a State* (1998), s. 37-47.
123 Maier, *Consigning the Twentieth Century* (2000), s. 808, 814, 816, yine de 1860'taki yeni başlangıcı abartıyor ve nihayetinde yeni bir faktör olarak yalnızca demiryolunu gösterebiliyor.
124 Charles Tilly, "Reflections on the History of European State-Making", *Formation of National States* (1985), s. 3-83, burada 15.
125 Lieberman, *Strange Parallels* (2003), s. 455, "anakarada 1750 sonrası üç konsolidasyon"dan söz ediyor.
126 Ratzel, *Politische Geographie* (1897), s. 193 vd.
127 Kashani-Sabet, *Frontier Fictions* (1999), s. 23.
128 R. Cohen, *Global diasporas* (1997), s. 26, ayrıntılı olarak s. 177 vd., ayrıca bkz. "postkolonyal" bir bakış açısından: R. Mayer, *Diaspora* (2005).
129 R. Cohen, *Global Diasporas* (1997), Bölüm 2-6.
130 Takaki, *Mirror* (1993), s. 247.
131 Nadel, *Little Germany* (1990), s. 10.
132 Diasporanın içkin olarak "teritoryalliğini yitirdiği"ne dair moda iddia fazla ileri gidiyor.
133 Ne yazık ki yeni bir alan olan "Sınır sosyolojisi"ndeki çalışmaları ele almaktan kaçınmamız gerekiyor.
134 Kavram için bkz. Böckler, *Grenze* (2003).
135 Nordman, *Frontières* (1998), s. 486 vd.
136 T.M. Wilson ve Donnan, *Introduction* (1998), s. 25, ayrıca 9; Windler, *Grenzen vor Ort* (2002), s. 143.
137 Nordman, *Frontières* (1998), s. 40.
138 Bitsch, *Belgique* (2004), s. 83.
139 Afrika'da sınırların ortaya çıkışının ayrıntılarını bulmak zordur. Ama Batı Afrika için çok sarih bir çalışma: John D. Hargreaves, "West African Boundaries, and the Eventual Partition", Förster ve diğ., *Bismarck* içinde (1988), s. 313-20, burada 314-17.

140 Foucher, *Fronts et frontières* (1991), s. 114, 135 vd.
141 *A.g.e.*, s. 122.
142 "Doğal" sınır, "içeriği" tanımlanmış bir sınırın özel durumudur. Bunun için güzel genel düşünüşler, Burnett, *Masters* (2002), s. 208 vd.
143 Kashani-Sabet, *Frontier Fictions* (1999), s. 24-28.
144 S.C.M. Paine, *Imperial Rivals* (1996), s. 90 vd.
145 Thongchai, *Siam Mapped* (1994), s. 68-80: Uzamların "inşası" hakkında en özgün çalışmalardan biri.
146 Mükemmel bir çalışma (çok sayıda kaynağa işaret ediyor): Windler, *Grenzen vor Ort* (2002), s. 138-45; Baud ve Schendel, *Comparative History* (1997), özellikle 216 vd.

IV YERLEŞİK VE HAREKETLİ (Sayfa 165-235)

1 Khater, *Inventing Home* (2001), s. 52-63.
2 Rallu, *Les populations océaniennes* (1990), s. 222.
3 Schmid, *Korea* (2002), s. 101; Etemad, *Possession* (2000), s. 312.
4 Lavely ve Wang, *Malthusian Narrative* (1998), s. 719, ayrıca kaynaklar hakkında karş. J.Z. Lee ve Wong, *One Quarter of Humanity* (1999), s. 149-57.
5 Somut bir grafik için ayrıca bkz. McEvedy ve Jones, *Atlas* (1978), s. 349.
6 Livi-Bacci, *World Population* (19972), s. 31, Tablo 1-3.
7 Bähr, *Bevölkerungsgeographie* (20044), s. 217 (Tablo 23).
8 Bardet ve Dupâquier, *Histoire des Populations de l'Europe* (1998), s. 469 (Tablo 84); Marvin McInnis, "The Population of Canada in the Nineteenth Century", Haines ve Steckel, *Population History* (2000) içinde, s. 371-432, burada 373 (Tablo 9.1); M. Reinhard ve diğ., *Histoire générale* (1968), s. 391, 423, 426; R.V. Jacson, *Population History* (1988), s. 27 (Tablo 6); *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, c. 12 (19056), s. 185.
9 Karpat, *Ottoman Population* (1985), s. 117 (Tablo I.6). Mısırla birlikte 405 milyon (1872-1874).
10 Maddison, *Chinese Economic Performance* (1998), s. 47.
11 Örneğin Rudolf G. Wagner, "Taiping-Aufstand" maddesi, Staiger ve diğ. *China-Lexikon* (2003) içinde, s. 735-39, burada 736.
12 Bkz. J.Z. Lee ve Wang, *One quarter of Humanity* (1999), s. 14-23.
13 J.Z. Lee ve Campbell, *Fate and Fortune* (1997), s. 70.
14 Hanley ve Yamamura, *Preindustrial Japan* (1977), s. 320.
15 Totman, *History of Japan* (2000), s. 326 vd. Totman'ın kitabı Japon tarihi hakkında, demografiyi gereğince dikkate alan yegâne yeni Batılı sentezdir.
16 Wolfram Fischer, "Wirtschaft und Gesellschaft Europas 1850-1914", Fischer, *Handbuch* içinde, c. 5 (1985), s. 1-207, Burada 14 (Tablo 3).
17 Avrupa'daki büyüme oranlarına genel bir bakış: Tortella, *Modern Spain* (2000), s. 33 (Tablo 2.2).
18 Saunders, *Russia* (1992), s. 270.
19 Avrupa için benzer bir deneme: Bade, *Europa* (2000), s. 64. Verileri aldığım kaynak, Maddison, *World Economy* (2001), s. 241 (Tablo B-10).
20 Dupâquier, *Histoire de la population francaise* (1988), s. 293.

21 Araştırmanın geldiği seviye: Bardet ve Dupâquier, *Histoire des populations de l'Europe* (1908), s. 287-325.
22 O'Gráda, *Irelands's Great Famine* (2006), s. 16.
23 O'Rurke ve Williason, *Globalization* (1999), s. 150-52.
24 Sayıları veren McPherson, *Battle Cry* (1988), s. 854.
25 Ricklefs, *Indonesia* (20013), s. 153.
26 Sayıların kaynağı: J. Levy, *War* (1983), s. 90; Rasler ve Thompson; *War* (1989), s. 13 (Tablo 1.2).
27 *A.g.e.*; Schroeder, *International System* (1986), s. 11; Verilerin ikincil analizi için bkz. Eckhardt, *Civilizations* (1992).
28 Rallu, *Les population océanniennes* (1990), s. 6; Etemad, *Possesion* (2000), s. 133.
29 Thornton, *American Indian Holocaust* (1987), s. 107-9; kötümser tahminler için bkz. Nugent, *Into the West* (1999), s. 35.
30 Bugünkü bilgi seviyesinin iyi bir özeti ve tartılması için bkz. Broome, *Aboriginal Victorians* (2005), s. 79-93.
31 R.V. Jackson, *Population History* (1988), s. 5 (Tablo I).
32 Farklı niteliklerdeki çok sayıda tek tek veri için bkz. Ferro, *Livre nour* (2003).
33 Etemad, *Possesion* (2000), s. 103. Etemad s. 104'te Fas'ta 1920'li yıllarda yaşanan İspanyol savaşını da kattığı için, toplam sayı 280.000 civarında olmalıdır. Etemad Rus ve Japon yayılmasını ele almıyor.
34 *A.g.e.*, s. 130, 134 (Tab. 8), 135.
35 Coquery-Vidrovitcsh, *L'Afrique* (1999), s. 22; Vanthemsche, *La Belgique et le Congo* (2007), s. 40-42.
36 Ruedy, *Modern Algeria* (1992), s. 93.
37 S. Doyle, *Population Decline* (2000), s. 438.
38 Bkz. C. Marx'taki dengeli anlatım ve değerlendirme: *Geschichte Afrikas* (2004), s. 143-47.
39 İzleyen satırların kaynağı: Bähr, *Bevölkerungsgeographie*, (20044), s. 219-29; iyi bir kısa açıklama için bkz. Buchheim, *Industrielle Revolutionen* (1994), s. 25-32.
40 Bähr, *Bevölkerungsgeographie* (20044), s. 222.
41 H.S. Klein, *Population History* (2004), s. 77-79).
42 Bardet ve Dupâquier, *Histoire des populations de l'Europe* (1998), s. 149 (Tablo 9).
43 Livi-Bacci, *World Population* (19972), s. 113.
44 Bakınız, aşağıda 7. Bölüm.
45 Gelder, *Duitser* (1997), s. 14, 41, 64.
46 Liauzu, *Histoire des migrations* (1996), s. 66-73; Nicholas Canny, "In Search of a Btter Home? Europen Overseas Migration, 1500-1800", aynı yazarın *Europeans* içinde (1994), s. 263-83.
47 *A.g.e.*, s. 279.
48 Genel bakış olarak bkz. tarihsel-sosyolojik bir inceleme: Ribeiro, *Amerika* (1985).
49 H.S. Klein, *African Slavery* (1986), s. 82; P.D. Curtin, *Slave Trade* (1969), s. 207 (Tablo 62).
50 Bernecker ve diğ. *Geschichte Brasiliens* (2000), s. 131 vd.
51 H.S. Klein, *Slave Trade* (1999), s. 45.
52 H.S. Klein, *Population History* (2004), s. 83.
53 Gudmestad, *Troublesome Commerce* (2003), s. 3 vd., 8 (Sayı).
54 P.D. Curtin, *Slave Trade* (1969), s. 27 (Dipnot 16)
55 Meyer ve Sherman, *Mexican History* (19914), s. 218.

56 Stanley L. Engerman ve Barry W. Higman, "The Demographic Structure of the Caribbean Slave Societis in the Eighteenth and Mienteenth Centuries", Kniight, *Slave Societies* içinde (1997) s. 45-104, burada s. 50 (Tablo 2-1).
57 Kaczyńska, *Gefägnis* (1994), s. 24 vd., 44, 53 vd. Çok ayrıntılı olarak Pérennès, *Déportés* (1991).
58 Jonathan W. Dal, "Russian Punishments in the European Mirror", McCaffray ve Melancon; *Russia* (2005), s. 161-88, burada 167, 176.
59 Waley-Cohen, *Exile* (1991).
60 Bullard, *Exile* (2000), s. 17.
61 Pérennès, *Déportés* (1991), s. 185 vd.
62 Bouche, *Colonisation française* (1991), s. 185 vd. Çok ayrıntılı olarak Pérennès, *Déportés* (1991).
63 Rickard *Australia* (19962), s. 21-25; Marjory Harper, "British Migration and the Peopling of the Empire", Louis, *Oxford History of the British Empire*, c. 2 (1999), s. 75-87, burada 78.
64 Bkz. C. Anderson, *Convicts* (2000). Bu vaka incelemesi, ceza olarak gönderilen ve *köle* olmayan ve Hintlilerin kültürel bağımsızıklarını vurguluyor.
65 Marrus, *The Unwanted* (20022), s. 17.
66 Reiter, *Asyl* (1992), s. 28-33.
67 Alexander, *Geschichte Polens* (2003), s. 203 vd.
68 N. Davies, *God's Playground* (1981), s. 276, 287-89.
69 Reiter, *Asyl* (1992), s. 38.
70 Bkz. Hanioğlu, *Young Turks* (1995), s. 71-78.
71 Suny, *Looking toward Ararat* (1993), s. 67 vd.
72 Bergère, *Sun Yat-sen* (1994), en iyi biyografidir.
73 Hsiao Kung-chuan, *A Modern China* (1975), s. 409 vd.
74 M.C. Meyer ve Sherman, *Mexican History* (19914), s. 498-500.
75 Marrus, *The Unwanted* (20022), s. 18.
76 K. Schultz, *Tropical Versailles* (2001), s. 4, 76.
77 Todorov, *Balkan City* (1983), s. 328.
78 B.G. Williams, *Crimean Tatars* (2001), s. 106-8, 119, 138, 148; Kirimli, *National Movements* (1996), s. 6-11.
79 J.H. Meyer, *Immigration* (2007), s. 16, s. 27 vd.
80 Jersild, *Orientalism* (2002), s. 25 vd.
81 Utley, *Sittin) Bull* (1993), s. 182, 191, 231.
82 Marrus, *The Unwanted* (20022), s. 23.
83 Neubach, *Ausweisungen*, s. 129 (toplam sayı) ve genelinde.
84 Shannon, *Gladstone* (1982-99), c. 2, s. 166 vd., 171.
85 Karpat, *Ottoman Population* (1985), s. 49. Bunlar yüksek sayılar,burada Karpat'ın büyük otoritesine güvenmek gerekir.
86 MacCarthy, *Death and Exile* (1995), s. 90 (Tablo 90).
87 Malcolm, *Bosnia* (1994), s. 139 vd.
88 Mazower, *Salonica* (2004), s. 298-304, 349.
89 Boeckh, *Von den Balkankriegen* (1996), s. 257-75. Toplam sayı s. 271 vd.'deki verilerin toplanmasıyla elde edilmiştir. Kitapta Romanya ve Arnavutluk ele alınmıyor.
90 İzleyen satırların kaynağı: Marrus, *The Unwanted* (20022), s. 27-39; Kappeler *Rußland* (1992), s. 220-24; Haumann, *Ostjuden* (19995), s. 84. vd.
91 Bkz. Klier ve Lambroza, *Progroms* (1992).

92 Marrus, *The Unwanted* (20022), s. 32.
93 *A.g.e.*, s. 34; Fink, *Defending the Rights of Others* (2004), s. 22-24, 27-30.
94 Volkov, *Juden* (20022), s. 58.
95 Bade, *Europa* (2000), s. 69.
96 Avrupa'da 19. yüzyılın ortasından önce bölgesel emek göçü sistemleri için bkz. Hoerder, *Cultures* (2002), s. 288-94.
97 Bade, *Europa* (2000), s. 76 vd.
98 N.G. Owen, *Paradox* (1987), s. 48.
99 Naquin ve Rawski, *Chinese Society* (1987), s. 130.
100 Stephan, *Russian Far East* (1994), s. 71-73, s. 79 vd.
101 Gottschanf ve Lary, *Swallows* (2000), s. 2, 38; mükemmel bir vaka çalışması.
102 Adas, *Burma Delta* (1974), s. 71-73, 79 vd.
103 Brocheux ve Hémrey, *Indochine* (1995), s. 63 vd.; A.J: Major, *State and Criminal Tribes* (1999).
104 Woerkens, *Le voyageur étranglé* (1995), s. 63 vd.; A.J: Major, *State and Criminal Tribes* (1999).
105 Hoerder, *Cultures* (2002), s. 381 vd.; Macfarlane ve Macfarlane, *Green Gold* (2003), s. 141 vd.
106 İzleyen satırların kaynağı: Hoerder, *Cultures* (2002), s. 306-21; Kappeler *Rußland* (1992), s. 52 vd., 139-76.
107 Bu imgeyi, James Forsyth mükemmel genel serimlemesinde kullanıyor: *Peoples of Siberia* (1992), s. 216.
108 Sistematik açıdan ilginç ve Fransız araştırmalarına dayanan çok geniş bir göçebelik kavramınını kullanan bir makale: Ilja Mieck, "Wirtschaft und Gesellschaft Europas von 1650 bis 1850", Fischer, *Handbuch* içinde, c. 4 (1993), s. 1-233, burada 72-74, Ayrıca bkz. W. Reinhard, *Lebensformen* (2004), s. 325-30. İyi bir etnik tarih giriş kitabı için bkz. Barfield, *Nomadic Alternative* (1993).
109 Paul, *Far West* (1988), s. 195.
110 A.K.S. Lambton, "Land Tenure and Revenue Adminsistration in the Nineteeth Centry", H. Bailey, *Cambridge History of Iran* içinde, c. 7 (1991), s. 459-505, burada 470 vd.
111 Abrahamian, *Iran* (1982), s. 141 vd.
112 Donald Quataert, "The Age of Reforms", İnalcık ve Quataert, *Ottoman Empire* (1994), c. 2, s. 759-943, burada 768 vd., 873 vd.
113 Kasaba, *A Moveable Empire*, s. 86.
114 Etno arkoeoloji ve ekolojik tarih alanlarındaki standart yapıt: A.B. Smith *Pastoralism in Africa* (1992), özellikle 6-9. Bölümler.
115 "Grand nomadisme": Planhol, *Les nations* (1993), s. 313 vd.
116 J. Fisch, *Geschichte Südafrikas* (1990), s. 92.
117 Ayrıca bkz. mükemmel bir yapıt: Zeleza, *Economic History of Africa* (1993), s. 72. 117 vd.
118 Austen, *African Economic History* (1987), s. 162.
119 David Eltis, "Trans-Atlantic Trade", Drescher ve Engerman, *World Slavery* içinde (1998), s. 370-75, burada 374.
120 Lovejoy, *Transformations* (20022), s. 154; çok önemli: Ewald, *Soldiers* (1990), s.53-56, 163-66.
121 Lovejoy, *Transformations* (20022), s. 155.
122 Clarence-Smith, bugün tahminler olarak var olan her şeyi tartışıyor, *Islam* (2006), s. 11-13, bu sayı Lovejoy'un en son revizyonuna göre verilmiştir.

123 Manning, *Slavery* (1990), s. 83 (Şekil 4.20).
124 Lovejoy, *Transformations* (20022), s. 142, 19. yüzyıl için Atlantik ticaretinde 3,46 milyon köle bulunduğunu hesaplıyor. Bu sayı, yakın zamanlarda 3,44 milyon tahminde bulunan Eltis tarafından (*Volume*, 2001, s. 43, Tablo I) başka kaynaklarla da onaylanmıştır.
125 Newitt, *Mozambique* (1996), s. 268-72; Köle pazarı olarak Mauritius için bkz. Vaughan, *Creole Island* (2005), s. 103-8.
126 H.S. Keskin, *Slave Trade* (1999), s. 210 vd. (Appendix Tablo A.I).
127 Bu konuda somut bir yerel tarih çalışması: Law, *Ouidah* (2004), s. 189-203.
128 J. Fisch, *Geschichte Südafrikas* (1990), s. 103.
129 Senegal için: Searing, *West African Slavery* (1993), s. 166.
130 Manning, *Slavery* (1990), s. 84.
131 H.S. Klein, *Slavery and Colonial Rule* (1998), s. 55.
132 Lovejoy, *Transformations* (20022), s. 165 vd.; Law, *Ouidah* (2004), s. 77.
133 Bkz. Isichei, *History* (1997), s. 290-312.
134 İzleyen bilgiler farklı kaynaklardan derlenmiştir: Zeleza, *Economic History of Africa* (1993), s. 73-75; Etemad, *Possesion* (2000), s. 264 vd. (Tab. 26); J. Fisch, *Geschichte Südafrikas* (1990), s. 405; Daly ve Petry, *Cambridge History of Egypt* (1998), c. 2, s. 7.
135 Zeleza, *Economic History of Africa* (1993), s. 74 vd.
136 Iliffe, *Tanganyika* (1979), s. 138-40.
137 Zeleza, *Economic History of Africa* (1993), s. 75'te böyle tahmin ediyor.
138 Amsden, *Rise of "the Rest"* (2001), s. 21 (Tab. I.II).
139 Bade, *Europa* (2000), s. 127.
140 Tam bir betimleme için bkz. Grabbe, *Flut* (2001), s. 333-64.
141 Hoerder, *Cultures in KContact* (2002), s. 331.
142 Grabbe, *Flut* (2001), s. 94 (Tab 13).
143 Bu konudaki bir grafik için bkz. Michael R. Haines, "THe White Population of the United States, 1790-1920", M.R. Heines ve Steckel, *Population History* içinde (2000), s. 305-69, burada 3345 (Şekil 8.1).
144 *A.g.e.*, s. 346 (Tablo 8.5).
145 Nugent, *Crossings* (1992), s. 43 (Tablo 9).
146 *A.g.e.*, s. 29 vd.
147 *A.g.e.*, s. 30 (Tablo 8).
148 Marven McInnis, "The Population of Canada in the Nineteenth Century", Haines ve Steckel, *Population History* (2000), s. 417, 422 (sayı).
149 Nugent, *Crossing* (1992), s. 137 vd., 112.
150 Atlantik'in iki yakasını da dikkate alan bir çalışma için bkz. Moya, *Cousins* (1998).
151 Rosselli, *Opera Business.*
152 Rock, *Argentina* (1987), s. 133-43.
153 Bernand, *Buenos Aires* (1997), s. 194 vd.
154 Galloway, *Sugar Cane Industry* (1989), s. 132.
155 Kale, *Fragments of Empire* (1998), s. 1.
156 Passanger densities: Northrup, *Indentured Labour* (1995), s. 85.
157 *A.g.e.*, s. 9.
158 *A.g.e.*, s. 149 (Tablo 6.1); David Northrup, "Migration from Africa, Asia, and the South Pacific", Louis, *Oxford History of the British Empire*, c. 3 (1999), s. 88-100, burada 96.
159 Northrup'un verdiği verilere göre hesaplanmıştır, *Indentured Labour* (1995), s. 156 vd. (Tablo A.1).

160 İzleyen satırların kaynakları: Tinker, *New System of Slavery* (1974); Northrup, *Indentured Labour* (1995), s. 59-70; A.J.H. Latham, "Southeast Asia: A Preliminary Survey, 1800-1914", Glazier ve Rosa, *Migration* (1986) içinde, s. 11-29.
161 P.C. Emmer, "The Meek Hindu: The Recruitment of Indian Indentured Labourers for Service Overseas, 1870-1916", aynı yazarın: *Colonialsm and Migration* (1986) içinde, s. 187-207.
162 Bu eleştirinin başlangıçları için bkz. Kale, *Fragments of Empire* (1998), s. 28-37.
163 Philip D. Curtin, "Africa and Global Patterns of Migration", Wang Gungwu, *Global History* içinde (1997), s. 63-94, burada 83.
164 Tinker, *New System of Slavery* (1974), s. 334.
165 Richardson, *Chinese Mine Labour* (1982), s. 177 vd. ve genelinde.
166 G. Willam Skinner, "Creolized Chines Societies in Southeast Asia", Reid, *Sojourners* (2001), s. 51-93, burada 52.
167 Çinli göçünün tarihi hakkında iyi bir giriş kitabı: Wang Gungwu, *The Chinese Overseas* (1997).
168 Skinner, *Chines Society* (1957), s. 30 vd., Sayı 73.
169 Wang Sing-wu, *Chinese Emigration* (1978), s. 50-53, Alıntı 62. Uzmanlık literatüründe de nadiren atıfta bulunulan, mükemmel bir çalışma.
170 Irick, *Coolie Trade* (1982), s. 183.
171 Geç Qing döneminin Kuli koruma politikası için bkz. genel olarak: Yen Ching-hwang, *Coolies* (1985).
172 David Northrup, "Migration from Africa, Asia, and the South Pacific", Louis, *Oxford History of the British Empire*, c. 3 (1999), s. 88-100, burada 94 (Tablo 5.3).
173 Veriler: Hunt, *Special Relationship*, s. 64 (hesaplanmıştır); Avrupa için: Baines, *Migration* (1985), s. 126.
174 Gyory, *Closing the Gate* (1998), s. 67.
175 Bkz. genel olarak McKeown, *Chines Migrant Networks* (2001).
176 McKeown, *Global Migration* (2004), s. 157.
177 Susan Naquin ve Yü Chün-fang, "Introduction. Pilgrimage in Chine", *Pilgrims* (1992) içinde, s. 19 vd.
178 Faroqhi, *Herrscher über Mekka* (1990), s. 223 vd., 252 (Tablo 7); Mary Byrne McDonnell, "Patterns of Muslim Pilgrimage from Malaysia, 1885-1985", Eickelman, *Muslim Travellers* (1990), s. 111-130, burada 115.
179 Umar Al-Naqar, *Pilgrimage Tradition* (1972), s. 82 vd.
180 ABD için: Bodnar, *The Transplanted* (1985), s. 117-43.
181 Hochstadt, *Mobility* (1999), s. 218.
182 E. Richradts, *Poor People* (1993), s. 251-53; R.F. Haines, *Emigration* (1997).
183 O'Rourke ve Williamson'un temel savlarından biri budur, *Globalization* (1999), örneğin s. 165.

V YAŞAM STANDARTLARI (Sayfa 237-341)

1 W. Reinhard, *Lebensformen* (2004), s. 453. Ayrıca bkz. Michael Argyle, "Subjevtive Well-Being", *In Pursuit* (1996) içinde, s. 18-45, mutluluk parametresini geliştirmek için bir deneme.

2 Bengston ve diğ. *Life under Pressure* (2004), s. 33.
3 Özetleyici olarak: Zanden, *Wages* (1999), s. 191-93.
4 Biraz daha farklı tahminler için bkz. G. Clark, *Farewell to Alms* (2007), s. 319 vd., 324 vd.
5 Bourguignon ve Morrison, *Inequalty* (2002), s. 732, 743.
6 Ayrıca, Maddison'dan bağımsız tahminler için bkz. Bourguignon ve Morrison, *Inequality* (2002), s. 278.
7 Maddison temelinde: Easterlin, *Worlwide Standard of Living* (2000), s. 10.
8 Lavely ve Wong, *Malthusian Narrative* (1998), s. 723.
9 Maddison, *World Economy* (2001), s. 30 (Tablo 1-5a.; ayrıca bkz. R.W. Fogel, *Escape* (2004), s. 2 (Tablo 1-1).
10 Hanley, *Everyday Things* (1997), yanı sıra Japonya-İngiltere karşılaştırması için ayrıca bkz. Macfarlane, *Savage Wars of Peace* (1997).
11 Imhof, *Lebenszeit* (1988), s. 63. Imhof'un dallanıp budaklanmış araştırmaları bu konuda temel oluştururlar.
12 G. Clark, *Farewell to Alms* (2007), s. 45, 95 vd.
13 R.W. Fogel, *Escape* (2004), s. 2 vd., 8.
14 Bkz. Szreter ve Mooney, *Urbanization* (1998), s. 108 vd.
15 Hans, Joachim ve Voth, "Living Standradzs and the Urban Environment", Floud ve Johnson, *Cambridge Economic History of Britain* (2004), c. I, s. 268-94, burada 293.
16 İyi özetlemeler: Siemann, *Vom Staatenbund* (1995), s. 149-52; Wehler, *Gesellschaftsgeschichte*, c. 2 (1987), s. 281-96.
17 R.W. Fogel, *Escape* (2004), s. 11, 18, 35 vd., 38, 40.
18 Riley, *Rising Life Expectancy* (2001), s. 34; Imhof, *Lebenszeit* (1988), s. 84.
19 Cameron Campbell, "Mortality Change and the Epidemological Transition in Beijing", 1644-1990, Liu Ts'ui-jung ve diğ., *Asian Population History* (2001), s. 221-47, burada 222 vd., 243.
20 Riley, *Rising Life Expectancy* (2001), s. 39.
21 İyi bir betimleme, C King, *Black Sea* (2004), s. 168-72.
22 D. Fraser, *Evolution* (2003), s. 66-78; ABD: G. Rosen, *History of Public Health* (1958), s. 233-48.
23 Burrows ve Wallace, *Gotham* (1999), s. 625-27.
24 R. Porter, *London* (1994), s. 265 vd.
25 Münih, *Stadthygenie* (1993), s. 128 vd., 132-36, 191.
26 Weintraub, *Uncrowned King* (1997), s. 430, 435; Gerçek ölüm nedeni muhtemelen mide kanseriydi; burada resmi teşhisin etkisi söz konusudur.
27 R. Porter, *London* (1994), s. 263 vd.; Inwood, *London* (1998), s. 433 vd.; Halliday, *Great Stink* (1999), s. 84, 91-99. Kokular tarihi olarak şehir tarihinin Kahire örneğinde harika bir anlatımı içni bkz. Fahmy, *Olfactory Tale* (2002).
28 Verena Winiwater, "kültürel" pislik argümanını vurguluyor: "Where Did All the Waters Go? The Introduction of Sewage Systems in Urban Settlements", Bernhardt, *Environtmal Problems* içinde (2001), s. 106-19.
29 Hallidey, *Great Stink* (1999), s. 103.
30 Wedewer, *Reise nach dem Orient* (1877), s. 216; İstanbul'da su konusundaki modernleşmenin başlamasında önce şehrin su tedariki hakkında bkz. Kreiser, *Istanbul* (2001), s. 58-64, diğer Yakındoğu şehirlerinde: Raymond, *Grandes villes arabes* (1985), s. 155-67.
31 Dossal, *Imperial Designs* (1996), s. 116.
32 Arnold, *Colonizing the Body* (1993), s. 167.

33 MacPherson, *Wilderness* (1987), s. 116 vd., 120; Dikötter, *Exotic Commodities* (2006).
34 Bkz. Daunton, *Progress* (1995), s. 439.
35 D.C. North, *Understanding* (2005), s. 97, Resim 7.10; Richard H. Steckel ve Roderick Floud, "Conclusions", *Health* (1997), s. 423-49, buradaş 430 vd. Rakamlar 424 (Tablo II.I). Steckel ve başkalarının, ABD için bir Human Development Index'in geriye dönük yeniden konstrüksiyonu, 1830 ile 1860 arasındaki durgunluğun sürekli yükselişte olduğunu görüyor.
36 *A.g.e.*, s. 436.
37 Vögele, *Sozialgeschichte* (2001) s. 84, 87 vd.; Alnold, *Colonizing the Body* (1993), s. 167; Harrison, *Public Health* (1994), s. 99 vd.
38 Vögele, *Urban Mortality Change* (1998), s. 213.
39 Gloria Waite, "Public Health in Precolonial East-Central Africa", Feierman ve Janzen, *Social Basis* (1992) içinde, s. 212-31, ancak daha geniş bir "kamusal" kavramını kullanıyor ve bu yüzden benzer şeyleri modernlik öncesi dönemde de buluyor.
40 Labicsh, *Homo Hygienicus* (1992), s. 134.
41 G. Rosen, *History of Public Health* (1958), s. 147-51.
42 Huerkamp, *Aufstieg der Ärzte* (1985), s. 177 vd.
43 Witzler, *Großstadt und Hygiene* (1995), s. 131-38.
44 Higman, *Slave Populations* (1984), s. 262-64, 271 vd., 328, 341.
45 Riley, *Rising Life Expectancy* (2001), s. 21-24.
46 Konunun daha çok anekdotla halinde ele alındığı bir çalışma içni bkz. Dormand, *Whiet Death* (1999). Bunun yanı sıra, özellikle Barnes, *Making* (1995).
47 Bu konuda mükemmel bir çalışma, Hays, *Burdens of Disease* (1998), s. 168-71.
48 Kiple, *Human Disease* (1993), s. 403.
49 Johnston, *Modern Epidemic* (1997) s. 25.
50 S. Watts, *Epidemics* (1997) s. 25.
51 Barry, *Influenza* (2004), s. 398, 450.
52 Kiple, *Human Disease* (1993), s. 1012.
53 Kuhnke, *Lives at Risk* (1990), s. 113-15.
54 R. Porter, *Kunst des Heilns* (2000), s. 424.
55 Jannetta, *Vaccinators* (2007), s. 71, 145.
56 Winkle, *Geißeln* (1997), s. 893 vd.; Smallman, Raynor ve Cliff, *War Epidemics* (2004), s. 452-69.
57 Higman, *Slave Populations* (1984), s. 278. vd.
58 D.R. Hopkins, *Princes* (1983), s. 149-54.
59 John R. Shepherd, "Smallpox and the Patterns of Mortality in Late Nineteenth-Century Taiwan", Liu Ts'ui-jung ve diğ., *Asian Population History* (2001), s. 270-91.
60 Kiple, *Human Disease* (1993), s. 403 vd.
61 D.R. Hopksins, *Princes* (1983), s. 194, 303.
62 Huerkamp, *Smallpox Vaccination* (1985), s. 622 vd.
63 D.R. Hopksins, *Princes* (1983), s. 186, 189.
64 Terwiel, *Acceptance* (1988).
65 Hatta benzer bir durum "iç periferilerde," örneğin, Kuzey Japonya'da, Japon devletinin Ainu kadim halkı karşısına "uygarlaştırıcı" olarak çıktığı Hokkaido'da gözlemlenebilir. Bkz. B.L. Walker, *Early Modern Japanes State* (1999), özellikle 156 vd.
66 Tıbbi bakteriyolojinin erken tarihi için bkz. Gradmann, *Krankheit in Labor* (2005), s. 31 vd.
67 Rile, *Rising Life Expectancy* (2001), s. 113.
68 Iliffe, *East African Doctors* (1998), s. 11.

69 Rosner, *Medizingeschicte Japans* (1989), s. 113-17; Nakayama, *Traditions* (1984), s. 197-200.
70 S. Watts, *Epidemics* (1997), s. 24.
71 18. yüzyılda karantina uygulamasının geliştirilmesi için bkz. Panzac, *Quarantaines* (1986), s. 31-56 (Limanlar), 61 (Fransa'da *cordon*), 67-78 Balkan *cordon*'u hakkında.
72 Winkel, *Geißeln* (1997), s. 498 vd.
73 Yayılma yolları hakkında ayrıntılı bilgi: Panzaca, *La petse* (1985), s. 134-73.
74 Fransızların 1802'de Haiti'ye düzenlediği seferdeki hastalık kayıplarıyla (tüm ölüm vakalarının dörtte biri) kıyaslandığında, bunlar henüz mütevazı kalan rakamlardır. Bkz. laurens, *L'Expédition d'Égypt* (1989), s. 468.
75 Moltke, *Briefe* (1987), s. 146-51.
76 Osmanlı İmparatorluğu'nda vebanın sona ermesi için bkz. Panzac, *La petse* (1985), s. 446 vd., 509.
77 Panzac, *Quarantaines* (1986), s. 79.
78 Bickford-Smith, *Cape Town* (1999), s. 19.
79 Hâlâ aşılmamış bir standart yapıt, Hirst, *Conquests of Plague* (1953), özellikle s. 251 vd., 378 vd. Avustralya için bkz. Christabel M. Young, "Epidemics and Infectious diseases in Australia prior to 1914", Charbonneau ve Larose, *Mortalities* (1979) içinde, s. 207-27, burada 216.
80 Terence H. Hull, "Plague in Java", N.G. Owen, *Death* (1987) içinde, s. 210-34, burada 210 vd.
81 Winkle, *Geißeln* (1997), s. 511, 514.
82 Papin, *Hanoi* (2001), s. 252.
83 Janetta, *Epidemics* (1987), s. 194.
84 Benedict, *Bubonic Plague* (1996), s. 25 vd. Bu bölümün geri kalanında, bu mükemmel çalışmadan yararlanılmıştır.
85 Bundan sonraki satırlarda yararlanılan kaynak: Arnold, *Colonizing the Body* (1993), s. 200-39.
86 *A.g.e.*, s. 203.
87 Huber, *Unifiication of the Globe by Disease?* (2006).
88 Echenberg, *Pestis Redux* (2002), s. 432, 444 vd.
89 Rosenberg, *Cholera Yearst* (1962).
90 Kerrie L. MacPherson, "Cholera in China: An Aspect of the Internationalization of Infectious disease", Elvin ve Liu Ts'ui-jung, *Sediments of Time* (1988), s. 487-519, burada 498, 511. Bkz. Harrison, *Climates and Constitutions* (1999), s. 190 vd. Hindistan'daki direniş hakkındatek nedenli açıklama getiren ve bu yüzden basit kalan su teorisine karşı.
91 Batı Avrupa'da 1832'den itibaren koleraya yaklaşımın etkili bir anlatımı için: Dettke, *Die asiaticshe Hydra* (1995), s. 26 vd.
92 Winkle, *Geißeln* (1997), s. 191.
93 Bourdelais ve Raulot, *Peur bleue* (1987), s. 85.
94 Rosenberg, *Cholera Years* (1962), s. 226.
95 Strachey, *Eminent Victorians* (2002), s. 132-36.
96 Smallman-Raynor ve Cliff, *War Epidemics* (2004), s. 417; Gruzinski, *Mexico* (1996), s. 413.
97 Münch, *Stadthygiene* (1993), s. 134 vd.
98 R.J. Evans, *Death in Hamburg* (1987), s. 293 vd.
99 Rodney Sullivan, "Cholera and Colonialism in the Philippines, 1899-1903", MacLeod ve Lewis, *Disease* (1988), s. 284-300, burada 284.

100 Snowden, *Naples* (1995), s. 247 vd.
101 Arnold, *Colonizgn the Body* (1993), s. 161.
102 R.J. Evans, *Death in Hamburg* (1987), s. 293 vd.
103 Bkz. Delaporte, *Disease* (1986), s. 10-18, 47 vd., 97 vd. (uygarlık açısından üstünlük duygusunun krizi hakkında); ayrıca anıtsal bir yapıt: Briese, *Angst* (2003). Ayrıca bkz. katı söylem teorisel bir çalışma: Reichert, *Diskus der Seuche* (1997).
104 Vigier, *Paris* (1991), s. 76, 80, 85, ayrıca Willms, *Paris* (1978), s. 275-87.
105 Kudlick, *Cholera* (1996), s. 81 vd.
106 Arnold, *Colonizing the Body* (1993), s. 178.
107 Baldwin, *Contagion* (1999), s. 140.
108 *A.g.e.*, s. 43-45.
109 *A.g.e.*, s. 190.
110 Kassir, *Beyrouth* (2003), s. 129.
111 Kanada örneğinde: Bilson, *Darkend House* (1980), s. 8 vd.
112 İlginç: Igler, *Diseased Goods* (2004), tayfaların taşıyıcı olarak rolünü vurguluyor.
113 Virchow, *Sämtliche Werke*, c. 4 (1992), s. 357-482, Alıntı s. 374, Açlık ve salgın hakkında: 420 vd.
114 Smallman-Raynor ve Cliff, *War Epidemics* (2004), s. 370 vd.
115 P.D. Curtin, *Disease* (1998), s. 177.
116 W.H. McNeill, *Plagues* (1976), s. 261; P.D. Curtin, *Death by Migration* (1989) s. 13.
117 *A.g.e.*, s. 62-68.
118 Bowler ve Morus, *Making Modern Science* (2005), s. 450; ayrıca bkz. vinyetler: Strenberger, *Panorama* (1974/1938), s. 70-76.
119 19. yüzyıl tarihindeki bu "hjyenik moment"in (Fransız örneğinde) mükemmel bir karakterize edilişi için: La Berge, *Mission and Method* (1992).
120 Tablo: Easterlin, *Growth Treumphant* (1997), s. 161 vd.
121 S.W. Miller, *Environmental History* (2007), s. 110; Sachs, *Tropical Underdevelopment* (2001), s. 15-18.
122 Winchester, *Krakatau* (2003).
123 Çin'in Sichuan vilayetinde Mayıs 2008'de yaşanan depremdeki tepki biçimlerine tamamen benzer olarak: Vatansever enerjilerin seferber edilmesinin bir vesilesi.
124 J.A. Lockwood, *Locust* (2004), s. 83 vd.
125 Winchester, *Krakatu* (2003).
126 DeJong Boers, *Tambora 1815* (1994), s. 375-77, 382-85; Bade, *Europa* (2000), s. 129-31.
127 Kaiwar, *Nature* (2000), s. 25.
128 Ali, *Punjab* (1988), s. 8-61; Beinatrt ve Hughes, *Environment and Empire* (2007), s. 130-47; esas olarak sulama ve sıtma arasındaki bağıntı hakkında: Radkau, *Natur* (32000), s. 154-59.
129 Bkz. Çin'deki bir vaka çalışması: Schoppa, *Xiang Lake* (1989).
130 Amelung, *Der Gelbe Fluß* (2000), s. 1 vd., 28-37, 43 vd., 55; Esherick, *Boxer Uprising* (1987), s. 7 vd.
131 Amelung, *Der Gelbe Fluß* (2000), s. 378-81; ayrıca, biraz farklı bir yerde konumlanan düşünüşler için bkz. Elvin, *Elephants* (2004), s. 115-24.
132 T.N. Srinvasan, "Undernutrition: Concepts, Measurements, and Policy Implications", Osmanı, *Nutrition* (1992), s. 97-120, burada 97.
133 Wilhelm Abel, "Landwirtschaft 1648-1800", Aubin ve Zorn, *Handbuch* (1971), s. 524 vd. Woolf, *Italy* (1979), s. 279. Zengin Hollanda'da bile 1840'lı yıllarda 60.000 kişi, Flaman bölgesinde ayrıca 50.000 kişi açlıktan öldü.

134 Wells, *Wretscher Faces* (1988).
135 Tortella, *Modern Spain* (2000), s. 33 vd.; Yrjö Kaukiainen, "Finnland 1860-1913", Fischer, *Handbuch* içinde, c. 5 (1985), s. 274.
136 Nelson, *Bitter Bread* (1988), s. 117 vd., yardım önlemleri hakkında.
137 Devine, *Great Highland Famine* (1988), s. 33 vd.
138 İzleyen satırların kaynağı: Dal, *Famine in Ireland* (1986); Kinealy, *Death-Dealing Famine* (1997); aynı yazarın: *Great Irish Famine* (2002), O Gráda, *Ireland* (1995), s. 173-209, ayrıca 85, 97; aynı yazarın *Ireland's Great Famine* (2006); Clarkson/Crawford, *Feast* (2001).
139 Robbins, *Famine en Russia* (1975), s. 3, 10, 176 vd.
140 Robert McCaa, "The Peopling of Mexico from Origins to Revolution", M.R. Haines ve Steckel, *Population History* (2000), s. 241-304, burada 288; Livi-Bacci, *Population* (1991), s. 68 vd.
141 A.K.S. Lambton, "Land Tenure and Revenue Administration in the Nineteenth Century", Bailey, *Cambridge History of Iran*, c. 7 (1991), s. 459-505, burada 469.
142 Gado, *Sahel* (1993), s. 67-88, 104.
143 J.C. Miller, *Significance* (1982), s. 21, 23, 25-31.
144 Zeleza, *Economic History of Africe* (1993), s. 35-40; Coquery-Vidrovitsch, *Africa* (1988), s. 32.
145 Harold Bolitho, "The Tempō Crisis", J.W. Hall ve diğ., *Cambridge History of Japan*, c. 5 (1989), s. 116-67, burada 117-20; Totman, *Early Modern Japan* (1993), s. 236-42.
146 *A.g.y.*, s. 4, 6, 5 (Alıntı), 504 vd.
147 Davis, *Holocausts* (2001), s. 7 (Rakamlar).
148 Wallace, *Wonderful Century* (1898), s. 375.
149 Tek tek (daha küçükleri dahil) kıtlıklar hakkındaki veriler için hâlâ bkz. Bhatia, *Famina in India* (19913).
150 M. Davis, *Holocausts* (2001), s. 50.
151 Bhatia, *Famines in India* (19913), s. 241 vd.
152 *A.g.e.*, s. 9.
153 Ludden, *Agrarian History* (1999), s. 199-201. Tefecilerin rolü (ve devletin onlara karışmayışı) hakkında özelilkle önemli: Hardiman, *Feeding the Baniya* (1996), s. 57-61, 272 vd. Genel yorum için ayrıca bkz. Seavoy, *Famine* (1986), s. 24-85; Amartya Sen'in "Entitlement" yaklaşımının ışığında ikna edici yeni bir yorum için bkz. Chakrabarti, *Famine of 1896-1897* (2004).
154 İzleyen satırların kaynağı L.M. Li, *Fighting Famine in North China* 2007), s. 72-77, bağlam için ayrıca bölüm 8-10.
155 Bohr, *Famine in China* (1972), s. 13-26.
156 Bkz. Vaka çalışması: Rankin, *Managed by the People* (1994).
157 Bkz. Will, *Bureaucrati* (1980).
158 Will ve Wong, *Nourisch the People* (1991), s. 75-92.
159 Robert Tombs, "The Wars against Paris", Förster ve Nagler, *On the Road to Total War* (1997), s. 51-64, burada 550.
160 Crossley, *Orphan Warriors* (1990), s. 132 vd.
161 Tarihçiler arasında çok az tartışılan bu tükenmez konu için burada yalnızca çok az değinide bulunabiliriz. Yol göstericiliğini koruyan bir kaynak: Bairoch, *Les trois révolutions agricoles* (1989).
162 Grigg, *Transformation* (1992), s. 19 (Tablo 2.2).
163 Federico, *Feeding the World* (2005), s. 33 vd. (Tablo 4.1).

164 *A.g.e.*, s. 18-19 (Tablo 3.1, 3.2).
165 Bairoch, *Victoires* (1997), c. I, s. 278.
166 Bray, *Rice Economies* (1986), s. 95.
167 Verilerin bir araya toplantığı kaynak: Pohl, *Aufbruch* (1989), s. 99 vd.
168 Wolfram Fischer, "Wirtschaft und Gesellschaft Europas 1850/1914", Fischer, *Handbuch* içinde, c. 5 (1985), s. 1-207, burada 137; Grigg, *Transformation* (1992), s. 19 (Diyagram 3.2).
169 Kavram için: Overton, *Agricultural Revolution* (1996), Bölüm I. Kırsal toplumların endüstrileşme çerçevesindeki bütün dönüşümünü tanımlayan çok geniş bir kavram vardır (örneğin Karl Marx, Richard H. Tawney ve Hammond çiftinde). İzleyen satırlarda bu kavram kastedilmiyor.
170 *A.g.e.*, s. 8, 206; Geniş bir Panorama: Grigg, *Transformation* (1992).
171 Araştırmalardaki önemli yeni katkılar, eski savları onaylayarak, eski İngiliz tarımındaki en büyük verimlilik artışlarının 1800'den sonra görüldüğünü vurguluyorlar. O zaman *agricultural revolution* "endüstri devrimi"nin bir ön aşaması değil, daha kapsamlı bir dönüşüm sürecinin eşzamanlı bir parçası olur. Örneğin M.E. Turner ve diğ. *Farm Production* (2001).
172 Bairoch, *Victoires* (1997), c. 1, s. 273 vd.; Daunton, *Progress* (1995), s. 44; Robert C. Allen, "Agriculture During the Industrial Revolution", Floud ve Johnson, *Cambridge Economic History of Britain* içinde, c. 1 (2004), s. 96-116, burada 96.
173 Overton, *Agricultural Revolution* (1996), s. 121 vd., 124.
174 Grigg, *Transformation* (1992), s. 48-50.
175 18. yüzyılda Avrupa tarımının iyi bir panoraması için bkz. Cameron, *Economic History* (19973), s. 109-14.
176 Braudel, *Sozialgeschichte* (1985), c. I, s. 159; Kısa bir tasvir: Chaudhuri, *Asia* (1990), s. 233-38.
177 Huang, *Peasant Famly* (1990), s. 77 vd.; Pomeranz, *Great divergence* (2000), s. 215 vd.
178 Bray, *Rice Economies* (1986), s. 55, 205.
179 Achilles, *Deutsche Agrargeschichte* (1993), s. 206.
180 Wolfram Fischer, "Wirtschaft und Gesellschaft Europas 1850/1914", Fischer, *Handbuch* içinde, c. 5 (1985), s. 1-207, burada 140 (Tablo 38).
181 Overton, *Agriculturel Revolution* (1996), s. 131.
182 1700-1850 için: Robert C. Allen, "Agriculture during the Industrial Revolution", Floud ve Johnson, *Cambridge Economic History of Britain* içinde, c. I (2004), s. 103 vd.
183 Ayrıca bkz. büyük, özellikle dünya tarihi vurgulu bir panorama: Dunlap, *Nature* (1999); Hindistan için bkz. Markovits, *Modern India* (2002), s. 306-8.
184 Offer, *First World War* (1989), s. 404 ve genelinde.
185 Koning'deki yorum, biraz değiştirilmiş halifyelböyletir, *Failure* (1994), özellikle s. 71 vd.
186 Bkz. Stedman Jones, *End to Poverty* (2005).
187 Kaelble, *Industrialisierung* (1983), s. 55; Colin Heywood, "Society", *Blannign: Ninteenth Century* (2000) içinde, s. 47-77, burada 57 vd.; bunun yanı sıra niceselleştirici kanıtlama için: Hoffman ve diğ. *Real Inequality* (2000), s. 348, 351.
188 D. Lieven, *Abschied* (1995), Bölüm 2.
189 Bu konuda muazzam bir sosyal tarih ve mimari tarihi çalışması: J.M. Crook, *Rise of the Nouveaux Riches* (1999), özellikle s. 37 vd; ayrıca bkz. Mandler, *Fall and Rise* (1999).

190 İngiltere, Fransa, İtalya ve ABD hakkındaki çalışmalar için: Rubinstein, *Wealth* (1980); ABD için özet olarak: Lee Soltow, "Wealt and Income Distribution", Cayton, *Encyclopedia* içinde (1993), c. 2, s. 1517-31; Ronald Story, "The Aristocracy of Inherited Wealth", *a.g.e.*, içinde, s. 1533-39 (Rakam s. 1536).

191 Williamson ve Lindert, *American Inequalty* (1980), s. 75-77; Husto, *Securing the Fruits* (1998), s. 339 vd.

192 Honberger, *Mrs Astor's New York* (2002), s. 1 vd. ve genelinde; Bushman, *Refinement* (1992), s. 412; Sarasin, *Stadt der Bürger* (19972), Bölüm 4.

193 G. Clark, *Farewell to Alms* (2007), s. 236, 298 vd.

194 Caross, *The Morgans* (1987), s. 644. Bugünkü para değerine göre bu meblağ yaklaşık 8.000 milyon ABD dolarıdır.

195 W.D. Rubinstein, "Introduction", aynı yazarın: *Wealth* (1980) içinde, s. 9-45, burada 18-21; Cannadine, *Decline and Fall* (1990), s. 90 vd.; Beckert, *Monied Metropolis* (2001), s. 28.

196 Naquin, *Peking* (2000), s. 392-94 (böyle bir malikânenin krokisi: s. 393).

197 Ameyasekcrc, *Jakarta* (19892), s. 62.

198 Samuraylar arasındaki ruh hali için: McClain, *Japan* (2002), s. 12-24.

199 Ravina, *Land and Lordship* (1999), s 68 vd.

200 Özellikle 18. yüzyıldaki *Vakıf*'ların kavramsal açıdan çok net bir analizi için: Leeuwen, *Waqfs* (1999), özellikle s. 207'de bütünleyici işlevleri hakkında özet bilgi bulunuyor.

201 Iliffe, *African Poor* (1987), özellikle s. 14, 29, 114, 124, 143, 148, 164 vd. ve genel olarak.

202 D. Lieven, *Abschied* (1995), s. 74; Freyre, *Land in der Stadt* (1982), s. 26; Abeyasekere, *Jakarta* (19892), s. 37.

203 Iliffe, *African Poor* (1987), s. 65-81; göçebe yaşamın yapısal koşulları için bkz. Khazanov, *Nomads* (1992).

204 George R. Boyer, "Living Standards, 1860-1939", Floud ve Johnson, *Cambridge Economic History* (2004), c. 2, s. 280-313. Burada 298 vd.

205 Özmucur ve Pamuk, *Real Wages* (2002), s. 316 vd.; G. Clark, *Farewell to Alms* (2007), s. 49 (Tablo 3.5).

206 Bkz. Lindenmeyer, *Powerty* (1996), s. 142-44. Fransa, Almanya ve Rusya dahil "Kuzey Avrupa"da yoksullara yardıma sistematik bir genel bakış için: Grell ve diğ. *Health Care* (2002).

207 Ener, *Managing Egypt's Poor* (2003), s. 19-23.

208 Braudel, *Sozialgeschichte* (1975), c. 1, s. 193 vd.

209 Bu konuda seçkin bir genel bakış: Wendt, *Kolonialismus* (2007), s. 83-85. 184-90, 372 vd.; ürünlere göre düzenlenmiş: Kiple, *Movable Feast* (2007).

210 E.N. Anderson, *Food of Chine* (1988), s. 97 vd.

211 Yves Péhaut, "The Invasion of Foreign Foods", Flandrin ve Montanari, *Food* içinde (1999), s. 547-70, burada 457-61.

212 Peter W. Williams, "Foodways", Cayton, *Encyclopedia* (1993) içinde, c. 2, s. 1331-44, burada 1337.

213 G.G. Hamilton, *Commerce* (2006), s. 76 vd.; Dikkötter, *Exotic Commodities* (2006), s. 222-24, s. 228 vd., 231.

214 J.A.G. Roberts, *China to Chinatown* (2002), Bölüm 6-7; ayrıca bkz. Goody, *Food* (1998), s. 161-71.

215 Walvin, *Fruits of Empire* (1997), s. 168-73.

216 *A.g.e.*, s. 30.

217 Pohl, *Aufbruch* (1989), s. 111.
218 Mintz, *Sweetness* (1985), s. 78, 114-120, 133 vd., 148 vd., 180 vd., Mintz bunun İngiltere'ye özgü olduğunu düşünüyor.
219 Galloway, *Sugar Cane Industry* (1989), s. 239.
220 Vigier, *Paris* (1991), s. 316.
221 D.J. Oddy, "Food, Drink and Nutrition", Thonson, *Cambridge Social History of Britain* içinde, c. 2, s. 251-78, burada s. 270 vd.
222 Hanley, *Everyday Things* (1995), s. 162.
223 Mokyr, *Level of riches* (1990), s. 141.
224 Pohl, *Aufbruch* (1989), s. 106 vd.
225 Rock, *Argentina* (1987), s. 171 vd.
226 Cronon, *Nature's Metropolis* (1991), s. 207-12, 225-47. Amerikan et kültürünün karşılaştırmalı bir konumlandırılışı için bkz. Horowitz v ebaşkaları, *Meat* (2004).
227 Peter W. Williams, "Foodways", Cayton, *Encyclopedia* (1993), c. 2, s. 1336; ve D.J. Oddy, "Food, Drink and Nutrition", Thomson, *Cambdridge Social History of Britain* içnide, c. 2, s. 274 vd.
228 Ellerbrock, *Geschichte der deutschen Nahrung-Und Genußmittelindustrie* (1993), s. 235.
229 Pounds, *Hearth and Home* (1989), s. 394 vd. 1914 öncesi Almanya'sı için ayrıntılı olarak: Spiekermann, *Basis der Konsumgesellschaft* (1999).
230 Benjamin, *Passagenwerk* (1982), c. 5/1, s. 83 vd. Temel olarak: Crossick ve Jaumain, *Cathedrals of Consumption* (1999); Spiekermann, *Basis der Konsumgesllschaft* (1999), s. 363 vd.
231 Higonnet, *Paris* (2002), s. 194-200.
232 R. Porter, *London* (1994), s. 201.
233 Burrowsve Wallace, *Gotham* (1999), s. 667 vd.
234 Bled, *Wien* (2002), s. 216.
235 Seidensticker, *Law City* (1983), s. 110-14.
236 Edebi anlatılı bir açıklama: Jean-Robert Pitte, "The Rise of the lrestaurant", Flandrin ve Montanari, *Food* (1999) içinde, s. 471-80. Daha karmaşık kültürbilimsel bir perspektiften: Spang, *Restaurant* (2000).
237 Walton, *Fisch and Chips* (1992), s. 5, 8, 25.
238 Hanley, *Everyday Things* (1997), s. 164; Nishiyama, *Edo Culture* (1997), s. 164-78.
239 W. König, *Konsumgesellschaft* (2000), s. 94.
240 Tedlow, *New and Impowed* (1990), s. 14 vd., Coca-Cola hakkında s. 23-111 (Satış tablosu 2-2, s. 29, galon biriminden litre birimine dönüştürüldü).
241 W. König, *Konsumgesellschaft* (2000), s. 94 vd.
242 McKendrick ve diğ., *Birth of a Consumer Society* (1983); Brewer ve Porter, *Consumption* (1993).
243 Brook, *Confusions of Pleasure* (1998), s. 190-237, moda hakkında s. 218 vd.
244 Hannes Siegrist, "Konsum, Kultur und Gesellschaft im modernen europa"; aynı yazar ve diğerleri: *Europäische Konsumgeschichte* içinde (1997), s. 3-48, burada 18 vd.
245 Freyre, *Land in der Stadt* (1982), s. 241. Cep saatinin benzer simgeselliği için bkz. yukarıda: 2. Bölüm.
246 Bernand, *Buenos Aires* (1997), s. 187-89, 98.
247 Cohn, *Colonialism* (1996), s. 112 (ayrıca İngiliz-Hint askeri üniformalarının daha sonra yeniden Şarklılaştırılması hakkında s. 123 vd.); Mukherjee, *Calcutta* (1992), s. 90.
248 C.J. Baker/Phongpaichit, *Thailand* (2005), s. 100.

249 Zachernuk, *Colonial Subjects* (2000), s. 30.
250 İngilizlerin ve bazı Hintlilerin Hindistan'daki "çıplaklık" sorunları hakkında bkz. Cohn, *Colonialism* (1996), s. 129 vd.
251 A.J. Bauer, *Goods* (2001), s. 130, 138-64; Needell, *Tropical "belle époque"* (1987), s. 156 vd. ve genelinde. Needell "*consumer fetischism*"den söz ediyor (s. 156). Mısır hakkında, yetersiz bir malzeme toplamı: Luthi, *La vie quotidienne en Égypte* (1998).
252 Charlotte Jirousek, "The Transition to Mass Fashion Dress in the Later Ottoman Empire", Quataert, *Consumption Studies* (2000), s. 201-41, burada 208, 210, 223 vd., 229.
253 Abu-Lughod, *Rabat* (1981), s. 107.
254 Seidensticker, *Low City* (1983), s. 97, 10; Hanley, *Everyday Things* (1997), s. 173-75, 196; özellikle mükemmel bir makale: Esenbel, *Anguish* (1994), özellikle 157-65.
255 Lodz hakkında: Pietrow-Ennker, *Wirtschaftbürger* (2005), s. 200.
256 Esenbel, *Anguish* (1994), s. 168 vd.
257 Finnane, *Changing Clothes in China* (2008), s. 77. Bu konu hakkındaki standart yapıt.
258 Nuckolls, *Durbar Incident* (1990); Cohn, *Colonialism* (1996), s. 127-29.
259 Bkz. mükemmel ve eğlendirici: Dalrymple, *White Mughals* (2002).
260 J.G. Taylor, *Social World of Batavia* (1984), s. 112 vd.; Abeyasekere, *Jakarta* (1987), s. 75.
261 Papin, *Hanoi* (2001), s. 197, 200.
262 Gwendolyn Wright, *Politics of Design* (1991), s. 236-43.
263 Bkz. Radkau, *Nervosität* (1998), s. 17-23.
264 Klaus Tenfelde, "Klassenspezifische Konsummuster im Deutschen Kaiserreich", Sigrist ve diğ., *Konsumgeschichte* (1997), s. 245-66, burada 256-59.
265 Montanari, *Hunger* (1993), s. 155 vd., 189.
266 Yaşam standardının olası tüm veçhelerinin kapsamlı, kısmen biçimsel-matematiksel bir kavramsallaştırılması: Dasgupta, *Inquiry* (1993).

VI ŞEHİRLER
(Sayfa 343-456)

1 Bu nedenle şehirden "kır"a bir bağlam oluşturma çok dar düşünülmüştür. 19. yüzyılda şehrin plantasyonun karşısında yer aldığı Brezilya örneği için bkz. Freyre, *Land in der Stadt* (1982), s. 33 ve geneli.
2 Bkz. H.S. Jansen, *Wrestling with the Angel* (1996).
3 Bairoch, *De Jéricho à Mexico* (19852), s. 63 vd., 129 vd., şehirleşme kavramını kadim Şark'a uyguluyor.
4 Hofmeister, *Stadtskultur* (19963), örneğin "Avrupa" şehri ve "Anglo-Amerikan" şehri gibi, birbirleriyle bazen tuhaf bir biçimde kesişen böyle on iki tip tasarlıyor – sanki İngiliz şehirlerinin gelişmesi kıtadakilerden bağımsız anlaşılabilirmiş gibi.
5 E. Jones, *Metropolis* (1990); D. Kennedy, *Magic Mountains* (1996).
6 Coquery-Vidrovitch, *Histoire des villes* (1993), s. 274, 276, 281-86; P.B. Henze, *Layers of Time* (2000), s. 154.
7 Geertz, *Local Knowledge* (1983), s. 137.
8 Kanwar, *Imperial Simla* (1990); D. Kenndy, *Magic Mountains* (1996).

9 Kent, *Soul of the North* (2000), s. 320.
10 Morse, *Japanese Homes* (1886), s. 12 vd.
11 Seidensticker, *Low City* (1983), s. 263.
12 Lepeti, *Les villes* (1988), s. 94.
13 Martin Daunton, "Introduction", P. Clark, *Cambridge Urban History* içinde, c. 3 (2000), s. 1-56, burada 6 vd.
14 Girouard, *English Town* (1990), s. 190.
15 Bkz. Pike, *Subterranean Cities* (2005). Victor Hugo'dan itibaren Paris'in yeraltı mezarlarının yarattığı takıntılar için bkz. edebi inceleme: Prendergast, *Paris* (1992), s. 74-101.
16 Çoğu kez gözden kaçırılan bu veçhenin vurgulandığı bir çalışma: Dodgshon, *Society* (1998), s. 159; altyapıların teorisi ve tarihi için temel bir kaynak: Grübler, *Infrastructures* (1990), somutlaştırma temeli olarak şehirlerarası ulaşımı kullanıyor. Ayrıca bkz. Laak, *Infra-Strukturgeschichte* (2001).
17 İlginç bir argüman olarak, "üçüncü dünya"nın "yoksulluğu"nun bir nedeninin şehirlerdeki arazi ve toprağın kronik değersizleştirilmesi olması konusunda bkz. Soto, *Mystery of Capital* (2000).
18 Chudacoff, *American Urban Society* (19812), s. 37.
19 Chartier ve diğ., *La ville des temps modernes* (1980), s. 567.
20 Bu önemli sorular iktisat tarihinde ve sosyal tarihte nadiren ciddiye alınmıştır. Ama şimdi iyi bir örnek var: Day, *Urban Castles* (1999).
21 Önemli: P. Clark, *Britisch clubs* (2000); Hardtwig, *Genossenschaft* (1997). Çin için bkz. Rankin, *Elite Activism* (1986) ve Çin'deki "kamusal alan" hakkında bu kitabın başlattığı tartışma.
22 Lees, *Cities Perceived* (1985), s. 79. Bu tanımı ünlü kılan Walter Benjamin'de elbette, bir klişeden daha fazlası söz konusuydu.
23 David Ward ve Olivier Zunz, "Between Rationalism and Pluralism: Creating the Modern City", *Landspace of Modernity* içinde (1992), s. 3-15; Harvey, *Postmodernity* (1989); Berman, *All That is Solid* (1982).
24 J. De Vries, "Problems in the Measurement, Description, and Analysis of Historical Urbanization", Woude ve diğ., *Urbanization* (1990) içinde, s. 43-60, burada 44. Bu makale şehirleşme teorisine mükemmel bir giriştir.
25 Hohenberg ve Lees, *Making of Urban Europe* (1985), s. 200-5.
26 Reulecke, *Urbanisierugn in Deutschland* (19923), s. 11 vd.
27 Hohenberg ve Lees, *Making of Urban Europe* (1985), s. 244.
28 Bairoch, *De Jéricho à Mexico* (19852), s. 340 vd.
29 E.A. Wrigley, "A Simple Model of London's Importance in Changing Enlish Society and Economy, 1650-1759", *Peeople*, s. 133-56, alıntı 146 (ilk basımı: 1967).
30 Martin Daunton, "Introduction", P. Clark, *Cambridge Urban History* içinde, c. 34 (2000), s. 1-56, burada 42.
31 Gerhard, Melinz ve Susan Zimmermann, "Großstadtgeschichte und Modernisierung in der Habsburgermonarchie", *Wien-PragwBudapest* (1996) içinde, s. 15-33, burada 23.
32 Daniel R. Brower, "Urban revolution in the Late Russian Empire", Hamm, *City in Late Imperial Russia* (1986) içinde, s. 319-53, burada 325.
33 Adler, *Yankee Merchants* (1991), s. 1, 4 ve genelinde.
34 Olsen, *City* (1986), s. 4.
35 Şehrin dünya tarihi konusunda, yargılarının birçoğunun karşı koyma isteği yol açmasına rağmen ya da tam da bu yüzden kalıcı bir klasik: Mumford, *Die Stadt* (1963). Şehirli momentlerin bir sonucu olarak ortaya konan bir o kadar iddialı bir yapıt da: P. Hall, *Cities in Civilization* (1988).

36 Inwood, *London* (1998), s. 270, 411; P. Clark, *Cambridge Urban History*; c. 2 (2000), s. 650 (Tablo 19.1). Bairoch, *De Jéricho à Mexico* (19852), s. 115, Roma nüfusunun belki de 1,3 milyona ulaşmış olabileceğini söylüyor – yani 1823'teki en büyük Avrupa şehri kadar.
37 A.F. Weber, *Growth of Cities* (1899), s. 122.
38 T. Chandler ve Fox, *3000 Years* (1974), s. 313.
39 *A.g.e.*, s. 321.
40 *A.g.e.*, s. 323. Londra verisi P. Clark'a göre düzeltildi, *Cambridge Urban History*, c. 2 (2000), s. 650 (Tablo 19.1).
41 New York'un en önemli büyüme evresi olarak 1790'lı yıllar hakkında bkz. Burrows ve Wallace, *Gotham* (1999), s. 333-38.
42 Weber, *Growth of cities* (1899), s. 139.
43 Kumar, *Java* (1997), s. 180.
44 Maddison, *Chinese Economic Performance* (1998), s. 35, Çin konusunda Gilbert Rozman'a dayanıyor.
45 Gilbert Rozman, "East Asian Urbanization in the Nineteenth Century: Comparisons with Europe", Woude ve diğ., *Urbanization* (1990) içinde, s. 65, Tablo 4.2b.
46 *A.g.e.*, s. 64, tablo 4.1a/4.1b.
47 Bairoch: Bardet ve Dupâquier, *Histoire des populations de l'Europe* içinde (1998), s. 212. (Tablo 21).
48 J. de Vries, *European Urbanization* (1984), s. 2, 39, 258 vd.
49 *A.g.e.*, s. 84.
50 J. de Vries, "Problems in the Measurement, Description and Analysis of Historical URbanization", Woude ve diğ., *Urbanization* (1990) içinde, s. 603 vd.
51 Lappove Hönsch, *Urbanisierung Russlands* (2000), s. 38; Goehrke, *Russischer Alltag* (2003), s. 290; ayrıca bkz. Hildermeier, *Bürgertum* (1986), s. 603 vd.
52 Paul Bairoch, "Une nouvelle distribution des populations: Villes et campagnes", Bardet ve Dupâquier, *Histoire des populations de l'Europe* (1998) içinde, s. 193-229, burada s. 204 vd.
53 Palairet, *Balkan Economies* 1997, s. 28 vd.
54 Skinner, *Chinese Society* (1957), s. 68 vd.
55 Anthony Reid, "South-East Asian Population History and the Colonial Impacat", Liu Ts'ui-jung ve diğ., *Asian Population History* içinde (2001), s. 45-62, burada 55.
56 Bangkok 1910 yılında Siyam'ın ikinci en büyük şehrinin iki katıydı: C.J. Baker ve Phongpaichit, *History of Thailand* (2005), s. 99.
57 Doeppers, *Philippine Cities* (1972), s. 783 vd., 791 vd.
58 Narayani Gupta, "Urbanism in South India: 18th-19th Centuries", Banga, *City in Indian History* (1991) içinde, s. 121-47, burada 137 vd., 142; Mishra, *Economic History* (19822), s. 23. Ramachandran, *Urbanization* (1989), s. 61 vd.
59 İzleyen satırlardaki sayılar genellikle şu kaynaktan: Chandlerve Fox, *3000 Years* (1974), genelinde.
60 M. Reinhard ve diğ., *Histoire générale* (1968), s. 426.
61 Hofmeister, *Australia* (1988), s. 54, 64-67.
62 Monkkonen, *America Becomes Urban* (1988), s. 70.
63 *A.g.e.*, s. 81.
64 A.F. Weber, *Growth of Cities* (1899), s. 450.
65 Chudacoff, *American Urban Society* (19812), s. 36.
66 Monkkonen, *America Becomes Urban* (1988), s. 85.
67 Abu-Lughod, *New York* (1999), s. 134.

68 Boyer ve Davis, *Urbanization* (1973), s. 7 (Tablo 2).
69 A.F. Weber, *Growth of Cities* (1899), s. 450.
70 Bairoch, *De Jéricho à Mexico* (19852), s. 282.
71 Bardet ve Dupâquier, *Histoire des populations de l'Europe* (1998), s. 193-229, burada 227 (Tablo 24); Karpat, *Ottoman Population* (1985), s. 42; Meinig, *Shaping of America*, c. 2 (1993), s. 318-21.
72 Ruble, *Second Metropolis* (2001), s. 15 vd., 25.
73 T.O. Wilkinson, *Urbanization of Japanese Labor* (1965), s. 63-65.
74 Hohenberg ve Lees, *Making of Urban Europe* (1996), s. 42; *Shaping of America*, c. 2 (1993), s. 318-21.
75 Kassir, *Beyrouth* (2003), s. 117.
76 Bu düşünce C. Tilly'ye aittir: *Coercion* (1992), s. 51, Tilly tarafından daha da kesinleştirilmiş bir hali: C. Tilly ve Blockmans, *Cities* (1994), s. 6; ayrıca bkz. Hohenbergve Lees, *Making of Urban Europe* (1985), s. 169 vd.
77 Lemon, *Dreams* (1996), s. 78; G.B. Nash, *First City* (2002), s. 45 vd.
78 Hohenberg ve Lees, *Making of Urban Europe* (1985), s. 241.
79 Coquery-Vidrovitch, *Histoire des villes d'Afrique noire* (1993), s. 235-37.
80 Kaffir, *Beyrouth* (2003), s. 38, 101, 127; Hanssen, *Beirut* (2006), s. 84 vd.
81 Ayrıca bkz. Lepetit, *Les villes* (1988), s. 93 vd.
82 George Modelski, "World Cities in History", W.H. McNeill, *Berkshire Encyclopedia* (2005), c. 5, s. 2066-73, burada 2066.
83 Braudel, *Sozialgeschichte*, c. 3 (1986), s. 93 vd.
84 Paul Know, "World Cities in a World System", Knoxve Taylor, *World Cities* (1995) içinde, s. 3-20, burada 12.
85 Snouck Hurgonje, *Mekka* (1931), s. 10.
86 Coquery-Vidrovitch, *Histoire des villes d'Afrique noire* (1993), s. 244.
87 Örnek bir analiz: David D. Buck, "Railway City and National Capital: Two Faces of the Modern in Cahngchun", Esherick, *Remarking the Chinese City* (1999) içinde, s. 65-89. "Ulusal başkent" Changchun'un 1932 ile 1945 arasında Japon kukla devleti Manchukuo'nun başkenti olmasına ilişkindir. Nairobi hakkında: Karl Vorlaufer, "Kolonialstädte in Ostafrika. Genese, Funktion, Struktur, Tiypologie", Gründer ve Johanek, *Kolonialstädte* (2002), s. 145-201, burada s. 164 vd.
88 Mommsen, *Das Ringen um den nationalen Staat* (1993), s. 230.
89 Shannon, *Gladstone*, c. 2 (1999), s. 572.
90 Girouard, *English Town* (1990), s. 289-91.
91 Walton, *English Town* (1990), s. 289-91.
92 Collier ve Sater, *Chile* (1996), s. 76-80, 161.
93 Bkz. Örnek bir şehir tarihi: Rohrbough, *Aspen* (1986), özellilke s. 13, 288 vd.
94 J.M. Price, *Economic Function* (1974).
95 Mantran, *Istanbul* (1996), s. 258.
96 Bled, *Wien* (2002), s. 183 vd.
97 Bkz. Coquery-Vidrovitch, *Histoire des villes d'Afrique noire* (1993), s. 297-306.
98 K. Schultz, *Tropical Versailles* (2001), s. 101 vd.
99 Raymond, *Le Caire* (1993), s. 298.
100 Perkins. *Modern Tunisia* (2004), s. 14.
101 Akt. Ackroyd, *London* (2000), s. 520.
102 Kuban, *Istanbul* (1996), s. 379.
103 Naquin, *Peking* (2000), s. 684. İyi ve yeni bir şehir tarihi: L.M. Li ve diğ., *Beijing* (2007).

104 Dong, *Republican Beijing* (2004), s. 90-100 "turist Beijing" hakkında.
105 Berelowitch ve Medvedkova, *Saint-Pétersbourg* (1996), s. 317 vd.
106 Bkz. Reps, *Making of Urban America* (1965), s. 240-62.
107 Dickens, *American Notes* (2000/1842), s. 129.
108 Gerhard Brunn, "Metropolis Berlin. Europäische Hauptstädte im Vergleich", Brunn ve Reulecke, *Metropolis* (1992), s. 1-39, burada 13 vd.; P. Hall, *Cities in Civilization* (1998), s. 377, 386.
109 Kenneth T. Jackson, "The Capital of Capitalism: The New York Metropolitan Region, 1890-1940", Sutcliffe, *Metropolis* (1984) içinde, s. 319-53, burada 347.
110 Ball ve Sunderland, *Economic History of London* (2001), s. 313.
111 En yeni genel dökümde Londra'nın 19. yüzyılda bir endüstri şehri olarak çöküşü tezi reddedilmektedir: *A.g.e.*, s. 55-66, özellikle 65; ayrıca bkz. Martin Daunton, "Introduction", P. Clark, *Cambridge Urban History*, c. 3 (2000) s. 1-56, burada 45.
112 Mükemmel bir çalışma: R.J. Morris, "The Industrial Topn", Waller, *English Urban Landscape* (2000), s. 175-208.
113 Briggs, *Victorian Cities*, s. 96. Briggs'in gösterdiği gibi, 1851'den sonra artık kimse Manchester hakkında endişelenmedi.
114 Girouard, *English Town* (1990), s. 249 vd., 253 vd.
115 Manchester'ın algılanışı için bkz. Lees, *Cities Perceived* (1985), s. 63-68, ayrıca 49-51 (Manchester övgüsü).
116 Bairoch, *De Jéricho à Mexico* (19852), s. 331, (Tablo 15/1).
117 Bkz. Konvitz, *Urban Millenium* (1985), s. 98 vd.
118 Lichtenberger, *Die Stadt* (2002), s. 41, 43.
119 Bkz. Dennis, *English Industrial Cities* (1984), s. 17 vd.
120 Jürgen Reulecke, "The Ruhr: Centralization versus Decentralization in a Region of Cities", Sutcliffe, *Metropolis* (1984) içinde, s. 381-401, burada 386.
121 Hohenberg ve Lees, *Urban Europe* (1985), s. 188 vd., 213, 234.
122 Barrie Trinder, "Industrialising Towns 1700-1840", P. Clark, *Cambridge Urban History*, c. 2 (2000), s. 805-829; David Reeder ve Richard Rodger, "Industrialisation and the City Economy", *a.g.e.* içinde, c. 3 (2000), s. 553-552, burada 585 vd. Yenilikçi bir ortam olarak Lancashire hakkında iyi bir tartışma bkz. P. Hall, *Cities in Civilization* (1998), s. 314 vd., 334 vd.
123 Goehrke, *Russischer Alltag* (2003), s. 292 vd. Pozitif yönü: Lodz'daki sanayici Carl Scheibler (Pietrow-Ennker, *Wirtschaftsbürger*; 2005, s. 187); Shao Qin, *Cultiring Modernity* (2003).
124 Lepetit, *Les villes* (1988), s. 123.
125 Lis, *Social Change* (1986), s. 27 vd. Bu dönüşümün öncesinde, makineleşmiş tekstil endüstrisindeki yanlış bir başlangıç yer alıyordu.
126 Bkz. F.W. Knight ve Liss, *Atlantic Port Cities* (1991). Burada özellikle Barry Higman'ın Jamaika hakkında yazdıkları (s. 117-48).
127 L. Ray Gunn, "Antebellum Society and Politics (1825-1860)", M.M. Klein, *Empire State* (2001), s. 307-415, burada 319.
128 Fernadez-Armesto, *Civilizations* (200), s. 382-84.
129 Konvitz, *Cities and the Sea* (1978), s. 36.
130 Corbin, *Meereslust* 199, s. 239-43, 319 vd.; Girouard, *English Town* (1990), s. 152.
131 Kreiser, *Istanbul* (2001), s. 218-25.
132 Amino, *Les Japonais et la mer* (1995), s. 235.
133 Asya liman şehirleri hakkında Frank Boeze'nin yayınladığı iki değerli derleme kitap, bu konudaki yeni istisnalardır: *Brieds* (1989), *Gateways* (1997); ayrıca *Comparatives* dergisinin konuyla ilgili sayısı 17:2 (2007).

134 Friel, *Maritime History* (2003), s. 198.
135 Hugill, *Word Trade* (1993), s. 137.
136 Borruey, *Marseille* (1994), s. 5, 10 ve geneli.
137 Dyos ve Aldcroft, *British Transport* (1969), s. 247.
138 Konvitz, *Urban Millennium* (1985), s. 65; R. Porter, *London* (1994), s. 188 vd.; eski Londra doklarının muazzam ayrıntılı bir betimlemesi için: Bird, *Major Seaports* (1963), s. 366-90.
139 Grüttner, *Tarbeitswelt* (1984), s. 19.
140 Dossal, *Imperial Designs* (1996), s. 172; Ruble, *Second Metropolis* (2001), s. 222-26, özellikle 222; Abeyesekere, *Jakarta* (19892), s. 48, 82; Chiu, *Port of Hong Kong* (1973), s. 425.
141 Bourdé, *Urbanisation* (1974), s. 56-60.
142 Worden ve diğ., *Cape Town* (1998), s. 166; Bickford-Smith ve diğ., *Cape Town* (1999), s. 26.
143 Bergère, *Shanghai* (2002), s. 63.
144 John Butt, "The Industries of Glasgow", W.H. Fraser ve Maver, *Glasgow*, c. 2 (1996), s. 96-140, burada 112 vd.
145 Ünlü bir makalede böyle deniliyor: J.M. Price, *Economic Function* (1974).
146 Robert Lee ve Richard Lawton, "Port Development and the Demographic Dynamics of European Urbanization", Laqton ve Lee, *Populatino and Society* (2002), s. 1-36, burada 17. "Casual labour" kavramı önemlidir: Phillips ve Whiteside, *Casual Labour* (1985).
147 Bu konuda seçkin bir çalışma: Linda Cooke Johnson, "Dock Labour atShanghai", S. Davies, *Dock Workers* (2000), s. 269-89.
148 Marina Cattaruzza, "Population Dynamics and Economic Change in Trieste and Its Hinterland, 1850-1914", Lawton ve Lee, *Population and Society* (2002), s. 176-211, burada 176-78; Herlihy, *Odessa* (1991), s. 24 vd., 248 vd.
149 Panzac, *Les corsaires barbaresques* (1999), s. 226.
150 Auslin, *Negotiating with Imperialism* (2004), s. 97: Japon tarafındaki 1.500 ölüme karşılık, İngilizler 18 ölü verdi. Dört yıl önce Fransızlar Saygon'u yakıp yerle bir etmişti – hiçbir provokasyonun sonucu olmayan bir vandallık. I. Napoléon'un birlikleri İspanyol şehirlerini (esirgenen Madrid hariç) aynı şekilde yakıp yıkmışlardı.
151 Robert Lee ve Richard Lawton, "Port Development and Demographic Dynamics of European Urbanization", Lawton ve Lee, *Population and Society* (2002), s. 1-36, burada 3.
152 Josef von Konvitz, "Port Functions, Innovation and Making of the Megalopolis", T. Barker ve Sutcliffe, *Megalopolis* (1993), s. 61-72, burada s. 64 vd.
153 İzleyen satırlar için ayrıca bkz. Lees ve Lees, *Cities*, s. 244-80.
154 Doeppers, *Philippine Cities* (1972), s. 778, 785.
155 Bkz. resimli kitap: Losty, *Calcutta* (1990). Arka plan için: P.J. Marshall, "Eighteenth-Century Calcutta", R. Ross ve Telkamp, *Colonial Cities* (1985), s. 87-104.
156 Bkz. Raymond F. Betts, "Dakar: ville impériale (1857-1960)", *a.g.e.* içinde, s. 193-206.
157 Whelan, *Reinventing Modern Dublin* (2003), s. 38, 53, 92 vd.
158 Irving, *Indian Summer* (1981), s. 42.
159 Papin, *Hanoi* (2001), s. 233-46; Logan, *Hanoi* (2000), s. 72, 76 vd., 81, 89; Gwendolyn Wright, *Politics of Design* (1991), s. 83, 162, 179.
160 Papin, *Hanoi* (2001), s. 251.
161 Bir dizi tanımlama çabası içinde özellikle: A.D. King, *Colonial Urban Development* (1976), s. 18, 23-26, 33 vd., ayrıca, skolastik açıdan fazla karmaşık olsa da, aynı

yazar, *Global Cities* (1990), s. 39-49; ayrıca bkz. genelleştirmelerin kuşkucu bir bakışla değerlendirilmesi: Franz-Joseph Post, "Europäische Kolonialstädte in vergleichender Perspektive", Gründer ve Johanek, *Kolonialstädte* (2002), s. 1-25. Beklenmedik bir yerde çok iyi bir genel tanımlama, Beinart ve Hughes, *Environment and Empire* (2007), s. 148-66.

162 E. Jones, *Metropolis* (1990), s. 17 vd.

163 Hamm, *City in Late Imperial Russia* (1984), s. 135; Bled, *Wien* (2002), s. 178; askeri işgal altındaki başka başkentler: Mexico City, 1847/48; Budapeşte, 1849-52; Pekin 1900-1902.

164 Häfner, *Gesellschaft* (2004).

165 Mantran, *Istanbul* (1996), s. 302.

166 Selanik için örnek bir analiz: Anastassiadou, *Salonique* (1997), s. 58-75; ayrıca temel olarak: Raymond, *Grandes villes arabes* (1985), s. 101 vd., 133 vd., 175 vd.

167 Dalrymple, *Last Mughal* (2006), s. 545-64, yıkımlar hakkında.

168 N. Gupta, *Delhi* (1981), s. 15, 17, 58-60.

169 Kosambi, *Bombay* (1986), s. 38, 43, 44.

170 Lichtenberger, *Die Stadt* (2002), s. 240 vd.

171 Victoria dönemi şehirlerindeki İrlandalılar örneğinde, etnik ve sosyal dışlama arasında ayrım yapmanın zorlukları üzerine bkz. Dennis, *English Industrial Cities* (1984).

172 Jacobson, *Whiteness of a Different Color* (1998).

173 Veriler: Bronger, *Metropolen* (2004), s. 174 (Tablo 19: Mega cities), 191 (Tablo 55: Global cities).

174 W.J. Gardner, "A Colonial Ecoonmy", Oliver, *Oxford History of New Zealand* (1981), s. 57-86, burada 67.

175 Bu "acenta sistemi"nin önemi için bkz. Davison, *Barvellous Melbourne* (1979), s. 22.

176 İzleyen satırlar için daha ayrıntılı olarak: Jürgen Osterhammel, "Konzessionen und Niderlassungen", "Pachtgebiete" ve "Vertragshäfen" maddeleri: Staiger ve diğ., *China-Lexikon* içinde (2003), s. 394-97, 551–53, 804-8. Benzer düzenlemeler Siyam, Fas ve Osmanlı İmparatorluğu'yla da yapılmıştır.

177 Fas'taki böyle bir ticaret limanının modernleştirilmiş bir varyantı hakkındaki bir vaka çalışması için bkz. Schroeter, *Merchants of Essaouira* (1988). Ne var ki, Schroeter'in belirttiği gibi, Essaouira, Çin'de 1842'den sonraki serbest limanlardan çok, Eski Çin Ticareti'ni, yani geç 18. yüzyıldaki Kanton'u anımsatıyor.

178 Osterhammel, *China* (1989), s. 67, 176 vd.

179 Japonya'daki serbest limanlar için bkz. Hoare, *Japan's Treaty Ports* (1994); Henning, *Outposts of civilization* (2000).

180 Standart yapıt: Bergère, *Shanghai* (2002). Batı'da yazılmış bir Tianjin monografisi yoktur, ayrıntılı bir yapıt olarak: Shang Keqiang ve Liu Haiyan, *Tianjin* (1996).

181 Schinz, *Cities in China* (1989), s. 171.

182 Birden fazla örnek: Esherick, *Remaking the Chinese City* (1999); ayrıntılı vaka çalışması: Zhang Hailin, *Suzhou* (1999).

183 Raymond, *Le Caire* (1993), s. 297-304; farklı bir bakış: Fahmy, *Olfactory Tale* (2002).

184 Raymond, *Le Caire* (1993), s. 306.

185 Abu-Lughod, *Cairo* (1971), s. 98, 104-6.

186 Fahmy, *Olfactory Tale* (2002), s. 166-69.

187 Raymond, *Le Caire* (1993), s. 306-15. T. Mitchell, *Colonising Egypt* (1991), Mısır'ın kendi kendini sömürgeleştirmesine ilişkin ilginç ama biraz eskimiş bir tez ortaya attı.

188 Kassir, *Beyrouth* (2003), s. 158 vd.; Çelik, *Remaking of Istanbul* (1986), özellikle Bölüm 3 ve 5; Eldem ve diğerleri: *Ottoman City* (1999), s. 196 vd.; Seidensticker, *Low*

City (1983) – "Chicago/Melbourne" İngiliz dünya gezgini Isabella Bird'in bir gözlemiydi, alıntı s. 60; M.E. Robinson, *Korea's Twentieth-Century Odyssey* (2007), s. 8.

189 Fas için bkz. Abu-Lughod, *Rabat* (1981), s. 32, 98 vd.

190 Coquery-Vidrovitch, *Histoire des villes d'Afrique noire* (1993), s. 248-52. Doğu Afrika'daki benzeri gelişmeler hakkında bkz. *a.g.e.*, s. 226-29.

191 İzleyen satırlar şu anıtsal yapıta dayanıyor: Rowe, *Hankow* (1984-1989), sosyal tarihsel Çin araştırmalarının dönüm noktalarından biridir.

192 Hong Kong'un ekonomik yükselişi için bkz. mükemmel bir kaynak: D.R. Meyer, *Hong Kong* (2000), Bölüm 4-5. Şehrin kolonyal statüsünün politik ve toplumsal veçheleri için bkz. Tsang, *Hong Kong* (2004), Bölüm 2, 4 ve 5.

193 Akt. Rowe, *Hankow* (1984-89), c. 1, s. 19, 23.

194 Gruzinski, *Mexico* (1996), s. 326, 329, 332.

195 Heyden ve Zeller, *Kolonialmetropole Berlin* (2000).

196 Bkz. David Atkinson ve diğ., "Empire in Modern Rome: Shaping and Remembering an Imperial City", Driver ve Gilbert, *Imperial Cities* içinde (199), s. 40-63.

197 Port, *Imperial London* (1995), s. 7, 14 vd., 17, 19, 23.

198 Schneer, *London 1900* (1999), özellikle Bölüm 3.

199 Abu-Lughod, *Cairo* (1971), s. 85.

200 Abu-Lughod, *Rabat* (1981), s. 117.

201 Lichtenberger, *Die Stadt* (2002), s. 153.

202 İzleyen satırlar, aynı yer.

203 Chartier ve diğ., *La ville des temps modernes* (1980), s. 563.

204 Michel, *Prague* (1998), s. 202.

205 Woud, *Het lege land* (1987), s. 324-28.

206 Sarasin, *Stadt der Bürger* (19972), s. 247 vd.

207 Lichtenberger, *Die Stadt* (2002), s. 154.

208 Olsen, *City* (9186), s. 69.

209 Lavedan, *Histoire de l'urbanisme à Paris* (19932), s. 376, 494; Daha net bir uzam tasarımı bilinciyle: Rouleau, *Paris* (1997), s. 316 vd.

210 Catherine B. Asher, "Delhi Walled: Changing Boundaries", Tracy, *City Walls* içinde (2000), s. 24-81, burada 279 vd.; N. Gupta, *Delhi* (1981), s. 79.

211 Fleming, *Belagerung zu Peking* (1961), s. 210.

212 Steinhardt, *Chinese Imperial City Planning* (1990), s. 178 vd.; Naquien, *Peking* (2000), s. 4-11.

213 L.C. Johnson, *Shanghai* (1995), s. 81, 320.

214 Bir şehir demiryolu çağını atladıysa, şehir surlarında trafik için yeni kapılar açmak nispeten daha kolay oluyordu. Örneğin Batı Çin şehri Lanzhou'da 1930'lu yıllarda olduğu gibi: Gaubatz, *Beyond the Great Wall* (1996), s. 53.

215 Carla Giovannini, "Italy", R. Rodger, *European Urban History* içinde (1993), s. 19-35, burada 32.

216 Mükemmel bir döküm: Pounds, *Historical Geography* (1985), s. 449-61; Bir "sistem"deki koşullar: F: Caron, *Histoire des chemins de fer en France*, c. 1 (1997), s. 281.

217 Kellet, *Impact of Railways* (1969), s. 18.

218 Dennis, *English Industrial Cities* (1984), s. 128 vd.; Brower, *Russian City* (1990), s. 53, orada ayrıca s. 85 vd., şehir göçünün dikkate değer bir sosyolojisi.

219 Kellet, *Impact of Railways* (1969), s. 18.

220 Mak, *Amsterdam* (1997), s. 213-17.

221 Sutcliffe, *Paris* (1993), s. 97 vd.

222 Brower, *Russian City* (1990), s. 52, demiryolu mühendislerinin ve demiryolu inşaatçılarının, şehirlerin biçimi hakkında karar verme yetkisini devlet görevlilerinin elinden aldığına dikkat çekiyor.
223 Bkz. zengin materyal: Parissien, *Bahnhöfe der Welt* (1997).
224 Pinol, *Le monde des villes* (1991), s. 73 vd.
225 Kreiser, *Istanbul* (2001), s. 53; Kuban, *Istanbul* (1996), s. 369.
226 Frédéric, *La vie quotidienne au Japon* (1984), s. 336.
227 Vance, *Continiuing City* (1986), s. 366.
228 Merchant, *Columbia City* (2002), s. 109.
229 K.T. Jackson, *Crabgrass Frontier* (1985), s. 41.
230 Çelik, *Remaking of Istanbul* (1986), s. 90-95, 102.
231 Dennis, *English Industrial Cities* (1984), s. 125.
232 John Armstrong, "From Shillibeer to Buchanan: Transport and the Urban Environment", P. Clark, *Cambridge Urban History*, c. 3 (2000), s. 229-57, burada 237.
233 Ball ve Sunderland, *Economic History of London* (2001), s. 229.
234 Bouchet, *Le cheval à Paris* (1993), s. 40, 45, 83 vd., 123, 170-76, 215, 254-56. Bu zengin yapıtın yanı sıra arabacıların sosyal ve organizasyon tarihi için bkz. Papayanis, *Coachmen* (1993).
235 Dyos ve Aldcroft, *Britisch Transport* (1969), s. 74 vd., Ball Sunderland, *Economic History of London* (2001), s. 204 vd.; Beyrer, *Postkutschenreise* (1985), s. 235-38.
236 Bartlett, *New Country* (1976), s. 293, 298 vd.
237 Kassir, *Beyrouth* (2003), s. 144, 148 vd.
238 Bouchet, *Le cheval à Paris* (1993), s. 214.
239 Pedicab, yani rikşa ve bisiklet birleşimi, ilk kez 1940'lı yıllarda icat edildi.
240 Frédéric, *La vie quotidienne au Japon* (1984), s. 349.
241 Bairoch, *De Jéricho à Mexico* (19852), s. 405; Merki, *Sigeszug des Automobils* (2002), s. 39-40 (aynı zamanda Tablo 1), 88 vd., 95; Hugill, *World Trade* (1993), s. 217-20.
242 Wolmar, *Subterranean Railway* (2004), Bölüm 1-7; Paris metrosu hakkında bkz. Pike, *Subterranean cities* (2005), s. 47-68.
243 Gruzinski, *Mexico* (1996), s. 321, 323.
244 Bradley, *Muzhik and Muscovite* (1985), s. 55, 59.
245 K.T. Jackson, *Crabgrass Frontier* (1985), s. 13 vd.; Vance, *Continuing City* (1986), s. 369. Banliyöleşme konusunda özellikle zengin bir şehir sosyolojisi ve şehir coğrafyası literatürü bulunuyor.
246 Fogelson, *Fragmented Metropolis* (1967), s. 2.
247 Girouard, *Die Stadt* (1987), s. 275-79, 282 (Taine); Girouard, *English Town* (1990), s. 270. Büyük bir "villa banliyösü" incelemesi: Olsen, *City* (1986), s. 158-77.
248 Esher ve Wirth, *Medina von Fes* (1992), s. 19.
249 H.J. Dyos ve David A. Reeder, "Slums and Suburbs", Dyos ve Wolff, *Victorian City* (1973) içinde s. 359-86. Tüm gecekondu bölgeleri endüstrileşmenin ürünü değildi; Dublin'in kötü ünlü gecekonduları ekonomik çöküş nedeniyle ortaya çıktı.
250 Pooley, *Housing Strategies* (1992), s. 6, 328-32.
251 Moskova örneğindeki tartışma için bkz. Brower, *Russian City* (1990), s. 79.
252 D. Ward, *Poverty* (1989), s. 13, 15, 52.
253 Yelling, *Slumas* (1986), s. 153 vd. İngiliz gecekondularının "keşfedilmesi" için ayrıca bkz. Koven, *Slumming* (2004).
254 Şehirli seçkinlerin konutları için bkz. Olsen, *City* (1986), s. 114-31; Lichtenberger, *Stadt* (2002), s. 208-16.

255 Plunz, *Housing in New York City* (1990), s. 60-66, 78-80.
256 Koşulların betimlenişi için: Vigier, *Paris* (1991), s. 314. İşçiler için yapılmış birkaç örnek yerleşime rağmen, Ruhr bölgesi de Avrupalı işçilerin ikamet koşullarının üzücü görüntüsünde bir istisna oluşturmuyordu. Bkz. Reulecke, *Urbanisierung in Deutschland* (19933), s. 46, 98.
257 Frost, *New Urban Frontier* (1991), s. 21 vd., 34 vd., 92 vd., 100, 128 vd.; ayrıca bkz. Davison, *Marvellous Melbourne* (1979), s. 137 vd.
258 Inwood, *London* (1998), s. 372.
259 Bu konunun derinlemesine irdelendiği bir kitap: Schivelbusch, *Lichtblicke* (1983); Schlör, *Nachts in der großen Stadt* (1991).
260 Pounds, *Hearth* (1989), s. 388.
261 Frédéric, *La vie quotidienne au Japon* (1984), s. 341-44.
262 Daniel, *Hoftheater* (1995), s. 370.
263 Schlör, *Nachts in der großen Stadt* (1991).
264 Bu şehir betimlemeleri türünün ustaları sosyolog Richard Sennett ve tarihçi Karl Schlögel'dir.
265 Oldenburg, *Colonial Lucknow* (984), s. 24, 36 vd., 96 vd.
266 Ruble, *Second Metropolis* (2001), s. 221 vd.; Frédéric, *La vie quotidienne au Japon* (1984), s. 340.
267 Conner, *Oriental Architecture* (1979), s. 131-35.
268 Sweetman, *Oriental Obsession* (1988), s. 218 vd.
269 İyi bir genel bakış: MacKenzie, *Orientalism* (1995), s. 71-104.
270 Timothy Mitchell, "Die Welt als Austellung", S. Conrad ve Randeria, *Jenseits des Eurozentrismus* (2002), s. 148-76.
271 Girouard, *Die Stadt* (1987), s. 301-3.
272 Bu olayın ayrıntılı olarak anlatıldığı yer: Solé, *La grand voyage de l'obélisque* (2004).
273 Girouard, *Die Stadt* (1987), s. 301-3.
274 Kassir, *Beyrouth* (2003), s. 141.
275 Briggs, *Victorian Cities* (1968), s. 115; C. Zimmermann, *Metropolen* (1996), s. 66.
276 Konvitz, *Urban Millenium* (1985), s. 132. vd.
277 Urbana'nın güzel bir resmi için bkz. illüstrasyon (1869), Monkkonen, *America Becomes Urban* içinde (1988), s. 133.
278 Reps, *Making of Urban America* (1965), s. 380, ayrıca bkz. 349 vd.
279 Ruble, *Second Metropolis* (2001), s. 216.
280 Bessière, *Madrid* (1996), s. 135 vd.
281 H.M. Mayer ve Wade, *Chicago* (1970), s. 117 vd., s. 124.
282 Brower, *Russian City* (1990), s. 14.
283 Gruzinski, *Mexico* (1996), s. 57, 59, 339 vd.
284 C. Zimmerann, *Metropolen* (1996), s. 162: "Avrupa'da 19. yüzyılın en büyük yeni şehir planı."
285 Bernand, *Buenos Aires* (1997), s. 209 vd., 213. İngiltere taklidinin son bir örneği, 1878'de bir hapishanenin Orta Çağ şatosu biçiminde inşa edilmesiydi.
286 Horel, *Budapest* (1999), s. 183.
287 *A.g.e.*, S. 93, 155, 174.
288 P. Hall, *Cities in Civilization* (1998), s. 737, orada s. 707-45, Haussmann dönemi Paris'i hakkında en iyi giriş kitabıdır; ayrıca Sutcliffe, *Planned City* (1981), s. 132-34, ayrıca ayrıntılı olarak D.P. Jordan, *Die Neerschaffung von Paris* (1996) ve Van Zanten, *Building Paris* (1994).
289 Sutcliffe, *Paris* (1993), s. 83-104, özellikle 86-88.

290 Sutcliffe, *Planned City* (1981), s. 9 vd.
291 Analiz için kusursuz bir örnek: S. Fisch, *Stadtplanung* (1988). Japonya'yla şaşırtıcı bir paralellik için bkz. Hanes, *City as Subject* (2002), özellikle s. 210 vd.
292 Irving, *Indian summer* (1981) (bol resimli) standart bir yapıttır; s. 82-87'de Luytens ve gelenek hakkında; kişi hakkında bkz. Ridley, *Edwin Luytens* (2003), özellikle s. 209 vd.
293 Bu mimarlık tarihi anıtının mükemmel bir belgelenişi için bkz. H.M. Mayer ve Wade, *Chicago* (1970), s. 124 vd.
294 Bessière, *Madrid* (1996), s. 205.
295 E. Jones, *Metropolis* (1990), s. 76. Vance, *Continuing City* (1990), s. 374-76; Girouard, *Die Stadt* (1987), s. 319-22.
296 Avrupa şehrinin süreklilik arzeden kimliği için bkz. önemli katkılar: H. Häußermann ve H. Kaelble, *Leviathan* içinde, 29 (2001).
297 Frost, *New Urban Frontier* (1991), s. 14.
298 Güzel vaka incelemeleri: Esherick, *Remaking the Chinese City* (1999).
299 Bkz. Leeuwen, *Waqfs* (1999), özellikle s. 206 vd. Diğer özellikler için bkz. ayrıntılı araştırma raporu: Haneda ve Miura, *Islamic Urban Studies* (1994).

VII SINIR BÖLGELERİ
(Sayfa 457-558)

1 K.L. Klein, *Frontiers* (1997), s. 145 vd.
2 Amerika araştırmalarındaki tarih yazımına ilişkin bu gelişmenin kısa bir anlatımı: Walsh, *American West* (2005), s. 1-18.
3 R. White, *Middle Ground* (1991).
4 Bkz. T. Jordan, *Cowgirls* (1992).
5 F.J. Turner, *Frontier* içinde, s. 1-38.
6 Temel olarak: Waechter, *Erfindung* (1996), özellikle s. 100-20; Jacobs, *On Turner's Trail* (1994); Wrobel, *End of American Exceptionalism* (1993).
7 Richard Stokin, yaptığı çok sayıda yayınla bu konuda önemli bir yazardır.
8 Billington, *Westward Expansion* (1949), s. 3-7.
9 W.P. Webb, *Great Frontier* (1964), ilkönce: 1952.
10 Hennessy, *Frontier in Latin American History* (1978), s. 22, 144, buna dayanarak: Toennes, *Die "Frontier"* (1998). Böyle bir yaklaşımın iyi bir geliştirilmesi: Cronon, *Changes in the Land* (1983).
11 W.H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier* (1964).
12 Bu konuda önemli esinler: Howard Lamar ve Leonard Thompson, "Comparative Frontier History", *Frontier* (1981) içinde, s. 3-13, özellikle s. 7 vd.; C. Marx, *Grenfälle* (2003); Walter Nugent, "Comparing Wests and Frontiers", Milner ve diğ., *American West* içinde (1994), s. 803-33; Hennessy, *Frontier in Latin American History* (1978); Careless, *Frontier and Metropolis* (1989), s. 40.
13 "Paylaşılmış tarih" görüş açısını etkileyici bir biçimde geliştiren: E. West, *Contested Plains* (1998). "Sınır bölgesi şeyleri asla ayırmadı, bir araya getirdi" (s. 13). Bunun karşısında yakın zamanda, çaresiz bir insansız bölge (*no-man's land*) olarak "küresel sınır bölgesi" vizyonu geliştirildi: Bauman, *Society under siege* (2002).
14 Ayrıca bkz. Maier, *Among Empires* (2006), s. 78-111, özellikle s. 99'daki sınır bölgesi tipolojisi.

15 Moreman, *Army in India* (1998), s. 24-31 ve genelinde.
16 Mehra, *An "Agreed" Frontier* (1992).
17 Adelman ve Aron, *From Borderlands to Borders* (1999), s. 816; Kavramın biraz farklı kullanılışı için bkz. Baud ve Schendel, *Comparative History* (1997), s. 216.
18 Bkz. yazarın emperyalizm teorisinin son versiyonu: Ronald Robinsan, "The Excentric Idea of Imperialism, With or Without Empire", Mommsen ve Osterhamlmel, *Imperialism and After* (1986), s. 267-89, burada 273-76.
19 Lattimore, *Inner Asian Frontiers* (1940).
20 J.F. Richards, *Unending Frontier* (2003), s. 5 vd.
21 P.D. Curtin, *Location* (1999), s. 49 vd.; Avustralya'nın sınır bölgesi tarihi için bkz. Owley, *Destruction* (1974).
22 Adelman, *Frontier Development* (1994), s. 21, 96.
23 Rohrbough, *Days of Gold* (1997), s. 1; E. West, *Contest Plains* (1998), s. xv. Altın arayıcılığının sosyal tarihi için ayrıca bkz. Finzsch, *Goldgräber* (1982), genel bakış: Nugent, *Into the West* (1999), s. 54-65.
24 Hine ve Farragher, *American West* (2000), s. 36-38, 71-73, 79, ayrıntılı olarak D.J. Weber, *Spanisch Frontier* (1992).
25 Prucha, *Great Father* (1986), s. 181 vd.; Banner, *How the Indians* (2005), s. 228-56.
26 Bu yorum, William Appleman Williams çevresindeki tarihçiler okulunun bir alametidir, özet halinde. Waechter, *Erfindung* (1996), s. 318-28. Bu yaklaşımı bir Fransız tarihçi çok güzel geliştirmiştir: Heffer, *The United States and the Pacific* (2002).
27 Güzel genel bakışlar: Richard White, "Western History", Foner, *New American History* içinde (1997), s. 203-30; ayrıca çok sayıda derleme içinden öne çıkan: C.A. Milner ve Bogue, *A New Significance* (1996).
28 Jennings, *Founders of America* (1993), s. 366.
29 Hurtado, *Indian Survivals* (1988), s. 1.
30 İyi bir rehber olma özelliğini hâlâ koruyor: Lindig ve Münzel, *Die Indianer* (19853), c. I (W. Lindig).
31 Bkz. Dowd, *A Spirited Resistance* (1992).
32 Temel olarak: Barclay, *Role of the Horse* ((1980), s. 166-88, "atlı göçebeliğin yeniden icadı"ndan söz ediyor.
33 E. West, *Contested Plains* (1998), s. 78.
34 Hurt, *Indian Agriculture* (1987), s. 63, ayrıntılar açısından zengin, mükemmel bir kitap.
35 Isenberg, *Destruction of the Bison* (2000).
36 Bu enerjik argüman şurada yer alıyor: E. West, *Contested Plains* (1998), s. 51.
37 Utley, *Indian Frontier* (1984), s. 29.
38 Yerli yaşam tarzının temel hareketliliği için bkz. Cronon, *Changes in the Land* (1983), s. 37 vd. ve genelinde.
39 Kavanagh, *Comanche Political History* (1996), s. 61.
40 Krech, *Ecological Indian* (1999), özellikle s. 123-49'da yerlilerin bizonlarla ilişkisindeki koruma ve tüketme gerilimi ele alınıyor.
41 Isenberg, *Destruction of the Bison* (2000), s. 83.
42 *A.g.e.*, s. 121, 129, 137, 139 vd.
43 Farragher, *Suger Creek* (1986), s. 22 vd.
44 Nugent, *Into the West* (1999), s. 24.
45 Walsh, *American West* (2005), s. 46 (Tablo 3.1).
46 Temel ve önemli bir yapıt: Unruh, *The Plains Across* (1979).
47 Limerick, *Legacy of Conquest* (1987), s. 94.

48 Faragher, *Sugar Creek* (1986), s. 51.
49 Danbom, *Born in the Country* (1995), s. 87, 93.
50 Nugent, *Into the West* (1999), s. 83-85 (Alıntı 85).
51 Gutiérrez, *Walls and Mirros* (1995), s. 14; Walsh, *American West* (2005), s. 62. 1900'de güneybatıda Meksika kökenli yaklaşık 500.000 insan vardı.
52 Walsh, *American West* (2005), s. 58 vd., özellikle 68; Limerick, *Legacy of Conquest* (1987), s. 260.
53 Ayrıntılı olarak: Walsh, *American West* (2005), s. 27.
54 Paul, *Far West* (1988), s. 189, 199 vd.; Hennessy, *Frontier in Latin American History* (19788), s. 146.
55 Nugent, *Into the West* (1999), s. 99.
56 Bkz. resimli bir kitap: Axelrod, *Chronicle* (1993).
57 Unruh, *The Plain Across* (1979), s. 189, 195-98.
58 Clodfelter, *Dakota War* (1998), s. 2, 66 vd.
59 *A.g.e.*, s. 16.
60 Askeri sınırın bir haritası için: Howard R. Lamar ve Sam Truett, "The Greater Southwest and California from the Beginning of European Settlement to the 1880's", Trigger ve Washburn, *Cambridge History of the Native Peoples of the Americas* (1996) içinde, Bölüm 2, s. 57-115, burada 88 vd.
61 Standart yapıt: Vanderwort, *Indian Wars* (2006), iyi bir giriş: Michael Hochgeschwender, "The Last Stand. Die Indianerkriege im Westen der USA (1840-1890), T. Klein ve Schumacher, *Kolonialkriege* (2006), s. 44-78 Yerli savaşları kuşağındaki yerlilerin deneyimi bir biyografide özellikle somutlaşıyor: Utley, *Sittign Bull* (1993).
62 Bkz. Peter Way, "The Cutting Edge of Culture: British Soldiers Encounter Native Americans in the French and Indian War", Daunton ve Halpern, *Empire and Others* içinde (1999), s. 123-48.
63 Richard Maxwell Brown, "Violence", Milner ve diğerleri: *American West* (1994), s. 293-425, burada 396, 399, 412 vd., 416; ayrıca bkz. R.M. Brown, *No Duty to Retreat* (1991), s. 41, 44, 48 ve genelinde. Başka yazarlar Brown'ın çizdiği kasvetli tabloya, sınır bölgesindeki gündelik yaşamın günümüzün Amerikan iç şehirlerindeki durumlardan çok daha az şiddet içerdiğini söyleyerek karşı çıkmışlardır.
64 Richter, *Facing East* (2001), s. 67.
65 Erken antlaşmalar için bkz. Prucha, *Great Father*, (1986), s. 7, 19 vd., ayrıca bkz. s. 140 vd., 165 vd.
66 *A.g.e.*, s. 44.
67 Aktaran: Hine ve Faragher, *American West* (2000), s. 176.
68 Rogin, *Fathers and Children* (1975).
69 Richter, *Facing East* (2001), s. 201-8, 235 vd.
70 J.L. Wright, *Creeks* (1986), s. 282.
71 Hine ve Farragher, *American West* (2000), s. 179 vd. Günümüzde Seminole'ler iş dünyasında çok faaller. 2006 yılında, tüm dünyada şubeleri olan Hard-Rock-Café zincirini satın aldılar (*Süddeutsche Zeitung*, 8.12.2006, s. 12).
72 Utley, *Indian Frontier* (1984), s. 59 vd.; Prucha, *Great Father* (1986), s. 97.
73 *A.g.e.*, s. 83, genel olarak Prucha'nın Indian Removal betimlemesi, s. 64. vd.
74 Hine ve Farragher, *American West* (2000), s. 231.
75 Michael D. Green, "The Expansion of European Colonization to the Mississippi Valley, 1780-1880", Trigger ve Washburn, *Cambridge History of the Native Peoples of the Americas* (1996), Bölüm I, s. 461-538, burada s. 533.
76 Apaçilerin uzun süreli direnişi için bkz. Vandervort, *Indian Wars* (2006), s. 192-210.

77 Limerick, *Something in the Soil* (2000), s. 36-64.
78 Dikenli telin tarihi için: Krell, *The Devil's Rope* (2002), burada s. 12.
79 Nugent, *Into the West* (1999), s.100; Hine ve Farragher, *American West* (2000), s. 324 vd.
80 Meinig, *Shaping of America*, c. 2 (1993), s. 100.
81 Utley, *Indian Frontier* (1984), s. 60.
82 Perdue, *China Marches West* (2005), s. 292-99.
83 Prucha, *Great Father* (1986), s. 186; mükemmel bir vaka incelemesi: Monnett, *Tell Them We Are Going Home* (2001).
84 Careless, *Frontier and Metropolis* (1989), s. 41. Kanada'da yerliler ile beyazlar arasındaki ilişkiler için bkz. J.R. Miller, *Skyscrapers* (1989).
85 Cronon, *Changes in the Land* (1983), s. 65 vd., 69.
86 Dönemin, kırsal alanda köy cemaati mülkleri hakkındaki en kapsamlı tartışması Rusya'da yapıldı: Bkz. Kingston-Mann, *In Search of the True West* (1999).
87 Hurt, *Indian Agriculture* (1987), s. 68.
88 Jennings, *Founders of America* (1993), s. 304 vd.
89 Hurt, *Indian Agriculture* (1987), s. 78 vd., 84 vd., 90-92.
90 Bunu etkileyici bir şekilde gerçekleştiren: Parker, *Native American Estate* (1989).
91 M.D. Spence, *Dispossesing the Wilderness* (1999).
92 Çok sayıda sınır bölgelerinin olduğunu gösteren vaka incelemeleri: Guy ve Sheridan, *Contested Ground* (1998). Arjantin'de –F.J. Turner'dan çok önce– Domingo Fausto Sarmiento, kendine özgü bir sınır teorisi geliştirdi. Bkz. Navarro Floria, *Sarmiento* (2000).
93 Hennessy, *Frontier in Latin American History* (1978), s. 84.
94 Garavaglia, *Les hommes de la pampa* (2000), s. 396.
95 Amaral, *Rise of Capitalism* (1998), s. 286 vd.
96 Hennessy, *Frontier in Latin American History* (1978), s. 19, 92; Hoerder, *Cultures in Contact* (2002), s. 359.
97 *Gaucho*'lar hakkındaki özellikle derin bir sosyal tarihsel düşünüm, yalnızca Güney Brezilya'yı dikkate alıyor: Ribeiro ve Rabassa, *Brazilian People* (2000), s 293-303.
98 Kovboyların bir diğer "soykütüksel" kökeni, en parlak dönemini 1820 ile 1840'lar arasında yaşayan "pathfinder"dır ["iz sürücü"]. Bkz. Bartlett, *New Country* (1976), s. 88.
99 Slatta, *Gauchos* (1983), s. 2, 5, 9, 22, 35, 180 vd. Amerika'daki atlı çobanların karşılaştırmalı bir tarihi: Slatta, *Cowboys* (1990).
100 Bkz. giriş olarak: Lombardi, *Frontier* (1975).
101 Amado vd., *Frontier in Comparative Perspective* (1990), s. 18.
102 Bernecker ve diğ., *Geschichte Brasilians* (2000), s. 181.
103 Walter Nugent, "Comparing Wests and Frontiers", C.A. Milner ve diğerleri: *American West* (1994), s. 828 vd.
104 Özellikle üçlemenin 2. cildi: Hemming, *Amazon Frontier* (1987); 1830'dan önceki dönem için yöntemsel açıdan çığır açan bir yapıt: Langfur, *Forbidden Lands* (2006).
105 J. Fisch, *Geschichte Südafrikas* (1990), s. 179.
106 Bkz. Gump, *Dust* (1994).
107 Güney Afrika'daki 1820'li ve 1830'lu yıllar için temel eser: Etherington, *Great Treks* (2001), özellikle Bölüm 5-9.
108 J. Fische, *Geschichte Südafrikas* (1990), s. 138 vd.
109 Giliomee, *Africaners* (2003), s. 186-90.
110 Leonard Thompson ve Howard Lamar, "The North American and Southern African Frontiers", aynı yazar, *Frontier in History* (1981), s. 14-40, burada 29.

111 Merkezi bir konu olarak ele alındığı yer: Feinstein, *Economic History of South Africa* (2005).
112 Allister Sparks, *The Mind of South Africa*, Londra (1991), aktaran Maylam, *South Africa's Racial Past* (2001), s. 55.
113 *A.g.e.*, s. 51-66.
114 P.D. Curtin, *Location* (1999), s. 67.
115 *A.g.e.*, s. 74-76, 87-90; Boer'lerin hedeflerinin ve değer tasavvurlarının net bir tartışması için bkz. Nasson, *South African War* (1999), s. 47-49.
116 Bkz. Frederickson, *White Supremacy* (1981), s. 179-49.
117 "Avrasya" kavramı için bkz. yukarıda 3. Bölüm, ayrıca: Hagen, *Empires* (2004), özellikle (2004), özellikle s. 454 vd.
118 Bkz. Markovitz ve diğ., *Society and circulation* (2003).
119 Barfield, *Nomadic Alternative* (1993), s. 7-9 ve genelinde.
120 Khazanov, *Nomads* (19942), s. 198-227.
121 Bkz. toparlayıcı bir tartışma: Perdue, *China Marches West* (2005), s. 524-32.
122 Findley, *Turks* (2005), s. 93.
123 Genel bir bakış: Osterhammel, *China* (1989), s. 86-105.
124 J.A. Millward, *Eurasian Crossroads* (2007), özellikle Bölüm 4-5.
125 Bkz. S.C.M. Paine, *Imperial Rivals* (1996), s. 9-12; Kieser, *Der verpasste Friede* (2000), s. 24, 43-44.
126 Rogan, *Frontiers of the State* (1999), s. 9-12; Kieser, *Der verpasste Friede* (2000), s. 24, 43-44.
127 Mükemmel bir genel bakış şu derlemede yer alıyor: Brower ve Lazzerini, *Russia's Orient* (1997); Ayrıca son derece özlü: Moshe ve Gammer, "Russia and the Eurasion Steppe Nomads: An Overview", Amitai ve Biran, *Mongols* (2005), s. 483-502.
128 Seely, *Russian-Chechen Conflict* (2001), s. 32. Kafkaslar hakkında standart yapıt: Gammer, *Muslim Resistance* (1994).
129 LeDonne, *Russian Empire* (1997): Çarlık Rusya'sı hakkındaki en iyi jeopolitik inceleme; biraz şematik olarak batı, güney ve doğu sınırlarını ele alıyor.
130 Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier* (2002), s. 137-38.
131 Çeçenlere karşı yürütülen savaş hakkında, 1819'dan başlayarak, "soykırımın eşiğine varan kitlesel terörizm" denilmiştir: Seely, *Russian-Chechen Conflict* (2001), s. 34.
132 Genel bakışlar: LeDonne, *Russian Empire* (1997); D. Lieven, *Empire* (2000), s. 208-13; Kappeler, *Rußland* (1992), s. 99 vd.
133 *A.g.e.*, s. 136.
134 Barret, *Edge of Empire* (1999); O'Rourke, *Cossacks* (2007), Bölüm 2-3; Alfred J. Rieber, "The Comparative Ecology of Complex Frontiers", Miller ve Rieber, *Imperial rule* (2004), s. 177-207.
135 Kappeler, *Rußland* (1992), s. 99 vd.
136 Forsyth, *Peoples of Siberia* (1992), s. 130; Rossabi, *China and Inner Asia* (1975), s. 167-179; Jersild, *Orientalism* (2002), s. 36.
137 Şu andaki standart döküm: J.F. Richards, *Unending Frontier* (2003), s. 463-546.
138 Forsyth, *Peoples of Siberia* (1992), s. 123, 190 vd.
139 Slezkine, *Arctic Mirrors* (1994), s. 97-99.
140 Forsyth, *Peoples of Siberia* (1992), s. 159 vd., 163, 177-79, 181, 216-18.
141 İzleyen satırlar için: Kappeler, *Rußland* (1992), s. 155-59.
142 Virginia Martin, *Law and Custom* (2001), s. 34 vd. (orada ayrıca Kazak göçebeliğinin ve siyasal organizasyonunun tiziz bir betimlemesi: s. 17-23).
143 Sunderland, *Taming the Wild Field* (2004), s. 223.

144 Ayrıca bkz. Kırım'ın kuzeydoğusundaki Molochna Ovası hakkında bir vaka çalışması: Staples, *Cross-Cultural Encounters* (2003).
145 Uygarlaştırma misyonu için bkz. aşağıda, 17. Bölüm.
146 Soloviev ile Turner arasında bir karşılaştırma için bkz. Susi K. Frank, "Innere Kolonisation" und Frontier-Mythos", Konstanz, 2004, s. 3-6 (SFB 485, Diskussionsbeiträge, H. 43).
147 Jersild, *Orientalism* (2002), s. 56, 87, 97.
148 Breyfogel, *Heretics* (2005), s. 2.
149 Rusya için: Layton, *Russian literature* (1994), Sibiryalıların görünüşü için: Slezkin, *Arctic Mirros* (1994), s. 113-29.
150 Forsyth, *Peoples of Siberia* (1992), s. 118,120, 164-66, 176; Buryatlar için kapsamlı olarak: Schorkowitz, *Staat und Nationalitäten* (2001).
151 Bu konuda mükemmel: Blackbourn, *Conquest of Nature* (2006), s. 280 vd.
152 J.C. Scott, *Seeing Like a State* (1998), s. 181 vd.
153 Donup kalma ya da sabitlenme imgesi, şu önemli yapıttan: Weaver, *Great Land Rush* (2006): "frontiers congealed into settler societies" ["Sınır bölgeleri, yerleşimci toplumları halinde katılaştılar"] (s. 69).
154 İzleyen satırlar kısmen şuradan: Osterhammel, *Kolonialismus* (20065), s. 10-13.
155 Teorik tanım için bkz. McCusker ve Menard, *Economy of Britisch America* (1985), s. 21.
156 Bkz. Marks, *Road to Power* (1991), s. 196 vd.
157 Bkz. Mosley, *Settler Economies* (1983), s. 5-8, 237 (Dipnot I).
158 R.W. Fogel, *Without Consent or contract* (1989), s. 30 vd.
159 Bkz. Mark Thomas, "Frontier Societies and the Diffusion ogf Growth", James ve Thomas, *Capitalism in Context* (1994), s. 29-49, burada 312.
160 Adelman, *Frontier Development* (1994), s. 1.
161 Bkz. Stefan Kaufmann, "Der Siedler", Horn ve diğ., *Grenzverletzer* (2002), s. 176-201, özellikle 180-86.
162 Bu konuda tüm kıtalardan çok sayıda tarihsel ve etnolojik vaka çalışması bulunuyor. Özellikle sistematik birçalışma: Janssen, *Übertragun von Rechtsvorstellungen* (2000), s. 86-134. Afrika için, Martin Chanock'un çeşitli çalışmaları.
163 Kolonyal toprak politikası için temel: *Great Land Rush* (2006), s. 216 vd.
164 Dunlap, *Nature and the ENglich Diaspora* (1999), s. 19.
165 Crosby, *Ecological Imperialism* (1986), s. 217-69; M. King, *Penguin History of New Zealand* (2003), s. 196.
166 Tyrell, *Peripheral Visions* (1997), s. 280 vd.
167 *A.g.e.*, s. 286 vd. Daha ayrıntılı ve daha az vurgulu: aynı yazar, *True Gardens* (1999), özellikle Bölüm 2-4.
168 Henüz şu kitaplarla kıyaslanabilir literatür sentezleri bulunmuyor: J.F. Richards, *Unending Frontier* (2003), ve J.R. McNeill, *Something New Under the Sun* (2000); bu yüzden şimdilik en önemli bilgi kaynağı: Krech ve diğ., *Encyclopedia Under the Sun* (2000).
169 Naquin ve Rawski, *Chinese Society* (1987), s. 130-33.
170 Bu değer değişikli için kısaca: Coates, *Nature* (1998), s. 129-34. Alpler romantizmi sırasındave sonrasında da dağlar için endişelenme ve onlardan korku duyulması devam etti.
171 J.R. McNeill, *Something New Under the Sun* (2000), s. 229.
172 Chew, *Ecological Degradation* (2001), s. 133; yüzde halindeki verilerin kaynağı. John F. Richards, "Land Transformation", B.L. Turner ve diğ., *The Earth* (1990), s. 163-78, burada 173 (Tablo 10-2).

173 J.R. McNeill, *Something New Under the Sun* (2000), s. 232; Delort ve Walter, *Histoire de l'environnement européen* (2001), s. 267.
174 Konuyla ilgili standart yapıt (içinde daha fazla öykü anlatılıyor): M. Williams *Deforesting the Earth* (2003).
175 Elvin, *Elephants* (2004), s. 85.
176 Guha, *Environment and Ethnicity* (1999), s. 62 vd.
177 Elvin, *Elephants* (2004), s. 470, Elvin'de Çinlilerin ahşap, ağaçlar ve ormana yönelik kültürel tutumu hakkında bölgesel olarak farklılaştırılmış çok fazla bilgi de var.
178 Totan, *Early Modern Japan* (1993), s. 226 vd., 268 vd.
179 A. Reid, *Humans and Forests* (1995), s. 102.
180 İzleyen satırların kaynağı: Boomgaard, *Forest Management* (1992).
181 Radkau, *Natur* (2000), s. 183.
182 Bkz. standart serilmemeler: R.H. Grove, *Green Imperialism* (1995), özellikle Bölüm 6-8; Rangarajan, *Fencing the Forest* (1996); Beinart ve Hughes; *Environment and Empire* (2007).
183 Zengin araştırmaların ötezi: M. Wıllıams, *Deforestıng the Earth* (2003), s. 354-69.
184 Himalaya'dan bir örnek: Singh *Natural Premises* (1998), s. 147 vd., s. 153.
185 Guha, *Envireonment and Ethnicity* (1999), s. 167.
186 Bkz. ABD için: Jacoby, *Crimes* (2001); Fransa için: Whited, *Forests* (2000), özellikle Bölüm 3.
187 Küresel bir genel bakış için bkz. R.H. Grove, *Ecology* (1995), s. 179-223.
188 M. Williams, *Deforesting the Earth* (2003), s. 368 vd.
189 *A.g.e.*, s. 371-79; ayrıntılı olarak: Dean, *Broadax* (1995), özellikle Bölüm 9.
190 Simmons, *Environmental History* (2001), s. 153.
191 John F. Richards, "Land Transformation", B.L. Turner ve diğerleri içinde: *The Earth* (1990), s. 163-78, burada 169.
192 M. Williams, *Americans and Their Forests* (1989), s. 332 vd.
193 M. Williams, *Deforesting the Earth* (2003), s. 360.
194 J.L.A. Webb, *Desert Frontier* (1995), s. 5, 11, 15 vd., 22.
195 Bu dünya gibi, 21. yüzyılın Avrupalı tarihçilerinin erişmesinin zor olduğu şeylerin sayısı çok azdır. Bir yaklaşım için bkz. Brody, *Other Side of Eden* (2001).
196 Mumford, *Die Stadt* (1963), s. 268-74.
197 Boomgard, *Frontiers of Fear* (2001), s. 56, 111.
198 *A.g.e.*, s. 121, 125, 127.
199 Mackenzie, *Empire of Nature* (1988), s. 182.
200 Rothfels, *Savages and Beasts* (2001), s. 44-80, özellikle 51 vd., 57 vd., 76-80.
201 Planhol, *Le paysage animal* (2004), s. 689.
202 *A.g.e.*, s. 705 vd.
203 Beinart ve Coates *Environment and History* (1995), s. 20-27.
204 Balina avının yaklaşık 1800'e kadar tarihi için bkz. J.F. Richards, *Unending Frontier* (2003), s. 574-607.
205 Ray Hilborn, Marine Biota, B.L. Turner ve diğ., *The Earth* içinde (1990), s. 371-85, burada 377 (Resim 21.7).
206 Mawer, *Ahab's Trade* (1999), s. 23, 179, 213.
207 Ellis, *Mensch und Wal* (1993), s. 99-110.
208 *A.g.e.*, s. 22; Bockstoce, *Whales, Ice, and Men* (1986), s. 24, 159.
209 *A.g.e.*, s. 208.
210 Pasquier, *Les baleiniers français* (1982), s. 28 vd., 32 vd., 194.
211 Mawer, *Ahab's Trade* (1999), s. 319-21.

212 Bockstoce, *Whales, Ice, and Men* (1986), s. 324.
213 Ellis, *Mensch und Wal* (1993), s. 151.
214 Kalland ve Moeran, *Japanese Walling* (1992), s. 78.
215 Başkan Millard Fillmore'un Japonya imparatoruna mektubu, 13.11.1852, Beasley, *Selected Documents* içinde (1955), s. 99-101 (s. 100 balina avı hakkında).
216 Kalland ve Moeran, *Japanese Whaling* (1992), s. 78.
217 Nickerson ve Chase, *Loss of the Ship "Essex"* (2000).
218 Bu sahne olayın üstünden henüz üç yıl geçtikten sonra, 1819 yılında, Théodore Géricault'nun ünlü *Medusa'nın Salı* tablosuna konu oldu.
219 Blackbourn, *Conquest of Nature* (2006), s. 71-111.
220 *Faust. Der Tragödie zweiter Teil*, 11091-11094. Bkz. Yorum: Johann Wolfgang von Goethe, *Sämtliche Werke, Briefe, Tagebücher und Gespräche*, c. 7/2, haz. Albrecht Schöne, Frankfurt a. M. 1994, s. 716 vd.
221 J.R. McNeill, *Something New Under the Sun* (2000), s. 1888 vd. (alıntı 189).
222 J. de Vries ve Woude, *First Modern Economy* (1997), s. 28 vd., 31.
223 Ven ve diğ., *Leefbar laagland* (1993), s. 152 vd.
224 Woud, *Het lege land* (1987), s. 83 vd.
225 Jeurgens, *De Haarlemmermeer* (1991), s. 97, 99, 167.
226 Ven ve diğ., *Leefbar laagland* (1993), s. 192.
227 Bu konuda klasik: Nash, *Wilderness and the American Mind* (19823).
228 Örneğin Avustralya hükümeti Şubat 2008'de ve Kanada hükümeti Haziran 2008'de özür diledi.

VIII İMPARATORLUKLAR VE ULUS-DEVLETLER (Sayfa 559-668)

1 Bkz. Hansen'in anıtsal yapıtındaki dünya tarihsel genel bakış, *City-State Cultures* (2000).
2 Rusya'nın Kafkaslar'daki, eski emperyal çatışma hatlarını izleyen savaşı bir istisnadır.
3 Langewiesche, *Fortschrittsmotor Kriege* (2008).
4 Blanning, *French Revolutionary Wars* (1996), s. 100 vd.; Grab, *Die Französische Revolution* (1973), s. 171-73.
5 Duroselle, *Tout empire périra* (1992), s. 67 vd. (uluslararası ilişkilerin özellikle tarihe yakın bir teorisi).
6 Güzel bir kısa anlatım: Girault, *Diplomatie européenne* (1979), s. 13-19.
7 D. Geyer, *Der russische Imperialismus* (1977), s. 47 vd.
8 Joseph Smith, *Spanish-American War* (1994), s. 32 vd. 198.
9 Savaşlardaki iletişimsel dönüşüm hakkında bkz. Kaufmann, *Kommunikationstechnik* (1996); savaşın (yalnızca teknolojik açıdan değil) genel olarak dönüşmesi hakkında: Hew Strachen, "Military Modernization, 1789-1918", Blanning, *Oxford Illustrated History* (1996), s. 69-93.
10 P.M. Kennedy, *Aufstieg und Fall* (1989) (1989), s. 313 (Tablo 19).
11 Mükemmel bir özet: Paul W. Schroeder, "International Politics, Peace, and War, 1815-1914", Blanning, *Nineteenth Century* (2000) içinde, s. 158-209; esas olarak benzeri: Doering-Manteuffel, *Internationale Geschichte* (2000), s. 94-105. Schroeder ve Doering-Manteuffel kendi dikkat çekici tezlerini savunuyorlar. En iyi "tarafsız" giriş

kitabı: Rich, *Great Power diplomacy* (1992); çok özlü bir anlatım: Bridge ve Bullen, *Great Powers* (1980); 1815'e kadarki dönem için mükemmel: Scott, *Birth* (2006).

12 Yükselen ve düşenler hakkında ayrıntılı bir anlatım: Durchhardt, *Balance of Power* (1997), s. 95-234.

13 19. yüzyılın uluslararası tarihi hakkında hâlâ en önemli kitaplardan biri: M.S. Anderson, *Eastern Question* (1966).

14 Stadler, *Cavour* (2001); Gall, *Bismarck* (1980).

15 Avrupa çerçevesinde Alman dış politikası hakkında: Mommsen, *Großmachtstellung* (1993); Hildebrand, *Das vergangene Reich* (1995).

16 Mommsen, *Großmachtstellung* (1993), s. 107.

17 Girault, *Diplomatie européenne* (1979), s. 151-69.

18 Uzun vadeli bir bakıştan: Gillard, *Struggle for Asia* (1977). Yine de 1907'den sonra Rus-İngiliz gerilimleri başka biçimlerde devam etti.

19 Devasa bir literatür içinde yine de en iyi giriş kitabı: Joll, *Ursprünge* (1988).

20 Doğu Asya'da yaklaşık 1895 ile 1907 arasındaki gelişmelerin uluslararası sistem için taşıdıkları önem abartılmamalıdır. Bkz. Nich, *Origins* (1985).

21 Yapp, *Strategies* (1980), s. 419-60; M.C. Meyer ve Sherman, *Mexican History* (19914), s. 385-401. Kolonyal savaşlar için bkz. aşağıda Bölüm IX.

22 Labanca, *Oltremare* (2002), s. 108-22.

23 Wesseling, *Teile und herrsche* (1999), öyküleyici bir anlatıma sahip temel betimlemedir. Yeni araştırma yaklaşımları: Pétré-Grenouilleau, *From Slave Trade to Empire* (2004).

24 Tümünün içinde en iyisi: *Barricades* (1996), s. 326 vd.

25 Özellikle belirgin olarak: J.-C. Caron ve Vernus, *L'Europe au XIXe siècle* (1996).

26 Koebner ve Schmidt, *Imperialism* (1964), s. 50.

27 Önemli bir motif olarak: Winkler, *Weg nach Westen* (2000), daha başlangıçta: c. 1, s. 5.

28 Otto Dann, *Zur Theorie* (1996), s. 69. Böyle bir tanım, Dann'daki "temel kavramlar"ın arasında henüz yoktu, *Nation* (19942), s. 11-21.

29 J. Voigt, *Geschichte Australiens* (1988), s. 114; M. King, *Penguin History of New Zealand* (2003), s. 266 vd.

30 Milliyetçilik hakkındaki literatür artık uçsuz bucaksız bir boyuta ulaştı. Araştırmanın en önemli odağını oluşturan Avrupa, yeni yapıtlarda vurgulandı: bkz. Hirschhausen ve Leanhord, *Nationalismen* (2001), özellikle, yayına hazırlayanın yazdığı giriş bölümü (s. 11-45) şu sıralar konuya en önemli girişi oluşturuyor; ayrıca Leerssen, *National Thought* (2006); Baycroft ve Hewitson, *What is a Nation?* (2006); araştırmalara genel bir bakış: Weichlein *Nationalismus* (2006).

31 H. Schulze, *Staat und Nation* (1994).

32 W. Reinhard, *Staatgewalt* (1999), s. 443.

33 Ulus oluşumunun "modernliği" ve 1800'de yeni bir dönemin başlaması üzerine bkz. özetleyici bir anlatımla ve süreklilik tezinden yana argümanlarla: Langewiesche, *Nation* (2000), s. 14-34.

34 Bunu, idealtipsel olarak, daimicilik [perennialism] (ulusların baştan beri var olduğuna ilişkin romantik düşünce) ile modernizm (ulusların birer inşa olduğu düşüncesi) arasındaki karşıtlık halinde ele almaya çalışan: A.D. Smith, *Nationalism and Modernism* (1998), s. 22 vd.

35 Bkz. Guibernau, *Nationalisms* (1996), s. 48. aslında kısıtlayıcı "ulus-devlet" kavramıyla bazı temas noktalarının bulunduğu Connor'dan (*Ethnonationalism,* 1994), kendimi içsel ulus oluşumunun ve genel olarak, atfedilmiş olmayan "nesnel" faktörlerin bu vurgulanışıyla ayırıyorum.

36 W, Reinhard, *Staatsgewalt* (1999), s. 443.
37 Özgün harita için bkz. Buzan ve Little, *International Systems* (2000), s. 261.
38 Schölch, *Ägyptn den Ägyptern!* (1972); J.R. Cole, *Colonialism* (1993); Marr, *Vietnamese Anticolonialism* (1971), s. 166 vd.
39 E. Weber, *Peasants into Frenchmen* (1977).
40 Schieder'deki tipolojiye benzer, ama biraz farklı, *Nationalismus* (1991), s. 110 vd. (hâlâ milliyetçilik konusundaki en iyi kitaplardan biridir). Ulus oluşumu tipolojilerini bununla karıştıramak gerekir, bkz. Hroch, *Europa der Nationen* (2005), s. 41-45.
41 Breuilly, *Nationalism* (1993), Bölüm 4-7.
42 Devrimler çevrimi kavramını Leipzig'li tarihçi Manfred Kossok ortaya attı. Ayrıca bkz. aşağıda, bölüm X.
43 İlk bilgilenme için: Wood, *American revolution* (2001), s. 17-30; Rodríguez O., *Independence of Spanish America* (1998), s. 19-35; H.J. König, *Geschichte Lateinamerikas* (2006), s. 103-203; büyük bir karşılaştırma: Elliott, *Empires* (2006).
44 Dubois, *Avengers* (2004). Ayrıca bkz. Aşağıda Bölüm X.
45 Klasik bir döküm: J. Lynch, *Spanish American Revolutions* (19862), anlatısal tarih yazımının bir başyapıtıdır.
46 Seton-Watson, *Nations and States* (1977), s. 114.
47 Bitsch, *Histoire de la Belgique* (2004), s. 79-86; Rich, *Great Power Diplomacy* (1992), s. 59-61.
48 Jelavich, *Balkans*, c. I (1983), s. 196 vd.
49 Sundhaussen, *Geschichte Serbiens* (2007), s. 130.
50 Jelavich ve Jelavich, *Establishment* (1977), s. 195.
51 Bernecker, *Gescichte Haitis* (1996), s. 106.
52 Clogg, *Greece* (1992), s. 73. Ayrıca bkz. aşağıda Bölüm XVII.
53 Bitsche, *Histoire de la Belgique* (2004), s. 119 vd.
54 "Çok başlı federasyon" kavramı: Rokkan, *Staat* (2000), s. 219.
55 Blom ve Lamberts, *Low Countries* (1999), s. 404; J. Fisch, *Europa* (2002), s. 171.
56 Hegemonya kavramını kullanmayan başka bir analiz yaklaşımı: Ronald Speirs ve John Breuilly, "The Concept of National Unification", *German's Two Unifications* (2005), s. 1-25.
57 Seibt, *Rom* (2001).
58 İtalya hakkında özet olarak: Gall, *Europa* (19973), s. 46-56; Beales ve Biagini, *Risorgimento* (20022); araştırma raporu: Banti, *Il Risorgimento italiano* (2004), s. 133-55; en yeni (ağırlıklı olarak kültür tarihsel) araştırmanın sentezi: Banti ve Ginsbourg, *Il Risorgimento* (2007). Almanya hakkında çok sayıda döküm bulunuyor, son olarak Lenger, *Industrielle Revolution* (2003), s. 315-81.
59 *A.g.e.*, s. 348.
60 Blackbourn, *History of Germany*, (20032), s. 184.
61 Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866-1918*, c. 2 (1992), s. 85.
62 Francesco Leni, "Il brigantaccio postunitario", Vigligone, *La rivoluzione Italiana* içinde (2001), s. 365-85.
63 N.G. Owen ve diğ., *Emergence* (2005), s. 115.
64 Kirby, *Baltic World* (1985), s. 185-89.
65 Bumsted, *History* (1998), s. 132-42.
66 Metinlerden özetler: Keith, *Selected Speeches*, c. I (1961), s. 113-72.
67 Mansergh, *Commonwealth Experience* (19822), s. 34-46.
68 Ayrıca bkz. 7. ve 17. bölümler.
69 Örnek olarak bkz. mükemmel bir analiz: J. Voigt, *Geschichte Australines* (1988), özellikle s. 17-84.

70 Dramatik direniş tarihi: Ravina, *Last Samurai* (2004), özellikle Bölüm 5-6.
71 M.B. Jansen, *Modern Japan* (2000), s. 343-47.
72 Beni en çok ikna eden analiz: Potter, *Impending Crisis* (1976).
73 H. Jones, *Union in Peril* (1992); Güney devletlerinin olası bir zaferi hakkında spekülasyonlar: R.W. Fogel, *Without Consent or Contract* (1989), s. 411-17.
74 Bkz. Dülffer ve diğ., *Vermiedene Kriege* (1997), s. 513-25.
75 Carr, *Spain* (1982), s. 347 vd.; Balfour, *End of the Spanish Empire* (1997), s. 44-46; A. Roberts, *Salisbury* (1999), s. 692.
76 Engerman ve Neves, *Bricks* (1997), s. 479.
77 Clarence-Smith, *Third Portuguese Empire* (1985).
78 R. Oliver ve Atmore, *Africa Since 1800* (2005), s. 118.
79 C. Marx, *Geschichte Afrikas* (2004), s. 70.
80 Ricklefs, *Modern Indonesia* (20013), s. 155-70.
81 C.J. Baker ve Phongpaichit, *Thailand* (2005), s. 105.
82 Bkz. daha ayrıntılı bir temellendirme için: Osterhammel, *Geschichtswissenschaft* (2001), s. 322-41.
83 Örneğin, imparatorlukların çöküşleri hakkındaki vaka incelemeleri için bkz. Lorenz, *Verdämmern* (2000).
84 İzleyen satırlarda milliyetçilik teorisinin örneğin Benedict Anderson ve Ernest Geller gibi klasiklerine dayanılmıştır, ayrıca Calhoun, *Nationalism* (1997), s. 4 vd., daha genişletilmiş haliyle: Osterhammel, *Expansion* (2002).
85 Sınırlar için bkz. *Imperien* (2005), s. 16-18; Osterhammel, *Geschichtswissenschaft* (2000) s. 210-13, ayrıca yukarıda, Bölüm III.
86 Charles Tilly, "How Empires End", Barkey ve von Hagen, *After Empire* (1997), s. 7.
87 M.W. Doyle, *Empires* (1986), s. 36.
88 Langewiesche, *Nation* (2000), s. 23.
89 Thom, *Republics* (1995).
90 Langewiesche, *Nation* (2000), s. 32. vd.
91 Dunn, *Africa* (1997), s. 29, 33.
92 Bkz. özel şirketlerin rolüne büyük değer veren yeni bir genel bakış: Winseck ve Pike, *Communication and Empire* (2007).
93 Buna sık sık dikkat çekilmiştir, son olarak: Motly, *Revolutions* (1999), s. 120-22. Benzer bir durum İspanya ve hatta Fransa gibi ulus-devletlerde de bulunuyor.
94 Bu yapısal tanımlamanın, değişikliklerle yer aldığı esinler: Motyl, *Imperial Ends* (2001), s. 4, 15-27, M.W. Doyle, *Empires* (1986), s. 19, 36, 45, 81. Ayrıca bkz. mükemmel bir el kitabı: S. Howe, *Empire* (2002), özellikle s. 13-22.
95 1900 yılında bu üç ülke demiryolu hatlarının boyutları açısından aynı kategoride yer alıyorlardı. Bkz. Woodruff, *Impact of Western Man* (1966), s. 253, Tablo VI/I.
96 Bkz. Offer, *First World War* (1989).
97 Bkz. Osterhammel, *Kolonialismus* (20065), s. 16-22; bkz. Trotha, *Was war der Kolonialismus?* (2004).
98 Kirby, *Baltic World* (1985), s. 52, 79 vd.; Brower, *Turkestan* (2003), s. 26 vd.
99 Bkz. Cain, *Hobson* (2002).
100 Yine de hâlâ Mommsen, *Imperialismustheorien* (19873); 1919'a kadarki "klasik" teoriler için bkz. *Liberal Ideal* (1993), yeni tarih bilimsel yorumlara iyi bir genel bakış: Porter, *European Imperialism* (1994), Bölüm 1-5.
101 Schumpeter, *Aufsätze zur Soziologie* (1953), özellikle s. 123-39. Burada merkezi kavram, "ihracat tekelciliği"dir.
102 Bkz. W. Reinhard, *Expansion* (1983-1990); Adas, *Islamic and European Expansion* (1993).

103 Bayly, *First Age* (1998). Ayrıca bkz. 2. Bölüm.
104 Wesseling, *Teile und herrsche* (1999), s. 113-18.
105 J.R. Ward, *Industrial revolution* (1994), s. 62.
106 İyi betimlenmiş çok sayıda örnek: Brötel, *Frankreich im Fernen Osten* (1996).
107 Abernethy, *Global Dominance* (2000), s. 101.
108 J. Black, *War and the World* (1998), s. 152.
109 Headrick, *Tools* (1981), s. 20 vd., 43-45.
110 *A.g.e.*
111 İzleyen satırlarda ele alınan konu hakkında her şeyden önce bugün en iyi sentez: Okey, *Habsburg Monarchy* (2001).
112 Habsburgların Avrupa'daki pozisyonunun kısa bir anlatımı: P.M. Kennedy, *Aufstieg und Fall* (1989), s. 256-61.
113 Bérenger, *Geschichte des Habsburgerreiches* (1995), s. 565.
114 Bu darbenin felaket getiren sonuçları için: Bridge, *Habsburg Monarchy* (1990), s. 288 vd.
115 Yeni literatürde, 1867'den önceki bir "imparatorluk"u, 1867'den sonraki gevşek bir "monarşi" bağından ayırma yönünde bir eğilim var, örneğin bkz. Ingrao, *Habsburg Monarchy* (20002); Okey, *Habsburg Monarchy* (2001).
116 Bir değerlendirme için ayrıca bkz. Hoensch, *Geschichte Ungarns* (1984), s. 26-28.
117 Habsburg İmparatorluğu'ndaki milliyetçiliğin özellikle farklılaştırılmış bir tartışılması için bkz. Okey, *Habsburg Monarchy* (20002).
118 Bérenger, *Geschichte des Habsburgerreiches* (1995), s. 665.
119 İnalcik ve Quataert, *Ottoman Empire* (1994), c. 2, s. 782; Kappeler, *Rußland* (1992), s. 234.
120 Böyle düşünen bir yazar da: D. Liven, *Empire* (2000), s. 184 vd.
121 Bawden, *Mongolia* (1989), s. 187 vd.
122 Napoléon imparatorluğunun kısa anlatımları: Boudon, *Histoire du consulat et de l'Empire* (2000), s. 283-303; Wunde, *Europäische Geschichte* (2001), s. 148-84.
123 Bu yeni egemen sınıfın mükemmel bir portresi: Woloch, *Napoleon and his Collobrators* (2001), özellikle s. 156 vd.
124 Broers, *Europe* (1996), özellikle s. 156 vd.
125 Harita, *a.g.e.*, s. 181.
126 Aktaran Jourdan, *L'Empire de Napoléon* (2000), s. 120.
127 Burada ekonomik entegrasyonun diğer veçhesini geçiyorum. Bkz. Woolf, *Napoleon's Integration of Europe* (1991), s. 133-56.
128 Genel olarak Fransız sömürge imparatorluğu için bkz. Bouche, *Histoire de la colonisation française* (1991); J. Meyer ve diğ., *Histoire de la France coloniale* (1991); Aldrich, *Greater France* (1996); Liauzu ve diğ., *Colonisation* (2004); 1880'den sonraki dönem için yine de hâlâ, şu kitabın ülkeler bölümü önemini koruyor: Albertini, *Europäische Kolonialherrschaft* (19873); ayrıca genel olarak bkz. seçkin Fransa uzmanı: Wesseling (*Europe's koloniale eeuw*, 2003).
129 Etemad, *La possession* (2000), s. 231, 236 (Tablo 21, 22). Ayrıca bkz. 4. Bölüm.
130 Ruedy, *Modern Algeria* (1992), s. 60, 62, 66; Danziger, *Abd al-Qadir* (1977), s. 180-205 (ne var ki Abdülkadir bir Batılılaştırmacı olmamıştır: s. 200).
131 Ruedy, *Modern Algeria* (1992), s. 69 (Tablo 3.1).
132 Cezayir'deki Müslümanlara karşı politikanın standart bir anlatımı: Ageron, *Histoire de l'Algérie contemporaine* (1979), s. 137-223.
133 Bkz. Rivet, *Le Maroc* (1999).
134 Çok ilginç bir karşılaştırma: Lustick, *State-Building Failure* (1985).
135 Bilimsel araştırmaların bilançosu: Brötel, *Frankreichs indochinesisches Empire* (2001).

136 Brocheux ve Hémery, *Indochine* (1995), s. 135 vd. (Hindiçin tarihi konusunda standart yapıt).
137 *A.g.e.*, s. 164-75.
138 Wesseling, *Europa's koloniale eeuw* (2003), s. 190; Fransız kolonyal ideolojisi hakkında iyi bir kaynak: Aldrich, *Greater France* (1996), s. 89-111.
139 Wesseling, *Teile und herrsche* (1999), s. 90-94.
140 Kongo'nun standart tarihi: Vanthemsche, *La Belgique et le Congo* (2007). Bunun yanı sıra Kongo'da işlenen suçlar hakkında: Ewans, *European Atrocity* (2002).
141 H.L. Wesseling, "The Strange Case of Dutch Imperialism", aynı yazar, *Imperialism and Colonialism* (1997), s. 73-86, burada 77.
142 Ricklefs, *Modern Indonesia* (20013), s. 186-88.
143 Hollanda'da emperyalist denebilecek tüm unsurların bir araya getirildiği bir yapıt: Kuitenbrouwer, *The Netherlands* (1991).
144 Wesseling, *Europa's koloniale eeuw* (2003), s. 198.
145 Bkz. Gründer, *Geschichte der deutschen Kolonien* (20045), s. 163-66.
146 Gouda, *Dutch Culture Overseas* (1995), s. 45.
147 Booth, *Indonesian Economy* (1998), s. 149-54, 160; Doel, *Het Rijk van Insulinde* (1996), s. 157-66.
148 Booth, *Indonesian Economy* (1998), s. 328.
149 Kent, *Soul of the North* (2000), s. 368 vd.
150 Bkz. Parsons, *King Khama* (1998), s. 201 vd.; Rotberg, *The Founder* (1998).
151 Tarling, *Imperialism* (2001), s. 55-62; Kur, *Economic Change* (1998).
152 Aktaran Rotberg, *The Founder* (1998), s. 290.
153 Bkz. Shula Marks, "Southern and Central Africa, 1866-1910", Fage ve Oliver, *Cambridge History of Africa*, c. 6 (1985), s. 422-92, burada 444-54; Rotberg, *The Founder* (1988), Bölüm 12-13.
154 Bkz. Breman, *Taming the Coolie Beast* (1989).
155 Matsusaka, *Japanes Manchuria* (2001), s. 126-39.
156 C. Marx, *Geschichte Afrikas* (2004), s. 60.
157 *A.g.e.*, s. 72 vd.
158 R. Reid, *Ganda* (1998), s. 362.
159 M. Last, "The Sokoto caliphate and Borno"; Ajayi, *General History of Africa* içinde (1989), s. 555-999, burada 568 vd.
160 İzleyen satırlar için: Hassan Amed Ibrahim, "The Egyptian Empire, 1805-1885", Daly ve Petry, *Cambridge History of Egypt* içinde, c. 2 (1998), s. 1978-216; Fahmy, *All the Pasha's Men* (1997), s. 38-75.
161 Rich, *Great Power Diplomacy* (1992), s. 69-74.
162 F. Robinson, *Muslim Societies* (2004), s. 170; orada s. 169-81, Mehdi devletinin iyi bir kısa anlatımı.
163 Grewal, *Sikhs* (1990), s. 99-128, bir "Sih imparatorluğu"ndan söz ediyor.
164 İzleyen satırlar: Meinig, *Shaping of America*, c. 2, (1993), s. 4-23.
165 J. Meyer ve diğ., *Histoire de la France coloniale* (1991), s. 209-13.
166 Meinig, *Shaping of America*, c. 2 (1993), s. 17.
167 *A.g.e.*, s. 23.
168 Klaus Schwabe ve Tony Smith'in karşıt görüşleri: Mommsen ve Osterhammel, *Imperialism and After* içinde (1986).
169 Meinig, *Shaping of* America, c. 2 (1993), s 170.
170 Bkz. Jacobson, *Whiteness of a Different Color* (1998).
171 Standart yapıt: Louis, *Oxford History of the British Empire*, c. 3 (1999), c. 5 (1999, araştırmaların vardığı seviye hakkında); hâlâ en iyi giriş kitabı: Hyam, *Britain's Impe-*

rial Century (19932); veriler ve haritalar: A. Porter, *Atlas* (1991); bunun yanı sıra hâlâ: Mommsen, *Das Britische Empire* (1981); şimdi: Wende, *Das Britische Empire* (2008).

172 Bu konuda: Fry, *Scottish Empire* (2001); S. Howe, *Ireland* (2000), bugüne kadar gelen etkileri de tartışıyor.

173 Bu haliyle bir tez olarak ilkönce: Colley, *Britons* (1992).

174 John Stuart Mill, "A Fex Words on Non-Intervention [1859]", Mill, *Collected Works* içinde, c. 21 (1984), s. 109-24.

175 Schumpeter, *Aufsätze zur Soziologie* (1953), özellikle s. 128.

176 H.V. Bowen, *British Conceptions* (1998), s. 1.

177 Marshall, *Making* (2005), s. 228; ayrıca: H.B. Bowen, *Business of Empire* (2006).

178 1991 yılında yaklaşık 3.500 kişiden oluşan küçük bir "expatriat topluluğu" hakkında güzel bir vaka çalışması: Butcher, *The British in Malaya* (1979), s. 30; Kenya için: D. Kennedy, *Islands of White* (1987).

179 Yeni Zelanda bakış açısından büyük bir perspektif: Pocock, *Discovery* (2005), özellikle s. 181-98.

180 N.A.M. Rodger, *Command of the Sea* (2004), s. 579; Daunton, *Progress* (1995), s. 181-98.

181 Harita için bkz. P.M. Kennedy, *British Naval Mastery* (1983), s. 207, ayrıca: A. Porter, *Atlas* (1991), s. 146 vd. (kömür istasyonlarını da içeriyor).

182 P.M. Kennedy, *British Naval Mastery* (1983), s. 151.

183 Kolff, *Naukar* (1990) Indian Army'nin ortaya çıkması hakkında; Metcalf, *Imperial Connections* (2007), s. 68-101, Hindistan dışında görevlendirme hakkında.

184 Güneydoğu Asya örneğinde tüm olanaklar yelpazesi: Webster, *Gentlemen Capitalists* (1998).

185 İç politikadaki asıl nedenler hakkında: Hilton, *A Mad, Bad, and Dangerous People?* (2006), s. 543-58; serbest ticaret hakkında önemli bir yeni yapıt: A. Howe, *Free Trade* (1997).

186 Darwin, *Imperialism* (1997), s. 627 vd. Doruk noktası: Palmerston'un 25 Haziran 1850 tarihli konuşması.

187 Gallagher ve Robinson [1953], Louis, *Imperialism* (1976), s. 53-72.

188 Frank Trentmann, "Civil Society, Commerce, and the 'Citizen-Consumer': Popular Meanings of Free Trade in Modern Britain", aynı yazar, *Paradoxes* içinde (2000), s. 306-31; ayrıntılı olarak aynı yazar, *Free Trade Nation* (2008).

189 Patrick K. O'Brien, "The Pax Britannica and American Hegemony: Precedent, Antecedent or Just Another History?", O'Brien ve Clesse, *Two Hegemonies* (2002), s. 3-64, özellikle s. 13 vd., 16 vd., 21.

190 L.E. Davis ve Huttenback, *Mammon* (1988).

191 Offer, *British Empire* (1993), s. 228, Ayrıca bkz. P.M. Kennedy, *Costs and Benefits* (1989).

192 Cannadine, *Orientalism* (2001).

193 Offer, *First World War* (1989), s. 368 vd.

194 Gilmour, *Curzon* (1995), s. 274-76, 287-90; Verrier, *Younghusband* (1991).

195 Friedberg, *Weary Titan* (1988).

196 Cain ve Hopkins, *British Imperialism* (20012), Bölüm 3-4; "City" ve personeli hakkında: Kynaston, *City* (1994).

197 Buna işaret eden: Neff, *War* (2005), s. 217, 19. yüzyıldaki uluslararası müdahalenin bütün bir tipolojisini geliştiriyor (s. 215-49).

198 Perkins, *Modern Tunisia* (2004), s. 19; Hsü, *Modern China* (20006), s. 205-12; Wyatt, *Thailand* (1984), s. 184 vd.

199 Temel olarak: Fisher, *Indirect Rule in India* (1991); Mısır hakkında: Owen, *Lord Cromer* (2004), Bölüm 10-16.
200 Bu tezi savunan: Cannadine, *Orientalism* (2001).
201 Standart yapıt olarka hâlâ: Semmel, *Jamaican Blood* (1962); bunun yanı sıra C. Hall, *Civilising Subjects* (2002), s. 23-27 ve genelinde.
202 Bkz. malzeme derlemesi (bölgelere göre tamamen farklı kalitelerde): Ferro, *Le livre noir* (2003).
203 Ayrıca bkz. değerlendirmeler: Hildebrand, *No Intervention* (1997), s. 27 vd.
204 Ronald Robinson ve John Gallagher'dan beri bu yetenek "informal empire" olarak da tanımlanmıştır. Tanım için bkz. Jürgen Osterhammel, "Britain and China 1842-1914", Louis, *Oxford History of the British Empire* içinde, c. 3 (1999), s. 146-69, özellikle s. 148 vd.
205 Georges Balandier, Albert Memmi ve diğerleri. Bu klasik yorumlar hakkında: Young, *Postcolonialism* (2001).
206 V. Trotha, *Koloniale Herrschaft* (1997), s. 37 vd.
207 Ayrıca bkz. 16. Bölüm.
208 Zastoupil ve Moir, *Great Indian Education debate* (1999).
209 T.R. Metcalf, *Ideologies of the Raj* (1994), s. 66 vd.; Forsyth, *People of Siberia* (1992), s. 156 vd.
210 Lorcin, *Imperial Identities* (1995).
211 Direniş tarihinin iyi bir kısa anlatımı: Abernethy, *Global Dominance* (2000), s. 254 vd.
212 Aldrich, *Greater France* (1996), s. 212.
213 Maurice Duverger, "Le concept d'empire", aynı yazar, *Le concpet d'empire* içinde (1980), s. 5-24, burada 11.
214 Hukuk tarihsel bir inceleme: Chanock, *Law* (1985), s. 219.
215 Bkz. Manela, *Wilsonian Moment* (2007).
216 Bu konuda ayrıntılı olarak: Bayly, *Geburt der modernen Welt* (2006), Bölüm 6.
217 Bu da, D. Lieven, *Empire* (2000) içinde kapsanmamış bir başka "imparatorluk ikilemi"dir.
218 Osmanlı İmparatorluğu hakkında güzel vaka çalışmaları: Hanssen ve diğ., *Empire in the City* (2002).

IX GÜÇ SİSTEMLERİ, SAVAŞLAR, ULUSÖTESİ HAREKETLER (Sayfa 669-731)

1 H.M. Scott, *Birth* (2006), Avrupa sisteminin başlangıcını ikna edici bir şekilde 1760'lı yıllarda görüyor (s. 121, 143 vd.).
2 Klasik ayrımların kaynağı: Bull, *Anarchical Society* (1977), s. 8 vd; düşüncelerin daha karmaşıklaştığı ve tarihsel olarak daha somutlaştırıldığı yer: Buzan ve Little, *International Systems* (2000), s. 90 vd. ve geneli.
3 Dülffer, *Regeln* (1981), s. 300.
4 Baumgart, *Europäisches konzert* (1999), s. 343.
5 Ayrıntılar: Wawro, *Warfare* (2000), s. 55-57.
6 Büyük bir panorama için: M. Geyer ve Brigeht, *Global Violence* (1996).
7 Schroeder, *Transformation* (1994). 1815'ten önceki dönem için Schroeder'e yoğun eleştiriler yöneltilmiştir. Bkz. Krüger ve Schroeder, *The Transformation* (2002), özellik-

le Schroeder'in kendisini eleştirenlere yanıtı (s. 323-32). Ayrıca temel bir yapıt: Dülffer ve diğ., *Vermiedene Kriege* (1997), 19. yüzyıldaki uluslararası ilişkiler hakkında en önemli kitaplardan biridir.

8 Bunu ikna edici bir biçimde yapan: F.R. Bridge, "Transformations of the European States System, 1856-1914", Krüger ve Schroeder, *The Transformation* içinde (2002), s. 255-72.

9 C.I. Hamilton, *Anglo-French Naval Rivalry* (1993), s. 273-74.

10 Mommsen, *Bürgerstolz* (1995), s. 305.

11 Mahan'ın ünlü kitabının başlığı *The Influence of Seapower upon History 1660-1783* (1890).

12 1840-1914 yıllarındaki silahlanma dinamiğini karşılaştırmalı olarak inceleyen (ve başlığından daha kapsamlı olan): R. Hobon, *Maritimer Imperialismus* (2004).

13 Eberhard Kolb, "Stabilisierung ohne Konsolidierung? Zur Konfiguration des europäischen Mächtesystems 1871-1914", Krüger, *Das europäische Staatensystem* (1996), s. 188-95, burada 192.

14 I. Clark, *Hierarchy of States* (1989), s. 133.

15 D. Lieven, *Russia* (1983), s. 40 vd.

16 Mommsen, *Großmachtstellung* (1993), s. 69.

17 Schroeder, *International System* (1986), s. 12-14.

18 James Monroe, Kongrede okunan bildiri, 2 Aralık 1823, aktaran D.B. Davis ve Mintz, *Boisterous Sea* (1998), s. 350.

19 Heinhard Steiger, "Peace Treaties from Waris to Versailles", Lesaffer, *Peace Treaties* (2004), s. 59-99, burada 66 vd.

20 Başka bir yorum için bkz. Kleinschmidt, *Gescichte der internationalen Beziehungen* (1998), s. 312-17.

21 Vaka çalışmaları için: Dülffer ve diğ., *Vermiedene Kriege* (1997).

22 Schieder, *Staatensystem* (1977).

23 Yakın zamanda hâlâ bunu söyleyen: Baumgart, *Europäisches Konzert* (1999).

24 Xiang Lanxin, *Origins of the Boxer War* (2002).

25 Birmingham, *Portugal* (1993), s. 133, 135.

26 D.A.G. Waddell, "International Politics and Latin American Indepenedence", Bethell, *Cambridge History of Latin America* içinde, c. 3 (1985), s. 197-228, burada 199, 216-18; Alan Knight, "Britain and Latin America", Louis, *Oxford History of the British Empire* içinde, c. 3 (1999), s. 122-45; Cain ve Hopkins, *British Imperialism* (2001²), s. 243-74.

27 D. Gregory, *Brute New World* (1992).

28 Sondhaus, *Naval Walfare* (2001), s. 15.

29 Landes, *Wohlstand und Armut* (1999), s. 342.

30 Kraay ve Whigham: *I Die with My Country* (2004), s. 1, Almanya'ya ilişkin verilerin alındığı kaynak: Wehler, *Gesellschaftgeschichte*, c. 4 (2003), s. 944.

31 Hans Vogel, "Argentinien, Uruguay, Paraguay, 1830/1852-1904/1910", Bernecker ve diğ., *Handbuch* içinde c. 2 (1992), s. 694-98.

32 Collier ve Sater, *Chile* (1996), s. 139; Riekenberg, *Ethnische Kriege* (1997), s. 101-9.

33 H.-J. König, *Geschichte Lateinamerikas* (2006), s. 392.

34 LaFeber, *American Age* (1989), s. 110.

35 *A.g.e.*, s. 164.

36 J. Major, *Prize Possession* (1993), s. 34 vd., 78 vd. (Zahen, s. 83).

37 Lafeber, *American Age* (1989), s. 234.

38 Topik, *Trade* (1996), s. 209.
39 Fisher, *Indirect Rule in India* (1991), s. 255-57.
40 Lieberman, *Strange Parallels* (2003), s. 302.
41 Bkz. Erken Modern Çağ'ın uluslararası tarihi için çok önemli bir kitap: M.B. Jansen, *China in the Tokugawa World* (1998), Bölüm 1.
42 Metin: Lu, *Japan* (1997), c. 2, s. 288-92.
43 Auslin, *Negotiating with Imperialism* (2004). Burada toplam 16 dostluk ve ticaret antlaşmasının bir listesi de bulunuyor. Japonya'nın sınırlandırılmış egemenliği hakkında en önemli Batılı yapıt: Hoare, *Japan's Treaty Ports* (1994), özellikle Bölüm 4 ve 8.
44 İzleyen satırlar: Osterhammel, *China* (1989), Bölüm 9-10; Dabringhaus, *Geschichte Chinas* (2006), s. 56-59, 145-57; eski literatürden özellikle: Kim Key-hiuk, *Last Phase* (1980).
45 S.C.M. Paine, *Sino-Japanese War* (2003).
46 Hamashita Takeshi, "Tribute and Treaties: Maritime Asia and Treaty Port Networs in the Era of Negotiations, 1800-1900", Arrighi ve diğerleri: *Resurgence* (2003), s. 17-50.
47 Schmid, *Korea* (2002), s. 56 vd.
48 Klaus Hildebrand, "'Eine neue Ära der Weltgeschichte.' Der historische Ort des Russisch-Japanischen Krieges", Kreiner, *Der Russisch-Japanische Krieg* (2005), s. 27-51, burada 43.
49 Howard, *War in European History* (1976), s. 100 vd.
50 Connely, *Wars of the French Revolution* (2006), s. 115.
51 Wawro, *Warfare* (2000), s. 33.
52 Pröve, *Militär* (2006), s. 4.
53 Dieter Storz, "Modernes Infanterigewehr und taktische reform in Deutschland in der Mitte des 19. Jahrhunderts", Epkenhans ve Groß, *Militär* (2003), s. 209-30, burada 217.
54 Agoston, *Guns for the Sultan* (2005), genellikle 17. ve 18. yüzyıl hakkında; 19. yüzyıl için bkz. Ralston, *Importing the European Army* (1990), s. 43-78, ve özellikle: Grant, *Rulers* (2007).
55 Vandervort, *Wars of Imperial Conquest* (1998), s. 158-66; Etiyopya tarafı için: Pankhurst, *Ethiopians* (1998), s. 188-93.
56 Wawro, *Warfare* (2000), s. 127.
57 Rus-Japon savaşının dünyadaki etkisi için, bkz. Aydin, *Politics of Anti-Westernism* (2007), s. 71-92; Kowner, *Russo-Japanese War* (2007).
58 S.C.M. Paine, *Sino-Japanes War* (2003), s. 182; Sondhaus, *Naval Warfare* (2001), s 133 vd, 152.
59 Bkz. Dierk Walter, "Warum Kolonialkrieg?", Klein ve Schumcher, *Kolonialkriege* içinde (2006), s. 14-43, özellikle 17-26, ayrıca vaka çalışmaları için: *a.g.e.* ve Moor ve Wesseling, *Imperialism and War* (1989). Önemli bir yapıt: Wesseling, *Les guerres coloniales* (1992).
60 Belich, *New Zealand Wars* (1986), s. 323 vd.
61 Tone, *War and Genocide* (2006), s. 193 (s. 153-77'de Weyler'in bir portresi yer alıyor); ayrıca bkz. Everdell, *The First Moderns* (1997), s. 116-26; Gott, *Cuba* (2004), s. 93-97.
62 Nasson, *South African War* (1999), s. 220-24.
63 Bkz. S.C. Miller, "Benevolent Assimilation" (1982), s. 164, 208-10.

64 Laband, *Kingdom in Crisis* (1992), s. 14.
65 M. Lieven, *Butchering* (1999), s. 616.
66 Spiers, *Late Victorian Army* (1992), s. 335, ayrıca s. 272-300'de bu türden savaşların iyi bir analizi yer alıyor. Wesseling 1871-1914 yıllarında 23 İngiliz, 40 Fransız ve 32 Hollanda kolonyal savaşı sayıyor (*Les guerres coloniales*, 1992, s. 108. Ayrıca bkz. C. Marx, *Geschichte Afrikas* (2004), s. 133 vd.
67 Vandervort, *Wars of Imperial Conquest* (19098), s. 174-77.
68 *A.g.e.*, s. 49.
69 Lee Ki-baik, *Korea* (1984), s. 212.
70 Esdaile, *Fighting Napoleon* (2004), s. 176.
71 Hobsbawm, *Sozialrebellen* (1962), özellikle Bölüm: 2.
72 Teng Ssu-yü, *Nien Army* (1961).
73 Showalter, *Wars of German Unification* (2004), s. 315-27.
74 Blanning, *French Revolutionary Wars* (1996), s. 101; daha dramatik bir çalışma: Bell, *First Total War* (2007).
75 Broers, *Europe* (996), s. 70-77, başka bir bakış: Connely, *Wars of the French Revolution* (2006), s. 117.
76 Stig Förster ve Jörg Nagler, "Introduction", Förster ve Nagler, *On the Road* içinde (1997), s. 1-25, burada s. 6.
77 Wawro, *Warfare* (2000), s. 19, 89, 155 vd.; aynı yazarın: *Franco-Prussian War* (2003), s. 75, 84; Nasson, *South African War* (999), s. 75; Elleman, *Modern Chinese Warfare* (2001), s. 41.
78 McPherson, *Battle Cry* (1988), s.664; Wawro, *Warfare* (2000), s. 155; Urlanis, *Bilanz* (1965), s. 99.
79 "World War One" hakkında kapsamlı: J.W. Steinberg ve diğ., *Russo-Japanese War* (2005).
80 Moorehead, *Dunant's Dream* (1998), s. 1-7.
81 Steinbach, *Abgrund Metz* (2002), s. 45.
82 Langewiesche, *Kriegsgewalt* (2006), s. 27.
83 E. Grove, *Royal Navy* (2005), s. 9-68.
84 Deng Gang, *Maritime Sector* (1999), s. 195 (Tablo 4.3).
85 Kanıtlar: M.C. Wright, *Last Stand* (1957), s. 220.
86 Sondhaus, *Naval Warfare* (2001), s. 3, 52, 73, 103, 133 vd., 150-52.
87 M.B. Jansen, *Modern Japan* (2000), s. 277.
88 Simon Cille, "Shipping Industry Technologies", Jeremy, *International Technology Transfer* (1991), s. 74-94, burada 83 (Tablo 5.2). Savaş donanmasının kurulması için temel olarak: D.C. Evans ve Peattie, *Kaigun* (1997), s. 1-31.
89 Josef Kreiner, "Der Ort des Russisch-Japanischen Krieges in der japanasihcen Geschichte", aynı yazarın: *Der Russisch-Japanische Krieg* içinde (2005), s. 53-76.
90 D.C. Evans ve Peattie, *Kaigun* (1997), s. 124.
91 19. yüzyılın bir makam sahibi olmadığı halde en etkili politikacılarından birinin en iyi biyografisi: Edsall, *Richard Cobden* (1986).
92 Lee Ki-baik, *Korea* (1984), s. 268 vd; W.G. Beasley, "The Foreign Threat and the Opening of the Ports", J.W. Hall, *Cambridge History of Japan* içinde, c. 5 (1989), s. 259-307, burada 307.
93 Ustalıklı bir özet: Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, c. 2 (1982), s. 23-82; ayrıca bkz. savaş öncesi ruh halinin betimlenmesi: Joll, *Ursprünge* (1988),

s. 265-307; Cassels, *Ideology* (1996), Bölüm 3-6. Bu motifleri en kapsamlı şekilde birleştiren, pek tanınmayan İsveçli jeopolitikçi Rudolf Kjellen'dir (1864-1922).

94 Bkz. D.P. Crook, *Darwinism* (1994), s. 63.

95 Gollwitzer, *Die gelbe Gefahr* (1962).

96 Yeni iyi literatürün yokluğunda, hâlâ: Koch, *Sozialdarwinismus* (1973).

97 Gluck, *Japan's Modern Myths* (1985), s. 206.

98 Chang Hao, "Intellectual Change and the Reform Movement, 1890-8, Fairbank ve Twichett, *Cambridge History of China*, c. 11 (1980), s. 274-338, burada 296-98; ayrıca bkz. Pusey, *China and Charles Darwin* (1983), s. 236-316 (Liang'a eleştirel yaklaşıyor).

99 A. Black, *Islamic Political Thought* (2001), s. 304.

100 Kapsamlı: Windler, *La diplomatique* (2002).

101 Macartney misyonu hakkında: Hevia, *Cherisching Men from Afar* (1995).

102 H.M. Scott, *Birth* (2006), s. 278 vd.

103 Vandervort, *Wars of Imperial Conquest* (1998), s. 85.

104 H.M. Scott, *Birth* (2006), s. 275 vd.

105 Gong, *Standart of "Civilization"* (1984); Bull ve Watson, *Expansion* (1984), Bölüm 8-12; Frey ve Frey, *Diplomatic Immunty* (2002), s. 384-421; Jörg Fisch, "Internationalizing Civilization by Dissolving International Society: The Status of Non-European Territories in Nineteenth-Century International Haw", M.H. Geyer ve Paulmann, *Mechanics* (2001), s. 235-57; Japonya için: Henning, *Outposts of Civilization* (2002).

106 Çok ayrıntılı: Farah, *Politics of Interventionism* (2000).

107 R. Owen, *Middle East* (1981), s. 122-35; Osterhammel, *China* (1989), s. 211-18. Finans emperyalizmi hakkında aşılmamış bir yapıt: Mommsen, *Der Europäische Imperialismus* (1979), s. 85-148; Almanya hakkında örnek bir çalışma: B. Barth, *Die deutsche Hochfinanz* (1995).

108 Mükemmel: Lipson, *Standing Guard* (1985), s. 37-57.

109 M.S. Anderson, *Rise of Modern Diplomacy* (1993), s. 103-11; Girault, *Diplomatie européenne* (1979), s. 13-19.

110 Headrick, *Invisible Weapon* (1991), s. 17.

111 Daha ayrıntılı olarak: M. King, *Penguin History of New Zealand* (2003), s. 156-67; Belich, *Making Peoples* (1996), s. 193-97.

112 Kinji Akashi, "Japanese 'Acceptance' of the European Law of Nations: A Brief History of International Law in Japan, c. 1853-1900", Stolleis ve Yanagihara, *Perspectives* (2004), s. 1-21, burada 9.

113 Paulmann, *Pomp und Politik* (2000), s. 295 vd.

114 Keene, *Emperor of Japan* (2002), s. 632.

115 Georgeon, *Abdulhamid II* (2003), s. 31-35.

116 Kültürlerarası diplomasi için güzel bir çalışma: D. Wright, *The Persians amongst the English* (1985), Şah'ın 1873 ve 1889'da yaptığı iki ziyaret hakkında s. 121-40.

117 Keene, *Emperor of Japan* (2002), s. 308.

118 D.G.E. Hall, *South-East Asia* (1981^4), s. 629 vd.

119 Mawer, *Ahab's Trade* (1999), s. 97 vd.

120 Grewe, *Epochen* (1988^2), s. 554.

121 Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements* (1991), s. 172.

122 Bu ruh halini, bir gazetecilik kitabı iyi yakalamıştır: Traxler, *1898* (1998).

123 Dülffer ve diğ., *Vermiedene Kriege* (1997), s. 615-39; Mommsen, *Großmachtstellung* (1993), s. 213-27.

124 Nikki R. Keddie, "Iran under the Later Qajars, 1848-1822", H. Bailey, *Cambridge History of Iran* içinde, c. 7 (1991), s. 174-212, burada 195 vd.; Keddie, *Qajar Iran* (1999), s. 37-39.
125 Aktaran: Osterhammel, *China* (1989), s. 222. Boykot için bkz. Wang Guenhua, *In Search of Justice* (2001).
126 Quataert, *Social Desintegration* (1983), s. 121-45.
127 Lauren, *Power and Prejudice* (1988), s. 57, 76-101; Ayrıca bkz. mükemmel bir çalışma: Shimazu, *Japan, Race and Equality* (1998).
128 John Boli ve George M. Thomas, "INGOs and the Organization of World Culture", aynı yazarın: *Constructing World Culture* içinde (1999), s. 13-49, burada 23 (Diyagram 1.1).
129 Moorehead, *Dunant's Dream*, s. 125; ayrıca bkz. Riesenberger, *Für Humanität* (1992), s. 35 vd.
130 Chi Zhihua, *Hongshizi yu jindai Zhongguo* (2004), s. 52 vd.
131 F.S.L. Lyons, *Internationalism* (1963), s. 263 – aşılmamış bir standart yapıttır.
132 Bu konuda özellikle eski literatür: Braunthal, *Geschichte der Internationale* (1961-71); Joll, *Second International* (1974).
133 M.B. Jansen, *Making* (2000), s. 491.
134 Bock, *Frauen* (2005), s. 179.
135 McClain, *Japan* (2002), s. 381. vd.
136 Mısır için vaka çalışması: Badran, *Feminists* (1995), s. 47-51.
137 Rupp, *Worlds of Women* (1997), s. 15-21. Karen Offen 1878 ile 1890 arasındaki yılları enternasyonalizmin ilk büyük evresi olarak görüyor.
138 B.S. Anderson, *Joyous Greetings* (2000), s. 24 vd., 204 vd.
139 Bkz. McFadden, *Golden Cables* (1999), özellikle ekler A-F.
140 Hindistan hakkında: Burton, *Burdens of History* (1994), Bölüm 4-5.
141 Bazen, saldırganlara karşı "ulusal" bir tavır almaktan kaçınamamışlardır: Grossi, *Le pacifisme européen* (1994), s. 219 vd. (en iyi genel serimleme).
142 Ceadel, *Origins of War Prevention* (1996).
143 S.E. Cooper, *Patriotic Pacifism* (1991), s. 219 vd.
144 K'ang Yu-wei, *Ta T'ung Shu* (1974), özellikle s. 77 vd.; bu konuda etkileyici bir yapıt: Hsiao Kung-chuan, *A Modern China* (1975), s. 456 vd.
145 Haag konferansları hakkında, aşılmamış bir yapıt: Dülffer, *Regeln* (1981); ileri doğru simgesel bir adım olarak daha iyimser bir yeni yorum için: I. Clark, *International Legitimacy* (2007), s. 61-68.
146 Örneğin, önemli derleme: M.H. Geyer ve Paulmann, *Mechanics* (2001).
147 Vec, *Recht und Normierung* (2006), s. 379.
148 Bkz. 2. Bölüm.
149 Bu süreçlerin bazılarının ele alındığı çalışma: Martin H. Geyer, "One Language fort he World", M.H. Geyer ve Paulmann, *Mechanics* (2001), s. 55-92. En iyi genel bakış: Murphy, *International Organization* (1994), s. 46-118.
150 Forster, *Esperanto Movement* (1982), s. 22 (Tablo 3).
151 D.C. Young, *Modern Olympics* (1996), s. 68-70, 85.
152 Futbol: Goldblatt, *The Ball is Round* (2006), s. 85-170.
153 Aktaran: Herren, *Hintertüren zur Macht* (200), s. 1.
154 *A.g.e.*, özellikle Belçika hakkındaki II. Bölüm.
155 Liste: Murphy, *International Organization* (1994), s. 47 vd.
156 Bkz. *a.g.e.*, s. 57-59.

X DEVRİMLER
(Sayfa 733-813)

1 Arendt, *Über die Revolution* (1968), s. 10.
2 T. Paine, *Common Sense* (1976), s. 63.
3 Arendt, *Über die Revolution* (1968), s. 41.
4 "Büyük" devrimler: (a) devrimci bir devlet gücünün konsolidasyonuna yol açan *ve* (b) programları en azından bir süre küresel ölçekte dikkate alınan devrimlerdir.
5 E. Zimmermann, *Krisen* (1981), s. 142, hafifçe basitleştirildi.
6 Law, *Oyo Empire* (1977), s. 245 vd.
7 C. Tilly, *Revolutionen* (1993), s. 346 (Tablo 14, tuhaf bir biçimde Almanya'yı dahil etmemiş).
8 Kimmel, *Revolution* (1990), s. 6.
9 Özellikle dikkat çekici bir teorik geliştirme: Moore, *Soziale Ursprünge* (1969), s. 497-519 ve orada s. 270 vd. Japon örneği.
10 Beasley, *Meiji Restoration* (1973); Zöllner, *Geschichte Japans* (2006), s. 181 vd.; Kaynaklar: Tsunoda Ryusaku, *Sources of Japanese Tradition*, c. 2 (1958), s. 131-210. Devrim, ya da "devrimci restorasyon" olarak Meiji Reformu hakkında: Eisenstadt, *Vielfalt* (2000), s. 154-65.
11 Bkz. aşağıda bölüm XI.
12 Dutton, *Tây Son Uprising* (2006).
13 Daha sonra ikinci (1846-1849) ve üçüncü bir (1870-1875) Carlosçular savaşı yaşandı.
14 Carr, *Spain* (1982), s. 184-95; P. Schmidt ve diğ., *Kleine Geschichte Spaniens* (2002), s. 335.
15 Labourdette, *Portugal* (2000), s. 522-27.
16 Farah, *Interventionism* (2000), s. 695 vd.
17 Tutino, *Revolution in Mexican Independence* (1998).
18 McClain, *Japan* (2002), s. 123 vd., 193 vd.
19 Edmund Burke III, "Changing Patternss of Peasant Protest in the Middle East, 1750-1950", Kazemi ve Watersbury, *Peasants and Politics* içinde (1991).
20 Ayrıca bkz. yukarıda: Bölüm VIII.
21 Schölch, *Ägypten den Ägyptern* (1972); J.A. Cole, *Colonialism* (1993).
22 Jacob Burckhardt, "Die geschichtlichen Krizen", aynı yazar, *Werke* içinde, c. 10 (2000), s. 463.
23 Goldstone, *Revolution and Rebellion* (1991).
24 Ayrıca bkz. yukarıda: Bölüm II.
25 Böyle içeriye yönelik bir bakışa ilk itiraz sosyolojiden geldi: Skocpol, *States* (1979), karşılaştırmalı devrim tarihinin klasik yapıtlarından biridir.
26 Schulin, *Französische Revolution* (20044), s. 37.
27 Sorel hakkında: Pelzer, *Revolution und Klio* (2004), s. 120-41: Genel olarak, Fransız Devrimi'nin tarihyazımı hakkında çok yararlı bir derlemedir.
28 Programatik olarak: Bender, *Rethinking American History* (2002).
29 Bu alanda öncüler: Eugen Rosenstock-Huessy, *Die europäischen Revolutionen* (Jena 1931) ve Crane Brinton, *The Anatomy of Revolution* (New York 1938).
30 Godechot, *France* (1965); Palmer, *Zeitalter* (1970).
31 Bailyn, *Atlantic History* (2005), s. 21-40.
32 Middell, *Weltgeschichtsschreibung* (2005), özellikle c. 3, s. 999-1054.

33 Kossok, *Ausgewählte Schriften* (2000), özellikle c. 2.
34 Giriş kitabı olarak hâlâ: H.-C. Schröder, *Amerikanische Revolution* (1982), araştırmaların geldiği yeni seviyede: Countryman, *American Revolution* (20032); ayrıca devrimin en etkili yorumcularından birinin kaleminden: Wood, *American Revolution* (2002); farklı bir tarzda ansiklopedik: Greene ve Pole, *Companion* (2000); Wellenreuther, *Von Chaos und Krieg* (2006).
35 Bunun yalnızca Londra'nın taktik bir hatası olmadığını, vergilendirme sorununda farklı imparatorluk tasavvurlarının çatıştığını çok iyi gösteren bir çalışma: Gould, *Persistence of Empire* (2000), s. 110-36.
36 Wood, *Radicalism* (1992), s. 109.
37 Langford, *A Polite and Commercial People* (1992), s. 550 vd.
38 Foster, *Modern Ireland* (1988), s. 280.
39 *A.g.e.*, s. 281.
40 Metinler: Hampsher-Monk, *Impact* (2005).
41 Mark Philip, "Revolution", MacCalman, *Romantic Age* (1999) içinde, s. 17-26.
42 Godechot, *France* (1965), s. 54 vd.
43 Schama, *Patriots* (1977), s. 120-31.
44 Bugün geçerli olan yorumların açıklayıcı güçleri açısından iyi bir tartışma: Spang, *Paradigms* (2003); bkz. yanı sıra P.R. Campbell, *Origins* (2006).
45 Bu konuda temel: Skocpol, *States* (1979).
46 Wellenreuther, *Von Chaos und Krieg* (2006), s. 603.
47 Bkz. özellikle Whiteman, *Reform* (2003); daha öncesinde, daha az iyi "odaklanmış" ikincil literatüre dayalı genel bakış: B. Stone, *Reinterpreting the French Revolution* (2002).
48 W. Doyle, *French Revolution.* (20022), s. 66; ayrıntılı olarak: Whiteman, *Reform* (2003), s. 43 vd.
49 Fransız Devrimi hakkındaki uçsuz bucaksız literatür içinden: Reichardt, *Blut der Freiheit* (1998); Schulin, *Französische Revolution* (20044); W. Doyle, *French Revolution.* (20022); 1789-1815 döneminin (bizim de vurgulamak istediğimiz) bütünlüğü: Jessenne, *Révolution* (2002), daha iddialı bir biçimde: Sutherland, *French Revolution and Empire* (2003).
50 Kısa serimlemeler: F.W. Knight, *Haitian Revolution* (2002); çok kısa: Oliver Gliech, "Die Sklavenrevolution von Saint-Domingue/Haiti und ihre internationalen Auswirkungen (1789/91)", Hausberger ve Pfeisinger, *Karibik* içinde (2005), s. 85-99. Standart yapıt: Dubois, *Avengers* (2004).
51 Sayılar: *A.g.e.*, s. 30.
52 "Piyasa devrimi" hakkında bkz. Sean Wilentz, "Society, Politics and the Market revolution", 1815-1848, Foner: *New American History* (1997), s. 61-64.
53 Dubois, *Avengers* (2004), s. 78.
54 *A.g.e.*, s. 125.
55 Bkz. Geggus, *Slavery* (1982), Atlantik dünya savaşındaki bu önemli olay hakkında kapsamlı bilgi veriyor.
56 Fox-Genovese ve Genovese, *Mind of the Masterclass* (2005), s. 38.
57 Özellikle etkileyici: Dubois, *Colony of Citizens* (2004), özellikle Guadeloupe üzerine bir çalışma.
58 Aktaran Davis, *Problem of Slavery* (1966), s. 3.
59 Dubois, *Colony of Citizens* (2004), s. 7, 171 vd.
60 Bkz. vaka çalışmaları: Klaits ve Haltzel, *Global Ramifications* (1994).
61 "Avrupa'daki politik kültürlerin katalizörü olarak" Fransız Devrimi hakkında: Reichardt, *Blut der Freiheit* (1998), s. 257-334.

62 Förster, *Die mächtigen Diener* (1992).
63 Bkz. Keddie, *Iran.*
64 En önemli yorumlara bir genel bakış: Uribe, *Enigma* (1997).
65 Hâlâ standart serimleme olarak: J. Lynch, *Spanish-American revolutions* (19862); tek tek bölgeler için bkz. Bernecker ve diğ., *Handbuch*, c. 2 (1992); Atlantik bağlamında yeni bir yorum: Adelman, *Sovereignity* (2006), özellikle: Bölüm 5, 7.
66 Elliott, *Empires* (2006), s. 360.
67 *A.g.e.*, s. 374.
68 Wood, *Benjamin Franklin* (2004).
69 Rodríguez O., *Independence of Spanish America* (1998), s. 82.
70 Graham, *Independence* (19942), s. 107 vd.
71 Bir başyapıt: J. Lynch, *Simón Bolívar* (2006).
72 Van Young'ın anıtsal yapıtı bunu gösteriyor: *Other Rebellion* (2001).
73 J. Lynch, *Simón Bolívar* (2006), s. 122.
74 Graham, *Independence* (19942), s. 142 vd.
75 J. Lynch, *Simón Bolívar* (2006), s. 105.
76 *A.g.e.*, s. 147.
77 Latin Amerika'nın (post-) devrimci militarizasyonu için bkz. Halperin-Donghi, *Aftermath* (1973), s. 17-24.
78 Colin Lewis, "The Economic of the Latin American State: Ideology, Policy and Performance, c. 1820-1945", A.A. Smith ve diğ., *States* (1999), s. 99-119, burada 106.
79 Finzsch, *Konsolidierung* (2005), s. 25 vd.
80 *A.g.e.*, s. 596 vd.; D.B. Davis, *Inhuman Bondage* (2006), s. 262.
81 Kossok ve Loch, *Die französische Julierevolution* (1985), burada özellikle s. 53-72; Axel Körner, "Die Julirevolution von 1830: Frankreich und Europa", Wende, *Große Revolutionen* içinde (2000), s. 138-57; Pilbeam, *1830 Revolution* (1991), özellikle s. 149.
82 Örneğin Fransız Pireneler'inde 1829-1831 yıllarında yaşanmış bir olay: P. Sahlins, *Forest Rites* (1994).
83 Bu durum açıkça, Fransa'da devrimin "terk edilmesi" açısından çok iyi incelenmiştir: Jourdan, *La révolution* (2004), s. 71-83.
84 Woloch, *New regime* (1994), s. 380-426.
85 Dominguez, *Insurrection* (1980), s. 227 vd.
86 Breen, *Marketplace* (2004), özellikle s. 235 vd.
87 Bkz. R.G. Kennedy'nin muazzam yapıtı, *Orders from France* (1989), ayrıca Roach, *Cities of the dead* (1996).
88 "Life of Napoleon Bonaparte", *The Complete Works of William Hazlitt*, c. 13, haz. P.P. Howe, Londra 1931, s. 38.
89 Brading, *First America* (1991), s. 583-602.
90 Bkz. özetleyerek: Gould, *A World Transformed?*(2003); bu konuda birden fazla makale: Gould ve Onufe, *Empire and Nation* (2005).
91 Avrupa Aydınlanma'sının alınması için bkz. May, *Enlightment in America* (1976), dönemlendirmesi biraz şematiktir.
92 J. Lynch, *Simón Bolívar* (2006), s. 28.
93 J. Lynch, *Spanish American Revolutions* (19862), s. 27.
94 Bu konu, başlığına rağmen, özünde Amerika'daki *political economy* fikirleri hakkında bir çalışma olan şu yapıtta ele alınıyor: Liss, *Atlantic Empires* (1983).
95 W. Schulze, *Zahl der Opfer* (2008), s. 140-52, özellikle 149.
96 John Lynch, Venezuela'daki on yıllık savaştan "topyekûn denetimsiz şiddet savaşı" olarak söz ediyor: *Spanish American Revolutions* (19862), s. 220.

97 Conway, *British Isles* (2000), s. 43 vd.; Heideking, *Geschichte der USA* (20033), s. 56.
98 Langley, *The Americas* (1996), 61.
99 Royle, *Revolutionary Britannia?* (2000), s. 67 vd.
100 Hilton, *A Mad, Bad, and Dangerous People?* (2006), s. 421.
101 Genel bir serimleme: Hochschild, *Bury the Chains* (2005).
102 Bu konu, daha ayrıntılı olarak aşağıda, 17. Bölüm'de ele alınacaktır.
103 L.S. Kramer, *Lafayette* (1996), s. 113 vd.
104 Jourdan, *La révolution* (2004), s. 357.
105 Beck, *Alexander von Humboldt* c. 1 (1959), s. 223 vd; *a.g.e.*, c. 2 (1961), s. 2 vd., 194-200 (Humboldt 1848).
106 Aynı tarihte, daha ayrıntılı bir analizde dikkate alınmayı hak eden başka dikkat çekici protesto hareketleri de vardır; örneğin Bu Ziyan'ın 1849 yılında Cezayir'in Atlas dağlık bölgesindeki Mehdici ayaklanması bunlardan biridir. Bkz. Clancy-Smith, *Rebel and Saint* (1994), s. 92-124.
107 Tüm Avrupa'yı kapsayan bir perspektif için bkz. Hachtmann, *Epochenschwelle* (2002); Mommsen, *1848* (1998); Sperber, *European Revolutions* (20052) – en iyi genel serimlemedir; ayrıca çok sayıda tek tek makale: Dowe ve diğ., *Europa 1848* (1998).
108 John Breuilly, "1848: Connected or Comparable Revolutions?", Körner, *1848* içinde (2000), s. 31-49, burada 34 vd.
109 Dieter Langewiesche, "Kommunikationsraum Europa. Revolution und Gegenrevolution", aynı yazar, *Demokratiebewegung* (1998), s. 11-35, burada 32.
110 Bunu mükemmel bir biçimde gösteren: Ginsbourg, *Daniele Manin* (1979) – 1848-1849 hakkındaki klasik yapıtlardar biridir.
111 Mommsen, *1848* (1998), s. 300.
112 Sperber, *European Revolutions?* (20052), s. 62.
113 *A.g.e.*, s. 124.
114 Blum, *End of the Old Order* (1978), s. 371.
115 Bilanço için: Hachtmann, *Epochenschwelle* (2002), s. 178-81.
116 Tombs, *France* (1996), s. 395.
117 Deák, *Lawful Revolution* (1979), s. 321-37 (sayı s. 329'da).
118 Langewiesche, *Europa* (19933), s. 112.
119 Paradigmatik bir hayat: Ayaklanma-sürgün-rehabilitasyon. Bkz. Gregor-Dellin, Richard Wagner (1983), s. 279 vd.
120 Hachtmann, *Epochenwelle* (2002), s. 181-85; Brancaforte, *German Forty-Eighters* (1989); Levine, *Spirit of 1848* (1992); Wolfram Siemann, "Asyl, Exil und Emigration", Langewiesche, *Demokratiebewegung* (1998) içinde, s. 70-91.
121 İzleyen satırlar: M. Taylor, *1848 Revolution* (2000).
122 Mükemmel bir dökümantasyon: Clarke ve Gregory, *Western Reports* (1982).
123 Özellikle ayaklanmanın başlangıçları hakkında en iyi serimleme ve analiz, J. Spence, *God's Chinese Son* (1996); bunun yanı sıra hâlâ: Michael, *Taiping Ideology* (1967).
124 Spence, *God's Chinese Son* (1996), s. 171; Michael, *Taiping Revolution*, c. 1 (1966), s. 174.
125 Cao Shuji, *Zhongguo yimin shi* (1997), s. 469.
126 Michael, *Taiping Rebellion*, c. I (1966), s. 135-68, Bu konuda kaynaklar: *A.g.e.*, c. 3 (1971), s. 279-1378, özellikle 754 vd.
127 Stampp, *America in 1857* (1990), s. 68 vd.
128 W.B. Lincoln, *Great Reforms* (1990), s. 68 vd.
129 P.J.O. Taylor, *Companion* (1996), s. 75.

130 Yeni genel serimlemelerde bu olaylar betimleniyor; örneğin M. Mann, *Geschichte Indiens* t(2005), s. 100-104; Markovits ve diğ., *Modern India* (2002), s. 283-93. Elbette biraz Empire dönemi romantizminin de göze alınması gereken, iyi araştırılmış ayrıntılı bir anlatı: David, *Indian Mutiny* (2002); kaynaklar: Harlow ve Carter, *Archives of Empire* (2003), c. I, s. 391-551; ilginç bir zihniyet ve psikotarih çalışması: Herbert, *War of No Pity* (2008).

131 Omissi, *Sepoy* (1994), s. 133. "Mutiny"den önce 5:1 olan oran, sonrasında 2:1 olmuştur.

132 Russell'ın şaşırtıcı tarafsızlıkta ve yerli dostu röportajları, özet halinde şurada yer alıyor: Russell, *Meine sieben Kriege* (2000), s. 149-88.

133 Cook, *Understanding Jihad* (2005), s. 80 vd.; Bose ve Jalal, *Modern South Asia* (20042), s. 74.

134 Olayların akışı her ders kitabında var, örneğin Heideking, *Geschichte der USA* (20033), s. 157-75, ya da Norton ve diğ., *People* (20016), s. 387-424; ayrıntılı olarak ve ycni bilgilcrle: Finzsch, *Konsolidierung* (2005), s. 561-741.

135 McQherson, *Abraham Lincoln* (1990), özellikle s. 6 vd.

136 Örneğin sosyolog Barrington Moore, modernliğe giden yolların dünya çapında karşılaştırmalı bir araştırmasında Amerikan İç Savaşı'ndan "son kapitalist devrim" olarak söz etmiştir: Moore, *Soziale Ursprünge* (1969), s. 140 vd., özellikle 193-90. Devrim tezinin önde gelen savunucusu, İç Savaş'ın büyük tarihçisi: McPherson, *Abraham Lincoln* (1990), özellikle s. 3-22.

137 Marksist olmayan büyük bir otorite de, devrim kavramını kullanmıştır: Jen Yu-wen, *Taiping* (1973).

138 A. Lincoln, *Speeches and Writings*, c. 2 (1989), s. 218.

139 Moore, *Soziale Ursprünge* (1969), s. 188.

140 Foner, *American Freedom* (1998), s. 58.

141 Bkz. kısaca: John Ashworth, "The Sectionalization of Politics, 1845-1860", Barney, *Companion* (2001), s. 33-46. Standart yapıt: Freehling, *Road to Disunion* (1990-2007).

142 Potter, *Impending Crisis* (1976); Levine, *Half Slave* (2005).

143 Savaşın akışı için: McPherson, *Battlecry* (1988).

144 W.J. Cooper ve Terrill, *American South*, c. 2 (19962), s. 373.

145 R.W. Fogel, *Slavery Debates* (2003), s. 63.

146 Klasik: Litwack, *Been in the Storm so Long* (1979).

147 Boles, *Companion* (2002), Bölüm 16-18.

148 Bu dönemin en kapsamlı ve en çok dikkate alınan genel serimlemesini yazan Eric Foner böyle diyor: *Reconstruction* (1988).

149 Ya da, "1848"i biçimsel bir başlangıç tarihi ("midcentury") olarak kullanan Barney'nin standart yapıtı *Battleground*'daki (1990) gibi, daha da kapsamlı olarak, 1848-1877.

150 Atwill, *Chinese Sultanate* (2005), s. 185: Saf bir din çatışması değildir, ayrıca büyük ölçüde Han Çinlileri tarafından provoke edilmiştir.

151 Sayılar: M.C. Meyer ve Sherman, *Mexican History* (19914), s. 552; standart yapıtlar: Tobler, *Die mexikanische revolution* (1984); ayrıca, daha fazla öyküleyici, A. Knight, *Mexican Revolution* (1986).

152 Mardin, *Genesis of Young Ottoman Thought* (1962), s. 169-71, Fransız Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etkisini göstermesinin onlarca yıl sürdüğünü de vurguluyor.

153 D.C. Price, *Russia* (1974).

154 Çin için temel eser: Reynolds, *China* (1993).
155 Gasster, *Chinese Intellectuals* (1969), özellikle s. 106 vd.
156 Sohrabi, *Global Waves* (2002), s. 58.
157 Gelvin, *Modern Middle East* (2005), s. 145.
158 Yoshitake, *Five Political Leaders* (1986), s. 180, 193, 222.
159 Ascher, *Revolution of 1905* (2004), s. 28. Önce iki cilt olarak basılan yapıtın (1988-1992) kısaltılmış ve gözden geçirilmiş halidir.
160 Kreiser ve Neumann, *Türkei* (2003), s. 341 vd.; Georgeon, *Abdulhamid II* (2003), s. 87-89.
161 Bkz. D. Lieven, *Nicholas II* (1993).
162 İktidardaki döneminin başlangıcı ağırlıkta olmak üzere standart bir biyografi: Amanat, *Pivot*.
163 Temel: Arjomand, *Constitutions* (1992), s. 49-57; Sohrabi, *Historicizing Revolutions* (1995).
164 Metin: Gosewinkel ve Masing, *Verfassungen* (2006), s. 1307-22.
165 Ascher, *Revolution of 1905* (2004), s. 16 vd.
166 Janet M. Hartley, "Provincial and Local Government", D. Liven, *Cambridge History of Russia*, c. 2 (2006), s. 449-67, burada 461-65; Philippot, *Les zemstvos* (1991), s. 76-80.
167 Geç Qing reformları hakkında ayrıntılı: Chuzo İchiko, "Political and Institutional reform, 1901-11", Fairbank ve Twitchett, *Cambridge History of China* içinde, c. II (1980), s. 375-415; ayrıca: Reynolds, *China* (1993).
168 Sdvižkov, *Zeitalter der Intelligenz* (2006), s. 150.
169 Klasik: Venturi, *Roots of Revolution* (1960), Bölüm 21-22; daha kısa bir portre: Sdvižkov, *Zeitalter der Intelligenz* (2006), s. 139-83.
170 Bkz. Vanessa Martin, *Islam and Modernism* (1989), s. 18 vd.
171 Vaka çalışması: P.A. Cohen, *Between Tradition and Modernity* (1974).
172 Kısa bir sosyal tarihsel betimleme: Jürgen Osterhammel, "Die erste chinesiche Kulturrevolution. Intellektuelle in der Neuorientierung (195-1924)", aynı yazar, *Asien* (1994), s. 125-42. Burada 127-30.
173 Abdülhamid karşıtı harekette, politize olmuş bir askeri kesimin yükselişi için bkz. örneğin biraz karışık bir analiz: Turfan, *Rise of the Young Turks* (2000), ama Jön Türk Devrimi hakkında İngilizce bir standart yapıt: Hanioğlu, *Preparation* (2001).
174 Ascher, *Revolution of 1905* (2004), s. 57 vd.
175 Keddie, *Qajar Iran* (1999), s. 59.
176 Zürcher, *Turkey* (1998), s. 93 vd.
177 Fung, *Military Dimension* (1980); özellikle: McCord, *Power of the Gun* (1993), s. 46-79.
178 Olayların tarihi için bkz. J. Spence, *Chinas Weg* (1995), s. 305-37.
179 Zu Yuan, 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçişte büyüleyici bir figürdür, bkz. E.P. Young, *Presidency of Yuan Shih-k'ai* (1977).
180 Bu erken parlamentarizm için bkz. Abrahamian, *Iran* (1982), s. 81-92.
181 Afary, *Iranian Constitutional Revolution* (1996), s. 337-40.
182 Kreiser ve Neumann, *Türkei* (2003), s. 361.
183 1941'e kadarki Pehlevi rejimi hakkında bkz. Gavin R.G. Hambly, "The Pahlavī autocracy: Riżā Shāh, 1921-1941", H. Bailey, *Cambridge History of Iran* içinde, c. 7 (1991), s. 213-43.
184 Yeni devrim araştırmalarında bir eğilim: Devrimi kolektif şiddetin *bir* (aşırı ya da makro) türü olarak görmektir, örneğin bkz. C. Tilly, *Collective Violence* (2003).

185 Bu konuda mükemmel: Vanessa Martin, *Qajar Pact* (2005), kadınların rolünü özellikle etkileyici bir biçimde anlatıyor (s. 95-112).
186 Hsiao Kung-chuan, *Rural China* (1960), s. 502 vd.
187 Mükemmel: Gelvin, *Modern Middle East* (2005), s. 139-46.

XI DEVLET
(Sayfa 815-903)

1 Asyalı "barut imparatorlukları"nın yeniliği hakkında bkz. Finer, *History of Government* (1997), c. 3, Bölüm 1-4; ayrıca Lieberman, *Beyond Binary Histories* (1999).
2 Ernest Geller, "Tribalism and the State in the Middle East", Khoury ve Kostiner, *Tribes* içinde (1991), s. 109-26, burada 109.
3 Carl A. Trocke, "Political Structures in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", Tarling, *Cambridge History of Southeast Asia*, c. 2 (1992), s. 79-130, burada 81.
4 O'Rourke, *Warriors* (2000), s. 43.
5 Earle, *Pirate Wars* (2003), s. 231 vd.
6 M. Mann, *Sources* (1993), s. 125.
7 Birmingham, *Portugal* (1993), s. 125.
8 Bkz. J. Lynch, *Argentine dictator* (1981), s. 201-46, Rosas'ın dehşet iktidarı hakkında.
9 Güzel bir tanımlama: A. Knight, *Peculiarities* (1992), s. 102 vd.; Ayrıca M.C. Meyer ve Sherman, *Course of Mexican History* (19914), s. 453-57. Yaklaşık 1850'den önceki klasik *caudillismo* için bkz. J. Lynch, *Caudillos* (1992), özellikle s. 183-237, 402-37. 19. yüzyılın İspanyol-Amerika'sındaki şiddet ve güdük devlet örgütlenmesi hakkında bkz. özellikle: Riekenberg, *Gewaltsegmente* (2003), s. 35-79, *caudillo*'lar hakkında s. 59-63; özellikle Orta Amerika hakkında: Holden, *Armies* (2004), özellikle 25-50.
10 R.M. Schneider, *Latin American Political History* (2007), s. 139. Komşu Uruguay'dan farklı olarak Arjantin'de Rosas'dan sonra *caudillo*'lar toprak sahipleri oligarşisi tarafından "uysallaştırıldı."
11 Genel bakış: Herzfeld, *Anthropology* (2001), s. 118-32.
12 Temel olarak: Newbury, *Patrons* (2003), özellikle özet (s. 256-84).
13 C.M. Clark, *Kaiser Wilhelm II.* (2000), s. 162. Standart biyografi: J.C.G. Röhl, *Wilhelm II* (1993-2008).
14 Schudson, *Good Citizen* (1998), s. 132.
15 H.C.G. Matthew, *Gladstone* (1997), s. 293-312, özellikle 310 vd.
16 J. Lynch, *Argentine dictator* (1981), s. 111, ayrıca Bernand, *Buenos Aires* (1997), s. 149 vd.
17 P. Brandt ve diğ., *Handbuch* (2006), s. 347.
18 Rickard, *Australia* (19962), s. 113.
19 Wortman, *Scenarios of Power* (2006), s. 347.
20 Monarşik biçimlerin bir panoraması: D.J. Steinberg ve diğ., *South-East Asia* (2001), s. 25.
21 Pennell, *Morocco* (2000), s. 158-63.
22 Hindistan için bkz. Fisher, *Indirect Rule in India* (1991).
23 Thant, *Modern Burma* (2001), s. 158-63.
24 Hindistan'daki "prenslik devletleri" hakkında yapılmış çok sayıda çalışma içinden Güneydoğu Hindistan hakkındaki bir inceleme öne çıkıyor: G. Price, *Kingship* (1996).

25 Kershaw, *Monarchy in South-East Asia* (2001), s. 26.
26 *A.g.e.*, s. 28 vd.
27 M.D. Sahlins, *Anahulu* (1992).
28 Örneğin: Geertz, *Negara* (1988); bu etkileyici serimlemenin tek yanlılıklarının düzeltildiği başka bir eser: Schulte Nordholt, *Spell of Power* (1996), özellikle Geertz'in statik imgesini tarihselleştiriyor (özellikle s. 5-11).
29 Kroen, *Politics and Theatre* (2000).
30 Bu konuyla ilgili olarak Burma örneği üzerinden güzel bir tartışma için: Koenig, *Burmese Polity* (1990), s. 16-84.
31 Morris, *Washing of the Spears* (1965), s. 79 vd., 91, 98 vd. Shaka ve onun şeytanlaştırılması hakkında bkz. C. Hamilton, *Terrific Majesty* (1998).
32 Laband, *Kingdom in Crisis* (1992), s. 22 vd.; Cope, *Characters of Blood* (1995), s. 266 vd.; Afrika'daki monarşi biçimleri hakkında klasik: Fortes ve Evans-Pritchard, *African Political Systems* (1967), burada Fortes'in Zulu hakkında yazdıkları (s. 25-55).
33 David K. Wyatt, "The Eighteenth Century in Southeast Asia", Blussé ve Gaastra, *Eighteenth Century* (1998), s. 39-55, burada 47.
34 Anaya biçimlerinin sınıflandırılması hakkında: Kirsch, *Monarch* (1999), s. 412 vd. (grafik); ayrıca bkz. P. Brandt ve diğ., *Handbuch* (2006), s. 41-51.
35 E.N. Anderson ve Anderson, *Political Institutions* (1967), s. 35 – bir klasiktir.
36 C.M. Clark, *Kaiser Wilhelm II.* (2000), s. 259 vd.
37 Kohlrausch, *Monarch im Skandal* (2005), s. 45 vd.; Wilhelm'in genel olarak teknolojiye ilgisi üzerine bkz. W. König, *Wilhelm II* (2007), özellikle s. 195-33 teknolojik olarak en iyi donatılmış "seyahat eden imparator."
38 Daniel, *Hoftheater* (1995), s. 369.
39 Rathenau, *Der Kaiser* (1919), s. 34.
40 Bu seride, burada ele alınamayacak bir diğer örnek Brezilya İmparatoru II. Pedro'dur (1825-1891, salt. 1840-1889), biyografisi için bkz Barman, *Citizen Emperor* (1999).
41 Bagehot, *The English Constitution* (1964), s. 61, 82 vd.
42 Çok sayıda yeni literatür içinden öne çıkan: D. Thompson, *Queen Victoria* (2001), yanı sıra Homans, *Royal Representations* (1998).
43 D. Thompson, *Queen Victoria* (2001), s. 144 vd.
44 Keene, *Emperor of Japan* (2002), s. 632-35.
45 Amanat, *Pivot* (1997), s. 431.
46 Yeğeni ve halefinin biyografi yazarı böyle düşünüyor: Georgeon, *Abdulhamid II* (2003), s. 33.
47 Fujitani, *Splendid Monarchy* (1996), s. 49.
48 *A.g.e.*, s. 229. Genel olarak 19. yüzyıldaki monarşi hakkında en iyi kitaplardan biri.
49 Deringil, *Well-Protected Domains* (1998), s. 18.
50 Genç İran şahının görüşü buydu, bkz. Amanat, *Pivot* (1997), s. 352.
51 Paulmann, *Pomp und Politik* (2000), s. 325, burada s. 301-31, ziyaretin etkileyici bir analizi.
52 Tartışma için bkz. Kirsch, *Monarch* (1999), s. 210 vd. Yeni özgün bir tartışma: Rosanvallon, *La démocratie inachevée* (2000), s. 199 vd., Louis Napoléon'u bir "Sezarizm" teorisyeni olarak görüyor.
53 R. Pice, *French Second Empire* (2001), s. 95; sürekli *fête imperiale* için bkz. Baguley, *Napoléon III* (2000).
54 R. Pice, *French Second Empire* (2001), s. 211.
55 Beller, *Franz Joseph* (1997), s. 52.
56 Price, *People* (2004), s. 67-120, muhalefetin farklı doğrultuları hakkında.

57 Burada Rosanvallon'u izliyorum: *La démocratie inachevée* (2000), s. 199 vd., özellikle s. 237 vd.
58 Toledano, *State and Society* (1990), s. 50 vd.
59 Bernier, *The World in 1800* (2000), s. 76, 78.
60 *A.g.e.*, s. 150.
61 Fujitani, *Splendid Monarchy* (1996), s. 182-85.
62 Yöntemsel sorunlar hakkında tarihsel olarak da temellendirilmiş iyi bir tartışma için bkz. C. Tilly, *Democracy* (2007), s. 59-66.
63 Caramani, *Elections in Western Europe* (2000), s. 53, Tablo 2.3., Fenske, *Verfassunsstaat* (2001), s. 516.
64 Biraz kısaltılarak alındığı yer: Raphael, *Recht und Ordnung* (2000), s. 28.
65 Rosanvallon, *Staat in Frankreich* (2000), s. 51.
66 Fehrenbacher, *Slavery* (1981).
67 Fakat uluslara göre çok farklı siyasal katılım anlayışlarıyla. Yolların karşılaştırılması için bkz. Turner, *Theory of Citizenship* (1990).
68 Ikegami, *Citizenship* (1995) – muhalefetin ve protesto hareketlerinin rolü de vurgulanıyor.
69 Bazı temel incelemeler, yakın zamanda "Habermas'vari" bir kamusallığın doğuşunu daha önceye, örneğin İngiltere için 1640'lı yıllara tarihlediler, Mc Keon, *Secret History* (2005), s. 56 ve geneli.
70 Habermas, *Strukturwandel* (1962), s. 157 vd.
71 H. Barker ve Borrows, *Press* (2002); Uribe-Uran, *Birth of a Public Sphere* (2000).
72 Bu konuda temel bir kaynak: A. Milner, *Invention of Politics* (1995).
73 Şehirlere ilişkin çok sayıda tarihsel vaka çalışması içinden, örneğin ABD için: M.P. Ryan, *Civic Warst* (1997); Çin için: Ranking, *Elite Activism* (1986).
74 P.G. Price, *Acting in Public* (1991), s. 92 vd.
75 *A.g.e.*, s. 113, (Güney) Hindistan'da telaffuz edilen ve kolonyal güç tarafından hiçbir şekilde kontrol edilemeyen düşüncelerin çeşitliliği için bkz. örnek olarak: Irschick, *Dialogue and History* (1994).
76 *De la démocratie en Amérique*, I/11/4: Tocqueville, *Demokratie* (1976), s. 216-24.
77 Finer, *History of Government* (1997), c. 3, s. 156 vd.; en önemli anayasa metinleri: Gosewinkel ve Masing, *Verfassungen* (2006).
78 Liste: Nvarro García, *Historia de las Américas* (1991), c. 4, s. 164-73.
79 Yüzyıl dönümündeki devrimler için bkz. yukarıda: Bölüm X.
80 Bkz. Fenske, *Verfassungstaat* (2001); dikkat çekici:W. Reinhard, *Staatgewalt* (1999), s. 410-26; anayasaya yönelik ilginin doruk noktasında Avrupa genelinin bir kesiti: Kircsh ve Schiera, *Verfassungswandel* (2001).
81 Fenske, *Verfassunsstaat* (2001), s. 525 vd. Fenske, politik sınıf olağanüstü ölçüde aristokrasinin damgasını taşıdığı gerekçesiyle, İngiltere'yi tuhaf bir biçimde demokrasiler arasında saymıyor.
82 J. Fisch, *Geschichte Südafrikas* (1990), s. 203 vd.
83 Hoppen, *Mid-Victorian Generation* (1998), s. 253.
84 Caramani, *Elections in Western Europe* (2000), s. 60.
85 *A.g.e.*, s. 65.
86 *A.g.e*,. s. 952; Searle, *A New England?* (2004), s. 133.
87 Rosanvallon, *La démocratie inachevée* (2000), s. 299-302.
88 Bu konuda belirleyici: Rosanvallon, *Le sacre du citoyen* (1972).
89 Bu öyküyü anlatan: Keyssar, *Right to Vote* (2000), s. 105 vd.
90 Bu son olay hakkında bkz. Mark Elvin, "The Gentry Democracy in Chinese Shangai, 1905-1924", aynı yazar, *Another History* (1966) içinde, s. 140-236 vd.

91 Şimdi standart serimleme: Wilentz, *Rise of American Democracy* (2005), Bölüm 9-14.
92 Fehrenbacher, *Slaveholding Republic* (2001), s. 24 vd., 76., 236 vd.
93 Wahrman, *Imagining the Middle Class* (1995), Bölüm 9-11.
94 Veriler: *Frauen* (2005), s. 199.
95 Kadınların oy hakkı için bkz. *a.g.e.*, s. 201-15.
96 T.C. Smith, *Agrarian Origins* (1959), s. 197.
97 M.W. Steele, "From Custom to Right: The Politicization of the Village in Early Meiji Japan", Kornicki, *Meiji Japan* içinde, c. 2 (1998), s. 11-27, burada 24 vd.
98 Mason, *Japan's First General Election* (1969), s. 197.
99 Welskopp, *Banner der Brüderlichkeit* (2000).
100 Erken sosyalizm ve anarşizm hakkında bkz. Stedman Jones ve Claeys (ed.), *Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought*, Bölüm 14, 16.
101 Grebing, *Geschichte der sozialen Ideen* (2000), s. 160-68.
102 Çağın teşhisi olarak hâlâ tartışılabilir: Sombart, *Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus?* (1906).
103 Burada ayrıca devletin dört "figürasyonu" için bkz. Rosanvallon, *Staat in Frankreich* (2000), s. 14.
104 Rodgers, *Contested Truths* (1987), s. 146, 169.
105 Bu yolların farklı yorumlanışları için örneğin bkz. P. Anderson, *Lineages* (1974), yazar Osmanlı İmparatorluğu'nu da dahil ediyor, ve Ertman, *Birth of the Leviathan* (1997).
106 W.C. Jones, *Great Qing Code* (1994).
107 H.G. Brown, *War* (1995), s. 9 ve genelinde.
108 Hâlâ mükemmel bir genel inceleme: G.E. Aylmer, "Bureaucracy", Burke, *Companion Volume* (1979) içinde, s. 164-200.
109 Krauss, *Herrsacfhtspraxis* (1997), s. 240 ve genelinde.
110 Berend, *History Derailed* (2003), s. 188 vd., 259. Habsburg monarşisinin, en azından 1859'a kadar, çağdaşları tarafından "Avrupa'nın Çin'i" olarak adlandırılması bir tesadüf değildir. Aktaran: Langewiesche, *Liberalismus in Deutschland* (1988), s. 72.
111 Avrupa'da devletin "rasyonelleşme" yollarının iyi bir tanımlanışı: Breuer, *der Staat* (1998), s. 175-89.
112 Vergi meşruluğu, devletin etkililiğine de katkısı olan, özellikle önemli ama çoğu kez gözden kaçırılan bir noktadır. Bkz. Daunton, *Trusting Leviathan* (2001).
113 Çin: Watt, *Districkt Magistrate* (1972); Hindistan: Gilmour, *Ruling Caste* (2005), s. 89-104.
114 *A.g.e.*, s. 43.
115 Misra, *Bureaucracy in India* (1977), s. 299-308.
116 İyi betimlemeler: R.J. Smith, *China's Cultural Heritage* (19942), s. 55-67; Hucker, *Dictionary* (1985), s. 83-96. 19. yüzyıl başındaki Çin devletinin hareket alanı için, afyon yasakları gibi güzel bir örnek üzerinden: Bello, *Opium* (2005).
117 "Çin yozlaşması" hakkındaki çok sayıda klişenin bir eleştirisi: Reed, *Talons and Teeth* (2000), s. 18-25.
118 Elman, *Civil Examinations* (2000), s. 569 vd.
119 Osterhammel, *China* (1989), s. 163 vd.; yeni literatür hakkında bilgi: Eberhard-Bréard, *Robert Hart* (2006).
120 Hwang, *Beyond Birth* (2005), s. 334.
121 Woodside, *Lost Modernities* (2006), s. 3: son derece esin verici bir yorum.
122 Findley, *Ottoman Civil Officialdom* (1989), s. 292 ve genelinde.
123 Findley, *Turks* (2005), s. 161.
124 Silberman, *Cages of Reason* (1993), s. 180.

125 Japon İmparatorluğu Anayasası (1989), Giriş Bölümü, Bölüm I (Madde 3).
126 Wakabayashi, *Anti-Foreignism* (1991), Aizawa'nın "Yeni Tezler"inin bir çevirisi s. 147-277'de.
127 Wolfgang Schwentker, "Staatliche Ordnungen und Staatstheorien im neuzeitlichen Japan", W. Reinhard, *Verstaatlichung der Welt?* (1999), s. 113-31, burada 126 vd.
128 Bu konuda temel olarak: Lutz Raphael, "L'État dans les villages: Administration et politique dans les sociétés rurales allemandes, françaises et italiennes de l'époque napoléonienne à la Seconde Guerre Mondiale", Mayaud ve Raphael, *Histoire de l'Europe rurale contemporaine* içinde (2006), s. 249-81.
129 1870'li yıllardaki Japonya hakkında güzel bir vaka çalışması, Baxter, *Meiji Unification* (1994). Aşağıdan gelen protesto baskısı ve Japonya'nın müşkül dış politikası, Japon örneğini Alman örneğinden ayırır. Bkz. Yoda, *Foundations of Japan's Modernization* (1996), s. 72 vd.
130 Baxter, *Meiji Unification* (1994), s. 53-92.
131 Bkz. Breuer, *Der Staat* (1998); M. Mann, *Sources of Social Power* (1993), s. 444-75.
132 Bensel, *Yankee Leviathan* (1990).
133 M. Mann, *Sources of Social Power* (1993), s. 366 (Tablo 11.3).
134 Wunder, *Bürokratie* (1988), s. 72 vd.
135 Ullmann, *Steuerstaat* (2005), s. 56 vd.
136 M. Mann, *Sources of Social Power* (1993).
137 Raphael, *Recht und Ordnung* (2000), s. 123.
138 Daunton, *Progress* (1995), s. 519.
139 Ali, *Punjab* (1988), s. 109 vd.; Heathcote, *Military in British India* (1995), s. 126 vd. Hindistan'daki "garnizon devleti"nin doğuşu için bkz. Peers, *Mars* (1995).
140 Bkz. vaka çalışmaları: Frevert, *Militär und Gesellschaft* (1997); Foerster, *Wehrpflicht* (1994).
141 Frevert, *Die kasernierte Nation* (2001), s. 193 vd.
142 Dietrich Beyrau, "Das Russische Imperium und seine Armee", Frevert, *Militär und Geselleschaft* (1997), s. 119-42, burada 130-91.
143 Fahmy, *All the Pasha's Men* (1997), özellikle s. 76 vd.
144 Eric J. Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice", aynı yazar, *Arming the State* (1999), s. 79-94, özellikle 86, 91.
145 McClain, *Japan* (2002), s. 161.
146 R.J. Evans, *Rituale der Vergeltung* (2001), s. 379-400. Fransa'da yine de 1939'a kadar tek tük aleni infazlar gerçekleştirilmiştir.
147 Schrader, *Languages of the Lash* (2002), s. 49, s. 144 vd.
148 Genel bakış olarak bkz. David Mayley, "The Political Development in Europe", C. Tilly, *Formation of National States* (1975), s. 328-79, özellikle s. 340-60; iktidar sosyolojisi açısından bir karşılaştırma olarak: Knöbl, *Polizei* (1998).
149 Emsley, *Gendarmes and the State* (1999).
150 Westney, *Imitation* (1987), s. 40-44, 72 vd.
151 *A.g.e.*, s. 94 vd.
152 Güney Hindistan örneğinde: Arnold, *Police Power* (1986), s. 99, 147.
153 Clive, *Macaulay* (1973), s. 435-66.
154 Townshend, *Making the Peace* (1993), s. 23-29.
155 J.A. Hobson, *Imperialism* (19883), s. 124.
156 Monkkonen, *Police* (1981), s. 847-50.
157 Mükemmel bir betimleme: Eric H. Monkkonen, "Police Forces", Foner ve Garraty, *Reader's Companion* (1991) içinde, s. 847-50.
158 Petrow'un kitabının konusu budur: *Policing Morals* (1994).

159 Kraus'un bu konudaki katkıları, 1902 ile 1907 yılları arasında *Die Fackel*'de yayınlandı, yeniden bir araya toplandığı yer: *Schirften*, c. I, Frankfurt am Main 1987.
160 A.J. Major, *State and Criminal Tribes* (1999), s. 657 vd., 663; ayrıca bkz. T.R. Metcalf, *Ideologies of the raj* (1994), s. 122-25, orada ayrıca Bölüm 3 ve 4'te etnik kategorileştirmeye kapsamlı olarak yer veriliyor.
161 M.E. Curtin, *Black Prisoners* (2000), s. 1 vd.
162 Karl-Friedrich Lenz, "Penal Law", W. Röhl, *History of Law in Japan* içinde (2005), s. 607-26, burada 609 vd.
163 Umemori Naoyuki, "Spatial Configuration and Subject Formation: The Establishment of the Modern Penitentiary System in Meiji Japan", Hardacre ve Kern, *New Directions* içinde (1997), s. 734-67, özellikle s. 744-46, 754, 759 vd.
164 Dikötter, *Crime* (2002), s. 56-58; bu planlar ancak Cumhuriyet döneminde büyük ölçekte hayata geçirilmiştir.
165 Lindert, *Growing Public* (2004).
166 Rosanvallon, *Staat in Frankreich* (2000), s. 104; Raphael, *Recht und Ordnung* (2000), s. 102; Lindert, *Poor Relief* (1998).
167 Bu konuda temel olarak, standart bir yapıt: Lindert, *Growing Public* (2004), s. 171 vd.; ayrıca W. Reinhard, *Staatsgewalt* (1999), s. 460-67.
168 Eichenhofer, *Geschichte des Sozialstaats* (2007), s. 54.
169 Uluslararası karşılaştırmalı veriler: M.G. Schmidt, *Sozialpolitik* (1998), s. 180 (Tablo 5).
170 Bunun konu edinildiği kitap: Rodgers, *Atlantic Crossing* (1998), özellikle s. 209 vd. (sosyal sigorta hakkında).
171 Esning-Andersen, *Three Worlds* (1990).
172 Bu alt bölüm için genel olarak bkz. P.D. Curtin, *World* (2000), s. 128-91.
173 Bu konuda: Faroqhi, *Kultur und Alltag* (1995), s. 30.
174 Osmanlı İmparatorluğu tarihi kitaplarında bu konu özetle yer alır, özellikle öne çıkan: Roderick Davison, *Turkey* (19983), s. 91-104; Kreiser ve Neumann, *Türkei* (2003), s. 330-38; Hanioğlu, *Brief History* (2008), s. 72-108. İran'da da, Osmanlı örneğinden etkilenmiş olan, daha mütevazı ölçekte reform adımları atılmıştı: Bakkash, *Iran* (1978).
175 Bkz. Anastassiadou, *Salonique* (1997); Hanssen, *Beirut* (2005).
176 Rich, *Age of Nationalism* (19772), s. 145 vd., İngiltere ile Rusya arasındaki eşzamanlı ve az çok "liberal" reformlar arasında paralellikler kuruyor.
177 W.B. Lincoln, *Great Reforms* (1990); Eklof ve diğ., *Russia's Great Reforms* (1994); Beyrau ve diğ., *Reformen* (1996).
178 Doğu Asya'nın Batı'ya hâlâ büyük ölçüde kapalı son ülkesi olan Kore bile "kendini güçlendiren" bir reform politikasına başladı. Bkz. Palais, *Politics and Policy* (1991).
179 W. Reinhard, *Verstaatlichung* (1999).
180 Vaka çalışması: Roussillon, *Identité et modernité* (2005).
181 Paul Wanderwood, "Betterment for Whom? The Reform Period, 1855-1875", M.C. Meyer ve Beezley, *Oxford History of Mexico* (2000), s. 371-96.
182 Polunov, *Russia* (2005), s. 123 vd., 174-89.
183 Maurus Reinkowski, "The State's Security and the Subjects' Prosperity: Notions of Order in Ottoman Bureaucratic Correspondence", Karateke ve Rinkowski, *Legitimizing the Order* (2005), s. 195-212, burada 206; Reinkowski, *Dinge der Ordnung* (2005), s. 284-287.
184 Perkins, *Modern Tunisia* (2004), s. 14 vd.
185 Bkz. Mock, *Imperiale Herrschaft* (1982).
186 Bkz. Torp, *Herausforderung* (2005).
187 Trocki, *Opium and Empire* (1991).

XII ENERJİ VE ENDÜSTRİ
(Sayfa 907-954)

1 Pierenkemper, *Wirtschaftsgeschichte* (2005), s. 21 vd. Bkz. bu bölüme giriş olarak özellikle: Buchheim, *Industrielle Revolutionen* (1994).
2 Wischermann ve Nieberding, *Die instutitionelle Revolution* (2004), s. 17-29.
3 Bkz. Pollard, *Peaceful Conquest* (1981).
4 Wischermann ve Nieberding, *Die instutitionelle Revolution* (2004), s. 26, D.C. North'a göre.
5 Bkz. yukarıda, Bölüm V.
6 Pomeranz, *Great Divergence* (2000); P.H.H. Vries, *Via Peking* (2003). Bu soru ilkönce 1950'li yıllarda Çinli bilim tarihçileri tarafından sorulmuştur.
7 Bu aydınlatıcı tez için: Amsden, *Rise of "the Rest"* (2001), s. 51 vd.
8 Bu doğrultuda, dogmatik olmayan bir yorum olarak hâlâ çekiliğini koruyan: Hobsbawm, *Industrie and Empire* (1969), c. I, s. 33-78.
9 Schumpeter, *Konjonkturzyklen* (1961, ilkönce 1939). Kondratiev 1938'in Eylül ayında Moskova'daki bir hapishanede kurşuna dizildi. Toplu yazıları eksiksiz olarak ancak 1998 yılında Batı'da yayınlandı.
10 Polanyi, *Great Transformation* (1957). Bu yaklaşımın etkileyici genişletilmiş versiyonları köylü toplulukların antropolojisinde ve E.P. Thompson ve James C. Scott'taki "ahlaki ekonomi" tezinde bulunuyor.
11 Teorinin son hali: Rostow, *World Economy* (1978).
12 Gerschenkron, *Economic Backwardness* (1962), iyi bir tartışma: Verley, *La Révolution industrielle* (19972), s. 111-14, 324, 26.
13 Bairoch, *Révolution industrielle* (1963); son hali: Bairoch, *Victoires* (1997), c. 1.
14 Landes, *Der entfesselte Prometheus* (1973) – tarihsel sentezin bir başyapıtı ve hâlâ konuyla ilgili temel bir kitap.
15 D.C. North ve Thomas, *Rise* (1973).
16 Schumpeter bu kavramı kesinlikle reddediyor: *Konjunkturzyklen* (1961, ilkönce 1939), c. I, s. 264. Max Weber bu kavramı yalnızca teknolojik determinizme karşı, geçici olarak kullanıyor, bkz. Swedberg, *Max Weber* (1998), s. 149 vd.
17 Landes, *Wohlstand und Armut* (1999).
18 Sylla ve Toniolo, *Patterns* (1991), Gerschenkron'un teorisini ülkeler bazında tek tek test ediyorlar, ama Japonya hakkında çok az şey söylüyorlar.
19 Patrick K. O'Brien: "Introduction", aynı yazar, *Industrialisation* içinde (1998), c. I, s. Xliii.
20 İstisna: Stearns, *Industrial Revolution* (1993).
21 Easterlin, *Growth Triumphant* (1997), s. 31; E.L. Jones, *Growth Recurring* 1988), s. 13, "yoğun" bir büyümeden söz ediyor.
22 Bu analiz türünün güzel bir örneği: Mathias, *First Industrial Nation* (1969).
23 Verley, *La Révolution industrielle* (1997), s. 34-36.
24 Şu sıralar en ileriye giden: Inikori, *Africans* (2002); benzer sonuca ulaşan başka düşünceler: Findlay ve O'Rourke, *Power and Plenty* (2007), s. 330-52, özellikle 339-42.
25 Mokyr, *Gifts of Athena* (2002), çığır açan şu kitabın izinde: Jacob, *Scientific Culture* (1997); ayrıca bkz. konuları evrensel tarihsel açıdan ele alan ve aktarımlara özel bir ilgi gösteren: Inkster, *Science* (1991).

26 J. de Vries, *Industrial Revolution* (1994), özellikle s. 255 vd. Daha önce Japon iktisat tarihçileri Akira Hayami ve Osamu Saito benzer düşünceler ortaya koydular. Japonya hakkında kapsamlı: Hayami ve diğ., *Economic History of Japan* (2004), özellikle Bölüm 1, 9-11.

27 Ogilvie ve Cerman, *Proto-Industrialization* (1996); Mager, *Protoindustrialisierung* (1988).

28 Örneğin Çarlık Rusya'sında: Gestwa, *Proto-Industrialisierung* (1999), s. 345 vd.

29 Dikkatli Daunton'un yargısı bu yöndedir: *Progress* (1955), s. 169.

30 Bu konuda özellikle somut: M. Berg, *Age of Manufactures* (1985).

31 Komlos, *Industrial Revolution* (2000).

32 Findlay ve O'Rourke, *Power and Planty* (2007), s. 107.

33 Martin Daunton, "Society and Economic Life", C. Matthew, *Nineteenth Century* (2000), s. 41-82, burada 51-55.

34 Verley, *La Révolution Industrielle* (19972), s. 107.

35 Temel olarak: Jeremy, *Transatlantic Industrial Revolution* (1981).

36 Cameron, *New View* (1985).

37 Craig ve Fischer, *European Macroeconomy* (2000), s. 257 vd., 280, 309; Pollard, *Peaceful Conquest* (1981); Teich ve Porter, *Industrial Revolution* (1996).

38 Yeni bir makrotarihsel teori hatta burada ekonomik büyümenin asıl nedenini görüyor: "Büyümeyi asıl yaratan, toplumlardaki üretim bilgisi birikimini genişleten yatırımlardır." C. Clark, *Farewell to Alms* (2007), s. 197, 204-7.

39 Bkz. Ledderose, *The Thousand Things* (2000), özellikle s. 2-4; Batı'daki seri üretim için temel olarak: Hounshell, *From the American System* (1984).

40 Sabel ve Zeitlin, *World of Possibilities* (1997).

41 Almanya için bkz. Herrigel, *Industrial Constructions* (1996).

42 İyi bir ders kitabı anlatımı: Matis, *Industriesystem* (1988), s. 248-65. A.D. Chandler, uzun bir süre en etkili analitikçiydi, *Visible Hand* (1977); aynı yazar, *Scale and Scope* (1990). Ulusal bir dönüşüm süreci hakkında örnek bir çalışma: M.S. Smith, *Emergence* (2006), s. 325 vd. Yakın zamanlarda Peter Temin ve diğ., alternatif bir "paradigma" önerdi.

43 Werner Abelshauser, "Von der Industriellen Revolution zur Neuen Wirtschaft. Der Paradigmenwechsel im wirtschaftlichen Weltbild der Gegenwart", Osterhammel, ve diğ., *Wege* (2006), s. 201-18.

44 Blackford, *Rise of Modern Business* (19982), s. 103 vd.; Boyce-Ville, *Modern Business* (2002).

45 Mükemmel bir derleme: O'Brien, *Industrialisation* (1998), daha kapsamlı: Church ve Wrigley, *Industrial Revolutions* (1994).

46 Wallerstein, *Modern World-System*, c. III (1989), s. 33.

47 Frank, *ReOrient* (1998), tezlerini acımasızca dayatıyor; ayrıca ampirik açıdan ürkütücü hatalarla dolu ve adeta ciddiyetsiz: J.M. Hobson, *Eastern Origins* (2004).

48 Temel yapıt: Pomeranz, *Great Divergence* (2000); tezleri daha az sansasyonel, ama ampirik açıdan yol gösterici: Blussé ve Gaastra, *Eighteenth Century* (1998).

49 E.L. Jones, *European Miracle* (1981), s. 160.

50 M. Weber, *Wissenschaftslehre* (19683), s. 407.

51 C. Smith, *Science of Energy* (1998), özellikle s. 126-69.

52 Lord Kelvin'in ve döneminin anıtsal bir portresi: C. Smith ve Wise, *Energy and Empire* (1989), burada ilginç olan –Siemens'teki gibi–, bilimsel bir meydan okuma olarak telgrafın büyük önemidir.

53 Feldenkirchen, *Siemens* (20032), s. 55 vd.

54 W. König ve Weber, *Netzwerke* (1990), s. 329-40; Smil, *Creating the Twentieth Century* (2005), Bölüm 2.

55 İnsan kendini, 19. yüzyılın bu merkezi aygıtını teknoloji tarihi açısından hatırlamaktan alıkoyamıyor, şimdi Wagenbreth ve diğ., *Dampfmaschine* (2002).

56 Mirowski, *More Heat than Light* (1989).

57 Rabinbach, *Human Motor* (1990).

58 Malanima, *Economia preindustriale* (1995), s. 98.

59 Malanima, *Uomini* (2003), s. 49. Bkz. İki yeni dünya madencilik tarihi: C.E. Gregory *Mining* (2001); M. Lynch, *Mining* (2002), ikisi de kömürle sınırlı kalmıyor. Genel olarak endüstrileşmedeki enerji sorunu hakkında bkz. Sieferle ve diğ., *Ende der Fläche* (2006), özellikle Bölüm 4-5.

60 Paolo Malanima, "The Energy Basis for Early Modern Growth, 1650-1820", Prak, *Early Modern Capitalism* (2001), s. 51-68, burada s. 67. Teknoloji tarihi açısından temel: Hunter, *Industrial Power* (1979).

61 Malanima, *Uomini* (2003), s. 45, erken Modern Çağ için Avrupa'da kişi başına 2 kilogramlık bir tüketim olduğunu tahmin ediyor; belki Güney İtalya perspektifinden elde edilmiş asgari bir değer olabilir.

62 Grübler, *Technology* (1998), s. 250. 1914'ten önceki petrol tarihi için: Yergin, *Der Preis* (1991), Bölüm 1-8.

63 Overton, *Agricultural Revolution* (1996), s. 126; Grübler, *Technology* (1998), s. 149 (Resim 5.8).

64 Wrigley, *People* (1987), s. 10.

65 M. Lynch, *Mining* (2002), s. 73 vd. Newcomen makinelerinin tekniği ve uluslararası yaygınlaşması hakkında bkz. Wagenbreth ve diğ., *Dampfmaschine* (1002), s. 18-23.

66 Marsden, *Watt's Perfect Engine* (2002), s. 118 vd.

67 Grübler, *Technology* (1998), s. 209 (Resim 6.3).

68 Wagenbreth ve diğ., *Dampfmaschine* (2002), s. 240.

69 Minami, *Powder Revolution* (1987), s. 53 vd., 58, 331-33.

70 Pohl, *Aufbruch* (1989), s. 127 (Tablo VI. 4).

71 Debeir ve diğ., *Prometheus* (1989), s. 177: Smil, *Energy* (1994), ile birlikte enerji tarihinin en iyi genel serimlemesi.

72 Trebilcock, *Industrialization* (1981),s. 237.

73 W.W. Lockwood, *Economic Development of Japan* (1968), s. 91.

74 Kavram için: Sugihara Kaoru, *Japanese Imperialism in Global Resoucre History* (University of Osaka, Department of Economics, Working Paper 07/04), 2004, s. 13.

75 Pomeranz, *Great Divergence* (2000), s. 62.

76 R. Reinhard, *Erdkunde* (19296), s. 119.

77 Pohl, *Aufbruch* (1998), s. 127, (Tablo VI.4).

78 Smil, *Energy* (1994), s. 228.

79 Alleaume, *Industrial Revolution* (1999), s. 341.

80 Verley, *La Révolution Industrielle* (19972), s. 492 vd.

81 Wolfram Fischer, "Wirtschaft und Gesellschaft Europas, 1850-1914", Fischer, *Handbuch*, c. 5 (1985), s. 149 (Tablo 42).

82 Bulmer-Thomas, *Economic History* (1994), s. 58 vd. tarih yazımının ara bilançosu olarak bkz. Haber, *How Latin America Fell Behind* (1997); 1880'den itibaren Latin Amerika ihracat deneyiminin ülke ülke analizi: Cárdenas, *Economic History* (2000).

83 Bulmer-Thomas, *Economic History* (1994), s. 61.

84 Feinstein bunu irdeliyor: *Economic History of South Africa* (2005), s. 90-99.
85 Bulmer-Thomas, *Economic History* (2000), s. 130-39.
86 Daha ayrıntılı: Osterhammel, *China* (1989), s. 188-94; Japonya-Çin karşılaştırmasıyla: Yoda, *Foundations of Japan's Modernization* (1996), s. 119-25.
87 Köll, *From Cotton Mill* (2003); Cochran, *Encountering Chinese Networks* (2000).
88 Osterhammel, *China* (1989), s. 263 vd.
89 Bkz. örneğin Inikori, *Africans* (2002), s. 428.
90 Dietmar Rothermund, "The Industrialization of India: Technology and Production", B.B. Chaudhuri, *Economic History of India* (2005), s. 437-523, burada s. 441 vd.; Roy, *Economic History* (2002), s. 123-31.
91 Farnie ve Jeremy, *Fibre* (2004), s. 401, Hint pamuk endüstrisinin erken tarihi hakkında s. 400-13.
92 *A.g.e.*, s. 418.
93 Roy, *Economic History* (2000), s. 131-33.
94 Arcadius Kahan, "Rußland und Kongreßpolen 1860-1914", Fischer, *Handbuch* içinde, c. 5 (1985), s. 512-600, burada s. 538 (Tablo II).
95 Ayrıca bkz. son derece esin verici: Chandavarkar, *Imperial Power* (1998), s. 30-73.
96 İyi giriş kitapları: McClain, *Japan* (2002), s. 207-45; Janet E. Hunter, "The Japanese Experience of Economic Development", O'Brien, *Industrialisation* içinde, c. 4 (1998), s. 71-141. Uzmanların tartışmalarının belgelendiği kitap: Church ve Wrigley, *Industrial Revolutions*, c. 7 (1994).
97 Tamaki, *Japanese Banking* (1995), s. 51 vd.
98 Mosk, *Japanese Industrial History* (2001), s. 97. Japon pamuk endüstrisinin dünya bağlamındaki yükselişi için temel olarak: Howe, *Origins* (1996), s. 176-200.
99 Moris-Suzuki, *Technological Transformation* (1994), s. 73.
100 Özetleyici: Sean Winlentz, "Society Politics, and the Market Revolution, 1815-1848", Foner, *New American History* (1997) içinde, s. 61-84; ayrıca Barney, *Companion* (2001), Bölüm 9-10.
101 Bensel'deki merkezi sav böyle, *Political Economy* (2000).
102 Takebayashi, *Kapitalismustheorie* (2003), s. 155 vd.
103 Bkz. Mommsen, *Imperialismustheorien* (19872); Semmel, *Liberal Ideal* (1993).
104 Grassby, *Idea of Capitalism* (1999), s. 1.
105 Bkz. Leslie Sklair, "Capitalism: Global" maddesi: Smelsver ve Baltes, *International Encyclopedia*, c. 3 (2001), s. 1459-63.
106 Yeni kapitalizm tartışmasının başında yayınlanan –değerlendirmeleri açısından birbirine tamamen zıt– iki kitap, teorik açıdan hâlâ esin vericidir: P.L. Berger, *Capitalist Revolution* (1986); Heilbroner, *Nature and Logic* (1985). *Longue durée*'nin (Braudel'le eleştirel bir tartışma içinde) özellikle özenli ifade edildiği yer: Arrighi, *Long Twentieth Century* (1994). Daha ileri tartışmalar için mükemmel bir çıkış noktası: Richard Swedberg, "The Economic Sociology of Capitalism: An Introduction and Agenda", Nee ve Swedberg, *Economic Sociology* içinde (2005), s. 3-40.
107 Biraz değiştirilerek alındığı yer: P.L. Berger, *Capitalist Revolution* (1968), s. 19.
108 Bu konuda temel olarak: Byrec, *Capitalism from Above* (1996).
109 Lever Brothers ve Unilever'in doğuşu ve bu şirketin 1895'ten itibaren denizaşırı faaliyetleri bu konuda paradigmatik bir örnektir.
110 Bkz. ulusal profiller: A.D. Chandler ve diğ., *Big Business* (1997). İlginç bir başka bakış: Arrighi, *Long Twentieth Century* (1994), s. 33 vd. "kapitalizm" ve "teritoryalizm"i keskin karşıtlıklar olarak görüyor.

XIII ÇALIŞMA
(Sayfa 955-1006)

1 Bu bölümle ilgili pek çok esin: Kocka ve Offe, *Arbeit* (2000), özellikle s. 121 vd.
2 Bkz. yukarıda, 5. Bölüm.
3 Siddiqi, *Ayesha's World* (2001); Rosselli, *Singers* (1992), Bölüm 3-4; Richardson, *Chinese Mine Labour* (1982); Druett, *Rough Medicine* (2000) – özel meslek dünyalarının, kişisel deneyimlerin işlenmesiyle yeniden kurulduğu bu tür çalışmalar değerlidir.
4 Chris Tilly ve Tilly, *Work* (1998), s. 29.
5 Bu bölüm hakkındaki araştırma raporları ve bibliyografya: Lucassen, *Global Labour History* (2006).
6 Kaelble, *Erwerbsarbeit* (1997), s. 22-25.
7 Biernacki, *Fabrication of Labour* (1995).
8 Bkz. Lynn, *Commerce* (1997), palmiye yağı tarımı ve ticareti hakkında bir vaka çalışması olarak, özellikle s. 34-59.
9 Afrika için bkz. Atkins, *The Moon is Dead* (1993), s. 128.
10 Böyle küresel bir tarım tarihine yönelik bir adım henüz atılmamıştır; ancak Atlantik tarım tarihine yönelik bir çalışma var: Bkz. Richard Herr, "The Nature of Rural History", aynı yazar, *Themes* içinde (1993), s. 3-44; kırsal Avrupa'nın (yan görüntüleri de içeren) ustalıklı bir panoraması: Hobsbawm, *Blütezeit* (1977), Bölüm 10.
11 Kaelble, *Erwerbsstruktur* (1977), s. 8, 10.
12 Bkz. yukarıda 7. Bölüm.
13 Elson, *End of the Peasantry* (1997), s. 23 vd.
14 Araştırmalara kısa bir bakış: M. Kearney, "Peasents and Rural Societies in History", Smelser ve Baltes, *International Encyclopedia*, c. 16 (2001), s. 11163-71. "Köylü toplumu" hakkındaki teorilere iyi bir toplu bakış: Wimmer, *Die komplexe Gesellschaft* (1995). Teori oluşumunun büyük bir bölümü Rus ve Güneydoğu Asya örnekleri üzerinden yapılmıştır.
15 İyi bir özet: Littl, *Understanding Peasent China* (1989), s. 29-67.
16 Hanley ve Yamamura, *Preindustrial Japan* (1977), s. 332.
17 Blum, *Internal Structure* (1971), s. 542.
18 Huang, *Peasant Economy* (1985), s. 225-28.
19 Avrupa'daki köy cemaati hakkında, Blum'un yanı sıra bkz. Rösener, *Bauern* (1993), s. 202-20; Rusya hakkında: Ascher, *Stolypin* (2001), s. 153-64. Hâlâ Asya'yla karşılaştırmalı çalışmalar yoktur; etnolojik bir çalışma olarak (Japonya, Çin, Hindistan) çok az tarihsel netlikte: Fukutake, *Asian Rural Society* (1967), ayrıca Gilbert Rozman, "Social Change", J.W. Hall, *Cambridge History of Japan*, c. 5 (1989), s. 499-568, burada 526 vd. Elbette "bir" Avrupa ya da Japon köyü yoktur.
20 Fukutake, *Asian Rural Society* (1967), s. 4.
21 Yapılan bir araştırmada, yalnızca Japonya'da 1885 yılında 20 farklı çiftlik kiralama biçimi tespit edilmiştir. Waswo, *Japanese Landlords* (1977), s. 23.
22 Palairet, *Rural Serbia* (1995), s. 41-43, 69 vd., 78, 85-90.
23 Özellikle Robb, *Peasants' Choices?* (1992); Jacques Pouchepadas'nın yazdığı bölümler yeni araştırmaların mükemmel bir sentezidir: Markovits ve diğ., *Modern India* (2002), s. 294-315, 410-31. Ayrıca bölgesel tasvirler: M. Mann, *Geschichte Indiens* (2005), s. 149-87; ayrıca Ludden, *Agrarian History* (1999).
24 Örneğin Grigg, *Agricultural Systems* (1974).

25 Stinchombe, *Stratification* (1986), s. 33-51.
26 Ayrıca bkz. yukarıda Bölüm V.
27 Hindistan için bkz. Prakash, *World of the Rural Labourer* (1994).
28 Peebles, *Sri Lanka* (2006), s. 58.
29 Bkz. çalışma koşulları hakkında ayrıntılı olarak: Breman, *Taming the Coolie.*
30 Bu tipin kısa bir betimlemesi: Grigg, *Agricultural Systems* (1974), s. 213-15.
31 Stoler, *Capitalism* (1985), s. 20.
32 *A.g.e.*, s. 25-36.
33 Alleaume, *Industrial Revolution* (1999), s. 331, 335, 338, 342 vd.; R. Owen, *Middle East* (1981), s. 66-68.
34 Meksika ve Peru için: Mallon, *Peasant and Nation* (1995).
35 Nickel, *Soziale Morphologie* (1978), s. 73-83.
36 *A.g.e.*, s. 110-16. Hacienda hakkında, genel bir bakış içinde: Wasserman, *Everyday Life* (2000), s. 23-29, 70-72, 150-54.
37 Adelman, *Frontier Development* (1994), s. 130.
38 Afrika için güzel bir çalışma: *Economic History of Africa* (1993), s. 213-16.
39 Kriger, *Pride of Men* (1989), s. 119.
40 Friel, *Maritime History* (2003), s. 228.
41 En azından Hamburg'ta yüzyılın sonuna kadar böyleydi (İngiltere ve İskoçya'da lonca unsuru daha zayıftı), Bkz. Cataruzza, *Arbeiter* (1988), s. 118 vd.
42 Peter Boomgaard, "The Non-Agricultural Side of an Agricultural Economy: Java 1500-1900", Alexander ve diğ., *Shadow* (1991), s. 14-40, burada 30.
43 Akos Paulinyi'nin yazdığı bölüm, endüstrileşmenin ilk evresinde fabrika gerçekliği hakkında mükemmel bir izlenim sunuyor: Eggebrecht ve diğ., *Geschichte der Arbeit* (1980), s. 206-34. Emek tarihçileri hâlâ çoğu kez şehirlerdeki fabrika çalışmasını düşünüyorlar. Bir bilanço olarak bkz. Heerma van Voss ve Linden, *Class (2002).*
44 Bradley, *Muzhik and Muscovte* (1985), s. 16.
45 Bkz. R.E. Johnson, *Peasant and Proletarian* (1979), s. 26.
46 Turrel, *Capital and Labour* (1987), s. 146-73.
47 Çok az bilinen Çin örneği hakkında: Shao Qin, *Culturing Modernity.*
48 Friedgut, *Iuzovka and Revolution* (1989-1994), c. I, s. 193 vd.
49 Bkz. Beinin ve Lockman, *Workers on the Nile* (1987), s. 25; Tsurumi, *Factory Girls* (1990), s. 59-67.
50 Çocuk işgücü gibi önemli bir konuyu burada ele almayacağız. Bu konuda Avrupa dışındaki dünyaya ait araştırmalar eksiktir. On Avrupa ülkesi şu çalışmada ele alınıyor: Rahikainen, *Centuries of Child Labour*: Genel bulgu: Çocukları her zaman ve her yerde çalıştıkları, 1880'li yıllara kadar birçok Avrupa ülkesinin, ilkönce İngiltere ve Almanya'nın (ama yalnızca endüstride çalışma için) dikkatli koruma yasalarını yürürlüğe soktukları şeklindedir (*A.g.e.*, s. 150-57). Ayrıca bkz. Cunnigham, *Geschichte des Kindes* (2006).
51 Johnston, *Modern Epidemic* (1995), s. 74-80; Tsurumi, *Factory Girls* (1990), özellikle s. 59 vd.; Almanya için örneğin: Kocka, *Arbeitsverhältnisse* (1990), s. 448-61.
52 Belirleyici: G.A. Ritter ve Tenfelde, *Arbeiter* (1992), s. 265 vd.
53 Bkz. örneğin erken endüstri döneminde New England'dan bir vaka çalışması: Prude, *Industrial Order* (1983), s. 76 vd.
54 Demir ve çelik sektöründeki çalışma koşulları için, Almanya'nın da ötesinde önemli: Kocka, *Arbeitsverhältnisse* (1990), s. 413-36.
55 P.M. Kennedy, *Aufstieg und Fall* (1989), s. 310 (Tablo 15); B.R. Mitchell, *Europe* (1992²), s. 456 vd.

56 Way, *Common Labor* (1993), s. 8.
57 Çalışma gerçekliğinin betimlenişi: *A.g.e.*, s. 133-43.
58 Meinig, *Shaping of America*, c. 2 (1993), s. 318-21.
59 İzleyen satırlarda, Süveyş Kanalı Şirketi'nin arşivinde çalışarak hazırlanmış bir incelemeden: Montel, *Le chantier* (1998); bağlam için: Karabell, *Parting the Desert* (2003), kanalın açılışından *sonra* kazandığı önem hakkında: Farnie, *Suez Canal* (1969).
60 McCreery, *Sweat* (2000), s. 117 vd.
61 Montel, *Le chantier* (1998), s. 64.
62 Diesbach, *Ferdinad de Lesseps* (1998), s. 194.
63 Kutlamaların ayrıntılı betimlemesi: *A.g.e.*, s. 261-72.
64 Almanya'da demiryolu inşası işçileri hakkında: Kocka, *Arbeitsverhältnisse* (1990), s. 361-66.
65 Ambrose, *Nothing Like It* (2000), s. 150. *Railroad* (1983).
66 Shelton Stromquist, "Railroad Labor and the Global Economy", Lucassen, *Global Labour History* (2006) içinde, s. 623-47, özellikle 632-35.
67 Marks, *Road to Power* (1991), s. 183-85.
68 *Meyers Große Konversations-Lexikon*, Leipzig 1903⁶, c. 5, s. 505.
69 Kerr, *Building* (1997), s. 200, 214 (Tablo 2).
70 *A.g.e.*, s. 88-91, 157 vd.
71 Daha önce Bölüm VI'da ("Şehirler") ele aldığımız liman çalışması da bununla yakından bağıntılıdır. Bu konuda temel: S. Davies ve diğ., *Dock Workers* (2000).
72 Beklenmedik bir yerde, daha ayrıntılı: Stinchcombe, *Suger Island Slavery* (1995), s. 57-88.
73 Bu olgu çoğu kez gözden kaçırılmıştır, ama hâlâ yararlılığını koruyan eski bir yapıtta değiniliyor: Fohlen ve Bédarida, *Histoire générale du travail* (1960), s. 166-73.
74 Sesleri aktaran: Mawer, *Ahab's Trade* (1999), s. xiv, 73-75, 230. Ayrıca bkz. yukarıda Bölüm VII.
75 H.V. Bowen, *Business of Empire* (2006), Bölüm 6.
76 Simonton, *European Women's Work* (1998), s. 235.
77 Osterhammel, *China* (1989), s. 185-88.
78 Çok kısa bir süre Hessen-Homburg'da saray kütüphanecisi olarak görev yaptı.
79 Stites *Serfdom* (2005), s. 71-82; Finscher, *Streicherkammermusik* (2001), s. 84.
80 Gunilla-Friederike Budde, "Das Dientsmädchen", Frevert ve Haupt, *Der Mensch* (1999), s. 148-75; daha kapsamlı olarak: Simonton, *European Women's Work* (1998), s. 96-111, 200-6.
81 Rustemeyer, *Dienstboten* (1996), s. 88.
82 MacRaild ve Martin, *Labour in British Society* (2000), s. 21 (Tablo 1.1).
83 Dublin, *Transforming Womens' Work* (1994), s. 157-62.
84 L.A. Tilly ve Scott, *Women* (1987), s. 69.
85 Burada, Hardach-Pinke'nin yabancı ülkelerde öğretmenlik yapan Alman kadınları ele alan mükemmel *Gouvernante* (1993) kitabındakinden biraz daha uzağa gidilebilirdi.
86 Sistematik için: Bush, *Servitude* (2000).
87 Bu konu 8. Bölüm'de başka bir perspektiften tekrar ele alınacaktır.
88 Eltis, *Rise of African Slavery* (2000), özellikle s. 137 vd.
89 Bkz. çağımızın en öncemli kölccilik araştırmasının bu konudaki tartışması: Davis, *Inhuman Bondage* (2006), Bölüm 12-13; canlı ama "naif" bir serimleme: Hochschild, *Bury the Chains* (2005).
90 Bu doğrultudaki öncü yapıt ve bir klasik: Genovese, *Roll, Jordan, Roll:* (1992).
91 Bkz. Tartışmanın bilançosu olarak: Smith, *Debating Slavery* (1998).

92 Cooper ve Terrill, *THe American South* (1996²), c. 2, s. 517-19.
93 Ayrıca bkz. yukarıda 10. Bölüm.
94 Sistematik bir analiz: Byres, *Capitalism from Above* (1996), s. 282-336.
95 Her iki ten renginin böyle "mülksüzleşme" yazgılarının etkileyici bir anlatımı: Jones, *Dispossessed* (1992).
96 Ward, *Qoverty* (1985), s. 31 vd.
97 Bkz. mükemmel bir karşılaştırmalı inceleme: Scott, *Degrees of Freedom* (2005).
98 1570'ten itibaren Elbe'nin doğusundaki Avrupa'da yavaş yavaş başat hale gelen tarım ilişkileri biçimini oluşturan "Malikâne egemenliği"yle terminolojik ilişkiyi burada ele almıyoruz.
99 Berlin, *Generations of Captivity* (2003), Tablo 1 (Ek); Drescher ve Engerman, *World Slavery* (1998), s. 169 vd.
100 Kolchin, *Unfree Labour* (1987), s. 52 (Tablo 3).
101 *A.g.e.*, s. 54 (Tablo 5, 6).
102 Bkz. Bush, *Servitude* (2000), s. 19-27; Stanley L. Engerman, "Slavery, Serfdom and Other Forms of Coerced Labour: Similarities and differences", Bush, *Serfdom* (1996), s. 18-41, burada 21-26.
103 Kolchin, *Sphinx* (2003), s. 98 vd.
104 Aynı yazarın: *Unfree Labour* (1987), s. 359-75; aynı yazarın: After Serfdom: "Russian Emancipation in Comparative Perspective", Engerman, *Terms of Labour* (1999), s. 87-115.
105 Blickle, *Leibeigenschaft* (2003), s. 119.
106 Weber, *Wirtschaftsgeschichte* (1981⁴), s. 106.
107 Teófilo F. Ruiz, "The Peasentries of Iberia, 1400-1800", Scott, *Peasentries* (1998), s. 49-37, burada 64.
108 Blum, *End of the Old Order* (1978), s. 373.
109 Blickle'nin kitabındaki temel argüman budur: *Leibeigenschaft* (2003).
110 Bakınız yukarıda 4. Bölüm; ayrıca Northrup (1991), s. 4-7, 147 vd., 155-57.
111 Steinfeld, *Invention of Free Labour* (1991), s. 4-7, 147 vd., 155-57.
112 Vormbaum, *Politik und Gesinderecht* (1980), s. 305, 356-59.
113 Fogel ve Engerman, *Time on the Cross* (1974).
114 Steinfeld, *Coercion* (2001), s. 8.
115 Peck, *Reinventing Free Labor* (2000), özellikle s. 84 vd.
116 Roselli, *Singers* (1992), s. 5.
117 Tek tek Avrupa ülkeleri ve ABD hakkında ayrıntılar: vd. Linden ve Rojahn, *Formation* (1990).
118 Castel, *Metamorphosen* (2000), s. 189, 254 vd.
119 Hennock, *Origin of the Welfare State* (2007), s. 338.
120 Elson, *End of the Peasantry* (1997), s. 23 vd.

XIV AĞLAR
(Sayfa 1007-1052)

1 Bkz. yukarıda 5. ve 8. bölümler.
2 Bu arada ağlar ya da ağ sistemleri hakkında (bizim amacımız açısından terminolojik bir farklılaştırmaya gerek yok) kapsamlı bir teorik ve tarihsel literatür bulunuyor.

Bunların arasında bir sergi katalogu özellikle öğreticidir: Beyrer ve Andritzky, *Das Netz* (2002).

3 Bunun, şehirlerin anlaşılması için taşıdığı önemin gösterildiği güzel bir örnek: Sennett, *Flesh and Stone* (1994), s. 256-81.

4 Avrupa için toplu bir bakış: R. Millward, *Enterprise* (2005).

5 Dehs, *Jules Verne* (2005), s. 211, 368.

6 En iyi genel serimleme: F. Voigt, *Verkehr* (1965-73), c. 2.

7 Bagwell, *Transport Revolution* (1974), s. 17, 33.

8 Woud, *Het lege land* (1987), s. 115-32.

9 L. Ray Gunn, "Antabellum Society and Politics (1825-1865)", M.M. Klein, *Empire State* (2001), s. 307-415, burada s. 312.

10 P. Clark, *Cambridge Urban History of Britain* (2001), c. 2, s. 718.

11 Bled, Wien (2002), s. 199

12 Rawlinson, *China's Struggle* (1967).

13 C. Howe, *Origins* (1996), s. 268.

14 Broeze, *Underdevelopment* (1984), s. 445.

15 Hugill, *World Trade* (1993), s. 127.

16 R. Reinhard, *Erdkunde* (19296), s. 194.

17 Sartorius von Waltershausen, *Weltwirtschaft* (1931), s. 269. Hong Kong'un bir "balıkçı köyü"nden Asya'nın en önemli gemicilik limanına olağanüstü yükselişi için bkz. D.R. Meyer, *Hong Kong* (2000), s. 52 vd.

18 Haritalar: Hugill, *World Trade* (1993), s. 136 (Resim 3-3); R. Reinhard, *Erdkunde* (19296), s. 201.

19 Rieger, *Technology* (2005), s. 158-92.

20 Hugill, *World Trade* (1993), s. 249 vd.

21 Literatürde de ağırlıklı olarak böyle ele alınırlar, Almanya için iyi özetleyen: Roth, *Jahrhundert der Eisenbahn* (2005); İngiltere için: Wolmar, *Fire and Steam* (2007).

22 Veenendaal, *Railways* (2001), s. 29, 50.

23 Harita: Fage ve Oliver, *Cambridge History of Africa*, c. 7 (1986), s. 82.

24 Huenemann, *Dragon* (1984), inşaattaki ilerlemeler hakkında ayrıntılar veriyor (s. 252-57).

25 R. Owen, *Middle East* (1981), s. 246.

26 Erken Amerikan ve Alman demiryolları inşasında ulusal "teknoloji üslupları" için bkz. Dunlavy, *Politics* (1994), s. 202-34.

27 François Caron, "The Birth of a Network Technology: The First French Railway System", M. Berg ve Bruland, *Technological Revolutions* içinde (1998), s. 275-91.

28 Schivelbusch, *Eisenbahnreise* (1977); Freeman, *Railways* (1999).

29 F. Caron, *Histoire des chemins de fer en France*, c. 1 (1997), s. 84, 113, 169.

30 Ochsenwald, *Hijaz Railway* (1980), s. 30 vd., 152.

31 23 Ekim 1828. Eckermann, *Gespräche* (1976), s. 702.

32 Ronald Findlay ve Kevin H. O'Rourke, "Commodity Market Integration, 1500-2000", Bordo ve diğ., *Globalization* içinde (2003), s. 13-62, burada 36.

33 İlk düşünüşler: Florian Cebulla, "Grenzüberschreitender Schienenverkehr. Problemstellungen Methoden Forschunsüberblicek", Burri ve diğ., *Internationalität* içinde (2003), s. 21-35.

34 İyi ülke çalışmaları: C.B. Davis, *Railway Imperialism* (1991).

35 A. Mitchell, *Train Race* (2000).

36 Bulliet, *Camel* (1975), s. 216 vd.

37 Cvetovski, *Modernisierung* (2006), s. 79, 167 vd., 189.

38 Bkz. ayrıca yukarıda, 1. ve 9. bölümler.
39 Karl Kraus'un yazışmaları buna bir örnektir.
40 Briggs ve Burke, *Media* (2002), s. 134.
41 Hugill, *Global Communications* (1999), s. 53 vd.
42 Winston, *Media Technology* (1998), s. 53.
43 *A.g.e.*, s. 254 vd.
44 Horst A. Wessel, "Die Rolle des Telephons in der Kommunikationsrevolution des 19. Jahrhunderts", North, *Kommunikationsrevolutionen* (20012), s. 73-80, burada: 75 vd.; G. Clark, *Farewell to Alms* (2007), s. 306 vd.; Ferguson, *Rothschilds*, c. 1 (2002), s. 127.
45 Strachan, *First World War* (2001), s. 233 vd.
46 Wheeler, *Mr. Lincoln's T-Mails* (2006).
47 Wobring, *Globalisierung* (205), s. 39 vd., 80 vd.
48 Ağın inşası için bkz. Headrick, *Invisible Weapon* (1991), s. 28-49.
49 Jorma Ahvenainen, "The Role of Telegraphs in the 19th-Century Revolution of Communications", North, *Kommunikationsrevolutionen* (20012), s. 73-80, burada: 75 vd.; G. Clark, *Farewell to Alms* (2007), s. 306 vd.; Ferguson, *Rothschilds*, c. I (2002), s. 127.
50 Güzel örnekler: Roderic H. Davison, "Effect of the Electric Telegraph on the Conduct of Ottoman Foreign Relations", Farah, *Decision Making* (1993) içinde, s. 53-66.
51 Headrick, *Invisible Weapon* (1991), s. 38 vd.; Jürgen Wilke, "The Telegraph and Transatlantic Communications Relations", Finzsch ve Lehmkuhl, *Atlantic Communications* içinde (2004), s. 107-34, burada 116.
52 Nickels, *Under the Wire* (2003), s. 33.
53 *A.g.e.*, s. 44-46.
54 Headrick, *Invisible Weapon* (1991), s. 84 vd.
55 R.W.D. Boyce, *Imperial Dreams* (2000), s. 40.
56 Cornelius Neutsch, "Briefverkehr als Medium internationaler Kommunikation im ausgehenden 19. Und beginenden 20. Jahrhundert", M. North, *Kommunikationrevolutionen* (20012), s. 129-55, burada: 131 vd.
57 Cvetovski, *Modernisierung* (2006), s. 135 vd., s. 149. Henkin, *Postal* (2006), Bölüm 1-2.
58 Hughes, *Networks of Power* (1983), s. 232 ve 175-200 – "uzun" yüzyıl dönümü hakkında en önemli teknik tarihi kitaplarından biri.
59 Bu yorumun bir öncüsü Frank Perlin'di. Bkz. etkili makalelerinin bir derlemesi: *Invisible City* (1993).
60 Serbest ticaret hakkındaki yeni zengin literatür, ağırlıklı olarak İngiltere'ye ilişkindir. Bkz. özellikle A. Howe, *Free Trade* (1997); İngiltere'nin siyasal kültürünün merkezi unsuru olarak serbest ticaret hakkında, yenilikçi: Trentmann, *Free Trade Nation* (2008), özellikle Bölüm 1-3. Avrupa geneline dair bir perspektif için klasik: *Rise of Free Trade* (1975).
61 Sugihara, *Japan as an Engine of the Asian International Economy* (1989).
62 Latham, *Rice* (1998).
63 Cushman, *Fields from the Sea* (1993), s. 66.
64 Hancock, *Citizens of the World* (1995), özellikle s. 279 vd. centilmenlerin bütünleştirici yaşam tarzı hakkında.
65 Örneğin H.V. Bowen, *Business of Empire* (2006), s. 252 vd. East India Company hakkında böyle söylüyor.
66 Çizaka, *Busines Partnerships* (1996).

67 Gary G. Hamilton ve Chang Wei-An, "The Importance of Commerce in the Organization of China's Late Imperial Economy", Arrighi ve diğ., *Resurgence of East Asia* içinde (2003), s. 173-213.
68 Markovits, *Global World* (2000), özellikle bölüm 5.
69 Bkz. Claude Markovits, "Merchant Circulation in South Asia (18th to 20th Centuries): The Rise of Pan-Indian Merchand Networks", Markovits ve diğ., *Society and circulation* içinde (2003), s. 131-62; çoğu kez Hong Kong'un merkez işlevi gördüğü Çin ağları hakkında bkz. D.R. Meyer, *Hong Kong* (2000), s. 91-98.
70 Torp, *Herausforderung* (2005), s. 41; daha net veriler: Rostow, *World Economy* (1978), s. 67 (Tablo II-7); sonuçların mükemmel, ama bizim amacımız açısından fazla karmaşık bir yorumlanışı: Rogowski, *Commerce and Coalitions* (1989), s. 21-60.
71 Maddison, *Contours* (2007), s. 81 (Tablo 2.6).
72 Kenwood ve Loughed, *Growth* (19994), s. 80.
73 R. Miller, *Britain and Latin America* (1993), s. 79, 83 vd., 98.
74 Genelleştirilebilir bir örnek hakkında bir araştırma raporu: Topik, *Coffee Anyone?* (2000), özellikle s. 242 vd.
75 Sydney Pollard, "The Europeanization of the International Economy 1800-1870", Aldcroft ve Sutcliffe, *Europe* (1999) içinde, s. 50-101.
76 Tüm dünyadaki ithalat gümrükleri hakkındaki veriler: Amsden, *Rise of "the Rest"* (2001), s. 44 vd. (Tablo 2.3).
77 G. Clark, *Farewell to Alms* (2007), s. 309.
78 Ferguson, *Rotschilds* (2002); Munro, *Maritime Enterprise* (2003).
79 Sugihara, *Japan* (2005), Bölüm 2-4; aralarında Kore'nin de bulunduğu birden fazla örnek: Sugiyama ve Grove, *Commercial Networks* (2001), özellikle Bölüm 1, 3, 5. 6.
80 Findlay ve O'Rourke, *Power and Plenty* (2007), s. 307 vd.
81 Torp, *Herausforderung* (2005), s. 34-36.
82 Peter H. Lindert ve Jeffrey G. Wililamson, "Does Globalization Maket he World More Unequal?", Bordo ve diğ., *Globalization* (2003), s. 227-71, burada 233.
83 Örnek vaka çalışmaları: Topik ve diğ., *From Silver to Cocaine* (2006).
84 Akinobu Kuroda, "The Collapse of the Chinese Imperial Monetary System": Sugihara, *Japan* içinde (2005), s. 103-26, özellikle 106-13.
85 Bkz. Titiz bir analiz: Otto, *Entstehung eines nationalen Geldes* (2002).
86 Toniolo, *Economic History* (1990), s. 59.
87 Leandro Prados de la Escosura, "The Economic Consequences of Independence in Latin America", Bulmer-Thomas ve diğ., *Cambridge Economic History of Latin America*, c. 1 (2006), s. 463-504, burada 481 vd.
88 Derli toplu bir serimleme: M. North, *Das Gled* (1994), s. 143-51.
89 Bkz. Araştırma bilançosu olarak: Flynn ve Giráldes, *Cycles of Silver* (2002).
90 Lin Man-houng, *China Upside Down* (2006), s. 114. Afyon Savaşı'nın başlangıcı hakkında klasik: Chang Hsin-pao, *Commissioner Lin* (1964).
91 Rothermund, *Indiens wirtschaftliche Entwicklung* (1985), s. 56-58.
92 P.R. Gregory, *Before Command* (1994), s. 67.
93 Eichengreen, *Vom Goldstandard* (2000), s. 45-50; iyi bir irdeleme: Frieden, *Global Capitalism* (2006), s. 6 vd., 14-21, 48 vd.
94 Eichengreen, *Vom Goldstandard* (2000), s. 51.
95 Cecco, *Money and Empire* (1974), s. 59; R. Miller, *Britain and Latin America* (1993), s. 168, 174 vd. (Şili örneğinde, dış ülkenin istikrarlaştırıcı etkisi hakkında kuşku duyuyor); Richard Salvucci, "Export-led Industrialization", Bulmer-Thomas ve diğ., *Cambridge Economic History of Latin America* , c. 2 (2006), s. 249-92, burada 256-60.

96 Bkz. çok ayrıntılı: Gallarotti, *Anatomy* (1995), s. 207-17.
97 Bağımsız değişken olarak altın tedariki hakkında: Eichengreen ve McLean, *Supply of Gold* (1994), özellikle s. 288: Altın üretimi miktarının yalnızca sınırlı olarak talep tarafından belirlendiğini, yani daha çok arz temelli bağımsız bir değişken olduğunu söylüyor.
98 Burada Frieden'i izliyorum, *Global Capitalism* (2006), s. 121.
99 Biraz tutarsız bir giriş: Allen, *Global Financial System* (2001), s. 8-9, 12.
100 Neal, *Financial Capitalism* (1990), s. 229.
101 Kenwood ve Loughed, *Growth* (19944), s. 6.
102 1825-1955 için veriler: Maurice Obstfeld ve Alan M. Taylor, "Globalization and Capital Markets", Borda ve diğ., *Globalization* içinde (2003), s. 121-83, burada s. 141 vd. (Tablo 3.2).
103 Bkz. Kynaston, *City* (1994).
104 Girault, *Diplomatie européenne* (1979), s. 39.
105 Peter H. Lindert ve Peter J. Morton, "How Sovereign Debt Has Worked", Sachs, *Developing Country Debt* (1989) içinde, s. 225-35, burada 230.
106 Bu konuda mükemmel: Suzuki, *Japanese Government Loan Issues* (1994), aynı zamanda Londra sermaye piyasasının da iyi bir betimlemesi (s. 23 vd.) yer alıyor; Tamaki, *Japanese Banking* (1995).
107 Kuran, *Islam and Mammon* (2004), s. 13 vd.
108 I. Stone, *Global Export* (1999), s. 381, 409 (rakamlar duruma göre yukarı ya da aşağı yuvarlanmıştır).
109 Schularick, *Finanzielle Globalisierugn* (2006), s. 44 (Tablo 1.10 rakamlar duruma göre yukarı ya da aşağı yuvarlanmıştır).
110 G. Austin ve Sugihara, *Local Suppliers of Credit* (1993), s. 5, 13.
111 Bakınız, yukarıda 9. Bölüm.
112 Kindleberger, *Financial History* (1984), s. 222.
113 Topik, *When Mexico Had the Blues* (2000).
114 Blake, *Disraeli* (1966), s. 581-87.
115 R. Owen, *Middle East* (1981), s. 127, Tablo 19.
116 Hıdiv İsmail'in Kahire'yi çok masraflı bir şekilde güzelleştirmesi için, bkz. yukarıda 6. Bölüm.
117 R. Owen, *Middle East* (1981), s. 130-35.
118 1914'ten önceki devlet iflası sorunu hakkında: Petersson, *Anarchie* (2009), Bölüm 2.
119 Bkz. Marichal, *Debt Crises* (1989) Latin Amerika hakkında; Asya için henüz benzer genel bakış eserleri bulunmuyor.

XV HİYERARŞİLER
(Sayfa 1053-1100)

1 Bu kavramı sosyolojik teoriye göre doğru olmayan bir şekilde, kulağa daha dar kapsamlı ve daha teknik gelen "tabakalaşma" kavramının yaklaşık eşanlamlısı olarak kullanıyorum. Burada beni yalnızca sosyal yapılardaki, ilgili tarafların "eşitsiz" olarak algıladıkları ya da "hayal ettikleri" belirli *konumlar* (özellikle "yukarıda", "ortada" ve "dışarıda") ilgilendiriyor. 19. yüzyıl için toptan "hiyerarşi"den söz etmek, toplumların "katmanlar halindeki farklılaşması"nı (Niklas Luhmann) tüm dünyada

döneme özgü kabul edildiği ve ampirik olarak muhtemelen "işlevsel farklılaşma"ya geçişin gözlemleyici süreçlerinin yadsındığı anlamına gelmiyor. Bkz. Luhmann, *Gesellschaft der Gesellschaft* (1977), c. 2, Bölüm 4.

2 Cannadine, *Rise and Fall* (1999), s. 88 vd. 91, 99.

3 Tocqueville, *Demokratie* (1976), s. 55 vd. (Kısım I, Bölüm 3).

4 Kocka, *19. Jahrhundert* (2002), s. 100.

5 Naquin ve Rawski, *Chinese Society* (1987), s. 138 vd.

6 Toledano, *State and Society* (1990), s. 157 vd.

7 Üç bölgesel tipin derli toplu bir anlatımı: Heideking, *Geschichte der USA* (2003), s. 6-18.

8 Stinchcombe, *Economic Sociology* (1983), s. 245 – tarihçilerin pek bilmediği, sosyal tarif açısından olağanüstü esin verici bir kitap. Fransa için güzel örnekler: G. Robb, *Discovery of France* (2007).

9 Bunu konu edinen: Goody, *Theft of History* (2006).

10 Toplu bakış: Burrow, *Crisis of Reason* (2000), Bölüm 2.

11 Bkz. Gall, *Bürgertum* (1996), s. 81 vd. Kavramlar hakkında netlik içinde: Kocka, *Weder Stand noch Klasse* (1980), s. 33-35.

12 Devine, *Scottish Nation* (1999), s. 172-83.

13 Wirtschafter, *Structure of Society* (1994), s. 148; Elise Kimerling Wirtschafter, "The Group Between: *raznochintsy*, Intelligentsia, Proffessionals", D. Lieven, *Cambridge History of Russia* (2006), s. 245-63, burada 245.

14 Hartley, *Social History* (1999), s. 51.

15 Geç 18. yüzyıldaki Batı-Avrupa toplumu için bkz. Christof Dipper, "Orders and Classes. Eighteenth-Century Society under Pressure", Blanning, *Eighteenth Century* içinde (2000), s. 52-90.

16 Bkz. "Status Groups" bölümü: M.B. Jansen, *Modern Japan* (2000) içinde, s. 96-126.

17 Bu aşırı bir basitleştirmedir. Erken 19. yüzyılda Asya'daki toplumsal hiyerarşilerin –o dönemin Avrupa'sıyla kıyaslandığında– olağanüstü karmaşıklığı ve onların terminolojik betimlenişi için bir örnek olarak bkz. Rabibhadana, *Thai Society* (1969), s. 97-170.

18 V. Das, "Caste", Smelser ve Baltes, *International Encyclopedia*, c. 3 (2001), s. 1529-32; Peebles, *Sri Lanka* (2006), s. 48.

19 A. v. Humboldt, *Studienausgabe*, c. 4 (1991), s. 162 vd.

20 Wasserman, *Everyday Life* (2000), s. 12.

21 Bkz. yukarıda 4. ve 7. bölümler.

22 Bkz. yukarıda 4. Bölüm.

23 Rickard, *Australia* (19962), s. 37.

24 Kore, Modern Çağ Doğu Asya'sındaki yegâne kölecilik toplumuydu. Köleciliğin güçlü kalıntıları 19. yüzyıla kadar devam etti. Bkz. Palais, *Korean Uniqueness* (1995), s. 415.

25 Köylüler ve işçiler hakkında bkz. yukarıda 8. Bölüm.

26 Walter Demel, "Der europäische Adel vor der Revolution: Sieben Thesen", Asch, *Adel* (2001), s. 409-33, burada 409. Ayrıca bkz. Lukowski, *European Nobility* (2003).

27 D. Lieven, *Abschied* (1995), s. 27. Aristokrasinin yavaş gerilemesinin nedenleri hakkında: Demel, *Der europäische adel* (2005), s. 87-90.

28 Maria Todorova, "The Ottoman Legacy in the Balkans", L.C. Brown, *Imperial Legacy* (1996), s. 46-77, burada 60.

29 Beckett, *Aristocracy* (1986), s. 40.

30 Demel, *Der europäische adel* (2005), s. 17.

31 Woloch, *Napoleon and His Collaborators* (2001), s. 169-73.
32 Bu kavram Yakın ve Orta Doğu tarihinde de, daha çok hükümdar ile halk arasındaki politik aracı role ilişkin olarak kullanılıyor (Çin *şenşi* kavramıyla ya da *gentry* kavramıyla kıyaslanabilir). Bkz. Albert Hourani, *Ottoman Reform and the Politics of Notables*; aynı yazar, *Modern Middle East* (1993), s. 83-109.
33 Haupt, *Sozialgeschichte Frankreichs* (1989), s. 116 vd.; Charle, *Histoire sociale de la France* (1991), s. 229 vd.
34 İyi bir tanımlama: D. Lieven, *Empire* (2000), s. 241-44.
35 Beckett, *Aristocracy* (1986), s. 31.
36 Bu tartışmanın tarafları öncelikle F.M.L. Thompson ve William D. Rubinstein'dı.
37 Asch, *Europäischer Adel* (2008), s. 298.
38 Searle, *A New England?* (2004), s. 37 vd.
39 Bkz. Beckett, *Aristocracy* (1986), s. 16-42, toplu bir bakış olarak.
40 Maria Malatesta, "The Landed Aristocracy during the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", Kaelble, *European Way* içinde (2004), s. 44-67.
41 Cannadine, *Ornamentalism* (2001), s. 85 vd.
42 Liebersohn, bu temayı Kuzey Amerika örneğinde, yerlilerin süvariliğinin seyahatc çıkmış Avrupalı aristokratlar tarafından yorumlanması örneklerinde de geliştiriyor: *Aristocratic Encounters* (1988).
43 Fox-Genovese ve Genovese, *Mind of the Master Class* (2005), s. 304-82.
44 Dramatize eden ama tamamen yanlış olmayan bu kavram için: Wasson, *Aristocracy* (2006), s. 156.
45 Nutini, *Wages of Conquest* (1955), s. 322, Meksika'da erken kolonyal dönemden itibaren aristokrasinin, sonunda büyük *hacienda* mülkiyetine dayanarak, hiçbir engelle karşılaşmadan kalabildiği tezini savunuyor.
46 Bu konuda klasik: Con, *Anthropologist* (1987), s. 62-82.
47 Panda, *Bengal Zamindars* (1996), s. 2.
48 İzleyen satırlarda yararlanılan kaynak: Schwentker, *Samurai* (2003), s. 95-116. Bunun yanı sıra, esas olarak Tokugava döneminin yorumu olarak, tarihsel yöntemle çalışan bir sosyologun kitabı çok ilginçtir: İkegami, *Taming of the Samurai* (1995). Düşük rütbeli bir samurayın ortamına dair bir izlenim: Katsu Kokichi, *Musui's Story* (1993).
49 Demel, *Der europäische Adel* (2005), s. 88.
50 Ravina, *Last Samurai* (2004), s. 191 vd. Ayaklanmanın önderi Meiji Restorasyonu'nun doğrudan bir kurbanı değildi, hatta en önemli öncülerinden biriydi.
51 Elman, *Civil Examinations* (2000), bunun yanı sıra toplumsal tarih perspektifinden bir klasik: Chang Chung-li, *Chinese Gentrya* (1955), ayrıca R.J. Smith, *China's Cultural Heritage* (19942), s. 55-64, 71-75; Joseph W. Esherick ve Mary Backus Rankin, "Introduction", aynı yazar, *Chinese Local Elites* içinde (1990), s. 1-24.
52 Reynolds, *China* (1993), genel bir bakış olarak.
53 Crossley, *Orphan Warriors* (1990).
54 Almanya için (bazı kuşkuları hesaba katarak): Kocka, *19. Jahrhundert* (2002), s. 98-137. Avrupa'daki prototip "burjuva" toplumunun kapsamlı bir enstantanesi: Bank ve Buuren, *1900* (2004); dünyanın "en burjuva" ülkesinin ampirik açıdan yoğun bir portresi: Tanner, *Arbeitsame Patrioten* (1995).
55 Muazzam bir literatür içinden bkz. Lundgreen, *Sozial- und Kultirgeschichte* (2000); Kocka ve Frevert, *Bürgertum* (1988) – Almanya dışındaki Avrupa için çok sayıda makale içermektedir; Gall, *Stadt und Bürgertum* (1993); "Bilefeld" ve "Frankfurt" okullarının eleştirel karşılaştırması için bkz. Sperber, *Bürger* (1997).

56 Bassermann ailesi örneğinde: Gall, *Bürgertum in Deutschland* (1989).
57 Maza, *Myth of the French Bourgoisie* (2003).
58 Toplu bakış: Pilbeam, *Middle Classes* (1990), s. 74-106.
59 Bkz. Youssef Cassis, "Unternehmer und Manager", Frevert ve Haput, *Mensch* (1999), s. 40-66.
60 Goblot, *Klassse und Differenz* (1994/1925), s. 37 – burjuvazi hakkında yazılmış en zekice kitaplardan birisi.
61 Daumard, *Les bourgeois* (1991), s. 261.
62 Jürgen Kocka, "Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft im 19. Jahrhundert. Europäische Entwicklungen und deutscher Eigensinn", Kocka ve Frevert, *Bürgertum* içinde (1988), c. 1, s. 11-76, burada 31.
63 Bkz. J.L. West ve Petrov, *Merchant Moscow* (1998), ayrıca fotoğraflar.
64 Cindy S. Aron, "The Evolution of the Middle Class": Barney, *Companion* (2001), s. 178-91, burada 179.
65 İngiltere için: Perkin, *Origins* (1969), s. 252 vd.
66 Hartmut Kaelble, "Social Particularities of Nineteenth und Twentienth-Century Europe", aynı yazar, *European Way* (2004) içinde, s. 276-317, burada s. 282-84.
67 Avrupa için (Almanya, İngiltere, Fransa, Belçika): Haput ve Crossick, *Klenbürger* (1998).
68 Farr, *Artisans* (2000), s. 10 vd.
69 Pilbeam, *Middle Classes* (1990), s. 172.
70 Goblot, *Klasse und Differenz* (1994/1925), s. 69.
71 R. Ross, *Status* (1999). Kültürlü Afrikalı elit arasındaki "Victoria değerleri"nin, Lagos'taki başka örnekleri için: K. Mann, *Marrying Well* (1985).
72 Jürgen Kocka, "Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft im 19. Jahrhundert. Europäische Entwicklungen und deutscher Eigensinn", Kocka ve Frevert, *Bürgertum* içinde (1988), c. I, s. 11-76, burada 12; Jürgen Kocka, "The Middle Classes in eurupe", Kaelble, *European Way* (2004), s. 15-43, burada 16. Konuyla ilgili iki temel metin.
73 Aktaran: Blumin, *Emergence of the Middle Class* (1989), s. 2. Çağdaş bir ideal tasavvur olarak bu, Lothar Gall'in erken 19. yüzyıldaki Almanya için geliştirdiği "sınıfsız burjuva toplumu" idealini uzaktan hatırlatıyor.
74 Beckert, *Monied Metropolis* (2001).
75 Bunun için, Pernau, *Bürger mit Turban*'daki (2008) gibi çok sayıda tek tek örnek vaka gerekir.
76 Bunun için ilk bir genel bakış olarak hâlâ: Braudel, *Sozialgeschite* (1985), c. 2.
77 A. Adu Boahen, "New Trends and Processes in frica in the Nineteenth Century", Ajayi, *General History of Africa* içinde (1998), s. 40-63, burada 48-52.
78 Bu uzun süredir Batı Afrika için biliniyor. Ama daha az dikkate alınmış bir pazaryeri için: G. Campbell, *Imperial Madagascar* (2005), s. 161-212.
79 Bergère, *L'Âge d'or* (1986).
80 Trocki, *Opium and Empire* (1991).
81 Berend, *History Derailed* (2003), s. 196.
82 Onlar hakkında örnek bir monografi: Horton ve Middleton: *The Swahili* (2000).
83 Markovits ve diğ., *Modern India* (2002), s. 320, 325 vd.; Cheong, *Hong Merchants* (1997), s. 303 vd.
84 Jayawardena, *Nobodies* (2002), s. 68 vd.; Freitag, *Arabische Buddenbrooks* (2003), s. 214 vd.
85 Bkz. ayrıca yukarıda 14. Bölüm.

86 Bergère, *L'Âge d'or* (1986), s. 47; Hao Yen-p'ing, *Commercial Revolution* (1986).
87 Dobbin, *Asian Entrepreneurial Minorities* (1996).
88 György Ránki, "Die Entwicklung des ungarischen Bürgertums vom späten 18. Zum frühen 20. Jahrhundert", Kocka ve Frevert, *Bürgertum* içinde (1988), c. I, s. 247k-65, burada 249, 253, 256.
89 Robert E. Elson, "International Commerce, the State and Society: Economic and Social Change", Tarling, *Cambridge History of Southeast Asia* içinde, c. 2 (1992), s. 131-95, burada 174.
90 Dobbin, *Asian Entrepreneurial Minorities* (1996), s. 47, 69, 171.
91 Frankgakis-Syrett, *Greek Merchant Community* (1991), s. 399.
92 Yine de, daha 1740 yılında benzer nedenlerle Cava'daki Çinlilere yönelik büyük bir katliam gerçekleştirildi.
93 Kuzey Hindistanlı tüccar ailelerinin 1870'ten önceki iş politikası hakkında: Bayly, *Rulers, Townsmen and Bazaars* (1983), s. 394-426.
94 Güzel bir örnek: Hanssen, *Beirut* (2006), s. 213-35. Ayrıca bkz. yukarıda 6. Bölüm.
95 Bkz. temel düşünceler: Watenpaugh, *Being Modern* (2005), s. 14 vd.
96 Rankin, *Elite Activism* (1986), s. 136 vd.; Kwan, *Salt Merchants* (2001), s. 89-103; Freitag, *Indian Ocean Migrants* (2003), s. 9, 238-42.
97 Rowe, *Hankow*, c. I (1984), s. 289 vd.
98 Semantik için temel: Engelhardt, *"Bildungsbürgertum"* (1986). Bu kavram, çok sayıda öncülüne rağmen, ancak 1920'li yıllardan geliyor. Ayrıca Conze ve diğ., *Bildungsbürgertum* (1985-1992); Avrupa içi kıyaslamalar c. I.
99 Peter Lundgreen, "Bildung und Bürgertum", aynı yazar, *Sozial-und Kulturgeschichte* (2000) içinde, s. 173-94, burada 173.
100 Dietrich Geyer, "Zwischen Bildungsbürgertum und Intelligenzija: Staatsdienst und akademische Professionalisierung im vorrevolutionären Russland", Conze ve diğ., *Bildungsbürgertum* (1985-1992) içinde, c. I (1985), s. 207-30, burada 229.
101 Lufrano, *Honorable Merchants* (1997), s. 177 vd. Standart bir yapıt, Lufrano'nun Çinli tüccarlar için kullandığı "kendini yetiştirme" kavramını, Almanya'daki "yetiştirme" düşüncelerine uyguluyor: Bruford, *German Tradition of Self-Cultivation* (1975). Japonya için: Gilbert Rozman, Social Change", J.W. Hall ve diğ., *Cambridge History of Japan*, c. 5 (1989), s. 499-568, burada s. 513. 18. yüzyıl Japon tüccar kültürünün aynı tarihlerde Çin'dekine göre daha özerk, daha az "iliştirilmiş" olduğu tartışmalıdır.
102 Örneğin bkz. Schracz, *Chinese Enlightenment* (1986).
103 Sosyal ve kültür tarihi açısından aynı ölçüde önemli: Kreuzer, *Boheme* (1971).
104 Buettner, *Empire Families* (2004); anekdotlara dayalı: Yalland, *Boxwallahs* (1994); karşılaştırma amacıyla, aristokratik olmaktan tamamen uzak olan Çin serbest limanları örneği için: Bickers, *Britain in China* (1999).
105 Bu özellikle iyi araştırılmıştır: Butcher, *British in Malaya* (1979).
106 Ruedy, *Modern Algeria* (1992), s. 99 vd.
107 Quataert, *Ottoman Empire* (2000), s. 153.
108 *A.g.e.*, s. 146. Bkz. yukarıda Bölüm V.
109 Bu uluslararası finans dünyasının en yeni genel serimlemesi: *International Business* (1987).
110 C.A. Jones'un ilginç bir tezine gönderme yapıyorum: *International Business* (1987).
111 Wray, *Mitsubishi* (1984), s. 513.
112 Bu sürecin örnek analizleri: Fransa için, Garrioch, *Formation of the Parisian Bourgeoisie* (996); ABD için Blumin, *Emergence of the Middle Class* (1989); Bushman, *Refinement* (1992).

113 Bu konuda bkz. aşağıda 16. Bölüm.
114 Bkz. giriş olarak: Gisela Bock, "Geschlechtergeschichte auf alten und neuen Wegen. Zeiten und Räume", Osterhammel ve diğ., *Wege* içinde (2006), s. 45-66.
115 Şu sıralar birçok bölüm için henüz bir araştırma sentezi bulunmuyor, Avrupa için bkz. Gestrich ve diğ., *Geschichte der Famile* (2003).
116 Mükemmel vaka çalışmaları: Clancy-Smith ve Gouda, *Domesticating the Empire* (1998).

XVI BİLGİ
(Sayfa 1101-1165)

1 Din hakkında bkz. 18. Bölüm.
2 Dülmen ve Rauschenbach, *Macht des Wissens* (2004).
3 H. Pulte, "Wissenschaft (III)", *Historisches Wörterbuch der Philosophie* içinde, c. 12, Darmstadt, 2004, Sütun 291.
4 Burke, *Papier und Marktgeschrei* (2001), s. 30 vd.
5 Fragner, *"Persephonie"* (1999), s. 100.
6 Ostler, *Empires of the World* (2005), s. 438 vd.
7 *A.g.e.*, s. 411 vd.
8 Mendo Ze ve diğ., *Le Français* (1999), s. 32.
9 B. Lewis, *Emergence* (19682), s. 84.
10 Crystal, *English* (1997), s. 73.
11 Aktaran *a.g.e.*, s. 66.
12 İngilizcenin hangi ölçüde yukarıdan "dayatıldığının" ayrıntılı tartışması: Philipson, *Linguistic Imperialism* (1992).
13 Zastoupil ve Moir, *Great Indian Education Debate* (1999), burada "Giriş" bölümü (s. 1-72).
14 Crystal, *English* (1997), s. 24 vb. her bölgenin (biraz yüzeysel) bir genel görünümünü veriyor.
15 B. Lewis, *Emergence* (19682), s. 88, 118.
16 Adamson, *China's English* (2004), s. 25 vd.
17 Keene, *Japanese Discovery of Europe* (1969), s. 78 vd.
18 Elman, *Modern Science* (2006), s. 86 vd.
19 B. Lewis, *Emergence* (19682), s. 87.
20 Entelektüel tarihteki bu ânı saptayan: Schwab, *La renaissance orientale* (1950).
21 Ostler, *Empires of the Word* (2005), s. 503.
22 H.M. Scott, *Birth* (2006), s. 122 vd. Haarmann, *Weltgeschichte der Sprachen* (2006), s. 314.
23 Toplu bir bakış: *A.g.e.*, s. 309-34.
24 Bolton, *Chinese Englishes* (2003), s. 146-96.
25 Marr, *Reflections from Captivity* (1978), s. 30, 35.
26 Pollock, *Cosmopolitan Vernacular* (1998).
27 Sassoon, *Culture* (2006), s. 21-40, ulusal dillerin Avrupa'daki yükselişi hakkında.
28 Vincent, *Mass Literacy* (2000), s. 138 vd., 140.
29 Janich ve Greule, *Sprachkulturen* (2002), s. 110.
30 M.C. Meyper ve Sherman, *Course of Mexican History* (1991).

31 Sorunsala giriş için: Ernst Hinrichs, "Alphabetisierung. Lesen und Schreiben", Dülmen ve Rauschenbach, *Macht des Wissens* içinde (2004), s. 539-61, özellikle 539-42. Konunun teorik zorluğunu gösteren: Barton, *Literacy* (20072); Vaka çalışmaları: Messerli ve Chartier, *Lesen und Schreiben* (2000).
32 Graff, *Legacies* (1987), s. 262 – konuyla ilgili, aşılmamış standart yapıt.
33 Tortella, *Patterns of Economic Retardation* (1994), s. 11 (Tablo 6).
34 Vincent, *Mass Literacy* (2000), s. 11. Henüz Brooks'unkiyle aynı kalitede çok sayıda ulusal vaka çalışması yok: Brooks, *When Russia Learned to Read* (1985).
35 Graff, *Legacies* (1987), s. 295, Tablo 7-2.
36 Avrupa'nın tümüne dair: Sasson, *Cultire* (2006), s. 93-105.
37 Schenda, *Volk ohne Buch* (1970); Engelsing, *Analphabetentum* (1973), Fransa için Roger Chartier ve Martyn Lyons'un çok sayıda çalışması.
38 Giesecke, *Entdeckung der kommunikativen Welt* (2007), s. 166.
39 M. Lyons, *Readers* (2001), s. 87-91.
40 Starrett, *Putting Islam to Work* (1998), s. 36.
41 Vincent, *Mass Literacy* (2000), s. 56.
42 Gillian Sutherland, "Education", F.M.L. Thompson, *Cambridge Social History of Britain*, c. 3 (1990), s. 119-69, burada s. 145.
43 1882 için tahminler: Easterlin, *Growth Triumphant* (1997), s. 61 (Tablo 5.1.).
44 William J. Gilmore-Lehne, "Literacy", Cayton, *Encyclopedia*, c. 3 (1993), s. 2413-26, burada 2419 vd., 2422.
45 Graff, *Legacies* (1987), s. 365.
46 Ayalon, *Political Journalism* (1997), s. 105.
47 Gilbert Rozman, "Social Change", J.W. Hall ve diğ., *Cambridge History of Japan*, içinde c. 5 (1989), s. 499-568, burada 560 vd.
48 Rubinger, *Popular Literacy* (2007), s. 184.
49 Pepper, *Radicalism* (1996), s. 52.
50 Rawski, *Education* (1979), s. 23.
51 P. Bailey, *Reform the People* (1990), s. 31-40.
52 M.E. Robinson, *Korea's Twentieth-Century Odyssey* (2007), s. 11.
53 Bu durum, sistemin sonuna kadar devam etti: Elman, *Civil Examinations* (2000), s. 597-600.
54 Alexander Woodside, "The Divorce between the Political Center and Educational Creativity in Late Imperial China", Elman ve Woodside, *Education and Society* (1994), s. 458-92, burada 461.
55 2 Nisan 2007 tarihli dpa haberi.
56 Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800-1866* (1983), s. 451.
57 Karl-Ernst Jeismann, "Schulpolitik, Schulverwaltung, Schulgesetzgebung", C. Berg ve diğ., *Handbuch*, c. 3 (1987), s. 105-22, burada 119.
58 Bu konuda etkili, Foucault'yu referans alan bir Mısır analizi: T. Mittechell, *Colonising Egypt* (1991), bu konuda eleştirel: Starrett, *Putting Islam to Work* (1998), s. 57-61.
59 Bouche, *Histoire de la colonisation française* (1991), s. 257-59.
60 Wesseling, *Europ's koloniale eeuw* (2003), s. 84.
61 D. Kumar, *Science* (1997), s. 151-79; Ghosh, *History of Education* (20002), s. 86, 121 vd.; Arnold, *Science* (2000), s. 160; Bhagvan, *Sovereign Spheres* (2003).
62 Somel, *Modernization of Public Education* (2001), s. 173-79. Somel bunu "teknolojik modernizm ile İslamcılık ikiliği" diye ifade ediyor (s. 3). Mimari için: Fortna, *Imperial Clasroom* (2003), s. 139-45.
63 Somel, *Modernization of Public Education* (2001), s. 204.

64 Szyliowicz, *Education and Modernization* (1973), s. 17-78; Keddie, *Modern Iran* (2006), s. 29; Amin ve diğerleri: *Modern Middle East* (2006), s. 43 vd.
65 Ringer, *Education and Society* (1979), s. 206.
66 Alıntı: Goonatilake, *Toward a Global Science* (1998), s. 62, burada örnek olarak Benares'i veriyor.
67 İslami bilim kurumlarının (örtük olarak) karşılaştırmalı tanımlanışı için bkz. Huff, *Early Modern Science* (20032), s. 147-79.
68 Björn Wittrock, "The Modern University: The Three Transformations", Rothblatt ve Wittrocak, *European and American University* (1993), s. 303-62, burada s. 304 vd., 310 vd.
69 "Don" unvanının harika bir sosyolojik anlatımı: Rothblatt, *Revolution of the Dons* (1968), s. 181-208.
70 J.C. Caron, *Générations romantiques* (1991), s. 167.
71 Brim, *Universitäten* (1985), s. 154.
72 Lee Ki-baik, *Korea* (1984), s. 342; Lee Chong-sik, *Korean Nationalism* (1963), s. 89-126.
73 John Roberts, ve diğ., "Die Übernahme europäischer Universitätsmodelle", Rüegg, *Universität* içinde, c. 2 (1996), s. 213-32.
74 John Roberts, ve diğerleri "Die Übernahme europäischer Universitätsmodelle", *a.g.e.* içinde, c. 3 (2004), s. 145-96, özellikle 166, 169, 175, 181-84; Afrika için ilginç: Nwauwa, *Imperialism* (1997).
75 Rüegg, *Universität*, c. 3 (2004), s. 164.
76 İhsanoğlu, *Science* (2004), Metin III, s. 38 vd.
77 Hayhoe, *China's Universities* (1996), s. 13 Ayrıca bkz. Lu Yongling ve Ruth Hayhoe, "Chinese Higher Learning: The Transition Process from Classical Knowledge Patterns to Modern Disciplines, 1860-1910", Carle ve diğ., *Transnational Intellectual Networks* (2004), s. 269-306.
78 Akt. Edward Shils ve John Roberts, "Die Übernahme europäischer Universitätsmodelle", Rüegg, *Universität*, c. 3 (2004) içinde, s. 192.
79 Ringer, *Die Gelehrten* (1983); B.K. Marshall, "Professors and Politics: The Meiji Academic Elite", Kornicki, *Meiji japan*, c. 4 (1998), s. 296-318.
80 Bartholomew, *Science in Japan* (1989), s. 84 vd.
81 W. Clark, *Academic Charisma* (2006); ayrıca bkz. Schalenberg, *Humboldt auf Reisen?* (2002), s. 53-75. R.D. Anderson, Humboldt Üniversitesi'nin radikal bir yeni başlangıç olmadığını, Avrupa'daki daha geniş "Aydınlanmış mutlakıyetçilik" anlayışının bir parçası olduğunu gösteriyor: R.D. Anderson, *European Universities*, bölüm 2, ayr. bkz. bölüm 4 (Humboldt hakkında).
82 David Cahan, "Institutions and Communities" aynı yazar, *From Natural Philosophy* içinde (2003), s. 291-328, burada 313-17.
83 Jungnickel ve McCormmach, *Intellectual Mastery* (1986), c. 2, s. 166 vd.
84 Konrad H. Jarausch, "Universität und Hochschule", C. Berg ve diğ., *Handbuch* içinde, c. 4 (1991), s. 313-328, burada 313-17.
85 R.D. Anderson, *European Universities* (2004), s. 292.
86 W. Clark, *Academic Charisma* (2006), s. 461.
87 Leedham-Green, *Concise History* (1996), s. 195.
88 John R. Thelin, "The Research University", Cayton, *Encyclopedia* içinde, c. 3 (1993), s. 2037-45, burada 2037.
89 Veysey, *Emergence* (1965), s. 171.
90 Thelin, *American Higher Education* (2004), s. 114, 116, 122-31, 153 vd.

91 Bartholomew, *Science in Japan* (1989), s. 64, 68 vd., 123.
92 Rieß hakkında, bkz. Mehl, *History and the State* (1998), s. 94-102.
93 İhsanoğlu, *Science* (2004), Metin X, s. 53.
94 Goonatilake, *Toward a Global Science* (1998), s. 53-55.
95 Bkz. temel düşünüşler: Raina, *Images and Contexts* (2003), s. 176-991; ayrıca (tıpkı basımlardan) seçkin bir derleme: Habib ve Raina, *Social History of Science* (2007).
96 Nakayama, *Traditionas* (1984), s. 195-202.
97 Elman, *On Their Own Terms* (2005), s. 298.
98 Howland, *Translating the West* (2000), s. 97.
99 Wang Hui, "The Fate of 'Mr. Science' in China: The Concept of Science and Its Application in Modern Chinese Thought", Barlow, *Formations* içinde (1997), s. 21-81, burada 22 vd., 30 vd., 33, 56. Çinceye kavram transferi hakkında çok sayıda mükemmel vaka çalışması: Lacner ve diğ., *New Terms* (2001) ve Vittighoff ve Lackner, *Mapping Meanings* (2004).
100 C.T. Jackson, *Oriental Religions* (1981), s. 57.
101 Bkz. Sullivan, *Meeting of Eastern and Western Art* (1989), s. 120-39, 209-29; bkz. ayrıca K. Berger, *Japonismus* (1980).
102 Bkz. Thomas Betzwieser ve Michael Stegemann, "Exotismus", Ludwig Finscher (haz.), *Die Musik in Geschichte und Gegenwart* içinde, 2. Basım, Konular bölümü, c. 3, Kassel 1995, 226-40; Bellman, *The Exotic* (1998).
103 Güzel tanımlamalar: Burrow, *Crisis of Reason* (2000), s. 226-29; ayrıca bkz. Aravamudan, *Guru English* (2006), s. 105-41.
104 Hindistan için: Arnold, *Science* (2000), s. 124; çok önemli: Yamada Keiji, *Transfer of Science* (1994).
105 Prakash, *Another Reason* (1999), s. 6, 53.
106 Hindistan analizi özellikle iyi: *A.g.e.*, s. 52 vd.
107 Bowler ve Morus, *Making Modern Science* (2005), s. 338.
108 Alwin Diemer, "Geisteswissenschaften", *Historisches Wörterbuch der Philosophie* içinde, c. 3, Basel 1974, s. 213.
109 Theodore M. Porter, "The Social Sciences", Cahan, *From Natural Philosophy* (2003), s. 254-90, burada 254. Ayrıca bkz. yukarıda 1. Bölüm.
110 Dorothy Ross, "Changing Contours of the Social Science Disciplines", D. Porter ve Ross, *Modern Social Sciences* içinde (2003), s. 205-37, burada 208-14.
111 Barshay, *Social Sciences* (2004), s. 40-42.
112 Kısa bir genel bakış: Iggers ve Wang, *Modern Historiography* (2008), s. 117-33, kitabın başka bir yerinde 18. ve erken 20. yüzyıllarda Asya'da tarih yazımının gelişimi de ele alınıyor.
113 Bu alanın standart otoritesi olan René Wellek, edebiyat eleştirisinin tarihini 1750 yılında başlatıyor. Sanat eleştirisi ise Avrupa'da Giorgio Vasari'ye (1511-1574) kadar uzanıyor.
114 Bunun için daha fazlası: Osterhammel, *Entzauberung* (1998).
115 Çok sayıda yeni özel çalışmadan sonra bile henüz aşılmamış: Schwab, *La rennaissance orientale* (1950).
116 Bunların arasında bazı klasikler: Tahtawi, *Ein Muslim* (1989); Pantzer, *Iwakura-Mission* (2002); Kume Kunitake, *Iwakura Embassy* (2002); Chen Feng, *Entdeckung des Westens* (2001); Parsons, *King Khama* (1998). Ayrıca bkz. Osterhammel, *Ex-zentrische Geschichte* (2002).
117 Gran-Aymerich, *Naissance de l'archéologie moderne* (1998), s. 83-86.
118 Peers, *Colonial Knowledge* (2005).

119 Said, *Orientalism* (1978) bu tartışmayı başlattı ve ortaya koyduğu metin en önemli metin olma özelliğini koruyor. İngilizce ve Arapçadaki tartışma için bkz. Varisco, *Reading Orientalism* (2007).
120 Vaka çalışmaları: Stuchtey, *Science* (2005).
121 Bu çift değerlilik, bir Fransız örneğinde özellikle iyi ortaya konuyor: Singaravélou, *L'École Française d'Extrême-Orient* (1999), s. 183 vd.
122 Stocking, *Victorian Anthropology* (1987); aynı yazarın: *After Tylor* (1996).
123 Ayrıca bkz. yukarıda 1. ve 3. bölümler.
124 Stafford, *Scientist of Empire* (1989); Robert A. Stafford, "Scientific Exploration and Empire", Louis, *Oxford History of the British Empire*, c. 3 (1998), s. 224-319; Driver, *Geography Militant* (2001).
125 Wennerholm, *Sven Hedin* (1978).
126 S. Conrad, *Globalisierung* (2006), Bölüm 2.
127 Schleier, *Kulturgeschitschreibung* (2003), c. 2, s. 813-41.
128 Venturi, *Roots of Revolution* (1960), s. 633 vd.
129 Genç Bartók, Listz'in en yetenekli öğrencilerinden biri olan, öğretmeni István Thomán sayesinde, erken romantik virtüozların tutumunu öğrenmişti.

XVII UYGARLIK VE DIŞLAMA (Sayfa 1167-1232)

1 İzleyen satırlar: B. Barth ve Osterhammel, *Zivilisierungsmissionen* (2005); Mazlich, *Civilization* (2004); Güney Asya ile yakın ilişki içinde: Fischer-Tiné ve Mann, *Colonialism* (2004). Güzel bir genel bakış beklenmedik bir yerde yer alıyor: Costa, *Civitas*, c. 3 (2001), s. 457-99.
2 Pagden, *Lords* (1995), s. 79 vd.
3 Adas, *Contested Hegemony* (2004).
4 Mükemmel yorumlanmış bir Almanca edisyon: Sarmiento, *Barbarei und Zivilisation* (2007). Barbarlık ve Uygarlık karşıtlığının Arjantin'in ötesinde merkeziliğini gösteren: Bradign, *First America* (1991), s. 621-47 ve Manrique, *De la conquista a la globalización* (2006), s. 147-66.
5 Nani, *Ai confini della nazione* (2006), s. 97 vd.; Moe, *View from Vesuvius* (2002).
6 Seidl, *Bayern in Griechenland* (1981).
7 Broers, *Napoleonic Empire* (2005), s. 245 vd. ve genelinde.
8 R. Owen, *Lord Cromer* (2004), özellikle s. 304 vd.
9 Utilitaristlerin Hindistan'daki faaliyetleri hakkında klasik: Stoks, *English Utilitarians* (1959).
10 J. Fisch, *Tödliche rituale* (1998), s. 365 vd. (vakaların sayısı hakkındaki tahminler için, s. 236 vd.). Sömürge olmayan Nepal'de dul kadınların yakılması 1920 yılına kadar yasaldı!
11 Bkz. sömürgeleştirmenin "devlet modeli" ile misyonerlerin yürüttüğü "uygarlaştırıcı sömürgecilik" arasındaki tipolojik fark için bkz. Comaroff ve Comaroff, *Etnography* (1992), s. 198-205.
12 1865 Jamaika olayı (Morant Bay) örneğinde: Kostal, *Jurisprudence of Power* (2005), s. 463 ve genelinde.
13 Gong, *Standard of "Civilization"* (1984).

14 Koskeneniemi, *Gentle Civilizer* (2002), s. 49, 73.
15 Belirleyiciliğini koruyan: Betts, *Assimilation* (1970).
16 Kolonyal suçlar hakkında genel olarak güvenilir veriler: Ferro, *Le livre noir* (2003). Yakın zamanlarda Almanya'nın Güneybatı Afrika'daki tavrı özellikle dikkat çekti.
17 Brantlinger, *Dark Vanishings* (2003), s. 94 vd.
18 Rivet, *Le Marco* (1993), s. 36-77.
19 M.C. Meyer ve Sherman, *Course of Mexican History* (19914), s. 457.
20 Bullard, *Exile* (2000), s. 17, 121 vd.
21 Ayrıca bkz. aşağıda "Sonuç" bölümü.
22 Kavram için: Stephanson, *Manifest Destiny* (19982), s. 80 – "Uygarlaştırma" hakkındaki Amerikan fikirlerine güzel bir giriş.
23 Manela, *Wilsonian Moment* (2007).
24 Belli ki 1930'lu yıllarda kullanılan, popülerleşmiş bir özdeyiştir, kaynağını bulmak zordur.
25 Clarence-Smith, *Islam* (2006), s. 146.
26 Palais, *Korean Uniqueness* (1955), s. 418.
27 Thanet Aphornsuvan, "Slavery and Modernity: Freedom in the Making of Modern Siam", Kelly ve Reid, *Asian Freedoms* içinde (1998), s. 161-86, özellikle 187.
28 Sanneh, *Abolitionists Abroad* (1999).
29 Temperley, *British Antislavery* (1972).
30 Gott, *Cuba* (2004), s. 45 vd.
31 Green, *British Slave Emancipation* (1976), hâlâ konuyla ilgili temel yapıttır.
32 D.B. Davis, *Inhuman Bondage*, s. 236.
33 Güçlü bir biyografik vurguyla, merak uyandırıcı bir olay anlatısal tarih: Hochschild, *Bury the Chains* (2005); İngiliz kölecelik karşıtlarının düşünce dünyası hakkında esaslı bir kitap: D.B. Davis, *Slavery and Human Progress* (1984) 107-68; Bu düşüncenin "egoizmi" hakkında: C.L. Brown, *Moral Capital* (2006), s. 8.
34 Coleridge 1808, aktaran C.L. Brown, *Moral Capital* (2006), s. 8.
35 Bu görüş birliğinin özelikle etkili bir temsilcisi, çok sayıda yayınıyla Seymour Drescher'dir.
36 Carey, *British Abolitionism* (2005).
37 D.B. Davis, *Inhuman Bondage*, s. 236.
38 Satre, *Chocolate on Trial* (2005), s. 77 vd.
39 Keegan, *Colonial South Africa* (1966), s. 35 vd.
40 Dharma Kmar, "India", Drescher ve Engerman, *Historical Guide* içinde (1998), s. 5-7.
41 Blackburn, *Overthrow* (1988), s. 480; Bernecker, *Geschichte Haitis* (1996), s. 69.
42 N. Schmidt, *L'Abolition de l'esclavage* (2005), s. 221 vd.
43 Emer, *Nederlandse slavenhandel* (20032), s. 205 vd.
44 Bkz. Başka bir perspektiften, yukarıda 10. Bölüm.
45 Doğru sayılar: Berlin, *Generations of Captivity* (2003), Ek, Tablo I.
46 Drescher, *From Slavery to Freedom* (1999), s. 276 vd.
47 Genel bir bakış: Stewart, *Holy Warriors* (1997); beyaz kölecilik karşıtları arasında belki en etkilisi olmasa da en önemlisi hakkında: H. Mayer, *All on Fire* (1998), ne yazık ki eleştirellikten fazlasıyla uzak.
48 Lincoln ve kölecilik hakkında muazzam bir literatüre giriş babında: Oakes, *The Radical and the Republican* (2007), özellikle s. 43 vd.
49 D.B. Davis, *Inhuman Bondage* (2006), s. 317 vd.
50 Zeuske, *Kleine Geschichte Kubas* (2000), s. 124 vd.; Schmidt-Nowara, *Empire and Antislavery* (1999).
51 Viotti da Costa, *Brazilian Empire* (1985), s. 125-71; A.W. Marx, *Making Race* (1998), s. 64.

52 Bernecker ve diğ., *Geschichte Brasiliens* (2000), s. 210.
53 Köleciliğin ve Holokost'un karşılaştırılması için bkz. Drescher, *From Slavery to Freedom* (1999), s. 312-38.
54 Clarence-Smith, *Islam* (2006), s. 10 vd.
55 *A.g.e.*, s. 100 vd.
56 *A.g.e.*, s. 107 vd.
57 *A.g.e.*, s. 116 vd.
58 Temperley, *White Dreams* (1991).
59 Kölecilik araştırmasında kıyaslama için temel olarak (ve daha çok kuşkucu eğilimli): Zeuske, *Sklaven* (2006), s. 331-60. Bazı yazarlar, örneğin Seymour Drescher, bence karşılaştırma olanaklarından çok başarıyla yararlandılar.
60 Örneğin F. Cooper, *Beyond Slavery* (2000); ayrıca bkz. önemli bölgesel analizler: Temperley, *After Slavery* (2000).
61 Örneğin, temel bir vaka çalışması: R.J. Scott, *Degrees of Freedom* (2005).
62 Stanley Egerman, "Comparative Approaches to the Ending of Slavery", Temperley, *After Slavery* içinde (2000), s. 281-300, burada 288-90.
63 Afrika'daki çok karmaşık gelişmeler hakkında bkz. bir derleme: Miers ve Roberts, *End of Slavery* (1988), ayrıca F. Cooper ve diğ., *Beyond Slavery* (2000), s. 106-49 (1910 tarihi için: s. 119).
64 Berlin, bunu vurguluyor: *Generations of Captivity* (2003), s. 248-59.
65 *A.g.e.*, s. 266 vd.
66 Keegan, *Colonial South Africa* (1996), bu başlangıçları ancak "*mineral revolution*"dan sonra değil, daha 1850'den önce buluyor.
67 Aktaran Winant, *The World is a Ghetto* (2001), s. 32.
68 Bu gelişmenin nedenleri hâlâ çok tartışmalıdır. Bkz. tartışmalar hakkında değerlendirme: James Beeby ve Donald G. Nieman, "The Rise of Jim Crow, 1880-1920", Bowles, *Companion* (2002) içinde, s. 336-47.
69 Fredrickson, *White Supremacy* (1981), s. 197.
70 Winant, *The World is a Ghetto* (2001), s. 103-5; A.W. Marx, *Making Race* (1998), s. 79, 178-90; Drescher, *From Slavery to Freedom* (1999), s. 146 vd.
71 R.J. Scott, *Degrees of Freedom* (2005), s. 253 vd.
72 F. Cooper ve diğ., *Beyond Slavery* (2000), s. 18.
73 Drescher, *Mighty Experiment* (2002), s. 158 vd.; ayrıca Holt, *Problem of Freedom* (1992).
74 Irkçılığın yeterli bir düşünce tarihi henüz yoktur, yine de bkz. Mosse, *Rassismus* (1990). En iyi genel giriş: Geulen, *Rassismus* (2007).
75 Christian Geulen, "The Common Grounds of Conflict: Racial Visions of World Order 1880-1940", S. Conrad ve Sachsenmaier, *Competing Vision* içinde (2007), s. 69-96.
76 Frank Becker, "Einleitung: Kolonialherrschaft und Rassenpolitik", aynı yazar, *Rassenmischehen* (2004) içinde, s. 11-26, burada s. 13.
77 Christian Geulen, "The Common Grounds of Conflict: Racial Visions of World Ordar 1880-1940", S. Conrad ve Sachenmeier, *Competion Vision* içinde (2007), s. 69-96.
78 Irkçılık düşüncesinin tarihi hakkında büyük klasiklerden biri, çok ayrıntılı: W.D. Jordan, *White over Black* (1968). Sık sık olduğu gibi, yanıtlanmamış bir sorudur. Long gerçekten de "Plantasyoncular" adına mı yoksa "İngiliz kamuoyu" adına mı konuşmuştu? Drescher, *From Slavery to Freedom* (1999), s. 285, ikinci seçenekten kuşku duyuyor.
79 Patterson, *Slavery and Social Death* (1982), s. 61.
80 Roediger, *Working toward Whiteness* (2005), s. 11; Irkçı sınıflandırmanın tarihi için özellikle Banton, *Racial Theories* (1987); çok derli toplu: Fluehr-Lobban, *Race* (2006), s. 74-103.

81 Augstein, *Race* (1996), s. xviii.
82 Gobineau ile Tocqueville arasında 1850'li yıllarda yaşanan tartışma alternatifleri aşılmamış bir netlikte ortaya koydu. Bkz. Ceaser, *Reconstructing America* (1997), Bölüm 6.
83 Banton, *Racial Theories* (1987), s. 54-59.
84 19. yüzyılın biyolojik ırk teorilerine iyi bir toplu bakış: Graves, *Empereor's New Clothes* (2001), s. 37-127.
85 Hannaford, *Race* (1996), s. 226 vd., s. 232 vd., s. 241.
86 Ballentyne, *Orientalism* (2002), s. 44; temel olma özelliklerini koruyorlar: Poliakov, *Der arische Mythos* (1971), Olender, *Sprachen der Paradieses* (1995); Trautmann, *Aryans* (1997).
87 Lorcin, *Imperial Ğdentities* (1995); Streets, *Martial Races* (2004).
88 Hannaford, *Race* (1996), s. 348 vd.
89 Lauren, *Power and Prejudice* (1988), s. 44 vd.; Gollwitzer, *Die gelbe Gefahr* (1962); Lehnert, *Deutschland* (1995); Geulen, *Wahlverwandte* (2004), Bölüm II.
90 D.B. Davis, *Inhuman Bondage* (2006), s. 76.
91 Bkz. yukarıda 8. Bölüm.
92 L.D. Baker, *From Savage to Negro* (1998), s. 99 vd.
93 Barkan, *Retreat of Scientific Racism* (1991).
94 Torpey, *Invention of the Passport* (2000), s. 91 vd.
95 Kapsamlı (ağırlıklı olarak Avrupa): Caplan ve Torpey, *Documentin Individual Identitiy* (2001).
96 Noiriel, *Immigration* (2007), s. 135 vd.
97 Gosewinkel, *Einbürgern* (2001), s. 325-27.
98 Geniş bir genel bakış: Lake ve Reynolds, *Global Colour Line* (2008).
99 İyi bir genel bakış: Remiers, *Other Immigrants* (2005), s. 44-70; bunun yanı sıra: Takaki, *Strangers* (1989), Gyory, *Closing the Gate* (1998); Çin deneyimi için: E. Lee, *At America's Gates* (2003).
100 D.R. Walker, *Anxious Nation* (1999), s. 98.
101 Standart yapıt: Markus, *Australian Race Relations* (1994).
102 Jacobson, *Whiteness* (1998).
103 Jacobson, *Barbarian Virtues* (2000), s. 261 vd.
104 Dikötter, *Discourse of Race* (1992).
105 Rhoads, *Manchus and Han* (2000), s. 261 vd.
106 Katz, *out f the Ghetto* (1973), s. 1; özellikle siyasal özgürleşmenin yeni bir genel anlatımı: Vital, *A People Apart* (1999).
107 Yahudi reformunun küresel tarihi için bkz. M.A. Meyer, *Response to Modernity* (1988).
108 Katz, *Vorurteil* (1980), s. 236.
109 Kapsamlı bir ilteratüre genel bakış: Noiriel, *Immigration* (2007), s. 207-86.
110 Rus antisemitizmi hakkındaki araştırmaların özeti: Marks, *How Russia Shaped the Modern World* (2003).
111 Sorin, *A Time for Building* (1992), s. 55; Dinnerstein, *Antisemitism in America* (1994), s. 35 vd.
112 Benzer bir şekilde: Mosse, *Final Solution* (1978), s. 168.
113 Shaw, *Jews of the Otttoman Empire* (1991), s. 187-206.
114 Fink, *Defending the Rights of Others* (2004), s. 5-38.
115 Dünyadaki Yahudi nüfusunun coğrafi dağılımı hakkında bir istatistik: Karady, *Jews of Europe* (2004), s. 44 vd.
116 Reinhard Rürup, "Jewish Emancipation in Britain and Germany", Brenner ve diğ., *Two Nations* (1999) içinde, s. 49-61.

117 Goodman ve Miyazawa, *Jews in the Japanese Mind* (2000), s. 81.
118 Poliakov, *Der arische Mythos* (1971), s. 267.
119 Fredrickson, *Racism* (2002), s. 72.
120 Geulen, *Wahlverwandte* (2002), s. 197.
121 Bu perspektiften yeni bir Avrupalı karşılaştırma: Brustein, *Roots of Hate* (2003).
122 Haumann, *Ostjuden* (19995), s. 81 vd.
123 *A.g.e.*, s. 178 vd.; Weeks, *From Assimilation* (2006), s. 71 vd.
124 Love, *Race over Empire* (2004), s. 1-5, 25 vd.
125 P.A. Kramer, *Blood of Government* (2006), s. 356 vd.
126 Fredrickson, *Racism* (2002), s. 75-95.
127 *A.g.e.*, s. 95.
128 Vital, *A People Apart* (1999), s. 717 vd., 725.
129 Volkov böyle net bir sonuca varıyor, *Antisemitismus* (20002), s. 57.

XVIII DİN
(Sayfa 1233-1272)

1 Bu bölüm mükemmel bir sosyolojik çalışmaya önemli etkilenmeler borçludur: Beyer, *Religions* (2006).
2 Yakın dönem din tarihindeki "büyük anlatılar" hakkında bkz. D. Martin, *On Secularization* (2005), s. 123-40.
3 "Benzer Dönüşüm": Beyer, *Religions* (2006), s. 56; Büyük Britanya ile Hindistan arasındaki "iç içe geçmiş tarih" için model olarak bkz. Veer, *Imperial Encounters* (2001).
4 Günümüzde "politik din" kavramının başlıca temsilcisi tarihçi Michael Burley'dir.
5 Bu konuda ikna edici bir eleştiri için bkz. Graf, *Wiederkehr* (2004), s. 233-238, ayrıca bkz. Beyer, *Religions* (2006), s. 62 vd.
6 "Dünya dinleri"ndeki çeşitli din kavramları hakkında bkz. Haußig, *Religionsbegriff* (1999).
7 J.R. Bowen, *Religions in Practice* (20063), s. 26 vd. (genişletilmiş hali).
8 Jensen, *Manufacturing Confucianism*, 1977, s. 186.
9 Hsiao Kung-chuan, *A Modern China* (1975), s. 41-136.
10 Beyer, *Religions* (2006), s. 83 vd.
11 Masuzawa, *Invention* (2005), s. 83 vd.
12 19. yüzyılda Avrupa ve Amerika için bkz. Helmstadter, *Freedom and Religion* (197). Özgürleşme süreçlerini karşılaştırmak için: Liedtke ve Wendehorst, *Emancipation* (1999).
13 Cassirer, *Philosophie der Aufklärung* (1998), s. 221.
14 Zagorin, *Toleration* (2003), s. 306.
15 Sanneh, *Crown* (1977), s. 9. Afrika'da İslam ve Hıristiyan misyonerliği Coquery-Vidrowitch'te merkezi bir konudur: *L'Afrique* (1999).
16 Bu bölümdeki tartışma daha çok toplumsal tarih perspektifine odaklanıyor. Güzel bir fikirler tarihi tartışması (Fransa örneğinde) için bkz. Lepenies, *Sainte-Beuve* (1997), s. 317-62.
17 McLeod, *Secularisation* (2000), s. 285.
18 *A.g.e.*, s. 224, 262.
19 Browne, *Darwin*, c. 2 (2002), s. 496.

20 Beales ve Dawson, *Prosperity and Plunder* (2003), s. 291 vd.
21 Spiro, *Buddhism* (19822), s. 89 vd.
22 Joseph Fletcher, "Ch'ing Inner Asia", Fairbank ve Twitschett, *Cambridge History of China* içinde, c. 10 (1978), s. 35-106, burada s. 99.
23 M.C. Goldstein, *Modern Tibet* (1989), s. 41 vd.
24 Asad, *Formations* (2003), s. 210-12, 255.
25 Berkes, *Secularism in Turkey* (19982), s. 89 vd.
26 Hilton, *A Mad, Bad and Dangerous People?* (2006), s. 176.
27 Butler, *Sea of Faith* (1990), s. 270.
28 Toplam sürecin analizi için: Casanova, *Public Religions* (1994), s. 134 vd.
29 Finke ve Stark, *Churching of America* (20025), s. 114 (Tablo 4.1).
30 D'Agostino, *Rome in America* (2004), s. 52.
31 Avrupa'nın geneline toplu bir bakış için bkz. C.M. Clark ve Kaiser, *Culture Wars* (2003).
32 Chadwick, *History of the Popes* (1998), s. 95.
33 Hardacre, *Shinto* (1989), s. 27 vd.; McClain, *Japan* (2002), s. 267-72.
34 En önemli kaynağın çevirisi ve yorumu olarak bkz. Wakabayashi, *Anti-Foreignism* (1991).
35 Chidester, *Savage Systems* (1996), s. 11-16.
36 Petermann, *Geschichte der Ethnologie* (2004), s. 475 vd.
37 Höch, *Balkanländer* (1988), s. 97.
38 Keith, *Speeches* (1922), s. 382-86.
39 Tarling, *Southeast Asia* (2001), s. 320 vd.; Gullick, *Malay Society* (1987), s. 285 vd.
40 Bartal, *Jews of Eastern Europe* (2005), s. 73.
41 Federspiel, *Sultans* (2007), s. 99 vd.
42 F. Robinson, *Muslim Societies* (2004), s. 187. Sufi tarikatların kolonyal iktidara karşı temel tavırları için bkz. Abun-Nasr, *Muslim Communities of Grace* (2007), s. 200-35.
43 Strachan, bu tür bir emperyal yıkıcı faaliyeti, gerçek bir dünya savaşı stratejisi olarak ilk geliştirenlerin Almanlar olduğunu vurguluyor: Strachan, *First World War* (2001), s. 694; ayrıntılı olarak 9. Bölüm'de.
44 Güzel ama şimdiden biraz eskimiş bir genel serimleme için bkz. Gründer, *Welteroberung* (1992); İngilizler açısından mükemmel bir genel bakış: Andrew Porter, "An Overview, 1700-1914", Etherington, *Missions and Empire* içinde (2005), s. 241-364 (misyoner militanlık vurgusuyla). Özellikle Afrika'daki İslam misyonerliğini ve yayılmasını burada bir kenara bırakıyoruz. Bkz. Hiskett, *Islam in Africa* (1994). Hıristiyan ilerlemesine tepki olarak Budizm içinde de örneğin Seylan'da misyonerlik eğilimleri ortaya çıktı.
45 Tarling, *Southeast Asia* (2001), s. 316.
46 Derli toplu bir genel bakış: R.G. Tiedemann, "China and Its Neighbours", Hasting, *World History of Christianity* (1999) içinde, s. 369-415, burada 390-402.
47 Genel bakışlar: Kevin Ward, "Africa", *a.g.e.* içinde, s. 192-237, burada s. 203 vd.; C. Marx, *Geschichte Afrikas* (2004), s. 90-100; Coquery-Vidrovitch, *L'Afrique* (1999), s. 212-213.
48 Bu konuda Güney Afrika hakkında büyük bir antropolojik çalışma ölçüt oluşturur: Comaroff ve Comaroff, *Of Revelation and Revolution* (1991-1997). Misyonerlik stratejilerini anlatan yeni çalışmalar içinde öne çıkan bir kitap: A. Porter, *Religion versus Empire?* (2004); tamamen farklı bir bakış: C. Hall, *Civilising Subjects* (2002). Misyonerlik tarihi konulu çok sayıda derleme içinde en önemlisi: Veer, *Conversion* (1996).
49 Brian Stanley, "Christian Missions, Antislavery, and the Claims of Humanity, c. 1813-1873", Gilley ve Stanley *Cambridge History of Christianity* (2006) içinde, s. 443-57, içinde, burada s. 445.

50 Andrew Porter, "Missions and Empire, c. 1873-1914", *a.g.e.* içinde, burada s. 568.
51 Bkz. iki misyon liderinin biyografisi: Eber, *Jewish Bishop* (1999); A.J. Austin, *China's Millions* (2007).
52 Peebles, *Sri Lanka* (2006), s. 53.
53 Robert Eric Frykenberg, "Christian Missions and the Raj", Etherington, *Missions and Empire* (2005), s. 107-31, burada s. 107, 112.
54 K. Ward, *Global Anglicanism* (2006).
55 Deringil, *Well-Protected Domains* (1999), s. 113, 132.
56 Bkz. bu çok yönlü dinsel coğrafyanın betimlemesi: Voll, *Islam* (19942), Bölüm 3.
57 Cook, *Understanding Jihad* (2005), s. 74 vd.
58 John Obert Voll, "Foundations for Renewal and Reform: Islamic Movements in the Eighteenth Centuries", Esposito, *Oxford History of Islam* (1999) içinde, s. 509-47, burada s. 523, s. 525.
59 Bkz. yukarıda 10. Bölüm.
60 Shipps, *Mormonism* (1985).
61 Geniş bir toplu bakış: J.R. Bowen, *Religions in Practice* (20063), s. 216-28.
62 Reynaldo Heto, "Religion and Anti-colonial Movements", Tarling, *Cambridge History of Southeast Asia* içinde, c. 2 (1992), s. 198-248, burada s. 199 vd.
63 Bahaullah hakkında büyüleyici bir çalışma: J.R. Cole, *Modernity* (1998).
64 Nikolaas A. Rupke, "Christianity and the Sciences", Gilley ve Stanley, *Cambridge History of Christianity* (2006) içinde, s. 164-80.
65 Wernick, *Auguste Comte* (2001), çok eleştirel; Avrupa dışındaki Comte algısı için özlü bir kitap: Forbes, *Positivism* (1975), özellikle s. 147-58.
66 Funkenstein, *Jüdische Geschichte* (1995), s. 186-96.
67 John Rogerson, "History and the Bible", Gilley ve Stanley, *Cambridge History of Christianity* (2006) içinde, s. 181-96, burada s. 195.
68 Temel olarak: Kurzman, *Modernist Islam* (2002), özellikle editörün mükemmel giriş yazısı, s. 3-27; A. Black, *Islamic Political Thought* (2001), s. 279-308; politik düşünce alanında bir klasik: Hourani, *Arabic Thought* (1962).
69 B.D. Metcalf, *Islamic Revival*, (1992): F. Robinson, *Islam* (200), s. 254-64; Pernau, *Bürger mit Turban* (2008), s. 219-24.
70 Genel bakış: Stietencron, *Hinduismus* (2001), s. 83-88; ayrıntılı: K.W. Jones, *Reform Movements* (1990), bölgelere göre ilerliyor ve Müslüman hareketlerini de ele alıyor. Günümüz Hindu milliyetçiliğinin 19. yüzyıldaki kökleri hakkında bkz. Bhatt, *Hindu Nationalism* (2001), Bölüm 2-3. "Hint spiritüelliği" düşüncesinin doğuşu için bkz. Aravamudan, *Guru English* (2006).
71 Genel bir bakış olarak: Sharma, *Modern Hindu Thought* (2002).
72 Peebles, *Sri Lanka* (2006), s. 74 vd.
73 Bu konudaki en iyi örnek hakkında: Weismann, *Naqshbandiyya* (2007).
74 Lüddeckens, *Weltparlament* (2002).
75 Gullick, *Malay Society* (1987), s. 299.
76 Boudon ve diğ., *Religion et culture* (2001), s. 349 vd., s. 134; Chadwick, *History of the Popes* (1998), s. 113.
77 *A.g.e.*, s. 159, 181 vd.
78 Arrington, *Brigham Young* (1985), s. 321 vd.
79 Bu tezin savunulduğu yer: F. Robinson, *Islam* (2000), s. 76 vd.

SONUÇ
(Sayfa 1273-1295)

1 Ranke, *Aus Werk und Nachlaß* (1975), s. 463.
2 Borst, *Barbaren* (1990²), s. 134.
3 Sosyolog Hans Freyer'in bir kitabının başlığı böyledir (Stuttgart, 1955).
4 Bu önemli metnin eksiksiz bir çevirisi: Philipp ve Schwald, *Abd-al Rahman al-Jabarti's History of Egypt* (1994).
5 Çeviri: Tahtawi, *Ein Muslim entdeckt Europa* (1989).
6 *Deutschlandtagebuch 1884-1888*, çeviren v. H. Shöche, Tübingen 1992.
7 Blacker, *Japanese Enlightenment* (1964), s. 90-100. Fukuzawa'nın önemli yazılarının İngilizce çevirileri bulunuyor; Almancada son derece ilginç olan otobiyografisi: *Lebensschilderung* (1971).
8 Atıfta bulunan A. Black, *Islamic Political Thought* (2001), s. 288-91; Abrahamian, *Iran* (1982), s. 65-69; Kaynakça özeti: Kurzman, *Modernis Islam* (2002), s. 111-15.
9 Tagore'nin etkileyici bir portresi: Sen, *Argumentative Indian* (2005), s. 89-120; etkisi hakkında temel kaynak: Hay, *Asian Ideas* (1970).
10 Günümüzde düzinelerce modernite teorisi bulunuyor. Bkz. Waters, *Modernity* (1999). Bence, S.N. Eisenstadt, Anthony Giddens, Richard Münch, Alain Touraine, Johann P. Arnason, Stephen Toulmin ve Peter Wagner'in (tamamen birbirinden farklı) yaklaşımları, tarihçiler için özellikle yararlıdır.
11 Eisenstadt, *Vielfalt* (2000), Bölüm 1-3.
12 Çok sayıda örneğin bulunduğu mükemmel bir eser: G. Robb, *Discovery of France* (2007).
13 İyi derli toplu anlatımlar: F.J. Bauer, *Das "lange" 19. Jahrhundert* (2004), Langewiesche, *Neuzeit* (2003).
14 Dülffer, *Im Zeichen der Gewalt* (2003), s. 245.
15 Bkz. Osterhammel, *Ex-zentrische Geschichte* (2002).
16 Ayrıca bkz. yukarıda, 2. Bölüm.
17 Adas, *Contested Hegemony* (2004).
18 Avrupa için, ilk kez 1925 yılında İtalya'da yayınlanan klasik bir teşhis: de Ruggiero, *Liberalismus* (1930).
19 Whitehead, *Science* (1967), s. 96.
20 Bendix, *Könige oder Volk*, c. I (1980), s. 17.
21 Bu dönem, adını İngiliz mimar Josiah Conder tarafından 1881-1883 yıllarında Tokyo'da İtalyan stilinde inşa edilen hükümet binasından alır. Bu hükümet binası bir balo salonu, bir bilardo odası, bir okuma odası ve misafir süitleri içeriyordu. Bkz. Seidensticker, *Low city* (1983), s. 68 vd., 97-100.
22 J. Fisch, *Europa* (2002), s. 29.
23 Siyasal bilim literatüründe yaygın bir sözdür.
24 F.J. Bauer, *Das "lange" 19. Jahrhundert* (2004), s. 41-50.
25 Martin Greiffenhagen, "Emanzipation", *Historisches Wörterbuch der Philosophie* içinde, c. 2, Basel, 1972, sütun 447.
26 Croce, *Geschichte Europas* (1979, özellikle Bölüm I).
27 Bkz. Stuchtey, *Die europäische Expansion* (2008).
28 Wallace, *Wonderful Century* (1898), s. 377.
29 Arendt, *Elemente und Ursprünge* (1955, ilkönce New York, 1951).

Kaynakça

Birden fazla yazarın veya yayına hazırlayanın bulunduğu eserlerde, yalnızca birincinin adı verilmiştir. Birden fazla yayın yerinin varlığı durumunda, yalnızca ilki belirtilmiştir. İtalikler, notlardaki kısaltılmış başlıkları ifade ediyor. Aynı yazarın birden fazla kaydı, kısa başlıkların alfabetik sırasına göre düzenlenmiştir.

Abelshauser, Werner, "*Umbruch* und Persistenz. Das deutsche Produktionsregime in historischer Perspektive", GG 27 (2001) içinde, s. 503-23.

Abernethy, David B., The Dynamics of *Global Dominance*. European Overseas Empires, 1415-1980, New Haven, CT 2000.

Abeyasekere, Susan, *Jakarta*. A History, Singapur 1989².

Abrahamian, Ervand, *Iran*. Between Two Revolutions, Princeton, NJ 1982.

Abu-Lughod, Janet L., *Cairo*. 1001 Years of the City Victorious, Princeton, NJ 1971.

—— *New York*, Chicago, Los Angeles. America's Global Cities, Minneapolis, MN 1999.

—— *Rabat*, Urban Apartheid in Marocco, Princeton, NJ 1981.

Abun-Nasr, Jamil M., A History of the *Maghrib* in the Islamic Period, Cambridge 1987.

—— *Muslim Communities of Grace*. The Sufi Brotherhoods in Islamic Religious Life, Londra 2007.

Acham, Karl, *Einleitung*, aynı yazarın (haz.), Geschichte der österreichischen Humanwissenschaften, içinde, c. 4, Viyana 2002, s. 5-64.

—— ve Winfried Schulze, *Einleitung*, aynı yazarların (haz.), Theorie der Geschichte, c. 6, Teil und Ganzes, içinde, Münih 1990, s. 9-29.

Achilles, Walter, *Deutsche Agrargeschichte* im Zeitalter der Reformen und der Industrialisierung, Stuttgart 1993.

Ackroyd, Peter, *London*. The Biography, Londra 2000.

Adams, Willi Paul, Die *USA vor 1900*, Münih 1999.

Adamson, Bob, *China's English*. A History of English in Chinese Education, Hong Kong 2004.

Adas, Michael, The *Burma Delta*. Economic Development and Social Change on an Asian Rice Frontier, Madison, WI 1974.

—— *Contested Hegemony*. The Great War and the Afro-Asian Assault on the Civilizing Mission Ideology, JWH 15 (2004) içinde, s. 31-63.

—— (haz.), *Islamic and European Expansion.* The Forging of a Global Order, Philadelphia 1993.

—— *Machines* as the Measure of Men. Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance, Ithaca, NY 1989.

Adelman, Jeremy, *Frontier Development.* Land, Labour, and Capital on the Wheatlands of Argentina and Canada, 1890-1914, Oxford 1994.

—— *Republic of Capital.* Buenos Aires and the Legal Transformation of the Atlantic World, Stanford, CA 1999.

—— *Sovereignty* and Revolution in the Iberian Atlantic, Princeton, NJ 2006.

—— ve Stephen Aron, *From Borderlands* to Borders. Empires, Nation-States, and the Peoples In Between in North American History, AHR 104 (1999) içinde, s. 814-41.

Adler, Jeffrey S., *Yankee Merchants* and the Making of the Urban West. The Rise and Fall of Antebellum St. Louis, Cambridge 1991.

Afary, Janet, The *Iranian Constitutional Revolution,* 1906-1911. Grassroots Democracy, Social Democracy, and the Origins of Feminism, New York 1996.

Ageron, Charles-Robert, *Histoire de l'Algérie contemporaine,* c. 2, De l'insurrection de 1871 au déclenchement de la guerre de libération (1954), Paris 1979.

Agoston, Gabor, Guns *for the Sultan.* Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire, Cambridge 2005.

Ahrweiler, Hélène ve Maurice Aymard (haz.), *Les Européens,* Paris 2000.

Ajayi, J.F. Ade (haz.), *General History of Africa,* c. 6, Africa in the Nineteenth Century until the 1880s, Paris 1989.

Albertini, Rudolf von, *Europäische Kolonialherrschaft* 1880-1940, Zürih 1987[3].

Aidcroft, Derek H. ve Anthony Sutcliffe (haz.), *Europe* in the International Economy 1500-2000, Cheltenham 1999.

—— ve Simon P. Ville (haz.), The *European Economy,* 1750-1914. A Thematic Approach, Manchester 1994.

Aldrich, Robert, *Greater France.* A History of French Overseas Expansion, Basingstoke 1996.

Alexander, Manfred, Kleine *Geschichte Polens,* Stuttgart 2003.

Alexander, Paul ve diğ. (haz.), In the *Shadow* of Agriculture. Non-Farm Activities in the Javanese Economy, Past and Present, Amsterdam 1991.

Ali, Imran, The *Punjab* under Imperialism, 1885-1947, Princeton, NJ 1988.

Alleaume, Ghislaine, An *Industrial Revolution* in Agriculture? Some Observations on the Evolution of Rural Egypt in the Nineteenth Century, Proceedings of the British Academy 96 (1999) içinde, s. 331-45.

Allen, Larry, *The Global Financial System* 1750-2000, Londra 2001.

Amado, Janaina ve diğ., *Frontier in Comparative Perspective.* The United States and Brazil, Washington, D.C. 1990.

Amanat, Abbas, *Pivot of* the Universe. Nasir al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy, 1831-1896, Berkeley, CA 1997.

Amaral, Samuel, The *Rise of Capitalism* on the Pampas. The Estancias of Buenos Aires, 1785-1870, Cambridge 1998.

Ambrose, Stephen E., *Nothing Like It* in the World. The Men Who Built the Transcontinental Railroad, 1863-1869, New York 2000.

Amelung, Iwo, *Der Gelbe Fluß* in Shandong (1851-1911). Uberschwemmungskatas- trophen und ihre Bewältigung im China der späten Qing-Zeit, Wiesbaden 2000.

Amelung, Iwo ve diğ. (haz.), *Selbstbehauptungsdiskurse* in Asien. China-Japan-Korea, Münih 2003.

Amin, Camron Michael ve diğ. (haz.), The *Modern Middle East. A* Sourcebook for History, Oxford 2006.
Amino, Yoshihiko, *Les Japonais el la mer*, Annales HSS 50 (1995) içinde, s. 235-58.
Amitai, Reuven ve Michal Biran (haz.), *Mongols*, Turks, and Others. Eurasian Nomads and the Sedentary World, Leiden 2005.
Amsden, Alice H., The *Rise of "the Rest"*. Challenges to the West from Late- Industrializing Economies, Oxford 2001.
Anastassiadou, Meropi, *Salonique* 1830-1912. Une ville ottomane ä l'âge des réformes, Leiden 1997.
Andaya, Barbara Watson ve Leonard Y. Andaya, A History of *Malaysia*, Londra 1982.
Anderson, Bonnie S., *Joyous Greetings*. The First International Women's Movement, 1830-1860, New York 2000.
Anderson, Clare, *Convicts* in the Indian Ocean. Transportation from South Asia to Mauritius, 1815-53, Basingstoke 2000.
Anderson, Eugene N., The *Food of China*, New Haven, CT 1990.
ve Pauline R. Anderson, *Political Institutions* and Social Change in Continental Europe in the Nineteenth Century, Berkeley, CA1967.
Anderson, Fred, *Crucible* of War, The Seven Years' War and the Fate of Empire in British North America, 1754-1766, New York 2000.
Anderson, Matthew S., The *Eastern Question* 1774-1923, Basingstoke 1966.
—— The *Rise of Modern Diplomacy* 1450-1919, Londra 1993.
Anderson, Perry, *Lineages* of the Absolutist State, Londra 1974.
Anderson, Robert D., *European Universities* from the Enlightenment to 1914, Oxford 2004.
Appleby, Joyce, *Inheriting the Revolution*. The First Generation of Americans, Cambridge, MA 2000.
Applegate, Celia, A *Europe of Regions*. Reflections on the Historiography of Subnational Places in Modern Times, AHR 104 (1999) içinde, s. 1157-82.
Aravamudan, Srinivas, *Guru English*. South Asian Religion in a Cosmopolitan Language, Princeton, NJ 2006.
Arendt, Hannah, *Elemente und Ursprünge* totaler Herrschaft, Frankfurt am Main 1955.
—— *Über die Revolution*, Münih 1968.
Aries, Philippe ve Georges Duby (haz.), *Geschichte des privaten Lebens*, 5 cilt, Frankfurt am Main 1989-93.
Arjomand, Said Amir, *Constitutions* and the Struggle for Political Order. A Study in the Modernization of Political Traditions, AES 33 (1992) içinde, s. 39-82.
Armitage, David ve Michael J. Braddick (haz.), The *British Atlantic World*, 1500-1800, Basingstoke 2002.
Arnold, David, *Colonizing the Body*. State Medicine and Epidemic Disease in Nineteenth-Century India, Berkeley, CA 1993.
—— Police *Power* and Colonial Rule. Madras 1859-1947, Delhi 1986.
—— *Science*, Technology and Medicine in Colonial India, Cambridge 2000.
Arrighi, Giovanni, The *Long Twentieth Century*. Money, Power, and the Origins of Our Times, Londra 1994.
—— ve diğ. (haz.), *The Resurgence of East Asia. 500, 150 and 50 Year Perspectives*, Londra 2003.
Arrington, Leonard J., *Brigham Young*. American Moses, New York 1985.
Asad, Talal, *Formations* of the Secular. Christianity, Islam, Modernity, Stanford, CA 2003.
Asbach, Olaf, Die *Erfindung* des modernen Europa in der französischen Aufklärung, *Francia* 31/2 (2005) içinde, s. 55-94.

Asch, Ronald G. (haz.), Der europäische *Adel* im Ancien Regime. Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600-1789), Köln 2001.

—— *Europäischer Adel* in der Frühen Neuzeit. Eine Einführung, Köln 2008.

Ascher, Abraham, *P.A. Stolypin*, The Search for Stability in Late Imperial Russia, Stanford, CA 2001.

—— The *Revolution of* 1905. A Short History, Stanford, CA 2004.

Atiyeh, George N. (haz.), The *Book* in the Arab World. The Written Word and Communication in the Middle East, Albany, NY 1995.

Atkins, Keletso E., *The Moon is Deadl* Give Us Our Money! The Cultural Origins of an African Work Ethic, Natal, South Africa, 1843-1900, Portsmouth, NH 1993.

Atwill, David G., The *Chinese Sultanate*. Islam, Ethnicity, and the Panthay Rebellion in Southwest China, 1856-1873, Stanford, CA 2005.

Aubin Hermann ve Wolfgang Zorn (haz.), *Handbuch* der deutschen Wirtschafts-und Sozialgeschichte, c. 1, Stuttgart 1971.

Augstein, Hannah Franziska, *Race*. The Origins of an Idea, 1760-1850, Bristol 1996.

Aung-Thwin, Michael, *Spirals* in Early Southeast Asian und Burmese History, JInterdH 21 (1991) içinde, s. 575-602.

Auslin, Michael, *Negotiating with Imperialism*. The Unequal Treaties and the Culture of Japanese Diplomacy, Cambridge 2004.

Austen, Ralph A., *African Economic History*. Internal Development and External Dependency, Londra 1987.

Austin, Alvyn J., *China's Millions*. The China Inland Mission and Late Qing Society, 1832-1905, Grand Rapids, MI 2007.

Austin, Gareth ve Kaoru Sugihara (haz.), *Local Suppliers of Credit* in the Third World, 1750-1960, Basingstoke 1993.

Ayalon, Ami, *Political Journalism* and Its Audience in Egypt, 1875-1914, Culture & History 16 (1997) içinde, s. 100-21.

Ayalon, Ami, The Press *in the Arab Middle East*. A History, New York 1995.

Aydin, Cemil, The *Politics of Anti-Westernism* in Asia. Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought, New York 2007.

Baczko, Bronislaw, *Ending the Terror*. The French Revolution after Robespierre, Cambridge 1994.

—— *Europa* in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart, Münih 2000.

Bade, Klaus J. ve diğ. (haz.), *Enzyklopädie Migration* in Europa. Vom 17. Jahrhun- dert bis zur Gegenwart, Paderborn 2007.

Badran, Margot, *Feminists*, Islam and Nation. Gender and the Making of Modern Egypt, Princeton, NJ 1995.

Bagehot, Walter, The *English Constitution* [1867], yay. haz. R.H.S. Crossman, Londra 1964.

Baguley, David, *Napoleon III* and His Regime. An Extravaganza, Baton Rouge, LA 2000.

Bagwell, Philip S., The *Transport Revolution* from 1770, Londra 1974.

Bähr, Jürgen, *Bevölkerungsgeographie*, Stuttgart 2004[4].

Bailey, Harold (haz.), The *Cambridge History of Iran*, 7 cilt, Cambridge 1968-91.

Bailey, Paul, *Reform the People*. Changing Attitudes towards Popular Education in Twentieth-Century China, Edinburgh 1990.

Bailyn, Bernard, *Atlantic History*. Concept and Contours, Cambridge, MA 2005.

Baines, Dudley, *Migration* in a Mature Economy. Emigration and Internal Migration in England and Wales, 1861-1900, Cambridge 1985.

Bairoch, Paul, *De féricho ä Mexico.* Villes et économie dans l'histoire, Paris 1985².
—— *Les trois revolutions agricoles* du monde développé. Rendements et productivité de 1800 è 1985, Annales ESC 44 (1989) içinde, s. 317-53.
—— *Revolution industrielle* et sous-développement, Paris 1963.
—— *Victoires* et déboires, 3 cilt, Paris 1997.
Baker, Alan R.H., *Geography and History.* Bridging the Divide, Cambridge 2003.
Baker, Christopher J. ve Pasuk Phongpaichit, A History of *Thailand*, Cambridge 2005.
Baker, Lee D., *From Savage to Negro.* Anthropology and the Construction of Race, 1896-1954, Berkeley, CA 1998.
Bakhash, Shaul, *Iran.* Monarchy, Bureaucracy and Reform under the Qajars, 1858-1896, Londra 1978.
Baldasty, Gerald J., The *Commercialization of News* in the Nineteenth Century, Madison, WI 1992.
Baldwin, Peter, *Contagion* and the State in Europe, 1830-1930, Cambridge 1999.
Balfour, Sebastian, The *End of the Spanish Empire*, 1898-1923, Oxford 1997.
Ball, Michael ve David Sunderland, An *Economic History of London* 1800-1914, Londra 2001.
Ballantyne, Tony, *Orientalism* and Race. Aryanism in the British Empire, Basingstoke 2002.
Banga, Indu (haz.), The City *in Indian History.* Urban Demography, Society, and Politics, New Delhi 1991.
Bank, Jan ve Maarten van Buuren, 1900 - The Age of Bourgeois Culture, Assen 2004.
Banner, Stuart, *How the Indians* Lost Their Land. Law and Power on the Frontier, Cambridge, MA 2005.
Banti, Alberto M., *Il Risorgimento italiano*, Rom 2004.
ve Paul Ginsborg (haz.), *Il Risorgimento*, Torino 2007.
Banton, Michael, *Racial Theories*, Cambridge 1987.
Barclay, Harold B., The *Role of the Horse* in Man's Culture, Londra 1980.
Bardet, Jean-Pierre ve Jacques Dupâquier (haz.), *Histoire des populations de l'Europe*, c. 2, La révolution démographique 1750-1914, Paris 1998.
Barfield, Thomas J., The *Nomadic Alternative*, Engelwood Cliffs, NJ 1993.
Barkan, Elazar, The *Retreat of Scientific Racism.* Changing Concepts of Race in Britain and the United States between the World Wars, Cambridge 1991.
Barker, Hannah ve Simon Burrows (haz.), *Press*, Politics and the Public Sphere in Europe and North America, 1760-1820, Cambridge 2002.
Barker, Theo ve Anthony Sutcliffe (haz.), *Megalopolis.* The Giant City in History, Basingstoke 1993.
Barlow, Tani E. (haz.), *Formations* of Colonial Modernity in East Asia, Durham, NC 1997.
Barman, Roderick J., *Citizen Emperor.* Pedro II and the Making of Brazil, 1825-1891, Stanford, CA 1999.
Barnes, David S., The *Making* of a Social Disease. Tuberculosis in Nineteenth-Century France, Berkeley, CA 1995.
Barney, William L., *Rattleground* for the Union, The Era of the Civil War and Reconstruction, 1848-1877, Englewood Cliffs, NJ 1990.
—— (haz.), A *Companion* to Nineteenth-Century America, Malden, MA 2001.
Barrett, Thomas M., At the *Edge of Empire.* The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700-1860, Boulder, CO 1999.
Barrow, Ian J., *Making History*, Drawing Territory. British Mapping in India, c. 1756-1905, New Delhi 2003.
Barry, John M., The Great *Influenza.* The Epic Story of the Deadliest Plague in History, New York 2004.

Barshay, Andrew E., The *Social Sciences* in Modern Japan. The Marxian and Modernist Traditions, Berkeley, CA 2004.
Bartal, Israel, The *Jews of Eastern Europe*, 1772-1881, Philadelphia 2005.
Barth, Boris, *Die deutsche Hochfinanz* und die Imperialismen. Banken und Außenpolitik vor 1914, Stuttgart 1995.
—— ve Jürgen Osterhammel (haz.), *Zivilisierungsmissionen*. Imperiale Welt-verbesserung seit dem 18. Jahrhundert, Konstanz 2005.
Barth, Volker, *Mensch versus Welt*. Die Pariser Weltausstellung von 1867, Darmstadt 2007.
Bärthel, Hilmar, *Wasser für Berlin*, Berlin 1997.
Bartholomew, James R., The *Formation of Science* in Japan. Building a Research Tradition, New Haven, CT 1989.
Bartky, Ian R., *Selling the True Time*. Nineteenth-Century Timekeeping in America, Stanford, CA, 2000.
Bartlett, Richard A., The *New Country*. A Social History of the American Frontier 1776-1890, New York 1976.
Barton, David, *Literacy*. An Introduction to the Ecology of Written Language, Malden, MA 2007².
Bary, William T. de ve diğ. (haz.), *Sources of Chinese Tradition*, 2 cilt, New York 1960.
Bassin, Mark, *Imperial Visions*. Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840-1865, Cambridge 1999.
Baud, Michiel ve Willem van Schendel, Toward a *Comparative History of* Borderlands, JWH 8 (1997) içinde, s. 211-42.
Bauer, Arnold J., *Goods*, Power, History. Latin America's Material Culture, Cambridge 2001.
Bauer, Franz J., *Das "lange" 19. Jahrhundert*. Profil einer Epoche, Stuttgart 2004. Bauman, Zygmunt, Society *under Siege*, Cambridge 2002.
Baumgart, Winfried, *Europäisches Konzert* und nationale Bewegung. Internationale Beziehungen 1830-1878, Paderborn 1999.
Bawden, C.R., The Modern History of *Mongolia*, gözden geçirilmiş baskı, New York 1989.
Baxter, James C., The *Meiji Unification* through the Lens of Ishikawa Prefecture, Cambridge, MA 1994.
Baycroft, Timothy ve Mark Hewitson (haz.), *What is a Nation?* Europe 1789-1914, Oxford 2006.
Bayly, C.A., *Empire and Information*. Intelligence Gathering and Social Communication in India, 1780-1870, Cambridge 1996.
—— The First *Age* of Global Imperialism, c. 1760-1830, JICH 26 (1998) içinde, s. 28-47.
—— Die *Geburt der modernen Welt*. Eine Globalgeschichte, 1780-1914, Frankfurt am Main 2006.
—— *Imperial Meridian*. The British Empire and the World 1780-1830, Londra 1989.
—— *Indian Society* and the Making of the British Empire, Cambridge 1988.
—— *Rulers, Townsmen and Bazaars*. North Indian Society in the Age of British Expansion, 1770-1870, Cambridge 1983.
Beachey, R.W., A History of *East Africa*, 1592-1902, Londra 1996.
Beales, Derek ve Eugenio F. Biagini, The *Risorgimento* and the Unification of Italy, Londra 2002².
—— *Prosperity and Plunder*. European Catholic Monasteries in the Age of Revolution, 1650-1815, Cambridge 2003.
Beasley, William G., *Japan Encounters the Barbarian*. Japanese Travellers in America and Europe, New Haven, CT 1995.

—— *Japanese Imperialism* 1894-1945, Oxford 1989.
—— The *Meiji Restoration*, Stanford, CA 1973.
—— (haz.), *Select Documents* on Japanese Foreign Policy 1853-1868, Londra 1955.
Beck, Hanno, *Alexander von Humboldt*, 2 cilt, Wiesbaden 1959-61.
Becker, Ernst Wolfgang, *Zeit der Revolution!* Revolution der Zeit? Zeiterfahrungen in Deutschland in der Ara der Revolutionen 1789-1848/49, Göttingen 1999.
Becker, Frank (haz.), *Rassenmischehen* - Mischlinge - Rassentrennung. Zur Politik der Rasse im deutschen Kolonialreich, Stuttgart 2004.
Beckert, Sven, *Emancipation and Empire*. Reconstructing the Worldwide Web of Cotton Production in the Age of the American Civil War, AHR 109 (2004) içinde, s. 1405-38.
—— The *Monied Metropolis*. New York City and the Consolidation of the American Bourgeoisie, 1850-1896, Cambridge 2001.
Beckett, J.V., The *Aristocracy* in England, 1660-1914, Oxford 1986.
Beinart, William ve Peter Coates, *Environment and History*. The Taming of Nature in the USA and South Africa, Londra 1995.
—— ve Lotte Hughes, *Environment and Empire*, Oxford 2007.
Beinin, Joel ve Zachary Lockman, *Workers on the Nile*. Nationalism, Communism, Islam and the Egyptian Working Class, 1882-1954, Princeton, NJ 1987.
Belich, James, *Making Peoples*. A History of the New Zealanders from Polynesian Settlement to the End of the Nineteenth Century, Honolulu 1996.
—— The *New Zealand* Wars and the Victorian Interpretation of Racial Conflict, Montreal 1986.
Bell, David A., The First *Total War*. Napoleon's Europe and the Birth of Modern *Warfare*, Londra 2007.
Beller, Steven, *Franz Joseph*. Eine Biographie, Viyana 1997.
Bellman, Jonathan (haz.), *The Exotic* in Western Music, Boston 1998.
Bello, David Anthony, *Opium* and the Limits of Empire. Drug Prohibition in the Chinese Interior, 1729-1850, Cambridge, MA 2005.
Bender, Thomas, A *Nation among Nations*. America's Place in World History, New York 2006.
—— (haz.), *Rethinking American History* in a Global Age, Berkeley, CA 2002.
Bendix, Reinhard, *Könige oder Volk*. Machtausübung und Herrschaftsmandat, 2 cilt, Frankfurt am Main 1980.
Benedict, Carol, *Bubonic Plague* in Nineteenth-Century China, Stanford, CA 1996.
Bengtsson, Tommy ve diğ., *Life under Pressure*. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700-1900, Cambridge, MA 2004.
—— ve Osamu Saito (haz.), *Population* and Economy. From Hunger to Modern Economic Growth, Oxford 2000.
Benjamin, Walter, Das *Passagenwerk*, aynı yazarın, Gesammelte Schriften, içinde, yay. haz. Rolf Tiedemann, c. 5/1 und 5/2, Frankfurt am Main 1982.
Bensel, Richard Franklin, The *Political Economy* of American Industrialization, 1877-1900, Cambridge 2000.
—— *Yankee Leviathan*. The Origins of Central State Authority in America, 1859-1877, Cambridge 1990.
Bentley, Michael (haz.), *Companion* to Historiography, Londra 1997.
Benton, Lauren, *Law and Colonial Cultures*. Legal Regimes in World History, 1400-1900, Cambridge 2002.
—— The *Legal Regime* of the South Atlantic World, 1400-1750. Jurisdictional Complexity as Institutional Order, JWH 11 (2000) içinde, s. 27-56.

Berelowitch, Wladimir ve Olga Medvedkova, Histoire de *Saint-Pétersbourg*, Paris 1996.
Berend, Ivan T., *History Derailed*. Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century, Berkeley, CA 2003.
Bérenger, Jean, *Geschichte des Habsburgerreiches* 1273 bis 1918, Viyana 1995.
Bereson, Ruth, The *Operatic State*. Cultural Policy and the Opera House, Londra 2002.
Berg, Christa ve diğ., (haz.), *Handbuch* der deutschen Bildungsgeschichte, c. 3 (1987), c. 4 (1991), Münih.
Berg, Maxine, The Age *of Manufactures* 1700-1820, Londra 1985.
—— ve Kristine Bruland (haz.), *Technological Revolutions* in Europe. Historical Perspectives, Cheltenham 1998.
Berger, Klaus, *Japonismus* in der westlichen Malerei 1860-1920, Münih 1980.
Berger, Peter L., The *Capitalist Revolution*. Fifty Propositions about Prosperity, Equality, and Liberty, New York 1986.
Berger, Stefan (haz.), A *Companion* to Nineteenth-Century Europe, 1789-1914, Malden, MA 2006.
Bergère, Marie-Claire, *L'Age d'or* de la bourgeoisie chinoise 1911-1937, Paris 1986.
—— Histoire de *Shanghai*, Paris 2002.
—— *Sun Yat-sen*, Paris 1994.
Bergmann, Werner, Geschichte des *Antisemitismus*, Münih 2002.
Berkes, Niyazi, The Development of *Secularism in Turkey*, New York 1998².
Berlin, Ira, *Generations of Captivity*. A History of African-American Slaves, Cambridge, MA 2003.
—— *Many Thousands Gone*. The First Two Centuries of Slavery in North America, Cambridge, MA 1998.
Berlioz, Hector, *Memoiren*, yay. haz. Frank Heidlberger, Kassel 2007.
Berman, Marshall, *All That is Solid* Melts into Air. The Experience of Modernity, New York 1982.
Bermeo, Nancy ve Philip Nord (haz.), *Civil Society* Before Democracy. Lessons from Nineteenth-Century Europe, Lanham, MD 2000.
Bernand, Carmen, Histoire de *Buenos Aires*, Paris 1997.
Bernecker, Walther L., Kleine *Geschichte Haitis*, Frankfurt am Main 1996.
—— *Sozialgeschichte Spaniens* im 19. und 20. Jahrhundert. Vom Ancien Régime zur Parlamentarischen Monarchie, Frankfurt am Main 1990.
—— ve diğ., Kleine *Geschichte Brasiliens*, Frankfurt am Main 2000.
—— ve diğ., Eine kleine *Geschichte Mexikos*, Frankfurt am Main 2004.
—— ve diğ. (haz.), *Handbuch* der Geschichte Lateinamerikas, 3 cilt, Stuttgart 1992-96.
—— ve diğ. (haz.), *Lateinamenka 1870-2000*. Geschichte und Gesellschaft, Viyana 2007.
Bernhardt, Christoph (haz.), *Environmental Problems* in European Cities in the 19th and 20th Century, Münster 2001.
Bernier, Olivier, *The World in 1800*, New York 2000.
Bessière, Bernard, Histoire de *Madrid*, Paris 1996.
Best, Geoffrey, *War and Society* in Revolutionary Europe, 1770-1870, Londra 1982.
Bethell, Leslie (haz.), The *Cambridge History of Latin America*, 11 cilt, Cambridge 1984-95.
Betts, Raymond F., *Assimilation* and Association in French Colonial Theory, 1890-1914, New York 1970.
Beyer, Peter, Religions *in Global Society*, Londra 2006.
Beyrau, Dietrich ve diğ. (haz.), *Reformen* im Rußland des 19. und 20. Jahrhun- derts. Westliche Modelle und russische Erfahrungen, Frankfurt am Main 1996.

—— ve Manfred Hildermeier, *Von der Leibeigenschaft* zur frühindustriellen Gesellschaft (1856 bis 1890), Gottfried Schramm (haz.), Handbuch der Geschichte Russlands, içinde, c. 3/1, 1856-1945, Stuttgart 1983, s. 5-201.
Beyrer, Klaus, Die *Postkutschenreise*, Tübingen 1985.
—— ve Michael Andritzky (haz.), *Das Netz*. Sinn und Sinnlichkeit vernetzter Systeme, Heidelberg 2002.
Bhagavan, Manu, *Sovereign Spheres*. Princes, Education, and Empire in Colonial India, New Delhi 2003.
Bhatia, Bal Mokand, *Famines in India*, Delhi 1991³.
Bhatt, Chetan, *Hindu Nationalism*. Origins, Ideologies and Modern Myths, Oxford 2001.
Bickers, Robert, *Britain in China*. Community, Culture and Colonialism 1900-1949, Manchester 1999.
Bickford-Smith, Vivian ve diğ., *Cape Town* in the Twentieth Century, Claremont 1999.
Biemacki, Richard, The *Fabrication of Labor*. Germany and Britain, 1640-1914, Berkeley, CA 1995.
Billingsley, Philip, *Bakunin* in Yokohama. The Dawning of the Pacific Era, IHR 10 (1998) içinde, s. 532-570.
Billington, Ray Allen, *Westward Expansion*. A History of the American Frontier, New York 1949.
Bilson, Geoffrey, A *Darkened House*. Cholera in Nineteenth-Century Canada, Toronto 1980.
Bird, James, The *Major Seaports* of the United Kingdom. Londra 1963.
Birmingham, David, A Concise History of *Portugal*, Cambridge 1993.
Bitsch, Marie-Thérèse, *Histoire de la Belgique*. De l'Antiquité â nos jours, Brüksel 2004.
Black, Antony, The History of *Islamic Political Thought*, From the Prophet to the Present, Edinburgh 2001.
Black, Jeremy, *War and the World*. Military Power and the Fate of Continents 1450-2000, New Haven, CT 1998.
Blackboum, David, The *Conquest of Nature*. Water, Landscape and the Making of Modern Germany, Londra 2006.
—— *History of Germany* 1780-1918. The Long Nineteenth Century, Malden, MA 2003².
Blackburn, Robin, The *Overthrow* of Colonial Slavery, 1776-1848, Londra 1988.
Blacker, Carmen, The *Japanese Enlightenment*. A Study of the Writings of Fukuzawa Yukichi, Cambridge 1964.
Blackford, Mansel G., The *Rise of Modern Business* in Great Britain, the United States, and Japan, Chapel Hill, NC 1998².
Blaise, Clark, Die *Zähmung der Zeit*. Sir Sandford Fleming und die Erfindung der Weltzeit, Frankfurt am Main 2001.
Blake, Robert, *Disraeli*, Londra 1966.
Blanning, Timothy C.W. (haz.), The *Eighteenth Century*. Europe 1688-1815, Oxford 2000.
—— The *French Bevolutionary Wars* 1787-1802, Londra 1996.
—— (haz.), The *Nineteenth Century*. Europe 1789-1914, Oxford 2000.
—— (haz.), The *Oxford Illustrated History* of Modern Europe, Oxford 1996.
Bled, Jean-Paul, Viyana. Residenz, Metropole, Hauptstadt, Viyana 2002.
Blickle, Peter, Von der *Leibeigenschaft* zu den Menschenrechten. Eine Geschichte der Freiheit in Deutschland, Münih 2003.
Blight, David W., *Race and Reunion*. The Civil War in American Memory, Cambridge, MA 2001.
Blom, J.C.H. ve E. Lamberts (haz.), History of the Low *Countries*, New York 1999.

Blum, Jerome, The *End of the Old Order* in Rural Europe, Princeton, NJ 1978.
—— *In the Beginning*. The Advent of the Modern Age. Europe in the 1840s, New York 1994.
—— The *Internal Structure* and Polity of the European Village Community from the Fifteenth to the Nineteenth Century, JMH 43 (1971) içinde, s. 541-76.
Blumin, Stuart M., The *Emergence of the Middle Class*. Social Experience in the American City, 1760-1900, Cambridge 1989.
Blussé, Leonard ve Femme Gaastra (haz.), On the *Eighteenth Century* as a Category of Asian History, Aidershot 1998.
Boahen, A. Adu (haz.), *General History of Africa*, c. 7, Africa under Colonial Domination 1880-1935, Paris 1985.
Bock, Gisela, *Frauen* in der europäischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart, Münih 2005.
Böckler, Stefan, *Grenze*. Allerweltswort oder Grundbegriff der Moderne?, Archiv für Begriffsgeschichte 45 (2003) içinde, s. 167-220.
Bockstoce, John R., *Whales, Ice, and Men*. The History of Whaling in the Western Arctic, Seattle 1986.
Bodnar, John, *The Transplanted*. A History of Immigrants in Urban America, Bloomington, IN 1985.
Boeckh, Katrin, *Von den Balkankriegen* zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan, Münih 1996.
Boemeke, Manfred E. ve diğ. (haz.), *Anticipating Total War*. The German and American Experiences, 1871-1914, Cambridge 1999.
Boer, Pirn den, *Europa-*. De geschiedenis van een idee, Amsterdam 1999.
Bohr, Paul Richard, *Famine in China* and the Missionary. Timothy Richard as Relief Administrator and Advocate of National Reform, 1876-1884, Cambridge, MA 1972.
Boles, John B. (haz.), A *Companion* to the American South, Malden, MA 2002.
—— *The South* through Time. A History of an American Region, Englewood Cliffs, NJ 1995.
Boli, John ve George M. Thomas (haz.), *Constructing World Culture*. International Nongovernmental Organizations since 1875, Stanford, CA 1999.
Bolton, Kingsley, *Chinese Englishes*. A Sociolinguistic History, Cambridge 2003.
Bonnett, Alastair, The *Idea of the* West. Culture, Politics and History, Basingstoke 2004.
Boomgaard, Peter, *Children* of the Colonial State. Population Growth and Economic Development in Java, 1795-1880, Amsterdam 1989.
—— *Forest Management* and Exploitation in Colonial Java, 1677-1897, Forest and Conservation History 36 (1992) içinde, s. 4-21.
—— *Frontiers of Fear*. Tigers and People in the Malay World, 1600-1950, New Haven, CT 2001.
Booth, Anne, The *Indonesian Economy* in the Nineteenth and Twentieth Centuries. A History of Missed Opportunities, Londra 1998.
Bordo, Michael D. ve diğ. (haz.), *Globalization* in Historical Perspective, Chicago 2003.
—— ve Roberto Cortés-Conde (haz.), *Transferring Wealth* and Power from the Old to the New World. Monetary and Fiscal Institutions in the Seventeenth through the Nineteenth Centuries, Cambridge 2001.
Borruey, René, Le port moderne de *Marseille*. Du dock au conteneur 1844-1974, Marseille 1994.
Borscheid, Peter, *Das Tempo-Virus*. Eine Kulturgeschichte der Beschleunigung, Frankfurt am Main 2004.

Borst, Arno, *Barbaren*, Ketzer und Artisten. Welten des Mittelalters, Münih 1990².
Bosbach, Franz ve John R. Davis (haz.), Die *Weltausstellung von* 1851 und ihre Folgen, Münih 2002.
Bose, Sugata, A *Hundred. Horizons.* The Indian Ocean in the Age of Global Empire, Cambridge, MA 2006.
—— ve Ayesha Jalal, *Modern South Asia.* History, Culture, Political Economy, New York 2004².
Bossenbroek, Martin, The *Living Tools of* Empire. The Recruitment of European Soldiers for the Dutch Colonial Army, 1814-1909, JICH 23 (1995) içinde, s. 26-53.
Bouche, Denise, *Histoire de la colonisation française*, c. 2, Flux et reflux (1815-1962), Paris 1991.
Bouchet, Ghislaine, *Le cheval a Paris de* 1850 â 1914, Cenevre 1993.
Boudon, Jacques-Olivier, *Histoire du consulat et de l'Empire* 1799-1815, Paris 2000.
—— ve diğ., *Religion et culture* en Europe au 19ᵉ siècle (1800- 1914), Paris 2001.
Bourdé, Guy, *Urbanisation* et immigration en Amérique Latine. Buenos Aires (XIXᵉ et XXᵉ siècles), Paris 1974.
Bourdelais, Patrice ve Jean-Yves Raulot, Une *peur bleue.* Histoire du cholera en France, 1832-1854, Paris 1987.
Bourguet, Marie-Noëlle, *Déchiffrer la France.* La statistique départementale â l'époque napoléonienne, Paris 1988.
Bourguignon, Franijois ve Christian Morrison, *Inequality* among World Citizens, 1820-1992, AER 92 (2002) içinde, s. 727-44.
Bowen, H.V., *British Conceptions of* Global Empire, 1756-83, JICH 26 (1998) içinde, s. 1-27.
—— The *Business of Empire.* The East India Company and Imperial Britain, 1756-1833, Cambridge 2006.
Bowen, John R., *Religions in Practice.* An Approach to the Anthropology of Religion, Boston 2006³.
Bowen, Roger W., *Rebellion* and Democracy in Meiji Japan. A Study of Commoners in the Popular Rights Movement, Berkeley, CA 1980.
Bowler, Peter J. ve Iwan Rhys Morus, *Making Modern Science.* A Historical Survey, Chicago 2005.
Boyce, Gordon ve Simon P. Ville, The Development of *Modern Business*, Basingstoke 2002.
Boyce, Robert W.D., *Imperial Dreams* and National Realities. Britain, Canada and the Struggle for a Pacific Telegraph Cable, 1879-1902, EHR 115 (2000) içinde, s. 39-70.
Boyer, Richard E. ve Keith A. Davis, *Urbanization* in Nineteenth-Century Latin America, Los Angeles 1973.
Brading, D.A., The *First America.* The Spanish Monarchy, Creole Patriots and the Liberal State 1492-1867, Cambridge 1991.
Bradley, Joseph, *Muzhik and Muscovite.* Urbanization in Late Imperial Russia, Berkeley, CA 1985.
Brancaforte, Charlotte L. (haz.), The *German Forty-Eighters* in the United States, New York 1989.
Brandt, Hartwig, *Europa 1815-1850.* Reaktion, Konstitution, Revolution, Stuttgart 2002.
Brandt, Peter ve diğ. (haz.), *Handbuch* der europäischen Verfassungsgeschichte im 19. Jahrhundert. Institutionen und Rechtspraxis im gesellschaftlichen Wandel, c. 1, Um 1800, Bonn 2006.
Brantlinger, Patrick, *Dark Vanishings.* Discourse on the Extinction of Primitive Races, 1800-1930, Ithaca, NY 2003.

Braudel, Fernand, *Grammaire* des civilisations [1963], Paris 1993.
—— *Schriften* zur Geschichte, 2 cilt, Stuttgart 1992-93.
—— *Sozialgeschichte* des 15. bis 18. Jahrhunderts, 3 cilt, Münih 1985.
Braunthal, Julius, *Geschichte der Internationale*, c. 1-3, Hannover 1961-71.
Bray, Francesca, The *Rice Economies*, Oxford 1986.
Breen, T.H., The *Marketplace* of Revolution. How Consumer Politics Shaped American Independence, Oxford 2004.
Breman, Jan, *Taming the Coolie Beast*. Plantation Society and the Colonial Order in Southeast Asia, Delhi 1989.
Brenner, Michael, Geschichte des *Zionismus*, Münih 2002.
—— ve diğ. (haz.), Two *Nations. British and German Jews in Comparative Perspective*, Tübingen 1999.
Breuer, Stefan, *Der Stoat*. Entstehung, Typen, Organisationsstadien, Reinbek 1998.
Breuilly, John, *Nationalism* and the State, yeni edisyon, Manchester 1993.
Brewer, John ve Roy Porter (haz.), *Consumption* and the World of Goods, Londra 1993.
Breyfogle, Nicholas B., *Heretics* and Colonizers. Forging Russia's Empire in the South Caucasus, Ithaca, NY 2005.
Bridge, Francis R., The *Habsburg Monarchy* among the Great Powers, 1815-1918, New York 1990.
—— ve Roger Bullen, The Great *Powers* and the European States System, 1815-1914, Harlow 1980.
Briese, Olaf, *Angst* in den Zeiten der Cholera. Seuchen-Cordon, 4 cilt, Berlin 2003.
Briggs, Asa, *Victorian Cities*, Harmondsworth 1968.
—— ve Peter Burke, A Social History of the *Media*. From Gutenberg to the Internet, Cambridge 2002.
Brim, Sadek, *Universitdten* und Studentenbewegung in Russland im Zeitalter der großen Reformen 1855-1881, Frankfurt am Main 1985.
Brocheux, Pierre ve Daniel Hémery, *Indochine*. La colonisation ambiguë (1858-1954), Pans 1995.
Brody, Hugh, The *Other Side of Eden*. Hunter-Gatherers, Farmers and the Shaping of the World, Londra 2001.
Broers, Michael, *Europe* under Napoleon 1799-1815, Londra 1996.
—— The *Napoleonic Empire* in Italy, 1796-1814. Cultural Imperialism in a European Context? Basingstoke 2005.
Broeze, Frank, *Brides* of the Sea. Port Cities of Asia from the 16th-20th Centuries, Honolulu 1989.
—— *Gateways* of Asia. Port Cities of Asia in the 13th-20th Centuries, Londra 1997.
—— *Underdevelopment* and Dependency. Maritime India during the Raj, MAS 18 (1984) içinde, s. 429-57.
Bronger, Dirk, *Metropolen*, Megastädte, Global Cities. Die Metropolisierung der Erde, Darmstadt 2004.
Brook, Timothy, The *Confusions of Pleasure*. Commerce and Culture in Ming China, Berkeley, CA 1999.
—— ve Bob Tadashi Wakabayashi (haz.), *Opium Regimes*. China, Britain, and Japan, 1839-1952, Berkeley, CA 2000.
Brooks, Jeffrey, *When Russia Learned to Read*. Literacy and Popular Literature, 1861-1917, Princeton, NJ 1985.
Broome, Richard, *Aboriginal Victorians*. A History Since 1800, Crows Nest (New South Wales) 2005.

Brötel, Dieter, *Erankreich im Femen Osten.* Imperialistische Expansion und Aspiration in Siam und Malaya, Laos und China, 1880-1904, Stuttgart 1996.
—— *Frankreichs indochinesisches Empire* in der neuen Forschung, Jahrbuch fiir Europäische Überseegeschichte 1 (2001) içinde, s. 87-129.
Brower, Daniel R., The *Russian City* between Tradition and Modernity, 1850-1900, Berkeley, CA 1990.
—— *Turkestan* and the Fate of the Russian Empire, Londra 2003.
—— ve Edward J. Lazzerini (haz.), *Russia's Orient.* Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917, Bloomington, IN 1997.
Brown, Christopher Leslie, *Moral Capital.* Foundations of British Abolitionism, Chapel Hill, NC 2006.
Brown, Howard G., *War,* Revolution and the Bureaucratic State. Politics and Army Administration in France, 1791-1799, Oxford 1995.
Brown, L. Carl (haz.), *Imperial Legacy.* The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East, New York 1996.
Brown, Lucy, *Victorian News* and Newspapers, Oxford 1985.
Brown, Richard D., *The Strength of a People.* The Idea of an Informed Citizenry in America, Chapel Hill, NC 1996.
Brown, Richard Maxwell, *No Duty to Retreat.* Violence and Values in American History and Society, New York 1991.
Browne, Janet E., Charles *Darwin.* A Biography, 2 cilt, New York 1995-2002.
Brownlee, John S., *Japanese Historians* and the National Myths, 1600-1945, Vancouver 1997.
Bruford, Walter H., The *German Tradition of Self-Cultivation.* "Bildung" from Humboldt to Thomas Mann, Londra 1975.
Bruhns, Hinnerk ve Wilfried Nippel (haz.), *Max Weber* und die Stadt im Kulturvergleich, Göttingen 2000.
Brunn, Gerhard ve Jiirgen Reulecke (haz.), *Metropolis Berlin.* Berlin als deutsche Hauptstadt im Vergleich europäischer Hauptstädte 1870-1939, Bonn 1992.
Brunner, Otto ve diğ. (haz.), *Geschichtliche Grundbegriffe.* Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, 8 cilt, Stuttgart 1972-97.
Brustein, William I., Roots *of Hate.* Anti-Semitism in Europe Before the Holocaust. Cambridge 2003.
Bryant, G.J., *Indigenous Mercenaries* in the Service of European Imperialists. The Cause of the Sepoys in the Early British Indian Army, 1750-1800, War in History 7 (2000) içinde, s. 2-28.
Buchanan, Francis, A *Journey* from Madras through the Countries of Mysore, Canara, and Malabar, 3 cilt, Londra 1807.
Buchheim, Christoph, *Industrielle Revolutionen.* Langfristige Wirtschaftsentwicklung in Großbritannien, Europa und in Übersee, Münih 1994.
Buettner, Elizabeth, *Empire Families.* Britons and Late Imperial India, Oxford 2004.
Bull, Hedley, The *Anarchical Society. A* Study of Order in World Politics, Londra 1977.
—— ve Adam Watson (haz.), The *Expansion* of International Society, Oxford 1984.
Bullard, Alice, *Exile* to Paradise. Savagery and Civilization in Paris and the South Pacific, 1790-1900, Stanford, CA 2000.
Bulliet, Richard W., The *Camel* and the Wheel, New York 1975.
—— The Case for *Islamo-Christian Civilization,* New York 2004.
Bulmer-Thomas, Victor, The *Economic History of Latin America* since Independence, Cambridge 1994.

—— ve diğ. (haz.), The *Cambridge Economic History of Latin America*, 2 cilt, Cambridge 2006.
Bumsted, J.M., A *History of Canada*, Toronto 1992.
—— A *History of Canadian Peoples*, Toronto 1998.
—— *The Peoples of Canada.* A Post-Confederation History, Toronto 1992.
Burbank, Jane ve David L. Ransel (haz.), *Imperial Russia.* New Histories for the Empire, Bloomington, IN 1998.
Burckhardt, Jacob, *Werke.* Kritische Gesamtausgabe, Münih 2000 vd.
Burke, Peter, *Papier und Marktgeschrei.* Die Geburt der Wissensgesellschaft, Berlin 2001.
—— (haz.), The Cambridge Modern History, c. 13, *Companion Volume*, Cambridge 1979.
Burnett, D. Graham, *Masters* of All They Surveyed. Exploration, Geography, and a British El Dorado, Chicago 2000.
Burns, E. Bradford, A History of *Brazil*, New York 1980².
Burri, Monika ve diğ. (haz.), Die *Internationalität der Eisenbahn* 1850-1970, Zürih 2003.
Burrow, John W., The Crisis *of Reason.* European Thought, 1848-1914, New Haven, CT 2000.
Burrows, Edwin G. ve Mike Wallace, *Gotham.* A History of New York City to 1898, Oxford 1999.
Burton, Antoinette (haz.), *After the Imperial Turn.* Thinking with and through the Nation, Durham, NC 2003.
—— *Burdens of History.* British Feminists, Indian Women, and Imperial Culture, 1865-1915, Chapel Hill, NC 1994.
Bush, Michael L. (haz.), *Serfdom* and Slavery. Studies in Legal Bondage, Londra 1996.
—— *Servitude* in Modern Times, Cambridge 2000.
Bushman, Richard L., The *Refinement* of America. Persons, Houses, Cities, New York 1992.
Bushnell, David ve Neill Macaulay, The *Emergence of Latin America* in the Nineteenth Century, New York 1994².
Butcher, John G., The *British in Malaya* 1880-1941. The Social History of a European Community in Colonial South-East Asia, Kuala Lumpur 1979.
Butler, Jon, Awash in a *Sea of Faith.* Christianizing the American People, Cambridge, MA 1990.
Buzan, Barry ve Richard Little, *International Systems* in World History. Remaking the Study of International Relations, Oxford 2000.
Byres, Terence J., *Capitalism from Above* and Capitalism from Below. An Essay in Comparative Political Economy, Basingstoke 1996.
—— Historical Perspectives on *Sharecropping*, JPS 10 (1983) içinde, s. 7-40.
Cahan, David (haz.), *From Natural Philosophy to* the Sciences. Writing the History of Nineteenth-Century Science, Chicago 2003.
Cain, Peter J., *Hobson* and Imperialism. Radicalism, New Liberalism, and Finance 1887-1938, Oxford 2002.
ve A.G. Hopkins, *British Imperialism*, 2 cilt, Londra 2001².
Calhoun, Craig, *Nationalism*, Minneapolis, MN 1997.
Cameron, Rondo, A Concise *Economic History of* the World. From Paleolithic Times to the Present, New York 1997³.
Campbell, Gwyn, An Economic History of *Imperial Madagascar*, 1750-1895, Cambridge 2005.
Campbell, Judy, *Smallpox* in Aboriginal Australia, 1829-1831, Australian Historical Studies 20 (1983) içinde, s. 536-56.

Campbell, Peter R. (haz.), The *Origins of* the French Revolution, Basingstoke 2006.
Cannadine, David, The *Decline and Fall* of the British Aristocracy, New Haven, CT 1990.
—— *Ornamentalism.* How the British Saw Their Empire, Londra 2001.
—— The *Rise and Fall* of Class in Britain, New York 1999.
Canny, Nicholas (haz.), *Europeans* on the Move. Studies on European Migration, 1500-1800, Oxford 1994.
Cao Shuji, *Zhongguo yimin shi* [Çin'deki Göçmenlerin Tarihi], c. 6, Qing-Minguo shiqi [Qing Dönemi ve Cumhuriyet], Fuzhou 1997.
Caplan, Jane ve John Torpey (haz.), *Documenting Individual Identity.* The Development of State Practices in the Modern World, Princeton, NJ 2001.
Caramani, Daniele, *Elections in Western Europe* since 1815. Electoral Results by Constituencies, Londra 2004.
Cardenas, Enrique ve diğ. (haz.), An *Economic History* of Twentieth-Century Latin America, c. 1, Basingstoke 2000.
Careless, James M.S., *Frontier and Metropolis.* Regions, Cities, and Identities in Canada before 1914, Toronto 1989.
Carey, Brycchan, *British Abolitionism* and the Rhetoric of Sensibility. Writing, Sentiment, and Slavery, 1760-1807, Basingstoke 2005.
Caron, Francois, *Histoire des chemins de fer en France*, 2 c., Paris 1997-2005.
Caron, Jean-Claude, *Generations romantiques.* Les étudiants de Paris et le Quartier Latin (1814-1851), Paris 1991.
—— ve Michel Vernus, *L'Europe au XIXe siècle.* Des nations aux nationalismes 1815-1914, Paris 1996.
Carosso, Vincent P., *The Morgans.* Private International Bankers, 1854-1913, Cambridge, MA 1987.
Carr, Raymond, *Spain* 1808-1975, Oxford 1982.
Carter, Paul, The Road to *Botany Bay.* An Essay in Spatial History, Londra 1987.
Casanova, José, *Public Religions* in the Modern World. Chicago 1994.
Cassels, Alan, *Ideology* and International Relations in the Modern World, Londra 1996.
Cassirer, Ernst, Die *Philosophie der Aufklärung* [1932], Hamburg 1998.
Cassis, Youssef, *Capitals of Capital.* A History of International Financial Centres, 1780-2005, Cambridge 2005.
Castel, Robert, Die *Metamorphosen* der sozialen Frage. Eine Chronik der Lohnarbeit, Konstanz 2000.
Cattaruzza, Marina, *Arbeiter* und Untermehmer auf den Werften des Kaiserreichs, Wiesbaden 1988.
Cayton, Mary Kupiec ve diğ. (haz.), *Encyclopedia* of American Social History, 3 cilt, New York 1993.
Ceadel, Martin, The *Origins of War Prevention.* The British Peace Movement and International Relations, 1730-1854, Oxford 1996.
Ceaser, James W., *Reconstructing America.* The Symbol of America in Modern Thought, New Haven, CT 1997.
Cecco, Marcello de, *Money and Empire.* The International Gold Standard, 1890-1914, Oxford 1974.
Chadwick, Owen, A *History of the Popes* 1830-1914, Oxford 1998.
Chakrabarti, Malabika, The *Famine of* 1896-1897 in Bengal. Availability or Entitlement Crisis? New Delhi 2004.
Chandavarkar, Rajnarayan, *Imperial Power* and Popular Politics. Class, Resistance and the State in India, c. 1850-1950, Cambridge 1998.

Chandler, Alfred D. Jr., *Scale and Scope*. The Dynamics of Industrial Capitalism, Cambridge, MA 1990.
—— The *Visible Hand*. The Managerial Revolution in American Business, Cambridge, MA 1977.
—— ve diğ. (haz.), *Big Business* and the Wealth of Nations, Cambridge 1997.
Chandler, Tertius ve Gerald Fox, 3000 *Years* of Urban Growth, New York 1974.
Chang Chung-li, The *Chinese Gentry*. Studies on Their Role in Nineteenth-Century Chinese Society, Seattle 1955.
Chang Hao, *Liang Ch'i-ch'ao* and Intellectual Transition in China, 1890-1907, Cambridge, MA 1971.
Chang Hsin-pao, *Commissioner Lin* and the Opium War, Cambridge, MA 1964.
Chang Kwang-chih (haz.), *Food in Chinese Culture*. Anthropological and Historical Perspectives, New Haven, CT 1977.
Chanock, Martin, *Law*, Custom and Social Order. The Colonial Experience in Malawi and Zambia, Cambridge 1985.
—— A *Peculiar Sharpness*. An Essay on Property in the History of Customary Law in Colonial Africa, JAfH 32 (1991) içinde, s. 65-88.
Charbonneau, Hubert ve André Larose (haz.), The Great *Mortalities*. Methodological Studies of Demographic Crises in the Past, Liittich 1979.
Charle, Christophe, *Histoire sociale de la France* au XIXe siècle, Paris 1991.
—— *Le siècle de la presse* (1830-1939), Paris 2004.
—— ve diğ. (haz.), *Transnational Intellectual Networks*. Forms of Academic Knowledge and the Search for Cultural Identities, Frankfurt am Main 2004.
Chartier, Roger ve diğ., *La ville des temps modernes*. De la Renaissance aux revolutions, Paris (= Histoire de la France urbaine, 3) 1980.
Chaudhuri, Binay Bhushan (haz.), *Economic History of India* from Eighteenth to Twentieth Century, New Delhi 2005.
Chaudhuri, K.N., *Asia* before Europe. Economy and Civilization of the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750, Cambridge 1990.
—— *Trade* and Civilisation in the Indian Ocean. An Economic History from the Rise of Islam to 1750, Cambridge 1985.
Chen Feng, Die *Entdeckung des Westens*. Chinas erste Botschafter in Europa 1866-1894, Frankfurt am Main 2001.
Cheong, Weng Eang, The *Hong Merchants of* Canton. Chinese Merchants in Sino-Western trade, Richmond 1997.
Chew, Sing C., *Ecological Degradation*, Accumulation, Urbanization, and Deforestation, 3000 B.C.-A.D. 2000, Walnut Creek, CA 2001.
Chi Zihua, *Hongshizi yu jindai Zhongguo* [Kızılhaç ve Modern Çin], Hefei 2004.
Chidester, David, *Savage Systems*. Colonialism and Comparative Religion in Southern Africa, Charlottesville, VA 1996.
Chiu, T.N., The Port *of Hong Kong. A* Survey of Its Development, Hong Kong 1973.
Ch'oe, Yŏng-ho ve diğ. (haz.), *Sources of Korean Tradition*, c. 2, From the Sixteenth to the Twentieth Centuries, New York 2000.
Christian, David, *Maps of Time*. An Introduction to Big History, Berkeley, CA 2004.
Chudacoff, Howard P., The Evolution of *American Urban Society*, Englewood Cliffs, NJ 1981[2].
Church, Roy A. ve E.A. Wrigley (haz.), The *Industrial Revolutions*, 11 cilt, Oxford 1994.
Cikar, Jutta R.M., *Fortschritt durch Wissen*. Osmanisch-türkische Enzyklopädien der Jahre 1870-1936, Wiesbaden 2004.

Clancy-Smith, Julia A., *Rebel and Saint*. Muslim Notables, Populist Protest, Colonial Encounters (Algeria and Tunisia, 1800-1904), Berkeley, CA 1994.
—— ve Frances Gouda (haz.), *Domesticating the Empire*. Race, Gender, and Family Life in French and Dutch Colonialism, Charlottesville, VA 1998.
Clarence-Smith, William Gervase, *Islam* and the Abolition of Slavery, Londra 2006.
—— The *Third Portuguese Empire*, 1825-1975. A Study in Economic Imperialism, Manchester 1985.
Clark, Christopher M., *Kaiser Wilhelm II*, Harlow 2000.
—— *Preußen*. Aufstieg und Niedergang 1600-1947, Münih 2007.
—— ve Wolfram Kaiser (haz.), *Culture* Wars. Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe, Cambridge 2003.
Clark, Gregory, A *Farewell to Alms*. A Brief Economic History of the World, Princeton, NJ 2007.
Clark, Ian, The *Hierarchy of States*. Reform and Resistance in the International Order, Cambridge 1989.
—— *International Legitimacy* and World Society, Oxford 2007.
Clark, Peter, *British Clubs* and Societies 1580-1800. The Origins of an Associational World, Oxford 2000.
—— (haz.), The *Cambridge Urban History of* Britain, 3 cilt, Cambridge 2000-2001.
Clark, William, *Academic Charisma* and the Origins of the Research University, Chicago 2006.
Clarke, Prescott ve J.S. Gregory, *Western Reports* on the Taiping. A Selection of Documents, Londra 1982.
Clarkson, L.A. ve E. Margaret Crawford, *Feast* and Famine. Food and Nutrition in Ireland, 1500-1920, Oxford 2001.
Clive, John, *Macaulay*. The Shaping of the Historian, New York 1973.
Clodfelter, Michael, The *Dakota War*. The United States Army versus the Sioux, 1862-1865, Jefferson, NC 1998.
Clogg, Richard, A Concise History of Greece, Cambridge 1992.
Coates, Peter, *Nature*. Western Attitudes since Ancient Times, Berkeley, CA 1998.
Cochran, Sherman G., *Encountering Chinese Networks*. Western, Japanese, and Chinese Corporations in China, 1880-1937, Berkeley, CA 2000.
Cohen, Patricia Cline, A *Calculating People*. The Spread of Numeracy in Early America, Chicago 1982.
Cohen, Paul A., *Between Tradition and Modernity*. Wang T'ao and Reform in Late Ch'ing China, Cambridge, MA 1974.
—— *History in Three Keys*. The Boxers as Event, Experience, and Myth, New York 1997.
Cohen, Robin, *Global Diasporas*. An Introduction, Londra 1997.
—— (haz.), The Cambridge Survey of *World Migration*, Cambridge 1995.
ve Paul Kennedy, *Global Sociology*, Basingstoke 2007².
Cohn, Bernard S., An *Anthropologist* among the Historians and Other Essays, Delhi 1987.
—— *Colonialism* and Its Form of Knowledge. The British in India, Princeton, NJ 1996.
Cole, Joshua, The *Power of Large Numbers*. Population, Politics, and Gender in Nineteenth-Century France, Ithaca, NY 2000.
Cole, Juan R., *Colonialism* and Revolution in the Middle East. Social and Cultural Origins of Egypt's Urabi Movement, Princeton, NJ 1993.
—— *Modernity* and the Millenium. The Genesis of the Baha'i Faith in the Nineteenth-Century Middle East, New York 1998.
Colley, Linda, *Britons*, Forging the Nation 1707-1837, New Haven, CT 1992.

Collier, Simon ve William F. Sater, A History of *Chile*, 1808-1994, Cambridge 1996.
Comaroff, Jean ve John L. Comaroff, *Of Revelation and Revolution*, 2 cilt, Chicago 1991-97.
Comaroff, John L. ve Jean Comaroff, *Ethnography* and the Historical Imagination, Boulder, CO 1992.
Connelly, Owen, The Wars *of the French Revolution* and Napoleon, 1792-1815, Londra 2006.
Conner, Patrick, *Oriental Architecture* in the West, Londra 1979.
Connor, Walker, *Ethnonationalism*. The Quest for Understanding, Princeton, NJ 1994.
Conrad, Peter, *Modern Times*, Modern Places, Londra 1998.
Conrad, Sebastian, *Globalisierung* und Nation im Deutschen Kaiserreich, Münih 2006.
—— ve diğ. (haz.), *Globalgeschichte*. Theorien, Ansätze, Themen, Frankfurt am Main 2007.
—— ve Shalini Randeria (haz.), *Jenseits des Eurozentrismus*, Frankfurt am Main 2002.
Conrad, Sebastian ve Dominic Sachsenmaier (haz.), *Competing Visions* of World Order. Global Moments and Movements, 1880s-1930s, New York 2007.
Conway, Stephen, The *British Isles* and the War of American Independence, Oxford 2000.
Conze, Werner ve diğ. (haz.), *Bildungsbürgertum* im neunzehnten Jahrhundert, 4 cilt, Stuttgart 1985-92.
Cook, David, *Understanding Jihad*, Berkeley, CA 2005.
Coombes, Annie E., *Reinventing Africa*. Museums, Material Culture and Popular Imagination in Late Victorian and Edwardian England, Londra 1994.
Cooper, Frederick ve diğ., *Beyond Slavery*. Explorations of Race, Labor, and Citizenship in Postemancipation Societies, Chapel Hill, NC 2000.
Cooper, Sandi E., *Patriotic Pacifism*. Waging War on War in Europe, 1815-1914, New York 1991.
Cooper, William J. ve Thomas E. Terrill, The *American South*. A History, 2 cilt, New York 1996².
Cope, R.L., Written in *Characters of Blood*? The Reign of King Cetshwayo Ka Mpande 1872-9, JAfH 36 (1995) içinde, s. 247-69.
Coquery-Vidrovitch, Catherine, *Africa*. Endurance and Change South of the Sahara, Berkeley, CA 1988.
—— *Histoire des villes d'Afrique noire*, Paris 1993.
—— *L'Afrique* et les Africains au XIXe siècle. Mutations, révolutions, crises, Paris 1999.
Corbin, Alain (haz.), *L'Invention du XIXe* siècle. Le XIXe siècle par lui-méme (lit- térature, histoire, société), Paris 1999.
—— *Meereslust*. Das Abendland und die Entdeckung der Küste, Berlin 1990.
Corfield, Penelope J., *Time* and the Shape of History, New Haven, CT 2007.
Corvol, Andree, *L'Homme aux bois*. Histoire des relations de l'homme et de la forèt (XVIIe-XXe siècle), Paris 1987.
Cosgrove, Denis, *Apollo's Eye. A* Cartographic Genealogy of the Earth in the Western Imagination, Baltimore, MD 2001.
Costa, Pietro, *Civitas*. Storia della cittadinanza in Europa, 4 cilt, Roma 1999-2001.
Coulmas, Florian, *Japanische Zeiten*. Eine Ethnographie der Vergänglichkeit, Reinbek 2000.
Countryman, Edward, The *American Revolution*, New York 2003².
Craib, Raymond B., *Cartographic Mexico*. A History of State Fixations and Fugitive Landscapes, Durham, NC 2004.
Craig, Lee A. ve Douglas Fisher, The *European Macroeconomy*. Growth, Integration and Cycles, 1500-1913, Cheltenham 2000.
Cranfield, Geoffrey A., The Press *and Society*. From Caxton to Northcliffe, Londra 1978.

Crary, Jonathan, *Techniques of the Observer*. On Vision and Modernity in the Nineteenth Century, Cambridge, MA 1990.
Croce, Benedetto, *Geschichte Europas* im neunzehnten Jahrhundert [1932], Frankfurt am Main 1979.
Cronon, William, *Changes in the Land*. Indians, Colonists, and the Ecology of New England, New York 1983.
—— *Nature's Metropolis*. Chicago and the Great West, New York 1991.
Crook, David P., *Darwinism*, War and History. The Debate over the Biology of War from the "Origin of Species" to the First World War, Cambridge 1994.
Crook, J. Mordaunt, The *Rise of the Nouveaux Riches*. Style and Status in Victorian and Edwardian Architecture, Londra 1999.
Crosby, Alfred W., *Ecological Imperialism*. The Biological Expansion of Europe, Cambridge 1986.
Crossick, Geoffrey ve Serge Jaumain (haz.), *Cathedrals of Consumption*. The European Department Store, 1850-1939, Aidershot 1999.
Crossley, Pamela Kyle, *Orphan Warriors*. Three Manchu Generations and the End of the Qing World, Princeton, NJ 1990.
—— A *Translucent Mirror*. History and Identity in Qing Imperial Ideology, Berkeley, CA 1999.
Crouzet, Francois, A History of the *European Economy*, 1000-2000, Charlottesville, VA 2001.
Crystal, David, *English* as a Global Language, Cambridge 1997.
Cullen, Michael J., The *Statistical Movement* in Early Victorian Britain. The Foundations of Empirical Social Research, New York 1975.
Cunningham, Hugh, Die *Geschichte des Kindes* in der Neuzeit. Düsseldorf 2006.
Curtin, Mary Ellen, *Black Prisoners* and Their World. Alabama, 1865-1900, Charlottesville, VA 2000.
Curtin, Philip D., *Cross-cultural Trade* in World History, Cambridge 1984.
—— *Death by Migration*. Europe's Encounter with the Tropical World in the Nineteenth Century, Cambridge 1989.
—— *Disease* and Empire. The Health of European Troops in the Conquest of Africa, Cambridge 1998.
—— *Location* in History. Argentina and South Africa in the Nineteenth Century, JWH 10 (1999) içinde, s. 41-92.
—— The Atlantic *Slave Trade*. A Census, Madison, WI 1969.
—— The *World* and the West, Cambridge 2000.
Curwen, Charles A., *Taiping Rebel*. The Deposition of Li Hsiu-ch'eng, Cambridge 1977.
Cushman, Jennifer Wayne, *Fields from the Sea*. Chinese Junk Trade with Siam during the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries, Ithaca, NY 1993.
Cvetkovski, Roland, *Modernisierung* durch Beschleunigung. Raum und Mobilität im Zarenreich, Frankfurt am Main 2006.
Çelik, Zeynep, The *Remaking of Istanbul*. Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century, Seattle 1986.
Çizakça, Murat, A Comparative Evolution of *Business Partnerships*. The Islamic World and Europe, Leiden 1996.
D'Agostino, Peter R., *Rome in America*. Transnational Catholic Ideology from the Risorgimento to Fascism, Chapel Hill, NC 2004.
Dabringhaus, Sabine, *Geschichte Chinas*, 1279-1949, Münih 2006.
—— *Territorialer Nationalismus*. Historisch-geographisches Denken in China 1900-1949, Köln 2006.

Dahlhaus, Carl, Die *Musik des* 19. *Jahrhunderts*, aynı yazarın, Gesammelte Schriften in zehn Bänden içinde, c. 5, Laaber 2003, s. 11-390.
Dahrendorf, Ralf, *LSE*. A History of the London School of Economics and Political Science, 1895-1995, Oxford 1995.
Dalrymple, William, The *Last Mughal*. The Fall of a Dynasty, Delhi, 1857, Londra 2006.
—— *White Mughals*. Love and Betrayal in Eighteenth-Century India, Londra 2002.
Daly, Jonathan W., *Autocracy* under Siege. Security Police and Opposition in Russia, 1866-1905, DeKalb, IL 1998.
Daly, Martin ve Carl Petry (haz.), The *Cambridge History of Egypt*, 2 cilt, Cambridge 1998.
Daly, Mary E., The *Famine in Ireland*, Dundalk 1986.
Danbom, David B., *Born in the Country*. A History of Rural America, Baltimore, MD 1995.
Daniel, Ute (haz.), *Augenzeugen*. Kriegsberichterstattung vom 18. zum 21. Jahrhundert, Göttingen 2006.
—— *Hoftheater*. Zur Geschichte des Theaters und der Höfe im 18. und 19. Jahrhundert, Stuttgart 1995.
Dann, Otto, *Nation* und Nationalismus in Deutschland 1770-1990, Münih 1994².
—— *Zur Theorie* des Nationalstaates, Deutsch-Norwegisches Stipen-dienprogramm für Geschichtswissenschaften, Bericht über das 8. deutsch-norwegische Historikertreffen in Münih, içinde, Mai 1995, Oslo 1996, s. 59-70.
Danziger, Raphael, *Abd al-Qadir* and the Algerians. Resistance to the French and Internal Consolidation, New York 1977.
Darwin, John, *After Tamerlane*. The Global History of Empire Since 1405, Londra 2007.
—— *Imperialism* and the Victorians. The Dynamics of Territorial Expansion, EHR 112 (1997) içinde, s. 614-42.
Das, Sisir Kumar, A *History of Indian Literature*, c. 8, 1800-1910. Western Impact - Indian Response, New Delhi 1991.
Dasgupta, Partha, An *Inquiry* into Well-Being and Destitution, Oxford 1993.
Daumard, Adeline, *Les bourgeois* et la bourgeoisie en France depuis 1815, Paris 1991.
Daunton, Martin J., Progress and Poverty. An Economic and Social History of Britain 1700-1850, Oxford 1995.
—— *Trusting Leviathan*. The Politics of Taxation in Britain, 1799-1914, Cambridge 2001.
—— *Wealth* and Welfare. An Economic and Social History of Britain 1851-1951, Oxford 2007.
—— ve Rick Halpern (haz.), *Empire and Others*. British Encounters with Indigenous Peoples, 1600-1850, Philadephia 1999.
David, Saul, The *Indian Mutiny* 1857, Londra 2002.
Davies, Norman, *God's Playground*. A History of Poland, c. 2, 1795 to the Present, Oxford 1981.
Davies, Sam ve diğ. (haz.), *Dock Workers*. International Explorations in Comparative Labour History, 1790-1970, Aidershot 2000.
Davis, Clarence B. ve Kenneth E. Wilburn, Jr. (haz.), *Railway Imperialism*, New York 1991.
Davis, David Brion, *Inhuman Bondage*. The Rise and Fall of Slavery in the New World, Oxford 2006.
—— *Slavery and Human Progress*, New York 1984.
—— ve Steven Mintz (haz.), The *Boisterous Sea* of Liberty. A Documentary History of America from Discovery through the Civil War, Oxford 1998.
Davis, John A. (haz.), *Italy* in the Nineteenth Century 1796-1900, Oxford 2000.
Davis, Lance E. ve Robert A. Huttenback, *Mammon* and the Pursuit of Empire. The Economics of British Imperialism, Cambridge 1986.

Davis, Mike, Late Victorian *Holocausts*, El Nino Famines and the Making of the Third World, New York 2001.
Davison, Graeme, The Rise and Fall of *Marvellous Melbourne*, Melbourne 1979.
Davison, Roderic FL, *Reform* in the Ottoman Empire, 1856-1876, Princeton, NJ 1963.
Davison, Roderic H. ve Clement Dodd, *Turkey*. A Short History, Huntingdon, TX 1998³.
Day, Jared N., *Urban Castles*. Tenement Housing and Landlord Acitivism in New York City, 1890-1943, New York 1999.
Deák, István, The *Lawful Revolution*. Louis Kossuth and the Hungarians 1848-1849, New York 1979.
Dean, Warren, With *Broadax* and Firebrand. The Destruction of the Brazilian Atlantic Forest, Berkeley, CA 1995.
Debeir, Jean-Claude ve diğ., *Prometheus* auf der Titanic. Geschichte der Energie- systeme, Frankfurt am Main 1989.
Dehio, Ludwig, *Gleichgewicht* oder Hegemonie. Betrachtungen über ein Grundproblem der neueren Geschichte [1948], Darmstadt 1996.
Dehs, Volker, *Jules Verne*. Eine kritische Biographie, Düsseldorf 2005.
Dejong Boers, Bernice, *Tambora 1815*. De geschiedenis van een vulkaanuitbar sting in In donesië, Tijdschrift voor Geschiedenis 107 (1994) içinde, s. 371-92.
Delaporte, Francois, *Disease* and Civilization. The Cholera in Paris, 1832, Cambridge, MA 1986.
Deloria, Philip J. ve Neal Salisbury (haz.), A *Companion to American Indian History*, Malden, MA 2004.
Delort, Robert ve Franyois Walter, *Histoire de l'environnement européen*, Paris 2001.
Demel, Walter, *Der europäische Adel*. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart, Münih 2005.
Deng Gang, *Maritime Sector*, Institutions, and Sea Power of Premodern China, Westport, CT 1999.
Dennis, Richard, *English Industrial Cities* of the Nineteenth Century. A Social Geography, Cambridge 1984.
Denoon, Donald (haz.), The *Cambridge History of the Pacific Islanders*, Cambridge 1997.
—— *Settler Capitalism*, Oxford 1983.
—— ve Philippa Mein-Smith, A *History of Australia*, New Zealand and the Pacific, Oxford 2000.
Deringil, Selim, The *Well-Protected Domains*. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, Londra 1998.
Desnoyers, Charles, *A Journey to the East*, Ann Arbor, MI 2004.
Dettke, Barbara, *Die asiatische Hydra*. Die Cholera von 1830/31 in Berlin und den preußischen Provinzen Posen, Preußen und Schlesien, Berlin 1995.
Devine, T.M., The Great *Highland Famine*. Hunger, Emigration and the Scottish Highlands in the Nineteenth Century, Edinburgh 1988.
—— The *Scottish Nation* 1700-2000, New York 1999.
Dickens, Charles, *American Notes* for General Circulation [1842], yay. haz. Patricia Ingham, Londra 2000.
Diesbach, Gislain de, *Ferdinand de Lesseps*, Paris 1998.
Dikötter, Frank, *Crime*, Punishment and the Prison in Modern China, New York 2002.
—— The *Discourse of Race* in Modern China, Londra 1992.
—— *Exotic Commodities*. Modern Objects and Everyday Life in China, Londra 2006.
Dingsdale, Alan, *Mapping Modernities*. Geographies of Central and Eastern Europe, 1920-2000, Londra 2002.
Dinnerstein, Leon, *Antisemitism in America*, New York 1994.

Dipper, Christof, *Übergangsgesellschaft.* Die ländliche Sozialordnung in Mitteleuropa um 1800, ZHF 23 (1996) içinde, s. 57-87.
Dobbin, Christine, *Asian Entrepreneurial Minorities.* Conjoint Communities in the Making of the World Economy 1570-1940, Richmond 1996.
Dodds, Klaus ve Stephen A. Royle, *Rethinking Islands*, Journal of Historical Geography 29 (2003) içinde, s. 487-98.
Dodgshon, Robert A., *Society* in Time and Space. A Geographical Perspective on Change, Cambridge 1998.
Doel, H.W. van den, *Het Rijk van Insulinde.* Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie, Amsterdam 1996.
Doeppers, Daniel F., The Development of *Philippine Cities* before 1900, JAS 31 (1972) içinde, s. 769-792.
Doering-Manteuffel, Anselm, *Die deutsche Frage* und das europäische Staatensystem 1815-1871, Münih 1993.
—— Anselm, *Internationale Geschichte* als Systemgeschichte. Strukturen und Handlungsmuster im europäischen Staatensystem des 19. und 20. Jahrhunderts, Wilfried Loth ve Jürgen Osterhammel (haz.), Internationale Geschichte içinde, Münih 2000, s. 93-115.
Dohm-van Rossum, Gerhard, Die *Geschichte der Stunde.* Uhren und moderne Zeitrechnung, Münih 1992.
Dominguez, Jorge I., *Insurrection or* Loyalty, The Breakdown of the Spanish American Empire, Cambridge, MA 1980.
Donald, David Herbert, *Lincoln*, New York 1995.
Dong, Madeleine Yue, *Republican Beijing.* The City and Its Histories, Berkeley, CA 2004.
Dormandy, Thomas, The *White Death.* A History of Tuberculosis, Londra 1999.
Dossal, Mariam, *Imperial Designs* and Indian Realities. The Planning of Bombay City, 1845-1875, Bombay 1996.
Doumani, Beshara, *Rediscovering Palestine.* Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900, Berkeley, CA 1995.
Dowd, Gregory Evans, *A Spirited Resistance.* The North American Indian Struggle for Unity, 1745-1815. Baltimore, MD 1992.
Dowe, Dieter ve diğ. (haz.), *Europa 1848.* Revolution und Reform, Bonn 1998.
Doyle, Michael W, *Empires*, Ithaca, NY 1986.
Doyle, Shane, *Population Decline* and Delayed Recovery in Bunyoro, 1860-1960, JAfH 41 (2000) içinde, s. 429-58.
Doyle, William, The Oxford History of the *French Revolution*, Oxford 2002[2].
Drake, Fred W., China Charts the World. *Hsu Chi-yü* and His Geography of 1848, Cambridge, MA 1975.
Drescher, Seymour, *From Slavery to Freedom.* Comparative Studies in the Rise and Fall of Atlantic Slavery, Basingstoke 1999.
—— The *Mighty Experiment.* Free Labor versus Slavery in British Emancipation, Oxford 2002.
—— ve Stanley L. Engerman (haz.), A Historical Guide to *World Slavery*, New York 1998.
Driver, Felix, *Geography Militant.* Cultures of Exploration and Empire, Oxford 2001.
—— ve David Gilbert (haz.), *Imperial Cities.* Landscape, Display and Identity, Manchester 1999.
Druett, Joan, *Rough Medicine.* Surgeons at Sea in the Age of Sail, New York 2000.
Dublin, Thomas, *Transforming Women's Work.* New England Lives in the Industrial Revolution, Ithaca, NY 1994.
Dubois, Laurent, *Avengers of* the New World. The Story of the Haitian Revolution, Cambridge, MA 2004.

—— A *Colony of Citizens.* Revolution and Slave Emancipation in the French Caribbean, 1787-1804, Chapel Hill, NC 2004.
Duchhardt, Heinz, *Balance of Power* und Pentarchie. Internationale Beziehungen 1700-1785, Paderborn 1997.
—— *Europa am Vorabend der Moderne* 1650-1800, Stuttgart 2003.
Dudden, Alexis, *Japan's Colonization of Korea.* Discourse and Power, Honolulu 2005.
Duggan, Christopher, The *Force of Destiny.* A History of Italy since 1796, Londra 2007.
Dülffer, Jost, *Im Zeichen der Gewalt.* Frieden und Krieg im 19. und 20. Jahrhundert, Köln 2003.
—— *Regeln* gegen den Krieg. Die Haager Friedenskonferenzen 1899 und 1907 in der internationalen Politik, Frankfurt am Main 1981.
—— ve diğ., *Vermiedene Kriege.* Deeskalation von Konflikten der Groß-mächte zwischen Krimkrieg und Erstem Weltkrieg, Münih 1997.
Dülmen, Richard van ve Sina Rauschenbach (haz.), *Macht des Wissens.* Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft, Köln 2004.
Dumoulin, Michel ve diğ., *Nouvelle histoire de Belgique,* 2 cilt, Brüssel 2006.
Dunlap, Thomas R., *Nature and the English Diaspora.* Environment and History in the United States, Canada, Australia and New Zealand, Cambridge 1999.
Dunlavy, Colleen A., *Politics* and Industrialization. Early Railroads in the United States and Prussia, Princeton, NJ 1994.
Dunn, John, *Africa* Invades the New World. Egypt's Mexican Adventure, 1863-1867, War in History 4 (1997), s. 27-34.
Dupâquier, Jacques, *Histoire de la population française,* c. 3, De 1789 â 1914, Paris 1988.
—— ve Michel Dupâquier, *Histoire de la démographie.* La statistique de la population des origines à 1914, Paris 1985.
Duroselle, Jean-Baptiste, *Tout empire périra.* Une vision théorique des relations internationales, Paris 1992.
Dutton, George, The *Toy Son Uprising.* Society and Rebellion in Eighteenth Century Vietnam, Honolulu 2006.
Duus, Peter, The *Abacus* and the Sword. The Japanese Penetration of Korea, 1895-1910, Berkeley, CA 1995.
—— (haz.), The *Japanese Discovery of America.* A Brief History with Documents, Boston 1997.
Duverger, Maurice (haz.), *Le concept d'empire,* Paris 1980.
Dyos, H.J. ve D.H. Aidcroft, *British Transport.* An Economic Survey from the Seventeenth Century to the Twentieth, Leicester 1969.
—— ve Michael Wolff (haz.), The *Victorian City.* Images and Realities, 2 cilt, Londra 1973.
Earle, Peter, The *Pirate* Wars, Londra 2003.
Easterlin, Richard A., *Growth Triumphant.* The Twenty-First Century in Historical Perspective, Ann Arbor, MI 1997.
—— *How Beneficent is the Market?* A Look at the Modern History of Mortality, EREcH 3 (1999) içinde, s. 257-94.
—— The *Worldwide Standard of Living* since 1800, Journal of Economic Perspectives 14 (2000) içinde, s. 7-26.
Eastman, Lloyd E., *Family,* Fields, and Ancestors. Constancy and Change in China's Social and Economic History, 1550-1949, New York 1988.
Eber, Irene, The *Jewish Bishop* and the Chinese Bible. S. I. J. Schereschewsky (1831-1906), Leiden 1999.
Eberhard-Bréard, Andea, *Bohert Hart* and China's Statistical Revolution, MAS 40 (2006) içinde, s. 605-29.

Eckermann, Johann Peter, *Gespräche* mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens [1836-48], yay. haz. Ernst Beutler, Münih 1976.
Eckhardt, William, *Civilizations*, Empires and Wars. A Quantitative History of War, Jefferson, NC 1992.
Edelmayer, Friedrich ve diğ. (haz.), *Globalgeschichte* 1450-1620, Viyana 2002.
Edney, Matthew H., *Mapping an Empire*. The Geographical Construction of British India, 1765-1843, Chicago 1997.
Edsall, Nicholas C., *Richard Cobden*. Independent Radical. Cambridge, MA 1986. Eggebrecht, Arne ve diğ., *Geschichte der Arbeit*. Vom alten Ägypten bis zur Gegen- wart, Köln 1980.
Eggert, Marion, Vom Sinn des Reisens. *Chinesische Reiseschriften* vom 16. bis zum frühen 19. Jahrhundert, Wiesbaden 2004.
—— ve Jörg Plassen, *Kleine Geschichte Koreas*, Münih 2005.
Eichengreen, Barry, *Vom Goldstandard* zum Euro. Die Geschichte des internationalen Währungssystems, Berlin 2000.
—— ve Ian W McLean, The *Supply of Gold* under the Pre-1914 Gold Standard, EcHR 47 (1994) içindc, s. 288-309.
Eichenhofer, Eberhard, *Geschichte des Sozialstaats* in Europa. Von der "sozialen Frage" bis zur Globalisierung, Münih 2007.
Eichhorn, Jaana, Geschichtswissenschaft zwischen Tradition und Innovation, Göttingen 2006.
Eickelman, Dale F. (haz.), *Muslim Travellers*. Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination. Berkeley, CA 1990.
—— *Time* in a Complex Society. The Maroccan Example, Ethnology 16 (1974) içinde, s. 39-55.
Eisenstadt, Shmuel N., Die *Vielfalt* der Moderne, Weilerswist 2000.
Eklof, Ben ve diğ. (haz.), *Russia's Great Reforms*, 1855-1881, Bloomington, IN 1994.
Eldem, Edhem ve diğ., The *Ottoman City* between East and West. Aleppo, Izmir, and Istanbul, Cambridge 1999.
Elleman, Bruce A., *Modern Chinese Warfare*, 1795-1989, Londra 2001.
Ellerbrock, Karl-Peter, *Geschichte der deutschen Nahrungs-und Genußmittelindustrie* 1750-1914, Stuttgart 1993.
Elliott, John H., *Empires* of the Atlantic World. Britain and Spain in America 1492-1830, New Haven, CT 2006.
Ellis, Richard, *Mensch und Wai*. Die Geschichte eines ungleichen Kampfes, Gütersloh 1993.
Elman, Benjamin A., A Cultural History of *Civil Examinations* in Late Imperial China, Berkeley, CA 2000.
—— *From Philosophy to Philology*. Intellectual and Social Aspects of Change in Late Imperial China, Cambridge, MA 1984.
—— A Cultural History of *Modern Science* in China, Cambridge, MA 2006.
—— *On Their Own Terms*. Science in China, 1550-1900, Cambridge, MA 2005.
—— ve Alexander B. Woodside (haz.), *Education and Society* in Late Imperial China, 1600-1900, Berkeley, CA 1994.
Elson, Robert E., The *End of the Peasantry* in Southeast Asia. A Social and Economic History of Peasant Livelihood, 1800-1990s, Basingstoke 1997.
Eltis, David, The *Rise of African Slavery* in the Americas, Cambridge 2000.
—— The *Volume* and Structure of the Transatlantic Slave Trade. A Reassessment, William and Mary Quarterly 58 (2001) içinde, s. 17-46.
Elvert, Jurgen, *Geschichte Irlands*, Münih 1999³.

Elvin, Mark, *Another History*. Essays on China from a European Perspective, Broadway (New South Wales) 1996.
—— The Retreat of the *Elephants*. An Environmental History of China, New Haven, CT 2004.
—— ve Liu Ts'ui-jung (haz.), *Sediments of Time*. Environment and Society in Chinese History, Cambridge 1998.
Elwin, Verrier, *Myths of the North-East Frontier* of India, Itanagar 1993.
Emery, Edwin, The Press *and America*. An Interpretative History of Journalism, Englewood Cliffs, NJ 1954².
Emmer, Pieter C. (haz.), *Colonialism and Migration*. Indentured Labour before and after Slavery, Dordrecht 1986.
—— De *Nederlandse slavenhandel*, 1500-1850. Amsterdam 2003².
Emsley, Clive, *Gendarmes and the State* in Nineteenth-Century Europe, Oxford 1999.
Ener, Mine, *Managing Egypt's Poor* and Politics of Benevolence, 1800-1952, Princeton, NJ 2003.
Engelhardt, Ulrich, "*Bildungsbürgertum*". Begriffs-und Dogmengeschichte eines Etiketts, Stuttgart 1986.
Engelsing, Rolf, *Analphabetentum* und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft, Stuttgart 1973.
Engerman, Stanely L. (haz.), The *Terms of Labor*. Slavery, Serfdom, and Free Labor, Stanford, CA 1999.
—— ve João César das Neves, The *Bricks* of an Empire 1415-1999. 585 Years of Portuguese Emigration, JEEcH 26 (1997) içinde, s. 471-509.
—— ve Robert E. Gallman (haz.), The *Cambridge Economic History of the United States*, c. 2, The Long Nineteenth Century, Cambridge 2000.
Epkenhans, Michael ve Gerhard P. Groß (haz.), *Das Militär* und der Aufbruch in die Moderne 1860 bis 1890, Münih 2003.
Erbe, Michael, *Revolutionise Erschütterung* und erneuertes Gleichgewicht. Internationale Beziehungen 1785-1830, Paderborn 2004.
Erdem, Y. Hakan, *Slavery* in the Ottoman Empire and Its Demise 1800-1909, Basingstoke 1996.
Ertman, Thomas, *Birth of the Leviathan*. Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe, Cambridge 1997.
Escher, Anton ve Eugen Wirth, Die *Medina von Fes*, Erlangen 1992.
Esdaile, Charles J., *Fighting Napoleon*. Guerrillas, Bandits, and Adventurers in Spain, 1808-1814, New Haven, CT 2004.
Esenbel, Seljuk, The *Anguish* of Civilized Behavior. The Use of Western Cultural Forms in the Everyday Lives of the Meiji Japanese and the Ottoman Turks During the Nineteenth Century, Japan Review 5 (1994) içinde, s. 145-85.
Esherick, Joseph W., The Origins of the *Boxer Uprising*, Berkeley, CA 1987.
—— (haz.), *Remaking the Chinese City*. Modernity and National Identity, 1900-1950, Honolulu 1999.
—— ve Mary Backus Rankin (haz.), *Chinese Local Elites* and Patterns of Dominance, Berkeley, CA 1990.
—— ve Ye Wa, *Chinese Archives*. An Introductory Guide, Berkeley, CA 1996.
Esping-Andersen, Gosta, The *Three Worlds* of Welfare Capitalism, Cambridge 1990.
Esposito, John L. (haz.), The *Oxford History of Islam*, Oxford 1999.
Etemad, Bouda, *La possession* du monde. Poids et mesures de la colonisation (XVIIIe-XXe siècles), Brüksel 2000.

Etherington, Norman, The *Great Treks*. The Transformation of Southern Africa, 1815-1854, Harlow 2001.
—— (haz.), *Missions and Empire*, Oxford 2005.
Evans, David C. ve Mark R. Peattie, *Kaigun*. Strategy, Tactics, and Technology in the Imperial Japanese Navy, 1887-1941, Annapolis, MD 1997.
Evans, Eric J., The *Forging* of the Modern State. Early Industrial Britain 1783-1870, Londra 1996².
Evans, Richard J., *Death in Hamburg*. Society and Politics in the Cholera Years, 1830-1910, Oxford 1987.
—— *Rituale der Vergeltung*. Die Todesstrafe in der deutschen Geschichte 1532-1987, Berlin 2001.
Everdell, William R., *The First Moderns*. Profiles in the Origins of Twentieth Century Thought, Chicago 1997.
Ewald, Janet J., *Crossers of the Sea*. Slaves, Freedmen, and Other Migrants in the Northwestern Indian Ocean, c. 1750-1914, AHR 105 (2000) içinde, s. 69-91.
—— *Soldiers*, Traders, and Slaves. State Formation and Economic Transformation of the Greater Nile Valley, 1700-1885, Madison, WI 1990.
Ewans, Martin, *European Atrocity*, African Catastrophe. Leopold II, the Congo Free State and Its Aftermath, Londra 2002.
Fabian, Johannes, *Im Tropenfieber*. Wissenschaft und Wahn in der Erforschung Zentralafrikas, Münih 2001.
—— *Time and the Other*. How Anthropology Makes Its Objects, New York 1983.
Fage, J.D. ve Roland Oliver (haz.), The *Cambridge History of Africa*, 8 cilt, Cambridge 1975-86.
Fahmy, Khaled, *All the Pasha's Men*. Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt, Cambridge 1997.
—— An *Olfactory Tale* of Two Cities. Cairo in the Nineteenth Century, Edwards (haz.), Historians in Cairo. Essays in Honor of George Scanlon içinde, Kahire 2002, s. 155-87.
Fairbank, John K. ve Denis Twitchett (haz.), The *Cambridge History of China*, Cambridge 1978 vd.
Faragher, John Mack, *Sugar Creek*. Life on the Illinois Prairie, New Haven, CT 1986.
Farah, Caesar E. (haz.), *Decision Making* and Change in the Ottoman Empire, Kirksville, MO 1993.
—— The Politics of *Interventionism* in Ottoman Lebanon, 1830-1861, Oxford 2000.
Famie, Douglas A., The *English Cotton Industry* and the World Market 1815-1896, Oxford 1979.
—— East und West of Suez. The *Suez Canal* in History, 1854-1956, Oxford 1969.
—— ve David J. Jeremy (haz.), The *Fibre* that Changed the World. The Cotton Industry in International Perspective, 1600-1990s, Oxford 2004.
Faroqhi, Suraiya, *Approaching Ottoman History*. An Introduction to the Sources, Cambridge 1999.
—— (haz.), The *Cambridge History of Turkey*. c. 3, The Later Ottoman Empire, 1603-1839, Cambridge 2006.
—— *Herrscher über Mekka*. Die Geschichte der Pilgerfahrt, Münih 1990.
—— *Kultur und Alltag* im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts, Münih 1995.
—— The *Ottoman Empire* and the World Around It, Londra 2004.
Farr, James R., *Artisans* in Europe, 1300-1914, Cambridge 2000.
Federico, Giovanni, *Feeding the World*. An Economic History of Agriculture, 1800-2000, Princeton, NJ 2005.

Federspiel, Howard M., *Sultans, Shamans, and Saints. Islam and Muslims in Southeast Asia*, Honolulu 2007.
Fehrenbacher, Don E., The *Slaveholding Republic.* An Account of the United States Government's Relations to Slavery, New York 2001.
—— *Slavery*, Law, and Politics. The Dred Scott Case in Historial Perspective, kısaltılmış edisyon, Oxford 1981.
Feinstein, Charles H., An *Economic History of South Africa.* Conquest, Discrimination and Development, Cambridge 2005.
Feldbauer, Peter ve diğ. (haz.), *Die vormoderne Stadt.* Asien und Europa im Vergleich, Münih 2002.
Feldenkirchen, Wilfried, *Siemens.* Von der Werkstatt zum Weltuntemehmen, Münih 2003².
Fenske, Hans, Der modern *Verfassungsstaat.* Eine vergleichende Geschichte von der Entstehung bis zum 20. Jahrhundert, Paderborn 2001.
Ferguson, Niall, Die Geschichte der *Rothschilds.* Propheten des Geldes, 2 cilt, Stuttgart 2002.
Fernândez-Armesto, Felipe, *Civilizations*, Londra 2000.
Ferro, Marc (haz.), *Le livre noir* du colonialisme, XVIe-XXIe siècle, Paris 2003.
Fetscher, Iring ve Herfried Münkler (haz.), *Pipers Handbuch* der politischen Ideen, 5 cilt, Münih 1986-93.
Findlay, Ronald ve Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty.* Trade, War, and the World Economy in the Second Millenium, Princeton, NJ 2007.
Findley, Carter V., *Ottoman Civil Officaldom.* A Social History, Princeton, NJ 1989.
—— The *Turks* in World History, Oxford 2005.
Finer, Samuel E., The *History of Government* from the Earliest Times, 3 cilt, Oxford 1997.
Fink, Carole, *Defending the Rights of Others.* The Great Powers, the Jews, and International Minority Protection, 1878-1938, Cambridge 2004.
Finke, Roger ve Rodney Stark, The *Churching of America*, 1776-1990. Winners and Losers in Our Religious Economy, New Brunswick, NJ 2002⁵.
Finnane, Antonia, *Changing Clothes in China.* Fashion, History, Nation, New York 2008.
Finscher, Ludwig, *Streicherkammermusik*, Kassel 2001.
Finzsch, Norbert, Die *Goldgräber* Kalifomiens. Arbeitsbedingungen, Lebensstandard und politisches System um die Mitte des 19. Jahrhunderts, Göttingen 1982.
—— *Konsolidierung* und Dissens. Nordamerika von 1800 bis 1865, Münster 2005.
Fisch, Jörg, *Die europäische Expansion* und das Völkerrecht. Die Auseinandersetzungen um den Status der überseeischen Gebiete vom 15. Jahrhundert bis zur Gegenwart, Stuttgart 1984.
—— *Europa* zwischen Wachstum und Gleichheit 1850-1914, Stuttgart 2002. Fisch, Jörg, *Geschichte Südafrikas*, Münih 1990.
—— *Tödliche Rituale.* Die indische Witwenverbrennung und andere Formen der Totenfolge, Frankfurt am Main 1998.
Fisch, Stefan, *Stadtplanung* im 19. Jahrhundert. Das Beispiel Münih bis zur Ära Theodor Fischer, Münih 1988.
Fischer, Wolfram, *Expansion*, Integration, Globalisierung. Studien zur Geschichte der Weltwirtschaft, Göttingen 1998.
—— (haz.), *Handbook* der europäischen Wirtschafts-und Sozialgeschichte, 5 cilt, Stuttgart 1980-93.
—— ve diğ. (haz.), The *Emergence of* a World Economy, c. 2, 1850-1914, Wiesbaden 1986.
Fischer-Tiné, Harald ve Michael Mann (haz.), *Colonialism* as Civilizing Mission. Cultural Ideology in British India, Londra 2004.

Fisher, Michael H., *Counterflows to Colonialism*. Indian Travellers and Settlers in Britain 1600-1857, Delhi 2004.
—— *Indirect Rule in India*. Residents and the Residency System, 1764-1858, Delhi 1991.
Flandrin, Jean-Louis ve Massimo Montanari (haz.), *Food. A* Culinary History from Antiquity to the Present, New York 1999.
Fleming, Peter, Die *Belagerung zu Peking*. Die Geschichte des Boxeraufstandes, Stuttgart 1961.
Fletcher, Joseph, *Integrative History*. Parallels and Interconnections in the Early Modern Period, 1500-1800, JTS 9 (1985) içinde, s. 37-57.
Flores, Dan, *Bison Ecology* and Bison Diplomacy. The Southern Plains from 1800-1850, JAH 78 (1991) içinde, s. 465-85.
Floud, Roderick ve diğ., *Height*, Health and History. Nutritional Status in the United Kingdom, 1750-1980, Cambridge 1990.
—— ve Paul Johnson (haz.), The *Cambridge Economic History of Britain*, 3 cilt, Cambridge 2004.
Fluck, Winfried, *Das kulturelle Imaginäre*. Eine Funktionsgeschichte des amerikanischen Romans 1790-1900, Frankfurt am Main 1997.
Fluehr-Lobban, Carolyn, Race *and Racism. An Introduction*, Lanham, MD 2006.
Flynn, Dennis O. ve diğ. (haz.), *Global Connections* and Monetary History, 1470-1800, Aidershot 2003.
—— ve diğ. (haz.), *Pacific Centuries*. Pacific and Pacific Rim History since the Sixteenth Century, Londra 1999.
Flynn, Dennis O. ve Arturo Girâldez, *Cycles of Silver*. Global Economic Unity through the Mid-Eighteenth Century, JWH 13 (2002) içinde, s. 391-427.
Foerster, Roland G. (haz.), Die *Wehrpflicht*. Entstehung, Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung, Münih 1994.
Fogel, Joshua A. (haz.), *Sagacious Monks* and Bloodthirsty Warriors. Chinese Views of Japan in the Ming-Qing Period, Norwalk, CT 2002.
Fogel, Robert W., The *Escape* from Hunger and Premature Death, 1700-2100. Europe, America, and the Third World, Cambridge 2004.
—— The *Slavery Debates*, 1952-1990. A Retrospective, Baton Rouge, LA 2003.
—— *Without Consent or Contract*. The Rise and Fall of American Slavery, New York 1989.
—— ve Stanley L. Engerman, *Time on the Cross*. The Economics of American Negro Slavery, Boston 1974.
Fogelson, Robert M., The *Fragmented Metropolis*. Los Angeles, 1850-1930, Cambridge, MA 1967.
Fohlen, Claude ve François Bédarida, *Histoire générale du travail*, c. 3, L'Ere des révolutions (1765-1914), Paris 1960.
Fohrmann, Jürgen, ve diğ., *Gelehrte Kommunikation*. Wissenschaft und Medium zwischen dem 16. und 20. Jahrhundert, Viyana 2005.
Foner, Eric, The Story of *American Freedom*, New York 1998.
—— (haz.), The *New American History*, gözden geçirilmiş baskı, Philadelphia 1997.
—— *Reconstruction*. America's Unfinished Revolution, 1863-1877, New York 1988.
—— John A. Garraty (haz.), The *Reader's Companion* to American History, Boston 1991.
Forbes, Geraldine Hancock, *Positivism* in Bengal. A Case Study in the Transmission and Assimilation of an Ideology, Kalkutta 1975.
Foreman-Peck, James, A History of the *World Economy*. International Economic Relations since 1850, Brighton 1983.

Forster, Stig, *Die mächtigen Diener* der East India Company. Ursachen und Hintergründe der britischen Expansionspolitik in Südasien, 1793-1819, Stuttgart 1992.
—— Der *Weltkrieg* 1792-1815. Bewaffnete Konflikte und Revolutionen in der Weltgesellschaft, Jost Dülffer (haz.), Kriegsbereitschaft und Friedensordnung in Deutschland 1800-1914, içinde, Münster 1995, s. 17-38.
—— ve diğ. (haz.), *Bismarck*, Europe and Africa. The Berlin Africa Conference 1884-1885 and the Onset of Partition, Oxford 1988.
—— ve Jorg Nagler (haz.), *On the Road* to Total War. The American Civil War and the German Wars of Unification, 1861-1871, Cambridge 1997.
Forsyth, James, A History of the *Peoples of Siberia*. Russia's North Asian Colony, 1581-1990, Cambridge 1992.
Fortes, Meyer ve E.E. Evans-Pritchard (haz.), *African Political Systems*, Londra 1967.
Fortna, Benjamin C., *Imperial Classroom*. Islam, the State and Education in the Late Ottoman Empire, Oxford 2003.
Foster, Roy F., *Modern Ireland*, 1600-1972, Londra 1988.
Foucault, Michel, Die *Ordnung der Dinge*. Eine Archäologie der Humanwissenschaften, Frankfurt am Main 1971.
—— *Fronts et frontières*. Un tour du monde géopolitique, Paris 1991.
Fox-Genovese, Elizabeth ve Eugen D. Genovese, The *Mind of the Master Class*. History and Faith in the Southern Slaveholders' Worldview, Cambridge 2005.
Fragner, Bert G., Die *"Persophonie"*. Regionalität, Identität und Sprachkontakt in der Geschichte Asiens, Berlin 1999.
Frangakis-Syrett, Elena, The *Greek Merchant Community* of Izmir in the First Half of the Nineteenth Century, Daniel Panzac (haz.), Les villes dans l'Empire ottoman, içinde, c. 1. Marseille 1991, s. 391-416.
Frank, André Gunder, *ReOrient*. Global Economy in the Asian Age, Berkeley, CA 1998.
Fraser, Derek, The *Evolution* of the British Welfare State. A History of Social Policy since the Industrial Revolution, Basingstoke 2003³.
Fraser, J.T. (haz.), The *Voices of Time*, Amherst, MA 1981².
Fraser, W. Hamish ve Irene Maver (haz.), *Glasgow*, c. 2, 1830 to 1912, Manchester 1996.
Frédéric, Louis, *La vie quotidienne au Japon* au debut de l'ère moderne (1868-1912), Paris 1984.
Fredrickson, George M., *Racism*. A Short History, Princeton, NJ 2002.
—— *White Supremacy*. A Comparative Study in American and South African History, New York 1981.
Freehling, William W., The *Road to Disunion*, 2 cilt, Oxford 1990-2007.
Freeman, Christopher ve Francisco Louçã, As *Time Goes By*. From the Industrial Revolutions to the Information Revolution, Oxford 2001.
Freeman, Michael J., *Railways* and the Victorian Imagination, New Haven, CT 1999.
Freitag, Ulrike, *Arabische Buddenbrooks* in Singapur, Historische Anthropologie 11 (2003) içinde, s. 208-23.
—— *Indian Ocean Migrants* and State Formation in Hadhramaut. Reforming the Homeland, Leiden 2003.
Freund, Bill, The *African City*. A History, Cambridge 2007.
Frevert, Ute, *Die kasernierte Nation*. Militärdienst und Zivilgesellschaft in Deutschland, Münih 2001.
—— (haz.), *Militär und Gesellschaft* im 19. und 20. Jahrhundert, Stuttgart 1997.
—— ve Heinz-Gerhard Haupt (haz.), Der *Mensch* des 19. Jahrhunderts, Frankfurt am Main 1999.

Frey, Linda ve Marsha Frey, The History of *Diplomatic Immunity*, Columbus, Ohaio 1999.
Freyre, Gilberto, Das *Land in der Stadt*. Die Entwicklung der urbanen Gesellschaft Brasiliens, Stuttgart 1982.
Fried, Michael, *Menzels Realismus*. Kunst und Verkörperung im Berlin des 19. Jahrhunderts, Münih 2008.
Friedberg, Aaron L., The *Weary Titan*. Britain and the Experience of Relative Decline, 1895-1905, Princeton, NJ 1988.
Frieden, Jeffry A., *Global Capitalism*. Its Fall and Rise in the Twentieth Century, New York 2006.
Friedgut, Theodore H., *Iuzovka and Revolution*, 2 cilt, Princeton, NJ 1989-94.
Friedrichs, Christopher R., The *Early Modern City* 1450-1750, Londra 1995.
Friel, Ian, *Maritime History* of Britain and Ireland, c. 400-2001, Londra 2003.
Frost, Lionel, The *New Urban Frontier*. Urbanisation and City-Building in Australasia and the American West, Kensington (New South Wales) 1991.
Fry, Michael, The *Scottish Empire*, Phantassie 2001.
Fueter, Eduard, Die *Schweiz* seit 1848. Geschichte - Politik - Wirtschaft, Zürih 1928.
Fujitani Takashi, *Splendid Monarchy*. Power and Pageantry in Modern Japan, Berkeley, CA 1996.
Fukutake Tadashi, *Asian Rural Society*. China, India, Japan, Seattle 1967.
Fukuzawa Yukichi, Eine autobiographische *Lebensschilderung*, Tokyo 1971.
Fung, Edmund S.K., The *Military Dimension* of the Chinese Revolution. The New Army and Its Role in the Revolution of 1911, Vancouver 1980.
Funkenstein, Amos, *Jüdische Geschichte und ihre Deutungen*, Frankfurt am Main 1995.
Gado, Roureima Alpha, Une histoire des famines au *Sahel*. Etude des grandes crises alimentaires (XIXe-XXe siècles), Paris 1993.
Galison, Peter, *Einsteins Uhren*, Poincarés Karten. Die Arbeit an der Ordnung der Zeit, Frankfurt am Main 2002.
Gall, Lothar, *Bismarck*. Der weiße Revolutionär, Berlin 1980.
—— *Bürgertum in Deutschland*, Berlin 1989.
—— *Bürgertum*, liberale Bewegung und Nation. Ausgewählte Aufsätze, Münih 1996.
—— *Europa* auf dem Weg in die Moderne 1850-90, Münih 1997^{3}.
—— *Krupp*. Der Aufstieg eines Industrieimperiums, Berlin 2000.
—— (haz.), *Stadt und Bürgertum* im Übergang von der traditionalen zur modernen Gesellschaft, Münih 1993.
Gallarotti, Giulio M., The *Anatomy of* an International Monetary Regime. The Classical Gold Standard, 1880-1914, New York 1995.
Galloway, J.H., The *Sugar Cane Industry*. An Historical Geography from the Origins to 1914, Cambridge 1989.
Gammer, Moshe, *Muslim Resistance* to the Tsar. Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan, Londra 1994.
Garavaglia, Juan Carlos, *Les homtnes de la pampa*. Une histoire agraire de la campagne de Buenos Aires (1700-1830), Paris 2000.
Gardet, Louis ve diğ., *Cultures and Time*, Paris 1976.
Gardiner, John, *The Victorians*. An Age in Retrospect, Londra 2002.
Garrioch, David, The *Formation of the Parisian Bourgeoisie*, 1690-1830, Cambridge, MA 1996.
Gasster, Michael, *Chinese Intellectuals* and the Revolution of 1911. The Birth of Modern Chinese Radicalism, Seattle 1969.
Gaubatz, Piper Rae, *Beyond the Great Will*. Urban Form and Transformation on the Chinese Frontiers, Stanford, CA 1996.

Gay, Hannah, *Clock Synchrony*, Time Distribution and Electrical Timekeeping in Britain 1880-1925, P&P 181 (2003) içinde, s. 107-40.
Geertz, Clifford, *Agricultural Involution*. The Processes of Ecological Change in Indonesia, Berkeley, CA 1963.
—— *Local Knowledge*. Further Essays in Interpretive Anthropology, New York 1983.
—— *Negara*. The Theatre State in Nineteenth-Century Bali, Princeton, NJ 1980.
Geggus, David, *Slavery*, War and Revolution. The British Occupation of Saint- Domingue, 1793-1798, Oxford 1982.
Geisthövel, Alexa ve Habbo Knoch (haz.), *Orte der Moderne*. Erfahrungswelten des 19. und 20. Jahrhunderts, Frankfurt am Main 2005.
Gelder, Roelof van, Het Oost-Indisch avontuur. *Duitsers* in dienst van de VOC (1600-1800), Nijmegen 1997.
Gelvin, James L., The *Modern Middle East. A* History, New York 2005.
Genovese, Eugene D., *Roll, Jordan, Roll*. The World the Slaves Made, New York 1972.
Georgeon, Francois, *Abdulhamid II*. Le Sultan Calife, Paris 2003.
Geppert, Alexander C.T., *Welttheater*. Die Geschichte des europäischen Ausstellungswesens im 19. und 20. Jahrhundert. Ein Forschungsbericht, NPL (2002) içinde, s. 10-61.
Geraci, Robert P. ve Michael Khodarkovsky (haz.), *Of Religion and Empire*. Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia, Ithaca, NY 2001.
Gerhard, Dietrich, Das *Abendland* 800-1800. Ursprung und Gegenbild unserer Zeit, Freiburg 1985.
Gernsheim, Helmut, *Geschichte der Photographie*. Die ersten 100 Jahre, Frankfurt am Main 1983.
Gerschenkron, Alexander, *Economic Backwardness* in Historical Perspective, Cambridge, MA 1962.
Gestrich, Andreas ve diğ., *Geschichte der Familie*, Stuttgart 2003.
Gestwa, Klaus, *Proto-Industrialisierung* in Rußland. Wirtschaft, Herrschaft und Kultur in Ivanovo und Pavlovo, 1741-1932, Göttingen 1999.
Geulen, Christian, Geschichte des *Rassismus*, Münih 2007.
—— *Wahlverwandte*. Rassendiskurs und Nationalismus im späten 19. Jahrhundert, Hamburg 2004.
Geyer, Dietrich, *Der russische Imperialismus*. Studien über den Zusammenhang zwischen innerer und auswärtiger Politik 1860-1914, Göttingen 1977.
Geyer, Martin H. ve Johannes Paulmann (haz.), The *Mechanics of* Internationalism. Culture, Society, and Politics from the 1840s to the First World War, Oxford 2001.
Geyer, Michael ve Charles Bright, *Global Violence* and Nationalizing Wars in Eurasia and America. The Geopolitics of War in the Mid-Nineteenth Century, CSSH 38 (1996) içinde, s. 619-57.
—— ve Charles Bright, *World History* in a Global Age, AHR 100 (1995) içinde, s. 1034-60.
Ghosh, Suresh Chandra, The *History of Education* in Modern India, 1757-1998, Hyderabad 2000².
Giedion, Siegfried, Die Herrschaft der *Mechanisierung*. Ein Beitrag zur anonymen Geschichte, Frankfurt am Main 1982.
Giesecke, Michael, Die *Entdeckung der kommunikativen* Welt. Studien zur kulturvergleichenden Medicngeschichte. Frankfurt am Main 2007.
Gildea, Robert, *Barricades* and Borders. Europe 1800-1914, Oxford 1996.
Giliomee, Hermann, The *Africaners*. Biography of a People, Londra 2003.
Gillard, David, The *Struggle for Asia*, 1828-1914. A Study in British and Russian Imperialism, Londra 1977.

Gilley, Sheridan ve Brian Stanley (haz.), The *Cambridge History of Christianity*, c. 8, World Christianities, c. 1815-c. 1914, Cambridge 2006.
Gilmour, David, *Curzon*, Londra 1995.
—— The *Ruling Caste*. Imperial Lives in the Victorian Raj, Londra 2005.
Ginsborg, Paul, *Daniele Manin* and the Venetian Revolution of 1848-49, Cambridge 1979.
Girault, René, *Diplomatie européenne* et impérialismes. Histoire des relations internationales contemporaines, c. I, 1871-1914, Paris 1979.
Girouard, Mark, *Die Stadt*. Menschen, Häuser, Plätze. Eine Kulturgeschichte, Frankfurt am Main 1987.
—— The *English Town*, New Haven, CT 1990.
Glazier, Ira A. ve Luigi de Rosa (haz.), *Migration* across Time and Nations. Population Mobility in Historical Contexts, New York 1986.
Gluck, Carol, *Japan's Modern Myths*. Ideology in the Late Meiji Period, Princeton, NJ 1985.
—— The *Past in the Present*, hazırlayan Andrew Gordon, Postwar Japan as History, içinde, Berkeley, CA 1993, s. 64-95.
Goblot, Edmond, *Klasse und Differenz*. Soziologische Studie zur modernen französischen Bourgeoisie [1925], Konstanz 1994.
Godechot, Jacques, *France* and the Atlantic Revolution of the Eighteenth Century, 1770-1799, New York 1965.
Godlewska, Anne ve Neil Smith (haz.), *Geography and Empire*, Oxford 1994.
—— *Geography Unbound*. French Geographic Science from Cassini to Humboldt, Chicago 1999.
Goehrke, Carsten, *Russischer Alltag*, c. 2, Auf dem Weg in die Moderne, Zürih 2003.
Goldblatt, David, *The Ball is Round*. A Global History of Football, Londra 2006.
Goldstein, Melvyn C., A History of *Modern Tibet*, 1913-1951. The Demise of the Lamaist State, Berkeley, CA 1989.
Goldstein, Robert Justin (haz.), The *War for the Public Mind*. Political Censorship in Nineteenth-Century Europe, Westport, CT 2000.
—— *Political Censorship* of the Arts and the Press in Nineteenth-Century Europe, Basingstoke 1989.
Goldstone, Jack A., *Revolution and Rebellion* in the Early Modern World, Berkeley, CA 1991.
—— The *Problem* of the "Early Modern" World, JESHO 41 (1998) içinde, s. 249-84.
Gollwitzer, Heinz, *Die gelbe Gefahr*. Geschichte eines Schlagworts. Studien zum imperialistischen Denken, Göttingen 1962.
—— *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, 2 cilt, Göttingen 1972-82.
Gong, Gerrit W., The *Standard of "Civilization"* in International Society, Oxford 1984.
Goodman, Bryna, *Native Place*, City, and Nation. Regional Networks and Identities in Shanghai, 1853-1937, Berkeley, CA 1995.
Goodman, David G. ve Masanori Miyazawa, *Jews in the Japanese Mind*. The History and Uses of a Cultural Stereotype, Lanham, MD 2000.
Goody, Jack, The East *in the West*, Cambridge 1996.
—— *Food* and Love. A Cultural History of East and West, Londra 1998.
—— The *Theft of History*, Cambridge 2006.
Goonatilake, Susantha, *Toward a Global Science*. Mining Civilizational Knowledge, Bloomington, IN 1998.
Goor, Jurrien van, *De Nederlandse koloniën*. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1975, Den Haag 1994.

Gosewinkel, Dieter ve Johannes Masing (haz.), Die *Verfassungen* in Europa 1789-1949, Münih 2006.

—— *Einbürgern* und Ausschließen. Die Nationalisierung der Staatsangehörigkeit vom Deutschen Bund bis zur Bundesrepublik Deutschland, Göttingen 2001.

Gott, Richard, *Cuba*. A New History, New Haven, CT 2004.

Gottschang, Thomas ve Diana Lary, *Swallows* and Settlers. The Great Migration from North China to Manchina, Ann Arbor, MI 2000.

Gouda, Frances, *Dutch Culture Overseas*. Colonial Practice in the Netherlands Indies, 1900-1942, Amsterdam 1995.

Gould, Eliga H., A *World Transformed?* Mapping the Legal Geography of the English-Speaking Atlantic, 1660-1825, Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit 3 (2003) içinde, s. 24-37.

—— The *Persistence of Empire*. British Political Culture in the Age of the American Revolution, Chapel Hill, NC 2000.

—— ve Peter S. Onuf (haz.), *Empire and Nation*. The American Revolution in the Atlantic World, Baltimore, MD 2005.

Göçek, Fatma Müge, *Rise of the Bourgeoisie*, Demise of Empire. Ottoman Westernization and Social Change, New York 1996.

Grab, Walter (haz.), *Die Französische Revolution*. Eine Dokumentation, Münih 1973.

Grabbe, Hans-Jürgen, Vor der großen *Flut*. Die europäische Migration in die Vereinigten Staaten von Amerika 1783-1820, Stuttgart 2001.

Gradenwitz, Peter, *Musik* zwischen Orient und Okzident. Eine Kulturgeschichte der Wechselbeziehungen, Wilhelmshaven 1977.

Gradmann, Christoph, *Krankheit im Labor*. Robert Koch und die medizinische Bakteriologie, Göttingen 2005.

Graf, Friedrich Wilhelm, Die *Wiederkehr* der Götter. Religion in der modernen Kultur, Münih 2004.

Graff, Harvey J., The *Legacies* of Literacy. Continuities and Contradictions in Western Culture and Society, Bloomington, IN 1987.

Graham, Richard, *Independence* in Latin America. A Comparative Approach, New York 1994².

Gran-Aymerich, Eve, *Naissance de l'archéologie moderne*, 1798-1945, Paris 1998.

Grandner, Margarete ve Andrea Komlosy (haz.), Vom *Weltgeist* beseelt. Globalgeschichte 1700-1815, Viyana 2004.

Gransow, Bettina, *Geschichte der chinesischen Soziologie*, Frankfurt am Main 1992.

Grant, Jonathan A., *Rulers*, Guns, and Money. The Global Arms Trade in the Age of Imperialism, Cambridge, MA 2007.

Grant, Susan-Mary, The *War for a Nation*. The American Civil War, New York 2006.

Grassby, Richard, The *Idea of Capitalism* before the Industrial Revolution, Lanham, MD 1999.

Graves, Joseph L., The *Emperor's New Clothes*. Biological Theories of Race at the Millennium. New Brunswick, NJ 2001.

Grebing, Helga (haz.), *Geschichte der sozialen Ideen* in Deutschland, Essen 2000.

Green, William A., *British Slave Emancipation*. The Sugar Colonies and the Great Experiment, 1830-1865, Oxford 1976.

—— *Periodization* in European and World History, JWH 3 (1992) içinde, s. 13-53.

Greene, Jack P. ve Jack R. Pole (haz.), A *Companion* to the American Revolution, Malden, MA 2000.

Greenhalgh, Paul, *Ephemeral Vistas*. The "Expositions universelies", Great Exhibitions and World's Fairs, 1851-1939, Manchester 1988.

Gregor-Dellin, Martin, *Richard Wagner*. Sein Leben, sein Werk, sein Jahrhundert, Münih 1983.
Gregory, Cedric E., A Concise History of *Mining*, Lisse 2001.
Gregory, Desmond, *Brute New World*. The Rediscovery of Latin America in the Early Nineteenth Century, Londra 1992.
Gregory, Paul R., *Before Command*. An Economic History of Russia from Emancipation to the First Five-Year Plan, Princeton, NJ 1994.
Grell, Ole Peter ve diğ. (haz.), *Health Care* and Poor Relief in 18th and 19th Century Northern Europe, Aidershot 2002.
Grewal, J.S., The *Sikhs of* the Punjab, Cambridge 1990.
Grewe, Wilhelm G., *Epochen* der Völkerrechtsgeschichte, Baden-Baden 1988².
—— (haz.), *Fontes historiae iuris gentium*, 3 cilt (5 kitap halinde) Berlin 1988-1995.
Grigg, David, The *Agricultural Systems* of the World. An Evolutionary Approach, Cambridge 1974.
—— The *Transformation* of Agriculture in the West, Oxford 1992.
Grossi, Verdiana, *Le pacifisme européen* 1889-1914, Brüksel 1994.
Grove, Eric, The *Royal Navy* since 1815. A New Short History, Basingstoke 2005.
Grove, Richard H., *Ecology*, Climate and Empire. Colonialism and Global Environmental History, 1400-1940, Cambridge 1995.
—— *Green Imperialism*. Colonial Scientists, Ecological Crises and the History of Environmental Concern, 1600-1800, Cambridge 1995.
Grübler, Arnulf, The Rise and Fall of *Infrastructures*. Dynamics of Evolution and Technological Change in Transport, Heidelberg 1990.
—— *Technology* and Global Change, Cambridge 1998.
Gründer, Horst, *Geschichte der deutschen Kolonien*, Paderborn 2004⁵.
—— *Welteroberung* und Christentum. Ein Handbuch zur Geschichte der Neuzeit, Gütersloh 1992.
—— ve Peter Johanek (haz.), *Kolonialstädte*. Europäische Enklaven oder Schmelztiegel der Kulturen? Münster 2002.
Grüttner, Michael, *Arbeitswelt* an der Wasserkante. Sozialgeschichte der Hamburger Hafenarbeiter 1886-1914, Göttingen 1984.
Gruzinski, Serge, Histoire de *Mexico*, Paris 1996.
Gugerli, David (haz.), *Vermessene Landschaften*. Kulturgeschichte und technische Praxis im 19. und 20. Jahrhundert, Zürih 1999.
—— ve Daniel Speich, *Topografien* der Nation. Politik, kartografische Ordnung und Landschaft im 19. Jahrhundert, Zürih 2002.
Guha, Sumit, *Environment and Ethnicity* in India, 1200-1991, Cambridge 1999.
—— *Health and Population* in South Asia. From Earliest Times to the Present, Londra 2001.
Guibemau, Montserrat, *Nationalisms*. The Nation-State and Nationalism in the Twentieth Century, Cambridge 1996.
Gullick, J.M., *Malay Society* in the Late Nineteenth Century. The Beginnings of Change, Kuala Lumpur 1987.
Gump, James O., The *Dust* Rose Like Smoke. The Subjugation of the Zulu and the Sioux, Lincoln, NE 1994.
Gupta, Narayani, *Delhi* between Two Empires 1803-1931. Society, Government and Urban Growth, Delhi 1981.
Gupta, Partha Sarathi ve Anirudh Deshpande (haz.), The *British Raj* and Its Indian Armed Forces, 1857-1939, Delhi 2002.

Gutiérrez, David G., *Walls and Mirrors*. Mexican Americans, Mexican Immigrants and the Politics of Ethnicity, Berkeley, CA 1995.
Guy, Donna J. ve Thomas E. Sheridan (haz.), *Contested Ground*. Comparative Frontiers on the Northern and Southern Edges of the Spanish Empire, Tucson, AZ 1998.
Gyory, Andrew, *Closing the Gate*. Race, Politics, and the Chinese Exclusion Act, Chapel Hill, NC 1998.
Haarmann, Harald, *Weltgeschichte der Sprachen*. Von der Frühzeit des Menschen bis zur Gegenwart, Münih 2006.
Haber, Stephen (haz.), *How Latin America Fell Behind*. Essays on the Economic Histories of Brazil and Mexico, 1800-1914, Stanford, CA 1997.
Habermas, Jürgen, *Strukturwandel* der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft, Neuwied 1962.
Habib, S. Irfan ve Dhruv Raina (haz.), *Social History of Science* in Colonial India, Oxford 2007.
Hachtmann, Rüdiger, *Epochenschwelle zur* Moderne. Einführung in die Revolution von 1848/49, Tübingen 2002.
Häfner, Lutz, *Gesellschaft* als lokale Veranstaltung. Die Wolgastädte Kazan' und Saratov (1870-1914), Köln 2004.
Hagen, Mark von, *Empires*, Borderlands, and Diasporas. Eurasia as Anti-Paradigm for the Post-Soviet Era, AHR 109 (2004) içinde, s. 445-68.
Haines, Michael R. ve Steckel, Richard H. (haz.), A *Population History* of North America, Cambridge 2000.
Haines, Robin F., *Emigration* and the Labouring Poor. Australian Recruitment in Britain and Ireland (1831-60), Londra 1997.
Haj, Samira, *Land*, Power and Commercialization in Lower Iraq, 1850-1958. A Case of "Blocked Transition", JPS 2 (1994) içinde, s. 126-63.
Halecki, Oskar, *Europa*. Grenzen und Gliederung seiner Geschichte, Darmstadt 1957.
Hall, Catherine, *Civilising Subjects*. Metropole and Colony in the English Imagination, 1830-1867, Cambridge 2002.
Hall, D.G.E., A History of *South-East Asia*, Basingstoke 1981[4].
Hall, John Whitney ve diğ. (haz.), The *Cambridge History of Japan*, 6 cilt, Cambridge 1989-1999.
Hall, Peter, Cities *in Civilization*. Culture, Innovation, and Urban Order, Londra 1998.
Halliday, Stephen, The *Great Stink* of London. Sir Joseph Bazalgette and the Cleansing of the Victorian Capital, Stroud (Gloucestershire) 1999.
Halperin-Donghi, Tulio, The *Aftermath* of Revolution in Latin America, New York 1973.
Haltern, Utz, Die *Londoner Weltausstellung* von 1851. Ein Beitrag zur Geschichte der bürgerlich-industriellen Gesellschaft im 19. Jahrhundert, Münster 1971.
Hamilton, C.I., *Anglo-French Naval Rivalry*, 1840-1870, Oxford 1993.
Hamilton, Carolyn, *Terrific Majesty*. The Powers of Shaka Zulu and the Limits of Historical Invention, Cambridge, MA 1998.
Hamilton, Gary G., *Commerce* and Capitalism in Chinese Societies, Londra 2006.
Hamm, Michael E. (haz.), The City *in Late Imperial Russia*, Bloomington, IN 1986.
Hammitzsch, Horst (haz.), *Japan-Handbuch*, Stuttgart 1984[2].
Hamnett, Brian, *Juarez*, Harlow 1994.
Hampsher-Monk, Iain (haz.), The *Impact* of the French Revolution. Texts from Britain in the 1790s, Cambridge 2005.
Hancock, David, *Citizens of the World*. London Merchants and the Integration of the British Atlantic Community, 1735-1785, Cambridge 1996.

Haneda Masashi ve Miura Torn (haz.), *Islamic Urban Studies.* Historical Review and Perspectives, Londra 1994.
Hanes, Jeffrey E., The *City as Subject.* Seki Hajime and the Reinvention of Modern Osaka, Berkeley, CA 2002.
Hanioğlu, M. Şükrü, A *Brief History* of the Late Ottoman Empire, Princeton, NJ 2008.
—— *Preparation* for a Revolution. The Young Turks, 1902-1908, Oxford 2001.
—— The *Young Turks* in Opposition, New York 1995.
Hanley, Susan B., *Everyday Things* in Premodern Japan. The Hidden Legacy of Material Culture, Berkeley, CA 1997.
—— ve Yamamura Kozo, Economic and Demographic Change in *Preindustrial Japan,* 1600-1868, Princeton, NJ 1977.
Hannaford, Ivan, *Race.* The History of an Idea in the West, Washington D.C. 1996.
Hansen, Mogens Herman (haz.), A Comparative Study of Thirty *City-State Cultures,* Kopenhagen 2000.
Hanssen, Jens ve diğ. (haz.), The *Empire in the City.* Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire, Wurzburg 2002.
—— Fin-de-siècle *Beirut.* The Making of an Ottoman Provincial Capital, Oxford 2006.
Hao Yen-p'ing, The *Commercial Revolution* in Nineteenth-Century China. The Rise of Sino-Western Mercantile Capitalism, Berkeley, CA 1986.
Hardach-Pinke, Irene, Die *Gouvemante.* Geschichte eines Frauenberufs, Frankfurt am Main 1993.
Hardacre, Helen, *Shinto and the State.* 1868-1988, Princeton, NJ 1989.
—— ve Adam L. Kern (haz.), *New Directions* in the Study of Meiji Japan, Leiden 1997.
Hardiman, David, *Feeding the Baniya.* Peasants and Usurers in Western India, Delhi 1996.
—— *Usury,* Dearth and Famine in Western India, P&P 152 (1996) içinde, s. 113-56.
Harding, Colin ve Simon Popple, *In the Kingdom of Shadows.* A Companion to Early Cinema, Londra 1996.
Hardtwig, Wolfgang, *Genossenschaft,* Sekte, Verein in Deutschland, c. 1, Münih 1997.
—— ve Klaus Tenfelde (haz.), *Soziale Räume* in der Urbanisierung. Studien zur Geschichte der Stadt Münih im Vergleich 1850 bis 1933, Münih 1990.
Harlow, Barbara ve Mia Carter (haz.), *Archives of Empire,* 2 cilt, Durham, NC 2003.
Harrison, Mark, *Climates and Constitutions.* Health, Race, Environment and British Imperialism in India, 1600-1850, New Delhi 1999.
—— *Public Health* in British India. Anglo-Indian Preventive Medicine 1859-1914, Cambridge 1994.
Hartley, Janet M., A *Social History of* the Russian Empire 1650-1825, Londra 1999.
Harvey, David, The Condition of *Postmodernity.* An Enquiry into the Origins of Cultural Change, Oxford 1989.
Hastings, Adrian (haz.), A *World History of Christianity,* Londra 1999.
Haumann, Heiko, Geschichte der *Ostjuden,* Münih 1999[5].
Hauner, Milan, *What Is Asia to Us?* Russia's Asian Heartland Yesterday and Today, Boston 1990.
Haupt, Heinz-Gerhard, *Sozialgeschichte Frankreichs* seit 1789, Frankfurt am Main 1989.
—— ve Geoffrey Crossick, Die *Kleinbürger.* Eine europäische Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts, Münih 1998.
Hausberger, Bemd ve Gerhard Pfeisinger (haz.), Die *Karibik.* Geschichte und Gesellschaft 1492-2000, Viyana 2005.
Haußig, Hans-Michael, Der *Religionsbegriff* in den Religionen. Studien zum Selbst-und Religionsverständis in Hinduismus, Buddhismus, Judentum und Islam, Bodenheim 1999.

Hawes, C.J., *Poor Relations*. The Making of a Eurasian Community in British India 1773-1833, Richmond 1996.
Hay, Stephen N., *Asian Ideas* of East and West. Tagore and his Critics in Japan, China, and India. Cambridge, MA 1970.
Hayami Akira, The *Historical Demography of* Pre-modern Japan, Tokyo 1997.
—— ve diğ. (haz.), *Economic History of Japan*, 1600-1990, c. 1, Emergence of Economic Society in Japan, 1600-1859, Oxford 2004.
Hayhoe, Ruth, *China's Universities*, 1895-1995. A Century of Conflict, New York 1996.
Hays, Jo N., The *Burdens of Disease*. Epidemics and Human Response in Western History, New Brunswick, NJ 1998.
Headrick, Daniel R., When *Information* Came of Age. Technologies of Knowledge in the Age of Reason and Revolution, Oxford 2000.
—— The *Invisible Weapon*. Telecommunications and International Politics, 1851-1945, New York 1991.
—— The *Tentacles* of Progress. Technology Transfer in the Age of Imperialism, 1850-1940, New York 1988.
—— The *Tools* of Empire. Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century, New York 1981.
Heathcote, T.A., The *Military in British India*. The Development of British Land Forces in South Asia, 1600-1947, Manchester 1995.
Heerma van Voss, Lex ve Marcel van der Linden (haz.), Class and Other Identities. Gender, Religion and Ethnicity in the Writing of European Labour History, New York 2002.
Helfer, Jean, The *United States* and the Pacific. History of a Frontier, Notre Dame, IN 2002.
Heideking, Jürgen, *Geschichte der* USA, Tübingen 2003³.
Heilbroner, Robert L., The *Nature and Logic* of Capitalism, New York 1985.
Helmstadter, Richard J. (haz.), *Freedom and Religion* in the Nineteenth Century, Stanford, CA 1997.
Hemming, John, *Amazon Frontier*. The Defeat of the Brazilian Indians, Londra 1987.
Henare, Amiria J.M., *Museums*, Anthropology and Imperial Exchange, Cambridge 2005.
Henkin, David M., The *Postal Age*. The Emergence of Modern Communications in Nineteenth-Century America, Chicago 2006.
Hennessy, Alistair, The *Frontier in Latin American History*, Londra 1978.
Henning, Joseph M., *Outposts of Civilization*. Race, Religion, and the Formative Years of American-Japanese Relations, New York 2000.
Hennock, Ernest P., The *Origin of the Welfare State* in England and Germany, 1850-1914. Social Policies Compared, Cambridge 2007.
Henze, Dietmar, *Enzyklopädie* der Entdecker und Erforscher der Erde, 5 cilt, Graz 1978-2004.
Henze, Paul B., *Layers of Time*. A History of Ethiopia, New York 2000.
Herbert, Christopher, *War of No Pity*. The Indian Mutiny and Victorian Trauma, Princeton, NJ 2008.
Herlihy, Patricia, *Odessa. A* History, 1794-1914, Cambridge, MA 1991.
Herr, Richard (haz.), *Themes* in Rural History of the Western World, Ames, IOW 1993.
Herren, Madeleine, *Hintertüren zur Macht*. Internationalismus und modernisierungsorientierte Außenpolitik in Belgien, der Schweiz und den USA 1865-1914, Münih 2000.
Herrigel, Gary, *Industrial Constructions*. The Sources of German Industrial Power, Cambridge 1996.
Herrmann, David G., The *Arming of Europe* and the Making of the First World War, Princeton, NJ 1996.

Herzfeld, Michael, *Anthropology*. Theoretical Practice in Culture and Society, Malden, MA 2001.
Hevia, James L., *Cherishing Men from Afar*. Qing Guest Ritual and the Macartney Embassy of 1793, Durham, NC 1995.
—— *English Lessons*. The Pedagogy of Imperialism in Nineteenth- Century China, Durham, NC 2003.
Heyden, Ulrich van der ve Joachim Zeller, *Kolonialmetropole Berlin*. Eine Spurensuche, Berlin 2000.
Hibbert, Christopher, *Queen Victoria* in Her Letters and Journals, Londra 1984.
Hight, Eleanor M. ve Gary D. Sampson (haz.), *Colonialist Photography*. Imag(in)ing Race and Place, Londra 2002.
Higman, B.W., *Slave Populations* of the British Caribbean, 1807-1834, Baltimore, MD 1984.
Higonnet, Patrice, *Paris*. Capital of the World, Cambridge, MA 2002.
Hildebrand, Klaus, *Das vergangene Reich*. Deutsche Außenpolitik von Bismarck bis Hitler, Stuttgart 1995.
—— No *Intervention*. Die Pax Britannica und Preußen 1865/66-1869/70. Eine Untersuchung zur englischen Weltpolitik im 19. Jahrhundert, Münih 1997.
Hildermeier, Manfred, *Biirgertum* und Stadt in Rußland 1760-1870. Rechtliche Lage und soziale Struktur, Köln 1986.
Hilton, Boyd, A *Mad, Bad, and Dangerous People?* England 1783-1846, Oxford 2006.
Hinde, Andrew, *England's Population*. A History since the Domesday Survey, Londra 2003.
Hine, Robert V. ve John Mack Faragher, The *American West*. A New History, New Haven, CT 2000.
Hinsley, F. Harry, *Power and the Pursuit of Peace*. Theory and Practice in the History of Relations between States, Cambridge 1963.
Hirschhausen, Ulrike von ve Jöm Leonhard (haz.), *Nationalismen* in Europa. West-und Osteuropa im Vergleich, Göttingen 2001.
Hiskett, Mervyn, The Course of *Islam in Africa*, Edinburgh 1994.
Ho Ping-ti, *Studies* on the Population of China,1368-1953, Cambridge, MA 1959.
Hoare, James E., *Japan's Treaty Ports* and Foreign Settlements. The Uninvited Guests, 1858-99, Londra 1994.
Hobsbawm, Eric J., Die *Blütezeit* des Kapitals. Ein Kulturgeschichte der Jahre 1848 bis r875, Münih 1977.
—— *Das imperiale Zeitalter* 1875-1914, Frankfurt am Main 1989.
—— *Europäische Revolutionen*, Zürih 1962.
—— *Industrie und Empire*. Britische Wirtschaftsgeschichte seit 1750, 2 cilt, Frankfurt am Main 1969.
—— *Sozialrebellen*, Neuwied 1962.
Hobson, John A., *Imperialism*. A Study [1902], Londra 1988[3].
Hobson, John M., The *Eastern Origins* of Western Civilisation, Cambridge 2004.
Hobson, Rolf, *Maritimer Imperialismus*. Seemachtideologie, seestrategisches Denken und der Tirpitzplan 1875 bis 1914, Münih 2004.
Hochreiter, Walter, *Vom Musentempel zum Lemort*. Zur Sozialgeschichte deutscher Museen 1800-1914, Darmstadt 1994.
Hochschild, Adam, *Bury the Chains*. The British Struggle to Abolish Slavery, Londra 2005.
Hochstadt, Steve, *Mobility* and Modernity. Migration in Germany, 1820-1989, Ann Arbor, MI 1999.
Hodgson, Marshall G.S., The *Venture of Islam*. Conscience and History in a World Civilization, 3 cilt, Chicago 1974.

Hoensch, Jörg K., *Geschichte Ungarns* 1867-1983, Stuttgart 1984.
Hoerder, Dirk, *Cultures in Contact*. World Migration in the Second Millenium, Durham, NC 2002.
—— ve Leslie Page Moch (haz.), *European Migrants*. Global and Local Perspectives, Boston 1996.
Hoffenberg, Peter H., *An Empire on Display*. English, Indian, and Australian Exhibitions from the Chrystal Palace to the Great War, Berkeley, CA 2001.
Hoffman, Philip T. ve diğ., *Real Inequality* in Europe since 1500, JEH 62 (2002) içinde, s. 322-55.
Hofmeister, Burkhard, *Australia* and Its Urban Centres, Berlin 1988.
—— Die *Stadtstruktur*. Ihre Ausprägung in den verschiedenen Kulturräumen der Erde, Darmstadt 1996³.
Hohenberg, Paul M. ve Lynn Hollen Lees, The *Making of Urban Europe*, 1000-1950, Cambridge, MA 1985.
Holden, Robert H., *Armies* Without Nations. Public Violence and State Formation in Central America, 1821-1960, Oxford 2004.
Hölscher, Lucian, Die Entdeckung der *Zukunft*, Frankfurt am Main 1999.
Holt, Thomas C., The *Problem of Freedom*. Race, Labor, and Politics in Jamaica and Britain, 1832-1938, Baltimore, MD 1992.
Homans, Margaret, *Royal Representations*. Queen Victoria and British Culture, 1837-1876, Chicago 1998.
Hornberger, Eric, Mrs. Astor's New *York*. Money and Social Power in a Gilded Age, New Haven, CT 2002.
Hopkins, A.G. (haz.), *Global History*. Interactions Between the Universal and the Local, Basingstoke 2006.
—— (haz.), *Globalization* in World History, Londra 2002.
Hopkins, Donald R., *Princes* and Peasants. Smallpox in History, Chicago 1983.
Hoppen, K. Theodore, The *Mid-Victorian Generation* 1846-1886, Oxford 1998.
Horden, Peregrine ve Nicholas Purcell, The *Corrupting Sea*. A Study of Mediterranean History, Oxford 2000.
Horel, Catherine, Histoire de *Budapest*, Paris 1999.
Hörisch, Jochen, Der *Sinn* und die Sinne. Eine Geschichte der Medien, Frankfurt am Main 2001.
Hom, Eva ve diğ. (haz.), *Grenzverletzer*. Von Schmugglern, Spionen und anderen subversiven Gestalten, Berlin 2002.
Horowitz, Roger ve diğ., *Meat* for the Multitudes. Market Culture in Paris, New York City, and Mexico over the Long Nineteenth Century, AHR 109 (2004) içinde, s. 1055-83.
Horton, Mark ve John Middleton, *The Swahili*. The Social Landscape of a Mercantile Society, Oxford 2000.
Hösch, Edgar, Geschichte der *Balkanländer*. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart, Münih 1988.
Hounshell, David A., *From the American System* to Mass Production, 1800-1932.
The Development of Manufacturing Technology on the United States, Baltimore, MD 1984.
Hourani, Albert, *Arabic Thought* in the Liberal Age 1798-1939, Londra 1962.
—— Die *Geschichte der arabischen Volker*, Frankfurt am Main 1992.
—— ve diğ. (haz.), The *Modern Middle East*. A Reader, Londra 1993.
Howard, Michael, *War in European History*, Londra 1976.
Howe, Anthony, *Free Trade* and Liberal England, Oxford 1997.
Howe, Christopher, The *Origins of* Japanese Trade Supremacy. Development and Technology in Asia from 1540 to the Pacific War, Londra 1996.

Howe, Stephen, *Empire.* A Very Short Introduction, Oxford 2002.
—— *Ireland* and Empire. Colonial Legacies in Irish History and Culture, Oxford 2000.
Howland, Douglas, R., *Translating the* West. Language and Political Reason in Nineteenth-Century Japan, Honolulu 2002.
Hoxie, Frederick E., A *Final Promise*, The Campaign to Assimilate the Indians, 1880-1920, Lincoln, NE 1984.
Hroch, Miroslav, Das *Europa der Nationen.* Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich, Göttingen 2005.
Hsiao Kung-chuan, *A Modern China* and a New World. K'ang Yu-wei, Reformer and Utopian, 1858-1927, Seattle 1975.
—— *Rural China.* Imperial Control in the Nineteenth Century, Seattle 1960.
Hsü, Immanuel C.Y., The Rise of *Modern China*, New York 2000⁶.
Huang, Philip C.C., The *Peasant Economy* and Social Change in North China, Stanford, CA 1985.
—— The *Peasant Family* and Rural Development in the Yangzi Delta, 1350-1988, Stanford, CA 1990.
Huber, Valeska, The *Unification of the Globe by Disease?* The International Sanitary Conferences on Cholera, 1851-1894, HJ 49 (2006) içinde, s. 453-76.
Hucker, Charles O., A *Dictionary* of Official Titles in Imperial China, Stanford, CA 1985.
Huenemann, Ralph William, The *Dragon* and the Iron Horse. The Economics of Railroads in China, 1876-1937, Cambridge, MA 1984.
Huerkamp, Claudia, Der *Aufstieg der Arzte* im 19. Jahrhundert. Vom gelehrten Stand zum professionellen Experten. Das Beispiel Preußens, Göttingen 1985.
Huff, Toby, The Rise of *Early Modern Science.* Islam, China, and the West, Cambridge 2003².
Huffman, James L., *Creating a Public.* People and Press in Meiji Japan, Honolulu 1997.
Hughes, Thomas P., *Human-Built World.* How to Think about Technology and Culture, Chicago 2004.
—— *Networks of Power.* Electrification in Western Society, 1880-1930, Baltimore, MD 1983.
Hugill, Peter J., *Global Communications* since 1844. Geopolitics and Technology, Baltimore, MD 1999.
—— *World Trade* since 1431. Geography, Technology, and Capitalism, Baltimore, MD 1993.
Humboldt, Alexander von, *Essai politique* sur le Royaume de la Nouvelle-Espagne [1808], 3 cilt, Paris 1825-27².
—— *Reise durchs Baltikum* nach Russland und Sibirien 1829, yay. haz. Hanno Beck, Stuttgart 1984².
—— *Relation historique* du voyage aux regions équinoxiales du Nouveau Continent, 3 cilt, Paris 1814-25.
—— *Studienausgabe*, yay. haz. Hanno Beck, 7 cilt, Darmstadt 1989-93.
Humboldt, Wilhelm von, *Werke*, yay. haz. Andreas Flitner, 5 cilt, Darmstadt 1960-81.
Hunt, Michael H., The Making of a *Special Relationship.* The United States and China to 1914, New York 1983.
Hunter, Louis C., A History of *Industrial Power* in the United States, 1780-1930, c. 1, Waterpower in the Century of the Steam Engine, Charlottesville, VA 1979.
Hurewitz, Jacob C. (haz.), *Diplomacy* in the Near and Middle East. A Documentary Record, 1535-1956, 2 cilt, New York 1956.
Hurt, R.D., *Indian Agriculture* in America. Prehistory to the Present. Lawrence, KS 1987.

Hurtado, Albert L., *Indian Survival* on the California Frontier, New Haven, CT 1988.
Huston, James L., *Securing the Fruits of Labor*. The American Concept of Wealth Distribution, 1765-1900, Baton Rouge, LA 1998.
Hwang, Kyung Moon, *Beyond Birth*. Social Status in the Emergence of Modern Korea, Cambridge, MA 2005.
Hyam, Ronald, Britain's *Imperial Century* 1815-1914. A Study of Empire and Expansion, Basingstoke 1993².
Iggers, Georg G. ve Q. Edward Wang, A Global History of *Modern Historiography*, Harlow 2008.
Igler, David, *Diseased Goods*. Global Exchanges in the Eastern Pacific Basin, 1770-1850, AHR 109 (2004) içinde, s. 693-719.
İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Science*, Technology and Learning in the Ottoman Empire. Western Influence, Local Institutions, and the Transfer of Knowledge, Aidershot 2004.
Ikegami, Eiko, *Citizenship* and National Identity in Early Meiji Japan, 1868-1889. A Comparative Assessment, IRSH 40 içinde, Supplement 3 (1995), s. 185-221.
Ikegami, Eiko, The *Taming of the Samurai*. Honorific Individualism and the Making of Modern Japan, Cambridge, MA 1995.
Iliffe, John, The *African Poor*. A History, Cambridge 1987.
—— *Africans*. The History of a Continent, Cambridge 1995.
—— *East African Doctors*. A History of the Modern Profession, Cambridge 1998.
—— *Famine in Zimbabwe* 1890-1960, Gweru (Zimbabwe) 1990.
—— A Modern History of *Tanganyika*, Cambridge 1979.
Imhof, Arthur E., Die *Lebenszeit*. Vom aufgeschobenen Tod und von der Kunst des Lebens. Münih 1988.
Ingrao, Charles W., The *Habsburg Monarchy 1618-1815*, Cambridge 2000².
Inikori, Joseph E., *Africans* and the Industrial Revolution in England. A Study in International Trade and Economic Development, Cambridge 2002.
Inkster, Ian, *Science* and Technology in History. An Approach to Industrial Development, Basingstoke 1991.
Inwood, Stephen, A History *of London*, Londra 1998.
Irick, Robert L., Ch'ing Policy toward the *Coolie Trade*, 1847-1878, San Francisco 1982.
Irokawa Daikichi, The *Culture of the Meiji Period*, Princeton, NJ 1985.
Irschick, Eugene F., *Dialogue and History*. Constructing South India, 1795-1895, Berkeley, CA 1994.
Irving, Robert G., *Indian Summer*. Lutyens, Baker, and Imperial Delhi, New Haven, CT 1981.
Isenberg, Andrew C., The *Destruction of the Bison*. An Environmental History, 1750-1920, Cambridge 2000.
Isichei, Elizabeth, A *History* of African Societies to 1870, Cambridge 1997.
İnalcık, Halil ve Donald Quataert (haz.), Economic and Social History of the *Ottoman Empire*, 2 cilt, Cambridge 1994.
Jackson, Carl T., *Oriental Religions* and American Thought. Nineteenth-Century Explorations, Westport, CT 1981.
Jackson, James Harvey, Migration and Urbanization in the *Ruhr Valley*, 1821-1914, Atlantic Highlands, NJ 1997.
Jackson, Kenneth T., *Crabgrass Frontier*. The Suburbanization of the United States, New York 1985.
Jackson, R.V., The *Population History* of Australia, Fitzroy (Victoria) 1988.
Jacobs, Wilbur R., *On Turner's Trail*. 100 Years of Writing Western History, Lawrence, KS 1994.

Jacobson, Matthew Frye, *Barbarian Virtues*. The United States Encounters Foreign Peoples at Home and Abroad, 1876-1917, New York 2000.
—— *Whiteness* of a Different Color. European Immigrants and the Alchemy of Race, Cambridge, MA 1998.
Jacoby, Karl, *Crimes* against Nature. Squatters, Poachers, Thieves, and the Hidden History of American Conservation, Berkeley, CA 2001.
Jäger, Jens, *Photographie*. Bilder der Neuzeit. Einführung in die Historische Bildforschung, Tübingen 2000.
James, John A. ve Mark Thomas (haz.), *Capitalism* in Context, Chicago 1994.
Janich, Nina ve Albrecht Greule (haz.), *Sprachkulturen* in Europa. Ein internationales Handbuch, Tübingen 2002.
Janku, Andrea, Nur *leere Reden*. Politischer Diskurs und die Shanghaier Presse im China des späten 19. Jahrhunderts, Wiesbaden 2003.
Jannetta, Ann Bowman, The *Vaccinators*. Smallpox, Medical Knowledge, and the "Opening" of Japan, Stanford, CA 2007.
Jansen, Harry S., *Wrestling with the Angel*. Problems of Definition in Urban Historiography, Urban History 23 (1996) içinde, s. 277-99.
Jansen, Marius B., *China in the Tokugawa World*, Cambridge, MA 1998.
—— The Making of *Modern Japan*, Cambridge, MA 2000.
Janssen, Helmut, Die *Übertragung von Rechtsvorstellungen* auf fremde Kulturen am Beispiel des englischen Kolonialrechts. Ein Beitrag zur Rechtsvergleichung, Tübingen 2000.
Jardin, André, Alexis de *Tocqueville*. Leben und Werk, Frankfurt am Main 1991.
Jasanoff, Maya, *Edge of Empire*. Conquest and Collecting in the East, 1750-1850, New York 2005.
Jayawardena, Kumari, *Nobodies* to Somebodies. The Rise of the Colonial Bourgeoisie in Sri Lanka, New York 2002.
Jelavich, Barbara, History of the *Balkans*, 2 cilt, Cambridge 1983.
—— *Russia's Balkan Entanglements* 1806-1914, Cambridge 1991.
Jelavich, Charles ve Barbara Jelavich, The *Establishment of* the Balkan National States, 1804-1920, Seattle 1977.
Jen Yu-wen, The *Taiping* Revolutionary Movement, New Haven, CT 1973.
Jennings, Francis, *Founders of America*, New York 1993.
Jensen, Lionel M., *Manufacturing Confucianism*. Chinese Traditions and Universal Civilization, Durham, NC 1997.
Jeremy, David J. (haz.), *International Technology Transfer*. Europe, Japan and the USA, 1700-1914, Aidershot 1991.
—— *Transatlantic Industrial Revolution*. The Diffusion of Textile Technologies between Britain and America, 1790-1830, Oxford 1981.
Jersild, Austin, *Orientalism* and Empire. North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845-1917, Montreal 2002.
Jessenne, Jean-Pierre, *Revolution* et Empire 1783-1815, Paris 2002.
Jeurgens, Charles, *De Haarlemmermeer*. Een studie in planning en beleid 1836-1858, Amsterdam 1991.
Johnson, James H., *Listening in Paris*. A Cultural History, Berkeley, CA 1995.
Johnson, Linda Cooke, *Shanghai*. From Market Town to Treaty Port, 1074-1858, Stanford, CA 1995.
Johnson, Lonnie R., *Central Europe*. Enemies, Neighbors, Friends, New York 1996.
Johnson, Paul, The *Birth of the Modern*. World Society 1815-1830, New York 1991.
Johnson, Robert Eugene, *Peasant and Proletarian*. The Working Class of Moscow in the Late Nineteenth Century, Leicester 1979.

Johnston, William, The *Modern Epidemic. A* History of Tuberculosis in Japan, Cambridge, MA 1995.
Joll, James, The *Second International* 1889-1914, Londra 1974.
—— Die *Ursprünge* des Ersten Weltkriegs, Münih 1988.
Jones, Charles A., *International Business* in the Nineteenth Century. The Rise and Fall of a Cosmopolitan Bourgeoisie, Brighton 1987.
Jones, Emrys, *Metropolis*. The World's Great Cities, Oxford 1990.
Jones, Eric L., The *European Miracle*. Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia, Cambridge 1981.
—— *Growth Recurring*. Economic Change in World History, Oxford 1988.
—— ve diğ., *Coming Full Circle*. An Economic History of the Pacific Rim, Boulder, CO 1993.
Jones, Geoffrey, *Multinationals* and Global Capitalism. From the Nineteenth to the Twenty-First Century, Oxford 2005.
Jones, Howard, *Union in Peril*. The Crisis over British Intervention in the Civil War, Chapel Hill, NC 1992.
Jones, Jacqueline, *The Dispossessed*. America's Underclasses from the Civil War to the Present, New York 1992.
Jones, Kenneth W., Socio-Religious *Reform Movements* in British India, Cambridge 1990.
Jones, William C., The *Great Qing Code*, Oxford 1994.
Jordan, David P., *Die Neuerschaffung von Paris*. Baron Haussmann und seine Stadt, Frankfurt am Main 1996.
Jordan, Teresa, *Cowgirls. Women of the American West*, Lincoln, NE 1982.
Jordan, Winthrop D., *White over Black*. American Attitudes toward the Negro, 1550-1812, New York 1968.
Jourdan, Annie, *L'Empire de Napoleon*, Paris 2000.
—— *La revolution*, une exception française? Paris 2004.
Judge, Joan, *Print and Politics*. "Shibao" and the Culture of Reform in Late Qing China, Stanford, CA 1996.
Juergens, George, *Joseph Pulitzer* and the New York World, Princeton, NJ 1966.
Jungnickel, Christa ve Russell McCormmach, *Intellectual Mastery* of Nature. Theoretical Physics from Ohm to Einstein, 2 cilt, Chicago 1986.
K'ang Yu-wei, Ta *T'ung Shu*. Das Buch von der Großen Gemeinschaft, Düsseldorf 1974.
Kaczynska, Elzbieta, Das größte *Gefängnis* der Welt. Sibirien als Strafkolonie zur Zarenzeit, Frankfurt am Main 1994.
Kaderas, Christoph, Die *Leishu* der imperialen Bibliothek des Kaisers Qianlong (reg. 1736-96), Wiesbaden 1998.
Kaelble, Hartmut, Der Wandel der *Erwerbsstruktur* in Europa im 19. und 20. Jahrhundert, Historical Social Research 22 (1997) içinde, s. 5-28.
—— (haz.), The *European Way*. European Societies during the Nineteenth and Twentieth Centuries, New York 2004.
—— *Industrialisierung* und soziale Ungleichheit. Europa im 19. Jahrhundert. Eine Bilanz, Göttingen 1983.
Kaiwar, Vasant, *Nature*, Property and Polity in Colonial Bombay, JPS 27 (2000) içinde, s. 1-49.
Kale, Madhavi, *Fragments of Empire*. Capital, Slavery, and Indian Indentured Labor Migration in the British Caribbean, Philadelphia 1998.
Kalland, Arne ve Brian Moeran, *Japanese Whaling*. End of an Era? Londra 1992.
Kanwar, Pamela, *Imperial Simla*. The Political Culture of the Raj, Delhi 1990.

Kapitza. Peter (haz.), *Japan in Europa.* Texte und Bilddokumente zur europäischen Japankenntnis von Marco Polo bis Wilhelm von Humboldt, 2 cilt, Münih 1990.

Kappeler, Andreas, *Rußland* als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall, Münih 1992.

Karabell, Zachary, *Parting the Desert.* The Creation of the Suez Canal, Londra 2003.

Karady, Victor, The *Jews of Europe* in the Modern Era. A Socio-Historical Outline, Budapest 2004.

Karateke, Hakan T. ve Maurus Reinkowski (haz.), *Legitimizing the Order.* The Ottoman Rhetoric of State Power, Leiden 2005.

Karl, Rebecca E., *Staging the World.* Chinese Nationalism at the Turn of the Twentieth Century, Durham, NC 2002.

Karpat, Kemal H., *Ottoman Population,* 1830-1914. Demographic and Social Characteristics, Madison, WI 1985.

—— The *Politicization of Islam.* Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State, Oxford 2001.

Kasaba, Reşat (haz.), The *Cambridge History of Turkey,* c. 4, Turkey in the Modern World, Cambridge 2008.

Kaschuba, Wolfgang, Die *Überwindung* der Distanz. Zeit und Raum in der europäischen Moderne, Frankfurt am Main 2004.

Kashani-Sabet, Firoozeh, *Frontier Fictions.* Shaping the Iranian Nation, 1804-1946, Princeton, NJ 1999.

Kassir, Samir, Histoire de *Beyrouth,* Paris 2003.

Kato Shuichi, *Geschichte der japanischen Literatur,* Darmstadt 1990.

Katsu Kokichi, *Musui's Story.* The Autobiography of a Tokugawa Samurai, Tucson, AZ 1993.

Katz, Jacob, *Out of the Ghetto.* The Social Background of Jewish Emancipation, 1770-1870, Cambridge, MA 1973.

—— Vom *Vorurteil* bis zur Vernichtung. Der Antisemitismus 1700-1933, Münih 1980.

Kaufmann, Stefan, *Kommunikationstechnik* und Kriegführung 1815-1945. Stufen telemedialer Rüstung, Münih 1996.

—— (haz.), *Ordnungen der Landschaft.* Natur und Raum technisch und symbolisch entwerfen, Würzburg 2002.

Kaur, Amaijit, *Economic Change* in East Malaysia. Sabah and Sarawak since 1850, Basingstoke 1998.

Kavanagh, Thomas W., *Comanche Political History.* An Ethnohistorical Perspective, 1706-1875, Lincoln, NE 1996.

Kazemi, Farhad ve John Waterbury (haz.), *Peasants and Politics* in the Modern Middle East, Miami, FL 1991.

Keddie, Nikki R., *Iran* and the Muslim World. Resistance and Revolution, Basingstoke 1995.

—— *Modern Iran.* Roots and Results of Revolution, New Haven, CT 2006.

—— *Qajar Iran* and the Rise of Reza Khan, 1796-1925, Costa Mesa, CA 1999.

Keegan, Timothy, *Colonial South Africa* and the Origins of the Racial Order, Charlottesville, VA 1996.

Keene, Donald, *Emperor of Japan.* Meiji and His World, 1852-1912, New York 2002.

—— The *Japanese Discovery of Europe,* 1720-1830, gözden geçirilmiş baskı, Stanford, CA 1969.

Keirstead, Thomas, *Inventing Medieval Japan.* The History and Politics of National Identity, Medieval History Journal 1 (1998) içinde, s. 47-71.

Keith, Arthur Berriedale (haz.), *Selected Speeches* and Documents on British Colonial Policy, 1763-1917, 2 cilt, Oxford 1961.
—— (haz.), *Speeches* and Documents on Indian Policy, 1750-1921, c. 1, Londra 1922.
Kellett, John R., The *Impact of Railways* on Victorian Cities, Londra 1969.
Kelly, David ve Anthony Reid (haz.), *Asian Freedoms*. The Idea of Freedom in East and Southeast Asia, Cambridge 1998.
Kennedy, Dane, *Islands of White*. Settler Society and Culture in Kenya and Southern Rhodesia, Durham, NC 1987.
—— The *Magic Mountains*. Hill Stations and the British Raj, Berkeley, CA 1996.
Kennedy, Paul M., *Aufstieg und Fall* der großen Mächte. Ökonomischer Wandel und militärischer Konflikt von 1500 bis 2000, Frankfurt am Main 1989.
—— The Rise and Fall of *British Naval Mastery*, Londra 1983.
—— The Costs *and Benefits* of British Imperialism, 1846-1914, P&P 125 (1989) içinde, s. 186-99.
Kennedy, Roger G., *Orders from France*. The Americans and the French in a Revolutionary World, 1780-1820, New York 1989.
Kent, Neil, The *Soul of the North*. A Social, Architectural and Cultural History of the Nordic Countries, 1700-1940, Londra 2000.
Kenwood, A.G. ve A.L. Lougheed, The *Growth of* the International Economy 1820-1990, Londra 1999[4].
Kern, Stephen, The *Culture* of Time and Space, 1880-1918, Cambridge, MA 1983.
Kerr, Ian J., *Building* the Railways of the Raj, 1850-1900, Delhi 1997.
Kershaw, Roger, *Monarchy in South-East Asia*. The Faces of Tradition in Transition, Londra 2001.
Keyssar, Alexander, The Right to *Vote*. The Contested History of Democracy in the United States, New York 2000.
Khater, Akram Fouad, *Inventing Home*. Emigration, Gender, and the Middle Class in Lebanon, 1870-1920, Berkeley, CA 2001.
Khazanov, Anatoly M., *Nomads* and the Outside World, Madison, WI 1994[2].
Khodarkovsky, Michael, *Russia's Steppe Frontier*. The Making of a Colonial Empire, 1500-1800, Bloomington, IN 2002.
Khoury, Philip S. ve Joseph Kostiner (haz.), *Tribes* and State Formation in the Middle East, Londra 1991.
Kiernan, Victor G., The *Lords of Human Kind*. European Attitudes to the Outside World in the Imperial Age, Harmondsworth 1972.
Kieser, Hans-Lukas, *Der verpasste Friede*. Mission, Ethnie und Staat in den Ost provinzen der Türkei, 1839-1938, Zürih 2000.
Kim Key-hiuk, The *Last Phase of* the East Asian World Order. Korea, Japan, and the Chinese Empire,1860-1882, Berkeley, CA 1980.
Kimmel, Michael S., *Revolution*. A Sociological Interpretation, Cambridge 1990.
Kindleberger, Charles P., A *Financial History* of Western Europe, Londra 1984.
—— The Rise *of Free Trade* in Western Europe, JEH 35 (1975) içinde, s. 20-55.
Kinealy, Christine, A *Death-Dealing Famine*. The Great Hunger in Ireland, Londra 1997.
—— The Great *Irish Famine*. Impact, Ideology and Rebellion, Basingstoke 2002.
King, Anthony D., *Colonial Urban Development*. Culture, Social Power and Environment, Londra 1976.
—— *Global Cities*. Post-Imperialism and the Internationalisation of London, Londra 1990.
King, Charles, The *Black Sea*. A History, Oxford 2004.
King, Michael, The *Penguin History of New Zealand*, Auckland 2003.

Kingston, Beverley, The *Oxford History of Australia*, c. 3, 1860-1900. Glad, Confident Morning, Melbourne 1988.
Kingston-Mann, Esther, *In Search of the True West*. Culture, Economics, and Problems of Russian Development, Princeton, NJ 1999.
Kiple, Kenneth F., The *Caribbean Slave*. A Biological History, Cambridge 1984.
—— (haz.), The Cambridge World History of *Food*, Cambridge 2000.
—— (haz.), The Cambridge World History of *Human Disease*, Cambridge 1993.
—— A *Movable Feast*. Ten Millennia of Food Globalization, Cambridge 2007.
Kirby, David, The *Baltic World* 1772-1993. Europe's Northern Periphery in an Age of Change, Londra 1995.
—— A Concise History of *Finland*, Cambridge 2006.
Kirch, Patrick V., *On the Boad* of the Winds. An Archaeological History of the Pacific Islands before European Contact, Berkeley, CA 2000.
Kirimli, Hakan, *National Movements* and National Identity among the Crimean Tatars (1905-1916), Leiden 1996.
Kirsch, Martin, *Monarch* und Parlament im 19. Jahrhundert. Der monarchische Konstitutionalismus als europäischer Verfassungstyp. Frankreich im Vergleich, Göttingen 1999.
Klaits, Joseph ve Michael H. Haltzel (haz.), The *Global Ramifications* of the French Revolution, Cambridge 1994.
Klein, Bernhard ve Gesa Mackenthun (haz.), *Das Meer* als kulturelle Kontaktzone. Räume, Reisende, Repräsentationen, Konstanz 2003.
Klein, Herbert S., *African Slavery* in Latin America and the Caribbean, New York 1986.
—— A Concise History of *Bolivia*, Cambridge 2003.
—— A *Population History* of the United States, Cambridge 2004.
—— The Atlantic *Slave Trade*, Cambridge 1999.
Klein, Kerwin Lee, *Frontiers* of Historical Imagination. Narrating the European Conquest of Native America, 1890-1990, Berkeley, CA 1997.
Klein, Martin A., *Slavery and Colonial Rule* in French West Africa, Cambridge 1998.
Klein, Milton M. (haz.), The *Empire State*. A History of New York, Ithaca, NY 2001.
Klein, Thoralf ve Frank Schumacher (haz.), *Kolonialkriege*. Militärische Gewalt im Zeichen des Imperialismus, Hamburg 2006.
Kleinschmidt, Harald, *Geschichte der internationalen Beziehungen*. Ein system- geschichtlicher Abriß, Stuttgart 1998.
Klier, John D., *Imperial Russia's Jewish Question*, 1855-1881, Cambridge 1995.
—— ve Shlomo Lambroza (haz.), *Pogroms*. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History, Cambridge 1992.
Knight, Alan, The *Mexican Revolution*, 2 cilt, Lincoln, NE 1986.
—— The *Peculiarities* of Mexican History. Mexico Compared to Latin America, 1821-1992, JLAS, Supplement 24 (1992) içinde, s. 99-144.
Knight, Franklin W., The *Haitian Revolution*, AHR 105 (2000) içinde, s. 103-15.
—— (haz.), The *Slave Societies* of the Caribbean, Londra 1997.
—— ve Peggy K. Liss (haz.), *Atlantic Port Cities*. Economy, Culture, and Society in the Atlantic World, 1650-1850, Knoxville, TN 1991.
Knöbl, Wolfgang, *Polizei* und Herrschaft im Modernisierungsprozeß. Staatsbildung und innere Sicherheit in Preußen, England und Amerika 1700-1914, Frankfurt am Main 1998.
Knox, Paul L. ve Peter J. Taylor (haz.), *World Cities* in a World-System, Cambridge 1995.
Koch, Hannsjoachim, Der *Sozialdarwinismus*. Seine Genese und sein Einfluß auf das imperialistische Denken, Münih 1973.

Kocka, Jürgen, *Arbeitsverhältnisse* und Arbeiterexistenzen. Grundlagen der Klassenbildung im 19. Jahrhundert, Bonn 1990.
—— *Weder Stand noch Klasse.* Unterschichten um 1800, Bonn 1990.
—— Das lange 19. *Jahrhundert.* Arbeit, Nation und bürgerliche Gesellschaft, Stuttgart 2002.
—— ve Ute Frevert (haz.), *Bürgertum* im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich, 3 cilt, Münih 1988.
—— ve Claus Offe (haz.), Geschichte und Zukunft der *Arbeit*, Frankfurt am Main 2000.
Koebner, Richard ve Schmidt, Helmut Dan, *Imperialism.* The Story and Significance of a Political Word, 1840-1960, Cambridge 1964.
Koenig, William J., The *Burmese Polity*, 1752-1819. Politics, Administration, and Social Organization in the Early Kon-baung Period, Ann Arbor, MI 1990.
Kohlrausch, Martin, Der *Monarch im Skandal.* Die Logik der Massenmedien und die Transformation der wilhelminischen Monarchie, Berlin 2005.
Kolchin, Peter, *American Slavery*, 1619-1877, Londra 1993.
—— A *Sphinx* on the American Land. The Nineteenth-Century South in Comparative Perspective, Baton Rouge, LA 2003.
—— *Unfree Labor.* American Slavery and Russian Serfdom, Cambridge, MA 1987.
Kolff, Dirk H.A., *Naukar*, Rajput and Sepoy. The Ethnohistory of the Military Labour Market in Hindustan, 1450-1850, Cambridge 1990.
Köll, Elisabeth, *From Cotton Mill* to Business Empire. The Emergence of Regional Enterprises in Modern China, Cambridge, MA 2003.
Komlos, John, Ein *Überblick* über die Konzeptionen der Industriellen Revolution, VSWG 84 (1997) içinde, s. 461-511.
—— The *Industrial Revolution* as the Escape from the Malthusian Trap, JEEcH 29 (2000) içinde, s. 307-31.
König, Hans-Joachim, Kleine *Geschichte Lateinamerikas*, Stuttgart 2006.
König, Wolfgang, Geschichte der *Konsumgesellschaft*, Stuttgart 2000.
—— *Wilhelm II.* und die Moderne. Der Kaiser und die technisch-industrielle Welt, Paderborn 2007.
—— ve Wolfhard Weber, Netzwerke, Stahl und Strom. 1840 bis 1914, Berlin 1990.
Koning, Niek, The *Failure* of Agrarian Capitalism. Agrarian Politics in the UK, Germany, the Netherlands and the USA, 1846-1919, Londra 1994.
Konvitz, Josef W., *Cities and the Sea.* Port City Planning in Early Modern Europe, Baltimore, MD 1978.
—— The *Urban Millenium.* The City-Building Process from the Early Middle Ages to the Present, Carbondale, IL 1985.
Korhonen, Pekka, The *Pacific Age* in World History, JWH 7 (1996) içinde, s. 41-70.
Körner, Axel (haz.), 1848. A European Revolution? International Ideas and National Memories of 1848, Basingstoke 2000.
Kornicki, Peter, The *Book in Japan.* A Cultural History from the Beginnings to the Nineteenth Century, Leiden 1998.
—— (haz.), *Meiji Japan.* Political, Economic and Social History 1868-1912, 4 cilt, Londra 1998.
Kosambi, Meera, *Bombay* in Transition. The Growth and Social Ecology of a Colonial City, 1880-1980, Stockholm 1986.
Koselleck, Reinhart, *Vergangene Zukunft.* Zur Semantik geschichtlicher Zeiten, Frankfurt am Main 1979.
—— *Zeitschichten.* Studien zur Historik, Frankfurt am Main 2000.

Koskenniemi, Martti, The *Gentle Civilizer* of Nations. The Rise and Fall of Modern International Law 1870-1960, Cambridge 2002.
Kossmann, E.H., The *Law Countries* 1780-1940, Oxford 1978.
Kossok, Manfred, *Ausgewählte Schriften*, 3 cilt, Leipzig 2000.
—— *Revolutionen* der Weltgeschichte. Von den Hussiten bis zur Pariser Commune, Stuttgart 1989.
—— ve Werner Loch (haz.), *Die französische Julirevolution* von 1830 und Europa, Berlin (DDR) 1985.
Kostal, Rande W., A *Jurisprudence of Power*. Victorian Empire and the Rule of Law, Oxford 2006.
Koven, Seth, *Slumming*. Sexual and Social Politics in Victorian London, Princeton, NJ 2004.
Kowner, Rotem (haz.), The Impact of the *Russo-Japanese War*, Londra 2007.
Kraay, Hendrik ve Thomas Whigham (haz.), I *Die with My Country*. Perspectives on the Paraguayan War, 1864-1870, Lincoln, NE 2004.
Kracauer, Siegfried, *Jacques Offenbach* und das Paris seiner Zeit (=Schriften, c. 8), Frankfurt am Main 1976².
Kramer, Lloyd S., *Lafayette* in Two Worlds. Public Cultures and Personal Identities in an Age of Revolutions, Chapel Hill, NC 1996.
Kramer, Paul A., The *Blood of Government*. Race Empire, the United States, and the Philippines, Chapel Hill, NC 2006.
Krauss, Marita, *Herrschaftspraxis* in Bayern und Preußen im 19. Jahrhundert. Ein historischer Vergleich. Frankfurt am Main 1997.
Krech, Shepard, The *Ecological Indian*. Myth and History, New York 1999.
—— ve diğ. (haz.), *Encyclopedia* of World Environmental History, 3 cilt, New York 2004.
Kreiner, Josef (haz.), *Der Russisch-Japanische Krieg* (1904/05), Göttingen 2005.
Kreiser, Klaus, *Der osmanische Staat* 1300-1922, Münih 2001.
—— *Istanbul*. Ein historisch-literarischer Stadtfuhrer, Münih 2001.
—— Christoph K. Neumann, Kleine Geschichte der *Türkei*, Stuttgart 2003.
Kreil, Alan, *The Devil's Rope*. A Cultural History of Barbed Wire, Londra 2002.
Kreuzer, Helmut, *Boheme*. Analyse und Dokumentation der intellektuellen Subkultur vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart, Stuttgart 1971.
Kriger, Colleen E., *Pride of Men*. Ironworking in Nineteenth-Century West Central Africa, Portsmouth, NH 1999.
Kroen, Sheryl, *Politics and Theater*. The Crisis of Legitimacy in Restoration France, 1815-1830, Berkeley, CA 2000.
Krüger, Peter (haz.), *Das europäische Staatensystem* im Wandel. Strukturelle Bedingungen und bewegende Kräfte seit der Frühen Neuzeit, Münih 1996.
Krüger, Peter ve Paul W. Schroeder (haz.), *The Transformation* of European Politics, 1763-1848. Episode or Model in Modern History?, Münster 2002.
Kuban, Doğan, *Istanbul*. An Urban History, İstanbul 1996.
Kudlick, Catherine J., *Cholera* in Post-Revolutionary Paris. A Cultural History, Berkeley, CA 1996.
Kuitenbrouwer, Marten, *The Netherlands* and the Rise of Modern Imperialism. Colonies and Foreign Policy, 1870-1902, New York 1991.
Kulke, Hermann ve Dietmar Rothermund, *Geschichte Indiens*, Münih 1998².
Kumar, Ann, *Java* and Modern Europe. Ambiguous Encounters, Richmond 1997.
Kumar, Deepak, *Science* and the Raj, 1857-1905, Delhi 1997.
Kumar, Dharma ve Tapan Raychaudhuri (haz.), The *Cambridge Economic History of India*. 2 cilt, Cambridge 1982.

Kume Kunitake, The *Iwakura Embassy*, 1871-73. A True Account of the Ambassador Extraordinary & Plenipotententary's Journey of Observation through the United States of America and Europe, ed. Graham Healey ve diğ., 5 cilt, Matsudo 2002.

Kundms, Birthe, *Moderne Imperialisten.* Das Kaiserreich im Spiegel seiner Kolonien, Köln 2003.

Kuran, Timur, *Islam and Mammon.* The Economic Predicaments of Islamism, Princeton, NJ 2004.

Kurzman, Charles (haz.), *Modernist Islam*, 1840-1940. A Sourcebook, Oxford 2002.

Kwan, Man Bun, The Salt *Merchants of* Tianjin. State Making and Civil Society in Late Imperial China, Honolulu 2001.

Kwong, Luke S.K., The Rise of the *Linear Perspective* on History and Time in Late Qing China, P&P 173 (2001) içinde, s. 157-90.

Kynaston, David, *The City of London*, c. 1, A World of Its Own, 1815-1890, Londra 1994.

La Berge, Ann F., *Mission and Method.* The Early Ninteenth-Century French Public Health Movement, Cambridge 1992.

Laak, Dirk van, *Infra-Strukturgeschichte*, GG 27 (2001) içinde, s. 367-93.

Labanca, Nicola, *Oltremare.* Storia dell'espansione coloniale italiana, Bologna 2002.

Laband, John, *Kingdom in Crisis.* The Zulu Response to the British Invasion of 1879, Manchester 1992.

Labisch, Alfons, *Homo hygienicus.* Gesundheit und Medizin in der Neuzeit, Frankfurt am Main 1992.

Labourdette, Jean-Francois, Histoire du *Portugal*, Paris 2000.

Lackner, Michael ve diğ. (haz.), *New Terms* for New Ideas. Western Knowledge and Lexical Change in Late Imperial China, Leiden 2001.

Lademacher, Horst, Die *Niederlande.* Politische Kultur zwischen Individualität und Anpassung, Berlin 1993.

LaFeber, Walter, The *American Age.* United States Foreign Policy at Home and Abroad since 1750, New York 1989.

Lai, Cheung-chung (haz.), *Adam Smith across Nations.* Translations and Receptions of The Wealth of Nations, Oxford 1999.

Lake, Marilyn ve Henry Reynolds, Drawing the *Global Colour Line*, White Men's Countries and the International Challenge of Racial Equality, Cambridge 2008.

Lamar, Howard R. (haz.), The New *Encyclopedia* of the American West, New Haven, CT 1998.

—— ve Leonard Thompson (haz.), The *Frontier in History.* North America and Southern Africa Compared, New Haven, CT 1981.

Landes, David S., *Der entfesselte Prometheus.* Technologischer Wandel und industrielle Entwicklung in Westeuropa von 1750 bis zur Gegenwart, Köln 1973.

—— *Revolution in Time.* Clocks and the Making of the Modern World, Cambridge, MA 1983.

—— *Wohlstand und Armut* der Nationen. Warum die einen reich und die anderen arm sind, Berlin 1999.

Langewiesche, Dieter (haz.), *Demokratiebewegung* und Revolution 1847 bis 1849. Internationale Aspekte und europäische Verbindungen, Karlsruhe 1998.

—— *Europa* zwischen Restauration und Revolution 1815-1849, Münih 1993³.

—— *Fortschrittsmotor Krieg.* Krieg im politischen Handlungsarsenal Europas im 19. Jahrhundert und die Rückkehr der Idee des *bellum isutum* in der Gegenwart, Christina Benninghaus ve diğ. (haz.), Unterwegs in Europa. Beiträge zu einer vergleichenden Sozial-und Kulturgeschichte, içinde. Frankfurt am Main 2008, s. 23-40.

—— Eskalierte die *Kriegsgewalt* im Laufe der Geschichte? Jörg Baberowski (haz.), Moderne Zeiten? Krieg, Revolution und Gewalt im 20. Jahrhundert, içinde, Göttingen 2006, s. 12-36.
—— (haz.), *Liberalismus im 19. Jahrhundert.* Deutschland im europäischen Vergleich, Göttingen 1988.
—— *Liberalismus in Deutschland*, Frankfurt am Main 1988.
—— *Nation*, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa, Münih 2000.
—— *Neuzeit*, Neuere Geschichte, Richard van Dülmen (haz.), Das Fischer-Lexikon, Geschichte, içinde, Frankfurt am Main 2003, s. 466-89.
Langford, Paul, *A Polite and Commercial People.* England 1727-1783, Oxford 1992.
Langfur, Hal, The *Forbidden Lands.* Colonial Identity, Frontier Violence, and the Persistence of Brazil's Eastern Indians, 1750-1830, Stanford, CA 2006.
Langley, Lester D., *The Americas* in the Age of Revolution, 1750-1850, New Haven, CT 1996.
Lapidus, Ira M., A History of *Islamic Societies*, Cambridge 1988.
Lappo, Georgij M. ve Fritz W. Hönsch, *Urbanisierung Russlands*, Berlin 2000.
Laslett, Peter, *Social Structural Time*. An Attempt at Classifying Types of Social Change by Their Characteristic Paces, Tom Schuller ve Michael Young (haz.), The Rhythms of Society içinde, Londra 1988, s. 17-36.
Latham, A.J.H., *Rice.* The Primary Commodity, Londra 1998.
Lattimore, Owen, *Inner Asian Frontiers* of China, New York 1940.
Laubach, Ernst, Der *Vertrag von Waitangi* und seine Bedeutung in der neuseeländischen Geschichte und Politik, Saeculum 51 (2000) içinde, s. 228-49.
Lauren, Paul Gordon, *Power and Prejudice.* The Politics and Diplomacy of Racial Discrimination, Boulder, CO 1988.
Laurens, Henry, *L'Expédition d'Égypte* 1798-1801, Paris 1989.
Lavedan, Pierre, *Histoire de l'urbanisme â Paris*, Paris 1993².
Lavely, William ve R. Bin Wong, Revising the *Malthusian Narrative.* The Comparative Study of Population Dynamics in Late Imperial China, JAS 57 (1998) içinde, s. 714-48.
Law, Robin, *Ouidah.* The Social History of a West African Slaving "Port" 1727-1892, Athens, Ohaio 2004.
—— The *Oyo Empire*, c. 1600-c. 1836. A West African Imperialism in the Era of the Atlantic Slave Trade, Oxford 1977.
Lawton, Richard ve Robert Lee (haz.), *Population and Society* in Western European Port-Cities, c. 1650-1939, Liverpool 2002.
Layton, Susan, *Russian Literature* and Empire. Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy, Cambridge 1994.
Lé Thành Khôi, *Histoire du Viêt Nam* des origines à 1858, Paris 1982.
LeDonne, John P., The *Russian Empire* and the World 1700-1917. The Geopolitics of Expansion and Containment, New York 1997.
Lee Chong-sik, The Politics of *Korean Nationalism*, Berkeley, CA 1963.
Lee, Erika, At *America's Gates.* Chinese Immigration During the Exclusion Era, 1882-1943, Chapel Hill, NC 2003.
Lee, James Z. ve Cameron D. Campbell, *Fate and Fortune* in Rural China. Social Organization and Population Behavior in Liaoning 1774-1873, Cambridge 1997.
—— ve A. Vang Feng, *One Quarter of Humanity.* Malthusian Mythology and Chinese Realities, 1700-2000, Cambridge, MA 1999.
Lee Ki-baik, A New History of *Korea*, Cambridge, MA 1984.
Leedham-Green, Elisabeth S., A *Concise History* of the University of Cambridge. Cambridge 1996.

Leerssen, Joep, *National Thought* in Europe. A Cultural History, Amsterdam 2006.
Lees, Andrew, *Cities Perceived*. Urban Society in European and American Thought, 1820-1940, Manchester 1985.
—— ve Lynn Hollen Lees, *Cities* and the Making of Modern Europe, 1750-1914, Cambridge 2007.
Leeuwen, Richard van, *Waqfs* and Urban Structures. The Case of Ottoman Damascus, Boston 1999.
Lemberg, Hans, Zur *Entstehung* des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert. Void "Norden" zum "Osten" Europas, JGO 33 (1985) içinde, s. 48-91.
Lemon, James T., *Liberal Dreams* and Nature's Limits. Great Cities of North America since 1600, Toronto 1996.
Lenger, Friedrich, *Industrielle Revolution* und Nationalstaatsgründung (1849-1870er Jahre), Stuttgart 2003.
Leonard, Jane Kate, *Wei Yuan* and China's Rediscovery of the Maritime World, Cambridge, MA 1984.
Leonard, Thomas C., *News for All*. America's Coming-of-Age with the Press, New York 1995.
—— The *Power of the Press*. The Birth of American Political Reporting, New York 1987.
Leonhard, Jörn, *Liberalismus*. Zur historischen Semantik eines europäischen Deutungsmusters, Münih 2001.
Lepenies, Wolf, *Die drei Kulturen*. Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft, Münih 1985.
—— *Sainte-Beuve*. Auf der Schwelle zur Moderne, Münih 1997.
Lepetit, Bernard, *Les villes* dans la France moderne (1740-1840), Paris 1988.
Lesaffer, Randall (haz.), *Peace Treaties* and International Law in European History, Cambridge 2004.
Levine, Bruce C., *Half Slave* and Half Free. The Roots of Civil War, gözden geçirilmiş baskı, New York 2005.
—— The Spirit *of* 1848. German Immigrants, Labor Conflict, and the Coming of the Civil War, Urbana, IL 1992.
Levy, Jack S., *War* in the Modern Great Power System, 1495-1975, Lexington, KY 1983.
Levy, Leonard W., *Emergence of a Free Press*, New York 1985.
Lewis, Bernard, The *Emergence* of Modern Turkey, Oxford 1968[1].
Lewis, Martin W. ve Kären E. Wigen, The *Myth of Continents*. A Critique of Metageography, Berkeley, CA 1997.
Leyda, Jay, *Dianying*. An Account of Films and the Film Audience in China, Cambridge, MA 1972.
Li, Lillian M., *Fighting Famine in North China*. State, Market and Environmental Decline, 1690s-1990s, Stanford, CA 2007.
—— ve diğ., *Beijing*. From Imperial Capital to Olympic City, Basingstoke 2007.
Liauzu, Claude, *Histoire des migrations* en Méditerranée occidentale, Paris 1996.
—— ve diğ., *Colonisation*. Droit d'inventaire, Paris 2004.
Licht, Walter, Working for the *Railroad*. The Organization of Work in the Nineteenth Century, Princeton, NJ 1983.
Lichtenberger, Elisabeth, *Europa*. Geographic, Geschichte, Wirtschaft, Politik, Darmstadt 2005.
—— Die *Stadt*. Von der Polis zur Metropolis, Darmstadt 2002.
Lieberman, Victor (haz.), *Beyond Binary Histories*. Re-imagining Eurasia to c. 1830, Ann Arbor, MI 1999.

—— *Strange Parallels.* Southeast Asia in Global Context, c. 800-1830, c. 1, Integration on the Mainland, Cambridge 2003.
Liebersohn, Harry, *Aristocratic Encounters.* European Travelers and North American Indians, Cambridge 1998.
Liedtke, Rainer ve Stephan Wendehorst (haz.), The *Emancipation* of Catholics, Jews and Protestants. Minorities and the Nation State in Nineteenth-Century Europe, Manchester 1999.
Lieven, Dominic, *Abschied* von Macht und Würden. Der europäische Adel 1815-1914, Frankfurt am Main 1995.
—— (haz.), The *Cambridge History of Russia*, c. 2, Imperial Russia, 1689-1917, Cambridge 2006.
—— *Empire.* The Russian Empire and Its Rivals, Londra 2000.
—— *Nicholas II.* Twilight of the Empire, New York 1993.
—— *Russia* and the Origins of the First World War, Londra 1983.
Lieven, Michael, "*Butchering* the Brutes all over the Place". Total War and Massacre in Zululand, 1879, History 84 (1999) içinde, s. 614-32.
Limerick, Patricia Nelson, The *Legacy of Conquest.* The Unbroken Past of the American West, New York 1987.
—— *Something in the Soil.* Legacies and Reckonings in the New West, New York 2000.
Lin Man-houng, *China Upside Down.* Currency, Society, and Ideologies, 1808-1856, Cambridge, MA 2006.
Lincoln, Abraham, *Speeches and Writings*, 2 cilt, yay. haz. Don E. Fehrenbacher, New York 1989.
Lincoln, W. Bruce, The Great *Reforms.* Autocracy, Bureaucracy, and the Politics of Change in Imperial Russia, DeKalb, IL 1990.
—— *Nikolaus I. von* Rußland, 1796-1855, Münih 1981.
—— In the *Vanguard of Reform.* Russia's Enlightened Bureaucrats, 1825-1861, DeKalb, IL 1982.
Linden, Marcel van der ve Jürgen Rojahn (haz.), The *Formation of* Labour Movements, 1870-1914. An International Perspective, 2 cilt, Leiden 1990.
Lindert, Peter H., *Growing Public.* Social Spending and Economic Growth since the Eighteenth Century, c. 1, The Story, Cambridge 2004.
—— Poor Relief Before the Welfare State. Britain Versus the Continent, 1780-1880, EREcH 2 (1998) içinde, s. 101-40.
Lindig, Wolfgang ve Mark Münzel, *Die Indianer*, 2 cilt, Münih 1985[3].
Lipsey, Richard G. ve diğ., *Economic Transformations.* General Purpose Technologies and Long-term Economic Growth, Oxford 2005.
Lipson, Charles, *Standing Guard.* Protecting Foreign Capital in the Nineteenth and Twentieth Centuries, Berkeley, CA 1985.
Lis, Catharina, *Social Change* and the Labouring Poor. Antwerp 1770-1860, New Haven, CT 1986.
Liss, Peggy, *Atlantic Empires.* The Network of Trade and Revolution, 1713-1826, Baltimore, MD 1983.
Little, Daniel, *Understanding Peasant China.* Case Studies in the Philosophy of Social Science, New Haven, CT 1989.
Litwack, Leon F., *Been in the Storm so Long.* The Aftermath of Slavery, New York 1979.
Livi-Bacci, Massimo, *Europa* und seine Menschen. Eine Bevölkerungsgeschichte, Münih 1999.
—— *Population* and Nutrition. An Essay on European Demographic History, Cambridge 1991.

—— A Concise History of *World Population*, Oxford 1997². Livingstone, David N., The *Geographical Tradition*, Oxford 1992.
Livois, René de, *Histoire de la presse française*, 2 cilt, Lausanne 1965.
Lockwood, Jeffrey A., *Locust*. The Devastating Rise and Mysterious Disappearance of the Insect that Shaped the American Frontier, New York 2004.
Lockwood, William W. Jr., The *Economic Development of Japan*, Princeton, NJ 1968.
Logan, William Stewart, *Hanoi*. Biography of a City, Seattle 2000.
Lombard, Denys, *Le Carrefour javanais*. Essai d'histoire globale, 3 cilt, Paris 1990.
Lombardi, Mary, The *Frontier* in Brazilian History. A Historiographical Essay, PHR 44 (1975) içinde, s. 437-57.
Look Lai, Walton, The *Chinese in the West Indies*, 1806-1995. A Documentary History, Kingston (Jamaica) 1998.
Lorcin, Patricia, *Imperial Identities*. Stereotyping, Prejudice and Race in Colonial Algeria, Londra 1995.
Lorenz, Richard (haz.), Das *Verdämmem* der Macht. Vom Untergang großer Reiche, Frankfurt am Main 2000.
Losty, Jeremiah P., *Calcutta*. City of Palaces. A Survey of the City in the Days of the East India Company 1690-1858, Londra 1990.
Louis, W. Roger (haz.), *Imperialism*. The Robinson and Gallagher Controversy, New York 1976.
—— (haz.), The *Oxford History of the British Empire*, 5 cilt, Oxford 1998-99.
Love, Eric T.L., *Race over Empire*. Racism and U. S. Imperialism, 1865-1900, Chapel Hill, NC 2004.
Lovejoy, Paul E., *Transformations* in Slavery. A History of Slavery in Africa, Cambridge 2002².
Low, D.A. (haz.), The *Indian National Congress*. Centenary Hindsights, Delhi 1988.
Lu, David J., *Japan*. A Documentary History, 2 cilt, Armonk, NY 1997.
Lucassen, Jan (haz.), *Global Labour History*. A State of the Art, Bern 2006.
Ludden, David, An *Agrarian History of* South Asia, Cambridge 1999.
—— *Peasant History* in South India, Delhi 1985.
Lufrano, Richard John, *Honorable Merchants*. Commerce and Self-Cultivation in Late Imperial China, Honolulu 1997.
Luhmann, Niklas, Die *Gesellschaft* der Gesellschaft, 2 cilt, Frankfurt am Main 1997.
Lukowski, Jerzy T., The *European Nobility* in the Eighteenth Century, Basingstoke 2003.
Lundgreen, Peter (haz.), *Sozial-und Kulturgeschichte* des Bürgertums. Eine Bilanz des Bielefelder Sonderforschungsbereichs (1986-1997), Göttingen 2000.
Lunn, Jon, *Capital and Labour* on the Rhodesian Railway System, 1888-1947, Basingstoke 1997.
Lustick, Ian, *State-Building Failure* in British Ireland and French Algeria, Berkeley, CA 1985.
Luthi, Jean-Jacques, *La vie quotidienne en Égypte* au temps des khédives, Paris 1998.
Lüddeckens, Dorothea, Das *Weltparlament* der Religionen von 1893. Strukturen interreligiöser Begegnung im 19. Jahrhundert, Berlin 2002.
Lynch, John, *Argentine Dictator*. Juan Manuel de Bosas, 1829-1852, Oxford 1981.
—— *Caudillos* in Spanish America, 1800-1850, Oxford 1992.
—— *Simon Bolivar*. A Life, New Haven, CT 2006.
—— The *Spanish American Revolutions* 1808-1826, New York 1986².
Lynch, Martin, *Mining* in World History, Londra 2002.
—— *Commerce* and Economic Change in West Africa. The Palm Oil Trade in the Nineteenth Century, Cambridge 1997.

Lyons, Francis S.L., *Internationalism in Europe* 1815-1914, Leiden 1963.
Lyons, Martyn, *Readers* and Society in Nineteenth-Century France. Workers, Women, Peasants, Basingstoke 2001.
MacDermott, Joseph P., A Social History of the *Chinese Book*. Books and Literati Culture in Late Imperial China, Hong Kong 2006.
Macfarlane, Alan ve Iris Macfarlane, *Green Gold*. The Empire of Tea, Londra 2003.
—— The *Savage Wars of Peace*. England, Japan and the Malthusian Trap, Oxford 1997.
Macintyre, Stuart, A Concise History of *Australia*, Cambridge 1999.
MacKenzie, John M., The *Empire of Nature*. Hunting, Conservation and British Imperialism, Manchester 1988.
—— *Orientalism*. History, Theory and the Arts, Manchester 1995.
Mackerras, Colin P., The Rise of the *Peking Opera* 1770-1870. Social Aspects of the Theatre in Manchu China, Oxford 1972.
MacLeod, Roy ve Milton Lewis (haz.), *Disease*, Medicine, and Empire. Perspectives on Western Medicine and the Experience of European Expansion, Londra 1988.
MacPherson, Kerrie L., A *Wilderness* of Marshes. The Origins of Public Health in Shanghai, 1843-1893, Hong Kong 1987.
MacRaild, Donald M. ve David E. Martin, *Labour in British Society*, 1830-1914, Basingstoke 2000.
Maddison, Angus, *Chinese Economic Performance* in the Long Run, Paris 1998.
—— *Contours* of the World Economy, 1-2030 AD. Essays in Macroeconomic History, Oxford 2007.
—— The *World Economy*. A Millennial Perspective, Paris 2001.
Maheshwari, Shriram, The *Census Administration* Linder the Raj and After, New Delhi 1996.
Maier, Charles S., *Among Empires*. American Ascendancy and Its Predecessors, Cambridge, MA 2006.
—— *Consigning the Twentieth Century* to History. Alternative Narratives for the Modern Era, AHR 105 (2000) içinde, s. 807-31.
Major, Andrew J., *State and Criminal Tribes* in Colonial Punjab. Surveillance, Control and Reclamation of the "Dangerous Classes", MAS 33 (1999) içinde, s. 657-88.
Major, John, *Prize Possession*. The United States and the Panama Canal, 1903-1979, Cambridge 1993.
Mak, Geert, *Amsterdam*. Biographie einer Stadt, Berlin 1997.
Malanima, Paolo, *Economia preindustriale*. Mille anni, dal IX al XVIII secolo, Milano 1995.
—— *Uomini*, risorse, tecniche nell'economia europea dal X al XIX secolo, Milano 2003.
Malcolm, Noel, *Bosnia*. A Short History, Londra 1994.
Malia, Martin, *Russia* under Western Eyes. From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum, Cambridge, MA 1999.
Mallon, Florencia, *Peasant and Nation*. The Making of Postcolonial Mexico and Peru, Berkeley, CA 1995.
Mandler, Peter, The *Fall and Rise* of the Stately Home, New Haven, CT 1997.
Manela, Erez, The *Wilsonian Moment*. Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism, Oxford 2007.
Mann, Kristin, *Marrying Well*. Marriage, Status and Social Change among the Educated Elite in Colonial Lagos, Cambridge 1985.
Mann, Michael, *Geschichte Indiens*. Vom 18. bis zum 21. Jahrhundert, Paderborn 2005.
—— The *Sources of Social Power*, c. 2, The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914, Cambridge 1993.

Manning, Patrick, *Slavery* and African Life. Occidental, Oriental and African Slave Trades, Cambridge 1990.
Manrique, Luis Esteban G., *De la conquista a la globalizacidn.* Estados, naciones y nacionalismos en América Latina, Madrid 2006.
Mantran, Robert, Histoire *d'Istanbul*, Paris 1996.
—— ve diğ., *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1989.
Mardin, Şerif, The *Genesis of Young Ottoman Thought.* A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas, Princeton, NJ 1962.
Marichal, Carlos, A Century of *Debt Crises* in Latin America. From Independence to the Great Depression, 1820-1930, Princeton, NJ 1989.
Markovits, Claude, The *Global World of* Indian Merchants, 1750-1947. Traders of Sind from Bukhara to Panama, Cambridge 2000.
—— ve diğ., A History of *Modern India*, 1480-1950, Londra 2002.
—— ve diğ. (haz.), *Society and Circulation.* Mobile People and Itinerant Cultures in South Asia 1750-1950, Delhi 2003.
Marks, Steven G., *How Russia Shaped the Modern World*, Princeton, NJ 2003.
—— Road to Power. The Trans-Siberian Railroad and the Colonization of Asian Russia, 1850-1917, Ithaca, NY 1991.
Markus, Andrew, *Australian Race Relations*, 1788-1993, St. Leonards 1994.
Marr, David G. (haz.), *Reflections from Captivity.* Phan Boi Chau's "Prison Notes" and Ho Chi Minh's "Prison Diary", Athens, Ohaio 1978.
—— *Vietnamese Anticolonialism* 1885-1925, Berkeley, CA 1971.
Marrus, Michael R., *The Unwanted.* Euopean Refugees from the First World War through the Cold War, Philadelphia 2002².
Marsden, Ben, *Watt's Perfect Engine.* Steam and the Age of Invention, Cambridge 2002.
—— ve Crosbie Smith, *Engineering Empires.* A Cultural History of Technology in Nineteenth-Century Britain, Basingstoke 2005.
Marshall, Peter J., The *Making* and Unmaking of Empires. Britain, India, and America c. 1750-1783, Oxford 2005.
Martin, David, On *Secularization.* Towards a Revised General Theory, Aidershot 2005.
Martin, Vanessa, *Islam and Modernism.* The Iranian Revolution of 1906, Londra 1989.
—— The *Qajar Pact.* Bargaining, Protest and the State in Nineteenth-Century Persia, Londra 2005.
Martin, Virginia, *Law and Custom* in the Steppe. The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century, Richmond 2001.
Marx, Anthony W., *Making Race* and Nation. A Comparison of South Africa, the United States, and Brazil, Cambridge 1998.
Marx, Christoph, *Geschichte Afrikas.* Von 1800 bis zur Gegenwart, Paderborn 2004.
—— *Grenzfälle.* Zu Geschichte und Potential des Frontierbegriffs, Saeculum 54 (2003) içinde, s. 123-43.
Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Werke*, 43 cilt, Berlin (DDR) 1957-90.
Mason, R.H.P., *Japan's First General Election* 1890, Cambridge 1969.
Masuzawa Tomoko, The *Invention* of World Religions, Chicago 2005.
Mathias, Peter, The *First Industrial Nation.* An Economic History of Britain 1700-1914, Londra 1969.
Matis, Herbert, Das *Industriesystem.* Wirtschaftswachstum und sozialer Wandel im 19. Jahrhundert, Viyana 1988.
Matsusaka, Yoshihisa Tak, The Making of *Japanese Manchuria*, 1904-1932, Cambridge, MA 2001.

Matthew, Colin (haz.), The *Nineteenth Century*. The British Isles, 1815-1901, Oxford 2000.
Matthew, H.C.G., *Gladstone* 1809-1898, Oxford 1997.
Mawer, Granville Allen, *Ahab's Trade*. The Saga of South Seas Whaling, New York 1999.
May, Henry F., The *Enlightenment in America*, Oxford 1976.
Mayaud, Jean-Luc ve Lutz Raphael (haz.), *Histoire de l'Europe rurale contemporaine*, Paris 2006.
Mayer, Arno J., *Adelsmacht* und Bürgertum. Die Krise der europäischen Gesellschaft 1848-1914, Münih 1984.
Mayer, Harold M. ve Richard C. Wade, *Chicago*. Growth of a Metropolis, Chicago 1970.
Mayer, Henry, *All on Fire*. William Lloyd Garrison and the Abolition of Slavery, New York 1998.
Mayer, Ruth, *Diaspora*. Eine kritische Begriffsbestimmung, Bielefeld 2005.
Mayhew, Henry, *London Labour* and the London Poor, 4 cilt, Londra 1861-62.
Maylam, Paul, A *History* of the African People of South Africa, Londra 1986.
—— *South Africa's Racial Past*. The History and Historiography of Racism, Segregation, and Apartheid, Aidershot 2001.
Maza, Sarah C., The *Myth of the French Bourgeoisie*. An Essay on the Social Imaginary, 1750-1850, Cambridge, MA 2003.
Mazlish, Bruce, *Civilization* and Its Contents, Stanford, CA 2004.
Mazower, Mark, Der *Balkan*, Berlin 2002.
—— *Salonica*. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430-1950, New York 2004.
McCaffray, Susan Purves ve Michael S. Melancon (haz.), *Russia* in the European Context, 1789-1914. A Member of the Family, New York 2005.
McCalman, Iain (haz.), An Oxford Companion to the *Romantic Age*. British Culture 1776-1832, Oxford 1999.
McCarthy, Justin, *Death and Exile*. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922, Princeton, NJ 1995.
McClain, James L., *Japan*. A Modern History, New York 2002.
—— ve diğ. (haz.), *Edo and Paris*. Urban Life and the State in the Early Modern Era, Ithaca, NY 1994.
—— ve Wakita Osamu (haz.), *Osaka*. The Merchants' Capital of Early Modern Japan, Ithaca, NY 1999.
McCord, Edward A., The *Power of the Gun*. The Emergence of Modern Chinese Warlordism, Berkeley, CA 1993.
McCreery, David J., The *Sweat* of Their Brow. A History of Work in Latin America, New York 2000.
McCusker, John J. ve Russell R. Menard, The *Economy of British America*, 1607-1789, Chapel Hill, NC 1985.
McEvedy, Colin ve Richard Jones, *Atlas* of World Population History, Londra 1978.
McFadden, Margaret H., *Golden Cables* of Sympathy. The Transatlantic Sources of Nineteenth-Century Feminism, Lexington, KY 1999.
McKendrick, Neil ve diğ., The *Birth of a Consumer Society*. The Commercialization of Eighteenth-Century England, Londra 1983.
McKeown, Adam, *Chinese Migrant Networks* and Cultural Change. Peru, Chicago, Hawaii, 1900-1936, Chicago 2001.
—— *Global Migration*, 1846-1940, JWH 15 (2004) içinde, s. 155-89.
McLeod, Hugh, *Secularisation* in Western Europe 1848-1914, New York 2000.
McLynn, Frank, 1759. The Year Britain Became Master of the World, Londra 2004.

McMichael, Philip, *Settlers* and the Agrarian Question. Foundations of Capitalism in Colonial Australia, Cambridge 1984.
McNeill, John R., *Something New Under the Sun*. An Environmental History of the Twentieth-Century World, New York 2000.
McNeill, John R. ve William H. McNeill, The *Human Web*. A Bird's-Eye View of World History, New York 2003.
McNeill, William H., *Europe's Steppe Frontier*, 1500-1800, Chicago 1964.
—— *Plagues* and Peoples, Harmondsworth 1976.
—— The Pursuit *of Power*. Technology, Armed Force, and Society since A. D. 1000, Oxford 1982.
—— The *Shape of* European History, New York 1974.
—— ve diğ. (haz.), *Berkshire Encyclopedia* of World History, 5 cilt, Great Barrington, MA 2005.
McPherson, James M., *Abraham Lincoln* and the Second American Revolution, New York 1990.
—— *Battle Cry* of Freedom. The American Civil War, New York 1988.
Mead, W.R., A Historical Geography of *Scandinavia*, Londra 1981.
Mehl, Margaret, *History and the State* in Nineteenth-Century Japan, Basingstoke 1998.
Mehnert, Ute, *Deutschland*, Amerika und die "gelbe Gefahr". Zur Karriere eines Schlagworts in der großen Politik, 1905-1917, Stuttgart 1995.
Mehra, Parshotam, *An "Agreed" Frontier*. Ladakh and India's Northernmost Borders, 1846-1947, Delhi 1992.
Mehrotra, Arvind Krishna (haz.), A History of *Indian Literature in English*, Londra 2003.
Meinig, Donald W., The *Shaping of America*. A Geographical Perspective on 500 Years of History, 4 cilt, New Haven, CT 1986-2004.
Meissner, Jochen ve diğ., *Schwarzes Amerika*. Eine Geschichte der Sklaverei, Münih 2008.
Melinz, Gerhard ve Susan Zimmermann (haz.), *Viyana-Prag-Budapest*. Blütezeit der Habsburgermetropolen. Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte (1867-1918), Viyana 1996.
Mendo Ze, Gervais ve diğ., *Le Français* langue africaine. Enjeux et atouts pour la francophonie, Paris 1999.
Merchant, Carolyn, The *Columbia Guide* to American Environmental History, New York 2002.
Merki, Christoph Maria, Der holprige *Siegeszug des Automobils* 1895-1930. Zur Motorisierung des Straßenverkehrs in Frankreich, Deutschland und der Schweiz, Viyana 2002.
Messerli, Alfred ve Roger Chartier (haz.), *Lesen und Schreiben* in Europa 1500-1900. Vergleichende Perspektiven, Basel 2000.
Metcalf, Barbara Daly, *Islamic Revival* in British India. Deoband, 1860-1900, Princeton, NJ 1982.
Metcalf, Thomas R., *Ideologies of the Raj*, Cambridge 1994.
—— *Imperial Connections*. India in the Indian Ocean Arena, 1860-1920, Berkeley, CA 2007.
Meyer, David R., *Hong Kong* as a Global Metropolis, Cambridge 2000.
Meyer, James H., *Immigration*, Return, and the Politics of Citizenship, Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1869-1914, IJMES 39 (2007) içinde, s. 15-32.
Meyer, Jean ve diğ., *Histoire de la France coloniale*. Des origines à 1914, Paris 1991.
Meyer, Michael A., *Response to Modernity*. A History of the Reform Movement in Judaism, Detroit, MI 1988.
Meyer, Michael C. ve William H. Beezley (haz.), The *Oxford History of Mexico*, Oxford 2000.

—— ve William L. Sherman, The Course of *Mexican History*, New York 1991⁴.
Michael, Franz, The *Taiping Rebellion*, 3 cilt, Seattle 1966-71.
Michel, Bernard, Histoire de *Prague*, Paris 1998.
Middell, Matthias, *Weltgeschichtsschreibung* im Zeitalter der Verfachlichung und Professionalisierung. Das Leipziger Institut für Kultur-und Universalgeschichte 1890-1990, 3 cilt, Leipzig 2005.
Miers, Suzanne ve Richard L. Roberts (haz.), The *End of Slavery* in Africa, Madison, WI 1988.
Migeod, Heinz-Georg, *Die persische Gesellschaft* unter Nāsiru'd-Dī Šāh (1848-1896), Berlin 1990.
Mill, John Stuart, *Collected Works*, 33 cilt, yay. haz. John M. Robson, Toronto 1965-1991.
Miller, Aleksej I. ve Alfred J. Rieber (haz.), *Imperial Rule*, Budapeşte 2004.
Miller, James R., *Skyscrapers* Hide the Heavens. A History of Indian-White Relations in Canada, Toronto 1989.
Miller, Joseph C., The *Significance* of Drought, Disease and Famine in the Agriculturally Marginal Zones of West-Central Africa, JAfH 23 (1982) içinde, s. 17-61.
Miller, Rory, *Britain and Latin America* in the Nineteenth and Twentieth Centuries, Harlow 1993.
Miller, Shawn William, An *Environmental History of* Latin America, Cambridge 2007.
Miller, Stuart Creighton, *"Benevolent Assimilation"*. The American Conquest of the Philippines, 1899-1903, New Haven, CT 1982.
Millward, James A., *Eurasian Crossroads*. A History of Xinjiang, New York 2007.
Millward, Robert, Private and Public *Enterprise* in Europe. Energy, Telecommunications and Transport, 1830-1990, Cambridge 2005.
Milner, Anthony, The *Invention of Politics* in Colonial Malaya, Cambridge 1995.
Milner, Clyde A. ve diğ. (haz.), The Oxford History of the *American West*, New York 1994.
—— ve Allan G. Bogue (haz.), A *New Significance*. Re-Envisioning the History of the American West, New York 1996.
Minami Ryoshin, *Power Revolution* in the Industrialization of Japan, 1885-1940, Tokyo 1987.
Mintz, Sidney W., *Sweetness* and Power. The Place of Sugar in Modern History, New York 1985.
Mirowski, Philip, *More Heat than Light*. Economics as Social Physics, Physics as Nature's Economics, Cambridge 1989.
Mishra, Girish, An *Economic History of* Modern India, Delhi 1998².
Misra, Bankey Bihari, The *Bureaucracy in India*. An Historical Analysis of Development up to 1947, Delhi 1977.
Mitchell, Allan, The Great *Train Race*. Railways and the Franco-German Rivalry 1815-1914, New York 2000.
Mitchell, Brian R., International Historical Statistics. *Africa*, Asia and Oceania. 1750-1988, New York 1995.
—— International Historical Statistics. The *Americas*, 1750-1988, New York 1993².
—— International Historical Statistics, *Europe*, 1750-1988, Basingstoke 1992³.
Mitchell, Timothy, *Colonising Egypt*, Berkeley, CA 1991.
Mitterauer, Michael, *Warum Europa?* Mittelalterliche Grundlagen eines Sonderwegs, Münih 2003.
Moch, Leslie Page, *Moving Europeans*. Migration in Western Europe since 1650, Bloomington, IN 1992.
Mock, Wolfgang, *Imperiale Herrschaft* und nationales Interesse. "Constructive Imperialism" oder Freihandel in Großbritannien vor dem Ersten Weltkrieg, Stuttgart 1982.

Moe, Nelson, The *View from Vesuvius*. Italian Culture and the Southern Question, Berkeley, CA 2002.
Mokyr, Joel, The *Gifts of Athena*, Princeton, NJ 2002.
—— The *Lever of Riches*. Technological Creativity and Economic Progress, New York 1990.
Moltke, Helmuth von, *Briefe* über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835-1839 [1841], yay. haz. Helmut Arndt, Nordlingen 1987.
Mommsen, Wolfgang J., 1848. *Die ungewollte Revolution*. Die revolutionären Bewegungen in Europa 1830-1849, Frankfurt am Main 1998.
—— *Bürgerstolz* und Weltmachtstreben. Deutschland unter Wilhelm II. 1890-1918, Berlin 1995.
—— *Das Britische Empire*. Strukturanalyse eines imperialistischen Herrschaftsverbandes, HZ 233 (1981) içinde, s. 317-61.
—— *Das Ringen um den nationalen Staat*. Die Gründung und der innere Ausbau des Deutschen Reiches unter Otto von Bismarck 1850 bis 1890, Berlin 1993.
—— *Der europäische Imperialismus*. Aufsätze und Abhandlungen, Göttingen 1979.
—— *Großmachtstellung* und Weltpolitik. Die Außenpolitik des Deutschen Reiches 1870-1914, Berlin 1993.
—— *Imperialismustheorien*. Ein Uberblick über die neueren Imperialismusinterpretationen, Göttingen 1987³.
—— ve Jürgen Osterhammel (haz.), *Imperialism and After*, Londra 1986.
Monkkonen, Eric H., *America Becomes Urban*. The Development of US Cities and Towns, 1780-1980, Berkeley, CA 1988.
—— *Police* in Urban America, 1860-1920, Cambridge 1981.
Monnett, John H., *Tell Them* Wfe *Are Going Home*. The Odyssey of the Northern Cheyennes, Norman, Ohaio 2001.
Montanari, Massimo, Der *Hunger* und der Uberfluß. Kulturgeschichte der Ernährung in Europa, Münih 1993.
Montel, Nathalie, *Le chantier* du Canal de Suez (1859-1869). Une histoire des pratiques techniques, Paris 1998.
Moore, Barrington, *Soziale Ursprünge* von Diktatur und Demokratie. Die Rolle der Grundbesitzer und Bauem bei der Entstehung der modernen Welt, Frankfurt am Main 1969.
Moorehead, Caroline, *Dunant's Dream*. War, Switzerland and the History of the Red Cross, Londra 1998.
Morelli, Federica, *Entre ancien et nouveau régime*. L'Histoire politique hispanoaméricaine du XIXe siècle, Annales HSS 59 (2004) içinde, s. 759-81.
Moreman, T.R., The *Army in India* and the Development of Frontier Warfare, 1849-1947, Basingstoke 1998,
Moretti, Franco (haz.), *Il romanzo*, c. 3, Storia e geografia, Torino 2002.
Morris, Donald R., The *Washing of the Spears*. A History of the Zulu Nation under Shaka and Its Fall in the Zulu War of 1879, Londra 1965.
Morris-Suzuki, Tessa, *Re-inventing Japan*. Time, Space, Nation, New York 1998.
—— The *Technological Transformation* of Japan. From the Seventeenth to the Twenty-First Century, Cambridge 1994.
Morse, Edward S., *Japanese Homes* and Their Surroundings [1886], Boston 1986.
Mosk, Carl, *Japanese Industrial History*. Technology, Urbanization, and Economic Growth, Armonk, NY 2001.
Mosley, Paul, The *Settler Economies*. Studies in the Economic History of Kenya and Southern Rhodesia 1900-1963, Cambridge 1983.

Mosse, George L., Toward the *Final Solution*, New York 1978.
—— Die Geschichte des *Rassismus* in Europa, Frankfurt am Main 1990.
Mote, Frederick W., *Imperial China* 900-1800, Cambridge, MA 1999.
Motyl, Alexander J., *Imperial Ends*. The Decay, Collapse, and Revival of Empires, New York 2001.
—— *Revolutions*, Nations, Empires. Conceptual Limits and Theoretical Possibilities, New York 1999.
Moya, José C., *Cousins* and Strangers. Spanish Immigrants in Buenos Aires, 1850-1930, Berkeley, CA 1998.
Mukherjee, S.N., *Calcutta*. Essays in Urban History, Kalkutta 1993.
Mumford, Lewis, *Die Stadt*. Geschichte und Ausblick, Köln 1963.
—— *Technics* and Civilization, New York 1934.
Münch, Peter, *Stadthygiene* im 19. und 20. Jahrhundert. Die Wasserversorgung, Abwasser-und Abfallbeseitigung unter besonderer Berücksichtigung Münchens, Göttingen 1993.
Münkler, Herfried, *Imperien*. Die Logik der Weltherrschaft. Vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten, Berlin 2005.
Munn, Nancy D., The *Cultural Anthropology of* Time. A Critical Essay, Annual Review of Anthropology 21 (1992) içinde, s. 93-123.
Munro, J. Forbes, *Maritime Enterprise* and Empire. Sir William Mackinnon and His Business Network, 1823-93, Woodbridge (Suffolk) 2003.
Murphy, Craig N., *International Organization* and Industrial Change. Global Governance since 1850, Cambridge 1994.
Nadel, Stanley, *Little Germany*. Ethnicity, Religion, and Class in New York City, 1845-80, Urbana, IL 1990.
Nakayama Shigeru, Academic and Scientific *Traditions* in China, Japan and the West, Tokyo 1984.
Nani, Michele, *Ai confini della nazione*. Stampa e razzismo nell'Italia di fine ottocento, Roma 2006.
Naquin, Susan ve Evelyn S. Rawski, *Chinese Society* in the Eighteenth Century, New Haven, CT 1987.
—— ve Yü Chün-fang (haz.), *Pilgrims* and Sacred Sites in China, Berkeley, CA 1992.
Naquin, Susan, *Peking*. Temples and City Life, 1400-1900, Berkeley, CA 2000.
Nash, Gary B., *First City*. Philadelphia and the Forging of Historical Memory, Philadelphia 2002.
Nash, Roderick, *Wilderness and the American Mind*, New Haven, CT 1982³.
Nasson, Bill, The *South African War*, 1899-1902, Londra 1999.
Navarro Floria, Pedro, *Sarmiento* y la frontera sur argentina y chilena. De tema antropologico a cuestion social (1837-1856), JbLA 37 (2000) içinde, s. 125-47.
Navarro Garcia, Luis (haz.), *Historia de las Americas*, 4 cilt, Madrid 1991.
Neal, Larry, The Rise of *Financial Capitalism*. International Capital Markets in the Age of Reason, Cambridge 1990.
Nee, Victor ve Richard Swedberg (haz.), The *Economic Sociology* of Capitalism, Princeton, NJ 2005.
Needell, Jeffrey D., A *Tropical "belle époque"*. Elite Culture and Society in Turn-of-the-Century Rio de Janeiro, Cambridge 1987.
Needham, Joseph, The *Grand Titration*. Science and Society in East and West, Londra 1969.
Neff, Stephen C., *War* and the Law of Nations. A General History, Cambridge 2005.

Nelson, Marie C., Bitter *Bread*. The Famine in Norrbotten 1867-1868, Stockholm 1988.
Neubach, Helmut, Die *Ausweisungen* von Polen und Juden aus Preußen 1885/86, Wiesbaden 1967.
Newbury, Colin, *Patrons*, Clients and Empire. Chieftaincy and Over-rule in Asia, Africa and the Pacific, Oxford 2003.
Newhall, Beaumont, *Geschichte der Photographie*, Münih 1989.
Newitt, Malyn, A History of *Mozambique*, Londra 1996.
Nichols, Roger L., *American Indians* in U.S. History, Norman, OK 2003.
Nickel, Herbert J., *Soziale Morphologie* der mexikanischen Hacienda, Wiesbaden 1978.
Nickerson, Thomas ve Owen Chase, The *Loss of the Ship "Essex"*, Sunk by a Whale, yay. haz. Nathaniel Philbrick, New York 2000.
Nipperdey, Thomas, *Deutsche Geschichte* 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat, Münih 1983.
—— *Deutsche Geschichte* 1866-1918, 2 cilt, Münih 1990-92.
Nish, Ian H., The *Origins of the* Russo-Japanese War, Londra 1985.
Nishiyama Matsunosuke, *Edo Culture*. Daily Life and Diversions in Urban Japan, 1600-1868, Honolulu 1997.
Nitschke, August ve diğ. (haz.), *Jahrhundertwende*. Der Aufbruch in die Moderne 1880-1930, 2 cilt, Reinbek 1990.
Noiriel, Gérard, *Immigration*, antisémitisme et racisme en France (XIXe-XXe siècle). Discours publics, humiliations privées, Paris 2007.
Nolte, Hans-Heinrich, *Weltgeschichte*. Imperien, Religionen und Systeme. 15.-19. Jahrhundert, Viyana 2005.
Nolte, Paul, 1900. Das Ende des 19. und der Beginn des 20. Jahrhunderts in sozialgeschichtlicher Perspektive, GWU 47 (1996) içinde, s. 281-300.
—— Gibt es noch eine *Einheit* der Neueren Geschichte?, ZHF 24 (1997) içinde, s. 377-99.
Nordman, Daniel, *Frontières* de France. De l'espace au territoire, Paris 1998.
North, Douglass C., *Understanding* the Process of Economic Change, Princeton, NJ 2005.
—— ve Robert Paul Thomas, The *Rise* of the Western World. A New Economic History, Cambridge 1973.
North, Michael, Das *Geld* und seine Geschichte. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart, Münih 1994.
—— (Hg), *Kommunikationsrevolutionen*. Die neuen Medien des 16. und 19. Jahrhunderts, Köln 2001^2^.
Northrup, David, *Africa's Discovery* of Europe. 1450-1850, New York 2002.
—— *Indentured Labour* in the Age of Imperialism, 1834-1922, Cambridge 1995.
Norton, Mary Beth ve diğ., A *People* and a Nation. A History of the United States, Boston 2001^6^.
Nouzille, Jean, *Histoire des frontières*. L'Autriche et l'Empire Ottoman, Paris 1991.
Nuckolls, Charles, The *Durbar Incident*, MAS 24 (1990) içinde, s. 529-59.
Nugent, Walter, *Crossings*. The Great Transatlantic Migrations, 1870-1914, Bloomington, IN 1992.
—— *Into the West*. The Story of Its People, New York 1999.
Nussbaum, Felicity A. (haz.), The *Global Eighteenth Century*, Baltimore, MD 2003.
Nutini, Hugo G., The *Wiges of Conquest*. The Mexican Aristocracy in the Context of Western Aristocracies, Ann Arbor, MI 1995.
Nwauwa, Apollos O., *Imperialism*, Academe and Nationalism. Britain and University Education for Africans 1860-1960, Londra 1997.
O'Cadhla, Stiofân, *Civilizing Ireland*. Ordnance Survey 1824-1842. Ethnography, Cartography, Translation, Dublin 2007.

O'Grâda, Cormac, *Ireland*. A New Economic History 1780-1939, Oxford 1995.
—— *Ireland's Great Famine*. Interdisciplinary Perspectives, Dublin 2006.
O'Brien, Patrick K., *Historiographical Traditions* and Modern Imperatives for the Restoration of Global History, JGH 1 (2006) içinde, s. 3-39.
—— (haz.), *Industrialisation*. Critical Perspectives on the World Economy, 4 cilt, Londra 1998.
—— ve Armand Clesse (haz.), Two *Hegemonies*. Britain 1846-1914 and the United States 1941-2001, Aidershot 2002.
O'Rourke, Kevin H. ve Jeffrey G. Williamson, *Globalization* and History. The Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy, Cambridge, MA 1999.
O'Rourke, Shane, The *Cossacks*, Manchester 2007.
—— *Warriors* and Peasants. The Don Cossacks in Late Imperial Russia, Basingstoke 2000.
Oakes, James, The *Radical and the Republican*. Frederick Douglass, Abraham Lincoln, and the Triumph of Antislavery Politics, New York 2007.
Ochsenwald, William, The *Hijaz Railroad*, Charlottesville, VA 1980.
—— *Religion*, Society and the State in Arabia. The Hijaz under Ottoman Control, 1840-1908, Columbus, Ohaio 1984.
Offen, Karen, *European Feminisms*, 1700-1950. A Political History, Stanford, CA 2000.
Offer, Avner, The *British Empire*, 1870-1914. A Waste of Money, EcHR 46 (1993) içinde, s. 215-238.
—— The *First World War*. An Agrarian Interpretation, Oxford 1989.
—— (haz.), *In Pursuit* of the Quality of Life, Oxford 1996.
Ogilvie, Sheilagh C. ve Markus Cerman (haz.), European *Proto-Industrialization*. An Introductory Handbook, Cambridge 1996.
Okey, Robin, The *Habsburg Monarchy* c. 1765-1918. From Enlightenment to Eclipse, Basingstoke 2001.
—— *Taming Balkan Nationalism*. The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia, 1878-1914, Oxford 2007.
Oldenburg, Veena Talwar, The Making of *Colonial Lucknow*, 1857-1877, Delhi 1989.
Olender, Maurice, Die *Sprachen des Paradieses*. Religion, Philologie und Ras sentheorie im 19. Jahrhundert, Frankfurt am Main 1995.
Oliver, Roland ve Anthony Atmore, *Africa Since 1800*, Cambridge 2005.
—— ve Anthony Atmore, *Medieval Africa* 1250-1800, Cambridge 2001.
Oliver, W.H. (haz.), The *Oxford History of New Zealand*, Oxford 1981.
Olsen, Donald J., The City as a Work of Art. Londra, Paris, Viyana, New Haven, CT 1986.
Omissi, David E., The *Sepoy* and the Raj. The Indian Army, 1860-1940, Basingstoke 1994.
Osmani, S.R. (haz.), *Nutrition* and Poverty, Oxford 1992.
Osterhammel, Jürgen (haz.), *Asien* in der Neuzeit. Sechs historische Stationen, Frankfurt am Main 1994.
—— *China* und die Weltgesellschaft. Vom 18. Jahrhundert bis in unsere Zeit, Münih 1989.
—— Die *Entzauberung* Asiens. Europa und die asiatischen Reiche im 18. Jahrhundert, Münih 1998.
—— *Expansion* und Imperium, Peter Burschel ve diğ. (haz.), Historische Anstöße. Festschrift für Wolfgang Reinhard, içinde, Berlin 2002, s. 371-92.
—— *Ex-zentrische Geschichte*. Außenansichten europäischer Modernität, Jahrbuch des Wissenschaftskollegs zu Berlin 2000/2001, içinde, Berlin 2002, s. 296-318.
—— *Forschungsreise* und Kolonialprogramm. Ferdinand von Richthofen und die Erschließung Chinas im 19. Jahrhundert, AKG 69 (1987) içinde, s. 150-195.
—— *Geschichtswissenschaft* jenseits des Nationalstaats. Studien zu Beziehungsgeschichte und Zivilisationsvergleich, Göttingen 2001.

—— *Globalgeschichte*, Hans-Jürgen Goertz (haz.), Geschichte. Ein Grundkurs, içinde, Reinbek 2007³, s. 592-610.
—— *Kolonialismus*. Geschichte-Formen-Folgen, Münih 2006⁵.
—— (haz.), *Weltgeschichte*, Stuttgart 2008.
—— ve diğ. (haz.), *Wege* der Gesellschaftsgeschichte, Göttingen 2006.
—— ve Niels P. Petersson, Geschichte der *Globalisierung*. Dimensionen-Prozesse-Epochen, Münih 2007⁴.
Ostler, Nicholas, *Empires of the Word*. A Language History of the World, Londra 2005.
Östör, Ákos, *Vessels of Time*. An Essay on Temporal Change and Social Transformation, Delhi 1993.
Otto, Frank, Die *Entstehung eines nationalen Geldes*. Integrationsprozesse der deutschen Währungen im 19. Jahrhundert, Berlin 2002.
Overton, Mark, *Agricultural Revolution* in England. The Transformation of the Agrarian Economy 1500-1850, Cambridge 1996.
Owen, Norman G., The *Paradox* of Nineteenth-Century Population Growth in Southeast Asia. Evidence from Java and the Philippines, JSEAS 18 (1987) içinde, s. 45-57.
—— ve diğ., The *Emergence* of Modern Southeast Asia. A New History, Honolulu 2005.
Owen, Roger, *Lord Cromer*. Victorian Imperialist, Edwardian Proconsul, Oxford 2004.
—— The *Middle East* in the World Economy 1800-1914, Londra 1981.
Özmucur, Süleyman ve Şevket Pamuk, *Real Wages* and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914, JEH 62 (2002) içinde, s. 293-321.
Pagden, Anthony, *Lords* of all the World. Ideologies of Empire in Spain, Britain and France C. 1500-C.1800, New Haven, CT 1995.
Paine, Sarah C.M., *Imperial Rivals*. Russia, China and Their Disputed Frontier, 1858-1924, Armonk, NY 1996.
—— The *Sino-Japanese War* of 1894-1895. Perceptions, Power, and Primacy, Cambridge 2003.
Paine, Tom, *Common Sense* [1776], yay. haz. Isaac Kramnick, Harmondsworth 1976.
Palairet, Michael, The *Balkan Economies* c. 1800-1914. Evolution without Development, Cambridge 1997.
—— *Rural Serbia* in the Light of the Census of 1863, JEEcH 24 (1995) içinde, s. 41-107.
Palais, James B., A Search for *Korean Uniqueness*, HJAS 55 (1995) içinde, s. 409-25.
—— *Politics and Policy* in Traditional Korea, Cambridge, MA 1991.
Palmer, Robert R., Das *Zeitalter* der demokratischen Revolution, Frankfurt am Main 1970.
Pamuk, Şevket, The *Ottoman Empire* and European Capitalism, 1820-1913. Trade, Investment and Production, Cambridge 1987.
Panda, Chitta, The Decline of the *Bengal Zamindars*. Midnapore, 1870-1920, Delhi 1996.
Pankhurst, Richard, The *Ethiopians*, Oxford 1998.
Pantzer, Peter (haz.), Die *Iwakura-Mission*. Das Logbuch des Kume Kunitake über den Besuch der japanischen Sondergesandtschaft in Deutschland, Österreich und der Schweiz im Jahre 1873, Münih 2002.
Panzac, Daniel, *Les corsaires barbaresques*. La fin dune épopée 1800-1820, Paris 1999.
—— *Population et santé* dans l'empire ottoman (XVIIIe-XXe siècles), İstanbul 1996.
—— *Quarantaines* et lazarets. L'Europe et la peste d'orient (XVIIe-XXe siècles), Aix-en-Provence 1986.
—— ve André Raymond (haz.), *La France et l'Egypte* à l'époque des vicerois 1805-1882, Kahire 2002.
Papayanis, Nicholas, *Coachmen* of Nineteenth-Century Paris. Service Workers and Class Consciousness, Baton Rouge, LA 1993.

Papin, Philippe, Histoire de *Hanoi*, Paris 2001.
Parissien, Steven, *Bahnhöfe der Welt*. Eine Architektur-und Kulturgeschichte, Münih 1997.
Parker, Linda S., *Native American Estate*. The Struggle over Indian and Hawaiian Lands, Honolulu 1989.
Parsons, Neil, *King Khama*, Emperor Joe and the Great White Queen. Victorian Britain through African Eyes, Chicago 1998.
Pasquier, Thierry du, *Les haleiniers français* au XIXe siècle (1814-1868), Grenoble 1982.
Patriarca, Silvana, *Numbers and Nationhood*. Writing Statistics in Nineteenth-Century Italy, Cambridge 1996.
Patterson, Orlando, *Slavery and Social Death*. A Comparative Study, Cambridge, MA 1982.
Paul, Rodman W., The *Far West* and the Great Plains in Transition 1859-1900, New York 1988.
Paulmann, Johannes, *Pomp und Politik*. Monarchenbegegnungen in Europa zwischen Ancien Regime und Erstem Weltkrieg, Paderborn 2000.
Peck, Gunther, *Reinventing Free Labor*. Padrones and Immigrant Workers in the North American West, 1880-1930, Cambridge 2000.
Peebles, Patrick, The History of Sri *Lanka*, Westport, CT 2006.
Peers, Douglas M., *Colonial Knowledge* and the Military in India, 1780-1860, JICH 33 (2005) içinde, s. 157-80.
—— Between Mars and Mammon. Colonial Armies and the Garrison State in India 1819-1835, Londra 1995.
Pelzer, Erich (haz.), *Revolution und Klio*. Die Hauptwerke zur Französischen Revolution, Göttingen 2004.
Pennell, C.R., *Morocco* since 1830. A History, Londra 2000.
Penny, H. Glenn, *Objects of Culture*. Ethnology and Ethnographic Museums in Imperial Germany, Chapel Hill, NC 2001.
Pepper, Suzanne, *Radicalism* and Education Reform in Twentieth-Century China. The Search for an Ideal Development Model, Cambridge 1996.
Perdue, Peter C., *China Marches* West. The Qing Conquest of Central Eurasia, Cambridge, MA 2005.
Pérennès, Roger, *Déportés* et formats de la Commune. De Belleville â Noumea, Nantes 1991.
Perkin, Harold, The *Origins* of Modern English Society 1780-1880, Londra 1969.
Perkins, Kenneth J., A History of *Modern Tunisia*, Cambridge 2004.
Perlin, Frank, The *Invisible City*. Monetary, Administrative and Popular Infrastructures in Asia and Europe, 1500-1900, Aidershot 1993.
Pernau, Margrit, *Burger mit Turban*. Muslime in Delhi im 19. Jahrhundert, Göttingen 2008.
Petermann, Werner, Die *Geschichte der Ethnologie*, Wuppertal 2004.
Peterson, Merrill D., *Lincoln* in American Memory, New York 1994.
Petersson, Niels P., *Anarchie* und Weltrecht. Das Deutsche Reich und die Institutionen der Weltwirtschaft, 1880-1930, Göttingen 2009.
Pétré-Grenouilleau, Olivier (haz.), *From Slave Trade to Empire*. Europe and the Colonisation of Black Africa 1780s-1880s, Londra 2004.
Petrow, Stefan, *Policing Morals*. The Metropolitan Police and the Home Office, 1870-1914, Oxford 1994.
Pflanze, Otto, *Bismarck*, 2 cilt, Münih 1997-98.
Philipp, Thomas ve Guido Schwald (haz.), *Abd-al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt*, 3 cilt, Stuttgart 1994.

Philippot, Robert, *Les zemstvos. Société* civile et état bureaucratique dans la Russie tsariste, Paris 1991.
Phillips, Gordon A. ve Whiteside, Noel, *Casual Labour*. The Unemployment Question in the Port Transport Industry, 1880-1970, Oxford 1985.
Phillipson, Robert, *Linguistic Imperialism*, Oxford 1992.
Pieper, Renate ve Peer Schmidt (haz.), *Latin America* and the Atlantic World, Köln 2005.
Pierenkemper, Toni, *Wirtschaftsgeschichte*, Münih 2005.
Pietrow-Ennker, Bianka, *Wirtschaftsbürger* und Bürgerlichkeit im Königreich Polen. Das Beispiel vom Lodz, dem "Manchester des Ostens", GG 31 (2005) içinde, s. 169-202.
Pietschmann, Horst (haz.), *Atlantic History*. History of the Atlantic System 1580-1830, Göttingen 2002.
Pike, David L., *Subterranean Cities*. The World beneath Paris and Londra, 1800-1945, Ithaca, NY 2005.
—— The 1830 *Revolution in France*, Basingstoke 1991.
Pilbeam, Pamela M., The *Middle Classes* in Europe 1789-1914. France, Germany, Italy and Russia, Basingstoke 1990.
Pinol, Jean-Luc, *Le monde des villes* au XIXe siècle, Paris 1991.
Pitts, Jennifer, A *Turn to Empire*. The Rise of Imperial Liberalism in Britain and France, Princeton, NJ 2005.
Planhol, Xavier de, *Le paysage animal*. L'Homme et la grande faune. Une zoogéographie historique, Paris 2004.
—— *Les fondéments* géographiques de l'histoire de l'Islam, Paris 1968.
—— *Les nations* du prophète. Manuel géographique de politique musulmane, Paris 1993.
Plato, Alice von, *Präsentierte Geschichte*. Ausstellungskultur und Massenpublikum im Frankreich des 19. Jahrhunderts, Frankfurt am Main 2001.
Plunz, Richard, A History of *Housing in New York City*. Dwelling Type and Social Change in the American Metropolis, New York 1990.
Pocock, J.G.A., The *Discovery* of Islands. Essays in British History, Cambridge 2005.
Pohl, Hans, *Aufbruch* zur Weltwirtschaft, 1840-1914. Geschichte der Weltwirtschaft von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg, Stuttgart 1989.
Poignant, Roslyn, *Professional Savages*. Captive Lives and Western Spectacle, New Haven, CT 2004.
Polachek, James M., The *Inner Opium War*, Cambridge, MA 1992.
Polanyi, Karl, The *Great Transformation* [1944], Boston 1957.
Poliakov, Léon, *Der arische Mythos*. Zu den Quellen von Rassismus und Nationalismus in Europa, Viyana 1971.
Pollard, Sidney, *Peaceful Conquest*. The Industrialization of Europe 1760-1970, Oxford 1981.
Pollock, Sheldon, The *Cosmopolitan Vernacular*, JAS 57 (1998) içinde, s. 6-37.
Polunov, Aleksandr J., *Russia* in the Nineteenth Century. Autocracy, Reform, and Social Change, 1814-1914, Armonk, NY 2005.
Pomeranz, Kenneth, The Great *Divergence*. China, Europe, and the Making of the Modern World Economy, Princeton, NJ 2000.
Pomian, Krzysztof, *Europa* und seine Nationen, Berlin 1990.
—— *Sur l'histoire*, Paris 1999.
Pooley, Colin G. (haz.), *Housing Strategies in Europe*, 1880-1930, Leicester 1992.
Port, Michael H., *Imperial London*. Civil Government Building in Londra, 1850-1915, New Haven, CT 1995.
Porter, Andrew, Atlas of British Overseas Expansion, Londra 1991.

—— *European Imperialism* 1860-1914, Basingstoke 1994.
—— *Religion versus Empire?* British Protestant Missionaries and Overseas Expansion, 1700-1914, Manchester 2004.
Porter, Bernard, *The Absent-minded Imperialists.* Empire, Society and Culture in Britain, Oxford 2004.
—— The *Lion's Share.* A Short History of British Imperialism 1850-1995, Londra 1996³.
Porter, Roy, Die *Kunst des Heilens.* Eine medizinische Geschichte der Menschheit von der Antike bis heute, Heidelberg 2000.
—— *London.* A Social History, Londra 1994.
Porter, Theodore M. ve Dorothy Ross (haz.), The *Modern Social Sciencess* (=The Cambridge History of Science, c. 7), Cambridge 2003.
Pot, Johan Hendrik Jacob van der, *Sinndeutung* und Periodisierung der Geschichte. Eine systematische Übersicht der Theorien und Auffassungen, Leiden 1999.
Potter, David M., The *Impending Crisis*, 1848-1861, New York 1976.
Potter, Simon J., *Communication* and Integration. The British and Dominions Press and the British World, c. 1876-1914, JICH 31 (2003) içinde, s. 190-206.
—— *News* and the British World. The Emergence of an Imperial Press System, 1876-1922, Oxford 2003.
Pounds, Norman J.G., *Hearth* and Home. A History of Material Culture, Bloomington, IN 1989.
—— An *Historical Geography* of Europe 1800-1914, Cambridge 1985.
Prak, Maarten (haz.), *Early Modern Capitalism.* Economic and Social Change in Europe, 1400-1800, Londra 2001.
Prakash, Gyan, *Another Reason.* Science and the Imagination of Modern India, Princeton, NJ 1999.
—— (haz.), The *World of the Rural Labourer* in Colonial India, Delhi 1994.
Prendergast, Christopher, *Paris* and the Nineteenth Century, Oxford 1992.
Price, Don C., *Russia* and the Roots of the Chinese Revolution, 1896-1911, Cambridge, MA 1974.
Price, Jacob M., *Economic Function* and the Growth of American Port Towns in the Eighteenth Century, Perspectives in American History 8 (1974) içinde, s. 121-86.
Price, Pamela G., Acting *in Public* versus Forming a Public. Conflict Processing and Political Mobilization in Nineteenth-Century South India, South Asia 14 (1991) içinde, s. 91-121.
—— *Kingship* and Political Practice in Colonial India, Cambridge 1996.
Price, Roger, The *French Second Empire.* An Anatomy of Political Power, Cambridge 2001.
—— *People* and Politics in France, 1848-1870, Cambridge 2004.
Prove, Ralf, *Militär*, Staat und Gesellschaft im 19. Jahrhundert. Münih 2006.
Prucha, Francis Paul, The Great *Father.* The United States Government and the American Indians, kısaltılmış edisyon, Lincoln, NE 1986.
Prude, Jonathan, The Coming of *Industrial Order.* Town and Factory Life in Rural Massachusetts, 1810-1860, Cambridge 1983.
Purcell, Victor, The *Chinese* in Southeast Asia, Kuala Lumpur 1965².
Pusey, James Reeve, *China and Charles Darwin*, Cambridge, MA 1983.
Quataert, Donald (haz.), *Consumption Studies* and the History of the Ottoman Empire, New York 2000.
—— The *Ottoman Empire*, 1700-1922, Cambridge 2000.
—— *Ottoman Manufacturing* in the Age of the Industrial Revolution, Cambridge 1993.
—— *Social Desintegration* and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908. Reactions to European Economic Penetration, New York 1983.

Rabibhadana, Akin, The Organization of *Thai Society* in the Early Bangkok Period, 1782-1873, Ithaca, NY 1969.
Rabinbach, Anson, The *Human Motor*. Energy, Fatigue, and the Origins of Modernity, New York 1990.
Radkau, Joachim, *Natur* und Macht. Eine Weltgeschichte der Umwelt, Münih 2000.
—— Das Zeitalter der *Nervosität*. Deutschland zwischen Bismarck und Hitler, Münih 1998.
Rahikainen, Marjatta, *Centuries of Child Labour*. European Experiences from the Seventeenth to the Twentieth Century, Aidershot 2004.
Raina, Dhruv, *Images and Contexts*. The Historiography of Science and Modernity in India, New Delhi 2003.
Rallu, Jean-Louis, *Les populations océanniennes* aux XIXe et XXe siècles, Paris 1990.
—— *Population* of the French Overseas Territories in the Pacific, Past, Present and Projected, JPH 26 (1991) içinde, s. 169-86.
Ralston, David B., *Importing the European Army*. The Introduction of European Military Techniques and Institutions into the Extra-European World, 1600-1914, Chicago 1990.
Ramachandran, Ranganathan, *Urbanization* and Urban Systems in India, Delhi 1989.
Rangarajan, Mahesh, *Fencing the Forest*, Conservation and Ecological Change in India's Central Provinces 1860-1914, Delhi 1996.
Ranke, Leopold von, *Aus Werk und Nachlaß*, c. 4, Vorlesungseinleitungen, yay. haz. Volker Dotterweich ve Walther Peter Fuchs, Münih 1975.
—— *Die großen Mächte* [1833], yay. haz. Ulrich Muhlack, Frankfurt am Main 1995.
Rankin, Mary Backus, *Elite Activism* and Political Transformation in China, Zhejiang Province, 1865-1911, Stanford, CA 1986.
—— *Managed by the People*. Officials, Gentry, and the Foshan Charitable Granary, 1795-1845, LIC 15 (1994) içinde, s. 1-52.
Raphael, Lutz, *Recht und Ordnung*. Herrschaft durch Verwaltung im I9. Jahrhundert, Frankfurt am Main 2000.
Rasler, Karen A. ve William R. Thompson, *War* and State Making. The Shaping of the Global Powers, Boston 1989.
Rathenau, Walther, *Der Kaiser*. Eine Betrachtung, Berlin 1919.
Ratzel, Friedrich, *Politische Geographie*, Münih 1897.
Raulff, Ulrich, *Der unsichtbare Augenblick*. Zeitkonzepte in der Geschichte, Göttingen 1999.
Ravina, Mark, *Land and Lordship* in Early Modern Japan, Stanford, CA 1999.
—— The *Last Samurai*. The Life and Battles of Saigō Takamori, Hoboken, NJ 2004.
Rawlinson, John L., *Chinas Struggle* for Naval Development, Cambridge, MA 1967. Rawski, Evelyn S., *Education* and Popular Literacy in Ch'ing China, Ann Arbor, MI 1979.
—— The *Last Emperors*. A Social History of the Qing Imperial Institutions, Berkeley, CA 1998.
Raymond, André, *Grandes villes arabes* â l'époque ottomane, Paris 1985.
—— *Le Caire*, Paris 1993.
Read, Donald, The *Power of News*. The History of Reuters, 1849-1989, Oxford 1992.
Reardon-Anderson, James, *Reluctant Pioneers*. China's Expansion Northward, 1644-1937, Stanford, CA 2005.
Reclus, Élisée, *L'Homme et la terre*. Histoire contemporaine [1908], 2 cilt, Paris 1990.
Reclus, Elisée, *Nouvelle geographie* universelie, 19 cilt, Paris 1876-94.
Reed, Bradly W., *Talons and Teeth*. County Clerks and Runners in the Qing Dynasty, Stanford, CA 2000.

Reichardt, Rolf, Das *Blut der Freiheit*. Französische Revolution und demokratische Kultur, Frankfurt am Main 1998.
Reichert, Ramón, Der *Diskurs der Seuche*. Sozialpathologien 1700-1900, Münih 1997.
Reid, Anthony, An *Age of Commerce in* Southeast Asian History, MAS 24 (1990) içinde, s. 1-30.
—— *Charting the Shape* of Early Modern Southeast Asia, Chiang Mai 1999.
—— *Humans and Forests* in Pre-Colonial Southeast Asia, Environment and History 1 (1995) içinde, s. 93-110.
—— (haz.), The *Last Stand of* Asian Autonomies. Responses to Modernity in the Diverse States of Southeast Asia and Korea, 1750-1900, Basingstoke 1997.
—— (haz.), *Sojourners* and Settlers. Histories of Southeast Asia and the Chinese, Honolulu 2001.
Reid, Donald Malcolm, *Whose Pharaohs?* Archaeology, Museums, and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I, Berkeley, CA 2002.
Reid, Richard, The *Ganda* on the Lake Victoria. A Nineteenth-Century East African Imperialism, JAfH 39 (1998) içinde, s. 349-363.
Reimers, David M., *Other Immigrants. The Global Origins of the American People*. New York 2005.
Reinhard, Marcel ve diğ., *Histoire générale* de la population mondiale, Paris 1968.
Reinhard, Rudolf, Weltwirtschaftliche und politische *Erdkunde*, Breslau 1929[6].
Reinhard, Wolfgang, Geschichte der europäischen *Expansion*, 4 cilt, Stuttgart 1983-1990.
—— *Lebensformen* Europas. Eine historische Kulturanthropologie, Münih 2004.
—— Geschichte der *Staatsgewalt*. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart, Münih 1999.
—— (haz.), *Verstaatlichung* der Welt? Europäische Staatsmodelle und außereuropäische Machtprozesse, Münih 1999.
Reinkowski, Maurus, Die *Dinge der Ordnung*. Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19. Jahrhundert, Münih 2005.
Reiter, Herbert, Politisches *Asyl* im 19. Jahrhundert. Die deutschen politischen Flüchtlinge des Vormärz und der Revolution von 1848/49 in Europa und den USA, Berlin 1992.
Reps, John W., The *Making of Urban America. A* History of City Planning in the United States, Princeton, NJ 1965.
Resendez, Andrés, *Changing National Identities* at the Frontier. Texas and New Mexico, 1800-1850, Cambridge 2005.
Rétif, André, *Pierre Larousse* et son oeuvre (1817-1875), Paris 1975.
Reulecke, Jürgen, Die *Mobilisierung* der "Kräfte und Kapitale". Der Wandel der Lebensverhältnisse im Gefolge von Industrialisierung und Verstädterung, aynı yazarın, (haz.), Geschichte des Wohnens, c. 3, 1800-1918. Das bürgerliche Zeitalter, içinde, Stuttgart 1997, s. 15-144.
—— Geschichte der *Urbanisierung in Deutschland*, Frankfurt am Main 1992[3].
Reynolds, Douglas R., *China*, 1898-1912. The Xinzheng Revolution and Japan, Cambridge, MA 1993.
Rhoads, Edward J.M., *Manchus and Han*. Ethnic Relations and Political Power in Late Qing and Early Republican China, 1861-1928, Seattle 2000.
Ribbe, Wolfgang, *Geschichte Berlins*, 2 cilt, Münih 1987.
Ribeiro, Darcy, *Amerika* und die Zivilisation. Die Ursachen der ungleichen Entwicklung der amerikanischen Völker, Frankfurt am Main 1985.
—— ve Gregory Rabassa, The *Brazilian People*. The Formation and Meaning of Rrazil. Gainesville, FL 2000.

Rich, Norman, The Age *of Nationalism* and Reform 1850-1890, New York 1977².
—— Great *Power Diplomacy* 1814-1914, New York 1992.
Richards, Edward G., *Mapping Time*. The Calendar and Its History, Oxford 1998.
Richards, Eric, How Did *Poor People* Emigrate from the British Isles to Australia in the Nineteenth Century? JBS 32 (1993) içinde, s. 250-79.
Richards, John F., The *Mughal Empire*, Cambridge 1993.
—— The *Unending Frontier*. An Environmental History of the Early Modern World, Berkeley, CA 2003.
Richardson, Peter, *Chinese Mine Labour* in the Transvaal, Londra 1982.
Richter, Daniel K., *Facing East* from Indian Country, A Native History of Early America, Cambridge, MA 2001.
Richthofen, Ferdinand Freiherr von, *China*. Ergebnisse eigener Reisen und darauf begründeter Studien, 5 cilt, Berlin 1877-1912.
Rickard, John, *Australia. A* Cultural History, Harlow 1996².
Ricklefs, M.C., A History of *Modern Indonesia* since c. 1300, Basingstoke 2001³.
Ridley, Jane, *Edwin Lutyens*. His Life, His Wife, His Work, Londra 2003.
Rieger, Bernhard, *Technology* and the Culture of Modernity in Britain and Germany, 1890-1945, Cambridge 2005.
Riekenberg, Michael, *Ethnische Kriege* in Lateinamerika im 19. Jahrhundert, Stuttgart 1997.
—— *Gewaltsegmente*. Über einen Ausschnitt der Gewalt in Lateinamerika, Leipzig 2003.
Riesenberger, Dieter, *Fiir Humanität* in Krieg und Frieden. Das Internationale Rote Kreuz 1863-1977, Göttingen 1992.
Riley, James C., *Rising Life Expectancy*, Cambridge 2001.
Ringer, Fritz K., *Die Gelehrten*. Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890-1933, Stuttgart 1983.
—— *Education and Society* in Modern Europe, Bloomington, IN 1979.
Rittaud-Hutinet, Jacques, *Le cinéma* des origines. Les frères Lumière et leurs opérateurs, Seyssel 1985.
Ritter, Carl, *Einleitung* zur allgemeinen und vergleichenden Geographie, Berlin 1852.
—— Die *Erdkunde* im Verhältniß zur Natur und zur Geschichte des Menschen, 2. Aufl., 19 cilt, Berlin 1822-59.
Ritter, Gerhard A. ve Klaus Tenfelde, *Arbeiter* im Deutschen Kaiserreich 1871 bis 1914, Bonn 1992.
Rivet, Daniel, *Le Maroc* de Lyautey à Mohammed V. Le double visage du protectorat, Paris 1999.
Roach, Joseph, *Cities of the Dead*. Circum-Atlantic Performance, New York 1996.
Robb, Graham, The *Discovery of France*. A Historical Geography from the Revolution to the First World War, New York 2007.
Robb, Peter, *Peasants' Choices*? Indian Agriculture and the Limits of Commercialization in Nineteenth-Century Bihar, EcHR 45 (1992) içinde, s. 97-119.
Robbins, Richard G., *Famine in Russia*, 1891-1892. The Imperial Government Responds to a Crisis, New York 1975.
Roberts, Andrew, *Salisbury*. Victorian Titan, Londra 1999.
Roberts, J.A.G., *China to Chinatown*. Chinese Food in the West, Londra 2002.
Roberts, John M., *Twentieth Century*. The History of the World, 1901 to 2000, New York 1999.
Robertson, Bruce Carlisle, *Raja Rammohan Ray*. The Father of Modern India, Delhi 1995.
Robinson, David, *Muslim Societies* in African History, Cambridge 2004.

Robinson, Francis, *Islam* and Muslim History in South Asia, New Delhi 2000.
Robinson, Michael E., *Korea's Twentieth-Century Odyssey*. A Short History, Honolulu 2007.
Rock, David, *Argentina*, 1516-1987. From Spanish Colonization to Alfonsin, Berkeley, CA 1987.
Rodger, Nicholas A.M., The *Command of the Sea*. A Naval History of Britain 1649-1815, Londra 2004.
Rodger, Richard (haz.), *European Urban History*. Prospect and Retrospect, Leicester 1993.
Rodgers, Daniel T., *Atlantic Crossings*. Social Politics in an Progressive Age, Cambridge, MA 1998.
Rodriguez, Jaime E., The *Emancipation* of America, AHR 105 (2000) içinde, s. 131-52.
—— The *Independence of Spanish America*, Cambridge 1998.
Roediger, David R., *Working Toward Whiteness*. How America's Immigrants Became White, New York 2005.
Rogan, Eugene L., *Frontiers of the State* in the Late Ottoman Empire. Transjordan, 1850-1921, Cambridge 1999.
Rogin, Michael Paul, *Fathers and Children*. Andrew Jackson and the Subjugation of the American Indians, New York 1975.
Rogowski, Ronald, *Commerce and Coalitions*. How Trade Affects Domestic Political Alignments, Princeton, NJ 1989.
Röhl, John C.G., *Wilhelm II*., 3 cilt, Münih 1993-2008.
Röhl, Wilhelm (haz.), *History of Law in Japan* since 1868, Leiden 2005.
Rohrbough, Malcolm J., *Aspen*. The History of a Silver Mining Town, 1879-1893, New York 1986.
—— *Days of Gold*. The California Gold Rush and the American Nation, Berkeley, CA 1997.
Rokkan, Stein, *Stoat*, Nation und Demokratie in Europa, yay. haz. Peter Flora, Frankfurt am Main 2000.
Romein, Jan, The *Watershed* of Two Eras. Europe in 1900, Middletown, CT 1978.
Rosanvallon, Pierre, *La democratic inachevée*. Historie de la souveraineté du peuple en France, Paris 2000.
—— *Le sacre du citoyen*. Histoire du suffrage universel en France, Paris 1992.
—— Der *Staat in Frankreich* von 1789 bis in die Gegenwart, Münster 2000.
Rosen, Charles, The *Classical Style*. Haydn, Mozart, Beethoven, Londra 1971.
—— The *Romantic Generation*, Cambridge, MA 1995.
Rosen, George, A *History of Public Health*, New York 1958.
Rosenberg, Charles E., The *Cholera Years*. The United States in 1832, 1849, and 1866, Chicago 1962.
Rosner, Erhard, *Medizingeschichte Japans*, Leiden 1989.
Ross, Dorothy, The *Origins* of American Social Science, Cambridge 1991.
Ross, Robert ve Gerard J. Telkamp (haz.), *Colonial Cities*, Dordrecht 1985.
—— *Status* and Respectability in the Cape Colony, 1750-1870: A Tragedy of Manners, Cambridge 1999.
Rossabi, Morris, *China and Inner Asia*. From 1368 to the Present Day, Londra 1975.
Rosselli, John, *Singers* of Italian Opera. The History of a Profession, Cambridge 1992.
Rostow, Walt W., The *World Economy*. History and Prospect, Austin, TX 1978.
Rotberg, Robert I., The *Founder*. Cecil Rhodes and the Pursuit of Power, New York 1988.
Roth, Ralf, Das *Jahrhundert der Eisenbahn*. Die Herrschaft über Raum und Zeit 1800-1914, Ostfildern 2005.

Rothblatt, Sheldon, The *Revolution of the Dons.* Cambridge and Society in Victorian England, Londra 1968.
—— ve Björn Wittrock (haz.), The *European and American University* since 1800. Historical and Sociological Essays, Cambridge 1993.
Rothermund, Dietmar (haz.), *Aneignung* und Selbstbehauptung. Antworten auf die europäische Expansion, Münih 1999.
—— *Indiens wirtschaftliche Entwicklung.* Von der Kolonialzeit bis zur Gegenwart, Paderborn 1985.
Rothfels, Nigel, *Savages and Beasts.* The Birth of the Modern Zoo, Baltimore, MD 2002.
Rouleau, Bernard, Paris. Histoire d'un espace, Paris 1997.
Roussillon, Alain, *Identité et modernité.* Les voyageurs égyptiens au Japon (XIXe-XXe siècle), Arles 2005.
Rowe, William T., *Hankow*, 2 cilt, Stanford, CA 1984-89.
—— *Saving the World. Chen Hongmou* and Elite Consciousness in Eighteenth-Century China, Stanford, CA 2001.
Rowley, Charles D., The *Destruction* of Aboriginal Society, Harmondsworth 1974.
Royle, Edward, *Revolutionary Britannia?* Reflections on the Threat of Revolution in Britain, 1789-1848, Manchester 2000.
Rösener, Werner, Die *Bauern* in der europäischen Geschichte, Münih 1993.
Rubinger, Richard, *Popular Literacy* in Early Modern Japan, Honolulu 2007.
Rubinstein, William D. (haz.), *Wealth* and the Wealthy in the Modern World, Londra 1980.
Ruble, Blair A., *Second Metropolis.* Pragmatic Pluralism in Gilded Age Chicago, Silver Age Moscow and Meiji Osaka, Cambridge 2001.
Ruedy, John, *Modern Algeria.* The Origins and Development of a Nation, Bloomington, IN 1992.
Rüegg, Walter (haz.), Geschichte der *Universität* in Europa, 4 cilt, Münih 1993-2008.
Ruggiero, Guido de, Geschichte des *Liberalismus* in Europa, Münih 1930.
Rupp, Leila J., *Worlds of Women.* The Making of an International Women's Movement, Princeton, NJ 1997.
Russell, William Howard, *Meine sieben Kriege.* Die ersten Reportagen von den Schlachtfeldem des 19. Jahrhunderts, Frankfurt am Main 2000.
Rustemeyer, Angela, *Dienstboten* in Petersburg und Moskau 1861-1917. Hintergrund, Alltag, soziale Rolle, Stuttgart 1996.
Rutherford, Susan, The *Prima Donna* and Opera, 1815-1930, Cambridge 2006.
Ruthven, Malise ve Azim Nanji, *Historical Atlas of Islam*, Cambridge, MA 2004.
Ryan, James R., *Picturing Empire.* Photography and the Visualization of the British Empire, Londra 1997.
Ryan, Mary P., *Civic* Whrs. Democracy and Public Life in the American City during the Nineteenth Century, Berkeley, CA 1997.
Sabel, Charles F. ve Jonathan Zeitlin (haz.), *World of Possibilities.* Flexibility and Mass Production in Western Industrialization, Cambridge 1997.
Sachs, Jeffrey D. (haz.), *Developing Country Debt* and the World Economy, Chicago 1989.
—— *Tropical Underdevelopment*, Cambridge, MA 2001.
Sahlins, Marshall D., *Anahulu.* The Anthropology of History in the Kingdom of Hawaii, c. 1, Historical Ethnography, Chicago 1992.
Sahlins, Peter, *Forest Rites.* The War of the Demoiselles in Nineteenth-Century France, Cambridge, MA 1994.
Said, Edward W., *Orientalism*, Londra 1978.
Samson, Jane (haz.), The *British Empire*, Oxford 2001.

Samson, Jim (haz.), The *Cambridge History of Nineteenth-Century Music*, Cambridge 2002.
Sanneh, Lamin, *Abolitionists Abroad*. American Blacks and the Making of Modern West Africa. Cambridge, MA 1999.
—— The *Crown* and the Turban. Muslims and West African Pluralism. Boulder, CO 1997.
—— *Disciples of all Nations*. Pillars of World Christianity, New York 2007.
Sarasin, Philipp, *Stadt der Bürger*. Bürgerliche Macht und städtische Gesellschaft. Basel 1846-1914, Göttingen 1997².
Sarmiento, Domingo Faustino, *Barbarei und Zivilisation*. Das Leben des Facundo Quiroga [1845], Frankfurt am Main 2007.
Sartorius von Waltershausen, August, Die *Entstehung* der Weltwirtschaft. Geschichte des zwischenstaatlichen Wirtschaftslebens vom letzten Viertel des achtzehnten Jahrhunderts bis 1914, Jena 1931.
Sassoon, Donald, The *Culture* of the Europeans. From 1800 to the Present, Londra 2006.
Satre, Lowell J., *Chocolate on Trial*. Slavery, Politics, and the Ethics of Business, Atina, Ohaio 2005.
Saunders, David, *Russia* in the Age of Reaction and Reform 1801-1881, Londra 1992.
Sautter, Udo, *Geschichte Kanadas*. Von der europäischen Entdeckung bis zur Gegenwart, Münih 1992.
Sayer, Derek, The Coasts of *Bohemia*. A Czech History, Princeton, NJ 1998.
Scarr, Deryck, The History of the *Pacific Islands*. Kingdoms of the Reefs, Basingstoke 1990.
Schalenberg, Marc, *Humboldt auf Reisen?* Die Rezeption des "deutschen Universitätsmodells" in den französischen und britischen Reformdiskursen (1810-1870), Basel 2002.
Schama, Simon, *Patriots* and Liberators. Revolution in the Netherlands, Londra 1977.
Scheffler, Thomas, *"Fertile Crescent"*, "Orient", "Middle East". The Changing Mental Maps of Southwest Asia, European Review of History 10 (2003) içinde, s. 253-72.
Schenda, Rudolf, *Volk ohne Buch*. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770-1910, Frankfurt am Main 1970.
Schendel, Willem van ve Henk Schulte Nordholt (haz.), *Time Matters*. Global and Local Time in Asian Societies, Amsterdam 2001.
Scherrer, Jutta, *Kulturologie*. Rußland auf der Suche nach einer zivilisatorischen Identität, Göttingen 2003.
Scherzer, Kenneth A., The *Unbound Community*. Neighborhood Life and Social Structure in New York City, 1830-1875, Durham, NC 1992.
Schieder, Theodor, *Nationalismus* und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem im modernen Europa, Göttingen 1991.
—— *Staatensystem* als Vormacht der Welt 1848-1918, Frankfurt am Main 1977.
Schilling, Heinz, *Die neue Zeit*. Vom Christenheitseuropa zum Europa der Staaten 1250 bis 1750, Berlin 1999.
Schinz, Alfred, *Cities in China*, Berlin 1989.
Schivelbusch, Wolfgang, Die Geschichte der *Eisenbahnreise*. Zur Industrialisierung von Raum und Zeit im 19. Jahrhundert, Münih 1977.
—— *Lichtblicke*. Zur Geschichte der künstlichen Helligkeit im 19. Jahrhundert, Münih 1983.
Schlaffer, Heinz, Die kurze *Geschichte der deutschen Literatur*, Münih 2002.
Schleier, Hans, Geschichte der deutschen *Kulturgeschichtsschreibung*, 2 cilt, Waltrop 2003.
Schlögel, Karl, *Im Raume* lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik, Münih 2003.
Schlör, Joachim, *Nachts in der großen Stadt*. Paris, Berlin, Londra 1840-1930, Münih 1991.
Schmale, Wolfgang, *Geschichte Europas*, Viyana 2000.

Schmid, André, Korea between Empires, 1895-1919, New York 2002.
Schmidt, Manfred G., *Sozialpolitik* in Deutschland. Historische Entwicklung und internationaler Vergleich, Opladen 1998.
Schmidt, Nelly, *L'Abolition de l'esclavage.* Cinq siècles de combats, XVIe-XXe siecle, Paris 2005.
Schmidt, Peer, *Der Guerrillero.* Die Entstehung des Partisanen in der Sattelzeit der Moderne. Eine atlantische Perspektive 1776-1848, GG 29 (2003) içinde, s. 161-90.
—— ve diğ., *Kleine Geschichte Spaniens*, Stuttgart 2002.
Schmidt-Glintzer, Helwig, *Eurasien* als kulturwissenschaftliches Forschungsthema, Wolfgang Gantke ve diğ. (haz.), Religionsbegegnung und Kulturaustausch in Asien, içinde, Wiesbaden 2002, s. 185-99.
Schmidt-Glintzer, Helwig, *Geschichte der chinesischen Literatur*, Bern 1990.
Schmidt-Nowara, Christopher, *Empire and Antislavery.* Spain, Cuba, and Puerto Rico, 1833-1874, Pittsburgh 1999.
Schmied, Gerhard, *Soziale Zeit.* Umfang, "Geschwindigkeit" und Evolution, Berlin 1985.
Schmoeckel, Matthias, Die *Großraumtheorie.* Ein Beitrag zur Geschiche der Völkerrechtswissenschaft im Dritten Reich, insbesondere der Kriegszeit, Berlin 1994.
Schneer, Jonathan, *London* 1900. The Imperial Metropolis, New Haven, CT 1999.
Schneider, Ronald M., *Latin American Political History.* Patterns and Personalities, Boulder, CO 2007.
Schneider, Ute, Die *Macht der Karten.* Eine Geschichte der Kartographie vom Mittelalter bis heute, Darmstadt 2004.
Schölch, Alexander, *Ägypten den Ägyptern!* Die politische und gesellschaftliche Krise in den Jahren 1878-1882 in Ägypten, Zürih 1972.
—— Ägypten in der ersten und Japan in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Ein entwicklungsgeschichtlicher Vergleich, GWU 33 (1982) içinde, s. 333-46.
—— *Der arabische Osten* im 19. Jahrhundert 1800-1914, Ulrich Haarmann (haz.), Geschichte der arabischen Welt, içinde, Münih 2001[4], s. 365-431.
Scholte, Jan Aart, *Globalization.* A Critical Introduction, Basingstoke 2000.
Schoppa, R. Keith, *Xiang Lake.* Nine Centuries of Chinese Life, New Haven, CT 1989.
Schorkowitz, Dittmar, *Staat und Nationalitäten* in Russland. Der Integrationsprozess der Burjaten und Kalmücken, 1822-1925, Stuttgart 2001.
Schrader, Abby M., *Languages of the Lash.* Corporal Punishment and Identity in Imperial Russia, DeKalb, IL 2002.
Schramm, Gottfried, *Fünf Wegscheiden* der Weltgeschichte, Göttingen 2004.
Schreiber, Ulrich, Die *Kunst der Oper*, 3 cilt, Frankfurt am Main 1988-2000.
Schroder, Hans-Christoph, Die *Amerikanische Revolution.* Eine Einführung, Münih 1982.
Schroder, Iris ve Sabine Höhler (haz.), *Welt-Räume.* Geschichte, Geographie und Globalisierung seit 1900, Frankfurt am Main 2005.
Schroeder, Paul W., The Nineteenth-Century *International System.* Changes in the Structure, WP 39 (1986) içinde, s. 1-26.
—— The *Transformation* of European Politics 1763-1848, Oxford 1994.
Schroeter, Daniel J., *Merchants of Essaouira.* Urban Society and Imperialism in Southwestern Morocco, 1844-1886, Cambridge 1988.
Schudson, Michael, The *Good Citizen. A* History of American Civic Life, New York 1998.
Schularick, Moritz, *Finanzielle Globalisierung* in historischer Perspektive, Tübingen 2006.
Schulin, Ernst, Die *Französische Revolution*, Münih 2004[4].
Schulte Nordholt, Henk, The *Spell of Power. A* History of Balinese Politics 1650-1940, Leiden 1996.

Schultz, Hans-Dietrich, *Deutschlands "natürliche Grenzen"*. "Mittellage" und "Mitteleuropa" in der Diskussion der Geographen seit Beginn des 19.Jahrhunderts, GG 15 (1989) içinde, s. 248-91.

—— *Raumkonstrukte* der klassischen deutschsprachigen Geographie des 19./20. Jahrhunderts im Kontext ihrer Zeit, GG 28 (2002) içinde, s. 343-77.

Schultz, Kirsten, *Tropical Versailles*. Empire, Monarchy, and the Portuguese Royal Court in Rio de Janeiro, 1808-1821, New York 2001.

Schulze, Hagen, *Staat und Nation* in der europäischen Geschichte, Münih 1994.

Schulze, Reinhard, The *Birth of Tradition* and Modernity in 18th and 19th-Century Islamic Culture. The Case of Printing, Culture and History 16 (1997) içinde, s. 29-72.

—— *Die islamische Welt* in der Neuzeit (16.-19. Jahrhundert), Albrecht Noth ve Jürgen Paul (haz.), Der islamische Orient. Grundzüge seiner Geschichte, içinde, Würzburg 1998, s. 333-406.

Schulze, Winfried, Die *Zahl der Opfer* der Französischen Revolution, GWU 59 (2008) içinde, s. 140-52.

Schumpeter, Joseph A., *Aufsätze zur Soziologie*, Tübingen 1953.

—— History of *Economic Analysis*, Londra 1954.

—— *Konjunkturzyklen*. Eine theoretische, historische und statistische Analyse des kapitalistischen Prozesses, 2 cilt, Göttingen 1961.

Schwab, Raymond, *La renaissance orientate*, Paris 1950.

Schwarcz, Vera, The *Chinese Enlightenment*. Intellectuals and the Legacy of the May Fourth Movement of 1919, Berkeley, CA 1986.

Schwebell, Gertrud C. (haz.), Die *Geburt des modernen Japan* in Augenzeugenberichten, Münih 1981.

Schwentker, Wolfgang, Die *Samurai*, Münih 2003.

—— *Max Weber in Japan*. Eine Untersuchung zur Wirkungsgeschichte 1905-1995, Tübingen 1998.

Scott, Hamish M., The *Birth* of a Great Power System, 1740-1815, Harlow 2006.

Scott, James C., *Seeing Like a State*. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, New Haven, CT 1998.

Scott, Rebecca J., *Degrees of Freedom*. Louisiana and Cuba after Slavery, Cambridge, MA 2005.

Scott, Tom (haz.), The *Peasantries of* Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries, Londra 1998.

Sdvizkov, Denis, Das *Zeitalter der Intelligenz*. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa bis zum Ersten Weltkrieg, Göttingen 2006.

Searing, James E., *West African Slavery* and Atlantic Commerce. The Senegal River Valley, 1700-1860, Cambridge 1993.

Searle, Geoffrey R., *A New England?* Peace and War 1886-1918, Oxford 2004.

—— *Morality* and the Market in Victorian Britain, Oxford 1998.

Seavoy, Ronald E., *Famine* in Peasant Societies, New York 1986.

Seely, Robert, The *Russian-Chechen Conflict*, 1800-2000. A Deadly Embrace, Londra 2001.

Seidensticker, Edward, *Low City*, High City. Tokyo from Edo to the Earthquake, Londra 1983.

Seidl, Wolf, *Bayern in Griechenland*. Die Geburt des griechischen Nationalstaats und die Regierung König Ottos, Münih 1981.

Semmel, Bernard, *Jamaican Blood* and Victorian Conscience. The Governor Eyre Controversy, Westport, CT 1962.

—— The *Liberal Ideal* and the Demons of Empire. Theories of Imperialism from Adam Smith to Lenin, Baltimore, MD 1993.
Sen, Amartya, The *Argumentative Indian*. Writings on Indian Culture, History and Identity, Londra 2005.
Sennett, Richard, *Flesh and Stone*. The Body and the City in Western Civilization, New York 1994.
Seton-Watson, Hugh, *Nations and States*. An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism, Londra 1977.
—— The *Russian Empire* 1801-1917, Oxford 1967.
Shang Keqiang ve Liu Haiyan, *Tianjin* zujie shehui yanjiu [Tianjin'deki İmtiyazlar Toplumu Hakkında İncelemeler], Tianjin 1996.
Shannon, Richard, *Gladstone*, 2 cilt, Londra 1982-99.
Shao Qin, *Culturing Modernity*. The Nantong Model, 1890-1930, Stanford, CA 2003.
Sharma, Arvind (haz.), *Modern Hindu Thought*. The Essential Texts, Oxford 2002.
Shaw, Stanford J., *Between Old and New*. The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807, Cambridge, MA 1971.
—— The *Jews of the Ottoman Empire* and the Turkish Republic, New York 1991.
—— *Museums* in the German Art World. From the End of the Old Regime to the Rise of Modernism, Oxford 2000.
Shih, Vincent Y.C., The *Taiping Ideology*. Its Sources, Interpretations, and Influences, Seattle 1967.
Shimazu Naoko, *Japan, Race and Equality*. The Racial Equality Proposal of 1919, Londra 1998.
Shipps, Jan, *Mormonism. The Story of a New Religious Tradition*, Urbana, IL 1985.
Showalter, Dennis, The *Wars of German Unification*, Londra 2004.
Siddiqi, Asiya, *Ayesha's World. A* Butcher's Family in Nineteenth-Century Bombay, CSSH 43 (2001) içinde, s. 101-29.
Sieferle, Rolf Peter ve diğ., Das *Ende der Fläche*. Zum gesellschaftlichen Stoffwechsel der Industrialisierung, Köln 2006.
Siegrist, Hannes ve diğ. (haz.), *Europäische Konsumgeschichte*. Zur Gesellschafts-und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert), Frankfurt am Main 1997.
Siemann, Wolfram, *Vom Staatenbund* zum Nationalstaat. Deutschland 1806-1871, Münih 1995.
Silberman, Bernard S., *Cages of Reason*. The Rise of the Rational State in France, Japan, the United States, and Great Britain, Chicago 1993.
Silva, K.M. de, A History of *Sri Lanka*, Londra 1981.
Simey, T.S. ve M. B. Simey, *Charles Booth*. Social Scientist, Oxford 1960.
Simmons, I.G., An *Environmental History* of Great Britain. From 10000 Years Ago to the Present, Edinburgh 2001.
Simonton, Deborah, A History of *European Women's Work*, 1700 to the Present, Londra 1998.
Singaravélou, Pierre, *L'Ecole Frangaise d'Extrême-Orient* ou l'institution des marges (1898-1956), Paris 1999.
Singer, James D. ve Melvin Small, Resort *to Arms*. International and Civil Wars, 1816-1980, Beverly Hills 1982.
Singh, Chetan, *Natural Premises*. Ecology and Peasant Life in the Western Himalaya, 1800-1950, Delhi 1998.
Sinor, Denis, *Introduction*. The Concept of Inner Asia, aynı yazarın (haz.), The Cambridge History of Early Inner Asia, içinde, Cambridge 1990, s. 1-18.

Skinner, G. William, *Chinese Society* in Thailand. An Analytical History, Ithaca, NY 1957.
—— (haz.), The *City* in Late Imperial China, Stanford, CA 1977.
Skocpol, Theda, *States* and Social Revolutions, Cambridge 1979.
Slatta, Richard W., *Cowboys* of the Americas, New Haven, CT 1990.
—— *Gauchos* and the Vanishing Frontier, Lincoln, NE 1983.
Slezkine, Yuri, *Arctic Mirrors*. Russia and the Small Peoples of the North, Ithaca, NY 1994.
Slotkin, Richard, The *Fatal Environment*. The Myth of the Frontier in the Age of Industrialization, 1800-1890, New York 1985.
—— *Regeneration* through Violence. The Mythology of the American Frontier, 1600-1860, Middletown, CT 1973.
Smallman-Raynor, Matthew ve Andrew D. Cliff, *War Epidemics*. A Historical Geography of Infectious Diseases in Military Conflict and Civil Strife, 1850-2000, Oxford 2004.
Smelser, Neil J. ve Paul B. Baltes (haz.), *International Encyclopedia* of the Social and Behavioral Sciences, 26 cilt, Amsterdam 2001.
Smil, Vaclav, *Creating the Twentieth Century*. Technical Innovations of 1867-1914 and Their Lasting Impact, Oxford 2005.
—— *Energy* in World History, Boulder, CO 1994.
Smith, Andrew B., *Pastoralism in Africa*. Origins and Development Ecology, Londra 1992.
Smith, Anthony D., *Nationalism* and Modernism, Londra 1998.
Smith, Crosbie, The *Science of Energy*. A Cultural History of Energy Physics in Victorian Britain, Londra 1998.
—— ve M. Norton Wise, *Energy and Empire*. A Biographical Study of Lord Kelvin, Cambridge 1989.
Smith, David A. ve diğ. (haz.), *States* and Sovereignty in the Global Economy, Londra 1999.
Smith, Jeremy, *Europe and the Americas*. State Formation, Capitalism and Civilizations in Atlantic Modernity, Leiden 2006.
Smith, Joseph, The *Spanish-American War*. Conflict in the Caribbean and the Pacific, 1895-1902, Harlow 1994.
Smith, Mark M., *Debating Slavery*. Economy and Society in the Antebellum American South, Cambridge 1998.
—— *Mastered by the Clock*. Time, Slavery and Freedom in the American South, Chapel Hill, NC 1997.
Smith, Michael Stephen, The *Emergence* of Modern Business Enterprise in France, 1800-1930, Cambridge, MA 2006.
Smith, Richard J., *China's Cultural Heritage*. The Qing Dynasty, 1644-1912, Boulder, CO 1994².
Smith, Thomas C., The *Agrarian Origins of* Modern Japan, Stanford, CA 1959.
—— *Peasant Time* and Factory Time in Japan, P&P 111 (1986) içinde, s. 165-97.
Smith, Woodruff D., Politics and the *Sciences of Culture* in Germany, 1840-1920, New York 1991.
Snouck Hurgronje, Christiaan, *Mekka* in the Latter Part of the Nineteenth Century. Daily Life, Customs and Learning, Leiden 1931.
Snowden, Frank M., *Naples* in the Time of Cholera, 1884-1911, Cambridge 1995.
Sohrabi, Nader, *Global Wives*, Local Actors. What the Young Turks Knew about Other Revolutions and Why It Mattered, CSSH 44 (2002) içinde, s. 45-79.
—— *Historicizing Revolutions*. Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran, and Russia, 1905-1908, AJS 100 (1995) içinde, s. 1383-1447.
Solé, Robert, *Le grand voyage de l'obélisque*, Paris 2004.
Sombart, Werner, *Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus?*, Tübingen 1906.

Somel, Seluk Akin, The *Modernization of Public Education* in the Ottoman Empire 1839-1908. Islamization, Autocracy and Discipline, Leiden 2001.
Sondhaus, Lawrence, *Naval Warfare*, 1815-1914, Londra 2001.
Sorin, Gerald, A *Time for Building*. The Third Migration, 1880-1920, Baltimore, MD 1992.
Soto, Hernando de, The *Mystery of Capital*. Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else, New York 2000.
Souyek, Svat, A *History of Inner Asia*, Cambridge 2000.
Spang, Rebecca L., *Paradigms* and Paranoia. How Modern is the French Revolution? AHR 108 (2003) içinde, s. 119-47.
—— The Invention of the *Restaurant*. Paris and Modern Gastronomic Culture, Cambridge, MA 2000.
Spate, O.H.K., The *Pacific* since Magellan, 3 cilt, Londra 1979-88.
Speirs, Ronald ve John Breuilly (haz.), *Germany's Two Unifications*. Anticipations, Experiences, Responses, Basingstoke 2005.
Spellman, William M., *Monarchies* 1000-2000, Londra 2001.
Spence, Jonathan, *Chinas Weg* in die Moderne, Münih 1995.
—— God's *Chinese Son*. The Taiping Heavenly Kingdom of Hong Xiuquan, New York 1996.
Spence, Mark David, *Dispossessing the Wilderness*. Indian Removal and the Making of the National Parks, New York 1999.
Sperber, Jonathan, *Biirger*, Bürgertum, Bürgerlichkeit, Bürgerliche Gesellschaft. Studies of the German (Upper) Middle Class and Its Sociocultural World, JMH 69 (1997) içinde, s. 271-97.
—— The *European Revolutions* 1848-1851, Cambridge 2005².
Spiekermann, Uwe, *Basis der Konsumgesellschaft*. Entstehung und Entwicklung des modernen Kleinhandels in Deutschland 1850-1914, Münih 1999.
Spiro, Melford E., *Buddhism* and Society. A Great Tradition and Its Burmese Vicissitudes, Berkeley, CA 1982².
Stadler, Peter, *Cavour*. Italiens liberaler Reichsgründer, Münih 2001.
Stafford, Robert A., Scientist *of Empire*. Sir Roderick Murchison, Scientific Exploration and Victorian Imperialism, Cambridge 1989.
Staiger, Brunhild ve diğ. (haz.), Das große *China-Lexikon*, Darmstadt 2003.
Stampp, Kenneth M., *America in* 1857. A Nation on the Brink, New York 1990.
Standage, Tom, The *Victorian Internet*. The Remarkable Story of the Telegraph and the Nineteenth Century's Online Pioneers, Londra 1998.
Stanley, Peter, *White Mutiny*. British Military Culture in India, 1825-1875, Londra 1998.
Staples, John R., *Cross-Cultural Encounters* on the Ukrainian Steppe. Settling the Molochna Basin, 1783-1861, Toronto 2003.
Starrett, Gregory, *Putting Islam to Work*. Education, Politics, and Religious Transformation in Egypt, Berkeley, CA 1998.
Steams, Peter N., The *Industrial Revolution in World History*, Boulder, CO 1993.
Steckel, Richard H. ve Jerome C. Rose (haz.), The *Backbone* of History. Health and Nutrition in the Western Hemisphere, Cambridge 2002.
—— ve Roderick Floud (haz.), *Health* and Welfare during Industrialization, Chicago 1997.
Stedman Jones, Gareth, An *End to Poverty*. A Historical Debate, Londra 2005.
Steinberg, David Joel ve diğ. (haz.), In Search of *Southeast Asia*. A Modern History, Honolulu 1987.
Steinberg, John W. ve diğ. (haz.), The *Russo-Japanese War* in Global Perspective. World War Zero, Leiden 2005.

Steinfeld, Robert J., *Coercion*, Contract and Free Labor in the Nineteenth Century, Cambridge 2001.
—— The *Invention of Free Labor*. The Employment Relation in English and American Law and Culture, 1350-1870, Chapel Hill, NC 1991.
Steinhardt, Nancy Shatzman, *Chinese Imperial City Planning*, Honolulu 1990.
Stephan, John J., The *Russian Far East*. A History, Stanford, CA 1994.
Stephanson, Anders, *Manifest Destiny*. American Expansionism and the Empire of Right, New York 1998².
Stern, Fritz, *Gold und Eisen*. Bismarck und sein Bankier Bleichröder, Frankfurt am Main 1978.
Stemberger, Dolf, *Panorama* oder Ansichten vom 19. Jahrhundert [1938], Frankfurt am Main 1974.
Stevenson, David, *Der Erste Weltkrieg* 1914-1918, Düsseldorf 2006.
Stewart, James Brewer, *Holy Wirriors*. The Abolitionists and American Slavery, gözden geçirilmiş baskı, New York 1997.
Stiegler, Bernd, *Philologie des Auges*. Die photographische Entdeckung der Welt im 19. Jahrhundert, Münih 2001.
Stierle, Karlheinz, Der Mythos von *Paris*. Zeichen und Bewußtsein der Stadt, Münih 1993.
Stietencron, Heinrich von, Der *Hinduismus*, Münih 2001.
Stinchcombe, Arthur L., *Economic Sociology*, New York 1983.
—— *Stratification* and Organization. Selected Papers, Cambridge, MA 1986.
—— *Sugar Island Slavery* in the Age of Enlightenment. The Political Economy of the Caribbean World, Princeton, NJ 1995.
Stites, Richard, *Serfdom*, Society, and the Arts in Imperial Russia. The Pleasure and the Power, New Haven, CT 2005.
Stober, Rudolf, *Deutsche Pressegeschichte*. Einführung, Systematik, Glossar, Konstanz 2000.
Stocking, George W., *After Tylor*. British Social Anthropology, 1888-1951, Londra 1996.
—— *Victorian Anthropology*, New York 1987.
Stokes, Eric, The *English Utilitarians* and India, Oxford 1959.
Stoler, Ann Laura, Capitalism and Confrontation in Sumatra's Plantation Belt, 1870-1979, New Haven, CT 1985.
Stolleis, Michael ve Yanagihara Masaharu (haz.), *East Asian and European Perspectives* on International Law, Baden-Baden 2004.
Stone, Bailey, *Reinterpreting the French Revolution*. A Global-historical Perspective, Cambridge 2002.
Stone, Irving, The *Global Export* of Capital from Great Britain, 1865-1914. A Statistical Survey, New York 1999.
Strachan, Hew, The *First World War*, c. 1, To Arms, Oxford 2001.
Strachey, Lytton, *Eminent Victorians* [1918], son baskı, Londra 2002.
Streets, Heather, *Martial Races*. The Military, Race and Masculinity in British Imperial Culture, 1857-1914, Manchester 2004.
Stuchtey, Benedikt, *Die europäische Expansion* und ihre Feinde. Kolonialismuskritik vom 18. bis in das 20. Jahrhundert, Münih 2010.
—— (haz.), *Science* across the European Empires 1800-1950, Oxford 2005.
Sugihara Kaoru, *Japan as an Engine of the Asian International Economy*, c. 1880-1936, Japan Forum 2 (1989) içinde, s. 127-45.
—— (haz.), *Japan*, China, and the Growth of the Asian International Economy, 1850-1949, Oxford 2005.

Sugiyama Shinya ve Linda Grove (haz.), *Commercial* Networks in Modern Asia, Richmond 2001.
Sullivan, Michael, The *Meeting of Eastern and Western Art*, Berkeley, CA 1989.
Sunderland, Willard, *Taming the Wild Field.* Colonization and Empire on the Russian Steppe, Ithaca, NY 2004.
Sundhaussen, Holm, *Geschichte Serbiens.* 19.-21. Jahrhundert, Viyana 2007.
Suny, Ronald Grigor, *Looking toward Ararat.* Armenia in Modern History, Bloomington, IN 1993.
Sutcliffe, Anthony (haz.), *Metropolis* 1890-1940, Londra 1984.
—— *Paris.* An Architectural History, New Haven, CT 1993.
—— Towards the *Planned City.* Germany, Britain, the United States and France 1780-1914, Oxford 1981.
Sutherland, Donald M.G., The *French Revolution and Empire.* The Quest for a Civic Order, Malden, MA 2003.
Suzuki Toshio, *Japanese Government Loan Issues* on the London Capital Market 1870-1913, Londra 1994.
Swedberg, Richard, *Max Weber* and the Idea of Economic Sociology, Princeton, NJ 1998.
Sweetman, John, The *Oriental Obsession.* Islamic Inspiration in British and American Art and Architecture 1500-1920, Cambridge 1988.
Sylla, Richard ve Gianni Toniolo (haz.), Patterns of European Industrialization. The Nineteenth Century, Londra 1991.
Szreter, Simon ve Graham Mooney, *Urbanization*, Mortality, and the Standard of Living Debate. New Estimates of the Life at Birth in Nineteenth-Century British Cities, EcHR 51 (1998) içinde, s. 84-112.
Szücs, Jenö, Die drei historischen *Regionen* Europas, Frankfurt am Main 1990.
Szyliowicz, Joseph S., *Education and Modernization* in the Middle East, Ithaca, NY 1973.
Taguieff, Pierre-André, *Le racisme*, Paris 1997.
Tahtawi, Rifa'a Rafi' al-, *Ein Muslim entdeckt Europa.* Rifa'a al-Tahtawi. Bericht über seinen Aufenthalt in Paris 1826-1831, yay. haz. Karl Stowasser, Münih 1989.
Takaki, Ronald T., A Different *Mirror.* A History of Multicultural America, Boston 1993.
—— *Strangers* from a Different Shore. A History of Asian Americans, New York 1989.
Takebayashi Shirö, Die Entstehung der *Kapitalismustheorie* in der Gründungsphase der deutschen Soziologie, Berlin 2003.
Takenaka Toru, *Wagner-Boom* in Meiji-Japan, Archiv für Musikwissenschaft 62 (2005) içinde, s. 13-31.
Tamaki Norio, *Japanese Banking.* A History, 1859-1959, Cambridge 1995.
Tanaka, Stefan, *Japan's Orient.* Rendering Pasts into History, Berkeley, CA 1993.
—— *New Times in Modern Japan*, Princeton, NJ 2004.
Tanner, Albert, *Arbeitsame Patrioten*-wohlanständige Damen. Bürgertum und Bürgerlichkeit in der Schweiz 1830-1914, Zürih 1995.
Tarling, Nicholas (haz.), The *Cambridge History of Southeast Asia*, 2 cilt, Cambridge 1992.
—— *Imperialism* in Southeast. "A Fleeting, Passing Phase", Londra 2001.
—— *Southeast Asia.* A Modern History, Oxford 2001.
Taruskin, Richard, The Oxford History of *Western Music*, 6 cilt, Oxford 2005.
Taylor, Jean Gelman, The *Social World of Batavia.* European and Eurasian in Dutch Asia, Madison, WI 1984.
Taylor, Miles, The 1848 *Revolution* and the British Empire, P&P 166 (2000) içinde, s. 146-80.
—— The *Decline* of British Radicalism, 1847-1860, Oxford 1995.

Taylor, P.J.O. (haz.), A *Companion* to the "Indian Mutiny" of 1857, Delhi 1996.
Tedlow, Richard S., New *and Improved*. The Story of Mass Marketing in America, New York 1990.
Teich, Mikulás ve Roy Porter (haz.), The *Industrial Revolution* in National Context, Cambridge 1996.
—— ve Roy Porter (haz.), The *National Question* in Europe in Historical Context, Cambridge 1993.
Temperley, Howard (haz.), *After Slavery*. Emancipation and its Discontents, Londra 2000.
—— *British Antislavery* 1833-1870, Londra 1972.
—— *White Dreams*, Black Africa. The Antislavery Expedition to the River Niger, 1841-1842, New Haven, CT 1991.
Teng Ssu-yü ve John K. Fairbank (haz.), *China's Response to the West*, Cambridge, MA 1954.
—— The *Nien Army* and Their Guerilla Warfare, 1851-1868, Paris 1961.
Tenorio Trillo, Mauricio, *Argucias de la historia*. Siglo XIX, cultura y "América Latina", Mexico City 1999.
—— Mauricio, *Mexico* at the World's Fairs. Crafting a Modern Nation, Berkeley, CA 1996.
Terwiel, Barend J., *Acceptance* and Rejection. The First Inoculation and Vaccination Campaigns in Thailand, Journal of the Siam Society 76 (1988) içinde, s. 183-201.
—— A History of *Modern Thailand*, 1767-1942, St. Lucia 1983.
Teuteberg, Hans Jürgen (haz.), *Durchbruch zum modernen Massenkonsum*, Munster 1987.
Thant Myint-U., The Making of *Modern Burma*, Cambridge 2001.
Thelin, John R., A History of *American Higher Education*, Baltimore, MD 2004.
Therborn, Göran, *Globalizations*. Dimensions, Historical Waves, Regional Effects, Normative Governance, International Sociology 15 (2000) içinde, s. 151-79.
Theye, Thomas, Der geraubte *Schatten*. Eine Weltreise im Spiegel der ethnographischen Photographie, Münih 1989.
Thom, Martin, *Republics*, Nations and Tribes, Londra 1995.
Thompson, Dorothy, *Queen Victoria*. Gender and Power, Londra 2001.
Thompson, E.P., The *Making* of the English Working Class, Londra 1963.
—— *Time*, Workdiscipline and Industrial Capitalism, P&P 38 (1967) içinde, s. 56-97.
Thompson, F.M.L. (haz.), The *Cambridge Social History of Britain*, 3 cilt, Cambridge 1990.
Thongchai Winichakul, *Siam Mapped*. A History of the Geo-Body of a Nation, Honolulu 1994.
Thornton, Russell, *American Indian Holocaust* and Survival. A Population History since 1492, Norman 1987.
Tilchin, William N., *Theodore Roosevelt* and the British Empire. A Study in Presidental Statecraft, Basingstoke 1997.
Tilly, Charles, *Coercion*, Capital, and European States, AD 990-1992, Oxford 1992.
—— The Politics of *Collective Violence*, Cambridge 2003.
—— *Democracy*, Cambridge 2007.
—— (haz.), The *Formation of National States* in Western Europe, Princeton, NJ 1975.
—— Die europäischen *Revolutionen*, Münih 1993.
—— ve Wim P. Blockmans (haz.), *Cities* and the Rise of States in Europe, A.D. 1000 to 1800, Boulder, CO 1994.
Tilly, Chris ve Charles Tilly, *Work* under Capitalism, Boulder, CO 1998.
Tilly, Louise A. ve Joan W. Scott, *Women*, Work and Family, New York 1987.
Tinker, Hugh, A *New System of Slavery*. The Export of Indian Labour Overseas, 1830-1920, Londra 1974.

Tipton, Frank, The *Rise of Asia.* Economics, Society and Politics in Contemporary Asia, Basingstoke 1998.
Tobler, Hans Werner, *Die mexikanische Revolution.* Gesellschaftlicher Wandel und politischer Umbruch, 1876-1940, Frankfurt am Main 1984.
Toby, Ronald P., *State and Diplomacy* in Early Modern Japan. Asia in the Development of the Tokugawa Bakufu, Stanford, CA 1984.
Tocqueville, Alexis de, Über die *Demokratie* in Amerika [1835-40], Almancaya çeviren, Hans Zbinden, Münih 1976.
Todorov, Nikolaj, The *Balkan City*, 1400-1900, Seattle 1983.
Todorova, Maria, Der *Balkan* als Analysekategorie. Grenzen, Raum, Zeit, GG 28 (2002) içinde, s. 470-92.
Toennes, Achim, Die "Frontier". Versuch einer Fundierung eines Analyse-Konzepts, JbLA 35 (1998) içinde, s. 280-300.
Toeplitz, Jerzy, *Geschichte des Films*, 1895-1927, Münih 1975.
Toledano, Ehud R., *State and Society* in Mid-Nineteenth-Century Egypt, Cambridge 1990.
Tombs, Robert, *France* 1814-1914, Londra 1996.
—— The *Paris Commune*, 1871, Londra 1999.
Tomlinson, B.R., The *Economy of Modern India* 1860-1970, Cambridge 1993.
Tone, John L., *War and Genocide* in Cuba, 1895-1898, Chapel Hill, NC 2006.
Toniolo, Gianni, An *Economic History* of Liberal Italy 1850-1918, Londra 1990.
Topik, Steven C., *Coffee Anyone?* Recent Research on Latin American Coffee Societies, HAHR 80 (2000) içinde, s. 225-66.
—— *When Mexico Had the Blues. A* Transatlantic Tale of Bonds, Bankers, and Nationalists, 1862-1910, AHR 105 (2000) içinde, s. 714-38.
—— ve diğ. (haz.), *From Silver to Cocaine.* Latin American Commodity Chains and the Building of the World Economy, 1500-2000, Durham, NC 2006.
Torp, Cornelius, Die *Herausforderung* der Globalisierung. Wirtschaft und Politik in Deutschland 1860-1914, Göttingen 2005.
Torpey, John, The *Invention of the Passport.* Surveillance, Citizenship and the State, Cambridge 2000.
Tortella, Gabriel, *Patterns of Economic Retardation* and Recovery in South-Western Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries, EcHR 47 (1994) içinde, s. 1-24.
—— The Development of *Modern Spain.* An Economic History of the Nineteenth and Twentieth Centuries, Cambridge, MA 2000.
Totman, Conrad, *Early Modern Japan*, Berkeley, CA 1993.
—— A *History of Japan*, Oxford 2000.
Touchet, Elisabeth de, *Quand les Franfais armaient le Japon.* La creation de l'arsénal de Yokosuka 1865-1882, Rennes 2003.
Townshend, Charles, *Making the Peace.* Public Order and Public Security in Modern Britain, Oxford 1993.
Tracy, James D. (haz.), City *Walls.* The Urban Enceinte in Global Perspective, Cambridge 2000.
Trautmann, Thomas R., *Aryans* and British India, Berkeley, CA 1997.
Traxel, David, 1898. Year One of the American Century, New York 1998.
Trebilcock, Clive, The *Industrialization* of the Continental Powers 1780-1914, Harlow 1981.
Trentmann, Frank, *Free Trade Nation.* Commerce, Consumption, and Civil Society in Modern Britain, Oxford 2008.
—— (haz.), *Paradoxes* of Civil Society. New Perspectives in Modern German and British History, New York 2000.

Trigger, Bruce ve Wilcomb E. Washbum (haz.), The *Cambridge History of the Native Peoples of the Americas*, c. 1, North America, 2 bölüm halinde, Cambridge 1996.

Trocki, Carl A., *Opium and Empire*. Chinese Society in Colonial Singapore, 1800-1910, Ithaca, NY 1991.

—— *Opium*, Empire and the Global Political Economy. A Study of the Asian Opium Trade, 1750-1950, Londra 1999.

Troebst, Stefan, *Kulturstudien* Ostmitteleuropas. Aufsätze und Essays, Frankfurt am Main 2006.

Troeltsch, Ernst, Der *Historismus* und seine Probleme. 1. Buch, Das logische Problem der Geschichtsphilosophie, Tübingen 1922 (=Gesammelte Schriften, c. 3).

Trotha, Trutz von, *Koloniale Herrschaft*. Zur soziologischen Theorie der Staatsentstehung am Beispiel des "Schutzgebietes Togo", Tübingen 1994.

—— Was *war der Kolonialismus?* Einige zusammenfassende Befunde zur Soziologie und Geschichte des Kolonialismus und der Kolonialherrschaft, Saeculum 55 (2004) içinde, s. 49-95.

Tsang, Steve Yui-sang, A Modern History of *Hong Kong*, Londra 2004.

Tsunoda Ryusaku ve diğ. (haz.), *Sources of Japanese Tradition*, 2 cilt, New York 1958.

Tsurumi, E. Patricia, *Women* in the Thread Mills of Meiji Japan, Princeton, NJ 1990.

Tuan Yi-fu, *Space and Place*. The Perspective of Experience, Minneapolis 1977.

Tulard, Jean, *Napoleon* oder der Mythos des Retters, Tübingen 1978.

Turfan, Naim, *Rise of the Young Turks*. Politics, the Military and Ottoman Collapse, Londra 2000.

Turley, David, The Culture of *English Anti-Slavery*, 1780-1860, Londra 1991.

Turnbull, C. Mary, A History of *Singapore* 1819-1975, Kuala Lumpur 1977.

Turner, B.L. ve diğ. (haz.), *The Earth* as Transformed by Human Action. Global and Regional Changes in the Biosphere over the Past 300 Years, Cambridge 1990.

Turner, Bryan, Outline of a *Theory of Citizenship*, Sociology 24 (1990) içinde, s. 189- 217.

Turner, Frederick Jackson, The *Frontier* in American History, yeni edisyon, Tucson, AZ 1986.

Turner, Michael E. ve diğ., *Farm Production* in England 1700-1914, Oxford 2001.

Turrell, Robert Vicat, *Capital and Labour* on the Kimberley Diamond Fields 1871-1890. Cambridge 1987.

Tutino, John, The *Revolution in Mexican Independence*. Insurgency and the Renegotiation of Property, Production, and Patriarchy in the Bajio, 1800-1855, HAHR 78 (1998) içinde, s. 367-418.

Tyrrell, Ian, *Peripheral Visions*. Californian-Australian Environmental Contacts, c. 1850s-1910, JWH 8 (1997) içinde, s. 275-302.

—— *True Gardens of* the Gods. Californian-Australian Environmental Reform, 1860-1930, Berkeley, CA 1999.

Ullmann, Hans-Peter, Der deutsche *Steuerstaat*. Geschichte der öffentlichen Finanzen vom 18. Jahrhundert bis heute, Münih 2005.

Umar Al-Naqar, The *Pilgrimage Tradition* in West Africa. A Historical Study with Special Reference to the Nineteenth Century, Khartum 1972.

Unruh, John D., The *Plains Across*. The Overland Emigrants and the Trans-Mississippi West, 1840-60, Urbana, IL 1979.

Uribe, Victor M., The *Enigma* of Latin American Independence. Analyses of the Last Ten Years, LARR 32 (1997) içinde, s. 236-55.

Uribe-Uran, Victor M., The *Birth of a Public Sphere* in Latin America during the Age of Revolution, CSSH 42 (2000) içinde, s. 425-57.

Urlanis, Boris Z., *Bilanz* der Kriege. Die Menschenverluste Europas vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart, Berlin (DAC) 1965.
Utley, Robert M., The *Indian Frontier* of the American West 1846-1890, Albuquerque, NM 1984.
—— The Lance and the Shield. The Life and Times of *Sitting Bull*, New York 1993.
Van Young, Eric, The *Other Rebellion.* Popular Violence, Ideology, and the Mexican Struggle for Independence, 1810-1821, Stanford, CA 2001.
Van Zanten, David, *Building Paris.* Architectural Institutions and the Transformation of French Capital, 1830-1870, Cambridge 1994.
Vance, James E., *Capturing the Horizon.* The Historical Geography of Transportation since the Transportation Revolution of the Sixteenth Century, New York 1986.
—— The *Continuing City.* Urban Morphology in Western Civilization, Baltimore, MD 1990.
Vandervort, Bruce, *Indian* Wars of Mexico, Canada and the United States, 1812-1900, New York 2006.
Vandervort, Bruce, Wirs of Imperial Conquest in Africa, 1830-1914, Londra 1998.
Vanthemsche, Guy, *La Belgique et le Congo.* Empreintes d'une colonie, 1885-1980, Brüksel 2007.
Varisco, Daniel Martin, *Reading Orientalism.* Said and the Unsaid, Seattle 2007.
Vaughan, Megan, Creating the *Creole Island.* Slavery in Eighteenth-Century Mauritius. Durham, NC 2005.
Vec, Milos, *Recht und Normierung* in der industriellen Revolution. Neue Strukturen der Normsetzung in Völkerrecht, staatlicher Gesetzgebung und gesellschaftlicher Selbstnormierung, Frankfurt am Main 2006.
Veenendaal, Augustus J. Jr., *Railways* in the Netherlands. A Brief History, 1834-1994, Stanford, CA 2001.
Veer, Peter van der (haz.), *Conversion* to Modernities. The Globalization of Christianity, New York 1996.
—— *Imperial Encounters.* Religion and Modernity in India and Britain, Princeton, NJ 2001.
Ven, G.P. van de ve diğ., *Leefltar laagland.* Geschiedenis van de waterbehersing en landaanwinning in Nederland, Utrecht 1993.
Venturi, Franco, Roots *of Revolution. A* History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth-century Russia, Chicago 1960.
Verley, Patrick, *L'Echelle du monde.* Essai sur l'industrialisation de 1'Occident, Paris 1997.
—— *La revolution industrielle*, Paris 1997².
Verrier, Anthony, Francis *Younghusband* and the Great Game, Londra 1991.
Veysey, Laurence R., The *Emergence* of the American University, Chicago 1965.
Vierhaus, Rudolf ve diğ. (haz.), *Frühe Neuzeit* - Frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen, Göttingen 1992.
Vigier, Philippe, *Paris* pendant la monarchic de juillet 1830-1848, Paris 1991.
Viglione, Massimo (haz.), *La Rivoluzione Italiana.* Storia critica del Risorgimento, Roma 2001.
Vincent, David, The Rise of *Mass Literacy.* Reading and Writing in Modern Europe, Cambridge 2000.
Viotti da Costa, Emilia, The *Brazilian Empire.* Myths and Histories, Chicago 1985.
Virchow, Rudolf, *Sämtliche Werke*, yay. haz. Christian Andree, Berlin/Hildesheim 1992 ve sonrası.
Vital, David, A *People Apart.* The Jews in Europe 1789-1939, Oxford 1999.
Vittinghoff, Natascha, Die Anfänge des *Joumalismus in China* (1860-1911), Wiesbaden 2002.

—— ve Michael Lackner (haz.), *Mapping Meanings*. The Field of New Learning in Late Qing China, Leiden 2004.
Vögele, Jörg, *Sozialgeschichte* städtischer Gesundheitsverhältnisse während der Urbanisierung, Berlin 2001.
—— *Urban Mortality Change* in England and Germany, 1870-1913, Liverpool 1998.
Voigt, Fritz, *Verkehr*, 2 cilt, 4 kitap halinde, Berlin 1965-73.
Voigt, Johannes, *Geschichte Australiens*, Stuttgart 1988.
Volkov, Shulamit, *Antisemitismus als kultureller Code*, Münih 2002².
—— Die *juden* in Deutschland 1780-1918, Münih 2002².
Voll, John Obert, *Islam*. Continuity and Change in the Modern World, Syracuse, NY 1994².
Vormbaum, Thomas, *Politik und Gesinderecht* im 19. Jahrhundert, Berlin 1980.
Voth, Hans-Joachim, *Time and Work* in England 1750-1830, Oxford 2001.
Vries, Jan de, *European Urbanization*, 1500-1800, Cambridge, MA 1984.
—— The *Industrial Revolution* and the Industrious Revolution, JEH 54 (1994) içinde, s. 249-70.
—— ve Ad van der Woude, The *First Modern Economy*. Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815, Cambridge 1997.
Vries, Peer H.H., *Via Peking* back to Manchester. Britain, the Industrial Revolution, and China, Leiden 2003.
Wade, Richard C., The *Urban Frontier*. The Rise of Western Cities, 1790-1830, Urbana, IL 1996.
Waechter, Matthias, Die *Erfindung* des amerikanischen Westens. Die Geschichte der Frontier-Debatte, Freiburg i.Br. 1996.
Wahrman, Dror, *Imagining the Middle Class*. The Political Representation of Class in Britain, c. 1780-1840, Cambridge 1995.
Wakabayashi, Bob Tadashi, *Anti-Foreignism* and Western Learning in Early-Modern Japan. The "New Theses" of 1825, Cambridge, MA 1991.
Waley-Cohen, Joanna, *Exile* in Mid-Qing China. Banishment to Xinjiang, 1758-1820, New Haven, CT 1991.
Walker, Brett L., The *Early Modern Japanese State* and Ainu Vaccinations. Redefining the Body Politic 1799-1868, P&P 163 (1999) içinde, s. 121-60.
Walker, David R., *Anxious Nation*. Australia and the Rise of Asia, 1850-1939, St. Lucia (Queensland) 1999.
Wallace, Alfred Russel, The *Wonderful Century*. Its Successes and Its Failures, Londra 1898.
Waller, Philip (haz.), The *English Urban Landscape*, Oxford 2000.
Wallerstein, Immanuel, The *Modern World-System III*. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s, San Diego, CA 1989.
Walsh, Margaret, The *American* West. Visions and Revisions, Cambridge 2005.
Walter, Francois, *Les figures paysagères de la nation*. Territoire et paysage en Europe (16ᵉ-20ᵉ siècle), Paris 2004.
Walter, Michael, "Die *Oper* ist ein Irrenhaus." Sozialgeschichte der Oper im 19. Jahrhundert, Stuttgart 1997.
Walton, John K., The *English Seaside Resort. A* Social History 1750-1914, Leicester 1983.
—— *Fish and Chips* and the British Working Class, 1870-1940, Leicester 1992.
Walvin, James, *Fruits of Empire*. Exotic Produce and British Taste, 1660-1800, Basingstoke 1997.
Wang Guanhua, *In Search of Justice*. The 1905-1906 Chinese Anti-American Boycott, Cambridge, MA 2001.
Wang Gungwu, TTie *Chinese Overseas*. From Earthbound China to the Quest for Autonomy, Cambridge, MA 1997.

—— (haz.), *Global History* and Migrations, Boulder, CO 1997.
Wang Sing-wu, The Organization of *Chinese Emigration*, 1848-1888, San Francisco 1978.
Ward, David, *Poverty*, Ethnicity, and the American City, 1840-1925. Changing Conceptions of the Slum and the Ghetto, Cambridge 1989.
—— ve Olivier Zunz (haz.), The *Landscape of Modernity*. Essays on New York City, 1900-1940, New York 1992.
Ward, J.R., The *Industrial Revolution* and British Imperialism 1750-850, EcHR 47 (1994) içinde, s. 44-65.
—— *Poverty* and Progress in the Caribbean 1800-1960, Londra 1985.
Ward, Kevin, A History of *Global Anglicanism*, Cambridge 2006.
Wasserman, Mark, *Everyday Life* and Politics in Nineteenth-Century Mexico. Men, Women, and War, Albuquerque, NM 2000.
Wasson, Ellis A., *Aristocracy* and the Modern World. Basingstoke 2006.
Waswo, Ann, *Japanese Landlords*. The Decline of Rural Elite, Berkeley, CA 1977.
Watenpaugh, Keith David, *Being Modern* in the Middle East. Revolution, Nationalism, Colonialsm, and the Arab Middle Class, Princeton, NJ 2005.
Waters, Malcom (haz.), *Modernity*. Critical Concepts, 4 cilt, New York 1999.
Watkins, Harold, *Time Counts*. The Story of the Calendar, Londra 1954.
Watt, John R., The *District Magistrate* in Late Imperial China, New York 1972.
Watts, David, The West *Indies*. Patterns of Development, Culture and Environmental Change since 1492, Cambridge 1987.
Watts, Sheldon, *Epidemics* and History. Disease, Power and Imperialism, New Haven, CT 1997.
Wawro, Geoffrey, The *Austro-Prussian War*. Austria's War with Prussia and Italy in 1866, Cambridge 1996.
—— The *Franco-Prussian War*. The German Conquest of France in 1870-1871, Cambridge 2003.
—— *Warfare* and Society in Europe, 1792-1914, Londra 2000.
Way, Peter, *Common Labor*. Workers and the Digging of North American Canals, 1780-1860, Baltimore, MD 1993.
Weaver, John C., The *Great Land Rush* and the Making of the Modern World, 1650-1900, Montreal 2006.
Webb, James L.A., *Desert Frontier*. Ecological and Economic Change along the Western Sahel, 1600-1850, Madison, WI 1995.
Webb, Walter Prescott, The *Great Frontier*, Austin, TX 1964.
Weber, Adna Ferrin, The *Growth of Cities* in the Nineteenth Century. A Study in Statistics, New York 1899.
Weber, David J., The *Spanish Frontier* in North America, New Haven, CT 1992.
Weber, Eugen, *Peasants into Frenchmen*. The Modernization of Rural France, 1870-1914, Londra 1977.
Weber, Max, *Wirtschaftsgeschichte*. Abriß der universalen Sozial-und Wirtschaftsgeschichte, Berlin 1981[4].
—— Gesammelte Aufsätze zur *Wissenschaftslehre*, Tübingen 1968[3].
Weber, Petra, *Sozialismus als Kulturbewegung*. Frühsozialistische Arbeiterbewegung und das Entstehen zweier feindlicher Brüder Marxismus und Anarchismus, Düsseldorf 1989.
Webster, Anthony, *Gentlemen Capitalists*. British Imperialism in Southeast Asia 1770-1890, Londra 1998.
Wedewer, Hermann, Eine *Reise nach dem Orient*, Regensburg 1877.

Weeks, Theodore R., *From Assimilation* to Antisemitism. The "Jewish Question" in Poland, 1850-1914. DeKalb, IL 2006.
Wehler, Hans-Ulrich, Deutsche *Gesellschaftsgeschichte*, 5 cilt, Münih 1987-2008.
Weichlein, Siegfried, *Nationalismus* und Nationalstaat in Deutschland und Europa. Ein Forschungsüberblick, NPL 51 (2006) içinde, s. 265-352.
Weintraub, Stanley, *Queen Victoria*. Eine Biographie, Zürih 1987.
—— *Uncrowned King*. The Life of Prince Albert, New York 1997.
Weis, Eberhard, Der *Durchbruch des Bürgertums* 1776-1847, Frankfurt am Main 1982.
Weismann, Itzchak, The *Naqshbandiyya*. Orthodoxy and Activism in a Worldwide Sufi Tradition, Londra 2007.
Wellenreuther, Hermann, *Von Chaos und Krieg* zu Ordnung und Frieden. Der Amerikanischen Revolution erster Teil, 1775-1783, Münster 2006.
Wells, Roger, *Wretched Faces*. Famine in Wartime England 1793-1801, Gloucester 1988.
Welskopp, Thomas, Das *Banner der Brüderlichkeit*. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz, Bonn 2000.
Wende, Peter, *Das britische Empire*. Geschichte eines Weltreichs, Münih 2008.
—— (haz.), *Große Revolutionen* der Geschichte. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart, Münih 2000.
Wendorff, Rudolf, Zeit *und Kultur*. Geschichte des Zeitbewußtseins in Europa, Opladen 1980².
Wendt, Reinhard, Vom *Kolonialismus* zur Globalisierung. Europa und die Welt seit 1500, Paderborn 2007.
Wennerholm, Eric, *Sven Hedin*, Wiesbaden 1978.
Werdt, Christophe von, *Halyč-Wolhynien*-Rotreußen-Galizien. Im Uberlappungsgebiet der Kulturen und Volker, JGO 46 (1998) içinde, s. 69-99.
Werlen, Benno, *Sozialgeographie*. Eine Einführung, Bern 2000.
Wernick, Andrew, *Auguste Comte* and the Religion of Humanity. The Post-theistic Program of French Social Theory, Cambridge 2001.
Wesseling, H.L., *Europa's koloniale eeuw*. De koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919, Amsterdam 2003.
—— *Imperialism and Colonialism*. Essays on the History of European Expansion, Westport, CT 1997.
—— *Les guerres coloniales* et la paix armée, 1871-1914. Esquisse pour une étude comparative, Histoires d'outre-mer. Mélanges en l'honneur de Jean-Louis Miège, içinde, c. 1, Aix-en-Provence 1992, s. 105-26.
—— *Teile und herrsche*. Die Aufteilung Afrikas, 1880-1914, Stuttgart 1999.
West, Elliott. The *Contested Plains*. Indians, Goldseekers and the Rush to Colorado, Lawrence, KS 1998.
West, James L. ve Jurii A. Petrov (haz.), *Merchant Moscow*. Images of Russia's Vanished Bourgeoisie, Princeton, NJ 1998.
Westney, D. Eleanor, *Imitation* and Innovation. The Transfer of Organizational Patterns to Meiji Japan, Cambridge, MA 1987.
Wheeler, Tom, *Mr. Lincoln's T-Mails*. The Untold Story of How Abraham Lincoln Used the Telegraph to Win the Civil War, New York 2006.
Whelan, Yvonne, *Reinventing Modern Dublin*. Streetscape, Iconography and the Politics of Identity, Dublin 2003.
White, Jerry, *London* in the Nineteenth Century. A Human Awful Wonder of God, Londra 2007.
White, Richard, The *Middle Ground*. Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650-1815, Cambridge 1991.

—— "It's Your *Misfortune* and None of My Own". A History of the American West, Norman, OK 1991.
Whited, Tamara L., *Forests* and Peasant Politics in Modern France, New Haven, CT 2000.
Whitehead, Alfred North, *Science* and the Modern World [1925], New York 1967.
Whiteman, Jeremy J., *Reform*, Revolution and French Global Policy, 1787-1791, Aidershot 2003.
Whitrow, G.J., *Time in History*. The Evolution of Our General Awareness of Time and Temporal Perspective, Oxford 1988.
Wiebe, Robert H., The *Search for Order*, 1877-1920, Londra 1967.
Wigen, Karen, The Making of a Japanese Periphery, 1750-1920, Berkeley, CA 1995.
Wilcox, Donald J., The *Measure of Times Past*. Pre-Newtonian Chronologies and the Rhetoric of Relative Time, Chicago 1987.
Wilentz, Sean, The Rise *of American Democracy*. Jefferson to Lincoln, New York 2005.
Wilkinson, Endymion, *Chinese History*. A Manual, Cambridge, MA 1998.
Wilkinson, Thomas O., The *Urbanization of Japanese Labor*, 1868-1955, Amherst, MA 1965.
Will, Pierre-Etienne, *Bureaucratie* et famine en Chine au XVIIe siècle, Paris 1980.
—— ve R. Bin Wong, *Nourish the People*. The State Civilian Granary System in China 1650-1850, Ann Arbor, MI 1991.
Williams, Brian G., The *Crimean Tatars*. The Diaspora Experience and the Forging of a Nation, Leiden 2001.
Williams, Michael, *Americans and Their Forests*. A Historical Geography, Cambridge 1989.
—— *Deforesting the Earth*. From Prehistory to Global Crisis, Chicago 2003.
Williamson, Jeffrey G. ve Peter H. Lindert, *American Inequality*. A Macroeconomic History, New York 1980.
Willms, Johannes, Paris. Hauptstadt Europas 1789-1914, Münih 1978.
Wilson, A.N., The *Victorians*, Londra 2002.
Wilson, David M., The *British Museum. A* History, Londra 2002.
Wilson, Thomas M. ve Hastings Donnan, *Introduction*, aynı yazarların (haz.), Border Identities. Nation and State at International Frontiers, içinde, Cambridge 1998, s. 1-30.
Wimmer, Andreas, *Die komplexe Gesellschaft*. Eine Theorienkritik am Beispiel des indianischen Bauemtums, Berlin 1995.
Winant, Howard, *The World Is a Ghetto*. Race and Democracy since World War II, New York 2001.
Winchester, Simon, A *Crack* in the Edge of the World. The Great American Earthquake of 1906, New York 2005.
—— *Krakatau*. Der Tag, an dem die Welt zerbrach, 27. August 1883, Münih 2003.
Windler, Christian, *Grenzen vor Ort*, Rechtsgeschichte 1 (2002) içinde, s. 122-45.
—— *La diplomatie* comme expérience de l'autre. Consuls français au Maghreb (1700-1840), Cenevre 2002.
Winkle, Stefan, *Geißeln* der Menschheit. Kulturgeschichte der Seuchen, Düsseldorf 1997.
Winkler, Heinrich-August, Der lange *Weg nach Westen*, 2 cilt, Münih 2000.
Winseck, Dwayne R. ve Robert M. Pike, *Communication and Empire*. Media, Markets, and Globalization, 1860-1930, Durham, NC 2007.
Winston, Brian, *Media Technology* and Society. A History from the Telegraph to the Internet, Londra 1998.
Wirtschafter, Elise Kimerling, *Structures of Society*. Imperial Russia's "People of Various Ranks", DeKalb, IL 1994.
Wirz, Albert, *Sklaverei* und kapitalistisches Weltsystem, Frankfurt am Main 1984.

Wischermann, Clemens ve Anne Nieberding, *Die institutionelle Revolution.* Eine Einführung in die deutsche Wirtschaftsgeschichte des 19. und frühen 20. Jahrhunderts, Stuttgart 2004.

Witte, Els ve diğ. 2006. *Nouvelle histoire de Belgique*, c. 1, 1830-1905, Brüksel 2006.

Witzler, Beate, *Großstadt und Hygiene.* Kommunale Gesundheitspolitik in der Epoche der Urbanisierung, Stuttgart 1995.

Wobring, Michael, Die *Globalisierung* der Telekommunikation im 19. Jahrhundert. Plane, Projekte und Kapazitätsausbauten zwischen Wirtschaft und Politik, Frankfurt am Main 2005.

Woerkens, Martine van, *Le vayageur étranglé.* L'Inde des Thugs, le colonialisme et l'imaginaire, Paris 1995.

Wolmar, Christian, Fire *and Steam. A* New History of the Railways in Britain, Londra 2007.

—— The *Subterranean Railway.* How the London Underground Was Built and How It Changed the City Forever, Londra 2004.

Woloch, Isser, *Napoleon and His Collaborators.* The Making of a Dictatorship, New York 2001.

—— The *New Regime.* Transformations of the French Civic Order, 1789-1820s, New York 1994.

—— (haz.), *Revolution* and the Meanings of Freedom in the Nineteenth Century, Stanford, CA 1996.

Wong, R. Bin, *China Transformed.* Historical Change and the Limits of European Experience, Ithaca, NY 1997.

—— *Entre monde et nation.* Les regions braudéliennes en Asie, Annales HSS 56 (2001) içinde, s. 5-41.

Wood, Gordon S., The *American Revolution.* A History, New York 2002.

—— The Americanization of *Benjamin Franklin*, New York 2004.

—— The *Radicalism* of the American Revolution. A History, New York 1992.

Woodruff, William, *Impact of Western Man.* A Study of Europe's Role in the World Economy 1750-1960, Londra 1966.

Woodside, Alexander B., Lost *Modernities.* China, Vietnam, Korea, and the Hazards of World History, Cambridge, MA 2006.

—— *Vietnam* and the Chinese Model. A Comparative Study of Nguyen and Ch'ing Civil Administration in the First Half of the Nineteenth Century, Cambridge, MA 1971.

Woolf, Stuart J., The Construction of a *European World View* in the Revolutionary-Napoleonic Years, P&P 137 (1992) içinde, s. 72-101.

—— A History of *Italy* 1700-1860. The Social Constraints of Political Space, Londra 1979.

—— *Napoleon's Integration of Europe*, Londra 1991.

Worden, Nigel ve diğ., Cape *Town.* The Making of a City, Hilversum 1998.

Wortman, Richard S., *Scenarios of Power.* Myth and Ceremony in Russian Monarchy. From Peter the Great to the Abdication of Nicholas II (tek cilt halindeki edisyon), Princeton, NJ 2006.

Woud, Auke van der, *Het lege land.* De ruimtelijke orde van Nederland, 1798-1848, Amsterdam 1987.

Woude, A.M. van der ve diğ. (haz.), *Urbanization* in History. A Process of Dynamic Interactions, Oxford 1990.

Wray, William C., *Mitsubishi* and the N.Y.K., 1870-1914. Business Strategy in the Japanese Shipping Industry, Cambridge, MA 1984.

Wright, Denis, *The Persians amongst the English.* Episodes in Anglo-Persian History, Londra 1985.

Wright, Gavin, The *Origins* of American Industrial Success, 1879-1940, AER 80 (1990) içinde, s. 651-8.
Wright, Gwendolyn, The *Politics of Design* in French Colonial Urbanism, Chicago 1991.
Wright, James Leitch, *Creeks* and Seminoles. The Destruction and Regeneration of the Muscogulge People, Lincoln, NE 1986.
Wright, Mary C., The Lost *Stand of* Chinese Conservatism. The T'ung-Chih Restoration, 1862-1874, Stanford, CA 1957.
Wrigley, E.A., *People*, Cities and Wealth, Oxford 1987.
—— *Poverty*, Progress, and Population, Cambridge 2004.
Wrobel, David M., The *End of American Exceptionalism.* Frontier Anxiety from the Old West to the New Deal, Lawrence, KS 1993.
Wunder, Bernd, Geschichte der *Bürokratie* in Deutschland, Frankfurt am Main 1988.
—— *Europäische Geschichte* im Zeitalter der Französischen Revolution, 1789-1815, Stuttgart 2001.
Wyatt, David K., *Thailand.* A Short History, New Haven, CT 1984.
Xiang Lanxin, The *Origins of the Boxer War.* A Multinational Study, Londra 2003. Yalland, Zoë, *Boxwallahs.* The British in Cawnpore 1857-1901, Norwich 1994.
Yamada Keiji (haz.), The *Transfer of Science* and Technology between Europe and Asia, 1780-1880, Kyoto 1994.
Yapp, Malcolm E., The *Making* of the Modern Near East, 1792-1923, Londra 1987. Yelling, J.A., *Slums and Slum Clearance in Victorian London*, Londra 1986.
Yen Ching-hwang, *Coolies* and Mandarins. China's Protection of Overseas Chinese during the Late Ch'ing Period (1851-1911), Singapur 1985.
Yergin, Daniel, *Der Preis.* Die Jagd nach Öil, Geld und Macht, Frankfurt am Main 1991.
Yoda Yoshiie, The *Foundations of Japan's Modernization.* A Comparison with China's Path towards Modernization, Leiden 1996.
Yonemoto, Marcia, *Mapping Early Modern Japan.* Space, Place, and Culture in the Tokugawa Period (1603-1868), Berkeley, CA 2003.
Yoshitake Oka, *Five Political Leaders* of Modern Japan, Tokyo 1986.
Young, David C., The *Modern Olympics.* A Struggle for Revival, Baltimore, MD 1996.
Young, Ernest P., The *Presidency of Yuan Shih-k'ai.* Liberalism and Dictatorship in Early Republican China, Ann Arbor, MI 1977.
Young, G.M., *Portrait* of an Age. Victorian England, Oxford 1977 [1936].
Young, Michael, The *Metronomic Society.* Natural Rhythms and Human Timetables, Londra 1988.
Young, Robert J.C., *Postcolonialism.* An Historical Introduction, Oxford 2001.
Zachernuk, Philip S., *Colonial Subjects.* An African Intelligentsia and Atlantic Ideas, Charlottesville, VA 2000.
Zagorin, Perez, How the Idea of *Religious Toleration* Came to the West, Princeton, NJ 2003.
Zamagni, Vera, The *Economic History of Italy*, 1860-1990, Oxford 1993.
Zanden, Jan L. van, *Wages* and the Standard of Living in Europe, 1500-1800, EEcH (1999) içinde, s. 175-97.
Zastoupil, Lynn ve Martin Moir (haz.), The Great *Indian Education Debate.* Documents Relating to the Orientalist-Anglicist Controversy, 1781-1843, Richmond 1999.
Zeleza, Paul Tiyambe, A Modern *Economic History of Africa*, c. 1, The Nineteenth Century, Dakar 1993.
Zernack, Klaus, *Polen und Russland.* Zwei Wege in der europäischen Geschichte, Berlin 1994.

Zerubavel, Eviatar, *Time Maps*. Collective Memory and the Social Shape of the Past, Chicago 2003.
Zeuske, Michael, *Schwarze Karibik*. Skiaven, Sklavenkultur und Emanzipation, Zürih 2004.
—— *Skiaven* und Sklaverei in den Welten des Atlantiks, Berlin 2006.
Zeuske, Michael, *Sklavereien*, Emanzipationen und atlantische Weltgeschichte. Essays über Mikrogeschichten, Skiaven, Globalisierungen und Rassismus. Leipzig 2002.
Zhang Hailin, *Suzhou* zaoqi chengshi xiandaihua yanjiu [Suzhou'daki Şehir Modernleşmesinin Başlangıçları Hakkında İncelemeler], Nanjing 1999.
Ziegler, Dieter, *Die Industrielle Revolution*, Darmstadt 2005.
Zimmerman, Andrew, *Anthropology* and Antihumanism in Imperial Germany, Chicago 2001.
Zimmermann, Clemens, Zeit der *Metropolen*, Frankfurt am Main 1996.
Zimmermann, Ekkart, *Krisen*, Staatsstreiche und Revolutionen. Theorien, Daten und neuere Forschungsansätze, Opladen 1981.
Zöllner, Reinhard, *Geschichte Japans*. Von 1800 bis zur Gegenwart, Paderborn 2006.
—— *Japanische "Leitrechnung*. Ein Handbuch, Münih 2003.
Zürcher, Erik J. (haz.), *Arming the State*. Military Conscription in the Middle East and Central Asia, Londra 1999.
—— *Turkey*. A Modern History, Londra 1993.

DİZİN

1794 Konvansiyonu 1189
4 Mayıs Hareketi 337, 1129

Abbas Mirza 807
Abbe, Ernst 975
ABD *bkz.* Amerika Birleşik Devletleri
ABD Anayasası (1787) 312, 758, 773, 792, 853
ABD Kongresi 43, 150, 385-86, 681-82, 1040, 1190, 1195, 1218
Abduh, Muhammed 1268
Abdülaziz 30, 715, 837
Abdülhamid (II.) 21, 48, 58, 92, 102, 165, 194, 715, 797, 801, 803, 805, 808, 811, 835, 840, 896, 1200, 1245
Abdülkadir, Emir 196, 625
Abdülvahhab, Şeyh Muhammed bin 636, 1262
Abelshauser, Werner 922
Aberdeen, Lady 723
Aborijinler 177, 459
Academia Sinica 11, 1134
Acemler 316
Acı Göller 979
Açe Savaşı 630-31, 696
Adams, Henry 1274
Adams, John 769, 845
Addis Abeba 348, 382
Aden 191, 637
Adenauer, Konrad 1295
Admiralty Arch 421
Adua 346, 693, 695
Afgan Savaşı (II.) 618
Afganistan 119, 153, 159, 210, 318, 507, 571, 599, 694, 819, 830, 1019
Afganlar 248, 366, 510, 638, 1282
African Association 114
African Civilization Society 1201
Afrika 4, 17, 28, 30, 32, 46, 53-54, 61, 65, 67, 75-76, 79, 81, 85-86, 89-91, 106, 113, 116, 120, 138-39, 142-43, 150, 152-54, 158-60, 167, 169, 174, 176, 178-79, 183-87, 190-91, 205, 210-17, 222-23, 225-27, 232-33, 240-41, 243, 245, 250, 252, 254, 259-61, 270, 292-94, 302, 304, 306, 309-10, 316-19, 322-23, 334, 338-39, 356, 366, 369, 379, 394, 403, 410-11, 417, 420, 422, 447, 459, 463, 465, 469, 471-72, 484, 493, 498-507, 510, 513, 520-21, 523, 525, 528, 532, 541, 545, 548-49, 554, 564, 570-73, 575-76, 578, 590, 596-600, 607-608, 610-11, 614-16, 623-25, 627-31, 633-35, 637-38, 647, 655, 658-60, 666, 675-77, 683-84, 689, 692, 695-98, 700-701, 707, 709, 714, 719-20, 723, 726-27, 730, 754, 759, 765, 779, 795, 818, 828, 830, 831, 854, 867, 877, 879, 884, 897, 933-34, 936-37, 952, 955, 958, 960, 963-64, 967-69, 971-73, 975, 977, 983, 989, 991-92, 1012-13, 1016, 1020, 1023, 1028, 1031-34, 1042-44, 1048-50, 1058-59, 1067, 1076, 1083-85, 1087, 1091, 1096, 1098, 1105-1107, 1110, 1118, 1131-32, 1142, 1146, 1149, 1154-55, 1160-61, 1171, 1173-74, 1178, 1184-87, 1190-91, 1193-94, 1197, 1199-1207, 1210, 1216, 1219, 1221, 1230-31, 1242, 1252, 1255-56, 1259-60, 1263-64, 1268, 1280, 1288-89, 1293
Alman Doğu Afrika'sı 169, 217, 1264
Alman Güneybatı Afrika'sı 179, 634, 655, 1178, 1210
Batı Afrika 158, 190, 214-15, 232, 302, 323, 554, 623, 627-28, 697, 960, 1023, 1106, 1110, 1131, 1146, 1173, 1201, 1289
Doğu Afrika 139, 169, 179, 211, 213-14, 270, 523, 541, 548, 631, 1023, 1033, 1087, 1263-64
Fransız Batı Afrika'sı 403

Fransız Kuzey Afrika'sı 523
Güney Afrika 28, 53-54, 85, 90-91, 139, 176, 211-12, 215-16, 222-23, 225, 227, 240-41, 294, 379, 463, 469, 472, 493, 498-506, 520-21, 528, 532, 564, 576, 590, 608, 624-25, 633-35, 675, 684, 692, 695-96, 700, 723, 727, 779, 854, 936-37, 952, 955, 968, 975, 983, 1032, 1043, 1048, 1083, 1096, 1098, 1105, 1132, 1149, 1187, 1191, 1203-1207, 1216, 1219, 1259, 1280
Güneybatı Afrika 179
İngiliz Orta Afrika'sı 610
Kuzey Afrika 118, 138, 153, 191, 211, 254, 316, 356, 394, 410, 417, 447, 507, 513, 572, 623-24, 707, 1155, 1268
Orta Afrika 30, 212, 214, 545, 624, 660, 676
Sahra Afrika'sı 160
Afrika Boynuzu 213
Afrika Konferansı *bkz.* Batı Afrika Konferansı
Afrikalılar 30, 100, 113, 156, 177, 179, 183-86, 211-16, 222, 225, 227, 292, 318, 323, 335, 337, 469, 498-503, 505, 528, 544-45, 598, 629, 634, 637, 665, 696, 736, 767, 831, 916, 957, 989, 993, 1030, 1067, 1084, 1091, 1131, 1146, 1158, 1181, 1188, 1194, 1197, 1199, 1206, 1208, 1219, 1221, 1276, 1283
Afyon Savaşı (I.) 47, 85, 132, 227, 271, 299, 323, 361, 426, 570, 608, 617, 659, 687, 692, 702, 708, 1037, 1073, 1087
Afyon Savaşı (II.) 229, 570, 780, 787, 1108, 1155
Agra 344, 365-66, 385, 393, 444
Ahmadova, Anna 1277
Ahmed el-Hüseyin (Tunus Beyi) 384, 897, 1199-1200
Ahmedabad 357
Ainu'lar 591
Akdeniz 80, 123, 127, 138-39, 141-42, 170, 184, 200, 245, 262, 264, 273, 320, 348-49, 352, 371, 373, 379, 415, 446, 455, 537-38, 612, 624, 673, 675, 702, 710, 737, 759, 1054, 1088, 1110, 1139, 1270
Doğu Akdeniz 348, 673, 675, 710, 759, 1088, 1110
Orta Akdeniz 737
Akihito 72
Akka 263
Alabama 496, 888, 1207
Alaska 150, 471, 479, 551, 632
Albany 979
Albert, Prens 247, 422, 836, 841, 1201
Albertville 116
Aleksandr (I.) 700, 750, 805
Aleksandr (II.) 128, 201, 291, 718, 785, 805, 839, 844, 895, 1023, 1193, 1229
Aleksandr (III.) 92, 106, 896
Alfred, Büyük 837
Algarve 581
Ali Paşa 894
Allahabad 1125
Alldeutsche Verband (Tüm Almanlar Birliği) 1215
Alman 1871 İmparatorluk Anayasası 822, 833
Alman Birliği (Deutsches Bund) 43, 46, 586, 592, 765
Alman Genelkurmayı 672, 1282
Alman İmparatorluğu 17, 77, 99, 146, 154, 168, 198-99, 201, 203, 251, 308, 567-68, 572, 575, 596-97, 672, 677, 778, 794, 802, 822, 840, 853-54, 856, 874-75, 889, 901, 935, 1013, 1026, 1040, 1092, 1105, 1138, 1141, 1218, 1232, 1249, 1277, 1290
Alman Ren Birliği 623, 1172
Alman Savaşı (1866) 670, 721
Alman-Danimarka Savaşı (1864) 145, 670
Alman-Fransız Savaşı (1870-1871) 53, 174, 198, 205, 258, 276, 593, 694, 698, 670, 700, 796, 883
Almanlar 4-5, 8, 17, 23, 32, 34, 43, 50, 55, 74, 76, 82, 85, 88, 92, 113, 126, 128, 145-46, 157-58, 176, 179, 182-83, 193, 198-99, 202-203, 205, 219-20, 229, 248, 258, 260-61, 287, 300, 307, 345, 358, 366, 376, 378, 387, 393-94, 399, 413, 418, 425, 428, 430, 432, 451-53, 525, 540, 565, 568, 574-75, 586-87, 594, 598, 607, 611, 614, 617, 619, 621, 630-31, 647, 649, 666, 670, 672, 692, 694, 696, 699, 703, 706, 709, 717-18, 740, 775-76, 812, 822, 848, 861, 874, 882, 917, 943, 949, 950, 953, 976, 1003, 1013, 1015, 1019, 1022, 1046,

1055, 1058, 1089, 1094, 1098-99, 1101, 1105, 1110, 1115, 1124, 1127, 1129, 1131, 1133-41, 1150-52, 1154, 1161-62, 1165, 1171-72, 1175, 1178, 1180, 1204, 1209-10, 1214, 1219, 1224-25, 1229, 1231, 1255-56, 1258, 1273, 1282, 1287
Almanya 10, 17, 29, 34, 42, 45, 54, 67-68, 74-76, 78, 92, 98, 109, 112, 121, 123, 129, 145-46, 153-54, 157-58, 168-69, 173-74, 179-80, 183, 193, 198, 204-205, 208-209, 220, 233, 240-41, 244, 249-50, 252, 257-58, 273, 282, 287, 300-301, 304, 306-307, 314, 320, 322, 327, 329, 331, 334, 352, 363, 369, 388, 400, 420, 424, 435, 438, 442, 452-53, 524, 536, 539, 564, 566-68, 571-72, 574, 578, 581, 585-86, 591-92, 594-95, 597, 602, 611, 613, 618, 646, 656, 665, 672-73, 689-90, 692, 703, 706, 724, 729, 734, 739, 742, 774, 777-78, 844, 855-56, 860, 862, 865, 875, 877, 881, 883, 890, 914, 921-22, 924, 931, 935, 949, 953, 958, 963, 966, 977, 984, 1003, 1005, 1008, 1015, 1017, 1019-20, 1024, 1026, 1039, 1041, 1045-47, 1055-56, 1058, 1063, 1071, 1075, 1079, 1083, 1092-93, 1098-99, 1110, 1114-15, 1124, 1127, 1129, 1135-41, 1150-51, 1156-57, 1159, 1161-62, 1180, 1203-1204, 1209, 1216, 1223-24, 1226-28, 1231-32, 1240, 1243, 1262, 1266, 1275, 1277-78, 1282-84, 1287
Batı Almanya 145, 1083
Doğu Almanya 153
Güney Almanya 742
Güneybatı Almanya 1277
Kuzey Almanya 183
Orta Almanya 209, 566, 742
Alp Dağları (Alpler) 115, 138, 209, 254, 535, 995
Alsace 209
Alsace-Lorraine 198, 694
Alster 56
Altay Dağları 519
Alte Pinakothek 16
Althoff 329
Altın Sahili (Gana) 211, 240, 630
Altın Ordu 513
Altın Yasa (1888) 1197
Amaterasu 1250
Amazon 7, 497, 526, 545, 1210
American Fur Company 548
American University of Beirut 1132
Amerika 7, 15, 18, 27, 29-31, 33-35, 42, 46, 51, 59, 61, 75-81, 84-85, 90-91, 93, 101, 106, 113-17, 123-24, 131-32, 139, 141-44, 150-52, 156, 158, 161, 167, 170, 174, 176-78, 183-87, 189-90, 192, 195, 205, 209, 212-13, 217-19, 221-22, 224, 229, 232, 234, 240-41, 243-44, 251, 254, 268, 277, 279, 282-83, 289, 291, 299, 301, 306-307, 310-11, 313, 321-24, 333-36, 338, 345, 348, 356-58, 362, 367, 371, 376, 393, 409, 411, 416, 418, 427, 432, 438, 440, 445, 447-48, 456, 459, 461-62, 464, 469-77, 481-83, 487, 492-93, 495-96, 498-503, 506, 510, 512, 514-19, 521-23, 527-28, 530-32, 534, 536, 539, 547-49, 553, 564, 569-71, 580-83, 588-89, 593, 595-97, 601, 607, 610, 613, 616, 624-26, 639-41, 644, 649, 654, 657, 659, 665, 667, 675, 677-83, 694, 700, 711-12, 723, 725, 728, 730, 733-35, 737-38, 740, 743-44, 746-47, 750-51, 753-55, 758-66, 768-70, 772-73, 778, 790-92, 796, 799, 816-19, 821-22, 845-46, 849, 852-53, 858, 864, 879, 886, 889, 915, 917, 920, 936-39, 943, 946, 952, 954, 967-68, 970-72, 979, 987, 989-92, 997-98, 1003, 1011-12, 1014, 1020-21, 1023, 1030-32, 1034, 1036, 1038, 1041-42, 1048-49, 1052, 1059, 1068, 1084, 1101, 1105, 1107, 1117, 1126, 1130, 1139, 1143, 1149, 1158, 1180, 1183-85, 1193-94, 1197-98, 1206, 1211, 1216, 1218, 1220, 1225, 1230, 1239, 1249, 1261, 1264-65, 1276, 1279-80, 1284, 1292-93
Güney Amerika 29, 31, 91, 117, 161, 174, 190, 222, 268, 289, 313, 469, 471, 474, 493, 498, 517, 519, 528, 624, 679-80, 682, 761, 763-64, 818, 938, 990, 1023, 1038, 1042, 1211, 1284
Kuzey Amerika 7, 18, 30-31, 33, 35, 42, 46, 56, 61, 75, 78, 80, 84, 90-91,

93, 106, 113, 124, 139, 142-43, 150-52, 156, 177, 183-84, 186, 189-90, 192, 209, 218-19, 221, 234, 241, 243-44, 251, 277, 279, 282-83, 291, 299, 301, 306-307, 310-11, 321, 326, 333, 338, 345, 348, 356, 358, 362, 367, 393, 409, 411, 416, 418, 427, 438, 440, 445, 447-48, 456, 460-61, 464, 470-72, 474-75, 477, 479, 481-83, 487, 492-93, 498-99, 500-503, 506, 512, 514-19, 521, 523, 527-28, 531-32, 536, 539, 547, 549-50, 569, 572, 580, 588, 593-94, 607, 624-26, 639-40, 644, 667, 675, 683, 694, 723, 725, 728, 730, 733-34, 737-38, 740, 746-51, 753-55, 757-61, 764-65, 768, 781, 790, 796, 799, 816-18, 822, 846, 864, 879, 886, 889, 915, 917, 920, 936, 939, 943, 952, 954, 968, 979, 987, 989-90, 992, 1011, 1014, 1021, 1030, 1036, 1038, 1041, 1049, 1059, 1068, 1084, 1101, 1107, 1117, 1126, 1130, 1139, 1149, 1180, 1194, 1216, 1218, 1230, 1239, 1276

İspanyol Amerika'sı 76-77, 81, 85, 116, 143, 371, 382, 402, 530, 580-81, 607, 610, 682, 759-62, 764, 821, 1038, 1059, 1130, 1158, 1196-97

Latin Amerika 76, 91, 101, 116-17, 124, 150, 170, 184-85, 224, 234, 244, 333-36, 338, 345, 495, 564, 581-82, 601, 657, 665, 679-80, 682-83, 711, 758-60, 762-63, 765-66, 768-70, 773, 819, 853, 879, 936-39, 946, 967, 970-71, 1012, 1020, 1031, 1034, 1042, 1048-49, 1052, 1197, 1206, 1261, 1279-80, 1292

İngiliz Kuzey Amerika'sı 311, 528, 588-89, 747, 757, 761-62, 1059

Orta Amerika 84, 283, 348, 570-71, 583, 641, 680-82, 821

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 5, 12, 14-15, 20-21, 27, 34, 37, 40-45, 50-51, 53, 65-66, 76, 78-79, 85-86, 89-93, 99-101, 104, 106, 113, 119, 133-34, 140-43, 149-51, 154-57, 165, 168-70, 173-74, 176, 180, 185-87, 189, 193-94, 198, 202, 214, 220-22, 224, 229-31, 240-42, 244-45, 249, 251, 257, 259, 261, 268, 271-72, 281, 285, 290-91, 301-302, 304, 307-308, 311-14, 323, 326, 328, 331, 334, 336, 349, 358, 363, 367-70, 382, 387, 391, 393, 411, 419, 423, 432, 434-35, 437-41, 447, 449, 455-56, 461-63, 465, 470-73, 479-81, 483-86, 488, 490, 492-500, 502, 505-506, 515, 517-18, 520-21, 529-30, 536, 541, 543-45, 547-48, 550-51, 553, 557-58, 561, 563-64, 568-69, 572, 578, 580, 584, 588, 590-91, 593-97, 600, 609, 618, 623, 629, 632-33, 639-42, 645-46, 649-50, 654, 656-57, 671-73, 675-76, 678-83, 685, 688-91, 704-705, 711-12, 714, 718-19, 722-24, 726-27, 734, 743, 745-46, 748, 754, 757, 763-66, 768, 774, 778, 785, 790-91, 795-96, 799, 819, 822, 824, 829, 845, 849, 852-54, 856-63, 876, 878, 885-86, 891, 900, 903, 910, 914, 916, 920, 922-24, 929, 931-34, 936, 943, 947, 951-53, 957-59, 968, 971, 977-80, 983-85, 988, 992-98, 1002-1004, 1008, 1010-11, 1013-14, 1017, 1020-22, 1024-26, 1039, 1043-46, 1048, 1052, 1055, 1060-61, 1067, 1076, 1078, 1080, 1083, 1088-89, 1093, 1099, 1103, 1107-1108, 1117-18, 1123, 1125, 1127, 1130, 1134, 1137-40, 1142, 1149-50, 1152, 1156, 1160, 1164, 1178, 1180, 1184, 1187, 1190, 1193-98, 1202-1208, 1210, 1212-13, 1216, 1218-20, 1227-31, 1240-41, 1245-49, 1256, 1259-61, 1263-64, 1270, 1276, 1278-79, 1281-84, 1287, 1289-92

Amerikan Batısı 471-72, 483, 505

Güney 104, 480, 488, 505-506, 529, 757, 916, 992-96, 1052, 1061, 1065, 1067, 1118, 1187, 1193-94, 1196-98, 1202, 1205-1206, 1216

Kuzey 104, 947, 992, 997, 1003, 1204, 1281

Kuzey Amerikan Batısı 209, 460

Orta Batı 302, 349, 368, 441, 545, 1264

Amerikalar 117

Amerikalılar 7, 9, 12, 27, 31, 44, 47-48, 50, 55-57, 73, 91, 96, 100-101, 118, 124, 131, 134, 144, 177, 150-51, 198, 213, 214, 217-20, 229, 249, 272, 289, 301,

311-13, 315, 317, 322, 326-27, 332-34, 345, 347, 373, 410, 419, 423, 431, 434, 440-41, 445-47, 451, 454, 456, 459, 460-62, 467, 469, 471-74, 477, 481, 486-89, 506, 515, 521, 522, 550-51, 553, 571-72, 580, 596, 602, 607, 612, 630, 639-42, 649-50, 655, 672, 678-79, 681-83, 685, 687, 696-97, 704, 706, 710, 715, 719, 725-26, 734, 745-49, 751, 753-54, 757, 761-63, 768-69, 772-73, 781, 784, 786, 793, 835, 837, 846, 857, 859, 863, 885-86, 897, 917, 923, 926-27, 943, 946, 969, 974, 978, 983, 987, 996, 1000, 1002-1003, 1009, 1012, 1021-24, 1028, 1030, 1033, 1044, 1050, 1059 60, 1080, 1083, 1097-98, 1108, 1117, 1126, 1130-33, 1139-41, 1146-47, 1155, 1182-83, 1194, 1196-97, 1203, 1211-13, 1216, 1218-20, 1222, 1225, 1230-31, 1239, 1246, 1250, 1260, 1263-64, 1270, 1274, 1286

Amerikan Bağımsızlık Savaşı 561, 569, 595, 770, 772

Amerikan Devrimi 735, 745, 749-50, 798

Amerikan İç Savaşı 5, 27, 53-54, 56, 92, 104, 144, 150, 281, 311, 327, 373, 392, 472, 478, 484-85, 488, 491, 496, 505-506, 517, 529, 594-95, 689, 692, 699-701, 716, 744, 757, 764-65, 774, 778, 788, 790-95, 857, 859, 876, 888, 982, 993-94, 1000, 1017, 1023, 1026, 1038, 1051-52, 1067-68, 1118, 1139, 1193-96, 1199, 1203, 1230, 1279, 1284

Amerikan Kongresi *bkz.* ABD Kongresi

Amis des Noirs (Siyahların Dostları) 757

Amoy (Xiamen) 132, 229, 413

Amsterdam 125, 371-72, 374, 380, 392, 410, 420, 429-30, 556, 845, 986, 1010, 1044, 1182

Amundsen, Roald 113

Amur Nehri 206, 598, 676

Anadolu 37, 197, 200, 210, 318, 507, 512-13, 601, 673, 881, 1155, 1199

And Dağları 140, 535

Andaman Adaları 191

Anglican Church Missionary Service 1256

Anglikan Kilisesi 1246, 1259

Anglikanlar 772, 1239, 1246, 1258-59

Anglo 185, 191, 214, 292, 526, 571, 596, 767

Anglosaksonlar 43, 126, 269, 368, 441, 551, 645, 706, 786, 837, 1003, 1098, 1198, 1212, 1214, 1258

Angokor 405

Angola 185, 191, 214, 292, 526, 571, 596, 767

Anh, Nguyen 339

Anhui 171, 783

Anlaşma Konseyi (1851) 491

Annam 599, 627

Antarktika 536

Antigua 1187

Antik Olimpiyat Oyunları 728

Antil Adaları (Antiller) 186-87, 611, 754-55, 759, 993, 1130, 1172

Antrax-Bazillus 261

Antroposofi Derneği 1148

Anvers 20, 366, 391, 430, 1044

Apaçiler 475, 483-84, 489

Apalache 379

Apartheid 503-504, 1204-1025, 1027, 1225, 1229

Arabistan 122, 135, 507-508, 636-37, 880, 934, 1263, 1270, 1294

Araplar 14-15, 118, 138, 153, 213, 318, 544, 612, 629, 636, 639, 659, 663, 665, 818, 981, 989, 1018, 1027, 1049, 1062, 1083, 1088, 1097, 1142, 1153-54, 1188, 1241, 1252, 1262
Hıristiyan Araplar 14

Arendt, Hannah 735, 746, 1295

Aristoteles 23

Aritomo, Yamagata 882

Arizona 150, 681
Güney Arizona 150

Arjantin 124, 143, 167, 174, 196, 221-22, 240, 291, 301, 307, 326-27, 396, 428, 455, 463, 470, 493-97, 504-505, 527, 529-30, 557, 581, 653, 680, 725, 762, 821, 825, 914, 937-38, 972, 1020, 1032, 1042, 1045, 1047, 1060, 1098, 1117, 1171, 1282

Arjantinliler 196, 326

Arkansas Nehri 477, 488

Armstrong 692-93

Arnavutlar 200, 636, 880

Arnavutluk 130

Arndt, Ernst Moritz 998
Arnim, Achim von 1115
Arnold, Matthew 1275
Arşimet 70
Articles of Confederation 747
Arts and Crafts 957
Asama Yanardağı 293
Asante 215
Ashanti'ler 709
Aspen 380
Assam 208
Associated Press (AP) 53
Astor, Johan Jacob 312, 548
Asya 9, 14-15, 17, 28, 31, 34, 39, 46, 69, 75, 79-81, 84, 86-87, 91, 96-97, 113-22, 127-28, 132-33, 136, 139-40, 147-48, 152-55, 159-60, 166-67, 170-71, 173-74, 178, 181-83, 188-89, 194, 204-208, 210, 216-17, 219, 222-25, 227-32, 239-42, 248, 259-60, 262-65, 267-70, 273-74, 281, 283, 285, 292-94, 301, 305-306, 309, 314-18, 322-24, 331-32, 336, 338-39, 345, 351, 356, 358-59, 361, 364-66, 372, 392, 394, 396, 398-99, 402, 404, 408, 410-12, 416, 422, 427, 430, 435, 437, 447, 459, 463, 465, 467, 471, 473, 484, 507-11, 514, 517, 522, 526-27, 536, 538, 545-49, 561, 568, 570, 572-73, 578, 587, 590-91, 597-600, 614, 616, 624-25, 627, 630, 632, 634, 644-45, 647, 658, 662, 666, 671, 675, 677, 681, 683-84, 686, 688-89, 693, 712, 714, 719-20, 726, 730, 743, 759, 785, 797, 799-800, 810, 813, 816, 818, 821, 826, 828-31, 834, 844, 853, 857, 867, 870, 872, 879, 884, 888, 897, 902, 912, 919, 924-25, 929, 933, 935, 939, 941-42, 944-45, 951, 953-54, 958, 960, 963-64, 967, 969, 971-72, 977, 984, 989, 991, 1006, 1010, 1012-13, 1016, 1019-20, 1027-34, 1044, 1048-50, 1056, 1058-59, 1068-69, 1076, 1084-93, 1096, 1104-1107, 1111-12, 1119-21, 1125, 1131-32, 1134, 1141-43, 1147-49, 1154-55, 1158, 1160-61, 1169, 1173, 1183-84, 1202, 1215, 1219, 1241, 1245, 1250, 1252, 1255-56, 1260, 1262, 1264, 1268-71, 1279-80, 1286, 1288-89, 1293
Batı Asya 122, 152, 170, 210, 248, 318, 447, 1105
Doğu Asya 15, 31, 34, 59, 75, 118-21, 153, 173, 204, 231, 267, 324, 331, 336, 359, 361, 508, 591, 634, 688-89, 944, 951, 953, 1031, 1033, 1041, 1043, 1147, 1155, 1183, 1279-80
Güney Asya 84, 139, 153, 207, 216, 225, 270, 345, 507, 536, 683, 799, 1085, 1105, 1111, 1160
Güneydoğu Asya 80, 84, 91, 96-97, 117, 127, 132, 154, 160, 206, 222, 227-31, 270, 281, 301, 315-16, 322, 364-65, 398, 408, 435, 459, 465, 538, 545, 547, 572, 624, 662, 675, 684, 785, 818, 826, 830-31, 902, 919, 958, 960, 964, 969, 971, 977, 991, 1006, 1013, 1027-28, 1030, 1076, 1086, 1089-90, 1107, 1184, 1252, 1262, 1264, 1286
İç Asya 117, 148, 743, 1016
Kuzey Asya 153, 188, 208, 507, 1013, 1241
Kuzeydoğu Asya 572
Orta Asya 113, 117-19, 148, 155, 159, 189, 263, 265, 422, 463, 467, 507, 509-11, 517, 527, 570, 578, 616, 658, 686, 730, 867, 870, 879, 888, 1020, 1029, 1059, 1105, 1161, 1262, 1268, 1270
Ön Asya 118, 155
Asya Konvansiyonu (1907) 652, 674
Asyalılar 31, 59, 84, 91, 100, 117, 123, 145, 147, 166, 172, 177, 205, 213, 217, 225, 229, 241, 262, 266, 366, 399, 404, 445, 473, 508, 516, 537, 545, 587, 600, 736, 798, 802-803, 837, 841, 865, 900, 960, 963, 984, 1027, 1030, 1045, 1067, 1091, 1146, 1149, 1158, 1181, 1183, 1218-20
AT&T 1022
Atatürk, Mustafa Kemal 200, 337, 673, 808, 812, 1245
Atina 343, 346, 366, 382, 1155
Atlanta 331, 793
Atlantik 55, 140-43, 152, 221, 445, 1013
Güney Atlantik 221, 1032
Kuzey Atlantik 46, 53, 97, 125, 301, 751, 911, 917, 1012, 1024, 1032, 1084, 1130
Orta Atlantik 379

Atlas Dağları 211
Auber, Daniel François 582
La Muette de Portici 582
Augsburg 1019
Augustin Manastırı (Brünn) 1137
Aung-Thwin, Michael 96
Austen, Jane 26
Sense and Sensibility 26
Australia House 422
Avam Kamarası 532, 542
Avrasya 80, 118, 123, 125, 128, 147-48, 169, 254, 299, 455, 463, 506-507, 509-10, 513-15, 575, 727, 730, 737, 744, 785, 795, 797-98, 812-13, 816, 851, 83, 899, 961, 1017, 1032, 1199
Doğu Avrasya 514, 853
Orta Avrasya 118
Avrupa 6-12, 14-18, 21-23, 25-39, 41-42, 44-51, 53-54, 57-59, 61, 65, 67-70, 72-77, 79-86, 88-97, 100, 103-106, 111-16, 119-20, 122-34, 139-40, 142-47, 149-50, 154, 156-57, 159, 161, 167, 169, 171-76, 180-84, 186, 190-93, 196, 198, 200, 203-204, 206-207, 209-10, 212-13, 216-22, 230-33, 238, 240-41, 244-45, 247-48, 250-57, 260-64, 266-70, 272-76, 278-83, 286-91, 293, 298-99, 301-306, 310-16, 318-26, 328-39, 341, 343, 346-50, 352, 355-64, 366-69, 371-74, 382, 384, 386, 389, 391, 393-96, 399-403, 407-11, 415-16, 418, 421-25, 427-28, 430, 432-35, 438-41, 443-48, 450, 452-56, 458-59, 462-63, 469, 474, 481-82, 484, 503-504, 507-508, 510-512, 518, 521-22, 526-30, 532-33, 535-37, 539, 542-43, 545-49, 558, 560-61, 563-65, 567-70, 572-76, 579, 581-82, 584, 590-93, 595-99, 607, 612, 615-18, 622-23, 625-26, 630, 632, 635, 637-38, 642-46, 649-50, 652, 656, 661-63, 665-66, 669-79, 682-83, 685-86, 688-94, 697-705, 707-10, 712-20, 722-31, 733, 736-46, 748-49, 751-52, 762, 764-65, 767-69, 771-76, 778-85, 789-92, 795-96, 798, 800, 802, 804, 806, 808, 813, 815-18, 821, 823-27, 829-32, 834, 836-37, 839-41, 844-49, 852-54, 856-60, 862-69, 872-79, 881-85, 887-93, 895, 897-900, 903, 908-10, 912-13, 915-17, 920-21, 924-25, 928-30, 932, 935-36, 938, 941-43, 945, 947-49, 951, 953-54, 956-59, 961, 963, 966-68, 971-72, 981, 983, 985, 987-92, 995-96, 998-1001, 1004-1005, 1008, 1011, 1013-14, 1016-22, 1026-27, 1029-32, 1034-36, 1038-41, 1043-46, 1048-50, 1052, 1055, 1057-72, 1075-77, 1079-80, 1082-92, 1094-95, 1097, 1099-1101, 1103, 1105-17, 1119-21, 1123-30, 1132, 1134-37, 1139-44, 1146-56, 1158-64, 1167-70, 1172, 1175-76, 1178-86, 1188, 1192-93, 1199, 1204, 1208, 1211, 1213-19, 1221-24, 1226-32, 1234-35, 1237-42, 1244-49, 1251-52, 1254-59, 1265-66, 1268, 1270, 1272, 1274-76, 1278-81, 1283-95
Batı Avrupa 45, 88, 92, 94, 97, 105-106, 127, 145-49, 170-71, 189, 193, 203, 219-20, 241-43, 245, 262, 272-73, 277, 293, 301, 306, 309, 321, 326, 360, 362, 442-43, 449, 452, 513, 522, 566, 575, 585, 590, 630, 665, 779, 795, 799-800, 802, 805-806, 816, 818, 837, 845, 850, 858, 882, 893, 895, 897, 939, 945, 952, 956, 961, 966, 972, 997, 1020, 1029, 1049, 1058, 1064, 1069, 1084, 1087, 1090-91, 1097, 1173, 1182, 1193, 1222-23, 1233, 1241, 1243-44, 1246-47, 1276, 1289, 1293
Doğu Avrupa 54, 67, 91, 125, 145-46, 153, 201, 203-204, 298, 360-61, 377, 435, 525, 603, 865, 1001, 1062, 1100, 1180, 1225, 1227, 1231-32
Güney Avrupa 129, 200, 220, 292, 362, 364, 541, 706, 775, 919, 1042, 1117-18, 1198, 1247
Katolik Avrupa 1244, 1271
Kuzey Avrupa 145, 278, 302, 321, 626, 720, 862, 965
Kuzeybatı Avrupa 87, 244, 253, 362, 917, 1014, 1281
Latin Avrupa 1127
Merkezi Avrupa 428
Orta Avrupa 39, 43, 58, 86-87, 137, 146, 204, 276, 278, 283, 287, 340, 575,

673, 791, 799, 889, 983, 1079, 1087, 1096, 1105, 1155, 1180, 1230, 1232
Protestan Avrupa 887, 1162, 1247
Avrupa Birliği 624
Avrupa Konserti 566-67
Avrupalılar 17, 23-24, 30-33, 35, 41, 46-47, 54, 56-58, 62, 67, 79-80, 84, 86, 89, 91, 113-14, 116-18, 120, 124-26, 128-29, 131-34, 136, 139-42, 144, 147-48, 156, 158-60, 166, 171, 177-78, 182-84, 186, 205, 212-20, 222, 224-25, 228, 231, 241-42, 248-49, 252, 259, 261, 266-67, 269-70, 277, 279, 285, 291-93, 301, 312-13, 315-18, 320, 324, 332-40, 345, 348, 357, 359, 379, 392, 403, 405-406, 408-13, 415-16, 418, 426-27, 437, 443-45, 447, 449-50, 455-56, 459-61, 463, 465, 471, 473-75, 478-81, 484, 492-93, 498-99, 508, 510, 512, 516, 526-28, 530-33, 535, 538, 545-47, 549, 564, 566, 568, 570-73, 578, 582, 591-92, 595-96, 600-601, 607, 614-15, 617-18, 620-22, 625-26, 628-29, 635, 638, 643, 654-55, 659-60, 670, 675-76, 678, 681-83, 685, 687, 692-696, 698, 706-708, 710, 713-16, 719, 745, 751, 768, 772, 780-81, 784, 786-87, 792, 802, 813, 818, 823, 825, 827, 831, 837, 840, 842, 844, 849-51, 859, 863, 865, 867-68, 870, 872, 874, 877, 897, 900, 923, 927, 940, 945, 951, 957, 960, 968, 980-81, 983, 987, 989, 991-92, 1001, 1004, 1012, 1017, 1020, 1027-28, 1030-31, 1033, 1035, 1044-48, 1050, 1052, 1055, 1057, 1060-61, 1067, 1069, 1072, 1075-76, 1083-84, 1086-91, 1094-95, 1100, 1102, 1105, 1107, 1110, 1119, 1121, 1125, 1131, 1133, 1141-42, 1147, 1149, 1151, 1153-55, 1157, 1161, 1169-70, 1176-79, 1181-83, 1185-88, 1202, 1206, 1209-13, 1220, 1224, 1234-35, 1237-38, 1252-53, 1255, 1258, 1262, 1268, 1279, 1286, 1288-91
Avustralya 3, 12, 28, 42, 44, 54, 59, 77, 84-85, 93, 113, 124, 140-41, 167, 169, 174, 177-78, 180, 182, 188, 190-91, 223, 227-28, 230, 234, 240-41, 264, 291, 307, 311, 326, 348, 358, 367-68, 379, 411, 416, 423, 437, 440-41, 447, 454, 456, 459, 461, 463, 469-71, 473, 493-94, 505, 527-29, 532-34, 541, 551, 557-58, 576, 588-90, 597, 607-608, 610, 613, 621, 624, 626, 645, 655, 656, 694, 723, 725, 779, 826, 854, 890, 914, 933, 952, 985, 991, 1013, 1021, 1023, 1032, 1036, 1043, 1047-48, 1060, 1076, 1107, 1131, 1219, 1278-79
Avustralya Federasyonu 854
Avusturya 25, 33, 37, 45, 123, 129, 146, 199, 262-63, 274, 310, 565, 585, 593-94, 613, 618-20, 622, 637, 670, 673-74, 689, 702, 719, 721, 724, 769, 772, 777-78, 832, 837, 849, 855, 865, 873, 887, 891, 949, 981, 1000-1001, 1052, 1079, 1136, 1141, 1215-16, 1224-26, 1248, 1258
Avusturyalılar 23, 92, 566, 615, 619, 621, 719, 1216, 1225
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 306, 383, 568, 619-20, 673, 677-78, 719, 734, 794, 822, 835, 894, 933, 935, 977, 1017
Awadh (Oudh) Prensliği 443, 787-88
Ayudhya 393
Azerbaycan 799
Aztekler 1062, 1252

Babıâli 129, 194, 583, 713, 719, 894, 1155
Babil 346, 350, 356, 1155
Babürlü İmparatorluğu 83, 85, 598, 638, 659, 683-84, 868, 888, 1241
Babürlüler 604, 638, 1241, 1294
Bacon, Francis 60
Bad Ems 377
Bad Ischl 378
Baden 720, 738, 778, 832, 1017, 1240
Güney Baden 778
Baden-Baden 377
Baden-Württemberg 129
Baedeker, Karl 395
Bagehot, Walter 836
The English Constitution 836
Bağdat 271, 346, 393
Bağdat Demiryolu 1018
Bağımsızlık Bildirgesi (*Declaration of Independence*) 747, 768, 773, 1213

Bahai 71, 1265
Bahaullah *bkz.* Hüseyin Ali Nuri
Bairoch, Paul 361, 912-13
Baker, Herbert 453-54
Bakunin, Mihail 188, 795
Bakü 799-800
Bali Adası 282
Balkan Savaşı (II.) 129, 201
Balkan Savaşları 168, 200, 696, 721, 812
Balkan Yarımadası 76
Balkanlar 84, 118, 129, 135, 138, 158, 170, 196, 199, 232, 234, 263, 288, 364, 512-13, 568, 601-602, 620-21, 658, 666, 673-74, 721, 742, 775, 809, 1062, 1113-14, 1182, 1211, 1227, 1241, 1252
Balmoral 384
Balo 773
Baltık 67, 283, 665, 1106
Baltık Denizi 139, 146, 379, 1229
Baltık Denizi Bölgesi 543
Baltimore 50, 1139
Balzac, Honoré de 26-27, 29
İnsanlık Komedyası 26-27
Bangkok 356, 364-65, 411
Bank of England 1022, 1039, 1043, 1048
Bank of Japan 1048
Banks, Sir Joseph 114
Bantu 501-502, 506
Baptist Missionary Society 1256
Baptistler 1249, 1259
Barbados 187
Barbados Trinidad 1187
Barcelona 20, 143, 221, 398, 401, 424, 451
Barış Konferansı *bkz.* Paris Barış Konferansı
Barış ve Özgürlük Kongresi (1867) 725
Bari 449
Barnato, Barney 1096
Barnum, Phineas Taylor 445
Baroda 338, 1125
Barrow, Sir John 114
Barth, Heinrich Bart 30, 113, 417
Bartholdy, Felix Mendelssohn 1223
Bartók, Béla 1163
Basel 424
Bask 115, 742
Basklar 550, 577
Basra Körfezi 118, 139-40
Bastille 748, 750
Başkırlar 519
Batavia (Cakarta) 47, 217, 258, 270, 315, 318, 338, 365, 371, 383, 396, 402, 406, 410, 630, 827, 1089
Bath 350, 378
Batı Afrika Konferansı (1884) 158, 178, 674
Batı Hint Adaları 258, 916, 1187, 1189
Baudelaire, Charles 68
Bavyera 15, 260, 275, 580, 583, 832, 835, 865, 988, 1093, 1127, 1171-72
Bavyera Krallığı 246
Baykal Gölü 518
Bayle, Pierre 1240
Bayly, C.A. 83
Bazalgette, Sir Joseph 247
Beaconsfield 1223
Bedeviler 209, 340, 508
Beecher, Harriet Stowe 993
Uncle Tom's Cabin 993
Beethoven, Ludwig van 55, 88, 1190
Begriffschrift 92
Behemoth 611-12
Beidaihe 379
Beit, Alfred 1096
Belçika 37, 44, 77, 122, 126, 158, 178, 193, 204, 302, 369, 377, 549, 571-72, 582-83, 595, 597, 607, 617, 629, 699, 765, 775, 802, 826, 834, 855, 921, 935, 958, 1015, 1036, 1045, 1083, 1114, 1160, 1178, 1248, 1278, 1290
Belçika Krallığı 382, 616, 1160, 1178
Belçikalılar 39, 598, 629, 844, 917, 969, 1098
Belgrad 59, 129, 263, 364, 583
Bell Laboratuvarları 1022
Bell, Alexander Graham 1022
Bellini, Vincenzo 7-8
Bello, Andrés 768
Benares 358, 376
Bencoolen 191
Bendix, Reinhard 1286
Bengal 30, 46, 270-71, 316, 402, 570, 612, 787-88, 851-52, 942, 964, 1069-70, 1107, 1129, 1174, 1266
Bengal Körfezi 139
Bengal Zemindar'ları 1069
Bengaldeş 287
Benin 1146

Benjamin, Walter 328
Bentham, Jeremy 88, 447, 901, 1161, 1174
Bentinck, Lord William 1012
Berberiler 523, 544, 663
Bereketli Hilal 118
Berend, Ivan T. 146, 1087
Bergen 398
Bering Boğazı 551
Berlin 18, 53, 55, 114, 143, 158, 167, 178, 250, 271, 328, 354, 358, 368-69, 380, 382, 384, 387, 402, 420, 424, 435, 441-42, 547, 616, 673-74, 715, 773, 883, 988-89, 1026, 1046, 1099, 1128, 1135, 1141, 1152, 1182
Berlin Antlaşması (1878) 170, 203, 1260
Berlin Kongresi (1878) 127, 158, 199-200, 203, 583, 597, 1227, 1229
Berlin Üniversitesi 1129, 1159
Berlin, Ira 143
Berlioz, Hector 88, 105
Berman, Marshall 354
Bermuda 191, 394
Bern 424
Bern Kantonu 750
Bernstein, Eduard 862
Betschuanaland *bkz.* Botsvana
Beyaz Ruslar 168
Beyaz Saray (ABD) 385-86
Beyrut 275, 371, 373, 416, 434, 447, 894, 1091
Biafra Körfezi 214
Biber Adası 190
Biedermeier, Gottlieb 43, 1266, 1285
Big Business 923, 929, 953
Big Steel 922
Bikini 624
Billington, Ray Allen 462
Biow, Hermann 55-56
Bird, Isabella 115
Birinci Carlosçular Savaşı (1833-1840) 742
Birinci Konsül 639, 756, 1189, 1239
Birinci Zümre 1239
Birleşik Devletler *bkz.* ABD
Birleşik Krallık 12, 99, 168, 288, 330, 532, 568, 580, 618, 642, 646, 648-49, 651, 657, 666, 679, 771, 832, 856, 920, 935, 1189, 1217
Birleşmiş Milletler 1183, 1241
Birlik (ABD) 56, 765, 1203
Birmingham 355, 369, 389-90, 402, 427, 433
Bismarck Takımadası 116
Bismarck, Otto von 5, 43, 56, 126, 158, 198, 378, 567-68, 575, 585, 587, 594-95, 618, 674, 706, 717-18, 739-40, 833, 844, 890, 1013, 1160, 1231, 1287
Bizans 70, 344, 357, 1172
Bizet, Georges 8, 1163
Carmen 1163
Blagoveşçensk 369
Blavatsky, Helena Petrovna 1148
Blue Books 25
Blum, Jerome 1000
Blumenbach, Johann Friedrich 1212
Bluntschli, Johann Kaspar 1288
Bly, Nellie 1009
Boas, Franz 1156-57, 1159, 1216
Boeing 1015
Boer Savaşı (1900) 51, 326, 397, 695
Boer'ler 184, 469, 499-501, 503-506, 532, 625, 635, 664, 689, 693, 695-96, 727, 1191, 1205, 1283
Boğaziçi 392, 596, 716
Boğazlar Yerleşimleri (Straits Settlements) 191, 235, 684
Bohemya 377, 614, 666
Bois, W.E.B. Du 1204, 1216
Boksör Ayaklanması 4, 28, 60, 89, 353, 385, 425-27, 709, 715, 719, 721, 798, 803, 809, 892, 1074, 1155, 1257
Boksörler 569, 678, 687
Bolívar, Simón 117, 581, 679, 762, 766, 768-69, 773
Angostura Söylevi 773
Bolivya 376, 581, 680, 694, 853, 936-37
Bolşevik Devrimi (1917) 560, 744, 810, 821, 1291
Bolton, Herbert Eugene 466, 510
Bombay 59, 152, 208, 248, 250, 258, 267-68, 283, 358, 371, 396, 405, 409, 427, 430, 454, 632, 788, 942, 955, 1009, 1032, 1034, 1088, 1107, 1125
Bombay Samachar 46
Bon Marché 433
Bonaparte *bkz.* Napoléon
Bonifatius 1260
Booth, Charles 25-26, 34, 317
Life and Labour of the People in London 26

Bordeaux 401, 423
Borneo (Kuzey) 633
Bosna 199, 619, 719
Bosna-Hersek 619
Boston 312, 367-68, 395, 409, 437, 449, 458, 917, 1130, 1182
Boston Museum of Fine Arts 1250
Botany Bay 190-91
Botsvana 30, 633
Bougainville 176
Boulton, Matthew 930
Bourbon'lar 84, 86, 193, 196, 214, 384, 610, 734, 761, 766, 771, 845, 865, 892, 1192
Bourdeau, Louis 75
Bradford 373
Brady, Matthew B. 56
Brahms, Johannes 844, 1163
IV. Senfoni 844
Brandenburg 113
Braudel, Fernand 80, 94, 138-39, 305, 322, 374, 913, 951
La Méditerranée et le monde méditerranéen 138
Brazza, Pierre Savorgnan de 629
Brazzaville 116, 629
Breisgau 434
Bremen 400-401, 555
Brentano, Clement *Des Knaben Wunderhorn* 1115
Breslau 424, 1258
Brest 394
Brest-Litovsk 575
Bretonne, Rétif de la *Nuits de Paris ou le spectateur nocturne* 24
Breuilly, John 577, 580
Breysig, Kurt 74
Brezilya 7, 143, 167, 174, 183-87, 191, 196, 220-21, 241, 278, 294, 318, 323, 325, 334-35, 459, 493, 495-98, 516, 541-42, 581, 596, 679-80, 682-83, 715, 730, 754, 759, 767, 936, 938, 968, 971, 992-93, 995-96, 1042, 1061, 1105, 1130, 1177, 1184, 1193, 1196-98, 1205-1207, 1261, 1266
Brezilya İmparatorluğu 7, 196, 382, 597, 764, 837
Brezilyalılar 214, 1045, 1197, , 1198, 1206
Brighton 356, 433, 445
Bristol 30, 371, 395, 771, 1012
Britanya Adaları 38, 126, 169, 288, 645, 656, 678, 748, 840, 848, 867, 885, 914-15, 1048, 1059, 1068, 1228
Britanya İmparatorluğu 28, 54, 70, 85-86, 99, 137, 141, 168-69, 215, 222, 225, 252, 372, 394, 400, 411, 492, 503, 517, 524, 530, 539, 549, 574, 588-89, 598, 601, 605-606, 608, 611-12, 614, 619, 621, 623-24, 627, 632, 642, 644, 647, 650, 652-54, 657, 664-65, 695, 725, 731, 747, 764, 772, 780, 835, 848, 854, 869, 883, 964, 984, 992, 1032, 1048, 1067, 1130, 1159, 1174-76, 1205, 1207, 1254-55, 1293
Britanyalılar 38, 267, 269, 271, 274, 338, 408
British Museum 12-13
British South Africa Company 633
British-American Tobacco Corporation (BAT) 923
Broadway 328
Brockhaus 20
Broers, Michael 622
Brooke, Charles 633
Brooke, James 633
Brost, Arno 1273
Brown, Peter 67
Brown, Richard Maxwell 485
Bruce, Thomas 1155
Brunei 633
Brüksel 20, 168, 195, 382, 582, 715
Brünn (Brno) 1137
Buchanan, Francis 25
Buckingham House 384
Buckingham Palace 384
Buda 382
Budapeşte 9, 16, 356, 368-69, 382-83, 424, 436, 440, 451, 619, 621, 738, 1011, 1182
Budapeşte Opera Binası 451
Buenos Aires 59, 219, 221-22, 327, 334, 368, 370, 396, 437, 451, 495-96, 504, 645, 770, 1020, 1182
Buffalo 979
Buffon 768
Buganda 635, 829
Buhara 517, 523, 598

Buhariler 523
Buharin, Nikolay 615
Bukowina 201
Buksar Muharebesi 597
Bulgaristan 77, 129, 199-200, 364, 672, 718, 1226
Bulgarlar 199-201, 1062
Burckhardt 67
Burke, Edmund 754, 758, 773
Reflections on the Revolution in France 754
Burke, Peter 1102
Burma 38, 96-97, 117, 154, 160, 191-92, 207, 225, 228, 231, 235, 264-65, 271, 302, 365, 459, 572, 600, 617, 684, 716, 826-28, 958, 1025, 1027, 1244, 1252, 1282
Aşağı Burma 207, 825
Yukarı Burma 207, 828
Burschenschaften 1129
Burton, Sir Richard 30
Buryatlar 523
Bush, George 505
Bükreş 129, 203
Büyük Barış'ın Tanrısal İmparatorluğu 782
Büyük Britanya Adası 914
Büyük Cermen İmparatorluğu 454
Büyük Göller 139, 487, 639, 683
Büyük Güçler 32, 89, 120, 126, 129-30, 158, 176, 195, 299, 346, 385, 416, 426, 512, 564-66, 568, 571, 582-83, 597, 616-17, 630, 633, 651, 665, 670, 673-76, 682, 685, 705-706, 711-13, 717, 721, 726, 730-31, 798, 810, 812, 870-71, 874, 894, 1047, 1074, 1148, 1160-61, 1172, 1227, 1288, 1290
Büyük Kafile (Boer'lerin) 500, 506, 625
Büyük Kanyon 115
Büyük Ovalar (Great Plains) 463, 475-76, 478, 482-84, 489-91, 498
Byron, Lord 197, 247

Cadbury 1190
Cadiz 143, 401, 762
Cadiz Anayasası 419
Caesar, Iulius 70, 420
Cai Yuanpei 1133
Cain, Peter 653
California 140-41, 177, 227, 230, 323-24, 368, 379, 470-71, 474, 478-79, 481, 483, 491, 521, 534, 551, 681, 929, 982, 1043, 1055, 1198, 1218
Cambridge 390, 1066, 1129-30, 1137-38, 1269
Cambridge History of China 73
Canberra 383, 454
Canterbury 381, 1244
Cao Xueqin *Honglou Meng* 28
Cape 215, 217, 469, 499-501, 503-504, 588, 1096
Güney Cape 501
Cape Town 264, 371, 383, 397, 409-10, 646, 1023
Capitol Hill 385-86
Caprivi 116
Caracas 769
Cardiff 399
Carlos (III.) 37, 449, 639, 761, 768, 891
Carlos (V.) 742
Carlos (X.) 1192
Carlosçular 742
Carlton House (Londra) 453
Carlyle, Thomas 655, 1067
Carnegie, Andrew 313, 726
Carolina (Güney) 791
Carrara 7
Castel, Robert 1005
Caudillo 504, 764, 767
Cava Adası 30, 77, 118, 139, 174, 176, 228, 264, 274, 294, 304, 338, 359, 365, 538-39, 546-47, 598, 958, 965, 967-68, 1089, 1147
Cava Savaşı (1825-1830) 205, 743
Cava'lılar 264, 631
Cavour, Camillo Benso di 567, 585-86, 594, 739
Cayenne 190
Cebel-i Lübnan 1255
Cebelitarık 138, 191, 624, 646
Cebelitarık Boğazı 1013
Ceneviz 138
Cenevre 49, 84, 161, 177, 194-95, 242, 255, 381, 535, 701, 720-21, 725, 750
Cenevre Gölü 1151
Cenevre Konferansı 721
Cenevre Sözleşmesi 720-21

Cenevre Şehir Cumhuriyeti 559
Cengiz Han 148, 508, 510
Cenova 401-402, 424, 623
Central Park (New York) 446
Cermen Ulusal Müzesi (Nürnberg) 17
Cermenler 123, 144, 146, 181, 199, 575, 674, 1105, 1214-16, 1278
Cézanne, Paul 68, 92, 136
Cezayir 85, 118, 127, 138, 169, 174, 176-77, 179, 183, 216, 255, 400, 465, 513, 526, 528, 532, 570, 605, 614, 623-28, 635, 659, 663, 696, 897, 1096, 1106, 1110, 1125, 1131, 1173, 1200, 1263
Cezayir Sahra'sı 161, 533
Cezayir Savaşı (1962) 578
Cezayirliler 160, 179, 196, 625-26
Chadwick, Owen 1248
Cham 405
Chamberlain, Houston Stewart1215
Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts 1215
Chamberlain, Joseph 610, 901
Champollion, Jean-François 446, 1153
Chandler 358
Changchun 377
Changsa 14
Chaplin & Co. 433
Chaplin, Charlie 321
Charleston 312, 367, 391, 793
Chartered Companies 634, 1028
Chase, Owen 554
Chateaubriand 125, 196
Chatham 394
Chaudhuri, K.N. 139
Chengde (Jehol) 422
Cherokee'ler 486, 488, 492, 1118
Chicago 20, 59, 219, 327, 329, 346, 351, 356, 368, 370, 416, 431, 447, 449, 454, 456, 982, 1140, 1270
Chicago Dünya Sergisi 59
Chicago Üniversitesi 34
Chiksaw'lar 488
China Famine Relief Fund 297
China Inland Mission 1258-59
Chinatowns 1004
Chirol, Valenine 118
Choctaw'lar 289, 488
Chopin, Frédéric 55, 88, 254
Choshu 592
Chulalongkorn, Mongkut 30, 92, 335, 715-16, 820, 835, 844
Church Missionary Society 1258
Church of England 1227, 1246
Churchill, Winston Spencer 336, 696, 1295
Cidde 636
Cincinnati 327, 377, 439
City of London 954, 1045, 1048
Cixi 195, 715, 801, 803, 831, 837
Cizvitler 33, 71, 114, 132, 262, 339, 418, 893, 1108-1109, 1132, 1134, 1143-44, 1153, 1236-37, 1255, 1258
Fransız Cizvitleri 1132
Clapham Junction 377
Clapperton, Hugh 417
Clark, William 29, 113, 1160
Clarke, Marcus *For the Term of His Natural Life* 28
Clarkson, Thomas 772
Clausewitz, Carl von 699
Clayton-Bulwer Anlaşması 681
Clemenceau, Georges 790, 799
Cleopatra 549
Cobden, Richard 126, 704
Coburg 834
Coca-Cola 331
Cochinchina 207, 302, 599, 627, 884, 968
Coleridge, Samuel Taylor 1102, 1188
Collège de France 1152
Colonial and Indian Exhibition 20
Colonial Land and Emigration Commission 234
Colorado 281, 367, 380, 470, 485, 681
Colorado Nehri 115
Columbia Nehri 479
Columbia Üniversitesi 1130, 1139
Commander of the Bath (Banyo Tarikatı Şövalyesi) 147
Commonwealth 629, 840
Compagnie Générale des Omnibus 433
Comte, Auguste 26, 34, 70, 74, 1056, 1150, 1266
Concorde Meydanı (Paris) 446
Condorcanqui, José Cabriél 760
Condorcet, Marquis de 40, 308-309, 1187
Confederate Statets of America 791
Connecticut 985
Conrad, Joseph *Tayfun* 224
Conze, Werner 1077

Cook, James 113, 176, 191, 533, 1160
Cooper, James Fenimore 27, 459
Deriçorap Masalları 459
Corbin, Alain 392
Corn Laws 303, 648
Cornwall 930
Cornwallis, Lord 335
Cortés 596
Coubertin, Pierre de 729
Court of St. James 845
Covent Garden (Londra) 7
Crane, Stephan 701
The Red Badge of Courage 701
Creek'ler 487-88
Creuzer, Friedrich 1146
Criminal Tribes Act 887
Croce, Benedetto 1291
Crocker, Charles 982
Cromer, Lord 92, 1173
Cumhuriyetçi Parti (ABD) 778, 794
Cunard 1014
Curzon, Lord 120, 199, 652, 1125, 1132
Custer 695
Czartoryski, Adam 193

Çad 627
Çad Gölü 216
Çan Kay Şek 812
Çarlık Rusya/Çarlık İmparatorluğu 45, 76, 92, 118, 127-28, 131, 145, 148, 152, 155, 159, 173, 182, 199, 202, 232, 271, 274, 288, 290-91, 307, 320-21, 346, 356, 383, 407, 466, 513-17, 520-23, 536, 562, 568, 578, 598, 601, 611, 612, 614, 616, 620, 632, 641, 661, 665, 671, 686, 689, 727, 734, 797, 803, 819-20, 824, 826, 833, 860, 892, 896, 942, 945, 984, 988, 996-97, 1020, 1026, 1040, 1047, 1058, 1093, 1105-1106, 1160, 1196, 1210, 1223, 1225, 1229-31, 1240, 1247, 1254, 1291-93
Çeçenler 198, 514
Çehov, Anton 254, 1067
Çek Cumhuriyeti 1137
Çekler 21, 45, 382, 621
Çekoslovakya 958
Çekya 126, 146
Çerkesler 880
Çeyen'ler 484-85, 491

Çin 4-6, 11, 13-14, 16-17, 22-23, 28-31, 33-36, 38-39, 47-48, 52, 54, 56-57, 60, 65, 67-69, 71, 73-74, 77, 79-80, 83-86, 89, 91-93, 96, 102, 106-107, 112-14, 119-21, 131-34, 137, 139-41, 147-53, 156-57, 160, 166, 168-72, 174-75, 182, 184, 189, 194, 205-206, 208, 216, 221, 224-34, 240-44, 252, 256, 258, 261-62, 264-72, 284-85, 287, 291, 294, 296-300, 302, 305-306, 308, 314-15, 319, 321-24, 328, 330-33, 336-39, 344-46, 348-49, 352-53, 357, 359-63, 370, 372, 376-77, 379, 381, 383, 385, 392, 396-400, 412-14, 416-20, 423, 425-28, 431, 435, 445, 448-49, 467, 477, 507-509, 511-12, 514, 518-19, 535-38, 556, 564, 568-70, 572, 584-85, 587, 591, 594, 599, 600-601, 606, 611-12, 614, 617-18, 621, 627-28, 630, 634, 637, 649, 652-54, 656, 659, 666-68, 671, 675-76, 685-90, 693, 698-99, 702-704, 707-14, 718-19, 721-23, 725-27, 730-31, 734, 736, 738, 741, 743-44, 758, 770, 774, 780-85, 787-91, 795-813, 819, 821-22, 824, 826, 830-31, 840, 845, 847, 849, 851-53, 857-58, 863-72, 875-77, 879, 884, 889, 891, 893, 895-98, 900, 910, 913-14, 916-19, 922-25, 928, 931-33, 935, 939-46, 950, 952-53, 958, 960-61, 964-66, 970, 972, 974-75, 977, 987, 989, 990-91, 993, 999, 1011-13, 1015-19, 1023, 1027-35, 1037-40, 1042, 1046-47, 1049, 1052, 1054-55, 1059, 1061, 1072-75, 1079, 1081, 1083, 1086-89, 1091-92, 1094, 1097-98, 1100, 1105, 1108-13, 1119-22, 1125-26, 1128-29, 1133-35, 1137, 1141, 1143-49, 1151, 1153, 1155, 1158, 1161, 1168, 1176-77, 1184, 1199, 1209, 1218, 1220-22, 1228, 1235-38, 1241, 1245, 1249, 1251-52, 1255-63, 1265, 1270, 1274, 1279, 1283, 1287, 1289, 1290, 1292, 1294-95
Doğu Çin 585, 796
Güney Çin 6, 132, 139, 141, 157, 175, 224, 227-29, 231, 258, 267, 271, 297, 302, 305-306, 417, 511, 783-84, 931, 961, 975, 1032, 1037, 1110

Güneybatı Çin 264-66, 268, 535, 784, 795
Kuzey Çin 35, 60, 206, 227, 271, 285, 296-97, 305, 379, 392, 412, 427-28, 507, 698, 939, 960-61
Kuzeybatı Çin 1155
Orta Çin 14, 171, 305, 349, 376, 381, 781, 1092
Çin Genelkurmayı 284
Çin Halk Cumhuriyeti 71, 73, 117, 525, 782, 797, 944, 1052, 1123, 1236
Çin İmparatorluğu 69, 84, 148, 168, 189, 190, 233, 510, 584, 606, 608, 613, 621, 686, 714, 803, 824, 837, 845, 864, 868, 1035, 1256
Çin Komünist Partisi 601, 791, 869
Çin Maliye Bakanlığı 1052
Çin Seddi 425, 467, 982
Çingeneler 209, 1163
Çinhindi 404-406
Çinhindi Birliği 404
Çin-Japon Savaşı (1894-1895) 29, 48, 308, 688, 939, 1046
Çinliler 4, 28, 30-31, 35, 48, 60, 69, 71, 73, 75-76, 107, 118, 130, 132-33, 136, 149, 156, 160, 168, 171-72, 194, 205-207, 222, 224-25, 227-33, 248-49, 259, 266-68, 285, 298, 315-16, 323-24, 337-38, 345, 363, 365, 397, 402, 405, 413, 418, 426, 455, 459-60, 482, 508-12, 519, 527, 537, 557, 572, 608, 647, 659, 662, 686, 692-93, 703, 707-708, 714, 726, 741, 780-81, 784-85, 791, 798-99, 806, 829, 837, 868, 870, 892, 897, 902, 922, 936, 940, 944, 955, 964, 968, 980, 982-83, 1004, 1018, 1028-30, 1037, 1073-74, 1083, 1087-90, 1105, 1110-11, 1120, 1122, 1143-44, 1146, 1154, 1161, 1165, 1215, 1218-19, 1221, 1236, 1258, 1276
Çinlileri Dışlama Yasası (1882) 1218
Çin-Mançurya İmparatorluğu 148, 517, 656, 686, 864, 1254

d'Alembert, Jean le Rond 22
Dağıstan 523
Dahomey 160, 216
Dai azınlığı 69
Daily Mail 51
Dakar 403, 410
Dakota 281, 483
Kuzey Dakota 483
Dalai Lama, XIII. 1244
Dalmaçya 1115
Danimarka 44, 145, 180, 204, 302, 306, 363, 369, 542, 588, 712, 890, 914, 958, 977, 1039, 1256, 1278
Danlar 145
Dante 70, 327
İlahi Komedya 327
Danyal Peygamber 67
Danzig (Gdansk) 424, 1064
Daoguang 801
Darfur 152, 213
Darjeeling 195, 208
Darwin, Charles 3, 30, 705, 1137, 1214, 1243, 1266
Datongshu (Büyük Topluluğun Kitabı) 195, 726
Dau'lar 1027
Davis, David Brion 1215
Davis, Jefferson 793
Debussy, Claude 68, 92, 1147
Prélude à l'après-midi d'un faune 92
Dekabristler 127, 188, 750
Dekker, Eduard Douwes 27
Max Havelaar 27
Delacroix, Eugène 1146
Delbrück, Hans 1141
Delhi 208, 294, 338, 357, 365, 369, 408, 425, 787
Demian Meydanı (Görlitz) 329
Demokles 45, 261, 657, 1229
Den Haag 670, 727
Denver 367
Deoband 1269
Deoband Hareketi 1269
Der Judenstaat 1225
Dernburg, Bernhard 631
Descartes 71
Díaz, Porfirio 92, 195, 821, 896, 971, 1050, 1112, 1288
Dickens, Charles 27, 40, 42, 106, 386, 388, 448, 825
Pickwick Papers 825
Hard Times 40

Dicle Nehri 122, 300
Diderot, Denis 22, 769
Diederichs, Eugen 1148
Dien Bien Phu 1283
Dilthey, Wilhelm 1150
Einleitung in die Geisteswissenschaften 1150
Dimyat 979
Direktuar 753, 766, 773
Disneyland 413
Disraeli, Benjamin 570, 825, 833, 836, 1051, 1223
Doğu Hint Adaları 570, 627, 630-31, 1193
Doğu Sorunu 567, 569, 968
Doğulular 30, 206, 212, 292, 338, 417, 455, 709, 715, 803, 812, 816, 843, 980, 1017, 1051-52, 1069, 1097, 1238
Dom João 196, 581
Domingue, Jean-Jacques 754
Donanma Keşif Birliği (Alman) 179
Donets 379, 975
Donizetti, Giuseppe 6-8
Dorlar 181, 403
Douglas, Frederick 1274
My Bondage and My Freedom 1274
Dresden 451
Dreyfus Davası 60, 1124-25
Dreyfus, Alfred 190
Dublin 403, 439
Duke'lar 312
Dulles, John Foster 1295
Duma (Rusya) 810-11
Dumas, Alexandre 254
Dunant, Henri 701, 720, 726
Duncan, Sara Jeanette *The Imperialist* 28
Dunhuang 1155
Duplesis, Marie 254
Durham, Lord *Report on the Affairs in British North America* 589
Durkheim, Émile 35, 1057, 1157, 1216
Dutt, Romesh Chunder 35
Dülffer, Jost 1279
Dünkirchen 281
Dünya Barış Kongresi (I.) 725
Dünya Enerji Konferansı (1924) 1026
Dünya Posta Birliği (1874) 728
Dünya Posta Sözleşmesi (1878) 728
Dünya Sağlık Örgütü 259, 268
Dünya Savaşı (I.) 4, 19, 45, 48, 55, 64, 67-68, 75, 82-83, 89, 117-18, 134, 144-46, 156, 169, 192, 199-200, 216, 232, 241, 252, 254, 256, 259-60, 276, 292, 300-301, 307, 318-19, 363, 386, 401, 405, 407, 414, 422, 434-35, 439, 447, 453, 524, 530, 549, 561, 563-65, 568-69, 572-73, 578, 580, 590, 594, 597, 599-601, 608, 617, 619, 621, 628, 631, 646, 652-53, 656, 661, 663, 665, 669, 672-73, 677, 688, 690, 694, 700-701, 703, 706-707, 712, 714, 720-22, 728-29, 733, 743-44, 765, 770, 808-809, 820, 827, 853, 862-63, 869, 878, 880, 900, 903, 931, 935-36, 940, 942-43, 1005, 1008, 1018, 1020, 1024, 1029-30, 1041-42, 1045, 1049-50, 1052, 1062-63, 1077, 1079, 1091, 1098-99, 1103, 1125, 1131, 1133-34, 1138, 1140, 1148, 1151, 1157, 1161, 1164-65, 1170, 1172, 1180-81, 1183, 1200, 1202, 1210, 1216-18, 1224-26, 1228, 1232, 1255, 1279-80, 1282, 1284, 1292-95
Dünya Savaşı (II.) 76, 82, 145, 259, 261, 300, 385, 435, 459, 524, 552, 564, 600, 605, 633, 652, 656, 688, 703, 844, 958, 1014, 1113, 1132, 1024-25, 1240
Düsseldorf 424
Düyun-ı Umumiye 1052

East End 246
East India Company (EIC) 25, 258, 325, 335, 394, 402-403, 409, 539, 597, 604-605, 612, 634, 638, 644, 684, 787, 789, 828, 868-69, 1028, 1037, 1068-69, 1088, 1161, 1173, 1256
Eastern Telegraph Company 1024
Eckermann, Johann Peter 1019
École Pratique des Hautes Études 1152
Edinburgh 271, 433
Edison, Thomas Alva 926, 1022
Edo *bkz.* Tokyo
Edward (VII.) 60, 715, 834, 887
Ege Denizi 140, 582
EIC *bkz.* East India Company
Eichrodt, Ludwig 43
Eichengreen, Barry 1041
Einstein, Albert 98

Eisenstadt, Shmuel Noel 1276
Ekvador 581
El Niño 294
el-Afgani, Seyyid Cemaleddin 93, 707, 1268
el-Ahram 49
Elbe Adası 565
Elbe Nehri 148, 634, 769, 966, 969, 971, 1184, 1278
el-Ceberti, Abdurrahman 1274
el-Ezher 1128
Elgin (VII.) 1155
Eliot, George 27
Elizabeth (I.) 400, 574
Emanuele, Vittorio II. 835
Emerson, Ralph Waldo 1146, 1275
Encyclopedia Britannica 20-21
Encyclopédie 22
Endonezya 28, 77, 127, 169, 183, 217, 228, 268, 281-83, 420, 538-40, 548, 598, 611, 630-32, 884, 936, 974, 1089, 1091, 1104, 1125, 1132, 1193, 1263, 1268
Engel, Ernst 303
Engels, Friedrich 25, 126, 303, 388-89, 949, 1179, 1275
Kişisel Gözlemlerden ve Birinci... 25
Komünist Parti Manifestosu 126
Engerman, Stanley L. 1004
Entente Cordiale 652
Enternasyonal (I.) 722
Enternasyonal (II.) 722, 862
Enternasyonal (III.) 722
Enver Paşa 809
Episkopal (Anglikan) Kilisesi 1259
Equiano, Olaudah 1188
Erckman-Chatrian *Histoire d'un conscrit de 1813* 701
Erie Kanalı 370, 979, 1010, 1045
Ermeniler 147, 156, 194, 316, 399, 608, 807, 1029, 1088, 1200, 1275
Essen 558
Esterházy, Prens 988
Etemad, Bouda 168, 177-78
Etiyopya 211, 213, 260, 318, 346, 549, 571, 598, 692, 694, 696, 709, 830, 844, 1022
Hıristiyan Etiyopya 318
Etiyopyalılar 695, 1082
Eton 1066
Eugénie (imparatoriçe) 715, 981
Euston (Londra) 429
Evanjelistler/Evanjelik 772, 784, 1174, 1246, 1256
Everest Dağı 535
Everest, George 116
Evita 825
Evrengzib (imparator) 638, 1241
Exposition universelle (1900) 20
Expositions universelles, World's Fairs (1914) 20
Eyfel Kulesi (Paris) 20, 379
Eylau 700
Eyre, Edward 655

Faraday, Michael 928
Fas 336, 346, 357, 417, 423, 571-72, 597, 624, 626, 718, 827, 829, 1047, 1177, 1179
Fas Sultanlığı 438
Faşoda 627, 1025
Federal Almanya 67
Federal Teknik Yüksek Okul (Zürih) 1138
Federated Malay States (Malezya Federal Devletleri) 684
Felipe (II.) 80
Fenikeliler 527
Fennelosa, Ernest 1147
Ferguson, Adam 768, 1056
Fernández-Armesto, Felipe 136
Fernando (VII.) 741, 762-63
Fez 383, 438
Fırat Nehri 122
Fichte, Johann Gottlieb 1128, 1214
Fiji Adaları 176, 222-23, 1037
Fildişi Sahili 179
Filipinler 39, 169, 174, 177, 217, 228, 258, 264, 271-72, 294, 365, 402, 570, 572, 578, 596, 600, 641, 676, 695-96, 1027, 1107, 1117, 1125, 1131, 1178, 1180, 1230, 1244
Amerikan Filipinler 1131
Katolik Filipinler 39
Filipinliler 317, 989
Filistin 156, 653, 715, 1225, 1127
Finer, Samuel E. 853
Finlandiya 145, 288-89, 542, 614, 855, 860, 935, 1214

Finlandiya Garı (Petrograd) 1294
Finlandiya Grandükalığı 145
Fisch, Jörg 500, 1289
Fitzpatrick, Thomas 491
Flamanlar 584
Flandres 700
Flaubert, Gustave 27, 1116
Madame Bovary 1116
Fleet Street 51
Fleming, Sir Sandford 98-99
Floransa 247, 382, 424, 738
Florida 479, 483, 487-88
Fogel, Robert W. 243-44, 1004
Fogg, Phileas 1009
Fontane, Theodor 8, 27
Ford, Henry 313, 1225
Foreign Office 712, 868
Forest Department 540
Fort Sumter 791
Fort William 403
Foucault, Michel 88
Fourier, Charles 862
Fox 358
Foyn, Svend 552-53
Franco 576
Franken 1172
Frankfurt 198, 424, 430-31, 1026
Franklin, Benjamin 113, 768, 772
Federalist Papers 768
Franklin, Sir John 113
Fransa 5-7, 34, 37, 40, 45, 51, 67-68, 75-76, 78, 81, 83-87, 92, 99-101, 107, 112, 117, 125, 127, 133, 138, 143, 145, 150, 157-58, 161, 169, 173-74, 180, 182, 187, 189, 191-93, 195, 198, 204, 209, 220-21, 240-41, 246, 249-50, 254-55, 257-58, 262-63, 271, 273, 282, 284, 298, 301, 306, 309, 314, 328, 331, 334, 363, 369, 384, 388, 393-95, 401, 404, 421, 428, 432-33, 435, 446, 450-51, 514, 526, 536, 542, 555, 565-66, 568-72, 574, 576, 579, 581, 586-87, 591, 593, 595, 599, 601, 603, 605-606, 608, 614, 617-18, 622-24, 626, 628-29, 632, 637, 639-40, 645, 652, 654, 660, 665, 670-71, 673, 675, 677, 682, 689, 698-700, 706-707, 713, 734, 737-38, 742, 745-46, 748-57, 759-60, 763, 765-68, 771-73, 775-77, 796, 817, 822, 826, 828, 832, 843, 846, 849, 852, 854-56, 859, 865, 868, 873, 880, 883, 886, 889-94, 897, 910, 915-17, 921, 924, 931, 933, 935, 940, 945, 953, 958-59, 966, 973, 977, 980-81, 984, 991, 1000-1001, 1003, 1013, 1016-17, 1020-22, 1036, 1039-40, 1045-47, 1051, 1056, 1058, 1063-64, 1071, 1074, 1078-79, 1083, 1096, 1099, 1106, 1112, 1114, 1123, 1127, 1129, 1136, 1138-39, 1151-52, 1156, 1159-60, 1170, 1173, 1176, 1179, 1189-90, 1192-93, 1199-200, 1213, 1217-18, 1223-28, 1230, 1239-41, 1243, 1248, 1252, 1255, 1277-78, 1284, 1286-87
Doğu Fransa 623
Kuzey Fransa 262, 699, 917, 1083
Kuzeydoğu Fransa 67
Fransız Anayasası (1791) 853
Fransız Cumhuriyeti 189, 614, 1076, 1160
Fransız Devrimi (1789) 10, 15, 21, 24, 64, 68, 75, 78, 86, 100, 106, 159, 192, 195, 250, 316, 330, 561, 576, 690, 698, 708, 710, 735, 740, 744-46, 748, 751-60, 767, 770, 772-74, 778-79, 781, 792, 795, 798, 803, 825, 846, 865, 991, 1000, 1187, 1189, 1238, 1242, 1254, 1277, 1279,
Fransız Dışişleri Bakanlığı 712
Fransız İmparatorluğu 117, 168, 567, 609, 623-24, 629, 655, 664
Fransız Krallığı 751
Fransız Maliye Bakanlığı 712
Fransız Ponts et Chaussées 979
Fransız Ulusal Konvansiyonu (1793) 561
Fransız ve Yerli Savaşı 143
Fransızlar 5, 7, 10, 17, 22-23, 26-27, 30, 35, 44-45, 49, 59-60, 69, 75-76, 81, 84, 88, 93, 100, 107, 109, 113, 115, 117, 122, 125-26, 138, 144-45, 156, 158, 160, 183-84, 186, 190, 193-94, 205, 207, 214, 216, 229, 257-59, 262, 271, 273, 276, 302, 310, 312, 328, 330, 334-36, 339, 349, 352, 377, 383, 392, 403-405, 412, 414-15, 418, 421-22, 424, 427, 438, 440, 442, 446, 451, 453, 465, 471, 474-75, 492, 516, 551-52, 554, 559, 561, 567, 570-72, 574, 578-79, 585, 587, 591, 598-99, 605, 611, 623-

28, 631-32, 639-40, 643, 646-47, 661, 663, 666, 672, 683, 689, 691-92, 697, 699-700, 703, 707, 710, 712-13, 726, 729, 734, 737, 741, 746, 749, 751-52, 755-59, 763, 766, 769, 773, 782, 790, 796, 799, 828, 830, 841-43, 845, 849, 858, 866, 872-75, 877, 879-83, 886, 888, 902, 915, 917, 979-80, 983, 1001, 1005, 1011, 1016, 1018, 1024-25, 1041, 1045-47, 1051, 1063-65, 1067, 1075, 1079, 1089, 1096, 1099, 1112, 1124, 1129, 1131, 1133-34, 1137-38, 1146, 1152, 1154, 1157, 1162-63, 1171-75, 1178, 1186, 1189, 1192, 1195, 1200, 1229, 1239-40, 1242, 1252, 1254, 1266, 1277, 1283, 1287
Frantz, Constantin 841
Fredrickson, George M. 1230
Freetown 382
Frege, Gottlob 92
Freiburg 434
French Opera House (New Orleans) 7
Frere, Sir Bartle 696
Fromentin, Eugène 1146
Fu Yunlong 31
Fuat Paşa 894
Fugitive Slave Law (1850) 1196
Fujian 227, 1105
Fujiwara'lar 799
Furet, François 758
Fuzhou 398

G8 129
Gaetano 6
Gaekwad, Sayaji Rao III. 338
Gal klanı 1058
Galapagos Adaları 3, 30
Galiçya 137, 201, 203-204, 620, 1182, 1225, 1254
  Habsburg Galiçyası 204
Galler 220, 302, 307, 378, 445, 629, 771, 854, 1113
Galliler 642
Gama, Vasco de 1160
Gambia Nehri 190
Gamelan 1147
Gana *bkz.* Altın Sahili
Gana, Alberto Blest 27
  Martin Rivas 27
Ganda *bkz.* Buganda
Gandi, Mohandas K. (Mahatma) 226, 335, 663, 725, 1149, 1183
Ganj Nehri 370, 660
Gansu 171, 1155
Garda Gölü 701
Gare d'Orsay 430
Gare du Nord (Kuzey Garı) 430
Garibaldi, Giuseppe 194, 222, 586
Garnier Operası (Paris) 7, 404
Garrison, William Lloyd 1194
Gartenlaube 42
Gauguin, Paul 18
Geçici Endonezya Üniversitesi 1132
Genel Meclis (États-Généraux) 752
Gent 20, 1023
Gentz, Friedrich von 773
Georg (II.) 844
George (III.) 607, 800
George (IV.) 771
George (V.) 338, 715
George, David Lloyd 647
Georgia 695
Gerhard, Dietrich 79
Gerschenkron, Alexander 875, 911-13, 948
Gershwin, George 7
  Porgy and Bess 7
Gervinus, Georg Gottfried 1152
  Geschichte der poetischen National 1152
Gettysburg 700
Gia Long 339, 587
Gibbon, Edward 737, 1151
  Decline and Fall of the Roman Empire 1151
Gine 1039
Gine Körfezi 139
Girit 743
Gize 385
Gladstone, William Ewart 199, 378, 717, 825, 833, 1243
Glasgow 7, 264, 369, 387, 398-99, 421, 437, 439, 441, 449, 1011
Gluck, Christoph Willibald 6
Gneisenau, Kont Neidhardt 273
Goa 191, 596
Gobineau, Arthur de 1213, 1215, 1228
  Essai sur l'inégalité des races humaines 1213

Goblot, Edmond 1082
Godechot, Jacques 476
Goethe 16, *55*, 88, *555*, 773, 1019, 1103, 1246
Gogh, Vincent Van 92
Goldstone, Jack 94
Goncourt, Edmond de 447, 1274
Goncourt, Jules de 1274
Gorbaçov, Mihail 803
Gordon Hall (Tianjin) 413
Gordon İsyanları 748
Gordon, Charles 637-38
Gorki, Maksim 26
Mat (*Ana*) 26
Gotha 834
Gottlieb, Johann 1214
Gounod, Charles 8, 61
Faust 8
Government of India Act (1935) 854
Goya 700
Görlitz 329
Göttingen 12, 1135, 1151, 1212
Göttingen Üniversite Kütüphanesi 12
Grand Hôtel du Louvre 447
Grant, Charles 1173
Observations on the State... 1173
Grant, Ulysses S. *56*, 716
Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations (1851) 19
Great Salt Lake 1263
Great Trunk Road 787
Greeley, Horace *50*
Greenwich 99-100
Greenwich Mean Time (GMT) 99
Gregor (XIII.) 69-70
Gregorios (V.) 1253
Grenoble 424
Grey, Charles (II. Kont Grey) 771
Grimm Kardeşler 1115
Kinder und Hausmärchent 1115
Grimm, Jacob 22, 1107
Deutschen Wörterbuch 22
Griqualand East 469
Grossglockner *535*
Grotefend, Georg Friedrich 1153
Grönland *550-51*
Guadeloupe Hidalgo Barış Antlaşması (1848) 681
Guadeloupe 223, 624, 664
Guajarati 46
Guam *596*
Guanbao 47
Guangdong 227, 1105
Guangxu 194, 801
Guano Adaları 937, 985
Guanxi 780
Guatemala *581*, 980
Guelke, Leonard *503*
Guizot, François 125, 1288
Gumplowicz, Ludwig 1488
Guomindang 806, 810, 884
Gurkalar *605*, 788
Gutenberg *50*, *54*
Guyana 190, 223, *225*, 624, 664
Fransız Guyana'sı 190
İngiliz Guyana'sı *225*
Güherçile Savaşı (1879-1883) 694
Gümrük Birliği *585*
Güney Afrika Birliği 383, *505*, *597*, 664
Güney Afrika Cumhuriyeti *501*
Güney Afrika Savaşı 89, *505*
Güney Afrikalılar 634, 696, *503*, 634, 696, 831
Güney Alman Devletleri *805*
Güney Batı Afrika *bkz.* Angola
Güney Çin Denizi 132, 139, 1032
Güney Denizi *256*, 420
Güney Kongo (Katanga) 212
Güney Kore 241, 944, 1262
Güney Kutbu 113
Güney Rodezya *bkz.* Zimbabwe
Gürcistan 198, *514*, *522*

Haag Barış Konferansı (I.) 727
Haag Barış Konferansı (II.) 670, 717
Haarlem Denizi *556-57*
Habermas, Jürgen 850
Kamusallığın Yapısal Dönüşümü 850
Habsburg İmparatorluğu 45, 117, 129, 168-69, 201-203, 220, 263, 283, 382, *566*, *567*, *571*, *578*, 580, 601-602, 608, 612, 614, 618-22, 644, 660, 664-66, 673, 742, *775-77*, 793, 844, 875, 880, 1001, 1105-1106, 1163, 1173, 1239, 1277
Habsburg, Maximilian von 117
Habsburglar 128, 165, 428, 811
Haçlı Seferi (IV.) *357*
Haçlılar 1194
Haeckel, Ernst 1266
Hagenbeck Firması *548*

Hagenbeck, Carl 547
Hagenbeck, Johann 547
Haiphong 400, 406, 1016
Haiti Adası 76, 78, 84, 87, 187, 192, 340, 569, 581, 583, 597, 623, 655, 754-58, 760, 763, 769, 992, 995, 1000, 1106, 1186-87, 1192, 1196, 1202
Haiti Cumhuriyeti 77, 581
Haiti Devrimi 142, 640, 755, 757, 1186, 1195
Halecki, Oskar 146
Halep 422
Haliç 393
Hall, Peter 387
Halle 1256
Hamburg 56, 269, 271-72, 328, 369, 389, 393, 396, 400-401, 423, 449, 547, 1013
Hamburg-Amerika Linie (HAPAG) 1014
Hamburglu 55, 547, 1163
Hamilton, Alexander 649
Han Bangqing *Haishang hua liezhuan* 28
Han Çinlileri 168, 205-206, 511-12, 519, 527, 537, 557, 1073-74, 1221
Han hanedanı 606
Han Wudi 13
Hangzhou 300, 357-59
Hankou (Wuhan) 397, 416-19, 808, 940, 943, 1081, 1092
Hanlin-Akademi (Pekin) 1128
Hannover 424, 765, 771
Hanoi 7, 265, 339, 383, 402, 404-406, 410, 413, 418, 454, 587
Hanoi Üniversitesi 1131
Hansa 400
Hansa Birliği 393, 858
Hansa'cılar (Hansa Birliği Tüccarları) 612, 835
Hanyeping Fabrikası 977
Hardenberg 1128
Harkov (Ukrayna) 271
Harmsworth, Alfred Charles William 51
Harris Antlaşması (1858) 685
Harrod, Charles Digby 328
Harrow 1066
Hart, Robert (Sir Robert) 324, 870-71
Hartum 213, 377
Hartz, Louis 1083
Harvard, John 1130, 1139
Harvey, David 110, 353
Harvey, William 1008
Haussmann, Baron Georges 349, 415, 450-54
Havana 114, 271, 371, 391
Havas, Charles 53
Hawaii 65, 156, 223, 225, 479, 551, 553, 829, 1037, 1107, 1218
Haxthausen, Baron August von 30
Hayaletler Dansı (1889-1890) 1264
Haydar Ali 638
Haydarabad 294, 1029, 1125
Haydn, Joseph 280, 988, 1067, 1093, 1163
Sieben letzten Worte des Erlösers am Kreuz 280
Hayfa 1018, 1265
Hazar Denizi 208, 271, 598
Hazlitt, William 767
Hedin, Sven 1161
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 24, 55, 74, 88, 97, 273, 768, 773, 913, 1128, 1267, 1274
Über die englische Reformbill 1274
Heine, Heinrich 195, 772, 1275
Zur Geschichte der Religion... 1275
Hellen 197, 581, 728, 1172, 1214
Helmholtz, Hermann 926-27
Über die Erhaltung der Kraft 926
Helsinki 430
Helvétius, Claude Adrien 769
Hemming, John 497
Henan 284, 294
Hennessy, Alistair 463
Herder, Johann Gottfried 144, 1115, 1162
Herero'lar 179, 696, 1178
Herodotos 23, 510
Hersek 199, 719
Herzen, Aleksandr 193
Herzl, Theodor 1225
Hessen Elektör Prensliği 260, 765-66
Hıristiyanlar 14, 28, 30, 47, 60, 69, 71, 80, 124-25, 128, 138-39, 147, 197, 199, 201, 209, 318, 337, 358, 376, 385, 420, 481, 486, 492, 522-23, 567, 583, 620, 643, 662, 707, 710, 715, 721, 726, 781, 783-84, 787-88, 822, 852, 924, 995, 1062, 1084-85, 1100, 1103, 1122, 1146, 1148, 1160, 1162, 1174-75, 1181, 1184, 1188, 1201, 1207,

1212, 1214, 1224, 1226-27, 1234-39, 1241-44, 1246-47, 1249-50, 1252-53, 1255-59, 1261-62, 1264, 1267, 1269-72, 1287-1288, 1290
Hıristiyan Avrupa 14, 30, 128, 567, 715, 995, 1252
Hırvatistan 263, 981
Hicaz Demiryolu 232, 1018-19
Hilferding, Rudolf 615, 949
Hillary, Edmund 535
Himalayalar 116, 347, 507, 535, 539, 788, 826, 1019
Nepal Himalaya'sı 788
Ön Himalayalar 347
Hindiçin 7, 81, 259, 572, 599, 623-24, 627, 684, 828, 1027, 1125, 1132
Fransız Hindiçini 7, 684, 1125, 1132
Hindiçin Federasyonu 828
Hindukuş Dağları 210, 638
Hindistan 25, 35, 38, 46-48, 53-54, 56-57, 67, 75, 77, 80-81, 84, 86, 90-91, 93, 106, 114, 116-17, 119-20, 123, 139, 141, 147-48, 151-52, 154, 157, 161, 166, 169-70, 174, 177-78, 183, 195, 207, 216-17, 221, 225-27, 230-31, 233, 240-41, 248, 250, 258-59, 264, 267-70, 272-74, 278, 284, 291, 294-97, 301-302, 304-305, 307, 316, 320, 335, 338-39, 341, 347-49, 353, 358, 365-66, 369, 374, 383, 391, 400, 402-403, 407, 421, 425, 427-28, 430, 443, 448, 453-54, 465, 511, 523, 528, 537, 539-40, 543, 546, 548-49, 570, 589, 595, 597-98, 600, 604-605, 607, 611-14, 616-17, 620, 631, 634, 641, 643, 645, 647, 650-52, 655, 659, 661, 666, 671, 675, 683-85, 687, 696-97, 707, 715, 718-19, 726, 729, 743-44, 751, 758, 774, 780, 785-91, 816, 822, 828-30, 836, 844, 852, 854, 867-69, 871, 879, 884-85, 888, 910, 914, 918, 922-25, 931, 933, 936, 939-45, 954, 961-67, 969, 972-73, 975-77, 984, 991, 995, 1009, 1012, 1019-20, 1022-25, 1029-30, 1032-34, 1037-39, 1042, 1047-48, 1056, 1067-68, 1070, 1076, 1081, 1083, 1087-88, 1091-92, 1095-96, 1104-1105, 1107, 1110-11, 1125, 1129, 1132, 1146, 1148-49, 1153, 1155, 1158, 1161, 1174, 1181, 1191-92, 1199, 1249, 1253, 1256, 1258-59, 1263, 1265, 1268-69, 1280, 1285-86, 1293-94
Doğu Hindistan 391, 628, 943
Güney Hindistan 25, 141, 320, 788, 941
Güneybatı Hindistan 969
Güneydoğu Hindistan 1256
Hollanda Doğu Hindistan'ı 46, 147, 268, 338
Hollanda Güney Hindistan'ı 169
Hollanda Hindistan'ı 1027
İngiliz Hindistan'ı 116, 127, 147, 169, 405, 465, 630, 639, 663, 828, 853, 867, 887, 1125, 1132, 1256
Kuzey Hindistan 207, 225, 294-95, 786, 1268-69
Kuzeybatı Hindistan 284
Müslüman Hindistan 444, 1269
Orta Hindistan 174, 787
Hindistan Bakanlığı 1038
Hindistan Cumhuriyeti 152, 548, 600, 853, 869, 1110
Hindu College 1125
Hindular 638, 787-89, 852, 1029, 1059, 1161, 1235, 1249, 1259
Hint Okyanusu 138-41, 213-14, 232, 595, 624, 1013, 1027, 1097, 1105, 1192, 1202
Hintliler 30, 35, 46, 116, 118, 139, 147, 156, 183, 191-92, 217, 222, 225-27, 230, 232, 235, 248, 267, 274, 317, 335, 337-38, 403, 405, 407-408, 445, 453, 540, 570, 607, 625, 686, 692, 725, 786-87, 789-90, 854, 867-68, 929, 941-42, 964, 1009, 1068, 1083, 1088, 1096, 1142, 1146, 1153, 1165, 1174, 1215, 1219, 1253, 1259, 1270, 1276, 1285
Hint-Moğol İmparatorluğu 357
Hirobumi, Itō 802
Hirohita 844
Hiroshige 1146
Hiroşima 673
Hispanyola Adası 569, 581, 754
Hitler, Adolf 525, 612, 1199, 1225
Hittorf, J.I. 430
Hive 517, 519, 598
Hobbes, Thomas 769

Hobsbawm, Eric J. 68, 577, 667, 697, 773
Hobson, John Atkinson 615, 885
Imperialism: A Study 615
Hobson, William 714
Hoerder, Dirk 208, 219
Hofburg İmparatorluk Sarayı (Viyana) 384
Hohenzollern 578, 600, 825
Hokusai 1146
Holbach 769
Hollanda 27-28, 31, 37, 44, 46, 77, 86, 127, 133, 154, 168-69, 173, 175, 180, 182-84, 187, 204, 217, 240, 249, 258, 262, 282-83, 287, 303-307, 322, 363-64, 369, 392, 401, 420, 424, 539, 542, 555-56, 563, 565, 582, 584, 591, 595, 611, 618, 623, 628, 630-31, 633, 644, 646, 708, 712, 750, 752, 775, 797, 822, 827, 893, 914-15, 917, 930, 934, 953, 958, 969, 973, 977, 979, 991, 1010-11, 1013, 1015, 1017, 1044-45, 1052, 1078, 1083, 1089, 1097, 1104, 1108-1109, 1114, 1123, 1131-32, 1134, 1136, 1192-93, 1243, 1248, 1252, 1277-78, 1290
Güney Hollanda 582, 765
Hollanda Cumhuriyeti 750
Hollanda Doğu Hindistan Şirketi (Vereenigde Oost-Indische Compagnie-VOC) 133, 182, 217, 538, 1255
Hollanda İmparatorluğu 168, 767
Hollandalılar 31-32, 77, 83, 133, 183, 186, 229, 338, 365, 376, 402, 499, 538, 550, 556, 598, 612, 628, 630-31, 648, 686, 707, 751, 969, 1028, 1045, 1105, 1109, 1132, 1169, 1186, 1253
Holland-America Lijn 1014
Hollywood 460, 483
Holstein 998
Holt, Alfred 1014
Homeland 472
Homestead Act (1862) 480
Honduras 581
Hong 708, 1087
Hong Reng'an 784, 790
Hong Xiuquan 699, 781-84, 789, 1263
Hong Kong 47, 49, 194, 230, 264, 266-68, 272, 296, 337, 361, 371, 392, 396, 398, 400, 406, 417-18, 627, 645, 780, 784, 806-807, 849, 1009, 1013, 1034, 1087, 1111
Hongwu 831
Hopi 484
Hopkins, Anthony G. 653
Hospitalier 853, 889
House of Commons (Londra) 247
Houses of Parliament (Londra) 16
Hölderlin, Friedrich 988, 1280
Hradschin 196
Huangpu Nehri 249
Hubei 171, 785, 939
Huê 587, 741
Hugo, Victor 1192
Huguenot'lar 192
Huizinga, Johan 67
Hull 395
Humboldt, Alexander von 24-25, 29-30, 32, 55, 114, 116, 121, 519, 535, 679, 773, 1059, 1103, 1137, 1158-60, 1213
Humboldt, Wilhelm von 55, 114, 898, 1129, 1135
Hume, David 769
Humeyni, Ayetullah 1245, 1255
Hunan 14, 322
Huntington, Samuel P. 123
Hurgronje, Christian Snouck 376
Hutcheson, Francis 768
Hutton, James 1266
Huxley, Thomas H. 1266
Hüseyin Ali Nuri 1265
Hyde Park (Londra) 421

ICS *bkz.* Indian Civil Service
ICW *bkz.* International Council of Women
Idaho 231
Illinois 478
Imhof, Arthur E. 243
Imperial Maritime Customs (IMC) 870-71
India House 422
Indian Administrative Service 869
Indian Civil Service (ICS) 407, 868-70
Indian Institute of Science 943
Indian National Congress (Kongre Partisi) 93
Indian Territory (Oklahoma) 487-88
Indian Universities Act (1904) 1125
Indiana Yüksek Mahkemesi 219
Ingres, Jean Auguste Dominique 1146
International Council of Women (ICW) 723-24

International Nongovermental Organizations (INGO) 720
International Governmental Organizations (IGO) 729
International Settlement 194
Iowa 281, 1019
Irak 263, 599, 653, 1199
Isaak katedrali 386
Isabella (II.) 742
Isandlwana 695

İbadan 369
İber Yarımadası (İberya) 142, 402, 542, 580, 1169
İbero-Amerika Cumhuriyetleri 597
İbn Haldun 508
İç Savaş *bkz.* Amerikan İç Savaşı
İhsanoğlu, Ekmeleddin 1141
İmparatorluk Anayasası (1871) 822, 833
İmparatorluk Üniversitesi (Çin) 1133, 1141
İmparatorluk Üniversitesi (Tokyo) 34
İndio'lar 184, 186, 498, 760, 971, 980, 1112, 1180
İngiliz Common Law 640
İngiliz Parlamentosu 644, 762
İngiliz-Amerikan Savaşı (1812) 474, 515
İngiliz-Burma Savaşı (1823-1824) 617
İngilizler 5, 12, 19, 23, 25, 27, 35, 43-44, 46-47, 49, 54, 60, 75, 77, 82-84, 86, 88-89, 92-93, 97, 100, 102-103, 113, 115, 117-19, 123, 126, 129-30, 138-41, 145-47, 152, 159-60, 170, 173, 175, 178-79, 183, 186-87, 191, 194-95, 199, 200, 207, 214, 216-17, 220, 222-23, 229, 234, 241, 246-47, 250, 253, 259, 274, 289, 295, 300, 303, 305-306, 309-13, 319, 321, 325-27, 330, 333-35, 338, 344, 347, 349, 355, 365-67, 372, 377-79, 385, 400, 402-405, 407-409, 411, 413-14, 416-18, 425, 427-28, 433, 437, 441-42, 444-45, 447, 453, 471, 474, 482, 484, 486, 492-93, 498-99, 500, 504-505, 516, 523, 526-28, 531-34, 539-40, 542-43, 546-47, 549-50, 553, 557, 569-72, 574, 588-90, 598-99, 605, 608-612, 615-16, 620, 622, 624-30, 633-34, 637-38, 642-57, 661, 665-66, 668, 671-72, 674, 678-80, 681-84, 692-93, 695-97, 700-701, 703-704, 706, 708-709, 711-13, 715-16, 718-19, 723, 725, 727-29, 731, 734-35, 739, 746-47, 749-50, 751, 756-61, 763, 767-72, 779, 782, 786-90, 793, 806, 809, 818-19, 826-32, 834, 836-37, 840-41, 847-49, 851, 855-57, 862-63, 868-69, 871, 874, 877, 879, 885-86, 890, 897, 901-902, 908, 910, 915, 917, 919-21, 929-30, 932, 941-43, 948-49, 952-54, 969, 974, 976, 978-81, 983-84, 992, 994-95, 999, 1002-1003, 1005, 1012, 1017-18, 1023-25, 1028-29, 1034, 1037-51, 1053, 1055-56, 1059-61, 1065-66, 1068-69, 1071, 1083, 1087-89, 1091, 1095, 1097-98, 1104, 1106-1108, 1116, 1224-25, 1128, 1130-32, 1135, 1137-38, 1146, 1154-55, 1169, 1173-76, 1178-81, 1183, 1186-91, 1194-96, 1198, 1200-1202, 1205, 1208, 1213, 1215, 1227, 1242, 1245, 1252-53, 1255, 1257-59, 1262, 1269, 1278, 1292
İngiliz Katolikleri 748
İngiliz-Zulu Savaşı (1879) 696
İngiltere 17, 25, 30, 34, 37, 42-46, 48, 50-51, 54, 57, 70, 73, 75-77, 80-84, 86-87, 91-92, 100-104, 106, 113-14, 118, 120, 125-26, 128, 133, 137-38, 145, 151, 158-59, 169, 171, 173-74, 180-82, 187, 189-90, 192, 195-96, 204, 214, 220, 227, 229, 241, 243-45, 249-52, 257, 260, 262, 271, 273-74, 282, 287-88, 301-304, 307-11, 313-14, 316, 320, 322, 325, 332, 334, 346, 350, 352, 355-56, 362-63, 369-70, 372, 378, 388, 390-92, 394, 400, 421, 424, 427-29, 432-34, 437-40, 447, 451-52, 540, 542, 561, 568, 570, 576, 589, 593, 595-96, 599, 601, 612, 619, 624, 628, 632-33, 642, 647-49, 657, 668, 671-72, 675, 678, 692, 696, 704, 707, 712-13, 725, 744-45, 747-51, 753, 756, 767, 771-73, 779, 790, 800, 825, 833-35, 847, 849, 852, 854-55, 857, 859-62, 873, 876, 878, 882-83, 885-87, 889, 893, 908-10, 914-18, 920-21, 928-32, 935, 941, 946, 948, 958, 959, 973-74, 977, 981, 983-84, 999, 1002-1005, 1010, 1015, 1017, 1024, 1039-40, 1045-47, 1054, 1058,

1061, 1063-66, 1069, 1073, 1079-80, 1083, 1093, 1097, 1108, 1116, 1127, 1130, 1137-38, 1151, 1170, 1176, 1179, 1187, 1189, 1194-97, 1200, 1206, 1213-14, 1217, 1224, 1227-28, 1240, 1243, 1246, 1256, 1266, 1274, 1277-78, 1282, 1284, 1287
Doğu İngiltere 771
Güney İngiltere 137, 304, 350, 438
Orta İngiltere 390
İnka İmparatorluğu 760, 1285
İnkalar 323
İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirgesi (1789) 773, 1189, 1213
İran 30-31, 71, 80, 89, 114, 122, 155, 159, 210, 248, 271, 278, 292, 507, 513-14, 517, 564, 618, 715, 718, 727, 734, 744, 759, 787, 797, 799-801, 803, 806-807, 809-13, 821, 934, 1104-1105, 1126, 1154-55, 1200, 1245, 1263-65
İran Körfezi 508
İranlılar 118, 159, 508, 799, 1029, 1275
İrkutsk 518
İrlanda 67, 126, 142, 151, 156-57, 175, 220, 282, 287-89, 290-91, 294, 302, 399, 403, 526, 534, 578, 580, 587, 599, 619, 626, 666, 743, 747-48, 774, 857, 914, 1060, 1066, 1091, 1179, 1182, 1247-48, 1252
Katolik İrlanda 290
Kuzey İrlanda 526, 626
İrlandalılar 183, 219, 235, 271, 290, 324, 399-400, 409, 481, 484, 642, 754, 763, 779, 870, 982, 1029, 1219, 1247
İrokua'lar 487
İsa, Hz. 71, 280, 282, 781, 1246, 1265, 1267
İsabel (kraliçe) 1197
İsfahan 248, 344, 357, 366, 393, 1081
İskandinavya 38, 145, 304, 428, 507, 1136, 1263
İskandinav(yalı) 17, 45, 145, 180, 182, 438, 481, 542, 775, 890
İskender, Büyük 1189
İskenderiye 49, 383, 1023, 1051
İskoçlar 23, 35, 113, 183, 355, 421, 471, 577, 642, 723, 768, 788, 926, 973, 1029, 1056, 1058, 1066, 1130, 1213
İskoçya 70, 98, 173, 220, 251-52, 288, 302, 369, 540, 768, 825, 836, 840, 916, 918, 975, 1010, 1033, 1171,
Güney İskoçya 1010
İslam Devrimi (1979) 811
İslam(iyet) 16-17, 57, 71, 73, 80, 83-84, 93, 96, 118, 124, 130, 138, 141, 148, 153, 197, 209, 213, 232, 320, 335, 376, 430, 438, 444, 446, 454-55, 507-508, 511, 516-17, 522-23, 544, 598, 626, 635-36, 713, 723, 730, 759, 817, 822, 847, 864, 894, 924-25, 1048, 1055, 1078, 1095, 1116, 1119, 1126, 1128, 1148, 1175, 1184-85, 1199, 1235-38, 1240-42, 1245, 1252, 1254, 1262-64, 1268-72, 1275-76
Amerikan İslamı 1264
İsle of Wight 364
İsmail Gasprinski (Gaspıralı İsmail) 1268
İsmail Paşa (hıdiv) 49, 336, 415-16, 637, 1051, 1200, 1288
İsmailiye 979, 981
İspanya 37, 44, 69, 76, 80, 84, 89, 114, 116, 126-27, 143, 173-74, 182-83, 191-92, 220-21, 230, 240, 258, 276, 288, 302, 362, 364, 369, 401, 424, 509, 563, 565, 571-72, 576, 585, 587, 595-96, 613, 618, 623, 628, 639, 679, 682, 689, 695, 697, 700, 742, 751, 753, 756, 760-63, 766-69, 774, 821, 891-92, 899, 908, 914, 935, 958, 999, 1036, 1052, 1059, 1070, 1114, 1161, 1172, 1202, 1278, 1283
Kuzey İspanya 999
İspanyol Cortes Anayasası (1812) 853
İspanyol-Amerikan Savaşı (1898) 65, 517, 563, 569, 764
İspanyol İmparatorluğu 115-16, 185, 605, 608, 612, 695, 761, 892, 1036
İspanyollar 10, 24, 32, 59, 81, 83-85, 176, 183, 185-87, 214, 221-22, 229, 242, 291, 304, 334, 365, 368, 402, 411, 437, 472, 474-76, 486, 495, 516, 528, 530-31, 534, 570, 580, 596, 620, 625, 639-40, 659, 667, 678-79, 682, 695, 697-98, 702, 734, 741, 746, 759-64, 972, 1031-32, 1035, 1112, 1163, 1169, 1197, 1206-1207, 1244
İsrail 152, 564, 1265

İstanbul (Konstantiniye) 7, 17, 59, 170, 199, 263, 271, 320, 336, 344, 357-58, 369, 371, 381, 384-85, 392, 406, 408, 415-16, 420, 425, 430-32, 446, 513, 571, 573, 583, 614, 654, 707, 713, 719, 843-44, 872, 879, 881, 894, 981, 1091, 1132, 1180, 1253, 1270
İstanbul Üniversitesi (Darülfünun) 1132
İsveç 8, 37, 44, 77, 126, 145, 169, 204, 220, 233, 241, 249, 255, 259, 288, 363, 542, 565, 588, 632, 712, 854-55, 933, 935, 947-48, 958, 1022, 1039, 1114, 1161, 1278
Güney İsveç 220
İsveçliler 145, 242, 614, 726, 1161
İsviçre 33, 44, 101, 122, 161, 167, 193, 204, 282-83, 302, 340, 584, 617, 729, 775, 824, 826, 854, 921, 933, 935, 958, 977, 1036, 1045, 1078, 1083, 1093, 1138, 1141, 1278
İsviçre Federasyonu 712
İsviçre Konfederasyonu 161, 559
İsviçreliler 92, 399, 692, 862, 917, 969, 1096, 1258
İtalya 6, 10, 13, 40, 93, 143, 168, 174-75, 181, 204, 220-21, 256, 287, 302, 304, 323, 334, 355, 364, 369, 401, 424, 524, 566-67, 571, 578, 585-87, 597, 623, 628, 632, 656, 666, 673, 692, 718, 739, 765, 766-78, 821, 835, 908, 931, 935, 955, 958, 1004, 1017, 1036, 1062, 1112, 1114, 1136, 1161, 1172-73, 1216, 1224, 1278
Güney İtalya 304
Kuzey İtalya 291, 593, 1171
Yukarı İtalya 349
İtalya Krallığı 77, 566, 597, 692, 1247
İtalyanlar 8. 12, 23, 27, 55, 138, 193, 204, 216, 220-22, 272, 312, 323, 346, 383, 388, 424, 494, 497, 542, 585-86, 594, 605, 619-20, 625, 670, 676, 682, 693, 695, 702, 775, 972, 983, 1031, 1154, 1180, 1186, 1248
İvan (IV.) 830
İzlanda 347
İzmir 263, 401

Jackson, Andrew 86, 314, 486-89, 493, 499, 505, 824
Jacques (I.) 754
Jakobenler 739, 758, 760, 880, 1292
Jamaika 187, 258-59, 372, 391, 529, 614, 655, 743, 848, 1000, 1186-87, 1202, 1215
İngiliz Jameika'sı 1186
Jamaikalılar 655
James, C.L. *The Black Jacobins* 142
James, Henry 27
Japon Anayasası (1889) 802, 853
Japon İmparatorluğu 168, 608, 635-36, 837, 1104, 1183, 1293
Japonlar 4-5, 14, 23, 29-30, 33, 35, 48, 52, 59, 61, 72, 76, 104, 119, 121, 133-34, 140-41, 148, 156, 166, 168, 238, 241-42, 254-55, 258-59, 265, 268, 276-77, 284, 293, 304, 306, 315, 317, 326, 330, 336-37, 348, 379, 383, 393, 412, 418, 435, 445, 552-54, 592, 630, 633-34, 652, 666, 684-88, 692-93, 700, 702-704, 706-707, 709, 713, 715, 717, 726, 740-41, 799, 837-39, 850, 853, 869, 873-74, 881-84, 886, 897, 930-32, 940, 943-47, 961, 983, 1012, 1019, 1040, 1048, 1070-71, 1089, 1091, 1098, 1109, 1121-22, 1129, 1134, 1140-41, 1143, 1145-47. 1151, 1154, 1164-65, 1180, 1184, 1215, 1219, 1221, 1237, 1249-50, 1274, 1289
Japonya 5, 8-9, 14, 29, 31-32, 35-36, 38, 48, 52, 65, 71-73, 76, 78, 80-81, 86-87, 89-90, 92-93, 101, 104, 107, 114, 117, 119-21, 123-24, 133-35, 140-41, 144, 148, 154, 156, 169-70, 172-74, 180, 182, 194, 225, 234, 240-45, 254-55, 258, 261-62, 264-65, 272, 281, 293-94, 299, 301, 305, 308, 315-16, 324, 331, 336-37, 347-48, 357-58, 360-64, 369-70, 390, 393, 396, 400, 410, 412, 428, 431, 435, 442, 455, 514, 524-25, 538, 543, 552-54, 558, 563-64, 568-69, 572, 578, 590-93, 595, 597, 599-600, 612, 616, 618, 630, 646, 649, 652, 678, 685-91, 693-94, 702-707, 711, 713-14, 716, 718, 720-23, 726-27, 730-31, 734, 739-41, 743-44, 758, 797-800, 802, 806, 808, 813, 822, 830, 835, 837-40, 842, 844-45, 850-52, 857, 860-61, 866-67, 872-75, 878, 881, 883-85, 888-89, 891, 895, 897, 900, 911, 913, 917-18,

921-25, 930-34, 936, 939-40, 942-48, 952-53, 956, 958, 960-61, 967, 975-77, 987, 991, 993, 1012-13, 1015, 1020, 1023, 1030, 1033, 1037, 1040-42, 1045, 1047-48, 1050, 1058, 1061, 1070-75, 1083, 1087-88, 1092, 1094, 1097, 1109, 1111, 1119-23, 1125-26, 1128-29, 1133-35, 1138, 1140-41, 1143-47, 1149, 1151, 1158, 1175-76, 1184-85, 1208-09, 1216, 1221-22, 1228, 1236, 1249, 1251, 1262, 1271, 1275-76, 1278-79, 1283-84, 1287-88, 1290, 1295
Güney Japonya 592
Orta Japonya 917, 976
Jefferson, Thomas 29, 86, 113, 151, 311, 385, 470, 472, 480, 487, 639, 747, 765, 768-70, 772-73, 824, 845, 1160, 1246
Jefferson Memorial 386
Jena 975
Jenner, Edward 256-58, 260-61, 277
Jevons, William Stanley 92
Jhansi 444, 787
Jiangnan 370, 721
Jiangsu 171, 294, 783
Jiangxi 171
Jiaqing 69
Jimmu 72
Jingbao (*Peking Gazette*) 47
João, Dom (VI. Johann) 196, 581
Jogyakarta 282
Johannesburg 319, 383
Johns Hopkins Üniversitesi 1139
Johnson, Samuel 757
Jones, Eric L. 909, 925
Joseph (II.) 251, 769, 891, 898, 1173, 1239
Joseph, Franz 378, 382, 424, 608, 619, 778, 835, 837, 842, 981, 1245
Joseph, Samuel Isaac 1258
Joséphine 384, 845
Jön Türkler 76, 194, 337, 797-99, 807-809, 811, 935
Jön Türk Devrimi (1908) 49, 194, 583, 719, 797, 811, 1200
Juárez, Benito 450, 896
Jugendstil 430
Junghuhn, Franz 30
Kabbala 1148
Kaçar hanedanı 812
Kadın Konferansı (İkinci) 723
Kadim İnançlılar 522
Kaelble, Hartmut 957, 1080, 1082, 1278
Kaempfer, Engelbert 114, 262
Kafka, Franz 191, 254
Ceza Kolonisinde 191
Kafkas 337, 516-17, 1212
Kafkaslar 161, 196, 513-14, 516, 522, 570, 616, 625, 696, 1200, 1263
Kafkasya 196, 198, 465, 514, 516, 578, 1106
Kahire 17, 49, 59, 233, 320, 357, 383, 393, 410, 414-16, 418, 422, 605, 637, 679, 681, 1023, 1128, 1180, 1270
Kaifeng 393
Kaiser Wilhelm der Große 376
Kalabriya 220
Kalevala 1214
Kalgan (Zhangjiakou) 1018
Kalküta 9, 46, 139, 152, 208, 225, 248, 250, 269, 369, 384, 402-404, 413, 421, 716, 788, 1009, 1012, 1023, 1038, 1049, 1125, 1153
Kalmuklar 515-16, 523
Kamakura 357
Kamboçya 117, 207, 404, 572, 599, 624, 684, 826, 828, 1155, 1252
Kamboçya Krallığı 828
Kameralistler 23
Kanada 12, 28, 44, 77, 85, 98, 106, 124, 155, 160, 167, 174, 192, 198, 221, 227, 282, 301, 307, 311, 326, 411, 438, 463, 470, 491-92, 505, 517, 524, 526, 529-30, 532-33, 543-44, 558, 564, 577, 583, 588-90, 597, 608, 610, 612, 614, 619, 621, 626, 645, 683, 694, 723, 734, 759, 764, 780, 854, 914, 931, 936, 978, 1025, 1049, 1060, 1095, 1130, 1219, 1278
Batı Kanada 282
Kanadalılar 184, 577, 619, 780, 1106
Kanaklar 176, 1180
Kanarya Adaları 534
Kang Youwei 93, 195, 726, 1236, 1265
Datongshu (Büyük Topluluğun Kitabı) 195, 726

Kangxi 22
Kanlı Pazar (St. Petersburg'da) 800, 807
Kano 417-18
Kanpur (Cawnpore) 786
Kansas 281
Kansas City 377
Kant, Immanuel 566, 1246, 1267
Kanto 281
Kanton (Guangzhou) 47, 229, 258, 264, 267, 272, 314, 324, 357-59, 361, 370-72, 400, 413, 427, 708, 781, 1027, 1037, 1110, 1256
Kappeler, Andreas 516
Karaçi 1025
Karadağ 364, 583
Karadeniz 138, 245, 514, 616, 807, 1199, 1211, 1229
Karayipler 75, 80, 116, 143, 184, 186-87, 192, 218, 222-25, 228, 252, 259, 260, 325, 391, 469, 474, 516, 528, 539, 569, 610, 614, 623-24, 630, 632, 641, 661, 675, 750, 754, 756-57, 759, 819, 990, 994-95, 1023, 1033-34, 1049, 1110, 1172, 1183, 1187-88, 1191-93, 1196-98
Fransız Karayipler'i 186, 223, 610, 757, 995, 1172
İngiliz Karayipler'i 143, 252, 529, 1187, 1198
Karl (II.) 632
Karl (V.) 98
Karl (X.) 196
Karl (XII.) 145
Karlofça Antlaşması (1699) 565
Karlsbad 43, 377
Karlsbad Kararları (1818) 43, 193
Karpatlar 209
Karstadt 329
Kartaca 343
Karun 320 1089, 1096
Kasaba, Reşat 210
Kasım Devrimi (1830) 193
Kassel 53, 845
Kastilya hanedanı 1242
Katalanlar 577
Katalonya 742, 1083, 1113
Katerina (II.) 83, 152, 514, 749, 893, 1064, 1240
Katharina (prenses) 632
Katolik Kilisesi 289, 601, 1241, 1248, 1267
Katolikler 39, 43, 49, 69, 125, 138, 198, 200, 289-90, 339, 346, 381, 420, 585, 601, 620, 642, 742, 748, 775, 826, 1017, 1063, 1117, 1161, 1169, 1172, 1174, 1227, 1239-41, 1243-44, 1247-49, 1252, 1254-56, 1261, 1267-68, 1271-72, 1278
Kattowit 388
Katz, Jacob 1222
Kautilya 23
Kautsky, Karl 949
Kavalalı Mehmed Ali Paşa 17, 213, 257, 383, 414-15, 446, 636, 39, 730, 843, 880-81, 893-94, 896, 970, 1023, 1263, 1266
Kazablanka 417
Kazakistan 208, 302, 557, 1282
Kazaklar 407, 507, 510, 514-16, 518-21, 605, 641, 743, 807, 811, 819, 958
Don Kazakları 819
Terek Kazakları 516
Kazan 59, 274, 986, 408
Keats, John 254
Keller, Gottfried 8
Kellog's 332
Kelt 1112
Kelvin, Lord 926
Kemal Paşa *bkz.* Atatürk, Mustafa Kemal
Kenya 217, 400, 524, 526, 528, 607, 645
Kerala 1191
Ketchwayo (Zulu kralı) 498, 696
Keynes, John Maynard 1295
Khazanov, Anatoly M. 508
Khmer 741
Khoikhoi 743
Khouw 315
Kıbrıs 138, 194
Kıptiler 1252
Kırgızlar 160, 515
Kırım 197, 248, 379, 787, 795
Kırım Hanlığı 197, 514
Kırım Savaşı (1853-1856) 53-54, 56, 127-28, 138, 176, 197, 271, 566-67, 601, 670-71, 700, 710, 726, 731, 785, 787, 880, 892, 1000, 1024, 1129
Kırım Yarımadası 197
Kıta Kongresi (1775) 747
Kıta Ordusu 747

Kıyamet Gününün Kutsal İsa Mesih Kilisesi 1263
Kızıl Kale 408
Kızıl Nehir 404
Kızıldeniz 213, 636, 979, 1013
Kızılderililer 281, 349, 368, 482, 525
Kızılhaç 720-21, 727, 729
Kiber Geçidi 787
Kickapoo 478
Kiderlen-Wächter, Alfred von 718
Kiel 398, 1019
Kilimanjaro Dağı 550
Killand, Alexander 27
Garman & Worse 27
Kingston 391
Kinin 261
Kinmochi, Saionji 799
Kiowa'lar 484
Kitabı Mukaddes 201, 1118, 1153, 1169, 1174, 1236, 1261, 1266-67, 1271-72
Kitchener, Horatio 638, 696-97, 1025
Kleist, Heinrich von 280
Das Erdbeben von Chili 280
Knox, Robert 1213, 1228-29
The Races of Men 1213
Koblenz 195
Koch, Robert 251, 254, 261, 264, 269, 277, 1138
Kocka, Jürgen 976
Kodak 56, 58
Kodály, Zoltan 1163
Kokand 518
Kolomb 79, 141, 254, 322, 533, 767, 1160
Kolomb Sergisi (1893) 1270
Kolombiya 581, 681-82
Kolonilerdeki Köleciliğin Kaldırılması İçin Fransız Genelgesi (1794) 773
Komançi'ler 475, 477, 484
Komintern (Rusya) 722
Kondratiev, Nikola 911
Konfüçyüs 23, 339, 1236-37
Konfüçyüs Enstitüsü 1236
Kongo 212, 214, 600, 629, 633, 655, 665, 936, 973, 1016, 1124
Belçika Kongo'su 600, 629, 1124
Güney Kongo 212
Kongo Özgür Devleti 158, 178, 549, 616, 1124, 1178, 1210
Kongolular 179
Kongre Kütüphanesi (ABD) 12-13
Konstanz 18, 429, 728
Konstanz Gölü 429
Konvitz, Josef 448
Kopenhag 363, 400
Kore 67, 119-20, 161, 165, 254, 259, 412, 435, 511, 591, 597, 600, 602, 664, 666, 687-88, 702, 705, 717, 743, 774, 852, 871, 883, 1017, 1019, 1061, 1091, 1121, 1129, 1176, 1184, 1261-62, 1287, 1290
Kore Boğazı 703
Kore Savaşı 1283
Koreliler 206, 608, 697, 707, 983, 1129
Korent 404
Korsika 1063
Koruma Birliği (Alman) 179
Kos Adası 197
Koselleck, Reinhart 82-83, 88, 95, 106, 110, 652
Kossok, Manfred 746
Kossuth, Lajos 194, 778, 900
Köln 424
Königgrätz 689, 700
Königgrätz (Sadová) Meydan Savaşı 586, 594
Kraal'lar 696
Krakatau Adası 281-82
Kraliyet Donanması 113, 214, 229, 400, 539, 542, 608, 644, 646, 701, 711, 763, 985, 1190
Kraliyet Etnoloji Müzesi (Berlin) 18
Kraliyet Tropikler Müzesi 420
Kraus, Karl 887, 1275
Kredi Kapatma (*Redemption*) Sistemi 218-19
Kristal Saray (Londra) 19, 920, 1171
Kronstadt 394
Kropotkin, Petro 862
Krow 484
Krupp 313, 387, 692-93, 697
Kruzenstern Misyonu 1160
Kuala Lumpur 430, 684, 1089
Kudüs 59, 100, 346, 980
Ku-Klux-Klan 1204
Kulja 527
Kunming 1016
Kunsthistorisches Museum (Viyana) 16

Kuran 660, 1119, 1125, 1153, 1200, 1236
Kussmaul, Adolf 43
Kutsal Roma İmparatorluğu 575, 586, 592
Kuzey Alman Birliği 875
Kuzey Amerika Federasyonu 1293
Kuzey Buz Denizi 522, 551
Kuzey Denizi 139, 204, 644, 1013, 1032
Kuzey Denizi Kanalı 1010
Kuzey Rodezya (Zambia) 634, 1016
Küba 24, 117, 143, 187, 191, 214, 223-24, 495, 570, 596, 640, 695-96, 698, 759, 992-93, 1186, 1196-97, 1202, 1207
İspanyol Küba 186, 1186, 1192
Kübalı 695
Küçük Asya 114, 430
Küçük Kaynarca Anlaşması (1774) 128
Kürdistan 263, 513
Kürtler 513, 880
Kyoto 358, 383, 393, 592, 740, 738, 1072

L'Enfant, Pierre Charles 385-86, 454
La Nouvelle Orléans (New Orleans) 639
La Plata 221, 241, 396, 580, 680, 1013
La Scala 7
Laborde, Jean 339
Lafayette, Marki de 772
Lagos 216, 335, 354, 356, 369, 570
Lahor 430, 1025, 1125
Lakota 198, 475
Lale Devri (1718-1730) 893
Lalo, Edouard 1163
Symphonie espagnole 1163
Lamaist 1242
Lamalar 1254
Lamartine 1192
Lamprecht, Karl 746
Lancashire 373, 378, 616, 941
Land Ordinance 150, 154
Landes, David S. 101, 680, 912-13, 925
Landrover 1020
Langewiese, Dieter 701
Laos 117, 207, 404, 572, 599, 624, 684, 741, 828, 1252
Laozi (Laotse) 1148
Laramie, Fort 491
Larousse, Pierre-Athanase 21-22
Grand dictionnaire universel du XIXe siècle 21
Latinler 15, 24, 117, 123, 144, 852, 1066, 1154
Latin Amerikalılar 334, 769
Latin Para Birliği 1036, 1039
Latter-day Saints 1263
Lattimore, Owen 467
Inner Asian Frontiers of China 467
Lauffen am Neckar 1026
Lawrence of Arabia 1255
Le Débat 49
Lê hanedanı 741
Le Havre 391, 551
Le Nôtre 386
Lebel tüfeği 692
Lee, Robert E. 793
Leeds 389-90, 434
Lefebvre, Henri 111
Lehler *bkz.* Polonyalılar
Leibniz 12, 728
Leichradt, Ludwig 113
Leiden 366, 556, 1153
Leiden Üniversitesi 1131, 1135
Leipzig 122, 168, 320, 368, 565, 623, 746, 1135
Lenin, Vladimir İliç 796, 809, 1047, 1294
Leningrad 287, 300
Lenoir, Alexandre 16
Leo (XIII.) 1268
Leopold (II.) 158, 178, 571, 616, 629, 633, 655, 665, 844, 1160, 1178
Leopold, Peter 891
Lepenies, Wolf 26
Lesotho (Basutoland) 501
Lesseps, Ferdinand de 979-81, 1051
Lever 332
Leviathan 611-12, 898, 1283
Lévi-Strauss, Claude 460
Tristes Tropiques 460
Lewis, Meriwether 29, 113, 1160
Leyte Körfezi 704
Lhasa 652
Li Gui 31
Li Hongzhang 698
Liang Qichao 707, 1111, 1275
Liberya 158, 260, 382, 571
Libya 524, 599
Libya Çölü 571
Lima 84, 335
Lin Qian 132
Xihai jiyoucao 132

Lincoln, Abraham 5, 56, 480, 595, 765, 791-93, 849, 997, 1023, 1195-96, 1231
Lincoln Memorial 366
Lind, Jenny 8
List, Friedrich 649, 1008
Liszt, Franz 88, 1163
Macar Rapsodileri 1163
Little Big Horn 198, 695
Litvanya 105, 145, 565, 1258
Liverpool 25, 355, 369, 387, 389, 391, 395, 399-400, 402, 428, 432, 438-39, 1013, 1032
Livingstone, David 113, 1160, 1174, 1201
Lizbon 6, 27, 280, 344, 358, 371, 420, 439, 1017
Locke, John 749, 768, 864, 1240
Common Sense 749
First Treatise on Government 864
Lodz 337
Lombardiya 585, 619-20
Lombardlar 621
Lombok Adası 282
London County Council 448
London Labour and the London Poor 25
London Missionary Society 1795
London School of Economics and Political Science 34
Londra Thames-Embankments 247
Londra 7, 9, 16, 19-20, 25-26, 41, 44, 47, 49, 51, 53-54, 57, 100, 106, 134, 137, 141, 167, 195, 197, 227, 234, 246-48, 251, 257, 271-72, 278, 295, 317, 324-25, 328, 330, 335, 340, 346, 354-58, 366, 368-77, 380-82, 384, 387-88, 391, 395-96, 404, 406, 410-11, 418, 421-22, 427-30, 433-36, 438, 440-42, 446, 448, 451, 453, 499, 527, 547, 580, 588-89, 606, 614, 628, 634, 652-53, 679, 681, 696, 712, 747-48, 750, 761, 768-69, 773, 779, 826, 852, 883-84, 894, 980, 986, 1009, 1013, 1023, 1025, 1028, 1032, 1034, 1038, 1041, 1044, 1046-48, 1050, 1091, 1137, 1146, 1155, 1162, 1182-83, 1196, 1277
Londra Antlaşması (1830) 582
Long, Edward 1211
The History of Jamaica 1211
Long, Gia 339, 587
López, Francisco Solano 680
Lordlar Kamarası 854
Los Angeles 368, 438, 456, 521
Lothringen 379
Louis (XIV.) 393, 837
Louis (XV.) 86, 173, 298
Louis (XVI.) 751-52, 797, 800, 803, 825, 1277
Louisiana 150, 632, 639-40
Louis-Philippe 196, 384, 440, 1064
Lourdes 376-77, 1271
Louverture, François Dominique Toussaint 756
Louvre 15-16, 447
Lower End Manhattan 449
Loyalist 192
Lozan Antlaşması (1923) 673
Lucknow 443-44, 787
Ludwig (I.) 15, 583
Ludwig (II.) 835, 988
Lueger, Karl 1126
Luksor 446
Lumière, Auguste 59
Lumière, Louis 59
Lundestad, Geir 633
Luo Zhenyu 11
Luther, Martin 79, 1169
Luxemburg, Rosa 615, 686, 949
Luytens, Sir Edwin 450, 453-54
Luzon 365
Lübeck 366
Lübnan 49, 152, 165, 618, 637, 710, 742, 1016, 1132, 1255
Lübnan Üniversitesi 1132
Lübnanlılar 156
Lüttich 20
Lyautey, Marschall Hubert 626
Lyon 143, 405
Lyon Garı 428, 715

Macarlar 27, 146, 194, 619, 621, 656, 664, 777, 900, 1163
Macar Husarları 484
Macaristan 17, 51, 77, 146, 148, 201, 209, 263, 272, 310, 365, 568, 579-80, 594, 601, 613, 619-20, 777-78, 793, 811, 865, 981, 1001, 1089, 1224
Macartney, Lord 84, 708
Macau 229, 596, 1256
Macaulay, Thomas Babington 885

Mackinder, Sir Halford 118, 120, 611
"The Geographical Pivot of History" 118
Mackinnon, Sir William 1033
Madagaskar Adası 214, 260, 276, 339, 624, 1230
Maddison, Angus 87, 168, 239, 241
Madero, Francisco 195
Madison, James 769
Madras 152, 208, 250, 294, 400, 409, 430, 788, 1025, 1107, 1125
Madrid 59, 143, 221, 369, 393, 401, 410, 421, 449, 455, 580, 695
Magoiche, Nahouche 444
Mağrib 247, 544, 708
Mağribi 430, 444-45, 534
Mahan, Alfred Thayer 118, 673
Mahler, Gustav 1147
Dokuzuncu Senfoni 1147
Lied von der Erde 1147
Mahmud (II.) 81, 336, 759, 1097
Mahmud Şevket Paşa 812
Maine, Sir Henry 1056-57, 1275
Ancient Law 1275
Mainz 366
Maisur 24, 638, 643
Maji-Maji 1264
Makao 371
Makassar 282
Makedonya 130, 200, 614, 798, 807
Osmanlı Makedonya'sı 807
Malaga 401
Malakka 47
Malakka Boğazı (Singapur) 1013
Malay 317, 407, 827, 829, 1034, 1111, 1179
Malay Takımadaları (Malaylar) 117, 153, 191, 548
Malay Yarımadası 598
Malezya 118, 228, 232, 235, 365, 572, 605, 610, 616, 627, 631, 645, 684-85, 818, 829, 851, 936, 968, 1027, 1088-89, 1096, 1253, 1268, 1270
Malezyalılar 686
Mali 627
Malinowski, Bronislaw 1156
Malkum Han *Defter-i Tanzimat* 1275
Mall 386
Mallarmé, Stéphane 92
Malta Adası 138, 394, 624, 980
Malthus, Thomas Robert 24, 171-73, 308
Mambosa 400
Manaus 7
Manchester 355, 369, 373, 384, 387-90, 447-48, 558, 946, 1005, 1032, 1183
Manchester Şehir Üniversitesi (1851) 1137
Mançular 35, 133, 314, 686, 736, 783, 802, 808, 831, 879, 1062, 1073-74, 1221, 1241, 1294
Mançurya 118, 120, 151, 206, 242, 267, 315, 377, 379, 392, 507, 511-12, 524-25, 616, 634, 693, 700, 802, 869, 932, 940, 1019, 1108, 1254, 1284
Güney Mançurya 512, 572, 700, 932, 940
Mançuryalı 268, 509-11, 790, 1062
Mandalay 827, 1025
Manhattan 440
Manila 140, 322, 365, 402, 827, 1131
İspanyol Manila 1032
Manjiro, Inagaki 141, 553
Mann, Thomas 26-27, 254, 1077
Buddenbrooks 26-27, 1077
Büyülü Dağ 254
Mannheim 424, 449
Manş Denizi 53, 55, 75, 273, 1019
Mao Zedung 348, 769, 1295
Maori'ler 77, 460, 528, 531, 533, 570, 576, 714, 1259
Maplewood 59
Marabut'lar 1254
Marathalar Konfederasyonu 274
Marathalar 207, 617
Marchand 1025
Marconi, Guglielmo 55
Maria (II.) 833
Mariette, Auguste 17
Markov, Walter 746
Marksistler 35, 73, 188, 615, 650, 658, 745, 791, 862, 911, 944, 949-50, 952, 1075
Marlborough Dükü, IX. 312
Marshall, Alfred 24
Marshall, John 486-87
Marsilya 197, 395-96, 401, 406, 409, 416, 421, 627, 713
Martín, José de San 762
Martinik Adası 223, 624, 664
Marx, Christoph 635

Marx, Karl 13, 24, 40, 51, 74, 102, 126, 195, 353, 493, 530, 722, 790, 841, 862, 911-12, 927, 948-50, 1056, 1150, 1236, 1274-75
Das Kapital 949
Der Achtzehnte Brumiere des Louis Napeléon 1274
Kritik der politischen Ökonomie 949
Maryland 185
Masayoshi, Matsukata 946
Massachussetts 550-51
Mauritius Adası 191-92, 214, 217, 223, 225, 270, 624, 1202
Mauser tüfeği 692-93
Mavera-i Ürdün 513
Maximilan (arşidük) 571
Maxwell, James Clark 926
May, Karl 525
Mayalar 1155
Mayflower 182
Mayhew, Henry 25-26, 57, 1179
Mazzini, Giuseppe 193, 222, 899-900
Mc Donalds 451
McKinley, William 563
McLeod, Hugh 1242, 1245
McNeill, William H. 463
Mecklenburg 967, 998, 1001
Medeni Kanun (1896-1900) 1003
Medine 30, 69, 636, 1018, 1262
Méduse 554
Meerut 444, 787
Mehmed Ali Paşa *bkz.* Kavalalı Mehmed Ali Paşa
Meiji 4, 9, 29, 33, 52, 71, 73, 120, 261, 316, 326, 329, 337, 361, 383, 412, 435, 442, 593, 595, 686, 716, 726, 740-41, 798, 835, 837-42, 844, 850, 853, 873-75, 881, 884, 888, 895, 897, 945-47, 1071, 1074, 1092, 1109, 1119, 1123, 1134, 1140-41, 1143, 1151, 1222, 1249-51, 1287
Meiji Reformu (Restorasyonu) 5, 73, 78, 107, 315, 336, 553, 591-92, 703, 739-41, 861, 873, 895, 1143, 1251
Meiji-Tenno 101, 715
Meinig, Donald 640-41
Meiningen 844
Mekke 30, 232-33, 274, 376, 381, 636, 1254, 1262, 1270
Mekong Deltası 207, 302
Meksika 80, 85, 92, 114, 117, 144, 150, 168-69, 175, 183, 185-86, 195, 240, 256, 272, 291, 333, 335, 353, 368, 402, 455, 481, 495, 517, 571, 580-81, 605, 616, 625, 680-81, 711, 727, 746, 763-64, 769, 795, 812, 821, 863, 896, 910, 934, 936, 938, 967, 971, 984, 1045, 1050, 1052, 1062, 1068, 1112, 1117, 1180, 1230, 1240, 1266, 1287-88
Kuzey Meksika 495
Meksika Cumhuriyeti 291
Meksika Devrimi 495, 744, 765, 796
Meksika İmparatorluğu 581
Meksika Körfezi 639, 1011
Meksikalılar 419, 481, 746, 768, 796, 1059
Melba, Nelli *bkz.* Mitchell, Helena Porter
Melbourne 8, 20, 44, 116, 367, 370, 383, 416, 441, 456
Melbourne, Lord 833
Méliès, Georges 60
Le Couronnement du roi Edouard VII 60
Mellon, Andrew W. 313
Melville, Herman 551, 554
Moby Dick 550, 552, 554, 985
Memlükler 81, 414, 607, 759
Memphis 377
Mendel, Gregor 1137
Mendeleev 1136
Mendelssohn, Moses 1091, 1222
Menelik (II.) 346, 598, 692-93, 844
Menger, Carl 92
Mennoni'ler 725
Menzel, Adolph von 977
Demir Dökümhanesi 977
Mercier, Sébastian *Tableau de Paris* 24
Mergenthaler, Ottmar 50
Merina Krallığı 214, 340
Metodistler 1249
Metropolitan Board of Works (Londra) 247, 448
Metropolitan Line (Londra) 436
Metropolitan Opera (New York) 7
Metropolitan Police of London 885
Metternich (prens) 566, 619, 717
Metz 276
Mexico City 59, 186, 271, 348, 354, 356, 358, 393, 410, 419-20, 437, 442, 450, 681

Meyer 20
Meyerbeer, Giacomo 8, 1223
Mezopotamya 263, 284, 1154
Mezzogiorno 1171
Mısır 17, 37, 49, 53, 57, 59, 67, 76, 81, 89, 91-93, 118, 138-39, 165, 168-70, 213, 216, 240, 256-57, 263, 271, 274, 278, 283, 320-22, 336, 373, 383, 414-15, 419, 446, 512-13, 527, 570-71, 579, 599, 605, 607, 624, 628, 632, 636-39, 654, 661-62, 664, 666, 697, 711, 715, 722, 730, 743, 753, 759, 774, 843, 880, 885, 893-94, 896, 934, 969-70, 975, 979-81, 1023, 1029, 1038, 1047, 1050-51, 1055, 1089, 1091, 1097, 1106, 1119, 1126, 1131, 1153-55, 1172-73, 1175, 1199-1200, 1245, 1252, 1263, 1266, 1268, 1279-80, 1287
Orta Mısır 373
Yukarı Mısır 446, 980-81
Mısır Merkez Bankası 415
Mısır Müzesi 17
Mısır Üniversitesi 1131
Mısırlılar 59, 61, 70, 416, 445, 579, 605, 637, 880, 902, 980-81, 1154, 1199, 1274
Michelet, Jules 67, 125, 352, 1152, 1162
Histoire de la Révolution française 125
Le peuple 125
Michels, Robert 856
Zur Soziologie des Parteiwesens... 856
Midhat Paşa 1200
Midlands 368, 379, 388
Midlothian Kampanyası 825
Midway Muharebesi (1942) 704
Midwest 143
Mier, Fray Servando Teresa de 768
Milano 7, 20, 125, 346, 383, 424, 1182
Mill, John Stuart 24, 35, 126, 308, 353, 643, 655, 724, 887, 1177-78, 1215, 1274-75, 1288
On Liberty Principles of Political Economy 887
On the Subjection of Women 724
Millaud, Moïse 51
Milletler Birliği 268
Milletler Cemiyeti 200, 564, 599, 653, 714, 899, 1183, 1208
Milli Eğitim Bakanlığı (Meiji) 1119
Milner, Alfred 696
Milton, John *Areopagitica* 43
Mindon 716, 827
Ming 28, 36, 69, 149, 152, 156, 194, 205, 330, 333, 427, 509, 608, 736, 744, 782, 809, 831, 1242
Ming Taizu 831
Ming İmparatorluğu 686
Minnesota 281
Mintz, Sydney W. 325
Mirat (Meerut) 787
Mississippi Nehri 143, 356, 475-76, 483, 487, 494, 496-97, 554, 639, 985, 1011
Mississippi Ovası 491
Missouri 488, 495, 497, 1194
Missouri Nehri 479, 495, 497
Mitchell, Helena Porter 8
Mitsubishi 923
Mitsui 923
Mitterauer, Michael 925
Moğol İmparatorluğu 118, 148, 357, 510, 1104, 1285
Moğolistan 117, 148, 205, 210, 267, 298, 318, 422, 510-12, 621, 687, 1018
Dış Moğolistan 510, 621
İç Moğolistan 117, 510
Moğollar 148, 273, 318, 445, 507-11, 513, 519, 520, 523, 611, 615, 686, 1062, 1242
Torgut Moğolları 491
Moldova 129
Moltke, Helmuth von 99, 263, 594, 672, 700
Monnet, Jean 1295
Monroe, James 143, 675, 682-83
Monroe Doktrini 144, 589, 678, 682
Mont Blanc 535
Montagu, Lady Mary Wortley 256
Montaigne 1276
Monterey 534
Montesquieu 23, 31, 768-69, 773, 816, 831, 1069, 1187
De l'esprit des lois 816
Lettres persanes 816
Montmartre 446
Montreal 273, 383, 423
Moore, Barrington 792
Mora 1115
Morant Bay 655, 1215
Morgan, John Pierpont 313

Morley-Minto reformları (1909) 853
Mormonlar 106, 781, 149, 1263-65, 1271
Morris, William 957
Mors kodları 1023
Morse, Edward S. 347
Moskova 6, 202, 271, 358, 363, 368-70, 383, 387, 393, 407, 411, 429, 434, 437, 443, 449, 515, 517, 522, 779, 988, 1152
Mountbatten, Lord 117
Mozambik 214, 526, 571, 596
Mozart, Wolfgang Amadeus 6, 1067, 1093
Muhammed Ahmed 638
Muhammed Ali Şah 801, 807
Muhammed, Hz. 69-70, 1241
Muhammedan Anglo-Oriental College (Aligarh Muslim University) 1269
Mukden 701
Mulay Hasan Sultan 346
Multatuli 27-28
Murad (IV.) 831
Murano 7
Murray, James 22
Musa, Hz. 70
Museé des Monuments Français 16
Musée du Luxembourg (Paris) 16
Museviler 1241
Muson 292, 294
Mussolini, Benito 812, 821
Mustafa Kemal *bkz.* Atatürk, Mustafa Kemal
Mustafa Reşid Paşa 894
Mutiny 655, 744, 774, 786, 1173
Mutsuhito 838, 841
Muzaffereddin 801
Muzıka-yi Hümâyun 7
Mübarek Ali Paşa 415-16
Müller, Friedrich Max 1156, 1238
Müller, Max 1156, 1238
Sacred Books of the East 1238
Münih 9, 16, 43, 125, 246, 272, 368, 421, 424, 583, 1099
Müslümanlar 14, 17, 36, 58, 69, 71, 93, 117-18, 120, 124, 139, 148, 171, 192, 197-201, 213, 216, 233, 48, 266, 297, 304, 316, 320-21, 345, 357, 376, 381, 431, 444, 454, 456, 512-13, 518, 523, 546-47, 549, 560, 601, 608, 620, 624-25, 635-36, 638, 643, 660, 663, 671, 675, 707-708, 719, 721, 786-89, 813, 827, 829-30, 851, 853, 881, 894, 919, 991, 1087, 1106, 1154, 1161, 1184, 1191, 1199-1200, 1226, 1240-42, 1249, 1252-55, 1260, 1262, 1268-70
Kafkas Müslümanları 197
Moritanya Müslümanları 544, 1184

Nadar 55
Nagasaki 31, 133, 371, 673, 930, 1109, 1249
Nagasaki Körfezi 1032
Nairobi 377
Nakahama, Manjiro 553
Nakayama, Shigeru 1143
Nama'lar 179, 696, 1178
Namık Kemal 194
Namibya 211
Nanjing 137, 357, 359, 393, 700, 733, 782-83
Nanjing Sözleşmesi (1842) 780
Nantes 143, 371, 401, 406
Nantong 975
Nantucket 550-51, 554
Nanyang 939
Napoléon (I.) 5, 10, 16, 37, 40, 75-77, 85-86, 125, 150, 196, 247, 257-58, 260, 263, 276, 300, 384, 421, 450, 543, 561, 565, 569-71, 580-82, 586, 605, 612, 615, 622-24, 639, 644-45, 670, 690-91, 699-700, 717, 730, 739, 742, 750, 752-54, 756, 759-61, 763, 766, 769-70, 773, 795, 821-22, 843-46, 853, 857-58, 865, 868, 873, 878, 883, 892, 898, 991, 1000, 1019, 1063-64, 1071, 1136, 1159, 1161, 1172-73, 1189, 1274, 1283
Napoléon (II.) 450, 717, 777, 842, 1152, 1274
Napoléon (III.) 45, 117, 146, 421, 567, 570-71, 585-86, 625, 671, 714-15, 777-78, 824, 835-36, 840-44, 980, 1064, 1067, 1174, 1193, 1196, 1240, 1248, 1256
Napoléon Kanunu (1804) 952
Napoléon Savaşları 16, 75-76, 127, 175, 287, 338, 424, 484, 539, 594, 645, 694, 700, 758, 775, 1039

Napoléon, Louis *bkz.* Napoléon (II.)
Napoléon, VII. Fernando 762
Napoli 272, 358, 366, 424, 854
Nash, John 384, 421, 438
Nasıreddin (İran şahı) 30, 715, 801, 807
Nasyonal Sosyalistler *ayr. bkz.* Naziler 144, 524, 578, 990, 1183, 1199, 1208, 1215
Nat Turner Ayaklanması 1000
Natal 217, 225-26, 968, 1219
National Portrait Gallery 17
NATO 611
Navajo 474
Navarra 742
Navigation Acts 648

Navigation Laws (Gemicilik Kanunları) 372
Naziler 575, 603
Nebraska 281, 982
Nelson 702, 704
Nepal 119, 548, 788
Nerçinsk 514
Neuchâtel 161
Neuengland 282
Neva Adası 369
Nevada 681, 1043
New Bedford 551-52
New Brunswick 543
New England 143, 428, 479, 528, 550-51, 1055, 1118
  Kuzeydoğu New England 1055
New Government House (Kalküta) 402
New Jersey 59, 923
New Mexico 152, 472, 484, 491, 681
New Orleans 7, 219, 391, 406, 639-40
New Orleans Savaşı 1023
New South Wales 471, 1060
New York 7-8, 56, 132, 157, 246, 271, 278, 312, 328, 354, 358, 367-68, 372, 374, 376, 380, 383, 387, 391-92, 401, 409-10, 430-32, 434, 437, 439-40, 446, 456, 459, 487, 654, 747, 852, 983, 1009-13, 1021-23, 1183, 1277
New York City 1019
New York Herald 50
New York Public Library 13
New York Times 50
New York World 51
Newcastle 430
Newcomen, Thomas 930
Newfoundland 854, 1014
Newport 367
Newton, Isaac 916, 1144
  Principia 1144
Nguyen hanedanı 741
Niagara Şelaleleri 59
Nian 171, 285, 698, 787
Nibelunglar 983
Nicolau, Valeriano Weyler y 695
Niebuhr, George Barthold 1274
Nietzsche, Friedrich 60, 92, 1067, 1275
Nightingale, Florence 271
Nijer 627, 1016, 1201
Nijerya 160, 169, 369, 417, 737, 1124
  İngiliz Nijerya'sı 160
  Kuzey Nijerya 662
Nikola (I.) 127, 188, 193, 671, 882
Nikola (II.) 59, 714, 801, 803, 826
Nil Nehri 276, 348, 415, 446, 639, 934, 970, 1016, 1154
  Yukarı Nil 627
Nile 985
Nijni Novogrod 434
Nipperdey, Thomas 586, 1124
Nizamlar 828, 1068
Nobel Barış Ödülü 569
Nobel Ekonomi Ödülü 243
Nobel, Alfred 726, 925, 1137-38
Norddeutsche Lloyd 376, 1014
Nordwest Ordinance 584
Norgay, Tenzing 535
Normanlar 181, 1214
Norodom (kral) 828
Nortcliffe, Lord *bkz.* Harmsworth, Alfred Charles William
North, Douglas C. 912
Norveç 27, 44, 77, 126, 145, 220, 401, 553, 588, 854, 860, 933, 958, 1039
Norveçliler 113, 145, 552-53, 633
Nottingham 451, 771
Novalis 125
  Europa christiana 125
Nuh, Hz. 533
Nürnberg 17, 366, 442

O'Brien, Patrick 913
O'Higgins, Bernardo 762
Oberhausen 388
Očakov (Özi) 770
Odessa 138, 399, 807, 1089

Offenbach, Jacques 1223
Ōgari, Mori 1274
Ohio 497, 543
Ohotsk Denizi 519
Oklahoma 289, 488
Okyanusya 167, 178, 191, 240-41, 311, 326, 1059, 1218
Old English Village 379
Old Shatterhand 525
Omaha 982
Omdurman 377, 697, 1025
Omsk 518, 1016
Oranj hanedanı 686
Oranje Özgür Devleti 500
Oregon 479, 681
Oregon Trail Oregon-Trail 479, 518
Orenburg 271, 519
Orsk 519
Ortadoğu 153, 292, 348, 456, 599, 621, 743, 759, 919, 934, 977, 1092, 1106, 1153, 1200
Rus Ortodoks Kilisesi 70, 522, 826, 1240, 1247
Ortodokslar 70, 125, 138, 192, 200, 522-23, 620, 826, 1229, 1240-41, 1247, 1249, 1252
Bosnalı Ortodokslar 200
Oryantalistler 129, 1107
Osage 484
Osaka 52, 358, 370, 383, 396, 435, 444, 447, 449, 946
Osmanlı İmparatorluğu 6, 11, 14-15, 17, 37, 48-49, 58, 70, 76, 80-81, 83-84, 89, 91-92, 101, 118, 120, 123, 128-29, 135, 146, 153, 168-70, 194, 197, 199-200, 210, 234, 256, 263-64, 308, 316, 337, 357, 371, 408, 455, 510-12, 514, 517, 566-67, 571, 578, 581-83, 599-601, 607-608, 613-14, 618, 620-21, 628, 636-37, 649, 653, 656, 660, 665, 671, 673-75, 689, 692, 702, 707, 709, 711, 713, 718-19, 721, 726, 730, 734, 743-44, 759, 775, 778, 797-99, 801-802, 805-807, 809, 820, 832, 835, 844, 858, 866-67, 872, 881, 893-94, 896, 910, 935, 945, 972, 977, 1018, 1029, 1032, 1046-47, 1052, 1062, 1087, 1089-90, 1097, 1108-1109, 1112, 1126, 1132-33, 1141, 1144, 1153, 1172, 1175, 1200, 1211, 1226, 1252, 1255, 1260, 1262-63, 1265, 1284, 1287, 1290
Osmanlılar 15, 21, 30, 36-37, 70, 76, 81, 118, 128-29, 138, 159, 194, 197, 200, 210-11, 263, 271, 300, 336-37, 364, 381, 392, 416, 512-14, 555, 565, 578, 581-83, 597, 600, 602, 612, 621, 636-37, 667, 675, 693, 715-16, 719, 721, 742, 798-99, 811-13, 818, 831, 840, 852, 872, 874, 881, 894, 896, 841, 1016, 1018-19, 1055, 1091, 1097, 1106, 1109, 1132, 1141, 1154-55, 1226-27, 1241, 1245, 1253, 1260-61, 1263, 1294
Ostwald, Wilhelm 925-26
Ottawa 16, 383
Otto (prens/kral) 583, 1172
Otto-Peters, Louise 724
Otuz Yıl Savaşları 287
Owen, Robert 862, 975
Oxford 390, 1066, 1129-30, 1137-38, 1153, 1156
Oxford English Dictionary 22
Oyo İmparatorluğu 737

Öklid *Geometrinin Unsurları* 1144
Özgür Kiliseciler 724

Pacific Rim 140
Pagan hanedanı 97
Paine, Thomas 308-309, 735, 749, 768
Common Sense 768
The Rights of Man 768
Pakistan 284, 564, 1029
Palacký, František 21
Pall Mall Gazette 51
Palmer, Robert R. 746
Palmerston, Lord 408, 436, 704, 1196, 1243
Pan-Afrikacılar 1222
Panama 681-82
Panasya 121, 599
Pancermenist 706
Panizzi, Antonio (Sir Anthony) 12-13
Panoptikon 447
Panslavistler 128, 718
Papalık 381, 1248, 1267, 1271
Paraguay 326, 581, 680, 1219
Pareto, Vilfredo 1216

Paris 6-7, 9-10, 16, 20-21, 24, 49, 53, 59, 99-100, 106, 114, 134, 193-95, 205, 247, 254, 271, 273, 300, 326, 328-30, 335, 339-40, 346, 349, 351-52, 354, 356-58, 366, 368-69, 375, 380, 382, 384, 387, 393, 404-405, 410, 415, 420-21, 425, 428, 430-32, 434, 437-42, 446-47, 450-52, 454, 532, 551, 622, 628, 639, 722, 725, 737, 748, 751, 753, 754-56, 765, 769, 772, 799, 841-42, 852, 864, 897, 1021, 1044, 1046, 1091, 1098, 1153, 1182, 1189, 1200, 1274, 1277
Paris Barış Anlaşması (1783) 748, 751
Paris Barış Konferansı (1919) 153, 719-20, 1109, 1208, 1280
Paris Barışı (1763) 639, 644
Paris Dünya Sergisi (1889) 20, 30, 1147
Paris Garnier Operası 7, 404
Paris Komünü (1848-1849) 1292
Paris Komünü (1871) 45, 190, 560, 737, 796, 799, 1180
Paris Uluslararası Sergisi (1867) 1138
Parsiler 1088
Pasifik Okyanusu 18, 65, 75, 119, 123, 140-41, 143, 190, 222, 349, 368, 379, 394, 455, 471-72, 479, 483, 550, 611, 624, 677, 701, 704, 714, 785, 1013, 1023, 1025, 1032, 1037, 1055, 1106, 1180, 1219, 1260, 1290,
Güney Pasifik 232, 551, 554, 1055, 1180
Pasifik Adaları 736, 823, 1052
Pasifik Bölgesi (Filipinler, Hawaii) 1107
Pasifik Savaşı 117, 141, 232, 680
Passy, Frédéric 726
Pasteur, Louis 251, 261, 265, 277, 1138
Pasteur Enstitüsü 265
Patna 365
Pavel (I.) 386
Pavilion, Brighton 445
Pawnee 484
Paxton Boys 487
Peak XV (Himalayalar) 116
Pearl Harbor 156
Pearson, Charles 436
Pedro (I.) 581
Pedro (II.) 7
Peel, Sir Robert 290, 648
Pekin (Beijing) 6, 11, 59-60, 84, 271, 294, 297-98, 314, 337, 339, 344, 348, 357-58, 379-81, 383-85, 393, 425, 427, 443, 507, 511, 527, 573, 678, 686, 709, 782, 844, 986, 1017-18, 1054, 1073, 1108, 1126, 1128, 1155, 1259
Pekin Kütüphanesi (Beitu) 14
Pekin Üniversitesi 1133
Pekin-Suiyuan Demiryolu 1018-19
Pellagra 291
Pencap 284, 507, 570, 683, 780, 788, 879
Peninsula & Oriental Line 1014
Pennsylvania 372, 430, 486-87, 543, 700, 929, 992
Pennsylvania Üniversitesi 1130
Perikles 366
Perry, Kaptan (Commodore) 553, 685, 703, 1073
Pers 124, 197, 1153, 1155
Peru 80, 183, 223-24, 229-31, 323, 333, 581, 680, 694, 853, 936-37, 985, 1292
Perululer 229
Peşaver 638
Peşte 382
Petavius, Dionysius (Denis Péteau) 71
Peter (II.) 837
Petit Journal 51
Petro, Büyük (I.) 127, 145, 188, 369, 393, 514, 575, 798, 816, 837, 862, 893, 1065
Petrograd 1294
Pettenkofer, Max von 246, 275
Pfalz-Baden Ayaklanması (1840) 778
Phan Boi Chau 111
Philadelphia 50, 312, 358, 367-68, 371, 382, 449, 456, 527, 733-34, 917, 1183
Philadelphia Dünya Sergisi (1876) 20
Physikalisch-Technische Reichsanstalt 1135
Piemonte 566, 585-86, 593, 670, 739
Pinkerton, Allan 886
Pireneler 127, 209, 376, 649, 900, 1271
Fransız Pireneler 1271
Pitt, William Jr. 717, 770-71, 1065
Pittsburgh 388, 558
Pius (IX.) (Pio Nono) 585, 1248, 1267, 1271
Pizarro 596
Plassey 597
Play, Frédéric Le 25

Plinius *Historia naturalis* 145
Plymouth 394
Pola 619
Polanyi, Karl 911-12
Polignac (prens) 771
Polk, James K. 681
Polo, Marco 324, 357
Polonya 27, 75, 123, 126-27, 145-46, 156, 170, 193, 198-99, 273, 274, 337, 407, 565, 576, 579-80, 594, 613-14, 623, 665-66, 753, 765, 967, 1001, 1064, 1070, 1106, 1224, 1229, 1244, 1254, 1258
Polonya Krallığı 193, 199
Polonyalılar (Lehler) 146, 199, 204, 605, 728, 779, 989, 1156, 1218
Pombal, Marquês de 820
Pomeranya 220, 967
Poor Law 287, 320
Pope, John Russel 386
Port Arthur 700-701
Port Said 979
Portekiz 27, 32, 76, 84, 89, 127, 143, 147, 158, 174, 183-84, 191, 196, 214, 220, 229, 302, 322, 358, 364, 366, 382, 538, 541, 571, 581, 595-96, 601, 618, 632, 678, 682, 708, 710, 742, 746, 759, 767, 820-21, 1052, 1088, 1104-1105, 1108, 1114, 1182, 1190, 1244, 1256, 1290
Portekiz İmparatorluğu 596
Portekizliler 27, 183-84, 196, 229, 496, 596, 598, 612, 678, 692, 741
Porto Riko 596
Portsmouth 394, 433
Potemkin 807
Potomac 369, 385, 845
Potosí 376, 379
Powhatan Konfederasyonu 483
Prag 196, 382, 424, 434, 621, 1141, 1229
Prangey, Joseph-Philibert Girault de 57
Pretoria 383
Princeton 1130
Proudhon, Pierre-Joseph 862
Provence 136, 262
Prus, Boleslaw 27
Lalka 27
Prusya 37, 86, 161, 189, 250, 260, 263, 274-75, 310, 316, 377, 394, 400, 565, 567, 582, 585-86, 594, 601, 618, 620, 626, 690-91, 715, 721, 739, 750-51, 769, 772, 778, 790, 805, 832-33, 835, 849, 855, 865, 873, 880, 882, 891-94, 897-98, 950, 1000-1001, 1003, 1093, 1114, 1124, 1127-28, 1172, 1258
Prusya Devlet Kütüphanesi 13
Prusya-Avusturya Savaşı (1866) 593, 670
Prusya-Fransa Savaşı (1870-1871) 174
Prusyalılar 303, 690, 745, 841, 866, 892
Public Record Office 10
Puccini, Giacomo 8, 1147
Madame Butterfly 1147
Turandot 1147
Pugaçev Ayaklanması (1773-1775) 353, 760
Pugaçev, Yemelyan 749
Pulitzer, Joseph 51
Pulskirche 738
Puyi 801
Pückler-Muskau (prens) 384

Qianlong 69, 189, 298-99, 601, 708, 831, 1027, 1279
Qin 230, 584
Qindao 572
Qing hanedanı 11, 13, 132, 148, 194, 242, 265, 294, 296-98, 337, 509, 601, 782-83, 797, 802, 804, 808-809, 811, 870, 895, 898, 1018, 1062, 1221
Qing İmparatorluğu 159, 466, 510-12, 601, 608, 687, 793, 808, 892-93, 1154
Qingdao 413
Quaker'ler 289, 486, 725, 772
Québec 271, 423, 1106
Queensland (Avustralya) 223
Queiros, José 27
Quesnay, François 35, 1008
Quetelet, Lambert-Adolphe 39
Qun 802

Raabe, Wilhelm 8
Rabat 383, 417, 423
Rajpute'lar 879
Randlords 1096
Ranke Okulu 1152
Ranke, Leopold von 10, 145, 1152, 1158, 1273
Rastatt 710

Rathenau, Walther 835
Ratzel, Friedrich 122-23, 155, 161
Anthropogeographie 122
Politische Geographie 122
Raynal, Abbé 769, 1187
Reclus, Élisée 122-23
Reform Bill 314
Refugee Settlement Commision 200
Regensburg 366
Regent Street (Londra) 384, 421, 453
Regent's Park (Londra) 438, 453
Reichstag 854-55, 1218
Reinhard, Wolfgang 577
Ren havzası 262, 273, 283, 951, 960, 967
Ren Nehri 89, 554, 556, 985, 1062
Yukarı Ren 283
Reşad, Mehmed V. 811
Réunion (Île Bourbon) 214, 223, 664, 1192
Reuter, Baron Julius de 53-54, 718
Rheinland (Güney) 283
Rhodes, Cecil 633-34, 684, 1096
Rıza Han (Şah) 210, 812, 1200
Ricalton, James 59
Ricardo, David 33
Richards, John F. 468
Richelieu (kardinal) 820
Richmond 793
Richter, Daniel K. 130
Richthofen, Baron Ferdinand von 30
Riehl, Wilhelm Heinrich 1162
Naturgeschichte des deutschen Volke... 1162
Riess, Ludwig 1141
Rifaa et-Tahtavi 1274
Riga 271, 356, 800
Rimski-Korsakov, Nikola 1147
Ringer, Fritz K. 1135
Ringstraße 9, 384
Rio Colorado 494
Rio de Janeiro 59, 196, 335, 358, 371, 382, 409, 1013
Rio de la Plata 241, 396
Ritter, Carl 32, 114-15, 121-23, 142, 1159
Die Erdkunde im Verhältniß... 114
River Plate 679
Rivera, Miguel Primo de 821
Riviera 378
Fransız Riviera'sı 378
Roanoke 377
Roberts, John M. 63
Robespierre, Maximilien 753, 770, 1239
Robin Hood 697
Robinson, Ronald 467
Roca, Julio Argentino 495, 821
Rock Springs 230
Rockefeller, John D. 312-13, 929, 1139
Rockefellers Standard Oil Company 332
Rocky Dağları 281, 476-77, 490, 533
Güney Rocky Dağları 477
Rodezya (Rhodesia) 116
Rokumeikan 1289
Roma 346, 366, 382-86, 393, 420, 585, 710, 738, 1054, 1229, 1239, 1248, 1256, 1261, 1271
Roma İmparatorluğu 626, 737, 1151-52
Romalılar 527
Romanov'lar 566, 811, 826
Romanya 70, 128-29, 201, 203, 353, 583, 999, 1001, 1036, 1226, 1229, 1232
Roosevelt, Franklin D. 5
Roosevelt, Theodore 5, 461,550, 569, 682-83, 715, 718
Rosas, Juan Manuel de 196, 504, 821
Rossini, Gioachino 7-8, 55, 955, 1223
Rostow, Walt W. 910-13
Rothschild, Nathan Mayer 313, 1023, 1033, 1051
Rotterdam 401
Rouen 401
Rousseau, Jean-Jacques 758, 769, 773, 798, 846, 901, 1288
Rowe, William T. 418-19
Roy, Ram Mohan 30, 1269
Royal Commissions 40
Royal Geographical Society 114, 1159
Royal Pavilion 445
Royal Society 1135
Röntgen, Wilhelm 1138
Ruhr 204, 379, 389-90, 931
Rumenler 621
Rumlar 399, 608, 1029, 1088-90, 1109, 1255
Rus Çarlığı *bkz.* Çarlık Rusya
Rus Devrimi (1905) 189, 560, 737, 797, 800, 1291
Rus Devrimi (1917) *bkz.* Bolşevik Devrimi
Rus İmparatorluğu 30, 148, 168, 170, 189, 201, 520-21, 523, 536, 800, 839

Rus Karadeniz Donanması 138
Rus Ortodoks Kilisesi 70, 826, 1240, 1249
Rus-Japon Savaşı (1904-1905) 176, 276, 554, 569, 634, 693
Rus-Osmanlı Savaşı (1877-78) 129, 276, 583, 693
Russel, Lord John 290
Russel, William Howard 53, 788
Rusya (Sovyetler Birliği) 70, 76, 107, 147, 149, 151-52, 400, 458, 527, 536, 575, 665, 673, 714, 737, 774, 795-96, 799-800, 802, 809-13, 908, 918, 1052, 1079, 1229, 1232, 1284, 1293
Avrupa Rusya'sı 146, 167, 519
Batı Rusya 219
Güney Rusya 520
Güneydoğu Rusya 353
Rusya-Prusya-Avusturya Kutsal İttifakı (1815) 125
Rutgers Üniversitesi 1130
Rügen 998

Sacramento 982
Safevi İmparatorluğu 83
Safeviler 366, 806
Sahalin 554
Sahil Bölgesi (Afrika) 292, 417, 544
Sahra 32, 153, 159, 211-13, 216, 292, 348, 417, 533, 544, 635, 1084
Sahra Çölü 152, 624
Sahra-altı Afrika 76, 113, 160, 178, 243, 292, 317, 510, 973, 1085, 1203
Said Paşa 605, 1051
Saigon 265, 570, 587
Sainte-Victoire Dağı 136
Saint-Saëns, Camille 1147
Suite algérienne 1147
Saint-Simon, Claude-Henri de 353, 1266
Sakız Adası 1089
Saksonya 183, 369, 617, 738, 765, 778, 834, 930, 1156
Salamis 704
Saldanha, Juan Carlos de 821
Salisbury, Lord 596
Salt Lake City 1271
Sami 1214
San Antonio 195
San Francisco 7, 264, 268, 280-81, 983
San Pietro Katedrali 386
Sand Creek Katliamı 485
Sand, George 724
Sanskrit 1146
Santo Domingo (Haiti) 76, 187, 192, 529, 569, 581
São Tomé Adası 1190
Sarasin, Philipp 424
Saratov 363
Sarawak 633
Saraybosna 89, 263
Sarazen 405
Sardinya Adası 271, 566, 585-86, 670, 750, 1171
Sarı Deniz 120, 148, 596
Sarı Nehir (Huanghe) 284-85
Sarmiento, Domingo Faustino *Civilización y barbarie* 1171
Satsuma 592
Saussure, Ferdinand de 1164
Cours de linguistique générale 1164
Savaş Bakanlığı (Çin) 31
Savoy Dükalığı 1000
Saygon 383, 404, 406, 427
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 55, 1146
Schereschewsky, Samuel 1258-59
Schieder, Theodor 677
Schlegel, Friedrich 1275
Schleiermacher, Friedrich 1129, 1135
Schlieffen 1282
Schlieffen Planı 1022
Schmitt, Carl 611
Schoelcher, Victor 1192
Schopenhauer, Arthur 431, 1146
Schönberg, Arnold 1099
Schreiner, Olive 28
Story of an African Farm 28
Schroeder, Paul W. 672
Schubert, Franz 55, 321
Schulze, Hagen 576
Schumann 88
Schumpeter, Joseph Alois 23, 524, 615, 644, 911-13
Schurz, Carl 778
Scott, Dred 849
Scott, James C. 525
Seattle 1013
Sedan 689, 795
Sedan Savaşı 585

Seeley, Sir John Robert 632
Seiko (Hassaslık) 947
Seine 450
Seine Nehri 446
Seishisai, Aizawa 874, 1251
Selamet Ordusu (*Salvation Army*) 1162
Selanik 200, 263, 808, 894
Selim (III.) 759, 893
Seminole'ler 483, 487-88
Semper, Gottfried 451
Senegal 570, 623, 635, 664, 1124, 1254
  Yukarı Senegal 635
Senegalli Avcı Birlikleri 605
Senegambia 211
Serbest İrlanda Devleti 587
Seul 410, 416, 1236
Sevilla 366, 371, 401, 421
Seylan *bkz.* Sri Lanka
Seylan Adası 1059
Seyyid Ahmed Han, Sir 1268-69
Seyyid Ali Muhammed Şirazi 1264-65
Seyyid Mecid 373
Shaanxi 171, 297
Shaka 499, 831
Shakespeare, William 70, 243, 1228
  Venedik Taciri 1228
Shandong 149, 232, 284-85
Shanxi 171
Shawnee 1246
Sheffield 25, 388, 918
Shelley, Percy Bysshe 1254
  The Revolt of Islam 1254
Shenandoah Valley 778
Shenbao (*Shanghai Daily News*) 47-48
Sherman (general) 695
Shibasaburo, Kitasato 265
Shigeru, Nakayama 1143
Shigeru, Yoshida 1295
Shikai 797
Shikibu, Murasaki 29
  Genji monogatari 29
Shimei, Futabatei *Ukigomo* 29
Shūsi, Kōtoku 722
Sırbistan 55, 200, 364, 579, 583, 711, 963, 1036, 1052, 1226
Sırp Prensliği 583
Sırplar 201, 364, 399, 583, 619-20, 1062, 1115
Sibirya 85, 118-19, 127-28, 155, 188-89, 206, 208, 219, 271, 477, 507, 514, 518-20, 523, 533, 545, 548, 616, 660, 750, 983, 1016, 1019-20, 1284
  Batı Sibirya 518, 533, 983
  Doğu Sibirya 206
  Güney Sibirya 118
Sichuan 322
Sicilya 143, 157, 585, 587, 742, 1115, 1171, 1182
Sidney, Algernon 768, 780, 1023
Siebenbürgen 128
Siegrist, Hannes 333
Siemens, Werner 926
Sierra Leone 214, 709
Sieyès 796
Sihanuk, Norodom 828
Sihler 605, 638
Silezya (Yukarı) 276, 310, 379
Simancas 10
Simla (Shimla) 347
Simmel, Georg 35, 353, 1216
Sina Yarımadası 210
Sinclair, Upton 327
  The Jungle 327
Sind 570, 1029
Singal 1088
Singapur 394, 398, 546, 627, 645-46, 652, 684, 944, 1013, 1034, 1089
Singh, Ranjit 638
Sioux'lar 160, 198, 475, 484, 489, 498-99, 695
Siyam (Tayland) 30, 69, 91-92, 114, 117, 155, 160, 207, 228, 231, 240, 260, 270, 275, 335, 365, 445, 511, 538, 564, 572, 590, 599, 627, 649, 654, 684, 711, 715-16, 727, 741, 744, 820, 826, 830, 835, 843, 885, 895, 1027, 1058, 1176, 1184-85
Siyamlılar 160, 228
Siyon Bilgelerinin Tutanakları 1225
Skinner, James 147
Slavlar 97, 125, 127, 129, 144, 201, 520, 619, 621, 674, 706, 895, 1214-15, 1278, 1287
  Güney Slavları 129, 621
Slovakya 146
Smith, Adam 33, 35, 529, 913, 1056, 1058, 1189, 1273
  Ulusların Zenginliği 33
Smith, Andrew 113
Smith, Joseph 1263

Smithsonian Castle 386
SMR *bkz.* Sout Manchurian Railway Company
Snow, John 246, 251, 269
Sofya 129
Soğuk Savaş 145-46, 560-61, 600, 676, 746, 783
Sokoto Halifeliği 215, 417, 635
Solferino 701
Solovyev, Sergey Mihayloviç 522, 1152
Sombart, Werner 74, 949-51
Sonderbundskrieg (Özel Anlaşma Savaşı) (1847) 1488
Song 349, 919
Sorel, Albert 745
Sout Manchurian Railway Company (SMR) 634
South Kensington 324
Southampton 196
Sovyet Gulag Adaları 990
Sovyetler Birliği 76, 153, 170, 244, 287, 511, 525, 561, 564, 613, 621, 711, 803, 812, 951, 958, 1165, 1240
Sovyet Komünist Partisi 613
Spa 377
Sparta 343, 680, 893
Speer, Albert 454, 1199
Spencer, Herbert 34, 898, 1056, 1150, 1275
Principles of Sociology 1275
Spengler, Oswald 1183
Der Untergang des Abendlandes 1183
Spiesser 1081
Spitzbergen 550
Spontini, Gaspare 8
Sri Lanka (Seylan) 77, 141, 178, 208, 259, 270, 548, 645, 661, 779-80, 854, 968, 1027, 1059, 1088, 1107, 1148, 1252, 1259, 1270
SSCB *bkz.* Sovyetler Birliği
St. Barthelemy 532
St. Helena Adası 196, 645
St. Louis 20, 356
St. Pancras 430
St. Petersburg 105, 273, 354, 356, 363, 369, 384, 386, 434, 573, 614, 733, 826, 1023,
St. Petersburg Bilimler Akademisi 1105
Staël, Madame de *De l'Allemagne* 29, 1274
Stalin 739, 1295
Stam Act 747
Standard Oil Company 332, 929
Standard Oil of New Jersey 923
Stanley, Henry Morton 629, 1161
Stead, W.T. 51
Stein, Lorenz von 34, 1150
Geschichte der sozialen Bewegungen in Frankreich 34
Stein, vom 1128
Steiner, Rudolf 1148
Steinfeld, Robert J. 1002-1003
Step Nizamnamesi (1891) 520
Stephenson, George 1017
Stevenso, Robert Louis 254
Stewart, Alexander T. 328
Stewart, Houston 1215
Stierle, Karlheinz 24
Stifter, Adalbert 8
Stockholm 273, 363
Stolipin 521, 810, 961, 998
Strauss, David Friedrich 1267
Das Leben Jesu 1267
Struve, Gustav von 778
Stubbs, William 1151
Sudan 89, 152, 179, 211-13, 287, 377, 417, 571, 599, 637-38, 662, 694, 697, 880, 1025, 1264
Batı Sudan 152
Doğu Sudan 213
Sudan Cumhuriyeti 211
Sudanlılar 436, 637, 697, 1025
Suffolk 373
Sufrajetler 723, 860
Sullivan, Gilbert 716
The Micado 716
Sumatra Adası 538, 546, 548, 630, 968-69
Batı Sumatra 546
Doğu Sumatra 968
Sun Tzu 690
Sun Yat-sen 13, 194, 758, 783, 806
Sunbawa 282
Sunda Kanalı 281
Supreme Court 849
Surabaya 383, 396
Surat 371
Surinam 611, 991, 1193
Suriye 152, 248, 262-63, 271, 373, 513, 637, 858, 980, 1016, 1091
Osmanlı Suriye'si 710

Surrey 196
Sutomo 923
Suttner, Bertha von 726
Die Waffen nieder! 726
Suud hanedanı 1263
Suudi Arabistan 376
Suudi Arabistan Krallığı 1263
Suvorov 1283
Suzhou 357-59
Sünniler 381, 806
Süveyş Kanalı 138-39, 232, 394, 396, 415, 571, 646, 671, 715, 979, 982, 1009, 1013, 1032, 1050-51
Süveyş Krizi (1956) 578, 1089
Svahili 629, 1087
Swasiland 501
Swissair 1014
Sybel, Heinrich von 745
Geschichte der Revolutionszeit 745
Sydney 190, 370, 376, 383, 456, 1131
Szücs, Jenö

Şabarovsk 369
Şaka 879
Şam 59, 422, 434, 1270
Şamanistler 507, 523
Şamil (Kafkasyalı) 196-97, 625
Şandong 413
Şandong Yarımadası 413, 572
Şanghay 47, 49, 59, 137, 229, 269, 294, 296, 337, 351, 359, 370, 383, 392, 397-99, 401, 411-13, 417-18, 426-27, 807, 858, 940, 1091
Şanzi 314
Şarlman 70
Şayanov, Aleksandr 959
Şenşi 1072, 1075
Şeytan Adası 190
Şiiler 806, 1265
Şikapuri 1029
Şili 7, 27, 380, 551, 581, 680, 694, 936-38, 971
Şinto 1250-51
Şogunlar 14, 78, 133, 383, 685, 740, 838, 873, 945, 1070-71
Şostakoviç, Dimitri 1277
Şōva 844

Tac Mahal 385
Tagore, Rabindranath 1275
Tahiti 100, 113, 140, 165, 176, 624
Tahran 712
Tai 445, 599
Taine, Hippolyte 438, 745
Taiping'ler 28, 107, 171, 194, 285, 294, 297, 299-300, 308, 418-19, 594, 601, 637, 659, 671, 698-700, 738, 744, 770, 774, 780-88, 790-91, 793, 798, 808, 819, 895, 1074-75, 1263-64, 1292
Taiping Ayaklanması 56, 78, 353, 781, 796
Takla, Bişara 49
Takla, Selim 49
Tal, Şeyh Ömer 635
Tambora Dağı 282
Tamiller 577
Tang 1260
Tannhäuser 6
Tanzanya 217
Tanzimat 513, 872, 881, 894, 896-97, 1108, 1287-88
Tanzimat Fermanı (1839) 1097
Tarih Müzesi (Pekin) 11
Tasmanya 177, 551
Tasmanyalılar 392
Taşkent 614
Tata ailesi 943, 977, 1012
Tata Iron and Steel Company 943
Tata, Jamsedji 943
Tataristan 117-18
Tatarlar 197-98, 248, 426, 481, 509, 515-16
Kazan Tatarları 983
Kırım Tatarları 84, 197, 509, 514, 1268
Sibirya Tatarları 523
Tauroggen (Taurage) 105
Tay Son 741
Tayland *bkz.* Siyam
Taylor, Frederick Winslow 974
Taylor, Harriet 724
Taylor, J. Hudson 1259
Tayvan 11, 71, 73, 259, 554, 599, 811, 869, 883, 944
Tayvan (Formoza) 572
Tayvan Adası 511, 591
Tayvanlılar 608
Tebriz 799
Tecumseh (prens) 1246
Teknopolis (Berlin) 387
Temmuz Devrimi (1830) 193, 582, 766, 771

Temmuz Monarşisi 273, 314, 446, 802, 843, 1192
Tennessee 377
Tennessee Valley Authority 525
Tenskwatawa 1246
Tesla, Nikola 55
Texas 150, 195, 210, 482-83, 491, 495, 505, 997
Thames Nehri 16, 99, 247-48, 387, 395, 446
Aşağı Thames 387
Thana 427
The Peoples of India 57
Theresia, Maria 981, 1254
Thomas, Robert Paul 912
Thompson, E.P. 102-103
Thompson, William 926
Thomson, John 57
Illustrations of China and Its People 57
Thugs 207
Thukydides 23
Thüringen 844
Thyssen, August 943
Tiango, Taiping 784
Tianjin 47, 379, 392, 412-13, 427, 940
Tibet 117, 119, 156, 317, 507, 652, 697, 1016, 1061, 1244, 1254
Tibetliler 69, 511, 557, 686, 1242
Tietz 329
Tiflis 194
Tilly, Charles 738
Timbuktu 344
Times 41, 47, 49
Timor 596
Timur 510
Tipu 638, 643
Tirpitz, Alfred 672
Titanik 4, 1014
Ti-yong 1287
Tocqueville, Alexis de 24, 30, 311, 388-89, 448, 853, 857-58, 1054, 1192, 1213, 1274
Tokugava 14, 29, 78, 104, 133, 173, 293, 316, 326, 358, 361, 369, 409, 431, 538, 591-92, 838, 860, 872-73, 888, 923, 945, 947, 1058, 1071, 1094, 1109, 1119, 1121
Tokyo (Edo) 8-9, 34, 52, 264, 316, 329, 344, 351, 358, 361, 366, 369, 376, 380, 383-84, 396, 410, 416, 435, 437, 555, 592, 703, 713, 740, 839, 883, 945, 1091, 1111, 1134, 1140, 1180, 1250
Tokyo Üniversitesi 1133-34, 1141
Tolstoy, Lev 27, 661, 701
Tonchtitlán 348
Tongmenghui 806
Tongwenguan 1108
Tongzhi 92, 789
Tonkin 404, 599, 627, 741
Torino 382, 402
Toronto 383
Torus 366
Tosa 553
Toshimichi, Okuba 72
Toskana 891, 1112
Toulon 394
Tours 125, 405
Toussaint *bkz.* Louverture, François Dominique Toussaint
Toyotomi, Hideyoshi 591, 697
Tönnies, Ferdinand 1275
Gemeinschaft und Gesellschaft 1275
Trablus 676
Trafalgar Meydanı 421
Trafalgar Savaşı (1805) 703
Train, George Francis 1009
Trakt 518
Trakya 200
Transcontinental Railroad 982
Transilvanya 263
Transkafkasya 523
Transsibirya Demiryolu 518, 983, 1016
Transsibirya Ekspresi 1019
Transvaal 225, 227, 500
Transvaal Boer Cumhuriyeti 500, 548
Tranwuebar 1256
Trieste 197, 399, 619
Trinidad 142, 223, 225, 1187, 1202
İngiliz Trinidad'ı 1202
Triple Intervention 706
Tristan, Flora 724
Troeltsch, Ernst 74, 78
Trollope, Anthony 27
Tsuşima Adası 703
Tudor 347
Tuna 146, 382, 619, 621, 777, 984, 1011
Tunus 160, 216, 384, 571, 624, 654, 708, 711, 897, 1199
Túpac, Amaru II. 760, 769, 1292

Turgenyev, İvan 27
Turgot 23, 753, 803, 891
Turner, Frederick Jackson 142, 461-63, 466-68, 472-73, 479, 481-82, 490, 497, 502, 504, 506, 514, 522, 525
Türkistan 511, 598, 614
  Doğu Türkistan 511
  Rus Türkistanı 117
Türkiye 14-15, 21, 70, 114, 128-29, 194, 197, 200-201, 256, 424, 512, 601, 621, 665, 673, 744, 799, 808-810, 812, 880, 1022, 1083, 1155, 1158, 1172, 1200, 1245
Türkler 30, 37, 118, 129, 199-200, 520, 583, 601, 638, 673, 797, 800, 811-12, 881, 1132, 1141, 1146, 1172
Twain, Mark 15, 31, 324, 985
  Life on the Mississippi 985
Tylor, Edward Burnett 1252

Uganda 179, 217, 377, 665
Ukrayna 202, 271, 379, 516, 520, 975, 983, 1232
Ulm 424
Ulusal Arşiv (Fransa) 1152
Ulusal Kongre (1885) 600
Ulusal Meclis (Paris) 10, 378, 755-56, 1189
Uluslararası İstatistik Kongresi 37
Uluslararası Kızılhaç Komitesi 701
Uluslararası Komite (Cenevre) 720
Uluslararası Telgrafçılar Birliği 729
Uluslararası Yerleşim 249
Umberto (kral) 692
Unfederated Malaya States (Gayrifedere Malezya Devletleri) 684
Universitas Indonesia 1132
Université Saint-Joseph 1132
University of London 1137
Uppsala 59
Urabi hareketi 579, 743
Ural Dağları 518, 997
Urallar 25, 127, 428, 900
Uruguay 124, 167, 326, 581, 680
Ussuri 983
Utah 681, 1263, 1271
Utilitaristler 1068, 1161, 1174
Utrecht Barışı (1713) 565, 1110
Uttar pradeş 1269
Uzakdoğu 119-20, 206, 305, 475, 549

Üç Boğaz Bendi 1010
Üçlü İttifak Savaşı 680
Ümit Burnu 77, 211, 499, 570, 624-25, 694, 743, 1013, 1016, 1107, 1191, 1205
Ürdün 152, 513, 653

Vaccine Establishment 259
Vahhabiler 636-37, 1262-63
Valencia 401
Valetta 449
Vali Eyre İhtilafı 655
Vanderbilt, Consuelo 312
Varanasi 365
Varşova 202, 250, 271, 287, 406, 1023
Vatikan 10, 384, 585, 710, 844, 1271
Vatikan Konsili (1869-1870) 1271
Vatikan Konsili (II.) 1241
Vauban 339, 404
Veblen, Thorstein 312, 946
  Theory of the Leisure Class 312
Vedalar 1148, 1237
Veldt 463, 499, 505, 520
  Yukarı Veldt 505, 520
Vendeé 769
Venedik 10, 268, 346, 374, 405, 554, 559, 585, 619-20, 707, 738, 1153, 1155
Venezuela 581, 677, 682, 711, 767
Venizelos, Eliftherios 583
Verdi, Giuseppe 4, 7-8, 61, 254, 981, 1147, 1223
  Aida 981, 1147
  La Traviata 254
Verdun 701, 1294
Verein für Socialpolitik 34, 115
Vergennes 753
Verne, Jules 1009
  80 Günde Devrialem 1009
Versailles 350, 382, 385, 753
Viceregal Lodge (Hindistan) 347
Victoria (kraliçe) 4, 26, 53, 75, 82, 102, 171, 180, 198, 247, 280, 294, 321, 336, 347, 350, 354, 367, 384, 409, 421, 439, 441, 604, 607, 647, 655, 715, 725, 833-38, 840-41, 887, 1041, 1053, 1065-66, 1068, 1176-77, 1181, 1201, 1243, 1252-53, 1266
Victoria and Albert Museum (Londra) 16

Victoria Gölü 116, 635
Victoria Tren İstasyonu (Bombay) 405
Vierhaus, Rudolf 83
Vietnam 69, 93, 117, 155, 169, 207, 231, 240, 264, 302, 339, 383, 400, 404-406, 572, 579, 587, 599-600, 605, 618, 624, 627, 664, 684, 717, 741, 796, 851-52, 868, 871, 884, 931, 1016, 1061, 1091, 1111, 1121, 1184, 1271, 1283, 1287
Güney Vietnam 406
Konfüçyüsçü Vietnam 1184
Kuzey Vietnam 1016
Orta Vietnam 741
Vietnam İmparatorluğu 826, 828
Vietnam Savaşı (1962-1975) 700
Vietnamlılar 182, 207, 404-405, 627, 1111
Vigilanti 485
Villa, Panço 495
Virchow, Rudolf 275, 1103, 1216
Virgina 185, 747, 1000
Vivekananda, Svami 1269
Viyana 9-10, 16, 20, 129, 140, 168, 251, 271-72, 320, 329, 354, 356, 358, 369, 375, 380-84, 387, 389, 393, 407, 420-21, 424-25, 440, 451, 567, 573, 614, 620-22, 673, 707, 715, 725, 1011, 1091, 1093, 1099, 1153, 1163, 1182, 1226, 1245
Viyana Düzeni 566-67, 704, 731
Viyana Konferansı (1815) 43
Viyana Kongresi (1815) 65, 125, 127, 424, 565, 567, 586, 619, 670, 675
Viyana Sarayı 619, 715
Vladivostok 369, 412, 521, 1013
Volapük, Johann Martin Schleyer 728
Volga 199, 491, 507, 519, 525
Volga Nehri 408
Volta, Alessandro 926
Voralberg 1114
Vries, Jan de 362

Waal Nehri 556
Wagner, Richard 6, 8, 778, 835, 983, 1215, 1224
Judentum in der Musik 1224
Rheingold 983
Waitangi Anlaşması (1840) 713
Waldorf 1148
Waldseemüller, Martin 116
Wallace, Alfred Russel 294, 1294
Wallachia 209
Wallerstein, Immanuel 463, 728, 924, 951, 1027
Walras, Léon 92
Wang Shixiong 269
Huoluan lun 269
Ward, David 353
Warren, Robert Penn 5
Washington 98, 385-86, 454, 486, 489, 640, 712-13
Washington D.C. 9, 198, 382-83, 385-86, 446, 454, 723, 858
Washington Konferansı (1921-1922) 99, 1290
Washington, George 385-86, 747-48, 757-58, 769-70, 772-73, 1196, 1283
Waterloo Savaşı (1876) 695, 731, 737, 773, 1023
Watt, James 930
Webb, Walter Prescott 463
Weber, Adna Ferrin 357
Weber, Max 24, 35, 74, 810, 834, 865, 873, 899, 910, 913, 925-27, 949-50, 999, 1056-57, 1072, 1149-50, 1216, 1235, 1274
Wedgwood, Joseph 772
Wedgwood, Josiah 1137
Wehrbauer 467
Wei Yuan *Haiguo tuzhi* 132
Wellesley, Lord 77, 616-17, 758
Wellesley, Arthur bkz. Wellington Dükü
Wellington 116
Wellington Dükü 758, 771
Wells, Tunbridge 378
Wertheim 329
West 469
West India Docks 395
Westfalen Barışı (1648) 1290
Westfalya 30, 114, 262, 1156
Westminster 589, 860, 1188
Westminster Abbey 1243
Westminster Tüzüğü (1931) 590
Whig 290, 771
White, Richard 459
Whitehead, Alfred North 1281
Wielka Emigracja 193
Wiesbaden 377
Wilhelm (I.) 56, 377, 582, 840, 1010

Wilhelm (II.) 568, 608, 618, 672, 714-15, 824, 833-35, 1138
Wilhelm (III.) 833
Wilhelm (IV.) 55
Wilhelm (V.) 750
Wilhelm, Richard 1148
Wilhelmshaven 394
Willington 1283
Wilson, Woodrow 714, 719, 1183, 1294
Winchester 1066
Winckelmann, Johann Joachim 15
Windsor 384
Windsor Castle 715
Witwatersrand 212, 471, 504
Wolfenbüttel 12
Wolff, Bernhard 53
Wollstoncraft, Mary 724
Woolf, Virginia 1295
Wrigley, Sir Anthony 355
Wu Woyao 28
Henhai 28
Wuhan *bkz.* Hankou
Wusong 1017
Wutaishan 232
Württemberg 129, 720
Württemberg Krallığı 43
Wyoming 230, 681, 860

Xhosa'lar 211, 499
Xi'an 357
Xiamen *bkz.* Amoy
Xinjiang 189-90, 511-12, 518, 527
Xinhai 797
Xu Jiyu 133
Yinghuan zhilüe 132
Xuyun 232

Yafa 263
Yahudiler 53, 69, 71, 124, 147, 156, 188, 192, 199-203, 209, 219, 304, 316, 399, 463, 620, 1029, 1063, 1088-91, 1188, 1209-10, 1214, 1218, 1220, 1222-32, 1235, 1237, 1240, 1242-43, 1249, 1252, 1258, 1267, 1291, 1293
Avrupa Yahudileri 1222, 1229, 1293
Balkan Yahudileri 1227
Doğu Yahudileri 203, 1225
Doğu Avrupa Yahudileri 1225
Galiçyalı Yahudiler 203
Yakındoğu 49, 67, 94, 118-19, 259, 345, 774, 919, 1132, 1148, 1153, 1276
Yakutlar 523
Yale 1130
Yales, Elihu 1139
Yamen, Zongli 709
Yangzi Deltası 320, 417, 419, 555, 721, 917, 985, 1035
Yangzi Nehri 359, 397, 418, 1010, 1016
Aşağı Yangzi 149,297, 360-62
Aşağı Kuzeybatı Yangzi 149
Orta Yangzi 419
Yukarı Yangzi 149
Yasukuni-sunağı 1250
Yaz Sarayı (Çin) 1155
Yedi Yıl Savaşı (1760) 616, 644-45, 751
Yemen 210, 637
Yeni Delhi 384, 450, 453-54
Yeni Kaledonya 176, 188, 190, 1180
Fransız Yeni Kaledonya'sı 176
Yeni Osmanlılar 798-99
Yeni Zelanda 44, 54, 77, 85, 99, 113, 124, 140, 276, 291, 326, 411, 460, 528, 531-33, 551, 558, 570, 576, 588, 590, 597, 608, 621, 626, 656, 713, 723, 730, 779, 854, 860, 890, 1032, 1048, 1060, 1095, 1107, 1131, 1259, 1278
Yersin, Alexandre 265-66
Yi azınlığı 69
Yitaka, Hidala 444
Yokohama 59, 412, 444, 1009, 1013
Yongzheng 845, 891
Yorkshire 748
Yorktown 747
Yoshihiko, Amino 393
Young, Brigham 1263, 1271
Young, G.M. 83
Victorian England 82
Younghusband, Sir Francis 652
Younghusband Mission 697
Yuan Shikai 797, 809, 812, 841, 1035
Yugoslavya 200
Yuichi, Takahashi 1146
Yukarı Burma Krallığı 207, 828
Yukichi, Fukuzawa 14, 121, 1275
"Asya'ya Veda" (*Datsu-a*) 121
Bummerion no gairyaku 1275
Yunanistan 77, 130, 157, 167, 181, 197, 289, 581-83, 597, 675, 711, 808, 834, 894, 958, 1052, 1172, 1226

Yunanlar 70, 126, 130, 171, 194, 197, 200-201, 216, 344, 366, 582, 682, 743, 983, 1154, 1172, 1253
Yunnan 265, 1016
Yüksek Mahkeme (ABD) 1195
Yüz Gün Reformu 93, 194, 798

Zaire 289
Zambezi Nehri 633-34
Zamenhof, Ludwik Lejzer 728
Zanzibar 371, 373
Zapatista 353
Zemindar'lar 1069-70
Zerdüşt 1265
Zhang Jian 975
Zhejiang 171, 873
Zheng He 702
Zhili Körfezi 379
Zimbabwe 467, 526, 532, 588, 633
Zola, Émile 27, 29, 327
Zuiderzee 555
Zulu'lar 498-99, 696, 831, 879
Zululand 695-96
Zunz, Olivier 353
Zürih 195, 376, 380, 424, 535, 1138
Zweig, Stefan 1294
Dünün Dünyası 1294